MASTER
NEGATIVE
NO. 92-80641-1

MICROFILMED 1992

COLUMBIA UNIVERSITY LIBRARIES/NEW YORK

as part of the
"Foundations of Western Civilization Preservation Project"

Funded by the
NATIONAL ENDOWMENT FOR THE HUMANITIES

Reproductions may not be made without permission from
Columbia University Library

COPYRIGHT STATEMENT

The copyright law of the United States -- Title 17, United States Code -- concerns the making of photocopies or other reproductions of copyrighted material...

Columbia University Library reserves the right to refuse to accept a copy order if, in its judgement, fulfillment of the order would involve violation of the copyright law.

AUTHOR:

BLOK, PETRUS J.

TITLE:

GESCHIEDENIS VAN HET NEDERLANDSCHE VOLK

PLACE:

GRONINGEN

DATE:

1892-1908

Master Negative #

92-80641-1

COLUMBIA UNIVERSITY LIBRARIES
PRESERVATION DEPARTMENT

BIBLIOGRAPHIC MICROFORM TARGET

Original Material as Filmed - Existing Bibliographic Record

949.2
B62

Blok, Petrus Johannes, 1855-1929.
Geschiedenis van het Nederlandsche volk.
Groningen, J. B. Wolters, 1892-1908.
8 v. in 7. maps. 25cm.

Vols. 7-8 have imprint: Leiden, Sijthoff.
References to Spinoza included in vols 5 and 6.

Another copy in Special Collections (Spinoza) 1892-1908. 8 v.

NNC

Restrictions on Use:

TECHNICAL MICROFORM DATA

FILM SIZE: 2461 REDUCTION RATIO: 11x
IMAGE PLACEMENT: IA (IIA) IB IIB
DATE FILMED: 7/6/92 INITIALS CR
FILMED BY: RESEARCH PUBLICATIONS, INC WOODBRIDGE, CT

REEL 2

VOL. 5-8

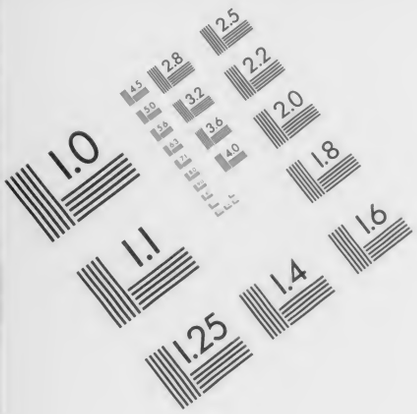

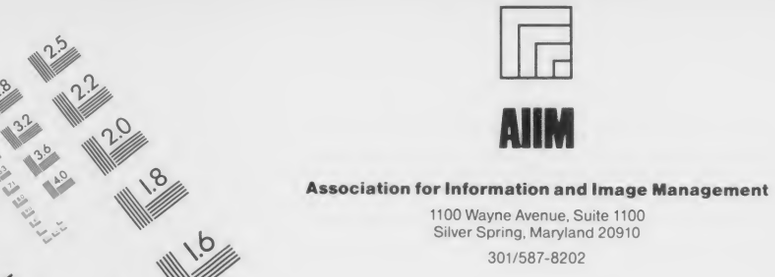

Association for Information and Image Management
1100 Wayne Avenue, Suite 1100
Silver Spring, Maryland 20910
301/587-8202

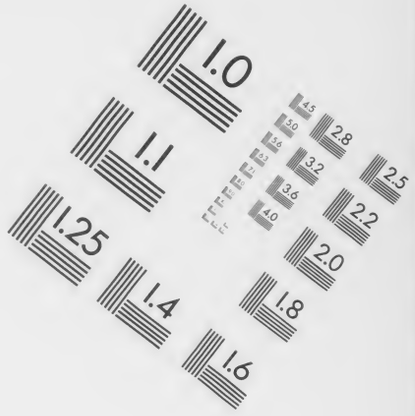

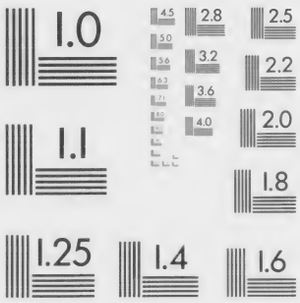

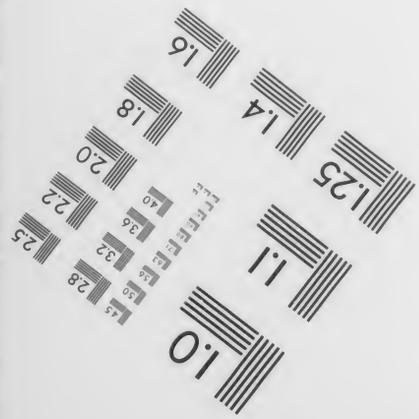

MANUFACTURED TO AIIM STANDARDS
BY APPLIED IMAGE, INC.

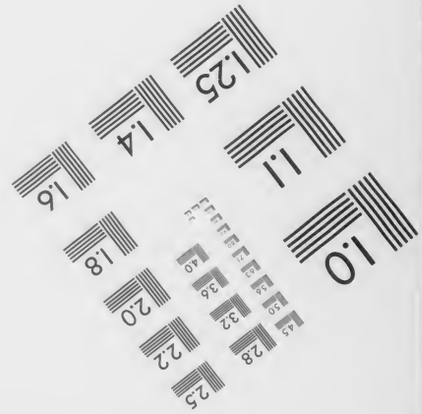

VOLUME 5

P. J. BLOK,

GESCHIEDENIS

VAN HET

NEDERLANDSCHE VOLK.

949.2 B62
5

Columbia University
in the City of New York
Library

Special Fund
1901
Given anonymously

COLUMBIA UNIVERSITY LIBRARIES

This book is due on the date indicated below, or at the expiration of a definite period after the date of borrowing, as provided by the library rules or by special arrangement with the Librarian in charge.

DATE BORROWED	DATE DUE	DATE BORROWED	DATE DUE
	AUG 1 9 1949		
	SEP 1 - 1949		

C28 (449) M50

GESCHIEDENIS
VAN HET NEDERLANDSCHE VOLK.
V.

GESCHIEDENIS

VAN HET

NEDERLANDSCHE VOLK.

DOOR

P. J. BLOK.

VIJFDE DEEL.

TE GRONINGEN BIJ J. B. WOLTERS, 1902.

STOOMDRUKKERIJ VAN J. B. WOLTERS.

VOORREDE.

De geschiedschrijver onzer „Gouden Eeuw" heeft een dankbare taak te vervullen, want de glorie van het nageslacht is nooit hooger gestegen dan in dien tijd, met name in de tweede helft dier eeuw, het tijdperk, waarover dit deel dezer Geschiedenis loopt. Maar die taak is tevens zwaar, want groot is het aantal der over dezen aantrekkelijken tijd verschenen geschriften en moeilijk het vasthouden van den draad van het verhaal te midden van de vele belangrijke gebeurtenissen, die op elk gebied van het volksleven voorgevallen zijn. De schrijver hoopt dit bezwaar te hebben overwonnen zonder daarbij aan eenig deel der volksgeschiedenis een te groote plaats in te ruimen, zooveel mogelijk zonder daarbij zijne persoonlijke voorliefde voor personen en stelsels te laten gelden.

Het zou hem intusschen niet buitengemeen verwonderen of de kritiek zal, zooals trouwens reeds vroeger gebeurd is, ook nu weder het bezwaar aanvoeren, dat ook in dit deel der geschiedenis van het nederlandsche *volk* misschien te veel plaats is ingeruimd aan de *staatkundige* geschiedenis van het volk. Die arme staatkundige geschiedenis! Vroeger was zij alles, de alom erkende heerscheresse; thans wordt zij in den ban gedaan en geworpen in den hoek, waarnaar men weinig omziet. Ten onrechte. Het valt niet te ontkennen, dat de belangstelling van het publiek tegenwoordig meer gericht is op andere uitingen van het volksleven, maar dit wil volstrekt niet zeggen, dat die andere uitingen juist in het volksleven zelf, in de dagelijksche gedachten der natie eertijds eene zooveel aanzienlijker plaats hebben ingenomen. Wie geen vreemdeling is in de meest gelezen pamfletten der zeventiende eeuw, zal niet licht ontkennen, dat de staatkundige gebeurtenissen binnen- en buitenslands in het leven en denken des volks eene zeer aanzienlijke plaats hebben ingenomen,

320488

in nauw verband, maar niet meer dat, met de hoop en vrees, met de meeningsverschillen op godsdienstig gebied en met de wisselingen op het terrein der stoffelijke welvaart. Het zou dan ook verkeerd zijn aan een tijdelijk verschijnsel, ten dezen aan de belangstelling in vragen van stoffelijken aard, een te grooten invloed te geven bij de behandeling der volksgeschiedenis in het algemeen, gelijk het verkeerd gezien zou zijn daarbij vooral te letten op de lotgevallen van den werkmansstand, die zich thans in zoo groote belangstelling mag verheugen. De schrijver van dit werk meent volkomen getrouw te blijven aan het door hem in de Inleiding op zijn voor 10 jaren verschenen eerste deel ontwikkelde program van beginselen, waarbij hij aan de staatkundige geschiedenis de voorname plaats laat, die haar in het volksleven toekomt, zonder daarbij te vergeten, dat niet zij alleen het gebied der volksgeschiedenis vult maar dat daarbij ook aan andere uitingen van het volksleven eene ruimere plaats dient te worden toegekend dan vroeger in historische geschiften van algemeenen aard het geval was. Over de vraag, hoe ruim die plaats moet zijn, kan men verschillen van gevoelen: het meer of minder der eischen op dit gebied hangt dikwijls af van persoonlijke staatkundige meeningen; over de zaak zelve kan eigenlijk geen verschil van gevoelen bestaan, als men zich alleen laat leiden door hetgeen een zuiver wetenschappelijke beschouwing, niet de politieke of sociale meening van den dag, eischt.

In dezen zin hoopt de schrijver nog enkele jaren te kunnen voortwerken aan de taak, die hij zich heeft gesteld en die hij in nog twee verdere deelen hoopt te volbrengen, gesteund door de groote belangstelling en medewerking, waarop hij met groote erkentelijkheid totnogtoe heeft mogen wijzen.

LEIDEN, 26 Sept. 1901. P. J. B.

INHOUD.

BOEK VII.

DE REPUBLIEK TIJDENS JOHAN DE WITT.

		Blz.
HOOFDSTUK I.	DE EERSTE JAREN VAN VREDE	3—50
HOOFDSTUK II.	DE EERSTE ENGELSCHE OORLOG	50—91
HOOFDSTUK III.	DE RAADPENSIONARIS AAN HET HOOFD VAN DEN STAAT	91—127
HOOFDSTUK IV.	LAND EN VOLK OMSTREEKS 1660	127—167
HOOFDSTUK V.	DE JAREN VAN VREDE	167—202
HOOFDSTUK VI.	DE TWEEDE ENGELSCHE OORLOG	202—228
HOOFDSTUK VII.	HET TOPPUNT VAN DE MACHT DER REPUBLIEK	228—260
HOOFDSTUK VIII.	DE VAL VAN DE WITT	260—293

BOEK VIII.

WILLEM III.

HOOFDSTUK I.	DE GROOTE OORLOG	297—350
HOOFDSTUK II.	DE VOORBEREIDING DER GROOTE COALITIE BINNEN- EN BUITENSLANDS	350—389
HOOFDSTUK III.	DE COALITIE-OORLOG	390—417
HOOFDSTUK IV.	DE LAATSTE JAREN VAN WILLEM III . . .	418—433
HOOFDSTUK V.	DE NEDERLANDEN OP HET EINDE DER ZEVENTIENDE EEUW	434—468
BRONNEN DER NEDERLANDSCHE GESCHIEDENIS 1648—1702 . .		471—480
BIJ DE KAARTEN		481—482
REGISTER		483—494
KAARTEN.		

BOEK VII.

DE REPUBLIEK TIJDENS JOHAN DE WITT.

HOOFDSTUK I.

DE EERSTE JAREN VAN VREDE.

In vollen luister trad de jonge Republiek der Vereenigde Nederlanden na den vrede van Munster op te midden van Europa's staten. Haar grondgebied, onaanzienlijk vergeleken bij dat der groote mogendheden ook van dien tijd, geringer in omvang dan dat van toenmalige staten van den tweeden of derden rang, zou haar nauwelijks aanspraak gegeven hebben op een bescheiden plaats in Europa's raadzaal, maar de roemrijke geschiedenis van haar ontstaan, de energie harer betrekkelijk talrijke bevolking, hare machtsontwikkeling niet het minst gaf haar stem in het kapittel, eene beslissende stem dikwijls. Dat dit zoo was, dankte zij evenwel niet alleen aan zichzelve, hoe groot hare in den langen oorlog gesterkte volkskracht, hoe aanzienlijk hare militaire macht — en deze beslist vooralsnog over de beteekenis van een staat in de wereld — hoe geëerd haar naam mocht wezen. Zij had het ook te danken aan de politieke omstandigheden, die andere staten, grooter in omvang en talrijker in bevolking dan zij, voor het oogenblik beletten hun volle kracht te ontwikkelen.

Frankrijk, sedert den slag bij Rocroy, die Spanje's militairen roem deed dalen, meer en meer als de eerste mogendheid in Europa optredend, zag zich te midden van den buitenlandschen krijg, die zijne beste krachten eischte, verzwakt door binnenlandsche beroeringen: den opkomenden strijd der Fronde tegen den almachtigen Mazarin en het door hem beheerschte Hof der regeerende Koningin-Moeder. De hoofdstad zelve, het schitterende Parijs van Hendrik IV en Richelieu, was het tooneel van burgeroorlog en barricadenstrijd; jaren lang heerschte daar zoowel als in de provincie een onrust en woeling, die op Frankrijk's aanzien naar buiten een noodlottigen invloed hadden. Wee het land, waar de Koning een kind is, al heet

dit kind Lodewijk XIV. De oude landsvijand, Spanje, lag uitgeput ter neder en zocht thans meer in handige diplomatie dan in krijgsondernemingen het middel om zijne beteekenis in Europa, nog altijd groot door zijn uitgestrekt grondgebied in Italië en zijn bezit der Zuidelijke Nederlanden, niet geheel te verliezen. Engeland, sedert Elizabeth met groote pretensiën ter zee, grooter evenwel nog dan zijne werkelijke zeemacht, en thans, in Cromwell's dagen, beschikkend over een geoefend landleger onder een der grootste veldoversten, die het ooit heeft gekend, werd ten eenenmale verlamd door den heftigen burgeroorlog, die in 1649 koning Karel I op het schavot bracht. Het duitsche Rijk, na een woesten krijg van dertig jaren, die geen deel van den duitschen grond ongerept had gelaten, den lang gewenschten vrede genietend, had in dien oorlog den toch reeds lossen band, die zijne staten vereenigde, nog zien verslappen: noch de Keizer, zelf in zijne erflanden voortdurend door de Turken bedreigd, noch Brandenburg, Keulen, Beieren, Saksen, Hessen en wie er meer onder de machtigste duitsche staten konden gerekend worden, konden zich in macht en aanzien met de Republiek meten. De Oostzeemogendheden gevoelden zich niet tegen haar opgewassen: Denemarken zocht hare gunst om het omhoog strevende Zweden in toom te kunnen houden; Zweden zelf, hoewel prat op zijne zegepralen ter zee en te land, aarzelde de Staten, zijn oude bondgenooten, te bemoeilijken; Polen, nauwelijks meer eene Oostzeemogendheid, volgde schoorvoetend het deensche voorbeeld. Het nog aziatische Moscovië ontzag den machtigen handelsstaat van het Westen meer dan eenigen anderen in Europa. De Turken zagen nog altijd in de Republiek hunnen bondgenoot tegen Spanje in de Middellandsche Zee. De zeerooversstaten van Afrika's noordkust schroomden hun bedrijf al te openlijk ten koste der staatsche handelsschepen uit te oefenen, gedachtig aan de gevoelige lessen, den zeeroovers door bevelhebbers als de Trompen, Evertsens, De Ruyter en Van Galen zoo voor Salé als voor Algiers en Tunis toegediend. Italië's verouderde staten en staatjes, grootendeels aan Spanje geketend, beteekenden weinig meer in Europa's statenkring; Venetië zocht den steun der Staten in zijn moeilijken strijd tegen de Turken. Het kleine Portugal alleen verstoutte zich de Republiek te dwarsboomen. Of eigenlijk niet de Republiek maar de West-Indische Compagnie, het handelslichaam, waarmede het streed over de heerschappij in Brazilië, er op rekenende, dat de Staten zelf te zeer den pas gesloten vrede genoten om zich opnieuw in een oorlog te steken.

Welk een trotsch gevoel moet onze vaderen bezield hebben bij de gedachte aan de plaats, die hun vrijgevochten staat in de wereld innam! Wij vinden er den weerklank van in het proza zoowel als in de poëzie dier dagen. De geschiedschrijver Wicquefort, op last der Staten van Holland de geschiedenis dezer periode beschrijvend, herinnert zijnen lezers in den aanvang van zijn geschrift „que cette histoire pourra estre mise en parallèle avec les plus belles histoires des siècles passés" [1], en vermeldt met gewettigden trots van de Republiek „qu'il n'y a point de Puissance dans l'Europe, qui n'ait recherché son amitié et qui n'ait trouvé de l'avantage en son alliance" [2]. Vondel zingt in zijn Vredezang het „hol en hongerig Europe" toe:

„Neerlands vrede schrijft nu wetten
Allen vorstendommen voor,
Licht ze veur op 't heilzaam spoor,
Met lantaarnen en trompetten."

En hij vergelijkt zijn „Bataviers" met den „Staat der moedige Latijnen", in vergelijking met wie ook zij „in 't einde ontzagbaar schijnen". En wie geen vreemdeling is in de pamfletten dier dagen weet, hoe fier de eenvoudige burger der Hollandsche steden zich uitliet over de vorsten en landen der wereld, hoe vrijuit hij zijne meening zeide over de gebeurtenissen elders, die allereerst hier te lande met eenige juistheid bekend en beoordeeld werden in oorzaken en gevolgen met het oog op het alom werkzame handelsbelang. Bij het bier, in de schuit, op den wagen, in den boekwinkel worden de politieke gebeurtenissen zonder schroom en met merkwaardige kennis van zaken besproken; burger en boer oordeelen en veroordeelen Karel I en Cromwell, Mazarin en de fransche Grooten met gelijke vrijmoedigheid en denken er aan, hoe het zwaard van „den Staat" op dat alles orde zou kunnen stellen, wanneer het in de schaal werd geworpen. Met trots loopt de eerzame Amsterdammer des morgens Dam, Vijgendam en Beurs langs om de nieuwste nieuwtjes uit verre landen te gaan vernemen, er zijne meening over te vormen, er zijn voordeel mede te doen. „Dus schijnt de wereld heel om Amsterdam gebouwd."

1) Histoire des Provinces Unies, I, p. 2.
2) p. 42.

Het voordeel, het „profijt" van den koopman werd meer en meer het beginsel, waardoor de politiek der Staten, met name der Staten van Holland zich liet leiden. En in Holland was het Amsterdam, dat den toon aangaf, zooals voldoende gebleken was, toen het aan het hoofd der vredespartij den vrede van Munster in weerwil van allen tegenstand had doorgezet. Het handelsbelang zou de staatkunde der Republiek beheerschen zoolang Amsterdam zijn wil zou weten door te drijven, gesteund als het werd door de vele regenten in Holland, wier steden feitelijk dezelfde handelsbelangen hadden als de machtige stad of van haar afhankelijk waren of wel het handelsbelang als het levensbelang der Republiek erkenden.

Maar daartegenover stond nog altijd eene evenzeer machtige partij, die gansch andere belangen in het oog vatte, waar het binnen- en buitenlandsche politiek gold: de oude oranjegezinde oorlogspartij. Nog steeds kon zij rekenen op de predikanten, wier haat tegen Spanje en Rome, welker heerschappij zij geleerd hadden te vereenzelvigen, gepaard ging met een sterken afkeer van het onheilige handelsbelang, dat zij verafschuwden als strijdig met de ware beginselen der religie. En zij vond krachtige leiding in den jongen Prins van Oranje, die zijn afkeer van „ces coquins qui ont fait la paix" die hij wenschte te kunnen „rompre le col" [1]), niet verborg en reeds spoedig na het sluiten van den vrede, zich verheffende uit zijn leven van „débauche et plaisirs" [2]), naar eene hernieuwing van den krijg uitzag [3]). Zij vond steun bij het leger en zijne officieren, wier aanzien en inkomsten in een tijd van vrede moesten dalen, afgezien nog van hunne natuurlijke neiging tot den krijg, bij Zeeland, dat zijn nederlaag van 1648 niet verkroppen kon en noode de rijke inkomsten miste uit de kaperij, in den oorlog een voorname bron van het kommerlijk bestaan op zijne verspreide eilanden.

In de zaken van buitenlandsche staatkunde kwam de tegenstelling tusschen de beide partijen reeds dadelijk krachtig uit. Amsterdam en de Prins stonden weldra in allerlei dingen vlak tegenover elkander en werkten elkander heimelijk en openlijk tegen.

Dit bleek uit de houding der Republiek tegenover Spanje, als welks

1) Archives IV, p. 314.
2) Ibid. p. 260.
3) Ibid. p. 279 suiv.

vaste vertegenwoordiger de ambassadeur Antoine Brun in Juni 1649 hier te lande verscheen [1]). Brun meer dan iemand aan de spaansche zijde was overtuigd, dat alleen de vrede met de Republiek de tusschen twee vuren gestelde Zuidelijke Nederlanden voor Spanje had gered uit het gevaar eener verdeeling tusschen Frankrijk en de Staten. Hij kwam dan ook met het doel om dien vrede zoo lang mogelijk te handhaven, de goede verstandhouding tusschen de Republiek en haren voormaligen erfvijand, zij het dan ook met groote kosten, te bewaren, ja, zoo mogelijk een nauw verbond tot stand te brengen, waarin ook de aangrenzende duitsche staten, zelfs Denemarken, zouden kunnen worden opgenomen. In den beginne waren er natuurlijk tal van zaken, die tot wrijving tusschen de beide landen aanleiding gaven, vooral met betrekking tot allerlei betwist gebied, met name tot de kommanderij van Gemert, die aan de Duitsche Orde behoorde, tot het bezit van Opper-Gelder en rechten in het Brabantsche en Limburgsche, tot de regeling der verkeers- en handelsbelangen, het bezit der kerkelijke goederen enz. Maar Brun slaagde er in dit alles op kalme wijze te ontwikkelen, gesteund door de oprechte neiging van den landvoogd der Zuidelijke Nederlanden, aartshertog Leopold Wilhelm, die evenzeer den vrede begeerde te bewaren, om alle moeielijkheden te vermijden. De „Chambre-Mipartie", die had moeten ingesteld worden om al dergelijke zaken uit te maken, bleef wegens den tegenstand der oorlogspartij in de Republiek nog geruimen tijd achterwege, zoodat telkens bijzondere commissiën moesten worden ingesteld om een en ander tot een goed einde te brengen. De bekwame spaansche diplomaat onderhield met de Prinses-Moeder, de nog altijd invloedrijke weduwe van Frederik Hendrik, en hare omgeving zorgvuldig betrekkingen; met name haar gunsteling De Knuyt, hem uit Munster welbekend, werd door hem zeer ontzien evenals graaf Willem Frederik van Nassau, die Friesland voor den vrede had gestemd. Door haar en hen trachtte hij ook den jongen Prins te winnen, hem voorspiegelende, dat Spanje dezen en zijn Huis groote voordeelen kon verzekeren bij de nog slepende onderhandelingen over het markiezaat van Bergen op Zoom en over de oude bezittingen der Oranjes in het Zuiden. Maar spoedig bemerkte hij, dat de Prins, vol afkeer van

1) P. L. Muller, Spanje en de partijen in Nederland, in Nijhoff's Bijdr. N. R. VII, blz. 136 vgl.; Waddington, La République des Provinces Unies II, p. 270 suiv.

Spanje, den erfvijand van zijn Huis, door geen hooge jaargelden of voorgespiegelde inkomsten te winnen was [1]): Brun's hoop bleef sedert op Holland gevestigd en met de hollandsche staatslieden trachtte hij samen te werken ten einde den Prins te weerhouden zich opnieuw met Frankrijk samen in den oorlog te werpen. De beleefdheden, waarmede hij de Staten overlaadde, de pompeuse bewoordingen, waarin hij bij elke gelegenheid hunne volkomen onafhankelijkheid erkende, moesten de goede en loyale gezindheid van Spanje tegenover dergelijke plannen bewijzen.

Frankrijk, de leidende staatsman Mazarin zoowel als zijne tegenstanders van de Fronde, begeerden niets liever dan zulk een hernieuwden krijg en de Prins zelf brandde van ongeduld om den ouden strijd zijner vaderen te hernieuwen [2]), niet maar, zooals de tegenpartij beweerde, om zich ijdele krijgslauweren te verwerven, hoewel hij daarvoor verre van onverschillig was, maar vooral omdat ook hij, evenals zijn neef Willem Frederik van Nassau en zijn vertrouweling Cornelis van Aerssen, heer van Sommelsdijk, in zijn ziel overtuigd was, dat Spanje in 1648 alleen door den vrede van den ondergang was gered en onvermijdelijk de Zuidelijke Nederlanden prijs had moeten geven, wanneer de oorlog was voortgezet. Het geleden nadeel te vergoeden door een nieuw verbond met Frankrijk, Spanje voorgoed te beletten zich op een gunstiger tijdstip weder op de Republiek te werpen door de gezamenlijke verovering van de Zuidelijke Nederlanden en de verwezenlijking daarmede van de schitterende plannen zijns vaders, van het oude droombeeld zijns grootvaders, die zoo schandelijk door Spanje's huurling was vermoord — dat was 's Prinsen ideaal. Reeds in Augustus 1649 [3]) vinden wij hem in geheime betrekking met d'Estrades, die ook onder Frederik Hendrik herhaaldelijk de tusschenpersoon was geweest bij de betrekkingen tusschen de Oranjes en de Kroon van Frankrijk. De in 1650 te Parijs aangekomen staatsche gezant Willem Boreel was met deze dingen verre van ingenomen en bleef er geheel buiten; de fransche gezant Brasset in Den Haag echter, die er meer van wist, werkte ook van zijne zijde reeds sedert het najaar van 1648 ijverig mede in deze richting, evenals

[1]) Archives IV, p. 284.
[2]) Ib., p. 279 suiv.
[3]) Ib., p. 314, vgl. p. 298, mijne Archivalia te Parijs, blz. 35, en Waddington, l. l. p. 305 suiv.

Willem Frederik en Sommelsdijk, die met Brasset en door dezen met Mazarin in betrekking stonden [1]). Maar 's Prinsen ideaal was de bekommering van Holland zooals wij weten, van Amsterdam vooral, niet alleen uit afkeer van den oorlog, uit vrees voor de concurrentie van Antwerpen, voor den grooteren invloed van den Prins van Oranje in tijd van oorlog, maar ook, sedert de laatste jaren, omdat het het machtige Frankrijk niet tot buurman wenschte en de toch reeds dreigende suprematie van Frankrijk in Europa niet door de verovering van een deel der Zuidelijke Nederlanden wilde versterken [2]). Bij deze verhoudingen behoeft de buitengewone belangstelling hier te lande in de fransche zaken, blijkende ook uit het zeer groote aantal „Mazarinades", in de fransche zoowel als in de hollandsche taal hier te lande verspreid, geen verbazing te wekken: schimpdichten en kroniekmatige berichten, spot- en lofverzen betreffende Mazarin verschenen hier in menigte en vonden gretige lezers.

Ook ten opzichte van de verhouding tot Engeland stonden de Prins en Holland scherp tegenover elkander. Zoowel de Prins als de hollandsche heeren verafschuwden het vonnis, waarvan koning Karel I het slachtoffer was geweest, maar de Prins, bij wien de Prins van Wales, thans koning Karel II, sedert Juli verblijf hield, wilde niets liever dan wraak voor den dood zijns schoonvaders en afdoende hulp der Staten voor zijn zwager, dien hij reeds lang met goeden raad en, uit zijn eigen vermogen, met geld en wapenen steunde. Hij stond door zijne dynastieke belangen vijandig tegenover Cromwell en het Parlement, ja wenschte, zelfs vóór een oorlog met Spanje, een gezamenlijken oorlog, mèt Frankrijk weder, tegen het revolutionnaire Engeland ten einde de Stuarts te herstellen. Holland begeerde zulk een oorlog, die voor de Republiek allereerst een zee-oorlog zou zijn en dus in de eerste plaats zijn handel en visscherij zou treffen, volstrekt niet. Het had eene poging om het Parlement, waarmede het totnogtoe op goeden voet stond, door een buitengewoon gezantschap ter elfder ure van de uitvoering van het vonnis tegen Karel I te weerhouden gaarne gesteund. De invloedrijke Pauw zelf was met Joachimi daartoe naar Engeland gegaan. Maar toen dit vonnis eenmaal voltrokken was, wenschte Holland, hoezeer het gebeurde afkeurend,

[1]) Archives, p. 279, 286, 288, 294 suiv.; 302 suiv.
[2]) Ib. p. 280.

tusschen het Parlement en den nieuwen Koning, dien men alleen als „koning Karel II" zonder bijvoeging van „van Groot-Brittannië" begroette [1]), zooveel mogelijk neutraal te blijven. Holland belette de Staten-Generaal gehoor te geven aan de aanzoeken van Karel II om steun in geld, schepen of ammunitie [2]). Het legde zich berustend neder bij het „Victrix causa placet Deo", in een pamflet vertaald: „de wettelyckheydt van den oorlogh werdt altydt gedecideerd deur de victorie", en verlangde, dat „soo langh de Macht is in handen van onse neutrale naghebuyren, die ons onlydelycke en onoverwinnelycke schade konnen aendoen" [3]), de neutraliteit zoo goed mogelijk zou bewaard worden. Dit gaf intusschen vele bezwaren. Toen in het najaar van 1648 twee gezanten van het Parlement in Den Haag waren verschenen, dr. Isaäc Doreslaer, een Hollander van geboorte, en Walter Strickland, om eene ambassade van het Parlement aan te kondigen en aan te dringen op het niet ontvangen van de koninklijke vloot in de Maashavens, waarheen deze uit vrees voor de haar tot bij Goeree vervolgende aanzienlijke vloot van het Parlement de wijk had genomen, erkende Holland de rechtmatigheid van dit verlangen en de Prins moest toegeven, al bleef hij de koninklijke familie steunen met raad en geld. Daarentegen kon Holland niet doorzetten, dat de beide Parlementsgezanten, die het met alle eerbewijs had begroet als afgezanten eener bevriende mogendheid, in de Staten-Generaal als zoodanig werden ontvangen, terwijl de koninklijke engelsche resident Boswell als zoodanig erkend bleef. De gruwelijke moord, den 12den Mei door eenige verbitterde schotsche aanhangers [4]) van den jongen Karel II in Den Haag op Doreslaer gepleegd, bleef tot ergernis van het Parlement ongestraft onder voorwendsel, dat men de schuldigen onder de talrijke menigte der engelsche uitgewekenen in de hofstad niet had kunnen ontdekken; de moordenaars vluchtten naar de Zuidelijke Nederlanden en men bepaalde zich tot het beschermen van Strickland, die bleef om de intrigues der Royalisten in het oog te houden. Maar de Staten-Generaal weigerden steeds hem te ontvangen, zoodat hij, bitter klagende over de behandeling hem en zijn ongelukkigen ambtgenoot aangedaan, terwijl men Karel II

1) Aitzema, III, blz. 324.
2) Gardiner, History of the Commonwealth and Protectorate, I, p. 68.
3) Pamfl. Thys. nº. 5425. Vgl. Archives IV, p. 267.
4) Gardiner, l. l. p. 73.

en de zijnen onverhinderd in het land toeliet, in den zomer van 1650 Den Haag verliet. Het Parlement zond na deze behandeling van zijne afgezanten den staatschen gezant te Londen, den ouden Joachimi, ongevraagd zijn paspoort, maar stemde om Holland te believen toch toe in de zending van den Amsterdammer Gerard Schaep als „commissaris" of consul voor de belangen der staatsche onderdanen, ja bewees dezen de eer van een werkelijk gezant. Zoo bleef de verhouding tusschen de Republiek en hare nieuwe engelsche zuster van zeer teederen aard en behoefde er niet veel te gebeuren om een conflict te doen ontstaan, vooral doordat de Royalisten van hier uit allerlei plannen en ondernemingen op touw zetten, o. a. bij de uitrusting van schepen en troepen bestemd voor Schotland, waar Karel II als koning erkend was en van waar uit hij Engeland hoopte te herwinnen. De talrijke pamfletten hier te lande gedrukt betreffende de gebeurtenissen in Engeland getuigden van de levendige belangstelling der ingezetenen ook in deze verwikkelingen en voerden dikwijls een heftigen toon tegen de ook door vele voorstanders der parlementaire regeering hier te lande verafschuwde „koningsmoorders", hun medelijden toonende met de in kommervolle omstandigheden verkeerende engelsche koningsfamilie en het boheemsche Hof, dat thans ook in zeer groote ongelegenheid geraakte [1]).

Minder scherp was de tegenstelling ten opzichte van de Oostzeestaten. De bezwaren, waarmede men hier had te kampen, waren in den grond der zaak ook sterk met belangrijke politieke kwestiën vermengd maar voor het oogenblik toch meer van commercieelen aard. Denemarken had ingezien, dat het Zweden alleen dan kon weerstaan, wanneer het rekenen kon op de hulp der Staten-Generaal en bij de groote handelsbelangen der Nederlanders in de Sont was het lokaas voor die hulp natuurlijk eene vermindering der lasten van den Sonttol. Die tol, een last van een kwart millioen guldens 's jaars [2]),

1) De Koningin van Boheme bedelde zelfs bij de Staten om onderstand, daar zij bakker en slager niet meer kon betalen: Aitzema III, blz. 324.
2) Vgl. de tollijst in pamflet Thys. nº. 5618, waaruit blijkt, dat Amsterdam $^9/_{10}$ daarvan betaalde, het Noorderkwartier $^1/_{20}$, Rotterdam en Friesland ieder ongeveer $^1/_{50}$, Zeeland $^1/_{250}$. Aan convooien naar de Sont werd bovendien hier te lande 350000 betaald, waarvan op Amsterdam's admiraliteit weder $^6/_7$, op die van het Noorderkwartier ongeveer $^1/_{12}$, op die van Rotterdam $^1/_{32}$, op die van Friesland $^1/_{70}$, op Zeeland $^1/_{350}$ viel. Men houde hierbij in het oog, dat ook uit de andere admiraliteitshavens wel amsterdamsche schepen wegzeilden.

werd thans geheven volgens de bepalingen van het verdrag van Christianopel[1]), in verband met een nader in 1647 gesloten verdrag ten opzichte van de tollen in Noorwegen. De invloedrijke deensche staatsman Corfitz Ulefeld verscheen nu in 1649 namens koning Frederik III, die Christiaan IV was opgevolgd, in Den Haag om de Republiek tot eene defensieve alliantie over te halen tegen afkoop (redemtie) van den Sonttol voor 200000 rijksdaalders (= $^1/_2$ millioen gulden) per jaar. Deze afkoop was voor onze handelaars van veel belang, ook omdat Zweden zich bij den vrede van Brömsebro van den tol had ontslagen, waarom zelfs vele Hollanders zweedsch burgerrecht hadden gekocht of onder zweedsche firma handelden. Maar de provinciën, die geen of weinig handel op de Oostzee dreven, wilden, zelfs tegen het voorgestelde handelsvoordeel, geen zoo nauwe alliantie met Denemarken uit vrees voor de ontevredenheid der Zweden, onzen ouden bondgenoot, en de Prins stond aan deze zijde. Toch werd het „redemtie-tractaat" in 1649 door Amsterdam, dat bij den Oostzeehandel zooveel belang had, doorgedreven, te zamen met de defensieve alliantie, beide voor 36 jaren. Maar de wijze, waarop het geschiedde, was zeer zonderling: het verdrag werd eigenlijk slechts gesloten door de drie gewesten Holland, Friesland en Gelderland, terwijl de afgevaardigden ook van deze gewesten niet eens door hunne committenten daartoe gemachtigd waren. De afkoopsom was ten slotte op *f* 350000 's jaars bepaald, waarvan dadelijk *f* 750000 op afrekening zou worden gegeven tegen korting van *f* 50000 's jaars; Denemarken nam op zich de vuren, tonnen en bakens behoorlijk te onderhouden[2]). De schippers bleven echter ook na het tractaat klagen over de moeilijkheden hun in de Sont door de deensche ambtenaren berokkend en over het daarmede gepaard gaande oponthoud, daar zij verplicht waren hunne papieren aan die ambtenaren te laten zien en dezen zich voor het maken van eenigen spoed met de behandeling der zaken ruim lieten betalen, zoodat de klachten welhaast de tevredenheid over den afkoop zeer deden verminderen. Zweden deed dan ook zijn best om de ratificatie der verdragen nog tegen te houden en de Hanzesteden protesteerden eveneens, maar anderhalf jaar later

1) Zie deel IV, blz. 361 vlg.
2) Aitzema III, blz. 332 vlg.; Waddington, La République des Provinces Unies, II, p. 261.

werden zij toch bekrachtigd op het gevaar af Zweden voorgoed tegen onzen Staat te verbitteren: de toen onbetwiste oppermacht van Holland in de Republiek liet geen langer uitstel toe en de Oostzeehandel verkoos ten slotte toch de moeilijkheden met de deensche ambtenaren boven de zware en onzekere tolheffing van vroeger.

In verband met deze handelszaken in de Oostzee stond de groote kwestie met Portugal over Brazilië. De West-Indische Compagnie, in 1647 weder voor 25 jaren hernieuwd, welker aandeelhouders vooral in Zeeland en slechts voor een deel te Amsterdam gevestigd waren, trachtte bij haar verval — hare aandeelen stonden in 1647 op 30 %[1]) — en den hollenden achteruitgang harer zaken in Brazilië en in Afrika op alle manieren zoowel geldelijke als stoffelijke hulp van den Staat te verkrijgen tegenover het in Brazilië voortdurend veldwinnende Portugal, dat door zijn gezant in Den Haag, Francisco de Sousa Coutinho, die hulp door aanhoudende protesten en handige diplomatie trachtte te verhinderen. Afwisselend brutaal en deemoedig speelde Portugal, rekenende op Holland's begeerte naar vrede, hoog spel in deze trouwens voor dit land, dat zijne nog overgebleven koloniale macht hier verdedigde, hoogst belangrijke zaak. Herhaaldelijk was er sprake van een oorlog om het weerspannige Portugal te dwingen de West-Indische Compagnie met rust te laten, welker aandeelhouders hemel en aarde bewogen om steun voor hunne belangen te verwerven, ja zelfs herhaaldelijk opstootjes in Den Haag tegen den gezant en zijne woning verwekten. In October 1649 eindelijk werd op herhaald verzoek van Zeeland en de Compagnie besloten de Compagnie, die in Afrika Angola en Loando reeds lang verloren had en in Brazilië niet meer dan een paar punten vasthield, met een vloot te helpen, maar, voordat het hiertoe kwam, waren hare zaken reeds zoodanig verloopen, dat alle hulp overbodig scheen.

Witte Cornelisz. de With[2]) was met zijne zwakke macht niet in staat gebleken het na het vertrek van graaf Johan Maurits ras zinkende hollandsche gezag in Brazilië weder op te richten. Hij trok zich in 1648 naar het Recife terug en vroeg om versterking, maar men liet hem op den „Hongerberg" aan zijn lot over tot zijn diepe ergernis, die hij niet naliet in talrijke brieven te luchten, klagende

1) Netscher, Les Hollandais au Brésil, p. 155.
2) Vgl. deel IV, blz. 353.

over deerlijk gebrek aan leeftocht, touwen, zeilen enz., zoodat hij zeide „liever den Turk als de Compagnie" te dienen. Eindelijk werd zijn toestand zoo wanhopig, dat hij in het voorjaar van 1650 met een paar schepen op eigen gezag naar het vaderland terugkeerde. Hij kwam er in Mei aan maar werd wegens het eigenmachtig verlaten van zijn post op bevel van den Prins na overleg met de Staten-Generaal onmiddellijk gevangen gezet op de Gevangenpoort in Den Haag; ook zijne kapiteins werden door de Admiraliteit te Amsterdam opgesloten in afwachting van een proces wegens lafhartig verlaten van den toevertrouwden post. Hevig was de ergernis van Holland over deze beweerde schending zijner souvereine rechten door den Prins, de Staten-Generaal en de Admiraliteit; de kapiteins werden spoedig met geweld uit de gevangenis verlost maar De With bleef nog eenige dagen gevangen onder protest van Holland, dat 's Prinsen recht en dat der Staten-Generaal ten ernstigste betwistte, daar de Staten-Generaal zonder verlof der gewestelijke Staten geen jurisdictie hadden in een der provinciën, De With hollandsch onderdaan was en dus alleen voor zijn hollandschen rechter mocht terecht staan. De Prins, niet zonder reden vreezende, dat Holland ook den admiraal op eigen gezag zou doen slaken, liet hem daarop naar zijn logement terugvoeren, terwijl eerst in het najaar de geopende rechtszaak werd voortgezet. Intusschen was het portugeesche gezag in Brazilië ten koste der Compagnie ten volle hersteld, zonder dat de oorlog met Portugal uitbrak. Men begeerde niet zich ter wille van eene zieltogende Compagnie, die haar ongeluk, naar men niet ten onrechte beweerde, grootendeels aan wanbestuur en verwaarloozing harer militaire krachten te wijten had[1]), in een nieuwen oorlog te werpen, hoe luide de aandeelhouders ook kreten. Het feit, dat die aandeelhouders slechts voor een deel in Holland te zoeken waren, had op die houding der Republiek tegenover Portugal een beslissenden invloed — wederom een bewijs van Holland's macht in den lande.

Met de kleinere staten aan de oostergrens stond men op een betrekkelijk goeden voet, het best met den bevrienden en thans aan het Huis van Nassau verwanten keurvorst van Brandenburg, die gaarne eene nauwe alliantie — nog nauwer dan de bestaande van 1613 —

[1]) Van Rees, Geschiedenis der Staathuishoudkunde, II, blz. 211.

en eene geldleening had gesloten en daartoe reeds in het voorjaar van 1648 zijne ambassadeurs zond. De Staten echter hadden voorloopig geene behoefte aan eene dergelijke alliantie met eene landmogendheid, ook al stelde deze de deelneming van andere duitsche vorsten in uitzicht, en toonden zich evenmin geneigd om de vroegere leeningen aan Brandenburg nog met nieuwe bedragen te vergrooten, zelfs niet onder de in uitzicht gestelde verpanding van de te Pillau in Pruisen geheven rechten. De verhouding tot den „Grooten keurvorst", een van de „considerabelste" duitsche vorsten zijner dagen, die in dezen tijd te Kleef verblijf hield en er later graaf Johan Maurits den Braziliaan stadhouder maakte, bleef intusschen vriendschappelijk, ofschoon de Staten zijne vestingen Emmerik, Gennep, Wezel, Rees, Orsoy enz. bleven bezetten. Goed was ook die tot de energieke landgravin van Hessen, die hare garnizoenen tot verre over hare grenzen naar den Rijn en tot in Oostfriesland had uitgebreid en zich had veroorloofd allerlei imposten in de bezette plaatsen in te voeren. Deze hessische aanmatigingen deden de vorsten aan den Rijn, met name den keurvorst van Keulen, die tevens bisschop van Munster en Luik was, en den hertog van Gulik-Neuburg herhaaldelijk de hulp der Staten inroepen om er zich van te ontslaan, maar de Staten, die zelf het keulsche Rijnberk en het guliksche Ravestein[1]) bleven bezetten, wilden zich daarvoor geen moeite geven, ook omdat zij de Hessen liever in het bezit dier vestingen lieten dan de katholieke eigenaars. Zij hielden verder in Oostfriesland Emden en Leeroord bezet als belangrijke strategische punten aan hunne oostgrens zoowel als wegens de nog altijd voortdurende verschillen in het graafschap en in het belang hunner financieele eischen op den graaf en zijn land, dagteekenende uit vroeger jaren. Oostfriesland had bovendien evenals Bremen en andere Hanzesteden den steun der Staten noodig tegen Oldenburg, dat met keizerlijke toestemming een tol op de Wezer had gevestigd en daarover met de Staten zoowel als met de naburige duitsche regeeringen ernstige moeilijkheden kreeg. Een oorlog wilden de Staten daarvoor evenwel niet beginnen, zelfs niet tegen het kleine Oldenburg, en schikten zich ten slotte in de zaak, ook omdat de machtige keurvorst van Keulen zich op de zijde van Oldenburg plaatste en een gewapend optreden in deze streken, zelfs slechts door de zending van eenige

[1]) Dit behoorde sedert de deeling der Gulik-Kleefsche successie aan Gulik-Neuburg.

oorlogschepen naar de Wezer, een nieuwen algemeenen krijg in het pas bevredigde Noordduitschland op onze grenzen had kunnen verwekken, waarin ook Zweden lichtelijk gemengd zou zijn wegens zijn bezit, sedert den vrede van Munster, van het naburige aartsbisdom Bremen [1]).

Ook hier in het Oosten was het duidelijk, dat, zoolang Holland, en in Holland Amsterdam, zijn wil kon doorzetten in de Republiek, deze niet geneigd zou zijn het oorlogspad te bewandelen, integendeel op alle wijzen den vrede zou willen handhaven, zelfs wanneer — gelijk in het geval van Portugal duidelijk was — de eer van den staat, het belang van een deel ook zijner eigene onderdanen op het spel stond. Holland had dringend behoefte aan vrede gevoeld; het had dien vrede nu met groote inspanning verkregen en wilde hem niet laten verstoren, zelfs al moest het daarbij lijnrecht tegenover den jongen Prins komen te staan. Het was alleen de vraag, of deze zich op den duur naar Holland's wensch zou voegen, een wensch, die streed zoowel met zijne persoonlijke neigingen als met dynastieke belangen, die hem zeer ter harte gingen, met de dynastieke belangen der Stuarts vooral, en met de politieke inzichten, die in zijne familie traditioneel waren. Jong en vurig van geest, persoonlijk populair, omringd door jonge officieren, aangezet door de familie zijner engelsche echtgenoot, vol sympathie met Frankrijk, welks verontwaardiging over den vrede van Munster hij deelde, was hij, wanneer hij eenmaal ten volle over het aanzien en daardoor over den invloed zijns vaders zou kunnen beschikken, voor de hollandsche staatslieden een gevaarlijk tegenstander te achten. Kwam het eenmaal zoover, dan zou de staatkunde der Republiek — dat was duidelijk — niet meer door de handelsbelangen van Holland maar door gansch andere belangen worden beheerscht; dan zouden dynastieke en politieke overwegingen van algemeenen aard de bovenhand behouden en alle andere op den achtergrond geraken.

Zoo stonden de buitenlandsche aangelegenheden der Republiek met den invloed van den Prins op hare zaken in nauw verband [2]) en moest de gesteldheid harer binnenlandsche toestanden ook elders,

1) Vgl. over al deze zaken Aitzema en Wicquefort passim, Waddington, l. l. p. 263 suiv.

2) Mazarin wijst einde 1649 daarop: Archives IV, p. 326. Vgl. Waddington, l. l. p. 251 suiv.

ook in Europa, een belangrijken invloed hebben. En juist in deze jaren kwam het binnenslands tot eene crisis, welker afloop dan ook van buiten af met spanning werd gadegeslagen.

Het streven van Holland moest zijn den Prins te beletten den grooten invloed, dien zijn vader tusschen 1630 en 1640 had verworven, ook voor zich te verkrijgen. Naast de tegenwerking van dien invloed in de colleges van Staat, waartoe de eigenaardige samengestelde staatsinrichting gereedelijk gelegenheid kon geven zooals ook Frederik Hendrik in zijne latere jaren had ondervonden, moest Holland daarbij natuurlijk het oog gevestigd houden op vermindering van 's Prinsen macht door beperking van het leger, het voortreffelijk ingerichte instrument, waarmede zijn vader en zijn oom hun aanzien hadden gevestigd en waarop ook hij in de eerste plaats zou moeten steunen.

Er was in den toestand van vrede, waarin men thans verkeerde, reden genoeg om onmiddellijk na het met Spanje gesloten verdrag een deel der thans overbodig geworden troepen af te danken. De financieele druk, waaronder vooral Holland, met zijn schuld van 120 millioen, sedert jaren had gezucht, zou door zulk eene afdanking op groote schaal zeer worden verminderd: dat was voor Holland een der voornaamste redenen geweest, waarom het zoo voor den vrede had geijverd [1]).

Het leger bestond bij het sluiten van den vrede uit ongeveer 60000 man — ruiterij en voetvolk — die jaarlijks bijna 10 millioen kostten. Zoowel de Prins en de Raad van State als de Staten van Holland waren het er over eens, dat men thans zooveel troepen niet noodig had, en reeds 30 Juli 1648 had eene „reductie" plaats [2]), waarbij de ruitercompagnieën allen tot op 60 paarden en de infanterie voor iedere compagnie met 50 man werd verminderd, hetgeen al meer dan $^1/_3$ van de kosten wegnam en het aantal der troepen op nog geen 35000 bracht, waarvan ruim 4000 ruiters [3]).

1) Wijnne, De geschillen over de afdanking van 't krijgsvolk (Werken Hist. Gen. nº. 41), blz. XIV. Vgl. De Beaufort, Geschiedk. Opstellen II, blz. 66 vlg.

2) Aitzema, III, blz. 273. Er is verschil in de opgaven omtrent het bedrag der verschillende reducties. Vgl. daarover Wijnne l. l. passim in de noten. Volkomen zekerheid schijnt te dien opzichte moeilijk te verkrijgen, daar Aitzema, Wicquefort en de pamfletten en brieven blijkbaar herhaaldelijk min of meer foutieve berekeningen hebben en deze door elkander halen.

3) Wijnne, l. l. blz. XVII.

Maar Holland was hiermede volstrekt niet tevreden en wilde nog grootere afdanking volgens de voorstellen van eene daartoe in zijne Statenvergadering aangewezen commissie, die ook de officierstraktementen aanzienlijk wenschte te verminderen. In het voorjaar van 1649 werd over verdere „menage" gesproken met den Prins, die er niet van wilde hooren en in Juni daaraanvolgende met den Raad van State en graaf Willem Frederik nadrukkelijk wees op de wenschelijkheid om tegenover de „seer machtige heyrlegers" in andere landen — Engeland, Frankrijk, Spanje, Zweden, Lotharingen zelfs — voor het geval van oorlog en ook van binnenlandsche woelingen, van katholieke zijde b.v., te zorgen, dat men voldoende troepen had om ten minste de grenzen te bewaken en de vestingen te bezetten [1]). Daarvoor meenden zij, dat men gelijk in het Bestand minstens 30000 man noodig zou hebben. Holland daarentegen wilde nog verder gaan dan de reeds uitgevoerde reductie en op iedere compagnie nog 50 man minder behouden zien, wat echter de Prins en de Raad veel te veel vonden. Na eenige besprekingen nam Holland in zijne Statenvergadering van October zonder meer het besluit, dat de „logiesgelden", die voor de huisvesting der soldaten aan de burgerij werden betaald, voortaan zouden ophouden en daarentegen de soldaten tegen betaling hunner volle soldij zelf voor logies zouden moeten zorgen; dat de zware kurassiers in lichte arkebusiers zouden worden veranderd; dat een kleine 600 man vreemde troepen, die Holland betaalde, en verder nog 55 compagnieën daarvan in het geheele leger zouden worden afgedankt benevens de helft der thans nog aanwezige ruiterij.

De Prins achtte deze vermindering wederom veel te aanzienlijk en toen Holland alvast op eigen gezag de 600 man afdankte, verklaarde op 's Prinsen aandrang en dien van graaf Willem Frederik de Raad van State, vervolgens de zes andere gewesten ter Staten-Generaal, dat deze handelwijze ongeoorloofd was, hetgeen Holland dan ook bij nader inzien toegaf, evenwel weigerende om over de in zijne, ook ten opzichte van krijgszaken immers souvereine, Statenvergadering verder genomen besluiten in nader overleg te treden. In weerwil van Holland's heftigen aandrang weigerde de Prins zoover te gaan als dit gewest met de „menage" wilde komen. Hij stemde na lang verzet toe in de verandering van kurassiers in arkebusiers en verklaarde ook de

[1]) Aitzema, l. l. blz. 352; Archives IV, p. 325, 330 suiv.

afdanking der 600 man wel te willen onderschrijven, mits deze door de volgens hem in krijgszaken alleen souvereine Staten-Generaal geschiedde, maar weigerde meer dan eenige compagnieën der zeer goede vreemde troepen te laten heengaan. Na eenig heen en weder praten en vertoogen van Holland in het belang zijner bezwaarde financiën kwam de Prins nog wel tot eene verdere concessie, maar Holland bleef onverzettelijk op zijn stuk staan en eischte nogmaals de afdanking van 55 compagnieën voetvolk en bijna de helft der ruiterij, hetgeen het leger zou hebben teruggebracht tot nog geen 25000 man [1]). Zoo bleef men haspelen het gansche najaar van 1649 door, terwijl Holland zijne houding zoowel door officieele brieven als onder de hand bij de andere gewesten verdedigde en de Staten-Generaal van hunne zijde Holland van de eigenmachtige afdanking, waarmede het dreigde, trachtten te weerhouden.

In het voorjaar van 1650 kwam men niet veel verder. Holland beweerde, dat het ook met zijne voorgestelde afdanking jaarlijks nog 1 millioen te kort kwam en weigerde ronduit de petitie van den Raad van State betreffende den nieuwen Staat van Oorlog op den voet van het door den Prins begeerde getal troepen goed te keuren, zich beroepende op zijn recht om zich niet hooger te laten belasten dan het zelf wilde. De toon der wederzijdsche vertoogen werd steeds scherper: een brief van Friesland aan Holland werd zelfs wegens de „vreemde en onhebbelijke termen" door het laatste gewest „geseponeerd", onbeantwoord ter zijde gelegd.

Het gold toch thans niet meer eenvoudig de vraag, hoeveel en welke troepen men zou afdanken — omtrent het getal verschilde men ten slotte niet meer dan eenige honderden — maar vooral de moeilijke staatsrechtelijke kwestie, in hoeverre eene provincie als „betaalsheer" van de tot hare repartitie staande troepen recht had zich te beschouwen als over die troepen met souvereine macht beschikkend, m. a. w. of het leger der Republiek een geheel was dan wel of het uit zeven afzonderlijke legers bestond. En deze op grond van de Unie ongetwijfeld in den eersten zin te beantwoorden vraag hing samen met de evenzeer allerbelangrijkste doch feitelijk niet volkomen overtuigend uit te maken kwestie, hoever de provinciale souvereiniteit ging tegenover die der Staten-Generaal — de oude twistappel, die ook in Olden-

[1]) Res. Holl. 1650, blz. 574 vlg.

barnevelt's tijd zooveel kwaad had gesticht. Het gevolg was, dat de oude tegenstelling tusschen wat men de federale en de unionistische opvatting van den staat der Vereenigde Nederlanden zou kunnen noemen weder ten scherpste op den voorgrond trad, evenals in de dagen van het Bestand verbonden met de niet ongewettigde vrees voor eene te groote macht der Prinsen van Oranje. Gelijk Maurits in 1618 de rechten der Staten-Generaal tegenover de Staten van Holland verklaarde te willen handhaven naar aanleiding van de toenmalige religietwisten, ook toen reeds met de vraag van het al of niet bestaan van provinciale legers samenhangend, zoo trad nu Willem II voor diezelfde rechten op naar aanleiding van het thans uitgebroken verschil. Gelijk toen Oldenbarnevelt den Prins beschuldigde van streven naar de souvereiniteit, zoo sprak men nu in de Staten van Holland van dezelfde neigingen van zijn jongen neef: de stemming aan het Hof, het geval met Witte de With en het bekende karakter des Prinsen werkten in deze richting mede. Men sprak reeds van de nutteloosheid van een stadhouder in dagen van vrede, ten minste van een kapitein-generaal [1]). Men wees op de toenemende beteekenis van het prinselijke Hof en van zijne dynastieke neigingen en belangen in verband met de aanzienlijke verwantschap des Prinsen en die zijner met den Keurvorst gehuwde zuster. Het verkrijgen van de onbeperkte souvereiniteit scheen het einddoel van dit alles te zijn, liefst zoo dat de Staten zelf haar schonken, of, zoo niet, dan met zachten of minder zachten dwang.

De strijd was voor zeer vele edellieden, vooral in de landprovinciën, die officiersposten in het leger bekleedden, een zaak van persoonlijk belang, zelfs van financieel belang, terwijl de Prins, die èn wegens zijne persoonlijke betrekkingen tot de fransche en engelsche officieren èn omdat hij, in geval van burgertwist, op de vreemde troepen veel meer kon rekenen dan op de inlandsche, van eene afdanking juist dier vreemde troepen niet wilde hooren [2]). Eindelijk wenschte de Prins met het oog op zijne engelsche plannen, met het oog vooral op den naar zijne overtuiging binnen korten tijd weder te hernieuwen oorlog met Spanje, het leger van den staat niet te zeer te verzwakken. Daarentegen wees de vriendelijke houding van Holland

1) Archives IV, p. 275.
2) ib. p. 318.

tegenover Spanje en zijn ambassadeur zoowel als tegenover het Parlement in Engeland duidelijk aan, dat het van dergelijke plannen niets weten wilde.

De tegenover elkander staande partijen lichtten in een aantal steeds hatelijker wordende vlugschriften hun standpunt en de gevolgen der tegenovergestelde politieke neigingen nader toe en het gansche land nam, als in 1618, hoewel niet met de heftigheid, die religieuse verschillen medebrengen, deel aan den strijd. Het ontbrak echter niet aan pogingen om de religie weder in de zaak te mengen: predikanten als de hofprediker Stermont in Den Haag, als Goethals te Delft en Teelinck te Middelburg lieten reeds hunne waarschuwende stem hooren tegenover de godsdienstige begrippen der hollandsche partij, die hun slechts eene jongere uitgave der arminiaansche scheen.

Aan het hoofd der hollandsche partij stond ditmaal niet de raadpensionaris, zooals de landsadvocaat thans heette. Jacob Cats was een te trouw volgeling van Frederik Hendrik geweest om zich tegenover diens zoon te plaatsen, wat trouwens ook niet in zijn gematigden, ja zeer voorzichtigen aard lag; ook de oude Pauw hield zich ditmaal op den achtergrond. Aan de spits der partij stonden de burgemeesters en oud-burgemeesters van Amsterdam, vooraan onder hen de gebroeders Andries en Cornelis Bicker, van wie de eerste als een heerschzuchtig en op zijne rechten prat regent bekend was en dan ook als het hoofd der „kabaal" werd aangemerkt. Naast hen trok vooral de dortsche oud-burgemeester Jacob de Witt de aandacht, een heftig en onverzettelijk man, benevens de burgemeester Van Beveren aldaar. Er was echter in de Staten van Holland zelf eene minderheid, aanvankelijk bestaande uit het den Prins naar de oogen ziende lid der Edelen en de steden Leiden [1]), Rotterdam [2]), Enkhuizen, Schoonhoven en Gorkum, waarvan een paar een middelweg wilden inslaan, de andere geheel op de zijde des Prinsen stonden en in den loop der verschillen nog met enkele stemmen werden versterkt.

1) Leiden was in dezen tijd en later steeds zeer prinsgezind, wat een der pamfletten toeschrijft aan de omstandigheid, dat hier de regeering grootendeels uit opgekomen ambachtslieden bestond en „slecht volk", dat zich „laat leyden als geringde buffels" (Pamfl. Thys. 1651, n^{0}. 5885).

2) De felle prinsgezinden Musch en Aerssen van Sommelsdijk hadden hier veel invloed.

De Prins werd in deze omstandigheden krachtig gesteund door zijn neef graaf Willem Frederik, die thans eenigermate de rol van Willem Lodewijk in 1618 speelde, in zooverre als hij zijn jongen bloedverwant tot verzet prikkelde en met hem aangaande de te nemen maatregelen overlegde [1]). Bovendien stond de Prins sterk onder den invloed van zijn vertrouweling Cornelis van Aerssen, heer van Sommelsdijk [2]), den zeer franschgezinden zoon van François en kolonel in staatschen dienst, een vermogend en invloedrijk man, die de rol zijns vaders dacht te spelen tegenover de „spaanschgezinde Arminianen" van zijn tijd maar veel minder bekwaamheid bezat dan die vader; verder van den griffier der Staten-Generaal en raad van den Prins, den gevaarlijken intrigant Cornelis Musch, een der invloedrijkste raadgevers van den jongen Oranjevorst; in de vierde plaats schijnt onder diens raadslieden ook zijn secretaris Hildersich genoemd te moeten worden. Deze vier zijn het, die in de pamfletten telkens weder als de vertrouwde raadgevers van den Prins optreden; bovendien, maar met minder recht, noemde men Alexander van der Capellen, heer van Aartsbergen, lid van den Raad van State en invloedrijk lid van den gelderschen adel, en Johan van Rheede van Renswoude uit Utrecht.

Binnen- en buitenlandsche politiek werden bij deze verschillen in nauwen samenhang gebracht. Terwijl er intusschen geen schijn van bewijs is, dat de hollandsche partij onder de hand met Spanje overlegde, zooals de Prins en zijne omgeving onderstelden, staat het vast, dat de Prins zelf met de fransche kroon in overleg trad over de te nemen maatregelen en dat hij, voor het geval van een burgerkrijg in de Republiek, reeds in Februari 1649 op den steun van Frankrijk voor de zes gewesten tegenover Holland rekende [3]) — en niet alleen op moreelen steun, b.v. door bewerking der Katholieken om hen van opstand te weerhouden, maar ook op financieelen en, voor het geval dat Spanje durfde „agir vigoureusement", op militairen steun. Daartegenover zou dan de toezegging aan Frankrijk staan om na het herstel der binnenlandsche rust den vrede met Spanje te breken [4]). Hoewel de fransche regeering zich voorloopig tot niets werkelijks bond, was het duidelijk, dat zij de zegepraal van den Prins gaarne

1) Archives, IV, p. 320 suiv., vooral p. 336. Vgl. Wijnne, l. l. p. LXXXV.
2) Archives, p. 282, vgl. p. 284. Wijnne, l. l. p. LXXXVIII.
3) Archives, p. 298.
4) Ib. p. 300.

zou zien; voorloopig evenwel wenschte zij zich niet te compromitteeren en wachtte af „quel ply prendront les affaires domestiques" [1]). Voor het oogenblik toch was de jonge en onervaren Prins oogenschijnlijk nog de zwakkere partij tegenover het rijke en machtige Holland, dat, door Amsterdam geleid, zijne wenschen en plannen krachtig weerstond en misschien wel in staat zou zijn, vreesde men, hem uit den zadel te lichten [2]).

De zaak duurde intusschen rijkelijk lang en reeds in December 1649 gaf Willem Frederik zijn neef in het diepste geheim in een brief met cijferschrift den raad „de prendre des résolutions salutaires et hardies" door met vertrouwbare troepen den tegenstand van Amsterdam, het middelpunt van het verzet, te breken [3]). Eene maand later bezweert hij hem toch niet te veel toe te geven en vooral op Amsterdam het oog te vestigen [4]), er op wijzende, dat de zaken den loop van 1618 nemen en de Unie wederom dreigt uiteen te spatten bij zulk eene opvatting der provinciale souvereiniteit als Holland bleek voor te staan [5]). En de onverzettelijke houding van Holland gaf wel aanleiding tot een dergelijke vrees voor herhaling der woelingen van 1618: steeds heftiger drong de meerderheid in de Staten van dat gewest er op aan, dat men het vermelde besluit tot eigenmachtige afdanking ten uitvoer zou brengen en zich door geene overwegingen zou laten bewegen om toe te geven. Intusschen werd ook bij die Staten de aarzeling grooter: in Mei voegden zich Gouda en Hoorn benevens nog een der kleinere steden bij de minderheid, die nu uit negen stemmen bestond tegenover de tien, die onder leiding van Amsterdam doorzetten wilden, zelfs met deze geringe meerderheid van stemmen.

Nog werden voorstellen ter bemiddeling gedaan. De gematigde raadpensionaris trachtte half Mei de gemoederen te verzoenen maar kreeg nauwelijks verlof om zijn bemiddelingsvoorstel te onderwerpen aan het oordeel van den Prins, die na overleg met den Raad van State bij zijne meening volhardde [6]). Een nieuwe voorslag van Hol-

1) Ib. p. 318.
2) Ib. p. 319. Vgl. Mazarin's waarschuwing: „au nom de Dieu, qu'il y prenne garde", p. 326.
3) Ib. p. 336.
4) Ib. p. 345.
5) Ib. p. 354.
6) Wijnne, l. l. blz. XL vlg.

land op het einde der maand werd eveneens door de tegenpartij afgeslagen, waarop het gewest besloot de zaak niet meer in de Staten-Generaal te brengen. Een vroeger voorstel van enkele leidsche heeren, om op den laatsten voorslag van den Prins in te gaan maar bovendien voorloopig zoowel de compagnieën te voet als die te paard aan eene kleine vermindering te onderwerpen, werd in de hollandsche Statenvergadering eindelijk den 1sten Juni aangenomen, maar met een protest van de zes tegenstemmende steden. Het verzoek, door de Staten-Generaal aanstonds gedaan, om de voorgenomen afdanking vooralsnog niet uit te voeren, werd afgewezen en drie dagen later werden de brieven van cassatie verzonden aan 12 compagnieën ruiterij en 31 compagnieën voetvolk, behoorende tot de repartitie van Holland. De Statenvergadering van dit gewest ging daarop uiteen.

Er was geen twijfel aan, of de zes andere gewesten stonden in deze zaak gezamenlijk lijnrecht tegenover Holland en het lag voor de hand, dat de Prins, geraden door zijn neef, die naar Den Haag gekomen was, in de Staten-Generaal, waarheen hij zich den 5den met dezen en den Raad van State begaf, verlangde, dat het opperste lichaam den officieren in herinnering zou brengen, dat zij aan geene gewestelijke Staten hadden te gehoorzamen [1]). Bovendien werd door de Staten-Generaal besloten een „seer notable bezendinge" naar de steden en leden van Holland af te vaardigen, welke bezending door den Prins zou worden samengesteld, terwijl hem tevens volmacht („versocht ende geauthoriseert") werd gegeven „om alle noodige ordre te stellen ende die voorsieninge te doen ten eynde dat alles in goede ruste ende vrede werde geconserveert ende insonderheyt gemaintineert ende vastgehouden de Unie, met den gevolgen ende aenkleven van dien ende integendeel geweert ende te gemoet getreden dat contrarie van dien soude mogen worden voorgedragen" [2]). Een allergewichtigst besluit, dat den Prins voor het oogenblik met dictatoriale macht bekleedde en nog dienzelfden middag na „resumtie" inderhaast werd „gearresteert". Maar het bedenkelijke van de zaak was, dat dit besluit slechts bij meerderheid van stemmen was genomen en wel onder protest van Holland, terwijl Utrecht er eenvoudig tegen was maar later toegaf en Gelderland bezwaar maakte wat de „authorisatie" van

1) Van der Capellen, Gedenkschriften, II, blz. 283.
2) Wicquefort, I, Pièces Justificatives n0. XIV.

den Prins aanging. Neemt men bovendien in aanmerking, dat de voorstemmenden slechts zeer zwak vertegenwoordigd waren: Groningen door twee, Friesland en Overijsel door een, Zeeland door slechts een paar afgevaardigden, terwijl de vergadering in het geheel uit hoogstens tegen de 30 personen bestond [1]), dan krijgt de volmacht aan den Prins een nog bedenkelijker karakter. De omstandigheid, dat de Groninger Eyssinge, een krachtig man en geheel op de zijde van den Prins, presideerde en de voorzitter dus geen moeilijkheden in den weg legde, terwijl de griffier Musch natuurlijk gereed was om de resolutie te stellen, had echter alle bezwaren in dit opzicht licht doen tellen. De aanwezigheid ter vergadering van den Prins bij de discussie had bovendien invloed op den gang der zaken in deze beslissende vergadering, al was hij vóór de stemming heengegaan.

Den volgenden dag kwam de Prins weder ter vergadering en deelde mede, dat hij zelf de bezending zou leiden, die hij verder had samengesteld uit vier leden der Staten-Generaal: Aartsbergen uit Gelderland, die als leider onder hem gold, hoewel hij aanvankelijk de geheele zending afkeurde, Mauregnault uit Zeeland, Renswoude uit Utrecht, Clant uit Groningen; twee leden van den Raad van State: Asperen uit Holland en Lucassen uit Zeeland, benevens den thesauriergeneraal Brasser. Men nam deze mededeeling voor kennisgeving aan en verzocht hem alsnog „door alle middelen van inductie" de hollandsche steden tot toegeven te bewegen. Eene poging van de Gecommitteerde Raden van Holland om bij afwezigheid hunner Staten de bezending nog op het laatste oogenblik tegen te houden en de Staten-Generaal te bewegen zich niet tot de afzonderlijke leden van het gewest maar tot de Staten van Holland zelf te wenden, die dan onmiddellijk zouden worden bijeengeroepen, mislukte.

De bezending ging reeds den 8sten Juni op weg, vergezeld van een talrijken en schitterenden stoet van wel 400 officieren, bestemd om indruk te maken op regenten en bevolking. Slechts ééne stad, Medemblik, werd niet bezocht; overigens verscheen de Prins in alle stemhebbende steden van Holland. Maar de uitslag was niet in overeenstemming met de bedoeling. Medemblik had den Prins, toen hij te Enkhuizen was, verzocht de kleine en bij de onbegaanbaarheid der kleiwegen in den regenachtigen voorzomer slecht te bereiken stad niet

1) Wijnne, l. l. blz. L vlg.

te bezoeken: zij zou haar gevoelen wel in de Statenvergadering kenbaar maken. Sommige steden toonden zich, hetzij uit eigen beweging, hetzij onder aandrang van invloedrijke burgers bereid om den Prins ter wille te zijn. Niet minder dan negen harer wezen het verzoek om toe te geven min of meer ronduit af. Dordrecht gaf het voorbeeld: de door de burgemeesters samengeroepen „oud-raad" of vroedschap dier stad, door Aartsbergen krachtig en met „andere tale" dreigend toegesproken, klaagde over dien scherpen toon en brak beleefd de onderhandelingen af. Schiedam, Alkmaar, Monnikendam en Edam, in welke laatste plaats de burgerij den Prins schitterend ontving, verklaarden alleen ter Statenvergadering te willen antwoorden. Haarlem en Delft berichtten alleen den Prins te willen ontvangen, wat deze niet begeerde. Amsterdam verzocht hem herhaaldelijk alleen als stadhouder te komen en zonder de bezending, maar de Prins sloeg ook dit af en, toen hij toch met de bezending kwam, weigerde de vroedschap deze te ontvangen, daarna ook den Prins zelf, toen hij zeide namens de Staten-Generaal te komen om zijn last uit te voeren, eindelijk zelfs, toen hij verklaarde dan als stadhouder te willen komen „ten einde zijn last te volbrengen" [1]). Den 25sten was de bezending in Den Haag terug. Twee dagen later bracht de Prins ter Staten-Generaal verslag uit, in hoofdzaak verklarende dat het antwoord van de leden van Holland „divers" was geweest.

De Prins was zeer verontwaardigd over de houding van sommige steden. Volgens Aartsbergen echter had hij gehoopt „offensie" te ontvangen ten einde dan „door andere wegen reparatie te versoeken". Zijn beklag, met name over Amsterdam's bejegening, bracht hij den 30sten zelf in de hollandsche Statenvergadering uit en liet het afzonderlijk drukken. Amsterdam liet nu een tegenvertoog opmaken, dat op het einde der volgende maand verscheen, maar het gaf bovendien in de weder bijeengekomen Statenvergadering van Holland reeds na eenige dagen het advies, dat de bezending als „ongewoon" moest worden afgekeurd en zoo iets niet meer kon worden toegelaten; verder dat Holland bij de Staten-Generaal en de afzonderlijke gewesten moest protesteeren maar tevens Zijne Hoogheid niet moest kwetsen en hem moest verzoeken nadere voorstellen te doen tot vermindering der

1) Van der Capellen, Gedenkschriften II, blz. 292 vlg. Deze aanteekeningen van Aartsbergen zelven verdienen meer vertrouwen dan de eenigszins afwijkende berichten elders.

lasten. De Staten van Holland besloten tot het laatste en benoemden eene commissie voor de zaak maar verklaarden op het eerste zich nog eens te willen beraden.

Zoo ging men dan opnieuw onderhandelen en kwam het den 15den tot een nieuw voorstel van den Prins, zijn neef en den Raad van State, waarbij 3000 man ruiterij en ruim 26000 man infanterie zouden behouden blijven en de logiesgelden verminderd worden tot op de helft, terwijl de afgedankte officieren pensioen zouden krijgen en de aanblijvende ten deele in hun traktement werden gehandhaafd, ten deele een weinig verminderd. De commissie uit de Staten van Holland verklaarde evenwel 1125 man en 116 ruiters meer te willen afdanken, de logiesgelden geheel te willen schrappen en de traktementen der officieren nog meer te willen besnoeien. Uit een weldra ter Statenvergadering van Holland ingediend „advies conciliatoir" bleek, dat men ten slotte slechts 585 man meer wilde afdanken dan de Prins, zoodat, „het geschill van kleyner importantie zijnde", dit niet tot groote onaangenaamheden had kunnen leiden, als er niet reeds veel meer tusschen den Prins en Holland was geschied. Men dacht dat advies tot eene resolutie om te werken en nam daartoe den 29sten Juli het besluit.

Maar den 27sten had Holland een brief aan de zes andere gewesten gezonden om zijne „separate discontinuatie van betaling van eenige militie" te verdedigen en de Prins, door den tegenstand verbitterd, gaf nu gehoor aan den aandrang van Willem Frederik en zijne andere raadgevers om, gebruik makende van het op den 5den Juni genomen besluit, het zwaard in de schaal te werpen.

In overleg met zijne raadgevers besloot hij in de eerste plaats tot de gevangenneming van zes leden der Staten van Holland, die, zeide hij later, zich vooral door „insolente stugheit" hadden gekenmerkt en met „ydele, opgepronckte, neuswysighe welsprekentheit" in die Staten waren opgetreden [1]); tevens besloot hij tot het bezetten van Amsterdam of, als dit niet gelukte, van andere steden met eene betrouwbare gewapende macht. Het dubbele plan was reeds weken te voren zorgvuldig beraamd [2]) en zou thans met alle snelheid uitgevoerd worden. Het oogenblik scheen gunstig, daar de Staten juist bijeen

1) Archives IV, p. 399.
2) Wijnne, l. l. blz. XCIII.

waren, de troepen welgezind en Amsterdam op niets van dien aard verdacht. Het scheen ook hoog tijd, daar de „ruineuse desseins ende machinatiën", de „seditieuse ende dangereuse discoursen van de qualick geintentionneerde menschen" anders dreigden „de Unie ganschelijk te zullen dissiperen" en „de coorde tusschen dese ende de ses andere provintiën in stucken te trecken".

Vroeg in den morgen van Zaterdag den 30sten werden Jacob de Witt uit Dordrecht, Jan de Wael, burgemeester, en Albert Ruyl, pensionaris van Haarlem, Jan Duyst van Voorhout, burgemeester van Delft, Nanning Keyser, burgemeester van Hoorn, en Nicolaas Stellingwerff, pensionaris van Medemblik, bij den Prins ontboden, maar bij hunne komst door den luitenant-kolonel van diens lijfwacht, Van Meteren, gevat en opgesloten, ieder afzonderlijk in een der vertrekken van het prinselijk kwartier. De genoemde personen waren uitgekozen, niet omdat zij zich allen in het bijzonder zoozeer tegen de plannen van den Prins hadden verklaard, maar om hunne respectieve steden te straffen voor hun verzet. De Prins, die zelf gereed stond om naar Amsterdam te vertrekken, ontbood Cats om hem te verzoeken het bericht der gevangenneming aan de Staten van Holland te brengen en de raadpensionaris, „verstelt als van een seldsaem wonder", zooals hij zelf getuigt [1]), gehoorzaamde bevend dadelijk aan het bevel. De Staten bleven op het bericht bijeen maar besloten „de respectieve principalen seer ernstig" te raadplegen om „expedienten" te vinden „in deze gansch onverwachte en perplexe saken"; de daarop naar de steden afgevaardigde heeren werden tegen Maandag terug bescheiden. Eene gewapende macht uit de naburige garnizoenen en de garde van den Prins bezette intusschen alle poorten en toegangen tot Den Haag, wat vele der afgevaardigden weerhield om Maandag reeds terug te komen. Ook de voorzitter benevens de aanwezige leden der Staten-Generaal werden door den Prins ontboden en van het gebeurde onderricht, terwijl gezorgd werd, dat in de daarvan opgemaakte notulen slechts eene zeer korte aanteekening van de zaak melding maakte, met belofte van nadere schriftelijke uiteenzetting door den Prins. Een brief van den Prins aan de andere zes gewesten onderrichtte deze voorloopig van het gebeurde [2]). De gevangenen werden den volgenden dag door

1) Tweeentachtigjarig leven.
2) Wijnne, l. l. CXI.

Van Meteren als kommandant van Loevestein onder militaire bewaking naar die vesting overgebracht en aldaar afzonderlijk opgesloten. Zoo was het eerste deel der plannen naar den zin des Prinsen volvoerd.

Minder goed liep het plan tegen Amsterdam af.

De leiding dezer zaak, die de Prins eerst zelf had willen besturen, was ten slotte aan graaf Willem Frederik opgedragen, die alles niet minder zorgvuldig had voorbereid dan ten opzichte der gevangenneming was geschied. Uit verschillende provinciën waren compagnieën ontboden naar Amersfoort, Utrecht, Muiden en Ouwerkerk, samen 48, in het geheel omstreeks 6000 man, waarbij later nog 4000 man werden gevoegd onder bevel van den Graaf zelf en van de heeren van Noordwijk en Sommelsdijk. Men meende de stad te overrompelen, wat zou worden uitgevoerd door den franschen majoor Gentillot, een doortastend man [1]), die, met 50 uitgelezen officieren en soldaten uit Utrecht met de nachtschuit vertrokken, in den vroegen morgen de Regulierspoort zou bemachtigen, waarop de Graaf met zijne troepen daarheen zou oprukken en worden binnengelaten. Zonder bloedvergieten, wat de Prins in ieder geval wenschte te vermijden, dacht men zoo meester te worden van de stad.

Gentillot is inderdaad op weg gegaan en lag met de zijnen in den vroegen morgen van Zaterdag bij Ouwerkerk verborgen, wachtend op de toegezegde nadering der andere troepen. Doch er kwam tegenspoed. De opperbevelhebber was in den nacht uit Den Haag te Abcoude aangekomen en Sommelsdijk en Dohna uit Gelderland waren er ook bijtijds, maar de ruiterij, tien compagnieën uit Arnhem en Nijmegen onder ritmeester Mom, verdwaalde door het opsteken van een onweder bij Hilversum op de heide en kwam veel te laat. Men had zoo te Abcoude op den afgesproken tijd maar vier compagnieën ruiterij, waarmede men uit vrees voor gewapenden tegenstand de onderneming niet durfde wagen, zoodat Gentillot, het wachten moede, terugkeerde en zich te Abcoude bij de hoofdmacht voegde.

Intusschen was de dwalende ruiterij in het Gooi opgemerkt door den postbode van Hamburg op Amsterdam. Men had hem onbedacht laten doorgaan naar de stad, en hij berichtte nu even na 8 uur den burgemeester Cornelis Bicker, dat hij op een paar uur afstands hem onbekende benden had gezien, die hij voor Zweden of Lotha-

1) Waddington, II, p. 334.

ringers aanzag: de kort daarna toegesnelde slotvoogd van Muiden bevestigde het bericht evenals vele vluchtende boeren uit den omtrek. Bicker, die toevallig de eenige aanwezige burgemeester was, liet aanstonds poorten en boomen sluiten, de valbruggen der stad ophalen en riep de vroedschap bijeen, nog altijd meenend, dat er zwervend zweedsch of lotharingsch krijgsvolk uit Gulik of Brabant in aantocht was, en zich herinnerend, dat men in de laatste dagen reeds gemompeld had van vijandige plannen tegen de stad. Verder op den dag werden krachtige maatregelen van tegenweer genomen: de krijgsraad werd bijeengeroepen, de schutterij kwam onder de wapenen, kanonnen werden naar de wallen gesleept, matrozen en waardgelders geworven, stadssoldaten met gewapende burgers bezetten poorten en posten, eenige gewapende vaartuigen werden op het Y en in den Amstel gelegd, uitgebreide inundatie-maatregelen voor den omtrek der stad werden besproken en voorbereid, ja ten deele reeds uitgevoerd.

Graaf Willem Frederik, eindelijk in het bezit van zijne gansche troepenmacht, was intusschen uit Abcoude opgerukt tot vlak bij de stad, die hij evenwel zoozeer in staat van tegenweer vond, dat hij het geraden achtte zich aanvankelijk te bepalen tot het zenden, door middel van een bode, van een brief des Prinsen, dien hij na de verrassing aan de vroedschap had moeten overreiken en waarin gemeld werd, dat de Prins nu wenschte met den steun zijner troepen zijn voorgenomen boodschap aan de vroedschap te doen. Het duurde tot den avond, voordat de vroedschap twee harer leden in een gewapend jacht zond om den Graaf te melden, dat Amsterdam aan de Staten van Holland bericht had gedaan van het gebeurde en het antwoord moest afwachten maar inmiddels alle geweld zou afweren. De Graaf besloot in deze omstandigheden te blijven, waar hij was, en den Prins, nu de verrassing mislukt was, om nieuwe bevelen te vragen [1]).

Den volgenden dag, Zondag, kwamen de amsterdamsche leden der Statenvergadering in de stad met bericht van het in Den Haag gebeurde. Men beraadslaagde wat te doen en overlegde de mogelijkheid

1) Vgl. zijn verslag aan den Prins: Archives IV, blz. 388. De brief is niet van 31 maar van den avond van 30 Juli, zooals blijkt uit het „ce matin" in den aanvang en het „cinq heures du soir" aan het slot.

om de zeedijken door te steken ten einde het krijgsvolk door het water te verdrijven. Graaf Willem had dien dag op bevel van den Prins zijne troepen bij Muiden, Diemerbrug, Amstelveen, den Overtoom en het huis Ter Hart op den dijk naar Haarlem geposteerd en begon zoo de stad van alle kanten te omsingelen.

De Prins zelf was tot na de morgenpreek in Den Haag gebleven maar weigerde gehoor te geven aan den raad om de zaak nu verder te laten steken en vertrok naar het leger, vergezeld door een grooten stoet van edellieden en officieren, ten einde de stad door een beleg te bedwingen. Maar bij Halfweg ontmoette hem zijn neef, de steeds zeer gematigde Lodewijk van Nassau, heer van Beverweert, die hem opmerkzaam maakte op het gevaar der inundatie en aanbood zelf naar Den Haag te gaan om eene verzoenende bezending der Staten-Generaal naar hem uit te lokken, terwijl de Prins onderwijl met Amsterdam zou onderhandelen. Zoo zou men de zaak nog kunnen schikken.

Die onderhandeling begon werkelijk den 1sten Augustus en leidde weldra tot toenadering, zoodat na eenig heen en weder spreken den 3den Augustus een verdrag werd gesloten, waarbij Amsterdam, dat reeds het nadeel van een beleg voor zijn handel hegon te ondervinden en spoedig bemerkte, dat de overige steden, behalve het kleine Gouda, het den strijd met den Prins alleen zouden laten uitvechten, het hoofd in den schoot legde en beloofde zich voor de eerstvolgende drie of vier jaren te zullen schikken naar het besluit der Staten-Generaal betreffende de afdanking, terwijl de Prins beloofde het beleg op te heffen. Ook de vrees voor een burgeroorlog en de nadeelen der inundatie voor het omliggende land werkten mede om Amsterdam tot toegeven te bewegen. Een afzonderlijk artikel, waaraan de stad nog te vergeefs trachtte te ontkomen, bepaalde dat de beide Bickers, de hoofdleiders van het verzet, voor altijd uit de regeering zouden treden. De bezending der Staten-Generaal en die van Holland naar den Prins, zoo spoedig mogelijk op aandrang van Beverweert afgezonden met de vermaning om in hun midden terug te keeren, vond de zaak reeds afgedaan. Reeds den volgenden dag trok het krijgsvolk af en hernam Amsterdam zijn gewone aanzien, zonder dat er werkelijk was gestreden [1]).

De Prins had zijn doel bereikt, hoewel niet geheel op de wijze,

1) Vgl. over dit alles vooral Wijnne, l. l.

die hij zich had voorgesteld. De zes gevangen heeren, die eenige dagen in strenge afsluiting op Loevestein hadden gezeten, bleven nog een paar weken aldaar in minder nauwe hechtenis, maar de Prins zag in, dat van eene werkelijke vervolging geen sprake kon zijn, daar de Staten van Holland die nooit zouden toestaan. Na eenig overleg met hunne steden werden zij in de tweede helft der maand Augustus achtereenvolgens ontslagen; de steden evenwel moesten hen ontheffen van hunne posten en Ruyl, Keyser en Stellingwerff bovendien eene verklaring teekenen voortaan ambteloos te zullen blijven. Den 22sten waren allen weder in vrijheid. De „redenen en motieven" der gevangenzetting werden in een gesloten en verzegeld pakket door den Prins aan Holland en de Staten-Generaal overgelegd en daarmede nam ook deze zaak een einde [1]).

In diezelfde maand nog werd de zaak der afdanking weder aangevat volgens het half Juli door den Prins en Raad van State gedaan voorstel, waarin de Prins eenigszins aan de tegenpartij tegemoet kwam ten einde den algemeenen wensch naar bezuiniging te bevredigen, met opoffering zelfs der hem zoo aan het hart gaande vreemde troepen [2]). Dienovereenkomstig werd door de Staten-Generaal thans met eenparigheid van stemmen beslist, terwijl tevens werd vastgesteld, dat geene provincie op eigen gezag mocht afdanken en eventueele verschillen bij minnelijk overleg of, als dit onmogelijk bleek, door de stadhouders of den stadhouder zouden worden uitgemaakt. Voor de afdanking werden 20 fransche, 32 engelsche en 3 schotsche compagnieën aangewezen benevens 12 compagnieën ruiterij; vier compagnieën ruiterij en 1000 man voetvolk, waarover nog eenig verschil was, bleven voorloopig in dienst voor den tijd van nog zes weken, terwijl men intusschen ook hieromtrent tot eene schikking zou trachten te komen.

De Staten der zes gewesten betuigden, in antwoord op 's Prinsen mededeeling van den 31sten, hem achtereenvolgens hun dank voor de genomen moeite, Zeeland het eerst — reeds half Augustus — in zeer prijzende bewoordingen. De Prins begaf zich op het einde der maand naar Dieren om er zich na den goeden afloop met de jacht te vermaken, en, rijmt Cats,

---

1) Vgl. Archives IV, p. 398 suiv.
2) ib. p. 405.

„al dat groot beslagh, dat was terstont verdwenen
Gelyck een dicke wolk, die wonder heeft geschenen".

De afloop van den strijd had het aanzien van den Prins zeer vermeerderd, ook al was de tegenover hem staande partij, wederom thans de „Loevesteinsche factie" geheeten, door het gebeurde feller op hem gebeten dan ooit en daardoor nog steeds gevaarlijk, ook omdat zij in de hollandsche vroedschappen nog zeer talrijk vertegenwoordigd was [1]). De verhouding tot Frankrijk ondervond dadelijk eene belangrijke wijziging in verband met de bekende neigingen van den thans oppermachtigen Oranjevorst, die zich reeds in Augustus tegenover d'Estrades uitliet [2]), dat hij nu weldra den oorlog met Spanje weder hoopte te zien uitbreken, en, vastknoopende aan vroegere besprekingen, in het najaar van 1648 den weg daartoe opende door het volgens den raad van Mazarin op touw zetten eener bemiddeling tusschen de beide oorlogvoerende mogendheden: mislukte deze bemiddeling, dan zou men Spanje met de wapenen in de hand tot den vrede kunnen dwingen. En dat de Prins dit werkelijk van plan was, bleek ten volle uit de dreigende woorden, die hij op het laatst van Augustus den spaanschen ambassadeur Brun toevoegde, hem herinnerende dat bij de vorderingen der spaansche wapenen in noordelijk Frankrijk de Staten wel eens eene afleiding konden geven door van hunne zijde met militaire macht op te treden. Brun was dan ook door deze houding zeer onthutst [3]). Was eens de vrede tusschen Frankrijk en Spanje gesloten, natuurlijk niet zonder groote voordeelen aan de fransche zijde, dan zouden de engelsche zaken ter hand worden genomen en zou de invloed der Republiek ten gunste der Stuarts worden aangewend.

In September reeds waren de besprekingen dienaangaande in vollen gang en de Prins overlegde met Brasset, en in diep geheim ook met d'Estrades, die toen te Duinkerken het bevel voerde, hoe de zaak der bemiddeling het best zou kunnen worden geregeld.

---

1) Archives IV, p. 393.
2) Ib. p. 404 suiv. Vgl. mijne Archivalia te Parijs, blz. 34, 35, ook in verband met de artikelen van Fruin over deze oorlogs- en bemiddelingsplannen in Bijdr. 3de R. IX, blz. 1 vlg. en X, blz. 197 vlg.; Waddington, La République des Provinces Unies, II, p. 348 suiv.
3) Fruin, Bijdr. X, blz. 213; Waddington, l. l. p. 344 suiv.

Het ging niet geheel naar zijn zin. Hij had gewild, dat de Staten-Generaal een dringend schrijven aan den Aartshertog te Brussel gericht hadden om dezen te beduiden, dat hij zijne thans zegevierende troepen niet verder in Frankrijk zou laten doordringen maar de bemiddeling der Staten zou aannemen. De Staten besloten echter eenvoudig aan beide oorlogvoerenden hunne bemiddeling aan te bieden en het was vooral weder aan Holland's bemoeiingen toe te schrijven, dat het veel meer ingrijpende plan des Prinsen niet werd gevolgd [1]). Maar de Prins zou wel zorgen, zoo deed hij verstaan, dat de eventueele bemiddeling niet, zooals bij de onderhandelingen te Munster, in verkeerde handen zou vallen [2]), en dan kon men nog zien, wat er te doen viel op den weg, dien de Prins en Mazarin beiden begeerden te volgen. Van fransche zijde wilde men weldra de zaak nog krachtiger aangevat hebben en hield niet op daartoe aan te manen, hoewel men ook wel inzag, dat er veel zou moeten gebeuren, eer Holland tot een feitelijken oorlog zou zijn te bewegen. Maar men wanhoopte daaraan ten slotte niet. In October werd zelfs van fransche zijde, door Mazarin waarschijnlijk [3]), een concept gemaakt voor een traktaat tusschen Frankrijk en de Republiek tot het voeren van een gemeenschappelijken krijg tegen Spanje in het voorjaar van 1651, voor het geval de officieel voorgestelde bemiddeling der Staten mislukken zou, hetgeen zoowel de Prins als Frankrijk verwachtten. Voor zulke plannen van verre strekking was evenwel het oogenblik nog lang niet gekomen en zij, die ze maakten, gaven zich blijkbaar niet voldoende rekenschap van den nog te overwinnen tegenstand. De Prins zou zulk een concept in deze omstandigheden zeker nooit hebben kunnen goedkeuren [4]).

Toch liet ook hij zijne hoop niet geheel varen. Vóór half October ging hij uit Den Haag opnieuw naar Dieren, zoogenaamd om er te gaan jagen maar metterdaad om de Staten van Gelderland voor zijne plannen te winnen. De weerstrevende houding der hollandsche staatslieden bewees evenwel, dat al begon men zich reeds in 's Prinsen leiding der zaken te schikken, in Holland zelf nog vrij wat tegenstand zou gebroken moeten worden, eer men deze plannen tot

1) Fruin, l. l. blz. 217 vlg.
2) Archives IV, p. 421.
3) Fruin in Bijdr. IX, blz. 21.
4) Fruin, l. l. blz. 232 vlg.

uitvoering zou kunnen brengen: met name de Bickers weerden zich nog duchtig, zij het dan onder de hand [1]), en Pauw, die den munsterschen vrede had tot stand gebracht en zijn werk niet licht zou laten vernietigen, was een niet minder te vreezen tegenstander. Een onderhandeling over den verkoop van Kleef en Mark door Brandenburg aan prins Willem schijnt te wijzen op nog andere plannen van den Prins, misschien in verband met een hertogelijken titel in Gelderland of het Overkwartier — plannen en uitzichten, die ook voor den binnenlandschen toestand der Republiek van veel belang waren [2]).

Terwijl dit alles nog zwevende was, en niemand zeggen kon, hoe het zou afloopen, kwam plotseling het bericht, dat de Prins te Dieren ongesteld was geworden; eenige dagen later, dat de ongesteldheid zich als een licht geval van kinderpokken had vertoond. Ofschoon het verraderlijke van deze ziekte wel bekend was, gaven de berichten aanvankelijk geen reden tot ongerustheid. Men bracht den zieke naar Den Haag over en meende, dat de pokken het gewone verloop hadden, toen tot algemeene ontroering onverwacht het bericht kwam, dat de Prins, wiens toestand plotseling verergerd was, in den laten avond van den 6den November was overleden.

Het was een vreeselijke slag voor het Huis van Oranje zoowel als voor het vaderland, dat nog zooveel van den begaafden jongen vorst had mogen verwachten, en al uitte zich de hevige verbittering der hollandsche tegenpartij in menig smaadwoord tegen de nagedachtenis van den overledene, al juichte zelfs een onbekende bij zijn gift in een amsterdamsch kerkezakje: „De Prins is dood, mijn gaaf vergroot; geen blijder maar in tachtig jaar", er was niemand, die niet getroffen was door dit plotselinge sterfgeval, deze „subite veranderinge". Is het wonder, dat men hoorde mompelen van vergiftiging, een vermoeden, dat ook nog zelfs in onzen tijd niet geheel ter zijde is geschoven? De blijkbare onachtzaamheid, waarmede de door de geneesheeren misschien te licht getelde ziekte aanvankelijk behandeld was, gaf daartoe gereede aanleiding en het belang, dat het bedreigde Spanje bij 's Prinsen dood scheen te hebben, versterkte het overigens niet gegronde vermoeden [3]). Diep was de verslagenheid der aan Oranje

1) Archives IV, p. 423.
2) Fruin in Bijdr. 3de R. IX, blz. 23 vlg.
3) Vgl. daarover: De Beaufort, Geschiedkundige Opstellen, II, blz. 102 vlg.

gehechte bevolking en eerst de geboorte van een zoon, acht dagen later, schonk zijne zwaar getroffen jonge gemalin en het verslagen volk eenigen troost, ten minste eenige hoop op de toekomst, die aanvankelijk donker scheen voor Oranje zoowel als voor het vaderland, dat het gemis van een Prins van Oranje als een nationaal ongeluk gevoelde, als het begin van het verval der jonge Republiek.

Ook in deze omstandigheden, bij de binnenlandsche woelingen van den vorigen zomer niet zonder gevaar, hebben de regenten, met name de hollandsche regenten getoond voor de thans weder hun in de handen vallende regeeringstaak ten volle berekend te zijn. Met volkomen kennis van den toestand, zijn zij handig genoeg geweest om, van de omstandigheden gebruik makende, den Staat zoodanig te organiseeren, dat er van verwarring geen sprake kon zijn en dat de onlangs door 's Prinsen forsch optreden nog zoo ernstig bedreigde invloed der Staten op de regeering voorgoed op hechte grondslagen werd gevestigd. Dit is niet alleen geschied door de „Loevesteinsche factie", zooals men wel eens heeft gemeend. Terwijl bij den dood van den Prins en de ontstentenis van een opvolger deze staatspartij — want dat was zij inderdaad sedert de gebeurtenissen van den zomer — natuurlijk het hoofd weder opstak en in de eerste plaats de in Augustus afgezette regeeringsleden bijna onmiddellijk weder in de verschillende steden met alle eerbewijs werden „geredintegreerd" [1]), werkten ook de gematigde elementen der door 's Prinsen plotseling heengaan ontredderde Oranjepartij mede tot handhaving der Statenregeering op den ouden voet. Van de beide partijen bleef de eerste, aan wier hoofd de oude Pauw met de amsterdamsche heeren en Jacob de Witt stonden, thans echter voor langen tijd de krachtigste; de andere, min of meer geleid door den weinig beginselvasten Willem Frederik, door den zeer gematigden Beverweert, naast wien nog de als staatsman weinig beteekenende veldmaarschalk Johan Wolfert van Brederode stond, en verlamd door onderlinge twisten, met name door den spoedig opvlammenden twist tusschen de Prinses-

1) Uit de brieven van Jan de Witt blijkt, dat men hierbij den vorm trachtte te redden door gebruik te maken van het feit, dat in de desbetreffende stukken, aan den Prins overgeleverd, geene „beloften" maar eenvoudig „verklaringen" waren gedaan en wel in verband met de (thans gewijzigde) „constitutie van saecken ende tyden" (vgl. Jan de Witt aan zijn oom Loten dd. 23 Nov. 1650, Rijksarchief).

Douairière Amalia en de jonge Prinses-Royale, kon zich tot bereiking harer eigen doeleinden slechts weinig doen gelden.

Vooral de reeds vroeger bestaande en ook nu zich spoedig weder verheffende naijver tusschen de heerschzuchtige grootmoeder en de trotsche moeder van den jonggeboren Prins deed de Oranjepartij veel nadeel. Nog in het kraambed twistte de Prinses-Royale, die de voogdij over haren zoon voor zich alleen begeerde en zich op den uitersten wil van haren man beriep, reeds met prinses Amalia, die de jeugd der Prinses aanvoerde als grond om een anderen voogd of voogdes aan te stellen, daarbij het oog hebbend op haren eigen schoonzoon, den keurvorst van Brandenburg, die weldra zelf overkwam. De bekende liefde der Prinses-Royale voor hare engelsche familie in ballingschap, die zij gaarne met het geld der Oranjes wilde steunen; haar pogen om den door haren gemaal aangewezen gouverneur van het prinsdom Oranje, Frederik van Dohna, neef van Amalia, te weren; de trots der ongenaakbare engelsche koningsdochter tegenover hare schoonmoeder, de gewezen hofdame harer tante van Bohemen — dit alles vermeerderde de verdeeldheid in de Oranjefamilie. En daarbij kwam nog de onderlinge naijver van de „nassausche Graven": Willem Frederik en Johan Maurits, en Brederode, den „gebooren Grave van Holland" [1]), afstammeling immers van het aloude geslacht, dat beweerde uit de oude gravenfamilie gesproten te zijn, die alle drie het oog hadden op de waarneming ten minste van de militaire posten van den overleden Prins; eindelijk de weerzin tegen den keurvorst als vreemdeling en de twist tusschen dezen en de voornaamste raadslieden der Prinses-Royale, Beverweert en Johan van Kerchoven, heer van Heenvliet, die zelfs door Holland tegen den keurvorst in bescherming moesten genomen worden. In deze omstandigheden is het zeer verklaarbaar, dat algemeen gehate Oranjemannen als Johan de Knuyt in Zeeland en Musch in Holland spoedig de slachtoffers werden van den haat hunner talrijke vijanden. De Knuyt werd ontzet van zijn post als Eerste Edele en de griffier, tegen wien eveneens de storm begon op te steken, ontging een dergelijk lot en een nader onderzoek naar zijn gansche leven en bedrijf, dat verre van vlekkeloos was, alleen door zijn spoedig gevolgd overlijden.

1) Zoo placht hij zich te onderteekenen. Zie daarover de pamfl. Thys. nº. 5864 en 5866.

Wat de voogdij betreft, in het begin van 1651 kwam de zaak op aanwijzing der Staten van Holland, tot wie de twistenden zich gewend hadden, voor het hof van Holland als de aangewezen rechtbank voor voogdijzaken binnen dat gewest in het algemeen. Na herhaalde vergeefsche pogingen tot minnelijke schikking wees het hof de moeder als voogdes aan doch .... met toevoeging van den keurvorst zoowel voor het beheer der goederen als voor de opvoeding van den jongen Prins. De grootmoeder, die den keurvorst zou mogen vervangen, beriep zich met dezen van dit vonnis op den Hoogen Raad, die thans alle drie als voogden aanwees met toevoeging nog van den vorst van Landsberg, een der paltzische verwanten van het Oranjehuis. Maar deze beslissing vond instemming bij geen der partijen en na heel wat gehaspel kwam men in Augustus 1651 eindelijk tot de overeenkomst, dat de voogdij door de Prinses-Royale als voogdes, de Prinses-Douairière en den keurvorst gezamenlijk zou worden gevoerd. De wieg van den jongen Willem Hendrik van Oranje — over wiens naam zelfs nog een oogenblik groote moeilijkheden ontstonden naar aanleiding van den wensch der moeder om hem Karel te noemen naar haren broeder, den engelschen balling — werd droeviglijk omringd door twistende familieleden, ook al werd bij zijn doop gelijk bij de begrafenis zijns vaders een hier te lande ongewone vorstelijke glans ten toon gespreid [1]).

Het kan in deze omstandigheden geen verwondering baren, dat de Staten van Holland en op hun voorbeeld die van de andere gewesten, waar de overleden Prins de hooge waardigheden zijner voorvaderen had bekleed, weinig tegenstand vonden bij de inbezitneming der rechten, door de Prinsen van Oranje uitgeoefend.

Aanstonds na den dood des Prinsen waren de Staten-Generaal in allerijl bijeengekomen en hadden de verschillende gewesten van het gebeurde onderricht, met verzoek „in dese hoogwichtige conjuncture" de noodige maatregelen te willen nemen en „advysen" te „formeeren" [2]); zijzelf bevalen den hoofden van het leger en de bevelhebbers

[1]) Vgl. de beschrijving van doop en begrafenis in pamfl. Thys. nº. 5887 en 5889.

[2]) Bij vergissing werd ook Drente tot dit laatste opgeroepen (vgl. Fruin in Hand. en Med. Letterk. 1893/4, blz. 95 vlg.), hoewel het gewest geen „sessie" ter Generaliteit had. Dit gaf aanleiding tot eene poging van Drente om ditmaal toegelaten te worden. Vgl. Lijndrajer, Drente's recht op sessie ter Generaliteit (Gron. 1893, blz. 41 vlg.).

der vestingen, bij ontstentenis voor het oogenblik van den kapiteingeneraal, hun plicht te blijven vervullen. Die van Holland, eveneens dadelijk bijeengeroepen, betuigden gereed te zijn om de Unie te handhaven, zoo ook de Religie volgens de beginselen der dortsche Synode, terwijl zij voor de Militie, die tot de laatste bezwaren geleid had, zich beriepen op de in 1646 daarover genomen besluiten. Zij voegden er eenige dagen later, den 12den, bij, dat zij de overige gewesten wilden uitnoodigen bij „Generale Convocatie" een aantal buitengewone afgevaardigden te zenden om de zaken nader te regelen; zij zonden nog in dezelfde maand plechtige gezantschappen naar de gewesten om hun deze zaak dringend aan te bevelen, blijkbaar tevens om te zorgen, dat de samenstelling der „Generale" of zoogenaamde „Groote Vergadering" zooveel mogelijk in hun geest zou geschieden, daar de zittende Staten-Generaal, die onder invloed van den Prins gewerkt had, natuurlijk nog niet zoo gemakkelijk te bewerken zou zijn. De Staten-Generaal deden onmiddellijk wat Holland voorstelde en riepen op het einde der maand tegen half December de zeven gewesten tot eene „Groote Vergadering" op.

In afwachting van de besluiten dezer vergadering ten opzichte van den algemeenen regeeringstoestand namen de Staten van Holland reeds het besluit om voorloopig de beslissing over het vraagstuk der magistraatsbestelling, voorzoover met de bijzondere privilegiën der steden dienaangaande overeenkwam, aan de Staten te trekken en later een „generale resolutie" daaromtrent vast te stellen; evenzoo werd bepaald omtrent de vergeving van politieke ambten buiten de magistratuur. Iedere stad, die het begeerde, kon van de Staten „octrooi" verkrijgen, als zij het al niet bezat, om voortaan haar eigen magistraat te bestellen, waarvan dan ook onmiddellijk gebruik werd gemaakt, meestal op deze wijze, dat uit eene door de vroedschap opgemaakte nominatie van twee het lot één persoon aanwees. Duidelijk bleek hieruit, dat men niet van plan was een stadhouder te benoemen evenmin als een tijdelijken „luitenant" voor den jongen Prins als zoodanig. Men sprak dit ook uit, aanvoerende [1]), „dat het immers onseecker was, wat uyt hem soude wassen" en de benoeming van een luitenant gevaarlijk was voor de toekomst van den Prins zelf. Zeeland, waar de vrienden van het Huis van Oranje dagelijks aan

[1]) Aitzema III, blz. 467.

invloed verloren door de reactie tegen hun alvermogen tijdens het leven der drie vorige Oranjevorsten, sloot zich evenals Utrecht, Gelderland en Overijsel na eenige aarzeling bij deze opvatting aan, die voor den jongen Prins weinig goeds voorspelde. Stad en Lande had reeds eenige dagen na den dood van den Prins graaf Willem Frederik, die het verlies van dit gewest voor zijn geslacht nog steeds moeilijk kon verkroppen en zijne vrienden aldaar onmiddellijk aan het werk had gezet, in diens plaats verkozen. De Staten van Holland trokken ook allerlei andere rechten van den overleden Oranjevorst, als de begeving der hooge krijgsambten tot en met dat van kapitein, het houtvesterschap, de benoeming van den rector der Leidsche Academie, het recht van gratie, onmiddellijk aan zich; de prinselijke garde werd voortaan de garde der Staten; de sleutels van de poorten der stemmende steden zouden voortaan door den magistraat der stad bewaard worden en niet langer door den militairen bevelhebber. Holland trad bovendien met de andere gewesten reeds voorloopig in „particuliere correspondentie", vooral met Zeeland, tot „preparatoire conferentie"[1]) over allerlei zaken, die Holland in de eerste plaats plaats wilde doorzetten in de samen te roepen „Groote Vergadering". Zoo werd in Zeeland evenzoo de eigen magistraatsbestelling aan de steden, ook zelfs aan 's Prinsen steden, Veere en Vlissingen, toegekend; het recht van den Eersten Edele (reeds voor de geboorte van den jongen Prins) werd vernietigd; Veere en Vlissingen, gedachtig aan de rechten van haren markies, aarzelden wel een oogenblik van het octrooi gebruik te maken maar gingen hiertoe toch in het volgende jaar over, de Staten verantwoordelijk stellend voor de gevolgen tegenover de voogden, als dezen haar een proces aandeden. De stad Utrecht volgde ten opzichte der magistraatsbestelling het gegeven voorbeeld; Nijmegen en Tiel evenzoo; in andere geldersche en overijselsche steden was de toestand van ouds reeds op die wijze geregeld.

De macht der regenten werd zoo in verschillende provinciën bevestigd, hier en daar niet zonder verzet des volks, dat te Dordrecht en in Den Briel zelfs tot oproer oversloeg, in de eerste stad onder

[1]) Joh. de Witt aan Dordrecht 7 Jan. 1651 (Rijksarchief). Deze en latere aanteekeningen uit de correspondentie van De Witt zijn meestal ontleend aan Fruin's uitvoerige excerpten daaruit.

leiding van sommige gildebroeders, die zich bij hun eisch van invloed op de regeering sedert eenige jaren beriepen op het zoogenaamde „houten boek" der privilegiën, dat nooit bestaan had doch waarvan men geloofde, dat het bestond. Maar de beweging werd spoedig door eene bezending der Staten onder aanvoering van Brederode onderdrukt en de beide leiders werden verbannen[1]). Te Middelburg richtte het volk, door predikanten aangezet, zich tegen twee burgemeesters, aanhangers van den Prins, die in de uitsluiting der burgerij van de magistraatskeuze voor het oogenblik voordeel zagen, en plunderde zelfs het huis van een hunner, den burgemeester Landsbergen, die met zijn ambtgenoot Thibaut stad en gewest moest verlaten. Zeeland was sedert bijna in alles met Holland in overeenstemming.

De Groote Vergadering, die, terwijl de gewone leden der Staten-Generaal de gewone bezigheden zouden volbrengen, uitsluitend de „generale" zaken zou regelen èn in verband met den dood des Prinsen en de ontstentenis van een opvolger èn met den vredestoestand, waarin men thans verkeerde, kwam in 1650 niet meer bijeen doch werd na eenige voorloopige besprekingen der reeds aanwezige afgevaardigden den 18den Januari daaraanvolgende in „de groote zaal van het hof", de oude ridderzaal der Graven, plechtig geopend te midden van de tropaeën uit den spaanschen oorlog, de veroverde vlaggen en wimpels, waarmede men haar versierd had[2]). De ruime zaal was door de Staten van Holland, die haar hadden aangeboden, voorzien van amphiteatersgewijze langs de kanten geplaatste banken; in het midden voor den schoorsteen was een tafel voor het bureau en de eventueel te ontvangen vreemde gezanten. Een aanzienlijk getal afgevaardigden van de zeven gewesten was tegenwoordig; vooral uit Holland en Friesland waren er velen, de aanzienlijkste en bekwaamste regenten des lands, meerendeels leden of voormalige leden van de gewone gewestelijke deputatiën ter Staten-Generaal, als wier buitengewone bijeenkomst deze vergadering kon gelden.

Na een korte aanspraak van Pibo van Doma, den voorzitter uit de aan de beurt van het presidentschap der Staten-Generaal zijnde provincie Friesland, nam Jacob Cats namens Holland het woord om in

[1]) Fruin in Aant. op Droste's Geheugenis, uitg. Maatsch. van Letterk., II, blz. 277. Vgl. pamfl. Thys. nº. 5911 en 5912.

[2]) Holl. Mercurius 1651, blz. 60. Verder Wicquefort, II, p. 3 suiv.; Aitzema, III, blz. 496 vlg.

eene lange rede — „à son ordinaire assez long et plus poli que fort ou touchant" zegt Wicquefort er van — te constateeren, dat thans, nu „niemandt van 't Huys van Orangie capabel en bequaem" was om de waardigheden zijner vaderen te aanvaarden, de omstandigheden overleg noodig maakten tot handhaving der „eendrachtelyke" Unie van 1579. Drie „preliminaire poincten" dienden vooral in het oog gehouden: Unie, Religie en Militie, maar ten opzichte van de beide eersten was de norm aangewezen: de Unie van Utrecht en de Synode van Dordrecht; ten opzichte van de Militie alleen was „deliberatie" zeer noodig, tot regeling zoowel van het opperbevel als van het recht van patent bij het verleggen van garnizoenen, de vergeving der hooge ambten, enz. Uitdrukkelijk meende Holland, dat de benoeming van een nieuwen kapitein-generaal zou moeten vervallen en dat men wel volstaan kon met een veldmaarschalk en de regeling van de rechten der provinciën tegenover den Raad van State ten opzichte van het krijgsvolk; duidelijk wees het gewest op de Staten als betaalsheeren en dientengevolge de opperste machthebbers ook over het krijgsvolk.

Over deze denkbeelden werd nu eenige maanden lang, tot in Augustus beraadslaagd, volstrekt niet altijd in den door Holland aangeduiden zin, zooals reeds onmiddellijk na Cats' rede bleek uit Friesland's voorstel om Holland's denkbeelden, voor men verder ging, aan de bijzondere Statenvergaderingen voor te leggen en de vergadering zoolang te schorsen. De voorloopige besprekingen der hollandsche afgezanten in Gelderland, Zeeland en Utrecht nog vóór de bijeenkomst echter en de zorgvuldig aangehouden „particuliere conferentiën" en „onderlinge discoursen" in Den Haag hadden de afgevaardigden dezer gewesten reeds met de hollandsche inzichten nader in kennis gesteld [1]) en men besloot op Holland's aandrang de schorsing, die door den president Eysinge uit Groningen reeds uitgesproken was, niet te doen plaats hebben, ofschoon verschillende gewesten hunne bedenkingen later toch schriftelijk inleverden en reeds dadelijk zich stemmen, met name die van den pensionaris van Middelburg, Adriaan Veth, uit Zeeland, verhieven tegen een al te lossen band tusschen de zeven gewesten, nu er geen Prins van Oranje meer was.

Dit gold ook een punt der Unie, waaromtrent vele onderhandelingen plaats hadden: de altijd moeilijke vraag, hoe onderlinge geschillen

[1]) Wicquefort, l. l. p. 7; Van der Capellen, II, blz. 333 vgl.

zouden beslecht worden. Friesland en Groningen hielden staande, dat de Unie blijkens art. 9 en 16 stadhouders onderstelde en dat deze ook voor de beslechting van geschillen onmisbaar waren. Friesland nam zelfs de vrijheid ondershands te wijzen op het Huis van Nassau, nu het Huis van Oranje voorloopig geen geschikten stadhouder kon opleveren, natuurlijk met het oog op zijn eigen stadhouder, Willem Frederik. De overige gewesten achtten hetzij de Staten-Generaal, hetzij de hoven van justitie, hetzij gekozen scheidsrechters de in zulke gevallen aangewezen arbiters, en Holland, dat van Willem Frederik, den belegeraar van Amsterdam, niets wilde weten, verklaarde de zaak der aanstelling van een stadhouder „puerlycken provinciael" te zijn, wat ten slotte de overige gewesten behalve de beide genoemden met dit gewest eens bleken. Pogingen om tot een vergelijk te komen mislukten: de beide partijen bleven op hun stuk staan en men kwam te dezen opzichte tot geen beslissing, hetgeen aan Holland en zijne vier medestanders gelegenheid gaf hun besluit om geen stadhouder aan te stellen feitelijk te handhaven, terwijl natuurlijk Friesland en Groningen zich aan den hunnen hielden. De zaak van het scheidsgerecht werd zoo weinig beslist, dat beide partijen, die van de meer federale en die van de meer unitarische richting, zich voortdurend op hun recht konden beroepen [1]). Het huwelijk, dat graaf Willem Frederik in 1652 op reeds gevorderden leeftijd met prinses Albertina Agnes, de tweede dochter van Frederik Hendrik, sloot, deed hem later nog meer op den voorgrond komen, voor het geval men aan een tijdelijken plaatsvervanger voor den jongen Prins dacht, welke mogelijkheid nog volstrekt niet uitgesloten scheen.

Wat het tweede punt, de Religie, aanging, dat men het eens was over de handhaving der dortsche beginselen, was weldra buiten kwestie: alle gewesten lieten zich achtereenvolgens in dien geest uit en de aandrang van de reeds bij het begin der zittingen verschenen afgevaardigden der provinciale synoden was vrij overbodig. Ofschoon de leidende hollandsche staatslieden verre van rechtzinnig waren, begrepen zij zeer goed, dat zij thans aan dezen eisch gehoor moesten geven, wilden zij geen algemeen verzet van kerkelijke zijde uitlokken. En wat dit voor gevolgen kon hebben, had men in 1618 gezien. Men besloot die beginselen te handhaven, iedere provincie in haar gebied

[1]) Van Wijn, Naleezingen II, blz. 126 vgl.

en „met de macht des Lants". Maar de synodale afgevaardigden, vijf in getal, verlangden nog meer. Zij verlangden tot versterking van dezen „bandt van eenigheyt" bovenal een krachtig optreden tegen „paepsche afgoderye, superstitie ende hierarchie", tegen de heimelijke uitoefening van den Roomschen godsdienst, tegen de „ontallycke Jesuyten, priesters, papen ende monnicken", die — zeiden zij — „by duysenden als sprinckhanen" het land afliepen, tegen de veronderstelde „wreede" plannen der Roomschgezinden, tegen de „hooge insolentien" van die zijde in het Brabantsche vooral; verder vroegen zij ook handhaving der plakkaten tegen andere „sectarissen ende dwaelgeesten", tegen de openbare godsdienstoefening der Joden en het „lasteren" der gereformeerde leer in boeken en geschriften in het algemeen; eindelijk handhaving van de zondagsheiligheid en maatregelen tegen bordeelen, komediespel, dartelheid, verboden huwelijken, overdaad in kleeding, huisraad, feesten en dergelijke „roepende sonden", ten einde getoond mocht worden, dat de overheid niet te vergeefs „het sweert" had ontvangen [1]). Zij brachten zelfs een concept van de tegen dat alles aan te wenden middelen ter tafel.

De „politieke" Staten van Holland evenwel begeerden, ook al drong het meer rechtzinnige Zeeland aan om den predikanten voldoening te geven, niet zoover te gaan, zoowel uit vrees voor kerkelijke heerschappij in den staat als ter wille van den handel van Amsterdam, die, wegens het aantal dissenters in die stad, belang had bij zoo ruim mogelijk opgevatte godsdienstvrijheid. Friesland, Stad en Lande en Overijsel gingen een heel eind met Zeeland mede maar Gelderland en Utrecht toonden zich huiverig. Holland deed ten slotte een uitgebreid voorstel, den 27sten Januari in een algemeen besluit der vergadering „geconverteert". Dit besluit hield in, dat men „verklaarde" [2]) de dortsche beginselen „met de macht van 't Landt" te zullen handhaven, dat de andere „secten ende gesintheden" zouden worden gehouden „in alle goede ordre ende stilte", dat de plakkaten tegen de Roomschen zouden blijven bestaan en het „licentieux innekomen" van geestelijken zooveel mogelijk zou worden belet, dat men de Roomsche ambassadeurs van andere landen zou verhinderen

1) Aitzema, III, blz. 506.

2) Niet „beloofde" zooals eerst in de Resolutie had gestaan. Vgl. daarover Wagenaar XII, blz. 176. Holland had „verklaard" boven „beloven" verkozen, blijkbaar wegens het sterker bindende der laatste uitdrukking.

de godsdienstoefening in hunne huizen „in de Nederlantsche spraeke" te doen plaats hebben, dat men eindelijk in de brabantsche streken de hand zou houden aan het aanstellen van gereformeerde ambtenaren. Een plan van het aan Roomschen rijke Overijsel om de gewesten te dwingen de plakkaten tegen hen streng te handhaven kwam niet tot uitvoering. Friesland en Groningen hadden nog wel iets meer gewild maar de predikanten zagen in, dat van de politiekgezinde regenten het voor het oogenblik bereikbare was verkregen, en namen hun afscheid, ofschoon zij later nog eens terugkwamen en opnieuw op krachtige maatregelen zoowel tegen de Katholieken als betreffende de andere punten aandrongen, blijkbaar om te voldoen aan de vermaningen hunner orthodoxe committenten.

Veel meer werd gesproken over het derde punt, de Militie, waaromtrent nog kort te voren zooveel tweespalt was gerezen. Vier dingen kwamen daarbij op den voorgrond: het oppergezag in krijgszaken, het verleggen der garnizoenen en de geheime correspondentie omtrent militaire zaken binnen- en buitenslands. De gewesten hadden daaromtrent de meest verschillende meeningen maar Holland en Zeeland gingen weder zoo goed als geheel samen in den wensch om het oppergezag thans over te laten aan den Raad van State en niet aan de Staten-Generaal, zij het dan „bij rade" van den Raad, daar de Staten te zeer aan de bijzondere gewesten verbonden waren, terwijl de Raad het belang der gewesten in het bijzonder niet in acht mocht nemen; bovendien wilden zij in dezen vredestijd geen kapitein- of admiraal-generaal maar eenvoudig den veldmaarschalk — nu Brederode — aan het hoofd des legers, den hollandschen luitenant-admiraal Tromp feitelijk aan het hoofd der vloot. Over deze punten, en daarbij vooral over het benoemen van den jongen Prins, al of niet met een luitenant, tot kapitein-generaal, werd eindeloos gehaspeld, niet het minst naar aanleiding van Hollands „wydluftig vertoog" of „deductie" [1]) daaromtrent. De beide Prinsessen richtten zich tot de Staten met krachtige vertoogen ten gunste van den jongen Prins, prinses Amalia in Holland, de Prinses-Weduwe in Zeeland, waar de Oranjepartij nog zoo sterk was, dat de Staten van Holland het noodig achtten eene deputatie daarheen te zenden om het gewest op de goede baan te houden. Deze deputatie, waarvan o. a. Jacob van Wassenaar,

1) Aitzema III, blz. 516 vlg.

heer van Obdam, en Johan de Witt, pensionaris van Dordrecht, leden waren, kwam onder voorwendsel van overleg met Zeeland over de rechten op de rivieren en de inrichting der Chambre-Mipartie maar inderdaad om de intrigues der Oranjepartij tegen te gaan, wat dan ook gelukte. Een eindelijk ingekomen bemiddelend voorstel van Holland behelsde, dat de verlegging der garnizoenen aan de Staten-Generaal toegekend zouden worden, maar „by rade" van den Raad, die een „berigtschrift" of instructie zou krijgen, te beramen door de bijzondere gewesten, aan welke bovendien het recht zou komen om krijgsvolk binnen hunne grenzen te verleggen en voor het verleggen van krijgsvolk naar of uit hun gewest toestemming te geven; het krijgsvolk zou verder den eed doen aan de Generaliteit zoowel als aan de Staten, in welker gewest het lag en door welke het betaald werd. Ook dat voorstel werd eindelijk besluit der vergadering, maar het hield nog vele jaren aan, eer het daarin voorgeschreven en ook weldra samengestelde „berigtschrift" voor den Raad van State werkelijk werd ingevoerd, en, toen dit eindelijk geschied was . . . weigerde de Raad den eed er op te doen. De benoeming van een kapitein-generaal geschiedde overeenkomstig Holland's wensch niet, zonder dat evenwel daaromtrent een werkelijk besluit werd genomen; de veldmaarschalk werd ook niet in den Raad van State opgenomen. Aangaande het punt der begeving van krijgsambten werd niets vastgesteld, zoodat de gewesten hierin voortaan deden, wat zij goed vonden, hetgeen feitelijk op begeving door de Staten nederkwam. De zaak der „geheime verstandhouding" of correspondentie op militair gebied werd aan de Staten-Generaal overgelaten. Een aantal instructiën, reglementen, plakkaten en formulieren voor het beheer der militaire zaken werden bovendien vastgesteld, waarbij steeds het oppergezag der gewestelijke Staten sterk uitkwam; de plechtige beëediging der gouverneurs van de vestingen en der „militaire officieren" in het algemeen eindelijk werd in den voorzomer in de vergaderzaal voltrokken.

Een aantal kleinere zaken werd nog in de „Groote Vergadering" geregeld. Een scherp besluit op initiatief van Zeeland, tot wering van de dikwijls voorkomende [1]) omkooperij door „giften ende pensioenen",

[1]) Wicquefort, II, p. 25: „On ne pouvoit pas nier que ces corruptions n'eussent gagné les plus nobles parties de l'Etat". Vgl. nog Pamfl. Thys. nº. 5900.

zoowel in de algemeene colleges als onder de ambtenaren der Generaliteit, werd gevolgd door een plakkaat dienaangaande, dat natuurlijk het kwaad niet kon weren [1]); nieuwe instructiën voor den Raad van State, de Rekenkamer, de Admiraliteitscolleges, de hooge en lagere ambtenaren der Generaliteit werden ontworpen en vastgesteld; de buitenlandsche gezantschappen bleven aan de Staten-Generaal ondergeschikt; de vacatiën en reiskosten van afgevaardigden der Staten-Generaal en van den Raad van State werden geregeld. Nog tal van andere zaken werden ter sprake gebracht, sommige van geen gering belang, o. a. het verzoek van Brabant en Drente om zitting te mogen hebben in de Staten-Generaal en van het eerste om ten minste zichzelf te mogen regeeren, welke verzoeken opnieuw ten eenenmale werden afgeslagen, daar men er blijkbaar niet op gesteld was nog meer stemmen in de Staten-Generaal te krijgen of voor het vervolg de kans daarop te openen.

Op het einde van de belangrijke samenkomsten, waaraan men zelfs een oogenblik een nog plechtiger karakter heeft willen geven door te bepalen, dat de genomen besluiten geacht zouden worden „van deselve kracht ende vigeur" te zijn als de Unie van Utrecht [2]), bracht de raadpensionaris Cats ter kwader ure de gemoederen in gisting door het onhandig oprakelen van de twisten van 1650. Herhaaldelijk reeds had hij in de Staten van Holland het plan te kennen gegeven om wegens zijn hoogen ouderdom af te treden maar er was te midden van de beraadslagingen totnogtoe geen gevolg aan gegeven, zoodat hij in Juni eindelijk, om eene beslissing uit te lokken, de onder hem berustende belangrijke papieren alvast eenvoudig ter tafel deponeerde, waarbij ook behalve eene geschreven „Klagte" tegen Amsterdam de zorgvuldig bewaarde en gesloten „Redenen en motieven" van prins Willem „soo ten regarde van de gearresteerde Heeren als van 't gene aengevangen is aen, by ende omtrent der stede Amsterdam". Men besloot van dit door den titel reeds opzienwekkende stuk kennis te nemen maar de lezing van het scherpe vertoog wekte aanstonds zoo hevige verontwaardiging, dat men aan speciale commissarissen opdroeg het nog eens nader te onderzoeken. Dezen stelden na hun onderzoek voor

[1]) Wicquefort, ib. p. 26.

[2]) De besluiten worden soms onder den naam „Naerdere Unie van 's Gravenhage van 1651" begrepen (pamflet Thys. nº. 5879, 5880 vlg.).

het felle betoog schriftelijk te weerleggen, die weerlegging aan te bieden aan de Groote Vergadering, haar te verzoeken de besluiten van 5 en 6 Juni 1650, die tot een en ander aanleiding hadden gegeven, onwettig te verklaren en de vroeger vermelde dankzegging aan den Prins in te trekken. Holland onderzocht bovendien de geheele zaak zeer nauwkeurig, riep Hildersich en twee klerken van de griffie, die meer van het stuk moesten weten, ter verantwoording en vernam van hen met tamelijke zekerheid, dat Musch de voornaamste steller geweest was zoowel van dit stuk als van het geschrift tegen Amsterdam. Musch was overleden maar Sommelsdijk, wiens gedrag natuurlijk ter sprake was gekomen, achtte zich niet ten onrechte ook in gevaar en vond het wenschelijk zich voor de commissarissen te verdedigen door zich te beroepen op de bevelen van den Prins als kapitein-generaal en van graaf Willem Frederik [1]). Ook deze laatste werd nu ernstig in de zaak betrokken en zelfs met een rechterlijk onderzoek bedreigd, waarop Friesland den 20sten Juli ter Groote Vergadering het voorstel deed eene „resolutie van amnestie, vergevinge ende verghetinge" te nemen, alvorens men uiteenging, opdat er na de sluiting der Vergadering geen nieuwe oneenigheid meer zou ontstaan over deze afgedane zaken [2]). Holland was hiertoe nog niet zoo dadelijk bereid en begeerde, dat iedere provincie in haar ressort streng recht zou mogen doen in deze dingen, blijkbaar met het oog op zijn onderdaan Sommelsdijk, die er niet in geslaagd was zich schoon te wasschen. Eerst nadat Sommelsdijk, op voorstel van het lid der Edelen, beloofd had voortaan niet meer in de Statenvergadering van Holland te verschijnen zoolang het lid der Edelen hem er niet weder toeliet, en op sterken aandrang van Friesland, dat, door Stad en Lande gesteund, dreigde al het ter Groote Vergadering „gebesoigneerde en geresolveerde voor nul" te houden, als men de amnestie niet aannam, gaf Holland toe en besloot men den 19den Augustus eenparig tot de amnestie, met vernietiging echter van alle te dezer zake zoo door de Generaliteit als door de gewestelijke Staten genomen besluiten en „royeering" van alle resolutiën en acten daaromtrent. De hollandsche steden, waaruit de zes heeren genomen waren, hadden reeds, ten deele in zeer scherpe woorden, verklaard, dat die heeren

1) Archives V, p. 411 suiv.
2) Aitzema, III, blz. 582 vlg.

hun plicht trouw hadden volbracht, daar zij eenvoudig de inzichten hunner committenten hadden gevolgd; Amsterdam ontving bovendien, ter vergoeding van de „ten dienste van den Lande" in 1650 gemaakte onkosten, van Holland eene som van ruim *f* 54000.

Twee dagen na het nemen van het gewichtige amnestie-besluit hield Cats namens Holland eene bloemrijke afscheidsrede, prijzende den eendrachtigen geest der vergadering en getuigende van hare belangrijke werkzaamheid, van hare vergevingsgezindheid en van Gods blijkbaren zegen op haren arbeid. Eene predikatie werd gezamenlijk bijgewoond en des avonds kondigde klokgelui en losbranden van het geschut het einde der Groote Vergadering aan. Half September volgde nog een openlijke dank-, vast- en bededag door het gansche land, en men juichte luid: „nu heeft de Leeu weer klem in zynen klau gekregen" [1]).

Belangrijk was de werkzaamheid der vergadering ongetwijfeld geweest, ook al had zij vele der behandelde punten eigenlijk onbeslist gelaten en vele gewichtige aangelegenheden, waaromtrent beslissing thans wenschelijk ware geweest, geheel ter zijde gesteld: zoowel door de genomen besluiten als door het ter zijde laten van andere zaken had zij de Republiek in haren door de omstandigheden van den opstand tegen Spanje geworden regeeringsvorm bevestigd. Gebruik makende van de tijdelijke verduistering der Oranjezon had zij de Statenregeering met al hare gebreken en zonder groote veranderingen geregeld op den voet der behoeften van het oogenblik. De regentenaristocratie, als welker vertegenwoordigster zij kon gelden, heeft onder leiding der hollandsche staatslieden daardoor het beginsel der „aristocratycque regheeringhe" voorgoed gehandhaafd zoowel tegenover de monarchale neigingen, die in de laatste tijden zoo herhaaldelijk waren opgekomen en zoo krachtig hadden gesproken, als tegenover de zwakke democratische uitingen hier en daar, het overblijfsel van vroegere toestanden, die nog in sommige gewesten eene bleeke herinnering hadden achtergelaten. Door de Groote Vergadering is in al hare handelingen ten duidelijkste het eertijds ook door Oldenbarnevelt en de zijnen vooropgestelde beginsel [2]) onderschreven, dat door Johan de Witt in een zijner brieven aldus wordt geformu-

1) Jer. de Decker.
2) Vgl. dl. IV, blz. 136.

leerd, dat „dese Provincien niet en sijn te samen *una respublica* maar yder provincie *a part* een *souveraine respublica* is ende dat sulx dese Vereenichde provincien niet met den naam van *respublica* (in singulari numero) maar veeleer metten naem van *respublicae federatae* ofte *unitae* (in plurali numero) genoemt souden moeten worden" [1] — een beginsel, dat van groote beteekenis mag geacht worden voor de toekomst der Vereenigde Nederlanden, ook al was het er verre van verwijderd algemeene instemming onder regenten en volk te vinden en al zou het ten slotte nooit als volkomen geldig kunnen aangemerkt worden.

HOOFDSTUK II.

DE EERSTE ENGELSCHE OORLOG.

De Groote Vergadering had zich niet beperkt tot de regeling der binnenlandsche aangelegenheden, zooals eerst de bedoeling was; zij had zich ook met de buitenlandsche betrekkingen der Republiek ingelaten. Op dien weg kwam zij gereedelijk naar aanleiding van het feit, dat zij vreemde ambassadeurs ter plechtige audientie had toegelaten. Die van Spanje had er het eerst gebruik van gemaakt; de fransche resident volgde zijn voorbeeld en de buitengewone fransche ambassadeur, Bellièvre, die de Staten kwam complimenteeren bij den dood van prins Willem II en de geboorte van diens jongen zoon, insgelijks. Belangrijker dan deze meer formeele bezoeken was de aankondiging der overkomst van een gezantschap der engelsche Republiek, vooral wegens de moeilijkheden, die men in den laatsten tijd met Engeland had gehad.

Die moeilijkheden hadden niet alleen betrekking op de verhouding der Vereenigde Nederlanden tot de regeering van het Parlement en tot de pretentiën van Karel II — den „koning van Schotland", zooals men hem nog officieel noemde — op den engelschen troon, maar waren van veel bedenkelijker aard.

Er bestond reeds lang [2] tusschen de beide natiën, de engelsche en de nederlandsche, een hevige naijver op handelsgebied, die niet

1) dd. 10 Mei 1652 (Rijksarchief).
2) Zie deel IV, blz. 15 vlg. en passim in dat deel.

alleen in de Indiën maar sedert het begin der zeventiende eeuw bijna over de geheele wereld de zee- en kooplieden der beide volken tegenover elkander deed staan en eene scherpe concurrentie ten gevolge had, des te scherper naarmate de engelsche handel zich sedert koningin Elizabeth allengs breeder ontwikkelde en voor den nederlandschen een steeds meer te vreezen mededinger mocht heeten. De aanhoudende twisten over de visscherij op de engelsche kust en over het daarmede samenhangende vraagstuk van het Dominium Maris tijdens koning Jacobus en Karel I waren in de laatste jaren wel niet geheel vergeten maar toch bij de binnenlandsche onrust in Engeland van engelsche zijde niet weder opgerakeld. Kort na den slag bij Duins, die feitelijke ontkenning van het engelsche zeekoningschap tot in de engelsche havens zelfs, had men (1639) den ouden Aerssen nog eens in ambassade naar Londen gezonden om den verwachten storm te bezweren maar de ambassadeur had gelukkig in die richting weinig te doen gevonden: ofschoon koning Karel's eerste minister, lord Strafford, ernstig klaagde over het „grootste affront van de wereld" Engeland aangedaan [1], bleef het bij die klacht en Engeland zweeg verder over de zaak gelijk over andere bezwaren tegen de Nederlanders. Sedert hadden de Staten, inziende, dat Engeland voor het oogenblik weinig vermocht en dus geen ernstige verwikkelingen begeerde, zich aan geen zeekoningschap of beperkende bepalingen gestoord en de engelsche pretentiën eenvoudig gelaten voor wat zij waren. Intusschen hadden de engelsche aanspraken bij een groot deel der bevolking in de Nederlanden reeds een diep gewortelden tegenzin tegen de Engelschen gewekt: de talrijke kooplieden, zeelieden en visschers toonden zich afkeerig van alles wat engelsch was. Daarbij kwam nog sedert de onthoofding des konings de algemeene ergernis hier te lande, zelfs bij hen, die overigens het Parlement gunstig gezind waren, tegen de „engelsche koningsmoorders", die zich hadden vergrepen aan hun vorst. De oude klachten over het aanmatigend en ruw optreden der engelsche natie tegenover buitenlanders werden bovendien in deze dagen hier te lande tallooze malen vernomen, ook in de talrijke pamfletten, die zich met de belangwekkende engelsche zaken van den dag bezig hielden. En in den laatsten tijd, bij het weder opkomen van de engelsche macht onder Cromwell's krachtig

1) S. Muller Fz., Mare Clausum, blz. 310.

bewind, werden deze klachten niet minder, vooral toen de engelsche oorlogschepen omstreeks 1650 de nederlandsche koopvaarders weder begonnen lastig te vallen met het onderzoek naar lading en bemanning onder het voorwendsel op te moeten treden tegen de toen ter tijde werkelijk hinderlijke zeerooverij der Franschen en der engelsche koningsgezinden in het Kanaal.

Ontvlamde zoo meer en meer tegen het midden der 17de eeuw de nationale verbittering tegen Engeland, in Engeland zelf was de stemming tegenover de Nederlanders evenmin gunstig te noemen. Behalve de oude moeilijkheden was het hier laatdunkende geringschatting van de kleine natie aan de overzijde, bespotting harer eigenaardigheden, met name harer langzaamheid, harer neiging tot drankmisbruik, harer wantrouwigheid, harer winzucht, der betrekkelijke ruwheid harer „mijnheers", harer overdreven netheid, wat tot scherpe beoordeeling van de bewoners der Republiek leidde. De engelsche reisverhalen en pamfletten van dien tijd zijn vol van dat alles. De bescherming, hier te lande verleend aan hen, die thans voor Engeland's vijanden golden, de ongewroken moord op Doreslaer, de voorkeur, aan 's konings afgezanten gegeven boven die van het Parlement, de herinnering aan het ongelukkige amboneesche proces, de handelsmoeilijkheden in Indië en elders — dat alles had veel kwaad bloed gezet en ook in Engeland den nationalen tegenzin tegen de „Dutch" vermeerderd.

Zoo lang de burgeroorlog duurde, was de afwijzende houding der Staten tegenover de oude pretentiën zonder dadelijk gevaar, maar toen in 1650 de engelsche Republiek voorgoed gevestigd scheen en Cromwell machtig genoeg om haar aanzien naar binnen en naar buiten te handhaven, veranderde de toestand. De dood van prins Willem, den beschermer der Stuarts, scheen echter de kans op grooter moeilijkheden te verminderen, en reeds einde Januari besloot de Groote Vergadering op het voetspoor van Holland en bijzonderen aandrang van Zeeland de engelsche Republiek als „vry ende souverain" te erkennen. Joachimi, de bekwame oude gezant, door langjarige ondervinding bekend met alles, wat er tusschen de Staten en Engeland al zoo was geschied, zou weder als gezant „in syn vorich employ" naar Londen vertrekken en daarmede zouden de feitelijk afgebroken diplomatieke betrekkingen met Engeland weder worden hersteld in den vroegeren staat.

Nog voordat hij de zee overstak, kwam reeds het kort te voren aangekondigde engelsche gezantschap in Den Haag om, gebruik makende van de gunstige stemming, nu Holland blijkbaar den boventoon in de Republiek voerde, eene veel nauwere aansluiting tusschen deze en hare engelsche zuster te verkrijgen. De regeering der engelsche Republiek, het gevaar van een verwijdering tusschen de beide protestantsche zeemogendheden willende voorkomen, ook wegens de dreigende houding der Schotten en der engelsche koningsgezinden beducht voor buitenlandsche moeilijkheden van deze zijde, begeerde ernstig eene innige verbintenis, gegrond op de overeenkomst in godsdienst en staatsinrichting, in economische ontwikkeling en neigingen, in belangen van allerlei aard en op de oude vriendschappelijke betrekkingen van vroeger dagen, „for the general good of Christendom as well as for our own". Reeds in 1649 had de engelsche regeering zich in dien zin tegenover Heenvliet en Pauw uitgelaten[1]) en Doreslaer had zelfs reeds in last gehad eene „naedere Unie te presenteren tot eene onderlinge welstandt voor beyde"[2]), maar de koele ontvangst en de treurige afloop zijner zending hadden dit doel op den achtergrond doen geraken.

Een schitterend gezantschap van den lord-opperrechter Oliver Saint-John en den bekenden Strickland, met een gevolg van bijna 250 personen, onder wie vele edellieden, kwam thans einde Maart 1651 door vijf oorlogschepen begeleid in de Maas en daarna in Den Haag aan. Het hoofd der ambassade was ongetwijfeld St. John, een der invloedrijkste engelsche staatslieden van dien tijd en in het bijzonder ingenomen met het denkbeeld eener nauwere alliantie, terwijl „the wild schema of political union"[3]) alleen moest dienen, ingeval die voorstellen van alliantie aanvankelijk goed werden opgenomen. De ontvangst van de zijde der Staten liet niets te wenschen over, maar het volk toonde onverholen vijandschap en schold en dreigde het gezantschap op de ergerlijkste wijze, in weerwil van de plakkaten der Staten van Holland daartegen.

St. John stelde aanstonds „a more strict and intimate alliance and

---

[1]) Mitsukuri, Englisch-Niederl. Unionsbestrebungen im Zeitalter Cromwells (Tübingen, 1891), S. 25/26.

[2]) Aitzema, III, blz. 377.

[3]) Gardiner, l. l. p. 357.

union" voor tot bevordering van „a more intrinsical and mutual interest of each another", gegrond op de gelijkheid van religie, staatsinrichting en handelsbelang. Het denkbeeld werd van staatsche zijde met koele terughouding ontvangen: men begeerde wel overeenkomsten te treffen tot bescherming der wederzijdsche belangen maar niet eene nauwe verbinding van welken aard ook, die door de orangistische en stuartschgezinde meerderheid van de bevolking der Nederlanden ongetwijfeld niet gewenscht werd. Toch wilde men de gezanten niet ontstemmen en kwam op hun herhaalden aandrang tot de verklaring, dat men „een tractaet over gemeene interessen" gaarne zou sluiten[1]). Maar dat was St. John veel te algemeen, vooral toen hij zag, dat Holland wel verder wilde gaan: hij verlangde „klaer en voldoende antwoort" en stelde formeel een nauwe, een defensieve alliantie voor, die daarop in de gewestelijke Statenvergaderingen ernstig werd besproken.

Terwijl de zaak nog hangende bleef, kwam er bericht, dat Tromp, ter beteugeling van de koningsgezinde kapers op de Scilly-eilanden of Sorlingen uitgezonden, een dier eilanden had bezet. Deze daad, in Engeland met wantrouwen bejegend, daar men Tromp als zeer koningsgezind kende en bovendien wist van een plan van Karel II om de eilanden aan Amsterdam te verpanden[2]), ook de houding der volksmenigte en van de omgeving der boheemsche koningsfamilie, der „Palatynen", onder wie vooral prins Eduard zich liet opmerken, in Den Haag tegenover de Engelschen van het gezantschap ontstemde het Parlement zeer, zoodat het St. John en de zijnen naar huis riep en alleen op dit besluit terugkwam, toen Holland zijn nog te Londen vertoevenden „commissaris" Schaep liet beloven een einde te maken aan de voortdurende beleedigingen en werkelijk ook prins Eduard deed vervolgen. De onderhandelingen werden nu weder opgevat, maar thans met minder aandrang van engelsche zijde op innige verbinding der beide Staten en eigenlijk alleen met het oog op den steun en de vrijheid van handelen, hier te lande aan de Stuarts verleend, terwijl van nederlandsche zijde getracht werd in de eerste plaats handelsvoordeelen voor onze kooplieden te verkrijgen tegen overeenkomstige voordeelen voor Engeland met herstel en uitbreiding van het

1) Aitzema, III, blz. 658.
2) Gardiner, l. l. p. 361; vgl. Ranke, Englische Geschichte, III, S. 290.

Groot-Entrecours van 1496, waarin ook bepalingen waren gemaakt omtrent het niet verleenen van bescherming aan elkanders vijanden, ja zelfs tot bestrijding van dezen[1]). Bij de lange onderhandeling, die nu volgde, kwamen de Engelschen, die van weinig diplomatiek talent blijk gaven[2]), telkens weder in vage termen op de unieplannen terug, maar de Staten, altijd vreezende voor de stemming hier te lande, antwoordden daarop steeds in nog algemeener woorden. De eischen der Engelschen met betrekking tot het verblijf der koningsgezinden bleken daarentegen zeer bepaald. Zij verlangden zelfs in zekere gevallen confiscatie der goederen van hen, die het waagden de koningsgezinden te steunen, dus ook van de Prinses van Oranje, een eisch, die onmogelijk kon toegestaan worden. Zoo bleef men van weerszijden voorstellen doen, totdat St. John begreep, dat er weinig van de Staten te verkrijgen was en den 30sten Juli afscheid nam, ten zeerste geërgerd over het mislukken zijner reis: noch de verbanning der Stuarts noch de nadere alliantie was bereikt.

De toon, waarop het Parlement bij zijne terugkomst zijne mededeelingen beantwoordde, bewees, dat deze afloop niet alleen St. John maar ook de engelsche staatslieden in het algemeen zeer verbitterd had. Er was thans bij de engelsche regeering geen sprake meer van unie of alliantie doch wel van krijg om de weerbarstige Staten te dwingen tot eene verbintenis met Engeland, die hen beletten zou om voortaan Engeland's vijanden te herbergen, ja te beschermen en te ondersteunen, en Engeland's eischen te minachten.

De vrees voor zulk een uiterste bewoog de Staten-Generaal, na het einde der Groote Vergadering, ook op hoop van eenig handelsvoordeel, ertoe om op aandrang van Holland te besluiten tot het zenden thans van een plechtig staatsch gezantschap naar Engeland om te trachten, altijd op den grondslag van het Entrecours, eene toenadering te verkrijgen en de verontwaardiging in Engeland te matigen. Dat men daar thans den weg der vijandschap begeerde te bewandelen, werd echter weldra duidelijk. Engeland, welks vloot onder leiding van voortreffelijke administrateurs als Cromwell's medestander Vane en uitmuntende bevelhebbers als Blake en Penn krachtig omhoog streefde, begon

1) Vgl. deel II, blz. 503.
2) Gardiner, l. l., p. 358, 366.

meer en meer de beteekenis van die onder Karel I verwaarloosde vloot in te zien. Reeds trad het onder Blake aan de portugeesche kust, onder Penn in de Middellandsche Zee krachtig als zeemogendheid op, beschermde alom zijne handelsvaartuigen door sterke convooien en blokkeerde zelfs de portugeesche havens. Met steeds grooter krachtsinspanning trachtte de regeering der engelsche Republiek hare oorlogsmarine in staat te stellen het hoofd te bieden aan de vloten van andere natiën, inziende, dat Engeland's macht, Engeland's rust, Engeland's handel slechts afdoend gesteund konden worden door een machtige oorlogsvloot[1]). De nederlaag van Karel II na zijn inval uit Schotland, waarbij hij 3 September door Cromwell bij Worcester werd geslagen en slechts in eene overhaaste vlucht naar Frankrijk redding vond, de onderwerping daarna van bijna geheel Schotland door het engelsche leger, de gelijktijdige zegepralen in Ierland, de bemachtiging van het eiland Man, van de Scilly-eilanden en Jersey eindelijk gaf weldra het Parlement de gelegenheid zijne aandacht geheel aan de vloot en aan de belangen van den handel te wijden.

Daarbij moest het natuurlijk in scherp conflict komen met de belangen en wenschen der Vereenigde Nederlanden, de grootste handels- en zeemogendheid van dien tijd, wier schepen de oceanen bedekten, wier scherpe handelsgeest alle concurrentie trachtte te weren, hetzij met list, hetzij met geweld. Ook Engeland was voor in- en uitvoer nog grootendeels afhankelijk van den hollandschen handel, die zich van bijna de geheele vrachtvaart in het Noorden en Westen van Europa had meester gemaakt. Zelfs het verkeer tusschen Engeland en Frankrijk werd voor een groot deel door hollandsche schepen bewerkstelligd; het pas gesloten tractaat met Denemarken gaf hun nog grooter invloed in de Oostzee dan te voren; in Oost-Indië hadden de Nederlanders den Engelschen hun laatste steunpunt, Poeloe-Run — naar de Engelschen beweerden wederrechtelijk — ontnomen; in West-Indië voerden alleen zij tot vóór enkele jaren waren in, bijna alleen zij de voortbrengselen ook der Engelsche eilanden uit. St. John dreef na zijn terugkeer tot krachtige maatregelen tegen dat alles en diende zijne beroemde „Act of Navigation" reeds in Augustus bij het Parlement in. Na den slag bij Worcester en de andere genoemde zegepralen achtte men zich sterk genoeg om het ontwerp tot eene wet te verheffen, wat den 9den October 1651 geschiedde[1]).

1) Gardiner, l. l., p. 331, 403.

De Acte van Navigatie, ongetwijfeld in de eerste plaats tegen den nederlandschen handel gericht, verbood overeenkomstig den vurigen wensch der engelsche kooplieden, die reeds lang op maatregelen in dien geest hadden aangedrongen en ze voor West-Indië reeds in 1646 werkelijk hadden verkregen, den invoer van vreemde niet-europeesche producten in Engeland anders dan in schepen, die aan Engelschen of bewoners der engelsche koloniën behoorden en minstens voor de helft bemand waren met engelsch bootsvolk; europeesche producten mochten alleen ingevoerd worden in engelsche schepen of in die van het land, waar zij groeiden of gemaakt werden. Het is duidelijk, dat de Acte in de eerste plaats de nederlandsche vrachtvaart op Engeland, den nederlandschen handel in het algemeen ten zeerste moest benadeelen en tegelijk kon strekken om de engelsche scheepvaart aanzienlijk te verheffen. Zij was het begin van de krachtige handelspolitiek, die Engeland groot zou maken als natie, als zeemogendheid en het „rule the waves" in hare banier heeft geschreven. Zij verkondigde het „dominium maris" in nog geheel anderen zin dan vroeger regeeringen in Engeland het hadden opgevat en klonk als eene uitdaging aan de gansche wereld, voorshands aan de handelsnatie aan de overzijde. Maar zij, die de Acte doorzetten, hoewel inziende, dat zij tot vijandschap leiden zou, begeerden daarom nog niet, dat zij dadelijk een oorlog zou veroorzaken; zij hadden haar alleen als een daad van handelsconcurrentie bedoeld[2]). En zij zou voorshands ook nog niet tot een oorlog hebben geleid, wanneer niet het reeds lang smeulende twistvuur met nieuwe brandstof was aangestookt.

Die nieuwe brandstof was vooral gelegen in de aanzienlijke toeneming der gevallen van aanhaling van nederlandsche schepen door engelsche kruisers, die bij de heerschende spanning tusschen het stuartschgezinde Frankrijk en het republikeinsche Engeland en de vrees voor aanvallen ter zee der koningsgezinden, onder wie vooral prins Robert van de Paltz zich als een onversaagd zeevaarder had doen kennen, herhaaldelijk neutrale vaartuigen op contrabande onder-

1) l. l., II p. 82.
2) Gardiner, II, p. 89.

zochten en ze in vele gevallen bemoeilijkten, ja opbrachten naar engelsche havens. Vooral dat dit niet alleen in de „zeeën om Engeland," hoe vaag die aanduiding ook was, maar op den vollen oceaan, ja op neutrale kusten geschiedde, was den Nederlanders zeer onaangenaam en geheel in strijd met hunne geliefkoosde theorie der „open zee."

Het was in deze omstandigheden van groot belang, dat de leiding der buitenlandsche zaken in de Republiek berustte in bekwame en ervaren handen. Na het aftreden van Cats, van wien men dit niet kon getuigen, als raadpensionaris van Holland, was onmiddellijk de oude Adriaan Pauw eenstemmig tot dit vooral in den stadhouderloozen tijd zoo belangrijke ambt gekozen. Met moeite en niet dan na het stellen van voorwaarden, die zijne verantwoordelijkheid als dienaar der Staten regelden, had de grijsaard toegestemd de gewichtige waardigheid van den „Atlas belgicae libertatis"[1] voor de tweede maal te aanvaarden. Zijn ervaring als diplomaat scheen een waarborg voor het goed beleid der buitenlandsche aangelegenheden, zijn persoonlijke invloed in de binnenlandsche was tijdens de Groote Vergadering dikwijls gebleken.

Maar naast hem begon weldra een jonger staatsman aller aandacht tot zich te trekken, de thans 26-jarige Johan de Witt[2], pensionaris van Dordrecht.

Johan de Witt, tweede zoon van burgemeester Jacob de Witt — zijn broeder Cornelis was twee jaren ouder — was opgevoed in de aanzienlijkste kringen van Dordrecht, dat zich met trots de oudste en eerste stad van Holland gevoelde en waar zijne familie van oudsher gevestigd, sedert de 15de eeuw in de regeering was. Aan de leidsche universiteit had hij, tegelijk met zijn broeder, ten huize van den hoogleeraar Van Schooten de studie in de rechten volbracht, daarna, wederom met zijn broeder, Frankrijk te paard doorreisd en Engeland bezocht. Te Angers gepromoveerd, zette Johan, de jongere regentenzoon, zich in 1647 als advocaat neder in Den Haag; Cornelis, de oudere, kwam in zijne vaderstad in de regeering. Johan bewoog zich in Den Haag in de regentenkringen, deelnemende

1) Aitzema III, blz. 604.

2) Hij is 24 Sept. 1625 te Dort geboren volgens Wicquefort (IV, p. 537), die hem van nabij gekend heeft. Geddes, I, p. 30 maakt hem twee jaren ouder, maar dat is onmogelijk, daar zijn broeder Cornelis 10 Juli 1623 geboren is.

aan het gezellige leven van de vroolijke hofstad der Oranjes, te midden van de aanzienlijke jongelui van zijn stand, studeerende in zijne geliefkoosde wiskundige wetenschappen, zooveel zijne juridische bezigheden hem dit veroorloofden, nu en dan zich verpoozende met dichterlijken arbeid o. a. met de vertaling van Corneille's Horace. De berichten over hem uit dien tijd[1] teekenen hem als een deftig en rijzig jongman, met een ovaal gelaat, gelig van kleur, bruin van haar en oogen, eenvoudig maar zorgvuldig gekleed, de aandacht trekkend door zijn buitengewone kennis en ontwikkeling, door zijne merkwaardige helderheid van inzicht, zijne ordelievendheid en nauwkeurigheid, zijn ongemeen talent van „persuasie", van overtuiging van anderen, een machtig middel van regeering in een staat als de Republiek was; verder door zijne ongeëvenaarde wils- en werkkracht en kalmte van geest, het „ago quod ago" verheffend tot zijn grondstelling; eindelijk door zijne onkreukbare eerlijkheid, zijne onbereikbaarheid voor omkooping of vleierij.

De gevangenneming zijns vaders op bevel van den Prins moest den zoon, opgevoed in de denkbeelden der fiere patriciërs, ten zeerste treffen en wij vinden hem dan ook weldra met Cornelis aan het werk om, met handhaving zijner en hunner waardigheid, de invrijheidsstelling van den op zoo onrechtmatige wijze gevangene te bereiken. De daarop gevolgde uitsluiting des vaders uit alle landsposten bedreigde ook hunne toekomst, toen de dood van den Prins plotseling hunne positie verbeterde. Jacob de Witt keerde, ook op raad van zijn zoons, onmiddellijk in de regeering van Dordrecht terug en Johan werd den 21sten December 1650 pensionaris zijner vaderstad. Als zoodanig vertegenwoordigde hij haar met een paar leden der regeering voortaan geregeld in de Statenvergadering van Holland, weldra ook in de Groote Vergadering, waaraan hij ijverig deelnam en waar hij blijkbaar reeds belangrijken invloed uitoefende, met name bij de behandeling der engelsche voorstellen[2]: daarover en over de belangrijkste binnenlandsche aangelegenheden bezitten wij in zijne briefwisseling met zijne stad merkwaardige gegevens[3]. Een

1) Over de jeugd en het pensionarisschap van De Witt: Geddes, History of the administration of John de Witt, I (Den Haag, 1879), eerste hoofdstukken, en Lefèvre Pontalis, Jean de Witt (Paris 1884), I, p. 81, 133 suiv.

2) Over zijn aandeel aan de Groote Vergadering vgl. Geddes, p. 185/6.

3) De brieven zijn in het Rijksarchief aanwezig.

zijner correspondenten roemt de „wijsheyt, voorsichtigheyt, moderatheyt ende getempertheyt", waarmede hij en zijn vader „agerende syn" voor de „generale amnestia", als welker „voornaamste" en „gesegende instrumenten" volgens hem de beide De Witten mogen gelden.

In het najaar van 1651 laat hij zich in het bijzonder met de engelsche betrekkingen in, den ouden Pauw ter zijde staande in diens werkzaamheid. Hij was een der leden van de commissie, die 25 Januari van het volgende jaar door de Staten van Holland werd belast met de voorbereidende behandeling der engelsche zaken en het geven van praeadvies daaromtrent in de Statenvergadering; als pensionaris der „eerste stad" van Holland had hij reeds op zichzelf aanspraak om in die commissie op te treden, maar zijne bekwaamheid vestigde blijkbaar evenzeer de aandacht op den jongen staatsman, die weldra zulk een grooten invloed op het lot van zijn land zou oefenen. En hij zou spoedig in zeer ernstige dingen gewikkeld worden, waarbij de reeds opgedane ervaring hem uitmuntend te stade zou komen.

Na het afbreken der onderhandelingen met St. John en het eenigszins overijlde vertrek van het engelsche gezantschap had dan de Groote Vergadering op aandrang van Holland besloten tot het zenden van een buitengewone ambassade naar Engeland ten einde te trachten de onderhandeling te heropenen over de voorgestelde gewijzigde hernieuwing van het Groot-Entrecours en de bevestiging daarmede van de bedreigde handelsvriendschap der beide natiën. De onverwachte uitvaardiging der Acte van Navigatie verminderde de kansen op het welslagen van zulk eene poging zeer en eenige maanden lang bleef het gezantschap, dat zou bestaan uit Cats, den voormaligen commissaris Schaep en den Zeeuw Van de Perre, nog aan deze zijde der Noordzee. Eerst met Kerstmis stapten de heeren te Gravesend aan wal, ontvangen met alle eerbewijzingen, maar onder het vijandig gejoel der bevolking van Londen, waar tal van spotprenten en pamfletten tegen hen verschenen. Het gezantschap had in last niet alleen de onderhandelingen over het Groot-Entrecours te heropenen maar ook de intrekking der Acte, het ophouden van de belemmeringen den nederlandschen koopvaarders door engelsche schepen in den weg gelegd onder voorwendsel van onderzoek naar fransche goederen, het intrekken der reeds door de engelsche regeering aan enkele kooplieden uitgegeven brieven van represaille tegen Nederlanders en ten slotte het vragen

van schadevergoeding voor de benadeelde kooplieden, in het kort de erkenning bij verdrag van de theorie der „open zee."

Het Parlement, dat, zegt men, met lichten spot de hoogdravende en van dichterlijke citaten wemelende latijnsche aanspraak van den ouden Cats had aangehoord [1]), weigerde niet de onderhandeling te openen en schorste onmiddellijk de kaperbrieven op, maar tegenover de klachten der Staten stelden de engelsche staatslieden ernstige tegenklachten, oude en nieuwe bezwaren samenvoegend: naast den moord op Doreslaer, de beleedigingen diens ambtgenoot en den pas teruggekeerden gezanten aangedaan, het beschermen van Engeland's vijanden, het Sonttraktaat enz. kwamen weder de kwestiën van Ambon, van Poeloe-Run, van Duins, van de visscherij, van de bezwaren voor den engelschen handel in Rusland, Oost- en West-Indië ter sprake — een lange lijst van grieven, die voor een deel op hooge eischen van schadevergoeding nederkwamen, terwijl de intrekking der Acte en de schadevergoeding voor het aan de staatsche zijde geleden handelsnadeel, ja zelfs het ophouden der belemmeringen kortaf geweigerd werd. En daarbij kwam nog de eisch, dat als erkenning van Engeland's recht op de heerschappij der zeeën in de „engelsche wateren" — men weet, hoe rekbaar de term was — met alle volkeren ook de Nederlanders vlag en zeil voor engelsche schepen, die men daar ontmoette, zouden strijken. De gewoonte hieromtrent was minder hinderlijk voor anderen dan wat thans werd geëischt. Ontmoette een hollandsch schip of een hollandsche vloot een engelsch oorlogseskader dan was men op de hollandsche schepen gewoon vlag en marszeilen te strijken en eenige saluutschoten af te vuren, terwijl alles gestreken bleef zoolang de beide vloten bij elkander lagen. Het aantal saluutschoten — 9, 7 of 5 — hing af van den rang van den engelschen vlootvoogd, of hij admiraal, vice-admiraal dan wel schout-bij-nacht was. Voor een enkel schip zonder bevelhebber van dien rang behoefde niet gestreken te worden maar kon men met saluutschoten volstaan; in de engelsche havens of voor een engelsch havenkasteel werd bij het binnenzeilen de vlag gestreken en deze door een wimpel vervangen, terwijl saluutschoten werden gewisseld [2]).

Met ergernis werd dit alles, vooral de laatste eisch, hier te lande vernomen: de gemoederen kwamen meer en meer in beroering en de

1) Wicquefort, II, p. 115.
2) Aitzema III, blz. 731, volgens Tromp's eigen verklaring van de gewoonte.

noodzakelijkheid werd gevoeld om zoo spoedig mogelijk de vloot te versterken ten einde de koopvaart tegen de represaille-maatregelen en tegen aanranding door engelsche kruisers onder het voorwendsel van onderzoek der lading met ernst te kunnen weerstaan. De houding van de engelsche admiraliteit, die eenige aangehaalde nederlandsche schepen voor goeden prijs verklaarde, deed de stemming niet verbeteren. Men zag, dat Engeland den oorlog wilde, en de leidende staatslieden, in het bijzonder De Witt, vreesden dien als een groot onheil voor beide volken [1]). In de eerste plaats was de versterking der vloot een dringende noodzakelijkheid.

Ook op de vloot had men na den vrede van Munster groote bezuinigingen trachten in te voeren en de pogingen daartoe hadden bij den Prins veel minder tegenstand gevonden dan bij het landleger het geval was. Verscheidene deugdelijke oorlogschepen waren openlijk of ondershands verkocht, ook aan Engeland, of onttakeld; tal van zeelieden waren ontslagen, bekwame bevelhebbers naar de handelsvloot overgegaan. Thans was het noodig zoo spoedig mogelijk in de behoefte aan oorlogsmaterieel en scheepsvolk te voorzien. Reeds in Februari besloten de Staten-Generaal 50, later nog 100 schepen uit te rusten tot beveiliging van de zee en bescherming van den handel [2]), die door de vloot van nauwelijks 75 schepen, waarover men op dat oogenblik kon beschikken, niet voldoende beschermd geacht kon worden. Vervolgens werd het dienstnemen van scheepsvolk bij vreemde natiën streng verboden en het uitloopen van koopvaardijschepen beperkt, opdat niet de bemanning voor deze uitrusting zou ontbreken. Het besluit tot vermeerdering der vloot werd ter kennis van de verschillende mogendheden, ook van Engeland, gebracht, hetgeen echter door de engelsche regeering als eene bedreiging werd opgevat en ook van die zijde tot aanzienlijke versterking van de vloot aanleiding gaf, zoodat deze weldra ook daar ver over de honderd zeilen telde. Maar de engelsche schepen waren grooter en beter bemand dan de onze, zelfs dan het admiraalschip, waarop Tromp de vlag zou voeren, de „Brederode." Men moest daarenboven ten onzent zijne toevlucht nemen tot in oorlogschepen hervormde koopvaarders, daar de bouw van nieuwe schepen langzaam ging.

1) Geddes, p. 197.
2) Gardiner, Letters and papers relating to the first Dutch war, I, p. 85; Wicquefort, II, p. 122 suiv.

Terwijl men zoo zich van weerszijden toerustte, bleven de staatsche gezanten onderhandelen over het Entrecours, maar de lange lijst van grieven met bijgevoegde berekening van gewenschte schadevergoeding, die hun in Maart door de engelsche regeering werd voorgelegd, beloofde weinig goeds. Eene maand later verlangde die regeering zelfs vóór verdere onderhandeling in heftige termen „settlement of the demands, which are a matter of right and justice and touch our honour." Deze scherp geformuleerde eisch werd in Den Haag met schrik ontvangen maar men hoopte door matiging alsnog den vrede te bewaren, onderzocht de engelsche pretentiën, die men zoo geheim mogelijk behandelde ten einde de bevolking niet nog meer te verbitteren [1]), en beantwoordde kalm de gedane eischen met tegeneischen. Zoo bleef men tot einde Mei onderhandelen, ook onder invloed van vredelievende staatslieden in Engeland, die verwikkelingen met Frankrijk en de Nederlanden tegelijk vreesden — toen eene onvoorziene gebeurtenis de crisis plotseling verhaastte.

De kwestie van het recht tot onderzoek der lading van neutralen en verbeurdverklaring van vijandelijk goed in neutrale schepen gaf er de aanleiding toe. Bij de heerschende spanning tusschen Frankrijk en Engeland verlangde de engelsche regeering en haar orgaan, de engelsche admiraliteit, dat dit recht door engelsche kruisers ongehinderd en in vollen omvang mocht worden uitoefend [2]). Daarentegen hadden de Staten-Generaal in 1650 ten opzichte van Spanje het beginsel doorgedreven, in een traktaat belichaamd, dat een neutrale vlag de lading dekte, behalve alleen in geval van contrabande, en verlangden nu ook, dat Engeland dezen met de door De Groot verdedigde nederlandsche theorie overeenkomenden regel zou erkennen, te meer omdat er alleen spanning, geen oorlog tusschen Frankrijk en Engeland bestond. De engelsche regeering wilde van dit voor dien tijd werkelijk nieuwe beginsel van internationaal recht niet weten, maar de Staten-Generaal verlangden van hunne zijde ernstig het erkend te zien en de nederlandsche schepen voor schade te vrijwaren. Het was wederom, als van ouds, de kwestie van de „open zee", waarover zoo menigmaal was getwist.

Tromp, de oude luitenant-admiraal, die de vloot zou komman-

1) Geddes, p. 202.
2) Gardiner, History of the Protectorate, II, p. 109.

deeren, was persoonlijk hevig tegen de engelsche eischen gekant, met name tegen die omtrent de vlag. De dappere op zijn eergevoel staande zeeman placht desgevraagd te zeggen, dat hij alleen de vlag zou strijken onder overmacht, „als de Engelschen de sterksten waren", gelijk hij dit altijd in praktijk had gebracht. Hij nu werd in Mei met een vijftigtal schepen in zee gezonden, ongeveer alles waarover men bij de langzame wijze van werken der admiraliteiten voor het oogenblik nog beschikken kon, om in het Kanaal „de zee te beveiligen." Volgens de hem gegeven instructie moest hij „de schepen dezer landen" tegen elk onderzoek „beschermen", ze tegen allen overlast „verdedigen" en ze, voorzoover men ze mocht in beslag willen nemen, „bevrijden", terwijl hem zeer in het algemeen ten opzichte van het strijken der vlag was gezegd, dat hij moest zorgen, dat de Staat „geen kleinigheid zou komen te lijden" [1]), m. a. w. die teedere zaak werd aan hem overgelaten, ofschoon men hem had bevolen de engelsche kust zoo min mogelijk te naderen en liever aan de vlaamsche te blijven ten einde geen aanleiding tot botsingen te geven.

Tromp liet dus tusschen Duinkerken en Nieuwpoort het anker vallen maar werd door storm beloopen en zeilde 29 Mei naar Dover om zijne schade te herstellen, terwijl hij de engelsche schepen, die bij Duins lagen, vriendschappelijk onderrichtte van zijn voornemen om dadelijk na dat herstel de Noordzee weder in te gaan. Bij Dover ontmoette hij echter kapitein Van der Zaen, die hem meldde, dat hijzelf met een britsch fregat van Blake's vloot scherp had gestreden over de zaak van de vlag en dat zeven straatvaarders, die hij door het Kanaal had te geleiden, nu gevaar liepen om genomen te worden. Tromp, die het kasteel van Dover nog niet had begroet, zeilde nu naar de engelsche kust en ontmoette daar Blake, die met 15 schepen in het Kanaal kruiste.

Tromp maakte zich bij Blake's nadering, zooals hij later volhield, gereed om de vlag te strijken; hij streek reeds zijn wimpel, hoewel aarzelend, en zette een man bij de vlag, toen Blake, meenende, dat Tromp niet wilde strijken, de vijandelijkheden begon en herhaaldelijk op het staatsche admiraalschip schoot, eerst met waarschuwende schoten voor den boeg, daarna midden op het schip, hetgeen na eenige aarzeling werd beantwoord door een schot van Tromp, dat weder Blake's volle laag en

1) De Jonge, Zeewezen, I, blz. 413/4.

daarop een formeel gevecht tusschen beide vloten ten gevolge had. Een twaalftal engelsche schepen uit Duins snelde op het schieten toe en weldra werd het gevecht algemeen, totdat de duisternis de strijdenden scheidde. Tromp had twee schepen verloren en week naar de fransche kust, zich steeds, naar hij later verklaarde, in dit gevecht bepalend tot eene verdedigende taktiek [1]).

Hevig was de verontwaardiging te Londen over Tromp's houding in deze zaak. Eene commissie van onderzoek, waarvan Cromwell lid was, verklaarde hem schuldig. De stemming in de Nederlanden was verdeeld, daar ook hier vele staatslieden Tromp's houding betreurden, ja afkeurden en haar toeschreven aan zijne bekende orangistische gevoelens, aan zijn afkeer van de engelsche republikeinen, terwijl het welbekend was, dat de oranjepartij den oorlog begeerde in het belang zoowel van de Stuarts als van den jongen Prins, dien men dan kapitein-generaal dacht te kunnen maken. Johan De Witt en anderen hoopten evenwel den vrede nog te bewaren. De vrede was, meenden zij niet ten onrechte, veel meer in ons belang dan de oorlog. Zouden niet de Engelschen tegen den „gouden berg" van de bloeiende rijke Nederlanden, zouden wij niet tegen het in dezen tijd nog arme en door den burgeroorlog verarmde Engeland, den „ijzeren berg", hebben te strijden? Mochten wij zegepralen, wat zou ons voordeel zijn? En wat hadden wij niet te verliezen?

Eene nieuwe instructie beval Tromp dan ook verder uitdrukkelijk alleen verdedigend op te treden en de vlag te strijken „volgens oude gewoonte." Verder werd onmiddellijk besloten ook Pauw zelf nog naar Engeland te zenden om in overleg met den Hollander Willem Nieuwpoort, die al vroeger gezonden was om de gezanten te ondersteunen, daar hij Engeland en de Engelschen goed kende, het Parlement te overtuigen van de vredelievendheid der Staten en den slag bij Dover als het gevolg van misverstand te doen vergeten. Tegelijk echter werd met groote haast gearbeid aan de verdere uitrusting der 150 schepen.

Ook van engelsche zijde werd met groote ijver en toewijding aan de versterking der vloot gewerkt, onder leiding van de uitstekend georganiseerde admiraliteitscommissie uit den Staatsraad, met de aan haar ondergeschikte marine-commissie [2]) en voorlichting van

1) Gardiner, II, p. 119; Geddes, p. 209 ff.; Gardiner, Letters, I, p. 170 ff.
2) Oppenheim, Administration of the Royal Navy, I, p. 346 ff.

den voortreffelijken generaal Robert Blake. De meerdere eenheid van beheer had tengevolge dat de eenheid der vloot hier grooter was dan ten onzent, waar de verschillende geheel van elkander onafhankelijke admiraliteiten bovendien in hooge mate met geldgebrek te kampen hadden, terwijl de arsenalen in den vredestijd en bij het streven naar bezuiniging uiterst slecht voorzien waren. En van geldgebrek had men in Engeland thans weinig last, daar het Parlement steeds onmiddellijk bereid was om aan alle eischen te voldoen. Onder Blake werden William Penn en George Ayscue als vice-admiraals, Bourne als schout-bij-nacht aangesteld; Cromwell zelf leidde te Dover met kracht de voorbereiding tot den krijg. Reeds in Juni lagen 60 engelsche schepen voor Duins gereed, ten deele in dienst genomen groote koopvaardijschepen, en nog dagelijks nam de vloot toe[1]), terwijl reeds in alle engelsche havens staatsche koopvaarders werden aangehouden en opgebracht.

Pauw, inderhaast naar Engeland vertrokken, deed intusschen nog de grootste moeite om den vrede te bewaren, wijzende op de thans aan Tromp gegeven instructie als een bewijs van vredelievendheid en opnieuw onderhandelend over de zware engelsche eischen. Maar de stemming in Holland werd steeds oorlogzuchtiger, daar men er meende machtiger ter zee te zijn, en ook in het Parlement dreven velen, tegen Cromwell's eigenlijke bedoeling in, tot den oorlog, van welks gunstigen afloop men groote voordeelen voor den ontluikenden engelschen handel hoopte[2]). Tegen Cromwell's eigenlijke bedoeling in, want de machtige leider van den engelschen staat wenschte geen oorlog met de in godsdienst en afkomst verwante zusterrepubliek, die hij hoopte te winnen voor zijne plannen van religieus-politieken aard in Europa, voor het groote protestantsche verbond tegen de katholieke mogendheden. Hij schijnt de oorlogstoerustingen vooral hierom met kracht geleid te hebben om aan de eene zijde de Nederlanden door machtsontwikkeling van den krijg terug te houden en aan de andere de engelsche oorlogsmacht te versterken. Pauw bemerkte iets van deze gezindheid, maar begreep haar niet ten volle. Engeland's toerustingen ziende, vreesde hij eene oorlogsverklaring op een voor ons ongeschikt tijdstip, en ried zijne meesters eene krachtiger houding aan te nemen.

1) Gardiner, Letters, I, p. 289 ff.
2) Gardiner, Commonwealth and Protectorate, II, p. 120.

Einde Juni stelden de Staten-Generaal hun eischen in scherpe termen op, den gezanten bevelende bij weigering onmiddellijk terug te keeren. Weldra bleef hun niets anders over. Daarmede was de oologsfakkel ontstoken en Tromp kreeg thans in eene laatste instructie bevel den Engelschen afbreuk te doen, waar en zooveel hij kon, zonder zich ten opzichte van de vlag eenige vernedering te laten welgevallen; met de vloot van bijna 100 schepen en 11000 man, waarover hij te beschikken had, moest hij zorgen, dat handel en visscherij geen nadeel leden. De beide regeeringen vaardigden tot rechtvaardiging hunner houding lange manifesten uit.

Wat men hier gevreesd had, liet zich niet wachten. De groote uitbreiding van den hollandschen handel beloofde Engeland veel voordeel bij zijne ligging op den weg van bijna alle staatsche koopvaarders. De uit West-Indië terugontboden vice-admiraal Ayscue slaagde dan ook aanstonds in het vernielen eener staatsche koopvaardijvloot bij Calais, terwijl Blake zelf de geheele visschersvloot bij de Orkneys vernielde en de enkele staatsche oorlogsschepen, die haar moesten beschermen, veroverde. Tromp blokkeerde eerst Ayscue in Duins, maar moest bij de goed ingerichte kustverdediging van een aanval afzien. Hij volgde toen eindelijk Blake naar het Noorden en vond hem einde Juli maar werd door een hevigen storm belet hem aan te vallen en keerde met nauwelijks de helft zijner door den storm zwaar geteisterde vloot naar huis terug, terwijl de nu weder uitgezeilde Ayscue door den zeeuwschen commandeur De Ruyter, die met eene koopvaardijvloot door het Kanaal kwam, bij Plymouth zegevierend werd afgeslagen[1]).

De teleurstelling over Tromp's zeetocht, waarvan men zooveel had verwacht, en het wantrouwen der leidende staatslieden in zijne gezindheid om voor de bestaande regeering te strijden, het zware verlies eindelijk, dat men geleden had door den ondergang der visschersvloot, veroorzaakte onmiddellijk bij zijne terugkomst zijne schorsing. Men sprak ervan hem voor den rechter te brengen. In zijne plaats werd de vice-admiraal Witte de With met het opperbevel belast, tot groote ergernis van de weinig ordelijke bemanning der vloot, die den strengen en ruwen vlootvoogd zelfs niet op Tromp's admiraalschip wilde toelaten. Met moeite gelukte het hem zich met den

1) Geddes, p. 227 ff.; De Jonge, I, blz. 422; Gardiner, Letters, II, p. 1 ff.

in het Kanaal door de engelsche overmacht bedreigden De Ruyter te vereenigen; vereenigd ontmoetten zij 8 Oct. na een hevigen storm Blake bij Duins. De With hield dapper maar zonder veel beleid stand tegen Blake's overmacht; de lafheid van een twintigtal zijner kapiteins, die tijdens den slag de vlucht namen, verzwakte zijne macht, die toch reeds zwakker was dan de engelsche, zoodanig, dat hij na een hevig gevecht den volgenden dag den aftocht beval en nog voor het einde der maand in Goeree binnenviel [1]).

De geleden nadeelen en de stilstand van den handel en de visscherij beiden begonnen reeds hunne gevolgen te doen gevoelen in toenemende ontevredenheid, die in den nazomer aanleiding gaf tot eene beweging ten gunste van den jongen Prins van Oranje, in wiens verhefling men een waarborg voor beterschap zag. „Al is ons Prinsje nog zoo klein, alevel moet hij stadhouder zijn", zoo zong het volk. En de Orangisten in de Statenvergaderingen zongen het mede. In Zeeland en Gelderland kwam het tot hevige beroering en tot voorstellen in de Statenvergadering tot verhefling van den jongen Prins. Maar in Gelderland verzetten zich Zutphen en Arnhem en hielden de zaak nog voorloopig tegen; in Zeeland, waar de beweging in de oude orangistische sympathieën der bevolking en der predikanten krachtigen steun vond, kreeg de zaak een ernstiger aanzien en Holland achtte het noodig eene bezending van vier heeren daarheen te zenden om het dreigende gevaar te bezweren. Van die bezending was Johan de Witt het hoofd. Zij liep bij hare komst in Zeeland ernstig gevaar door het volk, dat „boven de Regeringe scheen gewassen te syn" [2]), te worden aangevallen: het landvolk stroomde dreigend van alle zijden naar Middelburg, zoodat men er de bezending zelfs door gewapenden moest laten beschermen. Maar De Witt spoorde zijne verschrikte metgezellen aan moed te houden en zij brachten hunne boodschap zonder verdere bezwaren over. Zeeland trachtte desniettemin de andere provinciën te bewegen den Prins tot kapiteingeneraal en zijn neef Willem Frederik tot zijn luitenant aan te stellen. Bij de bekende gezindheid van de beide noordelijke gewesten, de nog aarzelende houding van Gelderland en de mogelijkheid, dat ook Overijsel zou wankelen, bewerkt als beide gewesten werden zoowel

1) Geddes, p. 254 ff.; Gardiner, Letters, II, p. 217 ff.
2) De Witt, Brieven, V, blz. 11.

uit Zeeland als door hunne eigene oranjegezinden, terwijl ook in Holland Stermont [1]) en andere predikanten zich weder in denzelfden geest lieten hooren, gaven de Staten van Holland in het late najaar zich veel moeite tot bestrijding dezer gevoelens en wisten de zaak te rekken, zonder haar geheel op zijde te kunnen doen zetten, want de orangistische leiders lieten niet af door pamfletten en geheime woelingen het volk tegen de Statenregeering, die zooveel nadeelen met zich bracht, op te ruien.

Totnogtoe waren de Nederlanders onmiskenbaar in het nadeel. Alleen aan de toscaansche kust was het den moedigen kommandeur Jan Van Galen in Augustus gelukt twee kleine engelsche eskaders in de havens van Livorno en Porto Longone op te sluiten. Maar ook in de Noordzee eindigde het jaar niet zonder iets bemoedigender resultaten. Na de nederlaag van De With, den „vechtgragen" maar gehaten zeeheld, waren de nalatige kapiteins, die vooral in Zeeland thuis behoorden, door een speciaal gerechtshof zwaar gestraft, tenminste tot zware straf veroordeeld, maar het bleek, dat zonder Tromp's allesbeheerschende autoriteit geen herstel der krijgstucht op de vloot mogelijk was en Tromp liet zich dadelijk, hoewel niet zonder bittere klacht over het hem betoonde wantrouwen [2]), overhalen zijne taak voor het vaderland weder op te vatten.

Nog in November zeilde de zeeheld weder met eene vloot van bijna 100 schepen de Noordzee in ter begeleiding van bijna 500 koopvaarders, die lang de havens niet hadden durven verlaten. Wel noodzaakten storm en mist hem deze laatsten onverrichter zake terug te brengen, maar met een 60-tal schepen stak hij begin December weder in zee en ontmoette den 10^{den} December Blake bij Dungeness. De engelsche vloot was thans iets kleiner in getal, hoewel hare schepen, zooals gewoonlijk in dezen oorlog, grooter en beter bemand waren; ditmaal echter lieten vele engelsche kapiteins hunnen admiraal in den steek en Blake leed een zware nederlaag, die Tromp eenigen tijd meester van de zee maakte, zoodat hij zelfs de engelsche kust met eene landing bedreigde en men daar niet zonder reden den geheelen voorwinter een aanval vreesde op de Theems, waar vele oorlogs- en handelsvaartuigen zoo goed als onbeschermd lagen [3]).

1) Wicquefort, II, p. 196 suiv.
2) De Jonge, I, blz. 435.
3) Gardiner, II, p. 152.

De reorganisatie der engelsche vloot, door het gebeurde dringend noodig gebleken, kwam, ofschoon bij het opkomende geldgebrek thans ook in Engeland niet dan onder groote bezwaren, tot stand onder den voortvarenden Blake zelf en de beide bekwame generaals te lande Monk en Deane, die op de vloot werden geplaatst; half Februari was zij, hoewel door de uitzending van versterking naar de Middellandsche Zee verzwakt, weder in staat zee te kiezen. Zij vond Tromp, die tal van engelsche koopvaarders had bemachtigd, in het Kanaal op zijne terugreis naar het vaderland ter begeleiding van 150 koopvaarders. Bij Portland stootten de vloten 28 Febr. 1653 op elkander. Een hevig gevecht ontstond met de engelsche voorhoede — de Engelschen hadden de hollandsche gewoonte van de verdeeling in eskaders overgenomen [1]) — twee dagen lang, maar Tromp, die reeds bijna drie maanden in zee was, bemerkte spoedig, dat zijn kruid weldra te kort zou schieten en de koopvaarders zijne bewegingen zeer belemmerden; slechts een dertigtal zijner schepen bleek den derden dag in staat den nog steeds opdringenden vijand al voortzeilende tegen te houden, naast hem dapper geleid door Johan Evertsen, Pieter Floriszoon en De Ruyter, zijne onderbevelhebbers, die zich ook den eersten en tweeden dag met roem overdekt hadden. Met onovertroffen zeemanschap sloeg Tromp zich met verlies van slechts een paar zijner schepen door de sterke en goed aangevoerde vijandelijke macht heen en bereikte, bijna zonder kruid thans, in den avond van den derden dag bij Grisnez de met kalkriffen bezette fransche kust, waarlangs hij in den nacht den hem vervolgenden vijand meesterlijk ontzeilde. De driedaagsche zeeslag, die van Portland tot aan den mond van het Kanaal had aangehouden, was een van die gevechten, waarin de Hollanders, hoewel in het nadeel gebleven, voor de zooveelste maal niet slechts bewonderenswaardige dapperheid maar vooral ook hunne zeemanschap toonden op eene wijze, die de bewondering van den vijand wegdroeg [2]).

De partij, die met Cromwell en Vane den oorlog niet gewenscht had en hem als een krijg tegen „broeders in het geloof", als een „broedermoord" had beschouwd [3]), begon intusschen in Engeland steeds sterker te worden, vooral nu het bleek, dat de macht der

1) Ibid. p. 156.
2) De Jonge, I, blz. 447 vlg.; Gardiner, II, p. 157 ff.
3) Gardiner, II, p. 128.

hollandsche Republiek minder gemakkelijk te overwinnen was dan de oorlogspartij zich aanvankelijk had voorgesteld. Reeds in Augustus was een geheim agent der vredelievende regeeringsleden, de oude diplomaat Gerbier, naar den Haag gezonden [1]); de streng puriteinsche vlootvoogd Ayscue had zelfs geweigerd langer in dezen oorlog te dienen en zijn hoogen post nedergelegd op aandrang van den voormaligen puriteinschen balling Peters, thans een invloedrijk staatsman in Engeland, die jaren te Rotterdam had gewoond. En ook van staatsche zijde was de oorlogsopwinding spoedig geweken; de geleden nadeelen, de zware verliezen van den handel, die met name Amsterdam troffen, het toenemend geldgebrek, de in het oogvallende gebreken der vloot hadden de stemming zeer veranderd. In het najaar waren deze neigingen aan beide zijden zeer versterkt, vooral aan de engelsche, waar men bovendien onaangenaam getroffen was door de vijandelijke houding van Denemarken, dat op aansporing van onzen gezant Keyser de Sont voor engelsche schepen had gesloten en zich gereed maakte om de Staten te steunen, zij het dan alleen door het bijeenbrengen eener vloot in genoemde zeeëngte. Ook Zweden, waarheen Van Beuningen in Sept. 1652 als gezant der Staten was afgevaardigd, scheen meer op de staatsche zijde dan op die van Engeland te zullen komen.

De geheime besprekingen van Gerbier leverden weinig op, maar zij werden weldra voortgezet door den naar Engeland gezonden engelschen overste in staatschen dienst Dolman, die Monk goed kende, en den engelschen ritmeester Stone, die eveneens officieus van de vredelievende gezindheid in Engeland moest doen blijken en tot het openen van onderhandelingen moest aanmoedigen. Dit leidde eindelijk in het vroege voorjaar van 1653 tot het opstellen van een geheimen brief van Pauw aan den ceremoniemeester van het Parlement of een ander lid dier vergadering met het aanbod tot het openen van onderhandelingen. Pauw had eenig bezwaar gemaakt om dien brief te teekenen, zelfs al werd hij daarbij gedekt door de hollandsche commissie voor de engelsche zaken, waarom dan ook de zaak „onder eede van secretesse" in de Staten van Holland werd gebracht, de brief vervolgens door Pauw geteekend en aan Stone overhandigd, die er aanstonds mede naar Engeland vertrok [2]).

1) Geddes, p. 281 ff. Over Gerbier vgl. dl. IV, blz. 311, 316, 386, 393.
2) Daarover de allerbelangrijkste brief van De Witt aan Van Beuningen dd. 13 Febr. 1653 (Rijksarchief).

Het zenden van dien brief namens de leidende staatslieden der Republiek was een zeer bedenkelijk teeken van uitputting aan de staatsche zijde. Deze viel dan ook niet te miskennen: de visscherij en de handel stonden bijna geheel stil, wat duizenden in de havensteden zeer spoedig tot den bedelstaf bracht en weldra ook de daarvan afhankelijke nijverheid geheel deed stilstaan; de havens waren opgepropt met vaartuigen van alle soort; het gebrek aan koren deed zich ernstig gevoelen; geld was bijna niet meer in de staatskassen te vinden en Holland, dat altijd de overige gewesten had bijgesprongen, moest nu zelf zijne inwoners tot het uiterste belasten om eenigszins aan de behoeften te voldoen, terwijl de andere gewesten betuigden ten einde raad te zijn. Allerlei middelen werden bedacht om aan geld te komen en in den heerschenden nood te voorzien maar spoedig bleek het, dat er maar één afdoend middel was: de vrede. Deze stemming kwam den nederlandschen staatslieden, die van het begin af het uitbreken van den heilloozen oorlog hadden trachten te verhinderen, en, toen hij eenmaal uitgebroken was, op de gelegenheid wachtten om voor het herstel van den vrede te werken, uitstekend te pas. De invloedrijkste hunner was de jonge staatsman, die in den laatsten tijd meer en meer de rechterhand van den verzwakten raadpensionaris was geworden en reeds als diens vermoedelijke opvolger kon worden aangemerkt: Johan de Witt. Hij wilde de aangeboden kans niet laten voorbijgaan en drong er bij de andere leden der commissie voor de engelsche zaken ernstig op aan de ook thans bij de „aensienlijke regenten" in Engeland bestaande neiging tot vrede aan te wakkeren, vooral toen de hoop op zweedsche hulp of zelfs op bemiddeling tusschen de beide oorlogvoerende mogendheden in rook vervloog. Vooral aan hem was het te danken, dat de bewuste geheime brief werd afgezonden.

Nauwelijks was dit geschied, of Pauw overleed (21 Febr.) en De Witt, die bij tijdelijke waarnemingen van het ambt herhaaldelijk een buitengewone bekwaamheid en energie had betoond en zoo van de engelsche en noordsche als van de binnenlandsche zaken voortreffelijk op de hoogte was gebleken [1]), werd eenige dagen later weder tijdelijk met het belangrijke ambt bekleed, en wel zoo goed als met algemeene stemmen — een bewijs voor het reeds gevestigde groote

[1]) Vgl. zijne brieven aan Dordt uit deze jaren als pensionaris der stad (Rijksarchief).

vertrouwen in den jongen staatsman, dien men als een leerling en geestverwant van Pauw meende te kunnen beschouwen. De geheime brief, door Stone naar Londen overgebracht, vond op een in overleg met Dolman gunstig geacht oogenblik ongeveer een maand later zijn weg, maar de in Engeland als een overwinning beschouwde slag bij Portland had toen juist de oorlogspartij in Engeland voor het oogenblik weder versterkt en het bleek noodig om krachtiger te werk te gaan, wilde men de vredespartij aldaar in staat stellen zich werkelijk te doen gelden. Zoo kwam De Witt er even na half Maart toe om den Staten van Holland in diep geheim te verzoeken nu zelf officieele brieven van deze strekking aan het Parlement en den Staatsraad te zenden ten einde het Parlement te bewijzen, dat hier te lande niet slechts door een enkelen staatsman maar werkelijk door de regeering van het machtigste gewest de vrede werd gewenscht. En de Staten stemden erin toe, hoewel het steeds orangistische Leiden, dat ook tegen het zenden van Pauw's brief gekant was geweest, bezwaar maakte op die wijze buiten de andere gewesten om te handelen. Men besloot verder op voorstel van De Witt om, zoodra het Parlement op het plan inging, onmiddellijk het tot nog toe bewaarde geheim op te heffen en in de Staten-Generaal alles bloot te leggen.

Een oogenblik scheen de zaak verkeerd te loopen: op eenmaal was de brief der Staten in geheel Engeland bekend geworden, als „humble supplication" gedrukt en als een nederig verzoek om vrede afgeschilderd, wat hier te lande bij de tegenover Engeland uiterst gevoelige volksmenigte in de orangistische provinciën een zeer ongunstigen indruk maakte maar handig door De Witt onschadelijk werd gemaakt door snelle mededeeling van de geheele zaak thans in de Staten-Generaal, die zich, tegen zijne verwachting, weldra met de afzonderlijke geheime onderhandeling vereenigde. Toch vielen er, van de zijde van Stad en Lande vooral, hevige woorden en de oranjepartij bestreed ten heftigste, zoowel in de staatsvergaderingen als daarbuiten in de pers, de handeling als tegen de bepalingen der Unie betreffende verdragen met vreemde mogendheden, als eene vernedering bovendien. Maar De Witt wist ook deze bezwaren te boven te komen, vooral toen het antwoord van het Parlement gunstig bleek en dit zich bereid toonde de onderhandelingen van Juli 1652 weder op te vatten. Hij had nu aanstonds een wapenstilstand willen doen voorstellen en een afgezant doen zenden, maar zoo

ver wilden ook de Staten van Holland niet gaan. Alleen een vriendelijke brief werd afgezonden, met verzoek tot aanwijzing door het Parlement van eene onzijdige plaats tot heropening der afgebroken onderhandeling (30 April); ook dit kreeg De Witt slechts gedaan door de meerderheid van 4 tegenover 3 gewesten, hetgeen wederom eigenlijk tegen de Unie streed.

Die brief vond de toestanden in Engeland op niet ongunstige wijze veranderd. Generaal Cromwell, gesteund door het leger, dat reeds lang met het Parlement oneenig was, had na herhaalde pogingen tot bemiddeling denzelfden 30sten April het Parlement uiteengedreven en een andere regeering gevestigd onder zijne leiding, voorloopig feitelijk als dictator in afwachting van den meer monarchalen regeeringsvorm, dien Engeland zich zou geven, hetzij hij, naar men in koningsgezinde kringen zonder voldoenden grond hoopte, de Stuarts zou herstellen, hetzij hij zelf den koningstitel of een anderen daarmede overeenkomstigen zou aannemen. Dit laatste geschiedde eerst in het najaar; den 16den December legde „Zijne Hoogheid Oliver Cromwell, Lord Protector van de Republiek van Engeland" den eed als zoodanig af onder het gejuich zijner soldaten en partijgenooten, terwijl het engelsche volk, dat van al die verandering genoeg had en naar eene vaste regeering verlangde, in kalmte toezag bij wat er gebeurde.

Van hem, die den oorlog had afgekeurd, was eene vredelievende houding te wachten, maar vooreerst bleek daarvan nog weinig. De engelsche Staatsraad, die thans nog het bewind zoo goed als onbeperkt voerde, van den wanhopigen toestand van den tegenstander voldoende onderricht, verwierp het verder strekkende voorstel van De Witt en bleef staan bij het denkbeeld om de afgebroken onderhandeling over de engelsche eischen eenvoudig weder op te vatten. Intusschen zou de oorlog met kracht moeten worden voortgezet.

De Staten, tot het uiterste gebracht, besloten ook het uiterste te wagen om ten minste de verwachte rijke retourvloot uit Frankrijk te redden, voordat zij den Engelschen in het Kanaal in handen viel. De nog altijd goede berichten uit de Middellandsche Zee, waar Van Galen den 13den Maart het britsche eskader onder Appleton, zij het ten koste van zijn eigen leven, voor Livorno vernield had, waarna het tweede onder Bodiley onmiddellijk daarop naar Engeland was teruggekeerd, gaven moed op een goeden uitslag van het nieuwe oorlogsjaar. En deze was onder alle omstandigheden ten hoogste

wenschelijk, want, viel de „fransche vloot" den vijand in handen, dan zouden „ontallycke luyden gheruyneert zyn"[1] en de reeds treurige toestand van Amsterdam, waar het gras hier en daar op de eertijds zoo drukke straten groeide en 3000 huizen ledig stonden, waar de werven, werkplaatsen en pakhuizen bij menigte gesloten werden en de werkeloosheid alle standen ten zeerste benadeelde, nog verergeren. En niet alleen Amsterdam maar ook „het geheele land was gansch vol van bedelaars"[2].

Op Tromp was alle hoop gevestigd maar hij had zelf weinig verwachting van den te ondernemen scheepstocht met eene vloot, die veel te zwak was van schepen zoowel als van bemanning en bewapening om zich met de ondanks alle bezwaren aanhoudend versterkte vijandelijke zeemacht te meten. Hij wierp zelfs alle verantwoordelijkheid voor den tocht van zich. Het gelukte hem evenwel, terwijl eene andere groote koopvaardijvloot langs Shetland veilig voorbij de engelsche vloot van Monk en Deane kwam — Blake was in den laatsten slag gewond en nog niet geheel hersteld — zelf de „fransche vloot" in de havens te brengen. Begin Juni zeilde hij nogmaals uit om de Engelschen op te zoeken; hij ontmoette hen den 15den Juni bij Nieuwpoort aan de vlaamsche kust[3]. De beide vloten waren ongeveer even groot, omstreeks 100 schepen, maar de engelsche bestond wederom uit grooter en beter bemande en bewapende vaartuigen. De Ruyter en De With bevalen de voor- en achterhoede, Tromp zelf den middeltocht der Staatschen. Twee dagen lang werd wanhopig gestreden maar de Engelschen, den tweeden dag nog door Blake met eenige versche vaartuigen versterkt, behielden de overhand en in den morgen van den 14den Juni trok Tromp, ook uit gebrek aan kruid, terug naar de Wielingen, waar de vijand hem tusschen de banken niet kon volgen; hij had 20 schepen verloren, terwijl van engelsche zijde o. a. Deane was gesneuveld. Bitter klaagden de drie staatsche vlootvoogden om strijd over den toestand hunner schepen, vergeleken met die des vijands: De Ruyter wilde niet weder in zee gaan; De With erkende ronduit het meesterschap der Engelschen; Tromp verklaarde, dat dertig zijner schepen onzeewaardig mochten heeten en iedere nieuwe poging op den ondergang der vloot zou uitloopen.

[1] Aitzema, III, blz. 813.
[2] De Jonge, I, blz. 420.
[3] De Jonge, I, blz. 467; Gardiner II, p. 333 ff.

De Engelschen blokkeerden nu de geheele kust en dreigden met eene landing op Goeree, Voorne of Texel tot wanhoop der bevolking, die hier en daar tot oproer oversloeg, luidende roepende om het herstel van den Prins van Oranje, het toovermiddel, waarvan men als van ouds redding in den bitteren nood wachtte, ook al was de Prins nog slechts een jong kind. Graaf Willem Frederik zelf begaf zich met zijne gemalin naar Texel en werd door de verheugde eilanders als een souverein begroet en toegejuicht [1]). De Staten besloten in deze omstandigheden nog in Juni tot het zenden van onderhandelaars naar Engeland: Hieronymus Van Beverningh, vroedschap van Gouda, en Nieuwpoort uit Holland, beiden groote vrienden en medestanders van De Witt, die hen in de engelsche commissie had leeren kennen, Van de Perre uit Zeeland en Jongestal uit Friesland werden daarmede belast [2]). De engelsche Staatsraad ontving hen op weinig bemoedigende wijze maar Cromwell zelf stelde zich aanstonds met Nieuwpoort in betrekking en wees hem den weg om te komen tot eene schikking, ja misschien tot eene nadere verbintenis tusschen de beide Republieken — de wederopvatting van St. John's plannen, gegrond thans op de overtuiging, dat God de samenwerking der beide staten wilde tot verheerlijking van Zijn naam en tot bevrijding der wereld van het ondragelijke juk der Roomsche heerschappij [3]). Bovendien scheen hem het herstel van de goede vriendschap in beider belang: gezamenlijk zouden zij de geheele wereldmarkt kunnen beheerschen, hun wil aan Europa opleggen en in overleg met elkander allen handel regelen. Zoo sprak de machtige leider van Engeland's lot tot de beide Hollanders in de ambassade, politieke en godsdienstige, commercieele en moreele beginselen vermengend gelijk hij gewoon was te doen. Doch hij was toen wel invloedrijk maar feitelijk nog slechts lid van den Staatsraad, die vasthield aan de oude eischen van schadevergoeding voor de vroegere nadeelen der Engelschen, hoewel ook die Raad „una gens, una respublica" wilde, een denkbeeld, dat verder ging dan het nauwe verbond tuschen twee staten, dat Cromwell zich voorstelde — één staat onder één gezamenlijke regeering, met dezelfde wetten en rechten, dezelfde bezittingen, dezelfde belangen [1]).

1) Wicquefort, II, p. 214.

2) Belangrijk over deze handeling zijn vooral de brieven van De Witt aan Beverningh (Rijksarchief), waaruit ook Wicquefort II, p. 239 suiv. kon putten, en de Thurloe-papers van engelsche zijde. Thurloe was toen engelsch staatssecretaris.

3) Geddes, p. 336 ff.

Die eischen waren voor de Staten onaannemelijk: zij verlangden geene zoo nauwe vereeniging en twee der gezanten gingen daarom naar de overzijde terug om nadere instructies, terwijl Beverningh en Van de Perre nog in Engeland bleven, hopende op Cromwell's steun.

Voorloopig was het woord dus nog aan de kanonnen. Nog eens hadden de Staten alle krachten ingespannen om de kust van de blokkade te bevrijden en Tromp zeilde begin Augustus met een deel der vloot uit de Wielingen noordwaarts om Monk, die De With bij Texel blokkeerde, op te zoeken. Het gelukte hem 9 Augustus Monk te verschalken en zich na een gevecht bij Petten, gebruik makende van storm en duisternis, met De With te vereenigen. Bij Ter Heide op de kust had toen 10 Augustus een hevige zeeslag plaats, waarin Tromp reeds dadelijk een doodelijke wond in de borst ontving en stierf, nog in zijne laatste oogenblikken zijne matrozen aanvurend; het einde was wederom na hevigen strijd in weerwil van de dapperheid van Evertsen, De With en De Ruyter eene zware nederlaag voor de Staten, die 26 schepen en meer dan 6000 man verloren; maar ook de engelsche vloot was zoo gehavend, dat Monk de blokkade der kust moest opgeven en naar zijne eigene havens terugkeerde [1]).

Dit laatste feit bemoedigde het door den dood van Tromp weder zoo zwaar getroffen volk der Nederlanden zeer en ook de Staten toonden thans weinig neiging om de zware eischen van engelsche zijde met ernst te behandelen, hoeveel moeite de tijdelijke raadpensionaris zich ook gaf om hen daartoe te brengen.

Te midden der heerschende oproerige stemming te Rotterdam, Delft, Haarlem, Dordrecht, Medenblik, Enkhuizen, in de zeeuwsche steden, in Den Haag zelfs, die zich uitte in oploopen en ongeregeldheden, in het inwerpen van glazen, in het mishandelen, plunderen en beleedigen van gehate magistraten, in het schieten op de „statenvaandels" der schutterijen, in het ontplooien daarentegen van oranjevaandels en roepen om de verhefling van den jongen Prins, te midden van de toenemende ellende onder de lagere volksklassen en de ontevredenheid van de hoogere over de leiding der zaken, terwijl de zware verliezen, de herhaalde nederlagen telkens nieuwen schrik ver-

1) Gardiner, II, p. 345; De Jonge, I, blz. 511 vlg.

verspreidden en men reeds aanstalten maakte om eene engelsche landing te weerstaan, terwijl de geheele statenregeering op het punt scheen om in anarchie ten onder te gaan, hield de jonge De Witt onvervaard met vaste hand de teugels van het bewind. Ook hij zag het dreigende gevaar steeds dichter naderen; ook hij zag met bekommering de honderden schepen in de havens en de Zuiderzee opgesloten, de prijzen der levensmiddelen stijgen, de werkeloosheid om zich heen grijpen, het oproer, roepende om den Prins, driester het hoofd opsteken tegen de meer en meer radelooze regeering. Maar grooter ongeluk dan dit alles achtte hij de verhefling van den Prins, waarin hij bij de bekende stemming der Prinses jegens haren koninklijken broeder in ballingschap de kiem zag van een nieuwen onverzoenlijken oorlog met de engelsche Republiek, van den ondergang der vrijheid — want de volksstemming was zoodanig dat men den Prins wel souverein had willen maken [1] — ja van het gansche gemeenebest [2]. Zijn eigene veiligheid, die der zijnen liep gevaar maar hij aarzelde niet om den in deze omstandigheden dubbel zwaren en gevaarvollen post van raadpensionaris, die hem thans voorvast werd aangeboden, de „bekommerlycke charge", de „vergulde slaverny" [3], te aanvaarden. Zijne eerzucht zoowel als zijn gevoel van verantwoordelijkheid tegenover het vaderland, welks welzijn hij steeds met de zegepraal zijner partij vereenzelvigde, dreef hem aan het ambt niet te weigeren. Den 30sten Juli 1653 werd de jonge man beëedigd. Evenals zijn voorganger vroeg hij in overleg met de zijnen, met het oog op het met Oldenbarnevelt gebeurde, als dienaar der Staten van Holland eene „bondige acte van indemniteyt te zyner verseeckeringe ende gerustheyt."

Onmiddellijk daarna trad hij met energie op tegen Zeeland's eindelijk (28 Juli) formeel in de Staten-Generaal gedaan voorstel, gesteund door Friesland en Groningen, om den Prins kapitein-generaal en admiraal der Unie en zijn frieschen neef gedurende zijne meerderjarigheid tot zijn luitenant te maken, nu het land met een vijandelijken inval bedreigd scheen. Holland verzette er zich onder zijne leiding ten krachtigste tegen en liet hem eene nieuwe scherpe

1) Aitzema, III, blz. 824; Wicquefort, II, p. 216 suiv.
2) Geddes, p. 328.
3) Van Sypesteyn, Johan de Witt en Brederode, blz. 10.

„deductie" tegen het plan samenstellen, waarbij in hevige termen werd aangetoond, dat een kapitein-generaal in deze omstandigheden niets kon uitwerken, dat men, Tromp nog bezittende, geen admiraal-generaal noodig had, dat bovendien graaf Willem Frederik ongetwijfeld het talent om de gewesten met elkander te doen samengaan niet bezat; de „deductie" wees met nadruk verder op de beginselen van 1651 en de toen over dit punt gehouden besprekingen, terwijl Holland de andere gewesten bezwoer in ieder geval overleg te plegen. Daarmede werd Zeeland's toeleg voor het oogenblik verijdeld en zelfs Veere en Vlissingen zwegen verder over de zaak.

Het rapport der beide teruggekeerde gezanten uit Engeland werd sedert half Augustus op de gewone langzame wijze in overweging genomen en De Witt trachtte nog meer tijd te winnen, als een visscher nauwlettend het oog houdend op de kans om zijn doel op het juiste oogenblik te bereiken [1]. Hij wist de terugroeping ook der beide achtergeblevenen te voorkomen, in geheim overleg met Beverningh zelf, die met zijn ambtgenoot te Londen Cromwell en den Staatsraad bezighield, soms onmiddellijk met beiden, soms in het geheim alleen met den eersten onderhandelend over de grootsche maar fantastische plannen, die den engelschen staatsman door den geest gingen en waarvan eene groote protestantsche handelsalliantie, met een nauw verbond van Engeland en de Nederlanden als kern, de hoeksteen moest zijn. Het kwam zelfs tot het opstellen door Cromwell van een formeel voorstel dienaangaande, dat hij door een vertrouwd persoon aan de beide heeren liet overbrengen [2]. Hij bood een nauw of- en defensief verbond aan tusschen de beide onafhankelijke natiën, beschermd door eene vloot van 60 door Engeland en 40 door de Staten te leveren schepen, met opoffering van den engelschen handel in Indië tegen eene geldelijke schadeloosstelling, met gelijke rechten voor beiden in Europa en Afrika, met opheffing dus ook der Acte van Navigatie, terwijl Amerika, behalve Brazilië, aan Engeland zou worden overgelaten. Het verbond zou gericht zijn tegen de katholieke mogendheden en strekken tot bevordering van godsdienst en handel tevens, tot verspreiding van de protestantsche leer, waarvoor ook gezamenlijk een aantal zendelingen over de geheele wereld zou worden verspreid —

1) Geddes, p. 357.
2) Gardiner, II, p. 349 ff.

zonderlinge vermenging van ideale en reëele denkbeelden, opgekomen in den geest van een plannenmaker, die er Cromwell voor had gewonnen. Maar de praktische hollandsche gezanten, die voor deze vermenging van godsdienst en handel weinig gevoelden en die de stemming hier te lande tegenover Engeland en zijn handelsplannen kenden, begeerden in het geheel niet zoo ver te gaan en wisten de onderhandeling te rekken. Toen de beide anderen eindelijk half November naar Engeland terug kwamen, brachten zij weinig anders mede dan een algemeen aanbod tot hernieuwing van de onderhandeling over een vredesverdrag en een daaropvolgende alliantie der beide Republieken, waarin men dan ook andere staten kon opnemen.

Al dien tijd werd er ter zee weinig gedaan. De Engelschen, onder wie, bij het voortduren der ziekte van Blake, Monk thans de zeezaken leidde, trachtten hunne vloot te reorganiseeren maar herhaalde muiterijen in het najaar beletten dit en moesten zelfs met gewapende hand bedwongen worden. Bovendien deed zich ook hier het geldgebrek steeds sterker gevoelen.

Aan de staatsche zijde was men spoediger gereed. De dood van den alom beminden held, wiens braafheid en karakter zijn moed en beleid evenaarden en hem door vriend en vijand deed bewonderen, „welckers ghelycke de aerde niet veel heeft gedragen ende mogelyck niet lichtelyk in 't toecomende sal syn te vinden" [1]), van den eenvoudigen zeeman, die den volkeren nog steeds geldt als het voorbeeld van een vlootvoogd, had de Staten in een moeilijk geval gebracht. Zijn aangewezen opvolger was Johan Evertsen of anders Witte de With, beiden vice-admiraals, na wie in rang dan verder Pieter Floriszoon of De Ruyter, beiden nog kommandeurs, kwamen. Men begeerde de beide eersten niet, den een omdat hij vurig orangist en Zeeuw, den ander omdat hij zoo gehaat was, en wilde ook de laatsten, die trouwens nog te jong schenen, niet benoemen om de eersten niet voor het hoofd te stooten. Men vestigde toen, misschien denkende aan Monk en Deane in Engeland, die ook oorspronkelijk landofficieren waren, ten slotte [2]) bij meerderheid van stemmen de keus voor luitenant-admiraal aan het hoofd der hollandsche vloot op Jacob van Wassenaer, Heer van Obdam, gouverneur van Heusden, kavallerie-kolonel en aanzienlijk

[1]) De Witt aan Boreel (Brieven, I, blz. 2), vgl. Wicquefort, II, blz. 226.

[2]) Men had ook aan Beverweert gedacht maar deze weigerde (Aitzema, III, blz. 836).

edelman uit Holland, aanhanger der Statenpartij maar geheel onervaren in zeezaken. Hij werd evenwel slechts voorloopig benoemd; De Ruyter en Pieter Floriszoon werden tot den rang van vice-admiraal verheven, Cornelis Tromp en twee anderen tot dien van schout-bij-nacht. Een zeetocht onder Witte de With in September en October tot beveiliging van de Oostzeevaarders en begeleiding naar huis van de retourvloot uit Indië, die om Ierland heen naar Bergen in Noorwegen was gezeild, trof doel maar zoowel zijne vloot als die van Monk werd later door storm verstrooid.

Intusschen beleefde men hier te lande nog steeds een „onrustigen, factieusen ende bedroefden tijdt" zooals Aitzema zegt, terwijl de verbittering tegen Engeland, dat de oorzaak was van al dit kwaad, diepe wortels schoot bij het gansche volk. De zware lasten, die in Holland nog herhaaldelijk door nieuwe, een twintigsten penning op de successie in de zijlijnen, een duizendsten op alle onroerende goederen „in consideratie van den hooghen noot", met herziening der oude en verouderde „cahieren" van dergelijke buitengewone belastingen, wekten opnieuw algemeene onrust. Een plan om al het ongemunt goud en zilver voor tien jaren aan den Staat ter leen te doen geven werd een oogenblik overwogen [1]). Van Beuningen sprak ervan, dat de leden der Statenregeering, gelijk de adel van Venetië in zulke gevallen, „uyt een vrywillige liberaliteyt" de noodige gelden zonder interest zouden voorschieten en aldus metterdaad zouden toonen alles over te hebben voor de algemeene zaak, iets wat de regenten in de oogen des volks zeker zou verheffen en het zou doen begrijpen, dat zij „populi non sui causa" erop gesteld waren de leiding der zaken in handen te houden, iets, waarvan het volk blijkbaar niet voldoende overtuigd was [2]). De houding der predikanten, grootendeels prinsgezind en iederen Zondag de bevolking toesprekende in bewoordingen, die de gisting nog deden toenemen, spelde voor de leiders der Statenregeering in deze moeilijke omstandigheden weinig goeds, ook al deed die regeering haar uiterste best om de predikanten zooveel mogelijk te believen door de „pauselyke superstitie" te bemoeilijken.

Meer en meer bleek het, dat de leidende staatspartij alleen het

[1]) Aitzema, III, blz. 828, 834. Vgl. Johan de Witt aan den man van het plan, den amsterdamschen burgemeester Maersseveen dd. 24 Aug. 1653 (Rijksarchief).

[2]) Vgl. zijn schoonen brief: De Witt, Brieven, V, blz. 182 vlg.

roer in handen kon houden, waarin de vrede werd gesloten, maar tevens ook, dat het land werkelijk dien vrede hoog noodig had. De verheffing van Cromwell tot Protector half December 1653 bracht nu in Engeland den man, die steeds den vrede had gewild, in het bezit eener bijna onbeperkte macht en de omstandigheden schenen dan ook daar nu gunstiger te worden, ofschoon de vurigste Independenten den oorlog wilden doorzetten. Met tranen in de oogen en onder aanroeping van God had de nieuwe machthebber nog onlangs den staatschen gezanten te Londen verklaard, dat niets hem zoo had gegriefd als deze oorlog[1]). Hij ook hoopte nu zijn geliefd alliantieplan te kunnen verwezenlijken en daarop drong hij aanstonds ten sterkste aan, de overige twistpunten van ondergeschikt belang achtend. De gezanten, die van de plannen des Protectors bij voortduring even weinig weten wilden als hunne lastgevers, hoedden zich intusschen wel hem door eene afwijzing te verbitteren, gingen op de zaak in en brachten Cromwell eindelijk tot een uitgewerkt voorstel in zevenentwintig artikelen, waarvan sommige zeer bezwarend waren, met name dat de Prins noch iemand uit zijn geslacht ooit de waardigheden zijner voorvaderen, zelfs niet het bevel over een vesting of een schip zou bekleeden, dat alle pogingen om hem te verheffen met geweld en desnoods met engelsche hulp zouden worden onderdrukt, verder dat men voor de visscherij op de engelsche kust een jaarlijksche recognitie zou betalen, dat slechts een beperkt aantal staatsche oorlogschepen in de britsche zeeën mocht komen, dat de vlag, waar ook, voor engelsche schepen zou worden gestreken, dat onderzoek der lading onbeperkt zou worden toegelaten, dat schadevergoeding van staatsche zijde aan Engeland zou worden betaald, enz. enz.

De onderhandeling werd met de uiterste geheimhouding gevoerd, de Staten-Generaal zelf vernamen er zeer weinig van; maar zulke voorwaarden waren „t'eenmaal desperaat" — dat was duidelijk en de gezanten vroegen hunne paspoorten. De teleurstelling ook van De Witt was groot[2]) en een oogenblik scheen hem krachtige voortzetting van den oorlog het eenige middel: een sterke vloot, met eene laatste krachtsinspanning in zee gebracht, pogingen tot het verkrijgen van eene alliantie met het daartoe misschien niet ongenegen

1) Geddes, p. 365; Gardiner, II, p. 353.
2) Geddes, p. 373.

Denemarken, met Frankrijk, Polen en de Hanzesteden werden in verband met deze stemming door hem eerst in Holland, daarna in de Staten-Generaal voorgesteld[1]). „Vigoureuse tegenweer" door deze „in- en uytwendighe" middelen, was ditmaal zijn leus gelijk die van Van Beuningen, die ook verklaarde, dat er zijns inziens geen middel was om den vrede te verkrijgen „als de wapenen in een vigoureus postuur te houden"[2]).

Wat Frankrijk betreft, de spanning tusschen dit land en Engeland was reeds lang in een informeelen zee-oorlog ontaard, waarin de engelsche kruisers menigen franschen koopvaarder buitmaakten, en scheen noodzakelijk te eeniger tijd tot een feitelijken oorlog te moeten leiden. Denemarken, waar Nanning Keyser over eene alliantie onderhandelde, was reeds door een voor ons zeer voordeelig tractaat aan de Republiek verbonden, met het uitzicht op wijziging te zijnen gunste van het Redemtie-tractaat van 1649; het was te verwachten, dat het zijne niet te verachten vloot weldra met de staatsche zou vereenigen, hoewel het na den dood van Tromp weder begon te aarzelen om het machtige Engeland, welks schepen het reeds buiten de Sont had gesloten, ja was begonnen aan te houden, nog meer te verbitteren en ook de wijziging van het Redemtie-tractaat nog achterbleef. En terwijl wist Van Beuningen Zweden's ontstemming hierover door handige diplomatie te bezweren.

Cromwell zag het gevaar van deze scherpere houding der Staten in en zijne wederopgevatte onderhandeling met Van Beverningh c. s. droeg er de blijken van. Hij begeerde werkelijk den vrede en ook de engelsche natie wenschte dien meer en meer, daar ook zij zware verliezen had geleden en voortdurend ondragelijk zware lasten had op te brengen. In het begin van 1654 liet hij dan ook verschillende eischen vallen of matigde ze aanzienlijk; maar op twee bleef hij onwrikbaar staan: de Prins van Oranje moest van alle ambten worden uitgesloten en Denemarken mocht niet in het vredesverdrag worden opgenomen[3]). Daarover liep nu weder de onderhandeling maar zij kwam niet verder, totdat de gezanten ten einde raad even na half Januari weder naar huis terugkeerden. Nog te Gravesend achterhaalde

1) Aitzema, III, blz. 860.
2) De Witt, Brieven, V, blz. 183.
3) Geddes, p. 377.

hen een afgezant van Cromwell met het bericht, dat hij ten opzichte van Denemarken toegaf; en wat de uitsluiting van den Prins betrof, het was reeds gebleken, dat Cromwell, voor het gevaar van een orangistische volksbeweging in de Republiek terugdeinzend, zich ten slotte zou tevreden stellen met een geheim artikel dienaangaande[1]). Maar ook een geheim artikel van dien aard wanhoopten de gezanten ooit van de Staten-Generaal te kunnen verkrijgen en Cromwell stond erop, omdat hij deze zaak eene levenskwestie voor het voortbestaan der engelsche Republiek en voor de veiligheid van Engeland achtte. Men was dus nog lang niet, waar men wezen wilde.

De Witt, die met de beide hollandsche afgezanten, vooral met Van Beverningh, onafgebroken in geheime betrekking had gestaan, was reeds lang van die zaak op de hoogte. Ook hij zag het onmogelijke van het opnemen van zulk een artikel, zelfs van een geheim artikel, in het vredesverdrag met Engeland, in: noch van de Staten-Generaal noch van een der gewesten was de aanneming van zulk een verdrag te onderstellen, schreef hij aan Van Beverningh[2]). Cromwell schijnt toen aan dezen ondershands te verstaan gegeven te hebben, dat hij desnoods tevreden zou zijn met eene verklaring, dat de provincie Holland zou blijven bij de vroeger betreffende het stadhouderschap en het kapitein-generaalschap genomen resolutiën en dat een te benoemen kapitein-generaal het verdrag met Engeland zou moeten bezweren. Het is intusschen niet geheel zeker, en thans moeilijk uit te maken, of dit expediënt niet door de hollandsche gezanten — en dan zeker in overleg met De Witt — was aan de hand gedaan[3]). Iets was er reeds van de zaak uitgelekt, hetzij door den franschen gezant te Londen, met wien Van Beverningh er over had gesproken, hetzij doordat deze er ook met den vurigen orangist Jongestal en met Van de Perre over had geraadpleegd.

De overige bepalingen van den vrede wekten geene ernstige bedenking maar aan de formeele uitsluiting van den Prins viel werkelijk niet te denken, zelfs niet in Holland alleen. De Witt's handigheid

[1]) Ibid., p. 379.

[2]) Ibid., p. 387 ff. Het uit de beste bronnen geputte verhaal van Geddes is zeer volledig over deze geheele zaak en hier dan ook in de hoofdpunten gevolgd.

[3]) Geddes l. l. en Gardiner II, p. 378 houden het er voor, dat het denkbeeld van Cromwell zelf is uitgegaan.

wist echter alle bezwaren te boven te komen op eene wijze, die getuigt van zijne buitengewone diplomatieke talenten.

Van Beverningh keerde na eene week plotseling alleen naar Londen terug, tot ergernis en wantrouwen van sommige leden der Staten-Generaal, die weder eene afzonderlijke onderhandeling van Holland vreesden. Hij was in overleg met De Witt, zonder instructie en in groote haast, vertrokken. De Staten-Generaal erkenden ten slotte echter, op aandrang van De Witt, die zeide te Londen iemand noodig te hebben, zijne zending, die, behalve om Cromwell ondershands gerust te stellen over het punt der uitsluiting, werkelijk ten doel had om te Londen een oog in het zeil te houden. Vervolgens bracht de raadpensionaris de Staten-Generaal ertoe te besluiten het eventueel met Cromwell te sluiten vredesverdrag niet nog om advies naar de gewesten te verzenden maar het onmiddellijk na de ontvangst te ratificeeren. De beide andere gezanten, thans met Van Beverningh aangeduid als „buitengewone ambassadeurs aan den Lord Protector", waarmede de nieuwe staat van zaken in Engeland feitelijk werd erkend, gingen toen ook terug, behalve Van de Perre, die gestorven was. Toen begon een nieuwe officieele onderhandeling . . . . en in diep geheim een tweede met Cromwell daarnaast, waarbij De Witt en Van Beverningh een zeer fijn maar gevaarlijk spel speelden.

Half April had De Witt zijn onderhandsche verzekering aan Cromwell nog niet kunnen nakomen en de uitsluiting nog niet bij Holland voorgesteld, maar de Staten van dat gewest gingen 20 April voor het Paaschreces uiteen en De Witt wist het zoo in te richten, dat het vredesverdrag — waarin de bepaling omtrent den Prins was weggelaten — door de engelsche onderhandelaars en de staatsche gezanten te Londen niet werd geteekend vóór den dag, waarop het reces aanbrak. Den volgenden dag (21 April) liet hij het traktaat uit Engeland in Den Haag komen; nog een dag daarna werd het door de Staten-Generaal, ditmaal door De Witt tot ongekende snelheid geprikkeld, zonder bezwaar geratificeerd en den daaropvolgenden dag geteekend naar Engeland overgezonden.

In het gesloten tractaat[1]) werd alleen geproken van eene „vriendschap ende oprechter, nader ende nauwere verwantschap, verbintenisse ende unie" tusschen de beide staten, dus meer van eene zeer

[1]) Aitzema, III, blz. 918 vlg.

algemeen en plechtig uitgedrukte vriendschappelijke verhouding dan van eene „fusie" zooals St. John vroeger had gewild; dat zij in vrede zouden leven en elkanders rebellen of vijanden niet zouden steunen of herbergen, maar elkander daarentegen op nader overeen te komen wijze zonder helpen; dat de staatsche schepen in de „britsche" zeeën op de van ouds gewone wijze de vlag zouden strijken en het marszeil inhalen; dat men, bij eenig tractaat met eene andere mogendheid, van weerszijden gelegenheid zou hebben zich daarin te laten opnemen; dat de Staten alsnog recht zouden doen in den zoogenaamden „manslag" op Amboina, voorzoover de bedrijvers nog leefden; dat de verschillen met Denemarken door scheidslieden zouden worden beslecht; dat de verschillen omtrent bezit en handel in Indië, Brazilië en Moscovië, benevens die omtrent de visscherij bij Groenland, zouden worden behandeld door van beide kanten te benoemen commissarissen en, als deze het binnen drie maanden niet eens werden, zouden worden „gesubmitteert aen het oordeel ende arbitragie" van de protestantsche zwitsersche kantons, te geven binnen zes maanden daarna. Er was in het vredesverdrag geen sprake van den Prins van Oranje bij name genoemd, maar art. 32 bepaalde, dat de Staten-Generaal en de Staten der gewesten iederen stadhouder, kapitein-generaal, veldoverste of admiraal, dien zij ooit zouden aanstellen, zouden verplichten het vredesverdrag te bezweren gelijk zij zelf beloofden het met hun volk te willen nakomen.

Maar er was nog iets meer geschied. Cromwell had ondershands verklaard het verdrag met dit zijdelingsche „temperament" omtrent den Prins, afwijkend van zijne oorspronkelijke eischen, van zijne zijde alleen dan te zullen ratificeeren, ingeval de gezanten ervoor instonden, dat hij binnen twee of drie maanden de door hem gewenschte formeele Acte van Seclusie van den Prins, door de Staten van Holland voor deze provincie gegeven, zou ontvangen. Dit was door de beide hollandsche gezanten in een bijzonderen brief aan de Staten, die thans niet bijeen waren, gemeld met vermelding tevens hunner belofte aan Cromwell om de Acte aan te bevelen. Een bijzonder briefje aan De Witt meldde dezen echter, dat men nog hoop had den Protector ten slotte te bewegen ervan af te zien. De raadpensionaris deed alsof hij het laatste niet had ontvangen, joeg op de boven beschreven wijze het vredesverdrag door de Staten-Generaal en riep toen tegen den 28sten April de Staten van Holland weder

bijeen, tegen het gewone gebruik geheel onverwacht en zonder agenda [1]

In diep geheim, waartoe alle leden zich bij het begin der zitting onder eede verbonden, werd nu de officieele brief der gezanten betreffende Cromwell's wensch aan de Staten voorgelezen. De lezing wekte groote ergernis over hunne handelwijze in dezen en ofschoon Dordrecht en Amsterdam op verleening der Acte aandrongen, weigerden, in weerwil van De Witt's aandrang, de afgevaardigden van negen steden dezen gewichtigen stap te doen zonder nader overleg met hunne lastgevers; het lid van den adel bleek verdeeld. Nu moest de zaak eigenlijk naar de steden, wat feitelijk natuurlijk een opheffing der geheimhouding zou beteekend hebben, maar De Witt wist toch nog te verkrijgen, dat daar alleen de regeerende burgemeesters, wederom onder eed van geheimhouding, den brief der gezanten zouden lezen: eerst als ook zij niet toestemden de verantwoordelijkheid op zich te nemen, zouden de betrokken vroedschappen op hare beurt onder den eed van geheimhouding worden gesteld, voordat zij den brief mochten lezen. Alles moest zoo snel mogelijk geschieden en 1 Mei was de Statenvergadering dan ook reeds weder bijeen. In de morgenzitting begon men over de zaak te stemmen en de meerderheid was reeds voor de Acte verkregen, ook die van den adel, toen een pakket van Van Beverningh voor De Witt en een brief voor de Staten van de gezamenlijke gezanten uit Londen aankwam. De brief bleek te behelzen, dat Cromwell de overhandiging der Acte binnen een paar dagen na de ratificatie en afkondiging van het verdrag ten scherpste eischte en dat hij anders den vrede niet bindend zou achten; het pakket voor De Witt bevatte zijne correspondentie met Van Beverningh, die hij echter gaarne geheel geheim had gehouden en welker verdenkingwekkende overzending op deze wijze hij zijn correspondent als eene groote onhandigheid dan ook terecht zeer kwalijk nam. Onder den indruk van den nieuwen dringenden brief der gezanten kwamen in de avondzitting 14 stemmen voor de Acte; aan de afgevaardigden van vijf steden — de adel had toegegeven op aandrang van Brederode, die door De Witt bewerkt was en als veldmaarschalk belang had bij het niet benoemen van een kapitein-generaal — werd nog tot den 4den Mei tijd gegeven om hunne committenten te raadplegen. Dien dag bleek na eene stormachtige

1) Geddes, p. 413 ff.

discussie de tegenstand van vier harer: Haarlem, Leiden, Enkhuizen en Edam, onoverkomelijk; heftige woorden werden gewisseld en ten slotte trachtte De Witt de Acte bij meerderheid van stemmen door te zetten, wat bij het groote belang der zaak heftige protesten der minderheid uitlokte. Maar het kon niets anders: men moest doortasten en eindelijk — het was reeds avond — maakte De Witt de Acte op en dreef haar bij meerderheid van stemmen door [1]): veertien stemmen tegen vijf, die van de vier genoemde steden en het nog ter elfder ure bij haar aangesloten Alkmaar. De Acte werd nu onmiddellijk vastgesteld en den volgenden dag naar de beide hollandsche gezanten gezonden, ofschoon men hun opdroeg haar alleen in het uiterste geval over te geven, hetgeen ook De Witt hen nog eens inscherpte.

Intusschen was de vrede te Londen werkelijk door Cromwell geteekend en afgekondigd onder het gejubel der bevolking en algemeen vreugdebetoon, waarbij den staatschen gezanten alle eer werd bewezen. En met niet minder gejuich werd hij ook hier te lande afgekondigd onder kanonschoten en klokgelui, vreugdevuren en vlaggentooi, terwijl in de kerken vurige dankgebeden omhoog stegen, nu het lijden des volks voorbij scheen te zijn.

Doch, een naspel zou nog moeten volgen.

Nog vijf weken bleef de Acte in handen der gezanten. Maar het geheim was reeds verraden! Een omgekochte klerk van De Witt had reeds omstreeks 1 Mei graaf Willem Frederik een en ander omtrent de zaak medegedeeld en als een loopend vuur verspreidde zich alom door het land het gerucht van een afzonderlijke onderhandeling en geheime afspraak tusschen Cromwell en Holland. In de Staten-Generaal vroeg men De Witt om opheldering maar hij antwoordde in algemeene termen, dat Holland niets onwettigs had gedaan en geheel binnen de grenzen zijner bevoegdheid had gehandeld. Men begon lont te ruiken en een storm stak aanstonds op. Friesland vooral liet zich heftig tegen Holland uit; de Prinsessen schreven hartstochtelijke brieven aan de Staten-Generaal; eene hevige volksbeweging deed zich in verschillende gewesten gevoelen, des te erger bij de heerschende onzekerheid omtrent het gebeurde, dat men nog zeer

[1]) De voorzichtige en met het Huis van Oranje verwante Brederode, bleef in weerwil van den aandrang van De Witt afwezig, „overmits wy de purgasi huyden morgen so laet hebben ingenomen."

overdreven voorstelde. De Witt hield volgens zijne gewoonte onvervaard stand maar zelfs Dordrecht begon tot zijn ergernis [1]) te wankelen: de afgevaardigden dezer stad bleven weg uit de hollandsche Statenvergadering, die, zelve beducht voor de gevolgen, de gezanten harer provincie te Londen alvast bedankte voor het voorloopig niet overgeven der Acte. Het getijde begon blijkbaar te verloopen en in de Staten-Generaal eischte men steeds luider volledige opheldering van het gebeurde, eerst van Holland, dat uitvluchten zocht, daarna van de nog te Londen vertoevende gezanten zelf, die den 5den Juni bevel kregen alle geheime instructiën, van de Staten van Holland ontvangen, aan de Staten-Generaal over te zenden. De Witt slaagde erin dit bevel nog tot den volgenden dag uitgesteld te krijgen, maar gaf onmiddellijk kennis van wat er te wachten was aan de beide Hollanders te Londen, hun in bedekte termen aanduidend, dat het nu nog tijd was om te handelen d. i. om de Acte over te geven, mits dit onmiddellijk plaats had.

Den 6den Juni ontstond er wederom eene hevige discussie in de Staten-Generaal, waar Holland's halve bekentenissen en ontwijkende voorstellingen, door De Witt handig in dubbelzinnigen vorm gebracht, de zaak nog ophielden. Het besluit van den 5den werd desniettegenstaande ter Staten-Generaal definitief doorgezet en De Witt moest er in berusten, dat ook de Staten van Holland den beiden hollandschen gezanten eindelijk toestonden eene kopie der Acte naar Den Haag over te zenden. Maar in den avond van dien dag haalde hij de Staten-Generaal ter elfder ure nog over hun dringend bevel om de instructiën over te zenden en de Acte nog niet over te geven, wegens het belang der zaak, niet in den gewonen vorm maar in cijferschrift aan de gezanten te doen toekomen — een meesterlijken zet noemt Geddes dit terecht. Bij dien brief in cijfer namelijk voegde hij nu een ander schrijven aan de beide Hollanders in den gewonen schriftvorm met de mededeeling van de toestemming der Staten van Holland en de looze opmerking, dat het wel te laat zou zijn, want dat de Acte vermoedelijk reeds zou zijn overgegeven!

Wat hij na zijne herhaalde waarschuwingen aan de beide Hollanders verwachten mocht, gebeurde. Terwijl de klerk der ambassadeurs te Londen den brief in cijferschrift met moeite ontcijferde en zij zelve

[1]) Geddes, p. 424.

het einde van dezen arbeid afwachtten, verliet Van Beverningh, die De Witt's aanwijzing begrepen had, misschien door Nieuwpoort vergezeld, de kamer en gaf de Acte haastig aan Cromwell over. De zaak was volbracht en toen de klerk met zijn arbeid gereed was en de gezanten konden lezen, wat er van hen werd verlangd, was de vervulling van dat verlangen niet mogelijk meer!

Zoo wist de jonge raadpensionaris langs dezen kronkelenden weg zijn doel te bereiken: de vrede was gesloten en bevestigd en Cromwell was volkomen tevreden gesteld met een staatsstuk, dat tevens de heerschappij der Statenregeering voorloopig scheen te verzekeren.

Het lijdt alles samengenomen geen twijfel, of De Witt de noodzakelijkheid der uitlevering van eene Acte, die de bemoeiing eener vreemde mogendheid met de binnenlandsche aangelegenheden der Republiek op zoo krasse wijze erkende, niet liever vermeden zou hebben [1]). Hoe het zij, van De Witt's buitengewone diplomatieke handigheid geeft de geheele loop der zaak overtuigend bewijs, maar alleen wanneer men zijne overtuiging van de absolute noodzakelijkheid van de overlevering der Acte aanneemt, is zij te verdedigen. Doch juist die absolute noodzakelijkheid staat niet volkomen vast, want ook uit Cromwell's gedragingen en uitingen valt niet met volkomen zekerheid op te maken, of hij werkelijk, zooals hij gedreigd had, den vrede zou hebben durven verbreken, indien de Acte niet uitgeleverd was: er is reden om aan te nemen, dat hij het niet zou hebben gewaagd, maar het is onbetwijfelbaar, dat hij tegenover de gezanten de houding aannam alsof hij het wel zou durven doen, wanneer zij hunne belofte verbraken [2]). En dan is de houding van De Witt en de beide gezanten ten volle verdedigbaar, want men mag niet vergeten, dat zij van hun kant de absolute noodzakelijkheid van den vrede voor de Republiek ten zeerste gevoelden, dat zij daarom al het mogelijke wilden doen om dien vrede te verkrijgen en hem, nu hij verkregen was, niet weder in gevaar te brengen.

1) Wicquefort zegt II, p. 239: „il est certain que ce fut Cromwell qui en fit la première proposition", hoewel hij toegeeft, dat het „une opinion commune icy, aussy bien qu'ailleurs" is geweest, dat de zaak van een der beide gezanten is uitgegaan. Wicquefort toont intusschen veel neiging om De Witt schoon te wasschen: hij noemt hem zelfs niet onder de „quelques uns de ceux qui avoient le plus de part à la direction des affaires" (p. 250), waarmede de beide gezanten te Londen heimelijk raadpleegden alvorens hunne belofte aan Cromwell te geven.

2) Vgl. Wicquefort, II, p. 300.

Aangaande de Acte zelve, hetzij Cromwell die het eerst had begeerd, hetzij De Witt die oorspronkelijk had gewenscht, wat bij diens goed inzicht in de binnenlandsche politiek en bekende voorzichtigheid minder waarschijnlijk is te achten — dat zij geen van beiden zou baten, is door het verloop der gebeurtenissen duidelijk geworden: zij heeft er meer dan iets anders toe bijgebracht om de verbittering des volks tegen De Witt en de staatslieden zijner partij gaande te maken; zij heeft daardoor de Statenregeering helpen ondermijnen en ten slotte de partij van den Prins versterkt, wat noch Cromwell's noch De Witt's doel kan geweest zijn. Het eischen ervan was een daad van slechte staatsmanskunst.

HOOFDSTUK III.

DE RAADPENSIONARIS AAN HET HOOFD VAN DEN STAAT.

Geen der vroegere of latere raadpensionarissen, heeft ooit zulk een invloed in den staat bezeten als Johan de Witt reeds zeer spoedig na den eersten engelschen zeeoorlog heeft verkregen; alleen de invloed van Oldenbarnevelt, voordat prins Maurits door zijne krijgskundige talenten de algemeene aandacht op zich deed vestigen, is daarmede te vergelijken.

De oorzaken van dit verschijnsel zijn ten deele te zoeken in de buitengewone persoonlijkheid van Johan de Witt, vooral in zijne bijzondere veelzijdige bekwaamheid, ten deele in den omvang van zijne persoonlijke betrekkingen, ten deele evenwel ook in de omstandigheid, dat er geen Prins van Oranje tegenover hem stond.

Geen van de andere leden der Statenregeering kon den raadpensionaris evenaren: noch de uitstekende diplomaten Van Beverningh en Van Beuningen, beiden voortreffelijke dienaren maar geen leiders, zelfs niet der buitenlandsche politiek; noch de amsterdamsche burgemeesters, onder wie in dezen tijd de gematigde Cornelis de Graeff, heer van Zuid-Polsbroek, later Gilles Valckenier op den voorgrond treedt; noch de voorzichtige Beverweert of graaf Willem Frederik. Hoogstens konden zij — Willem Frederik, Van Beuningen en Valckenier hebben dit herhaaldelijk en met goeden uitslag gedaan — zijne plannen tegen-

werken, zijne positie ondermijnen, maar zich tegenover hem stellen als leiders heeft alleen de laatste in zekere mate kunnen wagen.

Over de bekwaamheid van den beroemden Dordtenaar is slechts één roep, zelfs onder zijne tegenstanders van vroeger en later tijd, en niet alleen als staatsman maar ook als financier, als organisator, als wetenschappelijk wis- en natuurkundige stond hij zeer hoog. Aan zijne staatkunde mag men nog eene zekere mate van beperktheid verwijten, omdat hij niet, gelijk Oldenbarnevelt, met genialen blik het verledene, het tegenwoordige en de verre toekomst omvatte doch bijna uitsluitend het waakzaam oog gericht hield op onze verhouding tot Frankrijk en Engeland, tot Zweden en Denemarken en steeds slechts voor de naaste, de berekenbare toekomst trachtte te zorgen. Zijne financieele maatregelen, steunende op den vasten grond van wiskundige berekening, vooral op de bij het toenmalige stelsel van van uitgifte door de overheid van lijf- en losrenten zoo hoogst belangrijke kansrekening met betrekking tot den duur van het menschelijk leven, hebben het krediet van de Republiek opnieuw in hooge mate versterkt en voor langen tijd tegen ernstige schokken gevrijwaard. Zijne talenten als organisator hebben de staatsche vloot uit den onvoldoenden toestand tijdens den eersten engelschen zeekrijg verheven tot de schitterende hoogte, waarop zij tijdens den tweeden stond en onze voortreffelijke vlootvoogden van dien tijd in staat gesteld zich onder niet ongelijke voorwaarden met de Engelschen te meten. Zijn uitvinding der kettingkogels, zijne geschriften over de kromme lijnen[1]), door beroemde wiskundigen als Christiaan Huyghens en Van Schooten zeer hoog gesteld en met groote helderheid en gemakkelijkheid handelend over de ingewikkelde problemen van hyperbolen, parabolen, ellipsen, kegelsneden, plaatsbepaling in het vlak en in de ruimte, hebben zijn naam als groot wiskundige gevestigd. Zijne berekeningen omtrent de levenskansen en haar verband met de lijf- en losrenten hebben den wetenschappelijken grondslag gelegd voor de nieuwere theorieën der levensverzekering. Zijn aandeel in het beroemde werk van De la Court over den politieken en economischen toestand van Holland omstreeks 1660 getuigt van zijn talent als staathuishoudkundige, zijn omvangrijke, bijna geheel tot ons gekomen briefwisseling van zijn helder inzicht in allerlei zaken. Terecht heeft

1) Elementa curvarum linearum (Lugd. Bat. et Amst. 1659).

men aan een tijdvak onzer geschiedenis zijn naam gegeven, want hij is een dier mannen, die de vertegenwoordigers bij uitstek zijn en tevens de leiders van hun volk in een tijdvak van het volksbestaan.

Een der belangrijkste gebeurtenissen in het bijzonder leven van De Witt is zijn huwelijk (Febr. 1655) met Wendela Bicker, de dochter van een overleden burgemeester van Amsterdam, en verwant met een aantal der eerste regentenfamiliën daar en elders[1]). De toch reeds aanzienlijke verwantschap van De Witt, die zich van Dordrecht uit over verschillende hollandsche steden uitstrekte, werd daardoor nog zeer versterkt — een belangrijk voordeel in het door een betrekkelijk klein getal stedelijke regentenfamiliën oppermachtig geregeerde Holland. En De Witt versmaadde dat voordeel geenszins: de familiën Van Sypesteyn, Van Beveren, Van Slingelandt, Hoeuft, De Veer, Coolwyck, Vivien, die de verwantschap der familie De Witt vormden, werden zoo verbonden met de Bickers, De Graeffs, Trips, Deutzen en wie er meer tot de regentenfamiliën van Amsterdam behoorden; in allerlei posten van belang en vertrouwen zag men allengs ooms, neven en achterneven van den raadpensionaris optreden, die de sfeer van zijn invloed steeds vergrootten. Den schijn zelfs van omkooping heeft De Witt altijd weten te vermijden, geen onschuldige geschenken heeft hij zelfs van familieleden buiten den kring van zijn ouderlijk huis ooit willen aannemen, maar naar het verkrijgen van posten voor bekwame familieleden heeft hij steeds met alle middelen gestreefd. De verheffing van zijn broeder tot ruwaard van Putten (Maart 1654), van zijn vader tot lid der Rekenkamer (1657), van zijn neef Van Slingelandt, later van Vivien tot pensionaris van Dordrecht in zijn eigen plaats, van tallooze andere neven in allerlei stedelijke en gewestelijke posten toonen aan, dat het hem reeds in zijn eersten tijd dikwijls gelukte den kring zijner familiebetrekkingen in de regeering van Holland steeds meer uit te breiden. De buitengemeene kennis van lokale belangen en lokale grootheden, de menschenkennis, die hij ook in zulke zaken ten toon spreidt, maken zijne talrijke brieven over deze weinig verkwikkelijke aangelegenheden tot een zeker genot[2]).

1) Lefèvre-Pontalis, I, p. 119 suiv.

2) Merkwaardig is vooral daarvan een lange brief aan zijn vader over diens kansen voor den post in de Rekenkamer 2 Febr. 1657 (Rijksarchief). Men vindt daarin het gansche net der vrienden van De Witt in de hollandsche groote en kleine steden beschreven.

Ditzelfde genot smaakt ook de lezer zijner correspondentiën met de staatsche gezanten en residenten, hetzij in de gedrukte verzameling zijner brieven, hetzij in de nog in onze archieven berustende verzamelingen. Aan een hunner, Sasburch te Brussel, beschrijft hij [1]) de gewoonte, die hier bij de diplomatieke correspondentie bestaat. De „hollandsche ministers" — en hij zorgde er wel voor, dat de meesten hunner Hollanders waren — zonden algemeene gelijkluidende missives aan de Staten-Generaal en de Staten van Holland, de laatste hetzij onder het adres van de Staten zelf hetzij aan hem „in 't particulier als minister van de provincie"; de gewichtigste zaken, „d'importantste subjecten", werden niet aan de Staten maar aan hem alleen geschreven; bovendien, als men „somwylen yets soude gelieven over te brieven, dat deselve niet soude mogen geraeden vinden in de publycque vergaderinge gelesen te worden", was „een brieffken apart" aan hem met, onder het couvert, het woord „particulier" voldoende om hem te herinneren daarvan „by inadvertentie geen openlycke lecture" te doen. Zelfs het instellen van bijzondere „besognes" voor bepaalde diplomatieke zaken kon op die wijze de leiding der buitenlandsche zaken niet aan den raadpensionaris onttrekken; van „secreete besognes" met onbeperkte volmacht was sedert de bepalingen van 1651 tot den tweeden engelschen oorlog geen sprake [2]). Met de vreemde gezanten in Den Haag was hij steeds persoonlijk in betrekking: hij had het recht om dit te zijn van de Staten bedongen.

Over de binnenlandsche aangelegenheden onderhield De Witt reeds spoedig na zijn optreden eene uitgebreide particuliere briefwisseling met invloedrijke staatsleden in verschillende gewesten en steden, te Amsterdam vooral met zijn oom Cornelis de Graeff, te Dordrecht met zijn vader en broeder, in Overijsel met De Lange, burgemeester van Kampen, en met de regenten Schele en Van der Beecke te Deventer, in Groningen met den edelman Van Lutzborch enz. Door die correspondentie, soms van zeer intiemen aard en gepaard met de mededeeling van geheime besluiten in stedelijke of gewestelijke regeeringscolleges genomen [3]), bleef hij van allerlei op de hoogte, terwijl

1) 9 Aug. 1656 (Rijksarchief).

2) Van Riemsdijk, De Griffie van Hare Hoogmogenden, blz. 22.

3) Zelfs van omkooping van stedelijke en gewestelijke klerken door deze correspondenten hoort men herhaaldelijk: daardoor werden dikwijls geheime stukken van belang verkregen.

hij aanhoudend met deze en andere heeren in persoonlijke aanraking bleef door hun telkens herhaald verblijf als afgevaardigden ter Staten-Generaal in Den Haag, waarvoor zooveel mogelijk steeds dezelfde personen werden gekozen.

De eerste der binnenlandsche zaken, die na den vrede de algemeene aandacht trok, was de vinnig beoordeelde houding van Holland tegenover Cromwell's eisch van de Acte van Seclusie. De hevige beweging van Mei en Juni bleef nog geruimen tijd voortduren, vooral toen het afschrift der Acte eindelijk uit Engeland kwam. Friesland en Zeeland leverden scherpe geschriften tegen Holland in en klaagden het openlijk aan bij de Staten-Generaal. Een wolk van pamfletten overdekte het land en bracht de gemoederen in beroering, van de kansels klonken de heftigste verwijten tegen dezen nieuwen aanslag der „Loevesteinsche factie", in herbergen, wagens en trekschuiten was van niets anders sprake [1]). Het vuur der tweedracht scheen niet uit te dooven. De oranjepartij trachtte uit de zaak zooveel mogelijk munt te slaan en graaf Willem Frederik kwam naar Den Haag om de beweging te leiden en in overleg met de beide Prinsessen en Zeeland het een of ander voor den jongen Prins te bewerken, zoo niet de geheele Acte onmiddellijk te doen vernietigen.

Maar er was nog altijd geen eenheid in de leiding dier partij, die anders ditmaal tegenover De Witt een schoone kans scheen te hebben. Het gelukte hem zijne tegenstanders in de Staten-Generaal met goeden uitslag te woord te staan en ook Zeeland's voorstel, om aan dit college de opvoeding van den jongen Oranjespruit op te dragen, met goeden uitslag te bestrijden. Een brief van Cromwell aan Zeeland met de vermaning om het gesloten verdrag ook ter wille der religie niet in gevaar te stellen trof minder doel: hij wekte nog meer verbittering. Eene reis van graaf, nu weldra prins Willem Frederik — de Keizer heeft diens gansche Huis [2]) in 1654 tot den rijksvorstenstand verheven — door Noord-Holland bracht daar eenige beroering te weeg en Amsterdam en andere steden namen reeds maatregelen om zich voor een mogelijken aanslag te behoeden. Ook in Den Haag werd

1) Aitzema, III, blz. 1110.

2) Eerst alleen de linië̈n van Nassau-Dillenburg, -Hadamar en -Siegen, daarna ook die van Nassau-Dietz, den frieschen tak der familie.

het garnizoen met vertrouwbare troepen versterkt, zoogenaamd tegenover de ordelooze benden, die uit Brazilië teruggekeerd waren [1]).

Tegelijk stelde De Witt op last der Staten van Holland en vooral in overleg met den nog te Londen vertoevenden Van Beverningh eene „Deductie" op ter verdediging van Holland's en zijn eigen beleid, het manifest der thans bestaande regeering, de uiteenzetting harer beginselen. Deze Deductie behelsde in de eerste plaats een vertoog tot bewijs der noodzakelijkheid van Holland's handeling in het belang van den vrede, die anders niet verkregen zou zijn; vervolgens een betoog der wettigheid van de Acte zelve in verband met de Unie, de besluiten van 1651 en de verhouding tot Zeeland sedert 1576; daarna een betoog, aanwijzende het gepaste van Holland's handeling tegenover de andere gewesten, de buitenlandsche mogendheden en het Huis van Oranje. Omtrent het laatste punt begaf het stuk zich in eene uitvoerige beschouwing, ja zelfs becijfering over den aan dat Huis sedert den opstand tegen Spanje bewezen dank in geld en aanzienlijke posten, van den anderen kant wijzende op de dankbaarheid, die de andere gewesten in den spaanschen zoowel als in den engelschen oorlog ook aan Holland schuldig geweest waren. Uren lang duurde de voorlezing van het lijvige stuk, eerst in de Staten van Holland, daarna in de Staten-Generaal (5 Aug.), maar het overtuigde de tegenpartij natuurlijk niet, hier evenmin als in de gewestelijke Statenvergaderingen van Zeeland, Friesland en Gelderland, van waar opnieuw ongunstige beoordeelingen van Holland's daad kwamen. En tal van pamfletten van beide zijden strekten om de verbittering nog te vergrooten. Maar allengs kwamen de gemoederen eenigszins tot rust, ook omdat men werkelijk begon in te zien, dat de vrede in ieder geval ernstig in gevaar zou komen, indien men Holland trachtte te dwingen de Acte in te trekken en daardoor Cromwell waagde te trotseeren.

De onrust in sommige gewesten, met name in Overijsel en Stad en Lande, begon bovendien bedenkelijke vormen aan te nemen.

In het eerste gewest [2]), waar van ouds veel oneenigheid heerschte, was natuurlijk ook reeds lang wrijving tusschen de oranjepartij en die, welke zich bij de Staten van Holland aansloot. Aan het hoofd der eerste stond Rutger van Haersolte, rentmeester van Salland en

1) Geddes, p. 436; Wagenaar, XII, blz. 362.

2) Vgl. Bussemaker, Geschiedenis van Overijsel gedurende het eerste stadhouderlooze tijdperk (2 dl. 's Gravenh. 1888—'89).

drost van Lingen; de leiding der laatste berustte bij vrienden van De Witt als de bovengenoemden: R. H. Schele, Johan van der Beecke, burgemeester van Deventer, en Rudolf de of van Lange, burgemeester van Kampen. De dood in Oct. 1653 van Ripperda, drost van Twente, naar wiens post Haersolte dong, gaf aanleiding tot hevige twisten, daar de tegenpartij, reeds lang verbitterd over den grooten invloed der Haersoltes, een ander lid der ridderschap, Adriaan Witte tot Wittensteyn, wilde benoemd zien. In April 1654 werd Haersolte door eene meerderheid van twee steden — Kampen en Zwolle — en 42 edelen gekozen onder hevig protest der minderheid, die de meerderheid van intrigues en komplotteeren en haar candidaat van niet minder dan dubbelen moord, meineed, omkooperij enz. beschuldigde. Zij belette de installatie van den gekozene, verscheen niet meer in de Statenvergadering en weigerde om op haar besluit terug te komen, zoolang de meerderheid de gedane keuze handhaafde. De zaak zelve scheen „van geringe importantie" maar was voor beide partijen de aanleiding om zich met „ongewoon esclat van oneenigheyd" tegenover elkander te stellen [1]). Die oneenigheid duurde tot groote schade van den welstand der gansche provincie drie jaren en langer. Meerderheid en minderheid der Staten begonnen weldra afzonderlijk te vergaderen, de eerste meestal te Zwolle, de laatste te Deventer, natuurlijk onder voortdurende protesten van weerszijden en voortdurende bedreigingen zelfs met het gebruiken van de in het gewest liggende soldaten. En beide deelen beschouwden zichzelf als het eigenlijke Statencollege van Overijsel.

Zoo moest de twist ook spoedig in de Staten-Generaal ter sprake komen. De minderheid klaagde daar de meerderheid aan als schuldig aan ongeoorloofde handelingen op den overijselschen landdag; de meerderheid verlangde het zenden van troepen om hare tegenstanders tot toegeven te dwingen en den wettelijk benoemden Haersolte met geweld in Twente te installeeren. Holland, dat natuurlijk op de zijde der minderheid stond — De Witt hield met Schele en Van der Beecke geregeld briefwisseling — wilde door eene bezending der Staten-Generaal den vrede herstellen, maar de meerderheid verklaarde de onlusten „domestycq" en maakte zich sterk ze buiten bemoeiing van andere gewesten door onderlinge bespreking tot een goed einde te

1) Ib. blz. 37.

zullen brengen. Die bespreking en de daarmede samenhangende conferentiën werkten evenwel zeer weinig uit. De verwarring in de zaken van het gewest nam hand over hand toe. Beide partijen gaven patenten uit voor de garnizoenen, lichten het geld in de publieke kassen, gedroegen zich in het kort als souverein van het gewest.

Zoo kon het niet langer gaan.

De Staten-Generaal begonnen in September 1654 met hunne bemiddeling aan te bieden en trachtten zich neutraal te houden door zoowel afgevaardigden van de meerderheid als van de minderheid in hun college toe te laten, maar Holland steunde openlijk de zijnen, vooral toen de meerderheid op aandrang van Haersolte over de verkiezing van een Stadhouder voor het gewest begon te handelen en reeds half October onder protest der tegenpartij den jongen Prins als zoodanig aanwees met Willem Frederik als zijn luitenant gedurende de minderjarigheid. De minderheid liet het niet bij een protest tegen deze en andere belangrijke daden van souvereiniteit of bij eene vermaning aan de beide benoemden om de posten niet aan te nemen en vroeg de Staten-Generaal nogmaals dringend om krachtdadige tusschenkomst, ja om troepen ten einde zich te verdedigen. Vooral bij Holland en Amsterdam werd op dit laatste aangedrongen.

Nog in October kwam prins Willem Frederik naar Kampen en Zwolle en legde daar den eed als luitenant-stadhouder af, maar te Deventer werd hij afgewezen en zijn aanbod tot bemiddeling eveneens. De minderheid wist zich bovendien den steun van de kleine steden Hasselt en Steenwijk te verzekeren, die van de twisten gebruik wilden maken om zich een vaste plaats in de Statenvergadering te verwerven. Holland bleef haar met raadgevingen voortdurend ter zijde staan en zoo kon het gebeuren, dat, toen in December Overijsel aan de beurt van voorzitting ter Staten-Generaal was, het gewest door een der leden van de minderheid werd vertegenwoordigd.

De meerderheid wendde zich in het vroege voorjaar van 1655 ook met bezendingen zoowel tot de Staten-Generaal als tot de bijzondere gewesten ten einde aan te dringen op beslechting der geschillen, die niet alleen het gewest maar ook den geheelen staat meer en meer in verwarring brachten. Beide partijen toch inden belastingen en beschikten over de militie maar geen van beiden bracht aan de Generaliteit op, wat moest worden opgebracht. Er moest iets gedaan worden en op het einde van September 1655 besloten eindelijk de

Staten-Generaal na lange deliberatie eene bezending naar het gewest te doen, wat Holland, zich op zijne beurt nu stellende op het standpunt, dat de zaak „domestycq" was, en vreezende voor de handhaving der verkiezing van den Stadhouder, ten zeerste afkeurde. De meerderheid bedankte de Staten-Generaal voor hun „onvolpryselyck oogemerck", maar de thans moed vattende minderheid, natuurlijk weder tot genoegen en niet buiten invloed van Holland, weigerde alle bemiddeling, tenzij alles werd teruggebracht tot den staat vóór de onlusten [1]), en begon ook de gewesten aan te zoeken. En Holland's verzet hield de bezending der Staten-Generaal tegen, het geheele jaar 1655 door.

Intusschen hadden andere ernstige bezwaren in den Staat — de kwestie van het veldmaarschalkschap, die der uitsluiting van den Prins, die over de twisten in Groningen — De Witt en prins Willem Frederik met elkander in nadere betrekking gebracht. Zelfs de ontdekking van het verraad, waaraan de eerste klerk van De Witt, Johan van Messen, zich had schuldig gemaakt in samenwerking met een agent van prins Willem Frederik, Theodoor van Ruyven, wien hij de geheimste papieren van De Witt had medegedeeld o. a. die betreffende de Acte van Seclusie, kon die overeenstemming niet verstoren. Integendeel, juist de zekerheid, dat de beide schelmen brieven van De Witt hadden vervalscht en zoo ook Willem Frederik zelf hadden misleid, werd tijdens het proces der twee verkregen en al bleef de rol van den frieschen stadhouder in deze dubbelzinnige zaken meer dan verdacht, voor het oogenblik was er eene zekere toenadering verkregen, die niet naliet een gunstigen invloed te oefenen op de zaken van de Republiek. De Witt en zijne partij zagen het belang van deze samenwerking met den „directeur der friesche saeken" in en lieten in de zaak van Van Messen en Van Ruyven den Prins daarom verder ongemoeid [2]).

Een belangrijk resultaat van het ook omtrent Overijsel tusschen hen beiden gepleegde overleg was een schrijven van H. H. M. aan het gewest dd. 28 Jan. 1656 met het verzoek aan beide partijen om tegen Februari afgevaardigden naar Den Haag te zenden ten einde in overleg met Willem Frederik „de differenten te laten accomodeeren."

[1]) Ib., blz. 124.

[2]) Vgl. over het proces: Nedermeyer von Rosenthal in Nijh. Bijdr. X, blz. 195 vlg. Ook Van Sypesteyn, Geschiedk. Bijdr. I, blz. 70 vlg.

Alzoo geschiedde en De Witt en Willem Frederik namen nu op verzoek der beide partijen de bemiddeling op zich. Een concept van bevrediging kwam weldra tot stand, waarbij alle na 8 April 1654 ter zake genomen besluiten der overijselsche Staten werden vernietigd, eene algemeene amnestie werd uitgevaardigd, prins Willem Frederik zijn luitenantschap nederlegde en ook Haersolte, „uit pure ghenegentheyt tot herstellinghe van de ruste", zijn drostambt, terwijl Hasselt en Steenwijk hunne oude „gerechtigheden" zouden behouden en aanstonds een nieuw reglement op de gewestelijke regeering zou gemaakt worden. Maar de zaak kwam in het gewest zelf niet hard vooruit en bleef daar het geheele jaar door in beraad, terwijl de verwarring nog steeds toenam. Bovendien begon de veelbelovende samenwerking van prins Willem Frederik en De Witt spoedig weder minder innig te worden, vooral toen de eerste zijn hoop op het vurig begeerde veldmaarschalkschap zag verdwijnen. In Mei 1657 liep de twist te Hasselt, dat van ouds met Zwolle overhoop lag, weder zoo hoog, dat men zich daar met hulp van Deventer en Twente wapende, terwijl Zwolle zich van zijne zijde gereed maakte om het kleine stadje, dat den zwolschen handel ernstig bemoeilijkte, zelfs zwolsche schepen aanhield en beschoot, met militaire macht te bedwingen. Het kwam werkelijk begin Juni tot een ernstige beschieting van Hasselt door de zwolsche troepen, en steden en platteland in het gewest bereidden zich voor op den heilloozen burgerkrijg, die feitelijk reeds was uitgebroken. Gelukkig gaf Hasselt, waar vooral de secretaris Telvooren den tegenstand geleid had, na een paar hevige kanonnades uit de zwolsche batterijen de zaak op en sloot met de meerderheid een verdrag, waarbij het zijne aanspraken liet vallen; ook Steenwijk werd in dit verdrag opgenomen. De minderheid wendde zich nog om recht tot Holland en Amsterdam, hare machtige beschermers, maar De Witt wist den afgevaardigden van beide partijen een nieuw concept van verdrag voor te dragen, waarbij ditmaal Holland verzocht werd twee „mediateurs" aan te wijzen en overigens zelf de eindbeslissing te geven. Dit concept werd werkelijk van beide zijden aangenomen, onmiddellijk daarop hielden de militaire bewegingen op en werd het krijgsvolk afgedankt. Nog eenige moeilijkheden moesten worden overwonnen maar ten slotte kwam een en ander terecht en nog vóór half Juli werden Cornelis de Graeff en Johan de Witt tot bemiddelaars aangewezen om alles „in der minne te assopieren" in overleg met eenige gecommitteerden van beide partijen, die naar Den Haag zouden komen.

Den 20sten Augustus was de zaak reeds werkelijk beklonken en had op naam der Staten van Holland eene uitspraak plaats, die in 18 artikelen met vernietiging van alle tegenstrijdige besluiten en onder algemeene amnestie de zaak van het stadhouderschap tot 's Prinsen meerderjarigheid uitstelde en de keuze van Willem Frederik en Haersolte ongedaan maakte evenals alle andere „separate" keuzen en verbintenissen. Een nieuw reglement „op 't stuk van de regeeringhe" werd verder ingevoerd met bijvoeging van een aantal nieuwe instructiën, eeden enz. voor regeeringsleden en ambtenaren en met behoud der gewestelijke souvereiniteit voor „alle de stemmende leden" gezamenlijk. Eene bijeenkomst te Raalte op 1 October 1657 bezegelde het gesloten verdrag, dat voorloopig de orde in het gewest terugbracht.

Had De Witt's invloed hier ten slotte de eendracht hersteld en de door Holland gesteunde partij feitelijk in de meeste opzichten haar zin gekregen, niet anders ging het met de ongeveer terzelfder tijd plaatsvindende woelingen in Stad en Lande[1]), waar het in zulke gevallen voor de taak der bevrediging aangewezen stadhouderlijke bestuur weder ten eenenmale te kort schoot.

Nog minder dan in het overijselsche had men hier met twisten van jongen datum te doen: bij de zwakheid van het stadhouderlijk gezag, onder Willem Frederik nog meer dan te voren, bij de vermindering van het aanzien der Staten-Generaal tegenover dat der gewestelijke Staten na den dood van Willem II en de besluiten van 1651, was de herleving der oude verschillen hier wel te verwachten. De gilden te Groningen, aan wier hoofd in die dagen de „bouwmeester" Gerrit Warendorp stond, staken het hoofd weder op tegen de heerschappij van het stadspatriciaat; bovendien was er eene machtige ontevreden partij onder de ommelander „jonkers", aan wier hoofd de eerzuchtige en woelige Osebrand Jan Rengers, heer van Slochteren, zich deed hooren en die de reeds eeuwenoude bezwaren van „het land" tegen „de stad" opnieuw luide deed klinken. Rengers was reeds lang een onrustig element in de provincie geweest, waar hij als rechter en grondeigenaar van groote beteekenis een aanzienlijken invloed bezat reeds in de dagen van Frederik Hendrik, tegenover wien hij zich

---

[1]) De Boer, De Woelingen in Stad en Lande in het midden der zeventiende eeuw (Groningen, 1893).

had durven stellen aan het hoofd eener machtige confederatie van ommelander edelen zijner partij, die naar de alleenheerschappij ten platten lande streefde. Daartegenover stond evenwel eene andere confederatie of „ligue", die met hulp der stadsregeering Rengers en de zijnen hoopte te weerstaan en daarin nu en dan ook slaagde, zij het onder hevige twisten.

Reeds onmiddellijk bij het uitbreken der twisten in 1655 liepen deze zoo hoog, dat het in de Statenvergadering, nadat Rengers en zijn medestander Aldringa daaruit met geweld verwijderd waren, „tot bloedbadt ende generale massacre" scheen te zullen komen. De Stadhouder bleek onmachtig te zijn om de orde te herstellen; het kwam in de Ommelanden tot zulk een tweespalt, dat in het voorjaar van 1655, gelijk in Overijsel, ook de beide ommelander partijen afzonderlijk bijeenkwamen en zich beiden als het „lid der Ommelanden" gedroegen. Ook hier stonden weldra alle regeeringszaken stil, de rechtspraak werd niet meer uitgeoefend, daar men geen volkomen wettige Statenvergadering noch eene volkomen gerechtigde Hoofdmannenkamer voor de justitie bijeen kon krijgen. Dit kon ook hier niet lang zoo gaan en eene bezending der Staten-Generaal, door De Witt in overleg met Willem Frederik geleid, ging naar het Noorden om het gewest te bevredigen. Het gelukte De Witt ook hier werkelijk de eendracht voor het oogenblik te herstellen en de partijen „te disponeren tot submissie" aan zijne bemiddelende voorstellen, ook hier gesteund door een nieuw bestuursreglement voor de zeer verwarde zaken der Ommelanden, ten einde verdere misbruiken te voorkomen. Rengers bleef in den landdag en beide partijen schenen tevreden [1]). Maar een jaar later reeds was het weder treurig gesteld in het gewest, ook in verband met de toenemende verwijdering tusschen Willem Frederik en De Witt, die met Rengers en den eveneens hier zeer invloedrijken Rudolf van Inn- und Knyphausen, heer van Lutzborg in Oostfriesland, in voortdurende betrekking bleef. De twee ommelander heeren vormden, als naar gewoonte in dit gewest, opnieuw eene „ligue", waarbij zich vele jonkers aansloten en die voornamelijk ten doel had alle gewichtige ambten voor zich en de hunnen te veroveren. In Augustus zette deze ligue alle ambtenaren in de Ommelanden, die niet tot haar behoorden of zich aan haar onderwierpen, af, soms door eenvoudig haren invloed

[1]) Van Sypesteyn, Geschiedk. Bijdr. I, blz. 98.

op de stemmende bevolking te doen gelden, soms door omkooping, soms ook met hulp van soldaten hare tegenstanders verjagend of bedreigend. Het schrikbewind der beide heeren leidde op den landdag, waar de stad zich het lot der slachtoffers aantrok, tot groote twisten, ja zelfs tot openlijke vechtpartijen in die hooge vergadering, waar men eindelijk alle wapenen verbood en eene wacht plaatste. De partij van Rengers had met dat al weldra de overhand, maar het verzet der oppositie was toch zoo sterk, dat bijna iedere Statenvergadering hevige onlusten veroorzaakte, ook al verwijderde men als voorbehoedmiddel alle lakeien en bedienden uit het Provinciehuis. Bij de verkiezing van ambtenaren in Februari 1657 was de verwarring zoo groot, dat de stedelijke afgevaardigden weigerden den landdag te laten doorgaan en de tusschenkomst der Staten-Generaal weder inriepen, klagende over de schending van het reglement van 1655 door de thans in de Ommelanden uitsluitend heerschende partij [1]). De afgevaardigde namens de stad in de Staten-Generaal, de bekwame maar weinig vertrouwbare Johan Schulenborgh, werd belast met de leiding der poging om de Staten-Generaal tot tusschenkomst te bewegen. Tegen deze plannen der stadsregeering werden nu door Rengers en Lutzborg de gilden in beweging gebracht, die bij eene goede verstandhouding met de Ommelanden groot belang hadden, aangezien de stad de markt van het geheele gewest was. Tegelijk wisten zij Schulenborgh om te koopen en zoo de door de stadsregeering gewenschte bezending nog tegen te houden.

Eene ernstige volksbeweging te Groningen, door Warendorp geleid, begon zich nu te verheffen, weldra overgaande in een formeel oproer, dat zich tegen de stadregeering, met name tegen de burgemeesters Tjassens en Coenders richtte en, in weerwil van de komst van Willem Frederik in de stad, onder plundering van huizen en mishandeling van regeeringsleden de stadsregeering dwong de eischen der ommelander ligue in te willigen. De bezending der Staten-Generaal bleef uit, de ligue triomfeerde, Rengers en Lutzborg wisselden elkander rustig af in de belangrijkste posten, die van afgevaardigde ter Staten-Generaal en luitenant der Hoofdmannenkamer. Het gewest was voorloopig geheel in hunne handen en er begon eene periode van oogenschijnlijke rust, tijdens welke de leden der ligue — en

[1]) De Boer, blz. 20 vlg.

het meest hare hoofden — de gelegenheid te baat nemen om zich zooveel mogelijk te verrijken en hunne tegenstanders buiten alle posten te houden. Het is evenwel natuurlijk, dat deze laatsten, alleen voor geweld zwichtend, wachtten op eene gelegenheid om het verlorene te herwinnen. En die gelegenheid kon niet uitblijven, daar de ligue den wensch der gilden naar vermeerdering van invloed niet inwilligde en zoo hare bondgenooten spoedig ontstemde. Het kwam dan ook weldra weder tot onaangename tooneelen en na een paar jaren gevoelden zich de stadsregeering en hare vrienden onder de jonkers sterk genoeg om Rengers en Lutzborg weder aan te vallen. Maar zij hielden stand en bleven ten minste tot het einde van 1658 nog oppermachtig, terwijl de stadhouder hulpeloos dit alles aanzag en De Witt zijne vrienden in het gewest voortdurend uit Den Haag bleef steunen.

Een hevige twist over de weigering van een der tegenstanders van de ligue om zich aan de justitie te onderwerpen en het reglement van 1655 te erkennen leidde in het voorjaar van 1659 tot eene nieuwe, thans door de partij van Rengers uitgelokte bezending der Staten-Generaal, die echter het reglement wijzigde ten gunste van de tegenstanders der ligue en ter verzekering van eene geregelde en rechtvaardige justitie, waartegen Rengers en de zijnen veelszins gezondigd hadden [1]).

Minder belangrijk maar toch ook weder getuigend van de behoefte aan de versterking van het centrale gezag waren de twisten in de andere gewesten [2]). In Gelderland lagen de steden Arnhem en Zutphen met de kleinere steden in hare kwartieren overhoop. In Utrecht twistte het lid der Geëligeerden met dat der stad en trachtten Geëligeerden en adel samen het stadhouderschap hersteld te krijgen. In Friesland hadden op de landdagen hevige onaangenaamheden plaats tusschen de stadhouderlijke partij en hare oude tegenstanders. In Zeeland was vooral Goes het tooneel van hevige twisten tusschen de voorstanders van de Statenregeering en die van het stadhouderschap, waarbij in de Statenvergadering dezer provincie Middelburg, Zierikzee en Tholen in den regel tegenover Goes, Veere en Vlissingen stonden en met name in 1655 ook hier de zaken zeer in de war geraakten. Overal

1) De Boer, blz. 32.
2) Wagenaar, XII, blz. 397 vlg.

in de Republiek heerschten zoo kleinere of grootere verschillen, waarbij Holland de anti-stadhouderlijke gezindheid heimelijk of openlijk steunde en in het bijzonder de raadpensionaris, die op alles het oog had en overal zijne correspondentie hield, door raadgeving en onderhandsche bemiddeling zijn invloed deed gelden. Op die wijze gelukte het hem dan ook meestal na korteren of langeren tijd de orde te herstellen, zonder dat evenwel de wortel van het kwaad werd verwijderd — eene politiek, waarbij het vooral op handigheid aankwam maar die natuurlijk niet tot ingrijpende verbetering, ja in moeilijke omstandigheden tot groote verwarring en plotselingen ommekeer zou leiden. De Witt heeft dien ommekeer door tal van kleine middelen jaren lang weten te voorkomen maar kan zich nooit gevleid hebben met de hoop, dat het hem op den duur gelukken zou door zulke middelen het gevaar voor onherstelbare verwarring weg te nemen. Dat was alleen te doen door krachtige versterking van het gezag der regeering, hetzij in de afzonderlijke gewesten, hetzij in den gezamenlijken Staat, iets wat met de in 1651 aangenomen regeeringsbeginselen streed. En zoolang dit niet geschied was, kon men met den franschen resident van 1655 zeggen: „il manque une maîtresse pièce en la structure de cette république" [1]).

Behalve deze zaken van gewestelijken aard, die binnen de grenzen der betrokken gewesten de grootste verwarring deden ontstaan maar daarbuiten weinig invloed hadden, waren er — wij roerden dit punt reeds aan — andere van binnenlandschen aard, die het gansche land in beroering brachten maar door De Witt op handige wijze, zij het dan ook slechts tijdelijk, werden uit den weg geruimd.

De eerste was die van het veldmaarschalksambt. Brederode, die reeds lang ziekelijk was geweest en te Spa, sedert eene eeuw de mode-badplaats, genezing voor zijne kwalen had gezocht, zoodat hij het in het voorjaar met het oog op de troepenbewegingen der Zweden in Duitschland bijeengebrachte grenslegertje niet had kunnen aanvoeren, was in September 1655 eindelijk gestorven. Zijn ambt werd door de beide prinsen van Nassau, Willem Frederik en Johan Maurits,

1) Faugère, Journal du voyage de deux jeunes Hollandais à Paris (2me ed. 1900), p. 3.

de eerste sedert 1629 in dienst en generaal der artillerie, de laatste thans generaal der ruiterij, vurig begeerd. Maar Holland, geleid door De Witt, trachtte de zaak op de lange baan te schuiven, daar het in de benoeming van een zoo aanzienlijk heer tot dezen voornaamsten militairen post de kiem van nieuwe verwikkelingen met het legerhoofd zag. Vooral ten opzichte van Willem Frederik, wiens aandeel in de amsterdamsche zaken nog niet vergeten of vergeven was, en wiens pogingen om het luitenant-stadhouderschap in verschillende provinciën te bemachtigen al te doorzichtig waren, gold dit bezwaar. In verband met het gebeurde van 1650, met de Acte van Seclusie, den vrede met Engeland en de overijselsche woelingen wist De Witt nu den 3den December een „concept van harmonie" in de Staten van Holland te doen vaststellen, waarbij voorgeslagen werd, dat in alle gewesten alle geschriften en resolutiën tegen de Acte van Seclusie, gelijk die betreffende 1650, zouden worden vernietigd, dat prins Willem Frederik afstand zou doen van zijn luitenant-stadhouderschap in Overijsel en voortaan geen veldmaarschalk tegelijk stadhouder of kapitein-generaal in eenig gewest zou zijn, ofschoon voor het oogenblik een stadhouder, tot veldmaarschalk gekozen, zijne waardigheid zou behouden; eindelijk zou de nieuwe te benoemen veldmaarschalk den vrede met Engeland moeten bezweren.

Willem Frederik had natuurlijk bezwaar tegen deze regeling en zijne provinciën, maar ook andere, evenzeer, zoodat de zaak hangende bleef, terwijl de vorst intusschen met De Witt op goeden voet trachtte te komen tot ergernis van een groot deel der Oranjepartij, die over zijn verraad aan hare zaak klaagde. Eenigen tijd scheen het, of de kwestie van dit hooge krijgsambt zou verbonden worden aan die van Van Beverningh, dien de Statenpartij na zijne terugkomst uit Engeland tot het opengevallen ambt van tresorier-generaal der Unie had willen benoemen. Evenzeer als Holland zich verzette tegen de benoeming van een veldmaarschalk, wilden de aanhangers van Oranje wegens het gebeurde met de Acte van Seclusie niets weten van Beverningh's toelating tot dien post en trachtten een compromis te verkrijgen, waarbij beide candidaten tegelijk door de beide partijen zouden worden aangenomen. Dit geschiedde niet. Eerst op het einde van 1656 gelukte het De Witt na ontzaglijke moeite en persoonlijke bewerking van invloedrijke staatsleden zijn vertrouwden medestander bij overstemming in de Staten-Generaal als tresorier toegelaten te

krijgen, maar omtrent het ambt van veldmaarschalk, waarover de tegenpartij thans eveneens bij meerderheid van stemmen wilde beslissen, kon men niet zoover komen ten gevolge van Holland's voortdurend verzet tegen overstemming in eene „zoo gewichtige" zaak [1]). Holland beriep zich daarbij weder herhaaldelijk op het „volkomen gezag" der gewestelijke Staten in krijgszaken als een van „de wezenlijkste deelen der vryheid" en op de niet gebleken noodzakelijkheid der benoeming van een veldmaarschalk, die in ieder geval met eenparigheid moest worden aangewezen. En het wist de benoeming werkelijk voorloopig tegen te houden, ofschoon zelfs Amsterdam met het oog op de ernstige munstersche verwikkelingen nog in 1658 voorstelde een veldmaarschalk voor een paar jaren aan te stellen. De wensch van De Witt om Engeland niet te ontstemmen door eene benoeming, die als eene ontduiking der Acte van Seclusie kon worden opgevat, werkte daarbij mede. Maar vooral vreesde men voor een algemeen legerbevelhebber, die de beschikking over de „frontiervestingen" des lands en de rivieroverganger zou hebben en daardoor gemakkelijk „de commercie langs deselve connen de wet stellen", wat voor Holland een groot gevaar was [2]). Het nog grootere gevaar van de verbreking der legereenheid werd minder opgemerkt, ook door De Witt, die bij dit alles zich steeds liet leiden door zijne vrees voor eene te groote militaire macht in ééne hand.

De Oranjepartij was op verre na niet tegen hem en zijne bekwame medehelpers bestand. De twisten tusschen de beide prinsessen van Oranje, de jaloezie tusschen de beide prinsen van Nassau, de weinige bekwaamheid van hare leiders onder de regeeringsleden gaven aan De Witt de schoonste kansen om telkens en telkens weder hare plannen te verijdelen. Noch de Van der Capellen's in Gelderland, noch Van Rheede van Renswoude in Utrecht, noch De Huybert en Mauregnault in Zeeland, noch Haersolte en Mulert in Overijsel, noch Van Haren en Andreae in Friesland, noch Eysinge en Clant in Groningen, allen hoofden der Oranjegezinden in de gewesten, noch Huygens en Beverweert en wie er meer als hunne leiders in Holland bekend stonden [3]) konden zich in bekwaamheid en handigheid meten met den raad-

1) Wagenaar, XII, blz. 422 vlg.; Resol. van Consideratie, blz. 309 vlg.
2) De Witt aan De Graeff van Zuidpolsbroek, 2 Febr. 1657 (Rijksarchief).
3) Lefèvre Pontalis, I, p. 211.

pensionaris en zijne vrienden, die voortdurend door hem werden ingelicht en aangevuurd.

Op alles hield De Witt een wakend oog, ook op de verhouding tot de Kerk, op de financiën van zijn gewest.

Wat de eerste betreft, ook hier dreigde gevaar, niet het minst doordat De Witt de invloedrijke predikanten wist te moeten ontzien en de Statenregeering, gedachtig aan het tijdens het Bestand gebeurde, niets zoozeer vreesde als het bij hen te verkerven. Een zijner eerste brieven als raadpensionaris[1]) dient om de niet ten onrechte jegens een Cartesiaan, wat hij inderdaad was, opgekomen verdenking van slapheid tegenover „de pauselyke superstitie ende andere dwalinge" weg te nemen, waarvoor in het begin van 1654 op aandrang der predikanten zelfs eene afzonderlijke commissie door Holland werd benoemd. Maar het bleef in dit opzicht bij algemeene beloften. De na den dood van Rovenius als apostolisch vicaris van het utrechtsche bisdom in 1651 opgetreden Jacobus de la Torre kon in zijne „Relatio seu descriptio status religionis catholicae in Hollandia" (1656) getuigen van den bloei zijner Kerk in deze streken in weerwil van alle plakkaten en resolutiën, in weerwil ook van den heftigen strijd tusschen zijne wereldlijke geestelijkheid en de regulieren, onder wie vooral de Jezuieten het hem lastig maakten door hun drijven en hun streven naar meerderen invloed. Hier en daar mochten nog vervolgingen plaats hebben, wanneer de predikanten op de dorpen in Holland door katholiekgezinden al te zeer in hun ambt werden belemmerd, en mocht men vooral in Brabant streng tegen hen optreden, maar over het algemeen was de „conniventie" groot, zij het dan ook dat deze meestal door middel van „compositie" d. i. omkooping der met het toezicht belaste hoofd- en ondergeschikte ambtenaren, verkregen werd[2]). In Den Haag zelf was in de woningen van de gezanten der katholieke mogendheden, vooral van Frankrijk en Spanje, eene ruime gelegenheid voor de Katholieken geopend om hunne godsdienstoefeningen te houden en honderden hunner, ook uit den omtrek, maakten daarvan geregeld gebruik. In vele steden en op de dorpen was het een openbaar geheim, waar de samenkomsten der Katholieken plaats hadden, en slechts zelden werden die samenkomsten door het ingrijpen

[1]) Aan ds. Buytendyck te Dordrecht, 21 Aug. 1653 (Rijksarchief).
[2]) Knuttel, De toestand der katholieken, I, blz. 223 vlg., 246 vlg.

der overheid verstoord, wanneer men er ten minste niet al te onbeschroomd de plakkaten trotseerde. Het behoeft intusschen geen betoog, dat deze toestand de gereformeerde kerkeraden niet bevredigde en de klachten over slapheid der overheid telkens weder zich verhieven. Men bleef ook in dit opzicht „tijdt, gelegentheyt ende plaetsen aensien", vaardigde plakkaten uit en deed aanschrijvingen tot handhaving daarvan aan het gewestelijke Hof, maar wat de uitvoering aangaat, bleef het bij het oude beginsel: de Staten begeerden rust in kerkelijke zaken.

Hetzelfde was het geval met de wijze, waarop de heerschende partij de klachten der theologen over de leeringen der cartesiaansche philosophen, met name die van den heftigen hoogleeraar Adriaan Heereboord te Leiden, bejegende. Het „fondament", de „liberteyt van philosopheren", kon „onbeweecht" blijven — meende De Witt — maar de „onmaetige yver" van hen, „die professie doen van de rechte philosophie", moest ingetoomd worden[1]). Het besluit der Staten van Holland van 30 Sept. 1656[2]) op het „gravamen" der classis van 's Gravenhage tegen het „onschriftmaetich dryven" der philosophen hield dan ook in, dat de Curatoren te Leiden hadden te waken voor de „gesette palen ende limiten" tusschen theologie en philosophie en dat de „philosophemata" van Cartesius, „ook om vrede ende gerustheyds wille", niet zouden mogen geleerd worden, terwijl alle partijschap dienaangaande strengelijk werd verboden evenals de „odieuse sigullatien, convitien ende exaggeratien" van elkanders gevoelen. Zoo werd de vrijheid van de philosophie feitelijk in hoofdzaak gehandhaafd, slechts in naam aan banden gelegd ter wille van rust en vrede; De Witt zelf deed in zijne brieven aan den gematigden hoogleeraar Heydanus duidelijk uitkomen, dat de Staten alleen tegen onvoorzichtige overdrijving begeerden te waken en hem en gelijkgezinden overigens alle vrijheid wilden laten.

Niet minder kwam deze houding uit in de wijze, waarop tot ergernis der rechtzinnige Calvinisten de „sekten", met name de zich in vele kleine kringen splitsende Doopsgezinden, de Remonstranten en in dezen tijd sterk toenemende Collegianten werden behandeld, of liever ongemoeid gelaten. Al mocht nog hier of daar een ijveraar

[1]) De Witt aan Heydanus, 22 Nov. 1658 (Rijksarchief).
[2]) Res. van Consider., blz. 273.

op het afzetten van bekende remonstrantsche regenten aandringen, zij kwamen toch telkens in de regeering, zelfs te Amsterdam [1]), en bleven ongemoeid, als zij zich niet al te zeer op den voorgrond plaatsten of al te ijverig voor hunne gevoelens uitkwamen.

De Collegianten, zoowel met de Remonstranten als met de Doopsgezinden in vele opzichten verwant, bleven aanvankelijk nog meer in de schaduw dan zij, stillen in den lande als zij van nature waren. Hun hoofdverblijf Rijnsburg, waar de van ouds ketterschgezinde warmondsche familie Van der Kodde zich tijdens de eerste Remonstrantenvervolgingen omstreeks 1620 aan hun hoofd had gesteld, was reeds sedert meer dan dertig jaren het middelpunt van eene merkwaardige maar in de eerste jaren nog weinig getelde, immers zich tot deze streek beperkende godsdienstige beweging, die, naast vrijheid van godsdienstoefening, ook vrijheid van spreken, van „profeteeren" voor ieder gemeentelid tot beginsel aannam en zoo tegen de geordende predikanten optrad, ja hun bestaan in strijd achtte met het oude Christendom [2]). Het ontbreken van Remonstrantsche predikanten in de eerste jaren na 1619 onder den druk der toenmalige vervolging werkte deze vrije prediking zeer in de hand. Later sloten vrome remonstranten — Geesteranus uit Alkmaar, Camphuysen uit Vleuten, Montanus uit Loenen aan de Vecht — zich weldra bij hen aan en prezen hunne beginselen, die levendig herinnerden aan die der eerste Protestanten hier te lande. Ook leeken als de voormalige rotterdamsche bakker Frans Oudaen, omstreeks 1660 het hoofd van de vereeniging der Rijnburgers, deden zich als ijverige voorstanders hunner beginselen kennen; aanzienlijke mannen — Van Beuningen zelf, de rotterdammers Adriaan Paets en Johan Hartigveldt — kwamen in nauwe aanraking met de vereeniging. Zoo vestigde zich meer en meer de aandacht op hen en breidde zich tegen het midden der eeuw hun aanhang snel uit, zoodat het kleine Rijnsburg het middelpunt werd eener machtige kerkelijke beweging in Holland [3]). Te Rotterdam, Amsterdam, Leiden, Haarlem, op enkele noordhollandsche dorpen ontstonden dergelijke „colleges", op het voorbeeld van dat te Rijnsburg strevende naar eene wedergeboorte

1) Vgl. b.v. Kernkamp in zijne Bontemantel-uitgave, I, blz. LXI vlg.
2) Van Slee, De Rijnsburger Collegianten, blz. 58 vlg.
3) Hijlkema, Reformateurs, blz. 10 vlg.

der algemeene christelijke Kerk zonder bindende geloofsbelijdenis, zonder leeraarsambt of voorgeschreven kerkelijke gebruiken behalve den Dompeldoop en het Avondmaal, zonder zelfs een kerkgenootschap te willen heeten, in volkomen vrijheid alleen steunende op het gezag des Bijbels en met eene zeer ruime opvatting van het begrip onderlinge verdraagzaamheid [1]), zoodat tal van Doopsgezinden, Remonstranten, Katholieken zelfs onder hen werden opgenomen of zich min of meer geregeld in hunne bijeenkomsten vertoonden. Vooral bij de Doopsgezinden deed zich eene krachtige strooming in deze, immers aan de oude Wederdoopers herinnerende richting gevoelen. Dr. Galenus te Amsterdam stelde zich aan het hoofd der beweging onder hen, die aanleiding gaf tot eene hevige scheuring onder de talrijke amsterdamsche Doopsgezinden, weldra ook onder die op andere plaatsen. Galenisten en rechtzinnigen stonden er tegenover elkander en bestreden elkander ten heftigste met mond en pen, de laatsten klagende over het „verzetten der oude gronden", de eersten zich beroepende op de oude beginselen van het Christendom. De „Lammerenkrijg", zooals men dien strijd noemde naar de oude vergaderplaats der Doopsgezinden, waar Galenus en de zijnen samenkwamen, leidde na negenjarigen strijd in 1664 tot eene formeele afscheiding tusschen de beide partijen.

Ook andere „hervormers" buiten de doopsgezinde en aanverwante kringen vertoonden zich. De mystieke straatprediker Johannes Rothe, de heraut der verwachte „vijfde monarchie", was wel een der merkwaardigste onder hen. Ook kwamen enkele Kwakers na den vrede uit Engeland over en vonden aanhang op sommige plaatsen. Maar de krachtigste werkzaamheid ging toch van de Collegianten uit, wier aantal steeds toenam tot bekommering van de predikanten der Gereformeerde gemeenten.

De klachten nu en dan door de kerkeraden en synoden aangeheven over deze nieuwe soort van „dwaalgeesten", „Socinianen", „halve Turken", over deze „lasteraars van Gods Heiligen Naam", deze „vossen in de wijnbergen", bij Staten en bij stadregeeringen werkten evenwel bij die „machthebbers der wereld" weinig meer uit dan die over de „paepsche stouticheden." Ook hier soms een oogenblik van strengheid,

1) Hijlkema, Reformateurs l.l.
2) Van Slee, l.l. blz. 269 vlg.

van vervolging bij de overheid, die ook tegen hen plakkaten uitvaardigde, maar op den duur toch weder tolerantie. In hun kring werd de jonge wijsgeer Baruch de Spinoza te Amsterdam opgenomen, toen hij zich omstreeks 1654 van het geloof zijner vaderen begon af te wenden [1]). Hij ontmoette er den katholieken Cartesiaan dr. Franciscus van den Ende, die hem en vele anderen te Amsterdam met de cartesiaansche beginselen bekend maakte. Hij vond er vertroosting na zijne verbanning uit de joodsche gemeenschap in 1656 en vestigde zich vijf jaren later metterwoon te Rijnsburg, den zetel der Collegianten, als wier geestverwant ook hij kon gelden.

Evenmin als deze navolgers der oude Christenen ontsnapten de talrijke „vrijgeesten" in Holland aan de aandacht der „vigeleerende" kerkeraden en predikanten maar geenerlei aandrang, noch bij de stadsregeeringen noch bij de Staten zelf, kon een krachtig optreden tegen hen uitwerken. De heerschende staatspartij bleef bij hare verdraagzame beginselen, ten deele omdat hare leden zelve zich dikwijls tot de nieuwe leerstelsels aangetrokken voelden, ten deele uit begeerte naar rust en vrede. En mocht een enkele maal, zooals bij den twist in 1658, over de beteekenis van den sabbath, tusschen den leidschen hoogleeraar Coccejus en zijn ambtgenoot Heydanus aan de eene zijde en den utrechtschen hoogleeraar Essenius en zijn leidschen ambtgenoot Hoornbeek aan de andere, het begin van nieuwe disputatiën en oneenigheden op kerkelijk gebied dreigen, dan waren de Staten van Holland, gedachtig aan de arminiaansche twisten, op dergelijke wijze ontstaan, spoedig gereed met eene strenge resolutie, zooals die van Augustus en November 1659, om „ordre te stellen" op de zaak en alle „disputen" en pamfletschrijverij daarover ten eenenmale te verbieden [2]).

Hield op deze twisten en gevaren De Witt voortdurend scherp het oog, niet minder belangrijk was zijne werkzaamheid op financieel gebied. De zware schuld, waaronder Holland gebukt ging ten gevolge van den spaanschen oorlog, belastte in 1650 het hollandsche budget reeds met 7 millioen gulden aan rente van een bedrag van meer dan 150 millioen, en de engelsche oorlog had dit bedrag nog aanzienlijk vermeerderd. De Witt sloeg reeds tijdens dien krijg en met meer kracht

[1]) Meinsma, Spinoza en zijn kring, blz. 102.
[2]) Van Veen, Zondagsrust en zondagsheiliging, blz. 124.

onmiddellijk na den vrede met Engeland de hand aan het werk om door een aanzienlijke rente-reductie den moeilijk te dragen last te verlichten. Zulke rente-reductiën waren niet ongewoon: in 1640 had Holland zijne schuld van eene rente van $6\frac{1}{4}$ tot $5\,\%$ teruggebracht, de Staten-Generaal hadden in 1649 dat voorbeeld gevolgd. Hij trachtte thans de rente van Holland van 5 op $4\,\%$ te brengen, een plan, dat hevigen tegenstand wekte bij de talrijke renteheffers ook onder de regenten zelf, die zich hierdoor in hunne inkomsten ernstig bedreigd zagen. Maar De Witt, door Van Beuningen en anderen gesteund, wist de Staten van de wenschelijkheid der zaak te overtuigen, vooral toen hij de reductie verbond met een aflossingsplan, naar hetwelk de geheele schuld van Holland in 41 jaren zou zijn afbetaald, en ook de Staten-Generaal hunne renteschuld van 5 op $4\,\%$ terugbrachten, zoodat Holland's rentebrieven niet minder afwierpen dan die der Generaliteit.

Dat hij van deze zaken ten volle op de hoogte was, blijkt uit meer dan een zijner brieven. Merkwaardig daaronder is er een aan zijne tante, mevrouw Loten, die zijn raad had gevraagd omtrent de waarde eener lijfrente en die daarop ten antwoord ontvangt eene kansberekening over die waarde op den leeftijd van 53 jaren in betrekking tot den gewonen prijs eener lijfrente, die toen $8\frac{1}{2}$ à $9\,\%$ schijnt opgeleverd te hebben [1]). Het krediet der provincie, die in den regel ook voor de andere gewesten het geld moest voorschieten, was door dezen heilzamen maatregel op goede grondslagen gevestigd en De Witt mocht zich terecht beroemen op „het groote werck, daerop ick tsedert eenigen tijdt herwaerts al myn kraghten ingespannen hebbe" [2]), waardoor zijn gewest jaarlijks 14 ton gouds voordeel had, vertegenwoordigend een kapitaal van 28 millioen. Hij vleide zich zelfs de tot het laatst weerbarstige steden Leiden en Alkmaar „in hun gemoet van haer ongelyck" te hebben overtuigd en, hoewel zij overstemd moesten worden, te hebben bewogen de uitvoering niet tegen te houden; en deze hoop werd niet beschaamd, al bleef op den duur ten gevolge van de zware oorlogsuitgaven der volgende jaren de aflossing achter.

Had De Witt zijn zin gehad, handhaving van den vrede ware het

[1]) Brief van De Witt, dd. 11 Nov. 1656 (Rijksarchief).
[2]) Brieven, III, blz. 101; Res. Holl. 1655, passim.

hoofddoel geweest der staatsche politiek in Europa, want hij was in zijne ziel overtuigd, dat voor een land als het onze, dat van handel en zeevaart moest leven, niets zoo noodig was als de vrede zoowel te land als ter zee. „Holland's maxime behoorde te zijn" — zoo spreken de „Heilsame politike gronden en maximen" van Pieter de la Court [1]), door De Witt voor de eerste uitgave onder den titel „Interest van Holland" nauwkeurig nagezien — „de vreede voor syne ingeseetenen met alle bequamelyke middelen naa te jaagen ende den oorlog te vermyden."

De algemeene toestand van Europa in deze jaren gaf anders wel reden om beducht te zijn voor de toekomst, ook omdat „desen staet nu eenigen tydt herwaerts alle haere saecken sonder eenige vaste vruntschap ofte vertrouwde alliancie met eenige considerable machten" [2]) had afgedaan.

Nog altijd stonden in Europa „twee considerable parthyen" tegenover elkander, Frankrijk met Engeland, thans met elkander in goede overeenstemming, en Spanje met Oostenrijk, waartusschen de Republiek natuurlijk bij de eerste partij haar steun behoorde te zoeken. Daartoe was De Witt wel genegen en eene opneming der Republiek in de fransch-engelsche alliantie scheen eene voortzetting van hare oude richting in de europeesche staatkunde. De „diffidentie" van Frankrijk jegens de Republiek, die het te Munster in den steek gelaten had, moest zooveel mogelijk worden overwonnen, waartoe De Witt dan ook zijne uiterste krachten inspande, vooral toen de rooverijen der fransche kaper- en oorlogschepen in de Middellandsche Zee in 1657 en het krachtig optreden daartegen van De Ruyter, die er zelfs twee fransche oorlogschepen veroverde, bij de onhandigheid van onzen gezant Boreel tot ernstige moeilijkheden dreigde te leiden. Bovendien moest men het oog houden op de vorderingen der Franschen in de Zuidelijke Nederlanden, waar zij onder Turenne in 1658 Duinkerken en Grevelingen bemachtigden en thans in samenwerking met Engeland, waaraan Duinkerken werd afgestaan, Vlaanderen bedreigden, terwijl de spaansche landvoogd, don Jan van Oostenrijk, ten einde raad de verdediging feitelijk opgaf, zoodat eene verovering der Zuidelijke Nederlanden door de beide mogendheden aanstaande scheen.

[1]) blz. 247.
[2]) De Witt aan Zuid-Polsbroek, dd. 18 Aug. 1658 (Rijksarchief).

Wat zou er dan van deze landen worden? Nabuurschap van Frankrijk werd niet gewenscht geacht en heerschappij van Engeland in de vlaamsche zeesteden en Antwerpen bij de steeds toenemende handelsconcurrentie evenmin. Het scheen daarom verkieselijk — en Frankrijk toonde zich daartoe wel geneigd — om in overeenstemming met de beide mogendheden terug te komen op het oude plan van „cantonnement" der zuidelijke gewesten tot eene „vrye republycq", onder bescherming van Frankrijk en de Vereenigde Nederlanden beiden. De goede persoonlijke verstandhouding van De Witt met den in 1657 hierheen gekomen franschen ambassadeur De Thou gaf eenige gerustheid aangaande dit alles en de verstandhouding tot Frankrijk bleef goed, totdat de vrede der Pyreneën in November 1659 voorloopig aan deze verwikkelingen een einde maakte. Die vrede liet Frankrijk in het bezit van een groot deel van het veroverde grondgebied in zuidelijk Vlaanderen, Henegouwen, Namen en Luxemburg. Maar het bij den vrede vastgestelde huwelijk van den jongen en eerzuchtigen Lodewijk XIV met de oudste dochter van Philips IV dreigde met nieuwe gevaren, ook al zag de infante voor zich en hare nakomelingen plechtig van alle aanspraken op de spaansche kroon en hare bezittingen af, daargelaten nog dat de thans verkregen landen en steden Frankrijk in de gelegenheid stelden om ieder oogenblik met kans op goed gevolg de verovering der Nederlanden te hervatten.

Spanje, waarmede men na 1648 op een goeden, ja, dank zij Brun's toeschietelijkheid, steeds beteren voet gestaan had, zag de gevolgen van dezen toestand ook zeer goed in en begreep, dat het in zijn belang was de vriendschap der Republiek zooveel mogelijk te behouden. De Chambre Mi-Partie, na allerlei moeilijkheden op het einde van 1652 eindelijk te Mechelen bijeengekomen, kon echter geruimen tijd niet veel doen wegens bezwaren over hare wijze van werken; de Oranjegezinden waren weinig geneigd hare werkzaamheid te bevorderen en eerst drie jaren later ging zij werkelijk aan den arbeid, ditmaal te Dordrecht, voorloopig nog onder allerlei bezwaren van formeelen zoowel als van zakelijken aard, zoodat zij weinig uitrichtte. Eerst na den dood van Brun slaagde zijn opvolger, De Gamarra, erin eene betere samenwerking te doen ontstaan.

De verhouding tot Engeland liet aanvankelijk weinig te wenschen over. Onze gezant Nieuwpoort stond met Cromwell en zijn vertrouwden

dienaar, den bekwamen staatssecretaris Thurloe[1]), op zeer goeden voet en men zorgde ervoor geen reden tot ontevredenheid te geven door de Stuarts hier te lande toe te laten; zij werden herhaaldelijk op onvriendelijken toon uitgewezen. Maar de handelsconcurrentie werd er daarom niet minder op, integendeel: de Acte van Navigatie verhief den engelschen handel ongemeen en deed den onderlingen naijver voortdurend toenemen. Ernstige moeilijkheden ter zee ontstonden weder gedurende den engelsch-spaanschen oorlog, die het gevolg was der engelsch-fransche alliantie, wegens het onderzoek der schepen naar contrabande, een voor den vrede gevaarlijke zaak zooals in 1652 was gebleken. Bovendien beschermde Engeland het ons nog steeds vijandig gezinde Portugal, waarmede eindelijk in Nov. 1657 de lang dreigende feitelijke oorlog uitbrak. Deze oorlog bleef intusschen hoofdzakelijk beperkt tot eene vlootdemonstratie onder Obdam op de portugeesche kust en het opbrengen van portugeesche koopvaarders door De Ruyter, die er als vice-admiraal een tijd lang het bevel voerde. De reden van de slappe oorlogvoering lag ten deele in geringe belangstelling voor de braziliaansche zaken bij het invloedrijke Holland en in de vrees voor moeilijkheden met Engeland, ten deele in de veel ernstiger bezwaren in het Noorden van Europa, waar wij ons ook tegenover Engeland bevonden. De dood van Cromwell in 1658 verhinderde intusschen een krachtiger optreden van Engeland in al deze zaken tegenover de Nederlanden, daar de zwakke regeering van zijn weinig bekwamen zoon, protector Richard, door binnenlandsche verwikkelingen en royalistische woelingen bemoeilijkt, niet in staat was Engeland's politiek met krachtige hand te leiden. De komst in Den Haag, als engelsch gezant, van den energieken George Downing, die de handelspolitiek van Engeland met kracht en bekwaamheid wilde bestuurd zien, gaf overigens weder aanleiding tot allerlei bezwaren en bedreigingen van engelsche zijde, waardoor de oude grieven weder werden opgerakeld, de goede verstandhouding tusschen de beide natiën weinig werd bevorderd en een nieuwe oorlog op den duur onvermijdelijk scheen.

Al dreigden dus aan deze zijde gevaren voor de toekomst, een ernstig oogenblikkelijk gevaar voor den vrede deed zich vooralsnog

[1]) Zijne papieren, de „Thurloe-papers" (uitg. London, 1742), zijn naast de gewone „State-papers" eene voortreffelijke bron voor de geschiedenis dezer dagen.

niet op. Dit was wel een oogenblik het geval aan de landgrens, in welker nabijheid de onrustige bisschop van Munster zijne hoofdstad en stenden voortdurend bedreigde. Ook op deze zaken hield De Witt het oog, te meer omdat in het voorjaar van 1657 door de drie rijnsche geestelijke keurvorsten benevens Munster en Gulik-Neuburg, die sedert eenige jaren eene ligue vormden, aanbieding van eene defensieve alliantie met de Staten was gedaan met verzekering der veiligheid van den wederzijdschen rivierhandel. Van deze alliantie met de kleine katholieke vorsten aan den Rijn kwam voorloopig niets, vooral door de munstersche verwikkelingen, waarin de Staten ongeveer dezelfde politiek trachtten te volgen als in de gelijksoortige keulsche van omstreeks 1580 en oostfriesche van omstreeks 1600.

De in Augustus 1658 onder Frankrijk's invloed gesloten Rijnbond, waarin de keurvorsten van Keulen en Mainz, de beheerschers van Neuburg, Hessen en Brunswijk en andere vorsten van noordwestelijk-Duitschland zich met Zweden en Frankrijk verbonden, wees op nieuwe gevaren, die bij den weinig vasten toestand van het Duitsche Rijk van deze zijde konden dreigen, met name op de plannen van het machtige Frankrijk ook naar deze zijde, die onze staatslieden met bekommering vervulden. Wel was deze Rijnbond hoofdzakelijk gericht tegen den invloed van Oostenrijk, dat juist in Leopold I een nieuwen keizer aan het Rijk had gegeven, maar hij was blijkbaar ook tegen de verbinding der oostenrijksche macht met de spaansche in de Nederlanden gemunt en stond daardoor met de belangen der Republiek in rechtstreeksch verband.

De vrees, dat de katholieke vorsten aan deze zijde een onderlinge aaneensluiting in den zin hadden tot bescherming der katholieke belangen in het Rijk, en ook het belang der landgewesten bij de regeling der zaken in het Munstersche, deden den raadpensionaris er toe overhellen met kracht voor de rechten der munstersche stenden op te komen. In het algemeen was De Witt van oordeel[1]), „dat de groote ende machtige steden van het Ryk by haere vryheyt moesten worden geconserveert ende onverheert blijven", daar deze, wier belang evenzeer als dat van de Republiek was, „dat allenthalven rust en vrede zy", ook vroeger in den spaanschen oorlog „de desseynen van de Vorsten ende Princen" tot „beroerte" en „rupture van desen Staet

[1]) Brief aan Zuid-Polsbroek, 18 Oct. 1657 (Rijksarchief).

met het Ryck" hadden belet en daardoor onze oostergrenzen hadden helpen beveiligen gelijk zij thans nog onze beste vrienden aan dien kant waren. Het beleg van Munster door de katholieke vorsten gaf dan ook aanleiding tot eene bezending naar Munster en eindelijk, toen de bisschop de aangeboden bemiddeling der Staten weigerde, in October zelfs tot het bijeentrekken van troepen aan de oostergrens, ofschoon Amsterdam weinig voor de zaak gevoelde. De daaromtrent in weerwil van Amsterdam's heftigen tegenstand in Holland doorgedreven resolutie, door de Staten-Generaal daarop insgelijks aangenomen, en de daarmede samenhangende troepenbeweging in Gelderland en Overijsel hadden onmiddellijk het toegeven van den munsterschen bisschop en het ontzet der stad tengevolge. Maar deze houding der Republiek, hoewel voorloopig naar De Witt's zin, had den trotschen en woeligen bisschop zeer verbitterd en zou later tot nieuwe en grootere bezwaren aanleiding geven [1]).

Veel ernstiger waren de verwikkelingen in het Noorden sedert de troonsbeklimming in Zweden van den onrustigen Karel X Gustaaf (1654), die, de staatkunde van Gustaaf Adolf weder opnemend, Zweden's oppermacht in deze streken begeerde te vestigen zoowel tegenover Polen als tegenover Denemarken en de Hollanders, die er nog altijd het verkeer beheerschten en in de laatste jaren aanhoudend pogingen hadden gedaan om Zweden en Denemarken door eene alliantie met elkander te verbinden en zoo den vrede in de Oostzee te bevestigen.

De oorlog tegen Polen, door Karel X reeds in het volgende jaar met goed gevolg ondernomen, was voor de Republiek, die sedert de gebeurtenissen van 1644 en 1645 voor de aangewezen handhaafster van het politiek evenwicht in deze streken gold, een hoogst bedenkelijke zaak, vooral toen Dantzig, het middelpunt van haren korenhandel, door de zweedsche vloot geblokkeerd en ook van de landzijde door zweedsche legerafdeelingen bedreigd werd. Op aandrang van Amsterdam en op grond van de aanzienlijke handelsbelangen in de Oostzee hadden de Staten reeds getracht zich met het bij deze streken zoozeer belanghebbende Brandenburg in nauwere betrekking te stellen en zelfs legerafdeelingen aan de oostfriesche grens samengetrokken om de sedert 1648

[1]) Vgl. over dit alles: Der Kinderen, De Nederlandsche Republiek en Munster, blz. 73 vlg.

in het naburige bremensche gebied heerschende Zweden in het oog te houden. Tegelijk werd besloten bezendingen naar het Noorden af te vaardigen, de eene naar Zweden, de andere naar Denemarken, tot handhaving van den vrede in de Oostzee. De uitrusting eener vloot en de afzending reeds in het voorjaar van eenige schepen toonde aan, dat men geneigd was, desnoods met opoffering der oude vriendschappelijke betrekkingen tot Zweden, op het eerste aanzoek van Dantzig die stad te hulp te komen. In December 1655 nu bemachtigde Karel Gustaaf het belangrijke Elbing en begon Brandenburg op de zweedsche zijde te komen, ja sloot het zich, hopende zich van Polen's suzereiniteit over Pruisen te ontslaan, geheel bij Zweden aan. De voorgenomen bezendingen kwamen nu eindelijk tot uitvoering en in het voorjaar van 1656 zeilde naar de Oostzee, in weerwil van de zweedsche protesten, eerst het eskader van den uit de Middellandsche Zee teruggekeerden De Ruyter en daarna eene vloot onder Obdam, die zoo weldra 42 schepen onder zijn bevel had. In Juli verscheen hij voor Dantzig, deed na vereeniging met een deensch eskader de blokkade der stad ophouden en bleef er tot October, waarna hij naar huis terugkeerde met achterlating in de stad, volgens overeenkomst met Polen, van 1500 man staatsche bezetting. De beide bezendingen, waarvan die naar Zweden door De Witt's neef Govert van Slingelandt, zijn opvolger als pensionaris van Dordt, in overleg met den raadpensionaris zelf [1]), die naar Denemarken door den ervaren Van Beuningen werd geleid, slaagden insgelijks: Zweden vernieuwde in September te Elbing de oude verdragen van vriendschap met onzijdigheidsverklaring van Dantzig; Denemarken werd tot een defensief verbond gebracht, dat blijkbaar bestemd was om Zweden tegen te houden en den vrede in het Noorden desnoods door de wapenen te herstellen. Bij den schroom hier te lande om zich reeds zoo spoedig na den vrede met Engeland weder in een gevaarlijken grooten oorlog te begeven, was het verkregen succès van veel belang, maar het was duidelijk, dat het verdrag met Zweden en dat met Denemarken niet met elkander overeenstemden.

De Witt had sedert zijn optreden de staatsche politiek in het Noorden met groote voorzichtigheid aangevat, aanvankelijk in overeenstemming met de amsterdamsche heeren in het belang van den

[1]) Vgl. Brieven van De Witt, dl. V, blz. 384 vlg.

vrede. De goede verstandhouding tusschen hem en Van Beuningen, die hem uit zijn dordtschen pensionaristijd door persoonlijken omgang welbekend was, tijdens den engelschen oorlog als „extraordinaris gedeputeerde" aan het zweedsche hof had vertoefd en voordurend met De Witt in zeer intieme briefwisseling[1]) had gestaan, werkte daarbij evenzeer mede als het overleg, door De Witt gepleegd met den te Amsterdam invloedrijken oom zijner vrouw, Cornelis de Graeff van Zuid-Polsbroek, wiens raadgevingen hij in belangrijke staatszaken placht in te winnen[2]). Vooral in deze jaren gevoelde De Witt de noodzakelijkheid van samenwerking met Amsterdam ten zeerste; van dien tijd is een merkwaardige brief van hem aan Zuid-Polsbroek, waarin hij schrijft[3]): „in alle voorvallende gelegentheden van gewichte ende importantie het ooge altydts singulierlyck" te zullen houden „op de stadt van Amstelredam ende tsentiment van die van de regeeringe aldaer", die hij achtte „meriterende boven alle andere in hooge consideratie te worden gehouden" wegens „haer merckelyke interesse" in de staatszaken.

Aanvankelijk was het de meening van De Witt en Van Beuningen beiden geweest, dat het belang der Republiek het best gediend werd door eene alliantie van de beide mededingende noordsche mogendheden onder bemiddeling der Staten, maar bij de aanvallende houding van Zweden was dit denkbeeld, reeds tijdens Van Beuningen's zweedsche ambassade onuitvoerbaar gebleken, allengs opgegeven. Daarvoor in de plaats was nu bij Van Beuningen het plan gerijpt om Zweden door eene alliantie der Staten met Denemarken, desnoods door machtsvertoon van staatsche zijde, ter bescherming van de bedreigde oostzeestaten, in toom te houden. En De Witt had zich onvoorzichtiglijk daartoe laten vinden, met uitdrukkelijke vermijding intusschen van alle streven naar een feitelijken oorlog tegen het machtige en ook ter zee thans niet te minachten Zweden, dat met Engeland en Frankrijk beiden in nauwe vriendschap stond, zoodat van een oorlog in het Noorden ernstige europeesche verwikkelingen waren te vreezen, waarbij dan de Staten behalve Denemarken geen andere

[1]) Zie deze in De Witt's Brieven, dl. V.

[2]) Vgl. de brieven van en aan dezen in de ms. brieven van en aan De Witt in het Rijksarchief.

[3]) 2 Febr. 1657 (Rijksarchief).

bondgenooten zouden vinden dan de verzwakte katholieke mogendheden Spanje en den Keizer. Deze verandering in de staatsche politiek kon den van ieder scherp optreden in deze streken afkeerigen De Witt echter niet behagen: zij was dan ook toe te schrijven aan den invloed van Van Beuningen, die veel minder voorzichtig was en het toch reeds in het belang van zijn handel tot een krachtig ingrijpen in de Oostzee neigende Amsterdam, in weerwil zelfs van De Graeff's waarschuwingen tegen een te heftig optreden, zonder veel bezwaren op dien weg wist te brengen. De Witt verweet zijn ouden medestander de „kwade informatiën" en intriges, waarmede deze thans de Republiek tot scherp verzet tegen Zweden trachtte te bewegen[1]).

Het gelukte Van Beuningen alvast het traktaat van Elbing door de Staten te doen verwerpen — eene zware nederlaag voor De Witt's voorzichtige staatkunde — en daarna in 1657 koning Frederik III van Denemarken het „verroeste harnas" weder te doen aanschieten, terwijl Polen, de Keizer en zelfs Brandenburg zich nu insgelijks tegenover Zweden plaatsten.

Met deze politiek stelde de Republiek zich aan groote gevaren bloot, vooral omdat men tegelijk de genoemde ernstige moeilijkheden met Frankrijk had, oorlog met Portugal voerde, de munstersche zaken met de hooge hand besliste en met Engeland op alles behalve vertrouwelijken voet stond. De Witt deed dan ook zijn uiterste best om de Staten te weerhouden van steun, anders dan door geld, aan Denemarken en daardoor van feitelijke inmenging in den oorlog, ja zelfs om het verdrag van Elbing nog te doen aannemen. De erbarmelijke nederlaag der Denen, die uit Bremen werden teruggeslagen, Schonen, het laatste deensche land in Zweden, grootendeels verloren, daarna in het vroege voorjaar van 1658 ook Funen en de kleine eilanden, ja weldra den zweedschen koning zelfs op Seeland zagen aanvallen en Kopenhagen bedreigen, leidde echter spoedig tot den vrede van Röskild, waarbij Denemarken eigenlijk geheel van Zweden afhankelijk werd. Zoo spoedig was dit geschied, dat de strijd der meeningen in de Republiek juist ten voordeele van Van Beuningen beslist was, toen het onverwachte bericht van den vrede kwam en aan zijne politiek ten eenenmale den grondslag ontroofde.

Van Beuningen gaf evenwel den moed niet op. Terwijl De Witt

[1]) Naber, De staatkunde van Johan De Witt, blz. 118.

nogmaals de aanneming van het traktaat van Elbing bepleitte, ook op grond van de door Zweden thans aan Engeland toegekende voorrechten, waardoor men kans liep „uit het Oosterse vaerwater door d'Engelschen uitgevaeren" te worden, zette zijn tegenstander Denemarken aan het pas gesloten vredesverdrag niet te houden, steun belovende van de zijde der Staten. Karel Gustaaf van Zweden, dit bemerkend, viel in Augustus zijn vijand opnieuw plotseling op het lijf en sloeg wederom te land en ter zee het beleg voor Kopenhagen, tegelijk de Sont met zijne vloot en door de veroverde forten van Elsenör en Kronenborg afsluitend.

Deze onverwacht doortastende houding van Zweden deed Van Beuningen zijn pleit winnen: men moest nu de zweedsche macht wel fnuiken en ook De Witt maakte thans geen zwarigheid meer om het arme Denemarken in zijne „ongelegenheid" te hulp te komen [1]). Obdam werd begin October met 35 schepen en een transport van 4000 man troepen onder kolonel Püchler naar de Sont gezonden om Kopenhagen te ontzetten, alle zweedsche „oppressien" tegenover het bedreigde Denemarken te verhinderen en de zweedsche vloot te „ruineren", opdat geene gevaarlijke zeemacht in de Oostzee zou kunnen opkomen. Den 8sten November ontmoette Obdam de iets grootere zweedsche vloot onder Wrangel in de Sont en vernielde er werkelijk een groot deel van, doch niet dan na een bloedigen strijd, waarin van onze zijde de dappere vice-admiralen Witte De With en Pieter Floriszoon sneuvelden, terwijl Obdam zelf met zijn schip den ondergang alleen ontkwam door den krachtigen steun van Aart van Nes en sommige andere kapiteins [2]). Het kleine overschot der zweedsche vloot week naar de forten en het beleg van Kopenhagen werd opgeheven. De staatsche scheepsmacht keerde evenwel na dit moeilijk verkregen succès nog niet naar huis terug maar bleef in de Sont, ook wegens de verschijning aldaar van eene engelsche vloot, wier bedoelingen men wantrouwde.

Met het oog op die engelsche inmenging, door de fransche gesteund, die onze staatslieden ertoe bracht om met behoedzaamheid maar toch met „vigueur" te werk gaan, werd in Mei, na lange voorbereiding en onthoud wegens gebrek aan scheepsvolk [3]), eene nieuwe scheepsmacht onder

1) Brieven V, blz. 566; III, blz. 453.

2) De Jonge, I, blz. 558 vlg.

3) De gewone hulpmiddelen: hooger gage en verbod van de Groenlandsvaart, hielpen ditmaal weinig.

De Ruyter met Johan Evertsen en Meppel als vice-admiralen naar de Sont gezonden, zoodat er in den voorzomer van 1659 niet minder dan 75 staatsche schepen met 12000 man en meer dan 3000 kanonnen bijeen waren, ongerekend de 4000 man van Püchler [1]). Zoo hoopte men Denemarken, welks hoofdstad nog steeds door de Zweden bedreigd werd en dat door Engeland en Frankrijk zeer tot den vrede werd „geperst", terwijl Brandenburg slechts lauw optrad, van een wanhopig besluit, van eene geheime overeenkomst met Zweden terug te houden. Men wilde evenwel steeds moeilijkheden met de beide groote mogendheden vermijden, daar ook Engeland aanvankelijk zijne vloot in de Sont had versterkt. Intusschen was met de beide mogendheden reeds in het voorjaar een verdrag over de noordsche zaken gesloten, dat hoofdzakelijk de handhaving van den vrede van Röskild ten doel had, met weglating van de bepaling omtrent de sluiting van de Sont voor vreemde schepen. Een gezantschap onder leiding van Slingelandt was wederom met De Ruyter's vloot vertrokken ten einde Zweden op dien voet tot vrede te bewegen.

Een groot deel des jaars ging met onderhandelingen voorbij en nog steeds bleef Kopenhagen van de landzijde belegerd; de verschillen met Engeland en Frankrijk ter zake der politiek in de Oostzee werden ten slotte door De Witt uit den weg geruimd en de engelsche vloot verliet de Sont om naar huis terug te keeren. Maar de zaken in de Oostzee gingen nog weinig beter, totdat in het najaar eindelijk Denemarken, thans door onze wapenen geholpen, de overhand begon te verkrijgen. Obdam, die zeer aan de jicht leed, was na het vertrek der engelsche vloot eveneens met een twintigtal schepen naar huis teruggekeerd. De overige, onder het bevel thans van De Ruyter, ondersteunden krachtig een aanval te land op Funen, waar de staatsche admiraal 24 November de stad Nyborg beschoot en tot overgave dwong; vervolgens sloot hij de zweedsche vloot in de haven van Landskron op en overwinterde te Kopenhagen, waar men hem met eerbewijzen overlaadde.

Nog bleef de verhouding tusschen De Witt en Amsterdam niet geheel en al zonder bezwaren, ook omdat Amsterdam ernstige klachten opperde tegen het beleid van Obdam. De Witt gaf zich veel moeite om de eenheid van inzichten met Van Beuningen te herstellen, totdat

1) De Jonge, I, blz. 581.

deze eindelijk in het verdrag van Elbing berustte. De vervanging van Van Beuningen, die in Januari 1660 van pensionaris tot vroedschap van Amsterdam werd verheven, door De Witt's beschermeling Pieter De Groot, een man „van de goede maxime", scheen voor de toekomst meerdere overeenstemming te beloven [1]).

De definitieve goedkeuring van het genoemde verdrag, dat eerst zou worden voltrokken, als de vrede tusschen Zweden en Denemarken hersteld was, scheen eene betere verhouding tot Zweden in te leiden, maar nam de bezwaren in het Noorden allerminst weg, want nu begonnen onze bondgenooten aldaar ongerust te worden over onze houding. Gelukkig voor den gang der zaken stierf 23 Februari 1660 plotseling de zweedsche koning; zijn minderjarige zoon volgde hem op en nu werd de rust in deze streken spoedig hersteld onder bemiddeling van de Staten, die den 3den Mei den vrede te Oliva tusschen Zweden en Polen, den 3den Juni dien te Kopenhagen tusschen Zweden en Denemarken tot stand brachten.

De Witt kon over den afloop tevreden zijn, want ten slotte had het hem mogen gelukken, overeenkomstig zijn plannen de Staten bemiddelend tusschen de strijdenden te doen optreden, ja hun aanzien in de Oostzee hooger dan ooit te verheffen zonder den algemeenen europeeschen vrede te verstoren en in overleg met de beide groote mogendheden, wier vijandschap hij het meest vreesde, wier vriendschap hij voor onzen staat ten zeerste begeerlijk achtte.

Een tijdperk van vrede scheen voor Europa te zijn aangebroken. De vrede der Pyreneën, gevolgd door dien in de Oostzee, had de grootste bezwaren weggenomen. Alleen de steeds dreigende oorlog met Portugal bleef nog over, maar ook over den vrede met dit rijk werd op aandrang van Holland onderhandeld en in de Statenvergadering van dit gewest werd een ontwerp van verdrag opgemaakt, dat weldra in weerwil van het verzet van Zeeland, Utrecht, Gelderland en Groningen ten grondslag werd gelegd aan eene onderhandeling met Portugal in Den Haag, waar namens dat rijk de bekwame graaf de Miranda verscheen. Het bleek spoedig, dat Brazilië door de West-Indische Compagnie zou moeten worden opgegeven, maar Zeeland en Gelderland, beiden zeer bij de Compagnie geïnteresseerd, weigerden hiertoe

[1]) Vgl. over deze benoeming: Gebhard in Nijh. Bijdr., 3de Reeks, II, blz. 312 vlg.

mede te werken, en de stem van Stad en Lande kon alleen worden verkregen, doordat zijn vertegenwoordiger, Schulenborgh, blijkbaar door Portugal omgekocht, tegen den uitdrukkelijken wensch zijner provincie het verdrag goedkeurde. Zoo werd eindelijk (6 Aug. 1661) de vrede met Portugal geteekend onder heftig protest van Zeeland en Gelderland, die niet ten onrechte staande hielden, dat een vredesverdrag met eene meerderheid van stemmen te sluiten in strijd was met artikel 9 der Unie van Utrecht. Maar Holland, dat thans tweemaal zooveel aandeelen in de Compagnie in zijne provincie telde als de andere gewesten samen [1]), stoorde zich daaraan niet doch dreef eerst den vrede en na lange nieuwe onderhandeling (einde 1662) de ratificatie door. Het lange oponthoud daarbij was eensdeels te verklaren uit den wensch der Oost-Indische Compagnie om in den tusschentijd nog zooveel mogelijk van de portugeesche bezittingen in Indië, vooral op Ceilon en de kust van Voor-Indië, te veroveren, anderdeels uit de hoop der Portugeezen om nog betere voorwaarden te bedingen. Bij den vrede werd Brazilië aan Portugal afgestaan tegen eene som van 8 millioen gulden, vrijen handel, behalve in braziliaansch hout, op deze voortaan geheel portugeesche kolonie, volkomen vrijheid van handel op Portugal in alle goederen, zelfs onder zekere voorwaarden in contrabande, vrijheid van godsdienstoefening voor Nederlanders in Portugal op hunne schepen en in hunne huizen. De West-Indische Compagnie kwam dit verlies niet meer te boven.

Bij deze onderhandelingen was Engeland weder bemiddelend opgetreden, maar de omstandigheden waren daar zeer veranderd. Het zwakke gouvernement van Richard Cromwell, de almacht van het leger en de hand over hand toenemende verwarring in de zaken der engelsche Republiek had de volksstemming allengs doen omslaan in het voordeel van het verdreven koningshuis. Generaal Monck, de bevelhebber van het leger in Schotland, stelde zich weldra in betrekking tot Karel II, die zich nog kort te voren in zijne vernedering te vergeefs naar de Pyreneën had begeven om bij de vredesonderhandelingen eenige hulp van Frankrijk of Spanje te verkrijgen en zich thans weder te Brussel ophield. Hij bood hem in het voorjaar van 1660 de kroon van Engeland, Schotland en Ierland aan. Alles werd in diep geheim voorbereid en half Mei was de terugroeping der

[1]) Wicquefort, III, p. 68.

Stuarts een feit. Karel ontving het bericht te Breda, het oude bezit der Oranjes, waarheen hij zich op verlangen van Monck begeven had.

Deze hoogst belangrijke gebeurtenis dreigde het tijdvak van vrede, dat zich met de pas gesloten verdragen voor de Republiek scheen te openen, weder te verstoren. Hoe toch zou de Staten-regeering, die den engelschen balling zoo herhaaldelijk hare vijandschap had doen gevoelen, die zijn Huis en dat der Oranjes als hare felste tegenstanders moest beschouwen, zich tegenover hem in eene dragelijke betrekking kunnen stellen zonder haar eigen toekomst te bedreigen? Maar De Witt, onuitputtelijk in handige schaakzetten, onvergelijkelijk in het gebruik van de middelen van het oogenblik, wist ook deze bezwaren te boven te komen, hoewel zij meer dan gewone inspanning vereischten, evenzeer als die, welke voortvloeiden uit de bijna gelijktijdige groote verandering in Frankrijk, waar Mazarin in Maart 1661 overleed en met diens dood eene nieuwe zeer monarchale regeeringswijze hare intrede deed.

Ook in de buitenlandsche zaken was de raadpensionaris omstreeks 1660 de erkende leider de Republiek, de staatsman, die door zijne veelomvattende kennis van politieke toestanden, door zijne zeldzame werkkracht en zijne onuitputtelijke vindingrijkheid het algemeene vertrouwen ook werkelijk verdiende. Mocht hem het geniale inzicht van den grooten landsadvokaat ontbreken, Johan de Witt was nooit verlegen om hulpmiddelen, die in moeilijke omstandigheden de Republiek konden redden uit oogenblikkelijke gevaren, en bestuurde het schip van staat met vaardige hand op de woelende golven der europeesche staatkunde van zijn tijd. Zijn diplomatieke werkzaamheid toont ons den voorzichtigen leider, den kalmen rekenaar, den scherpzinnigen menschenkenner, dien ook zijne binnenlandsche politiek doet bewonderen. Hij was geen man die medesleepte, die in brandenden ijver zijne partij ter overwinning voerde langs den koninklijken weg van open strijd; hij is de stille denker, die met kalme redeneering zoekt te overtuigen, die wijkt, waar de tegenstand te groot blijkt, en zich matigt in de overwinning, het voorwerp meer van beredeneerde dan van hartstochtelijke bewondering — het beste type van den hollandschen regent dezer dagen, eenvoudig en degelijk, onomkoopbaar en standvastig, koel van hoofd en hart, rustig zijn plicht vervullend ten einde toe, „saevis tranquillus in undis" als weinigen vóór en na hem onder onze staatslieden.

HOOFDSTUK IV.

LAND EN VOLK OMSTREEKS 1660.

Aanzienlijk in getal zijn de beschrijvingen van de Nederlandsche Republiek en hare bewoners uit dezen tijd. Engelsche en Fransche reizigers bezoeken haar en beschrijven land en volk zooals zij zich voordeden aan den vreemdeling; vaderlandsche auteurs nemen de pen op om hetzij in de landstaal voor hunne landgenooten in de eerste plaats het „Interest van Holland", hetzij in het internationale Fransch de „délices de la Hollande" uiteen te zetten. De toon van al deze beschrijvingen is die van hooggestemden lof voor het vele voortreffelijke en bewonderenswaardige, dat het kleine grondgebied opleverde. Twintig, veertig jaren te voren stond de vreemdeling verbaasd over allerlei, wat hij hier zag te midden van een voortdurenden oorlogstoestand en in een staat, welks inrichting ten gevolge van dien oorlogstoestand veel onzekers, veel tijdelijks vertoonde. Thans was alles meer bevestigd, meer duurzaam geworden en scheen de vrede uit te lokken tot het nagaan der gronden, waarop eene verwachting van nog grootere ontwikkeling in de toekomst berustte.

Daarbij richtte zich het oog voornamelijk op Holland, het rijkste en meest bevolkte der gewesten, het machtigste en invloedrijkste tevens, welks oppermacht die der prinsen van Oranje had vervangen, tijdelijk ten minste, zoolang de jonge erfgenaam hunner tradities nog niet tot de jaren des onderscheids zou zijn gekomen. Nog jaren zouden moeten verloopen, eer de jonge prins Willem zelfstandig zou kunnen optreden; zorgvuldig opgevoed, afwisselend op het Binnenhof in Den Haag en op zijn kasteel te Breda verblijf houdend, groeide Willem III van Oranje op, helder van geest, veelbelovend van aanleg maar teeder van lichaamsgesteldheid, wel behoefte hebbend aan de zorgen, die zijn jeugdig bestaan omringden. Wij hebben eene beschrijving van zijn voorkomen in dezen tijd: „fort beau, le visage long mais bien formé, l'oeil doux, le nez aquilin et l'esprit vif, il parle bien et hardiment [1])."

De regenten, die thans het machtige Holland beheerschten, wisten

[1]) Voyages de Mons. de Monconys, II, p. 127.

wel, dat zij op den duur zijn opkomst niet zouden kunnen beletten, en al mochten zij hem in de theorie beschouwen als eenvoudig een aanzienlijk, zij het den aanzienlijksten onderdaan van hun gemeenebest, al hoopten zij door handige maatregelen de vereeniging in zijne hand van de gezamenlijke waardigheden zijner voorvaderen te kunnen verhinderen — dat het volk zijne verheffing tot die waardigheden als eene van zelf sprekende zaak beschouwde, kon ook hen niet ontgaan. Voorloopig evenwel scheen de regeering van het patriciaat, van de stedelijke aristocratie, in Holland ten minste oppermachtig te zijn en naar haar voorbeeld richtte zich de regeering ook in de andere gewesten meer en meer.

Holland trok in de Republiek het meest de aandacht. Slechts een enkele maal richtten zich de schreden van den vreemden reiziger naar andere gewesten, het meest nog naar het nabijgelegen Zeeland, dat met Holland zooveel overeenkomst vertoonde en zoo nauw met die provincie verbonden was. Slechts een enkele maal drong hij in Utrecht en Gelderland door en dan nog bepaalde hij zich tot de hoofdplaatsen dier gewesten; het Noorden, zelfs het belangrijke Friesland werd slechts weinig bezocht; de streken in het Zuiden, de wingewesten, de Generaliteitslanden bleven den vreemdeling zoo goed als onbekend. En ook de vaderlandsche schrijvers zelf wijdden aan de meeste der „zeven provinciën" slechts weinig aandacht; ook zij bepaalden zich bij hunne beschrijvingen voornamelijk tot Holland en de hollandsche steden, zelfs de kleinste van deze vonden hare bewonderende geschiedschrijvers, terwijl de grootere plaatsen in de overige gewesten meerendeels nog lang op eene beschrijving moesten wachten.

Er was wel eene zekere overeenkomst in het uiterlijk van de steden ook der meer afgelegen streken van de Republiek te herkennen — wie uit de Zuidelijke Nederlanden of van de duitsche zijde hare grenzen overschreed, werd aanstonds getroffen door de alom heerschende netheid en welvaart [1]) — maar zelfs eene aanzienlijke stad als Utrecht met hare talrijke houten huizen viel wat haar uiterlijk betreft den reiziger, die haar van Holland uit bezocht, tegen, zoowel wat de „grandeur et beauté des maisons" als wat de „netteté des rues" betreft [2]), al zag men ook hier de geschilderde

[1]) Vgl. Monconys, II, p. 124.
[2]) Ib., p. 180.

glazen in de eenvoudige woningen, al ontmoette men ook hier, gelijk in Holland tot zelfs in de boerenwoningen, de schilderstukken der groote en kleine hollandsche meesters van dien tijd als het gewone sieraad der vertrekken. Landsteden als Deventer mochten enkele groote en hooge huizen tellen, met eene hollandsche stad konden zij noch in omvang noch in glans vergeleken worden; slechts als vestingen muntten deze „frontiersteden" door ligging en aanleg sinds Maurits' dagen boven de hollandsche uit.

Ging men van Rotterdam, dat ook al „la seconde Venise" heet en door zijn druk handelsverkeer met Engeland, door zijn lakenhandel vooral [1]), de aandacht trok, naar het elegante maar stille Delft, dan kwam men door eene streek, waar „tout le pays semble plustost une seule maison de plaisance qu'une campagne" [2]), met door boomen overschaduwde kanalen, waarin zwanen en eenden vrijelijk rondzwommen om de talrijke trekschuiten en andere vaartuigen. Van het onvolprezen Den Haag, het heerlijke „dorp der dorpen", met zijn prachtig „Voorhout", Huygens' „Batava Tempe", zijn Vijverberg en zijn heerlijk bosch, den „Hout", waar de vogels kwinkeleerden en vorsten en heeren, staatslui en kooplieden „deftig rondwandelden" onder het schaduwrijk geboomte [3]), met zijne statige paleizen en levendig gewoel, naar het geleerde en nijvere maar ongezonde en herhaaldelijk door de pest geteisterde Leiden met zijn lommerrijk Rapenburg ging men door een heerlijke boom- en weidenrijke streek, die wel in de liefelijke duinnatuur boven Haarlem, in de welvarende „Streek" tusschen Hoorn en Enkhuizen hare wedergade vond maar alleen overtroffen werd door de schoone Vechtoevers met hare heerlijke lanen en buitens, toen reeds door de dichters bezongen als het ideaal van natuurschoon en landleven, zich voortzettend in de veelgeprezen landouwen tusschen Utrecht en Amersfoort, „le plus beau chemin du monde" van dien tijd [4]).

Welk een verschil met de geldersche en overijselsche heidevelden, met de slechte wegen in Brabant, die men zelfs midden in den zomer niet kon berijden zonder tot over de assen van den wagen in het water te ploeteren! Het levendig verkeer in Holland, waar gere-

[1]) The Dutch drawn to the life (London, 1664), p. 108.
[2]) Monconys, II, p. 132.
[3]) The Dutch, p. 31.
[4]) Monconys, II, p. 181.

gelde trekschuitendiensten over de om hun helder water geroemde door boomen omgeven kanalen de steden verbonden naast de wagendiensten als van ouds, wekte ieders verbazing; slechts sommige gedeelten van Zeeland en Friesland en de onmiddellijke omgeving der stad Groningen konden zich daarmede meten.

Die drie gewesten waren het ook, welke zich eenigszins met Holland konden vergelijken wat den rijkdom aan weiden, wat de droogmakerijen, wat de zorg voor bedijking, wat den aanleg van kanalen betreft. Zeeland echter had zijn besten tijd reeds gehad en begon te lijden onder het bezwaarlijk verkeer tusschen de verspreide eilanden en het voortdurend trekken der bevolking naar het veelbelovende Holland; de veenontginningen en daarmede samenhangende kanalenbouw in het Groningsche, hoewel voor een deel met hollandsch kapitaal ondernomen, verhoogden in dezen tijd onder leiding van energieke persoonlijkheden als Adriaan Wildervanck de welvaart van het gewest weder in hooge mate; de indijkingen op de zeeuwsche eilanden leverden velen in Holland en Zeeland groote winsten op, die in Holland's Noorderkwartier waren vóór het midden der eeuw grootendeels reeds voltooid[1]). Intusschen wijzen de verbetering van de Eem, ten behoeve vooral van Amersfoort, het leggen van den Slaperdijk in de Geldersche Vallei na 1652 tot wering der overstroomingen, het plan tot kanalisatie van de apeldoornsche Grift, op ijverige werkzaamheid in deze richting ook in andere provinciën; de in 1625 door Roelof van Echten begonnen ontginning van de venen benoordoosten Meppel wijst door den naam „Hollandsche Veld" weder op het hollandsche kapitaal, dat hier in het „hooge veen" werd geplaatst; de aanhoudend voortgaande bedijking van de Lauwers en den Dollart, ten deele ook met hollandsch kapitaal, deed ook in het verre Noorden steeds meer land aanwinnen.

Maar de kracht des lands lag toch in de hollandsche steden, onder welke het in 1658 opnieuw vergroote en thans tot eene stad van bijna 150000 inwoners gestegen Amsterdam de kroon spande; zijne heerlijke „grachten", in halvemaanvorm de stad in steeds grooter kring omspannend, zijne „eilanden" aan den IJkant werden bezet met snel aangroeiende rijen van pakhuizen en woningen, waaronder vooral de prachtige huizen der rijke kooplieden op de Keizersgracht

[1]) Vgl. Blink, Nederland en zijne bewoners, II, blz. 144 vlg.

uitmuntten. Met trots roept een auteur uit: „wie Amsterdam niet gezien heeft, heeft geen schepen gezien en weet niet, wat zeewezen is"[1]); zijne magazijnen en havens, zijne kerken en weeshuizen, zijn beroemd tuchthuis, zijn arsenaal, zijn stadhuis bovenal, het in 1655 voor het eerst in gebruik genomen „achtste wereldwonder", alles was de trotsche stad waardig, die haar gelijke nergens ter wereld vond. Leiden wordt geprezen als de schoonste stad van Europa[2]), als onder de steden „wat de lente is in de saizoenen", bloeiend door den lakenhandel en bekend door zijne roemruchtige geleerden en zijne soms meer dan 2000 studenten; Haarlem, sedert 1667 met Leiden door een kanaal verbonden, als zetel van bier- en linnennijverheid; het kleine en rustige Delft als een welvarend stadje van bierbrouwers en renteniers; het oude Dordrecht als middelpunt van den levendigen rivierhandel, vooral in fransche en rijnsche wijnen; Rotterdam reeds als een der grootste steden van het land, door zijn engelschen handel opgekomen; het vriendelijke en gezonde Gouda, door de in deze eeuw zoo dikwijls in onze steden optredende pest bijna geheel gespaard, te midden van eene waterrijke streek, eene door renteniers gezochte landstad, rijk aan pijpenfabrieken; daarbij kwam dan een dertigtal kleinere ten deele ommuurde steden en 400 dorpen, waaronder er vele waren, die men in andere landen steden zou noemen. En dit alles op een grondgebied van nauwelijks 60 mijlen in omtrek, welks bevolking op niet veel minder dan 1 millioen, de helft der geheele bevolking van de Republiek, mag worden geschat[3]).

Die bevolking, hoewel door hare aanhoudende wrijving met andere volkeren over de geheele wereld, door de vestiging van vele vreemdelingen in haar midden, door den invloed der fransche beschaving op de hoogere kringen reeds op weg om enkele harer eigenaardigheden te verliezen, ten minste voorzoover de stedelingen aangaat, hield toch nog genoeg eigenaardigs over om den vreemden reiziger te boeien. Haar gezond verstand, hare krachtige energie, hare standvastigheid, haar onuitputtelijk geduld, hare taaie volharding,

[1]) (Parival), Les délices de la Hollande, p. 92.

[2]) Ib., p. 43.

[3]) Het Interest van Holland berekent de bevolking op bijna $2^1/_2$ millioen, maar met eene gissing, die de schrijver zelf „ruw en onzeker" noemt, terwijl de berekening van het hoofdgeld in 1622 op eene bevolking van ruim 600000 komt, wat zeker voor dezen tijd te weinig is gerekend (vgl. Interest van Holland, blz. 18 vlg.).

haar werklust en werkkracht, haar zorg voor den arme en ongelukkige, hare matigheid in spijzen en voeding in het algemeen, de deftigheid harer overheden, haar eenvoud van kleeding, hare belangstelling in de publieke zaak, hare vrijheid van denken, spreken en schrijven, hare goede wetten, haar gezond en krachtig voorkomen, haar verstandig overleg, hare zuinigheid, ordelijkheid en degelijkheid, die haar doet sparen en het gespaarde niet verkwisten aan weelde maar opleggen of besteden aan het opsieren van huis en hof, hare slimheid en handigheid in het verkeer, de netheid harer woningen, de reinheid harer zeden, de veredelende invloed der vrouwen op de samenleving worden, ook door den onwelwillendsten beoordeelaar, ten zeerste geprezen. [1])

Haar wantrouwige aard, hare neiging om den vreemdeling te minachten en van zijne onervarenheid misbruik te maken, hare mindere vertrouwbaarheid in zaken, hare hardnekkigheid, die in arren moede deed zeggen, dat men eerder een Jood tot het Christendom kon bekeeren dan een Hollander van ongelijk overtuigen, hare langzaamheid in het besluiten, hare koelheid en teruggetrokkenheid, haar afkeer van vormen en plichtplegingen, haar overhellen tot drinken, vooral bij de lagere klassen nog zeer krachtig, ook bij den regentenstand niet zeldzaam, haar sterk op den voorgrond tredende zelfzucht vielen echter niet minder in het oog; ook de snelle vermindering harer vroegere militaire deugden in een tijd van jarenlange rust: zij liet immers hare oorlogen door gehuurde troepen voeren gelijk reeds sedert het einde der 16de eeuw het geval was geweest, zoodat zij het gebruik der wapenen was afgewend en hare schutterijen alleen bleven bestaan ter wille der schuttersfeesten en der manhaftige militaire kleeding, die de dragers in de oogen des volks verhief.

Het valt niet te ontkennen, dat ook hier uitzonderingen op den regel voorkomen, en wie het oog vestigt op het „haagsche leven" van dien tijd [2]), zal worden getroffen door aanzienlijke afwijkingen van het beeld, hier van ons volk en onzen volksaard gegeven. Die afwijkingen: zedeloosheid in de hoogere kringen, ledigheid van het leven der aanzienlijke dames en saletjonkers, overdreven weelde,

1) The Dutch drawn to the life, p. 50 ff., vgl. Temple's Observations, Ch. IV.
2) Vgl. daarover vooral: Betz, Het haagsche leven in de tweede helft der 17de eeuw ('s Gravenh. 1900).

voortwoekering van speelzucht, algemeenheid van het duel om onbeteekenende redenen, zij hangen alle samen met de ontwikkeling van het haagsche hofleven in de latere dagen van Frederik Hendrik en tijdens Willem II, toen eene menigte jonge edellieden vooral uit Frankrijk, door den militairen roem der Oranjes en door den glans van het stadhouderlijke Hof aangetrokken, zich in Den Haag vestigden en de verfijnde maar bedorven fransche gewoonten ingang deden vinden bij de aanzienlijken aldaar, die Parijs als de hoogeschool van het beschaafde leven beschouwden. [1]) En al mochten een enkele maal de sporen van een dergelijken geest ook elders merkbaar zijn, bijna altijd zijn zij tot die bron terug te brengen en steeds kan men wijzen op feiten, die aantoonen, dat men hier met uitzonderingen te doen heeft. Gedenkschriften als die van Constantijn Huygens, den zoon, die van de wufte Madame de Zoutelande, van den vervelenden rijmelaar Coenraet Droste, briefwisselingen als die van Christiaan Huygens laten ons het haagsche leven van dien tijd in alle kleuren zien, maar daartegenover staan de getuigenissen omtrent het oud-hollandsche leven en het oud-hollandsche huisgezin, zooals het toen nog bij de groote meerderheid der bevolking te zien was, in de dagboeken van Doubleth, de brieven van Johan de Witt, de levensbeschrijvingen onzer groote zeehelden, letterkundigen en staatslieden, in Cats' schilderingen van het huiselijk leven, in de tooneel- en kluchtspelen van dien tijd, in de reisbeschrijvingen en opmerkingen van vreemdelingen. [2])

Waar Temple, de engelsche gezant, die hier twee jaren verkeerde, spreekt van den eenvoud van den eersten zeeman en den eersten staatsman van den tijd, waar hij getuigt van het burgerlijke leven van beiden — De Ruyter zich op het uiterlijk niet onderscheidend van een gewoon zeekapitein of koopman, De Witt eenvoudig gekleed, levende als een burgerman, op straat slechts door één dienaar gevolgd, dezelfde, die hem en de zijnen in huis bediende aan zijn eenvoudige tafel — daar zegt hij er bij „en zoo leven alle magistraten"; maar hij voegt er tevens aan toe, dat de officieren in staatschen dienst anders leven, hoewel ook zij naar zijne meening zich nog gunstig onderscheidden van die in andere landen.

Dezelfde scherpziende engelsche staatsman [3]) onderscheidde hier vijf

1) Voyage de deux jeunes hollandais à Paris, ed. Faugère, 2e ed., p. 5.
2) Vgl. in het algemeen: Schotel, Het oud-hollandsch huisgezin der zeventiende eeuw (Haarlem, 1868).
3) Ch. IV.

bevolkingsklassen: boeren, zeelieden, kooplieden, renteniers en edelen en officieren. De eersten beschrijft hij als werkzaam en lomp, rond en eerlijk, ten minste zoolang zij verre van de steden wonen, eenvoudig en matig, zelfs armelijk van levenswijze, zoodat zij zich met weinig krachtige voeding tevreden stellen en daardoor wel lang maar niet naar evenredigheid sterk geacht mogen worden. Ruwer en norscher zijn de zeelieden, karig van woorden gelijk van leefwijze, gehard en taai, moedig meer bij de verdediging dan bij den aanval. Weinig gemakkelijker in den omgang dan dezen zijn de kooplieden en handwerkslieden in de steden, vasthoudend en energiek, handig en onbetrouwbaar, waar het hun voordeel geldt, op hun recht staande en „koopmanseerlijk". Uit de klasse der renteniers in de steden komen de regenten voort: het zijn rijkgeworden voormalige kooplieden of zoons van vroegere kooplieden, met welken stand zij zich nog telkens vermengen, levende van hunne inkomsten uit hunne goederen ten platten lande, van de lijf- en losrenten ten laste der stedelijke, gewestelijke of landsregeering, van de interesten hunner aandeelen in de groote compagnieën, soms ook van de opbrengst hunner in groote handelszaken gestoken kapitalen. Groote kapitalen vindt men echter minder onder hen dan onder de werkelijke groothandelaars; hun rijkdom is in den regel slechts matig, ook doordat de interest op een lagen voet staat en de inkomsten uit de landgoederen zelden 2% te boven gaan, terwijl de bezoldiging der ambten gering is; de jonge regentenzonen studeeren in den regel te Leiden en Utrecht in de rechten ter voorbereiding voor regeeringsposten en voltooien hunne opvoeding door eene reis naar Frankrijk en Engeland, tot Italië toe. De klasse van den adel verheft zich in aanzien nauwelijks boven die der regenten: in Holland is zij gering in aantal, ten deele ten gevolge van den langen spaanschen oorlog, die vele familiën heeft uitgeroeid; nauwelijks enkele adellijke familiën zijn daar overgebleven, die zich met trots afgezonderd houden van de regentenfamiliën, ook van die, welke door koop in het bezit van adellijke goederen en titels gekomen zijn; zij volgen vooral den franschen adel na, evenals de officieren en de rijke koopmanszoons doen, en zouden gelijk deze gaarne aan een stadhouderlijk hof schitteren.

Zoo was de hollandsche maatschappij. Die der andere gewesten vertoonde ongeveer hetzelfde type: wat ruwer, wat onbeschaafder van uiterlijk voorkomen zoowel als van innerlijke hoedanigheden,

wat minder bedorven ook door het minder woelige leven en de mindere weelde. De talrijke geldersche, utrechtsche en overijselsche adel deed zich vooral in die drie gewesten krachtig gelden evenals de aanzienlijke friesche en groningsche adel, nog iets minder beschaafd dan die der oostelijke gewesten ten gevolge der meerdere afgelegenheid van de noordelijke provinciën, waaruit zijne leden slechts naar Holland kwamen om tijdelijk in hooge staatscolleges zitting te nemen en dan ook de hollandsche zeden plachten over te nemen.

De vreemdeling zag dat alles aan met belangstelling maar ten slotte, zegt Temple, aan het einde zijner beschouwingen over het hollandsche volkskarakter, zou men toch liever willen reizen dan wonen in dit grondgebied, waar het land beter is dan de lucht, het voordeel meer gezocht wordt dan de eer, waar men meer verstand dan geest bezit, meer goedhartigheid dan vroolijkheid, meer overvloed dan genot kent, waar men meer vindt op te merken dan te begeeren, waar men meer menschen ontmoet, die men kan achten dan die men kan liefhebben.

Een der meest in het oog vallende eigenaardigheden van den Hollander, van den Nederlander in het algemeen was zijne gehechtheid aan huis en hof, en in verband daarmede de, bij alle onderlinge vrijmoedigheid in onderlinge verhouding, sterke familieband niet alleen in het huisgezin maar ook in de verdere familie. Sommige schrijvers verbazen zich over de vrijheid, die de kinderen op straat zoowel als in huis genieten, een oefenschool in de sterk uitkomende onafhankelijkheid van oordeel en optreden, die zich reeds in de jeugd doet kennen, ook tegenover vader en moeder[1]); anderen worden getroffen door den vrijen toon, de onafhankelijke verhouding der dienstboden, die zich niet laten beheerschen door de luimen en de willekeur van meesters en meesteressen; nog anderen getuigen[2]) van den buitengewoon grooten invloed der gehuwde vrouw, meesteres in het huishouden, waar zij haren scepter zwaait en ook haren echtgenoot bindt aan de gestelde strenge regelen van netheid en goede orde, terwijl zij zich niet zelden inlaat met de zaken van den staat, vooral waar het benoeming van familieleden tot posten geldt.[3]) Maar in zijn huis duldde de Neder-

---

[1]) Parival, l.l. p. 26.
[2]) Temple, Observations l.l.; Parival, l.l. p. 25.
[3]) Vgl. Bontemantel uitg. Kernkamp, II, passim.

lander geen bemoeiing der overheid, geen overlast van welken aard ook. Ook van hem mag gelden, dat zijn huis zijn „kasteel" was. Daaraan besteedde hij gaarne zijne zuur verdiende en zuinig bewaarde penningen om het te verfraaien en in te richten naar zijn zin.

Het oud-hollandsche huis[1]), dat zich reeds in het begin der 16de eeuw door zijn trapgevel onderscheidde, bleef ook in dezen tijd over het algemeen aan dien bouwvorm getrouw, al werd het hooger en smaller, al werd het kwistiger versierd met beelden en figuren, met lijst- en kroonwerk. Die versierselen stonden in den regel in verband met het ambacht, met de bezigheden van den eigenaar en gaven dikwijls, bij het ontbreken van een uithangbord, den naam aan de woning, die ook wel haren naam ontleende aan het geslacht van den huisheer of aan de tevreden of norsche, vroolijke of sombere stemming, waarin hij bij den bouw verkeerde. Bij het toenemen van rijkdom en het vermeerderen van het aantal renteniers verdwenen de vroeger voor het bedrijf noodige luifels aan de onderste verdieping en werd het aantal vensters grooter, de eenvoud der versiering van gevel en daklijst, van binnenkamer en achterhuis minder opvallend, terwijl de hof van bleekveld meer en meer een tuin werd[2]), versierd met bloemen en heesters, met beelden en perken, fonteintjes en in figuren geschoren hagen, wederom naar fransch model, met wit zand en kiezelsteenen, kunstig in den vorm van mozaieken geschikt. Oudtijds vond men die tuinen meer buiten de stadsmuren in de nabijheid, met een koepel als middelpunt en stijve bloem- en moesperken. Ook die buitentuinen bleven nog bijna twee eeuwen in gebruik maar nevens de tuinen bij de huizen, sedert de bloembollenkoorts van omstreeks 1636 rijk voorzien van allerlei soorten van bloem- en bolgewassen; ook de burgerman wisselde zijn bleekveld met een bloemtuintje af, liefst aan den kant van de gracht, waar hij woonde. Zoowel van buiten als van binnen werd gezorgd voor groote net- en reinheid: zorgvuldig onderhouden schilderwerken, fraai geschuurde koperen of geschilderde ijzeren kloppers en knoppen aan de deuren bekoorden het oog; stoep en gevel, gang en kamer werden geregeld, zelfs dagelijks, geschrobd en gewasschen, wat Temple toeschrijft aan de wenschelijkheid om de gevolgen van de buiten-

[1]) Vgl. Schotel, l.l. blz. 1 vlg., 312 vlg.
[2]) Ib., blz. 357 vlg.

gewone vochtigheid der temperatuur te verzachten, dezelfde reden, die hij ook opgeeft voor het streven naar huiselijke reinheid en netheid, blijkende uit het voortdurend poetsen en wrijven van meubelen en metaalwerk, de geliefkoosde bezigheid van de hollandsche vrouwen en dochters, die men zich niet kon voorstellen zonder stoffer of waschgerei.

Die reinheid intusschen strekte zich minder tot het lichaam en ook niet altijd tot de kleeding uit. Zelfs in de hoogste kringen had men zekeren afkeer van wasschen, ook van handen en gelaat, die dagen lang buiten aanraking met water bleven gelijk de bedekte lichaamsdeelen dikwijls weken en maanden lang; de onreinheid van het haar was zeer gewoon en de vrouwen gaven in deze den mannen niets toe, overtroffen hen dikwijls in verwaarloozing der lichaamsreiniging en slordigheid, ja vuilheid van kleeding. „Morsig als een aël" zoo klinkt het oordeel over hollandsche mannen en vrouwen van dien tijd[1]) en de „glommende comptoiren" worden op bedenkelijke wijze tegenover de „vuyle aensichten" gesteld.

Van het gewone burgerhuis was het „voorhuis" het belangrijkste vertrek, waar de familie haar hoofdverblijf hield, tenzij het — zooals bij ambachtslieden het geval was — als werkplaats werd gebruikt; in dat geval was het daarachter gelegen nauwe en eenvoudig gemeubelde „kantoortje" het woonvertrek, waartoe het zelfs in voorname huizen soms bestemd was. Het witte zand, dat in de kamers den houten vloer bedekte, voorzoover niet een klein tapijt dit onnoodig maakte, verhoogde den indruk van reinheid evenals het heldere tegelwerk, dat aan den wand de blinkend gewreven houten lambrizeering afwisselde. Spiegels en glazen, rijen tinnen en koperen vaten en schotels blonken den bezoeker van alle kanten tegen, zorgvuldig onderhouden en geschuurd, schitterend als goud- en zilverwerk. Op den vloer, gelijk onder den schoorsteen in den zomer werd het zand in fraaie figuren gestrooid, voorzoover men niet italiaansche mozaiekvloeren kon bekostigen. Aan de wanden hingen schilderijen van bekende of minder bekende meesters, een versiersel, dat nergens ontbrak, zelfs niet bij den schamelen burger of bij den eenvoudigen boer ten platten lande; zij dienden dikwijls ook als geldbelegging wegens de betrekkelijk aanzienlijke waarde, die er mede gemoeid was. Dergelijke schilderijen

[1]) Schotel, l.l. blz. 334.

vond men vooral in de pronkvertrekken, die meestal op de tweede verdieping lagen en naar het papieren of goudlederen behangsel of de kleur der geschilderde lambrizeering werden onderscheiden, bij de eenvoudige burgers met matten bevloerd, bij de meer aanzienlijken met ingelegde vloeren of rijke tapijten op den grond en aan den wand voorzien; fraai gebeeldhouwde kasten en kastjes, zelzaamheden van Oost en West, friesche klokken, sierlijk gesneden stoelen en tafels, kunstig gebrande vensterglazen met wapens of figuren uit de bijbelsche of profane oudheid, fijn bewerkt glas- en spiegelwerk, kostbare porseleinen en steenen pullen trokken er de aandacht. Doch slechts noode liet de huisvrouw er den wildvreemde binnen: niet dan na de schoenen of laarzen te hebben uitgedaan werd men in die heiligdommen toegelaten, hoe gaarne ook de eigenares hare schatten liet bewonderen. In de slaapkamer zag men alleen bij de aanzienlijken en zeer gegoeden gebeeldhouwde ledikanten met zware gordijnen van groen damast, fijn serge of laken; de gewone burger, zelfs de tamelijk vermogende sliep in de voorvaderlijke in den min of meer gebeeldhouwden wand gebroken bedstede, waarin men met een ladder of een voetbank klimmen moest; bij allen vond men donzige bedden en overvloed van helder linnen, dat den vreemdeling troostte bij de gedachte aan die donkere „slaapkasten", over dag zorgvuldig door beschilderde of gebeeldhouwde deuren aan het oog onttrokken; gladde engelsche matten op den grond verhoogden ook hier den indruk van netheid. Groote linnenkisten met goed onderhouden koperen of ijzeren beslag, welvoorziene kleerkasten en kabinetten meubelden de slaapvertrekken. De keuken of „stove" met haar blinkend vaatwerk, haar schoon gewasschen tegelvloer en tegel- of kalkwanden, hare matten stoelen, haar welgevuld „tresoor" of „schapraai" voor schotels en borden, haar ruim voorziene tinkast, waarin het dagelijksche tinwerk een plaats vond, voorzoover het niet in de tinkast van het voorhuis was opgenomen, haar welonderhouden vuurhaard of vuurpot getuigden evenzeer van den zin voor netheid, die bij de dienstboden niet minder dan bij de huisvrouw als eene hoofddeugd werd beschouwd.

Zoo leefde de degelijke Hollander in zijne woning, waaraan hij gehecht was, al mocht hij zich gaarne een uurtje verpoozen in de naaste herberg of „tapkroeg" om er met zijne buren de gebeurtenissen in stad en land, de kansen van den oorlog in

verre streken, de belangen van handel en nijverheid te bepraten onder het genot van een glas bier of wijn.

De gewone volksdrank was nog het bier, „klein" of „dun" bier; de zwaardere hamburger, engelsche, heusdensche bieren, de plaatselijk gebrouwen zwaardere biersoorten werden intusschen ook niet versmaad. Vooral het delftsche bier was sedert de 15de eeuw algemeen in gebruik, ook in de andere gewesten, waarheen het nog in de 17de veel werd uitgevoerd evenals het haarlemsche, het deventersche, het harlinger, het bredasche bier, de roem van welk laatste evenwel zeer aan het tanen was. De thee, die in de eerste helft der eeuw hoofdzakelijk nog alleen als geneesmiddel in de apotheek voorkwam, als „universeel" geneesmiddel zelfs „voor alle ziekten en krankheden", kwam eerst omstreeks 1660 op het voorbeeld van Parijs [1]) als drank in de mode en weldra werd het chineesche heulsap, met de chocolade, voor de vrouwen wat later de koffie en sedert het begin der eeuw de tabak voor de mannen was, bij wie het „toeback suygen" uit de lange goudsche pijp omstreeks het midden der eeuw gewoon mocht heeten en de „toebackshuysen" — want in huis rookte men nog weinig, hoogstens op de stoep vóór de woning — in hooge eer waren. De fransch-spaansche gewoonte van tabaksnuiven drong spoedig tot in de huiskamer door en de snuifdoos werd een gewoon artikel voor mannen en vrouwen beiden. Ook hier had de mode van Parijs grooten invloed.

Op de feestmalen ging het, ook wat het eten betreft, verre van matig toe: de matigheid der Hollanders in de spijs en drank van het dagelijksch leven, door de vreemdelingen, vooral die van engelschen landaard, dikwijls als karigheid bespot, was even spreekwoordelijk als hunne onmatigheid bij feesten en maaltijden. Brood en boter met melk of bier was het gewone ontbijt zelfs van den gegoeden burgerman: boter en kaas tegelijk, „zuivel op zuivel", was overdaad. De boer dronk karnemelk; de zoetemelk was voor den stedeling en werd in het „roomryck, melckryk Holland" 's morgens vroeg als „moye, klare ochtentmelk" rondgevent [2]). Van het om twaalf uur genuttigde middagmaal [3]) was de „potagie", met erwten

---

[1]) Betz, l.l. blz. 112 vlg.
[2]) Schotel, l.l. blz. 327 vlg.
[3]) Ib., blz. 348 vlg.

en boonen als hoofdbestanddeel, of warmoes van kool en spek het voornaamste gerecht, vleesch werd betrekkelijk weinig gebruikt, meestal in hutspot; de hoogere stand maakte van een en ander meer werk en bereidde in „lecker overvloet" het middageten op fransche wijze, als tweede gerecht meestal visch, als derde salade, verder taarten en vruchten van allerlei soort. Als tafeldrank was bij den burgerman het bier gebruikelijk; de hoogere standen voegden bij de zwaardere biersoorten de fransche en rijnsche wijnen in rijke keus; brandewijn was ook bij de meer gegoeden hoofdzakelijk alleen bij gastmalen en vroolijke bijeenkomsten gewoon; de jenever deed eerst later zijne noodlottige intrede in het gevolg van den aardappel, die als voedingsmiddel hier te lande in dezen tijd nog weinig bekend was, hoewel Raleigh hem reeds in 1584 uit Virginia naar Engeland had overgebracht en hij eenige jaren later in den leidschen kruidtuin was verschenen. Vorken waren alleen bij de hoogere standen in zwang; de burger at met de vingers, zelfs de deftige burger[1]). Het avondmaal nam men tegen het naar bed gaan; het bestond meestal weder uit brood met boter; bij de meergegoeden werd het evenwel tot een nieuwen maaltijd uitgebreid. Om tien uur ging dan de ouderwetsche burger naar bed, den tijd, waarop ook poorten en herbergen gesloten werden[2]). Slechts weinigen bleven iets langer op, velen zochten vroeger de rust[3]).

In het algemeen toont het leven van den Hollander in het midden der zeventiende eeuw neiging tot meerdere weelde, ja overdaad, die een wedloop in fraaie koetsen, in kostbare kleeding, in huisraad, in kleinoodiën, in wat niet al deed ontstaan; de overdaad, die eene koopmansdochter van dezen tijd er toe bracht haren kostbaren kanten halsdoek brooddronken te gebruiken om het vuur lustiger te doen opvlammen. Die weelde bleek ook in de sierlijker kleeding naar franschen snit zoowel als in de fijnheid van het overvloedige lijnwaad, dat, in groote linnenkisten en kasten bewaard, de trots der gegoede huismoeder uitmaakte[4]). De kostbare „borsten" of „voorstukken" van zijde en fluweel, met goud, paarlen en edelgesteenten bezet, het korte zijden jakje, de geweldige rood- of blauwlakensche

[1]) Ib., blz. 346.

[2]) Ib., blz. 355.

[3]) Vgl. over een en ander ook Kalff in het werk: Amsterdam in de 17de eeuw, afd. Huiselijk en maatschappelijk leven, blz. 7 vlg.

[4]) Schotel, l.l. blz. 120, vgl. Kalff, l.l. blz. 23 vlg.

met zilver- en gouddraad geboorde hoepelrok of „bouwen", het „keerenvat", door Huygens in zijn „Kostelick Mal" — die scherpe satire op de modekleeding van zijn tijd — bespot, daaronder de kostbare satijnen, damasten, zijden onderrok of keurs van allerlei tint, met kant geboord, werden steeds fijner en prachtiger; de stemmige zwarte huik of overmantel met kap bedekte dit alles op straat, voorzoover zij niet koket werd opgenomen, soms ook de lichte uit Frankrijk overgekomen „vlieger" of regenmantel. Sedert het midden der eeuw versierde een aantal linten en strikken de vrouwenkleeding naar fransche mode; stijve rijglijven, diamanten hoofdnaalden, gouden en koralen halskettingen, oor- en armringen, parfums, waaiers, haarverven, blanketsel en opgelegde moesjes deden hun intocht tot ergernis der ouderwetsche hollandsche huismoeders en der over al die weelde slecht te spreken predikanten en zedemeesters in proza en poëzie, die meermalen hunne stem verhieven tegen al dien overdaad, die Hollands „ouden roem van slechte defticheyt" verloren deed gaan. Niet minder ergernis wekten de fijne omgeslagen kanten kragen — de „schuinsche rimpelkraegh trots aller boeren wan", spot Huygens — sedert het einde der 16de eeuw minder stijf geplooid maar niet minder rijk versierd en in het midden der 17de in breede plooien om den hals boven het merkwaardig laag uitgesneden kleed gedragen, de kanten lubben om de polsen, de fraaie lederen of zijden handschoenen, de tallooze kleinoodiën, waarmede men de kleeding belaadde, de rijkbestikte kousen en roodgehielde pronkschoenen. Dichters en prozaschrijvers als Huygens en Heemskerk beschrijven de overdreven elegantie der vrouwenkleeding — „meer vlagge dan verdeck" — op onnavolgbare wijze, soms met vinnigen spot den mallen overdaad geeselend, soms met ironische bewondering de geheimen der verfijnde toiletkunst ontvouwend.

De mannenkleeding[1]) was veel minder overdadig, ofschoon ook hier de fransche mode zich bij de gegoede klasse meer en meer begon te doen gevoelen. De ronde vilten hoed met breeden slappen rand van den ouden tijd begon plaats te maken voor het kleine zweedsche hoofddeksel met smallen rand, voor de poolsche muts, voor ronde of gepunte bolhoeden met zwierige linten, pluimen en vederbossen, die men eerst alleen bij „pronckepincken" had gevonden;

[1]) Schotel, blz. 146 vlg.

het kort geknipte natuurlijke haar van Maurits' tijd werd ouderwetsch bij den langen met vlechten en „gekruifde" lokken versierden haardos der jongeren, ongevoelig tot de zware pruikenmode overgaande. De deftige zwartlakensche mantel over het stemmige, slechts bij aanzienlijken met gouden of zilveren knoopen gesierde zwarte wambuis werd allengs lichter en fijner van stof en kleur, weldra door den zwierigen zijden mantel vervangen, terwijl het thans opengesneden en met gouden passementen belegde wambuis van kostbaar fluweel, van zijde en satijn werd en de stijve linnen spaansche kragen en mouwen sedert Frederik Hendrik door allerlei soorten van fransch kantwerk werden vervangen, de hand en vingers benauwende ringen en braceletten van verfijnde weelde getuigden. De met linten en kwikken versierde, opengesneden en opgedofte broeken naar fransche mode ergerden de ouderwetschen, die in die „benestelde flodderige voddebroeken" der jongeren de lichtvaardigheid en ontucht hunner eeuw belichaamd zagen en in het ontleenen van allerlei mannenkleederen aan de vrouwenkleeding en omgekeerd een bedenkelijk verschijnsel van verwijfdheid en onzedelijkheid schuwden. De vergulde staatsiedegens, de ook bij saletjonkers gebruikelijke blanketsels en moesjes, de roode modekousen, de kostbare kousenbanden, de sierlijk gegespte „steylgehielde" schoenen, de reukwerken en het haarpoeder werden ook voor mannen hier te lande meer en meer inheemsch. Men ging hier zelfs met al deze fraaiigheden nog verder dan in Frankrijk, waar de jonge Lodewijk XIV aan het hof het voorbeeld van eenvoud in kleeding gaf en plakkaten tegen de overdadige pracht deed uitvaardigen, zoodat de Hollander en Duitscher te Parijs aan de passementen en linten op hunne kleeding te herkennen waren en daarom openlijk werden uitgelachen [1]).

Het landvolk alleen behield over het geheel nog de oude nationale dracht evenals de schippers en matrozen met hunne wijde pofbroeken uit den ouden tijd, maar de burgerman begon de sierlijke kleeding van den gegoeden stand meer en meer na te volgen, al hield hij zich over het algemeen nog aan den ouden lompen hollandschen snit: de pamfletten maken meermalen melding van ambachtslieden en winkeliers, die gekleed loopen als „bannerheeren" en hunne huizen optooien als burgemeesters [2]).

1) Voyage à Paris, p. 31, 56, 110.
2) Pamfl. Thijs. n°. 7375, over de „fouten en dwalingen der politie".

Al die weelde was natuurlijk het gevolg van de merkwaardige welvaart, die bij de gegoede klassen der bevolking van dezen tijd heerschte, van den veel besproken bloei van handel en nijverheid, die nog steeds den vreemdeling met verbazing en bewondering, den landzaat met trots en vreugde vervulde. Die welvaart was wel niet volstrekt algemeen, want ook hier ontbrak niet de daglooner, die aan al die weelde weinig deel had, maar het feit, dat ook deze toch licht een daghuur van 12 tot 15 stuivers kon maken [1]), getuigt van betrekkelijken welstand, terwijl de overvloedige armenzorg, de steeds toenemende menigte van „provenhuizen" en armengestichten in de steden en op de groote dorpen de eigenlijke ellende weerde. Overigens was, enkele uitzonderingen niet te na gesproken, de rijkdom vrij gelijk over de gegoede klasse verdeeld, zoodat een bezit van 40 à *f* 50000 als laagste tax van den bemiddelde kon gelden [2]).

Men begon intusschen evenals elders het schadelijke van den toenemenden overdaad reeds in te zien en niet alleen de schrijvers en predikanten traden er tegen op, maar de stadsregeeringen begonnen weder te denken aan het hernieuwen der oude keuren tegen overvloedige weelde op bruiloften en gastmalen, in kleeding en kostbaarheden, ja gingen reeds tot het maken van nieuwe bepalingen daarop over. In de pamfletten wordt op dit alles herhaaldelijk gewezen en tegenover de weelde van sommigen de duurte van het brood en de behoeftigheid van anderen gesteld; maatregelen worden gevraagd tot het voorkomen der nijpende armoede, die bij het duurder worden der levensbehoeften den ongegoede dreigt. Vooral in den moeilijken tijd van den engelschen oorlog klom, zooals wij zagen, de armoede tot eene bedenkelijke hoogte onder de arbeidende klasse [3]). En daarna kwam in 1655 het euvel der pestziekte deze streken weder teisteren: te Leiden stierven toen ruim 13000 menschen, ongeveer $^1/_4$ der bevolking, te Amsterdam in het volgende jaar bijna 18000. De zware uitdeelingen der diaconieën, in 1660 te Amsterdam bij de Gereformeerden alleen *f* 238000, afgezien nog van de bedeeling aan de huiszittende armen, die soms *f* 600000 bedroegen, wijzen evenzeer op het groote getal der armen als de tallooze opwekkingen tot weldadigheid en de stichting

1) Pamflet n°. 7375, blz. 4.
2) Ib., blz. 3.
3) Zie hiervoor, blz. 72.

van de genoemde armenhuizen en werkinrichtingen zelve, die even spoedig gevuld als opgericht werden [1]). Toch getuigen ook de vreemdelingen, dat de armoede hier te lande betrekkelijk niet zoo op den voorgrond trad als in andere landen het geval was.

De algemeene welvaart hing vooral af van den handel, dien ons het meergemelde Interest van Holland, geschreven door den leidschen fabrikant Pieter de la Court en door Johan de Witt en Pieter de Groot nauwkeurig nagezien, verbeterd en zelfs vermeerderd, op levendige maar zeker niet onpartijdige wijze schildert [2]).

Die schildering gaat uit van eene in hoofdzaak juiste beschouwing aangaande Holland's natuurlijke gesteldheid, zijne ligging en zijne bevolking, die op de zee als aangewezen is. Het Holland dier dagen vergelijkende met dat van Raleigh's tijd neemt de schrijver aan, dat visscherij en zeehandel met alles wat daarmede samenhangt sedert „wel een derdendeel" is toegenomen, eene schatting, die in het algemeen moeilijk als ten eenenmale onjuist beschouwd kan worden, al moet zij natuurlijk eenigszins ruw genomen zijn. De door De la Court vermelde omstandigheid, dat de helft meer schepen naar het Oosten dan naar het Westen varen, schijnt aan te toonen, dat de vrachtvaart over geheel Europa wel groot en de transito-handel dus hoofdzaak was, maar dat de consumtie hier te lande toch aanzienlijk moet geweest zijn, ook al let men er op — wat de auteur verzuimt — dat een groot deel der uit het Oosten in onze havens aangebrachte goederen langs de rivieren naar Duitschland en de Zuidelijke Nederlanden wordt uitgevoerd. De lage interest, 3 à $4^1/_2$%, die de hollandsche kooplieden voor hun gelcend kapitaal gaven bij het welverdiende krediet, dat zij genoten, kwam den handel zeer ten goede; die lage interest hing samen met de ten gevolge van de zware lasten luttele opbrengst der vaste goederen en het betrekkelijk

1) De Bosch Kemper, De Armoede in ons vaderland, blz. 97 vlg.

2) Het in 1662 voor het eerst onder dien titel uitgegeven boekje van De la Court is, ofschoon verboden, spoedig herdrukt en later door den schrijver omgewerkt tot zijne Aanwysingh der politike gronden en maximen van de Republike van Holland en Westvriesland (Leiden en Rotterd. 1669). Vgl. daarover mr. J. Heemskerk Bz. in de Gids van 1853; Van Rees, Verhandeling over de politike gronden en maximen; Veegens, in Historische Studiën, II, blz. 30, vlg.; Fruin, in Gids 1865, II, blz. 459 vlg.

ontbreken hier te lande van zeer vermogende renteniers en van uitgebreid grondbezit.

De nederlandsche handel had in dezen tijd volgens het oordeel der meest bevoegde schrijvers zijn hoogste punt bereikt. Verder dan reeds een twintigtal jaren te voren strekte hij zich niet uit, maar de vrede, waarin men zich thans verheugde, nu de verschillen met Engeland tijdelijk hadden opgehouden, de oorlogstoestand in het Noorden en Zuiden was geëindigd, de staatsche oorlogsschepen den moorschen zeeroovers op Afrika's noordkust herhaaldelijk de macht der Staten deden gevoelen en het aanzien harer vlag op de wereldzeeën handhaafden, gaf den koopman gelegenheid zijne plannen ongehinderd te ontwikkelen [1]). De mededinging der Engelschen begon zich wel ernstig te verheffen tengevolge van de Navigatie-acte, die ook onder Karel II tot teleurstelling der nederlandsche kooplieden in hare volle kracht bleef, maar voorloopig was de nederlandsche handel nog wel tegen die mededinging bestand; in nog sterkere mate tegen de fransche, deensche, zweedsche en duitsche concurrentie, die zich veel minder met hem kon meten, vooral door het gemis van het hier te lande zoo ruim aanwezige, zoo licht verkrijgbare kapitaal. Handhaving van den „gelukzaligen" vredestoestand moest dan ook volgens De la Court — en volgens De Witt zelven — het hoofddoel zijn der staatsche politiek en het „interest van Holland" scheen gebaat bij alles, wat in die richting werkte. Daarom moest de opkomst der stadhouderlijke macht op alle wijzen worden tegengegaan, wijl men van haar blijkens de opgedane ondervinding eene andere staatkundige richting kon verwachten, die niet door het handelsbelang maar door algemeene politieke, zelfs dynastieke belangen zou worden bepaald, waarvoor de koopman uitteraard weinig gevoelde, wanneer hij daarin geen voordeel voor zich zelven zag. Het boek van De la Court, dat deze strekking ten duidelijkste vertoonde, moest dan ook evenveel genoegdoening en instemming bij de heerschende partij als verontwaardiging en protest bij hare orangistische tegenstanders wekken, wat ook blijkt uit de heftige pamfletten ervoor en ertegen in deze jaren uitgekomen: zoowel de persoon als de stellingen

1) Pringsheim, Beiträge zur wirtschaftlichen Entwickelungsgeschichte der Vereinigten Niederlande, S. 14, constateert eene toeneming van den handel sedert 1660 na eene voorbijgaande depressie, blijkbaar het gevolg van den oorlogstoestand.

van den schrijver werden daarin ten heftigste bestreden; hij werd in zijne vaderstad als een onzedelijk wezen van de avondmaalstafel geweerd en moest tegen de volkswoede beschermd worden [1]). Dit belette hem evenwel niet om in 1669 eene nieuwe omgewerkte uitgave van zijn boek te doen verschijnen onder den titel „Aanwysing der heilsame politike gronden en maximen van de Republike van Holland en West-Vriesland".

De buitengewone vlucht, door de Oost-Indische Compagnie in den laatsten tijd genomen, waardoor bijkans alle indische waren „aen Holland vast zijn", scheen den auteur geen mindere oorzaak van de groote welvaart dan de vredestoestand. Op deze laatste bewering valt veel af te dingen en De la Court zelf zag dit eigenlijk ook wel in, zooals blijkt uit zijne beschouwingen over de slechte gevolgen van het streng handhaven van het monopolie der „gesloten Compagnieën" en over haar streven om met de minste negotie de hoogste winsten te behalen.

Wat de Oostindische Compagnie betreft, de „florissante eeuwe", waarvan Van Diemen's opvolger, de gouverneur-generaal Cornelis van der Lijn, spreekt na het herstel in 1646 van den vrede op Java met den Soesoehoenan van Mataram en den Sultan van Bantam, was meer in schijn dan in werkelijkheid voor haar aangebroken. Van Diemen's krachtig bewind had den naam der Compagnie alom gevreesd gemaakt en haar gezag zoowel in den Archipel als op Ceilon, Malakka en Formosa op hechte grondslagen gevestigd; de hernieuwing van haar octrooi in 1647 scheen haar in staat te stellen wederom 25 jaren lang groote winsten te behalen, vooral wanneer zij nieuwe banen insloeg. De Compagnie bleef echter bij haar oude handelsbeginselen. De Heeren Zeventien wilden nog altijd, in weerwil van de vertoogen van vele leden der indische regeering [2]), uit vrees voor hun geliefd monopolie niet hooren van meerdere vrijheid voor den particulieren handel, terwijl zij hunne ambtenaren nog steeds door kleine tractementen aanleiding gaven tot heimelijken eigen handel en bedriegelijke praktijken van allerlei aard.

Van der Lijn en zijn opvolger Carel Reiniersz., onder wien de regeering van Gouverneur en Raden opnieuw in den ouden geest

---

[1]) Vgl. Wttewaall, Proeve van De la Court's Welvaren van Leiden, blz. XIII. Vgl. Van Rees, Gesch. der Staathuishoudkunde, I, blz. 367 vlg.

[2]) De Jonge, Opkomst van het Ned. gezag in Oost-Indië, VI, blz. IV vlg.

werd geregeld en bevestigd, gesteund door justitie en politie onder hunne leiding en in verband met de uitsluitende handhaving der gereformeerde religie ook hier, waren niet de mannen om door krachtig optreden de Compagnie op nieuwe banen te leiden of zelfs haar langs de oude tot hoogeren bloei te brengen; zij richtten zich geheel naar de bevelen der Heeren Zeventien, hielden het monopolie staande en toonden tegenover de inlandsche vorsten op verlangen hunner meesters „eene welwillende, modeste, nederige en vriendelyke houding", tegenover engelsche en andere mededingers eene voorzichtige terughoudendheid teneinde geen aanleiding tot bezwaren te geven [1]. Vrede scheen het groote middel tot bevordering van den handel: de Zeventienen wilden de kostbare oorlogen van Van Diemen's tijd zooveel mogelijk vermijden; zij wilden voortaan uitsluitend op vermeerdering van dividenden, niet op vermeerdering van macht en grondgebied aangestuurd zien. De dagen van Coen en Van Diemen waren onherroepelijk voorbij: men vergat, dat in deze streken handel en machtsvertoon onherroepelijk samengingen.

Het optreden van Johan Maetsuycker als opvolger van den in 1653 overleden Reiniersz. opende, hoe bekwaam hij ook was, geen nieuw tijdperk. Handig diplomaat en voorzichtig regent, naar het hart der „principalen" in het vaderland, meer dan schitterend krijgsman en organisator als Coen en Van Diemen waren, heeft hij 25 jaren lang het gezag der Compagnie over het geheel met groot geluk gehandhaafd. Met hulp van den talentvollen Rijklof van Goens, langen tijd gouverneur van Ceilon, dreef hij de Portugeezen uit hunne laatste posten op dat eiland en de voor-indische kusten; alleen Goa en een deel van Timor bleef bij den vrede met hen, die eerst in 1663 in Indië geldig werd geacht, in hunne handen. Wel bezweek het belangrijke Formosa voor de macht van den ondernemenden en wreeden chineeschen zeeroover Coxinga, ook door het slecht beleid van den bevelhebber Coyet, die daarvoor met verbanning naar een afgelegen eiland moest boeten, maar Palembang in 1659, Makassar in 1660 getuchtigd en eenige jaren later door Speelman onderworpen vergoedden dit verlies in zekere mate en op de Molukken bleef het gezag der Compagnie ongerept. De buigzame gouverneur-generaal

---

[1]) De Jonge, Opkomst, XI, blz. XL.

trachtte de moeilijkheden met de Engelschen en de inlandsche vorsten zooveel mogelijk te vermijden overeenkomstig de wenschen zijner lastgevers en de politiek zijner naaste voorgangers. Maar de handel der Compagnie nam onder zijn bestuur niet toe. Integendeel. De specerijenhandel op de Molukken, door de maatregelen der Compagnie zeer beperkt — voornamelijk tijdens het bestuur van den gouverneur De Vlaming van Oudshoorn, die de nagelteelt overal uitroeide behalve op Ambon en de Oeliassers en met de grootste onbarmhartigheid de wederspannige bevolking voor haar verzet daartegen strafte, ja uitmoordde — verliep eerst naar Makassar[1]), vandaar spoedig naar elders. Batavia zelf kwijnde door de sterke mededinging van Bantam, waar een handig en bekwaam Sultan met hulp van Arabieren, Engelschen en Denen weder een belangrijke handelsbeweging deed ontstaan, die den handel der Compagnie ernstig bedreigde. Het plan van Coen tot bevordering van den toevoer van kolonisten naar Batavia, door Maetsuycker gesteund als een voortreffelijk middel tot verheffing van Batavia's snel zinkenden bloei, kwam in 1662 weder tot een begin van uitvoering maar het aantal der kolonisten bleef ook nu slechts klein.

De hoofdzaak voor de Heeren Zeventien was, dat de dividenden nog op eene goede hoogte bleven, 25, 30, soms 40 %, al daalden zij in sommige jaren tot 12½ %, met name tijdens den eersten engelschen oorlog, die allen handel een tijd lang belette[2]). Wij weten reeds, dat deze hooge dividenden geen criterium voor den bloei der Compagnie mochten heeten, daar zij volstrekt niet altijd uit eigenlijke winsten voortsproten maar dikwijls alleen uit opgenomen gelden konden worden betaald[3]). Juist die dividenden echter waren het, wat de meest in het oog vallende voordeelen aanbracht, en daarom kon De la Court voor dezen tijd zeggen, dat de Compagnie de welvaart des lands aanzienlijk bleef vermeerderen, al berustten die voordeelen niet op werkelijken vooruitgang der Compagnie zelve. Buiten den kring der hooge ambtenaren van de Compagnie en dien harer hoogste bestuurders was de eigenlijke toestand van het groote handelslichaam zoo goed als onbekend: de geheimzinnigheid der Compagnie's boek-

1) Ib. blz. LXXIV.
2) Klerk de Reus, Uebersicht, Beil. VI.
3) Vgl. dl. IV, blz. 348.

houding, de verwarring, die daarin heerschte, maakte het voor anderen dan ingewijden uiterst bezwaarlijk in te zien, dat noch de hooge dividenden noch de daarmede samenhangende hooge koers der aandeelen van de Compagnie onbedriegelijke bewijzen waren van haren bloei. Maar behalve de hooge dividenden waren het de aanzienlijke clandestiene voordeelen, door ambtenaren in Indië en in het vaderland, door de bewindhebbers zelf van het bedrijf der Compagnie genoten, die tot het vermeerderen van rijkdom in het vaderland bijdroegen, een feit, dat dezen ambtenaren en bewindhebbers evenmin tot eer strekte als onzen voorvaderen in het algemeen de dikwijls woeste speculatie in Compagnie's aandeelen op de Amsterdamsche Beurs die natuurlijk den een grove winst maar den ander even grof verlies moest bezorgen.

Van groot belang voor de Compagnie was de stichting eener kleine kolonie van Nederlanders aan de Kaap de Goede Hoop, waar onder leiding van den energieken voormaligen scheepsdokter Jan van Riebeek, die er tien jaren lang het bestuur voerde, een kasteel werd opgericht, weldra land aan beambten der Compagnie uitgegeven. Zoo werd er een begin van kolonisatie gemaakt ten behoeve der uit en naar Indië zeilende Oostindievaarders, voor wie de Kaap van dezen tijd af een zeer begeerd rustpunt werd, waar zij levensmiddelen — water, versch vleesch, groenten in de eerste plaats — konden inslaan en tot herstel van gezondheid eenigen tijd konden verblijven. Bij het vertrek van Riebeek in 1662 was er reeds een kern van veehoudende europeesche kolonisten in de nabijheid van het kasteel aanwezig en begon men verder in het onbekende binnenland door te dringen. De ongeveer gelijktijdig op Mauritius, Ceilon en Cochin ontstane volkplantingen, door Maetsuycker aanvankelijk met goeden uitslag gesteund, schenen eene nieuwe toekomst voor de ontwikkeling ook dezer veelbelovende eilanden en kusten te zullen openen, een onmetelijk veld van ontwikkeling voor de hollandsche natie.

Veel minder belangrijk was zoowel de handel als de kolonisatie in de streken, waarover de West-Indische Compagnie hare werkzaamheid uitstrekte.

Ook haar octrooi was in 1647 voor 25 jaren verlengd maar zij verkeerde sedert in een treurigen toestand, vooral ten gevolge van den volkomen ondergang harer macht in Brazilië. Den 26sten Januari 1654 was hier de heerschappij der Compagnie geëindigd met de overgave

van het Recife en drie andere nog bezette sterkten aan de Portugeezen; de generaal Schkoppe, die de verdediging in de laatste jaren had geleid, bedong voor zich en de zijnen den overtocht naar Holland met wapenen en bagage. Bij het na zijne terugkomst tegen hem en zijn twee burgerlijke hoofdambtenaren aangevangen proces bleek ten duidelijkste, dat langere verdediging niet mogelijk was geweest. Door den vrede in 1661 ging Brazilië voor goed verloren, maar de vrijheid van den handel der Nederlanders op dat land en Afrika werd nog van de Portugeezen bedongen, en behalve de achtergelaten artillerie, die teruggegeven werd, kwam eene som van 8 millioen gulden als schadeloosstelling aan de Compagnie. Maar deze schikking kon haar niet redden. Herhaaldelijk reeds was zij op het punt geweest van bankroet te gaan en noch de anders zeer voordeelige slavenhandel, de hoofdzaak voor hare bezittingen op de kust van Guinea, noch de handel in sommige produkten van de kleine eilanden in de Antillen, die zij nog bezat, konden meer dan haren ondergang vertragen. Met moeite sleepte zij haar bestaan voort, terwijl hare aandeelen, hardnekkig dalende, het nulpunt begonnen te naderen en hare meeste bezittingen, verwaarloosd en verarmd evenals zij zelve, een kommerlijk leven voerden. De meeste voordeelen werden in de door haar bevaren streken door particuliere handelaars behaald, ten deele met geheime ontduiking, ook hier door de slecht betaalde ambtenaren der Compagnie, van wat nog van haar monopolie was overgebleven. Vooral de slavenhandel leverde aan sommige firma's, met name aan de firma Coymans te Amsterdam, rijke inkomsten op, over wier bron dikwijls met ergernis werd gesproken[1]), wanneer men zich tenminste verstoutte openlijk van dezen „onchristelijken" maar voordeeligen handel te spreken.

Slechts één harer koloniën maakte op den ongunstigen regel eene uitzondering, het sedert 1647 door Peter Stuyvesant bestuurde Nieuw-Nederland. Onder zijne krachtige en verstandige hoewel dikwijls willekeurige leiding werd een einde gemaakt aan de onder zijne voorgangers Van Twiller en Kieft onophoudelijk woedende Indianen-oorlogen; de veiligheid in het bezette gebied en de over het geheel goede verstandhouding met de naburige engelsche koloniën Massachusetts, Connec-

[1]) Vgl. b.v. het pamflet Thys. 7374, getiteld: Tsamenspraeck tusschen een hollantsch ende brabantsch koopman.

ticut en Virginia deed de bevolking van de kolonie langzaam toenemen, zoodat zij omstreeks 1660 tot 10000 personen gestegen was, meerendeels gevestigd op het eiland Manhattan en langs de oevers van de Hudson. De hoofdstad — Nieuw-Amsterdam had men haar profetisch genoemd — bevatte toen 1600 inwoners. Er heerschte in de kolonie echter groote ontevredenheid over Stuyvesant's willekeurig bestuur en het bijna algeheel gemis van invloed der bevolking daarop; bovendien liet de West-Indische Compagnie zich weinig aan de uitgestrekte bezitting gelegen liggen, behalve inzooverre deze uit de inkomsten van den handel in beverhuiden eenige voordeelen afwierp. Een groot gevaar was voor Nieuw-Nederland gelegen in het feit, dat de engelsche regeering feitelijk nooit de rechtmatigheid der vestiging had erkend en sedert 1606 op de geheele kust van Virginia tot de St. Laurensrivier voor zich zelf aanspraak maakte, terwijl de blanke bevolking van het westelijk aan Nieuw-Nederland grenzende Nieuw-Engeland tienmaal zoo sterk was als die van het door de Compagnie in bezit genomen gebied. Reeds tijdens den eersten engelschen oorlog had het lot van de kolonie aan een zijden draad gehangen en nog steeds drongen de engelsche kolonisten op handhaving der vermeende engelsche rechten aan. Het stond te voorzien, dat de zwakke, zoo goed als aan zich zelf overgelaten kolonie, door de engelsche bezittingen ten noorden en ten zuiden geheel ingesloten, een ernstigen aanval van engelschen kant niet zou kunnen weerstaan[1]).

De visscherij gold nog altijd voor de voedster van Hollands handel en nijverheid. Met name de haringvisscherij en de kabeljauwvangst heetten „seer krachtige middelen van subsistentie", waarvan tal van andere bedrijven als van ouds afhingen. Van achteruitgang in deze takken van nijverheid is voor dezen tijd geen sprake. De la Court stelt het aantal der personen in Holland, die er zich mede bezighouden op evenveel als dat van hen, die van den handel leven. Enkhuizen, Maas(land)sluis en Vlaardingen waren volgens Temple nog steeds de voornaamste visschersplaatsen. De groenlandsche visscherij had zich vooral in West-Friesland gevestigd en bloeide in hooge mate sedert den ondergang der Noordsche Compagnie in

[1]) Vgl. over de toestanden in Amerika de voortreffelijke studiën van Fiske, vooral The Dutch and Quaker colonies in America (2 vol. New-York, 1899).

1642. Aanvankelijk scheen de walvischvangst ten gevolge daarvan te zullen verdwijnen. Maar zij herstelde zich spoedig. De la Court zegt, dat jaarlijks 12000 visschers en meer zich naar het Noorden begaven om zich op deze vangst toe te leggen en dat de opbrengst sedert 1642 wel 10 tot 15 maal was toegenomen. De bescherming, door de Staten van Holland aan dien tak der visscherij verleend door het verbod aan Nederlanders om aan eenige buitenlandsche walvischvaart deel te nemen, door het beletten van den uitvoer van vischtuig, tonnen, sloepen en andere voor deze visscherij noodige en hoofdzakelijk hier te lande alleen verkrijgbare zaken; de verplichting voor de visschers om zoowel de gevangen walvisschen als traan en baleinen in nederlandsche havens aan te brengen en te verkoopen; de krachtige beveiliging der walvischvaarders eindelijk door staatsche oorlogsschepen — dat alles had op de ontwikkeling dezer visscherij een zeer gunstigen invloed. Een kleine handel met de Eskimo's op de kusten van Groenland en straat Davis in hout, koperen ketels, bijlen, messen en snuisterijen ging er mede gepaard[1]). „Gecommitteerden uit de groenlandsche visscherij", uit de voornaamste reeders samengesteld, hielden het oog op deze belangen.

De takken van nijverheid, die met scheepvaart en visscherij in betrekking staan, niet alleen de scheepsbouw aan de Zaan maar ook de nettenbreierij, de touwslagerij, de zeilen-, ankers-, en kabelmakerij bloeiden natuurlijk evenzeer als scheepvaart en visscherij zelve gelijk wij bij de beschrijving van vroegere nijverheidstoestanden reeds hebben kunnen opmerken. Ook de nijverheid in het algemeen schijnt in deze jaren weinig reden tot klachten te hebben gegeven, al drong De la Court ernstig aan op vermindering der drukkende lasten en verruiming der beperkende bepalingen, die bijna elken tak van nijverheid in banden hielden. De hallen en gilden, die in zijne vaderstad en elders de wol- en lakenfabricage onder de voogdij der stadsregeering hielden, schenen hem in strijd met de beginselen van vrijheid, waaruit hij voor den handel zoowel als voor de nijverheid de rijkste vruchten wachtte. De vrijheid van godsdienst, die hier te lande handel en nijverheid in zoo hooge mate had bevorderd door

1) Vgl. Zorgdrager, Groenlandsche Walvischvangst; Luzac, Holland's Rijkdom, II, blz. 277 vlg.

de verplaatsing dientengevolge hierheen van zoovele uit andere landen verdreven nijveren en kooplieden, zou zonder groote schade nooit kunnen worden aangerand, meende hij niet ten onrechte[1]).

Het was er nog verre van af, dat deze vrijzinnige staathuishoudkundige beginselen op de nijverheid werden toegepast: zij bleef nog in de banden van het middeleeuwsche gildenwezen besloten. De ontzaglijke toevoer van grondstoffen uit alle landen der wereld, de gemakkelijkheid voor den Nederlander om zijne „manufacturen" met zijne talrijke schepen naar elders te vervoeren maakte een groot deel van de bezwaren der aloude nijverheidsbeperking in de tallooze wetten en keuren voor het oogenblik minder voelbaar: die uitteraard hinderlijke beperkingen gingen in vele gevallen samen met maatregelen tot bescherming tegen buitenlandsche, ja buitensteedsche concurrentie, die den nijvere weder ten goede kwamen. Doch zij zouden op den duur niet bestand zijn tegen den algemeenen drang naar vrijheid, die van den koopman uitging.

De vreemdeling werd behalve door de grootsche handelsbeweging in het kleine grondgebied ook in dezen tijd getroffen door den bloei van allerlei nijverheid, met name van de laken-, linnen- en wolfabricage, de biernijverheid, de bleekerij en alles wat met den handel in nauwe betrekking stond. Het karakter der nederlandsche nijverheid bleef nog steeds over het algemeen dat der kleine nijverheid, over tal van kleine bazen verdeeld: de groote fabrieksnijverheid kwam slechts bij uitzondering in onze steden voor, al begonnen zich, vooral na de vestiging van uitgeweken fransche fabrikanten hier te lande, verschijnselen op te doen, die wijzen op verandering in dezen[2]). Beperkt individueel inzicht, gemis aan geschikte verdeeling van den arbeid beheerschten nog de fabricage, middeleeuwsche uitsluiting en beperking lieten zich nog in sterke mate gevoelen, terwijl de handel zich reeds lang van die banden had ontslagen en van zijn vrijheid een ruim gebruik maakte, desnoods tot nadeel der nijverheid van het oogenblik. De tijd zou weldra komen — tot schade ongetwijfeld van de deugdelijkheid van het fabrikaat maar niet van de tijdelijke belangen van den producent — dat ook de fabrikant

1) Wttewaall, Proeve, passim.
2) Pringsheim, S. 29 ff.

ten onzent zou leeren inzien, dat de afzet der waren niet zoozeer beheerscht wordt door hun „innerlijke deugd" maar door den smaak van den kooper, een beginsel, dat door den wereldwijzen De la Court met nadruk zijnen stad- en landgenooten werd voorgehouden in zijn merkwaardig, eerst in onzen tijd uitgegeven „Welvaren van Leiden", in vele opzichten grondslag van het later geschreven „Interest van Holland".

De op economisch gebied zoo goed onderrichte leidsche auteur, die voor een der merkwaardigste staathuishoudkundigen der zeventiende eeuw geldt, heeft veel minder oog voor de geestelijke verschijnselen in zijne omgeving, waarop hij trouwens alleen let voorzoover zij kunnen dienen tot verklaring van de economische beginselen, die hij voorstaat.

Dat intusschen de religie in zijn tijd een groote rol speelde, zou hij allerminst ontkend willen hebben. Hij, met zijne vrijzinnige opvatting van den godsdienst, die hem in den reuk van atheïsme deed komen, wist zeer goed, dat zijne stad- en landgenooten over het algemeen van die vrijzinnigheid weinig gediend waren. Hij wijst herhaaldelijk op het eigenbelang, dat de heerschende gereformeerden moest beletten van hunne macht gebruik te maken tot onderdrukking van de andersgezinden, die ook in Holland nog verreweg de meerderheid hadden. Niet de helft van de bevolking in dit gewest is gereformeerd, zegt hij ook van zijn dagen nog[1]); vooral van de „oude landzaten", boeren, renteniers en edelen, zijn de meesten nog katholiek, velen wel protestantsch maar dan doopsgezind of rijnsburgsch. In Utrecht, Gelderland en Overijsel was ongetwijfeld ook het katholicisme verre in de meerderheid, al telden sommige streken, de Veluwe b.v., sedert Jan van Nassau vele gereformeerden; in de drie noordelijke gewesten en Zeeland daarentegen was het aantal zeer gering, zooals blijkt uit De la Torre's bericht van 1656[2]). In het geheel mag men het aantal katholieken boven de Maas voor dezen tijd op $^1/_2$ millioen stellen.

De godsdienstvrijheid hier te lande trof alle vreemdelingen ten

1) Interest van Holland, blz. 36.

2) Afgedrukt in het Archief van het aartsbisdom Utrecht X, blz. 95 vlg.; XI, blz. 57 vlg., 374 vlg.

sterkste bij de vergelijking met den toestand elders, maar weinig minder het groote aantal der dientengevolge voorkomende protestantsche sekten. De talrijke Doopsgezinden onder de handwerkslieden, visschers en zeelieden, vooral in het van ouds doopsgezinde Noord-Holland en op het platteland van Friesland vielen daarbij het meest in het oog. Veel minder talrijk maar in verhouding niet weinig invloedrijk door stand en vermogen, bekwaamheden en bezit van posten waren de Remonstranten in sommige hollandsche steden en enkele dorpen, benevens de nog minder op den voorgrond tredende Lutherschen en de kleinere sekten.

De koopliedenregeering der Vereenigde Nederlanden zag in, dat zij door het op den voorgrond brengen van godsdienstverschillen landzaat en vreemdeling op den duur van het bewonen en bezoeken dezer streken zou afkeerig maken, en, lettende op het feit, dat in geheel Europa het aantal der gereformeerden nauwelijks $^1/_{20}$ der bevolking kon gerekend worden uit te maken, achtte zij het haar belang zooveel mogelijk godsdienstvrijheid voor allen tot een harer grondstellingen aan te nemen. Wel bleef de gereformeerde Kerk de boven allen bevoorrechte en genoot alleen zij volle vrijheid volgens de in 1618 en 1619 vastgestelde dordtsche beginselen, die de regeering herhaaldelijk verklaarde te willen handhaven, maar alle pogingen om deze beginselen tot in hunne uiterste consequentie door te voeren werden standvastig afgeweerd en de feitelijke rechten eener uitsluitende staatskerk heeft zij nooit kunnen verwerven. Wel bleven de plakkaten tegen andersdenkenden in naam gehandhaafd en gaf de regeering in schijn ten minste nu en dan gehoor aan hen, die maatregelen verlangden tegen de heterodoxen en dissenters, maar als deze zich niet al te zeer in de openbaarheid waagden, konden zij zeker zijn van tolerantie. „Niemand kan zich hier beklagen", getuigt Temple[1]), „in zijn geweten te worden getast of gedwongen te worden tot openlijke verkondiging van zijn bijzonder geloof of tot opoffering van zijn huiselijken godsdienst of tot het volgen van een ander geloof dan het zijne." En al geeft hij, die blijkbaar meer in de hoogere dan in de lagere kringen had rondgezien, wat te hoog op van de hier gevonden onderlinge verdraagzaamheid, van het gemis aan godsdienstig krakeel, van de lieftallige verhouding tusschen de sekten, hij zegt, in theorie tenminste, niets te veel, als hij beweert, dat,

1) Ch. V.

zooals men elders kon eten, wonen en markten waar men wilde, men hier kon bidden met wien men wilde zonder daarop aangezien te worden. Hij had echter blijkbaar weinig gehoord van den grooten kamp, die kort vóór zijn komst in de Republiek de gansche gereformeerde Kerk op hare grondvesten had doen schudden, den fellen strijd tusschen Coccejanen en Voetianen, die eene herleving van den ouden tweespalt van Arminianen en Gomaristen had kunnen veroorzaken.

Na den twist over den sabbath, die nog jaren lang de gemoederen in beweging bracht, was omstreeks 1660 een nieuw belangrijk verschil tusschen de leidsche en de utrechtsche theologen opgekomen, dat over de zondenvergeving en de genadeleer, waarbij Voetius zelf zich met kracht tegenover den „leidschen ketter" stelde, weldra krachtdadig geholpen door den Groninger Maresius, die zijn oude twisten met Voetius vergat om gezamenlijk Coccejus en de zijnen, wier leer de arminiaansche opvatting der praedestinatie naderde, te bestrijden. De gematigde opvatting van Coccejus vond steun bij de van theologische partijtwisten afkeerige en voor een groot deel uit half of heel arminiaansche elementen samengestelde regeering; daarentegen steunden de Voetianen op de aanhangers der Oranjepartij, van ouds de beschermers der strengere orthodoxe opvatting. Staatkundige en kerkelijke twisten dreigden zoo opnieuw de Republiek in beroering te brengen en vooral de strijd over het „Publiek gebed" gaf aanleiding tot eene heftige beweging op kerkelijk en tevens op staatkundig gebied, toen de Staten van Holland (1662) opnieuw de zaak van het noemen van den Prins van Oranje in de openbare en kerkelijke gebeden ter hand namen en een gebedsformulier deden samenstellen, waarbij het Huis van Oranje niet werd genoemd. Maar het mocht nog gelukken door resolutiën en door handig vermijden der gevaarlijke twistpunten het gevaar voor eene hernieuwing der vroegere factiën te bezweren, al kon men de inwendige twisten in de Kerk niet doen eindigen.

En buiten de gereformeerde Kerk was het „odium theologicum" niet minder krachtig werkzaam zooals blijkt uit de verschillen onder de Doopsgezinden. Ook onder de katholieken was het ernstige verschil van meening omtrent de bevoegdheid der geordende geestelijkheid tegenover die der wereldlijke geestelijken in de laatste jaren zeer toegenomen en de handigheid van den apostolischen vicaris De la Torre, de voorzichtigheid van diens opvolger Johannes van Neercassel konden ternauwernood de bij den hier te lande steeds gevaarvollen

toestand der katholieke Kerk zoo noodige uiterlijke eensgezindheid in zekere mate bewaren.

Al valt er dus op de hooggeroemde onderlinge verdraagzaamheid des harten veel af te dingen, zeker is het, dat de politiek der regeering in kerkelijke zaken, die ten doel had zooveel mogelijk vrijheid aan allen te verleenen, mits de openbare orde niet werd verstoord, erin slaagde de verschillen in het openbaar leven niet al te zeer te doen uitkomen en de afwijkende meeningen, hoe scherp ook tegenover elkander staande, tot feitelijken, zij het dan ook slechts uiterlijken vrede te noodzaken.

Zoo kon het land, wat het sedert den opstand tegen Spanje was geweest, in weerwil van alle godsdienstgekibbel eene vrijplaats blijven heeten voor alle meeningen, de toevlucht van den vreemdeling, die van elders had moeten wijken ter wille van zijn geloof.

Van de wetenschap spreekt De la Court nog minder dan van den godsdienst en in zijn boek over Leiden blijkt onze fabrikant ook weinig doordrongen te zijn van hare beteekenis voor het gemeenebest. Hij beschouwt haar vooral uit het oogpunt van de materieele voordeelen, die zij aan zijne vaderstad afwerpt, en ziet daarom haar belang vooral in het streven om zooveel mogelijk studenten daarheen te lokken. „Buyten de H. Theologie, Mathesis, Historien en Talen" acht hij haar vrijwel onnut, „nergens toe dienende als om by ongeleerden een trap tot de practik te verkrygen". In het bijzonder minacht hij de philosophie, die hij „bespottelik" acht en geschikt „om alle menschelyke wijsheid uyt te blussen". Maar, zegt hij, al wilden de studenten den Koran hooren uitleggen, men moet hun alles geven, wat zij willen, want daardoor alleen worden zij getrokken. Gelukkig dachten de mannen der regeering over een en ander niet als hij. Sterk onder den invloed van de onder de ontwikkelde klasse meer en meer doordringende cartesiaansche denkbeelden, hadden zij meer dan vroeger oog en oor voor de vorderingen der natuurwetenschap.

De universiteiten, in de eerste plaats Leiden, die in het begin der eeuw vooral bekend stonden door den bloei der klassieke en theologische studiën, hadden dezen roem nog volstrekt niet verloren, al nam het aantal studenten niet meer zulke verhoudingen aan als omstreeks 1640 het geval was geweest — een gevolg zoowel van het herstel van den vrede in Duitschland als van het verdwijnen der

onvergelijkelijke genieën op philologisch gebied, die in de eerste helft der eeuw Leiden's roem uitmaakten, misschien ook van de verregaande exploitatie der vreemde studenten, waarvan sommige bronnen spreken, en van zekere gemakzucht, die met den hoogen bloei der universiteit was opgekomen[1]).

Nog leefde te Leiden Coccejus, de scherpzinnige en meegaande auteur der „Summa doctrinae de foedere et testamento Dei"; Voetius zwaaide te Utrecht nog steeds zijn zwaarwichtigen scepter met onverminderde handhaving der dordtsche beginselen; de heftige Maresius te Groningen stond nog steeds op de bres, sedert 1641 als opvolger van Gomarus wakende tegen alle ketterscbe leeringen, zij het arminianisme of cartesianisme of wat er verder den streng-orthodoxen uit den booze moest zijn. Zij handhaafden den roem der dogmatische studiën in Nederland, waartegenover de philosophie der Cartesianen, door Regius en Franciscus Burman te Utrecht, door Heydanus en diens beschermeling Arnold Geulinx te Leiden verkondigd, zich voorloopig nog met goeden uitslag wist te verdedigen, zeker van den steun der haar genegen heerschende staatspartij en in weerwil van het zachtzinnig bedoelde verbod van 1656, dat ook volstrekt niet streng werd toegepast. De dood van den uit Zweden naar Leiden teruggekeerden Salmasius was voor de klassieke letteren een groot verlies geweest, maar de oude traditie werd nog door den uit Deventer hierheen verplaatsten Gronovius op schitterende wijze gehandhaafd, gelijk Golius als beoefenaar der oostersche talen zijn beroemden voorganger Erpenius op zijde streefde. Nicolaas Heinsius was ongetwijfeld de grootste en veelzijdigste der hollandsche philologen van dit tijdvak, ofschoon hij geruimen tijd in Zweden doorbracht en zich daar meer aan de diplomatie dan aan de philologie wijdde. De deventersche, later utrechtsche hoogleeraar Graevius volgde hem en Gronovius niet zonder glans na. Beroemde juristen als Antonius Matthaeus en Paulus Voetius te Utrecht, als Ulric Huber te Franeker, als Dirk Graswinckel, griffier der Chambre Mi-partie en erfgenaam van De Groot's roem als beoefenaar van het volkenrecht, waarin hij zijn beroemden voorganger evenwel op verre na niet evenaarde, mogen naast die allen met onderscheiding worden genoemd.

Maar geen hunner verkreeg eene europeesche vermaardheid als

[1]) Wttewaall, Proeve van De la Court's Welvaren van Leiden, blz. 148 vlg.

die van den genialen Christiaan Huygens, den grooten wis- en natuurkundige, schitterend onder de eerste beoefenaars der natuurwetenschap van alle tijden. Leerling van Frans van Schooten, den bekenden leidschen hoogleeraar in de wiskunde, uit wiens school ook Johan De Witt, het amsterdamsche regeeringslid Jan Hudde en de weinig bekende maar uitnemende medicus Hendrik van Heuraet voortkwamen[1]), overtrof hij verre die uitstekende mannen uit de tweede periode van den bloei der wiskundige studiën, hier te lande op die van Stevin gevolgd. De Witt's voortreffelijke studiën over de kromme lijnen en de waarschijnlijkheidsrekening, Hudde's toepassing der zuivere wiskunde op „nuttiger" vraagstukken van het dagelijksch leven in zijne vaderstad, Heuraet's aanvankelijk veelbelovende eerstelingen zijn niet te vergelijken bij wat Huygens heeft voortgebracht. Als een reus steekt hij boven allen uit, de zegevierende bestrijder van de leer der cirkelquadratuur, de gelukkige ontwarder van de moeilijkste vraagstukken op het gebied der getallenleer, de grondlegger der kansrekening, de onnavolgbaar heldere denker, die in de wiskunde „de vastheid van het redekundig verband en de duidelijkheid van het betoog" verre boven de uitkomsten stelde, de ontdekker van de wet van het behoud van het arbeidsvermogen der beweging en van het behoud der beweging van het zwaartepunt, van de bewegingswetten van den slinger, van den ring en de maan van Saturnus, de uitvinder van het slingeruurwerk, van de buskruidmachine, voorloopster der gasmachine en daardoor van het stoomwerktuig, de geniale verklaarder der lichtverschijnselen, der zwaartekracht, der magneetkracht, de grootste wiskundige, de grootste natuurkundige, de grootste werktuigkundige van zijn tijd, „de nieuwe Archimedes"[2]). In het voorjaar van 1666 vestigde hij zich te Parijs en hielp er de Académie des Sciences inrichten, waarvan hij een der eerste en voornaamste leden werd. Zijn vaderland, waar hij onder de vele dilettanten slechts weinigen vond, die zijn streven konden begrijpen en waardeeren, verliet hij om uit eene meer centrale plaats den glans van zijn genie te doen schijnen over de wereld, te midden van eene reeks van mannen, met wie hij reeds

[1]) Vgl. Korteweg, Het bloeitijdperk der wiskundige wetenschappen in Nederland (Amst. 1894).

[2]) Vgl. over hem in het algemeen: Bosscha, Christiaan Huygens (Haarl. 1895).

sedert jaren in nauwe wetenschappelijke betrekking stond, totdat de overheerschende streng-katholieke richting aan het hof van Lodewijk XIV ook hem, den vrijzinnigen denker, het leven in die omgeving moeilijk maakte en hem naar het vaderland terugdreef.

In het vaderland zelf wemelde[1]) het van mannen, die onder den invloed der cartesiaansche denkbeelden zich aan de natuurwetenschappen wijdden, meestal verdienstelijke dilettanten als de oude Constantijn Huygens zelf, die in zijne brieven en nagelaten geschriften een merkwaardig inzicht in natuurwetenschappelijke vraagstukken toont en met tal van geleerden uit andere landen van ouds in correspondentie had gestaan. De beroemde Anna Maria van Schuerman, bedreven in allerlei vakken van geleerdheid en kunst, mag in dit verband genoemd worden. Geen vreemdeling, die Utrecht bezocht, verzuimde de gelegenheid om te trachten met de merkwaardige vrouw in aanraking te komen, wat bij haren afkeer van dergelijke bezoeken niet altijd gemakkelijk viel. Bijna iedere voorname stad in Holland telde een of meer beroemdheden, die intusschen soms tot kwakzalverij overhelden zooals de rotterdamsche anatoom en scheikundige Lodewijk de Bils. Op die neiging tot kwakzalverij had het beruchte zoeken naar den steen der wijzen, een der voornaamste elementen bij het ontstaan der wetenschappelijke scheikunde, een grooten invloed. Onder de scheikundigen van die dagen hier te lande namen de vreemdelingen Glauber, geneesheer te Amsterdam, en de zonderlinge Franschman Borri eene belangrijke plaats in. Uitvinders van allerlei aard vonden dan ook in de Republiek een belangstellend gehoor en konden er lichtelijk octrooi voor hunne uitvindingen verkrijgen; zoo de fransche werktuigkundige Du Son, die in 1653 te Rotterdam het middelpunt van algemeene belangstelling werd wegens het door hem uitgedachte wonderschip, dat, bestemd scheen om de zeilschepen te vervangen maar weldra onbruikbaar bleek, hoe hoog het de verwachting aanvankelijk had gespannen.

De groote belangstelling in wetenschappelijke studie, die zich in de nederlandsche gewesten meer en meer vertoonde, had ook een gunstigen invloed op den boekhandel en het uitgeversbedrijf. Was in

[1]) Vgl. Sorbière's berichten over zijne reis door Holland in 1660 (Bijdr. en Meded. Hist. Gen. XXII, blz. 57 vlg.).

de 16de eeuw Frankfort de groote boekenmarkt, het middelpunt van den boekhandel geweest, de Dertigjarige Oorlog, die Duitschland heinde en verre in eene woestenij had verkeerd en aan den Rijn vooral niet minder dan elders zijne schadelijke gevolgen had doen gevoelen, had deze stad van het grootste deel van haar vertier beroofd. Leiden, de zetel der geleerdheid, waar jaarlijks honderden studenten samenvloeiden en beroemde vertegenwoordigers der wetenschap een rustig punt van aanraking vonden, scheen een oogenblik bestemd om de rijke erfenis te aanvaarden. Zijne boekverkoopers en uitgevers reisden Europa door om oude boeken in te koopen en nieuwe te verkoopen; zijne boekenauctiën kregen een grooten naam gelijk vroeger die van Frankfort[1]). De vrede van Munster, de allengs mindere glans der philologische studiën te Leiden, vooral het afnemen van het aantal der vreemde studenten aldaar deed aan dezen grooten bloei wel afbreuk maar de Elzeviers handhaafden toch met goeden uitslag hun ouden roem. Leiden en Amsterdam stonden nog lang over de geheele wereld bekend als de voornaamste zetels der boekdrukkunst, waar men onder de bescherming der nederlandsche vrijheid tal van werken drukte en uitgaf, die elders door het machtwoord der regeeringen of den invloed der geestelijken verboden waren. Met Parijs bezaten zij het grootste aandeel in het boekenverkeer dier dagen.

Mocht de Republiek het beloofde land der uitvinders, der dilettanten, der uitgevers, der boekenvrienden heeten, niet minder was zij het land der schilders en graveurs. De aanzienlijke en de burgerman, de stedeling en de boer plachten hun huizen te versieren met schilderstukken van meer of minder beteekenis; in schilderijen werd een gedeelte van het kapitaal belegd, zij vormden een belangrijk deel der inventarissen en erfenissen; geen regeeringscollege of gildenbestuur bijna was er, of het bezat meerdere afbeeldsels van zijn leden of voormalige leden, in vol besef hunner waardigheid gezeten in hunne vergaderkamer te midden van hunne werkzaamheden of gesierd met de emblemen, die bij hun ambt pasten; geen schutterofficier, of hij wenschte op het doek vereeuwigd te worden; geen aanzienlijke

[1]) Vgl. daarover De la Court, Het Welvaren van Leiden, in Wttewaall's Proeve daarover, blz. 158 vlg.

familie, of zij had hare portrettengalerij; geen kermis van belang, of men vond er schilderijen en prenten van de bekende meesters te koop; geen belangrijke gebeurtenis in het familieleven of in den staat, die niet door een schilderij, een prent, een medaille werd vereeuwigd; geen stad van eenigen omvang, of zij had hare kunstkoopers, hare schilderijenverzamelaars aan te wijzen. Uit geen tijdperk onzer geschiedenis zijn zooveel meesters der beeldende kunst te noemen, zooveel kunstwerken van beteekenis tot ons gekomen als uit deze dagen, toen er ruimte van geld was om zich de weelde van kunstbezit te gunnen. Het behoeft geen betoog, dat, waar kunst zoozeer in de mode van den dag wordt opgenomen, naast veel voortreffelijks ook veel middelmatigs wordt geleverd; zelfs voor onze beste schilders dier dagen is door bevoegde kunstkenners dit gevolg der overproductie vastgesteld, terwijl het evenzeer vaststaande feit, dat sommige ateliers fabrieken van kunstwerken werden, waar de meester de gewrochten zijner veelbelovende leerlingen met vaardige hand aanvulde om ze vervolgens als zijn eigen werk af te leveren of te laten afleveren, getuigt van hetzelfde streven om aan de buitengewoon sterke vraag door evenredig aanbod te voldoen.

Op vele van die leerlingen mochten de meesters van het vorige tijdvak trotsch zijn, terwijl zij zelf nog in onverwelkte kracht voortwerkten. Rembrandt, zelf nog in zijn bloei en in dezen tijd de schepper van misschien zijn schoonste werken: van de onovertroffen Staalmeesters (1662), van den diepzinnigen Homerus (1663), van de reeks van familieportretten van amsterdamsche patriciërs, van de telkens en telkens weder herhaalde portretten zijner Saskia, van de treffende Joden- en volkstypen in de bijbelsche tafereelen op doek en koper, die den beschouwer telkens weder nieuwe schoonheden doen ontdekken, kon onder zijne leerlingen wijzen op een Govert Flinck, die het stadhuis van Amsterdam met meesterstukken versierde, op den voortreffelijken portretschilder Ferdinand Bol, op den landschapschilder Philips de Koninck, op den portretschilder en schrijver van het merkwaardige boek: de „Inleydingh tot de Hoogeschoole der Schilderkonst", Samuel van Hoogstraten, op den aan voortreffelijke portretten zoo vruchtbaren Nicolaes Maes en vele anderen. Bijna geen zijner tijdgenooten onder de schilders ontkwam aan den machtigen invloed van den grooten meester, wiens laatste jaren tot zijn dood in 1669 door zware zorgen van financieelen en huishoudelijken aard werden verduisterd. Doch

niemand kwam hem nabij, of het moest de delftsche Johannes Vermeer zijn, de uitnemende colorist, die in het landschap en het binnenhuis de heerlijkste lichten wist te tooveren. Zoo had Dou te Leiden in Frans van Mieris, Gabriël Metsu, Godfried Schalcken, Quiringh Brekelenkam uitstekende leerlingen en volgers zijner fijne schildermanier; de „kaarslichten" en genretafereeltjes, de „intérieurs" der leidsche school behooren tot de aantrekkelijkste voortbrengselen der schilderkunst dezer periode. Jacob van Ruysdael overtrof zijn oom en leermeester Salomon in het weergeven der poëzie van het water- en duinlandschap zijner haarlemsche omgeving en geldt voor den eersten landschapschilder der eeuw, voor den besten kenner der schoone hollandsche lucht- en lichteffecten. De zwerveling Jan Steen, Van Goyen's schoonzoon, in armoede en bekrompen omgeving zijn leven doorbrengend, schiep te Haarlem en Leiden die humoristische tafereelen van herbergs- en kermisvroolijkheid, van huiselijke wanorde en huiselijke pret, die zijn naam spreekwoordelijk maakten. De zonen van Frans Hals en zijn voortreffelijke leerlingen Jan Miense Molenaer en Philip Wouwerman, de laatste zelf de stichter eener talrijke school van landschapschilders en door zijne fraaie paarden wereldberoemd, herinnerden aan den grooten haarlemschen portretschilder. De overijselaar Gerard Ter Borch vestigde zijn grooten naam als portret- en genreschilder. Johannes Lingelbach volgde Wouwerman gelukkig na, Claes Berchem meer Van Goyen; Ostade had in Dusart en Brakenburg voortreffelijke leerlingen. De in zijn tijd weinig gekende Meindert Hobbema wordt thans als de evenknie van Ruysdael gevierd; Aert van der Neer, in zijn dagen even weinig geacht als hij, thans om zijne verrukkelijke maanlichten en nachtelijke branden hoog geroemd; de hof- en modeschilder Gerard van Honthorst, wiens portretten bij menigte zijn overgebleven en van zijn vruchtbaar maar al te veel gebruikt talent getuigen; de delftsche kerkschilder Gerard Houckgeest; de veelzijdige Karel du Jardin — zij allen kunnen hier niet meer dan genoemd worden. De embdenaar Ludolf Backhuysen en vooral Willem van de Velde de jonge vereeuwigden de groote zeeslagen der engelsche oorlogen en den roem der staatsche oorlogsvloot. Nog vele, zeer vele namen zouden hier vermeld kunnen worden, van dierenschilders als Melchior d'Hondecoeter, van bloemschilders en stillevenkunstenaars als de De Heem's en Willem van Aelst, van den vruchtbaren schilder van het met dieren en figuren gestof-

feerde landschap, Adriaen van de Velde, die als de eerste op dit gebied gold, van den veelzijdigen schilder en teekenaar van landschappen, portretten en tafereeltjes, Adriaen van der Venne. Geen zijde van het rijke hollandsche leven dier dagen blijft in de werken onzer schilders onvertegenwoordigd, geen uiting der hollandsche natuur of zij vindt haren terugslag in de onsterfelijke gewrochten der hollandsche schilderkunst.

Maar ook andere takken van beeldende kunst mogen op dezen tijd als een periode van hoogen bloei terugzien. De graveurs en etsers van de tweede helft der zeventiende eeuw, een Rembrandt, een Willem Jacobsz. Delff kunnen zich met die der eerste helft meten; tal van schilders, vooral portretschilders, zijn ook als graveurs wereldberoemd en toonen zich voortreffelijke teekenaars. maar de overlading van het ornament om de gravures toont reeds, hoewel de techniek nog ongerept is, het begin van het einde van den grooten tijd. De fijne Suyderhoef gaf de tinten der schilders op onnavolgbare wijze in het koper weder; de etser-graveur Bloteling, de dichter-etser Luyken worden weinig lager gesteld. Onder de beeldhouwers treedt de krachtige Rombout Verhulst, de schepper van de monumenten voor Tromp, De Ruyter, de Evertsens en Van Ghent in de hollandsche kerken, van die voor Clant en Knyphausen in Groningerland, van die voor Polyander van Kerchoven en burgemeester Van der Werff te Leiden, op den voorgrond, de grootste der nederlandsche beeldhouwers. De antwerpenaar Arthur Quellinus, zijn evenknie, versierde het nieuwe amsterdamsche stadhuis met forsche beeldwerken.

Op het gebied der bouwkunst bleven de mannen, aan het slot van het vorige tijdperk opgetreden, nog langen tijd den toon aangeven. De vele bouwwerken noodig bij de uitbreiding en verfraaiing der steden: poorten, publieke gebouwen, huizen van particulieren in oude en nieuwe stadsgedeelten, de laatsten in toenemenden getale uitmuntend in bouworde of bijzondere versiering, gaven den stadsbouwmeesters zoowel als den voor eigen rekening werkenden timmerlieden gelegenheid hun smaak en talent ten toon te spreiden. De liefde van den Hollander voor zijne woning, de zucht om van de heerschende welvaart ook naar buiten te doen blijken, de mode van vernieuwing der gevels eindelijk gaven het aanzijn aan die tallooze meer of minder fraaie zeventiende-eeuwsche gevels, wier overschot nog het eigenaardige type onzer steden helpt vormen. Kunstenaars als de haarlemmer Salomon de

Bray, schilder, teekenaar, bouwmeester, auteur tegelijk, konden in dien tijd naar hartelust uiting geven aan de ingeving van hun genie. Het echt-hollandsche van den nog omstreeks 1640 bloeienden renaissance-bouwstijl gaat echter meer en meer verloren onder de meer en meer op het fransche voorbeeld gevolgde neiging tot den klassieken stijl; de oude topgevel wordt verlaten voor de horizontale daklijst; voor den vluggen in een punt uitloopenden gevelvorm komt de zware monumentale horizontale lijn; de weelderige versiering met pilasters en bladornament, met vruchtenkorven op de daklijst, met kransen en slingers aan den gevel boven en naast de ramen neemt de plaats in van den vroegeren bekoorlijken eenvoud en bereidt voor op de heerschappij van het rococo, die weldra zal aanbreken.

Zien wij zoo in sommige kunsten reeds bij alle schittering enkele sporen van een naderend verval, in de letteren is dit zeer duidelijk merkbaar. De soms ietwat ruwe nationale kracht, die uit een Roemer Visscher, uit een Bredero, uit den jongen Vondel sprak, die Huygens en Cats tot hunne beste stukken bezielde, heeft opgehouden de letteren van dezen tijd te bezielen. Nog leven Vondel, Huygens en Cats — de laatste is juist in 1660 gestorven, de beide anderen hebben hem nog een twintigtal jaren overleefd — maar Cats vermeidt zich in zijne laatste jaren in langwijlige bespiegelingen over zijn ouderdom en zijn rustig buitenleven, Huygen's „Zeestraet" (1667) komt zijn „Voorhout" in geestigheid en vormtalent op verre na niet nabij, evenmin als zijn „Cluyswerck" (1680) op de hoogte van zijn „Hofwijck" staat. Vondel's onverwoestbare dichterlijke kracht alleen, sedert zijn overgang tot de Roomsche Kerk en de huiselijke zorgen zijner latere jaren niet merkbaar verminderd, verhief zich na den „Lucifer" (1654) en den „Jephta" (1659) nog eenmaal in 1667 tot de hoogte van den beroemden zwanenzang in den „Noach", edele vrucht van zijn genie, die naast zijne beste gedichten uit vroeger dagen mag gesteld worden evenals de „Scheepskroon voor Van Galen", de fiere „Uitvaart voor Tromp", de „Zeetriomf der Vrije Nederlanden" (1666) en zoo menige geestdriftige zegezang uit dien roemrijken tijd met de liederen op Frederik Hendrik's zegepralen mogen worden vergeleken. Maar wie er volgden: Anslo, Brandt, Oudaen, Vollenhove, Antonides van der Goes zelfs, die onder de jongeren met zijn „IJstroom" ongetwijfeld als dichter de eerste plaats bekleedt, gaven niet wat hunne jeugd beloofde; de laatste is te vroeg gestorven

om zijne edele dichtgave, door krachtige verbeelding en zuivere dictie uitmuntend, te kunnen ontwikkelen. De teugellooze romantiek van een Jan Vos, wiens „Aran en Titus" eenmaal voor het drama een nieuw tijdperk scheen te openen, verliep weldra in een tentoonstellen van „konst en vlieghwerken", die de groote menigte meer boeiden dan haren smaak veredelden of schoone gedachten bij haar opwekten, met hunne moordtooneelen in woeste bergstreken, drakenfiguren, helsche geesten en monsters, bliksemschichten en donderslagen, in beren veranderende pilaren uit boomen ontspringende tijgers, door pauwen en zwanen getrokken hemelwagens, waarop men hare oogen vergastte. Reeds naderden de dagen, waarin de zwoegende dichters den „onvermoeiden arbeid", die „alles te boven komt" boven de dikwijls ver te zoeken inspiratie stelden, waarin het naar fransch model geknipte tooneel- en dichtwerk èn het classicisme van Vondel en Hooft èn de romantiek van Vos zouden verdrijven. Met de oprichting van het genootschap „Nil volentibus arduum" te Amsterdam in 1669 onder leiding van Dr. Lodewijk Meijer begon eene nieuwe periode onzer letteren, die eener aan vaste regelen en modellen gebonden vormkunst, evenals het 16de eeuwsche rederijkerdom weldra alle ware kunst verstikkend, waar zij zich vertoonde. Op het gebied van het proza had de gemaniereerde stijl van Hooft's Historien grooten invloed op de historische geschriften van Brandt en anderen; de deftige stijfheid der gewone schrijftaal was weinig geschikt om tot eene snelle ontwikkeling te leiden, te minder omdat men weldra den franschen roman dier dagen geheel tot voorbeeld nam en steeds verder afweek van de losse vormen, waarvan Marnix in zijn Byencorf het voorbeeld had gegeven en die men alleen in sommige goed geschreven pamfletten der 17de eeuw terugvindt. In die pamfletten, op wier taal totnogtoe te weinig de aandacht onzer taalkundigen gevestigd is geweest, vindt men dikwijls de beste voortbrengselen van het ongedwongen proza dier dagen, veel natuurlijker dan de langwijlige taal der geleerden, dan de complimenteuse vormen van den met fransche woorden en zinswendingen doorspekten briefstijl der ontwikkelde klassen, dan de min of meer conventioneele toon ook der volksboeken van den tijd. Daar hoort men den fieren nederlandschen burger onzer bloeiperiode in zijne werkelijke gedaante, grof en ruw soms maar rond en open, trotsch op zijn vrijheid, naijverig op zijn rechten.

HOOFDSTUK V.

DE JAREN VAN VREDE.

Eindelijk scheen dan het gelukkige tijdperk aangebroken, waarnaar men zoo lang had gehaakt. De vrede van Munster had voorbijgaande binnenlandsche woelingen in zijn gevolg gehad, de engelsche oorlog had kort daarna de Republiek in groot gevaar gebracht, de noordsche oorlog had haar grootste belangen opnieuw bedreigd, de portugeesche moeilijkheden hadden onder dat alles door voortdurend de aandacht bezig gehouden, de munstersche bezwaren hadden aan de oostzijde met oorlog gedreigd en nog altijd had de groote krijg tusschen Spanje en Frankrijk, zoo nauw aan den langen vrijheidsoorlog verwant, de rust van Europa verstoord. Thans scheen alles voorbij: de vrede der Pyreneën was gesloten; Munster, voorloopig ten minste, tot rede gebracht; Portugal tevredengesteld; het Noorden door onze bemoeiingen bevredigd; in Engeland het revolutie-tijdperk geëindigd; van den jongen Prins en zijn partij was voorloopig weinig te vreezen. De Witt en de zijnen konden thans rustig genieten van hunne zegepraal.

Zoo scheen het. Maar bij dat alles was er toch veel wat onze staatslieden tot waakzaamheid moest manen, zoowel tegenover het buitenland als ten opzichte van de binnenlandsche zaken, en geen oogenblik kon de raadpensionaris zijn werkzamen geest rust gunnen, want er dreigden nieuwe bezwaren. Voor Spanje en Portugal behoefde men niet meer op zijne hoede te zijn: het eerste was voorgoed gebroken, niemand maakte zich meer illusiën omtrent de macht van het eertijds naar de wereldheerschappij strevende rijk; het laatste was nauwelijks in staat om de sobere overblijfselen zijner grootheid te beschermen. Ook de noordsche zaken waren voorloopig van de baan: Zweden, Denemarken, Polen waren uitgeput en de kleinere mogendheden in die streken, Moscovië en Brandenburg, hadden voorloopig nog weinig in te brengen. De Keizer, door de Turken besprongen, moest al zijne

aandacht naar die zijde wenden; de munstersche, keulsche, neuburgsche aanspraken meenden de machtige Staten-Generaal zonder gevaar te kunnen verwaarloozen.

Doch minder gerust kon men zijn ten opzichte van Frankrijk en Engeland.

De wijze, waarop de jonge Lodewijk XIV zich na den dood van Mazarin in het volle bezit der koninklijke macht stelde, zijn huwelijk met de oudste dochter des konings van Spanje, die ten grave neigde en wiens eenige zoon een zwak kind was, moesten een staatsman als De Witt waarschuwen voor hetgeen te wachten was van den kleinzoon van Hendrik IV, den in de staatslisten van Mazarin opgegroeiden erfgenaam der fransche aanspraken op de Zuidelijke Nederlanden, die steeds in zijne politiek de hoofdrol hebben gespeeld. Deze gewesten te verkrijgen zou een der liefste wenschen van den grooten monarch hebben vervuld. Gelijk velen zijner voorgangers en van hen, die na hem Frankrijk hebben beheerscht, achtte hij het bezit ten minste van het waalsche deel der Nederlanden voor zijn land, voor de beveiliging zijner noordelijke grenzen een noodzakelijkheid. En bovendien, de fransche gevoeligheid over den vrede van Munster kon na dien der Pyreneën nog volstrekt niet als geweken beschouwd worden.

Lodewijk's pogingen om zich van het prinsdom Oranje meester te maken konden der thans bovendrijvende partij in de Republiek zeker niet onaangenaam zijn: de inbezitneming van stad en kasteel door de fransche troepen in Maart 1660 met heimelijke en welbetaalde medewerking van den gouverneur Dohna, zij het dan slechts voor den tijd van 's Prinsen minderjarigheid, de spoedig gevolgde ontmanteling der vesting, die steeds eene gevaarlijke wapenplaats der Hugenoten was geweest, werden met blijkbare onverschilligheid door de Staten bejegend en zij lieten zich aanstonds gerust stellen door de pralende verzekering van Mazarin, „que le Roy faisoit plus pour les intérests du Prince d'Orange que ceux qui parloient pour luy" [1]).

De naar Frankrijk gezonden ambassadeurs, die onder leiding van Van Beuningen een nauwe alliantie tusschen Engeland, Frankrijk en de Republiek hadden moeten voorbereiden, zagen weldra, dat hiervan geen sprake kon zijn maar dat men wel eene afzonderlijke alliantie met

[1]) Wicquefort, II, p. 667.

Frankrijk zou kunnen verkrijgen. Ook dit had evenwel nog veel voeten in de aarde, daar de Staten er op aandrongen, dat Frankrijk die alliantie zou verbinden met een handelsverdrag en hun zoowel hun garnizoenen in de buiten de grenzen bezette plaatsen als hun met andere natiën gesloten verdragen zouden waarborgen. Eerst na den dood van Mazarin, den 27sten April 1662, kon een of- en defensief verbond met Frankrijk gesloten worden, een nauw verbond van vriendschap voor 25 jaren met belofte van wederzijdsche garantie der gesloten verdragen, der bezittingen en rechten van het oogenblik in Europa, met wederzijdsche handelsvoordeelen en bepaling van het aantal der troepen, waarmede men elkander in geval van oorlog zou bijstaan: 12000 man van fransche, 6000 man van staatsche zijde.

De vervanging van De Thou, den vriend van Sommelsdijk, als fransch ambassadeur in Den Haag door den hier welbekenden D'Estrades moest de alliantie versterken. De nieuwe gezant, die eerst nog in Engeland den afstand van Duinkerken aan Frankrijk had weten te bewerken, scheen de geschikte persoon om de oude vriendschappelijke verhouding tot de Republiek te hernieuwen.

De zending van D'Estrades [1]), die op het einde van 1662 in Den Haag kwam, had bovendien ten doel de Staten-Generaal gerust te stellen ten opzichte der fransche plannen op de Zuidelijke Nederlanden, waarvan hij, de voormalige agent der fransche regeering bij Frederik Hendrik en Willem II, beter dan iemand op de hoogte kon zijn, maar die, naar men in Frankrijk zeer goed wist, bij de thans heerschende partij in de Republiek steeds weinig steun hadden gevonden. Die plannen waren intusschen verre van onschuldig. De fransche koningin had bij haar huwelijk wel afstand gedaan van hare rechten op den spaanschen troon maar de afstand was nauw verbonden geworden aan de belofte van Spanje om een aanzienlijken bruidschat te betalen: de afstand — zoo was bij het verdrag der Pyreneën bepaald — zou niet geldig zijn, in geval die bruidschat niet betaald werd [2]). Nu was het uitgeputte Spanje niet in staat om dien bruidschat te betalen; het

[1]) Vgl. daarover Rogge in Versl. en Med. Kon. Akad. 4de R. I, blz. 198 vlg.; vooral over de betrouwbaarheid en volledigheid van D'Estrades' Lettres, mémoires et négociations. Zie over de zending zelve aldaar, blz. 226 vlg.

[2]) Lonchay, La rivalité de la France et de l'Espagne aux Pays-Bas, p. 193.

deed dit tenminste vooralsnog niet, en Frankrijk had dus een goed voorwendsel om den afstand nietig te verklaren, wat het bij gebreke van dien toch wel zou gedaan hebben, daar het nooit ernstig van plan was geweest zich aan de belofte van de jonge koningin te houden. Nog vóór het sluiten van het verdrag met de Staten had Lodewijk XIV herhaalde pogingen gedaan om alvast een deel der Nederlanden uit vrijen wil van Spanje te verkrijgen onder belofte van steun tegen Engeland en Portugal [1]). Maar Spanje, dat zeer goed inzag, dat met het verlies der Nederlanden zijn invloed in Midden-Europa geheel zou verdwijnen, had geweigerd gelijk het weigerde om den afstand der fransche koningin nietig te verklaren, en zoo had Lodewijk XIV geen bezwaar gehad zich met de Republiek te verbinden ten einde met haar hulp het vurig begeerde doel te bereiken.

De fransche vorst begreep intusschen voorzichtig te moeten zijn en de oude, reeds in de dagen van het Traité de Partage [2]) zoo duidelijk gebleken vrees der Statenpartij voor Frankrijk's nabuurschap te moeten ontzien. De Witt, leerling van Adriaan Pauw, deelde deze vrees ten volle en meende, dat eene volledige annexatie van de Zuidelijke Nederlanden door Frankrijk zonder meer „soude wesen eene seer becommerlycke ende vervaerlycke sacke voor desen staet". Hij overwoog, wat er in dit opzicht thans voor de Staten te doen stond [3]). Twee plannen kwamen bij die overweging op den voorgrond: òf de verhefling der zuidelijke gewesten „tot eene vrye ende independente Republycque, met desen staet geallieert als een canton catholycque" en gesteund door eene „bondige alliancie" met Frankrijk; òf verdeeling van de Zuidelijke Nederlanden op die wijze, dat de „naestgelegen frontieren", die „desen staet volcomentlyck decken", aan den Staat en de rest aan Frankrijk zou vervallen volgens de lijn, die zou loopen over Oostende, Plassendael, Brugge, Gent, Dendermonde, Rupelmonde, Mechelen, Aerschot, Sichem, Diest, Halen en Maastricht, of nog liever Argenteau. Was Frankrijk noch tot het „cantonnement",

[1]) Legrelle, La diplomatie française et la succession d'Espagne, I, p. 49 suiv.

[2]) Zie dl. IV, blz. 398, 420 vlg.

[3]) Ms. Saken van Staet en Oorlogh 1636—1669, I, fol. 147—160 (Papieren van De Witt, Rijksarchief). Het stuk is van na de komst van D'Estrades doch vóór de eerste onderhandelingen met hem en moet dus geplaatst worden tusschen 28 December 1662 en 30 Maart 1663 (vgl. Legrelle, I, p. 77). Fransche vertaling bij Combes in Mélanges Historiques I, p. 225 suiv.

noch tot de verdeeling te bewegen, dan zou men de gewesten òf dadelijk aan den minder te vreezen duitschen keizer, welhaast ook met eene infante gehuwd, in handen kunnen geven òf ze desnoods in een grooten oorlog tegen Frankrijk moeten verdedigen met hulp van Spanje, Engeland en den keizer en ze dan ten slotte toch tot een afzonderlijken staat kunnen verheffen. Als de begeerlijkste oplossing beschouwde hij het „cantonnement", mits de Vereenigde Nederlanden „souden worden gerustgestelt in hare negotie, neringe ende handtwercken" [1]). Wilde Spanje thans, nu zijn koning nog leefde, zelf niet tot deze oplossing besluiten en eenvoudig de nieuwe republiek oprichten, dan moest men trachten haar bij heimelijke overeenkomst van Frankrijk te verkrijgen voor het geval van het openkomen van den spaanschen troon òf wel bij die gebeurtenis Frankrijk door geweld van wapenen met hulp der bondgenooten ertoe dwingen. Voorloopig achtte de Witt het wenschelijk de beide eerste op den voorgrond gestelde plannen „gradatim" aan den Franschen gezant voor te stellen.

Dit was de grondslag eener onderhandeling, die den 30sten Maart door De Witt geopend werd met een onverwacht bezoek aan D'Estrades, waarin hij dezen mededeelde, dat hem uit de Zuidelijke Nederlanden heimelijk door twee afgevaardigden van wege zes voorname steden aanbieding gedaan was om de Spanjaarden te verjagen en er eene republiek te stichten naar het voorbeeld der zwitsersche kantons. De gezant liet bij deze opening werkelijk iets blijken van geheime plannen zijns konings, ofschoon hij weldra van dezen de aanwijzing ontving ze nog zooveel mogelijk bedekt te houden, opdat niet Spanje en de Republiek uit vrees voor de overmacht van Frankrijk zich ten slotte zouden verstaan tot eene nauwere verbintenis tusschen de zeventien provinciën met nominaal behoud der spaansche heerschappij over het Zuiden. Het was te Parijs bekend, dat Spanje reeds lang op zulk een verbintenis het oog had teneinde zijn bedreigd bezit tegen de fransche aanspraken te beschermen en dat de spaansche gezant in Den Haag, don Estevan de Gamarra, alle pogingen in het werk stelde om met de Staten op een goeden voet te komen [2]). Spanje zag in, dat, wilde het de kans om ooit zijne oude plaats in

[1]) Dit beteekende natuurlijk in de eerste plaats: sluiting der Schelde.

[2]) Legrelle, I, p. 77 suiv.; Mignet, Négociations relatives à la succession d'Espagne, I, p. 183 suiv.

Europa te herwinnen niet geheel verspelen, de Zuidelijke Nederlanden, waardoor alleen het in de zaken van Midden- en West-Europa eenig gewicht in de schaal kon leggen, hoe dan ook moesten beveiligd worden, zij het met de hulp der koopliedenregeering in Den Haag.

Maar De Witt ging na de eerste aanbiedingen verder en stelde den 12den April D'Estrades de formeele annexatie voor van eenige vestingen: Kamerijk, St.-Omer, Aire, Wijnoxbergen, Veurne en Nieuwpoort, benevens wat er nog van Artois was overgebleven bij Frankrijk, van Brugge, Oostende en de noordwestkust tot Sluis bij de Republiek, ter beveiliging van beider grenzen, terwijl dan het overige van de Zuidelijke Nederlanden „gecantonneerd" zou worden. De regeering te Parijs zag echter zoowel in dit voorstel als in de eerste opening van De Witt ten onrechte niets dan eene machinatie om achter de plannen der fransche staatkunde te komen en hield zich voorloopig koel, hoe uitbundig D'Estrades ook de oprechtheid van De Witt prees en zijne regeering aanried de welgemeende staatsche voorstellen niet ten eenenmale te verwerpen.

En De Witt liet niet af, al leidde deze eerste opening nog niet verder. In Mei wendde hij zich opnieûw tot D'Estrades, ditmaal met het formeele voorstel tot oprichting eener katholieke republiek in het Zuiden of, zoo dit ondoenlijk bleek, tot algeheele verdeeling der Zuidelijke Nederlanden tusschen de Staten en Frankrijk op den boven aangegeven voet, met de lijn Oostende—Maastricht als grens. Hij ontvouwde een en ander in een uitvoerige, zich bij het boven besproken stuk aansluitende memorie, die hij den gezant ten behoeve zijner regeering aanbood [1]), en, toen de fransche regeering zich tot eene onderhandeling op deze grondslagen bereid verklaarde, begon hij met den invloedrijken De Graeff en andere leidende staatslieden, op het kasteel te Ilpendam, de buitenplaats van De Graeff, heimelijk bijeengekomen, de zaak te bespreken. Hier vond het verdeelingsplan ernstige bedenking, vooral van de zijde van Amsterdam, dat de concurrentie van Antwerpen, eenmaal eene staatsche stad geworden, vreesde te zien herleven en bovendien de oude leus: „amicus

[1]) Legrelle en Mignet l.l. Lefèvre Pontalis, I, p. 298 suiv. ziet ten onrechte in dit alles, evenals de toenmalige fransche regeering, slechts eene geveinsde onderhandeling van De Witt om achter de fransche plannen te komen. Het boven aangehaalde stuk bewijst de juistheid der opvatting van Legrelle, l.l. p. 86.

Gallus, non vicinus" voorop stelde. De Witt kwam wegens dit verzet terug op het meer beperkte plan van den 12den April, hetzij dit thans reeds bij het leven van Philips IV of bij diens dood zou worden uitgevoerd, hetzij men het bij den eveneens spoedig te verwachten dood van zijn zwakken troonopvolger met de wapenen in de hand zou verwezenlijken. Maar Lodewijk XIV wilde van een optreden met zulk een plan ter berooving van zijn schoonvader en zwager bij hun leven niet weten en verklaarde zich alleen bereid om na hun dood de zaak op deze of dergelijke wijze te regelen.

D'Estrades beging intusschen bij deze besprekingen de onvoorzichtigheid om te gewagen van het „versterf-" of „devolutie-recht", waarvan de fransche regeering reeds eenigen tijd te voren in diep geheim besloten had zich te bedienen, voor het geval het noodig scheen de rechten der koningin op de Zuidelijke Nederlanden te bewijzen.

Het zoogenaamde devolutie-recht, in de gewesten Brabant, Mechelen en Namen een grondslag van erfrecht, hield in, dat alleen de kinderen uit het eerste huwelijk recht hadden op de erfenis des vaders, met algeheele uitsluiting van de kinderen uit het tweede huwelijk. Daarop meende Lodewijk XIV zich te kunnen beroepen ten behoeve zijner vrouw, die uit het eerste huwelijk van Philips IV was gesproten, zelfs tegenover den jongen spaanschen troonopvolger, die uit het tweede huwelijk zijns vaders was voortgekomen. Maar het stond te bezien, of dit erfrecht van privaten aard in sommige gewesten ook op het erfrecht van den souverein van alle gewesten toepasselijk was; ook bovendien was er een en ander tegen de bewering op te merken, met name de sedert 1549 gevolgde regel voor de opvolging in de Nederlanden en de staatsrechtelijke verhouding eener spaansche prinses tegenover de Nederlanden in het algemeen [1]). Hoe het zij, de „droits de la reine", ten deele op het niet betalen van den bruidschat, ten deele op het devolutierecht gegrond, waren thans genoemd en De Witt en Spanje — het laatste door hemzelf of een zijner vrienden, ook door een omgekochten klerk te Parijs, met deze aanspraken in kennis gesteld [2]) — konden zich voor gewaarschuwd houden. De Witt ontkende onmiddellijk ten sterkste de waarde van het devolutie-recht, hoewel hij niet naliet de

[1]) Legrelle, I, p. 71 suiv.
[2]) Legrelle, I, p. 94.

onderhandeling over de gedeeltelijke annexatie aan te houden door nieuwe eenigszins gewijzigde voorstellen, die weder tot nieuwe fransche tegenvoorstellen aanleiding gaven. Mocht Frankrijk ooit de Zuidelijke Nederlanden verkrijgen, dan moest het deze niet blootelijk aan zijn eigen rechten maar aan een overeenkomst met de Staten te danken hebben.

Zoo bleef „la grande affaire" op het tapijt en De Witt deed zijn best om de Staten te overtuigen van de noodzakelijkheid eener tijdige overeenkomst met Frankrijk, dat men anders bij een plotseling openvallen der spaansche erfenis niet dan met groote moeite zou kunnen beletten zich van het gansche gebied der Zuidelijke Nederlanden meester te maken. Maar de fransche regeering, meer en meer steunend op de aanspraken op de geheele erfenis des spaanschen Konings krachtens het niet-betalen van den bruidschat en het devolutie-recht, welks beteekenis zonder eenig voorbehoud zeer door haar op den voorgrond werd gesteld, was reeds niet geneigd meer om zulk eene overeenkomst, die in ieder geval deze beweerde rechten eenigszins zou aantasten, te sluiten. „Le véritable dessein de Sa Majesté est de demeurer libre" schreef Lionne, de handige leider der fransche politiek uit de school van Mazarin, in April 1664 aan D'Estrades[1]), ofschoon ook hij bereid was om, zoo noodig, de Republiek in hare niet onverklaarbare vrees voor de fransche nabuurschap te ontzien, opdat zij zich niet ten slotte met Spanje of den keizer zou verbinden[2]). Doch die noodzakelijkheid zou minder sterk gevoeld worden, als de Republiek van een andere zijde bedreigd werd; en dit was werkelijk reeds het geval. Bovendien wat zou men tegen de overgroote macht van Frankrijk kunnen stellen, voor het geval een oorlog noodig was om het te weerstaan? De Witt wist maar al te zeer, dat Spanje niet meer was dan „een gebroken riet" en het duitsche Rijk „een skelet, waarvan de deelen niet door zenuwen maar door ijzerdraden zonder natuurlijke beweging bijeengehouden werden"[3]). Wat zou men van zulke bondgenooten hebben te wachten? Eene onmiddellijke overeenkomst met Frankrijk was het eenige, wat overbleef, maar Frankrijk zelf wilde daarvan thans niet weten, vooral nu de Republiek met Engeland, den eenigen

1) Ib., p. 99.
2) Lonchay, p. 209.
3) Mignet, I, p. 270.

staat, waarvan verder als bondgenoot sprake kon zijn, in groote moeilijkheden, ten slotte in een nieuwen oorlog geraakte.

Zoo bleef de zaak der Zuidelijke Nederlanden onbeslist en het zwaard van Damocles over de draden der staatsche politiek hangen om te vallen, zoodra Frankrijk zijne kans schoon zou zien — een uiterst gevaarlijke stand van zaken, welks dreigende ontwikkeling De Witt met bekommering aanzag.

De verhouding tot Engeland na het herstel der Stuarts was niet zoo goed geworden als de staatslieden in Den Haag zich aanvankelijk hadden voorgesteld. De schitterende eerbewijzen, waarmede men bij Karel II de herinnering aan de vernederingen in den tijd zijner ballingschap had willen doen verdwijnen, de complimenteuse woorden, waarmede men hem had begroet, de vriendschappelijke besprekingen vóór het vertrek des konings met De Witt en andere staatslieden hadden ten slotte weinig wezenlijks opgeleverd.

Nooit nog was eene vorstelijke persoonlijkheid in de Republiek met zooveel eerbewijs bejegend als toen Karel II; zelfs indertijd Maria de de Medicis, moeder van den franschen bondgenoot, niet. De Staten-Generaal en die van Holland hadden gewedijverd in beleefdheden. In schitterenden optocht had men den engelschen hofstoet, door eene deputatie der Staten-Generaal te Breda, door Beverweert namens Holland aan den Moerdijk verwelkomd, te midden van een onafzienbare uit de naburige steden en dorpen samengevloeide menschenmenigte[1]), den 25sten Mei 1660 uit Delft naar Den Haag geleid. De koning was in het paleis van Maurits van Nassau gelogeerd, waar de Staten, de hoogste colleges, de eerste staatslieden der Republiek door hem in plechtige audientie waren ontvangen. De feesten, eene week lang te zijner eer gegeven, overtroffen in pracht en weelde alles wat men hier te lande in dat opzicht had gezien. Op den 2den Juni was de vorst uit Scheveningen naar Engeland vertrokken, nadat hij den vorigen dag plechtstatig den Staten-Generaal en den Staten van Holland een tegenbezoek had gebracht in hunne vergaderzalen zelf

1) (Wicquefort) Verhael in forme van Journael van de reys ende 't vertoeven van den seer doorluchtige ende machtige Prins Carel de II, Koning enz. (Den Haag, 1660). Vgl. over een en ander: Japikse, De verwikkelingen tusschen de Republiek en Engeland van 1660 tot 1665 (Leiden, 1900), blz. 4 vlg.

om te bedanken voor de bewezen eer en voor de buitengewoon kostbare geschenken, die hij en de zijnen hadden ontvangen. Bij die gelegenheden had de koning ook de „interesten" van zijn neef, den jongen Prins, en van zijne zuster, de Prinses-Weduwe, ten warmste aan de Staten aanbevolen [1]) en De Witt had namens de laatsten daarop geantwoord met betuigingen van dankbaarheid jegens de voorouders van den jongen vorst, wier „verdiensten nog soo versch in de memorie waren" gelijk men ook zeide overtuigd te zijn van „de affectie ende inclinatie" der Prinses-Weduwe jegens den Staat. Ook in zijne bijzondere conferentiën met De Witt had de koning niet alleen gesproken over de zaken van algemeene politiek, waarbij de verhoudingen in het Noorden en de kansen van een alliantie met Engeland te berde waren gebracht, doch ook over zijn neef, wiens verheffing hem blijkbaar zeer ter harte ging; maar De Witt had zich ook toen tot geenerlei stellige belofte laten verbinden, hoewel hij persoonlijk zich schijnt te hebben uitgelaten, dat de jonge Prins ongetwijfeld eenmaal de waardigheden zijner voorvaderen zou moeten verkrijgen [2]). Maar hierbij was het gebleven en de koning was onder het gebulder van het geschut der engelsche vloot en het gejuich der op de duinen verzamelde menigte vertrokken, tot het laatste oogenblik uitgeleid door de vertegenwoordigers der Staten, door de aanzienlijksten van den lande. Al die complimenten en eerbewijzen konden evenwel de staatkundige en commercieele tegenstelling tusschen Engeland en de Republiek niet wegnemen, hoeveel moeite men ook overigens van staatsche zijde deed om de goede verstandhouding met Engeland, een levenskwestie voor onzen handel, te bewaren. Maar velen twijfelden reeds aan de mogelijkheid daarvan. Men zegt, dat Stellingwerff uit Enkhuizen reeds bij de ontvangst gezegd had, dat men de nu uitgegeven honderdduizenden beter aan kruid, lood en schepen zou hebben besteed [3]).

Een buitengewoon gezantschap naar Engeland, waarvan Beverweert, 's Prinsen neef, het hoofd moest zijn, zou trachten die goede verstandhouding te weeg te brengen. De beschaafde Beverweert, die met verschillende engelsche staatslieden bevriend was en door zijn afkomst

1) Aitzema, IV, blz. 601.
2) Vgl. Japikse, blz. 18.
3) Wicquefort, II, p. 656.

en manieren voor deze onderhandeling uiterst geschikt scheen te zijn, ging reeds onmiddellijk na 's konings vertrek op weg, nog vóór het gezantschap was gevormd, om de vriendschappelijke stemming aan het engelsche hof te bevorderen. Maar de hernieuwing van Cromwell's Acte van Navigatie en de herleving van de oude bezwaren der engelsche kooplieden over geleden schade aan de eene zijde, van de klachten der nederlandsche kooplieden en visschers over engelsche kaperij aan de andere, toonden reeds, dat er nog genoeg punten van verschil bestonden om na al de gewisselde plichtplegingen bezorgd te zijn voor de toekomst. Het mislukken van 's konings pogingen om hier te lande geld te leenen, hoe vriendelijk men ook van staatswege aanvankelijk de daartoe strekkende aanvragen had bejegend, ontstemde het engelsche hof bovendien zeer. Reeds begonnen weder de klachten van beide zijden een scherpen vorm aan te nemen, al bleef de officieele toon over het algemeen nog welwillend.

Het opstellen van de instructie voor de ambassade had nog vrij wat voeten in de aarde, want men vreesde de begeerde alliantie met Frankrijk door eene te nauwe verbintenis met Engeland in gevaar te brengen en een alliantie met beide mogendheden samen scheen ook niet zonder bezwaren. Men werd het er ten slotte in de verschillende gewesten over eens, dat het het beste zou zijn te trachten naar eene triple-alliantie met de beide mogendheden, zooals Holland gewenscht had, terwijl men van Engeland herstel van den voordeeligen Magnus Intercursus van 1495 als grondslag der commercieele verhouding zou trachten te verkrijgen: de Acte van Navigatie en de andere beperkende wetten en bepalingen van de laatste halve eeuw zouden dan dienen te verdwijnen. Eene defensieve alliantie op dezelfde wijze als die men met Frankrijk hoopte te sluiten zou het werk moeten bekronen. Bij al die besprekingen duurde het tot November 1660, eer de overige ambassadeurs: Van Hoorn uit Holland, Van Gogh uit Zeeland, Ripperda uit Groningen, zich in Engeland bij Beverweert kwamen voegen om een en ander te helpen bewerkstelligen.

Bijna twee jaren lang hebben zij in Engeland onderhandeld en in dien tijd hebben zij gelegenheid te over gehad om in te zien, dat het niet mogelijk was de tegenover elkander staande belangen van Engeland en de Republiek met elkander te verzoenen. Noch de buigzaamheid van Beverweert, noch de handelskennis van Van

Hoorn, noch De Witt's onvergelijkelijke kunst om expediënten te vinden en tusschenwegen te ontdekken konden de ernstige moeilijkheden wegnemen, die eene vriendschappelijke aaneensluiting tusschen de beide mogendheden beletten. Telkens weder kwamen de oude verschillen op den voorgrond: het engelsche Dominium Maris in verband met visscherij en handel, de weerzin van Engeland om het beginsel der „Vrije Zee" te erkennen, het feitelijk nog niet inruimen van het betwiste Poeloe-Run en de andere bezwaren in Indië, zelfs de toch reeds afgedane zaak van Ambon, de verhouding tusschen de engelsche en de nederlandsche compagnieën in het algemeen, de moeilijkheden van den handel in Afrika en Amerika moesten weder in den breede behandeld worden. Daarbij kwam nog, sedert het huwelijk van Karel II met de portugeesche prinses Catharina van Braganza, de gespannen verhouding der Republiek tot Portugal in het spel[1]). En welhaast zou de benoeming van Downing, den ouden voorstander van Cromwell's tegen de Republiek gerichte handelspolitiek en gevreesden intrigant, tot bemiddelaar in Den Haag voor de portugeesche zaken (Juni 1661) de moeilijkheden vergrooten. De trouwelooze, brutale, geldgierige diplomaat, die nog juist bijtijds zijn baan bij den nieuwen heerscher had schoongeveegd[2]), was zeker weinig geschikt om eene vriendschappelijke verhouding voor te bereiden, al had hij bij zijne komst schoone woorden als „particular confidence", „very singular affection", „very hearty thanks", „very good and cleer understanding" en „interest of religion and neighbourhood" in voldoende mate over de Staten heengestort. Zijne aanwezigheid belemmerde den loop der onderhandelingen met Portugal reeds dadelijk op gevoelige wijze, daar hij hierbij de engelsche handelsbelangen op de onbeschaamdste wijze ten koste der nederlandsche trachtte te bevorderen en in dien geest op Portugal pressie oefende, zoodat De Witt al zijn talent moest aanwenden om de portugeesche zaak tot een voor de Staten niet al te schadelijk einde te brengen.

Maar behalve de moeilijkheid om de engelsche en nederlandsche handelsbelangen te verzoenen trad bij de onderhandelingen met Engeland weldra ook de kwestie van den Prins van Oranje op den voorgrond.

---

[1]) Japikse, blz. 68—114.

[2]) Ib., blz. 116 vlg.

Na het vertrek des konings had eene handige leiding der Oranjepartij misschien veel voor den Prins kunnen te weeg brengen. Maar deze bleef nog steeds ontbreken en de oneenigheid tusschen de beide prinsessen, die eveneens nog altijd voortduurde, belette het gebruik van de gunstige omstandigheden. Die omstandigheden waren werkelijk zeer gunstig. De Acte van Seclusie werd natuurlijk dadelijk ingetrokken en in Juni nog werd in het kwartier van Nijmegen besloten den Prins te designeeren voor het ambt van kapitein- en admiraalgeneraal en bij de Staten-Generaal aan te dringen op het ter harte nemen zijner opvoeding. Amsterdam zelf ontving den Prins en zijne moeder in den zomer op de feestelijkste wijze. Maar De Witt wist door middel van den secretaris van den prinselijken raad Buysero op de Prinses-Royale te werken[1]) en in overleg met den onvermijdelijken De Graeff van Zuid-Polsbroek haar te bewegen de zaak der designatie te laten vallen en den Staten van Holland te vragen zich met de opvoeding van haar zoon te willen belasten met het oog op later mogelijk aan hem toe te kennen waardigheden. Holland toonde zich hiertoe niet ongeneigd maar de zaak der onmiddellijke designatie des Prinsen voor de militaire posten werd nu in Augustus door Zeeland weder opgevat, ja de Staten van dat gewest, door den raadpensionaris Veth geleid, besloten hem ook tot de stadhouderlijke waardigheid te designeeren en bij Holland op hetzelfde aan te dringen. En de Prinses zou dit natuurlijk nog liever gezien hebben dan de opvoeding door de Staten alleen, hoeveel beloften deze ook voor de toekomst scheen te geven; Gelderland, Friesland en Groningen, misschien ook Utrecht en Overijsel zouden geneigd zijn zich daarin bij Zeeland aan te sluiten en dan zou Holland moeilijk zijn verzet kunnen volhouden. Maar De Witt voorkwam de tegenpartij en bracht Holland in September, overeenkomstig de met de Prinses getroffen afspraak, tot het besluit de opvoeding van den Prins ter hand te nemen om hem „als een instrument van groote hoope" voor te bereiden „tot bedieninge van de hooge charges en employen" zijner voorvaderen. De Prinses zelve gaf nu voorloopig het verder strekkende plan van Zeeland op, betuigde haren dank aan Holland en wees onder de met

---

[1]) Vgl. het journaal bij Van Sypesteyn, Geschiedk. Bijdr. I, blz. 223 vlg., in fransche vertaling bij Grovestins, Histoire des luttes et rivalités politiques, I, p. 369 suiv.

de opvoeding te belasten heeren o. a. Zuid-Polsbroek en De Witt zelf aan. Het teekende, dat prinses Amalia, gesteund door eenige orangistische heeren, daartegenover eene zuiver orangistische commissie voorstelde. Na hooge disputen kreeg de Prinses-Royale toch haar zin[1]). Zij was toen reeds naar Engeland vertrokken om van daar uit in overleg met haren broeder verdere maatregelen te nemen ten einde met diens hulp ten slotte toch nog de designatie te verkrijgen, nu Holland den eersten stap had gedaan op den weg, die eenmaal daartoe leiden moest.

De commissie voor de „educatie" ging dadelijk aan den arbeid, ook al stuitte zij op verzet van de zijde van prinses Amalia en van den keurvorst van Brandenburg, die haar allerlei struikelblokken in den weg wierpen. Gesteund door de Prinses-Royale en den nog op eene hollandsche leening hopenden Karel II, maakten De Witt en de zijnen zich gereed om den Prins niet langer in het orangistische Leiden te laten studeeren maar hem „in 't huys en onder 't ooch" van de Staten, d. i. in Den Haag, te doen wonen en hem in plaats van zijn bastaard-oom Zuylesteyn, die kort te voren zijn gouverneur geworden was, een hun meer toegedanen gouverneur te geven. Zoo zou de zoon van Willem II geheel in de denkbeelden der Staten kunnen worden grootgebracht. Maar de Prinses opperde hiertegen bezwaren, hoe smakelijk Beverweert, die ook lid der opvoedingscommissie was geworden, haar de zaak voorstelde. Zij bleef dus onbeslist, toen de plotselinge dood der Prinses in Engeland aan de kinderpokken in Januari 1661 den geheelen stand der kwestie veranderde, ook in verband met de toenemende ontevredenheid van Karel II over de Staten.

In hare plaats trad nu volgens haar verlangen de koning als voogd op en aanstonds, reeds in het voorjaar van 1661, zag men eene toenadering tusschen de drie thans tot de voogdij gerechtigden, die de verandering der commissie en hare vermeerdering met oranjegezinde leden onder toezicht van prinses Amalia begeerden. Tegelijk ving in de Republiek eene nieuwe beweging voor de designatie aan. De Staten toonden zich echter ongezind, nu de zaken zoo stonden, zich verder met den Prins te bemoeien en, niet ontevreden over de gelegenheid om hem geheel van den hals te schuiven, grepen zij de beteekenis der

[1]) Japikse, blz. 33.

voogden als „hooge staatspersonagiën" aan om zich terug te trekken en alle besluiten over de opvoeding ongedaan te maken[1]). Zoo bleef de Prins volgens de eigenlijke wenschen van De Witt en de zijnen, gelijk vóór de verheffing van Karel II, eenvoudig de „particuliere persoon", van wien men vroeger had gesproken en dien men liefst op geenerlei wijze op den voorgrond wilde geplaatst zien zoolang men dit nog kon beletten. Zuylesteyn en de predikant Trigland, door de Prinses-Royale aanvankelijk met zijn opvoeding belast, bleven dit, thans onder toezicht van de Prinses-Douairière, zijne grootmoeder, en het jeugdige voorwerp van al deze onderhandelingen en intrigues zette in de schaduw der academische geleerdheid te Leiden zijne studiën vooralsnog rustig voort.

De pogingen van engelsche zijde om 's Prinsen designatie op de eene of andere wijze uit te werken hielden intusschen niet op: zelfs de steun van Frankrijk en Brandenburg werd daarvoor gezocht, maar het eerste zag voor het oogenblik meer voordeel in eene verbintenis met de thans heerschende partij dan in eene verheffing van den door zoo sterke banden aan Engeland gehechten Oranjevorst en de laatste begeerde te zeer de vriendschap der Staten om krachtige maatregelen in dien geest te helpen nemen, te meer omdat de Oranjepartij zelve blijkbaar te verdeeld was om iets uit te richten. Ook de verhouding tusschen Karel II en prinses Amalia werd hoe langer, hoe ongunstiger en de laatste toonde zich weldra even bereid om het met Holland over de behandeling van den jongen Prins eens te worden als vroeger hare schoondochter: veel meer viel voor het oogenblik ook wel niet te verkrijgen; later zou men verder kunnen zien. In Maart 1663 verzocht zij Holland opnieuw de opvoeding van haren kleinzoon op zich te nemen en zelfs Karel II sloot zich bij dat verzoek aan, bereid om zich dan geheel uit de voogdij terug te trekken. Maar Holland weigerde opnieuw[2]). Zooveel was den leidenden staatslieden te midden van de twisten tusschen de voogden wel duidelijk geworden, dat Karel II na den dood zijner geliefde zuster zich voor den jongen Prins veel minder moeite zou geven, en, al mocht hij Holland's houding als een der voorwendsels voor zijn ontevredenheid op dat

[1]) Ib., blz. 153.
[2]) Ib., blz. 259.

gewest gebruiken, dat hij ter wille van den erfgenaam der Oranjes ernstige moeilijkheden zou opwerpen, was thans niet meer te verwachten [1]).

Hoe sterk Holland zich in dezen tijd tengevolge van den loop der zaken tegenover de Oranjepartij gevoelde, bleek uit de zaak van het „Publiek Gebed", het gebed voor de overheid, onder welke in sommige gewesten ook de Prins van Oranje nog werd genoemd, terwijl aan de Staten-Generaal, en niet aan de gewestelijke Staten, de eerste plaats daarin werd toegekend [2]). Reeds in 1652 was de aandacht der op haar aanzien naijverige heerschende partij in Holland op dit punt gevallen en in 1657 was eene commissie benoemd om het nader te onderzoeken. Deze commissie deed in December 1662 verslag van hare bevindingen en na eene lange discussie werd in Maart daaraanvolgende besloten de zaak aldus te regelen, dat de predikanten voortaan eerst zouden bidden voor de Staten van het gewest, „als zijnde den ontwijfelbaren souverain", daarna voor de Staten der andere gewesten, „derzelver bondgenooten", verder „voor derzelver gezamenlijke afgevaardigden ter algemeene Staatsvergaderinge en in den Raad van State", dan — maar dit alleen in Den Haag — voor de Gecommitteerde Raden, de Gerechtshoven en de Rekenkamer, en eindelijk overal voor de stedelijke regeering [3]). Deze resolutie wekte in den lande hevige opschudding. Friesland teekende in heftige termen protest aan en een bittere pamflettenstrijd volgde, in welken De Witt tegenover de friesche beweringen met hulp van den dordtschen predikant Lydius [4]) een uitvoerige historisch-staatsrechtelijke deductie omtrent de zaak opstelde. Zij wekte door toon en inhoud niet alleen in Friesland maar ook in de overige gewesten, ja in Holland zelf bittere ergernis. Er ontstond een algemeene onrust over den beweerden aanslag op de souvereiniteitsrechten der Staten-Generaal, maar Holland hield voet bij stuk en dwong de predikanten in zijn gewest zich aan het nieuwe voorschrift te houden, later zelfs door inhouding van de traktementen der enkele overgebleven onwilligen. De Witt's deductie en het grootere werk in drie deelen van zijn gelijknamigen neef Johan de

[1]) Ib., blz. 329.
[2]) Vgl. over de geheele kwestie: Veegens in Hist. Studiën, II, blz. 68 vlg.
[3]) Res. van Consideratie, blz. 658.
[4]) Ms. brieven van De Witt 13, 25, 28, 30 Juni 1663 (Rijksarchief).

Witt [1]) over de zaak nemen onder de pamfletten van deze jaren een voorname plaats in, ook vooral wegens de belangrijke staats- en kerkrechtelijke twistvragen, die met de op zich zelf onbeteekenende kwestie samenhingen.

Maar al viel het belang van den Prins nu zoo goed als geheel weg uit de reeks der verschillen met Engeland om eerst weder op te duiken zoodra het wenschelijk werd geacht, de andere kregen meer en meer een acuut karakter en herhaaldelijk vreesde men reeds in 1661 een plotseling afbreken der onderhandelingen over het van staatsche zijde begeerde verdrag van vriendschap. De uitrusting van eenige schepen in Engeland onder den admiraal Holmes ter inbezitneming van de afrikaansche kust bij de Gambia en kaap Verde, waar de West-Indische Compagnie hare vestigingen had, voor de „Royal Company of Adventurers", waarvan 's konings broeder, de hertog van York, het hoofd was en andere leden der koninklijke familie aandeelhouders, wekte hier algemeene verontwaardiging; de ruwe wijze, waarop Holmes zijne taak volbracht, met volkomen minachting der nederlandsche rechten en aanspraken, verbeterde de stemming niet. Een lange lijst van engelsche pretentiën werd den staatschen ambassadeurs te Londen aangeboden, particuliere en algemeene bezwaren bijeenvoegend tot een eisch van schadeloosstelling van 8 mill. gulden en meer ten laste der Nederlanders, met name der Oost- en West-Indische Compagnie.

De Staten deden hun uiterste best om den op deze wijze ernstig bedreigden vrede te bewaren. Zij lieten zelfs de gevangenneming en uitlevering toe van drie hierheen gevluchte „koningsmoordenaars" uit Cromwells tijd, door de engelsche regeering gevraagd — een daad van zwakheid, die de vrijheidsbegrippen hier te lande niet ten onrechte sterk schokte en de ontstemming des volks tegen De Witt ten zeerste heeft gevoed [2]). Eindelijk, in September 1662, werd het gewenschte verdrag van vriendschap geteekend en zoowel de ambassadeurs als Downing, die ook bij den vrede met Portugal zijne diensten had verleend, keerden naar hun

[1]) Pieter Paulus (Verkl. der Unie, I, blz. IX) en Bilderdijk (Gesch. des Vad. IX, blz. 134) houden den neef van Johan de Witt, die denzelfden naam droeg, voor den auteur; Tydeman (Bilderd. IX, blz. 265) houdt er De la Court voor. Maar Veegens bewijst, l.l., blz. 83, dat de neef de schrijver is geweest.
[2]) Japikse, l.l., blz. 193 vlg.

land terug, de laatste niet zonder nieuwe moeilijkheden voor de ratificatie van het verdrag op te werpen. De verschillende kwestiën over inbeslagneming van schepen enz. zouden aan een scheidsgerecht worden onderworpen maar van eenig handelsvoordeel voor de Nederlanders in Engeland was geen sprake evenmin als van eene definitieve beslechting der oude weder opgerakelde twistpunten van ernstigen aard.

Zeer bedenkelijk mocht deze afloop der lange onderhandelingen heeten, vooral omdat het gebleken was, dat eene sterke partij in Engeland, waartoe ook de invloedrijke hertog van York, de troonopvolger, behoorde, niets vuriger wenschte dan een nieuwen oorlog met de Republiek ten einde haren handel, hare zeemacht voorgoed te fnuiken [1]). Nog had de partij van den vrede, geleid door den schoonvader des hertogs, lord Clarendon, den vriend van Beverweert, de bovenhand behouden, maar diens bij het begin van Karel II's regeering veel vermogende invloed was zeer aan het dalen, vooral na den verkoop van het tijdens Cromwell verkregen Duinkerken aan Frankrijk, door het engelsche volk als een kaakslag gevoeld gelijk eertijds het verlies van Calais. Nieuwe klachten en moeilijkheden kwamen zich weldra opdoen, vooral nadat Downing, die heimelijk met de oorlogspartij samenging en den toestand der Republiek voor een oorlog met Engeland uiterst gunstig achtte, in Den Haag was teruggekeerd (Sept. 1663). Kleine verschillen over verouderde kaperijzaken, over schending der engelsche handelswetten, over beschadiging van vischnetten bij de walvischvangst, over niet tijdig strijken van de vlag enz. waren er wel te vinden en op hoogen toon werd telkens voldoening gevraagd door den aanmatigenden diplomaat, die bekend stond als „le plus grand querelleur des diplomates de son temps".

De vrees voor Frankrijk's toenemende overmacht en voor de blijkbaar levendige werkzaamheid in de katholieke landen, door Clarendon persoonlijk levendig gedeeld, deed aanvankelijk nog eenige toenadering tusschen de beide zeemogendheden ontstaan; Downing en De Witt schenen zelfs een tijdlang in volkomen harmonie samen te werken, vooral nu Karel II de zaak van den Prins had opgegeven. Engeland en de Republiek traden gezamenlijk voor de verdrukte Waldenzen in Savoye in de bres. Maar het telkens weder opwerpen

[1]) Japikse, blz. 264 vlg.

der oude kwestiën door Downing toonde, dat Engeland aan den naijver op de Republiek grooter plaats inruimde dan aan het belang van de algemeene europeesche staatkunde, die toenadering tot de Republiek zou hebben geëischt. Nieuwe twisten tusschen de „Royal African Company" en de West-Indische Compagnie stookten het vuur aan. De engelsche regeering klaagde verder over het verblijf hier te lande van engelsche ballingen, over minachting van hare waardigheid, blijkende uit het nog steeds ontbreken van een staatschen gezant te Londen met den rang van ambassadeur, over beleedigende uitingen tegen den hertog van York in de pers, over het langzaam vorderen der onderhandelingen aangaande de pretentiën van vroeger, over gebrek aan samenwerking met Engeland hier en elders. De stemming zoowel van de engelsche regeering als van het engelsche volk werd steeds ongunstiger en in het najaar van 1664 scheen het uitbreken van een oorlog velen slechts eene kwestie van tijd [1]). Alleen de binnenlandsche toestand van Engeland en het geldgebrek der regeering hield nog eene uitbarsting tegen, maar de toon onder het volk en in het Parlement, de klachten over „the oppressions of the Dutch" werden steeds heftiger. In April vroeg het Parlement in heftige termen dadelijk redres van de geleden „dishonours, indignities and grievances" en bood der regeering zoo goed als eenstemmig „lives and fortunes" des volks daarvoor aan.

De aanwezigheid in Den Haag van een gezant als Downing was in die omstandigheden een groot gevaar. En Karel II en Clarendon waren niet de mannen om de oorlogzuchtige stemming in Engeland tot bedaren te brengen, ja zij achtten haar een geschikt middel om de aandacht van de verre van bevredigende binnenlandsche toestanden af te wenden. Downing versterkte hen bovendien in de meening, dat de Staten zoo wegens het handelsbelang als wegens de binnenlandsche woelingen en den zwaren schuldenlast bevreesd waren voor een oorlog en in alles zouden toestemmen, als die maar kon vermeden worden, zoodat men van engelsche zijde voor krachtig optreden niet beschroomd behoefde te zijn [2]).

Geheel uit de lucht gegrepen was deze bewering niet, naar wij weten, maar er waren toch grenzen voor de lankmoedigheid van

[1]) Ib., blz. 312.
[2]) Ib., blz. 318.

de Staten en die grenzen begon Engeland snel te naderen. Dit bleek uit het besluit der Staten-Generaal in het voorjaar van 1664 om naar aanleiding der geruchten over heimelijke toerustingen in Engeland den vice-admiraal De Ruyter, die met eene vloot naar de middellandsche Zee zou gaan om de kaperij te bestrijden, thuis te houden, een besluit, dat ten slotte na gunstiger bericht uit Engeland niet werd uitgevoerd. De Witt hoopte namelijk toch nog de verschillen uit den weg te kunnen ruimen en trad met Downing in overleg ten einde de pretentiën van Engeland zoo spoedig mogelijk te doen onderzoeken. Maar de geruchten over engelsche toerustingen bleven aanhouden en half Mei 1664 besloot men eindelijk ook hier tot de uitrusting van dertig schepen, zoo het nog heette tegen de spaansche zeeroovers, en tot het voorbereiden eener groote leening. Er kwam oorlogsgerucht; de aandeelen der Oost-Indische Compagnie bewezen door hunne herhaalde schommelingen — zij daalden van 500 met sprongen tot 440 % [1] — het bestaan van zekere onrust in de handelskringen, de voorbode dikwijls van belangrijke gebeurtenissen. Tegelijk evenwel zette men spoed achter de behandeling der engelsche pretentiën, die ten slotte voor een deel werden bevonden „geene het allerminste fondament" te hebben, voor een ander deel zoo spoedig mogelijk zouden voldaan worden. Ook aan het bezwaar van het ontbreken eener ambassade te Londen werd tegemoet gekomen door de benoeming van Van Gogh — een zwak en onhandig man intusschen, wiens zending eer slechte dan goede gevolgen heeft gehad. De uitrusting der vloot echter werd, om op alle gebeurlijkheden voorbereid te zijn, tevens voortgezet, te meer nu men vernam, dat Engeland matrozen wierf, schepen bouwde en eene groote bedrijvigheid in de oorlogshavens ten toon spreidde onder leiding van York zelven, hetgeen wederom deed vreezen, dat de Engelschen de uit Indië terugkeerende en niets vermoedende koopvaarders zou aanvallen zonder eene oorlogsverklaring vooraf te doen uitgaan.

Daar kwam eindelijk het onbetwijfelbare bewijs, dat Holmes in Februari de bezittingen der West-Indische Compagnie aan de kust van Guinea had aangevallen en het eiland Goeree benevens eenige schepen der Compagnie had genomen. Eerst werd het bericht door de engelsche regeering als verzonnen aangemerkt maar weldra was geen twijfel

[1] Ib., blz. 320, 328.

meer mogelijk: het bleek, dat de „Royal African Company" ijverig bezig was hare plannen in Afrika te volvoeren, gesteund door hare talrijke aandeelhouders onder de koninklijke familie en de hooge aristocratie, die den slechten stand der Compagnie door een oorlog met de Republiek, die toch niet lang meer uitblijven kon, hoopten te verbeteren [1]. De klachten der Staten-Generaal werden door de engelsche regeering beantwoord met tegenklachten over de aanmatigingen der West-Indische Compagnie in Afrika en over hare pogingen om den engelschen handel aldaar geheel te vernietigen, waarover door de „Royal Company" aanhoudend geklaagd was. Deze erkende Holmes te hebben afgezonden om die aanmatigingen tegen te gaan en hare volgens haar bedreigde factorijen te beschermen, maar zij verklaarde hem niet gemachtigd te hebben om aanvallender wijze te werk te gaan. Hoe het zij, het bleek duidelijk, dat het Engeland om „breder negotie" te doen was en dat de Republiek de middelen daartoe zou moeten geven, goed- of kwaadschiks, naar de zaken liepen. De Acte van Navigatie was niet voldoende gebleken om Engeland's handel te verheffen tot de hoogte, waarop men meende, dat hij gebracht kon worden; de lang gewenschte en nu verwachte vernedering der gehate Republiek zou daartoe moeten leiden.

Maar de Staten wilden zich toch niet op die wijze laten behandelen en besloten de zaak hunner bedreigde Compagnie met een twaalftal nieuw uit te rusten oorlogsschepen „vigoureuselyck" te steunen. Die schepen zouden echter eerst na geruimen tijd zeilvaardig kunnen zijn en daarom werd onmiddellijk in diep geheim de spoedige uitzending van De Ruyter naar Afrika voorbereid; de resolutie daartoe werd in de Staten-Generaal door De Witt den 11den Augustus handig in het voorbijgaan vastgeknoopt aan het besluit der uitrusting van de twaalf schepen en wel zoo, dat niemand dan de ingewijden er de aandacht op vestigde; zelfs de president van de week, die de bewuste resolutie teekende, lette er niet op en de afwezigheid van Downing, die voor korten tijd naar Engeland was gereisd, werkte mede om de zaak geheim te houden [2].

Dat het op die wijze kon geschieden, is toe te schrijven aan een

[1] Ib., blz. 349 vlg.
[2] Ib., blz. 355 vlg.

allergewichtigste verandering in de bestuurswijze, door De Witt in deze jaren op het voorbeeld van wat nu en dan reeds onder Frederik Hendrik was geschied en tot eene niets ongewone instelling in de Republiek gemaakt, de invoering der „secrete besognes"[1]). Deze commissiën, oorspronkelijk alleen ingesteld tot het geven van rapporten over gewichtige zaken en het voorbereiden van gewichtige besluiten, werden sedert Juni 1663 met volle regeeringsmacht ten opzichte van zekere belangrijke zaken voorzien — eene delegatie dus van de macht der Staten-Generaal, waardoor het voortaan mogelijk werd besluiten omtrent belangrijke zaken met groote snelheid en in diep geheim uit te voeren. Zij werden allengs een der machtigste regeermiddelen van den raadpensionaris, die er herhaaldelijk gebruik van heeft gemaakt. Zij bestonden uit één lid voor ieder gewest behalve Holland, dat er twee had, een van welke gewoonlijk de raadpensionaris zelf was. Men stemde er hoofdelijk en zij kregen weldra het recht om in bijzondere zaken geheel te handelen alsof zij de Staten-Generaal zelve waren, wier griffier en notulenboek tot hunne beschikking werd gesteld. En des raadpensionaris' invloed was in die commissiën buitengewoon groot, vooral door de ervaring, die hij van de zaken had. Zoo werd hij meer en meer de minister der Staten-Generaal, die hij leidde naar zijn inzichten, in deze jaren nog meer dan vroeger reeds. De Witt voldeed zoo op zijne wijze aan de behoefte van een centraal gezag in den staat

Intusschen ging men te Londen met de onderhandelingen voort. Terwijl men met Engeland over de afrikaansche kwestie onderhandelde en de andere verschillen voorloopig op den achtergrond traden, terwijl men thans ook van staatsche zijde zijne eischen en pretentiën tegenover Engeland formuleerde in eene nog veel langere lijst dan de engelsche — niet minder dan 73 punten stonden tegenover de 33 der engelsche lijst —, terwijl Van Gogh te Londen en de weder teruggekeerde Downing in Den Haag concepten aanboden en conferentiën hielden met de vertegenwoordigers der twistende compagnieën en de leiders der wederzijdsche regeeringen, werden de gemoederen van beide zijden steeds warmer en zetten zoowel de Staten als de engelsche regeering de toerustingen bedektelijk voort.

[1]) Naber in Gids 1888, IV, blz. 214 vlg.; Van Riemsdijk, De griffie van H. H. M., blz. 21 vlg.

Een nieuw voorstel om de verschillen aan scheidsrechters op te dragen werd door de Staten gedaan maar door Engeland koel opgenomen[1]) evenals de andere „accoorden" door De Witt voorgesteld. De overigens zeer gewettigde quarantaine, sedert het einde van 1663 in Engeland op de nederlandsche schepen gelegd wegens de heerschende pest, die te Amsterdam en elders duizenden ten grave sleepte, wekte met hare voor den handel belemmerende bepalingen nieuwe verbittering in de Republiek, die klaagde over deze „onnaebuurlycke ende ongewoonlycke proceduren". Het besluit om de naar Guinea bestemde twaalf schepen door de vloot onder Wassenaer-Obdam zelven tot voorbij het Kanaal te geleiden bewees, dat de Staten niet gezind waren ten einde toe een passieve rol te spelen, hoezeer Engeland waarschuwde, dat bij de uitzending van deze vloot gebeurlijkheden zouden kunnen voorkomen als in 1652 tot den oorlog hadden geleid. In October kwam hier te lande bericht, dat Holmes ook het belangrijke Cabo Corso had genomen en St.-George d'Elmina had bedreigd, daarna dat eene andere vloot uit Engeland naar Amerika was overgestoken en den 6^{den} September plotseling geheel Nieuw-Nederland had bemachtigd en bij de engelsche bezittingen ingelijfd. De West-Indische Compagnie hief een hartstochtelijken jammerkreet aan over het verlies nagenoeg van al hare bezittingen, want ook de West-Indische eilanden werden ernstig bedreigd.

De verovering van Nieuw-Nederland had weinig moeite gekost. De directeur-generaal Stuyvesant had in weerwil van alle engelsche aanspraken zijn gebied totnogtoe ongerept bewaard en met krachtige hand de orde in de kolonie gehandhaafd maar het was zeker, dat bij een ernstigen aanval de zwakke bezetting zou moeten wijken. En zulk een aanval was te wachten. Karel II had nooit officieel het bestaan der kolonie willen erkennen en Downing had zelfs gezegd, dat hij iets van dien naam niet op de kaart kon vinden. In overeenstemming met de oude beweringen gaf de koning 22 Maart 1663 het geheele engelsche gebied in Amerika aan zijn broeder den Hertog van York ten geschenke. Ook het gebied van de Hudsonrivier met Manhattan, d. i. geheel Nieuw-Nederland, werd daaronder genoemd en in Mei vertrok kolonel Nicholls met drie door den koning aan zijn broeder geleende oorlogsschepen en 500 man om een en ander in bezit te nemen

[1]) Japikse, blz. 381.

het belang van den engelschen handel. De kolonel regelde eerst de zaken in Connecticut en verscheen op het einde van Augustus voor Nieuw-Amsterdam. De onversaagde Stuyvesant was gezind om met zijne zwakke hulpmiddelen tot het uiterste weerstand te bieden maar de kolonisten weigerden den ongelijken strijd te aanvaarden en gaven stad en gebied zonder verzet aan den vijand over[1]).

De Staten-Generaal protesteerden ernstig tegen dit alles maar, het resultaat van De Ruyter's nog altijd geheim gebleven tocht afwachtend, niet met veel kracht, welke houding Downing's meening, dat men het niet tot een oorlog zou laten komen, versterkte. In het late najaar lekte echter langzamerhand iets van De Ruyter's zending uit. De Witt beantwoordde Downing's vraag daarnaar uitwijkend maar kon den argwaan niet wegnemen, en toen het bleek, dat De Ruyter werkelijk in Salee op de kust van Marokko was geweest, begreep men in Engeland misleid te zijn en toonde zich zeer verontwaardigd, hoewel volkomen zekerheid nog altijd niet verkregen kon worden. Weldra verscheen een aanzienlijke vloot onder York in het Kanaal, daarna een tweede onder prins Robert van de Paltz, welke laatste bestemd was om de voorgenomen staatsche expeditie naar Guinea te bestrijden. Bij deze houding van Engeland ging men nu ook hier over tot het gereedmaken van de vloot, in de eerste plaats ter begeleiding van de twaalf schepen, die intusschen voorloopig niet uitzeilden wegens de sterkte der engelsche vloot in het Kanaal en om geen verbittering te wekken.

Nog altijd hoopte men hier te lande op den vrede. Misschien zou hij, dacht men, door tusschenkomst van Frankrijk te verkrijgen zijn. Maar Lodewijk XIV toonde weinig neiging om tusschenbeiden te komen, voornamelijk met het oog op zijn eigen plannen, die bij een oorlog tusschen de beide zeemogendheden nooit konden lijden. De fransche bemiddeling werd wel beproefd, maar met weinig kracht en het was duidelijk, dat van deze zijde niets te verwachten was, ten minste geen ernstig optreden om den oorlog te voorkomen, al begeerde Lodewijk de Staten te overtuigen, dat hij gedaan had wat hij kon[2]). Hij wilde trachten, in weerwil van het gesloten verdrag van of- en defensieve alliantie, onzijdig te blijven, om dan zijne kans

1) Fiske, The Dutch and Quaker Colonies, I, p. 284 ff.
2) Japikse, blz. 432.

in de Zuidelijke Nederlanden waar te nemen, zoo zij zich aanbood.

De zending van De Ruyter had het gewenschte gevolg: de afrikaansche bezittingen der West-Indische Compagnie werden zonder veel moeite heroverd. Maar het antwoord op de eerste geruchten dienaangaande gaf de engelsche regeering door een beslag op alle, met name op staatsche, schepen in de engelsche havens ten einde de vloot van matrozen te voorzien. Tegelijk begon Downing buiten zijne bekende eischen nu schadevergoeding voor de door Engeland reeds gemaakte kosten van uitrusting te vragen en werd de straf, aan Holmes bij zijne terugkomst wegens overschrijding zijner volmacht opgelegd, opgeheven. Men sprak reeds van het uitgeven van kaperbrieven door de engelsche regeering. Het duurde evenwel nog een paar maanden, eer men in Engeland zoover kwam, want de houding van Frankrijk boezemde Karel II nog eenige ongerustheid in. Eerst zoodra hij zeker was, dat dit land zich niet voor de Republiek in een oorlog met Engeland wilde steken, wilde hij doortasten. Reeds begonnen voorloopig engelsche oorlogschepen de nederlandsche koopvaarders op te brengen. En de Staten van hunne zijde legden nu ook op de engelsche schepen in de staatsche havens beslag, al waren er slechts een paar overgebleven na eene waarschuwing van Downing aan de engelsche schippers te Rotterdam en Amsterdam. De staatsche vloot kon nog wel geen engelsche koopvaarders opbrengen, omdat zij tegen den winter onttakeld was, maar in allerijl werd zij gereed gemaakt om in het volgende voorjaar uit te zeilen.

De oorlogspartij in Engeland dreef onmiskenbaar boven en met geestdrift stond het Parlement alle gevraagde sommen toe, zelfs tot het ongehoorde bedrag van $2^1/_2$ mill. pond: de londensche Beurs juichte, het volk schold op de Hollanders, het Parlement werd geprezen om zijn „brave vote" tegen de „insulting and injurious neighbours", die nog steeds het misdadige onrecht bedreven van Engeland's handel te overvleugelen[1]).

Nog lag er een zwakke kans voor den vrede in de aarzeling van Engeland wegens Frankrijk's houding. Memoriën van Downing en deductiën van de Staten, beiden om hun recht te bewijzen, werden tot de buitenlandsche mogendheden, tot Frankrijk blijkbaar in de eerste plaats, gericht. Op heftigen toon verweet Downing den Staten de reeks van bekende zaken, waarover zoo lang was onderhandeld:

1) Ib., blz. 444.

de wreedheid der Hollanders op Ambon en in Guinea, de bezwaren den engelschen handel in den weg gelegd, de beleedigingen den engelschen naam aangedaan, alles werd in de „impertinente memorie" — zeide De Witt — en in de heftigste bewoordingen voor de zooveelste maal uiteengezet. Het liep meer en meer naar den oorlog en men verwachtte iederen dag een uitbarsting.

In Januari overviel eindelijk de engelsche kapitein Allen de smyrnasche retourvloot op de hoogte van Cadix maar de dappere weerstand van kommandeur Van Brakel, die het konvooi aanvoerde, redde bijna de geheele scheepsmacht. Dat was het sein voor het uitgeven van kaperbrieven hier te lande, terwijl de oorlogsvloot zich in de havens begon te verzamelen. Ook Engeland gaf nu de reeds lang gereedliggende kaperbrieven werkelijk uit. Nog eens deed Frankrijk eene zwakke poging tot bemiddeling door het voorstel aan Engeland om te Londen Van Beuningen te ontvangen, die nieuwe voorwaarden van wege de Staten zou komen aanbieden, maar Karel II antwoordde ontwijkend: de voorwaarden der Staten zouden hem toch niet bevredigd hebben naar hij uit Downing's brieven kon opmaken.

De Staten zagen echter niet meer zoo tegen een oorlog op als een paar jaren te voren het geval geweest was. De moed hier te lande begon te stijgen, hoe dreigender het gevaar naderde; het zelfvertrouwen nam toe, nu de vloot bijeen was en de matrozen toestroomden. En er was geen spoor van de oneenigheid, waarop Downing gemeend had te mogen rekenen: „met cordate eenparigheyt" stelde men zich in „postuer om door vigueur van wapenen reparatie te mogen bekomen van de feytelycheden door de Engelschen geleden". Eensgezind vertrouwend op de thans door De Witt's zorgen zoo uitstekend ingerichte en door zoo voortreffelijke officieren aangevoerde vloot, was men besloten den gehaten vijand te weerstaan.

De oorlogsverklaring van Engeland op 4 Maart 1665 maakte aan alle aarzeling een einde en vol moed raapten de Staten den toegeworpen handschoen op.

En terwijl zoo een gevaarlijke oorlog opnieuw de rust der Republiek verstoorde, begon ook aan hare oostelijke zijde het twistvuur weder op te vlammen. Men had gehoopt, dat de invloed van Frankrijk op de katholieke staatjes aan de oostelijke en zuidoostelijke grenzen groot genoeg zou zijn om, nu Spanje onmachtig was hen, zooals

vroeger, uit de Zuidelijke Nederlanden te steunen, hen tot eene vredelievende houding jegens de toch op zich zelf reeds machtige Republiek te brengen. Maar hunne grieven tegen den staat der Vereenigde Nederlanden waren nog altijd ernstig, met name die van den bisschop van Munster[1]). De bisschop gevoelde zich in den laatsten tijd weder bijzonder gekrenkt door de afwijzing van zijn aanspraken op de heerlijkheid Borculoo[2]). Deze heerlijkheid was in 1406 door den toenmaligen heer uit het Huis van Bronkhorst aan Munster in leen opgedragen en bij het uitsterven van dit geslacht als opengevallen leen beschouwd. Maar het door huwelijksverbintenis aan de uitgestorven familie verwante geslacht Limburg-Styrum maakte op de heerlijkheid aanspraak en ofschoon Munster zich na den dood der weduwe van den laatsten Bronkhorst in 1579 in het bezit van het gebied had gesteld, bleef de familie Van Limburg-Styrum hare aanspraken handhaven, wendde zich tot kanselier en raden van Gelderland en werd in 1615 door het hof van Gelderland in haar recht verklaard, waarop de Staten den graaf van Limburg-Styrum in het volgende jaar plechtig als bezitter der heerlijkheid erkenden na het bisdom veroordeeld te hebben tot de betaling eener aanzienlijke schadeloosstelling wegens onrechtmatig onthouden van het bezit aan den wettigen eigenaar. Hieruit ontstond een hevig geschil tusschen Munster, dat van zijne zijde zich beriep op herhaalde vonnissen van het rijkskamergericht, en de familie Van Styrum, gesteund door Gelderland en weldra ook door de Staten-Generaal, die deze belangrijke heerlijkheid niet gaarne in vreemde handen zagen overgaan.

De krachtige munstersche bisschop Christoffel Bernhard van Galen had onmiddellijk de zaak ter harte genomen en de munstersche aanspraken opnieuw ernstig doen hooren maar noch zijne vertoogen noch de steun van Frankrijk en den Keizer konden de Staten bewegen zijn eischen te erkennen en telkens weder stelden zij den graaf van Limburg-Styrum in het gelijk, wat den bisschop ten zeerste verbitterde. De langwijlige onderhandelingen over deze met het zeer ingewikkelde leenrecht der streek samenhangende zaak bleven nog altijd voortduren en er scheen vooreerst geen einde aan te zien; rijkskamergericht en hof van Gelderland gingen voort de beide rechthebbenden te steunen.

1) Vgl. Rogge in Versl. en Meded. Kon. Akad. 4de Serie, I, blz. 229 vlg.
2) Der Kinderen, De Nederlandsche Republiek en Munster 1650—1666, blz. 1 vlg.

Daarbij kwamen nu vooreerst de oude moeilijkheden tusschen den bisschop en zijne hoofdstad [1]). De houding der Staten in deze zaak was in 1658 vrij krachtig geweest en had de stad voor algeheele overheersching door haren landsvorst bewaard, maar Van Galen liet niet af, zoodat Munster herhaaldelijk een garnizoen van de Staten verzocht evenals Emden op die wijze tegen zijn graaf werd beschermd en zoo eigenlijk van de Staten afhing. Zij hadden echter bezwaar om zoover te gaan, ook wegens de krachtige protesten des Keizers, die zelfs rijkstroepen naar het Sticht van Munster zond om tegen dergelijke gebeurlijkheden te waken. Vooral Friesland en zijn stadhouder, soms ook de oostelijke provinciën gaven zich veel moeite om de wenschen der stad, die allerlei voordeelen aan de Staten beloofde, te vervullen, maar Holland vreesde verwikkelingen met het Rijk en liet het gunstige oogenblik om zich aan deze zijde een sterk bolwerk te verschaffen voorbijgaan, hoe ernstig ook de resident Aitzema, die door de stad met de behartiging harer belangen belast was, daarop wees. De Staten bepaalden zich tot bemiddeling maar ook deze werd slechts zwakjes volgehouden en de deftige deputatie, in den zomer van 1660 naar Munster gezonden om een accoord aan te bieden, had weinig succes op haar pogen, te minder daar de bisschop, heimelijk aangezet door den Keizer en volkomen op de hoogte van Holland's weerzin tegen krachtiger maatregelen, van die bemiddeling niets wilde weten. Hij had reeds vóór de zending der gedeputeerden met een leger van 14000 man het beleg voor de stad geslagen, sloot haar steeds nauwer in en verijdelde alle pogingen om haar uit haren benarden toestand te bevrijden, zoodat zij, wanhopende aan den vurig begeerden steun der Staten, in Maart 1661 eindelijk den moed opgaf en zich onderwierp morrend over hunnen onwil [2]). Maar ook bij den bisschop had de halfslachtige houding der Staten een wrok doen ontstaan, dien hij gaarne zou koelen, zoodra de gelegenheid zich aanbood.

En er kwam nog meer bij. Hij kreeg met de Staten moeilijkheden over het brievenvervoer tusschen Amsterdam en Hamburg, dat voor een deel over bisschoppelijk gebied liep en daar afhankelijk was van het uit Maximiliaan's tijd dagteekenende privilege betreffende

1) Zie boven, blz. 117 en 118.
2) Der Kinderen, blz. 180.

de algemeene rijksposterij van den graaf van Thurn en Taxis. De laatste namelijk, die ook in de Spaansche Nederlanden nog hetzelfde privilege bezat als in het Rijk, bezorgde de post over Oostende naar Engeland, waarmede ook de engelsche brieven van Amsterdam over Antwerpen verzonden werden — een lange weg maar die bij de algemeen erkende goede inrichting der posterij van Thurn en Taxis zonder bezwaar gevolgd was. In 1659 echter bood de Antwerpenaar Van der Heyden de stad Amsterdam aan een nieuwen postdienst Londen—Sluis—Amsterdam in te richten, waarlangs, van het kruispunt Waddingsveen af, ook de correspondentie Londen – Hamburg zou gaan, hetgeen eene groote tijdsbesparing voor den handel zoowel van Amsterdam als van Hamburg beloofde. Taxis verzette zich hiertegen en riep de hulp des Keizers in om zijn kostbaar privilege te handhaven door Munster te verbieden den nieuwen amsterdamschen dienst in het Rijk over zijn gebied te laten gaan. De Keizer deed het en Munster gaf wel aan dit bevel niet onvoorwaardelijk gehoor maar het steunde toch Taxis. De amsterdamsche handel vertrouwde sedert de post langs dezen weg niet meer en zocht weldra een anderen over Oldenburg, die evenwel allerlei bezwaren opleverde. Ook hierover ontstond zeer ernstige ontstemming tegen Munster.

Even ernstig was eene andere zaak, die der schuld, door den vorst [1]) van Oostfriesland wegens eene erfenis verschuldigd aan den graaf van Liechtenstein, welker invordering tot een bedrag van 300000 rijksdaalders door den rijkshofraad te Weenen in 1663 aan den bisschop van Munster werd opgedragen. Deze bood den vorst van Oostfriesland, thans George Christiaan, aan de schuld voor zijne rekening te nemen tegen afstand van Reiderland op de groningsche grenzen, welk gebied echter wegens de schulden van Oostfriesland aan de Staten-Generaal in hypotheek was gegeven. De oostfriesche vorst weigerde wel dit aanbod maar zag overigens geen kans om de liechtensteinsche schuld te betalen, tenzij de Staten-Generaal hem aan eene nieuwe leening wilden helpen. Dezen waren er niet ongenegen toe maar verlangden daarvoor alle vorstelijke goederen, in het bijzonder Harlingerland in pand benevens het recht om de Dylerschans en het kasteel van Jemmingen te bezetten, waarin de vorst weinig lust

1) Graaf Enno Lodewijk had in 1654 den titel van graaf met dien van vorst mogen verwisselen.

had. Zoo bleef men onderhandelen en kwam van de betaling der schuld voorloopig niets. Van Galen maakte zich toen gereed om haar met geweld in te vorderen, terwijl hij alvast de Dylerschans door zijne troepen liet bezetten (December 1663). Deze daad van vijandschap wekte zoowel bij de Staten als in Oostfriesland hevige ontroering, daar de schans eene belangrijke strategische waarde had. De vorst, zijn dralen betreurende, stemde in allerijl toe in den afstand der schans aan de Staten, die hem daarop 135000 rijksdaalders leenden ter betaling van de schuld en den frieschen stadhouder bevel gaven om een klein legercorps bijeen te brengen ten einde de staatsche belangen met de wapenen te beschermen. Eene bezending onder leiding van Van Beverningh zou nog trachten in Oostfriesland de zaken in het reine te brengen. Maar de bisschop had blijkbaar liever de Dylerschans dan het geld, dat met behulp der oostfriesche stenden geheel kon worden uitbetaald, vooral nu hij wist, dat de Staten de belangrijke sterkte, zoo dicht bij zijn eigene grenzen gelegen, zelf in bezit zouden nemen. Hij maakte zich gereed haar te verdedigen tegen de bijeengetrokken staatsche troepen, wanneer ten minste niet de algeheele betaling der schuld door Oostfriesland hem te voren van alle aanspraken zou berooven. Ook de Keizer werkte met hem mede en liet door zijn gezant Friquet in Den Haag de Staten ernstig vermanen zich niet met deze bijzondere rijkszaken te bemoeien.

De uitrusting der staatsche troepen kostte bij den verwaarloosden toestand van het leger vrij wat tijd, maar in Mei 1664 was eindelijk een legerkorps van 5500 man bij Deventer bijeen, oogenschijnlijk in vrij goeden staat, alhoewel de artillerie nog niet aanwezig was en eerst later het kamp bereikte. Prins Willem Frederik rukte nu naar de Dylerschans op, die door slechts 300 Munsterschen verdedigd werd en zich na een onmiddellijk gesloten wapenstilstand, gevolgd door een paar dagen werkelijk beleg, reeds den 4den Juni overgaf[1]) onder ernstig protest van den bisschop, die deze vijandige daad der Staten hoe eer hoe liever begeerde te wreken. De liechtensteinsche schuld, aanleiding tot het geschil, werd eerst na den dood van den oostfrieschen vorst, die in 1665 stierf en een minderjarigen zoon naliet, ten volle afgedaan.

1) Der Kinderen, blz. 258.

Het was niet te verwonderen, dat de bisschop met spanning den loop der verwikkelingen met Engeland gade sloeg en dat men ook van die zijde geneigd was zijne stemming tot eigen voordeel aan te wenden. De bisschop hoopte verder op de hulp van Brandenburg, van Keulen en van Neuburg, die allen bezwaren tegen de Staten hadden. Vooral met den keurvorst van Brandenburg, die behalve zijne klachten als voogd van den jongen Prins, ook geldelijke moeilijkheden met de Staten had en bovendien de voortdurende bezetting zijner kleefsche vestingen door staatsche troepen gaarne opgeheven zag, trachtte Van Galen zich tegen de Republiek te verbinden. Maar Frankrijk deed haar ten minste den dienst om deze vorsten, die trouwens weinig lust in een oorlog toonden te hebben, door zijne bemoeiingen tegen te houden en werkte ook op Van Galen om hem te bewegen de Staten met rust te laten. De bisschop evenwel meende in den juist uitgebroken engelschen oorlog eene geschikte gelegenheid te zien om zijn doel te bereiken, zond afgevaardigden naar Londen en sloot den 13den Juni 1665 met Engeland een geheim verdrag[1]), volgens hetwelk hij tot Augustus 500000 rijksdaalders en later 50000 rijksdaalders per maand zou ontvangen tegen de belofte om met 10000 ruiters en 20000 voetknechten de Nederlanden van de landzijde aan te vallen; hij stelde bovendien ook de deelneming van andere rijksvorsten aan den krijg in uitzicht.

Bij al deze handelingen van den laatsten tijd was de oorlogzuchtige bisschop voorgelicht en aangevuurd door een groningschen balling, den reeds genoemden Johan Schulenborgh.

Deze had zich in de onderhandelingen over den vrede met Portugal, waaraan hij als afgevaardigde van Stad en Lande ter Staten-Generaal had deelgenomen[2]), even dubbelzinnig gedragen als vroeger tijdens de woelingen in Groningen. Vooral zijne handelingen als voorzitter van dat hooge college, toen hij in strijd met de hem door zijne committenten gegeven bevelen en, naar men zeide, omgekocht door portugeesch geld, het vredesverdrag op aandrang van De Witt had doen goedkeuren, hadden hevige verbittering in zijn gewest verwekt. Zelfs eene uitvoerige schriftelijke verdediging door De Witt kon hem niet redden en hij werd smadelijk uit zijn zetel in den stadsraad

1) Ib. blz. 281.
2) Zie boven, blz. 125.

van Groningen en daarmede uit al zijne politieke ambten gestooten, tot groote voldoening der vijanden van Rengers, wiens invloed in het gewest zeer gedaald was, vooral sedert zijn medestander Lutzborgh wegens geldelijke knoeierijen uit het college van Gecommitteerde Raden aldaar was verwijderd[1]). Ook de syndicus Wijchgel, een ander leider van Rengers' partij, had zijn belangrijk ambt moeten opgeven, terwijl Schulenborgh zelf behalve tot ontzetting van zijn posten tot teruggave van *f* 4000 was veroordeeld, ook al wegens beweerde maar niet geheel bewezen geldelijke tekortkomingen jegens het gewest zijner inwoning.

De energieke Schulenborgh trachtte in overleg met Rengers zijn invloed te herwinnen door middel van de gilden der stad Groningen, met wier aanvoerders, de bouwmeesters Warendorp en Van Emmen, den advocaat Harkens en den olderman der kleedermakers, zekeren Udinck, hij ook bij de vorige woelingen in betrekking had gestaan[2]). Een nieuwe ernstige gildenbeweging te Groningen in den zomer van 1662 was het gevolg van zijne geheime intrigues. De onthutste stadsregeering zag zich reeds dadelijk genoodzaakt eenige impopulaire belastingen te vernietigen, vooral die op het geslacht en gemaal, en het op de kleine burgerij drukkende schoorsteengeld te verminderen, dan de vonnissen tegen Schulenborgh in te trekken, eindelijk te beloven bij de verdeeling der lagere stadsambten minder uitsluitend hare vrienden en creaturen te gedenken en meerdere rechtvaardigheid jegens allen te betrachten. Door dit succes bemoedigd, vroegen de gilden, belust op herstel van hun voormalig aandeel in de regeering, tenminste op wettelijken invloed daarin, eene hervorming van het thans geheel van den Raad afhankelijke uit de burgerij gekozen college der Gezworen Meente, dat hier de raadsverkiezing in handen had, en andere ingrijpende maatregelen. Ook hierin gaf de Raad toe, beducht voor de dreigend optredende volksmenigte, die zich na al dat toegeven aan hare eischen als heer en meester in de stad beschouwde en zich als zoodanig begon te gedragen. Den ganschen zomer was het woelig in Groningen, maar de overwinnaars werden het weldra oneens en vooral de weinig vertrouwde Schulenborgh geraakte bij zijn medestanders in verdenking. De Raad maakte daarvan handig gebruik. Hij wist het heft

1) De Boer, De woelingen in Stad en Lande, blz. 35.
2) Zie boven, blz. 103 vlg.

weder in handen te krijgen, riep op een gunstig oogenblik de bezetting onder de wapenen en vond ook bij de schutterij steun, zoodat hij zich weldra sterk genoeg gevoelde om Schulenborgh gevangen te nemen. Toen kwam in November op verzoek van den Raad onverwacht de stadhouder Willem Frederik, die zich in afwachting van den loop der woelingen totnogtoe op den achtergrond had gehouden, met eene vrij groote troepenmacht in de stad en legde er een aanzienlijke bezetting. Thans had de Raad het pleit gewonnen en in het volgende jaar, den 14den Maart 1663, werd het groninger gildewezen voorgoed geregeld met vernietiging van het invloedrijke bouwmeestersambt en der oude organisatie in het algemeen, zoodat de gilden ook hier voortaan geheel en al aan de stadsregeering onderworpen waren en daarmede de regentenaristocratie ook hier volkomen meester van den toestand was geworden. Tevens werd door den stadhouder voor de zooveelste maal een nieuw regeeringsreglement ontworpen ten einde te trachten het bestuur over het gewest op billijke wijze tusschen Stad en Land te verdeelen en aan het geknoei met de ambten een einde te maken. De Staten-Generaal keurde dit nieuwe reglement, dat op den voet van het vorige geschoeid was, gereedelijk goed maar het beoogde doel werd nog in lang niet bereikt.

De leiders der mislukte beweging werden natuurlijk ten strengste gestraft. Warendorp, thans voor de tweede maal aan het verzet schuldig, werd ter dood gebracht; Schulenborgh ontkwam een gelijk lot alleen door zijne welgelukte vlucht naar het Munstersche, waarheen ook de andere hoofdschuldigen, tot ballingschap verwezen, zich begaven. Hij trad spoedig in dienst van den bisschop als raad vooral voor de oostfriesche zaken, hem, het voormalige lid der Staten-Generaal, zoo welbekend. De overlooper hoopte nog eenmaal aan het hoofd van munstersche scharen in eere hersteld te worden en zich te wreken op zijne vijanden, die hem van zulk eene hoogte hadden nedergeworpen.

De invoering van het nieuwe regeeringsreglement en de onderdrukking der gildewoelingen was vooral te danken geweest aan de tusschenkomst en medewerking van Willem Frederik, wiens aanzien daardoor in het gewest aanmerkelijk was gestegen. Evenzoo werd in Friesland, waar de klachten over ambtsbejag en omkooperij weder zeer luide gehoord werden en men dientengevolge voor oproer vreesde,

onder zijne bemoeiing een en ander gedaan om de heerschende misstanden te verbeteren door krachtiger handhaving der hiertegen gemaakte voorzieningen en nieuwe strengere bepalingen tegen onderhandschen ambtenhandel. Een nieuw stemreglement bracht tijdelijk ook hier weder eenige verbetering in de schandelijke misbruiken der plaatselijke oligarchen bij de verkiezingen in dat gewest, waar nog altijd vele sporen der oude volksregeering, maar in zeer bedorven toestand, aanwezig waren. Het gelukte wel niet om die oligarchie te breken, maar iets dragelijker verhoudingen werden ook hier geschapen.

De friesche vorst heeft van dit alles niet lang genoegen gehad. Een ongelukkig toeval bij het in orde brengen van een pistool, dat onverwachts afging en welks kogel zijn kaak doorboorde, benam hem den 31sten October 1664 het leven en zijn jonge zoon Hendrik Casimir II volgde hem onder voogdij zijner moeder in zijn stadhouderschappen op. Nog een nieuw ongeluk dreigde het zwaar beproefde Huis van Nassau, toen na afloop der begrafenis van den frieschen stadhouder prins Johan Maurits, in Franeker over een brug rijdende, te water geraakte en slechts met moeite werd gered.

Nooit schenen de Huizen van Oranje en Nassau verder van de heerschappij in de nederlandsche gewesten te zijn dan in deze jaren, toen twee zwakke kinderen en een bedaagd ongehuwd man de eenige mannelijke vertegenwoordigers der beide geslachten hier te lande waren uit de vorstenhuizen, die het lief en leed van den jongen nederlandschen staat nu een eeuw lang hadden medegeleefd. En van die drie had Johan Maurits zich ten deele reeds van de Republiek afgewend door als stadhouder van den keurvorst van Brandenburg te Kleef op te treden, ofschoon men hem nog kon aanmerken als het aangewezen hoofd van het staatsche leger in geval van oorlog.

Hoe treurig het met het aanzien ook van den jongen prins Willem III thans gesteld was, blijkt uit de handelingen der Staten van het anders om zijne Oranjegezindheid bekende Zeeland ten aanzien van de regeering van Vlissingen en Veere, waar zij de Prinses-Douairière dwarsboomden in hare rechten als voogdes van haren kleinzoon en haar beletten door een nieuw reglement het bestuur dier steden op een beteren voet in te richten. Al het beleid der bekwame maar heerschzuchtige vrouw was noodig om in overleg met hare dochter Albertina Agnes, die in Friesland de voogdij over haren anderen

kleinzoon voerde, ten minste de bezittingen der zwaar beproefde familie in de Republiek zooveel mogelijk ongerept voor betere tijden te bewaren. En dat gelukte haar werkelijk, al scheen het soms dat de jonge Prins van Oranje „avant qu'il soit en âge, serait tout à fait ruiné dans ses liens et dans les provinces" [1]). Zijn prinsdom was in handen van Frankrijk en toen eindelijk na vier jaar lange onderhandelingen te Parijs en Londen Lodewijk XIV in het najaar van 1664 toestemde in de teruggave van het onrechtvaardig in bezit genomen goed, ook toen Constantijn Huygens, die deze onderhandelingen onder groote bezwaren en niet altijd tot voldoening der Prinses had gevoerd, in het voorjaar daaropvolgende te Oranje de huldebewijzen der bevolking aan haren jongen vorst in ontvangst kwam nemen en de fransche bezetting aftrok, maakte niemand zich illusiën over de werkelijke onafhankelijkheid van het thans weerlooze, aan alle zijden door fransch terrein omgeven staatje.

En in de Nederlanden was de zwakke hoop der oranjegezinden gevestigd op de toekomst, wanneer eenmaal misschien de erfgenaam der Oranjes, meerderjarig geworden en gedragen door de nog altijd levendige sympathie des volks, voor zich en zijn geslacht zou kunnen trachten zijne verhefling te verkrijgen van de thans oppermachtige staatspartij, die vaster dan ooit in den zadel zat en onder de leiding van den energieken raadpensionaris zeker niet gemakkelijk tot die verhefling zou te brengen zijn. Het oude „Oranje boven" klonk velen als eene bespotting, maar het klonk nog en het nieuwe van innige liefde getuigende lied van den „kleinen Prins" beloofde betere dagen: „alevel" zou hij „stadhouder zijn".

---

[1]) Archives, V, p. 231.

HOOFDSTUK VI.

DE TWEEDE ENGELSCHE OORLOG.

De beide zeemogendheden hadden zich voor den nieuwen kamp, die haar thans te wachten stond, zoo goed mogelijk voorbereid. De engelsche vloot, in de eerste jaren na den dood van Cromwell zeer verwaarloosd, was na de Restauratie aanmerkelijk verbeterd. Onder leiding van 's konings broeder, den hertog van York, die veel met zeezaken ophad en tot „lord high-admiral", opperbevelhebber der vloot, was verheven, waren groote verbeteringen ingevoerd; de verstandige administratie van mannen als Samuel Pepys had op het beheer een goeden invloed. Toch was er nog altijd gebrek aan geld en dientengevolge aan allerlei: de werklieden op de werven en de matrozen hadden te klagen over slechte betaling, het materieel zoowel als de voeding liet veel te wenschen over, de gewoonte om officiersposten door geheel onervaren personen of door officieren van het leger te lande te laten vervullen berokkende ernstig nadeel. Bij het uitbreken van den oorlog had Engeland intusschen eene oorlogsvloot van ongeveer 160 schepen met 5000 stukken en meer dan 25000 matrozen beschikbaar onder aanvoerders als Monk, prins Robert, Montague, Ayscue, Lawson en Penn, die zich met onze admiralen konden meten[1]).

Daartegenover had men ook hier te lande, sedert de onvoldoendheid der vloot in den eersten engelschen oorlog zoo duidelijk gebleken was, de hand met ijver aan het werk geslagen ten einde in de eerste plaats het aantal der voor den zeekrijg bestemde landsschepen te vermeerderen en niet langer afhankelijk te zijn van toevallig verkregen gewapende koopvaarders of van den steun der particuliere directiën. Naast den raadpensionaris was het vooral zijn

[1]) Tanner, The administration of the Navy from the Restoration to the Revolution (Engl. Hist. Rev. Jan. 1897, p. 17 ff.). Vgl. De Jonge, I, blz. 616 vlg.

broeder Cornelis geweest, die de zorg voor de vloot op zich had genomen en sedert het laatst van 1664 waren vele nieuwe oorlogsschepen op de werven gebouwd, eene werkzaamheid, die tijdens den oorlog zelf krachtig werd voortgezet, met name door den bouw van zware schepen zooals de engelsche vloot bezat, schepen van 60 tot 80 stukken naast kleinere van 40 tot 50[1]). De admiraliteiten werden tot nieuwe krachtsinspanning geprikkeld niet alleen voor den bouw, maar ook voor de bemanning en toerusting der schepen; ook die van Friesland[2]), die totnogtoe weinig beteekend had, kwam thans onder aansporing van De Witt en Willem Frederik tot ontwikkeling, terwijl Cornelis de Witt de admiraliteit van de Maas, waarvan hij lid was, een ongekende energie deed ontwikkelen, gelijk de jonge Nicolaas Witsen in die van den Amstel, welker landsmagazijn, werf en dok algemeen bewonderd werden. Ook de ietwat verouderde zeeuwsche admiraliteit wedijverde met de andere in werkzaamheid. De krachtige leiding van den raadpensionaris, gevoegd bij de medewerking van vlootvoogden als Wassenaer-Obdam, De Ruyter, Cornelis Tromp, de Evertsens en Tjerk Hiddes de Vries, nam de moeilijkheid om de vijf admiraliteiten te doen samenwerken voor een deel weg. Meerdere regelmatigheid van bouw, aanzienlijke vermeerdering van het „metalen" geschut in plaats van het vroegere ijzeren, betere regeling van voeding en hoogere betaling van het scheepsvolk, meerdere orde in het beheer en de behandeling der zeezaken was van dat alles het gevolg. Zoo was bij het uitbreken van den krijg de toestand der staatsche vloot zeer bevredigend en kon zij de vergelijking met de engelsche zoowel in grootte als in aantal van schepen en in bemanning doorstaan, al bleef zij nog altijd daarbij eenigszins ten achter, welke tekortkoming echter door de meerdere voortreffelijkheid van het staatsche zeevolk ruimschoots vergoed werd[3]).

Onmiddellijk na het uitbreken van den oorlog werd met alle kracht gearbeid aan het uitzenden der vloot: de nieuwe schepen werden snel afgewerkt en weder andere werden op stapel gezet; de Oost-Indische Compagnie leverde een twintigtal groote vaar-

[1]) De Jonge, I, blz. 633 vlg.

[2]) Sedert 1645 niet meer in Dokkum doch in het gunstiger gelegen Harlingen gevestigd.

[3]) Vgl. over de onderlinge verhouding der beide vloten: De Jonge, I, blz. 725 vlg.

tuigen; vele koopvaarders werden ten oorlog bewapend; gedeeltelijke sluiting der visscherij, verhooging der gage en andere maatregelen leverden allengs overvloed van matrozen; kapers werden uitgerust, met name in het nog steeds kaaplustige Zeeland.

Weldra kwam het bericht, dat de engelsche vloot, meer dan 100 schepen met 4200 kanonnen en 22000 matrozen in zee en op de kust was. Een hevige storm verstrooide haar evenwel. De staatsche eskaders konden zich vereenigen en op het einde van Mei stak onder Wassenaer-Obdam als luitenant-admiraal-generaal een staatsche vloot, die ongeveer even sterk was, op hare beurt in zee na door den volijverigen raadpensionaris en eenige andere gevolmachtigden der Staten geïnspecteerd te zijn en op hunnen krachtigen aandrang. Bij deze gelegenheid reeds toonde De Witt zijn ongemeene kennis van zeezaken en zijn krachtig beleid, zelfs tegenover bevaren zeelieden de mogelijkheid van het uitzeilen volhoudend en bewijzend [1]). Groote verwachting had men van deze „armade", de aanzienlijkste, die ooit onze havens had verlaten, onder leiding van mannen als de luitenant-admiraals [2]) Jan Evertsen, Kortenaer en Stellingwerff. De aanvankelijke voorzichtigheid van den opperbevelhebber, die op de kust bleef wegens tegenwind, wekte zelfs eenige ergernis: dringende brieven van De Witt, die er over dacht zelf als gedeputeerde op de vloot te komen, gepaard aan een scherp bevel der Staten dwongen hem de britsche kust op te zoeken ten einde een strijd, hoe dan ook, te wagen. De engelsche vloot, weder uitgezeild, ontmoette nu de staatsche bij den mond van de Theems. Een paar dagen bleef men drijvende, totdat Wassenaer, ofschoon het voordeel van den wind missend, besloot den aanval te doen. Men was toen op de hoogte van Lowestoff, waar den 13den Juni een bloedige slag werd geleverd [3]). Die slag liep zeer ongunstig voor de onzen af, ten deele door de slecht geregelde samenwerking der zeven eskaders, waarin de vloot verdeeld was,

---

1) Brieven o. a. aan Vivien van 21 Mei (Rijksarchief).

2) De benoeming van deze drie luitenant-admiraals, waarboven dan Wassenaer als luit.-adm.-generaal stond was ongewoon maar veroorzaakt door de benoeming van Kortenaer e. a., opdat niet de Zeeuw Evertsen bij ontstentenis van Wassenaer het bevel zou voeren. Toen verhieven ook Zeeland en Friesland hunne vice-admiralen tot dien rang. Vgl. Wicquefort, III, p. 185.

3) De Jonge, II, blz. 11 vlg. Brieven van De Witt aan Wassenaer, d.d. 4, 6, 9 Juni (Rijksarchief).

ten deele door de onderlinge jalouzie der onderbevelhebbers en het algemeen wantrouwen in de kunde van den opperbevelhebber, zoodat ieder der onderbevelhebbers en zelfs ieder der kapiteins op eigen gelegenheid streed. Reeds bij het begin sneuvelde Kortenaer en toonden verschillende kapiteins, tegenover de groote dapperheid van anderen, weinig lust om te vechten. De Engelschen braken eindelijk door de staatsche slagorde heen en nu nam de verwarring schromelijk toe. De schepen van York en Wassenaer kwamen met elkander in gevecht; York was gekwetst en zijn schip bijna geënterd, toen plotseling Wassenaer's van alle kanten doornageld vaartuig in de lucht vloog. Deze gebeurtenis gaf den doorslag aan het gevecht, waaraan thans vele schepen zich door de vlucht onttrokken, het voorbeeld volgende van Kortenaer's lafhartigen opperstuurman, die met de admiraalsvlag in top wegzeilde. Enkele kapiteins hielden nog stand maar eindelijk week alles, vervolgd door de Engelschen, die verscheidene schepen vermeesterden en andere vernielden. Ook Stellingwerff en de vice-admiraal Schram sneuvelden. Jan Evertsen trachtte nog als nu volgend opperbevelhebber met Tromp en anderen de orde te herstellen maar ook hij moest het opgeven en een algemeene verwarde vlucht volgde. Tromp zeilde met een zestigtal schepen naar Texel, Evertsen zelf met een tiental naar de Maas, anderen bereikten het Vlie. Het was „een totale defaicte", niets meer of minder. Zestien schepen waren verloren, negen door den vijand genomen, 2000 man gedood.

Groot was de teleurstelling, de woede hier te lande. Jan Evertsen werd bij zijne aankomst in Den Briel door het grauw mishandeld en zelfs te water geworpen, later in Den Haag gevangen gezet en te Texel voor een krijgsraad gebracht, waarom hij, hoewel ten slotte met eere vrijgesproken, zijn post nederlegde.

Geleid door den onversaagden raadpensionaris, die naar Texel was gesneld en zich op de binnenvallende vloot had laten brengen om haar tegen de dichtbij naderende Engelschen te helpen verdedigen, grepen de Staten aanstonds alle middelen aan om het zware nadeel te herstellen en deden al het mogelijke om de vloot zoo spoedig mogelijk weder in zee te brengen, zoodat de schout-bij-nacht Banckers reeds 10 dagen later weder met een twintigtal schepen kon uitloopen. De schuldige kapiteins werden streng gestraft, drie hunner doodgeschoten, andere verbannen en eerloos verklaard. Tromp, die aanvankelijk geweigerd had tot deze straffen mede te werken, bewees bij het herstel der

vloot de beste diensten en werd na eenig beraad met het opperbevel belast, terwijl naast hem door de Staten-Generaal een college van drie gedeputeerden werd gesteld om met drie kolonels van de landmacht en twee ervaren zeelieden als „zeeraden" hem ter zijde te staan — eene nieuwigheid, die haren oorsprong vond in het wantrouwen aan de eensgezindheid tusschen de bevelhebbers en in Tromp's welbekende onstuimigheid en eigenzinnigheid, misschien ook in zijne bekende Oranjeliefde, die hem in de oogen der heerschende partij als opperbevelhebber minder wenschelijk maakte. De gedeputeerden waren: Johan de Witt zelf, Rutger Huygens en Johan Boreel [1]).

De vloot stond weder op het punt om uit te loopen, toen in het begin van Augustus onverwacht De Ruyter, van de Antillen teruggekeerd en met zijne kleine macht om Schotland heen gezeild ten einde de britsche vloot, die op hem loerde, te ontwijken, in Delfzijl binnenviel en dadelijk zijne diensten aanbood. Algemeen werd nu De Ruyter, die ouder vice-admiraal was, als de aangewezen opperbevelhebber aangemerkt en tot spijt van Tromp werd deze, ook op aandrang van De Witt, van zijn voorloopig bevel ontheven, terwijl De Ruyter, tot opvolger van Wassenaer als luitenant-admiraal aangesteld, zijne plaats innam. Tromp werd met moeite door De Witt bewogen onder den nieuwen opperbevelhebber te blijven dienen op de door hemzelven zoo zorgvuldig uitgeruste vloot, waarmede hij vurig gehoopt had de geleden nederlaag door eene schitterende overwinning uit te wisschen en de rijke indische retourvloot, die men verwachtte, voor een aanval des vijands te vrijwaren.

Maar de verdere gebeurtenissen gaven nieuwe teleurstelling. De Witt zelf had, weder in weerwil van de opmerkingen der meest ervaren zeelieden, de vloot uit Texel gelukkig in zee weten te brengen langs een vaarwater, het Spanjaardsgat, dat daarvoor ongeschikt geacht werd maar sedert als „Jan De Witt's diep" de herinnering bewaarde aan zijn energie en zijn groote kennis van de zeegaten [2]). De vloot, weder meer dan 100 schepen met 20000 man sterk, zeilde zoo 14 Augustus uit om den vijand op te zoeken „in heerlijken stand en vol couragie". De raadpensionaris zelf bevond zich bij haar om hare gevaren of haren roem te deelen.

---

1) Vgl. De Jonge II, blz. 37; Wicquefort III, p. 202.

2) Vgl. vooral zijn brief aan Vivien 17 dd. Aug. 1665, over dat roemvolle feit.

De vijand had getracht in de haven van Bergen de om Schotland heen naar die plaats gezeilde retourvloot te bemachtigen doch was er met behulp der deensche forten roemrijk afgeslagen. Zijne hoofdmacht lag nog steeds voor de hollandsche kust, maar De Ruyter, die de retourvloot in de Noordzee had opgewacht en haar naar hier begeleidde, ontmoette de Engelschen niet en een hevige storm vernielde verscheidene schepen en teisterde de overige zoodanig, dat zij de havens moesten opzoeken. Een tweede storm op het eind van September bracht nieuwe schade toe. Maar telkens slaagde De Witt in overleg met de De Ruyter er in de vloot te herstellen en begin October zeilde zij — De Witt was er nog altijd op aanwezig en nam met De Ruyter de noodige maatregelen — opnieuw uit, nu naar de engelsche kust bij Yarmouth en de Theemsmonding, om den vijand op te zoeken. Maar deze bleef binnengaats en nieuwe najaarsstormen en hevige ziekten dwongen De Ruyter in de eerste dagen van November onverrichter zake terug te keeren [1]). De raadpensionaris nam nu zijn post, die een paar maanden lang door zijn neef Vivien was waargenomen, weder op.

Het eerste jaar van den oorlog ter zee had zoo niets dan ongeluk en teleurstelling te weeg gebracht. Ook was men niet fortuinlijk geweest in den gelijktijdig gevoerden landoorlog met Munster. Niet alleen het leger maar ook de vestingen waren bij gebrek aan krachtige leiding en aan belangstelling in de verdediging te lande schromelijk verwaarloosd. Sedert den dood van prins Willem II was het eens zoo voortreffelijke staatsche leger meer en meer gedesorganiseerd. Na den dood van Brederode was er geen veldmaarschalk benoemd en zoodoende naar den zin van Holland het gezamenlijke leger feitelijk opgelost in een zevental kleine legertjes der afzonderlijke gewesten, waaruit de beste elementen, zoowel officieren als soldaten, in vreemden dienst waren overgegaan, terwijl het overblijvende deel door den ontzenuwenden garnizoensdienst in de zwak bezette vestingen meer en meer ongeschikt was geworden voor den krijg. Prins Willem Frederik en prins Maurits van Nassau vertegenwoordigden nog de oude traditiën van den spaanschen oorlog, maar de tocht naar Oostfriesland en de moeilijkheid om bij die gelegenheid

---

1) Allerbelangrijkste brieven over het doen en laten van de vloot zijn te vinden in de correspondentie van De Witt uit de vloot zelf (Rijksarchief).

een eenigszins toonbaar legerkorps op de been te brengen bewees, hoezeer het landleger verwaarloosd was. De eerste was nu ook van het tooneel verdwenen; de laatste onttrok zich te Kleef mokkend aan het beheer der staatsche krijgszaken. En de jonge Prins van Oranje was werkelijk nog te jong om de eene of andere hooge militaire „charge" te vervullen, zelfs onder leiding van een ervaren bevelhebber. Goede officieren waren schaarsch geworden of door ouderdom ongeschikt, terwijl de meeste posten bezet werden door jonge regentenzonen, die hun voordeel zochten in de schandelijkste knoeierijen met de monstering en betaling der soldaten. De magazijnen waren slecht voorzien, de kanonnen lagen te roesten op de bouwvallige wallen en muren van de niet of onvoldoend bezette versterkingen. Bij ontstentenis van behoorlijk toezicht maakten de landprovinciën gebruik van de gelegenheid om haar oorlogsbudget zooveel mogelijk te beperken; Holland, Zeeland en Friesland hadden genoeg voor de vloot te doen om aan het leger meer dan een schijn van aandacht te wijden. Het beste deel van het landleger was nog gebruikt om aan de behoefte aan zeesoldaten op de vloot te voorzien en een regiment mariniers op te richten. De Raad van State en de Prins van Nassau hadden jaar op jaar niet nagelaten [1]) voor de gevaren van dezen toestand te waarschuwen, de voortdurende cassatie af te keuren, te wijzen op het feit „dat alle de frontieren seer soberlyck konnen beset ende voorsien worden", te verzoeken om „goede en complete" officieren in plaats van de gestorven en gecasseerde. Maar hun stem was geweest als die eens roependen in de woestijn.

Vroeg in het voorjaar 1665 liepen er reeds geruchten van oorlogsplannen des bisschops van Munster, bij wien men vreesde, dat ook de keulsche aartsbisschop en de hertog van Gulik, ja zelfs de keurvorst van Brandenburg zich wegens hunne grieven tegen de Staten zouden voegen. De landprovinciën, met name Gelderland en Overijsel, werden ongerust en verzochten tijdige voorziening in de behoeften. Werkelijk werden de troepen aanzienlijk vermeerderd met ruim 11000 man, oorlogsvoorraden bijeengebracht en inderhaast maatregelen genomen om den treurigen staat der vestingen te verbeteren; daarvoor werd een crediet van 24 ton gouds geopend. De wegens den dreigenden oorlog met Engeland ontslagen engelsche en schotsche

[1]) Vgl. Aitzema IV, blz. 817, 979, 1185; V, blz. 511 vlg.

troepen in staatschen dienst werden ten deele door andere vervangen, ten deele na het afleggen van een eed van getrouwheid op nieuw aangenomen.

De bisschop van Munster zette na het verdrag met Engeland zijne toerustingen met ijver voort, heimelijk gesteund door de welwillende houding van den spaanschen landvoogd te Brussel, Castel-Rodrigo, die zijne wervingen in de Spaansche Nederlanden toeliet. Nieuwe geruchten omtrent een en ander gaven den Staten aanleiding op de vermeerdering hunner troepen ook van hunne zijde bedacht te zijn en in Juli ging men hier tot verdere toerusting over, in September tot het sluiten van een verbond met Brunswijk-Lunenburg, dat 12000 man onder George Friedrich van Waldeck tot beschikking der Republiek stelde. Vooral dit laatste was van veel belang, want Waldeck was een ervaren krijgsoverste en ook door Munster aangezocht om zijne troepen aan te voeren, wat hij geweigerd had. Oostfriesland verklaarde zich bereid om den doortocht der Munsterschen te beletten maar wilde niet verder gaan. Ook met Brandenburg werden onderhandelingen over een verbond aangeknoopt, die intusschen nog niet tot een goed einde leidden, vooral wegens de ongeneigdheid der Staten om de kleefsche vestingen te ontruimen. Bovendien beloofde Frankrijk zijn best te doen om den oorlog te verhinderen en gelukte het deze mogendheid na mislukten aandrang op den bisschop zelf, werkelijk de gevreesde samenwerking der vorsten aan den Beneden-Rijn te breken, zoodat Munster ten slotte alleen stond [1]).

Het was duidelijk, dat het op een oorlog met Munster uitliep en einde Juli werd prins Maurits tot opperbevelhebber aangesteld met den rijngraaf van Solms en den Schot Kirckpatrick als generaals en, om hem „met raet en daet te assisteeren", acht gedeputeerden der Staten te velde, waaronder Cornelis de Witt. De bisschop was intusschen gereed gekomen en na een mislukten verraderlijken aanslag op Arnhem en Doesburg, waarin de richter van Doorwerth de hand had gehad, zond hij den Staten-Generaal einde September eene verklaring, die als oorlogsverklaring kon gelden, terwijl hij tegelijk met zijn leger, dat onder den graaf van Hessen-Homburg stond, onze grenzen naderde. Op dit bericht en de klacht van prins Maurits

[1]) Vgl. over een en ander: Der Kinderen, De Nederlandsche Republiek en Munster 1650—1666, blz. 277 vlg.

over het kleine veldleger, dat hem was overgebleven na aftrek der garnizoenen in de dertig sterkten, die hij had moeten bezetten, namen de Staten nog 9000 man nieuwe troepen in dienst benevens 6000 waardgelders voor de grensvestingen. Door deze en andere maatregelen was het leger tegen het einde des jaars van ruim 20000 man tot ruim 70000 man gestegen, waarvoor groote sommen werden besteed, tot een gezamenlijk bedrag van ruim 5½ millioen [1]). Slechts een klein gedeelte van deze troepen had nog in den grooten oorlog medegestreden en dit vormde de keur van het leger aan den IJsel bij Dieren.

Maar dit alles was nog in wording, toen de bisschop zijn aanval begon. De twentsche vestingen en een groot deel van den Achterhoek werden reeds einde September door hem bezet; Salland en Twente vroegen en verkregen tegen betaling zijne sauvegarde; ons leger aan de lange IJsellinie was niet bij machte hem te verjagen, maar belette hem ten minste die rivier te overschrijden. Half October drong de vijand over den pas van Staphorst en Rouveen in Drente door en verder in het Oldambt, waar hij blakende en brandende rondtrok, door zwakke troepenafdeelingen onder bevel van prins Maurits zelven ternauwernood weerhouden van een aanval op Groningen. Gelukkig kwam er thans fransche hulp opdagen, 6000 man uitgelezen troepen onder bevel van overste Pradel, gouverneur van Bapaume, in gevolge de met Frankrijk gesloten traktaten afgezonden. Na de weigering van den doortocht door de Spaansche Nederlanden wist de fransche regeering toestemming te verkrijgen om hare hulptroepen over luiksch gebied te zenden, wat onder leiding van Turenne geschiedde, en zoo kwam Pradel's legertje den 10den November te Maastricht aan, twaalf dagen later aan de IJsellinie, op zijn weg langs de Maas plunderend en roovend naar hartelust. Ook verder had men veel over deze hulpbenden te klagen wegens hunne schandelijke ongeregeldheden, voor een deel trouwens toe te schrijven aan slechte verzorging [2]).

Ofschoon het reeds winter werd, besloot men op aandrang van

---

1) Ib. blz. 323 vlg.

2) Ib. blz. 344, 352. Vgl. Aitzema V, blz. 517 vlg., waar het rapport der Gedeputeerden over den geheelen veldtocht staat. Verder blz. 660, 665 vlg. Ook de Mémoires du prince de Gniche (Londres, Changuion, 1764), p. 83 suiv.; Wicquefort III, p. 219.

den uit Groningen toegesnelden prins Maurits, zeer tegen den zin van Pradel, een gezamenlijken tocht in het Munstersche te ondernemen en zoo den bisschop te dwingen het gebied der Republiek te verlaten. Lochem werd den 13den December na een kort beleg heroverd en daarop trok het gansche leger naar de munstersche grens, aan de andere zijde van het stift door Waldeck met zijne Lunenburgers gesteund. Maar Pradel weigerde weldra verder te gaan en nog vóór het einde der maand werden de winterkwartieren betrokken zonder zelfs het nabij de grens gelegen en zwak bezette Bocholt aan te vallen. Zoo liep de eerste veldtocht af. In den winter werd weinig verricht door de kleine benden, die van weerszijden nu en dan te velde kwamen: de bezetting van Wedde door de staatsche troepen was het voornaamste wapenfeit van staatsche, de plundering van Vriezenveen en Emmen van de andere zijde.

Intusschen werd van verschillende kanten voor het herstel van den vrede gearbeid en vooral sedert het Beverningh met fransche hulp en na lange onderhandeling in Februari eindelijk gelukt was den keurvorst van Brandenburg tot een subsidie- en alliantietractaat met „les marchands de Hollande" te brengen, begon Munster, thans van alle zijden in het nauw gebracht en door de zeer traag vloeiende engelsche hulpgelden slechts zwak gesteund, tot den vrede over te hellen. Brandenburg zou ons nu ook met 12000 man komen helpen, als Van Galen weigerde vrede te sluiten. Men bereidde nog een tweeden veldtocht voor, waartoe weder prins Maurits met het opperbevel werd belast; die tweede veldtocht nam ook werkelijk een aanvang, maar voordat hij tot eenig resultaat van beteekenis kon leiden, waren reeds door bemiddeling van Brandenburg te Kleef onderhandelingen geopend, van staatsche zijde door Beverningh geleid. Ook de andere rijnvorsten namen aan de onderhandeling deel evenals de keizerlijke gezant Fricquet in Den Haag, die niet ophield de goede verstandhouding van de Staten met de rijksvorsten te bevorderen, en de fransche diplomaat Colbert-Croissy, die intusschen een dubbelzinnige rol speelde. Deze onderhandelingen leidden bij de moedeloosheid van den bisschop reeds den 18den April tot den vrede, waarbij beide partijen het bezette gebied zouden ontruimen, Munster alle aanspraken op Borculoo opgaf en beloofde zijn leger niet te brengen op meer dan 3000 man — een uitslag van den krijg, die voor de Republiek boven verwachting gunstig mocht heeten na de aanvankelijk geleden

nadeelen [1]). Een laatste poging van den engelschen diplomaat Temple om Van Galen tot voortzetting van den oorlog te bewegen mislukte ten eenenmale. Moeilijkheden bij de ontruiming van Overijsel en den Achterhoek door de Munsterschen en de uitwisseling der gevangenen werden door eene conferentie te Nordhorn, waaraan ook Johan de Witt zelf deelnam, tot een goed einde gebracht, maar toch hield men aan dezen kant in de eerste jaren een oog in het zeil, „wel genesen van den oorlogh maar niet van de vreese" voor een nieuwen aanval, zoodra de kans schoon stond; want de bisschop had wel vrede gesloten, maar alleen omdat hij van alle kanten zou besprongen zijn, en kon het geleden nadeel niet verkroppen, terwijl de loop van den oorlog duidelijk had getoond, dat het leger en de vestingen der Staten op zich zelf onvoldoende waren om hem tegen te houden, wanneer hij opnieuw een krijg zou wagen.

Intusschen had de dood van Philips IV, koning van Spanje, in September 1665 nieuwe gevaren in de algemeene europeesche politiek doen ontstaan, want zijn zoon, de jonge Karel II, bij testament tot zijn universeel erfgenaam verklaard, was zoo zwak, dat hem geen lang leven kon worden toegeschreven en dan was in datzelfde testament niet de fransche koningin, wegens het bij den vrede der Pyreneën bepaalde, als opvolgster aangewezen, maar Philips' tweede dochter, de Keizerin, en, bij haar ontstentenis, de Keizer en zijne kinderen. Het was geen geheim, dat Lodewijk XIV niet van plan was zich bij deze regeling neder te leggen en voor dit geval rekende op de hulp der Staten.

In verband hiermede helde hij er toe over om thans ook aan Engeland den oorlog te verklaren, hetgeen in het begin van 1666 geschiedde ten einde gehoor te geven aan den aandrang der Staten, die krachtens het gesloten verdrag reeds lang door hun gezant Van Beuningen met nadruk op Frankrijk's verplichtingen hadden gewezen. Een gezamenlijke onderneming ter zee, waarbij een fransch eskader onder den admiraal van Frankrijk, den hertog van Beaufort, zou medewerken, werd voorbereid. Het fransche eskader kon evenwel eerst laat in het voorjaar bijeenkomen en maakte ook toen nog weinig haast om zich met de staatsche vloot te vereenigen.

[1]) Der Kinderen, blz. 402.

Deze laatste was na de zware beproevingen van het vorige jaar met aanzienlijke krachtsinspanning weder in orde gebracht. De Witt had opnieuw de admiraliteiten tot energie geprikkeld en een nog machtiger vloot dan die van Obdam lag in het voorjaar gereed, bestaande uit 72 groote oorlogsschepen, van zwaarder charter dan te voren, 12 snelzeilende fregatten, verder adviesjachten, galjoten en voorraadschepen in voldoende hoeveelheid, terwijl de O.-I. Compagnie ditmaal 1 millioen 200000 gulden in plaats van 20 schepen aanbood. De drie luitenant-admiraals: De Ruyter voor Holland, Cornelis Evertsen voor Zeeland, Tjerk Hiddes de Vries voor Friesland, belastten zich met de voorbereiding van een en ander. De hulp van Frankrijk, welks thans met groote onkosten op een aanzienlijke hoogte gebrachte vloot [1]) door een nederlandsch smaldeel naar het Noorden zou worden geleid, en die van Denemarken, dat zich eindelijk onder den indruk van den aanval der Engelschen op Bergen tot eene alliantie had laten vinden en 40 schepen wilde uitrusten, zouden de zeemacht van Engeland ten slotte kunnen doen fnuiken. Maar de fransche vloot bleef voorloopig nog aan de portugeesche kust en de deensche, hoewel volgens het verdrag door acht nederlandsche oorlogsschepen versterkt, verliet evenmin hare eigene kusten, zoodat de staatsche in Juni alleen in zee stak.

Zij was iets kleiner maar wegens de zwaarte der schepen en de talrijker bemanning sterker dan die van het vorige jaar. De Ruyter leidde op het nieuwgebouwde schip De Zeven Provinciën deze schitterende vloot, „ten minste een derde part considerabelder in macht als dezelve in den voorleden tyt is geweest", zegt De Witt zelf [2]), terwijl ook het scheepsvolk, „wel bevaren, kloeck ende gesont", de vergelijking met iedere vroegere uitrusting kon doorstaan. Zij telde 16 hoofdofficieren, onder wie Aert van Nes en de andere luitenant-admiraals, tot welken rang ook Cornelis Tromp en Johan Meppel waren gestegen, de vice-admiraals De Liefde, Van der Hulst, Banckers, Schram en Coenders, de schout-bij-nachts Jan van Nes, Cornelis Evertsen de Jonge, Stachouwer en Bruynsvelt; onder de kapiteins de voortreffelijkste, die men had kunnen vinden en van wie menigeen

[1]) Lefèvre Pontalis, 1, p. 417 stelt de fransche vloot in 1667 op 110 schepen met 3700 stukken en 22000 man.

[2]) De Jonge, II, blz. 63.

toen en later hoogen roem behaalde. Met opgewektheid en vaste verwachting van de zege zeilde de armade uit, in drie eskaders en deze weder ieder in drie smaldeelen gescheiden; De Ruyter met Van Nes in den voortocht, Evertsen en De Vries in den middeltocht, Tromp en Meppel achteraan. Bij Noord-Voorland ontmoette men den 11den Juni de engelsche vloot onder Monk, eveneens in drie eskaders verdeeld maar, wegens de uitzending van 20 schepen onder prins Robert om De Beaufort tegen te houden, aanmerkelijk zwakker dan de staatsche, hoewel met zwaarder schepen voorzien.

De hevige vierdaagsche zeeslag, de moorddadigste van alle tijden, nam een aanvang. Reeds op den eersten dag werd er bloedig gestreden tusschen de engelsche en de vlaamsche kust, van beide zijden met groote dapperheid en met groote verliezen. Op den tweeden dag brak De Ruyter door de vijandelijke linie heen en vernielde wederom verscheiden vijandelijke schepen, zoodat Monk ten slotte slechts 28 vaartuigen meer bijeenhad. Op meesterlijke wijze leidde hij den aftocht naar de britsche kust, waarbij Ayscue, de vice-admiraal, die zijn tweede eskader gebood, met zijn schip in Tromp's handen viel. De terugkomst van prins Robert uit het Kanaal versterkte Monk weder tot ongeveer 60 schepen, zoodat hij de thans ongeveer tot dezelfde sterkte gedaalde nederlandsche vloot vlak bij de engelsche kust opnieuw kon aanvallen. Ook ditmaal weken de Britten maar op den vierden dag hernieuwden zij den verbitterden strijd met nog meerder heftigheid dan te voren, zoodat de zee rood zag van bloed en de rookwolken der brandende en vurende schepen den dag verduisterden. Een oogenblik geraakte de nederlandsche hoofdmacht in gevaar maar op het beslissende oogenblik heesch De Ruyter de bloedvlag ten teeken van een algemeenen aanval, brak de britsche linie op verscheidene plaatsen en joeg weldra de vloot des vijands in wilde vlucht voor zich uit. De gansche engelsche vloot zou vernietigd zijn, wanneer niet een dikke mist de vervolging had belet. Zoo eindigde deze slag met een volledige zegepraal en met vlaggen en wimpels versierd zeilde de staatsche scheepsmacht, hoewel zelf zwaar geteisterd, de Wielingen binnen, zes schepen en 3000 gevangenen met Ayscue en het lijk van diens ambtgenoot Berkeley in triomf medevoerend — een getuigenis van de zegepraal, dat alle engelsche beweringen van en alle juichtonen over eene britsche „overwinning" dadelijk had moeten doen verstommen. De dankdag hier te lande had zeker meer reden

van bestaan dan de vreugdevuren in Engeland bij Monk's terugkeer, die intusschen spoedig voor algemeene verslagenheid plaats maakte [1]).

Opnieuw volgde onder De Witt's krachtige leiding een ongekende werkzaamheid bij de admiraliteiten, die er in slaagden om de ernstig beschadigde schepen in korten tijd te doen herstellen, zoodat er in het begin van Juli reeds weder 90 gereed waren om zee te kiezen. De Ruyter werd opnieuw met het opperbevel bekleed. Maar ook Engeland, welks nationale hoogmoed door de nederlaag zwaar getroffen was, had zich ten krachtigste ingespannen en ook zijn vloot was in zee, wederom onder Monk en prins Robert en wie er meer Engeland's zeeroem hoog hield in die dagen. Den 4den Augustus liepen de vloten in dezelfde zeeën opnieuw tegen elkander [2]). Tromp slaagde er in het tegenover hem liggende engelsche eskader onder Smith op de vlucht te jagen, maar bij de driftige vervolging verloor hij den hachelijken toestand van de beide andere deelen der nederlandsche vloot uit het oog: de voorhoede, uit Zeeuwen en Friezen bestaande, werd na den dood van Johan Evertsen en De Vries door de Britten uiteengedreven; De Ruyter geraakte met den middeltocht alleen met den vijand in gevecht en werd bijna door de overmacht overweldigd; met moeite ontkwam hij met zijn ontredderd schip en nog eenige andere zwaar geteisterde vaartuigen tusschen de banken van de zeeuwsche kust, verontwaardigd over Tromp's gedrag, dat hij niet alleen aan roekeloosheid, maar zelfs aan opzet toeschreef en waarover hij hem bij zijne terugkomst den volgenden dag op zijn eigen schip in ziedenden toorn heftige verwijten deed. Het gevolg was een hevige twist tusschen de beide zeehelden, van wie Tromp zich nu met een aanklacht tegen De Ruyter's beleid en met beklag over zijn verwijten tot de Staten-Generaal wendde. Niets anders bleef over dan een van beiden te ontslaan, welk lot natuurlijk den toch wegens zijne oranjegezindheid bij de heerschende partij gewantrouwden Tromp trof: hij werd zonder verder onderzoek afgezet en vervangen door den kolonel der mariniers Van Ghent. Tromp trachtte weliswaar na zijn drift betoomd te hebben het gebeurde goed te maken maar zijn ontslag werd gehandhaafd op grond van de roekeloosheid, die hij

---

1) De Jonge, II, blz. 85.
2) Ib., II, blz. 123 vlg.

betoond had, en het wantrouwen in zijn heftig karakter en in zijne gezindheid jegens de bestaande regeering. Men verbood hem, die onder het zeevolk persoonlijk zeer gezien was en gemakkelijk een oproer had kunnen verwekken, zelfs op de vloot te komen of daarheen te schrijven en beval hem voorloopig in Den Haag te vertoeven, een zware straf voor den onversaagden maar roekeloozen en oploopenden zeeheld, die nu zes jaren lang buiten dienst bleef[1]), mokkend en klagend over het hem gedane onrecht en met zijne oranjegezinde vrienden voortdurend in overleg over middelen om de bestaande regeering omver te werpen en den Prins te doen verheffen.

Met dat al, de overwinning der Britten was ditmaal geen oogenblik twijfelachtig. Zij beheerschten de zee en waagden het zelfs de zeegaten te bedreigen. De schout-bij-nacht Holmes drong 19 Augustus het Vlie binnen om de daar liggende koopvaarders te vernielen, verbrandde de beide konvooischepen, die ze moesten beschermen, daarna meer dan 140 der koopvaarders, terwijl slechts weinige ontsnapten. Eene landing op Terschelling den volgenden dag gelukte volkomen: een groot deel van het eiland werd geplunderd en verwoest. En de vernieling van eenige engelsche koopvaarders op de Elbe bij Hamburg gaf slechts weinig troost voor de geleden verliezen. Maar in het begin van September koos de staatsche vloot, wederom 80 oorlogsschepen sterk, opnieuw zee onder het bevel van De Ruyter en weder met Cornelis de Witt als gedeputeerde om de engelsche vloot, die onze kusten verlaten had om op hare beurt de geleden schade te herstellen, zoo mogelijk te bevechten. Men ontmoette de Britten werkelijk bij Boulogne in het Kanaal maar zij ontweken, tot teleurstelling van De Witt, den strijd; ziekte op de vloot en de ongesteldheid van den opperbevelhebber, wien een gloeiende pluis van een lont in de keel was gevlogen, deed de Staten besluiten de vloot terug te roepen, ook omdat de beloofde fransche hulp nog steeds op zich liet wachten.

De vreeselijke brand van Londen, die een groot deel van de stad vernielde en in Engeland diepen indruk maakte gelijk de daar op gruwelijke wijze heerschende pest, scheen den Staten evenwel eene geschikte aanleiding om door machtsvertoon op zee den Engelschen

[1]) De Jonge, II, blz. 132 vlg.

te bewijzen, dat de Republiek volstrekt niet verslagen was, en zoodoende de ook in Engeland bestaande vredespartij tot krachtiger optreden te brengen. Het reeds gegeven bevel werd daarom ingetrokken en daar De Ruyter's ongesteldheid hem nog steeds belette de vloot aan te voeren, werd Johan de Witt bij de afwezigheid van zijn trouwen vriend[1]) op zijn verlangen aangewezen om, gesteund door den luitenant-admiraal Van Nes, de leiding op zich te nemen; twee andere afgevaardigden zouden naast hem benoemd worden, maar daarvan is niets gekomen. Zoo begaf zich de raadpensionaris met de vloot opnieuw naar de engelsche kust. Er waren er die met den getabberden admiraal den spot dreven, maar De Witt, hopende zich ditmaal met de Franschen onder De Beaufort te kunnen vereenigen, ging onversaagd met de vloot het Kanaal in en deed den vijand, die ook in zee was, in het begin van October een slag aanbieden. Het kwam evenwel niet tot een slag evenmin als tot de vereeniging met De Beaufort; najaarsstormen en hevige ziekten dwongen de vloot tot den terugkeer en slechts enkele schepen bleven tot bescherming van den handel in zee.

Zoowel hier te lande als in Engeland hadden de rampen van dit jaar de vredespartij zeer versterkt; aan beide zijden waren zware verliezen geleden, de pest had in Engeland hevig gewoed, de ontevredenheid over de geldverspilling van het Hof te midden van den verbitterden krijg nam hand over hand toe. En het blijven van den staatschen gezant Van Gogh te Londen gelijk die van Downing in Den Haag had aanvankelijk den vredesgezinden aan beide kanten moed gegeven. De gevaarlijke Downing was tot in het najaar van 1665 de ziel van allerlei intrigues in de Republiek om met behulp der Oranjepartij, die bij het ouder worden van den Prins allengs weder hare hoop op de toekomst zag stijgen, de Staten bij het volk in verdenking te brengen. Die intrigues werden evenwel ontdekt, zijn eigen secretaris en zijn agent Oudart, die vroeger secretaris van prinses Maria geweest was, werden gevat, zoodat hij zich genoodzaakt zag het land te verlaten. Tegen het einde des jaars volgde Van Gogh zijn voorbeeld. De tegenheden van het volgende jaar gaven aanleiding tot nieuwe pogingen der Oranjepartij, die den

[1]) Van die innige vriendschap tusschen den grooten admiraal en den grooten raadpensionaris zijn tal van bewijzen in De Witt's correspondentie.

jongen Prins zelfs naar Engeland had willen zenden om van zijn oom den vrede te verwerven en door de neigingen der ook in Engeland steeds toenemende vredespartij werd gesteund. In die nieuwe intrigues was de ritmeester Henri Fleury de Coulant, heer van Buat, gemengd, de schoonzoon van wijlen den griffier Musch, een der vele fransche officieren, die zich hier hadden gevestigd en een militaire loopbaan hadden gevonden. Buat was een dapper maar weinig beteekenend man, een loshoofd en dronkaard, weinig geschikt om als geheim onderhandelaar op te treden. Orangist van overtuiging, had hij aan De Witt zijn diensten aangeboden om in geheime betrekking te treden tot de engelsche staatslieden, met name tot den thans zeer invloedrijken minister Arlington.

De Witt was van een toenadering tot Engeland niet afkeerig. In het voorjaar van 1666 was onze onderhandelaar te Kleef, Beverningh, in vertrouwelijk gesprek geweest met Temple, den engelschen gezant aldaar, en Frankrijk had aanstonds het vermoeden voelen opkomen, dat men hier buiten Frankrijk om wilde gaan onderhandelen, wat de herinnering aan het vóór 1648 gebeurde niet zoo geheel onmogelijk moest doen achten. Bij het voorbereiden van den veldtocht tegen Munster in 1666 had de raadpensionaris er ernstig aan gedacht om de ijverig werkzame Oranjepartij te winnen door de verheffing van den Prins tot generaal der ruiterij, mits Turenne zelf de leiding van den veldtocht op zich nam. Zoozeer verontrustte hem de na de nederlagen van het vorige jaar toenemende volksbeweging ten gunste van den Prins. Maar Frankrijk had zich ten scherpste tegen een en ander doen hooren, protesteerde tegen iedere geheime onderhandeling en was ongeneigd om iets voor den Prins te doen: het wenschte de stadhouderlooze regeering te schragen en alles vermeden te zien, wat haar kon verzwakken; het wenschte tevens de beide zeemogendheden door hun onderlingen strijd zooveel mogelijk te verzwakken, om dan op het juiste oogenblik in de Spaansche Nederlanden zijn eigen slag te slaan[1]). De Witt had toen zijn denkbeeld opgegeven, terwijl het orangistische Zeeland bleef aandringen op de eene of andere militaire charge voor den Prins, waarin het door een vertoog van Brandenburg werd gesteund. Om dezen aandrang tegen te werken besloot De Witt de besprekingen indertijd met de Prinses-Royale ge-

[1]) Vgl. Fruin, Het proces van Buat (Nijhoff's Bijdr. 3de R. I, blz. 4/5).

houden, maar na haren dood zonder gevolg gebleven, weder met de Prinses-Douairière op te vatten en den jongen Prins onder toezicht van Holland te brengen door hem aan te nemen als „Kind van Staat"[1]). Wel meenden sommigen, dat de Staat zoodoende integendeel „kind van den Prins" zou worden, maar De Witt, met alle „vrome regenten" ontevreden over de omgeving des Prinsen, die zij van intrigues verdacht hielden om den Prins hoe dan ook op het kussen te brengen, hoopte dit gevolg te verhoeden. De Prinses deed werkelijk de aanvrage en in overleg met haar werd nu de jonge Prins in April door Holland tot „Kind van Staat" aangenomen met uitsluiting van Zeeland en ontslag van zijne hovelingen en zijn gouverneur Zuylesteyn, die werden vervangen door den heer van Gent als gouverneur en andere hovelingen meer naar den zin der Staten, terwijl eene commissie uit dezen, waarbij Johan de Witt zelf, werd aangesteld om den jongen vorst „wel en grondelyck" te onderwijzen zoowel in de „Ghereformeerde Religie" als „in de goede en heylsame Regten, Privilegien ende maximen van den Staet". Zoo hoopte men de pogingen der Oranjepartij verijdeld te hebben en 's Prinsen opvoeding voorgoed in de goede richting te kunnen leiden. Maar in de zaak zelf lag de erkenning van 's Prinsen bijzondere positie in den lande en de belofte van latere verheffing tot die waardigheden, die de Witt zelf reeds lang had ingezien hem op den duur niet te kunnen onthouden. De overeenkomst was een compromis, waarop de Prinses met voldoening kon terugzien: de toekomst zou nog meer brengen, mocht zij verwachten. En De Witt, hoe handig het gevaar voor het oogenblik was afgewend, zal zich evenmin hebben kunnen ontveinzen, dat onder deze schoonklinkende woorden de eerste schrede was gedaan op een weg, dien hij gaarne vermeden zou hebben, als hij gekund had.

Het was blijkbaar in verband met deze neigingen en gebeurtenissen, dat De Witt de aangeboden diensten van een zoo overtuigd Orangist als Buat bij diens geheime betrekkingen met leden van het engelsche Hof niet afsloeg. Buat, die evenals de geheele Oranjepartij van herstel van den vrede met Engeland voordeel voor den Prins verwachtte, stond, reeds voordat Frankrijk zich door eene oorlogsverklaring tegenover Engeland had geplaatst, door bemiddeling van Silvius, vroeger

[1]) Aitzema V, blz. 787, 790 vlg.

dienaar der Prinses-Royale en een zijner vrienden aan het engelsche Hof, in briefwisseling met lord Arlington, die gehuwd was met een dochter van Beverweert. In den loop dier briefwisseling kwamen de voorwaarden van een eventueelen vrede ter sprake en deelde Buat ze tijdens de afwezigheid van De Witt eerst aan Van Beverningh, na den terugkeer van de raadpensionaris uit de vloot in November 1665 aan dezen zelf mede. Die voorwaarden echter waren zoo „onredelyck"[1]), dat de raadpensionaris er weinig op antwoordde; maar hij stond Buat toch toe de correspondentie te blijven voeren, hoewel hij er zich niet veel van voorstelde en hem waarschuwde zich niet te luid in het publiek uit te laten, ook om den argwaan van Frankrijk te ontgaan, aan hetwelk hij zelfs kennis gaf van de aangeboden voorwaarden en van zijn antwoord. Zoo ging Buat voort, telkens De Witt op de hoogte stellend van zijne weinig belangrijke bevindingen, maar tevens namens de vrienden van Tromp, de felle Oranjegezinden, die een vrede hoe dan ook begeerden en als wier hoofd Johan Kievit, Tromp's zwager en lid van Gecommitteerde Raden, gold, eene tweede geheime onderhandeling met Silvius en Arlington voerend. Door een verzuim geraakte Aug. 1666 een brief uit deze laatste correspondentie met het opschrift „pour vous mesme" in handen van De Witt en zoo kwam deze achter de geheimen van de gehate factie, die hem den voet wilde lichten. Natuurlijk was Buat verloren: hij verzuimde de gelegenheid om te ontsnappen en werd eenige uren later gevat. Een huiszoeking leverde het bewijs van zeer drukke correspondentie, waarvan echter slechts weinig bewaard bleek. Gecommitteerde Raden van Holland verhoorden hem voorloopig en vernamen wederom weinig bijzonders, maar daaronder toch, dat hij met Kievit en een ander lid der rotterdamsche regeering, Van der Horst, in betrekking had gestaan. Daarop verwezen zij de zaak, krachtens een vroeger genomen besluit, hoewel niet geheel volgens den regel, daar Buat als officier onder de Staten-Generaal stond, niet binnen Holland in garnizoen was en door Zeeland op zijne repartitie werd betaald[2]), naar hun eigen gerechtshof met verzoek om „met alle mogelyke promptitude en met vigueur te procedeeren", een aanmaning, die bij de bekende gezindheid van sommige leden niet overbodig mocht heeten.

[1]) Wicquefort III, p. 256.
[2]) Fruin, l.l. blz. 15 vgl.

Het gevondene was intusschen genoeg om de verraderlijke houding der omgeving van Kievit en Tromp te doen blijken. Frankrijk drong op strenge bestrafling aan en deze kon ook dienen om de woelige factie van haar drijven terug te houden, maar de langzaamheid van het hof gaf Kievit en Van der Horst gelegenheid te ontsnappen en zoo bleef de arme Buat alleen over. De onvoorzichtigheid van een der hem welgezinde raadsheeren, Van der Graaf, om hem buiten noodzaak in de gevangenis te bezoeken, beroofde hem nog van diens stem, daar Van der Graaf, wegens de over dit bezoek gemaakte opmerkingen, zich van verdere deelneming aan de zaak verontschuldigde[1]). Het hof werd herhaaldelijk, ook in De Witt's afwezigheid[2]), door de Staten aangemaand om door te tasten, hetgeen niet onnoodig bleek, den 4den October zelfs door eene bezending, waarbij Vivien, pensionaris van Dordrecht en neef van De Witt, eene heftige rede hield. De heeren werden voortdurend door de Oranjepartij tot de vrijspraak aangezet en bleken ook voor deze pressie niet onvatbaar; de langzame gang der zaak stond met deze omstandigheid en de persoonlijke neigingen van sommige rechters in onmiddellijk verband. Na lang talmen en aandrang ook van den franschen gezant sprak het hof nu reeds den volgenden dag het vonnis uit: ter dood met verbeurdverklaring van goederen, en wel met 5 tegen 3 stemmen, een strenge straf maar die niet onverdiend of onrechtmatig genoemd kan worden. Kievit werd bij verstek evenzoo veroordeeld, Van der Horst alleen tot verbanning buiten Holland, Zeeland en Utrecht. Den 11den October werd het vonnis aan den onvoorzichtigen ritmeester voltrokken onder algemeen medelijden des volks, dat hem weldra als een onschuldig slachtoffer zijner oranjegezindheid begon te beschouwen — eene onjuiste meening, door de Oranjepartij zelve zeer gevoed en die later De Witt en de zijnen zeer heeft geschaad, al was voor het oogenblik de indruk van het proces werkelijk sterk genoeg om een einde te maken aan alle intrigues van dien aard.

In het najaar van 1666 bereidden de Staten zich voor op nieuwe zeetochten tegen het volgende voorjaar, hopende alsdan op krachtige medewerking van de fransche vloot. Eene quadruple alliantie met

[1]) Fruin, l.l. blz. 25 vlg.
[2]) Dat hij de groote drijver van het proces was en dus hem de dood van Buat moet geweten worden, is door Fruin op overtuigende gronden bestreden, l.l. blz. 38.

Denemarken, Brandenburg en de Lunenburgers ontsloeg hen van alle vrees voor een nieuwen aanval van Munster en voor pogingen van Zweden om op de eene of andere wijze de belangen der Staten te benadeelen of van de gelegenheid gebruik te maken om de stad Bremen en daarmede de heerschappij over de Wezer te bemachtigen.

Maar zoowel in Engeland als hier te lande zag men tegen een nieuwe worsteling op, ook om de financieele bezwaren, waarmede men aan beide kanten te kampen had. Ook hier had men groote moeite om de zware oorlogskosten te betalen en zag zich genoodzaakt leening op leening te sluiten, zoowel ten behoeve der gewesten als ten behoeve der admiraliteiten. De laatsten waren in dit opzicht nog in een vrij goeden staat: de aanzienlijkste betaalde nog niet meer dan $^1/_{14}$ van haar inkomen aan rente; maar Holland zelf betaalde zijn „halve incomen ende vry meer" aan rente van schuld, zegt De Witt in dezen tijd[1]). Alleen in den oorlog was door dit gewest ruim $12^1/_4$ millioen gulden geleend[2]). Zweden toonde zich bereid om bemiddelend tusschen de oorlogvoerende staten op te treden en vond zoowel Engeland als de Republiek en Frankrijk gereed om daarop in te gaan, het eerste zelfs om te onderhandelen in eene stad op het grondgebied der Republiek, b.v. in de Generaliteitslanden, hetgeen ook den Staten en den koning van Frankrijk beter voorkwam dan Den Haag te nemen, waar men misschien met de intrigues der Oranjepartij zou te kampen hebben, iets waarop Engeland blijkbaar ook te Breda, de baronie van den Prins, hoopte. Zoo werd in April ten slotte Breda aangewezen als plaats der onderhandeling, waar allengs de afgevaardigden der betrokken mogendheden bijeenkwamen; van staatsche zijde was Van Beverningh de hoofdpersoon van het achttal onderhandelaars, dat men benoemde; slechts drie hunner zouden naar Breda gaan, de afgevaardigden der drie zeeprovinciën, door welke bepaling De Witt de engelsche intrigues hoopte te verijdelen.

Zoo namen dan de vredesonderhandelingen een aanvang[3]). Van Beverningh met den zeeuwschen raadpensionaris De Huybert en den Fries Jongestal waren de afgevaardigden. Reeds aanstonds viel de buitengewone vriendelijkheid van de fransche gezanten jegens die van

1) Aan burgemeester Reynst te Amsterdam, 19 Febr. 1667 (Rijksarchief).
2) Lefèvre Pontalis, I, p. 400.
3) Vgl. daarover zoowel Wicquefort III, pg. 298 suiv. en de stukken bij Aitzema.

Engeland in het oog, maar de engelsche regeering van hare zijde toonde zich veel minder toeschietelijk, daar zij meer en meer de bedoelingen van Frankrijk ten opzichte van de Zuidelijke Nederlanden begon te wantrouwen: tijdens de onderhandelingen nog wierp Frankrijk werkelijk het masker af en liet zijne troepen reeds in Zuid-Vlaanderen binnenrukken. De oude kwestiën over Poeloe-Run en de gekaapte engelsche schepen, de intrekking der Acte van Navigatie en andere dergelijke besluiten, de behandeling der wederzijdsche rebellen enz. werden weder in den breede behandeld, maar zoowel de dubbelzinnige houding der Franschen en Zweden als de blijkbare ongeneigdheid der Staten om veel toe te geven, stremde den loop der onderhandeling en half Juni was men nog niet veel verder gekomen, terwijl de houding van Frankrijk tot ernstige beduchtheid aanleiding gaf en de daardoor bemoedigde engelsche gezanten al spoedig een aanmatigende houding begonnen aan te nemen.

In deze omstandigheden scheen het wenschelijk door eene schitterende onderneming ter zee Engeland en de wereld nog eens te toonen, dat men verre van de volkomen uitputting was, die men aan de overzijde bij de Republiek onderstelde, dat men integendeel in staat was nogmaals met een aanzienlijke vloot aanvallend op te treden. Réeds vóór de nederlaag bij Lowestoff had De Witt het plan gevormd den mond van de Theems in te varen en op die rivier en hare zijstroomen de wapenplaatsen der engelsche vloot zelve aan te tasten. Dat stoute plan, ook na den vierdaagschen zeeslag overwogen, maar wegens gemis aan voldoende kennis van de zandbanken in de Theems door De Ruyter telkens afgewezen, zou thans op aandrang van De Witt worden uitgevoerd met de vloot, die tegen het voorjaar in gereedheid was gebracht en in sterkte de vroegere wederom overtrof[1]).

Een kleine afdeeling dezer vloot onder luitenant-admiraal Van Ghent, die een aantal koopvaarders om het Noorden van Schotland heen begeleid had, trachtte in het begin van Juni de rivier van Edinburg op te zeilen, maar zag zich gedwongen spoedig terug te keeren. Het gerucht van een nog gevaarlijker plan tegen de Theems begon zich intusschen in Engeland te verspreiden en werkelijk nam men daar maatregelen om de rivier in staat van verdediging te stellen.

1) De Jonge II, blz. 155 vlg.

Die maatregelen werden evenwel spoedig gestaakt en De Witt zag kans zijn plan te volvoeren. In diep geheim werd alles voorbereid: slechts enkele staatsleden en de leiders der vloot wisten er van; zelfs D'Estrades, die gewoonlijk van alles op de hoogte was, bleef nu onkundig. Cornelis de Witt werd als gevolmachtigde der Staten naar de vloot gezonden — oorspronkelijk had de raadpensionaris willen gaan, maar Frankrijk's „desseinen" vereischten zijn blijven in Den Haag — slechts enkele dagen vóór hare afvaart uit Texel, om met De Ruyter de onderneming te leiden volgens een lastbrief, die hun eerst bij het vertrek der vloot door den raadpensionaris in handen werd gesteld [1]). En de fiere ruwaard van Putten was niet weinig prat op den eervollen last hem gegeven. Hij en De Ruyter zouden werkelijk „de beste plenipotentiarissen" voor Breda kunnen zijn [2]). Aan de Maas werd een aanzienlijke troepenmacht met oorlogsbehoeften voor eene landing aan boord genomen. Den 14den Juni zeilde de vloot — ruim 80 schepen van allerlei soort en uitsluitend door Holland uitgerust; de zeeuwsche en friesche eskaders bleven nog achter — naar de britsche kust, waar zij in den avond van den 17den op de hoogte van den Theemsmond aankwam. Een smaldeel van zeventien kleinere oorlogsschepen met adviesjachten, branders en galjoten werd onder bevel van Van Ghent met den eigenlijken aanval belast en zeilde onder voorlichting van een paar engelsche loodsen in den vroegen morgen van den 19den de rivier op, door het gros der vloot uit de verte gevolgd. Eenige half uitgeruste schepen op de Theems slaagden erin naar Londen te ontkomen, maar De Witt en Van Ghent besloten nu den 20sten de Medway op te varen, de landingstroepen onder kolonel Dolman bemachtigden het fort Sheerness en heschen er de statenvlag, waarna het fort met al zijn voorraad en magazijnen grootendeels vernield werd. Inderhaast werden nu van engelsche zijde maatregelen genomen om den aanval af te weren: batterijen werden opgeworpen en bemand; eenige groote schepen werden in de rivier opgesteld achter een zware ketting, die ze moest beveiligen; andere schepen liet men zinken om het vaarwater te stoppen; van alle kanten snelden troepen aan. Monk en York trachtten de gevolgen der zorgeloosheid zooveel mogelijk weg te nemen.

1) Ib. blz. 174.
2) De Witt aan den ruwaard van Putten, 22 Juni 1667 (Rijksarchief).

Zoo konden de staatsche schepen niet dan onder groote bezwaren voortkomen en zeilden eerst den 22sten de Medway verder op, geholpen door een flinken springvloed met noordoostenwind, die het water in de rivier dreef. De dappere rotterdamsche kapitein Van Brakel veroverde een zwaar vóór de ketting gelegen fregat; een brander zeilde de ketting aan stukken en nu zetten branders en gewapende sloepen het vernielingswerk voort, aanvankelijk onder het vuur der engelsche batterijen, die evenwel spoedig tot zwijgen werden gebracht en door eene landingsdivisie bemachtigd. De Witt en Van Ghent zelf veroverden de Royal Charles, die de admiraalsvlag voerde; verschillende andere schepen werden vernield of ernstig beschadigd. Den volgenden dag zeilde het eskader verderop naar het kasteel Upnor, waar wederom drie groote schepen lagen, die door de staatsche branders werden vernield in weerwil der dappere verdediging door den vice-admiraal Spragg. Het scheen zelfs mogelijk met hulp van de oude aanhangers van Cromwell de koninklijke regeering omver te werpen en de Republiek in Engeland te herstellen; de raadpensionaris ten minste doelt op zulke plannen in zijne brieven van deze dagen [1]). Maar deze groote voornemens kwamen niet tot uitvoering. Hier toch werd de rivier zoo gevaarlijk en nauw, dat men besloot terug te gaan, ook omdat de werf van Chatham sterk bevestigd was en de branders gingen ontbreken. Zes groote engelsche schepen waren vernield, verscheidene door de Engelschen zelf in den grond geboord om de rivier te stoppen, twee — de Royal Charles en de Unity — werden in triomf medegevoerd als zegeteekenen van de overwinning, die met plechtige dankdagen en vreugdevuren werd gevierd. Zoo eindigde de vermaarde tocht, die aan onze zijde slechts 50 matrozen en eenige branders had gekost en in Engeland een diepen indruk maakte, vooral te Londen, waar men in paniek de vlucht begon te nemen. De dappere volbrengers van het wapenfeit werden door schitterende belooningen en eerbewijzen gevierd.

Maar de raadpensionaris achtte hiermede de taak nog niet volbracht. Hij drong aan op nieuwe aanvallen bij de Theems of elders. Het gros der vloot bleef dan ook de Theems afsluiten en kleine eskaders kruisten op de engelsche kust om het uitloopen van handels-

1) Brieven aan den ruwaard 29 Juni, 3 en 12 Juli 1667 (Rijksarchief); Lefèvre Pontalis, I, p. 405.

vaartuigen te beletten. Een daarvan deed overeenkomstig de wenschen van den raadpensionaris in Juli een aanval op Harwich, die echter mislukte evenals dergelijke op andere havens aan de engelsche oost- en zuidkust en een nieuwe poging om de Theems op te varen, in Augustus door een derde onder Van Nes gevolgd, waarbij de Engelsche vloot voor Gravesend opnieuw zware verliezen leed. Het gemis aan branders en de krachtige verdediging van engelsche zijde dwong de onzen echter ditmaal reeds na vier dagen strijd bij Sheerness en de Medway terug te keeren, hetgeen wegens de talrijke zandbanken onder groote bezwaren maar met groot beleid volbracht werd.

Deze laatste vijandelijkheden hadden nog plaats, nadat de vrede feitelijk reeds was gesloten: den 31sten Juli was dit, ongetwijfeld onder den indruk van den roemrijken tocht[1]), geschied, maar eerst eene maand later hielden de vijandelijkheden op[2]), terwijl de Nederlanders de zee bleven beheerschen; ook in verband met de plannen van Frankrijk en de onaangenaamheden met Zweden en Portugal scheen het wenschelijk eene behoorlijke zeemacht in gereedheid te houden. Eerst met den terugkeer van de vloot in October kon de oorlog als geëindigd beschouwd worden.

Bij den vrede werden de zaken van Poeloe-Run en de gekaapte schepen eindelijk op zijde gezet en de ten nadeele der Nederlanders in den laatsten oorlog genomen besluiten over den handel door Engeland vernietigd; de Navigatie-acte bleef in wezen maar gewijzigd door de bepaling dat goederen uit Duitschland en de Zuidelijke Nederlanden voortaan door Nederlandsche schepen mochten worden ingevoerd; de saluten met de vlag werden vast geregeld; men zou elkanders rebellen niet langer beschermen. Omtrent de koloniën werd vastgesteld, dat de staat van zaken in Oost en West op 10 Mei 1667 het wederzijdsch bezit zou aanwijzen.

De laatste bepaling deed de Republiek het later zoo belangrijke Nieuw-Nederland verliezen, daar het in britsche handen was gebleven. Daarentegen verzekerde zij haar het bezit van Suriname, dat met zijn hoofdplaats Paramaribo door den dapperen Zeeuw Abraham Crynssen met een klein eskader den 28sten Februari 1667 veroverd was, terwijl

---

1) Aan den ruwaard 3 Aug. 1667 (Rijksarchief). Vgl. ook die aan Van Beverningh uit dezen tijd.

2) De Jonge II, blz. 211.

ook Essequebo weder aan den vijand werd ontrukt en diens macht in West-Indië door een voorspoedigen slag bij het eiland Nives, de verovering van het eiland Tabago en een welgelukten aanval op eenige vijandelijke schepen aan de kust van Virginië deerlijk werd geteisterd. Suriname, waar de Engelschen eenige jaren vroeger een kolonie hadden gevestigd, werd sedert eene belangrijke bezitting, die het in Noord-Amerika geleden verlies door den rijkdom van haren grond voorshands ruimschoots vergoedde.

De Witt moeht werkelijk spreken[1]) van het „glorieuse" traktaat, waarbij men van Engeland voorwaarden had kunnen bedingen als nooit te voren en misschien nooit meer in de toekomst zouden kunnen verkregen worden.

---

1) Brief van 1 Aug. aan den heer van Couwerven (Rijksarchief).

HOOFDSTUK VII.

HET TOPPUNT VAN DE MACHT DER REPUBLIEK.

Met den vrede van Breda begint eene periode van glans, die met recht als de schitterendste in het gansche bestaan der Republiek mag worden aangemerkt. Met gerechtvaardigden trots spreekt De Witt in den zoo even aangehaalden brief van de verwezenlijking zijner in het voorjaar gedane voorspelling, dat de staat „binnen den tydt van twee jaeren soude wesen in beteren staet, in grooter reputatie ende in meerder credit als die noch oyt of oyt voor henen is geweest" [1]). „Nieuw-Carthago", riep de oude Vondel, is vernederd door den „zeetriomf der Vrije Nederlanden", nu „de zeeleeuw op den Theems" den engelschen standaard deed strijken en „al d'Oceaan gewaegt van Hollands Amirael". Zweden, Denemarken en Portugal wagen het niet de Republiek te weêrstreven; Frankrijk zoekt hare medewerking voor zijn lang voorbereide plannen op de Spaansche Nederlanden; Spanje ziet smeekend om bescherming naar de voormalige rebellen op; Duitschland's vorsten wenden zich tot de Vereenigde Nederlanden om hulp en steun; de Keizer zelf zoekt hunne vriendschap. En binnenslands is Holland's wil wet, terwijl de schitterende zegepraal de macht der regenten krachtiger dan ooit heeft bevestigd en welvaart en rijkdom alom in den lande tevredenheid wekken over de leiding van den raadpensionaris en zijne medestanders.

Maar uit de verte komt de wolk, veel grooter reeds dan eens mans hand, op aan den zuidelijken horizon, waar Frankrijk's legers de spaansch-nederlandsche grens overschrijden. En dichter bij nog, midden in Holland's boezem, dreigt een ander gevaar de heerschende partij: de jonge Prins groeit op, ziekelijk en zwak van lichaam wel is waar, maar sterk van geest, sterk ook door de volksliefde voor dezen erfgenaam van groote traditiën. Met bezorgden blik sloeg De Witt

[1]) Vgl. Lefèvre Pontalis, I, p. 409.

de komende gevaren gade en zijn triomfkreet is gemengd met een woord van zorg voor de naaste toekomst.

Bij den aanvang van den engelschen oorlog had Lionne, de leider der fransche buitenlandsche betrekkingen, voor zijne hulp aan de Republiek Kamerijk geëischt, maar De Witt had daarin niet willen toestemmen, daar deze stad de sleutel was van Henegouwen, en hij had Spanje gewaarschuwd. Lodewijk XIV begreep wel, dat de Republiek liefst eene barrière tegen zijne plannen aan die zijde zou willen opwerpen, maar hij hoopte haar door zijne medewerking tegen Engeland en Munster gunstiger gestemd te hebben en werkelijk scheen het moeilijk hem thans te weigeren, wat hij begeerde. Eene toenadering van Spanje tot Engeland was reeds het onmiddellijk gevolg, ofschoon men ook te Madrid en Brussel schroomde geheel met de Republiek te breken [1]). Maar Frankrijk wist ook deze toenadering te doen eindigen, gelijk het de pogingen van Spanje om aansluiting bij Duitschland voor zijn Nederlanden te verkrijgen wist te verijdelen, ja de duitsche vorsten aan den Rijn door geld en beloften geheel op zijn zijde wist te brengen.

Zoo stond Spanje in het voorjaar van 1667 volkomen alleen en den 8sten Mei [2]) schreef Lodewijk aan de spaansche regentes, de koninginmoeder, dat zijn geduld uitgeput was en hij op het einde der maand aan het hoofd zijner troepen zou oprukken om te nemen wat hem toekwam krachtens het erfrecht zijner gemalin, wier rechten hij in een uitvoerig „Traité des droits de la reine" liet uiteenzetten. Wat hij eischte was niet minder dan: Brabant met Antwerpen en Limburg, Mechelen, Opper-Gelder, Namen, Artois, Kamerijk, Henegouwen, 1/4 van Luxemburg en 1/3 van Franche Comté. Het „Traité" vond heftige bestrijding op goede gronden in het geschrift van den uit Franche Comté afkomstigen keizerlijken gezant te Londen, den baron van Lisola, getiteld: „Bouclier d'Estat et de justice". Met name richtte zich dit beroemde pamflet van den talentvollen bestrijder der fransche plannen in Europa [3]) tegen het devolutie-recht, den grondslag van Lodewijk's aanspraken, waarschuwde voor de fransche hebzucht, die gansch Europa bedreigde met vernietiging van alles wat het volken-

[1]) Lonchay, La rivalité de la France et de l'Espagne, p. 213 suiv.
[2]) Mignet, Négociations II, p. 58 suiv.
[3]) Vgl. over hem het boek van Pribram, Freiherr von Lisola.

recht, het onderling vertrouwen, het erkende recht van oorlog had tot stand gebracht; het gold hier Europa's vrijheid of slavernij, die met dezen eersten aanval zouden beslist worden. En hoe zou het zwakke Spanje den aanval kunnen weerstaan?

Na het protest van de regentes en van haren landvoogd te Brussel rukte Lodewijk reeds den 21sten Mei op en het fransche leger van meer dan 50000 man onder Turenne, waartegenover Castel-Rodrigo geen spaansch korps van eenige beteekenis kon stellen, door de tegenwoordigheid des konings aangevuurd, maakte zich met weinig moeite meester van eene reeks van vestingen, van Rijssel, Charleroi en Armentières tot Aalst en Dendermonde, terwijl de kleine inderhaast bijeengetrokken spaansche troepenmacht bij Brugge werd uiteengeslagen. In September was bijna het gansche gebied van Brabant, Vlaanderen en Henegouwen in fransche handen; de hoofdstad Brussel met Gent en Mechelen alleen waren nog onder spaansch gezag.

Groot was de schrik hier te lande over dezen snellen voortgang der fransche wapenen. De Witt zelf, ofschoon steeds op zijne hoede voor de fransche plannen, was verrast en klaagde over den plotselingen ommekeer in de fransche politiek [1]). Van Beuningen, staatsch gezant te Parijs, trachtte Lodewijk XIV tevreden te stellen door het aanbod van Franche Comté met Kamerijk, Aire en St. Omer, maar Frankrijk vroeg meer en verklaarde zich slechts tevreden te zullen stellen met Luxemburg, Bergen, Charleroi, Doornik en Douay bovendien, ten slotte met Luxemburg of Franche Comté benevens een paar vestingen, mits Spanje Lodewijk's rechten bij den dood van den jongen koning erkende. De Witt was in groote moeilijkheid. De vrede van Breda was toen nog niet geteekend en ook Zweden was onvertrouwbaar; een nieuwen oorlog met Frankrijk ter wille van Spanje zou dolzinnigheid geweest zijn. Toen de vrede gesloten was, verklaarde de raadpensionaris zich tot hulp aan Spanje geneigd, mits Brugge, Oostende, Damme, Plesschendaele en de forten Isabella en St. Donat aan de Republiek werden ingeruimd; maar, ofschoon Castel-Rodrigo zelf in deze voorwaarden toestemde, de spaansche regeering wilde er niets van weten, want zij zou dan geheel afhankelijk worden van hare oude vijanden; ook toen Engeland een dergelijk aanbod deed, achtte de regeering te Madrid den gevraagden prijs te hoog, te meer nu de winter naderde

[1]) Lefèvre Pontalis, I, p. 427.

en de fransche veroveringen een einde namen [1]) met den triomfalen terugkeer des konings naar Versailles. Maar Spanje geraakte steeds dieper in den val. De Keizer liet zich overhalen tot een verbond met Frankrijk om bij den dood des jongen konings de spaansche erfenis te deelen, terwijl het thans reeds vrij wat van het veroverde zou behouden; de machtigste duitsche vorsten waren geheel voor Frankrijk; Zweden was gerustgesteld. Het spel scheen gewonnen zoowel tegenover Spanje als tegenover de Staten, die steeds gevreesd hadden Frankrijk's nabuur te worden. Lodewijk XIV vroeg zelfs op grond der gemeenschappelijke belangen de hulp der Staten om hem in het bezit van zijn rechtmatig eigendom te stellen.

De staatsche diplomatie zocht naar een uitweg [2]). In zijn brief van 8 Mei had Lodewijk de overgave van de hem toekomende landstreken geëischt of wel een equivalent daarvoor. Dit equivalent kon door Spanje worden gegeven in Franche Comté of Luxemburg met misschien enkele vestingen, zoo gelegen, dat de Republiek er geen nadeel van kon hebben. En Frankrijk had zich bereid verklaard gedurende de eerstvolgende zes maanden een wapenstilstand te sluiten ten einde de onderhandeling over zijn eischen mogelijk te maken [3]). Zoo namen dan in het najaar de onderhandelingen een aanvang maar het bleek weldra, dat Lodewijk nooit afstand zou willen doen van de aanspraken zijner vrouw op de nalatenschap des spaanschen konings en dat men hem zelfs niet zou kunnen bewegen goedschiks afstand te doen van het reeds veroverde gebied [4]). De protesten van Van Beuningen te Parijs, de besprekingen van De Witt met D'Estrades in Den Haag brachten de zaak na eenige maanden niet veel verder. Spanje wilde evenmin in het verlies zijner voornaamste vestingen berusten als Frankrijk zich met een klein gedeelte van het veroverde tevreden stellen. De eenige hoop der Staten was gelegen in de hulp van Zweden en Engeland om Frankrijk te noodzaken zijn eischen te beperken.

De partij, die in Zweden de fransche belangen voorstond, geleid door den kanselier De la Gardie, werd juist in dit najaar door hare tegenstanders overvleugeld en het gevolg was, dat de zweedsche regeering haren gezant in Den Haag, Dohna, beval toenadering tot

[1]) Ib. p. 429.
[2]) Lonchay, p. 235.
[3]) Lefèvre Pontalis, I, p. 434.
[4]) Ib. p. 436/9. Vgl. Mignet, II, p. 482 suiv.

Engeland en de Republiek te zoeken tegenover de Fransche aanmatigingen. Van deze zijde kon men voorloopig gerust zijn; maar de engelsche regeering was niet zoo gemakkelijk te bewerken. De nieuwe gezant der Staten te Londen, Johan Meerman, had in last evenzoo eene toenadering tot Engeland te bewerken en daartoe zelfs te dreigen met een verdrag der Staten met Frankrijk ten opzichte der Spaansche Nederlanden [1]). Engeland aarzelde, ook onder invloed der fransche aanbiedingen te Londen; ja, Karel II bood zelfs aan met Frankrijk samen de Republiek aan te vallen!

Het gevaar voor de Republiek werd groot en De Witt hield ook hiervoor de oogen geopend. Gelukkig echter dreef de volksmeening in Engeland, sedert het midden der eeuw aldaar een zoo krachtig element in de politiek der regeering gebleken, deze laatste in de richting der politiek van De Witt: zij wilde de Spaansche Nederlanden niet in fransche handen zien en herinnerde zich te rechter tijd het verlies van Duinkerken. De handige werkzaamheid van Lisola had op deze stemming van het engelsche volk grooten invloed en het Parlement toonde zich ten eenen male afkeerig van eenige medewerking aan de fransche plannen. De val van den minister Clarendon en de verheffing van Arlington, den schoonzoon van Beverweert, bevorderde de toenadering tot de Republiek en Karel II zag zich genoodzaakt toe te geven aan dien aandrang, zoo zelfs dat hij sir William Temple, resident van Engeland te Brussel en een bekend tegenstander van Frankrijk, welks plannen hij te Brussel naar vermogen had bestreden, eind December uit diens standplaats over Den Haag naar Londen liet komen om eene samenwerking met De Witt voor te bereiden [2]).

Temple, reeds lang een bewonderaar van den raadpensionaris, had weinig moeite om zich met hem te verstaan en toen hij begin Januari uit Den Haag naar Londen kwam, wist hij genoeg om te kunnen zeggen, dat de Staten, hoewel voor het oogenblik ongeneigd om een gezamenlijken oorlog tegen Frankrijk te beginnen, volkomen bereid waren om met Engeland samen te werken ten einde bemiddelend op te treden. Reeds den 13den Januari 1668 verliet Temple Londen weder om vier dagen later in Den Haag terug te komen en er eene

---

[1]) Lefèvre Pontalis, I, p. 443.

[2]) Ib. p. 448.

gezamenlijke bemiddeling aan te bieden. De Witt aarzelde een oogenblik zich zoo nauw te verbinden met de onvertrouwbare engelsche regeering, die nog kort te voren vijandig tegenover de Staten had gestaan, maar Temple wist zijne bezwaren weg te nemen en hem zelfs over te halen de Staten-Generaal te bewegen het verdrag met Engeland onmiddellijk te sluiten: zoo zou men de lange besprekingen in de gewestelijke Staten en de tegenwerking van Frankrijk vermijden. In een audientie bij de Staten-Generaal dreef Temple gemakkelijk de benoeming van zeven afgevaardigden door om, gesteund door den raadpensionaris, met hem te handelen. Na eenige aarzeling stemden dezen toe in eene defensieve alliantie met Engeland als grondslag der aan te bieden bemiddeling. Temple's aandrang deed de formaliteiten in snel tempo voortgaan en den 23sten reeds was het verdrag door de afgevaardigden en den engelschen diplomaat geteekend en door de Staten-Generaal goedgekeurd. De ratificatie door de gewestelijke Staten hield nog eene maand aan. Temple en De Witt samen haalden ook Dohna spoedig over om voor Zweden zich bij hen aan te sluiten en zoo werd den 26sten de Triple Alliantie voltooid. Het verdrag hield in, dat men elkander bij een aanval zou helpen met 40 schepen en 6400 man landtroepen, terwijl het hoofddoel was Frankrijk te noodzaken zich te beperken tot zijne laatste vrij gematigde eischen en Spanje over te halen zich daarbij neder te leggen; mocht Frankrijk de opgelegde voorwaarden schenden, dan zou men het door een gezamenlijken oorlog dwingen zich te beperken tot de bij den vrede der Pyreneën afgestane streken.

Zoo was het beroemde verdrag gesloten, dat, gegrond op eene samenwerking der beide zeemogendheden in nauw verbond, het evenwicht in Europa moest handhaven. Temple mag gelden als de eerste krachtige voorstander van deze samenwerking, die meer dan eene eeuw lang, met eene korte storing in den beginne, zulk een rol zou spelen in de europeesche politiek. Groot was de vreugde hier te lande, zoowel bij de Staatsgezinden als bij de Oranjepartij, die zich veel goeds van deze aansluiting beloofde: het bal bij den raadpensionaris, waar de jonge Prins en prins Johan Maurits den dans leidden, getuigde van de algemeene tevredenheid.

Lodewijk XIV, reeds bijna zeker van zijne zaak, werd zeer door het tractaat verrast en liet zich door de geruststellende berichten van den verschalkten D'Estrades in het minst niet om den tuin leiden

betreffende de gevolgen. Van Beuningen deed zijn best om de fransche regeering gerust te stellen, maar er was nog veel te doen om dit doel te bereiken en tegelijk om Spanje, dat nu met hulp der drie mogendheden allen afstand van grondgebied hoopte te vermijden, rede te laten verstaan.

Nog ging niet alles zoo als het gaan moest. Spanje weigerde eerst, maar, toen het zag, dat de drie mogendheden geen plan hadden om het voor alle verlies te vrijwaren, speelde het haar den streek om niet Franche Comté doch de reeds verloren vestingen in de Nederlanden op te offeren, wat den Staten allerminst aangenaam kon zijn. Meer moeite nog had men met Frankrijk en, terwijl Zweden dreigde af te vallen en slechts ter elfder ure aan zijn woord kon gehouden worden door het verhoogen der beloofde subsidiën, zag men zich genoodzaakt troepen bijeen te brengen om Lodewijk XIV te toonen, dat het ernst was. Onder Johan Maurits en den veldmaarschalk Wurtz werd het leger der Staten aan de Schelde en den IJsel bijeengetrokken om zoowel naar de zijde der Spaansche Nederlanden als naar die van den reeds weder troepen verzamelenden bisschop van Munster op te kunnen treden. Lunenburg en Lotharingen beloofden respectievelijk 6000 en 8000 man, 48 schepen werden uitgerust en nieuwe lichtingen zouden het Statenleger met 12000 man vermeerderen, zoodat tegen de lente 25 regimenten en bijna 4000 ruiters gereed stonden. Lodewijk XIV, die reeds Franche Comté bemachtigd had, was echter niet gereed om een grooten oorlog te aanvaarden en besloot op raad zijner ministers voorshands toe te geven aan den eisch der drie mogendheden ten einde later haren tegenstand te breken. Te St. Germain en Laye werden tusschen Lionne, Van Beuningen en den engelschen gezant Trevor den 15den April de voorwaarden van den vrede vastgesteld.

Een congres te Aken, waar alle eenigszins betrokken staten zich zouden doen vertegenwoordigen, moest onder presidium van den pauselijken nuntius het definitieve verdrag opmaken. Beverningh en Temple hadden weinig moeite om den franschen afgevaardigde aldaar, Colbert-Croissy, en den brusselschen, Bergeyck, tot onderteekening der te St. Germain besproken bepalingen te brengen, ofschoon de laatste nog tot het einde toe allerlei uitvluchten zocht. Den 2den Mei 1668 werd eindelijk de vrede te Aken gesloten. Lodewijk behield Bergen, Veurne, Armentières, Kortrijk, Rijssel, Douay, Doornik, Oudenaarde, Ath en Charleroi, en gaf Franche Comté terug; hij had vasten voet in Brabant en

Vlaanderen zelf gekregen, maar zijn verdere voortgang was voor het oogenblik gestuit[1]). Een garantieverdrag tusschen de drie mogendheden en Spanje, waarbij aan het laatste de onschendbaarheid zijner overgebleven bezittingen werd gewaarborgd, stelde het gesloten vredesverdrag onder de bescherming der verbondenen; Zweden zou zelfs tegen een subsidie van 60000 rijksd. 's maands zijn leger tot beschikking van Spanje houden, maar deze laatste bepaling was bij de bekende geldverlegenheid van Spanje weinig meer dan een voorloopige afspraak en de onwil van Spanje om, tegen onderpand van het Overkwartier, de schuld aan de Republiek over te doen, belette de algeheele uitvoering van dit „triple-concert"[2]).

Een groote zegepraal voor de staatsche politiek was op die wijze verkregen. Maar De Witt maakte zich weinig illusies over de duurzaamheid van het behaalde voordeel[3]). De „gewone insolentie" van Engeland verloochende zich ook nu niet door het opnieuw stellen van vernederende eischen over het strijken van de vlag en de handelsnaijver was verre van verdwenen, terwijl de geleden nederlaag op de Theems den engelschen volkstrots hevig had gekwetst en 's konings wankelende politiek geen vertrouwen kon inboezemen. Op de omkoopbare zweedsche regeering, thans door den bekwamen franschen diplomaat Pomponne bewerkt op eene wijze, die de ongerustheid van Pieter de Groot, den nieuwen staatschen gezant aldaar gaande maakte, viel ook niet te rekenen, tenzij men voortdurend schatten zou willen uitgeven voor geheime subsidiën aan invloedrijke regeeringsleden. En Lodewijk XIV zon reeds spoedig op middelen om de Triple Alliantie te breken en de Republiek te straffen voor haren tegenstand tegen zijne plannen in de Spaansche Nederlanden, dien De Witt tegenover D'Estrades zocht te verdedigen door als van ouds te wijzen op de gevaren, waaraan zijn staat blootstond met een machtigen staat als Frankrijk tot zijn onmiddellijken nabuur. Het bleef De Witt's streven om Frankrijk, welks vriendschap hij voor den Staat van het hoogste belang achtte en die hij eenmaal hoopte te herwinnen[4]), te bewegen tot het vormen van een bufferstaat door het „cantonnement" van de Spaansche Nederlanden overeenkomstig de oude plannen dienaangaande; maar Frank-

[1]) Legrelle, La diplomatie française et la succession d'Espagne, I, p. 148.
[2]) Brief van De Witt aan Van Vrybergen 6 Oct. 1669.
[3]) Brieven van De Witt aan Van Beuningen 31 Mei en 7 Juni 1668 (Rijksarchief).
[4]) Naber, Johan de Witt, in Gids 1888, IV, blz. 203.

rijk's politiek van de laatste jaren toonde duidelijk aan, dat net thans daarmede niet tevreden zou zijn: eene politiek als die van De Witt was daarmede tot onvruchtbaarheid gedoemd.

Voor het oogenblik echter was door den vrede van Aken het gevaar afgewend en kon De Witt voortgaan met de taak, die hij zich ten opzichte van de binnenlandsche politiek had gesteld, de bevestiging ook voor de verre toekomst der sedert den dood van Willem II zegevierende regeeringsbeginselen. In de eerste plaats viel daartoe te zorgen, dat de jonge Prins nooit de groote macht op burgerlijk en militair gebied in zijne handen vereenigd kon krijgen, die zijne voorvaderen hadden bezeten; was de scheiding eenmaal verkregen, dan zou het mogelijk kunnen zijn zoowel de stadhouderlijke als de militaire charges ieder afzonderlijk nog te besnoeien, met name in Holland, de voornaamste der provinciën en waar de stadhouderlijke macht sedert de dagen van prins Willem I grooter was geweest dan ergens elders, vooral door haren invloed op de magistraatskeuze. En de verzwakking van den invloed der Statenpartij door de verhefling van den Orangist Pieter de Huybert in 1664 tot raadpensionaris van Zeeland na den dood van Adriaan Veth, de aftreding van Beverningh als tresorier-generaal in het volgende jaar, de volksbewegingen in verschillende steden na de nederlagen van 1665, de werkzaamheid der predikanten en officieren in het belang van den jongen Prins, de voortdurende waakzaamheid der Prinses-Douairière, die ieder gunstig verschijnsel oogenblikkelijk trachtte dienstbaar te maken aan de verhefling van haren kleinzoon, waren redenen tot ongerustheid genoeg. Het ontbrak niet aan waarschuwingen voor het dreigende gevaar en vele regenten hadden de herhaalde afwezigheid van De Witt op de vloot tijdens den oorlog met leede oogen gezien, wel wetende, dat bij zijn afwezen niemand in staat zou zijn om mogelijke pogingen der Oranjepartij te verijdelen [1]). Er waren ook sporen van het dalen van De Witt's persoonlijken invloed: Beverningh legde het ambt van tresorier-generaal neder; De Witt's vriend De Groot moest het pensionarisschap van Amsterdam nederleggen en werd daar vervangen door een aanhanger der tegenpartij in de amsterdamsche vroedschap, die zich meer en meer tegenover De Witt stelde; De Witt wist zijn

[1]) Lefèvre Pontalis, I p. 489 suiv.

vriend wel den geleden smaad te vergoeden door hem de ambassade naar Zweden te bezorgen, maar de slag voor de binnenlandsche politiek van den raadpensionaris was gevoelig; de dood van Andries de Graeff ontnam hem zijn grootsten steun in de machtige stad, waar thans Gillis Valckenier, die te zelfstandig was om zich aan De Witt's leiding te onderwerpen, de hoofdpersoon was geworden; een opkomende verwijdering tusschen den te Amsterdam invloedrijken Van Beuningen, die zich door De Witt achteruitgezet waande en in 1669 burgemeester van Amsterdam geworden was, en den grooten raadpensionaris, vervreemdde hem nog meer van de stad. Snelle en afdoende regeling der verhouding van den Prins van Oranje bleek in deze omstandigheden noodig.

De Witt hoopte het ergste te voorkomen door den jongen Prins, met wiens opleiding in de „goede maximes" hij zich thans zeer ernstig inliet, overeenkomstig den wensch van Zeeland in den Raad van State op te nemen en hem dan later, zoodra hij 18 jaar zou zijn, met eene hooge militaire charge te bekleeden, doch onder voorwaarde dat geen te benoemen kapitein-generaal ooit het stadhouderschap in eenig gewest zou mogen verkrijgen of behouden. Nog vóór den vrede te Breda had hij een en ander met groote voorzichtigheid doen bespreken in de Statenvergadering van Holland en het ten slotte doen voorstellen in de Staten-Generaal. Sommigen der regenten zijner partij wilden verder gaan en het waren Caspar Fagel, pensionaris van Haarlem, en Valckenier, burgemeester van Amsterdam, die het initiatief namen [1]) tot een krachtiger maatregel dan de raadpensionaris zelf in den zin had: de uitvaardiging door de Staten van Holland van een Eeuwig Edikt tot het „mortificeeren" van het stadhouderschap. De Witt aarzelde hiertoe over te gaan, vreezende, dat men dit uiterste toch niet zou kunnen handhaven, maar gaf ten slotte toe aan den aandrang der beide heeren om Holland tot dit besluit te brengen. Reeds den 5den Augustus 1667 [2]) kwam het in dit gewest tot een „perpetueel edikt ende eeuwigduyrende wet tot voorstandt van de vryheydt, mitsgaders tot conservatie van de eenigheydt ende van de gemeene ruste", waarbij ridderschap en steden de keuze van alle „magistratelycke bedieningen" aan zich trokken volgens de oude

[1]) Bontemantel, De Regeeringe van Amsterdam, uitg. Kernkamp, II, blz. 17, 19 vlg.
[2]) Res. v. Holland dd., ook Res. van Consideratie, blz. 800.

wetten en privilegiën en de Staten de begeving van alle ambten, die zij voor het oogenblik begaven, zouden behouden; men zou verder de overige gewesten verzoeken te besluiten, dat geen kapitein- of admiraal-generaal stadhouder zou mogen worden of blijven, terwijl Holland het stadhouderschap „in aller manieren" vernietigde; alle leden der ridderschap en alle vroedschappen benevens de raadpensionaris moesten den eed op een en ander afleggen, terwijl het besluit in de instructie van iederen te benoemen kapitein- of admiraal-generaal zou worden ingelijfd en deze onder eede verplicht zou worden om nooit een verzoek om het stadhouderschap te doen, ja het in ieder gewest, waar het hem werd aangeboden, te weigeren. In December werd het besluit zonder nieuwe beraadslaging onherroepelijk vastgesteld; vervolgens werden de eeden aan de betrokken personen en lichamen afgenomen, waarbij de Statenvergadering zelve voorging [1]).

Hevige ergernis wekte de resolutie onder de Oranjepartij alsmede in de gewesten Zeeland en Friesland, maar Holland achtte zich zoo machtig, dat het in den loop van het volgende jaar door bezendingen en besprekingen ook in de overige gewesten hoopte door te drijven ten minste stadhouderschap en kapitein- en admiraal-generaalschap voorgoed te doen scheiden. Bij Gelderland, Utrecht en Overijsel gelukte dit spoedig en Utrecht volgde later Holland's voorbeeld door het stadhouderschap af te schaffen. De meerderheid in de Staten-Generaal was nu voor De Witt's „Concept van Harmonie" ten dezen gewonnen en trachtte in het voorjaar van 1668 ook de drie andere gewesten ervoor te winnen door officieele bezendingen, maar èn Zeeland èn Friesland en Groningen weigerden pertinent, hetgeen veroorzaakte dat de Prins voorloopig niet in den Raad van State werd toegelaten. Maar De Witt gaf daarom zijn plan nog niet op, sprak en correspondeerde met invloedrijke staatsleden der gewesten, onderhandelde en trachtte door geven en nemen de zaak smakelijk te maken om haar op een gunstig oogenblik door alle gewesten eenstemmig te doen aannemen. De plotselinge erkenning van den Prins, die zonder voorkennis van zijn opvoeders in September naar Zeeland was gegaan, als Eerste Edele van dit gewest, was een handige zet der Oranjepartij, die hem hierdoor eene belangrijke schrede verder bracht op den weg tot de burgerlijke ambten,

[1]) Wicquefort II, p. 373 suiv.; Lefèvre Pontalis, I, p. 505 suiv.

dien men zoo zorgvuldig voor hem zocht af te sluiten. Deze erkenning, die hem toegang gaf tot de zeeuwsche Statenvergadering, was de waarschuwing voor de Statenpartij, dat zij, al kon zij de Harmonie doen aannemen, op den duur toch strenge bepalingen van dien aard niet zou kunnen handhaven; en Vivien, de pensionaris van Dordrecht, vertolkte ongetwijfeld ook de heimelijke gedachte van zijn neef, den raadpensionaris, toen hij, bij de behandeling van het Eeuwig Edikt met zijn pennemes in het voor hem liggende besluit prikkelend, op de vraag, wat hij daar deed, antwoordde, „ik probeer wat het staal vermag tegen het perkament" [1]). De jonge Prins zelf had De Witt's mededeeling van het in de vergadering van Holland gebeurde volgens zijne gewoonte zonder uiterlijke kenmerken van ontevredenheid aangehoord, behoedzaam in de diepten van zijn gemoed zijne werkelijke gevoelens verbergend.

De loop dezer zaken scheen intusschen het bestaande regeeringsstelsel versterkt te hebben en toen op het einde van Juli 1668 de vijfjarige periode van het raadpensionarisschap weder was afgeloopen, toonde De Witt's schitterende herkiezing met verhooging van zijn traktement tot het dubbele, *f* 6000, boven zijn traktement als stadhouder der leenen en grootzegelbewaarder van Holland, welke waardigheden hij sedert 1660 bekleedde, en behalve een gratificatie van *f* 45000 voor zijne bewezen diensten, waarbij de edelen nog *f* 15000 voegden, hoe zeer men hem op prijs stelde. De hernieuwing zijner acte van indemniteit en van de belofte van een post in een der gerechtshoven bij zijn aftreden stelde hem voor de toekomst gerust [2]). Zoo vond hij in de erkentelijkheid zijner medeburgers vergoeding voor den zwaren arbeid, te midden waarvan hem den 1sten Juli van dit jaar zijne getrouwe echtgenoot ontviel, hem de zorg voor een groot gezin nalatend. De schoone brief, waarin zijn vriend Temple hem zijne deelneming in dit verlies betuigde, getuigt voor het fijn gevoel van den grooten diplomaat gelijk De Witt's eigen brieven uit dezen tijd getuigen van de souvereine kalmte, waarmede de raadpensionaris evenzeer de gunsten als de slagen van het lot opnam. Voortaan had hij alleen „épousé le bien de sa patrie"; en al mocht hij in het diepst van zijn ziel getroffen zijn, naar buiten bleef hij wie hij was,

[1]) Scheltema, Staatk. Nederland II, p. 418.
[2]) Lefèvre Pontalis, I, p. 524 suiv.

de waakzame leider van den staat, aan welks bestuur hij zijn leven had gewijd [1]).

Voorloopig was het zijn streven geduldig en voorzichtig in de drie wederspannige gewesten den weg voor de aanneming der Harmonie te effenen. Daarbij had hij te kampen met de inwendige moeilijkheden, die de rust van sommige gewesten, met name van Overijsel, Friesland en Stad en Lande verstoorden en waarbij telkens meer en meer de tegenstelling tusschen de voorstanders der stadhouderlijke en die der stadhouderlooze regeering aan den dag kwam.

De gevaarlijkste en hevigste twisten woedden opnieuw in Overijsel [2]). De uitspraak van De Witt en De Graeff in 1657 had hier voor eenigen tijd de orde hersteld, uiterlijk ten minste, nu de beide partijen, ridderschap en steden, ieder op zichzelf hare zaken konden behartigen. Maar het duurde niet lang, of de verdeeling der door sterfgeval of op andere wijze openkomende gewestelijke ambten bracht de oude tweedracht weder aan den gang en de partijen gingen elkander weder te lijf, de stadhouderlooze steunende op Holland en De Witt, de stadhouderlijke in verband met de vrienden in de andere gewesten. Men trachtte aanvankelijk te geven en te nemen en door billijke verdeeling de tegenstanders te verzoenen; zoo werd in 1660 Haersolte begiftigd met het aanzienlijkste ambt, dat van drost van Salland, en zijn vijand Raesfelt met het drostambt van Twente [3]). Dit was heel wel, maar deze methode, op allerlei ambten toegepast, bracht onverzoenlijke vijanden ook in de schoonste gelegenheid om elkander op allerlei gebied den voet dwars te zetten. De kwestie over het beheer en het gebruik der geestelijke goederen, die ook in Utrecht in deze jaren hevige onlusten veroorzaakte en in verband stond met de behandeling der in deze beide provinciën nog zeer talrijke katholieken, deed het twistvuur tusschen ridderschap en steden opnieuw in lichter laaie ontvlammen. Te Utrecht was het vooral de oude Voetius, die omstreeks 1660 zich in deze zaken op zijne gewone heftige wijze tegenover de Staten stelde. In Overijsel waren het minder de predikanten dan de belanghebbende edelen en regenten, die over deze goederen twistten. Vooral het beheer der goederen in de steden door de stedelijke magistraten was den ridders volstrekt niet naar den zin en reeds in het begin der eeuw hadden zij daartegen verzet aangeteekend [1]). Nieuwe bezwaren waren opgekomen sedert de verovering van Oldenzaal en Ootmarsum op de Spanjaarden, vooral toen men besloot de geestelijke goederen aldaar in gemeenschappelijk beheer te nemen tegelijk met de proosdij van Deventer. Eerst in 1663 kwam men tot eene eindschikking door onderlinge verdeeling van de betwiste goederen [2]), waarbij natuurlijk de persoonlijke belangen der afzonderlijke leden van de beide lichamen ten zeerste betrokken waren. En toen dit gevaar voorbij was, kwam de munstersche inval met zijne heillooze gevolgen van plundering en verwoesting door den vijand en door de fransche bondgenooten de orde in dit gewest opnieuw verstoren. Het plan van October 1665 om den jongen Prins naar Engeland te zenden ten einde den vrede te bewerken en in verband daarmede hem, tot verbetering zoo van den inwendigen als den uitwendigen toestand des lands, te verheffen tot het „oppercommando over de landt- en de zeemilitie" was van twee gedeputeerden van Overijsel ter Staten-Generaal, Pallandt en Van Langen, zonder overleg met de Staten uitgegaan en het gevolg van den treurigen toestand van het gewest, waar zeer velen ten platten lande sauvegarde van den bisschop hadden gevraagd en verkregen. En ofschoon het plan werd opgegeven, toonde het voorstellen ervan, hoe sterk de Oranjepartij in dit gewest zich reeds gevoelde.

Na den oorlog met Munster kon Overijsel zijne verplichtingen tegenover den lande niet meer nakomen evenals trouwens Gelderland en daardoor ook Zeeland, welks admiraliteit voor een deel met het geld dier beide provinciën werkte [3]). Ook na den vrede te Breda waren de geldmiddelen van Overijsel hopeloos in de war. De Haersoltes en Pallandts begonnen in deze omstandigheden tegenover de Raesfelts weder eene hevige veete, die welhaast de provincie in vuur en vlam zette en als altijd haren grond vond in strijd van belangen, in baatzucht en heerschzucht, terwijl de politieke leuzen meestal dienden om den eigenlijken grond te verbergen [4]). Heftige pamfletten, aanklachten wegens omkooping en kuiperij waren aan de orde van den

1) Vgl. Lefèvre Pontalis, I, p. 521 suiv., waar passages uit die brieven worden aangehaald.
2) Vgl. Bussemaker, Geschiedenis van Overijsel, II ('s Gravenhage, 1889).
3) Ib. blz. 14.

1) Ib. blz. 62 vlg.
2) Ib. blz. 85 vlg.
3) Ib. blz. 123 vlg.
4) Ib. blz. 136.

dag. Op den landdag van 1668 geraakten de partijen slaags; Haersolte werd door Raesfelt bitter gehekeld, een twist tusschen den eerste en Kampen gaf aanleiding tot scherpe woorden en onvriendelijke daden van weerszijden, totdat Haersolte, door Zwolle gesteund, krachtig begon door te tasten. Beide partijen wendden zich weder als van ouds tot de Staten-Generaal, zichzelf aanmerkend als de wettige Statenvergadering en elkanders besluiten nietig verklarende: „'t was als met een mensch, die in een rasende koortse leydt ende in wien de hevigheyt van de quael de sinnen verbysterende, als rammelende, nu dit dan dat voortbrengt" [1]). Beide partijen — Kampen en Deventer met de Raesfelts, Zwolle met de Haersoltes — hielden hunne vergaderingen en alle pogingen tot bijlegging der geschillen mislukten, aanvankelijk ook die van Holland, dat in het voorjaar van 1669 herhaaldelijk door bezendingen trachtte de zaak tot oplossing te brengen. En de financiën van het gewest liepen geheel verkeerd tot groote ergernis van de velen in het gewest zelf, die geen belang hadden bij de twisten der heeren. Holland erkende ten slotte in Juli 1669 wel de raesfeltsche partij als de ware Staten, maar die der Haersolte's gaf den strijd niet op en zoolang de twist duurde, was er van nakoming der gewestelijke verplichtingen geen sprake, terwijl de vermaningen der Staten-Generaal tot eensgezindheid weinig uitwerkten. De verbittering nam toe, de heftigste libellen werden uitgegeven, geen besluit der gewestelijke of algemeene Staten kwam tot behoorlijke uitvoering, ook niet die tot wapening bij het toenemende gevaar voor een buitenlandschen krijg. In Augustus 1671 kwam het zelfs weder tot een begin van burgerkrijg door de bezetting van Blokzijl en Zwartsluis met kamper soldaten, terwijl die van Zwolle Genemuiden en Kuinder bezetten [2]). Eene buitengewone deputatie der Staten-Generaal kwam eindelijk de orde herstellen; zij schorste in September Haersolte in zijn drostambt en zijn voorzitterschap der Statenvergadering, erkende Pallandt niet langer als gecommitteerde ter Staten-Generaal en sprak eene amnestie uit — eene kordate en peremptoire beslissing, die de tegenpartij evenwel volstrekt niet behaagde en het gewest bij de dreigende nadering van het oorlogsgevaar allerminst tot rust bracht. Men bleef elkander bestoken met pamfletten en onderlinge tegen-

1) Aitzema VI, blz. 584.
2) Bussemaker, II, blz. 193.

werking en de Generaliteit moest berusten in de onmacht van het gewest om zijne plichten tegenover het gemeene land te vervullen. Eerst in den nieuwen munsterschen oorlog deed het gevoel van gemeenschappelijk gevaar de vijandschap eenigszins luwen [1]).

De provincie had zich onder inwerking van De Witt echter reeds spoedig bij diens Harmonie nedergelegd en daarop hadden de twisten dus weinig invloed, al ontzenuwden zij de kracht der bewering, dat reeds vier gewesten, de meerderheid dus, ervoor was, want men wist zeer goed, dat de Haersoltes, kregen zij het heft geheel in handen, de toestemming zouden willen intrekken.

Bij de beide noordelijke gewesten was het anders gesteld. Daar was de toestemming nog volstrekt niet verkregen en hing zij af van de zegepraal der „hollandsche maximes", die hier hevigen tegenstand hadden gevonden.

In Friesland hing dit samen met de oude verschillen over de wijze, waarop de Statenvergadering werd samengesteld. De knoeierijen, waaraan zich de groote landheeren, die gewoonlijk zelf grietmannen waren, ten opzichte van de verkiezing der volmachten van de grietenijen schuldig maakten, de „contracten van correspondentie", „almanakken" en „tourbeurten" tusschen de leden der voorname geslachten werden gedurende de minderjarigheid van den jongen stadhouder, die zijn vader onder voogdij zijner moeder was opgevolgd, in 1668 weder zeer hinderlijk, te meer toen Gedeputeerde Staten, behoorende tot de hier bovendrijvende partij der Prinsgezinden, met geweld eenige tegen den zin der heeren in Ooster- en Westergoo verkozenen uit de Staten verwijderden. Het verzet der Hollandschgezinden onder leiding van Ernst Sicco van Aylva, Karel Roorda e. a. hiertegen was zeer slap, omdat ook hunne leiders genoten van de schandelijke overeenkomsten en ambtsverdeelingen; het verschil zou onder hunne leiding alleen hierin bestaan hebben, dat andere personen de eerste rol in het gewest speelden; maar zij delfden, hoezeer gesteund door de afgevaardigden ter Staten-Generaal, die over de Harmonie kwamen spreken, het onderspit. De „oligarchycque konsten", zooals de bekwame Ulrich Huber [2]) een paar jaar later, in een pamflet bij uitzondering in Friesland zelf verschenen en niet zooals gewoonlijk „uyt

1) Ib. blz. 198 vlg.
2) (Huber) Spiegel der Doleancie en Reformatie, Vredenburgh, 1672 (Thys. nº. 9145).

Hollandt overgevloghen", de praktijken van de toongevende friesche geslachten noemde, bloeiden hier zoodanig, dat een contract van correspondentie in Westergoo uit dezen tijd zelfs inhield, dat de deelnemers „bij staetsche resolutie" der gouw hadden besloten om aan Gedeputeerde Staten op te dragen te zorgen, dat niemand, „die weigeragtig mocht zyn tghene voorschreven is na te komen", als volmacht eener grietenij in de Statenvergadering zou worden toegelaten. Weliswaar werd dit contract, naar het heette, gesloten om twee jaar lang door onderlinge overeenkomst tusschen de twee partijen „een vaste en permanente wet van regeeringe" te maken, maar onwettig waren zulke overeenkomsten ongetwijfeld en Gedeputeerden handelden even onwettig met volgens deze overeenkomsten andere gekozenen af te wijzen [1]). En in Oostergoo en Zevenwolden was het volstrekt niet beter gesteld zooals andere dergelijke stukken uit dien tijd bewijzen. Maar ook hier zaaide men „het seer nadeelig vuur van oneenigheid voor het meerendeel veroorsaakt door de jalousy onder de Regenten" en zag in deze onwettige contracten het eenige hulpmiddel om de misbruiken bij de „kuiperij" tegen te gaan. De schandelijke tooneelen bij het vergeven der ambten, de schaamtelooze verkoop van stemmen, het bijeenbrengen van stemmen door gansche dorpen op drink- en eetgelagen te onthalen, maakten het voor onvermogenden volstrekt onmogelijk om eenig ambt te verkrijgen. Maar het gevolg van dit alles was, dat de heerschappij der groote landheeren, der grietmannen, steeds drukkender werd en zij overal hunne familieleden, zelfs jonge kinderen in het bezit der posten brachten, zoowel op het platteland als in de steden. Eerst in Maart 1672 waagde men het, nadat reeds lang in „schuyten en waegens van reformatie was ghesproken", den machtigen Gedeputeerden het toezicht op de wettigheid der verkiezingen te ontnemen en dit op te dragen aan een bijzondere telkens voor een jaar verkozen commissie. Maar de steden, die reeds lang klaagden over te weinig invloed tegenover de drie gouwen, weigerden hierin te treden en hielden weldra eene afzonderlijke Statenvergadering te Sneek, afgescheiden van die der drie gouwen te Leeuwarden, een toestand, welks gevolgen voor het gemeene land in Overijsel en Stad en Lande genoegzaam waren gebleken. En het ergste was, dat men ook hier zou

[1]) Slothouwer, Oligarchische misbruiken, in Nijh. Bijdr. 3de R. I, blz. 84. De contracten zelve aldaar, blz. 96 vlg.

moeten zeggen, dat het resultaat van verandering eenvoudig zou zijn: „andere menschen, deselve manieren" [1]). De prinsgezinde Van Harens en Burmanias waren weinig zuiverder op dit gebied dan de Aylvas en Roordas van de hollandsche partij.

„Veel koopers officieren,
Weynigh soldaeten,
Seer slechte cavallieren,
Kinders tot Staeten,
Almanacken voor cohieren
En eygen baeten:
Dit is het geene Vrieslandt
Brenght om haer welstandt".

Zoo klonk het spreekwoord in dezen tijd en het had geen ongelijk.

Nog ruwer dan in Friesland oefenden in Stad en Lande de groote landheeren hunne tyrannieke macht uit, tot zelfs in de stad Groningen. Ook hier was allerlei misbruik gepleegd bij de „monstering", het onderzoek van de bevoegdheid der gekozen volmachten van het platteland [2]). De klachten bij den stadhouder en de Staten-Generaal hadden weinig gevolg. Op aanzoek van de heeren Egbert Clant en Johan de Mepsche zonden de Staten-Generaal in 1667 gemachtigden om niet alleen de misbruiken bij de monstering maar ook de zeer bedorven toestanden bij het beheer der waterschappen, der „zijlvestenijen" en „schepperijen" zeide men hier, te verbeteren. De stad verzette zich tegen de nieuw getroffen regelingen, de twisten tusschen stad en land verhieven zich weder en gedurende eenigen tijd dreigden de oude veeten opnieuw het gewest in rep en roer te brengen; maar de anti-hollandsche partij behield de overhand, in weerwil van de pogingen van De Witt uit Den Haag om met hulp van Jan Osebrand Rengers en diens vrienden haren invloed te breken. Om de twisten te beëindigen en tevens de toetreding ook van Stad en Lande tot de Harmonie te verkrijgen, ging De Witt einde Mei 1670 zelf met vier andere „arbiters" naar het gewest, waar hij een paar weken lang bezig was om de zaken te regelen, hetgeen evenwel nog niet gelukte, daar de stad zich bleef verzetten. Het eigenbelang der

[1]) Huber, l.l., blz. 8.

[2]) Wagenaar, XIII, blz. 342 vlg. Brief van De Witt aan Van Weede van Dijkveld, 29 Juli 1670 (Rijksarchief).

groote landheeren bleek ook hier op den duur machtiger dan de lust om te verbeteren en de begeerde „reformatie" van het gewestelijk bestuur kon niet worden tot stand gebracht.

Doch men verwondere zich niet over deze misbruiken in de afgelegen gewesten van het Noorden, waar de hand der Staten-Generaal slechts zelden kon ingrijpen en het stadhouderlijk gezag, vooral tijdens de minderjarigheid van den stadhouder, niet krachtig genoeg was om de vermogende grondbezitters van adellijke herkomst in toom te houden. In Holland zelf, ook in Amsterdam heerschten blijkens schepen Bontemantel's onthullingen evenzeer schromelijke misbruiken in de regeering: familiebelang, persoonlijke eer- en heerschzucht hadden ook hier dikwijls vrij spel; omkoopen van stemmen door beloften en gunstbewijzen, uitdeeling van belangrijke of vette ambten aan vrienden en familieleden, misbruik van landsgelden waren ook hier aan de orde van den dag. En De Witt zelf was daarvan niet geheel afkeerig. Zijne briefwisseling toont duidelijk aan, dat hij het belang zijner vrienden en familieleden zeer behartigde, ja dat op het bezetten der ambten en posten met hen zijne macht in Holland voor een groot deel berustte; zij bewijst bovendien, dat de raadpensionaris, door de traditie als de onkreukbare onder de onkreukbaren genoemd en inderdaad in vergelijking met anderen in dit opzicht zeer te prijzen, niet naliet, als de gelegenheid zich aanbood, zich en de zijnen door in onze oogen bedenkelijke speculatiën te bevoordeelen. Maar de talrijkheid der regentenfamiliën in Holland, de betere regeling van het beheer en het toezicht daarop, de meerdere nabijheid der algemeene landscollegiën beperkten daar de misbruiken tot grenzen, die men in het Noorden minder behoefde in acht te nemen.

Twee jaren ruim gingen er voorbij, voordat De Witt er in slaagde om de drie weigerachtige provinciën tot zijne Harmonie over te halen. De Prins was thans in zijn 20ste jaar; het werd nu tijd hem uit de voogdij, waarin Holland hem nog altijd hield, te ontslaan en hem toe te laten in den Raad van State. Het eerste geschiedde dan ook met dankzegging aan den heer Van Ghent en de andere gemachtigden tot de opvoeding, maar het laatste hing nog altijd samen met de kwestie der Harmonie. Den 20sten Maart 1670 verklaarden de afgevaardigden der drie provinciën, door De Witt bewerkt en door de Prinses-Douairière aangezet om op deze wijze ten minste de toelating

tot den Raad van State te verkrijgen, dat zij in de Harmonie toestemden. Het was nu nog de vraag, hoe de Prins in den Raad zou treden, met eene „concluderende" of met eene „adviserende" stem, of wel dat hij alleen zitting zou hebben zonder stem. De Witt begeerde het laatste, maar Zeeland en de Prins zelf het eerste; de andere provinciën, bevreesd voor een te grooten invloed van Zeeland, waar de Prins nu immers Eerste Edele was, aarzelden wat te doen. In Holland bleek de partij van Valckenier en Fagel voor de concludeerende stem, in ieder geval voor overleg met de andere gewesten. Het slot was, dat na veel gehaspel eindelijk in Mei Holland door de medewerking van De Witt toestond, dat de Prins onder beperkende voorwaarden eene concludeerende stem zou krijgen, voorloopig totdat hij eventueel kapitein-generaal voor één veldtocht zou worden, wat toch niet zou kunnen geschieden dan met algemeene stemmen. De Witt bracht nu tegen Juni met groote handigheid de zaak geheel in orde, liet de Harmonie door de Staten-Generaal plechtig aanvaarden en daarna den Prins in den Raad binnenleiden. Eene poging om hem tijdens de afwezigheid van De Witt ook nog in de Staten-Generaal binnen te loodsen, op grond van eene bepaling in zijne commissie voor den Raad van State, dat men er hem mocht ontbieden, werd nog ter elfder ure door den tegenstand van Holland verijdeld[1]).

Bij al deze verhandelingen was het duidelijk geworden, dat Amsterdam onder leiding van Valckenier en Van Beuningen en met hulp van Fagel de politiek van De Witt volstrekt niet meer steunde, maar hem zelfs trachtte tegen te werken. De groote macht van den raadpensionaris was dezen heeren een doorn in het oog; zij klaagden over zijn willekeur, zijn heerschen over zijne meesters[2]), over zijn in het oog loopende bevoordeeling zijner vrienden en hadden niet meer of minder in den zin dan hem van het kussen te dringen[3]). Maar de raadpensionaris, die op de Bickers en De Graeffs en hun aanhang nog altijd rekenen kon, gaf geen kamp. In 1669 trachtte hij met de tegenpartij tot een vergelijk te komen en toen Valckenier hem afwees „om redenen" en diens medestander Van Beuningen tot burgemeester was

1) Wicquefort IV, p. 124 vlg. is over deze zaken zeer uitvoerig.

2) „Dat het lant en deese stadt van een minister werd geregeert, denoteerende den Raetpensionaris De Witt" (Bontemantel, II, blz. 156).

3) Fruin, Bijdrage tot de geschiedenis van het burgemeesterschap van Amsterdam tijdens de Republiek, in Nijh. Bijdr. 3de Reeks V, blz. 221 vlg.

gekozen, hoopte de raadpensionaris nog, door voorkomendheid en door hen en Fagel over allerlei belangrijke zaken met eenige ostentatie om raad en overleg te vragen, hun tegenwerking te doen eindigen; maar ook in het volgende jaar viel de burgemeestersverkiezing tegen zijn zin uit en hij had weldra over aanhoudenden onwil te klagen, terwijl zijn aanbevelingen voor posten en ambten dikwijls het tegenovergestelde gevolg begonnen te verkrijgen. De houding van Amsterdam in de zaak van den Prins was dan ook zeer gunstig voor dezen gelijk Fagel in Haarlem thans ten duidelijkste bewees Oranjegezind te zijn.

Deze vijandschap tegen De Witt bracht natuurlijk toenadering tot de Prinsenpartij met zich. Fagel liet zich zelfs reeds uit, dat men het Eeuwig Edict moest verscheuren [1]). Tegen de nieuwe verkiezing van 1671 waren alle maatregelen genomen om Valckenier c. s. uit zijn burgemeestersambt te drijven; persoonlijke kibbelarijen en veeten van ouden en jongen datum, dankbaarheid voor vroeger bewezen diensten werkten mede en na allerlei intrigues, waarbij „de partijen sochten yder haer vaeten wel te becuypen" en elkanders „vrintjes" in beweging te brengen, schoot de partij van Valckenier ditmaal te kort: geen harer candidaten werd burgemeester; De Witt had gezegepraald over den trotschen verwant der Pauwen en Trips, die hem intusschen deze nederlaag nooit vergaf [2]). De verkiezing van Fagel tot griffier der Staten-Generaal (Nov. 1670) in de plaats van den gestorven Ruysch ontsloeg De Witt ook van den in de hollandsche Statenvergadering zoo invloedrijken haarlemschen pensionaris en scheen zijne macht in Holland te versterken [3]); de verhefling van den uit Zweden teruggekeerden ambassadeur De Groot tot pensionaris van Rotterdam, de tweede stad van Holland op het gebied van den handel, scheen een nieuwe zegepraal. Maar dit alles nam niet weg, dat de raadpensionaris onder de regenten nog altijd machtige vijanden had, die meer en meer zich lieten vinden om met hulp der Oranjegezinden en tegen belangrijke concessiën aan dezer wenschen en plannen den machtigen „minister" ten val te brengen.

Wat zij in stilte voorbereidden, werd in de hand gewerkt door den loop der buitenlandsche zaken in deze jaren.

1) Wicquefort IV, p. 132, 135 suiv., 143.
2) Vgl. Bontemantel, II, blz. 151 vlg., vooral blz. 168 vlg.
3) Wicquefort IV, p. 211/2, met de aanteekeningen uit De Witt's ms. brieven aldaar.

De voortreffelijke fransche diplomaten uit de school van Richelieu en Mazarin hadden de vernietiging van de Triple Alliantie en van den vrede van Aken als het eerstvolgende doel van hunne werkzaamheid aangemerkt [1]). Zij trachtten dit doel zoowel bij het zwakke Spanje als bij de twee bondgenooten der Republiek langs allerlei wegen te bereiken. Spanje, geregeerd door eene hartstochtelijke en geldgierige vrouw en hare onwaardige gunstelingen en onbekwame ministers, was niet in staat de fransche intrigues te verijdelen. Vele zijner staatsdienaren, o. a. de oude Peñaranda, beschouwden de Spaansche Nederlanden als een last, waarvan Spanje zich hoe eerder hoe liever moest ontslaan, en kenden het verre land in het Noorden volstrekt niet. De landvoogden, die elkaar te Brussel opvolgden — Castel-Rodrigo, Velasco, sedert 1670 de jonge graaf de Monterey — waren iets beter op de hoogte van hunne taak, maar vonden te Madrid zoo weinig steun, dat zij weinig goeds konden uitrichten. Zooveel was duidelijk, dat Spanje tegenover Frankrijk bij de Republiek steun moest zoeken, wilde het de Spaansche Nederlanden behouden; Castel-Rodrigo had daarom boven den afstand van Franche Comté dien van eenige nederlandsche vestingen verkozen, omdat hij hoopte zoo de vrees der Hollanders voor Frankrijk te versterken, en Monterey trachtte zich zoo nauw mogelijk bij de Republiek aan te sluiten [2]). Frankrijk stelde dan ook reeds spoedig voor de Nederlanden te ruilen tegen Roussillon, door Spanje bij den vrede der Pyreneën afgestaan, en tegen de belofte om Spanje te steunen bij zijne pogingen tot herovering van Portugal, maar noch de Keizer, die als vermoedelijke erfgenaam voor zijne rechten optrad, noch Spanje zelf liet zich tot de ruiling vinden.

De Witt, die de lucht van deze plannen kreeg, werkte ze naar vermogen tegen, maar hij kreeg in Den Haag weldra een geduchter tegenstander tegenover zich dan D'Estrades mocht heeten. De volledige mislukking van D'Estrades' politieke plannen, die in de eerste plaats ten doel hadden de Republiek in vriendschappelijk overleg met Frankrijk tot de door het laatste gewenschte oplossing te brengen,

1) Vgl. over de diplomatieke intrigues dezer jaren vooral: Lefèvre Pontalis, II, Chapitres IX et X, waar de ms. correspondentie van De Witt en die der fransche diplomaten zeer goed zijn gebruikt.
2) Lonchay, p. 239 suiv.; Van Dijk, Bijdrage tot de geschiedenis der Nederlandsche diplomatie (Utr. 1851), blz. 281 vlg.

was door de Triple Alliantie en den vrede van Aken bezegeld en de met den raadpensionaris zeer bevriende gezant werd dan ook vervangen door een der bekwaamste leiders van de nieuwe fransche diplomatie, Simon Arnauld de Pomponne, die tegen het einde van Februari 1669 zijne plaats kwam innemen [1]). Hij moest het wantrouwen tegen Frankrijk in de Republiek trachten te verminderen, De Witt door onderhandelingen bezig houden en zich met diens tegenpartij, de Oranjegezinden, inlaten om hem desnoods omver te kunnen werpen; vooral echter moest hij trachten het door Van Beuningen gewekte wantrouwen in Frankrijk's bedoelingen weg te nemen. Pomponne zag weldra in, dat het laatste niet meer mogelijk was [2]), en bepaalde zich dus tot het voeren der onderhandelingen met De Witt, met het doel om diens plannen ten volle te leeren kennen en in den tusschentijd Frankrijk gelegenheid te geven de Triple Alliantie te verbreken door heimelijk Engeland en Zweden te bewerken, terwijl De Witt's aandacht door onderhandelingen zou worden afgeleid [3]).

Het listige plan gelukte wonderwel. De Witt, door Pomponne's betuigingen misleid, stelde in den loop van 1669 achtereenvolgens twee plannen omtrent de zuidelijke Nederlanden voor op den grondslag van het „cantonnement"; het eene met afstand van Kamerijk, Aire en St. Omer aan Frankrijk, het andere zelfs met teruggave van de bij den vrede van Aken afgestane plaatsen in ruil voor deze drie aan de fransche grenzen gelegene; het overige België zou dan als afzonderlijke republiek worden ingericht. Noch deze plannen noch die van eene verdeeling der Spaansche Nederlanden tusschen Frankrijk en den Keizer vonden goedkeuring aan het fransche Hof. Alle pogingen van De Witt om eenige toenadering van Frankrijk te verkrijgen mislukten [4]) en de zware belasting van allerlei uit de Republiek in Frankrijk ingevoerde handelsartikelen als antwoord op het verbod van den invoer van franschen brandewijn en fransche manufacturen bewezen, dat men ook van staatsche zijde weinig meer aan de vriendschap hechtte. In Juni 1671 verliet Pomponne eindelijk Den Haag om opnieuw als ambassadeur naar Zweden te gaan; kort daarna verving hij den gestorven Lionne als minister van buitenlandsche zaken

1) Van Dijk, blz. 27.
2) Ib. blz. 41.
3) Ib. blz. 65.
4) Ib. blz. 71.

te Parijs. In Den Haag bleef niet meer dan een zaakgelastigde achter.

Deze houding van Frankrijk opende De Witt eindelijk de oogen voor de noodzakelijkheid om tegenover alle gebeurlijkheden de Republiek in staat van tegenweer te stellen. Vooral de plotselinge aanval van Lodewijk XIV op het hertogdom Lotharingen in Augustus 1670 deed hem zien, dat Frankrijk zijn oude plannen volstrekt niet opgaf; maar zijne vertoogen hadden even weinig gevolg als die des Keizers: Lotharingen, dat in den tijd van eene maand veroverd was, bleef in fransche handen. Bracht deze zaak de wenschelijkheid van wapening ten duidelijkste aan den dag, vooral toen men vernam, dat er ook fransche troepen noordwaarts, naar Péronne, waren gezonden [1]), de ware bedoelingen van Lodewijk XIV bleven den raadpensionaris nog verborgen, niet het minst ten gevolge van de onvoldoende inrichting onzer diplomatie, eene fout, die de schromelijkste onheilen over het land heeft gebracht.

De voornaamste gezantschapsposten bleven juist in deze jaren geruimen tijd onbezet of werden door onbekwame personen waargenomen.

Met het oog op de bekende fransche plannen tegen de Spaansche Nederlanden was de gezantschapspost te Madrid van veel belang, maar de staatsche gezant Van Reede was hier in September 1669 overleden en het duurde langer dan een jaar, eer Van Beverningh, de eerste diplomaat der Staten, zich na herhaalden aandrang liet vinden om den post op zich te nemen; hij kwam er in Januari 1671 aan, bleef er tot half Juli en keerde toen weder terug, nadat hij den weg gebaand had voor een verbond tusschen Spanje en de Republiek in het geval van een aanval van Frankrijk op een van beiden en „met vele demonstratie van toegenegentheyt gedimitteert" was geworden [2]).

De wapeningen van Frankrijk waren toen algemeen bekend en dat de Republiek bij een aanval van die zijde ook op een oorlog met Munster te rekenen had, was zeker, tenzij Munster door Brunswijk-Lunenburg en Brandenburg in toom gehouden kon worden. De Prins van Tarente, die een oogenblik door De Witt als toekomstig kapitein-generaal in het oog was gevat, en andere Franschen in staatschen dienst

1) De Witt aan Van Beuningen, 29 Aug. 1670 (Rijksarchief).
2) Van Dijk, blz. 381 vlg. tot 435.

namen reeds in het najaar van 1670 hun ontslag — een nieuwe aanwijzing van Frankrijks vijandige gezindheid.

Maar het gevaar dreigde ook van engelsche zijde en daarop was door De Witt in het geheel niet gerekend.

Ook te Londen was de gezantschapspost in deze jaren lang onvoldoende bezet of onvervuld gebleven. De gezant aldaar, Johan Boreel, was voor dien belangrijken post niet berekend en men maakte daarom het plan Van Beuningen als buitengewoon ambassadeur naar Londen te zenden, wat evenwel eerst in Juni 1670 geschiedde; hij bleef er een groot half jaar en besprak de moeilijkheden door een britschen rooftocht in Suriname ontstaan, de eischen van Engeland betreffende de uitlevering van een van moordaanslag op den koning verdachte, de uitwijzing van schotsche predikanten uit de Republiek, de ongegronde klachten van Engeland over het vervaardigen van tapijten, horloges, gedenkpenningen en schilderijen met voorstellingen van den tocht naar Chatham, over pronken met de veroverde Royal Charles enz. [1]).

Bewezen deze laatste klachten reeds het bestaan van groote gevoeligheid jegens de Republiek, de koele houding tegenover de staatsche gezanten aangenomen, de onverschilligheid, waarmede de regeering van Karel II de vertoogen omtrent den aanval op Lotharingen, de verdere plannen van Frankrijk en in verband daarmede de noodzakelijkheid van een krachtig gezamenlijk optreden der Triple Alliantie opnam, getuigden voldoende, dat er reden bestond voor de vrees, dat bij een aanval van Frankrijk op dezen staat geen krachtige hulp van Engeland te hopen viel. Er liepen reeds geruchten van een geheim verbond tusschen Frankrijk en Engeland, waaraan De Witt evenwel weigerde geloof te slaan. De afwijzende houding van de engelsche regeering tegenover de plannen om den Keizer en eenige duitsche vorsten in de Triple Alliantie op te nemen, wat door den keizerlijken gezant Lisola zeer gewenscht werd en de fransche plannen verijdeld zou hebben, toonde intusschen de gezindheid van Engeland duidelijk.

Niet minder slecht was De Witt op de hoogte van wat er te Parijs omging. Ook daar was de gezantschapspost van September 1668, toen

[1]) Over een en ander vooral: De Witt aan Van Beuningen, 14 Nov. 1670 (Rijksarchief).

Willem Boreel stierf, tot eind Augustus 1670 onbezet gebleven. Toen was Pieter de Groot, hoewel pas in functie als pensionaris van Rotterdam, daarheen gegaan als ambassadeur in de hoop door zijne oude betrekkingen tot het fransche Hof uit de dagen zijns vaders iets goeds te weeg te brengen. Maar De Groot, hoewel persoonlijk vriendelijk ontvangen, werkte weinig uit en drong reeds spoedig bij de Staten aan op toerusting ten oorlog: wat hij in Frankrijk zag, maakte hem zeer bevreesd.

Hij had er reden toe, want juist in dezen tijd kwam het geheime verbond tusschen Engeland en Frankrijk werkelijk tot stand. Karel II, aangezet door York en de oorlogspartij aan zijn Hof, die brandde van begeerte om den smaad van Chatham uit te wisschen, overgehaald door geldaanbiedingen en vrouwenlist, ten slotte bewerkt door zijne zuster Henriëtte, hertogin van Orleans, had toegestemd in het geheime tractaat van Dover (31 December 1670), dat hem losmaakte van de Triple Alliantie en daarentegen met Lodewijk XIV tegen de Republiek verbond, onder belofte van 3 millioen francs jaarlijksch subsidie en van de verkrijging van Walcheren en de Scheldemonden voor Engeland. Herhaalde waarschuwingen uit Madrid, uit Berlijn, van Van Beverningh waren De Witt in het oor geblazen, maar, rekenend op Temple en de gesloten alliantie, had hij een en ander in den wind geslagen; zelfs van Frankrijk hoopte hij ten slotte nog, dat het wederom tot de oude vriendschap met de Staten zou terugkeeren [1]), en van Karel II vreesde hij, hoezeer overtuigd van de „continueele veranderlyckheit" der engelsche politiek, op zijn allerergst eene loslating der Triple Alliantie, niet een nieuwen oorlog. En Van Beuningen, „pauvre dupe", spotte Lionne in Januari 1671, liet zich misleiden omtrent de ware bedoelingen van de door het Parlement met aanzienlijke sommen gesteunde bewapening der engelsche vloot; „le dénouement de la comédie" zou een bittere teleurstelling opleveren voor hem en De Witt, die zijne berichten trouwens wat al te rooskleurig achtte.

Toen Lodewijk XIV met Engeland gereed was en ook in Zweden, zooals De Groot reeds lang te voren had gewaarschuwd, het kwistig uitgestrooide fransche geld krachtiger bleek dan de anti-fransche politiek, zoodat Zweden in ieder geval het verbond met de Republiek niet

[1]) Van Dijk, blz. 88/9.

gestand zou doen, wendde hij zich tot den Keizer en de duitsche vorsten om ook hen te bewegen zoo niet met Frankrijk op de Republiek aan te vallen, dan toch haar aan haar lot over te laten. De Rijnvorsten en Munster, reeds lang onder franschen invloed en door fransch geld en fransche diplomatie thans nog meer gewonnen, lieten zich spoedig overhalen. Keulen en Munster, het eerste geleid door de franschgezinde Fürstembergen, toonden zich ook bereid om de Republiek den oorlog te verklaren, ook ter wille der belangen van het Catholicisme. De ondergang der machtige protestantsche mogendheid, hoop en steun der duitsche Protestanten, zou voor de zaak der katholieke Kerk van groot belang zijn en Lodewijk XIV, wiens katholieke godsdienstijver zich juist in deze jaren sterk begon op den voorgrond te stellen, liet niet na dezen kant van de zaak bij de katholieke Rijnvorsten en den Keizer duidelijk te doen uitkomen. Ook bij Spanje werden pogingen gedaan om het van de Republiek af te trekken en deze zoo geheel alleen aan den aanval van alle kanten bloot te stellen. De Keizer, van de andere zijde door de Turken bedreigd en niet veilig voor de telkens door Frankrijk aangezette Hongaren, liet zich op het einde van 1671 tot een overeenkomst met Frankrijk bewegen op grondslag van het verdeelingsplan van 1668 omtrent de spaansche erfenis; Beieren beloofde zijn steun aan de fransche politiek, zelfs ter verkrijging van het keizerschap voor Lodewijk XIV na den dood des Keizers: Spanje bleef nog weerspannig en Brandenburg, hoezeer gezind om Lodewijk te helpen bij zijn pogingen tegen de Spaansche Nederlanden, bleef weigerachtig om zich tegen de Republiek te keeren.

Terwijl de fransche diplomatie zoo naar alle kanten den weg effende en de vindingrijke Colbert door protectionistische maatregelen de schatkist vulde, organiseerde de voortreffelijke minister van oorlog Louvois met ijzeren hand het leger voor den komenden veldtocht. Men had gemeend reeds in het voorjaar van 1671 te kunnen toeslaan maar het geheele jaar verliep nog in diplomatieke onderhandeling en militaire voorbereiding. Eerst in April 1672, nadat Zweden tot een alliantie met Frankrijk was overgehaald, waardoor de Sont voor de Republiek dreigde gesloten te worden, was alles gereed. Een goed samenhangend leger van 120000 man geoefende troepen [1]), waarvan $^1/_6$ ruiterij, Franschen, Italianen, Zwitsers, Ieren, Engelschen,

1) Rousset, Histoire de Louvois, I, p. 346.

alles dooreen volgens de gewoonte van dien tijd, maar één geheel onder ijzeren krijgstucht, met eene uitstekende artillerie van 100 kanonnen, 300 pontons om de rivieren over te steken, alles voortreffelijk uitgerust, goed voorzien van ammunitie, die nog bijtijds in Holland gekocht was [1]), en met hulp van officieren, die vroeger in staatschen dienst waren geweest, ingericht op een oorlog in de Republiek, onder het bevel van Turenne, Condé, Luxembourg, Vauban en andere beroemde veldheeren, zou op het eerste sein langs een zorgvuldig voorbereiden weg door het Luiksche naar de Republiek oprukken. Tegelijk zouden Munster en Keulen samen met ongeveer 30000 man [2]) hare oostergrenzen aantasten en zou de verbonden engelsch-fransche vloot van de zeezijde op Holland en Zeeland aanvallen. Zoo zou de Republiek in minder dan tijd te gronde moeten gaan.

De Witt bevroedde nog diep in het najaar niet den omvang van het gevaar. Wel had De Groot herhaaldelijk in zijne dépêches gewezen op de geruchten omtrent een alliantie tusschen Frankrijk en Engeland, maar eerst in November 1671 schreef hij dienaangaande met zekerheid. De weigering van Engeland om de Triple Alliantie uit te breiden, de onverschilligheid van Karel II bij den franschen aanval op Lotharingen, de streken van Arlington tegenover Van Beuningen maakten De Witt wel ongerust, doch hij rekende op den tegen Frankrijk's veroveringsplannen gekeerden geest der engelsche natie en op de anti-fransche houding van het Parlement, dat de onvertrouwbare regeering wel op het rechte pad zou houden. Maar Temple had reeds in Augustus 1670 Den Haag verlaten en keerde in weerwil van De Witt's herhaalde aanzoeken niet terug; in den zomer van het volgende jaar kwam eindelijk bericht, dat hij niet zou terugkomen, en thans verliet ook zijne vrouw Den Haag, waar zij nog was achtergebleven. Een engelsch jacht, de Merlin, zou haar in Augustus komen halen en van deze gelegenheid meende Karel II gebruik te maken om nieuwe moeilijkheden te scheppen [3]). Het jacht moest dwars door

1) Tusschenpersoon daarbij was de joodsche bankier Zadok te Amsterdam, die deze ammunitie in het geheim had opgekocht, zoogenaamd ten behoeve van de Spanjaarden en van duitsche steden, en over Keulen had vervoerd (Rousset, I, p. 338). Deze Zadok speelde ook later een verraderlijke rol (vgl. mijn verslag van een onderzoek naar archivalia te Parijs, blz. 38).

2) Knoop, Willem de Derde, I, blz. 79.

3) Lefèvre Pontalis, II, p. 134. Vgl. De Jonge, II, blz. 243 vlg.; Wijnne, Geschiedenis, blz. 281 vlg.

de in het Kanaal kruisende staatsche vloot zeilen en bij niet strijken van de vlag onmiddellijk vuur geven. Op de heenreis kwam hiervan niets door den hevigen wind, die het jacht van de vloot wegdreef. Maar op de terugreis zeilde het met de koninklijke vlag in top dwars door de thans dicht bij de zeeuwsche kust geankerde Staatschen, schoot als saluut in de richting van het admiraalschip van De Ruyter maar ontving geen antwoord, daar diens schip juist zeer op zijde helde; wel antwoordde de luitenant-admiraal Van Ghent en daarop eindelijk De Ruyter zelf, maar de kapitein van het jacht schoot nu met scherp terug, klagende dat Van Ghent de vlag niet had gestreken „volgens gewoonte". Van Ghent kwam mevrouw Temple zelf begroeten en verklaarde tot deze wijze van salueeren niet gehouden te zijn, waarop het jacht ongemoeid doorzeilde. Dit voorval werd door het engelsche gouvernement hoog opgenomen en gaf aanleiding tot zeer onaangename onderhandelingen over de vlagkwestie, waarbij de oude verschillen weder werden opgerakeld en de Staten weigerden aan de engelsche eischen gevolg te geven. De zending van den twistzoeker Downing in December als gezant bij de Staten opende eindelijk ook De Witt de oogen voor het gevaar van engelsche zijde, al hoopte hij nog steeds het af te wenden door het Parlement, dat echter in Augustus 1671 was ontbonden en 18 maanden lang niet meer werd bijeengeroepen, en door de stemming der natie zelve tegenover Frankrijk.

Het gevaar van franschen kant bleek meer en meer onvermijdelijk. In den loop van 1671 klaagde Lodewijk XIV steeds bitterder over de houding der Staten, over hun toelaten der uitgave van tallooze libellen tegen hem en zijne regeering, over den toon der couranten in de Republiek tegenover hem en zijn Hof, over de lasten op fransche goederen hier te lande gelegd tegenover de protectionistische maatregelen van Colbert in Frankrijk. En De Groot, hoewel persoonlijk steeds met beleefdheid bejegend, maakte zich reeds lang geene illusiën meer; de nutteloosheid van verdere bemoeiingen inziende, drong hij in Den Haag op krachtige voorbereiding ten oorlog aan.

Reeds na den franschen aanval op Lotharingen had De Witt toerustingen aanbevolen, maar de Staten-Generaal, vertrouwend op de engelsch-zweedsche alliantie, waren slechts noode en langzaam ertoe overgegaan hunne zeemacht te versterken, terwijl voor de landmacht zoo goed als niets werd gedaan. Eerst in het voorjaar van 1671

werd op ernstigen aandrang van De Witt besloten eene vloot van 36 groote en een aantal kleine schepen uit te rusten, terwijl tevens maatregelen werden voorbereid om het landleger te versterken door nieuwe wervingen en benoeming van hoofdofficieren met het oog op de samentrekking van het fransche leger aan de noordergrens en de verschijning van den koning zelf met een leger in Vlaanderen. De Witt schijnt zelfs gedacht te hebben aan de mogelijkheid om door een aanval van staatsche zijde de fransche plannen, die blijkbaar nog niet dadelijk tot uitvoering konden komen, bijtijds te verijdelen[1]). Nog wanhoopte hij niet aan eene verzoening met Frankrijk en dacht daarbij gebruik te maken van zijn betrekkingen tot D'Estrades, die juist te Duinkerken was en naar Den Haag zou kunnen komen. Maar het bleek spoedig, dat hiervan geen sprake meer kon zijn en dat de Staten zich hadden te wapenen, vooral toen Lodewijk zich niet meer in Den Haag liet vertegenwoordigen dan door een agent. Ook De Groot, die in Juni even overgekomen was, vroeg nu zijn eigene terugroeping maar bleef ten slotte te Parijs op aandrang der Staten, die nog altijd iets van zijne ambassade verwachtten[2]). Hij had de moeilijke taak om de staatsche politiek van handelsoorlog en vredelievende betuigingen tegelijk in Parijs te verdedigen, de fransche klachten aan te hooren en met tegenklachten te beantwoorden. Op den eersten December richtten de Staten een plechtig schrijven tot den koning om nog eens hun gedrag tegenover hem te verdedigen en hunne toerustingen te land en ter zee te rechtvaardigen. De Groot zou dien brief plechtig in een audientie overhandigen en hem van mondelinge inlichtingen vergezeld doen gaan. Den 4den Januari 1672 eerst kreeg hij daartoe gelegenheid, maar de koning ontving het schrijven „met een mine van indignatie" en beantwoordde het zoowel mondeling als schriftelijk in dreigende termen, verklarende voort te zullen gaan met zijne wapening, waarvan hij aan niemand rekenschap had te geven[3]). Het eenige wat overbleef was het nemen van „tydelycke ende vigoureuse resolutiën" ten oorlog, maar toch liet men De Groot nog te Parijs tot einde Maart, toen hij

---

[1]) Lefèvre Pontalis', II, p. 117.

[2]) ib. p. 121. Vgl. Combes in Mélanges Historiques, I, p. 365, waar een brief van De Witt aan Pomponne, dd. 25 Sept. 1671, met hoop op herstel van „la même confidence, que les deux nations ont autrefois jugée leur être si nécessaire".

[3]) De beide brieven bij Mignet, III, p. 657 en 660.

in treffende bewoordingen en onder betuiging van den goeden wil der Staten zijn afscheid nam van het fransche hof. Nauwelijks was hij vertrokken, of Lodewijk XIV verklaarde (6 April 1672) de Republiek den oorlog: de redenen daarvan maakte hij in een heftig manifest van dien dag wereldkundig. Het devies „evexi sed discutiam", dat hij op een bij deze gelegenheid geslagen medaille liet aanbrengen, getuigde van zijn voornemen om de ondankbare Republiek, eenmaal door Frankrijk in den grooten spaanschen oorlog van overheersching door het machtige Spanje gered, van de aarde te verdelgen [1]).

Karel II was hem reeds eenige dagen voor geweest. In weerwil van de stemming zijns volks, dat sterk tegen Frankrijk was ingenomen, dreef hij reeds lang tot een oorlog. Downing eischte op hoogen toon voldoening voor de Engeland aangedane beleedigingen en bezwaren, maakte aanspraak op het Dominium Maris in den uitgebreidsten zin en de erkenning daarvan door de Staten ook in het strijken van de vlag op elke zee, al was het maar voor één engelsch oorlogschip. Men deed wat men kon om hem te bevredigen en gaf aan den eisch omtrent de vlag zelfs toe als „teeken van deferentie" voor den bondgenoot, niet als bewijs van het opgeven der vrije vaart. Maar niets mocht baten. Downing verklaarde uit de hoogte, dat het aanbod te laat kwam, bood zijn paspoort aan en ging naar Engeland. De gezant in Londen, Boreel, in Maart door Meerman als buitengewoon ambassadeur gesteund, trachtte nog den storm te bezweren, misleid als hij was geworden omtrent de ware politiek van Karel II, maar reeds den 28sten Maart werd in een dergelijk manifest als dat van Lodewijk de oorlog aan de Republiek verklaard. Eenige dagen te voren had, na eene mededeeling aan Meerman, dat Engeland de staatsche schepen zou aanvallen, sir Robert Holmes een aanval gedaan op de Smyrna-vloot, die niets vermoedend onder klein konvooi bij Wight zeilde, maar ten gevolge van den krachtigen weerstand van het konvooi slechts een paar schepen kunnen bemachtigen.

Engeland en Frankrijk waren voorgegaan, Munster en Keulen volgden met dergelijke manifesten; het eerste eigenlijk op grond van de oude grieven, thans echter door eenige kleinere uit den laatsten tijd en algemeene klachten over omkooping zijner dienaren, aanslagen op 's bisschops leven, zending van spionnen vervangen, het laatste wegens

[1]) Rousset, Histoire de Louvois, I, p. 321 suiv.

het niet teruggeven van Rijnberk en het steunen der stad Keulen tegen zijn gezag, oude grieven eveneens, die in den laatsten tijd weder opgerakeld waren, vooral tijdens de nieuwe moeilijkheden tusschen de stad en den keurvorst omstreeks 1670. De ondergang der Republiek, zoo juichten ook deze naburen, zou aan al dat onrecht een einde maken; de beloften van fransche hulp en fransch geld, door de fransche diplomaten aan de heeren te Munster en Brühl kwistig gedaan, de begeerte om door den ondergang der kettersche Republiek het katholieke geloof te bevoordeelen, de geheime intrigues der geheel voor Frankrijk gewonnen gebroeders Fürstemberg aan het keulsche hof — dit alles zette deze vorsten tot krachtige medewerking aan. Vooral het bondgenootschap van Keulen, welks keurvorst, Maximiliaan Hendrik van Beieren, tevens bisschop van Luik was, had voor Frankrijk groote waarde, want over zijn luiksch grondgebied bezat het fransche leger daardoor een weg naar de Republiek buiten de spaansche landen om, welker neutraliteit nu niet behoefde geschonden te worden [1]). En de zwakheid der oostergrens van de Staten zou de oostelijke gewesten, dacht men, spoedig in de handen van Munster en Keulen brengen.

[1]) Huisman, Maximilien Henri de Bavière (Bruxelles, 1899), p. 84 suiv.

HOOFDSTUK VIII.

DE VAL VAN DE WITT.

Wat had de van alle kanten bedreigde Republiek tegenover hare vijanden te stellen?

Vertrouwende op de hechtheid der Triple Alliantie en op den steun van het zweedsche leger, als de Spaansche Nederlanden opnieuw werden aangevallen, begeerig bovendien om zuinigheid te betrachten, hadden de Staten-Generaal op voorstel van Holland en aanraden van De Witt onmiddellijk na den vrede van Aken [1]) hun leger aanzienlijk verminderd en weder ruim 40000 man naar huis gezonden, zoodat slechts 33000 man waren overgebleven, waarvan Holland ongeveer de helft betaalde. En wat er overgebleven was, was zeker niet het beste gedeelte; de officieren waren grootendeels onervaren jongelieden uit den regentenstand en beschouwden hun post hoofdzakelijk als een middel om op gemakkelijke wijze geld op te strijken, een opperste leiding ontbrak en de misbruiken van financieelen aard tierden welig. Het tafereel, dat de bekende Mémoires van den graaf de Guiche van het toenmalige nederlandsche leger ontrollen, is verre van schitterend: de geldzucht en onbekwaamheid der officieren werd geëvenaard door de inhaligheid en onervarenheid der soldaten; van discipline was weinig te zien; de magazijnen waren ledig, de vestingwerken verwaarloosd, de wallen met boomen beplant als waren het tuinen, de grachten verdroogd; de schutterijen waren geheel en al verloopen, de wapenoefeningen der burgerij in de doelens ontaard in feestgelagen, waarbij de officieren in fraaie kleedij wedijverden. „Het schijnt, dat wij den oorlog niet meer verstaan", schrijft de bekwame kolonel Bampfield in April 1672 aan De Witt; een ander maal schreef hij den raadpensionaris, dat de aanvoerders van het leger der Staten, meerendeels oude en afgeleefde heeren, vóór den

1) Lefèvre Pontalis, II, p. 185 suiv.

oorlog wel een drie maanden mochten kampeeren om te leeren, wat er in oorlogstijd vereischt werd [1]).

De Witt zag het gevaar spoedig in. Bij de eerste geruchten van de fransche wapening, in October 1669 reeds, drong hij aan op versterking van leger en vloot, het eerste met 50000 man, en op aanstelling van ervaren officieren uit den vreemde, maar een jaar later eerst werd besloten tot de vermeerdering met een tiende van wat De Witt begeerde. Hij hield niet op aan te dringen op krachtige maatregelen tot verbetering, waardoor hij ten slotte 100000 man op de been hoopte te brengen; ten einde de betaling te vereenvoudigen wilde hij de zeeprovinciën voor de vloot, de landprovinciën voor het leger doen zorgen. Maar de onwil om veel geld uit te geven en de binnenlandsche onrust, de moeilijkheid om de meeste provinciën tot betaling van hare achterstallen aan Holland en de admiraliteiten te bewegen, de tegenwerking ook van Zeeland hield lang iedere organisatie tegen, zoodat eerst in het voorjaar van 1671 onder medewerking van den Raad van State ten minste het noodige geld werd toegestaan.

De vloot, die in 1671 in zee was geweest, werd in den winter weder onttakeld en het leger, dat men had willen bijeenbrengen, bleef in de garnizoenen. De Witt, thans door de houding van Frankrijk en Engeland beide hoogelijk verontrust, stelde onmiddellijke uitrusting van 120 vaartuigen en nieuwe lichting van 20000 man voor, maar de Staten, langzaam als altijd en thans bovendien, ten minste voorzoover Zeeland betrof, weinig gezind om flink mede te werken met de leiders der heerschende staatspartij, gingen niet dadelijk op dit denkbeeld in en toen zij eindelijk de zaak ter hand namen, werd het voorstel aanmerkelijk besnoeid. Groote moeilijkheden rezen bovendien over de betaling van al deze buitengewone wapeningen, die het gewone oorlogsbudget van nog geen $4^1/_2$ millioen gulden aanzienlijk overschreden; de slechte financieele toestand van verscheidene gewesten deed ten slotte alles nederkomen op het toch reeds zwaar belaste Holland, dat zuchtte onder een schuldenlast van 125 millioen [2]), en in weerwil van De Witt's voortreffelijk financieel beleid op den duur niet in staat was zijne verplichtingen na te komen. De Witt's pogingen om nieuwe belastingen op te leggen mislukten door den tegen-

1) Ib. p. 194.
2) Ib. p. 201 suiv.

stand van den handel, die vooral in Amsterdam alle lasten als een groot gevaar verwierp. Leeningen waren zoo het eenige middel om aan geld te komen en steunende op zijne veelomvattende studiën over kansrekening en zijne nauwkeurige berekeningen betreffende den gemiddelden levenstijd, stelde De Witt in overleg met den evencens in wiskundige berekeningen ervaren amsterdamschen regent Jan Hudde in een uitvoerig rapport de voordeelen der uitgifte van lijfrenten ten laste van den staat boven gewone leeningen in het licht. Hij meende ze gerust in plaats van op $16^1/_2$ tot $8^1/_3\,^0/_0$, waarvoor zij gewoonlijk werden uitgegeven, te mogen stellen op $6^1/_4\,^0/_0$, wat in het algemeen voor den heffer der rente dezelfde waarde moest hebben als $4\,^0/_0$ gewone jaarlijksche rente[1]). Maar de Staten van Holland lieten zich niet door de vertoogen van den raadpensionaris overtuigen en verschillende gewone leeningen werden in 1671 en 1672 gesloten, zoodat de schuld der provincie tot eene rente van 11 millioen 's jaars steeg, vertegenwoordigende een kapitaal van ongeveer 240 millioen. Die vermeerdering moest vergoed worden ten deele door belasting op rijtuigen en bieren, ten deele door eene rentereductie. De Witt stelde voor deze reductie van 4 op $3^1/_2\,^0/_0$ te stellen, maar men besloot ze tot $3^3/_4\,^0/_0$ te beperken, terwijl het nog ontbrekende uit het reservefonds werd geput, dat hij in 1655 had gevormd. Maar ook zoo kwam het noodige geld niet bijeen en Holland zag zich in het voorjaar van 1672 met het naderen van den oorlog gedwongen tot de heffing van een 200sten penning van alle goederen, hoe ook genaamd, eenige weken later verdubbeld en verdriedubbeld en ten slotte nog vergezeld van grondbelasting en hoofdgeld, eindelijk zelfs van eene gedwongen leening tot een interest van 2 à $4\,^0/_0$.

Zoo was eindelijk en ten laatste het geld voor den krijg verkregen. De vloot werd op krachtigen aandrang van De Witt in Mei 1672 gebracht op eene hoogte van meer dan 130 schepen, het leger aanvankelijk, op papier ten minste, op ongeveer 52000 man. De Witt was met dit laatste cijfer volstrekt niet tevreden en verkreeg in April nog met veel moeite nieuwe versterkingen, die het leger ten minste op 80000 man zouden brengen, waarbij dan nog 20000 waardgelders zouden worden opgeroepen, de helft onmiddellijk, de rest later, benevens troepen gewapende boeren ten behoeve van het aardwerk.

[1]) Vgl. Res. Holl. 31 Juli 1671, waar zijn merkwaardig rapport is gedrukt.

Zoo zou dan eindelijk toch het bedrag van ruim 100000 man, door den raadpensionaris noodig geacht, bijeenkomen. Maar in werkelijkheid waren bij het uitbreken van den oorlog niet meer dan 50 à 60000 man aanwezig[1]). Met kracht dreef hij aan tot snelheid bij het verzamelen der toegestane troepen, die voor een groot deel uit Zwitserland, Zweden, Denemarken en de duitsche landen moesten komen. Maar ook thans ging niet alles zooals het moest gaan: het was te laat om het jaren lang verwaarloosde en volgens het systeem van De Witt tusschen zeven provinciën versnipperde leger met één slag in staat te stellen zich als een goed samenhangend geheel met een geduchten vijand te meten. Bovendien, zoowel bij de regenten als bij het volk zelf ontbrak de geestdrift, de overtuiging, dat men voor het vaderland had te strijden en niet voor het behoud eener bepaalde regeering, ontbrak de moed en de lust om zich te verdedigen, dat is, om het rustig genot en de welvaart te verwisselen voor ontbering en opoffering. De stedelingen kwamen in vrij grooten getale op maar de boeren weigerden de wapenen op te nemen, de Staten zelf toonden zich besluiteloos en langzaam en met verontwaardiging en onrust riep De Groot in Februari uit: „is het mogelijk, dat de afstammelingen eener natie, die de grondslagen onzer vrijheid heeft gelegd, zoo lafhartig verdedigen wat hunne voorvaderen met zooveel roem hebben verkregen?"[2]) Er moest veel gebeuren om den heldengeest te doen herleven.

Leverde dit alles groote moeilijkheden op, de zaak van het legerbevel had niet minder voeten in de aarde, want die van den Prins van Oranje was daarmede in de eerste plaats gemoeid. Hij was nu lid van den Raad van State en de nauwelijks twintigjarige jongeling nam er inderdaad zitting. Hij begon reeds een politiek persoon van gewicht te worden en ook De Witt had eenige hoop voor de goede verstandhouding met Engeland gekoesterd bij gelegenheid van 's Prinsen reis daarheen in het najaar van 1670; er was zelfs over gedacht hem naast Van Beuningen met een soort van zending te belasten, wat evenwel op aandrang van De Witt weder werd opgegeven.

Het snel naderende oorlogsgevaar deed de aandacht opnieuw vestigen op den erfgenaam der groote krijgstraditiën van het roemrijke geslacht, hoe jong en onervaren hij ook mocht zijn[3]). Maar de Har-

[1]) Knoop, Willem de Derde, I, blz. 85.
[2]) Wicquefort IV, p. 354. Vgl. Lefèvre Pontalis, II, p. 232/3.
[3]) Ib. p. 213 suiv.

monie bepaalde, dat hij niet voor zijn 22ste jaar als kapitein-generaal mocht worden voorgesteld en dien leeftijd zou hij eerst in November 1672 bereiken. In weerwil daarvan stelde het orangistische Gelderland reeds een jaar vroeger voor hem als zoodanig te designeeren en de eene provincie na de andere sloot zich in weerwil van de bepalingen der Harmonie aan bij dien wensch. Zelfs Holland wankelde. In de hollandsche Statenvergadering deed het oranjegezinde Enkhuizen in December 1671 het voorstel, dat door den adel met kracht werd gesteund. De Witt verzette zich echter met alle macht tegen deze schending der plechtige overeenkomst, waardoor de „slavernij" opnieuw zou worden bevestigd; hij slaagde er in de zaak nog op te houden, totdat de committenten waren geraadpleegd, maar het bleek spoedig, dat het getij begon te verloopen, want ook de Gecommitteerde Raden der provincie bleken voor de benoeming te zijn, en het kostte De Witt de grootste moeite haar nog tegen te houden met de kleine meerderheid, die hem volgde. Evenwel moest hij de vaststelling der instructie voor een te benoemen kapitein-generaal toelaten. De eerste stap was daarmede gedaan, al bleven Eeuwig Edict en Harmonie in naam nog bestaan en werd de te benoemen kapitein-generaal daaraan gebonden, terwijl zijne bevoegdheid als zoodanig zeer werd beperkt, zoodat zijne waardigheid geheel onder contrôle der Staten en die hunner afgevaardigden zou staan. Nadat zoo alle voorzorgen waren genomen, stemde De Witt, wijkend voor den algemeenen volkswensch, eindelijk toe in de aanstelling van den Prins voor één veldtocht; in November zou men dan kunnen handelen over de gewenschte aanstelling voor het leven. Maar deze concessie, hoe belangrijk ook en hoe noode door de meerderheid der hollandsche Statenvergadering toegestaan, werd in de Staten-Generaal door de andere provinciën nog onvoldoende geacht en de jonge Prins van Oranje, aangezet door Fagel, verklaarde zich ongezind om op dergelijke voorwaarden het ambt te aanvaarden, terwijl de beide veldmaarschalken, Johan Maurits en Wurtz, zich aan zijne zijde schaarden. De Witt zag de noodzakelijkheid in om nog meer toe te geven en in overleg met Fagel en Beverningh [1]) werd op het einde van Februari eene overeenkomst getroffen, eerst in de vergadering der Staten van Holland, daarna in die der Staten-Generaal, waarbij de functie van kapitein-generaal voor één veldtocht onder

1) Ib. p. 221.

de beperkende voorwaarden maar met eene ruimere instructie, die in November definitief zou worden, aan den Prins werd opgedragen. Den 25sten werd de Prins onder het gejuich des volks na eene plechtige aanspraak in de Staten-Generaal met het ambt bekleed; een door den nieuwen kapitein-generaal aangeboden feestmaaltijd besloot de lange onderhandeling, die intusschen opnieuw had doen blijken, hoezeer de partijen elkander wantrouwden. In alle haast werden nu gedeputeerden te velde aangewezen, onder wie voor Holland Cornelis de Witt en Beverningh, welke laatste zich meer en meer oranjegezind toonde; daarop werden de hoofdofficieren aangesteld, de beide oude veldmaarschalken eerst, dan de rijngraaf van Salm als bevelhebber der ruiterij, de heer van Zuylesteyn als bevelhebber der infanterie, andere bekende maar middelmatig bekwame officieren als generaals onder hen: Van Welderen en Nassau-Saarbrück met Montbas, zwager van De Groot, als commissaris-generaal voor de ruiterij; de Zweed Königsmark en de vurige Hans Willem van Aylva voor de infanterie met den Schot Kirkpatrick en Van Styrum als sergeant-majoors en den franschman Pain-et-Vin als kwartiermeester-generaal; de graaf van Hoorn voor de artillerie. Het zoo georganiseerde leger werd thans aan den IJsel bijeengetrokken na aftrek van een groot aantal garnizoenen in de tallooze vestingen en forten, zoodat nauwelijks 20000 man, grootendeels onervaren soldaten, met zwakke artillerie en cavalerie, beschikbaar bleven voor den velddienst onder het opperbevel van een onervaren jongman, gesteund door oude of onbekwame onderbevelhebbers. En terwijl het veldleger er zoo uitzag, kon men van de garnizoenen en de vestingen zeker niet veel beters getuigen. Inderhaast waren op de wallen boomen gekapt, tuinen omvergehaald, huizen in de vuurlijn afgebroken, verroeste kanonnen uit de magazijnen gehaald en op de vergane beddingen en affuiten opgesteld, kruid en lood bijeengeschraapt, inundatiën zoo goed en zoo kwaad mogelijk voorbereid. Maar wat 25 jaren lang verwaarloosd was, kon in een oogenblik niet worden hersteld: de gevolgen van De Witt's legerstelsel, voortgesproten uit vrees voor de militaire macht der Oranjes, deden zich gevoelen in den vorm van algeheele hulpeloosheid op militair gebied [1]).

In veel beteren toestand was de vloot, die reeds in den zomer van

1) Knoop, Willem de Derde, I, blz. 83 vlg.

1671 zee had gekozen en door De Ruyter met Banckers, Van Nes en Van Ghent in goede orde was gehouden. Maar ook hare toerusting had ernstig geleden onder de opvatting van De Witt, dat men alleen tegen Frankrijk zou hebben te strijden. Toen het bleek, dat ook Engeland weder bevochten moest worden, werd nog in Maart besloten de vloot op 120 schepen met bijna 30000 man te brengen: sluiting van de scheepvaart naar de Oostzee, naar de engelsche en fransche kusten en door het Kanaal, verbod van uitvoer van krijgsbehoeften stelden de admiraliteiten in staat voor snelle uitrusting te zorgen. Een „geheim besogne", waarvan Johan de Witt wederom de ziel was [1]), nam van de Staten-Generaal de zorg voor het zeewezen over en zette de admiraliteiten tot spoed aan; maar het Noorderkwartier, Friesland en Zeeland bleven, deels ten gevolge van geldgebrek en de gewone langzaamheid, ongetwijfeld ook uit onwil, achter en alleen Amsterdam en de Maas deden hun plicht ten volle. Wat in den tweeden engelschen oorlog door De Witt en De Ruyter met goed gevolg was gedaan en tegenover de grove gebreken van het zeewezen door aanmaningen en persoonlijke bemoeiingen was bereikt, bleek onder deze omstandigheden zonder resultaat of ondoenlijk. Zoo werd het half Mei, eer de vloot gereed was om uit te zeilen, welke vertraging tot teleurstelling van De Witt een aanval op de toen nog niet met de fransche vloot verbonden engelsche zeemacht verhinderde. Evenals in den tweeden engelschen oorlog was de vloot zelve echter volkomen op de hoogte van hare taak en De Ruyter, die haar als luitenant-admiraal aanvoerde, had den jongen Prins, wien de Oranjepartij aanvankelijk ook de waardigheid van admiraal-generaal had toegedacht, niet noodig om den vijand te kunnen weerstaan; evenals in 1667 scheepte zich Cornelis de Witt als gevolmachtigde der Staten-Generaal in.

Zoo stond het in de lente van 1672 met de verdedigingsmiddelen te land en ter zee en de vijand zou met een en ander bij zijn aanval te rekenen hebben. Hij rekende echter evenzeer met andere omstandigheden, die, naar hij hoopte, de pogingen om hem af te weren zouden verzwakken. De eerste en voornaamste dezer omstandigheden was wel de ook bij de voorbereiding der verdediging nog zoo duidelijk aan den dag gekomen verdeeldheid des volks. Het dreigende gevaar had de oogen des volks met nog meer liefde dan ooit doen slaan op

[1]) De Jonge, II, blz. 261.

den Prins van Oranje. Al was hij nu kapitein-generaal voor één veldtocht, de wijze waarop zijne verheffing tot dien post aan de Statenpartij als het ware ontwrongen was, had de ontevredenheid tegen haar en hare leiders nog vermeerderd. Mochten nederlagen volgen — en hierop was, zoo verwachtten de vijandelijke mogendheden bij den toestand van het leger, veel kans — dan zouden inwendige woelingen niet uitblijven en zou de bestaande regeering bijna zeker worden omvergeworpen, terwijl de jonge Prins, onervaren als hij was, wel niet bij machte zou zijn om met de leiding van het leger te midden van een krijg met een overwinnenden vijand de reorganisatie van het bestuur te verbinden. Dan zou de Republiek, in zichzelf verscheurd en tegelijk door de overmacht besprongen, als een gemakkelijke prooi den overweldiger in handen vallen — eene berekening, die ten slotte gefaald heeft, al dreigde zij een oogenblik werkelijk te zullen uitkomen.

Maar bovendien rekende de van de oostzijde invallende vijand nog op een andere oorzaak van verdeeldheid, op de ontevredenheid der daar zoo talrijke Katholieken met den toestand, waarin zij onder de regeering der Staten verkeerden. Doch in dat opzicht zou hij zich in zijne berekeningen bedrogen vinden, al zijn er onmiskenbare sporen van de werkzaamheid ook dezer oorzaak der geleden nederlagen aanwezig.

Na den vrede van Munster was de toestand der Katholieken in de Republiek weinig veranderd, ook al had men nu niet meer te vreezen voor geheime betrekkingen met Spanje en met de brusselsche regeering, waarvan men de Katholieken algemeen verdacht, ten minste voor hunne sympathie met den landsvijand, die wegens de gelijkheid van geloof ongetwijfeld reden van ongerustheid moest geven. De openbare godsdienstoefening bleef voor de Katholieken evenzeer verboden als te voren maar, evenzeer als te voren, was de godsdienstoefening in het geheim voor geld van de met de handhaving der plakkaten belaste ambtenaren te verkrijgen. En dat geheim was een openbaar geheim, terwijl de Katholieken zelf zich over dezen toestand niet al te zeer beklaagden, wel wetende, dat zij elders in protestantsche landen nog geheel anders werden vervolgd en dat de Protestanten in katholieke landen in onvergelijkbaar veel slechtere conditie waren, zoodat zij zich slechts hadden te verheugen over het feit, dat de Staten geen gehoor gaven aan de herhaalde aanmaningen der predikanten en kerkeraden om op hen weerwraak te nemen voor de geweldenarijen, elders den Protestanten aangedaan, of in het al-

gemeen om „den godslasterlyken afgodendienst en oneindelyke superstitieuse ceremoniën" te verhinderen, „onnutte collegiën en paepsche societeyten" op te heffen en de „excessen ende stoutigheden des pausdoms" tegen te gaan. Klaagt nog de vicaris apostolicus Jacobus de la Torre (1651—1661), in zijne bekende Relatio van 1656 aan den pauselijken stoel betreffende den toestand zijner diocees, over de voorgoed verloren voordeelen van een katholieke regeering, zijn tweede opvolger Johannes van Neercassel (1663—1686) was meer bereid om zich bij den feitelijken toestand neder te leggen en door eene welwillende houding tegenover de Staten ook hunne welwillendheid jegens zijne geloofsgenooten te bevorderen [1]). Onder de regeering van De Witt, die het in het belang van de Republiek achtte de verschillende godsdienstige gezindheden in vrijheid te laten leven, mits zij de wetten van den staat eerbiedigden, was er dan ook veel minder reden om zich te beklagen en de relatie van Neercassel van 1668 roemt de vrijheid, in Holland genoten, waaronder de bouw van kerken, de godsdienstoefening, het godsdienstonderwijs oogluikend werden toegelaten; hetzelfde getuigen ook buitenlandsche Katholieken van dien tijd [2]). En werkelijk, ook de remonstrantiën der hollandsche synoden tegen de „paepsche stoutigheden" verminderden, al zijn ze niet geheel en al verdwenen.

In de overige provinciën, behalve in Friesland, ten opzichte waarvan de verslagen zeer over vervolging klagen, was de toestand ongeveer dezelfde als in Holland, zelfs in Utrecht, in welks hoofdstad de heftige Voetius leefde, terwijl in Groningen, Drente en Zeeland het kleine aantal der Katholieken onder de nu en dan scherpe vervolging nog steeds verminderde. De meeste Katholieken woonden in de hollandsche steden, te Amsterdam alleen 30000, verder op het utrechtsche en overijselsche platteland en in den Achterhoek [3]). In de Generaliteitslanden met hunne in meerderheid katholieke bevolking werden wel plakkaten uitgevaardigd en bemoeilijkende maatregelen genomen, maar zij troffen tegenover den lijdelijken tegenstand geen doel. Zoo kon men zeggen, dat onder Neercassels gematigd bestuur de katholieke Kerk hier te

1) Knuttel, De toestand der Katholieken onder de Republiek, I, blz. 227, 287.
2) Ll. en Sorbière in zijne Discours (Bijdr. en Med. Hist. Gen. dl. XXI, blz. 34).
3) Het geheele aantal Katholieken wordt door Neercassel op 400000 geschat, buiten de Generaliteitslanden, zoodat men het aantal der Katholieken veilig op $1/2$ millioen mag stellen, ongeveer $1/3$ der toenmalige bevolking.

lande in bloei toenam, zoodat zijne geestelijkheid weinig neiging betoonde om aan anti-staatsche bewegingen deel te nemen. Daartegenover stond, dat naast de ten getale van omstreeks 300 aanwezige pastoors en kapelaans honderd en meer ordensgeestelijken werkzaam waren, voor het meerendeel Jezuïeten en minder gematigd gezind, wier werkzaamheid dan ook door de Staten met minder gelatenheid werd aangezien. Tusschen hen en de wereldlijke geestelijkheid bestond de oude naijver nog steeds, vooral sedert De la Torre in 1652 bij de „concessiones ephesinae" den Jezuïeten had toegestaan hunne werkzaamheid in Holland uit te breiden en dezen steeds meer trachtten zich te ontslaan van het toezicht der vicarissen [1]); een 80 tal Jezuïeten was hier weldra aanwezig en vuurde de katholieke gezindheid ten zeerste aan, hetgeen Neercassels vredelievende politiek tegenwerkte en tot herhaalde onaangenaamheden aanleiding gaf [2]). Neercassel begaf zich in 1670 zelfs naar Rome om over de houding der Jezuïeten en over die der Ordebroeders in het algemeen te klagen; hij had het geluk den pauselijken stoel van de rechtmatigheid zijner klachten te overtuigen en zijn gezag ook voor de regulieren bevestigd te zien. Intusschen, ook buiten de vurige strijders voor het katholieke geloof, waartoe de Jezuïeten gerekend mogen worden, waren er natuurlijk velen, die, zonder juist de zegepraal der katholieke vijanden te wenschen, in geval van zulk een zegepraal spoedig bereid waren met den geloofsgenoot, wiens overwinning het herstel van volledige geloofsvrijheid, ja van de heerschappij van het katholieke geloof kon beteekenen, op een goeden voet te komen en zich onder zijn bewind te schikken. Maar uitzondering zou het blijven, dat zij tegen de landsregeering de wapenen opvatten om den vijand te dienen of landverraad te plegen door hen te steunen, evenals dit tijdens den eersten munsterschen oorlog uitzondering gebleven was [3]). Toch is het verklaarbaar, dat onder deze omstandigheden de Protestanten met wantrouwen hunne katholieke medeburgers gadesloegen en er vooral in de oostelijke provinciën een onbehagelijke stemming bestond, die de krachtige verdediging dezer gewesten van het begin af belemmerde.

1) Knuttel, ll., blz. 224.
2) Vgl. Brom, Neerkassel's bestuur, afz. afdr., blz. 66 vlg.
3) Ib. blz. 49 vlg.

Zoo begon dan de oorlog [1]). Het plan des vijands was de vestingen der Generaliteitslanden te vermijden, ook omdat deze alleen over een uitgestrekt spaansch gebied en na het nemen van de spaansche vestingen in Brabant en Vlaanderen konden aangevallen worden, terwijl men dan nog voor de groote rivieren zou staan. Beter scheen het den honderd jaar te voren door Alva gevolgden weg te nemen, Charleroi te maken tot operatie-basis, door het luiksche en een klein stuk spaansch gebied in het keulsche land over te gaan met insluiting van Maastricht door een voldoend aantal troepen, vervolgens den IJsel of den Rijn te overschrijden en snel tot in het hart van Holland door te dringen, terwijl de duitsche bondgenooten het oosten en noorden zouden bemachtigen en de verbonden vloten de kusten zouden blokkeeren, zoo mogelijk hier of daar in Holland landingstroepen zouden ontschepen. De 8 à 9000 man in Maastricht zouden dan worden geïsoleerd, het veldleger aan den IJsel, vooral bij een overtocht tusschen Arnhem en Nijmegen over den Rijn, genoodzaakt worden zich terug te trekken op straffe om te worden afgesneden, de kleine garnizoenen in de vestingen een voor een overmand of door insluiting onschadelijk gemaakt.

Einde April verliet Lodewijk XIV zijne residentie en vóór half Mei rukten zijne troepen reeds van Charleroi en Sédan noordwaarts op. Turenne en Chamilly gingen met het hoofdleger langs de Maas naar Visé, waar de eerste den 24sten de rivier overtrok en zich noordwaarts naar Burik richtte; Chamilly omgaf Maastricht met een aantal sterke posten; Condé rukte van Luik dwars door het Keulsche naar Kaiserswerth, waar hij den Rijn overtrok in de richting van de Lippe. Begin Juni lag Turenne voor Burik, Lodewijk zelf voor Rijnberk en Orsoy, Condé voor Wezel, allen met elkander in verbinding en gereed om den aanval op die „bolwerken van den Staat" te beginnen.

De Witt had gehoopt den vijand te voorkomen door zich te verzekeren van het bezit van Keulen of anders van het belangrijke Neuss, nog voordat de fransche hulptroepen daar waren aangekomen. Werkelijk is op het einde van April Johan Maurits met een afdeeling ruiterij en voetvolk in snellen marsch in die richting opgerukt, maar hij kwam te laat en moest spoedig weder naar de kleefsche vestingen terugkeeren.

[1]) Vgl. daarover: Rousset, Histoire de Louvois, I; Sypesteyn en De Bordes, De verdediging van Nederland in 1672 en 1673; Knoop, Willem de Derde.

Die bolwerken, eertijds werkelijk als zoodanig gebruikt, bleken thans dien naam geheel onwaardig: zij vielen ineen als kaartenhuizen, slecht bezet, ellendig bewapend en slap verdedigd als zij waren [1]). Zoo vielen Rees en Emmerik, daarna ook Doetinchem en Grol, de oude roemrijke veste, en het land lag tot den IJsel open. De IJsellinie van Arnhem tot Deventer bood weinig kansen op beteren uitslag aan, hoewel zij goed voorzien was: maar zij kon ten noorden en ten zuiden gemakkelijk omgetrokken worden, daar het aantal beschikbare troepen te klein was om ze buiten de 16 uur lange linie uit te breiden. De vijand rukte met zijne gansche macht van Wezel op om òf volgens het plan van den dapperen Condé de linie rechtstreeks in het front aan te vallen òf volgens dat van den meer voorzichtigen Turenne den Rijn bij Nijmegen te forceeren en zoo de rechterflank van prins Willem om te trekken. Tot het laatste werd besloten en den 10den Juni kwam het fransche hoofdleger bij Elten aan den Rijn tegenover het Tolhuis, waar een deel der bewakingstroepen van Montbas stond. Montbas, die in het geheel slechts een paar duizend man onder zijne bevelen had, vroeg versterking maar ontving die niet of te laat, verliet zijne stelling en trok naar de hoofdlinie terug. Men trachtte deze fout — Montbas werd van verraad beschuldigd, waarschijnlijk geheel ten onrechte [2]) — inderhaast te herstellen en zond opnieuw voetvolk en ruiterij naar het Tolhuis, waar toen misschien een paar duizend man onder Wurtz stonden. Deze geringe macht was onvoldoende om den vijand den overtocht te betwisten, die onder leiding van De Guiche en Condé zelf den 12den plaats had. Wurtz werd door de overmacht teruggedrongen en vluchtte met de ruiterij, terwijl zijn infanterie, reeds op het punt om zich over te geven, door een misverstand opnieuw de wapenen grijpend na een bloedig gevecht, waarbij velc hooggeplaatste fransche officieren vielen en Condé zelf gewond werd, werd vernietigd of gevangen genomen evenals het uit Nijmegen toegesnelde regiment van Aylva. Dit was het verloop van een wapenfeit, dat door Lodewijk's hovelingen en latere geschiedschrijvers tot een daad van hoogen wapenroem is opgevijzeld maar in werkelijkheid uit militair oogpunt weinig heeft beteekend.

Het fransche hoofdleger trok nu naar de zijde van Doesburg, terwijl

[1]) Knoop, l.l., blz. 100.
[2]) Knoop, l.l., blz. 106.

Condé plan had gemaakt om met de gansche ruiterij onmiddellijk door de Betuwe en het Utrechtsche op Amsterdam aan te rukken en Turenne bij Arnhem verscheen. Het staatsche leger aan den IJsel liep werkelijk gevaar om te worden afgesneden en trok snel op Utrecht terug, waar het tegen den 15den aankwam; het plan van Condé werd echter wegens diens verwonding opgegeven en zou ook moeilijk uit te voeren geweest zijn [1]).

Zoo stond dan het leger van den Prins, na aftrek van nieuwe sterke garnizoenen in de IJsel- en Rijnsteden tot misschien 8000 man geslonken, voor Utrecht, dat dadelijk de poorten sloot, bezwaar makend om zich aan een beleg bloot te stellen en in verband daarmede zijne voorsteden te zien verbranden. Het eischte desniettemin van den Prins krachtige verdediging, zoodat het leger, na eenige onderhandeling en stellige weigering van Utrecht om de voorsteden te laten verbranden, op bevel der Staten-Generaal den 18den ook deze stelling losliet en op de hollandsche grens, de beroemde oude hollandsche waterlinie, terugviel, waar het over de belangrijkste punten werd verdeeld. Gelderland en Utrecht waren daarmede opgegeven, reeds binnen eene maand nadat de vijand op de grens was verschenen; in die provinciën was buiten de groote vestingen aan Rijn en IJsel niets meer wat den vijand nog kon tegenhouden, die met 4000 ruiters onder Rochefort onmiddellijk de voornaamste plaatsen, den 21sten ook Utrecht bezette en zelfs tot Naarden, Leerdam en Asperen doordrong. Bijna was ook Muiden genomen, van belang door de nabijheid der sluizen aan den Hinderdam in de Vecht, maar graaf Johan Maurits legerde er nog bijtijds een garnizoen [2]).

Intusschen waren ook Overijsel en de Achterhoek in de handen der Munsterschen en Keulschen gevallen, die, gesteund door een fransch hulpcorps onder Luxembourg, de kleine twentsche en achterhoeksche vestingen, van welke sommige niet eens bezet waren, in korten tijd bemachtigden en daarop Deventer en Zwolle aanvielen. Het eerste, hevig gebombardeerd, capituleerde spoedig na een paar dagen verzet op aandrang van de ten deele omgekochte regenten; Zwolle en Kampen gaven zich even lafhartig over. Het bleek spoedig, dat omkooperij en verraad hier een groote rol hadden gespeeld; de

1) l.l. blz. 110.

2) Over het belang van dit feit vgl. Knoop, l.l. blz. 129 vlg.

griffier der Staten, vele leden van den overijselschen adel, vele regenten bleken een complot te hebben gesmeed om de provincie aan den vijand over te geven. Nog in het begin van Juli werd zij schandelijk bij verdrag aan Munster overgeleverd, dat zich door eene overeenkomst met Lodewijk XIV en Keulen het ongestoord bezit van het veroverde gewest verzekerde, met Grol, Bredevoort, Borculoo en wat er in Friesland en Groningen veroverd zou worden. Deventer alleen kwam aan Keulen, Kampen aan Lodewijk, die zich overigens geheel Gelderland en Utrecht voorbehield. Over het door Steenwijk en Coevorden beschermde Drente trokken de nog voor deel door getrouwe officieren als de kolonels Bampfield en Ripperda geredde garnizoenen naar Friesland en Groningen terug [1]).

Drie provinciën verloren en de vijand op de grenzen van Holland, Friesland en Groningen — dat waren de resultaten van den landoorlog in de eerste maand.

Beter ging het ter zee. Ook hier stond de Republiek tegenover eene overmacht: de gezamenlijke engelsche en fransche vloten telden 172 oorlogschepen met 5000 stukken en 33000 man, terwijl de Republiek in het geheel 133 schepen met 4500 stukken en 26000 man bezat. York en Montague bevalen over de engelsche, D'Estrées en Duquesne over de fransche vloot; de staatsche stond weder onder De Ruyter met Van Ghent en Banckers als onderbevelhebbers.

Ook ter zee had De Witt den vijand willen voorkomen door een aanval op Brest en Rochelle, zelfs door eene landing op de fransche kust, maar de engelsche oorlogsverklaring had dit plan, waarop dan verder de verovering der fransche bezittingen in de West gevolgd zou zijn, doen vervallen; een nieuwe tocht naar de Theems lag thans in de bedoeling ten einde de daar in voorbereiding liggende schepen te vernielen. Maar ook deze plannen mislukten ten gevolge van vertraging van het zeeuwsche eskader en tegenwind; de beide vijandelijke vloten konden zich bij Portsmouth vereenigen [2]). Toch drong De Witt bij De Ruyter en zijn broeder, den gevolmachtigde der Staten op de vloot, nog op zulk eene onderneming aan en werkelijk zeilde Van Ghent opnieuw met een eskader lichte schepen de Theems in,

1) Der Kinderen, De Nederlandsche Republiek en Munster 1666—1679 (Leiden 1874), blz. 175 vlg.; Lefèvre Pontalis, II, p. 327 suiv.

2) Lefèvre Pontalis, II, p. 266 suiv.; De Jonge, II, blz. 263 vlg.

doch hij vond bij Sheerness zooveel tegenstand, dat hij moest terugkeeren. Er bleef thans niets anders over dan een zeeslag in de open zee en vol hoop besloten de onversaagde leiders der vloot dezen te wagen: zij zochten den vijand op en vonden hem den 7den Juni bij Solebay op de engelsche oostkust[1]). De Ruyter, diep overtuigd van het groote belang eener zegepraal, riep vóór den slag zijne kapiteins op zijn schip de Zeven Provinciën samen en sprak hen hier ernstig toe, wijzend op hun plicht tegenover het vaderland, vertrouwend op de overwinning, nu hij eene zoo talrijke en zoo goed uitgeruste vloot tot zijne beschikking had als nog nimmer deze havens had verlaten. De slag werd in hoofdzaak tusschen de staatsche en engelsche vloten gestreden, daar de fransche weinig deelnam aan het gevecht. York, door De Ruyter zelf aangetast, moest herhaaldelijk van schip verwisselen; Montague, door Van Brakel met een veel kleiner vaartuig in het nauw gebracht, vond den dood in de golven; de Franschen werden door Banckers tot wijken gebracht. Zwaar leed de engelsche vloot, die meerdere schepen verloor. Maar ook aan staatsche zijde werden hevige verliezen geleden: Van Ghent sneuvelde, de verliezen aan dooden en gekwetsten waren aanzienlijk. Als leeuwen streden de Hollanders. De Ruyter was overal en alles: admiraal, kapitein, stuurman, matroos, soldaat, tegelijk. De Witt stond met kalmen moed voortdurend te midden van zijn lijfwacht van twaalf hellebardiers, hem, den gemachtigde, door Holland toegevoegd, op de gevaarlijkste plaats; Van Nes, Banckers, De Liefde, Sweers, Den Haen overtroffen elkander in moed en beleid. Ten slotte, hoewel van staatsche zijde grooter voordeelen behaald waren, bleef de zege twijfelachtig, maar den volgenden dag ontweek de vijand den slag en de staatsche vloot hield alleen zee, waarna ook zij evenwel tot herstel der geleden schade op hare beurt naar de nederlandsche kust en eindelijk naar de havens terugkeerde. Het gevaar voor eene landing der verbonden vloten was voorloopig afgewend.

Maar wat kon dit voordeel ter zee helpen bij de zware beproevingen, die de landoorlog had gebracht? Wat het zwaarste was, moest het zwaarste wegen en de Staten-Generaal besloten, op voorstel van Holland zelf, tot een aanzienlijke vermindering der vloot — niet minder dan $^1/_3$ der schepen werden onttakeld — en tot gebruik van een

1) De Jonge, II, blz. 296 vlg.

aantal matrozen en zeesoldaten voor den oorlog te lande, terwijl het overblijvende deel tot verdediging van de zeegaten, tot bemanning van de gewapende sloepen op de rivieren, een groot deel der munitie tot voorziening der legermagazijnen en vestingen zou worden gebezigd. Cornelis de Witt was eenige dagen te voren ziek van rhumatiek en jicht naar de zijnen teruggekeerd. De Ruyter bleef het opperbevel voeren over de groote 60 schepen, die in dienst werden gehouden, maar van nu af zich voorloopig met eene bescheidener taak hadden te vergenoegen dan den vijand in open zee te weerstaan.

De Franschen waren intusschen heer en meester in Utrecht en Gelderland. Arnhem gaf zich zonder slag of stoot over, het fort Knodsenburg na eene korte verdediging, Schenkenschans zonder eenig verzet, Doesburg na een slap verzet, Zutphen na vier dagen verdediging. Meer dan 25 steden en forten werden in die maand door het fransche leger veroverd. De koning zelf ontving te Doesburg de deputatie der Staten van Utrecht, die hem de provincie in haar geheel kwamen overgeven, en vestigde zich op het kasteel van den heer van Odyk te Zeist, terwijl hij te Utrecht een plechtigen en schitterenden intocht hield, omstuwd door zijn edellieden en aan het hoofd van de beste korpsen van zijn leger. Te Utrecht werd Luxembourg met het opperbevel bekleed. De koning zelf bleef te Zeist om de verwachte aanbiedingen van de Staten-Generaal te onderzoeken.

En die aanbiedingen bleven niet lang uit. Een groote paniek heerschte in Holland na de smadelijke nederlagen; het vertrouwen op de verdediging der hollandsche waterlinie, die zich van Muiden tot Gorinchem in lange lijn naar de zijde van Den Bosch en Breda uitstrekte, was gering. Het legertje, dat deze lijn moest bezetten, was nauwelijks 10000 man sterk en de 1600 man spaansche ruiterij, die de graaf de Monterey zonder eene feitelijke oorlogsverklaring aan Frankrijk nog ter elfder ure te hulp zond, kwamen wel te pas. Muiden onder Johan Maurits, Schoonhoven onder Louvignies met de Spanjaarden, Gouda onder Hoorne, Gorinchem onder Wurtz waren de hoofdpunten van verdediging met het hoofdkwartier van den Prins te Nieuwerbrug, waar hij 3600 man onder Zuylesteyn bij zich had. Gebrek aan munitie en discipline, verouderd en vergaan geschut, onverdedigbare wallen en versterkingen, wantrouwen in het beleid der aanvoerders — alles werkte samen om de vrees te wettigen, dat ook deze laatste

linie bij den eersten aanval zou bezwijken[1]). Met dat al scheen de positie achter de waterlinie zoo sterk, dat Lodewijk XIV aarzelde haar aan te vallen.

Die waterlinie, na eenige aarzeling nog op het laatste oogenblik door de Staten van Holland op aandrang van De Witt tusschen dit gewest en den vijand gesteld, bleek inderdaad voor het oogenblik de redding te zijn. Half Juni had Amsterdam toegestemd om de wateren over het land te laten komen ten einde de invasie af te weren en weldra lagen de vruchtbare landerijen, de prachtige buitenplaatsen in de veenstreken onder het brakke rivier- en zeewater bedolven. In sommige streken, met name om Woerden en Gouda, had men moeite de boeren tot deze opoffering te brengen; hier en daar moest men hen met geweld bedwingen en de sluizen met sterke macht bezet houden om te beletten, dat zij heimelijk weder gesloten werden. Door krachtige maatregelen wist de Prins echter allen tegenstand te breken en de vijand was voorloopig gestuit.

Maar de paniek binnen de linie was er niet minder om. „Elk stond als bedwelmt en stom; elk was syn huys te kleyn en te bang, daerom hy hem begaf op de straet, waer hij niet anders tot synen troost ontmoete als gekerm en miserie; elk liet syn hooft hangen als een biese; elk scheen syne sententie des doods ontfangen te hebben; de ambachten stonden stil; de winkels waren toegedaen; de rechtbanken waren geslooten; de akademien en schoolen maekten vacantie; de kerken daerentegen vielen te kleyn voor de benaude herten, die van angst meer suchten als sy konden bidden"[2]). Men verborg zijne kostbaarheden, zond vrouw en kind te scheep weg naar naburige landen. De verwarring werd hoe langer hoe erger. Men vreesde voor oproer en afval onder de Roomschen, die immers in de reeds veroverde provinciën den vijand hier en daar waren te gemoet gekomen. Men duchtte verraad en lafheid aan alle kanten. „De regeering was radeloos, het volk redeloos, het land reddeloos." De staatspapieren daalden plotseling verre beneden de waarde, nu alles verloren scheen, nu handel en nijverheid stilstonden en de belastingen nauwelijks meer geïnd konden worden. Een gedwongen leening van ongemunt goud en zilver leverde nog tijdelijk geld op, maar het gemunte geld werd steeds

1) Lefèvre Pontalis, II, p. 344.
2) Valckenier, 't Verwerde Europa, III, blz. 636.

schaarscher. De hollandsche papieren daalden snel van boven pari tot 30 %, die der Oost-Indische Compagnie van 572 tot 250 %. Er werd storm geloopen op de amsterdamsche bank om deposito's te lichten. Tegen half Juli waren de staatspapieren ten eenenmale onverkoopbaar.

In zulk een toestand was onderhandeling met den vijand het voor de hand liggende redmiddel, al geschiedde het alleen om tijd te winnen en misschien nog alliantiën te vinden: bij Zweden, Denemarken, Brandenburg, Spanje, den Keizer, waar ook, bij Engeland misschien, als men het kon tevreden stellen. En werkelijk waren de kansen op zulke verbintenissen niet ten eenenmale verloren. Van Zweden en Denemarken bleek weinig te wachten, maar Spanje was met zijne zwakke krachten tot hulp bereid, al waagde het nog geen openlijken oorlog met Frankrijk. Van meer gewicht was het, dat de doodvijand der fransche politiek in Europa, Lisola, thans keizerlijk gezant in Den Haag, het hof te Weenen overtuigde van de gevaren, die het huis Habsburg opnieuw van fransche zijde dreigden, en ook den keurvorst van Brandenburg bewoog om zijn verbond met de Staten gestand te doen en zijne troepen bijeen te trekken om hun te hulp te komen. Nog vóór het einde der maand had men de zekerheid, dat de Keizer en Brandenburg beiden binnen eenige dagen met een leger zouden optreden om den vrede van Munster te handhaven en het duitsche Rijk voor verliezen te vrijwaren[1]).

Reeds den 13den Juni, na den overtocht bij het Tolhuis, had De Witt met het oog op deze diplomatieke werkzaamheid van Lisola, door de hollandsche gezanten in Duitschland gesteund, Fagel voorgeslagen met Frankrijk en Engeland te onderhandelen[2]). In overleg met dezen was eerst Holland, daarna de slecht bezochte vergadering der Staten-Generaal overgehaald tot het zenden van twee gezantschappen, naar Karel II en naar Lodewijk XIV. Naar Engeland gingen Van Weede van Dijkveld en Cornelis Teresteyn van Halewijn, beiden voortreffelijke en handige diplomaten, maar de gezant Boreel, die er nog was, moest berichten, dat Karel II niet zonder Frankrijk wilde onderhandelen, al ried hij toch de overkomst der beide heeren aan. Naar het huis te Keppel bij Doesburg, waar Lodewijk zich toen nog bevond, begaf zich eene plechtige deputatie, geleid door Jan van

1) Lefèvre Pontalis, II, p. 361 suiv.
2) Wicquefort, IV, p. 421.

Ghent en Pieter de Groot en verder bestaande uit Eck voor Groningen en 's Prinsen neef Odijk. Zij werden er den 22sten door Pomponne en Louvois op trotsche wijze afgewezen en De Groot ging onmiddellijk naar Den Haag terug om nadere instructiën te halen, liefst de algemeene volmacht, die de fransche koning voor de onderhandelaars hadden geëischt, in ieder geval een aanbod van voorwaarden van wege de Staten.

In Den Haag vond hij de Staten onder den indruk van een gewichtig voorval, den aanslag op het leven van De Witt, tegen wien na de eerste nederlagen reeds de heftigste verwijten gehoord waren. In den laten avond van den 21sten keerde hij van zijn in deze dagen dubbel moeilijken arbeid in zijn cabinet met zijn knecht en zijn klerk langs de Vijverberg naar zijn huis op de Kneuterdijk terug, toen hij door de gebroeders Van der Graeff, zoons van den raadsheer, en twee medestanders werd aangevallen en ernstig met messteken gekwetst. Een der moordenaars, Jacob van der Graeff, werd gevat en den 29sten op het schavot onthoofd; de anderen ontsnapten.... naar het leger van den Prins [1]). Een aanslag op Cornelis de Witt te Dordrecht een paar dagen later getuigde opnieuw van den haat der bevolking tegen de beide gebroeders, in wie zij niet alleen de persoonlijke vijanden van den geliefden Prins, maar ook de bewerkers van 's lands ongeluk zag en wier ondergang de eerste voorwaarde van de redding scheen te moeten zijn. En die ondergang naderde met rasse schreden, ten minste de omverwerping van de regeering, wier ziel zij en de hunnen waren maar die niet in staat was gebleken om het land te vrijwaren voor de zware rampen, welke het thans teisterden.

De Witt was in deze omstandigheden vooreerst niet in staat van zijn ziekbed op te staan en zijn neef Vivien had de Staten van Holland te leiden, toen De Groot den 25sten met zijne boodschap verscheen. De stemming was er voor het doorzetten der onderhandeling, maar Amsterdam verklaarde zich er tegen, zoo niet de afgevaardigden een „keer" naar hunne steden hadden gedaan om in deze belangrijke zaak haar gevoelen te vernemen. De Groot raadde tot vrede met aanbod van Maastricht en de Generaliteitslanden, benevens betaling der oorlogskosten. Doch de amsterdamsche heeren bleven pal staan tegenover elken aandrang om toe te geven en men besloot

[1]) Lefèvre Pontalis, II, p. 395 suiv.

na instructiën te hebben gevraagd opnieuw bijeen te komen tegen den avond van den 26sten. Amsterdam bleef afwezig en van de overigen nog vier, terwijl Enkhuizen alleen zich verzette tegen het thans vooral op aandrang van de pensionarissen van Leiden en Gouda, Burgersdyck en Van der Tocht, door de aanwezige leden genomen besluit om den vrede te vragen, welk besluit aanstonds ter Staten-Generaal aanhangig werd gemaakt [1]). Ook hier werd in groote haast en met toenemende gemoedsbeweging het voor en tegen overwogen. Zeeland en Friesland wilden eerst hunne Statenvergaderingen hooren, Utrecht onthield zich, als zijnde in de onmogelijkheid om ditzelfde te doen, Overijsel wilde vrede onder alle voorwaarden. Groningen was afwezig, Gelderland en Holland waren voor het verstrekken van de algemeene volmacht. Maar nog was men niet ten einde. De voorzitter Kann uit Friesland en die der beide vorige weken weigerden de resolutie te nemen; eindelijk zette zich Wassenaer van Duivenvoorde namens Holland in den voorzitterstoel en nam de resolutie, die na weigering van Fagel geteekend werd door diens eersten klerk. Zoo werd met twee stemmen en op zeer informeele wijze de generale volmacht gegeven, die alleen werd beperkt door de belangrijke voorwaarde, door de Groot zelf aangewezen, dat zij zou gelden met handhaving en herstel van de staatsche souvereiniteit zooals zij vóór den oorlog had bestaan [2]). Zoo angstig was men, dat de beide genoemde pensionarissen De Groot smeekten zich te haasten, daar hunne steden bij de eerste opeisching zouden overgaan, en dat een der haagsche raadsheeren uit den Hoogen Raad hem voorstelde alvast sauvegarde voor Den Haag aan den koning te vragen gelijk Utrecht en Overijsel hadden gedaan. Zelfs in de omgeving van den Prins van Oranje en in diens kamp werd de terugreis van De Groot met angstige spanning verbeid en zoowel de Prinses-Douairière als de Prins zelf trachtten voor het uiterste geval sauvegarde van den koning te verkrijgen voor hunne goederen, zij het dan ook door tusschenkomst van de Staten [3]). De Groot had van de hem voor zijn landhuis aangeboden sauvegarde geen gebruik willen maken.

De houding van Amsterdam was in deze dagen de traditiën der

[1]) Lefèvre Pontalis, II, p. 378 suiv., ook uit de mss. Vivien en Hop.
[2]) Lettres de De Groot à Wicquefort, ed. Krämer, p. 307.
[3]) Lefèvre Pontalis, II, p. 384.

groote stad waardig tegenover al die blijken van lafheid en ontmoediging. Eenstemmig besloot de vroedschap den 28sten met kracht te protesteeren tegen de door de Staten genomen besluiten en tevens de andere provinciën op te wekken tot verdediging tot den laatsten druppel bloeds. Valckenier en De Graeff, Hooft, Hasselaer, de pensionaris Hop zetten zich manlijk schrap tegen alle pogingen om door vernedering lijf en goed te redden en de laatste verweet bij zijne komst in de Statenvergadering met heftige woorden den anderen steden hare lafheid en haar plichtverzuim. Maar De Groot was op weg.

Terwijl dit alles gistte en woelde, was de omwenteling in Holland en Zeeland reeds een goed eind voortgeschreden.

Reeds op den dag van den moordaanslag op Johan de Witt was ook aan zijn regeeringsstelsel de eerste stoot toegebracht. Veere's burgerij riep den Prins als stadhouder van Zeeland uit en de beweging sloeg in dit gewest met groote snelheid van de eene stad naar de andere over; de regenten gaven overal dadelijk toe aan den volkswensch, die bij den dreigenden ondergang des lands het eenige heil zag in Oranje. Het bericht der onderhandelingen met den vijand deed ook in de hollandsche steden het vuur ontgloeien. Te Dordrecht, het bolwerk der De Witten, ontstond den 28sten eene volksbeweging tegen hen en ten gunste van Oranje: het „Oranje boven", vergezeld van „De Witten onder", klonk op alle straten. De oud-raad, door de volksmenigte bedreigd, kwam samen en verzocht den Prins over te komen. De Prins aarzelde maar kwam toch onder het gejuich des volks den volgenden dag in de stad, werd ontvangen als een vorst en na korten tegenstand der regenten op aandrang des volks door de regeering tot stadhouder verklaard. Maar het Eeuwig Edict, dat ook hij had bezworen! Cornelis de Witt weigerde aanvankelijk het stuk der verhefling te teekenen, ook nadat de Prins zelf door twee predikanten plechtig van den eed op het Edict was ontheven, maar hij gaf eindelijk toe op de smeekbeden zijner vrouw, beducht voor de woedende menigte buiten, maar ook toen nog alleen met een akte van protest; Vivien teekende slechts „alse pensionaris", als dienaar dus der regenten zijner stad.

Wat te Dordrecht was geschied, gebeurde in de eerstvolgende dagen ook elders. Van de eene stad sloeg weder de beweging naar de andere over en in eenige dagen was het pleit beslist. Nog bleef de feitelijke verhefling door de Staten uit, maar wat zouden zij thans

doen, vooral nu De Witt zelf nog steeds door zijne wonden werd belet ter vergadering te verschijnen? Men trachtte een middenweg te vinden door den Prins over te halen zich met eene uitbreiding zijner militaire bevoegdheden tevreden te stellen. Maar de Orangisten waren hiermede niet voldaan: gesteund door de volksbeweging, stelden zij den 30sten voor een onderzoek te doen naar de mogelijkheid om „in 's lands belang" eene resolutie te nemen, die met vroegere wettig genomen resolutiën in strijd was.

Juist toen kwam De Groot terug met het bericht, dat Lodewijk een stuk van Gelderland bezuiden de Lek, die grensrivier worden zou, opeischte, voor Keulen Rijnberk met een stuk grondgebied, voor Munster het grootste deel van Overijsel en den Achterhoek, voor Engeland Delfzijl met omgeving; hij zou voor zich overigens tevreden zijn met afstand van een deel der Generaliteitslanden, Crèvecoeur, de meierij van Den Bosch en Maastricht; eindelijk vroeg hij volkomen vrijheid en gelijkstelling voor de Katholieken, intrekking van alle handelsplakkaten tegen Frankrijk, een voordeelig handelstraktaat, 24 millioen francs oorlogskosten en jaarlijksche aanbieding door een plechtige deputatie van een gouden medaille als teeken van dankbaarheid „d'avoir conservé aux Provinces-Unies l'indépendance que les rois ses prédécesseurs leur avaient fait acquérir". Alle pogingen der gezanten om deze vernederende, ja vernietigende eischen te verminderen, konden niet verder leiden dan tot de grensbepaling aan de Waal en de vermindering der oorlogskosten op 20 millioen francs. Maar deze eischen waren nog veel te hoog en den 1sten Juli namen de beide gezanten [1]), hun generale volmacht niet durvende gebruiken, vroeg in den morgen weder hun weg naar Den Haag, belovende binnen vijf dagen terug te komen.

Het waren moeilijke dagen voor de Staten, die nog altijd De Witt's beproefde leiding misten. Van alle kanten kwamen berichten van oproeren en verklaringen ten gunste van Oranje; te midden van oproer en oorlog, terwijl de vijand op de grens van het gewest lag en niemand gerust was omtrent de verdediging dier grens, moest worden geraadpleegd over eene verandering van regeeringsstelsel en over de harde vredesvoorwaarden tegelijk. Een rotterdamsch burgemeester

---

[1]) Eck was in het geheel niet mede geweest en Odyk had de tweede reis niet willen medemaken.

waagde het de zaak van het stadhouderschap ter sprake te brengen; alleen de afgevaardigden van Dordrecht weigerden haar te behandelen, maar de anderen waren bereid en Burgersdyck uit Leiden stelde ronduit voor daaromtrent de vroedschappen te gaan raadplegen. Twee dagen uitstel werden genomen en alles scheen af te hangen van Amsterdam, dat intusschen onder invloed van Valckenier en Van Beuningen reeds naar de opheffing van het Edict overhelde: de eerste stelde zelfs in zijne vroedschap voor den Prins tot graaf te verheffen, een plan, dat ten slotte toch der meerderheid te ver ging. Toen den 3den Juli de Statenvergadering weder bijeenkwam, was de zaak beklonken: ontheffing van den eed op het Edict werd gegeven en Amsterdam stelde nu de wederinvoering van het stadhouderschap voor en wel onmiddellijk en zonder beperking. „Hodie constat, hodie agatur". Nog enkele aarzelingen moesten worden overwonnen doch in den vroegen morgen van den 4den Juli ging het besluit door om den Prins de stadhouderlijke waardigheid in Holland aan te bieden zooals zijne voorvaderen die hadden bezeten, met uitzondering alleen van de aanstelling tot stedelijke ambten. Een plechtige deputatie ging hem de waardigheid in zijn legerkamp aanbieden en de Prins, na van den eed ontslagen te zijn, nam haar aan. Zeeland was reeds twee dagen te voren tot hetzelfde besluit gekomen. Den 8sten benoemden hem ook de Staten-Generaal tot kapitein- en admiraal-generaal der Unie.

Welk eene plotselinge verandering voor den jongen vorst! Met kalme zelfbeheersching nam hij haar op en liet zich den 9den zonder veel omslag installeeren, waarna hij naar het kamp van Nieuwerbrug terugkeerde. Zijne grootmoeder had nog het doel van haar leven mogen bereikt zien en wenschte hem het geduld en de standvastigheid van zijn roemrijken grootvader in de moeilijke dagen, die hem wachtten.

De eischen van Lodewijk waren te midden van deze gebeurtenissen met ergernis en verbittering ontvangen. Slechts een enkele stem liet zich in de hollandsche vergadering hooren om daarover te onderhandelen. Op voorstel van Amsterdam, dat zich voor het afbreken der onderhandeling verklaarde, besloot Holland zich tot den nieuwgekozen stadhouder te wenden maar deze verklaarde de voorwaarden voor onaannemelijk en zichzelven bereid om de grenzen van Holland te verdedigen, mits men hem versterking zond. Op dit antwoord werden de fransche voorwaarden verworpen, met volkomen eenstemmigheid thans, al wenschte men de onderhandeling nog door De Groot te doen voortzetten. Deze vroeg nu nieuwe instructiën, wijzende op het reeds verstrijken van den termijn, dien hij te Zeist had gesteld. Van Beuningen, dien men thans met hem had willen afvaardigen, weigerde te gaan en drong aan op voortzetting van den krijg, daar men thans, na de verheffing van den Prins, op eene gunstige stemming van het engelsche hof en op krachtige hulp van Brandenburg en den Keizer zou kunnen rekenen. Wel besloot men in Holland en daarna ook in de Staten-Generaal om de onderhandeling niet af te breken, al verwierp men de gestelde voorwaarden, maar De Groot weigerde nu zijne taak weder op te nemen en Van Ghent kreeg thans alleen de opdracht. Feitelijk stond dit gelijk met afbreken der onderhandeling met Frankrijk.

Die met Engeland had weinig meer succes gehad. Halewijn en Dijkveld waren bij hunne komst aldaar bijna als gevangenen behandeld. Maar intusschen had de Prins zelf[1]), dadelijk na zijne verheffing en in aansluiting bij geheime besprekingen in het voorjaar met den hier doortrekkenden Sylvius, zijn vertrouwden dienaar Van Reede van Schonauwen naar Karel II gezonden om dezen te polsen over mogelijke vredesvoorwaarden. De wijze, waarop de over Holland naar het fransche hoofdkwartier reizende engelsche ministers Buckingham en Arlington hier werden ontvangen, wees aan, dat men thans veel hoop op Engeland's bemiddeling begon te krijgen. De beide engelsche heeren bezochten ook den Prins te Bodegraven en namen op zich om Lodewijk namens dezen Maastricht en de Rijnvestingen aan te bieden. Maar de engelsche regeering was volstrekt niet van plan de Republiek zoo goedkoop uit den brand te helpen trekken: bij Lodewijk XIV, thans te Heeswijk, gekomen, sloten de engelsche gezanten (16 Juli) met dezen een nieuw verdrag, dat beide vorsten nauw aan elkander bond en waarbij Engeland voor zich Sluis, Walcheren, Cadzand, Goeree en Voorne bedong benevens 25 mill. francs oorlogskosten, een jaarlijksche retributie voor de haringvangst en erkenning zijner pretentie omtrent de vlag. Over het overblijvende deel der Republiek zou Willem III dan souverein worden, na aftrek van wat Frankrijk, Munster en Keulen zouden krijgen.

De Prins was werkelijk geneigd geweest aan Engeland afzonder-

---

[1]) Vgl. Fruin, in Nijh. Bijdr. N. R. III, blz. 287 vlg.

lijke gunstige voorwaarden toe te staan en Sylvius, die weder naar Engeland teruggekeerd was, had van hem toezeggingen ontvangen, waarbij hij op eigen gezag den koning, mits deze zich van Frankrijk afscheidde, aanbood: erkenning van de eischen omtrent de vlag, 100000 fr. per jaar voor de haringvisscherij, afstand van Suriname, betaling van 4 mill. fr. oorlogskosten, Sluis in pand, souvereiniteit over de zeven provinciën voor den Prins. Maar Karel II wees deze voorwaarden af en daarmede eindigde voorloopig — en gelukkig — ook deze onderhandeling[1]). De wapenen zouden moeten beslissen, thans onder de onverschrokken leiding van den jongen Prins zelven, die na deze korte aarzeling besloten was liever te sterven in de laatste schans dan met oneer den vrede te koopen.

De loop, dien de zaken in Holland en Zeeland genomen hadden, had aan het stelsel van De Witt de grondslagen ontrukt, maar nog was hij raadpensionaris en nog zaten zijne vrienden overal in de regeering. Er heerschte echter in die Julidagen in Holland een oproerige stemming, die zich in hevige volksbewegingen tegen de aanhangers van het gevallen stelsel kond gaf, en de Prins nam geen krachtige maatregelen om de toenemende beweging tegen te gaan. Wel liet hij op verzoek der Staten tot rust aanmanen, maar hij weigerde de bedrijvers der ongeregeldheden, die hier en daar in plundering van eigendommen overgingen, te straffen, bewerende, dat de aanstokers daarvoor te hoog geplaatst waren en dat hij zijne soldaten op de grens noodig had. Het was duidelijk, dat hij de aftreding der leidende staatslieden wenschte en de volksbeweging daartoe het beste middel achtte. De openbaarmaking van een brief aan den Prins van Karel II, waarin deze de schuld van den oorlog geheel op de vijanden van Oranje wierp, deed olie in het vuur van den volkshartstocht, die in lichter laaie opvlamde[2]). Enkele feiten wezen reeds op het lot, dat de aanhangers der Staten wachtte. De strenge straf, aan Montbas opgelegd: degradatie en ongeschiktverklaring voor eenig bevel, werd op 's Prinsen aandrang door den krijgsraad verzwaard tot vijftienjarige gevangenisstraf, maar ook deze straf scheen nog niet voldoende

[1]) De gewisselde brieven bij Costerus, Historisch verhael ofte deductie van zaeken raekende het formeren van de republique in 1572 en van het gebeurde in 1672 en 1673 (Leiden, 1736). Vgl. Schotel, in Nijh. Bijdr. N. R. IV, blz. 7 vlg.

[2]) Lefèvre Pontalis, II, p. 465.

en Montbas' zaak werd opnieuw onderzocht met het doel hem tot den dood te verwijzen. Hij ontsnapte aan het schavot alleen door de vlucht en zocht heul bij den vijand. Zijn lot en de dagelijksche woelingen brachten bij de aanhangers van De Witt de grootste onrust te weeg en velen hunner maakten zich eveneens gereed tot de vlucht; De Groot week uit vrees voor eene arrestatie naar de Spaansche Nederlanden.

Men verspreidde ook het bericht van De Witt's heimelijke vlucht, maar de raadpensionaris was te fier om zich op die wijze te redden en bleef rustig in zijne woning zijn algeheel herstel afwachten, omringd door de zijnen en bereid om den naderenden stormen het hoofd te bieden, zich onthoudend van alle geheim verzet tegen het toenemend gezag van den Prins, waaraan sommigen zijner vrienden werkelijk schuldig waren[1]). Maar hem liet de woelende tegenpartij niet ongemoeid. Schandelijke pamfletten beschuldigden hem van ongeoorloofd gebruik der geheime fondsen en hij achtte het noodig zich van zijn ziekbed daartegen uitvoerig te verdedigen door openlegging van zijne particuliere zaken, waarop hij den 23sten Juli dan ook volkomen van alle verdenking werd ontslagen bij eene staatsresolutie, die met algemeene stemmen werd genomen. Maar de Prins zelf antwoordde koel ontwijkend op het verzoek van den grooten staatsman om deze beschuldiging te helpen ontzenuwen[2]). Het was een slecht voorteeken.

Zijn broeder Cornelis was het eerste slachtoffer van den haat. Ook tegen dezen waren de schandelijkste beschuldigingen geuit: de laster had gesproken van lafheid en onbekwaamheid, van verraad en misbruik van landsgelden. Bij een oproer te Dordrecht werd zijn portret op het stadhuis door eene woedende menigte in stukken gescheurd, het hoofd zelfs aan de galg gehangen. Den 24sten werd hij eindelijk plotseling gearresteerd en naar Den Haag gevoerd, waar men hem op de Kasteleinij gevangen zette[3]). In diep geheim werd alles behandeld en de raadpensionaris zelf kon nauwelijks te weten komen, dat men zijn broeder op aangifte van zekeren barbier Tichelaer uit Piershil verdacht van deelneming aan een komplot om den Prins te ver-

[1]) Ib. p. 472 suiv.

[2]) Ib. p. 479.

[3]) Vgl. Wijnne, Het proces van Cornelis de Witt, in Geschiedenis, blz. 230 vlg.

moorden. De barbier was een ongunstig bekend man en vóór drie jaren in naam van den ruwaard vervolgd wegens poging tot vrouwenschending, later wegens meineed en beleediging zijner rechters. Op het getuigenis van dezen schelm, die verhaalde, dat de ruwaard hem begin Juli had willen overhalen tot een moordaanslag op den Prins in diens kamp, werd nu de ruwaard gehoord. Reeds bij het eerste verhoor protesteerde hij ten ernstigste en deelde mede, dat Tichelaer integendeel hem had willen spreken over eene „belangrijke zaak", die het land zou kunnen redden, maar dat hij er niets van had willen hooren. Noch hijzelf noch zijn broeder maakte zich dan ook ongerust over den afloop. Toch was er, als men kwaad wilde, in de zaak iets bedenkelijks, namelijk dat de ruwaard zonder verder onderzoek de voorzorg had genomen zijne vrouw en door deze den stadssecretaris Muys van Holy, door dezen weder een der burgemeesters en eindelijk den onderschout te waarschuwen, terwijl het beter geweest zou zijn onmiddellijk de bevoegde autoriteit met het gevaarlijk aanbod van Tichelaer in kennis te stellen. Maar dit was hoogstens een laakbaar uitstel. De dordtsche afgevaardigden ter Statenvergadering vonden het echter bij de hun bekende vijandige gezindheid van het gerechtshof jegens den ruwaard, die wegens zijne onmiskenbare hoogheid en oploopendheid vele vijanden had, noodig aan de Staten te vragen de zaak van den dordtschen regent voor den dordtschen rechter te brengen en ten minste Tichelaer te doen vatten, wat ook Jacob de Witt, de oude vader van den beschuldigde, had geëischt.

De Staten waagden het niet den Prins misschien te ontstemmen door onmiddellijke vrijlating van den beschuldigde en benoemden commissarissen tot onderzoek: dat de Prins den ruwaard slecht gezind was, bleek uit het feit, dat hij verklaarde „het recht zijn vrijen loop" te willen laten. Echter zette het hof ook Tichelaer gevangen op de Gevangenpoort, waarheen nu ook de ruwaard werd overgebracht, terwijl alle pogingen om hem te doen loslaten, ook die van den raadpensionaris, mislukten. De laatste deed nu zijn uiterste best om de beste advokaten voor de zaak te winnen en ten gunste van zijn broeder allerlei rechtsbepalingen te verzamelen, die in een zware memorie werden bijeengevoegd. Ook De Ruyter verklaarde op aanvrage van den raadpensionaris, dat er geen woord waard was van de beschuldigingen betreffende des ruwaards gedrag op de vloot. En den 1sten Augustus, na den vorigen dag voor het eerst weder in de kerk

verschenen te zijn om God te danken voor zijn herstel, bezocht de raadpensionaris den Prins[1]). Maar het onderhoud was koel en op De Witt's aanbod van zijn ontslag antwoordde Willem III onverschillig, dat De Witt zich daarmede tot de Staten moest wenden en dat hij, de Prins, geen bezwaar had het hem te verleenen.

Den 4den verscheen de raadpensionaris zoo voor het laatst ter Statenvergadering, inziende, dat hij onder het nieuwe stelsel geen plaats meer in de regeering kon vinden, en begeerende liever vrijwillig af te treden dan òf een onbeteekenende rol te spelen òf te worden afgezet. Hij maakte zijn besluit kenbaar in eene treffende rede, waarin hij wees op zijne werkzaamheid van 19 jaren, zijne waarschuwingen, zijne aanmaningen om zich in staat van verdediging te stellen, den noodlottigen gang van den oorlog, die de schuld van alles natuurlijk op de regeering had doen werpen en vooral op hem, den eersten staatsdienaar, die daarom thans ontslag vroeg, verwachtend, dat de Staten overeenkomstig hunne driemaal herhaalde belofte hem den post van raadsheer in den Hoogen Raad zouden schenken.

En de Staten wilden hem wel zijn ontslag geven, zelfs met eene warme dankbetuiging namens de meerderheid, terwijl Amsterdam en vier andere steden hem eenvoudig zijn gevraagd ontslag hadden willen verleenen; zij vroegen hem nog een rapport over de financiën te willen samenstellen. Maar den volgenden dag reeds vroeg Haarlem een onderzoek naar zijn beheer vooral met betrekking tot het leger van den Prins en de geheime fondsen; de Prins ontkende de wenschelijkheid daarvan niet maar ried aan hem eenvoudig en zonder de fraaie dankformules van vroeger jaren te ontslaan. Zoo geschiedde het en bitter klaagde de voortreffelijke man over miskenning door zijn volk, dat hem thans haatte met fellen haat. Ofschoon de Prins zijne toelating in den Hoogen Raad goedkeurde, wist Zeeland die nog te doen uitstellen.

Maar bij alle klachten was De Witt toch tevreden met den afloop der zaak. Hij had zich te vroeg verheugd.

Vijf dagen later werd Fagel in zijne plaats verkozen op een instructie, die over het geheel met die van De Witt overeenstemde, terwijl diens ambten van grootzegelbewaarder en stadhouder der leenen aan een der leden van den adel kwamen. De Prins had die instructie

---

[1]) Lefèvre Pontalis, II, p. 492.

goedgekeurd en Fagel gekozen uit de lijst van aanbeveling, waarop ook Van Beverningh, Van Beuningen, Burgersdyck en Van Niedeck stonden.

De zaak van Cornelis de Witt was intusschen nog onbeslist en rustig wachtte de beschuldigde eenige dagen lang zijn lot af, lezende en schrijvende ook aan zijn vrouw, die door zijn broeder telkens werd gerustgesteld omtrent den afloop van het proces. Maar er kwam geen verandering en de ruwaard begon zich ongerust te maken, ja ten slotte ook zelf de rechtsmacht zijner rechters over hem te betwisten. De ongunstige gezindheid van enkele zijner rechters, zes in getal [1]), werd er niet door verbeterd: Van Nierop en Gool waren onder hen zijne verklaarde vijanden, Van der Goes was onvertrouwbaar, Van Lier en Baan onzeker, Pauw welgezind maar uiterst voorzichtig evenals de fiscaal Ruysch, de beide laatsten waren bovendien onbekwaam. Enkele onduidelijke en tegenstrijdige antwoorden van den ruwaard [2]), onvoorzichtige uitingen van politieken aard, die hij zich betreffende het gebeurde bij de opheffing van het Eeuwig Edict te Dordrecht liet ontvallen, gaven in weerwil van zijne nadere verklaringen en zijn overtuigend optreden ook tegenover den aanklager, vooral ook op grond van nadere inlichtingen van dezen, den rechters aanleiding De Witt tot de pijnbank te verwijzen ten einde bij „scherper examinatie" de waarheid aan den dag te brengen, naar zij zeiden. Na eene eerste staking der stemmen, werd hij den 17den Augustus met 4 tegen 2 stemmen ter pijniging aan den beul overgeleverd. Gruwelijke misdaad dezer gewetenlooze rechters! [3]) Den 19den werd hij op vreeselijke wijze gepijnigd, maar geen schroeven en touwen, geen rekken en kneuzen konden de standvastigheid van den onschuldige breken en te midden der schandelijkste kwellingen, der snijdendste pijnen, riep hij volgens sommigen met Horatius' woorden over den rechtvaardige en standvastige, wiens fieren geest de woede zijner tot onrecht drijvende medeburgers, de dreigende houding van den tiran niet kunnen verwikken, volgens anderen eenvoudig onder het uitspreken van woorden

1) De drie andere leden van het Hof waren: Fannius, neef van den beschuldigde en daarom geen zitting mogende nemen, ook al was hij niet in commissie afwezig geweest; Van der Graeff, die na den aanslag van zijn zoon nog niet was teruggekomen; Halewijn, die in Engeland was.

2) Wijnne, l.l. blz. 238.

3) De Bosch Kemper, Staatkundige geschiedenis van Nederland, blz. 167.

van geloof in God's rechtvaardigheid den rechters zijn onschuld toe. Maar op den volgenden dag in de vroegte spraken de rechters, zonder het woord „schuldig" te gebruiken, het vonnis der ontzetting uit al zijne ambten en der verbanning buiten het gewest over den onschuldige uit — een vonnis, dat volkomen de juistheid bewijst van Burnet's mededeeling, dat het te doen was om hem te verwijderen eerder dan om de wetten te handhaven [1]).

En op dienzelfden dag werd het vreeselijke treurspel beeindigd [2]).

De ruwaard had zijn broeder laten vragen bij hem te komen en de gewezen raadpensionaris aarzelde geen oogenblik aan de uitnoodiging gevolg te geven, hoezeer de zijnen hem smeekten te blijven, want in de laatste dagen hadden gruwelijke geruchten van nieuwe moordplannen geloopen en herhaaldelijk reeds waren er volksoploopen voor de gevangenis geweest, daar het verblinde volk vast in de schuld van den ruwaard, ja in de medeplichtigheid van diens broeder geloofde en beiden verafschuwde als de vijanden van den Prins, verraders, verkoopers van het land, als de oorzaken van het groote ongeluk der Republiek. Hij reed in zijn karos, gevolgd door zijne klerken, naar de gevangenis, die door twee schutters werd bewaakt. De beide broeders, kalm en vol zelfbeheersching als gewoonlijk, spraken elkander toe; de ruwaard wilde een beroep doen op den Hoogen Raad, wat Johan afried als onwettig en onnut. En terwijl zij nog spraken, verzamelde zich eene woelige volksmenigte voor de gevangenis.

Tichelaer was denzelfden morgen door de rechtbank vrijgelaten en had, misschien op aansporing van een der rechters zelf, Van Nierop [3]), rondgebazuind, dat de ruwaard alleen maar verbannen was en zoo toch zou ontsnappen aan de straf, die hij verdiend had. Een hevige gisting vertoonde zich aanstonds in Den Haag en het volk stroomde naar de Gevangenpoort, aangezet door den ellendeling en zijne vrienden, door schreeuwende vrouwen, weldra ook door enkele gezeten burgers. De oudste klerk van Johan, uitgezonden om het vonnis te halen, ontsnapte nauwelijks aan de handen der tierenden

1) History II, p. 491; Wijnne, blz. 256/7.

2) Vgl. daarover Lefèvre Pontalis, II, p. 515 suiv.; Fruin, De schuld van Willem III en zijn vrienden aan den moord der gebroeders De Witt, in Gids 1867, I, blz. 201 vlg.; Wijnne, Geschiedenis, blz. 258 vlg.; Wagenaar XIV, blz. 157 vlg.

3) Wijnne, l.l. blz. 264.

buiten; de tweede klerk kwam waarschuwen, dat de karos was weggezonden, en de ruwaard zelf drong bij zijn broeder aan heen te gaan, maar de wacht hield dezen met geweld terug onder het dreigend geroep van het gepeupel. Bij zijn broeder teruggekeerd, schikte hij zich weldra in zijn blijven.

Nog waren de gebroeders te redden geweest, als de Gecommitteerde Raden ten einde toe hun plicht hadden gedaan. Op hun bericht omtrent de heerschende gisting riepen de juist vergaderde Staten de drie compagnieën ruiterij in Den Haag in garnizoen te hulp om onder het opperste toezicht der Gecommitteerde Raden de rust te bewaren en het volk uiteen te jagen, lieten de „vertrouwdste" schuttersvendels verzamelen en den Prins te Nieuwerbrug waarschuwen ten einde een oproer te voorkomen. De drie compagnieën onder graaf Tilly stelden zich werkelijk op in den omtrek der gevangenis, maar daarbij bleef het, want aan een uiteenjagen van de kwaadwillige bende werd niet gedacht. Gecommitteerde Raden gingen niet verder: hun president, Van Boetzelaer van Asperen, was een vurig Prinsgezinde en meende genoeg gedaan te hebben; de broeders schenen voorloopig gered, maar de menigte bleef verzameld en wachtte. Intusschen kwam ook de schutterij bijeen; en wel de geheele schutterij ten getale van misschien 1000 man, en, volgens het ontvangen bevel, in den omtrek der gevangenis. Zij toonde ten deele een zeer ongunstige stemming tegenover de broeders en vermengde zich met de menigte; enkele schutters drongen zelfs de gevangenis binnen om zich te overtuigen, dat beiden er nog waren; anderen klommen met geweren op de naaste daken om hunne ontvluchting te beletten. Tilly, ofschoon reeds door de schutterij van de gevangenis gescheiden, hield nog alleen door zijne aanwezigheid de menigte in toom, totdat een algemeen geloofd bericht over een naar Den Haag oprukkende troep plunderende boeren uit het Westland de Gecommitteerde Raden op aandrang der stadsregeering deed besluiten de ruiterij tot afwering van dien aanval naar de toegangen van Den Haag te doen oprukken. Tilly weigerde eerst maar gehoorzaamde daarna aan een geschreven bevel van Van Asperen en trok met twee der compagnieën af. Het was het doodvonnis der gebroeders.

Nu was het veld ruim voor de leiders der oproerige menigte, den goudsmid Verhoeff, den schepen Van Bankhem, den geneesheer Van Baelen en andere gezeten burgers, doch over het algemeen ongunstig

bekende personen. De verschrikte regeering van Den Haag trachtte Verhoeff, die de eerste rol speelde, nog tot reden te brengen, maar hij weigerde gehoor te geven aan de aanmaningen om de orde te bewaren en verklaarde zonder omwegen den dood der gebroeders te willen. Zijne schutter-compagnie drong op de gevangenis in en de deur werd met kogels doorschoten. Verhoeff dreigde haar met hamers te zullen openen, toen de cipier toegaf. Het was juist vier uur. De woeste bende stroomde binnen en vond de broeders kalm bijeen, Cornelis te bed, Johan zittend aan het voeteneind en voorlezend uit den Bijbel. De schutterofficieren, die zich eenige uren te voren bij hen hadden gevoegd en hen thans wilden verdedigen, werden op zijde geworpen en onder hevig getier werd Johan door Verhoeff weggeleid, Cornelis ruw van de trap gesleurd, onder weg geslagen en gekwetst met kolfslagen en piekstеken. De beide broeders namen elkander nog bij de hand maar werden spoedig gescheiden en onder de luide kreten der woeste bende op straat nedergeworpen. Het eerst stierf Cornelis onder ruwe kolfslagen, dolksteken en bijlhouwen, daarna Johan, die met den mantel om het hoofd op de gelederen van Verhoeff's vendel inliep en eerst door een pistoolschot à bout portant werd getroffen, daarna door kolfslagen en musketschoten afgemaakt. Om half vijf was alles afgeloopen en dansten de ontzinden, dronken van het vergoten bloed, rond op de lijken, die eindelijk bij de voeten aan den lantaarnpaal op het Groene Zoodje werden opgehangen, gruwelijk uiteengerukt, ja stukgesneden door de woestelingen, die een bloedig aandenken begeerden. Nog laat in den avond gilde het gepeupel om de mishandelde overblijfselen en men fluistert, dat zelfs Cornelis Tromp met welgevallen is komen zien naar de plaats der verschrikking; het is zeker, dat de door schrik overmande haagsche magistraat het gruwelijk werk aanzag uit de vensters van een naburig wijnhuis, en niet onwaarschijnlijk, dat een haagsch predikant den volgenden dag, een Zondag, de moordenaars van den kansel heeft geprezen. Des avonds laat sneed de woesteling Verhoeff nog de harten uit de lijken, die eerst tegen middernacht door den getrouwen dienaar van den voormaligen raadpensionaris werden losgemaakt en medegenomen om ze nog vóór het vallen van den nacht met klein geleide in de Nieuwe Kerk te begraven.

Zoo stierven de beide gebroeders, die hun land hadden liefgehad en zijne belangen hadden behartigd, „hic armis maximus, ille toga"

zooals eene bekende medaille bij hun beider beeltenis zegt, beiden, hoe verschillend ook, „integer vitae, scelerisque purus", in waarheid „nobile par fratrum". En de Prins was wel afwezig en dus niet verantwoordelijk, maar hij strafte het misdrijf niet, wegens het getal en den stand der schuldigen! Wat erger is, hij heeft de grootste schuldigen, de schandelijkste misdadigers beloond en daarmede niet geschroomd den schijn van goedkeuring hunner handelingen op zich te laden, ja van medeplichtigheid aan hun bedrijf: Tichelaer kreeg een pensioen uit 's Prinsen kas en een onderschoutspost; Van Bankhem werd schout van Den Haag en is in weerwil van al zijne latere misdrijven jaren lang door den Prins beschermd, totdat hij eindelijk wegens de schandelijkste feiten werd vervolgd en ter dood veroordeeld, welk vonnis door zijn dood in de gevangenis onuitgevoerd bleef; Verhoeff, later verdacht herbergier en straatroover, werd door Tromp aanbevolen voor het lichten van vrijwilligers onder Johan Maurits [1]). Nooit heeft het harde gemoed van den stadhouder de vernedering zijner jeugd kunnen vergeten; nooit heeft hij hen, die hem op deze wijze hadden willen dienen, willen verloochenen, al kan van feitelijke medeplichtigheid van hem of zijne vrienden geen sprake zijn. Het „execrable faict", door Fagel zelf als zoodanig gekenmerkt, is zeker door Willem III niet minder afgekeurd, maar politieke overwegingen hebben hem en de zijnen er toe gebracht de zaak verder te laten rusten en de bedrijvers voor straf te vrijwaren, ja te beloonen.

Zoo is met zijn regeeringsstelsel Johan de Witt gevallen, zijn schoone loopbaan, die een glanstijd van ons volksbestaan tusschen hare grenzen omvat, besloten door een der gruwelijkste moordtooneelen, waarvan de wereldgeschiedenis spreekt, die den zachten wijsgeer Spinoza het „ultimi barbarorum" met van verontwaardiging trillend gemoed deed opteekenen [in den brief, dien hij aan Leibnitz zond en waarin hij den dood meldde van den grooten staatsman en geleerde, die ook zijn weldoener was geweest.] Christiaan Huygens, de gebeurtenis vernemende, vroeg zich af, of de epicuristen geen gelijk hadden met hun bittere spreuk: „versari in republica non est sapientis". En in de herinnering der natie is de 20ste Augustus 1672 als een tweede „dies ater" gevoegd bij dien van den 13den Mei 1619, toen ook een staatsman gevallen was als slachtoffer van zijn stelsel, dat

1) Wagenaar XIV, blz. 180 vlg.

niet meer dat van zijn laatste dagen was geweest. Met droefheid gedenkt zij het lot dezer twee groote staatslieden, die uit haar zijn voortgekomen; maar niet alleen droefheid, ook dankbaarheid, innige dankbaarheid bezielt haar, wanneer zij denkt aan wat Johan van Oldenbarnevelt en Johan de Witt voor haar zijn geweest. Zij stelt hunne namen als die van „heroieke en cordate" vaderlanders naast die van de groote Oranjevorsten, die haar hebben geleid in de dagen van roem en vernedering; in hare herinnering omvat zij de vertegenwoordigers der tegenovergestelde richtingen van staatsbestuur met gelijke vereering voor groote gaven en zelfopofferende vaderlandsliefde, in den dienst van hetzelfde vaderland aangewend.

BOEK VIII.

WILLEM III.

HOOFDSTUK I.

DE GROOTE OORLOG.

Het geslacht, dat na den vrede van Munster de Republiek der Vereenigde Nederlanden bevolkte, was in vele opzichten van buitengewonen aard. De zonen van drie geslachten, die hun dagen in oorlog hadden doorgebracht, in een oorlog, die alle vermogens scherpte, die de grootste gevaren leerde doorstaan, die noodzaakte om met alle ten dienste staande middelen te woekeren tot redding van leven en vrijheid, tot behoud van have en goed, hadden het leven leeren beschouwen van den harden, den ruwen kant. De aangeboren handelsgeest, ontwikkeld door de schoone ligging dezer landen als middelpunt van verkeer in West-Europa, aangezet door de onmetelijke voordeelen van den handel op verre streken, had weinig oog behouden voor de perken der gewone christelijke moraal. De natuurlijke ruwheid van een zeevarend volk was in den langen, bitteren krijg weinig verzacht en eerst in de laatste perioden van dien krijg, eerst sedert de vijand van den geboortegrond was verjaagd, hadden kunsten en wetenschappen op de hoogste kringen haren verzachtenden invloed doen gevoelen, die slechts langzaam, zeer langzaam tot de minder aanzienlijken doordrong. En het overheerschende geloofsbeginsel, dat van het strenge dogmatische Calvinisme, was weinig geschikt om de ruwe kanten af te slijpen en de zielen tot zachtheid te leiden. Energie, wakkerheid, scherp geteekend egoïsme, slimheid, vindingrijkheid, vasthoudendheid, ruwheid, onbuigzaamheid, hardheid — ziedaar eenige der meest in het oog vallende karaktertrekken van ons volk in dezen, zijn roemrijksten tijd, gepaard met zekere ronde goedmoedigheid, die met achterdocht niet geheel onvereenigbaar schijnt. Die hoedanigheden hebben in den tijd van De Witt veelszins zegenrijke gevolgen gehad en onder leiding van een reeks van buitengewone mannen, zooals in eene natie na een tijd van zwaren strijd om het bestaan plegen op

te treden, die natie verheven tot een buitengewonen rang in de volkerenwereld. Hare werking blijft ook in de dertig jaren der regeering van Willem III nog duidelijk merkbaar.

Willem III zelf is een dier mannen uit het groote tijdvak, die als de beste vertegenwoordigers van het hollandsche volkstype mogen gelden, met individueele wijziging van sommige eigenschappen onder den invloed van persoonlijke ervaringen. Energiek, wakker, eerzuchtig, slim, vindingrijk, vasthoudend, ruw, onbuigzaam, hard, wantrouwend is hij alles geweest, bovendien zwijgend en teruggetrokken onder den invloed der droevige levensomstandigheden, waarin hij de beslissende jaren zijner jeugd had doorgebracht, onder den invloed ook der zwakke gezondheid, die zijne ontwikkeling had belemmerd. Zijne lichamelijke ontwikkeling ten minste, want de kuchende jongeling, tot wien thans het gansche volk opzag als tot zijn redder in den bitteren nood, was geestelijk een reus: zijn scherpzinnigheid, zijn helder oordeel, zijn gezond verstand, zijn voortreffelijk geheugen waren in weerwil van de afwisselende opvoedingsstelsels, waaraan hij was onderworpen, op uitstekende wijze ontwikkeld. Ideaal aangelegd was hij allerminst. Zijn geest was in hooge mate positief, afkeerig van bespiegeling, een geest van koel overleg, niet vurig maar beredeneerd, driftig soms maar meestal afgemeten, vasthoudend tot het koppige toe. Zoo schreed de stadhouder door het leven, weinig mededeelzaam, eenzelvig gelijk hij in zijne sombere jeugd had leeren zijn, met een sterken wil najagend de doeleinden, welker bereiking hij zich had voorgesteld — een grootsche maar eenzame figuur, meer overweldigend dan aantrekkelijk. Zoo staat zijne hooge gestalte voor ons met het langwerpige door lange lokken omlijste gelaat, den doordringenden blik, den langen Stuartneus, de bevelende houding, zwak voorovergebogen, eenvoudig gekleed op het forsche paard. Zoo teekende hem de stift van een Netscher, een Blooteling, zoo de pen van zijn secretaris, den jongeren Constantyn Huygens. Zoo kent hem de geschiedenis, den grooten staatsman en veldheer van het laatste vierde deel der zeventiende eeuw. Zoo was de jonge man, aan wiens zorg thans de leiding van den veegen staat der Vereenigde Nederlanden was toevertrouwd.

Veeg mocht de toestand van dien staat in den zomer van 1672, ook nog in het laatst van Augustus heeten, maar er begonnen reeds

teekenen van verbetering te komen[1]). De vijand lag met zijne hoofdmacht onder Luxembourg nog altijd op de grenzen van Holland, alleen door de hollandsche waterlinie tegengehouden. Ook Zeeland was niet ongerept gebleven: eene kleine fransche legerafdeeling onder De Nancré was dwars door spaansch gebied op Staats-Vlaanderen aangerukt en 26 Juni op het zwakke Aardenburg aangevallen, maar het stadje werd door een handvol soldaten en een paar honderd burgers onder den dapperen vaandrig Beeckman met zoo goeden uitslag tegen de overmacht verdedigd, dat de vijand moest aftrekken. Nijmegen en Grave, ook Crèvecoeur werden na korte belegeringen door den vijand bemachtigd; ook Bommel, waarna Turenne, die de operatiën aan deze zijde bestuurde, zich in de Meierij van Den Bosch wierp, terwijl een deel der fransche troepen de insluiting van Maastricht ging voltooien. In het Noorden waren op het laatst van Juni Steenwijk en andere overijselsche plaatsen door de Munsterschen en Keulschen zonder moeite veroverd, maar zij waagden het nog niet in Friesland binnen te dringen, dat door Aylva met een kleine troepenmacht en zijne friesche schutters in allerijl in staat van verdediging was gebracht door het opwerpen van aarden schansen aan de zuidoostzijde. De vijand wendde zich eerst naar Groningen, waar van de Eems uit de grensforten zonder slag of stoot werden bemachtigd behalve het sterke en wegens den weg over het moeras belangrijke Bourtange. Coevorden hield den vijand nog geen 14 dagen tegen en den 9den Juli verscheen hij, geleid door den verrader Schuylenburgh, voor de poorten van het sterke en welvoorziene Groningen, dat onder den wakkeren Rabenhaupt tot de uiterste verdediging was voorbereid zoowel door welgeleide inundatiën als door uitstekende organisatie der beschikbare strijdkrachten, die met inbegrip van schutterij en studenten op 4 à 5000 man gesteld kunnen worden. Langer dan vijf weken hielden de belegerden den strijd vol, wisten hunne verbindingen met het noorden der provincie over het Damsterdiep te bewaren en in weerwil van het onafgebroken zware bombardement en herhaalde aanvallen op de buitenwerken den vijand zoodanig te verzwakken, dat hij den 28sten Augustus het beleg moest opbreken. Ook de aanvallen der Munsterschen op de friesche schansen bij Heerenveen werden glansrijk afgeslagen en welhaast moest de vijand

[1]) Vgl. Sypesteyn en De Bordes, l.l., II; Knoop, l.l.

de beide gewesten ontruimen, achtervolgd door de staatsche troepen, die zich weder van noordwestelijk Overijsel tot Zwartsluis toe en van een groot deel van Drente meester maakten. De verdediger was hier op zijne beurt aanvaller geworden.

En de vloot, zoowel op de Schelde als op de Zuiderzee met kleine vaartuigen wakend, belette elke poging om deze wateren van de vaste kust van Vlaanderen, van Gelderland of Overijsel uit onveilig te maken, onophoudelijk kruisend op de kusten en riviermonden der veroverde provinciën en nu en dan eene landing daar bewerkstelligend. De kaapvaarders, vooral die uit Zeeland, waar volgens sommigen 200 kapers werden uitgerust, brachten den vijand ernstig nadeel toe. Half Juli verscheen echter weder een engelsch-fransche vloot van omstreeks 100 schepen op de kust, waar de staatsche, die maar half zoo sterk was, zich bij Goeree opstelde. De vijand had het oog op Texel en wilde daar in de buurt landen, maar een hevige storm, die tal van zijne schepen vernielde en de overigen zeer beschadigde, deed deze plannen mislukken [1]). Zelfs de oost-indische retourvloot kon begin Augustus ongehinderd te Delfzijl binnenloopen.

Maar de groote fout van den vijand was, dat hij in de maand Juni niet dadelijk al zijne krachten voor de verovering van Holland had ingespannen, doch zich toen en later met het belegeren en bezetten der groote en kleine geldersche, utrechtsche en overijselsche vestingen had opgehouden, waar hij overal garnizoenen had geplaatst, zoodat Luxembourg voor de waterlinie slechts 16000 man en Turenne aan Maas en Rijn slechts 12000 man overhield, terwijl Chamilly Maastricht met eenige andere duizenden bleef omsingelen [2]).

Daardoor kreeg Willem III gelegenheid om zijne stellingen achter de waterlinie zeer te versterken te midden van de belangrijke voorvallen en de rumoerige bewegingen in Holland zelf, die anders een aanval des vijands zeer begunstigd zouden hebben. Krachtig geholpen door Amsterdam, welks omgeving in korten tijd in uitstekenden staat van verdediging werd gebracht met gebruikmaking van de talrijke natuurlijke verdedigingsmiddelen ter bescherming der amsterdamsche waterlinie [3]) en van in allerijl opgeworpen forten en schansen, be-

[1]) Het verhaal van de wonderdadige dubbele ebbe is verkeerdelijk in dezen tijd geplaatst. Vgl. Fruin, in Bijdr. N. R. X, blz. 125 vlg.

[2]) Knoop, blz. 176.

[3]) Sypesteyn en De Bordes, II, blz. 83 vlg.

veiligde hij in korte weken zijn linkerflank. Overal werden op de bedreigde punten met hulp van honderden boeren schansen opgeworpen en inundatiën gesteld; matrozen, mariniers, vluchtelingen uit de oostelijke garnizoenen, ontslagen krijgsgevangenen vulden het gebrek aan troepen aan, zoodat het leger weldra tot 57000 man steeg [1]); schutterijen en gewapende boeren werden voor den werkelijken dienst, vooral voor de batterijen op de kust, bruikbaar gemaakt. De jonge Prins, gesteund door Van Beverningh als gedeputeerde te velde [2]), door bekwame generaals, onder wie thans ook George Friedrich, graaf van Waldeck, als veldmaarschalk optrad naast Johan Maurits en Wurtz, en als de voornaamste raadgever van den jongen Prins, die zich door den ervaren krijgsman gaarne liet voorlichten [3]), toonde zich aanstonds zelf een bekwaam en zorgzaam veldheer. In September was het ontredderde Holland in een onneembare en goed bezette vesting herschapen, zoodat de Franschen het niet waagden het met de kleine te Utrecht beschikbare macht krachtdadig aan te vallen en de moed in het gewest begon te herleven.

De Prins maakte daarvan gebruik om zelf aanvallend op te treden. Eene eerste poging tegen Naarden mislukte, maar den 10den October deed hij eene tweede, ditmaal ter verovering van Woerden. Ook deze mislukte, Zuylesteyn sneuvelde bij een onverwachten aanval van Luxembourg in den rug zijner stelling en de opgerukte legermacht moest afdeinzen met zware verliezen, maar toch had de onderneming goede gevolgen, want zij toonde, dat de opnieuw gevormde, aanhoudend geoefende en streng gedisciplineerde troepen van goed gehalte waren en niet zoo gemakkelijk door den vijand konden worden uiteengeslagen als vroeger het geval was geweest.

Eenige dagen later werd in een krijgsraad te Alfen door den Prins opening gedaan van een stouter plan, namelijk om met achterlating van een oogenschijnlijk voldoende macht onder bekende aanvoerders om de waterlinie te verdedigen, met 10000 man voetvolk en bijna de geheele ruiterij, samen 23 à 24000 man, in snellen marsch zuidwaarts te trekken en door Brabant naar Maastricht op te rukken ten einde, in verband met de te verwachten hulp van duitsche zijde

[1]) Ib., blz. 113.

[2]) Ib., blz. 121.

[3]) Muller, Willem III von Oranien und Georg Friedrich von Waldeck, I, S. 33 ff.

en gesteund door spaansche legerafdeelingen, die reeds tot den Rijn waren genaderd, den vijand in zijne verbindingsliniën te bedreigen en zoo tot den aftocht uit deze gewesten te noodzaken. De vernieling der verbonden vloten door den storm van einde Juli had alle vrees voor eene landing weggenomen, zoodat ook de garnizoenen uit de zeeplaatsen naar de waterlinie konden gezonden worden.

Begin November kwamen de troepen bij Rozendaal bijeen en den 8sten rukte het leger van daar op naar de Maas bij Maastricht, dat werkelijk eenige dagen later ontzet werd, terwijl de verraste fransche legermacht onder Duras, die den overleden Chamilly had vervangen, naar de Roer en van hier naar den Rijn bij Andernach week, waar Turenne de brandenburgsche en keizerlijke legers verwachtte. De Prins rukte nu eerst noordwaarts naar de Roer, nam Valkenburg in en bedreigde het sterke Tongeren. Maar de verbonden duitsche legers bleven in verdedigende houding aan den rechteroever van den Rijn, voortdurend door Turenne in het oog gehouden. De Prins, aldus aan zichzelf overgelaten, en weder door Duras bedreigd, ondernam toen half December den moeilijken tocht langs de Maas naar het verafgelegen Charleroi, waar het depôt der fransche legers was. Hij had met inbegrip der spaansche hulpbenden ongeveer 30000 man bij zich. Doch de onderneming mislukte. De dappere bevelhebber der stad, Montal, die in Tongeren was, wierp zich met groote stoutheid nog met eene kleine bende ruiterij bijtijds in zijne belangrijke vesting en verhoogde daardoor ten zeerste hare kracht van weerstand, zoodat het beleg al aanstonds langer aanhield dan de Prins verwacht had. Bovendien belette een plotseling invallende vorst het voortzetten der aangevangen belegeringswerken. De Prins veroverde het kleine Binche, maar trok daarna af en verscheen den 30sten December met zijn zeer verzwakt leger weder te Alfen in Holland.

Ook deze onderneming was dus mislukt maar zij toonde, welk een geduchten vijand Lodewijk XIV in den jongen Oranje had, die hem door zijn stouten aanval op de vesting aan zijne grenzen „une inquiétude furieuse" had ingeboezemd, zoo zelfs dat Louvois zelf naar Harmelen was gesneld en alle beschikbare troepen naar Charleroi had gezonden om het belangrijke punt te redden.

Maar juist van de invallende vorst had ook Luxembourg willen gebruik maken om de hollandsche waterlinie over te trekken. Tot nu toe had hij zich tot kleine ondernemingen bepaald, die echter

door de waakzaamheid der bevelhebbers van de linie weinig gevolg hadden, al werden vele grensdorpen op vreeselijke wijze door brandstichting en plundering geteisterd. Hij verzamelde den 27sten December 10000 man te Woerden en rukte over de bevroren inundatiën langs den Rijn Holland binnen. Graaf Königsmarck verliet aanstonds het kamp te Bodegraven en trok terug naar Leiden, waarop de vijand zich van Bodegraven en Zwammerdam meester maakte en die beide dorpen op gruwelijke wijze plunderde en verwoestte, moordend en roovend zooveel hij kon. Doch het begon nu plotseling te dooien en de eenige begaanbare weg terug was over Nieuwerbrug naar Woerden, terwijl de verdedigers der waterlinie, door duizenden gewapende boeren gesteund, den weg naar Leiden of Gouda ten eenenmale versperden. Ook die naar Woerden was versperd door de goed bezette schansen van Nieuwerbrug, maar de bevelhebber, kolonel Pain-et-Vin, door een plotselinge paniek aangegrepen, ontruimde ze en redde aldus het fransche leger van een wissen ondergang. Hij werd daarom onder invloed van den Prins scherp behandeld en na twee lichtere vonnissen onder diens aandrang op onverbiddelijke gestrengheid ter dood veroordeeld: het vonnis werd einde Januari in het leger bij Alfen voltrokken. Maar Luxembourg was gered en keerde den 30sten December behouden te Woerden terug, beladen met roof en buit uit de verbrande dorpen en hoeven, die de „fransche furie" nooit vergaten [1]). Den dag te voren was in het Noorden het sterke en belangrijke Coevorden van Groningen uit door eene kolonne onder overste Eybergen op aanwijzing van den vaderlandslievenden koster Meindert van Thynen verrast, een groot voordeel voor het platteland van Drente en Groningen, dat nu ijlings door den vijand werd ontruimd.

Bij het begin van 1673 stond men derhalve geheel anders dan een half jaar te voren, al was de vijand nog altijd in het hart des lands en waren drie provinciën nog altijd in zijne handen. Het leger had zijn zelfvertrouwen herwonnen onder leiding van den jongen Oranjevorst en Waldeck; het was talrijk genoeg om de verdedigende houding met een aanvallende te verwisselen. Er waren, behalve het zwakke en zelf hulpbehoevende Spanje, bondgenooten, die weliswaar nog niet veel uitrichtten, maar toch een deel der vijandelijke troepen

---

1) Knoop, l.l., blz. 207 vlg.

veraf aan den Rijn bezighielden. En de bevolking, hoewel bitter klagend over de zware lasten, de onderwaterzetting der landerijen, den stilstand van handel en bedrijf, begon weder moed te vatten.

Een onrustige tijd, een tijd van gevaar en inwendige woeling was dat halfjaar voor het geteisterde Holland geweest. De moord der De Witten had tot nieuwe oproerige bewegingen elders het sein gegeven, overal tegen de aanhangers der gevallen regeering gericht, overal onder de leus „Oranje boven", dikwijls op schandelijke wijze misbruikt. Rotterdam, Delft, Leiden, Gouda, Dordrecht, Haarlem, Amsterdam zelfs bleven daarvan niet bevrijd. De raadpensionaris Fagel eischte reeds einde Augustus maatregelen tegen die oproeren en Gecommitteerde Raden verklaarden het daarop wenschelijk den stadhouder te machtigen onderzoek te doen naar de verhouding tusschen volk en regenten om dan naar bevind van zaken de stedelijke regeeringen te handhaven of ze goedschiks en „zonder schending der privilegiën" te veranderen. In dien geest werd den 28sten Augustus besloten. De Prins, die reeds te voren op verlangen van de rotterdamsche schutterij aldaar op die wijze te werk was gegaan en de regeering had veranderd, handelde thans ook elders en verving verscheidene regenten door andere, van zijne partij.

Te Amsterdam had de zaak nog vrij wat voeten in de aarde. Er waren daar ook onder de regeering sommigen — en Valckenier, de invloedrijke oud-burgemeester, zoowel als Hooft behoorden tot hen — die den Prins souverein hadden willen maken; onder de burgerij begon zich op het einde van Augustus eene hevige gisting te vertoonen, die den 6den September tot een oproer scheen te zullen leiden, waarbij zelfs het huis van den anders zoo populairen De Ruyter, als vriend der De Witten thans ook verdacht, ernstig gevaar liep geplunderd te worden. De beweging kreeg een ernstig karakter. Den volgenden dag verlangde[1]) eene in den Kloveniersdoelen bijeengekomen rumoerige vergadering uit de kleine burgerij, onder leiding van den scheepstimmerman Fruyt, den advocaat Blasius en anderen, verwijdering der verdachte regenten, herstel der „oude rechten" van de burgerij bij magistraatsverkiezing, handhaving der gildekeuren en gildeprivilegiën, hervorming van het stadsbestuur en van dat der schutterij, alles samengevat in 12 artikelen, die in den vorm van

[1]) Bontemantel, uitg. Kernkamp, II, blz. 198 vlg.

een verzoekschrift in de stad werden verspreid en door eenigen der samengekomenen aan burgemeesters werden medegedeeld. Deze zwakke poging om eene meer democratische regeeringswijze in te voeren mislukte echter deerlijk, ofschoon de beweging tegen de zittende regenten nog dagen lang aanhield en tot samenkomsten in den Doelen en in de herbergen aanleiding gaf. De stadsregeering riep eindelijk den Prins te hulp en, toen deze ontwijkend antwoordde, bood zij haar ontslag aan; sommige regenten moesten nu ook hier hunne zetels verlaten, terwijl Van Beuningen en Hudde in het burgemeesterschap werden hersteld, in het volgende voorjaar ook Valckenier, die thans weder als de leider der amsterdamsche regeering gold[1]).

De toevoeging van verschillende personen aan het Lid der Edelen bleef nog een paar jaren uit, maar ook zoo was thans de meerderheid in de hollandsche Statenvergadering verplaatst, hetgeen spoedig overal de rust deed terugkeeren. Ook in de zeeuwsche steden hadden veranderingen in de regeering plaats gelijk in Holland. Een algemeene amnestie, in September besloten, maar eerst in November afgekondigd, maakte voorgoed een einde aan de gevaarlijke woelingen, al bleven nog hier en daar enkele personen aan de burgerij stof tot ontevredenheid en dientengevolge tot volksbeweging opleveren. Zelfs De Ruyter werd nog bij zijne thuiskomst in October aangerand en moest door den Prins met de zijnen in diens bijzondere bescherming worden genomen[2]).

Met den aanvang van 1673 was een krachtiger optreden van de bondgenooten te hopen[3]). De onvermoeide Lisola had het keizerlijke hof te Weenen overtuigd, dat alleen een nauwe aansluiting des Keizers aan de Staten-Generaal deze laatsten kon weerhouden op een gegeven oogenblik op de best verkrijgbare voorwaarden met Frankrijk vrede te sluiten: de handel kon geen langeren stilstand verduren, Zweden deed zijn best om tusschen Frankrijk en de Staten te bemiddelen en hoopte gunstige voorwaarden voor de laatste te kunnen bedingen, nu de verovering van Holland niet zoo gemakkelijk

[1]) Bontemantel, uitg. Kernkamp, II, blz. 180 vlg. Vgl. Kroon, Amsterdam in 1672, en Gebhard, Amsterd. aanteekeningen, in Nijh. Bijdr. N. R. X, blz. 139 vlg.
[2]) Wagenaar XIV, blz. 188 vlg.
[3]) Pribram, Lisola, S. 587; P. L. Muller, Nederlands eerste betrekkingen met Oostenrijk, blz. 38 vlg.

bleek. Zelfs eene teruggave door Frankrijk van al het veroverde scheen niet ondenkbaar. De keurvorst van Brandenburg en de graaf van Monterey te Brussel beloofden, uit vrees voor dergelijke gebeurlijkheden, die hun in groote ongelegenheid konden brengen, aanvankelijk krachtige hulp en drongen bij de Staten op voortzetting van den oorlog aan. Zoo besloot dan ook de regeering te Weenen in December op herhaalden aandrang van Lisola het reeds in den zomer gesloten maar op verlangen des Keizers gewijzigde subsidie-verdrag definitief goed te keuren, mits de Staten de beloofde subsidiën waarborgden op de wijze, die de Keizer verlangde gevolgd te zien. 's Keizers pogingen om volledige godsdienstvrijheid voor de Katholieken te bedingen, ten minste daar, waar de Franschen dezen eenmaal in het bezit dier vrijheid hadden gesteld, werden evenwel niet met succes bekroond: dit meenden de Staten noch de Prins te mogen beloven, vooral niet aan eene buitenlandsche mogendheid. Eindelijk scheen de grondslag gelegd voor de groote alliantie, die volgens Lisola's lang gekoesterde wenschen met den Keizer en de Staten als middelpunt de dreigende suprematie van Frankrijk in Europa moest tegenhouden.

Maar weldra bleek het, dat er nog veel moest gebeuren, eer deze wenschen vervuld werden. De tegenover Frankrijk steeds aarzelende, door de Jezuïeten bewerkte keizerlijke regeering was nog verre van besloten om den door Lisola aangewezen weg te volgen en aan Frankrijk, oogenschijnlijk voor het behoud der machtigste protestantsche mogendheid, openlijk den oorlog te verklaren; de keurvorst van Brandenburg, teleurgesteld over den afloop van den vorigen veldtocht en de inbezitneming zijner kleefsche en marksche landen door den vijand, de aarzelingen des Keizers moede, trok zich in de lente uit de alliantie terug en sloot in Juni vrede met Frankrijk. De Prins had dientengevolge de grootste moeite om de vredespartij in Holland, die steeds sterker werd, in toom te houden, nu de bondgenooten zich zoo weinig vertrouwbaar betoonden [1]).

Hoe het ook zij, het gevaar voor de Republiek scheen nog niet geheel voorbij te zijn en ofschoon de obligatiën van Holland reeds weder tot over de 80% rezen [2]), die der Staten-Generaal kwamen nauwelijks tot 50 à 55% [3]) en de met de wisselende kansen nog herhaalde

1) Pribram S. 606 ff.; Muller, blz. 47 vlg.; Wagenaar XIV, blz. 247 vlg.
2) Grossmann, Die Amsterdamer Börse, S. 42.
3) Ib. S. 35.

dalingen van den ook toen reeds zeer gevoeligen beursthermometer deden zien, dat het vertrouwen in den Staat nog lang niet hersteld was: zoodra de afval van Brandenburg bekend werd, daalden de hollandsche papieren onmiddellijk weder tot 60% [1]).

In deze omstandigheden werden echter de kansen op eene vredelievende oplossing later aanzienlijk hooger. De hollandsche vredespartij stak het hoofd weder op, gesteund vooral door de aanzoeken der drie nog altijd onder 's vijands bezetting zuchtende provinciën; Zweden trachtte een vredescongres tot stand te brengen en vond bij beide partijen thans gehoor, zoodat Keulen als plaats van bijeenkomst werd aangewezen; ook in Engeland drong de machtige partij van den vrede, steunende op de bekende gezindheid der groote meerderheid van het engelsche volk, op onderhandeling met de Staten aan; Frankrijk zelf zag in, dat het ten opzichte van de duitsche vorsten nog niet alles had gewonnen en het wantrouwen in zijne werkelijke bedoelingen moest bestrijden. De oorlogspartij, als wier hoofden de Prins en Fagel in de Republiek, Monterey te Brussel en Lisola konden gelden, zag zich genoodzaakt iets toe te geven aan den algemeenen wensch naar vrede. Er was reeds herhaaldelijk sprake van wapenstilstand, zoowel te land als ter zee, om de onderhandelingen rustig te kunnen voeren; wel kwam van dezen wapenstilstand niets, maar te Keulen werden toch einde Juni de onderhandelingen onder bemiddeling van Zweden geopend. Als gezanten der Staten-Generaal verschenen daar weldra Van Beuningen voor Holland, De Mauregnault voor Zeeland, Van Haren voor Friesland, Ysbrands voor Stad en Lande, Odyk namens den Prins zelf; de drie door den vijand bezette gewesten konden niet tot de onderhandeling worden toegelaten, daar zij als onvrij moesten worden aangemerkt. De Prins bleef natuurlijk feitelijk met de hoofdleiding der zaak belast, te zamen met den raadpensionaris, die in volkomen overeenstemming met hem handelde; de afgevaardigden waren bijna allen hunne vertrouwde vrienden. Te Keulen verscheen ook Pieter de Groot, die zich in den winter met andere wittiaansche uitgewekenen, o. a. De la Court, voornamelijk te Antwerpen onthouden had, maar er op verlangen van den Prins door Monterey was bemoeilijkt en thans te Keulen met de staatsche en andere gevolmachtigden op vriendschappelijken voet

1) Muller, blz. 64.

verkeerde, ja zelfs zekere rol bij de onderhandelingen speelde in het belang van den vrede, waarin hij nog steeds het eenige heil voor den Staat zag[1]). Die onderhandelingen gingen intusschen slechts flauwelijk voort[2]): de eisch der Franschen tot afstand der Generaliteitslanden, die der Engelschen omtrent de visscherij en den afstand van sommige zeesteden als „plaatsen van verzekerdheid" waren te hoog om ernstig te worden overwogen, meende men ook thans, en het aanbod der Staten daartegenover om Maastricht met Overmaas, Hulst en het grootste deel van den Achterhoek aan Spanje af te staan, dat dan aan de zuidergrens der Spaansche Nederlanden Frankrijk tevreden kon stellen, terwijl men Engeland voldoening zou geven in de vlagkwestie en die van Suriname, Rijnberk aan Keulen, de kleefsche vestingen aan Brandenburg zou afstaan en Munster met eene geldsom zou afkoopen, was wederom den vijand te laag. Zweden bleef zijne bemiddelende rol voortzetten, maar de eischen der vier verbonden vijanden schenen eerder te stijgen dan af te nemen, totdat de krijg eindelijk zich voorgoed ten gunste der Republiek begon te keeren en hare bondgenooten zich tot krachtiger hulpbetoon lieten vinden.

Terwijl namelijk te Keulen onderhandeld werd, hadden beide partijen den krijg weder opgevat. Ditmaal zou Engeland krachtiger optreden dan ten vorigen jare en wel aan de eene zijde met een landingsleger van 20000 man op de met alle snelheid uitgeruste vloot, terwijl 's konings bastaard, de graaf van Monmouth, met 8000 man het fransche leger zou vergezellen. Dit laatste, aanzienlijk versterkt, zou opnieuw tegen Holland oprukken, terwijl een aantal verouderde staatsche vestingen zou worden ontmanteld en de overblijvende krachtig bezet zouden worden. Het fransche veldleger tegen Holland zou onder Condé worden gesteld en 25000 man bedragen, terwijl Turenne weder aan den Rijn en Lodewijk zelf in Vlaanderen en Brabant zou optrekken[3]). Een groot deel van de hiertoe noodige gelden hoopte men uit de veroverde provinciën zelf te halen, die door Luxembourg en den intendant Robert op vreeselijke wijze werden uitgeplunderd. Zware belastingen, verbeurdverklaring van vee en huisraad op groote schaal,

1) Vgl. daarover zijne brieven aan Wicquefort in de uitgave van Krämer, p. 143 suiv.

2) Wagenaar XIV, blz. 253 vlg.

3) Rousset, I, p. 427 suiv.

brandschatting en stelselmatige uitplundering, vernieling en platbranding van de toch reeds door het water en zware ziekte geteisterde streken putten de bevolking ten eenenmale uit. Condé en andere fransche officieren verklaarden wel, dat deze wijze van handelen alle perken te buiten ging, maar toen de eerste in het voorjaar van 1673 Luxembourg verving en Louvois herhaaldelijk op den deerlijken toestand des lands opmerkzaam maakte, antwoordde deze met cynische berekening, dat dit juist de wijze was om het veroverde gebied te bedwingen en de Hollanders tot vrede te noodzaken[1]).

Tegenover deze toerustingen vermeerderde ook de Prins het staatsche leger nog met enkele regimenten, zoodat hij, met Waldeck als chef van den staf naast zich, een veldleger van 28000 man tot zijne beschikking kreeg, terwijl in het Noorden prins Johan Maurits met de algemeene leiding der zaken werd belast. De schutterijen der steden en de korpsen gewapende boeren hielpen de voornaamste punten der hollandsche waterlinie bezetten, terwijl ook in het Noorden op de friesche en groningsche grenzen dergelijke liniën werden gevormd en in staat van verdediging gebracht met hulp der riviertjes en wateringen, die men daar vond. Wegens de gevreesde landing der engelsch-fransche vloot werd de kust opnieuw geducht versterkt en met troepen voorzien, ten deele weder met hulp van schutters en boeren; eene kleine legermacht onder Wurtz werd in Zeeland opgesteld om dit gewest tegen den aanval van zee- of landzijde te verdedigen. Ten slotte waren na alle in de waterliniën aangebrachte verbeteringen niet alleen Holland en Zeeland maar ook Friesland en Groningen tot bijna onneembare vestingen gemaakt. Buiten de liniën had alleen Coevorden in den zomer een krachtigen aanval der Munsterschen te doorstaan, die intusschen zooveel last kregen van het door henzelven opgejaagde water van de Vecht, dat zij ten slotte het beleg der stad moesten opbreken. Een ruitergevecht bij Staphorst in Juli eindigde met eene volledige nederlaag der Munsterschen, die ook de schansen in het Oosten van Groningen aan Rabenhaupt moesten overgeven en na het ontzet van Coevorden, dat in October viel, weinig meer verrichtten.

Condé kon tegen de hollandsche waterlinie evenmin veel doen als Luxembourg vóór hem. Hij trachtte te vergeefs de inundatiën af te leiden en het belangrijke Muiden te veroveren, maar het ingelaten

1) Knoop, blz. 235 vlg.

zeewater deed de eerste nog stijgen en de zware staatsche artillerie noodzaakte hem den aanval op Muiden op te geven. Beter gelukte het thans eindelijk met kracht aangevangen beleg van Maastricht, dat door Lodewijk XIV zelf met zijne hoofdmacht, 45000 man, gesteund door een deel van Turenne's leger, werd ondernomen en ruim drie weken (6 Juni—1 Juli) aanhield. Dit beleg[1]) der door 6000 man verdedigde stad was ongetwijfeld een der merkwaardigste wapenfeiten van den geheelen oorlog, waarbij de geniale vestingbouwkundige Vauban zich zeer onderscheidde door een voortreffelijk gebruik van loopgraven. Het werd met groot beleid tot een goed einde gebracht: de dappere verdediger Fariaux werd na het verlies van de voornaamste buitenwerken door de voor eene bestorming beduchte en toch reeds weinig strijdlustige burgerij, die van de fransche heerschappij herstel van den katholieken godsdienst verwachtte, gedwongen voor de overmacht te capituleeren en bedong slechts nog vrijen aftocht voor de bezetting. Het scheen, dat nu Den Bosch aan de beurt lag, en Condé verliet Utrecht om de voorbereidende maatregelen voor het beleg dier stad te treffen, terwijl Luxembourg weder met het bevel over het leger voor de waterlinie werd belast.

Nog altijd bleef Holland dus belegerd, nog altijd werd de vijand door de waterlinie weerhouden om met zijne scharen de hollandsche steden te overweldigen en het hollandsche platteland, de rijkste streek van Europa, uit te plunderen, zooals hij Utrecht, Gelderland en Overijsel had gedaan. Nog altijd hielden Amsterdam en andere steden het fiere hoofd hoog boven water, onder leiding van den Prins vastbesloten vol te houden tot de laatste schans bezweek of totdat de bondgenooten eindelijk konden worden overgehaald den oorlog ook van hunne zijde met kracht te voeren.

En terwijl de landoorlog zoo tot diep in den zomer, nu reeds langer dan een jaar, op dezelfde hoogte bleef, werd de zeeoorlog met kracht en beleid gevoerd. Sedert den slag van Solebay en de gedeeltelijke onttakeling der vloot was De Ruyter niet in staat geweest de zeegaten te verlaten. De kaapvaart, in het begin van den oorlog verboden ten einde de bemanning van de vloot niet te zien versmelten, was einde Juli 1672 weder toegestaan en tal van engelsche en fransche koopvaarders werden als prijzen in de zeeuwsche en

[1]) Knoop, blz. 253 vlg.

spaansche havens opgebracht: twee middelburgsche reeders verklaarden reeds in September, dat hunne kapiteins in de havens van Biscaye meer dan 30 buitgemaakte koopvaarders hadden liggen, die zij gaarne onder bescherming van 's lands oorlogsschepen veilig naar huis hadden willen brengen[1]). Maar de vloot was te zwak om zoo iets te ondernemen en het eenige wat men waagde was de uitzending van Van Nes in November met een smaldeel en eenige branders door het Kanaal naar Brest ten einde een aanslag te doen op de daar overwinterende fransche vloot. Deze onderneming mislukte ten gevolge van tegenwind en Van Nes keerde spoedig terug.

Met den aanvang van 1673 naakten nieuwe gevaren van de zeezijde. Engeland scheen vastbesloten een einde te maken aan den handelsbloei, aan de zeevaart van den gehaten mededinger. „Delenda est Carthago", riep de heftige engelsche kanselier Shaftesbury in het Parlement bij zijn aanvraag om geld op 14 Februari uit[2]) en het Parlement stond meer dan 14 ton gouds toe om het vurig begeerde doel te bereiken, nadat de koning zijne maatregelen van verdraagzaamheid ook jegens de Katholieken, tot wier geloof hij heimelijk bekeerd was, had ingetrokken en toegestemd had in de invoering van den Test Act, die alle Katholieken en bijna alle Dissenters van landsposten uitsloot. Nu deze waarborgen tegen de zoozeer gevreesde overheersching van het Catholicisme waren gegeven, zag het Parlement voor het oogenblik geen nadeel in de verbintenis met Frankrijk, al was de volksstemming nog altijd tegen den oorlog met de Republiek, het bolwerk van het Protestantisme in Europa[3]). Maar aan het hoofd der vloot kon nu de sedert het voorjaar van 1672 openlijk tot het Catholicisme overgegane hertog van York niet meer staan; prins Robert verving hem, hoewel niet met dezelfde bevoegdheid, en daar dezen ook de ervaring van den hertog in de organisatie der vloot ontbrak, was de engelsche scheepsmacht, toen zij in den zomer eindelijk gereed was, niet zoo goed uitgerust als die van het vorige jaar.

De staatsche — of liever de hollandsch-zeeuwsche vloot, want de drie overheerde provinciën werden uit de landszaken gehouden zoolang zij in dien toestand verkeerden en niets meer aan de lands-

[1]) De Jonge, II, blz. 337.
[2]) Ranke, Englische Geschichte, V, S. 114.
[3]) Ib. S. 106.

regeering opbrachten, terwijl Friesland en Groningen, zelf door den vijand benauwd, ten slotte slechts een paar schepen leverden [1]) — was met alle inspanning en op aandrang van den Prins op omstreeks 120 schepen gebracht en door opnieuw de kaapvaart en de vaart op de Oostzee, het Noorden en Groenland te verbieden, kwam de bemanning voor al die schepen ook beschikbaar, zoodat zij onder leiding van den tot luitenant-admiraal-generaal van Holland verheven De Ruyter en den luitenant-admiraal Banckerts ten getale van 80 zeilen reeds in Mei kon uitgaan. Weldra zou Cornelis Tromp, door den Prins hersteld in zijne waardigheid van luitenant-admiraal en met De Ruyter verzoend, zich met nog eenige zware schepen bij haar voegen. Het doel was niet meer of minder dan een nieuwe tocht naar de Theems, voordat de engelsche vloot kon uitloopen om zich met de fransche te vereenigen. Reeds zeilde het voor dezen tocht bestemde smaldeel onder Van Nes en Vlugh naar de banken voor de Theems om den mond der rivier door zinkschepen te versperren, toen men bemerkte, dat de engelsche vloot op hare hoede was en een aanzienlijk getal harer schepen afgezonderd had om de toegangen tot de rivier te verdedigen. Het smaldeel keerde terug en de vloot was gereed om den vijand te ontvangen, toen Tromp zich einde Mei bij haar voegde. Zij bevond zich toen bij de banken van Schooneveld, op de zeeuwsche kust, waar de engelsch-fransche vloot, bijna 150 zeilen sterk, het „kleen hoopken" van even 100 zeilen kwam bevechten.

Op den verjaardag van den slag bij Solebay, 7 Juni, kwam het hier tot een slag, waarin De Ruyter zelf het fransche eskader van D'Estrées uiteenjoeg, 's vijands middeltocht doorbrak en daarna Tromp, die met de voorhoede onder prins Robert in een hevig gevecht gewikkeld was en groot gevaar liep, kwam ontzetten. Het was bij deze gelegenheid, dat Tromp zijn mannen toeriep: „Daar is Bestevaer, die komt ons helpen. Ik zal hem ook niet verlaten, zoo lang als ik adem kan scheppen." Na een hevigen strijd viel de duisternis maar de vijand deinsde met groote verliezen af, terwijl die der Nederlanders veel minder aanzienlijk waren [2]). En zeven dagen later bood dezelfde vloot, nadat de beschadigde schepen door andere waren vervangen, denzelfden vijand opnieuw een slag aan niet verre van de plaats, waar

[1]) De Jonge, II, blz. 353.
[2]) Ibid. blz. 379.

de vorige maal de zege was behaald. Ook nu dreef de staatsche vloot de verbonden vloten, weder onder prins Robert, terug, ditmaal tot bij de engelsche kust, waar de duisternis opnieuw een einde aan den strijd maakte, zoodat de vloot van De Ruyter naar hare ligplaats bij Schooneveld terugkeerde zonder gevolgd te worden door den vijand, die in de Theems zijne zware schade ging herstellen en geruimen tijd de zee aan de Staatschen overliet: een klein staatsch smaldeel onder schout-bij-nacht Den Haen ondernam zelfs een tocht langs de engelsche kust bij de Theemsmonding [1]).

Begin Juli liep de staatsche vloot, thans door enkele friesche en zeeuwsche schepen versterkt, weder uit om den vijand, die zich tot een derden tocht naar onze kusten voorbereidde, op te zoeken, maar er was geen vijand te zien en de vloot kruiste eenigen tijd bij de Theemsmonding, totdat eene pestziekte haar noodzaakte terug te keeren. Op het einde der maand kwamen de vijandelijke vloten opdagen, met het doel om eene landing aan de hollandsche kust te ondernemen en de Republiek daardoor tot den vrede te dwingen [2]). Een buitengewoon langdurige eb op den 2den Augustus, met een zware mist gepaard, belette aanvankelijk dit plan uit te voeren, een feit, dat aanleiding gaf tot het alom verspreide verhaal van de „dubbele eb", waardoor toen de veege Republiek zou zijn gered [3]).

De Ruyter, die eerst Zeeland had willen beschermen, was volgens de hem verstrekte bevelen bij Schooneveld ten anker gegaan en de sterke vijandelijke vloot slechts korten tijd gevolgd. Deze zeilde noordwaarts op en verspreidde aan de hollandsche kust grooten schrik, zoodat overal de kustwachten werden betrokken en de batterijen werden bezet. Maar de verbonden vloten waagden vooralsnog geene landing. De Prins gaf nu evenwel de vloot bevel Schooneveld te verlaten om iedere poging des vijands daartoe te verhinderen. De Ruyter kwam voor Scheveningen, waar de Prins de vloot onder onbeschrijfelijke geestdrift bezocht en met den krijgsraad de vraag overwoog, of het, in weerwil van de zwakheid onzer vloot vergeleken met die der verbonden staten, niet raadzaam zou zijn den vijand te volgen en hem slag te leveren, niet alleen ter verhindering eener landing maar ook tot red-

[1]) Ib. blz. 389 vlg.
[2]) Ranke, l.l. S. 127.
[3]) Fruin, De dubbele ebbe, in Nijh. Bijdr., N. R. X, blz. 129 vlg.

ding eener rijke indische retourvloot, die men verwachtte. Men besloot het te wagen en onder een daverend „Lang leve de Prins" verliet de vorst de vloot, niet trouwens dan na haar geheel in oogenschouw te hebben genomen.

Zoo volgde dan De Ruyter den 13den Augustus, langs de kust zeilend, den vijand noordwaarts en ontmoette hem in den vroegen morgen van den 21sten bij Kijkduin, waar hij met 90 groote en kleine schepen en 22 branders de ruim 140 zeilen sterke verbonden vloten, weder onder prins Robert, Spragg en D'Estrées, moedig aantastte [1]). De fransche voorhoede deinsde spoedig af voor den heftigen aanval van Banckerts; de Ruyter wierp zich op prins Robert, die dapper strijdend werd teruggedrongen en zich met de achterhoede van Spragg zocht te vereenigen; Spragg zelf, door Tromp besprongen en zwaar geteisterd door diens voortreffelijk bediend geschut, bood eveneens dapperen weerstand maar sneuvelde ten slotte in eene sloep bij het verlaten van zijn zinkend admiraalschip, terwijl de nu toeschietende prins Robert zelf in groot gevaar geraakte om door de vereenigde staatsche eskaders te worden vernietigd; een algemeene aanval scheen nog eenige kans te bieden om met overmacht de staatsche vloot uiteen te drijven, maar die aanval mislukte, vooral daar het fransche eskader geen gehoor gaf aan de herhaalde seinen van den engelschen opperbevelhebber en zich niet meer in den strijd waagde. Eindelijk, na zonsondergang, wendde de vijand af, vervolgd door de onzen, die eerst na een paar uren de kust weder opzochten, terwijl prins Robert met zware schade en groote verliezen aan dooden en gewonden, luid klagende over het verraderlijk gedrag van D'Estrées, naar de engelsche havens terugkeerde. Ook aan staatsche zijde waren de verliezen groot: de vice-admiralen De Liefde en Sweers behoorden onder de dooden; maar van eene landing was geen sprake meer en de havens waren geopend voor de terugkeerende koopvaarders, zoodat de slag bij Kijkduin als eene zegepraal mag gelden; zij werd als zoodanig gevierd, hetgeen niet belette, dat prins Robert zich, evenals de beide vorige malen, de overwinning toeschreef. De Ruyter en Tromp werden algemeen geëerd als de redders des vaderlands van den ondergang, die bij eene landing van het 12000 man sterke landingsleger onder den franschen generaal Schomberg gedreigd zou hebben. Maar bovenal

[1]) De Jonge II, blz. 412 vlg.

zag men in de redding uit dit gevaar de hand Gods, die aan de veel zwakkere staatsche vloot de overwinning had geschonken en door een zeldzaam natuurverschijnsel op het goede oogenblik eene landing had verhinderd.

Het duurde nog lang, eer de verwachte retourvloot kwam opdagen. De macht van De Ruyter bleef eenigen tijd de zeegaten beveiligen en zeilde eerst tegen half September weder de Noordzee in met het doel om de engelsche kust te bedreigen, maar hevige stormen beletten dit en noodzaakten haar de havens weder op te zoeken. Verder was de zeeoorlog dezen winter van weinig beteekenis. Maar de overwinningen van den zomer begonnen reeds het gewenschte gevolg te dragen. Er ontstond in Engeland eene hevige ontevredenheid over de wijze, waarop de fransche eskaders zich hadden gedragen; en werkelijk beriep D'Estrées zich op het bevel van zijn vorst om zijne schepen niet te wagen, terwijl hij niet onduidelijk te kennen gaf van zijne zijde de Engelschen te verdenken zijn eskader in gevaar te hebben willen brengen. Prins Robert zelf stelde zich aan het hoofd der beweging, gericht tegen het fransche bondgenootschap, dat hem als Protestant reeds lang verdacht was voorgekomen. Het voorgenomen tweede huwelijk van den katholieken troonopvolger, den hertog van York, met de zeer katholieke prinses van Modena wekte nieuwe ergernis bij het engelsche volk [1]) en het einde October weder bijeengekomen Parlement, tot hetwelk de koning zich met aandrang om geld richtte, toonde zich niet geneigd langer met Frankrijk samen te gaan: het ontkende, dat de hollandsche handel dien van Engeland ook thans nog overschaduwde, al waren de Hollanders de groote mededingers; het verzette zich tegen York's huwelijk; het verlangde zekerheid voor de handhaving der anglicaansche Kerk tegenover de dreigende vorderingen van het Catholicisme; het verklaarde zich tegen de aanwezigheid van een staand leger als tijdens den oorlog onder York en Schomberg was bijeengebracht; het verlangde zelfs het ontslag van de meest gehate ministers [2]). Een nieuwe strijd tusschen Kroon en Parlement scheen te dreigen en eerst eene plotselinge verdaging van het laatste maakte op

[1]) Fruin, Prins Willem III in zijn verhouding tot Engeland, blz. 34 van den afz. afdruk van dit Gidsartikel 1889.

[2]) Ranke, Ll. S. 132 ff.

raad van den franschen gezant een einde aan den opkomenden tweespalt, ten minste voor het oog. Zoo ver was het met Engeland gekomen, dat de fransche gezant, zelfs tegen den raad van de voornaamste engelsche raadslieden der Kroon, in de inwendige toestanden van Engeland ingreep. Karel II speelde hoog spel. Hij hoopte op den buit, van hollandsche koopvaarders te behalen, en op de krachtdadige hulp van Lodewijk XIV, hem thans weder uitdrukkelijk toegezegd, om daardoor buiten het Parlement om de noodige gelden voor den oorlog te vinden. De tegenstanders der regeering werden in hunne ambten en inkomsten getroffen; zelfs de kanselier Shaftesbury werd op aandrang van York, die de beweging tegen zijn huwelijk vooral aan dezen toeschreef, genoodzaakt zijn ambt op te geven. Maar de heftige tegenstand van alle klassen der bevolking bracht den koning spoedig tot nadenken. Hij besloot iets toe te geven, zijne katholieke plannen voorloopig te laten vallen en te trachten de natie gerust te stellen door openbaarmaking der verdragen met Frankrijk en hernieuwing der plakkaten tegen de Katholieken. Daarna riep hij halt Januari weder het Parlement bijeen. Maar het bleek volstrekt niet met de politiek der regeering verzoend en, thans door Shaftesbury krachtig aangezet, verlangde het steeds sterker waarborgen tegen het Catholicisme; het klaagde verder de ministers des konings aan wegens hun aandeel in de katholieke politiek, wegens schending der engelsche vrijheden; het verlangde handhaving dier aloude rechten en afdanking van het sedert 1664 opgerichte staande leger, dat schijnbaar wegens de oorlogen tegen de Republiek en de Triple Alliantie was versterkt, maar waarvan men thans gevaar voor de burgerlijke vrijheden vreesde. Reeds richtten zich veler oogen op den Prins van Oranje, na York den naasten mannelijken bloedverwant des konings, als aangewezen troonopvolger, voor het geval de kinderlooze koning overleed en de hertog van York als katholiek van de opvolging moest worden uitgesloten. En alom won in Engeland de overtuiging veld, dat de vrede met de Republiek hoe eerder, hoe liever moest hersteld worden.

Deze gebeurtenissen in Engeland gaven den Prins en de Staten aanleiding tot de steeds meer gegronde verwachting, dat het zoo gevaarlijke bondgenootschap van Engeland en Frankrijk ten einde liep. De Prins stond voortdurend in geheime betrekking met Shaftesbury en andere invloedrijke leden der engelsche oppositie en hield oplettend

het oog op de engelsche verwikkelingen [1]). De Staten steunden bovendien de vredespartij door eene betuiging reeds in October in een brief aan den koning [2]), dat zij tot een billijken vrede bereid waren, door herhaalde manifesten en verklaringen van denzelfden aard, die niet misten een goeden indruk op de engelsche natie te maken.

Dat de vredehandel te Keulen onder deze omstandigheden weinig vorderen kon, zoolang de verbonden vijanden der Republiek hunne hooge eischen — ook den zweedschen bemiddelaars te hoog — handhaafden, behoeft wel geen betoog. Maar de Republiek had sedert den nazomer nog meer reden om de toekomst met goede verwachting in te zien. Onder den werkzamen invloed van Lisola was in Duitschland de vrees van vorsten en volkeren voor de fransche bedoelingen ten opzichte van het Rijk algemeen toegenomen: pamfletten en geschriften in dezen geest verschenen in grooten getale [3]). Het weener hof vatte opnieuw moed en de keurvorst van Keulen en de bisschop van Munster begonnen voor de fransche veroveringszucht beducht te worden, vooral na den val van Maastricht. Diezelfde zegepraal der fransche wapenen en het steeds vermeerderen der fransche troepen in de Zuidelijke Nederlanden maakten ook Spanje meer bereid om krachtig tegenover Frankrijk op te treden. Spanje beloofde eindelijk den Keizer 50000 daalders subsidie per maand, de Staten ongeveer evenveel en den 30sten Augustus, kort na den slag bij Kijkduin en in verband met die schoone zegepraal, werden in Den Haag zoowel met den Keizer als met Spanje en Lotharingen verdragen gesloten, waarbij men zich opnieuw tegen Frankrijk verbond, terwijl Spanje en de Keizer zich als in de dagen van den Dertigjarigen oorlog nauw aaneensloten. De groote alliantie, die Lisola altijd begeerd had, was tot stand gekomen en van een afzonderlijken vrede der Staten met Frankrijk was minder sprake dan ooit: welhaast verklaarden de Staten zelf slechts te zamen met hunne bondgenooten te willen onderhandelen. De oorlog der Republiek was daarmede een europeesche oorlog tegen Frankrijk geworden.

In afwachting van het onder Montecuculi in Bohemen verzamelde keizerlijke leger, dat naar den Rijn zou oprukken, deed Willem III

1) Fruin, Prins Willem III, blz. 33, 38.
2) Wagenaar XIV, blz. 295.
3) Pribram, Lisola, S. 624 ff.

in September plotseling een nieuwen aanval op Naarden, dat na eenige dagen bezweek, voordat Luxembourg tot ontzet op kon rukken. Dit verlies trof de Franschen gevoelig en zij maakten zich in het najaar gereed om de talrijke kleine vestingen in de veroverde provinciën te ontmantelen, te vernielen of te verbranden ten einde daardoor de grootere beter te kunnen bevestigen en meer soldaten voor het veldleger beschikbaar te houden [1]).

Voordat het zoover kwam, had de Prins reeds een meesterlijken zet gedaan, waardoor Luxembourg's lang bezette stelling eindelijk moest worden opgegeven. Hij benoemde Waldeck tot opperbevelhebber achter de waterlinie, waar eene voldoende bezetting achterbleef. Met 10000 man rukte hij zelf einde September naar Rozendaal, half October vereenigde hij zich bij Lier met een spaansch leger van 15000 man; de gezamenlijke macht marcheerde oostwaarts naar de Maas, stak die bij Venloo over en was tegen het einde der maand tot bij Keulen genaderd. Het keizerlijke leger kwam in het begin van November evenzoo naar die streek opgerukt en gezamenlijk sloeg men het beleg voor het belangrijke Bonn, dat reeds den 13den viel, gevolgd door eenige andere sterkten in het keulsche en gulicksche gebied. Daarna begaf de Prins zich met zijn leger weder naar de Maas bij Roermond en Venloo [2]).

Deze November-veldtocht had dadelijk groote gevolgen. Hij ontmoedigde in de eerste plaats ten eenenmale het toch reeds wankelende Keulen; de invloed der Fürstenbergen op den keurvorst taande merkbaar, nu deze zelfs zijne residentie Brühl verloor en in zijne hoofdstad Keulen, die hem zoo dikwijls had weerstaan, eene schuilplaats moest zoeken. De gevangenneming door prins Willem van graaf Fürstenberg, den eersten minister en diplomaat van den keurvorst, ofschoon hij deelnam aan het congres te Keulen, bracht den laatsten slag toe: hij en zijn munstersche bondgenoot toonden zich weldra bereid tot den vrede. En de fransche legerhoofden zagen in, dat zij tegenover dezen plotselingen aanval front moesten maken: Condé's leger trok grootendeels uit Brabant naar het Gulicksche; Luxembourg liet in de voornaamste utrechtsche vestingen sterke bezetting achter en legerde zich met 8000 man op de Mookerheide om van die zijde Gelderland te verdedigen; Turenne stelde zich aan de Moezel

1) Rousset, I, p. 484.
2) Knoop, I, blz. 290 vlg.

op tegenover Montecuculi. Maar daarbij bleef het niet: in November en December werd, uit vrees voor afsnijding van de ver verwijderde fransche grens, op bevel van Louvois, hoewel tegen den zin van Condé en tot diepe teleurstelling van geheel Frankrijk [1]), de eene vesting na de andere in het Utrechtsche en aan Lek en IJsel ontruimd en onmiddellijk door Waldeck bezet. Half December waren alleen de Maas- en Rijnvestingen nog in fransche handen, terwijl Luxembourg met 16000 man nog vóór het einde des jaars langs de Maas de fransche grenzen hoopte te bereiken. De Prins, wiens leger nu bijna dubbel zoo sterk was als dat van den franschen veldheer, die nog bovendien door een zwaren legertros in zijn marsch werd bemoeilijkt, trachtte hem tegen te houden en slaagde er in hem tweemaal naar Maastricht te doen terugkeeren onder bescherming van de kanonnen dier sterke vesting. Bij het vorderen van den winter ontbond echter de Prins zijn leger en in het begin van Januari 1674 trok Luxembourg nu ten derden male, en ditmaal ongehinderd, zuidwaarts naar de omgeving van Charleroi. De laatste fransche bezettingen verlieten daarop in het voorjaar achtereenvolgens de nog bezette vestingen in het Geldersche en trokken zich op Grave en Maastricht terug [2]).

Zoo was dan na anderhalf jaar de belegering van de „vesting Holland" opgegeven en had de vijand nog vóór het einde des jaars het grootste deel van het grondgebied der Republiek ontruimd.

Deze groote voordeelen, door de Republiek en hare bondgenooten behaald, hadden op de stemming in Engeland een beslissenden invloed. Het Parlement, tegenover de Kroon geneigd om het verbond met Frankrijk te verbreken en in die neiging versterkt door de houding van Spanje, dat aan de eene zijde ook Engeland met oorlog dreigde, aan de andere met geld de parlementsleden bewerkte, drong op vrede met de Republiek aan. Spanje nam de bemiddeling op zich en bracht de aanbiedingen der Republiek over, die daarbij handig deed uitkomen, dat ook Frankrijk in den zomer van 1673 haar aanbiedingen voor een afzonderlijken vrede had gedaan. Na eenige onderhandeling en onder voortdurenden aandrang van het Parlement en van staatslieden als Temple, die den oorlog van het begin af hadden betreurd, verklaarde Karel II zich geneigd tot den

1) Rousset, I, p. 500 suiv.
2) Knoop, l.l. blz. 304 vlg.

vrede, die eindelijk den 19den Februari 1674 te Westminster werd gesloten. De voorwaarden waren in hoofdzaak die van den vrede van Breda, ofschoon het punt van de vlag thans zoo geregeld werd, dat alle staatsche schepen en vloten voortaan zelfs voor één engelsch koningsschip, dat de vlag voerde, in het geheele zeegebied tusschen kaap Finisterre en Statenland in Noorwegen zouden moeten groeten op de gewone wijze; voor oorlogskosten werd 2 millioen beloofd, binnen drie jaren te betalen; aangaande den handel in Indië zouden wederzijdsche gemachtigden binnen drie maanden samenkomen; Suriname bleef staatsch maar Nieuw-Nederland, dat in Augustus 1673 door een klein naar West-Indië gezonden eskader onder Cornelis Evertsen den jongen en kapitein Binckes zonder veel moeite was heroverd [1]), werd weder aan Engeland teruggegeven.

Het duurde nu niet lang, of het congres te Keulen liep te niet. Door de gevangenneming van Fürstenberg verklaarde de fransche regeering het volkenrecht zoodanig geschonden, dat zij de onderhandelingen niet verder kon voortzetten en hare gezanten terugriep. Lisola, die reeds lang tusschen Munster en Keulen en de Republiek trachtte te bemiddelen, maar op de hooge eischen vooral van Munster was afgestuit, wist nu eerst Munster en daarna Keulen tot vrede te bewegen onder voorwaarden, die weinig geleken op de vroeger door de beide geestelijke vorsten gestelde. Munster, door een aanval der keizerlijken bedreigd en van de andere zijde door Rabenhaupt, die na het terugtreden van den ouden Johan Maurits de leiding van den krijg in het Noorden had ontvangen, bij Noordhoorn en Nienhuis geslagen, stemde 22 April toe in eene hernieuwing van den vrede van Kleef met teruggave van al het veroverde gebied en onder garantie van Spanje en den Keizer; 11 Mei volgde ook Keulen, dat voor zich nog den afstand van Rijnberk had kunnen bedingen.

Zoo was het Oosten der Republiek in Mei 1674 geheel van den vijand bevrijd en had men thans alleen met Frankrijk te doen, dat nog slechts een paar vestingen op staatsch grondgebied in bezit had. Men kon na twee jaren strijds herademen: het gevaar was grootendeels geweken en de hoop was niet ongewettigd, dat men met hulp der bondgenooten ook die vestingen zou kunnen heroveren. Welk eene uitkomst na de gevaren, die in den zomer van 1672 de Republiek aan den rand van den ondergang hadden gebracht! Maar ook, welke offers had men niet moeten brengen om den strijd zoo lang vol te houden! Doch, al vergat men die offers niet, met dankbaarheid dacht men allereerst aan den gelukkigen loop der zaken, waardoor men zonder noemenswaarde opoffering van grondgebied ontslagen was van de vijanden, die van alle kanten de Republiek hadden besprongen.

[1]) De Jonge, II, blz. 456 vlg.

Die gelukkige afloop — want nu de Franschen het grondgebied zoo goed als geheel verlaten hadden, de vredesverdragen met de drie andere vijandelijke staten waren gesloten en tot krachtig oorlogvoeren bereide bondgenooten naast de Republiek stonden, kon men daarvan wel spreken — was niet in de laatste plaats te danken aan den jongen veldheer en staatsman, die thans de leiding der Republiek in handen had. Het was wel te denken, dat men bij de reorganisatie van den tot in zijn grondvesten zoo deerlijk geteisterden staat, ook de definitieve regeling van zijn verhouding tot dien staat opnieuw ter harte zou nemen. Zou nu geschieden, wat in den loop der ontwikkeling van het nederlandsche staatswezen reeds herhaaldelijk was ter sprake gekomen? Zou nu den Prins eindelijk de ook door hem begeerde souvereiniteit ten deel vallen en de republiek, geheel of ten deele, in eene monarchie veranderd worden? Het lag voor de hand, dat men deze ook in Juli 1672 ernstig opgeworpen vragen thans opnieuw overwoog, vooral in verband met de regeling der zaken in de drie gewesten, die anderhalf jaar lang in handen des vijands waren geweest en zich geheel en al aan dezen hadden onderworpen, zoodat zij zelfs hadden opgehouden deel te nemen aan de gemeenschappelijke regeering. Maar ook afgezien van den staatsrechtelijk thans onzekeren toestand dezer drie gewesten, tegen welker eenvoudige heropneming in de Unie „jure postliminii" terecht bezwaren konden worden opgeworpen, de nood van het geheele land in 1672 had de liefde tot den republikeinschen regeeringsvorm, onder welken men het ongeluk in zoo ernstige mate had ondervonden, aanzienlijk doen verminderen en de vraag doen stellen, of men niet beter deed den werkelijken machthebber thans ook met een titel als zoodanig te begiftigen [1]). Het was geen geheim, dat vele der voornaamste thans aan het bewind gekomen staatslieden,

[1]) Basnage, Annales des Provinces Unies, II, p. 564.

o. a. de raadpensionaris Fagel zelf, de invloedrijke Valckenier en Van Beverningh, niet afkeerig waren van zulk eene hervorming.

Vreeselijk waren de bezette streken door den vijand behandeld: het onderhoud der vijandelijke legermacht, der vijandelijke garnizoenen had steden en platteland geruïneerd, de veestapel was vernietigd, de landbouw had zwaar geleden, de requisitiën waren tot het uiterste ingevorderd onder bedreiging met plundering, blaken en branden, als het geëischte niet werd geleverd. Vooral de intendant Robert had zich in Gelderland en Utrecht berucht gemaakt en wij weten uit zijne correspondentie en die van Luxembourg en Condé met Louvois [1]), dat zijne bedreigingen meer dan louter vorm waren. Bij den aftocht der vijandelijke garnizoenen waren nog eens voor het laatst zware brandschattingen van de veroverde steden en het omliggende platteland geheven [2]). De grensstreken van Holland en Utrecht, van Friesland en Groningen waren door het ingelaten zee-, rivier- en polderwater voor jaren bedorven, door de langdurige bezetting uitgeput, de zware lasten in het vrij gebleven deel waren ondragelijk, handel en nijverheid hadden anderhalf jaar zoo goed als stilgestaan. Wat moest er niet al hersteld en verbeterd worden, voordat men kon zeggen, dat de sporen van den krijg waren verdwenen?

De allereerste vraag na het vertrek der Franschen was: zou men de drie provinciën weder in de Unie opnemen? Nadat zij half November Utrecht hadden verlaten, werd hier onmiddellijk door eene commissie uit de Staten-Generaal de nog zittende „wittiaansche" regeering [3]) ontslagen en door eene „provisioneele" regeering vervangen in afwachting van wat nader zou worden besloten. De Prins, door Holland naar zijn gevoelen gevraagd, voordat het zelf een besluit opmaakte, was van meening, dat de drie provinciën zonder meer met hare oude grenzen weder in de Unie moesten worden opgenomen, zoodat Holland de bij de verdediging in bezit genomen deelen van Utrecht zou teruggeven en zich alleen zeker recht tot inundatie der grensstreken en bovendien de door dit gewest tijdens den oorlog op utrechtsch gebied gebouwde versterkingen met de toegangen daarheen zou voorbehouden. Zoo werd den 2den Februari 1674 door Holland besloten,

1) Rousset, Histoire de Louvois, passim. Vgl. ook Nijh. Bijdr., Eerste Reeks V, blz. 204.

2) Valckenier, Verwerd Europa, II, blz. 811 vlg.

3) Vgl. daarover: Het collegie der Sçavanten van Utrecht (pamflet Thys. 1674).

ofschoon het aanvankelijk wel neiging had getoond om zich bij deze gelegenheid sommige aangrenzende deelen van het Sticht toe te eigenen. Ook het plan om het Sticht en de beide andere provinciën buiten de Unie te houden, totdat zij weder in staat zouden zijn haar aandeel in de quoten te betalen, en dit aandeel tegelijk eenigszins te verhoogen, werd verworpen, ook weder nadat prins Willem bij „advys conciliatoir" alzoo had aangeraden. Eerst in April was een en ander ter Generaliteit voor eene resolutie vatbaar, die dan ook den 20sten dier maand werd genomen met de bepaling, dat de drie gewesten wederom op den ouden voet in de Unie zouden worden toegelaten, die zij opnieuw moesten bezweren; verder moesten de belastingen wederzijds op eenparigen voet worden gebracht en werden aan Holland de bedoelde stichtsche sterkten gelijk aan Friesland de te bouwen schans bij Rouveen en de Ommerschans toegewezen met vrijen toegang daarheen; bovendien werden de drie gewesten verplicht om de inundatiën van IJsel, Rijn enz. niet te beletten; een volledige staat van inkomsten zou in alle gewesten worden opgemaakt om daarnaar de voorgenomen nieuwe indeeling der quoten te regelen, wat binnen zes maanden moest geschieden en anders aan Zijne Hoogheid zou worden overgelaten; de achterstallige schuld der drie gewesten moest aan de administratie worden voldaan; Gelderland moest een zijner twee plaatsen in den Raad van State aan Groningen afstaan; eindelijk werd de Prins gemachtigd in de drie gewesten de regeering te veranderen, zij het dan met behoud van den goeden naam der regenten, „voor deze reys alleen" en „zonder in praejuditie of consequentie te worden getrokken" ten nadeele der privilegiën, zooals de gewone term luidde. En dit zoo uitdrukkelijk aangegeven voorbehoud had hier wel beteekenis, want Holland had oorspronkelijk als grond der verandering aangegeven, dat „veel notable burgeren ende ingezetenen over verscheyde van de voorsz. regenten reeds seer hadden geklaagt" [1]). Wat den rang van opneming van Utrecht in de Unie betrof, Friesland had zich nu den voorrang boven dit gewest willen verzekeren, maar de zaak, aan den Prins en zijn frieschen neef verbleven, werd later op den ouden voet geregeld.

Een paar dagen later hield de Prins, wien Utrecht reeds dadelijk in November het stadhouderschap had opgedragen, zijn plechtigen

1) Valckenier, II, blz. 828.

intocht in de stad, waar hij met groote geestdrift werd verwelkomd en den 25sten de regeering met door hem geschikt geachte personen bezette, zoowel voor de stad zelve als voor het gewest. Een nieuw regeeringsreglement werd den volgenden dag door de nieuwe regeering bezworen, nadat zij hare goedkeuring daarop had gegeven. Dat reglement, door den Prins in overleg met de voornaamste utrechtsche heeren opgesteld, bracht alle macht in handen van den stadhouder. Hij zou voortaan de leden der Geëligeerden naar vrije verkiezing mogen aanstellen, terwijl zij slechts drie jaren achtereen konden zitten en dan moesten aftreden, als hij hen niet bevestigde; ook de ridderschap mocht hij naar verkiezing benoemen, nieuwe leden aanwijzen, het getal der beschrevenen vermeerderen; burgemeesters en schepenen in de steden — in de eerste plaats te Utrecht, waar de in 1618 door Maurits ingestelde maar thans geheel staatsgezinde erfraad werd afgeschaft — mocht hij kiezen uit hem aangeboden dubbeltallen; de vroedschappen konden ieder jaar naar zijne vrije verkiezing worden bevestigd of „verlaten", met vervulling der opengevallen plaatsen; de schouten en hoofdofficieren in de steden, de maarschalken ten platten lande, de secretaris der Staten zouden door hem worden benoemd, evenzoo naar zijne vrije verkiezing; de afgevaardigden van het gewest in de generaliteitscolleges konden door hem „aangenaam" of „onaangenaam" verklaard, d. i. erkend of afgewezen worden, zonder eenige opgaaf van redenen; president, advocaat-fiscaal, procureur-generaal en griffier van het hof van Utrecht mocht hij benoemen uit een aangeboden driedubbel getal; de begeving van alle proosdijen en kanunnikambten openvallende in de zes maanden, wanneer die begeving aan de Staten stond, vielen aan hem, die in de andere maanden mochten niet zonder zijne goedkeuring vervreemd worden; alle vicarieën werden tot zijne beschikking gesteld; hij had het recht van beslissing bij geschillen tusschen de leden van het gewest, als die niet anders konden worden beslist. Voegt men daarbij, dat de Prins onmiddellijk tot erfstadhouder van het gewest was verkozen, dan is het duidelijk, dat Utrecht voortaan geheel afhankelijk was van den stadhouder, feitelijk den opperheer. Als zijn vertegenwoordiger aldaar kon de heer Van Reede van Renswoude gelden, dien hij tot president der Staten had aangewezen.

Ook aan de beide andere gewesten was een dergelijk lot beschoren, maar vooreerst bepaalde zich de Prins nog tot het instellen aldaar

eener „provisioneele" regeering, in afwachting van de gelegenheid om ook hier ingrijpende veranderingen aan te brengen.

In Holland zelf bracht Haarlem den 23sten Januari de zaak der erfelijkheid van het stadhouderschap op het tapijt, aangezet, naar men wil, door den raadpensionaris[1]), die hier nog veel invloed had. Het wees op de wenschelijkheid om voortaan zeker te zijn van de aanwezigheid van een „eminent hoofd" in den staat, die zonder dit niet behoorlijk kon geregeerd worden. Vox populi, vox Dei: zonder tegenspraak werd het besluit om den Prins erfstadhouder en erfelijk kapitein- en admiraal-generaal te maken reeds 2 Februari genomen, terwijl slechts enkele leden eenige bedenking hadden van ondergeschikt belang[2]); de erfelijkheid bleef beperkt tot de „mannelycke nakomelingen" van den Prins, welke uitdrukking later nog verklaard werd als toepasselijk ook op de „kindskinderen, descendenten en verdere nakomelingen"[3]). Het was een Eeuwig Edict, zoo lieten Delft en Rotterdam zich hooren, maar van eeuwige „insluiting" van het stadhouderschap. En Zeeland nam op denzelfden dag hetzelfde besluit. En de Staten-Generaal maakten ook kapitein- en admiraal-generaalschap der Unie op dezelfde wijze erfelijk.

Er werd bij den Prins in verband met dit alles op een huwelijk aangedrongen. Men vermeerderde zijne inkomsten: Amsterdam stelde voor de schuld van prins Willem II aan Amsterdam, die twee millioen bedroeg, voor Holland over te nemen, wat onmiddellijk werd goedgekeurd; Zeeland gaf hem *f* 30000 aan rentebrieven; de Oost-Indische Compagnie schonk hem $^1/_{33}$ van al hare uitdeelingen aan de aandeelhouders. Men trachtte zoo alvast „in de voorhaal" te blijven[4]). De bewijzen van dankbaarheid en goede gezindheid vloeiden den Prins van alle zijden toe en het scheen slechts van zijn wil af te hangen, of hij zich nog hooger zou doen verheffen. Daaromtrent geschiedde voorloopig evenwel nog niets, al richtten allen het oog naar de opgaande zon en scheen een wedijver te zullen ontstaan, wie wel het eerst met een voorstel van dien aard voor den dag zou komen.

---

1) Lettres de De Groot, ed. Krämer, p. 289.
2) Wagenaar XIV, blz. 315.
3) Vgl. Simon van Leeuwen, Bedenkingen over de stadhouderlijke magt, uitg. Fruin, in Bijdr. en Meded. Hist. Gen., XVIII, blz. 442.
4) Van Leeuwen, l.l. blz. 443 vlg.

Maar voordat een en ander te berde gebracht worden kon, eischte de groote oorlog tegen Frankrijk 's Prinsen uiterste zorgen en moest hij zijne gedachten richten op de voorbereiding van den nieuwen veldtocht, die nu zuidelijk van de groote rivieren zou geopend worden in overleg met de spaansche en keizerlijke veldheeren. Bovendien, in het voorjaar van 1674 waren noch Gelderland noch Overijsel geheel door den vijand ontruimd en van reorganisatie dezer gewesten zoowel als van in verband daarmede staande hervormingen in het staatsbestuur kon alleen sprake zijn, als het land geheel bevrijd was.

In den loop van April en Mei kwam die bevrijding een goed eind verder. De Franschen verlieten de vestingen aan den Rijn en de Waal. Grave en Maastricht alleen bleven door sterke legerafdeelingen bezet, als verre voorposten van het leger, dat op de fransche grenzen werd bijeengebracht en onder Condé in de Spaansche Nederlanden zou voortrukken [1]). Half Mei begon Condé den veldtocht en 11 dagen later bereikte hij den omtrek van Maastricht, waar hij weldra 50000 man bijeen had. In denzelfden tijd rukten prins Willem van het Noorden en de keizerlijken onder De Souches van den Rijn naar de Maas om zich met het bij Brussel en Leuven opgestelde spaansche legerkorps te vereenigen. Maar de weinige samenwerking tusschen de verschillende legers der bondgenooten en van de fransche zijde de slechte gezondheidstoestand van Condé belette een krachtige oorlogvoering. Een klein staatsch legerkorps onder Rabenhaupt belegerde Grave en eerst den 11den Augustus had er na heel wat heen en weder trekken bij Séneffe in het Henegouwsche een bloedige slag plaats [2]), waarin de sterkere legers der bondgenooten onder prins Willem, ten gevolge der slappe houding van het keizerlijke leger onder De Souches [3]), er niet in slaagden Condé te overwinnen en het staatsche leger den zwaarsten kamp had te voeren. Beide partijen schreven zich de overwinning toe. Onder de bondgenooten werd de 24jarige stadhouder wegens zijn moedig beleid en onverstoorbare kalmte met den hoogsten lof genoemd gelijk naast hem de trouwe Waldeck, die hier zwaar gewond werd, de zeventienjarige prins Hendrik Casimir van Nassau, ook Nassau-Ouwerkerk, zoon van Beverweert, en tal van andere

1) Knoop, II, blz. 27 vlg.
2) Ib. blz. 60 vlg.
3) Temple, Memoirs of his Life, London, 1714, p. 216.

uitnemende veldoversten zich in hooge mate onderscheidden. En de zware verliezen van het staatsche leger wezen aan, hoe moedig de door den Prins gevormde soldaten den strijd tegen het beste leger van Europa hadden weten te doorstaan. De slag bij Séneffe heeft den roem van den jongen stadhouder als veldheer bevestigd en tevens den goeden naam van het staatsche leger voorgoed hersteld. En al mislukte, ook al weder door de houding der keizerlijke troepen, in September 's Prinsen onderneming tegen Oudenaarde, Condé had in hem een waardigen tegenstander gevonden.

Ook de vloot werd met kracht geleid. De Ruyter trachtte zich, hoewel te vergeefs, in de Antillen met eene vloot van Martinique meester te maken. Van meer beteekenis was een andere onderneming ter zee in verband met plannen tot het organiseeren van een grooten Hugenoten-opstand in Frankrijk, met name aan de westkust en in Languedoc en Provence [1]). Tromp zou die plannen steunen met eene vloot, waarop een klein landingsleger zou worden ingescheept. De samenzwering, door den avonturier De Sardan en eenige jonge Hugenoten geleid, was echter van veel minderen omvang dan de aanleggers den Prins wilden doen gelooven; zij werd bovendien verraden en van de geheele zaak kwam niet anders dan een in deze omstandigheden met weinig kracht doorgezette demonstratie van de vloot op de fransche kusten. Tromp zette eerst op Belle Isle, daarna op Noirmoutiers landingstroepen aan wal, bemachtigde het laatste eiland en bracht de geheele fransche westkust in rep en roer, later ook die der Middellandsche Zee.

Dat Frankrijk in den Prins de ziel der alliantie zag, bleek uit de vredesvoorstellen, die het hem na Séneffe liet doen om hem over te halen tot het beëindigen van den krijg op den grondslag der vredesverdragen van Aken en Munster en met erkenning van zijne thans oppermachtige plaats in de Republiek. Die vredesvoorstellen hadden een onderhandeling ten gevolge te Maastricht, waar D'Estrades, de oude vriend der Republiek, verscheen en waarheen de Prins den griffier van Utrecht, De Pesters, zond om de aanbiedingen van den vijand te vernemen. Ook van engelsche zijde werden door Temple, die weder als gezant naar Den Haag gekomen was, later door Arlington en Sylvius onderhandsche pogingen gedaan om den Prins hetzij tot een afzonder-

1) Vgl. Krämer, in Nijh. Bijdr. 3de R. VI, blz. 183 vlg.; VII, blz. 41 vlg.

lijken, hetzij tot een algemeenen vrede te bewegen [1]). Maar men kon het nog niet eens worden en weigerde van deze zijde Spanje en de andere bondgenooten in den steek te laten. De Prins zette thans zelf het door Rabenhaupt voorloopig met gering succes aangevangen beleg van Grave met kracht voort, totdat den 27sten October ook deze vesting na eene dappere verdediging van drie maanden, hoewel niet dan met zware verliezen van staatsche zijde, voor zijne wapenen bezweek.

De verovering van Grave bevrijdde Gelderland voorgoed van de gevreesde nabijheid des vijands en thans kon men in den winter van 1674 op 1675 overgaan tot de reorganisatie ook van dit gewest en van Overijsel.

De wijze, waarop daarbij in den aanvang te werk is gegaan, toont duidelijk aan, dat Willem III gehoopt had thans de gelegenheid te zullen vinden om zich de souvereine macht te doen opdragen, eerst in Gelderland en, op het voorgaan van deze aanzienlijke provincie, vervolgens in de geheele Republiek. Misschien zelfs moet men hierbij denken aan een nog veel meer omvattend denkbeeld, waarvan reeds sedert het begin van den oorlog door Fagel en Van Beuningen zeer in het algemeen met den keizerlijken gezant was gesproken: de wederopneming der Republiek in het Duitsche Rijk als bourgondische of bataafsche kreits. Dit denkbeeld, waarvan in Januari 1675 weder sprake was [2]), werd evenwel spoedig opgegeven.

De plaats, vanwaar de Prins zijne geldersche plannen deed uitgaan, was Nijmegen, waar Fagel, wiens denkbeelden in dit opzicht wij kennen, invloedrijke verwanten in de regeering had en hen in Mei had bezocht. Nadat in het laatst van 1674 alles zorgvuldig was voorbereid en 's Prinsen vrienden, o. a. de Bentincks, in de verschillende deelen van het hertogdom de invloedrijke regenten en edelen hadden bewerkt [3]), verzocht de provisioneele regeering van Nijmegen den Prins eene bespreking tusschen en in den boezem van de provisioneele regeeringen der drie kwartieren van het gewest toe te staan ten einde over gewestelijke belangen te mogen handelen. De Prins, die toen afwisselend te Zuylesteyn, Amerongen en Dieren verblijf hield, stemde natuurlijk toe, de kwartieren kwamen bijeen en besloten 29 Januari 1675 een-

1) Temple, Memoirs, p. 207 ff.

2) Muller, Nederlands betrekkingen met Oostenrijk, blz. 100.

3) Vgl. Nijh. Bijdr., Eerste Reeks III, blz. 197 vlg.; VIII, blz. 158; Wagenaar XIV, blz. 345, vlg.; Sylvius, Historiën II, blz. 164, 179, 205 vlg.

parig hem de hooge regeering van het gewest aan te bieden onder den alouden titel van hertog van Gelre en graaf van Zutfen. De wijze, waarop de Prins het aanbod ontving, liet genoeg zien, dat hij er allerminst afkeerig van was, maar hij verklaarde toch het niet te kunnen aannemen zonder de overige gewesten te hebben gehoord. Het is duidelijk, dat hij hiermede op het oog had onmiddellijk ook door de andere gewesten tot souverein te worden aangenomen of anders het aanbod weder te doen intrekken. Men sprak aan zijn hof reeds van den „graaf van Holland".

Het geheel van hem afhankelijke Utrecht was er dadelijk sterk voor, maar in Holland en Zeeland ging het anders dan hij verwacht had. Sommige hollandsche steden waren er voor, de Edelen zelfs zeer sterk, maar andere steden, met name Haarlem en Leiden, rieden het af, al was hun verzet niet zeer krachtig. In Zeeland daarentegen toonde men zich zeer gehecht aan den republikeinschen regeeringsvorm en riep zelfs het voorbeeld van Gideon te hulp om den Prins den juisten weg aan te wijzen. In geen van beide gewesten waagde men het zich er ronduit tegen te verklaren, maar men bepaalde zich in hoofdzaak tot het verzamelen der verschillende meeningen, ook omdat de Prins zelf weigerde zich over zijn eigen wenschen betreffende de zaak in een bepaalden zin uit te laten. De Prins besloot nu echter ten slotte het plan te laten varen en verklaarde reeds den 20sten Februari in den provisioneelen gelderschen landdag, dat hij, dankbaar voor het in hem gestelde vertrouwen, het aanbod afsloeg. Zijn harde en heftige brief aan Zeeland bewees intusschen zijne gevoeligheid voor de wijze, waarop daar het voorstel was ontvangen en daarmede een wantrouwen was betoond, dat hem zeer had beleedigd. Maar overigens legde hij zich bij de zaak neder en bedankte ook Utrecht vriendelijk voor het bewezen vertrouwen. Zijn invloed was hem, ook zonder een souvereinen titel, in de verschillende gewesten groot genoeg en hij vreesde blijkbaar een deel zijner eigene partijgenooten te mishagen, in het bijzonder de op de aloude vrijheid naijverige Zeeuwen te verbitteren door de zaak toch door te zetten, wat hem anders weinig moeite zou gekost hebben. Ook onder de grootste voorstanders van het Huis van Oranje waren er zeer velen, die geen heil zagen in de verheffing van den Prins tot souverein en gehecht waren aan den ouden staatsvorm, onder welken de vaderen hadden geleefd.

Ook de geallieerden hadden met eenige onrust de zaak gadegeslagen, daar zij er binnenlandsche twisten in de Republiek van vreesden en dientengevolge verzwakking van hare tot nu toe krachtige oorlogvoering[1]). Maar latere geslachten hebben het betreurd, dat in dit gunstig oogenblik Willem III, aan wien men gaarne alles had overgelaten, geen einde heeft gemaakt aan den weliswaar historisch geworden maar onbetwistbaar halfslachtigen toestand van den regeeringsvorm der Vereenigde Provinciën, die steeds tot de grootste moeilijkheden aanleiding moest geven, ook nog gedurende de regeering van den Prins zelven.

Thans lag het voor de hand, dat de hervormingen in Gelderland en Overijsel op dezelfde wijze als die in Utrecht werden geregeld. De Prins aanvaardde in het eerste gewest, naar welks hoofdplaats Arnhem hij zich begeven had, onmiddellijk het hem nu aangeboden erfstadhouderschap, herstelde het hof van Gelderland en voerde ook hier een regeeringsreglement in, waarbij hem de aanstelling van raden, burgemeesters, schepenen, gemeenslieden, landdrosten, ambtenaren, richters, scholten, secretarissen der kwartieren en steden, leden in de Generaliteitscolleges enz., zonder eenige nominatie of aanbeveling van welken aard ook, werd afgestaan; de gewestelijke krijgsmacht zou hij zonder eenige beperking mogen bevelen en de beslissing der geschillen werd hem overgelaten. Onmiddellijk daarna begaf de Prins zich naar Overijsel, waar den 2den Maart de regeering in steden, dorpen en kwartieren weinig minder volledig van hem afhankelijk werd gemaakt, terwijl hij ook hier met het erfstadhouderschap werd bekleed en hem het bevel over de krijgsmacht en de beslissing der geschillen ten eenenmale werd afgestaan.

De herwinning der drie provinciën had ook op kerkelijk gebied grooten invloed in deze gewesten, waar het katholieke geloof krachtig het hoofd had omhoog gestoken, zoodra de vreemde katholieke overheerscher het land in bezit had genomen. Toen had de katholieke Kerk hoogtij gevierd en was in vele plaatsen in eere hersteld na de langjarige verdrukking harer leden en het verbieden harer openlijke godsdienstoefening. Maar de gematigde voorzichtigheid van den vicaris Johannes van Neercassel had voor uitspattingen bewaard: aan de sedert bijna eene eeuw in het bezit der Gereformeerden gekomen kerken werd in den regel niet geraakt, aan de kerkegoederen werd de hand

1) Muller, l.l. blz. 101.

niet geslagen; dat in het sterk bezette Utrecht de Domkerk, in Zutfen de Groote kerk weder voor den katholieken eeredienst werd ingericht en gebruikt, lag voor de hand. De katholieke godsdienstoefening werd overal in het veroverde gedeelte openlijk toegestaan en de processiën trokken weder als van ouds door stad en dorp. Men sprak zelfs van den terugkeer tot de Kerk van vele afvalligen en de beschroomden waagden het nu openlijk voor hun werkelijk geloof uit te komen[1]). Wel klonk het in den mond van sommige ijverige katholiekgezinden soms „liever Frans dan Prins" en was soms een gevoel van bevrijding van het zware juk bij hen opgekomen[2]). Te Zutfen werden de Gereformeerden thans op hunne beurt door de Katholieken bemoeilijkt. En dat de katholieke geestelijken bij den vijand veel hadden in te brengen en van dien invloed ten gunste hunner geloofsgenooten gebruik maakten, behoeft geen betoog.

Met de herwinning der drie gewesten veranderde dit alles plotseling weder. De in bezit genomen hoofdkerken werden weder van haren katholieken tooi ontdaan, Voetius beklom te Utrecht weder den kansel en de Katholieken werden overal herinnerd aan het bestaan der plakkaten, die weder van kracht werden geacht. Maar het verbond met Oostenrijk en Spanje belette wraak te nemen voor de zoo openlijk opgetreden „paepsche stoutigheid" van den tijd der bezetting, vooral daar men wist, dat die beide katholieke mogendheden zich het lot harer geloofsgenooten wel degelijk aantrokken en zij ook, bij het onderhandelen met de Staten over een verbond, herhaaldelijk hadden gesproken van volledige godsdienstvrijheid ook voor de katholieke Kerk. Bovendien vreesde men de Katholieken in den oorlog minder offervaardig te maken, wanneer men hen niet feitelijk te vriend hield, en waardeerden zoowel de Staten als de Prins de gematigdheid van Neercassel en de zijnen, zoodat deze in 1675 naar waarheid kon getuigen, dat de vrijheid voor zijne Kerk thans grooter was dan te voren[3]).

Maar ook in de Gereformeerde Kerk zelve, zoowel in Holland als elders, hadden de veranderingen van 1672 tot 1675 belangrijke gevolgen. De gematigde, coccejaansche of cartesiaansche, zelfs liber-

1) Knuttel, I, blz. 323.
2) Ib. blz. 288, 319.
3) Arch. aartsb. Utrecht, XVIII, blz. 278.

tijnsche regenten van den tijd van De Witt werden vervangen door de over het geheel meer voetiaansch gestemde Oranjegezinden, die zich evenals de Prins zelf nauwer hielden aan de beginselen van Dordt, waarin hunne predikanten hen sedert jaren waren voorgegaan. De oorlogstoestand hield ook in dit opzicht nog velen in eene gematigde richting, maar toch kon men reeds duidelijk bemerken, dat er andere tijden waren aangebroken, ook onder den indruk van de ernstige gebeurtenissen der laatste jaren, op de denkwijze van velen zooals gewoonlijk een invloed oefenend, die aan de strengere opvatting op kerkelijk gebied ten goede kwam. Hier en daar in Holland en Zeeland ontstond weldra tusschen de beide richtingen hevige oneenigheid, die ook op politiek gebied invloed had.

Zoo waren drie gewesten geheel van den Prins afhankelijk geworden en twee, Holland en Zeeland, veel meer dan vroeger aan het stadhouderlijk gezag onderworpen. In Stad en Lande en Drente was ook de jonge prins van Nassau in Februari tot de erfstadhouderlijke waardigheid verheven, maar Friesland aarzelde nog hiertoe over te gaan. De noordelijke provinciën bleven dus afzonderlijk als te voren en het eigendunkelijke opvliegende karakter van den jongen Hendrik Casimir, die zich niet gemakkelijk naar den krachtigen wil van zijn neef van Oranje kon schikken, zou later nog tot groote moeilijkheden aanleiding geven. Reeds bij het beleg van Grave meende de friesche prins zich te moeten beklagen over de wijze, waarop Willem III zijn twist met Rabenhaupt over het opperbevel van de troepen der gewesten Groningen en Drente behandeld had [1]), en weldra kwamen allerlei zaken de persoonlijke verwijdering tusschen de beide jonge vorsten vergrooten.

De engelsche regeering gaf intusschen den moed niet op om de oorlogvoerende mogendheden tot den vrede te bewegen. Temple bleef daarover steeds met den Prins en den raadpensionaris in onderhandeling en de blijkbare uitputting van Frankrijk, waar bovendien ernstige binnenlandsche opschuddingen plaats hadden [2]), maakte ook deze mogendheid niet ongeneigd den weg van ernstige vredesonderhandeling in te slaan, vooral nu eene sterke partij in Engeland

1) Vgl. Van Sypesteyn, Geschiedkundige Bijdragen, III, blz. 13.
2) Krämer, in Nijh. Bijdr. 3de R. VI, blz. 143 vlg.

erop aandrong niet alleen maar half onzijdig te blijven — want er streden nog altijd engelsche troepen onder Churchill in het fransche leger! — maar zich bij de bondgenooten te voegen om op die wijze de nog steeds gevreesde plannen van Lodewijk XIV, zoowel ten opzichte van het Catholicisme als van de uitbreiding van Frankrijk's macht, te breken. Daartegenover gaf de katholieke partij aan het engelsche hof zich veel moeite om met Frankrijk op een goeden voet te blijven. Het was de vraag, welke van beide partijen den beginselloozen Karel II tot hare zijde kon doen overhellen, en zoowel de Prins als Lodewijk XIV trachtten onder de hand, de eerste door te werken op de protestantsche gevoelens der engelsche natie, de laatste door geld en beloften met kwistige hand rond te strooien onder de engelsche ministers, hovelingen en parlementsleden, hunne vrienden te steunen. In verband met deze intrigues stond de gevangenneming van Wicquefort in Maart 1675 wegens de ontdekking van diens geheime betrekkingen met engelsche agenten tijdens en na den oorlog, waarvan hij nu gebruik had gemaakt om den Prins en zijn koninklijken oom tegen elkander op te zetten. Wicquefort, als oud vriend van Johan De Witt toch al bij de stadhouderlijke regeering in verdenking, werd, in weerwil van zijne hoedanigheid als resident van Polen en Lunenburg, op de Voorpoort gebracht en na een half jaar hechtenis tot eeuwigdurende gevangenschap veroordeeld, een vonnis, dat èn om de hoedanigheid van den betrokkene èn wegens zijne niet ten onrechte onderstelde bekendheid met de geheimen van verschillende kabinetten zeer de aandacht trok [1]).

Inmiddels begon men tegen het voorjaar van weerszijden weder den krijg voor te bereiden, nadat Waldeck reeds in December naar Weenen was vertrokken om met den hofkrijgsraad aldaar over de samenwerking der bondgenooten in de Nederlanden te handelen. Lodewijk XIV zelf zou het leger in de Spaansche Nederlanden, 60000 man sterk, tegen hen aanvoeren en richtte zich in Mei werkelijk naar de Maas, waar hij Dinant en later Limburg bemachtigde maar verder weinig kon uitrichten, daar de Prins van Oranje, pas hersteld van een aanval der voor zijn Huis zoo gevaarlijke kinderpokken en nog geruimen tijd onder de gevolgen dier toenmaals zoo kwaad-

1) Hij ontsnapte in Februari 1679 en stierf drie jaren later. Vgl. Everwijn, Abraham de Wicquefort.

aardige ziekte lijdend, met behulp der spaansche troepen erin slaagde om Brabant te beveiligen. De dood van Turenne in den slag bij Saszbach tegen de keizerlijken, tegenover wie nu Condé aan den Rijn kwam te staan, maakte in Frankrijk diepen indruk, terwijl de volksbewegingen in de provinciën Bretagne en Guyenne toonden, hoe de stemming in het land zelf was. En tegelijk ontvlamde ook het oorlogsvuur in de Oostzeelanden. Brandenburg kreeg het met Zweden te kwaad en hernieuwde zijn alliantie met de Staten, die thans ook aan Zweden den oorlog verklaarden. Bij hen voegde zich vervolgens Denemarken, die den met Zweden verbonden hertog van Holstein aanviel, terwijl Munster, thans met de geallieerden in verbond, het zweedsche gebied bij Bremen binnenrukte. Een algemeene land- en zeeoorlog begon zich te ontwikkelen, die geheel Europa in onrust bracht, maar ook in het Noorden voorloopig niet ten voordeele van Frankrijk en zijne bondgenooten scheen te zullen afloopen.

De fransche regeering toonde zich overigens reeds vóór den veldtocht bereid om onderhandelingen te openen; de engelsche, steeds tot bemiddelen gereed, bood opnieuw hare diensten aan en men kwam weldra overeen, dat een algemeen vredescongres, van grooter beteekenis nog dan het keulsche, zou worden aangevangen. Als plaats voor dat congres werd na besprekingen omtrent Breda, Hamburg enz. ten slotte Nijmegen aangewezen, waar, na eenige moeilijkheden over de weigering der Staten om daar vrije uitoefening van den katholieken godsdienst toe te staan, in het voorjaar van 1676 de eerste gezanten der verschillende mogendheden bijeenkwamen. Van staatsche zijde waren het weder de te Keulen verschenen onderhandelaars, die de daar aangevangen besprekingen thans opnieuw ter hand zouden nemen; van engelschen kant waren Temple en Berkeley, van franschen naast den ouden D'Estrades en Colbert-Croissy de bekwame Jean Antoine de Mesmes, graaf D'Avaux, de hoofdpersonen; de plaats, die als keizerlijk gezant ongetwijfeld weder aan Lisola, den onvermoeiden kampvechter der alliantie zou zijn toegewezen, werd, nu deze in December 1674 gestorven was, door een minder bekwaam onderhandelaar ingenomen. Maar het duurde nog eenigen tijd, eer alle gezanten der betrokken mogendheden eindelijk na allerlei kwestiën over etikette, titels en paspoorten te Nijmegen gekomen waren, en nog langer, eer men het over de grondslagen van een te sluiten algemeenen vrede eens kon worden. De stad der onderhandeling zelve met hare onmiddellijke omgeving werd tot onzijdig gebied verklaard.

En intusschen sleepte de oorlog zoowel in de Zuidelijke Nederlanden als aan den Rijn en in de Oostzeestreken, te water vooral in de Oost- en de Middellandsche Zee voort, tot groot nadeel der handelsbelangen van de Republiek, wier mededinger op de wereldmarkt, Engeland, van de gelegenheid gebruik maakte om zijne handelsbetrekkingen aanzienlijk uit te breiden en zich in dezen tijd reeds beroemde in dit opzicht niet meer bij de Republiek achter te staan, dank zij vooral de handhaving der acte van Navigatie, die den engelschen handel gedwongen had zich krachtig te ontwikkelen.

Het leger der Republiek, voortdurend door Willem III zelven aangevoerd met de voortvarendheid, die hem eigen was, kon het intusschen tegen de machtige fransche legers onder Condé en D'Humières slechts met moeite volhouden, daar het door de Spanjaarden, van nature langzaam en door geldgebrek verhinderd om hunne verplichtingen na te komen, niet dan zwakjes werd gesteund, terwijl de keizerlijke en rijkstroepen aan den Rijn de handen vol hadden om het rijksgebied tegen den vijand te beschermen. De veldtocht van 1676 verliep zoo in een vestingoorlog, waarbij de Franschen zich van eenige kleine henegouwsche sterkten meester maakten, zonder dat de Prins het kon beletten, en deze van zijne zijde het in den zomer ondernomen beleg van Maastricht in weerwil van alle betoonde persoonlijke dapperheid niet met goeden uitslag bekroond zag, ten deele wegens de voortreffelijkheid der fransche ingenieurs, leerlingen van Vauban, ten deele wegens 's Prinsen merkbaar gebrek aan beleid bij de regeling der belegering [1]). Toen het fransche leger onder Schomberg eind Augustus tot ontzet der belegerde vesting naderde, was prins Willem's leger, in weerwil van Waldeck's dapperen weerstand, ten gevolge van de zware verliezen, die het had geleden, genoodzaakt het beleg op te breken.

Nog ontmoedigender dan de mislukking van het beleg van Maastricht, was de zware slag, dien de dood van De Ruyter aan de Republiek toebracht.

De spaansche vloot was niet in staat gebleken Napels en Sicilië tegen de aanvallen der Franschen te verdedigen en de spaansche regeering had daarom de Republiek verzocht eene hulpvloot onder

[1]) Knoop, II, blz. 195 vlg.

niemand minder dan De Ruyter zelven af te zenden. Met moeite gelukte het de Staten te bewegen den beroemden zeevoogd zoover weg te zenden. Men had intusschen reeds ten vorigen jare eene dergelijke hulpvloot onder Binckes naar de Oostzee gezonden om Denemarken tegen Zweden bij te staan en in het volgende ging de schout-bij-nacht Philips van Almonde met een eskader daarheen, terwijl Tromp tijdelijk in deensche dienst overging om als deensch admiraal aan het hoofd van de deensch-staatsche vloot de Zweden te bevechten: de schitterende zege bij Oeland, 11 Juni 1676 door hem behaald, toonde aan, hoezeer zijn optreden de zaak der bondgenooten aldaar bevoordeelde.

Veel minder gelukkig liep De Ruyter's tocht ten einde. De vloot, waarmede hij werd uitgezonden, was, ten gevolge van het ook bij de staatsche admiraliteiten thans zeer voelbare geldgebrek en de belofte van de Spanjaarden om haar met meer dan 20 oorlogschepen en verder klein vaartuig te versterken, op slechts 18 oorlogschepen van weinig zwaar kaliber en eenige kleinere vaartuigen gesteld. De Ruyter had ernstig tegen deze zwakke uitrusting geprotesteerd, wijzend op de zware en goed bemande fransche vloot, die onder den voortreffelijken vlootvoogd Du Quesne tegenover hem zou staan, en weinig vertrouwend op de deugdelijkheid der spaansche schepen. Maar men sloeg zijne waarschuwing in den wind en hij gaf toe, zeggende zijn leven te willen wagen, waar de Staten hunne vlag betrouwden [1]), ofschoon zijne gezondheid veel te wenschen overliet ten gevolge van een zwaren aanval van zijne kwaal, het graveel. Hij gevoelde, dat het zijn laatste tocht zou zijn en nam met diepen weemoed zijn afscheid. Half Augustus 1675 zeilde hij uit, eerst naar Cadix, waar hij de verwachte spaansche vloot niet vond evenmin als te Barcelona en later in het najaar te Cagliari, te Napels en te Melazzo, waarheen men hem onder vele eerbewijzen en hoogdravende verzekeringen achtereenvolgens verwezen had om zich met haar te vereenigen; het bleek eindelijk, dat zij — „de zeemacht van den Oceaan", noemden haar snorkend de Spanjaarden — te Palermo nog grootendeels ongereed lag. Maar de fransche vloot, die het belegerde Messina kwam ontzetten, was reeds in aantocht en De Ruyter besloot haar met de zijne, door eenige spaansche galeien versterkt, op te zoeken. Den 8sten Januari had hier bij het eiland Stromboli een hevige zeeslag

1) De Jonge, II, blz. 561.

plaats, waarin De Ruyter de veel sterkere vloot van Du Quesne tot wijken bracht en haar dwong haren koers naar Messina om geheel Sicilië heen te nemen. Daarmede was eigenlijk De Ruyters aangewezen tijd reeds verstreken maar hij begreep, dat zijne taak nog niet was volbracht, en bleef zich ophouden aan de italiaansche kust, waar hem het bevel gewerd nog zes maanden in deze wateren te vertoeven. Het was bij deze gelegenheid, dat het hem te Napels mocht gelukken door zijne voorspraak 26 hongaarsche predikanten van de spaansche galeien te verlossen [1]).

Ook nu weder beklaagde hij zich echter over de zwakheid zijner vloot, ook nadat zij door de kleine en zwakke spaansche schepen versterkt was nog geheel „inegaal" aan de voortreffelijk uitgeruste fransche scheepsmacht, die in deze wateren verkeerde; de traagheid, ongeoefendheid en slappe tucht der Spanjaarden boezemde hem ook overigens weinig vertrouwen in [2]). De Staten protesteerden bij Spanje tegen een en ander en boden aan voor spaansche rekening nieuwe schepen ten onzent te bouwen, dreigende hunne hulpvloot terug te trekken. Voordat het hiertoe kwam, was De Ruyter opnieuw naar Sicilië teruggekeerd en den 14den Maart zeilde hij van Palermo uit, thans met een tiental spaansche oorlogsschepen versterkt. De vloot zeilde door de straat van Messina, hield zich eenige dagen voor die stad op en ging toen zuidwaarts. Een hevige storm dwong haar tot eenige dagen oponthoud in de baai van San Juan; een aanslag op Agosta, door haar vervolgens beproefd, mislukte. Maar de fransche vloot kwam nu opdagen, 30 flinke oorlogsschepen met eenige andere vaartuigen sterk, waartegenover De Ruyter slechts 19 kleinere met eenig vaartuig van minderen rang kon stellen, terwijl zijn zeevolk door den langen tocht afgemat en het spaansche weinig vertrouwbaar was. In het gezicht van den Etna begon 22 April in den namiddag de slag, waarin De Ruyter na een hardnekkig gevecht de zege behaalde en den vijand de vlucht deed nemen. Maar de overwinning was duur gekocht: behalve de vele verliezen aan dooden en gewonden en de zware schade aan de schepen, die nu bijna geen van allen meer zeewaardig waren, was De Ruyter zelf zwaar gewond: zijn linkervoet was door een kogel weggenomen, terwijl het rechter-

1) Brandt, Leven van De Ruyter, blz. 911 vlg.
2) De Jonge, blz. 592.

been ernstig gekneusd was. De vloot ging naar Syracuse, waar zijne wonden aanvankelijk eenige hoop op herstel gaven, totdat eene wondkoorts den 29sten April eindelijk zijn sterk lichaam had gesloopt. Zoo stierf de „groote soldaat en goede patriot", verre van zijn vaderland. Het lijk werd gebalsemd en in het begin van het volgende jaar op de vloot naar het vaderland teruggebracht, waar het 16 Maart 1677 plechtig te Amsterdam werd bijgezet en Rombout Verhulst vier jaren later het schoone praalgraf voltooide, welks vervaardiging ter eere van den grooten vlootvoogd door de Staten-Generaal hem was opgedragen. Met De Ruyter verdween de tweede onzer groote vlootvoogden, die een onsterfelijken naam in de geschiedenis hebben nagelaten; nog hooger dan die van zijn evenknie Marten Tromp staat de zijne in de herinnering van het nageslacht, dat de schitterendste periode van ons zeewezen eerde in hem, den grooten zeeman, den braven eerlijken eenvoudigen vaderlander, den afgod van zijn zeevolk, den man met „zuiveren en smetteloozen naam", den „Bestevaer", dien allen erkenden als hun meerdere en liefhadden als hun vaderlijken vriend.

Zijn vloot bleef nog maanden lang na zijn dood in de sicilische wateren, thans onder leiding van den vice-admiraal Den Haen, die eerst naar Palermo terugkeerde om zijne zwaar beschadigde schepen te herstellen, maar weldra weder met de zwakke spaansche armada samen den vijand te gemoet ging. Het geluk was van de vloot geweken. Den 2den Juni sneuvelde ook hij in een noodlottigen slag bij Palermo, waarin zijne vloot zoowel als de spaansche het zwaar moest ontgelden. Zijn opvolger Callenburgh, die kapitein was geweest op De Ruyter's admiraalschip en het lijk van den beroemden vlootvoogd nog aan boord had, redde wat er te redden viel en zeilde eindelijk, onder groot gevaar van door de viermaal sterkere fransche vloot te worden onderschept, met zijn verzwakt en ontredderd smaldeel naar Napels, waar Philips van Almonde, te land uit de Republiek overgekomen, het bevel overnam en bij het steeds ontbreken van de beloofde groote spaansche vloot in October deze wateren verliet om eerst naar Spanje, vervolgens naar het vaderland terug te keeren. Dit laatste had eerst in Februari 1677 plaats, nadat storm en ijsgang hem geruimen tijd in de engelsche havens hadden opgehouden.

Gelukkiger streed aan het hoofd der hulpvloot naar Denemarken in de Oostzee eerst Almonde, later de luitenant-admiraal Bastiaense Schepers tegen de Zweden, terwijl Tromp herhaaldelijk de deensche

vloot, die hij geheel hervormde en grootendeels met nederlandsch scheepsvolk onder nederlandsche kapiteins bemande, ter overwinning voerde[1]), totdat de deensche koning, den strijd moede en door de bondgenooten zoo goed als aan zijn lot overgelaten, den dapperen zeevoogd uit zijn dienst ontsloeg. Tromp trachtte nu nog met de kleine brandenburgsche vloot den Zweden afbreuk te doen en bewees den keurvorst gewichtige diensten bij de verovering van Rügen, waarna hij in Augustus 1678 naar de Republiek terugkeerde.

Een zwaren strijd had men ook in de Noordzee te voeren, waar de fransche kaperkapitein Jean Bart, die lang in staatschen zeedienst was geweest, van het oude roofnest Duinkerken uit de handelsvloot telkens zware verliezen toebracht en ook de visscherij ernstig benadeelde, ja zelfs aanslagen op de havens beraamde en zich op de zeeuwsche stroomen waagde. Herhaaldelijk moesten eskaders onder Schepers, Van Nes, Cornelis Evertsen, Vlugh worden uitgerust om hem en andere kapers in toom te houden maar dit gelukte niet altijd, hoewel ook de zeeuwsche kapers goede diensten daarbij verleenden. Andere smaldeelen hielpen onzen handel in den Oceaan en de Middellandsche zee, ook dien der Spanjaarden beschermen, o. a. een onder bevel van den schout-bij-nacht Engel de Ruyter, den zoon van den admiraal.

Dappere daden werden door menig zeekapitein verricht in die guerrilla ter zee, die in alle werelddeelen werd gevoerd tegen de opkomende fransche zeemacht. Na den slag bij Kijkduin zijn geen groote zeeslagen meer door onze vloot geleverd, ten deele wegens de toenemende moeilijkheid om met zooveel zware schepen te manoeuvreeren, ten deele omdat de vijand zijn jonge zeemacht niet aan één grooten slag wilde wagen. Men streed verder met kleine bewegelijke eskaders, waarvoor men ook gemakkelijker geschikte bevelhebbers kon vinden. Beroemd is vooral de tocht van commandeur Jacob Binckes met een eskader naar West-Indië, waar hij eerst Cayenne, daarna verschillende fransche Antillen veroverde, o. a. St. Martin, en vervolgens de koers richtte naar het aanzienlijke Tabago, waar reeds in 1654 eene nederlandsche volkplanting was gesticht maar die sedert herhaaldelijk door Engelschen en Franschen was verwoest en vernield. D'Estrées kwam weldra met een sterke fransche vloot Cayenne heroveren en stak daarna naar Tabago over, waar Binckes zijn verwoede aanvallen afweerde maar

[1]) De Jonge, II, blz. 540 vlg.

ten koste van bijna geheel zijn eigen eskader, dat in een hevigen zeeslag in Maart 1677 grootendeels door brand vernield werd. Een tweede aanval van D'Estrées met een nieuw eskader in December gelukte beter: Binckes zelf werd gedood, het eiland ging verloren, de bezetting sneuvelde, werd krijgsgevangen of vluchtte en van het treurig overschot van het nederlandsche smaldeel, dat niet door nieuwe schepen uit het vaderland was aangevuld zooals Binckes gehoopt had, kwam zoo goed als niets terecht. Werkelijk, de laatste jaren waren ter zee niet fortuinlijk geweest en ook de scheepstocht van Evertsen, die in het voorjaar van 1678 met eene kleine hulpvloot naar Spanje vertrok, leverde, wederom wegens den zwakken steun der Spanjaarden, weinig anders dan teleurstelling en wederzijdsche verbittering op. Men had trouwens gehoopt, dat zij spoedig door eene engelsche gevolgd zou zijn, wat niet geschiedde.

Die hoop was in 1678 volstrekt niet ongegrond, want Engeland was eindelijk en ten laatste geneigd bevonden om zich bij de alliantie tegen Frankrijk aan te sluiten.

Het bleek bij de voortzetting van den grooten oorlog meer en meer, dat de Republiek, zelve door de gebeurtenissen der laatste jaren aanzienlijk verzwakt, met de zwakke hulp van Spanje en den Keizer en zoolang de oorlog in de Oostzeelanden duurde, niet in staat was de onder Lodewijk XIV zoo grootsch ontwikkelde macht van Frankrijk te fnuiken. Wij zagen, hoe zij ter zee met groote moeilijkheden te kampen had. En te land ging het niet veel anders.

Opnieuw had Louvois zijn koning een sterk leger verschaft, waarmede deze zelf nog in Maart 1677 Valenciennes kwam belegeren; die stad viel en daarna sloegen de Franschen het beleg voor Kamerijk en St. Omer tegelijk. Willem III en Waldeck trachtten de laatste stad nog te ontzetten, maar bij Mont-Cassel werd den 11den April het staatsche leger door het sterkere fransche onder Orleans geslagen en alleen 's Prinsen meesterlijke handhaving der orde bij den terugtocht voorkwam de zwaarste nederlaag, hoewel hij al zijn geschut en 1/3 van zijn manschap aan dooden, gewonden en gevangenen verloor [1]). De onverstoorbare moed van den jongen veldheer, zijne voortvarendheid, die ook den dapperen Waldeck soms wat al te veel op

[1]) Knoop, II, blz. 257.

roekeloosheid ging gelijken, verliet hem ook nu niet. Hij zette de bondgenooten nogmaals krachtig aan en waagde het in Augustus zelfs het beleg te slaan voor Charleroi, ofschoon de sterke bezetting en de machtige fransche legers onder Luxembourg en Créqui weinig kans op welslagen gaven, terwijl het beleg van Maastricht reeds de onvoldoendheid der staatsche genie had aangetoond. Het beleg werd spoedig gestaakt tegenover de fransche overmacht, uit wier dreigende omarming de Prins zijn leger weder met veel talent wist te redden.

De stemming hier te lande was er door deze mislukte ondernemingen niet beter op geworden. Den eindeloozen krijg moede, begeerde men steeds vuriger naar den vrede, zelfs al zou men dien zonder de bondgenooten moeten sluiten; de zware, bijna ondragelijke oorlogskosten, de nederlagen te land in de Spaansche Nederlanden, de verliezen ter zee, de onmogelijkheid om bij den algemeenen oorlogstoestand handel en industrie te verheffen uit de diepte, waarin zij gedurende de beide eerste jaren van den oorlog waren gezonken, deed algemeen naar vrede verlangen en het was vooral Amsterdam, dat op dien vrede aandrong. En Lodewijk XIV, het gevaar eener algemeene europeesche coalitie onder leiding der Republiek vreezende, toonde zich aanstonds zeer bereid goede voorwaarden toe te staan, wanneer zij de bondgenooten aan hun lot wilde overlaten. Hij had in den loop van 1676 zijn tegenzin tegen de onderhandeling van Nijmegen wegens het nog steeds gevangen houden van Fürstenberg door den Keizer op aandrang van Engeland laten varen en toegestemd zijne gezanten daarheen te zenden; hij bleek zelfs geneigd om iedere gebiedsuitbreiding ten koste der Republiek te laten varen en ook overigens geen zware eischen te stellen, mits men van deze zijde niet aandrong op handhaving der bepalingen van den vrede der Pyreneën tegenover Spanje, maar zich met dien van Aken tevreden stelde [1]). De fransche gezanten te Nijmegen deden hun uitersten best om de staatsche afgevaardigden van hunne vredelievendheid te overtuigen, verklaarden gaarne den Prins in al zijne waardigheden te zullen erkennen en alleen door de slechte staatkunde van De Witt tot den oorlog gebracht te zijn; bovendien boden zij Temple een onderhandsche bespreking met den Prins zelven aan, wien zij teruggave

[1]) Vgl. over deze onderhandelingen vooral Temple's berichten, en die van D'Estrades in deel VIII zijner Négociations.

van zijn natuurlijk door Lodewijk XIV weder in bezit genomen prinsdom en van de goederen van zijn Huis in Franche Comté toezeiden. De Prins wilde evenwel van dat alles niet hooren. Hij begeerde wel tot den vrede mede te werken, maar verlangde dat alleen te doen in volkomen samenwerking met de bondgenooten en op den grondslag van den vrede der Pyreneën, terwijl hij een middenweg meende gevonden te hebben in het voorstel om den jongen koning van Spanje te doen huwen met de dochter van den hertog van Orleans, aan wie dan de sedert veroverde vestingen in de Zuidelijke Nederlanden als bruidschat zouden komen. Maar daarvan wilden de Franschen niet hooren en zoo bleef men haspelen.

In de Republiek begon men ontevreden te worden op den Prins wien men den tragen voortgang der onderhandeling weet en van wiens zucht naar oorlogsroem men afkeurend begon te spreken. In Amsterdam werd Van den Bosch, vroeger secretaris van De Witt, in 1677 pensionaris. Reeds verschenen er enkele pamfletten tegen Willem III en vooral die van den half krankzinnigen visionaris Rothé, die den Prins reeds lang in zijne geschriften had aangevallen en daarom de wijk buitenslands had moeten nemen maar heimelijk was teruggekeerd, richtten zich heftig tegen hem en zijne politiek [1]). Maar Rothé werd gevat, voor jaren lang opgesloten en de Prins achtte zich krachtig genoeg om zijne gedragslijn in dezelfde richting te houden, vertrouwend op zijn gezag in den lande.

Zijn hoop was op Engeland gevestigd, dat hij door middel van Temple en Shaftesbury in de coalitie hoopte te trekken. De leidende engelsche staatslieden wilden aanvankelijk van zulk eene aansluiting nog niet weten maar Karel II zelf, beducht geworden voor de geheime betrekkingen tusschen den Prins en voorname leden der oppositie, had het plan gevormd om zijn neef nauwer aan zich en zijn Huis te verbinden [2]) door een huwelijk tusschen Willem III en zijn oudste nicht Maria, de dochter van den katholieken York. Dit huwelijksplan, reeds vóór den oorlog door sommigen geopperd, moest den Prins begeerlijk schijnen, want het opende hem, zoo het tweede huwelijk van York geen zonen voortbracht, den zekeren weg tot den engelschen troon. 's Konings vertrouwden Arlington en Ossory kwamen

[1]) De Boer, in Tijdschrift voor Gesch. XV,4.
[2]) Fruin, Willem III, blz. 43.

hem reeds op het einde van 1674 de prinses aanbieden maar de Prins, die vreesde dat men hem in de hofpolitiek wilde betrekken en hem zoo met zijne engelsche vrienden in onmin wilde brengen, ontweek het aanbod en verklaarde in oorlogstijd niet aan een huwelijk te kunnen denken.

Zoo bleven de zaken tot in 1676. Karel II wachtte zich wel het Parlement bijeen te roepen, waarvan hij bij de stemming, die zich meer en meer van het engelsche volk meester maakte, aandrang op aansluiting bij de coalitie tegen Frankrijk moest verwachten; hij kon rekenen op geheime subsidiën van Lodewijk XIV zoolang hij zijne troepen in franschen dienst liet en in zijne zoogenaamde onzijdigheid volhardde; tegelijk bleef hij door Temple bij den Prins en de Staten op een afzonderlijken vrede met Frankrijk werken. Maar in het voorjaar van 1676 kwam er verandering. De Prins, zelf teleurgesteld in zijne verwachtingen van den oorlog, zocht nu op zijne beurt toenadering tot den koning en vroeg vergunning hem te komen spreken, blijkbaar ook over het vroeger aangeboden huwelijksplan. Nu evenwel waren Karel II en York weinig toeschietelijk. Maar het Parlement kwam in Februari 1677 eindelijk weder bijeen en drong aan op maatregelen tot redding der Nederlanden voor Frankrijk, op alliantie met de coalitie, op oorlog met Frankrijk zelfs. En later, na de nederlaag bij Mont-Cassel, toonde ook de Prins zich schijnbaar minder stijf op het punt van den oorlog. Karel II en York stemden nu toe in zijne komst en 19 October verscheen de Prins te Londen, waar hij spoedig om de hand zijner nicht verzocht. Het aanzoek werd door Karel zelf en door zijn broeder goedgunstig aangenomen en eenige dagen later reeds was het huwelijk beklonken en gesloten — een belangrijke zaak voor de toekomst zoowel van het engelsche als van het nederlandsche volk.

Maar de Prins kwam niet alleen voor dit staatkundige huwelijk. Hij hoopte ook het onwillige engelsche Hof met hulp van Parlement en volksstemming tot een breuk met Frankrijk te brengen. Onmiddellijk ging hij aan den arbeid voor dit doel en overtuigde den karakterloozen Karel II spoedig van de noodzakelijkheid om tegenover Frankrijk op te treden en het te dwingen tot den vrede der Pyreneën terug te keeren, al zou men het wegens de behaalde zegepralen dan met enkele vestingen willen tevreden stellen. Toen keerde de Prins nog in December naar de Republiek terug en reeds

26 Januari sloot Karel II met haar een verbond, nadat zijne met Willem III vastgestelde vredesvoorwaarden door Frankrijk waren afgewezen. Een vloot en een leger, beiden van beteekenis, zouden zoo spoedig mogelijk met die der Republiek komen samenwerken.

Maar die samenwerking bleef voorloopig nog uit. In Engeland wantrouwde men niet ten onrechte de plannen des konings en vreesde, dat ook de Prins zich thans voor diens staatkunde had laten winnen [1]). In de Republiek begeerde men geen voortzetting van den oorlog maar vrede; ook daar was het wantrouwen in 's Prinsen plannen na zijn huwelijk met de engelsche koningsdochter levendig geworden en men dacht met vrees aan de gevolgen van het vorige engelsche huwelijk in het Huis van Oranje, waaraan men de verwikkelingen van 1650 toeschreef. Het wederzijdsche wantrouwen belette voorloopig nog de gehoopte samenwerking en het duurde tot diep in den zomer, eer de kans daarop iets verbeterde.

Intusschen naderden de fransche legers meer en meer weder de staatsche grenzen en bleef Maastricht nog altijd door Fransche troepen bezet [1]). Zou men — vroeg men zich hier af — zich opnieuw een aanval op het grondgebied van den staat moeten getroosten? Het vertrouwen op 's Prinsen beleid begon te wankelen. De beste staatslieden, de vrienden van den Prins zelfs hadden oogenblikken van moedeloosheid. Fagel had reeds in het voorjaar van 1677 voor den afzonderlijken vrede gesproken; Van Beverningh en meer nog Van Beuningen wenschte den vrede; Gilles Valckenier en Hooft, de leiders der beide factiën te Amsterdam, vereenigden zich in den wensch naar vrede en begonnen gezamenlijk de toenemende macht van den Prins te bestrijden [2]); de nieuwe amsterdamsche pensionaris Van den Bosch ging zelfs verder en liet zich vinden tot eene geheime briefwisseling met den hem uit De Witt's tijd welbekenden D'Estrades te Nijmegen. De jonge stadhouder van Friesland, Hendrik Casimir II, ging nog zoover wel niet, maar het bleef geen geheim, dat hij ijverzuchtig was op zijn neef van Oranje. Bij de twisten, die omstreeks dezen tijd in Holland en Zeeland op verscheiden plaatsen tusschen de Voetianen en Coccejanen in de Gereformeerde Kerk uitbraken en te Middelburg zelfs eene verandering in de regeering noodig maakten [3]),

[1]) Knoop en Fruin, De slag van St. Denis ('s Gravenhage 1881), blz. 58 vlg.

[2]) Fruin in Nijh. Bijdr. 3de R., V, blz. 227 vlg., voornamelijk uit Bontemantel, vgl. uitg. Kernkamp, II, blz. 245 vlg.

[3]) Wagenaar XIV, blz. 445 vlg.

beschermde de friesche stadhouder openlijk den door den Prins afgezetten predikant Van der Waayen en deed hem weldra tot hoogleeraar te Franeker benoemen. Bij de ernstige onlusten in Stad en Lande, in 1676 weder ontstaan door de vervolging tegen de van landverraad tegen den munsterschen inval in 1672 beschuldigde ommelander heeren Rengers en Piccardt en reeds weder tot groot nadeel van den Staat tot stilstand in de zaken der provincie leidend, was de Prins van Oranje met voorbijgang van den gewestelijken stadhouder door de Staten-Generaal met de bevrediging der altijd onrustige provincie belast. De Prins had den jongen stadhouder van het Noorden gekrenkt niet alleen door zijn optreden in deze aangelegenheid, maar ook in diens rechten als kapitein-generaal door zonder zijne voorkennis troepen uit zijne gewesten te verplaatsen. In de provincie Friesland zelve beriep men zich bij twisten over de stedelijke regeering tegenover den jongen stadhouder op den Prins van Oranje en de Staten-Generaal. De vroegere oneenigheden tusschen den frieschen tak en dien van Oranje uit de dagen van Frederik Hendrik schenen zich te zullen hernieuwen; Hendrik Casimir vreesde voor de reeds dikwijls en thans ook in het Noorden weder ter sprake gekomen plannen om de geheele Republiek onder den Prins van Oranje te stellen en den frieschen tak feitelijk op zijde te schuiven.

De fransche diplomatie wist èn in Engeland èn in de Republiek van dit alles meesterlijk gebruik te maken, versterkte te Londen het wantrouwen tegen de regeering en haalde tegelijk Karel II weder half tot de fransche zijde over, wakkerde den tweespalt in de Republiek en het wantrouwen jegens den Prins naar vermogen aan en verstoorde zoo de plannen van den laatste, terwijl het den staatschen gezanten te Nijmegen steeds gunstige voorwaarden voorhield om hen tot den vurig begeerden afzonderlijken vrede te brengen.

Tegelijk zette Lodewijk XIV sedert het vroege voorjaar van 1678 den oorlog in de Spaansche Nederlanden met kracht voort. Hij trok eerst naar de zijde van Lotharingen, maar zwenkte plotseling naar Vlaanderen af, nam in Maart binnen eenige dagen Gent en daarna IJperen in, liet het platteland van Vlaanderen en Brabant op meedoogenlooze wijze brandschatten en Brussel met een beleg bedreigen, waarna ten slotte Luxembourg Bergen langzaam begon in te sluiten met niet minder dan 50000 man. Dit snel vorderen der fransche troepen bracht eindelijk Engeland in beweging en engelsche troepen, thans

op zijde der bondgenooten, bezetten Oostende en Brugge, terwijl een engelsch legerkorps onder 's konings bastaard Monmouth weldra Willem III zou komen steunen, die van zijne zijde tot ontzet van het meer en meer ingesloten Bergen oprukte. Maar het wederzijdsch wantrouwen van Parlement en Kroon hield nog de uitvoering van die beloften tegen. De verovering van het zoo nabijgelegen Gent had ook hier te lande diepen indruk gemaakt en de tweespalt in Engeland, de zoo herhaaldelijk gebleken trouweloosheid der engelsche regeering deed op engelsche hulp niet te zeer rekenen. De opnieuw zich verheffende oude staatspartij besloot zich deze stemming ten nutte te maken; eenige harer leiders te Amsterdam vergaderden heimelijk einde Maart en stelden zich door middel van Van den Bosch in betrekking met D'Estrades, die aanried den Prins verder te weigeren nog langer belastingen op te brengen voor den oorlog en er hem met nadruk op te wijzen, dat Frankrijk tot een voordeeligen afzonderlijken vrede volkomen bereid was[1]).

De Prins begon eenigszins te wijken voor den storm en, ofschoon nog altijd den aangeboden vrede als „ruïneus" beschouwende voor den Staat, bood hij aan met Engeland te overleggen. Maar de fransche onderhandelaars te Nijmegen verwierpen de engelsche bemiddeling en richtten zich rechtstreeks tot de Staten met het aanbod om Maastricht en Overmaas terug te geven, een voordeelig handelsverdrag toe te staan en aan de grenzen der Spaansche Nederlanden een behoorlijke vestinglinie aan Spanje te laten. Ook voor de bondgenooten werden gunstige voorwaarden in uitzicht gesteld, al dacht Frankrijk het veroverde Franche Comté te houden en Lotharingen geheel onder zijn suzereiniteit te brengen. Deze voor de Republiek gunstige voorwaarden wekten daar levendige bevrediging en de sterke vredespartij drong op onmiddellijke aanneming aan maar de langzame gang van zulke zaken hier te lande en de blijkbare onwil van den Prins deed de zaak nog slepende blijven, het geheele voorjaar door. Ten slotte vroegen de Staten Lodewijk XIV, die zich zeer welwillend betoonde, nog een wapenstilstand van zes weken, welk verzoek, door Van Beverningh overgebracht, 1 Juni even welwillend werd toegestaan, onder voorwaarde dat de Staten dan ook na die zes weken met ingang van 1 Juli, waarin zij zouden trachten den algemeenen vrede te bewerken,

1) Fruin, in De slag van St. Denis, blz. 65.

verder onzijdig zouden blijven. Luxemburg, wiens leger tot bij Brussel stond, zou, tot het antwoord der Staten kwam, geen enkele stad aanvallen.

De staatsche afgevaardigden te Nijmegen trachtten nu de bondgenooten te bewerken, wat met Spanje gereedelijk gelukte, daar het van de hulp der Republiek afhankelijk was; de Keizer echter en de duitsche vorsten, Brandenburg vooraan, ook Denemarken, welke laatsten al hunne veroveringen op Zweden bij den vrede zouden moeten opgeven, weigerden, in bittere bewoordingen klagende over de trouweloosheid der Staten. Maar dezen, van Spanje zeker, berichtten den koning, dat zij zijne voorstellen aannamen, en gelastten hun afgevaardigden den vrede te teekenen, gezamenlijk met Spanje.

De vrede was feitelijk gesloten en ook de Prins legde er zich nu, hoewel steeds onwillig bij neder; Luxembourg begon reeds Brabant te ontruimen; alleen de ratificatie van het overeengekomen verdrag was nog noodig. De fransche troepen bleven om Bergen bijeengetrokken, dicht bij het staatsch-spaansche leger van den Prins, dat de insluiting dier belangrijke stad moest verhinderen. Maar op het laatste oogenblik kreeg men te Nijmegen verschil over het tijdstip der ontruiming van de door de Franschen bezette vestingen, ook van Maastricht, die Lodewijk XIV niet geheel wilde ontruimen, vóór Zweden de verloren bezittingen had terugverkregen — een onredelijke eisch, die alleen gesteld werd, omdat de twist tusschen koning en Parlement in Engeland opnieuw was uitgebroken en Lodewijk meende van die zijde voorloopig gerust te kunnen zijn. De vrede werd nog niet geteekend, veel minder geratificeerd, terwijl het reeds door den honger gekwelde Bergen zoodoende toch nog in handen van Luxembourg zou kunnen vallen, die bezwaren maakte tegen het brengen van levensmiddelen in de stad. Het belangrijke Bergen nu wilden noch de Staten noch de Spanjaarden zelfs maar een oogenblik in fransche handen laten, vooral omdat de fransche gezanten te Nijmegen zich hadden laten ontvallen, dat zij de stad zouden teruggeven, als zij viel, nadat de vrede geteekend en geratificeerd was, zich niet uitlatend over wat zij doen zouden, als zij vóór dien tijd mocht vallen.

Die houding van Frankrijk wekte hier te lande zoowel als in Engeland hevige onrust. Karel II zond Temple weder naar Den Haag om aan de Staten voor te stellen Frankrijk gezamenlijk tot den vrede te dwingen en zelfs Holland en Amsterdam achtten zich door

Lodewijk bedrogen. De Prins vertrok einde Juli weder naar het leger, dat hij reeds verlaten had, en de beide mogendheden stelden nu samen Lodewijk den eisch vóór 11 Augustus zijn voorwaarde omtrent de ontruiming in te trekken; zoo niet, dan zou Engeland zich bij de coalitie voegen. Op het laatst zou zoo toch nog 's Prinsen staatkunde de overhand behouden en verheugd zag deze de weigering van den hooghartigen Lodewijk te gemoet om dan onmiddellijk met behulp van de toegevoegde engelsche en duitsche hulpbenden Bergen te ontzetten en den oorlog met betere kans dan ooit te hervatten. Als ten minste Bergen het nog zoo lang houden kon! Iederen dag vreesde men dienaangaande slecht nieuws te zullen hooren, iederen dag ook verwachtte men eene poging tot ontzet, waartoe de Prins alles gereed hield. De fransche diplomatie trachtte nogmaals Engeland en de Staten te scheiden door wantrouwen te zaaien om den vrede nog te verschuiven en intusschen Bergen toch Luxembourg in handen te spelen. Dit laatste moest — dat begrepen ook de Staten — tot elken prijs verhinderd worden en de Prins rukte dan ook, nog altijd met Waldeck als chef van zijn staf, den 10den op om den vijand aan te grijpen op den volgenden dag, het einde van den termijn, die aan Frankrijk was toegestaan.

Op het laatste oogenblik heeft de fransche diplomatie te Nijmegen toen een meesterlijken zet gedaan. Zij gaf op het uiterste oogenblik toe aan den eisch tot ontruiming en haalde de staatsche gezanten den 10den over den vrede even vóór middernacht te teekenen, terwijl die met Spanje, waaromtrent nog enkele punten geformuleerd moesten worden, niet geheel gereed kon komen. Maar terwijl de Republiek dus al vrede had, begonnen de Franschen tegenover Spanje den volgenden dag allerlei zwarigheden op te werpen, steeds in de hoop, dat Bergen nog vallen zou en zij daarvoor dan iets anders in ruil konden bedingen [1]). En intusschen stond de Prins in gespannen afwachting met zijn leger, gereed voor den aanval, tegenover dat van Luxembourg, naar wiens stellingen hij voortdurend dichter oprukte.

Daar klonk reeds het gerucht van het sluiten van den vrede in het kamp. Wel kwamen nog geen officiëele brieven het gerucht bevestigen maar den 13den reeds vertoonde men in de omgeving des Prinsen een gedrukt stuk, bevattende het bericht van Van Beverningh

1) Fruin, l.l. blz. 85.

van den 10den aan de Staten, dat hij den vrede dienzelfden avond zou teekenen, want dat alles was afgesproken en het verdrag alleen nog maar in het net moest worden geschreven [1]). Ook Luxembourg had dergelijke geruchten vernomen en op den morgen van den 14den verscheen in zijn kamp D'Estrades zelf met het officieele bericht. De fransche veldheer stond op het punt om den Prins van Oranje, die zelf van zijne regeering nog geen bericht had, de zaak te melden en daardoor den slag, dien deze hem reeds aanbood, te vermijden, maar hij bedacht zich en meende aan de krijgseer verplicht te zijn den slag door te zetten [2]).

De voortvarende Prins was intusschen opgerukt en viel hem bij St. Denis, een uur van Bergen aan, een slag, die na hevigen strijd, waarin de Prins opnieuw schitterende bewijzen gaf van ongemeenen persoonlijken moed en aan roekeloosheid grenzende doodsverachting, onbeslist eindigde, maar den volgenden dag niet werd hernieuwd. Toen toch, tegen den middag van den 15den, ontving de Prins het bericht zoowel van den raadpensionaris als van spaansche zijde en gaf den verderen strijd als nutteloos op. Ook de vijand trok daarop na een paar dagen uit de buurt van Bergen weg en de Prins keerde naar huis terug. De oorlog was geëindigd. Na eene maand werd ook de vrede tusschen Frankrijk en Spanje door staatsche bemiddeling gesloten met behoud voor Frankrijk van Franche Comté en eene reeks van belangrijke vestingen, waaronder Valenciennes, Kamerijk, St. Omer, IJperen en Maubeuge, aan de nederlandsche grens [3]). Eerst in den loop van het volgende jaar sloten de andere bondgenooten, de een na den ander, afzonderlijke vredesverdragen, luid klagend over de trouweloosheid der Staten, die hen in den steek gelaten hadden.

De slag van St. Denis heeft aanleiding gegeven tot een merkwaardig wetenschappelijk gevecht tusschen de heeren Knoop en Fruin over de houding van Willem III ten opzichte van dezen slag. Uit de gevoerde discussie is overtuigend gebleken, dat de Prins van het sluiten van den vrede geen officieel bericht had ontvangen, wat Luxembourg wel had. De beschuldiging tegen Willem III, dat hij

1) ib. blz. 128.

2) Rousset, I, p. 515.

3) Zie Actes et Négociations de la paix de Nimègue, II, p. 729, den bundel, waar alle officieele stukken betreffende dezen vredehandel te vinden zijn.

den bloedigen slag zou hebben gewaagd met de wetenschap, dat het vrede was — en dan wel om dien vrede weder ongedaan te maken [1]), kan gevoegelijk worden afgewezen, want bij de groote onzekerheid der onderhandelingen in deze periode en het onmiddellijke gevaar, waarin Bergen zweefde, heeft de Prins zich ook blijkens een briefje aan Van Beverningh van den 15den [2]), zelfs nog nadat hem deze zelf het bericht gezonden had, zich om politieke en militaire redenen niet verantwoord geacht den verderen strijd uit te stellen, voordat hij het officieele bericht van de Staten zelf had ontvangen, dat aan allen twijfel een einde maakte. En toen heeft ook hij zich bij het voldongen feit, dat hij betreurde, nedergelegd.

Zoo eindigde na zes jaren de krijg, die de Republiek had moeten vernietigen. Onder de leiding van den grooten krijgsman uit het Huis van Oranje en met de hulp van ter elfder ure toegesnelde bondgenooten heeft zij hare onafhankelijkheid, haar grondgebied ongeschonden behouden. De wijze, waarop zij die bondgenooten voor hunne hulp heeft beloond, moet worden afgekeurd, maar niemand kan haar den roem ontzeggen jaren lang krachtig te hebben pal gestaan niet alleen om zichzelve maar ook om Europa te verdedigen tegen de veroveringszucht van den onverzadiglijken franschen koning, wiens felste tegenstander prins Willem III zich voortdurend had betoond. En bij het oordeel over hare houding te Nijmegen vergete men niet, dat ook die bondgenooten ten slotte tegenover haar veel hadden misdreven door slapheid en zwak hulpbetoon, zoodat een zegepraal met hen alleen onmogelijk kon worden geacht, terwijl op de hulp van den wankelmoedigen koning van Engeland redelijkerwijze niet viel te rekenen; zelfs de Prins maakte zich daaromtrent weinig illusiën, al hoopte hij soms op verbetering en meende hij ten slotte het spel te Londen gewonnen te hebben, juist op het oogenblik toen de fransche diplomatie hem te Nijmegen nog wist te verschalken.

---

1) Men sprak ook van lust om een slag aan te gaan en krijgsroem te verwerven, wat als laster moet beschouwd worden, al heeft de krachtige militaire geest des Prinsen natuurlijk invloed op zijn besluit gehad.

2) Knoop, l.l., blz. 21; Fruin, l.l., blz. 88.

HOOFDSTUK II.

DE VOORBEREIDING DER GROOTE COALITIE BINNEN EN BUITENSLANDS.

De vrede was nu dan toch gesloten, maar van het eerste oogenblik af had de Prins begrepen, dat die vrede eigenlijk niets anders dan een wapenstilstand zou zijn. Er was geen spoor van blijk, dat Frankrijk zijne plannen in de Spaansche Nederlanden en in het duitsche Rijk, zijne begeerte om zijne grenzen tot den Rijn uit te breiden had opgegeven. Het was duidelijk, dat het alleen den vrede had gewenscht om de dreigende europeesche coalitie te verhinderen en een gunstiger oogenblik te kunnen afwachten. De Prins zelf was besloten zijne levenstaak te zoeken in de verijdeling van die plannen, in de handhaving van wat men het „europeesch evenwicht" begon te noemen — een begrip, dat eigenlijk meer negatief dan positief mocht heeten, want het bedoelde evenwicht kon alleen worden bewaard, wanneer men één mogendheid verhinderde zich zoozeer te versterken, dat zij allen de wet kon voorschrijven. Willem III achtte zich door God geroepen tot die taak, niet alleen om staatkundige maar ook om godsdienstige redenen, want bij de richting, die Lodewijk XIV in de laatste jaren op godsdienstig gebied was ingeslagen, bij den scherpen strijd, dien hij niet alleen tegen de staatkundige plaats der Hugenoten in Frankrijk, maar ook tegen hunne godsdienstige opvattingen aanbond, was het duidelijk, dat de zegepraal van Frankrijk tevens die van het Catholicisme zou zijn. Willem achtte zich door God aangewezen om zoowel de staatkundige als de godsdienstige vrijheid van Europa, van de beschaafde wereld te verdedigen [1]). En hij was vast besloten zich in dien strijd voor vrijheid en godsdienst de waardige afstammeling te betoonen van den grooten grondvester van zijn Huis, wiens devies „Je Maintiendrai" ook zijne geliefkoosde spreuk

---

1) Fruin, Prins Willem III in zijn verhouding tot Engeland, blz. 115. Vgl. P. L. Muller, Willem III von Oranien und G. F. von Waldeck, II, S. 17 ff.

was, waarnaast het „Pro Religione et Libertate" zijn streven het best weergaf.

Dat hooge ideaal heeft aan zijn persoon, aan zijne regeering een eigenaardig karakter gegeven, waardoor zijn tijd in de geschiedenis van ons vaderland zich duidelijk onderscheidt van het tijdperk, dat onmiddellijk was voorafgegaan. De cartesiaan De Witt, de katholiek Lisola hadden alleen den staatkundigen strijd tegen Frankrijk in het oog gevat en de eerste had daarbij steeds het bijzonder belang der Republiek, de laatste dat van Keizer en Rijk als richtsnoer genomen. Wat zij van hun beperkt standpunt waren begonnen, heeft Willem III met ruimeren blik en dieper opgevat: met ruimeren blik in zooverre als hij niet het bijzonder staatsbelang, noch van de Republiek noch later van Engeland in de eerste plaats op het oog had; dieper, daar hij aan zijne staatkundige werkzaamheid door hare nauwe vereeniging met godsdienstige idealen eene wijding heeft geschonken, die aan de staatkunde zijner voorgangers ontbrak. En hij is verder gegaan. Aan het hooge ideaal, dat hij zich stelde, heeft hij zijn eigen belang, zijn eigen persoon, de belangen zijner dynastie, die van de aan zijne leiding toevertrouwde landen en volken ondergeschikt gemaakt, ja deze daaraan opgeofferd. Zijn eigen leven heeft hij tallooze malen op het spel gezet; zijn huiselijk geluk heeft hij in den dienst zijner staatkunde gewaagd, toen hij zich verbond aan de vrouw, die eerst veel later door hare eigene zelfopofferende liefde zijn hart heeft gewonnen; zijne persoonlijke neigingen heeft hij weten te bedwingen door zich te onderwerpen aan de beperking zijner koninklijke macht in Engeland, de noodzakelijke voorwaarde van zijne verhefling, die hem voorgoed van Engeland's hulp tegenover Frankrijk verzekerde. En die zelfopoffering, dat energieke najagen van het grootsche doel, dat hij zich had gesteld, heeft den voor het uiterlijk koelen, stuggen, zwakkelijken man de sympathie verzekerd van het verre nageslacht, dat hem hooger eert dan de meeste zijner tijdgenooten deden, omdat het in hem den onbaatzuchtigen, onvermoeiden strijder ziet voor de hooge idealen van vrijheid op staatkundig en godsdienstig gebied, die ook dat nageslacht dierbaar zijn.

Voor de Republiek is zijne regeering volstrekt niet in alle opzichten gelukkig geweest, zelfs niet gedurende de tien en later de vijf jaren

van vrede, de helft dus van zijn regeeringstijd, waarin zij zich rustig heeft mogen ontwikkelen of liever zich verheffen uit de moeilijkheden, waarin de zware oorlogen haar hadden gebracht. Zoo lang hij aan haar hoofd heeft gestaan, heeft hij haar altijd meer geacht als het werktuig, hem door God in de hand gegeven om het begeerde doel te bereiken, dan als den staat, welks belangen hem ter behartiging waren opgedragen. De wenschelijkheid van verbetering van haren gebrekkigen regeeringsvorm zag hij wel in, maar hij heeft zich niet de moeite gegeven om krachtig te streven naar hervorming op dat gebied: hij heeft zich tevreden gesteld met de groote macht, hem in de jaren 1672 tot 1675 gegeven; hij heeft zich weinig bekommerd over de wijze, waarop zijne creaturen die macht, door hem aan hen toevertrouwd, hebben gebruikt, mits zij gehoorzame dienaren bleven van de politiek, die hij hun voorschreef. De handelingen van zijn achterneef en gunsteling Odijk [1]), den hebzuchtigen en prachtlievenden verkwister, wien hij in 1668 de invloedrijke waardigheid van Eersten Edele in Zeeland had geschonken en die daar na zijne verhefling in 1672 zoo goed als onbeperkt de macht uitoefende, waren hem niet onbekend; Willem wist, dat zijn neef „met de ampten in Zeeland" op schaamtelooze wijze „trafiqueerde", maar hij maakte geen einde aan diens bedrijf, omdat hij Odijk's trouwe gehechtheid aan zijn persoon kende en Odijk door zijn schitterend leven in Den Haag den glans van het hofleven aldaar zeer verhoogde. Onder het patronaat van dezen aanzienlijken avonturier, door zijn eigen gasten als „fripon" en „trompeur" aangemerkt, bloeide de giftplant der contracten van correspondentie, thans tusschen de heerschende prinsgezinde regenten in het gewest, welig [2]) en de „cabalistische regieringe" in de zeeuwsche steden, na den val der wittiaansche partij te niet gedaan, werd ten bate der andere partij weder hersteld. En zooals het in Zeeland ging, ging het ook elders. Merkwaardige dingen worden ons verhaald van den toestand te Leiden in dien tijd [3]), waar de „consulare heeren", d. i. degenen, die burgemeesters of schepenen geweest waren, alle

---

[1]) Vgl. over dezen: Fruin, in Aanteekeningen op Droste, II, blz. 470 vlg.

[2]) De Witte van Citters, Contracten van Correspondentie, blz. XVIII.

[3]) Van Citters, l.l. blz. XIX vlg. Vgl. het door Fruin uitgegeven geschrift van Simon van Leeuwen uit Leiden, getiteld: Bedenckingen over de stadhouderlijke macht (Bijdr. en Meded. Hist. Gen. XVIII, blz. 436 vlg.).

zaken in handen hadden en de vroedschap „blind" hielden, alle zelfstandigheid vernietigden, zich door contracten van correspondentie onderling verbonden en zoo voortdurend „het radt" wisten te „draaien" in de richting, die hun voordeel bezorgde. Te Delft ging het niet minder „onsuiver" toe: de Prins zelf verklaarde in 1677, dat hij de delftsche eeden volstrekt niet vertrouwde, maar ... dat hij zich met het geknoei aldaar niet wilde inlaten [1]). Te Amsterdam bleef de familie- en vriendenregeering van vóór 1672 niet, maar werd weder vervangen door de kliek van Valckenier, die op de benoemingen na dien tijd grooten invloed had [2]) en de „recommandatie" van hen, die het meest „by Syne Hoogheyd in faveur sijn", aanvankelijk als een wet beschouwde. De beruchte „resolutie tot eenicheyt" van Mei 1676 [3]), daar ter stede door Valckenier aan zijne medeburgemeesters voorgesteld onder het fraaie voorwendsel van „niets sooseer voor oogen te hebben als de welstand van den Staet in het gemeyn ende die der stad in het particulier", was niets anders dan een contract van correspondentie met het doel om zijne tegenpartij weder te winnen en gezamenlijk den Prins te weerstaan. Zij werd wel niet ten volle aangenomen, of liever na de aanneming door sommigen eenigen tijd later weder verworpen, maar, toen Hooft in 1677 weder burgemeester werd, regeerden hij en Valckenier de stad naar hun zin tot den dood van den laatste drie jaren later [4]). En in de kleinere steden ging het niet anders. Ook daar kon men „door gunst, of cuyperyen, of gifte, door de favorite van Syn Hoochyt" [5]) in de regeering komen, gelijk vroeger door de vrienden van De Witt of dezen zelf. Te Rotterdam moest een candidaat voor de vroedschap beloven den Prins „blindelings" te zullen volgen, als hij verkozen werd. Ook in de Oost-Indische Compagnie, in de kerkeraden, kortom in alle colleges van regeering en bestuur waren dergelijke misbruiken van familie- en vriendenregeering, waardoor alle voordeelige posten in handen van vrienden en familieleden worden gespeeld, ook in dezen tijd zeer gewoon, ja zelfs nog schaamteloozer, immers onder de bescherming van den Prins nog straffeloozer, dan te voren. Juist uit dezen tijd

1) Van Citters, blz. 197.
2) Vgl. Bontemantel, II, blz. 208 vlg.
3) ib. blz. 245 vlg.
4) Fruin, in Nijh. Bijdr. 3de R. V, blz. 236.
5) Bontemantel, II, blz. 238.

dagteekenen een aantal schriftelijke overeenkomsten desbetreffende, die ons bewaard zijn [1]). En wat in Holland en Zeeland gebeurde, had ook in de andere gewesten op groote schaal plaats, zoodat het tijdperk van Willem III in dit opzicht eerder een tijd van achterdan van vooruitgang mocht heeten. In de stadhouderschappen van Hendrik Casimir had het euvel weinig minder omvang.

Wat deze zaken vooral bedenkelijk maakt is de omstandigheid, dat de Prins bij het kiezen zijner werktuigen van hoogeren en minder hoogen rang allerminst keurig mocht heeten. Odijk is niet de eenige, die een slechten naam had. Het proces van den pamfletschrijver Ericus Walten, omstreeks dezen tijd voorgevallen, doet ons zien wat iemand als Romeyn de Hooghe, de beroemde plaatsnijder, en de haagsche arts, later leidsche hoogleeraar Govert Bidloo zich onder bescherming van Zijne Hoogheid en diens onmiddellijke omgeving alzoo durfden veroorloven op het gebied van laster en leugen [2]). De wijze, waarop de Prins handelde ten opzichte van de hoofdpersonen in het drama van de De Witten, strekt evenmin om de ingenomenheid met zijne regeeringsbeginselen te versterken en wat de jongere Constantijn Huygens in zijn dagboeken over de voornaamste leden van 's Prinsen omgeving mededeelt, zij het dan dat daarbij veel achterklap voor waarheid wordt uitgegeven, doet zien, dat het kwaad volstrekt niet tot de stedelijke regeeringscolleges of de anonieme pers beperkt was. De gunstelingen van den Prins stonden over het algemeen slecht bekend en al was de hun verleende gunst nog al eens wisselvallig — het gevolg weder van de kuiperijen en intrigues, waardoor de een den ander den voet trachtte te lichten — gedurende den tijd van hunnen invloed plachten zij dien op allerlei wijze tot eigen nut en voordeel te gebruiken. Bekend zijn de lotgevallen van de dordtsche regenten Arend Muys van Holy en de beide gebroeders Teresteyn van Halewijn, van wie de beide laatsten jaren lang zich koesterden in de zon van 's Prinsen gunst maar ten slotte in een poel van verraad, knoeierij en geldelijke oneerlijkheid ten onder gingen, terwijl de eerste, na eenige jaren met hulp des Prinsen zich te hebben opgewerkt, ten slotte tot de amsterdamsche oppositie

1) Van Citters, l.l. blz. 296 vlg.
2) Knuttel, in Nijh. Bijdr. 4de R., I, blz. 360 vlg.

overging [1]). Bekend is ook het lot van den in 1672 uit de ballingschap teruggekeerden Kievit, die als fiscaal bij de admiraliteit van de Maas zich aan grove oneerlijkheid schuldig maakte en in 1688 door het Hof van Holland eerloos verklaard werd [2]).

Uit een en ander kan worden opgemaakt, dat „d'ongeregtigheyt en zugt tot hooger staet" in de dagen van Willem III vooral niet minder algemeen was dan in die van De Witt en zich ongetwijfeld in nog stuitender vormen vertoonde, terwijl het evenmin valt te ontkennen, dat de regenten uit den tijd van den eerste in bekwaamheid voor die uit de onmiddellijk voorafgaande periode onderdeden. Dit laatste was het gevolg ook hiervan, dat de Prins in zijne creaturen minder bekwaamheid, die dikwijls zelfstandigheid van oordeel medebrengt, dan wel volgzaamheid verlangde, hetgeen op den duur zijne regeering ten zeerste heeft benadeeld [3]).

De roem der staatsche diplomaten is in dit tijdperk echter niet verre gebleven beneden de hoogte, waarop hij ten tijde van De Witt stond. Van Beverningh heeft zich na den vrede van Nijmegen op 65 jarigen leeftijd uit de staatszaken teruggetrokken en zich tot zijn dood in 1690 op zijn buiten bij Leiden, waar hij curator der hoogeschool was, gewijd aan het kweeken van zeldzame en uitheemsche gewassen. De Groot, die na de bevrijding van het grondgebied uit de ballingschap was teruggekeerd, is een jaar later wegens de ontdekking van zijne briefwisseling met den veroordeelden De Wicquefort tijdens de onderhandelingen te Keulen op aangifte van zijn vijand, den raadpensionaris Fagel, voor het Hof van Holland gebracht, maar ten slotte, zeer tot ergernis van den Prins, in December 1676 vrijgesproken; hij overleed twee jaren later ambteloos op zijn buitengoed bij Haarlem. Van Beuningen alleen, de schitterende diplomaat en man van de wereld, de levendige prater en talentvolle regent, heeft nog eenige jaren lang na den vrede van Westminster den belangrijken gezantschapspost te Londen vervuld, waar hij tot in 1682 de getrouwe dienaar is geweest der staatkunde van den nieuwen machthebber; maar in dat jaar is hij begonnen zich zich tegenover den Prins te stellen; dientengevolge in het volgende jaar als gezant afgetreden, heeft hij zich weldra ook als burgemeester

1) Fruin, Aanteekeningen op Droste, II, blz. 401 vlg.
2) ib. blz. 309; Wagenaar XV, blz. 326 vlg.
3) Fruin, Willem III in zijne verhouding tot Engeland, blz. 115.

te Amsterdam niet kunnen handhaven en zich in eene bui van moedeloosheid uit de staatszaken teruggetrokken om zich weder te verdiepen in de mystieke denkbeelden, die zijn geest reeds van ouds hadden aangetrokken. Weldra gaf hij blijken van storing zijner geestvermogens, vooral na zijn zonderling huwelijk op zijn ouden dag; een paar jaar later werd hij volslagen krankzinnig en in 1693 is hij in dien treurigen toestand zoo goed als vergeten gestorven [1]).

In hunne plaats traden aanzienlijke heeren als Godard van Rheede, heer van Amerongen, die tijdens De Witt meermalen in belangrijke posten was gebruikt en thans vooral in zijne onderhandelingen met Brandenburg zich een goeden naam verwierf, als Everhard van Weede, heer van Dijkveld, een der trouwste dienaren van 's Prinsen staatkunde, die zich een welverdienden roem als diplomaat heeft verworven. Evenals zij had zich ook de raadpensionaris Fagel van het begin af geheel en onvoorwaardelijk bij 's Prinsen inzichten aangesloten. Met Waldeck, die naast zijne krijgsmanstalenten ook die van den diplomaat in hooge mate bezat, waren deze mannen de trouwe en voortreffelijke werktuigen, waarover de Prins bij de leiding der buitenlandsche politiek kon beschikken en die met de diplomaten uit De Witt's tijd zoo niet op eene lijn gesteld dan toch vergeleken konden worden. Maar zij waren werktuigen van 's Prinsen politiek veel meer dan De Witt's staatslieden de zijne waren geweest; en in nog veel sterkere mate waren dit mannen als 's Prinsen kamerjonker en vertrouwde vriend Hans Willem baron Bentinck, nu en dan gebruikt voor zeer teedere onderhandelingen, die moesten dienen om het groote doel, de europeesche coalitie tegen Frankrijk, te bereiken.

Zou dat doel bereikt worden, dan moest de Prins allereerst geen tegenstand in de Republiek zelve te duchten hebben. Sedert Amsterdam zich in 1677 tegenover hem had gesteld en de friesche stadhouder hem begon te dwarsboomen, liet die tegenwerking evenwel den Prins geen rust. Zij moest eerst worden overwonnen, zooals het gebeurde na den vrede van Nijmegen duidelijk aanwees.

De wijze, waarop die vrede tot stand gekomen was, had bij den Prins een groote bitterheid verwekt tegen Amsterdam, welks hei-

1) Fruin, Aant. op Droste, II, blz. 499 vlg.

melijke samenwerking met den landsvijand hem niet geheel geheim was gebleven. Maar met Valckenier aan het hoofd, die tot zijn dood op het einde van 1680 de amsterdamsche regeering op krachtige wijze leidde, trotseerde de machtige koopstad den machtigen stadhouder en werkte zijne anti-fransche politiek naar vermogen tegen[1]). Na Valckenier's dood evenwel kwam de leiding te Amsterdam in handen van de heeren Johan Hudde en Nicolaas Witsen, beiden geleerde, voortreffelijke mannen maar als staatslieden veel minder beteekenend dan hij. Noch zij noch Van Beuningen, die nog een paar jaar lang te Amsterdam het burgemeesterschap waarnam, schikten zich geheel naar 's Prinsen wenschen maar hunne tegenwerking was veel minder sterk dan die van den energieken Valckenier; zij droeg meer het karakter van weerstand tegen 's Prinsen overmatige voortvarendheid dan dat van tegenovergesteld inzicht.

Van die gezindheid van Amsterdam heeft de fransche diplomatie handig gebruik gemaakt. De fransche gezant D'Avaux, die hier na den vrede zijne regeering kwam vertegenwoordigen, legde er steeds nadruk op, dat hij gezant was bij de Staten, niet bij den Prins[2]); hij vleide de Staten zoo veel mogelijk en Louvois, die thans te Parijs de voorbereidselen tot een politiek van durven en ingrijpen tegenover de verdeelde oppositie der mogendheden leidde, bood den gezant der Republiek zelfs een bondgenootschap aan met groote voordeelen voor handel en scheepvaart en de belofte om in geval van oorlog de Spaansche Nederlanden met rust te laten[3]). Zoo hoopte Frankrijk den tegenstand der Republiek te overwinnen. En het gelukte inderdaad de plannen van den Prins te belemmeren, al was het vertrouwen op Frankrijk's beloften klein en kwam er van het voorgestelde bondgenootschap niets.

Die plannen waren aan de eene zijde op Duitschland, aan de andere op Engeland gericht. Engeland, waar juist in dezen tijd de vrees voor het Catholicisme tot vervolging oversloeg, scheen op den goeden weg en 's Prinsen invloed op den koning was nooit grooter dan thans; maar het vertrouwen op de standvastigheid der engelsche politiek was hier gering en in eene nauwe aansluiting bij Engeland zag men

1) Fruin, in Nijh. Bijdr. 3de R. V, blz. 236.
2) Fruin, Willem III, blz. 61.
3) ib. blz. 62.

geen heil, te meer omdat ook de Prins zelf aan een afdoende samenwerking van koning en parlement wanhoopte. En in Duitschland ging het weinig beter, ofschoon het Waldeck gelukte in opdracht van den Prins verschillende kleine duitsche vorsten aan den Rijn met Nassau als middelpunt tot onderlinge aansluiting in eene „Unie" te bewegen. Het machtige Brandenburg echter beklaagde zich nog heftig over den vrede van Nijmegen en vorderde van de Staten zijn achterstallige subsidiën op evenals de Keizer zelf; het had zich in zijne verbittering zelfs tot een geheim verbond en subsidieverdrag met Frankrijk laten verleiden. Het opkomende Hannover toonde dezelfde gezindheid. Zeer langzaam slechts breidde zich, in weerwil van Waldeck's onvermoeide pogingen, de rijnsche Unie over Noordduitschland uit tot eene „Union der vorderen Reichskreise" tegenover Frankrijk.

Dit alles was nog in wording, toen Frankrijk het masker afwierp door het oprichten der Chambres de Réunion, bestemd om na te gaan, welke deelen des duitschen Rijks van oudsher behoord hadden bij de thans in fransch bezit overgegane vestingen en landen op voormalig rijksgebied, terwijl het aanstonds reeds het hertogdom Luxemburg bezette en zijne troepen zelfs tot diep in Brabant en Vlaanderen liet binnenrukken, zoo het heette om zijne te Nijmegen verkregen rechten te handhaven.

Groot was aan alle kanten de verontwaardiging over deze plotselinge eischen. Het arme, nu ook nog door hofkabalen en hofintrigues verlamde Spanje zag angstig op naar de Republiek. De voornaamste noord- en middelduitsche vorsten, met name eenige der zoogenaamde „armirte" vorsten, die steeds troepen op de been hadden om ze tegen subsidiën aan oorlogvoerenden te verkoopen, sloten zich door Waldeck's bemoeiingen bij de „Union" aan en vormden zoo de „Allianz der vorderen Reichskreise"; maar de allervoornaamste, Brandenburg, nog steeds op de Republiek verbitterd en thans steun zoekend bij Frankrijk, werkte deze beweging tegen en trachtte ook den Keizer, die trouwens in zijn erflanden door de Turken bedreigd werd, buiten die verbintenis te houden. Nog grooter werd de ongerustheid, toen Frankrijk zich 30 Augustus 1681 van Straatsburg meester maakte en in weerwil van alle protesten Luxemburg door blokkade tot overgaaf begon te dringen. Zweden sloot in October met de Republiek een verbond

1) P. L. Muller, Willem III und Georg Friedrich von Waldeck, I, S. 50 ff.

tot handhaving van den vrede van Munster en Nijmegen, waartoe ook, naar men hoopte, Engeland, de Keizer, Denemarken, Brandenburg en de kleinere duitsche potentaten zouden toetreden en zoo ook Frankrijk ten slotte wel zou moeten komen. Met Keizer en Rijk werd te Frankfort, met Spanje te Kortrijk over de fransche eischen onderhandeld en intusschen trachtten Willem III en Waldeck in het duitsche Rijk tegen de voortdurende fransche en brandenburgsche intrigues eene aaneensluiting van alle belanghebbende vorsten onder leiding des Keizers te verkrijgen. Dit gelukte eindelijk in Juni 1682 door het verdrag van Laxenburg, ten gevolge waarvan een begin van gewapenden weerstand aan den Rijn ontstond.

Bij al deze diplomatieke verwikkelingen[1]), waarin prins Willem door zijne herhaalde bezoeken te Celle, zoogenaamd voor de jacht maar inderdaad om het Huis van Brunswijk op de goede baan te houden, zijn trouwen Waldeck, zijn „minister voor duitsche zaken" krachtig steunde, was het de vraag, of de Republiek in geval van oorlog werkelijk wederom de wapenen zou opnemen en of Engeland dan zou medewerken.

Maar Engeland bleef machteloos bij den daar nog steeds voortdurenden tweespalt tusschen koning en parlement, thans vooral over de door het laatste begeerde uitsluiting van den katholieken York van de opvolging of ten minste de aanzienlijke beperking zijner macht, in geval hij zou opvolgen. En de zwakke Karel II begon uit vrees voor zoo iets weder de hand uit te steken naar Frankrijk, terwijl de Prins zijn eigen invloed snel zag dalen en zich door een reis naar Londen van de volkomen onbetrouwbaarheid zijns ooms kon overtuigen. Welhaast achtte hij alle hoop van die zijde verloren: het „insouffrable" gedrag van Engeland's vorst deed alle gedachte aan hulp van de groote zeemogendheid bij zijne plannen verdwijnen[2]).

En de houding van Engeland, gepaard aan de fransche intrigues te Amsterdam en elders, bepaalde die van de Staten. Niettegenstaande 's Prinsen krachtige pogingen om met hulp van Fagel Amsterdam tot scherp optreden tegen Frankrijk over te halen, bleven de amsterdamsche burgemeesters, Witsen aan hun hoofd, bij hun besluit om zonder Engeland niets ernstigs te doen. Ten slotte zeide

1) Vgl. uitvoeriger: P. L. Muller, l.l. 64 ff.
2) Fruin, Willem III, blz. 100.

men het benauwde Spanje wel hulp toe maar men besloot toch eerst nog te onderhandelen, waarop Lodewijk Luxemburg dadelijk vrijliet en zoo opnieuw zijne welwillendheid jegens de Republiek toonde ten einde de oorlogspolitiek van den Prins te verlammen[1]).

Spanje, het fransche geweld in zijne Nederlanden moede, riep nogmaals ernstig de hulp der Republiek in, en volgens de verdragen had deze thans 8000 man hulptroepen te zenden. De Prins was er ook sterk voor dit te doen en liet den Raad van State voorstellen het leger met 16000 man te versterken. Maar Amsterdam, thans door den uit Londen teruggekeerden Van Beuningen geleid, weigerde op die wijze den weg ten oorlog op te gaan, welk verzet met dat van Friesland en Groningen ook elders de voor een nieuwen franschen krijg vreesachtige regenten tegenwerking van 's Prinsen plannen deed toonen[2]) De ontdekking van geheime betrekkingen tusschen den franschen gezant en de amsterdamsche heeren scheen een oogenblik dien tegenstand te zullen breken. De Prins verweet den heeren in heftige termen hun landverraad; hij sprak evenals eenmaal zijn vader van „ces coquins d'Amsterdam"; hij dreigde met de volkswraak, met het werpen van „den kneppel op straat" zooals in 1672; eene bedenkelijke volksbeweging begon zich reeds te vertoonen en het was te wachten, dat weldra blijken zou, „wiens hoofd het stevigst op zijn schouders zou staan"[3]). Maar noch vertoogen noch bedreigingen noch ook besprekingen en bezendingen konden Amsterdam bewegen het hoofd te buigen; zelfs eene zending van den Prins en den raadpensionaris met eenige leden van de ridderschap en de voornaamste steden in November 1683 kon de stad niet tot toegeven brengen, hoewel de heeren met alle eerbewijs werden ontvangen. Zij weigerde, ook tegenover de bedreiging, dat men zonder haar zou besluiten, en nadat Spanje, het wachten moede, Frankrijk den oorlog had verklaard; zij verklaarde volkomen gerechtigd te zijn om te onderhandelen en te spreken met een vreemden gezant als D'Avaux zonder zich overigens tot iets tegenover hem te verbinden; zij zocht voortdurend een middenweg om den zoo noodlottig gebleken krijg tegen Frankrijk te vermijden; zij werkte bij verschillende steden om haar

1) ib. blz. 109.
2) ib. blz. 119 vlg.
3) ib. blz. 121.

inzichten tegenover die van den Prins ingang te doen vinden; zij diende een „summier vertoog" in tegen een dergelijk optreden tegen Frankrijk; zij protesteerde tegen het denkbeeld om tegen haren zin te besluiten [1]). Een begin van burgerkrijg als in 1650 scheen te dreigen. Er werd gesproken van mogelijke militaire maatregelen tegen de groote koopstad en van haar plan om het opperbevel binnen hare muren op te dragen aan den frieschen stadhouder, die zijn neef ook in de zaak der werving dwarsboomde. En Amsterdam zou, dacht men, voor dat geval zoowel door Frankrijk als door hèt nog daarmede samenwerkende Brandenburg worden gesteund, welks gezant voortdurend met D'Avaux in goede verstandhouding was en welhaast door een bijzonderen zendeling, Paul von Fuchs, in zijne diplomatie werd bijgestaan.

Maar de Prins tastte op andere wijze door. Hij deed eindelijk den 31sten Januari 1684 ter Statenvergadering van Holland de zaak der werving voor het leger bij meerderheid van stemmen vaststellen in weerwil van de protesten van Amsterdam en Schiedam, die het besluit voor „nietig en van onwaarde" verklaarden en „strijdig met de grondregels van den Staat" [2]). Desniettegenstaande werd het besluit als dat van Holland ter Staten-Generaal ingeleverd. Daar kwam bericht, dat de spaansche regeering te Brussel een pakket van D'Avaux had onderschept, waarin een brief in cijfers van dezen aan zijn koning verscheidene leden der oude partij van De Witt, als „welgezinden" aangeduid, en vooral de amsterdamsche regenten, zeer scheen te compromitteeren. De brief werd uit Brussel aan den Prins gezonden, die hem na eenige dagen (16 Februari) in de Statenvergadering van Holland in zeer geheime zitting met gesloten deuren mededeelde, waarbij op zijn verzoek de beide amsterdamsche heeren Hooft en Hop voor eenigen tijd de vergadering verlieten. Een hevig tooneel volgde; de houding van Amsterdam werd scherp afgekeurd, terwijl de papieren in het haagsch „comptoir" van Amsterdam werden verzegeld en afschrift van den onderschepten brief aan de andere stadsregeeringen werd gezonden. Het afschrift verscheen eenige dagen later vertaald in druk. De zaak wekte algemeen hevige verbittering en onrust, vooral nu de kans op een oorlog met Frankrijk zoo nabij

[1]) Wagenaar XV, blz. 139 vlg.
[2]) Res. Holl. 31 Jan. 1684.

scheen. Maar D'Avaux en Amsterdam zelf protesteerden tegen deze dingen; het laatste drong herhaaldelijk aan op de ontzegeling zijner papieren en toen dit niets hielp, onttrok het zich aan de bijwoning der Statenvergadering, zoolang de papieren niet werden teruggegeven; het verdedigde zich schriftelijk tegen de ingediende beschuldigingen. Het regende weder blauwboekjes, sommige voor, andere tegen den Prins en zijne politiek; een daarvan, de veelgelezen en heftige „Missive van eenen regent ter vergaderinge van Holland" door „Philalethes" [1]), werd aan Fagel zelf toegeschreven en had een officieele „Verantwoording van het beleidt der heeren van Amsterdam" ten gevolge. En terwijl de zaak met Amsterdam zoo liep, ging de Prins ook in andere steden zijn tegenstanders te lijf [2]). In Gorkum handhaafde hij zijn vertrouwden dienaar, den drossaard van het land van Arkel, Lodewijk Huygens, tegen de regeering der stad, die zich van diens invloed trachtte te ontslaan. Hij wijzigde bij de jaarlijksche wetsverandering te Utrecht de samenstelling der regeering aldaar in zeer belangrijke mate en brak daardoor het begin van verzet, dat er was ontstaan. Te Dordrecht liet hij bij gelegenheid van een twist over de geldigheid der hem aangeboden nominatie voor het college der „goede lieden van den achte", dat naast den oud-raad voor de belangen der stad had te waken, den dordtschen heeren hunne afhankelijkheid gevoelen. Een hevige twist over de bevoegdheid van den stadhouder ten opzichte van de nominatiën in het algemeen volgde, waarin Amsterdam de opvatting van Dordrecht tegenover die van den Prins steunde, terwijl het Hof van Holland daarentegen die van den Prins trachtte te verdedigen. Ook hier heeft de Prins op den duur zijn wil weten door te zetten en de leider van den tegenstand, Muys van Holy, het volgend jaar uit de regeering verwijderd. Te Leiden had een dergelijk hoogloopend verschil over eene nominatie van schepenen plaats, waarbij de Prins, die bij de verkiezing van schepenen de helft buiten de hem aangeboden lijst had verkozen, ten slotte zijn wil wist door te drijven en de door hem benoemde personen in hun ambt handhaafde. Op die wijze wist hij overal zijn gezag te bevestigen en met krachtige hand de regenten aan dat gezag te onderwerpen. Het was nauwelijks twijfelachtig, of hij zou ook

[1]) Knuttel, Catalogus, nº. 12130 vlg.
[2]) Wagenaar XV, blz. 259 vlg.

tegenover Amsterdam ten slotte niet schromen wegen in te slaan, die met de privilegiën en gewoonten niet in overeenstemming waren. De oude tegenstelling tusschen de „monarchale" en de „aristocratique" regeering met hare gevolgen voor de burgerlijke vrijheid en de eensgezindheid in den lande kwam weder in volle kracht te voorschijn [1]).

De werving ontmoette intusschen in het voorjaar ook in andere gewesten verzet, vooral na den diepen indruk, dien het brutaal optreden van Lodewijk XIV tegen het zwakke Genua, dat hij in Mei 1684 wegens den bouw van schepen voor spaansche rekening door een zwaar bombardement tot onderwerping aan zijne eischen dwong, hier te lande maakte. Het lot der „Hollanders van de Middellandsche zee" werd wel beklaagd maar de macht van Frankrijk scheen al te groot. Gelderland was ten slotte niet onvoorwaardelijk voor de werving; in Zeeland verklaarden Middelburg en Goes zich ertegen en, hoewel het laatste voor een schrijven van den Prins week, het eerste bood zelfs weerstand aan 's Prinsen woord in de Statenvergadering zelve, waar hij tot ergernis van Zierikzee en onder heftig protest van Middelburg bij meerderheid liet besluiten; Overijsel aarzelde; Utrecht alleen stemde volmondig toe; maar Friesland en Groningen weigerden kortaf en het eerste bood ook na eene bezending der Staten-Generaal weerstand. Zoo moest de zaak uitgesteld worden en bleef Spanje voorloopig alleen met Frankrijk in oorlog.

Die oorlog liep natuurlijk ten voordeele van Frankrijk. Het veroverde bijna geheel Vlaanderen, legde Oudenaarde in de asch, sloeg formeel het beleg voor Luxemburg en bemachtigde die stad na eene dappere verdediging. En de Republiek bleef tot wanhoop en ergernis van den Prins stilzitten. Ook het duitsche Rijk deed niets, nu de Keizer nog alle aandacht moest wijden aan de Turken, die in 1683 zelfs Weenen hadden belegerd maar met duitsche en poolsche hulp eindelijk waren afgeweerd. Brandenburg werkte nog steeds Frankrijk in de hand en Hannover aarzelde wat te doen. De houding van Engeland gaf geen zweem van hoop op medewerking. De ontdekking van het „protestantsch verraad", eene samenzwering tegen den hertog van York, waarin 's konings bastaardzoon James, hertog van Mon-

[1]) Vgl. de zeer talrijke pamfletten, discoursen en vertoogen dienaangaande in de pamflettencatalogi op dit jaar.

mouth, en vele aanzienlijke engelsche edellieden betrokken waren, had eene hevige vervolging der vijanden van York en de roomsche partij aan het hof ten gevolge. Monmouth vluchtte naar Holland en zocht met eenige der zijnen eene schuilplaats aan het hof van den Prins te 's Gravenhage, waar men hem gereedelijk opnam in weerwil van de verdenking van geheime verstandhouding met de samenzweerders, die Prins en Prinses, toch reeds bij York en zijne partij in verdenking, daardoor op zich laadden. Wel deden zoo de Prins als de Staten hun best om Karel II gunstig te stemmen en gelukte het ook weldra zijn toorn te bezweren, maar heimelijk bleef deze met Frankrijk samenwerken. De bereidwilligheid, waarmede de schout van Leiden, Cornelis Paets, op aandrang van den engelschen gezant den in die stad gevatten Thomas Amstrong, een der uitgeweken vrienden van Monmouth, uitleverde om kort daarna te Londen onthoofd te worden, wekte hier te lande hevige ergernis over deze afwijking van het altijd hooggehouden recht om vreemde politieke ballingen hier te ontvangen. Het bleek meer en meer, dat van een goede verstandhouding tusschen Engeland en de Staten en de medewerking van den engelschen koning tegenover Frankrijk in deze omstandigheden geen sprake kon zijn. Het eenige wat te doen viel, was met Frankrijk in eene schikking te treden en dit bleek daartoe niet ongeneigd, nu het had wat het begeerde en zijn wil om dit te behouden bij de zwakheid van den verwachten tegenstand kon doorzetten. Willem III was geslagen en trachtte nog te redden wat er te redden viel: een twintigjarige wagenstilstand („armistitium") op grond van het statusquo, den 15^{den} Augustus 1684 te Regensburg gesloten, leverde wel tijdelijk al het bemachtigde in Frankrijk's handen over maar opende tevens de gelegenheid om vóór den definitieven afstand van al die landen en steden toch nog het verzet tegen Frankrijk's begeerde „generale monarchie" te organiseeren [1]). Tijd gewonnen was veel gewonnen.

Maar Frankrijk begeerde nog meer dan de „generale monarchie", de „opperste macht" in Europa, waarvan men alom sprak: het begeerde ook eene „generale religie", de roomsche. En juist in dezen

[1]) Vgl. over de beteekenis van dit verdrag: P. L. Muller, in Versl. en Meded. Kon. Akademie, 4de R., IV, blz. 78 vlg., tegenover de meening van Fester dienaangaande in zijn boek: Die armirten Stände und die Reichskriegsverfassung.

tijd kwam dat streven, tot waarschuwing van iederen Protestant, tot waarschuwing ook van de Katholieken, die niet aan Frankrijk's leiband wilden loopen, ten duidelijkste aan den dag. Het Edict van Nantes „perpétuel et irrévocable", dat sedert 1598 aan de Hugenoten in Frankrijk eene groote mate van vrijheid verzekerde, was reeds lang den onder Lodewijk XIV snel in macht en invloed toegenomen streng-roomschen een doorn in het oog. Wat Lodewijk XIII had gehandhaafd, wat Richelieu en zelfs Mazarin niet hadden willen aanraken, wat nog door den jongen Lodewijk XIV zelf in 1652 als in volle kracht was erkend, werd thans, op het hoogtepunt der fransche monarchie, nu het buitenland onmachtig bleek om de fransche aanmatigingen te weerstaan, nu het binnenland door de sterke monarchale hand in onderdanige gehoorzaamheid werd gehouden, met ruwe hand aangegrepen.

Omstreeks 1660 telde Frankrijk meer dan 1 millioen Protestanten, het twaalfde deel der gansche bevolking[1]), van Dauphiné tot Bretagne, tot Normandië toe wonende langs den rand van het rijk en vooral talrijk onder de industrieelen, kooplieden en landbouwers, met ruim 600 kerken en ruim 700 predikanten. Maar de fransche geestelijkheid, meer en meer door de Jezuieten beheerscht, zag met ergernis de bloeiende plant der ketterij en zij vond voor hare vertoogen allengs een open oor bij den koning, wiens van moederszijde spaansche afkomst zich in zijne toenemend strenge devotie niet verloochende. Zij richtte zich het eerst tegen het oprichten van protestantsche kerken in de plaatsen, waar het Edict van Nantes eigenlijk niet kon gelden, en verkreeg in 1666 op hare herhaalde klachten, dat de koning verklaarde het Edict nauwkeurig te zullen toepassen. Dit was het begin der officieele vervolging, die feitelijk reeds eenige jaren te voren door allerlei bemoeilijking en beleediging was aangevangen, zoodat te Parijs geen godsdienstoefening der Protestanten in het naburige Charenton onbelemmerd voortgang had, geen stervende beveiligd was tegen aanslagen op zijn geloof[2]). In weerwil van de bittere klachten der protestanten beperkte de eene koninklijke verklaring na de andere hunne vrijheden; eindelijk zelfs, in 1681, werd door de vergunning om kinderen van zeven jaar tot het roomsche geloof te bekeeren en hen

1) Histoire Générale, ed. Lavisse et Rambaud, VI, p. 281
2) Journal d'un voyage à Paris, passim.

uit hunne familie weg te nemen, het familieleven aangevat. Maar geen verklaring, geen vervolging, geen uitsluiting, geen boeten, geen kerkverwoesting kon het Protestantisme doen verdwijnen; slechts enkelen gaven den strijd op en gingen over of verlieten het land hunner vaderen, maar werkzame predikanten als Du Bosc, Jurieu, Benoît, Basnage, Bayle wisten de meesten te sterken in hun geloof en hunne kudden bijeen te houden.

Toen begon in 1682 het stelsel van dwang. Het „dwingt ze om in te gaan" werd door de „gallicaansche Kerk", die meer en meer haar eigen van Rome afgewenden weg ging en zich niet bekommerde over de politieke toenadering des Pausen tot de Protestanten, der overheid als plicht aanbevolen, als dure plicht van den waarlijk katholieken staat; een „avertissement" in dien geest werd afgekondigd en de koning benoemde commissarissen om die denkbeelden toe te passen, protestantsche ambtenaren af te zetten, winkels en herbergen van protestantsche eigenaren te sluiten, kerken af te breken, godsdienstoefeningen te verhinderen. En de commissarissen kregen soldaten tot hun beschikking om hunne taak te volvoeren. Honderden familiën werden tot den bedelstaf gebracht, honderden vluchtten naar Zwitserland, naar de Republiek, naar de noordduitsche protestantsche landen, naar Engeland om gevangenschap en lijfstraf te ontwijken. Met den aanvang van 1685 werd het nog erger. Een laatste protest der vervolgden werd beantwoord door den eisch der geestelijkheid tot opheffing van het Edict, omdat het wegens de daarin allengs gebrachte wijzigingen niet meer kon dienen als algemeene wet. En de koning, geheel onder den invloed thans van madame de Maintenon en de Jezuieten, begeerde niets liever. Reeds begonnen op het voorbeeld van den intendant Foucault in Béarn de vreeselijke dragonnades, weldra in alle provinciën nagevolgd: dragonders drongen de huizen binnen, plunderden, mishandelden, pijnigden de arme protestanten om hen op staanden voet te bekeeren. En honderden wederom vluchtten, andere honderden onderwierpen zich, anderen lieten het leven voor hun geloof of boetten als galeislaven hunne standvastigheid. Dagelijks kwamen aan het hof berichten van „bekeering" door het zwaard en nog durfde de geestelijkheid spreken van dezen „met bloemen bestrooiden weg", van haren afkeer van de executiën, die zij desnoods in het uiterste geval zou hebben moeten goedkeuren „om deze hydra te verdelgen"!

De herroeping van het Edict op 17 October 1685 was de kroon op het aangevangen werk. Geen enkel recht bleef over voor „de zoogenaamde gereformeerde religie"; hare aanhangers konden in Frankrijk blijven wonen maar hunne kinderen moesten roomsch worden opgevoed en bij uitwijking werden hunne goederen verbeurd verklaard, zijzelf tot eeuwige galeistraf verwezen. Zoo verdiende Lodewijk de loftuitingen zijner geestelijkheid, de aanvankelijk hooggestemde goedkeuring zelfs van paus Innocentius XI voor dit „groote werk der devotie", waarom de Kerk „niet zou ophouden zijn naam te prijzen", al had ook de Paus ernstige bezwaren tegen de vermenging van staatkundige en godsdienstige overwegingen en tegen de geweldadige bekeeringen in Frankrijk, tegen de kerkelijke toestanden daar in het algemeen en keurde hij later herhaaldelijk de scherpe vervolgingen af [1]). Zoo verdiende de koning de vervloeking van de tienduizenden, die reeds vóór de herroeping waren uitgeweken, van de honderdduizenden, die thans huis en haard verlieten om elders de vrijheid te zoeken, die hun in Frankrijk niet meer kon geworden. De dag van 17 October 1685 kostte Frankrijk een half millioen bewoners en zij namen, volgens een der eerste fransche geschiedvorschers van onzen tijd, met zich „schatten van heldenmoed, standvastigheid, zelfopoffering", die nooit konden worden vergoed.

De vrije protestantsche Republiek verschafte aan duizenden dezer „refugiés" een nieuw vaderland gelijk zij het voor een eeuw reeds aan honderden hunner voorgangers uit Frankrijk zelf en uit de waalsche gewesten van de Nederlanden had gedaan. Het streng-protestantsche hof van den stadhouder en zijne gemalin steunde eene menigte mannen en vrouwen van alle standen onder hen; de steden van Holland en de andere gewesten openden wijd hare poorten voor de duizenden nijveren en ontwikkelden: predikanten, officieren, kooplieden, werklieden, landbouwers, die allengs kwamen toestroomen. Reeds in 1686 werd hun aantal op niet minder dan 75000 begroot

[1]) Vgl. Fruin, Willem III, blz. 145. Echter ook de breve van 13 December 1685, aangehaald in Hist. Générale, p. 301, tegenover de pauselijke verklaringen van 1688 aan De Cock en van 1689 (vgl. Ranke, Päpste, III, S. 115). Over de houding van den Paus zie vooral: Immich, Papst Innocenz XI (Berlin, 1900), S. 64 ff.

en nog steeds bleef de stroom aanhouden naar „la grande arche des fugitifs", het land der persoonlijke vrijheid, waar zij in de sedert langer dan een eeuw bestaande waalsche gemeenten hun godsdienst in eigen taal konden blijven uitoefenen [1]).

De steden beijverden zich om de fransche fabrikanten en werklieden tot zich te trekken door voorrechten, voorschotten, tijdelijke onthefling van lasten. De nijverheid, vooral in de hollandsche steden, met name de lakennijverheid en die van fijne artikelen der fransche mode heeft er de grootste voordeelen uit getrokken [2]). De oude takken van nijverheid kregen door dezen plotselingen toevoer van frissche krachten nieuw leven; nieuwe industrieën als die van hoeden, zijden stoffen, gaas, fluweel, taf, passement vestigden zich hier te lande. De groot-industrie ontwikkelde zich krachtig en de voorrechten aan de nieuwe industrieën geschonken brachten er veel toe bij om het enge keurslijf der gilderechten op den duur te verbreken. Eene schaduwzijde was het toenemen der fransche mode, de toenemende invloed der fransche opvoeding in de welgestelde en aanzienlijke kringen, de toenemende inwerking der fransche taal op de nederlandsche. Overigens ook deze sterke immigratie, gelijk die van de talrijke Westfalen, die zich blijkens de toespelingen daarop in de pamfletten en kluchten uit het midden der eeuw hier te lande, met name in de groote koopsteden als winkeliers en klerken vestigden, gelijk die van de engelsche en schotsche officieren en soldaten, die zich hier in dienst der Staten op den duur hebben gevestigd in de garnizoensplaatsen van Holland, Zeeland, Utrecht en de Generaliteitslanden, is geheel opgegaan in de zooveel talrijker landsbevolking, waaronder zij zich hebben nedergezet. Reeds in het tweede of derde geslacht is de vermenging met de oorspronkelijk hollandsche bevolking zoo aanzienlijk geweest, dat de invloed van deze nieuwe versterking van het fransche element hier te lande voor het oog van den onderzoeker schijnt te verdwijnen. Behalve de namen, ofschoon vooral onder de lagere volksklassen te Leiden en elders weldra verbasterd of vertaald, bewaart nog alleen de waalsche afdeeling der Hervormde Kerk met hare prediking in de fransche taal, hare „bibliothèque wallonne" en „hôpital wallon" te Leiden

[1]) Over een en ander vgl. D'Avaux, Négociations, t. V en VI.

[2]) Pringsheim, Beiträge zur wirtschaftlichen Entwicklungsgeschichte, S. 33.

de herinnering aan de fransche bijwoners. Evenmin als de nakomelingen der enkele Denen en Noren en nieuwe inwoners van anderen landaard zijn zij thans behalve soms door hun naam en hunne familietraditiën te onderscheiden van de Nederlanders van ouderen oorsprong. Zij vonden hier eene op ieder gebied krachtig ontwikkelde natie, die hen met vreugde onder zich opnam maar geen behoefte had aan hunne komst voor de ontwikkeling van haar volksbestaan of de bevestiging harer maatschappelijke toestanden. Geen afzonderlijke plaats te midden van die natie werd hun ingeruimd maar zij voegden zich spoedig in de rijen der nederlandsche stedelingen, met hen samengroeiend tot een volk, dat de traditiën der vaderen bleef eeren.

De wijze, waarop de geloofsverwanten in het roomsche Frankrijk behandeld waren, had natuurlijk op de bij de thans heerschende partij toch reeds niet zeer welwillende stemming tegenover de Roomschen hier te lande een prikkelenden invloed en op het gereformeerde volk, door de predikanten aangezet, niet minder [1]). De gretig gelezen verhalen omtrent de dragonnades en verdere mishandelingen; de berooide toestand van vele hierheen gevluchte uitwijkelingen; de onrustbarende berichten omtrent de thans opnieuw uitgebroken vervolgingen in Savoye tegen de arme veelgeplaagde Waldenzen, omtrent de dreigende roomsche regeering in Engeland, nu in het begin van 1685 Karel II daar door den roomschen York als Jacobus II was opgevolgd, omtrent het optreden van een roomschen tak van het vorstenhuis in de Paltz; de talrijke geruchtmakende bekeeringen van duitsche Protestanten, de overwinningen van den Keizer op de Turken en het herstel van den roomschen eeredienst in Hongarije — dat alles deed gelooven aan eene algemeene roomsche werkzaamheid in geheel Europa, aan een „Grooten Raad van Romen", waarvan de Jezuieten, de felste vijanden der Hervorming, de ziel waren en Lodewijk XIV, Jacobus II en Fürstenberg de krachtigste werktuigen. Heftige pamfletten zetten de toenemende gisting aan en de omstandigheid, dat de Roomschen hier te lande onder de voorzichtige leiding van Neercassel zich van alle aanleiding tot verbittering onthielden, ja zelfs geld opbrachten voor de arme Refugiés, kon haar niet ten eenenmale doen ophouden. Reeds vóór de herroeping van het Edict van Nantes werd door synoden en kerkeraden op de verwijdering der

[1]) Knuttel, De toestand der Katholieken, I, blz. 290 vlg.

ordensgeestelijken, der Jezuieten vooral aangedrongen. Thans werd het verbod van godsdienstoefening door fransche Protestanten ten huize van de protestantsche gezanten te Parijs, o. a. van den staatschen gezant aldaar, beantwoord met de hernieuwing van een ook vroeger reeds genomen dergelijken maatregel in Den Haag tegenover de gezanten der roomsche mogendheden, in wier woningen reeds lang vele nederlandsche Roomschen geregeld hunne godsdienstplichten kwamen waarnemen en van wie dikwijls eene krachtige roomsche actie placht uit te gaan. Dé wereldlijke geestelijkheid zelve, die gewoonlijk met de regulieren twistte, zou hunne verwijdering zeker niet met leede oogen hebben aangezien, al viel het niet te bewijzen, dat zij, zooals vooral de Jezuieten klaagden, daarop bij de regenten aandrong. De Staten-Generaal handelden ernstig over eene hernieuwing der strengere plakkaten tegen de Roomschen, maar Holland hield dit nog tegen en wist de zaak op de lange baan te doen schuiven, waartoe naast den ouden tegenzin der kooplieden tegen dergelijke strengheid ook het feit medewerkte, dat de keizerlijke gezant in Den Haag, Cramprich, die zich het lot zijner geloofsgenooten steeds had aangetrokken, moest ontzien worden ter wille van 's Prinsen groote coalitieplannen, waarin zelfs de Paus uit vrees voor Frankrijk's overmacht allengs betrokken werd. Toch werd in het laatst van 1687 in Holland ten minste een plakkaat ontworpen tot uitzetting van Jezuieten, Franciscanen, Dominicanen enz., een ontwerp dat hevige protesten van Cramprich uitlokte, ofschoon de Keizer zelf den ijver van zijn gezant verloochende en de wereldlijke geestelijkheid hier te lande zich niet ernstig beklaagde over deze voorgenomen verwijdering hunner lastige medehelpers, tegen wie zij reeds eene eeuw lang bitter geklaagd hadden. Maar het ontwerp is niet tot een werkelijk plakkaat verheven [1]) en zoowel de gewenschte goede verstandhouding met den Keizer en den Paus, die ook tegenover Frankrijk optraden, als de gewone argumenten tegen de plakkaten deden weldra de opgewekte godsdienstige hartstochten weder luwen. Zelfs in Zeeland liet men zich èn door de handelsbelangen èn door politieke overwegingen weerhouden om gehoor te geven aan den aandrang der predikanten, die vermaand werden om zich kalm te houden en „moderatie

[1]) Wagenaar XV, blz. 385 vlg. geeft van den loop der zaak een verkeerden indruk. Vgl. Knuttel, l.l. blz. 294.

in de saecken der Papisten" te betrachten [1]). Alleen in Friesland en Groningen zijn er werkelijk ernstige anti-roomsche maatregelen genomen, welker klem echter een paar jaar later zeer begon te verzwakken, en hebben ernstige vervolgingen en ongeregeldheden op dit gebied plaats gehad, zelfs tot plundering van kerken overslaande [2]).

De vervolgingen en de herroeping van het Edict hadden ook op de houding van den Grooten Keurvorst een beslissenden invloed [3]). De politieke gevolgen voor zijn land van het geheime verbond met Frankrijk, waarvan hij steun tegen Zweden had verwacht in zijne plannen op Pommeren, waren hem tegengevallen. Toen nu Lodewijk XIV zich meer en meer als kampvechter van het Catholicisme deed kennen, kwam de gedachte aan Brandenburg's stelling in Duitschland als machtigste protestantsche staat op den voorgrond en de krachtige protestantsche gevoelens van den keurvorst leidden hem er toe zijne sympathie met de vervolgden openlijk te kennen te geven en hun ook zijn land als toevluchtsoord aan te bieden. Zijne goede betrekkingen met Frankrijk leden natuurlijk onmiddellijk onder deze houding, al gaf hij ter wille der subsidiën het verbond nog niet op en trachtte hij het opnemen der talrijke fransche emigranten, die zich vooral te Berlijn vestigden, het in dienst nemen van uitgeweken officieren, onder wie de beroemde maarschalk Schomberg, te vergoelijken. Hij ging verder en zond in Mei 1685 zijn vertrouwden raadsman Paul von Fuchs naar de Republiek om de goede verstandhouding met haar en den Prins van Oranje, zijn neef, te herstellen, zich opnieuw met haar te verbinden en mede te werken aan het doen ophouden der hoog loopende binnenlandsche oneenigheden, die de kracht der Republiek naar buiten voor jaren dreigden te verlammen. Het gelukte den handigen Fuchs in alle opzichten het doel zijner zending te bereiken: het verbond, nog in 1678 vóór den vrede gesloten, werd tot 1700 verlengd en door bemiddeling van Fuchs werd de twist tusschen den Prins en Amsterdam bijgelegd.

Het laatste kostte intusschen niet minder moeite dan het eerste, want

1) Knuttel, l.l. blz. 312.

2) ib. blz. 328.

3) P. L. Muller, Een Brandenburgsche zending in Nederland in 1685, in Nijh. Bijdr. N. R. VI, blz. 77 vlg., en Nederland en de Groote keurvorst, in Nijh. Bijdr. N. R. VI, blz. 169 vlg.

Van Beuningen wilde aanvankelijk van geen bukken weten en ook de Prins toonde zich weinig geneigd om toe te geven, al begeerde hij het herstel van de overeenstemming. Alle pogingen om de beide partijen met elkander te verzoenen waren totnogtoe vruchteloos gebleken [1]). Onmiddellijk reeds na het sluiten van den Twintigjarigen wapenstilstand waren onderhandelingen tusschen den Prins en Amsterdam aangeknoopt en ofschoon beide partijen overtuigd schenen, dat het belang der Republiek ten hoogste met het herstel der „eenigheid" gemoeid was, de halsstarrigheid van beide kanten belette lang nog eene werkelijke verzoening. In het voorjaar van 1685 waren de kansen daarop echter aanzienlijk gerezen. Door bemiddeling van de vorstin van Anhalt, dochter van Frederik Hendrik, die in 1683 de schoonmoeder van haren frieschen neef geworden was [2]), werd in Maart de vrede tusschen de beide neven getroffen en Hendrik Casimir verplichtte zich zelfs schriftelijk de politiek van Willem III „in relatie tot andere rijken en gemeenebesten" niet meer te zullen tegenwerken, integendeel haar te zullen steunen [3]). Deze verzoening verzwakte de amsterdamsche partij zeer en de pogingen van D'Avaux om Amsterdam aan Frankrijk te binden begonnen hare kracht te verliezen. Op dit oogenblik trad Fuchs als bemiddelaar op en het gelukte hem in den loop van den zomer met behulp van Fagel aan de eene en Hop aan de andere zijde den Prins en de amsterdamsche burgemeesters tot elkander te brengen. Amsterdam berustte er in, dat het leger voor het loopende jaar niet zou verminderd worden, stemde toe in het verbond met Brandenburg en de daarbij vereischte geldelijke opoffering ten bate van den keurvorst en verkreeg alleen, dat de tarievenlijst der convooien en licenten naar zijn zin werd geregeld.

Ook op deze verzoening gelijk op die tusschen de beide vorstelijke neven heeft ongetwijfeld het meer en meer in het oog vallende belang van den protestantschen godsdienst grooten invloed gehad. D'Avaux deed nog wel herhaaldelijk zijn best om de goede verstandhouding te verbreken maar zijne „artificiën" konden op den duur de „goede harmonie" niet meer verstoren. Het kort daarna aftreden als burgemeester van den meer en meer zonder-

1) Fruin, Willem III, blz. 129 vlg.

2) Er was kort te voren ernstig sprake geweest van een huwelijk van dezen met eene rijke fransche gravin.

3) Sypesteyn, Geschiedk. Bijdr. III, blz. 27.

lingen Van Beuningen kon niet anders dan den herstelden vrede bevestigen: Witsen en Hudde, en wie er meer met hen voortaan Amsterdam regeerden, waren gezeggelijker, vooral sedert de pensionaris Hop voor de politiek van den Prins gewonnen was. De Prins had ook hier gezegevierd en het vaste punt was gevonden, waarom de groote coalitie, die hij steeds voor den geest had, zich zou kunnen vormen. Geen stad in Holland zou het meer wagen zich tegen zijn wil te verzetten en van de andere provinciën was niets meer te vreezen.

Er was op dat oogenblik zelfs hoop, dat Engeland in die coalitie een belangrijke rol zou spelen. De nieuwe koning, Jacobus II, was wel in de eerste plaats een vurig katholiek maar tevens toch ook een ernstig voorstander van de zaak van het politiek evenwicht in Europa: hij toonde thans neiging om samen te werken met zijn schoonzoon, den Prins van Oranje, die tevens de vermoedelijke troonopvolger in Engeland was en ter wille van wien hij zijne godsdienstige neigingen moest betoomen, wilde hij niet in de kaart spelen van hen, die uit vrees voor die neigingen liefst den Prins in zijne plaats hadden gesteld [1]). En Jacobus II had een veel vaster karakter dan zijn overleden broeder: was hij eenmaal voor de staatkunde van Willem III gewonnen, dan viel op Engeland te rekenen. Er waren dan ook onderhandelingen gevoerd tusschen den koning en den Prins om eene toenadering tusschen Engeland en de Republiek te bevorderen. De handelsgeschillen werden aan eene gemengde commissie opgedragen. De koning verlangde, dat de bastaardzoon van Karel II, de jonge hertog van Monmouth, die zich nog in Den Haag ophield en door de partij van verzet in Engeland, vooral door de calvinistisch gezinden, als haar hoofd werd beschouwd, uit de Republiek zou worden weggezonden; dat de engelsche emigranten in het algemeen haar zouden moeten verlaten; dat de in zijn oog verdachte officieren in de engelsche en schotsche regimenten der Staten zouden worden ontslagen; dat de Republiek met Engeland ééne lijn zou trekken tegenover Frankrijk. De Prins stemde in dat alles toe, in het laatste met uitdrukkelijk voorbehoud der protestantsche belangen. De overeenstemming scheen dus verkregen, maar dit duurde kort, want weldra begon Jacobus, onder den indruk van een gewapenden inval van Monmouth in Engeland, van opstanden in Schotland, van sterke

[1]) Fruin, Willem III, blz. 136 vlg.

protestantsche bewegingen in het gansche rijk, toch, evenals vroeger zijn broeder, financieelen steun te zoeken bij Lodewijk XIV, den krachtigen voorstander van het roomsche geloof, dat ook hij boven alles liefhad en waaraan hij desnoods de zaak van het politieke evenwicht wilde prijsgeven. Een jaar later was de koning geheel en al den weg der katholieke reactie ingeslagen, een weg, die hem steeds verder van zijn volk vervreemdde en dat volk weldra naar den Prins van Oranje deed uitzien als naar den redder van zijn geloof en zijne vrijheden voor de geheime plannen eens roomschen konings, die tevens een krachtig monarchaal bewind wilde vestigen met verwerping van het parlementaire regeeringsstelsel, in welks richting zich de engelsche staatsregeling sedert eeuwen bewoog. Meer en meer bleek het, dat ook onder Jacobus II van Engeland voor de groote coalitie niets te verwachten was; integendeel, dat ook hij met Lodewijk XIV heimelijk in verbond getreden was en op het beslissend oogenblik naast Frankrijk zou staan, tenzij een algeheele ommekeer in Engeland, niet minder dan eene revolutie — want Jacobus II was geen man om voor minder te wijken van zijn godsdienstig standpunt, dat bij hem alles beheerschte — den gang der zaken aldaar ten eenenmale van karakter zou doen veranderen. Dan zou het oogenblik voor den Prins gekomen zijn om op Engeland's lotgevallen een beslissenden invloed te oefenen. Dan eerst zou Engeland voorgoed voor zijn godsdienstig-staatkundig ideaal gewonnen zijn.

En terwijl hij met spanning den loop der zaken in Engeland gadesloeg, waren hij en Waldeck, thans door Brandenburg ijverig geholpen, in afwachting daarvan bezig in het duitsche Rijk de partij van verzet tegen Frankrijk te organiseeren en de coalitie op steeds grooter voet voor te bereiden. Langzaam, zeer langzaam ging het geduldwerk voort om Frankrijk's sedert jaren zorgvuldig gekweekte betrekkingen met de kleine duitsche hoven te verbreken, den langjarigen arbeid der behendige fransche diplomatie, het net harer fijngesponnen intrigues te ontrafelen. Het laxemburgsche verdrag van 1682 was door den Turkenoorlog en de houding der Republiek zonder veel gevolg gebleven. Waldeck was in Juli 1685 naar Weenen gegaan om deel te nemen aan den veldtocht tegen de Turken aan den Donau en om de duitsche vorsten bij hun aansluiting aan den Keizer tot verdediging des Rijks te doen volharden. Het laatste gelukte hem ook en hij steunde met goedkeuring van Willem III de pogingen van het kei-

zerlijk hof om in plaats van het ten einde loopende laxenburgsche verdrag de augsburgsche alliantie (1686) tot stand te brengen, een verdrag, dat intusschen volstrekt niet de groote algemeene beteekenis heeft gehad, die men daaraan pleegt toe te schrijven en slechts diende om ten minste bijeen te houden wat men bijeengebracht had[1]). Spanje en Zweden sloten zich als leden des Rijks bij de kern der frankisch-rijnsche vorsten aan en Waldeck zelf zou onder den keurvorst van Beieren en den markgraaf van Bayreuth als veldmaarschalk van het bijeen te brengen leger optreden, dat desnoods ook tegen Frankrijk gebruikt kon worden.

Maar dit alles was nog ver van eene coalitie met de zeemogendheden als middelpunt, zooals Willem III en Waldeck zich voorstelden. En dat de Franschen dit wel inzagen, blijkt uit hun optreden aan den Rijn, waar zij een paar zeer belangrijke vestingen konden bezetten zonder eenige verhindering van den kant der verbondenen.

Dikwijls moet den ouden Waldeck — hij begon tegen de 70 te komen — de zware arbeid aan het groote doel moeilijk gevallen zijn, maar toch heeft hij voortdurend in overleg met den Prins gewerkt aan de versterking van den band tusschen de duitsche vorsten, aan het tegengaan van den altijd weder het hoofd opstekenden franschen invloed in het Rijk, die zich ook aan het keurvorstelijk hof te Berlijn weder deed gevoelen.

Toen kwam in 1688 plotseling de crisis, die de lange voorbereiding ten slotte nog onverwacht in een krachtig handelen zou omzetten. Die crisis werd veroorzaakt door den loop der zaken in Engeland en prins Willem wist haar op het juiste oogenblik voor zijn doel te gebruiken. Daar was de strijd tusschen vorst en volk meer en meer verscherpt zoowel op godsdienstig als op staatkundig gebied, terwijl de houding van Jacobus II tegenover Frankrijk duidelijk wees op een geheime samenwerking tusschen beide hoven, gevaarlijker thans nog dan onder Karel II wegens het standvastiger, ja koppiger karakter van den nieuwen vorst, van wien zijn sceptische broeder reeds had voorspeld, dat hij geen vier jaren op den troon zou zitten. Zoo ernstig was de toestand reeds bij het begin van 1687, dat de Prins het noodig

[1]) Zie daarover vooral Fester, Die Augsburger Allianz von 1686, en P. L. Muller, Willem III und Waldeck, II, S. 11 ff.

vond zijn vertrouwden dienaar Dijkveld in buitengewone zending naar het engelsche hof te zenden; hij haalde de Staten-Generaal en die van Holland in het geheim daartoe over[1]). Die zending had natuurlijk ten doel niet maar eenvoudig te zien en te hooren maar ook de vertrouwbaarheid en de plannen na te gaan van hen, die aanstalten maakten om den Prins van Oranje tegenover zijn oom en schoonvader te stellen. Zij had een volledig succes en Dijkveld keerde in den zomer terug met tal van brieven van aanzienlijke Engelschen, die met den Prins in betrekking wenschten te treden. Van dat oogenblik af stond de Prins voortdurend in geheime onderhandeling met die heeren. De koning zag niet wat er om hem heen gebeurde evenmin als zijn onbekwame zendeling aan het hof van den Prins, de roomsche Ier D'Albyville, begreep wat deze voorhad; trouwens zelfs D'Avaux, die van alle geheime zendingen en samenkomsten overigens wel onderricht was, bekende in zijne brieven telkens het spoor bijster te zijn, al zag hij duidelijk waarop alles zou moeten uitloopen[2]). Jacobus echter zag dit niet. Hij sloeg de waarschuwingen van D'Avaux in den wind en vroeg den Prins en de Staten zelfs om hunne medewerking bij de maatregelen van verdraagzaamheid, die hij ten bate der Roomschen dacht te nemen. Maar de Prins wilde zijn aanzien bij zijn engelsche vrienden en het engelsche volk niet verspelen en weigerde met nadruk iets te doen tegen het belang zijner religie, hoe afkeerig hij ook was van alle geloofsvervolging[3]). En de Prinses, met wie haar echtgenoot eenigen tijd te voren hun beider houding tegenover de gebeurtenissen in Engeland besproken had, waarbij hare algeheele overeenstemming met hem was gebleken[4]), wilde ook van het voorstel haars vaders niet weten evenmin als van diens pogingen om haar tegenzin tegen het Catholicisme weg te nemen. De beide echtgenooten, in den beginne koel en zonder wederzijdsche liefde naast elkander levend, werden na tien jaren huwelijk door een en ander nader tot elkander gebracht en leerden elkander begrijpen en achten. De zachte en beminnelijke Prinses, wier dagboeken en vertrouwde brieven voor een groot deel tot ons gekomen zijn, wist op den duur niet alleen

[1]) Fruin, Willem III, blz. 154 vlg.
[2]) Zie b.v. Négociations, VI, p. 172, 178.
[3]) Fruin l.l. blz. 160.
[4]) ib. blz. 150 vlg.

het vertrouwen maar ook de liefde van haren haar totnogtoe met koelheid en zelfs eenig wantrouwen bejegenenden gemaal te winnen [1]). Het was duidelijk: als Jacobus II eens kinderloos zou sterven — en zijn tweede huwelijk was totnogtoe kinderloos gebleven — dan zouden zijn opvolgers niet in zijne richting voortgaan.

Dit moest ook in Engeland duidelijk worden tegenover den toeleg van Jacobus en de zijnen om het te doen voorkomen alsof Prins en Prinses zijne maatregelen goedkeurden. Daartoe moest de beroemde brief van Fagel aan den schotschen dissenter Stewart dienen, waarin de raadpensionaris dezen te kennen gaf, dat Prins en Prinses wel geneigd waren om mede te werken tot afschaffing der strafbepalingen tegen afwijking van de anglicaansche Kerk maar volstrekt niet tot toelating der Roomschen tot alle ambten. De brief verscheen aanstonds in druk en werd in duizenden exemplaren ook over Engeland verspreid [2]), waardoor hij het karakter van een tegen 's konings politiek gericht manifest aan het engelsche volk kreeg. En het mislukken van 's konings pogingen om de zes regimenten Engelschen en Schotten in staatschen dienst, ruim 3000 man voortreffelijk krijgsvolk, naar Engeland over te doen voeren ten einde ze bij voorkomende gelegenheden te gebruiken, verbitterde de engelsche regeering nog meer tegen den Prins, die daarvan natuurlijk niet weten wilde.

Jacobus ging intusschen op raad van zijne streng-roomsche omgeving voort met zijne maatregelen ten gunste der Roomschen en tot bevestiging van zijn monarchaal gezag. Hij betrad daardoor met steeds grooter energie den weg, langs welken zijn vader op het schavot was gekomen en die ook hem tot den ondergang zou voeren. In Mei 1688 liet hij zeven weerspannige bisschoppen der anglicaansche Kerk in den Tower gevangen zetten en zijne „acte van verdraagzaamheid" opnieuw afkondigen. En te midden der hierdoor ontstane verbittering werd hem 10 Juni een zoon geboren, eene gebeurtenis, die de toekomst zijner dynastie scheen te verzekeren. In het vorige najaar was de te wachten geboorte reeds hier en daar aangekondigd en het bericht was bij de Roomschen met groote vreugde, bij de Protestanten met teleurstelling en wantrouwen ontvangen; het laatste vooral, omdat de

[1]) Vgl. over haar: Krämer, Maria II Stuart, Utrecht, 1890.

[2]) Breed uittreksel bij Wagenaar XV, blz. 361 vlg., druk o. a. in Holl. Mercurius 1687, blz. 92 vlg.

tegenpartij vast de geboorte van een zoon voorspelde, die dan volgens de omtrent de opvolging bestaande bepalingen de engelsche kroon zou moeten erven. Toen nu de gebeurtenis eene maand vóór den aangegeven tijd plaats had en men haar aan het hof op zeer geheimzinnige wijze behandelde, won het vermoeden veld, dat de jeugdige „prins van Wales" een door de Jezuieten ondergeschoven kind was, een vermoeden, dat, naar de onderzoekingen van onzen tijd voldoende hebben geleerd, ongegrond mag heeten. De Prins en Prinses, die eerst geen reden vonden om aan de echtheid te twijfelen en zelfs den heer van Zuylesteyn hadden gezonden om hunne gelukwenschen over te brengen, waren weldra van een ander gevoelen, vooral toen de eenige zuster der Prinses, Anna, die te Londen was, haar in duidelijke termen schreef, dat ook zij den zoogenaamden prins van Wales niet als echt beschouwde [1]). Er werd in de engelsche kapel der Prinses van Oranje reeds spoedig een einde gemaakt aan het bidden voor haren jongen broeder.

Eene groote opschudding verwekte een en ander in Engeland zelf. De vrijspraak der zeven bisschoppen vermeerderde de gisting. Op den 30sten Juni teekenden eenige aanzienlijke Engelschen een verzoek aan den Prins om over te komen en Engeland's godsdienst en vrijheden te redden uit de handen der bestaande regeering. De admiraal Herbert, die het stuk overbracht, kwam eenige dagen later in het prinselijke landhuis te Honselaarsdijk, waar Willem III in dezen tijd gewoonlijk verblijf hield. De Prins aarzelde een oogenblik, overlegde met zijne gemalin maar nam spoedig het niet onverwachte voorstel aan, dat hem een schitterende rol voorspelde, daar het hem de gelegenheid gaf om den godsdienst en de vrijheden van een groot volk te redden en hem tevens de middelen kon bezorgen om de coalitie tegen Frankrijk, het groote doel, dat hem steeds voor den geest zweefde, eindelijk te bereiken.

Kort te voren had de keuze van kardinaal Willem Egon van Fürstenberg, den ouden vriend van Lodewijk XIV, door het keulsche kapittel eerst tot coadjutor van den afgeleefden aartsbisschop van Keulen, later bij eenvoudige meerderheid tot diens opvolger de Rijksvorsten gewezen op het gevaar, dat van die zijde nog steeds dreigde. De gestorven aartsbisschop was sedert eenige jaren ook in het bezit der bisschoppelijke rechten in Munster en Hildesheim

[1]) Vgl. over de echtheid: Fruin, l.l. blz. 171, 177; Krämer, l.l. blz. 159 vlg.

getreden, zoodat zijn gebied zich met dat van Luik, dat hij reeds sedert lang had bezeten, van de Maas tot de Wezer over een groote landstreek uitstrekte. Mocht Fürstenberg dit alles onder zijn gezag vereenigen, dan was Lodewijk XIV een grooten stap verder: de fransche koning hoopte met behulp van dezen beproefden aanhanger den gesloten wapenstilstand van 1684 toch nog in een definitieven vrede te doen veranderen en op die wijze de hem tijdelijk ten deel gevallen landen en steden in vast en wettig bezit te krijgen. Bevestigde de Paus de keuze, waartoe deze echter volstrekt niet gehouden was, dan had Frankrijk een belangrijke winst verkregen, zelfs al zouden zich Luik, Munster en Hildesheim door de keuze van een eigen bisschop onder medewerking des Pausen thans van Keulen afscheiden; en aan de Republiek zou een zware slag zijn toegebracht. Wel was het zeer twijfelachtig, of de Paus, die zich thans geheel van den ook zijne macht bedreigenden en zich steeds duidelijker op den weg der afscheiding van de Kerk bewegenden Lodewijk XIV geheel afgekeerd had [1]), de keuze bevestigen zou, maar de toeleg van Frankrijk was duidelijk.

De Prins had het engelsche voorstel aangenomen: de teerling was geworpen. Het kwam er nu slechts op aan, of de Republiek geneigd zou zijn hem de middelen te verschaffen om te doen wat Engeland van hem begeerde en wat hijzelf in het belang van godsdienst en vrijheid vurig wenschte.

Na het toegeven of liever de onderwerping van Amsterdam in 1685 en de daarmede nauw samenhangende bevestiging van 's Prinsen gezag in Holland, in de Republiek was het antwoord op deze vraag niet lang onzeker. Toch moest de Prins met beleid te werk gaan, wilde hij D'Avaux, die nog altijd alle gelegenheden te baat nam om hem tegen te werken, niet tot krachtige werkzaamheid bij de nog altijd voor Frankrijk's macht beduchte of ronduit franschgezinde regenten prikkelen. De vrees voor de verheffing opnieuw van „Hollands Koors", zooals een pamflet de werkzaamheid der Oranjepartij noemde, was nog bij velen zeer levendig.

Met groote voorzichtigheid werd de zaak aangevat. Aanvankelijk werd de reeds met het oog op de in Engeland verwachte gebeurtenissen in het vorige najaar begonnen uitrusting der vloot met kracht

[1]) Immich, Innocenz XI, S. 77 ff.

voortgezet. De gevolgen van de groote ramp, die haar in November 1683 had getroffen, toen bij een hevigen storm op de kust van Westfriesland zeven groote schepen vergingen en tal van dappere zeelieden den dood in de golven vonden [1]), waren zoo goed mogelijk verholpen en vooral de door burgemeester Geelvinck en Job de Wildt, haren secretaris, krachtig geleide amsterdamsche admiraliteit had zich door aanbouw van schepen onderscheiden. In overleg met de regeering van Amsterdam en de admiraliteit aldaar, met Bastiaensze Schepers te Rotterdam en Odijk in Zeeland was reeds in December besloten tot de uitrusting van 21 schepen van middelbare grootte, zoogenaamd in verband met de rooverijen der Algerijnen, die in dezen tijd zelfs tot voor de zeegaten verschenen, en met verwikkelingen tusschen Zweden en Denemarken. In het voorjaar was deze wapening ter zee voortgezet, ook met het oog op de vijandelijke houding der fransche marine, die reeds in 1686 tot vijandelijkheden aanleiding had gegeven. Men had een en ander slechts verder te ontwikkelen om het beoogde doel te bereiken en van Juli af werd op de werven ijverig gearbeid, terwijl voor het in dienst nemen van 4000 matrozen, voor het huren van transportschepen voor de troepen voldoende werd gezorgd. Zoo was in October een vloot van 43 oorlogschepen en eenige branders, benevens kleiner vaartuig en ongeveer 350 transportschepen van groot en klein kaliber gereed onder het bevel van den luitenant-admiraal Cornelis Evertsen en den vice-admiraal Philips van Almonde. Cornelis Tromp, die als luitenant-admiraal-generaal De Ruyter was opgevolgd, was sedert eenige jaren op den achtergrond getreden ten gevolge van verschillen met den Prins; bovendien zou hij zich niet licht geschikt hebben in de met de engelsche heeren getroffen regeling om met het oog op het engelsche volksgevoel het opperbevel op te dragen aan den admiraal Herbert als luitenant-admiraal-generaal der gemeenschappelijke vloot, een maatregel, die niet dan met de uiterste voorzichtigheid kon worden doorgezet.

Natuurlijk kon een en ander voor D'Avaux geen geheim blijven en hij bleef niet in gebreke zoowel Lodewijk XIV als Jacobus II ten ernstigste voor de groote wapeningen in de Republiek te waarschuwen [2]),

[1]) De Jonge, III, blz. 17 vlg.

[2]) De Jonge III, blz. 37 vlg.; Négociations van D'Avaux, VI, passim.

maar steeds zonder gehoor te vinden, ofschoon hij thans ronduit kon verklaren, dat het op Engeland gemunt was. Ook wat het over te voeren leger betreft, werden de maatregelen in diep geheim en met groote zorg genomen. Met de noordduitsche „armirte" vorsten werden op 's Prinsen last door Bentinck in Juli en Augustus overeenkomsten gesloten betreffende het huren van verscheiden regimenten; de engelsche en schotsche regimenten in staatschen dienst en eenige van de beste staatsche troepenafdeelingen werden in gereedheid gebracht; met het opperbevel onder den Prins werd de maarschalk Schomberg belast; het geheele leger, 14000 man, werd samengetrokken op de Mookerheide, zoogenaamd ter verdediging van de grens tegen een mogelijken aanval van de keulsche zijde. Het geld voor dit alles werd om geen ruchtbaarheid aan de zaak te geven van alle kanten heimelijk bijeengeschraapt. Ook hieromtrent was reeds in Juli door Dijkveld en Fagel met de amsterdamsche regeering, in het bijzonder met Witsen en Hudde, in diep geheim overleg gepleegd maar dezen hadden zich in den beginne huiverig getoond op 's Prinsen voorstellen in te gaan en eenige verantwoordelijkheid tegenover de Staten op zich te nemen [1]). Men sprak en dacht zelfs over zijne onderneming als over eene poging om „Monmouthje te spelen." Maar geheel afkeerig was men toch niet.

In het begin van September kwamen zoowel de engelsche als de fransche gezant van de Staten-Generaal opheldering verlangen omtrent de bedrijvigheid op de werven en de oorlogstoebereidselen in het algemeen, terwijl de eerste de vredelievendheid van zijn vorst betuigde en de laatste dreigde met oorlog, als men het wagen dorst hetzij Engeland, hetzij Keulen aan te vallen. De fransche dreigementen hadden juist het tegenovergestelde gevolg van dat, hetwelk D'Avaux zich daarvan had voorgesteld: de Prins wist de Staten te overtuigen, dat de onderneming tegen Engeland het beste middel was om dat rijk geheel op de zijde der tegenstanders van Frankrijk te brengen en dat zij zeker gelukken zou, daar Jacobus in zijn eigen land geen steun zou vinden. De maatregelen, door Lodewijk XIV in 1687 opnieuw ingesteld, om de hollandsche lakens en den hollandschen haring zwaar te belasten, hadden bovendien den amsterdamschen handel zeer tegen Frankrijk ingenomen en

[1]) Fruin, Willem III, blz. 179 vlg.; Wagenaar XV, blz. 427 vlg.; Gebhard, Nicolaas Witsen, II, passim; D'Avaux, Négociations, VI, passim.

tot scherper optreden geneigd gemaakt, vooral toen die maatregelen ten scherpste werden uitgevoerd [1]), zoodat de Staten-Generaal eindelijk ertoe overgingen den handel met Frankrijk te verbieden, zoolang het daar op de hollandsche schepen reeds gelegde beslag niet zou zijn opgeheven. Zoo werd, na eenige opmerkingen omtrent de zonder toestemming der Staten begonnen wapening, besloten de fransche nota ter zijde te leggen, Engeland zelf opheldering te vragen omtrent zijne verhouding tot Frankrijk, dat thans zoo voor de belangen van Jacobus II opkwam, en tevens 's Prinsen voorloopige maatregelen betreffende de duitsche en andere regimenten goed te keuren, ja de door hem in dienst genomen troepen voor den Staat over te nemen. Einde September en begin October werden de besluiten dienaangaande door de verschillende provinciën en verder door de Staten-Generaal ten uitvoer gebracht. En nog altijd bleef D'Avaux, die wel niet alles wist maar toch veel vermoedde, zoowel bij zijne regeering als bij Jacobus II zonder vrucht waarschuwen en omtrent de toerustingen berichten verzamelen.

Toen eindelijk wendde de Prins zich door middel van den geheel met zijne plannen vertrouwden raadpensionaris tot de Staten van Holland om hun de noodzakelijkheid der onderneming op Engeland te betoogen zoowel in het belang van den protestantschen godsdienst als in dat van de algemeene politiek en van de Republiek in het bijzonder. Hij ontkende niet, dat ook zijn bijzonder belang en dat zijner gemalin, als rechthebbenden op de opvolging in Engeland, met de zaak gemoeid was, maar met vertrouwen vroeg hij de hulp van den Staat om zijne rechtvaardige zaak tot de zegepraal te helpen [2]). „Nunc aut numquam"! In diep geheim werd alles door de stedelijke regeeringen overwogen en „de inclinatie in 't gemeen van het volk en van de predikanten" tegen Frankrijk, „die men niet duisterlijk bespeurde" [3]), bewoog de nog aarzelenden toe te stemmen, bevreesd als zij werden voor eene herhaling van den oorlog van 1672 met zijne gevolgen. Fagel en de Prins zelf lieten reeds sinds lang niet na vooral krachtig op de predikanten te werken en hun het gevaar voor den protestantschen godsdienst onder het oog te brengen, opdat zij van den kansel en in de huisgezinnen dit denkbeeld

[1]) D'Avaux, Négociations, VI, p. 180, 208, 288.
[2]) Fruin, l.l., blz. 184 vlg.
[3]) Gebhard, Nicolaas Witsen, II, blz. 173.

krachtig zouden helpen verspreiden. Den 29sten September was in de hollandsche Statenvergadering, den 8sten October in de in grooter getale dan gewoonlijk samengekomen Staten-Generaal de zaak in geheime zitting beklonken: de Prins kreeg volledig fiat op het gedane aanzoek en op de engelsche vraag om opheldering werd geantwoord, dat de wapening niet gericht was tegen koning en volk maar dat men de onlusten in Engeland hoopte te zien eindigen door het wegnemen der rechtmatige grieven. En zoo was het: de Staten wilden wel geen openlijken oorlog met de engelsche regeering voeren maar toch den Prins met de macht van den Staat steunen in zijne wegens die grieven aangevangen onderneming. Sommige regenten zagen wel met bekommering toe, maar zij waagden het niet zich te verzetten.

Terwijl dit alles binnenslands werd voorbereid, had de diplomatie van den Prins ook buiten de grenzen, bij de europeesche mogendheden, alle voorzorgen genomen. De Groote Keurvorst had in den laatsten tijd in volkomen overeenstemming met 's Prinsen staatkunde gearbeid maar hij was in April te midden van zijn overwegingen voor de toekomst gestorven en vervangen door zijn zoon Frederik III, die zijne gezindheid reeds spoedig door een nauw verbond met Hessen tot handhaving der rijksgrenzen en der protestantsche religie, tot handhaving ook der Vereenigde Nederlanden, ondubbelzinnig te kennen gaf [1]). Bentinck had op zijne noordduitsche reis te Celle een geheime samenkomst met Fuchs, waarbij deze namens zijn keurvorst krachtigen steun met troepen voor 's Prinsen onderneming beloofde; ook Brunswijk-Lunenburg sloot zich evenals Wolfenbuttel en Hessen in het geheim daarbij aan. Waldeck was weder in een en ander betrokken en leidde Bentinck's bedachtzame en goed verborgen schreden. Begin Augustus was dit alles in goed gesloten verdragen geregeld. Ook Wurtemberg gaf drie ruiterregimenten en Hannover verklaarde zich bereid iederen aanval van Frankrijk op het duitsche Rijk te helpen keeren. En in September kwam prins Willem zelf uit Het Loo even naar Minden en Rinteln om er met den keurvorst en met den landgraaf van Hessen te spreken. Tegelijk deed Waldeck het hof van Weenen polsen en verkreeg daar ten slotte de zekerheid, dat de Keizer de engelsche onderneming welwillend zou gadeslaan — een belangrijk resultaat

1) Ranke, Englische Geschichte, VI, S. 134; Muller, Wilhelm III von Oranien und Waldeck, II, S. 25 ff.

bij den grooten invloed der Frankrijk's inzichten steunende Jezuieten aan het keizerlijke hof. En de keurvorst van Saksen en andere duitsche rijksvorsten waren bereid om het voorbeeld van Hannover te volgen. Met Spanje's vertegenwoordiger in de Zuidelijke Nederlanden had de Prins in September tusschen Breda en Antwerpen eene samenkomst gehad, die hem verzekerde van de ingenomenheid der spaansche regeering met het plan. Zelfs de pauselijke regeering, ofschoon de nederlaag van het Catholicisme in Engeland met bekommering aanschouwend, legde geen ernstige moeilijkheden in den weg, omdat de onderneming de ook te Rome drukkend gevoelde overmacht van Frankrijk zou kunnen breken en misschien kon dienen tot herstel van den vrede in Europa door deemoediging des eerzuchtigen konings [1]). En nog beter stonden de kansen van het plan naar deze zijde, toen Lodewijk XIV, in plaats van volgens den raad van Louvois de Republiek aan te grijpen, in September wegens de keulsche verschillen den oorlog verklaarde aan Keizer en Paus en de fransche troepen aan den Bovenrijn in het Rijk rukten, hetgeen aanstonds eene algemeene wapening der duitsche rijksvorsten tot bescherming der rijksgrenzen ten gevolge had.

Daarmede was de groote oorlog begonnen. Zijn verloop zou afhangen van den gang der zaken in Engeland, van het welslagen of mislukken der groote onderneming van den Prins. Gelukte zij, dan zouden Engeland en de Republiek samen ongetwijfeld het duitsche Rijk helpen verdedigen; mislukte zij, dan was den vijanden van Frankrijk een onherstelbare slag toegebracht, de suprematie van Frankrijk in Europa gevestigd.

En zij is gelukt, de tocht der nieuwe groote Armada, die Engeland moest veroveren honderd jaren nadat de eerste zoo deerlijk was te gronde gegaan. Den 10den October verscheen, door de bekwame hand van Fagel bewerkt, door den hofprediker Burnet in het Engelsch overgezet, 's Prinsen meesterlijke „declaratie" betreffende „de redenen, die hem bewegen met de wapenen" de protestantsche religie en „de wetten en vrijheden van Engeland te herstellen." Eind October was alles gereed, de vloot te Hellevoetsluis verzameld, het leger langs de Maas naar die haven gevoerd. Diep bewogen nam de Prins den 26sten October afscheid van de Staten-Generaal, ver-

1) Ranke, Päpste, III, S. 117; Immich, Innocenz XI, S. 106.

klaarde hun „altoos 's Lands best voor oogen" gehad te hebben, wees Waldeck als opperbevelhebber der staatsche krijgsmacht aan [1]), beval, „indien hem iets menschelijks mocht overkomen", de Prinses aan hunne zorg en wekte hen op tot eendracht in de moeilijke dagen, die konden komen. Ook de Staten van Holland sprak hij in hartelijke woorden toe, hartelijker dan men van hem gewoon was. Tranen stonden in de oogen der stoere mannen om hem heen en vele leden vergezelden hem op zijn reis naar Den Briel. Dezelfde ernstige stemming bezielde het gansche land op den bededag, die volgde, den dag, waarop de Prins te Hellevoetsluis aankwam. En den 25sten had hij met zijne gemalin een ernstig gesprek gehad, waarvan de herinnering ons in het dagboek der Prinses bewaard is gebleven [2]), de schoonste bladzijde uit dat intieme geschrift der vrome lieve vrouw, die haren echtgenoot ten oorlog zag trekken tegen haren vader. Hij had ook haar gewezen op de mogelijkheid van zijn dood op den tocht, dien hij stond te ondernemen, en op de wenschelijkheid, dat zij in dat geval hertrouwen zou, maar niet met een katholiek. Bevend bij de gedachte aan zijn heengaan, zeide zij, dat zij hem niet hoopte te overleven maar, als dit gebeurde, nu zij van hem geen kind had, er geen begeerde, al was het van een engel.

De manifesten zoowel van den Prins en de Prinses als van de Staten moesten hunne bedoelingen aan de wereld uiteenzetten. Het vertrek van den Prins werd nog door oponthoud bij de toebereidselen voor de vloot vertraagd. En toen hij den 30sten uitgezeild was en met zuidwestenwind koers zette naar noordelijk Engeland of Schotland, aanvankelijk tot bij Scheveningen langs de hollandsche kust, dreef een zware storm hem en de zijnen met groote schade weder terug naar Hellevoetsluis. Groot was de teleurstelling en algemeen de vrees, dat dit oponthoud van eenige dagen Jacobus II uit zijn droom zou doen ontwaken en zich tot krachigen tegenweer zou doen toerusten. Nog eenmaal kon de Prinses, naar Den Briel ontboden, haren held zien en spreken, een paar uren slechts en in diepe bekommering, waarvoor zij troost zocht en vond in eenzaamheid en gebed. Den volgenden dag, 11 November, stak de vloot, geleid door Herbert met de voorhoede, Bastiaensze Schepers met den middeltocht en Evertsen met de achterhoede, opnieuw in zee, gevolgd door de liefdevolle blikken der vorstin, die op den toren van Den Briel stond te turen, totdat de masten der schepen verdwenen waren, gevolgd door de zegenbeden der gansche Republiek, eendrachtig thans als zelden te voren in hare wenschen voor het welslagen der onderneming. „Pro religione et libertate" stond op de Prinsenvlag [1]) en daaronder het fiere „Je Maintiendray", de leus zijner vaderen. Die spreuken gaven doel en geest der onderneming duidelijk weer. Eene maand lang duurde de spanning omtrent den afloop der zaak, die dadelijk reeds op groote moeilijkheden stuitte [2]). Maar ten slotte ging alles voorspoedig. De Prins richtte ditmaal zijn tocht naar het Kanaal, zonder eenige verhindering door de werkeloos in de Theems liggende engelsche vloot, met volle zeilen en wapperende vlaggen, onder het dreunen van het geschut en het geschal der trompetten met meer dan 400 vaartuigen de zeeëngte van Calais doorstevenend. Hij landde den 14den na korten tegenspoed door den zwaren oostenwind, die de vloot eerst door het Kanaal voorbij de haven joeg, bij Torbay aan de zuidkust van Engeland, ontscheepte de troepen en rukte nog denzelfden dag naar Exeter op, vanwaar hij den eigenlijken veldtocht aanving. Een paar weken lang aarzelde Engeland maar toen begon, ook ten gevolge van 's konings weigering om het Parlement bijeen te roepen, het eerst bij Salisbury, later bij Andover opgestelde en voor den langzaam naderenden Prins terugtrekkende koninklijke leger snel te verloopen. De afval werd weldra algemeen. Jacobus week op Londen terug, trachtte nog, door verraad van alle kanten omringd, op het laatste oogenblik door concessiën zijne kroon te redden maar vluchtte, na de koningin en haar zoon vooruitgezonden te hebben, in den nacht van 10 op 11 December uit zijn paleis. Doch hij werd door de kustbewoners bij Sheerness tegengehouden en in halve gevangenschap naar Londen teruggevoerd; toen liet men hem ontvluchten naar Frankrijk, waar hij op Kerstdag aankwam.

Met de vlucht des konings uit Londen was de zege van den Prins voltooid en toen eerst schreef deze aan zijn vrouw, die vreeselijke weken in vrome afzondering had doorgebracht, over wat hem

---

1) Friesland en Groningen hielden zich aan den Prins van Nassau, hun stadhouder.
2) Lettres et Mémoires, p. 80. Daaruit Fruin, l.l. blz. 192, en Krämer, l.l. blz. 169 vlg.

1) Zie de schilderij van de onderneming, vermeld Catal. Tentoonstelling van het Nederl. Zeewezen 1900, no. 628/9.
2) Men zie het schoone verhaal van den tocht bij Macaulay, History of England.

was wedervaren, over de hoop en vrees, die ook hem hadden bevangen in de onzekerheid wat Engeland bij den voor vele Engelschen toch weerzinwekkenden inval zou doen. Maar nu was alles gewonnen en weldra konden de besprekingen aanvangen over de wijze, waarop de verlaten troon weder bezet zou worden. Op grond van de vroeger getroffen overeenkomsten, door de thans voorgevallen gebeurtenissen voorzoover noodig gewijzigd, werd de troon van Engeland door de na 's Prinsen komst te Londen weldra in overleg met den Prins bijeengeroepen Conventie ledig verklaard (28 Januari 1689). Er was nog een tijd van onzekerheid betreffende de wijze, waarop men den troon weder zou bezetten, òf door de benoeming van een regent òf door de verhefling van Maria alleen tot koningin òf door de verhefling van Prins en Prinses samen tot koning en koningin. Eindelijk werd volgens beider wensch tot het laatste besloten en den 13den Februari namen Willem en Maria de hun aangeboden kroon aan. Eene week later kwam ook zij uit Holland over. De „glorious revolution" was volbracht en „dutch William" had den godsdienst en de vrijheden van Engeland gered.

Met de diepste ergernis had Lodewijk XIV dit alles aangezien, ergernis ook over de houding van Jacobus II, die alle waarschuwingen van de nu eindelijk ook overtuigde fransche regeering ten spijt en met afwijzing van de ten laatste aangeboden fransche hulp tegenover den Prins en de Republiek zelve op zijn gewone koppige wijze den weg van zijn verderf was ingeslagen en thans als een vluchteling het fransche grondgebied had betreden. De gevolgen van de gebeurtenissen in Engeland deden zich ook onmiddellijk voor Frankrijk gevoelen. Tegen Lodewijk XIV vereenigden zich nu alle mogendheden, die zich over hem te beklagen hadden. Het was een moment van groote beteekenis voor de wereldgeschiedenis, toen Paus, Keizer en Rijk, met de beide protestantsche zeemogendheden in verbond, „zich stelden tegenover de geconcentreerde macht van den razenden Haan" om de vrijheid van Europa te redden[1]). En dat moment der wereldgeschiedenis was aangebroken, toen de Prins van de Republiek uit en steunende op hare vloot en hare legermacht den troon der Stuarts besteeg.

Te Weenen had men onder invloed der Jezuieten nog eenigen

[1]) Ranke, Französische Geschichte, IV, S. 30.

tijd geaarzeld zich met de zeemogendheden te verbinden, maar na de onderneming op Engeland had Lodewijk in November eindelijk ook den Staten den oorlog verklaard, zoo het heette alleen wegens den steun aan zijne vijanden in de keulsche zaken verleend; de oorlogsverklaring was eerst in het begin van Maart 1689 door de Staten bij manifest aangenomen „ter verdediging van godsdienst en vrijheid" tegen het fransche geweld. Spanje, welks gezant in Den Haag den bededag in November mede had gevierd[1]), had in Mei dat voorbeeld gevolgd en iets later verklaarde Engeland evenzoo den oorlog aan Frankrijk zooals D'Avaux reeds lang had voorspeld, dat geschieden zou, wanneer de tocht des Prinsen slaagde. Dit alles deed eindelijk te Weenen de schaal naar de zijde der bondgenooten overslaan. Jacob Hop, pensionaris van Amsterdam, half April naar Weenen gezonden, kon er reeds den 12den Mei het verdrag teekenen, waarbij de Keizer zich tegenover de Staten verplichtte den vrede van Munster en dien der Pyreneën te helpen herstellen en met hen een overeenkomst trof over de toekomst der spaansche monarchie. Spanje, Engeland, de duitsche vorsten traden weldra formeel in dit verbond, dat als „Groot Verbond van Weenen" de zegepraal beteekende van de pogingen van Willem III en de zijnen om gansch Europa te vereenigen tegen de mogendheid, die allen gelijkelijk bedreigde.

De groote coalitie was aanwezig en het moest thans blijken, of zij werkelijk in staat zou zijn om Frankrijk's macht voorgoed te breken, nu ook Engeland zich naast de vroegere verbondenen geplaatst had en het gewicht van zijn vloot en zijn leger, van zijn geld- en handelsmacht tegenover Frankrijk in de schaal had gelegd. Het ideaal van Willem III en zijne staatslieden zou aan de proef worden onderworpen en met vollen moed stortte de Republiek zich thans opnieuw in den strijd, dien zij vóór tien jaren moedeloos had opgegeven, tot geestdrift voor de algemeene zaak opgewekt door den grooten krijgs- en staatsman, die met vaste hand hare schreden leidde en haar, gelijk eenmaal zijne vaderen, deed voorgaan in den strijd voor den protestantschen godsdienst en het staatkundig evenwicht in Europa, de groote beginselen, die zijn leven hebben beheerscht tot zijn laatsten ademtocht.

[1]) Tot groote ergernis der Katholieken, zegt D'Avaux, VI, p. 308.

HOOFDSTUK III.

DE COALITIE-OORLOG.

In den tijd van Willem III neemt de geschiedenis van het Nederlandsche volk haar punt van uitgang geheel anders dan in dien van De Witt. In het tijdperk van De Witt is het doel der leiders van den staat in de eerste plaats de handhaving van den vrede: zij verzekeren dit herhaaldelijk en hunne geheele staatkunde draagt er de sporen van. Door den vrede na den langen krijg om de onafhankelijkheid hoopten zij de verkregen welvaart te behouden en nieuwe banen voor handel en nijverheid te openen; ook in de oorlogen, die zij door den nood gedrongen moesten aanvaarden en die een derde van het tijdperk van hun bestuur vulden met krijgsgerucht en met de nadeelen, de ellenden van afwisselende zegepralen en nederlagen, was de gedachte aan het herstel van den vrede bij hen voortdurend levendig en zochten zij dagelijks naar de middelen daartoe; hun algemeene staatkunde was voor het binnenland gericht op de bevestiging der staatsinrichting, waarvan zij het geluk van hun volk verwachtten, naar buiten op de naaste stoffelijke belangen van hun eigen staat, hun eigen volk. Geheel anders Willem III en de zijnen. Al was ook hun einddoel niet de oorlog maar de vrede, zij waren niet bereid om dien vrede te koopen tegen den prijs van stoffelijk voordeel, dien Frankrijk hun bood. Zij stelden de krachten van den staat in dienst van een hoog ideaal en maakten daaraan de belangen van den staat in aanzienlijke mate ondergeschikt; naar binnen stelden zij zich tevreden met de handhaving van den overwegenden invloed huns meesters, naar buiten richtten zij al hun streven op de vernedering van de naar de opperheerschappij strevende mogendheid, welker bedoelingen zij hadden doorgrond. Die vernedering kon alleen verkregen worden door een algemeenen europeeschen oorlog. Vandaar dat het tijdvak van Willem III een tijdvak van krijg is geweest.

Ook de vredesverdragen, zoowel dat van Nijmegen als dat van Rijswijk, waren in zijne oogen niet meer dan wapenstilstanden en eerst de vrede van Utrecht in 1713 heeft een einde kunnen maken aan die reeks van oorlogen tegen Frankrijk, die in het laatste vierde deel der zeventiende eeuw en het begin der achttiende de lotgevallen van den staat, van het volk der Vereenigde Nederlanden heeft beheerscht.

In de jaren na de verheffing van Willem III tot koning van Engeland is die oorlogssfeer, waarin de Republiek verkeerde, voor haar binnenlandschen toestand, voor de geschiedenis van het gansche volk natuurlijk van groote beteekenis geweest. Van hervormingen, van verbeteringen in de zoo gebrekkige staatsregeling is geen sprake, vooral niet nu des stadhouders persoonlijke eerzucht volkomen bevredigd scheen door de hooge waardigheid, die hij elders bekleedde, en wegens de kinderloosheid van zijn huwelijk zijne dynastieke belangen minder krachtig zich deden gevoelen dan anders het geval zou geweest zijn. In verband met die kinderloosheid, die over het leven der beide thans tot elkander gebrachte echtgenooten een droevig waas spreidde, in beider gemoed een gevoel van eenzaamheid en verlatenheid wekte, bij de koningin gepaard met de droeve gedachte aan haren in ballingschap rondzwervenden vader, is er in deze jaren meermalen sprake van het overdragen der „survivance" op een der verwante familiën, op den frieschen tak van het Huis van Nassau, zoo nauw verbonden aan dien van Oranje door gemeenschappelijken strijd en gemeenschappelijk lijden, door huwelijksbanden zelfs, of wel op een prins uit het Huis van Hohenzollern, ook door huwelijk met Oranje verbonden en wegens zijne staatkundige beteekenis van meer gewicht dan dat der friesche stadhouders. Maar Willem III gevoelde gelijk wij weten slechts geringe sympathie voor zijn frieschen neef, die van zijne zijde zich ook weinig toeschietelijk betoonde en na korten tijd van verzoening zich weder uit het leger terugtrok wegens beweerde achteruitzetting bij de keuze van een eersten veldmaarschalk na den dood van Waldeck in 1692 [1]). Prins Hendrik Casimir liet zich zelfs verleiden tot geheime onderhandeling met den landsvijand, Lodewijk XIV, en eerst de verzoening op het einde van 1694 door bemiddeling van de gemalin des frieschen stadhouders, maakte een einde aan het ernstige verschil, dat

[1]) Vgl. Van Sypesteyn, Geschiedk. Bijdragen, III, blz. 24 vlg.

zich reeds begon te uiten in hevige tegenwerking der beide noordelijke provinciën. Innig werd de verhouding niet zoolang Hendrik Casimir leefde maar toen hij in Maart 1696 op nog jeugdigen leeftijd overleed met nalating van een zoon, den achtjarigen Johan Willem Friso, over wien Willem III het peterschap had aangenomen, helde deze meer over tot het verzekeren der survivance aan dien jongen vorst. Na het overlijden van koningin Maria heeft hij hem reeds bij testament van 18 October 1695 tot zijn universeelen erfgenaam benoemd. Van een prins uit het Huis van Hohenzollern als mogelijk opvolger van Willem III in zijne waardigheden is herhaaldelijk sprake geweest, vooral in de jaren van vijandschap met den frieschen stadhouder; met name de jonge markgraaf Philips, een jongere zoon uit het tweede huwelijk van den Grooten Keurvorst, en later de oudste zoon van diens opvolger, de latere koning Frederik Wilhelm I, zijn daarbij in aanmerking gekomen. Maar dit alles heeft geen voortgang gehad. De staatsinrichting bleef zooals zij was geweest en Willem III zorgde alleen voor de onverbiddelijke handhaving van het stadhouderlijk gezag gedurende den tijd van zijn leven.

De steun, dien de raadpensionaris Fagel hem in het eerste tijdperk zijner regeering had verleend, is hem door diens dood in December 1688 te midden van de engelsche verwikkelingen ontvallen. Het was een groot verlies [1]). De bekwame jurist en helderziende staatsman, een meester ook hij in de hier te lande zoo noodzakelijke kunst van overtuigen, scherp en handig in het debat, vroom en eerlijk, stoutmoedig en geestdriftig, verknocht aan den Prins en diens politiek, was hij steeds een voortreffelijk helper geweest, die den koning thans, nu deze zich dikwijls in Engeland zou moeten ophouden, groote diensten had kunnen bewijzen in de Republiek. Zijne plaats werd eerst tijdelijk door den haarlemschen pensionaris Van Hove, maar, na diens spoedig overlijden in Mei 1689 en eene tijdelijke waarneming, voorgoed ingenomen door den pensionaris van Delft, Antonie Heinsius, die sedert 1679 als pensionaris was opgetreden en door zijne schranderheid zeer in het oog was gevallen, ook al behoorde hij aanvankelijk niet tot de Oranjepartij. De Prins had hem in 1683 gebruikt voor eene zending naar Parijs om er de belangen van het prinsdom Oranje te verdedigen tegen de fransche aanslagen en Heinsius was

[1]) Burnet, History, I, p. 559.

vandaar en later van eene zending te Londen teruggekeerd als een overtuigd aanhanger van 's Prinsen staatkunde tegen Frankrijk [1]). Hij werd weldra een vertrouwd vriend van Fagel en toen deze ziekelijk begon te worden, richtte de Prins het oog op den delftschen pensionaris als zijn helper in de behandeling der buitenlandsche zaken: ook Fagel was daarvan niet afkeerig en bood hem in 1686 het ambt van pensionaris van Dordrecht aan, de oudste stad, welks pensionaris den raadpensionaris placht te vervangen of ter zijde te staan. Maar de reeds vijf-en-veertigjarige Heinsius weigerde, meenende, dat die betrekking „noch met syn humeur, noch met syne kennisse, noch met syne gesontheyt" strookte. Eerst na herhaalden aandrang nam de bescheiden man haar na Van Hove's dood op zich en ook hij bleek spoedig een voortreffelijk helper van Willem III te zijn, minder zelfstandig en krachtig, veel minder geestdriftig en vurig dan Fagel, maar nauwgezet, ijverig, eerlijk, bekwaam, helder, volgzaam, een onwaardeerbaar werktuig weder in 's Prinsen hand. Met Dijkveld en Hop behoorde hij tot de beste staatslieden van de laatste periode der regeering van Willem III.

Die periode kenmerkte zich ten opzichte der binnenlandsche zaken door een krachtig handhaven der suprematie van den Oranjevorst in de Republiek, waar zijne macht veel grooter was dan zij in Engeland kon zijn bij de beperkingen, die het koninklijk gezag zooals het door hem na de „glorious revolution" werd waargenomen, daar werden opgelegd. Zijne verheffing was hier te lande met groote vreugde vernomen; vreugdevuren waren ontstoken, vreugdeschoten gelost, triomfbogen opgericht op den dag der kroning; een groote dankdag was einde Maart over het geheele land gehouden. Maar toch vreesde menigeen, dat de behartiging der zaken van de Republiek er door zou lijden of zelfs dat den Prins de dubbele waardigheid te zwaar zou vallen en hij het stadhouderschap zou nederleggen. Willem III heeft nooit ernstig daaraan gedacht; integendeel, toen na den eersten tijd de zaken in Engeland niet zoo gingen als hij zich had voorgesteld, toen men er zijn beleid, zijn vrienden, zijn persoon zelfs aanviel, en hem op alle wijzen tegenwerkte, heeft hij er eerder herhaaldelijk over gedacht zijne hooge waardigheid in Engeland neder te leggen, vooral na den dood der koningin in 1695,

[1]) Archief Heinsius, uitg. Van der Heim, I, blz. LXXIV.

toen een en ander zich in nog scherper vorm deed gevoelen. En bij het „kruisigt hem", dat naar zijne voorspelling ook voor hem op het luidruchtig „hosannah" was gevolgd, gingen zijne gedachten dikwijls terug naar het oude vaderland, naar het geliefde Loo, dat hij van een jachtslot tot een vorstelijk paleis verhief, naar de trouwe liefde zijner oude landgenooten, naar de eenvoudige omgeving van het landelijk 's-Gravenhage. Nergens was Willem III meer thuis dan hier te lande en de korte tijden van zijn verblijf hier waren hem tot het einde van zijn leven rustpunten in de schitterende ballingschap van Hamptoncourt en Londen, waar hij leefde in een kring, die hem niet behaagde, in een klimaat, dat hem niet paste, in een strijd, die hem meer en meer verbitterde. „Dutch William" is tot het einde toe voor het engelsche volk een vreemdeling gebleven, al was hij een vreemdeling, aan wien dat volk veel te danken had en wiens naam het nog in eerbiedige herinnering houdt.

Zijne verheffing in Engeland had hij in hartelijke termen aan de Staten gemeld onder betuiging van zijn voortdurende genegenheid en van zijn wensch om de beide mogendheden in „onverbreekelijke vriendschap" te doen samengaan. Reeds voor dezen brief had hij met dit doel de Staten-Generaal verzocht afgevaardigden naar Engeland te zenden om in overleg met den gewonen ambassadeur Van Citters die gemeenschappelijke werkzaamheid en vriendschappelijke verhouding te helpen regelen [1]). Witsen, Odijk en Dijkveld waren in Januari met de ambassade belast, de eerste bepaaldelijk met het doel om Amsterdam in de gewenschte banen te helpen houden; bij hen voegden zich op verzoek van den Prins weldra nog De Wildt en andere voorname leden der admiraliteitscolleges om over de regeling der gemeenschappelijke belangen ter zee te spreken. Het buitengewone gezantschap, later nog vermeerderd met den gelderschen edelman Alexander Schimmelpenninck van der Oye, werd tevens belast met de plechtige begroeting van koning en koningin van Engeland en met de voorbereidende besprekingen over het sluiten van een of- en defensief verbond. Dit laatste ontmoette echter van staatsche zijde wel eenig bezwaar. Men was huiverig „zich uit te putten om Groot-Brittanjes wille"; Witsen en Van Citters toonden

[1]) Gebhard, Nicolaas Witsen, I, blz. 335 vlg. Vgl. ook Wagenaar, XVI, blz. 21 vlg.

zich weinig geneigd om „het geld en volk der Staten" nog verder ten behoeve van Engeland te gebruiken, om ook schepen van onzijdige mogendheden, die op Frankrijk voeren, op te brengen en „alle zeilen blank te speelen", om zich in allerlei andere zaken naar Engeland te schikken zoo in opvatting omtrent contrabande als bij den geëischten voorrang der engelsche vlag bij gemeenschappelijke ondernemingen, enz. Na lange aarzeling en heftige woordenwisseling, onder sterken aandrang des konings, gaven beiden eindelijk toe en teekenden het verdrag van 3 September 1689 tot verhindering van den handel op Frankrijk en tot gemeenschappelijke krijgvoering. Maar Witsen teekende na lange weigering met „beevende hand", wel voorziende dat Engeland in dit verbond den boventoon zou voeren [1]); Van Citters meende zelfs, dat men de onderteekenaars te eeniger tijd „voor schelmen verklaren" zou, hoewel ook hij ten slotte toegaf. Voor het oogenblik kon zelfs de afschaffing der Acte van Navigatie niet worden verkregen en uit alles bleek, dat de handelsnaijver tusschen de beide natiën volstrekt niet was geweken, hoeveel men zich dezerzijds aanvankelijk daarvan had voorgesteld: de wijze, waarop in Engeland door Hollanders buitgemaakte prijzen werden aangehouden en goederen in hollandsche schepen werden behandeld, de weigering van allerlei kleine handelsgemakken en voordeelen toonde dit ten volle. Het is begrijpelijk, dat Witsen, in November met de andere heeren terugkeerend, over den afloop der ambassade weinig voldaan was en zich beklaagde, dat alles naar 's konings zin en feitelijk naar den wensch van Engeland geregeld was. Lachend en aandringend had Willem III zijn wil weten door te zetten, alles, ook de handelsbelangen, ondergeschikt achtend aan het groote doel der samenwerking van Engeland met de coalitie, die door bemiddeling van den naar Engeland overgestoken Hop nog even vóór het einde des jaars werkelijk tot stand kwam door Engeland's officieele toetreding tot het Groot Verbond van Weenen.

Het verblijf van den stadhouder in Engeland gaf reeds dadelijk in de regeering der Republiek aanleiding tot bezwaren, die heftige volksbewegingen en niet minder heftige pamfletten ten gevolge hadden [2]).

[1]) Gebhard, l.l. blz. 377.

[2]) Wagenaar, XVI, blz. 51 vlg.

Bij de gewone schepenverkiezing te Amsterdam op het einde van Januari was de nominatie daarvoor wegens de afwezigheid van den stadhouder, die eruit kiezen moest, volgens de oude privilegien der stad, aan het hof van Holland gezonden om „in afzijn" van den stadhouder de keuze te doen. Het hof, den Prins vreezend, zond hem de nominatie over en hij deed er de keuze uit, maar gaf tevens zijn ontevredenheid te kennen over de handeling van Amsterdam, die op nieuwe tegenstribbeling scheen te wijzen. Na heel wat oponthoud werd de schepenverkiezing, hoewel later dan gewoonlijk, ditmaal nog door Willem III op de gewone wijze volbracht, ofschoon hij een paar „gestipte", d. i. door Burgemeesteren en Vroedschap der stad als gewenscht aangewezen en nog wel door Witsen aanbevolen heeren niet had benoemd. De stad wilde zich het volgend jaar deze behandeling der zaak niet laten welgevallen en beriep er zich bij de Staten van Holland op, dat zij ook krachtens het octrooi van 1650 gerechtigd was geweest hare nominatie aan het hof in te zenden en nu op grond harer privilegiën eene dergelijke machtiging verzocht, aangezien de schepenen anders niet op tijd beëedigd konden worden; zij verklaarde zelfs niet in de algemeene lasten te zullen bewilligen, als men hare privilegiën ging schenden. Men raadpleegde schriftelijk met den koning maar Amsterdam weigerde toe te geven, ook al moest de oorlog tegen Frankrijk er onder lijden: hare privilegiën, zeide de stad, waren haar dierbaarder dan een zegepraal over de geheele wereld. Zij stond weldra geheel alleen, maar zij weigerde af te wijken van hare rechten. En er kwam nog meer bij. Zij verzette zich hevig tegen de vereeniging der ambten van raadsheer in het hof van Holland en vroedschap van Dordrecht door Cornelis Teresteyn van Halewijn, den bekenden en bekwamen gunsteling van Willem III; maar Dordrecht wist den invloedrijken regent in beide plaatsen te handhaven en zond hem zelfs naar de Statenvergadering; eerst toen hij in de Staten-Generaal verscheen, legde hij zijn raadsheersambt vrijwillig neder. Nog onaangenamer voor den koning was het heftig verzet van Amsterdam tegen de verdere toelating van Bentinck, die in Engeland tot graaf van Portland was verheven, als lid der ridderschap in de Statenvergadering van Holland, waarin hij sedert 1676 als heer van verschillende heerlijkheden zitting had. De stad beweerde, dat Bentinck, nu Engelschman geworden, zijne bevoegdheid als lid der hollandsche ridderschap had verloren, en beriep zich op antecedenten. Maar de ridderschap wees op antecedenten van tegenovergestelden aard. Een hevige twist ontstond. Pamfletschrijvers als Ericus Walten, teekenaars van spotprenten als Romein de Hooghe spaarden de amsterdamsche heeren niet in hunne heftige aanvallen op de „grooten, uyt uythangborden gesprooten", hun „spiegels der waerheid" en andere geschriften, waarop van de andere zijde de schrijflustige Muys van Holy het antwoord niet schuldig bleef. Amsterdam protesteerde en liet alleen zijn pensionaris ter Statenvergadering. Van weerszijden werden vertoogen opgesteld en in druk gegeven omtrent de gerezen geschillen, maar Amsterdam gaf niet toe, hoe hoog 's konings ergernis klom, en beriep zich op eene resolutie van 1586, „grondwet der regeeringe", tot wering van alle leden uit de Statenvergadering, „die in eed of dienst waren van iemant anders". De koning verklaarde van zijn zijde nooit iets te willen ondernemen tegen de privilegiën, maar aan den anderen kant dien stipten uitleg omtrent dergelijke minder belangrijke punten ook niet te willen onderzoeken, vooral omdat het bezwaar in de praktijk gemakkelijk weg te nemen zou zijn, met name wat betrof den tijd der amsterdamsche schepenkeuze, die iets uitgesteld kon worden, tenzij men liever de nominatie wat vervroegde. En zoo besloot ook Holland op aandrang van Heinsius. Maar Amsterdam hield vol en diende in Januari 1690 zijne nominatie weder bij het hof in, dat bij meerderheid besloot haar ongezien terug te zenden. De stad betoogde nogmaals ter vergadering van Holland haar recht, doch intusschen waren hare oude schepenen in dienst gebleven en nu vroeg de tegenpartij, met welk recht dit geschiedde; de andere steden deden immers herhaaldelijk wat de koning in dit opzicht van haar verlangde. Men merkte Amsterdam op, dat de rechtspraak der oude schepenen wel eens onwettig kon worden verklaard; de ridderschap stelde reeds een besluit van dien aard voor. Nu begon Amsterdam in te binden, uit vrees voor de vernietiging van zijne geheele rechtspraak, waarop de voor den handel zoo gewenschte orde in de stad en de zekerheid der handelsovereenkomsten berustte; het deed voorstellen ter bemiddeling, maar de tegenpartij, zich thans sterk gevoelend, gaf nu van hare zijde geen kamp. Er werd lang onderhandeld. Heinsius en andere heeren deden hun best om Amsterdam te vermurwen en toen dit niet tot het doel leidde, besloot Holland het aanblijven der oude schepenen voor onwettig en hunne handelingen dus nietig te verklaren, onder hevig protest echter van Amsterdam.

Doch in de amsterdamsche vroedschap bleek nu het verzet gebroken; slechts enkelen wilden erbij blijven, de meerderheid besloot toe te geven en den laatstelijk aangeboden middelweg in te slaan: de nominatie werd aan de Staten van Holland ingeleverd, door dezen naar Engeland gezonden en de koning deed nu zijne keuze. Na bespreking tusschen Witsen [1]), Heinsius en Bentinck werd het verschil in Maart geheel bijgelegd: Amsterdam handelde voortaan met zijne nominatie op deze wijze en Bentinck-Portland bleef in de ridderschap. De stadhouder had opnieuw gezegevierd en de heeren Witsen en Hudde, die in deze jaren den overwegenden invloed in de amsterdamsche regeering hadden, bleven de goede verstandhouding bewaren.

De afwezigheid van den stadhouder had blijkens het gebeurde in het algemeen geen gunstigen invloed op de kracht der regeering. Dit bleek ook in Overijsel, waar ridderschap en steden weder met elkander overhoop lagen over door de laatsten ingevoerde verteringsbelastingen en niet konden verzoend worden door gemachtigden van den stadhouder. Het bleek ook in het hevig oproer te Rotterdam in October 1690 tegen den schout der stad, Van Zuylen van Nyevelt, wiens huis werd geplunderd door het over een beweerd onrechtmatig doodvonnis verwoede gepeupel, dat zelfs soldaten en schutterij met kanonnen weerstond en ten slotte ook door de afzetting van den schout zijn zin kreeg; slechts een ingrijpende regeeringsverandering in 1692 herstelde hier het zeer geschokte gezag der regeering eenigszins. Het ongeveer gelijktijdige „tabaksoproer" te Haarlem, ontstaan door het verbod van rooken op straat, in wagens en schuiten, zelfs binnenshuis, evenzoo tegen den schout gericht en weldra neiging tot uitbreiding vertoonend, werd met meer kracht onmiddellijk door de stadsregeering onderdrukt.

Ook bij oproerige bewegingen in de steden Goes en Amsterdam werd de afwezigheid van den stadhouder gevoeld [2]). Te Goes ontstond in 1692 een hevige twist tusschen de stadhoudersgezinden onder den baljuw Eversdijk en de staatsgezinden onder den burgemeester Van Westerwijk over de benoeming van twee rentmeesters, die, naar de laatsten beweerden, volgens de privilegiën der stad op wettige wijze waren aangewezen, maar door den baljuw als onwettig verkozen werden geweerd. De twist liep hier zeer hoog en Westerwijk en de zijnen

1) Gebhard, l.l. blz. 390 vlg.
2) Wagenaar, XVI, blz. 203 vlg.

voerden een hoogen toon, ja dreigden de regeering der stad geheel naar hun zin om te zetten, zoodat de koning, die eerst op Het Loo, daarna in het leger in de Spaansche Nederlanden was, eene krijgsmacht naar de stad moest zenden om zijn stadhouderlijk gezag, dat ernstig bedreigd werd, te handhaven. Maar de bovendrijvende partij, door de gilden gesteund, sloot de poorten en weigerde het krijgsvolk in te laten, verklarende de privilegiën te willen hooghouden, met name het privilegie van geen krijgsvolk in te nemen dan op patent der Staten van Zeeland en volgens de bepalingen der „satisfactie" van 1577. Het krijgsvolk zette nu alle toegangen tot de stad af en maakte ernstige toebereidselen tot een geregeld beleg, waartegen de burgerij van hare zijde zich wapende. Maar de andere zeeuwsche steden, door Goes te hulp geroepen, stelden de stad in het ongelijk en zij gaf weldra toe, waarop het krijgsvolk haar bezette en onder zijne bescherming twee gemachtigden des konings, de president van het hof Roozeboom en de raadsheer Cau, de grieven onderzochten. Na eene groote regeeringsverandering, waartoe de Staten van Zeeland den koning gereedelijk machtigden, werden de leiders der beweging gevangen gezet en tot strenge straffen veroordeeld, Westerwijk zelfs ter dood, welke vonnissen evenwel op ootmoedig verzoek der gevangenen door den koning werden verzacht tot verbanning naar Den Bosch en Bergen op Zoom en zware geldboeten. Door deze strafoefening tegen hen, „die zich tegen den koning durfden stellen", wist hij zijn geschokt gezag te handhaven en ook hier zijn wil als wet te doen gelden. Ook over deze zaken kwamen heftige pamfletten in omloop.

Van weinig minder ernstigen aard was het zoogenaamde „aansprekersoproer" te Amsterdam in Januari 1696 tegen eene keur der stadsregeering op de overdaad bij de begrafenissen en de regeling dier zeer in de volksgebruiken ingrijpende materie in verband met eene door de Staten van Holland opgelegde belasting op het trouwen en begraven. Eene door de in hun inkomsten aangetaste aansprekers opgeruide en over de ongehoorde belasting ontevreden menigte viel den 30sten Januari en den volgenden dag, waarop de keur zou worden ingevoerd, aan het muiten, dreef de soldaten terug en bedreigde het stadhuis, roepende om een andere regeering. Het huis van den burgemeester Jacob Boreel, dat van den engelschen consul Kerby, die niet ten onrechte voor den uitvinder der nieuwe belasting werd gehouden, dat van den kapitein Spaaroog werden geplunderd en vernield; het

grauw dreigde ook andere huizen te plunderen, wat met moeite door de schutterij verhinderd werd. De keur werd vernietigd maar het plunderen ging voort, totdat na krachtig optreden van soldaten en schutterij, door de gezeten burgerij gesteund, en hevige gevechten de rust werd hersteld. De voornaamste raddraaiers werden gevat, een twaalftal met den strop gestraft. Doch dit oproer stond niet in verband met politieke verschillen; het was eenvoudig te wijten aan ontevredenheid over de schending van dierbare en overoude gebruiken, niet van staatkundige rechten, al heeft men wel beweerd, dat eene poging om de stadsregeering naar den zin der Oranjepartij te veranderen daarmede heeft samengehangen [1]).

Ook de kerkelijke bewegingen van dien tijd zijn weinig met staatkundige bedoelingen vermengd geweest; maar de Staten hielden er toch het oog op en de rechtzinnigen van hunne zijde hoopten op den steun des konings, die hunne denkwijze voorstond. Voetianen en Coccejanen stonden nog altijd vijandig tegenover elkander, ook na den dood van Coccejus reeds in 1669, van den ouden Voetius in 1676. De eersten rustten niet voor zij den grijzen Heydanus, die te Leiden nog lang zijne cartesiaansch-gematigde beginselen had geleeraard, van zijn professoraat hadden doen ontzetten, gelijk zij den gematigden Van der Waeyen uit Middelburg hadden verdreven. Maar Van der Waeyen was door den frieschen stadhouder in bescherming genomen en bekleedde sedert 1677 het professoraat te Franeker, van waar uit hij er in slaagde de Coccejanen tegen de aanvallen der tegenpartij te verweren; vooral sedert hij een rol gespeeld had bij de verzoening tusschen Willem III en zijn neef, waarna hij zelfs in eere hersteld werd ten aanzien van het te Middelburg gebeurde. Willem III toonde zich hoe langer hoe minder geneigd om den Voetianen in alles ter wille te zijn en trachtte door eene verzoenende houding de partijen tot elkander te brengen, wat dan ook op den duur gelukte. De resolutie der Staten van Holland van 1694, vermanende tot „broederlijke eendragt" en onthouding van „ongewone en onschriftuurlijke spreekwijzen", van „misnoegen en opschudding" veroorzakende uitleggingen, tot keuze van predikanten „van een gemaatigden en vreedzaamen aart", tot behandeling van geloofszaken aan de universiteit niet volgens „de regels der filozofie" maar volgens de „gewoonlijke leer der Hervormde Kerken, vervat in den Catechismus, de Belijdenissen en de Regels der Nationale Dordrechtsche Sinode" [1]) deed veel goeds tot verzachting van den strijd, die anders naar het oordeel der heftige Voetianen onvermijdelijk tot de door hen begeerde nieuwe Nationale Synode had moeten leiden. Van zulk eene Synode wilden echter noch de Staten noch de Prins iets weten uit vrees voor eene herhaling der twisten tijdens het Bestand, immers voor een ongetwijfeld daaruit voortvloeiende uitstooting der veel minder talrijke Coccejanen en voor de daarmede samenhangende nieuwe verbittering. Al mochten zich zoo hier en daar sporen vertoonen van herleving der denkbeelden van de oude staatsgezinde partij, of liever der nog voortlevende traditie te dien opzichte, het gezag van Willem III bleef op den duur krachtig gehandhaafd en er was geen sprake meer van verzet tegen zijne buitenlandsche staatkunde, die hij in overleg met Heinsius en de andere vertrouwde leiders van den staat in vaste banen hield, veel beter dan hem dit in Engeland mogelijk was.

De werktuigen voor die staatkunde, die een sterk uitgesproken militair karakter moest dragen ten einde de krachtige militaire macht van Frankrijk met goeden uitslag te kunnen weerstaan — het leger en de vloot — waren voor de zware taak, die zij hadden te vervullen, zorgvuldig voorbereid. Het eerste, met hulp van Waldeck, Hoorne, Aylva, Ouwerkerk, Slangenburg, Van Rheede Ghinckel en andere voortreffelijke officieren voortdurend geoefend, was niet groot, nauwelijks 60000 man, maar vormde een uitstekende kern, waarbij zich de hulptroepen der bondgenooten gereedelijk konden aansluiten. Ook de staatsche ingenieurs, wier werkzaamheid tijdens den vorigen oorlog veel te wenschen had overgelaten, waren thans onder de leiding van Vauban's evenknie: Menno, baron van Coehoorn, tot een voor zijne taak ten volle berekend korps ontwikkeld, dat reeds bij de verbetering van de werken der voornaamste grensvestingen uitstekende diensten had verleend en bij de belegeringen in de Spaansche Nederlanden zich een grooten roem zou verwerven. Waldeck, de vreemdeling, had intusschen, vooral tijdens de afwezigheid des Prinsen in Engeland, bij die voorbereiding vele bezwaren te overwinnen, niet alleen door de tegenwerking van prins Hendrik Casimir, die hem de opperste leiding misgunde, maar ook door de moeilijk-

1) Wagenaar XVI, blz. 306; Gebhard, l.l. blz. 401 vlg.

1) Res. Holl. 18 Dec. 1694.

heden met den Raad van State en de voortdurende intrigues van 's Prinsen invloedrijke gunstelingen, die dikwijls slechts hun eigen belang zochten en zoowel elkander als hunne tegenstanders van de staatspartij den voet trachtten te lichten. En de oude Waldeck was niet de man om tegenover dit alles met kracht en persoonlijk gezag op te treden, zoodat de krijgstucht en de organisatie van het leger soms veel te wenschen overlieten en eerst de persoonlijke tusschenkomst van Willem III zelven de zoo noodige klem aan de legeraanvoering kon geven [1]). Zoodra de koning zelf echter zich aan het hoofd des legers had gesteld, verdwenen de meeste dezer bezwaren.

Ook aan de vloot wijdde Willem zijn goede zorgen [2]) in overleg met Cornelis Tromp, Schepers, Cornelis Evertsen, Job de Wildt, Witsen en andere voortreffelijke zeelieden en admiraliteitsheeren. Sedert 1684 vooral was aan de verbetering der vloot krachtig gearbeid. Men stelde zich voor hare gewone sterkte op 96 flinke bodems te brengen en ofschoon de gewesten weinig neiging betoonden in tijd van vrede de zware onkosten daarvoor te dragen, bleef het steeds het doel van Willem III de vloot tot die hoogte op te voeren. De ongunstige toestand van de geldmiddelen der admiraliteiten, die na den vorigen oorlog tegen Frankrijk hunne inkomsten zeer hadden zien verminderen en dientengevolge diep in de schulden staken, belemmerde de plannen tot aanbouw der schepen aanvankelijk zeer en een onderzoek, in 1686 door Holland ingesteld, bracht zaken aan het licht, die duidelijk op behoefte aan krachtige werkzaamheid wezen. In het volgend jaar gelukte het den Prins door de invoering der „admodiatie" of verpachting van de helft der convooien en licenten de financiën der admiraliteiten te versterken en deze zoo in staat te stellen in het vervolg beter aan hare verplichtingen te voldoen; het dok te Hellevoetsluis werd verbeterd, dat te Vlissingen geheel hernieuwd, plannen tot verbetering van de ligplaatsen elders beraamd; het plan tot oprichting van een vaste zeemilitie kwam wel niet tot uitvoering maar van 1690 af werd toch ieder jaar een korps van 9000 matrozen aangeworven. Vooral De Wildt, sedert 1691 's konings zaakgelastigde bij de admiraliteiten [3]), heeft aan dit alles aandeel

1) P. L. Muller, Wilhelm III von Oranien und Waldeck, II, S. 42 ff.

2) Omtrent de bewering van D'Avaux betreffende verwaarloozing der vloot in dit tijdvak vgl. De Jonge III, blz. 67 vlg., 135 vlg.

3) De Jonge, III, blz. 109.

gehad, al bleven nog vele plannen wegens geldgebrek en gemis aan samenwerking onuitgevoerd en belette met name de tegenwerking in Friesland veel goeds. Maar Holland en Zeeland werkten ijverig mede en zoo zijn tusschen 1682 en 1700 omstreeks 170 nieuwe schepen aangebouwd, waarvan de helft alleen door de amsterdamsche admiraliteit, terwijl in datzelfde tijdperk ruim 80 millioen voor uitrusting en bouw werd toegestaan boven de gewone begrooting voor de vloot, die van bijna 6 tot bijna 8 millioen 's jaars steeg. Daarvoor verkreeg men in de laatste jaren van den coalitie-oorlog eene vloot van 100 tot 115 flinke schepen met 4 à 5000 kanonnen en 20 à 24000 man, eene sterkte, die met de sterkte ten tijde van De Witt zeer goed kan worden vergeleken. En dit beteekent nog meer, als men bedenkt, dat het leger in dezen tijd evenzeer in voortreffelijken staat verkeerde. Ook de vlootvoogden, hoewel geen Trompen of De Ruyters, konden met die van voorheen worden vergeleken. Cornelis Tromp en Willem Bastiaensze Schepers waren te oud om nog actief op te treden — de eerste is in 1691, de laatste in 1704 overleden — maar Almonde, de beide jongere Evertsens en Callenburgh, in de school van De Ruyter gevormd, mogen onder de besten worden genoemd. De samenwerking met de britsche vloten en eskaders, altijd onder leiding, volgens het verdrag van 1689, van een Britschen vlootvoogd heeft echter den roem der staatsche zeemacht niet vergroot, integendeel tot vermindering van haar aanzien gereede aanleiding gegeven, al bleef zij feitelijk niet bij vroeger achter.

Men had in den beginne voor een aanval der Franschen op Maastricht gevreesd, reeds in de dagen van 's Prinsen tocht naar Engeland, maar Lodewijk XIV had zich naar de duitsche zijde gewend en de Paltz voor de tweede maal op gruwelijke wijze laten verwoesten, terwijl het fransche leger in de Spaansche Nederlanden onder den maarschalk D'Humières tegenover den bedachtzamen Waldeck alleen verdedigenderwijze optrad. Met het uit spaansche, engelsche en nederlandsche troepen samengestelde coalitie-leger trok deze eerst laat in den zomer naar den omtrek van Charleroi op, waar bij Walcourt de Franschen den 25sten Augustus in een bloedige schermutseling werden teruggedrongen. Maar het behaalde voordeel werd niet voortgezet en men bepaalde zich verder van beide kanten tot strooptochten in het grensgebied, waarmede de verre van schitterende

veldtocht van dit jaar hier een einde nam. Meer voordeel gaf de veldtocht in het Kleefsche en de Rijnstreek, waarin naast de Brandenburgers ook staatsche troepen onder Aylva optraden: daar werden Neuss en Bonn benevens tal van kleinere vestigen bemachtigd. Ook in Ierland streden staatsche troepen onder Van Rheede Ghinckel naast de Engelschen en Denen tegen koning Jacobus.

Van meer beteekenis was de veldtocht van het volgende jaar, toen Luxembourg weder aan het hoofd der fransche legerbenden in de Spaansche Nederlanden was getreden en den ouden Waldeck bij Fleurus den 1sten Juli in weerwil van het voorbeeldig gedrag der hollandsche en friesche infanterie met aanzienlijke overmacht een belangrijke nederlaag toebracht[1]). Doch die nederlaag had geen nadeel gedaan aan den goeden naam der staatsche troepen, wier aanvoerders Aylva, Wibbenum e. a. zich in weerwil van de zware verliezen — bijna de helft van het leger lag dood of gewond op het slagveld — grooten roem verwierven. Eenige dagen later, den 10den, leden de bondgenooten een tweede „groote desastre" door de nederlaag bij Beachy Head, waar de voortreffelijke fransche admiraal Tourville de engelsch-staatsche vloot onder den engelschen vlootvoogd Herbert, thans lord Torrington, ten eenenmale versloeg. De uit staatsche schepen bestaande voorhoede onder den luitenant-admiraal Cornelis Evertsen had vooral zwaar geleden; de staatsche bevelhebbers beklaagden zich, dat zij door de Engelschen in den steek waren gelaten en alleen van volkomen ondergang gered waren door de bekwaamheid en het beleid van Evertsen; onder de talrijke dooden in dezen slag behoorde ook Jan van Brakel, „de schrik des Oceaans". Een nader onderzoek bewees werkelijk de schuld van Torrington, die wel werd vrijgesproken maar toch zijn admiraalspost verloor[2]). Groot was de teleurstelling hier te lande over het aanvankelijk verloop van den krijg, die thans zelfs ter zee op onze kusten scheen te zullen overgaan, en de roemvolle zegepraal aan de Boyne in Ierland, den dag na den slag bij Beachy Head bevochten, waaraan wederom de staatsche troepen een belangrijk aandeel hadden, kon den diepen indruk van de beide nederlagen niet geheel wegnemen. De kustbatterijen werden bewapend en vooral ter

1) Knoop, Willem III, III, blz. 35 vlg.; Muller, Wilhelm III und Waldeck, II, S. 74 ff.

2) De Jonge, III, blz. 200 vlg.

bescherming van Zeeland moesten maatregelen genomen worden en troepen worden afgezonderd.

Eerst toen in het voorjaar van 1691 de koning zelf uit Engeland overkwam om de krijgsverrichtingen in de Nederlanden te leiden, keerde de gerustheid terug. De trouwe Waldeck bleek tegen de vermoeienissen van een veldtocht niet meer bestand; de beide andere veldmaarschalken, de friesche stadhouder en zijn neef Nassau-Saarbrück, konden hem niet vervangen; de oude veldmaarschalk werd bovendien door de Gecommitteerden te velde en den Raad van State, waarin de secretaris Slingelandt zich krachtig deed gelden[1]), voortdurend belemmerd. Willem III zelf moest het oorlogsbeleid weder in handen nemen: met het aanzien, waarover hij thans kon beschikken, zou hij alle moeilijkheden te boven kunnen komen.

De komst van den geliefden Oranjevorst werd met groote vreugde begroet: eerebogen en vuurwerken, dichtregelen en aanspraken verwelkomden hem na twee en een half jaar van afwezigheid in de hofstad. Zijne Majesteit antwoordde met betuigingen van hartelijke genegenheid en van bereidwilligheid om de Republiek met de gansche macht van Engeland bij te staan. Grootsche plannen werden aanstonds voorbereid. De geallieerden hielden in Den Haag een algemeene conferentie, waarop behalve vele duitsche vorsten ook de landvoogd der spaansche Nederlanden, markies de Gastanaga, verscheen en op aandrang des konings besloten werd op de verschillende oorlogstooneelen niet minder dan 220000 man te doen optreden, waarvan de Republiek 35000 zou leveren, terwijl zij met Engeland samen bovendien de betaling van aanzienlijke subsidiën waarborgde. Plotseling viel nog in Maart een aanzienlijk fransch leger het sterke Bergen aan, dat reeds in April na korte verdediging in 's vijands handen was. Het inderhaast door Willem III verzamelde leger der bondgenooten kwam te laat om den val der stad te verhinderen en stelde zich voorloopig tevreden met de bescherming van Brabant, waar intusschen door de fransche troepen deerlijk werd geplunderd, vooral te Hal, dat op bevel van Louvois door Luxembourg op barbaarsche wijze werd vernield en verwoest evenals eenige dagen later Boufflers te Luik deed, waar meer dan 3000 huizen werden verbrand en uitgeplunderd om wraak te nemen voor den aan Spanje verleenden steun; zelfs Brussel

1) Knoop, III, blz. 19 vlg.

werd met een dergelijke vernieling bedreigd, toen Willem III met zijn leger van daar naar Leuven trok. Het waren de laatste bedrijven van den onmenschelijken franschen minister van oorlog, die kort daarna overleed. Maar de groote en schitterende legers, die thans in de Zuidelijke Nederlanden tegenover elkander stonden, beiden omstreeks 60000 man, hebben ten slotte weinig uitgericht: maanden lang trok men aan de oevers der Sambre heen en weder, maar van weerszijden waagde men het niet de sterke stellingen der tegenpartij aan te vallen; een enkele schermutseling had plaats, een enkel voor de bondgenooten nadeelig ruitergevecht bij Leuze, waar vooral de staatsche troepen leden, en het slot was, dat de legers in October de winterkwartieren betrokken.

Belangrijker uitkomsten op militair gebied dan totnogtoe verkregen waren leverden de beide volgende jaren. Van beide zijden waren vooral voor 1692 groote toebereidselen gemaakt: Willem III stak met talrijke engelsche benden naar de Nederlanden over om den oorlog met kracht te voeren; Lodewijk XIV beraamde een aanval op Engeland met leger en vloot om Jacobus II op den troon te herstellen, terwijl een groot deel van het engelsche leger afwezig zou zijn om den oorlog in de Nederlanden te voeren en door een krachtigen aanval op het sterke Namen daar zou worden bezig gehouden. De kusten van Normandië wemelden van troepen, die, onder bescherming der uit Toulon en Brest daar samen te trekken vloot onder Tourville en D'Estrées, ten getale van 20 à 30000 man naar Engeland zouden worden overgebracht, terwijl tegelijk onder de nog altijd talrijke aanhangers van Jacobus II een opstand moest uitbreken, waaraan eenige aanzienlijke lords leiding zouden geven. Het dreigende gevaar deed de engelsche natie als één man opstaan tot verdediging van den vaderlandschen grond: eene samenzwering tegen de bestaande regeering werd ontdekt en handig verijdeld; een groot legerkamp werd aan de zuidkust bijeengebracht; de engelsch-staatsche vloot onder Russell en Almonde werd in het Kanaal samengetrokken; andere engelsche en staatsche legerafdeelingen werden in de Nederlanden gereed gehouden om op het eerste sein de Noordzee over te steken.

Maar het fransche leger kwam niet over het Kanaal. Tourville werd door vertraging in de uitrusting en door tegenwind in Brest opgehouden; D'Estrées werd op zijn tocht van Toulon uit evenzoo door storm belemmerd en kon zich niet bijtijds met de hoofdmacht ver-

eenigen [1]). Zoo had Tourville tegenover de 120 schepen van allerlei soort der verbondenen slechts de helft te stellen, maar de fransche regeering hoopte, dat de ook thans nog op de engelsche vloot heerschende ontevredenheid met den gang der zaken in Engeland haar evenals bij Beachy Head op den achtergrond zou doen houden, zoodat men weder alleen met de staatsche voorhoede te strijden zou hebben, gesteld dat de staatsche vloot zich nog bijtijds met de engelsche kon vereenigen, wat volstrekt niet zeker was. Deze berekening faalde. Koningin Maria, die in de afwezigheid van Willem III op het vasteland de regeering in Engeland voerde, wist met grooten tact de gehoorzaamheid op de vloot te herstellen en de kuiperijen der Jacobieten te verijdelen; nog op het einde van Mei zeilde de machtige engelsch-staatsche vloot, die bij de 7000 stukken en om de 40000 man telde, naar de fransche kust om den vijand op te zoeken. Zij ontmoetten den uit Brest oostwaarts het Kanaal binnengevaren Tourville den 29sten Mei bij La Hogue. De dappere vlootvoogd ontweek den ongelijken strijd niet, hoe dolzinnig zulk een voornemen den kalmen beoordeelaar ook mocht schijnen; het bevel zijns konings om in ieder geval eerst D'Estrées af te wachten bereikte hem niet meer. Zoo begon Tourville in den vroegen morgen den aanval, dien hij met verwoede hardnekkigheid den ganschen dag doorzette, totdat de duisternis hem gelegenheid gaf met het treurig overblijfsel zijner vloot naar de fransche kust te wijken. Ditmaal had de strijd vooral tusschen de engelsche en fransche schepen gewoed, terwijl Almonde slechts met enkele zijner vaartuigen in gevecht kwam en de fransche voorhoede grootendeels buiten schot bleef liggen; de meeste staatsche vaartuigen hadden geen gelegenheid een behoorlijk schot te doen en konden alleen aan de vervolging van den vijand deelnemen. Dat Tourville zich vooral tegen de Engelschen gewend had, schijnt toe te schrijven aan zijne verwachting, dat verscheidene engelsche bevelhebbers op het eerste schot zouden overloopen, wat evenwel niet geschiedde. Den volgenden dag belette mist en windstilte zoowel de vlucht des vijands, die geen oorlogshaven in de buurt had, als de vervolging. Een klein deel zijner schepen slaagde er in Cherbourg te bereiken, een ander deel week naar de baai van La Hogue, vervolgd door het klein vaartuig der bondgenooten, dat de vijandelijke

1) De Jonge, III, blz. 290 vlg.

schepen tusschen de rotsen opzocht, met gewapende sloepen en branders aanviel en op den 2den en 3den Juni het eene schip na het andere verbrandde, vernielde of noodzaakte op het strand te loopen; ook die in de haven van Cherbourg werden in brand gestoken. Aan dit vernielingswerk namen de Nederlanders een krachtig aandeel. Bijna de helft der fransche vloot, hare beste schepen daaronder, ging te gronde en de fransche zeemacht heeft zich van dezen zwaren slag niet meer kunnen herstellen: van den slag bij La Hogue af houdt Frankrijk voor langen tijd op eene zeemogendheid van den eersten rang te zijn.

Na dien slag treedt dan ook de oorlog ter zee op den achtergrond, al werden er nog tal van kleine gevechten geleverd en dreigde in Juni 1693 de ramp van Lagos in Portugal, waar een groote koopvaardijvloot, door een engelsch-staatsch eskader van 23 oorlogschepen onder Rooke en Van der Goes begeleid, onverwacht te midden eener talrijke fransche vloot onder Tourville verzeilde en zware verliezen leed, een oogenblik met groot gevaar [1]). Een aanval op Brest in 1694 mislukte, een bombardement van Dieppe en Hâvre de Grace, later van St. Malo richtte daar veel schade aan; van Duinkerken uit bracht de dappere kaperkapitein Jean Bart, thans in koninklijken dienst, onzen en den engelschen handel ernstige nadeelen toe en werd allengs de schrik der Noordzee, terwijl herhaalde pogingen om ook Calais en Duinkerken door een bombardement te vernielen op niets uitliepen en de ervaren kaper de eskaders, die hem in het oog moesten houden, telkens weder ontsnapte of wel onverwachts overviel [2]). Zelfs tot in onze zeegaten, tot bij onze zeedorpen, ja tot in onze binnenwateren waagde zich de ondernemende Duinkerker, zoodat men eindelijk de kusten door geregeld toezicht van kleine vaartuigen voortdurend moest beschermen, wilde men niet in dezelfde gevaren vervallen als ten tijde van Piet Heyn en den ouden Tromp, toen de strijd tegen de Duinkerker kapers onzen handel nog zooveel meer nadeel had gedaan. Nog in 1697 evenwel waren de zeeuwsche wateren verre van veilig en vertoonden zich zelfs Duinkerkers voor Willemstad en in het Vlie. De groote vloten der bondgenooten, nog herhaaldelijk van het Kanaal uit langs de fransche en portugeesche kusten, naar de Middellandsche Zee gezonden, hadden daarom tot hoofdtaak de koopvaardijvloten veilig

[1]) De Jonge, III, blz. 348 vlg.
[2]) ib., blz. 397 vlg.

buiten het bereik der fransche eskaders en kapers te houden maar vonden geene gelegenheid meer in zeeslagen van beteekenis den vijand, die hen steeds ontweek en zich in de havens opsloot, te lijf te gaan. De luitenant-admiraal Almonde, de vice-admiraal Callenburgh, Cornelis en Geleyn Evertsen en andere dappere aanvoerders hielden in al die kleine gevechten en zeetochten den goeden naam van het staatsche zeewezen hoog.

De beslissing in den langen strijd moest van den oorlog te lande komen. Hij werd echter met afwisselend geluk gevoerd en de van beide zijden op de been gebrachte groote legers slaagden er niet in beslissende voordeelen te behalen. In Juni 1692 veroverde Lodewijk XIV aan het hoofd van zijn leger en dat van Luxembourg het belangrijke Namen, welks kasteel na dappere verdediging eindelijk ook voor Vauban's schitterende belegeringskunst moest bezwijken, al werd het door Coehoorn lang met beleid verdedigd [1]). De daarop gevolgde slag bij Steenkerke (3 Augustus), waar Luxembourg tegenover Willem III een aanvankelijke nederlaag wist te herstellen en ten slotte het meeste voordeel behaalde, veranderde weinig in de wederzijdsche verhoudingen [2]). De dood van den tweeënzeventigjarigen Waldeck, die nog aan den slag deelgenomen had, maar kort daarna naar zijn land was vertrokken, te Arolsen in November van dat jaar, was een groot verlies voor den Prins, die den trouwen deelgenoot van zijn plannen en veldslagen zeer betreurde en diens zelfopofferende toewijding aan wat de oude vorst nog op zijn sterfbed „la cause commune" noemde, met dankbaarheid herdacht [3]). Met hem verdween een voortreffelijk krijgsman, een handig staatsman van het tooneel, een der beste medehelpers van den grooten Oranjevorst, die hem als zijn ouderen vriend eerde. Frankrijk verloor in hem een volhardend tegenstander, de Republiek een trouw dienaar.

De groote slag bij Neerwinden, waar Willem III met een veel kleiner leger tegenover Luxembourg een zware nederlaag leed (29 Juli 1693) en bijna zijn gansche artillerie verloor, ja nauwelijks door een overhaaste vlucht aan de gevangenschap ontsnapte, had noodlottige gevolgen kunnen hebben, wanneer de voortreffelijke leider van het leger der bondgenooten zich niet weder een meester in den terugtocht

[1]) Knoop, Willem III, III, blz. 127 vlg.
[2]) ib., blz. 168 vlg.
[3]) Archief Heinsius, uitg. Van der Heim, II, blz. 60; P. L. Muller, Wilhelm III und Waldeck, II, S. 102 ff.

had getoond en den moed der zijnen had weten te verlevendigen, zoodat de vijand van de zegepraal geen voordeel kon trekken [1]). Het bleek, dat Frankrijk nog altijd sterk genoeg was om den gezamenlijken bondgenooten het hoofd te bieden, wanneer Engeland niet krachtiger medewerkte om den oorlog in de Spaansche Nederlanden tot een goed einde te brengen dan het, niettegenstaande de aanmaningen van den koning-stadhouder, deed. Het Parlement dwarsboomde hem steeds en maakte voortdurend bezwaar om de noodige geldsommen toe te staan, terwijl de kuiperijen der Jacobieten in Engeland en der franschgezinden en staatsgezinden in de Republiek een krachtige oorlogvoering belemmerden, vooral toen de friesche stadhouder zich niet ontzag om wegens de benoeming van den hertog van Holstein-Plön tot veldmaarschalk in de plaats van Waldeck, wiens opvolger hij gehoopt had te worden, niet alleen het leger voorgoed te verlaten, maar zelfs zich tot geheime onderhandelingen met den vijand te verlagen. Eene korte onderhandeling over den vrede, in het voorjaar van 1694 op aandrang der vredespartij gevoerd, liep intusschen op niets uit, hoewel ook Frankrijk teekenen van uitputting begon te geven: het bleek, dat van fransche zijde de onderhandeling niet ernstig gemeend werd.

Zoo werd de oorlog dan weder voortgezet. Ook nu weder verscheen Willem III in het voorjaar in Den Haag om vervolgens na overleg met de vertegenwoordigers der bondgenooten den veldtocht te leiden, maar de fransche legers bleken te sterk om uit Brabant te worden verjaagd; alleen Hoey werd op hen veroverd, terwijl van de andere zijde het talent van den koning-stadhouder Luxembourg belette verder in Brabant of Vlaanderen door te dringen. Ook de dood van koningin Maria (7 Jan. 1695), hoewel die gebeurtenis Willem III persoonlijk zeer trof en hem weken lang in droeve wanhoop deed nederzitten, bracht geen verandering in den staat van zaken, al dreigde dit verlies ook 's konings invloed in Engeland op den duur te verminderen. De dood van Luxembourg in denzelfden tijd was voor Lodewijk XIV een ernstig nadeel: hij was de laatste der groote veldheeren, die zijne zegepralen tot nu toe hadden bevochten; zijn opvolger, Villeroy, was meer een weelopgevoed hoveling dan een krijgsman van beteekenis, al droeg ook hij den maarschalksstaf.

1) Knoop, l.l. blz. 227 vlg.

Ook in 1695 bleef het fransche leger in de Nederlanden meer dan 100000 man sterk, maar dat van Willem III bereikte ongeveer dezelfde hoogte en stelde hem in staat aanvallend te werk te gaan, steunend op de voortreffelijke aanvoerders, in den langen krijg gevormd, onder wie de dappere ruitergeneraal Nassau-Ouwerkerk, zoon van Beverweerd, de even beroemde Van Rheede Ghinckel, na zijn iersche zegepralen graaf van Athlone, de generaals Fagel, Nassau-Weilburg, Von Dopff, Van Ittersum, Noyelles aan het hoofd der goed geoefende troepen van de Republiek genoemd mogen worden. In het begin van Juli sloeg hij het beleg voor Namen [1]), „een harde noot om te kraken" zeide hij, eene vesting thans van den eersten rang, door Vauban uitmuntend versterkt en verdedigd door den dapperen Boufflers, een der beste leerlingen van Luxembourg. Coehoorn, thans generaal der infanterie, was weldra de leider van het beroemde beleg, dat eene maand later met de overgave der stad eindigde [2]). Ook nu echter moest het kasteel, waarheen de bezetting na de capitulatie de wijk genomen had, afzonderlijk belegerd worden, terwijl het leger van Villeroy door dat der bondgenooten onder den prins van Vaudemont op een afstand werd gehouden en zich slechts van een paar kleine vlaamsche vestingen meester kon maken. Het bombardement van Brussel, waardoor Villeroy gehoopt had het beleg van het kasteel te doen opbreken, kon het belangrijke punt niet redden en den 5den September viel ook het kasteel van Namen voor Willem III, die met de taaie vasthoudendheid van zijn geslacht het voorgenomen plan uitvoerde: van den roem der verovering kwam weder aan Coehoorn en het voortreffelijke gebruik, door hem van de artillerie gemaakt, een groot aandeel toe [3]). Van dien tijd af geldt hij als evenknie van Vauban, boven wien men hem zelfs stelde als belegeraar: zijn gebruik van het geschut wordt algemeen geroemd, Vauban was meer de man van loopgraven en parallelen, in den vestingbouw wordt door velen Coehoorn als de grootste der beide mannen aangemerkt. Bij de overgave bedong de bezetting vrijen aftocht met wapens en krijgseer, doch Boufflers zelf bleef eenigen tijd gevangen wegens het onrechtmatig gevangen houden der hollandsche bezettingen van Dixmuiden en Deynse door de Franschen.

1) Knoop, l.l. blz. 275 vlg.
2) Leven van Coehoorn, uitg. Van Sypesteyn (Leeuwarden, 1860), blz. 12.
3) Knoop, l.l. blz. 345.

De val van Namen en zijn kasteel is de groote gebeurtenis, waarmede eigenlijk de belangrijke krijgsverrichtingen in de Nederlanden een einde nemen. Zoowel in het volgende jaar als in het laatste van den oorlog zijn de beide legers weder te velde gekomen maar het bombardement van Givet, de groote wapenplaats der fransche troepen, in 1696 evenmin als de verovering van Ath door de Franschen in 1697 heeft op den loop des oorlogs veel invloed gehad.

Het bleek meer en meer, dat men van beide zijden volkomen deerlijk uitgeput raakte. Van beide zijden begon men in weerwil van alle krachtsinspanning te wanhopen aan eene beslissende nederlaag van de tegenpartij. Zoowel bij de bondgenooten als in Frankrijk begon toen de vredesneiging boven te drijven. Noch in de Nederlanden, noch in Duitschland, noch in Italië, noch in Spanje, waar overal de oorlog sedert acht jaar reeds woedde, noch ter zee waren beslissende voordeelen behaald. Bovendien kwamen er onrustbarende berichten over de toenemende verzwakking van den kinderloozen koning van Spanje, wiens erfenis door de bondgenooten evenmin aan het Huis van Halsburg als aan dat van Bourbon werd gegund, terwijl ook Lodewijk XIV daaromtrent eene schikking met de bondgenooten hoopte te treffen. Waartoe zou men nog langer oorlog voeren, vroeg men zich te Parijs af, nu alle hoop op herstel van Jacobus II in Engeland verloren was na de bevrediging van Ierland en Schotland door Willem III, bij de mislukking van de eene jacobietische samenzwering na de andere en nu ook de fransche invloed in Duitschland dagelijks afnam? Waartoe zou men nog langer strijden, vroeg men in Engeland en de Republiek, nu het gebleken was, dat Frankrijk's macht ongeveer tegen die der gezamenlijke bondgenooten kon opwegen?

De kooplieden hier te lande, in de eerste plaats te Amsterdam, begeerden in het belang van den handel het herstel van den vrede. En de regeering van Amsterdam deelde deze neigingen. Zij begon reeds in 1693 heimelijke pogingen te Parijs te doen door middel van den poolschen agent Mollo, die thans als aanzienlijk koopman te Amsterdam woonde[1]). Ook te Brussel waren intusschen bij Dijkveld

[1]) Archief Heinsius, III, blz. XVI vlg. Deze geheele voorrede is voor de kennis van de lange onderhandsche besprekingen over den vrede van veel belang. Vgl. in het bijzonder ook Legrelle, La diplomatie française et la succession d'Espagne, I, p. 392 suiv.

door fransche agenten vredesaanbiedingen gedaan en D'Avaux, sedert dit jaar Frankrijk's gezant te Stockholm, had in last daar de geneigdheid van Lodewijk XIV tot onderhandeling bekend te maken en door middel van omkooping en overreding op bemiddeling van den kant van Zweden aan te sturen. Noch de geheime besprekingen van Mollo, die weldra met voorkennis van Willem III en Heinsius optrad, noch die te Brussel, noch die te Stockholm leidden aanvankelijk tot wezenlijke vredesonderhandeling evenmin als de geheime fransche intrigues met den frieschen stadhouder. Men kwam weinig verder dan tot wederzijds polsen, of men onder zekere voorwaarden tot den vrede van Munster dan wel tot dien der Pyreneën of dien te Nijmegen zou willen terugkeeren, maar zoowel de besprekingen met Mollo te Parijs als met Dijkveld te Brussel en met Zweden te Stockholm werden niet geheel afgebroken. Frankrijk — dat was duidelijk geworden — had behoefte aan den vrede en zocht ook op allerlei wijzen met het hof te Weenen in betrekking te komen, in ieder geval hopend op den duur de eensgezindheid der bondgenooten te breken en enkele hunner tot den vrede over te halen zooals heimelijk reeds met Savoye gelukt was. Maar Frankrijk wilde dien vrede liefst op den voet van den wapenstilstand van 1684 of desnoods op dien van den vrede van Nijmegen, terwijl Willem III tot dien van Munster, Spanje tot dien der Pyreneën wilde terugkeeren en het duitsche Rijk ten minste Straatsburg hoopte te herwinnen. De erkenning van Willem als koning van Engeland, de teruggave der door Frankrijk in bezit genomen rijkslanden, het lot van Luxemburg, de regeling in Italië waren de hoofdpunten, waarover men beraadslaagde. Zweden nam meer en meer de bemiddelende rol op zich en deed daartoe voorstellen aan de in Den Haag in het voorjaar telkens voor den gemeenschappelijken krijg in congres vereenigde vertegenwoordigers der bondgenooten, maar daarnaast bleef Frankrijk ook ondershands met ieder der bondgenooten afzonderlijk in aanraking. Geheime besprekingen tusschen den franschen agent Caillières en Dijkveld, den vertrouwden dienaar van Willem III, in November 1694 te Maastricht [1]), later te Utrecht, eindelijk bij Lilloo op de Schelde brachten de zaak aanvankelijk weinig verder. Savoye nam na zijnen in 1696 met Frankrijk gesloten vrede eerst eene bemid-

[1]) Legrelle, I, p. 393

delende, welhaast zelfs eene vijandige houding tegenover de bondgenooten aan.

Dit alles werkte niet mede om een krachtige oorlogvoering in de laatste jaren te bevorderen. Het zaaide wantrouwen tusschen de bondgenooten en de wensch van Willem III om Frankrijk door een energiek optreden zoowel in Italië als in de Nederlanden te dwingen tot den vrede, dien het zichtbaar behoefde, werd niet vervuld. Een beraamde maar nog bijtijds aan Portland verraden aanslag op het leven van den Oranjevorst in verband met nieuwe jacobietische woelingen in Engeland, gesteund door eene nieuwe poging van Frankrijk om met leger en vloot eene landing aldaar te bewerkstelligen, dreigde bovendien in het voorjaar van 1696 alle onderhandeling tusschen Frankrijk en de beide zeestaten te doen afbreken. Het bleek zeer moeilijk te zijn om de in elkander grijpende belangen der afzonderlijke mogendheden overeen te brengen in een gemeenschappelijk vredesverdrag, hoezeer ook overal — en niet het minst in de Republiek — naar het einde van den hopeloozen krijg werd verlangd. Een zware gelderisis in Engeland bracht nieuwe verwikkelingen te weeg en dreigde de medewerking van die mogendheid voor geruimen tijd te verlammen; de afval van Savoye gaf aan de zaken in Italië een voor de bondgenooten zeer ongunstig aanzien. Maar Frankrijk, waar thans Pomponne, die den oorlog steeds had afgekeurd, de buitenlandsche zaken leidde en met hem de vredespartij bij het toenemend geldgebrek steeds krachtiger op den vrede aandrong, begon thans ernstig naar een verdrag te streven, vooral met het oog op de berichten omtrent de zwakke gezondheid van Karel II van Spanje. In Augustus 1696 had het op verschillende punten toegegeven [1]) en men sprak reeds van benoeming der afgevaardigden voor een onder bemiddeling van Zweden te openen vredescongres. Alleen de keizerlijke regeering, die bij een plotseling sterven van Karel II den oorlog gaarne als een krachtigen steun tegen de fransche aanspraken op de spaansche erfenis had willen gebruiken, hield dat congres nog tegen.

Ook Willem III was thans overtuigd, dat „een prompte vreede absoluut nootsaekelijk" zou zijn en Amsterdam drong er op aan dien vrede, als het moest, afzonderlijk te sluiten gelijk te Nijmegen was

[1]) Archief Heinsius, III, blz. LVI.

geschied, nu de Keizer blijkbaar tijd zocht te winnen om zijn eigene belangen te bevorderen. Van die neiging trachtte Frankrijk nog gebruik te maken maar Willem III en Heinsius wisten thans Amsterdam voor de „geheime plannen" van Frankrijk tegenover Engeland en het Protestantisme bevreesd te maken en het gelukte hun nog eenmaal de eensgezindheid in de Republiek te handhaven. Wat in 1678 mogelijk was geweest, het sluiten van den afzonderlijken vrede tegen den wil van Willem III, was in 1697 ondoenlijk en in het voorjaar bleek op het gewone haagsche congres, thans zoo goed als tot een vredescongres vereenigd, ten duidelijkste de gezindheid der zeemogendheden om op een algemeenen vrede aan te sturen of anders den oorlog voort te zetten. Maar het eerste was ook voor hen het meest gewenscht: men moest eens „adem halen", zeide Willem III.

Zoo gelukte het eindelijk in het begin van 1697 onder zweedsche bemiddeling in Den Haag de preliminairen voor dien vrede vast te stellen op den voet van de vroeger met Frankrijk reeds ondershands gemaakte afspraken, waarbij thans mondeling de erkenning van Willem III als koning van Engeland werd beloofd. Als „grondslag en fondament" werden de verdragen van Munster en Nijmegen aangenomen. De keizerlijke regeering had echter bezwaar de beslissende onderhandeling in Den Haag te voeren, waar de fransche intrigues bij de daar vergaderde Staten-Generaal een grooten invloed konden hebben; zij sloeg Aken, Mainz of Frankfort voor. Na heel wat gehaspel kwam men eindelijk overeen het vredescongres voort te zetten in het huis Nieuwburg onder Rijswijk, een eigendom van Willem III, dat door zijne bouworde gelegenheid gaf om de partijen van elkander gescheiden te houden: de rechtervleugel werd voor de bondgenooten, de linkervleugel voor de Franschen, de groote middenzaal voor den „mediateur" bestemd en men kon er geheel afzonderlijk komen en gaan [1]); de zaken van etikette werden zorgvuldig geregeld overeenkomstig de buitengewone beteekenis, meer en meer in dezen tijd daaraan toegekend. Van staatsche zijde werden Heinsius en Dijkveld, benevens de amsterdamsche burgemeester Jacob Boreel en de friesche edelman Willem van Haren als onderhandelaars aangewezen; Engeland zond lord Pembroke, Frankrijk Harlay en Caillières, de Keizer Kaunitz en Straatman, Spanje De Quiros als voornaamste gevol-

[1]) Wagenaar, XVI, blz. 348, waar teekening en beschrijving van het gebouw.

machtigden. Den 9den Mei opende eindelijk de zweedsche gezant Lilienrot het vredescongres, gedurende hetwelk evenwel de oorlog nog steeds, zij het ook met weinig kracht, werd voortgezet. De onderhandelingen gingen den geheelen voorzomer slechts langzaam voort ten gevolge van de heimelijke tegenwerking des Keizers, die ook Spanje tot zijn inzichten had weten over te halen. Daarentegen liet Willem III door zijn vertrouwde Portland met Boufflers in de Spaansche Nederlanden geheime besprekingen houden [1]), waarvan het gevolg was een overeenstemming tusschen Frankrijk en de zeemogendheden, die zelfs een oogenblik toch nog op een afzonderlijken vrede met haar scheen te zullen uitloopen. In Augustus verklaarde eindelijk Heinsius namens de beide zeemogendheden aan de keizerlijke gezanten, dat Engeland en de Republiek den oorlog niet langer vermochten voort te zetten en dus begeerden de fransche voorwaarden aan te nemen. Nog weigerden de keizerlijken. De door Frankrijk gestelde termijn, 1 September, verliep en de vrede stond weder op losse schroeven tot diepe bekommering van Willem III, die verwachtte, dat Frankrijk wederom van de gelegenheid zou gebruik maken om de bondgenooten van elkander te scheiden, het oude en beproefde middel. Hij trachtte Lodewijk te verschrikkenen met een forsche bedreiging om den oorlog te hervatten, door Portland bij een nieuwe onderhandsche bespreking aan Boufflers overgebracht. Ditmaal gelukte de toeleg niet: Lodewijk wist zeer goed, dat zoowel het engelsche parlement als de Staten den vrede vurig verlangden en niet gemakkelijk tot nieuwe offers bereid zouden zijn. Het lokaas van handelsvoordeelen was volkomen voldoende om deze stemming nog te versterken en werd met vrijgevigheid door Frankrijk in uitzicht gesteld. Zoo besloten dan de zeemogendheden en Spanje den 20sten September den vrede te teekenen; de Keizer, wien nog tot 1 November de gelegenheid werd geopend zich daarbij aan te sluiten, kwam er op het laatste oogenblik toe. Als grondslag van den vrede werd op aandrang van de protestantsche rijksstenden nog ter elfder ure die van Munster aangenomen met bijvoeging van „zoowel in het kerkelijke als in het staatkundige", opdat in de aan Frankrijk afgestane streken de protestantsche godsdienst zou toegelaten blijven; maar Frankrijk wist ook dezen eisch te ontkomen,

[1]) Legrelle, II, p. 258 suiv.

daar Willem III, hoezeer gezind om de „gereformeerde religie" te bevorderen, tegen een formeelen godsdienstoorlog bezwaar maakte, ook omdat Frankrijk en de Keizer daarin geheel zouden samengaan [1]). In het verdrag met de Staten was bepaald, dat Pondichéry door de Oost-Indische Compagnie aan de Franschen zou worden teruggegeven, en bij afzonderlijk traktaat werd een voordeelig handelsverdrag van 25 jaren gesloten gelijk het vóór den oorlog had bestaan. In dat met Engeland werd Willem III als koning erkend; hem werd het prinsdom Oranje teruggegeven. In dat met Spanje werd Luxemburg benevens alle door de Chambres de Réunion aan Frankrijk getrokken plaatsen en landen teruggegeven met uitzondering van 82 met name genoemde steden en dorpen. Het Rijk ontving eveneens de „réunions" terug, behalve Straatsburg, dat tegen afstand van eenige kleine plaatsen aan Frankrijk bleef.

Zoo was dan de vrede gesloten. Maar Willem III sprak na het einde van de onderhandelingen in September het profetische woord uit: „ick beken, dat de manier my niet weinigh en bekommert voor het toekomende." Ofschoon dit misschien ziet op de moeilijkheden, die nog zouden te overwinnen zijn, eer de Keizer het verdrag teekende, kan men het met recht toepassen op wat er in de volgende jaren gebeurd is: de toegefelijkheid van Lodewijk XIV jegens Engeland en de Republiek, zijne tegemoetkoming ook jegens Keizer en Rijk was voor een groot deel te verklaren uit het bestaan van geheime plannen op de spaansche erfenis, die weldra Europa opnieuw in heftige beroering zouden brengen. Maar in het vredesverdrag was met geen enkel woord zelfs in de verte van die erfenis gerept, hetgeen zeker de gerustheid der diplomaten omtrent dit punt niet kon bevorderen, want dat zoowel de fransche als de keizerlijke regeering onophoudelijk juist daarop het oog gevestigd hadden, kon geen oogenblik twijfelachtig blijven voor ieder, die in de gevoerde geheime en onderhandsche besprekingen gemengd was geweest. Als een donkere wolk kwam de zaak der spaansche erfenis aan den staatkundigen hemel opzetten, de verkwikkende stralen der vredezon onderscheppend en Europa dreigend met nieuwen krijg en nieuwe onheilen.

[1]) Archief Heinsius, III, blz. LXXIX.

HOOFDSTUK IV.

DE LAATSTE JAREN VAN WILLEM III.

De geschiedenis van de laatste jaren des koning-stadhouders wordt ten eenenmale beheerscht door eene groote staatkundige zaak, die reeds lang de hoofden der staatslieden van de 17de eeuw had bezig-gehouden: de zaak der spaansche successie, die bij de scherpe tegenstelling van Frankrijk en de overige mogendheden zeer licht tot een algemeenen europeeschen oorlog kon leiden. En het was niet denkbaar, dat in zulk een geval de Republiek, bovendien reeds door zoovele oorlogen achtereen deerlijk in hare handelsbelangen benadeeld, zij het slechts door het ontbreken van de voor haren handel zoo noodzakelijke veiligheid ter zee, zich buiten den oorlog kon houden. Juist op hare nauwe, in de persoon van Willem III als het ware belichaamde verbinding met Engeland was de eenige kans gegrond om de overmacht van Frankrijk te breken, het te beletten zich meester te maken zoo niet van de geheele spaansche erfenis dan toch van een aanzienlijk deel daarvan en op die wijze de begeerde „generale monarchie" een goed eind naderbij te komen.

En bij de verdeeling dier erfenis had de Republiek reeds op zich zelf het hoogste belang.

Dat Lodewijk XIV zou trachten thans eindelijk de spaansche Nederlanden te bemachtigen of in ieder geval van Frankrijk afhankelijk te maken, het doel zijner staatkunde gedurende zijn gansche regeering, het staatkundig doel van Frankrijk sedert langer dan twee eeuwen reeds, scheen geen oogenblik te betwijfelen. Het ongelukkige „slagveld van Europa" zelf, tweemaal nu jaren achtereen door de wederzijdsche legers vertrapt en vernield, de steden in puin, de dorpen in asch, de wegen onbeheerd en onbeschermd, de landerijen onbebouwd, de verwilderde en verarmde bevolking tot wanhoop vervallen onder het spaansche wanbestuur, meestal door onbekwame of

slecht gesteunde landvoogden geleid [1]), zou dan opnieuw de gruwelen van den oorlog over zich zien losbreken. Gelukkig had België thans in Maximiliaan Emanuel, keurvorst van Beieren, sedert 1692 een landvoogd, die de goede dagen van Aytona en Castel-Rodrigo deed herleven en door zijn krachtig en vrijzinnig bestuur de rampen der oorlogsjaren trachtte te doen vergeten. Hij herbouwde het verwoeste Brussel, raadpleegde Staten en stadsregeeringen over de weldra te nemen maatregelen tot verhefling van handel en nijverheid uit hun diep verval, maakte plannen tot verbinding van Antwerpen door een kanaal dwars door het land van Waes en langs Brugge met de zee, van Brussel met de Maas bij Charleroi, tot oprichting zelfs van een Oost-Indische Compagnie in Vlaanderen. Gelijk eenmaal de „aartshertogen" van vóór honderd jaren won hij met zijne jonge gemalin, de dochter van den poolschen koning Johan Sobieski, de gunst der bevolking door zich op de volksfeesten te vertoonen. Hij hoopte bij de ras naderende catastrophe in Spanje zich op grond van zijn eerste huwelijk met de dochter van keizer Leopold, waaruit hem een zoon van nog geen tien jaren was overgebleven, met hulp van Frankrijk voorgoed van het land meester te maken [2]) en het, voorloopig als voogd voor zijn zoon, met de beiersche erflanden onder zijne heerschappij te vereenigen. Doch de aan het bourgondisch-habsburgsche geslacht gehechte bevolking beschouwde vooralsnog den Keizer of een van diens zonen als erfgenaam der spaansche aanspraken. Frankrijk daarentegen was niet volstrekt ongeneigd om den keurvorst ter wille te zijn, mits deze de beiersche aanspraken op de verdere spaansche erfenis niet te luid deed klinken. Het was weldra duidelijk, dat de keurvorst geen bezwaar zou maken tegen deze schikking, terwijl ook van de zijde der zeemogendheden de vorming van een min of meer zelfstandig België niet ongewenscht mocht heeten. Zoo ontstond er echter een merkbare verkoeling tusschen den landvoogd en de Vlamingen en Walen van het Zuiden, die tegenover den sedert eeuwen gevreesden en gehaten franschen invloed het oog richtten op de zeemogendheden, van wie zij bescherming ten minste daartegen konden verwachten, al ontveinsden zij zich niet, dat de bescherming ook aan die zijde zekere afhankelijk-

---

1) Vgl. Lonchay, La rivalité de la France et de l'Espagne aux Pays-Bas, p. 340 suiv.

2) Legrelle, II, p. 223 suiv.

heid zou medebrengen, waaraan zij zich ongaarne onderwierpen, vooral waar het de weinig minder dan de Franschen gehate Hollanders betrof, sedert de sluiting van de Schelde de grootste vijanden van handel en nijverheid in de zuidelijke gewesten.

Zoowel Engeland als de Republiek hadden echter nog meer belang bij het lot der spaansche monarchie dan alleen voorzoover de spaansche Nederlanden betrof. Beiden dreven een uitgebreiden handel op Spanje zelf; beiden moesten ter wille van hunnen handel op den Levant en Italië zorgen, dat de straat van Gibraltar, de eenige toegang tot de Middellandsche zee, niet feitelijk in handen kwam van een machtige mogendheid; beiden hadden belang bij de toekomst der uitgebreide bezittingen van Spanje in Amerika, waar zij ook aanzienlijke handelsbetrekkingen hadden. Het kwam er haar in den grond der zaak niet op aan, of een duitsch dan wel een fransch prins de erfenis in handen kreeg, mits die prins noch van den Keizer noch van Lodewijk XIV zou afhangen, waardoor een dezer beiden een aanzienlijke machtsvermeerdering zou verkrijgen en in staat zou zijn haar en haren handel de wet voor te schrijven.

De erfgenamen, die bij den spoedig te wachten dood van den zwakken Karel II van Spanje in aanmerking konden komen, waren: de Habsburgers te Weenen, niet alleen wegens hun oude verwantschap met het spaansche vorstenhuis, maar ook wegens het huwelijk van keizer Leopold met Karel's jongste zuster, waaruit twee zoons waren geboren; dan de keurprins van Beieren, de zoon der eenige dochter dezer zuster, kleinzoon dus des Keizers; eindelijk de Bourbons wegens het huwelijk van Lodewijk XIV met de oudste zuster des spaanschen konings, uit welk laatste huwelijk de dauphin en diens drie zoons gesproten waren [1]). Lodewijk XIV, bovendien zoon der oudste dochter van koning Philips III, was ongetwijfeld in den bloede de naaste erfgenaam, maar èn zijne moeder èn zijne gemalin hadden afstand gedaan van hare erfrechten; hij beriep zich echter op het feit, dat de spaansche Cortez nooit dien afstand hadden gewettigd en dat de bij den laatsten afstand bepaalde bruidschat nooit was betaald. Ook de moeder van den keurprins had afstand gedaan. Alleen de gemalin des Keizers was niet in zulk eene belofte getreden, zoodat hare beide zoons onbe-

[1]) Vgl. over al deze zaken Legrelle's bovengenoemd werk, dat de diplomatie betreffende de spaansche successie volledig behandelt.

twist wettelijk in hare rechten konden treden. Te Madrid stonden de fransche en de oostenrijksche partij aan het hof scherp tegenover elkander, maar het fiere spaansche volk en Karel II zelf begeerden in de eerste plaats handhaving in vollen omvang der rijkseenheid, die de koning dan ook het best en met het minste gevaar voor Spanje zelf en Europa dacht te verzekeren door in 1698 zijn achterneef, den jongen keurprins, bij testament als zijn erfgenaam aan te wijzen. De zeemogendheden wilden juist deze rijkseenheid zoo mogelijk verbreken, opdat niet eenmaal weder de groote macht van Spanje, over welks gebied nog altijd „de zon nooit onderging", zich onder een krachtiger vorst zou kunnen verheffen. Ook Lodewijk XIV, die er nooit ernstig aan gedacht had de geheele spaansche erfenis voor zich of de zijnen op te eischen, was in het algemeen wel tot verdeeling geneigd, mits aan Frankrijk een aanzienlijk deel werd toegewezen en de Keizer met een evenredig stuk tevreden was; alles wel overwogen en in het belang van Frankrijk zelf scheen het ook hem wenschelijk eene verdeeling onder de drie pretendenten te doen plaats hebben. Vandaar eene toenadering tusschen Frankrijk en de zeemogendheden, in den loop van 1698 door wederzijdsche gezantschappen bevorderd en, gelijk reeds vóór den vrede van Rijswijk, ook nu door geheime besprekingen, waarin weder de vertrouwden Dijkveld en Portland namens Willem III optraden, voorbereid [1]). Een fransch afgezant, de graaf van Tallard, die reeds in den zomer te Londen was geweest, kwam eindelijk op Het Loo, waar de koning-stadhouder zich des zomers bevond, een bepaald aanbod doen [2]), dat den 11den October leidde tot het eerste geheime verdeelingsverdrag, in Den Haag gesloten [3]). De zeemogendheden, hopend door eene schikking den oorlog te voorkomen, keurden goed, dat, met handhaving van den vrede van Rijswijk, de italiaansche bezittingen van Spanje behalve Milaan aan den dauphin zouden komen, die ook nog het ten noorden der Pyreneën gelegen deel van de spaansche provincie Guipuzcoa zou verkrijgen; Milaan zou aan 's Keizers tweeden zoon, aartshertog Karel, komen en al het overige aan den kroonprins. Op het sluiten van dit verdrag had het feit,

[1]) Legrelle, II, p. 249 suiv.
[2]) ib., p. 442 suiv.
[3]) ib., p. 664 suiv.

dat de Keizer geweigerd had na den vrede van Rijswijk de jongste alliantie te hernieuwen, ongetwijfeld grooten invloed. Maar het geheim bleef niet lang bewaard. Karel II, bij de ontdekking ervan door de spaansche diplomaten ten hoogste verontwaardigd over deze besprekingen buiten hem en Spanje om, bleef de geheele erfenis aan den kroonprins toewijzen.

Een nieuw onverwacht voorval verijdelde echter dit plan: de kroonprins stierf in Maart 1699 aan de kinderpokken, tot diepe teleurstelling zoowel van Heinsius als van Willem III en natuurlijk weder niet zonder de verdenking, dat de jonge vorstenzoon door vergif uit den weg was geruimd, eene verdenking, waaraan zelfs de als eerzuchtig bekend staande vader niet geheel ontsnapte.

Nieuwe besprekingen tusschen de zeemogendheden en Frankrijk waren het gevolg [1]), tot hevige ergernis van het spaansche hof over deze bemoeiingen met eene zuiver spaansche aangelegenheid, zoodat dan ook de spaansche gezanten in Londen en Den Haag plechtig protesteerden. Eenig wantrouwen jegens Frankrijk's ware bedoelingen werd intusschen bij de zeemogendheden reeds gewekt door duidelijke aanwijzingen, dat tegelijk de fransche factie te Madrid, en niet buiten den franschen gezant aldaar om, in de omgeving van Karel II arbeidde in het belang van den tweeden zoon van den dauphin, die, naar men hoopte, thans de geheele erfenis zou krijgen. Maar dat wantrouwen scheen ten slotte niet door feiten gewettigd te worden en de zeemogendheden lieten zich dus tot onderhandelingen vinden, waarin thans ook de Keizer gemengd werd en de handige staatsche gezant te Weenen, Jacob Hop, een belangrijke rol speelde. Deze leidden eindelijk tot de tweede geheime haagsch-londensche overeenkomst van Maart 1700, waarbij de dauphin, behalve de vroeger genoemde italiaansche bezittingen, voor Frankrijk ook het lang begeerde Lotharingen zou verkrijgen, welks vorst naar Milaan verplaatst zou worden; al het overige zou vervallen aan aartshertog Karel, 's Keizers tweeden zoon. Nieuwe ergernis zoowel te Madrid als te Weenen over dit nieuwe verdrag, dat ook weinig bleek te zijn naar den zin der andere mogendheden: Zweden, Denemarken, Portugal, Savoye, de duitsche vorsten, die men er over raadpleegde. Ook Heinsius en de door hem geleide Staten-Generaal zelf hadden

[1]) Legrelle, III, p. 9 suiv.

lang geaarzeld het verdrag goed te keuren, daar men Frankrijk in het geheel niet vertrouwde en Spanje tevens zoo zwak mogelijk wilde maken [1]). De Keizer, die het verlies der italiaansche bezittingen voor zijn Huis en de groote versterking van den franschen invloed in het toch reeds door fransche intrigues bewerkte Italië niet kon verkroppen, weigerde ronduit het verdrag te erkennen en rustte zich reeds ten oorlog. Nieuwe woelingen der beide partijen te Madrid, waar men vooral de Oostenrijkers haatte en de eenheid des rijks beter gewaarborgd achtte door de verheffing van een franschen prins. Dit laatste raadden de invloedrijkste theologen en rechtsgeleerden, ook de Paus den koning aan en in het begin van October 1700 teekende Karel II een geheim testament, waarbij hij hertog Philips van Anjou, tweeden zoon van den dauphin, tot zijn universeelen erfgenaam aanwees. Vier weken later (1 Nov.) overleed hij, de laatste loot van den ouden bourgondischen stam, eenmaal hoog en fier verheven, maar sedert een eeuw langzaam verschrompeld tot een slappen rietstengel, buigende onder den adem van iedere zucht, die de staatkundige atmosfeer in beweging bracht.

Lodewijk XIV, hoewel de vorderingen der fransche partij te Madrid met welgevallen opmerkend, kende den juisten inhoud van het laatste testament niet. Den 9den November werd hem het bericht daaromtrent te Parijs gebracht. Hij had een oogenblik van aarzeling, of hij het verdrag van Maart zou houden dan wel het testament zou erkennen [2]). Ook de raadslieden des konings waren het niet met elkander eens: de vrees voor een nieuwen grooten oorlog stond tegenover de hoop op buitengewone machtsvergrooting van het vorstenhuis, niet van Frankrijk zelf, dat beter zijne rekening zou maken bij het verdeelingsverdrag. Wie zeide bovendien, dat de nieuwe tak van het vorstelijke huis zich niet evenzeer tegenover Frankrijk zou stellen als eertijds de oude Bourgondiërs, ook uit het fransche vorstenhuis gesproten, hadden gedaan? Maar den 16den was 's konings besluit genomen en hij meldde den spaanschen gezant te Parijs, dat zijn kleinzoon, Philips V nu, de kroon aannam. „Er zijn geen Pyreneën meer", schreef de fransche „Mercure" bij de vermelding van dit zoo gewichtige besluit.

[1]) ib. p. 85 suiv. Het verdrag zelf ib. p. 690 suiv.
[2]) Legrelle, IV, p. 5 suiv.

Het kwam er thans op aan de mogendheden, in de eerste plaats de zeemogendheden, tevreden te stellen; de Keizer — dat begreep men te Parijs dadelijk — zou er zich in geval bij willen nederleggen en een oorlog met hem was zeker. Kon men de zeemogendheden tevreden stellen, dan zou Frankrijk ten minste niet weder tegenover de gevreesde coalitie staan, die het geldelijk en economisch op den rand van den ondergang had gebracht, een gevaar, waarvoor de drie korte jaren van vrede nog in het minst niet de vrees had doen verdwijnen. Een grooten oorlog kon het uitgeputte land, waar de ellende in de laatste oorlogsjaren schrikbarende vormen had aangenomen, konden de financiën, door tot bijna aan de uiterste grens vermeerderde belastingen slechts onvoldoende gevoed, kon het thans van de kern zijner veteranen en de bloem zijner veldoversten beroofde leger op den duur onmogelijk doorstaan.

De fransche diplomatie had dus ten taak de zeemogendheden te bevredigen. Maar zij was niet meer wat zij onder Richelieu en Mazarin, onder Lionne, Pomponne en D'Avaux was geweest: Tallard en Torcy konden met die groote diplomaten niet in vergelijking komen, evenmin als Chamillart, de leider van oorlog en financiën, met Louvois, evenmin als de nieuwe legerhoofden Vendôme en Villars met Turenne, Condé en Luxembourg. Zij trachtte de zeemogendheden te overtuigen van hare goede trouw en haar streven om een oorlog te vermijden, die toch ook het gevolg zou geweest zijn van het haagsch-londensche verdrag, waaraan noch de Keizer noch Spanje zelf zich goedschiks zouden hebben onderworpen [1]). Doch Willem III en Heinsius lieten zich daardoor niet overhalen, evenmin als door het voorwendsel, dat de beide kronen van Frankrijk en Spanje niet zouden vereenigd mogen worden, vooral toen Lodewijk XIV de rechten van zijn kleinzoon op de fransche kroon liet erkennen en in overleg met den keurvorst-landvoogd fransche garnizoenen plaatste in enkele spaansch-nederlandsche grensplaatsen.

Doch ook de zeemogendheden, hoewel verontwaardigd over Lodewijk's trouwbreuk, aarzelden den oorlog te beginnen [2]). Engeland was onder den invloed der Tories zelfs niet ongeneigd Philips V als koning te erkennen, maar de Republiek, waar Willem III en Heinsius alles

1) Legrelle, IV, p. 85 suiv.
2) ib. p. 115.

beheerschten, ging daartoe nog niet over, al hoorde men ook hier onder de amsterdamsche kooplieden en in de regentenkringen nog de meening opperen, dat het onverschillig kon zijn, of een fransche dan wel een duitsche prins de spaansche erfenis aanvaardde, mits slechts niet de macht van Frankrijk of Oostenrijk zelf daardoor te zeer toenam. Maar èn in Engeland èn in de Republiek zag de regeering den ernst van den toestand helder in en maakte zich voor alle gebeurlijkheden gereed. Men hoorde reeds van oorlogstoerustingen in beide landen, in Engeland zoogenaamd wegens nieuwe voorgenomen plannen van Frankrijk op een landing in Engeland ten behoeve van de Stuarts: dezen hoopten, bij de kinderloosheid van Willem III en diens toenemende zwakheid van lichaam, voor hun herstel niet geheel ten onrechte op den steun der machtige Torypartij, vooral na den dood van den eenigen zoon, tevens eenig kind, van prinses Anna, de tweede dochter van Jacobus II, die volgens de bepalingen van 1689 Willem III zou opvolgen.

Elders waren de oorlogsgeruchten reeds tot een feitelijken oorlog ontwikkeld. Geheel Europa scheen binnenkort in vuur en vlam te zullen staan. Reeds had in 1700 in Noord-Europa een felle krijg gewoed tusschen het met de zeemogendheden in nauw verbond staande Zweden en zijn ouden vijand Denemarken met Saksen, Polen en Rusland. De zeemogendheden hadden Zweden en zijn jongen koning Karel XII krachtig gesteund: ook een staatsch eskader onder Almonde, een staatsch hulpkorps onder Von Dopff had naast engelsche schepen en troepen aan de vijandelijkheden deelgenomen; Almonde hielp bij het bombardement van Kopenhagen en den zweedschen inval in Seeland, waarop de vrede van Travendahl door bemiddeling der zeemogendheden tusschen Denemarken en Zweden volgde. Maar Saksen, Polen en Rusland bleven nog met Zweden in oorlog en ook Brandenburg scheen zich daarin te zullen mengen.

De voornaamste staatslieden der Republiek hadden aanstonds na de beslissing te Parijs bij afwezigheid van Willem III onder leiding van Heinsius ernstig over de te volgen politiek geraadpleegd. Zoowel het algemeen staatkundig als het handelsbelang moest hen ertoe brengen niet te berusten in de opvolging van een franschen prins te Madrid. Men vreesde voor den overmachtigen invloed van Frankrijk, wanneer Spaansch-Amerika en de toegang tot de Middellandsche zee in zoo nauw met Frankrijk verbonden handen zouden komen: de

handel op Amerika en Afrika, op den Levant en op Spanje zelf, ja die op Indië scheen er ernstig door bedreigd te worden [1]). Was het niet beter een oorlog te wagen tegen het thans zoo deerlijk verzwakte Frankrijk, dat nu ook nog Spanje zou moeten verdedigen, terwijl de zeemogendheden zeker op de hulp van Keizer en Rijk, op de antifransche elementen in Italië konden rekenen? Maar zou Engeland er thans toe te brengen zijn, vroegen anderen, nu de Tories daar zooveel hadden te zeggen? Men besloot voorloopig tot onderhandeling. De staatsche gezant te Parijs, Coenraad van Heemskerck, kreeg aanstonds in last te verklaren, dat de Staten hoopten, dat de koning bij het laatstelijk gesloten verdeelingsverdrag zou blijven en den Keizer gelegenheid zou laten zich alsnog daarbij aan te sluiten; Engeland gaf eene dergelijke verklaring. Maar Frankrijk bleek niet gezind het verdrag te handhaven: Lodewijk XIV trachtte tegenover de zeemogendheden zijne handelingen te verdedigen en Philips V kondigde den Staten officieel zijne troonsbeklimming aan. Men ontweek van staatsche zijde nog een rechtstreeksch antwoord aan beiden. Een vergelijk scheen niet ondenkbaar, ook zelfs nadat Frankrijk in Italië zich van Milaan had meester gemaakt en in overleg met den beierschen keurvorst zich van de spaansche Nederlanden had verzekerd door het plotseling werpen van fransche bezetting nu ook in de verdere voorname vestingen, in sommige van welke sedert den vrede van Rijswijk ook staatsch garnizoen lag, zoodat nu twee soorten van troepen er naast elkander aanwezig waren. De Staten, bevreesd voor overvalling hunner garnizoenen, trokken deze daarop naar hunne eigene grenzen terug. Zij toonden zich bereid om Frankrijk zooveel mogelijk te gemoet te komen, op hoop van den vrede nog te kunnen bewaren. Zij erkenden zelfs Philips V, welk voorbeeld in April 1701 door Engeland gevolgd werd [2]). Bij de ernstige in Den Haag gehouden onderhandelingen, waartoe de oude D'Avaux was overgekomen en uit Engeland graaf Stanhope weldra verscheen, stelden de Staten en Engeland nu einde Maart hunne eischen voor een vergelijk: ontruiming der spaansche Nederlanden door de fransche garnizoenen; opneming daarentegen van staatsch garnizoen in een reeks van vestingen aldaar, n.l. in Venloo, Roermond,

[1]) Wagenaar XVII, blz. 56.
[2]) Legrelle, IV, p. 106, 124.

Stevensweerd, Luxemburg, Namen, Charleroi, Bergen, Dendermonde, Damme en St. Donat; geen afstand van eenig deel der spaansche erfenis aan Frankrijk; Oostende en Nieuwpoort in engelsche handen; schadeloosstelling in grondgebied voor den Keizer; geen vermindering in het belang van Frankrijk der bestaande handelsvoordeelen voor de zeemogendheden in Spanje, Amerika en Indië [1]).

Van zoo hooge eischen wilde Lodewijk XIV niets weten. Hij antwoordde kortaf, dat hij den vrede van Rijswijk wilde gehandhaafd zien. Men begreep hier en in Engeland, dat dit oorlog beteekende, en zelfs de meest vredelievenden onder de regenten moesten erkennen, dat in deze omstandigheden niet veel anders te doen viel dan zich daarop voor te bereiden. De vloot werd in gereedheid gebracht, uitvoer van paarden verboden, wervingen werden gehouden, de inundatie bij Lilloo gesteld, de vestingen aan de zuidergrens voorzien. Ook Engeland rustte zich ten krijg toe. Pogingen van D'Avaux, om, gebruik makend van de vredelievende gezindheid bij de kooplieden, de bondgenooten bij de onderhandeling te scheiden, gelukten ook ditmaal niet. Willem III zelf kwam naar gewoonte in het voorjaar over en D'Avaux verliet einde Juli Den Haag onverrichter zake met een plechtige betuiging van Frankrijk's vredelievendheid en de uitdrukking der verwachting, dat de Staten hun eigen belang ten slotte nog beter zouden inzien. Een uitvoerig tegenvertoog der Staten had ten doel aan te toonen, dat eene hernieuwing van den grooten oorlog niet aan hen maar aan Frankrijk te wijten was, dat immers de gesloten verdragen had geschonden [2]). Het vertoog werd gedrukt en alom verspreid tot verdediging van de aangenomen houding tegen de bewering van sommigen, dat de zeemogendheden geen belang hadden bij een oorlog en in ieder geval nog niet genoeg hadden gedaan om dien te voorkomen. Van dit oogenblik af was de overtuiging gevestigd, dat de oorlog onvermijdelijk was en kon zoowel hier als in Engeland op de offervaardigheid des volks gereken worden. En dit was in beide landen een gebiedende noodzakelijkheid. Noch in Engeland thans noch hier te lande was het thans mogelijk een oorlog te voeren tegen den zin van Parlement en Staten, hoe gaarne en op

[1]) Lamberty, Mémoires pour servir à l'histoire du XVIII siècle, (2de ed.), I, p. 403 suiv; Legrelle, IV, p. 117 suiv.
[2]) Vgl. over dit alles Legrelle, IV, p. 146; Lamberty, I, p. 408 suiv.

hoe goede gronden Willem III en Heinsius dit ook hadden gewild. Maar nu de overtuiging van het onvermijdelijke van den krijg eenmaal gevestigd was, nu sedert de verkiezingen van 1698 [1]) de goedgezinde Whigs in Engeland weder de meerderheid in het Parlement hadden en in de Republiek de steun van den handel was verkregen, was de oorlog een voldongen feit en het kwam er op aan wederom zooveel mogelijk geheel Europa tegen Frankrijk in de wapenen te brengen, het liefst door de hernieuwing der Groote alliantie, die het reeds eenmaal had tegenhouden, versterkt door de opneming van nog andere mogendheden. Van die alliantie zouden de zeemogendheden met den Keizer weder de kern moeten vormen en met hem het Rijk. Het hof te Weenen had den franschen gezant Villars aldaar reeds dadelijk een onvriendelijk gelaat getoond en weldra was hier weder de toenadering tot de zeemogendheden begonnen, die onmiddellijk zoowel te Weenen als te Londen en in Den Haag door vriendschappelijke onderhandelingen werd gevolgd. Den 7den September 1701 werd in Den Haag het verdrag met Engeland en den Keizer geteekend, waartoe uit het eerste een der invloedrijkste Whigs, lord Marlborough, thans bij Willem III in hooge gunst, namens den laatste graaf Goes was overgekomen. Het doel van dat verdrag was [2]) den Keizer „une satisfaction juste et raisonnable", den zeemogendheden „une sûreté particulière et suffisante pour leurs royaumes, provinces, terres et pays de leur obéissance et pour la navigation et le commerce de leurs sujets" te verschaffen; voor het eerste zou de verovering van Milaan en de andere italiaansche landen van Spanje kunnen dienen, voor het laatste die van België als „digue, rampart et barrière" voor de Republiek, terwijl verder de spaansche koloniën als buit voor haar en Engeland waren aangewezen. Bij den Keizer sloot zich de thans tot koning van Pruisen verheven Frederik van Brandenburg aan, benevens de hertogen van Hannover en Lunenburg en de landgraaf van Hessen-Kassel, van wie de eerste, met de engelsche koningsfamilie nauw verwant, ja thans na prinses Anna de toekomstige troonopvolger in het Vereenigde Koninkrijk, de lang begeerde keurvorstelijke waardigheid verkreeg. Ook Frederik IV van Denemarken liet zich vinden tot een subsidieverdrag met de

[1]) Vgl. Macaulay, Chapter XXIV.
[2]) Legrelle, IV, p. 170 suiv.

mogendheden. Zweden daarentegen was te veel met zijne noordsche plannen vervuld om ernstig aan medewerking tegen Frankrijk te denken en had nog te veel met Rusland te doen om zijn oude bondgenooten in westelijk Europa krachtdadig te helpen. De zeemogendheden zelve hernieuwden met elkander het bondgenootschap. Daartegenover kon Lodewijk XIV rekenen op de medewerking van Spanje, benevens van het steeds naar winst begeerige Savoye en het tegenover Habsburg met Frankrijk samengaande Beieren, dat ook op den keulschen bisschopszetel weder een lid van zijn vorstenhuis zag, benevens op de welwillende houding van het zwakke, aan Spanje grenzende Portugal en van de onzijdige italiaansche staten.

Reeds brak de krijg in Italië uit en staken engelsche en staatsche vloten in zee om de koopvaarders voor fransche kapers en oorlogschepen te beveiligen. Reeds waren de staatsche vestingen door Coehoorn en de zijnen in gereedheid gebracht en de magazijnen gevuld; reeds weerklonken de werven van de maatregelen tot uitrusting van nog meerdere schepen; reeds trokken de fransche troepen Luik, Rijnberk, Neuss, Bonn en andere plaatsen binnen, terwijl de Staten de hunne in het land van Gulik en Keulen zonden; reeds rukten de staatsche legerbenden op naar de Generaliteitslanden om de grenzen te beschermen. De werkelijke oorlog werd intusschen nog niet aangevangen, zelfs niet toen Lodewijk XIV openlijk den zoon van den in September te St. Germain overleden Jacobus II als koning van Engeland, als Jacobus III begroette. Een hevige verontwaardiging maakte zich nu echter van het engelsche volk meester; het eischte wraak voor dezen hoon en de Whigs in het Parlement, bij deze stemming des volks door de nieuwe verkiezingen van 1701 wederom krachtig versterkt [1]), de partij van de protestantsche opvolging in Engeland, toonde zich geneigd tot eene zoo nauw mogelijke aansluiting bij de Republiek. Toen Willem III als gewoonlijk in November naar Engeland terugkeerde, na hier te lande den Staat van Oorlog voor 1702 te hebben vastgesteld, kon hij ook in Engeland ongehinderd en onder krachtige medewerking van Parlement en volk, met hem thans ten volle eensgezind, de vernedering van het trotsche Frankrijk begeerend en hem toejuichend met ongekende sympathie, hem onophoudelijk verzekerend van aanhankelijkheid en trouw, de

[1]) Vgl. Macaulay, Chapter XXV.

oorlogstoebereidselen voortzetten, die voor den veldtocht van het komende jaar zouden moeten dienen. Nog vóór het einde van 1701 reeds bedreigde de vijand Maastricht en Staats-Vlaanderen en maakte men zich daar gereed een aanval af te slaan.

Zoowel in Italië, waar prins Eugenius van Savoye de Oostenrijkers zou aanvoeren, als in Duitschland, waar aartshertog Jozef en prins Lodewijk van Baden aan den Boven-Rijn, de Pruisen aan den Beneden-Rijn zouden optreden, als in de Nederlanden, waar koning Willem zelf de leiding der engelsch-staatsche troepen in handen zou hebben, als ter zee, waar men Cadix door de verbonden vloot zou trachten te veroveren, wilde men den erfvijand bevechten. Willem III had nog op Het Loo en in Den Haag een en ander met de bondgenooten uitvoerig besproken. Marlborough en Heinsius waren ten volle in al deze plannen ingewijd. Willem III zelf, de veldheer door allen als hun meerdere erkend, zou de groote leider zijn in den laatsten kamp, die Frankrijk moest beletten aan Europa de wet te stellen. Doch hij zou aan dat alles niet meer deelnemen.

Zijn altijd zwakke lichaamsgesteldheid was in de laatste jaren snel achteruit gegaan te midden van het harde krijgsmansleven en de vermoeiende staatszorgen, die vooral in Engeland met groote teleurstellingen gepaard gingen, in die mate zelfs dat hij herhaaldelijk mismoedig van abdicatie had gesproken. Hier te lande drukten hem de zorgen veel minder: zijn vertrouwde staatsdienaren, de trouwe Heinsius aan hun hoofd, leidden de zaken geheel in zijn geest en nergens verhief zich in de laatste jaren meer eene stem van verzet tegen den overmachtigen invloed van den koning-stadhouder. Ook Amsterdam had zich thans geheel voor zijn wil gebogen en liet zich leiden in de richting, die hij aanwees. Zijne zwakke gezondheid was aanleiding geweest tot zijn plan om zijn jongen neef, den zoon van Hendrik Casimir II, prins Johan Willem Friso van Nassau, dien hij tot zijn universeelen erfgenaam had aangewezen, ook tot zijn opvolger in zijne waardigheden, in het bijzonder in het stadhouderschap van Holland en de andere gewesten, te doen verheffen. Hij had nog in den zomer van 1701 de Staten van Holland dienaangaande gepolst maar bij hun blijkbaar geringe geneigdheid om in te gaan op deze plannen, die alle provinciën onder één stadhouder zouden brengen en zoo doende feitelijk op eene monarchie zouden uitloopen, al bleef men den naam eener Republiek nog behouden, had hij, hoewel

onwillig, zijn denkbeeld voorloopig laten varen, waarschuwend, dat het wel eens te laat kon worden. Werkelijk schijnt hij zich zeer zwak te hebben gevoeld, maar men hield dit op zijn verlangen zeer geheim, opdat niet de algemeene staatkunde de gevolgen van de vrees voor zijn sterven zou kunnen ondervinden, wat bij de onderhandelingen van dien tijd van bijzonder veel belang geacht moest worden [1]). Alleen zijn naaste omgeving, zijne beste vrienden waren vol bekommering over zijn toestand, dien hij zelf nauwkeurig kende. In het voorjaar scheen zijn gestel zich eenigszins te verbeteren. Hij begaf zich in de omgeving van zijn paleis te Hamptoncourt, waar hij verblijf hield, als hij zich in Engeland bevond, aan zijn geliefkoosd jachtvermaak, aan het evenzeer door hem zeer hoog gestelde genot van het paardrijden over, in gezelschap meestal van zijn gunsteling uit deze laatste jaren, den jongen baron van Keppel-Pallandt, thans lord Albemarle, die de plaats van zijn ouden vriend Bentinck-Portland tot diens ergernis meer en meer had ingenomen. Doch de beterschap was slechts schijnbaar. Willem III wist van zijne geneesheeren, dat zijn kwaal ongeneeslijk was en dat hij niet lang meer had te leven, eene zekerheid, die hem kwelde bij de gedachte aan de moeilijke tijden, die spoedig zouden volgen. Nooit had hij vrees voor den dood gevoeld maar thans sprak hij met bekommering den wensch uit nog wat te mogen leven ter wille van het hooge levensdoel, dat hij zich had gesteld en dat hij door dezen laatsten grooten oorlog eindelijk hoopte te bereiken: de verzekering van het europeesch evenwicht en van de godsdienstvrijheid in de protestantsche landen.

Daar kwam plotseling een ongeval de lang gevreesde crisis verhaasten en hem ter neder werpen, terwijl hij nog rusteloos bezig was zoowel met de voorbereiding van den krijg als met de regeling der binnenlandsche toestanden van Engeland. Brieven aan Heinsius, besprekingen met Marlborough, met Ouwerkerk en Athlone over de oorlogstoerustingen, een boodschap aan het Parlement over de dringend gebleken wenschelijkheid eener nauwere verbinding van Engeland en Schotland zijn de laatste stukken, die zijn eigen onderteekening dragen, kostbare gedenkteekenen van de werkzaamheid

---

[1]) Vgl. over zijn laatste dagen het slot van Macaulay's meesterwerk.

van een grooten geest, die de meest uiteenloopende belangen en onderwerpen met genialen greep omvatte.

Op den morgen van den 4den Maart 1702 reed hij te paard in het park van zijn lustslot, toen zijn ros struikelde over een molshoop. De koning viel en brak zijn sleutelbeen. Het been werd onmiddellijk gezet en de lijder werd met een koets naar het kasteel gebracht maar door het schokken van den wagen brak het been nogmaals en uitgeput kwam hij in de slaapkamer, die hij niet levend meer verlaten zou. Zijn verzwakt lichaam was tegen het op zich zelf onbeteekenend ongeval niet bestand. Hij zonk eenige dagen lang steeds dieper ineen, nog op het allerlaatst de behandeling der staatszaken parend aan vrome overpeinzing, door Burnet geleid. Tot op het laatst bleef zijn sterke geest helder, zijn denken gewijd aan het groote doel zijns levens. Zijn sterfbed werd omringd door de invloedrijkste engelsche staatslieden, van wie hij een voor een met vriendelijke woorden afscheid nam, hen dankend voor hunne medewerking en hun aanbevelend zijn werk voort te zetten. Maar ook hollandsche vrienden waren in deze oogenblikken bij hem, zij, die door de innigste banden van persoonlijke vriendschap aan hem verbonden waren. Keppel kwam uit Den Haag terug, juist bijtijds om zijne laatste aanwijzingen te hooren; Ouwerkerk mocht een laatste woord van dank van zijne lippen opvangen; Bentinck, nog inderhaast op zijn verlangen toegeschoten, ontving zijn laatsten handdruk en hoorde de laatste fluisterende klanken uit den mond van zijn ouden vriend, die hem op zijn sterfbed de hand der verzoening had geboden.

Zoo is de groote Willem van Oranje in den morgen van den 19den Maart te midden der zijnen bezweken. Op zijn borst vond men in een stuk zijden lint een gouden ring en een haarlok, teedere herinnering aan koningin Maria, de trouwe echtgenoot, die zijne moeilijkste, tevens zijn schoonste jaren met hem had doorleefd — treffend bewijs van wat er werkelijk was omgegaan in dat oogenschijnlijk koele gemoed.

Met zijn dood, met het heengaan van den laatsten rechtstreekschen mannelijken nakomeling uit het Huis van Oranje eindigt eene periode in de geschiedenis van ons volksbestaan, een tijdperk van roem en aanzien, dat door geen ander in de geschiedenis van ons volk wordt overtroffen, behalve door dat hetwelk er onmiddellijk aan voorafgaat. En op iedere bladzijde van het geschiedverhaal, dat deze beide tijd-

perken behandelt, staat de naam van een der beide groote mannen, aan wier leiding de nederlandsche staat zich in die jaren had toevertrouwd: Johan de Witt en Willem III, beiden op hunne wijze medewerkend aan het geluk hunner landgenooten, beiden met vaste hand het schip van staat sturend door de branding van het staatkundig leven, langs de klippen van binnen- en buitenlandsche politiek. Johan de Witt en Willem III, de man van den aristocratischen regeeringsvorm en de man van de feitelijke monarchie, de man van het engere staatsbelang der Republiek en de man van wereldomvattende staatkundige en godsdienstige idealen, hebben beiden de hoogste aanspraak op de dankbaarheid van het nederlandsche volk, dat met den een streed voor de belangen van handel en welvaart, met den ander voor de hoogere belangen van staatkundige en godsdienstige vrijheid en in beiden de vertegenwoordigers erkent van echt-nederlandsche beginselen en gedachten, de groote staatslieden van de schitterendste dagen, die het ooit heeft gekend. De staatkunde heeft hen tegenover elkander gesteld als persoonlijke vijanden, zij heeft den een na een schitterenden levensloop in de kracht zijner jaren doen vallen als het slachtoffer eener ontzinde volksmenigte, den ander verheven tot de hoogste waardigheden, waarvan zijne kindsheid had kunnen droomen. Meer dan twee eeuwen zijn verloopen, de partijen, aan wier hoofd beiden hebben gestaan, zijn verdwenen en het volk van Nederland plaatst in zijne herinnering den grooten raadpensionaris naast den grooten Oranjevorst als de vertegenwoordigers van het roemrijkste deel zijner geschiedenis. Wat prins Willem, zijn beide uitstekende zoons en Oldenbarnevelt hebben voorbereid is onder De Witt en Willem III tot rijpheid gekomen en niet alleen Nederland maar de geheele wereld heeft aan beiden den tol eener ongeveinsde bewondering betaald, in weerwil van alles wat in hun eigen tijd en later jaren zoowel tegen hunne persoonlijke hoedanigheden als tegen de strekking hunner denkbeelden in het midden is gebracht. Onder de groote mannen, die de wereldgeschiedenis kent, wordt aan hen zonder aarzelen eene plaats ingeruimd, niet het minst omdat zij de uitstekende vertegenwoordigers zijn van een grootsch tijdperk in de geschiedenis van hun volk.

HOOFDSTUK V.

DE NEDERLANDEN OP HET EINDE DER 17de EEUW.

In den regel wordt het tijdvak van Willem III reeds in de meeste opzichten als een tijdvak van verval voor de Republiek beschouwd, van inwendig verval ten minste, al scheen naar buiten de glans van De Witt's tijd nog behouden, ja overtroffen, nu Willem III, koning van Engeland en stadhouder der meeste gewesten van de Republiek, haar lot bestuurde en haar onder Europa's mogendheden eene schitterende rol deed vervullen.

In sommige opzichten is onmiskenbaar achteruitgang waar te nemen, een achteruitgang, die blijkbaar samenhangt met het verdwijnen van het in het gevaar gestaalde geslacht, dat nog den grooten vrijheidskrijg had medegevochten of ten minste in zijne jeugd had aanschouwd. De gedachte aan gevaar voor de onafhankelijkheid was thans geweken. Van het nauw verbonden Engeland was voor langen tijd niets te vreezen, tenzij scherpe maar in weerwil van de klachten vredelievende mededinging op handelsgebied; Frankrijk was door de langdurige oorlogen van Lodewijk XIV uitgeput en kon door het verbonden Europa in toom gehouden worden, nu Engeland het niet langer rechtstreeks of zijdelings steunde; Zweden was ten gevolge der binnenlandsche toestanden krachteloos evenals Denemarken; de Keizer had de Republiek meer noodig dan zij hem; het overige Europa kon zich met haar niet meten. Als zij voortaan oorlog had te voeren, streed zij niet meer voor haar bestaan, zelfs niet meer voor het behoud van wat zij had, maar alleen tegen betrekkelijk ver verwijderde gevaren van staatkundigen of economischen aard. De burger der Republiek kon over het algemeen gerust zijn en rustig genieten van het verkregene zonder al te veel moeite te doen om het te vermeerderen of te behouden. Welk volk bezwijkt niet voor zulk eene verleiding? Welk volk ziet niet

onwillekeurig zijn energie, zijn eenmaal door dagelijkschen strijd gestaalde kracht dalen in dagen van zegepraal en genot?

Met name valt achteruitgang waar te nemen op het gebied van kunst, letteren, wetenschap, zeden. Het is waar, men kan niet verwachten, dat ieder tijdvak Rembrandts en Halsen, Vondels en Hoofts, Huygensen en Heinsiussen oplevert. Maar hoe ver staan niet De Baen, de beschermeling van prins Johan Maurits en den Grooten keurvorst, en Arnold Boonen, die van verschillende duitsche vorsten, de gezochte en bewonderde portretschilders der aanzienlijken van de laatste jaren der eeuw, van Rembrandt's en Hals' leerlingen? hoe ver niet Dusart van zijn leermeester Ostade, de hoog-akademische Gerard de Lairesse, de leider eener talrijke schilderschool, de in zijn tijd hoog vereerde schilder van schoorsteenstukken en plafonds, van de geniale vertegenwoordigers van het vorige geslacht? Toch zijn er nog enkele groote namen te noemen. Ludolf Backhuysen herinnert in zijne schilderijen van de zee nog aan de Van de Veldes, waarvan de jongste zijn roemrijke tijdgenoot en misschien de grootste van dit geslacht van zeeschilders is geweest; Huchtenburgh weet nog in navolging van Wouwerman het slaggewoel der fransche oorlogen gelukkig te treffen; Rachel Ruysch munt uit als bloemenschilderes en weet de zachte tinten der vaderlandsche vruchten uitstekend weer te geven — maar Willem van Mieris, de fijne kunst van zijn vader Frans nog verfijnend, komt tot eene gelikte vormkunst, waaruit alle ziel verdwenen is, gelijk Godfried Schalcken Dou's kunstige lichteffecten door nog gezochter lichtschijnsels zoekt te overtreffen, en de zoons van Gaspar Netscher evenaren hun vader evenmin. In de graveerkunst gelijk in de schilderkunst is het de tijd der epigonen, onder welke nog een enkele der oude helden vereenzaamd rondwaart. Onder deze laatste is Jan Luyken als graveur et etser nog geheel de evenknie van de groote kunstenaars met de graveer- of etsnaald der vorige periode; zijn tallooze voortreffelijke teekeningen en etsen, zijn uitmuntende illustratiën van boeken en boekjes geven getuigenis van zijn liefelijk talent. Een Romein de Hooghe, onnauwkeurig teekenaar, verward van voorstelling, pornograaf en verluchter van schotschriften, waarmede hij zijne graveerstift in dienst eener staatkundige partij stelde, is overigens een der meest geliefde graveurs van het tijdperk naast Arnold Houbraken, de veelzijdige, nauwkeurige, geleerde maar weinig waarlijk artistieke schilder, graveur,

etser, letterkundige. De laatste leeft vooral in de herinnering door zijn Groote Schouburg der Nederlandsche kunstschilders en schilderessen, dat naast Lairesse's Groot Schilderboek „waarin de schilderkunst in al haar deelen grondig wordt onderweezen, ook door redeneeringen en prentverbeeldingen verklaard", getuigenis geeft van den meer geleerden dan artistieken geest van zijn tijd. En zoo is het op ieder gebied, waarop nog voor het midden der eeuw groote namen waren te noemen: geen bouwmeesters, geen beeldhouwers van beteekenis, behalve de oudere Xavery, van wien allerlei huizen en buitenverblijven uit dien tijd, vooral te Leiden en Utrecht en aan de Vecht, werken bezitten. Niet, dat er niet veelbezochte schilderscholen in bijna alle steden kunnen worden aangewezen of dat de kunst in het algemeen bij de bevolking geen waardeering vond: geen hollandsche stad van beteekenis nog, of zij had haar ijverig en talrijk St. Lucasgild; geen patricische woning, of haar eigenaar stelde er prijs op haar met kunstgewrochten van allerlei aard te versieren; geen buitenverblijf, of het had tuinbeelden, kunstig gebouwde grotten en priëelen, fraai bewerkte waterbekkens te vertoonen; geen burger- of boerenhuis, dat niet, als vroeger, zoo niet oorspronkelijke dan toch nagebootste kunstwerken kon laten zien; geen gevel van een eenigszins welvarende burgerwoning, of een liefst aanzienlijk getal versierselen in hout of steen trok de aandacht van den voorbijganger. Maar dat alles was slechts de nabloei van den grooten tijd, en zoowel de kunstwerken binnenals die buitenshuis kenmerkten zich door navolging en overlading, teekenen van verval op kunstgebied.

En zoo was het ook in de letteren. Het amsterdamsche „voortreffelijk kunstgenootschap" Nil Volentibus Arduum zwaaide op dit terrein meer en meer den scepter onder leiding van Pels en Meijer „de spraak opbouwend" volgens „na lang overleg gevonden regelen" en strevend naar „zoetvloeyende" verzen, „verschaavend", wat scheen aan ruwheid te lijden. „Elk woord zy menigmaal verbeterd en verschrapt, versmeed, veranderd en 't onnoodige uitgekrabt", werd de richtsnoer in proza en poëzie. Het tooneel moest uitsluitend „opleiden" tot „burgerlijke deugd" en naar het fransche voorbeeld „stichtend, kunstig, na de regels" worden ingericht; het door de Franschen „gebaande pad" moest den weg wijzen. Geen „eigen vinding" meer, geen „bijbelstoffen" of nieuwere toestanden moesten meer worden voorgesteld, opdat niet werd getreden op het terrein der Kerk en

de oude vijandin werd verzoend met wat er op de planken geschiedde [1]). Vondel en Hooft hebben afgedaan, Bredero en Jan Vos worden „te wild" bevonden, Oudaen en Antonides van der Goes vinden evenmin genade in de oogen der eigenwijze bedillers en aanmatigende pedanten. Het fransche drama overwon ook de spektakelstukken van den laatsten tijd; het tooneel zoowel in de hoofdstad als elders leefde van vertaling en navolging der veelbewonderde stukken van Corneille, Racine en de hunnen. En met het blijspel ging het weinig beter, al bleef dit uitteraard meer nationale kleur behouden [2]). Asselijn's zedeschilderingen, waaronder zijn Jan Klaaszen nog steeds toeschouwers trekt, verheffen zich boven het gewone peil der door het „bentgenootschap" goedgekeurde „volgeestige" navolgingen van Molière en andere fransche auteurs. Met de lyriek en het epos was het bij het kunstmatig dooden van alle onafhankelijk talent feitelijk gedaan, al schoten de rijmelaars als paddestoelen uit den grond op in de schaduw der dichtgenootschappen, die zich — opvolgers der oude rederijkerskamers en met al hare gebreken behept — in bijna alle steden vormden; slechts de didactiek vierde in deze omstandigheden hare dorre triomfen.

Bijna geen dichter, geen vers uit dezen laatsten tijd heeft aanspraak op vermelding, waar men van werkelijke kunst spreekt; de klassiekgevormde hopman Broekhuizen heeft op het einde der eeuw behalve in latijnsche ook in nederlandsche verzen zijn ongemeen talent weten te uiten in een taal, die aan Hooft herinnert, maar is geëindigd in vrome doch weinig dichterlijke overpeinzing; Jan Luyken, die ook een fijngevoelend dichter was, gaf in 1671 een liefelijken bundel minnedichten in zijn „Duytse lier", maar ook hij trok zich in zijne latere levensjaren uit de wereld terug en wijdde zich geheel aan stichtelijke overpeinzing en stichtelijke poëzie, waarin hij op verre na niet de kunsthoogte bereikte, waarvan de genoemde bundel getuigt. Met hen beiden zijn de laatste dichters der groote periode genoemd, de laatsten, die nog in den kring van Oudaen en Vollenhove en Antonides van der Goes bewonderend tot de grijsheid van Vondel hadden opgezien. De geleerde David van Hoogstraten, die als prorector aan de latijnsche school te Amsterdam de oudere dichters en jongste dich-

---

1) Jonckbloet, Gesch. der nederl. letterk., XVII^de eeuw, II, blz. 416 vlg.
2) Kalff, Litteratuur en tooneel te Amsterdam in de 17de eeuw, blz. 268 vlg.

terlingen der laatste kwarteeuw van nabij had gekend, met hen allen had verkeerd en zelf middelmatige verzen maakte, heeft aan velen zijner oudere en jongere tijdgenooten den dienst bewezen hunne nalatenschap te verzamelen en zijne herinneringen aan hen op te teekenen; als doodgraver der nederlandsche letteren van den grooten tijd heeft hij geen geringe verdiensten, maar tevens is hij de wegbereider voor de wetenschappelijke beoefening der nederlandsche taal, die thans eigenlijk haren aanvang neemt — een verschijnsel, dat misschien verband houdt met den achteruitgang van het letterkundig talent en ook bij andere volken, in andere perioden kan worden opgemerkt gelijk wij het ook voor dezen tijd bij de schilder- en graveerkunst konden opmerken. Met Lairesse en Houbraken staat hij op dezelfde lijn.

In de wetenschap staat het iets beter. Van de geniale Heinsiussen en Vossiussen was men reeds een weinig gedaald tot Graevius, Gronovius en Burmannus, van Voetius en Coccejus tot den jongeren Jacobus Trigland en Frederik Spanheim, van De Groot tot Graswinckel. Thans voerden in de theologie A Marck, de schrijver van het veelomvattende handboek „Merch der Godgeleerdheid", en de zachtmoedige middenmannen Vitringa te Franeker en Witsius het woord; de bekende jurist Gerard Noodt ontving den lof „alleen onder de vaderlandsche juristen ook letterkundige te zijn"; de even befaamde verklaarder der Pandecten Johannes Voet was weinig meer dan een uitstekend verzamelaar van „wat voor hem was gedacht en uitgesproken", maar boven hen beiden stond ongetwijfeld de in 1694 gestorven beroemde franeker hoogleeraar Ulric Huber, na De Groot de eerste kenner van staats- en volkenrecht ten onzent, dat hij in zijn werk „De jure civitatis" op uitnemende wijze behandelde; Antonius Matthaeus, de derde van dien naam uit een geleerd juristengeslacht, was ook allereerst een verzamelaar en uitgever van oorkonden en kronieken, een compilator; Jacobus Perizonius, de groote kenner van oude geschiedenis, waarop hij eene verstandige kritiek toepaste, had de scherpe tekstkritiek laten varen. Leeuwenhoeck, de eenvoudige kamerbewaarder der delftsche heeren schepenen, zette op hoogen leeftijd nog zijne studiën over de „verborgenheden der natuur" voort en wekte de verbazing van Europa door zijne verrassende ontdekkingen omtrent de „onzigtbare geschapene waarheden" der kleine dieren-, planten- en delfstoffenwereld, die zijn mikroskoop, de opvolgster der brillenglazen, hem deed ontdekken; Christiaan Huygens, „summus Hugenius", zag de laatste jaren vóór zijn dood in 1695 door melancholie beneveld. In het algemeen echter was de tijd der oorspronkelijke vernuften voorbij en die der verzamelaars[1]), der compilatoren, der handboekenschrijvers aangebroken. Ook op het gebied der geschiedenis, waar Gerard Brandt in de rusteloos verzamelende oudheidsnuffelaars Cornelis van Alkemade en Pieter van der Schelling zijne opvolgers vond en de beschrijving der groote daden van het voorgeslacht plaats maakte voor topographische, genealogische en oudheidkundige verhandelingen. Alleen de geleerde uitgeweken Hugenoot Basnage, predikant achtereenvolgens te Rotterdam, Leiden en Den Haag, hield nog de eer der beschrijvende geschiedkundige studie in letterkundigen vorm hoog. Op het gebied der geneeskunde maakten zich nog Charles Drelincourt en Goverd Bidloo niet minder als geleerden dan als practische geneesheeren bekend. Te Groningen gelukte het den vermaarden baselschen wiskundige Johannes Bernouilli, den uitvinder der integraal- en differentiaalrekening, uit Halle aan de hoogeschool te verbinden. Onze universiteiten bezaten zoo nog enkele uitstekende leerkrachten, hoogleeraren uitmuntend in algemeene kennis en wetenschappelijken zin, zoodat ook in dit tijdperk vele buitenlanders hierheen kwamen om het voortreffelijke onderwijs te genieten, maar de hooge glans der nederlandsche wetenschap was merkbaar verbleekt.

Die buitenlanders werden nog steeds getroffen door de eigenaardige karaktertrekken van het nederlandsche volk, maar toch ontging hun niet het langzaam verval der nationale deugden, der nationale gebruiken, vooral bij den hoogeren stand, maar ook reeds bij de vermogende burgerklasse. Ongetwijfeld drongen fransche mode, fransche dracht, fransche zede, fransche taal hier te lande meer dan ooit zegevierend binnen, niet het minst ook tengevolge van de vestiging der talrijke Refugiés. Vooral de adel, zegt een buitenlandsch reiziger, „tracht de Franschen na te volgen in houding, kleeding, taal, tafelgebruiken en omgang met vrouwen"[2]), en ook in het leger was een dergelijke neiging duidelijk te zien. De een-

[1]) Vgl. over de hollandsche verzamelaars van dien tijd de tallooze gegevens in de Merkwürdige Reysen van den duitschen reiziger Uffenbach, Bd. II en III.

[2]) A voyage to Holland, in Harleian Miscell., IX, p. 543.

voud in kleeding en woning, die eenmaal in het oog van buitenlandsche reizigers de kracht der natie had uitgemaakt, ging langzamerhand te loor; men stelde hooger eischen aan het leven en trachtte deze zooveel mogelijk te bevredigen; vooral de jongere generatie kenmerkte zich daardoor meer dan vroeger was geschied. En overal was het weelderige Frankrijk het voorbeeld, waarnaar men zich richtte.

Bij het toenemen van het nationaal vermogen, bij het vermeerderen van het aantal renteniers in den lande, die leefden van het door hen of hunne ouders verworven kapitaal, moest deze neiging allengs schade doen aan de nationale kracht, al bleef de welvaart nog op een aanzienlijke hoogte.

Dat zij dit bleef, was voor een groot deel toe te schrijven aan den bloei van handel en nijverheid, waarin nog geen teruggang viel op merken. Een zeer bedenkelijk verschijnsel was daarbij intusschen de toenemende actiehandel, voornamelijk in de aandeelen der Oost- en Westindische Compagnieën, die meer dan eenige andere bij de wisselende naar Europa overgebrachte ladingen aan wisseling onderhevig waren. Reeds sedert het eerste kwartaal der eeuw was beursspel te Amsterdam gebruikelijk geweest en de scherpe verschillen in de prijzen der staatsobligatiën in 1672 en volgende jaren hadden dat zeer bevorderd. Vooral de „portugeesche joodsche natie" te Amsterdam liet zich veel met dezen obligatiën- en actiënhandel in, maar ook andere ingezetenen en vele buitenlanders namen er aan deel. De actiën gingen van hand tot hand, dikwijls op levering na maanden en maanden, en men zag dagelijks de nadeelen van het beursspel in de plotselinge wisselingen der fortuin, die reeds in hooge mate dezelfde verderfelijke gevolgen hadden als in lateren tijd [1]).

Maar die actiehandel had te Amsterdam op verre na den warenhandel nog niet verdreven, al leverde hij ook daarvoor ernstig gevaar op. Een fransch schrijver [2]) uit de laatste jaren der eeuw

[1]) Vgl. over een en ander thans de belangrijke in allerlei fransche tijdschriften verspreide artikelen van den jongen franschen econoom Sayous, die het beursspel in de Republiek nauwkeurig uit de bronnen bestudeerde. Over 1688 leveren de pamfletten voor en tegen het plan van Muys van Holy over belasting der actiën veel bijzonderheden.

[2]) (P. D. Huet), Mémoires sur le commerce des Hollandais (1716 uitgegeven maar reeds vóór den vrede van Rijswijk geschreven). Het bijzonder merkwaardige boekje steunt op officieele stukken en op mededeelingen van ervaren kooplieden hier te lande.

geeft een overzicht van de toenmalige nederlandsche scheepvaart en handelsbeweging, dat getuigt van de grootsche ontwikkeling, waarop deze ook in die jaren nog konden bogen. Nog altijd kon daarvan gezegd worden, dat de hollandsche handel „den ganschen aardbodem omvatte" en den grondslag uitmaakte van de beteekenis van de Republiek als mogendheid, zoo weinig evenredig aan de uitgebreidheid van haar grondgebied en het aantal harer burgers.

De hollandsche handel was nog steeds slechts voor een betrekkelijk gering gedeelte onmiddellijke uitvoerhandel van hollandsche produkten; ook nog in dezen tijd waren de Hollanders zoowel voor Noord- als voor Zuid-Europa, voor Zuid-Amerika, West-Afrika, Zuid-Azië en Japan de groote vrachtvaarders. Een Engelsch econoom van dezen tijd berekent alleen den hollandschen uitvoerhandel, d. i. dien van uit Holland uitgevoerde eigen of vreemde artikelen, op 141 mill. gulden 's jaars, wat intusschen niet anders dan ruwe schatting kan zijn [1]).

De handel omspande werkelijk een groot deel van den aardbol en dient nader te worden beschreven voorzoover de verschillende streken betreft, die hij binnen zijn gezichtskring had getrokken.

De handel op Rusland werd ten deele over Archangel, ten deele over Lijfland gedreven. Naar Archangel gingen jaarlijks twee eskaders, het eerste in Juni van 5 of 6, het tweede in Juli van meer dan 30 schepen van 2 tot 400 ton, om er op de beroemde archangelsche Augustusmis, de markt van Noord-Rusland, handel te drijven in linnen en zijden stoffen, lakens, bevervellen, papier, tafelgerei, wapenen, kruid, zwavel, metalen, wijnen, zuidvruchten, specerijen, haring, loodwit, verfstoffen, reukwerken, kant, paarlen, gouddraad, gemunt goud en zilver. De engelsche en fransche concurrentie had hier bijna geheel opgehouden; de Engelschen kwamen er nog slechts met vier of vijf schepen 's jaars ten gevolge van de handigheid der Hollanders om de russische edelen door geschenken te winnen en zich bij hunne aanbiedingen te richten naar de behoeften der inwoners, die zij nauwkeurig trachten na te vorschen, terwijl zij hunne concurrenten met succes door blauwboekjes en spotprentjes belachelijk wisten te maken. Amsterdam dreef dezen handel zoo goed als alleen. Die over Lijfland ging in hoofdzaak over Reval en Narva, toen nog

[1]) Pringsheim, Beiträge, S. 10.

in het bezit der Zweden, op Nowgorod, de groote markt van Midden-Rusland, en Pleskow, ook over Riga en Pernau, naar welke haven jaarlijks ongeveer 60 houtschepen voeren. Behalve hout, vooral masthout en vathout, werd hier vooral koren en hennep uitgevoerd, benevens russische runderhuiden voor de fijne lederbereiding, russisch en siberisch bont, kaviaar, vet en was, welke laatste artikelen in groote hoeveelheden op hollandsche schepen naar Frankrijk en de landen aan de Middellandsche zee werden gebracht, het was ook naar de spaansch-amerikaansche koloniën, waar voor kerkelijke doeleinden veel van dat artikel gebruikt werd.

In Noorwegen overtroffen de Hollanders de andere natiën in de beteekenis van hunnen handel; zij waren er de groote aanvoerders van alles wat het arme land noodig had en brachten er in de eerste plaats hout, bovendien ijzer, koper, pek, dierenvellen, potasch, vet, gedroogde visch uit mede. Meer dan 300 schepen van 4 à 500 ton met 10 à 12 matrozen dreven dezen handel, waarvan de steden en dorpen van Noordholland en Friesland, de hoofdzetels, Bergen en Drontheim de eindpunten waren.

De buitenlandsche handel van Denemarken was gering maar de Hollanders dreven toch nog een belangrijken korenhandel op Laaland en ossenhandel op Jutland, van waar de dieren nog altijd naar de vette hollandsche weiden werden overgebracht om vetgemest te worden; de vroeger aanzienlijke roggebouw van Seeland was bijna geheel te niet gegaan: het eiland leverde nauwelijks genoeg graan voor het onderhoud der bewoners. Veel belangrijker was de handel met Zweden, waaruit de Hollanders specerijen, zout, wijnen, laken en zijdestoffen, suiker enz. haalden en daarvoor voortreffelijk koper, ijzer, staal, wapenen, lood, teer, pek, masthout, vooral dennenbalken uitvoerden; de Hollanders waren geheel meesters van den koperuitvoer en geldschieters van de mijneigenaren; vooral Amsterdam trad daarbij weder op den voorgrond. Het handelsverdrag van 1679 verzekerde hier den steeds door de Hollanders in hun verkeer met andere volkeren nagestreefden regel: vrij schip, vrij goed, ook voor oorlogstijd [1]). De overige Oostzeekusten, van Pommeren tot Lijfland, leverden weder in hoofdzaak granen, hout, was, honig, potasch, lederwerken, bont, hennep, salpeter, vet, wol, linnen enz., wat alles

[1]) Pringsheim, Beiträge, S. 23.

daarheen langs de groote rivieren gevoerd werd, ook uit Brandenburg, Silezië, Polen en Litthauen. Alle Oostzeehavens hadden in dien handel, door Engelschen en Hollanders gevoerd, haar aandeel, maar Dantzig, Koningsbergen en Pillau het meest, vooral het eerste met zijn reusachtige korenmagazijnen, die het maakten tot den „graanzolder" van het Noorden. Ingevoerd werden hier, behalve de bovengenoemde invoerartikelen, ook papier, olie, verfhout, zout enz. Voor den handel op Koerland alleen dienden jaarlijks 20 of 25 schepen; de graanhandel in het algemeen hield er nog altijd 7 à 800 bezig; de houthandel volgde daarop in beteekenis, want niet alleen de beroemde zaansche werven maar ook die van Frankrijk, Spanje en Italië werden door de Hollanders van hout voorzien gelijk zij die landen ook voorzagen van bont, kaviaar, honig, was, hennep, linnen enz. uit deze streken. Zij dreven zelfs met eenige schepen onmiddellijk handel van Archangel op Livorno en Venetië gelijk zij den tusschenhandel tusschen de Oostzeehavens bedienden, wat evenwel bij de toenemende eigen ontwikkeling der Oostzeesteden steeds minder werd. In het algemeen gaven zij zich de grootste moeite om den handel van het Noorden zooveel mogelijk in handen te houden, zooals blijkt uit de oprichting van directiën voor den „oosterschen" handel te Amsterdam en Hoorn in 1689 [1]), en vooral om te beletten, dat de bewoners der Oostzeekusten zelf dien handel gingen drijven. De hollandsche rijksdaalder was dan ook voor dezen tijd nog de gewone handelsmunt in het Noorden en werd daar zelfs in aanzienlijke hoeveelheden ingevoerd.

De duitsche handel ging voornamelijk langs de groote rivieren van de Maas tot de Elbe. Het bedrijvige Hamburg, „klein Amsterdam", had daarin een voornaam aandeel wegens zijne voortreffelijke ligging als uitvoerhaven voor Neder-Duitschland; het had veel welvaart genoten in de groote oorlogen, die den handel der Republiek jaren achtereen benadeelden, en tijdelijk veel van dien handel tot zich getrokken. Maar de Hollanders waren toch nog weder de voornaamste handelaars ook hier en kwamen de Elbe zelfs tot Maagdenburg op. Ook Bremen had een levendigen handel in hout en bier, welke laatste artikel door de Hollanders tot naar Indië werd vervoerd. Emden was de uitvoerhaven voor op hollandsche

[1]) ib. S. 28.

schepen naar de Republiek verscheepte oostfriesche ossen en paarden, westfaalsche hammen, hout en linnen uit Munster en Paderborn. De Rijnhandel der Hollanders was zeer aanzienlijk; zij voerden wijn, hout, kanonnen en kogels uit en voorzagen geheel West-Duitschland van specerijen, haring, suiker, kaas en voortbrengselen van allerlei nijverheid; Keulen en Frankfort waren hier nog altijd de voornaamste markten, waar in- en uitvoer elkander ontmoetten langs Main en Moezel tot Frankenland en Lotharingen toe. Langs de Maas ging het handelsverkeer met Luik en Aken, waar metaalwaren en steenkool de voornaamste uitvoerartikelen uitmaakten en specerijen benevens zijde en wollen stoffen werden ingevoerd.

De spaansche Nederlanden waren commercieel geheel afhankelijk van de Republiek, vooral door de sluiting van de Schelde en de wateren, die op Gent en Brugge uitliepen. Deze beide plaatsen met Antwerpen en Mechelen waren de hoofdmarkten voor den handel in de artikelen, die men in het Zuiden noodig had; de uitvoer, ook geheel in hollandsche handen, beperkte zich tot kant, garens, hennep, tapijtwerken en rijsselsch batist. Een kleine eigen handel tusschen Oostende en Cadix was het treurig overschot van de vroegere groote handelsbeweging dezer verarmde landstreek.

Engeland had sedert de Navigatie-acte zoo goed als geheel zijn eigen uitvoer en invoer in handen, ook wat zijn amerikaansche koloniën betreft; alleen specerijen, waarvan de Oost-Indische Compagnie immers het monopolie bezat, werden nog oogluikend door hollandsche schepen aangevoerd. Daarentegen hadden de Engelschen te Dordrecht hun laken- en wolstapel en voerden veel lood, tin en koren benevens engelsche koloniale waren naar Amsterdam uit. De Schotten hadden hun stapel te Veere en brachten daar steenkool, wol en huiden aan. De Hollanders konden hieraan niets veranderen, want hunne ligging noodzaakte hen de Engelschen, die het Kanaal beheerschten, te vriend te houden, maar de vriendschappelijke verhouding van den laatsten tijd bracht er voor hen eenige verbetering in, vooral in oorlogstijd, wanneer Engeland de hulp der Hollanders meer dan ooit noodig had[1]). De uitvoer naar Engeland bedroeg in deze jaren omstreeks 6 mill., de invoer uit Engeland daarentegen

[1]) Vgl. Pringsheim, Beiträge, S. 11 ff.

ongeveer 18 mill., waarbij men echter de aanzienlijke smokkelarij in aanmerking moet nemen[1]).

De vroeger zoo aanzienlijke handel met Frankrijk was sedert de belemmeringen, na 1648 wegens staatkundige verschillen hier den hollandschen handel in den weg gelegd, zeer afgenomen[2]). Tot dien tijd toe waren de Hollanders de groote handelaars ook hier: hunne schepen vulden de fransche havens; zij voerden tal van belangrijke koopwaren in en werden door allerlei voordeelige tractaten beschermd. Naar Normandië alleen gingen jaarlijks 200000 „quarteelen" traan, naar Rouaan 800 lasten haring; zeep, geraffineerde suiker, zout, laken, porselein werden bijna uitsluitend van Holland uit betrokken. De Republiek betrok wederkeerig omstreeks 1658 volgens het getuigenis van den gezant Boreel jaarlijks voor 35 millioen livres aan fransche artikelen, vooral kleeding, spiegels, meubels, wijnen; alleen uit de streek tusschen La Rochelle en Oléron werd jaarlijks lading voor 5 of 600 schepen gehaald. In 1662 regelde een handelsverdrag de reeds door een begin van moeilijkheden verstoorde wederzijdsche verhoudingen op bevredigende wijze maar vijf jaren later begon de fransche regeering opnieuw zware lasten op den hollandschen handel te leggen, hetgeen weldra scherpe tegenmaatregelen door belasting van fransch fabrikaat, met name van wijn en brandewijn, van hollandschen kant uitlokte. Bovendien verliepen sommige takken van nijverheid uit Frankrijk naar de Republiek, vooral sedert de vervolging der Hugenoten. Zoowel de fransche handel als de fransche nijverheid leed ernstig onder een en ander, want de Hollanders gewenden zich de vroeger uit Frankrijk betrokken artikelen van elders te halen of hadden door de vestiging van allerlei fransche nijverheid — zijde-, brocaat-, hoeden-, papierfabricage — ten hunnent weinig behoefte meer aan fransche artikelen. Toen kwam de oorlog van 1672 tot 1678, die allen wederzijdschen handel vernietigde. En na den vrede van Nijmegen bleek het, zooals gewoonlijk, niet zoo gemakkelijk den handel weder op de oude wegen te lokken, nu hij eenmaal nieuwe had gevonden, zoodat nog in 1680 de fransche handelswaren te Amsterdam meer verlies dan winst opleverden. Men begon dan ook spoedig in Frankrijk weder tot belasting van den hollandschen handel te neigen

[1]) ib., S. 16.
[2]) Zie boven, blz. 114.

maar het gevolg was nog meerdere stilstand. Toen volgde de nieuwe staatkundige spanning en de oorlog van 1688, die opnieuw allen handel met Holland deed verloopen; en toen eindelijk de vrede van Rijswijk gesloten was, bleek het, dat het nog minder gemakkelijk dan vroeger zou gaan de oude betrekkingen te hernieuwen, vooral toen weldra de nieuwe moeilijkheden de kansen op een derden grooten oorlog deden rijzen. De handel met Frankrijk beteekende dientengevolge omstreeks 1700 weinig meer.

Spanje daarentegen begunstigde sedert den vrede van Munster den hollandschen handel zeer en de ongunstige staatkundige verhouding dezer mogendheid tegenover Frankrijk deed een groot deel van den fransch-spaanschen handel in hollandsche handen overgaan. Er waren geen havens aan de spaansche kust, waar men geen hollandsche schepen vond, terwijl alleen engelsche mededinging het dezen lastig maakte. Cadix was hier de groote handelshaven, waar de indische en amerikaansche waren werden aangevoerd en aanstonds in gereedliggende hollandsche en engelsche schepen overgeladen: goud en zilver, paarlen en edelgesteenten, verfstoffen en kina, vanille, tabak, cochenille, lederwerken, fijn hout uit Amerika werden van daar naar geheel Europa uitgevoerd. Bovendien leverde Spanje zelf fijne wol, de vruchten van Malaga, de wijnen van Xeres, Malaga en Alicante, de oliën van Sevilla en Majorca, het zout uit Cadix en Yviça, het ijzer en staal uit Biscaye en Navarre, de zeep van Alicante en Cartagena. Hoe groot het belang der Hollanders bij den spaanschen handel geworden was, blijkt uit het feit, dat vóór 1688 3000, maar in 1691 16000 vaten spaanschen brandewijn werden uitgevoerd wegens gemis van den franschen brandewijn. De vaart op Cadix en terug alleen hield jaarlijks 30 groote schepen bezig. Een belangrijk handelsartikel waren verder de negers voor de amerikaansche plantages; deze handel, hoewel eigenlijk verboden voor andere natiën evenals alle verdere handel op de spaansche koloniën, was zoo goed als geheel in hollandsche handen en leverde aanzienlijke winsten op. De invoer in Spanje van specerijen, lakens, kleederen, zijdestoffen, messen, hout, geneeskundige kruiden, touwwerk, teer, pik, papier, haring, boter, granen was eveneens bijna geheel in hollandsche handen.

Sedert den vrede met Portugal in 1661 was de handel ook op dit land vrij aanzienlijk geworden en hadden de Hollanders den franschen handel in wijn en zaadvruchten te Lissabon en Oporto geheel

verdrongen. Jaarlijks werden hier 10 of 12 schepen alleen met citroenen en oranjeappelen geladen. Het zout van St. Ubes werd zoo goed als geheel alleen door hen verscheept, dikwijls op schepen, die zonder lading uit de Middellandsche zee terugkeerden, maar bovendien geregeld door 20 schepen zonder andere bestemming.

De handel der Hollanders op de Middellandsche zee behoorde sedert het begin der zeventiende eeuw tot de belangrijkste takken van hun gansche bedrijf; hij was in de eerste plaats Levanthandel en geschiedde nog steeds onder leiding en toezicht van de Directeuren van dien handel te Amsterdam. Op de turksche landen voeren 30 schepen, die vanwege de zeerooverij in drie of vier eskaders verdeeld werden en ieder met 20 à 25 stukken geschut en 60 à 70 man voorzien waren, terwijl twee groote konvooischepen ze vergezelden. Livorno was het rustpunt, waar men zich ververschte voor den tocht, die zijn eindpunt vond in Smyrna, de uitvoerhaven van West-Azië toenmaals, waarheen van de andere zijde de west-aziatische landen tot Perzië toe per karavaan hunne voortbrengselen zonden.

De hollandsche handel op Egypte beteekende weinig; Alexandrië en Rosette waren er de havens, het eindpunt was Caïro. Aanzienlijk was echter de directe handel op Italië, waar Genua, stapelplaats van het rijke Lombardije, Venetië, Livorno voor Midden-Italië, verder Napels en Messina voor Zuid-Italië en Sicilië de groote uitvoerhavens waren. Allerlei artikelen uit het Noorden en Indië voerden de Hollanders hier in; ruwe zijde, zijde-, fluweel- en satijnstoffen, zuidvruchten, olijfolie, parmesaansche kaas, zwavel, rijst, terpentijn, lakwerk, marmer, venetiaansch glas, papier, zeep voerden zij uit; de voortreffelijke italiaansche bewerking van zijde, satijn, fluweel en damast was wereldberoemd en gaf dezen handel hooge waarde.

Vele hollandsche schepen dreven nog tusschenhandel van de Republiek uit op de spaansche, fransche, italiaansche en barbarijsche kusten, vanwaar zij weder handelsartikelen naar den Levant overbrachten en waar zij op den terugweg levantsche artikelen verkochten evenals zij in de Oostzeehavens plachten te doen; zij keerden dan met nieuwe lading van die kusten naar huis terug. De Hollanders deelden den Levanthandel feitelijk alleen met de Engelschen: vooral de handel dezer beide natiën in de daar algemeen gebruikte wollen en linnen kleedingstoffen was zeer aanzienlijk, ook die in specerijen en verfstoffen, waarvan de Hollanders, en in metalen, vooral lood

en tin, waarvan de Engelschen weder zoo goed als het monopolie hadden. De met den Grooten Heer gesloten „capitulatiën", waarvan de oudste uit den tijd van Haga dagteekenden, regelden den handel in den Levant zelf en werden met vrijzinnigheid gehandhaafd. De lasten, door de Turken op den handel gelegd, waren matig: 3 % voor uitvoer, 5 % voor invoer; eens betaald, golden zij voor alle turksche of aan Turkije schatplichtige havens.

Buiten Europa valt in de eerste plaats de handel der Oost-Indische Compagnie te vermelden. Haar macht in Indië was sedert Maetsuycker nog sterk toegenomen, niettegenstaande het verlies van Formosa, zoo goed gelegen voor den handel op China en Japan; de veroveringen op de Portugeezen in Voor-Indië, de onderwerping van Makassar in 1669, de bemachtiging van St. Thomé in 1675, de afstand van Japara en Cheribon door den vorst van Mataram in 1680 bevestigden hare macht op de hoofdpunten van handel en verkeer.

Vooral de bezetting van Bantam in 1682, waar zich allengs onder bescherming van Engeland een belangrijke concurrentie met Batavia had verheven, verschafte haar belangrijke voordeelen. Zij was thans zoo goed als in het bezit van het monopolie in den geheelen Archipel en Batavia bloeide krachtig op als het middelpunt van het uitgestrekte handelsterrein, dat de Compagnie bearbeidde. Dat handelsgebied beperkte zich niet tot den Archipel maar strekte zich uit langs de geheele zuidkust van Azië tot naar Japan; gelijk in Oost- en Middellandsche zee waren ook hier de Hollanders, echter niet in die mate en in het geheel niet in China en Japan, in het bezit van den tusschenhandel in die streken, van Sokotora tot Tonkin toe. De arabische gommen, reukwerken, balsems en koffie, verzameld op de arabische kusten, van Mokka tot Maskat en Bassora; de perzische grove zijde, geschikt voor passement en garen, de paarlen en edelgesteenten, verhandeld in Bender-Abassi, werden door de Hollanders naar alle kanten verscheept. In de staten van den Groot Mogol kochten zij zijde, fijne katoen, katoenen kleederen, geweven stoffen, indigo, salpeter, roode en zwarte lak, agaat, opium, gember enz. op en vervoerden ze tot zelfs naar de spaansche en portugeesche koloniën in Amerika. Soeratte was het hoofdpunt van dien handel. Zuidwaarts van het portugeesche Goa tot kaap Comorin ligt de peperrijke kust van Malabar, waar de grove kaneel en peper ten behoeve van Europa, vooral in de factorij te Cochin, werd opgekocht door middel van contracten met de kleine inlandsche vorsten, die ten gevolge van de mededinging der arabische kooplieden slechts met groote kosten konden worden gewonnen; de tegenoverliggende kust van Coromandel omvatte de groote uitvoerhavens van het rijke Golconda, waaruit de Compagnie in 1663 bijna 1½ mill. gulden aan katoen trok, vooral in den vorm van gedrukt katoen of sits, dat nergens in Indië fraaier uit de hand werd bewerkt dan in dit rijk, vooral in de omgeving van Mazoelipatnam. Ook edelgesteenten waren hier in groote hoeveelheden te krijgen. De verovering van Pondichéry op de Franschen in 1693 was daarom van veel belang. Uit Bengalen kwamen glanzige zijde, in Holland veel verwerkt, zijdestoffen, mousseline, diamanten, salpeter en suiker; jaarlijks haalden de Hollanders hier 6 à 7000 balen zijde, de beste van geheel Indië; uit Boeton kwamen muskus en uitmuntende rabarber. Een versterkte vestiging in Hoegli was met Patna verderop aan den Ganges het middelpunt van den hollandschen handel in deze streken. De rijken van Pegoe, Siam en Malakka leverden groote hoeveelheden lak, goud, zilver, edelgesteenten, ivoor, rijst, tin, lood, hout. De laatste plaats, voortreffelijk gelegen aan de gelijknamige straat, den overouden handelsweg, was nog steeds van belang, doch had hare groote beteekenis als middelpunt van den indischen handel aan Batavia moeten afstaan; Bangkok, de hoofdstad van het sterkbevolkte Siam, dreef een grooten eigen handel met de arabische kooplieden in Voor-Indië, ja zelfs op Japan. Uit Tonkin kwam fijne chineesche zijde en muskus, maar de handel der Compagnie beteekende hier weinig. Die op China, het land der beste witte zijde en fijne zijdestoffen, werd vurig door de Hollanders zoowel als door de Engelschen begeerd en beiden deden in dezen tijd veel moeite om er voor geld en goede woorden toegang te verkrijgen zooals de Portugeezen dien reeds lang hadden door hunne vestiging te Macao, maar totnogtoe leverden die pogingen weinig succès op[1]), terwijl de Chineezen zelf ook weinig buitenlandschen handel dreven, het meest nog die uit de provincie Fokien, die zich te Batavia veel vertoonden en daar bleken geboren handelaars te zijn. De chineesche handel had voor de Compagnie vooral zoo

[1]) Juist in dezen tijd was er intusschen herhaaldelijk sprake van opening der chineesche havens voor alle vreemdelingen. Engelschen en Portugeezen dreven een aanzienlijken geheimen handel op China, maar de Compagnie slaagde in dit opzicht weinig in hare bemoeiingen.

belangrijk kunnen worden, omdat zij daardoor Japan had kunnen voorzien, dat bijna al zijne handelsartikelen uit China betrok en aan de Compagnie op het eilandje Desima een kleine factorij had ingeruimd. De beperkingen en vernederingen, die de vertegenwoordigers der Compagnie zich daar moesten laten welgevallen, schenen door groote winsten te worden goedgemaakt en die winsten zouden nog ongelijk hooger stijgen, als men den handel van China op Japan in handen kon krijgen. Een der ambtenaren van de Compagnie uit dezen tijd schatte voor dat geval de alleen op het artikel zijde te behalen winst op 5 mill. 's jaars, vertegenwoordigend een bedrag van 80 % der te wagen kapitalen. Totnogtoe waren zijde en zijdestoffen, lakens, hertenvellen, hennep, linnen, wol, kwikzilver, specerijen, suiker, muskus, kamfer, fijn hout, porcelein, ivoor, koraal en allerlei soort kleine koopwaar de voornaamste invoerartikelen in Japan, dat in ruil alleen zilver, voortreffelijk koper en lakwerk liet uitvoeren maar den uitvoer van het hier overvloedige goud streng belette; ook thee werd van hier en China uit door de Hollanders naar Europa gebracht en was er een kostbaar handelsartikel, dat intusschen veel scheen te lijden door vervalsching met gedroogde salie, die zelfs door Hollanders naar China werd uitgevoerd.

De handel op Ceilon en den Archipel was weder geheel in hollandsche handen. Op Ceilon hielden de Hollanders thans de geheele kust door het bezit der versterkte plaatsen in bedwang, maar in het bergachtige binnenland heerschte de vorst van Candi bijna onbelemmerd; de op een klein deel der kust verbouwde fijne kaneel en het door de talrijke olifanten geleverde ivoor waren hier de voornaamste handelsartikelen. Sumatra, waar de machtige vorsten van Atjeh een groot deel van het binnenland beheerschten, stond door het bezit van Malakka en de vestigingen te Palembang, Djambi, Padang en Selidah, waar rijke goudmijnen konden geëxploiteerd worden, zeer onder den invloed der Compagnie, die door contracten met de kleine vorsten den handel in peper, stofgoud, kamfer en benzoïn in handen had en erin slaagde de engelsche mededinging te weren, ofschoon dezen zich toch te Benkoelen duurzaam konden vestigen, dank zij Speelman's ontijdige toegefelijkheid. Vooral de fijne peper van Sumatra en Java, die naar Perzië, Arabië, China en Japan werd uitgevoerd, leverde grove winsten op: men sprak van 100 %. De Aziaten konden de grove peper van Malabar en Ceilon niet gebruiken; deze werd naar Europa en Amerika verhandeld.

Het groote, door eene wilde bevolking bewoonde Borneo werd nog weinig bezocht; diamanten, kamfer en goud werd in geringe mate van daar door de inlanders zelf te Batavia ter markt gebracht. Celebes, waar het thans door de Compagnie bezette en bevestigde Makassar hare hoofdplaats was, leverde kleine hoeveelheden rijst, peper en fijn hout. In de Molukken was Ambon voor de geheele wereld de zetel van de nagelteelt, die nog steeds door de Hollanders met groote zorg werd beperkt tot dit eiland, ook door min of meer geregelde jaarlijksche vernieling van de nagelboomen elders; zoo was het kleine Banda de zetel van de muskaatnoot, die men hier alleen toeliet te groeien; de „kleine Molukken", waarvan Ternate en Tidor de voornaamste zijn, werden evenzoo kunstmatig beperkt tot den handel in schildpad, terwijl ook hier de specerijboomen volgens overeenkomsten met de kleine vorsten, die daarvan een jaargeld trokken, telkens weder werden vernietigd. Van de toelating van vrijen handel met de bewoners dier eilanden wilde de Compagnie uit vrees voor haar specerijenmonopolie niets weten. Overigens werd het uitroeien der voor den handel der Compagnie overtollig geachte specerijboomen niet zoo geregeld en krachtig meer voortgezet als in het midden der eeuw door den niets onzienden gouverneur De Vlaming van Oudshoorn was geschiedt, ja werd het soms bijna geheel nagelaten. En toen op het einde der eeuw uit het vaderland het bevel kwam in dit opzicht weder met alle kracht te werk te gaan, omdat de nagelproductie zorgwekkend toenam, zag men het zelfs gebeuren, dat de gouverneur Schagen ronduit weigerde aan dit bevel gehoor te geven en ook zijn opvolger schroomde de arme bevolking op die wijze van haar voornaamste bestaansmiddel te berooven. De verovering van het door eene krachtige en ondernemende bevolking bewoonde Makassar was van groot belang ook voor het ongestoord bezit en het beheerschen van den handel in de Molukken, die vroeger van daar uit dikwijls met Engelschen en Portugeezen in onderhandsche verbinding stonden. Zoo was het monopolie van den specerijenhandel over de geheele wereld onbetwist in handen der Hollanders, vooral sedert bij den vrede van Breda het door de Engelschen herhaaldelijk begeerde en in 1665 ook door hen bezette Poeloe Run voorgoed aan de Compagnie was afgestaan en zij daardoor voorgoed uit de Molukken waren gedreven.

Het middelpunt van den ganschen aziatischen handel der Com-

pagnie was het thans volkrijke en bloeiende Batavia. Daarheen, in de hoofdplaats van het peper- en rijstverbouwende, sterk bewoonde Java, vloeiden de handelswaren van het gansche Oosten; van daar gingen in December of Januari de retourvlooten door straat Soenda naar de Kaap de Goede Hoop, een zestal groote schepen gewoonlijk, waarbij zich dan aan de Kaap nog eenige vaartuigen van de kust van Coromandel, Ceilon en Bengalen voegden. Het heerlijke klimaat van de zuidpunt van Afrika, zoo geschikt om van de uitputtende tropische warmte te bekomen, de toenemende beteekenis der in en om Kaapstad gevestigde kolonie, waarheen onder den voortreffelijken kommandeur Simon van der Stel (sedert 1679) niet alleen een aanzienlijk getal hollandsche en duitsche huisgezinnen maar sedert 1688 ook een honderdtal naar de Republiek uitgeweken fransche hugenootsche familiën werden uitgezonden, werd van steeds meer belang voor den handel der Compagnie. Van der Stel vestigde namelijk nieuwe middelpunten van kolonisatie in Stellenbosch en Drakenstein, gaf zich veel moeite voor de ontwikkeling van land- en wijnbouw en veeteelt en kan als de tweede stichter worden aangemerkt der kolonie, die zich allengs in de richting van den Karroo en langs de kust uitbreidde. Gewoonlijk bleven de Oostindievaarders hier een maand, van Maart tot April, om dan verfrischt en opnieuw van water en mondvoorraad voorzien naar het vaderland te stevenen, waar zij in Juli of Augustus met hunne rijke lading aankwamen.

Als gouverneur-generaal was op Maetsuycker in 1678 eindelijk Rycklof van Goens gevolgd, een voortreffelijk krijgs- en handelsman, die zoowel op Java als in de Molukken het gezag der Compagnie krachtig had kunnen handhaven maar wegens zijne zwakke gezondheid reeds in 1681 moest vervangen worden door Cornelis Speelman, een der meest krijgshaftige maar tevens meest willekeurige, prachtlievende en achtelooze dienaren der Compagnie, die zich indertijd door de verovering van Makassar grooten roem had verworven. Zijn bestuur, hoewel uiterlijk glansrijk genoeg, kenmerkte zich niet door de kracht, die men ervan had verwacht. Hij overleed reeds na drie jaren en liet de zaken in treurige verwarring achter [1]). Hij werd vervangen door Johannes Camphuis, een beschaafd

[1]) De Jonge, Opkomst van het Nederlandsch gezag, VIII, blz. I vlg.

en wetenschappelijk maar weinig energiek man, die zelf eene geschiedenis der stichting van Batavia schreef en zich veel moeite gaf ten behoeve van Rumphius, den verdienstelijken beschrijver der amboneesche gewassen, en van Kämpfer, die zijne beschrijving van Japan ten deele ontleende aan Camphuis zelven, die herhaaldelijk op Desima geweest was. De zaken gingen onder hem niet beter. Op hem volgde de bekwame maar evenmin krachtige Willem van Outhoorn, onder wiens bewind de koffieplant op Java werd ingevoerd en de suikerteelt zeer toenam. Maar ook onder Outhoorn bleek de inwendige toestand der Compagnie, hoe bloeiend ook naar buiten, veel minder gunstig te zijn dan oppervlakkig kon schijnen. Zelfs op Java bleek haar gezag zeer verslapt; zij kon haren gewezen slaaf Soerapati, die na den bantamschen oorlog met een aantal opgestane balineesche soldaten eerst den omtrek van Batavia had onveilig gemaakt, daarna bij den keizer van Mataram eene wijkplaats had gevonden en weldra in Oost-Java een eigen rijk stichtte, niet meester worden, noch door list noch door geweld, ja leed menige zware schade [1]). De verslapping van het oppergezag had ten gevolge, dat de dienaren der Compagnie, vooral die in de afgelegen kantoren, zich nog meer dan vroeger ongestraft op allerlei wijzen konden verrijken met hare bezittingen en inkomsten, een euvel, waarover herhaaldelijk in de rapporten der kommandeurs van de retourvloten aan de Staten-Generaal met nadruk werd geklaagd [2]). Onderzoek van dergelijke misbruiken zooals dat van den commissaris-generaal Van Rheede van Mijdrecht, die in 1684 uit Europa naar Voor-Indië en de Kaap werd gezonden, leverde in den regel weinig resultaten op, vooral niet omdat onder Van Outhoorn en zijn schoonzoon, den directeur-generaal Van Hoorn, het bederf ook in de hoogste gezagskringen welig tierde: verboden handel der ambtenaren, smokkelarij, afpersing van inlanders, omkooping van rechters, willekeur, ontrouw bij het beheer der Compagnie's eigendommen namen in bedenkelijke mate toe, zoodat Van Outhoorn in 1701 moest worden ontslagen. Maar zijn schoonzoon was tot zijn opvolger benoemd en weigerde langen tijd de benoeming te aanvaarden; eerst na

[1]) Busken Huet, Land van Rembrand, II, 1, blz. 223 vlg.

[2]) Vgl. vooral het belangrijke rapport van den gewezen boekhouder-generaal Daniël Braems van 1688 aan de Staten-Generaal (Rijksarchief).

drie jaren trad de ontslagen oppergezaghebber werkelijk af, een bewijs wederom van de ontaarding en inwendige verzwakking der Compagnie, hoe rijk hare retouren, hoe hoog hare dividenden, die in den regel 20, 25, 30 tot 40 % bedroegen, hoe gezocht hare tot meer dan 500 % stijgende actiën waren. Doch al deze ernstige bezwaren werden zoo diep mogelijk geheim gehouden en ook op het einde van dit tijdperk deelde de Compagnie nog steeds in de bewondering van landgenoot en vreemdeling; de enkele mededeelingen en pamfletten, die over haren waren toestand licht trachtten te verspreiden, werden door de immers glansrijke financieele uitkomsten ontzenuwd en de moedelooze uitingen [1]) van den Compagnie's advokaat Pieter van Dam in zijne op last der Compagnie met groote zorg opgestelde beschrijving van haren toestand werden met even veel zorg in het diepste geheim verborgen gehouden [2]). Want wat Van Dam van de Compagnie's dienaren in Indië getuigde: „vullen van de beurs, geld en goed te vergaderen en bijeen te halen, in korten tijd rijk te worden, is eigenlijk de boodschap", gold weinig minder van de heeren bewindhebbers en ambtenaren in „patria", die op hunne beurt van uitrusting der schepen en verkoop der waren haalden wat er te halen viel en wier benoeming tot de schandelijkste knoeipraktijken onder de regenten aanleiding gaf wegens de groote voordeelen, die hunne posten, zij het dan ook zijdelings, afwierpen. En men vergete bij de beoordeeling van deze zaken niet, dat wij van de handelingen der Compagnie ten minste een aantal bijzonderheden kennen. Het staat te vreezen, dat, wanneer wij de handelsboeken der kooplieden zelve konden nagaan, wij zouden moeten komen tot de meening van koning Karel X Gustaaf van Zweden, die een Nederlandsch gezant, die zich op den godsdienst ber ep, antwoordde: „zie hier uw godsdienst", wijzende op een rijksdaalder, dien hij uit den zak haalde; ‚vous ne servez qu'à votre Idole, qui est le commerce" [3]).

En de West-Indische Compagnie was in dit opzicht niet beter, in het behalen van winst verre bij de Oost-Indische ten achter. De in 1674 eindelijk na lange jaren van slependen achteruitgang, voor-

[1]) De Jonge, l.l., blz. XV vlg.

[2]) Nog thans is zijn boek alleen in handschrift in het archief te vinden.

[3]) Wrangel (vert. door mevr. Beets), De betrekkingen tusschen Zweden en de Nederlanden, blz. 9.

namelijk in verband ten slotte met de zware jaren 1672 en 1673 bezweken oude West-Indische Compagnie, was aanstonds door eene nieuwe vervangen, die de 6 millioen schuld der oude voor 30 % overnam, terwijl het oorspronkelijke kapitaal voor 15 % aan haar overging met alles wat er nog van de bezittingen over was [1]). Het bedrijfskapitaal der nieuwe Compagnie, wier octrooi 25 jaren zou loopen en die voortaan door eene vergadering van tien bewindhebbers werd geleid, bedroeg feitelijk ruim 6 ton. Zij verkreeg het handelsmonopolie over slechts een deel van het gebied, dat aan de oude was toegewezen: Afrika's kust van den Kreeftskeerkring tot 30° zuiderbreedte, Essequebo met St. Eustatius en Curaçao, benevens het slavenmonopolie ook voor Suriname en Berbice. Bij kaap Verd, waar zij Goree bezat, en aan de Goudkust, waar St. George del Mina hare hoofdvestiging was, had zij kantoren; goud, ivoor, huiden, gom, was, maar vooral slaven waren hare belangrijkste handelsartikelen. In den slavenhandel waren de Hollanders voor dezen tijd de eersten, ja bijna zonder concurrentie; de kusten van Guinea en Angola leverden hun duizenden slaven voor de amerikaansche plantages, vooral in de spaansche bezittingen, waarvoor het eiland Curaçao de aangewezen stapelplaats mocht heeten, alhoewel de handel op die bezittingen eigenlijk verboden was. De winst op deze handelswaren, waarvoor de kustnegers artikelen van geringe waarde als kralen, glas, kant, halfsleetsche kleederen en ook brandewijn inruilden, was groot, zoodat de Compagnie in 1687 zelfs 10 %, maar gewoonlijk ten minste 3 tot 5 % dividend kon geven en hare actiën op pari houden [2]). Haar handel op de overige nederlandsche bezittingen in West-Indië was van weinig beteekenis, behalve die in Suriname, waar het nederlandsche gezag aanvankelijk nog weinig verder reikte dan het geschut op het fort, dat het vijftigtal plantages beschermen moest. Dit laatste in 1667 door Crijnssen voor Zeeland op de Engelschen veroverde en bij den vrede van Breda behouden gebied was in 1682 door de nieuwe West-Indische Compagnie gekocht maar reeds in het volgend jaar voor 1/3 aan Amsterdam, voor 1/3 aan de familie Aerssen van Sommelsdijk overgedaan. De „societeit van Suriname" stelde den willekeurigen Cornelis van Aerssen van Sommelsdijk zelven, die zich in

[1]) Groot Placcaatboek, III, kol. 1333.

[2]) Netscher, Geschiedenis van Essequebo, Demerary en Berbice, blz. 86.

de Republiek onmogelijk had gemaakt, tot gouverneur aan maar hij geraakte spoedig in onmin met de planters en viel vijf jaren later in een soldatenoproer. Na zijn dood nam de kolonie snel in bloei toe en in het begin der 18de eeuw telde zij omstreeks 200 suikerplantages met meer dan 12000 slaven. De emigratie van vele hugenootsche en nederlandsche gezinnen, waaronder verscheidene joodsche en een aantal door de familie Sommelsdijk hierheen overgebrachte Labadisten, had een aanzienlijk aandeel in dezen toenemenden bloei [1]). Ook de kwijnende kolonie Essequebo begon zich onder de voorzichtige leiding van Samuel Beekman eenigszins te verheffen [2]), vooral door het toedoen der suikerplantages ook hier. Berbice was na hevige geschillen met de directeuren en, naar zij beweerden, eigenaars dier kolonie, de familie Van Pere, in 1678 onder het beheer der Compagnie gekomen en breidde zich eveneens langzaam maar bij voortduring uit door de vestiging van nieuwe suikerplantages, evenals in Essequebo, meestal van particulieren [3]).

De nijverheid, door de bewoners der Republiek uitgeoefend, was nog in vollen bloei, ja had met medewerking van de groote menigte hugenootsche handwerkslieden en fabrikanten, die zich daar hadden gevestigd [4]), eene sterke vermeerdering en uitbreiding ondergaan: tal van fijne artikelen der fransche nijverheid vonden voortaan ernstige mededinging in de Vereenigde Nederlanden, vooral tijdens de geweldige oorlogen, die Frankrijk in den laatsten tijd van Lodewijk XIV had te voeren. De „marchandises de Paris", zooals men toen zeide, onder welken naam men bandeliers, ceintuurs, veeren, waaiers, handschoenen, maskers, kapsels, horloges, spiegels, enz. begreep; mode-artikelen in het algemeen, linten en kanten, passementen en knoopen van Rouaan, normandische spelden en naalden, goud- en zilverlakens, zijde- en fluweelstoffen uit Lyon en Tours, papier van Auvergne, Poitou, Limoges en Champagne, fransche brandewijnen waren voortaan ook uit de Nederlanden te betrekken en met ergernis zagen de Franschen de aanzienlijke vermindering van hun debiet, waarvan overigens de oorlogen tegen de Republiek en

1) Vgl. Luzac, Hollands rijkdom, II, blz. 159 vlg.
2) Netscher, blz. 98.
3) ib., blz. 152 vlg.
4) Zie boven, blz. 369.

de vijandige handelspolitiek te zamen met de onverdraagzaamheid jegens de nijvere Hugenoten in het zuiden en zuidwesten van Frankrijk de oorzaken waren [1]). Terwijl de fransche fabriekssteden kwijnden en de bevolking er leed door gebrek aan werk en hongersnood, konden de hollandsche geen handen genoeg vinden om het werk te verrichten. De hoeden-, zijde-, gaas-, fluweel-, fijn leder- en passementfabrieken in Amsterdam, Haarlem, Utrecht en andere plaatsen, de papierfabrieken aan de Zaan en op de Veluwe groeiden jaarlijks aan en ook geboren Hollanders namen ijverig deel aan deze industrieele ontwikkeling [2]). De branderijen, waar brandewijn en in de laatste jaren der eeuw ook jenever werd gestookt, behoorden onder de nieuwe industrieën, die in den eersten oorlog tegen Frankrijk hier te lande waren ontstaan; de hollandsche zijdefabrieken waren tegen 1700 de eersten der wereld en werden zooveel mogelijk door protectiemaatregelen beschermd. De toenemende groot-industrie ondervond echter weldra zeer de belemmering der middeleeuwsche gildebepalingen, waaraan ook zij onderworpen bleef. Omstreeks 1700 schijnt zij haar hoogtepunt te hebben bereikt [3]) en het is niet te beschrijven, hoeveel handen, ook van vrouwen en kinderen, zij toen bezighield, hoeveel welvaart zij in de steden verspreidde, zoowel onder de volksklasse als bij de fabrikanten zelf, hoe groote sommen aan lasten zij in de schatkisten deed vloeien, zij het dan ten koste van haar eigen toekomst, door de hooge loonen en lasten, die ten slotte hare mededinging met het buitenland zouden bemoeilijken [4]). Men meende later, dat alleen de zijde-industrie in dezen tijd alleen aan meer handen werk gaf dan de Oost-Indische Compagnie zelve [5]).

De Republiek der zeventiende eeuw was niet minder een land van nijverheid dan van handel; als van ouds steunden deze beiden elkander en stonden met elkander in de nauwste betrekking. En de lands- en stadsregeeringen trachtten in de toepassing hunner lastenregeling naar omstandigheden, zonder bepaald stelsel gevend en nemend, zooveel mogelijk beiden te believen, mits slechts de noodige gelden inkwamen, mits slechts de oude bepalingen en wetten ten

1) Pringsheim, S. 34.
2) ib., S. 32 ff.
3) Vgl. voor Leiden de lijsten ib., S. 72 ff.
4) ib., S. 37, 54 ff.
5) ib. S. 33.

minste voor het oog werden gehandhaafd. Maar de „negotie" dreef nog altijd boven en waar hare belangen met die der nijverheid in botsing kwamen, moest de laatste wijken, want het gold nog steeds, dat de Republiek, de aloude welvaart des lands „gefundeert was op de commercie." Een auteur van dien tijd berekent, dat tusschen 1688 en 1695 de nationale rijkdom der Republiek met omstreeks 90 millioen gulden werd vermeerderd [1]), hetgeen zeker in de eerste plaats aan de toeneming der industrie mag worden toegeschreven. En het behoeft geen betoog, dat de toeneming der inlandsche industrie, ten koste vooral van de fransche, den uitvoer der in zoo groote hoeveelheid gemaakte artikelen op zijne beurt moest doen toenemen. Niet meer Frankrijk maar de Republiek was het land, van waar de aanzienlijken en vermogenden van noordelijk Europa en Duitschland de weelde-artikelen op het gebied van modekleeding ontboden [2]).

Dat een en ander in de nijverheidstoestanden der Republiek groote veranderingen aanbracht, werd elders reeds aangetoond [3]). De oude huis-industrie maakte in de laatste 30 jaren der eeuw plaats voor een omvangrijke groot-industrie, die werkte met honderd en meer, ja honderden werklieden en het aanzijn schonk aan tal van groote fabricken. Want het voorbeeld der nieuwe industrieën had ook invloed op de oude laken- en wolindustrie, die zich begon te ontworstelen aan den dwang der nog steeds in stand gehouden middeleeuwsche gilde- en hallebeperkingen en van de door de vreemdelingen in zoo hooge mate ontwikkelde technische vaardigheid ook voor zichzelve groot voordeel trok. Ook zij ontwikkelde zich in dezen tijd meer en meer tot een groot-industrie, in groote fabrieken met een aanzienlijke arbeidersbevolking [4]). Het was een zeer belangrijke verandering, die niet naliet op den economischen toestand der bevolking een machtigen invloed te oefenen. Het stroomde naar de steden, welker bevolking dan ook in dezen tijd in aanzienlijke mate toenam, en een steeds talrijker arbeidersstand voegde zich

1) Davenant, Works, I, p. 415.

2) Vgl. passim het stuk van den franschen auteur, waaraan voornamelijk boven de beschrijving van den nederlandschen wereldhandel werd ontleend.

3) Zie boven, blz. 369.

4) Pringsheim, S. 31.

nog in het gildeverband, al begonnen de middeleeuwsche gildebanden zeer te knellen en gaven zij aanleiding tot menige uiting tegen gildetirannie en werkgeverswillekeur, ja zelfs tot oproerige bewegingen. Reeds in en vóór het midden der eeuw hoorde men van meeningen, die eene socialistische of communistische strekking hadden; maar door strenge verbods- en strafbepalingen wisten de stedelijke magistraten nog de alleenstaande uitingen, die intusschen nog weinig onderzocht zijn, in toom te houden. Van groote samenhangende arbeidersbewegingen in dezen tijd is geen sprake, wat ook wel samenhangt met de in deze jaren nog algemeen verspreide welvaart hier te lande [1]).

Het roerige industriëele leven in de hollandsche steden en zelfs, in weerwil van de nog altijd streng gehandhaafde belemmering, hier en daar op het platteland trok de algemeene aandacht, niet het minst in het jonge Rusland, welks groote beheerscher, czaar Peter de Groote, bij de voorbereiding zijner hervormingen op staatkundig en economisch gebied op de wondervolle ontwikkeling der kleine Republiek een belangstellend oog geslagen had. Daarheen richtte hij, ook onder den invloed der groote beteekenis, die de hollandsche handel en nijverheid sedert het einde der 16de eeuw voor zijn eigen rijk had gehad, in Augustus 1697 over Duitschland zijne schreden; hij verbleef er met zijn aanzienlijk gevolg tot in het begin van het volgende jaar. Een groot deel van dien tijd wijdde hij, wiens hoofddoel met dit bezoek was zich bekend te maken met alles wat zeevaart en scheepsbouw betrof, aan de nauwkeurige kennismaking met de scheepstimmerwerven te Amsterdam en aan de scheeprijke Zaan, waar hij zelfs geruimen tijd als eenvoudig werkman arbeidde. Voorgelicht vooral door Nicolaas Witsen, den machtigen amsterdamschen burgemeester, die Rusland van nabij kende, legde hij tijdens dit bezoek de grondslagen voor den bouw zijner nieuwe vloot en knoopte betrekkingen aan met nederlandsche zeelieden en ingenieurs, waarvan velen hem naar zijn land volgden. In het begin van het volgende jaar stak hij naar Engeland over, van waar hij in het voorjaar van 1698 nog eenmaal voor een paar weken naar Holland terugkeerde op zijne doorreis naar Weenen.

1) ib. S. 65 ff. zijn eenige van de voornaamste verschijnselen op dit gebied kortelijk behandeld.

Onder de oude industriëen namen behalve de zaansche scheepsbouw, die hier nog steeds zijn voornaamsten zetel had en waarvan men zeide, dat hij in staat was zoo noodig jaren achtereen dagelijks een schip af te leveren, ook de visscherijen nog altijd een aanzienlijke plaats in.

De groenlandsche visscherij, thans niet meer de oude landvisscherij bij Spitsbergen en Jan Mayen-eiland of zelfs de zeevisscherij verderop in de onherbergzame wateren maar ijsvisscherij geworden, nu de door de hollandsche, fransche, engelsche, hamburger, bremer vaartuigen opgejaagde walvisch en walrus zich nog hoogerop in de richting van het eeuwige ijs hadden teruggetrokken, werd in weerwil van hare bezwaren en de wisselvalligheid harer uitkomsten ijverig uitgeoefend. Amsterdam, Rotterdam, Vlaardingen, Delfshaven en de zaansche dorpen waren er de zetels van; omstreeks 200, in sommige jaren zelfs meer dan 250 schepen, wegens de gevaarlijker ijsvisscherij zwaarder en grooter dan vroeger, zeilden jaarlijks uit en vormden de voortreffelijkste zeevaarders; de fransche kapers deden wel veel nadeel en veroorzaakten in de oorlogsjaren, afgezien van 1672—1674 en 1691, toen de visscherij tijdelijk geheel verboden werd, eene daling van het aantal der uitzeilende schepen tot ver beneden de helft, maar na den vrede van Rijswijk werd in enkele jaren de oude hoogte weder bereikt. Sedert 1675 bestond er een verband van „gecommitteerden der walvischvaart" tot behartiging der gemeenschappelijke belangen [1]).

De haringvisscherij heeft in de zware oorlogsjaren dezer halve eeuw zeer moeilijke tijden gekend [2]). Tallooze buizen zijn door engelsche, fransche, met name duinkerksche, zweedsche kapers vermeesterd; herhaaldelijk werden geheele visschervloten, vooral tijdens de engelsche oorlogen, door vijandelijke vloten vernield. Bovendien werd meer dan eens wegens behoefte aan zeevolk voor de vloot ook deze visscherij verboden. Eindelijk liet, niettegenstaande het toezicht van het machtige Collegie van de Groote visscherij, op den duur de deugdelijkheid der uitgevoerde hollandsche haring veel te wenschen over. Op het einde der eeuw was deze visscherij dan ook zeer

1) Zorgdrager, Groenlandsche visscherij, 2de druk, blz. 302 vlg.; Beaujon, Geschiedenis van de nederl. zeevisscherijen, blz. 125 vlg.

2) Beaujon, l.l., blz. 68 vlg.

achteruitgegaan en begonnen de schotsche visschers de nederlandsche van de wereldmarkt te verdringen, al is het bij het ontbreken van statistieke gegevens niet mogelijk den juisten toestand aan te geven.

Bij al die stoffelijke belangen, die het nederlandsche volk steeds in hooge mate dierbaar waren, vergat het intusschen ook zijne geestelijke behoeften niet en het einde der 17de eeuw was zoowel bij het katholieke als bij het protestantsche deel der bevolking rijk aan allerlei beweging, die den Nederlander na aan het hart ging.

Bij de Protestanten waren het in de eerste plaats de voetiaansche en coccejaansche opvattingen in de gereformeerde Kerk, die tot allerlei ergernis van weerszijden aanleiding gaven [1]), maar Willem III, hoewel persoonlijk den Voetianen gunstig gezind, wachtte zich toch wel de tegenpartij geheel van zich te vervreemden, wendde zich ten slotte geheel en al tot de politiek van verdraagzaamheid, die ook door Frederik Hendrik was gevolgd, en wilde niet weten van de nieuwe Synode Nationaal, waarop de Voetianen aandrongen, daar hij vreesde de oude twisten uit het begin der eeuw te zien herleven. De naar Friesland onder bescherming van zijn neef geweken Van der Waayen, nu hoogleeraar te Franeker, werd reeds in 1685 ook door hem weder in zijn eer hersteld en bleef met den leeuwarder, later dordtschen predikant Van Giffen de invloedrijke leider der Coccejanen. Zoowel dezen als de Voetianen legden echter allengs iets van de oude dogmatische felheid af en wijdden zich meer aan de zorg voor de geestelijke behoeften hunner gemeenten dan aan den onderlingen strijd, die intusschen op verre na niet beslecht was. De hollandsche resolutie „tot conservatie van rust en vrede in de kerken" (1694), waarin bevolen werd zich bij de prediking te matigen en predikanten van „moderaat en vreedzaam humeur" te beroepen, werkte, hoewel zij levendig aan de resolutiën uit den arminiaanschen tijd herinnerde, zeer mede om het voortgaan der oneenigheid te beperken. De geleerde en gematigde franeker hoogleeraar Campegius Vitringa, de verzoeningsgezinde Hermanus Witsius, de mystieke Voetiaan A Brakel en zijn geleerde medestander professor A Marck te Leiden waren de voornaamste theologen van dien tijd, die meer

1) Zie boven, blz. 156, 332, 344.

op christelijk leven dan op dogmatieke verschillen de aandacht hunner volgelingen vestigden [1]).

Merkwaardig was ook de pietistische richting, die zich in de tweede helft der 17de eeuw hier te lande sterk openbaarde als reactie tegen den dogmatischen geest van de eerste helft. Mannen als de gebroeders Teellinck, als de ascetische boetprediker Jodocus van Lodenstein, die te Utrecht een grooten aanhang vond en er voortdurend mystieke samenkomsten hield, waarbij ook Anna Maria van Schurman zich aansloot, als Willem à Brakel te Rotterdam, als de rondzwervende bestrijder van Cartesius: Jacobus Koelman, traden leerend en predikend in deze richting op en vonden in hunne conventikelen bij een groot deel der gemoedelijke nederlandsche bevolking aandachtig gehoor. Het kleine aantal volgers van den vurigen franschen prediker Jean de Labadie, die 1666 uit Genève als hervormer der Kerk naar Middelburg was beroepen maar spoedig als onrechtzinnig rustverstoorder werd afgezet en te Amsterdam eene nieuwe evangelische Kerk trachtte te vestigen, slonk na zijn verhuizing naar Duitschland en zijn dood te Altona in 1674 meer en meer. In het volgende jaar vestigde zich een deel der overgebleven Labadisten te Wieuwerd in Friesland, weldra onder bescherming der dames Aerssen van Sommelsdijk, door wier invloed zij er zich onder bescherming van het friesche hof een tijdlang konden handhaven, in gemeenschap van goederen levend volgens, naar zij meenden, de ware oud-christelijke beginselen. Hun zwakke gemeente, door de friesche predikanten voortdurend bemoeilijkt, door het vertrek van eenigen hunner naar Suriname en New-York nog verkleind, kromp allengs ineen, vooral sedert in 1688 de goederengemeenschap werd opgeheven. Ook andere mystieke secten als die der Engelenbroeders, volgers van den duitschen theosoof Gichtel, dien der Hebreën, geleid door den walcherenschen oefenaar Verschoor, hebben evenzoo een tijdlang een kleinen aanhang verzameld, die onder de tegenwerking der groote Kerk op den duur versmolt. Zij bewijzen echter de groote verspreiding der mystieke gevoelens in dien tijd ten onzent, waarvan de ook in dien tijd nog steeds te Rijnsburg en in enkele hollandsche steden voortlevende Collegianten met hun geest van

[1]) Vgl. Reitsma, Geschiedenis van de Hervorming en de Hervormde Kerk, 2de druk, blz. 294 vlg.

christelijke verbroedering het krachtigste type opleveren. Hun verwant was de zachtmoedige Pontiaan van Hattem, predikant te St. Philipsland op Tholen, in 1683 afgezet wegens zijne onrechtzinnigheid, die zelfs de beschuldiging van Spinozisme niet kon ontgaan; hij bleef tot zijn dood zijne tot in Holland gevonden aanhangers, de „Hattemisten", aanmanen en opbouwen tot een innig godsdienstig leven. Hij en andere „vrijgeesten", als de eenvoudig amsterdamsche burger Deurhof, hadden steeds te kampen met de vervolging der heerschende Kerk, die deze „sectarische" bewegingen met harde hand trachtte te onderdrukken, doch daarin slechts onvolkomen slaagde: daartoe was de echt-protestantsche zin voor vrij onderzoek hier te lande te diep geworteld [1]).

Ook de cartesiaansche en spinozistische meeningen, vooral de eerste, hadden, in weerwil van alle twistgeschrijf, tegenspraak en tegenwerking, hunne beteekenis volstrekt niet verloren; Van der Waayen en de strijdvaardige Hermanus Alexander Roëll, beiden hoogleeraren te Franeker, waren in deze periode de groote woordvoerders der cartesiaansche leer, die door verschillende provinciale synoden vinnig werd veroordeeld, vooral in het rechtzinnige Zeeland, waar hunne stellingen met „detestatie" door alle predikanten moesten worden afgezworen. Roëll, leerling van Burman en Heydanus, die het goed recht der rede in godsdienstzaken met kracht staande hield, wekte de hevigste ergernis maar kon toch onder bescherming van de edele Albertina Agnes van Oranje en het stadhouderlijk hof te Leeuwarden zijn ambt behouden, ofschoon de friesche Staten herhaaldelijk aan zijn twistgeschrijf tegen Huber en Vitringa een einde meenden te moeten maken. Veel meer beweging veroorzaakten de cartesiaansche stellingen van den geleerden en veelzijdigen frieschen predikant dr. Balthasar Bekker, wiens „Vaste spyze der volmaakten" reeds in 1670 tot vinnige klachten bij de kerkelijke, tot verbodsmaatregelen der wereldlijke overheden, tot reeksen van pamfletten aanleiding gaf. Hij moest onder deze heftige opschudding Friesland eindelijk verlaten en werd predikant te Weesp, later te Amsterdam. Zijn „Ondersoek van de betekening der cometen" (1683) bestreed het te dezen opzichte heerschende oude bijgeloof op gelukkige wijze. Maar nog dieperen indruk maakte zijne geestige bestrijding op wetenschappelijke gronden

[1]) Vgl. Reitsma, l.l., blz. 306 vlg.

van het even algemeen verspreide geloof aan spoken en tooverij in het beroemde boek „de Betoverde Wereld" (1691), dat zelfs mannen als Van der Waayen te ver ging en tot heftige schrijverij [1]) en algemeene verontrusting aanleiding gaf. De schrijver werd door de noordhollandsche synode van het volgende jaar afgezet en door den amsterdamschen kerkeraad buiten de kerkelijke gemeenschap geplaatst maar bleef onder bescherming der altijd gematigde regeering van Amsterdam daar wonen tot zijn dood in 1698; zijn boek heeft verscheiden drukken beleefd en is tot groot voordeel der goede zaak, die het op verstandige en populaire wijze verdedigde, door duizenden in den lande gelezen, ook jaren lang nadat de schrijver de oogen had gesloten [2]).

De aanhangers van Spinoza hebben, overeenkomstig den geest van den grooten stillen denker, die hun vereerde leider was geweest en in 1677 bijna onopgemerkt, zooals hij wenschte, te 's Gravenhage was gestorven, minder gerucht in de wereld gemaakt; slechts enkele edele denkers, die zijn kleinen kring hadden gevormd, bleven tot hun dood zijne leer getrouw en beoefenden haar in de stilte van het studeervertrek. Toch is de invloed zijner denkbeelden ook buiten dien kring hier en daar niet te miskennen, bleef zijn naam in herinnering bij de onkundige menigte als die van een verworpeling, wiens verderfelijke meeningen moesten worden uitgeroeid, waar zij zich vertoonden, en zag de gereformeerde Kerk in hem een harer bitterste en gevaarlijkste vijanden. Eerst in onzen eigen tijd herleefde weder zijn wijsbegeerte uit den slaap, waarin zij anderhalve eeuw lang als het ware had verkeerd, om opnieuw vruchten te dragen voor de denkende menschheid en opnieuw volgelingen te winnen voor de wijsgeerige bepeinzing van het „Weezen, dat alleenig weezen is."

Heerschte er beweging en woeling in de overheerschende Kerk, niet minder was dit het geval bij de Katholieken van dien tijd, onder wie de reeds bijna eene eeuw lange twist tusschen regulieren en seculieren, tusschen ordebroeders en wereldlijke geestelijken, eindelijk tot eene crisis kwam.

En ook overigens was het voor hen een onrustige tijd. De Huge-

1) De bibliografie van Van der Linde telt niet minder dan 230 titels van boeken van, voor en tegen hem.

2) Vgl. Reitsma, blz. 280 vlg.

notenvervolgingen en die der Waldenzen in Piemont, later de herroeping van het Edict van Nantes en de komst hier te lande van honderden Refugiés had eene sterke anti-Roomsche beweging onder de Protestanten der Republiek ten gevolge; de belangrijke gebeurtenissen in Engeland, de gevreesde katholieke propaganda in de Paltz veroorzaakten nieuwe onrust. Oploopen tegen de Roomschen, heftige klachten van synoden en kerkeraden, aandrang in verschillende gewesten op handhaving der plakkaten waren de onvermijdelijke gevolgen der gewekte verbittering. Een oogenblik begon de toestand der Katholieken in 1685 dreigend te worden; hunne bijeenkomsten werden uit elkander gejaagd, hunne huizen met plundering bedreigd, hunne priesters gevangen gezet. Maar de gematigdheid der regenten, niet minder die van Neercassel en de zijnen [2]), de voorzichtigheid der Katholieken zelf, die geld bijeenbrachten om het lijden der Refugiés te verzachten, deed de beweging weldra afnemen en ofschoon er herhaaldelijk sprake was van verdrijving der Jezuieten, die men als de aanstokers, de leiders der vervolgingen in Frankrijk en elders beschouwde, en de Staten-Generaal daarover ernstig beraadslaagden, kwam het er ten slotte niet toe, ook om de bondgenooten Oostenrijk en Spanje niet te verbitteren [1]).

De inwendige woelingen in de katholieke Kerk waren niet minder ernstig, ja van meer blijvend gevolg. De zachtmoedige Neercassel, die ook zelf door de uitgave van zijn „Amor poenitens" zich eene beschuldiging van onrechtzinnigheid op den hals had gehaald en ten slotte zijn boek door de inquisitie had zien verbieden, was in Juni 1686 gestorven en het werd nu de vraag, wie het ambt van apostolisch vicaris hier te lande zou verkrijgen. De kapittels van Utrecht en Haarlem, de eenige, die nog bestonden, al erkende de regeering der Republiek hen niet, wezen als zoodanig eerst den geleerden Van Heussen aan. Maar de Jezuieten wilden Van Heussen niet, deden een zijner boeken als onrechtzinnig veroordeelen en trachtten bij de voor deze zaak benoemde commissie van kardinalen te Rome de benoeming van een hun welgezinden titularis door te drijven. De kapittels stelden nu den Paus een drietal voor, waarvan Petrus Codde, provicaris, de eerste was, en zonden een der hunnen,

1) Knuttel, De toestand der Nederl. Katholieken, I, blz. 289 vlg.

2) Zie boven, blz. 269.

Theodorus de Cock, pastoor te Leiden, naar Rome om de keuze naar hun zin te doen uitvallen. Dit gelukte in weerwil van allerlei intrigues ten slotte werkelijk en Codde werd in September 1688 door den Paus tot opvolger van Neercassel verheven [1]).

Codde was een gematigd en voorzichtig man, die evenwel al zeer spoedig met de Jezuieten in strijd kwam, en bij hen en hunne vrienden in verdenking geraakte tot het Jansenisme over te hellen. Ook De Cock behoorde weldra tot zijne bitterste vijanden en klaagde in 1694 den vicaris te Rome aan, maar ditmaal behaalde deze de zege en werd schitterend vrijgesproken van alle schuld, ofschoon de Jezuieten zich ten scherpste tegenover hem stelden, hem zelfs de schuld gevend van eene beweging onder de Katholieken in de Republiek ten gunste van de plannen om hunne orde voorgoed van daar te verdrijven. Codde bleef het antwoord niet schuldig, maar klaagde van zijne zijde over het heftig en onvoorzichtig drijven der orde en over de wijze, waarop zij in het algemeen hare taak in de Republiek opvatte. De tegenstanders antwoordden op een en ander met een „Breve memoriale de statu et progressu Jansenismi in Hollandia" (1697), in welk heftig boekje Codde en zijne wereldlijke geestelijkheid ten scherpste werden aangevallen. Dit geschrift, door Codde en de zijnen als lasterlijk gebrandmerkt en met verontwaardiging teruggewezen, maakte te Rome echter zooveel indruk, dat in 1699 Codde door de opnieuw vergaderde kardinalen werd afgezet en De Cock in zijne plaats gesteld. Maar dit besluit werd wegens den te wachten tegenstand geheim gehouden, totdat de vicaris voor de viering van het jubeljaar naar Rome zou komen. Hij kwam werkelijk en nu begon daar de strijd opnieuw; aanvankelijk vrijgesproken, ook onder den invloed van een door 300 zijner eigen geestelijken ingezonden verdedigingsstuk, werd hij nog voorloopig te Rome opgehouden en eindelijk in Mei 1702 bij pauselijk besluit geschorst met benoeming van De Cock tot zijn plaatsvervanger.

Het is duidelijk, dat een en ander onder de nederlandsche Katholieken eene heftige ontroering moest veroorzaken; een kleine minderheid slechts onder hen, een twintigtal, en daarbij enkele niet van de beste elementen, steunde De Cock en de Jezuieten, maar de groote meerderheid koos partij voor den apostolischen vicaris en zijne zaak.

[1]) Knuttel, l.l., blz. 237 vlg.

Al onderwierpen zich nog sommigen hunner aan de definitieve pauselijke uitspraak, anderen bleven zich verzetten en haalden zich daardoor opnieuw de beschuldiging op den hals van tot het Jansenisme over te hellen of zelfs reeds daartoe te zijn overgegaan — eene beschuldiging, die eenigen grond scheen te vinden in het verblijf van den grooten franschen Jansenist Arnauld hier te lande in 1681 en 1682 [1]). Met verontwaardiging verwierpen de beschuldigden deze aanklacht, die hen tot ketters en afvalligen stempelde; het in 1640 gedrukte nagelaten boek over Augustinus van den leuvenschen hoogleeraar Jansenius toch, naar wien de sekte genoemd was, was wegens de daarin verdedigde augustinische genadeleer, waarvan ook Luther bij zijn optreden was uitgegaan, reeds in het algemeen in 1643 maar ten sterkste in 1653 door paus Innocentius X veroordeeld, terwijl paus Alexander VII van iederen geestelijke in kerkelijke bediening de verwerping van vijf aan Jansenius toegeschreven stellingen had geëischt. Maar de talrijke aanhangers van Jansenius in Frankrijk en België ontkenden, dat deze stellingen in diens boek te lezen stonden, en de nederlandsche geestelijken, door een groot aantal leeken trouw aangehangen, wierpen zelfs alle gedachte aan dergelijke neigingen verre van zich. Zoo ontstond aan het begin der 18de eeuw uit de oude tegenstelling tusschen wereldlijke en ordensgeestelijken een hevige strijd over het al of niet aanhangen van leerstellingen, door de Kerk als kettersch gebrandmerkt, te midden van eene geestelijkheid, die zich met volle overtuiging katholiek meende te mogen noemen en dan ook van protestantsche gevoelens ten eenenmale afkeerig was — een strijd, die voor de katholieke Kerk in ons land van het hoogste gewicht geacht moest worden, ook wegens de verhouding, waarin zij stond tot de protestantsche regeering des lands, die misschien aanleiding zou kunnen vinden zich met de zaak in te laten, zoodra deze twisten de openbare rust zouden schijnen te bedreigen.

Zoo was de toestand van land en volk der Nederlanden, toen de krachtige hand van den grooten stadhouder, die de Republiek dertig jaren lang te midden van de ernstigste gevaren had geleid, haar plotseling ontviel. Zou zij de rol blijven spelen, die zij bijna de

[1]) ib., II, blz. 7.

gansche eeuw door had vervuld? Zou zij tot nieuwe krachtsontwikkeling worden bezield in de moeilijke omstandigheden, die het gevolg konden zijn van den nieuwen grooten oorlog, waarin zij op het punt stond zich te begeven? Of zou zij, tevreden met haren verworven rijkdom, gaan rusten op hare lauweren en zich overgeven aan de lokkende stem van het genot in vrede en huiselijkheid? Beide mogelijkheden lagen voor de hand. Welke zou werkelijkheid worden? Dat was de vraag, die in de eerstvolgende jaren stond te worden opgelost. Maar voor hem, die den aard van het nederlandsche volk en zijne regenten kende, die wist, met welke bezwaren ook Willem III hier te lande steeds had moeten rekenen, was het niet twijfelachtig, wat er zou gebeuren, nu de drijfkracht des grooten veldheers en staatsmans zou ontbreken en er voor het oogenblik niemand was, die de door hem open gelaten plaats kon innemen.

AANHANGSEL.

BRONNEN DER NEDERLANDSCHE GESCHIEDENIS.

1648—1702.

Het belangrijke tijdvak, dat in dit deel behandeld wordt, is rijk aan gegevens, waaruit het kan gekend worden, maar een zeer groot deel dier gegevens — en zeker niet het minst belangrijke — ligt nog steeds in archieven en bibliotheken en is dus nog geen gemeen goed van allen geworden, ook al is een groot deel dier stof herhaaldelijk en zelfs op verdienstelijke wijze bewerkt. Hierbij valt in de eerste plaats te denken aan de in het Rijksarchief te 's-Gravenhage bewaarde briefwisseling van Johan de Witt en aan die van Willem III en de zijnen, met name na 1688, het eindpunt der uitgave van Groen's Archives; verder aan de aanteekeningen van leden der Statenvergadering van Holland, die bijna geheel onbekend en zeer weinig gebruikt zijn, aan de instructiën en gezantschapsberichten der engelsche en fransche gezanten, die van zoo nabij de geschiedenis der Republiek hebben gadegeslagen en daarin hebben medegewerkt; eindelijk aan de voor dit tijdperk zeer rijke maar nog weinig gebruikte pamflettenliteratuur. Wat de briefwisseling van Jan de Witt betreft, Lefèvre Pontalis heeft ze in zijn Jean de Witt reeds vlijtig gebruikt; thans is het uitzicht geopend, dat wij weldra in het bezit zullen zijn van de breede uittreksels, daaruit door Fruin gemaakt ten behoeve van een herhaaldelijk voorgenomen maar nooit geschreven boek over De Witt [1]). Aan de uitgave der brieven en bescheiden betreffende den lateren tijd van Willem III uit het Huisarchief der Koningin schijnt voor de eerste jaren nog niet gedacht te kunnen worden. Van verzameling der aanteekeningen uit de Statenvergadering van het

---

[1]) Vgl. Bijdragen en Mededeelingen van het Hist. Gen. te Utrecht der laatste jaren, vooral dl. XXI, blz. VII.

vooral in dezen tijd zoo invloedrijke Holland is in de laatste jaren herhaaldelijk gesproken [1]). Op de beteekenis der bovenbedoelde fransche en engelsche archivalia is door verschillende uitgaven de aandacht gevestigd [2]). De zorgvuldig bewerkte catalogi der in verschillende groote verzamelingen bewaarde pamfletten geven gelegenheid om zich van den rijkdom der pamflettenliteratuur en van haren aard op de hoogte te stellen [3]).

Onder de gedrukte bronnen verdienen de uitgaven van officiëele stukken het eerst genoemd te worden.

Van de groote uitgave der Resolutiën en Secrete Resolutiën der Staten van Holland en Westfriesland [4]) bestaan voor een deel van dezen tijd (1653—1668) ook afzonderlijke uitgaven der Resolutiën van 1672 en 1709, der Secrete Resolutiën van 1717; bovendien heeft men de Resolutiën „van consideratie" over den tijd van Johan de Witt (1653—1668), in één deel 1672 te 's-Gravenhage en in 1706 te Utrecht uitgegeven. De Resolutiën der Staten-Generaal over dit tijdvak zijn slechts ten deele en ook overigens zeer onvolledig in druk overgebleven; zij berusten in ms. ten Rijksarchieve. Bij deze collectiën sluiten zich aan de Brieven gewisseld tusschen Johan de Witt en de gevolmachtigden van den Staat buitenslands [5]), die wel niet volledig zijn maar toch een goed beeld geven van de buitenlandsche politiek in den tijd van De Witt. Als aanvulling daarvan is te beschouwen Combes, Correspondance française de Jean de Witt, in het eerste deel zijner Mélanges Historiques [6]).

Als half-officiëele werken zijn ook voor dit tijdvak, ten minste voor het eerste gedeelte daarvan, de zware deelen van Aitzema te beschouwen, opgevuld als zij zijn met hem verstrekte of door hem bemachtigde officiëele documenten, waarvan eerst na zijn dood in 1669

1) ib. dl. XIX, blz. X.

2) Behalve in mijne Verslagen over archivalia betreffende de geschiedenis van Nederland in Engeland en te Parijs, o.a. in de dissertaties van de heeren Japikse, De verwikkelingen tusschen de Republiek en Engeland, 1660—1665 (Leiden, 1900), en Haye, De geheime correspondentie van Abraham de Wicquefort ('s-Gravenhage, 1901).

3) Zie vooral den Catalogus van de pamfletten der Kon. Bibl., uitg. Knuttel, dll. II en III.

4) Zie van dit werk dl. IV, blz. 466/7.

5) 6 dl. 's-Gravenhage, 1723—1725.

6) Paris, 1873.

de dikwijls troebele herkomst is gebleken [1]). De dordtsche conrector Lambert van den Bos (Silvius) zette met veel minder talent zijn boek voort; de hartstocht, waarmede deze in zijne Historiën onses tijds behelzende Saken van Staet en Oorlogh (1669—1679) [2]) tegen de De Witten, vooral tegen Cornelis de Witt te velde trekt, vermindert zeer de waarde van dit vervolg, dat overigens evenals Aitzema's werk zelf belangrijke staatsstukken door een kort samengedrongen verhaal verbindt. Zijn Tooneel des oorlogs [3]) (sedert 1669) heeft evenmin veel waarde als zijn Leven en Bedrijf van Willem III (1694).

Van dergelijken oorsprong, hoewel niet van denzelfden aard is het belangrijke boek van Abraham de Wicquefort, Histoire des Provinces Unies des Pays-Bas, loopende over het tijdvak van 1648 af en door den schrijver voortgezet tot 1676 [4]). Wicquefort was een dergelijk man als Aitzema, een diplomaat van ondergeschikten rang, ruim van geweten, los van leven, uiterst bekwaam maar nog minder vertrouwbaar dan hij; alleen jegens De Witt, zijn trouwen beschermer, heeft hij zich een trouw en aanhankelijk vriend betoond. Hij was in 1606 te Amsterdam geboren uit eene koopmansfamilie [5]), studeerde te Leiden en ging daarna zijn geluk beproeven te Parijs, waar hij jaren lang in dubbelzinnige betrekkingen leefde en tot allerlei kringen toegang had. In 1646 werd hij resident van Brandenburg te Parijs maar zette ook in deze betrekking zijn leven van schaamteloos bedrog en intrigue voort, totdat Mazarin, die ook zijne diensten betaalde, hem in 1659 gevangen zette en daarna deed verbannen. Toch bleef hij later nog met de fransche regeering in betrekking en was jaren lang een harer vaste en betaalde correspondenten in Den Haag, waar hij zich sedert 1662 voorgoed gevestigd had. Daar begaf hij zich in dienst van De Witt, wien hij als vertaler en bewerker van staatsstukken ter zijde stond. Hij werd ook resident van Polen en van Brunswijk-Luneburg en voerde staatkundige cor-

1) Zie dl. IV, blz. 480.

2) 3 dl. Amst., 1685.

3) 4 dl. Amst., 1675.

4) Eerste uitgave, 4 dl., La Haye, 1719—1745, gestaakt. Tweede uitgave door Lenting en Chais van Buren, 4 vol. Amst. 1861—1874 (bezorgd door het Prov. Utr. Genootschap).

5) Vgl. over hem: Wickevoort Crommelin in Nijh. Bijdr. Vierde Reeks, I, blz. 237 vlg.; Lenting in de biografie voor vol. I zijner uitgave.

respondentie met andere kleine duitsche vorsten en landen. Zijn voortreffelijke fransche stijl en zijn buitengewone kennis van staatszaken brachten De Witt er toe hem in 1667 onder scherp toezicht het schrijven eener geschiedenis der Republiek sedert 1648 in den geest der heerschende partij door de Staten van Holland te doen opdragen. Het boek, merkwaardig door een onmiskenbaar streven naar gematigdheid in oordeel over de tegenpartij, werd door De Witt en den heer van Wimmenum nauwkeurig nagezien en verbeterd, maar was nog niet in druk, hoewel reeds voor een deel op de pers, toen de gebeurtenissen van 1672 het plan deden opschorten. Drie jaren later (Maart 1675) werd hij wegens landverraad eerst op de Voorpoort te 's-Gravenhage, daarna op Loevestein gevangen gezet; tot eeuwige gevangenis met verbeurdverklaring van goederen veroordeeld, ontsnapte hij in Februari 1679 en vluchtte naar Celle in Brunswijk, waar hij in 1682 overleed. In de gevangenis en later vervolgde hij zijn boek. Hij schreef bovendien het beroemde werk L'ambassadeur et ses fonctions, een belangrijk handboek voor diplomaten van dien tijd, en later de Mémoire touchant les ambassadeurs, waarin vele bijzonderheden over de praktijk der toenmalige diplomatie worden medegedeeld. Zijne met al zijne andere goederen verbeurdverklaarde papieren, daaronder de drukproeven van zijn boek, bleven voorloopig onder berusting van het Hof van Holland, totdat de uitgevers, die er recht op meenden te hebben, na veel moeite in 1719 eindelijk de eerste vier boeken mochten drukken, welke druk echter bij het tiende boek in 1745 werd gestaakt om eerst in onzen tijd weder te worden opgenomen.

Intusschen was lang na den dood van Wicquefort de voortzetting van zijn arbeid aan een ander opgedragen, aan den in 1684 naar de Republiek uitgeweken haagschen franschen predikant Jacques Basnage, die het werk zou vervolgen tot den vrede van Utrecht [1]); maar Basnage maakte na kennismaking met Wicquefort's handschrift ernstige bezwaren daartegen en ontried zelfs de uitgave, welk oordeel door den deskundigen gedeputeerde Lestevenon werd onderschreven. Zij stelden beiden een aantal „Remarques" over zijn arbeid op, die intusschen in handschrift bleven. Basnage zelf, een voortreffelijk geleerde, algemeen geacht en beschaafd man, groot vriend van den

[1]) Lenting, l.l. p. XXX.

raadpensionaris Heinsius, die hem zelfs bij de vredesonderhandelingen te Utrecht als bemiddelaar gebruikte, werd nu op zijn beurt met de taak belast en schreef met gebruik van deze en andere papieren en staatsstukken zijne Annales des Provinces Unies (1648—1667) [1]), een veelszins te roemen geschrift, dat in vorm en onpartijdigheid verre boven dat van Wicquefort staat, doch niet in inzicht en kennis van zaken. Minder hoog staat het werk van den beroemden geneefschen polyhistor en veelschrijver Jean Leclerc, die in 1684 hoogleeraar aan het remonstrantsche seminarie te Amsterdam was geworden en in 1734 daar op hoogen ouderdom overleed. Onder zijn reusachtigen letterarbeid telt ook eene Histoire des Provinces Unies des Pays-Bas (1560—1716) [2]), een niet onverdienstelijke compilatie, met afbeeldingen van medailles versierd.

Maar boven allen staat voor dezen tijd Jan Wagenaar, de brave en, hoewel wittiaansch gezind, met goeden uitslag steeds naar onpartijdigheid strevende amsterdamsche historieschrijver, die vooral in zijne over dezen tijd handelende deelen (XII tot XVI) de beschikking had over tal van belangrijke stukken en aanteekeningen van voorname staatslieden en bovendien nog over persoonlijke mededeelingen van allerlei aard kon beschikken, die het hem mogelijk maakten een in zijne droogheid veelszins vertrouwbaar verhaal van het gebeurde te boek te stellen, dat, wat den inhoud betreft, daarom tot het beste behoort wat de oudere nederlandsche historiografie heeft aan te wijzen.

Boven hem in letterkundig talent staat ongetwijfeld Geraert Brandt, dichter en uurwerkmaker, later remonstrantsch predikant te Hoorn en Amsterdam, de jongere vriend van Hooft en van zijn lateren schoonvader Van Baerle, de bewonderaar, niet altijd de vriend, ook van Vondel. Hooft was zijn voorbeeld in stijl en opvatting. Hem volgde hij na, minder in zijne belangrijke maar partijdige Historie der Reformatie [3]) dan wel in zijn Leven en bedrijf van den heere Michiel de Ruiter [4]) en in zijne voortreffelijke levensbeschrijvingen van Hooft en Vondel vóór de uitgave der Nederlandsche Historiën en van Vondel's Poëzy. Het Leven van De Ruiter blijft zijn mees-

[1]) 2 vol., La Haye, 1719—1726.

[2]) 3 vol. Amst., 1723—1728; ook in het Hollandsch vertaald, ib. 1730 en 1738, onder den titel: Geschiedenissen der Vereenigde Nederlanden (tot 1715). Vgl. over hem het belangrijke artikel bij Van der Aa, Biographisch Woordenboek.

[3]) Vgl. dl. IV, blz. 479.

[4]) Amst. 1687.

terstuk, waarin hij Hooft overtreft door eenvoud en helderheid van stijl.

Onder den verschen indruk der gebeurtenissen, die het vaderland aan den rand van den ondergang brachten, schreef Pieter Valckenier, agent der Staten in Zwitserland en verklaard oranjegezind, zijn Verwerd Europa ofte polityke en historische beschrijvinge der waare fundamenten en oorsaken van de oorlogen en revolutien in Europa, voornamelijk in en omtrent de Nederlanden sedert den jare 1664 [1]), waarbij nog een Vervolg tot 1675 werd gevoegd, alles met bijgevoegde Authentyke stukken, zonder letterkundig talent en duidelijk het kenmerk dragend van zijne bedoeling om de staatkunde van Willem III in het beste licht te stellen. Zoo stelde ook de amsterdammer Tobias van Donselaer behalve zijne belangrijke Beschrijvinge van Amsterdam het werk Het ontroerde Nederlandt [2]) samen onder den indruk van wat hij beleefde zonder aanspraak te maken op letterkundige waarde. Beide geschriften zijn van beteekenis wegens de authentieke stukken en mededeelingen van ooggetuigen daarin vervat. Donselaer's boek vond in den jongeren zoon van Brandt, ook Geraert geheeten, een vervolger voor de jaren 1674 en 1675, waarover zijne Tweejarige geschiedenissen loopen.

Deze werken staan, zoowel wat stijl als wat inhoud betreft, weinig hooger dan het journalistenwerk de Hollantse Mercurius, de voortzetting van de oudere tijdkronieken [3]) en in 40 deelen van 1650 tot 1690 verzameld, oorspronkelijk wekelijks verschenen en samengesteld uit beurs- en krantenberichten van algemeen belang, benevens uit de persoonlijke informatiën der bewerkers. Deze Mercurius, waarop met 1690 de Europische Mercurius volgt, geeft een goed beeld van den onmiddellijken indruk door de gebeurtenissen op het publiek gemaakt en is daarom voor de geschiedkundige beschrijving van den tijd onmisbaar. Over het algemeen was de Republiek zoowel in de 17de als in de 18de eeuw de zetel der journalistiek, die ook in fransche vertaling hare pennevruchten over een groot deel van Europa verspreidde en een gevreesde macht in de wereld was [4]). De „Gazette de Hollande" was de spreekwoor-

[1]) Amst. 1688.
[2]) 2 dl. Amst. 1674—1676.
[3]) Zie dl. IV, bl. 459 vlg.
[4]) Hatin, Les Gazettes de Hollande, Paris, 1865.

delijke staatkundige krant dier dagen, de Gazette d'Amsterdam, de vertaalde amsterdamsche courant, met de leidsche, haarlemsche en utrechtsche kranten, de bron van allerlei nieuwsbladen ook zelfs te Parijs. De schrijvers verborgen zich onder het masker der anonymiteit, wat dikwijls tot groote misbruiken, ja diplomatieke moeilijkheden aanleiding heeft gegeven. Vooral de fransche regeering beklaagde zich in de jaren van vrede na 1679 herhaaldelijk over de uitingen der fransche pers in de Republiek, die dikwijls door uitgeweken Franschen werd geïnspireerd; maar ook de Staten zelf moesten soms tegen leugenachtige, onbehoorlijke of onbescheiden krantenberichten krachtdadig optreden [1]). De Mercure historique et politique, in 1686 gesticht door den veelschrijver Sandras de Courtilz en iedere maand verschijnend, was bijna een eeuw lang de meest algemeen verspreide dezer nieuwsbladen.

Onder de geschriften, die min of meer op het gebied der memoirenliteratuur behooren, komen als bronnen voor onze geschiedenis van dezen tijd in de eerste plaats in aanmerking de brieven en memoriën der buitenlandsche gezanten en agenten in Den Haag, met name die van Frankrijk en Engeland. Onder dezen bekleeden D'Estrades en D'Avaux, benevens Temple en Burnet eene belangrijke plaats. D'Estrades' Lettres, mémoires et négociations [2]) geven een goed inzicht in de betrekkingen tusschen het fransche hof en De Witt, ook in de binnenlandsche toestanden en de leidende persoonlijkheden der Republiek vóór 1672; de uitgave zijner geschriften is evenwel verre van volledig en nauwkeurig zooals gebleken is uit eene vergelijking met het in het archief van Buitenlandsche Zaken te Parijs bewaarde materiaal [3]). Even belangrijk zijn voor het tijdvak 1679—1688 de Négociations en Hollande van Jean Antoine de Mesme, graaf D'Avaux [4]), die nog meer dan D'Estrades met de hollandsche en friesche regenten in betrekking heeft gestaan. Voor den laatsten tijd van De Witt en den eersten van Willem III hebben de Works van sir William Temple, die behalve voor de zuiver staatkundige ook

[1]) Sautijn Kluit, Nagelaten geschriften, I, blz. 108 vlg.
[2]) Eerste uitg. 5 dl. Brux. 1709, beter die van 1743 in 9 dl. London.
[3]) Rogge, De diplomatieke correspondentie van D'Estrades, in Versl. en Meded. der Kon. Akad., Vierde Reeks, dl. I, blz. 198 vlg.
[4]) Uitg. Paris, 1752 en 1754, 6 vol.

voor de economische toestanden in de Republiek een open oog had, groote beteekenis; zoowel zijne Letters en Memoirs [1]) als zijne Observations [2]) en Miscellanea [3]) zijn herhaaldelijk in het Fransch en Hollandsch vertaald en werden veel gelezen.

Burnet's History of his own time [4]) geeft een goed inzicht in de verhouding van prins Willem III tot Engeland en tot zijne gemalin, die haren hofprediker groot vertrouwen heeft geschonken, maar zij dient met zorgvuldige kritiek te worden gebruikt. Daartoe leveren de merkwaardige Lettres et mémoires van koningin Maria zelve [5]), benevens de daarbij behoorende meestal engelsche Memoirs and letters [6]), een voortreffelijk beeld van de edele vorstin en hare intiemste gevoelens. Voor de kennis van de omgeving des Prinsen zijn de Journalen van den jongeren Constantijn Huygens [7]), hoezeer dikwijls in kleinigheden afdalend, van gewicht; de aanteekeningen en opmerkingen van zijn vader [8]) doen ons een blik slaan op den toestand van het Huis van Oranje in de eenzame jeugd van den Oranjevorst. Diens verhouding tot zijn frieschen neef Hendrik Casimir II wordt het best gekend uit dezes uitgegeven briefwisseling [9]). Zijne staatkundige denkbeelden en de moeilijkheden, waarmede hij in zijne binnen- en buitenlandsche staatkunde zoowel als in zijne militaire loopbaan had te kampen, worden goed gekend uit zijne briefwisseling met zijn trouwen vriend Waldeck [10]) en uit de belangrijke papieren van den raadpensionaris Heinsius [11]), beiden zijne vertrouwde helpers in het werk zijns levens.

---

1) Letters written by Temple and other ministers of state, 3 vol. London, 1700—1703.

2) 1672, ook in fr. en holl. vertaling.

3) 2 vol. London, 1680—1690.

4) 6 vol. London, 1725—1734.

5) Uitg. Mechth. Bentinck, La Haye, 1880.

6) Uitg. Doebner, Leipzig 1886.

7) Werken Hist. Gen. te Utrecht, N. S., nº. 23, 25, 32, 46.

8) Mémoires de Const. Huygens, ed. Jorissen, La Haye, 1873.

9) Van Sypesteyn, Geschiedkundige bijdragen, dl. III, 's-Gravenhage, 1865, benevens de Archives van Groen van Prinsterer, t. V der 2me Série. Zie van dit werk, dl. IV, blz. 462.

10) P. L. Muller, Willem III von Oranien und George Fr. von Waldeck, 2 Bde, 's-Gravenhage, 1873—1880.

11) Archief van den raadpensionaris Heinsius, uitg. Van der Heim, 3 vol., 's-Gravenhage, 1867—1880.

Voor de studie der buitenlandsche staatkunde van het gansche tijdperk is van groot gewicht het belangrijke bronwerk van Mignet, Négociations relatives à la succession d'Espagne [1]), waarbij thans het boek van Legrelle, La diplomatie française et la succession d'Espagne [2]), behoort. De groote traktaten zijn te vinden in het vroeger genoemd Corps Universel diplomatique van Du Mont [3]). Voor de binnenlandsche politieke toestanden zijn de aanteekeningen van den amsterdamschen schepen Bontemantel [4]) van groote waarde, vooral met betrekking tot de praktijk en de praktijken der stadsregeering. Voor binnen- en buitenlandsche politiek zijn de brieven van Pieter de Groot aan Abraham de Wicquefort uit den lateren tijd [5]) benevens de Briefwisseling tusschen de gebroeders Van der Goes [6]) niet zonder gewicht, maar de laatste geven weinig anders dan den indruk weder van de bekende gebeurtenissen op een aanzienlijk ambteloos burger der Republiek: de berijmde Geheugchenis van den aanzienlijken oud-gediende Coenraet Droste ontleent haar belang vooral aan de daarbij gevoegde aanteekeningen van Fruin [7]).

Kleinere tijdperken uit deze periode worden toegelicht in het boek van Wijnne, De geschillen over de afdanking van het krijgsvolk (1649—1650) [8]), waarin zeer vele onuitgegeven stukken over deze zaak aan het licht werden gebracht, vooral uit het archief te Dessau; in Gardiner's Documents on the first dutch war [9]), zeer belangrijk over de geschiedenis van ons zeewezen, dat ook voor dezen tijd in De Jonge een voortreffelijken beschrijver heeft gevonden; in dl. I en II van Van Sypesteyn's Bijdragen, waarin over het tijdvak van De Witt en in het bijzonder over den frieschen stadhouder Willem Frederik onuitgegeven stukken werden medegedeeld; in Thurloe's

---

1) 4 vol., Paris, 1835—1842.

2) 2 vol., Paris, 1891. Vgl. ook Sirtema de Grovestins, Guillaume III te Louis XIV, 8 vol., Paris, 1868.

3) 8 vol., Amst. et La Haye, 1726—1731.

4) De regeeringe van Amsterdam, uitg. Kernkamp, in Werken Hist. Gen., Derde Serie, nº. 7 en 8.

5) Lettres, ed. Krämer, ib. nº. 5.

6) Uitg. Gonnet, ib. nº. 13.

7) Uitg. Fruin, 2 dl., Leiden, 1879.

8) Werken Hist. Gen. N. S., nº. 41.

9) London, 1899, wordt vervolgd.

State Papers (1638—1660) [1]) en andere papieren van engelsche staatslieden van dien tijd als Arlington, Shaftesbury enz., van belang vooral voor onze betrekkingen tot Engeland en voor een groot deel beschreven in de Reports of the historical commission of in afzonderlijke uitgaven; in de tallooze bijlagen van boeken en studiën over het tijdperk ten onzent verschenen; in de aanteekeningen bij boeken als die van Geddes en Lefèvre Pontalis over Jan de Witt, als de uitgave der Histoire van Wicquefort, in de fransche Mémoires van dien tijd, waaronder voor ons land vooral van belang zijn de zeer verspreide Mémoires du comte de Guiche [2]), die zelf den eersten munsterschen en den tweeden engelschen oorlog aan staatsche, den oorlog van 1672 aan fransche zijde medemaakte, en die van den prins van Tarente [3]), die aan het hof van Frederik Hendrik en Willem II leefde en tot kort voor den grooten franschen oorlog een der voornaamste bevelhebbers van het staatsche leger was.

Betreffende kunst, letteren, wetenschap, handel en nijverheid, zeden en gewoonten kan voor dit tijdvak gevoegelijk verwezen worden naar de aan het slot van het vorige overzicht [4]) genoemde algemeene werken over de 17de eeuw, de „Gouden Eeuw" onzer geschiedenis, die vooral in onzen tijd vele onderzoekers heeft aangetrokken en tallooze kleinere en grootere studiën op allerlei gebied heeft uitgelokt, waarvan vele onder de bladzijden van dit deel zijn aangewezen.

[1]) 7 vol., London, 1742.
[2]) Uitg. als supplement op D'Estrades, 1744.
[3]) Liège, 1767.
[4]) Dl. IV, blz. 481 vlg.

BIJ DE KAARTEN. [1])

Kaart I geeft den toestand der Nederlandsche gewesten in 1648 en volgende jaren tot 1702.

Wat de Republiek betreft, is er sedert de vorige periode niet veel veranderd. In den Dollart en de Lauwerszee, langs de Waddenkust, op de hollandsche en zeeuwsche eilanden en in Staats-Vlaanderen is nog al wat nieuw land gewonnen, veenplassen zijn drooggelegd, maar de algemeene „facies" van ons vaderland is dezelfde gebleven.

Lingen komt op deze kaart niet meer gekleurd voor; immers het verband met Overijsel werd niet zoozeer meer gevoeld en de eigenaars van dit graafschap, de prinsen van Oranje, waren wel door den munsterschen vrede uitdrukkelijk in hunne souvereine rechten hersteld, maar kort daarna beginnen de langdurige onderhandelingen met de regeering van Munster, de graven van Tecklenburg en later met den koning van Pruisen over den afstand van het graafschap, die eerst in 1732, toen de quaestie over de erfenis van Willem III beslist werd, tot stand kwam. Ameland is op deze kaart met een eigen kleur aangewezen als een afzonderlijke souvereine heerlijkheid. Bij Schokland is aangeduid, dat dit eiland voor een deel (Emmeloord) hollandsch (sedert 1669 amsterdamsch) voor een deel (Ens) overijselsch gebied is.

De rood gestippelde lijn omvat het in 1672—73 door den vijand bezet gebied. De roode kettinglijn scheidt de Republiek van de Spaansche Nederlanden.

In deze laatste gewesten heeft het behandelde tijdperk groote veranderingen van territorialen aard gebracht door het voortdurend noordwaarts dringen van den franschen nabuur. Dit voortdringen is eenigszins globaal (het kon niet anders op deze schaal) op de kaart aangeduid.

[1]) Ik grijp deze gelegenheid aan om hier eenige onnauwkeurigheden in de kaart van deel IV te verbeteren. Borkum moet niet de kleur van Stad en Lande hebben; Mechelen en gebied moeten gekleurd zijn; insgelijks het Kamerijksche, dat in 1648 (sedert 1595) weer spaansch was, terwijl door een onwillekeurig verzuim Stevensweerd en omgeving ten onrechte reeds in 1648 als staatsch gebied is aangegeven. Deze beide kaarten zijn in overleg met mij vervaardigd door mijn deskundigen vriend dr. W. A. F. Bannier, die mij zijne zeer gewaardeerde hulp vriendelijk aanbood en wien ik hier mijn hartelijken dank betuig.

De zwarte kettinglijn is de grensscheiding van het gebied der fransche kroon in 1648.

De roode lijn in Vlaanderen, Artois, Henegouwen en Luxemburg schetst het verlies in de Nederlanden door Spanje aan Frankrijk geleden bij den vrede der Pyreneeën (1659). Enkel rood onderstreept zijn de plaatsen bij het einde van den Devolutie-oorlog (vrede van Aken, 1668) aan Frankrijk gebleven. Voorzoover deze plaatsen in 1678 te Nijmegen aan Spanje zijn teruggegeven, zijn zij rood omlijst. Dubbel rood onderstreept daarentegen zijn de steden, die bij dienzelfden vrede aan Frankrijk zijn gekomen. Ten slotte duidt de zwarte lijn de grens aan van het fransch-spaansche gebied na den vrede van Rijswijk — dus tegen het einde van het in dit deel behandelde tijdvak. In het bijzonder moet de lezer zich hier met een eenigszins oppervlakkige voorstelling der feiten tevreden stellen. Bij den vrede van 1697 toch gaf Frankrijk aan Spanje alles terug wat sedert den vrede van Nijmegen door Lodewijk XIV in Luxemburg, Namen, Brabant, Henegouwen en Vlaanderen was „hereenigd". Die „hereeniging" had natuurlijk ten doel gehad van het fransche gebied in de Nederlanden een aaneengesloten geheel te maken. Genoemde vredesbepaling maakte dus aan dien lang gewenschten toestand weer een einde. Bij het traktaat is evenwel, behalve een lijst omschrijvende het „hereenigde" en teruggegevene, een dergelijke lijst van 82 plaatsen, dorpen, gehuchten enz. grootendeels in de omgeving van Ath, Maubeuge en Charlemont gelegen, waaromtrent de fransche koning voorbehoud maakte. Dientengevolge kwam er op 3 December 1699 te Rijssel een traktaat tusschen Frankrijk en Spanje tot stand, waarbij dat voorbehouden grondgebied werd verdeeld, maar deze verdeeling is op een kaartje als dit niet voor te stellen. Men hoede zich er dus voor te meenen, dat bezuiden de zwarte lijn alles fransch en ten noorden ervan alles spaansch was. Charlemont, hoewel niet in den vrede van Nijmegen begrepen, is in 1679 toch door Frankrijk bezet, toen het den spaanschen koning niet gelukt was den Keizer en den bisschop van Luik tot afstand van Dinant aan Frankrijk te bewegen.

Kaart II spreekt genoegzaam voor zich zelf en heeft dus geen nadere verklaring noodig.

ALPHABETISCH REGISTER.

(BUITEN HET AANHANGSEL).

A.

Aalst, 230.
Aardenburg, 299.
Abconde, 29, 30.
Achterhoek, 212, 268, 272, 281, 308.
Aelst, Willem van, 163.
Aerschot, 170.
Aerssen, Cornelis van, Heer van Sommelsdijk, 8, 9, 22, 29, 48, 51, 169, 455 vlg., 462.
François van, 22, 51.
dames, 452.
Afrika, 4, 13, 79, 145, 150, 178, 187, 426, 446, 452, 455.
Agosta, 337.
Aire, 172, 230, 250.
Aitzema, Lieuwe van, 81, 194.
Aken, 234, 236, 249, 250, 260, 327, 341, 415, 444.
Albemarle, lord, 431.
Albyville, D', 377.
Aldringa, 102.
Alexander VII, Paus, 467.
Alexandrië, 447.
Alfen, 301 vlg.
Algiers, 4, 381.
Alicante, 446.
Alkemade, Cornelis van, 439.
Alkmaar, 26, 88, 110, 113.
Almonde, Philips van, 336, 338, 381, 403, 406, 407, 409.
Altona, 462.
Ambon, 61, 86, 148, 178, 192, 451.
Amerika, 79, 178, 189, 227, 420, 426, 427, 441, 446, 448, 450.
Amerongen, 328.
Amersfoort, 29, 129, 130.
Amstel, 30, 203.
Amstelveen, 31.
Amsterdam, 5, 6, 9, 12 vlg., 21 vlg., 43, 47 vlg., 189 vlg., 237, 262 vlg.
Nieuw-, 151, 190.
Andernach, 302.
Andover, 387.
Andreae, 107.
Angers, 58.
Angola, 13, 455.
Anhalt, 373.
Anjou, Philips, Hertog van, 423. Zie Philips V.
Anslo, Reyer, 165.
Antillen, 150, 206, 327, 339.
Antwerpen, 9, 115, 172, 195, 229, 307, 385, 419, 444.
Appleton, 74.
Arabië, Arabieren, 148, 450.
Archangel, 444, 443.
Argenteau, 170.
Arkel, 363.
Arlington, lord, 218, 220, 232, 255, 283, 327, 342.
Armentières, 230, 234.
Arminianen, 22, 156. Zie Remonstranten.
Armstrong, Thomas, 365.
Arnauld, 467.
Arnhem, 68, 104, 269, 270 vlg.
Arolsen, 469.
Artois, 172, 229.
Asselyn, Thomas, 437.
Ath, 234, 442.
Athlone, 431.
Atjeh, 450.
Augustinus, 467.
Auvergne, 456.
Avaux, Graaf D', 334, 358, 361 vlg., 373, 377, 380 vlg., 389, 413, 424 vlg.
Aylva, Ernst Sicco van, 243, 245.
Hans Willem van, 245, 265, 271, 289, 401, 404.
Ayscue, George, 66, 67, 71, 202, 214.
Aytona, Markies D', 449.
Azië, 441, 447 vlg.

B.

Baan, 288.
Backhuysen, Ludolf, 163, 435.
Baelen, Van, 290.
Baen, De, 435.

Bamptield, 269.
Banckers, Banckert. Joost, 205, 213, 266, 273, 274, 312, 314.
Banckhem, Van, 290, 292.
Bantam, 146, 148, 448.
Bapaume, 203.
Barcelona, 336.
Bart, Jean, 339, 408.
Basnage, Jacques, 367.
Batavia, 148, 448 vlg.
Bayle, Pierre, 367.
Bayreuth, 376.
Beachy-Head, 404, 407.
Béarn, 367.
Beaufort, Hertog van, 212, 214, 217.
Beecke, Johan van der, 74, 97.
Beeckman, 299.
Beieren, 4, 254, 376, 429.
Maximiliaan Hendrik van, keurvorst van Kenlen, 259, 419.
Bekker, Balthasar, 463.
België, 250, 449, 428, 467.
Belle-Isle, 327.
Bellièvre, De, 50.
Benoit, 367.
Bentinck, Hans Willem, baron, 357, 382, 384, 396, 398, 431, 432. Zie Portland.
familie, 328.
Berchem, Claes, 163.
Bergen, 81 207, 213, 230, 234, 345 vlg., 405, 427, 442.
Bergen op Zoom, 7, 399.
Bergeyck, 234.
Berkeley, 214, 334.
Berlijn, 253, 372, 376.
Betuwe, de, 272.
Beuningen, Coenraad van, 71, 81, 83, 91, 110, 113, 119 vlg., 168, 192, 212, 230 vlg., 246, 250 vlg., 263, 282 vlg., 328, 356.
Beveren, Heer van, 21, 93.
Beverningh, Hieronymus van, 76 vlg., 83 vlg., 96, 106, 196, 211, 218 vlg., 234, 236, 237, 251 vlg., 322, 346, 350, 356.
Beverweert, Lodewijk van Nassau, Heer van, 31, 36, 37, 91, 107, 175 vlg., 180, 184, 220, 232, 326, 411.
Bicker, Andries, 21, 31, 35, 247.
Cornelis, 21, 29, 31, 35, 247.
Wendela, 93.
Bidloo, Govert, 355, 439.
Bils, Lodewijk de, 160.
Binckes, Jacob, 320, 336, 339, 340.
Biscaye, 316.
Blake, Robert, 55, 56, 64 vlg., 75, 80.
Blasius, 304.
Blokzijl, 242.
Blooteling, 164, 298.
Bocholt, 241.
Bodegraven, 285, 303.
Bodiley, 74.
Boetzelaer, Van, Heer van Asperen, 25, 272, 290.
Bohemen, 37, 317.
Bol, Ferdinand, 162.
Bommel, 299.
Bonn, 318, 404, 429.
Bontenmantel, 246.
Boonen, Arnold, 435.
Borch, Gerard ter, 163.
Borculoo, 193, 211, 273.
Boreel, Jacob, 277, 399, 415.
Johan, 206, 252, 258.
Willem, 8, 114, 445.
Borri, 160.
Bose, Du, 377.
Bosch, Den, 275, 281, 299, 310, 399.
Van den, 342, 344, 346.
Boswell, 10.
Boufflers, 405, 411, 416.
Boulogne, 216.
Bourbon, 442.
Bourgondiërs, 423.
Bourne, 66.
Bourtange, 299.
Boyne, de, 404.
Brabant, 7, 30, 44, 47, 108, 129, 173, 229 vlg., 270, 301, 308, 318, 334, 345 vlg., 359, 405, 410.
Braganza, Catharina van, 178.
Brakel, Jan van, 192, 225, 274, 404.
Brakenburg, 163.
Brandenburg, 4, 14, 15, 35, 37, 118 vlg., 167, 180 vlg., 197, 200, 208 vlg., 218, 222, 251, 254, 277, 283, 306 vlg., 334, 347, 357 vlg., 372 vlg., 443.
Brandt, Geraert, 165, 166, 439.
Brasser, Gerart, 25.
Brasset, 19, 33.
Bray, Salomon de, 165.
Brazilië, 4, 13, 14, 79, 86, 96, 124, 125, 143, 150.
Breda, 126, 127, 175, 222 vlg., 228, 230, 237, 244, 275, 320, 334, 385, 451, 455.
Bredero, 165, 437.
Brederode, Johan Wolfert, Heer van, 36, 37, 44, 45, 87, 105, 207.
Bredevoort, 273.
Brekelenkam, Quiringh, 163.
Bremen, 15, 16, 121, 222, 334, 443.
Brest, 273, 311, 406 vlg.
Briel, Den, 40, 205, 386, 387.
Brömsebro, 12.
Bronkhorst, 192.
Brugge, 170, 172, 230, 346, 419, 444.
Brühl, 259, 318.
Brun, Antonie, 7, 8, 33, 115.
Brunswijk, 117, 209, 251, 360.
Brussel, 34, 94, 125, 209, 229 vlg., 249, 306, 345, 347, 362, 405, 444 vlg., 449.
Buat, Heer van, 218 vlg.
Burik, 270.
Burgersdijck, 279, 282, 288.
Burman, Franciscus, 158, 438, 463.
Buysero, 179.

C.

Cabo Corso, 189.
Cadix, 192, 335, 430, 444, 446.
Cadzand, 283.

Cagliari, 336.
Caillières, 413, 415.
Cairo, 447.
Calais, 67, 184, 387, 468.
Callenburgh, 338, 403, 459.
Calvinisten, 109. Zie Hugenoten.
Camphuysen, Dirk, 110.
Camphuys, Johannes, 452.
Candi, 450.
Capellen, Alexander van der, Heer van Aartsbergen, 22, 25, 26.
Cartagena, 446.
Cartesius, Cartesianen, 109, 112, 158, 462.
Cassel, Mont-, 340, 343.
Castel-Rodrigo, Markies de, 209, 230, 249, 449.
Cats, Jacob, 21, 28, 32, 41, 42, 47, 49, 58 vlg., 133, 165.
Cau, 309.
Cayenne, 359.
Ceilon, 125, 146, 149, 450, 452.
Celebes, 451.
Celle, 300, 384.
Chamillart, 424.
Chamilly, 270, 300, 302.
Champagne, 456.
Charenton, 366.
Charleroi, 230, 234, 270 vlg., 308 vlg., 318 vlg., 326 vlg.
Chatham, 225, 252, 253, 334 vlg., 424.
Cherbourg, 407, 408.
Cheribon, 448.
China, 448 vlg.
Christiaan IV, Koning van Denemarken, 12.
Christianopel, 12.
Churchill, John, 333.
Citters, Van, 394, 395.
Clant, 25, 107, 164, 245.
Clarendon, lord, 184, 185, 232.
Coccejus, Coccejanen, 142, 156, 158, 400, 401, 438, 461.
Cochin, 149, 448.
Cock, De, 466.
Codde, Petrus, 465, 466.
Coehoorn, Menno, Baron van, 401, 409, 411, 429.
Coen, Jan Pz., 147, 148.
Coenders, 103, 213.
Coevorden, 2 9, 303, 309.
Colbert, 211, 234, 254, 256, 334.
Collegianten, 109 vlg.
Comorin, 448.
Condé, Prins van, 255, 270 vlg., 308 vlg., 319, 322, 326 vlg., 334 vlg., 424.
Connecticut, 151, 190.
Coolwijk, 93.
Corneville, 59.
Coromandel, 449, 452.
Court, Pieter de la, 92, 114, 144 vlg., 157, 397.
Coutinho, De la Sousa, 13.
Coyet, 147.
Coymans, 150.
Coxinga, 147.
Cramprich, 371.
Créqui, 341.
Crèvecoeur, 284, 299.
Cromwell, Oliver, 4, 5, 9, 54 vlg., 177 vlg.
Richard, 116, 125.
Cryussen, Abraham, 226, 455.
Curaçao, 455.

D.

Dam, Pieter van, 453.
Damme, 230, 234.
Damsterdiep, 299.
Dantzig, 148, 149, 443.
Dauphiné, 366.
Davis, Straat, 152.
Deane, 70, 75, 80.
Delff, Willem Jacobsz., 164.
Delft, 21, 26, 28, 77, 129, 131, 175, 304, 325, 354.
Delfshaven, 160.
Delfzijl, 206, 284.
Dendermonde, 170, 230, 427.
Denemarken, Denen, 4, 7, 11, 12, 56, 71, 83 vlg., 92, 118 vlg., 148, 167, 213, 222, 228, 263, 277, 334 vlg., 347, 381, 360, 370, 404, 422, 425, 428, 434, 442.
Denis, Saint-, 349, 350.
Desima, 450, 453.
Deurhof, 463.
Deutz, 43.
Deventer, 94, 97 vlg., 129, 158, 196, 241 vlg., 271 vlg.
Deynse, 441.
Diemen, Antonie van, 146 vlg.
Diemerbrug, 31.
Dieren, 34, 35, 210, 328.
Dieppe, 408.
Diest, 170.
Dinant, 333.
Dixmuiden, 411.
Djambi, 450.
Doesburg, 209, 271, 275, 277.
Doetinchem, 271.
Dohna, Frederik, Graaf van, 37, 168, 231, 233.
Dollart, 130.
Dolman, 224.
Doma, Pibo van, 41.
Donau, 375.
Donat. St., 230, 427.
Doopsgezinden, 109 vlg., 155, 156.
Doornik, 230, 234.
Doorwerth, 209.
Dopff, Von, 414, 425.
Dordrecht, 26, 28, 40, 42, 46, 57 vlg., 77, 87, 89, 93, 94, 115, 119, 131, 221, 239, 278, 280 vlg., 304, 363, 393, 395, 444.
Doreslaer, Isaäc, 10, 52, 53, 61.
Dou, Gerrit, 163, 435.
Douay, 230, 234.
Doubleth, 133.
Dover, 253.
Downing, George, 146, 178, 183 vlg., 217, 256 vlg.
Drakenstein, 452.
Drelincourt, Charles, 439.

Drente, 47, 210, 268, 300, 332.
Drontheim, 442.
Droste, Coenraet, 133.
Duinkerken, 33, 64, 114, 169, 184, 232, 257, 339, 408.
Duins, 54, 61, 64 vlg.
Dungeness, 69.
Duquesne, 273.
Duras, 302.
Dusart, 163, 435.
Duyst, Jan. van Voorhout, 28.
Dijkveld, Everhard van Weede, Heer van, 277, 279, 357, 377, 382, 392 vlg., 442 vlg., 421.
Dijlerschans, 195 vlg.

E.

Echten, Roelof van, 130.
Eck, 278.
Edam, 26, 88.
Edinburg, 223.
Eem, de, 130.
Eems, de, 299.
Egypte, 447.
Elbe, de, 216, 443.
Elbing, 119, 121, 122, 124.
Elizabeth, Koningin van Engeland, 4, 51.
Elten, 271.
Elzevier, 161.
Emden, 15, 194.
Emmen, 211.
Van, 198.
Emmerik, 15, 271.
Ende, Franciscus van den, 112.
Engeland, Engelschen, 4, 9, 11, 18, 21, 50 vlg., 70 vlg., 80, 92, 145, 148, 205 vlg., 225 vlg., 254, 308, 314, 339, 388, 404, 407, 441 vlg., 455.
Nieuw-, 151.
Engelenbroeders, 462.
Enkhuizen, 24, 25, 77, 88, 129, 151, 176, 279.
Erpenius, 158.
Eskimo's, 152.
Essenius, 112.
Essequibo, 227, 455, 456.
Estrades, Graaf D', 8, 33, 169 vlg., 224, 231 vlg., 249, 257, 327, 334, 344, 346, 349.
Estrées, Graaf d', 173, 342, 344 vlg., 339 vlg., 406 vlg.
Etna, de, 337.
Europa, 3, 4, 9, 17, 56, 66, 76, 79, 114, 116, 124 vlg.
Eustatius, St., 453.
Eversdijk, 398.
Evertsen, 4, 164, 203.
Cornelis, 213 vlg.
Cornelis (de jonge), 213, 320, 339 vlg., 381, 386, 402 vlg.
Geleyn, 403, 409.
Johan, 70, 77, 80, 123, 204, 205, 215.
Exeter, 387.
Eybergen, 303.
Eyssinge, 25, 42, 107.

F.

Fagel,
Caspar, 237, 246, 248, 264, 277 vlg., 287 vlg., 304, 307, 322, 328, 344, 356 vlg., 373, 377, 382 vlg.
Generaal, 441.
Fariaux, 310.
Finisterre, 320.
Fleurus, 404.
Flink, Govert, 162.
Floriszoon, Pieter, 70, 80, 81, 122.
Fokien, 449.
Formosa, 146, 147, 448.
Foucault, 367.
Franche Comté, 229 vlg., 249, 342, 346, 349.
Franeker, 200, 345, 400, 438, 461, 463.
Frankfort, 161, 360, 415, 449.
Frankrijk, Franschen, 3, 7, 8, 9, 16, 18, 22, 33 vlg., 52, 114, 160, 217, 223, 254, 274 vlg., 301, 306 vlg., 318, 321 vlg., 335 vlg., 342, 347, 349, 376, 403, 412, 416, 420 vlg., 436, 456.
Frederik Wilhelm, Keurvorst van Brandenburg, 15, 37, 38, 119, 208, 274 vlg., 359 vlg., 372, 384, 391 vlg., 435.
Frederik III, Keurvorst van Brandenburg, 384
Frederik III, Koning van Denemarken, 12, 121.
Frederik IV, Koning van Denemarken, 428.
Friesland, Friezen, 7, 12, 19, 25, 44, 48, 76, 78, 88, 95 vlg., 104, 107, 128, 130, 155, 179, 182, 194, 199, 203, 208, 213 vlg., 238, 240 vlg., 462, 463.
Friquet, 196, 241.
Fronde, 8.
Fruyt, 304.
Fuchs, Paul von, 362, 372, 373, 384.
Funen, 121, 123.
Fürstenberg.
Willem Egon von, 254, 259, 318, 320, 341, 379 vlg.

G.

Galen, Jan van, 4, 69, 74.
Christoffel Bernard van, Bisschop van Munster, 193 vlg., 211 vlg.
Galenus, 111.
Gamarra, don Estevan de, 115, 171.
Gambia, 183.
Ganges, de, 449.
Gardie, De la, 231.
Gastanaga, De, 405.
Geelvinck, 381.
Geesteranus, 110.
Gelderland, 7, 12, 24, 25, 34 vlg., 40 vlg., 68, 96, 104, 107, 118, 124 vlg., 154, 179, 208, 229, 238, 244, 272 vlg., 300, 322 vlg.
Geldersche Vallei, 130.
Gemert, 7.
Genemuiden, 242.
Genève, 462.
Gennep, 15.
Gent, 170, 230, 345, 346, 444.

Gentillot, 29.
Genua, 364, 477.
George, St., del Mina, 189, 453.
Gerbier, 71.
Germain, Saint, 234, 429.
Geulincx, Arnold, 158.
Ghent, Willem Joseph, Baron van, 164, 215, 219, 223 vlg., 256, 266, 273 vlg.
Van, 246, 283.
Gibraltar, 420.
Gichtel, 462.
Giffen, Van, 464.
Givet, 412.
Glauber, 160.
Goa, 147, 448.
Goens, Rijcklof van, 147, 452.
Goeree, 10, 68, 76, 186, 283, 300.
Goes, 104, 364, 398, 399.
Antonides van der, 165, 437.
Van der, 288, 408.
graaf, 428.
Goethals, 21.
Gogh, Van, 177, 186, 188, 217.
Golconda, 449.
Golius, 158.
Gomarus, Gomaristen, 156, 158.
Gooi, het, 29.
Gool, 288.
Gorée, Goeree, 186, 455.
Gorinchem, Gorkum, 21, 275, 363.
Goudkust, 455.
Gouda, 23, 31, 76, 131, 275 vlg., 304.
Goyen, Jan van, 163.
Graeff.
Jacob van der, 221, 278.
De Graeff, 247, 280.
Cornelis de, Heer van Zuid-Polsbroek, 91, 94, 100, 120, 121, 172, 179, 180, 237, 240, 247.
Graevius, 158, 438.
Graswinckel, Dirk, 158, 438.
Grave, 200, 319, 326, 328, 332.
's-Gravenhage, 8, 10 vlg., 21, 26, 28 vlg., 42, 53, 54, 58, 63, 71, 77, 85, 89, 94 vlg., 101, 104, 108 vlg., 124, 127, 169 vlg., 180 vlg.
Gravesend, 60, 83, 226.
Grevelingen, de, 114.
Grift, de, 130.
Grisnez, kaap, 70.
Groenland, 86, 152, 312.
Groenloo, Grol, 271, 273.
Groningen, Groningers, 25, 42, 43, 45, 78, 94, 99, 101 vlg., 124, 130, 156, 158, 164, 177 vlg., 197 vlg., 210 vlg., 238, 245, 268, 273, 278, 299 vlg.
Zie Stad en Lande.
Gronovius, 158, 438.
Groot, Hugo de, 63, 158, 438.
Pieter de, 124, 144, 235, 236, 248, 253 vlg., 278 vlg., 307, 356.
Guiche, Graaf De, 260, 271.
Guinea, 150, 186, 189 vlg., 455.
Guipuzcoa, 421.
Gulik, 15, 30, 117, 208, 429.
Gustaaf Adolf, Koning van Zweden, 118.
Guyenne, 334.

H.

Haag, Den, Zie 's-Gravenhage.
Haarlem, 26, 28, 31, 77, 88, 110, 129, 134, 163, 237, 248, 287, 324, 329, 356, 398, 457, 465.
Habsburg, 277, 412, 420, 429.
Haen, Den, 274, 343, 338.
Haersolte, Rutger van, 96 vlg., 107, 240 vlg.
Haga, Cornelis, 448.
Hal, 405.
Halen, Van, 170.
Halewijn, Cornelis, Teresteyn van, 277, 283, 355, 396.
Halfweg, 31.
Halle, 439.
Hals, Frans, 163, 435.
Hamburg, 29, 194, 195, 216, 334, 443.
Hamptoncourt, 394, 431.
Hannover, 359, 364, 384, 385, 428.
Hanzesteden, 12, 15, 83.
Haren, Willem van, 107, 245, 307, 415.
Harkens, 198.
Harlay, 415.
Harlingerland, 195.
Harmelen, 302.
Hart, Ter, 31.
Hartigveldt, Johan, 110.
Harwich, 226.
Hasselaer, 280.
Hasselt, 98, 100.
Hattem, Pontiaan van, 463.
Hâvre de Grace, 408.
Hebreën, 462.
Heem, De, 163.
Heemskerck, Coenraad van, 426.
Heemskerk, 141.
Heenvliet, 53.
Heereboord, Adriaan, 109.
Heeswijk, 283.
Heerenveen, 299.
Heide, Ter, 77.
Heinsius, Antonie, 392 vlg., 401, 413 vlg., 422 vlg., 428 vlg., 435.
Daniël, 435, 438.
Nicolaas, 158, 436, 438.
Hellevoetsluis, 385, 386, 402.
Hendrik IV, Koning van Frankrijk, 3, 168.
Henegouwen, 115, 229, 230.
Herbert, lord, 379, 381, 386, 404. Zie Torrington.
Hessen, 4, 15, 117, 209, 384, 428.
Heuraet, Hendrik van, 159.
Heussen, Van, 465.
Heydanus, Abraham, 109, 112, 158, 400, 463.
Heyden, Van der, 195.
Heyn, Piet, 408.
Hildersich, 22, 48.
Hildesheim, 379, 380.
Hinderdam, 272.

Hobbema, Meindert, 463.
Hoegli, 449.
Hoenft, 93.
Hoey, 410.
Hogue, La, 407, 408.
Hohenzollern, Zie Brandenburg.
Philips, Markgraaf van, 392.
Holland, Hollanders, 3, 6, 8 vlg.
Noord-, 65, 155.
Holmes, Robert, 183, 186, 187 vlg., 216, 258.
Holstein, Hertog van, 334, 410.
Houdecoeter, Melchior d', 163.
Hongarije, Hongaren, 254, 370.
Houthorst, Gerard van, 463.
Honselaersdijk, 379.
Hooft, P. Cz., 466, 435, 437.
burgemeester, 280, 304, 344, 354, 362.
Hooghe, Romeyn de, 355, 397, 435.
Hoogstraten, David van, 437.
Samuel van, 462.
Hoop, Kaap de Goede, 449, 452, 453.
Hoorn, 23, 28, 429, 443.
Van, 453.
Hoornbeek, Van, 112.
Hoorne, Graaf van, 177, 178, 235, 275, 401.
Hop, Jacob, 280, 362, 373 vlg., 393 vlg., 422.
Horst, Van der, 220, 221.
Houbraken, Arnold, 435, 437.
Houckgeest, Gerard, 463.
Hove, Van, 392, 393.
Huber, Ulric, 158, 243, 438, 463.
Hudde, Johan, 159, 262, 305, 358, 374, 382, 398.
Hudson, 151, 189.
Hugenoten, 168, 327, 351, 366, 439, 445, 457 465.
Hulst, 308.
Van der, 213.
Humières, Graaf D', 335, 403.
Huybert, De, 107, 222, 236.
Huygens, Christiaan, 92, 107, 133, 150, 292, 439.
Constantijn, 129, 133, 141, 160, 165, 201.
Constantijn de jonge, 298, 355.
Lodewijk, 363.
Rutger, 206.

I.

Ierland, 56, 81, 125, 254, 377, 404, 412.
Ilpendam, 172.
Indië, Oost-, (Compagnie) 51, 52, 56, 61, 79, 81, 86, 125, 147 vlg., 178, 183, 186, 203, 213, 277, 320, 325, 354, 446 vlg., 426 vlg., 443, 447 vlg.
West- (Compagnie) 4, 13, 56, 57, 61, 67, 124, 125, 149 vlg., 183 vlg., 227, 320, 339, 440, 453 vlg.
Inn- und Knyphausen, Rudolf, Heer van, 102 vlg., 164.
Innocentius X, Paus, 467.
Innocentius XI, Paus, 368.
Isabella, fort, 230.
Italië, Italianen, 4, 134, 254, 412 vlg., 420, 423, 429 vlg., 443, 447 vlg.
Ittersum, Van, 411.

J.

Jacobieten, 407, 410.
Jacobus I, Koning van Engeland, 51.
Jacobus II, Koning van Engeland, 370, 374 vlg., 404 vlg., 412, 429. Zie York.
Jacobus III, pretendent, 429.
Jansenius, Jansenisten, 466, 467.
Japan, 441, 448 vlg.
Japara, 448.
Jardin, Karel du, 463.
Java, 446, 450 vlg.
Jemmingen, 195.
Jersey, 56.
Jezuieten, 269, 366 vlg., 371, 405 vlg.
Joachimi, 9, 11, 52.
Joden, 44.
John, Oliver St., 53 vlg., 76, 86.
Jongestal, 76, 84, 222.
Juan, San, 337.
Jurieu, De, 367.
Jutland, 442.

K.

Kaap, De, Zie Hoop (de Goede).
Kaapstad, 452.
Kämpfer, 453.
Kaiserswerth, 270.
Kamerijk, 172, 229 vlg., 250, 340, 349.
Kampen, 94, 97, 98, 242, 272 vlg.
Kanaal, het, 52, 64, 67 vlg., 74, 189 vlg., 214 vlg., 256, 266, 387, 405 vlg., 444.
Kann, 279.
Karel I, Koning van Engeland, 4, 5, 9, 51, 56.
Karel II, Koning van Engeland, 9 vlg., 50, 54 vlg., 125, 126, 145, 175, 178 vlg., 242, 232, 252 vlg., 277, 283 vlg., 316, 349, 333, 342 vlg., 360, 365, 370, 374.
Karel X, Gustaaf, Koning van Zweden, 418 vlg., 453.
Karroo, 452.
Katholieken, 6, 44, 45, 108, 141, 154, 156, 254, 267 vlg., 330 vlg., 385 vlg., 464 vlg.
Kaunitz, Von, 415.
Keppel, 271. Zie Albemarle.
Kerby, 399.
Kerchoven, Johan van den, 37.
Polyander van, 164.
Keulen, 4, 15, 117, 254 vlg., 270 vlg., 281, 307 vlg., 317, 334, 356, 379, 380, 420, 444.
Keyser, Nanning, 28, 32, 71, 83.
Kieft, 150.
Kievit, Johan, 220, 221, 356.
Kirkpatrick, 209, 265.
Kleef, 15, 35, 200, 208, 211, 218, 320, 404.
Knodsenburg, 275.
Knuyt, Johan de, 7, 37.
Kodde, Van der, 110.

Koelman, 462.
Koerland, 443.
Königsmarck, Graaf, 265, 303.
Koninck, Philips de, 162.
Koningsbergen, 443.
Kopenhagen, 121 vlg., 425.
Kortenaer, Egbert Meeuwsz., 204, 205.
Kortrijk, 234, 360.
Kuinder, de, 234.
Kijkduin, 314, 317, 339.

L.

Laaland, 442.
Labadie, De, Labadisten, 455, 462.
Lairesse, Gerard de, 435 vlg.
Lagos, 408.
Landsbergen, 41.
Landskron, 123.
Lange, De, 94, 97.
Langen, Van, 241.
Languedoc, 327.
Laurens, St., 151.
Lauwers, de, 130.
Lawson, 202.
Laxenburg, 360.
Leerdam, 272.
Leeroord, 15.
Leeuwarden, 244, 463.
Leeuwenhoeck, Antonie van, 438.
Leibnitz, 292.
Leiden, 21, 73, 88, 109 vlg., 129 vlg., 143, 154, 157, 158, 161, 163, 181, 279, 282, 303 vlg., 329, 353 vlg., 363 vlg., 369 vlg., 400, 436, 439, 461, 466.
Lek, de, 281, 349.
Leopold I, Keizer van Duitschland, 117, 419, 420.
Leuze, 406.
Leuven, 406.
Levant, de, 420, 426, 447 vlg.
Lichtensteinsche schuld, 195.
Liefde, De, 213, 274, 314.
Lier, 318.
Van, 288.
Lilienrot, 416.
Lilloo, 413, 427.
Limburg, 7, 229, 333.
Limoges, 456.
Lingelbach, Johannes, 163.
Lingen, 97.
Lionne, De, 174, 229, 234, 250, 253, 424.
Lippe, de, 270.
Lisola, Baron de, 229, 232, 252, 277, 305, 306, 317, 320, 334, 352.
Lissabon, 446.
Litthauen, 443.
Livorno, 69, 74, 443, 447.
Loando, 13.
Lochem, 211.
Lodewijk XIII, Koning van Frankrijk, 366.
Lodewijk XIV, Koning van Frankrijk, 4, 115, 142, 160, 168 vlg.
Loenen, 110.
Loevestein, 28, 32.
Londen, 11, 51, 52, 54, 60, 65, 73, 79, 82, 84 vlg., 96, 183, 184 vlg., 201 vlg.
Longone, Porto, 69.
Loo, Het, 384, 394, 399, 421, 430.
Lotharingen, 18, 30, 234, 251 vlg., 317, 345, 346, 422, 444.
Louvignies, 275.
Louvois, 254, 278, 302, 319, 322, 340, 358, 385, 405, 424.
Lowestoff, 204, 223.
Lucassen, 25.
Luik, 15, 255, 259, 270, 380, 405, 429, 444.
Lunenburg, 209 vlg., 222, 234, 251, 333, 416, 428.
Lutherschen, 455, 467.
Lutzborgh, Heer van, 94, 102 vlg., 198. Zie Inn- und Knyphausen.
Luxembourg, Hertog van, 255, 272, 275, 290 vlg., 341, 345 vlg., 359, 404 vlg., 424.
Luxemburg, 115, 220 vlg., 361 vlg., 443, 427.
Luyken, Jan, 464, 435, 437.
Lydius, 182.
Lijfland, 444, 442.
Lijn, Cornelis van der, 146.
Lyon, 456.

M.

Maagdenburg, 443.
Maas, de, 53, 154, 203, 295, 200, 224, 270, 300, 302, 308, 319, 333, 356, 380, 385, 419, 443, 444.
Maaslandsluis, Maasslnis, 151.
Maastricht, 170, 172, 210, 278, 281, 283, 249 vlg., 317, 319, 326, 327, 335, 341 vlg., 403, 413, 430.
Macao, 449.
Madrid, 229, 234, 249 vlg., 421 vlg.
Maes, Nicolaas, 162.
Maetsuycker, Johan, 147 vlg., 448, 452.
Mainz, 117, 415, 444.
Majorca, 446.
Makassar, 147, 448, 451, 452.
Malabar, 448.
Malaga, 446.
Malakka, 146, 449, 450.
Malo, St., 408.
Man, 56.
Manhattan, 151, 189.
Marck, A., 438, 461.
Maresius, 156, 158.
Marnix, 166.
Marlborough, Hertog van, 428, 430, 431. Zie Churchill.
Marokko, 190.
Martin, St., 339.
Massachusetts, 150.
Mataram, 146, 448, 453.
Matthaens, Antonius, 158, 438.
Mauregnault, De, 25, 107, 307.
Mauritius, 449.
Mayen, Jan, 460.
Mazarin, Kardinaal, 3, 5, 8, 9, 33, 34, 126, 168, 169, 174, 249, 306, 424.

Mazoelipatnam, 449.
Mechelen, 115, 170, 173, 229, 230, 444.
Medemblik, 25, 28, 77.
Medicis, Maria de, Koningin van Frankrijk, 175.
Medway, de, 224 vlg.
Meerman, Johan, 232, 258.
Melazzo, 336.
Meppel, 130.
Johan, 123, 213, 214.
Mepsche, Johan de, 245.
Messen, Van, 99.
Messina, 336, 477.
Meteren, Van, 28, 29.
Metsu, Gabriël, 463.
Meyer, Lodewijk, 166, 436.
Middellandsche Zee, 4, 56, 70, 74, 114, 119, 186, 327, 335, 339, 364, 408, 420, 425, 442, 447, 448.
Middelburg, 21, 41, 42, 68, 104, 344, 364, 403, 462.
Mieris, Frans van, 163, 435.
Willem van, 435.
Milaan, 421, 422, 426, 428.
Minden, 384.
Miranda, De, 124.
Moezel, de, 318, 440.
Moerdijk, de, 175.
Molukken, 147 vlg., 451 vlg.
Mollo, 412, 413.
Monk, George, 70, 71, 75, 77, 80, 81, 125, 126, 202, 214, 215, 224.
Monmouth, Hertog van, 308, 346, 364, 365, 374.
Monnikendam, 26.
Montague, lord, 202, 273, 274.
Montal, De, 302.
Montbas, De, 265, 271, 284, 285.
Montanus, 110.
Montecuculi, Graaf Von, 317, 319.
Monterey, Markies De, 249, 275, 306, 307.
Mookerheide, 318, 382.
Moscovië, 4, 86, 167. Zie Rusland.
Muiden, 29 vlg. 272, 275, 300, 310.
Mulert, 107.
Munster, 3, 6, 7, 15, 16, 34, 62, 114, 117, 118, 161, 167, 168, 193 vlg., 207 vlg., 218, 222, 229 vlg.
Musch, Cornelis, 22, 25, 37, 48, 218.
Muys van Holy, Arend, 286, 355, 363.
Nicolaas, 397.

N.

Naarden, 272, 301, 318.
Namen, 115, 173, 229, 406, 409, 411, 442, 427.
Nancré, De, 299.
Nantes, 306, 370, 465.
Napels, 335 vlg., 447.
Narva, 441.
Nassau, 14, 43, 107, 200, 359, 391. Zie Oranje.
Frederik van. Zie Zuylesteyn.
Hendrik van. Zie Ouwerkerk.
Hendrik Casimir II. Prins van, 200, 326, 332, 344, 345, 354, 373, 394 vlg., 401, 430.
Jan, Graaf van, 154.
Nassau, (Johan) Maurits, Graaf, Prins van, 13, 15, 37, 105, 175, 200, 207, 209, 210, 234, 264, 270, 272, 275, 292, 301, 309, 320, 435.
Johan Willem Friso, Prins van, 392, 430.
Lodewijk van. Zie Beverweert.
Willem Frederik, Graaf, Prins van, 7 vlg., 18, 22 vlg., 27 vlg., 36 vlg., 43, 68, 76, 79, 88, 91, 95, 98 vlg., 196 vlg.
Willem van. Zie Odijk.
-Saarbruck, 265, 405.
Weilburg, 441.
Navarre, 446.
Nederland, Nieuw-, 150, 151, 189, 226, 320.
Nederlanden, Spaansche, 4, 7, 8 vlg., 114, 128, 144, 168 vlg., 191 vlg., 209 vlg., 223 vlg., 249 vlg., 260, 285, 308, 317, 326, 335, 342 vlg.
Vereenigde, 3, 20, 50, 51 vlg.
Neer, Aert van der, 163.
Neercassel, Johannes van, 156, 268, 269, 330, 370, 463, 466.
Neerwinden, 409.
Nes, Aert van, 122, 213.
Jan van, 213, 214, 247, 266, 274, 311, 312, 339.
Netscher, Gaspar, 298, 435.
Neuburg, Hertog van, 117.
Neuss, 270, 404, 429.
Niedeck, Van, 288.
Nienhuis, 320.
Nierop, Van, 288, 289.
Nieuwburg, 415.
Nieuwerbrug, 275, 282, 303.
Nieuwpoort, Willem, 64, 65, 75, 76, 90, 115, 172, 427.
Nicholls, 189.
Nimes, 227.
Noirmoutiers, 327.
Noodt, Gerard, 438.
Noordwijk, 29.
Noordzee, 60, 64, 69, 207, 339, 406, 408.
Noorwegen, Noren, 12, 81, 370, 442.
Nordhorn, Noordhoorn, 242, 320.
Normandië, 406, 445.
Nowgorod, 442.
Noyelles, 411.
Nyborg, 123.
Nijmegen, 40, 179, 270, 271, 299, 328, 334, 341, 344 vlg., 356 vlg., 391, 413 vlg., 445.

O.

Odijk, Willem van Nassau, Heer van, 275, 278, 307, 353, 355, 381, 394.
Oeland, 336.
Oeliassers, 148.
Oldambt, 210.
Oldenbarnevelt, Johan van, 20, 49, 91, 92, 293.
Oldenburg, 15, 19, 195.
Oldenzaal, 241.
Oléron, 445.
Oliva, 124.
Omer, St., 172, 230, 250, 340, 349.
Ommelanden, 102, 103.
Ommerschans, 323.

Oostende, 170, 172, 195, 230, 346, 427, 444.
Oostenrijk, 114, 117, 194, 331, 423, 425, 430, 465.
Don Jan van, 114.
Jozef, Aartshertog van, 430.
Karel, Aartshertog van, 421.
Leopold Wilhelm, Aartshertog van, 7 vlg.
Oostergoo, 243, 244.
Oostfriesland, 15, 102, 195, 196, 207, 209.
Oostzee, Oostzeelanden, 11 vlg., 56, 81, 118 vlg., 266, 312, 334 vlg., 442 vlg., 448.
Ootmarsum, 241.
Oranje, Oranjes, 7, 8, 35 vlg., 42 vlg., 59, 96, 106, 107, 126 vlg., 133, 156, 168, 182, 200, 204, 265, 320, 344, 391, 446.
Albertina Agnes van, Prinses van Nassau, 43, 200, 463.
Amalia, Prinses van, 37, 45, 55, 80, 179 vlg.
Frederik Hendrik, Prins van, 7, 8, 17, 21, 43, 101, 133, 142, 165, 169, 188, 345, 373, 461.
Maria Stuart, Prinses van, 36 vlg., 175 vlg., 180.
Maria II Stuart, Prinses van, 342, 392, 407, 440, 432.
Maurits, Prins van, 20, 91, 129, 142, 324.
Willem II, Prins van, 6, 9, 20, 35 vlg., 42 vlg., 47, 50, 52, 101, 133, 169, 180, 207, 237.
Willem III, Prins van, 36 vlg., 42, 68, 76, 83, 86, 91, 111, 127, 178, 182, 200 vlg., 218, 233, 283, 287, 292 vlg.
Orkney's, 67.
Orleans, Hertog van, 340, 342.
Henriëtte, Hertogin van, 253.
Orsoy, 15, 270.
Ossory, lord, 342.
Ostade, 163, 435.
Oudaen, Frans, 110, 165, 437.
Oudart, 217.
Oudenaarde, 234, 327, 364.
Oudshoorn, De Vlaming van, 148, 451.
Outhoorn, Willem van, 453.
Ouwerkerk, 29.
Ouwerkerk, Hendrik van Nassau, Heer van, 401, 431, 432.
Overkwartier, 35, 235.
Overmaas, 346.
Overtoom, 31.
Overijsel, 25, 40, 44 vlg., 68, 94, 96 vlg., 102, 106 vlg., 118, 154, 179, 208, 212, 238, 240 vlg.

P.

Padang, 450.
Paderborn, 444.
Paets, Adriaan, 110,
Cornelis, 365.
Pain-et-Vin, 265, 303.
Palembang, 147, 450.
Palermo, 336 vlg.
Pallandt, Heer van, 241, 242. Zie Albemarle.
Paltz, De, 370, 403, 465.
Eduard, Prins van de, 54.
Robert, Prins van de, 57, 190, 202, 214, 215, 308, 311 vlg., 322.
Paramaribo, 226.
Parijs, 3, 8, 133, 139, 142, 151, 161, 171 vlg., 204, 230, 231, 251 vlg., 257, 358, 366, 371, 392, 442 vlg., 423 vlg.
Patna, 449.
Pauw, Adriaan, 9, 21, 35, 36, 53, 58, 60, 65, 66, 71 vlg.
Pegoe, 449.
Pels, Andries, 436.
Pembroke, lord, 170, 248, 415.
Peñaranda, Markies De, 249.
Penn, William, 55, 56, 66, 202.
Pepys, Samuel, 202.
Pere, Van, 456.
Perizonius, Jacobus, 438.
Péronne, 251.
Perre, Van de, 60, 76, 77, 84, 85.
Perzië, 447, 450.
Pesters, De, 327.
Peter I, Czaar van Rusland, 459.
Peters, 71.
Petten, 77.
Philips III, Koning van Spanje, 420.
Philips IV, Koning van Spanje, 115, 173, 212.
Philips V, Koning van Spanje, 423 vlg. Zie Anjou.
Philipsland, St., 403.
Piccardt, 345.
Piemont, 405.
Piershil, 285.
Pillau, 15, 443.
Plassendael, 170, 230.
Pleskow, 442.
Plymouth, 67.
Poeloe Run, Poleroon, 56, 61, 178, 223, 226, 454.
Poitou, 456.
Polen, 4, 83, 118 vlg., 167, 333, 425, 443.
Pommeren, 327, 442.
Pomponne, Arnauld de, 235, 250, 278, 414, 424.
Pondichéry, 446, 449.
Portland, Zie Bentinck.
Portsmouth, 273.
Portugal, Portugeezen, 4, 13 vlg., 116, 121, 124, vlg., 147, 150, 167, 170, 183, 197, 226, 228, 249, 408, 422, 429, 446, 448 vlg.
Prädel, 210, 211.
Provence, 327.
Pruisen, 15, 119, 428. Zie Brandenburg.
Püchler, 122, 123.
Putten, 93, 224.
Pyreneën, Vrede der, 115, 124, 125, 167 vlg., 212, 233, 249, 341 vlg., 389, 413, 421, 423.

R.

Raalte, 101.
Rabenhaupt, Karel van, 299, 309, 320, 328, 332.
Raesfelt, Heer van, 240 vlg.
Raleigh, Walter, 140, 144.

Ravestein, 15.
Recife, 13. 150.
Rees, 15, 271.
Regensburg, 365.
Regius, 158.
Reiderland, 195.
Reiniersz, Karel, 146, 147.
Remonstranten, 109, 110, 155. Zie Arminianen.
Rembrandt, 162, 164, 435.
Rengers, Osebrand Jan, 102 vlg., 198, 245, 345.
Reval, 444.
Rheede, Godard van, Heer van Amerongen, 357.
Johan van, Heer van Renswonde, 22, 25, 107, 324.
Rheede, Ghinckel, Graaf van Athlone, 401, 404, 411.
Van Mijdrecht, 453.
Richelieu, Kardinaal, 3, 249, 366, 324.
Riebeek, Jan van, 149.
Riga, 442.
Rinteln, 384.
Ripperda, Heer van, 97, 177.
Rochelle, La, 237, 445.
Rocroy, 3.
Roëll, 163.
Roermond, 348, 426.
Rome, 6, 269, 385, 465, 466.
Rooke, 408.
Roomschen, 44. Zie Katholieken.
Roorda, 243, 245.
Roozeboom, 389.
Rosette, 447.
Röskild, 121, 123.
Rothé, Johannes, 111, 342.
Rotterdam, 21, 71, 77, 110, 129, 131, 160, 191, 248, 253, 304, 325, 354, 381, 439, 460.
Rouaan, 445, 456.
Roussillon, 249.
Rouveen, 240, 323.
Rovenius, 108.
Rozendaal, 302, 318.
Ruysch, 248, 288.
Rachel, 435.
Ruysdael, Jacob van, 163.
Ruyter, Engel de, 339.
Michiel de, 4, 67 vlg., 70, 75, 77, 80, 81, 114, 116, 119, 123, 133, 164, 186, 187, 190, 191, 203, 206, 207, 243, 244 vlg., 311 vlg., 327, 335 vlg.
Rügen, 339.
Rumphius, 453.
Rupelmonde, 170.
Rusland, 61, 425, 429, 441, 442, 454. Zie Moscovië.
Russell, lord, 403.
Ruyl, Albert, 28, 32.
Ruyven, Van, 99.
Rijn, de, 15, 147, 161, 229, 270 vlg., 300 vlg., 317, 319, 323, 326, 334 vlg., 359 vlg., 376, 430.
Rijn, Van. Zie Rembrandt.
Rijnberk, 15, 259, 270, 284, 308, 320, 429.
Rijnsburg, Rijnsburgers, 110, 112, 462. Zie Collegianten.
Rijssel, 230, 234.
Rijswijk, 391, 415, 421 vlg., 446, 460.

S.

Saksen, 4, 385, 425.
Salee, 4, 120.
Salisbury, 387.
Salland, 96, 210, 240.
Salm, Rijngraaf van, 265.
Salmasius, 158.
Sambre, 406.
Sardan, De, 327.
Saszbach, 334.
Sasbarch, 94.
Savoye, 181, 370, 413, 414, 422, 429.
Eugenius, Prins van, 430.
Schaep, Gerard, 11, 54, 60.
Schagen, 451.
Schalcken, Godfried, 163, 435.
Schelde, 234, 235, 300, 413, 420, 444.
Schele, R. H., 94, 97.
Schelling, Pieter van der, 439.
Schenkenschans, 275.
Schepers, Willem Bastiaensze, 338, 339, 381, 386, 402, 403.
Scheveningen, 386.
Schiedam, 26, 362.
Schimmelpenninck, Alexander, van der Oye, 394.
Schkoppe, 150.
Schomberg, Baron van, 314, 315, 335, 372, 382.
Schonen, 121.
Schoneveld, 312, 313.
Schoonhoven, 24, 275.
Schooten, Frans van, 58, 92, 159.
Schotland, Schotten, 50, 53, 56, 125, 206 vgl., 223, 314, 386, 412, 431.
Schram, 205, 243.
Schulenburgh, Johan, 103, 125, 197 vlg., 200.
Schurman, Anna Maria van, 160, 462.
Scilly's, 54, 56.
Sedan, 270.
Seeland, 121, 425, 442.
Selidah, 450.
Senelfe, 327.
Sevilla, 446.
Shaftesbury, lord, 311, 316, 342.
Sheerness, 224, 226, 274, 387.
Shetland, 57.
Siam, 449.
Sichem, 170.
Sicilië, 335, 337, 447.
Silvius, Sylvius, 219, 220, 283, 284, 287.
Slangenburg, 401.
Slingelandt, Govert van, 93, 119, 123, 405.
Sluis, 172, 195, 283, 284.
Smyrna, 258, 447.
Sneek, 244.
Sobieski, Johan, Koning van Polen, 419.
Soerapati, 453.
Soenda, 451.
Soeratte, 448.
Sokotora, 448.
Solelgy, 274, 310, 312.
Solms, Rijngraaf van, 209.

Sont, de, 11, 12, 61, 71, 83, 122, 123, 254.
Souches, De, 326.
Spa, 105.
Spaanroog, 399.
Spanheim, Frederik, 438.
Spanjaardsgat, 206.
Spanje, Spanjaarden, 3, 4, 6 vlg., 17, 18, 20 vlg., 171, 275, 335 vlg.
Speelman, Cornelis, 147, 450, 452.
Spitsbergen, 469.
Spinoza, 112, 292, 464.
Spragg, 225, 314.
Stad en Lande, 44, 73, 96, 101, 125, 197, 199, 240, 244, 245, 307, 332, 345. Zie Groningen.
Stanhope, lord, 426.
Statenland, 320.
Staphorst, 210, 309.
Steen, Jan, 163.
Steenkerke, 409.
Steenwijk, 93, 100, 273, 299.
Stell, van der, 452.
Stellenbosch, 452.
Stellingwerff, 28, 32, 116, 204, 205.
Stermont, 21, 69.
Stevensweerd, 427.
Stevin, Simon, 159.
Stewart, lord, 378.
Stone, 71, 73.
Straatsburg, 359, 413, 416.
Strafford, lord, 51.
Strombodi, 336.
Strickland, Walter, 10, 53.
Stuarts, 9, 16, 33, 52 vlg., 65, 74, 116, 126, 175, 388, 425.
Stuyvesant, Peter, 150, 151, 189, 190.
Sumatra, 450.
Suriname, 226, 227, 252, 308, 320, 455, 462.
Snyderhoef, 164.
Sweers, 274, 314.
Sypesteyn, Van, 93.
Styrum, Van Limburg-, 193.
Van, 265.
Syracuse, 338.

T.

Tabago, 227, 339.
Tallard, Graaf De, 421, 424.
Tarente, Prins van, 254.
Teelinck, 21, 462.
Telvooren, 100.
Temple, sir William, 134 vlg., 154, 212, 218, 232 vlg., 239, 253 vlg., 319, 327, 332 vlg., 344 vlg., 347.
Ternate, 451.
Terschelling, 246.
Texel, 76, 77, 205, 206, 224, 300.
Theems, de, 69, 204, 207, 223 vlg., 235, 273, 312, 313, 387.
Thibaut, 41.
Tholen, 104, 463.
Thomé, St., 448.
Thou, De, 115, 169.
Thurloe, 116.
Thurn en Taxis, 195.
Thynen, Meindert van, 303.
Tichelaer, 285, 286, 292.
Tidor, 451.
Tiel, 40.
Tilly, Graaf, 290.
Timor, 147.
Tjassens, 103.
Tocht, Van der, 279.
Tolhuis, 271, 277.
Tongeren, 302.
Tonkin, 448, 449.
Torbay, 387.
Torcy, Graaf De, 424.
Torre, Jacobus de la, 108, 154, 156, 268, 269.
Torrington, lord, 404. Zie Herbert.
Toulon, 406.
Tours, 456.
Tourville, De, 404, 406 vlg.
Travendahl, 425.
Trevor, lord, 234.
Trigland, Jacobus, 184, 438.
Trip, 93, 248.
Tromp, Cornelis, 203 vlg., 213 vlg., 220 vlg., 291, 292 vlg., 342 vlg., 336, 339, 381, 402, 403.
Marten Harpertsz., 4, 45, 54, 62 vlg., 75 vlg., 164, 338.
Tunis, 4.
Turenne, Graaf De, 114, 210, 258, 230, 235, 270 vlg., 279 vlg., 308, 310, 318, 334, 424.
Turken, Turkije, 4, 14, 167, 254, 359, 364, 370, 375, 448.
Twente, 97, 100, 240, 240.
Twiller, Van, 150.

U.

Ubes, St., 447.
Udinck, 225.
Ulefeld, Corfitz, 12.
Utrecht, 22, 24 vlg., 42 vlg., 128, 134, 154, 240, 268, 272, 273, 301, 310, 322 vlg., 369, 436, 457, 462, 465.

V.

Valenciennes, 340, 349.
Valkenburg, 302.
Valckenier, Gilles, 91, 237, 246, 248, 280, 282, 304, 305, 322, 344, 354, 357.
Vane, 55, 70.
Vauban, 255, 340, 335, 401, 409, 411.
Vandemont, Prins van, 441.
Vecht, de, 110, 272, 309, 436.
Veer, De, 93.
Veere, 40, 79, 104, 200, 444.
Velasco, 249.
Velde, Adriaan van de, 164, 435.
Willem van de, 164, 435.
Veluwe, de, 154, 457.
Vendôme, Hertog van, 424.
Venetië, 4, 84, 443.
Venloo, 3, 18, 426.
Venne, Adriaan van der, 164.
Verd, kaap, 183, 455.
Verhoeff, 240 vlg.

Verhulst, Rombout, 164, 338.
Vermeer, Johannes, 163.
Versailles, 231.
Verschoor, 462.
Veth, Adriaan, 42, 179, 236.
Veurne, 172.
Villars, De, 424, 428.
Villeroy, De, 410, 411.
Virginia, 140, 157, 227.
Visé, 270.
Visscher, Roemer, 165.
Vitringa, Campegius, 438, 461, 463.
Vivien, 93, 207, 221, 239, 278, 280.
Vlaanderen, Vlamingen, 114, 115, 223, 230, 235, 257, 270, 300, 308, 345, 359, 364, 410, 419, 451.
Staats-, 299, 430.
Vlaardingen, 151, 460.
Vleuten, 110.
Vlie, het, 205, 216, 408.
Vlissingen, 40, 79, 104, 200, 402.
Vlugh, David, 312, 339.
Voet, Johannes, 438.
Voetius, Gijsbertus, Voetianen, 156, 158, 240, 268, 331, 344, 400, 401, 438, 461.
Paulus, 158.
Vollenhove, 165, 437.
Vondel, Joost van den, 165, 166, 228, 435, 437.
Voorland, Noord, 214.
Voorne, 76, 283.
Vos, Jan, 166, 437.
Vossius, 438.
Vries, Tjerk Hiddes de, 203, 213 vlg.
Vriezenveen, 211.

W.

Waal, de, 281, 326.
Waddingsveen, 195.
Wael, Jan de, 28.
Waes, land van, 449.
Waeyen, Van der, 345, 400, 461 vlg.
Walcheren, 253, 283.
Walcourt, 403.
Waldeck, George Frederik, Vorst van, 209, 211, 301, 303, 318 vlg., 326, 333, 335, 340, 357 vlg., 375 vlg., 384, 386, 391, 401 vlg., 409, 410.
Waldenzen, 184, 370, 465.
Walten, Ericus, 355, 397.
Warendorp, Gerrit, 101, 103, 198 vlg.
Wassenaer, Jacob van, Heer van Obdam, 45, 80, 116, 119, 122, 123, 189, 203 vlg.
Wedde, 211.
Weede, Van. Zie Dijkveld.
Weenen, 195, 277, 305, 306, 333, 364, 375, 384, 388, 389, 395, 398, 413, 422, 428, 459.
Weesp, 463.
Welderen, Van, 265.
Werff, Adriaan van der, 164.
Westergoo, 243, 244.
Westerwijk, Van, 398, 399.
Westfalen, 369.
Westminster, 320, 356.
Wezel, 15, 270, 271.
Wezer, de, 15, 16, 222, 380.
Wibbenum, Heer van, 404.
Wicquefort, Abraham de, 5, 42, 333, 352.
Wielingen, de, 75, 77, 214.
Wieuwerd, 462.
Wight, 258.
Wildervanck, Adriaan, 130.
Wildt, Job De, 381, 394, 402.
Willemstad, 408.
With, Witte Cornelisz, De, 13, 14, 20, 67 vlg., 75, 80, 81, 122.
Witsen, Nicolaas, 203, 358, 360, 374, 382, 394 vlg., 402, 459.
Witsius, Hermanns, 438, 461.
Witt, De,
Cornelis, 58 vlg., 203, 209, 216, 278, 285.
Jacob, 21, 28, 36, 58, 59, 286.
Johan, 46, 49, 58 vlg., 72 vlg., 82 vlg., 145, 167 vlg.
Witte, Adriaan, Heer van Wittenstein, 97.
Woerden, 276, 301, 303.
Wolfenbuttel, 384.
Worcester, 56.
Wouwerman, Philip, 163, 435.
Wrangel, 122.
Wurtemberg, 384.
Wurtz, Paulus, 234, 264, 271, 275, 301, 309.
Wijchgel, 198.
Wynoxbergen, 172.

Y.

Y, het, 30.
Yarmouth, 207.
York, Hertog van, 183 vlg., 189 vlg., 202, 205, 224, 253, 273 vlg., 311, 315, 316, 343, 360, 364, 365, 370. Zie Jacobus II.
New-, 446. Zie Nieuw-Nederland.
Yperen, 345, 349.
Ysel, de, 210, 234, 265, 270 vlg., 319, 323.
Yvica, 446.

Z.

Zaan, de, 152, 457, 459.
Zaen, Van der, 64.
Zeeland, Zeeuwen, 6, 13, 25, 32, 40 vlg., 60, 78, 128, 208, 215, 219, 226, 236, 238, 244, 247, 266, 268, 307, 325, 329, 353, 364, 369.
Zeist, 275, 283.
Zevenwolden, 244.
Zierikzee, 104, 365.
Zontelande, mad. de, 133.
Zuiderzee, 78, 300.
Zutphen, 68, 104, 275, 329, 331.
Zuylen, Van, 398.
Zuylesteyn, Frederik van Nassau, Heer van, 180, 181, 219, 265, 275, 301, 328, 379.
Zwammerdam, 303.
Zwartsluis, 242, 300.
Zweden, 4, 14 vlg., 16, 18, 29, 71, 83, 105, 117 vlg., 222 vlg., 265, 338 vlg., 381, 413 vlg.
Zwitserland, Zwitsers, 254, 263, 367.
Zwolle, 97, 98, 100, 242, 272.

ERRATUM.

Blz. 292, regel 8 v. o. De woorden: „in den brief . . . . was geweest" moeten vervallen.

DE NEDERLANDEN
van 1648 tot 1702.

Langeroog
Baltrum
Norderney
Juist
Borkum
Rottum
Schiermonnikoog
Ameland
Terschelling
Vlieland
Eierland
Texel
OOSTFRIESLAND
Emden
Delfzijl
Dokkum
Franeker
Leeuwarden
Harlingen
Bolsward
Sneek
FRIESLAND
STAD EN LANDE
Groningen
Slochteren
Winschoten
Weddle
Assen
Heerenveen
Wieringen
Stavoren
Kuinder
DRENTE
Steenwijk
Emmen
Meppel
Coevorden
Staphorst
Rouveen
Ommerschans
Hasselt
Zwolle
Kampen
Hattem
Elburg
Harderwijk
Genemuiden
Petten
Medemblik
Enkhuizen
Alkmaar
Schagen
Urk
ZUIDER ZEE
Hoorn
Edam
Monnikendam
Amsterdam
Muiden
Naarden
Weesp
Utrecht
Amersfoort
Zeist
Nijkerk
Rhenen
Arnhem
Wageningen
Tiel
Zaltbommel
Bommel
Ravesteyn
Gorkum
Dordrecht
Rotterdam
Schoonhoven
Gouda
Delft
Leyden
's Gravenhage
Scheveningen
Ter Heide
Rijnsburg
Maasland-sluis
Hellevoetsluis
Goeree
Brouwershaven
Zierikzee
Willemstad
Geertruidenberg
's Hertogenbosch
Heusden
Vianen
Ameyden
Rheenen
Culemborg
Schoonhoven
Woudrichem
Vere
Middelburg
Vlissingen
Tholen
Goes
Bergen op Zoom
Breda
Roxendaal
Tilburg
Heesvijk
Oisterwijk
Gemert
Grave
Cleef
Nimwegen
Kleef
Rees
Wesel
Burik
Orsoy
Zutphen
Lochem
Deventer
Ensched
Oldenzaal
Goor
Raalte
Vriezenveen
Dalmarsum
Almelo
Nordhorn
Bentheim
Lingen
Steinfurt
Bevergern
Munster
Borculo
Deesburg
Doetinchem
Bredevoort
Lippe
Rhenen
Anthem
Wageningen
Revenaar
Lebuth
Emmerik
Bocholt
Venlo
Gelderschanz
Tegelen
Straelen
Geldrop
Helmond
Eindhoven
Lilloo
Turnhout
Antwerpen
Lier
Mechelen
Aerschot
Sichem
Diest
Hasselt
Vilvoorde
Ninove
Aalst
Gent
Dendermonde
Brussel
Hal
Leuven
Neerwinden
Tienen
Steenkerken
Leuze
Ath
St Denis
Nijvel
Seneffe
Fleurus
Namen
Charleroi
Binche
Bergen
Mons
Valenciennes
Conde
Doornik
Orchies
Lille
Douay
Bethune
Bassee
Aire
St Venant
Bailleul
Warneton
Warwick
Armentieres
Eussel
Ypre
Poperinghe
Ipperen
Meenen
Cassel
Bourbourg
Gravelingen
Mardick
Dunkerken
St Winoxberg
Calais
St Omer
Therouanne
Lilers
St Pol
Hesdin
Lens
Arveght
Pas
Bapaume
Peronne
Amiens
St Quentin
Kamerijk
Quesnoy
Landrecies
Avennes
Barbancon
Philippeville
Marienburg
Chimay
Walcourt
Charlemont
Dinant
Givet
La Roche
Andernach
Viandenn
Diekirch
Trier
Chiny
Arlon
Luxemburg
Sedan
Ivoy
Montmedy
Marville
Damvillers
Thionville
Cadzand
Sluis
Ostende
Damme
Middelburg
Plassendael
Brugge
Sas van Gent
Nieuwpoort
Veurne
Ryssel
Doornik
Tournay
Turnhout
Weert
Thorn
Roermond
Kaiserswerth
Neuss
Gulik
Aken
Bonn
Keuten
Bruhl
Maastricht
St Truyen
Tongeren
Argenteau
Visé
Vaals
Limburg
Spa
Hoey
Luik
Valkenburg
's Hertogenrade
Aix
Dalhem
Verloo
Venloo
Helden
Kaldenkirchen
Grevenbroich
Jülich
Düren
Eschweiler
Aachen
Montjoie
Malmedy
Stavelot
Huy
Namur
Dinant
Givet
Rochefort
Bouillon
Arlon
Luxemburg
Thionville
Metz
Trier
Saarbrück
Landau
Weissenburg
Hagenau
Strasburg
Basel
Schaffhausen
Zürich
Constanz
Bregenz
Feldkirch
Chur
Coire
Glarus
Appenzell
St Gallen
Lindau
Memmingen
Ulm
Augsburg
Ingolstadt
Regensburg
Passau
Linz
Wels
Salzburg
Innsbruck
Brixen
Botzen
Trient
Roveredo
Riva
Verona
Mantua
Peschiera
Brescia
Bergamo
Milan
Como
Lugano
Bellinzona
Domo d'Ossola
Novara
Vercelli
Casale
Alessandria
Tortona
Asti
Turin
Pignerol
Susa
Fenestrelle
Briançon
Embrun
Gap
Grenoble
Chambery
Montmelian
Annecy
Genf
Lyon
Vienne
Valence
Montelimar
Orange
Avignon
Arles
Salon
Aix
Marseille
Toulon
Hyères
Frejus
Antibes
Nizza
Monaco
Ventimiglia
Oneglia
Albenga
Savona
Genua
Chiavari
Sarzana
Pontremoli
Parma
Reggio
Modena
Mirandola
Bologna
Ferrara
Comacchio
Rovigo
Este
Padua
Vicenza
Treviso
Belluno
Cadore
Udine
Cividale
Görz
Gradiska
Triest
Fiume
Carlstadt
Agram
Essek
Peterwardein
Semlin
Belgrad
Mitrowitz
Ofen
Gran
Comorn
Raab
Wien
Neustadt
Wiener Neustadt
Hainburg
Presburg
Tyrnau
Neutra
Trentschin
Leutschau
Kaschau
Eperies
Tokay
Debreczin
Grosswardein
Arad
Temesvar
Karansebes
Hermannstadt
Kronstadt
Weissenburg
Klausenburg
Carlsburg
Deva
Lugos
Mehadia
Orsova
Widdin
Nicopolis
Rustschuk
Silistria
Varna
Schumla
Bazardschik
Philippopel
Adrianopel
Tschorlu
Rodosto
Gallipoli
Constantinopel
Scutari
Nicomedien
Nicäa
Brussa
Kutahia
Smyrna
Ephesus
Sardes
Magnesia
Tralles
Laodicea
Philadelphia
Sardis
Thyatira
Pergamus
Adramyti
Troja
Lesbos
Tenedos
Imbros
Samothrake
Lemnos
Thasos
Cavalla
Salonichi
Seres
Strumitza
Ochrida
Prilip
Monastir
Castoria
Larissa
Volo
Zeitun
Lepanto
Patras
Corinth
Athen
Negroponte
Thermopylen
Livadia
Salona
Arta
Prevesa
Durazzo
Alessio
Scutari
Antivari
Dulcigno
Cattaro
Ragusa
Stagno
Curzola
Lesina
Zara
Sebenico
Trau
Spalatro
Almissa
Macarska
Clissa
Knin
Scardona
Novigrad
Zengg
Buccari
Fiume
Sinigaglia
Ancona
Loreto
Recanati
Fermo
Ascoli
Teramo
Aquila
Sulmona
Capua
Neapel
Gaeta
Terracina
Velletri
Rom
Civita Vecchia
Corneto
Viterbo
Orvieto
Perugia
Assisi
Foligno
Spoleto
Terni
Rieti
Narni
Todi
Urbino
Pesaro
Rimini
Cesena
Forli
Faenza
Imola
Ravenna
Comacchio
Ferrara
Modena
Reggio
Parma
Piacenza
Cremona
Lodi
Crema
Pizzighitone
Mailand
Pavia
Vigevano
Novara
Arona
Sesia
Ticino
Po
Adda
Oglio
Mincio
Etsch
Inn
Donau
Rhein
Main
Neckar
Mosel
Saar
Lahn
Weser
Elbe
Oder
Havel
Spree
Saale
Unstrut
Werra
Fulda
Leine
Aller
Ems
Lippe
Ruhr
Maas
Sambre
Schelde
Lys
Yser
Somme
Oise
Seine
Marne
Yonne
Loire
Allier
Cher
Indre
Vienne
Creuse
Dordogne
Garonne
Lot
Tarn
Aveyron
Ariège
Adour
Gave de Pau
Nive
Bidassoa
Ebro
Segre
Cinca
Guadalquivir
Guadiana
Tajo
Douro
Minho
Lissabon
Setubal
Sagres
Cap St Vincent
Faro
Tavira
Ayamonte
Huelva
Sevilla
Cadix
Gibraltar
Tarifa
Algeciras
Malaga
Almeria
Cartagena
Alicante
Denia
Valencia
Murviedro
Tortosa
Tarragona
Barcelona
Gerona
Rosas
Perpignan
Narbonne
Carcassonne
Toulouse
Montauban
Agen
Bordeaux
Blaye
Rochefort
La Rochelle
Fontenay
Luçon
Les Sables d'Olonne
Nantes
Paimboeuf
Belle Isle
Quiberon
Lorient
Port Louis
Hennebon
Auray
Vannes
Port Navalo
Concarneau
Quimperlé
Quimper
Audierne
Douarnenez
Brest
Morlaix
Roscoff
St Pol de Léon
Landerneau
Carhaix
Huelgoat
Châteaulin
Pont l'Abbé
Penmarch
Bénodet
Quimperlé
Hennebon
Port Louis
Lorient
Auray
Vannes
Port Navalo
Belle Isle
Quiberon
Sables d'Olonne
Fontenay
Luçon
Rochefort
La Rochelle
Blaye
Bordeaux
Agen
Montauban
Toulouse
Carcassonne
Narbonne
Perpignan
Rosas
Gerona
Barcelona
Tarragona
Tortosa
Murviedro
Valencia
Denia
Alicante
Cartagena
Almeria
Malaga
Algeciras
Tarifa
Gibraltar
Cadix
Sevilla
Huelva
Ayamonte
Tavira
Faro
Cap St Vincent
Sagres
Setubal
Lissabon
Minho
Douro
Tajo
Guadiana
Guadalquivir
Sierra Morena
Sierra Nevada
Pyrenäen
Alpen
Apennin
Jura
Vogesen
Schwarzwald
Harz
Thüringer Wald
Erzgebirge
Riesengebirge
Böhmerwald
Karpathen
Siebenbürgen
Balkan
Rhodope
Olymp
Pindus
Parnass
Helicon
Cithäron
Peloponnes
Morea
Taygetus
Malea
Cerigo
Candia
Cypern
Rhodus
Archipelagus
Mytilene
Chios
Samos
Patmos
Naxos
Paros
Delos
Andros
Tenos
Scio
Negroponte
Euböa
Skyros
Lemnos
Imbros
Samothrake
Thasos
Tenedos
Troja
Lesbos
Adramyti
Pergamus
Thyatira
Sardis
Philadelphia
Laodicea
Tralles
Magnesia
Ephesus
Smyrna
Kutahia
Brussa
Nicäa
Nicomedien
Scutari
Constantinopel
Gallipoli
Rodosto
Tschorlu
Adrianopel
Philippopel
Bazardschik
Schumla
Varna
Silistria
Rustschuk
Widdin
Nicopolis
Prilip
Monastir
Ochrida
Castoria
Strumitza
Seres
Cavalla
Salonichi
Larissa
Volo
Zeitun
Lepanto
Patras
Corinth
Ath

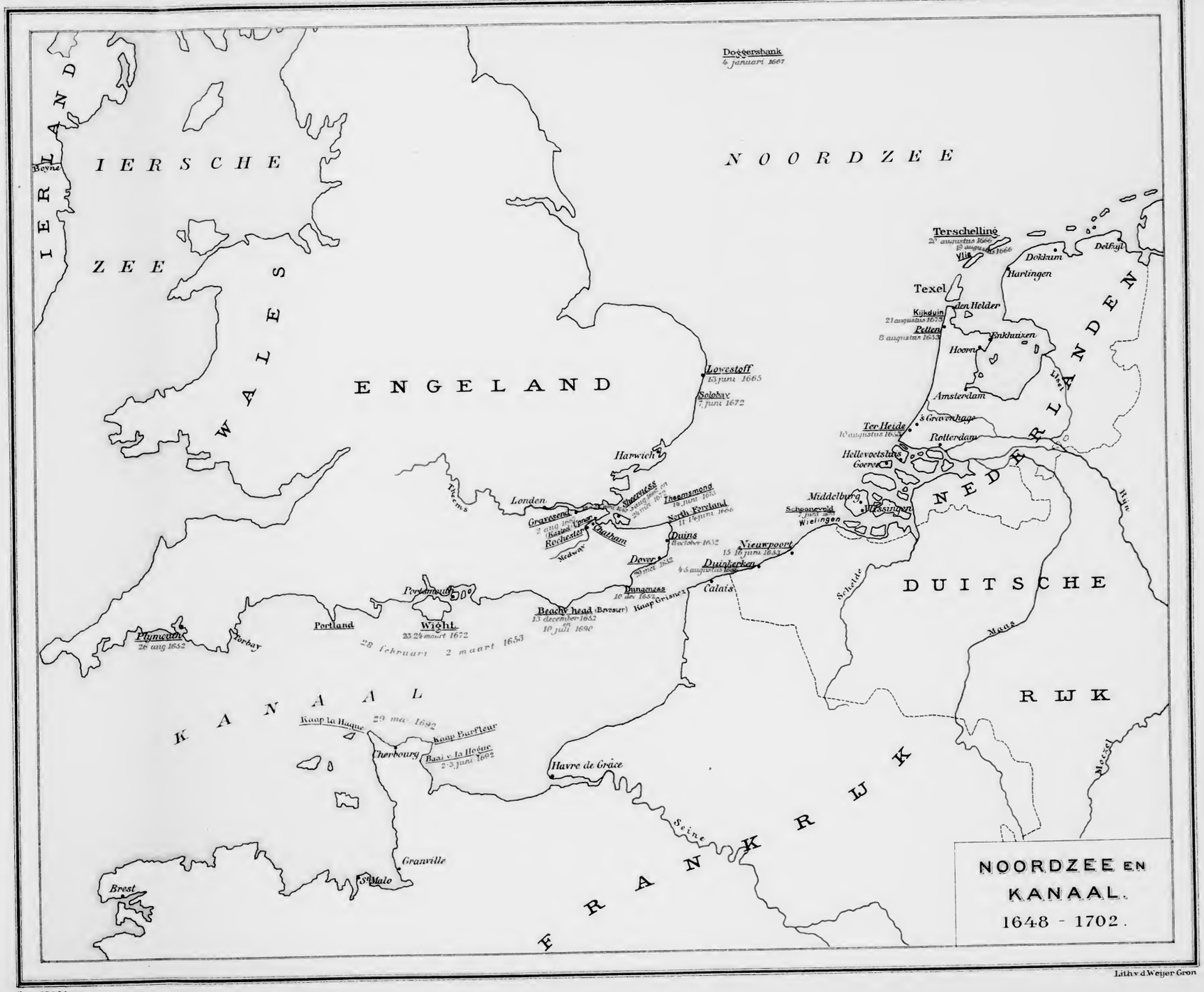

Gron J B Wolters

Lith v d Weijer Gron

COLUMBIA UNIVERSITY

949.2 B62
5
Blok
Nederlandsche volk.

VOLUME 6

P. J. BLOK

GESCHIEDENIS

VAN HET

NEDERLANDSCHE VOLK.

949.2 B62
6
Columbia University
in the City of New York
Library

Special Fund
Given anonymously

GESCHIEDENIS
VAN HET NEDERLANDSCHE VOLK.
VI.

GESCHIEDENIS

VAN HET

NEDERLANDSCHE VOLK.

DOOR

P. J. BLOK.

ZESDE DEEL.

TE GRONINGEN BIJ J. B. WOLTERS, 1904.

STOOMDRUKKERIJ VAN J. B. WOLTERS.

VOORREDE.

„Fur einen Autor, der bei jedem Schritte fühlt, dasz er weit davon entfernt bleibt eine abschlieszende Arbeit zu vollziehen, ist es nicht allein erlaubt, sondern vielleicht Pflicht, auch der Hülfsmittel, deren er sich bedient hat, zumal insoweit sie noch nicht durch den Druck allgemein zugänglich sind, ausführlich zu gedenken."

Zoo leidt Ranke zijne beschouwingen over de Relationi Veneziane achter zijne Französische Geschichte[1]) bij den lezer in. Ofschoon ik ook in dit deel gelijk in de overige deelen van mijn werk aan het slot een overzicht van de gebruikte bronnen heb gegeven en, zooals vroeger, in de noten onder de bladzijden de literatuur over het behandelde tijdperk heb aangewezen, schijnt het mij wenschelijk toe hier met een enkel woord rekenschap te geven van het feit, dat ik in dit deel meer dan in een der vorige gebruik heb gemaakt van onuitgegeven dokumenten.

De geschiedenis onzer Republiek in de 18de eeuw is totnogtoe zoo fragmentarisch behandeld, dat het niet mogelijk is zich uit de gedrukte bronnen en de voorhanden literatuur een behoorlijk denkbeeld te maken van wat er met ons volk in dien belangrijken tijd is voorgevallen. Wat Wagenaar en Bilderdijk gaven, moet om hierachter nader aangewezen redenen als geheel onvoldoende worden beschouwd; Van Kampen gaf in zijne Geschichte der Niederlande weinig meer; Jorissen, Hartog, Nijhoff en Colenbrander leverden slechts bijdragen tot de kennis van sommige deelen dezer periode, waarover ook Fruin weinig heeft geschreven. Alleen Groen van Prinsterer gaf in zijn Handboek belangrijke, hoezeer partijdig gekleurde, beschouwingen in samenhang. Hij kon dit doen, doordat hem de archieven van het Huis van Oranje open stonden, die voor deze periode, met name na 1747, meer dan voor eenige andere onzer geschiedenis —

[1]) Sämmtl. Werke, Bd. XII, S. 31.

367794

die van koning Willem I uitgezonderd — regeerings-archieven mogen heeten. Den door hem gewezen weg volgend, richtte ik tot Hare Majesteit de Koningin het verzoek Hare archieven voor de geheele periode te mogen gebruiken om daaruit een beter begrip te erlangen van den samenhang der gebeurtenissen. Met de meeste welwillendheid werd mijn verzoek toegestaan, ook zonder eenig voorbehoud, zoodat ik geruimen tijd achtereen onbelemmerd uit den rijken schat der in die archieven bewaarde papieren heb mogen putten. Eerst zoo werd het mij mogelijk deze periode in haar geheel behoorlijk te overzien. Het is mij dan ook een behoefte Hare Majesteit eerbiedigelijk mijn diepgevoelden dank te betuigen voor de mij zoo welwillend gegeven vergunning. Aan de heeren Kramer en De Bas ben ik vriendelijken dank verschuldigd voor de wijze, waarop zij mijne taak in dezen gemakkelijk hebben gemaakt.

Naast het Huisarchief van Hare Majesteit de Koningin mag ik het Rijksarchief noemen, dat menige aanvulling van mijne kennis opleverde, vooral in de archieven der raadpensionarissen. Ook voor de daar ondervonden hulp zij hier mijn vriendelijke dank uitgesproken.

Eene „abschlieszende Arbeit" heb ik ook zoo niet kunnen leveren maar ik vlei mij in dit deel een ander en beter denkbeeld te hebben gegeven van de veelgesmade, veelmiskende eeuw, die niet zonder meer een tijd van rustige rust, stilstand en achteruitgang mag worden beschouwd, al is de achteruitgang aan het einde onmiskenbaar, doch ook dient beschouwd te worden als een eeuw van strijd en woeling op allerlei gebied en welker tweede helft de kiemen zag van wat in de 19de eeuw onze volksgeschiedenis beheerschte en nog in de 20ste krachtig nawerkt.

Voor de beide kaarten heb ik opnieuw de hulp mogen genieten van mijn geachten vriend Dr. W. A. F. Bannier te Utrecht, die zich ook nu weder met de vervaardiging daarvan wilde belasten. Daarvoor ben ik hem hartelijk dankbaar.

En zoo is dan ook dit zesde deel voltooid. Ik hoop binnen twee of drie jaren het zevende, het laatste, te doen verschijnen.

LEIDEN, 15 Sept. 1904. P. J. BLOK.

INHOUD.

BOEK IX.

DE REPUBLIEK ONDER DE REGENTEN.

		Blz.
VOORREDE		1
HOOFDSTUK I.	DE REPUBLIEK TIJDENS DEN SPAANSCHEN SUCCESSIE-OORLOG	3
HOOFDSTUK II.	DE REGENTENHEERSCHAPPIJ IN DE EERSTE HELFT DER ACHTTIENDE EEUW	53
HOOFDSTUK III.	HANDEL EN NIJVERHEID OMSTREEKS 1740	105
HOOFDSTUK IV.	HET GEESTELIJK LEVEN IN DE EERSTE HELFT DER ACHTTIENDE EEUW	141
HOOFDSTUK V.	REGENTEN EN BURGERIJ OMSTREEKS 1740	167
HOOFDSTUK VI.	DE OOSTENRIJKSCHE SUCCESSIE-OORLOG	185

BOEK X.

DE REPUBLIEK ONDER HET ERFSTADHOUDERSCHAP.

HOOFDSTUK I.	DE HERVORMINGEN ONDER WILLEM IV	217
HOOFDSTUK II.	HET REGENTSCHAP VAN PRINSES ANNA	256
HOOFDSTUK III.	DE REPUBLIEK ONDER LEIDING VAN DEN HERTOG VAN BRUNSWIJK EN DEN JONGEN WILLEM V	286
HOOFDSTUK IV.	DE VOORBODEN VAN DEN NIEUWEN TIJD	342
HOOFDSTUK V.	DE VIERDE ENGELSCHE OORLOG	380
HOOFDSTUK VI.	PATRIOTTEN EN PRINSGEZINDEN	424
HOOFDSTUK VII.	DE CRISIS	470
HOOFDSTUK VIII.	DE RESTAURATIE	498
HOOFDSTUK IX.	DE VAL DER REPUBLIEK	536
AANHANGSEL		569
REGISTER		583
BIJ DE KAARTEN.		

BOEK IX.

DE REPUBLIEK ONDER DE REGENTEN.

HOOFDSTUK I.

DE REPUBLIEK TIJDENS DEN SPAANSCHEN SUCCESSIE-OORLOG.

De koning-stadhouder had nog de laatste maatregelen genomen tot voorbereiding van den nieuwen europeeschen krijg, die onder aanvoering van Engeland, de Republiek en den Keizer zou worden aangevangen tot verijdeling nogmaals van Frankrijks plannen op de wereldheerschappij. Europa kon niet toelaten, dat de oude Lodewijk XIV door het plaatsen van zijn kleinzoon op den spaanschen troon met handhaving der eenheid van de spaansche monarchie het uitgestrekte, ja wereldomspannende spaansche gebied als het ware onder fransche suprematie zou brengen, in ieder geval de vereeniging der macht van Frankrijk en Spanje in ééne hand zou voorbereiden. Wel scheen de bepaling, dat de beide kronen niet op één hoofd zouden mogen komen, de mogelijkheid eener vereeniging uit te sluiten, maar de ondervinding had reeds bewezen, dat dergelijke bepalingen in werkelijkheid alleen golden, wanneer den toekomstigen erfgenaam der beide kronen de macht ontbrak om ze ongestraft te kunnen overtreden.

Maar niet alleen het staatkundige evenwicht van het toenmalige Europa werd door de troonsbeklimming van Philips van Anjou in in Spanje bedreigd, niet alleen staatkundige overwegingen brachten Engeland en de Republiek ertoe om zich met het door deze troonsbeklimming onmiddellijk benadeelde habsburgsche vorstenhuis te verbinden. Met de staatkundige belangen hingen handelsbelangen nauw samen. Sedert Colbert Frankrijks mogelijke beteekenis als handelsmogendheid in het volle licht had gesteld, voortgaande op den weg, die reeds onder Hendrik IV door Sully was gewezen; sedert Frankrijk getracht had zich in Oost en West, in Louisiana en Canada, op de Antillen en in Guyana, in Voor-Indië en Senegal,

op Bourbon en Madagascar overzeesche bezittingen te verwerven; sedert het handelscompagnieën had opgericht en zijn aandacht aan handelstarieven en handelstraktaten had gewijd; sedert het getracht had zich eene marine te scheppen en handelsvloten uit te rusten — was het voor de beide groote zeemogendheden van de zeventiende eeuw, in weerwil van het aanvankelijk mislukken van bijna al die plannen, een niet te verachten mededinger geworden en met bekommering dacht menig handelsman in Engeland en de Republiek aan de onuitputtelijke rijkdommen van den franschen bodem, aan de nog altijd belangrijke nijverheid, waarop Frankrijk kon steunen bij nieuwe pogingen tot uitbreiding van zijn handel. Welk een gevaar dreigde thans de „negotie" der beide zeemogendheden, wanneer Frankrijk, nauw met Spanje verbonden, zich daar en in Italië, in de verdere havens der Middellandsche zee, in het uitgestrekte Spaansch-Amerika — allen totnogtoe bijna uitsluitend afhankelijk van in- en uitvoer uit Engeland en de Republiek — groote handelsvoordeelen zou weten te verzekeren, zijne verloopen compagnieën tot nieuw leven zou kunnen wekken, zijne vloten op nieuw over de zeeën zou zenden. Even gevaarlijk was in dit opzicht een overwegende fransche invloed in de Zuidelijke Nederlanden. Die gewesten, sedert een eeuw economisch geheel verzwakt, zouden onder fransche leiding, zoo niet onder fransche heerschappij het hun opgelegde dwangjuk der Schelde-sluiting kunnen afwerpen, weder gebruik kunnen maken van hunne voortreffelijke ligging en in plaats van de hulpelooze overwonnelingen de zegevierende mededingers der zeemogendheden kunnen worden [1]). Spanje's uitgestrekt grondgebied in Europa, in Oost en West, in Amerika vooral was sedert een halve eeuw zoowel voor de Republiek als voor Engeland een onuitputtelijke mijn van groote handelsvoordeelen geweest. Zou nu dit alles in de waagschaal gesteld mogen worden door de vestiging van Frankrijk's overwegenden invloed in het spaansche wereldrijk? Zou misschien dit wereldrijk zelf zich met fransche hulp eindelijk weten te onttrekken aan de feitelijke economische voogdij der beide zeemogendheden? Dat moest tot elken prijs verhinderd worden.

Zoowel staatkundige als economische overwegingen moesten ook hen, die na den dood des stadhouders thans in de Republiek het heft

1) Vgl. Von Noorden, Europäische Geschichte im 18. Jahrh., I. S. 46 ff.

in handen kregen, ertoe brengen niets te veranderen aan de plannen, die de energieke Oranjevorst ten opzichte van de algemeene europeesche zaken had voorbereid. Ook voor de nieuwe regeering was de aansluiting bij Engeland, het verbond der beide zeemogendheden met den Keizer een staatkundige zoowel als een economische noodzakelijkheid. Er is dan ook na den dood van Willem III geen oogenblik van wankeling in de houding der Republiek ten opzichte van de buitenlandsche aangelegenheden merkbaar; de geest van den overleden stadhouder blijft ook na zijn verscheiden de staatslieden der Republiek bezielen, want zijne buitenlandsche staatkunde was niet gegrondvest op persoonlijke of dynastieke beginselen maar wortelde in de wezenlijk gelijksoortige belangen van de beide staten, aan welker hoofd hij had gestaan. En ook Engeland bleef nog eenige jaren in dezelfde richting voortgaan onder de beproefde leiding der staatslieden, die het met koning Willem hadden bestuurd. Koningin Anna, die hem op den engelschen troon opvolgde, en de Staten-Generaal, ook nadat vele zijner voormalige tegenstanders, thans niet langer door zijn machtwoord geweerd, daarin weder zitting hadden genomen, bleven den weg volgen, dien hij had gewezen: John Churchill, graaf van Marlborough, die thans in Engeland voor eenige jaren, steunend ook op Anna's vriendschap voor zijn echtgenoot, de leidende staatsman werd, en Antonie Heinsius, die zich nooit geheel van de oude Statenpartij had afgewend en na Willem's dood met de groote handigheid en bescheidenheid, die hem eigen waren, de leiding der zaken in de Republiek behield, trokken één lijn.

Toch kan men voor de Republiek zeer wel van eene nieuwe regeering spreken, die na 's konings dood optrad. Willem III, monarch zonder den titel, had in zijn afwezigheid het land laten regeeren door zijne vertrouwde vrienden, die men in vele gevallen zijne creaturen mocht noemen: in de stedelijke regeeringen waren allen, die nog op eenige zelfstandigheid aanspraak maakten, door hem allengs verwijderd of hadden zich vrijwillig teruggetrokken, zwichtend voor den drang der omstandigheden; in de ridderschappen der verschillende gewesten was het niet anders gegaan. De „republikeinen" hadden het niet gewaagd hunne stem luide te laten klinken tegenover de misbruiken, waaraan de gunstelingen des Prinsen zich schuldig maakten, zelfs niet tegenover Odijk, die in Zeeland op onverantwoordelijke wijze den tiran speelde, zich en zijne bescher-

melingen onbeschaamd en onbeschroomd verrijkend. Ook in Amsterdam was alle tegenstand gebroken: Johan Hudde, de vriend van Dijkveld, 's Prinsen vertrouwden dienaar, leidde er met Witsen en Valckenier de zaken volgens Willem's inzichten. De oude Dijkveld zelf bestuurde ze in het Utrechtsche [1]). In Gelderland waren de burggraaf van Nijmegen, Jacob van Randwijck, en andere leden van den prinsgezinden adel oppermachtig; in Overijsel was het niet anders; in Friesland en Groningen had de koning zijne vrienden, die het oog hielden op de handelingen der thans in vriendschap met hem samenwerkende prinses-weduwe Amélie, voogdes van haren jongen zoon, dien Willem III tot zijn opvolger bestemd scheen te hebben. Slechts enkele leden der voormalige Statenpartij hadden zich in ondergeschikte betrekkingen weten te handhaven — een zoon van Johan de Witt, man van talent en geleerdheid, populair en bekwaam [2]), was nog invloedrijk secretaris van Dordrecht, een kleinzoon van Hugo de Groot drost van Bergen op Zoom — maar geen hunner had het gewaagd zich openlijk tegen koning Willem te verzetten. Zij hadden eenvoudig in afzondering of hoogstens in afwachting van betere tijden geleefd, daarbij rekenend op de in de laatste jaren toenemende lichaamszwakte des konings.

Daarop hadden ook trouwe medewerkers van Willem III, de raadpensionaris Heinsius en de sedert 1698 als tresorier-generaal opgetreden veelzijdige Johan Hop, reeds lang met bekommering het oog gevestigd. Met den bekwamen en energieken Simon van Slingelandt, sedert 1690 secretaris van den Raad van State, en den bescheiden maar rondborstigen, onvermoeiden en altijd gereedstaanden griffier der Staten-Generaal François Fagel waren zij de hoofdambtenaren der Republiek. Zij hadden zich onmisbaar gemaakt en tevens de onderliggende partij persoonlijk voor zich weten in te nemen, zoodat bij verandering van de samenstelling der Staten, waarop bij den spoedig te wachten dood van koning Willem moest gerekend worden, hun aanblijven verzekerd scheen, ook in verband met de onvermij-

1) Over een en ander de Mémoire touchant le gouvernement des Provinces Unies, onder de papieren van den franschen gezant De Bonrepaus (Archives Nationales te Parijs, K. 1349).

2) Mémoires de Monsieur de B., uitg. Krämer, in Bijdr. en Med. Hist. Gen. te Utrecht, dl. XIX, blz. 120.

delijke voortzetting der algemeene staatkunde van de Republiek in dezelfde richting. Met invloedrijke regeeringspersonen als den pensionaris van Amsterdam, Willem Buys, dien van Rotterdam, Isaäc van Hoornbeek, dien van Gouda, Bruno van der Dussen, bekwaam en gematigd van inzichten als zijzelf, in voortdurend overleg [1]), ook in de andere provinciën buiten Holland met gelijkgezinden als Sicco van Goslinga in Friesland, Van Rechteren in Overijsel, Welland in Utrecht, vormden zij onder algemeene leiding van den handigen en omzichtigen raadpensionaris een vaste kern van regeeringspersonen, die de Republiek zonder al te groote schokken konden besturen te midden van de moeilijkheden binnen- en buitenslands, door den dood des koning-stadhouders veroorzaakt.

Hoofd van het bewind was en bleef dus de thans acht en vijftigjarige raadpensionaris, een man van buitengewone bekwaamheid, door langjarige samenwerking met Willem III volkomen vertrouwd met diens inzichten en gevoelens, een geboren diplomaat, meester in de bij eene regeering als die der Republiek onwaardeerbare kunst van „persuasie", buigzaam en welwillend, kalm en gesloten, man van eenvoud, van goede vormen en gezond verstand, maar bij dat al onophoudelijk strevend naar de bereiking zijner doeleinden, zonder al te veel aandrang, zonder persoonlijke eerzucht, zonder eigen meening te zeer op den voorgrond stellen. Gelijk hij tijdens 's konings leven een uitnemend vertegenwoordiger van diens denkbeelden in de Republiek was geweest, zoo was hij na 's konings dood de trouwe voortzetter van diens werk, de nauwgezette volvoerder van diens plannen [2]).

Van een nieuwen stadhouder was voorloopig niet ernstig sprake, nu de algemeen bekende wensch van den overleden Oranjevorst ook tijdens zijn leven onvervuld was gebleven en zijn volgens zijn verlangen thans niet meer te Franeker maar te Utrecht studeerende veertienjarige neef van Friesland, Johan Willem Friso van Nassau, nog te jong was om de plotseling opengevallen hooge waardigheden te kunnen vervullen. Nog slechter stonden de kansen voor den koning van Pruisen, die overigens de geheele nalatenschap van

1) Aldaar, blz. 111 vlg.

2) Aldaar, blz. 117 vlg. Vgl. de uitgebreide correspondentie met hen, bewaard in het Archief van Heinsius, thans in het Rijksarchief te 's Gravenhage.

Willem III voor zich opeischte als zoon der oudste dochter van Frederik Hendrik, terwijl de friesche Nassau slechts de kleinzoon eener jongere dochter was; de machtige nabuur, die aanstonds Lingen en Meurs en het Oude Hof in het Noordeinde te 's Gravenhage als zijn eigendom in bezit nam, vond hier te lande weinig aanhang. De aanstonds tusschen de hooge erfgenamen uitgebroken twist over de nalatenschap belemmerde beider streven naar de opengevallen posten ten zeerste. En daar de leiding van den grooten oorlog der bondgenooten in de handen van Marlborough, weldra tot plaatsvervangend kapitein-generaal der Unie verheven, veilig scheen, bestond er ook geen onmiddellijke behoefte aan een werkelijken kapitein-generaal van het leger der Republiek, welke, gelijk na den dood van Willem II, het voorloopig zou kunnen stellen met een veldmaarschalk als opperbevelhebber in samenwerking met den Raad van State en gedeputeerden te velde. In den vorst van Nassau-Saarbrück had zij reeds zulk een aanvoerder, die ook bereid was die rol te spelen.

De militaire leider der bondgenooten, Marlborough, was eigenlijk niet in de eerste plaats veldheer, veeleer totnogtoe vooral een hoveling, een staatsman misschien te noemen, maar niemand scheen zoo geschikt als hij, de gunsteling der koningin, om in dezen tijd de samenwerking van Engeland en de Republiek, waarop ook voor de laatste alles aankwam te verzekeren. Het viel niet te ontkennen, dat de Republiek in Godard van Rheede, graaf van Athlone, in Nassau-Ouwerkerk, Slangenburg en anderen veldoversten bezat, die hem in beteekenis als zoodanig schenen te overtreffen, maar hij bleek met dat al spoedig een bekwaam veldheer, tevens de eenige, die door zijne stelling aan het engelsche hof het noodige prestige bezat om de beide legers, de beide staten te doen samenwerken. Daarom werd hij ook in de Republiek door Heinsius' invloed aanstonds met de opperste militaire leiding belast [1]). Maar behalve zijne veldheerstalenten had hij ook de diplomatieke talenten [2]), die hem, den rijzigen eleganten hoveling, den levendigen prater, den man van de wereld, in hooge mate onderscheidden, ten zeerste noodig, om de drie bondgenooten te doen samengaan, hunne zeer

1) Von Noorden, Europäische Geschichte im 18 Jahrh., I, S. 259.
2) Vgl. de karakterschets bij Goslinga, Mémoires, p. 42 suiv.

afwijkende belangen met het groote gemeenschappelijke doel, den strijd tegen Frankrijk, overeen te brengen. Handig diplomaat, bekwaam veldheer, geoefend intrigant, allerminst onverschillig voor glans, roem en rijkdom, ja eerzuchtig en geldgierig in niet geringe mate, heeft hij in de geschiedenis van dezen tijd, waarin een man als hij zoo uitnemend paste, een groote rol kunnen spelen. Maar in de oogen des nederlandschen volks was toch Johan Willem Friso, de drager van den geliefden naam van Nassau, als zoodanig de erfgenaam der tradities van het uitgestorven Oranjehuis, waarmede zijn geslacht steeds zoo nauw verbonden was geweest, en de leidende staatslieden begrepen, dat zijne aanspraken onder omstandigheden van beteekenis konden worden.

Een paar dagen na den dood van Willem III, 25 Maart reeds, kwamen de Staten-Generaal in aanzienlijk getal in Den Haag bijeen. Holland, door Heinsius geleid, verklaarde „geen beteren raad" te weten „om deeze zwaare wonde te heelen" dan dat de Staten der gewesten „de handen ineen sloegen" met onderling vertrouwen en handhaving der gesloten verdragen. De overige thans stadhouderlooze gewesten antwoordden weldra op deze verklaring met ongeveer gelijkluidende betuigingen, waaruit bleek, dat geen hunner bezwaar had om verder zonder stadhouder te regeeren; alleen Stad en Lande waagde de bescheiden maar dan ook weinig getelde opmerking, of het misschien wenschelijk zou zijn een „bekwaam persoon" te stellen aan het hoofd van het leger, dat voorloopig onder den veldmaarschalk Nassau-Saarbrück was geplaatst [1]). Zoo werd de toestand van 1650 hernieuwd.

Het was intusschen niet meer dan natuurlijk, dat de onder Willem III teruggezette regenten thans zonder verwijl in hun aanzien en ambten wilden hersteld worden. Dit gaf in Holland weinig bezwaar: de stemmende steden, thans weder met de verkiezing harer eigen regeering belast, zagen dadelijk verschillende der oude regenten daarin optreden, met name te Rotterdam, waar zelfs een regent van 1672 na dertig jaren uitsluiting werd hersteld; te Schoonhoven, Gorkum en Haarlem alleen gaf een en ander in het volgende jaar aanleiding tot ernstige moeilijkheden tusschen de regenten, zoodat de Staten der provincie zelfs tusschenbeiden moesten komen om de

1) Lamberty, Mémoires, I, p. 77.

geregelde werking der „vrije forme van regeering" te verzekeren. Het behoeft geen betoog, dat de „goede correspondentie" in de stedelijke regeeringen aanstonds naar den zin der thans weder optredende oud-regenten werd vastgesteld; maar toch is er onder de gematigde leiding van Heinsius en de zijnen geen sprake van gewelddadige uitsluiting der tegenpartij.

Grooter waren de bezwaren elders.

In Zeeland, dat in de laatste jaren bij de schandelijke afpersingen en de onverantwoordelijke verwaarloozing van alle belangen der provincie door den geldzuchtigen en verkwistenden vertegenwoordiger den Prins, Odijk[1]), zeer achteruit was gegaan, uitte zich de reeds lang smeulende verbittering des volks tegen den machtigen hoveling en zijne gunstelingen, onder wie vooral de commies der convooien en licenten, Philips Hodenpijl, werd genoemd. Odijk zelf, de gehate „vreemdeling" in Zeeland, werd reeds 3 April door de Staten ontzet uit zijn ambt van vertegenwoordiger van den Eersten Edele, welke waardigheid als onnut en gevaarlijk vernietigd werd; Hodenpijl moest zijn post opgeven. Een hevige volksbeweging richtte zich op Tholen tegen de inhalige pachters en ontvangers der belastingen benevens tegen sommige van financieele knoeierij beschuldigde regeeringsleden; er vielen dooden en gewonden, het geheele eiland kwam in rep en roer en slechts met moeite werd de orde hersteld. Te Goes werden de in 1692 ontzette regeeringsleden thans in volle eer hersteld en de tegen hen geslagen vonnissen vernietigd. Te Middelburg werd de van „landdieverij" en „malversatie" beschuldigde regeering na eene volksbeweging onder leiding van Daniel Fannius, waarbij de gilden een groote rol speelden, grootendeels vernieuwd. Het markiezaat van Veere en Vlissingen, over welks algeheele afschaffing als schadelijk voor het gewest ernstig werd beraadslaagd, geraakte, ten gevolge van den twist tusschen de huizen Nassau en Hohenzollern ook daarover, voorloopig buiten werking. Verder bleef het in Zeeland rustig behalve in 1704, toen Middelburg opnieuw het tooneel werd van hevige opschudding, uitgaande van eenige leden

1) Daarover vooral de Trouwhartige Consideratiën tot Zeelands welstand (Pamfl. Bibl. Thys. n⁰. 12994), toegeschreven aan den leider van de beweging, Johan Steengracht. Vgl. Afgeperste verantwoordinge voor de wettige regeringe der stad Middelburgh (Pamfl. Bibl. Thys. 1706/7, n⁰. 19).

der oude regeering, die met hulp der volksmenigte hunne zetels weder hoopten te herwinnen maar zich daarin teleurgesteld zagen[1]). Met de schandelijke regeering van Odijk en zijne „favorieten" was het echter voorgoed gedaan[2]).

Hooger liep de twist in Gelderland[3]). Ook hier had men op het voorbeeld van Holland besloten „de magistraatsbestelling in de steden voortaan aan de bijzondere wethouders derzelven" toe te kennen. Maar degenen, die onder de werking van het drukkende regeeringsreglement van 1674 hier sedert jaren van allen invloed verstoken waren geweest, bleken niet gezind zich op die wijze voorgoed uitgesloten te laten verklaren. Zij maakten daarbij gebruik van „den deplorabelen ende slechten staat" van steden en kwartieren en het verval der rechtspraak en financiën onder de drukkende heerschappij[4]) der tot nu toe machtige oligarchie. Zij brachten te Nijmegen het volk, de gilden, in beweging om het herstel te vragen van de macht der gemeenslieden, die hier na Maurits' verovering der stad waren ingesteld en ook door Willem III in 1675 nog aangevuld maar sedert allengs van 32 tot 6 uitgestorven en, ofschoon het regeereglement hen had bevestigd, door de oligarchie der laatste jaren van allen invloed beroofd waren. Slechts twee van de zes overgeblevenen waagden het zich met de gilden in te laten. Zij worden geroemd als „onpartijdig en niet te na geparenteert aan de leden van de Magistraat". Zij hadden echter zeer te kampen met den tegenstand der overigen in hun streven om de macht van hun college te herstellen en hun getal aan te vullen. Dit geschiedde in Juni en de nieuwe gemeenslieden, die in de „rijksstad", zich als zoodanig soms de voornaamste stad der geheele Republiek achtend, samen de aanwijzing van dubbeltallen voor de regeering hadden bezeten en bovendien „in saaken van importantie" door de regeering plachten geraadpleegd te worden, ontsloegen nu

1) Vgl. het pamflet: Wat oud en wat nieuws ofte zedigh Ondersoeck (Pamfl. Bibl. Thys. 1706/7, n⁰. 20).

2) Odijk zelf stierf in 1705. Vgl. over hem: Mémoires de Monsieur de B., blz. 94.

3) Vgl. hierover Wagenaar, dl. XVII, blz. 135 vlg., 231 vlg., waar deze zaken uit de resolutiën der Staten van Gelderland en tal van gedrukte memoriën en deductiën van dien tijd uitvoerig worden toegelicht.

4) Verbaal uit den naam ende van wegen de gemeensluiden (Bibl. Thys. pamfl., n⁰. 12973).

aanstonds den geheelen raad en benoemden een nieuwen, waarin vele tot nu toe stelselmatig teruggezette leden van regentengeslachten zitting hadden. Aldus werd een „nieuwe plooi" in plaats van de „oude plooi" gesteld, welk voorbeeld te Tiel en Bommel werd gevolgd. Doch de oude regenten van Nijmegen, geleid vooral door den burgemeester Roukens, lieten zich niet zoo gemakkelijk van het kussen dringen. Zij verschenen in Juli als de ware afgevaardigden van Nijmegen op den landdag te Arnhem en verzochten door de Staten van het gewest gehandhaafd te worden, wat ook onmiddellijk met hulp van de aanzienlijk vermeerderde nijmeegsche bezetting geschiedde, terwijl eenige leiders der rumoerige volksmenigte werden verbannen. Deze laatsten wendden zich nu tot Holland, aanvankelijk zonder succes. Maar in Januari 1703 dwong het volk van Nijmegen de herstelde oude regeering opnieuw het stadhuis te ontruimen en plaats te maken voor de nieuwe, tot welker bescherming tegen aanslagen van het garnizoen een korps gewapende vrijwilligers onder de zinspreuk „restituta libertas" zou optreden. Ook te Arnhem en elders op de Veluwe, weldra ook te Zutphen, dat lang kalm gebleven was, traden nu de gemeenslieden met nadruk op en veranderden de regeeringen der steden.

De zaak van de macht der gemeenslieden in de steden van het gewest was, zooals gebleken was, van zooveel gewicht, dat de thans onderliggende partij, die langer dan 25 jaren het roer der regeering in handen had gehad en zich nu op hare beurt uitgesloten zag, weldra op aandrijven der van ouds prinsgezinde veluwsche ridderschap besloot zich niet bij deze feiten neder te leggen maar zich te richten tot de Staten-Generaal, met verzoek om handhaving van hun recht volgens het reglement van 1674, waarbij de stadhouder de zaken van het gewest voor altijd geregeld had. Maar de Nieuwe Plooi bleef niet achter in het schriftelijk verdedigen van haar recht en beriep zich op de oude privilegiën uit den grafelijken tijd, met name op graaf Otto's privilegie van 1233; zij ontkende zelfs, met zedelijken steun van Holland, dat de Staten-Generaal eenig recht zouden hebben om zich met de „huishoudelijke" zaken van het gewest te bemoeien, en weigerde gehoor te geven aan de aanmaning door eene bezending der Staten-Generaal om voorloopig de oude regeeringen te herstellen en daarna de beweerde rechten te laten onderzoeken.

Welhaast deden de geschillen hun noodlottigen invloed gevoelen

op de geldelijke verplichtingen van het gewest. De financiën geraakten in de war; de belastingen konden niet geregeld geïnd worden; de quoten van het gewest werden eindelijk niet betaald, hetgeen gedurende den kostbaren successie-oorlog natuurlijk niet lang door de overige gewesten kon geduld worden. Onophoudelijk trachtten de Staten-Generaal dan ook de geldersche partijen met elkander in overeenstemming te brengen maar de Nieuwe Plooi weigerde standvastig, zich beroepend op het jus de non evocando, om afgevaardigden daartoe naar Den Haag te zenden en verklaarde op hare beurt de aanmatiging der Staten-Generaal tegenover de souvereine macht der gewesten voor onduldbaar. Te Harderwijk en elders kwam het in het begin van 1704 tot hevige tooneelen tusschen de oude regenten en de gewapende burgerij. Eindelijk vond men een middel om de weerspannige steden van de kwartieren Nijmegen en Veluwe — Zutphen bleef steeds vrij rustig — te bewegen afgevaardigden naar Den Haag te zenden: men zou er de zaak beschouwen niet als eene zaak van algemeen belang doch als een „domestiek" geschil tusschen de kwartieren en de leden van dien en alleen raad geven, niet bevelen of zelfs verzoeken. Ook dit middel leidde niet tot het doel en de bemoeiing der Staten-Generaal werd standvastig en met nadruk door de beide rumoerige kwartieren teruggewezen als niet overeenkomend met de gewestelijke souvereiniteit. Intusschen kwamen de afgezette regenten der Oude Plooi nog herhaaldelijk ter vergadering der Staten-Generaal op in weerwil van de protesten der tegenpartij zoowel daar als bij Holland. Dit gewest, door het achterstallig blijven der geldersche bijdragen in de algemeene kas op den duur in zijn eigen geldelijke belangen bedreigd, stelde nu zelf in de Staten-Generaal voor „de regeering ten meesten dienste der provincie" te herstellen en de beide partijen goedschiks of kwaadschiks tot overeenstemming te brengen. Zeeland en Stad en Lande, het eerste wegens de daar voorgevallen regeeringsverandering, het laatste wegens de chronisch aldaar voorkomende twisten van dergelijken aard niet geneigd om dezen met het staatsrecht der Republiek niet overeenkomenden weg op te gaan, verklaarden zich met dit voorstel niet te kunnen vereenigen. Toch ging het er door, al besloot men geen krijgsvolk te zenden, wat door sommigen met het oog op den gevaarlijken toestand in sommige streken werd gewenscht. Op de Veluwe toch liep het van kwaad tot erger: de burgeroorlog tusschen ridderschap en steden scheen er voor

de deur te staan en van weerszijden begon men zich daar te wapenen; twee leden van de ridderschap, leden van het geldersche hof, worden gevankelijk naar Arnhem gevoerd en er eenigen tijd in bewaring gehouden. Eindelijk wist Holland, dat over het geheel steeds op de hand der Nieuwe Plooi was, daar van deze geen poging tot herstel van het stadhouderlijk gezag behoefde gevreesd te worden zooals zonder eenigen twijfel de wensch van de meerderheid der Oude Plooi mocht heeten, eene bezending van gewest tot gewest in Gelderland te doen ontvangen. Vier aanzienlijke hollandsche regeeringspersonen: Buys, Van der Dussen, Van Hoornbeek en de delftsche regent Adriaan van der Goes, heer van Naters, verschenen te Arnhem en bewerkten er 13 December 1704 een „accoord" tusschen de leden der Veluwe, waarbij de verhouding tusschen ridderschap en steden zooals die van 1651 tot 1672 had bestaan werd hersteld, de verpachting der middelen onderling werd verdeeld en alle processen en dadelijkheden werden geëindigd, terwijl de nieuw aangestelde regeeringen overal aan het bewind bleven.

Die nieuwe regeeringen waren echter niet gerust over de houding der tegenpartij, die meer en meer geneigd scheen om de stadhouderlijke regeering en daarmede het reglement van 1674 te herstellen en heimelijk voortdurend onder de bevolking bleef woelen. Te Arnhem richtte men daarom tot handhaving der nieuwe regeering op het nijmeegsche voorbeeld een korps vrijwilligers op. Op den algemeenen landdag te Zutphen werd voorgesteld een verbond tusschen de geldersche steden te sluiten om alle verzet tegen de Nieuwe Plooi te onderdrukken, niet dan met algemeene stemmen een stadhouder of kapitein-generaal te benoemen en deze beide waardigheden nooit aan denzelfden persoon op te dragen. Gelijk in de dagen van De Witt in Holland bij het Eeuwig Edict, zou ieder nieuw regeeringslid deze beide laatste punten plechtig moeten bezweren. Maar de tegenpartij wist het sluiten van het verbond tegen te houden en deed zelfs weder pogingen om zich met geweld in het bezit van de regeering in de voornaamste steden te stellen. Dit mislukte echter zoowel te Arnhem als te Nijmegen en elders; in Nijmegen liep in Augustus 1705 de zaak zoo hoog, dat de burgerij tot bescherming der regeering in de wapenen kwam, den gewapenden aanhang der Oude Plooi met geweld uit het reeds door deze weder in bezit genomen stadhuis dreef en eenige der oude regenten verbande; de

stokebrand Roukens werd zelfs op de markt onthoofd, eenige der deelnemers aan den aanslag werden gehangen. In den loop van het jaar kwam het Nijmeegsch kwartier op die wijze allengs tot rust evenals dat van Zutphen. In het kwartier van de Veluwe echter zag men in 1706 en 1707 nogmaals hevige tooneelen tusschen ridderschap en steden, welke laatsten het onder elkander ook niet meer eens bleken, zoodat de kleine steden afzonderlijk op Het Loo bijeenkwamen; vooral te Wageningen kwam het tot dadelijkheden tusschen de beide partijen en het was ten slotte zelfs noodig om een regiment soldaten uit het leger te ontbieden tot herstel der rust in die kleine stad, waar de gemeenslieden en vrijwilligers met geweld en met hulp van de arnhemsche vrienden de Oude Plooi hadden verdreven [1]). Ook een nieuwe poging in het thans bijna rustige kwartier Nijmegen tot vestiging eener kwartiersregeering door de Oude Plooi te Tiel werd verijdeld. Eindelijk meenden de Staten van het gewest krachtdadig te moeten ingrijpen. De plaatselijke vrijwilligers werden overal bij plakkaat afgeschaft verklaard; Nijmegen en Arnhem moesten een sterk garnizoen opnemen; enkele onruststokende regenten van de Oude Plooi werden afgezet. De in 1706 getroffen regeling, dat in alle geldersche steden de regeering slechts voor drie jaar zitting zou hebben, bleef tot 1717 van kracht maar kon niet beletten, dat de oude regenten herhaaldelijk in geschrifte protesteerden tegen het hun naar hunne meening aangedane gruwelijke onrecht. Thans werd eindelijk voorgoed vastgesteld, dat voortaan de regenten weder voor het leven zouden worden verkozen en wel, zooals vroeger, door de regeeringscolleges zelf doch uit een dubbeltal, aangeboden door burgerij en gilden of gemeenslieden. Een algemeene amnestie maakte in dit jaar een einde aan de langdurige onrust.

Zoo liep ten slotte zoowel in Zeeland als in Gelderland de beweging, die hier en daar een democratisch karakter had aangenomen en bepaaldelijk gericht was geweest tegen de regenten-oligarchie, die onder Willem III het bewind had gevoerd, uit op een nieuwe bevestiging, thans ten behoeve van andere personen en familiën, van den aristocratischen regeeringsvorm, zij het dan ook dat ten minste in Gelderland de rechten der gemeenslieden en gilden in naam

[1]) Vgl. over het daar gebeurde het Verbaal, klagts-wyse overgegeven aan de E. M. Heeren Staten (Pamfl. Thys. 1706/7, nº. 14).

waren erkend. De aanstelling der regenten voor het leven schiep in Gelderland een nieuwe oligarchie, die zich welhaast op de oude wijze nauw aaneensloot en de corporatiën der gilden en gemeenslieden geheel in hare macht wist te brengen, juist zooals het onder de vorige regeering was geschied.

Niet anders ging het in Utrecht en Overijsel.

Ook in Utrecht was in April 1702 door de Staten besloten de toestanden van het eerste stadhouderlooze tijdperk te herstellen [1]) en het reglement van 1674 alzoo als vernietigd aan te merken. Te Amersfoort leidde een poging der zittende oligarchie om te ontkomen aan het daar gewone middel der verkiezing van de regeering door uit de burgerij, bij loting aangewezen kiezers in 1703 tot hevige beroering. Ook hier trachtte men tegenover het streven der oligarchie het beginsel van eene door de geheele burgerij aangewezen regeering te handhaven, maar de Staten van het gewest kwamen tusschen beiden, deden de stad door krijgsvolk bezetten en namen de leiders der volksbeweging gevangen; een hunner moest zijn optreden met onthoofding bekoopen, twee anderen werden verbannen. In Overijsel evenwel namen de gemeenslieden der drie steden de hun onder het reglement van Willem III onthouden rechten weder in bezit en slaagden erin ze te behouden, zij het dan ook weder slechts in naam bij het voortduren ook hier der oligarchische regeeringsvormen.

Bij dat alles, bij die jarenlange onrust in sommige gewesten richtte zich menige blik weder op den jongen erfgenaam der tradities van het Huis van Oranje. Hij was in Augustus 1703 zestien jaar geworden, had zijne studiën te Utrecht geëindigd en nam in de omgeving van zijn neef Nassau-Ouwerkerk thans deel aan den veldtocht. Als „gedesigneerd" stadhouder en kapitein-generaal van Friesland en Stad en Lande kon hij zich niet met een lagen rang vergenoegen en Friesland verklaarde reeds in 1703 bij gelegenheid van een voorstel om twee nieuwe generaals der infanterie te benoemen, dat de jonge Prins, eenmaal tot het leger toegelaten, in rangorde boven alle andere generaals geplaatst diende te worden. Maar zijn jeugdige leeftijd en gebrek aan ervaring in den krijg werden als beletsel hiertegen aangevoerd. Friesland, door Stad en Lande gesteund, gaf echter niet toe en toen de veldheer der bondgenooten, de plaatsvervangende kapitein-generaal der Unie Marlborough, na den dood van den maarschalk in 1702 aandrong op de benoeming van meerdere opper-officieren, terwijl de Raad van State zelfs de benoeming van een kapitein-generaal wenschelijk achtte, drongen de beide noordelijke gewesten krachtig op de verheffing van hun jongen stadhouder tot generaal der infanterie aan. De naijver der hoofdofficieren van het staatsche leger onderling, de onwil der anderen om zich te stellen onder den oudste in jaren, den lastigen Slangenburg, die eigenlijk reeds veldmaarschalk had moeten worden, maar èn als katholiek — hij behoorde tot den ouden katholieken tak der Van Baer's in Gelderland — en wegens zijn karakter minder geschikt scheen [1]), gaf in de zaak van den frieschen vorst tot allerlei moeilijkheden aanleiding. Eenige gemachtigden der Staten-Generaal, geleid door Buys, verschenen in het begin van 1704 te Leeuwarden om met de friesche Staten en de Prinses-weduwe te onderhandelen. Zij bewerkten ten slotte een compromis, waarbij Friesland toestemde in het hollandsche voorstel tot benoeming van Hendrik van Nassau, heer van Ouwerkerk [2]), tot veldmaarschalk, van Slangenburg, Noyelles en den jongen prins van Nassau tot generaals der infanterie, van den graaf van Tilly tot generaal der ruiterij; de jonge vorst zou echter het ambt niet bekleeden noch de daaraan verbonden wedde genieten vóór zijn twintigste jaar en slechts zitting, geen stem in den krijgsraad hebben. Heinsius, die den Prins gaarne tot generaal verheven had gezien, had met groote handigheid de zaken in deze richting geleid, zonder overhaasting strevend naar het doel om overeenkomstig de bedoelingen van Willem III ook deze zaken tot een goed einde te brengen en diens neef de plaats te bezorgen, die de groote Oranjevorst hem had toegedacht [3]). Alleen het thans sterk staatsgezinde Zeeland [4]) protesteerde tegen de benoeming van den jongen „generaal in naam",

[1]) Groot Utrechtsch Plakkaatb., I, blz. 177.

[1]) Vgl. over hem en andere generaals van dien tijd de meergenoemde Mémoires de Monsieur de B., blz. 96 vlg.

[2]) Hij was kleinzoon van prins Maurits als derde zoon van Lodewijk van Nassau, heer van Beverweert, jongere broeder van Odijk en had zich in de oorlogen van Willem III onderscheiden, een goed generaal maar geen buitengewone geest, eerder kleingeestig en jaloersch van karakter (vgl. Goslinga, Mémoires, p. 11).

[3]) Archief Heinsius, brieven dd. 17 en 23 Februari 1704 (ms. Rijksarchief).

[4]) Lamberty, XIII, p. 17 en 19.

ook als den eersten stap naar een „vorm van gebied", dien men thans niet meer begeerde, nu opnieuw een gewestelijk stadhouder generaal zou zijn; het gewest wierp alle verantwoordelijkheid in dezen van zich af en verklaarde den prins niet als generaal te willen erkennen; „haec libertatis ergo" riep een bitter schotschrift uit. De jonge prins bleef te midden van dat alles deelnemen aan den oorlog, wachtend op de toekomst. De geschiedenis van den jongen Willem III herhaalde zich in andere vormen.

In het volgende jaar, tegen zijn achttienden verjaardag, kwam nu ook de kwestie van zijn recht op eene plaats in den Raad van State ernstig ter sprake[1]), ook in verband met zijne feitelijke aanvaarding van het stadhouderschap in de beide noordelijke gewesten volgens de bestaande instructie op het erfstadhouderschap aldaar. Holland en Utrecht, gedachtig aan de wijze, waarop Willem III allengs tot de hoogste waardigheden gestegen was, waren er niet voor hem toe te laten in den Raad, waar de beide gewesten samen 4 van de 12 stemmen uitbrachten, vooral niet met recht van stemming voor zichzelven, en namen bij voorbaat het besluit daarin geen stadhouder van eenig gewest op te nemen dan met eenparige toestemming. Een beroep van Friesland op het oude gebruik en de vroegere instructiën van den Raad uit de jaren 1588, 1651 en 1671 kon de beide tegenstrevende gewesten en Zeeland, dat zich natuurlijk bij hen aansloot, niet overtuigen. De zaak bleef slepen tot 1707, toen de prins 20 jaar zou worden en diensvolgens overeenkomstig de gemaakte afspraak het ambt van generaal zou aanvaarden. Ook Overijsel en Gelderland, ja zelfs Stad en Lande lieten zich thans bewegen met de drie andere gewesten samen te gaan. Zoo werd hij voorloopig nog niet in den Raad van State toegelaten, al hield men zich werkelijk aan het omtrent zijn bevelhebberschap bepaalde en liet men hem in het leger als dienstdoend generaal optreden.

Zijne kansen op het stadhouderschap ook buiten de twee noordelijke gewesten stonden blijkbaar nog slecht. In verband met al deze kwestiën verklaarde Overijsel[2]), in dezen tijd vooral door Van Rechteren geleid, van zins te zijn „nooit wederom te komen tot het aanstellen van een stadhouder" en voorgoed te willen „volharden"

1) Wagenaar, XVII, blz. 272 vlg.
2) ib., blz. 298/9.

bij de thans bestaande „volkomene en uitgestrekste vrijheid". Er werd zelfs in dit opzicht reeds gedacht aan het opmaken eener „harmonie" tusschen de gewesten gelijk in de dagen van De Witt. De nederlaag der oude regenten in Gelderland en Zeeland en hunne vervanging door „opregte republikeinen" spelde ook daar voor de toekomst weinig goeds voor den frieschen prins, die overigens door zijne militaire talenten spoedig de aandacht op zich vestigde. Hij aanvaardde zijne beide stadhouderlijke waardigheden, in Friesland zonder eenig bezwaar, in Stad en Lande echter na veel gehaspel tusschen de beide leden van het gewest en, met steun van Holland, niet dan op een nieuwe instructie, die hem het recht ontnam om zitting te hebben in het college der „monsterheeren" dat de „volmachten"[1]) der Ommelanden in de Statenvergadering kon toelaten of afwijzen. Maar de Prins gaf den moed niet op. Met Heinsius bleef hij steeds in zeer nauwe betrekking en in den toon der van weerszijden gewisselde brieven heerscht wederzijdsch vertrouwen en wederzijdsche welwillendheid, van de zijde des Prinsen dankbaarheid voor reeds bewezen diensten, van die van Heinsius bereidvaardigheid tot nieuw dienstbetoon. Friso huwde in 1709 met Maria Louisa van Hessen-Kassel, een bekwame en krachtige vrouw, die zich weldra de genegenheid der Friezen en Groningers in hooge mate verwierf. Hij legde zich vooreerst op den krijgsdienst toe en onderscheidde zich te velde op zulk eene wijze, dat men in hem met recht den aangewezen opperbevelhebber van het staatsche leger der toekomst zag. Was hij dat eenmaal, dan zou het daarbij niet blijven maar zouden de oude hooge waardigheden in de Republiek hem van zelf in handen vallen. De ontijdige dood van den jongen vorst den 14den Juli 1711 bij het overvaren van den Moerdijk, toen hij zich op verlangen van de Staten-Generaal uit het leger naar Den Haag begaf om er een samenkomst te hebben met den koning van Pruisen ter beslechting der nog altijd hangende geschillen over de nalatenschap van Willem III, sloeg aan alle verwachtingen omtrent zijne toekomst den bodem in. Juist op dat oogenblik scheen er weder eenige kans te bestaan op zijne verheffing tot stadhouder ook in de overige gewesten, daar de koning van Pruisen, wiens hulp de bond-

1) D. i. de vertegenwoordigers der Ommelander districten. Vgl. Wagenaar, XVII, blz. 324/5.

genooten tegen Frankrijk noodig hadden, bereid scheen die hulp te verleenen tegen concessies van wege den Prins in de erfeniszaak en men van hem daartegenover verwachtte, dat hij bij de Staten krachtig zou aandringen op de verhefling van zijn bloedverwant [1]). De handige medewerking van Heinsius had daarbij groote diensten kunnen bewijzen; de herhaalde volksbewegingen in verschillende provinciën, de zwakke leiding der krijgszaken te land en ter zee, soms in verband daarmede, deden menigeen met verlangen uitzien naar eene krachtige stadhouderlijke hand als die van Willem III was geweest. De rol, die Engeland in de jonge dagen van Willem III had gespeeld, scheen nu door Pruisen overgenomen te zullen worden. De plotselinge dood van den Prins, die een dochtertje naliet en na wiens overlijden den 1sten September eerst zijn zoon Willem Karel Hendrik Friso werd geboren, was in deze omstandigheden voor het zwak vertegenwoordigde Huis van Nassau weder een buitengewoon zware slag. De zoo gewenschte overeenkomst met Pruisen bleef thans hangende en de jonggeborene zou nog jaren noodig hebben, alvorens van zijn aanspraken op eenige hoogere waardigheid dan het erfstadhouderschap der beide noordelijke gewesten werk gemaakt kon worden. Toch bewees reeds het schenken van groote geldsommen als „pillegift" aan den jongen prins, ook door Holland en de Staten-Generaal, dat ook hij niet maar eenvoudig kon beschouwd worden als een „aanzienlijk edelman, die toevallig in de Republiek woonde" zooals de Statenpartij onder De Witt den jongen Willem III had willen beschouwen.

* *
*

Te midden van al deze binnenlandsche verschillen en bezwaren, waarbij nog andere, van kerkelijken aard, de gemoederen verontrustten, ging de groote oorlog, dien men ter wille der Spaansche Successie voerde, jaren achtereen voort.

Half Mei 1702 hadden de Staten, Engeland en de Keizer tegelijk hunne oorlogsverklaringen bij Frankrijk en Spanje ingezonden, de eersten onder de betuiging, dat Frankrijk de bepalingen van den

1) Wagenaar, l.l. blz. 404.

vrede van Rijswijk ten opzichte van den handel der Nederlanders niet was nagekomen maar dien integendeel door drukkende tarieven ten zeerste had belemmerd en bovendien in zake de spaansche opvolging dubbel spel had gespeeld, terwijl Spanje's nieuwe koning zich geheel bij zijn grootvader had aangesloten en diens troepen o. a. in de Spaansche Nederlanden had opgenomen met verdrijving der staatsche garnizoenen, die er nog met toestemming van koning Karel II in de voornaamste vestingen waren gelegd [1]).

De fransche troepen, onder den maarschalk Boufflers in de Spaansche Nederlanden gelegerd, trachtten zich spoedig na het uitbreken van den oorlog van Roermond en Venloo uit bij verrassing van het belangrijke Nijmegen meester te maken, wat echter nog door de tijdige aankomst van een in het Kleefsche gelegerde troepenmacht der bondgenooten onder Godard van Rheede, graaf van Athlone, verhinderd werd. Weldra verscheen daar ook de graaf van Marlborough zelf met aanzienlijke versterkingen en nam thans, als opperbevelhebber der staatsche en engelsche legers, de leiding van den veldtocht in handen, in overleg intusschen met de vijf staatsche gedeputeerden te velde, welke heeren onder Willem III weinig meer dan intendanten van het leger geweest waren maar sedert de instructie van 21 Augustus 1702 grooter bevoegdheid en zelfs met beslissend veto zitting in den legerkrijgsraad hadden. Die gedeputeerden te velde met hun grooten invloed op de bewegingen van het leger waren den engelschen veldheer een voortdurende ergernis: zelf gewoonlijk geen krijgslieden maar mannen van de raadzaal, achtten zij zich in den regel geroepen om paal en perk te stellen aan militaire neigingen en militaire eerzucht. Vooral tegenover den vreemdeling, die thans aan het hoofd ook der staatsche legers stond, meenden zij angstvallig te moeten waken tegen den militairen geest. Zij namen deel aan alle gewichtige besluiten te velde en lieten niet na kritiek te oefenen op de militaire leiding, ja namen soms zeer actief deel aan de krijgsbewegingen. Door hun grooten invloed op de bevordering van officieren in het staatsche leger stonden zij in den regel met deze laatsten op goeden voet en werden zoo de overheid, tot welke

1) Lamberty, II, p. 107; Gachard, Histoire de la Belgique au commencement du XVIIIe Siècle (La Haye, Bruxelles, 1880), p. 25/6.

officieren van allerlei rang zich richtten met hunne bezwaren tegen de legeraanvoering van den door hen, oudgediende en ervaren krijgslieden, in den beginne als een indringer beschouwden opperbevelhebber. Reeds bij den eersten veldtocht kwamen de bezwaren van dezen toestand duidelijk aan het licht. Maar Marlborough toonde zich een veldheer. Hij verdreef den vijand uit geheel Spaansch-Gelder en veroverde in het najaar de eene Maasvesting na de andere: Venloo, Stevensweerd, Roermond, eindelijk zelfs Luik, bij welke wapenfeiten ook de staatsche krijgsoversten Coehoorn en Obdam zich zeer onderscheidden. Bij zijn terugkeer op een klein jacht langs de Maas viel Marlborough met zijn ganschen staf in handen van een fransche patrouille uit Gelder, die hem echter niet herkende en het gezelschap op vertoon van enkele paspoorten vrijliet [1]). Hij had zich intusschen in dezen eersten veldtocht een stoutmoedig en bekwaam veldoverste en tevens een handig bemiddelaar getoond. En ook aan dezen laatste was behoefte, niet alleen in het leger maar ook in de raadzalen van Londen en Den Haag. Reeds dadelijk toch rezen er moeilijkheden tusschen de bondgenooten, niet slechts wegens de bezetting van Venloo en Limburg op verlangen der gedeputeerden te velde door staatsche troepen met uitsluiting van de troepen des Keizers, die de Zuidelijke Nederlanden, door Philips V als eene landvoogdij voor keurvorst Maximiliaan Emanuel bestemd [2]), bij verovering geheel voor zijn zoon wenschte te behouden, maar ook tusschen Engeland en de Staten in het bijzonder over het al of niet vrijlaten van den handel op Frankrijk en Spanje [3]).

De Staten hadden, gelijk eertijds, den handel op vijandelijk gebied niet willen bemoeilijken, omdat toch de voordeelen daarvan grootendeels den eigen ingezetenen ten goede kwamen en in het bijzonder de handel op beide landen ten onzent zeer aanzienlijk was: ook in de laatste groote oorlogen met Frankrijk was in dat opzicht veel oogluikend toegelaten, zij het dan niet de handel in oorlogstuig. Maar in Engeland, dat er volstrekt niet dezelfde handelsbelangen had en den handel der hollandsche concurrenten gaarne een knak wilde geven om na den vrede zelf den franschen en vooral den spaanschen handel

1) Wagenaar, l.l. blz. 167.
2) Hij had ze daartoe bij verdrag van 7 Nov. 1702 aan Frankrijk overgegeven.
3) Von Noorden, I, S. 325 ff.; Gachard, l.l. p. 117 suiv.

in bezit te kunnen krijgen, dacht men, ook weder als van ouds [1]), anders over de zaak en eischte volledig verbod van allen handel op des vijands gebied. De landprovinciën zagen daarin niet zooveel bezwaar maar de drie zeegewesten verzetten er zich tegen en gaven eerst tegen den zomer van 1703 toe, doch onder voorwaarde dat de verbodsplakkaten voorloopig slechts voor een jaar zouden gelden. Na dat eene jaar zijn de plakkaten intusschen niet hernieuwd, daar men te Amsterdam, Rotterdam en Dordrecht reeds begon te ondervinden, dat de handel verliep naar de „neutralen", naar Denemarken, Zweden en, vooral, naar Bremen en Hamburg, die aanstonds van de gelegenheid gebruik hadden gemaakt. Met fransche paspoorten werd evenwel op fransche en spaansche havens ijverig handel gedreven [2]). Bij het oogluikend toelaten van den handel op den vijand kwam men nu in nieuwe moeilijkheden met Engeland over de werkzaamheid der engelsche kaperschepen, die de hollandsche vaartuigen niet ontzagen: vele staatsche koopvaarders werden in Engeland opgebracht wegens handel met den vijand. Hevige protesten van de zijde der hollandsche kooplieden volgden en de engelsche regeering, die zelve op aandrang van Marlborough de eensgezindheid tusschen de bondgenooten gaarne wilde bewaren en niet ongeneigd was om toe te geven, kwam op hare beurt in een moeilijken toestand tegenover het op handhaving van het handelsverbod scherp aandringende Parlement. Eerst na de sluiting van de parlementszitting in April 1705 waagde zij het de opgebrachte staatsche schepen weder los te laten en den handel toe te staan op de bij de Nederlanders voor zulke gevallen gebruikelijke wijze, namelijk door middel van licenten, waarvoor grof betaald werd; alleen „contrabande" bleef uitgesloten. Maar ook dit laatste leverde weder moeilijkheden op, daar men niet juist bepaald had, welke waren daaronder te verstaan waren. Zoo bleven de wederzijdsche klachten bestaan. En niet minder ernstig werden zij, toen de engelsche handel op Spanje zich werkelijk reeds begon te ontwikkelen na de zegepralen der bondgenooten te land en ter zee, die een deel van dat koninkrijk in de macht van koning Karel III brachten, voor wien

1) Vgl. het gebeurde tijdens Leycester, dl. III, blz. 345 vlg.
2) Vgl. Knuttel, pamflet nº. 16231: Korte schets van 's Lands welvaren door de laatste vrede (1714), blz. 10.

men heette te strijden, en de engelsche zeemacht ook in die wateren zoodanig werd vermeerderd, dat zij weldra de staatsche verre te boven ging [1]). De oude naijver kreeg door een en ander nieuw voedsel en de samenwerking der beide bondgenooten kon alleen door den ernstigen wil van beide regeeringen, door de handige werkzaamheid en het overleg van Marlborough en Heinsius worden bewaard. De eerste begreep ten volle, dat hij zonder de hulp van den tweede zijn eigene voortdurend wankelende politieke macht in Engeland niet zou kunnen handhaven [2]); Heinsius wist, dat bij Marlborough's val, die ongetwijfeld gevolgd zou worden door de opkomst van een zuiver Tory-ministerie, waarvan men toenadering tot Frankrijk, ja tot den pretendent uit het huis Stuart, den zoogenaamden Jacobus III, kon verwachten, het verbond met Engeland, waarop het politieke evenwicht van Europa grootendeels berustte en waardoor de veiligheid der Republiek verzekerd werd tegenover Frankrijk's nooit sluimerende veroveringslust, ernstig gevaar zou loopen. Reeds in 1702 was er eene Tory-meerderheid in het engelsche Parlement en alleen de persoonlijke invloed van Marlborough en zijn echtgenoot bij de koningin belette toen het onmiddellijk optreden der gevreesde Tory-regeering. Doch hoe lang zou hij, die ook aan het hof vele vijanden had, weerstand kunnen bieden aan de onvermijdelijke hofintrigues? Deze vraag werd door de nederlandsche staatslieden met bekommering gesteld en een en ander had natuurlijk grooten invloed op de stemming hier te lande. De omstandigheid, dat Marlborough's partij, die der Whigs, voor een goed deel juist steunde op de kooplieden in de groote handelsplaatsen, de concurrenten van den nederlandschen handel, maakte het behoud der samenwerking op den duur nog bezwaarlijker.

De gemeenschappelijke krijg ging intusschen voort te land en ter zee, in geheel West-, Midden- en Zuid-Europa en op den Oceaan. In Beieren, welks keurvorst Maximiliaan Emanuel sedert lang met Frankrijk samenwerkte, langs het stroomgebied van den Midden-Rijn, in Noord-Italië streden de keizerlijke veldheeren, de voortreffelijke prins Eugenius van Savoye aan hun hoofd, met aanzienlijke legers

[1]) In 1709 erkent ook de nederlandsche staatsman Goslinga (Mémoires, p. 101) ten volle „la supériorité de leurs forces maritimes sur nous".

[2]) Von Noorden, I, S. 218.

tegen de Franschen en hunne bondgenooten; de kusten van Spanje, Portugal en Italië daverden van het kanongebulder der engelsche en en staatsche vloten, die er herhaaldelijk aanzienlijke troepenkorpsen aan wal zetten; de fransche kusten zelve werden herhaaldelijk bedreigd in verband met ernstige opstanden der laatste nog overgebleven fransche Hugenoten, de wanhopig strijdende Camisards in de Cevennes. En te gelijk was ook in Noord-Europa de oorlogsfakkel ontstoken. Zweden kampte hier onder zijn avontuurlijken jongen vorst Karel XII, wien de lauweren van den grooten Gustaaf Adolf en van Karel X geen rust lieten, met zijn oude vijanden, met Polen, met Rusland vooral, de opkomende mogendheid van het Noorden, door den grooten tsaar Peter geleid. Nog meer dan tijdens den Dertigjarigen Oorlog stond Europa in den aanvang der 18de eeuw in vuur en vlam.

De Republiek had bij dat alles het hoogste belang en met gretigen ijver lazen de hollandsche kooplieden de oorlogsberichten, die van alle zijden der wereld inkwamen en hun afwisselend voordeel en verlies brachten. Een steeds vloeiende stroom van pamfletten, waarin de oorlogskansen naar aanleiding der laatste berichten behandeld werden, kwam voortdurend van de hollandsche persen, nog altijd de verspreiders van het wereldnieuws in Europa, nog altijd de gewillige dienaressen ook van den hollandschen handel.

De groote oorlog ter zee liep reeds in de eerste jaren feitelijk ten einde, daar Frankrijk en Spanje ook gezamenlijk op den duur niet in staat waren zich op dit gebied met de beide verbonden zeemogendheden te meten. De nederlaag bij La Hogue had Frankrijk's vloot onherstelbaar geknakt en de spaansche was nooit van den slag bij Duins opgekomen. Reeds in het eerste oorlogsjaar was er geen sprake van gevechten in de open zee maar slechts van aanval en verdediging der spaansche kust. Een aanzienlijke staatsche vloot van meer dan 40 vaartuigen onder den luitenant-admiraal Philips van Almonde en zijn ranggenoot Gerard Callenburgh, voorzien van 3000 man krijgsvolk onder generaal Sparre, sloot zich toen aan bij een ongeveer gelijke engelsche vloot onder sir George Rooke, bij wien zich de hertog van Ormond als opperbevelhebber der gezamenlijke landingstroepen bevond; ter zee zou Rooke, te land Ormond de leiding hebben van den voorgenomen gezamenlijken aanval op Cadix, de beroemde spaansche zeestad: het zou zijn als vóór honderd jaren onder den jongen Essex. Cadix werd echter te sterk bevonden en de te laat begonnen en slecht geleide

„ongelukkige" onderneming liep af met het verbranden en vernielen van een aantal oorlogsmagazijnen en koopmansgoederen bij de stad [1]). Luisterrijk daarentegen was de zegepraal door een deel der vereenigde vloten op de terugreis den 23sten October 1702 in de baai van Vigos op de daar liggende spaansch-fransche eskaders behaald, waarbij de westindische „zilvervloot" den bondgenooten ten deele in handen viel en voor een ander, veel aanzienlijker deel werd vernield of nog bij tijds door den vijand geborgen, terwijl de oorlogschepen des vijands werden verbrand of weggevoerd. Ook de talrijke hollandsche kooplieden, die ondershands aandeel hadden in de lading der vloot, leden daarbij intusschen zware verliezen [2]). In dit eerste jaar was de uitrusting der staatsche vloot, ook nog door Willem III zelven voorbereid, zeer aanzienlijk geweest maar weldra bleek het, dat zijn krachtige hand gemist werd en de samenwerking der admiraliteiten veel te wenschen overliet, in verband ook met de nalatigheid der gewesten in het bijeenbrengen van de noodige fondsen [3]). De samenwerking met de britsche vloten liet bovendien, bij het nog altijd heerschende wederzijdsche wantrouwen en de wederzijdsche gevoeligheid op het gebied van zeezaken, veel te wenschen over. Zoo kwam er niet veel van belangrijke wapenfeiten ter zee en bepaalde men zich meestal tot het beveiligen der Noordzee tegen de lastige fransche kapers uit Duinkerken, Oostende en enkele kleinere vlaamsche havens, door de gronden voor de vlaamsche kust nog steeds gevaarlijke steunpunten der vijandelijke kaapvaart, die niettegenstaande de haar in het oog houdende engelsch-staatsche eskaders dikwijls groote verliezen aan den handel en aan de haringvisscherij op de schotsche kust berokkende. Het van nabij bedreigde Zeeland vooral spande zich daarvoor in en weigerde dikwijls medewerking elders. De in dit gewest inheemsche kaapvaart begon zich opnieuw sterk te ontwikkelen, sedert in 1702 premiën daarvoor door de Staten-Generaal waren uitgeloofd. Middelburg en Vlissingen alleen rustten er in hetzelfde jaar een vijftigtal uit, later aangegroeid tot 75 met 1700 stukken en bijna 12000 man; Amsterdam en andere zeeplaatsen volgden dit voorbeeld, zelfs de zeedorpen. Alle zeeën en baaien van

1) De Jonge, III, blz. 578 vlg.
2) Wagenaar, l.l. blz. 173.
3) De Jonge, III, blz. 606.

westelijk en zuidelijk Europa waren weldra vol van nederlandsche, vooral zeeuwsche „commissievaarders", die de vijandelijke koopvaardijschepen en kapers overal najoegen en zelfs oorlogschepen niet ongemoeid lieten. Honderden prijzen werden buitgemaakt en opgebracht, dikwijls zonder neutrale en zelfs bevriende mogendheden te ontzien, wat bij deze halve zeeroovers, uit allerlei volk gerecruteerd, niet verwonderlijk was. De door deze kaapvaarders veroorzaakte last van internationalen aard, en het welhaast verdwijnen der vijandelijke koopvaardij van alle zeeën deed omstreeks 1708 de kaapvaart zeer verminderen, nadat zij ontzaglijke winsten had opgeleverd, met name in het verarmde en steeds achteruitgaande Zeeland, waar thans weder talrijke reederijen waren ontstaan [1]). Ook ter bedreiging der spaansche kust werden zeetochten ondernomen in samenwerking met engelsche vloten, een enkele maal zelfs met een klein zelfstandig eskader als dat van kapitein Roemer Vlacq, die door zijn dapper volhouden tegenover een aanzienlijke overmacht op de portugeesche kust bij St. Ubes den 21sten Mei 1703 een groote vloot van honderd hollandsche en engelsche koopvaarders redde, zij het dan met opoffering van zijn leven en zijn oorlogschepen, die alle de vlag moesten strijken. In het volgende jaar gelukte het eene hollandsch-engelsche vloot onder Rooke en Callenburgh in korten tijd het sterke maar door de „miserabele" Spanjaarden slecht verdedigde Gibraltar te veroveren (3 Aug. 1704): de stad heette veroverd te zijn voor den op een hollandsch-engelsche vloot naar zijn land overgevoerden habsburgschen koning Karel III van Spanje, die dan ook zijn dank voor het wapenfeit betuigde en er in het volgende jaar gehuldigd werd, maar er bleef een uitsluitend engelsche bezetting achter en van dien tijd af is de stad, die den ingang der Middellandsche zee beheerscht, feitelijk engelsch gebleven [2]). Een vijandelijke armada onder den graaf van Toulouse kwam echter weldra uit Barcelona zuidwaarts om de stad te heroveren. Zij was vijftig groote en 38 kleine schepen, branders en galeien sterk, de grootste maar ook de eenige scheepsmacht, die Frankrijk thans nog kon uitrusten, bijna alles wat het aan zeewaardige vaartuigen had. De vloot der bondgenooten was ongeveer even talrijk maar minder sterk bewapend en

1) De Jonge, IV, blz. 38 vlg.
2) De Jonge, III, blz. 639, 671 vlg.

bemand, bovendien reeds door een langen zeetocht afgemat. Bij Malaga ontmoette men den vijand, op den 25sten Augustus 1704. De staatsche schepen, die de achterhoede uitmaakten, waren hier slechts 12 in getal maar onderscheidden zich ten zeerste in den hevigen zeeslag, die thans volgde en afliep met den aftocht der zeer beschadigde fransche vloot[1]). Ook bij de verovering van Barcelona in het jaar 1705 bewees de staatsche hulpvloot onder Almonde gewichtige diensten, gelijk later voor Cartagena en Alicante. Almonde, leerling van De Ruyter en Cornelis Tromp, was in dezen tijd de voornaamste vlootvoogd van de Republiek, die hem dan ook zeer waardeerde; in 1708 verkreeg hij de waardigheid van luitenant-admiraal van Holland en West-Friesland, toen ter tijd de hoogste post bij het zeewezen, dien hij tot zijn dood in 1711 bekleedde, niet zonder allerlei teleurstelling bij de weinige geneigdheid der Staten om eene op zichzelf voldoende macht tot zijne beschikking te stellen, zoodat onze schepen gewoonlijk slechts als eene hulpvloot bij de grootere britsche vloten optraden en dus een ondergeschikte rol speelden.

Er vielen nu geen groote fransche of spaansche armada's meer te bevechten; een guerilla ter zee was de zeekrijg geworden. Zoowel Almonde als de andere luitenant-admiraals, Callenburgh en Geleyn Evertsen, werden daarom weldra niet meer aan het hoofd van eskaders in zee gezonden ten einde ranggeschillen met de engelsche vlootvoogden te voorkomen. De beteekenis onzer zeemacht nam in deze omstandigheden ten zeerste af: de grootste en beste schepen bleven met de oppervlootvoogden thuis en slechts kleine smaldeelen onder kapiteins, schout-bij-nachts, hoogstens vice-admiralen hielden de eer der Republiek op in de gevechten van gering belang, die na den slag bij Malaga ter zee werden geleverd. Zoo bij het mislukte beleg van Toulon en bij de verovering van Sardinië, waarbij de staatsche vice-admiraals Johan van Wassenaer en Antonie Pieterson zich onderscheidden. In hoofdzaak beperkte de Republiek zich met de betrekkelijk geringe en verdeelde krachten, die zij ter zee ontwikkelde, tot de beveiliging der Noordzee door konvooien en eskaders, een taak, die echter allengs voor de meer en meer verwaarloosde zeemacht zwaar genoeg werd. De financieele uitputting ten gevolge van den langen oorlog stelde sedert

1) De Jonge, III, blz. 646 vlg.

1710 de admiraliteiten zoo goed als buiten staat om aan hare verplichtingen te voldoen; de beste schepen verrotten in de dokken, weinig nieuwe werden aangebouwd, het zeevolk verliep en in enkele jaren was er van de groote vloot van Willem III weinig meer overgebleven dan oud hout en verroest geschut. Ook de dood van Job de Wildt in 1704, van admiraal Schepers in 1706, de hooge leeftijd eindelijk van Nicolaas Witsen, de drie mannen, die met den Oranjevorst in diens laatste jaren de leiding der zeezaken in handen hadden, heeft tot dezen achteruitgang medegewerkt. In de laatste jaren van den krijg was bovendien het gevaar van de zijde van Duinkerken en de vlaamsche havens en daarmede de prikkel tot inspanning ter zee zeer afgenomen: de fransche koning had geen geld meer beschikbaar om kapers te doen uitrusten en Vlaanderen was in de handen der bondgenooten. Kleine eskaders en konvooien waren nu voldoende om den handel en de visscherij te beveiligen[1]). Waarom zou men groote vloten uitzenden ten behoeve van de verovering van veraf gelegen spaansche of fransche havens aan de Middellandsche zee om den Habsburger te helpen? Na 1710 liep er dan ook geen staatsch eskader meer uit en de engelsche regeering begon zich heftig te beklagen over de steeds slapper medewerking der Republiek, die in plaats van de oorspronkelijk beloofde en alleen in het eerste jaar geleverde veertig schepen 's jaars later zelden meer dan een derde en dikwijls minder, eindelijk zelfs geen schip meer bij de engelsche vloten voegde, terwijl de uitvlucht der Staten-Generaal, die op hunne talrijke kleine eskaders en konvooien wezen, door Engeland niet werd aangenomen, daar deze niet gelijkwaardig konden heeten met de voor een gemeenschappelijke actie beloofde vaartuigen. Een en ander deed den roem der Republiek als groote zeemogendheid in weinige jaren aanzienlijk dalen. Geen Trompen en De Ruyters konden zich meer verheffen, ook al had men hunne leerlingen nog aan het hoofd van de vloot.

Gewichtiger dan de krijgsbedrijven ter zee, hoe merkwaardig die ook in de eerste jaren van den oorlog waren, kon de oorlog te land genoemd worden.

Op den eersten voorspoedigen veldtocht van den thans tot hertog

1) De Jonge, IV, blz. 84/5.

verheven Marlborough was een tweede minder gelukkige gevolgd. Het gemeenschappelijke engelsch-hollandsche leger was versterkt met 20000 man meerendeels duitsche troepen, verkregen door subsidieverdragen met kleine duitsche vorsten; maar na de verovering van Bonn werd voornamelijk ten gevolge van hooggaande verschillen tusschen den energieken hertog en de op hun gezag naijverige staatsche gedeputeerden te velde weinig meer uitgericht. Een onderneming van den staatschen generaal Obdam, die in samenwerking met andere staatsche bevelhebbers Antwerpen en het land van Waes zou aantasten, werd verijdeld door Boufflers, die hem bij Eeckeren met een overmacht omsingelde en na een scherp gevecht tot bij Breda terugsloeg. Alleen Hoei en Limburg werden nog door Marlborough bemachtigd en Villeroy, de leider der fransche troepen in de Zuidelijke Nederlanden, zag zich genoodzaakt de voornaamste steden van Brabant en Vlaanderen te beveiligen. De weigering der gedeputeerden te velde om hunne toestemming te geven tot een aanval op het fransche leger, de zeer zelfstandige, ja dikwijls persoonlijk vijandige houding van Slangenburg en andere staatsche generaals tegenover den opperbevelhebber; de blijkbare toeleg der Staten om hun leger zoo weinig mogelijk te laten strijden en de in het Zuiden veroverde plaatsen met hunne troepen te bezetten, terwijl zij weigerden om er den eed aan koning Karel III te laten doen — dit alles ontstemde Marlborough zeer en de veldtocht eindigde met wederzijdsche verwijten, zoodat de veldheer ronduit weigerde op die wijze nogmaals de zaken te leiden[1]). Scherpe pamfletten, ook vertrouwelijke brieven en memoriën aan de Staten-Generaal, die bij het hier te lande heerschende regeeringsstelsel geen geheim konden blijven, verbitterden de stemming van weerszijden steeds meer en het bleek duidelijk, dat de britsche veldheer niet geneigd was zich door de grootendeels niet krijgskundige gedeputeerden te velde aan banden te laten leggen. Eerst de benoeming van Ouwerkerk tot veldmaarschalk herstelde eenigszins de goede verstandhouding maar de instelling der gedeputeerden te velde bleef een gevaar. Men bepaalde thans, dat Ouwerkerk voor het volgende jaar het in de Nederlanden veroverde gebied met een deel van het leger

1) Von Noorden, l.l. S. 352.

bewaken zou. De kern der gezamenlijke krijgsmacht rukte onder Marlborough van Maastricht uit met snelle marschen naar Zuid-Duitschland, waar hij weldra aan den Donau verscheen en er in samenwerking met de keizerlijken onder prins Eugenius den franschen maarschalk Tallard 13 Augustus 1704 bij Hochstädt en Blenheim versloeg. Het fransch-beiersche leger werd vernietigd: geheel Beieren viel den verbondenen in handen; de keurvorst moest zijn land ruimen en zocht zijn toevlucht aan het fransche hof, dat hem aanstonds weder in zijn vroegeren post in de Zuidelijke Nederlanden, thans als gouverneur van koning Philips V, deed optreden. Daar had de staatsche generaal Sparre[1]) in dezen zomer Brugge en Namen beschoten en het land heinde en verre gebrandschat, maar verder was er weinig gebeurd dan onderling getwist der staatsche generaals, die elkander de schuld van het nietsdoen verweten. Ook in het volgende jaar bleef het daar, in weerwil van Marlborough's aandrang, bij heen en weder trekken en kleine zegepralen op den vijand in Brabant; de voortvarende en autoritaire veldheer, verontwaardigd over de hem opgelegde belemmeringen in den krijg, dien hij met prins Eugenius had voorbereid, kreeg weder ernstige moeilijkheden met de als gewoonlijk bedachtzame gedeputeerden te velde, die weigerden zijn krachtige aanvalsplannen uit te voeren, en beklaagde zich opnieuw bij de Staten over hen zoowel als over sommige staatsche generaals, die eveneens zijne aanvalsplannen als onuitvoerbaar en waaghalzerij hadden afgekeurd. Een nieuwe instructie voor het college der gedeputeerden te velde, samen met een strenge ordonnantie op de krijgstucht, zou voor 1706 een betere verhouding tot stand brengen, meende men. Deze instructie[2]), hoe uitvoerig ook, was echter weinig geschikt om aan de twisten tusschen Marlborough en de gedeputeerden een einde te maken; zij bepaalde toch, dat deze laatsten „gehouden waren de hoogheid en eere van den Staat te bewaren inzonderheid ten opzigte van den kapitein-generaal over de legers der Koninginne van Groot-Britanje en deszelfs onderhebbende troepen, wanneer dezelven gevoegd waren met de troepen van dezen Staat". Daartegenover moesten zij „goed verstand houden"

1) Hij was een Zweed van geboorte, een ervaren en dapper krijgsman, een der beste staatsche bevelhebbers (Goslinga, Mémoires, p. 12).

2) Groot Placcaatb., V, blz. 66.

met dezen kapitein-generaal maar vooral ... met den veldmaarschalk Ouwerkerk; bij verschil tusschen die beiden hadden zij het recht om den laatste, „met alle mogelijke bescheidenheid" en onder gehoudenheid van het beslotene kennis te geven aan den griffier der Staten-Generaal, een behoorlijken last te verstrekken. Wel werden nieuwe gedeputeerden te velde door de verschillende gewesten aangewezen, onder anderen de friesche edelman Sicco van Goslinga[1]) — men beweerde waarschijnlijk met recht, dat Marlborough zelf hen ondershands had aangewezen — maar ook deze heeren, „novice dans le metier", zooals Goslinga zichzelf noemt[2]), waren bijna zonder uitzondering geen krijgslieden van beroep, en ook met hen had de kitteloorige Marlborough dikwijls heftige verschillen.

Voordat evenwel de veldtocht van dit jaar een begin nam, had Frankrijk's oude, thans weinig oorlogzuchtige koning getracht de stemming in de Republiek te zijnen bate te gebruiken om haar tot een afzonderlijken vrede te bewegen.

Het was meer en meer duidelijk, dat op de totnogtoe gevolgde wijze de oorlog van de zijde der Republiek niet veel langer kon worden voortgezet. Gelderland en de beide noordelijke gewesten brachten bijna niets meer op; Utrecht en Overijsel waren gewoonlijk veel ten achter; Holland en Zeeland droegen de oorlogslasten bijna geheel. En in Holland was, ook na het feitelijk toegeven van Engeland omtrent den handel op vijandelijke havens, die handel nog slechts langzaam herleefd[3]). Amsterdam vooral gevoelde zeer de bezwaren van den grooten krijg en zijn bekwame pensionaris, de invloedrijke Buys, liet niet na daarop de aandacht te vestigen. Op die stemming nu hield de fransche regeering, altijd hopend de beide in belangen zoozeer verschillende bondgenooten te scheiden, het oog. Zij liet in het najaar van 1705 door den krijgsgevangen markies D'Alègre vredesaanbiedingen doen, die werkelijk te Amsterdam en in de landprovinciën open ooren vonden; het kwam zelfs tot eene deputatie namens zes gewesten aan den raadpensionaris om bij hem op vrede aan te

1) Slothouwer, De staatsman Sicco van Goslinga, blz. 9.
2) Wat hem trouwens in zijne Mémoires niet van scherpe kritiek weerhoudt.
3) Von Noorden, II, S. 270 ff.

dringen, als die kon worden verkregen[1]). De dood van den ouden keizer Leopold I in dit jaar had op de vredelievende stemming invloed, daar de nieuwe keizer, Jozef I, geen kinderen had en zijn broeder, de bij gemeenschappelijk overleg aangewezen koning van Spanje, nu de naaste erfgenaam der habsburgsche kroon was geworden. De herleving van het rijk van Karel V: Spanje, Italië, Duitschland onder één hoofd, werd dan mogelijk. Zeer in het geheim handelde D'Alègre in deze omstandigheden met de leiders der Staten-regeering, ook door bemiddeling van den jongen Hagenaar Helvetius, die te Parijs woonde. Eindelijk verscheen in diep geheim de fransche president der Rekenkamer, Rouillé, in November in Holland en sprak er met Heinsius, ook met Buys en andere amsterdamsche heeren over een vergelijk, welks algemeene inhoud in het voorjaar door Buys, die met een gezantschap naar Engeland ging, zoogenaamd om over de inrichting van den nieuwen veldtocht te spreken, ondershands bij wijze van proef aan den bondgenoot werd voorgelegd. Met vrees en ergernis werd een en ander aan de overzijde van de Noordzee vernomen en Marlborough had al zijn invloed noodig om de wederzijdsche verstandhouding te bewaren; de engelsche eisch om D'Alègre naar Engeland over te brengen, de engelsche verwijten over de slappe oorlogvoering van staatsche zijde verbeterden die verhouding niet. En het bleek weldra, dat een vrede met erkenning van Philips V als koning van Spanje — Frankrijks voorwaarde — voorloopig van engelsche zijde niet zou worden aangenomen, terwijl de eisch der Staten om een aantal vestingen in het Zuiden als barrière tegen Frankrijk te mogen bezetten van de zijde van Lodewijk XIV voorloopig ook weinig kans op aanneming scheen te hebben. De keizer wilde natuurlijk den oorlog ten behoeve van zijn broeder gaarne doorgezet zien en was niet gezind tot een vergelijk.

De aldus voortgang nemende veldtocht van 1706, voorbereid door Marlborough, die zelf te Weenen verscheen, was eigenlijk bedoeld als een groote aanval op Frankrijk's oostergrens door de gezamenlijke macht der bondgenooten: in Frankrijk zelf doorgedrongen, zou men den trotschen Lodewijk den vrede voorschrijven. Maar de staatsche leiders en generaals wilden van het grootsche plan niet weten en drongen aan op een krachtig optreden in de

1) Goslinga, Mémoires, p. 14.

nabij hunne grensvestingen liggende Spaansche Nederlanden. Eerst in Mei werd men het over dit laatste eens en Marlborough stelde zich met een bezwaard gemoed aan het hoofd van het bondsleger, dat den vijand, die onder Villeroy en keurvorst Maximiliaan Emanuel bij Leuven stond, zou aanvallen [1]). Met engelsche, hollandsche en duitsche contingenten bracht hij het tot 60000 man en sloeg den even sterken vijand op Pinksteren, den 23sten Mei, bij Ramillies na een hevigen kamp, waarin het fransche leger als een kudde schapen geheel werd uiteengedreven; Leuven, Brussel, Gent, geheel Brabant en half Vlaanderen waren de prijs der zegepraal van den „IJzeren Hertog", die met deze tweede groote overwinning zijn naam als veldheer voorgoed had gevestigd. Er stond geen fransch leger meer in de Nederlanden [2]). In den loop van den zomer viel bijna geheel de rest van Vlaanderen en zelfs de henegouwsche vesting Ath den overwinnaar in handen. Brabant en Vlaanderen zwoeren trouw aan Karel III als landsheer. Ook in Spanje werden de Franschen zelfs uit Madrid teruggedreven, en in Italië verjoeg prins Eugenius na den grooten slag bij Turin hen uit Piemont en Milaan.

Deze zware nederlagen deden Lodewijk opnieuw den weg van onderhandeling inslaan, maar de koning van Zweden, die juist geheel Saksen veroverd had, bleek niet geneigd om te bemiddelen en de geheimzinnige vredesvoorstellen van den keurvorst van Beieren in Den Haag hadden even weinig succes. Eerst de aanbiedingen der fransche regeering, door een burgemeester van Rotterdam, Henequin, tot kennis der bondgenooten gebracht, gaven tot ernstige onderhandeling aanleiding. Frankrijk was nu bereid zich voor Philips V met de spaansche landen in Italië tevreden te stellen. Maar Engeland weigerde dit voorstel aan te nemen, ook omdat de Staten diensvolgens alleen meester van de Zuidelijke Nederlanden zouden worden. Ernstige pogingen werden thans op raad van den ervaren handelsman Mesnager door de fransche regeering bij de kooplieden van Amsterdam aangewend om hen tot vredesonderhandeling te verlokken door een voordeelig handelstraktaat met Spanje, waarbij dan een dergelijk traktaat met Frankrijk gevoegd zou kunnen

1) Von Noorden, II, S. 297 ff.
2) ib., S. 308 ff., een uitvoerige schildering van den slag en zijne gevolgen.

worden. „Les Hollandais se sont rendus traitables sur ce pied-là" schreef Mesnager, die van Den Haag en Amsterdam naar Madrid reisde, in het voorjaar triomfeerend aan zijne regeering [1]). Maar Frankrijk moest dan al te zware offers brengen en de oude plannen van Colbert en de zijnen zoo goed als geheel opgeven, zoodat alle fransche handel met de spaansche koloniën zou moeten verboden worden. En zelfs deze offers zouden nog met groote politieke voordeelen verbonden moeten worden om er de Hollanders toe te brengen zich, gelijk indertijd te Nijmegen, plotseling uit den krijg terug te trekken en daardoor den algemeenen vrede in te leiden. Verder dan tot besprekingen kwam dan ook Mesnager niet. Zoo bleef het bestaan van geheime betrekkingen tusschen Frankrijk en sommige nauw bij den koophandel geinteresseerde Hollandsche regenten voorloopig slechts de voornaamste kans op vrede en moesten de Staten zich tevreden stellen met het verkregen militair voordeel, tengevolge waarvan de veroverde gewesten onder leiding der staatsche gedeputeerden feitelijk reeds geheel als staatsch gebied werden behandeld.

Het volgende oorlogsjaar kenmerkte zich door weinig bijzonders. Marlborough, die op een reis naar Saksen den eerzuchtigen zweedschen vorst, een oogenblik gezind om zich gewapenderhand als bemiddelaar in Europa op te werpen, bewogen had zich niet verder Duitschland in te begeven, werd door zware regens in zijn operatiën belemmerd en kon, tot ergernis van velen in het leger, die hem van zelfzuchtige en verraderlijke plannen verdachten, den vijand niet verder terugdringen: deze laatste gaf aan zijne vredesonderhandelingen dan ook voorloopig geen verder gevolg.

Eerst de groote nederlaag bij Oudenaarde, het fransche leger den 11 Juli 1708 door de legers der bondgenooten onder Marlborough en den thans, ofschoon zonder troepen, hierheen overgekomen prins Eugenius toegebracht [2]), deed Lodewijk tot andere gedachten komen. De fransche veldheeren, de onbekwame hertog van Vendôme en 's konings zoon, de onervaren en weinig krijgshaftige hertog van Bourgondië, waren ten eenenmale geslagen met een verlies van niet minder dan 7000

1) Von Noorden, III, S. 463.
2) ib., III, S. 264 ff. Vgl. Goslinga, Mémoires, p. 55 suiv, over het aandeel van prins Eugenius aan deze zege. De prins had hier feitelijk op verzoek der staatsche gedeputeerden te velde de opperste leiding op zich genomen.

gevangenen. Marlborough had nu opnieuw voorgesteld met snelheid diep in het thans openliggende Frankrijk door te dringen; maar ook nu waren de staatsche gedeputeerden, ditmaal door prins Eugenius gesteund, te voorzichtig om den stoutmoedigen opperbevelhebber in zijne plannen te volgen. Men besloot Rijssel te belegeren, dat na een onverwacht lang en moeilijk beleg eindelijk den bondgenooten in handen viel evenals de bij verrassing in het begin van den veldtocht door den vijand bemachtigde vlaamsche hoofdsteden Gent en Brugge, van waar uit Vendôme Zeeland ernstig had bedreigd en zelfs Marlborough's leger had willen afsnijden. De staatsche troepen onder den dapperen veldmaarschalk Ouwerkerk hadden een belangrijk aandeel aan dezen roemrijken veldtocht; de schitterende wapenschouwing, waarbij deze, reeds zwak en stervend, na den slag bij Oudenaarde te midden der tallooze in den veldtocht veroverde vaandels en standaarden in statie de gelukwenschen van het leger ontving, was eene welverdiende eer voor de staatsche troepen en hun bevelhebbers [1]). Ouwerkerk's dood kort daarna mocht voor de Staten een groot verlies heeten; graaf Tilly werd zijn opvolger als veldmaarschalk. Alleen Henegouwen en Namen waren nu nog in de Spaansche Nederlanden in fransche handen en zoowel de vraag van de staatsche barrière in het Zuiden als die van den vrede kwamen weder op den voorgrond.

Twee denkbeelden lagen ten grondslag aan den eisch der tegen Frankrijk gekeerde „barrière" van geheel aan de Republiek onderhoorig zuidnederlandsch gebied, een eisch, die eerst in de laatste jaren door de nederlandsche staatslieden bij het allengs doordringen in het Zuiden was geformuleerd. Het groote alliantieverdrag der mogendheden van 1701 [2]) had, hoewel met allen nadruk, toch slechts zeer in het algemeen gesproken van België als een gewenschte „digue, rampart et barrière" voor de Republiek, waardoor zij bij een eventueelen vrede „sécurité" zou krijgen tegenover de reeds eeuwen oude begeerten van Frankrijk naar uitbreiding in noordelijke richting, en dit was ook werkelijk de gedachte van Willem III, den man dier alliantie, geweest. Aan die staatkundig-militaire gedachte, reeds in de dagen van Frederik Hendrik en De Witt op ongeveer

1) Goslinga, Mémoires, p. 72.
2) Vgl. dl. V, blz. 428.

gelijke wijze uitgedrukt [1]) en ook door de keizerlijke regeering, die er eene gewenschte ontheffing van hare landsheerlijke plichten tot verdediging der eigen grenzen in zag, thans in hare plannen opgenomen, was sedert den dood van koning Willem door de staatslieden, die thans de leiding der Republiek in handen hadden, een tweede van economischen aard verbonden: België moest, na de gehoopte verovering door de zeemogendheden en den Keizer gezamenlijk, als eene vergoeding voor de zware oorlogskosten, voorgoed onderworpen worden aan de economische heerschappij der noordelijke Republiek, die de mededinging van het Zuiden vreesde. Met het oog op het eerste doel was de bezetting door staatsche troepen van de voornaamste vestingen, vooral aan de zuidzijde, reeds door Willem III in den laatsten oorlog met toestemming der spaansche regeering verkregen en na den vrede van Rijswijk gehandhaafd; maar het tweede plan kon zich daartoe niet bepalen: het maakte de feitelijke overheersching van België door de Staten noodig, al wilde men er den habsburgschen erfgenaam der spaansche monarchie wel eene schijnheerschappij toestaan; sluiting van de Schelde alleen werd niet meer voldoende geacht; volkomen onderwerping der zuidelijke gewesten aan de economische belangen der Republiek werd verlangd als prijs voor de buitengemeen groote opofferingen, die men zich in den oorlog had getroost.

Vandaar reeds in het eerste oorlogsjaar de onmiddellijke instelling van geregeld staatsch bestuur in de veroverde plaatsen; vandaar evenwel ook het toenemend verzet der keizerlijke regeering daartegen; vandaar de toenemende aarzeling der engelsche om op deze wijze voort te gaan. Maar de Staten lieten geen gelegenheid voorbijgaan om hun doel te bereiken; zij namen in Februari 1706 het bestuur in het thans geheel veroverde Spaansch-Gelder op zich en onmiddellijk na de zegepraal van Ramillies gelastten zij den gedeputeerden te velde ervoor te zorgen, dat de zaak ook elders in België spoedig in denzelfden zin werd geregeld [2]). Hoe dit bedoeld was, bleek reeds uit den loop der zaken in de provincie Limburg, waar na de verovering van de vesting van dien naam het platteland slechts formeel in handen van den gouverneur namens Karel III was gesteld doch feitelijk in staatsche handen bleef. Ook de openlijke toelating

1) Vgl. dl. IV, blz. 396; V, blz. 170.
2) Von Noorden, II, S. 340/1.

van het Protestantisme in deze provincie had in het Zuiden diepe ergernis gewekt [1]). Marlborough was evenwel genoeg van Engelands eigen belangen vervuld om niet zonder meer dezen weg in te slaan; hij dwong Goslinga en de zijnen verder tot voorloopig gezamenlijke inbezitneming der veroverde landen ten behoeve van Karel III van Spanje met handhaving der oude rechten en vrijheden, terwijl de zeemogendheden alleen tijdelijk het beheer in handen zouden nemen. Men meende zelfs, dat hij voor zich begeerig was naar de landvoogdij in die gewesten. Naast hem werden de tresaurier-generaal Hop en de leidsche burgemeester en gedeputeerde te velde Johan van den Bergh, naar het heette in overleg met een uit Belgen bestaanden Raad van State, met het bestuur der veroverde gewesten belast, terwijl de door den keizer als tijdelijk landvoogd aangewezen gevolmachtigde, graaf Goes, keizerlijk gezant in Den Haag, zelfs niet in het Zuiden werd toegelaten. Eene poging der keizerlijke regeering om door de benoeming van Marlborough tot tijdelijk plaatsvervangend landvoogd de zaken in diens met de keizerlijke politiek vertrouwde handen te brengen en hem dan graaf Goes als raadsman ter zijde te stellen mislukte door de weigering van den overigens daartoe blijkbaar niet ongeneigden opperbevelhebber om zich tegen den duidelijk gebleken weerzin der Staten-Generaal in dien post te laten benoemen [2]). De engelsche regeering hoopte van de begeerige Republiek door eenige concessie in deze zaken eene garantie voor de protestantsche opvolging in Engeland te verkrijgen, maar Heinsius en de zijnen lieten zich niet met eene kleinigheid afschepen en, eindelijk gedrongen hun eisch omtrent de „barrière" nader te formuleeren, bleken zij zeer uitgebreide begrippen dienaangaande te koesteren en eigenlijk de gansche Zuidelijke Nederlanden te verlangen, zij het dan onder opperhoorigheid in naam van Karel III. Marlborough klaagde wel over deze hooge eischen maar was ter wille der vurig gewenschte samenwerking tusschen de zeemogendheden wel genoodzaakt veel toe te geven; eenige maanden lang heerschten de staatsche gevolmachtigden, den voornamelijk uit franschgezinde edelen en priesters gevormden Raad van State op zijde schuivend, onbeperkt in de

1) Gachard, p. 120 suiv.

2) Von Noorden, S. 348. Goslinga raadde er toe maar werd niet gehoord (Mémoires, p. 9).

brabantsche en vlaamsche steden. Hun willekeurig optreden, hun onderdrukken der oude vrijheden, hun aanmatiging, de afpersingen ook van den alles behalve onbaatzuchtigen en schroomvalligen Marlborough en zijne generaals en die der uit de Republiek bij menigte overgekomen protestantsche ambtenaren zette echter in het Zuiden zooveel kwaad bloed, dat, om een algemeen verzet der bevolking te voorkomen, de benoeming van een engelschen commissaris naast de staatsche heeren weldra noodig werd en dan ook in September 1706 geschiedde. George Stepney, gewezen gezant te Weenen, was de benoemde, een scherp en krachtig vertegenwoordiger der engelsche, een vertrouwd bewaker der habsburgsche belangen nevens de staatsche gedeputeerden, die intusschen voortdurend ook thans nog grooten invloed op de zaken behielden [1]).

Bij de vredesbesprekingen van 1707 kwam natuurlijk de zaak op nieuw ter sprake, voornamelijk in den vorm van een tusschen de beide zeemogendheden te sluiten „barrière-traktaat", waardoor de Staten-Generaal weerhouden zouden worden van een afzonderlijken vrede met Frankrijk, dat van zijn kant thans wel een barrière wilde toestaan; maar het bleek duidelijk, dat Engeland zulk een traktaat niet zou sluiten dan onder voorwaarden, die zoowel de habsburgsche oppermacht als de belangen van Engeland zouden beveiligen. Twee jaren lang bijna bleef men tusschen Den Haag en Londen onderhandelen. De spoedige dood van Stepney, vervangen door den energieken lord Cadogan, adjudant en vertrouweling van Marlborough, bracht in de onderlinge verhouding weinig verandering; maar het belgische volk, van ouds geneigd tot scherpe kritiek op zijne regeering, werd steeds meer ontevreden over de drukkende voogdij der zeemogendheden en het uitblijven van het herstel der habsburgsche heerschappij [2]). De keizerlijke regeering stookte die ontevredenheid handig aan en de tot nu toe onbeteekenende belgische Raad van State werd een middelpunt van heftig verzet, vooral tegen de zware financieele eischen der bondgenooten onder leiding van den schraapzuchtigen Marlborough; en ook de fransche regeering verzuimde niet door beloften en bepalingen omtrent den handel bij monde van haren bondgenoot.

1) ib., S. 354. Vgl. over den toestand in België vooral: Mémoires du comte de Mérode-Westerloo, II, p. 1 suiv.

2) Vgl. Von Noorden, III, S. 471.

keurvorst Maximiliaan Emanuel, en zijn vertrouwden minister, den franschgezinden Zuidnederlander, graaf van Bergeyck [1]), de brabantsche en vlaamsche bevolking voor zich in te nemen. Samenzweringen, protesten, oproerige tooneelen wezen aan, dat de belgische provinciën zich niet vrijwillig zouden onderwerpen aan de besluiten der zeemogendheden, die ze naar eigen wil meenden te kunnen behandelen zonder zich veel om hare wenschen te bekommeren.

Het door de Staten-Generaal vurig gewenschte uitgebreide barrière-traktaat speelde ook een groote rol bij de na den slag van Oudenaarde en den val van Rijssel door de ontmoedigde fransche regeering weder aangeknoopte vredesonderhandeling. Die onderhandeling werd weder ingeleid door geheime briefwisseling tusschen fransche agenten en staatsche regenten, ditmaal tusschen den ijverigen graaf van Bergeyck en den goudschen burgemeester Van der Dussen. De fransche minister De Torcy, die reeds in Januari Mesnager opnieuw naar Amsterdam en Rotterdam had doen trekken [2]), zond in Maart 1709 eindelijk weder Rouillé in diep geheim naar het Stryensche Sas, waar ook Buys en Van der Dussen verschenen om de fransche voorstellen aan te hooren; maar deze bleken aanvankelijk niet van dien aard, dat men het eens kon worden. Ook latere besprekingen te Bodegraven tusschen dezelfde heeren leidden niet tot het doel en het geheim begon, zooals bij den regeeringsvorm der Republiek natuurlijk was, uit te lekken, zoodat De Torcy eindelijk zelf in Den Haag verscheen om de onderhandeling officieel met de daar bijeengekomen afgevaardigden der bondgenooten voort te zetten. Men begreep, dat hij niet zou nalaten pogingen te doen om, gelijk zoo menig fransch diplomaat vóór hem, de afgevaardigden der provinciën ter Staten-Generaal te bewerken en men bewaakte hem zoowel als Rouillé zorgvuldig, zoodat hij buiten de enkele onderhandelaars, met wie hij te maken had, met niemand in aanraking kwam [3]). Toch maakte zijn aanwezigheid hier te lande een steeds dieperen indruk.

Hevig was de ergernis in Engeland en Oostenrijk maar tevens de niet ongegronde vrees, dat de Republiek ten slotte zich

---

1) Huisman, La Belgique commerciale sous l'empereur Charles VI (Brux. 1902), p. 38 suiv.

2) Von Noorden, S. 465.

3) Goslinga, Mémoires, p. 99.

vooral door de voorgespiegelde handelsvoordeelen in Spanje en België zou laten overhalen. Engeland werd door deze vrees eindelijk ertoe gebracht — de staatsche diplomaten wisten ten minste dit voordeel uit de onderhandeling te trekken — nader op het door de Republiek verlangde barrière-traktaat in te gaan, mits deze de verlangde garantie der engelsche troonopvolging verleende. Met dit uitzicht toonde de staatsche regeering zich thans weder in samenwerking met hare bondgenooten tegenover Frankrijk weinig toeschietelijk en stelde aan Lodewijk harde eischen: de teruggave van bijna al het sedert 1648 in het duitsche Rijk veroverde, eene sterke barrière voor de Staten in de Zuidelijke Nederlanden, slechting van Duinkerken, verbetering der grens van Savoye, een voordeelig handelsverdrag, eindelijk zelfs, in artikel 37, het verleenen van Lodewijks hulp om zijn eigen kleinzoon te onttroonen. Dit was te veel verlangd, of liever, uit de zwaarte dezer eischen bleek, dat de Staten niet zoo gemakkelijk hunne bondgenooten in den steek zouden laten als Frankrijk had gehoopt en verwacht.

Maar Frankrijk was op den rand van den afgrond. De genoemde voorwaarden, thans ook aan de bondgenooten medegedeeld, werden door Heinsius namens de Republiek, door prins Eugenius en graaf Sinzendorff namens den Keizer, door Marlborough en lord Townshend namens Engeland goedgekeurd en De Torcy, die, naar hij zeide, alleen tegen art. 37 ernstige bezwaren had, verklaarde zich bereid om naar Parijs te gaan ten einde met zijne regeering den toestand te bespreken, terwijl de Staten der verschillende nederlandsche provinciën achtereenvolgens het voorgenomen traktaat goedkeurden. De Torcy vertrok dus uit Den Haag. Maar de fransche regeering, hoewel in hare hopelooze omstandigheden geneigd in de overige voorwaarden te berusten, weigerde ten eenenmale het vernederende artikel 37 te onderschrijven en wilde zich alleen binden aan eene belofte om Philips V van Spanje noch middellijk noch onmiddellijk te ondersteunen, mits men dezen in Italië schadeloos stelde. De bondgenooten echter waren met zulk eene belofte niet tevreden en de onderhandeling werd in het begin van Juni na het vertrek ook van Rouillé afgebroken, evenwel met behoud van een middel om ze bij gelegenheid weder aan te knoopen, namelijk door tusschenkomst van den blufferigen maar handigen holsteinschen agent in Den Haag, Von Petkum, en den poolschen resident Mollo, die ook

vroeger reeds dergelijke diensten hadden bewezen [1]). De teleurstelling in de Republiek was groot genoeg om daarop te mogen rekenen en velen keurden met Goslinga [2]) het blijven staan op het harde artikel 37 ten zeerste af.

De ten gevolge dezer onderhandeling eerst in Juni hervatte oorlog in de Nederlanden liep weldra zoo ongunstig voor Frankrijk, dat het toch genoodzaakt was bedoelde tusschenkomst in te roepen. Marlborough en prins Eugenius drongen met een groot leger reeds dadelijk in op de laatste fransche armee, die Lodewijk onder maarschalk Villars in sterke stelling aan de fransche grens had opgesteld, maar die slechts 2/3 bedroeg van het leger der bondgenooten, die ditmaal 120000 man in het veld gebracht hadden. Villars' stelling, een geretrancheerd kamp in noordelijk Artois, bleek zoo sterk [3]), dat de beide veldheeren aarzelden haar aan te vallen en het beleg sloegen voor Doornik, welke stad zich na eene maand overgaf. Villars kon zich in dien tijd aanzienlijk versterken en rukte nu, op uitdrukkelijk bevel zijns konings maar de op hem rustende verantwoordelijkheid diep gevoelend, uit Artois naar Henegouwen op. Zwaar was die verantwoordelijkheid zeker, want in dit leger lag Frankrijks eenige hoop: het land was uitgeput; straatoproeren ontstonden in de voornaamste steden; de toevoer was aan alle kanten door den vijand afgesneden; de financiën waren geheel in de war; geld was er niet meer in de staatskassen; de belastingen waren zoo hoog mogelijk opgevoerd; op de hoogere standen moest een beroep gedaan worden tot het inleveren van hun zilverwerk ten dienste van den staat; muntverzwakking om aan geld te komen voor de eerste behoeften veroorzaakte algemeene verwarring in het verkeer; hongersnood en ellende heerschten allerwege [4]). Het was duidelijk, dat eene nederlaag van beteekenis Frankrijk aan de voeten der bondgenooten zou brengen, ja, den trotschen Zonnekoning om vrede zou moeten doen smeeken. Het hoogtepunt van den krijg, de crisis, was blijkbaar gekomen.

De beide veldheeren der bondgenooten richtten in het begin van

[1]) Von Noorden, S. 475 ff.
[2]) Goslinga, p. 100.
[3]) Von Noorden, S. 514 ff.
[4]) ib., S. 518 ff.

September het oog op Bergen, dat zij insloten. In de nabijheid legerde zich in eene sterk verschanste stelling de fransche veldheer, die de beteekenis der bemachtiging van Bergen, en daarmede van Henegouwen, door de bondgenooten terecht hoog aansloeg en bereid was alles op het spel te zetten om stad en gewest voor zijn koning te behouden [1]). Bij het dorpje Malplaquet in het middelpunt dier stelling ontwikkelde zich den 11den September de bloedigste slag van den ganschen krijg. Villars en Boufflers, de beste fransche veldheeren van dien tijd, van wie de laatste, in ongenade gevallen, zich uit vaderlandsliefde zonder aarzeling onder zijn jongeren wapenbroeder, den gunsteling des konings, had gesteld, weerstonden den eersten aanval der overmacht met onverwrikbare energie en voorbeeldelooze dapperheid. Maar even energiek en even dapper drongen de dichte scharen der bondgenooten op de vijandelijke schansen aan. De jonge prins van Oranje-Nassau wierp zich aan het hoofd van het beproefde staatsche voetvolk met heldenmoed, het vaandel in de hand, op de belangrijke schans van Aulnoit, den sleutel der stelling, maar deinsde ten slotte met verlies van meer dan 2000 dooden in wanorde terug. De zeer gedunde hollandsche strijdmacht wankelde en Marlborough zelf moest haar op verzoek van Goslinga komen leiden om de nederlaag te voorkomen [2]). Boufflers' zware ruiterij stormde nu als een onweerswolk tegen de breede vijandelijke liniën, die de fransche stellingen in doodelijke omarming dreigden te omvatten, maar de dapperheid opnieuw van Oranje en zijn vermoeide troepen, de taaiheid der Engelschen, het tegelijk oprukken van prins Eugenius aan de rechterflank redden opnieuw de verbondenen. Toen braken de fransche veldheeren te drie uur in den middag den nog op verre na niet verloren slag af uit vrees om het laatste leger huns konings op te offeren en trokken in goede orde terug. Ongeveer 11000 fransche dooden en gewonden, meerendeels bij de verdediging der sterke schansen gevallen, lagen op het slagveld tegenover bijna 23000 man der bondgenooten, van wie vooral de staatsche afdeelingen bij den verwoeden aanval op de schansen zwaar geleden hadden. Malplaquet zag de helft van het voortreffelijke staatsche voetvolk verdwijnen. Met Ramillies en Oudenaarde was deze slag, „une des plus

[1]) Von Noorden, S. 524 ff.
[2]) ib., S. 537.

opiniatrées et sanglantes qui se sont jamais données" [1]), de ondergang van het schoone leger, dat Willem III eenmaal in dertigjarigen kamp had gevormd. De jonge prins van Oranje leidde desniettemin met het overblijfsel zijner veteranen en een aantal engelsche bataillons nog het beleg van Bergen, dat einde October in zijne handen viel. Daarmede eindigde de veldtocht, de zwaarste van den geheelen krijg.

Frankrijks treurige algemeene toestand maakte in deze omstandigheden het nog eens aanknoopen der vredesonderhandelingen meer dan noodig, maar, voordat het zoover kwam, trachtten de zeemogendheden het eindelijk eens te worden over het lot van België [2]). De in het voorjaar in Den Haag opgetreden engelsche gezant lord Townshend, een vertrouwd medestander van Marlborough, die zelf thans met hulp zijner bij de koningin nog altijd invloedrijke vrouw weder de Whigs aan het bestuur had gebracht, zou in overleg met den britschen opperbevelhebber en met de leidende staatslieden der Republiek de overeenkomst tusschen de beide verbonden maar naijverige staten voorbereiden. Frankrijk had zich bij de onderhandelingen van het voorjaar feitelijk reeds bij de vestiging eener nederlandsche barrière aan zijn grens nedergelegd en De Torcy had zich in zijne gesprekken met Heinsius en andere staatslieden overtuigd, dat het naast de verkrijging van een voordeelig handelsverdrag met Spanje ten einde de kooplieden tevreden te stellen, de vurigste wensch der Staten was een verdrag betreffende die barrière bij den vrede te bedingen. Economische en politieke belangen stonden ook hier naast elkander. Nu in Engeland de Whigs de leiding in handen hadden, was de kans schoon om ook van die zijde toezegging van de barrière te verkrijgen, al zou men des te meer moeite moeten aanwenden om Engeland te bewegen aan de Staten bijzondere handelsvoordeelen te gunnen, waaraan het zelf geen deel zou hebben.

De onderhandelingen tusschen de beide zeemogendheden namen onder loven en bieden den ganschen zomer in beslag [3]). De wensch der over den uitslag bekommerde keizerlijke regeering om de rechten der habsburgsche dynastie zoo min mogelijk beperkt te zien; hare

---

[1]) Goslinga, bij Von Noorden, S. 542.
[2]) ib., S. 579 ff.
[3]) ib., S. 590 ff.

vergeefsche pogingen om Marlborough of nog liever prins Eugenius met het stadhouderschap in de zuidelijke Nederlanden te doen belasten ten einde de omvangrijke aanspraken der Hollanders in toom te houden; daarbij de begeerte van Engeland om de staatsche barrière niet over Oostende en andere vlaamsche zeehavens uit te strekken en voor zichzelf de ontmanteling van Duinkerken en de garantie der protestantsche erfopvolging te bedingen — dat alles speelde een rol en deed de onderhandeling in Den Haag traag voortgaan. Tegelijk was Engeland reeds lang heimelijk in Spanje bezig om van koning Karel III niet alleen een voordeelig handelsverdrag voor den handel op Spanje en zijne koloniën maar ook, naast het bezit van Gibraltar, dat van het belangrijke Port Mahon op Minorca als vlootstation te verkrijgen en op deze wijze den staatschen bondgenoot, die zijn aandacht thans vooral aan de barrière wijdde, op een voor hem hoogst gewichtig handelsgebied te overtroeven. Hoe geheim deze laatste onderhandelingen ook bleven, de hollandsche staatslieden kwamen ze te weten door de keizerlijke regeering, die de algeheele onderwerping der habsburgsche macht aan de zeemogendheden vreesde en daarom wantrouwen tusschen hare beide bondgenooten trachtte te zaaien. De eensgezindheid tusschen de bondgenooten aan de Noordzee nam er niet door toe en Heinsius beklaagde zich ernstig bij Townshend over de engelsche dubbelhartigheid, die ook bij de thans weldra te voeren onderhandelingen met Frankrijk dergelijke praktijken ten gevolge zou kunnen hebben. Om te ontkomen aan de door Heinsius bij zulke wederzijdsche verhoudingen luid uitgesproken noodzakelijkheid van de ontbinding der alliantie en den daaruit onmiddellijken voortvloeienden afzonderlijken vrede der Republiek met Frankrijk stemde de engelsche regeering eindelijk toe in het begeerde barrière-traktaat, dat den 29sten October in Den Haag geteekend werd, maar niet door Marlborough, alleen door Townshend; Marlborough, die nog te Brussel was, liet zijn onderteekening ook later niet toevoegen, wat een bedenkelijk teeken mocht heeten.

Het verdrag stelde de Republiek in het genot van het bezettingsrecht in het fort De Paarl om Antwerpen, in het kasteel te Gent en in Damme om de oude handelssteden Gent en Brugge te beheerschen; de forten St. Donaas en Knokke zouden met Sluis het kanaal van Brugge kunnen bewaken; staatsche bezettingen in Nieuwpoort en

St. Philips zouden Oostende in bedwang houden; die in Dendermonde, Lier en Halle zouden dienen om Brabant, die in Namen en Charleroi om de Maas- en Sambrestreek te bewaken. Bovendien zou bij het minste oorlogsgevaar de Republiek in alle steden en forten van het Zuiden, waar zij het wenschelijk achtte, troepen mogen plaatsen. Voor de gewone garnizoenen zou de landsheer van het Zuiden jaarlijks een millioen livres aan rente betalen, door hypotheek verzekerd. De op Frankrijk reeds veroverde en nog te veroveren grensvestingen: Rijssel, Condé, Doornik, Valenciennes, Veurne, IJperen, Maubeuge werden met haar grondbezit en onmiddellijke omgeving bovendien aangewezen als eigendom van de Republiek ten einde Frankrijk door een vasten ijzeren gordel in toom te houden. De Schelde zou gesloten blijven, terwijl de Republiek bovendien op de stroomen en kanalen van België handelstarieven naar haren zin mocht vaststellen.

Met recht mocht men zeggen, dat de Republiek bij uitvoering van van dit verdrag „de militaire, financieele en economische voogdij" over het Zuiden zou hebben verkregen [1]). De bijvoeging van twee artikelen betreffende eene grensverbetering bij Sas van Gent en het bezit van Spaansch-Gelder benevens het garnizoensrecht in Bonn, Luik en Hoei voltooiden die voogdij. Daartegenover verbond zich de Republiek opnieuw plechtig met Engeland en beloofde geen vrede te sluiten, voordat Lodewijk XIV vooreerst koningin Anna had erkend en verder het protestantsche Huis van Hannover als bestemd om, met uitsluiting der Stuarts, de opvolging in Engeland te verkrijgen. Iedere aanval te land of ter zee op Engeland en zijn wettig koningshuis zou de Republiek helpen keeren.

Na eenige aarzeling van engelsche zijde, overwonnen door de bedreiging van Heinsius en de zijnen van aanstonds overeenstemming met Frankrijk te gaan zoeken, als Engeland niet toegaf, volgde in December de ratificatie van het verdrag. Het heette geheim, maar het kon voor den keizer en zijn broeder in Spanje niet lang verborgen blijven. Hevig was de ergernis te Weenen en prins Eugenius liet zelfs vernemen, dat de habsburgsche erfgenaam op deze wijze beter deed geheel van de Zuidelijke Nederlanden af te zien; maar de zeemogendheden stoorden zich weinig aan deze stemming van den geheel van haar afhankelijken bondgenoot, die evenmin als het door het

1) Goslinga, bij Von Noorden, S. 599.

verdrag in zijne aanspraken op Spaansch-Gelder getroffen Pruisen voorloopig in staat was tegen de beide machtige zeestaten op te treden. Evenmin werd er gelet op de betuigingen der brabantsche Staten, die, onbekend met het gesloten traktaat, het juist toen wenschelijk verklaarden om de huldiging van koning Karel III te doen plaats hebben.

Het barrière-traktaat was al wat de Republiek kon wenschen; het kwam er nu slechts op aan het in het definitieve vredesverdrag der bondgenooten met Frankrijk te doen opnemen. Bleef de Republiek met Engeland in verbond, dan was het te verwachten, dat het gelukken zou zoover te komen. De Republiek was dan ook zeer tot onderhandeling met Frankrijk gezind, wanneer dit geen bezwaar had tegen het pas gesloten verdrag.

De laatste veldtocht had Frankrijk wel nog niet geheel vernietigd maar toch was het voor dit land hoog noodig eindelijk den vrede te verkrijgen, wilde het niet te gronde gaan door binnenlandsche moeilijkheden en buitenlandsche gevaren. De gewone wegen der fransche regeering om in aanraking te komen met de staatsche regenten, die reeds lang den zwaren oorlog moede waren [1]), werden ook nu weder gevolgd. Deze kans op vrede wekte hoop bij velen in de Republiek en vooral Utrecht, naar men later beweerde onder heimelijken aandrang van Frankrijk, deed ernstige pogingen om tot feitelijke onderhandeling te komen [2]). Von Petkum werd reeds in October in den arm genomen om in Den Haag te verklaren, dat Lodewijk op de reeds besproken voorwaarden bereid was tot den vrede, mits men hem onthief van de verplichting om zelf zijn kleinzoon uit Spanje te verdrijven. De gezanten der bondgenooten in Den Haag, Townshend en Sinzendorff, overlegden over het nieuwe onderhandsche fransche aanbod met Heinsius, die wel bereid scheen om het over die verplichting handelende artikel 37 van het in het voorjaar gedane voorstel te doen vervallen, maar de engelsche en de keizerlijke gezant hielden daaraan hardnekkig vast en eerst na lange onderhandeling en herhaalde aanbiedingen van Frankrijk, door middel van Von Petkum, kwam men in Februari 1710 zoover, dat, om te gemoet te komen aan den voortdurenden

1) Goslinga, Mémoires, p. 101.
2) Wagenaar, XVII, blz. 356.

aandrang der Staten, die ten zeerste tot vrede geneigd bleken, hun eene afzonderlijke bespreking met de fransche afgevaardigden te Geertruidenberg — en niet in Den Haag of eenige andere hollandsche stad, waar men de fransche intrigues te zeer vreesde — door de beide bondgenooten werd toegestaan op grondslag der preliminairen van Mei 1709, met uitzondering van fransche zijde van artikel 37, waarover men nader zou spreken. De vrees van koning Lodewijk voor algeheele verdrijving van koning Philips uit Spanje door de ook daar zegevierende bondgenooten, voor een inval der bondgenootschappelijke legers in het reeds onrustige Frankrijk zelf, bracht hem tot dit uiterste. Den 10den Maart werd de eerste bespreking in een jacht aan de Moerdijk gehouden [1]). Buys en Van der Dussen waren de staatsche onderhandelaars; de eerste vooral een waardig vertegenwoordiger der fiere amsterdamsche regenten, beiden onomkoopbaar en ontoegankelijk voor de altijd ruime fransche aanbiedingen, trotsch op de beteekenis der Statenregeering en dien trots ook tegenover de bondgenooten niet verbergend. Namens Frankrijk verschenen er de maarschalk-diplomaat D'Huxelles en de slimme en handige abbé Polignac. Artikel 37 vormde natuurlijk den hoofdinhoud der besprekingen maar noch de eerste noch een tweede samenkomst op den 21sten en 22sten Maart noch een derde op den 7den April en een vierde op den 23sten bracht tot het gewenschte einde. Lodewijk was bereid tot verdeeling der spaansche monarchie, ten slotte zelfs tot onvoorwaardelijken afstand van fransche zijde, maar hij zou nooit de hand leenen om zijn kleinzoon te verdrijven. Herhaaldelijk keerden de staatsche afgevaardigden naar Den Haag terug, herhaaldelijk stuitten zij daar, hoe geneigd de Staten zelf ook tot toegeven waren, op den onwil der beide bondgenooten om van artikel 37 af te zien en de conferentiën werden op het einde van Juli gesloten met verwijten der fransche gevolmachtigden over de wijze, waarop men hen maanden lang had beziggehouden, terwijl men toch niet geneigd was geweest iets toe te geven aan het eergevoel van koning Lodewijk. Zij wierpen de verantwoordelijkheid voor het nog verder te storten bloed van zich af maar ontvingen weldra een scherp antwoord van de evenzeer teleurgestelde Staten-Generaal in een manifest, waarin dezen van hun zijde Lodewijks heerschzucht en dubbelhartigheid voor de

[1]) Von Noorden, III, S. 664 ff.

zooveelste maal aan de kaak stelden [1]). Verstandige beoordeelaars intusschen moesten erkennen — ook Marlborough en prins Eugenius deden dit en vele nederlandsche regenten waren ervan overtuigd — dat men te veel van Frankrijk verlangd had en zelf te weinig waarborg had aangeboden; het zou lang duren, eer men Frankrijk zóó diep zou hebben vernederd, dat het in zoo iets zou toestemmen [2]). De regeering te Weenen was echter buitengemeen dankbaar voor den afloop en de keizer kwam er zelfs toe om aan de Staten-Generaal een brief te schrijven met den titel „Celsi et potentes Ordines", „Hoogmogende Staten", hun totnogtoe door het keizerlijke hof zorgvuldig onthouden [3]) — een herinnering aan de oude afhankelijkheid van het habsburgsche Huis dezer gewesten, geregeerd door meestal burgerlijke afgevaardigden der Staten, voor wie het hooghartige keizerlijke Hof diepe minachting koesterde, al moest het thans hunne macht ontzien, ja zelfs hunne vriendschap zoeken.

Opnieuw moest dus de oorlog, die reeds in het negende jaar begon te loopen, worden voortgezet. De beide groote veldheeren stelden zich weder aan het hoofd der verbondenen, die van Doornik uit nu werkelijk Frankrijk's grensgewesten verder binnendrongen en het beleg sloegen voor Douay, Béthune en andere vestingen; deze werden dan ook in den loop des jaars bemachtigd, terwijl het zwakke leger van Villars iederen veldslag vermeed.

Doch het belangrijkste viel dit jaar niet op het slagveld noch bij de onderhandelingen in de Republiek maar aan het engelsche hof voor. Marlborough's talrijke vijanden waren er eindelijk in geslaagd den machtigen gunsteling van zijn invloed op de koningin te berooven. De Whigs hadden hem gesteund en van dien invloed handig gebruik gemaakt maar toch den intriganten, trotschen en eerzuchtigen hertog nooit vertrouwd; zij trachtten hem reeds lang den voet te lichten en daarmede aan zijn ook hen drukkende harde dictatuur te ontkomen. Vooral zijn blijkbaar streven naar het opperbevel voor zijn leven over het leger ontmoette hevigen tegenstand bij de voor militaire macht vreezende engelsche natie. Kort na den slag bij

[1]) Wagenaar, l.l. blz. 373 vlg.
[2]) Goslinga, Mémoires, p. 102.
[3]) Lamberty, VI, p. 79. Portugal, Engeland en de noordsche hoven gebruikten dezen titel sedert lang; Frankrijk gebruikte dien van „Messieurs".

Oudenaarde reeds was hem aan het hof de machtige steun ontvallen zijner gemalin, die ten gevolge eener paleis-intrigue door eene thans zeer in de gunst der koningin staande en heimelijk met de Torys samenwerkende kamervrouw, lady Masham, op zijde was gedrongen en zelfs tijdelijk het hof had moeten verlaten. Wel gelukte het den hertog nog zijne gemalin weder aan het hof te doen terugkeeren maar uit alles bleek in het najaar van 1709, dat zijn persoonlijke invloed op koningin Anna ernstig geleden had; zelfs zijn aanbevelingen voor hooge militaire posten werden niet meer gevolgd. Hij verliet het hof en dreigde zijn ontslag te vragen, als de koningin de begunstigde kamervrouw niet ontsloeg — eene vernederende houding voor den eersten veldheer van Europa! De Whig-ministers, vreezend hem geheel van zich te vervreemden, aarzelden hun steun te verleenen maar eene persoonlijke onderhandeling met de koningin herstelde hem schijnbaar nog in hare gunst. Nog eenmaal gelukte het voor het oog de koningin met den veldheer te verzoenen, maar het was weinig meer dan schijn: de hertogin van Marlborough bleef in ongenade en hare doodsvijandin behield het veld in de omgeving van koningin Anna. Dit was te bedenkelijker, omdat de kosten van den langdurigen oorlog ook Engeland's krachten begonnen te overschrijden [1]) en de ervaren lordschatmeester Godolphin, Marlboroughs trouwe medestander, zich genoodzaakt zag bij den merkbaren achteruitgang der algemeene welvaart steeds zwaarder lasten op te leggen, die het krediet van den staat dreigden aan te tasten. De Tory-partij haastte zich van een en ander gebruik te maken en in verbond met de leiders der engelsche Kerk, hare oude bondgenooten, de hand steeds driester uit te strekken naar de regeering. De invloedrijke prediker Sacheverell richtte zich scherp en zoo persoonlijk mogelijk tegen Marlborough en de zijnen, tegen de Whigs in het algemeen. Een proces der regeering tegen Sacheverell vestigde de algemeene aandacht op zijne beweringen; hij werd wel veroordeeld maar door gansch Engeland als een held en martelaar voor de zaak van zedelijkheid en recht vereerd; ook de koningin eerde openlijk hem en zijne verdedigers. Allengs wonnen de Tories. Godolphin werd ontslagen, het Parlement ontbonden, het nieuwe Parlement gaf hun eene meerderheid. Ook

[1]) Von Noorden, III, S. 626 ff.

Marlboroughs onmiddellijke val werd nu algemeen verwacht maar de voorspraak der bondgenooten redde hem nog voor ontzetting uit zijn ambt, ofschoon zijne medestanders in het ministerie reeds in Augustus en September 1710 door Tories waren vervangen.

Te Versailles zag men dit alles met groote belangstelling en vreugde aan; de bondgenooten namen er met even groote bekommering kennis van. Men sprak reeds van een overeenkomst, die tusschen de winnende partij en het fransche hof gesloten zou zijn. De clandestiene handel der staatsche kooplieden met Frankrijk onder bescherming van fransche paspoorten ondervond dadelijk de gevolgen van deze betere verstandhouding. Die handel was den Engelschen steeds een doorn in het oog geweest maar door de oude regeering ter wille der vriendschap met de Republiek door de vingers gezien. In 1711 werden plotseling alle fransche paspoorten ingetrokken en de bloeiende hollandsche scheepvaart op de havens der fransche wijnstreken stond dientengevolge onmiddellijk stil, terwijl de neutralen er dadelijk gebruik van maakten en de voor ons land en voor het leger in de Zuidelijke Nederlanden onmisbare fransche wijnen op hunne schepen overbrachten naar de staatsche havens, waar alle schepen zonder lading stillagen [1]).

Daar stierf in April 1711 plotseling keizer Jozef; Karel III van Spanje zou hem vermoedelijk in het Duitsche Rijk opvolgen. Doch nu toonden zoowel Engeland als de Staten zich ernstig beducht voor de reeds vroeger gevreesde hernieuwing van het rijk van Karel V en niet ongeneigd meer om, ten minste in Spanje, koning Philips te erkennen. Zij hadden Karel III ook in België nog steeds niet laten huldigen tot ergernis der zeer aan het habsburgsche Huis gehechte bevolking, die zich niet minder geërgerd toonde over het thans ook haar bekende verdrag van 1709 [2]). Den ganschen zomer werd, ten gevolge van deze gebeurtenissen aan de hoven te Londen en Weenen, de oorlog door de bondgenooten slechts zeer slap gevoerd; prins Eugenius bleef in Duitschland en Marlborough behaalde geen ander voordeel dan de verovering van het kleine Bouchain, terwijl in Spanje de zaak van Karel III, slap door de bondgenooten gesteund, zeer achteruitging en geheel Arragon werd verloren. Op het laatst

[1]) Pamflet Knuttel, nº. 16139: The Dutch better Friends than the French (1713), p. 16.

[2]) Gachard, l.l. p. 219.

van 1711 werd Karel werkelijk door de keurvorsten tot keizer gekozen, een feit, dat de kansen op vrede aanzienlijk deed toenemen.

Er was reeds meer dan kans, er was onderhandeling tusschen Frankrijk en Engeland. Een fransch geestelijke, abbé Gaultier, die in 1698 met Tallard in Engeland was gekomen, leidde haar in door zich in den zomer van 1710 namens De Torcy heimelijk tot lady Masham en hare vrienden te wenden. In het voorjaar van 1711 leidden deze geheime betrekkingen tot onderhandsche voorstellen van de fransche regeering aan den nieuwen staatssecretaris Henry St. John, lord Bolingbroke, waarbij De Torcy voor Engeland den handel op Spanje en Indië, voor de Staten de barrière, voor de bondgenooten der zeemogendheden behoorlijke voldoening in uitzicht stelde [1]). Zeer spoedig werd ook den Staten-Generaal en Heinsius in diep geheim mededeeling van deze voorstellen gedaan door den engelschen gezant Raby, die Townshends plaats had ingenomen. In den nazomer namen deze aanbiedingen grooter beteekenis aan. Engeland bleek spoedig zeer belust op den toegezegden „asiento de negros", het monopolie van den onchristelijken maar voordeeligen slavenhandel op de westindische koloniën van Spanje, in het algemeen op de groote mogelijk te verkrijgen handelsvoordeelen, en weldra verscheen dan ook nu niet meer in de Republiek maar te Londen de in deze dingen ervaren Mesnager. Alles ging in diep geheim voort tot het einde van het jaar maar in October was de regeering te Londen het reeds in de hoofdzaken met Frankrijk eens geworden en had eene zeer geheime conventie over den vrede onderteekend, waarbij Engeland's voordeelen verzekerd waren [2]). Engeland had gedaan wat de Republiek in 1709 op Engeland's aandrang geweigerd had. Daarmede was het sluiten van een algemeenen vrede slechts eene kwestie van tijd geworden. In de eerste plaats moest de Republiek bewogen worden zich neder te leggen bij de door Frankrijk en Engeland te Londen afgesproken voorwaarden.

Zij had met ergernis kennis genomen van het gebeurde en de britsche regeering deed thans haar best om de voornaamsten harer staatslieden, Heinsius en Buys in de eerste plaats, door middel van den schotschen koopman Drummond uit Amsterdam te bewerken [3]). Bolingbroke, de leider van dit alles, was voor dergelijke intrigues de rechte man. Maar nog dieper ergernis volgde voor de Republiek: Engeland's nieuwe regeering was volstrekt niet van plan het barrière-traktaat, in 1709 met de Whigs gesloten, thans werkelijk uit te voeren: een barrière zou er wel zijn maar veel minder omvangrijk dan toen was bepaald. Met groote handigheid werden Heinsius en de zijnen door de beide mogendheden om den tuin geleid. Men zeide hun toe, dat de onderhandeling weldra op staatschen bodem zou geschieden; men gaf hun aanhoudend halve aanduidingen over het vorderen der onderhandsche besprekingen te Londen; de omstandigheid, dat de staatsche gezant aldaar juist gestorven en nog niet door een ander vervangen was, werkte het dubbelzinnige spel der engelsche staatslieden in de hand. Toen volgde eindelijk in October de mededeeling van engelsche zijde, dat de preliminairen van 1709 veel te zwaar voor Frankrijk en het barrière-traktaat te bezwarend voor Oostenrijk geacht moest worden dan dat op dien grond vrede mogelijk was, terwijl Engeland wel geen afzonderlijken vrede wilde sluiten doch op den totnogtoe gevolgden voet ook niet verder kon oorlogen, daar zijne bondgenooten hunne beloften niet hielden. Een lange rekening kwam aantoonen, dat ook de Republiek in dezen verre te kort geschoten was. Het was voor ieder duidelijk, wat er te doen overbleef.

Buys, reeds lang als gezant te Londen uitgekozen maar nog niet vertrokken, ging nu eind October werkelijk naar Engeland om te trachten de nu gebleken verstandhouding tusschen Frankrijk en Engeland nog te elfder ure te verstoren en der Republiek de vernedering te besparen, dat zij feitelijk slechts had goed te keuren wat er heimelijk was afgesproken. Maar hij slaagde niet en kwam moedeloos naar huis terug. Hij kon nog juist kennis nemen van het koninklijk besluit, waarbij Marlborough als opperbevelhebber werd ontslagen. Daarmede was de politieke nederlaag der Staten-Generaal voltooid [2]). Prins Eugenius, die nog in Januari 1712 naar Engeland overstak om zijn ouden vriend te redden, kwam te laat; ook hij, ofschoon met alle eerbewijs begroet, gaf weldra de hoop op, dat Engeland thans nog voor het bondgenootschap te behouden zou zijn. Men begreep in Den Haag, dat men zich in het onvermijdelijke had te schikken, want de voortzetting van den oorlog zonder Engeland was een onmogelijkheid.

1) Weber, Der Friede von Utrecht, S. 30.
2) ib., S. 58.
3) ib., S. 110 ff.

1) Weber, S. 143.

Het door Engeland in overleg met Frankrijk afgesproken vredescongres zou, om de Republiek ten minste een schijn van medewerking te laten behouden, te Utrecht worden gehouden. Deze stad was gekozen ten einde de gewone fransche intrigues met de gewestelijke Staten in Den Haag te vermijden. Half Januari verschenen er de eerste gezanten der verschillende mogendheden, het eerst die der zeemogendheden en van Frankrijk.

De Staten hadden er afgevaardigden van alle provinciën, twee uit Holland: Buys en Van der Dussen, onder de anderen de fries Goslinga en de overijselaar Van Rechteren; Engeland zond den bisschop van Bristol en den energieken lord Strafford, thans gezant in Den Haag; Frankrijk D'Huxelles, Polignac en Mesnager; de keizer graaf Sinzendorf als voornaamsten onderhandelaar. De houding der Staten bij de langdurige onderhandelingen, die nu volgden, was weinig krachtig zooals te denken viel. Dat vrede noodig was, kon niet ontkend worden [1]), evenmin als dat thans niet meer gedacht kon worden aan de verwijdering van Philips V uit Spanje; maar eene barrière moest worden verkregen en er moest getracht worden te verhinderen, dat Engeland den handel op de spaansche koloniën, en vooral den voordeeligen negerhandel, voor zich alleen behield. Een bittere stemming begon hier te lande tegenover Engeland te heerschen en de niet gering te schatten oorlogspartij in de Republiek dacht zelfs een oogenblik aan een voortgaan op den ingeslagen weg met den keizer alleen.

Waartoe dat echter leiden kon, bewees de veldtocht van 1712, aanvankelijk nog door prins Eugenius en Marlborough's opvolger, lord Ormond, in overleg met den staatschen veldmaarschalk bestuurd tegenover Villars, den laatsten veldheer van het laatste fransche leger. Doch Ormond's houding was even zoo dubbelzinnig als die zijner regeering, die een wapenstilstand begeerde. Er werd weinig uitgericht, hoewel prins Eugenius nog Quesnoy bemachtigde. Ormond, die aanhoudend weigerde tegen Villars op te trekken, wachtte op een wenk zijner regeering om den wapenstilstand af te kondigen. Toen hij dit eindelijk kon doen, had het grootste deel van zijn leger hem reeds verlaten en zich onder Eugenius gesteld, die nu alleen den veldtocht voortzette, maar genoodzaakt was het beleg van

1) Weber, S. 212.

Landrecies op te geven na de schandelijke vlucht der door Villars met overmacht bij Denain (24 Juli) aangevallen hollandsche bataillons onder den graaf van Albemarle.

Het ongelukkige verloop van den laatsten veldtocht maakte op de staatsche afgevaardigden te Utrecht een diepen indruk en bewoog hen toe te geven aan den toenemenden aandrang van engelsche zijde. De verstandhouding tusschen Engeland en Frankrijk werd steeds inniger. Bolingbroke ruimde door eene reis naar Parijs de laatste moeilijkheden tusschen de beide mogendheden uit den weg en verklaarde zich bereid om desnoods een afzonderlijken vrede met Frankrijk te sluiten. In die omstandigheden was de onderhandeling te Utrecht bijzaak, eigenlijk weinig meer dan schijn. Zij werd dan ook vier maanden lang, van half Mei tot eind Augustus feitelijk afgebroken in afwachting van wat Engeland en Frankrijk samen bespraken. Na de nederlaag bij Denain werd zij weder opgevat en onder nieuwen aandrang en bedreiging met een afzonderlijken vrede door Engeland gaven de Staten eindelijk toe, schoorvoetend maar volkomen.

Den 30sten December 1712 verklaarde de staatsche gezant te Londen het engelsche voorstel aan te nemen. De vernedering der „Hoogmogende Heeren Staten" was bezegeld maar toch het bondgenootschap met Engeland opnieuw bevestigd [1]).

Nog gaven de thans weder voor jaren verbonden zeemogendheden de hoop niet op om ook den keizer tot het sluiten van den vrede over te halen. Met dat doel werd de wederom sedert maanden afgebroken onderhandeling te Utrecht in Februari 1713 weder opgenomen. Maar de keizer weigerde standvastig de voor hem en zijn Huis schadelijke, door Frankrijk en Engeland buiten hem om bepaalde voorwaarden aan te nemen; hij ging zoover als hij gaan kon om ten minste den steun der Staten-Generaal nog te behouden, maar ook dit hielp niet. Toen eindelijk, den 11den April 1713 werd de vrede te Utrecht in een aantal afzonderlijke verdragen door Engeland en de Staten, daarna ook door hunne bondgenooten Pruisen, Portugal en Savoye geteekend: de keizer alleen bleef den oorlog voortzetten.

Met genoegdoening kon Frankrijk terugzien op de algemeene politieke resultaten van den langen krijg: Spanje en zijne koloniën, misschien zelfs een deel van Italië waren voor het fransche konings-

1) Weber, S. 350.

huis gewonnen; het doel van Lodewijk's politiek der laatste halve eeuw was grootendeels bereikt, al moest hij toestaan, dat de onvereenigbaarheid der beide kronen werd uitgesproken. Doch het land zelf lag uitgeput neder en jaren zouden noodig zijn, alvorens het zijn oude welvaart kon herwinnen. Maar hoog was het aanzien van Engeland gestegen: krijgsroem te land en ter zee, diplomatieke overwinningen, bezit van Gibraltar en Minorca in Europa als steunpunten voor het begeerde oppergezag ter zee, van Hudsonsbaai, Nieuw-Schotland en Nieuwfoundland, het monopolie van den negerhandel, het recht op eenigen goederenhandel met Panama — dat waren de voordeelen, door den Successie-oorlog en de staatkunde van Willem III verkregen voor de mogendheid, die van nu af als eerste zeemogendheid, als de onuitputtelijke bron voor subsidiën aan oorlogvoerende mogendheden op het vasteland een beslissende rol in Europa zou kunnen spelen.

Wat de Republiek bij haar verdrag met Frankrijk als haar aandeel in den buit verkreeg, was betrekkelijk weinig. De voormalige Spaansche Nederlanden zouden nu Oostenrijksche Nederlanden worden en, zooals zij bij den vrede van Rijswijk waren, voorloopig in handen der Staten worden gesteld om ze aan keizer Karel over te leveren; Spaansch-Gelder kwam aan Pruisen behalve de reeds door de Staten bezette vestingen Venloo, Roermond en Stevensweerd met onmiddellijke omgeving; de keurvorst van Beieren zou van alle aanspraken op België afzien maar hersteld worden in zijn beiersche erflanden. Wat de vurig begeerde barrière betreft, die door den keizer tegen uitlevering der Nederlanden moest worden toegestaan, zij was door de laatste overeenkomst dienaangaande tusschen de zeemogendheden (30 Jan. 1713) aanzienlijk beperkt. Frankrijk stond ervoor af: Meenen, Doornik met het Doorniksche, Veurne met zijn ambacht, De Knokke, Loo en Dixmuiden met omgeving, IJperen met zijn onderhoorigheden, terwijl ook Hoei en Luik, Luxemburg, Namen, Charleroi en Nieuwpoort door staatsche troepen zouden bezet blijven; verder zouden de Staten tot onderhoud van vestingen en krijgsvolk jaarlijks een millioen guldens uit de beste inkomsten der Spaansche Nederlanden ontvangen. Omtrent de handelsverdragen werd bepaald, dat Frankrijk den Staten een handelsverdrag met Spanje zou bezorgen op grondslag van den vrede met Munster, dat de koophandel in de Spaansche Nederlanden geregeld zou worden door de drie mogendheden, dat er tusschen Frankrijk en de Staten een bijzonder handelsverdrag voor 25 jaren zou gesloten worden met onthefling van lasten op gezouten haring, vernietiging van het vatgeld en nauwkeurige omschrijving van contrabande, waarbuiten granen, zout en andere mondbehoeften vielen, alles ongeveer zooals te Rijswijk was bepaald [1]).

Zoo nam de groote krijg een einde, dat niet beantwoordde aan de groote verwachtingen, die men nog in 1710 had mogen koesteren.

Met een ter wille van den landoorlog verwaarloosde vloot, een door de zware veldtochten en verliezen der laatste jaren zeer verzwakt leger, een bijna volkomen uitgeputte schatkist zou de Republiek voor vele jaren achtereen feitelijk moeten afzien van hare beteekenis als groote mogendheid; haar handel had ernstig geleden en zou voortaan op de wereldmarkten in nog minder gunstige omstandigheden dan vroeger het hoofd hebben te bieden aan den steeds krachtiger zich ontwikkelenden mededinger aan de overzijde der Noordzee, die den kleinen nabuur geheel overvleugeld had. Haar eenige hoop voor de toekomst berustte naar de meening harer beste staatslieden in het vasthouden aan het nauwe verbond met dien gelukkigen mededinger en het volgen zijner zegekar: zoo alleen zou zij deel kunnen hebben aan de voordeelen, die deze zich allerwege had weten te verzekeren. De vrede van Utrecht was in zijn ware beteekenis door Polignac begrepen, toen hij tot de afgevaardigden der Staten sprak: „On traitera de la paix chez vous, pour vous et sans vous" — de wraak voor Frankrijk's vernedering nog kort te voren te Geertruidenberg, die dezelfde diplomaat zoo diep had gevoeld. De onderhandeling te Geertruidenberg was de laatste gelegenheid, waarbij de Republiek kans had om tusschen Frankrijk en Engeland als scheidsrechter op te treden; te Utrecht had zij aan te nemen, wat beiden samen haar voorschreven [2]).

[1]) Lamberty, VIII, p. 121 suiv.
[2]) Weber, S. 395.

HOOFDSTUK II.

DE REGENTENHEERSCHAPPIJ IN DE EERSTE HELFT DER ACHTTIENDE EEUW.

Na den dood van Willem III was de regeering der Republiek in handen gekomen van hen, die zich tegenover de monarchale neigingen van het Huis van Oranje en zijne aanhangers in dezen tijd bij uitstek „republikeinen" plachten te noemen. Ieder der beide partijen had zich van ouds getooid met den titel van „ware vaderlanders" of „ware patriotten", een naam, die ook in dezen tijd nog door mannen van beide factiën werd gebruikt om hunne onbaatzuchtige vaderlandsche gezindheid te doen uitkomen. De republikeinen waren thans ontegenzeggelijk heer en meester in de Republiek en nu de jonge prins van Oranje en Nassau, die zich buiten eenigen twijfel gereed maakte om op het voetspoor van zijn grooten neef zijn stadhouderschap van de beide noordelijke gewesten tot punt van uitgang te maken voor hoogere waardigheden in de Republiek, bij den Moerdijk was verdronken, nu diens na zijn dood geboren zoon in langen tijd nog niet in staat zou wezen om het werk zijns vaders weder op te vatten, schenen zij voor lange jaren ongestoord in het bezit der oppermacht te zullen blijven. Maar er was toch weder een jonge prins, dien men met den naam van Oranje noemde. Al werd het recht op dien naam hem door den koning van Pruisen, door de vele fransche verwanten van het stamhuis van Châlon betwist, al wilde de koning van Frankrijk van geen enkelen „prins van Oranje" meer weten en verklaarde hij reeds in 1702 het prinsdom tot een deel van zijn graafschap Provence [1]), al bleef het bij den vrede van

[1]) De Pontbriant, Histoire de la principauté d'Orange, p. 265. De prinsen van Conti hebben het van 1718 tot 1731 nog eenmaal bezeten maar zich hunne rechten in dat jaar voor een geldsom door Lodewijk XV laten afkoopen, ib. p. 287.

Utrecht aan Frankrijk — de jonge Willem Karel Hendrik Friso schreef zich zijn gansche leven „prins van Oranje en Nassau", gelijk zijn vader, en het volk der Nederlanden, gehecht aan den ouden titel, noemde hem het liefst bij den eersten naam gelijk hij zelf ook meermalen deed. De oude Oranjepartij gaf de hoop niet op om eenmaal den frieschen stadhouder in de Republiek de „eminente" plaats te zien innemen van de roemrijke stadhouders uit het oude geslacht: de moeder-voogdes, de verstandige Maria Louise van Hessen-Kassel, zag, evenals vóór meer dan een halve eeuw de grootmoeder van Willem III had gedaan, voortdurend uit naar eene gelegenheid om haren zoon te doen bereiken wat haar echtgenoot niet had mogen verwerven.

Voorloopig echter was er van die zijde voor de republikeinen weinig te vreezen zoolang zij er in slagen konden de gevaren te bezweren, die den Staat mochten bedreigen. Zij wisten, dat, wanneer eenmaal het gevaar van dezen of genen kant mocht naderen, hunne tegenstanders niet zouden schromen het volk weder in beweging te brengen; zij wisten, dat vooral een ongelukkige oorlog zulk een voor hen noodlottig gevolg zou kunnen hebben, met name een oorlog met Frankrijk, den landsvijand, die in dit opzicht sedert een halve eeuw de plaats van Spanje tegenover de Republiek had ingenomen. Daarom was toenadering tot Frankrijk en behoud van den vrede in Europa voor hen van het hoogste gewicht [1]).

Waar ook in Europa de brand mocht ontstaan, men moest er op verdacht zijn, dat de staatkundige belangen van Frankrijk daarmede konden gemoeid zijn, belangen, die dikwijls tegen die der zeemogendheden indruischten. Het onrustige Zweden in het Noorden, het gistende Rusland in het Oosten, het onder den eersten Bourbon op avonturen beluste Spanje moesten nauwkeurig worden in het oog gehouden; aan de oostergrens verhief zich de militaire macht van Pruisen. En ook op de beide bondgenooten, Engeland en Oostenrijk, moest gelet worden. In den pas geëindigden Successieoorlog was voldoende gebleken, dat de groote zeemogendheid aan de overzijde niet gezind was om zelfs betrekkelijk geringe belangen

[1]) Vgl. over de buitenlandsche politiek der Republiek in deze jaren de artikelen van Bussemaker in de Gids van 1899, III, blz. 33 vlg., en in de Bijdragen voor vaderl. gesch. en oudheidk. Vierde Reeks, I, blz. 263 vlg.

op te offeren aan het niet altijd trouwe bondgenootschap der Republiek, die ook als bondgenoot bij de sterke vermindering van haar leger na den vrede en de reeds tijdens den oorlog aanzienlijke verzwakte zeemacht voor haar van minder waarde kon geacht worden; ja, het sluiten van den vrede zelf was toe te schrijven aan de feitelijke ontrouw der engelsche regeering aan het bondgenootschap, waaraan de Republiek in 1709 groote, haar door den vijand aangeboden voordeelen had opgeofferd. De handelsnaijver tusschen de beide zeemogendheden was verre van opgehouden en met bekommering zag de Republiek zich in een harer voornaamste handelsterreinen, Spanje en zijne koloniën, door Engeland op zijde gedrongen. Zoo sterk scheen een oogenblik de spanning, dat men in Frankrijk een nieuwen oorlog tusschen de beide zeestaten mogelijk achtte[1]). Des te inniger werd dadelijk na den vrede de verstandhouding tusschen Engeland en Frankrijk, dat immers aan het engelsche ministerie de redding uit den grooten nood te danken had. Waarlijk, reden genoeg voor de Republiek om zich bezorgd te maken en zoo mogelijk alle wrijving te vermijden. Ook de keizer, verontwaardigd over het sluiten van den vrede, waardoor hij alleen gelaten werd tegenover den gemeenschappelijken vijand, ontstemd ook over de noodzakelijkheid om aan de Republiek de nog altijd vernederende barrière-voorwaarden toe te staan, was alles behalve als een vertrouwbaar vriend te beschouwen.

De nasleep van den vrede van Utrecht: de onderhandelingen tusschen Frankrijk en den keizer, die in Maart 1714 eindelijk tot den vrede van Rastadt leidden; die tusschen de Republiek en Spanje, dat eerst in Juni op aandrang van Frankrijk toegaf en afzag van eischen tot steun zijner pretensiën in Italië; eindelijk de dadelijk na den vrede van Rastadt begonnen onderhandelingen over de barrière met den keizer — dat alles had nog heel wat voeten in de aarde. Vooral het laatste[2]). De keizer toch wilde niets weten van inmenging van Engeland in die onderhandelingen en dit begeerde op grond der overeenkomst van 1709 met de Republiek daarin te mogen medespreken; de keizer weigerde het te Utrecht buiten hem om bepaalde zonder meer als geldig te erkennen; Frankrijk eindelijk werkte heimelijk den voortgang der zaak tegen. Zoo duurde het geruimen tijd, alvorens de aanbiedingen der keizerlijke regeering, die de barrière het liefst wilde beperken tot het in de laatste tijden der spaansche heerschappij toegestane bezettingsrecht in Namen, Doornik en Meenen, overeen te brengen waren met de eischen der Republiek, die nog hoopte meer te verkrijgen dan haar te Utrecht was toegezegd en hare verlangens samenvatte in vier artikelen, waarbij behalve eene militaire stelling zware financieele offers tot onderhoud daarvan en tot afbetaling der schulden van het voorloopig bestuur in het Zuiden tijdens den oorlog gemaakt, verder grensregeling in Staats-Vlaanderen en eindelijk een voordeelig handelsverdrag met voldoening ook voor Engeland werd gevraagd. De keizerlijke regeering toonde zich over die hooge eischen ten zeerste verbitterd en nam zelfs een dreigende houding aan.

1) Bussemaker, Gids 1899, III, blz. 36.
2) ib., blz. 80 vlg.

Te midden dier onderhandelingen stierf plotseling de engelsche koningin en met krachtigen steun der haagsche regeering gelukte het den Whigs, die op alles voorbereid waren, de verhefling van haren aangewezen opvolger, den keurvorst van Hannover, als George I zonder moeite te doen plaats hebben.

Die verandering bracht de Whigs in Engeland weder aan het bewind en verbeterde aanstonds de verhouding tusschen de zeemogendheden, daar de nieuwe hannoversche dynastie den steun der Republiek, die haar optreden had in de hand gewerkt en de verbinding met haar bovenal geliefd Hannover vormde, in de eerste jaren zeer noodig had. Het oude bondgenootschap werd door de oude medestanders van Heinsius en Slingelandt, onder wie lord Townshend eene voorname plaats bekleedde, aanstonds in zijn volle beteekenis hernieuwd; de Whigs vergaten niet, dat de hollandsche staatslieden hun nieuwen koning op zijn doorreis naar Engeland ernstig hadden aangeraden met hen te regeeren[1]). Bovendien, vooral George I, die meer hanoveraan dan engelschman was, beschouwde de Republiek vooral als de brug van Engeland naar het vasteland, als een onwaardeerbaren schakel voor zijne op het belang van Hannover meer dan op dat van Engeland gerichte politiek. Uitbundig was de vreugde in de Republiek over deze verandering ten goede in hare betrek-

1) Bussemaker, in Bijdragen, I.I. blz. 269.

kingen met den bondgenoot, maar die vreugde werd alras getemperd door de houding der engelsche regeering in de zaak der barrière.

De onderhandelingen daarover werden in October 1714 te Antwerpen voortgezet [1]), thans ook met medewerking van Engeland, dat zich echter spoedig zeer weinig geneigd toonde om de Republiek in hare voornamelijk commercieele plannen te helpen en als gevolmachtigde den ouden adjudant van Marlborough, lord Cadogan, aanwees. De vier staatsche gevolmachtigden: Van der Dussen, Gockinga, Rechteren en Geldermalsen, deden hun best om den vollen eisch der Republiek toegestaan te krijgen maar hare „excessive praetensiën" bleven aanvankelijk bij den keizer ernstig bezwaar vinden en noch te Weenen noch te Antwerpen steunde haar wantrouwige bondgenoot over zee haar voldoende. Op die wijze werd de barrière als militaire stelling voor de Republiek van zoo gering belang, dat hare staatslieden ernstig de vraag overwogen, of het niet beter was er geheel van af te zien. Maar men meende toch de verdediging der Zuidelijke Nederlanden niet aan den keizer alleen te kunnen overlaten, die er veel minder belang bij had dan de Republiek zelve; bovendien was België de brug tusschen de Republiek, Engeland en Oostenrijk; eindelijk zou men, bij gemis aan een verdrag als dit, de uitgeschoten gelden en alle kans op handelsvoordeelen in de zuidelijke gewesten verliezen. Dit ongeveer was de inhoud van een geheimen brief der Staten-Generaal in overleg met den Raad van State aan de gewesten toegezonden betreffende het „lastig pak" der Zuidelijke Nederlanden [2]). Maar nog was de oostenrijksche regeering niet besloten zelfs in het verwaterde verdrag toe te stemmen. Eerst toen het gevaar voor een jacobietischen inval Engeland dwong de Republiek om hulp te vragen en deze onmiddellijk hare schotsche regimenten beschikbaar had gesteld, hielp de engelsche regeering ernstig mede en zoo werden de reeds herhaaldelijk afgebroken onderhandelingen hernieuwd: zij leidden na meer dan vijftig zittingen den 15^{den} November 1715 eindelijk tot de onderteekening van het antwerpsche barrière-verdrag, dat in het algemeen dan toch met het te Utrecht bepaalde overeenkwam [3]).

[1]) Bussemaker, in Bijdragen, I.l. blz. 289 vlg.
[2]) ib., l.l. blz. 312 vlg.
[3]) Du Mont, Corps Dipl., VIII, 1, blz. 458 vlg.

Namen, Doornik, Meenen, Veurne, Warneton, Ijperen en fort De Knokke werden barrière-plaatsen met bezetting der Republiek en onder hare gouverneurs en officieren, mits deze door den keizer goedgekeurd; zij mocht die vestingen op hare kosten op den bestaanden voet van versterking onderhouden; in het strategisch gewichtige Dendermonde zou gemengd garnizoen liggen onder een door den keizer benoemd gouverneur; bij oorlog of oorlogsgevaar zouden staatsche troepen, in overleg met den gouverneur-generaal der gewesten, overal worden toegelaten in alle bedreigde vestingen en forten; bij een vijandelijken inval in Brabant zou het staatsche leger de Demerlinie mogen bezetten en inundeeren; de kasteelen van Hoei en Luik zouden geslecht worden; in de barrière-steden zouden van de 30 à 35000 man noodige bezetting $^2/_5$ door de Republiek geleverd worden; alle toevoer van ammunitie, levensbehoeften, kleeding en magazijnvoorraad voor de staatsche troepen zou vrij zijn; die troepen zouden ook vrije briefwisseling en godsdienstoefening hebben, mits de laatste niet in uitwendig als zoodanig kenbare kerken; de keizer betaalde 1250000 guldens voor het onderhoud der troepen onder behoorlijke dekking uit de „zekerste" inkomsten van Brabant en Vlaanderen; Venloo, St. Michiel, Stevensweerd en het ambt Montfort kwamen geheel aan de Staten met behoud van burgerlijke en kerkelijke rechten en gewoonten; een belangrijke grensverbetering in Vlaanderen, die het gansche platteland tot Gent toe feitelijk aan de Republiek onderwierp [1]), zou worden toegestaan; de Keizer zou de schulden van het voorloopig bestuur in het Zuiden erkennen; een handelsverdrag met Engeland en de Republiek zou worden gesloten op den voet van het bij den vrede van Munster bepaalde, dus met handhaving der sluiting van de Schelde; Engeland waarborgde het verdrag, waarbij de voortaan Oostenrijksche Nederlanden als „onvervreemdbaar bezit" van het huis Habsburg werden erkend.

Dit was het uit een staatkundig oogpunt poover overblijfsel van het in 1709 gesloten verdrag, door sommigen, zoowel in dien als in onzen tijd als een groote diplomatieke overwinning bejubeld en geprezen maar in werkelijkheid een blok aan het been voor de Republiek,

[1]) Huisman, l.l. p. 62. Eene in 1718 door de keizerlijke regeering voorgestelde en ten slotte door de Staten-Generaal goedgekeurde wijziging, die het afgestane gebied tot $^1/_5$ van het oorspronkelijk beperkte, kwam feitelijk nooit tot uitvoering (ib. p. 124).

die nooit eenig nut maar wel veel last van deze toen reeds verouderde instelling heeft ondervonden [1]). Dit was het eenige tastbare politieke voordeel door de Republiek uit den noodlottigen Successieoorlog medegebracht: de keten, die haar meer dan een halve eeuw lang aan Engeland en Oostenrijk heeft verbonden. Oostenrijk en de Zuidelijke Nederlanden hebben diep de vernedering gevoeld onderworpen te zijn aan de militaire voogdij der Republiek; deze zelf heeft spoedig ingezien, dat de barrière bij de veranderde politiek van Frankrijk, onmachtig om zelfs te trachten naar verwezenlijking der denkbeelden van Lodewijk XIV, hare militaire en politieke beteekenis verloren had en zich feitelijk weinig om haar bekommerd; Frankrijk zelf heeft het in wezen blijven der barrière steeds als een voortdurende bedreiging beschouwd. In het kort, zij had in de dagen van De Witt en Willem III van onberekenbaar nut kunnen zijn maar in die van Slingelandt en Walpole mocht zij werkelijk een anachronisme heeten.

Doch verder dan tot het sluiten van dit verdrag liet de Republiek zich niet brengen: van de feitelijke hernieuwing der alliantie tusschen Oostenrijk en de zeemogendheden wilden Heinsius en de zijnen niet hooren. De houding toch van Oostenrijk in de barrière-zaak, de moeilijkheden over de uitvoering daarvan, de weigering der Staten om het nog altijd bezette Bonn te ontruimen leverden allerlei moeilijkheden op. Hoe gaarne Engeland ook de oude alliantie van 1700 weder hersteld zag, de Republiek, niet gezind zich in den eersten tijd met Oostenrijk weder vijandig tegenover het thans niet te vreezen Frankrijk te stellen, weigerde zich verder te binden en bleef jaren lang op dit standpunt staan, ja toonde zich weldra geneigd om met Frankrijk samen te gaan. Reeds in Januari 1717 wist de Fransche regent door de zending van zijn vertrouwde, den abbé Dubois, de beide zeemogendheden te bewegen tot een drievoudig verbond, in Den Haag gesloten tot bevestiging van den vrede van Utrecht met garantie der bezittingen in Europa van de drie mogendheden. Ook Frankrijk noemde de Staten voortaan „Hoogmogende Heeren".

Maar uit een commercieel oogpunt was het verdrag van 15 November 1715 voor de zeemogendheden even voordeelig als het voor de Oos-

[1]) Bussemaker, l.l. blz. 323, waar te weinig gelet wordt op de handelsvoordeelen, door de Republiek verkregen.

tenrijksche Nederlanden noodlottig mocht heeten. De sluiting van de Schelde, ofschoon door de Staten en steden van Brabant en Vlaanderen heftig bestreden, werd bestendigd; artikel 26 handhaafde tot op een definitief handelsverdrag, „à faire le plutôt qu'il se pourra" maar natuurlijk door de zeemogendheden niet begeerd, de bestaande handelstarieven, die door de zeemogendheden tijdens hare heerschappij over België geheel in haar eigen belang waren geregeld en nog in de laatste dagen dier heerschappij belangrijk in haar voordeel waren gewijzigd; alle wijziging daarin werd ten strengste verboden „sous quelque prétexte que ce puissse être". Zware tollen beletten alle handelsverkeer ook langs de Maas; de handelsartikelen der zeemogendheden werden zeer laag belast, die der provinciën zelf bij uitvoer zwaar getroffen. Uitgesloten van den handel op Indië en thans door de scheiding van Spanje geheel beroofd ook van de geringe voordeelen, die „de vlag van Bourgogne" in de zeventiende eeuw daar nog had genoten, door tallooze binnenlandsche tolliniën zelfs in het onderling verkeer belemmerd, gingen de Zuidelijke Nederlanden hunnen commercieelen ondergang te gemoet. Wat zij nog aan schepen en matrozen hadden, verliep naar het fransche Duinkerken: hunne zwakke industrie verplaatste zich geheel naar de naburige fransche fabrieksteden; hun handel waagde zijn kapitalen voortaan alleen nog maar in hollandsche of engelsche ondernemingen. De Republiek kon gerust zijn: van deze zijde viel geen concurrentie meer te duchten. Dat was voor haar het groote voordeel van den thans gesloten vrede [1]).

Na het sluiten van den vrede en den afloop der daarmede samenhangende onderhandelingen over de barrière bleef de Republiek, met Engeland nauw verbonden, nog lange jaren beschouwd als een groote mogendheid en als zoodanig gewikkeld in alle staatkundige zaken van meer en minder belang, die in eenig deel van Europa, van de wereld te behandelen vielen. De nauwe verbintenis der zeemogendheden, door de staatslieden van de onder de eerste Georges voor langen tijd oppermachtige Whigpartij en door de leidende staatsche politici uit de school van Willem III staande gehouden in het belang van den wereldvrede zoowel als in dat van de tot het midden der

[1]) Huisman, l.l. p. 71 suiv.

eeuw nog altijd door jacobietische woelingen bedreigde protestantsche hannoversche dynastie, werd zorgvuldig van beide zijden aangekweekt; van den staatschen kant met meer angstvallige zorg dan van den engelschen, omdat de binnenlandsche toestand der Republiek alle gedachte aan een zelfstandig optreden ten eenenmale uitsloot.

Maar de rijkdom van den nederlandschen staat, of liever van hare bewoners, de nog altijd aanzienlijke handelsmacht, die hij ontwikkelde, maakte hem nog 25 jaren lang een gewenscht bondgenoot, zij het niet een gevreesd tegenstander. Kon de Republiek niet, als zij wilde, wegens hare geldmarkt een machtigen invloed oefenen, desnoods met hare schijnbaar onuitputtelijke rijkdommen opnieuw legers uit den grond stampen, vloten doen oprijzen uit den Oceaan? Kon zij niet nog beschikken over uitnemende staatslieden als Heinsius en Slingelandt, Hop en Fagel? Zoo dachten nog lange jaren vorsten en volken, zelfs helderziende staatslieden van dien tijd; het prestige der Republiek, in de schoone dagen der 17de eeuw verkregen, werkte nog lang na en al hield zij niet meer de „weegschaal van Europ" in handen, zij werd nog altijd beschouwd als gewichtig genoeg om die weegschaal te doen overslaan naar de zijde, waarheen zij na bedachtzaam overleg zou besluiten zich te wenden.

Doch haar angstvallig zoeken naar vrede in het belang van haren wereldhandel en in verband met hare binnenlandsche toestanden, haar bang vermijden van alle bezwaren, haar voortdurende schroom om zich te laten gelden, ontnam haar spoedig een groot deel van het aanzien, dat zij aanvankelijk nog genoot. Ten slotte ontleende zij dat aanzien in hoofdzaak slechts aan dat van haren steeds machtigeren, steeds krachtigeren bondgenoot aan de overzijde, in wiens schaduw zij zich meer en meer terugtrok, aan wiens initiatief zij zich gewende alles over te laten. Vrijwillig deed zij afstand van hare plaats in den raad van Europa's mogendheden, zoo al niet voor den vorm dan toch feitelijk. Alleen hare handelsbelangen beheerschten den gang harer staatkunde; alleen die konden haar nog tot staatkundige bemoeiingen verlokken.

En juist in die dagen veranderde de staatkundige toestand van Europa onophoudelijk. Het onder Karel XII, na zijne terugkomst uit zijn avontuurlijke onderneming in Rusland en Turkije in 1714, nog eenmaal het Noorden in onrust brengende Zweden, welks kapers evenals die der Russen den staatschen zoowel als den engelschen

Oostzeehandel veel overlast aandeden[1]), welks oorlogen dien handel in voortdurend gevaar brachten, al heette Zweden nog altijd de oude bondgenoot der Republiek in het Noorden, zou door een krachtig gezamenlijk optreden van de beide zeemogendheden als van ouds, alleen als het stond te midden van zijn vele vijanden, wel spoedig tot rede gebracht zijn, te meer daar ook Frankrijk gaarne tot medewerking bereid was. Maar de Republiek wilde geen oorlog; zij was alleen tot krachtige bemiddeling tusschen de oorlogvoerenden bereid. Het uit 12 schepen bestaande staatsche eskader onder schout-bij-nacht Veth, dat in 1715 zich te Elseneur met het britsche vereenigde, kreeg in last om alle aanleiding tot oorlog te vermijden, slechts ter rustbewaring op te treden, geen geweld tegen Zweden te plegen doch alleen de koopvaarders te beschermen. De Republiek wilde, ook uit vrees voor de dreigende russische oppermacht in het Noorden, overeenkomstig hare oude politiek in die streken, Zweden niet geheel en al vernietigen maar het evenwicht tusschen de mogendheden van het Noorden zooveel mogelijk bewaren. Zij wilde nog minder de geheime plannen[2]) van koning George I op de annexatie van het zweedsche Bremen en Verden bij zijn geliefd Hannover dienen, waarvan men schade vreesde voor den nederlandschen handel[3]). Veth keerde zonder ernstige bezwaren met de beveiligde koopvaarders in de havens terug en liet de engelsche vloot in de Oostzee achter. In het volgend jaar werden slechts zes schepen onder kommandeur Grave met hetzelfde doel daarheen gezonden en ook nu gelukte het een vijandig optreden tegen Zweden, hoe sterk ook de aandrang van Engeland, Pruisen, Denemarken en Rusland was, te vermijden. Het bleek duidelijk, dat de Republiek niet gezind was den oorlogsfakkel in het Noorden mede te zwaaien. Ook de gevaarlijke en gerucht-makende kwestie, in 1717 ontstaan door de geheime intrigues van Karel XII met de engelsche Jacobieten, naar men aanvankelijk meende, tot voorbereiding van een nieuwen jacobietischen opstand in Engeland[4]), en waarbij de zweedsche koning zijn agent, den

[1]) In 1714 waren meer dan veertig nederlandsche schepen opgebracht in de zweedsche havens, buiten nog die te Stralsund waren opgebracht (Bussemaker, l.l. blz. 335, noot 3).

[2]) Bussemaker, l.l. blz. 326 vlg.

[3]) ib., blz. 343.

[4]) Bussemaker, in Tijdschrift voor geschiedenis, land- en volkenkunde, 1901, blz. 65 vlg.

avonturier baron von Görtz, den last had gegeven ook in de Republiek heimelijk in zweedsch belang te werken, werd nog bijtijds in orde gebracht; Görtz werd op aanwijzing van Engeland in Februari te Arnhem gevat en tot diepe ergernis van Karel XII geruimen tijd door de Staten van Gelderland gevangen gehouden. Maar ook deze zaak werd met groote voorzichtigheid door de Republiek behandeld en nog in den zomer werd Görtz, wiens handelingen intusschen door Karel XII waren verloochend, losgelaten, toen het bleek, dat men te doen had met een handig en weinig kieskeurig agent, wiens hoofddoel geweest was om geld voor de veelomvattende plannen van zijn even avontuurlijken vorst bijeen te brengen. Van engelsche zijde was intusschen wel degelijk getracht deze zaak te bezigen als een middel om de Republiek met Zweden in oorlog te brengen. Maar de Republiek was er niet toe te bewegen en beperkte zich ook in 1718 tot de uitzending van een smaldeel van 12 schepen tot bescherming harer koopvaarders, welk doel ook wel bereikt werd. Ook verder wist men zich met beleid aan feitelijke oorlogsdaden in het Noorden te onttrekken, totdat de dood van den onrustigen koning op het einde van November 1718 aanleiding gaf tot bevestiging van den ernstig bedreigden vrede, waarbij Hannover met hulp van den keizer toch nog Bremen en Verden behield en de nieuwe zweedsche koningin Ulrica Eleonora de kaapvaart deed ophouden met teruggave van vele genomen schepen. Eerst in 1721 maakte de vrede van Nijstädt een einde aan den oorlog tusschen Rusland en Zweden, dat daarbij een groot deel zijner Oostzee-provinciën aan het eerste verloor en daarmede zijne van Denemarken overgenomen oppermacht in het Noorden op hare beurt te niet zag gaan.

De houding der Republiek in deze zaken was niet geschikt om haar prestige te vermeerderen en toch was dit zeer noodig, want, al waren Denemarken en Zweden niet meer te vreezen, daar verhief zich een nieuwe mogendheid, Rusland, welks energieke czaar reeds in den laatsten krijg herhaaldelijk met zijn machtig leger en zijne door Nederlanders georganiseerde vloot den doorslag had gegeven. Ook in Rusland had de Republiek, sedert het einde der 16de eeuw reeds, aanzienlijke economische belangen te verdedigen. Te Archangel en te Moskou, ook in het pas gebouwde St. Petersburg waren de hollandsche kooplieden de eersten. De schepping der russische vloot, de inrichting van allerlei industrieele ondernemingen, de bouw van

kanalen en andere waterwerken hield honderden bij honderden Nederlanders, van hoofdofficieren en ingenieurs tot grondwerkers en ambachtslieden, in Rusland aan het werk, vooral na de eerste reis van czaar Peter. Omgekeerd kwamen Russen in Holland leering opdoen. Men kon zeggen, dat de Republiek de wieg was van het nieuwe Rusland, dat zich onder den energieken czaar, die Holland bovenal bewonderde, zich aan vreemden het liefst in de kleeding van een hollandsch zeekapitein vertoonde, de hollandsche zeemanstaal sprak, hollandsche gewoonten eerde, tot een groote mogendheid verhief. In 1699 werd de eerste vaste russische gezant in Den Haag aangesteld [1]). Het tweede bezoek van czaar Peter, van November 1716 tot September 1717, aan de Republiek en Frankrijk om weder over Amsterdam terug te keeren, zag den machtigen heerscher op gansch andere wijze verheerlijkt dan de „merkwaardige barbaar" twintig jaren te voren was ontvangen [2]). Vergezeld door een aanzienlijk gevolg en weldra ook door zijne getrouwe gemalin Catharina, bezocht czaar Peter nog eenmaal het geliefde Amsterdam en Zaandam, waar hij de oude vrienden en leermeesters hartelijk begroette. Hij was er juist, toen de zaak van Görtz voorviel, waarmede ook Peter, die Engeland's macht in de Oostzee met ergernis zich zag uitbreiden, niet geheel onbekend was. Te midden van zijne bezoeken aan werven en fabrieken, regenten en zeeofficieren, kunstenaars en geleerden, handelaars en industrieelen in de hollandsche steden en dorpen vergat hij de staatkunde niet: het was reeds lang duidelijk, dat hij Engeland's optreden in het Noorden met wantrouwen bejegende; maar van meerdere handelsvoordeelen voor de Nederlanders wilde de met Pruisen en Denemarken, ook met Frankrijk verbonden czaar, met al zijne halve beschaving een helderziend staatsman, blijkbaar niet weten en eene poging van russischen kant om de Oost-Indische Compagnie over te halen opnieuw pogingen te doen tot het openen van den zeeweg door de IJszee naar Indië mislukte. Daarentegen werden weder tal van bekwame zee- en handwerkslieden, ingenieurs en waterbouwkundigen naar Rusland gelokt en aanzien-

---

1) Vgl. de uittreksels zijner brieven bij Uhlenbeck, Verslag aangaande een onderzoek in de archieven van Rusland, blz. 58 vlg.

2) Vgl. over dat bezoek: Scheltema, Rusland en de Nederlanden, III, blz. 331 vlg.

lijke hoeveelheden modellen en gereedschappen, kunstvoorwerpen en voortbrengselen der nederlandsche nijverheid naar dat rijk overgevoerd. Maar van inniger staatkundige betrekkingen tusschen de beide staten was geen sprake en de ruwe behandeling van den staatschen resident De Bie door Peter's regeering, toen de resident ten onrechte verdacht werd van geheime bemoeiing met de samenzwering van den ongelukkigen prins Alexei [1]), was niet geschikt om die betrekkingen vaster aan te knoopen. Ook van staatsche zijde was men voorzichtig. De belangen van den nederlandschen handel in Rusland en in de thans in russische handen gekomen Oostzeehavens waren zoo aanzienlijk, dat de Republiek alle reden had om met Rusland in vriendschap te leven en dan ook geen bezwaar had den czaar voortaan als „keizer van Rusland" te betitelen, maar zij onthield zich van nauwer verbintenis met de wel machtige doch nog allesbehalve zeker gevestigde nieuwe mogendheid van het Noorden.

Met de andere opkomende mogendheid, Pruisen, had de Republiek zelfs ernstige moeilijkheden, zoowel over de nalatenschap van Willem III als over de rechten in het Overkwartier van Gelder, dat thans voor een goed deel in hare handen gekomen was, zeer tot ergernis van Pruisen overigens. De pruisische koning veroorloofde zich te Well en te Middelaar op de Maas tol te heffen, maakte aanspraak op het belangrijke Grave als deel der genoemde nalatenschap, wierp op gelijken grond bezetting in Herstal en trachtte zich zoowel van Grave als van Diest bij verrassing meester te maken; bovendien klaagde hij over het trekken van staatsche troepen door zijn geldersch gebied, welks te Roermond bewaard archief, naar hij beweerde, hem toekwam; eindelijk maakte hij, thans heer van Neufchâtel, bezwaar tegen de benden Zwitsers, die krachtens militair verdrag met Bern in staatschen dienst getreden doch, naar hij beweerde, zijn onderdanen waren. Al deze kleine kwestiën bleven jaren lang oorzaken van heftig krakeel, waarbij dan nog achterstallen wegens geleverde troepen en grenskwestiën in Opper-Gelder verdere aanleiding gaven tot wederzijdsche verbittering. Maar de staatsche regeering wist al deze zaken op de lange baan te schuiven en trachtte ze langs den weg van rechten en van onderhandeling op

1) Scheltema, IV, blz. 16 vlg.

te lossen. Eerst in 1718 kwam men nader tot elkander door het sluiten van een verbond tot onderlinge bescherming [1]).

Even onzijdig als in het Noorden hield zich de Republiek in de belangrijke zaken van Spanje en Italië, die in dezen tijd de aandacht van geheel Europa trokken. Kardinaal Alberoni, die Spanje weder wilde verheffen tot eene groote mogendheid als van ouds, het binnenslands wilde hervormen en tegelijk naar buiten wilde doen optreden, speelde in deze jaren zijn avontuurlijke rol: in vijf jaren van vrede meende hij Spanje weder tot den ouden luister te brengen. Te midden der alliantiën, die toenmaals Europa in groepen verdeelden, hoopte hij ook voor Spanje een alliantie te vinden, die het weder in het bezit zou stellen van de bij den vrede van Utrecht verloren italiaansche landen. Hij stelde zich tegenover Oostenrijk, welks keizer, die den titel van Karel III, koning van Spanje, nog bleef voeren tegenover den zich Philips V noemenden „hertog van Anjou" en nog altijd het verlies der spaansche kroon betreurde. Spanje veroverde plotseling het eiland Sardinië (1717). Deze aanval bracht geheel Europa in beweging. Engeland, Frankrijk en de Republiek verbonden zich met Oostenrijk tot handhaving van den utrechtschen vrede: de triple werd een quadruple alliantie, Parma en Sardinië zouden aan Spanje komen, het eerste ten behoeve van den oudsten zoon der laatste Farnese, die nu koningin van Spanje was. Aarzelend had de Republiek in de Quadruple Alliantie toegestemd en zij liet ook het feitelijk optreden tegen Spanje over aan hare bondgenooten. Hare handelsbelangen in dit rijk, zeer tegengewerkt door Engeland, dat daarom in 1714 het sluiten van den vrede tusschen Spanje en de Republiek zoo lang mogelijk had tegengehouden, maakten het noodig groote omzichtigheid te betrachten ten einde hier niet nog meer bij Engeland achter te geraken dan thans reeds het geval was. De aanval van Spanje ook op het bij den vrede van Utrecht aan Savoye gekomen Sicilië (1718) deed de maat overloopen: de engelsche vloot vernielde voor Syracuse de zwakke spaansche en een groote oorlog dreigde; reeds verzamelden zich de fransche legers, door engelsche troepen gesteund, en rukten Spanje zelf binnen, terwijl de Oostenrijkers op Sicilië de orde herstelden. De verbanning van Alberoni, die moest

1) Vgl. Wagenaar, XVIII, blz. 138 en 160 vlg.

opgeofferd worden, maakte een einde aan de korte heerlijkheid der vervallen monarchie en 1 Februari 1720 onderwierp Spanje zich aan de wenschen der vier mogendheden.

Bij dit alles was de oude raadpensionaris Heinsius hier nog altijd de leider der algemeene staatkunde maar op geheel andere wijze dan in de dagen van koning Willem III. Stond toen het belang der algemeene politiek, van het staatkundig evenwicht in Europa op zichzelf op den voorgrond, thans, en vooral na den nadeeligen vrede, waartoe Engeland's houding de Republiek genoodzaakt had, beheerschte het handelsbelang hier alle staatkundige betrekkingen. En over het algemeen kan men niet zeggen, dat de bemoeiingen der Republiek in deze richting geen goeden uitslag hadden. Omstreeks 1720 was overal de vrede verzekerd en kon de nederlandsche handel zijne vleugelen weder ongehinderd uitslaan, voorzoover niet de engelsche en hansische concurrentie haar voordeel had gedaan met de toenmalige omstandigheden.

Wat de binnenlandsche toestanden betreft, kon men op minder succes bogen. Bij het sluiten van den vrede van Utrecht waren deze alles behalve rooskleurig. De financiën, ditmaal ook die van het altijd voorschietende Holland, waren door den langdurigen oorlog geheel uitgeput; nieuwe belastingen konden onmogelijk meer worden opgelegd, nieuwe leeningen niet dan tegen zwaren interest worden gesloten; men klaagde over den grooten omslag bij de heffing der tallooze accijnsen, die duizenden ambtenaren noodig maakten om bedrog te voorkomen; de „vermine fainéante de la société civile" [1]), de pachters, werden van grove misbruiken beschuldigd; de verwarring in de stedelijke en gewestelijke regeeringen was tot eene zoo aanzienlijke hoogte geklommen, dat men in vele kringen de behoefte aan een stadhouder luide uitsprak. En kwam men tot verbetering van den tegenwoordigen toestand der regeering, dan was het wenschelijk de centrale regeeringsmacht behoorlijk te versterken.

Aan allerlei middelen werd gedacht [2]) om den financieelen toestand, in Holland in de eerste plaats, te verbeteren. Aanzienlijke vermindering van leger en vloot zou in den vredestoestand, waarin men thans

1) Lamberty, Memoires, VIII, p. 532.
2) Lamberty, l.l. p. 533/4; vgl. IX, p. 755.

verkeerde, mogelijk zijn. Men stelde voor de kostbare en voor de armen bezwaarlijke accijnsheffing te vervangen door een verteringsbelasting op de huisgezinnen, waardoor meer zekerheid ten opzichte van het jaarlijks inkomende bedrag kon worden verkregen, terwijl de armen daarvan geheel zouden worden vrijgesteld. Betaalde de ellendigste bedelaar in accijnsen feitelijk thans niet meer dan 50 gulden 's jaars aan belasting? Maar men zag tegen deze nieuwigheid op en ook de meening was niet ongegrond, dat de stedelijke regeeringspersonen zelve heimelijk uit de verpachting der accijnsen groote inkomsten trokken, daar de pachters hun de handen stopten zoowel bij de verpachting als bij de schromelijke misbruiken, waaraan zij zich schuldig maakten. Zoo kwam er niets van evenmin als van de leiding der „amodiatie" of verpachting der convooien en licenten, waarmede men den bekwamen financier Willem Nieuwpoort wilde belasten: deze weigerde op grond van de onmogelijkheid om zonder den steun van een krachtig stadhouderlijk gezag de admiraliteiten, waar de wanorde en het ongeoorloofd winstbejag schromelijke vormen hadden aangenomen, tot haren plicht te brengen. Holland bracht ten slotte eenvoudig zijne 4% schuldbrieven, door eene heffing daarop van een honderdsten en een tweehonderdsten penning, op 2½% terug, met vergunning aan de houders om hun kapitaal terug te vragen, en de Staten-Generaal volgden in 1716 dit voorbeeld door ook over drie jaren van hunne schuldbrieven een honderdsten penning te heffen, d.i. de rente met 1% te verminderen [1]).

Geen beter schildering van den toenmaligen toestand van verval, geen beter overzicht ook van de mogelijke „middelen van redres" is er dan in het „Discours over de defecten in de jaegenwoordige constitutie der Regeering van den Staat der Vereenigde Nederlanden", in 1716 door niemand minder dan Slingelandt, van 1690 tot 1725 secretaris van den Raad van State, opgesteld [2]).

De dood van Willem III had aanleiding moeten geven tot onmiddellijke reorganisatie van den ook toen reeds in bederf verkeerenden Staat, wanneer niet de boven de krachten gaande oorlog dit aanvankelijk belet had. Nu, na het sluiten van den vrede, was het de eerste plicht verbetering te brengen in de tijdens den oorlog nog dieper ingewortelde misbruiken. Geen mogelijkheid om bij meer-

1) Lamberty, IX, p. 755.
2) Staatkundige geschriften, dl. I, blz. 171 vlg.

derheid van stemmen in de Staten-Generaal te besluiten; daardoor verlamming der regeering; geen mogelijkheid om een onwillig gewest te dwingen het eenmaal genomen besluit uit te voeren; geen lichaam aan het hoofd van den Staat met „genoegsaam gesag" bekleed en met eene behoorlijke instructie voorzien; hetzelfde in de gewestelijke regeering en de leden van die regeering — werkelijk, de „quade gesteldheid" was zoodanig „dat het veel eer te verwonderen is dat de Republiq nog bestaat als dat se in een groot verval is". En de gevolgen: tijdens den oorlog was nauwelijks één „petitie", één begrooting door den Raad van State ingediend, eenparig goedgekeurd; de consenten waren zoo „qualijk gepresteert", dat de achterstallen ten slotte de krachten der achterstalligen verre te boven gingen; vier provinciën — Friesland, Stad en Lande, Zeeland en Utrecht — hadden dan ook na den vrede met de grootste willekeur troepen ontslagen alsof er geen Generaliteit bestond, die de troepen na den vrede eerst op 50000, later op 40000 man had gesteld; de admiraliteiten „sinken onder haar schulden" en konden haast geen schip in zee brengen; de achterstallige gewesten werden zelfs niet meer door brieven of bezendingen van wege de Staten-Generaal aan hun plicht herinnerd en, waar daarvan sprake was, werd het plan om te werken met het constitutioneele middel van „persuasie" door tegenwerking verijdeld. Negen maanden lang, van 18 Maart tot 3 December 1715, moest het kantoor der Unie, de staatskas, worden gesloten en ook daarna dreigde telkens opnieuw hetzelfde. Kortom de staatsmachine stond zoo goed als stil en het was denkbaar, dat bij den minsten schok van binnen of van buiten de Unie uit elkander zou vallen.

In deze omstandigheden opperden de Staten van Overijsel bij het toezenden van hun overigens veel te laat inkomend consent voor 1716 den 4den April van dat jaar[1]) een plan van bezuiniging met behoud van een behoorlijk aantal „militie" en beter onderling overleg tot bevestiging der uiteenvallende Unie. Het denkbeeld werd door de Staten-Generaal aan de gewesten ter overweging aanbevolen, maar toen er niets gebeurde, deed Overijsel, waar Adolf Hendrik, graaf van Rechteren in dien tijd de drijvende kracht was, zijn beklag over de werkeloosheid en stelde nu voor om weder, als in 1651, een Groote

[1]) J. G. de Vos, De Tweede groote vergadering, in Bijdr. voor vaderl. gesch. en oudheidk., Derde Reeks, IX, blz. 277 vlg.

Vergadering bijeen te roepen van weinige personen uit ieder gewest en met „genoegsame magt ende autorisatie" om de „defecten" na te gaan en „reglementen" te maken tot wering van misverstand en oneenigheid, tot handhaving der instructiën en verbetering der misbruiken met verband onder eede om alle bijzondere gewestelijke belangen ondergeschikt te houden aan „den welstand van het gemeen en de behoudenis van 't lieve vaderland". De Raad van State en de leiders der militaire zaken, hierover gehoord, verklaarden eenparig zich met het denkbeeld te kunnen vereenigen en de Staten-Generaal riepen den 7den Augustus tegen 1 October zulk eene vergadering naar Den Haag op ten einde te komen tot eene gedachtenwisseling over het getal der troepen benevens over het wegnemen der „discrepante sentimenten" en het herstel der staatsorde. De toestemming der gewesten, behalve Stad en Lande, kwam nog vóór het einde van Augustus in, meestal zelfs in zeer warme bewoordingen gesteld. Maar nu begon in de verschillende statenvergaderingen het gehaspel over allerlei kwestiën. Zou men naast de gewone vergadering der Staten-Generaal een tweede buitengewone plaatsen of eenvoudig „extraordinaris" gedeputeerden bij de „ordinaris" gedeputeerden naar Den Haag zenden? Zou men de beraadslagingen niet laten voorafgaan door een „preparatoir besogne"? Over welke punten zou men moeten handelen? Al deze kwestiën deden de samenkomst van week tot week verschuiven en de Raad van State had alle aanleiding om den 7den October een praeadvies in te dienen[1]), waarin hij er aan herinnerde, dat de oproeping der Staten-Generaal sprak van „volkomen qualificatie, magt en autorisatie" der bijeenteroepen personen en niet maar van personen, die aan de gewesten „projecten en advisen" zouden geven, als wanneer de geheele zaak volkomen nutteloos zou zijn. Hij wees erop, dat men zou hebben te spreken over „het getal der militie", over het wegnemen van „discrepante sentimenten", over de dwangmiddelen tegen onwillige gewesten, over de verbetering der „defecten", eindelijk over de dringende behoefte aan geld tot betaling der renten van de Generaliteit. Hij merkte op, dat men goed zou doen zich te spiegelen aan het gebeurde in 1651, toen men het werk had laten steken. Hij vroeg met nadruk de zaken „op de gewone wijze" in overleg met den Raad voor te bereiden en eindigde met

[1]) Slingelandt, l.l., blz. 178 vlg.

in allen ernst te verklaren, dat van den goeden uitslag „het behoud of bederff van de Republiq" afhing.

Eindelijk begon men den 28sten November in de Trèveszaal met de beraadslagingen. Rechteren opende ze met een gemoedelijk woord vol vaderlandsch gevoel tot de 34 aanwezige leden. Maar het late en langzame begin, de afwezigheid van gedeputeerden uit Stad en Lande, waar alles in de war was: politie, justitie, militie, financiën, de omstandigheid vooral, dat de gewenschte volmacht den leden niet was toegekend, voorspelde weinig goeds. Toch heeft men negen maanden lang beraadslaagd maar ernstig eigenlijk alleen over de militie [1]), en daarover dan ook uit den treure. „Consideratiën" en „adviezen", waarschuwingen en langwijlige besprekingen wisselden elkander af, totdat men het eindelijk zoowat eens werd op 32000 man, volgens den Raad van State veel te weinig voor de bescheidenste behoeften, die hem tot den eisch van 40000 man brachten, tenzij men overging tot een algeheele legerhervorming, waarbij de kostbare inrichting kon worden gewijzigd en de „papieren mannetjes" werden afgeschaft. Men werd het zoowat eens, want Zeeland maakte voorbehoud en Utrecht gaf geen antwoord. Zelfs de Staat van Oorlog voor 1717 was in den zomer nog niet vastgesteld [2]). Nog erger ging het met de dwangmiddelen tegen onwillige gewesten: men had bezwaar de macht van den Raad van State te vergrooten en nog meer bezwaar tegen allerlei door dien Raad voorgestelde „middelen van contrainte": noch „inductie" en „persuasie" door middel van brieven of bezending noch „saiseren" van de domeinen, inkomsten en revenuen eener achterstallige provincie noch inlegering van troepen noch ook het „furneeren" van „penningen" met rentelast voor de onwillige provincie vond voldoenden steun. Er werd in dezen geen besluit genomen. Evenmin ten opzichte van den treurigen staat der financiën. Reeds in een der eerste zittingen deelde Rechteren mede, dat de ontvanger-generaal hem een nieuwe sluiting van het kantoor der Unie binnen eene week had aangekondigd; Holland moest weder bijspringen, maar in Mei 1717 moest men drie dagen lang een dreigend bankroet vermijden door onder voorwendsel van de haagsche kermis het kantoor te sluiten [3]).

1) Slingelandt, l.l., blz. 177.
2) De Vos, l.l. blz. 288 vlg.
3) ib., blz. 300.

Vooral Friesland klaagde aanhoudend over zijn geldelijken toestand in verband met watervloeden en slechte oogsten; Stad en Lande staakte zelfs geheel zijne betalingen; Gelderland dreigde met hetzelfde, als deze beiden achterstallig bleven. Allerlei plannen werden aan de hand gedaan; op bezuinigingen in de huishouding der gewesten werd wederzijds aangedrongen; de ontvanger-generaal diende plannen in tot verkoop van domeinen, verbetering van zegelrecht, belasting op de ambten, verbetering van belastingheffing door invoering van „collecte" d. i. inning van staatswege, heffing van briefport van doorgaande brieven, vergemakkelijking van verkoop der landsobligatiën; de Rekenkamer gaf allerlei nuttige wenken voor bezuiniging vooral bij de admiraliteitscolleges; de Raad van State kwam met nog andere denkbeelden, vooral met betrekking tot bezuinigingen bij het leger. Maar dit alles gaf geen aanleiding tot het nemen van besluiten: „de humeuren waren gansch niet gestelt om met hoop van een goeden uitslag te delibereeren" [1]). Zoo bleef het bij het oude, al jammerde de Raad nog zoo luid. Hij weigerde eindelijk nog langer voort te gaan met vruchtelooze adviezen in te dienen en klaagde, dat men niet behoorlijk naar hem luisterde of hem zelfs in de gelegenheid stelde met de vergadering zelf te raadplegen. Eerst na lang gehaspel werd deze oneenigheid bijgelegd. Nieuwe oneenigheden volgden in den boezem der gewestelijke deputatiën zelf, wier leden gaarne zooveel mogelijk afwisselden, wat natuurlijk den gang der besprekingen niet verbeterde. Nadat in den nazomer zeven weken lang alles had stilgestaan, werd den 14den September 1717 de vergadering maar gesloten, wederom met een rede van Rechteren, die moedeloos eindigde met de erkenning, dat er eigenlijk niets was afgedaan, dat men „het tapijt" had „geamuzeerd" en de resultaten „illusoir" had gemaakt. Wanhopig riep hij uit „met verbaasdheid en uiterste smart onzer ziel" te moeten „verklaren, dat wij de Republiek verloren achten, indien op dien voet langer wordt voortgegaan" [2]). En de Raad van State was in een zijner adviezen van geen andere meening, toen hij liet hooren [3]): „het was voor God noch menschen te verantwoorden, soo men het altijd laat aankomen

1) Slingelandt, blz. 177.
2) De Vos, blz. 351.
3) Slingelandt, blz. 266.

op miraculen" in een staat, die alleen nog kon blijven bestaan als „wonderwerk van de goddelijke Voorzienigheid". Zoo eindigde de tweede Groote Vergadering, die den staat had moeten redden, tot wanhoop van alle weldenkenden.

Gelukkig berustte de algemeene leiding van den staat nog bij de beproefde mannen, die ook tijdens den oorlog die leiding in handen hadden gehad. Nog leefde de oude Heinsius, teleurgesteld wel en na den vrede van Utrecht meer dan ooit, maar hij overleed den 3den Aug. 1720 en werd opgevolgd door den gelijkgezinden maar veel minder bekwamen Izaäk van Hoornbeek, totnogtoe pensionaris van Rotterdam. Nog stonden Slingelandt en Fagel, Hop en Buys, Van der Dussen en Van Rechteren schouder aan schouder om te schragen wat nog te schragen viel. Ook een slechte regeering kan door uitnemende persoonlijkheden nog worden gevoerd zonder dat de staat te gronde gaat. Maar dat in deze omstandigheden van de Republiek niet veel kracht kon uitgaan, is meer dan duidelijk. En daarbij kwamen nog andere bezwaren. Een zware veepest, die in dezen tijd jaren achtereen het platteland vooral van Holland teisterde, deed duizenden stuks vee te gronde gaan en de schade kon slechts langzaam aan door den vrijen invoer van deensch vee op groote schaal worden vergoed; velen achtten deze plaag „Godts wraakzwaardt over Nederland" [1]. Nog veel verderfelijker watervloeden in het voorjaar van 1715 en met Kerstmis van 1717 veroorzaakten onnoemelijke schade aan huis en grond in alle zeeprovinciën, niet het minst in het ongelukkige in zich zelf verdeelde Stad en Lande, waar bij den laatsten vloed 2000 menschen, 15000 huizen, 14000 stuks hoornvee en paarden, 22000 varkens en schapen te gronde gingen. Behalve daar werden ook in Noord-Holland, in de Zaanstreek benevens in noordelijk Friesland uitgestrekte landouwen door het water bedolven [2]. In den winter van 1725 op 1726 braken de Linge- en Lekdijken door en werd een groot deel van Gelderland, Zuid-Holland en Utrecht door overstrooming bezocht.

En wat de elementen ongerept lieten, werd door een hevige crisis in geldzaken aangetast. De in weerwil van alle verbodsplakkaten nooit gedoofde speculatie-zucht had nieuw voedsel ontvangen door de aanvankelijk schitterende resultaten van John Law's actie-

1) Titel van Halma's gedicht van 1714.
2) Wagenaar, XVIII, blz. 167/9.

bank en Mississippi-maatschappij in Frankrijk van 1716 tot 1720. De zwendelarij sloeg van Frankrijk over naar Engeland en welhaast ook naar de Republiek, waar de actiehandel inheemsch en de speculatiezucht sinds lang een brandend euvel was. De spoedige val van Law's kunstig „systeem" in het voorjaar van 1720 deed de schadelijke gevolgen hier te lande minder gevoelen, want de ervaren en voorzichtige Hollanders waren geweest onder de eerste „réaliseurs", die met goede winst thuis keerden [1]. Erger ging het met de ook hier te lande zeer gezochte aandeelen der engelsche Zuidzee-Compagnie, welker aanvankelijk snelle stijging, in den zomer van 1720 zelfs van 300 tot boven de 1000 % [2], tal van „windmaatschappijen" in Augustus en September ook in Holland en Zeeland deed ontstaan. Het werd een woede als in de dagen van den tulpenhandel, die geheel hetzelfde karakter had gedragen [3]. Men wilde ook hier maatschappijen oprichten op denzelfden lossen voet als in Frankrijk en Engeland ten einde in korte oogenblikken schatten te verdienen [4]. Evenals in Engeland en Frankrijk aanbaden ook hier aanzienlijken en geringen, staatslieden en kooplieden, geleerden en kunstenaars, burgers en boeren, handwerkslieden en matrozen, kantoorklerken en dienstboden het gouden kalf en kwamen grootendeels tot den bedelstaf om enkelen te verrijken. Met bekommering zagen verstandige menschen de „actiekoorts" rijzen en trachtten „het groot tafereel der dwaasheid" te voorkomen, maar de zucht naar spoedige winst, de speelkoorts nam snel toe, hier en daar begunstigd door eveneens door dolle speelzucht bevangen stedelijke regeeringen. De ervaren en verstandige regeering van Amsterdam hield de zaak daar nog tegen: zij wilde zelfs niets weten van eene soliede assurantie-compagnie, door „pilaren der beurs" opgezet — maar te Rotterdam stichtte men reeds in Juni een groote assurantie-maatschappij met 12 millioen kapitaal; te Middelburg kwamen twee maatschappijen op; te Delft, Gouda, Vlissingen, Veere, in de kleine noordhollandsche steden, te Woerden, te Maassluis, in Den Haag, te Muiden, Weesp en Naarden,

1) Vissering, Het groote tafereel der dwaasheid, in Gids 1856, dl. I, blz. 654.
2) ib., blz. 659. Zij daalden in Sept. binnen vier weken weder tot 130 % zooals zij met Kerstmis 1719 gestaan hadden.
3) Vgl. dl. IV, blz. 370.
4) Over deze compagnieën een aantal pamfletten bij Knuttel, dl. IV, nº. 16482 vlg., meer dan veertig stuks. Verder bij Wagenaar, XVIII, blz. 224 vlg.; Vissering, II, blz. 663.

te Harlingen, Utrecht, Zwolle, Hasselt en Steenwijk, ook in Gelderland, rezen de omvangrijkste plannen[1]) op; maatschappijen van koophandel waren aan de orde van den dag; groote financieele „projecten" werden in de uitbundigste termen aan den man gebracht; sommige plannen verdwenen spoedig na de opkomst, andere echter bleven leven en duizenden werden als eerste storting alvast in de voorgespiegelde ondernemingen gestoken; naar men meent, klom het gezamenlijk nominaal bedrag tot bij de 1150 millioen gulden[2]). Ook de actiën der O.- en W.-I. Compagnieën deelden in den windhandel: de laatsten stegen van 40 % in 1719 tot 600 %, om plotseling tot 100 % te dalen; de eersten klommen van 400 tot 700 thans tot 1200 %. Men droomde van groote rijkdommen, van verhefling der kleine steden tot den bloei van Amsterdam; men maakte grootsche plannen voor nieuwe havens en kanalen, voor nieuwe bloeiende industrieën: Utrecht zou havenstad worden, Enkhuizen zijn glans terugkrijgen, Woerden een groote fabriekstad zijn. De in de speculatie volijverige Israëlieten werden door allerlei voordeelen naar kleine plaatsen getrokken. Men vocht letterlijk om actiën te mogen nemen; sommige regeeringen behielden zich het recht voor om al het voordeel zelf te behouden. Het „fransche" koffiehuis te Amsterdam was weldra te klein voor dezen handel, die welhaast de geheele Kalverstraat en zelfs den Dam innam en er tot diep in den nacht onder geraas en geschreeuw voortduurde. De herbergen de Karsseboom, de Graaf, het „engelsche" koffiehuis en andere waren de hoofdzetels van deze rumoerige negotie, die naast „kooplieden van fatsoen" ook tallooze beunhazen en „slecht kanalje" bezig hield[3]).

Maar spoedig kwam de ontgoocheling, de „schrikkelijke orkaan", de „deerlijke tragedie". Law sloeg op de vlucht en zijne maatschappij verviel snel. De Zuidzee-actiën daalden nog in den zomer tot 130 % en brachten velen tot den bedelstaf. De val der beide groote buitenlandsche ondernemingen had dadelijk op die hier te lande invloed en sleepte ook deze in snelle vaart mede; vele maatschappijen kwamen

[1]) Het omvangrijkste is wel dat van De Souza Brito, wiens compagnie disconteeren van wissels, leening, hypotheek, assurantie, visscherij, zouthandel en Levanthandel, eindelijk zelfs de geheele W. I. Compagnie omvatte (Vissering, blz. 668/9).

[2]) Le Long, Koophandel van Amsterdam, 2de deel (1727), blz. 554.

[3]) Vissering, l.l. blz. 675; Le Long, blz. 557.

niet eens tot stand, andere bleven na korten tijd „in de peekel steken" en het slot was, dat honderden onder de bespotting van het publiek van plotselingen rijkdom, die tot dolle kooplust aanleiding gaf, tot even plotselinge armoede vervielen. Een enkele maal (5 Oct.) ontstond er een volksoploop te Amsterdam tegen het „engelsche" koffiehuis, waar de actie-handel ten slotte het heetst gedreven werd. Tal van spotprenten en pamfletten, spotverzen en tooneelstukken tegen den „dollen windhandel" stelden de dwaasheid der „actionisten" van de „nieuwerwetse negotie" aan de kaak en vele bankroetiers kwamen weder de „vrije" steden Vianen, IJselstein en Kuilenburg bevolken, waar zij de overblijfsels van hun tijdelijken rijkdom trachtten te redden. Een foliant, het „Groot tafereel der dwaasheid", vatte allerlei projecten samen; Pieter Langendijk ontleende aan deze het motief voor twee zijner bekendste tooneelstukken; het „dolhuis der Actionisten" bleef nog lang velen een waarschuwing maar weinigen een leering en de nawerking der dolle speculatie deed zich nog lang gevoelen.

Het scheen alles vol teekenen van den naderenden ondergang der roemrijke Republiek. Onder die teekenen was ook volgens de groote meerderheid der gereformeerde gemeente de wederopleving van het verderfelijke „Spinozisme" te noemen — zoo heette men namelijk iedere vrijere richting, die optrad tegen de heerschende meeningen. De vrome en zachtmoedige Pontiaan van Hattem werd tot een „profeet der vrijgeesten"; zijn volgers Marinus Booms en Jacob Roggeveen, de ontdekker, verbonden zijn pietistische denkbeelden werkelijk met die van den grooten denker, vooral in Zeeland, Rotterdam en Dordrecht, de laatste steden van ouds „zetels der libertijnen". Over het algemeen echter vertoonde zich een meer gematigde, een mildere gezindheid, door sommige ijveraars als een nieuw teeken van verval uitgekreten, vooral toen de wijsgeerige denkbeelden der deïsten steeds meer aanhangers bleken te vinden en steeds dieper wortel schoten in de geesten der ontwikkelde burgerij.

Was het wonder, dat weder bij velen de gedachte opkwam aan het oude redmiddel in den nood, de verhefling van een stadhouder, en dan natuurlijk van den jongen erfgenaam der Oranjes, tot de oude waardigheden zijner vaderen? De oranjegezinden waren wel op den achtergrond geraakt maar nog verre van onmachtig om bewegingen van dien aard te steunen. Dit bleek spoedig in verschillende provinciën.

Reeds in 1713 had Willem Nieuwpoort in Holland op de aanstelling van een stadhouder gewezen als het eenige middel om de misbruiken bij de admiraliteiten te weren; men had gesproken van een huwelijk tusschen prinses Maria Louisa en den hannoverschen prins Ernst August, broeder van koning George, welke prins dan die waardigheid zou kunnen bekleeden[1]); anderen dachten aan den koning van Pruisen, maar de meesten aan den jongen Prins, die immers door zijn geboorte reeds erfstadhouder van Friesland was. In Stad en Lande kwam men er het eerst toe, toen de vurig oranjegezinde friesche edelman Sicco van Goslinga er (1718) in overleg met eenige aanzienlijke heeren uit het gewest in slaagde om den jongen Prins van Oranje ook hier de stadhouderlijke waardigheid op te dragen[2]). Vier jaren later volgde Drente en thans begonnen ook in Gelderland en Overijsel de oranjegezinden op geheimen aandrang van het stadhouderlijke hof te Leeuwarden zich te roeren.

Een verhefling van den Prins tot de voorvaderlijke waardigheden in Gelderland zou reeds dadelijk vier gewesten onder het stadhouderlijk gezag hebben gebracht. Maria Louisa zag het groote belang daarvan zeer goed in, maar ook de tegenpartij. Tegen de verhefling in de noordelijke gewesten had Holland niet ernstig gearbeid: het waren de oude stadhouderlijke gewesten der nassausche familie; maar zoodra het geldersche plan uitlekte, trad het machtige gewest, waarvoor Goslinga reeds gewaarschuwd had, in overleg met Zeeland, Utrecht en Overijsel, die zich reeds jaren geleden voor een stadhouderlooze regeering hadden verklaard[3]). Vooral Zeeland, nog gedachtig aan het wanbeheer van Odijk en de zijnen en volstrekt niet gezind om het ambt van Eersten Edele te herstellen of het lastige markiezaat van Veere en Vlissingen opnieuw te doen herleven, toonde zich bereid om met Holland mede te gaan. De raadpensionaris Van Hoornbeek en Willem Buys stelden zich aan het hoofd der hollandsche Republikeinen, die van geen stadhouder wilden weten, terwijl de voorzichtige Fagel en de handige Slingelandt heimelijk hun plannen tegenwerkten. Maar de Republikeinen behielden de overhand in het gewest. Zij bewerkten de zending van een scherpen brief namens Holland aan Gelderland,

1) Lamberty, IX, p. 745.
2) Slothouwer, Sicco van Goslinga, blz. 99 vlg.
3) Zie boven, blz. 18.

waarschuwend voor den te nemen maatregel, die onnoodig en zelfs gevaarlijk voor de rust scheen, daar hij in het gewest zelf en elders woelingen zou veroorzaken[1]). Gelderland evenwel was reeds besloten tot den stap over te gaan; het antwoordde met een betoog over de wenschelijkheid in vrede en oorlog om „een doorluchtig hoofd" te hebben, „vooral in tijden van nood", die thans schenen te dreigen. Het koos den Prins reeds den 2den November maar bond hem aan een tegen zijn achttiende jaar af te leggen eed op een instructie, die zijne macht aanzienlijk beperkte vergeleken met die van Willem III onder vigeur van het oude reglement: hij zou stadhouder en kapiteingeneraal zijn maar in het laatste opzicht zich moeten houden aan het in 1651 beslotene, zonder recht van patent, zonder recht op aanstelling van bevelhebbers in steden en vestingen, van officieren behalve in zijn eigen „stadhoudersregiment"; als stadhouder zou hij zich niet mogen bemoeien met „eenige ampten van regeeringe" in stad of land doch zich in hoofdzaak moeten bepalen tot het bijleggen van geschillen tusschen de drie geldersche kwartieren.

Ofschoon die stadhouderlijke macht zeer beperkt mocht heeten en de regeeringsbevoegdheid der regenten er bijna niet door werd geraakt, was men in de vier gewesten, vooral in Holland, allesbehalve met de zaak ingenomen en besloot men aanstonds, niet vertrouwend op het „papieren harnasch" van beperkingen door instructiën enz., zich tegen iets dergelijks in de eigen gewesten met alle macht te verzetten. Goslinga, die de handelwijze van Gelderland onvoorzichtig gevonden had, daar zij onmiddellijk eene reactie in de vier gewesten ten gevolge zou hebben[2]), deed al zijn best om de gemoederen tot bedaren te brengen; hij wees op de slechte gevolgen voor de toch reeds slappe samenwerking, als de Republiek zich in twee kampen verdeelde; hij pleitte verder voor 's Prinsen recht om als stadhouder van het Noorden in den Raad van State zitting te nemen gelijk zijn voorouders; hij herinnerde aan de gevaren eener mogelijke verhefling van een vreemden vorst tot stadhouder der vier gewesten als maatregel tegen den Prins; hij sprak van het nog gevaarlijker, ja hoogst bedenkelijke middel, waarvan ook reeds gesproken werd, om den regeeringsvorm der vier stadhouderlooze gewesten te doen waarborgen door andere mogend-

1) Wagenaar, XVIII, blz. 245 vlg.
2) Slothouwer, blz. 101.

heden; hij trachtte de Prinses met de hollandsche staatslieden te verzoenen. Maar hij kon niet beletten, dat de vier gewesten in het voorjaar van 1723 op het voorbeeld van Holland achtereenvolgens plechtiglijk besloten bij den stadhouderloozen regeeringsvorm te blijven en elkander beloofden niet van dat besluit af te wijken.

Zoo bleef de macht der regenten ten minste in vier gewesten ongerept en die van den toekomstigen stadhouder in de overige was zoodanig ingekort, dat men ook daar van regentenheerschappij kon blijven spreken.

Die regentenheerschappij kreeg, ten gevolge van de in alle steden en leden des lands in dezen tijd opnieuw gesloten contracten, alliantiën, tourbeurten, almanakken en hoe men de overeenkomsten tusschen de regeerende personen en familiën meer mocht noemen, meer en meer het karakter van een gesloten kasteheerschappij, bij de steeds meer uitsluitend onderling gesloten huwelijken zelfs van een familieregeering, die ten slotte het landsbestuur in handen moest brengen van een klein getal oligarchen. Die familiën, in het bezit van de regeering van stad en land, beschouwden zich weldra als de rechthebbenden op die regeering; van volksrechten, van oude privilegiën in die richting was nergens sprake meer sedert de mislukking der pogingen van de gilden en gemeenslieden in Gelderland en elders in het begin der eeuw. „De burgery wort uyt het bestier van de Hooge Regeering gesloten en geen raed nog stem in saken van Staet wort gevraegt", zegt Lieven de Beaufort in 1737 met volkomen juistheid [1]). En eenmaal zoover gekomen, ontzagen zij zich niet om den last der regeering te verzoeten door het genot van de voordeelen uit belangrijke bedieningen, die hun thans zonder verzet ten deel vielen; zij achtten het bezit dier voordeelen zelfs een recht, ontleend aan hun regeeringsplicht en daarmede onverbrekelijk samenhangend. De belastingen werden een opbrengst aan hen, waarmede zij, mits zorgend voor het bestuur en de eerste eischen van persoonlijke en algemeene veiligheid, handelen konden naar welgevallen; de rechtspraak werd verlaagd tot een middel om hunne heerschappij te bevestigen en te verdedigen, ja zelfs eenvoudig tot een bron van inkomsten voor de rechtsprekende personen; het leger en de vloot insgelijks tot instellingen, bestemd voor de verrijking van kinderen en

[1]) De vryheit in den burgerstaet, blz. 130.

familieleden door middel van voordeelige posten; zelfs de Kerk scheen een middel tot verbetering der inkomsten van regeeringsleden te zijn. „De regeringe", zegt een pamflet van 1715 [1]), „welkers aen en instelling is tot besorginge van het gemeene best, is geworden niet alleen een middel van bestaen maer met pragt van koets en paerden, uyt schoone huysen in plaets van onbekende en geringe wooningen, die se voor desen hadden, voor den dag te komen; en die men weet dat geen negotie of handel hebben gedreven als die van de regeringe ten koste van de gemeente. De ampten en officiën ... zijn althans geworden een soort van handel om daar haar voordeel mede te doen", belast met allerlei uitkeering aan neven en nichten, ja soms bezet door „personen in de wieg".

Waar zoo de eigenbaat schaamteloos op den voorgrond trad, kon intusschen de onderlinge jaloezij niet uitblijven evenmin als het toenemend wanbestuur, de tirannie van enkele weinigen. Onderlinge kabalen en intrigues waren het onmiddellijk gevolg en het bederf nam hand over hand toe, zoodat de enkele ware vaderlanders, die het waagden schroomvallig hunne gedachten op het papier te zetten, ten eenenmale wanhoopten aan de toekomst van het vaderland.

In Friesland werden de grietmannen, in weerwil van het hier in 1673 in een „reglement reformatoir" genomen besluit tot wering van alle verbintenissen en contracten, wederom „onafhankelijke koninkjes" in hun gebied en maakten alle ambtenaren geheel ondergeschikt aan hun gezag; het stemrecht werd op schaamtelooze wijze voor geld verhandeld en verkocht zonder te letten op de oude bepalingen, die het onverbrekelijk verbonden aan een huizinge met bijbehoorend land; van onafhankelijke personen, uit de grietenij naar den landdag afgevaardigd, was geen sprake meer [2]); in de friesche steden was het niet anders gesteld. Eenige weinige familiën beheerschten zoo geheel Friesland. In Stad en Lande, waar de rechtspraak van ouds veel te wenschen had overgelaten, regeerden de hier buitengewoon ruwe landjonkers, thans feitelijk ambachtsheeren in hunne omgeving geworden, het platteland naar hun welbehagen; de schandelijkste willekeur, het onordelijkste wanbeheer bij het bestuur der water-

[1]) Knuttel, nº. 16273: Kort Bericht.

[2]) Vgl. de briefwisseling van Willem IV met friesche heeren in zijne correspondentie (Huisarchief der Koningin, archief Willem IV, nº. 173).

schappen of „zijlvestenijen", de gruwelijkste tirannie tegenover den gewonen boer was hier aan de orde van den dag — de naam van den zede- en gevoelloozen tiran Rudolf de Mepsche, „heer" van Faan, die in 1731 niet minder dan 21 personen op beschuldiging van sodomie om hals liet brengen, is bij de bewoners van Zuidhorn en omstreken nog altijd in herinnering. In Overijsel regeerden de republikeinschgezinde Van Rechterens het gewest nog altijd en de invloedrijke drostambten bleven in de handen der aanzienlijke edelen [1]). Talloos zijn de voorbeelden van willekeur en afpersing uit dezen zwarten tijd, den zwartsten, dien de bewoners der Republiek in dit opzicht hebben gekend. Ook in Holland was dikwijls het recht veil voor den meestbiedende of den machtigste. „Schouten en baljuwen grijpen als wuwen" was een rijmpje van den tijd; „compositie", d. i. afkoop van straf voor geld, was een gewoon rechtsmiddel geworden; afpersing door strafbedreiging, willekeurige gevangenzetting soms voor jaren en jaren van gehate of om de een of andere reden gevreesde personen, verlokking tot misdrijf door middel van daartoe omgekochte lichtekooien, lijfstraf bij lichte misdrijven om tot bekentenis te brengen, sluipmoord zelfs om weinig beteekenende redenen zijn aan de orde van den dag [2]). Slechts uit weinige plaatsen zijn uitvoerige berichten tot ons gekomen, ten minste totnogtoe bekend geworden, omtrent het wanbestuur dier dagen; maar wat er van aan het licht gekomen is, mag genoeg heeten om afschuw in te boezemen over den toenmaligen toestand der regeering.

Belangrijk is vooral wat wij weten omtrent het toenmalig bestuur der kleine stad Gorkum, waar het regentengenootschap „den Negenden" zich in 1727 belastte met „de behartiging van de belangen" der stad en harer omgeving, het oude land van Arkel [3]). Het waren negen familieleden en vrienden van den machtigen vroedschap Caspar van Hoey, die hier in de vroedschap van 16 personen de leiding der zaken in handen namen en in de eerste plaats in onderling overleg beschikten over alle te vergeven posten en bedieningen. Wel viel het edele gezelschap na zeven jaren van onbeperkte heerschappij door onderlingen twist over den buit maar een nieuwe „correspondentie" van negen leden, grootendeels weder verwanten, vormde zich onmiddellijk en begon, hare deelnemers onder eede „solemneel" verplichtend, hetzelfde voordeelige spel onder leiding van nieuwe „matadors", die het dertien jaren lang ongehinderd konden voortzetten. Geen vroedschap wordt benoemd, of de „correspondentie" moet hem goedgekeurd hebben; geen ambtenaar, of hij, die de „tourbeurt" heeft, trekt er zijn voordeel van; de zaken worden behandeld met het deftigste ceremonieel, onder gebed en opzien tot God, vooral echter met nauwkeurige inachtneming van alles, waaruit eenig voordeel te halen is, van de turf- en kerkerekening tot de verpachting van stadsgoederen, van het presentiegeld in de Statenvergadering tot het konijnen- en almanakkengeld, tot het overschot van de voor de fortificatie bestemde som, van de ruime tegemoetkoming voor „schrijfbehoeften" tot de even ruime vergoeding voor „reiskosten". Een gorkumsch burgemeester hield 5 à *f* 600, een gecommitteerde raad *f* 3000, een lid der admiraliteit ongeveer *f* 1300 schoon over uit de hem toegelegde emolumenten [1]) — geen buitensporige sommen, in aanmerking genomen de groote verantwoordelijkheid, die zulke posten oplegden, maar de „beneficiën van de regeering" waren in vele gevallen aanzienlijker langs den geheimen dan langs den openbaren weg, in spijt van alle betuigingen, dat men was „regter om geregtigheid te oefenen, om geschillen te slegten, zoowel aan de rijken als aan de armen". Zoo werd het licht om onder aanroeping van „den Regter aller regteren", al biddend voor zich en zijne medestanders „den opgelegden last blijmoedig en met vergenoeging te dragen", genietend van de den heeren regenten door burgers en ondergeschikten betoonde „veneratie", onder elkander met onbeschrijfelijke deftigheid handelend over de zaken van stad en land [2]). En zooals het in de kleine stad Gorkum toeging, was het ook elders. Allengs werd er bij benoemingen veel minder gelet op bekwaamheid dan wel op verwantschap en persoonlijk of familievoordeel. Onderlinge huwelijken versterkten den band. In iedere stad vormde zich een nauw samenhangend complex van weinige familiën, de stad regeerend met uitsluiting van alle andere en

1) Vgl. over den toestand in Overijsel (1733) een rapport van 's Prinsen opperstalmeester, H. van Aylva (Kon. Huisarchief, archief Willem IV, n⁰. 135).

2) Vgl. daarover Van den Bergh, De Baljuwen, in Nederl. Rijksarchief, dl. I, blz. 235 vlg.

3) Jorissen, Memoriën van Mr. Diederik van Bleiswijk (Werken Hist. Gen. n⁰. 45).

1) Jorissen, l.l., blz. 174 vlg.

2) ib., blz. 156/7.

wier nauw verbond alleen door onderlinge „differenten" kon worden verbroken. Die „differenten", kabalen en intrigues maakten jaren lang het eenige correctief uit van de oligarchische willekeur, waarmede stad en land werd geregeerd door de kleine „koningen" der Republiek.

Ook in de buitenlandsche politiek was dit een groot gevaar. Maar gelukkig beschikte de Republiek nog over eenige bekwame staatslieden van den ouden stempel, die het roer van den staat in hunne ervaren handen konden houden. Zoo lang Van Hoornbeek en Hop, Slingelandt en Fagel, Goslinga en Buys nog aan het hoofd van den staat stonden, bleef de Republiek nog naast Engeland zekeren invloed behouden op den gang der zaken van Europa.

Ook na den val van Alberoni gaf Spanje zijn plannen met Italië niet op. Weldra verhief zich daar een nog avontuurlijker man aan het hoofd der zaken, de groninger edelman Johan Willem van Ripperda [1]). Hij was jong van het katholieke geloof, dat hem den toegang tot alle posten van regeering afsneed, tot het protestantsche overgegaan en spoedig daarna in de regeering van zijn gewest en in de Staten-Generaal opgetreden; in 1715 vertrok hij als gezant naar Madrid, waar hij door zijne bekwaamheid de aandacht van Alberoni trok en aanvankelijk met dezen samenwerkte. Zeer gezien aan het spaansche hof, was hij weldra in alle politieke zaken gemengd, werd weder katholiek, trad nu af als gezant en stond sedert hoog in de gunst bij den koning en de koningin, ook door zijne pogingen om de hollandsche lakenweverij in Spanje in te voeren en er den handel te doen herleven. Met Alberoni in twist geraakt, leefde hij tijdelijk in ongenade maar na den val van den machtigen staatsman verhief hij zich weder. In 1724 wist hij den koning te bewegen toenadering tot Oostenrijk te zoeken. Naar Weenen afgezonden, bewerkte hij 1 April 1725 den vrede en een nauw verbond tusschen de beide kronen. Hij kreeg nu de buitenlandsche zaken van Spanje geheel in handen, ja werd weldra de leider ook van andere departementen van bestuur, de almachtige staatsman, thans door een hertogstitel hoog verheven. Maar zijn gelukzon begon spoedig te tanen: zijne

[1]) W. A. van Verschuer, Het staatkundig bedrijf van Johan Willem, baron van Ripperda (Leiden, 1861).

financieele en diplomatieke intrigues kwamen aan den dag en hij werd in den zomer van 1726 gevangen genomen. Zijn rol in Spanje was daarmede uitgespeeld [1]). Maar zijn werk bleef langer leven.

Na den val van Alberoni, nog tijdens het leven van Heinsius, was er tot een congres der mogendheden te Kamerijk besloten, waaraan evenwel de Republiek geen deel nam. Het congres was eigenlijk bestemd om alle opkomende geschillen tusschen de mogendheden langs den weg van onderhandeling te beslechten: vooral de spaansch-oostenrijksche kwestiën werden er besproken in de vier jaren, die het congres duurde. De verdragen van Weenen maakten aan die langwijlige onderhandelingen plotseling een einde, tot grooten schrik van Frankrijk, Pruisen en de zeemogendheden, die door de aaneensluiting der beide kronen hunne eigene belangen bedreigd achtten. Een verdedigend verbond te Hannover tot handhaving der vredesverdragen tusschen Frankrijk, Pruisen en Engeland (Sept. 1725) was daarvan het onmiddellijk gevolg; ook de Republiek werd in het najaar uitgenoodigd erin te treden, terwijl van de zijde der te Weenen verbondenen haar dezelfde uitnoodiging werd gedaan [2]). De Republiek, langzaam als altijd, nam de beide aanbiedingen in ernstig en langdurig beraad, van beide zijden herhaaldelijk met aandrang aangezocht maar schroomvallig om zich in den dreigenden krijg te mengen. Pamfletten voor en tegen aansluiting bij de hanoversche of de weener verbondenen verschenen in grooten getale en men had een oogenblik het gevoel alsof weder, nogtans alles, de Republiek de weegschaal van Europa in de hand had. De oprichting eener Oost-Indische Maatschappij te Oostende in December 1722 [3]), nadat reeds enkele jaren te voren eenige handel op Indië en China zich daar ter stede had ontwikkeld, had groote gevoeligheid ten opzichte van Oostenrijk gewekt; maar men wantrouwde Frankrijk niet veel minder.

[1]) Over zijn verdere avonturen, zijn ontvluchting, zijn later verblijf in Marokko, waar hij Mohamedaan werd, een tijd lang de regeering leidde en in 1737 in armoede overleed, vgl. Verschuer, l.l.

[2]) Over deze diplomatieke zaken is Wagenaar, XVII, blz. 300 vlg. zeer uitvoerig.

[3]) Het in 1723 openbaar gemaakte charter der Compagnie is gedagteekend van 12 December 1722 (Huisman, l.l. p. 238). Prins Eugenius, na den vrede gouverneur-generaal der Zuidelijke Nederlanden geworden, had haar doen oprichten onder leiding van den raadsheer De Nény en eenige voorname antwerpsche kooplieden. Zij begon hare vaart op Indië in Januari 1724 (p. 280).

De spaansche en oostenrijksche hoven spaarden geen moeite om de Staten over te halen hunne zijde te kiezen: beloften, vooral ten opzichte van den kwijnenden handel der Republiek in Oost en West, en halfgemeende bedreigingen wisselden elkander af, aarzelingen in allerlei gewesten moesten worden overwonnen, totdat eindelijk (9 Augustus 1726) de Staten, nog onverwacht maar slechts voorwaardelijk, zich bij de bondgenooten van Hannover aansloten tot handhaving der verdragen van Munster en van Oliva, die den vrede in Midden- en Noord-Europa hadden hersteld. In de hiervan gegeven akte werd het belang van den koophandel weder op den voorgrond gesteld en men was gezind daarvoor desnoods een oorlog tegen de verbondenen van Weenen te wagen: de gevaarlijke Compagnie van Oostende had op die een oogenblik krachtiger houding een overwegenden invloed [1]).

De zee- en landmacht werden nu aanzienlijk versterkt, generaals werden aangesteld, zelfs over een veldmaarschalk werd gehandeld. Oostende werd ernstig ongerust over een mogelijk beleg of een bombardement, en niet geheel zonder reden, want de zeemogendheden en Frankrijk zouden weinig moeite gehad hebben om de stad te land en ter zee in te sluiten en hare jonge handelsvloot te vernielen, ja zich geheel meester te maken van de zoo goed als aan hen overgeleverde Oostenrijksche Nederlanden; er werd zelfs ernstig gedacht aan een verdeeling dier gewesten tusschen Frankrijk en de Republiek op grond der afspraken van 1635. De twee kampen, waarin thans Europa verdeeld was, maakten zich gereed tot den algemeenen strijd en de bondgenooten van Hannover bereidden reeds een veldtocht in de Zuidelijke Nederlanden voor, toen het den vredelievenden franschen minister De Fleury nog ter elfder ure gelukte in het voorjaar van 1727 den storm te bezweren in overleg met Robert Walpole, den leider der engelsche regeering, en met medewerking der van oorlog afkeerige Republiek, die intusschen ook reeds een eskader van zes schepen naar het Kanaal had gezonden — men had het niet kunnen brengen tot de 18, tot wier uitrusting eigenlijk was besloten maar die de admiraliteiten onmogelijk hadden kunnen leveren, terwijl de buitengewoon gevraagde subsidiën der gewesten in weerwil van den krachtigen aandrang van den Raad van State waren geweigerd. De keizer zag zich evenwel

[1]) Huisman, p. 340 suiv., p. 407.

genoodzaakt in het belang van den vrede zijn voortreffelijk georganiseerde en reeds bloeiende compagnie van Oostende voor zeven jaren te schorsen. Een te Aken of Kamerijk bijeen te roepen congres, bij nadere bespreking echter te Soissons gehouden, zou de nog tusschen de mogendheden bestaande verschillen doen verdwijnen. Het was duidelijk, dat de maatschappij van Oostende in het belang van den vrede ten slotte zou moeten opgeofferd worden.

Aan dat druk bezocht congres te Soissons namen ook staatsche afgevaardigden deel: Cornelis Hop, oud-burgemeester van Amsterdam en bewindhebber der O. I. Compagnie, Hurgronje uit Vlissingen, bewindhebber der W. I. Compagnie, en de oude diplomaat Goslinga. Het kwam eerst Juli 1728 bijeen maar van de „algemeene bevrediging", waarvan ook hier gelijk vroeger te Kamerijk sprake was, kwam ook ditmaal weinig. De onderhandelingen [1]) hadden behalve in het algemeen voor de Republiek vooral beteekenis ten opzichte van de oostfriesche zaken en van de thans wel geschorste maar nog altijd bestaande maatschappij van Oostende, die, zooals bleek uit haar aanvankelijk succes in Voor-Indië en China, de nederlandsche en engelsche handelsbelangen ernstig begon te bedreigen [2]). Een stroom van pamfletten voor en tegen het recht der Zuidelijke Nederlanden op den indischen handel begeleidde deze besprekingen. In Oostfriesland was de oude twist tusschen vorst en stenden weder uitgebroken, terwijl de oprichting eener „Maatschappij van Koophandel" te Emden de Staten ook aan deze zijde bezorgd maakte voor hunne handelsbelangen. Zooals gewoonlijk riepen de stenden de hulp der Staten-Generaal in; de vorst daarentegen wendde zich tot den keizer, die scheidsrechters benoemde, wier gemachtigden zich feitelijk het oppergezag in Oostfriesland aanmatigden. Deze toestand bedreigde ernstig den invloed der Staten in dit grensgewest, waar zij van ouds bezetting hadden en wegens aan beide partijen voorgeschoten gelden ook recht van pandschap konden uitoefenen. Behalve deze beide zaken kwam eindelijk ook die der barrière, waarop Oostenrijk zich allerlei inbreuken veroorloofd had, weder ter sprake. Van 's keizers zijde werd voornamelijk de eisch gesteld, dat de zeemogendheden, zijn vroegere bondgenooten, de Pragmatieke Sanctie zouden erkennen.

[1]) Vgl. daarover weder Wagenaar, XVII, blz. 461 vlg.

[2]) Haar „gouden eeuw" duurde van 1724 tot 1728 (Huisman, p. 355 suiv.).

volgens welke zijn erfstaten bij zijn dood aan zijne dochter Maria Theresia zouden vervallen, ja die Pragmatieke Sanctie zouden waarborgen. De onderhandelingen schoten intusschen weinig op. Een nieuwe Quadruple Alliantie, tusschen Frankrijk, Engeland en Spanje (1729), die van Sevilla, waarbij in November zich ook de Republiek voegde, was bepaaldelijk tegen Oostenrijk en zijne commercieele plannen gericht; een nieuwe oorlog, ditmaal tegen Oostenrijk, dreigde.

Het congres te Soissons begon te verloopen, maar de vredelievende Fleury, gesteund door de vredelievende neigingen der zeemogendheden, die evenwel eene vloot in het Kanaal verzamelden, waarbij ook 16 staatsche schepen onder den vice-admiraal Sommelsdijk — een vloot zooals sinds jaren niet was uitgerust [1]) — wist ten slotte den vrede te handhaven. Behalve hun ongewoon vlootvertoon zagen intusschen de Staten zich genoodzaakt ook in Oostfriesland, waar vorst en stenden reeds handgemeen werden, eenige kracht te ontwikkelen [2]). Zij boden wederom bemiddeling aan, trachtten te vergeefs ook Frankrijk, Denemarken, Engeland en Pruisen tot medewerking te bewegen en begonnen eindelijk hunne garnizoenen te Emden en Leeroord aanzienlijk te versterken, daar de vorst dreigde ze met geweld te verwijderen en de plaatsen met keizerlijke hulp reeds min of meer begon te belegeren. Eerst na de alliantie van Sevilla gaf de voor oorlog beduchte keizer hier toe en deed den vorst in een overeenkomst met de stenden en de stad Emden berusten.

Het krachtiger en met meer beleid optreden der Republiek in deze verwikkelingen was vooral hieraan toe te schrijven, dat hare buitenlandsche zaken thans werden bestuurd door twee buitengewone mannen, Simon van Slingelandt en François Fagel, de steunpilaren der Republiek in dezen tijd, wier persoonlijk aanzien er veel toe bijbracht om Den Haag nog altijd te doen zijn „il centro di quasi tutti gli affari" — een piemonteesch diplomaat getuigt dit in 1723 — zoodat het een geschikt punt was om het oog te houden op den algemeenen politieken toestand van Europa [3]).

Slingelandt was, nadat hij in 1725, bij den dood van den ouden Hop,

[1]) De Jonge, IV, blz. 143 vlg.
[2]) Wagenaar, XVII, blz. 511 vlg.
[3]) Vgl. mijn Verslag van eene reis naar Italië, blz. 81.

den post van secretaris van den Raad van State voor dien van tresorier-generaal had verwisseld, 17 Juli 1727 den een maand te voren overleden Van Hoornbeek als raadpensionaris opgevolgd, thans voor het eerst dienaar van Holland. Hij was evenals de griffier Fagel, zijn zwager, een man op leeftijd, een goede zestiger en had ook reeds onder Willem III als secretaris van den Raad een groote rol gespeeld; rechtschapen en bekwaam, uitnemend spreker en schrijver, voorzichtig en handig tevens, ervaren in de diplomatieke zaken van zijn tijd, „registre vivant de tous les événements où l'Etat a été intéressé" [1]), was hij thans een der invloedrijkste en algemeen geziene staatslieden van Europa. Samenwerking, innige samenwerking met Engeland tot handhaving van het europeesch evenwicht zoowel tegenover de plannen des keizers als die van Spanje en andere onruststokers, tot handhaving ook van den vrede, dien de Republiek zoo noodig had voor de ontwikkeling van haren handel — dat was de hoofdzaak in zijn buitenlandsche politiek. Wat de binnenlandsche betreft, bij zijn optreden had hij, de man der hervormingsplannen, die den Raad van State had willen verheffen tot het krachtige centrale orgaan der landsregeering, die overtuigd was, dat het noodig zou zijn in sommige gevallen het eene staatslid te binden aan het besluit der meerderheid [2]), die de „defecten" van den staat zoo goed kende als iemand — hij had bij zijn benoeming den leider der hollandsche Staten, onder wie thans naast burgemeester Munter van Amsterdam, Cornelis de Witt uit Dordrecht en andere stedelijke regenten, Jan Hendrik, graaf van Wassenaar-Obdam, de aanzienlijkste was, ondershands moeten beloven noch zijdelings noch rechtstreeks mede te werken aan een verandering van den regeeringsvorm [3]). Wel had hij van zijn zijde de voorwaarde gesteld, dat men hem zou steunen [4]) ook bij eventueele voorstellen tot verbetering, maar tot eene verhefling van den Prins, die ook hij voorzag, als men de bestaande misbruiken liet voortduren, kon hij niet medewerken zoolang hij zijn ambt behield. Met zijn vriend, den griffier, was het een ander geval: deze, ofschoon buitengewoon voorzichtig, was algemeen bekend als aanhanger der Oranjepartij.

[1]) Mémoires de Monsieur de B. (Bijdr. en Meded. Hist. Gen., dl. XIX, blz. 119).
[2]) Vgl. Staatk. geschr., I, blz. 151 vlg.; II, blz. 93 vlg. Deze studie is van 1725.
[3]) Jorissen, Lord Chesterfield en de Republiek der Vereenigde Nederlanden, in Hist. Studiën, laatste bundel, blz. 29.
[4]) ib., blz. 25.

De kansen dier partij namen toe met den leeftijd van den Prins, die in 1729 meerderjarig werd. Hij had te Franeker en te Utrecht gestudeerd en bleek een jongman te zijn met een aangename gelaatsuitdrukking en heldere blauwe oogen, veel talent en gratie, vol plichtgevoel, goed maar te midden van vrouwen wat weekelijk opgevoed, algemeen ontwikkeld vooral op juridisch en economisch gebied, beschaafd, bekend met de taal en de letterkundige gewrochten van zijn eigen land, van Engeland, Frankrijk, Italië en Duitschland zoowel als met het Latijn, beminnelijk, deugdzaam en zachtaardig; hij schreef gaarne, veel en goed[1]), bezat eenige welsprekendheid en een uitstekend geheugen. Een krijgsman was hij niet: zijn zwak lichaam, zijn kleine eenigszins misvormde gestalte maakte hem daarvoor weinig geschikt en ook zijn neigingen gingen dien kant niet uit; hij was eerder geschikt voor de burgerlijke regeering; maar zijn gebrek aan zelfstandigheid, ook aan initiatief, zijn al te groot vertrouwen in de menschen, zijn overgroote zachtheid en welwillendheid liet niet verwachten, dat hij zijn rechten krachtig zou laten gelden, of dat hij, hoewel vol goede plannen en voornemens, de noodzakelijke verbeteringen met krachtige hand zou doorzetten[2]). Toch waren de verwachtingen zijner partij hoog gespannen, vooral in verband met een reeds veel vroeger door zijne moeder ter sprake gebracht en door het engelsche vorstenhuis niet afgeslagen huwelijk met de oudste dochter van koning George II van Engeland, die in 1727 zijn vader was opgevolgd, welk huwelijk door velen beschouwd werd als het middel om de verhouding uit de dagen van Willem III te doen herleven. Maar toen na 's Prinsen meerderjarigheid de engelsche regeering voorzichtig bij die in Den Haag op de zaak terugkwam[3]), zag zij spoedig, dat 's Prinsen kansen voorloopig nog slecht stonden in de Republiek: Slingelandt zelf achtte zich door zijne belofte gebonden, de republikeinsche partij was nog oppermachtig in Holland en van een volksbeweging ten gunste van Oranje kon voorloopig nog geen sprake zijn,

[1]) Honderden brieven van hem zijn bewaard in de meer dan 100 portefeuilles met zijne briefwisseling in het Huisarchief der Koningin, vooral in nº. 173 en 174 van het archief van Willem IV.

[2]) Deze karakterschets is ten deele ontleend aan die van zijn intiemen vriend Burmania, na zijn dood aan zijne gemalin toegezonden (Huisarchief der Koningin, Willem IV, nº. 301).

[3]) Jorissen, l.l. blz. 24 vlg.

tenzij buitengewone voorvallen deze zouden uitlokken. Zoo kwam men met het engelsche huwelijk nog niet verder dan tot het plan, dat intusschen op verre na niet werd opgegeven, integendeel èn bij de engelsche regeering èn bij de Oranjepartij in de Republiek een der voornaamste grondslagen voor 's Prinsen optreden in de toekomst werd geacht. Voorloopig echter moest de Prins zich tevreden stellen met het stadhouderschap over vier gewesten, hoe beperkt zijne macht als zoodanig ook was. Hij aanvaardde in 1729 dat van Gelderland, Stad en Lande en Drente, in 1731 dat van Friesland. Verder was zijn weg door de omstandigheden voorgeschreven: stil zitten en afwachten. Zelfs zijn onbetwistbare rechten op het markiezaat van Veere en Vlissingen, als stadhouder op een plaats in den Raad van State, als kapitein-generaal van vier gewesten op den rang van generaal in het Statenleger, kon hij voorloopig nog niet laten gelden. In de nassausche erflanden zijner op zijn eigen tak na bijna geheel uitgestorven familie[1]) was hij echter heer en meester en als duitsch rijksvorst van beteekenis — hij bezat ten slotte alle goederen der ottonische linie van Nassau — ja, had hij zooveel belangen in het duitsche Rijk, dat hij er herhaaldelijk aan dacht zich voorgoed daar te vestigen. Maar zijne nederlandsche belangen konden onder omstandigheden van zooveel gewicht worden, en zijne gehechtheid aan de traditiën van zijn geslacht was zoo diep geworteld, dat hij deze gedachte nooit ernstig heeft willen verwezenlijken. Hij trachtte intusschen zijne rechten zooveel mogelijk te handhaven, vooreerst ten opzichte van de hem door Pruisen betwiste goederen van het oude Oranjehuis, waarmede echter de Staten-Generaal, op aandrang van die van Holland, zich niet wilden inlaten.

Eenmaal scheen het, dat een wat krachtiger houding zou worden aangenomen. Het was in Februari 1732. Twee van 's Prinsen vertrouwden, zijn opperstalmeester Van Aylva en zijn opperhofmeester Van Lynden gingen van zijn hof op Het Loo naar het Noorden om te trachten de beide gewesten Friesland en Stad en Lande te bewegen zijne toelating in den Raad van State te eischen en bij weigering alle

[1]) De tak Nassau-Hadamar stierf in 1711, Dillenburg in 1739, Siegen in 1748 uit. Ook de walramsche linie telde in de 18de eeuw slechts weinig vertegenwoordigers meer, die allengs uitstierven tot op den tak Nassau-Weilburg toe, zoodat alle bezittingen van die linie allengs ook in ééne hand kwamen, die der latere hertogen van Nassau, thans groothertogen van Luxemburg.

medewerking met de Staten-Generaal te staken, alle betaling van lasten te doen ophouden. Maar deze poging stuitte af op den onwil der groninger heeren en 's Prinsen invloedrijke raadsman uit die dagen, de energieke Schot Duncan, zag zich genoodzaakt haar op te geven [1]). Na verschillende pogingen om tot een vergelijk te komen gelukte het denzelfden Duncan eindelijk in den zomer van 1732 de loopende geschillen tusschen Pruisen en den Prins tot een einde te brengen. De laatste deed afstand van het prinsdom Oranje maar met het recht om den naam te geven aan een zijner eigen heerlijkheden en titel en wapens ervan te blijven voeren, bovendien van Meurs, Lingen, Montfort, Zwaluwe, Naaldwijk, Hoenderland, Wateringe, Oranjepolder, 's Gravezande, Herstal, Turnhout en den tol te Gennep benevens van de paleizen in het Noordeinde en te Honsholredijk, terwijl hij voor zich het Huis Ten Bosch, Soestdijk, Het Loo en Dieren behield [2]). Zoo kwam een einde aan dezen langen erfenistwist.

Met het markiezaat van Veere en Vlissingen ging het nog minder vlot. De Staten van Zeeland, die zich in 1703 daarvan meester gemaakt hadden, dachten reeds in 1723 ernstig over vernietiging van het markiezaat, dat den Prins van Oranje steeds zooveel invloed in het gewest had gegeven en de grondslag was van het gevreesde ambt van Eersten Edele. Holland en zijn beide stadhouderlooze bondgenooten steunden deze neiging natuurlijk zeer maar de stadhouderlijke gewesten protesteerden er luide tegen mèt de stadhouderlijke familie zelve en het zeer prinsgezinde Veere. De wederzijdsche adviezen en betoogen richtten weinig uit en Veere weigerde langen tijd zich neder te leggen bij het besluit der Staten van het gewest tot vernietiging [2]). Eerst in 1732 kwam ook Veere hiertoe: de beide steden zouden voortaan „vrije graaflijke" steden zijn als de andere in Zeeland. De Prins protesteerde ten ernstigste tegen deze schending van zijn onbetwistbaar recht en weigerde de hem voor het markiezaat aangeboden 100000 rijksdaalders, welke som daarop door de Staten in de middelburgsche bank gedeponeerd werd. Eenige jaren later dreigden zij zelfs de som uit te keeren aan den prins van Chimay, die als erfgenaam van den laatsten bourgondischen bezitter het markiezaat opeischte. Hiertoe kwam het wel niet maar de Prins kreeg zijn eigendom ook niet

[1]) Huisarchief, archief Willem IV, n°. 257.

[2]) Uitvoerig hierover bij Wagenaar, XIX, blz. 99 vlg.

terug, hoewel hij geene gelegenheid verzuimde om zijn rechten te doen gelden en weigerde den raad te volgen van den verzoeningsgezinden Fagel, die meende, dat het 't beste was het markiezaat eenvoudig als leen van Zeeland aan te nemen en af te zien van de „seigneuriale" rechten [1]).

Evenmin slaagde hij erin toegelaten te worden in den Raad van State, hoewel zijne gewesten hem daarbij op zijn aandrang en dien zijner vrienden herhaaldelijk steunden en hij alle gelegenheden te baat nam om zijn recht ook daarop te betoogen. En evenmin konden hij noch zijne gewesten de hollandsche regenten ertoe brengen hem generaal der infanterie te maken. Ook zijn engelsche huwelijksplannen werkten in deze richting niets uit: de vertegenwoordiger der engelsche regeering in Den Haag, de jonge lord Chesterfield, was een groot bewonderaar van Slingelandt en hield zich in alles aan diens raadgevingen; volksbewegingen ten gunste van den jongen Prins, waaraan sommige leden der Oranjepartij reeds in 1729 dachten [2]), wilde hij onder geen voorwendsel steunen uit vrees voor het aftreden dientengevolge van den bewonderden staatsman, die Engeland's vertrouwde vriend was. En deze zelf was misschien wel niet ongeneigd om 's Prinsen plannen te laten uitvoeren maar alleen, wanneer deze daartegenover aan Holland waarborgen gaf, dat zijne verhefling tot stadhouder ook in de nog stadhouderlooze gewesten de „vrijheid", dat wilde zeggen den bestaanden regeeringsvorm, niet in hare werking zou belemmeren en geen monarchale staatsinrichting zou inleiden [3]). Zoo kreeg de Prins ook van de zijde der engelsche regeering den raad stil te blijven zitten en den loop der dingen af te wachten. Koning George II, gelijk zijn vader meer Hannoveraan dan Engelschman, begeerde evenals de invloedrijke engelsche staatssecretaris lord Townshend, Slingelandts veeljarige vriend, niets liever dan de „onafscheidelijke belangen" van Engeland en de Republiek te ontzien en met de laatste te leven „dans l'union la plus parfaite" [4]).

[1]) Brief van Fagel d.d. 27 Sept. 1738 (Kon. Huisarchief, Willem IV, n°. 173).

[2]) Jorissen, ib., blz. 39.

[3]) Een dergelijk middel deed Fagel aan de hand in den aangehaalden brief van 1738. Vgl. 's Prinsen brief aan Van der Mieden over Slingelandt d.d. 20 Juli 1737 (Kon. Huisarchief, Willem IV, n°. 173).

[4]) Jorissen, blz. 47.

Die „volmaakte eensgezindheid" werd zeer bevorderd door den goeden voortgang der pogingen van Slingelandt om de oude overeenstemming tusschen de beide zeemogendheden en Oostenrijk weder te herstellen. Na den vrede van Utrecht was die overeenstemming ten eenenmale verstoord en de dreigende houding van Oostenrijk zoowel in het algemeen als met zijne plannen tot oprichting eener compagnie te Oostende had weinig gestrekt om haar te doen hernieuwen. Slingelandts „Pensées impartiales" van 1729 [1]), eene memorie over de algemeene europeesche politiek van den tijd, hadden ten doel de betrekkingen van den keizer met de zeemogendheden weder te verbeteren door hem de zoozeer begeerde waarborgen voor de opvolging zijner dochter toe te staan en daarvoor in ruil van hem eenig toegeven te verkrijgen aan Spanje's eischen in Italië en andere zaken, die te Soissons ter sprake gekomen waren. Het was in het belang der zeemogendheden het uiteenvallen van den habsburgschen staat, een machtig tegenwicht nog tegenover Frankrijk in Europa, te voorkomen, ja door het buiten twijfel stellen der oostenrijksche opvolging Europa te vrijwaren voor een nieuwen, een oostenrijkschen successie-oorlog, even verderfelijk misschien voor handel en welvaart der zeemogendheden als de spaansche was geweest. Dit toonde Slingelandt den engelschen staatslieden in een vervolg op zijne Pensées duidelijk aan [2]). Townshend, wiens verhouding tot Slingelandt in de laatste jaren eenigszins gespannen was geweest in verband met zijn persoonlijken tegenzin tegen Oostenrijk, trad in 1730 als minister af en daarmede was de weg gebaand tot hernieuwing van het oude bondgenootschap. Walpole, nu de eenige leider van Engeland's politiek, ging weldra dezen weg op en Chesterfield kreeg den last met Slingelandt en den oostenrijkschen gezant in Den Haag, Sinzendorff, een ontwerp van traktaat der zeemogendheden met Oostenrijk te maken. Dit traktaat. te Weenen door den ook van zijne zijde hartelijk tot hernieuwing van het oude bondgenootschap gezinden prins Eugenius van Savoye met groote vreugde ontvangen, werd den 18 Maart 1731 aldaar tusschen Engeland en den keizer gesloten [3]). De zeemogendheden — want men mocht ook de toetreding der Staten

1) Ib., blz. 84 vlg.
2) ib., blz. 93 vlg.
3) Wagenaar, XIX, blz. 48 vlg.

thans wel verwachten — waarborgden daarbij de Pragmatieke Sanctie, waarbij de keizer de opvolging, bij gebrek aan zonen, zijner oudste dochter Maria Theresia in zijne erflanden had vastgesteld; de keizer daarentegen stond de bezetting van Toscane, Parma en Piacenza door spaansche troepen toe en beloofde alle vaart op Indië van de Zuidelijke Nederlanden uit te doen staken met opheffing „inmédiatement et pour toujours" der eigenlijk nooit door de keizerlijke regeering in hare werkelijke waarde erkende maatschappij van Oostende; eene conferentie te Antwerpen zou in onderling overleg „sans aucun delai" een lijst van in de thans Oostenrijksche Nederlanden te heffen rechten vaststellen; men waarborgde in het algemeen elkanders rechten en bezittingen. Na eenige aarzeling van de landgewesten, die bij de zaak van den indischen handel weinig belang meenden te hebben, werd het nieuwe weener verdrag 20 Februari 1732 definitief door de Staten geteekend tot ergernis van Frankrijk, dat zich opnieuw geïsoleerd zag. De bepalingen omtrent den handel der Oostenrijksche Nederlanden sloegen den bodem in aan de daar vurig gekoesterde hoop om door de maatschappij van Oostende handel en nijverheid te doen herleven [1]).

De hernieuwing van het oude bondgenootschap was staatkundig van veel beteekenis. Het was niet de laatste belangrijke politieke daad van den ouden raadpensionaris, die nog vijf jaren lang de leiding der zaken in handen hield en voornamelijk de onzijdigheid der Republiek in de europeesche kwestiën zocht te handhaven. In de poolsche kwestie, in 1733 ontstaan bij het overlijden van August van Saksen, koning van Polen, en weldra leidend tot een openlijken oorlog van Frankrijk, Spanje en Sardinië tegen Oostenrijk, wist hij aanvankelijk de onzijdigheid ook der Oostenrijksche Nederlanden door Frankrijk erkend te krijgen [2]), wees alle aanzoeken van Oostenrijk om steun af maar bracht ten slotte met hulp van Engeland en onder bedreiging van ernstig optreden ten gunste van Oostenrijk een wapenstilstand te weeg, die weldra in 1735 tot den vrede leidde, al kwam deze ten slotte niet geheel naar den zin der beide zeemogendheden tot stand.

Zoo lang Slingelandt leefde, was zijn persoonlijk aanzien in Europa

1) Huisman, p. 530/2. Zie beneden, blz. 110 vlg.
2) Wagenaar, XIX, blz. 149 vlg.

groot genoeg om de Republiek nog te doen kennen in alles wat er voorviel, zelfs in de moeilijkheden tusschen Spanje en Portugal, waarbij zij met Engeland gezamenlijk bemiddelend optrad. Maar hoe weinig zij bereid was om met kracht hare rechten te doen gelden, bleek ten duidelijkste uit hare houding tegenover de barbarijsche roofstaten, met name tegenover Marokko, dat den in 1712 gesloten vrede drie jaar later weder verbroken had wegens het niet loskoopen der bij dien vrede in zijne handen zich bevindende slaven van nederlandsche afkomst, waartoe de Republiek zich verplicht had maar wat zij wegens den toestand harer geldmiddelen niet kon nakomen [1]). Onmiddellijk waren de oude rooverijen weder hernieuwd, te erger naarmate de bestrafling jaren achtereen uitbleef en de Staten-Generaal zich bepaalden tot het uitgeven van kaperbrieven en het herstellen der oude regelen op bewapening en begeleiding van naar de Levant bestemde schepen; onderhandelingen met de algerijnsche en marokkaansche vorsten brachten evenmin iets te weeg als protesten bij den opperheer in naam, den sultan van Turkije. Eindelijk zond de Republiek in 1717 een paar oorlogschepen maar vier jaren later was het aantal der door de roovers genomen schepen reeds tot 40, dat der gevangen zeelieden tot 900 gestegen, terwijl de roofstaten zelf meer dan 30 gewapende vaartuigen geregeld in zee hielden [2]). Eerst in 1721 zeilde een eskader van zes schepen onder den vice-admiraal François van Aerssen van Sommelsdijk naar die kusten, maar twee jaren later bleef dit weder uit en de roovers, oogluikend in engelsche havens toegelaten, verschenen nu zelfs in het Kanaal. Een eskader onder Godin liet zich op bevel der Staten (1724) met vernederende onderhandelingen met den dey van Algiers in maar werd door dezen smadelijk afgewezen met het verwijt, dat het aanbod daartoe even schandelijk was als de aanneming zou zijn. Het bleef bij meer of minder gelukkige kruistochten tegen de roovers, door admiraal Sommelsdijk en kommandeur Schrijver nu en dan ondernomen, totdat in 1726 de vrede met Algiers werd hersteld. Die met Marokko kwam nog niet tot stand en herhaaldelijk werden weder kleine eskaders onder Grave, Schrijver en andere bevelhebbers uitgezonden maar bij alle

1) De Jonge, IV, blz. 114. vlg.
2) ib., blz. 117.

beleid met zoo weinig succes, dat ook Algiers zijne rooverijen weder hervatte en steeds hooger geschenken eischte. Vooral Schrijver onderscheidde zich later als vice-admiraal zeer door zijn beleidvol en krachtig optreden [1]); hij slaagde er eindelijk in door herhaalde kruistochten en het vernielen van roofschepen Algiers tot rede te brengen (1731). Met Marokko bleef de zaak zooals zij was en jaren achtereen werd met enkele kruisers op de roovers van Salee en Tanger gelet zonder dat men ertoe kwam om, zooals Sommelsdijk voorstelde, door een bombardement dier roofsteden het kwaad te wreken, laat staan het te stuiten door de uitzending eener werkelijk voldoende macht. Alleen de admiraliteit van Amsterdam rustte jaarlijks een paar snelzeilende kruisers uit [2]). Het slappe optreden der Republiek maakte hier en elders een zeer slechten indruk, vooral toen zij meer en meer haar heil zocht bij het aanbieden van geschenken aan de roovers in plaats van bij hun bestrafling. Toch werd bij dien strijd tegen de zeeroovers door kapiteins als Lijnslager, Pieterson, Van Wassenaer, Boudaen en anderen menige heldhaftige daad bedreven.

En in de binnenlandsche zaken ging het even slap.

De Oranjepartij had gehoopt, dat het huwelijk van den Prins iets te zijnen gunste zou uitwerken, en George II had werkelijk bij gelegenheid van dat huwelijk (1734) den Staten-Generaal laten weten, dat hij daardoor de verbintenis met de Republiek had willen versterken. Maar de Staten antwoordden koeltjes, dat zij, gevoelig voor het vertrouwen des konings in de „vrije Republiek", zijne dochter gaarne opnamen in hun gebied en lieten daarbij niet na te spreken van „de tegenwoordige gesteldheid onzer regeering, welker behoudenis ons ter harte gaat". De Prins begaf zich kort na zijn huwelijk naar het leger van prins Eugenius aan den Rijn om er als vrijwilliger deel te nemen aan den veldtocht. Ook deze oorlogservaring hielp hem niet bij de vermeerdering van het krijgsvolk der Republiek, wegens den dreigenden toestand van Europa in den poolschen successie-oorlog, om zijne verheffing tot generaal der infanterie te bewerken; en evenmin kreeg hij zitting in den Raad van State of slaagde erin zijn markiezaat in Zeeland terug te ontvangen; zelfs in de „stadhouderlijke" provinciën bleek zijne macht te gering om iets te veranderen aan de bestaande

1) De Jonge, IV, blz. 147 vlg.
2) ib., blz. 154/5.

misbruiken, waaraan hij zich wel diep ergerde, welker groot gevaar voor den staat hij zoo goed als iemand inzag maar waartegen hij geen afdoende maatregelen vermocht te nemen, ofschoon hij nu en dan ernstig klaagde over het hem gedane onrecht en geene gelegenheid verzuimde om met vertrouwde regenten in alle provinciën betrekkingen aan te knoopen, zoowel met stedelijke „matadors" als met invloedrijke leden van de ridderschap.

Ook bij den raadpensionaris en bij Fagel vond hij nog altijd geringen steun: de eerste bleef bij „bonnes paroles", klaagde de Prins, en de ander had in alles „een swaer hooft". Hij dacht er herhaaldelijk over het land te verlaten en zich terug te trekken naar zijne duitsche bezittingen, maar dit scheen hem ten slotte toch onverantwoordelijk met het oog op de traditiën van zijn geslacht[1]). Hij bleef, klagend over zijn treurig lot „in de verbisterde Eeuw, die wij thans het ongeluk hebben te beleeven, daer het schijnt dat de ondankbaerheit op den hoogsten top gesteegen is" en op zijn eigen tijd toepassend het horatiaansche: „aetas parentum pejor avis tulit", eraan twijfelend of „zijne zwakke schouderen" ooit wel in staat zouden zijn den last eener regeering van een zoo door „eygenbaet en kabale" verscheurden staat te dragen. Doch hij wilde geen krachtige middelen aanwenden om de regenten ertoe te noodzaken hem aan het hoofd te stellen; hij zat stil en wachtte af overeenkomstig den raad van den voorzichtigen Fagel, terwijl de krachtiger, tot handelen geneigde persoonlijkheden in zijne omgeving: Duncan, Aylva en anderen, meer en meer op den achtergrond moesten treden. Enkele pamfletten uit dezen tijd, met name „De Hollandsche Patriot" van 1735[2]), die verklaarde, waarom de partijnaam „princeluiden" voor een ijverig „prinsman" een eernaam moest heeten gelijk in de dagen der oude stadhouders en waarom de schrijver en de zijnen meer recht hadden om „goede patriotten" te heeten dan de Staatsgezinden, die zich van ouds dien naam hadden toegeëigend, bewezen, dat de Oranjepartij den moed nog niet opgaf. Maar de betuiging ook in dit pamflet, dat de Prins niet meer, zooals zijne voorgangers, tegenover de Statenregeering stond doch met zijn aanhangers deze „gehouw en getrouw"

[1]) Een en ander uit zijne talrijke brieven in de verzameling in het Kon. Huisarchief, Willem IV, n°. 173.

[2]) Knuttel, n°. 16979 vlg.

wilde wezen, toonde duidelijk aan, dat op verandering voor het oogenblik weinig kans bestond. Toch waagde de schrijver te beweren, dat de „hooge ampten" volstrekt niet, zooals tijdens De Witt, waren „gemortificeert", integendeel, dat zij „open en impetrabel" waren gebleven en het den Prins en de zijnen dus vrij stond erom te vragen. Een en ander gaf tot weinig meer aanleiding dan tot min of meer heftige protesten in pamfletten van tegengestelde strekking, die den „giftigen" schrijver „geezelroeien" aanboden en de „bataafsche vrijheid" op historische gronden tegen de „tirannye van Graven en Stadhouders" heetten te verdedigen. De Prins eischte zelf wel niets maar Gelderland waagde het herhaaldelijk bij de andere gewesten op zijn aanstelling in de ambten zijner voorvaderen aan te dringen, ernstig wijzend op het verval van financiën en krediet, van 's lands militie en zeemacht, op „de declinerende agting van dezen staet bij naburige mogendheden". Maar dit alles bracht Holland niet tot inkeer evenmin als de herhaalde klachten der Staten-Generaal en van den Raad van State over den treurigen toestand, die zelfs den bisschop van Luik veroorloofde 's lands troepen uit zijn gebied te verwijderen, terwijl de noodzakelijkheid eener nieuwe sluiting van het „comptoir-generaal" jaar op jaar als het zwaard van Damocles dreigde.

In deze omstandigheden overleed de oude en reeds lang door jicht ernstig geplaagde raadpensionaris 1 December 1736. Het land had „zijn hoofd verloren", den eenigen man, die in de toenemende verwarring nog de zaken had kunnen drijven. Zijn opvolger werd in het volgende voorjaar de tresorier-generaal Anthonie van der Heim, bekwaam als weinigen maar allerminst een man van kracht en energie, terwijl ook hij bovendien gebonden werd aan een „berichtschrift", dat hem gebood „zorg te dragen dat de tegenwoordige regeeringsvorm in alles bewaard" zou worden en wat hem ter oore kwam aangaande plannen daartegen onmiddellijk „den Staten aan te dienen". Het voortbestaan van den regeeringsvorm scheen verzekerd ... zoo lang de Staat zelf ten minste nog zou kunnen bestaan.

Maar niet ieder zag den toestand zoo donker in. De tot geen „partij" zich rekenende Lieven de Beaufort schrijft in zijne „Verhandeling van de Vryheit in den Burgerstaet"[1]) nog van den regee-

[1]) Blz. 9, 51, 108 vlg., 121 vlg., 135, 140, 147, 234.

ringsvorm als van het „bysonder slag van Regeering, by andere soo niet bekend", van de in zijn oogen bewonderenswaardige „Staetsgewyse Regeering", die, „tusschen beiden gemaetigt", noch aristocratie noch democratie noch vooral de voor de vryheid zoo gevaarlyke „onbepaelde Eenhoofdige Regeering", zelfs „het bolwerk van de vryheit van Europa" mag heeten, gegrond op „de Wet" en daarvan alleen afhangende, bestuurd „voor het grootste gedeelte" door „eerlyke luyden, deugdsaeme menschen, beminnaers van haer Vaderland"; hij meent, dat zij, „aldus wijslijk vastgestelt en gemaetigt zijnde, niet alleen vry is van de gebreken en onheylen, daer de andere Regeeringswysen aen onderhevig zijn, maer is te gelijk soo sagt, soo aengenaem, en soo heylsaem voor de Onderdaenen, als een redelijk mensch van Gods zegen soude mogen wenschen" — een zelfverblinding, die allerminst zeldzaam was in dien zelfgenoegzamen tijd en samenhing met de groote vrees voor het „erfstadhouderschap, zeer gevaerlyk voor de vryheit, zoo niet daermede onbestaenbaer", zelfs al beperkte men het „illuster hoofd" door scherpe instructiën [1]).

[1]) Blz. 109.

HOOFDSTUK III.

HANDEL EN NIJVERHEID OMSTREEKS 1740.

De langdurige oorlog in het begin der eeuw tegen Frankrijk en het daarmede, voorzoover het koning Philips van Anjou gehoorzaamde, verbonden Spanje had onzen handel een deerlijken knak gegeven, met name onzen handel met Zuid-Europa en Spaansch-Amerika, welks verval, zooals bij het nauw verband tusschen een en ander wel moest, op dien met de noordelijke streken van Europa een aanzienlijken invloed ten kwade uitoefende. Onze handel toch was nog altijd een vrachthandel, die de produkten van de eene wereldstreek met winst in de andere zocht te verkoopen en dan de daarvoor gebruikte schepen weder laadde met „retouren", afkomstig uit de laatste. Zoo moest het belemmeren van handel op zoo belangrijke markten, als Frankrijk en Spanje in de 17de eeuw voor onze kooplieden geweest waren, noodzakelijk noodlottig werken ook op den handel naar elders, te meer omdat thans de neutralen ongehinderd de voordeelige vrachtvaart overnamen — de Denen, Bremers en Hamburgers, die de produkten uit het Noorden zonder al te veel bezwaren in de fransche en spaansche havens konden afzetten en daarvoor in de plaats fransche en spaansche produkten terug in lading namen. En niet alleen de handel op Spanje en Frankrijk leed ernstige verliezen, ja stond tijdelijk geheel en al stil, doch ook die op Italië en de Levant had met dezelfde ernstige bezwaren te kampen. De vijandelijke kapers, vooral die van het ook in dezen tijd weder zeer lastige Duinkerken [1]), bemachtigden tot hoog in de Noordzee, tot ver in den Atlantischen Oceaan, tot in het gezicht onzer havens en kusten, ja tot in onze

[1]) Zie blz. 26, 29.

riviermonden de koopvaarders, die niet voldoende gewapend of van voldoend konvooi voorzien waren; de beveiliging van de vaart door wapening en door geregeld begeleiden sleepte aanzienlijke kosten mede, die de koopman grootendeels op zijne winst moest verhalen, tenzij hij er de voorkeur aan gaf te trachten zijne goederen tegen hoogen marktprijs te verkoopen, wat ook al weder den mededingenden neutralen, die met den oorlog weinig of niet te maken hadden, ten goede kwam. En de gelijktijdige algemeene oorlog in de Oostzeelanden belemmerde onzen handel ook daar ten zeerste, al namen wij in dien krijg niet onmiddellijk deel. Daarbij kwam dan nog de zeeroof der barbarijsche piraten, die van iederen oorlogstoestand in Europa voordeel trokken, en, voorzoover den handel op Amerika betrof, de rooverijen van de weinig minder hinderlijke en woeste „flibustiers" op de Antillen, het uitschot van alle natiën. Eindelijk ging de zoo voordeelige clandestiene maar in tijden van vrede oogluikend toegelaten handel der Republiek op de amerikaansche koloniën van Spanje, die zich toen nog van de zuidelijkste streken van Zuid-Amerika tot ver in Noord-Amerika uitstrekten, te niet, zoowel door de bovenvermelde kaapvaart en rooverij als door het strenger toezicht der spaansche koloniale overheden. Zelfs de zegepralen voor Cadix en Vigos leverden in plaats van voordeel voor de nederlandsche kooplieden nadeel op, want de veroverde en verbrande goederen waren grootendeels de hunne[1]). Ook de groote compagnieën leden zeer onder dezen toestand, daar zij, zoowel als de partikuliere kooplieden, hare artikelen minder gemakkelijk van de hand konden zetten. Ook het grootere weerstandsvermogen der compagnieën kon dit op den duur niet volhouden; zoowel dividenden als aandeelen ondervonden den terugslag op zeer gevoelige wijze. En wat in de plaats kwam voor die nadeelen, welker invloed zich alom in het nog vooral van handel en zeevaart levende land deed gelden, kon onmogelijk de zware verliezen goedmaken. De bloeiende kaapvaart der Zeeuwen tijdens den oorlog leverde wel aanzienlijke tijdelijke winsten[2]); de zeer onzedelijke schacherhandel met de barbarijsche en andere zeeroovers, wier op onze eigen koopvaart gemaakte „prijzen"

[1]) Zie blz. 26 en Knuttel, pamflet n°. 16231: Korte schets van 's Lands welvaren, blz. 14.

[2]) Zie blz. 26/7.

weder door onze kooplieden — vooral sommige amsterdamsche Joden maakten zich daaraan schuldig — werden opgekocht; de clandestiene vaart op Frankrijk en Spanje, weldra openlijker met bijzondere fransche en spaansche paspoorten gedreven, gaf eenige tegemoetkoming; maar het ergste, het verloop van den eigenlijken handel naar de neutralen, kon toch niet worden verhoed.

Die neutralen waren ten deele de Denen, die, hoewel met de naburige Zweden op slechten voet, toch op de fransche, spaansche, zelfs italiaansche havens veel gemakkelijker handel konden drijven dan de onzen, maar in hoofdzaak Hamburg en Bremen.

Hamburg vooral, in dezen tijd weder door een energiek bestuur geleid, steeg snel tot een belangrijke hoogte, zoodat het na Amsterdam reeds de belangrijkste handelshaven van Europa mocht heeten. Het maakte van de schoone gelegenheid handig gebruik, verminderde de lasten voor den koophandel zeer aanzienlijk, zoo zelfs dat het als vrijhaven kon gelden, en trok steeds meer den koopman tot zich: zijn schoone ligging als haven voor Noord-Duitschland werd opnieuw een onwaardeerbaar voorrecht, waartegenover het moeilijk bereikbare Amsterdam zich nauwelijks als eerste koopstad kon handhaven en ook het juist krachtig opkomende Londen, door denzelfden oorlogstoestand getroffen als Amsterdam, geen goede kansen had. En onze voorouders wisten het maar al te goed: de handel, die eenmaal andere wegen heeft gekozen, komt zoo gemakkelijk niet weder op den ouden weg terug; andere relatiën zijn aangeknoopt, andere kanalen gezocht, andere gewoonten aangenomen en slechts met veel moeite komt de oude toestand weder ... als hij terugkeert.

Dit ondervonden de nederlandsche kooplieden ook na den vrede van Utrecht en na het herstel der orde in het Noorden eenige jaren daarna[1]). Niet alleen, dat zij met Hamburg den strijd moesten aanbinden, niet alleen dat zij hadden te kampen met de in Denemarken, Zweden, het jonge Rusland en het opkomende Pruisen ontwaakte lust tot het drijven van eigen handel, waardoor hunne noordsche „negotie" zeer „verflauwde"; niet alleen dat zij den overal in Europa als paddestoelen uit den grond opschietenden handelmaatschappijen en ree-

[1]) Over den toestand van den handel in dezen tijd veel in het reeds aangehaalde pamflet van 1714: Korte schets.

derijen het hoofd moesten bieden, maar Frankrijk en Engeland verhieven zich tot eene voor dezen ongekende handelsgrootheid.

Frankrijk, dat nooit Colbert's denkbeelden geheel ter zijde had gesteld, had van de goede verhouding tot Spanje gebruik gemaakt om voor de fransche kooplieden gunstige voorwaarden te bedingen in de havens van Spanje, zijne koloniën en zijne bezittingen in Italië: Bordeaux, Hâvre, Marseille werden ernstige mededingers van Amsterdam en Rotterdam. Veel krachtiger echter ontwikkelde zich de engelsche handel, hoofdzakelijk samenkomend in de groote koopstad aan de Theems, die zich weldra beroemen mocht op een minstens dubbel zoo talrijke bevolking als Amsterdam kon aanwijzen. De heerschappij der Whigs, weldra voor lange jaren bevestigd door den loop der politieke gebeurtenissen in Engeland, kwam ten goede aan de engelsche kooplieden, de krachtigste steunpilaren dier partij. De in 1706 bezegelde nauwe vereeniging van Engeland en Schotland onderwierp ook het laatste aan de voor den inlandschen handel en nijverheid voordeelige, voor de buitenlandsche mededinging doodelijke Navigatie-acte, die den handel der Nederlanders op Engeland zoo zwaar had getroffen en hen in hoofdzaak alleen vee, boter en kaas daar liet invoeren [1]). Engeland wist zich door het verdrag van 1703 bijna geheel van den buitenlandschen handel van Portugal meester te maken. Terwijl de Republiek uit den spaanschen successiekrijg naast het twijfelachtig voordeel der barrière alleen de bevestiging harer economische overheersching van België verkreeg, wist de engelsche koopman zich door fransche bemiddeling bij het „assiënto-verdrag" meester te maken van het monopolie tot invoer van slaven in de spaansche koloniën in Amerika en het recht te bedingen om jaarlijks een schip met goederen naar Panama te zenden. Het bezit van Gibraltar en Minorca gaf hem den sleutel van de Middellandsche zee, dat wil zeggen van den handel op Italië en den Levant. In Amerika rondde Engeland zijn bezit af door de bemachtiging van Nieuw-Schotland en Nieuw-Foundland, zoodat de geheele noordoostkust samenhangend engelsch grondgebied was geworden en de uiterst voordeelige handel op de nederzettingen der wilde Indianen zoowel als die met de voortbrengselen

[1]) Men rekende in dezen tijd voor den handel op Engeland 1 hollandsch schip tegen 10 of 12 engelsche schepen.

der plantages in Carolina en elders geheel in engelsche handen kwam. In Hindostan maakte de engelsche Oost-Indische Compagnie gebruik van de toenemende oplossing in het rijk van den Groot-Mogol om Madras en Bombay te maken tot belangrijke middelpunten. De ingrijpende hervorming in 1708 van die compagnie naar de gewijzigde behoeften gaf nieuwe energie aan haar lang kwijnend bestaan. Een krachtige oorlogsvloot, grooter dan die van eenige andere natie en met zorg beheerd, beschermde de engelsche belangen over de geheele wereld. Van het begin der 18de eeuw dagteekent een algemeene verheffing in Engeland's economisch, vooral in Engeland's commercieel leven, die niet anders dan tot nadeel der Republiek kon strekken. Overal ontmoette de nederlandsche koopman den engelschen op de wereldmarkt en overal zag hij dezen langzaam maar zeker de overhand behouden.

Is het wonder, dat in de eerste jaren na den vrede van Utrecht hier te lande een soort van malaise, een onbehagelijk gevoel van gevaar voor de grondslagen van het bestaan der Republiek zich deed gelden? Haar handel was nog allesbehalve geheel verloopen. Hoewel spoedig na, toch ook nog mèt Engeland stond de Republiek altijd als handelsmogendheid vooraan in de rij: nog gingen jaarlijks 130 à 140 schepen naar de spaansche, 250 à 300 naar de fransche havens; nog hield de zouthandel op Portugal 300 schepen bezig; nog zond de Oost-Indische Compagnie jaarlijks 25 à 30 rijkbeladen vaartuigen huiswaarts [1]); nog was de russische handel grootendeels in hollandsche handen; nog zeilden jaarlijks meer dan 1000, zij het dan niet meer volgeladen, hollandsche schepen door de Sont; nog was er geen voorname haven op de wereld, of de hollandsche vlag vertoonde er zich; nog was Amsterdam minstens een halve eeuw lang zoo niet het, dan toch een „wereldpakhuis". Maar de klachten over achteruitgang lieten zich reeds hooren [2]); hollandsche schepen, die van Amsterdam naar de italiaansche havens gingen, waren dikwijls twee maanden lang ver te zoeken en de winst was gering; vele schepen gingen met halve lading uit en keerden met ballast terug; de concurrentie werd zoo bezwaarlijk, dat vele handelaars zich terugtrokken en, tevreden met het verdiende, als renteniers gingen leven. En de

[1]) Vgl. mijn Verslag van eene reis naar Italië (1900), blz. 18.
[2]) Zie vooral het pamflet: Korte schets, boven genoemd.

algemeene uitputting der Republiek liet eene herleving der oude energie, als in Engeland, niet toe.

In deze omstandigheden was het plan tot oprichting eener nieuwe overzeesche compagnie in het naburige Oostende een ernstige bedreiging te meer voor den koophandel der Republiek, waartegen zij zich met alle kracht moest verzetten, wilde zij niet ook de laatste vrucht zien verloren gaan van den uitputtenden krijg, waaruit zij pas was te voorschijn gekomen: hare economische heerschappij over het Zuiden, die deze gewesten moest beletten gebruik te maken van de voorbeeldeloos schoone ligging, waardoor Antwerpen eenmaal groot geworden was.

Reeds de eerste pogingen na den vrede door enkele kooplieden te Oostende, Brugge en Antwerpen — meest allen van vreemde nationaliteit: Franschen, Engelschen, zelfs de hollandsche koopman Cloots — in het werk gesteld om de tegen het einde der vorige eeuw opgekomen plannen[1]) tot regeling van den handel op Indië en Afrika van Oostende uit weder op te vatten werden met kracht door den staatschen koopman tegengegaan. De geldzuchtige markies De Prié[2]), die als gevolmachtigd minister van keizer Karel VI te Brussel bij afwezigheid van den landvoogd prins Eugenius de zaken leidde, was wel geneigd die bijzondere ondernemingen op verre landen te steunen, voorzoover zij hem persoonlijk voordeel opleverden, maar gevoelde overigens weinig voor een krachtig en stelselmatig bevorderen van den overzeeschen handel der aan zijne zorgen toevertrouwde gewesten, wier nijverheid daaruit intusschen ook een nieuwe grootsche ontwikkeling mocht hopen: hij wenschte in de eerste plaats in het belang der algemeene politiek van zijn meester, den voormaligen bondgenoot van Marlborough en Heinsius, de goede verstandhouding met de zeemogendheden te bewaren en deze niet te verbitteren door benadeeling harer economische belangen. De hollandsche en engelsche overheden op de kust van Afrika en in Indië bemoeilijkten dan ook die ondernemingen uit Oostende aanhoudend en namen zelfs enkele schepen in beslag; de engelsche maar vooral de hollandsche kooplieden lieten niet na hevige protesten tegen de vaart van Oostende uit op Indië en Afrika hooren en hunne regeeringen bleven in dezen

[1]) Huisman, l.l. p. 29 suiv.
[2]) Huisman, p. 95 suiv.

niet achter, zich beroepend op de strenge bepalingen van den vrede van Munster en van het barrière-traktaat. Maar de belgische kooplieden gaven den strijd niet op en vestigden zelfs eene factorij aan de kust van Coromandel, terwijl zij ook in China te Kanton hun zetel opsloegen. In den tijd der groote compagnieënkoorts omstreeks 1720 vormden eenigen hunner te Antwerpen, krachtig gesteund door den energieken en bekwamen raadsheer De Nény, die prins Eugenius en de regeering te Weenen met de zonderlinge praktijken van De Prié bekend maakte, het plan om te Oostende eene „Keizerlijke en Koninklijke Compagnie" op te richten. Zij wisten de toestemming der regeering te Weenen te verkrijgen voor de nieuwe compagnie, die op het einde van 1722 haar charter ontving van den keizer, zelf zeer geneigd om de economische ontwikkeling zijner staten te bevorderen[1]).

De staatsche en engelsche regeeringen, door hare overzeesche compagnieën krachtig aangezet, protesteerden ten heftigste tegen deze voornemens. Vooral de eerste: zij kwam op voor het monopolie harer onderdanen, ontkende thans tegenover de Belgen formeel het recht van iedere natie op de „vrije zee", welk beginsel honderd jaren te voren door De Groot en de zijnen, in overeenstemming toenmaals met en in naam van de Staten van hun tijd, zoo krachtig was verdedigd en nu tegen de beweringen der staatsche regeering door De Nény en de zijnen werd aangevoerd; zij dreigde zelfs met oorlog. Een breede stroom van pamfletten, die jaren lang van de levendige belangstelling der openbare meening in de Republiek de onmiskenbare blijken gaf, moest het goed recht der Republiek betoogen op het beletten van de oprichting dezer gevaarlijke mededingster harer eigen compagnieën. Pamfletten, vertoogen[2]), dreigementen wisselden elkander voortdurend af. Maar de belgische kooplieden bleven bij hunnen handel volharden; hunne schepen verschenen van 1724 tot 1728 in Indië en behaalden er aanzienlijke winsten; hunne waren vonden in Europa aftrek en deden zelfs de prijzen op de amsterdamsche markt merkbaar dalen onder invloed van den grooteren aanvoer van indische en chineesche produkten, zoodat de aandeelen

[1]) Huisman, p. 200 suiv.
[2]) ib., p. 394 suiv. Belangrijk daaronder vooral Pattijn's Mare Liberum (1726), een tegenhanger van De Groot's geschrift. Vgl. de pamfletten bij Knuttel op deze jaren.

der engelsche en nederlandsche oost-indische compagnieën weder tijdelijk daalden [1]). De pamflettenstroom bereikte nu natuurlijk een groote hoogte: dissertaties, discoursen, refutaties, memoriën, antwoorden, vertoogen, brieven, traktaten volgden elkander in den waren oorlog op het papier, die thans de belanghebbenden van beide kanten met elkander voerden — een oorlog, die aan heftigheid en scherpte van bewijsvoering, ook aan gezochtheid en oneerlijkheid van argumenten, vooral van de zijde der in hun bedrijf aangevallen staatsche kooplieden, weinig te wenschen overliet. De keizerlijke regeering te Weenen geraakte in een moeilijken toestand: hare algemeene staatkunde noodzaakte haar met de zeemogendheden op goeden voet te blijven en vooral de wensch des keizers om zijn erflanden aan zijne dochter Maria Theresia verzekerd te zien moest hem de wenschen en belangen zijner oude bondgenooten met groote zorg doen overwegen [2]). De verwijdering van De Prié en de vervanging van prins Eugenius door aartshertogin Maria Elisabeth als landvoogdes der Oostenrijksche Nederlanden (1725) redde de compagnie van Oostende niet, evenmin als de wanhopige pogingen der antwerpsche kooplieden om de regeering te Weenen over te halen hunne belangen en die hunner gewesten niet op te offeren aan de algemeene staatkunde der dynastie. Door tusschenkomst van Frankrijk lieten de zeemogendheden en de keizer zich vinden tot de preliminairen te Parijs (31 Mei 1727), waarbij de voornaamste zaak was, dat de belgische compagnie voor zeven jaren werd geschorst. De kooplieden van het Zuiden trachtten ten minste nog den europeeschen handel der compagnie of eenig aandeel daaraan uit de schipbreuk te redden; zij hoopten een oogenblik hunne stichting met de deensche indische compagnie te kunnen vereenigen. Maar niets gelukte: het lot der compagnie was beslist, de koers harer aandeelen daalde, na eenige golving onder den indruk van allerlei beursgeruchten en beursmachinaties, definitief beneden pari. De onderhandelingen der keizerlijke regeering met de zeemogendheden stuitten hier af op den taaien tegenstand der staatsche en engelsche kooplieden, die aan de bijna vermoorde gevaarlijke mededingster geen enkele levenskans wilden laten. Het eenige, wat men nog voor België

1) Huisman, p. 355 suiv.
2) Zie boven, blz. 98/9.

verkreeg was de vergunning tot uitzending van twee „vaisseaux de permission" naar Indië. Bij het verdrag van Weenen van 16 Maart 1731, gevolgd door de „acte de concurrence" van 20 Febr. 1732, werd eindelijk bepaald, dat „tout commerce et navigation des Pays-Bas autrichiens vers les Indes orientales cesseront d'abord, entièrement et à perpetuité", terwijl de handel op West-Indië volgens het traktaat van Munster verboden bleef [1]).

Zoo was een gevaarlijke concurrent voorgoed van de markt verjaagd en waren de Zuidelijke Nederlanden economisch opnieuw onderworpen aan de genade van het Noorden, dat in dit opzicht geen genade kende.

Maar de andere concurrenten konden niet zoo licht worden verwijderd. Integendeel, zij begonnen overal den nederlandschen koopman op zijn beurt te verdringen. Het was omstreeks 1740 geen geheim meer, dat de nederlandsche handel zijn hoogtepunt reeds lang voorbij was [2]). De tijd was ver, dat de nederlandsche koopman, in zijn opkomst tot groote dingen geprikkeld door de kans zelfs op kleine winst, alle gelegenheden om handel te drijven ten ijverigste opzocht; hij was ingeslapen op zijn verzamelde rijkdommen; hij reisde niet zelf meer naar verre landen of zond er zijn zoons of bedienden heen maar bleef met zijn medewerkers zitten op zijn kantoor, vertrouwend op zijn oude handelsrelatiën; de zoons, als zij nog zich verwaardigden koopman te heeten en niet liever den meestertitel aan de academie najoegen, verteerden in weelde het door hunne vaderen opgetaste geld, minachtten het kantoorwerk en den dagelijkschen inspannenden arbeid, spotten met de noeste vlijt en de spaarzaamheid der ouders, waagden zich aan verderfelijke speculatiën op de Beurs in plaats van zich te wijden aan hunne koopmanszaken en stapelden failliet op failliet, zoodat het oudhollandsche krediet welhaast een legende begon te worden en menig voormalig rijk koopmanszoon, voorgoed verloren, als ondergeschikte, „onderkoopman", „om peper" naar Indië moest vertrekken; de staatsche consuls in vreemde

1) Huisman, p. 482.
2) Zeer belangrijk voor wat nu volgt zijn, behalve pamfletten als de Korte schets van 1714, de tafereelen in Van Effen's Holl. Spectator, bij Langendijk, Spieghel der hedendaagsche kooplieden, en de vertoogen van baron Van Imhoff aan de Heeren Zeventien, ten deele ook aan den Prins zelven uit dezen tijd. Vgl. ook Haller's Tagebücher, uitg. Hirzel (1883), S. 31.

handelshavens waren niet meer als de Haga's der 17de eeuw maar staken voor de verleende bescherming en de verstrekte inlichtingen een aanzienlijk deel van de winst in hun zak en verblindden de oogen door hun rijkdom en prachtliefde; de nederlandsche koopman zorgde niet meer voor nauwkeurige inlichting betreffende oude en nieuwe handelsartikelen en handelswegen maar volhardde — de handelsgids van Le Long, die van 1700 tot 1780 nagenoeg onveranderd bleef in zijne zes of zeven uitgaven van dien tijd, bewijst het voldoende — bij zijn oude gewoonten; hij vertrouwde op de soliede deugdelijkheid van zijn fabrikaat, zijn waar zonder te bedenken, dat zijn concurrent door lagere prijzen, dikwijls voor mindere maar toch nog bruikbare kwaliteit van artikelen, den kooper te gemoet kwam; die soliede deugdelijkheid zelf, hoe luide nog geprezen, bestond in dezen tijd dikwijls ook slechts in naam en de onbetrouwbaarheid van menige door Nederlanders geleverde waar werd een nieuw groot nadeel voor den nederlandschen handel, die zijn prijzen niet wijzigde in verband met het afnemen van de hoedanigheid. Engelschen en Franschen, Denen en Zweden, Bremers en Hamburgers, voornamelijk de eersten en de laatsten, dachten anders en handelden anders dan de staatsche koopman; het gevolg was, dat zij hem allengs van de markten verdrongen. Maar bovendien, de hollandsche vlag waaide niet meer boven de vlugste zeilers, de ruimste vrachtvaarders; zij werd niet meer gevoerd door de ervarenste zeelieden ter wereld aan het hoofd van voortreffelijk geoefende bemanningen. Tal van getuigenissen omstreeks 1740 bewijzen, dat de scheepsbouw hier te lande, verachterd en verouderd [1]), niet meer met dien der ondernemende Engelschen kon wedijveren, zoodat men zelfs engelsche ingenieurs en bouwmeesters te hulp moest roepen bij den bouw onzer oorlogschepen, als soms nog een enkele admiraliteit zich tot zulk een bouw verstoutte. De laadruimte onzer oostinjevaarders gelijk die onzer koopvaardijschepen in het algemeen werd voor een groot deel ingenomen door allerlei overtollige pakkage der bemanning, die, van den kapitein tot den kajuitsjongen, haar eigen zaakjes dreef. De uitrusting der schepen, wat touwen, masten en ankers betreft, liet bij den achteruitgang ook van de verschillende industrieën ten onzent veel te wenschen over, grootendeels weder

1) Zie De Jonge, dl. IV, blz. 257 vlg.

onder den invloed van gebrek aan activiteit bij de reederijen en admiraliteiten. Er werd niet genoeg zorg gedragen voor de voeding en het onderhoud der bemanning. Het aantal der officieren op onze koopvaarders was te klein en de bemanning te zwak om te voldoen aan de hooge eischen van snelheid in de vaart, waaraan bij de toenemende concurrentie behoefte bleek te bestaan. De algemeene welvaart hier te lande, die de begeerte om op zee te gaan en de bezwaren van het harde zeemansleven te trotseeren sterk had doen verminderen; de ruime zorg voor den arme, die door tallooze organisatiën van weldadigen aard werd gesteund — dat een en ander verminderde zeer het aanbod van inlandsche werkkrachten voor den zeedienst, terwijl de buitenlandsche op de beter onderhouden en beter betaalde engelsche en zweedsche en andere schepen voldoende plaatsing konden vinden.

Geen wonder dat reeds in 1714 op middelen werd gezonnen om in den toestand van onzen handel verbetering te brengen. Vooraan bij die „middelen van redres" [1]) stond het ontlasten van den handel met betrekking tot de paal-, haven-, loods-, ankergelden en hoe de talrijke lasten op binnenvallende schepen meer genoemd werden, die in onze havens veel te zwaar drukten en de schepen dreven naar vrijhavens als Bremen en Hamburg [2]); dan betere inrichting van het consulaatwezen door het aanstellen van staatswege van consuls tegen vast salaris en niet meer tegen rekkelijke percenten van de „onder hunne protectie" komende lading [3]); vervolgens beter beveiliging tegen zeeroovers door krachtiger convooien; bevordering van emigratie voor de hier al te talrijke kooplieden naar onze koloniën, waar dan de groote compagnieën hare monopoliën wat moesten matigen om die emigranten in staat te stellen handel te drijven met de produkten des lands; de Kaap, Ceilon en Java — reeds in de 17de eeuw nu en dan zonder vast stelsel daarvoor bestemd — schenen door ligging, rijkdom en klimaat voor zulke koloniën als aangewezen, in het Westen het ook reeds tijdelijk voor hetzelfde doel bestemde Suriname, uiterst geschikt voor aanplant van indigo, cacao, koffie enz. om niet te spreken van de reeds bloeiende suiker-

1) Korte Schets, blz. 25 vlg.
2) ib., blz. 31.
3) ib., blz. 32.

plantages, die er „de voornaemste winste en handel" uitmaakten, en van den veelbelovenden handel van daar uit door het nog onbekende maar ook veelbelovende binnenland naar de Zuidzeelanden [1]); onderwijs in handelswetenschappen, chemie, mathesis en philosopie, „fundamenten van alle kennis", in de voornaamste steden van overheidswege [2]); „kamers van commercie", aan wier hoofd een groote „Raad van Negotie", dienden overal te worden opgericht.

Bovenal moest het onwaardeerbare beginsel van handelsvrijheid worden gehuldigd, zoo passend in een vrije republiek, die ook in het belang van den handel de vrijheid van geweten nog krachtiger dan thans diende te handhaven. Maar daarnaast moest ook gezorgd worden voor de weerbaarheid van den staat, die steeds gereed moest staan om de rechten zijner onderdanen te land en ter zee te handhaven; vooral ter zee, waarvoor eene vloot van 140 goede schepen noodig scheen; maar ook te land, waar Holland en Zeeland samen tot een onneembare vesting te maken waren met hulp van inundatie en forten. Zoo zouden „de vervallen zuilen van 't gemeene lands welvaren" weder kunnen worden opgericht tot heil van land en volk, meent de verstandige en wel onderrichte schrijver van een der merkwaardigste pamfletten uit den tijd onmiddellijk na den vrede.

Maar van al dat schoons kwam voorloopig weinig en de handel, van alle zijden door concurrentie bedreigd, bleef kwijnen, ook ten gevolge van de schokken, door het verloop van den wilden actiehandel omstreeks 1720 veroorzaakt; ook door het toenemen der zeerooverij in de Middellandsche en de krachtelooze staatkunde in de Oostzee, die zelfs omstreeks 1723 weder deed vreezen voor belemmering van het verkeer in de Sont door den koning van Denemarken [3]). De onzekere toestand in Rusland, waar de groote Peter de vaart op Archangel in 1722 belette ten einde de Hollanders te dwingen zijn nieuwe stad Petersburg te bezoeken, en waar, hoewel na zijn dood de oude vaart weder herleefde, de onstandvastigheid der regeering steeds een dreigend gevaar opleverde, werkte niet minder belemmerend en de Engelschen maakten er weder handig gebruik van voor hun handel ook op Riga. Daartegenover echter verhief zich omstreeks 1722 te

1) Korte Schets, blz. 35 vlg.
2) ib., blz. 67 vlg.
3) Wagenaar, XVIII, blz. 281.

Medemblik, te Petten en op Texel met de daar gegraven oesterputten een levendige handel in oesters, ontwikkelde zich de zeeuwsche meekrapnegotie en maakte de bloei van Rotterdam de stichting eener beurs aldaar in 1724 noodig [1]).

Van groote beteekenis was bij dat alles de toestand van het postwezen, waarbij al weder persoonlijk belang, gunstbetoon en familieregeering een belangrijke rol speelden [2]). Postmeestersplaatsen werden aan kinderen geschonken of tegen zware opbrengst ondershands aan den meestbiedende verpacht of verkocht ten voordeele van den betrokken burgemeester of zijne familie, terwijl de benoemde postmeester er alleen op uit was om zooveel mogelijk van het brievenvervoer te trekken. Dat waren reeds bedenkelijke gevolgen van het oude stelsel om het recht op brievenvervoer aan de stedelijke regeeringen toe te kennen. Maar er was meer. Bij het gemis aan behoorlijk toezicht werd het brievengeheim slechts zeer onvolledig bewaard, werden de onkosten der brieven steeds zwaarder, liet de regelmatigheid der bestelling veel te wenschen over; de aangestelde boden lieten hun werk door anderen waarnemen. Zoo werd het verlangen naar een betere postregeling algemeen en zag men ten slotte alleen heil in centralisatie van het postwezen, hetzij in handen der Staten, hetzij in die van den gewenschten stadhouder.

Eerst in 1725 kwam men onder Slingelandts invloed tot een krachtigen maatregel: verbetering van de hefling der convooien en licenten. Na lange onderhandelingen tusschen de gewesten, met name over het door de Unie sedert hare oprichting aangenomen beginsel van „eenparige hefling", werd namelijk wegens „het verval en de inegaliteit in den ophef", in het belang ook der „herstellinge van 's landts navale macht" [3]) door de Staten-Generaal een nieuwe lijst van convooien en licenten, van in- en uitgaande rechten dus, vastgesteld, waarbij deze rechten aanzienlijk verlaagd werden tot ongeveer op de helft van het vroegere bedrag. Maar deze maatregel hielp minder dan men gedacht had [4]). De knoeierijen bij de hefling gingen voort,

1) Le Long, Koophandel van Amsterdam, II (uitg. 1727), blz. 579 vlg.
2) Vgl. Overvoorde, Geschiedenis van het postwezen in Nederland, blz. 87.
3) ib., Hoofdst. XII.
4) Vgl. daarover de Memorie van den rotterdamschen koopman Caillaud aan prins Willem IV van 1727 (Kon. Huisarchief, Willem IV, n°. 256).

nu het plan tot verpachting van de helft dier middelen en het onttrekken dier helft dus aan het in den grond bedorven admiraliteitsbeheer onuitgevoerd bleef. Men beweerde in 1725, dat slechts $^1/_3$ van de inkomsten werkelijk in de staatskas vloeide [1]). Het bedrag, door sommige onzer kooplieden, erfgenamen van de „doorslepen handelskunst van onzen landaard", met die rechten bedreven, en de malversatie der ambtenaren, de toenemende sluikerij, verdedigd met de onnoozele opmerking, dat men daardoor immers alleen de toch op allerlei wijs zich verrijkende pachters benadeelde, had zoo geringe ontvangst uit deze middelen ten gevolge, dat de admiraliteiten geen schip tot beveiliging van den handel of tot vlagvertoon in zee konden brengen. Krachtiger maatregelen moesten genomen worden en het denkbeeld van het maken van al onze havens tot vrijhavens won steeds meer veld. De groote moeilijkheid daarbij was, hoe dan de admiraliteiten, die op de convooien en licenten waren aangewezen, aan hare fondsen zouden moeten komen; ook in dat opzicht werden reeds in 1727 en 1728 plannen aan de hand gedaan b.v. tot invoering van een algemeen vatgeld door de reeders te betalen, van vermeerdering van briefport ten nutte van den staat, van veer-, reis- en schuitgelden enz., tot hefling van bijzondere lasten op weelde-artikelen als thee, koffie, tabak enz. De admiraliteiten zelve erkennen reeds in 1732 „een merkelijk verval en groote vermindering in den handel en commercie deeser landen" en wijzen op „het draaglijker maken van 's lands inkoomende en uitgaande regten" als het eenige afdoende middel; ook in 1740 adviseeren zij desgevraagd, „dat het beste middel om de commercie weder over deese landen te brengen alleen bestond in het accordeeren van een porto franco, indien sulks executabel konde geoordeeld worden" [2]). Maar alles stuitte weder af op het feit, dat dan andere middelen zouden moeten gevonden worden „tot den aanbouw en equipage der scheepen", zoodat een algemeene hervorming van de staatsinrichting daarmede gepaard zou moeten gaan, „waartoe men oordeelde geen apparentie te weesen". Zoo bleef het voorloopig bij plannen en adviezen, al was het ieder duidelijk dat „la puissante colonne de l'Etat était affoiblie", al barstte te Amsterdam, „eertijds het middelpunt van 's werelds koop-

1) Haller, Tagebücher, S. 32.
2) Luzac, Hollands rijkdom, IV, blz. 22 vlg. der Bijlagen.

handel", volgens Van Effen [1]) „ieder bijkans in bittere klagten over deszelfs verval dagelijks uit": een algeheele hervorming der staatsinrichting zou noodig zijn, een wedergeboorte der Republiek.

Wie zou die ter hand nemen, zoo niet de Prins van Oranje? Zoo kwam het, dat ook in den handel velen op den „man der toekomst" het oog vestigden, ofschoon de leidende handelskringen te Amsterdam en elders weinig heil zagen in de verhefling van den vorst uit het oude geslacht, dat, behalve Frederik Hendrik soms, voor den handel nooit veel had gedaan, ja veeleer door zijn militaire en staatkundige neigingen de belangen van den handel scheen geschaad te hebben. De tegenstanders van het Huis van Oranje, zich beroepend op De Witt's algemeen bekende „maximen" in het boek van De la Court, lieten niet af dat in het licht te stellen en stijfden de kooplieden in hun vrees voor een krachtig monarchaal gezag. In de omgeving des Prinsen echter drong de overtuiging, dat het stelsel van porto franco het eenige redmiddel was, langzamerhand door, vooral toen de in 1740 uitgebroken Oostenrijksche Successieoorlog onzen handel opnieuw met groote gevaren bedreigde, ook wanneer het, wat niet te verwachten viel, gelukken mocht onzen staat te houden buiten den grooten europeeschen krijg, waartoe die oorlog zich weldra ontwikkelde.

Bij dien toestand van verval moesten natuurlijk ook de beide groote compagnieën schade lijden: de slagen, die den ganschen handel der Republiek troffen, de oorzaken, die haar algemeen verval ten gevolge hadden, hadden ook op haren toestand een noodlottigen invloed.

Bij de Oost-Indische Compagnie was de familieregeering niet minder werkzaam dan elders; en het gevolg bleef niet uit: zoowel bewindhebbers als ambtenaren hebben zich nooit schaamteloozer ten koste der Compagnie verrijkt dan in de eerste helft der 18de eeuw. En de aandeelhouders bemerkten ten slotte den achteruitgang ook aan het steeds dalende bedrag der dividenden, die, tijdens den oorlog 25 %, in de eerste jaren na den vrede weder 40 % haalden maar weldra tot 30 en 25 %, ja na 1737 tot 15 en $12^1/_2$ % daalden [2]). De „agoniseerende staat van India", zegt een

1) Holl. Spect. van 1173, bl. 74.
2) Klerk de Reus, Ueberblick, Beilage VI.

vertoog van omstreeks 1730[1]), is te wijten ook „aan het gedrag der bewindhebbers zelf", die de regeering van Indië toevertrouwen „aan een deel luye weetnieten", met „postpositie" van bekwame maar „lager geboren" mannen, en hun vrienden en magen doen voorzien van de „beste en lucratiefste bedieningen ter fine gauw haar zakken te vullen". Er worden voorbeelden genoemd van bewindhebbers, die hun bankroete schuldenaars eenvoudig naar Indië zonden in een winstgevende positie om zoo de schuld betaald te krijgen. Ook in Indië worden kinderen met voordeelige posten begiftigd; ook hier heerschen correspondentie en familiebevoordeeling, kliekgeest en onderling gekrakeel, en in nog veel ruwere vormen dan in het moederland, waar ten minste de schijn bewaard diende te blijven tegenover de „geregeerde onderdanen". De familieregeering van den aristocratischen Van Outhoorn, die na zijn aftreden nog jaren lang in Indië bleef leven, en zijn schoonzoon, den hoffelijken maar weinig kieskeurigen Van Hoorn, directeur-generaal, sedert 1701 gouverneur-generaal, in 1708, toen hij schatrijk terugkeerde, weder opgevolgd door zijn tweeden schoonvader, den directeur-generaal Abraham van Riebeeck, staat in dit opzicht zeer ongunstig bekend, zoodat de bewindhebbers, wien deze dynastie van gouverneurs-generaal toch te erg werd, voortaan alle „consanguiniteit of affiniteit" tusschen de bekleeders der beide op elkander volgende hooge waardigheden verboden. Riebeeck's opvolger, de werkzame en eerlijke Van Swoll, trachtte den vicieusen toestand eenigszins te verbeteren maar noch hij noch zijn krachtiger opvolger, de ervaren en kundige Hendrik Zwaardecroon (1720—1725), wederom een waardig vertegenwoordiger der Compagnie in den ouden stijl der 17de eeuw, slaagde erin het diep gewortelde bederf te weren, al wisten zij den chineeschen theehandel te doen herleven en met de door Van Hoorn van de kust van Malabar overgebrachte[2]) koffieteelt op Java te bevorderen nieuwe kracht aan den handel der Compagnie te geven. Zwaardecroon legde moedeloos zijn post neder. Zijn opvolger, de weinig beteekenende De Haan, werd in 1729 vervangen door Diederik Durven, die op zoo ongehoorde wijze de zaken der Compagnie verwaarloosde met volijverige behartiging zijner eigen belangen en die zijner vrienden en beschermelingen en bovendien door zijn ergerlijk persoonlijk leven zooveel opzien wekte, dat de Heeren Zeventien hem en een aantal zijner hoofdambtenaren na korten tijd ter verantwoording naar het vaderland riepen en hem gelastten het bestuur in Indië over te dragen aan den meer vertrouwbaren Van Cloon. Deze stelde gedurende zijn evenzeer kort bewind eenige orde op de ergerlijke toestanden in Ceilon, waar twee opvolgende gouverneurs, Vuyst en Versluys, zich op het voorbeeld der hoofden van bestuur te Batavia aan gruwelijke afpersingen en wreedheden tegenover de inlandsche bevolking hadden schuldig gemaakt: Vuyst werd ter dood veroordeeld maar het proces van Versluys werd evenals dat van Durven en de zijnen gesmoord. Na Van Cloon en zijn opvolger, den als berooid soldaat in Indië gekomen, als schatrijk man overleden Patras[1]), trad de krachtige maar lastige, eerzuchtige, willekeurige en eigenbaat zoekende Adriaan Valckenier in 1737 als gouverneur-generaal op. Hij was de man, die het toenemende gevaar, dat van de zijde der sedert het begin der eeuw Java bij duizenden binnenstroomende Chineezen voor de Compagnie opleverde, onder het oog zou hebben te zien. Zijn persoonlijke vijandschap tegen eenige leden van den Raad van Indië gaf daarbij aanleiding tot ernstige bezwaren.

Dat een dergelijke toestand van het bewind der Compagnie in Indië niet tot voordeel harer zaken kon strekken, ligt voor de hand. Het reeds genoemde dalen der dividenden levert daarvan een sprekend getuigenis, maar ook de vertoogen der bewindslieden zelf. Reeds onder Van Outhoorn komen luide klachten; onder Van Hoorn vernemen wij van de zijde der indische regeering zelve: „de handel van de Compagnie vermindert" en „wy kunnen het op den duur op den tegenwoordigen voet en met den bestaanden omslag tegenover de concurrentie niet bolwerken"[2]); de lasten namen schrikbarend toe, de winsten even snel af. De hooge Heeren Zeventien zagen het nog niet zoo erg in maar Van Hoorn toonde met cijfers den achteruitgang aan, zoodat het bleek, dat van de jaren 1681 tot

1) De Jonge, Opkomst, IX, blz. XIV, noot 2.

2) Pieter van den Broecke zag in 1616 te Mokka in Arabië het eerst de „swarte boontjes, daer sy swart water van maecken en warm drincken"; in het midden der eeuw werd de koffie het eerst in de Republiek ingevoerd (De Jonge, VIII, blz. CXXXIV).

1) Vgl. over hem: Kalff, in De Indische Gids, Jan. 1904, blz. 127 vlg.

2) De Jonge, Opkomst, VIII, blz. CXIX.

1706 slechts zeven jaren winst en negentien verlies, dikwijls zwaar verlies, in 1692 en 1704 wel van drie millioen, hadden opgeleverd: de nog betrekkelijk hooge dividenden konden alleen uit daartoe gesloten leeningen worden betaald[1]! De helft van de 23 kantoren der Compagnie gaven bijna altijd, negen kantoren geregeld verlies te boeken, andere slechts een onbeduidende winst. En men wist zeer goed, dat diefstal en wanbeheer van de slecht betaalde en slecht gecontroleerde ambtenaren daarbij een groote rol speelde, terwijl de arme Javaan op de schandelijkste wijze door regenten en ambtenaren als om strijd werd uitgezogen. En de pogingen tot verbetering, vooral door Zwaardecroon aangewend, leverden voorloopig nog weinig voordeel op: zijn strenger toezicht, door strengere rechtspleging gesteund, zijn ernstige „consideratiën", die echter voorloopig door de onbezorgde Heeren Zeventien ter zijde werden gelegd, hadden weinig gevolg. Klagend over het gemis aan „bestendigheid" in het bestuur, besloot hij voortaan ambteloos op zijn aanzienlijk landgoed in Indië te gaan leven.

Zelfs het bestaan van het gezag der Compagnie werd herhaaldelijk ernstig bedreigd.

Een successie-oorlog in het rijk van den Soesoehoenan, waarbij ten slotte ook weder de oude vijand der Compagnie, de van Passaroean tot Kediri thans zoo goed als onbetwist heerschende Soerapati[2], een rol speelde, zette van 1703 tot 1708 Midden- en Oost-Java in brand en met moeite slaagde Van Hoorn erin door handige tusschenkomst, gepaard met het beleidvol militair optreden van de in hunne middelen overigens weinig kieskeurige veldoversten Knol en De Wilde met eenige honderden europeesche soldaten, den invloed der Compagnie in het rijk van Mataram te herstellen. De dood van Soerapati, wiens lijk werd opgegraven en verbrand met verstrooiing van de asch in zee, was voor de Compagnie een groot geluk maar de omstandigheid, dat hare veldoversten niet alleen met openlijken krijg maar ook met sluipmoord en verraad hun doel hadden moeten bereiken, diende niet om haar door Soerapati's lange ongestoorde regeering zeer geschokt prestige te verhoogen. Ook op de buitenbezittingen werd dit duidelijk voelbaar, niet het minst toen

1) De Jonge, Opkomst, VIII, blz. CXXII vlg.
2) Vgl. dl. V, blz. 453; Van Deventer, Geschiedenis van Java, II, blz. 30 vlg.

men Speelman's veroveringen op Celebes weder grootendeels opgaf. Door verbrokkeling en verdeeling der groote rijken op Java, door twist stoken tusschen de inlandsche grooten wist zij intusschen daar haar gezag nog te behouden, totdat een nieuwe gisting in het rijk van Mataram den door haar aangestelden Soesoehoenan omstreeks 1718 weder in groot gevaar bracht en na zijn dood een nieuwen successie-oorlog deed uitbreken, die weder een vijftal jaren Midden- en Oost-Java in beroering bracht maar eindigde met den algeheelen ondergang van Soerapati's geslacht. Het verdrag van 1733 bevestigde de handelsvoorrechten der Compagnie in het groote javaansche rijk, waar zij te Soerakarta, Semarang en Japara hare forten behield, en verplichtte den oppervorst tot het leveren van rijst om niet, van peper, indigo en katoengarens in grootere hoeveelheden en vooral tot beperking der ook hier aangevangen koffiecultuur volgens het oude, de belangen der bevolking geheel op zijde schuivende stelsel: uitroeiing der overtollige boomen in het belang der door de Compagnie te maken winsten[1]. Ook Madoera kwam in dezen tijd feitelijk aan Compagnie's „kroon".

Een nieuwe crisis had zij echter weldra te doorstaan.

Reeds sedert de oprichting der Compagnie hadden de lang vóór de komst der Nederlanders reeds in Indië aanwezige Chineezen als handelaars, suikerindustrieelen en pachters van tollen, markten en lasten in de indische wereld een belangrijke rol gespeeld[2]. Hun aantal was vooral sedert omstreeks 1700 met de uitbreiding der suikercultuur op Java zoodanig toegenomen — Valentijn schat het in Batavia en omstreken voor dezen tijd op ongeveer 100 000[3] — dat men plakkaten tegen deze al te groote immigratie uitvaardigde en Riebeeck en Van Swoll ook met dit doel de vaart op China, pas weder herleefd, spoedig begonnen te beperken. Het werd echter onder Zwaardecroon, bij de nieuwe pogingen om de vaart op China uit te breiden, noodig opnieuw maatregelen te nemen tegen de vooral in den omtrek van Batavia „vagabonderende" chineesche suikerkoelies, die, in benden vereenigd, de buitenposten lastig vielen en als roo-

1) Van Deventer, II, blz. 95.
2) Vgl. over deze zaken: De Jonge, IX, blz. XLVIII vlg.; Van Deventer, II, blz. 102 vlg.
3) Van Deventer, II, blz. 103.

vers in de bovenlanden rondzwierven. Onder hem en zijn eerste opvolgers werd ernstig gelet op de Chineezen, die genoodzaakt werden zich te onderwerpen aan de noodzakelijkheid om „permissiebriefjes" der regeering te vertoonen, zoodra zij zich buiten de forten of posten der Compagnie begaven, of anders naar China werden teruggezonden, ook al waren zij reeds 10 of 12 jaren in Indië. Deze verlofbriefjes waren natuurlijk spoedig een bron van rijke maar weinig verdedigbare inkomsten voor de in zulke dingen ervaren ambtenaren der Compagnie, evenals andere maatregelen tegen de toevloeiing van steeds meer Chineezen, die meestal het tegenovergestelde gevolg hadden. Kettingstraf en geeseling, verbanning naar de Kaap en Ceilon, mishandeling en empaleering waren evenmin in staat om het kwaad te verhinderen. De vrees voor den Chineezenvloed werd onder de weinig talrijke europeesche bevolking eindelijk zoo groot, dat men in Juli 1740, op voorstel van den ook in het vaderland invloedrijken raad van Indië, baron Van Imhoff[1]), den felsten persoonlijken vijand van Valckenier, in het college van den Raad van Indië besloot alle „suspecte swervende" Chineezen, te Batavia en in de bovenlanden, ook al hadden zij verlofbriefjes, op te pakken en geboeid te „examineren". Bij den vermelden treurigen toestand van het indische bestuur is het duidelijk, dat deze maatregel, hoe goed bedoeld, eenvoudig weder tot schandelijke knevelarij niet het minst van gezeten Chineezen moest leiden en bij dezen een algemeene ontevredenheid verwekte, ja ten slotte tot samenzwering tegen het ondragelijke gezag der Compagnie aanleiding gaf. Een hevige verbittering, door allerlei overdreven berichten van afpersingen, folteringen en plannen tot verdelging der Chineezen aangezet, maakte zich van dezen meester. Op het eind van September lekte er iets uit van een grooten voorgenomen Chineezenopstand, waaromtrent reeds lang vage geruchten hadden geloopen en Valckenier beweerde thans vertrouwbare berichten te hebben ontvangen. De Raad van Indië, waar de gehate gouverneur-generaal den 26sten deze berichten mededeelde, sloeg er, te midden van de voortdurende oneenigheden in dit college, weinig

[1]) Hij was een oostfriesch edelman, uit Leer geboortig, die door zijne relatiën in Den Haag en Amsterdam veel vermocht, naar Indië was gegaan en met prins Willem IV in nauwe correspondentie stond zooals blijkt uit zijne in het Kon. Huisarchief bewaarde belangrijke correspondentie met dien vorst sedert 1737.

geloof aan[1]) maar besloot toch „een wakend oog te houden" en de zaak te doen onderzoeken. Werkelijk kwam er 1 October bericht, dat de Chineezen in de bovenlanden begonnen samen te rotten, maar ook nu achtten Van Imhoff en andere leden van den Raad de mededeelingen te vaag en overdreven; zij weigerden zelfs ter vergadering te verschijnen om ze te bespreken. Bij het toenemen der geruchten kwamen zij ten slotte wel op maar bleven bij hun gevoelen, dat de sanguinische gouverneur-generaal de zaak overdreef; zij keurden het weder in vollen gang zijnde „oppakken" van Chineezen sterk af en deden de meerderheid zelfs het besluit nemen, ter wegneming der onder de gezeten chineesche bevolking onmiskenbare gisting, met de buitengewone maatregelen op te houden, hetgeen evenwel bij nadere berichten omtrent werkelijk oproer ongedaan werd gemaakt. Van vaste plannen in dezen was geen sprake: nog daarna werd Van Imhoff met twee andere leden afgevaardigd om door „zachte middelen" den opstand te voorkomen. Intusschen werden de berichten omtrent oproer in de bovenlanden ernstiger, zoodat ook Van Imhoff en de anderen nu eindelijk tot krachtiger optreden overhelden en welhaast geheel Batavia en omgeving inderhaast in staat van tegenweer werden gebracht. Het bleek, dat de Chineezen in den omtrek werkelijk in vollen opstand waren en alom op het land huizen en plantages in brand staken, ja naar de stad zelve aanrukten. Een hevige paniek ontstond te Batavia, waar de europeesche bevolking een opstand ook in de stad vreesde. In deze omstandigheden stelde nu de gouverneur-generaal den 9den October in den Raad de vraag, of het geen tijd werd „de stad te ruymen van de Chineezen"; de Raad besloot na hevige discussie, op voorstel weder van Van Imhoff, zachtere maatregelen te nemen om ze in toom te houden. Maar nog terwijl men vergaderde, sloeg in de stad de reeds eenige dagen onder de europeesche en inlandsche bevolking bestaande gisting op het bericht van een uitgebroken brand tot een bloedige wraakneming op de Chineezen over. Overal werden hunne huizen geplunderd en verbrand, zij zelven met vrouwen en kinderen, zieken en grijsaards op straat en in huis wreedaardig vermoord; het volk, soldaten en matrozen ingesloten, was niet tot bedaren te brengen; zelfs de gevan-

[1]) Bl., blz. LIV.

genissen werden opengebroken en ook daar herhaalden zich de moordtooneelen, zoodat de straten acht dagen lang stroomden van bloed. Men schat het aantal der vermoorden op 10000 [1]). Men beweerde, dat Valckenier zelf bevel tot de „beklagelijke massacre" had gegeven, maar deze heeft het steeds ontkend en er dient op gewezen, dat vier dagen later de Raad van Indië zelf het besluit nam door middel van premiën op afgehouwen hoofden „den inlander te animeren tot verdelging van de oproerige Chinesen buiten de stad". Later onderzoek heeft geen nader licht in deze zaak gebracht en het is waarschijnlijk, dat geen eigenlijk bevel is gegeven maar de angst en de hebzucht der europeesche bevolking, door de onzekerheid van het gezag buiten alle contrôle gekomen, de oorzaken van den menschonteerenden moord zijn geweest [2]). De verwarring in de stad, het branden, plunderen en moorden konden bijna niet worden gestuit, totdat er bijna geen Chinees meer in de stad te zien was en de door dronkenschap en woeste plunderzucht uitgeputte menigte er genoeg van had. Toen eerst kwam de Raad tot het besluit, dat het tijd werd om aan de wanorde paal en perk te stellen en „generale amnestie" te verleenen aan de Chineezen, die de wapens zouden neerleggen. Eerst op het einde der volgende maand echter keerden orde en rust te Batavia en in den omtrek terug, maar zoowel aan de kust als in het binnenland bleef nog lang de gisting onder de Chineezen, ja hun verzet voortduren.

Het gebeurde leidde tot nieuwe ernstige twisten in den Raad van Indië. Van Imhoff en de zijnen beschuldigden openlijk Valckenier het bevel gegeven te hebben tot de „beklaaglijke en afschuwelijke massacre"; deze ontkende formeel en wees op de houding van den Raad zelven, die, zoowel vóór als na den op zijn bevel uitgeschreven algemeenen „boet- en bededag", ter afwering van de „toenemende landplagen en de verzwaringe der oordeelen van de slaende hand Gods", de strengste besluiten tegen de Chineezen had genomen. De twisten liepen zoo hoog, dat den 6den December Valckenier, zijn oppergezag en daarmede dat der Compagnie in gevaar achtend, na een heftig tooneel de drie meest weerspannige leden van den Raad:

1) Van Deventer, II, blz. 114.
2) De Jonge, IX, blz. XCIII.

Van Imhoff, De Haze en Van Schinne, liet gevangen nemen en eene maand daarna in militair arrest naar Europa zond.

Inmiddels duurde de onrust onder de Chineezen op Java voort. Japara, Semarang, Soerabaja, Rembang, Tegal en andere plaatsen, waar duizenden hunner zich met de suikerindustrie bezig hielden, raakten in groot gevaar. Ook de javaansche bevolking begon zich weder tegen het gezag der Compagnie te verzetten en overal heerschte woeling en regeeringloosheid. De kleine europeesche bezettingen geraakten overal in de klem, ja werden afgemaakt; ook te Soerakarta, waar de Soesoehoenan een dubbelzinnige rol speelde. Het scheen met het gezag der Compagnie bij deze „wanhopende gesteldheid", zooals de Raad zelf verklaarde, op Java ten einde te loopen en slechts met de uiterste moeite gelukte het de orde eenigszins te herstellen. Nog voordat dit geschied was, kwam uit „patria" het bericht, dat Valckenier door de Heeren Zeventien was opgeroepen en vervangen was door ... Van Imhoff.

Terwijl namelijk dit alles voorviel, was nog vóór den Chineezenmoord op de aanhoudende schriftelijke klachten en vertoogen van Van Imhoff en de zijnen in de vergadering der Heeren Zeventien in „patria" besloten den gouverneur-generaal ter verantwoording naar Europa te ontbieden. En dat juist Van Imhoff als zijn opvolger was aangewezen, lag niet alleen aan diens persoonlijken invloed bij den Prins en andere voorname participanten en leden der regeering maar ook aan het vertrouwen, dat hij zich had verworven door zijn aanwijzing, naast zijn klachten, van middelen tot verbetering van den reeds lang ook aan de Heeren Zeventien gebleken vervallen toestand der Compagnie. Groot was de verbazing en ergernis der Heeren Zeventien, toen zij den door hen aangestelden bewindsman als gevangene in Europa zagen aankomen. Hij en zijne beide lotgenooten werden losgelaten en hunne gevangenneming werd aanstonds verklaard te zijn „informeel, nul, krachteloos en van onwaarde" [1]), terwijl hij onmiddellijk werd aangezocht zelf den post van gouverneur-generaal aan te nemen, in welken geest naar Indië werd geschreven. Valckenier daarentegen, uit Batavia naar Europa vertrokken, vond reeds aan de Kaap het bevel om zich in arrest te stellen en werd van

1) De Jonge, IX, blz. XCI.

daar naar Batavia teruggezonden, waar zijn proces op bevel der Heeren Zeventien reeds begonnen was, voordat zijn gelukkige opvolger in glorie naar Indië was teruggekeerd (Mei 1743).

Van Imhoff had zich den tijd van zijn verblijf in het vaderland ten nutte gemaakt door het ontvouwen van een groot plan van hervormingen in Indië. Hij deed dit in zijn hoogstbelangrijke „Considératiën over den tegenwoordigen staet van de Nederlandsche Oost-Indische Compagnie", den 21sten November 1741 aan de Heeren Zeventien aangeboden [1]). Al te groote „omslag", „tijdsverergering" en slechte bediening achtte hij de groote gebreken, die aan het stelsel der Compagnie kleefden. De groote „train" der Compagnie, die zoowel koopman als souverein wilde zijn, de reusachtige aangroei harer „paperassen" bij de aanhoudende toeneming van haar grondgebied en haar begeerte om alles zelf te beheeren was oorzaak van het eerste euvel; het niet medegaan met den tijd, het niet voldoende letten op de zware concurrentie had het tweede ten gevolge; de slechte bediening harer ambtenaren stond met een en ander in verband. Verbetering van „navigatie", handel en beheer der Compagnie was uiterst noodig. Grooter, beter uitgeruste, beter bemande schepen, beter zorg voor en betaling van den schepeling, beter officieren aan het hoofd, wenscht hij; ook verbetering in de vaart en de koers zelve in verband met de zoo noodige algemeene maatregelen tot verbetering van het zeewezen, nu „zeevaerende raer zijn geworden in een land dat zig daervan niet passeeren kan". Wat den handel betreft, de partikuliere handel moet voor een deel worden vrijgelaten, met name die in dranken en voortbrengselen der nederlandsche nijverheid, tegen betaling van recognitie aan de Compagnie; de eigen handel van schepelingen en ambtenaren der Compagnie moet worden belet in verband met de betere betaling; Batavia moet het middelpunt worden van een vrije vaart op Voor- en Achter-Indië en Atjeh; ook de theehandel op China moet vrij zijn; de partikuliere handel tusschen Batavia en de Molukken moet worden bevorderd. De vestigingen in Bengalen,

[1]) Gedrukt in vertaling (La Haye, 1763), en in het werk Le Commerce de la Hollande (Amst. 1768), III, p. 141 suiv. Ook achter het werk van Du Bois, Vies des gouverneurs généraux (La Haye, 1763). Uittreksel bij De Jonge in de inleiding op het 10de deel. Vgl. Van Imhoff's memorie aan den Prins, dd. 23 Febr. 1748 (Huisarchief der Koningin, archief Willem IV, nº. 173).

Soeratte, Perzië en Mokka moeten worden ingekrompen; Java, „de beste paerle", moet hoofdpunt blijven, met Makassar en Ternate als „sleutels van onse speceryen", Sumatra's westkust, de Molukken en Ceilon, terwijl Malabar, Malakka, Palembang, Djambi en Timor als buitenposten mogen blijven gelden; tal van europeesche kolonisten met eenig kapitaal moeten naar Batavia gelokt worden door handelsvoorrechten, door bevordering van landbouw en nijverheid, door beter bestuur. De ambtenaren moeten van beter gehalte worden, de gevoeligheid van den inlander leeren ontzien en zijn gewoonten eerbiedigen; de kerkelijke zaken, die zeer „dor en mager" zijn, nu bijna geen behoorlijke predikanten meer in Indië te vinden waren, moeten worden verbeterd; scholen moeten worden opgericht in de hoofdplaatsen; in het algemeen moet het personeel behoorlijk bezoldigd worden en van tijd tot tijd gelegenheid hebben zich in Europa te verfrisschen; kundige onafhankelijke rechters moeten overkomen en betere rechtsboeken worden ingevoerd; de schandelijk verwaarloosde versterkingen moeten worden hersteld, artillerie moet aangeschaft, het „pitoyabele" leger, dat eerder uit bedelaars schijnt te bestaan, geheel worden hervormd; de „verwildering" in de geldmiddelen der Compagnie moet worden tegengegaan door beter toezicht, betere orde, betere muntregeling, gepaard met ingrijpende bezuiniging, want „het is veel meer te verwonderen, hoe de Compagnie onder de bestaande lasten nog heeft kunnen staande blijven dan dat men zich verwonderen zou over haar verval".

Zoo sprak de nieuwbenoemde gouverneur-generaal en de Heeren Zeventien keurden in eene reeks van zittingen in het voorjaar van 1742 zijne plannen in hoofdzaak goed. Een jaar later (28 Mei 1743) kwam de hervormer te Batavia aan, diep getroffen door het sedert zijn vertrek nog toegenomen verval maar vertrouwend op de mogelijkheid van herstel, „schoon de zaken tot eene groote extremiteyt gekomen zijn", mits slechts de Heeren Zeventien weerstand boden aan alle pogingen om het hervormingswerk te verijdelen. Het octrooi der Compagnie, dat in 1700 tegen betaling van drie millioen gulden voor 40 jaren door de Staten-Generaal verlengd was, was in 1740 bij de onzekerheid van den toestand en de daarmede samenhangende onbepaaldheid van de aan de Compagnie te stellen eischen slechts voor het eerste jaar en daarna nog eens voor een jaar verlengd maar in December 1742 weder voor 12 jaren tegen betaling van

3 % der dividenden als recognitie; een nieuw huishoudelijk reglement, door de Staten-Generaal voor het algemeen bestuur der Compagnie vastgesteld, had ten doel een aantal der schreeuwendste misbruiken in het beheer ook in patria te verbeteren [1]). Het bleek intusschen weldra, dat de toestand zoo verrot was, dat een ingrijpende verbetering onmogelijk mocht heeten zonder algeheele hervorming van het beheer der Compagnie ook in Nederland. En dat scheen niet mogelijk, wanneer niet de Prins zelf de leiding in handen kreeg.

Meer en meer richtten zoo ook hier omstreeks 1740 de blikken zich op den man, die, naar men durfde hopen, de redding zou aanbrengen, den vertegenwoordiger van het geslacht, dat herhaaldelijk de Republiek had gered. Hij, wiens levendige belangstelling in handelszaken men kende, die reeds in 1727 zich met het denkbeeld van vrijhavens vertrouwd had gemaakt, die met Van Imhoff eens van zin heette, zou ook aan den verachterden handel, aan de verouderde Compagnie nieuw leven kunnen geven.

Dezelfde oorzaken hadden ook de West-Indische Compagnie zwaar doen lijden. Hare dividenden, die omstreeks 1700 nog 5 % hadden bedragen, daalden omstreeks 1720 tot 4 %, omstreeks 1740 voor de enkele jaren, waarin nog dividend betaald werd, zelfs tot 2 %; hare aandeelen, die vóór 1723 nog bijna op pari stonden, daalden later tot de helft en daar beneden [2]). Maar deze jammerlijke daling had op de algemeene welvaart niet zooveel invloed als bij de Oost-Indische Compagnie het geval was, doordat de zaken der West-Indische op verre na niet zoo omvangrijk waren en haar in 1674 reeds zeer beperkt monopolie bij de vernieuwing van het octrooi in 1734 nog meer werd aangetast door het openstellen tegen recognitie van de vaart en van den slavenhandel op een deel, weldra op het geheel ook der Afrikaansche kust, waarop zij voornamelijk haren handel dreef; slechts voor Essequebo, Berbice en Suriname behield zij zich den slavenhandel voor. De recognitiën intusschen leverden niet veel op [3]) en de oneenigheden der Heeren Tien met de Staten-Generaal,

[1]) Klerk de Reus, Gesch. Ueberblick, S. 16.

[2]) Netscher, Geschiedenis van Essequebo, Demerary en Berbice, blz. 115, herinnert, dat van 1735 tot 1744 geen uitbetaling geschiedde. Vgl. Luzac, Holland's rijkdom, II, blz. 135. In het algemeen voortreffelijk over West-Indië: Hartsinck, Beschrijving van Guiana (Amst. 1770).

[3]) Netscher, blz. 85 vlg.; 115 vlg.

met de zeeuwsche kamer en andere rechthebbenden, die sommige deelen van West-Indië min of meer als hun bijzonder domein beschouwden [1]), over wederzijdsche rechten veroorzaakten groote schade, terwijl de onkosten van het beheer voortdurend grooter werden. Vooral was dit het geval in Essequebo, waar de suiker- en katoenindustrie op een dertigtal plantages met betrekkelijk geringe winst werd gedreven. Daarbij kwamen dan nog de reeds beginnende slavenoproeren, totdat eindelijk omstreeks 1740 de krachtige Laurens Storm van 's Gravesande, eerst secretaris, daarna „commandeur" van Essequebo, de oude koloniën en plantages naar gezonder, voor handel en cultuur beter gelegen plaatsen overbracht en ingrijpende maatregelen nam tot verbetering, ook door de, intusschen op den duur voor eene nederlandsche kolonie gevaarlijke, bevordering der immigratie voor engelsche planters. Hij was ook de stichter (1746) der nieuwe kolonie in het vruchtbare en vooral voor den aanplant van suiker en koffie geschikte Demerary. Berbice [2]), na een periode van moeilijkheden met de hier gevestigde familie Van Pere, welks stamvader in 1627 de kolonie had gesticht en die zich als „patroon" beschouwde, in 1712 door de Franschen overvallen en geplunderd, was sedert in zoo treurigen staat gebleven, dat het herhaaldelijk van eigenaars verwisselde en eindelijk (1720) eigendom werd eener amsterdamsche maatschappij, die weldra weder met de ook hier leenheerlijke rechten eischende Compagnie overhoop lag. Eerst het octrooi van 1732 verzekerde het afzonderlijk bestaan dezer kolonie onder het beheer der maatschappij, die er zelf 12 plantages had, waarnaast omstreeks 1740 reeds 113 partikuliere plantages stonden; koffie en suiker waren de voornaamste produkten maar ook hier liet de gehoopte groote bloei op zich wachten, al nam de kolonisatie belangrijk toe. Suriname daarentegen zag na den dood van Sommelsdijk door de overkomst van vele fransche refugiés en de vestiging van een aantal Joden, vooral van de „portugeesche natie", zijn europeesche bevolking zeer toenemen: het aantal suikerplantages was in 1712 tot over de 200 gestegen met meer dan 12000 slaven [3]), aanhoudend in groote „armazoenen" van Afrika hierheen gevoerd,

[1]) Netscher, blz. 120 vlg.

[2]) ib., blz. 151 vlg.

[3]) Luzac, II, blz. 167.

wat dikwijls voor de West-Indische Compagnie voordeeliger was dan de betrekkelijk geringe „cargazoenen" van andere handelsartikelen, die zij aanvoerde. Ook hier werd tijdens den oorlog zwaar geleden bij de plundering van Paramaribo door een fransch eskader in 1712 [1]. maar de kolonie herleefde weder en telde omstreeks 1730 zelfs 400 plantages. Welhaast echter nam het stelen en wegloopen der slaven, daarna als „boschnegers" bekend, zoodanig toe, dat de welvaart ook hier ernstig werd bedreigd; slavenoproeren en rooftochten, plundering en brandstichting waren op de plantages aan de orde en de onmenschelijkste wreedheden werden over en weer bedreven in dezen verbitterden krijg, waaraan de eindelooze krakeelen tusschen de kolonisten onderling en met het bestuur veel nadeel deden. Toch breidde de aanplant van suiker, koffie, tabak, cacao en katoen zich aanhoudend uit en kon deze kolonie tegen 1740 als de bloeiendste van de geheele West worden beschouwd [2].

Maar de toestand hier was toch zoo gevaarlijk, al werden er soms schatten verdiend, dat hervormingen uiterst wenschelijk schenen en velen ook hier hun voornaamste hoop voor de toekomst vestigden op den Prins, die, naar zij hoopten, de moeilijke slavenkwestie zou kunnen oplossen, wanneer men hem aan het hoofd ook der West-Indische Compagnie stelde en aldus beteren waarborg kreeg tegen de schandelijke misbruiken, die zoowel in het vaderland als in West-Indië zelf heerschten.

Ook de nijverheid verkeerde omstreeks 1740 allesbehalve in een toestand van bloei.

De op het laatst der 17de eeuw hier te lande [3] opgekomen grootindustrie was ten gevolge van de krachtige concurrentie van het buitenland grootendeels weder spoedig in verval geraakt. De hooge arbeidsloonen, die men hier moest betalen; de zware lasten op menig fabrikaat; de beletselen door de steden in den weg gelegd aan iedere poging om de industrie over te brengen naar het den ondernemer zoowel als den arbeiders beter levensvoorwaarden biedende platteland waren de voornaamste algemeene oorzaken van de moeilijkheid

1) Thomson, Geschiedenis van Suriname, blz. 37.
2) Luzac, II, blz. 169.
3) Zie deel V, blz. 456 vlg.

voor de nederlandsche nijveren om met de buitenlandsche industrie te wedijveren [1]. Daarbij kwam de gildendwang, die nog altijd de vrije ontwikkeling der industrie ernstig belemmerde en juist door zijne verslapping aanleiding gaf tot allerlei misbruiken, oogluikend door de stedelijke regeeringen toegelaten, wederom niet buiten het persoonlijk voordeel der regenten om. De eene markt na de andere werd, hetzij door opzettelijke maatregelen der betrokken buitenlandsche regeeringen, hetzij door de meer algemeene bezwaren der concurrentie voor hollandsche artikelen gesloten. Vooral de lakenfabrieken en de nog altijd talrijke kleine lakenbereiders hadden het omstreeks 1740 zwaar te verantwoorden: de leidsche en amsterdamsche wol- en lakennijverheid, waarover wij de meest vertrouwbare berichten hebben, voor een aanzienlijk deel nog op de oude wijze in de huizen der verschillende arbeiders zelf gedreven [2], ook de haarlemsche linnennijverheid ging voortdurend zeer achteruit, de saaifabricage te Leiden wees geen tiende aan van de productie op het einde der vorige eeuw, de greinfabricage niet de helft, de lakenfabricage geen derde, terwijl alleen de baai- en de fusteinfabrieken daar ter stede op een beteren toestand, de laatste zelfs op eenige toeneming konden wijzen [3]. De vergaderingen, „synoden" der lakenbereiders of droogscheerders uit de tien hollandsche steden, die lakenfabrieken bezaten: Dordrecht, Haarlem, Delft, Leiden, Amsterdam, Gouda, Rotterdam, Alkmaar, Hoorn en Enkhuizen, plachten ter behartiging van de gemeenschappelijke belangen eertijds om de twee jaren gehouden te worden maar werden sedert 1737 om de vier jaren gesteld [4]. En dit besluit was nog onder overtuigende blijken van geringe belangstelling genomen. De meeste steden kwamen niet meer op; Haarlem had zijne draperie reeds sedert omstreeks 1730 allengs geheel opgeheven; te Rotterdam klaagden omstreeks 1700 de lakenbereiders, dat zij zonder subsidie niet meer konden bestaan [5]; het „extravagante gebruik van vreemde manufacturen" vormde het gewone onderwerp

1) Pringsheim, Beiträge, S. 36.
2) Uffenbach, Reisen, III, S. 498.
3) Luzac, II, blz. 332. Voor Amsterdam zie Wagenaar, Amsterdam, II, blz. 438.
4) Zie Kernkamp, De droogscheerders-synode, in Handelingen Eerste Ned. Philologencongres, blz. 192 vlg.
5) Over de Rotterdamsche industrie vgl. Te Lintum, in zijne studie: De textielindustrie te Rotterdam (Rott. Jaarb. 1900).

van klachten op die synoden; verschillende steden hadden zoo weinig belang meer bij de draperie, dat zij de vergaderingen verder niet meer bezochten. De wolweverijen te Amsterdam verdwenen; daarentegen bloeiden de engelsche wol-, de silezische laken-, garen- en linnenindustrie en konden wijzen op belangrijken uitvoer, terwijl tot omstreeks 1700 ons land nog de stapel was geweest zoowel van het silezische vlas als van de engelsche wol en engelsche wolwerken, die toen hier werden geverfd en bereid door duizenden werklieden. Keulen, Gulik, Berg, Kleef, Munster, Brabant, vroeger als mededingers achteraan komend, begonnen reeds zware concurrentie aan de nederlandsche wollenmanufacturen aan te doen. Geringe arbeidsloonen, geringe lasten naast overvloed van grondstof waren in dit zoowel als in andere gevallen hoofdoorzaken van den bloei dier nijverheid elders in tegenstelling met den achteruitgang hier te lande, terwijl het verbod van uitvoer dier grondstof in verschillende rijken onze fabrieken ten eenenmale deed te gronde gaan, ja honderden fabrikanten en werklieden buitenslands lokte [1]). Het denkbeeld om de duinen voor de schapenteelt te bestemmen werd niet volvoerd [2]). De nieuwe katoendrukkerijen in Hamburg, Bremen, Brabant en Vlaanderen, de suikerraffinaderijen in diezelfde plaatsen en streken deden wederom den onzen, die op het einde der 17de eeuw bijna de eenige in de wereld waren, veel schade. De hoedenmakerijen klaagden thans over fransche, engelsche en brabantsche concurrentie, die zoo sterk was, dat zelfs hier te lande de invoer van engelsche hoeden zeer aanzienlijk werd [3]). Ook de vroeger zoo bloeiende zijde-industrie, thans deerlijk in verval, hief luide klachten aan, te zamen met de verwante goud- en zilverdraadindustrie. Met de binnenkomst van den jenever als volksdrank op het einde der 17de eeuw had de bierindustrie zeer geleden. De invoer van buitenlandsche bieren was zeer verminderd, zoodat er te Amsterdam nauwelijks drie of vier „bierbeschooiers", leveranciers van buitenslands gebrouwen bieren, overgebleven waren en het aantal bierdragers zeer aanzienlijk achteruitging [4]). En de jenever-industrie gaf niet voldoende vergoeding

1) Zie de Bijlage achter Luzac, dl. IV.
2) Algem. Spectator, II, blz. 126.
3) Pringsheim, S. 34.
4) Wagenaar, Amsterdam, II, blz. 446, 478.

voor dit verlies, dat intusschen voor een deel ook moet toegeschreven worden aan het toenemend gebruik van wijn en brandewijn, vooral onder de hoogere, van thee en koffie onder alle standen. De achteruitgang was dan ook reeds op het eind der 17de eeuw begonnen en snel toegenomen, zoodat er omstreeks 1750 niet meer dan 13 brouwerijen te Amsterdam waren.

En wanneer men „middelen van redres" aanbeval, waren het hoofdzakelijk beschermende rechten, die voor de hand lagen maar natuurlijk den toch reeds kwijnenden handel, die juist om handelsvrijheid, om vermindering van lasten, om portofranco riep, weinig naar den zin konden zijn. Tijdelijk zocht men heil bij „geforceerde" middelen als de bepaling, dat regenten en ambtenaren slechts inlandsch goed zouden dragen of gebruiken, wat natuurlijk tegenover het toevloeiend goedkooper aanbod van buitenlandsche artikelen op den duur weinig kon helpen [1]). Was het niet beter — vroegen sommigen — eenvoudig door het geven van volle vrijheid eenige industrieën op te offeren om andere te ontwikkelen? Maar het is zeer natuurlijk, dat de bezitters der fabrieken, die aldus tot vernietiging gedoemd zouden worden, weinig lust hadden om, na zoovele jaren van bijna aanhoudende verliezen het hoofd boven water gehouden te hebben, thans plotseling hunne zaken op te heffen en zich tot andere bezigheden te begeven om daardoor het algemeen te helpen.

Bij den boven geschilderden achteruitgang van de scheepvaart gingen ook de tallooze daarmede in betrekking staande industrieën, de scheepstimmerwerven, blok- en mastmakerijen, touwslagerijen en ankersmederijen en wat dies meer zij op schrikbarende wijze achteruit. Ook de victalie-industrieën zooals de jisper en wormer beschuitindustrie, die in het begin der 18de eeuw nog bloeide [2]), moesten bij dezen achteruitgang der scheepvaart zeer lijden. En de opkomst van enkele kleine industrieën als die van meekrap in Zeeland, van oesterteelt in Noordholland, van tabak in het Utrechtsche, de toenmaals bloeiende pijpenfabricage te Gouda, de instandhouding der veluwsche papiermolens en der talrijke boekdrukkerijen in de groote steden van Holland kon geen voldoend tegenwicht opleveren

1) Dozy, Overzicht van de geschiedenis der Leidsche nijverheid, in den Catalogus der tentoonstelling van Leidsche nijverheid (1889), blz. 39.
2) Vgl. Wagenaar, Amsterdam, II, blz. 431.

tegen den hopeloozen achteruitgang van de groote laken- en bierindustrie, die eertijds onder de nederlandsche industrieën bovenaan hadden gestaan, zoovele duizenden handen bezig gehouden hadden en waaraan zoovele andere industrieën nauw verbonden waren.

Ook ten opzichte van de visscherij valt voor dezen tijd achteruitgang vast te stellen. Aanvankelijk niet zoozeer voor de walvischvangst, die zelfs tijdens den Spaanschen Successie-oorlog, zij het dan onder konvooi en met gezamenlijke vaart der schepen „in admiraalschap" ten einde gevrijwaard te zijn voor kaperij, zonder ernstig bezwaar kon worden voortgezet [1]) met behulp van jutsch en noorsch zeevolk, daarvoor aangeworven, nu de landsvloot weder veel matrozen noodig had. Maar ook deze vaart leed thans onder de algemeene bezwaren. De uitbreiding der groenlandvisscherij ook naar straat Davis omstreeks 1720 gaf eenige vergoeding voor de toenemende fransche, engelsche, hamburgsche en deensche concurrentie, die intusschen ook voor dezen aan wisselende kansen zeer blootgestelden tak van nijverheid op den duur beschermende maatregelen deed vragen. Zoo valt voor den tijd na 1720, vooral omstreeks 1740, een aanzienlijke daling van het aantal groenlandsvaarders, van 180 omstreeks 1717, met ieder 40 matrozen, tot beneden 100, weldra tot beneden 50 te vermelden, terwijl daarentegen de vaart naar straat Davis nog meer dan 100 schepen bezighield [2]). De toenemende handel op de nederzettingen der Eskimo's in Groenland en de naburige eilanden leidde in 1738 tot moeilijkheden met de Denen, die voor zich aanspraak maakten op het monopolie van dien, als bij alle wilden, voor weinig kapitaal hooge winst belovenden handel en zelfs onze schepen in beslag begonnen te nemen. De oude strijd over het „dominium maris" scheen nu in de Poolzee tegenover Denemarken te zullen herleven [3]) en de oude argumenten werden over en weder gebruikt, van onze zijde vooral door den vertegenwoordiger der Republiek te Hamburg, den bekwamen Mauricius.

1) Beaujon, Gesch. der zeevisscherijen, blz. 137 vlg.

2) Zie de lijsten achter Beaujon's boek, blz. 321. Vgl. mijn Verslag van eene reis naar Italie, blz. 79, waar vermeld wordt, dat in 1718 de helft der 160 groenlandsvaarders zonder vangst terugkwam, terwijl er onder de overigen nog velen met 2 of 3 visschen terugkeerden en ieder schip minstens 2 visschen noodig had om de kosten goed te maken.

3) Beaujon, blz. 203 vlg.

Dezelfde Nederlanders, wier kooplieden kort te voren tegen de vlaamsche mededingers de oude engelsche bezwaren tegen de theorie der Vrije Zee hadden te berde gebracht, zagen nu hunne visschers weder tegenover de Denen een beroep doen op de rechten van vrijheid van beweging op alle zeeën en langs alle kusten zooals zij in de goede dagen van De Groot en Graswinckel hadden gedaan: dezelfde denkbeelden werden, naar het gelegen kwam, verdedigd of bestreden, maar dat onze natie thans over het algemeen opkwam tegen de theorieën, die eenmaal zijn bloei hadden verzekerd, was daarbij zeker wel het veegste teeken, niet vergoed door het feit, dat zij ze elders weder te hulp riep. Het kwam in 1741 over deze zaak bijna tot een oorlog met Denemarken, die alleen door groote toegefelijkheid van staatsche zijde werd vermeden, zoodat men tegen oogluikende toelating van de visscherij den reeds belangrijken handel in deze streken moest opgeven — een houding, die duidelijk aanwees, hoe de kracht en het aanzien der Republiek gedaald waren. De zoogenaamde ijslandsche of „kleine" visscherij, — voorzoover zij zuidelijker op werd uitgeoefend ook „doggevaart" genoemd — van kabeljauw, schelvisch, tarbot, schol enz., die omstreeks 1740 met meer dan 100 hoekers werd gedreven [1]), beleefde vrij goede dagen, al had ook zij last van de deensche eischen en riep ook zij om bescherming voor hare industrie, ten minste om vermindering van de zware lasten, die ook op haar gelegd waren [2]).

De haringvisscherij had het zwaarder te verantwoorden, geknakt als zij werd door de hooge konvooilasten en de herhaalde aanvallen der fransche kapers tijdens den Successie-oorlog, terwijl ook de kustvisscherij der katwijksche, noordwijksche, zandvoorder, egmonder en scheveninger pinken en bomschuiten aan de „groote visscherij" op de schotsche en engelsche kust ernstig nadeel begon te berokkenen; de kustvisschers toch bepaalden zich niet meer, als van ouds, in hoofdzaak tot het visschen van minderwaardige steurharing, tot bokking bestemd, maar begonnen ook, buiten de aan allerlei bepalingen gebonden en aan allerlei lasten onderworpen groote vis-

1) Ib., blz. 156.

2) Wagenaar, Amsterdam, II, blz. 420, maakt melding van het kenschetsende feit, dat de lasten op den verkoop van zeevisch te Amsterdam, die te voren „zeer hoog" waren, in 1734 werden ver*min*derd tot 9½ %.

scherij om, haring te kaken en voerden „nieuwe" haring aan. De zoutharingvisschers van de groote visscherij beklaagden zich ernstig over deze mededinging, die hun overoud bedrijf met den ondergang bedreigde en de vooral in de zeedorpen maar ook te Amsterdam bloeiende bokkingrookerij scheen te bedreigen, nu de „schamele" kustvisschers zich meer op de vangst van versche haring gingen toeleggen en zoo omstreeks 1740 het aantal der op de kust visschende pinken en bommen dat der sterker gebouwde buizen ging nabijkomen [1]). De ten slotte tijdens den Spaanschen Successie-oorlog zeer verminderde nederlandsche haringvaart moest nu na den vrede trachten de in dien tusschentijd door Engelschen, Schotten, Denen, Emder en Hamburgers voorziene markten weder te heroveren [2]). Maar zij had zooveel geleden, zij had zooveel kapitaal, schepen, zeelieden en vischtuig naar het buitenland zien verhuizen, dat het zeer bezwaarlijk werd haar te doen herleven als van ouds. Vooral te Hamburg, met welke stad in 1609 een accoord was gesloten over den aanvoer van haring, was in weerwil daarvan de concurrentie zwaar en de vertoogen der Staten, ook hier niet door krachtig optreden gesteund, werkten weinig uit, zoodat de hollandsche haring er op de markt voor de schotsche ging wijken en eindelijk ook Bremen de minderwaardige maar goedkoopere schotsche begon te begunstigen. De consul Mauricius deed wat hij kon maar de stroom werd te sterk. Men trachtte het bedrijf te redden door verbod van uitvoer van vischwant, door maatregelen tegen slechte verpakking en tegen bedrog met qualiteit. Maar Engeland en Schotland werden steeds machtiger concurrenten, en ook Nieuwpoort kreeg een visscherij-compagnie (1727), die weldra krachtig omhoog streefde; de hollandsche haringvisscherij wilde niet hooren van de noodzakelijkheid van verbetering van haar bedrijf doch bleef, vertrouwend op haar eeuwenouden bloei, voortsukkelen met de oude gewoonten en oude regelen. Hoe het intusschen met haar stond, blijkt voldoende uit een vertrouwbare opgaaf omtrent de sterkte der haringvloot in 1736, toen geschat op 219 buizen [3]). Wel dient men daarbij rekening te houden

1) Ib., blz. 162 vlg.
2) ib., blz. 81 vlg.
3) ib., blz. 94. Vgl. Algemeene Spectator, II (1742), blz. 125, die het getal op 200 stelt, en het aantal personen, die ervan leven, op 20000.

met het feit, dat de pinken en bommen thans ook veel haring aanbrachten, maar over het algemeen werd aan de haringvisscherij in deze jaren geld verloren; ook al neemt men aan, dat het getal dezer pinken en bommen even groot was als dat der haringbuizen, die toch de eigenlijke haringschepen waren, dan moet toch in een eeuw het bedrijf tot omstreeks $^1/_4$ of $^1/_5$ van den vroegeren omvang zijn gedaald. En men bedenke, dat met de haringvisscherij wederom tal van kleinere bedrijven in nauw verband stonden, die noodzakelijk ook in verval moesten geraken: scheepmakerij, kuiperij, touwslagerij vooral ondervonden van dien achteruitgang de treurige gevolgen.

Men hoort dan ook in dezen tijd, omstreeks 1740, van alle kanten spreken over toeneming der armoede van den „soberen ambachtsman" [1]). Weeshuizen zoeken middelen om hunne inkomsten te versterken, als onnoodig in onbruik geraakte collecten voor de armen worden weder hersteld, in de kerken wordt met nadruk aan de armenzorg herinnerd, nieuwe armenhuizen worden opgericht, maatregelen tegen het toenemen van bedelaars worden genomen, denkbeelden van landverhuizing der armen worden geopperd. En het feit, dat te Amsterdam, waar omstreeks 1730 haast geen huis te krijgen was, tien jaren later meer dan 400, in 1743 zelfs bijna 900 huizen ledig stonden, getuigt ook van achteruitgang. De vreeselijke watervloed van 1717 met zijne treurige gevolgen voor bijna alle aan de zeekust gelegen steden en dorpen [2]); de herhaalde pestziekten onder het vee, die omstreeks 1725 het platteland deerlijk teisterden; de zware koude van den winter van 1740, die maanden lang aanhield en het begin der lente tot in Juni verschoof, zoodat het zelfs toen nog geen zeldzaamheid was, dat het land niet te bebouwen bleek ten gevolge van de op geringe diepte nog hinderlijke hardheid van den grond; de hongersnood, de duurte van levensmiddelen, de ellende onder de arbeidersbevolking, de doorbraken der rivierdijken wederom in December 1740 en het voorjaar van 1741 hadden veelszins treurige gevolgen, zoodat de liefdadigheid de handen vol had om de behoeftigen ten platten lande en in de steden voort te helpen [3]).

Waarheen men ook het oog wendde, het beeld, dat onze handel

1) De Bosch Kemper, De Armoede in ons vaderland, blz. 106.
2) Zie boven, blz. 78.
3) Wagenaar, XIX, blz. 329.

en onze nijverheid omstreeks 1740 opleverden is er een van achteruitgang en verval, een getuigenis op nieuw van den treurigen toestand, waarin de Republiek omstreeks dezen tijd verkeerde. Is het wonder, dat ook in de kringen van kooplieden en nijveren een toenemend gevoel van ontevredenheid zich richtte tegen de bestaande regeeringstoestanden en dat men ook in die kringen steeds luider riep om hervorming, die men allengs van niemand anders kon wachten dan van den Prins? Deze — men wist het — had ook aan de belangen van handel en nijverheid ernstige studie gewijd; hij had het vraagstuk der vrijhavens reeds vroeg onder het oog gezien en gevoelde zich tot de zaak geneigd; hij was bereid de nijverheid door beschermende maatregelen te steunen; hij stond met de hervormingsgezinden in de compagnieën reeds lang in nauwe persoonlijke betrekking. Het was slechts de vraag, onder welke omstandigheden hij bereid zou gevonden worden de hand te reiken aan hen, die hem op de bres wilden plaatsen. Uit zichzelf zou hij er niet toe komen maar buitengewone omstandigheden zouden hem kunnen nopen het veege vaderland te hulp te snellen.

HOOFDSTUK IV.

HET GEESTELIJK LEVEN IN DE EERSTE HELFT DER ACHTTIENDE EEUW.

Verval op stoffelijk gebied gaat gewoonlijk gepaard met verval van geestelijken aard, ja is dikwijls slechts als een gevolg daarvan aan te merken. Die regel faalt ook niet voor de hier behandelde periode in de geschiedenis der Republiek. Als de machtigste grondoorzaak voor den achteruitgang op stoffelijk, op staatkundig gebied, dien wij na het voorafgaande als vastgesteld mogen beschouwen, moet de algemeene geestesverslapping worden aangemerkt, die ons volk toen heeft aangetast. Reeds op het eind der eeuw, die was voorafgegaan, was verslapping van energie, van volkskracht duidelijk merkbaar [1]) en deed haar verlammenden invloed gevoelen op bijna ieder gebied van het volksleven; aan het uiterlijk, aan de kleedij, aan de gewoonten en gebruiken, aan de letteren, aan de kunst laat zich de beteekenis van dien invloed meten. Niet het minst ook aan de toestanden op godsdienstig, op kerkelijk gebied, zoo belangrijk in de geschiedenis onzer aan godsdienst en kerk gehechte bevolking.

Op dit gebied valt de reeds op het einde der 17de eeuw aangevangen „verflauwing der grenzen", mèt haar op zich zelf gelukkig gevolg van wederzijdsche toenadering der vroeger scherp tegenover elkander staande partijen, duidelijk in het oog [2]). In een tijd van algemeene verslapping verdwijnen de scherpe tegenstellingen van dogmatischen aard om plaats te maken voor min of meer vriendelijke waardeering van gevoelens, voor zeker komen in elkanders bezwaren, ten slotte voor een overheerschende gematigdheid — op zichzelf het

---

[1]) Zie deel V, blz. 434 vlg.
[2]) Vgl. ib., blz. 461 vlg.

tegendeel van een ramp maar toch, waar zij gevolg is dezer met een enkel woord geschetste ontwikkeling, van bedenkelijken aard, immers geen teeken van mannelijke zelfstandigheid, van krachtig gevoel, veeleer van flauwe stemming, van matte onverschilligheid. De gematigdheid, de verdraagzaamheid van mannen als Coornhert en De Groot, Visscher en Spieghel, als Hooft en De Witt, als Heydanus en Spinoza, gesproten uit zelfstandige overweging, uit gevoel voor de gelijkwaardigheid van door inwendigen strijd verkregen overtuigingen, is van vrij wat beter gehalte dan de slappe matiging, gesproten uit onvaste meening, uit vrees voor twist, uit zucht naar vrede en rust, uit onverschilligheid voor bepaalde vraagpunten, die onzen landaard in het begin der 18de eeuw kenmerkte.

De felle ijver van een enkelen waalschen predikant, om het geloof uit zijn fransch vaderland geweken, als de rotterdamsche Jurieu en de haagsche Joncourt kon den ouden haat tusschen Voetianen en Coccejanen een oogenblik doen opvlammen; Leenhof's scherp boek „Hemel op Aarde" (1703) mocht nog een hevigen storm tegen Spinozisme en Cartesianisme verwekken; Fruytiers' steil rechtzinnig werk „Zions worstelingen" (1715) kon hem als „roervink" op harde woorden van verwijt te staan komen; de pennestrijd tegen een geleerden duitschen Coccejaan, den utrechtschen hoogleeraar Lampe, kon omstreeks 1725 heftige vormen aannemen; maar de gematigde denkbeelden van den geleerden en fijnbeschaafden refugié Pierre Bayle, den scherpzinnigen samensteller der nog altijd geraadpleegde „Dictionnaire historique et critique", voorloopster der fransche Encyclopedie, drongen meer en meer door onder de beschaafde Nederlanders. Het vriendelijke woord van vrede van den ouden Voetiaan Mommers, wiens verzoenend „Eubulus of goede raad" (1738) veel bijbracht tot het eindigen van den een eeuw langen broedertwist in de hervormde Kerk, wees op de punten van overeenstemming meer dan op die van geschil: zij was niet alleen „lijkrede" op het Coccejanisme maar ook op het eigen Voetianisme.

De oude dogmenstrijd maakte, al mocht nog een enkeling in vurige kampwoede de oude vaan verheffen, plaats voor een toenemend streven naar verdraagzaamheid, voor het bovendrijven eener gematigde middenrichting, die welhaast aller harten won. Een zacht kleurloos piëtisme, een enkele maal tot geestdrijverij overslaand, door den middelburgschen predikant Smijtegelt, den meest geliefden prediker dier dagen, in bijna 150 langer dan een eeuw

genoten, ietwat platte preeken vol stille vrome breedsprakige lankmoedigheid verheerlijkt, door den Oostfries Schortinghuis omstreeks 1740 in zijn „Innig Christendom" in scherperen, hoewel ook breedsprakigen dogmatischen vorm gegoten, voldeed geheel aan de zwakke behoefte aan inniger godsdienstleven, door de onder de groote menigte nog talrijke „fijnen" dier dagen gevoeld. Lampe's bekeeringsijver, voortgesproten uit innige „bekommering des harten", schonk hem van Utrecht uit, waar hij van 1720 tot 1727 hoogleeraar was, tal van gemoedelijke volgers zijner gematigd-ascetische leer der „Verborgentheyt van het Genaedeverbondt ter eeren van den grooten Verbondts-God". De vurige Hattemisten, hunne leeringen thans werkelijk nauw met spinozistische denkbeelden verbindend, vonden in Zeeland, te Rotterdam en Dordrecht, nog tot kort vóór het midden der eeuw, eenige aanhangers maar moesten reeds spoedig terugwijken voor de tegenover dergelijke leeringen nog altijd gemakkelijk op te wekken vijandschap der kerkelijken. De Hernhutters, die in 1735 onder bescherming van prinses Maria Louisa en onder leiding van den stichter hunner gemeenschap, den oostenrijkschen graaf Zinzendorff, te Amsterdam en elders hun intrede deden en zich in weerwil van eenig verzet tegen hunne „abominabele secte" — zooals de utrechtsche synode zich uitdrukte — stil en rustig daar, te IJselstein, te Zeist, te Akkrum kon vestigen, bleven evenzoo tot een kleinen kring beperkt, die zich weldra hoofdzakelijk te Zeist neerzette. Bij de toenemende gematigdheid verliepen de oudere secten in den algemeenen stroom, die zachtkens geleid werd door verstandige, verdraagzame, degelijke maar breedsprakige middenmannen als de franeker hoogleeraar Herman Venema, het type van den theoloog dier dagen, den grondlegger der wetenschappelijke grammaticale en historische exegese tegenover de oude scholastieke studieopvatting, die zooveel strijd had veroorzaakt en ook nu nog werd voorgestaan door zijn fellen groninger ambtgenoot Driessen, bestrijder van den nieuwen Arminius, maar nu met het toenemen der taalstudie voor deze laatste plaats maakte.

Naast de studie van de hebreeuwsche en grieksche talen ten behoeve eener betere op wetenschappelijke gronden rustende uitlegging der Heilige Schrift begon die der wijsbegeerte zich ook weder te verheffen. Niet alleen in den kring der Hattemisten, waar, na den ondernemenden zeevaarder en beroemden ontdekker Jacob

Roggeveen, de voormalige schoenmaker Marinus Booms te Middelburg de leer van Van Hattem door spinozistische stellingen wijsgeerig ontwikkelde, maar ook daarbuiten begonnen de predikanten zich weder meer met wijsgeerige beginselen in te laten. Booms' volgeling, de in 1710 wegens Hattemisme afgezette zeeuwsche predikant Gosuinus van Buitendijk ging nog verder dan zijn meester in de spinozistische gevoelens en de Buitendijkers vooral kwamen in dit opzicht in een kwaad gerucht te staan. Maar de oude vrees voor filosofie begon te wijken. De denkbeelden van Liebnitz en Wolf vonden intusschen aanvankelijk slechts in geleerde kringen hunne aanhangers, vooral bij de wis- en natuurkundigen, die in den voortreffelijken wiskundige Wolf den voortzetter van Leibnitz' werk zagen. Ook enkele predikanten waagden het thans kennis te nemen van de nieuwe „subtiele" wijsgeerige beginselen en ze op godgeleerde vraagstukken, op de „verborgentheden des geloofs" toe te passen. Wolff zelf werd in 1740 tot hoogleeraar te Utrecht benoemd maar wees de benoeming af; twee zijner onmiddellijke leerlingen kwamen weldra naar Franeker als hoogleeraren maar vonden geringen aanhang tegenover de gematigde denkbeelden van Venema en de zijnen en de weinig wijsgeerige ontwikkeling onzer natie.

Men begon alom het gevaarlijke van een vinnigen kamp over fijne dogmatische verschillen in te zien. De invloedrijke harlinger doopsgezinde Johannes Stinstra [1]) stond daarbij geheel naast den gereformeerden Venema en wist ook in zijn eigen kerkgenootschap de oude, ook hier als van ouds nu en dan tot geestdrijverij overslaande denkbeelden in gematigde richting te leiden. „In necessariis unitas, in non necessariis libertas, in omnibus prudentia et charitas", de leus der gematigdheid, door Venema en de zijnen hoog gehouden, werd meer en meer het wachtwoord onder alle Protestanten. Lutherschen en Remonstranten, tot zelfs de grieksch-armenische Christenen, die te Amsterdam een eigen kerkje hadden [2]), hadden genot van de meerdere vrijheid van spreken en schrijven, hun onder deze omstandigheden geschonken. Er is zoo goed als geen sprake meer van pogingen om de trouwens tot vervolging van andersdenkenden, zelfs tot hun wering uit staatsambten,

[1]) Sepp, Johannes Stinstra en zijn tijd, 2 dl. (Amst. 1865/6), het beste geschrift over de kerkelijke denkbeelden dezer dagen.

[2]) Uffenbach, Reisen, III, S. 598.

minder dan ooit gestemde regenten tot krachtige bestrijding van „dwaalleer" te bewegen en slechts een enkele drijver of droomer hoopte nog op herstel der oude toestanden, op uitvoering van verwaarloosde en vergeten plakkaten, op handhaving van de oude dordtsche beginselen, die feitelijk waren opgegeven voor gematigder, verdraagzamer begrippen dan de vaderen hadden gekend. Zoo was het ten minste bij de meer ontwikkelden en in de steden, maar bij de minder ontwikkelden en ten platten lande bleef men nog lang spreken van de oude verschillen en het was volstrekt geen uitzondering, als men in de roef van een trekschuit coccejaansche en voetiaansche boeren met elkander hoorde redetwisten of ambachtslieden teksten hoorde aanvoeren tot toelichting van hun betoog over de waarde der beginselen van Dordt of Rome, van Voetius of Coccejus [1]). Intusschen bleef de oude voorliefde onzer vaderen voor theologische disputen nog overal in hooge mate aanwezig: als het niet meer voetiaansche of coccejaansche stellingen konden zijn, vermeide men zich in de behandeling van punten uit de moraal en de beginselen van algemeene levenswijsheid, die door bijbelvaste dilettanten gemakkelijk in theologischen vorm konden behandeld worden.

Ook aan de plakkaten tegen de Roomschen werd niet meer de hand gehouden. Mannen als Heinsius en Slingelandt dachten er niet aan om het bondgenootschap met het zeer katholieke Oostenrijk of de goede verstandhouding met Frankrijk door onaangenaamheden tegenover den roomschen godsdienst in gevaar te brengen. Wel bleven de oude plakkaten nog bestaan, niet het minst als rijke bronnen voor de inkomsten der plaatselijke overheden in stad en land maar nergens dacht men er zelfs in de verte aan ze naar den geest, laat staan naar de letter, uit te voeren [2]). De synoden klaagden nog wel af en toe over „paapsche stoutigheden" op het gebied van onderwijs, kerkbouw en propaganda, over benoeming van roomsche ambtenaren ten platten lande, over „extravagante insolentiën en superstitiën", maar de klachten verminderden steeds in aantal, nu de straffen bijna in het geheel niet volgden. Slechts een enkele maal riepen de vervolgingen van Protestanten in roomsche landen maatregelen tegen de Roomschen hier in het leven. De vervolgingen van

[1]) Holl. Spect., III, blz. 221; V, blz. 13.

[2]) Vgl. Knuttel, De toestand der Nederl. Katholieken, II, blz. 67 vlg.

Protestanten in de Paltz, in Salzburg en in het Munstersche omstreeks 1730 had in verschillende provinciën eene tijdelijke reactie tegen de „overbergsche beginselen" van het „pausdom" ten gevolge. Het strenge hollandsche plakkaat van 21 Sept. 1730, de toelating van priesters aan vaste regels bindend [1]), is van die stemming het gevolg geweest. Andere gewesten gingen weldra denzelfden weg op. Omstreeks Sint Jan 1734 ontstond er in de Republiek zelfs een hevige paniek [2]) op het gerucht, dat volgens een oude voorspelling op dien dag, juist samenvallend met den verspringenden Sacramentsdag, een algemeene aanslag der Roomschen het gansche land in hunne handen moest leveren. De wildste geruchten gingen vooral in Holland rond. Men dacht aan niet minder dan een nieuwen Bartholomeusnacht, aan wijdvertakte roomsche samenzweringen met het doel om putten en eetwaren te vergiftigen, aan geheime magazijnen van wapenen en kruid, aan een goed georganiseerd roomsch oproer. Hier en daar werden tot geruststelling der ontroerde gemoederen uitgebreide voorzorgsmaatregelen genomen; feestvieringen van eenigszins roomschen aard werden verboden. In sommige steden werd door de regeeringen ijverig over deze dingen beraadslaagd; de gerechtshoven vestigden de aandacht van Slingelandt en de Staten op de zaak en na eene door sommigen als belachelijk overdreven bespotte ernstige discussie in de Statenvergadering werden de stadsregeeringen zoowel als de plattelandsoverheden in Holland van staatswege gewaarschuwd. In Den Haag en elders werd tegen den gevreesden datum gepatrouilleerd en garnizoen of schutterij op de been gebracht; op Overflakkee, waar de grootste onrust heerschte, werd van Den Briel en Hellevoetsluis uit het oog gehouden; tot diep in Friesland ontstond eenige gisting. Voor dat alles bleek intusschen weinig grond te bestaan: de oude voorspelling gold alleen het herstel van Jacobus III in Engeland; de zeker onmiskenbare gisting onder de Roomschen hier te lande hing samen met de tijdelijk strengere handhaving der plakkaten; de bewering is zelfs vernomen, dat de Oranjepartij de geruchten had aangestookt om van de gewachte verwarring gebruik te maken tot verheffing van den Prins [3]). Uit de gewekte paniek

1) Vgl. Knuttel, De toestand der Nederl. Katholieken, II, blz. 140 vlg.
2) ib., blz. 191 vlg. Verg. Holl. Spect., X, blz. 43 en 89 vlg.
3) Wagenaar, XIX, blz. 167.

bleek echter duidelijk, dat men de Roomschen niet vertrouwde en hun gehechtheid aan de vaderlandsche instellingen betwijfelde. Hun aanzienlijk getal in den lande, waar zij nog altijd 1/3 der gezamenlijke, thans op bijna 3 millioen inwoners geschatte bevolking uitmaakten zonder volledige godsdienstvrijheid, zonder eenig deel aan de regeering, tenzij in de onder streng staatstoezicht verkeerende Generaliteitslanden, gaf ten dezen ook wel reden tot onrust onder de aanhangers der heerschende Kerk.

Met belangstelling had de regeering dan ook kennis genomen van de hevige twisten in het roomsche kerkgenootschap in dezen tijd.

De schorsing van den vicaris-apostolicus Codde en de benoeming van zijn tegenstander, den leidschen pastoor De Cock, den vriend der Jezuieten, tot zijn plaatsvervanger [1]) had een hevig verzet onder de wereldlijke geestelijkheid vooral in Holland, Zeeland en Utrecht ten gevolge [2]). Zij verzette zich onder leiding van het nog altijd voortlevende utrechtsche kapittel tegen den nieuwbenoemde en werd in dat verzet door de Staten van Holland gesteund: De Cock werd uit Holland verbannen en in 1705 met toestemming van den weinig krachtigen of beginselvasten Codde en de roomsche Curie, die hier genoodzaakt was iets toe te geven, vervangen door den gematigden Potcamp. Maar de oude Potcamp overleed nog in hetzelfde jaar en de pauselijke nuntius te Keulen, gesteund door den internuntius te Brussel, trachtte nu, terwijl Codde zich weldra terugtrok, weder een getrouw volger der Curie als hoofd der utrechtsche diocese te doen optreden; maar het utrechtsche kapittel, door het ook nog voortlevende haarlemsche zwak gesteund, hield stand tegenover den nieuwbenoemde, Daemen, die bij de uitdrukkelijke weigering der Staten van Holland om hem te erkennen, eindelijk zijn post nederlegde, zeer tegen den zin der Curie. De nuntius te Keulen, Bussi, door de Curie thans met de leiding der zaken van de roomsche Kerk in de Republiek belast, gaf evenmin toe, ook niet toen de Staten van Holland (1708) de telkens oogluikend toegelaten Jezuieten, wier trouw aan de inzichten der Curie zij als een gevaarlijk element beschouwden, voor de zooveelste maal verbanden. De nuntius riep een der krach-

1) Vgl. boven, dl. V, blz. 466.
2) Knuttel, II, blz. 12 vlg.; Bolland, De Kerk van Utrecht (Leiden, 1900), blz. 69 vlg.

tigste woordvoerders van het verzet, den utrechtschen kanunnik Van Erkel, wegens een geschrift ter verantwoording, maar Van Erkel weigerde te komen op grond van de landswet. Bussi sloeg hem toen in den ban en richtte een heftige „onderrichting" (1711) tot de Roomschen in de Republiek om hen te waarschuwen, dat kerkelijke handelingen, door feitelijk geëxcommuniceerde of zonder behoorlijke machtiging van zijnentwege benoemde geestelijken verricht, onwettig waren. Tal van huwelijken, en daardoor tal van geboorten der laatste jaren werden zoo door den nuntius als onwettig, als onecht gestempeld. Bovendien werd de wettigheid van het voortbestaan der beide kapittels door de Curie en haar vertegenwoordiger zoo niet formeel ontkend dan toch ernstig in twijfel getrokken. Ook Bussi's opvolger Arabinti te Keulen en de internuntius Santini te Brussel bleven dezelfde lijn volgen, erkenden de door of namens Codde nog altijd nu en dan aangestelde pastoors niet en traden voortdurend heftig tegen de mannen van het verzet op. Deze laatsten zagen hunnen aanhang door overlijden en afval van wankelmoedigen aanhoudend slinken en de opengevallen plaatsen door tegenstanders innemen, terwijl zij tijdens de afwezigheid van Codde en na Potcamp's dood, wegens het ontbreken van een bisschop of vicaris, jaren achtereen geen nieuwe geestelijken hunner partij meer op de voorgeschreven wijze konden gewijd krijgen. De bul „Vineam Domini" van 1705 tegen het beweerde Jansenisme dier dagen; de scherpe veroordeeling der 101 stellingen, toegeschreven aan den franschen theoloog Quesnel, in 1713 door de bul „Unigenitus"; de uitgesproken banvonnissen schrikten zeer velen van verderen tegenstand af. De krachtige werkzaamheid der ordensgeestelijken, vooral der Jezuieten, haalde velen over de partij der Curie te kiezen of te houden. Eindelijk gelukte het den weerspannigen in 1717 en volgende jaren eenige nederlandsche priesters door een ierschen en enkele fransche bisschoppen te doen wijden. De keulsche nuntius merkte dit weder als onwettig aan maar zijn oproepingen voor zijn rechtbank werden als strijdig met de landswet door de partij van verzet verworpen, zoodat hij in October 1717, blijkbaar om den tegenstand te breken, eindelijk een nieuwen vicaris apostolicus aanstelde: Johan van Bijlevelt, pastoor in Den Haag.

In dien vinnigen strijd tusschen het utrechtsche en het wankelende haarlemsche kapittel met hunne weinig getrouwen, onder wie

de geleerde kerkhistoricus Van Heussen met Van Erkel op den voorgrond trad, aan de eene en de Curie te Rome met de Jezuieten en andere ordensgeestelijken aan de andere zijde, werd de weerspannigheid der eersten door de laatste voortdurend toegeschreven aan de in de beide genoemde bullen laatstelijk scherp veroordeelde „jansenistische" gevoelens, welke beschuldiging door de in verzet gekomen geestelijken herhaaldelijk ten ernstigste werd afgewezen. Een felle pamflettenoorlog, die jaren lang aanhield, getuigde van de bittere vijandschap tusschen de twee partijen. En de staatsche overheden waren, hoewel in het algemeen tegen de bemoeiingen der Curie gestemd, volstrekt niet altijd op de hoogte der zich dikwijls op zuiver roomsch-kerkrechtelijk gebied bewegende verschillen, ja in vele opzichten niet op de hand der „staatse" priesters, wier verzet tegen de pauselijke partij verdeeldheid onder de Roomschen scheen te zullen wekken en hunne aanzienlijke voordeelen uit het niet uitvoeren der plakkaten, ten gevolge der moeilijkheden onder de Roomschen zelf, op den duur dreigde te verminderen[1]). Toch zochten en vonden de mannen van het utrechtsche kapittel in den regel steun bij de landsregeering, die den grooten invloed der Jezuieten en dien van de Curie en hare buitenslands, te Keulen en Brussel, zetelende gezanten als gevaarlijk voor den Staat beschouwde. De veroordeeling en verbanning van Bijlevelt uit Holland, wegens pogingen om te Assendelft een vermeenden „jansenist" als pastoor af te zetten, stond met die stemming bij de gewestelijke overheid ongetwijfeld in verband; hij vestigde zich sedert te Utrecht. De lange afwezigheid, de aarzeling van Codde, zijn dood eindelijk in 1710, de weigering der Curie jaren lang om De Cock te vervangen had de behoefte aan een naar hun gevoelen wettig kerkelijk hoofd, liefst een bisschop, bij de partij van verzet zeer dringend gemaakt; de aanstelling van Bijlevelt kon hen niet bevredigen; de tijdelijke hulp, in 1719 verstrekt door een naar het Oosten doorreizenden bisschop van Babylon, den franschman Varlet, die te Amsterdam aan honderden het sacrament van het vormsel uitreikte, kon op den duur niet voldoende zijn. Den nieuw gekozen paus Innocentius XIII verzocht het utrechtsche kapittel (Juni 1721) bij zijn gelukwensch met de keuze tevens

---

[1]) Knuttel, l.l. blz. 20 vlg.

dan ook dringend voor de diocese toch een bisschop te benoemen. Maar er volgde geen antwoord evenmin als op een in 1719 door het kapittel gedaan beroep op een algemeen concilie ten einde de gerezen ernstige twistvragen te beslissen. De ontevreden, ja verbitterde hollandsche geestelijken wendden zich toen tot eenige bekende buitenlandsche theologen, den rechtsgeleerden theoloog Van Espen en anderen te Leuven, tot de leden der Sorbonne te Parijs met de vraag, of het aartsbisdom Utrecht nog als bestaande kon worden aangemerkt dan wel of het gebied der diocese als een van Rome uit te besturen „missie" moest worden beschouwd, en of zij het recht hadden om het aloude aartsbisschoppelijke kapittel, in den vorm waarin het thans nog bestond, zekere kerkrechten te laten uitoefenen. Zij besloten naar aanleiding van de verkregen gunstige adviezen op de gewone wijze een bisschop te kiezen; het utrechtsche kapittel verkoos toen op eene vergadering in Den Haag den 23sten April 1723 tot aartsbisschop van Utrecht den gematigden vicaris-generaal, lid van het door Rome half en half erkende haarlemsche kapittel, Cornelis Steenoven.

Van deze benoeming werd te Rome herhaaldelijk volgens oud-roomsch kerkrecht kennis gegeven en bevestiging gevraagd maar paus Innocentius zond weder geen antwoord, terwijl na zijn dood de verzamelde kardinalen de keuze voor volstrekt onwettig verklaarden. Het utrechtsche kapittel ging nu verder; het deed Steenoven en na diens spoedigen dood ook zijn gekozen opvolger, Barchman Wuytiers, wijden door den genoemden Varlet, bisschop van Babylon, die na zijn optreden te Amsterdam door de Curie verloochend en geschorst was maar sedert in die stad was gebleven. De nieuwe paus, Benedictus XIII, verklaarde deze keuzen en wijdingen onwettig evenals die van Donker, pastoor te Amsterdam, door het haarlemsche kapittel tot bisschop van Haarlem (1727), bij welke verklaringen de belachelijkste vergissingen in namen en personen worden begaan, waaruit duidelijk bleek, hoe weinig men te Rome den ernst en de beteekenis der zaak begreep. Want het gold hier niet meer of minder dan de vestiging van een nieuw kerkgenootschap, sedert Rome weigerde de daden van het utrechtsche kapittel te erkennen en de deelnemers aan een en ander door excommunicatie uit de Kerk wierp. Groot was dat kerkgenootschap voorloopig nog niet: het aantal der „refractarische" priesters wordt in 1731 op 65, in 1736

op 74 in 51 gemeenten begroot[1]), nauwelijks een vijfde deel van het getal priesters, dat zich omstreeks 1700 bij Codde had aangesloten. Zij vestigden hun middelpunt te Amersfoort, waar zij hun seminarie stichtten ter opleiding van hunne voornamelijk in Holland en Utrecht benevens te Leeuwarden gevestigde gemeenten, eenige weinige duizenden leden in getal. Maar de door de roomsche Curie verworpenen ontkenden een nieuw genootschap te willen vormen. Met fierheid verwierpen zij de beschuldiging als zouden zij, door „jansenistische" leeringen besmet, zich aan ketterij hebben schuldig gemaakt en noemden zich met trots de „bisschoppelijke Clerezy", die de „oud-roomsche"[2]) beginselen hooghield en de afwijkingen van het ware geloof veeleer bij den pauselijken stoel zocht. Zij hielden de wettigheid der beide kapittels staande tegenover de beweringen en verklaringen van Rome uit. De overgroote meerderheid der roomsche geestelijkheid en der roomsche bevolking in de utrechtsche diocese bleef echter getrouw aan Rome, na den dood van Bijlevelt (1727) zonder vicaris apostolicus onder het algemeen bestuur van den internuntius te Brussel als vertegenwoordiger van het pauselijk gezag, dat thans geen kapittels, veel minder bisschoppen of zelfs vicarissen in de Republiek meer wilde erkennen. Naast de ongeveer 300 wereldlijke geestelijken der „missie" in het oude bisdom stonden thans een honderdtal ordensgeestelijken, waaronder 30 à 40 Jezuieten, gezamenlijk belast met de behartiging der zielezorg voor de op 220 à 230000 communicanten[3]) geschatte roomsche bevolking van het voormalige bisdom boven de rivieren.

De felle strijd was dus uitgeloopen op eene scheiding, waarbij de Oud-Roomschen, door de tegenpartij hardnekkig als „Jansenisten" betiteld, welke naam in de volkstaal ingang vond, voortaan konden rekenen op de bescherming der landsregeering, ten minste op hare welwillendheid, voortspruitend uit de vrees voor inmenging van eene buitenlandsche regeering als die der roomsche Curie in de geestelijke zaken van een aanzienlijk deel der bevolking. Het aan de Curie getrouw gebleven overgroote deel der Roomschen toch was na

---

1) Bolland, l.l. blz. 76.

2) Zij noemden zich reeds in 1709 Oud-Roomschen, handhavers der oud-katholieke kerkleer.

3) Knuttel, II, blz. 39. Samen dus een klein millioen personen.

deze gebeurtenissen meer dan ooit onderworpen aan den invloed van het pauselijk gezag, dat na den thans bijna volkomen ondergang der door de Curie erkende bisschoppelijke inrichting in het oude utrechtsche bisdom de „missie" meer dan ooit beheerschte, en aan de macht der geestelijke orden, die in eene missie naast de wereldlijke geestelijkheid veel meer rechten konden uitoefenen. Onder de geestelijke orden waren de Jezuieten, de krachtigste dier orden, thans machtiger dan ooit: de overwinning, door hen en de hunnen behaald na een eeuw en langer van hevigen strijd tegen Vosmeer en zijne opvolgers, verhoogde hunne beteekenis in de Republiek, waar zij in weerwil van alle verbanningsplakkaten en verbodsmaatregelen, evenals andere ordensgeestelijken, heimelijk nog altijd werkzaam bleven. Niet alle aan de Curie getrouw gebleven Roomschen waren intusschen met den thans geboren toestand ingenomen, al hadden zij zich voor Rome's uitspraak gebogen. Zoowel omstreeks 1730 als nog tien jaren later werden door sommigen onder hen weder ernstige pogingen gedaan om de Staten van Holland te bewegen tot het toelaten van een door Rome te benoemen vicaris-apostolicus en in 1732 scheen men zelfs goed opweg om in die pogingen te slagen maar na lang overleg werd het voorstel tot die toelating van de hand gewezen onder invloed deels van de vrees der predikanten voor een dergelijk titularis, deels van het verzet der Oud-Roomschen, die de wettigheid der aanstelling van zulk een kerkelijk hoofd in het bisdom thans ontkenden op grond van hunne eigene organisatie als „Kerk van Utrecht", deels ook van dat der ordensgeestelijkheid en de Curie zelf, die zulk een hoofd niet begeerden na de eindelijk overwonnen moeilijkheden sedert de dagen van Vosmeer en Rovenius [1]).

Tijden van kalmte en rust, gematigdheid en verdraagzaamheid, tijden ook van gelijkmatige welvaart, die in weerwil van den achteruitgang op het gebied van handel en nijverheid, dank zij de goede jaren van voorheen en den opgestapelden rijkdom der vaderen, in ons land nog lang den stempel drukte op het maatschappelijk leven, schijnen uiterst geschikt te zijn voor uitgebreide en gelijkmatige beoefening van wetenschap, letteren en kunst. Genieën als Chris-

[1]) Knuttel, II, blz. 142 vlg.

tiaan Huygens en Nicolaas Heinsius op wetenschappelijk, als Vondel en Hooft op letterkundig, als Rembrandt en Verhulst op kunstgebied staan niet op; geen grootsche ontdekkingen of uitvindingen worden gedaan, geen treffende gedichten of aangrijpende tooneelstukken zien het licht, geen heerlijke gewrochten van kunst worden geboren, maar men heeft een hoogen trap bereikt van algemeene ontwikkeling op allerlei gebied en weet zich daar lang te handhaven. Tal van natuuronderzoekers, gesteund door de belangstelling van vele vermogenden, die tijd, lust en geld over hebben voor de beoefening der wetenschap, zijn in staat om rustig en kalm zich te wijden aan het nauwgezet onderzoek van wat in de vorige eeuw meer met geniaal inzicht was aangeduid of bij intuitie was aangevat. Willem Jacob van 's Gravesande [1]), smaakvol letterkundige, diepzinnig wijsgeer, vernuftig werktuigkundige, scherpzinnig beoefenaar der wis- en natuurkundige wetenschappen, verheft den roem der leidsche hoogeschool door voort te bouwen op Newton's beginselen en ze hier te lande ingang te doen vinden; Petrus van Musschenbroek, hoogleeraar te Utrecht, later te Leiden, verbindt schei- en natuurkunde en legt de grondslagen voor de kennis der magnetische en meteorologische verschijnselen, voor de studie der electriciteit en de graphische voorstelling van waarnemingen; Herman Boerhaave, uitnemend plant- en scheikundige, geeft nieuwen bloei aan deze studiën te Leiden en verhief, „nieuwe Hippocrates", vooral door zijne buitengewone gaven als geneeskundige den roem dier universiteit, die in zijn dagen (1709—1730) weder tal van buitenlanders tot zich trekt; de oude amsterdamsche anatoom Ruysch vindt in den leidschen hoogleeraar Albinus een waardig opvolger; de grijze Leeuwenhoeck, die geen vreemde talen kende maar de groote natuuronderzoeker van zijn tijd was, leeft nog lang genoeg (tot 1723) om den fakkel der microscopische wetenschap over te reiken aan den begaafden Petrus Lyonnet, den fijnen ontleder der kleinste diersoorten; de door geheel Europa beroemde en vereerde rechtsgeleerden Schultingh, Vitriarius, Noodt en Westenberg aan de leidsche hoogeschool, de vermaarde president van het hof in Den Haag Cornelis van Bijnkershoek, houden omstreeks 1725 den roem der scherpzinnigheid, geleerdheid en onkreuk-

[1]) Over deze geleerden vgl. vooral de reisberichten van Uffenbach en Haller.

baarheid der nederlandsche juristen hoog; Abraham Schultens, de eerste eener dynastie van groote geleerden, verheft eerst te Franeker, daarna te Leiden de weder opkomende studie der oostersche talen tot een ongekende hoogte; de fijne Sigbertus Haverkamp, de jonge Tiberius Hemsterhuis en Frans van Oudendorp, de beide laatsten in 1740 te Leiden opgetreden, zetten de door Johannes Perizonius en Petrus Burman vóór hen roemrijk gehandhaafde klassieke studiën voort. Ook duitsche geleerden als de theoloog Lampe te Utrecht, de jurist Heineccius te Franeker, de anatoom Rau te Amsterdam, uitgeweken Franschen als Basnage, Bayle, Jurieu, Leclerc, Barbeyrac e. a. verhoogden den roem der wetenschap in de Republiek, die buiten den kring der hoogleeraren mannen als Gerard van Swieten, den beroemden leerling van Boerhaave, kon aanwijzen. Deze was lang geneesheer en privaat-docent te Leiden, waar hij wegens zijn katholiek geloof geen hoogleeraar kon worden, en werd in 1745 door Maria Theresia naar Weenen geroepen om het onderwijs in de geneeskunde te verbeteren. Omstreeks 1725 ontmoette Haller te Amsterdam den daar gevestigden Fahrenheit, den beroemden dantziger werktuigkundige, die er zijne beroemde thermometers en barometers vervaardigde. Te Groningen leefde de beroemde oudheidkundige burgemeester Menso Alting nog, te Deventer de in gansch Europa beroemde letterkundige Gijsbert Cuperus, te Amsterdam de merkwaardige taalkundige en geleerde oudheidkundige Lambert ten Kate, voorlooper der Grimms. De Republiek was zoo nog altijd een belangrijke zetel van geleerdheid, waar men op allerlei gebied meer beroemde geleerden vond dan ergens elders in Europa. Leiden vooral, waar het wemelde van boekwinkels en boekdrukkers, geheele straten vol, van instrumentmakers en werktuigkundigen, was het middelpunt van breede wetenschappelijke ontwikkeling, waarheen weder honderden vreemdelingen, in 1725 [1]) wel 1/4 van de 900 studenten uitmakend, voornamelijk Duitschers, zich begaven om er rechten en letteren, genees- en natuurkunde te studeeren. Ook Franeker, waar sommigen der zooeven genoemden hun werkkring begonnen, had nog steeds een grooten naam op wetenschappelijk gebied en trok vele vreemdelingen, ook als hoogleeraren. Utrecht en Groningen

[1]) Haller, Tagebücher, S. 106.

daarentegen kwijnden in dezen tijd [1]). Onder de Duitschers, die in deze dagen de wetenschap hier te lande kwamen beoefenen, zijn er twee in het bijzonder te noemen: de beroemde wetenschappelijke reiziger en bibliomaan Von Uffenbach en iets later de veelzijdige zwitsersche physioloog Albrecht von Haller, die beiden in hunne geschriften getuigen van de wetenschappelijke hoogte, toen hier te lande bereikt, de eerste omstreeks 1710, de laatste omstreeks 1725. Hunne talrijke bezoeken aan geleerden, kunstenaars, oudheidkundigen, boekhandelaars en verzamelaars, hun algemeene kennis van alles wat kunst en wetenschap betreft maken hunne reisbeschrijvingen tot onwaardeerbare bronnen voor de kennis van wetenschap en kunst in Holland.

In het algemeen draagt de in dien tijd hoog geroemde wetenschappelijke ontwikkeling in de Republiek, gelijk hare geestesrichting in het algemeen, meer een breed encyclopedisch karakter dan dat zij getuigt van diep indringen in de geheimen der wetenschap. „Nergens is een zekere trap van wetenschap zoo algemeen als hier", zegt Van Effen [2]). Prachtige verzamelingen van dier- en plantensoorten, aquariën en herbariën, collecties van zeldzame schelpen, van vlinders en insecten, van munten, gesneden steenen, penningen, oudheden, handschriften, boeken, autografen vormen den trots der geleerden; heerlijk uitgevoerde plaat- en prentwerken, met de uiterste nauwkeurigheid samengesteld, volledig tot in de kleinste bijzonderheden, geteekend of gegraveerd met alle toenmaals bereikbare hulpmiddelen der techniek, kostbaar gedrukt op zwaar papier, in royaal formaat, met heldere letter, wekken de bewondering van het buitenland en leggen nog thans getuigenis af van wat onze voorvaderen op dit gebied vermochten. Verzamelen, met onverdroten geduld en onovertroffen scherpzinnigheid bijeenbrengen van alles wat der wetenschap ten goede kan komen, zonder veel kritiek dikwijls, zonder scheiding van belangrijk en onbelangrijk, was de op den voorgrond tredende neiging der toenmalige nederlandsche geleerden. Niet het minst

[1]) Groningen telde tijdens het bezoek van Uffenbach in 1710 slechts 7 weinig bekende professoren en 150 studenten (Reisen, II, S. 235), niet veel meer dan Harderwijk (ib., S. 406), dat bekend stond om het ruwe studentenleven; ook Utrecht was toen „gar schwach" aan professoren en studenten (ib., S. 717), maar men was er gewoon aan deftiger vormen dan elders (Holl. Spect., V, blz. 18).

[2]) Holl. Spect., I, blz. 103.

komt dit aan den dag op het gebied der geschiedvorsching en geschiedschrijving. De brave rotterdamsche ambtenaar bij de convooien en licenten Van Alkemade en zijn schoonzoon, de remonstrantsche predikant Van der Schelling, verzamelen hunne gegevens over het kamprecht en de munt, over het oude ceremonieel en de begrafenisplechtigheden, over de gebruiken aan tafel en de wapenkunde, over de geschiedenis der voorname geslachten en het tiendrecht in een reeks van vormlooze maar nuttige boekwerken, die nog altijd hun waarde bleven behouden; de delftsche penningkundige Gerard van Loon beschrijft in eindelooze rij de duizenden nederlandsche historiepenningen met onnavolgbare juistheid, geeft een voortreffelijk handboek voor penningkunde, brengt gegevens bijeen over de kermissen, over de „oude hollandsche historie", over de „aloude regeringswijze van Holland" en zijne „leenroerigheid" aan het duitsche Rijk. De eerste onder allen is de eenvoudige amsterdamsche klerk Jan Wagenaar, de schrijver van het groote verzamelwerk over nederlandsche geschiedenis, de „Vaderlandsche Historie", een in 21 deelen naar zijn vermogen kritisch gezifte aaneenschakeling van alles wat over de geschiedenis des vaderlands tot het midden der eeuw uit boeken en archieven geweten kon of mocht worden, een reuzenarbeid, die door zijne nauwkeurigheid en verstandige bewerking eerbied afdwingt en nog altijd op hoogen prijs moet gesteld worden. Nergens was grooter belangstelling voor zaken van wetenschap te vinden dan in de Republiek; ieder vermogend man stelde prijs op het bezit eener wetenschappelijke bibliotheek, eener wetenschappelijke verzameling van welken aard ook; voor elk wetenschappelijk belang, voor elke uitgave was geld te vinden, waren belangstellenden en koopers te wachten.

Wat voor de algemeene belangstelling in zaken van wetenschap nog meer pleit, al die veeldeelige boeken werden niet alleen geschreven en gekocht, niet alleen in de bibliotheken geplaatst maar ook ijverig gelezen. Zij werden gelezen niet om den vorm, die in verreweg de meeste gevallen met het woord onbeholpen niet te streng beoordeeld is, maar om den inhoud, uit zuivere belangstelling in de behandelde stof, in weerwil zelfs van den dikwijls afstootenden vorm. Nergens verschenen zoo goede en zoo talrijke kritieken over wat de geleerde wereld aan het licht bracht, zelfs niet in Frankrijk, waar de wetenschappelijke kritiek hare wieg had gevonden. Pierre Bayle,

die zich in 1681 onder bescherming van den verlichten wittiaanschen regent Adriaan Paets te Rotterdam gevestigd had, een encyclopedisch genie, stichtte er de „Nouvelles de la république des lettres", weldra gevolgd door de „Bibliothèque universelle" van den amsterdamschen refugié Jean Leclerc en diens neef Jacques Bernard, welk werk onder verschillende benamingen en met medewerking van Basnage en andere groote geleerden als het groote europeesche kritische tijdschrift op letterkundig gebied tot 1727 voortleefde.

De letterkunde als kunst bereikte in dezen tijd zulk eene hoogte niet[1]). Ook hier valt naast meer algemeene belangstelling, breeder omvang dan ooit eene vermindering van diepte, een toenemend gemis aan werkelijk kunstgevoel op te merken. De langdradige blijspeldichter Alewijn kon in zijn tijd roemen op „de groote toevloeiing der liefhebbers van vermaaklijke tooneelstoffen"; hem overtrof ongetwijfeld verre de nog altijd niet geheel vergeten Pieter Langendijk met zijne welgelukte satiren op de zeden van zijn tijd, ook hij „ongemeen vaardig in 't dichten" en vooral strevend naar „vloeyendheid", ten eenenmale afkeerig van „gedrongenheid" en „mannelijken stijl". Hij was een meester in de nog altijd populaire en goedgespeelde volksblijspelen of „kluchten", die vooral als nastukjes in dezen tijd zeer geliefd waren.[2]). De vloeiende maar weinig treffende verzen van de als „vrouwelijke Vondel" hoog geroemde Elisabeth Hoofman en hare oudere tijdgenoot Catharina Lescailje; die van de veelbewonderde „flonkerster" Lucas Schermer, den onnatuurlijken dichter van zoetelijke herders- en visscherszangen, den opgeschroefden zanger van de „dapperheit der bontgenooten" uit den Spaanschen Successiekrijg; die van den veelgeprezen maar gezocht eenvoudigen dichter van het landleven, den lofzanger van „melker" en „veenman", den arcadisch-gemaniereerden Huibert Poot; die van den geleerden Balthasar Huydecoper zijn, hoe goed van vorm, weinig anders dan eene zwakke „navonkeling" van het schitterende licht, door Vondel en zijn tijdgenooten verspreid. Evenmin kunnen de hoogvereerde dichter Jacob Zeeus of Lucas Rotgans, die „Wilhelm de Derde" in een lang allegorisch-mythisch heldendicht eerde en in zijn platte

1) Vgl. daarover de beschouwingen bij Jonckbloet, Gesch. der Nederl. Letterkunde, dl. V.

2) Holl. Spect., I, blz. 214.

„Boerekermis" zeer verre beneden Brederoo blijft, met de mannen der vorige periode worden vergeleken. Evenmin Arnold Hoogvliet, die het veelgelezen en hooggeloofde gedicht „Abraham de aartsvader" in twaalf vrome maar uiterst langwijlige „boekjes" — „den aartsvader begeleidend schier van zijn wieg tot aan zijn graf" — met benepen zorg samenstelde; of de tallooze navolgers van deze „eer van Neerlands hoofdpoëten"; of de groote kunstrechter zelf van het tijdvak, de groote kampioen der „cierlijkheid" en „zuiverheid" van taal, de stijve, houterige, tot op het uiterste zijn verzen „beschavende" Sybrand Feitama, „weergalooze" beoefenaar der dichterlijke „omzichtigheid", die een groot deel van zijn leven „worstelde" met de vertaling van Fénelon's Télémaque en evenzoo jaren wijdde aan de „volkomen afrijming" der vertaling van Voltaire's Henriade. En op hen volgde de lange reeks van rijmers, die Haller en Van Effen doet uitroepen, dat men nergens zooveel dichters bij elkander vindt dan in Holland: de mannen en vrouwen van „het neerduitsch dichterdom", die als motto van hun noesten arbeid de veelgeliefde dichterspreuk dier dagen konden voeren: „de glorij is voor zweet te koop" of wel „de konst wordt door arbeid verkregen". De rotterdamsche ambtenaar bij de wijnbelasting Dirk Smits, „der zanggodinnen lust", de vleugellamme leidsche „feniks" Jan de Kruyff, de slapgevoelende amsterdamsche „kunstheld" Lucas Pater, de brave voorstander van „netheid en zuiverheid van taal" Bernardus Bosch, de „glorie van zijn stam" Frans de Haes, de deftige groninger kampioen voor „stigtelijk tijdverdrijf" Lucas Trip — zij allen, meesters veelal in den vorm der „nette digtkunst", hechten daaraan meer dan aan den dichterlijken inhoud. Hemelhoog geprezen door hunne tijdgenooten, elkander met „verkwisting van loftuitingen" in de zonderlingste woordkoppelingen, in de hoogdravendste bewoordingen, in de meestgewaagde „verbloemde taal", in de „sporelooste" beelden verheffend tot de hoogste toppen van den nederlandschen Parnas, vermeien zij zich in den holsten klinkklank en bederven hunne dichterlijkste gedachten door overdreven pathos en smakelooze gekunsteldheid. De onnatuurlijkheid der ontboezemingen dier „weergalooze letterhelden" is vooral het gevolg van dien eeredienst van den vorm, reeds door Pels en de zijnen een halve eeuw te voren als de hoofdzaak in de kunst van den dichter aangeprezen en aan vaste regelen gebonden, waardoor de dichtkunst een talent, een vaardigheid werd, die met noeste vlijt

alleen kon worden aangeleerd en zonder welke het „poetisch vuur", het genie als „ruw" en „onbeschaafd" afkeurend in den hoek werd geschoven. Het kwaad woekerde lustig voort. In de kringen der regenten, die gaarne als maecenassen der veelal arme, ja havelooze dichterbent optraden, zoowel als in die der vermogende en gezeten burgerij riep men bij elke gelegenheid de hulp der dichters in om de feestvreugde bij heugelijke familiegebeurtenissen, bij gezellige bijeenkomsten te verhoogen; de „huispoeet" werd een vaste verschijning in de regentenfamiliën, de gelegenheidsdichter, schoolmeester of voorlezer gewoonlijk, in stad en dorp een belangrijk persoon in de samenleving, die hem uit den treure zijne boertige of ernstige gedichten liet „opsnijden" [1]) met „verhevene stemme en met geschikte buigingen der zelve". De „brooddigters", die verzen maakten bij de el en ze te koop boden in hun „digtwinkels" als „koekjes bij den bakker" waren bij menigte te vinden; hunne „rijmweverij" bloeide als nieuwste tak van koophandel en industrie gelijk nooit te voren. De buitensporigste loftuitingen, de onwaarschijnlijkste titels werden in die waren der „liedgrossiers" ten beste gegeven en gretig voor een rijksdaalder of wat door de tallooze gegadigden gekocht. Het waren gulden dagen voor ieder, die de kunst verstond om verzen aaneen te smeden in „poetische zinnevlucht". De „onvergelijkelijke" Amsterdammer Jan van Gijzen en de „weergaloze" Pieter van Wijnbeek te Leiden waren de klassieke voorbeelden.

„Zoo wort, helaas, de Poëzij
Gegeeselt, bont en blaau genepen,"

roept de dichter Zeeus uit, als hij spreekt over de kunst „op bruiloftsfeest of jaargetij bij thaair gegrepen". Wat in de 17de eeuw uitzondering was, werd thans regel en het stroomde verzen over de gansche Republiek heen, verzen dikwijls onberispelijk van rijm en maat maar leeg van inhoud, vloeiend van stijl en keurig van taal, zorgvuldig en geheel volgens de regelen der kunst na maanden- of jarenlangen schavingsarbeid samengesteld maar zonder de vereischten van werkelijke kunst: poëzie en smaak [2]).

Juist op het einde dezer periode begint zich echter eene reactie te

---

1) Over dat toen zeer geliefkoosde woord vgl. Holl. Spectator, I, blz. 15.

2) Van Kampen, Beknopte Geschiedenis der Letteren, II, blz. 122. Vgl. Holl. Spect., I, blz. 185 vlg., II. blz. 49 vlg., III, blz. 49 vlg.

vertoonen, als welker vertegenwoordiger de friesche edelman Willem van Haren optreedt, wat ruw, stroef, dikwijls onbeholpen en daarom door de beter geoefende bentgenooten niet als hunner waardig dichter erkend maar hen allen in werkelijk dichterlijk gevoel overtreffend, meer in menigen „lierzang" dan in zijn later hooggeprezen groot episch dichtstuk „De gevallen van Friso" (1741), dat wel wijsgeerig is en hier en daar getuigen kan van gelukkige navolging der klassieken maar met dat al als dichtwerk niet hoog staat. Hij en zijn twintig jaren later optredende jongere broeder Onno Zwier, verkeerend in de hoogste kringen der Republiek, aan het stadhouderlijke hof, waren ook de eerste vertegenwoordigers eener reactie, die de oogen dier hoogste kringen, totnogtoe uitsluitend gewend naar de klassieke fransche letteren en door de overigens vrij slechte fransche opera en de weinig betere fransche komedie in Den Haag[1]) bekoord, zich eenigszins op de vaderlandsche literatuur zou doen richten. Het stadhouderlijke hof was intusschen nog slechts in zeer geringe mate door deze reactie getroffen. Het „kameniers duitsch", het „kromtong hollandsch" der haagsche wereld, die „in men leven geen duitsch las", was daar zeer gewoon[2]). Willem IV zelf, opgevoed volgens de begrippen der fransche en engelsche aristocratie der 18de eeuw en op letterkundig gebied niet onbedreven, ja als een beschermer ook van de letteren geroemd, gevoelde weinig voor de uitingen der vaderlandsche dichtkunst. Van hem en zijn omgeving was geen krachtige werkzaamheid in de goede richting op dit gebied te wachten: het was al veel, dat hij in zijn tallooze brieven vrij behoorlijk hollandsch schreef. Daarin gaf hij een goed voorbeeld aan de zeer velen in de hoogere standen, die in dezen tijd op nieuw de zuiverheid der taal bedierven door het onmatig gebruik van vreemde woorden. Van Effen's Spectator is vol van opmerkingen tegen die vooral in de salons gebruikelijke fransche en verfranschte termen, die meer en meer ook in de gewone omgangstaal doordrongen. Het oude euvel, dat reeds onder invloed der fransche romanliteratuur in de Middeleeuwen valt aan te wijzen, in den henegouwschen en bourgondischen tijd door de vorstelijke hoven wordt bevorderd, in de 17de eeuw met de talrijke fransche officieren en de toenemende

1) Uffenbach, Reisen, III, S. 362.
2) Holl. Spect., I, blz. 90 vlg.

heerschappij der fransche zeden en gewoonten, met de bewondering voor fransche taal en letteren steeds meer ingang vond, was door de overkomst der refugiés niet minder ernstig toegenomen. Men ging niet voor welopgevoed door, wanneer men zich niet gemakkelijk in het fransch uitdrukte; fransche scholen, die in alle steden en groote dorpen, waar verarmde refugiés van de mannelijke of de vrouwelijke sekse zich nederzetten, als paddestoelen oprezen uit den grond; fransche gouverneurs en kamerdienaars, kappers en kleedermakers, kameniers en modemaaksters brachten het hunne ertoe bij om de hollandsche taal in minachting te brengen. Van de haagsche kringen ging de verfransching over op de amsterdamsche handelswereld, van daar op de regentenfamiliën in de groote en kleine steden, eindelijk op de burgergezinnen, die het voorbeeld der aanzienlijken navolgden. Gelukkig ging van de letterkundigen omstreeks 1730 reeds tegen deze taalverbastering een krachtige reactie uit, die in ieder geval het kwaad tot staan bracht, al kon het niet geheel en al worden verwijderd.

Ook op het gebied der beeldende kunst en van de muziek kan dit tijdvak niet als een van groote beteekenis worden aangemerkt. Ook hier is de meer algemeene verbreiding niet aan het innerlijk gehalte ten goede gekomen. Een zeer ontwikkelde techniek, een algemeen gevoel voor, een zeer verbreide beoefening van schilder- en graveerkunst vallen op te merken; de ruwere smaak van vroeger heeft voor groote verfijning plaats gemaakt, de ons volk eigen zin voor nauwkeurigheid en volledigheid, gepaard aan een onder franschen invloed sterk ontwikkelde behoefte aan sierlijkheid van vormen, doet zich duidelijk kennen. Maar de krachtige oorspronkelijkheid van vinding en bewerking is verloren gegaan. Ook hier geldt thans het kunstbeginsel, dat bij de letteren op den voorgrond treedt: „kunst wordt door arbeid verkregen". Het genie moet in het keurslijf der heerschende kunstvormen worden gewrongen, totdat het zijn oorspronkelijke eigenaardigheid verliest en zich schikt naar de aangenomen normen van voortreffelijkheid. Het is de gouden tijd der akademische leerboeken[1]) van Hoogstraten en Lairesse, de tijd, waarin Houbraken zijn biografisch werk de „Groote Schouburgh" (1718)

1) Vgl. dl. V, blz. 162 en 436.

samenstelt [1]), de bloeiperiode van kunstgeleerdheid en strenge kunstscholen, van kleinkramerij en zucht naar punctueele juistheid, van slaafsche navolging en vaste kunstregels, van technische volleerdheid en artistiek onvermogen.

De oude Lairesse [2]), die, hoewel sedert twintig jaren blind, in zijn hoogen ouderdom te Amsterdam tot zijn dood in 1711 nog tal van jonge schilders „het palet in de hand gaf" en vele jonge graveurs door zijn lessen vormde, was de vereerde leermeester van het tijdvak, wiens „Groot Schilderboek" herhaalde uitgaven beleefde evenals zijn „Grondlegginge der Teekenkonst"; zijn akademische kunstopvatting beheerschte bijna de geheele achttiende eeuw. Ook zijn leerling Houbraken heeft in dit opzicht een belangrijken invloed geoefend door de kunsttheorieën, die hij in zijne levensbeschrijvingen van nederlandsche schilders en schilderessen invlocht. Gerard Hoet te Utrecht, bekend als schilder van plafonds en schoorsteenstukken, ook als miniatuurschilder, graveur en etser, schreef evenzoo eene veelgelezen „Ontsloten deure der Teekenkonst". Arnold Boonen (gest. 1729), leerling nog van Godfried Schalcken, leermeester zelf van Quinkhart, Troost en Philip van Dijk, is de laatste der op den voorgrond tredende schilders van regentenstukken, de beroemde portretschilder van zijn tijd, voor wien czaar Peter, de eerste koning van Pruisen en Marlborough poseerden en die in zacht koloriet en goede schikking uitmunte. Hij en zijn tijdgenoot, de hooghartige Adriaan van der Werff (gest. 1722), bekend door zijn prachtlievendheid, zijn uitvoerigheid en buitengemeene vruchtbaarheid, zijn onnatuurlijk scherpe en porceleinachtige kleuren, waren de meest geëerde schilders hunner dagen en verzamelden schatten door hun nimmer rustend penseel, dat tal van vorstelijke en patricische woningen versierde. Jan van Huchtenburgh (gest. 1733) schilderde voor prins Eugenius en andere groote heeren een aantal goed en uitvoerig geteekende maar weinig afwisseling biedende ruitergevechten. Willem van Mieris (gest. 1747) en zijn zoon Frans, de jonge, zetten met nog grooter nauwkeurigheid doch minder ontwikkeld kunstgevoel de traditiën der leidsche fijnschilderschool voort tot in het midden der

1) Vgl. Hofstede de Groot, Quellenstudien zur Holländischen Kunstgeschichte (Haag, 1893); De la Barre de Beaumarchais, Le Hollandois (Frankf. 1738), p. 177/8.
2) Vgl. dl. V, blz. 435.

eeuw en evenaarden Van der Werff in porceleinachtig koloriet. Cornelis Troost (gest. 1750) toonde zich een meester in de bastaardkunst van pastel-aquarel, fijn van teekening, de zeden van zijn tijd gispend met lichten spot. Jan van Huysum (gest. 1749) schilderde prachtige fijn bewerkte bloemen op helderen achtergrond met onnavolgbare nauwkeurigheid en eleganten zwier. Rachel Ruysch, de dochter van den hoogleeraar, werkte niet minder uitvoerig en kunstig voor kabinetten van binnen- en buitenland. Vooral de miniatuur-schilderkunst op glas en porcelein was zeer in zwang, ook onder de schilders van beroep; de portretkunst richtte zich meer en meer op deze soort. Maar al die jongere schilders behooren tot het ras der decadenten, dat eerbied voor den vorm stelt in de plaats van inspiratie en door uitvoerigheid en fijnheid tracht te vergoeden wat hun ontbreekt aan kracht en hoog kunstgevoel; talenten zijn het van groote beteekenis maar geen meesters in de kunst.

Zoo is het ook met de graveurs en teekenaars. Houbraken, Lairesse, Picard vormden ook hier een groot aantal hunner jongere tijdgenooten. Verkolje, de Gorées en Pieter Tanjé, van wie vooral de laatste als vruchtbaar graveur tal van boek- en plaatwerken met kwistige hand versierde, kwamen de oudere graveurs nabij maar verreweg de meesten hunner tijdgenooten in deze kunst brachten het niet verder dan tot groote vaardigheid, bewijs eener vergevorderde techniek. Vooral de bastaardzuster van de ets, de „zwarte kunst", trok vele beoefenaars tot zich, ook onder hen, die zich niet voor het leven op de kunst toelegden; de papiersnijkunst zag in de werken van Elisabeth Rijberg uit Rotterdam, Johanna Coerten Block uit Amsterdam en andere kunstenaars en kunstenaressen van buitengemeene vaardigheid en merkwaardigen kunstzin wonderen van geduld en fijnheid ontstaan; de in het klein werkende ivoordraaiers en de makers van gipsafgietsels dezer dagen namen de plaats der beroemde beeldhouwers van vroeger in; de vervaardigers van penningen en medailles, in dezen tijd bij alle feestelijke herdenkingen, ook in den burgerlijken familiekring, geslagen, vonden veel aftrek maar leverden weinig schoons meer.

En de andere schoone kunsten getuigden van navolging van wat eenmaal door de groote voorgangers op allerlei gebied was gedaan; geen harer beoefenaars heeft zich een naam verworven, die leefde tot in later dagen.

Evenals op het gebied van wetenschap en letteren mag ook op dat der kunst getuigd worden, dat nooit hier te lande het aantal der beoefenaars grooter is geweest dan in dit tijdvak. Het werd de mode, dat men, wilde men aanspraak maken op den naam van een ontwikkeld mensch, zich de techniek van de dichtkunst zoowel als die van een of meer beeldende kunsten moest hebben eigen gemaakt. Met de toenemende algemeene beschaving, die niet met evenredige diepte van ontwikkeling gepaard ging, kwam zoo een algemeene liefhebberij in kunst in zwang. Jonge mannen en vrouwen van eenigen maatschappelijken rang dienden zich gedurende eenige jaren van hun leven aan een of andere kunst te wijden, waarmede zij zich den tijd konden verdrijven of eenige kennis van wetenschap opdoen. Dit had zoo niet een groote dan toch een algemeen verspreide kennis, eene zekere belangstelling in zaken van kunst en wetenschap ten gevolge; overal vertoonden zich kleine talenten, die zich een klein terrein van werkzaamheid uitkozen; liefhebberijtooneelen en dicht- en kunstvereenigingen bloeiden in alle steden; de rederijkerskamers op de dorpen [1]) roemden op hun prijskampen en op een toevloed van „kunstbroeders"; de woningen vloeiden over van voortbrengselen van penseel of graveerstift, schaar of mes, potlood of borduurnaald der bewoners en bewoonsters of van hunne vrienden en verwanten, bewijzen weder van onuitputtelijk geduld, niet van werkelijk kunstgevoel. Geen huis van eenig aanzien of de bewoner had zijne soms belangrijke bibliotheek, zijne niet altijd verwerpelijke kunstverzameling, zijne verzameling van uitheemsche kostbaarheden, goud, zilver, zeegewassen, schelpen, paarlen, porcelein, lak- en ivoorwerk, zoo betrekkelijk gemakkelijk te verkrijgen in een land met nog altijd aanzienlijk wereldverkeer, zelfs van messen, scharen en kammen. Beroemd waren de verzamelingen van den prachtlievenden delftschen opperschout De la Faille [2]), van den amsterdamschen burgemeester Witsen en den bekenden Job de Wilde, van den rotterdamschen belastingambtenaar en geschiedschrijver Cornelis van Alkemade, die in Holland meer dan 500 penningkabinetten kende [3]), van den voormaligen staatschen gezant in Zwitserland Pieter Valckenier in Den Haag,

1) Vgl. daarover De la Barre, p. 181/2.
2) Uffenbach, Reisen, Bd. III, S. 340 ff.
3) ib., S. 331.

van den haarlemschen predikant Dorville, het herbarium van den leidschen hoogleeraar Hermann en vele andere [1]). Maar deze verzamelingen wisselden dikwijls van eigenaar door verkoop of vererving; de leidsche boekenauctiën, de amsterdamsche oudhedenverkoopingen waren door geheel Europa bekend. Intusschen was het geen groot geheim, dat ook op dit gebied het bedrog op bedenkelijke wijze was ingeslopen. De kunstkoopers en makelaars stonden in een slechten roep. Fraaie lijsten moesten dienen om kopieën voor origineelen te doen doorgaan; schildersmerken en namen werden op de onbeschaamdste wijze vervalscht om een gewoon werk voor een kunstgewrocht van den eersten rang te kunnen uitgeven; origineele kunstwerken werden heimelijk door min of meer gelukte kopieën vervangen; alle vonden van slimme koopmanschap werden bij het samenstellen van catalogi en de voorbereiding van auctiën in het werk gesteld. Zoo bleek menige verzameling van eenigen naam ten slotte van weinig werkelijke kunstwaarde te zijn en kreeg ons land een slechten roep als markt voor schilderijen en oudheden [2]).

Men mocht spotten met deze niet altijd gelezen boekenreeksen, met deze niet altijd op hunne juiste waarde geschatte voortbrengselen van kunst, met deze niet altijd smaakvol bijeengeplaatste curiositeiten, met deze dikwijls zonderling gekozen zeldzaamheden — hunne aanwezigheid in de huizen onzer regenten, kooplieden en renteniers, zelfs onzer kleine burgers, kon op den duur toch niet missen zekeren beschavenden invloed te oefenen. Die beschaving moge dikwijls slechts oppervlakkig geweest zijn — dat zij onder de burgerklasse vrij algemeen was, zou men niet kunnen ontkennen; de middelmatigheid van het toenmalige geestesleven moge betreurd worden, men vergete niet, dat een middelmatige hoogte beter is dan een lage trap van beschaving. Een en ander hing samen met de betrekkelijk algemeene welvaart, waarin men zich ten onzent in dezen tijd verheugde, het gevolg van de schatten, door vorige geslachten in de beste jaren van handel en nijverheid verzameld en thans over het geheel nog zorgvuldig bewaard, zoo niet op gelijke wijze vermeerderd in deze dagen van stilstand en betrekkelijken achteruitgang der bronnen, waaruit die welvaart was voortgekomen.

1) Uffenbach, passim.
2) Holl. Spectator, dl. IX, blz. 209 vlg.; X, blz. 49 vlg.

Maar lager dan tot de burgerklasse daalde die beschaving niet. De kleine burgerij, de arme volksklasse had daaraan weinig of geen deel. Slecht onderwezen, nauwelijks met de kunst van lezen en schrijven meer dan in hare beginselen bekend, in haren arbeid [1]) vasthoudend aan de oude vormen en gewoonten, zonder eenige behoefte aan verbetering en ontwikkeling, de vreemde arbeiders met wantrouwen bejegenend, groeide zij op in onwetendheid, door de gegoeden geminacht en verstooten, hoogstens met zeker medelijden behandeld en beschouwd doch niet toegelaten tot de gemeenschap van de hoogere dingen des levens. Alleen in de kerk deelnemend aan het geestelijk leven der natie, alleen voor kerkelijke dingen eenige belangstelling toonend, was de lagere volksklasse nog altijd hier te lande door een breede kloof van het gegoede deel des volks gescheiden, een kloof, die in de achttiende eeuw eerder breeder dan smaller werd. De oprichting van armenscholen omstreeks 1730 [2]) bewees intusschen, dat men er ook wel aan dacht ook dit zeer aanzienlijke deel des volks eindelijk in de voordeelen van ontwikkeling te doen deelen. Maar veel verder ging dit streven nog niet. Het was er verre van af, dat men zich aangordde tot krachger werkzaamheid in die richting.

1) De la Barre, p. 83.
2) Van Effen, Holl. Spectator, VII, blz. 135.

HOOFDSTUK V.

REGENTEN EN BURGERIJ OMSTREEKS 1740.

De Republiek der Vereenigde Nederlanden was in dezen tijd meer dan ooit een aristocratisch geregeerde burgerstaat, in welken twee klassen op den voorgrond traden, die der patricische regenten en die der welvarende burgerij.

Van de edelen als afzonderlijken stand was nauwelijks sprake meer. sedert de Wassenaers, de Boetzelaers, de Rechterens en andere leden van den ouden hollandschen, utrechtschen, gelderschen en overijselschen adel zich met de patricische geslachten uit de steden der verschillende gewesten feitelijk op eene lijn hadden gesteld, in ieder geval met hen eene lijn hadden getrokken, ja zich met hen hadden vermaagschapt. Alleen op sommige utrechtsche, geldersche en overijselsche kasteelen en in friesche stinsen bleven nog zeer enkele geslachten. fier op de oude traditiën, zich afscheiden van de nakomelingen der kooplieden uit de 17de eeuw, die zich getooid hadden met buitenlandsche ridder-, baronnen- en zelfs graventitels of zich noemden naar uit de erfenis van verarmde of uitgestorven oude familiën gekochte hollandsche, zeeuwsche en utrechtsche heerlijkheden; de meeste friesche en groningsche edelen, sedert de 17de eeuw meer en meer in de positie der hollandsche ambachtsheeren gekomen en zich naar hun voorbeeld „heer" hunner omgeving noemend, al hadden zij eigenlijk geen recht op dien feodalen naam, waren de gelijken dier hollandsche heeren van den nieuweren tijd, die op de minder vermogende „achterhoeksche" edelen uit Gelderland, Drente en Overijsel neerzagen. De laatsten trokken zich steeds meer terug in hunne landelijke omgeving, waar zij zich toelegden op het beheer hunner goederen, samenlevend met hunne onderhoorigen en de eigenerfde

boeren in hunne buurt. Van den roomschen, met belgische en luiksche Roomschen verzwagerden adel in de Generaliteitslanden, uitgesloten van de eigenlijke regeering zelfs hunner omgeving, kon evenmin belangrijke inwerking op de toestanden in de Republiek verwacht worden. De Bentincks en Pallandts, de Reede's en Heeckerens, de Aylva's en Vegelins zagen op hunne beurt van uit hun afgelegen stamzetels het staatkundig gewoel in de Republiek van kooplieden met eenige minachting aan en stelden zich tevreden met den stillen glans van het thans vereenzaamde stadhouderlijke hof te Leeuwarden en op Het Loo of wel met het beheer hunner landgoederen, sedert de krijgsdienst in het verzwakte en gedesorganiseerde leger der Republiek weinig aanlokkelijks meer aanbood en de groote rijkdommen der koopliedengeslachten hun de mededinging in het haagsche leven moeilijk maakten. Wat er nog van ouden adel in de Republiek was overgebleven, begon zoo meer en meer het karakter van landadel te dragen, beperkt van middelen, volgens de toenmalige begrippen boersch van vormen, ouderwetsch van kleeding en opvatting, alleen aan het stadhouderlijke hof nog met onderscheiding bejegend, alleen daar zich thuis gevoelend en er met de oude hofambten begiftigd — een eerbiedwaardig overblijfsel van vervlogen grootheid.

Ook van den „soberen ambagtsman" kon gezegd worden, dat zijn stand, hoe talrijk ook, in het leven der Republiek weinig beteekende. Zonder eenigen staatkundigen invloed, slecht onderwezen, slecht behuisd, met minachting, hoogstens met nederbuigende goedheid behandeld, was hij geheel afhankelijk van de stedelijke „heeren", wier „wijzen" hij gewoon was te „prijzen", en waagde het zelfs niet ontevredenheid te doen hooren uit vrees van door de machtige regenten voor zijn onbehoorlijke stoutheid gevoelig te worden gestraft; de „kerel" had eenvoudig te gehoorzamen en de vaderlijke vermaningen van den heerschenden patriciër ter harte te nemen zonder te vragen naar redenen of motieven. Zoo weinig werd hij geacht, dat het met het oog op de beschikbare bronnen [1]) hoogst moeilijk zou vallen een eenigszins uitvoerig beeld te ontwerpen van

[1]) Men zou die moeten zoeken in de spectatoriale literatuur dier dagen, in de gelijktijdige kluchten en tooneelspelen, in de stedelijke rekeningen en gildepapieren.

zijn aan de gildekeuren en oude vormen gebonden dagelijksch leven zonder verheffing, zonder andere afwisseling dan de stoop jenever en het over de onderdeur gerookte pijpje tabak [1]), het eeuwige eenerlei van zijn zwoegend bestaan besluitend in een der tallooze armenhuizen, gesticht door den weldadigheidszin der vermogende klasse, of als bedeelde op zijn ouden dag zijn brood vragend bij de kerkelijke diakonie, die den omvang harer werkzaamheid jaarlijks zag toenemen. In de groote steden alleen [2]) begon zich in de kringen der ambachtslieden zeker verlangen te openbaren naar meerdere vrijheid van arbeid, die nog altijd in middeleeuwsche banden gekneld werd; de eischen van het verkeer hadden daarop wel inbreuk gemaakt maar het waren minder de belangen der ondergeschikten dan die der bazen en der klanten, die daarbij gediend waren.

Gelukkiger dan hij mocht de in deze jaren door Poot en de zijnen in verzen bezongen „geruste" landman heeten, „die zijn zalig lot, hoe klein om geen koningskroon zou geven". De rust en veiligheid ten platten lande werd bij de afwezigheid van alle oorlogsgerucht niet gestoord; watervloeden en veeziekten mochten zijne vooruitzichten tijdelijk verduisteren, afpersingen van baljuwen en schouten mochten hem een oogenblik het leven zuur maken, heerlijke rechten en tienden van allerlei aard hem nu en dan herinneren aan zijn afhankelijkheid van den machtigen landheer, over het algemeen was het lot van „melker" en „veenman" niet te betreuren. De dichterlijk sentimenteele opvijzeling der schoonheden van zijn „batavisch arcadia" mocht de idylle van zijn leven volgens de eischen der fransche litteraire mode wat al te zeer verfraaien als tegenstelling tegen de woelige stadsbezigheden — dàt men het in die mate doen kon, was niet alleen toe te schrijven aan de mode van den dag maar zeker ook aan de met deze voorstellingen niet al te zeer in tegenspraak komende werkelijkheid; zijn door den omgang met de praktijk des levens gescherpt verstand vergoedde veel wat hem, bij gemis aan goed onderwijs ten platten lande, aan geestesontwikkeling ontbrak: zelfs de ruwe platheid der boerenkermis dezer dagen is wat minder ruw, wat minder plat dan de tafereelen van Brouwer en Ostade ons

[1]) Vgl. de bekende schildering bij Van Effen, Holl. Spect.: de os van buurman Thijs.

[2]) De la Barre, p. 84.

te zien geven, een gevolg misschien van de aanwezigheid thans ten platten lande, ten minste van Mei tot November, van een groot aantal stedelingen op de tallooze buitenplaatsen en buitenhuizen, die zich allerwege „bij versche bron en klare stroomen" verhieven en de stadsgewoonten op het land ingang en navolging deden vinden. De tallooze speeljachten en speelwagens, die op zomersche dagen de welvarende stadslieden van beiderlei kunne naar het land voerden om er te „spanceeren hand aan hand" of er een vischje te eten onder het lommer van olmen en elzen, brachten ook het hunne ertoe bij om den landman vertrouwd te maken met de geheimenissen van het stadsleven, niet altijd intusschen tot voordeel van zijn, naar het nog lang heette, „onbedorven" landelijke zeden, van zijn veelgeprezen dorperlijken eenvoud, die feitelijk door zijn boersche slimheid minstens geëvenaard werd.

Een ander type van den zeventiende-eeuwschen Nederlander, dat van den matroos, den schipper, den zeeman, ging met den achteruitgang der vaderlandsche zeevaart meer en meer verloren. Niemand dacht er thans aan den Hollander bij voorkeur als den gemoedelijken, ietwat ruwen, ronden, hardhandigen zeebonk af te beelden, eerder als den welgedanen „kaaskooper", met de goudsche pijp in den mond en de handen in de zakken rustig zijn voordeel berekenend of genietend. In Noordholland [1]) en op de friesche en groningsche kusten mochten nog de oude zeemansgewoonten voortleven, de tijden waren voorbij dat in iedere burgerfamilie minstens één lid van het gezin op zee rondzwalkte en die verandering had natuurlijk ook grooten invloed op den landaard, eeuwen lang door de ontberingen en nooden van het zeeleven gevormd in de school der energie, der kalmte in gevaren, der zelfbeheersching, der taaie volharding, der vindingrijkheid, van het rijp overleg, der soberheid in taal en levenswijze — hoedanigheden, die nergens beter dan op het schip worden geleerd. Nog was er van die hoedanigheden veel overgebleven in de eigenaardige karaktertrekken van het nederlandsche volk: de grondslag, door de eeuwen gelegd, kon niet op eenmaal worden weggevaagd: maar onmiskenbaar was omstreeks 1740 reeds de achteruitgang ervan, die ons volk begon terug te dringen van het hooge standpunt, waarop het, niet alleen in betrekking tot andere volkeren doch ook zonder

[1]) De la Barre, p. 231 suiv.

vergelijking met anderen, in de zeventiende eeuw had gestaan. Een scherp koopman, een langzaam denker, een rustig burger was de Hollander nog altijd maar de deugd der kalme zelfbeheersching, de eenvoud van levenswijze, van taal, vooral de krachtige energie gingen ziender oogen achteruit tot schade van land en volk [1]).

Verre boven ambachtsman, boer en zeeman verhief zich de trotsche regent der achttiende eeuw, thans zich de gelijke achtend dier venetiaansche en florentijnsche edelen uit de latere Middeleeuwen, wier glans de wereld had verblind. Als door Gods genade achtte hij zich in het wettig bezit der oppermacht in de Republiek gesteld, de vertegenwoordiger, de geboren handhaver van het beginsel der „burgervrijheid", dat hij tegen iedere vijandige macht van monarchalen en ochlokratischen aard had te verdedigen. Geen inmenging van den Prins van Oranje, dien „eerzuchtigen ambtenaar" der wettige regentenheerschappij; geen mederegeering ook van den burgerman, dien „goddelijke en menschelijke wet" onder zijn gezag had geplaatst; revolutie heette iedere poging om de beteekenis van den Prins in de Republiek te verhoogen, rebellie iedere bemoeiing van den geregeerde met wat de regent als zijn domein beschouwde. Jegens God, jegens zijn geweten, jegens zijn eigen stand alleen achtte deze zich verantwoordelijk voor zijn daden — een hoog en trotsch gevoel, dat zich ook in zijn optreden naar buiten openbaarde. Zijn kleeding, waarin de deftige zwarte met zwart bont omzoomde tabberden van vroeger dagen thans plaats had gemaakt voor kleurige rokken, fluweelen broeken, kanten lubben en degens op zijde; zijn trotsche houding, het hoofd in den nek nederziend op den burgerman; zijn fraai, dikwijls smaakvol uitgevoerd, nieuw geschilderd of gestikt familiewapen [2]), dat zijn burgerlijk geslacht boven andere moest onderscheiden en op koets en draagstoel, op paardedek en zitkussen, op bank en stoel, boven deur en venster, op tapijt en behangsel, op zegel en in boek als merk pronkte; zijn met zorg samengestelde genealogie, waarin in verband met dat wapen alle sporen van burgerlijke afkomst angstvallig waren weggemoffeld door een der toen tallooze deskundigen op dit gebied; zijn afgemeten hooge toon van spreken, door overmatig gebruik van fransche bastaardwoorden nog aanmerkelijk verdeftigd — dat alles

[1]) Van Effen, I, blz. 101 vlg.; De la Barre, p. 143 suiv.
[2]) Van Effen, III, blz. 121 vlg.

verhief hem hoog boven het gewone gros. Zijn huis was een paleis, van buiten reeds kenbaar aan hardsteenen of marmeren gevels en stoepen, aan rijke omlijsting van vensters en deuren naar den besten franschen smaak uit de dagen van Louis XIV en Louis XV; niet meer de ietwat stijve oude hollandsche trapgevel vol zinrijken eenvoud in streng klassieke vormen, doch sierlijke ronding der bouwlijnen, grillige slangen- en grifhoenenornamenten, kleine handigheden der bouwkunst om de hoeken van het bouwwerk te verbergen. En van binnen was de pracht er niet minder op geworden: kamers opgevuld met kostbaar ingelegde tafels en kasten, met sierlijk gebogen en van fijnbestikte zittingen en ruggen voorziene stoelen, met prachtige hooge vazen en potten van japansch en chineesch maaksel, met schatten van venetiaansch glas aan spiegels en lichtkronen, met pastelschilderijen naar de mode, wedijverend met de familieportretten ten voeten uit van de vroegere periode en de borststukken op glas en porcelein, de fijne miniatuurtjes in kostbare omlijsting uit dezen tijd; reeksen van open kasten vol kleine snuisterijen, weder van glas, porcelein, ivoor en kostbaar hout uit alle deelen der wereld; fraai geschilderde of gestukadoorde plafonds, die de balken der zoldering moesten verbergen, vol allegorische tafereelen in verband met de bestemming van het vertrek: cupido's in de slaapkamer, appelen en korenaren, manden met bloemen en vruchten, godinnen van landbouw en vruchtenteelt in de eetzaal, emblemen van muziek en spel in den salon; aan den wand rijke bekleeding met toepasselijke gobelins of met het toen zeer veel gebruikte „velours d'Utrecht", met goudleder of zwaar gebloemde stof, in het bijzonder voor dit doel vervaardigd; tusschen de ramen hooge penantspiegels van kostbaar glas; boven de deuren en in de schoorsteenwanden allegorische voorstellingen van denzelfden aard, in witte of bonte kleur; op de vloeren kostbare tapijten van perzisch of turksch fabrikaat; schatten van zilveren en porceleinen vaatwerk, van geslacht op geslacht vererfd en met zorg en liefde bewaard; in de gangen en op de trappen kostbare loopers, door witte overtrekken en opgelegde plankjes beschermd tegen den indruk der voeten van onoplettende of onopgevoede bezoekers, terwijl de leden van het gezin op kousen of vilten pantoffels over de marmeren of gemarmerde trappen en gangen moesten loopen; zolders en keuken hagelwit geschuurd en met heldere matten bedekt. Zoo ongeveer zag een patricisch huis der achttiende eeuw eruit.[1]). Een tuin nauwkeurig volgens de voorschriften van Le Nôtre ingericht, met vijvers en bloemperken en veel zon, niet onderschept door hooge schaduwrijke boomen, met gladde, in grillige vormen geschoren hagen en sierlijke bochten, met reusachtige vazen en kunstige fonteinen, met grillig grotwerk en mozaiek, gekleurd door de heldere bloem van de mode, de veelgeprezen hiacint, naast de oude tulp en narcis en de in allerlei zeldzame vormen geteelde roos en lelie, voltooide de heerlijkheid der patricische woning in de stad. Die van François Lopez, die in het huis van Cornelis Tromp in Den Haag woonde, werd in dezen tijd algemeen bewonderd als een pronkjuweel van hare soort, waar de haagsche aristocratie in prachtige zalen de schoonste muziek kwam aanhooren, die in Europa te hooren was[2]). En daarnaast stond de buitenplaats aan Amstel, Vecht of kleinere vaart, het hollandsche Tempe dier dagen, door Van Lennep in zijn Ferdinand Huyck op onnavolgbare wijze geschilderd.

De Amstel- en Vechtstreek, door Haller beschreven[3]) als de aantrekkelijkste van geheel Holland, trof reeds bij Amsterdam den bezoeker door de breedte van het vaarwater en de talrijkheid der tuinen, die het aan beide oevers omzoomden. Bij Nieuwersluis kreeg men den indruk van zich in een tooverland te bevinden te midden van de heerlijke parken, het prachtige, door statige zwanen en bonte eenden, door honderden jachten en boeiers verlevendigde, in tallooze bochten kronkelende water, waarin de onafzienbare rij van dicht aaneenliggende buitenplaatsen zich afspiegelde, des zomers bewoond door rijke amsterdamsche familiën, die hier ontspanning zochten van het drukke leven der hoofdstad. Vooral de „rijke en dartele mennoosgezinde"[4]), die zich in dezen tijd door weelde en overdaad boven anderen onderscheidden, zich door prachtige woningen en een weelderig leven schadeloos schenen te willen stellen voor hunne uitsluiting van de lands- en stadsregeering, voor het stemmige leven van vroeger dagen, waarvan zij alleen in eenvoud van kleeding nog de herinnering bewaarden, verteerden in den „mennisten hemel" aan de Vecht de opbrengst hunner door den handel verkregen schatten. Ook de portugeesche Joden, zich van de

1) De la Barre, p. 226 suiv.
2) De la Barre, p. 202.
3) Tagebücher, S. 54.
4) Van Effen, VI, blz. 124, vgl. III, 194; I, blz. 199.

duitsche „smousen" uit den kleinhandel in geld en waren en de kramerij ten platten lande onderscheidend zoowel door hunne veelomvattende geldoperatiën, hunne groote handelsondernemingen op de Middellandsche zee en in Guyana als door hun trots op vermeende adellijke geboorte, staken hier zoowel als in de stad den aanzienlijken regenten en kooplieden naar de kroon. Haller maakt met bewondering melding[1] van de groote buitenplaats van De Pinto bij Oudekerk met haar vorstelijk buitenpaleis, hare vijvers, waarin zich de ronde prieelen met hun marmeren zuilen afspiegelden, hare bezienswaardige kerk en haar beroemde fontein met de vier metalen zeepaarden, haar kunstig gebouwde schelpgrotten met gansche heuvels en jachtpartijen, waarover het door een rad gedreven heldere water nederstroomde op een kunstrots, die het weder over verschillende bekkens door twee groote marmeren leidingen naar een grooten vijver doorliet, haar aan groenlandsche eenden, numidische hoenderen, trapganzen en „poelepintaden" buitengemeen rijk vogelhuis, hare van allerlei visschen voorziene waterpartijen, alles te zamen op meer dan twee ton gouds geschat. Het om zijn beeldhouwwerken beroemde portugeesche kerkhof te Ouderkerk spreekt nog van den rijkdom en de weelde der portugeesche Joden uit die dagen.

Van dergelijke prachtige buitenplaatsen met hare monumentale door zware vazen gedekte poorten, met hekken van kunstig gesmeed ijzer, breede oprijlanen van beuken, olmen of linden, versierd met lange rijen van oranjeboomen, met hooge hardsteenen stoepen voor de vorstelijke woning, uitgestrekte parken vol schaduwrijke „allées" en kunstig ineengevlochten „berceaux", waar geen zonnestraal doordrong, met prieelen van welriekende kamperfoelie, lange geschoren hagen en sterrebosschen, in grillige vormen gepunte boomen, tooneelzalen van levend groen, grotwerken van verrassende kunstwaarde, schelpen- en steenenmozaiek, doolhoven zonder einde, lanen en perken van buitengemeene lengte en breedte, geheimenissen van springende waterwerken, broeikasten met fijne vruchten en bloemen, vergulde en marmeren tuinbeelden van den eersten rang, merkwaardige licht- en kleureffecten, heerlijke vergezichten, bedriegelijke perspectieven en diorama's was de Vechtstreek volop voorzien en menige betrekkelijk kleine stad zag er eenige van dien aard in hare onmid-

[1] l.l. S. 54 en 103.

dellijke omgeving of op niet al te verren afstand van hare poorten[1]. De Leidenaar was trotsch op zijn Endegeest en Poelgeest, op de met buitenplaatsen omzoomden wegen naar Den Haag en Leiderdorp; de Rotterdammer kon wijzen op zijn Honingen en Kralingen, de Alkmaarder op zijn Nijenburg, de Hagenaar op zijn Zeestraat, de Middelburger op zijn ouden vlissingschen weg en zijn duinplaatsen bij Domburg en Westkapelle, de Noordwijker op zijn Offem.

Behalve de Vechtstreek en die om Den Haag bij Voorburg, Rijswijk en Wassenaar was ook de omgeving van Haarlem een gezochte streek voor buitenplaatsen, die aan den voet van het duin gelegenheid gaven om zich te wijden aan jacht op hazen, konijnen en gevogelte, aan het hengelen in de wijde plassen in de buurt. Vooral de vinkebaan was daar een geliefkoosde plaats van uitspanning. Van Lennep herinnert eraan in zijn levendige beschrijving van het Huis te Manpad[2] met zijn „binnenzaalen, hecht gebouwt en hoog en breed en laag en deftigh, van harde steen en duurzaam hout", gelegen te midden van het „schoon hoog plantsoen van beuken, iepen en abeelen", met prachtige hekken en schuttingen, zware muren ter bescherming der fijne vruchtboomen, uitgestrekte plantenkassen en broeibakken, fraaie berceaux, tuinbeelden, vazen, zonnewijzers en wat er meer tot de stoffage eener buitenplaats behoorde. Het bericht, dat er „vlucht" was op de vinkebaan, bracht den eigenaar reeds vóór het ontbijt, dat op zijn deftigst met koffie, thee en chocolade prijkte, de pijp in den mond naar buiten om in diepe stilte vinken of sijsjes te verschalken, soms in groot gezelschap, dat met moeite door het genot van jenever of brandewijn op bessen en deventerkoek rustig gehouden moest worden, terwijl de heer des huizes met zijn vrienden onvermoeid weddingschappen aanging over den uitslag van de vangst met het vinketouw. Jagers en vinkers vereenigden zich dan des middags volgens gewoonte, fraai gekleed en gekapt, aan den disch, die niet altijd[3] zoo aartsvaderlijk degelijk en eenvoudig mocht heeten als Van Lenneps beschrijving ons wil doen gelooven. Na den eten een of ander balspel of weder jagen op lijsters of snippen, totdat de duisternis viel en men zich verzamelde

[1] Vgl. een speelreisje door West-Holland bij De la Barre, p. 217 suiv.
[2] Leven van C. van Lennep, blz. 47 vlg., 217 vlg.
[3] Vgl. Van Effen, III, blz. 196.

om te genieten van een of ander boek uit de dikwijls welvoorziene landelijke boekerij of van de muziek aan het ook ten platten lande reeds onvermijdelijke klavecimbaal, dat in het huiselijk leven de luit geheel had verdrongen. Aan de theetafel, waar men „en négligé" verscheen, de oude heeren in kamerjapon, de dames in wit neteldoek en op tripjes, vermaakte men zich met raadsels en charades, met aardigheden of knipsels, totdat het uurtje voor quadrille of omber geslagen was. Om tien uur genoot men dan den avondmaaltijd om tegen elven de nachtrust in te gaan.

Eenvoudiger ging het toe in de kleinere buitenwoningen[1]) zooals men er naast de groote buitenplaatsen in de nabijheid van iedere stad van eenige beteekenis kon vinden. Eenige logeerkamertjes, waarin een eenvoudig ledikant met vier of vijf stoelen, tafel en spiegel van geringe waarde, behangen met goedkoope gekleurde katoentjes of papierbehangsels; daarbij een grootere eetkamer, een knappe keuken en een diepe kelder: dat was het gansche huis. Een eenvoudig bloementuintje, daarentegen groote bogaarden en moestuinen, ruim uitzicht, vischrijke slooten in de buurt, kippen en duiven naar hartelust, voltooiden de buitenplaats van den gewonen gezeten burger, die er zich uit het stadsgewoel terugtrok en er zijne vrienden onthaalde op buitenlucht en buitenvermaken. En nog bescheidener beurzen moesten zich tevreden stellen met de zich steeds vermeerderende theekoepels en theetuinen op de buitensingels of vlak voor de poorten der stad, waar de nijvere burgerman van eenigen welstand op zomersche avonden te midden der zijnen in stille rust zijn pijp rookte, in gemakkelijke kleeding zich vermeiend in het kijken naar de voorbijgaande wandelaars, de aankomende postwagen of trekschuit of wat er meer op de stille buitenwegen en rustige vaarten viel te bewonderen. En wie zich wat verderaf wilde begeven, zocht met zijn „speelwagen" vol vroolijk gezelschap van jonge dames en heeren den Geleerden Man bij Bennebroek of een andere buitenherberg op om er den dag door te brengen in vroolijken kout, met dans en gezelschapsspel of wel „spanceerend" in het groene bosch; speeljachten en boeiers voerden tal van liefhebbers van varen en visschen naar de meren met hunne wijde waterplassen en groenige eilandjes, hun suizend riet en ruimen horizon. Ook de

1) Van Effen, III, blz. 193 vlg.

zeekant, hoewel op verre na niet zoo in de mode, trok reeds sommigen tot zich om er een dag te baden in de warme zon of verfrissching te zoeken in het zilte nat, dat menig jong meisje in volle kleedij op oudvaderlandsche wijze door sterke armen stoeiend in zee zag dragen.

Kalme rust, de rust van den rentenier, den koopman, den fabrikant, die zijn koetjes op het droge heeft en leeft van de rente der nederlandsche stedelijke leeningen en staatsobligatiën — dat is het algemeene karakter van de hollandsche burgermaatschappij dier dagen. Het gansche leven wijst op een hoogen trap van welvaart, die bereikt is, spreekt van tevredenheid met het bereikte, van gemoedelijke kalme vermaken, van lust om te behouden wat was verkregen zonder al te groote neiging om zich nog verder in te spannen. Het is een stilleven naar alle kanten, gemakkelijk lang vol te houden in een land als de Republiek „met schatten opgepropt"[1]), waar het bezit van *f* 60 à *f* 70000 voor een „middelmatig kapitaal" gold[2]).

Het dagelijksch leven in de stad vertoont over het algemeen hetzelfde beeld als dat van het buitenleven.

Ook hier ontvangt men een indruk van alom heerschende weelde en rustige tevredenheid, in tegenstelling met de eenvoudige degelijkheid, de energieke werkzaamheid der vaderen. Het oudhollandsche begon van de hoogere standen uit langzaam plaats te maken voor een slappen wereldburgerlijken zin, die aan de fransche en engelsche, minder aan de nog achterlijke duitsche[3]) naburen allerlei zeden en gewoonten ontleende. De nauwe staatkundige verbintenis met Engeland in de dagen van Willem III had engelsche kleeding, engelsche spijzen en dranken, engelsche meubelen, engelsche contredansen in de mode gebracht[4]); maar de fransche mode, „de vreemde trant van leven"[5]), door de talrijke fransche refugiés overal in den lande verspreid, had toch weder de overhand behouden; de con-

1) Van Effen, VI, blz. 25.
2) ib., IV, blz. 25.
3) Vgl. Van Effen, VI, blz. 78 vlg., waar gesproken wordt van de „vervallen grootheid" van Brabant en Vlaanderen en de „gedronge en gemaakte strakheid met inbeelding van eigen waerde" der „onbereisde Duitschers".
4) Vgl. daarover de aanteekeningen van L. Saen in de Bibl. van de Maatsch. der Nederl. Letterk., ms.
5) Van Effen, III, blz. 191.

gressen te Rijswijk en te Utrecht, die zoo vele vreemdelingen van hoogen stand langen tijd achtereen in ons land hadden doen verblijven, hadden verder vreemde zeden en gewoonten ingang doen vinden, eerst bij de hoogere standen, daarna ook bij de burgerij. Ook de verhouding tusschen man en vrouw, zoowel in als buiten het huwelijk, had de gevolgen daarvan ondergaan. Wat in de 17de eeuw nog tot de uitzonderingen behoorde, werd in deze „verligte eeuw" meer en meer gewoon: galanterie in de toenmalige ongunstige beteekenis bleef niet bepaald tot sommige hooge kringen, die reeds in de 17de eeuw het fransche voorbeeld volgden, maar drong door tot in de burgerhuisgezinnen; echtbreuk en ongeoorloofde verstandhouding in het algemeen kwam thans ook daar vrij veelvuldig voor; het houden van maitressen was volstrekt geen zeldzaamheid meer. De toon in de meer en meer ingang vindende saletten was dikwijls alles behalve stichtelijk en de „société galante" telde zoowel onder de jongelieden als onder ouderen in deze eeuw, „waarin om zóó te spreken naulijks kinderen meer te vinden zijn"[1], vurige bewonderaars en navolgers. De saletten, bij de „stijve Zeeuwen" nog zoo goed als onbekend, vonden van Den Haag en Amsterdam, die den toon aangaven, hun weg naar de kleinere hollandsche steden en dan naar de andere gewesten[2]. Zij werden van October tot Mei in den namiddag gehouden en vereenigden tal van „jonkertjes" en „coquette" vrouwen in ongedwongen, dikwijls ongebonden omgang; terwijl in vroeger dagen de hollandsche dames, ofschoon alles behalve preutsch en aan ruwe scherts wel gewend, „magtig vies" waren tegenover dubbelzinnige aardigheden, behoorden die nu tot den goeden conversatie-toon[3]; „pronkpedanten", gekleed in fijnen korten broek met witte kousen, rokken met hooge taille en korte panden, vesten met goud en zilver bestikt met kanten lubben aan de mouwen en gouden knoopen, diamanten in de stropdassen, met gepommadeerd en gepoederd haar en onberispelijk staartpruikje, het gezicht met moesjes beplakt, kostelijke ringen aan de vingers, fraai besneden gouden knoppen aan de stokken, die zij fatterig in de fraai geschoende hand ronddraaiden, met zilveren gespen aan de schoenen, moffen aan de

[1] Van Effen, IX, blz. 7.
[2] ib., V, blz. 17, 194 vlg.; VI, blz. 206; XII, blz. 121 vlg.
[3] ib., III, blz. 49; De la Barre, p. 155.

hand en kanten zakdoekjes, met bespottelijk kleine elegant onder den arm gevouwen hoeden en het fijne degentje van den morgen tot den avond op zijde[1], babbelden er met een „air dégagé", trotsch op hun fijn beschilderd „teint", onder fraaie voor den spiegel aangeleerde buigingen en „démarches". Niet anders deden de nuffige in reusachtig wijde hoepelrokken, „vertugadins" en „paniers", gestoken evenzeer fel rood en wit geblankette en „gelijk aen krentekoek", zegt Rotgans, met moesjes beplakte, met kant en goud en zilver en diamant op de borst, aan de vingers, in de oorbellen, met torenhooge onder kanten „fontanges" bedolven of met veeren getooide kapsels op het zwaar gepoederde hoofd pronkende, in buitengemeen lage keurslijven gekleede dames op gemaakten toon in „gelardeerd" fransch-hollandsch koeterend over de laatste harddraverijen — de toenmaals zeer geliefde, ja met hartstocht beoefende sport —, over nieuwe paarden van bekende liefhebbers, over pas uitgekomen fransche romans, welker bedenkelijk gehalte in het minst niet de lezing ook door dames placht te beletten, over scabreuse en andere nieuwtjes van den dag, over bekende acteurs en actrices, vooral in Den Haag, waar de aanhangers der opera van het Voorhout en van die uit de Casuariestraat elkander ten hevigste bestookten. Na eenigen tijd van „modieuse conversatie" vol overdreven plichtpleging betreffende rang en stand, onder het genot van thee en koffie volgde dan het spel, omber, quadrille, later whist, met al zijn wisselvalligheid en aanleiding tot dobbelarij, niet weinig geanimeerd door den overvloedig geschonken wijn, totdat men tegen den tijd van het avondmaal scheidde. Aan het eind van den winter kwam gewoonlijk voor het gezelschap een luisterrijke maaltijd met een klein bal, een picnic, waarbij ieder der aanwezigen voor een deel van het benoodigde, de heeren voor de muziek zorgden, alles volgens de vaste regelen der toenmalige fransche conversatiekunst, door fransche zedenmeesters, kamerdienaars, kappers en dansmeesters grondig onderwezen[2]. De ratelwacht maakte volstrekt niet aan alles een einde met zijn waarschuwing, dat de klok „tien" had geslagen en ieder zijn „vuur en kaarsje" wèl had te bewaren; een „vrolijke nagt"

[1] Van Effen, II, blz. 65 vlg., 122 vlg.; VII, blz. 117, 147; IX, blz. 7; I, blz. 66 vlg.
[2] id., II, blz. 12.

besloot dikwijls onder allerlei overdaad de feestelijke bijeenkomst. Dan gingen heeren en dames eindelijk naar huis, afgehaald en voorafgegaan door den knecht met de lantaarn, die langs de duistere straten den goeden weg had te vinden. Geheel zonder gevaar was die duisternis langs de tallooze slecht verlichte grachten en op de zwakke trapbruggetjes in steden en dorpen volstrekt niet, vooral niet na zulke partijen; al liet de veiligheid onder de zorg van den waakzamen „klapperman" in den regel weinig te wenschen over, menigeen is door een misstap deerlijk om het leven gekomen. Een enkele maal wordt melding gemaakt van aanranding en boos opzet, waardoor slachtoffers werden gemaakt; bekend is het voorbeeld van den jongen hoornschen patriciër, die zijne beminde in Edam was komen bezoeken en door opzettelijke verplaatsing van een lantaarn in het water liep en verdronk [1]).

De opvoeding van den jongen regentenzoon was geheel op de fransche leest geschoeid. De fransche scholen, door onvermogende refugiés hier te lande in grooten getale opgericht, vielen aanstonds zeer in den smaak. Fransche gouvernantes en ook de fransche gouverneur, de „mossieu" [2]). werden de opvoeders der aanzienlijke jeugd. Wat in de 17de eeuw reeds was begonnen, kwam nu met groote snelheid tot ontwikkeling. Hollandsch spreken, Hollandsch lezen, Hollandsch schrijven geraakte in de regentenkringen meer en meer in onbruik en al kon men de fransche taal weinig meer dan radbraken, het gold voor boersch en onopgevoed de taal der meiden en knechts ook onder elkander in den gewonen omgang te gebruiken. Een reis naar Parijs was het slot eener welingerichte opvoeding van den jongen man. Al bleef de jonge vrouw, wier opvoeding nog steeds niet met dezelfde zorg behartigd werd, gewoonlijk van dit laatste voordeel verstoken, ook zij werd aan den franschen omgangstoon gewend; ook zij werd geoefend in de fransche mode van kleeding; ook zij leerde aan den maaltijd, de gasten te plaatsen volgens hun rang en de schotels op fransche wijze te „flankeeren", die schotels zelve te bereiden; ook zij volgde de sentimenteele fransche romanlitteratuur, de fransche zangwijzen, de fransche dansmanier, die van de wat ruwere, soms zelfs onzedelijke engelsche en

1) Fruin, Verspreide Geschriften, VII, blz. 10.
3) Van Effen, XI, blz. 49 vlg.

schotsche [1]) overigens in de goede richting afweek; ook zij leerde fransch stamelen, overdreven fransche complimentjes afsteken, fransche brieven samenflansen, in ieder geval haar hollandsch met fransche woorden en zinnen verhaspelen. Was het gebleven bij de nieuwe fransche gewoonte om uit zijn eigen glas te drinken, om vorken te gebruiken, om niet met een gebruikten lepel in de schotels te roeren [2]), desnoods bij het meer en meer om zich heen grijpend uit Frankrijk overgenomen fooienstelsel, dat vooral te Amsterdam zeer bloeide [3]), het zou te prijzen of ten minste te dragen geweest zijn, maar de verfransching tastte het volkskarakter aan en dreigde van boven af den volksaard te bederven. De talrijke bediendenstoet bracht op den duur iets van de gewoonten der hoogere standen in de lagere over; de algemeen menschelijke zucht om te zien naar „hooger staat" en dezen na te volgen, zelfs boven vermogen, werkte in dezelfde richting mede. En het tegenwicht der veel bespotte lompe Westfalen, der onbeschaafde „moffen", die de oostergrenzen overkwamen om wallen en dijken te versterken, ten platten lande bij den oogst te helpen, als steen- en pannenbakkers zwaar werk te doen, als lakeien te dienen kon hieraan weinig veranderen.

Gelukkig volgde de gezeten burgerij het voorbeeld der hoogere standen slechts met hollandsche langzaamheid. Het gezonde verstand, de praktische, ernstig-kalme van nuchterheid niet vrij te spreken levensopvatting, de tamelijk ruwe maar over het algemeen onbedorven toon van den omgang bleef nog lang den gewonen hollandschen burger kenmerken [4]). De minnaars der burgerlijke Agnietjes, van wie Van Effen ons een zoo aantrekkelijk tafereel heeft geschilderd [5]), bezochten nog geen koffiehuizen en lieten de „collegies" des avonds in de herbergen, waar de binnen- en buitenlandsche politiek en de stand van de markt onder het genot van een goudsche pijp en een glas bier of wijn het onderwerp van gesprek uitmaakten, dikwijls ook reeds een quadrille, whist of piquet werd gelegd, aan de ouderen van dagen over, voorzoover dezen die gewoonten hadden aangenomen. Matigheid in spijs en drank werd in deze kringen meer

1) Van Effen, XI, blz. 161 vlg.
2) ib., VIII, blz. 90.
3) ib., VIII, blz. 43; IX, blz. 59; De la Barre, p. 152.
4) De la Barre, p. 143 suiv., vgl. 163 suiv.
5) ib., IV, blz. 201 vlg.: VI, 1 vlg., 81 vlg.

gevonden dan bij de hoogere standen hier te lande, wier heldendaden aan tafel achter de flesch bij die der voorvaderen nog volstrekt niet ten achter stonden. De overlading van den disch intusschen kwam ook op eenvoudige verjaarfeesten bij burgerfamilies voor[1]: ook daar putte men zich uit in zoutelooze complimentjes en scherpte zich op etikette-bezwaren, die niet toelieten, dat de oudere nicht „lager" zat de jongere, dat men een glas dronk, alvorens de huisheer het voorbeeld had gegeven, dat de man iets op zijn bord had, voordat hij de vrouwen naast hem had bediend „alsof ze geen handen hadden". Ook daar volgden de waterzoodjes, pasteitjes, lamsribbetjes in eindelooze rij elkander op, niet minder geregeld de fijne groenten en vruchten, waarbij de aardappel eerst sedert het midden der eeuw een rol begon te spelen[2]), dan de „gezondheidjes", die men in proza of poëzie ter eere van alle denkbare gevallen placht te drinken. En het gebed vóór, de dankzegging na den maaltijd, hoe lang men bad of dankte, beletten niet, dat men zich op onmatige wijze te goed deed, ten slotte met een extra-glaasje „na de gratie", voorafgaand aan de scheiding van mans en vrouwen: de eersten gingen dan na een luchtje geschept te hebben aan een nieuwe dosis wijn, afgewisseld door licht bier onder het genot van een lange pijp, de laatsten speelden een kaartje onder een kop thee. Na een vrij lange pauze volgde dan nog een avondmaaltijd, waarbij de bokaal weder lustig rondging, de conversatie steeds levendiger werd en zich ten slotte oploste in een algemeene zoenpartij, afgewisseld door meestal „amoureuse" liedjes uit het duodecimo liederboekje, dat ieder in zijn zak had en waarin de ontelbare gevallen van gelukkige en ongelukkige liefde op oude en nieuwe wijzen gezet waren.

Niet minder overdadig waren dikwijls de doopmalen, zelfs de begrafenismalen, welker overdreven weelde, vooral bij de hoogere maar ook bij de lagere klassen, soms ergernis wekten. Ook ten platten lande placht men aan het sterfhuis rijkelijke maaltijden aan te rechten, zoodat ten slotte de treurige plechtigheid

1) Van Effen, III, blz. 57 vlg.; De la Barre, p. 213.

2) Vegelin van Claerbergen pootte hem in 1736 op zijne friesche buitenplaats, van waar hij werd overgebracht naar den tuin van prinses Maria Louisa, die de vrucht 13 Dec. 1742 als eene groote merkwaardigheid voorzette aan haren zoon, den Prins en zijne gemalin.

eindigde in dolle vroolijkheid en uitgelaten dartelheid[1]). Men trachtte elkander te overtreffen niet alleen in tal van koetsen en bedienden, in het kiezen van een buitengewoon uur, een buitengewone plaats, maar ook door kostbaarheid van kleeding, door verscheidenheid van spijzen en dranken, terwijl de eigenlijke aanleiding tot dat alles geheel op den achtergrond geraakte, ja ten slotte geraas en getier alle plechtigheid deed verdwijnen en het overschot der genoodigden twistend en waggelend het sterfhuis laat in den nacht verliet of in de naaste herberg de dragers ging gezelschap houden bij hun juichen „à la santé du mort". In de landprovinciën was dit euvel eerder nog erger toegenomen dan in Holland het geval was.

Uit een en ander blijkt voldoende, dat de oude volkszonde, het overmatig drinken, nog altijd een der meest in het oog vallende eigenaardigheden van den Nederlander was. Zoowel mannen als vrouwen[2]) deden in dit opzicht van zich spreken; zoowel in de hoogere kringen als in de lagere standen was het euvel sterk[3]). De vervanging van het minder schadelijke bier door den verderfelijken franschen en spaanschen brandewijn en de meer en meer in gebruik komende jenever werkte nog ongunstiger; de tallooze wijnsoorten, waaronder de „rinsche wijn" in dezen tijd den franschen een ernstige mededinging begon aan te doen, vonden intusschen nog steeds vele trouwe aanbidders, wier gehechtheid aan de „bouteille" vooral niet minder was dan eertijds. De fraaie wijnbokalen met toepasselijke versiering waren niet alleen een sieraad van de pronkkast maar konden ook bogen op groote diensten in de praktijk; de drinkspreuken in proza en poëzie met kunstige hand te midden van arabesken en toepasselijke afbeeldingen daarop gegraveerd getuigden van de tallooze voorwendsels, waaronder aan gezellige maaltijden of bij openbare plechtigheden „gezondheden" werden ingesteld; de ons bewaarde menu's van officieele maaltijden van magistraten, dijk- en poldercollegies, van regenten van allerlei soort van liefdadige instellingen herinneren ons zoo goed als de portretten uit dien tijd aan den overdaad van eten en drinken, waardoor onze landaard in de 18de niet minder dan in de 17de eeuw bij de naburen bekend stond.

1) Van Effen, X, blz. 107 vlg.; De la Barre, p. 213.

2) Van Effen, XII, blz. 83.

3) ib., XI, blz. 161 vlg.

Dat alles hing samen met de hoogte van den levensstandaard hier te lande, die de oude maat van eenvoud en spaarzaamheid meer en meer had verdrongen [1]). Op den tijd van hard werken, van aanhoudend inzamelen was de tijd van genieten, van leven en laten leven gevolgd. Het was de vraag, of de omstandigheden nog lang dit onbezorgde genot, dit huiselijk stilleven zouden veroorloven. En het antwoord op die vraag hing niet het minst af van den loop der staatkundige gebeurtenissen in Europa, die op den algemeenen toestand van den handel, de bron van al dien rijkdom en al die welvaart, een beslissenden invloed kon hebben.

1) De la Barre, p. 163.

HOOFDSTUK VI.

DE OOSTENRIJKSCHE SUCCESSIEOORLOG.

Nog in 1736 getuigt een belangrijk dokument van de beteekenis der Republiek als mogendheid in de schatting van sommige europeesche staatslieden. „La situation de la République entre l'Allemagne et la France, son commerce, sa liaison avec l'Angleterre, ses forces, sa prudence et son impartialité dans les derniers troubles lui attirent la considération et la confiance de toutes les puissances", zoodat zij nog altijd een belangrijk politiek middelpunt mocht heeten [1]). Maar wie zoo schreef kende den werkelijken toestand der Republiek weinig en liet zich door den uiterlijken schijn misleiden. Weldra zou het duidelijk blijken, hoe treurig het met haar geschapen stond, nu de krachtige hand, die haar in de laatste jaren had geleid, het roer van den staat niet meer voerde. Zeven jaren later luidt het oordeel van Carteret, den engelschen minister, terecht geheel anders: „il n'y a plus de gouvernement dans la République et les gens s'en apperçoivent", en Willem IV herhaalt wat vóór hem Slingelandt had gezegd: „zoo Godt het vaderland niet op een wonderbare wijze behoedt, desselfs onderganck is nabij en onvermijdelijck" [2]). De slappe hand van den nieuwen raadpensionaris Anthony van der Heim, te voren thesaurier-generaal, die bij zijn aanstelling op den 15den Maart 1737 in zijn instructie opgenomen zag, dat hij had te zorgen „dat de tegenwoordige regeeringsvorm in alles bewaard wordt; en zo hij immer kennis kreege, dat daartegen iet werd ondernomen, was hij gehouden zulks den Staeten aan te dienen" [3]), was niet

1) Verslag van mijne reis naar Italië, blz. 81.
2) Brief van den Prins aan De Back d.d. 23 Nov. 1743 (Huisarchief).
3) Groot Plakkaatb., dl. VI, blz. 82.

geschikt om dien ondergang te verhoeden: men kon na zijn dood zeggen, dat hij, als trouw en volgzaam dienaar der Staten, „zig loffelijk gekweeten" had, niet meer.

Voorloopig bepaalde de Republiek zich tot het verleenen harer medewerking bij de pogingen om den algemeenen vrede te bestendigen en vermeed angstvallig zich daarbij al te zeer te binden. De voorloopige overeenkomst tusschen Frankrijk en den keizer betreffende Lotharingen, welks hertog, gehuwd met Maria Theresia, 's keizers dochter, zijn gebied zou ruilen voor dat van Toscane, waar het huis Medicis op uitsterven stond, terwijl Lotharingen zou komen aan den gewezen koning van Polen, Stanislaus Leczynski, die op zijn beurt de poolsche kroon aan den keurvorst van Saksen zou afstaan, had eigenlijk, naar de bedoeling der contracteerende partijen, door de zeemogendheden bevestigd moeten worden. Maar zij weigerden zich ermede in te laten. Het staatsche leger intusschen, bij den dreigenden oorlogstoestand vermeerderd, werd spoedig tot 44000 man verminderd en in het voorjaar van 1737 kwamen de bovenbedoelde ruilingen werkelijk tot stand onder medewerking ook van Spanje en zijn italiaansche secundogenituren. Toen eerst sloten Frankrijk en Oostenrijk den definitieven vrede van Weenen (Nov. 1738), waarbij het eerste de opvolging van Maria Theresia in de habsburgsche landen erkende — een groote geruststelling voor den ouden keizer, die het vaststellen dier opvolging als hoofddoel zijner staatkunde opvatte.

Die opvolging speelde ook een rol bij de thans weder te Antwerpen opgenomen onderhandeling over een verdrag van koophandel ten einde de in de Zuidelijke Nederlanden opnieuw gerezen bezwaren zoo mogelijk op te heffen. Oostende was er nog altijd op uit om zich een deel van den handel te verzekeren en de keizer had aan fransche, spaansche en portugeesche onderdanen den doorvoer van oostindische waren over die haven naar Duitschland vrijgelaten. Maar men kon het over de voorwaarden van een verdrag niet eens worden gedurende de jaren lang volgehouden onderhandeling[1]: de wederzijdsche belangen waren niet overeen te brengen en alleen de arme maatschappij van Oostende zag haren ondergang bezegeld[2].

1) Wagenaar, XIX, blz. 228.
2) Zie boven, blz. 113.

Ernstige moeilijkheden schenen te zullen voortkomen uit de zaak der opvolging in Gulik-Berg, welks hertog kinderloos was en zijn rijke erfenis had toegedacht aan een zijner neven, den hertog van Sulzbach; de keurvorst van Saksen en de koning van Pruisen hadden hier evenwel ook rechten, die zij erkend wilden zien. Den Haag werd de zetel van eene langdurige en moeilijke onderhandeling, die wegens de nabijheid der beide hertogdommen voor de Republiek van veel belang was maar voorloopig tot geen resultaten leidde, daar alle voorslagen van bemiddeling door partijen werden afgewezen en de zaak voorloopig nog geen dringende haast had[1]. Eerst in 1742 volgde de hertog van Sulzbach, weldra ook keurvorst van de Paltz, in de hertogdommen op.

Veel dreigender was de verhouding der zeemogendheden tot Spanje, dat sedert jaren, bij zijn pogingen om den omvangrijken sluikhandel der engelsche en hollandsche „lorrendraaiers" op zijn westindische bezittingen te doen ophouden, met zijn oorlogschepen meermalen den wettigen handel op de engelsche en staatsche eilanden bemoeilijkte, ja de bij verdrag van 1713 toegezegde vergunning aan een engelsch schip om jaarlijks de spaansche Zuidzeehavens te bezoeken in 1737 introk[2]. Ook staatsche schepen waren door de spaansche kustbewaarders in West-Indië wederrechtelijk, naar benadeelde kooplieden beweerden, in bezit genomen. Op aandrang der kooplieden protesteerden de beide mogendheden met nadruk tegen de aangevoerde geweldenarijen, die intusschen zoowel van engelsche als van staatsche zijde in vele gevallen door verdachte handelingen der opvarenden waren uitgelokt of met geweld waren beantwoord. Zoo ernstig werden de verschillen, dat een sterke engelsche vloot van vijftig schepen in 1738 naar de Middellandsche Zee zeilde om de engelsche rechten en belangen te doen eerbiedigen; de Staten, door Engeland om medewerking aangezocht, aarzelden nog om zoover te gaan en bepaalden zich tot protesten te Madrid, waar men op steun van Frankrijk hoopte en weinig haast maakte met de bestraffing der schuldigen. Eindelijk beloofde Spanje, beducht voor het vlootvertoon, aan Engeland eene schadeloosstelling maar stelde nu den eisch om van de engelsche assiento-maatschappij een aan-

1) Wagenaar, XIX, blz. 231 vlg.
2) ib., blz. 247 vlg.

zienlijke som aan tolrechten voor den invoer van negers te ontvangen. Deze nieuwe eisch, die in Engeland hevige verbittering wekte, gaf in October 1739 aanleiding tot een oorlog tusschen de beide mogendheden, waarin de Staten zich aanstonds onzijdig verklaarden, hopende bij onthouding voor zichzelf voordeelen te bedingen, die dan ook niet uitbleven in den vorm van schadeloosstelling voor vier van de vijf genomen staatsche schepen. Maar het voordeel, dat onze kooplieden bovendien hoopten uit den handel op Spanje zelf, nu Engeland door den krijg daarvan was uitgesloten, viel tegen, daar de Engelschen dien handel niet toelieten en zich veroorloofden de staatsche schepen op zee te onderzoeken naar contrabande, ja er zelfs herhaaldelijk eenige verbeurd verklaarden.

Ook de gehoopte toenadering tot het evenzeer in dezen krijg aanvankelijk onzijdige Frankrijk, waarvan reeds dadelijk ten minste de hernieuwing van het handelsverdrag van 1713 het gevolg was, gaf ten slotte weinig voordeel. En het scheen zelfs een oogenblik, dat een algemeene zeeoorlog uit den krijg tusschen Spanje en Engeland zou voortkomen, waarbij dan de Staten moeilijk hunne zoo dierbare onzijdigheid zouden kunnen handhaven. De houding van Denemarken, dat den handel en de vischvangst op de ijslandsche kust sedert eenigen tijd weder ernstig bemoeilijkte en eenige hollandsche hoekers had laten opbrengen, gaf ook aanleiding tot ongerustheid, terwijl de kaperij der Zweden in de Oostzee, waar weder de oorlog tusschen Zweden en Rusland woedde, en die der zeeroovers uit Marokko veel last veroorzaakte.

Een en ander gaf in 1740 aanleiding tot eenige toerusting zoowel te land als ter zee. Men besloot het leger met 11500 man en de vloot met eenige schepen te vermeerderen, het voorbeeld volgend der amsterdamsche admiraliteit, die reeds sedert 1737 een paar konvooischepen geregeld met de naar West-Indië bestemde schepen medezond[1]). Met veel moeite zette de Raad van State zijn bescheiden voorstel om tot beveiliging van den handel in de verschillende zeeën 12 schepen uit te rusten door maar de uitrusting ging zeer langzaam voort, zoodat dit jaar nog geen schip gereed kwam.

Intusschen werd het gevaar voor een algemeenen oorlog nog ern-

[1]) De Jonge, IV, blz. 164.

stiger ten gevolge van den dood van keizer Karel VI in October 1740. De overleden vorst had sedert lange jaren de opvolging in zijne erflanden aan zijne dochter trachten te verzekeren door van de voornaamste rijken de erkenning zijner met dat doel gemaakte Pragmatieke Sanctie te bedingen. Dit was hem ook allengs gelukt met Engeland en de Staten, met Spanje en Frankrijk, met Saksen en Polen, met Pruisen en een aantal kleinere duitsche staten. Maar toen hij gestorven was, werden de koningen van Frankrijk en Spanje en verscheidene duitsche vorsten te rade hunne toestemming onder allerlei voorwendsels in te trekken. Aan het hoofd der vijanden van Maria Theresia in het duitsche Rijk stelde zich Beieren, dat zijne rechten op 's keizers nalatenschap nooit had willen opgeven, zich beroepend op het testament van keizer Ferdinand I, dat de kroon toekende aan diens „wettige", d. i. naar het beweerde, mannelijke erfgenamen, als hoedanig keurvorst Karel Albrecht van Beieren optrad. Maria Theresia, die aanstonds haren gemaal Frans van Lotharingen, thans groothertog van Toscane, tot mederegent had aangenomen en hem de keurstem van haar koninkrijk Boheme opdroeg, riep den steun in van de oude bondgenooten haars vaders, de zeemogendheden, die haar ook gereedelijk erkend hadden maar thans niet zoo dadelijk bereid waren haar met de wapenen te helpen; noch Groot-Brittannië, dat reeds met Spanje oorloogde en de houding van Frankrijk niet vertrouwde, noch de altijd naar vrede hakende Republiek was geneigd openlijk hare zijde te kiezen. Ook de plotselinge inval van den pas opgetreden koning Frederik II van Pruisen in het door hem begeerde Silezië, waaruit hij de Oostenrijkers nog in 1741 verdreef, gaf den bondgenooten slechts aanleiding tot vertoogen. Te gelijk begonnen de koning van Spanje, als erfgenaam der spaansche Habsburgers, die van Sardinië als rechthebbende op Milaan, die van Polen als keurvorst van Saksen en erfgenaam van keizer Leopold hunne eischen te laten hooren. Frankrijk toonde zich, niettegenstaande de beproefde vredelievendheid van den ouden Fleury en de geringe oorlogzuchtigheid van den jongen Lodewijk XV, zeer geneigd van de omstandigheden partij te trekken en de oude habsburgsche monarchie nu voorgoed te helpen ontwrichten: de invloedrijke hertog De Belle-Isle, begeerig de rol van Richelieu te spelen, dreef de regeering tot den oorlog en sloot in Mei 1741 te Nymphenburg een verbond met Beieren en Spanje, weldra ook met Saksen-Polen en

Sardinië, eindelijk een overeenkomst met Pruisen. Twee fransche legers van 40000 man drongen nog in den zomer Duitschland binnen, waar De Belle-Isle, thans maarschalk van Frankrijk, met beiersche en saksische hulp tot Praag en Linz voortrukte en het hart der oostenrijksche erfstaten bedreigde. De keuze van Karel Albrecht tot keizer in Januari 1742 scheen den ondergang der habsburgsche monarchie te bezegelen.

Deze gebeurtenissen brachten de zeemogendheden in groote ongelegenheid. George II, voor zijn keurvorstendom Hannover beducht, sloot een verdrag van onzijdigheid voor dat gebied maar drong bij de Staten aan op gezamenlijken steun aan de kloeke heerscheres, die men in die dagen nog slechts koningin van Hongarije placht te noemen naar den titel, die haar niet betwist werd, naar het land, waar zij met geestdrift als vorstin was gehuldigd. Maar de Staten hadden weinig neiging zich in den krijg te mengen en de beide zeemogendheden bepaalden zich voorloopig tot onderhandeling te Weenen en Berlijn met het doel om den vrede tusschen Pruisen en Oostenrijk te herstellen. Intusschen vermeerderden de Staten opnieuw hun leger met 11000, daarna met nog 20000 man en wierpen bij Westervoort een schans op ten einde den IJsel te beschermen voor een aanval van pruisische zijde. Tegelijk bewilligden zij, evenals Engeland, in een aanzienlijk subsidie aan de van alle zijden besprongen koningin: Engeland gaf 6 millioen, de Republiek *f* 840000 in plaats van de bij het verdrag van 1732 beloofde troepen. De engelsche bemiddeling ontsloeg haar bovendien van haren sardinischen vijand, daarna, in Juli 1742, van den pruisischen, aan wien zij Silezië moest afstaan; de engelsche en nederlandsche geldschieters van het hertogdom zagen hunne rechten ook door Pruisen erkend. Maria Theresia slaagde er ook in Boheme te heroveren en zelfs Beieren in hare macht te brengen.

De aanzienlijke toerustingen der Staten te lande, terwijl ter zee wel niet de 25 thans door den Raad van State gevraagde maar toch een zestal vaartuigen werden uitgerust, wekten intusschen de vrees van Frankrijk voor ernstige bedoelingen van deze zijde. De fransche gezant, De Fénélon, deed zijn uiterste best om de verschillende gewesten te weerhouden hunne toestemming voor die oorlogsmaatregelen te geven, waartegenover de oostenrijksche, baron Reischach, met nadruk op nakoming der verdragen aandrong. De laatste werd daarin

weldra door een buitengewoon gezant uit Londen, lord Stairs, naast den gewonen gezant Trevor, krachtig gesteund, nu het de oorlogspartij in Engeland gelukt was den vredelievenden Walpole eindelijk uit het bewind te dringen (Februari 1742) en daarmede een nieuwe koers te openen. Een engelsch leger, uit deensche en hessische huurbenden gevormd en naar de vlaamsche vestingen en garnizoenen gezonden, toonde duidelijk, dat het engelsche hof de aanvankelijk verkozen onzijdigheid thans voor een krachtiger optreden ten gunste der koningin wilde verwisselen. Aan de andere zijde bood De Fénélon namens Frankrijk den Staten de onzijdigheid aan benevens eene schikking betreffende de Oostenrijksche Nederlanden, die het nog ongemoeid had gelaten, en eindelijk de bewaring van het belangrijke Duinkerken tot het einde van den oorlog. De staatsche ambassadeur te Parijs, de zeer franschgezinde Abraham van Hoey, beval dit voorstel ernstig in Den Haag aan[1]). Er waren daar velen, die er ooren naar hadden. De zware geldelijke lasten, door de aanzienlijke troepenvermeerdering veroorzaakt, begonnen reeds te drukken en nieuwe hoofdgelden moesten in Holland geheven worden om de onkosten te bestrijden, wat dubbel moeilijk viel na de doorbraken en overstroomingen van 1741, die in Holland en Gelderland 150000 morgens onder water zetten en zware verliezen berokkenden, terwijl de nog steeds voortdurende bezwaren van den handel te midden van den overal heerschenden oorlogstoestand, zoowel in de Oostzee als in de Middellandsche en op den Oceaan, den kooplieden op groote kosten te staan kwamen. Maar aan de andere zijde: kon men de bedoelingen van Frankrijk vertrouwen?

Het was hier te lande vooral de vraag, of men werkelijk tot hulp aan Maria Theresia verplicht was, die velen bezig hield. Het antwoord, door eene commissie uit de Staten van Holland, waarbij de raadpensionaris zelf, daarop in November 1742 onder voortdurenden aandrang van lord Stairs gegeven, was geen oogenblik onzeker[2]): men behoorde de koningin te helpen, nu zij zich op het verdrag van 1732 beriep; men kon niet met geld volstaan, terwijl het verdrag

1) De Jonge, Geschiedenis van de diplomatie gedurende den Oostenrijkschen Successie-oorlog (Leiden, 1852), blz. 62. Hij putte vooral uit de papieren van Van der Heim.

2) Wagenaar, XIX, blz. 348 vlg.

van 5000 man of meer sprak; men moest in ieder geval, nu men eenmaal geld had aangeboden, dat geld ook opbrengen en niet allerlei uitstel zoeken zooals behalve Holland en Zeeland alle gewesten hadden gedaan. Maar Dordrecht en Den Briel, door De Fénélon bewerkt en door Van Hoey's „relaasen" gesteund, hielden alle flinke besluiten tegen en wilden alleen bemiddeling, gebruik makend van den wintertijd; zij wezen op de aanhoudende vredelievende betuigingen van Frankrijk tegenover onzen staat. Op het voorstel van Amsterdam om 20000 man hulptroepen te zenden antwoordde Dordrecht, dat men dan hier slechts 40000 man zou overhouden, te weinig om de grensvestingen te bezetten, laat staan om een vijandelijk leger terug te drijven; dan moest men liever nog geld zenden.

De zaak begon intusschen dringend te worden. Pamfletten van weerszijden deden de gisting toenemen. Prinsgezinden en Staatsgezinden stonden tegenover elkander: de eersten aandringend op steun aan de koningin in samenwerking met Engeland, de laatsten op ontzien van Frankrijk. De partijen begonnen elkander te bestoken en te beschuldigen in een reeks van „raisonnementen", „bedenkingen", „missiven", „reflectiën", „brieven", „samenspraeken" en wat er meer van dien aard in allerlei talen in deze jaren hier te lande verscheen. Willem van Haren's Leonidas, welk gedicht in het begin van 1742 het licht zag, pleitte met andere gedichten uit dezelfde vruchtbare pen voor de „goede zaak" der koningin maar vond in de „Echo" daarop en in den „Kallistratus" een even veel gelezen tegenspraak; „'s lands ongeval" van 1672 werd in herinnering gebracht; daartegenover werd de herinnering aan Willem III verlevendigd. De prinsgezinde partij, die reeds sedert 1736 met de „schuitepraetjes" van Epo Sjuck van Burmania en de „jagtpraatjes" van Wybrand van Itsma[1]) krachtig was opgetreden tegen de staatsgezinde aan de geschriften van De la Court herinnerende denkbeelden van Lieven de Beaufort in zijn anti-stadhouderlijke „Verhandeling van de vrijheid in den burgerstaat", verzuimde de gelegenheid niet om met de oude argumenten te wijzen op de behoefte aan een „doorluchtig hoofd", wanneer men werkelijk zich in den krijg zou werpen. En dit juist was voor de tegenpartij

[1]) Zie bij Knuttel, Catalogus, dl. IV, de titels der talrijke staatkundige pamfletten uit deze jaren.

een belangrijk motief om geen krijg te begeeren. De aanzienlijke vermeerdering der krijgsmacht bracht natuurlijk ook weder de reeds oude zaak van 's Prinsen bevordering op het tapijt. De Staten-Generaal bevorderden hem dan ook thans van kolonel tot luitenant-generaal maar deze bevordering was den kapitein-generaal van drie gewesten te gering; hij antwoordde er 7 October op met een brief, waarin hij verklaarde zich niet door het aannemen van dien post „voor de openbaare veragting" te willen „blootstellen" en geen ambt te kunnen aanvaarden „welk met zijne waardigheid niet overeenkwam". Stadhouder van drie provinciën en Drente, kort geleden door erfenis vorst van Nassau-Dillenburg en Nassau-Siegen, zoodat zijne nassausche bezittingen op een klein gedeelte — het weilburgsche gebied — na thans alle nassausche erflanden omvatten, rijksvorst van beteekenis dus, achtte de prins van Oranje en Nassau zich te hoog om een ondergeschikt ambt te bekleeden in het staatsche leger, waar zijne voorvaderen den eersten rang hadden ingenomen. Intusschen bleef hij in ijverig verkeer met zijne vertrouwden in de verschillende gewesten, wachtend op eene gelegenheid om de plaats dier vaderen ten volle in te nemen, daartoe geroepen door de regenten zelve. En dat hij voor dit geval zich zou houden aan „l'alliance étroite et l'entière union des puissances maritimes", „l'intérest des deux nations", betuigde hij herhaaldelijk aan de engelsche staatslieden[1]). Maar geen oogenblik dacht hij er aan den loop der dingen door een krachtig optreden van zijn kant te verhaasten: de verwarde toestand in de Republiek lokte hem te weinig aan om zijne rol van „citoyen oublié" te laten varen[2]). En ook het denkbeeld om als vrijwilliger in de zich toerustende engelsche armee deel te nemen aan den krijg had voor den weinig militair aangelegden vorst niets verleidelijks[3]).

Eene bezending der hollandsche Staten naar de onwillige steden Dordt en Den Briel moest deze overhalen zich te houden aan de met Oostenrijk en Engeland bezworen verdragen, ook in het belang zelf van den vrede[4]), nu Engeland op het einde van 1742 met

[1]) Vgl. o. a. brief aan De Back van 3 Nov. 1743 (Huisarchief).

[2]) Brief aan O. v. Stirum 4 Jan. 1742 (Huisarchief).

[3]) Aan denzelfden 26 Sept. 1743 (Huisarchief).

[4]) Wagenaar, XIX, blz. 360 vlg. Vgl. over deze langwijlige besprekingen: De Jonge, Geschiedenis van de diplomatie gedurende den Oostenrijkschen Successie-oorlog (Leiden 1851), en Beer, Holland und der Oesterreichische Erbfolgekrieg (Wien, 1871).

Pruisen en Rusland verbonden was en ook Saksen-Polen en de Republiek uitgenoodigd werden zich bij dit verbond aan te sluiten. En werkelijk lieten de beide steden zich nu bewegen om de verlangde 20000 man als garnizoen in de Zuidelijke Nederlanden te laten gebruiken en 6 of 7000 man naar Duitschland tot hulp der koningin af te zenden; later gaf Dordt zelfs toe om de 20000 man slechts voor de helft in de Zuidelijke Nederlanden te legeren, al protesteerde het met Den Briel plechtig tegen het door Holland eindelijk onder engelschen aandrang in Februari bij meerderheid genomen besluit om bij de andere gewesten op grond van „goede trouw en belang" aan te dringen op nakoming der verdragen met Engeland en Oostenrijk. Frankrijk deed zijn best om deze plannen te verijdelen; De Fénélon liet uitkomen, dat zijne regeering reeds ten vorigen jare met den raadpensionaris heimelijk over eventueele vredesvoorwaarden had gehandeld; hij bleef met verschillende hollandsche heeren in betrekking. Maar Holland, door Trevor, Stairs en Reischach aangezet, gaf de zaak niet op, haalde Zeeland gereedelijk over en trachtte ook Utrecht en Gelderland, dat verdeeld was, te bewerken. Eindelijk (22 Juni) kwam het ertoe, dat de meerderheid der Staten-Generaal erkende verplicht te zijn de koningin te steunen met 20000 man, die zij overal, behalve in Italië, mocht gebruiken en die onder het bevel van graaf Maurits van Nassau-Ouwerkerk, den achterkleinzoon van prins Maurits, werden gesteld.

Zoo zou dan de Republiek, die tot nu toe niets voor de koningin gedaan had, zich in den oorlog wagen, gezamenlijk met Engeland, welks koning George II zich zelf aan het hoofd van een leger naar Duitschland zou begeven; de blijken van ergernis van Frankrijk, dat nu ook ons bedreigde, werden beantwoord met te wijzen op de noodzakelijkheid om de verdragen gestand te doen. Het engelsche leger rukte werkelijk naar den Main op, vereenigde zich daar met de keizerlijke troepen tot het „pragmatieke" leger en sloeg den 27sten Juni de Franschen bij Dettingen. Eerst in Augustus trokken ook de staatsche troepen van Arnhem naar den Main maar richtten weinig uit en legerden zich weldra voor den winter in de henegouwsche en vlaamsche grensvestingen, altijd onder de betuiging aan het fransche hof, dat de Staten niet aan oorlog met Frankrijk dachten, eene betuiging, die door Van Hoey, in weerwil van herhaalde aanmaningen om zijne persoonlijke gevoelens niet te zeer op den

voorgrond te stellen, steeds in heftige brieven, die zijne franschgezindheid toonden, uit den treure werd herhaald. Maar zij kon toch niet beletten, dat De Fénélon Den Haag verliet, al was het ook van zijne zijde onder voortdurende plichtplegingen en al werd zijn post nog tijdelijk door den abbé De la Ville waargenomen.

Een nieuwe moeilijkheid leverde intusschen de meer en meer oorlogzuchtige houding van Frankrijk op. Na den dood van Fleury had de oorlogspartij hier grooten invloed verkregen; een kring van hovelingen en maitressen, door den ganschen franschen adel gesteund, dreef tot den oorlog, als welks leider de jonge schitterende hoveling graaf Maurits van Saksen, bastaard van August II van Saksen en Polen en in Maart 1744 maarschalk van Frankrijk geworden, zou optreden.

In het vroege voorjaar lekte er iets uit van fransche plannen om den engelschen pretendent uit het huis Stuart, Karel Eduard, een inval in Engeland te laten doen. De engelsche regeering vroeg krachtens de oude verdragen hulp van de Staten, die dan ook terstond 6000 man over de Noordzee zonden, nog voordat een storm de fransche landingsvloot had teruggedreven. De formeele oorlogsverklaring van Frankrijk aan Engeland volgde half Maart. Nog moeilijker werd het daardoor voor de Republiek om zich buiten den krijg te houden: Engeland eischte nu krachtens de verdragen ook hulp ter zee en wel met 20 oorlogschepen, waarvan dan ook in alle haast een achttal werd gereed gemaakt en onder den pas benoemden 72jarigen luitenant-admiraal Hendrik Grave zich in Augustus bij de engelsche vloot voegde[1]). Een aantal nieuwe vlagofficieren, onder wie de vice-admiraal Cornelis Schrijver, zouden onder hem de „vloot" hebben te bevelen. Maar de toestand van het eskader, dat weldra tot vier bodems, ieder onder een vlagofficier, slonk en eerst langzaam weder voltallig werd, was allesbehalve schitterend: de bemanning bleek onvolledig en ongeoefend, de leeftocht onvoldoende, de zeewaardigheid zeer betwistbaar, de leiding van den ouden en onbekwamen opperbevelhebber zoo zwak, dat de onderbevelhebbers zich schaamden en de engelsche regeering zich ernstig beklaagde, al viel er niets aan te merken op den goeden wil van den admiraal, die zelfs de engelsche vlag op den boeg voerde. Onder spot en hoon

[1]) De Jonge, Geschiedenis van het Zeewezen, dl. IV, blz. 172 vlg.

keerde de helft van het eskader onder den onbruikbaren admiraal in het volgende voorjaar met goedvinden van Engeland terug, terwijl de andere helft, onder den vice-admiraal 'T Hooft, met weinig beteren uitslag nog eenigen tijd met de engelsche vloot samenwerkte. Het verval der zeemacht kon niet duidelijker aan den dag komen dan door deze jammerlijke expeditie, die liet zien, hoe weinig de Republiek thans vermocht op het element, dat zij eenmaal het hare had genoemd, en hoe groot gelijk Chesterfield had met zijn opmerking, dat „alle admiraliteitscollegiën samen geen enkel schip behoorlijk konden uitrusten" en dat „argumenten geen kracht meer hadden in deze anarchie" [1]).

En het scheen, dat ook het leger weldra in de gelegenheid zou komen om te toonen wat het vermocht. De fransche legers maakten zich namelijk gereed om de Oostenrijksche Nederlanden aan te vallen en De Fénélon, zelf luitenant-generaal bij die troepen, kwam in Den Haag afscheid nemen van de Staten-Generaal, bij wie hij 19 jaren de fransche belangen had vertegenwoordigd. In dat afscheid [2]) herinnerde hij aan de goede betrekkingen, die totnogtoe tusschen de beide mogendheden hadden bestaan en die hij hoopte dat bewaard zouden blijven, al moest zijne regeering nu tegenover Oostenrijk en Engeland in de Oostenrijksche Nederlanden doortasten. De Staten antwoordden op de lange toespraak met een kort woord, waarin zij wezen op hunne oude „verbindtenissen" maar tevens op hunne „merkelijke bekommering", hopend intusschen nog te kunnen bemiddelen en niet te moeten komen tot „besluiten, waarvan zij zeer afkeerig waren". Tevens besloten zij tot eene buitengewone ambassade naar Frankrijk, waarmede Unico Willem, graaf van Wassenaer-Twickel, werd belast [3]). Het doel dier ambassade was te vernemen de „conditiën, op welke de vrede soude kunnen worden hersteld". Naar Engeland was met hetzelfde doel reeds vroeger de baron van Boetselaer vertrokken.

Terwijl Wassenaer in het fransche legerkamp en Boetselaer te Londen onderhandelden, beiden zonder veel succès, veroverden de fransche troepen de eene barrièrevesting na de andere. Warneton,

[1]) Jorissen, Chesterfield, in Historische Studiën, blz. 141.
[2]) Wagenaar, XIX, blz. 434 vlg.; Beer, S. 27 ff.
[3]) De Jonge, Diplomatie, blz. 75 vlg.

Kortrijk, Namen, Ijperen, Veurne en De Knokke vielen bijna zonder slag of stoot, wat bij den treurigen toestand der sinds lang verwaarloosde vestingwerken en de onvoldoende bezetting ook geen wonder was. De Franschen ontmantelden er dadelijk eenige van, in weerwil van Wassenaer's vertoogen en protesten, die evenals zijne onderhandelingen en aanbiedingen weinig indruk op het fransche hof maakten. Deze aanbiedingen, buiten Oostenrijk en Engeland om gedaan, wekten echter bij de bondgenooten geen geringe ontstemming. Het zwakke „pragmatieke" leger, waarbij ook staatsche troepen onder generaal Smissaert zich bevonden, waagde het, onder voortdurende oneenigheden tusschen de aanvoerders, niet zijne stellingen bij Oudenaarde op de vlaamsch-brabantsche grens te verlaten. Zoowel het leger als de diplomatie der Republiek toonden zich even weinig op de hoogte hunner taak als de vloot.

Even slap was de houding der Staten-Generaal, die het telkens door Frankrijk herhaalde aanbod van onzijdigheid afwezen maar het toch niet waagden openlijk den oorlog te verklaren, wat Trevor namens Engeland nadrukkelijk verlangde, en evenmin ertoe kwamen om, volgens het verlangen van Pruisen en Beieren, den keizer als zoodanig te erkennen. Intusschen werden steeds nieuwe troepen geworven, vooral na den nieuwen aanval van Frederik II, ditmaal op Boheme, en nieuwe subsidieverdragen met duitsche vorsten gesloten. In den zomer van 1744 rukte het „pragmatieke" leger, eindelijk tot 80000 man gestegen, onder den hertog van Aremberg van Oudenaarde op en drong de Franschen werkelijk over hunne grenzen terug.

Nieuwe bezwaren dreigden aan de zijde van Oostfriesland. De laatste vorst uit het huis Cirksena, Karel Edzard, stierf hier in Mei en, zich beroepend op de toezegging van keizer Leopold [1]), liet Frederik II zich onmiddellijk te Aurich huldigen. Dadelijk daarop eischte hij het vertrek der sedert anderhalve eeuw daar aanwezige staatsche garnizoenen in Emden en Leeroort tegen belofte van teruggave der aan Oostfriesland geleende gelden en de Staten zagen zich gedwongen aan dezen eisch te voldoen, zoodat ook hier hun invloed aanmerkelijk geschokt werd; omtrent de oostfriesche schuld kregen zij eerlang voldoende zekerheid van betaling, doordat het

[1]) Zie boven, blz. 91.

overschot der thans beter beheerde financiën van het vorstendom daarvoor werd aangewezen[1]). De hannoversche aanspraken op Oostfriesland werden voorloopig door Pruisen ter zijde gesteld.

De verhouding tot Frankrijk werd door de aanhoudende vermeerdering der landmacht niet gunstiger en ofschoon de Staten nog altijd weigerden gehoor te geven aan het verlangen van Engeland en Oostenrijk om aan Frankrijk den oorlog te verklaren, gingen zij langzamerhand iets verder, naarmate de verschillende gewesten aan Engeland's aandrang begonnen gehoor te geven. De verstandige en met de staatsche regeeringstoestanden welbekende lord Chesterfield, thans weder in Engeland in de regeering, kwam nog eens naar de Republiek om haar tot krachtiger handelen aan te zetten[2]). Hij zag duidelijk wat er in de jaren van zijne afwezigheid veranderd was, maar wist met groote handigheid zijn doel te bereiken. Zoo gelukte het dan eindelijk de Staten te bewegen in Maart 1745 zich aan te sluiten bij het verbond van Warschau tusschen Saksen, Engeland en Oostenrijk tot handhaving der rust in Europa en der Pragmatieke Sanctie. De dood van keizer Karel VII even te voren scheen een kans op vrede te geven, toen zijn zoon en opvolger zich tot een verdrag liet vinden, waarbij hij zijn keurvorstendom terugkreeg en de Pragmatieke Sanctie erkende. De keuze van den gemaal der hongaarsche koningin in Augustus tot keizer onder den naam van Frans I verbeterde zeer die kansen, ten minste in Duitschland, waar de tweede silezische oorlog na zwaren strijd nog vóór het einde des jaars met den vrede van Dresden besloten werd.

Minder gunstig voor de verbondenen liepen de zaken in de Zuidelijke Nederlanden, waar Maurits van Saksen thans aan het hoofd der fransche legers was getreden en Doornik viel; de verbondenen, aan het hoofd van wier leger, ten minste „honorair en titulair", thans de onbekwame hertog van Cumberland met den graaf van Königseck als werkelijk leider was geplaatst, werden door den franschen maarschalk bij Fontenoy (11 Mei) deerlijk geslagen, ten deele ten gevolge van de schandelijke vlucht van een deel der staatsche ruiterij. De zwakke staatsche hulptroepen onder haren opperbevelhebber, den vorst van Waldeck, konden weinig gewicht in de schaal

1) Wagenaar, XIX, blz. 485.
2) Jorissen, Chesterfield, in Historische Studiën, blz. 136 vlg.

leggen. Brabant en Vlaanderen vielen den Franschen in handen; alleen de hoofdsteden van Brabant hielden het nog. De inval van den Pretendent in Schotland gaf aanleiding tot eene nieuwe verzwakking der verbonden legers; ook eene staatsche afdeeling uit het leger in de Nederlanden onder graaf Maurits verleende hare diensten bij het verijdelen van dien inval.

De Franschen begonnen zoo onze grenzen te naderen en dit gevoegd bij de zware verliezen van den handel door den algemeenen krijg en de ook in het Noorden heerschende onzekerheid der toestanden bij de voortdurende troonswisselingen in Rusland deed de Staten steeds vuriger wenschen naar eene gelegenheid om de onderhandelingen over den vrede weder te heropenen. Aarzelend en bedachtzaam besloot Van der Heim, in overleg met enkele hollandsche heeren, die met hem een soort van „geheim besogne" voor de buitenlandsche zaken vormden, of liever een „conjuratie" of „conclave", daar het niet officieel met die zaken belast was[1]), tot een onderhandsche ambassade naar Parijs, ofschoon het aanbod van De la Ville namens Frankrijk om een congres te houden bij de bondgenooten een ongunstig onthaal vond. Einde November ging kolonel De Larrey, vriend van den raadpensionaris, in het geheim naar Parijs om in overleg met den leider der buitenlandsche zaken aldaar, den markies d'Argenson, zoo mogelijk de grondslagen vast te stellen voor den vrede: die grondslagen waren werkelijk niet onhandig aangewezen en de drie jaren later gesloten vrede wijkt er weinig van af, maar het gelukte niet ze op dezen tijd te doen aannemen. Nieuwe aanbiedingen van onzijdigheid, te zamen met de reeds voldoende gebleken onmacht van Maria Theresia om een krachtig leger naar de Nederlanden te zenden en de weinige bereidwilligheid van Engeland en Saksen om de Republiek bij den dreigenden franschen inval afdoend te helpen, gaven echter aanleiding tot een tweede officieele zending naar Frankrijk. De bij onderzoek uiterst treurig gebleken toestand der staatsche vestingen, de jarenlange verwaarloozing van artillerie en genie, de ontredderde toestand der financiën ook van Holland lieten geen andere keus over dan onderhandeling, desnoods afzonderlijke onderhandeling, gewettigd door de weinig belovende houding

1) Beer, S. 41 ff.; De Jonge, blz. 115, noot 1.

der bondgenooten. Reeds begon Frankrijk een heftiger toon aan te slaan en bewees zijne gezindheid door het intrekken der nog in 1739 bevestigde handelsvoordeelen wegens het opbrengen van fransche oostinjevaarders door engelsche kapers te Batavia. Reeds bedreigde het fransche leger Brussel, dat niet lang weerstand zou kunnen bieden aan een beleg. En Van Hoey, nog steeds met de fransche staatslieden in hartelijke overeenstemming, wees krachtig op de thans nog te verkrijgen voordeelen. Zoo besloot het „conclave", buiten welks voorkennis de volgzame raadpensionaris niets waagde [1]), den 1sten Februari 1746 Wassenaer voor de tweede maal naar Parijs te zenden, nadat Larrey in Januari onverrichter zake was teruggekeerd.

Het was hoog tijd, want Maurits van Saksen had het beleg voor Brussel geslagen in weerwil van de aanwezigheid der staatsche troepen onder den vorst van Waldeck in en om Antwerpen; na een beleg van drie weken viel Brussel den 20sten Februari in 's vijands handen en de oriflamme van Frans I, bij Pavia door Karel V buitgemaakt, kon met andere tropheën door den nieuwen „tapissier de Notre Dame" naar Parijs worden gezonden. Maurits van Saksen was de held van Frankrijk geworden. Maar de gevolgen waren ook voor de Republiek van beteekenis. Hare grenzen lagen thans open voor den vijand. Verkoos zij op dezen tijd de vriendschap van Frankrijk boven die met Engeland en Oostenrijk en nam zij thans de vroeger zoo herhaaldelijk aangeboden onzijdigheid aan, dan was het gedaan met de engelsch-oostenrijksche coalitie [2]). Bleef zij daarentegen met de beide oude bondgenooten samenwerken, dan had zij een aanval van den overwinnenden vijand te wachten. Wassenaer vertrok nog vóór de inneming van Brussel naar Parijs. Hij moest openlijk trachten te bemiddelen onder betuiging der vriendschappelijke gezindheid van de Republiek en van haar wensch om alle „offentie ofte ombrage" te vermijden [3]), maar heimelijk werd hij tevens belast met het vragen van een wapenstilstand om de onderhandeling te vergemakkelijken.

Wassenaer vond de fransche staatslieden, die een krachtige houding hadden moeten aannemen, waartoe dan ook de voortvarende maarschalk raadde, verdeeld en over het geheel tot tegemoetkoming

1) Jorissen, Chesterfield, blz. 159.
2) De Broglie, Maurice de Saxe et le marquis d'Argenson, I, p. 54 suiv.
3) Beer, S. 48.

geneigd; hijzelf was zeer gezind om de onzijdigheid der Republiek, desnoods een afzonderlijken vrede te bewerken [1]) en ging geheel mede met den steeds in dien zin werkzamen Van Hoey, die door nauwe vriendschapsbanden aan D'Argenson verbonden was en niet ophield de gematigdheid en vredelievendheid der fransche regeering te roemen. Het scheen zelfs mogelijk de algeheele teruggave der Zuidelijke Nederlanden aan Oostenrijk, ja de ontmanteling van Duinkerken en de verdrijving der Stuarts uit Frankrijk te verkrijgen; de weinig beleidvolle Wassenaer besprak een en ander en, ofschoon zijn aanbod van wapenstilstand beleefdelijk werd afgewezen, bleef men toch met hem onderhandelen. Evenwel, zijne franschgezinde uitingen wekten bij de Staten-Generaal, die zoover niet gaan wilden, eenige bedenking en men besloot hem een tweeden gezant ter zijde te stellen: de tweede griffier der Staten, Jacob Gilles, „een man van byzondere capaciteit", werd daartoe uitgekozen, bepaaldelijk voor het banen van den weg tot „generale pacificatie". De beide onderhandelaars zetten nu de besprekingen voort, ook toen het hof met den koning naar Brussel vertrok. Daar werd eindelijk in Mei een nieuw uitvoerig vredesplan van fransche zijde ingediend [2]) en de Staten-Generaal haastten zich na een buitengemeen vlug onderzoek dit plan aan Engeland mede te deelen. Een fransch diplomaat, de markies De Puysieulx, verscheen heimelijk in Den Haag om nog eens de goede gezindheid van Frankrijk jegens de Republiek te betuigen en te zien, waartoe de meer en meer in verlegenheid gerakende staatsche regeering of liever zij, die thans hare politiek leidden, door beloften of bedreigingen te brengen zou zijn. En de toon van de fransche regeering, die reeds de mogelijkheid liet doorschemeren, dat zij genoodzaakt zou zijn den vijand tot op „den bodem van den staat" te vervolgen, begon krachtiger te worden. Zij hoopte de Republiek nog tot onzijdigheid te bewegen.

Maar de fransche voorstellen werden noch te Londen noch te Weenen noch ook te Madrid goedgekeurd en de veldtocht in de Nederlanden werd nu van Brussel uit voortgezet: Leuven, Mechelen, eindelijk ook de citadel van Antwerpen vielen, terwijl het „pragmatieke" leger steeds op de schrale heide om Breda huishield: Bergen en geheel Henegouwen, ten slotte ook Namen, de laatste der barrière-

1) ib. S. 50. Vgl. De Jonge, blz. 118 vlg; Jorissen, Chesterfield, blz. 160 vlg.
2) Beer, S. 51/2.

steden, werden achtereenvolgens nog door de zegevierende Franschen bemachtigd en de slag bij Rocoux (10 Nov.), dreef het leger der bondgenooten, thans onder prins Karel van Lotharingen, oostwaarts over de Maas. Zoo bleef alleen Luxemburg met Opper-Gelder en Limburg in de handen der bondgenooten.

De leidende staatslieden der Republiek helden meer en meer over tot het sluiten van een afzonderlijken vrede met Frankrijk; zelfs liet Van der Heim zich overhalen om het oude bondgenootschap met Engeland los te laten. Den 1sten Juli gaf het „conclave" aan Wassenaer en Gilles de opdracht den vrede te teekenen, als Engeland onderhandeling weigerde.

De lange reeks van nederlagen maakte echter ook de bondgenooten thans meer bereid tot het voeren van onderhandelingen. Engeland gaf toe en zoo ving men dan ook in Augustus te Breda aan[1]), evenwel allereerst nog over de moeilijk te beantwoorden vraag, of ook Sardinië, Spanje en Oostenrijk daarin zouden worden betrokken en dus naar een algemeenen vrede zou worden gestreefd. Een ernstig verschil ontstond daarover, dat bijna tot het einde des jaars de gevolmachtigden van beide zijden bezig hield. Midden in die besprekingen en nog voordat het congres te Breda begonnen was, stierf den 17den Juli de brave maar zwakke raadpensionaris, die reeds eenigen tijd ziekelijk geweest was en zijn post had doen waarnemen door den griffier Willem Buys. In zijne plaats werd in September Jacob Gilles verkozen, een niet onbekwaam man maar met geringe ervaring en nog geringer persoonlijken invloed, die na eenige aarzeling en onder voorwaarde, dat hij steeds het recht zou hebben met raadgevende stem in het College der Gecommitteerde Raden en in de vergaderingen van de Staten-Generaal en van Holland te verschijnen, het ambt aannam. Twee jaren te voren had de stokoude François Fagel, een der beproefde vrienden van Slingelandt, zijn griffierspost nedergelegd en was vervangen door zijn veel minder bekwamen en invloedrijken neef Hendrik. De oude staatslieden, die nog aan de diplomatie der Republiek zekeren roem hadden verzekerd, waren uit het bewind verdwenen. Het „conclave" kon zijn gang gaan maar het moest toch voorzichtig zijn, zooals weldra duidelijk bleek, toen het aanvankelijk geheim gehouden besluit van 1 Juli bekend werd.

[1]) Beer, S. 60 ff.; De Jonge, blz. 30 vlg.; De Broglie, II, p. 24 suiv.

Diepe verontwaardiging van verscheidene gewesten over dit ongehoord optreden van enkele leden der Staten-Generaal in eene zoo belangrijke zaak, die de geheele Unie gold! Een algeheele omkeering in de staatkunde der Republiek, die hare oude bondgenooten zou moeten verloochenen, kon toch onmogelijk buiten weten der afzonderlijke gewesten door eenige weinige personen worden besloten! De algemeene ergernis keerde zich tegen de bedrijvers van dit ongehoord feit: zelfs hunne eigene partij keurde de zaak af. Maar verder dan tot die ergernis kwam het voorloopig nog niet en het „conclave" bleef de zaken leiden.

De vredesonderhandelingen te Breda kwamen echter weinig verder en met bekommering zagen de Staten-Generaal de wapenen des vijands steeds meer naar hunne zijde gekeerd. Het leger der bondgenooten bedroeg thans even 100000 man, terwijl dat van Maurits van Saksen, door de zegepralen van den laatsten tijd bezield, meer dan 130000 man telde; de bekende slechte staat der brabantsche vestingen gaf geenerlei aanleiding om met gerustheid het volgende voorjaar te gemoet te zien.

Intusschen had de zwakke staatkunde van D'Argenson aan het fransche hof ernstigen tegenstand ontmoet. De la Ville, die in Den Haag nog de fransche belangen vertegenwoordigde, drong reeds lang aan op krachtiger houding tegenover de jammerlijk machtelooze Republiek[1]), die den vrede wel wilde maar tegen Engeland's zin niet durfde sluiten noch durfde oorlogvoeren[2]); de energieke Maurits van Saksen, begeerig naar nog grooter krijgsroem, wenschte niets liever dan krijg; de oorlogspartij drong aan op verwijdering van den wijsgeerigen maar weinig energieken staatsman, die de buitenlandsche zaken leidde. D'Argenson, ook door de machtige madame De Pompadour losgelaten, werd eindelijk in Januari 1747 vervangen door haren gunsteling De Puysieulx, die nu aanstonds Breda verliet. Wel werden de onderhandelingen voortgezet maar ook in het voorjaar van 1747 kwam men weinig verder dan tot voorstellen en tegenvoorstellen, die te veel uit elkander liepen om kans te geven op den vrede. Wassenaer en Gilles deden, altijd op aanwijzing van het „conclave", waarin de heeren uit Amsterdam den boventoon voerden.

[1]) De Broglie, II, p. 18.
[2]) Jorissen, Chesterfield, blz. 161.

wat zij konden, maar zij bereikten het doel niet. Het was in deze omstandigheden niet te verwachten, dat de fransche regeering zich nog langer zou houden aan D'Argenson's stelregel, dat het grondgebied der Republiek in ieder geval moest worden ontzien. Maurits van Saksen kreeg dan ook in April de vergunning om zijn gang te gaan maar ontving tevens de aanwijzing „d'user de beaucoup de ménagements à l'égard du pays et des peuples", daar men alleen op de regeering der Republiek een, naar men meende, heilzame pressie wilde oefenen [1]) en geen veroveringen ook hier wilde maken.

Dat was ook de inhoud der verklaring, die den 17den April door De la Ville aan de Staten werd overgegeven. Zij wekte een hevige ontsteltenis in de vergadering, die nog grooter werd, toen de daad onmiddellijk op het woord volgde en graaf Löwenthall aan het hoofd van 20000 man fransche troepen in Staats-Vlaanderen de grens overschreed, het platteland tot bij Cadzand en IJzendijke plunderde en de deerlijk verwaarloosde vestingen insloot; Sluis en IJzendijke vielen na een paar dagen en ook Axel en Hulst zouden het niet lang kunnen uithouden; de schansen Lilloo, Liefkenshoek en de Peerl bezweken bijna dadelijk. Half Mei was geheel Staats-Vlaanderen in fransche handen, ook het sterkgelegen Axel, dat zich bij de eerste opeisching overgaf: „il faut avouer que nous avons affaire à des gens bien obligeants", zeide de maarschalk de Noailles, terwijl de opperbevelhebber zich erop beroemde deze zaak zoo spoedig ten einde gebracht te hebben.

Maar die inval, hoe goed gelukt ook, had nog een ander gevolg, waarop van fransche zijde evenmin gerekend was als op de gemakkelijke overwinningen in Staats-Vlaanderen.

Bij het toenemen van het gevaar in de Zuidelijke Nederlanden had menig oog zich weder op den Prins van Oranje gericht. Friesland had in 1744 gedreigd de consenten in te houden, als de Prins niet in rang naast de aangestelde zes vreemde generaals werd geplaatst. Het bleef op dit standpunt staan. Overijsel had in het begin van 1745, gesteund door Friesland en Stad en Lande, op zijne benoeming tot generaal der infanterie onder Waldeck aangedrongen; maar de Prins begeerde, in weerwil ook van Chesterfield's

1) De Broglie, II, p. 178.

vertoogen [1]), niet onder Waldeck te dienen en Holland had als altijd geweigerd. In het volgende voorjaar kwam een nieuwe poging, nu van Gelderland uitgaande, maar met niet beteren uitslag. Zoo bleef de vorst van Waldeck aan het hoofd van het staatsche leger, ook weder in het voorjaar van 1747, al protesteerde Friesland nog zoo hevig. Maar Waldeck, hoewel niet onbekwaam, had te weinig persoonlijken invloed om de gewesten te bewegen hun plicht te doen ten opzichte der verdediging of ten minste eenigszins toereikende fondsen tot zijne beschikking te stellen. Bovendien, men wantrouwde zijn beleid en dacht erover om weder gedeputeerden te velde naast hem te plaatsen, waartoe het evenwel nog niet kwam. De Prins liet van zijn kant niet na zijne levendige belangstelling in alles wat de landsverdediging betrof te kennen te geven, met name wat aanging juist de verdediging van Zeeland, het meest bedreigde gewest [2]).

De onzekere houding der staatsche politiek, de volkomen gebleken hulpeloosheid van het landsbestuur ook onder den nieuwen raadpensionaris gaf aanleiding tot menig vinnig pamflet van oranjegezinde zijde tegen de stadhouderlooze regeering, die het land dreigde bloot te stellen aan eene herhaling der buitenlandsche moeilijkheden uit den laatsten tijd van De Witt, die hare beloften en de bezworen verdragen niet nakwam, „Neerlands slaapsugt" tot een spot der natiën en „dutch faith" tot een scheldwoord maakte; de in 1745/6 weder woedende veepest werd als een straf van „Gods slaande hand" tegenover de regenten aangemerkt. Zoo was de bodem bereid voor eene volksbeweging, die naar sommige leiders der Oranjepartij hoopten eindelijk den Prins zou brengen op de plaats, waar hij behoorde te zijn.

Sedert het einde van 1744 [3]) trad onder hen op den voorgrond Willem, graaf Bentinck, heer van Rhoon en Pendrecht, de zoon van den vriend van koning Willem. In het jaar van 's konings dood geboren, was hij in 1727 lid der hollandsche ridderschap geworden maar had met zijn voortdurend aandringen op wat meerdere voortvarend-

1) Jorissen, l.l. blz. 139.

2) Wagenaar, XX, blz. 63.

3) Vgl. een brief van Otto van Stirum, een van 's Prinsen meest vertrouwde vrienden, dd. 30 Dec. 1744 (Huisarchief).

heid totnogtoe op den weinig voortvarenden Prins slechts geringen invloed geoefend. De gebeurtenissen van het voorjaar van 1746 hadden hem reeds den Prins doen wijzen op de „circonstances opportunes", die zich begonnen voor te doen, op de wenschelijkheid om niet langer te aarzelen met daarvan gebruik te maken [1]). Maar de Prins wilde niet weten van „rumeurs publiques" en „émeutes populaires", van „pasquilles" en „clameurs vagues de quelques bourgeois": alleen wanneer „un nombre de gens de poids et sensés" en wel „du gouvernement", zij het dan „répondant à la voix du peuple", hem riep, zou hij zich beschikbaar stellen. Herhaaldelijk kreeg de vurige Bentinck, die niet ophield op die gunstige kansen, op den plicht tot optreden te wijzen, een dergelijk antwoord: „une révolte populaire où la modération et la justice sont toujours mises de côté" was in 's Prinsen oog een misdaad; liever verkoos hij te blijven „dans sa solitude". Ook Bentinck begon onder deze omstandigheden te wanhopen, dat de zaken ooit tot een goed einde zouden komen, totdat plotseling de inval in Staats-Vlaanderen ze een anderen keer deden nemen.

De vlucht van een aantal ingezetenen uit die streek naar Walcheren had daar eene hevige ontroering veroorzaakt. Een engelsch eskader onder Robert Mitchell verscheen voor Vlissingen en nam de bewaking van de Schelde op zich. Reeds begon te Middelburg de lagere volksklasse oproerig te worden en te plunderen, waarop soldaten uit Veere en Vlissingen naar de hoofdstad werden ontboden. In den nacht van den 24sten op den 25sten April kwam de schutterij te Veere in de wapenen en verlangde van den oranjegezinden burgemeester Verelst de belofte, dat Veere den Prins als stadhouder van het gewest zou voorslaan. Vroeg in den morgen kwamen de regenten van Veere bijeen en besloten eenparig, met het oog op het gevaar van het gewest, den Prins voor te slaan als stadhouder, admiraal- en kapitein-generaal van Zeeland. Van Veere sloeg de volksbeweging dadelijk over naar Middelburg, waar na eenige aarzeling de regeering spoedig toegaf evenals in de andere zeeuwsche steden weldra het geval werd; alleen te Zierikzee en Tholen werden de regenten ernstig bedreigd door het opgewonden volk, dat nauwelijks

[1]) Jorissen, Chesterfield, blz. 161.

door de predikanten in toom gehouden kon worden. Binnen een paar dagen was alles afgeloopen; overal waaide de oranjevlag, alom droeg men oranjelinten en oranjestrikken en reeds den 28sten besloten de Staten van Zeeland den Prins de waardigheden aan te bieden. Ook in Holland ontstond onmiddellijk een groote beweging op het bericht van het in Zeeland gebeurde; zij sloeg van Rotterdam naar de andere steden over en ook hier werden de regeeringen gedwongen aan den volkswensch toe te geven onder het algemeene vreugdebetoon der bevolking, die enkele bekende staatsgezinde regenten bedreigde maar nergens veel moeite had om hen tot de verandering te bewegen. Den 3den Mei volgden de Staten van Holland het zeeuwsche voorbeeld. Zoo deden ook denzelfden dag die van Utrecht en eenige dagen later die van Overijsel. Den 4den stelden de Staten-Generaal den Prins tot kapitein- en admiraal-generaal der Unie aan. Daarmede was de omwenteling voltooid, tot groote tevredenheid des Prinsen zonder dat er bloed had gevloeid of ongeregeldheden van beteekenis hadden plaats gehad. Reeds den 10den verscheen de Prins met zijne gemalin en zijn eenige dochter Carolina over Amsterdam in Den Haag om, onder het gejuich des volks en begroet door een onafzienbare reeks van dichterlijke ontboezemingen in den geest des tijds, bezit te nemen van zijn nieuwe waardigheden, welhaast vermeerderd met het opperhoutvesterschap en het recht der patenten in Holland benevens met het stadhouderschap en kapitein-generaalschap in de landen van Overmaas.

De verheffing van den Prins had als natuurlijk gevolg een fierder houding tegenover Frankrijk. Bentinck sprak het tot verontrusting van velen reeds uit bij de begroeting des Prinsen in den Raad van State, dat deze den Staat zou „bevrijden voor tjuk van eenen heerschzuchtigen en trouwloozen nabuur" [1]). De bijna onmiddellijk volgende verklaring van den franschen en den spaanschen gevolmachtigde, dat zij de onderhandelingen te Breda niet langer konden voortzetten maar bereid waren dit op een veiliger plaats te doen, waartoe zij Aken of andere duitsche steden in de buurt voorsloegen, getuigde van de veranderde omstandigheden. Maar zou de Prins werkelijk de Republiek kunnen redden? Chesterfield, die hem en

[1]) Wagenaar, XX, blz. 98.

haar kende, geloofde het evenmin als vroeger[1]) en de loop der dingen zou hem voorloopig gelijk geven.

De oorlog ging intusschen slecht. Ofschoon de Franschen niet in staat waren verder in Zeeland door te dringen, beveiligd als het werd door engelsche schepen en door de sterke bezetting van Zuid-Beveland onder generaal Smissaert, sloegen zij den 1sten Juli Cumberland en Waldeck bij Lafeld, niet ver van Maastricht en sloten daarna Bergen op Zoom in, dat weldra onder den ouden baron Cronstrom een ernstig beleg had te doorstaan maar voortdurend werd versterkt en met leeftocht werd voorzien, totdat het den 16den September bij verrassing door den vijand werd genomen, een feit, dat overal diepen indruk maakte en een sterke volksbeweging zoowel tegen de staatsgezinde regenten als tegen de van verraad verdachte Roomschen ten gevolge had. De door de Staten van Holland voorgeschreven algemeene oefening in den wapenhandel en het besluit om honderd vendels waardgelders aan te werven tot handhaving der binnenlandsche rust toonde, dat men zich het gevaar van den toestand bewust werd[2]).

Maar het bleek spoedig, dat ook de nieuwe regeering niet in staat was met één slag de gevaren, waaraan de Republiek bloot stond, te bezweren. Binnen- en buitenlandsche moeilijkheden hoopten zich weldra van alle kanten op en de Prins, op wiens schouders nu alle last drukte, moest zich zoo goed mogelijk daarvan trachten te bevrijden.

Veel grooter moest zijne macht zijn, riepen velen en den 7den October, onder den indruk ook van het overgaan van Bergen op Zoom, stelde de hollandsche ridderschap de erfelijkheid van het stadhouderschap in de mannelijke en vrouwelijke lijn voor, opdat nooit een „uitstekend hoofd" den staat zou kunnen ontbreken. Dit voorstel wekte overal toejuiching; sommigen meenden zelfs, dat men den Prins graaf van Holland moest maken om zijn souvereine macht buiten twijfel te stellen. En aan dit denkbeeld werden andere verbonden. De klachten over de zelfzuchtige exploitatie der stedelijke ambten en der posterijen door de regenten waren in den laatsten tijd zeer levendig geworden. Men verlangde algemeen verbetering van deze toestanden door openbare verpachting der ambten en door het op-

1) Jorissen, Chesterfield, blz. 182.
2) Wagenaar, XX, blz. 120.

dragen van alle postmeestersplaatsen aan den Prins. Ten opzichte van het laatste punt volgde eerst in Den Haag, daarna elders de regeering den volkswensch maar de Prins versmaadde de rijke inkomsten, die hem op die wijze toevielen, en droeg ze over aan de Staten. Alleen te Amsterdam, waar men de inkomsten op *f* 200000 jaarlijks begrootte[1]), zagen burgemeesters voor zich en de hunnen wel af van de voordeelen daaruit maar stelden de vroedschap voor, met het oog op den financieelen toestand der stad, ze niet aan het land maar aan de stedelijke schatkist zelve te schenken; dit stuitte intusschen bij den Prins en de Staten op hevig verzet, aangezien naar veler meening de posterijen toch „heerlijke regten van de opperste magt" waren, waartegen Amsterdam volhield, dat zij daar ter stede uit de behoeften van den koopman waren ontstaan.

Terwijl de amsterdamsche posterijenzaak de gemoederen verontrustte, begon te Rotterdam reeds in September een dreigende beweging ten gunste van den openbaren verkoop der ambten. De stadsregeering stelde hier het antwoord op een haar ten dezen aangeboden verzoekschrift wat lang uit, waarop in November een nieuw verzoekschrift „sonder eenig verwijl of uitstel" een gunstig besluit eischte, terwijl nog eenige nieuwe eischen daarbij werden gevoegd, onder anderen tot erfelijkverklaring van het stadhouderschap en verbod van allen handel op Frankrijk. En de regeering gaf toe. Maar dit ging den Prins te ver: het „ongerijmde" en „onbetamelyke" verzoekschrift werd ten strengste door hem veroordeeld en de „afgeperste bewilliging" verklaard „voor nietig en van onwaarde", terwijl de bedrijvers van verdere dingen van dien aard met ernstige straf werden bedreigd[2]). Gelijksoortige bewegingen te Haarlem en Gouda werden thans, als den Prins ongevallig, gestaakt.

Te Amsterdam, waar onder leiding van den porceleinkoopman Daniël Raap ook een verzoekschrift was aangeboden om den Prins de erfelijke waardigheden op te dragen, de ambten aan den meestbiedende te verkoopen, de burgerkapiteins uit de burgerij te doen verkiezen en de gilden in hunne oude rechten te herstellen, liep de zaak niet zoo kalm af. Een formeel oproer ontstond hier den 9den

1) Wagenaar, XX, blz. 126.
2) ib., blz. 132 vlg.

November tegen de ten stadhuize vergaderde burgemeesters, dat door de schutterij met geweld moest worden gekeerd, en nog dagen lang bleef de stad in onrust. Een en ander wees er op, dat men iets moest doen om de stemming des volks, vol verontwaardiging over de schandelijke misbruiken met de stedelijke ambten gepleegd, tot bedaren te brengen, en de Prins zelf nam de zaak ter hand. In overleg met hem werd nu, om aan de rechtmatige klachten eenigszins te gemoet te komen, het besluit genomen om voortaan de stedelijke ambten persoonlijk te doen waarnemen, ze niet met uitkeeringen te bezwaren of voor geld te verkoopen en er nauwkeurige lijsten, met opgave van de opbrengst der laatste vijf jaren, van te laten vervaardigen. Amsterdam bleef weigeren afstand te doen van zijne posterijen, wat het op grond van zijne privilegiën en uit vrees voor ernstige benadeeling van het krediet en de inkomsten der stad in Januari 1748 nog eens nadrukkelijk in de Statenvergadering verklaarde.

Maar nog een andere zaak zette de gemoederen in beweging: de misbruiken namelijk bij het verpachten der lasten op de vertering. De weelde en rijkdom van vele pachters had reeds lang een ongunstige stemming tegen hen te weeg gebracht en onder de gewenschte hervormingen stond de opheffing der inning bij wijze van verpachting en de vervanging daarvan bij middel van rechtstreeksche inning door ontvangers of collecteurs, de „collecte", werd reeds lang ook voor deze lasten aangeprezen. Het viel niet te ontkennen, dat menig pachter zich op bedenkelijke wijze de penningen, waarop hij recht had, wist te verschaffen, zelfs dat allerlei ongerechtigheden bij de verpachting zelve en bij de inning der lasten voorkwamen en dat menig regent van deze misbruiken voordeel trok. De pamfletschrijvers, die in de troebele tijden onmiddellijk van alle kanten opkwamen, lieten dan ook niet na in scherpen vorm op deze misstanden te wijzen; vooral het goed geredigeerde weekblad van den prinsgezinden refugié Jean Rousset de Missy, de veelgelezen „Mercure historique et politique", die reeds sedert 1724 de publieke opinie voorlichtte, maakte op deze zaken opmerkzaam. Ook hierover ontstond allerwege gisting in Holland en hier en daar hadden reeds oproerige bewegingen plaats, die echter voorloopig nog gestuit werden eensdeels door militair vertoon, anderdeels door een krachtig plakkaat, met goedkeuring van den Prins door de Staten tegen deze bewegingen uitgevaardigd. Ook hier bleek, dat de Prins niet gezind was dergelijke volksbewegingen in de hand te werken, vooral niet nu de vijand voor de deur stond.

Minder bezwaar had de erfelijkheid der waardigheden en reeds 16 November stemden de Staten van Holland en Westfriesland daarin ten volle toe, welk voorbeeld in Zeeland, Gelderland, Overijsel en Utrecht werd gevolgd, voor de drie laatste gewesten met herstel van het stadhouderschap zooals het onder Willem III was geweest, dus met herstel ook der toenmalige reglementen, die de gewesten geheel aan den wil des stadhouders onderwierpen. Nog vóór het einde des jaars was alles afgeloopen, ook ter vergadering der Staten-Generaal, waar evenzeer de erfelijkheid der waardigheden van admiraal- en kapiteingeneraal in de mannelijke en vrouwelijke linie werd vastgesteld. In de noordelijke gewesten bleef de zaak voorloopig nog rusten.

Terwijl deze binnenlandsche woelingen het gansche jaar 1747 aanhielden en ook in het voorjaar van 1748 nog verre van gestild waren, terwijl het aanzien en de macht van het Huis van Oranje nog voortdurend steeg, niet het minst door de met algemeen vreugdebetoon begroette geboorte op 8 Maart van een mannelijken spruit, die den naam van Willem ontving, lieten ook de buitenlandsche zaken, met name de loop van den oorlog den nieuwgekozen leider der Republiek geen oogenblik rust.

De verhefling van den Prins beteekende natuurlijk nauwere aansluiting bij Engeland en de bondgenooten. De nieuwe engelsche gezant Dayrolles, een vertrouwde van den thans in Engeland weder invloedrijken Chesterfield[1]), had in last om aan het prinselijke hof zooveel mogelijk de goede stemming ten opzichte van Engeland te bevorderen. Maar de ongelukkige uitslag van den veldtocht van 1747, de blijkbare onmacht van Oostenrijk en de Republiek, de onbekwaamheid van Cumberland, die het bovendien met den Prins, zijn zwager, niet vinden kon, gaf weinig moed voor het vervolg. Chesterfield wilde dan ook niets liever dan vrede maar de leider der engelsche politiek, de hertog van Newcastle, was van een ander gevoelen. Ook de Oranjepartij wilde niet meer van vrede hooren en Bentinck, thans feitelijk de leider der buitenlandsche zaken in de Republiek, werd, op het eerste gerucht van onderhandelingen tusschen Engeland en Frankrijk in het fransche legerkamp, half Augustus

[1]) Jorissen, blz. 182.

reeds naar Londen gezonden om de vredesplannen tegen te werken en aan te dringen op krachtigen steun aan de bedreigde Republiek [1]). Vooral de indienstneming van 30000 Russen door de bondgenooten en het wegnemen van het bij Chesterfield en andere engelsche staatslieden niet ten onrechte heerschende wantrouwen in de werkelijke macht der Republiek was het doel zijner zending. De verrassing van Bergen op Zoom was intusschen een leelijke streep door de rekening maar Bentinck slaagde erin door veelomvattende beloften betreffende de medewerking der Republiek Engeland te bewegen toch de onderhandelingen met Frankrijk af te breken en keerde in September naar huis terug [2]). Ook de indienstneming der Russen gelukte door het sluiten van een verdrag der bondgenooten met Rusland in December en de Prins beloofde, dat de Republiek tegen het volgende voorjaar 70000 man voor het verbonden leger zou leveren, mits Engeland hetzelfde deed, en dat zij bij het begin van den veldtocht nu formeel den oorlog aan Frankrijk zou verklaren.

Maar hoe zou men aan geld komen om dien te voeren? Het was een feit, dat verschillende gewesten millioenen achterstand hadden en dat in alle landskassen geldgebrek heerschte. Men meende in Holland het middel gevonden te hebben in het uitschrijven (12 Sept.) eener zoogenaamde vrijwillige leening, eener „milde gift" over het geheele gewest, gesteld op ten minste 2 % van elks bezit boven de *f* 2000, van 1 % voor bezit tusschen *f* 1000 en *f* 2000 en werkelijk vrijwillige opbrengst voor bezit beneden die som; ieder moest onder eede (de Doopsgezinden „met ware woorden") verklaren niet meer te bezitten dan hij aangaf; de betaling zou in vier keeren in geld of ongemunt goud en zilver geschieden; voor hunne inkomens vrijgesteld werden professoren, protestantsche predikanten en krijgslieden. Ook de andere gewesten volgden op aandrang van den Prins weldra Holland's voorbeeld [3]).

Hoog gespannen waren de verwachtingen, maar reeds in den winter rezen er ernstige bezwaren. De troepen der Republiek — „véritable canaille", zeide Cumberland — waren niet van het beste gehalte en konden eigenlijk alleen voor garnizoensdienst worden bestemd,

1) D'Ailly, Willem Bentinck van Rhoon, blz. 71 vlg.
2) l.l. blz. 90.
3) Wagenaar, XX, blz. 159, 160.

meende de engelsche regeering [1]); de Prins moest het opperbevelhebberschap aan Cumberland overlaten. Het was dan ook niet overbodig, dat men, terwijl men zich ten oorlog rustte, toch ook de onderhandeling met Frankrijk niet geheel opgaf maar deze aanhield, al kwamen de afgevaardigden der verschillende belanghebbende mogendheden eerst in Maart te Aken bijeen. Van wege de Republiek verschenen Bentinck, Wassenaer, de amsterdamsche schepen Hasselaer, de zeeuwsche edelman Van Borsselen en de friesche Onno Zwier van Haren.

In diezelfde dagen stak Bentinck's broeder Charles naar Engeland over om namens den Prins een verzoek te doen, dat den ongelukkigen toestand der Republiek ten duidelijkste blootlegde en deerlijk de grootspraak van het vorige najaar aan de kaak stelde. Het hield in [2]), dat de Republiek „depuis son existence n'a jamais été plus exposée à être ou envahie ou bouleversée": oorlogsgevaar, duurte, verval van handel en marine maakten den vrede voor haar broodnoodig, zoo liet thans ook de Prins zich hooren; alleen de vrede kon haar redden, want de oorlog belooft weinig goeds, daar men te laat begonnen was met de voorbereiding en Maastricht, dat de basis van den veldtocht had moeten worden, zonder voorraad was; bovendien, er was geen geld: wel had de milde gift veel opgebracht en had Holland nog 8 millioen door eene loterij bijeengeschraapt maar de overige gewesten bleven in gebreke en er was, wilde men niet bankroet gaan, 11 tot 13 millioen pond sterling dadelijk noodig, desnoods tegen dubbelen interest; een beroep op 's konings vriendschap voor de arme Republiek sloot het stuk, waaronder de naam van den Prins een droevigen indruk maakt.

Bittere teleurstelling wekte het in Engeland, waar Chesterfield en de zijnen, die altijd gespot hadden met 's Prinsen en Bentinck's beloften en hoogen toon, thans gelijk kregen. Het „schandelijke stuk" opende er de oogen voor den waren toestand en van dit oogenblik af zag Newcastle, dat de vrede moest gesloten worden; ook Cumberland, die geen woorden genoeg had om het ellendige staatsche leger te brandmerken en te klagen over de wijze, waarop men hem misleid had, begeerde vrede en nog eens vrede. Onder

1) D'Ailly, blz. 102; Jorissen, blz. 209.
2) ib., blz. 193.

hevige maar welverdiende verwijten aan den Prins en de zijnen zag men in Engeland met bekommering uit naar de eischen, die Frankrijk zou stellen.

Gelukkig voor de bondgenooten was de fransche regeering in de zwakke handen van Lodewijk XV en zijn gunstelingen en maitressen. Ook Maurits van Saksen was niet in staat om gebruik te maken van de overschoone gelegenheid om de vijanden van Frankrijk te verpletteren. Zijn onderbevelhebber Löwenthall drong niet verder in Brabant door maar sloeg met hem in April het beleg voor Maastricht, dat door baron Van Aylva krachtig werd verdedigd, terwijl het leger van Cumberland onmachtig was iets tot ontzet uit te richten.

De onderhandelingen te Aken gingen onder die omstandigheden snel voort: „si on veut la paix, il la faut faire et si on ne la peut faire comme on voudroit, il la faut faire comme on peut", zeide Bentinck ditmaal terecht. Maar ook bij de onderhandeling sloegen de vertegenwoordigers der Republiek een droevig figuur; Engeland en Frankrijk stelden de hoofdpunten van den vrede vast en alle pogingen van Bentinck en de zijnen om op gelijken voet mede te spreken werden afgewezen zoowel bij de preliminairen van 30 April, die de overgave van Maastricht met zich brachten, als bij den vrede, die na eene lange wapenschorsing eerst 18 October tot stand kwam. De Republiek kreeg hare vestingen, ook die van de barrière, zij het dan ook bijna alle geslecht, terug maar van eenig voordeel was geen sprake. Zij mocht zich gelukkig rekenen aldus uit den strijd gekomen te zijn, zij het dan met diepe vernedering, het gevolg van de schandelijke toestanden, waarin zij in de laatste tijden verkeerd had. Chesterfield overdreef slechts weinig toen hij schreef, dat „de Prins aan afzetting", „de Republiek aan den ondergang" gelukkig was ontkomen en dat er dus alle reden was om algemeene blijdschap te gevoelen in de Republiek „van de prinses en den baron tot den visscher in Scheveningen" [1].

Zoo diep was de Republiek der Vereenigde Nederlanden in 1748 gezonken, een droevig schouwspel voor hare vrienden, een spot voor hare vijanden. Zou zij zich nog weder kunnen verheffen? Het antwoord op deze vraag hing af van dat op die andere: zou hij, die haar thans leidde, de noodzakelijke hervormingen kunnen aanbrengen?

1) Jorissen, blz. 221.

BOEK X.

DE REPUBLIEK ONDER HET ERFSTADHOUDERSCHAP.

HOOFDSTUK I.

DE HERVORMINGEN ONDER WILLEM IV.

Nog voordat de vrede van Aken werkelijk gesloten was maar toch reeds in de verwachting, dat hij weldra gesloten zou worden, waren Bentinck in Holland en andere „ijverige voorstanderen van den herstelden Regeeringsvorm" [1]) ook in andere gewesten bezig geweest om te trachten eene omkeering te bewerken in de gansche regeering der Republiek. De mannen, die in den laatsten tijd de leiding der zaken in handen hadden gehad, zaten nog overal in de regeeringscolleges. Zou werkelijk de Republiek een algeheele wedergeboorte ondergaan, zou zij werkelijk op nieuwe grondslagen kunnen gevestigd worden, zouden inderdaad ingrijpende hervormingen worden tot stand gebracht, dan moest nieuw bloed in de bestuursorganen worden gebracht; en ook al begeerde men geen ingrijpende hervormingen, het was natuurlijk, dat de Oranjepartij, zoo lang in Holland en elders achterafgezet, thans op hare beurt begeerde de leiding der regeering in stad en land in handen te krijgen. De stemming des volks, ontevreden over de langjarige misbruiken, verontwaardigd over den slechten gang van den oorlog, dien het aan de verdorvenheid der heerschende regenten toeschreef, was voor dergelijke plannen gunstig; zij zou gebruikt kunnen worden om de begeerde veranderingen tot stand te brengen. De leiders der Oranjepartij in Holland en de andere provinciën, sedert lang op een goede gelegenheid wachtend en door de Prinses en hare omgeving gesteund, waren ook volkomen bereid van die stemming gebruik te maken en, op het voorbeeld van wat in 1672 gebeurd was, volksbewegingen uit te lokken met het

[1]) Wagenaar, XX, blz. 194.

doel om de zittende regenten van het kussen te dringen. De Prins zelf echter, anders dan Willem III en Maurits, was weinig ingenomen met dergelijke volksbewegingen, die hij ook ten behoeve zijner verhefling niet gewenscht had, overtuigd als hij was van het goed recht der regentenregeering, van welke alleen hij zijne verhefling had willen aannemen. Maar hij miste de geestkracht om zich tegen den aandrang van Bentinck en de zijnen te verzetten en liet zich half onwillig op den stroom voortdrijven, innerlijk afkeerig van de volksbewegingen, die hem verder zouden kunnen brengen dan hij zou willen gaan. Zoo hadden de leiders der steeds meer om zich grijpende beweging, niet voldoende gesteund door hem, wien zij de opperleiding toedachten, met groote bezwaren te kampen, konden zij de opgewekte volkshartstochten niet meester blijven en waren zij eindelijk genoodzaakt zich tevreden te stellen met halve maatregelen, die verre van de gewenschte algeheele omkeering bleven en ten slotte uitliepen op algemeene teleurstelling. De „omwenteling" van 1747 en 1748 leverde zoo voor de vervallen Republiek niet anders op dan versterking der stadhouderlijke macht en overigens verandering van personen in de verschillende regeeringscolleges. En dat alleen was niet voldoende om haar op te heffen uit de diepte, waarin zij was verzonken en waarin zij nog bijna een halve eeuw verzonken zou blijven.

Reeds bij de geboorte van den jongen erfgenaam der nassausche dynastie, die onder den titel van „graaf van Buren", den 8sten Maart 1748 het levenslicht zag, ontstond er groote beweging. Uitbundige vreugde maakte zich alom in den lande kenbaar. Overal luidden de klokken, donderde het geschut en vlamden de teertonnen op. Lierzangen en vreugdegalmen klonken door de lucht ter eere van „Neerlands morgenster", den „land-erfvoogd", de jonge loot van „des Heeren wijnstok in Nederland" [1]), wiens glorierijke toekomst in geestdriftige ontboezemingen werd geschilderd. Staatsvergaderingen en stedelijke regeeringen streden om de eer als peetvaders van den jonggeborene op te treden en lijfrentebrieven ter waarde van duizenden guldens werden als pillegiften in zijne wieg geworpen. De vreugdevolle stemming des volks, nog aangezet door de ondertee-

[1]) Zie de titels der pamfletten bij Knuttel, Catalogus, IV, blz. 231 vlg.

kening der „voorafgaande punten" te Aken op den 30sten April, scheen de gelegenheid te bieden om thans eene volksbeweging op te wekken tegen de wegens de jarenlange misbruiken overal gehate regenten. De in het vorige jaar nog gestuite beweging tegen de pachters der landsmiddelen, door het weekblad van Jean Rousset nog altijd smeulende gehouden, gaf het eerst in Friesland aanleiding tot oproer tegen de regeering. De ontevredenheid [1]), die hier bestond over de schandelijke tirannie der heerschende coterie van grietmannen, die zich van den treurigen toestand van landbouw en veeteelt weinig aantrokken en in onderlinge kibbelarijen over voordeelige posten en rijke inkomsten uit het landsbestuur opgingen, was door een zware veeziekte ten top gestegen. Van den Prins alleen hoopte men redding uit de slavernij, waarin de „cabale" het gewest scheen te willen klinken, uit den nood, waarin ten gevolge der schandelijke verwaarloozing van de landsbelangen stad en land allengs begon te verkeeren, uit de onzekerheid, waarmede bij de partijdige rechtspleging eigendom en persoonlijke vrijheid bedreigd werden.

Niet het minst tegen het stelsel van verpachting der landsmiddelen was de bevolking ingenomen. Men klaagde over de knevelarijen der pachters, over het zware passagegeld en de onmatige onkosten bij het invorderen der op zichzelf niet zoo zware boeten, over de groote inhaligheid, waarmede de pachters tot nadeel van den handel hun geld inden; ook over de wijze, waarop 's lands penningen werden beheerd en besteed; vooral over de oude schandelijke misbruiken bij de uitoefening van het stemrecht, waardoor het onmogelijk was de wenschen des volks te doen hooren. Eindelijk verdacht men de regenten nog steeds van geheime tegenwerking van het stadhouderlijk gezag. Afgaande op de alom bekende meening des Prinsen, dat aan de verpachting der middelen een einde diende te komen, meende het volk thans in zijn geest te handelen met zelf de zaak ter hand te nemen, nu de friesche regenten, die nog altijd de successie van het stadhouderschap ook in de vrouwelijke lijn niet hadden toegestaan, in gebreke bleven om de gehate ambtenaren te verwijderen of althans de bestaande misbruiken te weren. Op het eind van Mei

[1]) Over de friesche zaken veel in de correspondentie van W. van IJtsma met Willem IV (Huisarchief). Vgl. vooral Slothouwer, Friesche troebelen gedurende het jaar 1748, in Bijdr., 3de Reeks, II, blz. 402 vlg.

begon men hier en daar op het platteland van oostelijk Friesland de pachtershuisjes te vernielen en te plunderen, welke beweging, bij gebrek aan troepen niet te stuiten, eerlang naar de friesche steden, zelfs naar Leeuwarden oversloeg. Te Harlingen speelde weldra het gepeupel de baas en dwong de burgerij onder het aanheffen der oranjeleus tot het verkiezen van 58 gecommitteerden, die op 1 Juni naar Leeuwarden trokken om onder toejuiching der menigte ook aldaar de juist dien dag in het landschapshuis vergaderde Staten te dwingen tot inwilliging hunner eischen. Deze werden geformuleerd in drie punten: 1°. erfelijkheid van het stadhouderschap ook in de vrouwelijke lijn; 2°. afschaffing der verpachtingen en vervanging daarvan door schatting; 3°. herstel van de „oude wetten" des lands. Een zevental afgevaardigden, voor wie Van Idsinga het woord deed, liet die eischen hooren namens de bevolking, die buiten hevige dreigementen uitriep. De Staten, diep onder den indruk dezer uitingen van den volkswil, waarom de regeerende aristocratie zich sedert lang niet bekommerd had, schaften aanstonds de verpachtingen af en besloten 5 Juni weder bijeen te komen om verdere bezwaren te onderzoeken. Daarmede evenwel was de menigte niet tevreden. Overal, in steden en dorpen, hadden volksvergaderingen plaats, waarin allerlei ernstige bezwaren tegen de bestaande regeering werden ontwikkeld, terwijl het plunderen zich niet alleen tot de huizen van de pachters maar ook tot die van sommige gehate grietmannen en regeeringsambtenaren begon uit te strekken. De ijlings bijeengekomen Staten namen reeds 4 Juni, nog onvoltallig, het besluit om ook de erfelijkheid in de vrouwelijke lijn toe te staan. Maar nu kwam te Leeuwarden op verzoek der buitengemeenten aldaar in de Groote kerk een aantal gemachtigden des volks uit alle deelen van het gewest — een tweede Statenvergadering gelijk — onder leiding van den doopsgezinden leeraar Van Vliet[1]) bijeen om vooral op het derde bovengenoemde punt de lang gesmoorde wenschen des volks te formuleeren. Zij begeerden, in de Statenvergadering toegelaten, luide herstel der voorgenomen maar weder ter zijde gestelde verbeteringen van 1672 en 1673, vrije rechtspraak van het Hof, hoofdgeld in

[1]) Met hem waren de harlinger Van Idsinga, dr. Binkes uit Workum en dr. Smidts uit Franeker de hoofdpersonen, allen uit de gezeten burgerij. Vgl. Slothouwer, l.l. blz. 413.

plaats van de pachten, onderzoek van de financiën, afschaffing van overtollige ambten, vermindering van sommige buitengemeen hooge jaarwedden, wering van de schandelijke misbruiken bij de stemming, verwijdering van alle vreemdelingen uit de ambten, eindelijk algemeene amnestie voor het gebeurde, terwijl men voortaan van tijd tot tijd de grieven der ingezetenen zonder bezwaar voor de Staten zou mogen brengen. De beangste Staten namen alles zonder aarzeling eenparig aan, bevreesd voor een dreigend gewapend verzet, voor een bloedbad zelfs, waartoe bij tegenstand de verbitterde boeren op het platteland zoowel als de stedelijke bevolking gereed stonden. Een commissie van 24 gemachtigden des volks, door de gecommitteerden aangewezen, onderzocht zonder verwijl de voornaamste bezwaren; hare voorstellen om den Prins alle krijgsambten op te dragen en hem een beslissende stem in geval van verschil tusschen de kwartieren te geven, werden aanstonds door de Staten aangenomen.

Intusschen was eene commissie van bekende Oranjegezinden[1]) door de Staten naar den Prins gezonden om hem bericht van een en ander te doen en zijne overkomst te verzoeken. Bij den terugkeer van een hunner op 11 Juni besloot men den Prins, die van alles op de hoogte gebracht was en bereid scheen tot groote veranderingen, de „volle magt" toe te kennen om, Gedeputeerde Staten en Gecommitteerden uit de steden gehoord, „zooals Zijne Hoogheid zou goedvinden, de gesteldheid en staat van 't Land op vaste gronden te vestigen", de heerschende misbruiken te verbeteren en „wetten en ordonnantiën te doen uitgeven als Zijne Hoogheid tot welzijn van den Lande zou verstaan te behooren". De dictatoriale macht, die hiermede den Prins werd toegekend, zoodra hij in Friesland zou komen, werd eenigszins in de door het volk gewenschte richting gewezen na de vaststelling van 77 punten door in den Doelen te Leeuwarden vergaderde gecommitteerden, die hunne besluiten in Juli door de Staten onder goedkeuring van den Prins toegestaan zagen. Die 77 punten, gegrond op de voorschriften van het „reglement reformatoir" van 1673, behelsden maatregelen tegen de opeenhooping van ambten, tegen de overmacht der grietmannen, wier traktementen

[1]) Hobbe en Jarich van Burmania, Hessel Vegelin van Claerbergen en Jan Sirtema thoe Grovestins (ib. blz. 416).

werden vastgesteld, terwijl jaarlijks uit de „breede gemeente" van iedere stad of grietenij twee gevolmachtigden in den Doelen te Leeuwarden zouden bijeenkomen om te zien of het nieuwe reglement werd opgevolgd en 's lands geld goed werd besteed.

Thans eindelijk verschenen in het begin van Augustus troepen uit Overijsel om tegen verdere rustverstoring te waken, waartoe ook eene proclamatie des Prinsen en op het einde dier maand de komst van eene commissie namens hem tot onderzoek der grieven moest dienen. Die commissie [1]) hoorde de afgevaardigden der Staten zoowel als die der gevolmachtigden uit den Doelen, welke laatsten den 16den September voorgoed uiteengingen. Er stond thans af te wachten, hoe de dictator, door de commissie voorgelicht, van zijne macht gebruik zou maken. De Prins was heer en meester in Friesland, zoo hoog verheven door het bijna kinderlijke vertrouwen des volks op den Oranjevorst, en nam daarmede een verantwoordelijkheid op zich, die hem, bij zijne bekende gezindheid, zwaar zou moeten vallen. Maar het zou nog eenige maanden duren, alvorens hij, op wiens schouders thans alle lasten der landsregeering drukten, in staat zou zijn de verwarde en verwaarloosde friesche zaken ter hand te nemen en de zoo noodige hervormingen tot stand te brengen. Zou hij in staat zijn ook de werking dier hervormingen op den duur te verzekeren?

Niet anders ging het in Stad en Lande, waar de handelingen der regeerende aristocratie niet minder verwarring en ontevredenheid hadden gesticht. Reeds in 1747 hadden hier na den val van Bergen op Zoom oploopen en ongeregeldheden plaats gehad, voorboden van ernstiger woelingen, vooral in December van dat jaar [2]). De geboorte van den jongen erfprins was ook hier voor degenen, die ingrijpende verandering wenschten, de aanleiding om het volk in beweging te brengen. De plundering van het huis van den staatsgezinden burgemeester Geertsema, het hoofd der stadsregeering, op 17 Maart was het sein voor den aanvang eener lange periode van oproer en onrust. Onder den aandrang van de volksmenigte besloten

[1]) Zij bestond uit vier leden der Staten-Generaal voor Gelderland, Holland, Zeeland en Overijsel: de heeren Schimmelpenninck, Gevaerts, Verelst en Persoon.

[2]) Heeres, De wijzigingen in den regeeringsvorm van Stad en Lande in de jaren 1748 en 1749 (Groningen, 1885), blz. 51.

de Staten onmiddellijk tot de erfelijkheid van het stadhouderschap in de mannelijke lijn en de opdracht der militaire ambten aan den Prins. De stadsregeering, geleid door Geertsema en de zijnen, trachtte nog wel de bedrijvers der ongeregeldheden te bestraffen maar de door tal van pamfletten voortdurend aangehitste volksmenigte werd steeds onrustiger, terwijl ten platten lande reeds buitengoederen werden geplunderd en de huizen van gehate regenten als de Lewe's werden bedreigd. Tegen het midden van April begonnen bepaalde eischen geformuleerd te worden zoowel in de stad, waar de oude volksorganen, de geheel op den achtergrond geschoven Taalmannen en Gezworen Gemeente, als in de Ommelanden, waar nieuwe door de bevolking op eigen gezag gekozen Volmachten de leiding in handen namen. Men vorderde de erfelijkheid in beide liniën, herstel van den invloed van Taalmannen en Gezworen Gemeente op de stadsregeering, betere regeling der verhouding tusschen Stad en Ommelanden door aan den Prins de beslissing der geschillen over te laten, betere bezetting der ambten, afschaffing der verpachtingen, breideling van de „despotique magt" der bevoorrechte zijlvestenijen ten platten lande. Een rekest van dien inhoud werd door Taalmannen en Gezworen Gemeente aan den machtigen groninger Raad, andere van dergelijken inhoud, vooral gericht tegen de aanmatiging van het oppergezag door „eenige weinige familiën", die daarmede „de vrije geregtigheden ten hoogsten (hadden) benadeelt," door de ommelander Volmachten aan de Staten ingediend. De Staten vroegen den Prins en den Staten-Generaal steun tegen de oproerige beweging, zelfs troepen, daar de troepenmacht binnen het gewest onvoldoende was gebleken; maar de Prins antwoordde ontwijkend, dat hij slechts „superficiele kennisse hadde van de troubles" [1]), en trok zelfs het gewone garnizoen uit de stad. De stadsraad, die het hem aangeboden rekest aanvankelijk niet had beantwoord, zag den grond onder zijne voeten wegzinken. Een nieuw rekest der schutterij beklaagde zich over „de benaude toestand van de goede gemeente" ten gevolge van verval der nering en zware lasten, een klacht, die haren weerslag vond in den werkelijk treurigen staat ook der gewestelijke financiën, die voor 1748 een tekort van ruim 7 ton bij een ontvangst van 12 ton aanwezen [2]). Nog trachtten de regenten

[1]) Ib., blz. 61.

[2]) ib., blz. 67.

de zaak op de lange baan te schuiven maar tegen half Mei ontstonden nieuwe ernstige volksbewegingen in de stad en op het land, totdat eerst de stadsregeering, die Geertsema tijdelijk moest verwijderen uit haren kring, den 15den en daarna de Staten den 16den Mei volledig de eischen, die tot hen waren gericht, goedkeurden en door een algemeene amnestie al het gebeurde als vergeven en vergeten aanmerkten. Een algemeen vreugdebetoon scheen de periode van onrust te zullen sluiten; boeren en burgers verbroederden zich onder het blazen van het Wilhelmus en het aanhooren van een „aangenaam concert".

Maar het „eendragtelijk besluit" van stad en Staten had de menigte nog lang niet bevredigd. De betere regeling der belastinginning door afschaffing van de pachterijen, die ook hier een hoofdzaak was geweest, leverde nog bezwaren op en eerst oproerige tooneelen in het begin van Juni, waarbij de pachtershuisjes het moesten ontgelden, dwongen de Staten tot algeheel toegeven ook omtrent dit punt. Er heerschte evenwel wantrouwen[1]) in de werkelijke gezindheid der regenten en het in 1745 opgerichte maandschrift „de Groninger Nouvellist", later „de Reijzende Nouvellist" genaamd, die met de „Opregte Groninger Courant" (van 1743) niet naliet de gemoederen op de noodzakelijkheid van eerlijke en spoedige uitvoering der genomen besluiten te wijzen, had grooten invloed op den verderen loop der dingen. Oranjegezinde regenten als de Van Iddekinge's en de Van Sytzama's, heftige publicisten als de redacteur van „Nouvellist" en „Courant" Dr. Remkes, stookten het vuur aan en de oranjegezinde vereeniging te Groningen, „het Oranjezaal", nam onder hun aanvoering in vele dingen de leiding ten einde den geheimen weerzin der regenten te breken. Op het eind van Augustus kwamen de Staten weder bijeen en toen de prinsgezinde Ommelanders, die een nieuw rekest hadden aangeboden, op tegenstand van Lewe en de zijnen stuitten, stroomden (29 Aug.) met stokken gewapende boeren, door de prinsgezinde burgerij gesteund, weder de stad in en legerden zich voor het provinciehuis om de Staten te dwingen den Prins alle macht in handen te geven, den Prins, van wien zij herstel van alle grieven verwachtten. Lewe van Aduard, het hoofd der ommelander regenten-

[1]) Ib., blz. 91 vlg.

partij, die zijn buitengoed met soldaten had willen beschermen, werd mishandeld en gedwongen toe te geven. Ook hier werd, volgens den wensch van burgerij en boeren, aan den Prins de beslissing over alles opgedragen om in de misbruiken „te voorsien door alle sodane middelen en wegen, ordres en reglementen als Syn Doorlugtigste Hoogheijd ten dien eijnde nuttigst en dienstig sal bevinden te behoren", zoowel op het punt van regeering als op dat van financiën, met zoo uitgebreide bevoegdheid als hij ergens in den lande bezat, zij het dan met behoud van de „originele onveranderlijke grondwetten" van stad en gewest[1]). Ook hier beloofde hij spoedig op een en ander orde te zullen stellen. Ook hier vermaande hij voorloopig tot handhaving van rust en orde.

Zelfs het kleine Drente zag in Mei een dergelijke beweging, die intusschen onder leiding van den Peizer boer Hiddema zich beperkte tot den weldra ingewilligden eisch van de opdracht der erfelijkheid in de beide liniën, verbetering van sommige misbruiken en regeling der verpachtingen. In Overijsel en Gelderland bleef het bij eenige opschudding tegen de pachters, wier bestaan op raad des Prinsen nog eenigen tijd werd verlengd. In Utrecht gaven de Staten spoedig toe aan den aandrang tot afschaffing der pachterijen. In het na 's Prinsen verhefling voldane Zeeland bleef de orde gehandhaafd en werd ook geen verandering in de verpachting toegestaan, misschien in verband met de daar op ongehoorde wijze overal gepleegde smokkelarij[2]).

Minder rustig ging het in Holland toe[3]). Ofschoon Gecommitteerde Raden een waarschuwing uitvaardigden, waarin gezegd werd, dat de regeering met het wegnemen der ook hier schandelijk voortwoekerende misbruiken op het gebied der verpachting bezig was, kwam te Haarlem het volk uit de achterbuurten, op het gerucht van wat er in Friesland gebeurd was, in heftige beweging (13 Juni). Ook in dit gewest toch was het zoo niet wettig bewezen dan toch feitelijk bekend, dat een groot deel der door de burgerij opgebrachte penningen in de zakken der regenten verdween, dat de pachters door het verzekeren van aanzienlijke voordeelen aan de heerschende per-

[1]) Ib., blz. 104 vlg.
[2]) Wagenaar, XX, blz. 208. Vgl. Hardenbroek, Gedenkschriften, I, blz. 58.
[3]) Wagenaar, blz. 209 vlg.

sonen en familiën gunstige voorwaarden plachten te bedingen en zich door geschenken de welwillendheid en den steun der regenten wisten te verschaffen. Pamfletten in overvloed brachten feiten van dezen aard ter kennis van het algemeen en veroorzaakten daardoor hevige gisting. Het wanbestuur der laatste jaren, waaronder men had gezucht, kwam nergens duidelijker aan den dag dan in de kwestie der pachterijen. Pachtershuizen werden te Haarlem door eene dolle menigte geplunderd, pachtersboeken verbrand, pachters zelf mishandeld, totdat hovelingen van den Prins tot rust kwamen aanmanen. De Staten intusschen, in ieder geval niet gezind om voor oproer van het grauw te wijken en de verpachting af te schaffen, alvorens over andere middelen tot inning was beslist, handhaafden voorloopig de verpachtingen en verklaarden, dat alle verzet moest worden geweerd. De regeering van Haarlem, vreezend voor nieuw oproer, stelde het plakkaat dienaangaande echter buiten werking, welk besluit door de Staten als onwettig werd beschouwd.

Maar nu begon het oproer ook te Leiden, waar een aantal regenten jaren lang voor zich en de hunnen vrijdom van allen impost op het gemaal hadden genoten[1]), zoodat de stadsregeering ook daar de verpachting voorloopig moest staken. In Den Haag werden de pachtershuizen eveneens deerlijk geplunderd, terwijl de Prins, tegen het oproer te hulp geroepen, verklaarde ongesteld te zijn; de huizen van den raadpensionaris Gilles en den advokaat-fiscaal Van Wezele werden door het woedende grauw bedreigd en konden nauwelijks aan plundering ontgaan. Heftig vooral was de beweging te Amsterdam, waar de schutterij, die op bevel der regeering de orde moest handhaven, vuur gaf op de plunderzieke menigte, zoodat er dooden vielen, maar ten slotte toch de plundering van rijk gemeubelde pachtershuizen, met name die van directeuren van den wijnimpost, moest toelaten, totdat eindelijk, uit vrees voor erger, wederom krachtig werd opgetreden en op de plunderaars werd geschoten. Een oploop van het verbitterde grauw bij de terechtstelling van twee belhamels gaf tot nieuwe botsingen aanleiding. Te Rotterdam en elders werd alle oproer door militaire voorzorgen beteugeld, ofschoon de misbruiken ook hier niet minder erg waren.

Ten slotte kon men ook in dit gewest de gehate pachterij

[1]) Slothouwer, Bijdrage tot de geschiedenis der Doelisten, blz. 14.

niet handhaven[1]). De Prins zelf kwam 25 Juni onverwachts in de hollandsche Statenvergadering voorstellen de pachten van 's lands middelen „van stonden aan" af te schaffen, daar er „bekwaamer middelen" waren te vinden en het volk blijkbaar tegen deze wijze van inning bezwaar had, zelfs daartegen in „onmaatige drift" was „uitgebor sten"; hij veroordeelde scherp de gepleegde „daadelijkheden", al waren zij „uit geen kwaad beginsel ontstaan", maar drong er tevens op aan andere middelen te zoeken, misschien te vinden in „het opstellen van eenig hoofdgeld". Den volgenden dag reeds werden de pachten afgeschaft, nadat zij langer dan twee eeuwen hadden bestaan. Maar men moest de 10 millioen, die zij jaarlijks opbrachten, reeds voor het loopende jaar op andere wijze vinden en raadpleegde over deze moeilijke zaak, ook in tegenwoordigheid van den Prins, die voorloopig voorstelde om burgemeesteren der steden, schouten en gerechten ten platten lande aan te schrijven het benoodigde geld te vinden door schatting van de ingezetenen op grond van eigen aangifte, terwijl de overheden verantwoordelijk zouden zijn voor de maandelijksche inning. Na eenig beraad in de stedelijke vroedschappen werd besloten de imposten op waag, ronde maat, inkomende granen en tabak, grove waren en den 40sten penning op de schepen, als zijnde bijzondere lasten op den handel en voornamelijk door de vreemdelingen betaald, bij wijze van collecte of inzameling te heffen en verder voor zes maanden burgemeesteren en gerechten, geholpen door gemachtigden van de Staten en den Prins, te belasten met de hefling van een omslag van 10 millioen[2]); bleven zij nalatig in de opbrengst, dan zou men de beoordeeling dier nalatigheid overlaten aan den Prins en eenige door hem te kiezen leden der Staten. De hefling geschiedde maar wekte veel ergernis, vooral daar alleen de gegoeden haar ten slotte opbrachten en de behoeftigen en mingegoeden òf werden vrijgesteld òf nalatig bleven, terwijl zij toch vroeger ook in de lasten hadden gedeeld; er werd geklaagd en gemord over ongelijkheid in schatting, over willekeur daarbij, over het vrijlaten van vreemdelingen, die te voren toch belast waren;

[1]) Wagenaar, blz. 228 vlg.

[2]) ib., blz. 233. Het Zuiderkwartier met Haarlem en Amsterdam bracht daarvan meer dan $^9/_{10}$ op; Amsterdam met zijn omgeving ongeveer 38 % van het geheel. Vgl. de lijst aldaar, leerzaam voor de betrekkelijke draagkracht der steden.

ook liet de uitvoering van de zaak veel te wenschen over, in weerwil van herhaalde aanschrijving.

Een en ander duurde tot het einde van 1749, daar het zeer moeilijk bleek een goede en billijke belasting te vinden, al regende het ontwerpen. Menig geschrift zag daarbij het licht, dat om verschillende redenen ook thans nog de aandacht verdient. De befaamde Daniël Raap liet zich in April 1749 hooren met een „zedige overweging" [1]), waarin hij ernstig de vraag stelde, of het niet wenschelijk was sommige voorloopig met de verpachting zelve afgeschafte lasten op de levensmiddelen, met name die op brood, boter, bier, turf en zout, voorgoed af te schaffen ten bate van den gemeenen man en de belastingen voortaan alleen te heffen van datgene, wat verdiend werd boven de allen gemeenschappelijke behoeften; op deze wijze konden de armen belangrijk ontlast worden, vooral wanneer graan en vleesch daarbij, door intrekking der accijnsen hierop, goedkooper werden. Daartegenover verscheen spoedig een „klaar bewijs dat de gemeene lieden uit hoofde van billijkheid en eigen belang verpligt zijn de lasten des vaderlands te helpen dragen" [2]), vooreerst omdat ook zij deelden in de vrijheid van godsdienst, die de grondzuil was van het gemeenebest, maar ook omdat de „geringe lieden" hier te lande ruimer bestaan genoten dan elders wegens de door de rijkeren betaalde hoogere loonen, de betere gelegenheid om vooruit te komen, de milddadigheid der vermogenden; schafte men die rechten af, dan zou men de toch reeds zwaar belaste vermogenden nog zwaarder moeten treffen en hen daardoor brengen tot beperking hunner uitgaven, wat dan weder ten nadeele van den arme zou strekken, vooral wanneer de lasten zoo hoog werden, dat de vermogenden het land zouden gaan verlaten; de lasten op huizen, landerijen en losrenten, de 20ste penning op erfenissen, obligatiën en actiën, de 40ste penning op den verkoop van vaste goederen, de lasten op koffie en thee, op de rijtuigen legden toch allen te zamen in Holland reeds meer dan 10 millioen belasting aan de rijken op. Ook deze auteur kwam evenwel tot het besluit, dat men wel zou kunnen treden in het voorstel van den Prins tot verlichting van den „gemeenen man".

1) Knuttel, Catalogus, IV, nº. 18223.
2) ib., nº. 18224.

Den 2den Mei 1749 kon de Prins twee ontwerpen aan de Staten van Holland aanbieden. Het eerste bestond in de instelling van een familiegeld als hoofdgeld, te heffen 1º. van ieder persoon twee stuivers per week, 2º. door schatting op grond van huishuur, 3º. door een bedrijfsbelasting naar de gebezigde werktuigen, de huurwaarde of de werkelijke waarde van gebouwen, waarin bedrijf werd uitgeoefend. Het tweede stelde eenvoudig de hefling der vroeger verpachte middelen door inzameling of collecte van 's lands wege voor. De Staten werden uitgenoodigd tusschen deze voorstellen te kiezen onder opmerking dat het wenschelijk zou zijn, ingeval men den laatsten weg insloeg, de „kleine gemeente" te verlichten door vermindering van de rechten op aardappelen en roggebrood en door vergemakkelijking van het verkrijgen van turf in den wintertijd. Uit deze opmerking bleek duidelijk, dat de overheid thans bedacht was op ontlasting der mingegoeden, waaraan door de regenten vóór dezen tijd weinig aandacht was geschonken. De Staten verkozen ten slotte de collecte in te voeren en in den loop des jaars werden nu de instructiën voor de „collecteurs" of ontvangers, de dwangmiddelen enz. vastgesteld, zoodat men met 1750 in dit gewest de oude middelen op deze wijze ging innen — een belangrijke verbetering, die voorloopig ook goed voldeed. De pachters werden voor de geleden plundering met 3 ton schadeloos gesteld.

Maar ook in dit gewest, den zetel der regententirannie, welker druk zich hier vooral deed gevoelen, was men niet tevreden met een andere regeling van het belastingstelsel. Men had over veel meer te klagen. Het schandelijke beheer der stedelijke financiën ten voordeele van enkele weinigen, de ongeloofelijke misbruiken bij de vergeving van ambten, de veilheid en verregaande partijdigheid van de rechtsprekende colleges wekten algemeene ergernis over de regentenheerschappij, die van geen volksinvloed op de regeering wilde weten en, niet minder dan in Friesland of Groningen, alleen hare eigene leden met de voordeelen uit het bestuur begiftigde. De Oranjegezinden, gesteund door de steeds luider sprekende volksmeening, eischten meer en meer algeheele regeeringsverandering, in de eerste plaats de onmiddellijke verwijdering uit de regeeringscolleges der totnogtoe heerschende partij. De Prins zelf had den 25sten Juni 1748 ook op de wegneming der bezwaren omtrent de begeving der ambten en de afdoening van de te Amsterdam nog hangende zaak der pos-

terijen aangedrongen. Zijn voorstel aan de Staten, alom gedrukt verspreid, had in het gansche gewest nog al indruk gemaakt maar de machtige en zelfbewuste vroedschap van Amsterdam, waarin sedert jaren de uitgestrekte familieverwantschap der Corvers, Sixen en Sautijns alle gezag in handen had[1]), toonde zich weinig geneigd om daarop in te gaan: burgemeesteren wezen er op, dat zij druk bezig waren om de lijsten der ambten en van de inkomsten daaruit vast te stellen gelijk men ook elders zich daarmede onledig hield; de vroedschap besloot (3 Juli), zooals zij reeds meer dan eens had gedaan, zich daarmede tevreden te stellen maar bovendien om de posterijen „ten eeuwigen dage" aan de stad te houden ten einde daaruit armenzorg, herstel en onderhoud der godshuizen, kerken, openbare gebouwen en werken te bekostigen, al was men wel geneigd daarvan ook iets ten behoeve der landskas af te staan[2]). Ook de stedelijke verpachtingen waren vooralsnog hier in wezen gebleven.

Dit afwijzend antwoord op 's Prinsen vertoog wekte diepe ergernis bij de amsterdamsche burgerij, die, door agenten van Bentinck en de zijnen heimelijk aangezet niet buiten weten van den Prins, zeker met medewerking der Prinses, die wij hier het eerst in deze woelingen betrokken zien, en door pamfletten bewerkt, hare ontevredenheid meer en meer toonde[3]). Reeds op het einde van Juni werden door den chirurgijn Andries Boekelman, den patroonteekenaar Hendrik van Gimnig, den publicist Rousset en eenige anderen geheime bijeenkomsten gehouden, waarin die geschriften, met name een uit den tijd van den oorlog en gericht tegen het gedrag van de regenten der Vereenigde Nederlanden gedurende dien tijd, zoogenaamd uit het Engelsch vertaald, ijverig werden gelezen en verspreid in weerwil van het verbod door het Hof van Holland wegens de schandelijke verdachtmaking van Gilles en andere voorname hollandsche staatslieden. De heftigste aanleggers van de zaak liepen

1) Elias, De Vroedschap van Amsterdam, I, blz. CXXXV vlg.

2) Wagenaar, blz. 268.

3) Over de bewegingen te Amsterdam vgl., behalve Wagenaar, de dissertatie van F. G. Slothouwer, De Doelisten (Leiden, 1875) en Krämer's Bijdrage tot de geschiedenis der omwenteling in 1747 en 1748 te Rotterdam en Amsterdam (Bijdr. en Meded. Hist. Gen., dl. XXIII, blz. 377 vlg.). Vgl. over het aandeel der Prinses in deze woelingen ook de uiting bij Hardenbroek, Gedenkschriften, dl. I, blz. 13.

de herbergen en koffiehuizen af, vertoonden zich te midden van de schutters op de nachtwaak en verzamelden zoo spoedig een aanhang, die weldra veel verder wilde gaan dan de zaak der ambten en posterijen en den 27sten Juni „elf articulen, gegrond op de handvesten van Amsterdam" opstelde. In deze elf artikelen, die alom door den druk werden verspreid, werd gesproken van herstel der oude gilderechten, van een door de burgerij gekozen krijgsraad, van verkiezing van burgemeesters en schepenen door de burgerij, die ook de bewindhebbers der Compagnieën zou moeten aanstellen, van afschaffing van alle pachten, accijnsen en „overtollige lasten". Een tweede en een derde ontwerp, het eene acht, het andere veertien artikelen bevattend, waren geheel van denzelfden aard, hoewel dat der acht artikelen veel gematigder mocht heeten. Een deel dezer zaken was ontleend aan in 1672 opgestelde eischen en, naar het ontwerp der elf artikelen voorgaf, het geheel was door den Prins zelven goedgekeurd. Maar den 14den Juli werd ook de oranjegezinde rotterdamsche koekebakker Laurens van der Meer, die bij het herstel der rust in die stad zijne diensten had verleend, in de zaak gemengd door een agent van Bentinck, die deze „wonderlijke en onregtvaardige dingen", ook door den nog altijd populairen porceleinkoopman Daniël Raap als te ver gaande afgekeurd, minder geschikt vond en den Rotterdammer vroeg over te komen ten einde de amsterdamsche „vrienden op het regte spoor" te brengen. Van der Meer gaf hieraan gehoor, raadpleegde in Den Haag met Bentinck en 's Prinsen secretaris De Back, eindelijk zelfs met de Prinses en ging daarop naar Amsterdam, waar hij bemerkte, dat enkele leiders werkelijk de stadsregeering „het onderste boven wilde keeren". Zekere advokaat Feitama, die blijkbaar het pensionarisschap der stad begeerde, speelde daarbij toen eene hoofdrol. In overleg met het hof, dat van een omverwerping der stadsregeering aanvankelijk niet hooren wilde, werden nu door Van der Meer en De Huyser drie gematigder artikelen opgesteld, die men bij rekest aan de vroedschap zou aanbieden. Maar de heftige hervormingsgezinden wilden hiervan niets weten. Zij hielden in het koffiehuis Vredenburg[1]) en elders samenkomsten. Op een dier vergaderingen werd den 20sten Juli vastgesteld, dat het wenschelijk was „de burgerij" te doen ver-

1) Wagenaar, blz. 271. Zoo zal ook te lezen zijn voor „Ouden burgt" bij Krämer, Bijdrage, blz. 432.

gaderen door het kiezen in elke wijk van 2, 3 of 4 personen. „mits zijnde burgers en geen employ van stad of land hebbende", om de grieven te overwegen en volgens de oude privilegiën herstel voor te dragen. Een commissie van 5 personen zou worden aangewezen om „deze propositie voor te stellen daar zulks behoort"[1]. De burgemeesters, van een en ander onderricht, riepen Boekelman voor zich en dienden hem eene berisping toe, terwijl zij hem dwongen zijne medewerkers te noemen. Maar zij waagden het niet krachtiger maatregelen tegen de beweging te nemen. Derhalve ging men voort en besloot de vergaderingen voortaan openlijk te houden in den Kloveniersdoelen, waarop de burgerij, naar men beweerde, een oud recht bezat. Den 9den Augustus had inderdaad onder grooten toeloop de vergadering in dien Doelen plaats[2]. Hier ontvouwde Van Gimnig het ontwerp der elf artikelen, door hem met Rousset en Feitama opgesteld tot herstel der „vervallen burgerlijke vrijheden", en verlangde, onder afkeuring van alle oproer en plundering, de onmiddellijke aanwijzing van de bovenbedoelde commissie uit de 60 stadswijken, om, evenals in Friesland was geschied, de gewenschte hervormingen te formuleeren. Daartegenover stelden de gematigden onder leiding van De Huyser voor het rekest der in Den Haag goedgekeurde drie artikelen in te dienen. Zij behelsden eenvoudig[3] 1°. opdracht der posterijen aan den Prins, 2°. verbetering der misbruiken bij de begeving der ambten, die alleen aan ingeboren of genaturaliseerde burgers mochten komen, 3°. herstel der voorrechten van de gilden als anderszins en benoeming der kolonels en kapiteins der schutterij uit de burgerij buiten de regeering. Beide stukken werden door een aantal personen, in den Doelen aanwezig, geteekend maar de groote meerderheid bleek voor het ontwerp van Van Gimnig en de zijnen gestemd te zijn[4]. Een hevige strijd ontstond tusschen de meer en meer overstemde gematigden en de heftige partij, een strijd, waarin zich op de den volgenden dag voortgezette bijeenkomst Raap zelf mengde, die zich totnogtoe op den achtergrond gehouden had. Het „concept" van Van Gimnig, waarvan de opstellers ook al beweerden, dat de Prins het goedkeurde,

1) Slothouwer, blz. 24.
2) Wagenaar, blz. 273.
3) Slothouwer, blz. 55.
4) Krämer, blz. 434.

hield meer en meer de bovenhand over het „rekest" van Raap en de zijnen, totdat Van der Meer en Raap weder naar Den Haag togen om de meening van de Prinses over het verschil te hooren en den krachtigen steun van het hof te vragen voor hunne gematigde inzichten. Inmiddels nam de stadsregeering eindelijk hare maatregelen tegen de wassende beweging, riep den krijgsraad bijeen, die als vertegenwoordiging der schutterij min of meer de bevolking vertegenwoordigde, en verzocht, onder afkeuring der onwettige vergaderingen van de „Doelisten", den hoofdofficieren der schutterij de burgers in hunne wijken bijeen te roepen en hen te vragen, of zij eenige voorstellen of klachten hadden in te brengen, wat dan kon geschieden in aan die hoofdofficieren in te dienen onderteekende bezwaarschriften[1]. De Doelisten gaven hun zaak evenwel niet op. Raap, uit Den Haag teruggekeerd, bracht bericht mede, dat de Prins, met wien zelf hij en Van der Meer werkelijk hadden gesproken, aan de drie artikelen van Van der Meer en De Huyser de voorkeur had gegeven en het concept van Gimnig c.s. had afgekeurd. Zoo werd dit laatste „agter de bank" geworpen. Terwijl nu den 13den Augustus de hoofdofficieren, in kerken, wachthuizen of herbergen gezeteld, hun werk deden en verreweg de meeste wijken, door de Doelisten bewerkt, de drie artikelen als antwoord indienden[2], boden Raap, Huyser en Chatin op aanraden der Prinses dit stuk in copie namens de Doelisten „in alle stilte en met beleefdheid" ook den burgemeesters aan, die hen „op het minsaamste" ontvingen. Daarna opnieuw naar den Haag getogen, waar zij door Prins en Prinses om hun beleid werden geprezen, kwam Raap met zijne vrienden, getooid met oranje, den 15den terug met het bericht, dat de Prins hunne gematigde houding goedkeurde en de Doelisten zou beschermen, mits zij zich van oproer onthielden[3]. Dagelijks bleef men nog, hoewel tegen den zin der gematigden, op den Doelen vergaderen, in toenemend ongeduldige afwachting van een vroedschapsbesluit op het den 17den nogmaals ingediende rekest. Dagelijks werden in deze vergaderingen door de

1) Krämer, blz. 436.
2) Het trekt daarbij de aandacht, dat de heimelijk met het hof in Den Haag samenwerkende burgerkapitein Christiaan Scholten die artikelen met zijn naam liet drukken en in de wijken rondzenden.
3) Krämer, l.l. blz. 438.

leiders aanspraken gehouden over den toestand van handel en nijverheid, over het heerschende verval van den staat, over de posterijen, de ambten enz. Men trachtte de invloedrijke predikanten voor de zaak der drie artikelen te winnen en stelde zelfs den tekst vast van een kerkgebed „voor de beschermers en herstellers der vrijheid" zooals de Doelisten zich noemden. Een aantal geschriften, gedrukt onder het volk verspreid, hield de belangstelling in een en ander gaande [1]). Eerst den 20sten werd een besluit door burgemeesteren aan de drie burgers kenbaar gemaakt. Het hield in, dat burgemeesteren en vroedschap, ofschoon hun niet het origineele rekest (dit was door Van der Meer aan de Prinses gebracht) maar slechts een ongeteekende copie was ter hand gesteld, bereid waren te zeggen, dat over de posterijen met den Prins „in minzame onderhandeling" was getreden, dat de lijsten van de ambten in bewerking waren en in September bij de Staten zouden worden ingeleverd, dat het derde punt (betreffende de oude privilegiën) steeds door de regeering in acht genomen was, terwijl niet getreden kon worden in het verzoek betreffende de schutterij, die reeds volgens de oude instellingen geregeld was.

Dit antwoord wekte hevig misnoegen op den Doelen maar Raap en de zijnen, begeerig om de zaak te schikken, wisten zich weder naar Den Haag te doen afvaardigen en kwamen weldra terug met het bericht, dat de posterijen reeds waren afgestaan en dat alles naar genoegen zou worden geschikt, mits men geduld had en zich rustig hield; Van Gimnig, die ook uit Amsterdam was gekomen en nog in Den Haag was achtergebleven, kwam eveneens (23 Aug.). na ernstig door het hof over het drijven zijner partij onderhouden te zijn, terug met het bericht, dat alles zou worden geschikt. Intusschen begon de heftige partij zich weder te roeren, vooral toen de rumoerige „bijltjes", de scheepstimmerlieden van de „eilanden", zich bij de beweging hadden aangesloten. Men riep steeds luider om de begeerde hervorming van den krijgsraad en Raap met de zijnen, in de voor oproer bevreesde vroedschap geroepen, rieden daar tot toegeven. Maar het toen door de vroedschap genomen voorwaardelijk besluit: „fiat, mits niet strijdende tegen de resolutiën van de

[1]) Wagenaar, blz. 278.

Staten en de intentie van Zijne Hoogheid en wegens de ambten voor zooveel het is domesticq" [1]), voldeed weder volstrekt niet. De nog altijd door Van der Meer en Raap geleide gematigde partij trachtte de in ergernis uitbarstende en reeds om wapenen roepende menigte op den Doelen te bedaren. Een nieuwe bezending ging naar Den Haag met het dringend verzoek aan den Prins om over te komen, terwijl Raap en de zijnen hun uiterste best deden om het over de teleurstelling hevig tegen de regeering verbitterde volk nog in toom te houden en aan den anderen kant bij de burgemeesteren op volledig toegeven aandrongen. Eindelijk kwamen burgemeesteren hiertoe en teekenden den 27sten het rekest der drie artikelen met hun „fiat". Maar nu ontbrak nog de toestemming van de vroedschap. De menigte, door Boekelman en zijne medestanders aangezet, verlangde ook deze, waarop de vroedschap den 28sten Augustus eindelijk toegaf maar tevens verklaarde hare waardigheden vrijwillig neder te leggen; slechts één raadslid, Bicker van Swieten, wenschte in functie te blijven. Nog was het volk niet geheel voldaan; men vreesde voor misleiding en wantrouwde de feitelijk reeds afgetreden regeering, totdat den 29sten Bentinck, bevreesd voor de woelingen der partij van Van Gimnig, namens den Prins in de stad verscheen en, na overleg met de gematigden [2]), op den Doelen, waar men reeds bezig was met een verzoek aan de Staten om den Prins te machtigen de regeering te veranderen, de vraag stelde, of men liever niet alles aan den Prins zou overlaten en of men zijne komst wenschte, als wanneer men zich als „rechtgeaarde burgers" zou moeten gedragen. Een eenstemmig ja volgde, waarop Bentinck weder naar Den Haag vertrok. In afwachting van de komst van den Prins deed de gematigde partij nu in den Doelen een voorstel, bestaande uit acht artikelen, die den Prins zouden worden aangeboden: afschaffing der stadsimposten, hervorming der admiraliteitscolleges, vervanging van alle magistraatspersonen, verkiezing van burgemeesters door den Prins uit een dubbele nominatie, verkiezing van den hoofdschout door den Prins, verbod aan raadsleden om hoofdschout, burgemeester of schepen te zijn, verkiezing van de zestig kapiteins door de wijken, van de vijf kolonels door den Prins uit een dubbeltal, fiat van den Prins op de

[1]) Slothouwer, blz. 73; Wagenaar, blz. 281.
[2]) Krämer, blz. 443.

drie artikelen[1]). Bij de levendige discussie over dit voorstel en de toenemende gisting in de wijken deden de heftiger Doelisten onder leiding van Van Gimnig en Rousset nog wel een poging om door verkiezing van eenige gecommitteerden, naar het friesche voorbeeld, ter voorlichting van den Prins de democratie krachtiger te doen optreden maar de door het hof gesteunde gematigden wisten deze naar hunne meening gevaarlijke nieuwigheid te voorkomen, al keerden zij zich scherp tegen de houding der stadsregeering. Van Gimnig en de zijnen gaven hunne zaak nog niet op. Zij trachtten een nieuw rekest van hun maaksel door de wijken geteekend te krijgen en toen het gerucht zich verspreidde, dat ook voor de regeering een rekest ter teekening rondging, trokken op hun aandrang en onder hunne leiding een paar duizend scheepstimmerlieden dreigend door de straten.

Een en ander moest een einde nemen, wilde men niet voor een ernstige revolutie komen te staan, en op het rapport van Bentinck namen de Staten van Holland een besluit, waarbij den Prins werd opgedragen „alle middelen in het werk te stellen om Amsterdam weder in rust te brengen en om desnoods de regeering te veranderen", „zonder nadeel ten opzichte van de privilegiën"[2]). Den 2den September vertrok de met ongeduld verbeide maar over dit alles weinig gestichte vorst met Bentinck, den griffier Fagel en den secretaris De Back naar Amsterdam, waar hij door de geestdriftige volksmenigte ingehaald, door de regeering plechtig in het Heerenlogement werd ontvangen en op zijn beurt ook de beide Doelistenpartijen in audientie ontving, hun belovend „de rust te herstellen en alles te schikken". Men werd het met den Prins, die nog gehoopt had zonder verandering der regeering de orde te kunnen herstellen[3]), eens over de wenschelijkheid der altijd door de heftige partij begeerde keuze van gecommitteerden uit de wijken[4]), die dan ook den volgenden dag reeds een uitvoerig rekest indienden[5]) tegen de „abuizen van tijd tot tijd in Stadspolitie, Financiën en Negotie ingeslopen", zich hevig beklagend over de tegenwerking der zittende stadsregeering en over hare

1) Slothouwer, blz. 80.
2) ib., blz. 84.
3) Vgl. Krämer, blz. 449.
4) Corresp. met de Prinses, 8 Sept. 1748 (Huisarchief). Vgl. Colenbrander, De Patriottentijd, I, blz. 13 en 23/4.
5) Slothouwer, blz. 86 vlg.

handelingen tegen de „intentie der burgerije" en den Prins verzoekend de regeering geheel te ontslaan en door een andere te vervangen; bovendien vroegen zij onmiddellijke overgave der posterijen aan den Prins, instelling van een „vrijen burgerkrijgsraad" en keuze van de vroedschap voortaan door kapiteins der schutterij en gecommitteerden uit de wijken. Men bleef op den Doelen vergaderen en eischen stellen, ook nadat (6 September) de burgemeesters waren vervangen en inderhaast op aanwijzing van een vijand der heerschende côterie, den oud-schepen Lestevenon van Berkenrode[1]), 17 van de 36 vroedschapsleden waren afgezet. De thans bij de Doelisten bovendrijvende fellere partij was hiermede niet voldaan. Zij sprak er zelfs van den Prins door een nieuwen oploop van de „bijltjes" te dwingen om verder te gaan en zich niet te bepalen tot verandering van personen. De Prins, afkeerig van al deze volksbewegingen, geen „gouvernement populair" begeerend en den hoogen toon van Raap, Van Gimnig en Feitama met moeite verdragend, wilde namelijk in de vestiging van een burgerkrijgsraad niet toestemmen en trachtte de gemoederen tot bedaren te brengen. Hevige disputen op den Doelen, waar men zelfs den Prins „zoo goed als de rest" begon te beschouwen[2]), leidden weldra tot de afscheiding van Raap en zijne partij, die zich daarover bij de gecommitteerden uit de wijken per brief verontschuldigden, zich beklagend over het hun getoonde wantrouwen en het drijven van Van Gimnig en de zijnen. Dezen wendden zich nu zelf tot den Prins met het verzoek den krijgsraad, waarin dan geen lid of verwant der regeering mocht zitting hebben, in te stellen. Hij weigerde opnieuw. Oploopen en ten slotte zelfs een nachtelijk bezoek der „heetgebakerden" aan den Prins, die te bed lag, kon hem niet overhalen. Hij weigerde zich te laten dwingen[3]), totdat hij eindelijk een tusschenweg vond en toestond een „vrijen krijgsraad" te vormen uit de bestaande schutterij, die compagnie voor compagnie daarvoor eenige kapiteins, luitenants en vaandrigs zou aanwijzen, aan wie de keuze van vijf kolonels en vervanging van „niet aangename" officieren door andere zou worden toegekend, tenzij zij beter vonden den Prins dubbeltallen aan te

1) Colenbrander, l.l. blz. 23.
2) Krämer, blz. 455.
3) Correspondentie met de Prinses, 10 September 1748 (Huisarchief).

bieden. Na een hevige verwarring door de geheele stad heen werd die krijgsraad eindelijk aangewezen en werden de officieren gekozen, vervolgens op verlangen der felste Doelisten nog een aantal leden van den oudraad afgezet. Daarmede hielden de veranderingen op, terwijl in de plaats der afgezetten verscheiden leden uit den koophandel werden benoemd, uit familiën, die nog nooit in de regeering hadden gezeten. Zij vormden een achtbare reeks van „patriciërs van '48". Bij mondelinge overeenkomst werd bepaald, dat de Prins voortaan ieder jaar twee burgemeesters en twee schepenen zou mogen „recommandeeren", een afspraak, die op den duur Amsterdam geheel in de macht van den Prins had kunnen brengen, wanneer hij langer geleefd had[1]). Den 15den vertrok de Prins, begeerig om zoo spoedig mogelijk de woelige stad te verlaten, gevolgd door de zegenwenschen der menigte, al waren er velen, die over den afloop der zaak ontevreden waren en zich beklaagden, dat de Prins hen in den steek had gelaten. De gecommitteerden uit de wijken legden nu hun mandaat neder maar de leiders der heftigste Doelisten, die op verre na niet hun zin hadden gekregen, bleven, hoewel men niet meer op den Doelen bijeenkwam, nog lang voortwoelen tegen de vroegere regenten, die zij te zacht behandeld achtten. Op het einde der maand verscheen van hunne zijde weder een nieuw „Billijk verzoek", dat de uitvoering ook der overige wenschen des volks met aandrang vroeg maar aanstonds streng door de nieuwe regeering, die van volkswenschen even weinig wilde weten als de vorige, werd verboden. Zoo liep de geheele volksbeweging ten slotte uit op eene bloote verandering der regeering, tot ontevredenheid van de menigte, die Raap en de zijnen beschuldigde omgekocht te zijn. Van de democratische beginselen, door Van Gimnig en de zijnen met zooveel heftigheid voorgestaan, was onder het volk weinig sprake meer. De onzekerheid, die in dezen zomer te Amsterdam heerschte[2]), had namelijk den handel veel nadeel berokkend en allen, die bij den handel betrokken waren — dat is bijna gansch Amsterdam — hadden zich van de Doelisten afgewend, hun de schuld gevend van de zware verliezen, die in dien zomer waren geleden en op de inkomsten ook der arbeiders een noodlottigen invloed hadden gehad. Toen de por-

1) Elias, De vroedschap van Amsterdam, I, blz. CXLVI vlg.
2) Slothouwer, blz. 115.

celeinkoopman in 1754 stierf, gaf zijne begrafenis aanleiding tot weerzinwekkende tooneelen van afkeer en wantrouwen, zelfs tot oproerige uitingen en niet alleen tegen den gestorven „landverrader". De andere leiders der Doelisten hadden hunnen invloed op de volksmenigte niet minder snel zien tanen. Feitama, die den pensionarispost begeerd had, zag zich teleurgesteld; Van Gimnig was later genoodzaakt bij het hof om onderstand te bedelen; Van der Meer, reeds in October met een collecteurspost begiftigd, maakte zich later schuldig aan verduistering en werd tot langjarige tuchthuisstraf veroordeeld; Rousset werd in 1749 door den Prins ontslagen als „historieschrijver", later verbannen wegens uitlatingen over de fransche politiek en stierf in armoede te Brussel. Dat was het einde van de democratische leiders te Amsterdam.

Ook in andere hollandsche steden waren bewegingen tegen de regeering uitgeloopen op eene verandering van personen, hier en daar op eene verwijdering door gemachtigden van den Prins, op zijne beurt door de Staten hiertoe gemachtigd, van slechts enkele leden der vroegere regeering, in ieder geval op versterking van den stadhouderlijken invloed. Te Haarlem werden zeven vroedschapsleden door eene commissie namens den Prins ontslagen; te Leiden, waar men in September op het voorbeeld van Amsterdam volksvergaderingen had gehouden, gecommitteerden had gekozen en verzoekschriften had opgesteld, duurde de beweging tot half November, ook nog nadat een viertal leden der regeering was afgezet, en moest door de zending van krijgsvolk worden beëindigd; te Rotterdam was eene dergelijke beweging spoedig tegengehouden met verwijdering van vijf leden uit de vroedschap. Zoo ging het ook elders in het Zuiderkwartier toe, hier en daar met vermeerdering of vermindering der vroedschap met enkele leden; alleen Dordrecht, dat in de Statenvergadering het voorstel had gedaan tot machtiging van den Prins om de rust in de steden te herstellen, desnoods door verandering in de regeering, bleef van alle verandering verschoond; in het Noorderkwartier, waar alleen te Hoorn en te Enkhuizen eene noemenswaardige beweging was ontstaan, zagen ook slechts enkele leden der vroedschappen zich van hun ambt ontslagen maar gelijk overal met de bijvoeging, dat hun „goede naam ongekrenkt" werd geacht. In een aantal steden werd de nieuwigheid ingevoerd, dat de Prins er voortaan het recommandatierecht voor de op te maken nominatiën

bij vacatures in de vroedschap zou verkrijgen [1]). Een algemeene amnestie voor wat er tijdens de „jongste verwarringen" gebeurd was besloot 1 October 1749 alle woelingen, met streng verbod van alle beleediging der overheid, van alle vergadering van staatkundigen aard, van alle partijnamen, ook van allen overlast aan afgetreden regenten, eindelijk van alle verzet tegen belastingambtenaren [1]).

Op dezelfde wijze werd in de andere naburige provinciën gehandeld, terwijl bovendien de reglementen uit den tijd van Willem III in Utrecht, Gelderland en Overijsel bijna geheel onveranderd werden hersteld, zonder dat er, behalve te Nijmegen, van eenige onrust sprake was; in Zeeland werd een enkel lid der middelburgsche regeering tot vrijwillig heengaan bewogen.

Van eigenlijk gezegde hervormingen in het staatsbestuur van deze vijf provinciën was dus geen sprake. Ook het herstel der reglementen in de drie genoemde gewesten kan niet als zoodanig worden aangemerkt. Het algemeen karakter der aangebrachte veranderingen was, dat aan den Prins een aanzienlijk grooteren invloed op den gang der zaken was toegekend, in Holland vooral door hem de verandering der regeering naar zijn inzicht en de recommandatie toe te staan, terwijl alleen op het stuk der posterij en der inning van de belastingen een ommekeer van belang was ingevoerd.

Ingrijpender waren de wijzigingen, nu weldra in Friesland en Groningen tot stand gebracht. Het friesche „reglement reformatoir" van December 1748, door den Prins zelf aan de Staten van dat gewest persoonlijk overhandigd en dadelijk afgekondigd, bevatte 61 artikelen, waardoor de wijze van stemming vooral ten platten lande aan ingrijpende herziening werd onderworpen om een einde te maken aan de willekeur en de oppermacht der grietmannen; bovendien werd de verbinding van stedelijke met plattelandsambten verboden ten einde familieregeering te voorkomen; de landdag zou eenmaal 's jaars, met Februari te beginnen, gedurende zes weken worden gehouden; de „volle rechtoefening" van het gewestelijke Hof werd gewaarborgd evenals die der vredegerechten, met uitsluiting van alle staatkundige bemoeiingen; op het gebied der financiën werden betere voorzieningen gemaakt; de Prins zelf echter „behieldt de nadere uit-

[1]) Colenbrander, De Patriottentijd, I, blz. 44.

legging aan zig"; voordat hij het gewest verliet, droegen Leeuwarden en Franeker hem het alleen hier nog aan de stadsregeering voorbehouden recht tot aanstelling dier regeering op; een algemeene amnestie beëindigde de verschillen.

In Groningen had de zaak meer voeten in de aarde. Toen in December 's Prinsen gemachtigden, Van der Capellen van den Boedelhof, Van IJtsma en Persoon, in de stad verschenen, werd bij hen onmiddellijk aangedrongen op „licentiatie" der regenten. Toen de drie heeren hieraan niet dadelijk gevolg gaven maar op 's Prinsen last eene commissie uit Stad en Lande verkozen om met hen te overleggen, ontstond in Januari 1749 een hevig oproer, waardoor de zittende regenten bewogen werden om hunne posten „in den schoot van Zijne Hoogheid" neder te leggen [1]), al bleven zij op zijn verzoek voorloopig nog in hunne ambten. Het regende nu verzoekschriften en raadgevingen betreffende in te voeren hervormingen, maar de Prins liet onder toezicht van eene daartoe benoemde commissie in het voorjaar eene vergadering voor de Ommelanden bijeenkomen en ook de Statenvergadering van den zomer werd geheel onder het toezicht zijner gemachtigden gehouden; zij besloot tot de vervanging van de verpachting der middelen ook hier door collecte, waartoe een „generale telling" zou plaats hebben. Eerst 22 November kwam de Prins zelf uit Holland over, ontbond de stadsregeering, stelde een andere in, bezette de gewestelijke en generaliteitsambten met nieuwe leden en legde den Staten ook in deze provincie een uitvoerig „reglement reformatoir" voor, waarna hem het erfstadhouderschap overeenkomstig de ten vorigen jare genomen besluiten plechtig werd opgedragen. Het onmiddellijk door de Staten „geaggreëerde" „reglement politicq" van 28 Nov. 1749 [2]) bevatte 51 artikelen, bestemd om als „onverbrekelijke wet" verdere misbruiken te stuiten en de daaruit mogelijk voortspruitende „onheylen voor te komen". Het herstelde in de stad het oude verkiezingsrecht der Taalmannen en Gezworen Gemeente ten opzichte van den Raad „met annulatie van alle interpretatoire resolutiën, ingekropene gebruiken, soogenaamde recommendatiën en ligues, alsmede van alle verteringen bij sollicitatie", onder goedkeuring thans van alle keuzen door den erfstadhouder, die ook

[1]) Heeres, l.l. blz. 118.
[2]) ib., blz. 126 vlg.

anderen uit de burgerij mocht aanstellen. De keuze der „burgerofficiers" bleef aan de regeering der stad, die ook hare rechtspraak behield. De gilden werden hersteld in hunne oude rechten en privilegiën, met name in hun aandeel in het onderzoek der stadsrekening. De oude ommelander staatsinrichting zou blijven bestaan met vernietiging van de „smaldeeling" der kwartieren, waardoor de oligarchie was bevorderd, en met de bepaling, dat twee der drie kwartieren samen de beslissing zouden hebben bij verschil. De „monsterheeren" en „arbiters" zouden door den erfstadhouder uit de ommelander regeering worden gekozen. De hooge justitiekamer [1]) zou door den erfstadhouder worden aangewezen. Hij zou alle binnen- en buitenlandsche commissiën, alle geestelijke, stedelijke en landsambtenaren mogen aanwijzen, ook de curatoren der hoogeschool, de hoogleeraren en leeraren; een jachtgericht zou door hem als opperhoutvester worden ingesteld. Delfzijl en Appingedam werden als afzonderlijke stedelijke lichamen erkend, hunne vertegenwoordiging in de Staten werd geregeld. Contracten met eigenerfden over het uitbrengen hunner stemmen en andere middelen om het bestuur der Ommelanden „in eenige weinige familiën over te brengen" werden streng verboden. Misbruiken bij de rechtspraak en het beheer der schepperijen en zijlvestenijen werden afgeschaft en de hooge justitiekamer met het toezicht daarop belast. Ook op het gebied der financiën werd hervormd, o. a. door het bevel tot opmaking van een nieuw kohier van den 400sten penning, om de twee jaren te herzien, en door strenger toezicht der gewestelijke rekenkamer. Ook hier behield de Prins de „interpretatie en explicatie" van het reglement aan zich; ook hier sloot een algemeene amnestie de periode van onrust. De Prins verliet na het in werking brengen der nieuwe regeering het gewest.

Steeds hooger rees zijn vorstelijk gezag. Op het einde van 1748 hadden de Staten-Generaal hem tot erfstadhouder over de Generaliteitslanden en erfkapitein-generaal en admiraal benoemd. In Maart 1749 stelden de beide groote handelscompagnieën hem aan tot haren opperdirecteur en oppergouverneur met het recht om zich

[1]) Vooral deze en in verband daarmede het geheele rechtswezen, „een der sekerste steunsels van het landt", lag den Prins zeer na aan het hart zooals blijkt uit zijne correspondentie met A. H. I. van Iddekinge, vooral uit een brief van 13 Sept. 1749 (Huisarchief).

„representanten" uit de hoofdparticipanten toe te voegen, die, gelijk hij, zoowel besluitende als raadgevende stem zouden hebben; hij zou bewindhebbers uit een hem aangeboden drietal mogen kiezen, de advokaten en andere ambtenaren evenzoo uit een drietal mogen nemen; hij zou „met voorkennisse" van bewindhebbers „orde" mogen stellen op de huishouding der Compagnie, in het bijzonder op de versterking en verdediging harer indische bezittingen; hij zou vergaderingen van hoofdparticipanten tot voorlichting der besturende Kamers mogen beschrijven.

* *
*

Zoo was de staatsinrichting der Republiek krachtig in monarchale richting ontwikkeld en de erfstadhouder thans machtiger dan een zijner voorzaten, in werkelijkheid het „illustre hoofd", ja feitelijk de beheerscher van het samengestelde staatswezen. Hem was de oppermacht toegekend. Van hem werd nu een betere algemeene leiding, een krachtiger ontwikkeling der hulpbronnen van den staat, hervorming ook van leger en vloot, herleving der oude welvaart, wedergeboorte der gansche natie verwacht — een zware taak, waartegen de aldus aan het hoofd der Republiek geplaatste vorst met reden opzag. Want hij kon het zich niet ontveinzen: bij dat alles was de oude staatsmachine niet verbroken maar eenvoudig zijne macht om haar te besturen aanzienlijk vergroot en daarmede zijne verantwoordelijkheid buitengewoon verhoogd. Het had in zijne hand gelegen, gesteund als hij was door de burgerij, om door vestiging of door vermeerdering van den invloed der burgers op de regeering die staatsmachine te verbeteren en te wijzigen in de richting, die de groote prins Willem I had aangewezen [1]); maar hij heeft dit niet gewild: hij heeft den ouden „aristocraticquen" regeeringsvorm willen handhaven, tevreden met verhelping der schreeuwendste misbruiken, met verwijdering van enkele der meest gehate regenten en hunne vervanging door de later zoogenaamde „achtenveertigers"; eindelijk — als tegenwicht tegen de ook thans misschien nog dreigende oligarchie, tegen de herhaling der pas ondervonden misstanden — met de krachtige versterking der bevoegdheden van het „eminente hoofd" der Republiek. Maar het was er verre van af, dat

[1]) Zie deel III, blz. 152.

„het swervende schip behouden binnen gebragt" was zooals een juichend „klinkdicht" van 1749 zong. Het tegenwicht kon de Prins alleen blijven geven door een op den duur verderfelijk stelsel van min of meer geheime briefwisseling en verstandhouding met de voornaamste regenten in stad en land, door een samenstel van intrige en gunstbewijzen, waardoor dikwijls de laagste hartstochten tot regeermiddelen werden verheven. Zoo kon de Republiek niet voorgoed behouden blijven.

Bij deze regeling had de Prins, die niet door groote zelfstandigheid van oordeel uitmuntte, de raadgevingen gevolgd van hen in zijne omgeving, die hij het meest vertrouwde. De beide Bentincks moeten in de eerste plaats in dit verband genoemd worden, vooral Willem, de oudste en bekwaamste, die evenwel zijn invloed op den Prins zeer benadeelde door zijn groote zelfingenomenheid, zijn gebrek aan zelfbeheersching en tact, zijn lust om zich met alles in te laten [1]; dientengevolge gaf hij dikwijls vrij spel aan andere veel minder bekwame, ten deele minder vertrouwbare dienaren als Onno Zwier van Haren, Sirtema van Grovestins, den baron van Gronsfelt, den intriganten secretaris De Back, die sedert jaren in Friesland tot 's Prinsen omgeving hadden behoord en zoowel bij den Prins als bij de Prinses, die met Bentinck niet ingenomen was, een gewillig oor vonden; mannen als de griffier Fagel en de in handelszaken ervaren raad De Larrey hadden met dezen invloed der friesche gunstelingen van de vorstelijke familie aanhoudend te kampen. De raadpensionaris Gilles, willige creatuur der regentenheerschappij, die zich aanvankelijk in alles geschikt had, hoewel hij in niets werd gehoord, moest natuurlijk op den duur het veld ruimen; hij nam den 3den Mei 1749 op aandrang van Bentinck zijn ontslag en werd 21 Juni, weder op raad van Bentinck, vervangen door een uiterst bekwaam financier, den pensionaris van Haarlem Pieter Steyn, die bij zijn instructie moest beloven „zorg te draegen, dat de tegenwoordige regeeringsvorm, met name de resolutie op het erfstadhouderschap" werd gehandhaafd, en verder den erfstadhouder van alle staatszaken verslag moest doen, zoodat deze ambtenaar van Holland voortaan de eerste minister van den erfstadhouder mocht heeten.

Bentinck had de oprichting gewenscht van een stadhouderlijken

[1] Brief van den Prins aan Charles Bentinck, 21 Sept. 1749 (Huisarchief).

Raad, verdeeld in departementen en bestemd om te nemen maatregelen voor te bereiden, alvorens zij aan de Staten werden voorgelegd of op eigen gezag ingevoerd. In eene memorie van 15 Maart 1749 werd dit denkbeeld in een voorstel belichaamd en de Prins scheen werkelijk geneigd hierin te treden [1]. Er werd zelfs tot de oprichting van zulk een Raad besloten in verband met de te verwachten aftreding van Gilles, maar tijdens Bentinck's kort daarop gevolgde afwezigheid wisten zijne tegenstanders aan het hof zijn plan op den achtergrond te brengen en den alleszins nuttigen maatregel te verijdelen. Zoodoende ontbrak den erfstadhouder het lichaam, waarmede hij een krachtige leiding aan de zaken had kunnen geven, en werd zijne werkzaamheid verlamd. In de plaats daarvan kwam de eerder nadeelige afwisselende invloed van onverantwoordelijke raadslieden, nu deze dan gene.

Een ander plan van Bentinck had meer succes. Dat het leger ingrijpende hervorming behoefde, leed na de ondervinding in den laatsten oorlog niet den minsten twijfel. De afdanking der in 1748 in dienst genomen waardgelders, bovendien van een aantal der gedurende den oorlog aangenomen troepen was het natuurlijk gevolg van den vrede. Nieuwe subsidieverdragen, door de beide zeemogendheden met de keurvorsten van Beieren en Saksen gesloten tot onderhoud van 6000 man ieder ten behoeve der beide mogendheden tegen betaling van respectievelijk 40000 en 48000 pond sterling 's jaars, schenen voor een toekomstigen krijg voldoende te zijn. Maar dat alles was nog geen hervorming. De Prins zelf, die weinig militaire neigingen bezat, gevoelde zich daartoe onbekwaam en had reeds in 1747 het oog gevestigd [2] op den oostenrijkschen veldmaarschalk hertog Lodewijk Ernst van Brunswijk-Wolfenbüttel, die in den successie-oorlog de aandacht had getrokken en van 1746 af in de Nederlanden had gediend. Bij gelegenheid van Brunswijk's optreden als bevelhebber der oostenrijksche troepen in Brabant had de Prins den 29jarigen veldmaarschalk aangeboden in denzelfden rang bij het staatsche leger over te gaan en daarvan dan bij mogelijk sterven van den Prins de leiding te hebben, maar de hertog, wel bekend met den treurigen toestand van dat leger en met de in de Republiek heerschende

[1] Nijhoff, De Hertog van Brunswijk, blz. 224.
[2] ib., blz. 4 vlg.

verwarring, weigerde tot driemaal toe. Bentinck kwam nu in het voorjaar van 1749 op dit plan terug en begaf zich naar Weenen om den hertog opnieuw het gewichtige aanbod te doen. Met veel moeite wist hij hem eindelijk over te halen en keizerin Maria Theresia te bewegen in het belang der alliantie met Engeland en de Republiek het gevraagde offer te brengen. Ook vooral ter wille van de alliantie en de redding der Republiek uit haren dreigenden ondergang, die den politieken toestand van Europa in gevaar zou hebben gebracht [1]), nam de hertog ten slotte het voorstel aan; een aanzienlijk traktement van *f* 60000 en de belofte van het gouverneurschap van Den Bosch met behoud van den titel van oostenrijksch veldmaarschalk en generaal der artillerie van het duitsche Rijk schenen hem schadeloos te stellen voor wat hij in oostenrijkschen dienst opgaf. Den 15den December 1750 kwam de nieuwe veldmaarschalk in Den Haag aan, waar hij al zeer spoedig klaagde over den jammerlijken toestand van het slecht betaalde en slecht onderhouden leger, over de treurige verwarring, waarin alles verkeerde, over den wanhopigen staat van zaken in de doodelijk zieke Republiek, niet het minst over de tegenwerking van de heerschende hofkliek en de zwakheid van 's Prinsen karakter [2]). In den loop van 1751 scheen er toch eenig werk van de verbetering der defensie gemaakt te zullen worden.

Iets minder teleurstelling baarden de hervormingsplannen ten opzichte van de vloot. De Prins had daarbij de gewenschte voorlichting van den bekwamen vice-admiraal Cornelis Schrijver gevraagd, eerder dan die van den luitenant-admiraal Grave. Schrijver, die reeds als kapitein op den treurigen toestand van het zeewezen den vinger had gelegd, bleef niet in gebreke om te wijzen op het treurig verval der „navale magt" ten gevolge van verwaarloozing en onverstand [3]). De aanwezige schepen waren grootendeels onbruikbaar, de scheepsbouw zoo vervallen, dat men reeds in 1727 bij de amsterdamsche admiraliteit engelsche scheepsbouwmeesters in dienst had moeten nemen; de bemanningen waren ongeoefend en schaarsch, het kader onvoldoende, zoodat men zich niet aan de vaart durfde wagen,

1) Nijhoff, De Hertog van Brunswijk, blz. 10.
2) ib., blz. 11 vlg.
3) De Jonge, IV, blz. 256 vlg.

laat staan een belangrijke expeditie uitzenden, ja daarvoor thans tal van vreemde matrozen moest werven; het corps officieren was ten gevolge van schandelijk nepotisme grootendeels onbekwaam en onbruikbaar; de tucht op de vloot liet alles te wenschen over. Op aandrang van Schrijver werd door den Prins bij de andere admiraliteitscolleges gewezen op de wenschelijkheid om meer eenheid van bouw in acht te nemen en het amsterdamsche voorbeeld van het aannemen van engelsche bouwmeesters te volgen, maar de admiraliteiten gehoorzaamden slechts schoorvoetend aan deze wenken of lieten ze geheel buiten overweging. De oprichting van een „zeemanscollegie" te Amsterdam in 1747 tot verbetering der opleiding van zeeofficieren was een goede schrede voorwaarts en de Prins, die zich van geschikt onderwijs veel voorstelde, gaf zich veel moeite om den bloei dier school te verzekeren. De benoeming van Schrijver tot luitenant-admiraal en de aanstelling van een aantal vlagofficieren verbeterde de leiding der vlootzaken evenals de benoeming van bekwame „representanten" der stadhouders bij de admiraliteitscolleges, in Zeeland van jhr. van Borssele, in Holland van Gerard Hasselaer. Ook op de zoo dringend noodzakelijke hervorming der admiraliteitscolleges had de Prins het oog gevestigd, maar het mocht niet gelukken daarin afdoende verbetering te brengen, daar zelfs Holland in gebreke bleef een groot deel der noodige gelden op te brengen; leeningen ten behoeve der admiraliteiten moesten dienen om ten minste eenigen gang in de zaken te houden. Met dat al deed de Prins in den korten tijd van zijn bestuur voor dit aanzienlijke landsbelang wat hij doen kon, doch ook hier bleek het, dat zonder ingrijpende hervormingen niets goeds te doen viel. En daarvoor was de Prins de man niet, al herdacht men later met erkentelijkheid wat zijn „vaderlijke zorg en nooit volprezen ijver" [1]) hadden te weeg gebracht.

Ook het herstel der welvaart moest noodzakelijk ter hand worden genomen, de toestand van handel en nijverheid eischten ernstige maatregelen van hervorming en verbetering. Handelsverdragen met vreemde mogendheden, in de eerste plaats met Frankrijk, moesten worden hernieuwd. De Larrey, reeds in 1748 onmiddellijk na den vrede met den amsterdamschen koopman Marselis naar Parijs gezonden, vond er aanvankelijk weinig geneigdheid om goede han-

1) De Jonge, IV, blz. 301.

delsconditiën toe te staan en weinig vertrouwen op den staat van zaken; van een herstel van het voordeelige handelsverdrag van 1739 was geen sprake maar toch verkreeg hij voorloopig de afschaffing van het vatgeld en een vermindering van het recht op zoutevisch. De ijverig staatsgezinde ambassadeur Van Hoey werd weldra vervangen door den vertrouwden prinsgezinde Lestevenon van Berkenrode, die in Maart 1750 zijn post aanvaardde. Dreigend voor onze stoffelijke belangen was ook de oprichting in Engeland van een groote gecharterde visscherijcompagnie, die vele hollandsche vischers naar Engeland lokte, zoodat een streng plakkaat der Staten-Generaal in 1750 moest worden uitgevaardigd tegen het dienstnemen bij handel of visscherij van vreemde mogendheden en tegen den uitvoer van haringtonnen, haringwant en pekel; afschafling van alle uitgaande rechten op de haring en onthefling van den impost op levensmiddelen zoowel ten behoeve van de haringvisscherij als van de eveneens door engelsche mededinging bedreigde ijslandsche visscherij, kwam het belangrijke bedrijf zeer ten goede [1]). Maar deze bescherming kon den verdwenen koopmansgeest niet doen herleven. Op de hamburgsche markt werd in 1753 eene poging gedaan om de engelsche haring te verdringen, en met goeden uitslag, doch het behaalde voordeel werd niet gebruikt. De ijslandsche visscherij profiteerde van den genomen maatregel vooral bij den verkoop aan de Eskimo's langs clandestienen weg van de goedkoop verkregen victalie, terwijl de neiging tot de altijd wisselvallige visscherij niet werd aangewakkerd. Ook Pruisen, thans in het rustig bezit van Oostfriesland, begon als mededinger op te treden door voorbereiding van maatregelen tot bevordering van de emder haringvisscherij, ja zelfs door oprichting aldaar van een nieuwe oostindische en afrikaansche compagnie, waarvoor koning Frederik II te vergeefs toegang tot de havens der staatsche compagnie verzocht maar die toch eerlang op China begon te handelen [2]). Zweden trok een aantal onzer fabrieken tot zich en werd door zijne, nog wel met hollandsch geld gedreven compagnieën te Gothenburg een zegevierende mededinger in den theehandel. De handel op Spanje en Portugal was in engelsche, fransche, zweedsche, hamburgsche handen over-

[1]) Beaujon, l.l. blz. 89 vlg.
[2]) Wagenaar, XX, blz. 406/7.

gegaan. Die op de Middellandsche zee, waar vroeger geen schip uit de Oostzeelanden verscheen, begon meer en meer in handen van kooplieden uit Zweden, Hamburg, Lubeck en Stettin te komen. Die op China dreigde geheel te ontglippen. Engeland en Frankrijk begonnen de Republiek op tal van markten te vervangen. Zelfs in de Oostenrijksche Nederlanden begon men door het graven van kanalen en het verbeteren van andere verkeerswegen te trachten zich van de staatsche handelsheerschappij te bevrijden en katoendrukkerijen en suikerbakkerijen op te richten.

De toenemende buitenlandsche mededinging, het verval van handel en nijverheid hier te lande sprongen zoo steeds sterker in het oog en beide takken van volkswelvaart riepen luid om voorziening en bescherming. Op de ernstige klachten der zijdewevers te Amsterdam over den achteruitgang van hun bedrijf volgde in Mei 1749 eene verklaring van den Prins, dat hij besloten had voor zich en zijn hof voortaan alleen inlandsche stoffen te gebruiken; de Staten van Holland richtten zich met hetzelfde verzoek tot de regenten en ambtenaren en verboden den uitvoer van alle weversgereedschappen. Maar tot verdere beschermende bepalingen kwam men niet, zoowel in het belang van den handel als om de verhouding tot de vreemde mogendheden niet te bederven [1]).

Het belang van den handel, zoo was de bijna algemeene overtuiging, eischte meerdere vrijheid. De Larrey raadpleegde daarover namens den Prins een aantal der meest bekende kooplieden uit Amsterdam en Rotterdam, onder wie de firma's Marselis, Hope, Brouwer, Van Eys, Dull, St. Martin, Herzeele en Wor, die bijna allen van gevoelen waren, dat de handel het best gediend zou zijn niet door een plan als dat der admiraliteiten van 1740 noch door eenvoudige wijziging van het tarief van 1725 maar door algeheele afschafling van in- en uitgaande rechten, door het maken dus van het gansche land tot een vrijhaven, een „porto-franco," op welken weg Hamburg en Bremen reeds waren voorgegaan. Alleen dat kon „préserver notre ruine totale". Een „conseil de commerce" in Den Haag, met kamers van koophandel in de voornaamste steden, zou den stadhouder in alles moeten voorlichten. Ten behoeve van land-

[1]) Wagenaar, XX, blz. 411.

bouw en fabrieken konden op den vrijen handel enkele uitzonderingen worden toegestaan [1]).

Het resultaat van deze overleggingen was een uitgebreide „Verhandeling over den Koophandel van den Staat der Vereenigde Nederlanden", vermoedelijk door De Larrey op grond der genoemde adviezen opgemaakt [2]). In dat hoogst belangrijke geschrift werd na een overzicht van de redenen, die tot den bloei des handels hier te lande hadden geleid, de tegenwoordige vervallen toestand nagegaan. Er werd gewezen op het ledigstaan van winkelhuizen, op de schaarschheid van bootsvolk, op den levendigen direkten handel tusschen de Oostzee en de Middellandsche zee, zoodat hennip, vlas, indigo en zuidvruchten onze havens, vroeger de stapelplaatsen daarvan, voorbijgingen, op het verdwijnen der hollandsche handelshuizen in Spanje, op de sterke vermindering van ons aandeel in den handel op Spaansch-Amerika en den Levant. De in- en uitgaande rechten waren in de laatste jaren wel aanzienlijk gestegen maar dit was te verklaren uit de behoefte hier te lande aan levensmiddelen, zelfs aan boter en kaas uit den vreemde, bovendien uit den handel der oorlogvoerende mogendheden over ons land, zoolang het onzijdig was geweest. Zware lasten en zware concurrentie waren de hoofdoorzaken van het verval. Aangewezen was dus afschaffing dier lasten, waardoor ook de concurrentie van onze zijde lichter zou worden. Maar de inrichting der admiraliteiten, op die rechten aangewezen, en het belang van landbouw en nijverheid eischten eenige beperking bij die afschaffing; ook de bestaande handelsverdragen diende men in het oog te houden. Zoo werden dan vier ontwerpen ingediend: 1°. vrije transito van alle ingevoerde waren, die weder werden uitgevoerd; 2°. herziening der lijst van 1725; 3°. algemeen portofranco met vestiging van een lastgeld op de schepen tot onderhoud der admiraliteiten; 4°. beperkt portofranco, met aanwijzing, welke goederen geheel vrij zouden zijn, welke bij invoer belast zouden worden tegenover teruggave bij uitvoer (drawback). In ieder geval moest sluikerij streng worden geweerd en moesten de middelen te water eenparig over het geheele land

[1]) Zie de adviezen in de correspondentie van Larrey (Huisarchief).

[2]) Een overzicht daarvan bij Wagenaar, blz. 412 vlg. Het geheele stuk in de Nederl. Jaarboeken, 1751, blz. 894 vlg., en in Sloet's Tijdschrift, I, 3, blz. 57 vlg. Vgl. De Beaufort, Engelsche en Hollandsche vrijhandelsplannen, in Geschiedkundige Opstellen, I, blz. 154 vlg.

worden geheven. Vooral het beperkt portofranco werd aangeprezen en tegen alle bezwaren verdedigd, al gaf men toe, dat het nog slechts een begin was eener algemeene verbetering van den toestand.

De Prins diende dit stuk den 27sten Augustus 1751 bij de Staten-Generaal en bij Holland in om er ten spoedigste over te raadplegen. Het werd daarop aan de andere gewesten en aan de admiraliteitscolleges gezonden, bovendien ter algemeene kennisneming gedrukt. Aanstonds werden opmerkingen van allerlei aard gemaakt. Ten opzichte van de tariefherziening werd opgemerkt, dat zij vooral scheen te moeten dienen om landbouw en veeteelt te verheffen: de vermindering der inkomende rechten op het ingevoerde graan tot op de helft, afschaffing van die op de veeteelt, verbod van invoer van varkens, instelling van een recht op ingevoerd hooi, verhooging van dat op buitenlandsch meekrap, behoud van dat op vermiljoen, handhaving van een deel der rechten op boter, kaas, boomvruchten en brandhout — dat alles scheen te zeer in het belang van het grondbezit te zijn [1]). Gewichtige bezwaren kwamen van den kant der fabrikanten, vooral van de zijde der fabrikanten van geweven stoffen, die zich over achteruitzetting van het fabriekswezen ten voordeele van den handel beklaagden, ja van meening waren, dat men niet allereerst den handel maar veeleer het fabriekswezen diende te „redresseeren", als wanneer het redres van den handel van zelf zou volgen; ook die bezwaren werden wel aanstonds geuit [2]) maar over het algemeen werd het ontwerp met groote voldoening ontvangen en de verschillende colleges zetten zich aanstonds aan de bestudeering van het plan.

Ook ten opzichte van de groote handelscompagnieën scheen het oogenblik van ingrijpende hervorming en verbetering gekomen te zijn, ten minste voor de Oost-Indische, die in Van Imhoff thans een krachtig en hervormingsgezind, met den Prins zelf in volkomen overeenstemming verkeerend gouverneur-generaal bezat. Reeds had de Kamer van Zeventien zijne „consideratiën" in het voorjaar van 1742 grootendeels goedgekeurd [3]), ten minste voorzoover zij de verbetering der bestaande misbruiken op het oog hadden en al werden door de bewindhebbers vele „restrictiën" gemaakt. De 28 Mei 1743

[1]) De Beaufort, l.l. blz. 159.

[2]) Vgl. het pamflet: Consideratiën over het stuk van de manufacturen en fabryquen (Knuttel, Catalogus, IV, n°. 18382).

[3]) De Jonge, Opkomst, X, blz. XI vlg., 1 vlg.

te Batavia aangekomen landvoogd sloeg aanstonds met groote voortvarendheid de hand aan het werk, vaardigde reglementen uit, liet projecten uitwerken en rapporten indienen met bijna koortsachtige haast. Het regende maatregelen: reglement voor de zeevaart, instructie voor de retourschepen, verbetering van den hygienischen toestand van Batavia, afschaffing van de geregelde geschenken der Chineezen met nieuwjaar aan regeeringsleden, instelling van een marine-academie en een latijnsche school, ordonnantie op het zegel, openlijke verpachting der Compagnie's gronden en regeling der „generale conditiën" bij de verpachting der middelen, zoodat reeds voor 1744 bijna de dubbele bate daaruit werd getrokken, beperking van den sluikhandel in opium, welks verkoop in détail aan een „amfioensocieteit" werd overgedragen. Aan het door Van Imhoff geliefkoosde denkbeeld van opening der vrije vaart in Indië werd spoedig een begin van uitvoering gegeven, al bleef de handel in stoffen aan de Compagnie voorbehouden en mocht de vrije vaart geen tusschenhavens aandoen doch bleef zij tot die van en naar Batavia bepaald; de kustvaart op Java en die op den „overwal" van Borneo werd geregeld, vooral bij de nadere regeling in 1747; de handel op Sumatra's westkust werd voor alle natiën geopend; de slechts met twee schepen gedreven theehandel op China werd uitgebreid en tot zeker bedrag ook aan partikulieren toegelaten; een soort van kamer van koophandel met rechtsmacht, een bank van leening, een postkantoor werden te Batavia opgericht; de japansche handel werd in het oog gevat, de jaarlijksche retouren werden aanzienlijk verbeterd. Van Imhoff stelde voor den handel uit Nederland geheel vrij te geven, mits men de schepen der Compagnie gebruikte, die dus eene soort van handelmaatschappij in den lateren zin zou worden; hij wilde ook den handel in edelgesteenten, in goud en zijde aan partikulieren overgelaten zien, mits in de schepen der Compagnie; hij begon den handel op Mexico en Californië te openen, ook al protesteerde de spaansche regeering tegen deze schending van den munsterschen vrede; hij trachtte europeesche landbouwers te lokken door gunstige voorwaarden voor uitgifte van grond, waardoor ook een 20 tal werden overgehaald; ook den landbouw der inlanders, die door het wanbeheer der laatste tijden en de verwoestingen van den Chineezenoorlog veel had geleden, trachtte hij op te heffen uit zijn verval; in een stuk onbebouwd land aan den voet van den

Salak liet hij zich als gouverneur-generaal een aanzienlijk gebied als donatie voor zich en zijne ambtsopvolgers afstaan en begon hier, te Buitenzorg, voor eigen rekening een uitgebreide cultuur te vestigen; hij maakte een einde aan de verwoesting van koffieboomen en breidde de peperteelt uit. Te midden van al die bemoeiingen had hij bij zijn krachtig ingrijpen in de zaken ook der inlanders te kampen met bezwaren in Oost- en Midden-Java. Met den Soesoehoenan, die Madoera, den Oosthoek en het kustgebied van Semarang, Soerabaja, Rembang en Japara moest afstaan, werd in 1744 vrede gesloten; de vorst vestigde voortaan zijn zetel in de nieuwe stad Soerakarta aan de Solo. In den Oosthoek kreeg de Compagnie groote moeilijkheden met den madoereeschen prins Tsjakra en zijne balische helpers, zoodat daar een werkelijke oorlog moest worden gevoerd, die eerst in 1746 werd beëindigd en daarna gevolgd werd door de organisatie van de toestanden in Oost-Java door den gouverneur-generaal in persoon. Nieuwe moeilijkheden ontstonden intusschen met den rebel Mangkoeboemi, die na den dood van den Soesoehoenan (1749) diens erfenis aanvaardde en niet weten wilde van den afstand van het gansche rijk, door den Soesoehoenan, even voor zijn dood, ten behoeve der Compagnie gedaan, terwijl ook de wettige troonopvolger verklaard had zijn titel „uit enkel gunst en genegenheid ter beheering uit handen der Compagnie" te hebben ontvangen. Ook in Bantam, waar de sultan krankzinnig was geworden, ontstonden ernstige bezwaren tegen de in 1748 in zijne plaats gestelde regentes en bedreigde een hevige opstand van den wettigen troonopvolger haar gebied en zelfs de omstreken van Batavia.

Te midden van dat alles ging Van Imhoff onvermoeid voort met zijn hervormingen en verbeteringen, zijn vertoogen en rapporten aan de Heeren Zeventien in Europa, die evenwel begonnen terug te schrikken voor zoo ingrijpende maatregelen, waardoor het gansche karakter der Compagnie scheen aangetast te worden. De verheffing van den Prins en de vestiging van diens invloed ook op de zaken der Compagnie scheen echter zijn plannen te zullen steunen. Ook tot den Prins richtte hij weder „memoriën" van verbetering en hervorming om Indië te redden „uyt hare niet min levenloose als sorgelijke gesteldheden". Maar voordat hij krachtig gebruik kon maken van de gunstige omstandigheden, voordat hij nog de rijpe vruchten zag van zijn hervormingsplannen, is hij 1 Nov. 1750 gestorven,

juist op het oogenblik, dat de opstand in Oost- en West-Java ernstige verhoudingen aannam en zelfs het voortbestaan der macht van de Compagnie begon te bedreigen. De directeur-generaal Mossel, onmiddellijk met de leiding der zaken belast en later als gouverneur-generaal bevestigd, liet voorloopig alle verdere hervormingen staken om allereerst het gezag der Compagnie op Java te redden.

Ook in West-Indië werd getracht den partikulieren handel uit te breiden door het aanmoedigen van den handel op het rijke Essequebo; maar de kamer Zeeland der West-Indische Compagnie, die dit gebied als haar domein beschouwde, verzette zich tegen deze plannen en de daardoor ontstane twist sleepte voort van vertoog tot vertoog. De toestand der west-indische bezittingen, die voortdurend rijke baten afwierpen, liet intusschen, afgezien van de slavenopstanden op de plantages, op het oog niet zooveel te wenschen over, dat aan hervorming groote behoefte scheen te zijn. Toch was ook hier veel wat verbetering broodnoodig had. De krachtige gouverneur van Suriname, J. J. Mauricius, die er van 1742 tot 1751 het bewind leidde, had een hevigen strijd te voeren tegen de persoonlijke „cabale" van een aantal invloedrijke kolonisten, die zich niet ontzagen hem ten slotte bij het bestuur in de Republiek aan te klagen wegens willekeur en wanbeheer. Maar een onderzoek toonde duidelijk aan, dat hij onschuldig was, al gaf de directie toe, dat hij bij zulk eene stemming der kolonisten niet langer kon worden gehandhaafd. In de naburige koloniën Essequebo en Demerary werden onder leiding van den bekwamen directeur-generaal Storm van 's Gravesande sedert 1750 de grondslagen gelegd voor beter beheer en krachtiger ontwikkeling der cultures.

Waren zoo de eerste jaren van het bestuur des Prinsen vol beroering, ook na de regeling van een en ander bleef de onrust, de onzekerheid nog voortduren. Men gevoelde, dat het oppergezag in den lande niet berustte in krachtige handen en betreurde, dat de Prins, nu eens onder den invloed van Bentinck, Steyn, Fagel en De Larrey, dan weder toegevend aan de inblazingen van de zeer invloedrijke „cabale" van Gronsfelt, De Back en de Van Harens [1]), die een krachtigen

1) Vgl. Hardenbroek, Gedenkschriften, I, blz. 64.

steun in de Prinses vonden, vastheid van beginselen miste. Toenemende ontevredenheid, ook met de wijze, waarop de gewenschte staatshervormingen onder de slechts weinig veranderde regeeringscolleges werden toegepast, begon zich in 1750 in den lande kenbaar te maken [1]). Men klaagde over gemis aan ernst, aan klem en orde bij het beheer, over veilheid van invloedrijke hovelingen, over verwarring in 's Prinsen zaken, met name in de financiën, vooral toen onder den invloed van zijn toenemende lichaamszwakte en zijn daarmede samenhangende slapheid tal van zaken onafgedaan bleven. De invordering der in plaats der verpachting tijdelijk omgeslagen schatting, weldra ook die der thans bij collecte geïnde belastingen, de teleurstelling van hen, die vermindering van lasten hadden gehoopt, gaf hier en daar tot nieuwe woelingen aanleiding, vooral te Haarlem, waar omstreeks nieuwjaar 1750 een volksbeweging tegen de collecte en het financieel beheer ontstond, die op last van den Prins met geweld door krijgsvolk onderdrukt werd [2]). Het pamflet „Hollands maegt" klaagde in het openbaar over de handelwijze der hooge overheid in deze. Te Amsterdam, waar de Doelisten „in de gemeene veragting" geraakt waren, en te Rotterdam verhief zich in den zomer van 1751 een hevig verzet van de zijde der wijnkoopers tegen de voor den impost op wijn ingevoerde collecte en den daarbij tot wering van sluikerij van hen gevorderden eed van 's lands rechten niet te zullen verkorten; maar ook deze oproerige bewegingen werden zonder veel moeite onderdrukt. De volksbewegingen in de niet stemmende steden en ten platten lande in Holland, waar men verandering der regeering evenals in de stemmende steden begeerde, gaven tot nieuwe moeilijkheden aanleiding maar de Prins gaf hieraan niet toe doch handhaafde bijna overal de zittende regenten. Een kerkelijke twist te Steenwijk [3]) nam zoodanige verhoudingen aan, dat het noodig werd de regeering aldaar, die zich aan schromelijke willekeur schuldig gemaakt had, te veranderen.

De gezondheidstoestand van den Prins ging intusschen steeds achteruit en het bleek reeds in Mei noodig de Prinses in vele regeeringszaken te betrekken. In den zomer verergerde de toestand zoozeer

1) Hardenbroek, Gedenkschriften, I, blz. 61, 67, 71, 133.
2) Wagenaar, X, blz. 339 vlg.
3) ib., blz. 360 vlg.

en werd zijne kortademigheid, het gevolg van een kromming in de ruggegraat, zoo ernstig, dat een verblijf te Aken in September noodig scheen. Half hersteld teruggekeerd, begon de Prins opnieuw koortsig te worden; welhaast kwamen toevallen, afgewisseld door oogenblikken van beterschap, de ongerustheid vermeerderen, totdat de vorst den 22sten October onverwacht overleed ten gevolge van een plotseling opgekomen roosziekte in het hoofd.

Hij was iets meer dan 40 jaren oud geworden en liet de herinnering na van een goedhartig, braaf en welwillend man, niet ongezind tot verbetering van misbruiken maar tevens een man van middelmatige gaven, weinig zelfstandigheid en geringe energie, niet berekend voor de zware taak, die de ontredderde toestand van de Republiek hem op de schouders had gelegd, toen zij zich geheel onder zijne leiding stelde. En dit was zoo duidelijk gebleken, dat bij zijn dood geen noemenswaarde ontroering in den lande ontstond, hoe hoog ook een enkele officieele lijkredenaar opgaf van de alom heerschende droefheid, hoe tragisch sommige verzenmakers klaagden over de „acerba et immatura mors"[1]. Meer vertrouwen verdient de koele uiting van een prinsgezind regent: „geen consternatie ter werelt"[2], en de verklaring van Brunswijk zelven iets te voren aan keizerin Maria Theresia: „de groote liefde, die de Prins eertijds onder het volk genoot, is veranderd in koelheid en verachting, ja in nog iets ergers"[3]. En het ergste was, dat de Prins zelf had moeten erkennen, dat er reden was voor die stemming[4]. Er scheen bij dat alles geen reden te zijn om zijn dood als een groot verlies voor de Republiek te beschouwen[5], gelijk meer dan een pamflet de wenschelijkheid van het dragen van rouw ernstig betwijfelde.

1) Een aantal lijkredenen enz. vermeld bij Knuttel, IV, blz. 293/4.
2) Hardenbroek, Gedenkschriften, I, blz. 75, 81.
3) Nijhoff, blz. 14/5.
4) Hardenbroek, l.l. blz. 47.
5) Zie het gesprek van Brunswijk met George II bij Nijhoff, blz. 216 vlg.

HOOFDSTUK II.

HET REGENTSCHAP VAN PRINSES ANNA.

Al ware niet de periode van een regentschap een ongeschikte tijd voor de invoering van werkelijk ingrijpende hervormingen, toch zou van dergelijke hervormingen weinig sprake zijn geweest onder leiding van de vorstin, die thans volgens de gemaakte bepalingen en, dank zij den krachtigen steun van Bentinck en de nog voortwerkende vrees der regenten voor de houding der burgerij, zonder bezwaren aan het hoofd der Republiek optrad. Prinses Anna toch, opgevoed in de tradities van het engelsche hof, zich een geboren koninklijke prinses van Engeland gevoelend, had, met al hare schranderheid en „fermiteit", daarvoor te weinig inzicht in de behoeften en nooden van den staat, aan welks hoofd zij met eene zoo uitgebreide bevoegdheid stond. In het algemeen wel gezind om het goede te doen en krachtiger van wil dan haar overleden echtgenoot, onvermoeid bij den arbeid, eenvoudig en huiselijk, onberispelijk van levenswandel, leed zij aan een zwakke gezondheid en miste de zelfstandigheid om zich te kunnen onttrekken aan den invloed harer omgeving, in het bijzonder der friesche hofkabaal, die reeds tijdens het leven van den Prins met hare hulp zoo dikwijls eene noodlottige werkzaamheid ook in staatszaken had doen gevoelen; hare groote hartstochtelijkheid en onverzettelijke hoofdigheid maakten hare taak nog moeilijker. Zij zocht de hoogste staatsmanswijsheid in het laveeren tusschen de beide partijen, beurtelings de eene en de andere believend en hopend zoo den invloed van het machtige Amsterdam te kunnen weren[1]. De intrigante secre-

1) Groen van Prinsterer, Handboek, 5de druk, blz. 517.

taris De Back, de ziel der hofkabaal, die werd gevormd door zijne vrienden Onno Zwier van Haren, Grovestins, Gronsfelt, Bigot, den gardeofficier De la Sarraz e. a., was welhaast de hoofdpersoon aan het hof, terwijl de Bentincks en de raadpensionaris, tegelijk met den goedgezinden maar weinig beteekenenden griffier Fagel, geheel op den achtergrond werden gedrongen en zelfs de hertog van Brunswijk, de aangewezen leider der militaire zaken niet alleen maar ook de aangewezen raadsman der Gouvernante, aanvankelijk geheel ter zijde werd gelaten. De Prinses had een persoonlijken afkeer van Willem Bentinck, wiens onmiskenbare heerschzucht en gebrek aan zelfbeheersching, wiens zelfingenomenheid ook haar van den beginne af hoogst onaangenaam geweest waren[1]); zij wantrouwde Brunswijk, dien zij verdacht van pogingen om zichzelven aan het hoofd der Republiek te stellen, en gaf in dit opzicht aanvankelijk geen gehoor aan de raadgevingen van den bekwamen en voorzichtigen raad De Larrey, den trouwen maar weinig doortastenden medewerker van haren echtgenoot, die haar met den hertog trachtte te verzoenen. Bentinck en Brunswijk ruimden intusschen voor de hofkabaal het veld niet: de eerste, lid van den Raad van State, leider der hollandsche ridderschap en daardoor nog steeds man van invloed, vooral in buitenlandsche zaken, ging voort met de Prinses harde waarheden te zeggen en de laatste trachtte, hoewel zich moeilijk schikkend in de omstandigheden, met hulp van De Larrey en in overleg met het oostenrijksche hof, allengs het beleedigende wantrouwen der Prinses te overwinnen. Naast hen wist de bekwame Steyn, als raadpensionaris machtig in Holland, zijn invloed te laten gelden, zich vooral houdend aan Amsterdam, sedert de Prinses hem weinig meer in de zaken moeide, voorzoover zijn ambt niet vanzelf aanleiding gaf hem daarvan in kennis te stellen; de eigenlijke staatszaken waren niet die, waarop hij zich bij voorkeur toelegde: uitnemend financier, gaf hij zich met den bekwamen tresorier-generaal Jan Hop de uiterste moeite om de ontredderde financiën van Holland, dat in 1750 een schuld van 70 millioen, een tekort van 28 millioen had, weder in beteren staat te brengen, zoo niet door ingrijpende hervormingen dan toch door beter en vooral zuiniger beheer; ook de financiën van

1) Nijhoff, De hertog van Brunswijk, blz. 22, 37 vlg. Zie boven, blz. 244.

het Huis van Oranje, die evenmin in goeden staat verkeerden, nam hij ter harte, vooral bij de in 1750 door Frederik II geopende onderhandelingen over den aankoop der uit de erfenis van Willem III nog in pruisische handen zich bevindende goederen in Holland, welke aankoop in 1754 plaats vond.

Onder deze omstandigheden was er van hervormingen, zelfs van het voortzetten van wat door den Prins begonnen was, geen sprake en stelde de Prinses zich tevreden met het behoud van hare macht. Zij zag zich echter genoodzaakt om in Holland de verkiezing der magistraten uit nominatiën door de steden aangeboden voortaan aan de Staten over te laten, terwijl omtrent de meerderjarigheid werd vastgesteld, dat de jonge Prins volle 18 jaren oud zou moeten zijn en voor het toezicht op zijne opvoeding een aantal regeeringspersonen door Anna moest worden gekozen; de hertog van Brunswijk zou representant van den kapitein-generaal zijn. Een en ander werd reeds in Januari 1752 door Holland vastgesteld. In de andere gewesten bleef voorloopig alles op den ouden voet, behalve in Friesland, waar de raadsbestelling aan de oude prinses Maria Louise, de in het gewest zeer populaire „Maike-Meu", werd opgedragen.

De beraamde handelsplannen raakten geheel in het vergeetboek. De hollandsche admiraliteitscolleges antwoordden[1]) in April 1752 na lange overweging, dat zij de invoering van het ontwerp van een beperkt of volledig portofranco niet zonder meer konden aanraden, tenzij men eerst het beheer der admiraliteiten geheel hervormde; zij voegden er waarschuwend bij, dat zulk eene hervorming, reeds langer dan eene eeuw begeerd, zeer bezwaarlijk geacht moest worden; intusschen zou men gedurende een vijftal jaren de proef kunnen nemen met het stelsel van beperkt portofranco, mits de hefling der nieuwe middelen eenparig en stipt onder behoorlijke contrôle plaats had. Klonk dit advies, hoewel niet bepaald afwijzend, toch weinig bemoedigend, dat van het zeeuwsche college, door een advies der Staten van dat gewest krachtig gesteund[2]), achtte vooral de zeeuw-

1) Wagenaar, XX, blz. 433 vlg. Het geheele stuk in de Ned. Jaarboeken 1752, blz. 1002, 1223, 1304 vlg.

2) Ned. Jaarb., XX, Bijvoegsels op 1754, blz. 496 vlg. Het advies van de Zeeuwsche admiraliteit werd in Sept. 1752 afzonderlijk gedrukt en lokte aanstonds een aantal „Aanmerkingen" uit. Belangrijk is vooral Lafargue's Onderzoek van de Verhandeling zoowel als van de Aanmerkingen (Den Haag, 1752), en zijne nieuwe

sche belangen door de zaak geschaad. Het gaf wel toe, dat er in theorie veel voor te zeggen was, maar uitte op grond van de overal toegenomen concurrentie ernstigen twijfel aan de wenschelijkheid in de tegenwoordige omstandigheden; het zocht de oorzaak van het verval van den handel in gebrek aan ervaren kooplieden, in deelneming van nederlandsch kapitaal in buitenlandsche maatschappijen, in het drijven van handel voor buitenlandsche rekening, in het belasten onzer produkten buitenslands: het portofranco zou aan dit alles weinig veranderen; de invoering van het stelsel van „drawback" zou bovendien de deur openen voor uitgebreide smokkelarij; de compagnieën zouden hebben te worstelen met toenemende concurrentie van buitenlandsche maatschappijen; de inlandsche weverij zou bij vrijen invoer van vreemde stoffen zeer lijden; de graanbouwende gewesten zouden veel verliezen hebben bij de verlichting van den invoer, al was die voor Holland voordeelig; de zoutnering zou verloopen. Ook het transito-ontwerp werd door Zeeland nadeelig geacht. Om echter niet alles af te wijzen en verbetering te brengen in het onmiskenbare verval van den koophandel liet het zeeuwsche college hooren, dat men de buitenlandsche concurrentie wel niet zou kunnen tegenhouden maar dat men, ten einde den warenhandel weder over ons land te leiden, de in 1745 ontworpen nieuwe lijst van convooien en licenten zou kunnen invoeren. Mocht men tot een portofranco besluiten, dan zou men in ieder geval voor de admiraliteiten moeten zorgen, de compagnieën en de inlandsche neringen moeten helpen door vrijstelling van grondstoffen bij invoer en door verbod van uitvoer daarvan, door vermindering van rechten op de vischvangst, door aanvoer van vreemde arbeiders en bescherming van den inlandschen scheepsbouw; verbod van deelneming in vreemde maatschappijen, van uitzetting van geld buitenslands, eindelijk vermindering der in het buitenland op onzen handel gelegde lasten zouden bovendien goeden invloed hebben. De zeeuwsche Staten waarschuwden niet te „renverseren die gronden ende maximen, waerbij de Republiq zich zoo wel bevonden en gemaintineerd heeft" en achtten de grondslagen van het nieuwe stelsel „onzekere hoop en louter hazard". De aan-

brochure: Onderzoek van de Aanmerkingen op het advis der admiraliteit van Zeeland benevens een klaare en trouwe expositie van 't advis der Hollandse admiraliteiten (Den Haag, 1753).

gevoerde bezwaren, door vele hollandsche kooplieden gedeeld [1]), gaven tot nieuwe overleggingen aanleiding, die nog geen einde genomen hadden, toen in 1755 de groote zeeoorlog tusschen Frankrijk en Engeland uitbrak, waardoor de handel dezer beide mogendheden ernstig werd benadeeld en daarentegen, ten gevolge van de onzijdigheid der Republiek, de nederlandsche koophandel opnieuw begon te bloeien.

Zoo bleef de zaak van den handel op de lange baan, ook in verband met de klachten der nijverheid. De maatregel omtrent het dragen van inlandsche stoffen had voorloopig evenmin eenig effect en in 1753 moest worden verklaard „dat de inlandtsche fabricquen het verwagte soulaas tot derselver opbeuring daar van niet genooten" [2]). En al verzekerde de Prinses, dat zij aan de verhefling der inlandsche nijverheid nog „door kundige persoonen werken liet", al drong zij aan op nieuwe besluiten tot het dragen van inlandsche stoffen, de zaken gingen er niet beter om. In Gelderland vroegen de veluwsche papierfabrikanten om rechten op buitenlandsch papier en lompen. In Utrecht werd vooral aangedrongen op bescherming der tabaksindustrie. In Overijsel jammerden de twentsche linnenfabrikanten over de verwaarloozing hunner belangen. In Stad en Lande vroegen de veenbazen om rechten op steen- en houtskool ten voordeele hunner turf. In Friesland verlangde men steun voor de kalkbranderijen. Allen te samen klaagden over achteruitzetting der nijverheid en te groote bevoordeeling van den handel in de voorgestelde plannen. Bovendien kwamen ook de grondbezitters op tegen den vrijen handel, die hunne belangen benadeelde, gelijk ook de veehouders vreesden voor buitenlandsche mededinging; de graanhandel zelf dreigde bij invoering der drawbacks met hoogere graanprijzen. Ieder zag zijn eigen belang aan voor dat van het algemeen en eischte erkenning voor dat belang. Het bleek, al „resteerde" er ook, volgens mededeeling der Prinses in 1753, bezwaar „omtrent maar een point, waarin reeds genoegsaam alle de leeden met den anderen convenieeren" [3]), toch te bezwaarlijk om de belangen van handel en nijverheid met elkander te verzoenen en vooral om, zonder ingrijpende hervormingen in den

1) De Koopman, III, blz. 258 vlg.
2) Luzac, Hollands Rijkdom, III, blz. 78 der Bijlagen.
3) ib., blz. 79. Vgl. De Beaufort, Geschiedk. Opstellen, I, blz. 160 vlg.

staat, de admiraliteiten aan andere inkomsten te helpen dan die, welke zij door de voorgestelde hervormingsplannen zouden hebben verloren; de „grijze praktijk der vooruderen" won het van de „luchtig op een zandgrond opgeslagen" nieuwe denkbeelden.

Op eene groote vergadering van de gecommitteerden der admiraliteitscolleges in Den Haag (Maart 1754)[1] werd na „langdurige en taedieuse besogne" eindelijk besloten om een „gelimiteerd portofranco" voor te stellen, waarbij de uitgaande rechten op enkele goederen bestaan bleven en slechts betrekkelijk weinige van inkomend recht werden bevrijd; bovendien zou een en ander slechts voor zeven jaren gelden. Maar het met veel moeite en na lang gehaspel verkregen ontwerp, dat 284 artikelen behelsde met een bijgevoegd tarief, een reglement op de scheepsmaat en een op het transiet van geverfde wolstoffen en dat in December aan de Staten-Generaal werd aangeboden, heeft het niet verder dan tot dit college gebracht: het bleef liggen, zonder dat er ooit over is beraadslaagd. Zoo kwam van het gansche plan der invoering van volledig of gelimiteerd portofranco of zelfs van een ingrijpende tariefherziening niets en bleef de handel in de Republiek gevestigd op dezelfde grondslagen als voorheen, al waren velen overtuigd, dat aan die grondslagen veel te verbeteren viel. Maar de weldra weder toenemende handelsbloei maakte het nemen van buitengewone maatregelen voorshands minder noodzakelijk.

Met de nijverheid ging het intusschen voortdurend bergaf. Men berekende omstreeks 1770[2], dat in de laatste dertig jaren niet minder dan 22000 arbeiders uit gebrek aan werk het land hadden verlaten; te Leiden waren van de 80 lakenfabrieken in 1735 zestien jaren later meer dan de helft verdwenen en het aantal nam voortdurend af; in 1757 alleen verlieten 60 huisgezinnen die stad om in Spanje de lakenfabricage voort te zetten. De haringvisscherij zag een achteruitgang van 235 haringbuizen in 1750 tot 149 in 1770 en dat nog wel terwijl in Frankrijk eenige jaren lang, tijdens den zeeoorlog met Engeland, de nederlandsche haring vrij was toegelaten; de nieuwe deensche haringvaart begon de onze ernstig te benadeelen[1]. De walvischvaart kon met de opbrengst der visscherij alleen hoe langer hoe minder

1) De Beaufort, l.l. blz. 166 vlg.
2) De Koopman, III, blz. 264.

hare kosten goedmaken en zocht steeds meer hare winst in den oogluikend toegelaten handel op Groenland en de noord-amerikaansche kusten.

Niet anders ging het met de groote compagnieën. Al bleven enkele verbeteringen van Van Imhoff stand houden, de hoofdzaak van zijn hervormingsstelsel, de invoering van vrijen handel, werd losgelaten en zijn opvolger Mossel plaatste zich weder op het koopmansstandpunt: „de Compagnie is een gedistingueerd koopman en daarom moet hare handel een gedistingueerde, geprivilegieerde handel zijn en moet zij gedistingueerde en geprivilegieerde artikelen voor zich behouden"[2]. Hij verbood dan ook de vaart tusschen Ceilon en de Molukken, vernietigde de handelsvereeniging voor Sumatra's westkust, weigerde den handel op China te heropenen en toonde zich beschroomd om de landsheerlijke rechten der Compagnie te handhaven, omdat zij immers „als koopman moest betalen wat zij als landsheer verteerde". Zoo eindigde de hervormingsperiode ook hier en bleef men ook hier bij het oude. Alleen gelukte het Mossel, schoon de onmacht der Compagnie om met wapengeweld de orde in het rijk van Mataram te herstellen duidelijk aan het licht kwam, door handig gebruik te maken van de oneenigheden tusschen de opstandelingen dezen te verdeelen en op die wijze ten slotte toch het aanzien der Compagnie te redden. Gesteund door den bekwamen gouverneur van Java's Oostkust, Nicolaas Hartingh, gelukte het hem eindelijk den oproerigen Mangkoeboemi te bewegen zich als sultan van Djogjakarta tevreden te stellen met het bezit van de helft der deerlijk verwoeste javaansche bovenlanden van het oude rijk van Mataram en wel als leen van de Compagnie; de andere helft bleef aan den Soesoehoenan van Soerakarta als een gebied hem „uit gunst" door de Compagnie „ter beheering" afgestaan. Het traktaat van Ganti van 13 Februari 1755 bracht zoo geheel Java onder de opperheerschappij der Compagnie, die thans met steun der beide van haar afhankelijke vorsten erin slaagde om de laatste sporen van het verzet te doen verdwijnen. Maar deze vergrooting van macht bracht geen inwendige verbetering aan en zoowel Mossel als zijne opvolgers stelden zich tevreden met de weldra in Indië algemeen gehoorde leus: „het zal mijn tijd

1) Beaujon, l.l.
2) De Jonge, Opkomst, X, blz. LXIII.

wel uithouden". En de leiders der Compagnie in het vaderland dachten er niet anders over: leening op leening moest de Compagnie in staat stellen hare verplichtingen na te komen en de schandelijkste misbruiken waren en bleven rijke bronnen van welvaart voor bewindhebbers en ambtenaren ... alles zoo lang de kruik nog niet berstte.

In West-Indië ging het iets beter. De door prins Willem IV ook voor Suriname aangekondigde maatregelen tot verbetering, in de eerste plaats door verzekering der veiligheid van de plantages tegenover de rooverijen der steeds aangroeiende menigte boschnegers, tegenover de herhaalde slavenopstanden op de plantages zelve, hadden wel geen voortgang, terwijl de „cabale", die het den bekwamen gouverneur Mauricius het leven zuur had gemaakt, ook den bekwaamsten van diens opvolgers, Crommelin, niet spaarde: de aandeelhouders der „Groote Societeit" waren tevreden met hunne percenten en bekommerden zich weinig om het overige. Toch gelukte het Crommelin de kolonie tot steeds grooter bloei te brengen en het aantal der plantages te doen toenemen. In Essequebo en Demerary ging onder den energieken Storm van 's Gravesande de toestand insgelijks vooruit, zoodat men er omstreeks 1770 respectievelijk meer dan 70 en 130 plantages telde, in Essequebo suiker en katoen, in Demerary suiker en koffij in groote hoeveelheden opleverend[1]). Berbice, hoewel slecht beheerd[2]), ging insgelijks in productie aanzienlijk vooruit; de vestiging aldaar van de Hernhutters of Moravische broeders in 1738 had een gunstigen invloed op de houding der Indianen, maar ook hier werd de kanker der slavenopstanden en oorlogen met de weggeloopen negers niet door krachtige maatregelen beperkt. Zoo werden deze koloniën weldra de voordeeligste nederzettingen buiten Europa, al liet hare toekomst veel zorgen over en bleef alles ook hier bij het oude.

Evenmin werd er veel gedaan aan de uitvoering van de plannen tot hervorming en verbetering van leger en vloot. De vooral in den beginne minder gunstige onderlinge verhouding van de Prinses tot het thans opgetreden legerhoofd, den hertog van Brunswijk, speelde ten opzichte van het eerste daarbij een rol; de Prinses wekte de

1) Netscher, Geschiedenis van Essequebo, Demerary en Berbice, blz. 130.
2) ib., blz. 182.

ergernis van dien vorst door haar buiten hem om[1]) in Dec. 1752 ingediend voorstel aan de Staten van Holland om de troepen aanzienlijk te verminderen en een aantal bezuinigingen in te voeren, die inderdaad van beteekenis waren, daar zij $1\frac{1}{2}$ millioen per jaar besparing zouden opleveren. Het voorstel werd aangenomen en de hertog schikte er zich in, maar het bleef er ook bij, al was nu voortaan ten minste de geregelde betaling der kleine overblijvende troepenmacht verzekerd en werd een einde gemaakt aan het feit, dat van de 50000 man, waaruit zoogenaamd het leger bestond, misschien de helft aanwezig was[2]). Aan hervorming en verbetering der vloot werd niet gedacht, al spoorde de Prinses nu en dan de admiraliteiten aan om den handel beter te beschermen, vooral tegen de weder, in weerwil van een in 1752 met Marocco gesloten vrede na veertigjarigen krijg, toenemende algerijnsche rooverijen[3]). Een formeele oorlogsverklaring van Algiers in 1755 opende een tijdperk van openlijken oorlog met dien machtigen roofstaat. Op aandrang der Prinses, die zelve haar woord gaf voor de betaling der onkosten door de admiraliteiten van Amsterdam en de Maas, werd een deel van de opbrengst der „liberale gift" van 1747 uit Oost-Indië voor de uitrusting van een eskader van acht schepen bestemd, dat onder den schout-bij-nacht Boudaen de koopvaart in de Middellandsche Zee moest beschermen en die taak dan ook gelukkig volbracht evenals in het volgende jaar en in 1757 dergelijke eskaders onder Wassenaer en Sels, zoodat de dey van Algiers zich genoodzaakt zag vrede te sluiten. Zoo bleek duidelijk, dat, al bleven hervormingen uit, met de vloot toch nog wel iets meer te doen viel dan in de laatste jaren geschied was; maar van een aan de beteekenis van de Republiek als zeemogendheid geëvenredigde zeemacht was geen sprake, nu zoo min als in die jaren, en van de groote plannen van admiraal Schrijver „tot redres van de vervallen zeedienst en zeemagt" kwam weinig meer dan pamfletschrijverij ervoor en ertegen[4]).

De hoofdfout, ten deele reeds in de dagen van prins Willem IV begaan was, dat aan de hervorming van het staatsbestuur niet met den noodigen ernst werd gedacht. Van een werkelijken regeeringsraad

1) Nijhoff, blz. 29. Vgl. Hardenbroek, I, blz. 83.
2) Hardenbroek, I, blz. 81.
3) De Jonge, Zeewezen, IV, blz. 305.
4) Knuttel, Catalogus, IV, nº. 18538 vlg.

reeds door Slingelandt gewenscht en door Bentinck herhaaldelijk den Prins aanbevolen, was geen sprake meer; alleen voor de buitenlandsche zaken ging de Prinses voort met zich te bedienen van de „conferentie", waarin naast den raadpensionaris en den griffier nog de Bentincks en De Larrey zitting hadden; voor de binnenlandsche liet zij zich voornamelijk leiden door de raadgevingen van onwaardige gunstelingen, die welhaast de overtuiging vestigden, dat aan haar hof alles voor geld te koop mocht heeten [1]). De onbeteekenende veranderingen, door den Prins in de regeeringskringen van stad en land gemaakt, hadden den geest dier kringen niet kunnen verbeteren. De gunst of ongunst van het hof of van den met de hofkabaal samenwerkenden leider der regeering in gewest of stad besliste thans in de meeste gevallen over de vacatures die zich in de regeeringscolleges opdeden; intrige was het hoofdmotief, waardoor de keuzen werden geleid [2]). De oude correspondentiën, conventiën en ligues staken in de steden het hoofd weder op, de oude kabalen en twisten van persoonlijken aard, uitingen der factiezucht in haren kleingeestigsten en onoogelijksten vorm, lieten zich weder overal gelden, de alom heerschende verwarring en intrigegeest deed velen van de beste regeeringsleden zich uit de zaken terugtrekken of ten minste zich voorloopig op den achtergrond houden. In Overijsel vooral vertoonden zich bedenkelijke teekenen van ontbinding bij den hier weder opkomenden strijd tusschen stadsmagistraat en meente, welke laatste te Zwol zelfs verklaarde te wonen in een stad, die „niemand boven zich erkende als God alleen".

Het bewind der Prinses, die men als vreemdelinge nog minder meende te moeten ontzien dan haren gemaal, wekte weldra algemeene ergernis en deed overal partijschap tegenover haar opkomen, die de voortduring van haar gezag ernstig bedreigde. Reeds begon in Friesland een voor de rechten van den jongen stadhouder dreigend verzet op te komen tegen de militaire jurisdictie, den regenten van ouds een doorn in het oog wegens den inbreuk daardoor gemaakt op hunne rechterlijke bevoegdheid en ook bij het over het algemeen van militaire zaken weinig gediende volk gehaat. Zij was er door den Prins in 1746 tegen den zin van het gewestelijke Hof op grond eener

1) Hardenbroek, I, blz. 76.
2) ib., passim.

resolutie van de Staten gehandhaafd, maar de Prinses wist den opkomenden storm nog door eene nieuwe staatsresolutie van 1753 te bezweren, hoewel het verzet slechts bleef sluimeren om later weder met kracht op te treden. Ook in Holland werd in 1754 op opheffing der militaire jurisdictie aangedrongen. Reeds begonnen de pamfletten te Amsterdam tegen de Prinses een beleedigenden toon aan te slaan zonder dat de amsterdamsche regeering zich er iets van aantrok, zoodat de Prinses, op reis naar Friesland, de groote stad vermeed. Die regeering toch had zich reeds in 1752 van het vier jaren te voren opgelegde juk weten te bevrijden en de „recommandatie" der Prinses bij de magistraatskeuze niet meer gevolgd. Wel hield de Prinses nog het recht aan zich en benoemde herhaaldelijk tot schepenen personen, die door burgemeesters in de nominatie niet waren „aangestipt", maar de meerderheid verbond zich door eene krachtige „correspondentie" tot handhaving der burgemeesterlijke oppermacht, „alsoo de macht der stadt daerdoor bestaet", tegenover de dreigende oppermacht van het „eminente hoofd", waardoor de „previlegiën, rechten en gerechtigheden" der stede zouden komen te vervallen. Zoo bleef de amsterdamsche regeering in de oppositie in weerwil van het verzet daartegen van enkele nog invloedrijke „achtenveertigers" [1]).

Het ontbrak intusschen niet aan waarschuwingen van allerlei aard tegen den loop der zaken. Bentinck schroomde niet in zijne gesprekken met de Prinses haar de bestaande gevaren onder het oog te brengen; De Larrey deed bemiddelend zijn best om de nadeelen te verzachten; Brunswijk liet zich de aanvankelijke achteruitzetting aanleunen op hoop van beter dagen. De woede van het amsterdamsche volk tegen het lijk van den als stadhoudersgezind bekenden Daniël Raap op den 15den Januari 1754 was niet alleen gericht geweest tegen den voormaligen Doelist maar ook tegen den aanhanger der stadhouderlijke regeeringswijze, die tot zooveel teleurstelling aanleiding had gegeven. Naast een aantal, grootendeels vuilaardige schimpschriften, spotverzen en spotprenten [2]) verscheen dan ook spoedig een geschrift van zekeren A. v. K., in wien men den leidschen stadhoudersgezinde Elie Luzac meende te herkennen, onder den titel: „het gedrag der stadhoudersgezinden verdedigt" [3]).

1) Elias, De Vroedschap van Amsterdam, blz. CLVI vlg.
2) Vgl. Knuttel, Catalogus, IV, n°. 18421 vlg.
3) ib., n°. 18434 vlg., n°. 18475.

waarin de noodzakelijkheid van het stadhouderlijk bewind en zijn groote voordeelen boven de in 1748 verwijderde regentenheerschappij werd aangetoond tegenover de vervolgingen en aanklachten, waaraan de stadhoudersgezinden en het stadhouderlijke geslacht weder werden blootgesteld. Schepenen van Amsterdam lieten het boekje met nog een ander, dat er tegenin ging, als „seditieus" en „lasterlijk" openlijk verbranden, hetgeen niet belette, dat de anonieme auteur, op wiens ontdekking een hooge premie was gesteld, zich over zijn geschrift verantwoordde en het in het volgende jaar aanzienlijk vermeerderd opnieuw liet verschijnen, ditmaal zelfs het opdragend aan „die van den gerechte" van Amsterdam. De nieuwe uitgave scheen wenschelijk om opnieuw een tegengif in te geven tegen „de zucht welke men in sommigen bespeurt om het volk een haat tegen het Doorluchtig Huis van Oranje, en die dezelven toegedaan zijn, in te blazen" en verdedigde met talent wat in 1747 was gebeurd. Maar dat het wenschelijk scheen te waarschuwen tegen de „duizenden van stadhouders" uit den stadhouderloozen tijd, bewijst, dat de ontevredenheid de nog zoo kort ingestelde regeeringswijze ernstig bedreigde en dat de oude partijschap krachtig begon te herleven.

Dat de zaken op die wijze ellendig gingen en de Republiek binnen- en buitenslands alle aanzien verloor, behoeft geen betoog. De hofkabaal toonde onder leiding van De Back en Van Haren sterke neiging om zich met Frankrijk en Pruisen op goeden voet te stellen en de oude verbintenis met Engeland en Oostenrijk te laten varen. De na den vrede van Aken te Parijs begonnen onderhandelingen over het herstel der voor de belangrijke scheepvaart op Frankrijk gunstige bepalingen van 1739 waren daarbij in de eerste plaats van belang. Maar de weinig toeschietelijke houding der hollandsche regenten tegenover den franschen gezant maakte de fransche regeering minder dan ooit geneigd om in de vooral door De Larrey gevoerde onderhandelingen iets toe te geven, al liet men te Parijs niet onduidelijk doorschemeren, dat gunstige bepalingen de prijs konden zijn voor nauwere staatkundige betrekkingen met Frankrijk. Bentinck waarschuwde de Prinses daarvoor, erop wijzend, dat de van ouds tot Frankrijk geneigde regentenpartij, die in het begin van den Successieoorlog zooveel werkzaamheid had ontwikkeld, op verre na niet verdwenen was maar nog heimelijk voortwerkte, terwijl de voor het

„oude systeem" van het bondgenootschap met Engeland gevoelenden zich lang niet genoeg aaneensloten [1]).

Van belang was in dit opzicht de vraag, hoe het gaan zou met de door de Franschen geslechte barrièrevestingen — alleen Namen had nog werkelijk muren en wallen — die nog altijd in een treurigen toestand verkeerden, zoodat Oostenrijk op dien grond weigerde de achterstallige subsidiën aan te zuiveren [2]). De fransche gezant in Den Haag, De Bonnac, deed zijn best om het meermalen voorgenomen herstel der Barrière te beletten en vond een krachtigen steun in enkele franschgezinde leden der regentenpartij, weldra ook bij Amsterdam, zoodat de onderhandelingen daarover met het hof van Weenen, dat de Barrière op zichzelf als eene vernedering beschouwde en voor de aanhoudende klachten uit België een open oor had, weinig voortgang hadden. Een groote commissie, samengesteld uit belgische, engelsche en hollandsche heeren, kwam wel te Brussel bijeen (Mei 1752) maar geraakte niet tot een eenigszins bevredigend resultaat. Eindelijk ging Bentinck in den winter van 1752 op 1753 de zaak bespreken in samenwerking met den staatschen gezant te Brussel, Willem van Haren; maar weldra werd het hen duidelijk, dat de oostenrijksche regeering bij het eventueel sluiten van een nieuw Barrière-tractaat ook trachten wilde de belemmeringen voor handel en nijverheid der gewesten van het Zuiden, in verband daarmede aan de Zuidelijke Nederlanden opgelegd, en de klachten over machtsoverschrijding door de bevelhebbers der garnizoenen en over bemoeilijking van den katholieken godsdienst in de barrière-steden weg te nemen; een nieuw handelstractaat met de zeemogendheden werd door haar aan Bentinck en Van Haren voorgelegd en Bentinck toonde zich niet ongeneigd daarop in te gaan, begeerig als hij was om het oude bondgenootschap zoo lang mogelijk te handhaven. Maar de hollandsche handel, door Amsterdam's regeering geleid, wilde er niets van weten en Bentinck, die juist in dien tijd ten gevolge van langdurige oneenigheden met zijne vrouw, Sophia van Altenburg, naar algemeene bekendheid in geldelijke ongelegenheid verkeerde, werd zelfs openlijk beschuldigd van omgekocht te zijn.

---

[1]) Nederl. Rijksarchief, I, blz. 51 vlg.

[2]) Nijhoff, blz. 47. Vgl. Hubert, Les garnisons de la Barrière (Brux. 1902 p. 282 suiv.; Gachard, Histoire des Pays-Bas, p. 527 suiv.

Ook de Prinses, die persoonlijk Bentinck wantrouwde, wilde er niet van hooren en zoo bleven de onderhandelingen slepen, terwijl de in 1751 opgetreden engelsche gezant in Den Haag, de stuursche sir Joseph Yorke, niet de man was om ze met handigheid te helpen voeren. Daarentegen muntte de nieuwe fransche gezant, D'Affry, die evenals vroeger D'Avaux sedert zijne komst in 1755 de nauwste betrekkingen met een aantal franschgezinde regenten onderhield — wat zijn voorganger, De Bonnac, nog weinig gelukt was[1] — uit in handige staatsmanskunst. En de Van Hoey's en de Wassenaer's bleken hunne oude gezindheid nog niet te hebben opgegeven; Boreel, Meerman en Hasselaer te Amsterdam, Van Rechteren in Overijsel, D'Ablaing in Utrecht, Brouwer in Gelderland, Van Haren in Friesland toonden zich ontvankelijk voor de tegemoetkomingen van fransche zijde. Zoo bleef de Barrière nog in stand maar zonder dat de vestingen in eenigszins bevredigenden staat werden hersteld.

Terwijl onze staatslieden het „oude systeem" zoo nog tot grondslag van hun politiek namen, ja Bentinck zich daarmede geheel vereenzelvigd had en de handhaving ervan als zijn levensdoel beschouwde[2], was dit systeem reeds ver op weg om te gronde te gaan. De strijd tusschen Maria Theresia en Frederik II van Pruisen, waarin zij ook tegenover Frankrijk lang te vergeefs de ten slotte onvoldoend gebleken hulp der met haar verbonden zeemogendheden had gevraagd, deed haar tot toenadering tot Frankrijk besluiten. Zij deed dit op aandrang vooral van den leider harer diplomatie Von Kaunitz, die, nadat in 1750 een eerste poging om het met Frankrijk eens te worden mislukt was, op 1 Mei 1756 zijne plannen met succès bekroond zag door een te Versailles tusschen Oostenrijk en Frankrijk gesloten verbond. De Barrière was sedert een ware bespotting der bestaande verhoudingen.

Die plotselinge omslag in de algemeene europeesche politiek, bekend onder den naam van „le renversement des alliances", gaf een harden stoot aan de grondslagen, waarop sedert langer dan een halve eeuw de buitenlandsche staatkunde der Republiek was gevestigd[3]. Aan het „oude systeem", dat door Willem III was

1) Vgl. Colenbrander, De Patriottentijd, I, blz. 46 vlg., 367 vlg.

2) Nijhoff, blz. 43.

3) Vgl. over de gevolgen daarvan voor de Republiek vooral de studie van Bourguet in Revue Historique, t. 81 en 82, getiteld Le Duc de Choiseul et la Hollande.

gegrond, waaraan door Heinsius en Slingelandt met alle macht was vastgehouden, dat ook door Willem IV was gevolgd, op nieuw bevestigd als het scheen door de overkomst van den bij Maria Theresia in hooge gunst staanden oostenrijkschen veldmaarschalk Brunswijk naar de Republiek, was met dien omslag een plotseling en voor onze staatslieden volkomen onverwacht einde gemaakt. Volkomen onverwacht, daar nog tot het laatst toe de oostenrijksche diplomatie ook Brunswijk, wiens gansche positie in de Republiek met het „oude systeem" onverbrekelijk scheen samen te hangen, van den voorgenomen nieuwen koers onkundig liet.

Het nieuwe verbond was intusschen van fransche zijde niet gesloten om Maria Theresia te helpen tegen den doodvijand harer monarchie, den koning van Pruisen, maar voornamelijk om het in Januari gesloten verbond tusschen Engeland en Pruisen, dat, bij de oude betrekkingen tusschen Engeland en Oostenrijk en het bestaan van een pas gesloten engelsch-russisch verdrag, de kern had kunnen worden van een nieuwe europeesche alliantie tegen Frankrijk, onschadelijk te maken en zich te vrijwaren voor een aanval van de landzijde.

De betrekkingen tusschen Frankrijk en Engeland waren in den laatsten tijd zeer gespannen geworden ten gevolge van de moeilijkheden tusschen beide natiën in Azië en Amerika. De fransche koloniale politiek had zich vooral na den vrede van Aken krachtig doen gelden. In Voor-Indië was de bekwame fransche administrateur Dupleix met goeden uitslag bezig den franschen invloed tegenover den engelschen omhoog te brengen. Van Canada uit werden pogingen gedaan om door een postenketen door het Ohiodal deze belangrijke fransche bezitting ten noorden van de engelsche koloniën aan de kust vast te knoopen aan Louisiana, de andere fransche kolonie ver in het zuiden aan den mond der Mississippi, en zoo de engelsche koloniën af te sluiten van het onafzienbare amerikaansche binnenland. Op de westindische eilanden heerschte een scherpe concurrentie tusschen de beide mogendheden, die elkander het recht op verschillende daarvan betwistten. In oostelijk Afrika waren de eilanden Bourbon en Mauritius, in verband met de nog niet vergeten oude vestiging op Madagascar, voor Frankrijk posten op den weg naar Indië. De fransche zeehavens bezaten thans door dat alles een bloeienden kolonialen handel, gesteund door eene zich krachtig ontwikkelende

scheepsmacht, die de onrust van Engeland gaande maakte. Engeland, weldra door den krachtigen en genialen staatsman William Pitt geleid op den weg naar de algemeene heerschappij ter zee tot steun van zijne toenemende handelsmacht, was dan ook vast besloten den opkomenden mededinger te verpletteren en reeds in 1755 begon de krijg feitelijk in Amerika; een engelsche vloot begon de fransche koopvaarders op te vangen en liet zelfs fransche oorlogschepen niet ongemoeid. In den voorzomer was de groote zeeoorlog tusschen de beide mogendheden een feit.

Die zeeoorlog was voor de Republiek, zoo nauw met Engeland verbonden, een uiterst zorgelijke zaak: de traktaten met Engeland, letterlijk opgevat, zouden haar dwingen zich op Engeland's zijde te stellen. En de landkrijg, waartoe Pruisen, tegen hetwelk ook Rusland en Saksen-Polen zich thans met Oostenrijk verbonden hadden, ten einde niet overvallen te worden in Augustus zelf het initiatief nam, kon haar evenmin onverschillig blijven. Maar wat zou de Republiek met haar ontwricht leger en hare ontredderde vloot zich mengen in een krijg, waarin de grootste legers en de machtigste vloten der wereld tegenover elkander zouden staan? Weerloos stond zij tegenover ieder, die het gewaagd zou hebben haar aan te vallen. Dat dit in werkelijkheid niet gebeurd is, lag vooral aan de vrees, dat hare geldmacht den tegenstander in zulk een geval tot steun zou verstrekken, meer nog dan aan de wisselende oorlogskans. Onzijdigheid was de algemeene wensch in den lande[1]), al sloeg men met sympathie voor den bedreigden Frederik den ongelijken krijg tusschen den protestantschen Pruisenkoning en de meerendeels katholieke mogendheden gade, al gunde men aan den anderen kant zijn bondgenoot, den engelschen mededinger op de wereldmarkt, wel een gevoeligen slag. Onzijdigheid eischte vooral de handel, die hoopte op groote voordeelen voor de staatsche kooplieden als tusschenpersonen tusschen de oorlogvoerenden. Onzijdigheid eischte volgens Steyn en Hop, de leiders van het financieel beheer, ook de financieele toestand der Republiek: zelfs in het vermogende Holland, dat altijd de onmachtige of onwillige landprovinciën door voorschotten en leeningen te gemoet was gekomen, werd vermeerdering van bestaande lasten ondoenlijk en invoering van nieuwe ondenkbaar geacht, ja eerder ontheffing als een gebiedende

[1]) Nijhoff, blz. 57/8.

eisch van den toestand aangemerkt; en vooral in Holland gold Steyn's grondstelling, dat „eene goede staatkunde moet worden onderschikt aan die van Financie"[1]). Frankrijk, dat aan den Rijn en in Hannover dacht te opereeren, verlangde niets liever en D'Affry onderhield zorgvuldig zijne betrekkingen met sommige leidende staatslieden en de invloedrijke hofpartij, ook door het gul uitdeelen van riddertitels aan aanzienlijke regenten. Maar Engeland begeerde, dat de Republiek zich zou houden aan de oude traktaten, die haar bij een aanval op dat land verplichtten tot hulp met 6000 man troepen en 20 schepen, en Oostenrijk drong van zijn kant ernstig op deelneming in zijne nieuwe alliantie aan, ofschoon Brunswijk volstrekt weigerde in die richting mede te werken gelijk hij trouwens ook weigerde om over een engelsch-pruisisch legerkorps aan den Rijn het bevel te voeren[2]). Zoowel de Prinses, die overigens persoonlijk den koning van Pruisen genegen was, als de raadpensionaris Steyn, die met Amsterdam tot iederen prijs den oorlog wilde vermijden, waren gelijk Brunswijk en bijna alle andere staatslieden in de Republiek van meening, dat deze ten slotte, als het onvermijdelijk was, met Engeland moest samengaan maar liever zoo lang mogelijk de meest volstrekte onzijdigheid in acht moest nemen; ook Bentinck, wiens invloed intusschen zeer daalde, nu het „oude systeem" vervallen was, dacht niet anders. Reeds begon de pers hare taak te vervullen en de openbare meening voor te bereiden; de beide partijen gingen elkander met pamfletten te lijf en betoogden om strijd de wenschelijkheid of onwenschelijkheid van aansluiting bij een der partijen. Maar over het algemeen bleef de onzijdigheid het aangeprezen redmiddel. De bekwame geschiedschrijver Wagenaar betoogde in een geruchtmakende serie van brochures, die anoniem verschenen en door de engelschgezinde publicisten Lafargue en Leclerq heftig bestreden werden, dat de Republiek volstrekt niet tot hulp aan Engeland verplicht was[3]). Op D'Affry's voorzichtige aanvrage in Februari 1756 aangaande de partij, door de Republiek te kiezen,

[1]) Vgl. vooral zijne uitgebreide Memorie over de financiën van Holland (ms. 7918, Rijksarchief), uit het jaar 1755, waarin een belangrijk historisch overzicht over de wording der Hollandsche schuld.

[2]) Nijhoff, blz. 59 vlg.

[3]) Vgl. Knuttel, Catalogus, IV, nº. 18508 vlg.

werd officieel nog vrij fier geantwoord[1]), dat de Republiek onzijdig begeerde te blijven, mits de oorlog niet naar Engeland zelf werd overgebracht en in de hoop dat de wel ontmantelde maar toch nog, ten minste te Namen, van zwak staatsch garnizoen voorziene barrière en het staatsche grondgebied in het algemeen van fransche zijde zou worden ontzien. Aan Yorke, die met het oog op de fransche toerustingen eenige dagen later aandrong op levering der 6000 man, waarvoor Engeland, dat thans nog niet van de 20 verplichte oorlogschepen sprak, onmiddellijk de benoodigde transportschepen zou zenden, werd na een scherp en dreigend vertoog van D'Affry daartegen vreesachtig en in diepe verlegenheid geantwoord, dat men stipte onzijdigheid in acht zou nemen „onverminderd de alliantiën", terwijl men ondershands aan Yorke vroeg, of men de hulp zou kunnen nalaten zonder Engeland al te zeer te kwetsen. De engelsche gezant berichtte nu, dat zijne regeering bereid was voorloopig van den eisch af te zien en deed de reeds te Hellevoetsluis verschenen transportschepen terugkeeren. Maar Engeland vergaf de bedekte weigering niet en dreigde sedert herhaaldelijk met de intrekking der aldus geschonden traktaten.

De gevolgen dezer zwakheid bleven niet uit. Terwijl Frankrijk, de onzijdigheid der Republiek verkiezend boven hare aansluiting bij de tegenpartij, zich zeer voldaan toonde over de slappe houding der Republiek en ter belooning haren handel aanstonds door gunstige bepalingen bevoordeelde, begon Engeland met het opbrengen en daarna met de gerechtelijke prijsverklaring van staatsche schepen, die „contrabande" voerden of heetten te voeren[2]). Het viel trouwens niet te ontkennen, dat vele nederlandsche kooplieden ten opzichte van den handel op de fransche eilanden in West-Indië gereede aanleiding tot dergelijke praktijken gaven. Die handel, totnogtoe van weinig beteekenis, begon zich sedert den oorlog, nu de toegang tot alle engelsche koloniën in Amerika gesloten was, onder begunstiging der fransche regeering zeer krachtig te ontwikkelen en Engeland kon niet toelaten, dat

1) Vaderl. Historie, XXII, blz. 253. D'Affry spotte, dat het scheen alsof de Republiek nog 650000 man en 80 schepen had (Groen van Prinsterer, Handboek, blz. 527).

2) Vaderl. Hist., blz. 259 vlg.

zijne tegenpartij aldaar werd voorzien van allerlei artikelen, die de voortzetting van den krijg mogelijk maakten. Ook de handel op de fransche kusten zelve gaf reden tot gewettigde klachten van engelsche zijde, want het was een feit, dat menig nederlandsch handelsvaartuig eene lading voerde, die niet met de bepalingen omtrent den geoorloofden handel bij een oorlog tusschen andere mogendheden was overeen te brengen, hetgeen ook van de zijde der kooplieden niet ten eenenmale ontkend werd[1]). Engelsche kapers, die de zeeën als bevolkten, vielen overal de staatsche schepen lastig en brachten ze bij menigte op; ook engelsche oorlogschepen deden hetzelfde. Hevige klachten volgden van staatsche zijde, ook over den langzamen gang van zaken bij de engelsche prijsgerechten, maar noch deze klachten noch nieuwe reglementen van de Staten-Generaal over de behandeling van vreemde oorlogschepen en kapers konden den toestand afdoende verbeteren. Aan de andere zijde aarzelden de admiraliteiten om konvooi te verleenen tot bescherming van den handel tegen alle aanranding, ten deele uit vrees voor moeilijkheden ter zee gelijk die tot den eersten engelschen oorlog hadden geleid, ten deele uit gebrek aan fondsen, daar zij tot over de ooren in de schulden zaten en aan alles behoefte hadden. Bovendien drong Frederik II bij de nadering der Franschen door België, op welks neutraliteit te vergeefs door de Republiek werd aangedrongen, aan op bezetting zijner vestingen Wesel en Kleef door staatsche garnizoenen; men had reeds over schending der staatsche grenzen in het land van Overmaas te klagen en de in Hannover en aan den Rijn gevoerde krijg dreigde zich tot aan het staatsche grondgebied uit te strekken. De Republiek willigde uit vrees daarvoor in 1757 zelfs den doortocht van fransche oorlogsbehoeften door Namen en Maastricht in en liet toe, dat fransche troepen Oostende en Nieuwpoort bezetten.

Zoowel te land als ter zee moest gezorgd worden tegen gewelddadigheden van de oorlogvoerende partijen en konden ieder oogenblik bezwaren voorkomen. En dat deze vrees niet overbodig mocht heeten, blijkt uit menige beweging der fransche en pruisische legers in de richting van de volstrekt openliggende oostelijke grenzen, telkens nog gelukkig door zegepralen der tegenpartij op een ander deel van het oorlogsterrein bijtijds gestuit.

1) Vgl. over een en ander de bij Knuttel, IV, nº. 18701—4 aangewezen pamfletten.

Natuurlijk moest nu de vraag rijzen, of niet tot handhaving der onzijdigheid zoowel leger als vloot dienden versterkt te worden: het eerste om voorbereid te zijn op alle mogelijkheden in geval van schending van staatsche rechten door Pruisen of Frankrijk, het laatste om behalve de engelsche kaperij ook de dikwijls met ruwheid gehandhaafde engelsche aanspraken op het recht van onderzoek der staatsche schepen te kunnen afweren. Vooral ter zee scheen een krachtig optreden noodig, daar fransche kapers uit Hâvre en Duinkerken hun engelsche tegenpartij tot vlak onder onze kust nazaten, terwijl engelsche kaperschepen voortdurend in den omtrek onzer zeehavens kruisten en evenzeer gevreesd werden als vroeger die der Mooren. De hollandsche kooplieden begeerden natuurlijk sterke konvooien voor hunne koopvaarders en richtten zich telkens met krachtige vertoogen tot de Staten. En hoe weinig de Engelschen het goed recht onzer onzijdigheid erkenden, bleek herhaaldelijk, met name bij het geval van kapitein Johan Evertsen, den laatsten zeevoogd uit dit geslacht, die in Augustus 1756 met zijn schip eene koopvaardijvloot in het Kanaal begeleidend door een britsch eskader werd lastig gevallen en een groot deel der lading in engelsche handen moest laten[1]). Dit geval gaf eindelijk aanleiding tot een voorstel van Holland om zwaarder konvooien uit te rusten, waarop de Staten-Generaal in October eindelijk besloten 14 schepen met 4000 man als konvooiers in zee te zenden. Maar de admiraliteiten hadden geen geld om het bevel uit te voeren en zoo werd als buitengewone maatregel voorgeslagen het last- en veilgeld te verhoogen, hetgeen evenwel, bij den langzamen gang der staatsmachine, eerst in het begin van het volgend jaar door alle gewesten was toegestaan.

En Engeland liet het niet bij zijn eerste aanvrage om hulp volgens de traktaten, vooral sedert de zeeoorlog werkelijk begonnen was. Maar de engelsche vertoogen werden onbeantwoord gelaten op aandrang van Holland, dat de uitvlucht te baat nam, alsof Engeland eigenlijk in Amerika oorlog voerde, terwijl de traktaten alleen voor Europa zouden gelden. Het bleek intusschen, dat aan den bouw van de helft der reeds in 1741 toegestane 25 schepen nog niet begonnen was, terwijl de andere helft nog grootendeels op stapel

[1]) De Jonge, IV, blz. 323 vlg.

stond. De generale petitie voor 1757, als naar gewoonte door de Prinses en den Raad van State opgemaakt, wees dan ook ernstig op de „droevige laagte" der nog geen 30 schepen tellende zeemacht, zoodat de ondergang van handel en zeevaart voor de deur stond; de petitie voerde aan, dat, als men niet met ijver den aanbouw van schepen ter hand nam en de admiraliteiten niet van schulden ontlastte, het onmogelijk zou zijn tegelijk den handel en de kust te beschermen; zij stelde zelfs de mogelijkheid, dat, om geld voor de verdediging der kust te vinden, magazijnen, werven, schepen en geschut verkocht zouden moeten worden, uit de opbrengst de schulden zouden worden gedelgd, dan de in- en uitgaande rechten zouden worden afgeschaft en de bescherming van den handel eenvoudig aan de kooplieden zelf zou worden overgelaten.

Zoover was het met de staatsche zeemacht gekomen. Ook de vermeerdering van het leger werd in die merkwaardige generale petitie krachtig bepleit, tegelijk met de noodzakelijkheid om het tot op 33000 man gedaalde leger en de grensvestingen te versterken en de magazijnen te voorzien.

Het stuk maakte diepen indruk. Vier provinciën stemden in alle voorstellen toe, maar Zeeland verklaarde zich onvermogend en Holland en Friesland, de noodzakelijkheid tot vermeerdering der zeemacht beamend, weigerden die van het leger, als „niet bijzonder tot deze overweging behoorende", goed te keuren, zoodat de zaak hangende bleef, daar de Prinses ten eenenmale weigerde de vloot te voorzien zonder ook voor het leger beschikkingen te maken. Met moeite brachten intusschen de verarmde admiraliteiten nog de in October verlangde 14 schepen in zee en die van de Maas en Amsterdam bouwden zelfs enkele oorlogsvaartuigen af om als konvooiers te dienen. Enkele van die schepen handhaafden de eer der vlag op voortreffelijke wijze maar zij waren veel te gering in getal om den wereldhandel onzer kooplieden op alle zeeën te beschermen. Van alle kanten kwamen klachten en becijferingen omtrent de reeds geleden verliezen, die op meer dan 12 millioen geschat konden worden bij een verlies van 56 schepen, die op Curaçao, St. Eustatius en de andere Antillen voeren[1]). Terwijl Holland, in weerwil der bezetting van Oostende

[1]) Vaderl. Historie, dl. XXII, blz. 392.

en Nieuwpoort door fransche troepen en herhaalde schending van staatsch grondgebied aan de Maas, de noodzakelijkheid van vermeerdering des legers bestreed en hierin door Friesland werd gesteund; terwijl Yorke namens Engeland luide klaagde over de werkzaamheid der Franschen in België onder medeweten der oostenrijksche regeering, begonnen nu de kooplieden van Amsterdam, Rotterdam en Dordrecht, die zich reeds herhaaldelijk tot hunne stadsregeeringen hadden gewend, pogingen bij de Prinses zelve te doen. In het begin van Juni 1758 vervoegde zich een aantal hunner afgevaardigden ten hove en ontving de belofte van krachtigen steun, mits de Prinses de noodige bewijzen ontving. Deze werden haar in het laatst van Juli overhandigd door eene nieuwe deputatie, maar reeds te voren had de Prinses tweemaal een bezoek gebracht aan de hollandsche Statenvergadering en daar, krachtig door Brunswijk gesteund, aangedrongen op vermeerdering van leger en vloot onder ernstig beroep op de eischen van de eer zoowel als van de veiligheid van den staat. Holland besloot nu werkelijk tot het uitrusten van ... zes fregatten, en deze nog wel grootendeels op kosten van den handel zelf, daar de geldmiddelen der admiraliteiten door de uitrusting der 14 schepen van het vorige jaar geheel uitgeput waren; de landprovinciën verlangden evenwel daartegenover eene vermeerdering van het leger met 13000 man. Zoo kwam men eigenlijk geen stap verder en intusschen namen de verliezen ter zee toe. Het gehaspel met Engeland hield niet op en de vertoogen van den staatschen gezant te Londen, Hop, werkten weinig uit; zijn beroep op de traktaten maakte al even weinig indruk als zijn opgeschroefd dreigen met „kragtdaadige voorzieningen" tegen de gepleegde geweldenarijen.

Intusschen begon de oorlogstoestand zich te doen gevoelen in de armoede der gezinnen van in Engeland opgehouden schepelingen, in stilstand van sommige in hun uitvoer getroffen bedrijven, in zware verliezen door sommige kooplieden geleden. Nogmaals wendden zich de kooplieden tot de Prinses, hopende door hare tusschenkomst hetzij van George II, haren vader, hetzij van de Staten iets te zullen verkrijgen, en boden haar bij de derde audiëntie in November nieuwe verlieslijsten aan, die bij de reeds aangegeven 12 millioen nog 13 millioen aan verliezen door het opbrengen van niet minder dan 60 staatsche schepen in Engeland sedert Augustus hadden te vermelden; zij klaagden luid over de vermindering der

bescherming van wege den Staat. De Prinses, wanhopig over den toestand maar niet gezind om alleen de vloot te versterken, verklaarde gedaan te hebben wat zij kon. Zij vroeg ontstemd: „wat wilt gij dat ik zal doen?" en verzocht nog eenige weken geduld om de werking van hare nieuwe vertoogen te Londen af te wachten, terwijl zij intusschen een konvooi voor Curaçao en St. Eustatius beloofde en de hoop uitsprak weldra meer te kunnen doen. Maar het bleek weldra uit overgeleverde engelsche brieven en uit berichten van Hop, dat Engeland nooit den handel op de fransche eilanden in West-Indië en dien in scheepsmateriaal op Frankrijk zou toestaan, terwijl de tegemoetkoming aan de andere klachten door de engelsche regeering, die zelf klaagde over de schending van het begrip contrabande door staatsche kooplieden en aandrong op nakoming van het traktaat tot wederzijdsch hulpbetoon, op langen termijn werd uitgesteld. De kooplieden, aan wie ónder shands was te kennen gegeven, dat zij eerst tot vermeerdering van het leger moesten medewerken, besloten nu eene nieuwe talrijke bezending naar Den Haag te richten om te kennen te geven wat er gedaan moest worden; den 7den December brachten zij ten getale van veertig de Prinses een heftig gesteld vertoog over, waarin werd aangedrongen zoowel op krachtige pogingen om Engeland te bewegen de geroofde schepen met hunne lading terug te geven als op „genoegzame bescherming voor de zeevaart door de geheele wereld"[1]. Men verklaarde bij monde van den heer Van de Poll, dat het water aan de lippen was en men den winter op die wijze niet durfde ingaan; men eischte oorlogschepen. De kooplieden verzochten door de Prinses, die immers „het voornaamste bestuur in de staatsschikkingen van de Republiek" had, van wie „alleen het afhing hun te helpen", wie het slechts „één woord behoefde te kosten", ditmaal niet met een kluitje in het riet „naar anderen gerenvojeert" doch geholpen te worden. Zij verlangden met aandrang „formidabele equipagie ter zee", geheel afgezien van de misschien ook gewenschte uitrusting te land, waarover zij niet konden oordeelen. Zij begeerden bovendien een aanzienlijke bezending uit de Staten-Generaal naar Engeland om schade-

[1]) Vaderl. Historie, dl. XXII, blz. 400 vlg. Vgl. over dit alles: Nodig bericht aan de ingesetenen van Nederland, en de Verdediging van het gedrag der kooplieden, aangewezen bij Knuttel, l.l. nº. 18744 en 18745.

vergoeding te vragen en overleg met de andere neutralen om, bij weigering van Engeland, gezamenlijk een einde te maken aan de ondragelijke „alleenheersching der Engelschen ter zee". De Prinses, altijd op haar stuk staande, antwoordde, dat het niet hare schuld maar die der haar op allerlei wijze weerstrevende regenten van Dordrecht, Haarlem, Amsterdam, Gouda, Rotterdam en Den Briel was, dat land- en zeemacht niet in staat waren haren plicht te doen; dat zij beloften van haren vader had, op grond van welke Yorke nog dienzelfden dag met de Staten-Generaal zou onderhandelen; van den heer De Larrey, haren raad, zou men meer kunnen hooren. Maar De Larrey kon niets anders zeggen dan dat de Prinses, staande op haar „point d'honneur", absoluut geen vermeerdering der vloot zonder vermeerdering van het leger wilde goedkeuren en bovendien, dat er zeer weinig kans bestond op teruggave der door Engeland genomen schepen. Eenige dagen later beklaagde zich de Prinses in de Staten-Generaal hevig over den toon, door de bezending tegenover haar aangeslagen, terwijl zij nog eens aandrong op „augmentatie te lande" en „equipagie ter zee", naar hare meening niet van elkander te scheiden.

De kooplieden uit Amsterdam en Rotterdam, over het antwoord ten hove slecht tevreden, lieten het hierbij niet maar wendden zich thans om uitkomst tot de Staten van Holland, terwijl hun bij duizende exemplaren gedrukte toespraak tot de Prinses de gisting in den lande vermeerderde en de ontevredenheid met het bewind der onverzettelijk op haar stuk staande vorstin, die van alles de schuld kreeg, deed toenemen. De onderhandelingen met Yorke, die uitliepen op een zeer onbevredigend vertoog van engelsche zijde tegen den handel op de fransche bezittingen en dien in scheepsmateriaal, terwijl van teruggave der genomen schepen geen sprake was, brachten niets dan verbittering te weeg. Ook de zeeuwsche kooplieden begonnen nu ernstige klachten te laten hooren over de engelsche geweldenarijen en over de zware verliezen, die zij leden. Men begon reeds te spreken van pruisische kapers, die in het volgende voorjaar den handel op de Oostzee zouden aanvallen gelijk de engelsche dien in West-Indië hadden gedaan. En steeds meerderen in den lande, ook zelfs onder de Oranjegezinden, gaven de Prinses, wier hoofdigheid bijna algemeen werd afgekeurd, de schuld van den meer en meer wanhopigen toestand.

Zij had bovendien ernstige ergernis gewekt door hare houding bij de magistraatsbestelling in September 1757 te Haarlem, waar zij op raad van haren vertrouwde Van der Mieden geweigerd had eene haar voor de benoeming van vier burgemeesters toegezonden nominatie als zoodanig te erkennen, op grond van ergerlijke partijdigheid eener ligue van de overgroote meerderheid van 30 leden op de 32 in de vroedschap dier stad [1]). De gekrenkte meerderheid wendde zich tot den souverein, de Staten van Holland, die de Prinses om inlichting verzocht, waarop zij zich in krachtige termen beriep op haar recht en plicht als voogdes van haar zoon. De zaak gaf aanleiding tot hevige twisten zoowel in de Staten, waar Dordrecht, Amsterdam, Rotterdam en Den Briel Haarlem steunden maar de meerderheid op de hand der Prinses was, als daarbuiten ten gevolge van de beteekenis der zaak en den samenhang ervan met den aard der stadhouderlijke macht, zoodat de twist zich weldra over het gansche recht van magistraatsbestelling in de steden van Holland uitstrekte. Maar de meerderheid der Staten, waarin Bentinck aan het hoofd der ridderschap nog altijd veel had in te brengen, stelde de Prinses in het gelijk, alhoewel Amsterdam en Rotterdam zich veroorloofden tegen die beslissing met nadruk te protesteeren en het recht van den souverein verkracht achtten door deze overstemming der minderheid in het Statencollege.

In het volgende jaar kwam de zaak opnieuw ter sprake, toen de Prinses een driemaal gepasseerden haarlemschen burgemeester buiten de nominatie om benoemde. Opnieuw wendde zich de meerderheid der vroedschap, na een vruchteloos vertoog bij de Prinses, tot de Staten, tot wie ook de Prinses zich richtte met een buitengemeen scherp beklag over de handelwijze dier meerderheid, die zij thans zonder omwegen als eene voor de stad verderfelijke komplotteerende ligue kenschetste. Op verzoek van de vroedschap werd de behandeling van deze netelige zaak nog verschoven om de meerderheid te Haarlem gelegenheid te geven zich te verantwoorden over de tegen haar ingebrachte bezwaren.

Veroorzaakte een en ander onrust en gisting, niet minder werden de gemoederen in beweging gebracht door een heftigen pamflettenstrijd

---

[1]) Vaderl. Hist., XXII, blz. 335 vlg.

over het karakter van Jan de Witt en zijne „factie". Het geschrift van Elie Luzac tot handhaving van het goed recht der stadhouderlijken was in den strijd tusschen engelsch- en franschgezinden nog gevolgd door menig strijdschrift van beide kanten, vooral in verband met de onzijdigheid en den koophandel, waarin de oude partijschappen weder waren opgehaald. Een in 1757 verschenen smaadschrift van den fel oranjegezinden publicist Leclercq „om te dienen tot opheldering der vaderlandsche historie voor de jaren 1663—1672" was de oorzaak van een langer dan een jaar woedenden „Witten-Oorlog", waarin mannen als de geschiedschrijver Wagenaar, als de hoogleeraren Burman en Tiberius Hemsterhuys de nagedachtenis van den raadpensionaris, diens „edel wit" en weldra ook niet minder de zaak van de oude staatspartij in statig Hollandsch en deftig Latijn verdedigden, terwijl Luzac, Lafargue, Leclercq e. a. de zaak der oranjepartij in de hand namen „ter zuiveringe" op hun beurt „der vaderlandsche historie". De partijgeest, die in de laatste jaren verzacht scheen, werd door deze reeks van felle pamfletten [1]) en paskwillen weder op bedenkelijke wijze aangewakkerd. De oude vraag, of de prinsen van het Huis van Oranje dan wel Oldenbarnevelt, De Witt en de „loevensteinsche factie" het ware heil des vaderlands hadden betracht, werd van beide zijden opnieuw toegelicht met dezelfde argumenten, die reeds zoo dikwijls dienst hadden gedaan, geput uit de geschiedenis zoowel als uit het ingewikkelde staatsrecht der Republiek. Vooral in de omstandigheden, waarin het land zich in dezen tijd bevond, was het oprakelen dier verschillen zeer gevaarlijk en de ontevredenheid over het bestuur der Prinses werd er niet minder door, daar menig staatsgezind pamflet zich niet onthield van overduidelijke toespelingen op den treurigen staat, waarin het nieuwe stadhouderlijke bewind, van welks zegeningen men zoo hoog had opgegeven, de Republiek liet voortleven. Het was de krachtige herleving van den ouden kamp, die in 1747 door de verheffing van den Prins voorgoed beslecht scheen maar thans bleek nog diep in het volksbewustzijn te leven.

De klachten over de nog altijd in de omgeving der Prinses mach-

[1]) Een zeventigtal beschreven bij Knuttel, IV, blz. 321 vlg. Lijst dezer pamfletten met de prijzen bij Tydeman achter dl. X van Bilderdijk's Geschiedenis des Vaderlands.

tige hofpartij en hare creaturen in de provinciën, onder wie te Utrecht vooral de beide heeren De Pesters zich gehaat maakten, bleven evenmin achter; de geldgierigheid van sommige hovelingen [1]), de intriges bij het vergeven van belangrijke posten, de behandeling van alle buitenlandsche zaken van belang door den „secreten raed" der Prinses, waarin trouwens nu weder de Bentincks, De Larrey en Fagel naast Brunswijk zitting hadden [2]), van de binnenlandsche door de gunstelingen der Prinses, wekten veel ergernis. Men schreef hare houding tegenover Engeland aan hare thans overwegend engelschgezinde omgeving toe; de val van den thans als heimelijk aanhanger der „loevensteinsche factie" gesmaden secretaris De Back in September 1757 werd daarentegen aan zijne sterke fransche sympathieën geweten gelijk ook de invloed van den met D'Affry nauw verbonden Onno Zwier van Haren ten hove zeer scheen af te nemen. In het algemeen meende men [3]), dat in Den Haag wel veel engelsch- of franschgezinden maar „geene Hollanders" waren, zoodat engelsche of fransche belangen en niet hollandsche den doorslag gaven. Menig scherp pamflet uit dezen tijd moest dienzelfden indruk wekken [4]). Met recht kon de onvermoeide Elie Luzac in een zijner talrijke geschriften uit dezen tijd klagen over de noodlottige overdrijving, die den franschen schrijver van een in 1756 verschenen „Examen de la conduite de la Grande Bretagne à l'égard de la Hollande", in een hoog opgehaald weldra in het Hollandsch overgezet historisch betoog, tot de conclusie bracht, dat Engeland ook thans nog onze groote vijand mocht heeten. Met recht kon hij wijzen op de wenschelijkheid om geen verbittering te zaaien maar in deze moeilijke omstandigheden veeleer matiging te betrachten in het belang van de Republiek. Maar noch zijn gematigd betoog noch het voortdurend streven der regeering om de toenemende opwinding tegen te gaan kon den wassenden stroom der openbare meening weerhouden, die ten slotte onvermijdelijk tot een oorlog met Engeland zou moeten leiden.

Te midden van dien heftigen strijd van belangen en intriges,

[1]) Vgl. daarover Hardenbroek, Gedenkschriften, I, passim.
[2]) ib., I, blz. 131.
[3]) ib.
[4]) Vgl. Knuttel, Catalogus, IV, nº. 18507 vlg.

weldra dreigend door de schuld van de vinnige pamfletten, die van weerszijden de stemming verbitterden, op een heftigen partijkamp te zullen uitloopen; te midden ook van de binnenlandsche moeilijkheden, die samenhingen met den aard der staatsche regeering, en van de buitenlandsche gevaren, die de Republiek bedreigden in hare welvaart, misschien zelfs in haar bestaan, kon de Prinses de teugels van het bewind nauwelijks meer in handen houden. Hare in de laatste jaren zwakker geworden lichamelijk gesteldheid, thans duidelijk de verschijnselen van tering vertoonend, was tegen de zware taak, die op hare schouders lag, steeds minder opgewassen. Zij had zich van het begin af ongaarne ingelaten met plannen tot regeling der voogdijschap over haren jongen zoon en hare dochter, afkeerig als zij, op haar gezag naijverig, was van samenwerking met Brunswijk, die anders de aangewezen persoon mocht heeten om voor het geval van haar overlijden als voogd op te treden [1]); hare omgeving waarschuwde haar voortdurend voor de eerzucht van den hertog. Maar deze wist in overleg met Steyn en de beide Bentincks eindelijk haar dikwijls beleedigend wantrouwen te overwinnen en hare volledige toestemming te verkrijgen op het reeds in 1752 voorbereide plan van Holland om hem voor het geval van haar dood met de algemeene voogdij te belasten; de tegenwerking van Maria Louisa en de friesche kabaal, die ten minste voor Friesland eene voogdij van de jonge prinses Carolina gewenscht hadden, voor wie dan natuurlijk hare grootmoeder de leiding der zaken zou gehad hebben, waren niet in staat om de Prinses en op haar aandrang de overige provinciën van deze gezindheid af te brengen, ofschoon de reeds in 1755 door de andere provinciën dienaangaande genomen besluiten nog altijd niet officieel in de Staten-Generaal werden gebracht.

De reeds lang gevreesde gebeurtenis kon, naar men in Den Haag duidelijk zag, niet lang meer uitblijven. De Prinses had zich bij de ontvangst der kooplieden, bij haar laatste bezoek in de Statenvergadering van Holland nauwelijks op de been kunnen houden. In de eerste dagen van 1759, toen zij nog de maatregelen trof tot voorbereiding van het huwelijk harer zestienjarige dochter Carolina met vorst Karel Christiaan van Nassau-Weilburg, generaal-majoor van

[1]) Nijhoff, blz. 32.

het staatsche leger en gouverneur van Bergen op Zoom, en daarop met het oog op de erfopvolging de toestemming der verschillende gewesten had gevraagd [1]), werd haar toestand zoo, dat men alle hoop op beterschap moest opgeven. Zij overleed den 12^{den} Januari, ruim 49 jaren oud, in haar laatste oogenblikken hare beide kinderen wijzend op den hertog, in wien zij een vader zouden vinden en wiens raad zij in alles hadden te volgen.

[1]) Vaderl. Historie, dl. XXIII, blz. 32 vlg.

HOOFDSTUK III.

DE REPUBLIEK ONDER LEIDING VAN DEN HERTOG VAN BRUNSWIJK EN DEN JONGEN WILLEM V.

De dood der Prinses maakte over het algemeen nog minder indruk dan die van haren echtgenoot. Zelfs onder de aanhangers van het Huis van Oranje waren er velen, die haar heengaan niet als een groot verlies voor dat Huis beschouwden: hare onverzettelijkheid, hare trotschheid, hare toegankelijkheid voor intrige, hare hartstochtelijkheid dreigden op den duur de positie ook van haren zoon, ja die van het gansche erfstadhouderschap in de waagschaal te stellen. De staatsgezinde partij, die dagelijks meer kracht ontwikkelde, beschouwde haren dood als een verlossing. De papieren „gedenkzuilen" door sommige predikanten opgericht, de „accents plaintifs" hier en daar gehoord waren eigenlijk meer uitingen van medelijden met de verweesde kinderen in het stadhouderlijk kwartier dan klachten over het verlies der „landsmoeder". Het kwam erop aan thans het kennelijk bedreigde erfstadhouderschap voor haren zoon te redden.

De hertog van Brunswijk was zoowel in de oogen der stadhouderlijken als der staatsgezinden de man van het oogenblik. Met groote handigheid, meester als hij was in het „onderhandsche behandelen der saken" [1]), wist hij zich de gunst van beide partijen te verzekeren en, voor den tijd der minderjarigheid zich op den achtergrond plaatsend, door te bukken voor de omstandigheden de prerogatieven der stadhouderlijke macht voor de toekomst ongerept te bewaren. Daarmede bewees hij aan de zaak van het erfstadhouderschap, van welks opheffing of ten minste beperking bij den dood der Prinses

1) Hardenbroek, I, blz. 455, 476.

anders ernstig sprake zou geweest zijn, een grooten dienst. De voogdij over den bijna elfjarigen Prins, die hij onder toezicht van koning George II en de oude prinses Maria Louisa en met medewerking van een uit vertrouwde Oranjegezinden samengestelden raad van opvoeding zou uitoefenen, werd hem als „besturend voogd" door het testament der Prinses en thans ook door de verschillende gewesten volgens de vroeger genomen besluiten bij plechtig besluit der Staten-Generaal „staatsgewijs" opgedragen. In het burgerlijke trokken de Staten der verschillende gewesten volgens de in 1752 en 1755 gemaakte afspraken de magistraatsbestelling in de steden aan zich, over het algemeen gelijk in den stadhouderloozen tijd geschied was; alleen Friesland droeg die aan prinses Maria Louisa op met de beslissing over de deswege voorkomende geschillen en de begeving der „rondgaande" ambten; in Overijsel, waar in 1755 [1]) de gezworen meenten in de steden bezwaar hadden gemaakt om de regeerende burgemeesters in plaats van voor één jaar, voor den geheelen duur der minderjarigheid van den erfstadhouder te kiezen, protesteerde alleen de meente te Kampen ook thans weder ernstig maar zonder gevolg tegen het „reglement van tutele", dat „eene onbepaalde en langduurige regeering" der regentenaristocratie zou invoeren [2]). Het ambt van kapitein-generaal der Unie en het militaire gezag als kapitein-generaal in de verschillende gewesten werd zonder bezwaar aan Brunswijk ter waarneming opgedragen, waarbij in zijn instructie bepaaldelijk werd aangegeven, dat hij zich met het burgerlijk gezag niet had in te laten en ook het recht van patent aan de Staten bleef; dat van admiraal-generaal werd tot groot nadeel van het zeewezen tijdelijk „buiten beschikking" gelaten, terwijl de admiraliteiten onder het onmiddellijk toezicht van de Staten-Generaal werden gesteld.

In eenig verband met al deze regelingen stond ook de zaak van het huwelijk van prinses Carolina met den lutherschen vorst van Nassau-Weilburg, die door deze verbintenis voor zijne nakomelingschap aanspraken op de erfopvolging zou verkrijgen. De oude friesche „cabale" dacht er ook thans nog ernstig aan om de zestienjarige prinses tot gouvernante te verheffen ten einde den gehaten hertog

1) Vaderl. Historie, XXII, blz. 205 vlg.
2) ib., XXIII, blz. 27 vlg.

van Brunswijk op zijde te kunnen zetten. Onno Zwier van Haren, Gronsfeld, Van der Mieden en De Back gaven zich daarvoor veel moeite; maar de prinses van Nassau weigerde hare medewerking en Brunswijk was op zijne hoede, zoodat de intrigue voorloopig zonder gevolg bleef. Het was intusschen duidelijk, hoe het huwelijk der jonge prinses met den eenige jaren ouderen nassauschen vorst aan Brunswijk een mededinger had kunnen bezorgen [1]). Overijsel, Gelderland en Friesland stemden zonder bezwaar toe; zoo deden ook na eenige aarzeling Zeeland en Stad en Lande; maar in Utrecht en Holland rezen moeilijkheden over den godsdienst van den vorst, die volgens de bepalingen van 1748 omtrent het erfstadhouderschap moest zijn „van den Christelijken Hervormden godsdienst zo als die geleerd werd in de Openbare Kerken dezer Landen". Deze bezwaren beletten evenwel niet, dat het huwelijk in Maart 1760 werd voltrokken, ofschoon Holland alleen verklaard had het te willen „aanzien" en Utrecht weigerde een besluit tot goedkeuring te nemen [2]).

Zoo was dan Brunswijk, hoewel volstrekt niet met de geheele stadhouderlijke macht bekleed, voor den eerstvolgenden tijd de hoofdpersoon in de Republiek, daar men hem, den voogd van den jongen Prins, als feitelijk vertegenwoordiger van den stadhouder in alles raadpleegde [3]). Hoe hoog zijn aanzien was, kan blijken uit het feit, dat in het begin van 1759, nog even vóór den dood der Prinses, een aantal sallandsche edelen met de groote overijselsche steden zich niet alleen plechtig verbonden „tot conservatie van de tegenwoordige form van Regering en tot maintien van het plan van eventueele tutele" gelijk tot „onderlinge goede harmonie" en „voorstand van het Hoogvorstelijk huis van Oranje en Nassau, onzen doorlugtigen Erfstadhouder", vooral ook bij begeving van ambten en beraadslaging op de kwartierdagen, maar ook om „ten allen tijde goede correspondentie te houden met den Here Hertog Louis van Brunswijk". den aangewezen handhaver der bestaande erfstadhouderlijke staatsinrichting [4]).

---

1) Nijhoff, blz. 87; Hardenbroek, Gedenkschriften, I, blz. 158, 162, 222; Groen van Prinsterer, Handboek, blz. 533, 535.

2) Vaderl. Hist., XXIII, blz. 104 vlg.

3) Nijhoff, blz. 72, noot 1.

4) Huisarchief van de Koningin (archief Willem V, n°. 337, 1).

De groote moeilijkheden, waarin de Republiek tegenover de thans in Europa en daarbuiten oorlogvoerende mogendheden gewikkeld was geworden, bleven intusschen in volle mate voortduren. Hoewel overtuigd van de wenschelijkheid om met Engeland zoowel als met het hem dierbare Oostenrijk de oude banden weder aan te knoopen, was Brunswijk zeer verontrust over de verliezen, die Engeland in den krijg onzen handel had berokkend; ook tegenover Pruisen en Frankrijk wenschte hij een strikte onzijdigheid in acht te nemen, wel wetend, dat de Republiek volstrekt buiten staat was om oorlog te voeren. Hij begon dus met Holland over te halen voor zijne kooplieden af te zien van den handel op de „fransche eilanden" ten einde Engeland gunstiger te stemmen, ook zelfs af te zien van het recht van overscheping van goederen uit fransche schepen in staatsche in de havens van St. Eustatius en Curaçao en tevens zich ter zake der genomen schepen te onderwerpen aan de engelsche prijsrechters [1]). Natuurlijk wekte dit nu weder de ergernis van Frankrijk, dat krachtig protesteerde en voor zich herhaaldelijk om vrijen doorvoer van oorlogsbehoeften verzocht, wat dan ook werd toegestaan.

Maar de engelsche rooverijen, die zoowel den vroeger bloeienden handel op West-Indië als dien op Frankrijk onmogelijk maakten, konden toch op den duur niet voortduren. Op aandrang der steen en been klagende kooplieden werd in Maart 1759 door de Staten-Generaal eindelijk besloten een plechtig gezantschap naar Engeland te zenden, daar de onderhandelingen met Yorke in Den Haag over eene schikking toch tot geen resultaat leidden evenmin als die van den gewonen gezant te Londen en noch vrijlating der genomen schepen noch zekerheid voor de toekomst op den duur daaruit kon verwacht worden. Het gezantschap, bestaande uit de amsterdamsche heeren Boreel, Van de Poll en Meerman, had echter evenmin het beoogde succes: de engelsche kaperijen en visitaties hielden aan en Yorke bleef met kracht tegen den handel op de fransche kusten en koloniën protesteeren. Men moest zichzelf helpen, als men ten minste niet wilde treden in het op den vriendelijksten toon ter wereld gedane voorstel van D'Affry om „het ongelijk de (staatsche) vlag aangedaan" met krachtdadige hulp van fransche schepen te doen ophouden.

---

1) Groen van Prinsterer, Handboek, blz. 535.

Holland had dan ook reeds op den laatsten dag van het leven der Prinses voorgesteld 25 schepen uit te rusten en over dit voorstel, gepaard met andere om het geheel ontbrekende bootsvolk te verkrijgen op de gewone wijze, d. i. door verbod van dienstneming bij vreemde natiën en heffing van den tienden man van de Groenlandsvaarders, van den vijfden van andere schepen[1]), binnen vier weken te beslissen. Mochten de andere provinciën weigeren, dan zou Holland — zoo besloot het bij secrete resolutie van denzelfden dag — met de beide andere zeeprovinciën en desnoods alleen de kosten dragen, zonder verder uitstel. Met groote moeite, onder protest van Overijsel en halve of nog geringere medewerking der drie andere landgewesten, dreef Holland, thans niet meer op den koppigen tegenstand der Prinses stuitend, zijn plan door. Wel kwamen er slechts 21 schepen gereed maar het was nu ten minste mogelijk voldoend konvooi te geven en de handel trok daarvan aanstonds groot voordeel, daar de engelsche gewelddadigheden bij deze krachtige houding onmiddellijk verminderden. Ook in de volgende jaren werd gelijke macht uitgerust en met gelijk goed gevolg, ofschoon een nieuwe zeeoorlog, die tusschen Engeland en Spanje in 1762, nieuwe moeilijkheden dreigde te veroorzaken, niettegenstaande het toen door de Staten-Generaal genomen besluit om grof hout, voor den scheepsbouw bestemd, van konvooi uit te sluiten.

De onzijdige stelling der Republiek maakte haar bij dit waardiger optreden de aangewezen bemiddelaarster tusschen de oorlogvoerende mogendheden, die den vooral in Duitschland vreeselijk woedenden krijg eindelijk moede begonnen te worden. Na de groote nederlaag bij Kunersdorf tegenover de verbonden oostenrijksche en russische legers werd Frederik II zoo in het nauw gebracht, dat hij op het einde van October 1759 den hertog van Brunswijk door engelsche tusschenkomst liet verzoeken bemiddelend op te treden[2]). Brunswijk nam, na overleg met Steyn, Fagel en Bentinck, de vereerende taak op zich en bracht werkelijk het engelsch-pruisische aanbod van onderhandeling aan de regeeringen van Rusland, Oostenrijk en Frankrijk over; maar dezen, door de behaalde voordeelen aangemoedigd, antwoordden na lang oponthoud in het voorjaar van 1760 met weinig

[1]) Vaderl. Hist., XXIII, blz. 66/7.
[2]) Nijhoff, blz. 73 vlg.

tegemoetkoming, al werden de betrekkingen tusschen de gezanten der oorlogvoerenden in Den Haag nooit geheel afgebroken en bleven de nederlandsche staatslieden naar bemiddeling trachten. Er scheen ten slotte zelfs eenig uitzicht te bestaan, dat de Republiek, die reeds in 1760 Breda als plaats van onderhandeling aan Frankrijk had aangeboden[1]), hoewel zelve niet oorlogvoerend, aan het eindelijk voorgenomen vredescongres te Augsburg of elders deel zou kunnen nemen en daarbij voor zich eenige voordeelen zou kunnen bedingen. Deze hoop werd intusschen teleurgesteld en in het begin van 1762 scheen de oorlog door het optreden van Spanje krachtens het „bourbonsch familieverdrag" naast het in zijne koloniën zwaar getroffen Frankrijk, terwijl Portugal daarentegen de engelsche zijde koos, zich zelfs nog verder te zullen uitbreiden, toen de plotselinge dood der russische keizerin Elizabeth, die eene persoonlijke vijandin van den deerlijk besprongen Frederik II was en opgevolgd werd door diens oprechten bewonderaar Peter III, den staatkundigen horizon verhelderde. Rusland en Zweden trokken zich onmiddellijk uit den oorlog terug, ja het eerste voegde zich nu bij Pruisen; wel veranderde de schandelijke moord op den nieuwen russischen heerscher het uitzicht belangrijk maar ook zijne opvolgster Catharina II handhaafde de door haren echtgenoot begonnen vredespolitiek. Zoo moest Oostenrijk, thans alleen op het zwakke Polen en Saksen steunend, terwijl Frankrijk genoeg met den engelschen oorlog te stellen had, zich schikken in den vrede van Hubertsburg, waarbij het Silezië aan Pruisen overliet. De gevaarlijke landkrijg nam daarmede een einde.

De voor de staatsche handelsbelangen nadeelige, thans nog in omvang toegenomen zeeoorlog in alle werelddeelen, eerder nog als een koloniale oorlog te beschouwen, ontwikkelde zich meer en meer ten voordeele van het de zeeën beheerschende Engeland, dat ook onder den in 1760 opgetreden George III alle krachten inspande om de fransche en spaansche koloniale macht voorgoed te fnuiken en aan den landkrijg hoofdzakelijk alleen door financieelen steun aan Frederik II deelnam. Onder leiding van William Pitt trad het met zijne krachtige vloot van meer dan 150 schepen overal zegevierend op tegen de nog meer dan de helft kleinere fransche en de onbeteekenende spaansche marine; het verlies van Minorca, waarmede de

[1]) Revue Historique, t. 82, p. 239.

krijg in 1756 geopend was, werd van engelsche zijde schitterend gewroken door afdoende blokkade der geheele fransche kust en herhaalde aanvallen op fransche havens, waarbij de zwakke fransche vloot bijna geheel verloren ging, zoodat er geen sprake kon zijn van een landing van fransche troepen in Engeland, waaraan gedacht was. En in de koloniën ging het den bondgenooten niet beter: Canada viel in engelsche handen; in Hindostan vernietigde de geniale Clive als veldoverste der engelsche Oost-Indische Compagnie wat er nog was overgebleven van het groote fransche rijk in Indië, waarvan Dupleix gedroomd had, en viel in 1761 zelfs de oude hoofdplaats der fransche macht, Pondichéry, den vijand in handen; Senegal in Afrika, Martinique, Grenada, S. Lucia en Tabago in West-Indië volgden denzelfden weg.

Geheime besprekingen te Rijswijk en in Den Haag tusschen de fransche en engelsche diplomaten, onder bemiddeling nog weder van de staatsche politieke leiders, leidden eindelijk onderhandelingen in over een afzonderlijken vrede, die dan ook in Februari 1763 te Parijs tot stand kwam en den tijdelijken ondergang van Frankrijk als koloniale en zeemogendheid bezegelde. Canada met zijne dependentiën, de forten aan de Ohio en den linker oever van de Mississippi met uitzondering alleen van Nieuw-Orleans, verschillende eilanden in West-Indië, bijna geheel Senegal, geheel fransch Hindostan behalve Pondichéry en een paar kleinere plaatsen werden engelsch bezit; Spanje moest Florida opgeven en verkreeg daarvoor het fransche gebied aan den rechteroever der Mississippi. Engeland was voortaan zoowel in Noord-Amerika als op de Antillen, in West-Afrika en Hindostan heer en meester, in het laatste gebied alleen nog door de enkele verwaarloosde forten en kantoren der nederlandsche Oost-Indische Compagnie belemmerd.

Met onrust had Holland de zegepraal der Engelschen zien naderen en in het laatste oorlogsjaar had het nog eens met nadruk aangedrongen op een aanzienlijke versterking der zeemacht. De Raad van State, zich daarbij aansluitend, vroeg voor dit jaar bij zijne petitie behalve de reeds voorgenomen uitrusting van 12 schepen nog 30 andere[1]). Maar men kon, evenals vroeger, van de andere gewesten eene zoo sterke wapening ter zee niet gedaan krijgen; het eene

[1]) Vaderl. Hist., XXIII, blz. 200 vlg.

gewest na het andere verklaarde zich onvermogend om zooveel op te brengen, alleen Holland was daartoe bereid en men moest ten slotte tevreden zijn met de helft van het gevraagde. Het dapper gedrag van kapitein Salomon Dedel, die met één klein schip bij Texel de eer der vlag verdedigde tegen zeven engelsche vaartuigen, die zijn konvooi wilden aanranden, bewees intusschen, al moest hij het onderspit delven voor de overmacht[1]), dat de hollandsche zeelieden nog durfden. Maar het was duidelijk, dat de engelsche zeemacht sinds lang de onze verre te boven ging en dat ook de engelsche koloniale macht voortaan de eerste van de wereld mocht heeten. Wee de Republiek, zoodra zij de oude mededinging weder zou willen opnemen en de beschermende vriendschap van het machtige Engeland daardoor in vijandschap zou doen verkeeren! De staatkunde van den hertog van Brunswijk en van den raadpensionaris Steyn was er dan ook op gericht om met Engeland in goede verstandhouding te blijven, zoo mogelijk het oude bondgenootschap der zeemogendheden weder in zijn volle beteekenis te herstellen: van het overwonnen Frankrijk was evenmin als van het verzwakte Oostenrijk meer iets te verwachten, en tegenover het eerzuchtige Pruisen diende de Republiek op hare hoede te zijn.

De zevenjarige oorlog had echter aanstonds voor de Republiek zeer deerlijke gevolgen.

De nederlandsche handel had, hoewel enkele groote kooplieden aanzienlijke winsten hadden gemaakt, door de langdurige onveiligheid ter zee aanmerkelijke schade geleden[2]); vooral de kleine handelaars op West-Indië hadden veel geld verloren. Rijke kooplieden, beducht voor de zware verliezen, die bij den goederenhandel hun kapitaal bedreigden, trokken zich uit de zaken terug en gingen van hunne renten leven; jonge koopmanszoons, in weelde grootgebracht, ontwenden aan de kantoorkruk, verteerden hunne door de vlijt der vaderen verzamelde schatten in ledigheid en vergenoegden zich evenzoo met het innen hunner renten. Wel was na den val der regentenpartij in 1748 een aantal harer jongere leden weder in den handel getreden maar menigeen ook van dezen was zich niet langer op den warenhandel maar op den grooten winst belovenden geld-

[1]) De Jonge, Zeewezen, IV, blz. 344 vlg.
[2]) Vaderl. Hist., XXIII, blz. 229 vlg.

handel gaan toeleggen[1]) en het aantal groote kassiers- en bankiershuizen te Amsterdam nam ziender oogen toe. De Zevenjarige Oorlog, die verscheidene mogendheden in groote geldverlegenheid bracht, en daaronder Engeland niet het minst, had daarop een belangrijken invloed. Het kapitaal, door de in handel en nijverheid geleden verliezen afgeschrikt, had zich meer en meer gewend tot belegging in staatspapieren, vooral vreemde staatspapieren, die hooge rente plachten af te werpen. Amsterdam, vroeger de zetel van den goederenhandel, was langzamerhand ook die van den geldhandel geworden en met dezen had de beursspeculatie in fondsen de handelswereld steeds sterker overheerd.

Het behoeft dan ook geen nader betoog, dat de in de 18de eeuw van alle kanten komende aanvragen tot het sluiten van leeningen te Amsterdam spoedig konden vinden wat zij begeerden. Vreemde mogendheden, van Engeland[2]), Frankrijk en Oostenrijk af tot Rusland, Denemarken, Spanje, Zweden, Polen, tot de kleinere en kleinste duitsche staten toe, buitenlandsche vorsten voor zich persoonlijk, duitsche steden en bergwerken, eilanden in de Antillen, inlandsche en buitenlandsche maatschappijen, hooge en lage overheden van stad en land, admiraliteiten, plantages in Suriname en het overige Guyana, ook in Engelsch-Amerika, bijzondere personen met aanzienlijk grondbezit, waterschappen en dijkgenootschappen binnenslands kwamen naar de amsterdamsche beurs om geldleeningen te bewerkstelligen. „Daar is schier geen broederschap, die de besmetting van deze geldligting niet ondervonden heeft", zegt Luzac[3]); de lijst van geregeld op de beurs verhandelde fondspapieren nam van jaar tot jaar toe[4]). Door die

1) Elias, De Vroedschap van Amsterdam, blz. CXL vlg.

2) Van de 100 mill. pd. sterl., waarop de engelsche staatsschuld geschat werd, was 1/4 in hollandsche handen (Hardenbroek, Gedenkschriften, I, blz. 217); bovendien bezaten nog velen hier te lande aandeelen in engelsche maatschappijen, zoodat men berekende, dat hier jaarlijks 15 mill. pd. aan interest van engelsche schuld geïnd werd. Vgl. De Koopman, dl. III passim, en Sautijn Kluit, De Amsterdamsche Beurs in 1763 en 1773 (Amst. 1865), blz. 76 vlg.

3) Holl. Rijkdom, II, blz. 304, 309.

4) In het Rijksarchief bevindt zich onder de papieren van Steyn een lijst van „vreemde negociatiën ten comptoire" van amsterdamsche firma's, waarop voor 1772 een 10 tal leeningen worden genoemd tot een bedrag van bijna 100 millioen à 5 % door elkander, buiten de engelsche papieren. Vgl. verder Van der Meulen, Westindische plantageleeningen, in Bijdr. en Meded. Hist. Gen., dl. XXV, blz. 490 vlg.

omstandigheden veranderde de amsterdamsche handel zelf, door de toenemende concurrentie toch reeds deerlijk geslonken, van karakter en trad de geldhandel in de oude handelsmetropool steeds meer op den voorgrond.

De wisselhandel, ongeveer sedert het begin der 18de eeuw hier te lande zeer ontwikkeld bij den toenemenden uitvoerhandel naar Duitschland en het Noorden, vooral naar Rusland, kon in die omstandigheden welig tieren, zoodat honderden en honderden in den lande aanzienlijke winsten maakten uit het gevaarlijke disconteeren der wissels, waarvoor zij hun kapitaal beschikbaar stelden. Het bankiersbedrijf begon te Amsterdam een steeds meer gezochte tak van werkzaamheid te worden en tal van kleine kapitalen, samen „onnoemelijke sommen" vertegenwoordigend, waren daarbij in steeds hoogere mate betrokken. Vooral de Joden legden zich met kracht op dien handel toe en toonden zich als van ouds meesters op dit gebied, zoowel die van de „portugeesche natie", die reeds in de zeventiende eeuw veel in actiezaken en speculatie gemengd was geweest, als van de „duitsche natie", die in den laatsten tijd zeer in welvaart was toegenomen. Maar de oude aantrekkingskracht van het beursspel liet zich ook nu weder krachtig gelden. Gelijk omstreeks 1720 begaven zich weder tal van kleine kapitalisten en ook rijke kooplieden tot het „wedspel", tot de verderfelijke speculatie op het rijzen en dalen der „publieke effecten" onder den invloed van bijna niet te berekenen staatkundige en economische oorzaken. De „actionisten" begonnen weder hun onzalig werk. Bij de belangrijke geldoperatiën, die door den Zevenjarigen oorlog in Duitschland noodzakelijk waren geworden, zoo voor de militaire behoeften der oorlogvoerende mogendheden zelf als voor de betaling der talrijke aan stad en land opgelegde schattingen, was de amsterdamsche beurs zeer sterk betrokken[1]). Die geldoperatiën nu gaven aanleiding tot reusachtige uitbreiding van den reeds vroeger door den reëelen handel bloeienden wisselhandel met Amsterdam en Hamburg tot middelpunten, welke handel welhaast bij de ontelbare endossementen op de wissels op zijn beurt een omvangrijke „wisselruiterij" deed ontstaan, het gevolg van buitengewone behoefte aan krediet zonder al te nauw toezicht op de financiëele waarde dier endossementen. Nog

1) Sautijn Kluit, De Amsterdamsche Beurs, blz. 2 vlg.

erger werd de zaak, toen Pruisen en Zweden in hun uitersten nood tijdens de vooral voor het eerste land gevaarlijke crisis omstreeks 1760 de munt gingen verzwakken en het laatste rijk papiergeld bij massa's uitgaf, waarvoor groote sommen in specie daarheen moesten worden gericht. Hamburg, door zijne ligging als aangewezen om als tusschenstation voor die operatiën te dienen, was in een en ander diep gewikkeld en menig koopman aldaar stak zich veel verder dan zijne middelen hem veroorloofden in de speculatie, die het dadelijk gevolg ervan was en bij succes reusachtige winst beloofde. Maar ook te Amsterdam werd misbruik gemaakt van het krediet, dat de amsterdamsche koopman van ouds buitenslands bezat, en een wilde wisselruiterij begon ook daar op te komen. Nu kwam de vrede en daarmede de pogingen van Frederik II om den tijdelijk verwarden toestand zijner munt weder te verbeteren door intrekking der oude en het slaan van nieuwe stukken, wat opnieuw eenige verwarring in de middelen van verkeer, dat is in het verkeer zelf, veroorzaakte. Groote hoeveelheden goud en zilver vloeiden naar Hamburg, ten deele tot betaling der tijdens den oorlog vervallen wissels, ten deele ten behoeve der nieuwe munt, die in Pruisen en daarna in de naburige van dat rijk economisch afhankelijke kleinere duitsche staten zou worden geslagen. Maar het bestuur der Hamburgsche bank, die na den oorlog, om tot afrekening te komen, juist de groote beleeningen op edel metaal bij haar gedaan had opgezegd, weigerde al het nieuwe metaal aan te nemen, dat nu naar Amsterdam terugvloeide, waar men het voor de groote engelsche leeningen dier dagen zeer goed kon gebruiken. Daar was de reëele zoowel als de fictieve wisselhandel op Duitschland en de Noordsche rijken altijd meer toegenomen, zoo zelfs dat de wissels langzamerhand een bedrag vertegenwoordigden verre — men berekent tot vijftienmaal — boven de werkelijke waarde, dat is zonder dat de fondsen voor de betaling bij de trekkers aanwezig waren. Iederen postdag werd voor duizenden en duizenden aan werkelijk niet betaalbare wissels van Zweden uit op Amsterdam getrokken met order om tegen den vervaldag weder op Hamburg te trekken [1]).

Dit ging goed, zoolang er niet afgerekend werd en het geld ruim vloeide, maar moest op den duur spaak loopen en in den voorzomer

[1]) Ib., blz. 11.

van 1763, toen de afrekeningen na den vrede in vollen gang kwamen, liepen er reeds allerlei geruchten van zoowel te Amsterdam en te Hamburg als in andere aanzienlijke koopsteden te wachten faillissementen. Het groote handelshuis De Neufville te Amsterdam, sedert lang als een steunpilaar der beurs bekend maar diep in de wisselruiterij van den laatsten tijd en bovendien in allerlei aandeelenspeculatie volgens ouden trant betrokken [1]), viel den 25sten Juli plotseling met een passief van bijna 3 millioen en sleepte een groot aantal andere huizen — men sprak van een 50tal — in zijn val mede. Daarmede werd aan het krediet te Amsterdam een zware slag toegebracht, zoodat het toch al spaarzaam vloeiende contante geld zich angstig terugtrok en de amsterdamsche bank al hare kracht moest inspannen om bij de toenemende paniek een algemeene ineenstorting van het krediet te voorkomen. En de hier gevallen slag deed zich aanstonds niet minder te Hamburg gevoelen, waar bij de honderd aanzienlijke met amsterdamsche firma's in betrekking staande handelshuizen hunne betalingen moesten staken en de bank zelfs tijdelijk gesloten werd. Er dreigde in die stad oproer tegen de Joden, die men voornamelijk van de aangewezen kwade wisselpraktijken beschuldigde. Eerst in September herstelde de hamburgsche beurs zich met moeite van den ontvangen schok, die ook te Stockholm, Kopenhagen, Berlijn en Leipzig gevolgen had gehad. Zoo ernstig was de zaak, dat de regeeringen, beducht voor een algemeene geldelijke crisis over gansch Europa, met name die van Pruisen, die het zwaar geteisterde land op allerlei wijzen weder trachtte omhoog te heffen, zich met haar bemoeiden en Frederik II op verzoek zijner kooplieden bij de Staten-Generaal aandrong op eene snelle regeling te Amsterdam ten einde het huis De Neufville, met welks lot zoovele andere huizen verbonden waren, nog door krachtige hulp van den ondergang te redden, iets waarop ook van Hamburg uit met ernst werd aangestuurd. Maar de Staten-Generaal waren niet gezind zich in te laten met den „windhandel" en ook die van Holland, ofschoon eerst wel geneigd iets te doen, lieten ten slotte „het strenge regt zijn loop". Zoo werd de zaak van het amsterdamsche huis dus aan den rechter overgelaten.

De paniek, die te Amsterdam in Augustus en September 1763 had geheerscht en bijna geen handelshuis van beteekenis ongemoeid had

[1]) Ib., blz. 39.

gelaten, nam in het najaar langzamerhand een einde, al werd sedert deze gebeurtenissen de daardoor weinig of niet aangetaste beurs te Londen met Hamburg ook op het gebied van den geldhandel een scherpe mededingster der amsterdamsche. Het gebeurde gaf, zooals te verwachten was, wederom aanleiding tot de verschijning van een gansche reeks van pamfletten, brieven, projecten, overwegingen, blijspelen, paskwillen en gedichten, waarvan „de luifels der boeknegotianten stijf stonden" [1]) en die vooral gericht waren tegen de bankroetiers in het algemeen en tegen de Joden, die ook hier te lande voor de schuldigen aan de crisis werden gehouden. Maar het grootste nadeel voor den amsterdamschen handel was, dat het krediet der oude handelshoofdstad, „de eerste grondzuil van den handel", een ernstigen schok had ondervonden, al kwam spoedig het geld, dat niet lang renteloos kon blijven liggen, weder uit de kisten en kasten der renteniers voor den dag en kon dus de reëele wisselhandel spoedig weder zijn gewonen loop nemen. Door langzame afwikkeling der zaken van menige in het nauw gebrachte firma kwam nog veel terecht wat op het eerste gezicht reeds verloren scheen. De Neufville beloofde een jaar later 60 % uit te zullen keeren, en het veelszins verdachte maar om zijne groote operatiën ook veelbenijde handelshuis werd gerehabiliteerd: op het einde der eeuw wachtte echter nog menig crediteur op zijn aandeel in de uitbetaling, die zeer langzaam in het werk ging.

Ook andere, binnenlandsche, geldelijke aangelegenheden leverden in dezen tijd bezwaren op. Een in 1665 door het gewest Stad en Lande voornamelijk bij hollandsche kapitalisten geplaatste leening op lijfrenten was sedert 1685 niet meer betaald geworden, ofschoon nu en dan de Staten van Holland voor hunne ingezetenen waren opgekomen bij die van het nalatige gewest, dat ook bij Holland zelf gewoonlijk in voorschot stond zooals trouwens met andere gewesten eveneens het geval placht te zijn. Maar niets mocht helpen: de onder Willem IV ten opzichte der generaliteitskas nog altijd achterstallige noordelijke provincie bleef ook onder prinses Anna nalatig in het nakomen harer verplichtingen. Na Anna's dood begonnen de thans door geen ten voordeele van het noordelijk gewest bemiddelende Prins of Prinses meer gehinderde Staten van Holland zich de belangen hunner ingezetenen krachtdadig aan te trekken. Zij namen 9 Mei 1759 een resolutie om hen te beschermen en hun in het insolvente zustergewest „justitie te verschaffen". In het najaar werd dan ook krachtens dit besluit overal in Holland door de schuldeischers van Stad en Lande beslag gelegd op eigendommen der inwoners van dat gewest, welke maatregel door de Staten aldaar beantwoord werd met beslag op de goederen, „welke de Hollanders zijn toebehoorende", terwijl zij allen handel op Holland afrieden. Deze onhoudbare toestand, duidelijk getuigend van de geringe beteekenis der centrale regeering in dit tijdperk tegenover de „in een band van alliantie" verkeerende gewesten, maakte de tusschenkomst der Staten-Generaal noodig. Een door dit lichaam aangewezen commissie slaagde er ten slotte in om in het voorjaar van 1760 de wederzijdsche beslaglegging op te heffen en in het najaar eene schikking te treffen, waarbij Stad en Lande eindelijk zijne verplichtingen beloofde na te komen [1]).

Bracht dit alles ook den hertog van Brunswijk in moeilijkheden, niet minder zorg baarden hem de intriges van den franschen gezant met sommige leden der regeering. Vooral Onno Zwier van Haren en Gronsfelt stonden in nauwe betrekking met D'Affry en deze erkent zelfs, dat de altijd om geld verlegene Gronsfelt zich voor 10000 livres te koop had aangeboden, terwijl Van Haren door zijn afkeer van Brunswijk zich liet vervoeren om met den franschen gezant in geheim overleg te treden tot bestrijding van den invloed des gehaten hertogs [2]). Maar de verre van schitterende rol van den frieschen staatsman, die in zijne geschriften een zoo edel vaderlander schijnt, was weldra uitgespeeld. Een treurige familiegeschiedenis [3]), die op zijn zedelijk karakter een onuitwischbaren vlek wierp, werd het middel om hem uit Den Haag en uit de regeeringscolleges te verwijderen. Beschuldigd van schandelijke praktijken tegenover zijn eigen dochters en zijn schuld zelfs schriftelijk erkend hebbend,

[1]) Een groote verzameling daarvan wordt bewaard in de Bibl. Thysiana. Vgl. Knuttel, Catalogus, n°. 18773/4.

[1]) Vgl. Vaderl. Historie, XXIII, blz. 138 vlg.; Heeres, in Groninger Volksalmanak 1890, blz. 175 vlg. Over den financieelen toestand van het gewest vgl. Heeres in Bijdr. voor Vaderl. Gesch., 3de Reeks, IV, blz. 324 vlg.

[2]) Nijhoff, blz. 86 vlg.

[3]) Vgl. daarover Nijhoff, blz. 90 vlg.; Vaderl. Hist., XXIII, blz. 207 vlg.; De Beaufort, Geschiedkundige Opstellen, I, blz. 186 vlg.; Busken Huet, Litt. Fant., Nieuwe Reeks, dl. II, blz. 8.

moest hij zich ter vermijding van vervolging door den rechter op zijne friesche goederen terugtrekken, waar hij nog jaren lang leefde, zich luide beklagend over de hem aangedane behandeling en troost zoekend in de dichtkunst, al liet hij ook toen niet na den hertog naar vermogen tegen te werken. Met hem viel de friesche „cabale", die eerst Bentinck en toen den hertog had belemmerd, op de schandelijkste wijze, die men zich denken kan. Ook Grovestins, Van der Mieden en andere leden der oude friesche partij werden ter zijde geschoven of van het hof verwijderd.

De zegepralende hertog, door Steyn, Bentinck en Fagel krachtig gesteund, slaagde er ook elders niet minder gelukkig in om pogingen om hem den voet te lichten met goeden uitslag te bestrijden. Daarbij evenwel moest hij, wiens positie in de Republiek door de regelingen van 1759 slechts op wankelende grondslagen gevestigd, ja geheel van den goeden wil der regenten afhankelijk was, op de hem eigen hoogst voorzichtige en handige wijze — „extraordinair politicq", zegt Hardenbroek [1]) — te werk gaan. Het gelukte hem met hulp der bovengenoemde heeren zijne verhouding tot de machtige regeering van Amsterdam op voor beide partijen bevredigende wijze te regelen door zooveel mogelijk te gemoet te komen aan de wenschen en behoeften van den handel en overigens de amsterdamsche regenten, onder wie in dezen tijd Cornelis Hop, broeder van den gezant te Londen en neef van den tresorier-generaal der Unie, Gerard Hasselaer en de heerschzuchtige De Vrij Temminck de grootste rol speelden [2]), vrij te laten in hunne werkzaamheid. Ook de te Dordrecht na den dood der Prinses ontstane geschillen over de vraag, of men de van 1702 tot 1747 daar geldende overeenkomst tusschen de regenten aangaande de verdeeling van ambten en commissiën thans weder in werking zou stellen op den ouden voet, die sedert Willem IV in onbruik was geraakt, werden na hevigen pamflettenstrijd beëindigd met de zegepraal der oude regentenpartij, hier geleid door den energieken burgemeester Cornelis de Witt, die zelf een scherp pamflet onder den naam van Irenophilus in het licht had gezonden en dit ook openlijk erkende. Ook hier liet de hertog de oude regentenpartij begaan, al steunde hij heimelijk de tegenovergestelde factie met raad en daad. Langzamerhand wist hij overal in de steden en gewesten der Republiek de factiën en ligues tegen elkander uit te spelen en in de voornaamste posten een aantal zijner vertrouwde aanhangers te plaatsen, die voortdurend met hem in betrekking bleven, gelijk eertijds Willem IV overal zijne getrouwe correspondenten had, en hem waarschuwden, als gevaar scheen te dreigen.

1) Gedenkschriften, I, blz. 155, 159, 173.
2) ib., blz. 199. Vgl. Elias, De Vroedschap van Amsterdam, I, blz. CLXIV vlg.

Een dreigend gevaar voor zijne macht in den lande naderde in 1764, toen van Friesland uit [1]), waar nog altijd Van Haren en de zijnen heimelijk tegen hem werkten en wroetten, het door Brunswijk's vijanden reeds vroeger geopperde voorstel werd gedaan om 's Prinsen meerderjarigheid eenigszins te vervroegen door dezen tegen zijn zeventienden verjaardag met het erfstadhouderschap te bekleeden, terwijl hij reeds in 1763 in de Staten-Generaal en den Raad van State was toegelaten. Maar de in Friesland invloedrijke prinses-douairière, die met Brunswijk samenwerkte en een groot vertrouwen in zijn beleid koesterde, verklaarde zich tegen de zaak en ook in Holland werd het voorstel, dat eene gelegenheid geopend zou hebben om de stadhouderlijke rechten te beperken [2]), zonder bezwaar op zijde gezet. De dood der oude vorstin in April 1765 deed hare waardigheden in Friesland volgens vroeger gemaakte afspraken overgaan op prinses Carolina, die intusschen te korten tijd in het bewind zou kunnen blijven om Brunswijk nog te bemoeilijken. Zoo bleef deze zonder bezwaar de leiding van den jongen Prins behouden en verwierf, dezen geen oogenblik uit het oog verliezend [3]), door zijne groote zorgen voor diens geestelijk en lichamelijk welzijn, ook door zuinig beheer van diens financiën, den dank van allen, die zijne werkzaamheid daarbij hadden te beoordeelen. Wat ook daaromtrent later door de vijanden des hertogs beweerd werd, het lijdt geen twijfel, of dergelijke praatjes moeten als lastertaal worden gebrandmerkt, al is het waar, dat de Prins ten gevolge van het onophoudelijke toezicht des hertogs meer en meer leerde slechts door diens oogen te zien. Zoowel uit de tot ons gekomen dagboeken als uit de briefwisseling van den hertog [4]) blijkt,

1) Vaderl. Hist., XXIII, blz. 315.
2) Colenbrander, De Patriottentijd, I, blz. 67.
3) Vgl. Hardenbroek, Gedenkschriften, l.l., ook blz. 257/8, 279.
4) Zij worden te Wolfenbüttel in het brunswijksche staatsarchief bewaard en zijn door dr. Nijhoff gebruikt bij de samenstelling van zijn meermalen aangehaald werk.

dat de jonge vorst een zorgvuldige opvoeding heeft genoten, welke echter de gebreken van zijn karakter, die later duidelijk aan den dag kwamen, niet heeft kunnen verwijderen of belangrijk verzachten evenmin als zij zijn gebrek aan intellect heeft kunnen vergoeden door overmaat van kennis.

Maar zooveel kreeg de hertog althans gedaan, dat hij de genegenheid der staatsgezinden wist te winnen en tijdens zijn bestuur te behouden, overtuigd als zij waren van zijn uit feiten gebleken gezindheid om de rechten der regenten te eerbiedigen, met Amsterdam samen te werken in goede verstandhouding en zijn pupil van dezelfde beginselen te doordringen. Zoo scheen het op het einde van de voogdij, nu 's Prinsen vertegenwoordiger zich jegens de regenten zoo volgzaam had betoond, alsof er geen verzet tegen het erfstadhouderschap van het Huis van Oranje meer bestond. Toen de jonge Prins den 8sten Maart 1766 zelf de regeering aanvaardde, stond de hertog dan ook in blakende gunst bij de regenten. Het regende dankbetuigingen voor zijn „onmogelijk naar waarde" te schatten verdiensten, voor zijne „vaderlijke zorgen", die men hoopte nog „bij voortduring" voor het land te mogen behouden. De Staten-Generaal, de Raad van State, de gewestelijke Statenvergaderingen putten zich uit in betuigingen van dankbaarheid, ook blijkend uit aanzienlijke geschenken in geld, ten bedrage van meer dan 600000 gulden, die hem bij zijn eveneens aanzienlijke schulden wel te pas kwamen.

* *
*

Het door den hertog van Brunswijk gevolgde stelsel van regeering werd na zijn aftreden als voogd van den minderjarigen Prins aanvankelijk zonder wijziging door dezen overgenomen. De erfstadhouderlijke waardigheden, die Willem IV had bezeten, gingen thans zonder eenig bezwaar op zijn zoon over. Eigenlijk had deze eenvoudig zijn erfenis in dezen kunnen aanvaarden maar, op raad van den hertog en tot groote tevredenheid der staatsgezinde partij, vroeg hij, geboren erfstadhouder, aan de Staten eigen acten van aanstelling, die hem ook gereedelijk werden gegeven behalve in Friesland, waar men hem die zijns vaders gaf. Weinig zelfstandig van oordeel, wat nog erger werd door zijn achterhoudendheid en koppigheid, met geringe werklust en weinig inzicht in de groote staatsbelangen, terwijl hij

vooral voor het „détail" de oogen wijd geopend had, zeer gehecht aan zijne „prerogatieven", die hij evenals het gansche staatsrecht der Republiek en de geschiedenis daarvan tot in kleine bijzonderheden kende, overigens eenvoudig, vriendelijk en met de beste bedoelingen bezield maar zonder „nerf dans l'âme", was Willem V ook naar zijn eigen overtuiging [1]) niet de man om de zoo noodige staatshervorming, door zijn vader wel begonnen maar niet krachtig doorgezet, op zijne beurt zelfstandig met vaste hand aan te vatten. En hoeveel hing er bij de toenmalige staatsinrichting der Republiek niet af van de persoonlijkheid van den vorst, die de regeering voerde? Uit vrees voor invloeden, die op den jongen vorst konden werken, hetzij van de zijde der nog altijd haar tijd afwachtende friesche partij, hetzij van die der familie Weilburg, werd dan ook kort na het intreden der meerderjarigheid en blijkbaar op aandrang van den hertog, die met toestemming der oostenrijksche regeering beloofd had nog in het land te zullen blijven, een maatregel van beteekenis genomen met het doel om de zaken te houden in de richting, die sedert het begin van het regentschap des hertogs was ingeslagen. En de jonge Prins, gedachtig aan de wenschen, door beide zijne ouders op hun sterfbed uitgesproken, vol dankbaarheid voor de vaderlijke zorgen van hem, die zijn jeugd had geleid, liet zich gereedelijk tot het goedkeuren van dien maatregel vinden.

Zoo ontstond de voorloopig nog slechts aan enkele hooggeplaatste regeeringspersonen bekend gemaakte „acte van consulentschap" van den 3den Mei 1766 [2]), waarbij de hertog zich „tot wederopzeggens toe" verbond den Prins „in het beleid der zaken, zoowel van het militair departement als van alle de verdere en andere departementen onder ons gezag staande met raad en daad te zullen assisteeren en bijstaan in alles, ten allen tijde en zoo menigmaal wij zulks van Hoogstdenzelve zullen requireeren en voor ons dienstig en noodig zullen oordeelen". Brunswijk verbond zich den Prins te adviseeren en te handelen „zooals hij in goede conscientie tot bewaring van onze Hoogheids prerogatieven en gerechtigheden, mitsgaders ten meesten dienste

1) Vgl. Hardenbroek, I, blz. 319 vlg.

2) Gedrukt Ned. Jaarboeken, 1784, blz. 960 vlg., ten deele bij Nijhoff, blz. 255/6. Vgl. Hardenbroek, I, blz. 434 vlg., en II, blz. 117; De Beaufort, Geschiedk. Opstellen, I, blz. 197 vlg.

en welvaart van den Staat der Vereenigde Nederlanden zal vermeenen te behooren" en zich „gestadig bij en omtrent onzen persoon te onthouden", met name op de eerlang te ondernemen groote reis door de Republiek; daartegenover verbond de Prins zich om den hertog „ter zake van al hetgeen hij tot praestatie van dit engagement en in het geven van de gerequireerde raad en assistentie zal hebben gedaan en verricht, van alle aanspraak, namaning en responsabiliteit ten volle en volkomenlijk te zullen indemneeren en bevrijden"; bij 's Prinsen dood zou de hertog kunnen volstaan met inlevering op diens secretarie van „de stukken en papieren tot ons bewind specteerende" zonder verplicht te zijn tot eenige verantwoording aan de erven. Het door beide contractanten geteekende stuk, waarop Brunswijk daarna plechtig den eed aflegde, werd officiëel door den secretaris De Larrey onderschreven. Fagel en de delftsche pensionaris Van Bleiswijk waren bij de opstelling van het stuk de hoofdpersonen geweest. De eerste had in Bleiswijk's ontwerp nog eenige wijziging gebracht ten einde den Prins niet al te zeer en voor altijd te binden; hij had slechts een overeenkomst voor drie jaren gewenscht maar ten slotte zich moeten tevreden stellen met de slotbepaling, dat het stuk zou gelden „bij provisie en tot ons beiderzijds heimelijk wederzeggen toe", terwijl de uitdrukking „ten allen tijde" door de daarop volgende woorden eenigszins was verzacht. Slechts enkele vertrouwden, als Bentinck en Steyn, werden van de zaak onderricht, die overigens een diep geheim bleef[1]). Zoo bleef de invloed van den hertog op den gang van zaken in de Republiek gehandhaafd en werd het vicieuse stelsel van regeering, zooals het zich sedert Willem IV en vooral omstreeks 1760 had ontwikkeld, voor onbepaalden tijd bestendigd. Ook onder Willem V was de regeering der Republiek eene regeering van intrige, eigenbelang en geheim overleg tusschen den erfstadhouder en zijne baatzuchtige creaturen in stad en land, die als „premiers" en „matadors" de stedelijke en gewestelijke belangen bestuurden en de posten vergaven naar hun eigen inzicht, d. i. feitelijk met het oog op eigen voordeel en dat van familieleden en vrienden — een noodlottig stelsel, dat wij in zijne werking thans voornamelijk voor de provincie Utrecht van nabij kennen uit de uitvoerige gedenkschriften van den regent Hardenbroek en welks „verdervende hand" ten slotte

[1]) Hardenbroek, die veel vernam, hoorde er eerst in 1777 van.

de Republiek tot een smadelijken ondergang zou leiden. Het voorname tegenwicht tegen de oppermacht van den erfstadhouder en zijn omgeving was niet meer de raadpensionaris, die zich bij voortduring alleen warm maakte voor de financieele zaken van het gewest, dat hij diende, en overigens zich naar den Prins, dat is naar den hertog, schikte, maar de nog altijd van het stadhouderlijk gezag onafhankelijke regeering van Amsterdam, door die van enkele andere steden in het gewest gesteund; zoolang de erfstadhouder de belangen dier steden en de persoonlijke belangen harer regenten ontzag, kon hij rustig voortgaan met het bestuur der zaken in de richting, die hij had verkozen. Het was jammer, dat hij, ofschoon van de beteekenis van dit tegenwicht ten volle overtuigd[1]), het talent miste om naar die overtuiging ook te handelen.

Van de oprichting van een erfstadhouderlijken regeeringsraad, waarop Bentinck reeds bij Willem IV en later bij den hertog had aangedrongen, kwam ook thans niets; zelfs de oude „conferentie" der voorname ambtenaren en regeeringspersonen uit de dagen van Willem IV en prinses Anna geraakte in onbruik. Bentinck wees den Prins herhaaldelijk[2]) op de wenschelijkheid van een en ander ten einde de gevolgen van het gebrek aan ervaring en aan kennis van zaken bij den jongen vorst weg te nemen, maar Brunswijk, blijkbaar beducht voor den invloed van zulk een officieel lichaam, wilde er niet van weten en de Prins diensvolgens ook niet; hij meende de zaken te kunnen afdoen met de aangewezen ambtenaren: den raadpensionaris, den griffier, den tresorier-generaal en den secretaris van den Raad van State, die hij ieder afzonderlijk kon raadplegen, als hij verkoos, en buiten wie hij kon spreken, met wien hij wilde en wanneer hij dit begeerde. Doch ook de samenwerking met deze „ministers" der Republiek liet veel te wenschen over[3]); de Prins, die over het algemeen weinig regel in zijn arbeid kende en menigmaal de staatsstukken dagen lang ter zijde liet om met zijne omgeving feest te vieren, werkte niet geregeld met hen, nooit met hen allen te samen en deed zich minder door hen raden dan dat hij hun zijn raad, niet eens zijn bevel gaf; het overige liet hij dan aan

[1]) Hardenbroek, Gedenkschriften, II, blz. 81.
[2]) Nijhoff, blz. 110.
[3]) ib., blz. 101.

hen over — eene wijze van werken, waarop de hertog terecht aanmerking maakte, daar zij alle verantwoordelijkheid op den Prins alleen laadde. Ten slotte was de hertog in de eerste jaren de eenige vaste raadgever, wiens raad dan ook in den regel werd gevolgd en wiens invloed achter de schermen door niemand meer werd betwist, al begon spoedig de ontevredenheid daarover ook onder de burgerij toe te nemen[1]). Steyn, die zich op zijne werkkamer in het „torentje" van Holland feitelijk alleen met de financiën inliet en overigens alles met den hertog overlegde; de matig bekwame Fagel, die voortdurend het oog slechts op Engeland gevestigd had; ook de domeinraad De Larrey, die zich als altijd voorzichtig op den achtergrond hield, lieten zich deze heerschappij van den hertog welgevallen. Toen de volgzame Steyn in 1772 overleed, deed de hertog zijn creatuur, den weifelenden maar eerzuchtigen Van Bleiswijk, die een gewillig werktuig in zijne hand beloofde te blijven, in diens plaats benoemen en scheen zijn overwicht nog beter bevestigd; de niet onbekwame maar karakterlooze Bleiswijk zou intusschen geen op den duur vertrouwbaar werktuig blijken. Behalve hij was de raadsheer, later secretaris van den Raad van State, Herman van Hees, heer van Berkel en Rodenrijs, een vertrouwde van den hertog, die dagelijks met hen, meestal in overleg ook met Steyn en Fagel arbeidde[2]). De hertog had er bovendien nauwlettend het oog op, dat niemand zich in de omgeving van den Prins tegen hem kon verheffen en hield dezen daardoor steeds in „subjectie".

De hooghartige en ijdele Bentinck zag zich tot zijn ergernis geheel op zijde geschoven[3]). Hij trachtte zich toch tegenover den hertog te doen gelden, vooral als voorzitter der Gecommitteerde Raden van Holland, welk college hij op den voorgrond trachtte te plaatsen als het aangewezen lichaam om, de souvereine Staten van het gewest bij afwezigheid vervangend, zelfs buiten den raadpensionaris om, met den Prins de zaken te besturen. Gesteund door den bekwamen en hartstochtelijken, in 1762 opgetreden amsterdamschen pensionaris Van Berckel, zoon van een in 1748 afgezet regent en fel voorstander der staatsgezinde denkbeelden, richtte hij zich in 1769 naar aan-

1) Hardenbroek, I, blz. 310, 318, 328, 336 enz.
2) ib., blz. 317.
3) Nijhoff, blz. 112 vlg.; Hardenbroek, I, blz. 309, 317 enz.

leiding eener moordzaak te Woerden tegen de militaire jurisdictie van den erfstadhouder en den Hoogen Krijgsraad, weldra ook in het algemeen tegen de „usurpatiën" van het stadhouderlijk gezag; hij, in 1747 de hersteller van dat gezag, werd daarom weldra als een tegenstander daarvan aangemerkt en maakte ook voortdurend vinnige aanmerkingen op de wijze, waarop zelfs de geringste zaken door Prins en hertog werden behandeld. En het gelukte hem soms den hertog een gevoeligen stoot toe te brengen, zij het dan slechts in kleine dingen en onbeteekenende gevallen. Maar het is duidelijk, dat hij den Prins, wiens dierbare „prerogatieven" hij op die wijze bedreigde, zeer tegen zich moest innemen en daardoor den invloed van Brunswijk nog meer bevestigde. Zijn uit de dagen van Willem IV dagteekenende verstandhouding met sommige leden der engelsche regeering, die hem in dien tijd van omkooperij zelfs in verdenking bracht van in betaalden dienst dier regeering te zijn, ook met den oostenrijkschen gezant Reischach en andere diplomaten kwam hem zeer te pas. Maar het bleef ten slotte bij persoonlijke kibbelarijen en onaangenaamheden, die het toch reeds door financieele en huiselijke moeilijkheden verbitterde leven van den ouden staatsman nog meer verbitterden, totdat de dood in October 1774 den hertog van dezen vijand verloste. Ook zijn broeder, de eveneens onder Willem IV invloedrijke Charles Bentinck, behoorde tot de tegenstanders van den hertog en werd dientengevolge uit de omgeving van den Prins verbannen. Zoo bleef de hertog van Brunswijk feitelijk de leider der regeering in de Republiek, ook nu de Prins haar heette te regeeren.

Met groote zorg overwoog hij reeds vroeg de kiesche zaak van een door den Prins te sluiten huwelijk; engelsche, deensche, brunswijksche prinsessen waren reeds genoemd, ten slotte ook de jonge prinses Frederika Sophia Wilhelmina van Pruisen, de geliefde nicht van Frederik II, wier moeder eene brunswijksche prinses, zuster van den hertog, was. Frederik II, die in verband met zijn algemeene politiek gaarne zijn invloed in de Republiek versterkt zag, had herhaaldelijk den hertog over dit huwelijk doen polsen en deze, wel wetend hoe weinig een nieuw engelsch huwelijk bij de bevolking der gewesten in den smaak zou vallen, stemde na eenige aarzeling tegenover den nooit door hem vertrouwden pruisischen heerscher, wiens bedoelingen hij doorzag, erin toe, ook ter wille zijner eigen brunswijksche verwantschap. De nauwelijks zestienjarige prinses, levendig,

energiek, uitstekend onderwezen, verstandig en bevallig, werd zoo in October 1767 met den erfstadhouder verbonden en kwam eene maand later onder algemeen vreugdebetoon naar Den Haag, waar zij zich voorloopig op den achtergrond hield maar de overheersching van den hertog spoedig moede werd. De pruisische freule Von Dankelmann was haar door haren oom, den koning, toegevoegd om haar, de onervarene, van raad te dienen en haar tegen den invloed van Brunswijk te beschermen, wat deze dame dan ook de felle vijandschap van Brunswijk op den hals haalde[1]). Gedurende de eerste jaren echter onthield de Prinses zich van ieder zelfs schijnbaar vijandelijk optreden tegen dezen.

Het huwelijk met eene „koninklijke" prinses uit het verwante thans zoo hoog gestegen huis Hohenzollern scheen het prestige van het Huis van Oranje nog te verhoogen en men dacht er in 1768 ernstig over den Prins, erfstadhouder der Republiek en vorst van Nassau, zoon en echtgenoot van „koninklijke" prinsessen, in macht menigen koning gelijk en reeds in proza en dichtmaat, op penningen en medailles, op steen en metaal als „onze teergeliefde vorst" toegesproken, ook door een hoogeren officieelen titel te onderscheiden en hem als „koninklijke hoogheid" den rang van zijne moeder en zijne vrouw te verzekeren[2]). Zoover is het evenwel nog niet gekomen en de koning van Frankrijk, bezitter thans van het prinsdom Oranje, toonde zich ook niet geneigd om den Prins, die, als zijn vader, aanspraak maakte op de beide prinselijke titels van Oranje en Nassau, den eersten titel zonder bezwaar toe te kennen, al gunde hij hem dien van „altesse" wel, waarmede eertijds 's Prinsen voorvader Frederik Hendrik door Lodewijk XIII was begiftigd. De glans aan het haagsche hof deed intusschen voor geen ander in Europa onder en de geboorte in 1770 van eene prinses, weldra door twee prinsen gevolgd, bevestigde de toekomst van het feitelijk de Republiek regeerend stamhuis.

De eerste jaren der regeering van prins Willem V gingen voorbij in ongestoorde rust. De alom heerschende vredestoestand begunstigde de ontwikkeling van handel en nijverheid. Het door Steyn's verstandig beheer weder bevestigde krediet van den staat, slechts tijdelijk geschokt door de beurscrisis van 1763, werd ook door eene dergelijke

1) Hardenbroek, I, blz. 344 vlg.
2) Een bundel daarover in het Huisarchief der Koningin (archief Willem V, n°. 337, 2).

van tien jaren later, toen de speculatie in aandeelen der engelsche Oostindische Compagnie ten gevolge van de schitterende zegepralen dier Compagnie onder Clive in Voor-Indië eerst te Londen en vervolgens ook te Amsterdam zware bankroeten na zich sleepte[1]), slechts zeer van ter zijde aangetast. De plotselinge val van het oude huis Clifford te Amsterdam vlak tegen nieuwjaar 1773, waardoor eenige andere aanzienlijke huizen werden medegesleept, was vooral weder het gevolg van de onmatige speculatiezucht, die onder de kleine kapitalisten tal van slachtoffers maakte maar ten slotte onder krachtige medewerking der amsterdamsche bank en der amsterdamsche regeering weder werd beteugeld. De voorzichtige en verstandige financieele staatkunde van Steyn en den tresorier Hop had, onder begunstiging der neutraliteit en angstvallige bezuiniging, zoowel de schulden van de Generaliteit als die van Holland aanzienlijk doen afnemen en den lagen rentevoet van $2\frac{1}{2}$ % als normaal gevestigd[2]), terwijl de jaarlijksche renteschuld op ruim 2 millioen werd begroot en er van gebrek aan krediet of van schaarschheid van geld in de „landstresoren" thans geen sprake meer was[3]). En Steyn's opvolger ging op denzelfden weg voort door de aflossing van een aantal obligatiën van Holland reeds kort na zijn optreden, waardoor de renteschulden van dit gewest alweder met eenige tonnen gouds werden verminderd, een maatregel, die den bezitters dier obligatiën intusschen slechts matig beviel[4]).

Er waren wel enkele bezwaren en twisten, die door tusschenkomst van den jongen erfstadhouder moesten worden beslist, maar van ernstigen aard waren die bezwaren niet. In Friesland, waar de partij der Van Harens nog altijd bleef woelen, ontstond verzet tegen de willekeurige wijze, waarop het gewestelijke hof optrad tegen de hoogeschool te Franeker en hare jurisdictie over hare studenten aanrandde[5]); ook de Staten van het gewest toonden zich niet voldoende doordrongen van de beteekenis der stadhouderlijke rechten op de beslissing in zulke gevallen.

Ernstiger was de twist tusschen de magistraten van Harlingen en

1) Sautijn Kluit, De Amsterdamsche Beurs in 1763 en 1773, blz. 65 vlg.
2) De Koopman, III, blz. 179.
3) ib., blz. 187. Vgl. Hardenbroek, I, blz. 408; II, blz. 146.
4) Bilderdijk, Geschiedenis, XII, blz. 40 vlg.
5) Vaderl. Hist., XXIV, blz. 58 vlg.

Sneek en de Gedeputeerde Staten van Friesland, die zich veroorloofd hadden, gelijk vroeger het gewestelijke hof, zich te mengen in „domestique stedelijke zaken" en thans door den stadhouder, naar hij verklaarde geneigd om Friesland „bij derzelver wettige constitutie te bewaren", streng op de grenzen hunner bevoegdheid werden gewezen; het vinnige protest van het kwartier Oostergoo daartegen werd met een scherp vertoog van 's Prinsen wege over het „erfstadhouderlijk gezag, het sterkste bolwerk ter bescherming van de rechten en vrijheden der ingezetenen" beantwoord, waarbij niet nagelaten werd te wijzen op de „slinksche wegen en landverderflijke kunstenarijen van sommigen". Zoo hoog stond het gezag van den erfstadhouder, dat hij zich dit durfde veroorloven tegenover hen, die nog voor kort hunne „souvereine rechten" luid hadden doen klinken. Het Reglement Reformatoir van 1749 werd op deze wijze in Friesland met kracht maar niet met omzichtigheid gehandhaafd en juist dit laatste wekte hevige ergernis onder de friesche regenten.

Minder krachtig waagde de Prins het in het eveneens van ouds orangistische Zeeland op te treden. De zeeuwsche regentengeslachten toch waren sinds Odijk's wanbeheer onder Willem III meer en meer afkeerig geworden van de groote macht, die het Huis van Oranje, bezitter van de waardigheden van Eersten Edele en markies van Veere en Vlissingen en zeker van de krachtige sympathie der volksmenigte, steeds in dit gewest hadden uitgeoefend. De tradities van een Lieven De Beaufort, wiens Verhandeling over de vrijheid in den Burgerstaat het gevaar van een eminent hoofd in eene republiek zoo duidelijk had aangewezen, leefden hier onder de regenten krachtig voort en hadden zelfs onder onverdachte oranjegezinden grooten invloed, zoodat ook daar de bezwaren tegen de genoemde hooge waardigheden ernstig waren gevoeld. Bij het aftreden van den machtigen van den hertog afkeerigen Willem van Citters als vertegenwoordiger van den Eersten Edele in 1767 had de Prins den nieuwen zeeuwschen raadpensionaris Steengracht, een vriend van Brunswijk, opgedragen voorloopig in diens plaats op te treden in het zeeuwsche admiraliteitscollege [1]), maar Middelburg en Tholen, verontrust over deze verbinding van bevoegdheden en door de familie van Citters gesteund.

[1]) Vaderl. Hist., XXIV, blz. 148 vlg.

verzetten zich ernstig daartegen, zoodat de middelburgsche afgevaardigden zelfs de Statenvergadering verlieten en de Prins ten slotte een ander, den heer J. A. Van de Perre, als zijn vertegenwoordiger moest aanwijzen. De Prins deed spoedig zijne ontevredenheid gevoelen. De oude aanspraken van Zeeland op het monopolie van den handel op Essequebo en Demerary werden door hem als scheidsrechter ten nadeele van het gewest beslist. Ook het sedert 1752 reeds herhaaldelijk bij de Staten-Generaal ingekomen verzoek van het sedert het begin der 18de eeuw verarmde en meer en meer ontvolkte Zeeland om vermindering zijner oude uit de 16de eeuw dagteekenende quota, al was het maar voorloopig, werd door den tegen Zeeland's zin ook hierin als scheidsrechter benoemden Prins afgeslagen, ofschoon hij het gewest voor zeven jaren van eene bijdrage van drie ton aan de fortificatiën ontsloeg en uit zijn eigen vermogen een ton gouds beschikbaar stelde; slecht financieel beheer en ongenoegzame belasting, terwijl zonder overleg leening op leening ter voorziening in geldgebrek was gesloten, waren volgens de andere gewesten oorzaak geweest van het zeeuwsche verval, veel meer dan verarming of ontvolking [1]). Zoowel in Friesland als in Zeeland was het verzet vooral uitgegaan van hen, die den hertog en zijn creaturen den voet dwars wilden zetten; en dat de overigens onbeteekenende Van de Perre tot die creaturen behoorde, was een openbaar geheim. Het door den bekwamen pensionaris van Goes, Van de Spiegel, bij deze gelegenheid ten behoeve van zijn gewest anoniem uitgegeven pamflet „brief van een heer uit Gelderland aan een zijner vrienden in Zeeland" bewijst intusschen afdoende de onrechtmatigheid der zeeuwsche aanspraken, al moest het strekken om ze te steunen. De zaak zelve laat duidelijk zien, van welke personen de Prins zich soms wel moest bedienen om zelfs een zoo duidelijk sprekend landsbelang te kunnen handhaven; zij doet den vinger leggen op de wonden van de praktijk der toenmalige constitutie; zij legde den grond voor eene gevaarlijke ontevredenheid onder de machtigste zeeuwsche regentenfamiliën, die zich op den achtergrond geschoven zagen ter wille van onbekwame maar volgzame vrienden van den hertog.

Ook in Holland kwamen reeds spoedig, en niet zonder mede-

[1]) Fruin, Verspreide Geschriften, V, blz. 219 vlg.

werking van Amsterdam, dat nog altijd het thans ook in dit gewest oppermachtige erfstadhouderlijke gezag met argwaan beschouwde, teekenen van het nog altijd bestaan van een heimelijken geest van verzet tegen dit gezag onder de regenten, die in 1747 en 1748 onder den drang der omstandigheden hadden moeten berusten in de toekenning daarvan. Te Monnikendam, een dier kleine steden, waar de stadhouder steeds invloed op de samenstelling der regeering had kunnen oefenen, ontstond in 1767 een hevige twist over de vraag der verkiezing van burgemeesters uit of buiten de vroedschap, waarbij sommige leden der stadsregeering eenvoudig de geheele magistraatsbestelling en de vergeving van alle ambten en commissiën ondershands aan den Prins wilden afstaan [1]) maar andere zich tot handhaving der verkiezing uit de vroedschap op de Staten beriepen. De Staten handhaafden de verkiezing uit de vroedschap als overeenkomstig de privilegiën der stad maar veroorloofden, trouwens onder licht protest van Amsterdam, de stad zich voor het vervolg met een verzoek tot wijziging dier privilegiën tot hen te wenden.

Het bleek bij deze gelegenheid te over, dat de vurige wensch tegen den tijd van het optreden van den Prins door den Raad van State in zijne petitie voor 1766 uitgesproken, dat de namen prinsgezind en staatsgezind „dezelfde beteekenis zouden krijgen of liever geheel verbannen zouden worden" [2]), nog op verre na niet in vervulling was gekomen, al kon men van eigenlijke partijschap ook thans nog niet spreken en hoorde men die namen ten minste weinig: de vreugdebedrijven, waarmede de jonge erfstadhouder kort na zijn optreden in de verschillende gewesten was ontvangen, gaven getuigenis van de goede verwachting, die men van hem had, en van de hoop, dat nu van zijn bevestigd gezag „de aanvang van 's lands herstelde magt en luister" zou dagteekenen.

Dat de toestand des lands ten minste voor de hoogere klassen omstreeks 1770 niet ongunstig mocht heeten, bleek uit den in de nieuwe periode van vrede toenemenden handelsbloei en de oprichting in deze jaren van tal van geleerde genootschappen tot beoefening van letteren en natuurwetenschappen; ook uit de voorgenomen droogmakerijen op het platteland van Zuid-Holland, waarbij tevens maat-

[1]) Vaderl. Hist., XXIV, blz. 141 vlg.
[2]) ib., XXIV, blz. 6.

regelen werden beraamd om het meer en meer invretende haarlemmer meer te beletten zich met de in den omtrek daarvan uitgeveende plassen te vergrooten en met name het bedreigde Aalsmeer te beschermen. Ook aan de zorg voor de rivieren werd onder leiding van den leidschen hoogleeraar Lulofs, inspecteur van 's lands stroomen, meer dan ooit aandacht gewijd, hetgeen intusschen niet verhinderen kon, dat in 1770 en 1771 onder invloed van zware regens en ijsgang hevige doorbraken in de Betuwe tot Gorkum toe, later ook aan de Maas en de Lek het land teisterden. Zoowel hierdoor als door de in deze jaren weder ernstig woedende veepest werden de landprovinciën, vooral Gelderland, zwaar getroffen en de liefdadigheid vooral in Holland moest herhaaldelijk met aanzienlijke sommen bijspringen.

Dringend was de behoefte aan verbetering der toestanden bij het zeewezen en reeds in het eerste voorstel, dat de Prins op het einde van 1767 bij gelegenheid der petitie tot de Staten-Generaal richtte, wees hij op het uiterst geringe aantal schepen van oorlog bij het altijd te voorzien oorlogsgevaar [1]); hij drong aan op uitvoering der vroeger genomen besluiten tot aanbouw en nieuwe uitrusting van 25 schepen om op alle gebeurlijkheden voorbereid te zijn. Maar de ontwijkende of afwijzende antwoorden der verschillende gewesten gaven weinig hoop op de vervulling dezer wenschen, al liet de Prins niet na ze jaar op jaar in de petitiën te doen herhalen. Zoo lang er geen oorlogsgevaar bestond, was men niet geneigd om groote sommen voor de landsverdediging te besteden. Eindelijk kwamen de Staten van Holland zelf [2]) in Februari 1771 ter gelegenheid van hun consent in de op den Staat van Oorlog gevraagde sommen tot de verklaring, dat het zeewezen zijn ondergang nabij was, wanneer men niet aanstonds maatregelen nam tot aanbouw van schepen en wel in de eerste plaats door geld te verschaffen aan de admiraliteiten; anders zou de naam van zeemogendheid voor de Republiek slechts een „bloote tytel" worden. Het gewest, de reeds herhaaldelijk opgeworpen bezwaren voldoende kennend, verklaarde zich bereid tevens een „modique versterking der militie" tot voorziening ook in de dringende behoeften van het leger te bevorderen en verzocht den Prins en den Raad van State

[1]) De Jonge, IV, blz. 390 vlg.
[2]) Vaderl. Hist., XXIV, blz. 248 vlg.

een plan daarvoor op te maken; het betuigde tevens, ernstig waarschuwend, wanneer de andere gewesten medewerking weigerden, niet geneigd te zijn de consenten zoo gereedelijk toe te staan als in de laatste tijden was geschied. Dit laatste dreigement hielp eenigszins, zoodat dan ook door den Raad van State spoedig, reeds in April, een voorstel werd ingediend tot aanbouw van 24 zware linieschepen. Zoo zou men ten minste met de 66 zwakkere vaartuigen, die men nog in dienst had, al waren er onder, die dertig of veertig jaren telden en nauwelijks meer zeewaardig konden heeten, nog eenigszins voor den dag kunnen komen, als het noodig was. Doch hoe weinig beteekende dit in vergelijking met de krachtige, bijna 300 schepen met 100000 man tellende britsche of ook met de thans ruim 200 schepen tellende fransche vloot! Men schaamde zich bij de gedachte daaraan en beval in het belang des lands zooveel mogelijk geheimhouding aan ten opzichte van den „deplorablen" toestand der vloot. Maar tot handelen kwam het nog niet: de ruim 4 millioen, die de aanbouw kosten moest, gaven aanleiding tot eindelooze overleggingen, bezwaren en opmerkingen van de zijde der meeste provinciën; eerst in 1778, na zes jaren, kwam men, onder den drang der tot werkzaamheid dwingende omstandigheden, tot overeenstemming en werd het voorstel eindelijk aangenomen. Maar toen was het te laat.

Ook in tijd van vrede konden zich zulke omstandigheden reeds opdoen. Een hevige opstand der slaven in Berbice had de directeuren dier met den ondergang bedreigde rijke volkplanting in 1762 gedwongen tot het verzoek aan de Staten-Generaal om een paar schepen met krijgsvolk. Zij werden onder leiding van kapitein Haringman werkelijk afgezonden en slaagden erin den opstand te bedwingen. De daartoe gebruikte troepen, 600 man, werden op voorstel van Brunswijk onder hun kolonel De Salve als regiment mariniers in vasten dienst gehouden en in 1766 voorgoed als zoodanig aangemerkt [1]). Ook de barbarijsche zeeroovers, bij den achteruitgang der zeemacht zich wederom aan de gesloten verdragen onttrekkend, zoowel in Algiers, Tripoli en Tunis als in Marokko, moesten herhaaldelijk door vlagvertoon tot rede gebracht worden; in 1768 volbracht een vijftal met moeite door de admiraliteit van

1) Vaderl. Hist., XXIV, blz. 359.

Amsterdam uitgeruste fregatten onder den vice-admiraal Roemer Vlacq den jonge die taak, doch men verkreeg van de beheerschers dier roofstaten alleen door rijke geschenken en groote toegefelijkheid eene tijdelijke erkenning hunner verplichtingen — een schijnbaar succès, dat weldra tot andere moeilijkheden aanleiding gaf. De keizer van Marokko werd daardoor namelijk zoo brutaal, dat hij dreigde een eskader naar de Noordzee te zullen afzenden ten einde nadruk bij te zetten aan zijn eisch tot betaling eener vaste schatting, een eisch, dien hij te kennen gaf in vormen, getuigend van de uiterste minachting voor de thans ter zee onbeteekenende macht der Republiek. Het kwam nog wel niet zoover, dat marokkaansche roofschepen de staatsche havens en kusten bedreigden, maar de oorlog met Marokko brak toch feitelijk uit en in 1775 werd een eskader van negen schepen onder den schout-bij-nacht Hartsinck uitgezonden. Onder dezen en zijn opvolgers kapitein Van Bylandt en schout-bij-nacht Pichot werd de marokkaansche kust een drietal jaren geblokkeerd, waarbij de kapiteins Dedel, Bentinck en Van Kinsbergen zich zeer onderscheidden. Marokko sloot toen vrede op den voet van dien van 1752. Men was evenwel genoodzaakt nog eenige jaren eene scheepsmacht op de marokkaansche kust te onderhouden ten einde onzen handel in de Middellandsche zee voor kaperij te vrijwaren.

Maar nieuwe moeilijkheden met Engeland waren toen reeds aangevangen. De amerikaansche koloniën van dat land, sedert den vrede van Utrecht zeer ontwikkeld en tot een samenhangend gebied aan de oostkust van Noord-Amerika met 1½ millioen blanke bewoners en honderdduizenden slaven aangegroeid, waren door den gunstigen afloop van den zeeoorlog met Frankrijk en Spanje nog krachtiger geworden. Hare blanke bevolking, samengesteld uit de nakomelingen van grootendeels om het geloof uitgeweken engelsche, hollandsche, fransche, duitsche, in het Zuiden ook reeds oudtijds in de 16de eeuw om andere redenen hierheen gekomen spaansche emigranten, gestaald in den voortdurenden krijg tegen de steeds meer landwaarts in teruggedrongen Indianen, bezat een groot gevoel van zelfstandigheid. Vooral die der noordelijke koloniën van engelsche en hollandsche afkomst boden een eigenaardig, bijna reeds nationaal type aan, dat als „amerikaansch" zich wezenlijk onderscheidde. De handel van Boston en New-York op de eigen kust en West-Indië, de rijst-, tabak- en indigoplantages van Carolina en Maryland, de landbouw van Pennsylvanië

bloeiden en verspreidden welvaart en rijkdom; ook de beschaving, de wetenschap begonnen zich te ontwikkelen, niet het minst aan de reeds in de 17de eeuw hier opgerichte universiteitsinstellingen, en de naam van den grooten Benjamin Franklin weerklonk ook in Europa. Die krachtige, energieke bevolking nu, door de aanhechting der voormalige fransche bezittingen nog toegenomen in beteekenis, had ernstige bezwaren tegen de wijze, waarop hare belangen bij die van het moederland in Europa werden achtergesteld. De engelsche scheepvaartwetten, vooraan de oude Navigatie-akte, die haren belangrijken in- en uitvoer bonden aan het moederland en het gebruik van andere dan engelsche schepen verboden, de daarmede samenhangende strenge douaneregeling, waardoor de amerikaansche handel en industrie geheel afhankelijk bleven van de engelsche, had reeds herhaaldelijk tot bezwaren aanleiding gegeven, niet het minst ten gevolge van de bij zoo strenge bepalingen bloeiende sluikerij, die in de Antillen haar punt van uitgang had. Nu kwam in 1765 daarbij eene poging om door invoering eener zegelbelasting en krachtiger toepassing der douaneregeling in verband daarmede de koloniën nog sterker te doen deelen in de lasten van het moederland, dat zeer gebukt ging onder de financieele gevolgen van den laatsten, immers ook tot groot voordeel der amerikaansche koloniën gevoerden zeeoorlog. De Amerikanen protesteerden tegen deze zonder hunne toestemming opgelegde belasting, strijdig met de dierbaarste traditiën van den engelschen en hollandschen burger. Hun vertegenwoordiger te Londen, Franklin zelf, wees namens sommige koloniën, die hem als agent hadden aangesteld, met nadruk op het feit, dat de koloniën geen zitting hadden in het Parlement, dat dezen last oplegde. Acht jaren lang reeds protesteerden zij heftig tegen deze koloniale politiek, zich meer en meer één gevoelend tegenover het moederland en onder aanvoering van mannen als Franklin, John Adams, George Washington, Patrick Henry alle middelen van juridieken aard uitputtend om hun recht te bewijzen. Maar de engelsche regeering, sedert eenige jaren niet meer door Pitt en zijne Whigs maar door de Tories geleid, zag de beteekenis van het steeds toenemende verzet niet in. Toen zij eindelijk op aandrang der liberale oppositie iets toegaf en de ingestelde rechten introk behalve die op de thee, werd juist deze laatste belasting oorzaak van een formeel oproer te Boston, waar vermomde kolonisten de van alle zijden ingevoerde ladingen thee in de haven

over boord wierpen, terwijl in andere havens de thee niet ontscheept kon worden of in de pakhuizen verrotte. De engelsche regeering besloot nu krachtige maatregelen tegen een en ander te nemen en zond troepen naar Amerika, waarop de amerikaansche kolonisten de wapenen opnamen en in September 1774 een congres te Philadelphia bijeenriepen. Twaalf koloniën waren daar vertegenwoordigd; zij besloten hare rechten te handhaven en voorloopig allen handel met Engeland te schorsen. In het volgende voorjaar stieten de engelsche troepen bij Lexington op de oproerige vrijwilligers van Massachusetts en daarmede begon de amerikaansche opstand tegen de engelsche tirannie, weldra onder leiding van Washington als opperbevelhebber namens het thans alle dertien staten vertegenwoordigende congres. Engeland zond legers en vloten uit om de koloniën tot gehoorzaamheid te dwingen maar deze, gebruik makende van het tijdperk van voorbereiding daartoe noodig, bleven niet staan bij hun verzet doch verklaarden zich den 4den Juli 1776 onafhankelijk, welke verklaring dadelijk door negen koloniën werd geteekend, waarbij zich later ook de andere aansloten. Maar de koloniën, van het begin af reeds door den tegenstand van vele aan Engeland gehechte kolonisten in zichzelf verdeeld, bovendien in weerwil van allen heimelijken steun uit Frankrijk en de Antillen niet toegerust met de middelen om een grooten oorlog te voeren, leden in de eerste jaren, niettegenstaande de schitterende leiding van Washington en de zijnen, zware nederlagen, door enkele zegepralen slechts ten deele vergoed.

Met groote belangstelling was in Europa de loop dezer dingen gevolgd, vooral in Frankrijk, waar men hoopte de nadeelen van de pas in den zevenjarigen zeeoorlog geleden nederlaag te kunnen wegnemen. Ook in de Republiek, waar men, denkend aan het eigen verzet tegen Spanje, levendige sympathie gevoelde voor de nieuwe republikeinsche staatsinrichting en de macht van den geduchten mededinger, voor talloos velen in weerwil van een eeuw van vriendschap nog altijd den erfvijand aan de overzijde der Noordzee, een knak hoopte te zien krijgen. In beide landen was bovendien de begeerte naar voordeelige handelsbetrekkingen met de rijke, totnogtoe, buiten den sluikhandel, alleen voor engelsche kooplieden toegankelijke amerikaansche gewesten krachtig werkzaam. Bovendien scheen in de laatste jaren het gevaar voor de suprematie van Engeland ter zee even dreigend voor de onafhankelijkheid der andere natiën als

vroeger die van Spanje of Frankrijk te land [1]). Frankrijk trad reeds heimelijk met het sedert 1761 nauw daarmede verbonden Spanje in overleg en wist ondershands de opstandelingen te ondersteunen met geld, wapenen en kleeding; reeds ging de jonge markies De la Fayette met een aantal vrijwilligers onder de toejuichingen van geheel Frankrijk scheep naar Amerika. Franklin, thans te Passy bij Parijs gevestigd, werd door het amerikaansche congres belast met de onderhandeling over een verbond, dat den 6den Februari 1778 tusschen Frankrijk en de Vereenigde Staten werd gesloten en in het volgend jaar door de aansluiting van Spanje werd voltooid. De oorlog in Europa feitelijk, ofschoon nog zonder oorlogsverklaring, aangevangen, noodzaakte Engeland het oog op zijne kusten en handelsbelangen te houden en had op den loop van den krijg in Amerika een beslissenden invloed; hij gaf Washington en den zijnen nieuwen moed, aangewakkerd ook door de verschijning van een fransch hulpkorps in Amerika en een fransch-spaansche vloot in de Antillen; hij verlamde tevens de werkzaamheid der onvoldoende engelsche macht in de koloniën. Weldra stond Washington, wiens leger in 1777 door geldgebrek en slechte organisatie bijna verloopen was, weder aan de Hudson en drongen zijn onderbevelhebbers de Engelschen naar de zuidelijke havens terug.

Welke houding zou de Republiek aannemen? Zou zij weder neutraal blijven als in den zeeoorlog? Zou zij gehoor geven aan den aandrang van engelsche zijde om den ouden bondgenoot in het dreigende gevaar te hulp te komen? Of zou zij, geestdriftig voor het nieuwe verzet tegen dwingelandij en begeerig naar het openen van nieuwe handelswegen, zich bij Amerika, Frankrijk en Spanje aansluiten en den geduchten mededinger op de wereldmarkt een gevoeligen slag helpen toebrengen? Deze vragen waren in de eerstvolgende jaren de hoofdzaak in de Republiek, niet alleen bij hare regenten en bij hare kooplieden maar bij hare gansche bevolking, die met levendige belangstelling en groote sympathie voor de vijanden van den ouden erfvijand den loop der worsteling over den Oceaan gadesloeg en zich onwillig voegde in de angstvallig voorzichtige staatkunde der regeering, die weder, gelijk in den laatsten zee-

[1]) Vgl. daarover Choiseul's merkwaardige uiting in Revue Historique, t. 82, p. 233.

oorlog, de onzijdigheid, het „menageren" van beide mogendheden nastreefde.

In staatschen dienst was sedert het einde der 16de eeuw nog altijd de schotsche brigade [1]), een zeer gewaardeerd korps, dat vroeger geregeld en thans nog grootendeels uit Schotland werd aangevuld en door schotsche officieren gekommandeerd. Bij de groote behoefte aan troepen, door den zich in Amerika uitbreidenden krijg voor Engeland noodig, richtte zich de engelsche koning reeds op het eind van 1775 tot den erfstadhouder met verzoek aan de Republiek om hem deze, immers uit zijn eigen onderdanen gerecruteerde brigade, thans ongeveer 1000 man, te willen leenen. De Prins, die zich in deze zaak vooral door Bleiswijk en Fagel liet leiden, niet door den hertog, bracht dit verzoek, tegen welks inwilliging hij blijkbaar geen bezwaar had, in November over aan de Staten-Generaal, die er de gewesten mede in kennis stelden. Het wekte groote opschudding, vooral toen de overijselsche regent Joan Derk van der Capellen tot den Poll een heftig advies tegen het verleenen der toestemming, door hem in de overijselsche Statenvergadering ingediend, openbaar maakte. Capellen, een man van talent en algemeene ontwikkeling, die veel sympathie met de amerikaansche rebellen maar weinig staatkundig doorzicht had, gaarne van zich deed spreken en dit placht te doen in de holste en heftigste bewoordingen, liet luide door het gansche land klinken, dat een volk, hetwelk eenmaal zelf „den naam van rebellen" gedragen had, geen „troepen van een vrijen staat" mocht verhuren aan den „tiran", die daarvoor liever „Janitsaren" moest huren; hij wees erop, dat zoo iets ook strijden zou met de veelgeprezen onzijdigheid en met het belang van den handel en dat de vermindering van troepen hier te lande weder aanleiding zou kunnen zijn tot vermeerdering van de altijd nadeelige landmacht, die werkte met „gedrogten" als de gehate militaire jurisdictie. Ook Amsterdam, dat intusschen eerder de geheele brigade aan Engeland wilde verkoopen en daartoe zelfs een voorstel deed, wilde er niet van hooren; en Brunswijk, die meende, dat men de troepen niet kon missen, en andere bedoelingen bij Engeland onderstelde, ried de zaak af [2]). De zwakke raadslieden des Prinsen schrikten ten slotte terug voor de verantwoorde-

[1]) Vgl. The Scot's Brigade in Holland (Edinb. 1899), II, p. 468.
[2]) Nijhoff, blz. 140 vlg.

lijkheid en zoo, ofschoon vier provinciën, waaronder ook Overijsel, reeds hadden toegestemd, werd de zaak door den Prins, die Engeland door geen botte weigering wenschte te tarten, in het voorjaar op zijde geschoven met het antwoord, dat zulk eene leening van troepen mogelijk scheen, als men ze alleen in Europa wilde gebruiken, mits Engeland op eigen kosten duitsche troepen ten behoeve der staatsche garnizoenen daarvoor in de plaats stelde en voor het vervolg de in de laatste jaren ernstig bemoeilijkte recruteering uit Schotland van alle last onthief. Engeland kwam er niet op terug en het vermoeden van Brunswijk, dat Engeland eigenlijk alleen het doel had gehad om een einde te maken aan het optreden van schotsche troepen in staatschen dienst, scheen niet ongegrond geweest te zijn. Maar, al mocht de engelsche regeering deze aanvrage met bijbedoelingen gedaan hebben, weldra kwamen andere bezwaren van ernstiger karakter de moeilijkheden vergrooten. Gelijk in den fransch-engelschen zeeoorlog werden de Antillen weder het tooneel van een handel in contrabande op groote schaal, te eer omdat deze eilanden met hunne talrijke en welvarende plantages van ouds levendige handelsbetrekkingen hadden met de engelsche koloniën op de amerikaansche kust, van waar zij hun hout en levensmiddelen voornamelijk betrokken gelijk zij er hunne produkten ter markt plachten te brengen, voorzoover de strenge engelsche bepalingen op de scheepvaart dit toelieten. De hollandsche eilanden St. Eustatius en Curaçao, de eenige, die vrijheid van handel bezaten in de Antillen, waren het middelpunt van dezen handel en vooral het eerste eiland, totnogtoe [1]) een onbeteekenende kale rots, die thans „magazine for all the nations of the earth" mocht heeten, beleefde goede dagen. De bevolking nam er aanhoudend toe; honderden kooplieden kwamen er zich vestigen; het werd door tal van schepen — in 1778/9 door meer dan 3000 — varend uit en naar de engelsche en fransche koloniën bezocht. De gouverneur van het eiland, Heyliger, moest op aandrang van Engeland in September 1776 worden vervangen maar zijn opvolger, de energieke De Graeff, had niet meer lust om de engelschen te believen en de sluikhandel bleef op St. Eustatius ongehinderd voortgaan. Daar werd den 16den November 1776 de nieuwe

1) Jameson, St. Eustatius in the American revolution (North American Review, July, 1903, p. 683 ff.).

amerikaansche vlag door den nieuw benoemden hollandschen gouverneur met saluutschoten begroet [1]) en ook verder als die eener onafhankelijke mogendheid behandeld op alle schepen der rebellen, die niet alleen tabak, suiker en indigo maar ook geschut, wapenen en oorlogsbehoeften van allerlei aard aan de opgestane koloniën brachten. Die feitelijke erkenning wekte de rechtmatige ergernis van Engeland en Yorke diende dan ook in Februari reeds een geharnast protest in met den eisch om ontslag ook van dezen gouverneur. Nog heftiger liet zich Yorke uit bij zijn onderhoud met den Prins, den hertog en den raadpensionaris, wien hij grove ondankbaarheid jegens Engeland verweet, dat alles gedaan had om den Prins tegenover Amsterdam de hand boven het hoofd te houden maar nu wel genoodzaakt zou zijn de machtige stad de hand te reiken, als de Prins niet deed, wat men billijkerwijs van hem mocht verwachten. Ook de overigens Engeland welgezinde hertog was ten diepste verontwaardigd over dit optreden van den engelschen gezant, wiens „violente" taal hem reeds dikwijls gehinderd had. Ook hij verlangde „mannelijke fermiteit" [2]) tegenover Yorke. De Staten-Generaal beklaagden zich dan ook in hun antwoord zeer ernstig over den toon van het protest, erkenden de verplichting om tegen het vervoer van contrabande te waken en riepen De Graeff ter verantwoording naar huis, ofschoon hij, zich beroepend op ziekte, weldra naar zijne standplaats kon terugkeeren. St. Eustatius bleef zoo het middelpunt van den sluikhandel, het rendez-vous van alles wat de rebellen noodig hadden, de stapelplaats ook hunner eigen artikelen; deze handel werd vooral bij het verschijnen van een fransch-spaansch eskader in de Antillen levendig voortgezet in weerwil van de scherpe klachten van Yorke, die namens de engelsche regeering streng toezicht daarop begeerde. Maar ook deze zaak gaf nog geen aanleiding tot een oorlog; zij bleef verder rusten en St. Eustatius bleef een paar jaren lang het „Tyrus" der Antillen, zooals Burke het noemde, de rijke „mijn van fortuin" voor staatsche en amerikaansche, zelfs voor britsche kooplieden, die niet aarzelden de winst op te zoeken, waar die te vinden was.

1) Vgl. daarover de Deductie van De Graeff, verschenen in 1779. Het was wel niet de allereerste maal — op het deensche eiland St. Croix was het 27 Oct. gebeurd — maar toch de eerste maal, die in het oog viel (Jameson, l.l. p. 691).

2) Nijhoff, blz. 150 vlg.

Uit alles bleek, dat de onaangename verhouding tusschen Engeland en de Republiek uit de eerste jaren van den zevenjarigen zeeoorlog thans opnieuw was ontstaan en dat de openbare meening in de Republiek thans scherper dan ooit tegenover den ouden bondgenoot gekeerd was. Zij, die èn in het belang van den handel èn ter wille der algemeene staatkundige verhoudingen vasthielden aan het oude bondgenootschap, werden steeds minder in getal en steeds meerderen vroegen zich af, of nu niet het oogenblik gekomen was om den gelukkigen mededinger in zijne gevoeligste plek te treffen. Tal van pamfletten betoogden de wenschelijkheid eener aansluiting bij Frankrijk, Spanje en Amerika; andere, zooals de ook om den naam van den schrijver veel indruk makende „brieven" van den geleerden graaf van Nassau-La Lecq, nakomeling van prins Maurits, bepaalden zich meer tot het betoog van het goed recht der Amerikanen.

De sympathie met de opgestane kolonisten was hier te lande niet minder dan in Frankrijk; zij uitte zich niet alleen als sympathie met de nieuwe republikeinen, gelijk men in 1769 den van hier naar Engeland overstekenden leider der tegen Frankrijk opgestane Corsikanen, den beroemden Pascal Paoli, uitbundig had toegejuicht en zelfs de Prins hem had ontvangen, maar allengs ook met den democratischen geest, die in Engeland zelf machtig het hoofd opstak en in Amerika de gemoederen in beweging had gebracht. Reeds de denkbeelden van Montesquieu en van de fransche wijsgeeren van dien tijd hadden eenigen invloed in die richting ook hier te lande uitgeoefend; Rousseau's wegsleepend boek „Le Contrat Social", dat in 1762 opnieuw het oude, ook bij Hugo de Groot ontwikkelde denkbeeld van een staatsverdrag op den voorgrond stelde, waarbij het volk oorspronkelijk de macht aan de overheid zou hebben opgedragen, deed ook hier onder de talrijke beoefenaars der fransche letteren zijn invloed gevoelen. Krachtiger echter nog werkten op Van der Capellen en zijne vrienden, die hij niet alleen in de hollandsche regentenkringen maar sedert zijn optreden in 1776 ook onder de ontwakende burgerijen bij menigte telde, de denkbeelden der engelsche democraten [1]). Richard Price's door Van der Capellen ver-

[1]) Vgl. Brieven van Joan Derck van der Capellen tot den Poll, uitg. De Beaufort, blz. 40 vlg. Over Capellen's ontwikkeling vooral het daarop door Sillem gegeven Aanhangsel en diens studie in De Gids, 1882, blz. 204 en 401 vlg.

taald werk „Aanmerkingen over den aart der burgerlijke vrijheid", zijn idealistische „Observations on the importance of the American revolution and the means of making it a benefit to the world" werden hier te lande ijverig gelezen; met hem en andere amerikaanschgezinde Engelschen stond Van der Capellen in levendige briefwisseling. Priestley's wijsgeerig-theologische beschouwingen werden evenzoo onmiddellijk vertaald en gretig gelezen. Gelijk deze geschriften van vrijheidlievende predikanten in Engeland zelf aan de opkomende radicale beweging grooten steun verleenden, waren zij ook in de Republiek, waar de in 1747 en volgende jaren luid klinkende democratische leuzen ook thans weder de lucht begonnen te vervullen, van grooten invloed. Vele bewonderaars van Oldenbarnevelt en De Witt, felle tegenstanders eener groote overheerschende stadhouderlijke macht zooals die thans in de Republiek bestond, zagen zelfs in deze fiere voorvechters der oude aristocratische regeeringsbeginselen volksmannen in den zin der toenmalige democratie, die de „ware volksrechten" tegenover de „tirannen" uit het Huis van Oranje hadden willen verdedigen en daarvoor hun leven hadden gelaten. De brochures uit den Witten-Oorlog [1]) werden weder voor den dag gehaald. Nog was het niet velen duidelijk, dat hier twee richtingen moesten worden onderscheiden: die der aristocratische regenten, die in de eerste helft der eeuw hun hoogtijd hadden gevierd, en die der democratische volksmannen, wier denkbeelden thans eerst zich in hun volle beteekenis zouden gaan ontwikkelen. In de hoofden ook van Burman en Van der Capellen, van den heftigen doopsgezinden leidschen predikant Van der Kemp, van zoo menig ander voorvechter der nieuwe leerstellingen op staatkundig gebied liep dat alles nog dooreen. Niet het minst in de kringen der door de overheerschende gereformeerde Kerk nog steeds ter zijde geschoven Doopsgezinden, Remonstranten en Katholieken vonden de nieuwe denkbeelden geestdriftige aanhangers. Zij, door de toenemende welvaart der burgerklasse zich tegenover de regentenfamiliën meer en meer zelfstandig ontwikkelend, meenden in deze volksbeweging, die zich vooral bij de burgerklasse deed gelden, een middel te zien om zich zoowel van het kerkelijke als van het aristocratische juk te kunnen bevrijden en juichten de nieuwe denkbeelden met geestdrift toe.

[1]) Zie boven, blz. 282.

Maar de sympathie met de amerikaansche opstandelingen was thans het alles overheerschende gevoel en de neigingen der stadhouderlijke regeering van het oogenblik, hoe gevaarlijk zij onder omstandigheden ook voor de volksvrijheid worden kon, de „vreedzame en beminnelijke" regeering, waarvan Simon Stijl in 1778 getuigde, de „voor de gemeene zaak allerheilzaamste" staatsinrichting, welks voortbestaan „tot in de laatste nageslachten" de talentvolle jonge Pieter Paulus in zijne uitnemende „Verklaring der Unie van Utrecht" (1772) hoopte, konden, meende men, in deze omstandigheden geen hinderpaal zijn om die sympathie ook in daden te toonen. De zaak van Amerika bleef voor Van der Capellen en de zijnen vooreerst de hoofdzaak in de staatkunde der Republiek en al mochten zij toornen tegen de militaire jurisdictie, al mocht Van der Capellen de „slavernij" der „haatlijke" drostendiensten, „veragtlijke gedenkteekenen der barbaarschheid", in het Overijselsche — in werkelijkheid geringe overblijfselen uit den ouden middeleeuwschen tijd van den gedwongen arbeid der landbewoners ten behoeve van de vertegenwoordigers der overheid en sedert lang in licht te dragen geldelijke verplichtingen omgezet — geeselen met al den pathos zijner licht ontvlambare ziel[1]), op Amerika bleef aller blik gevestigd. De handel van Amsterdam, die op een voordeelig verkeer met de voormalige engelsche koloniën hoopte, had het oog niet minder op Amerika geslagen en werkte de bedoelingen van Van der Capellen gereedelijk in de hand.

En behalve op Amerika zag men op Frankrijk, den machtigen bondgenoot van de amerikaansche rebellen, dat niets liever wenschte dan gezamenlijk met de nog altijd als geldmarkt voor iedere oorlogvoerende mogendheid als bondgenoot begeerlijke Republiek, die, als zij wilde, met haar overvloed van geld nog vloten van beteekenis kon bouwen, tegen den ouden landsvijand over Kanaal en Noordzee op te trekken. De zending als gezant in Den Haag van den dertigjarigen diplomaat Paul François de Quelen, hertog De la Vauguyon (Dec. 1776), was in dit opzicht van groote beteekenis[2]). Hij was de man om te bereiken wat D'Affry tijdens den zeeoorlog te vergeefs had nagestreefd, wat thans weder de fransche minister Vergennes wenschte: het opgeven der angstvallig begeerde onzijdigheid om zich in de armen van Frankrijk te

1) Vgl. Vaderl. Hist. (Vervolg op Wagenaar, Amst. 1786), I, blz. 296 vlg.
2) Colenbrander, I, blz. 121 vlg.

werpen. Handig intrigant, moest hij de zorgvuldig onderhouden betrekkingen van De Bonnac en D'Affry met de regenten opnieuw aanknoopen zonder het bij den immers nog altijd machtigen stadhouder geheel te verkerven; de gezantschapssecretaris Bérenger stond hem daarbij uitstekend ter zijde, vooral wat betreft zijne betrekkingen met de machtige amsterdamsche regenten en hun voortvarenden staatsgezinden pensionaris Van Berckel, den intiemen vriend van Van der Capellen. Met vriendelijke woorden aan de regenten van de hollandsche steden, in de eerste plaats van Amsterdam, met dreigementen desnoods tegenover den van engelschgezindheid verdachten stadhouder en den zwakken raadpensionaris dacht De Vauguyon zijn doel te bereiken.

De bij de houding van Frankrijk steeds dreigender oorlogstoestand maakte in de eerste plaats en in ieder geval versterking van de vloot dringend noodig en de Raad van State drong in zijne petitie van 1777 dan ook op de bekende wijze daarop aan. Niet echter deze in hunne eeuwige herhaling onvruchtbare vertoogen van den van allen politieken invloed beroofden Raad maar de bepaalde eisch van Holland, dat ernstig den bouw van de reeds lang besproken 24 linieschepen bepleitte en bij weigering een zeker aantal der door dit gewest betaalde troepen dreigde af te danken om de admiraliteiten tot bouwen in staat te stellen, bracht de Staten-Generaal op het laatst tot aarzelend handelen. Op aandrang van de West-Indische Compagnie en een aantal bij den handel op West-Indië, die vooral bedreigd scheen, bij den sluikhandel op de Antillen niet het minst, belang hebbende kooplieden werd nog in 1777 Van Bylandt met een eskader naar de West gezonden om de engelsche kapers in toom te houden en in Mei 1778 kwam men eindelijk en ten laatste tot toestemming in het zes jaren te voren reeds door den Prins en den Raad van State in zoo ernstige bewoordingen gedane voorstel[1]). Maar „geresolveerde" oorlogschepen waren nog geen oorlogschepen in zee; ofschoon weldra verscheidene dier schepen gereed lagen, zeilden zij nog niet uit ter verleening van het konvooi, waarom de kooplieden vroegen. Eene bezending van kooplieden, waaronder er waren, die reeds op hoop van winst groote hoeveelheden scheepshout hadden ingeslagen[2]), richtte zich in November met hevige klachten

1) De Jonge, Zeewezen, IV, blz. 394.
2) Colenbrander, I, blz. 136.

eerst tot de Staten-Generaal, en die van Holland, daarna tot den Prins zelf.

Deze kooplieden handelden niet zonder medeweten van De la Vauguyon. In de onderhandelingen met Engeland over de voorwaarden, waarop deze mogendheid den handel in de West zou willen toelaten, was namelijk sedert de oorlogsverklaring van Frankrijk een nieuw element gekomen: zoowel Frankrijk als de Amerikanen zelf trachtten heimelijk de Republiek tot een openlijk verbond van handel en vriendschap met de nieuwe Vereenigde Staten te bewegen en dit streven was ook voor den engelschen gezant geen geheim gebleven [1]). Wel was de eerste brief daarover van de amerikaansche vertegenwoordigers te Parijs: Franklin, Lee en Deane, in overleg met de regeering van Amsterdam reeds in April aan den raadpensionaris geschreven maar deze had zich zijnerzijds in overleg met den Prins bepaald tot onderhandsche toezending van het onwelkome doch niet geheel ter zijde te stellen verzoek aan de hollandsche steden. Amsterdam echter, door den heftigen Van Berckel onophoudelijk aangezet, ging verder en liet, in afwachting van de erkenning der onafhankelijkheid van de „Vereenigde Staten van Amerika" door Engeland, zijn pensionaris heimelijk op den brief der Amerikanen antwoorden, dat men, zoodra deze erkenning geschied was, gaarne zou medewerken tot een „tractaat van eeuwigdurende vriendschap en commercie". Dit geheim werd goed bewaard. Een der weinige door de amsterdamsche regeering daarin betrokken kooplieden, Jean de Neufville, die veel handel met Amerika dreef, had in overleg met de amsterdamsche burgemeesters 4 September te Aken met Lee reeds een voorloopig ook nog zeer geheim traktaat opgesteld, dat aan de Republiek, zoodra het genoemde geval zich voordeed, een voordeelig handelsverdrag moest verzekeren. Ofschoon ook de welingelichte Yorke nog niet wist van dit traktaat, hij had genoeg van Amsterdam's gezindheid vernomen om zijne regeering te waarschuwen, dat het hoog tijd werd om krachtig op den Prins en Brunswijk te werken, terwijl de weifelende Van Bleiswijk, naar hij meende, geen ernstige bezwaren zou opwerpen. Ten einde de engelsche regeering, die zich, thans ernstig beducht voor een aansluiting der Republiek bij hare vijanden, in gematigde taal bereid toonde om den gewonen handel der hollandsche kooplieden met Frankrijk te ontzien en

[1]) Colenbrander, I, blz. 130 vlg.

reeds bevel gegeven had om een aantal opgebrachte hollandsche schepen te ontslaan, eenigszins te bevredigen en tegelijk iets voor den door de engelsche kapers en oorlogschepen belemmerden handel te doen, sloeg Van Bleiswijk nu in de Staten-Generaal den door Engeland aangewezen uitweg voor om wel konvooi te verleenen aan de bedreigde koopvaarders maar daarvan die uit te zonderen, welke belast waren met masten en hout, geschikt voor den bouw van oorlogschepen [1]). Tegen dit „beperkt konvooi" nu verklaarde Amsterdam, gesteund door de belanghebbende kooplieden, zich ten sterkste. Die kooplieden, bevreesd om met hun ingekocht hout te blijven zitten, verzochten, evenals indertijd in 1758 hunne voorgangers tijdens den zeeoorlog zich tot de Prinses hadden gewend, gehoor bij den Prins en lieten zich, evenals toen, ook thans in heftigen anti-engelschen zin uit, hem persoonlijk verantwoordelijk stellend voor de gevolgen eener weigering om onbepaald konvooi te verleenen. Zij deden hem bij monde van Jean de Neufville [2]) ongeveer dezelfde verwijten hooren, die onder dezelfde omstandigheden in 1758 tot zijne moeder waren gericht; zij drongen aan op spoed bij het nemen van „kragtdaadige" maatregelen; zij beriepen zich op hem als admiraal-generaal; zij wezen met nadruk op de reeds in de havens gereedliggende oorlogschepen; zij stelden hem verantwoordelijk voor de te lijden schade en verklaarden van hem te verwachten, neen te eischen, dat hij de rechten van den handel der Republiek zou handhaven. De onthutste Prins antwoordde in het algemeen, dat de zaak hem ter harte ging, dat de petitie voor 1779 reeds 32 schepen verlangde en dat men trachten zou den handel „voldoening en genoegen te geven". Twee dagen later (13 Nov. 1778) echter viel het besluit der Staten-Generaal tot het verleenen van beperkt konvooi, onder hevig protest van Amsterdam.

En terwijl de moeilijkheden ter zee toenamen, terwijl Engeland en Frankrijk beiden door hunne eischen en vertoogen de Republiek in een steeds bezwaarlijker toestand brachten, begonnen ook te land zich de wolken samen te pakken. De dood van den keurvorst van Beieren op het einde van 1777 scheen aanleiding te zullen worden tot een nieuwen grooten oorlog tusschen Oostenrijk, dat de beiersche

[1]) Vervolg op Wagenaar, I, blz. 229 vlg.

[2]) ib., blz. 225 vlg.; Nieuwe Nederl. Jaarb. 1778, blz. 1423, 1439 vlg.

erflanden onder zijn invloed hoopte te brengen, en Pruisen, dat eene zoo aanzienlijke vermeerdering van de oostenrijksche macht vreesde. Het kwam zelfs tot een inval der pruisische legers in Bohemen maar Frankrijk's en Rusland's tusschenkomst wist nog den dreigenden oorlog te voorkomen en de vrede te Teschen (Mei 1779) maakte voorloopig een einde aan het gevaar. Maar de verkiezing van aartshertog Maximiliaan, broeder van den avontuurlijken duitschen keizer Jozef II, tot coadjutor en aangewezen opvolger van den aartsbisschop van Keulen wees op nieuwe moeilijkheden, die bij den dood der in haren ouderdom vredelievende keizerin Maria Theresia ook van die zijde konden ontstaan; te eerder omdat de jonge keizer blijkbaar het plan koesterde tot invoering ook in België van belangrijke veranderingen, die de belangen der Republiek konden schaden, ja reeds dacht aan eene ruiling van grondgebied met den nieuwen beierschen heerscher, waarbij deze, in ruil voor zijn keurvorstendom, de Zuidelijke Nederlanden zou verkrijgen en dit gebied, gelijk in den tijd van keurvorst Maximiliaan, zoo gevaar zou loopen onder een zwak bestuur geheel onder franschen invloed komen. In deze omstandigheden scheen het geraden zoowel de land- als de zeemacht der Republiek te versterken, zich „in postuur te stellen", te meer daar Engeland, thans met Hannover onder één vorst, in geval van oorlog ook aan de oostergrens met hare verwaarloosde vestingen een gevaarlijk vijand kon blijken. De Raad van State stelde daarom na overleg met den Prins reeds in het voorjaar van 1778 op aandrang der landprovinciën eene vermeerdering van het leger met bijna 14000 man voor. Maar Amsterdam, vreezend voor uitstel der naar zijn inzicht veel noodiger versterking der zeemacht, verzette zich met kracht tegen dit plan, dat in ieder geval een deel der beschikbare geldmiddelen voor de behoeften der vloot zou doen verloren gaan.

Het oude spel begon zoo weder opnieuw: de landprovinciën wenschten vermeerdering van het leger, Amsterdam begeerde alleen versterking van de vloot. Maar de zaak stond nu gunstiger in zooverre als niet de provincie Holland maar alleen nog Amsterdam zich verzette tegen voorziening in beide opzichten en de andere provinciën niet ongeneigd waren om ook de vloot belangrijk te versterken en zich voor de verdediging in het algemeen groote offers te getroosten [1]);

[1]) Nieuwe Nederl. Jaarb. 1778, blz. 807, 949, 953, 961, 964, 1351 vlg.

zelfs Zeeland, dat intusschen als voorwaarde stelde de verlenging van het „soulaas", vóór zeven jaren aan dit gewest toegestaan. Zoo scheen er nu ten minste kans te bestaan, dat zoowel voor de onzijdigheid der vlag ter zee als voor die van het grondgebied zou worden gezorgd, zooals de ridderschap van Holland in zijn vertoog tegenover het amsterdamsche protest zeide. Amsterdam echter kon rekenen op den machtigen steun van Frankrijk. De la Vauguyon [1]), door de toenadering tot Engeland's eischen geprikkeld, diende in overleg met Amsterdam reeds 7 December een scherp vertoog in tot handhaving van volledige handelsvrijheid als het kenmerk eener „volmaakte onzijdigheid" en zelfs der werkelijke onafhankelijkheid eener natie, aan het slot niet onduidelijk dreigend met intrekking door Frankrijk van de daar aan de neutralen toegestane handelsvoordeelen. Eenige dagen later kwam hij nogmaals met eene memorie, waarin hij nog scherper aandrong op intrekking van het over het konvooi genomen besluit; den Prins persoonlijk wees hij op de ook voor dezen mogelijke gevolgen. Aarzelend antwoordden de Staten-Generaal volgens Holland's voorstel, dat men door het besluit juist die „volmaakte" onzijdigheid wilde handhaven, en deden een beroep op Frankrijk's billijkheid. Maar De la Vauguyon had reeds instructie om verder te gaan. Hij weigerde dit antwoord aan te nemen gelijk ook de staatsche gezant te Parijs, die het zou overbrengen, op zijn beurt werd teruggewezen; hij kondigde openlijk aan, dat hij reeds een ordonnantie in handen had met beperkingen ten opzichte van den handel der Republiek in zijn land.

De Staten-Generaal, door de bij den handel in grof hout belang hebbende, benevens door de op Frankrijk handelende kooplieden heftig bestookt en door Amsterdam's aanhoudende protesten verontrust, geraakte steeds meer in een wanhopige stemming. De Prins zelf, die bij het toenemend verzet van Amsterdam de op samenwerking met die stad gegronde staatkunde van den hertog van Brunswijk als minder deugdelijk had leeren beschouwen [2]), zocht zijn steun, waar hij dien vinden kon; hij vroeg in zijne verlegenheid te vergeefs hulp

[1]) Colenbrander, I, blz. 137 vlg.

[2]) Reeds in 1777 zijn duidelijke sporen daarvan te zien; vgl. Hardenbroek, I, blz. 413, 416. Op het einde van 1778 was de zaak een feit. Vgl. Colenbrander, I, blz. 148/9; Hardenbroek, l.l., ook blz. 429, 435, 443, 456, 459, 466, 478.

en raad bij den koning van Pruisen, die hem spottend afwees; hij wist niet wat te doen, terwijl De la Vauguyon niet naliet de deputaties der hollandsche steden persoonlijk op de voor hare burgerijen mogelijke schade in den franschen handel te wijzen. Het gelukte hem zoo Haarlem, waar juist een nieuwe pensionaris, Zeeberg, opgetreden was, spoedig medestander van Van Berckel gebleken, tot de amsterdamsche zijde over te halen. Nog handhaafden de Staten-Generaal den 18den Januari hun besluit maar De la Vauguyon kondigde onmiddellijk het gevreesde strafedict af en nu begonnen werkelijk verscheidene hollandsche steden te aarzelen. In deze moeilijke dagen was de raadpensionaris weder de man, die den Prins vooral van raad diende en hem overhaalde tot de meest dubbelzinnige en gevaarlijke politiek; hij liet De la Vauguyon in Holland vrijelijk wroeten en woelen en hield zich vooral aan het gevoelen der landprovinciën tot handhaving van het besluit van 19 November: zoo meende hij Frankrijk en Engeland tegelijk te kunnen believen en den Prins buiten schot te houden. Maar deze slimheid bereikte haar doel niet. Holland, aan de intriges van De la Vauguyon en Amsterdam overgelaten, sloeg den 30sten Maart voorgoed om en verklaarde zich bij meerderheid van 11 tegen 8 stemmen voor onbeperkt konvooi. Een derde pensionaris, die van het kleine Gorkum, Cornelis de Gijselaer, verleende daarbij zijne diensten, weldra beloond met het pensionarisschap van Dordrecht.

Nog erger werd het, toen Engeland zelf volstrekt niet tevreden gesteld bleek te zijn met het genomen besluit tot verleening van beperkt konvooi en voortging met het aanhouden en opbrengen van schepen met contrabande, ja in ernst begon te denken over een oorlogsverklaring aan de wankelmoedige Republiek, nu deze nog op verre na niet voor een oorlog gereed was: dat het ertoe komen zou, verwachtte de engelsche regeering zonder twijfel en een onmiddellijke oorlogsverklaring zou onze koloniën grootendeels in engelsche handen hebben doen vallen, terwijl onze vloot van geen beteekenis was tegenover de engelsche. Maar Engeland, in Amerika ernstig getroffen, was toch bevreesd, dat de Republiek in geval van oorlog zich geheel aan Frankrijk zou overgeven. Het besloot dus alsnog af te wachten en verklaarde alleen geen vervoer van contrabande, zelfs onder konvooi, te zullen toelaten.

Frankrijk zat niet stil. Het beloonde aanstonds Amsterdam en Haarlem door hen van het strafedict uit te zonderen; in Juni, toen Holland

besloten had om van de Staten-Generaal binnen vier weken intrekking van het gewraakte besluit te eischen, zich in geval van weigering op eigen gelegenheid met de vermeerdering der vloot te belasten en voor „importante middelen" te zorgen tot bescherming zijner onderdanen, beloonde het dit gewest opnieuw door schorsing van het edict voor dit gewest en voor die vier weken [1]). Zoo voordeelig was de vriendschap met Frankrijk! Maar ook, zoo weinig volgde men hier te lande den ten slotte door Frederik den Groote aan de Prinses gegeven raad: „de plus respecter la République que les voisins et ne montrer de prédilection ni pour les Anglois ni pour les François, ne point se rendre esclave mais demeurer l'ami de l'une et de l'autre de ces puissances et de se faire respecter sur mer par la flotte" [2]); zoo weinig begreep de Prins, verontwaardigd over Frankrijks „menées", dat „l'intérêt est l'âme d'une République marchande", gelijk Frederik het uitdrukte, en dat de kooplieden voor hunnen handel behoefte hadden aan bescherming; zoo weinig begrepen van hun kant de kooplieden, dat zij de speelbal werden der handige fransche staatkunde. Engeland, door den driftigen Yorke voorgelicht en thans door weinig omzichtige staatslieden geleid, deed niets om die staatkunde met gelijke handigheid te bestrijden; integendeel, zijne krasse memoriën wierpen olie in het vuur en vermeerderden de verbittering hier te lande tegen Engeland, den van ouds bij de natie gehaten mededinger. De regeering der Republiek, die thans, nu Brunswijk meer en meer op den achtergrond kwam, geen enkel staatsman van beteekenis meer telde, wist niet wat te doen; ook de „goede oude" griffier, hoe vast ook in de traditiën van zijn met de engelsche alliantie groot geworden geslacht, miste de kracht, die in deze omstandigheden noodig was geweest [3]), en de Prins was wanhopig over de „dolle" engelsche politiek, die alle concessies onmogelijk maakte.

De vier weken verliepen en er gebeurde niets. Terwijl de versterking van het leger in den loop van 1779 steeds minder noodig scheen, nu de vrede in Duitschland weder hersteld was, en de plannen daartoe met steeds minder kracht werden verdedigd, werd ook voor de vloot weinig gedaan. Wel schreef de Prins in Januari een brief

1) Colenbrander, I, blz. 161.
2) ib., blz. 381.
3) ib., blz. 147/8.

aan de landprovinciën, waarbij hij de uitrusting vroeg van 50 of 60 schepen en eene vermeerdering der landmacht tot 50 of 60 000 man [1]; wel werden afgevaardigden der admiraliteiten in Den Haag bijeengeroepen om voorstellen te doen betreffende de zeemacht en leverden zij een omstandig rapport in [2], dat aandrong op voorziening in de „schreeuwende" behoeften aan schepen, kustbatterijen, materieel en bemanning; maar nog in het najaar was er geen eskader gereed, in weerwil van den voortdurenden aandrang der kooplieden op konvooi. Eerst in de allerlaatste dagen van het jaar kon, volgens besluit der Staten-Generaal van 8 November tot vorming van een konvooi voor schepen naar Frankrijk, de West en de Middellandsche zee, Van Bylandt met een vijftal oorlogschepen uit Texel wegzeilen ter bescherming eener koopvaardijvloot; daarbij mochten evenwel geen schepen met grof hout zijn, waarom Holland tegen de zaak was geweest.

Het gansche jaar door bleef de zaak van beperkt of onbeperkt konvooi zwevende. De fransche gezant en zijn amsterdamsche bondgenooten gaven zich alle moeite om de nog aarzelende kleinere hollandsche steden voor hunne zaak te winnen; beloften en handelsvoordeelen voor elke stad in het bijzonder, gunstige bepalingen voor den rotterdamschen doorvoerhandel, den dordtschen wijn en de noordhollandsche kaas, voor de leidsche lakens en de brielsche haring [3], wisselden af met intimidatie en dreigementen. Maar ook Yorke roerde zich. Nadat in Juni de officieele oorlogsverklaring van Frankrijk en Spanje door Engeland was ontvangen, vroeg hij wegens nadering eener fransch-spaansche vloot bij Plymouth hulp aan de Republiek op grond van de oude traktaten — een vraag, die hier te lande de oude kwestie van de verplichting daartoe, van den „casus foederis", weder in reeksen van pamfletten, van boeken zelfs deed bespreken maar de regeering opnieuw zeer in het nauw bracht, zoodat zij geen anderen uitweg vond dan haar antwoord zoo lang mogelijk uit te stellen. Engeland, dat tegenover de Republiek eene zonderling weifelende, nu eens uitdagende, dan weder lankmoedige houding aannam, scheen de zaak alleen te hebben opgeworpen om haar in verlegenheid te brengen, want het zette den eisch evenmin

1) Ned. Jaarb. 1779, blz. 175 vlg.
2) De Jonge, IV, blz. 399 vlg.
3) Colenbrander, I, blz. 164.

door als vroeger dien om de schotsche brigade of het ontslag van De Graeff. De komst van den beruchten amerikaanschen kaper John Paul Jones — de „Pouwel Jonas" van het volksliedje — in October op de reede van Texel met een paar prijzen bracht iets meer leven in de hangende kwestiën maar ook nieuwe moeilijkheden. Engeland verlangde uitdrukkelijk verwijdering van den kaper en uitlevering der prijzen maar Jones verklaarde geen kaper, doch officier der amerikaansche marine te zijn, bleef eenvoudig voor Texel liggen, verkocht zijn buit en kwam herhaaldelijk te Amsterdam en in Den Haag, overal gevierd als een held en toegejuicht als een bondgenoot. Drie maanden lang hield Jones zich voor Texel op en toen de Staten-Generaal op voorstel der admiraliteiten wel de engelsche eischen afwezen maar tevens den Amerikaan het vertrek gelastten, heesch deze de fransche vlag en toonde een franschen lastbrief, hem door De la Vauguyon in overleg met Van Berckel en Van der Capellen verleend.

En intusschen ging Engeland, als het ware uitdagend tot krijg, tot wanhoop van den Prins voort met het onderzoeken en opbrengen van onbeschermde nederlandsche schepen, waardoor aan den handel voortdurend veel last en schade werd berokkend. Het was de vraag, wat het zou doen met de thans door Van Bylandt begeleide koopvaarders. Toen deze (31 Dec.) op de hoogte van Wight gekomen waren, werden zij, zooals verwacht werd en de engelsche regeering reeds gedreigd had, door een sterk eskader onder Fielding aangehouden. Na eenige onderhandeling en weigering van Van Bylandt begon Fielding met het onderzoek der koopvaarders; dit gaf aanleiding tot eene schermutseling, waarna de staatsche vlootvoogd tegenover de overmacht het gevecht deed staken en de vlag streek. Fielding nam nu de koopvaarders in bezit en zeilde met hen en de schepen van Van Bylandt, die zijn vlag weder had mogen hijschen maar weigerde het konvooi te verlaten, naar Portsmouth, waar Van Bylandt bericht gaf van het gebeurde. Een hevige gisting ontstond onmiddellijk in den lande. Men beschuldigde niet alleen Van Bylandt van plichtverzuim maar ook den Prins van medeplichtigheid daaraan; men eischte schadevergoeding en voldoening voor de beleediging der vlag op 's lands oorlogschepen; men verlangde in heftige taal krachtig optreden tegen den overmoedigen Brit, die allen handel onmogelijk maakte, zoodat de assuradeurs weigerden langer schip en lading te

verzekeren. En terwijl deze zaak nog hangende was, kwam Engeland (28 Jan. 1780) met de verklaring, dat het weldra genoodzaakt zou zijn het handelstraktaat van 1674 in te trekken, wanneer de Republiek volhardde bij haren onwil om het traktaat van onderlinge hulp van 1678 door zending van troepen en schepen op te volgen: Engeland zou de Republiek niet langer als bondgenoot maar eenvoudig als onzijdige mogendheid zonder meer behandelen, dat wil zeggen: alle handelsvoordeelen intrekken.

De oorlog scheen voor de deur te staan, want eene behandeling als onzijdige mogendheid beteekende feitelijk het verbod van allen handel in wat in den meest algemeenen zin contrabande heette en vrij spel voor de kaperij, tenzij men sterke konvooien verleende. De fransche staatkunde was daarmede meester van den toestand, vooral toen twee maanden later de driftige Yorke in een heftige memorie binnen drie weken uitsluitsel verzocht en 17 April de bedreiging met intrekking der handelsvoordeelen van engelsche zijde werd uitgevoerd. De Prins en de raadpensionaris waren nu wel gedwongen den stroom te volgen[1]; zij gaven, onder goedkeuring thans ook van Brunswijk, toe aan den aandrang der door Amsterdam aangevoerde hollandsche meerderheid. Niet alleen werd Van Bylandt voor een krijgsraad gebracht maar de Staten-Generaal besloten met volkomen eenparigheid tot een ernstig protest te Londen en den eisch om schadevergoeding wegens de aanhouding; zij besloten (24 April), met verzet alleen van Zeeland, tot het verleenen van onbeperkt konvooi en eenige dagen later tot uitrusting van 52 linieschepen en fregatten ter bescherming van zeegaten en handel, waarvan in October $^2/_3$ gereed was, zij het dan ook met onvoltallige bemanning en zwak van geschut voorzien[2]. Bij de toenemende aanmatigingen der engelsche kapers en oorlogschepen was het te denken, dat, zoodra de konvooien uitzeilden, er eene botsing zou ontstaan, die den oorlog kon doen uitbarsten, tenzij Engeland, als in 1762, bij deze krachtiger houding der Republiek nog terugweek.

Nog eene kans bestond er op vrede[3]. De russische keizerin Catharina II begeerde de bemiddelaarster te zijn tusschen de in westelijk

1) Colenbrander, I, blz. 169. Vgl. Hardenbroek, II, blz. 4 vlg.
2) De Jonge, IV, blz. 430 vlg.
3) Colenbrander, I, blz. 171 vlg.

Europa strijdende partijen en in ieder geval de opkomst harer handelsvloot niet in gevaar te laten brengen door de toenemende drukkende zeeheerschappij van het machtige Engeland. Een herhaaldelijk reeds ter sprake gekomen verbond van de onzijdige mogendheden: Rusland, Denemarken, Zweden, ook de Republiek en verder misschien zelfs Oostenrijk, Pruisen, Portugal en Napels, tot handhaving eener „Gewapende Neutraliteit" lag zonder twijfel in de lijn harer denkbeelden. Maar tevens in die van Frankrijk, dat reeds in 1778 den regel „vrij schip, vrij goed" als richtsnoer had aangenomen op aandrang van den minister Vergennes, die het denkbeeld bij de hoven van het Noorden had laten aanbevelen. Naar aanleiding van het opbrengen van een russisch schip door de Spanjaarden stelde de keizerin 9 Maart 1780 een vijftal artikelen op, die zij door de onzijdige mogendheden algemeen goedgekeurd wilde zien. Zij behelsden het volgende: vrije kustvaart voor onzijdigen; vrij schip vrij goed behalve voor contrabande; contrabande zijn wapenen, kruid en lood; blokkade moet effectief zijn om geldig te wezen; alle prijsgerechten en admiraliteiten moeten zich aan deze bepalingen houden.

De Republiek, door den russischen gezant Galitzin aangezocht, hoopte, Engeland intusschen zooveel mogelijk tevreden stellend, tijd te winnen, in een mogelijk verbond der onzijdigen hulp te vinden in haar neteligen toestand en zoo, „dobberende en worstelende tusschen de droppels heen", de zaken tot den vrede gaande te houden. Dit was de gang harer politiek, het streven ook van den Prins[1]. De Prins, door de amsterdamsche regeering, den franschen gezant en zelfs den koning van Pruisen aangemoedigd, liet zich vinden om Rusland voor te stellen met de Republiek in dezen geest samen te werken; Holland verklaarde zich er zeer voor. Er scheen weder kans te zijn op verzoening van Amsterdam en den Prins. Alleen Brunswijk was weinig met het russische voorstel ingenomen en spotte met de „belle alliance", van welker beteekenis hij zich weinig voorstelde bij de bekende engelschgezinde richting der russische politiek en de zwakheid der zeemacht van de noordsche mogendheden vergeleken bij die van Engeland[2], en de staatsche gezant te St. Petersburg, De Swart, was een man van te weinig inzicht om de zaak te

1) Hardenbroek, II, blz. 84.
2) Nijhoff, blz. 184 vlg.

leiden. Rusland ging dan ook niet dan zeer langzaam voort. Wel vroeg het in April de aansluiting der Republiek bij het voorgenomen verbond gelijk die van Denemarken en Pruisen, die ook toetraden, maar de zomer ging voorbij zonder dat de Republiek toestemde. De eisch der Staten, dat het te sluiten verbond hunne overzeesche bezittingen zou waarborgen, gaf nieuw oponthoud, al gingen Van Wassenaer van Starrenburg en Van Heeckeren van Brandsenburg werkelijk als gezanten naar Rusland om het tot deze voorwaarde over te halen. De russische keizerin bleek echter weldra van zoodanig een waarborg niet te willen weten en zoo bleef de aansluiting bij het verbond tot in het najaar hangende, al drong Amsterdam erop aan toch alvast de russische artikelen te teekenen.

Maar terwijl zoo de zaak nog in October 1780 niet verder gekomen was, gebeurde er iets, dat onze verhouding tot Engeland definitief veranderde. Op een door een engelsch fregat bij Newfoundland (10 Sept.) buitgemaakt vaartuig[1]), waarop zich de amerikaansche staatsman Henry Laurens bevond, voorzien van machtiging om met de Republiek een verbond te sluiten, vond men den tekst van het in 1778 te Aken opgestelde verdrag, het bewijs van de medeplichtigheid der amsterdamsche regeering aan deze geheime onderhandelingen met de amerikaansche rebellen, eindelijk een aantal ten deele reeds gedrukte brieven uit de briefwisseling tusschen Amerikanen en amsterdamsche kooplieden en regenten, waaronder ook Van der Capellen. De goede vangst werd onmiddellijk door de engelsche regeering geëxploiteerd, ook in verband met de spoedig te wachten aansluiting der Republiek bij het verbond van Gewapende Onzijdigheid. Yorke, die, na geheim overleg met Fagel en Brunswijk over de vraag wat nu te doen stond, n.l. of Engeland niet beter deed aanstonds den oorlog te verklaren, den 16den October den Prins de gevonden papieren ter hand stelde, hopend door de mededeeling van het gebeurde de aansluiting bij het russische plan nog ter elfder ure te beletten, toonde zich uiterst verbolgen. De Prins, ofschoon door Brunswijk gewaarschuwd[2]), aarzelde eenige dagen, waarvan het reeds ingelichte Amsterdam gebruik maakte om in de Staten van Holland

[1]) Een uitvoerige beschrijving der zaak en der gevonden papieren in het Vervolg op Wagenaar, II, blz. 425 vlg.

[2]) Nijhoff, blz. 190 vlg.

de aansluiting bij het verbond ook zonder garantie der koloniën door te drijven, voordat nog de Prins de papieren in het Secreet Besogne der Staten-Generaal en de hollandsche Statenvergadering ter tafel bracht. Het besluit van Holland vond ook bij de overige gewesten goedkeuring, te meer daar Amsterdam zich over zijn gedrag ten opzichte van de papieren van 1778 verantwoordde door de opmerking, dat het te Aken opgestelde verdrag gemaakt was onder invloed van het ter beurze verspreide gerucht, dat Engeland op het punt stond om vrede met Amerika te sluiten en de onafhankelijkheid der rebellen te erkennen, o. a. mits de hollandsche handel op Amerika niet werd toegelaten.

Zoo was de hoop van Yorke en de engelsche regeering verijdeld en traden de Staten-Generaal, onder protest trouwens van Zeeland, Utrecht en Gelderland, den 20sten November toe tot het verbond, waarvan de verklaring binnen zes weken aan de betrokken mogendheden zou geschieden. Wel werd eenige dagen later het gedrag van Amsterdam „gedesavoueerd" en ernstig afgekeurd, zoowel door Holland als door de Staten-Generaal. Dit geschiedde in antwoord op de reeds 10 November door Yorke over het „strafwaardig ontwerp" eener „factie", eener „kabale" ingediende klacht, waarin hij ernstige bestrafling eischte van Van Berckel en diens „medeplichtigen" aan het „voorbeeldeloos complot" tegen een bevrienden souverein. Maar de engelsche regeering nam daarmede geen genoegen. Zij was thans, door den op buit belusten en anti-hollandschen geest harer bevolking gesteund, vast besloten om niet toe te laten, dat de Republiek van een twijfelachtigen bondgenoot een geducht vijand of zelfs maar een steun voor de minstens half vijandelijke noordsche mogendheden zou worden[1]). Een nieuw vertoog, den 12den December door Yorke ingediend, begeerde „voorbeeldige straf" en „volkomen voldoening" voor de beleediging, die een „schennis van de bataafsche staatsgestaldheid", waarvan de engelsche koning zich de „guarandeur" achtte, een „inbreuk op de publieke trouw", een „aanslag op de waardigheid der kroon" werd genoemd, en dreigde, als de Staten het niet deden, zelf van engelsche zijde die straf te doen voltrekken. Drie dagen later kwam Yorke op onmiddellijk antwoord aandringen, wederom in termen, die gekozen schenen om oorlog te zoeken. En daarbij kwam

[1]) Lecky, History of England in the 18th Century, IV, p. 162 ff.

nog de opnieuw aan de orde gestelde eisch tot het verleenen van hulp aan Engeland, waartoe ook de Prins niet geneigd bleek.

Intusschen was op den 10den inderhaast tot onmiddellijke kennisgeving der aansluiting van de Republiek bij het verbond van Gewapende Onzijdigheid besloten en diensvolgens de gezant te Londen, Van Welderen, met de noodige volmacht voorzien, in de ijdele hoop nog een oorlogsverklaring van Engeland te voorkomen. Maar de engelsche regeering riep Yorke onmiddellijk terug, weigerde Van Welderen aan te hooren en stelde dadelijk de oorlogsverklaring op. Zij werd daarbij geholpen door het toeval, dat juist de zee onstuimig was en de gemeenschap tusschen Londen en Den Haag verstoorde, zoodat, terwijl de oorlogsverklaring reeds van den 20sten December dagteekende, het pakket voor Van Welderen met de onzijdigheidsverklaring eenige dagen te laat kwam en niet meer door Engeland behoefde te worden aangenomen [1]). Ook het besluit van Holland om de zaak der papieren van Laurens in handen te stellen van het „Hof Provinciaal" was eerst van den 21sten December, dus ook al te laat om Engeland nog te bevredigen. Den 23sten verliet Yorke op bevel zijner regeering Den Haag. Vier dagen later kwam het engelsche oorlogsmanifest daar aan. De oorlog was uitgebroken en de fransche staatslieden juichten over het welgelukken van hun plan.

Bij dat alles had het aanzien van den Prins zeer geleden. Het was duidelijk, dat niet hij maar Amsterdam en de hollandsche meerderheid, of liever de fransche gezant, thans de leiding der zaken in de Republiek in handen had. Maar hij kreeg toch de schuld van al het gebeurde. Men verdacht hem, den zoon eener engelsche prinses, van engelschgezindheid, vooral sedert hij, in zijn bij den toestand der Republiek alleszins gewettigde vrees voor oorlog, veel met den engelschgezinden Fagel overlegde aangaande de wijze, waarop men Engeland tevreden zou kunnen stellen, en zich sterk uitliet tegen Frankrijk en de fransche intriges met Amsterdam en den gehaten Van Berckel [2]). Men schreef het krachteloos optreden tegenover de brutale engelsche eischen en den langzamen gang der aansluiting bij het noordsche verbond aan zijn onwil, aan zijn afkeer van Frankrijk

1) Colenbrander, I, blz. 185.
2) Vgl. Hardenbroek, I, blz. 521/2.

toe. Men verweet hem den onvoldoenden toestand der zeemacht, de schending onzer vlag in het geval van Van Bylandt. Hij, de admiraal-generaal en leider der diplomatie, met zijn weifelenden helper, den raadpensionaris, onvertrouwbaar creatuur van den „dikken hertog", die nog altijd 's Prinsen „voogd' heette, werden reeds in menig geschrift als de oorzaken van alle ongeluk aangemerkt. Vooral 's Prinsen persoonlijk aanzien was zeer gedaald: zijne kinderachtigheid, zijne koppigheid, zijne nalatigheid in het behandelen der zaken, zijne onbeholpenheid, zijne wankelmoedigheid wekten zelfs in zijne naaste omgeving gewettigde ergernis [1]). Tegenover hem, die reeds bij velen als een „schurk" te boek stond, als een „landverrader" werd uitgekreten [2]), beroemde zich de met den franschen gezant samenwerkende partij van Van der Capellen, Van Berckel en de amsterdamsche regenten op hare echt vaderlandsche, hare „patriotsche" gevoelens. Van der Capellen, man van vele en holle woorden, wegens zijn drijven in de zaak der drostendiensten in de overijselsche Statenvergadering vooral door de bij deze diensten belanghebbende overijselsche ridderschap heftig berispt en in 1778 zelfs uit die vergadering verwijderd, had zich op den erfstadhouder beroepen tegen de hem door zijne vijanden in de ridderschap, die hem als een afvallige beschouwden, toegedichte bedoelingen als „volksverleider", als „verspreider en uitvinder van onwaarheden". De Prins had het beroep om advies naar Overijsel gezonden maar de ridderschap wilde niet van den spelbreker weten; het beroep was toen door den Prins onderworpen aan een „onpartijdig lichaam", het Hof van Gelderland, maar Van der Capellen wraakte ook dit Hof en werd nu door den Prins weder naar Overijsel verwezen, waar de woelige edelman door de ridderschap in weerwil van de hem gunstige gezindheid der drie steden voorloopig buiten de Statenvergadering werd gehouden, terwijl zijne zaak en met haar die der drostendiensten, hoewel in tal van pamfletten voor en tegen toegelicht, slepende bleef. De verontwaardigde baron en zijne vrienden werden meer en meer verbitterd op den Prins en zijn omgeving, die zij betichtten van medeplichtigheid aan het tegen den regent gepleegde onrecht [3]).

1) Hardenbroek, passim.
2) Hardenbroek, I, blz. 501.
3) Vgl. de stukken in Van der Kemp's geschrift: Van der Capellen Regent.

Zoo vormde zich in den lande een kern van ontevredenheid, die zich eerst tegen den persoon van den erfstadhouder zou richten, maar weldra, in verband met de nog altijd smeulende partijschap, met de ontevredenheid der dissenters, met de toenemende populariteit der democratische begrippen, met de meer en meer gevoelde behoefte aan hervorming van den staat, met de telkens weder oplevende denkbeelden der oude staatsgezinde partij, ook tegen het erfstadhouderschap zelf zooals het nu was. De hollandsche pensionarissen De Gyselaer, Zeeberg en vooral Van Berckel, door den Prins als zijn ergsten vijand verafschuwd, de amsterdamsche regenten en Van der Capellen en zijne vrienden, allen gesteund door den franschen gezant, die nu kans zag om het erfstadhouderlijke gezag een gevoeligen stoot toe te brengen, zagen uit naar iedere gelegenheid om den Prins den voet dwars te zetten. En daartegenover vond deze onder de hooge staatsambtenaren niemand, die hem den voor hem, 33-jarigen hulpelooze, persoonlijk zoo noodigen steun kon verleenen. Brunswijk, die nog altijd, en dikwijls ongeroepen, van raad diende, schonk hij niet meer zijn uitsluitend vertrouwen; in plaats van dezen leende hij het oor aan den onvertrouwbaren raadpensionaris, die, beide partijen believend, voor weinig anders oog had dan voor zijn „eige interest", nog altijd het heerschende regeeringsbeginsel van tal van regenten[1]), terwijl aan een vast regeeringsstelsel bij den in bijna alle provinciën hopeloos verwarden binnenlandschen toestand de grootste behoefte was. Alleen wie de zaken oppervlakkig beschouwde, kon het regeeringsstelsel der Republiek thans in prijzende of bewonderende termen roemen. Wie onder de oppervlakte kon zien, wist wel, dat bederf en bedrog, eigenbelang en intrige, onbekwaamheid en onverstand alom heerschten en dat de staatsinrichting, hoe „beminnelijk" en „vreedzaam" ook op het uiterlijk, in werkelijkheid niet beter was dan zij vóór 1747 was geweest — een samenstel van instellingen berekend op de heerschappij van enkele weinigen ten koste van het algemeen. En daarbij kwam nu het verschil van den Prins met Amsterdam en met de meerderheid der hollandsche steden over de tegenover Frankrijk en Engeland aan te nemen houding, het wederzijdsche wantrouwen, de wederzijdsche smaad, die ongekende

[1]) Vgl. daarover ook voor dezen tijd: Hardenbrocks Gedenkschriften, passim., en vooral I, blz. 449, en II, blz. 73.

vormen aannam in de vertrouwelijke gesprekken niet alleen maar ook in de pamfletten en paskwillen, die bij tientallen werden uitgegeven. Er werd reeds door sommige vrienden van den Prins gezegd, dat het zoo niet langer kon gaan en dat binnen een paar jaren een „notabile omwenteling" zou moeten volgen[1]).

Groote gevaren, zoowel binnen- als buitenslands bedreigden den ontredderden, den hulpeloozen staat der Vereenigde Nederlanden, die als een wrak schip zonder roer en zonder stuurman ronddreef op de baren, een weerlooze prooi van alle stormen en windvlagen. Want er was niemand, die in dit tijdsgewricht als stuurman kon optreden. „Il n'y a pas de tête en Hollande" schreef Frederik de Groote. Nu Brunswijk, die tenminste wist wat hij wilde, op den achtergrond was getreden, en de energieke maar zelve onervaren Prinses, om het gevoel van haar man te sparen, niet ingreep, was dit volkomen waar: noch de Prins, noch Van Bleiswijk, noch de griffier Fagel noch de secretaris van den Raad van State Van Hees noch de tresorier-generaal Gilles noch de jonge en begaafde Van Goens, die in 1776 zijn utrechtsch professoraat voor een plaats in de vroedschap dier stad had verruild, noch de drentsche premier Van Heyden Reinestein noch de zeeuwsche Van Lijnden van Blitterswijk, thans representant van den Eersten Edele aldaar, noch de groningsche burgemeester Van Iddekinghe, noch iemand anders uit de belangzuchtige omgeving van den Prins, die zijne gunstelingen met aanzienlijke pensioenen en vette posten tevreden stelde[2]), kon leiding geven. Maar evenmin konden dit de leiders der tegenpartij, de oude amsterdamsche burgervaders Temminck en Hooft, of hun verzoeningsgezinde ambtgenoot Rendorp, de onstuimige Van der Capellen, de hartstochtelijke Van Berckel of een zijner beide medestanders, Zeeberg en De Gyselaer. En zoo moest de Republiek den gevaarlijken krijg met den machtigsten staat der wereld te gemoet gaan zonder leiding, zonder leider.

[1]) Ib., II, blz. 60.
[2]) ib., blz. 514.

HOOFDSTUK IV.

DE VOORBODEN VAN DEN NIEUWEN TIJD.

Op het oogenblik nu, dat de Republiek in dezen gevaarlijken oorlog werd gewikkeld, bevond zij zich tevens in het begin eener algemeene maatschappelijke crisis. Want het waren niet alleen zaken van buitenlandsche en binnenlandsche staatkunde, die hare bevolking in partijen verdeelden. Ook economische en geestelijke vragen deden zich bij menigte op en brachten buiten verband met de staatkundige gebeurtenissen, integendeel daarmede in samenhang, de gemoederen in heftige beweging.

Er begon onder een deel van het nederlandsche volk, in verband met de ook elders in Europa door fransche en engelsche schrijvers in breeden kring verspreide nieuwe denkbeelden, een nog veelszins onbepaald gevoel van dringende behoefte aan vernieuwing, aan hervorming, aan wedergeboorte te komen, een strooming, die geen enkel gebied van het maatschappelijk leven onaangetast liet. Wakker geschud door de wegsleepende vertoogen van talentvolle schrijvers, vroeg men zich in de ontwikkelde klassen van ons volk meer algemeen dan eertijds af wat men verplicht was tegenover de menschelijke maatschappij, tegenover den eigen staat, de eigen omgeving in het bijzonder. Men richtte het oog op de gebreken niet meer alleen van de staatsinrichting of de staatsleiding naar binnen en naar buiten, zooals Slingelandt en De Beaufort hadden gedaan, zooals na hen nog menig auteur nu en dan zich liet hooren, maar ook, en met niet minder nadruk, die van letteren en wetenschap, van onderwijs en kerk, van handel en nijverheid. Men gevoelde, dat men zich rekenschap moest geven van zijne verhouding tot die nieuwe denk-

beelden, tot den nieuwen tijd, die voor de beschaafde wereld aanstaande scheen, den nieuwen tijd, die veel zou zien verdwijnen wat vroegeren geslachten gewoon, wat hun dierbaar was geweest. En het verdient de aandacht, dat nergens in Europa, ook niet in Frankrijk, dat weldra de wereld in beroering zou brengen door zijne Revolutie, die nieuwe denkbeelden zoo vroeg vaste vormen hebben aangenomen als ten onzent; de oude Republiek, reeds lang het land, dat in staatkundig en maatschappelijk opzicht het overige Europa vooruit was, met hare betrekkelijk zeer ontwikkelde middenklasse, stak door welvaart en geestelijke belangstelling boven andere staten in Europa uit en werd eerder dan die andere door de nieuwe begrippen in beweging gebracht.

Vooral onder de burgerklasse, door de regenten twee eeuwen lang in ondergeschiktheid gehouden, deed zich de behoefte gevoelen aan bevrijding van den aangelegden band, aan erkenning harer eigen beteekenis; de lagere volksklasse, in geestelijke en economische onmondigheid verkeerend, was voor dergelijke denkbeelden nog weinig of niet toegankelijk en zou met meer of minder kracht, al naar de beweging onder de hoogere klassen zich zou doen gevoelen, zich laten medesleepen, waarheen de stroom der tijdsomstandigheden haar voerde. De burgerklasse, die hier en daar vroeger reeds, in 1747 en volgende jaren meer algemeen in de Republiek, hoewel nog zonder veel samenhang in de bewegingen onderling, zwakke pogingen had gewaagd om zich aan de bevoogding der regenten te onttrekken, thans door het voorbeeld van den nieuwen burgerstaat in Amerika bemoedigd, door fransche en engelsche wijsgeeren en staathuishoudkundigen, Voltaire, Montesquieu, Rousseau en de Encyclopedisten, Hume, Price en Priestley en de hunnen, in de richting der vernieuwing van staat en maatschappij geleid, begon zich hare werkelijke macht meer bewust te worden en te streven naar de erkenning daarvan. Hier is ten duidelijkste — gelijk van tijd tot tijd in het verloop der geschiedenis — een klassenstrijd te herkennen: de strijd eener welvarende, talrijke groep van ingezetenen, sedert twee eeuwen en langer van allen invloed op de staatszaken beroofd door eene zich steeds meer tot een oligarchie inkrimpende aristocratie van eveneens burgerlijke afkomst, tegen het patriciaat, dat zich met de overblijfselen van den ouden adel op ééne lijn had weten te stellen en met dezen de regeering in stad en land voerde, slechts noode, uit vrees voor verzet, den Prins van

Oranje boven zich duldend. Lang had die burgerklasse, de kracht der natie, zich tevreden gesteld met de verhefling van enkele harer uitnemendste elementen tot de mederegeering, tot het mederegentschap in de Republiek. Nu en dan had zij zich op gewelddadige wijze laten gelden en in een vorst uit het geliefde Oranjehuis een tegenwicht gezocht tegen de willekeurige regentenheerschappij. Hare welvaart was steeds vermeerderd, hare beschaving en ontwikkeling toegenomen — zou zij zich nog langer in onderdanigheid tevreden stellen met de kruimels, die het baatzuchtige patriciaat haar toewierp? zou zij nog langer het gemis aan persoonlijk aanzien, aan persoonlijke veiligheid, aan rechtszekerheid, aan toezicht op het beheer der door haar vooral opgebrachte belastingen verdragen? Hare voorlichters op het gebied van wijsbegeerte en staatsrecht, door de toenemende lectuur meer en meer met hun welsprekend woord indruk makend op hare kringen, gaven haar het antwoord op deze vragen en zij begon de beteekenis ervan duidelijk in te zien.

Met bekommering zagen velen de teekenen des tijds. Gehecht aan het oude, met sterke banden van eigenbelang en opvoeding vastgesnoerd aan den bestaanden toestand, het geluk van de hunnen, van den staat, van de maatschappij met het bestaande in gemoede vereenzelvigend, wilden zij niet weten van verandering, van wijziging der naar hunne meening door „Gods wijs bestel" aldus „verordineerde" instellingen van staat en maatschappij. Zij hadden een diepen afschuw van de fransche „ongodisten", de „lichtzinnige" verkondigers eener wijsbegeerte, die naar hunne overtuiging streed met de bijbelsche inzettingen, door God zelf aan de menschen geschonken, met de christelijke waarheid, die hun de hoogste zegen in dit leven, een sleutel en waarborg voor het toekomstige scheen. Zij huiverden voor de naar hunne opvatting door den den zwakken mensch beloerenden Satan zelf ingegeven dwalingen, die niet op „biddend onderzoek" maar op „eigengerechtig oördeel" van het zwakke menschelijke verstand, de door de tegenpartij hoogvereerde „rede", berustten. Zij begeerden daarom met volle overtuiging handhaving van de oude leer en de oude beginselen van staat en maatschappij. Wie zich daartegen stelden, wie op verandering, op ingrijpende verbetering aanstuurden, schenen hun vervloekte nieuwigheidszoekers, door ongeloof en valsche wijsbegeerte verleide schepselen, afvallig van „Gods gebod", door duivelsche list en bedrog van het „rechte pad"

afgeweken [1]). En naast die in gemoede overtuigden stonden, gelijk bij de tegenpartij ook bij hen, een menigte visschers in troebel water, voor zichzelf en de hunnen hopend op voordeel en genot, wenschend deel te hebben aan de winst, die reeds zoo lange jaren in de zakken der regenten was gevloeid, of wel de voordeelen te behouden, door de oude instellingen aan hen en hùn geslacht verzekerd — de zwevende massa zonder vast beginsel, die zich zou aansluiten bij de winnende partij, hetzij die van het nieuwe, hetzij die van het behoud.

Zoo werden meer en meer de twee tegenstellingen van alle tijden, de zucht tot verandering, verbetering en vernieuwing tegenover die tot behoud en versterking van het bestaande, ook hier te lande gevoeld: eene crisis naderde, in beteekenis misschien alleen te vergelijken met die, welke deze gewesten hadden gekend in de dagen van de geboorte der Republiek, van den opstand tegen Spanje, eene crisis, die toen niet het minst op religieus gebied duidelijk was te voorschijn gekomen maar die thans wegens de dringende, in het oog springende behoefte aan vernieuwing van den verouderden staat en zijn instellingen het krachtigst zich op staatkundig gebied zou doen gevoelen. Evenals toen zou echter ook thans geen enkel terrein der menschelijke samenleving buiten den strijd kunnen blijven: al trad de staatkundige tweespalt het meest op den voorgrond en zou de staat zelf ten slotte daarin met oneer te gronde gaan, het gansche maatschappelijke leven werd erdoor aangetast en zou er aanmerkelijke wijziging door ondergaan, eene wijziging, die door komende geslachten als een grondslag voor nieuwe toestanden zou worden aangenomen.

Reeds omstreeks 1760 laten zich de voorboden van den storm bemerken, met name op het gebied der zaken van kerkelijken, van godsdienstigen aard. De in de eerste helft der eeuw heerschende denkbeelden van gematigdheid op godsdienstig gebied waren in de regentenkringen zoowel als in die der burgerij steeds dieper ingedrongen. Krachtig werkte daarbij de invloed van de buitenlandsche wijsbegeerte, vooral die van den engelschen deïst John Locke, wiens „Essay on human understanding" (1690) geen aangeboren of ingeschapen begrippen maar zintuigelijke gewaarwording of geestelijke overdenking als grondslag der kennis aannam en de ervaring als kenbron voor-

[1]) Een uitnemende schildering van een en ander in Groen's Handboek, § 610 vlg.

opstelde. De geleerde remonstrantsche hoogleeraar Jean Leclerc en de beroemde natuurkundige 's Gravesande, door Voltaire als „le profond" geprezen, waren hier te lande de voorname verbreiders dier ook door Bolingbroke's veelgelezen geschriften verspreide wijsbegeerte geweest, die allereerst in de beschaafde regentenkringen ingang had gevonden en bij de natuurkundigen een tijdlang algemeen werd aangenomen als overeenkomstig met datgene, wat de in de 17de eeuw door Newton en Huygens gevestigde nieuwe richting in de natuurwetenschap leerde.

De grootmeester der nieuwere fransche wijsbegeerte, de oude Voltaire zelf, die herhaaldelijk de Republiek had bezocht en er vele vrienden en aanhangers telde, had niet alleen door zijne klassieke tooneelwerken maar ook door zijne wijsgeerige geschriften een belangrijken invloed op de denkwijze der beschaafden hier te lande; vooral zijn in 1764 vertaald „Traité sur la tolérance" maakte diepen indruk, door zijn persoonlijk dapper optreden tegen inquisitiegeweld nog versterkt, niet het minst op vele predikanten en onder hen in de eerste plaats op de wegens den aard van hun kerkgenootschap altijd tot vrijzinnigheid geneigde remonstrantsche en de van ouds voor vrijheid en gematigdheid ijverende doopsgezinde leeraren. Rousseau's in 1762 verschenen „Contrat Social" en andere zijner geschriften vonden, in weerwil van het verbod van zijn „Emile" in Holland wegens de „verderflijke" strekking van dat wegsleepende boek, evenzoo tal van bewonderaars van zijn „eerlijk" gemoed — „de groote, goede uitmuntende Rousseau", heet hij bij Betje Wolff — en zijn schitterenden stijl. Mannen als Cornelis Loosjes en Maarten Houttuyn, vrouwen als Betje Wolff, mevrouw De Neufville en Lucretia van Merken spraken van die wijsgeeren in diepe bewondering [1]).

Reeds zagen de aan de oude Kerk gehechte predikanten met diepe ergernis het voortwoekeren dezer denkbeelden aan. Gelijk zij eertijds tegen de „sociniaansche ketterijen" van een Venema en een Stinstra waren opgekomen, gelijk zij in 1755 den gematigden zwolschen predikant Van der Os, in weerwil van den steun der zwolsche magistraten en der leidsche hoogleeraren in de theologie, uit de Kerk stootten met fellen afkeer van de „tolerantie", die zij als eene toenadering tot

[1]) Vgl. de correspondentie van Betje Wolff in de nieuwe uitgave harer brieven door dr. Dyserinck, 's Gravenhage, 1904.

het verderfelijke remonstrantisme verafschuwden, zoo richten zij zich thans met kracht tegen de „voltairiaansche" neigingen. Zij verlangden en verkregen van de Gedeputeerde Staten van Friesland — Voltaire's vertaald geschrift was te Leeuwarden verschenen — het verbod van diens „door zijn spotzucht het geloof aantastende" boek, „tot welzijn van Gods kerke en handhavinge en bescherminge van den geopenbaarden Godsdienst" [1]). Maar dit verbod had niet het gewenschte gevolg, daar het naar gewoonte nog meer de aandacht op het verboden boek richtte, niettegenstaande de ergernis ook in gematigde kringen over den lichtzinnigen toon van den met alle openbaring spottenden auteur, die aan zijne verdraagzaamheid eerder het karakter van onverschilligheid voor, ja van haat jegens die openbaring scheen te geven: binnen eenige jaren verschenen drie uitgaven van de vertaling van dit ook in het oorspronkelijke veelgelezen werk hier te lande en verspreidden alom onder de lezende burgerij het gevreesde gif van den twijfel aan en den spot met hetgeen velen heilig was.

Weldra verscheen de vertaling van een ander geschrift, dat in nog veel hooger mate de verbittering der orthodoxe predikanten gaande maakte, namelijk van Marmontel's „Bélisaire" [2]), dat in 1768, een jaar na zijne verschijning, in nederlandsche vertaling werd uitgegeven. Het was wegens de daarin verkondigde beginselen van den „natuurlijken godsdienst" en de aanprijzing der verdraagzaamheid, de erkenning der mogelijkheid van deugd bij heidenen, enz. reeds dadelijk door de Sorbonne te Parijs veroordeeld en veroorzaakte ook hier te lande een hevigen storm. De felle rotterdamsche predikant en hoogleeraar Petrus Hofstede trad aanstonds, naar aanleiding van de verschijning van dit boek, op tegen de beginselen van, naar hij meende, overdreven en onchristelijke verdraagzaamheid, daarin met zooveel talent door den „edelmoedigen advocaat voor de onwaardeerbare vrijheid der menschelijke natuur" verkondigd. Hij liet een uitvoerig en scherp geschrift van zijn hand verschijnen: „de Belisarius van den heer Marmontel beoordeeld en de kwade zeden der voornaamste heidenen aangetoond" (1769). Daartegenover echter gaf de remonstrant Nozeman aanstonds zijn „Socrates

[1]) Hartog, Uit de dagen der Patriotten, blz. 143.

[2]) Zie over een en ander, behalve Hartog's belangrijke studie, ook Van Vloten Elizabeth Wolff (Haarlem, 1880), blz. 24 vlg.

eere gehandhaafd" uit en de zoo ontstane strijd nam nu in de heftige pamfletten, die van weerszijden verschenen[1]), spoedig zulk een omvang aan, dat de vraag ook naar aanleiding van deze geschriften begon te rijzen, of het niet noodig zou worden om maatregelen te nemen tegen de in veler oogen gevaarlijke vrijheid van drukpers, waardoor het mogelijk was de gemoederen zoozeer in beweging te brengen. Liep men geen gevaar de herhaling te zullen beleven van de onzalige twisten uit het begin der 17de eeuw? Stonden reeds niet weder Remonstranten en Calvinisten tegenover elkander? De pamfletschrijverij begon zoo heftig te worden, dat de Staten van Holland in 1765 en volgende jaren ernstig dachten aan de instelling eener boekencensuur ter beteugeling met name van die geschriften, die „de gronden van den christlijken godsdienst of de Heilige Schrift alsmede de waare Gereformeerde Religie op eene spotagtige wijze" behandelden. Er werd in 1770 door het Hof van Holland op aanwijzing der Staten zelfs een plakkaat ontworpen tegen alle „godslasterlijke boeken en geschriften", maar het krachtige verzet der leidsche en amsterdamsche boekhandelaars, die zich onder leiding van den vrijheidlievenden en een vaardige pen hanteerenden leidschen vrijzinnige Elie Luzac beriepen op de aloude vrijheid van de drukpers hier te lande, bewerkte naast het verzet van hooger hand, ook in naam der vrijheid, dat de drukpersbeperking, die anders zeker tot handhaving der gereformeerde beginselen zou hebben moeten dienen tegen de aanvallen van remonstrantsche zijde, voorloopig nog werd aangehouden; alleen werd een in 1715 uitgevaardigd plakkaat tegen de verschijning van niet kerkelijk goedgekeurde werken over godgeleerdheid in 1761 reeds naar aanleiding van zeeuwsche en hollandsche twisten op dat gebied hernieuwd. De hertog van Brunswijk, die toen bij den Prins nog alles vermocht, wilde van eene beperking der drukpersvrijheid in „ce pays de liberté" niet weten en vooral de beschikking daarover niet geven aan de stedelijke regeeringen, die hun „despotisme" daardoor voorgoed zouden willen bevestigen[2]).

Dikke boekwerken en vinnige pamfletten, scherpe schimpdichten en hatelijke paskwillen volgden elkander dus ongehinderd op in lange reeks. En niet alleen de kerkelijke en wijsgeerige beginselen of de

1) Knuttel, Catalogus, IV, blz. 378 vlg.
2) Nijhoff, blz. 323.

of de deugd van een Socrates en een Marcus Aurelius en hunne kansen op de zaligheid, maar ook de staatkundige en maatschappelijke vragen van den dag werden het onderwerp dier heftige debatten. Batavus' „lierzang" op de „vaderlandsche vrijheid" en de „wedergalmen" daarop bezongen ook andere dingen dan het recht der Remonstranten en andere dissenters op openlijke godsdienstoefening en verkondiging hunner leer in geschrifte, dan het goed recht van roomsch en oudroomsch tegenover elkander. De reeds lang in den reuk van onrechtzinnigheid staande kring der „Santhorstianen"[1]), zoo genoemd naar het aan den weg tusschen Leiden en Den Haag gelegen buiten van hun aanvoerder, den amsterdamschen hoogleeraar Burman, die in de juist opgerichte Vaderlandsche letteroefeningen (1761) een aan hunne denkbeelden verwant tijdschrift hadden, waarin zij die denkbeelden konden ontwikkelen, leidde met kracht den strijd tegen Hofstede en de zijnen, uit wier kring in 1771 de „Advocaat der vaderlandsche Kerk" van den niet minder heftigen dordtschen predikant Johannes Barueth tot handhaving van de rechten der „herformde leer", voortkwam. Aan het hoofd der vrijzinnige Santhorstianen stond de „baron" van Sandhorst zelf, Pieter Burman, door zijn vijanden als een zedeloos spotter, een vuig epicurist, een tweede Voltaire, ja een tweede Aretino gesmaad. En hij gaf dien smaad over hem en zijne „kudde" uitgestort met woeker terug, hetzij hij zijn bitteren wetenschappelijken vijand, den utrechtschen hoogleeraar Saxe, bestreed, hetzij hij den corsikaanschen vrijheidsheld Pascal Paoli of de herinnering aan De Witt en Oldenbarnevelt, Vondel en De Groot door maaltijden en feesten vierde of Brederode naast Willem van Oranje prees, hetzij hij de orthodoxe predikanten in zijne vinnige latijnsche verzen geeselde; zijne vrienden, de haagsche burgemeester Dedel, de leidsche hoogleeraar Valckenaer, de leidsche griffier Van Alphen, steunden hem door hun invloed; de talentvolle en spotzuchtige beemstersche dominésvrouw Betje Wolff, die in 1772 de „Santhorstsche geloofsbelijdenis" in rijm bracht ter eere der vrijheid en verdraagzaamheid, bleef het antwoord niet schuldig op de dikwijls onzinnige lastertaal, die tegen hen als beweerde vijanden van „het stadhouderlijk gezag" en „de vaderlandsche Kerk" werd uitgebraakt. Zij wezen die beschuldiging af. Burman, die in 1771

1) Over hen: Hartog, Uit de dagen der Patriotten, blz. 1 vlg.

wegens zijn vertaling van Vondel's verzen op Oldenbarnevelt in sierlijk Latijn door den „advocaat der vaderlandsche Kerk" was aangevallen, verklaarde plechtig integendeel alle achting te hebben voor het „doorluchtig Huys" en de diensten door de leden daarvan aan het vaderland bewezen. Betje Wolff zelve ontving in 1773 den Prins in hare pastorie met een vriendelijk gedicht, waarin zij hem den bijnaam van „den goede" van wege het „bloeyend nageslacht" voorspelde.

Intusschen toonde de zaak van professor Van der Marck te Groningen in 1773, bij gelegenheid eener promotie aanhangig gemaakt door de over zijne op het natuurrecht gegronde academische lessen verontwaardigde classis van Groningen, hoe machtig en talrijk de voorstanders der oude Kerk waren. Geen hulp van bekommerde ambtgenooten, geen felle pamflettenstrijd, geen vinnige spotdichten als „De Menuet en de dominéspruik" van de geestige Betje Wolff op de orthodoxe predikanten konden hem of zijne zaak redden voor de vijandschap van den thans als Van der Marck's ambtgenoot te Groningen opgetreden Hofstede, die hem na „judicature" van den Senaat der Academie eindelijk door curatoren deed afzetten, ja hem zelfs dwong het land te ruimen en zich over de grenzen naar Lingen te begeven om zich te onttrekken aan de vervolging zijner bittere tegenstanders.

Maar met dat al groeiden de aanhangers der nieuwere denkbeelden voortdurend aan in getal; langzaam maar gestadig baanden die denkbeelden zich een weg onder de gegoede kringen, onder de geestelijk ontwikkelden der natie. Ook van duitsche en engelsche zijde kwam steun voor de nieuwere richting in wijsbegeerte en theologie. De duitsche geleerden Ernesti, Michaëlis en Semler deden hunne zwaar gedocumenteerde begrippen omtrent wetenschappelijke schriftverklaren zelfstandig onderzoek naar de waarde der door hen niet langer als onaantastbaar goddelijk erkende bijbelsche geschriften ingang vinden; Leibnitz' en Wolf's juridisch-wijsgeerige theorieën vonden met haar natuurrechtelijken grondslag in het land van Hugo de Groot en Bijnkershoek, van Arminius en Spinoza hun weg naar de academische gehoorzalen en van daar naar pleitzaal en kansel; rechtsgeleerden uit de op het natuurrecht steunende scholen van prof.

[1]) Vgl. Nederl. Jaarb. 1770, blz. 789 vlg.

Trotz te Franeker en Utrecht, van prof. Pestel te Leiden, van prof. Van der Marck te Groningen, predikanten uit de gematigde omgeving der leidsche hoogleeraren van dien tijd, leerlingen van Venema en Alberti, verspreidden alom die denkbeelden, die ook voor de theologie langzamerhand natuurrechtelijke grondslagen voorbereidden in plaats van de, zij het in gematigden vorm, hier nog overheerschende voetiaansche beginselen; mannen van karakter als de alom geprezen amsterdamsche advokaat Hendrik Noordkerk erkenden gereedelijk, zij het dan niet met voltairiaansche lichtvaardigheid, het verstand, de „raison", en niet meer het kerkgeloof ten richtsnoer van hun leven te hebben genomen. De strijd voor „common sense", voor „philosophical necessity", door den veelzijdigen wijsgeer Priestley sedert 1775 in Engeland aangevangen; Price's wegsleepende wijsgeerige vertoogen over opvoeding en menschenplicht vonden evenzeer belangstelling als hunne staatkundige geschriften en bereidden de geesten der ontwikkelden ook in deze richting voor op den nieuwen tijd[1]). De oprichting van allerlei genootschappen in deze jaren geeft blijk van de levendige belangstelling, waarmede in beschaafde kringen deze dingen werden overwogen en dienstbaar gemaakt aan de verdere ontwikkeling des volks, zij het voorloopig nog slechts in zijne hoogere klassen. Genootschappen als de Hollandsche Maatschappij van Wetenschappen (1752), de Maatschappij der Nederlandsche letterkunde te Leiden (1766), bestemd tot krachtige aanmoediging der letter- en taalkundige wetenschap, als het Groningsche Pro Excolendo Jure Patrio (1768), als het Zeeuwsch Genootschap der wetenschappen (1769), het Bataafsch Genootschap der proefondervindelijke wijsbegeerte te Rotterdam (1770), de Amsterdamsche Maatschappij ter bevordering van den landbouw (1776), de Vaderlandsche Maatschappij van reederij en koophandel te Hoorn (1777), de uit de Hollandsche Maatschappij te Haarlem voortgekomen Oeconomische Tak ter bevordering van handel, landbouw en nijverheid (1777), van Teyler's beroemd genootschap te Haarlem en het Provinciaal Utrechtsch Genootschap van Kunsten en Wetenschappen (1778), toonden hoe ernstig het streven was om de natie zoowel op geestelijk als op stoffelijk gebied te verheffen door samenwerking van allen, wier „patriot-

[1]) Vgl. daarover naast Hartog, l.l., ook Franke, Aanteekeningen over de oorzaken der Patriottische Woelingen, in Progr. Gymn. Gron. 1887/8, blz. 111 vlg.

sche" gevoelens, zonder partijschap nog, „ten algemeenen nutte" krachtdadig zich wenschten te uiten. Prijsverhandelingen en eigen „werken" van allerlei aard verschenen onder bescherming dezer vereenigingen in grooten getale en bewezen, hoe kennis en wetenschap door haar in ruimer kringen werden verspreid, hoe ontluikende talenten zich onder hare aansporing en bescherming konden ontwikkelen.

Op het gebied der letteren hadden deze pogingen beteren uitslag dan op dat der kunst. De laatste, ofschoon van ouds door tal van kunstgenootschappen in onze steden alom verbreid en onder de oude zinspreuk, die tot troost van de geringe talenten zegt, dat zij „door arbeid verkregen" wordt, algemeener dan ooit beoefend, ontwikkelde zich niet tot een hoogeren trap van bloei dan zij in het midden der 18de eeuw had bereikt en die met haren opgang in de 17de in geen enkel opzicht te vergelijken was. Tenzij men het ontbreken van talent meent opgewogen te zien door algemeener verbreiding en algemeene belangstelling, blijkend uit de grootsche kunstverzamelingen der patriciërs en rijke kooplieden, waarvan ook deze periode spreekt. Verzamelingen als die van den leidschen schout Van der Mark, den amsterdamschen koopman Braamcamp, van de bankiers Hope en Goll, van den erfstadhouder zelven waren wereldberoemd. Maar het waren verzamelingen van oude, van zeventiende-eeuwsche kunst. Schilders als Frans van Mieris de Jonge, die in 1763 overleed, mochten nog den trant hunner groote voorgangers en naamgenooten trachten te volgen, het bleef bij navolging en ook de naam van dezen leidschen kunstenaar, den eersten onzer toenmalige schilders, is meer door zijne geschiedkundige geschriften over zijne vaderstad dan door zijn vrij onbeteekenend schilderwerk bekend gebleven. Zelfs de namen van de meeste schilders uit dezen tijd zijn zoo goed als vergeten, terwijl hunne werken nauwelijks eene plaats in de museën waardig worden geacht. De elegante maastrichtenaar Tischbein kan ternauwernood tot onzen landaard gerekend worden, al werd hij hier geboren en schilderde hij hier de portretten van de stadhouderlijke familie en vele aanzienlijke regenten en hunne vrouwen. De hollandsche schilderschool had zonder eenigen twijfel den voorrang afgestaan aan de fransche van Watteau en de zijnen, welker sierlijke, fijn gekleurde, met arcadischen achtergrond van landelijke tafereelen prijkende, in sentimenteele houding voorgestelde portretkunst hier te lande door tal van liefhebbers van beide seksen

werd nagevolgd, dikwijls in de meer en meer geliefde miniatuurvormen van den tijd in pastel of dunne verf. Er werd geteekend en geschilderd met grooten ijver maar de alom opgerichte teekenscholen en schilderakademies kweekten vooral nauwkeurige navolgers, nateekenaars en kopieerders, geen oorspronkelijke kunstenaars meer, bezield door het voorgaan van een genialen meester. De boeken van Lairesse en Houbraken waren de evangeliën van de toenmalige kunstbeoefenaars, die zich met slaafsche gehoorzaamheid onderwierpen aan de gestelde regels gelijk vóór hen de dichters zich aan de voorschriften der handboeken over dichtkunst hadden gebonden. Het nateekenen van oude meesters uit de zeventiende eeuw geschiedde intusschen dikwijls op buitengewoon handige wijze. De aanzienlijke verzamelaar en graveur Ploos van Amstel, schoonzoon van Cornelis Troost, die in 1764 „het oog der kunstkenneren verraste" door de uitvinding eener veelbewonderde en werkelijk artistieke methode om teekeningen met de grootste nauwkeurigheid in plaat te brengen, zoodat afdruk en origineel bijna niet meer te onderscheiden waren, is een merkwaardig type dezer van bevallige navolging, van nauwlettende kopie levende kunstperiode, welker streven in zijn uitvinding den grootsten triomf vierde. De graveurs Jonxis, Koning en Vinkeles waren ook meer nauwkeurige afbeelders dan bezielde kunstenaars met eigen opvatting hunner kunst. De „zwarte kunst", tusschenvorm tusschen ets en gravure, vond ook hier te lande vele beoefenaars maar gelijk in de schilderkunst de fransche zoo ging in de graveerkunst thans de engelsche school voor de eerste door. Uitnemende teekenaars als de amsterdammer Jacob Cats legden zich vooral toe op het nateekenen der oude meesterstukken, hun levensonderhoud zoekend in het schilderen van behangsels voor de kamers der patriciërs. Aan goede, zelfs uitstekende teekenaars als hij, als de Chalons uit Leiden was geen gebrek maar zelfstandige kunstschepping was bij verreweg de meesten afwezig: nauwkeurigheid en bevalligheid, niet forsche kracht als in de goede periode, zijn de meest in het oog vallende kenmerken der beeldende kunst in deze dagen. Maar toch zie men op dit alles niet met al te veel geringschatting neer: ook hier is het streven duidelijk merkbaar om door nauwkeurige navolging, door in de leer te gaan bij de groote nationale meesters opnieuw een tijdperk van bloei voor de kunst voor te bereiden: ook hier spreekt de behoefte aan verbetering.

Hooger stond in ieder geval nog de dichtkunst dier dagen, al had ook hier de ongelukkige zinspreuk van de kunst en de vlijt, den ijver of den arbeid, onder bescherming van talrijke dichtgenootschappen van dien of een verwanten naam het aanzijn geschonken aan menig prulwerk, dat voor meesterstuk begeerde door te gaan. De amsterdamsche koopman Van Winter en zijne begaafde vrouw, Lucretia Wilhelmina Van Merken, begrepen ten minste, dat hun „lier 't kunstgeluid van Vondel's dichttrompet niet vatten" kon, al waren zij meesters in het vloeiend rijm en „verhandelden" zij ijverig „in poezy". Het was lectuur voor „brave godsdienstige huisgezinnen", die zich aan den huiselijken haard „genoegelijke uren van voorlezing en aangename stichting" wilden verschaffen, maar noch Van Winter's „Amstelstroom" noch Van Merken's veelgelezen „Nut der Tegenspoeden" had met werkelijke kunst iets anders dan den naam gemeen; evenmin de grootsch opgezette „David" of de „Germanicus" of Lucretia's talrijke vaderlandsche treurspelen, die door den talentvollen Corver als tooneelspeler, den voortreffelijken opvolger van Duim en Punt, op uitnemende wijze werden vertolkt. Hooger dan dit dichterlijk echtpaar zijn ongetwijfeld de beroemde gebroeders Van Haren te schatten: de brusselsche gezant Willem, de begaafde dichter en denker, vriend van Voltaire, die „het menschelijk leven" in diep gevoelde, wat al te stroeve taal beschreef en de lotgevallen van Friso in zware, met de juiste uitdrukking worstelende maar wijsgeerig gedachte verzen episch behandelde; de na zijn schandelijke zaak in Den Haag op zijn buitenplaats te Wolvega teruggetrokken friesche regent, die vooral door zijn Geuzen (1772) zijn naam als vaderlandsch dichter vestigde en zijn door het ongeluk diep getroffen ziel nederlegde in de niet volgens de regelen der toenmalige dichtkunst maar met diep gevoel en in eigen gespierde taal geschreven strofen van dit heldendicht. Zij stoorden zich niet aan de „keurige" regels eener stijve vormkunst, aan de rijmeischen, waaraan nog Christina de Neufville en jonkvrouwe De Lannoy zich trouw onderwierpen en die door den veelschrijvenden leidschen gelegenheidsdichter en criticus Le Francq van Berkhey nog altijd werden voorgehouden aan de „beschaafde" dichters en dichteressen van zijn tijd, de „dichterlijke poëtasters" uit de „omzichtige" school van den ouden Feitama. Berkhey trouwens, die zelf niet al te goed in „den stijl" slaagde en daarom heftig werd aangevallen, begint onder den indruk dier aanvallen verzet aan

te teekenen tegen de tiranniek heerschende „dichterkabaal", de „eigenzinnige en ingebeelde schoolmeesters" van den nederlandschen Parnas, hij, „koppige scholier, die de plak ontloopt" [1]). Ook hij begon genoeg te krijgen van de „gelikte poezy" en in Elisabeth Wolff trad reeds een dichteres op van meer dan gewoon talent, die zich in het geheel niet liet gelegen liggen aan Feitama's deftigheden, Pels' voorschriften of Hoogvliet's rijmelroem maar frisch haar eigen weg zocht en vond. De in 1772 uitgegeven „Mengelpoëzy" en de beroemde „Kindergedichten" van den bekwamen maar ietwat zoetelijken Hieronymus van Alphen toonen aan, dat de dagen van de heerschappij der stijve fransche voorgangers voorbij waren en betere duitsche voorbeelden — Klopstock, Wieland — met zuiverder, hoewel naar den geest des tijds wat al te sentimenteel gevoel den dichters begonnen voor oogen te zweven.

De nieuwe geest uit zich het krachtigst in een paar nieuwe tijdschriften van kritischen aard, de leidsche „Tael- en dichtkundige Bijdragen" (1758) en de „Vaderlandsche Letteroefeningen" (1761), die een krachtigen stoot gaven aan de totnogtoe sedert Van Effen in de talrijke spectatoriale geschriften van het midden der eeuw [2]) slechts nu en dan toegepaste niet historische maar zuiver letterkundige kritiek. Het eerste tijdschrift kwam voort uit een jongen leidsch-utrechtschen studentenkring, waarin Van Lelyveld en Tollius, gesteund door Kluit, Tydeman, Van Goens, Van Wijn, Schultens, Lulofs en tal van andere jonge geleerden en letterkundigen, niet bevreesd voor bitse aanmerkingen op hunne „verregaande bedil- en hekelzuchtige schrijfwijze", het waagden niet langer de eenmaal gestelde regels maar „de natuur, de zuivere natuur in al haar schoon te volgen" en moedig optraden tegen de oude richting [3]) met al het vuur hunner jonge gemoederen; de jonge redacteuren spotten met de nederlandsche versvaardigheid en kwamen onverholen voor den dag met de verklaring, dat bekrompenheid en zelfbewondering de hoofdfouten waren onzer letteren, niet beter te genezen dan door kennis te nemen van de nieuwe literatuur bij onze naburen en den

---

[1]) Zie de aanhaling bij Jonckbloet, Gesch. der Letterkunde, V, 182 vlg.

[2]) Hartog, De Spectatoriale geschriften van 1741—1800 (Utr. 1872).

[3]) Vgl. mijne rede in Hand. en Meded. van de Maatschappij der Nederl. Letterk., 1895/6, blz. 64 vlg.

terugkeer tot den lang verlaten „natuurlijken toon". De stichters van het laatste tijdschrift[1]), de doopsgezinde leeraren Cornelis en Pieter Loosjes, trachtten daarentegen ook op het gebied der letteren aanvankelijk gematigde beginselen te verbreiden, zeer voorzichtig naar hun aard, met vermijding van allen aanstoot aan de voor „zuivere taal" ijverende dichtgenootschappen. Toch kwamen ook zij al spoedig op tegen de gebruikelijke „valsche verhevenheid" en den kwalijk riekenden „wierook van loftuiting"; al hielden zij zich nog aan de Hoogvliets en Feitamas, zij prezen reeds de „uiterlijke factuur", zoo niet nog de inspiratie van de vroeger als te „ruw" versmade verzen van Hooft en Vondel aan.

Niet minder invloed oefende in de goede richting de leidsche Maatschappij der Vaderlandsche Letterkunde. Voortgekomen uit dezelfde leidsche en utrechtsche studentengezelschappen, die ook de bovengenoemde „Bijdragen" in het leven hadden geroepen, stelde zij zich ten doel om onder leiding van den genialen Van Goens, dien de leden als hun voorbeeld, als den „redder der nederlandsche letteren" beschouwden, de gansche nederlandsche „letterrepubliek" te hervormen en een nieuwe „gulden eeuw" voor haar te doen aanbreken. De „letterkunde zal van onzen tijd zijn fortuin maken", zoo hoopten die jonge hervormers; de nieuwe leidsche maatschappij moest als eene „geaccrediteerde volksmaatschappij" den ganschen volksgeest hernieuwen en de letteren als uiting daarvan verheffen tot een waardiger hoogte: zoo jubelden zij de toekomst tegen.

Dat streven, hoezeer in den beginne teleurstelling op teleurstelling wekkend, bleef ook van andere zijden niet zonder steun. Van Alphen gaf in 1778 zijn werk „Theorie der schoone kunsten en wetenschappen"[2]), waarvan hij bescheidenlijk het vaderschap „grootendeels" aan den duitschen aestheticus Riedel toeschreef, een nieuwe vrije aesthetica, gansch iets anders dan Pels' en Meyer's voorschriften. Hij erkent ruiterlijk de gebrekkigheid onzer letterkunde en waagt het „heiligschennis" te bedrijven tegen de zelfbewonderende dichterbent. Hij wijst op de behoefte aan „wijsgeerige beoefening der schoone kunsten" en gispt de heerschende „lauwheid en ijverloosheid" in de studie der antieken; hij durft spreken van

1) Hartog, Uit het leven van een tijdschrift, in De Gids, 1877, dl. II en III.
2) Jonckbloet, V, blz. 311 vlg.

gezwollenheid en gerektheid, van gebrek aan smaak, van droogheid, van verkeerde taalwendingen bij de veelgeroemde dichters en dichteressen van zijn eigen tijd; hij spot met de gelegenheidspoëzie en verklaart, dat „de lang gewenschte omwenteling op onzen zangberg" eindelijk moet komen.

Wat er kwam, waren allereerst, onder bescherming vooral der nieuwe genootschappen, aesthetische bespiegelingen bij menigte, van Van Engelen, van Feith, van tal van anderen. Ook de gematigde „Letteroefeningen" gingen, eerst voorzichtig, weldra moediger dien kant op, zoodat omstreeks 1780 de roem der oude dichtgenootschappen zeer begon te tanen. Maar er kwam meer. Er kwamen jonge dichters, die den aangewezen weg volgden: Bellamy gaf in 1782 zijn frissche „Gezangen mijner jeugd" en zijn bezielde „Vaderlandsche gezangen"; Pieter Nieuwland zong zijn „Orion". En al ontvielen deze beide jonge dichters spoedig hun vaderland door den dood, Van Alphen zelf gaf zijn „Sterrenhemel", Rhijnvis Feith zijn eerste vurige lierdichten. En reeds kwam de lang verwachte groote dichter van den nieuweren tijd, Willem Bilderdijk zelf, de man der nieuwe periode „op de grens van twee eeuwen", die alle anderen ver achter zich liet; nog schenkt hij op het belastingkantoor zijns vaders in de jaren vóór 1785 weinig anders dan „schoone beloften" maar hij toont reeds het meesterschap over de taal, dat hem later zal onderscheiden, en wordt aan de leidsche academie, die hij in 1782 gepromoveerd verlaat, reeds als dichter een „erkende celebriteit", met bewondering aangestaard. En op het gebied van het proza stonden Wolff en Deken sedert 1782, toen haar eerste roman „Sara Burgerhart" verscheen, naast Bilderdijk als de, zij het nog door engelsche voorbeelden bezielde, vertegenwoordigsters van den nieuwen tijd, die voor onze letteren nu kennelijk was aangebroken. Op letterkundig gebied ten minste was de hervorming, de wedergeboorte, waarvan men omstreeks 1780 sprak, waaraan men dacht, waarop men hoopte, iets als een tastbaar feit geworden. De tijd der dichtgenootschappen was voorbij gelijk die der oude rederijkers voorbijgegaan was. De dichtkunst, de taal zelve, het voertuig der gedachte, maakte zich los uit de boeien, waarin zij sedert een eeuw was geklonken en spelde een nieuwen tijd van bloei. Maar of die bloei werkelijk zou zijn wat men ervan verwachtte, wat de geestdriftige jongelieden van 1766 zich daarvan voor hun „ouden dag"

hadden voorgesteld, dat zou ook van andere omstandigheden afhangen dan van geestelijke stroomingen alleen.

Ook de akademische wetenschap gaat in dezen tijd nieuwe banen op. De geniale Frans Hemsterhuis, zoon van den beroemden leidschen philoloog Tiberius, hoewel zelf geen hoogleeraar maar staatsambtenaar in Den Haag, heeft op de beoefening der klassieken ook buitenslands grooten invloed door zijne dichterlijk-wijsgeerige studiën over Socrates, over Plato's leer en door zijn smaakvolle archaeologisch-artistieke geschriften over oude graveer- en beeldhouwkunst [1]). Wijsbegeerte en kunstgeschiedenis beginnen zich voor het eerst eene plaats te veroveren bij de beoefening der klassieken ook ten onzent, waar Lessing en Winckelmann hun werking doen gevoelen, en maken een einde aan de bijna uitsluitende heerschappij van taalstudie en tekstverbetering. Reeds bij den ouden Lodewijk Caspar Valckenaer, den beroemden uitgever van zoo menig grieksch auteur, is dat merkbaar, al sluit hij meer de rij der oudere leidsche taalgeleerden. De pommeraan David Ruhnkenius, die in 1761 te Leiden Oudendorp opvolgde, talentvol leerling van den ouden Hemsterhuis, is behalve uitstekend taalkenner ook uitnemend wijsgeer en geeselt in zijn beroemden „doctor umbraticus" de bekrompen schoolgeleerdheid zijner dagen. Zijn leerling, de zwitser Daniël Wyttenbach, die in 1770 naar Holland kwam, legde te Amsterdam door zijne historisch-wijsgeerige methode de grondslagen voor eene ruimere opvatting der klassieke studiën. Ook de vaderlandsche taalstudie, door den amsterdamschen regent Balthasar Huydecoper, uitgever van Stoke, op het voetspoor van Lambert ten Kate uit de spelling- en stijlzaken in nieuwe banen geleid, begon met Clignett, Lelyveld en andere leden der jonge leidsche maatschappij voor het eerst krachtig hare vleugelen uit te slaan en aandacht te wijden aan den rijken woordenschat onzer taal, welker middeleeuwsche vormen eerst thans vlijtig werden nagegaan. De beoefening der geschiedenis als wetenschap, niet langer als liefhebberij vindt in den uitnemenden Adriaan Kluit, rector te Middelburg, weldra hoogleeraar te Leiden, een wakkeren voorganger, die op de periode van verzameling van stof een tijdperk van verstandige kritiek doet volgen en met name onze mid-

1) Zijn Lettre sur une pierre antique is van 1762, die sur la sculpture van 1769, zijn voornaamste wijsgeerige dialogen zijn van omstreeks 1780.

deleeuwsche geschiedenis in hare ware, bij Wagenaar, later nog bij Bilderdijk door valsche voorstellingen van staatkundigen en godsdienstigen aard verduisterde gedaante begint te leeren kennen. De uitnemende juristen Pestel en hijzelf, Van de Wijnpersse te Groningen en Leiden geven den stoot aan een nieuwe op historisch-kritische gronden steunende beoefening van het staatsrecht, de eerste ook voor het recht in het algemeen, volgens de beginselen van het meer en meer doordringende en op de „burgermaatschappij" toegepaste natuurrecht, dat de oudere meer formeele rechtsstudie van de school van den utrechtschen Trotz begon te vervangen. Wetenschap en praktijk reiken elkaar meer dan vroeger de hand. De beroemde geleerde leidenaar Petrus Camper (1722—1789), leerling van Musschenbroek en 's Gravesande, hoogleeraar te Amsterdam, Groningen en Franeker, grondvester der nieuwere anatomie, wijsgeer van europeeschen naam en talentvol kunstenaar, rekende het niet beneden zich eene verhandeling te schrijven over „den besten schoen" gelijk hij schreef over andere praktische vraagstukken: de middelen tegen de veepest, de voordeelen der inenting, de opvoeding van kinderen. Ook de mathesis voelde in wijsgeerig aangelegde naturen als Hennert zich meer en meer tot de toepassing op de maatschappij geroepen; diens leerling Van Swinden en niet minder weder diens leerling de jonggestorven Nieuwland gaven getuigenis van den nieuwen, meer praktischen geest, die ook in de natuurwetenschappen ten onzent was gevaren, ze stellend in dienst van de groote maatschappij om hen heen en zich niet meer bepalend tot de studeerkamer of het laboratorium van den liefhebber. Teyler's vorstelijke stichting gaf naast haar „eerste" genootschap, dat zich zou bezig houden met alles wat „waarheid en vrijheid in den christlijken godsdienst en den burgerstaat" aanging, het aanzijn aan een „tweede", dat zich zou wijden aan natuurkunde, dichtkunde, historie, teeken- en penningkunde en des erflaters rijke verzameling in een museum „ten algemeenen nutte" zou hebben te doen dienen. Van Marum, reeds bekend door zijne dissertatie over de bewegingen der vloeistoffen in de planten, zette zich in 1776 te Haarlem neder en werd weldra de groote kenner van magnetische en electrische verschijnselen, die hij als directeur van Teyler's Museum verder bracht.

Geestelijke en natuurwetenschappen beiden verlieten de studeerkamer om zich meer te begeven in de maatschappij en aan het volk

in breeder kring de zegeningen te brengen van datgene wat totnogtoe slechts het deel van weinige bevoorrechten was geweest. Het kon niet worden ontkend, dat de eigenlijke geleerdheid, die zich van den vroegen morgen tot den laten avond in de stilte van het studeervertrek opsloot en alleen voor geleerden werkte, achteruitging bij dit allengs overheerschend streven naar popularisatie van de wetenschap, naar praktische toepassing van het zorgvuldig opgespoorde; evenmin dat de universiteiten in verval waren en de studie aldaar vooral bestond in het nauwkeurig van buiten leeren van zorgvuldig samengestelde dictaten. Maar daartegenover stond, dat de wetenschap zich thans naar alle kanten deed gelden en zich gereed maakte om machtigen invloed te oefenen op de ontwikkeling der nieuwe toestanden, die zich weldra over de gansche wereld heen zouden voordoen.

Ook de theologie kon zich — wij zagen het reeds — niet onttrekken aan dezen stroom. Mannen als de leidsche hoogleeraren Alberti, Hollebeek en Van den Honert schroomden niet in hun advies over de zaak van Van der Os, de verlichte Paulus Chevallier te Groningen[1]), die de natuurwet zedewet noemde, evenmin om de vaan der tolerantie openlijk omhoog te houden, tot diepe ergernis van rechtzinnige gereformeerden als Hofstede en Barueth, als Holtius en Comrie, die heftig optraden tegen de door de leidsche geleerden aanbevolen „concessies aan de arminiaansche beginselen". Deze laatsten en de hunnen wilden niet weten van eenig toegeven op het gebied der dordtsche formulieren van eenigheid. De namen „sociniaan", „pelagiaan", „arminiaan" weerklonken weder als van ouds; „kettersche" gevoelens betreffende de leer der rechtvaardiging door het geloof wekten hevigen strijd. Bij gelegenheid der invoering van een in de plaats van den verouderden dreun der psalmen van Datheen reeds lang gewenschten nieuwen kerkzang door de Staten-Generaal in 1775 ontstonden hier en daar — met name op Walcheren en in Maasland — hevige onlusten, zelfs oproeren tegen het nieuwe psalmboek, dat intusschen spoedig algemeen ingang vond. Er werd reeds gesproken van de noodzakelijkheid eener nieuwe nationale synode tot behandeling der hoogloopende theologische en kerkelijke geschillen. Maar de Staten der

[1]) Vgl. over hem: Heerspink, De godgeleerdheid en hare beoefenaars aan de hoogeschool te Groningen, II, blz. 39 vlg.

verschillende gewesten en ook reeds, wat de stemming in de Kerk teekent, de meeste classes wilden van zulk eene vergadering op dordtschen trant niet hooren en de Staten onderdrukten menig theologisch getwist door hun streng verbod om er verder over te spreken. In Zeeland, in Friesland, in Holland, in Groningen werd zoo herhaaldelijk een opkomend geschil over de leer der „heerschende Kerk" in den staatsdoofpot gedaan, al schreven nog menigmaal heftige orthodoxen vinnige en door de vrome schare veel gelezen pleidooien. Maar mannen als Stinstra en Venema gaven den strijd niet op en wisten hunne gematigde inzichten allengs meer en meer ingang te doen vinden bij de predikanten. Een algemeene geest van gematigdheid heerschte omstreeks 1780 ook in de „Groote Kerk"; zelfs Hofstede en Barueth gaven eraan toe. De instelling van het Stolpiaansch legaat in 1753 door een eenvoudig burger te Leiden, met het doel om prijsvragen uit te schrijven „tot staving of van de natuurlijke godsdienstleer of van de geopenbaarde zedeleer" was evenzeer een teeken des tijds als die van het Haagsch Genootschap in 1785, welks stichters den tijd gekomen achtte om tegenover dergelijke twijfelingen op te treden „ter verdediging der voornaamste waarheden van den christelijken godsdienst inzonderheid tegen derzelver hedendaagsche bestrijders".

Gematigdheid en verzoening der uiterste gevoelens predikten vooral de doopsgezinde en remonstrantsche dissenters, krachtige voorstanders van den nieuwen geest in alle richtingen, kerkelijk en wetenschappelijk, staatkundig en maatschappelijk. Ook onder de Roomschen begonnen velen zich af te vragen, of de tijd niet gekomen was om de oude geloofsverschillen te begraven. In ieder geval moest — zoo werd onder de burgerij meer en meer de overtuiging — een einde komen aan den in de 17de eeuw staatkundig gevestigden voorrang der „heerschende Kerk". Al hielden de orthodoxe predikanten, Hofstede en Barueth ook hier vooraan in de rij, vast aan de oude suprematie, naar alle kanten bleek reeds, dat deze onhoudbaar was[1]). De beide regeerende Prinsen van Oranje zelf, als gematigde beschermers van alle godsdienstige gezindten geprezen, lieten zich bij de Oost-Indische Compagnie achtereenvolgens vertegenwoordigen door den remonstrant Van der Poorten en den doopsge-

[1]) Hartog, Uit de dagen der Patriotten, blz. 106 vlg.

zinde Hope en de „wagters op Sions muren" konden niet beletten, dat luthersche en katholieke gemeenten zich met oogluiking der overheid vormden in weerwil van al het verzet, waarvan de „Advocaet der vaderlandsche Kerk" de krachtigste uiting was. En zelfs dit hevig orthodox pamflet prees, wegens het „stil gedrag der hedendaagsche buiten-gezinten", de „christelijke tolerantie" van wege de „publycque kerk" aan tegen de „onbepaalde heerschzugt van zommige doldriftige kerkelijken". Maar van recht op onbeperkte godsoefening voor die gezindten wil het nog niet weten; alleen van „conniventie", van oogluiking, daar ook voor den schrijver „vrijheid van geweten een onwaardeerbaar voorrecht is, waarvan men niet dan door 't onrechtvaardigst geweld kan beroofd worden". Men verlangde, dat er een einde zou komen aan de afpersingen der schouten, baljuwen, burgemeesters en regenten, die zich door de Roomschen in stad en land nog altijd geregeld recognitie- en admissiegelden lieten betalen voor het houden van godsdienstoefeningen en het toelaten in posten. De andere gezindten waren evenwel met die vrijheid van geweten niet meer tevreden te stellen; zij verlangden vrijheid van „exercitie" als hun recht, als het recht van ieder mensch. Reeds in 1743 had de lutheraan Noordkerk dit bij gelegenheid van zijn pleidooi ten behoeve van Deurhoff's voor de amsterdamsche schepenbank gebracht boek met luider stem laten hooren. Zoo werd de dag voorbereid, waarop volle godsdienstvrijheid voor alle gezindten zonder eenige beperking zou worden toegestaan, gelijk thans reeds de dissenters zich feitelijk vrijuit lieten hooren over onderwerpen van moraal en theologie: de „heerschende Kerk" beleefde hare „laatste dagen"; mannen als de gebroeders Loosjes en Houttuyn, als Noordkerk en Trotz oefenden in wijden kring grooten invloed door woord en geschrift; hunne geestverwanten Wolff en Deken door hare veelgelezen romans niet minder.

Uit dien kring kwam in 1784 ook de Maatschappij tot Nut van 't Algemeen voort, welker oprichter, de brave Maarten Nieuwenhuyzen, doopsgezind leeraar te Monnikendam, zich ten doel stelde om niet alleen de ontwikkelden maar ook den „gemeenen man" in de meerdere kennis „zoowel in het burgerlijke en godsdienstige als in 't vak der nutte kunsten en wetenschappen" te doen deelen en den minvermogende te beschaven door verhandelingen, als „hoofdoogmerk" in het bijzonder door verbetering van het „burger- en schoolwezen", dat machtige middel van volksontwikkeling, waarop omstreeks 1770 Basedow

en Campe te Dessau door geschriften en werkzaamheid de aandacht hadden gevestigd en Rousseau's „Emile" een zoo grooten invloed oefende. De nieuwe maatschappij telde binnen een paar jaren reeds honderden leden in hare departementen, die weldra het gansche land bedekten en zich voor de volksverlichting veel moeite gaven. Een „volksleeraar" wilde ook de jonge Swildens worden, die, door het duitsche voorbeeld aangevuurd, zijn leven wilde wijden aan eene hervorming van het volksonderwijs, „het groote middel van volksopvoeding". Zijn „Vaderlandsch A.B.boek" (1781) moest „noodwendige vaderlandsche kundigheden" algemeen verspreiden en daardoor de volksverlichting bevorderen. Hij wilde het volksgezang verbeteren door „zedekundige" liederen samen te stellen. Hij wilde de volkslectuur hernieuwen door de uitgave van een nieuwen „Almanack en politiek zakboekje", dat de plaats zou innemen der zotte, verderfelijke, walgelijke almanakken, die den hoofdschotel van het lezend publiek uitmaakten. Hij wilde het onderwijs onttrekken aan de Kerk, die het totnogtoe overheerschte, en het aan den staat overdragen als de belangrijkste zaak, waarvoor deze had te zorgen. Met Nieuwenhuyzen en de zijnen, wier denkbeelden ten deele onder invloed van zijn „A.B.boek" stonden [1]), was hij van meening, dat de verspreiding van goedkoope en eenvoudige verhandelingen „zowel in 't godsdienstige en burgerlijke als in het vak der nutte kunsten" van groot belang was, „ter verbetering van verstand en wandel". Meer en meer begon de overtuiging veld te winnen, dat de lagere volksklassen beter onderwezen moesten worden, dat kostelooze scholen in stad en dorp moesten worden opgericht van regeeringswege of van wege de diakonieën. Simon Stijl meende zelfs, dat de kinderen der armen gelijk de Spartanen „op publiek gezag en kosten" moesten worden opgevoed. Men dacht ten minste ernstig aan eene verplichting der bedeelden om hunne kinderen ter schole te zenden „op poene van verstooken te zijn van allen onderstand" [2]). Zoo zouden de kinderen der armen „vercierd worden met beginselen der kennis van den christelijken godsdienst en zedelijke deugden", tevens met die eener „behoorlijke burgerlijke beroeping". Te Rotterdam, Hoorn, Utrecht, Middelburg werden reeds van die scholen gesticht waar kinderen van beide seksen in

[1]) Boeles, De patriot J. H. Swildens, blz. 102 vlg.
[2]) Verhand. Zeeuwsch Gen., dl. VII, blz. 7 vlg.

lezen, schrijven, rekenen en zingen behoorlijk onderwezen werden en aan goede orde gewend.

De kunst, de wetenschap onder het volk, was meer en meer de algemeene leus in verband ook met de staatkundige denkbeelden van den tijd, waarin niet meer het belang van vorsten of regenten maar dat van het volk op den voorgrond trad. De verbetering der wetenschappen baat niets, indien „het volk zelve daardoor niet verbeterd wordt", roept Swildens uit [1]). Van het „volk" — daaronder verstond men nog steeds niet dan bij uitzondering, en de Maatschappij tot Nut van 't Algemeen was er zoo eene, ook den „gemeenen man"; waar in dezen tijd van volksinvloed en volksheerschappij werd gesproken, daar dacht men bijna uitsluitend slechts aan den breeden kring der burgerij, die nog altijd uitgesloten was van allen geregelden staatkundigen invloed. Wat in de dagen van prins Willem en Leycester scheen te naderen, wat in de 17de eeuw met straffe hand was onderdrukt, wat in 1748 zich luider dan ooit in de Republiek had doen hooren, kwam thans met grooter kracht op. De stedelijke burgerij wilde het niet langer dulden, in den hoek geschoven te worden door de patriciërs, wier wanbeheer ook na de verhefling van den Prins nog niet gestuit was en die zich hier en daar zelfs met de hunnen door een soort van uniforme kleeding als de aangewezen heerschers ook uiterlijk begonnen te onderscheiden van de „kerels", die zij minachtten. De geschriften der engelsche en fransche democraten en de vrijheidskrijg der amerikaansche burgers hadden op die stemming der burgerij een grooten invloed [2]). Vol geestdrift spraken Van der Capellen en de zijnen over den „hartelyken mannenkost", door Price, Priestley, Fletcher en Tillotson, door Rousseau en de Encyclopedisten in meer algemeen-wijsgeerigen vorm den tijdgenooten opgedischt. Zij wilden „'s volks alvermogen" stellen in de plaats der op „bedrog en geweld" berustende aristocratische regeeringsvormen, de steunsels van hen, die „met laarzen en sporen geschapen" meenden te zijn en het „overige menschelijk geslagt met zadels op de ruggen". Zij kwamen op voor de „heilige regten des volks", die zij „heiliger dan die der overheden" achtten. Zij schroomden niet om die denkbeelden onder de burgerij te bren-

1) Boeles, blz. 23/4.
2) Zie boven, blz. 350.

gen door de vertaling van geschriften, die krachtig in dien geest konden werken. Zij achtten zich daarom nog geen tegenstanders der stadhouderlijke regeering; integendeel zij verklaarden zich voor een op den volkswil berustende monarchie nog liever dan voor een aristocratische republiek als de onze nog kon heeten. Zij zagen intusschen op Amerika als het ideaal van een volksstaat — Amerika, door sommigen hunner als hun „tweede vaderland" begroet, in proza en dichtmaat toegejuicht als het land van belofte, als de bakermat der nieuwe vrijheden. En nog verder ging Rousseau, de veelbewonderde, in zijn „Contrat social" de bestrijder van alle maatschappelijke ondergeschiktheid, de verkondiger der ideale heerschappij van het individu, vrij van alle banden, in volle vrijheid alleen gehoorzamend aan de Rede, getemperd door het Gevoel. De menschen, in vrijheid geboren, hebben tot tempering van die vrijheid volgens hem die vrijheid gebonden, vrijwillig gebonden door een „maatschappelijk verdrag", waardoor het mogelijk wordt in vrijheid te leven. Niet de goddelijke rechten der koningen, niet het geweld der aristocratieën maar de vrije wil der menschen is de grondslag aller maatschappelijke verhoudingen. In dichterlijke taal schildert hij de voordeelen dezer nieuwe theorie, blijkbaar in de eerste plaats gericht tegen het vorstelijk despotisme in Frankrijk maar ook bruikbaar tegen dat van regenten als die der Republiek. Zijn „Discours de l'inégalité parmi les hommes" wijst op den natuurstaat als den eenvoudigsten en het meest alle vrijheid waarborgenden tegenover de verouderde conventioneele maatschappij zijner dagen, de overvoerde, overdreven verhoudingen op maatschappelijk gebied. Geen geschriften hebben meer dan deze alle denkbeeld van gezag ondermijnd en het oog doen richten op wat men den volkswil noemde.

Maar veel onklaarheid heerschte zoowel bij deze schrijvers, bij Rousseau zeker niet het minst van allen, over de wijze, waarop een en ander kon worden toegepast. Hoe zij zich dien volksinvloed ook hier hadden voor te stellen, daarover waren Van der Capellen en de zijnen het noch met zichzelven noch onder elkander eens: van een uitgewerkt program van staatshervorming in dezen zin was vooralsnog geen sprake; alleen van verwijdering van alles wat met de nieuwe theorieën van volksheerschappij openlijk scheen te strijden. Geen stadhouderlijke willekeur, steunend op een stelsel van intrige

en factiegeest, geen militaire jurisdictie, overblijfsel van middeleeuwsche absolute vorstenmacht, geen spoor meer van de „slavernij" der overijselsche drostendiensten, overblijfselen van middeleeuwsche lijfeigenschap, maar bovenal: niet langer de tirannie der regenten, der belangzuchtige klasse, die welvaart en aanzien van den staat opofferde aan de kans op eigen voordeel en daardoor de natie aan den rand van den afgrond hadden gebracht, geestelijk en stoffelijk, staatkundig en maatschappelijk.

Want hoe stond het thans met die welvaart, met dat aanzien?

Juist in deze jaren (1782) stelde Van de Spiegel [1], toen nog raadpensionaris van Zeeland, voor zichzelven, om later te „resumeeren en breeder uyt te werken", eene memorie op over de „intrinsique en relative magt van de Republyk" in dat oogenblik. Hij komt daarin op tegen de meer en meer vernomen bewering, dat de „inwendige magt" van den staat geheel en onherroepelijk in verval zou zijn. Men klaagde over den achteruitgang van den handel, maar was deze werkelijk wel zoo sterk? Dat er thans minder groote winsten werden gemaakt dan in het tijdperk van den hoogsten handelsbloei omstreeks 1648, was niet te ontkennen: de zware concurrentie was daarvan een hoofdoorzaak. Daartegenover echter stond, dat de toen nog onbelangrijke, immers schaars bezochte west-indische koloniën thans met 200 schepen jaarlijks in het verkeer waren opgenomen en ontzaglijke winsten gaven, dat rijken als Rusland en Polen eerst in de 18de eeuw hunne volle ontwikkeling begonnen te krijgen, dat nieuwe handelsartikelen als tabak, koffie en thee schatten aanbrachten, dat de overal in Europa toegenomen weelde een aantal nieuwe weeldefabrikaten in den handel had gebracht, dat geld- en wisselhandel in verband met den hier te lande aanwezigen kapitaalrijkdom [2] in de laatste jaren [3] een groote vlucht hadden genomen, dat de „gerie-

1) Huisarchief der Koningin, archief Willem V, nº. 337, bundel 38, d.d. 7 Juni 1782.

2) Hij schat het opgespaarde kapitaal hier te lande op 1 milliard, waarvan thans 335 millioen in vreemde leeningen (280 millioen engelsche, 25 fransche, 30 andere schuld), 140 millioen in leeningen op de koloniën, 425 millioen in binnenlandsche papieren, 50 millioen in den wisselhandel, 50 millioen in goud, zilver en juweelen belegd waren.

3) Zie boven, blz. 294 vlg.

felijkheden" voor den handel door lager interest [1], beter postverkeer, gemakkelijker assurantie, geregelder wisseldisconto zeer waren toegenomen. Kortom, sommige takken van handel mochten achteruitgegaan zijn, in het algemeen was het „absurd", meende hij van uit zijne studeerkamer, om van verval te spreken.

Intusschen, hij zou dit laatste niet hebben willen beweren van de Oost-Indische Compagnie, die zuil van den staat. Zij was onmiskenbaar en naar algemeene opinie in verval en het hoogste regeeringsbeginsel, waarvan men onder den gouverneur-generaal Mossel en zijn opvolgers Van de Parra, Van Riemsdijk en De Klerk sprak, was: „het zal mijn tijd wel uithouden". Van Van Imhoff's hervormingsplannen was sedert lang geen sprake meer. Indië werd overstroomd door „fortuinzoekende" Europeanen van slecht gehalte, die als ambtenaren der Compagnie er alleen op uit waren hunne zakken te vullen. Voormalige schoenmakers, kleermakers, slachters, verloopen regentenzonen, onkundige en onbruikbare sujetten bekleedden in Indië de voordeeligste ambten, al konden zij nauwelijks lezen of schrijven. Het aantal „onderkooplieden" van die soort was grooter dan ooit. Hunne vrouwen waren in den regel al niet van beter gehalte en brachten door haar gedrag de europeesche of half-europeesche samenleving in Indië in opspraak. Smokkelen en stelen was een algemeen gebrek bij ambtenaar en vrijburger. De predikanten gaven zich meer moeite voor het aanleeren van kaartspel en het bezoeken van drinkgelagen dan voor hunne studie en de belangen hunner Kerk. In deze omstandigheden was de achteruitgang der Compagnie geen verwonderlijk feit. Het verwaarloosde Batavia zelf zonk in 1780 tot eene bevolking van nauwelijks 12000 (in 1760 nog 16000) zielen, waarvan slechts enkele honderden Europeanen en daaronder niet de helft Nederlanders waren [2]. En al leefden die enkele honderden als prinsen in „exorbitante" weelde, zoodat bijna ieder Europeaan een koets had en zilveren huisraad, juweelen en met gouden knoopen versierde kleeding, zoodat een groot aantal slaven zeer gewoon was en zelfs ieder soldaat zijn slaaf bezat, die zijn zon-

1) Thans in den handel 2½ %, omstreeks 1648 ruim 6 %, wat men nu alleen voor buitenlandsche leeningen kon bedingen, ofschoon ook die op 4 à 5 % begonnen te dalen.

2) Vgl. over een en ander: Van Deventer, Geschiedenis van Java, II, blz. 236 vlg.

nescherm droeg, de Compagnie zelve had niet op ruime inkomsten te roemen [1]). Het kapitaal der Compagnie, waarmede zij werkelijk handel kon drijven, was bij de nieuwe verhoudingen in het wereldverkeer veel te gering, nauwelijks 11 à 12 millioen [2]), hare 25 vaartuigen jaarlijks veel te weinig. Al won zij jaarlijks op haren handel in Indië zelf nog tusschen 1 en 1½ millioen, haar geheele handelsstelsel, hare inrichting bleek meer en meer verouderd en bij het einde van haar octrooi in 1774 gingen van vele kanten stemmen op, dat de tijd van ingrijpende hervorming gekomen was. Twee jaren lang bleef de zaak hangende en vooral Utrecht, dat bij de Staten-Generaal op de benoeming eener „commissie van redres" aandrong, wees op den kritieken toestand, waarin zich de Compagnie bevond, in weerwil van alle zorgvuldig bewaarde geheimzinnigheid harer administratie zonneklaar blijkend uit de aanhoudende daling harer actiën en dividenden. Maar hare belangzuchtige bewindhebbers en ambtenaren wisten dit plan te voorkomen en onder medewerking van den Prins werd den 12den December 1776 door de Staten-Generaal besloten het oude octrooi nogmaals voor 20 jaren te verlengen, weder tegen eene recognitie van 3 % van de uitdeelingen ten behoeve van de admiraliteiten [3]). Zoo gingen de zaken der Compagnie denzelfden sukkelgang verder. Hare dividenden, die in 1757 nog 20 % bedroegen, kwamen na een korte vleug van herstel van 1771 tot 1782 niet hooger dan 12½ % [4]); hare actiën, nog in 1750 594 % en in 1765 ongeveer weder op die hoogte, waren in 1780 op weinig meer dan 300 % gedaald [5]). Leening op leening moest haar verloopenden staat ophouden.

Reeds toonde de loop der zaken in Voor-Indië, waar de kantoren der Compagnie feitelijk onder het toezicht der thans daar oppermachtige Engelschen kwamen, sedert Clive er het engelsche gezag had bevestigd en de onverbiddelijke Hastings diens sporen volgde, dat de engelsche Compagnie ten volle bereid was om de erfenis der

1) Vgl. daarover het „Redekundig berigt" door een gewezen ambtenaar aan den Prins gezonden in 1773 (Huisarchief der Koningin, archief Willem V, nº. 337, bundel 4). Ook Navorscher, 1903, blz. 41 vlg.

2) Luzac, II, blz. 126.

3) Klerk de Reus, Gesch. Ueberblick, S. 17.

4) ib., Beilage VI.

5) Luzac, II, blz. 119.

hollandsche te aanvaarden. Clive had Mossel reeds gedreigd met een bezoek te Batavia en engelsche schepen hadden vóór die stad het strijken der vlag geëischt van de vaartuigen der Compagnie [1]). De enkele zwakke pogingen van Batavia en Ceilon uit om het aanzien der nederlandsche handelsmacht te herstellen leverden weinig anders op dan hevige klachten van de zijde der Engelschen ook in Den Haag; de handel onzer kantoren in Voor-Indië, in salpeter en katoenen kleedjes, toen de voornaamste artikelen, geschiedde feitelijk slechts door engelsche bemiddeling en werd van steeds minder beteekenis, terwijl ook op Sumatra's westkust de engelsche compagnie zich van de belangrijkste punten meester maakte en zij zich op andere plaatsen, zelfs op Java liet gelden. Dat de Compagnie een gemakkelijke prooi der Engelschen zou worden, viel reeds niet meer te betwijfelen en overal in Indië, ook aan de Kaap, maakte men zich in dit opzicht weinig illusie van de toekomst: er werd niet de minste voorziening tegen een aanval gemaakt en enkele schepen zouden voldoende zijn om de hollandsche macht in Azië te vernietigen. Alles sprak van veroudering, vermolming, verval: de Compagnie was, zeide Mossel reeds, „een zinkend schip, 'twelk met pompen boven water wordt gehouden". En de altijd kwijnende West-Indische Compagnie, welker aandeelen thans op 35 à 36 %, welker dividenden op 3 à 4 % waren gedaald, was al niet in beteren staat: zij sleepte haar bestaan met moeite voort [2]). En waar die machtige handelslichamen ziender oogen wegzonken, moest ook de van ouds daarmede samenhangende handel van het moederland ernstig verlies lijden, want — en dat was een der voornaamste oorzaken van het verval, dat Van de Spiegel, onbekend met den werkelijken handel, niet meende te kunnen zien maar dat de Hollandsche Maatschappij in 1775 tot het uitschrijven van een prijsvraag bewoog [3]) — de nederlandsche koopman bewandelde over het algemeen nog dezelfde paden, die onder gansch andere verkeersverhoudingen zijn vaderen hadden bewandeld; de boeken, waarin Le Moyne en Le Long in het begin der eeuw [4]) de theorie van den koophandel hadden ontwikkeld,

1) Luzac, IV, blz. 181.

2) Luzac, II, blz. 135.

3) De antwoorden van Van den Heuvel, Rogge en Zillesen daarop in dl. XVI harer Verhandelingen.

4) Zie boven, blz. 114 vlg.

bleven ook thans nog, in weerwil der aanmerkelijke wijzigingen in omvang, loop en middelen van verkeer, zijn evangelie. Wat wisten de groote handelslui der 17de eeuw van dergelijke handelscatechismen? zij leerden den handel door den handel zelven maar thans: „nering zonder verstand, is verlies voor de hand"; de „geriefelijkheden" waren er wel, de uitbreiding van het handelsterrein bestond werkelijk, maar wat meer dan dit alles was — het ontbrak aan de oude energie, de oude wakkerheid, den ouden durf, die den nederlandschen koopman groot gemaakt had maar thans het deel scheen geworden te zijn van den machtig omhoog strevenden mededinger aan de overzijde der zee, die de verouderde handelswegen, de gebrekkige handelsmethoden had verlaten en met nieuwe denkbeelden, met jonge veerkracht, met nieuwe beginselen de nieuwe wereld van handel en verkeer kwam veroveren. Dan, de zware concurrentie van Marseille, dat een aanzienlijke vaart op de Levant had gekregen: van Rusland, dat zijn eigene fabrikaten, zijn linnens, zeildoek en servetten, zijn gezaagd hout en zijn touwwerk thans voor eigen rekening zoo hier als elders invoerde; van Hamburg en Bremen, die jaarlijks groote vloten naar de Witte Zee, naar Portugal, Spanje en de Middellandsche zee zonden, een aanzienlijke vrachtvaart onderhielden en langs Elbe en Wezer met het duitsche binnenland gemakkelijk in betrekking stonden; van Stettin en Koningsbergen, die met pruisische hulp krachtig vooruitgingen in handel en zeevaart; van Oostende, dat sedert 20 jaren weder een belangrijke uitvoerhaven voor de Oostenrijksche Nederlanden was en daar allerlei grondstoffen voor de fabrieken invoerde[1]). En dan — een enkel auteur wijst er op[2]) — door het verloopen der stroomen was een deel onzer zeegaten veel minder bruikbaar geworden voor groote schepen; zoowel Amsterdam als Rotterdam begonnen de nadeelige gevolgen daarvan te ondervinden en er werd reeds gedacht aan middelen om door het graven van kanalen naar zee den toegang tot die voorname havens te verbeteren. Bovenal, de nederlandsche koopman, door den speculatiegeest aangegrepen, begon den warenhandel, den „waren" handel, op te geven[3]). In den geldhandel stak hij thans eerder zijn kapitaal, voorzoover

1) Rogge, l.l., blz. 245 vlg.
2) Van den Heuvel, in Verh. Holl. Maatschappij, dl. XVI, blz. 278.
3) Zie boven, blz. 294 vlg.

hij zich niet tevreden stelde met het innen van rente uit geleend geld, het wagend in gevaarlijke speculatiën. En wie er nog aan goederenhandel deed, dreef dien meestal niet meer voor eigen rekening doch „in commissie", wat de nederlandsche scheepvaart zeer deed achteruitgaan, nu een groot gedeelte der goederen voor buitenlandsche rekening ging[1]). Eindelijk, de tallooze bankroeten der laatste jaren hadden het krediet, de ziel van alle verkeer, hier te lande een zwaren slag toegebracht; het minder soliede ook in de aflevering van waren had het vertrouwen op den nederlandschen koopman zeer doen dalen.

Dat de handel werkelijk achteruitging was, wat Van de Spiegel ook moge beweren, een onomstootelijk feit, maar even waar was het, dat hij bij behoorlijke behartiging door den koopman zelven niet, tenminste niet in die mate, had behoeven achteruit te gaan: het voorbeeld van Friesland, dat zich in 1780 nog beroemen kon op 2000 schepen in de vrachtvaart van en naar het Noorden, naar de engelsche en fransche havens, zelfs naar de golf van Biscaye, Spanje en Portugal, getuigt daarvan[2]); zoo ook het herhaaldelijk in die dagen vastgestelde feit, dat de oude handelsbetrekkingen nog op verre na niet verbroken waren en alleen schromelijk werden veronachtzaamd voor de dwaalwegen, waarop de nederlandsche koopman zich thans bij voorkeur bewoog.

En zoo stond het ook met landbouw en nijverheid.

Van de Spiegel wijst wat den eersten betreft wel op het met menschen als „bezaaide" platteland der Republiek, op de talrijke tot steden aangegroeide dorpen, op de krachtige ontwikkeling van den landbouw in Brabant en de „bovenprovinciën", waar graan, boekweit en tabak, in Zeeland meekrap, steeds meer velden overdekten, op de duizenden gemeten, die in Staats-Vlaanderen, in de zeeuwsche en hollandsche polders en droogmakerijen werden aangewonnen en aanstonds dienstbaar gemaakt aan den landbouw, vooral aan de aardappelteelt. Maar het viel bij den algemeenen toestand van onzen bodem niet te ontkennen, dat de nederlandsche staat van landbouw alleen, of zelfs in hoofdzaak, niet leven kon, zoolang niet de uitgestrekte heidegronden — een „schande", zegt Van den Heuvel, „voor

1) Luzac, IV, blz. 265 vlg.
2) Luzac, II, blz. 321.

het gemeenebest"[1] — door verdeeling der gemeene gronden, door bemesting en draineering bruikbaar waren gemaakt. Evenmin van de veeteelt, die in dezen tijd zich weder begon te herstellen van de verliezen, door de in de 18de eeuw telkens optredende en zonder vrucht bestreden veepest geleden en zich weder bij den uitvoer, zoo van vee als van boter en kaas, deed gelden.

Veel minder goeds viel er van de visscherij te zeggen[2]). De emder haringcompagnie vermeerderde de concurrentie en wist in 1775 een verbod van invoer van hollandsche haring te verkrijgen; Denemarken deed hetzelfde; Nieuwpoort en Oostende kwamen als visschershavens op. Ook Van de Spiegel geeft volmondig toe, dat zij in verval was, en Luzac[3]) spreekt ervan in dezelfde bewoordingen, al erkent hij, dat er nog omstreeks 20000 menschen alleen van de haringvangst leefden. Maar wie zou kunnen beweren, dat de nauwelijks 150 buizen, door premiën eerst van wege Vlissingen, later ook van de Staten van Zeeland en ten slotte van die van Holland, die in 1775 *f* 500 voor iedere uitvarende buis uitloofden, met moeite in de vaart gebleven, de talrijke visschersfamiliën en wie er verder van de haringvaart bestonden naar behooren konden onderhouden? Ook de walvischvangst had krachtige ondersteuning noodig, in weerwil van de bekende „irreguliere" voordeelen uit den handel met de Eskimo's, en verkreeg die evenals de haringvisscherij in 1777 in den vorm van premiën; maar toch daalde het aantal schepen ook hier van ruim 100 in 1750 tot 60 à 70 in de jaren vóór 1780.

Maar, hoe groot het verval van handel en visscherij mocht zijn, nog erger stond het omstreeks 1780 met de reeds geruimen tijd dalende nijverheid, zoowel wat de „manufacturen" aangaat, de door afzonderlijke personen thuis bewerkte produkten der nijverheid, als ten opzichte der fabrieken. Slechts enkele bedrijven als de zoutziederij, de olieslagerij, de bleekerij, de stijfselfabricage, de diamantslijperij hielden het nog vol. De goedkoopere stoffen uit het buitenland, hier ingevoerd, hadden vele hier te lande gemaakte artikelen van de markt verdrongen; sommige kooplieden hadden, om zich van de vaststelling der prijzen meester te maken, langen

1) l.l., blz. 46 vlg.
2) Beaujon, Geschiedenis der zeevisscherij, blz. 100 vlg.
3) II, blz. 271.

tijd die buitenlandsche artikelen beneden de waarde verkocht en daardoor vele inlandsche fabrieken te gronde gericht; de hoogere levensstandaard, het gevolg van den meerderen rijkdom hier te lande, had ook de loonen tijdelijk doen verhoogen en daardoor het fabrikaat in prijs doen stijgen, zoodat men minder goed met het buitenland kon concurreeren, al was door den lagen rentestandaard het geld gemakkelijk te verkrijgen[1]). Adriaan Rogge spreekt in zijn bekend werk „Over den grond van Neerlands koophandel" van de aanzienlijke menigte suikerraffinaderijen, ververijen, weverijen, rolreederijen en dergelijke, die wegens de concurrentie verplaatst waren naar Hamburg, Berlijn, St. Petersburg, naar Spanje en Frankrijk, van de concurrentie der zweedsche en russische houtzaagmolens, zoodat binnen 30 jaren meer dan 100 balkzaagmolens waren afgebroken en in het buitenland gezaagd hout thans bij menigte werd ingevoerd. De scheepsbouw beteekende weinig meer[2]), de lijnbanen verdwenen, het delftsche aardewerk had op de markt voor engelsch en rouaansch porselein, de hollandsche hoedenfabricage in het gebruik voor de brabantsche moeten wijken; de utrechtsche gesponnen tabak werd thans in den vreemde bewerkt; de tallooze brouwerijen hadden door het opkomen van den jenever als volksdrank onbeschrijfelijk veel verloren, al bloeide Schiedam door zijne branderijen en stokerijen meer dan ooit; de boekennering bepaalde zich thans tot het vertier van hollandsche boeken, terwijl die van fransche en latijnsche ten eenenmale onbeduidend was geworden; de hollandsche en geldersche papierfabrikanten, eertijds leveranciers voor de wereld, waren door de fransche en pruisische overvleugeld, ten gevolge van het verbod van uitvoer van lompen uit Frankrijk en Pruisen; de amsterdamsche goud- en zilverstoffen, damasten, fluweelen en brokaten behoorden tot het verledene; de zijde- en tressenfabrieken waren te gronde gegaan; de fraaie en soliede maar dure utrechtsche en leidsche lakens werden door goedkoopere buitenlandsche soorten verdrongen; de linnennijverheid was veelal naar Westfalen, Silezië, België verloopen, al kwamen ook de buitenlandsche linnens nog naar Haarlem om

1) Vgl. Van den Heuvel, l.l., blz. 29 vlg.
2) Luzac, II, blz. 327 vlg. Toch werden er nog 300 schepen jaarlijks te Zaandam gebouwd. Het volgende hoofdzakelijk naar de gegevens bij Luzac, het vervolg op Wagenaar's Amsterdam, dl. XVI van de Verhandelingen der Holl. Maatschappij en het Tijdschrift De Koopman, passim.

gebleekt en dan als „hollandsche" linnens op de markt gebracht te worden; de touwslagerijen leverden niet eens genoeg voor het gebruik der hollandsche schepen; de katoendrukkerijen waren lang niet meer wat zij geweest waren; de leidsche laken-, grijn- en saaifabrieken klaagden over achteruitgang: zij leverden 3600 stukken laken jaarlijks tegenover nog 6400 in 1749, 3600 stukken grijn tegen 14000 in 1750, 400 stukken saai tegen 750 in 1747; wel hielden de dekenfabrieken aldaar zich nog staande en was de aanwas van warp- en fusteinfabricage volgens Luzac „niet te versmaden", maar dit kwam in geen vergelijking met den achteruitgang in andere takken, die, in arbeidsloon — het gemiddeld loon was 3 à 4 gulden per week [1] — berekend, te Leiden alleen vergeleken met 1752 meer dan 1½ millioen gulden schade aanwees; de fabrikanten der enschedeesche bombazijnen, bontjes en lakensche pijen, der kamper duffels, der kamper. zwolsche en haarlemsche „langetten" (goedkoope mutsenkant) zagen reikhalzend uit naar nieuwe débouchés in Amerika [2]; de fabricage van stoelen te Deventer, de wolspinnerijen, de kousenfabrieken stonden geheel stil bij gebrek aan afzet [3]; afgezien van de tallooze kleinere „manufacturen" als die der anders in beteren staat — met een loon van 7 à 8 gulden 's weeks — verkeerende timmerlieden. metselaars, kleedermakers, schoenmakers, koperslagers, loodgieters en andere ambachtslieden, wier bedrijf onder den algemeenen achteruitgang ook bitter leed. Luzac spreekt dan ook met bekommering over de „doodschheid" onzer vroeger bloeiende binnensteden, die hij met „traanende oogen" aanzag. Van alle kanten komen de klachten. Het weelderige Broek in Waterland, dat vroeger geen armoede kende, zag nu jaarlijks zijn welvaart afnemen [4]; andere vroeger bloeiende noordhollandsche dorpen, Schagen, Assendelft, Wormer en Sloterdijk, worden als „halfvervallen" aangegeven; nog andere zagen hunne veelbezochte markten verloopen, hunne huizen in verval, hun drukke vrachtvaart op de naburige steden staken.

Het armwezen begon onder die omstandigheden in vele steden

1) Verh. Zeeuwsch Gen., dl. VII, blz. 103.
2) Van der Capellen, Brieven, blz. 286.
3) Egte stukken betreffende Deventer, 1782.
4) De Koopman, VI, blz. 353 vlg.

en dorpen diepe zorg te veroorzaken, nu zij „met behoeftigen opgevuld" [1] werden. Men dacht ernstig aan wederoprichting van de vervallen fabrieken met bijeengebedeld kapitaal, met staatshulp of door de diakonieën eenvoudig als tak van armenzorg. Deventer loofde een prijs uit voor zulk een plan; het tijdschrift „De Koopman" stelde een breed onderzoek in naar de mogelijkheid eener dusdanige kunstmatige verheffing van de vervallen fabrieken en trafieken met het doel om den armen werk te geven en zoo „in de armoede in ons land het middel te vinden tot handelopbouw en rijkdom"; de hoornsche reederij-compagnie had een dergelijk doel, bedenkelijk voor de gezonde ontwikkeling der nijverheid; het Zeeuwsch Genootschap schreef in 1777 een prijsvraag uit, hoe het best „de armen" in de Republiek „te onderhouden". Vooral op de linnenweverij, die thuis kon geschieden en door vrouwen en kinderen worden beoefend, bleef de aandacht zeer gevestigd. Men berekend, dat hiermede gemakkelijk een voor dien tijd behoorlijk geacht loon van 7 à 8 gulden door een huisgezin kon verdiend worden, zonder dat de vaderlandsche industrie erdoor werd benadeeld [2]. Armhuizen verrezen overal; het treurig lot van den „gemeenen man", die van een karig loon levend in krotten van huizen broodsgebrek leed, begon de algemeene aandacht te trekken [3]. Men wilde niet langer toelaten, dat de kinderen van den arme „ruw en ongodsdienstig", zonder eenige verstandelijke ontwikkeling werden opgebracht, dat de jongens in hun jeugd op zee, dan van het eene ambacht tot het andere loopend en ten slotte broodeloos rondzwervend, aan allerlei ondeugden ten prooi vielen, dat de meisjes, die noch lezen en schrijven noch handwerk kenden en met koopwaren langs de straten liepen, van kwaad tot erger kwamen. Op de scholen, wilde men, moest ook spinnen en weven worden geleerd ten einde in het onderhoud te kunnen voorzien beter dan door sjouwen en kaailoopen en te „leven zonder zorg en eeten op den borg en slaapen bij de diakonij", tot groot ongeluk der door huwelijken

1) ib., blz. 406.
2) Charante, in Verh. Zeeuwsch Genootsch., VII, blz. 175.
3) Ned. Jaarb. 1776, blz. 100: „Het gemeen arbeidsvolk vergaat van kommer en gebrek, de armenhuizen liggen opgepropt." Vgl. De Bosch Kemper, De armoede in ons vaderland, blz. 110.

tusschen zulke ouders onstane gezinnen [1]). Ook de dienstneming op de vloot of bij de koopvaardij, waar, tengevolge der onvoldoende regeling van de uitbetaling der maandgelden aan de achterblijvende gezinnen, deze dikwijls in diepe armoede verkeerden, diende beter te worden geregeld; niet minder die bij het leger, want de soldatenvrouwen met hare kinderen volgden dikwijls hare echtgenooten niet in de garnizoenen maar bleven armlastig achter, waarbij nog in het oog viel te houden, dat de helft der toenmalige soldaten en matrozen vreemdelingen waren, die zich aan hunne hollandsche vrouwen weinig gelegen lieten liggen. Ook de inrichting der van ouds bestaande diakonieën werd aan kritiek onderworpen en niet minder het beheer der zeer aanzienlijke sommen, daarvoor door collecte of bij schenking bijeengebracht. Er werd met nadruk gewezen op de schandelijke misbruiken, die daarbij heerschten, op de onoordeelkundige wijze, waarop het geld werd besteed, op de verzending van armen uit minder rijke gewesten naar het in den roep van rijkheid en milddadigheid staande Holland en uit de dorpen naar de groote steden, die daardoor met een aantal armlastigen werden bezwaard, verre van evenredig aan den eigenlijken toestand harer bevolking.

Maar ook hier begreep men, dat de oude lapmiddelen niet konden helpen, dat handel en nijverheid, verspreiders van welvaart en geluk, niet door wijsgeerige betoogen konden worden gered noch door „offeranden van sugtende gebeden en ieverige hemelsollicitatiën", waarvan een schrijver in De Koopman heil verwacht. Men ging zich ernstig rekenschap geven van de zedelijke, staatkundige en economische oorzaken, die tot het betreurenswaardig verval van handel en nijverheid hadden medegewerkt [2]). Men kende oorzaken genoeg. De zware lasten en de toenemende hoogte der arbeidsloonen in verband met den algemeen hoogeren levensstandaard hier te lande, de toenemende concurrentie elders, de invoer van oost-indische en amerikaansche waren en fabrikaten ten nadeele der gelijksoortige europeesche, de toenemende afkeer van den wisselvalligen handel en de gevaarlijke nijverheid, de oneerlijkheid in den handel, de

1) Harger, Over het onderhoud der armen (Verh. Zeeuwsch. Gen., dl. VII), blz. 16 vlg.

2) Luzac, IV, blz. 278 vlg.

gebreken in de staatsinrichting, in het bijzonder in de inrichting van het zeewezen en de scheepvaart, het verval der groote compagnieën en in verband daarmede dat harer koloniën en bezittingen, de toenemende onkunde der kooplieden in hun vak, het gebrek aan bekwame arbeiders, de menigvuldigheid der bankroeten, de voortwoekering van list en bedrog, sluikerij en oplichterij, de concentratie van den handel in enkele weinige, drie, vier, vijf hoofdplaatsen: Amsterdam, Rotterdam, Dordrecht, Leiden, Haarlem — dat alles werd aangegeven als oorzaak van den treurigen toestand.

Ook hier werd vernieuwing, hervorming de algemeene eisch [1]). En men bleef niet bij den algemeenen raad: „neem de oorzaken weg"; evenmin legde men zich neder bij het feit en achtte alle pogingen nutteloos, al lieten zich sommigen in dien geest hooren. De oprichting van genootschappen als de Oeconomische Tak en de hoornsche maatschappij van den predikant Cornelis Ris scheen niet voldoende, al konden zij helpen om betere economische begrippen ingang te doen vinden; evenmin moest de zaak alleen gezocht worden bij den handel ten koste der nijverheid of bij gedwongen gebruik van inlandsche stof voor kleeding. Ook hier werd in de eerste plaats gewezen op de noodzakelijkheid van staatshervorming, van herstel van het aanzien van den staat naar binnen en naar buiten. Maar dan verder wijst men op de denkbeelden, die reeds in de voorstellen van Willem IV waren ontwikkeld. Ook voor Luzac is het vrijhavenstelsel het groote middel van herstel voor onzen handel en onze fabrieken, een „gelimiteerd portofranco", waarbij met de belangen der nijverheid rekening is gehouden en tevens met die der in hunne inkomsten bedreigde admiraliteiten, die de konvooien en licenten niet kunnen missen maar in rechten op dienstboden, rijtuigen, koffie- en theehuizen, logementen enz. vergoeding zouden kunnen vinden. Ook hier scheen vrijheid de panacee. Men vroeg staatshervorming met behoud van den vrijen regeeringsvorm, ontlasting van den handel, tegengaan van sluikerij, belasting van de weelde, verleenen van tijdelijke gunsten en vrijdommen aan fabrikanten, vrijheid voor fabrieken en trafieken ten platten lande om dit te onttrekken aan de eeuwenlange stiefmoederlijke behandeling door de

1) Luzac, IV, blz. 282 vlg. Vgl. de werken van Rogge, Zillesen, Van den Heuvel enz. over handel en armwezen.

overheerschende steden, verbetering der koloniën door beter bestuur, herstel van het krediet door meerdere goede trouw in het verkeer en beter wetten op de bankroeten, wettelijke beteugeling van woeker, actiespel en onderkruiperij, betere scheepsbouw, wering van marskramers en pakkedragers uit stad en land, ontginning van woeste gronden, bevordering van den aanplant van den aardappel, het goedkoope en hier te lande gemakkelijk te verbouwen voedingsmiddel, in plaats van het duurdere graan, verplichting der west-indische koloniën om nederlandsche stoffen te gebruiken, beter en algemeener onderwijs in handelskennis, aanstelling van ervaren consuls buitenslands, oprichting van genootschappen tot aanmoediging van handel en fabrieken, volksopvoeding in het algemeen. Van den Heuvel, Rogge en Zillesen wijzen met nadruk op de noodzakelijkheid om door verhefling van eigen nijverheid ook den grondslag te scheppen voor nieuwen eigen handel, die, naar zij meenden, vooral door eigen nijverheid werd gevoed; verder op de betrachting van de deugd der zuinigheid in plaats van den ook bij den koopman heerschenden overdaad, op verzuim, eigen schuld en luiheid, op de noodzakelijkheid van goede staatsinstellingen. Zoo moesten tegenover de zedelijke, staatkundige en economische oorzaken ook zedelijke, staatkundige en economische middelen staan, allen in den geest der vrijheid, die ook in deze opzichten het algemeene redmiddel moest zijn om de verloren welvaart te herwinnen, om een einde te maken aan de heerschende ellende, om de onvermijdelijke ineenzinking van den Staat te voorkomen.

Het was de vraag, of de staatkundige omstandigheden zouden toelaten deze idealen te verwezenlijken, of de vrijheid in staat zou zijn al deze voordeelen te bewerken. Er waren twijfelaars, er waren ontkenners bij menigte. Er waren talloos velen in het misschien meer dan eenig ander volk aan het oude, het traditioneele, het aan de praktijk der voorvaderen gehechte volk der Nederlanden, die van al deze nieuwigheden niet wilden hooren, er niet tegen schreven of spraken maar een star verzet stelden tegenover den aandrang, den onbesuisden aandrang dikwijls der geestdriftige aanhangers van het nieuwe. De bedachtzame ouderen schudden het hoofd over de wilde idealen der jongeren. Maar dezen gaven den moed niet op en omstreeks 1780 durfden zij nog hopen, dat de tijd niet verre meer zou zijn, waarop hunne idealen van vernieuwing en hervorming

werkelijk in vervulling zouden komen. Zij waren in ieder geval bereid om ervoor te lijden en te strijden en vol verwachting omtrent den afloop van dien strijd voor het goede, ware en schoone, waarvan hunne geliefde auteurs hen in zoo wegsleepende taal hadden gesproken — een geestdrift, waaraan het sentimenteel karakter van den tijd niet ontbrak, maar die, in hoe hoogdravende of zoetelijke termen dikwijls zich uitsprekend, daarom toch niet minder ernstig bedoeld was.

HOOFDSTUK V.

DE VIERDE ENGELSCHE OORLOG.

Met moed, met overmoed zeide de oppositie in het Parlement, was Engeland tegen den ouden bondgenoot den oorlog begonnen. Bij dien in Amerika, dien met Frankrijk en Spanje, dien in Voor-Indië, waar Hyder Ali met eene geduchte macht Madras bedreigde, bij de verdachte stemming der Ieren, die meer en meer aandrongen op een eigen parlement, een eigen regeering en met Frankrijk in geheime betrekking stonden, bij de bedenkelijke houding der noordsche mogendheden, bij de toeneming der staatsschulden onder een zwak ministerie, dat de leiding der zaken in handen had en zelfs een opstand in Londen had te bedwingen, scheen de toekomst niet rooskleurig voor de beheerscheres der zeeën. Aan het einde van 1780 was het duidelijk, dat Engeland hoog spel speelde met zich een nieuwen vijand, door zijn rijkdom nog altijd een gevaarlijk tegenstander, op den hals te halen [1]). Maar lord North, de leider der engelsche tory-regeering in die moeilijke dagen, zorgeloos en handig, bekwaam en energiek, die reeds een tiental jaren, gesteund door 's konings gunst en diens onwil om zijne „oude en edele" monarchie door afstand van Amerika te verkleinen, den tegenstand van den ouden Pitt, den talentvollen Burke en den jongen Fox, aanvoerders der Whigs, had getrotseerd, was niet de man om den moed op te geven. En de engelsche natie, trotsch op haar „empire", was bereid om met hem den strijd te wagen, den nieuwen kamp tegen de zwakke Republiek, die een gemakkelijke prooi zou worden en een rijke prooi tevens van hem, die haar met kracht zou durven aan-

[1]) Lecky, IV, blz. 163.

grijpen. Ook zij, met name hare kooplieden, hoopten ditmaal het gehate „Carthago" voorgoed te verdelgen en zich te verrijken met den begeerlijken buit. Een geest van vertrouwen, van roekeloos zelfvertrouwen bezielde regeering en volk van Engeland in die jaren.

Weinig anders was de stemming van velen in de Republiek. Er waren er velen, die den oorlog met Engeland hadden gewenscht, wier haat tegen den ouden mededinger nog even fel was als weleer, die hoopten op de samenwerking tusschen de vele thans verbonden bespringers van het machtige eilandenrijk om het te vernederen gelijk het hoog verheven was geweest. Die stemming werd door vurige vaderlandsche pamfletten aangezet. Men sprak in opgeschroefde taal van herleving van den ouden geest, van wederopstanding der Trompen en De Ruyters, van eene vernieuwing der verslapte krachten; met name de op Frankrijks machtigen steun rekenende vrienden van Amerika, de in het algemeen van vernieuwing, hervorming, wedergeboorte droomende jongeren lieten zich in die richting niet onbetuigd en riepen mede in het brullende koor der juichenden [1]). Maar wie de werkelijke krachten van den Staat kenden, wachtten zich wel dergelijke woorden te gebruiken. Zij wisten — de ondervinding der laatste jaren had het overvloedig bewezen — dat de jarenlange verwaarloozing der vloot niet in afzienbaren tijd kon worden te niet gedaan; dat er aan de vorming der officieren veel ontbrak, enkele goede en ervaren kapiteins niet te na gesproken; dat de bemanning der schepen alles te wenschen overliet, zeer onvoltallig en door de gewone werving moeilijk aan te vullen was; dat de admiraliteiten diep in de schuld zaten. Zij wisten, dat de bezittingen en koloniën in Oost en West onverdedigd ten prooi lagen aan den eersten aanval. Zij wisten, dat de fransche zeemacht tegen de engelsche op verre na niet bestand was en dat de samenwerking met de fransche vloot door de sterke engelsche eskaders in Noordzee en Kanaal gemakkelijk kon worden belet.

Maar men moest doen, wat men kon. De commissie voor de zeezaken uit de Staten-Generaal overlegde met de admiraliteitsheeren [2])

[1]) Dat de regeering van Amsterdam en de met die stad verbonden regenten den oorlog wilden ten einde daardoor den Prins van Oranje in het verderf te storten (Colenbrander, I, blz. 186 vlg.), kan ik niet toegeven.

[2]) De Jonge, IV, blz. 442 vlg.

en bevond, dat men aan meerendeels onzeewaardige bodems in het geheel 94 vaartuigen bezat, die intusschen onmogelijk bemand konden worden met de vereischte 18500 man, terwijl de nieuwe aanbouw van het vorige jaar wel besloten maar nog niet uitgevoerd was en de magazijnen gebrek hadden aan alles. Zij ried dus aan kustbatterijen te bouwen, de zeegaten met de voorhanden schepen te bewaken, een aantal schepen op de werven op stapel te zetten met hulp van daartoe gepreste scheepstimmerlieden, alle vaart te verbieden ten einde ten minste de helft der vereischte bemanning te verkrijgen, de arsenalen te voorzien en ten behoeve van dat alles bij de gewesten aan te dringen op het toestaan van gelden ten bedrage van 14½ millioen; eindelijk moesten alle koopvaarders worden aangemaand te blijven, waar zij waren, en te wachten op konvooi, dat hoe eerder hoe liever moest worden gereedgemaakt. De Prins steunde een en ander, tevens, hoewel in deze omstandigheden buiten eigenlijke noodzaak, aandringend op legerversterking en wijzend op zijne vroegere voorstellen.

Het verlangde krediet werd inderdaad toegestaan, kaperbrieven werden uitgegeven als van ouds en met de uitvoering van een en ander werd een begin gemaakt; maar het ontbrak aan de krachtige en voortvarende leiding van de dagen van De Witt en Willem III. Twee even te voren uitgezeilde oorlogschepen en vele koopvaarders vielen aanstonds den vijand, die reeds in de Noordzee was, in handen, nog voordat zij eigenlijk wisten, dat er oorlog was. De zwermen engelsche kapers hadden op den 2den Januari al zestig koopvaarders bemachtigd. Om de west-indische eilanden daarvoor te waarschuwen zeilde nog vóór het einde van Januari een klein oorlogsschip uit de Taag daarheen maar het kwam alleen voor Suriname en Curaçao vroeg genoeg, want eene vloot onder Rodney was reeds 3 Februari voor St. Eustatius gekomen, dat, door slechts één schip onder kapitein Van Bylandt en een klein garnizoen verdedigd, tegen Rodney's 15 groote schepen, verdere fregatten en 3000 man niet veel kon uitrichten en zich na korten weerstand overgaf. Een rijke buit van 130 rijkbeladen koopvaarders, magazijnen propvol met tabak en suiker, alles ter waarde van omstreeks 40 millioen, benevens 2000 meestal amerikaansche gevangenen, was het loon van den overwinnaar, die nog vele koopvaarders wist te lokken door de staatsche vlag te laten waaien van de „diamanten rots". Het

eiland werd uitgeplunderd en aan algeheele verwoesting prijsgegeven, waarbij de admiraal en zijn zeevolk zich buitengemeen en op schandelijke wijze verrijkten; een pas van St. Eustatius uitgezeild konvooi van 23 koopvaarders werd eveneens overmeesterd na den dood van den bevelvoerden schout-bij-nacht Crul. Curaçao werd onder leiding van schout-bij-nacht Van Bylandt behoorlijk verdedigd en bleef behouden maar Demerary werd door den engelschgezinden gouverneur Schuylenburg overgegeven en Essequebo en Berbice ondergingen hetzelfde lot reeds in Maart. In Oost-Indië vielen zoo in den zomer Negapatnam, de kantoren in Bengalen, die op de westkust van Sumatra, later ook Trinconomale; de Kaap werd nog gered door eene fransche vloot onder De Suffren, die in het voorjaar van 1782 naar Indië zeilde, Trinconomale heroverde en ook Ceilon en Java voor de gevreesde engelsche aanslagen beveiligde, ofschoon alle betrekkingen met Europa waren afgesneden.

Met groote ontsteltenis werd in de Republiek van een en ander kennis genomen en men drong aan op uitzending der vloot. Maar wat wilde men beginnen met 50 half bruikbare bodems? De bouw van nieuwe schepen ging door het verval van den scheepsbouw in het algemeen zeer traag voort; eene poging om Zweden en Denemarken tot verkoop van oorlogsschepen te bewegen mislukte; bovendien lagen van die 50 bodems nog vele in buitenlandsche havens, zoodat men er hier niet meer dan 33 had, waarvan 11 linieschepen [1]) en deze nog in onvoldoenden staat en met onvoldoende bemanning. Intusschen vroeg de handel, vooral de Oostzeehandel, in Maart om konvooi „zonder eenig verderfelijk uitstel" en de Staten-Generaal stemden daarin toe. Maar eene door den Prins belegde vergadering van admiraliteitsheeren en zeeofficieren kwam tot het besluit, dat het ondoenlijk was. De regeering van Amsterdam, die te voren een zoo hoog woord had gevoerd, waagde het niet al te luid te spreken, bevreesd als zij was voor oproer onder de Oranjegezinde volksmenigte, die haar het uitbreken van den oorlog verweet. Capellen tot den Poll en anderen drongen herhaaldelijk te vergeefs bij haar aan op krachtige remonstrantie tot onderzoek van den toestand der vloot; zij meed zelfs den schijn van vriendschappelijke verhouding tot den amerikaanschen agent John Adams, die zich nog

[1]) De Jonge, IV, blz. 475. Vgl. Colenbrander, I, blz. 196 vlg., 207 vlg.

altijd te Amsterdam ophield, hopend op eene leening ten behoeve van Amerika en op de erkenning zijner regeering door die der Republiek. Zoo bleef ten slotte de toestand der vloot dezelfde [1]). Een kans om een engelsch konvooi te onderscheppen ging in Mei voorbij door de verklaarbare aarzeling van den vice-admiraal Hartsinck en den schout-bij-nacht Zoutman om met onvoldoende macht en gebrekkig zeevolk in zee te steken, zoodat zij, eindelijk op aandrang van den Prins uitgezeild, te laat kwamen. De klachten over de werkeloosheid der vloot werden intusschen luider en luider en richtten zich weldra tegen den Prins; Amsterdam beschuldigde dezen feitelijk van nalatigheid en traagheid en stelde in heftige taal voor hem een raad ter zijde te stellen ten einde met hem te overleggen, hoe de smaad en de schande van het optreden der Republiek zou zijn uit te wisschen en hoe eene „wakkere" verdediging zou kunnen geschieden. De Prins, ten zeerste door dit voorstel geschokt, stelde van zijn kant voor de admiraliteiten uit te noodigen een onderzoek te beginnen naar de oorzaken van den „jammerlijken staat" — een denkbeeld, dat ten duidelijkste zoowel zijn onschuld als zijn volkomen ongeschiktheid voor zijn post aanwijst.

Zoo werd het zomer, alvorens er iets van belang geschiedde. Alleen kwam het bericht van een schitterend gevecht, door de kapiteins Melvill en Oorthuys voor Gibraltar geleverd; alhoewel de eerste zich had moeten overgeven, had de tweede zijn schip gered en zelfs een engelsch schip de vlag doen strijken. Eindelijk zou het dan komen tot een konvooi naar de Oostzee, ofschoon men gehoord had van een talrijk engelsch eskader onder Hyde Parker, die zelfs in last zou hebben de kleine vloot voor Texel te vernielen. De schout-bij-nacht Johan Arnold Zoutman en de kapitein Jan Hendrik Van Kinsbergen kregen begin Juli bevel van Texel uit te zeilen met een 70tal koopvaarders uit het Vlie. Juist kwam Parker met 200 engelsche koopvaarders uit de Sont. De beide vloten ontmoetten elkander in den morgen van den 5den Augustus bij Doggersbank, waar de zeven nederlandsche met de veel zwaardere en even talrijke engelsche schepen een hevig gevecht aangingen [2]). In twee liniën tegenover elkander geschaard, bestookten zij elkander gedurende eenige uren en havenden

[1]) Sillem, in Gids 1882, IV, blz. 276 vlg.
[2]) De bijzonderheden daarvan bij De Jonge, IV, blz. 513 vlg.

elkander ten zeerste; de beide eskaders weerden zich dapper en leden zware verliezen, totdat Parker te 4 uur met zijn ontredderde bodems afdeinsde zonder in staat te zijn opnieuw eene linie te formeeren en Zoutman, na een half uur een nieuwen strijd te hebben afgewacht, naar Texel terugkeerde met zijn niet minder ontredderd eskader, waarvan een schip was gezonken.

Dit gevecht, wel niet eene zegepraal maar toch een na hardnekkigen, wanhopigen strijd tegenover een engelsche overmacht glansrijk doorstane slag, deed den zeer gezonken moed in de Republiek herleven. Ofschoon Zoutman evenmin als zijn tegenstander bewijzen had gegeven van buitengewone bekwaamheid, ja beiden vele misslagen hadden begaan [1]), viel toch de dapperheid en eensgezindheid op de vloot in hooge mate te roemen en groot waren dan ook de eerbewijzen, waarmede Zoutman, Van Kinsbergen en de kapiteins Dedel, Van Braam, Bentinck, Braak en Staring, ten slotte de geheele equipage werden begroet; de dood van Bentinck aan zijn wonden wekte ernstige deernis. Een algemeene geestdrift uitte zich in het gansche land: men droeg zoutmanpenningen, men sloeg medailles, men dichtte om strijd hooggestemde verzen ter eere van de helden van Doggersbank; men bracht een aanzienlijk „vaderlandsch fonds tot aanmoediging van den zeedienst" bijeen, waaruit na drie jaren de amsterdamsche Kweekschool voor de Zeevaart ontstond tot opleiding van bekwame stuurlieden en gezagvoerders, waaraan zooveel behoefte was.

Maar, al was de eer der vlag schitterend gehandhaafd, de naar de Oostzee bestemde koopvaardijvloot had met het eskader moeten terugkeeren en de oostindische retourschepen, die in Noorwegen opgesloten lagen, konden niet zonder groot gevaar het vaderland bereiken. De kooplieden drongen aan op konvooi, daar de handel grootendeels stilstond, zoodat in plaats van 2000 dit jaar slechts 11 hollandsche schepen de Sont passeerden. In het najaar had men eindelijk weder een eskader van 16 fregatten en kleinere vaartuigen met een linieschip voor Texel in gereedheid maar de verschijning van een groot engelsch eskader dwong den bevelhebber Van Braam, nauwelijks uitgezeild, weder tot terugkeer [2]) en van het met nadruk verlangde konvooi kwam

[1]) De Jonge, blz. 542.
[2]) ib., blz. 562 vlg.

niets, wat algemeen misnoegen wekte tegen de leiding der zeezaken door den Prins. Een som van ruim 9 millioen werd bestemd voor nieuwe uitrusting, later nog eene van bijna 8½ millioen, in het voorjaar van 1782 eindelijk een derde van ruim 12 millioen om in dat jaar de vloot op te kunnen voeren tot 120 schepen met 25000 man. Maar men twijfelde toch aan de mogelijkheid om zelfstandig de britsche vloten te bestrijden en de amsterdamsche burgemeester Rendorp kwam dan ook weder op zijn reeds in het vorige jaar gedaan voorstel om een „concert" met Frankrijk aan te gaan en gezamenlijk eene vloot in zee te zenden [1]). Doch dit plan werd door de vlagofficieren even onuitvoerbaar geacht, daar zoowel de fransche als de staatsche eskaders te zwak waren om zich buiten het Kanaal en de Noordzee te wagen en dus elkander niet konden bereiken. Bovendien vreesde men de vloot in de handen van Frankrijk te stellen. De fransche gezant, met Amsterdam samenwerkend, drong echter op de zaak aan en veroorloofde zich tegenover den Prins een hoogen toon, ja verlangde in de uitrusting der tot dat doel bestemde vloot te worden gehoord. Holland deed eindelijk in Februari het voorstel tot de samenwerking met Frankrijk en in Maart stemden de Staten-Generaal daarin toe. Werkelijk stelde zich nu de amsterdamsche admiraliteit met De la Vauguyon in betrekking en reeds vernam men met voldoening van het welgelukken eener poging om een aantal voor West-Indië bestemde koopvaarders langs het Noorden heen veilig op weg te brengen. De ontevredenheid in den lande over de nog altijd voortdurende werkeloosheid der vloot, waarvoor toch millioenen waren en nog steeds werden toegestaan en besteed, nam echter hand over hand toe en richtte zich zoowel tegen den voor Texel bevelvoerenden vice-admiraal Hartsinck, die intusschen door al zijne vlagofficieren gesteund werd in zijn besluit om de veel sterkere Engelschen voorloopig te ontwijken [2]), als tegen den Prins zelven, die eindelijk, tegen den raad ook van zijn vertrouwden raadsman Van Kinsbergen, 5 Juli 1782 de vloot bevel gaf zonder uitstel zee te kiezen. Twee dagen later zeilde vice-admiraal Hartsinck zelf met Van Bylandt en Van Kinsbergen aan het hoofd eener vloot van 33 vaartuigen uit om weder eenige koopvaarders noordwaarts te

1) Colenbrander, I, blz. 243 vlg.
2) De Jonge, IV, blz. 565, 577, 583.

begeleiden, terwijl de oostindievaarders eindelijk uit Drontheim werden afgehaald en de ten vorigen jare teruggekeerde oostzeevloot ook naar hare bestemming kon vertrekken. Maar opnieuw verscheen een krachtig engelsch eskader en belette verdere ondernemingen; de onzekerheid, of dit eskader werkelijk nog in de Noordzee was dan wel in het Kanaal vertoefde, hield den vice-admiraal terug van expeditiën, zoodat de koopvaardij weder stilstond bij gebrek aan konvooi, tenzij een enkel of zelfs eenige schepen het geluk hadden aan de waakzaamheid der Engelschen te ontkomen. De oorlogsschepen, die zich nog in zee waagden, moesten ook voortdurend, zelfs bij kleine expeditiën op de kust, voor de telkens opdagende engelsche eskaders in de havens terugkeeren.

Eindelijk kwam er in September vertrouwd bericht, dat het sterke engelsche eskader op de kust naar het Kanaal gezeild was, vermoedelijk om zich te vereenigen met de groote vloot, die bestemd was om het belegerde Gibraltar te ontzetten. Thans scheen het oogenblik gekomen om uit te zeilen en de koopvaarders van en naar Noorwegen en de Oostzee te begeleiden. Het werd tijd om iets met de vloot te doen, want ook Zeeland, waar, vooral bij den stilstand van den handel op Indië en Engeland, groote verliezen werden geleden, richtte zich met een dringend schrijven tot de Staten-Generaal, de andere gewesten en den Prins, in bewogen termen klagend over de werkeloosheid der „met zoo veel moeite en kosten" in gereedheid gebrachte schepen, die nu „voor hunne ankers lagen te verrotten", schandelijk ingesloten „door eene geringer macht", wat zij „bij gerucht" vernomen hadden „tot de innigste smart van alle weldenkende ingezetenen, tot verwondering van vreemden en vijanden en tot billijke verontwaardiging van geheel Europa" [1]). De Prins, op zijne beurt verontwaardigd over deze houding van Zeeland, dat zelf in zestien jaren slechts één linieschip en één fregat had gebouwd, verklaarde bereid te zijn tot het geven van „opening" der zaken, te meer daar ook Holland op voorstel van Leiden zich begon te roeren en einde September besloot tot het instellen eener commissie, met De Gyselaer, pensionaris van Dordrecht, aan het hoofd, om met den Prins in overleg te treden over den toestand van het zee-

1) Bijlagen bij de Notulen van Zeeland, 1782.

wezen en van een en ander „gemesureerd" verslag te doen naar mate van den aard der te ontdekken oorzaken. De Prins, hoewel bereid om de heeren te ontvangen, verklaarde, dat hij alleen rekenschap verschuldigd was aan de Staten-Generaal en aan deze binnenkort een verslag zou doen, waaraan hij gaarne nog nadere inlichtingen ten behoeve van Holland wilde verbinden. Die rekenschap werd dan ook den 7den October door hem in eene „missive en memorie" aan de Staten-Generaal afgelegd, waarin hij een breed overzicht gaf van de gedurende zijn admiraal-generaalschap voorgestelde, genomen en uitgevoerde besluiten aangaande de zeemacht, zich verdedigend tegen laster en boosaardigheid en zich beroepend op de onmogelijkheid om wat een halve eeuw lang verwaarloosd was in weinige jaren te herstellen, terwijl hij wees op de voorstellen, die hij reeds jaren lang met aandrang had gedaan maar waaraan vóór het uitbreken van den krijg geen behoorlijke aandacht was geschonken. Een krachtig protest der zeeofficieren tegen de ook tegen hen gerichte beschuldigingen vergezelde dit belangrijke staatsstuk, dat algemeen verspreid werd maar aanstonds allerlei tegenspraak en verguizing ontmoette zoowel in de felle anti-stadhouderlijke bladen, die in dit en het vorige jaar waren opgericht, als in de heftige pamfletten, die, niettegenstaande eene krachtige aanschrijving der Staten-Generaal, in bittere taal uitvoeren tegen het marinebeheer. Drie dagen later[1]) benoemde de Prins eindelijk een „departement der Marine van Zijne Hoogheid", dat hem bij de leiding der zeezaken ter zijde zou staan: Bisdom en Van der Hoop, raden van de admiraliteiten van Maas en Amstel, de vice-admiralen Reynst en Zoutman benevens de schout-bij-nacht Van Kinsbergen werden er lid van.

Maar het wantrouwen in 's Prinsen beleid was te diep geworteld dan dat ook deze uitstekende maatregel had kunnen helpen: hij viel nauwelijks in het oog tegenover het nieuwe rumoer, dat gemaakt werd van de mislukking van een door De la Vauguyon voorgesteld plan[2]).

Nog voordat de Prins namelijk zijne missive had ingediend, had de fransche gezant (20 Sept.) op bevel zijner regeering, zich beroepend op het vertrek der engelsche vloot naar Gibraltar, in overleg

1) De Jonge, IV, blz. 597.
2) ib., blz. 599 vlg.; Colenbrander, I, blz. 245 vlg.; Coquelle, p. 275 suiv.

met Amsterdam bij den Prins aangedrongen op het uitzeilen der vloot van voor Texel naar Brest, waar een aanzienlijke fransche vloot lag, om dan gezamenlijk hetzij naar Indië te stevenen, hetzij de engelsche kust in het Kanaal te bekruisen ten einde den engelschen handel schade toe te brengen; in ieder geval zou men gemakkelijk den uit West-Indië met grooten buit terugkeerenden Rodney in het Kanaal kunnen opvangen. Hij wees daarbij op de diensten door De Suffren aan de Kaap en in Indië, door D'Estaing bij de herovering van St. Eustatius op het einde van 1781 reeds aan de Republiek bewezen. De Prins won het gevoelen in van den raadpensionaris, de beide genoemde admiraliteitsheeren, en Reynst en Zoutman, welke laatsten groote bezwaren zagen in het plan, zoowel omdat de vloot dan voor de zoo noodige bescherming der koopvaardij niet te gebruiken zou zijn[1]) als omdat het gevaarlijk was haar zoo ver te wagen. Hij raadpleegde verder met het Geheim Besogne der Staten-Generaal, dat intusschen, in weerwil van het volhouden van Reynst en Zoutman, den Prins aanried ten deele in het fransche voorstel te treden, ten minste een eskader van een tiental groote schepen uit Texel naar Brest af te zenden, en dit zoo spoedig mogelijk om de tegen 8 October verwachte engelsche vloot uit Gibraltar te kunnen ontwijken; het eskader zou dan te Brest kunnen overwinteren. De Staten-Generaal zelf waren verdeeld. Holland, Friesland en Overijsel stemden dadelijk toe maar de vier anderen aarzelden, totdat op voortdurenden aandrang van den gezant den 3den October eindelijk het besluit viel — Groningen was omgepraat door De la Vauguyon — om tien schepen naar Brest te zenden, al behield Zeeland in de vergadering nog ten slotte vrijheid voor zijn gewest voor om al of niet toe te stemmen in het genomen besluit en zouden de schepen alleen in Europa gebruikt mogen worden.

Intusschen liepen er allerlei geruchten omtrent de spoedig te verwachten terugkomst der engelsche vloot uit Gibraltar in verband met hevige stormen op de fransche kust en met den voor Engeland gunstigen loop van het beleg, waardoor die vloot daar onnoodig werd. Deze berichten verminderden de toch al niet groote geneigdheid der bevelvoerende zeeofficieren om het eskader naar Brest te laten vertrekken, ofschoon zoowel de Prins als het Geheim Besogne op

1) Advies van Zoutman bij De Jonge in Bijlage VI.

vertrek aandrongen. De vice-admiraal Van Bylandt, tot bevelhebber van het eskader benoemd, verklaarde het wegens gebrek aan zeilen, touwen, ankers, winterkleeding en levensmiddelen voor onmogelijk om dadelijk in zee te steken en zoowel de Prins als de raadpensionaris en Van der Hoop kwamen zeer onder den indruk van deze verklaring, terwijl ook de kapiteins der schepen en alle vlagofficieren te Texel den vice-admiraal Hartsinck hetzelfde betuigden, ja in het algemeen de verantwoordelijkheid voor den tocht van zich afwierpen. In deze omstandigheden besloten de buitengewoon samengeroepen Staten-Generaal den franschen gezant te melden, dat door „een samenloop van toevallige omstandigheden" aan zijn wensch niet kon worden voldaan.

Hevig was de ergernis in den lande over dezen afloop der zaak, dien men weder weet aan de beweerde engelschgezindheid van den Prins, aan het plichtverzuim der admiraliteiten, aan den onwil der zeeofficieren. Het eindelijk den 8sten October 1782 met Amerika gesloten traktaat van vriendschap en handel kon geen vergoeding geven voor de teleurstelling. De fransche gezant was woedend en toonde zijn ergernis op heftige wijze; eene commissie uit de Staten van Holland, door De Gyselaer geleid, vervoegde zich herhaaldelijk bij den Prins en eischte op hoogen toon inlichtingen; Friesland, door Stad en Lande gesteund, richtte tot den Prins een fellen brief, waarin het rekenschap van hem eischte, en zond dien brief aan de andere gewesten. De Prins verdedigde zich tegen Friesland's brief in een omvangrijk betoog, dat weder een nieuwen brief van Friesland uitlokte, waarin dit voorstelde tot „'slands behoudenis" en beeindiging der „hatelijke en allezins verderfelijke werkeloosheid" eene staatscommissie te benoemen tot overleg over den betreurenswaardigen toestand der marine. Een op verlangen der hollandsche commissie benoemd „besogne" onderzocht de gansche zaak; het achtte een gerechtelijk onderzoek door de admiraliteiten van de Maas, Amsterdam en Zeeland noodig, maar Holland verlangde dit onderzoek door eene buitengewone commissie verricht te zien. Na heel wat gehaspel werd hiertoe einde 1783 besloten. De commissie, waarin namens Holland de pensionarissen Zeebergh en Van Berckel zitting hadden, stelde een wijdloopig onderzoek in, dat 15 maanden duurde en welks resultaten drie boekdeelen vulden. Zoo kwam de zaak eerst in den zomer van 1785 in de Staten-Generaal te midden der ernstige binnenlandsche

woelingen; vooral de vice-admiraal Van Bylandt was de beschuldigde en de provincie Gelderland trok zich nu zijn lot aan, zoodat de kwestie bleef slepen gedurende den tijd der woelingen en bij het herstel der stadhouderlijke macht in 1787 nog niet was uitgewezen maar ten slotte in het zand verliep.

Ook verder geschiedde er in den oorlog niets van belang ter zee. Het gelukte soms een aantal koopvaarders uit en naar de Oostzee veilig te geleiden; de kaapvaart, reeds in Januari 1781 toegestaan en eigenlijk alleen in Zeeland met ijver aangevangen [1]), leverde betrekkelijk geringe voordeelen ten gevolge van het strenge engelsche toezicht in de Noordzee en de werkeloosheid der eigen vloot, die het in den regel niet waagde de havens te verlaten. Daarentegen leed de handel der Republiek zeer veel overlast van de door hunne krachtige vloot gesteunde engelsche kapers, die in alle zeeën en havens de zonder bescherming varende staatsche koopvaarders buitmaakten, in de eerste maand van den oorlog al 200. Het eenige redmiddel bleek ten slotte te bestaan in den verkoop van schip en lading aan neutralen, een maatregel, die intusschen onze scheepvaart zeer benadeelde en toch nog met groote verliezen gepaard ging, daar die gedwongen verkoop natuurlijk de prijzen omlaag drukte. Men zag in, dat alleen krachtdadig optreden eener aanzienlijke landsvloot verbetering kon aanbrengen; maar het bleek, dat men geen schepen en zeelieden uit het niet kon scheppen. En het was spoedig te laat om nog iets te bereiken. Een nieuw voorstel, in Januari 1783 gedaan, tot uitrusting eener aanzienlijke vloot, waarbij 14 millioen beschikbaar werd gesteld voor eene macht van 46 linieschepen, 26 fregatten en 70 kleinere vaartuigen, geraakte weldra door het sluiten van den wapenstilstand in dat jaar buiten werking: de vrede scheen spoedig in zicht te zijn.

Die vrede was ten slotte allesbehalve voordeelig voor den staat.

Gedurende den oorlog had Engeland herhaaldelijk ondershands getracht de Republiek van Frankrijk af te trekken en voor een afzonderlijken vrede te winnen [2]). De consul van Sardinië te Amsterdam, Triquetti, door Engeland betaald, had zich reeds spoedig tot den amsterdamschen burgemeester Rendorp gewend met aanbod tot

---

[1]) Colenbrander, I, blz. 193.

[2]) Colenbrander, I, blz. 209 vlg.

onderhandeling van engelsche zijde maar diens franschgezinde ambtgenoot Temminck, de vriend van De la Vauguyon en Van Berckel, wilde er zich niet mede inlaten; ook eene poging door den engelschman Wentworth bij Rendorp aangewend had weinig succes, al stelde deze den Prins en Van Bleiswijk op de hoogte van het geval. De blijkbare aarzeling der Republiek om zich met de Amerikanen in een nauwer bondgenootschap te begeven gaf wel aanleiding tot de meening, dat zij met graagte iedere kans op herstel van den vrede zou aangrijpen. De aanzoeken van den in Maart 1781 als gevolmachtigd minister bij de Republiek aangestelden Adams en zijn uitvoerige memorie over het belang der beide republieken bij nauwere aaneensluiting werkten weinig uit; de in April 1781 ingediende memorie bleef langer dan een jaar „in behandeling", daar de vredespartij, met Rendorp aan het hoofd, weerstand bood aan alle pogingen der vrienden van Amerika om een alliantie te doen sluiten teneinde Engeland niet al te zeer te verbitteren, terwijl ook Frankrijk een dergelijke toenadering niet gaarne zag [1]).

Het bleek intusschen, dat de oorlogzuchtige stemming in Engeland vrij wat bekoeld was en dat de engelsche natie begon in te zien, hoe gevaarlijk de overmoedige staatkunde harer regeering was. De laatste trachtte nu de bemiddeling van Rusland [2]) te verkrijgen maar de aangeboden voorwaarden waren onaannemelijk en ook een nieuwe reis van Wentworth naar de Republiek had alleen ten gevolge, dat het duidelijk bleek, hoe vast de laatste aan Frankrijk verbonden was en hoe weinig geneigd om af te zien van hare verloren bezittingen en van het verbond der Gewapende Onzijdigheid, dat den oorlog had uitgelokt. Wentworth bleef nog wel onderhandelen maar hij moest spoedig onverrichter zake heengaan, al had hij alle gelegenheid om zich te overtuigen van de toenemende tweedracht in de Republiek en het wanbeleid harer regeering. Dit wanbeleid bleek duidelijk. In Maart 1782 viel het engelsche ministerie en nu scheen de kans op vrede toe te nemen: Fox, de leider der buitenlandsche zaken, toonde zich aanstonds bereid [3]) om dadelijk een wapenstilstand en daarna een vrede op den voet der oude ver-

1) Sillem, l.l., blz. 401 vlg.
2) Vgl. daarover Coquelle, L'alliance franco-hollandaise, p. 241 suiv.
3) Colenbrander, I, blz. 230.

dragen te sluiten, ja tot een algemeenen vrede te komen met opoffering der koloniën in Amerika. Maar de regeering der Republiek bewees voortdurend hare onkunde van de staatkundige verhoudingen, waarvan Van Bleiswijk noch de Prins eene heldere voorstelling hadden, en het bleek weldra, dat alleen te Parijs voor Engeland iets te verkrijgen viel. De staatsche gezant te Parijs, nog altijd Lestevenon van Berkenrode, ontving dan ook een tweeden gezant naast zich, den arnhemschen burgemeester Brantsen; zij kregen den last om alleen „met gemeene en gelijktijdige concurrentie van de belligereerende mogendheden" te onderhandelen. Van een afzonderlijken vrede met Engeland, waarbij de Republiek een goed figuur had kunnen maken, was nu geen sprake meer en de fransche bondgenoot was van zijn zijde niet geneigd zich ter wille der machtelooze Republiek opofferingen te getroosten. Zoo ging ten slotte alles buiten de Republiek om [1]). De Amerikanen sloten reeds 30 Nov. 1782, kort na het met de Republiek gesloten verdrag van alliantie en koophandel, een voorloopig verdrag te Parijs met Engeland, dat hunne volledige onafhankelijkheid erkende maar weigerde zich tegenover de Republiek te houden aan de voorstellen van den inmiddels afgetreden Fox. Ter elfder uur gaf Brantsen, daartoe gemachtigd, de eischen der Republiek omtrent de gewapende onzijdigheid op. Maar dat zij al hare verloren bezittingen terug zou krijgen, daarop was geen kans meer; men kon alleen hopen, dat Frankrijk, van zijn zijde bereid om de Kaap en St. Eustatius terug te geven, erin zou slagen daarvan nog meer te redden. Eindelijk, volgens de 20 Januari 1783 geteekende preliminairen, zou alleen Negapatnam voorgoed verloren gaan; de Republiek, hoewel daarin niet gekend, werd in den thans gesloten wapenstilstand opgenomen en zag zich genoodzaakt erin te berusten. Maar nu was het nog de vraag, of zij in den vrede zou worden opgenomen. Zij weigerde Negapatnam, den zetel van den kaneelhandel, op te geven, al wilde zij de eveneens verlangde vrije vaart op de Molukken wel aan Engeland toestaan; zij begeerde de gewapende onzijdigheid gehandhaafd te zien. Over een en ander werd nu lang en breed gehandeld, terwijl Frankrijk op toegeven aandrong. Van de andere zijde wilde Engeland wel Negapatnam opgeven, mits men te Londen kwam onderhandelen en zich van Frankrijk afscheidde.

1) Coquelle, p. 279 suiv.

Een gunstige kans voor de Republiek leverde het wederoptreden van Fox als minister op maar ook nu kwam men, door den tegenstand der vrienden van Frankrijk, niet verder met Engeland. De patriotsche tegenstanders van den Prins deden hun uiterste best om Frankrijk te bewegen de Republiek een zoo diepe vernedering als in zulk een vrede opgesloten lag te besparen. Zij werkten door „particuliere conversatie" op het fransche gezantschap in Den Haag, op de fransche regeering zelve: alles te vergeefs [1]). Het gansche jaar 1783 en het volgende voorjaar gingen voorbij met vruchtelooze onderhandeling in verband met de toenemende verschillen in de Republiek zelve, die Engeland nog altijd eenige hoop op zegepraal der voorstanders eener toenadering tot Engeland schenen te laten. Maar die hoop werd steeds geringer. Het engelsche voorstel tot onderhandeling te Londen werd in Januari na overleg met Frankrijk afgewezen en de jonge William Pitt regeerde thans Engeland met groote bekwaamheid en omzichtigheid, zich niet verder met het vasteland inlatend dan bepaald noodig scheen. De Republiek was aan Frankrijk overgeleverd en Engeland trok zich terug [2]). Het definitieve vredesverdrag, dat de Republiek den 20sten Mei 1784 te Parijs sloot, bezegelde haren ondergang als zelfstandige groote mogendheid zoowel als de nederlaag harer diplomatie, niet op de hoogte der aangewezen taak gebleken. Van nu af was zij gebonden aan de zegekar van Frankrijk, dat onder leiding van den bekwamen Vergennes aan Amerika de onafhankelijkheid, aan Spanje de teruggave van Florida en Minorca, aan zichzelf die van kantoren in Hindostan, vier westindische eilanden en twee kantoren in Afrika had verkregen maar aan de Republiek het verlies van Negapatnam en de toelating der Engelschen in de Molukken had opgelegd.

* * *

De engelsche oorlog had ook voor den binnenlandschen toestand der Republiek de noodlottigste gevolgen.

De werkeloosheid der vloot, aan den Prins verweten, werd reeds spoedig de aanleiding tot een heftige beweging tegen zijn gezag in

1) Bijdr. en Med. Hist. Gen., XX, blz. 131 vlg. Vgl. Sillem in Gids, 1882, blz. 430 vlg.

2) Colenbrander, I, blz. 331.

de Republiek, met name tegen den gehaten hertog van Brunswijk, die nog altijd geacht werd zijn raadsman in alles, zijn leider, zijn voogd te zijn. Amsterdam en de drie pensionarissen, bondgenooten van De la Vauguyon, namen daarbij de leiding in handen, gesteund door de ontevredenen, die Van der Capellen tot den Poll als hun hoofd erkenden, en door de steeds aangroeiende menigte burgers, die, de regentenheerschappij zoowel als de „verdervende hand" van den Prins moede, op allerlei grond en met allerlei bedoeling streefden naar ingrijpende hervorming van het staatswezen. Zij maakten daarbij gebruik van het machtige wapen der pers en niet meer alleen in den gewonen vinnigen pamfletvorm, waarin reeds meer dan twee eeuwen lang de „volksstem" zich had geuit, doch thans in dien der staatkundige periodieken, week-, weldra dagbladen, die in 1781 en de eerstvolgende jaren als paddestoelen uit den grond opkwamen en getuigden van de levendige belangstelling, waarmede thans de nog weinig staatkundig ontwikkelde burgerij den loop der staatkundige gebeurtenissen begon te volgen [1]).

Den stoot tot de uitgave dier politieke bladen gaf waarschijnlijk het fransche gezantschap te 's Gravenhage. De reeds sedert de zeventiende eeuw in de voornaamste hollandsche steden bestaande „duytsche" en fransche couranten hadden zich in den regel bepaald tot min of meer nauwkeurige aankondiging [2]) „van hetgeen gebeurt is in de politique waereld, of in den burgerstaat door verkoopingen, afleeveringen, enz. gebeuren zal"; dat moesten zij „blootelijk verhaalen zoo als het hun uit de geloofwaardigste berigten, die zy bekoomen zullen" werd medegedeeld. Waar zij zich tot onbescheidenheid lieten verleiden door het openbaar maken van „secreete" stukken, door onware berichten de publieke opinie op een dwaalspoor brachten, of door „particuliere reflexiën en consideratiën" vreemde mogendheden ontstemden of wel iets deden, dat „tot vilipendie" van de lands- of stadsregeering kon strekken, werden zij reeds in de 17de en ook in de 18de eeuw spoedig op de vingers getikt [3]) zoowel door de Staten-Generaal als door de regeerders der afzonderlijke

1) Vgl. aldaar, blz. 187, 289 vlg.

2) Sautijn Kluit, Nagelaten Geschriften (ook in Geschiedenis der Nederlandsche dagbladpers, Bijdragen tot de Gesch. van den Nederl. Boekhandel, dl. VII), blz. 173.

3) ib., blz. 108 vlg. Het eerste voorbeeld hier te lande is van 1666.

gewesten en steden. De meest geachte dier gewone couranten was in dezen tijd de door Etienne en Jean Luzac, broeder en neef van mr. Elie, voortreffelijk geredigeerde „Gazette de Leyde", die door geheel Europa gold als de best ingelichte en meest waarheidlievende berichtgeefster van wat er in de staatkundige wereld voorviel, veel beter dan de kleurlooze „oprechte" haarlemsche, de door de amsterdamsche regeering beheerschte amsterdamsche of de onder hofinvloeden geschreven haagsche courant.

In 1779 nu ging van het fransche gezantschap, dat steeds in de Republiek van de pers een ruim gebruik maakte, de uitgave der „Lettres Hollandaises" uit, „le premier ouvrage polémique qui ait paru sur les affaires présentes de notre nation"[1]). Medewerker daaraan was A. M. Cérisier, een handig auteur, die nauw met het fransche gezantschap in betrekking stond, in 1777 de uitgave was begonnen van een merkwaardig, ook in het hollandsch vertaald „Tableau de l'histoire générale des Pays-Bas", en tevens medewerkte aan de amsterdamsche courant. Het waren waarschijnlijk deze „Lettres Hollandaises", later onder den naam „Nouvelles Lettres Hollandaises" en door Cérisier zelven in „Le Politique Hollandais" (sedert Februari 1781) voortgezet, die nederlandsche auteurs op het denkbeeld brachten der oprichting van een zuiver nederlandsch politiek weekblad, dat zich niet langer bepaalde tot bloot verhalen van het gebeurde of het vermelden van verkoopingen enz., maar zich zou verstouten om te „oordeelen" over de gebeurtenissen zoowel als over de leidende staatslieden binnen- en buitenslands. Het eerste en voornaamste weekblad van dien aard was de „Post van den Neder-Rhijn", welks eerste nummer, over de „Verklaaring van den oorlog door Engeland aan onze Republiek" op 20 Januari 1781, verscheen[2]). Het werd gedrukt door den ondernemenden utrechtschen uitgever Paddenburg en geredigeerd door den bekwamen Pieter 't Hoen, een gewezen utrechtsch sudent, die na een avontuurlijke jeugd zich aan de journalistiek wijdde en zooveel succes had met zijn „veelgelezen volksblad", dat het debiet reeds spoedig tot 1400, ja weldra tot 2400 en meer nummers per week steeg, terwijl menig nummer wegens de

[1]) Hand. en Meded. Maatsch. der Nederl. Letterk. 1882, blz. 7 van het stuk van Sautijn Kluit over Le Politique Hollandais.

[2]) Sautijn Kluit, in Nijh. Bijdragen, Nieuwe Reeks, dl. X, blz. 292 vlg.

buitengewone navraag herhaaldelijk moest herdrukt worden. Behalve bij een aantal jeugdige en vurige medewerkers als de rumoerige student Ondaatje, een oostindiër[1]), en zijn vriend Von Liebeherr, als de student-huisonderwijzer Van Irhoven van Dam en andere correspondenten in verschillende plaatsen van Holland en de overige gewesten vond 't Hoen steun en medewerking bij Van der Capellen, Valckenaer, Van der Kemp en hunne democratisch gezinde vrienden; ook bij aanzienlijke regenten uit Amsterdam en elders, die gaarne berichten gaven en stof aan de hand deden ter bestrijding van den hertog van Brunswijk, het stadhouderlijke hof en den stadhouderlijken invloed, van de „verdervende hand", waarvan in de „patriotsche" kringen met zooveel nadruk werd gesproken. Het waren vooral de bladen en pamfletten uit dezen kring, die den eernaam „patriot" thans voor zich en de hunnen opeischten en er een partijnaam van maakten, die welhaast algemeen werd gebruikt, ook door de oranjegezinden, ter aanduiding van alle anti-stadhouderlijk gezinden in de Republiek, democraten uit de burgerij en aristocratische leden der regentenpartij, nog broederlijk samenwerkend tegen den gemeenschappelijken vijand.

Met Cérisier's te Amsterdam verschijnenden „Politique Hollandais", die eveneens zich beroemen kon op de medewerking van „quelques hommes de lettres, versés dans l'histoire et la politique" en op het eind van het jaar ook in hollandsche vertaling verscheen, had de Post een grooten invloed op de binnenlandsche toestanden, maakte menig geheim stuk algemeen bekend en onthield zich geenszins van scherpe aanvallen op het beleid der regeering. Ook de gewone couranten begonnen zich te verstouten hare verhalen af te wisselen door beoordeelingen. Zoo de te Buiksloot sedert 1778 door Koning uitgegeven en oorspronkelijk in hoofdzaak voor zeetijdingen en voor den handel belangrijke berichten bestemde „Noordhollandsche Courant"[2]), die in Februari 1781 een relaas gaf van wat er in Overijsel met Capellen tot den Poll was voorgevallen en daarin den stadhouder niet gespaard had. Allerlei klachten over den inhoud dezer courant, die zelfs aanleiding gaf tot eene nota van den deenschen gezant,

[1]) Vgl. over hem Davies, Memorials and times of P. P. J. Q. Ondaatje (Werken Hist. Gen., n°. 13).

[2]) Sautijn Kluit, in Bijdr. voor vaderl. gesch. N. R., VI, blz. 365 vlg.

deden de Staten van Holland eindelijk verbieden haar verder uit te geven, waarop Koning en de amsterdamsche uitgever Verlem haar naar de Diemermeer verplaatsten. Als „Diemermeersche Courant" maakte zij het echter weinig minder erg in hare bewondering voor den „vaderlandschen ridder en voorstander der vrijheid", maar de bescherming van den baljuw van dat district hield haar in het leven en zij ging ongehinderd voort met hare aanvallen op het stadhouderlijk bewind. Op dezelfde wijze trad ook de te Woerden uitgegeven „Zuidhollandsche Courant" sedert het begin van 1781 op tegen menige handeling der stadhouderlijke regeering, de bij Verlem uitkomende „Vaderlandsche Courant", enz. Een der heftigste anti-stadhouderlijke bladen was de ook bij den ondernemenden Verlem in September 1782 verschenen „Politieke Kruyer"[1]), geredigeerd door den amsterdamschen advocaat mr. J. C. Hespe, met wien een aantal anonieme medewerkers zich aangordden tot den strijd tegen de bestaande regeeringstoestanden. In den loop van 1782 vooral won zoo „de vrijheid van drukpers" veld en kon Van der Capellen een juichtoon aanheffen over de daaruit vooral blijkende toeneming der „oppositie" in den lande; hij hoopte daarmede den „staat der vrijheid" te verkrijgen, die de „goude ketenen", waaraan men „geboeid" ging, zou losmaken. Al zou men door den oorlog „vele koloniën" verliezen, riep hij uit, dan nog zou de verkrijging van volle drukpersvrijheid naast die eener „landmilitie" voldoende winst zijn[2]).

Een en ander wekte natuurlijk hevige ergernis bij de aanhangers der regeering en ook bij de vele gematigden in den lande. „Niemant is schootvrij", klagen de Nederlandsche Jaarboeken in 1782, „het gelijkt veel naar een markt of andere opene plaats, alwaar de jongens spelen en tot twisten en vegten overgaande malkanderen met steenen gooyen; nauwlijks komt dan een onnozele voorbyganger, of hy krijgt ook een buy weg"; het algemeen wantrouwen nam hand over hand toe, te meer doordat de meeste dezer bladen anoniem optraden. Het bleef echter voorloopig bij min of meer ernstige vermaningen van wege de Staten en de stadsregeeringen aan de drukkers en uitgevers der bladen en men waagde het ook thans nog niet met

[1]) Vgl. daarover Sautijn Kluit, in Nijh. Bijdragen, Derde Reeks, I, blz. 176 vlg.
[2]) Brieven, uitg. De Beaufort, blz. 297.

processen en verbodsmaatregelen de vrijheid der drukpers al te zeer aan banden te leggen.

In deze omstandigheden bleef tot verdediging weinig anders over dan hetzelfde middel te gebruiken, dat tot den aanval diende, en ook van stadhouderlijke zijde weekbladen op te richten. Maar de zwakke pogingen in die richting toonden weldra, dat het talent en de durf niet aan deze zijde te vinden waren. De „'s Gravenhaagsche courant", toen onder leiding van Pierre Gosse, werd met weinig bekwaamheid geleid; de „Post naar den Neder-Rhijn", sedert 1781 geredigeerd door P. Verbrugge van Doorninck, kon evenmin tegen zijn tegenvoeter het veld behouden, al werd zij door eenige stadhouderlijk gezinde regenten en door het hof zelf gesteund.

In de eerste maanden van 1781 reeds had het geschrijf zich in de eerste plaats gericht tegen den hertog van Brunswijk, dien de franschgezinde partij als den trouwen bondgenoot, ja zelfs als den betaalden huurling van Engeland beschouwde. Hem, den ouden voorstander van de alliantie met Engeland en Oostenrijk, verweet men de slappe houding tegenover Engeland's staatkunde en tegenover de brutale memoires van Yorke, met wien hij persoonlijk veel verkeerde, hem de verwaarloozing en de werkeloosheid van de vloot, hem de mislukking van het plan om deel te nemen nog bijtijds aan de Gewapende Onzijdigheid, hem het wantrouwen van den Prins jegens Amsterdam. Hij, die nog in 1769 tegenover de plannen tot breideling der drukpers de vrijheidstraditiën had aangeroepen, die toen ernstig geprotesteerd had tegen de daartoe voorgestelde maatregelen als „un véritable tribunal d'inquisition"[1]), werd thans het slachtoffer der overgroote persvrijheid. Zoowel de Post als de Diemermeersche Courant en andere bladen richtten tegen hem de bitterste verwijten, die krachtigen steun kregen, toen den 8sten Juni 1781 de amsterdamsche burgemeesters Rendorp en Temminck[2]) met hun pensionaris Visscher namens de amsterdamsche regeering op eene audientie bij den Prins, door dezen gewenscht en waar ook Van Bleiswijk tegenwoordig was, den stadhouder in eene lange voorgelezen memorie[3]) aanrieden den hertog, die voor de „oorzaak

[1]) Nijhoff, blz. 323. Zie boven, blz. 348.
[2]) Rendorp, Memoriën, I, blz. 183 vlg.
[3]) Nederl. Jaarb. 1781, blz. 1166 vlg.

van 's lands ongeval" werd gehouden, uit zijn omgeving te verwijderen; dan alleen, zoo had Rendorp den Prins persoonlijk medegedeeld, zou er „goede correspondentie" tusschen den Prins en Amsterdam kunnen zijn. Dit stuk ging niet uit van Van Berckel en zijne beide vrienden in de amsterdamsche regeering, de burgemeesters Temminck en Hooft, maar veeleer van hunne tegenstanders Rendorp en Elias, die op 1 Februari in het college zitting hadden genomen en den pensionaris, den bewerker van de gevaarlijke correspondentie met Amerika, tijdelijk op zijde hadden geschoven [1]). Van Berckel mocht zelfs de amsterdamsche deputatie niet meer naar Den Haag vergezellen, terwijl noch de Prins noch de raadpensionaris, verontwaardigd over zijn drijven, iets meer met hem te doen wilden hebben; toch was de pensionaris nog volstrekt niet van de baan, daar hij behalve op de beide burgemeesters ook op een aanzienlijk deel der vroedschap kon rekenen. Rendorp was nu in Amsterdam de leidende persoonlijkheid en achtte zich meester van den toestand, een man van talent maar tevens van groote ingenomenheid met zichzelven. Zijn werk was het, dat den 18den Mei Amsterdam in de Staten van Holland had geklaagd over de werkeloosheid der vloot en had voorgesteld den Prins voor den tijd van den oorlog een raad van gewestelijke gecommitteerden toe te voegen — het oude plan van Bentinck. Op die wijze hoopte hij den Prins en Amsterdam te doen samenwerken. Maar, zou dit gebeuren, dan moest de hertog van Brunswijk, die met Amsterdam op een zoo slechten voet stond, worden verwijderd. Daartoe diende de stap, die thans werd gedaan. Van Bleiswijk wilde men nog sparen en daarom kwam Amsterdam niet voor den dag met de Acte van Consulentschap, waaraan deze een zoo groot aandeel had gehad, doch bepaalde zich voorloopig tot den aanval op den hertog alleen.

De memorie, wijzend op de noodzakelijkheid, dat eene waarachtige „volksregeering" gelegen was in „het vertrouwen der gemeente" op de regenten, klaagde, dat de gang der zaken in het eerste halfjaar van den krijg algemeen wantrouwen had gezaaid tegenover de onbegrijpelijke werkeloosheid der regeering en dat de instelling van een „raad" naast Zijne Hoogheid een goed middel zou zijn; dat het

---

1) Colenbrander, I, blz. 199 vlg.

„mistrouwen" zich vooral richtte tegen Brunswijk, die „volgens algemeen begrip" werd gehouden voor de „eerste oorzaak" van den treurigen toestand en van de „verkeerde maatregelen" met „alle de fataale gevolgen uit dezelven geproflueert", zoodat daaruit „de facheuste en onaangenaamste gebeurtenissen" te wachten waren; dat ook de raadpensionaris, „principale raad" van den Prins, zich herhaaldelijk beklaagd had over 's hertogs tegenwerking; de heeren waarschuwden den Prins, dat dit wantrouwen ook op zijn persoon zou kunnen overslaan, wanneer hij niet met „eenige weinige personen van de eerste, aanzienlijkste en kundigste inboorelingen" maar met een vreemdeling overlegde over „wat tot behoud en dienst van den lande meest noodig en nuttig zou kunnen zijn". Van Bleiswijk, die zelf tot dezen stap tegen zijn voormaligen beschermer had medegewerkt, speelde hier weder een dubbelzinnige rol. Hij trachtte zich te verdedigen omtrent zijne uitingen betreffende den hertog maar stond spoedig met den mond vol tanden, terwijl de Prins, toch reeds ontstemd door het voorstel van 18 Mei, in woede ontstoken zich hevig beklaagde over dezen stap als „ongehoord en ten uiterste hoonende voor zijn persoon". Men wilde blijkbaar eerst den hertog en dan hemzelven en zijn Huis wegjagen, klaagde hij; Amsterdam wilde hem „steekind" maken; men eischte een laagheid van hem door te verlangen, dat hij zijn „tweeden vader" zou wegjagen uit zijn hof als ware deze een „schelm en verrader". De Amsterdammers protesteerden tegen deze opvatting en verklaarden hunne „verknogtheid" aan den Prins en zijn Huis, bereid om hunne memorie, die alleen moest dienen om den stadhouder te waarschuwen, weder mede te nemen zooals Van Bleiswijk voorstelde. Maar de Prins achtte het beter haar in haar geheel aan den hertog mede te deelen, wat de heeren goedvonden onder betuiging, dat zij dezen niet wilden wegjagen maar hem een „retraite honorabel" wilden verschaffen met behoud van al zijn titels en inkomsten.

Totnogtoe was de zaak binnen vier muren behandeld en de amsterdamsche heeren verklaarden zich bereid dit zoo te laten maar Brunswijk, door den Prins ingelicht, achtte zich ten zeerste door dezen stap beleedigd en verzocht den 21sten Juni in een brief aan de Staten-Generaal de tegen hem gerichte beschuldigingen te doen „waar maken" of „als laster te vervolgen", waarop een onderzoek bij de admiraliteiten volgde en reeds 2 Juli de hertog door de Staten-

Generaal volkomen vrijgesproken werd van de in de memorie genoemde aanklachten. Maar intusschen had Amsterdam in antwoord op 's hertogs brief de memorie openbaar gemaakt en de talrijke vijanden van Brunswijk daardoor bewogen zich te laten hooren. De hertog werd nu van alle kanten aangevallen en van de door hem verlangde satisfactie kwam niets; de Staten-Generaal hadden deze aan de provinciën overgelaten en in Friesland, waar zijne vijanden de overhand hadden, werden hem de grofste beleedigingen naar het hoofd geworpen — de wraak van de overwonnen „friesche kabaal" — terwijl Zeeland talmde met een antwoord en de overige gewesten zich vrij slap uitlieten. Ook de door Brunswijk te hulp geroepen buitenlandsche hoven lieten zich bidden en een aanzienlijk zeeuwsch regent, Van Lynden van Hemmen, tot gezant te Weenen benoemd, weigerde dien post op grond van de hem bekende Acte van Consulentschap. Amsterdam maakte van deze laatste, die ook haar bekend was, nog altijd geen gebruik, maar de brief van Van Lynden, algemeen verspreid[1]), had nieuwe opschudding en nieuwe hevige aanvallen op Brunswijk ten gevolge, waarbij zoowel Van der Capellen tot den Poll als zijn neef Van der Capellen tot de Marsch, lid der geldersche Staten, Van Berckel en de amsterdamsche burgemeesters zich niet onbetuigd lieten. Ook tegen den Prins begonnen de anonieme pamflettisten en paskwilschrijvers zich meer en meer te richten, vooral na den slag bij Doggersbank, die intusschen een oogenblik ontspanning gaf. Hij werd als een „hals"[2]) naast den „valschen" hertog gesmaad en met den „kraaier" Van Goens, den „verraaier" en „draaier" De Pesters „zamen in de hel" verwezen; een ander paskwil verklaart hem „voor 't land geen oliekoek meer waard, wijl hij zich door een mof zoo schandlijk laat regeeren"; een derde wees hem als redmiddel aan den „rekel", den „schelmschen loots" den „schop" te geven of dien „tot een spiegel" op te hangen; een vierde getuigde van hem: „ik schroom, als ik denk om mijn oom; ik beef, als ik denk om mijn neef; ik word mager, als ik denk om mijn zwager; ik durf niet kikken zonder raad van den Dikken; dus ben ik gedwongen om te blijven een jongen. Zoo ik mij niet ga vergissen, zou men zoo'n stadhouder kunnen missen". Een „vrije Fries" ver-

1) Nijhoff, blz. 198.
2) Hartog, De Patriotten en Oranje, blz. 159.

klaarde, dat hij „graag zijn leven gaf, indien op 't einde van zijn leven, Oranje met hem zonk in 't graf".

Zoo kon het niet langer gaan. Men moest van de zijde der Oranjepartij tegen deze met talent gevoerde perscampagne krachtige maatregelen nemen.

Slechts een enkele onder de aanhangers van den Prins was in staat om zich ten diens behoeve van dezelfde geduchte wapens te bedienen, de utrechtsche oud-hoogleeraar en regent Van Goens, die in antwoord op Calkoen's verdediging van het gedrag van Amsterdam tegenover Amerika in het door de amsterdamsche regeering geïnspireerde pamflet „Politiek Sistema van de Stad van Amsterdam" zijn scherp „Politiek Vertoog over het waar Systema van Amsterdam" uitgaf en daarin met heftigheid opkwam tegen de baatzucht en heerschzucht der machtige koopstad, die de Republiek scheen te willen overheerschen[1]) en haar nog zoo even door het schandelijk ontwerp-traktaat met de Amerikanen in een gevaarlijken oorlog had gewikkeld. Zijn pamflet wekte even heftige tegenspraak en vooral de „missieven" van „Candidus" (Irhoven van Dam) in de Post gingen op hare beurt de maat te buiten; maar niet minder het felle antwoord van Van Goens in zijn geestig bijtend pamflet „De zeven dorpen in brand of historie van de oliekoeken"[2]), waarin op nieuw Amsterdam, de „groote straat", die den „zeven dorpen" de wet wilde stellen en telkens weder „brand" veroorzaakte, nu het laatst met haar amerikaansche „oliekoeken", aan de kaak werd gesteld als de onheil aanbrengende macht in de geschiedenis der Republiek. Weldra nam hij (Aug. 1781) de leiding op zich van een orangistisch weekblad, dat door Fagel, Van Heyden Reinestein, den muntmeester Ten Hove en anderen uit de omgeving van het stadhouderlijke hof geldelijk en zedelijk zou worden gesteund ten einde een tegenwicht te geven tegen het „loongeschrijf" der patriotsche pers. Dit weekblad, „de Ouderwetsche Nederlandsche Patriot", met hoeveel talent en geleerdheid ook geschreven, kon het intusschen niet verder dan tot een matig debiet van 700 exemplaren brengen; het was te beschaafd voor den gewonen burger, die liever de gepeperde, in den volkstoon vlot geschreven, in den geest des tijds opgeschroefde

1) De Beaufort, in Geschiedk. Opstellen, II, blz. 93 vlg.
2) Hartog, De Patriotten en Oranje, blz. 145 vlg.

betoogen der Patriotten las; zijne pogingen om de natie te doen terugkomen „van haar onbezonnen drift, van hare dronkenschap en razernij", om haar te bewijzen, dat „het onkundig gemeen" de zaken des lands, „waar zij niets van weet en die zij belachelijk beoordeelt", moest overlaten aan „de overheid", hadden geen vat op de van den Prins meer en meer vervreemde burgerij en zijn weekblad stierf reeds na 1½ jaar, terwijl de Post steeds grooter populariteit verkreeg en de patriotsche bladen en pamfletten overal gretige lezers vonden.

Geen geschrift van dien aard heeft toenmaals dieper indruk gemaakt dan het pamflet „Aan het Volk van Nederland", gevloeid uit de pen van Van der Capellen en over het gansche land verspreid door Van der Kemp, die het 25 en 26 Sept. 1781 in alle steden op de straten liet werpen [1]). Dit felle pamflet, 76 bladzijden groot, richt zich tot des schrijvers „waarde medeburgers" met een reeks van zoogenaamde historische onthullingen omtrent de ware bedoelingen van de „heerschzugtige lieden", die nu sedert bijna twee eeuwen „een erflijk juk op ulieder vrije halzen willen drukken". De achtereenvolgende Oranjevorsten worden als tirannen afgeschilderd, ook prins Willem I, die „aasde op de grafelijke macht", als belagers van de volksrechten, die in den geest der absolute volkssouvereiniteit worden uitgelegd. De schrijver wijst op den „schadelijken invloed op het nationale karakter, aan de stadhouderlijke regeering uit haren aart eigen", op het wanbestuur onder Willem III, op de woelingen der „Oranjefactie" in den stadhouderloozen tijd, op de „baatzucht" van Willem IV; eindelijk op diens zoon, „die ons tans ongelukkig maakt", den „despoot", die Van der Capellen met „snooden toeleg" uit Overijsel's Staten had geweerd, op zijne „veragting voor de vrijheid en veiligheid der Natie". Hij roept den Prins „voor God en onze Natie" ter verantwoording wegens schending der Unie, der privilegiën, der oude regeeringsvormen, wegens mishandeling der veluwsche boeren en handhaving der „slaafsche" drostendiensten in Overijsel, wegens de ontwrichting der armee en der vloot, wegens de „schandelijke misbruiken" der militaire jurisdictie. Hij spreekt

[1]) Vgl. diens autobiographie, uitgegeven door miss Fairchild (New-York, 1903), p. 54. Over het auteurschap: de geschriften van A. Loosjes, Een krachtig libel (1886), en Nog een en ander over het pamflet Aan het Volk van Nederland (1891).

van 's Prinsen „spions, aanbrengers en verklikkers, die zig in alle gezelschappen weten intedringen", van het algemeen wantrouwen, van de schending van het briefgeheim. Hij beschuldigt hem fel en openlijk van heulen met Engeland met het doel om „het trotsche Amsterdam tot reden te brengen". Niet de hertog maar de Prins zelf is de schuldige, roept hij uit, de Prins, die „alles kan, alles vermag, alles doet en doet doen naar zijn eigen wil, naar zijn eigen welbehagen, naar zijn eigen goedvinden" en dus „voor alles aansprakelijk, voor alles verantwoordelijk" is. En aan het eind van dit „trouw verslag" raadt de „getrouwe medeburger" aan, dat het volk zich zal verzamelen in stad en dorp en „goede Patriotten" zal verkiezen om den Staten te bevelen „uit naam en op het gezag dezer Natie" met hen onderzoek te doen naar de „redenen van de verregaande traagheid en slaphartigheid" in den oorlog. De „vrijheid der drukpers" moet door die „gecommitteerden" worden gehandhaafd; algemeene wapening moet geschieden om met hulp van „Jehova, de God der Vrijheid" de „goede zake" te doen triomfeeren.

Groot was de indruk van dit goedgeschreven pamflet, dat in Utrecht en daarna ook in de andere gewesten bij streng plakkaat verboden werd gelijk den 26sten October ook de Staten-Generaal het verboden en op het voorbeeld der gewesten een aanzienlijke premie uitloofden voor den aanbrenger van maker, schrijver of drukker. Twaalf uitgaven in allerlei vorm binnenslands benevens fransche, engelsche, duitsche vertalingen [1]) waren het resultaat van deze verbodsmaatregelen en tal van nieuwe pamfletten en boekjes verschenen tot verdediging van de in het stuk voorkomende meeningen. En het gelukte niet vóór onze dagen om den werkelijken schrijver te ontdekken. Natuurlijk lokte het ook heftige tegengeschriften uit maar geen enkel daarvan evenaarde het „krachtig libel"; ook niet het gematigde „Antwoord van 't goede volk van Nederland", dat de overdrijving van het pamflet gispt en den Prins min of meer verdedigt als „lang niet de ergste" van zijn geslacht.

Intusschen ging het kabaal tegen den hertog onverminderd voort. Een aantal pamfletten richtte zich tegen hem met steeds venijniger beschuldigingen van landverraad en omkooping. En de Prins deed

[1]) Loosjes, Nog een en ander, blz. 9.

ten slotte niet veel om zijn voormaligen voogd te redden, terwijl Holland wel genoegen nam met de verklaring van onschuld, door Zijne Hoogheid gegeven, maar toch ook de daad van Amsterdam niet afkeurde. Ook de Prins, door Van der Hoop geraden om toe te geven[1]), liet ten slotte niet onduidelijk bemerken, dat de tijdelijke verwijdering van den hertog hem de beste oplossing scheen[2]). Hij schreef hem dit einde April. Zoo vertrok Brunswijk dan eindelijk den 18den Mei 1782 naar zijn gouvernement Den Bosch om betere dagen af te wachten.

Amsterdam was nu meester van het terrein maar het bleek weldra, dat Rendorp, hoezeer ook overtuigd van eigen waarde, met zijne „gepaste omzichtigheid"[3]) noch een krachtige oorlogvoering noch een eervollen vrede tot stand kon brengen. Men dacht er ernstig aan om Van Bleiswijk bij het einde van zijn vijfjarigen termijn in het najaar van 1782 door een krachtiger persoonlijkheid te vervangen gelijk men reeds in de admiraliteiten van Amsterdam en Rotterdam door de benoeming van Van der Hoop en Bisdom eenige meerdere voortvarendheid had bereikt. Maar er was niemand, op wien men kon rekenen. De Gyselaer, door de democraten gewenscht, was der aristocratische meerderheid in Holland te driftig; Rendorp zag zijn invloed in Amsterdam reeds weder tanen tegenover dien van den door de club der jongere Patriotten in de vroedschap en onder de amsterdamsche kooplieden van aanzien gesteunden Van Berckel, die zelf op dat raadpensionarisschap hoopte. Onder die patriotsche amsterdamsche kooplieden stond het hoofd van de met de fransche regeering nauw verbonden firma Marselis, de vlugge en welsprekende, eerzuchtige vroedschap mr. Balthazar Abbema, vooraan en naast hem mr. Jan Bicker, uit het oude staatsgezinde geslacht[4]).

De loop der onderhandelingen met Engeland en die der plannen tot samenwerking met Frankrijk toonde duidelijk aan, dat ook de partij van Rendorp, die der oude staatsgezinde regenten, den toestand niet kon verbeteren. De laatste twistzaak, die van de expeditie naar Brest, had bovendien bij Frankrijk, dat totnogtoe den Prins niet had tegen-

1) Colenbrander, I, blz. 223.
2) Nijhoff, blz. 201/2.
3) Memoriën, II, 24.
4) Over hen: Colenbrander, in Bijdr. en Meded. Hist. Gen. XX, blz. 79 vlg.

gewerkt en zelfs met eenige bekommering het drijven der Patriotten tegen diens gezag had aangezien[1]), een hevige ergernis gewekt tegen den stadhouder en zijn hof. De jammerlijke geschiedenis dier expeditie veroorzaakte wederom een hevige beweging in de pers, ditmaal in het bijzonder tegen den Prins zelven gericht. Het felle allegorische gedicht van den heftigen leidschen fabrikant Pieter Vreede, getiteld „De Oranjeboom" door „Frank de Vrij", met het hoofdmotto „ten dage als gij daarvan eet zult gij den doot sterven" en de bedreiging aan het slot „'k verdelg U en uw spruiten", vond tallooze lezers onder de haters van den „haatelijksten dwingeland" en scherpte den leergierigen democraten in, dat „de vorsten zijn door 't Volk verkooren om 't algemeen belang te schooren en de eigen hand, die hun de kroon gaf, neemt haar weer, dan en zoo dikwijls zij 't begeer", want „bij 't Volk berust de hoogste magt" en alle gezag „heeft uit, zodra 't het Volk gebiedt". De niet minder felle „Brief over de waare oorzaek van 's Lands ongeval"[2]) scheldt en schimpt op het in 1748 „door een opgerokt Jan Hagel opgedrongen" stadhouderlijke Huis, op „de booze Anne", 's Prinsen „godvergeetene" moeder, op den „dikken schelm", op den „booswigt" zelven, den „kwade jongen", den „mallen Willem", den „verstokten Deugeniet", den „landverrader", die met „het verradelijk Anglo Oranje rot" juichte over iedere nederlaag, het „monster", tegen wien door de „goddelijke wraeke" de dolk van een Brutus zou worden gewet, die „het lange getergde geduld des vrijen Bataviers", in „afgrijselijke woede" veranderd, zou wreken „in het bloed des geweldenaers".

Dergelijke bloeddorstige taal der „têtes exaltées" bewees, hoe hoog de verbittering was geklommen. Men sprak reeds van eene bloedige omwenteling, waardoor de Republiek moest worden gered. Maar de hollandsche regenten, die door middel van de drie pensionarissen de democratischgezinden in Holland nog altijd meenden te leiden, wilden van zooveel heftigheid niet weten. Zij wilden den regeeringsvorm handhaven en alleen de „verdervende hand" van den stadhouderlijken invloed afweren. Het liefst hadden zij scheiding van het ambt van stadhouder van dat van den kapitein-generaal gezien; het eerste kon erfelijk blijven maar moest ontdaan worden van allen schijn van

1) Colenbrander, I, blz. 237.
2) Gevonden tusschen Utrecht en Amersfoort 1782. Vgl. Hartog, blz. 170 vlg.

souverein gezag door uitsluiting uit de Statenvergaderingen en opheffing der rechten op de keuze van stedelijke overheden; het laatste moest onder toezicht der Staten komen en ten slotte alleen dienen tot uitvoering hunner bevelen[1]); alleen de „uytvoerende magt der orders welke hy van de Staaten ontvangt" moest den Prins blijven. De hollandsche pensionarissen overlegden sedert den zomer over dit plan en traden in betrekking met de friesche patriotsche regenten, met die der stad Utrecht, met de thans onder leiding van Van der Capellen in Overijsel met hulp der steden de meerderheid vormende overijselsche democraten, met enkele regenten in Gelderland en Zeeland.

Van der Capellen namelijk had eindelijk zijn doel bereikt en zijne „readmissie" in de Statenvergadering van Overijsel verkregen. Nog in den zomer van 1781 had hijzelf de kans op zijn herstel gering geacht, nadat hij door de ontdekking zijner correspondentie met de Amerikanen, die ook al in het pak van Laurens vertegenwoordigd was, als een der drijvers tot den ongelukkigen oorlog was beschouwd geworden en zoowel de overijselsche ridderschap als de Prins hem als „een zeer onnut en gevaarlijk regent" voorgoed schenen te hebben afgesneden. Maar hij had zich thans tot de overijselsche burgerijen gewend en eerst de zwolsche meente, daarna die van Deventer en Kampen weten te overtuigen van zijn goed recht in de zaak der drostendiensten en in zijn ijveren voor Amerika, eindelijk van de wenschelijkheid om hem weder in de Statenvergadering toe te laten. De regeeringen der drie steden waren weldra onder den indruk der door de meenten ingediende rekesten en vertoogen gekomen, terwijl ook gelijkgezinde geldersche edelen bij hunne standgenooten in Overijsel op het herstel van Capellen aandrongen. Zoo plaatsten zich op het einde van 1782 eerst de steden, daarna het lid der ridderschap Van Pallandt voor hem in de bres; de laatste stelde 18 October zijn toelating voor en na eene verklaring van Capellen, die zijne houding in de zaak der drostendiensten in 1778 handhaafde maar de bedoeling om iemand te „injurieeren" verre van zich wierp, was hij 1 November werkelijk weder als lid erkend[2]).

---

[1]) Het „geheime plan" in bundel n⁰. 7 op n⁰. 337 van het archief van Willem V (Huisarchief der Koningin). Vgl. Colenbrander, I blz. 265 vlg.

[2]) Sillem, Gids 1882, IV, blz. 404 vlg.

Het was geen geheim, dat de ijverige De la Vauguyon met hem en de zijnen in nauwe betrekking stond, al legde diens regeering hem den plicht der voorzichtigheid op; der voorzichtigheid vooral met het oog op de Prinses, die op de sympathie van haren oom Frederik II kon rekenen, wiens gezant, baron Von Thulemeyer, reeds in naam zijns konings herhaaldelijk had geprotesteerd tegen den heftigen toon der bladen en pamfletten. Maar al wilden de pensionarissen, en nog veeleer de regenten in het algemeen, den weg eener bloedige revolutie volstrekt niet op, de voorhoede hunner partij telde menig heethoofd, die droomde van een algeheele omverwerping der verrotte regeeringsvormen en zich slechts met moeite liet bewegen om het voorloopig bij groote woorden te laten. Er zou een tijd komen, waarin het niet langer mogelijk zou blijken die voorhoede tegen te houden. Reeds tegen het sluiten van het amerikaansche handelsverdrag van 1782 hadden de burgerijen sterk gerekwestreerd in den geest van dit verdrag en waren zij begonnen in staatszaken de „volksstem" te doen hooren.

De omgeving van den stadhouder werd bij dat alles ongerust. Men begeerde er met Amsterdam en Frankrijk op een goeden voet te blijven en hoopte de ligue der pensionarissen door een tegencorrespondentie van stadhouderlijkgezinden te overwinnen maar stuitte daarbij op de onbekwaamheid en onvertrouwbaarheid van menig regent. De Larrey, Van Hees, Van der Hoop en Rendorp kwamen in het laatst van November 1782 tot in het volgende voorjaar herhaaldelijk bijeen[1]) ten einde den Prins maatregelen voor te stellen, die tot verbetering konden leiden. Vooral de toenemende ontevredenheid der burgerij, der „kleine luyden", wekte in dezen kring ernstige bekommering en men hoopte, dat de Prins te brengen zou zijn tot geregelder werkzaamheid, tot geregeld overleg met een raad, waarin zijn aangewezen raadsleden, de hoofdambtenaren der Republiek, met enkele bekwame regenten zitting moesten hebben; de al te uitgebreide militaire jurisdictie diende hervormd te worden als zijnde niet in overeenstemming met den regeeringsvorm en aanleiding gevend tot allerlei verdenking tegen den Prins en diens beweerde monarchale plannen; departementen van marine en oorlog moesten

---

[1]) De notulen dier conferentiën in het Kon. Huisarchief, archief Willem V, n⁰. 337, bundel n⁰. 8.

den Prins voor die zaken ten dienste staan; men moest trachten ten minste den raadpensionaris weder tot de zijde van den Prins over te halen door zijn invloed in Holland te ontzien; de oude en ervaren Fagel of anders Van Lynden van Hemmen of Van Lynden van Blitterswijk moest met de algemeene leiding der zaken belast worden. Men hoopte een en ander door middel van de Prinses en van Frederik II, voorzoover deze te vertrouwen was, van den Prins te verkrijgen. Eene waarschuwende memorie van Thulemeyer, in deze conferentiën voorbereid en den 20sten Januari 1783 aan de Staten-Generaal aangeboden, was echter alles wat van Frederik II te verkrijgen was, al trachtte die ook de fransche regeering over te halen haren gezant in Den Haag niet tegenover den Prins te gebruiken. Men deed in December zelfs een poging om de prinsgezinde „volksstem" in Den Haag te doen hooren[1]) door het colporteeren van dankadressen aan den Prins, hetgeen evenwel niet meer gevolg had dan dat de tegenpartij inzag, hoe gevaarlijk het voor haar was, wanneer de Prins het bevel bleef voeren over het garnizoen in de plaats, waar de Staten zitting hadden. Maar al deze plannen en overwegingen hadden weinig gevolg, daar men den Prins niet kon bewegen krachtige maatregelen te nemen en geen leider had in de stadhouderlijke partij. Men stond bovendien niet meer, zooals in het begin, tegenover „een enkel onervaren en driftig minister", den ondernemenden Van Berckel, maar tegenover een „formidabele oppositie", die volgens een vast „systema" en steunend op een omvangrijke „correspondentie" in steden en gewesten vast op haar doel afging. De aarzelende raadpensionaris was thans niet meer voor Oranje te winnen en de „getrouwe dienaars en goede vrienden" van den Prins zagen hunne raadgevingen grootendeels in den wind geslagen of ten minste zonder vastheid van beginsel, zonder lust en moed gevolgd. De staatkunde van den Prins zoowel binnen- als buitenslands miste zoo ten slotte alle kracht en richting.

In deze omstandigheden tastten de pensionarissen in Holland, nu leiders der regentenpartij, meer en meer door. In het voorjaar van 1783 weigerden sommige steden, met name Alkmaar en Schoonhoven, de „recommandatie" van den Prins voor nieuwe regeeringsleden in aanmerking te nemen; het gezag van den Hoogen Krijgsraad werd niet meer erkend en deze in den loop des jaars in alle gewesten afgeschaft.

[1]) Colenbrander, I, blz. 268 vlg.

De geheime besprekingen in de patriotsche partij gingen sedert April 1783 onder leiding van de Capellens, Abbema en Bicker over in eene bijeenkomst te Amsterdam in den „Toren van Corduan", waaraan een zeventig regenten en burgers deelnamen[1]); een tweede vergadering van dien aard in Augustus maakte echter reeds eene scheiding tusschen „oude bekende" Patriotten als Hooft, Abbema, de Van der Capellens e. a. en „nieuw bekeerden", die men niet geheel vertrouwde. In October had een nieuwe bijeenkomst van 30 à 40 „vaderlandsche regenten" zooals zij zich noemden, te Amsterdam plaats, waar onder leiding van De Gyselaer het „geheime plan" van 1782 als program werd aangenomen, blijkbaar ook in overleg met den franschen gezant en zijn secretaris Bérenger. Deze bijeenkomsten werden zoo goed als partijdagen der democraten over de gansche Republiek, al bleek men het spoedig niet geheel eens over de toepassing der democratische denkbeelden, die men heette te volgen. Jonge heethoofden als Pieter Vreede, als de leidsche doopsgezinde leeraar Van der Kemp, als de leidsche vroedschap Blok, als de deventer doopsgezinde leeraar Wijbo Fijnje, de jonge friesche regent Van Beyma, de utrechtsche student in de rechten Ondaatje, de amsterdamsche publicist Hespe konden het op den duur niet eens blijven met Van Berckel en Zeebergh; vooral niet met de deftige en omzichtige hollandsche regenten, die wel van de beweging onder de middenklasse tegenover het stadhouderlijk gezag wilden gebruik maken maar geen lust hadden het regentengezag onder de contrôle der burgerij te plaatsen. Doch deze verschillen traden eerst allengs duidelijk aan den dag, al begon reeds bij velen de oude vrees voor de suprematie van Holland, dat de leiding der zaken ook hier in handen wilde houden, boven te komen. Van der Capellen tot den Poll had reeds in de Augustusvergadering van 1783 „grondig betoogd", hoe men tegenover „de quaade directie der Verdervende Hand" „de Natie" moest laten spreken, de „volksstem" moest laten hooren door het overal opstellen van door de burgerij te teekenen „adressen" aan „staten en steden" zooals bij gelegenheid van het amerikaansche verdrag was geschied. Niet Holland, dat „in deesen de agterlijkste"

[1]) ib., blz. 274/5. Vgl. dl. II, blz. 251; Brieven van Van der Capellen, uitg. De Beaufort, blz. 651, 676; Colenbrander, in Bijdr. en Med. Hist. Gen., XX, blz. 86 vlg.

zou zijn, maar Gelderland beloofde in dezen het voorbeeld te geven en Van der Capellen noemde reeds eenige onderwerpen, waarover men kon rekwestreeren: de „slegte directie", de militaire jurisdictie, de vlootkwestie, die van Brest, enz.

De Octobervergadering organiseerde de „correspondentie" tusschen de leden, met een „bureau" in Den Haag als middelpunt; zij handelde voorzichtiglijk over de invoering der hollandsche resolutie van 1663 van straffeloosheid voor ambtenaren wegens staatkundige daden ook in andere gewesten en over een uitgave der voornaamste staatswetten tot voorlichting van het publiek; zij raadpleegde over de beste middelen tot regeling der financiën van de Republiek en tot reorganisatie van het zeewezen; zij besprak de maatregelen, die men zou kunnen nemen om tegenover de herhaalde memoriën van den koning van Pruisen dergelijke memoriën ten gunste der patriotsche partij van Frankrijk's zijde uit te lokken; zij nam de hervorming der Oost-Indische Compagnie, die wankelende steunpilaar van den handel, ter harte; zij overlegde wat er gedaan zou kunnen worden tegen de rechten van den Prins betreffende de patenten en de aanstelling van kapiteins ter zee; verscheidene commissiën werden benoemd om een en ander te onderzoeken.

Men ving ook de organisatie aan van de beide middelen in het geheime plan voorgesteld[1]: de oprichting van vrijkorpsen en de samenstelling van colleges van gedeputeerden uit de burgerij. Het eerste had ten doel om tegenover de meestal door oranjegezinde en gereformeerde officieren aangevoerde schutterijen nieuwe militaire korpsen te vormen „ter afweering zoo van uitlands als van inlands geweld". Dordrecht, Utrecht en de overijselsche steden gingen daarbij voor, gevolgd door de andere hollandsche steden. De vrijschutters, hunne vereenigingen tooiend met vaderlands- en vrijheidslievende namen als „Pro aris et focis", „Pro patria et libertate", „Voor onze dierste panden", kozen zelf hunne officieren en namen daarbij geen onderscheid van kerkgenootschap in aanmerking. Op het einde van 1783 sloten deze stedelijke korpsen, hier en daar op de dorpen nagevolgd, zich in de provinciën afzonderlijk, een jaar later over het geheele land aaneen — eene nationale organisatie, weldra niet buiten verband met die der „vaderlandsche regenten", die bewees, dat velen

[1] ib., blz. 278 vlg.

in de gewesten zich langzamerhand als één volk met één belang gingen gevoelen. Herhaaldelijk hielden de vrijkorpsen te Utrecht „nationale" vergaderingen, waar de algemeene landsbelangen zoo goed als die der defensie werden besproken en natuurlijk in democratischen zin. De burgercolleges, het eerst als eene herleving der oude gemeenslieden onder leiding van Van der Capellen in Deventer opgetreden, daarna ook in de andere overijselsche en geldersche steden, moesten den wil der burgerij tegenover de regenten laten hooren in „gepaste remarques en consideratiën, hetzij in form van memorie, remonstrantie, smeek- of dankadres", waaruit, naar men zich voorstelde, „grondwettig herstel" der oude vermeende volksrechten tegenover de „usurpatiën" der aristocratie zou volgen. „Ik weet nu zeker dat de oudste regeeringsform in Holland democratisch was", riep Van der Capellen in 1782 uit[1]: hij meende „de bewijzen" in de „handvesten" te zullen vinden en dacht ze te gebruiken tegen de „gekken en guiten" onder de regenten.

Een en ander bewijst, hoe groote vorderingen de zaak der democratie in den loop van den oorlog had gemaakt. Het door mr. Hespe geredigeerde blad „De Politieke Kruyer" was het voornaamste orgaan der heftigste democraten. In Juli 1783 verscheen het met een geruchtmakende titelplaat[2], waarop „de Vrijheid" een gewapend krijgsman afweert, en een versje daaronder, waarin tegenover „'t heerschzuchtig Hoofd", dat „de Vrijheid wil verdelgen", tot redding van „Haar, uw eigendom en 't wank'lend Vaderland" het volk opgeroepen wordt het „wangedrogt, eer het zijn standaard plant" te vellen en dus de kreet weerklinkt: „dies wapend U, o Belgen". En tegen die beweging hielpen geen premiën op ontdekking der schrijvers of verbodsmaatregelen, geen nadrukkelijke waarschuwingen aan bij toeval ontdekte drukkers meer: waar zij niet gedrukt werden, gingen die stukken in handschrift van hand tot hand en vermeerderden overal onrust en ontevredenheid. En de aristocratische regenten, die niet tot de stadhouderlijke partij behoorden, werden er niet in gespaard. Rendorp en de zijnen zelf werden heftig aangevallen en konden geen verhaal krijgen op den onbekenden schrijver van menig „vuylaartig uitspuwsel". Overal ontstonden patriotsche, dat wil meer en meer zeggen

[1] Brieven, uitg. De Beaufort, blz. 269.
[2] Sautijn Kluit, in Nijh. Bijdr., Derde Reeks, I, blz. 184.

democratische vereenigingen, die meer of minder openlijk tegen de regenten optraden, voornamelijk hare leden vindend in de middenklasse, onder de doopsgezinde, remonstrantsche, luthersche en roomsche burgerij niet het minst, in tegenstelling tot de aristocratische regenten, die voor het meerendeel bij de „Groote kerk" aangesloten waren[1]). Die burgerij had zich in arren moede afgewend ook van Oranje, den beschermer, den vertegenwoordiger van den heerschenden aristocratischen regeeringsvorm, van de heerschende klasse. En de regeeringsvorm vond behalve bij de aristocratie zelve en het zwakke leger alleen steun bij de lagere volksklasse, die nog wel als altijd oranjegezind was maar die niet in beweging gebracht kon worden zonder de deur te openen voor de hevigste uitspattingen van revolutionnair geweld en daarom door de oranjepartij zelve niet dan in den uitersten nood zou worden te hulp geroepen. De eenige hoop was vooralsnog gevestigd op de groote, overgroote menigte der ordelievende burgers, die niet wilden mededoen aan het revolutionnaire geroep der democraten maar evenmin bereid waren om door dik en dun mede te gaan met de bedorven aristocratie — zij verlangden eenvoudig naar eene krachtige regeering, die alle wanorde zou beletten. Maar ook die burgers, door den jongen Van Hogendorp nog op drie vierden van de natie geschat[2]), waren door het gebeurde, door het verloop van den krijg en de toeneming der binnenlandsche onrust in hun vertrouwen op de bestaande regeering ernstig geschokt.

Een hoofdzaak daarbij was, dat de Prins, hoezeer gesteund door zijn energieke echtgenoot en door het ter wille van het bondgenootschap met Frankrijk tegenover Oostenrijk en Engeland zeer voorzichtig gestemde pruisische hof[3]), volkomen beneden zijne taak bleef. Hij dacht in het minst niet aan ingrijpende hervormingen of wel aan een krachtig onderdrukken der woelingen. Zijne houding was in deze kritieke tijden zwak en onwaardig. Uit den treure exerceerend met zijne gardes, als een aankomend jonker dames het hof makend, zich vermakend met maaltijden, bals en andere hoffeestelijkheden, waarop het alles behalve matig toeging, in zoutelooze kout afleiding

1) Colenbrander, I, blz. 286 vlg.
2) Brieven en Gedenkschriften, II, blz. 25.
3) Vgl. over de pruisische staatkunde in deze jaren vooral Wittichen, Preuszen und England in der europäischen Politik 1785—1788 (Heidelb. Abh. 2, 1902).

zoekend voor sombere gedachten aan het lot van koning Karel I of aan een „retraite" naar zijn nassausche landen, een enkele maal driftig zich uitlatend over zijn onverbiddelijke vijanden en die van zijn vorstelijken raadsman in Den Bosch, met wien hij nog voortdurend schriftelijk bleef overleggen, dan weder plotseling overslaand in een bui van overmatige werkzaamheid en bereid om gehoor te geven aan de ook in zijn eigen omgeving opkomende wenschen naar verbetering, naar hervorming van leger, vloot en landsbestuur, heden onder dezen, morgen onder dien invloed, nu eens koppig iedere concessie weigerend en niet geneigd iets van zijne rechten te laten vallen, dan weder radeloos zichzelven en anderen afvragend, wat er gedaan moest worden, wat hij moest opofferen, gedroeg zich het „eminente hoofd" van den staat allerminst als zoodanig[1]).

En de toestand werd in het begin van 1783 nog erger. Naast den nog altijd niet door een definitieven vrede beëindigden engelschen oorlog dreigde van de landzijde nieuw gevaar. Keizer Jozef II, na den dood zijner moeder Maria Theresia als souverein der Nederlanden opgetreden (November 1780), had in 1781 incognito de Republiek bezocht als slot van eene reis, die hij als „graaf van Falkenstein" in België had ondernomen[2]), en op die reis in Juli de voornaamste hollandsche steden met zijne tegenwoordigheid vereerd. Met eenig wantrouwen[3]) wegens de geruchten van ingrijpende politieke en economische hervormingen in België, waartoe hij besloten heette te zijn, was hij in de Republiek ontvangen. Het bezoek van een souverein der Zuidelijke Nederlanden aan die verwaarloosde gewesten, sedert anderhalve eeuw niet voorgekomen, beteekende blijkbaar iets ongewoons en de buitengewone persoonlijkheid van Jozef II maakte de zaak niet minder van belang. Men vernam, dat hij Oostende reeds tot een vrijhaven had verklaard en zich niet ongeneigd betoonde om in zijn land aan de Protestanten overal vrijheid van godsdienstoefening te geven. Men wilde, dat hij met groote belangstelling de bittere klachten van Antwerpen had aangehoord. Men had vernomen van zijne plannen betreffende de opening van de Schelde voor het vrije verkeer, van zijne belangstelling in de belgische industrie, van een plan

1) Vgl. Hardenbroek, Gedenkschriften, dl. II, passim.
2) Hubert, Le voyage de l'empereur Joseph II (Bruxelles, 1900).
3) ib., p. 34.

tot regeling van de verouderde barrière, waaromtrent men de waarheid echter niet te weten kon komen, al wist men, dat tal van rekesten dienaangaande bij hem waren ingediend. De keizer, die zich tegenover den in België bij hem gebezigden aandrang tot opheffing zoowel van de sluiting der Schelde als van de barrière in het openbaar zeer terughoudend had gedragen, al bestudeerde hij met ijver zoowel deze als andere zaken, toonde zich in de Republiek buitengemeen welwillend; hij vermeed alle nauwere aanraking zoowel met den hertog van Brunswijk als met diens tegenstanders [1]), weigerde zelfs zich met diens belangen in te laten, bezag alle merkwaardigheden met de meeste nauwkeurigheid, en gaf te Amsterdam, waar hij met Rendorp een zeer merkwaardig gesprek had over den staatkundigen toestand en de wenschelijkheid van den vrede [2]), zeer geruststellende verklaringen omtrent de Schelde-kwestie. Bij zijn spoedig gevolgd vertrek uit België waren evenwel zijne plannen nog zoo weinig duidelijk geworden, dat zelfs de door hem aangestelde landvoogd en landvoogdes, hertog Albrecht van Saksen-Teschen en diens gemalin aartshertogin Maria Christina, er niets van wisten [3]). Maar welhaast begonnen Jozef's hervormingen, eerst op kerkelijk, daarna op staatkundig gebied, die de Oostenrijksche Nederlanden, in alle opzichten nog volgens de overoude privilegiën en gewoonten uit den bourgondisch-spaanschen tijd geregeerd, plotseling tot een op moderne wijze bestuurd land moesten maken, de Kerk onderwerpend aan den Staat, het nog op half middeleeuwsche wijze ingerichte landsbestuur in sterk centraliseerende richting wijzigend. Ook de zaak der barrière, die in den laatsten tijd tot allerlei bezwaren aanleiding had gegeven, had zijne aandacht getrokken. Hij was besloten de lange rij van vestingen, die niet dan ten koste van veel geld en met veel troepen in staat van verdediging gesteld konden worden, eenvoudig op te heffen en alleen Antwerpen, Oostende en Luxemburg als zoodanig te behouden. Dat plan kon dan tevens dienen om de vernederende bezettingsrechten der Republiek te doen eindigen [4]). Nog

[1]) ib., p. 74, 83.
[2]) Rendorp, Memoriën, I, blz. 232/3.
[3]) Schlitter, Die Regierung Josefs II in den Oesterreichischen Niederlanden, I, S. 16.
[4]) Hubert, l.l., p. 252 suiv.

vóór het einde van het jaar, den 7den November, deelde de oostenrijksche regeering overeenkomstig de tijdens 's keizers reis genomen besluiten den gezant te Brussel en tevens den Staten-Generaal in Den Haag mede, dat hij besloten was het grootste deel der toch reeds ontmantelde vestingen in de Zuidelijke Nederlanden geheel als zoodanig te sloopen en de militaire terreinen te verkoopen en dus verwachtte, dat de Republiek haren daar bevelvoerenden officieren „des ordres convenables" zouden geven. De Staten-Generaal veinsden deze korte kennisgeving niet goed begrepen te hebben maar ontvingen nu uit Brussel het nog korter bericht, dat de zaak onmiddellijk voortgang zou hebben. Ook aangaande Namen, dat nog geheel vesting was, werd uitdrukkelijk hetzelfde gemeld. En de Staten-Generaal, evenals de meerderheid der militairen van de feitelijke nutteloosheid der barrière overtuigd, vooral nu de verhouding der Republiek tot Frankrijk geheel veranderd was, boden geen verderen tegenstand en lieten de bezettingen uit de meeste barrièresteden reeds in Januari, uit Namen in Maart 1782 terugkeeren. Die troepen waren toen ten getale van 6 of 7000 man, die het zwakke leger aanzienlijk konden versterken, terwijl ook het evenzoo vrijkomende geschut en de oorlogsbehoeften bij den treurigen toestand der landsmagazijnen wel te pas kwamen. Toch werd de wijze van handelen der keizerlijke regeering als een diepe vernedering gevoeld, terwijl Frankrijk zijn groote tevredenheid te kennen gaf.

Ook de geruchten omtrent plannen tot gewelddadige opening van de Schelde begonnen thans vaste vormen aan te nemen, hetgeen vooral te Amsterdam en Rotterdam groote onrust onder de voor de concurrentie van Antwerpen beduchte kooplieden veroorzaakte. Maar het oude plan tot ruiling van de Oostenrijksche Nederlanden voor Beieren hield op dit oogenblik blijkbaar den keizer nog terug van zulk een maatregel, die een algemeenen europeeschen oorlog zou kunnen uitlokken, terwijl de verhouding der keizerlijke regeering tot Frankrijk en Pruisen wegens de oostersche kwestie hem ook naar die zijde tot voorzichtigheid moest aanmanen [1]). Engeland had intusschen reeds in het begin van den oorlog Oostenrijk nadrukkelijk tot zulk een voor de Republiek nadeeligen stap geraden [2]), zoodat van

[1]) Colenbrander, I, blz. 302; Hubert, p. 287; Wittichen, S. 9 ff.
[2]) Ranke, Die deutschen Mächte, S. 134; Hubert, l.l., p. 286.

die zijde geen verzet te wachten was, integendeel medewerking[1]). Hij begon met een andere zaak, de sedert de conventie van 1718 toch nooit feitelijk uitgevoerde grensregeling in Staats-Vlaanderen, waarop nog in 1776 Maria Theresia had willen terugkomen, verklarende dat alleen de oude grensregeling van 1664 door haar geldig geacht werd. In den nacht van 3 op 4 November 1783 bezette een keizerlijk regiment uit Brugge plotseling de forten St. Donat, St. Paul en St. Job bij Sluis op de grens, dreef er de staatsche bezettingen uit en slechtte de forten; het lijk van een op het kerkhof van Den Doel begraven staatschen soldaat uit het fort Liefkenshoek werd tegelijk door een klein detachement opgegraven en smadelijk in de gracht van dit fort geworpen. Ook deze nieuwe vernedering, die den slagboom tegenover Antwerpen ernstig bedreigde, moest de Republiek zich laten welgevallen, daar zij, zooals de keizer sedert zijne reis wel wist, buiten staat was tot verzet. En de toon, waarop de brusselsche regeering een en ander behandelde, stak scherp af tegen de deemoedige wijze, waarop de Staten-Generaal voorstelden die zaken nu „finaallijk op een vasten voet" te brengen. De Prins had krachtiger antwoord en het bijeenbrengen van troepen gewild maar de voor oorlog beduchte Patriotten wilden daarvan niet hooren en brachten den raadpensionaris ertoe het voorstel in zoo deemoedige vormen te hullen. De daarop te volgen onderhandeling zou, hoopte men, gelegenheid bieden om de zaak in der minne te schikken. Er was bovendien bij de oostenrijksche diplomatie een plan aanhangig om alle verschillen met de Republiek te beëindigen door een groot viervoudig verbond van de zeemogendheden met Oostenrijk en Rusland, een plan, waarvoor de Patriotten ten zeerste beangst waren[2]).

Zoo bleef de zaak nog slepen maar die van de opening der Schelde bleef evenzeer als een dreigend zwaard boven de Republiek hangen en zij beteekende meer dan de verhefling van het tot een provinciestad van 40000 inwoners, waarvan 1/3 bedeelden, teruggebrachte Antwerpen of dan de ruïne van een aantal amsterdamsche en rotterdamsche kooplieden: zij zou de gansche inrichting der staatsche regeering in de war kunnen brengen, want het zou voor de

[1]) Zie boven, blz. 394; Hubert, l.l., blz. 279 suiv. Vgl. de kaart bij Mees, Historische Atlas, n⁰. VI.

[2]) Colenbrander, I, blz. 324 vlg.

Republiek onmogelijk worden haar inkomende rechten uit zee en de uitgaande rechten naar België te handhaven, wilde zij niet al haren handel naar Antwerpen zien verloopen en het verkeer van daar naar Duitschland voortaan zien gaan over Luik in plaats van over haar gebied[1]).

Bij dit alles was gebleken, dat niet meer de Prins maar de Patriotten, met name de drie pensionarissen, thans in de Republiek het heft in handen hadden. De sterke associatie der patriotsche partij niet alleen in Holland maar ook in de andere gewesten, door Frankrijk aanvankelijk met eenige terughouding maar na de zaak van Brest met steeds meer kracht gesteund, had de partij oppermachtig gemaakt. Het stond niet stil van aanvallen op het gezag van den Prins. Het was de Prinses, die in deze omstandigheden steun zocht bij Pruisen en zich in overleg met de bovengenoemde „conferentie" in betrekking stelde met den haar bekenden minister Hertzberg[2]), den vriend van den pruisischen kroonprins, haren broeder, maar ook daar weinig troost vond. De oude Frederik II toch, die tot het laatst toe de teugels der regeering vast in de hand hield, begeerde niet zich ten behoeve der Republiek in moeilijkheden met Frankrijk of Oostenrijk te steken en bleef bij vertoogen tegen de uitspattingen der drukpers en bij zwakke protesten tegenover de fransche regeering, in welker genade hij het stadhouderlijke Huis aanbeval. Op zijn hoogst lieten Frederik en zijne ministers zich bewegen tot memoriën, die ten slotte neerkwamen op den raad aan den Prins om zooveel mogelijk toe te geven aan de eischen der Patriotten betreffende de staatsrechtelijke positie en de buitenlandsche staatkunde der Republiek, allen schijn van engelschgezindheid te vermijden, op goeden voet te blijven met het fransche hof en zijne populariteit te vermeerderen zoowel door een flinke houding tegenover den keizer en diens eischen als door onpartijdigheid in de vergeving van posten en waardigheden ten einde de gematigde Patriotten voor zich te winnen[3]). Deze raadgevingen, door een geheim agent der Prinses uit Berlijn medegebracht, hielden niets in over den hertog, wiens betrekkingen met den Prins op verre na niet waren

[1]) Van de Spiegel, Negotiatiën, II, blz. 395.

[2]) Vgl. over hem Colenbrander, I, blz. 318 vlg. Vooral Bailleu, in Hist. Zeitschr., Bd. 42, S. ff., en Wittichen, l.l., 26 ff., over zijne staatkundige denkbeelden.

[3]) Colenbrander, I, blz. 413 vlg.

afgebroken, maar zoowel de Prins als de Prinses wisten voldoende, dat Frederik II geen hand voor hem zou uitsteken. Een nieuwe memorie van Von Thulemeyer, 31 Maart 1784 aan de Staten-Generaal aangeboden, om te protesteeren tegen de aanvallen op 's Prinsen privilegiën werd voorloopig niet beantwoord.

De zegepraal der Patriotten scheen niet langer te betwijfelen. Met de leiding van het onderzoek der zaak van Brest waren door Holland op eigen gezag de thans te Amsterdam weder oppermachtige Van Berckel en zijn haarlemsche ambtgenoot Zeebergh, met die van het in December ook door Holland eigenmachtig besloten onderzoek der vestingen aan de zuidergrens De Gyselaer en Visscher belast. De raadpensionaris, op het einde van 1783 nog alleen herbenoemd in de verwachting, dat hij zich aan de „matadors" zou onderwerpen, durfde niets doen buiten hen om. Tot het onderzoek der vestingen werd in de eerste plaats generaal Dumoulin, persoonlijk vijand van Brunswijk, aangewezen, een bekwaam genie-officier, die zijne vroege bezwaren tegen Brunswijk's militair beleid thans ten volle deed gelden en onder bescherming der Staten van Holland zelfs tegenover den uitgedrukten wil van den Raad van State allerlei inlichting gaf ten nadeele van zijn vroegeren chef en van den Raad zelven, die zijne memoriën in den wind had geslagen. Een en ander begon er voor den nog altijd in Den Bosch vertoevenden hertog slecht uit te zien. Zijne dubbelzinnige positie als oostenrijksch en staatsch veldmaarschalk was bovendien bij de verhouding tot den keizer niet weinig bedenkelijk en de prins van Nassau-Weilburg, zijn oude tegenstander, stond al gereed om den post van veldmaarschalk van hem over te nemen [1]). De Prinses zelve bekommerde zich weinig om hem en op den Prins viel, zooals gebleken was, niet voor hem te rekenen. Zoo verhief zich in het voorjaar van 1784 de kabaal tegen den hertog weder met verdubbelde woede. Men beschuldigde hem van opzettelijke verwaarloozing der zuidelijke vestingen, van landverraad ten behoeve van Oostenrijk en bracht eindelijk in April de Acte van Consulentschap in het geding, nadat de Post van den Neder-Rhijn ervan „gedroomd" had. Zij maakte, eenmaal bekend geworden, een diepen indruk aan alle kanten en de Staten van Holland, die reeds De Gyselaer,

1) Colenbrander, I, blz. 344.

Van Berckel en den raadpensionaris naar den Prins hadden afgevaardigd om hem te vragen naar Brunswijk's houding in de zaak der grensvestingen, droegen den 12den Mei dezen heeren ook op naar de „volgens gerucht" bestaande Acte te vragen. De Prins, die den hertog op het eerste punt ten volle vrijsprak, beloofde de Acte te zullen overleggen en deed dit den 24sten met een begeleidend schrijven aan de Staten-Generaal en de verschillende gewesten, waarin hij de Acte als volkomen gerechtvaardigd verdedigde en de persoon van den hertog met nadruk in bescherming nam.

Daarmede begon een nieuwe storm tegen den hertog, die ten slotte zou moeten wijken voor zijn felle vijanden.

Ongeveer tegelijk met deze gebeurtenissen kwam eindelijk de keizer met zijn eischen voor den dag, gebruik makend van de overvloedig gebleken weigering van Frankrijk om zich tegenover hem voor de Republiek in de bres te stellen [1]). De Patriotten hadden gehoopt, dat Frankrijk, hun bondgenoot, bereid zou zijn zich nauw met de Republiek te verbinden en ook de Prins had zich, op raad van Pruisen, daarin geschikt. Met Engeland had men afgedaan; alle hoop was op Frankrijk gevestigd. Maar Frankrijk aarzelde, daar het met den keizer niet op vijandigen voet wilde komen en deze blijkbaar hooge eischen in den zin had. Een handelsverdrag wilde het wel dadelijk sluiten maar niet meer. Doch dit was voor de Republiek, met name voor de landprovinciën, die zekerheid tegenover een aanval van Oostenrijk verlangden, niet genoeg. De pensionarissen stelden De la Vauguyon zelfs een groot alliantieplan ter hand, waarbij Frankrijk tegen garantie voor een aanval op de Republiek in geval van oorlog hare vloot en koloniën ter beschikking zou krijgen [2]). Zoo zouden zij den staat geheel aan Frankrijk overleveren, aan handen en voeten gebonden en zonder noemenswaarde verplichting van Frankrijk's zijde [3]). Maar toen kwam de keizer den 4den Mei met zijn uitgewerkt „Tableau sommaire des prétentions" waarin hij behalve de grensregeling van 1664 vroeg: afstand van Maastricht en een groot deel van Overmaas, wegneming van het

1) Colenbrander, I, blz. 352 vlg. Vgl. vooral Magnette, Joseph II et la liberté de l'Escaut (Bruxelles, 1897).
2) Colenbrander, I, blz. 424 vlg.
3) ib., blz. 358.

wachtschip voor Lilloo op de Schelde, slechting van de Scheldeforten Kruisschans en Frederik Hendrik, gedeeltelijke slechting van Lilloo en Liefkenshoek, schadeloosstelling voor het in 1731 niet gesloten handelsverdrag, tegemoetkoming aan een aantal eischen van partikulieren.

Zou nu de oorlog met Oostenrijk werkelijk uitbreken, voordat nog de vrede met Engeland definitief was gesloten? Het scheen een oogenblik zoo en algemeene onrust verhief zich in het land, want men wist, dat een landoorlog evenmin kon worden doorstaan als een zeeoorlog en zou leiden tot een nog noodlottiger inval, een nog smadelijker nederlaag dan in 1747, ook al had de keizer thans nog slechts een gering aantal troepen in zijne Nederlanden beschikbaar. En wat zou er dan van de Republiek worden?

Onder den indruk dezer gevaren teekenden de staatsche gevolmachtigden noodgedrongen de preliminairen te Parijs en schikten zich in de door Engeland en Frankrijk afgesproken voorwaarden. De eenige hoop der Republiek tegenover Oostenrijk was de bemiddeling van Frankrijk, intusschen reeds ingeroepen door den keizer zelven, die met zijn overmatige eischen alleen zoowel de Republiek als haar aanstaande bondgenoot in moeilijkheden wilde brengen en eigenlijk geen oorlog in den zin had.

Geen vredesverdrag is vernederender geweest dan dat te Parijs, geen heeft de Republiek in ontredderder toestand getoond — een spotvorm van een staat, in zichzelf hopeloos verdeeld, naar buiten zonder invloed, zonder macht te land en ter zee, zonder toekomst, levend nog alleen door de herinnering aan zijn grootsch verleden en door de welvaart, die dat verleden nog had nagelaten. En ook die reeds lang in haar hartaderen, den wereldhandel en de inlandsche nijverheid, zonder hoop op herstel aangetaste welvaart had gedurende den noodlottigen krijg en het daarop gevolgde jaar van onzekerheid van den vrede opnieuw veel geleden. Twee jaren lang hadden de neutralen en de naar uitbreiding van hunnen handel begeerige Engelschen volop gelegenheid gevonden om den handel der Republiek naar hunne havens af te leiden. De Zuidelijke Nederlanden hadden aanstonds van de gelegenheid gebruik gemaakt en van Oostende en Nieuwpoort uit schepen in menigte bevracht, die de goederen uit Gent en Antwerpen, Luik en de grensstreken aan de fransche zijde thans onmiddellijk naar den vreemde overbrachten.

Hamburg en Bremen, de duitsche, deensche, zweedsche en russische oostzeehavens hadden daarvan niet minder voordeel getrokken. De beide groote compagnieën hadden het geregeld verkeer met de Indiën moeten opgeven, haar handel had zware verliezen geleden, ja den genadeslag ontvangen. De inlandsche nijverheid, toch reeds aanmerkelijk verzwakt, was thans onherstelbaar getroffen door de feitelijke sluiting van den in- en uitvoer van grondstof en produkten. De koopvaardijvloot was door den verkoop van schepen op groote schaal aanzienlijk verminderd.

Zonder inwendige kracht, zonder uitwendig aanzien, ging de Republiek met snelle schreden een noodlottige binnenlandsche crisis te gemoet, die haar misschien haar onafhankelijk bestaan zou kunnen kosten, nu de drie naburige groote mogendheden zich zoo ernstig met hare inwendige toestanden begonnen te bemoeien.

HOOFDSTUK VI.

PATRIOTTEN EN PRINSGEZINDEN.

Met den vrede te Parijs was het gevaar voor een buitenlandschen krijg op verre na niet voorbij en zoolang als dit het geval was, kon men verwachten, dat de staatkundige verschillen binnenslands — want zij trekken in deze jaren in onze landshistorie de meeste aandacht — hoe ernstig ook, veeleer het karakter van krakeelen zouden behouden dan wel, zooals sommigen reeds vreesden, op een burgeroorlog uit zouden loopen. Nog wist men niet wat de keizer in het schild voerde met zijn veelomvattend „Tableau", dat de vreugde over het eindelijk tot stand komen van den vrede met Engeland had verstoord. Maar de hoop op Frankrijk's bemiddeling in verband met de nieuwe alliantie, die men met die thans zeer bevriende mogendheid dacht te sluiten, was levendig genoeg [1]). Men verwachtte, dat Frankrijk nu geneigd zou zijn tot eene „nadere verbintenisse gegrond op de wederzijdsche belangens", vooral met betrekking tot „de rechten en bezittingen van de Republiek", door Engeland en den keizer onlangs zoo ernstig bedreigd.

Intusschen bleek de fransche regeering niet geneigd zoo ver te gaan en stelde tegenover het aanbod der hollandsche pensionarissen wel een verdedigend verbond voor met wederzijdsche garantie van alle rechten en bezittingen doch maakte juist een uitzondering voor de door den keizer betwiste rechten. Weliswaar werd deze uitzondering, die hier te lande een zeer ongunstigen indruk gemaakt zou hebben, weder uit het concept-verdrag geschrapt en zelfs niet eens

[1]) Vgl. Colenbrander, slot van het eerste en begin van het tweede deel.

in een geheim artikel vermeld maar een „vertrouwelijke nota" werd toch door den minister Vergennes aan de staatsche gezanten te Parijs ingediend, volgens welke de uitzondering bestaan bleef [1]). Zoo kon de begeerde fransche alliantie worden doorgezet. In den zomer van 1784 werd alles gereedgemaakt en het bedrag van de te verleenen hulp in geval van oorlog op 12000 man en 18 schepen van fransche, op de helft van staatsche zijde gesteld. Half October was de zaak eindelijk zoo ver gevorderd, dat de staatsche gezanten door de Staten-Generaal gemachtigd werden het verdrag te teekenen, maar voorloopig toonde Frankrijk, door Vergennes voorzichtig geleid, nog weinig lust van zijn kant daartoe over te gaan.

Een en ander had op de houding des keizers onmiddellijk invloed maar niet in die mate als men in de Republiek had verwacht. Zij had tegenover het keizerlijke „Tableau" hare rechten uiteengezet doch het bleek spoedig, dat Frankrijk gezind was de zaak te schikken door vaststelling van een middenweg, een „mezzo-termine" in de diplomatieke taal dier dagen. Die middenweg werd 23 Augustus dan ook van de zijde des keizers aangewezen door een nader stuk, waarin de keizer, van Frankrijk's wenschen onderricht, eischte de opening van de Schelde, de vrije vaart op Indië voor de Zuidelijke Nederlanden, vrijheid om daar de in- en uitgaande rechten te regelen, grensregeling in het Overmaasche, slechting der vier forten bij Antwerpen en de grens van 1664 in Staats-Vlaanderen; van Maastricht was niet ernstig sprake meer, sedert Frankrijk te kennen had gegeven, dat het deze strategisch gewichtige stad niet in 's keizers handen begeerde te laten. Het stuk was als ultimatum bedoeld. De Staten-Generaal, op den steun van Frankrijk en de geringe ingenomenheid der Belgen met 's keizers algemeene hervormingsplannen rekenend [2]), vermanden zich tot ongewoon snel krachtsbetoon en wezen deze eischen eenige dagen later kortelijk af, zich gereed makend om de opening der Schelde, voor Amsterdam zoo gevaarlijk, met geweld te beletten en de bedreigde zuidergrens te verdedigen. Zoowel de Prins als de Patriotten wilden niet van meer toegeven hooren en reeds verzamelden zich oorlogsschepen voor Vlissingen onder vice-admiraal Reynst om de weldra aangekondigde keizerlijke vaartuigen, die op de Schelde

[1]) Colenbrander, I, blz. 363.
[2]) ib., II, blz. 15.

zouden verschijnen, tegen te houden, terwijl de troepen marschvaardig werden gemaakt. Langer dan eene maand bleef de zaak nog hangen maar de keizerlijke gezant te Brussel, graaf Belgiojoso, kondigde reeds nu officieel aan, dat tegen den 6den of 7den October uit Antwerpen en Oostende tegelijk vaartuigen langs de Schelde zouden gaan en dat belemmering dier reis oorlog zou beteekenen. Werkelijk vertrok den 8sten een schip uit Antwerpen naar zee maar werd voor Saeftingen met kanonvuur begroet en ging terug; dat van Oostende, eerst den 15den vertrokken met bestemming naar Antwerpen, werd voor Vlissingen aangehouden.

De oorlog stond nu voor de deur. De keizer beval nogmaals een legerkorps uit Oostenrijk naar de Nederlanden te zenden en ook van staatsche zijde begon men, in afwachting van de komst dezer troepen, zich toe te rusten. Men bezette de forten, liet de grensstreken in Staats-Vlaanderen onder water loopen, deed schepen op de Schelde voor Lilloo post vatten en trachtte duitsche troepen te werven.

Maar wie zou naast den onervaren Prins den oorlog besturen?

Aan het hoofd van het leger kon Brunswijk niet meer staan[1]). De indruk, door de openbaarmaking der Acte van Consulentschap gewekt, was te diep geweest. De ondubbelzinnige afkeuring van 's Prinsen hooggestemde verdediging door koning Frederik II, die door de Prinses om raad gevraagd was en alleen heil zag in Brunswijk's onmiddellijk vertrek, had 's vorsten in de eerste opwelling gloeienden ijver voor zijn vroegeren voogd zeer bekoeld. In den voorzomer werd de Acte in verschillende gewestelijke Statenvergaderingen behandeld. Friesland, van ouds den hertog slecht gezind, verlangde zijn onmiddellijk ontslag en de meerderheid in Holland wilde hetzelfde, terwijl de Prins zich weinig krachtig betoonde; den 18den Augustus verklaarde Holland de Acte voor zonder waarde, den hertog voor staatsgevaarlijk en zijn vertrek daarom noodzakelijk. Brunswijk, die gehoopt had, dat de Prins hem nog zou steunen door de meerderheid van vier gewesten in de Staten-Generaal tegenover Holland te doen optreden, zag zich teleurgesteld en toen ook Zeeland zich in September bij de twee provinciën aansloot en het hem grootendeels vijandige Utrecht dezelfde neiging toonde, legde hij den 14den

1) Nijhoff, blz. 203 vlg.

October zijne posten neder en vertrok uit Den Bosch naar Aken, verontwaardigd over de hem aangedane behandeling, verbitterd ook tegen den Prins, die hem zoo deerlijk in den steek had gelaten in weerwil van alle beloften en betuigingen. Sedert hield ook zijne correspondentie met den Prins op en was zoo al zijn invloed op de landsregeering voorgoed verdwenen. Hij begaf zich twee jaren later naar Brunswijk en stierf in 1788 te Vechelde aan een beroerte.

Maar wie zou nu zijn post als veldmaarschalk aan het hoofd van het staatsche leger innemen?[1]) Noch de prins van Weilburg noch de rijngraaf van Salm, kolonel in het staatsche leger, die met de werving van duitsche troepen slechts weinig succes had, noch een der andere staatsche hoofdofficieren was voor dien post geschikt. Men richtte dus het oog op een fransch of een pruisisch generaal en koos ten slotte op raad van Frederik II den ervaren franschen graaf De Maillebois[2]), die in het volgende voorjaar dan ook verscheen aan het hoofd van een korps fransche officieren bestemd voor een door hem te lichten legioen lichte troepen: 3000 man, die met de 1800 man huzaren en jagers van Salm een belangrijke versterking van het leger zouden vormen. De werving van duitsche troepen om het leger met 12000 man te versterken, zooals besloten was, ging echter nog altijd slechts langzaam voort. Daarentegen werden overal, in de steden en ten platten lande, de schutterijen hervormd, algemeene wapeningen voorbereid en vrijkorpsen opgericht ten einde het land te verdedigen tegen den te verwachten aanval der halfwilde Hongaren en Croaten, de gevreesde huzaren en pandoeren van het keizerlijke leger. Maar ook de algemeene wapening ging niet zonder ernstige bezwaren[3]). In Holland deed Gouda het voorstel om het platteland te wapenen. Met algemeene stemmen werd dit aangenomen maar de voorloopige opschrijving der mannelijke ingezetenen van 18 tot 60 jaar vond hevigen tegenstand bij de boeren, die in de geheele zaak weinig lust hadden, daar zij hen in hunne dagelijksche bezigheden te zeer belemmerde en bovendien omdat men er op het prinsgezinde platteland een patriotschen toeleg in zag om het leger aan den Prins en zijn invloed te onttrekken.

1) Colenbrander, II, blz. 18 vlg.
2) Vgl. over zijn verblijf hier te lande: Coquelle, p. 324 suiv.
3) Colenbrander, II, blz. 73 vlg.

Utrecht, Gelderland, Overijsel en Groningen volgden wel het voorbeeld van Holland en Friesland schreef algemeene oefening in den wapenhandel voor maar ook in deze gewesten was het wantrouwen der Prinsgezinden gewekt en ontstond allerlei verzet tegen de genomen maatregelen. De Prins stelde daarom in het begin van 1785 voor zich in alle gewesten te bepalen tot het bijeenroepen van vrijwilligers en deze dan in de vestingen te leggen, waardoor de garnizoenen, eigenlijke soldaten, bij het veldleger zouden gevoegd kunnen worden. Maar dit voorstel kwam niet eens in behandeling. Het verzet der plattelandsbevolking werd intusschen hoe langer hoe grooter en in Holland, waar de patriotsche meerderheid in de Staten de zaak wilde doorzetten, ontstond in Januari 1785 hier en daar zelfs formeel oproer tegen het gevallen besluit om den derden man uit te loten en tot oefening in den wapenhandel te verplichten. De Staten verboden nu het uitsteken der Oranjevlag als teeken van verzet tegen de door hen bevolen maatregelen maar dit lokte nieuwe oproeren uit, terwijl de Prins zelf, hoewel die oproerige bewegingen afkeurend, opkwam tegen de qualificatie zijner vlag als oproerteeken. Met kracht traden de hollandsche Staten nu tegen het verzet op, deden de loting onder toezicht der hun getrouwe stedelijke vrijkorpsen plaats hebben, straften de weerspannigen door gevangenis en geeseling, zelfs door verbanning en verboden ten slotte uitdrukkelijk het dragen van „versierselen van Oranje couleur". In de andere gewesten ging men niet zoo ver en bepaalde zich in den regel tot de opschrijving maar dit alles baarde onrust voor het geval, dat de keizer zijne bedreigingen zou ten uitvoer brengen.

Tot de uitvoering van 's keizers bedreigingen kwam het evenwel niet [1]). Frederik de Groote had daaraan nooit willen gelooven maar tevens, op zijn vergevorderden leeftijd niet geneigd tot het voeren van een grooten oorlog, geweigerd iets van belang voor de Republiek te doen: Frankrijk was, antwoordde hij op alle onderhandsche en onmiddellijke aanzoeken van de zijde van het stadhouderlijke hof, de aangewezen bemiddelaar bij zijn oostenrijkschen bondgenoot. Maar ook Frankrijk, altijd voor de houding van Engeland beducht, was niet geneigd noch ook, wegens den toestand zijner financiën, in staat werkelijk krachtdadig voor de Republiek op te

[1]) Ib., blz. 21 vlg.

komen. Het was wel bereid om te bemiddelen, want, zette de keizer den oorlog door, dan zou het van zelf wel moeten deelnemen aan den strijd, die bij de toenmalige staatkundige omstandigheden een algemeene europeesche oorlog zou worden, waarin Frankrijk met Pruisen, Sardinië, Turkije, Zweden en de Republiek tegenover bijna geheel het overige Europa zou staan met een goed leger ja, maar met ontredderde binnenlandsche toestanden. Frankrijk was dus wel tot bemiddeling bereid, zelfs tot waarschuwing aan Oostenrijk in den vorm, dat het geen aanval op de bevriende Republiek zou dulden. Zulk eene waarschuwing werd dan ook den 20sten November reeds voor de tweede maal uit Parijs naar Weenen gezonden, waar men nog altijd met de voorbereiding van den oorlog bezig heette en werkelijk eenige regimenten reeds naar den kant van den Rijn had doen vertrekken, al was geen daarvan nog in België aangekomen. En zonder aanzienlijke versterking van de in België aanwezige troepen — nauwelijks 10000 man — was het niet mogelijk iets ernstigs uit te richten.

Maar de oude Frits bleek gelijk gehad te hebben. De keizer was geheel vervuld van het oude plan [1]) om den beheerscher van Beieren, keurvorst Karel Theodoor van de Paltz, over te halen tot een ruil van zijn gansche gebied in zijn beide erflanden voor de Zuidelijke Nederlanden, die dan — volgens nog veel ouder plannen uit de dagen der bourgondisch-spaansche heerschappij — tot een zelfstandig „koninkrijk Bourgondië" zouden worden verheven. Wat hij aan hervormingen en verbeteringen in zijn nederlandsche gewesten in den zin had, wat hij wilde doen om die gewesten uit hun diep verval te verheffen — want geen dier plannen gaf hij op — kon in ieder geval dienen om de waarde der landen in het oog van den keurvorst te doen stijgen. En de keurvorst, zeer franschgezind en door geboorte half een Belg — zijn moeder was van arembergschen stam, hijzelf bij Brussel geboren — was tot dien ruil volstrekt niet ongeneigd, gelijk Frankrijk van ouds liever een zwak zelfstandig rijkje aan zijn noordgrens had dan een oostenrijksche of spaansche bezitting. Maar de keurvorst was kinderloos en van zijn erfgenaam, hertog Karel van Paltz-Tweebruggen, was men volstrekt niet zeker, ja, deze pruisischgezinde vorst zou zich tot den ruil niet licht laten bewegen.

[1]) Zie boven, blz. 328 en 417.

daar de oostenrijksche monarchie, dan in het bezit van een aanzienlijk aan hare oude erflanden palend deel van Zuid-Duitschland, tegenover Pruisen het oude overwicht in het duitsche Rijk zou herwinnen. Frederik II zelf was gereed om alles aan te wenden ten einde Jozef's plan te doen mislukken en trachtte de duitsche vorsten in een „Fürstenbund" tegenover Oostenrijk samen te brengen [1]).

Jozef II hoopte nog met steun van het blijkbaar voor een algemeenen europeeschen oorlog beduchte Frankrijk zijn ruilingsplan te kunnen uitvoeren en stelde, voor het geval van den ruil, zelfs een uitbreiding der fransche grenzen naar de zijde van Luxemburg en Namen, met inbegrip van die strategisch belangrijke vestingen, in uitzicht. Op het einde van 1784 deed hij een voorstel van dien aard aan zijne zuster Marie Antoinette toekomen. Maar Frankrijk, toch huiverig om Oostenrijk's macht in het duitsche Rijk zoo aanzienlijk te versterken, verlangde de goedkeuring van Frederik II en den erfgenaam der beiersche staten, daar de zaak meer het duitsche Rijk scheen te betreffen. En op die goedkeuring was niet veel kans, vooral niet toen in den zomer van 1785 de duitsche „Fürstenbund", waarbij ook Hannover en Saksen zich aansloten, tot stand kwam. Het ruilplan, dat voor de Republiek enkele voordeelen zou hebben aangeboden en daar ook door velen met toejuiching, door de voor Frankrijk's invloed in de Republiek beduchten met bekommering was begroet, verviel daarmede voorgoed. Men moest in het verschil met Jozef den weg der onderhandeling met fransche bemiddeling volgen en zou er ten slotte afkomen met wat Frederik de Groote genoemd had „un pourboire à l'Empereur".

Maar het duurde nog lang, eer men zoover was. De keizer, niet tevreden met het laatste fransche voorstel om Maastricht als „barrièrestad" met staatsche bezetting te erkennen, begeerde voor het „wederrechtelijk" tegenhouden zijner schepen op de Schelde verontschuldiging van de zijde der Republiek door het zenden van een gezantschap naar Weenen, waarna dan verder onderhandeld kon worden; alleen op die voorwaarde wilde hij zijne reeds optrekkende troepen weder laten terugkeeren. Het scheen te zullen aankomen op eene schadeloosstelling in geld, een „convenabele" som: 16 à 18 millioen,

[1]) Vgl. over een en ander: Ranke, Die deutschen Mächte und der Fürstenbund; Bailleu, Die Entstehung des Fürstenbunds (Hist. Zeitschr., Bd. 41).

zeide men. De Republiek besloot in Januari op raad van Frankrijk dien weg in te slaan maar, zoo lang er nog hoop op de ruiling met Beieren bestond — en in de eerste helft van 1785 was daarvan nog telkens sprake — kwam er niet van het gezantschap, terwijl de onderhandeling van Brantsen en Berkenrode te Parijs geheel stil bleef staan en de keizer zijn eischen volhield. Een voorstel der Republiek in Maart om voor Maastricht 3 millioen te betalen en aan de overige eischen, behalve in het Overmaassche, toe te geven, was door hem afgewezen gelijk het vernederende voorstel in de Republiek zelf door velen met verontwaardiging was begroet, zelfs onder de vrienden der patriotsche meerderheid in Holland, die het bij verrassing had doorgedreven. De geëischte bezending tot verontschuldiging, bestaande uit de heeren Van Wassenaer-Twickel en Van Leyden, verscheen in Juni eindelijk in Weenen, doch werd daar aanstonds met weinig consideratie behandeld — ook door de schuld van de gezanten zelf, die thee en haring in hunne kalessen hadden binnengesmokkeld maar smadelijk betrapt waren. Ten slotte nam de keizer toch genoegen met hun deemoedig verzoek namens de Staten om te Parijs verder te onderhandelen. Zoo werd dan de onderhandeling daar hervat, maar niet zonder dat van Den Haag uit telkens weder nieuwe bezwaren en plannen werden opgeworpen. De nieuwe engelsche gezant aldaar, de hoogst bekwame en energieke sir James Harris had in die plannen en bezwaren de hand en tegenover hem stond nu niet meer De la Vauguyon, die kort na het voorbereiden der lang begeerde alliantie — zijn werk — zijn taak had overgedragen aan den veel minder bekwamen graaf De Vérac, den speelbal van zijn met de patriotsche pensionarissen nog steeds nauw verbonden gezantschapssecretaris Bérenger. Er was sprake van het toetreden der Republiek tot den duitschen „Fürstenbund", van een nauwere aansluiting bij Engeland tegen teruggave van Negapatnam, van een omwenteling in de Republiek met hulp van boeren en gepeupel ten gunste van den Prins [1]). Maar ten slotte bleek de onderhandeling te Parijs vooral af te hangen van de brutaal-eenvoudige vraag: hoe hoog zal de „pourboire" aan den keizer zijn? Gelukte het den leidenden pensionarissen in overleg met de fransche regeering het bedrag dier som aanzienlijk te ver-

[1]) Colenbrander, II, blz. 41 vlg.; Wittichen, l.l. S. 33.

minderen, dan zou men de Staten-Generaal ook wel tot aanneming kunnen bewegen en daarmede van 's keizers aanspraken en van het oorlogsgevaar af zijn. De rijngraaf van Salm, meer en meer in de geheimen der Patriotten ingewijd en begeerig aan hun hoofd een groote rol in de Republiek te spelen, kwam in Augustus naar Parijs om namens de pensionarissen 5 millioen gulden te bieden, terwijl men tegelijk de kansen op steun van engelsche en pruisische zijde ondershands liet klinken. Vergennes deelde het bod aan Oostenrijk mede en liet tevens in Den Haag verstaan, dat de fransche regeering ook wel iets wilde bijdragen, als het moest. Het loven en bieden hield nog eenigen tijd aan[1]), terwijl de eisch des keizers van 12 op 10, daarna op 7 millioen daalde. Eindelijk besloot de Staten-Generaal, onder presidium van Holland, ditmaal bij minderheid van 3 tegen 4 stemmen — een handelwijze, die hevige protesten van deze vier: Gelderland, Zeeland, Friesland en Groningen, uitlokte — tot het bieden van zooveel meer dan de 5 millioen als de fransche regeering billijk zou achten, desnoods van 3 millioen meer dan was geboden. Nog was de zaak niet in orde. De keizerlijke regeering verlangde definitief antwoord vóór of op 25 September, dreigend in geval van weigering onmiddellijk tot den oorlog te zullen overgaan; ook de staatsche troepen rukten naar het zuiden op en de Prins verscheen met Maillebois in Breda om de verdediging der zuidergrens te leiden. De pensionarissen moesten vreezen het gansche plan te zien mislukken. Toen kwam ter elfder ure nog het bericht, dat Frankrijk bereid was met eenige millioenen bij te springen en de Republiek niet meer dan 5 millioen zou hebben te betalen. Den 20sten September werden op deze voorwaarden te Parijs de preliminairen geteekend; de definitieve vrede zou spoedig tot stand komen. Men verwachtte dan tevens te kunnen overgaan tot de onderteekening der voorgenomen alliantie met Frankrijk, die nog altijd was uitgebleven.

En zoo geschiedde, al dreigde nog een oogenblik meer en meer toenemende binnenlandsche tweespalt een spaak in het wiel te steken, daar Friesland en Utrecht van de patriotsche partij begonnen af te vallen en Harris zich alle moeite gaf om Zeeland en Gelderland tot krachtdadiger verzet aan te moedigen. Den 17den October keurden de

1) Colenbrander, II, blz. 44 vlg.

Staten-Generaal bij eenvoudige meerderheid van stemmen — Gelderland, Zeeland en Friesland stemden tegen en verklaarden absoluut niet te willen betalen — de preliminairen van Parijs goed. Wel bleek bij nader inzien en tot teleurstelling der leidende staatslieden Frankrijk slechts bedoeld te hebben 1½ millioen te geven en de Republiek van haar kant op een fransche bijdrage van niet minder dan 4½ millioen te hebben gerekend, maar ook dit zou terecht komen, al werd het misverstand niet dadelijk opgelost[1]). De vrede met den keizer werd 8 November te Fontainebleau geteekend onder handhaving van de sluiting van de Schelde, maar met opoffering der Scheldeforten, die — Lilloo en Liefkenshoek ongerept, maar Kruisschans en fort Frederik Hendrik geslecht — aan Jozef II werden overgegeven; de grens in Staats-Vlaanderen zou voortaan volgens diens eisch die van 1664 zijn; in de Maasstreek bleef Maastricht voor de Republiek behouden, maar werden een paar van de zoogenaamde „redemptiedorpen": Falais, Hermal en Argenteau benevens Daelhem met het grootste deel van zijn gebied, geruild voor Oud-Valkenburg met een paar andere dorpen benevens Obicht en Papenhoven in Oostenrijksch-Gelder, waardoor de staatsche bezittingen in die streken iets beter werden afgerond[2]). Twee dagen later kwam nu ook de alliantie met Frankrijk tot stand. Met zorg werd het misverstand omtrent de te betalen millioenen nog tot een kleinen kring van enkele ingewijde staatslieden beperkt om de ratificatie niet in gevaar te brengen. Ook deze geschiedde 12 December, terwijl Friesland en Zeeland tegen den vrede, alleen het laatste nog tegen de alliantie, protesteerden. Na heel wat gehaspel over het verschil betreffende de millioenen en hevige angst, dat de zaak nog hierop zou stranden, kwam men, om haar te redden, tot de onderhandsche overeenkomst, dat Frankrijk werkelijk 4½ millioen zou betalen maar van de Republiek als tegemoetkoming twee oorlogsschepen van 100 stukken ten geschenke zou krijgen. Met eenige moeite verkreeg Holland in den loop van 1786 de toestemming van de meeste gewesten hierop maar, toen de schepen gereed waren en zouden uitzeilen uit de haven van Harlingen, waar toevallig juist twee groote vaartuigen in aanbouw waren, die voor het doel geschikt

1) Colenbrander, II, blz. 56 vlg.

2) Vgl. de kaartjes bij Mees, Historische Atlas, nº. VI, en den tekst daarbij, blz. 27 vlg.

schenen[1]), bleek het zeer bezwaarlijk om ze naar buiten te brengen en de veranderde omstandigheden, waarin de Republiek en Frankrijk beiden weldra verkeerden, maakten het geschenk ten slotte overbodig: de schepen werden eenige jaren later voor afbraak verkocht.

Zoo was het voor de Republiek allerminst eervolle verloop van het verschil met den keizer en het tot stand komen der alliantie met Frankrijk, door de Patriotten zoo vurig begeerd. Groot was desniettegenstaande de vreugde der vrienden van Frankrijk over de gewenschte „confederatie defensief", die hier te lande met illuminatie en andere feestelijkheden, ook met geschenken aan de voornaamste fransche staatslieden werd gevierd. De alliantie met Engeland had den staat sedert Willem III onder de macht van den ouden landsvijand gebracht, zijn staatkundigen invloed in Europa bijna geheel vernietigd: die invloed was door den deerlijken oorlog en den achteruitgang als handelsmogendheid in schande en vernedering te loor gegaan; de alliantie met Frankrijk, zoo juichten de Patriotten, zou thans het aanzien naar buiten, den bloei naar binnen, de glorie van weleer teruggeven[2]). Wel was het begin, de vernederende overeenkomst met den keizer, door Frankrijk's bemiddeling tot stand gebracht, verre van veelbelovend, maar de intieme verstandhouding met Frankrijk zou, hoopte men, spoedig leiden tot een voordeelig handelsverdrag en Frankrijk, nu overtuigd van de voortreffelijkheid der patriotsche gevoelens, zou de „volle vrijheid" helpen verdedigen tegen de door Engeland, misschien ook door Pruisen gesteunde aanslagen daarop van de zijde der stadhouderlijke partij. Met die illusiën op grond van het nieuwe politieke „systema" ging men de toekomst in, „duplici foedere salva" zooals op eene medaille ter herinnering aan de beide verdragen werd gegraveerd.

* * *

De patriotsche beweging binnenslands was in de laatste jaren meer en meer den democratischen kant opgegaan. De regenten-aristocratie, die met hulp van Van der Capellen tot den Poll in Overijsel, van Van der Capellen tot de Marsch, de Nyvenheims en enkele

1) Zij hadden evenwel niet 100 maar slechts 74 stukken.

2) Vgl. over de stemming: het pamflet Capellen Regent, blz. 564; over het verdrag zelf Coquelle, p. 290 suiv. Het wordt daar p. 378 suiv. in extenso gegeven.

andere edelen in Gelderland, van de vijanden van Brunswijk in Zeeland, Friesland en Utrecht ook de hulp der min of meer democratischgezinde hollandsche pensionarissen had aangenomen ten einde eerst Brunswijk en daarna de stadhouderlijke macht zelve zich van den hals te schuiven om daarna de oude regentenheerschappij te herstellen en de Republiek weder geheel in hare macht te brengen, had zich weldra in hare verwachtingen bedrogen gezien. Met grooten ijver had zij medegewerkt aan het ondermijnen van den invloed des stadhouders, hopend hem uit de hooge positie, die zijn vader in 1747 had verworven en die door het beleid van Brunswijk ook voor hem was bewaard gebleven, weder te kunnen verdringen. Het verzet tegen Brunswijk's overwegenden invloed, tegen de militaire jurisdictie, tegen de stadhouderlijke aanbevelingsrechten in de hollandsche stedelijke regeeringen, tegen den overwegenden invloed des Prinsen in Zeeland, tegen de misbruiken onder het stelsel der regeeringsreglementen in Gelderland, Utrecht en Overijsel, tegen het door het gebruik der laatste tijden gewettigde stelsel der stadhouderlijke „premiers" in alle gewesten en steden, tegen 's Prinsen opperste leiding van leger en vloot was ook van de zijde des aristocratische regenten aangemoedigd, zelfs uitgelokt. Ook hun scheen de toenadering tot Frankrijk een waarborg tegen door het onvertrouwbare, mededingende Engeland en het monarchale Pruisen begunstigde plannen om de stadhouderlijke macht nog krachtiger in monarchale richting te ontwikkelen. Ook zij zagen in den wensch naar „grondwettig herstel" der „volksrechten", zooals zij die opvatten, de kans op handhaving der oude republikeinsche regeeringsvormen, waaronder de Republiek eenmaal groot was geworden. Ook zij meenden met Van der Capellen: „de patriotsche partij dat is deze Natie."[1]) Maar zij zagen weldra, dat zij aan hunne democratischgezinde bondgenooten te veel hadden toegegeven. Van der Capellen en De Gyselaer, om van de heftiger elementen als Van der Kemp en Vreede, den jongen Beyma en den franeker hoogleeraar Johan Valckenaer in Friesland te zwijgen, dachten niet aan het herstel der oude regentenmacht. Zij wilden niet weten van een nieuwe Groote Vergadering, zooals Van de Spiegel gewenscht had, samengesteld uit de voornaamste regenten des lands en bestemd om eindelijk de denkbeelden van Slingelandt tot uitvoering te

1) Brieven, blz. 651.

brengen[1]). Steunend op de burgerij, op de middenklasse in de steden, verlangden zij, dat deze — „het volk" — invloed op de regeering zou krijgen, dat de toestanden van vroeger eeuwen, toen de gemeenslieden, de gilden, de schutterijen stem in het kapittel hadden, zouden herleven in moderner vormen dan deze middeleeuwsche instellingen konden opleveren. Niet het herstel op ouden voet der regenten-aristocratie, onder wier aanmatiging, wanbeheer en op eigenbaat gegrond regeeringsstelsel de burgerij te lang had gezucht, achtten zij een begeerlijken prijs voor de aanzienlijke beperking der op willekeurige vorstenmacht gelijkende stadhouderlijke rechten. Zij wilden niet langer staan onder den „ijzeren schepter" der „trotsche", der „bittere", der „onbeschaamde aristocratie", die „zich de bronnen der rijkdom toeëigenen, die hun het vermogen verschaffen om paleizen in plaats van betamelijke huizen te bouwen en dezelve ten kostbaarste te meubelen", „in prachtige koetsen voortgetrokken door moedige paarden, die den gemeenen burger met slijk bespatten", zich verheugend in „heerlijke buitenplaatsen" en „prachtige en kostbare maaltijden", „in geleende grootheid", die „met haar moet vallen"[2]); want schaamde zij zich niet bijna voor den naam van mensch en achtte zij zich en de haren niet van hoogere rangorde in de natuur? Zij wilden volksregeering, volkssouvereiniteit zooals in Amerika, geen oplappen der oude Unie maar vernieuwing van het gansche stelsel van bestuur der Republiek. Intusschen waren niet al hun medestanders, met name in Holland, zoo werkelijk democratisch gezind en liep onder die democratie veel wat eigenlijk meer anti-stadhouderlijke gezindheid mocht heeten.

Het geluk diende den democraten, doordat nog steeds noch de stadhouderlijke partij noch de regenten-aristocratie leiders van eenige beteekenis bezat. De hulpelooze Prins zelf was er de man niet voor; de Prinses, energiek en bekwaam, aarzelde tegenover haren echtgenoot de teugels in handen te nemen; de conferentiën van Van der Hoop, Larrey, Van Lynden van Hemmen en de hunnen, die altijd weder aandrongen op de vorming van een geregeld ministerie uit hooge staatsambtenaren en voorname regenten samengesteld.

[1]) Vgl. over dit denkbeeld Colenbrander, II, blz. 83 vlg., en Vreede, Van de Spiegel, II, blz. 257 vlg.

[2]) De Batavier, n°. 414.

bleken niet in staat om de gewenschte krachtige leiding te geven[1]); de jongelieden aan het overigens vermolmde stadhouderlijke hof — de jonge Gustaaf Willem Bentinck van Rhoon, kleinzoon van den ouden staatsman onder Willem IV, de jonge Gijsbert Karel van Hogendorp — hadden nog te weinig ervaring. De engelsche gezant, scherp uitziende naar een leider, die het oranjegezinde lagere volk, het leger en de vloot ten behoeve der stadhouderlijke macht in beweging kon brengen, werd voorloopig nog door het hof op een afstand gehouden uit vrees voor nieuwe verdenking en uit wantrouwen in Engeland's bedoelingen; maar hij richtte reeds het oog op Zeeland, waar Van de Spiegel in overleg met den vertegenwoordiger van den Eersten Edele, Van Lynden van Blitterswijk, na het op den achtergrond treden van Brunswijk de gematigde Oranjegezinden begon samen te brengen en in de Staten reeds de meerderheid voor zijne denkbeelden van gematigde hervorming begon te winnen. Maar ook van dien kant was voorloopig nog geen krachtig optreden te wachten, zoolang geheel Holland tegenover den Prins stond. En ook in de regenten-aristocratie was niemand, die leiding kon geven. De raadpensionaris Van Bleiswijk, vreesachtig, wankelmoedig, aarzelend, kon die man niet zijn: hij was thans geheel in de macht van Van Berckel en de zijnen; Rendorp, die sedert den noodlottigen gang der engelsche zaken zijn invloed in Amsterdam zeer had zien dalen, kon thans evenmin de leiding nemen, ook al had hij het talent daartoe bezeten; en van anderen was zelfs in het geheel geen sprake.

Er werd gedacht aan een vergelijk tusschen den Prins en de patriotsche partij. Door bemiddeling der Prinses, die hier op raad van Frederik II handelde, hadden er in October en November 1784 werkelijk samenkomsten plaats tusschen den Prins en de heeren Van Berckel en De Gijselaer, waarbij de leiding der buitenlandsche zaken ter sprake kwam en in het algemeen de toestand der Republiek het onderwerp van bespreking uitmaakte[2]). De arme Prins, die reeds voor de marine en voor het leger een „departement" had ingericht, verklaarde zich bereid zich in het algemeen „faire aider dans les grandes choses"

[1]) Notulen dier conferentiën uit het voorjaar van 1785 weder in het Kon. Huisarchief, archief Willem V, n°. 337, bundel 16.

[2]) Stukken daarover in het Kon. Huisarchief, archief Willem V, n°. 337, bundel 15.

door andere departementen ook op het gebied van buitenlandsche en binnenlandsche staatkunde, mits hem „le détail" werd gelaten, „mon seul plaisir dans le monde et la seule chose à laquelle je n'aime pas qu'on touche et à quoi j'aime à travailler parceque je sais que je le fais bien". Maar het rechte vertrouwen, de rechte wil tot overleg ontbrak van weerszijden en zoo kwam ten slotte uit dit begin van overleg en samenwerking weinig anders voort dan wederzijdsche verbittering.

Zoo konden de door hunne organisatie eenigszins gerugsteunde voortvarende democratischgezinde pensionarissen in den loop van 1784 de leiding der zaken geheel in handen krijgen en zelfs de het gevaar dier samenwerking voor hun eigen toekomst nog niet helder inziende aristocratische regenten grootendeels met zich medeslepen. Sedert de October-vergadering in 1783 der „vaderlandsche regenten" bestond er zelfs een soort van permanent democratisch partijbestuur, samengesteld uit zes hollandsche pensionarissen [1]): De Gijselaer, Zeebergh, dan Van Berckel en Visscher uit Amsterdam, Van Wijn uit Gouda en De Kempenaer uit Alkmaar, die met daartoe aangewezen correspondenten in de andere provinciën: Van der Capellen van de Marsch voor Gelderland, Van der Capellen tot den Poll in Overijsel, Lambrechtsen, pensionaris van Vlissingen, voor Zeeland, Van der Capellen van Schonauwen voor Utrecht, Van Andringa de Kempenaer voor Friesland, den groninger syndicus Tiddens voor Stad en Lande, in geregelde betrekking stonden. Wel bleek de eensgezindheid niet voorbeeldig en trokken sommigen zich spoedig vreesachtig terug, terwijl de hollandsche democratie spoedig minder voor de volksrechten dan tegen de stadhouderlijke rechten gezind bleek te zijn, zoodat in 1784 de organisatie ernstig gevaar liep; maar er was toch een zekere algemeene overeenstemming omtrent de tegenover de „manoeuvres der contrapartij" te volgen gedragslijn. De zaak werd zeer geheim gehouden en alleen „oude beproefde" Patriotten werden tot de vergaderingen toegelaten, terwijl de door De Gyselaer geregelde „correspondentie" aanvankelijk trouw werd gevoerd. Maar het bleek spoedig, dat bij een zoo groot aantal medewetenden de „secretesse" weinig beteekende. Van der Capellen wenschte dan ook weldra over te gaan tot een in ieder geval meer indruk makende „openlijk vereenigde oppositie", waarvoor men ook tegenover de halve vrienden goed kon uitkomen. De fransche regeering, ofschoon thans geen belang meer hebbend bij het aanstoken van de binnenlandsche oneenigheden, eerder bij het tegendeel, ten einde de macht der Republiek, haar gewenschte bondgenoot, niet te verzwakken, gaf haren nieuwen gezant dan ook het algemeene voorschrift zich daarmede niet al te zeer in te laten maar toch het meest met de Patriotten samen te gaan, „parce que c'est à leur courage et à leur persévérance que le Roi est redevable du changement qui s'est opéré dans la République en faveur de la France" [1]). Zij had van de eigenlijke wenschen der hollandsche democraten ook weinig begrip [2]) en wachtte zich wel om hen openlijk te steunen, daar zij toch nooit de Republiek „actief" kon maken [3]).

Intusschen had de macht van den Prins in Holland weder heel wat stooten moeten verduren. Niet alleen was reeds in den zomer van 1784 de oranjekleur, het roepen van Oranje Boven, het zingen van het Wilhelmus enz. als teeken van oproer en verzet verboden, terwijl zijn vertoogen, justificatoire memoriën en protesten zoowel bij de Staten-Generaal als bij Holland werden ter zijde gelegd, maar ook op zijn recht van gratie was naar aanleiding der hier en daar voorgekomen ongeregeldheden herhaaldelijk inbreuk gemaakt, met name te Leiden en te Rotterdam, waar ten gevolge der oefeningen van de vrijkorpsen het gepeupel in beweging was geraakt. Te Rotterdam, waar men de schutterij was begonnen te hervormen in den geest der vrijkorpsen, ontstonden onder leiding van een befaamde mosselenvrouw, de rumoerige Kaat Mossel [4]), oproerige tooneelen, die eindigden met gevangenzetting door de rotterdamsche schepenbank van deze vrouw en hare gelijkgestemde vriendin Clasina Verrijn; het niet doorzetten der vervolging tegen de schuldigen gaf aan de door de Staten naar Rotterdam gezonden commissarissen aanleiding om te verzoeken de zaak aan hen over te laten maar de meerderheid

1) Vgl. over een en ander de belangrijke mededeelingen bij Colenbrander, II, blz. 252 vlg., en Bijdr. en Med. Hist. Gen., dl. XX, blz. 77 vlg. Daarbij ook Van der Capellen, Brieven, blz. 671, 676 vlg.

1) Colenbrander, II, blz. 282.
2) ib., blz. 64.
3) Van der Capellen, Brieven, blz. 654.
4) Colenbrander, II, blz. 70/1.

wilde hiertoe niet overgaan: de zaak bleef als „domestiek" bij de stedelijke schepenbank aanhangig en deze wilde geen bestrafling. Eerst in 1785, toen de patriotsche hoofdschout der stad zich op het Hof van Holland beriep, kwam de zaak voor dit Hof, dat evenwel ook nog twee jaar noodig had om haar te behandelen en door de revolutie van 1787 genoopt werd eindelijk de beide vrouwen, voor wier verdediging de jonge advokaat Willem Bilderdijk zich veel moeite had gegeven, los te laten. In de eene stad na de andere, te Rotterdam, Brielle, Edam, Purmerend, wisten de Patriotten de regeering in hun zin veranderd krijgen, terwijl den Prins hier de keuze, daar de recommandatie werd ontnomen. Zij wisten hunne vrienden en partijgenooten in de vroedschappen en magistraten te doen zegevieren en hun de belangrijkste ambten te bezorgen: zoo werd Wyckerheld Bisdom, met medewerking trouwens van de hofpartij, tresaurier-generaal, de uiterst bekwame Pieter Paulus diens opvolger als fiscaal der admiraliteit van de Maas, de raadsheer Mollerus secretaris van den Raad van State in plaats van den aan Brunswijk gehechten Van Hees. Op het platteland van Holland zoowel als in de steden werden alle oproerige bewegingen met kracht onderdrukt. Ook vatte het nieuwe marine-departement de reorganisatie van de vloot aan, die weldra 40 linieschepen telde; maar het gezag van den admiraal-generaal trad daarbij op den achtergrond, terwijl ook dat van den kapitein-generaal aan het hoofd van het leger herhaaldelijk werd aangetast, met name het hem toekomende recht van patent. De „commissie van defensie", naast het reeds bestaande „geheime" departement van oorlogszaken van den Prins in Mei 1785 door de Staten-Generaal ingesteld, tegelijk met eene andere voor het herzien van de quoten der gewesten, had evenzeer ten doel om de militaire macht van den Prins te beperken, terwijl Maillebois, die groote hervormingen in den zin had, het weldra verkorf zoowel bij de Patriotten, die de noodzakelijkheid van aanzienlijke uitgaven voor het leger niet inzagen, als bij den Prins, die ten slotte bleef tegenstribbelen, en zoo niets gedaan kon krijgen van wat hij wenschte [1]).

Maar dit alles was nog slechts een begin. De twist met den keizer weerhield aanvankelijk nog van een krasser optreden de

[1]) Vgl. Colenbrander, II, blz. 88 vlg.

leidende Patriotten, die nog altijd niet zeker waren van de meerderheid in de Staten-Generaal en zelfs in Holland slechts op een zeer gering en onzeker overwicht hadden te roemen. Nog scheen er kans te zijn op eene betere verhouding en wel door tusschenkomst der Prinses, die zich meer en meer verontrustte over den loop der zaken, waardoor de toekomst van het Huis van Oranje ernstig werd bedreigd [1]). Het was haar bekend, dat reeds in den zomer van 1784 de pensionarissen te Berlijn heimelijk pogingen hadden gedaan om toenadering te verkrijgen en het denkbeeld van de overdracht der stadhouderlijke rechten aan de Prinses met tegemoetkoming aan hunne democratische inzichten daar ingang te doen vinden. Ook de rijngraaf van Salm was in die plannen betrokken geweest en had zich met haar in betrekking gesteld, maar het bleek weldra, dat een en ander niet voor uitvoering vatbaar was. In het voorjaar van 1785 waren daarop andere aanbiedingen van de zijde der utrechtsche democraten ingekomen en het scheen een oogenblik niet onmogelijk, dat Oranje en de democratie zich tegenover de aristocratische regenten zouden kunnen verbinden. Pieter Paulus zelf opende in Augustus in gesprekken met de Prinses dit uitzicht, mits de Prins sommige zijner rechten liet varen. Maar de Prinses meende, dat zulk een vergelijk onmogelijk was; zij had geen denkbeeld van de beteekenis der democratische beweging en zag geen heil in eene samenwerking als haar thans werd voorgesteld. Dat de democraten intusschen zich voorbereidden tot krachtiger actie, bleek uit eene trouwens mislukte poging in Juli 1785 om zich meester te maken van de papieren van Brunswijk, die toen nog altijd te Aken vertoefde. Het was blijkbaar het doel geweest zich in het bezit te stellen van bewijsstukken tegen den Prins [2]).

De gebeurtenissen in Utrecht gaven aanleiding tot een nieuwe bijeenkomst der „vaderlandsche regenten" te Amsterdam op 1 Augustus 1785 onder leiding van Capellen van de Marsch en De Gyselaer [3]). Op deze vergadering, waar 58 personen aanwezig waren, werd een besturend comité van zeven leden, een uit iedere provincie, benoemd en stelde de geldersche Capellen een aantal zaken aan de orde,

[1]) Colenbrander, II, blz. 102 vlg.
[2]) ib., blz. 97.
[3]) Colenbrander, in dl. XX der Bijdr. en Med. Hist. Gen. blz. 104 vlg., 158 vlg.

welker uitvoering in het volgend jaar ten deele ook is nagestreefd: het sluiten eener „verbintenisse teegens de aristocratie", het stichten van een „nationaal fonds", de handhaving der drukpersvrijheid, het optreden tegen te verwachten militaire maatregelen, het tegenwerken der engelsche intrigues, het afwijzen van 's keizers eischen, het opheffen der regeeringsreglementen, enz.

In September 1785 gelukte het den pensionarissen een grooteren slag te slaan. Bij gelegenheid der gewone dagelijksche parade van het haagsche garnizoen op het Plein ontstond een botsing tusschen eenige leden in uniform van de haagsche, leidsche en schiedammer vrijkorpsen onder de toeschouwers en het haagsche gemeen, welk standje geen ernstige beteekenis had en door het arresteeren van eenige schuldigen, verder door het versterken der gewone patrouilles werd geëindigd. Maar de Patriotten spraken van een komplot, dat zou gesmeed zijn om Van Berckel en De Gyselaer op de wijze der De Witten om hals te brengen. De zaak werd in de Statenvergadering van Holland ernstig besproken en Gecommitteerde Raden kregen (8 September) last een onderzoek in te stellen en bovendien zelf patrouilles te laten rondgaan ten einde mogelijke woelingen te verhinderen. Het feit, dat op zekeren nacht bij Pieter Paulus en een paar andere bekende patriotschgezinden de glazen waren ingeworpen, scheen van genoeg belang om dezen maatregel te nemen. Gecommitteerde Raden deden wat hun gelast was en bevalen aan de wacht, zonder den Prins, die alleen recht meende te hebben bevelen aan het garnizoen te geven, er in te kennen, van uur tot uur dergelijke patrouilles rond te zenden. De kapitein van de wacht wendde zich om bevelen tot den Prins en deze, ten zeerste vertoornd over dezen inbreuk op zijn militair gezag, kwam in de vergadering van Gecommitteerde Raden en nog dienzelfden avond in de op zijn verzoek bijeengeroepen vergadering der Staten protesteeren. Maar de Staten handhaafden hun besluit en verklaarden volkomen gerechtigd te zijn tot het geven van bevelen aan het haagsche garnizoen, waarop de Prins, op niets meer gesteld dan op zijne militaire functiën en exercitiën in Den Haag, den 15den met zijn gezin de stad verliet. Hij begaf zich voorloopig naar Breda, de stadhouderlijke familie ging naar Friesland. In zijn hevige verontwaardiging liet hij zich uit, dat hij met de zijnen eindelijk het herhaaldelijk gekoesterde voornemen om het land te verlaten en zich naar Nassau te begeven

zou volbrengen, maar de onthutste Prinses, gesteund door den pruisischen gezant Von Thulemeyer, had hem overgehaald dit voornemen voorloopig nog niet uit te voeren [1]).

Zoo was dan de Prins tijdelijk uit Holland verjaagd en kon de democratischgezinde partij hare plannen ook tegenover de regenten ter hand nemen. De mogelijkheid, dat de onderhandelingen met de Prinses weder zouden opgevat worden, was intusschen niet uitgesloten: Pieter Paulus had zich opnieuw tot haar gewend met voorstellen tot eene schikking met de democraten; Maillebois had haar zijne diensten aangeboden, mits zij de regeering in handen nam; ook uit Berlijn waren haar door minister Hertzberg in verband met de vroeger daar door de democraten gedane voorstellen aanwijzingen in die richting gedaan. Maar ook nu stelde zij geen vertrouwen in deze staatkunde evenmin als zij zich door den engelschen gezant liet leiden, die voortdurend ried tot krachtiger houding, desnoods tot eene tegenomwenteling met hulp van de oranjegezinde menigte, die, werd zij openlijk door den Prins aangeroepen, zeker niet aarzelen zou als in 1672 en 1747 den regenten — aristocraat of democraat — haren wil op te leggen, terwijl ook leger en vloot den Prins ter wille zouden zijn [2]).

En naast Holland stond thans Utrecht, met name de reeds lang sterk democratische hoofdstad van het gewest, door het kleine maar rumoerige Wijk bij Duurstede krachtig gesteund, door het niet patriotsche Amersfoort slechts in geringe mate belemmerd.

De welvarende utrechtsche burgerij [3]), met de amsterdamsche kooplieden en regenten, wier buitenverblijven zich van de poorten van Amsterdam tot die van Utrecht uitstrekten, in nauwe betrekking, door de talrijke studenten en de hier uitkomende pamfletten en tijdschriften met de nieuwe denkbeelden vertrouwd geworden, was sedert lang ontevreden over de door het regeeringsreglement van 1674 bevestigde regentenheerschappij, in 1747 weder ten volle hersteld. De misbruiken hier vooral onder Brunswijk's gunsteling, den maastrich-

[1]) Ib. blz. 141.

[2]) ib. blz. 142 vlg.

[3]) Vgl. over de utrechtsche toestanden in deze jaren: De Beaufort, Oranje en de democratie, in Geschiedk. Opst. II, blz. 34 vlg.; Davies, Memorials and Times of P. P. J. Quint Ondaatje; Colenbrander, II, blz. 190 vlg.

tenaar De Pesters, en de zijnen bestendigd, de willekeur van dezen luitenant-stadhouder, „die pest voor Utrechts burgerij", het hoofd eener machtige vroedschapscorrespondentie; de uitsluiting van allen, die weigerden zich aan zijn aangematigd gezag te onderwerpen, de schandelijke baat- en geldzucht van den premier en zijn omgeving, die alle ambten voor zich en de vrienden, zelfs voor hunne livereiknechten, behielden en ze openbaar te koop boden, de onzekerheid van het recht voor ieder, die niet tot die vrienden behoorde, eindelijk het gedrochtelijke spionnagestelsel [1]) had hier een hevigen afkeer van de bestaande regeeringstoestanden en van het Huis van Oranje, dat deze misbruiken toeliet, doen opkomen. De heftigste pamfletten verschenen hier ter stede, de meest anti-stadhouderlijke gevoelens vonden zoowel bij de burgerij als bij vele regentenfamiliën gereedelijk ingang. Oranjegezinden als Etienne Luzac en Hofstede, als Van Goens werden persoonlijk beleedigd en op allerlei wijzen lastig gevallen, terwijl daarentegen Capellen en de vrijkorpsen, de democratische leiders Ondaatje en Von Liebeherr, de jonge student-dichter Bellamy onstuimig werden toegejuicht. De student Ondaatje, in 1754 te Colombo geboren, een vurig democraat en welsprekend volksleider, werd hier de hoofdpersoon.

Reeds in 1782 werd te Utrecht op straat en plein, in herberg en societeit, zelfs in nachtelijke bijeenkomsten heftig geageerd tegen het gevloekte regeeringsreglement. Ook de stedelijke en de gewestelijke regeeringen werden door den stroom medegesleept en eenige harer leden verklaarden zich voor de patriotsche gevoelens. In het volgend jaar werd onder goedkeuring der regeering te Utrecht nog vóór de meeste andere steden op aandrang van bijna 600 gezeten burgers de schutterij met behulp van vrijwillige openbare inschrijving hervormd en bovendien een talrijk en onder leiding van den vurigen Ondaatje weldra zeer populair vrijkorps georganiseerd. Hoe de geest er was, blijkt uit het feit der verwijdering (in Augustus 1783) van den heethoofdigen en reddeloos gecompromitteerden Oranjeman Van Goens uit de vroedschap op aandrang van meer dan 300 burgers, die zich met een verzoekschrift tot de vroedschap hadden gewend. Van Goens, in zijne woning niet veilig meer, moest zelfs de stad verlaten en

[1]) Vgl. daarover Hardenbroek's Gedenkschriften, passim; Franke, Aanteekeningen blz. 6 vlg., 134 vlg., 144 vlg., 198 vlg.

week uit naar Den Haag als iemand, „wien zelfs de geringste burger veracht en die overlang uit alle gezelschappen alhier uitgesloten is" [1]). En de Prins had niets voor zijn talentvollen maar al te fellen verdediger kunnen doen dan hem door voorspiegeling eener nieuwe eervolle betrekking te bewegen vrijwillig zijn ontslag te nemen. Maar Willem V waagde het niet hem werkelijk de beloofde betrekking te geven en de ongelukkige Van Goens, gehaat en veracht, miskend en verlaten, zag zich genoodzaakt in 1786 ook den vaderlandschen bodem vaarwel te zeggen: hij zag dien nooit meer terug en overleed in 1810 in eenzaamheid te Wernigerode.

Men liet het niet hierbij doch vroeg van de thans tot alles bereide stedelijke regeering de opheffing van het stadhouderlijk recommandatierecht. Deze bracht het verzoek over aan den Prins, die antwoordde, dat hij dit „recht" nooit als zoodanig had beschouwd maar bij vacatures slechts uit vriendschappelijke gezindheid om zijn gevoelen was gevraagd en dit dan had te kennen gegeven, doch dat hij iederen aanval op zijn werkelijke rechten zou afweren. Het gevolg was, dat bij de eerste vacature de heer Voet van Winssen, een Patriot, onder groot vreugdebetoon der bevolking gekozen werd [2]). Sedert regende het rekesten en petitiën tot de vroedschap, aandringend op hervormingen en beperking van den invloed des stadhouders. In weerwil van 's Prinsen aanmerking op de geldigheid der gedane keuze, die intusschen ook in de Staten werd goedgekeurd, ging men nog verder. De Staten, onder leiding van den bekwamen regent De Perponcher geneigd om de zaken in de oude staatsgezinde richting te hervormen [3]), benoemden (25 Febr. 1784) eene commissie van negen personen om het regeeringsreglement en de bezwaren daartegen te onderzoeken en de stadsregeeringen noodigden daarop naar aanleiding van het verzoek der Negen in April de burgerij uit om binnen vijf weken hare bezwaren schriftelijk kenbaar te maken.

Nu eerst begon de democratische beweging, tot niet geringen schrik der regenten, zich te Utrecht krachtig te ontwikkelen. De gansche stad geraakte in gisting; overal werden hervormingsplannen gesmeed. Ondaatje en de zijnen, niet tevreden met een van de regenten uitgegaan en door

[1]) De Beaufort, II, blz. 108.
[2]) Davies, p. 16/7.
[3]) De Beaufort, I.I. blz. 42.

de gematigden goedgekeurd officieel bezwaarschrift [1]), stelden hunnerzijds ook een concept-reglement op, waarbij de gevreesde en gehate stadhouderlijke invloed op de benoeming der regeering, zoo goed als in het concept der regenten, zeer werd beperkt, de raadskeuze uit eene nominatie van drie, volgens een zeer ingewikkeld stelsel van verkiezing bij trappen door belastingplichtige burgers in de acht wijken der stad gekozen, personen aan den raad bleef en de oprichting van een college van 16, wederom door de belastingplichtige burgers in de wijken gekozen, burgergecommitteerden werd verlangd als vertegenwoordiging der burgerij in de regeering tot verdediging der „aêloude en welhergebrachte wetten en privilegien" van de burgerij, tot bijwoning der raadszittingen, toezicht op de financiën en raadgeving in geval van belasting. Dit stuk werd ook in de andere utrechtsche steden en zelfs in sommige dorpen druk geteekend. De stedelijke regeering stemde toe in de benoeming van 10 schutters tot onderzoek der grieven, nam het democratische concept in overweging en besloot bij de jaarlijksche wetsverandering zich voorloopig nog voor een jaar gecontinueerd te achten, welk besluit met goedkeuring van adel en steden, onder protest echter van de geëligeerden en De Pesters, door de Staten ook als voor de andere stichtsche steden geldig werd aangemerkt. Maar Ondaatje en zijn volgers, ontevreden over den langzamen loop der zaken in de Statenvergadering, en teleurgesteld door het rapport der Negen, dat 1 Sept. 1784 werd ingediend en geheel in aristocratischen geest luidde, deden meer. Zij gingen over tot de keuze van 24 „geconstitueerden" uit de burgerij evenals in het vurig patriotsche Wijk bij Duurstede reeds was geschied naar het voorbeeld van wat Van der Capellen reeds in 1782 en 1783 in in de overijselsche steden had doen invoeren. Zij stelden tot bevordering van de voortgang der hervormingen in het gewest een „acte van qualificatie" op, weldra door meer dan 1200 burgers, meestal uit de middenklasse, geteekend, waarbij de 24 „geconstitueerden" werden aangewezen tot handhaving der volksrechten en herstel der grieven. De stadsregeering was genoodzaakt dit nieuwe college, weldra nog door gecommitteerden der schutterij zelve gesteund, te erkennen (Febr. 1785). Zoo verstonden de democraten het begrip van

[1]) Colenbrander, II, blz. 200 vlg.

„grondwettig herstel", tot bekommering van de aristocratische Patriotten in stad en gewest, die wel den stadhouderlijken invloed in het regeeringsreglement hadden willen treffen maar geenszins bereid waren den volksinvloed op die wijze zich te laten ontwikkelen.

Bij de vervulling eener vacature in de regeering op 11 Maart 1785 werd het verschil duidelijk. De utrechtsche vroedschap wees, in weerwil van het verzet der burgerij, voor de opengevallen plaats in haar midden den jongen Sichterman aan, een aanzienlijk maar weinig bekwaam jongmensch, wiens benoeming aanstonds hevige protesten van geconstitueerden en gecommitteerden met den welsprekenden Ondaatje als woordvoerder ten gevolge had. Zijn lange en opgeschroefde redevoering [1]) riep „God, het Volk en de Wet" aan tegen de gedane keuze en de vroedschap, hoewel deze handhavend, besloot den gekozene niet tot de zitting toe te laten, alvorens de wijze van verkiezing en de invloed der burgerij daarop voorgoed zou zijn geregeld. Dit besluit wekte hevige verontwaardiging onder de democraten, die aanstonds het volk in beweging brachten en nog in den avond van dien dag een nieuwe vroedschapszitting eischten en verkregen, waarin de vroedschap, verschrikt door de dreigende volksmenigte vóór het stadhuis en de niet minder dreigende taal van Ondaatje, die uitriep „wij zijn geen 48ers, geen canaille maar 85ers" [2]), de gedane keuze vernietigde. Het gezag der oude regenten was daarmede gebroken. Negentien hunner namen hun ontslag uit de vroedschap, niet gezind om te bukken onder het juk eener „misleide menigte", en dreigden zelfs de stad te verlaten. Deze bedreiging wekte eenige aarzeling onder de neringdoende burgerij. De uit de regenten-aristocratie samengestelde Statenvergadering, waarin de adel zich onder den indruk der gebeurtenissen thans met de stadhouderlijkgezinde geëligeerden verbond tot een protest tegen de revolutionnaire handelwijze der „zoogenaamde gecommitteerden en geconstitueerden", dreigden nu, door Amersfoort en Rhenen gesteund, van haar kant desnoods de andere gewesten te hulp te roepen om de „heethoofden" in de andere steden tot rede te brengen. De vroedschap, door dezen steun bemoedigd, keerde terug op den ingeslagen weg, liet den negentien afgetredenen toe om hun zetels opnieuw in te nemen en vernietigde den

[1]) Davies, p. 25 ff.
[2]) De Beaufort, l.l. blz. 48.

29sten Maart het laatste onder dwang genomen besluit tot wering van Sichterman, terwijl een scherpe proclamatie alle oproerige samenkomsten verbood. De ontmoedigde Ondaatje trad af als lid der geconstitueerden en officier der „hervormde" schutterij maar werd weldra voor schout en schepenen gedaagd als de hoofdaanlegger der beweging.

Die vervolging, hoewel niet krachtig doorgezet wekte wederom hevige onrust in Utrecht en bracht ook de democraten elders in het geweer. De in Juni te Utrecht bijeengekomen derde „nationale vergadering" van vrijkorpsen beloofden krachtigen steun. Zoo deed ook de vergadering" der „vaderlandsche regenten", onder leiding van den democratischgezinden Capellen van de Marsch begin Augustus 1785 weder te Amsterdam bijeengekomen. Zij legde niet alleen de grondslagen voor een verbond tusschen de vier andere gewesten om de drie met regeeringsreglementen daarvan te ontheffen en een „nationaal fonds" bijeen te brengen ten behoeve der patriotsche propaganda [1]), maar zij moedigde ook de utrechtsche democraten aan tot verzet tegen de nu weder verbonden staatsgezinde en stadhouderlijke aristocratie, die in Augustus dan ook voor een nieuwe moeilijkheid kwam te staan. Een oploop van schutterij en volk vóór het stadhuis naar aanleiding van de invoering van een stedelijk regeeringsreglement, dat slechts ten halve aan het verlangen der burgerij te gemoet kwam, noodzaakte de regeering dit reglement te vernietigen en de gecommitteerden volgens dat van Ondaatje te erkennen. Maar nu begon de reactie ook spoedig. De bezetting van Amersfoort met 400 man troepen uit Nijmegen op verzoek van Gedeputeerde Staten van het gewest deed te Utrecht een hevige gisting ontstaan, waaraan de regeering, die op zichzelve ook niet op bezetting gesteld was, nog moest toegeven. Men sloot de poorten der stad en bereidde zich voor op een beleg. Maar tegen een burgeroorlog, waarbij de stadhouder met zijn leger vooralsnog de beste kansen had, zagen zoowel de hollandsche democraten als die van elders op. Reeds in het begin van 1784 had de overijselsche Van der Capellen gewaarschuwd [2]) tegen „buitensporige stappen", tegen den al te grooten invloed van „geringe lieden", tegen het „hollen" der „kleine gemeente" in een tijd van „armoede en onvergenoegdheid" als die van den oorlog met Engeland, waarin men toch nog verkeerde, tegen het „te veel reformeren", het te „driftig te werk gaan", het wekken van „confusie" [1]). En ook de hollandsche pensionarissen en vele hunner vrienden wilden niet al te ver gaan op den weg der democratie. Van der Capellen zeide het, onder zijne partijgenooten in alle gewesten waren velen van zijne meening, en de leiders der „vaderlandsche regenten" te Amsterdam trachtten ook te bemiddelen tusschen volk en regenten in Utrecht [2]). Die bemiddeling leverde intusschen weinig op, daar de utrechtsche Statenvergadering van deze heeren niets weten wilde, en de utrechtsche aristocratie scheen reeds te zullen zegevieren met hulp der oude prinsenpartij — wat voor de democratie in de gansche Republiek een zware slag geweest zou zijn — toen den 19den December de burgers uit de „wijken" der stad opnieuw bijeenkwamen, door Ondaatje en de zijnen opgeroepen, en de schutterij de Neude bezette en het stadhuis insloot [3]), verlangende, dat de raad het democratische reglement zou aannemen en binnen drie maanden zou invoeren. De raad antwoordde ontwijkend en ging uiteen, maar het volk bleef en eischte een nieuwe zitting, die ook plaats had, zij het zeer onvoltallig. Met moeite verkreeg de raad uitstel tot den volgenden dag, toen wederom de schutterij en het volk het stadhuis omgaven en den raad, na diens herhaalde pogingen om aan de noodzakelijkheid te ontkomen, dwongen tot volledig toegeven. Wel weigerden de Staten om de door oproer afgedwongen toestemming te erkennen, wel dreigden zij met verplaatsing hunner vergadering naar Amersfoort en liepen er geruchten van eene bezetting der hoofdstad door stadhouderlijke troepen, maar de burgerij bleef volhouden, aangemoedigd door de thans voor reactie bevreesde hollandsche Patriotten en door de blijkbare vrees der regenten voor de vrijkorpsen. Den 20sten Maart 1786 — het einde van den bepaalden termijn — kwam de raad, wederom door 2000 gewapende burgers in het oog gehouden, er voor een deel toe om den eisch des volks goed te keuren: twaalf raads-

1) Colenbrander, II, blz. 252.
2) Brieven, blz. 752/3, 755.

1) Groen van Prinsterer, Handboek, blz. 591; Sillem, Aanhangsel op de Brieven van Van der Capellen, blz. 75.
2) Colenbrander, II, blz. 215, 252. Vgl. Bijdragen en Med. Hist. Gen. XX, bl. 107.
3) Davies, p. 70/1.

leden deden den eed op het democratische reglement, dat ook door de schutterij werd bezworen; de weigerachtige leden zouden nog tot in October zitting mogen hebben. De utrechtsche democratie had daarmede de overhand behouden en juichte over de zegepraal, waarop, in den stijl van den tijd, een eeremedaille werd geslagen. Ondaatje nam zijn plaats in de schutterij weder in, weldra als kapitein, en stond sedert feitelijk aan het hoofd der stedelijke democratie, terwijl de onwillige regenten nog wel den ganschen zomer door tegenstribbelden maar door een nieuwe volksbeweging in Augustus werden gedwongen om toe te geven. Enkelen hunner legden zich bij de zaak neder, anderen gaven hun ambt op en werden op den verkiezingsdag (12 October) door nieuwe leden van patriotsche gezindheid vervangen. In het kleine Wijk bij Duurstede was alles reeds in het voorjaar geregeld en had men de onwillige raden afgezet en door andere vervangen. De Staten weigerden wel de verandering hier goed te keuren en dreigde met strenge straf, maar Wijk stelde zich in staat van tegenweer; men versterkte het stadje met uit Amsterdam aangevoerd geschut en bereidde een inundatie voor, vol geestdriftig vertrouwen op de honderd gewapende burgers onder leiding van den majoor van het vrijkorps De Nys en den uit Leiden hierheen verhuisden gewezen predikant Van der Kemp, bovendien op de uit Holland en andere gewesten beloofde hulp. Van Utrecht uit, de kleine provincie met nauwelijks 75000 inwoners, waarvan 30000 in de hoofdstad [1]), zou het „grondwettig herstel" der „oude volksrechten" op de regenten-aristocratie der Republiek veroverd worden — zoo hoopten de leiders van de bijeenkomsten der „vaderlandsche regenten", ten minste de werkelijke democraten onder hen.

Onder de provinciën, waar de democratie spoedig eenige toekomst scheen te hebben, bekleedde Overijsel, het gewest, waar Van der Capellen tot den Poll gewerkt had, een belangrijke plaats. Ook hier was sedert 1782 eene krachtige actie aangevangen tegen het regeeringsreglement, dat den „dwingeland" en „zijne creaturen" [2]) door middel van hun invloed op ambten en bedieningen alle macht in handen gaf. Het geval van den uit de Staten gestooten Van der Capellen was, zoo riep men, dat van alle regenten en alle burgers; werd de stadhouderlijke macht niet geknot, werden de oude volksrechten niet hersteld, dan was het met de vrijheid gedaan. Reeds in den strijd om de drostendiensten en de wering van Van der Capellen uit de Statenvergadering hadden de lang door de regenten beheerschte meenten der drie hoofdsteden, vooral die van Deventer en Zwolle, eindelijk weder een rol gespeeld, zelfs gedreigd niet langer te willen consenteeren in de te heffen middelen, als men Van der Capellen geen recht deed [1]). En ook in de kleinere steden begonnen de burgers zich te weren met rekwesten en protesten zoowel in Van der Capellen's zaak als in andere gevallen. Men begon zich tegenover de „haatlijke regeering" der aristocratie te beroepen op „het landrecht", op „der ingezetenen vryheeden en gerechtigheeden" [2]). Van der Capellen's herstel als lid der Staten (Nov. 1782) was hier een eerste groote overwinning der democratie, door de burgerijen met illuminatie en kanongebulder gevierd, in proza en vers bejubeld, door prenten en medailles vereeuwigd, ter eere van de „voor alle dwingelanden zoo verschrikkelijke als waaragtige leere van 's volks alvermogen" [3]). De oude kwestie van de meerderheid in Overijsel, door Van der Capellen als beslist beschouwd wegens de gewoonte om de drie steden met één edelman als zoodanig te beschouwen, werd weder opgehaald, nu men kon zeggen, dat de steden weder onder den invloed der burgerijen begonnen te geraken. Ook de kleinere steden begonnen zich te doen gelden, al stonden zij nog onder de landjonkers [4]); eveneens de boeren, die steen en been klaagden over de uitoefening der jachtrechten uitsluitend door de landheeren, terwijl zij geen haas of konijn mochten dooden [5]). Van der Capellen was hier natuurlijk de ziel der beweging, waaraan naast hem prof. Ruckersfelder te Deventer, Racer, advocaat te Kampen en groot kenner van het oude recht, de burgemeesters Thuessink en Rouse uit Zwolle, Jordens, Van Suchtelen en Besier uit Deventer en zelfs de voorzichtige en gematigde Dumbar, secretaris van Deventer, een levendig aandeel namen [6]). Het begon welhaast

1) Tweede brief van een heer uit Utrecht, 1781.
2) Brieven van Van der Capellen, blz. 177.

1) ib., blz. 280, 283.
2) ib., blz. 319.
3) ib., blz. 375.
4) ib., blz. 414.
5) Franke, Aanteekeningen, blz. 34 vlg.
6) Vgl. Van der Capellen, Brieven, passim; Sillem, l.l. blz. 412 vlg.

onder leiding van Van der Capellen rekwesten van allerlei aard volgens het te Amsterdam besproken plan te regenen in het gewest. Men dacht hier het eerst aan de instelling van burgergecommitteerden ten einde de stedelijke regeeringen, onder het reglement nog afhankelijk van den Prins, in de goede richting te houden; men begon zich ook hier te verzetten tegen de recommandatiën van den Prins voor opengevallen plaatsen in regeeringscolleges; men begon te vragen, of het regeeringsreglement indertijd wel wettig en naar den volkswil en niet onder den indruk der „driften van het gemeen" zonder behoorlijk overleg was ingesteld; men begeerde bewijs van de rechtmatigheid van sommige artikelen daarvan; men werkte druk aan de democratische propaganda door middel van vergaderingen, pamfletten en couranten. De instelling van een door een aantal ingezetenen uit de gilden zonder onderscheid van geloof gekozen „burgercomité" te Deventer op het einde van 1782 was een belangrijke stap in deze richting, die door Zwolle en Kampen, daarna ook door Arnhem en Zutphen spoedig gevolgd werd[1]), het „fondament des gebouws" van den nieuwen democratischen staat, dien men hoopte te stichten. En de gecommitteerden, als de „tribuni der Romeinen, de voorstanders des volks, de wagters op het bolwerk der vrijheid", lieten zich niet onbetuigd doch boden ijverig adressen tegen de misbruiken ter teekening aan, tegen de recommandatiën, de dure rechtspleging, het reglement, de voor den landbouw hinderlijke jachtrechten, de „onwettige prestatiën" der boeren, de militaire jurisdictie, vóór de Amerikanen en de fransche alliantie enz. De „drieguldens provincie" gaf het voorbeeld, juichte Van der Capellen; zij zou iets kunnen uitrichten naast Holland en Utrecht, die het voorbeeld moesten volgen, naast Friesland ook in de Staten-Generaal, dien „raad van psalm een" (n.l. der goddeloozen), die — begeerde hij — naar het model van den zwitserschen bondsraad moest hervormd worden: alleen van „de Natie" uit, niet van de regenten, zooals men in Holland over het algemeen van gevoelen was, kon de groote hervorming komen[2]). De vrijkorpsen werden ook hier krachtige middelen van voortgang in democratische richting. In de kleine steden van Twente, in de dorpen ten platten lande begon zich

1) Brieven, blz. 512 vlg., 683.
2) ib., blz. 461 vlg., 525/6, 694.

dezelfde beweging voort te planten. Er hadden op oud-germaansche wijze hier en daar in den twentschen achterhoek volksvergaderingen plaats, waar boeren en burgers de belangen van den staat kwamen bespreken. Zoo zou van Overijsel uit, meende Van der Capellen, het „doodkranke doch gansch niet ongeneeslijke politieke lichaam" der Republiek op den duur genezen kunnen worden van de kwalen waaraan het leed. Invloed der „Gewapende Natie" op de regeering scheen hem en den zijnen het groote heilmiddel. De definitieve afschaffing der drostendiensten op 25 Februari 1783 scheen hun de dageraad van den nieuwen dag[1]).

Het was zeer de vraag, of de overijselsche ridderschap zoo spoedig kamp zou geven, maar ook onder haar waren enkelen als de graaf van Rechteren en de heeren Bentinck en Van Hemert min of meer voor de democratische denkbeelden gewonnen. Maar de actie ging in dit gewest toch bijna uitsluitend van den onvermoeiden en voortvarenden Van der Capellen uit, aan het hoofd van een kleinen maar overtuigden kring van aanhangers onder de toongevende regenten en de gegoede middelklasse, vooral in het sterk patriotsche Deventer. Het „dispuut" tusschen de gemeenslieden en burgerijen en den Prins begon meer en meer tusschen de eersten en de regenten-aristocratie te werken, ja tusschen ridderschap en stedelijke burgerijen, ofschoon ook de stedelijke regeeringen alleen onder den druk der omstandigheden aan de democratische eischen hadden toegegeven. En Van der Capellen meende met zijn gelderschen neef en partijgenoot Van de Marsch reeds de zegepraal te zien naderen, zij het dan nog dat men voorloopig omzichtig moest handelen om de „verdervende hand" met haar machtigen nasleep niet te vroeg te waarschuwen[2]). Zoo ver was het intusschen nog op verre na niet, zelfs niet in Overijsel, waar de oude meerderheidskwestie in den loop van 1784 weder begon te spoken. En Van der Capellen zelf begon te vreezen, dat men te ver was gegaan, vooral met het oog op de zoo gewenschte fransche alliantie. Hij zag in, dat, zoodra de Prins het leger wilde gebruiken, de zaak van diens tegenstanders slecht zou staan en dat Frankrijk zich nooit zou willen verbinden met een volk, dat dreigde in burgeroorlog te zullen geraken. Hij begon dus voor

1) Brieven, blz. 604.
2) ib., blz. 708.

een al te snellen aanval op de regeeringsreglementen te waarschuwen, in weerwil van den aandrang, die thans door de „hollandsche pruiken", de onvertrouwbare oude regenten met aristocratische neigingen, in die richting werd uitgeoefend [1]). Overijsel toonde ook volgens hem de sporen eener „perfecte anarchie" ten gevolge van de verschillen tusschen ridderschap en steden, van ouds de overijselsche kwaal. Hij begeerde, dat de overige bondgenooten volgens het in Friesland reeds gedane voorstel „vriendnabuurlijk" tusschen beiden zouden komen om de beide factiën „te adhorteeren en te induceeren om van hare ongefundeerde eischen en oppositien af te zien" [2]), opdat niet de Oranjepartij van die geschillen zou gebruik maken tot haar eigen voordeel. Hij ried zijnen democratischen vrienden aan nu vooreerst „stil te zitten" ter wille van de „grootste en teederste belangen des vaderlands", dat is ter wille der fransche alliantie en de moeilijkheden met den keizer. Hij klaagde over de onverschilligheid en het gebrek aan inzicht der hollandsche regenten, over de vernietiging bijna der ook door hem met De Gijselaer gestichte correspondentie der „vaderlandsche regenten", wier „dupe" hij meende geworden te zijn door het onverstand en de kwaadwilligheid der „hollandsche heeren" [3]). Bij dat alles nog bovendien in den laatsten tijd zwak en ziekelijk, is hij den 6den Juni 1784 overleden, zijn gewest in eindeloozen twist en verwarring achterlatend, waardoor de zaak der democratie, die hij zoo krachtig en met zooveel goeden uitslag had bevorderd, feitelijk bleef stilstaan en op den democratischen geest elders slechts geringen invloed kon oefenen, al bleven de Patriotten hier meester van de meerderheid in de Staten, zoodat Overijsel met Holland samenging [4]).

De vierde provincie, waar eenigen tijd lang de kansen der democraten niet kwaad stonden, was Friesland. De vijandschap van een aantal toongevende friesche regenten tegenover Brunswijk had hier ook voor de stemming tegenover het erfstadhouderlijk gezag een

1) Brieven, blz. 759 vlg. Vgl. een eenigszins afwijkende meening bij Sillem, Gids 1882, IV, blz. 447 vlg.

2) Brieven, blz. 769.

3) ib., blz. 852.

4) Vgl. over hem en zijn streven vooral het meermalen aangehaalde artikel van Sillem, blz. 204, 401 vlg.

slechten invloed gehad en 's Prinsen houding tegenover het Hof en de magistraten van dit op zijne rechten naijverige gewest had die stemming niet verbeterd. De friesche regenten, feitelijk eene platteland en steden nog altijd beheerschende oligarchie in weerwil van het Reglement-reformatoir van 1748 [1]), en wier onbeperkte heerschappij eigenlijk alleen door hunne onderlinge twisten en kuiperijen werd beperkt, waren machtige vijanden. De Prins zelf had door zijn inbreuken op het Reglement-reformatoir, door het „verzachten van de strengheid der letterlijke dispositie van de wet" en het misbruik maken van zijn recht tot hare „explicatie en interpretatie" krachtig medegedaan, dikwijls ter wille van zijne gunstelingen, aan de verzwakking van de werking der voortreffelijke daarbij ingevoerde maatregelen. Nog steeds waren de grietmannen en hunne verwanten beheerschers van het platteland, door onderlinge contracten verbonden om elkander de ambten en bedieningen toe te schuiven. Epo Sjuck Juckema van Burmania Rengers, grietman van Wijmbritseradeel, en Wilco baron thoe Schwartzenberg en Hohenlandsberg, grietman van Wonseradeel, golden voor de machtigsten onder hen. En in de steden heerschten de „premiers", „non-entes", die „ens magnum" waren geworden, creaturen eerst van Brunswijk, later van den Prins en zijn hof, die, zeide het rijmpje, „schoon ze een volk in boejen slaan", zelf „weer ten dienste gaan aan guiten en hansworsten" [2]), ook hier dikwijls door 's Prinsen recommandatie in de stedelijke besturen gedrongen en op hun beurt niet minder dan de grietmannen ijverig in het verbinden van voordeelige ambten en in het begunstigen van mannelijke en vrouwelijke vrienden en familieleden met posten en postjes. Door den Prins aan de stedelijke regeeringen opgedrongen, dikwijls vreemdelingen in stad en gewest, zonder eigendommen in Friesland, „kaal en schraal", onbekend met rechten en gewoonten, dikwijls niet eens wonend in de stad maar slechts een paar kamers hurend in een logement, waar zij korten tijd in het jaar verschenen, regeerden zij òf zelf òf door hunne „subpremiers" stad en land, zaten in alle colleges en gedroegen

1) Vgl. Van der Meulen, Coert Lambertus van Beyma, blz. 36 vlg.

2) ibid blz. 47. Vgl. een merkwaardig pamflet van 1780 over: De vraag wat is een Premier .... beantwoord door Batavus. Een ander van Urbanus Friso, Vertoog over de friesche stadsregeeringen of zogenaamde Premiers (Amst. 1782).

zich als en noemden zich bij uitstek de „regenten" der stad. Aan het hoofd der geheele friesche regeering stond zoo de „premier" van Stavoren, de „luitenant-stadhouder" Charles Bigot[1]), officier van de garde en een der invloedrijkste en meest gehate hovelingen van den Prins, tegen wien zelfs de machtige grietmannen niet op konden. Onder dezen speelde de aan het hof opgevoede maar onvermogende gewezen overijselaar Hambroick, thans premier van Leeuwarden, de grootste rol bij het begeven van voordeelige ambten en het trekken van renten daaruit.

Tegenover die misbruiken stelden zich in 1782 twee jonge friesche regenten J. C. Bergsma en C. L. van Beyma, zelf leden der regeering ten platten lande, die trachtten ook in de friesche steden door opwekking der burgerij „de baniere der vrijheid" op te steken in verbond met de leiders der anti-stadhouderlijke bewegingen in andere gewesten, vooral met Van der Capellen tot den Poll. Een zestal steden sloot onder hun invloed weldra (Juni 1783) een „verbondt of Unie" tot handhaving van den „rooster der tourbeurten" tegen de „arglistige heerszugt" der stedelijke peremiers, wier heerschappij aldus een gevoeligen knak kreeg[2]). Maar daarbij bleef het niet. Friesland, dat zich reeds langer dan een halve eeuw beklaagde over een te hooge quote in de generaliteitslasten, en in 1770 en 1782 ernstige „deductiën" daarover had ingediend, eischte eene vermindering dier lasten met 3 % en dreigde zelfs op eigen gezag de „uitgemergelde provintie" uit haren onhoudbaren financiëelen toestand te verlossen o. a. door niet langer de troepen op hare repartitie te betalen. Maar de Staten-Generaal en de Raad van State gingen niet in op dezen eisch; zij wilden Friesland dwingen tot betalen en dreigden van hunne zijde met gewelddadige executie. Een hevige gisting ontstond nu in het gewest[3]). Onder de vrees voor de gedreigde executie der lasten bevorderden de anders niet democratische friesche regenten, door de burgerijen gesteund, de oprichting van vrijkorpsen ook hier in het laatst van 1783; rekesten in democratischen geest werden ook hier aangeboden en vooral Van Beyma gaf zich daarvoor veel moeite, in overleg weder met Van der Capellen. De zaak van de

1) Vgl. over hem ook Gedenkschriften van Hardenbroek, passim.
2) Van der Meulen, blz. 52.
3) ib. blz. 63 vlg.

friesche quote, door de generaliteitscommissie van 1785 eindelijk ter hand genomen, bleek evenwel moeilijk op te lossen.

Deze bezwaren kwamen den ook hier omstreeks 1780 reeds werkzamen democratischgezinden wel te pas voor de verspreiding hunner denkbeelden onder de nooit geheel van de oude traditie der volksregeering vervreemde burgers en boeren in Friesland. Wel was het verzet tegen de bestaande regeeringstoestanden ook hier in de eerste plaats anti-stadhouderlijk te noemen en bestond er een „geheim-comité"[1]) voor de leiding der patriotsche partij, die in Oostergoo en Westergoo reeds de meerderheid had en in Zevenwouden daar dichtbij was, was, maar aan de samenwerking tusschen aristocraten en democraten onder de Patriotten ook hier begon reeds in 1783 iets te haperen. Friesland gedroeg zich in de Staten-Generaal wel meestal in anti-stadhouderlijken, dus patriotschen zin en kwam op tegen de verwaarloozing der zeemacht, de houding van den Prins in de zaak van Brest, de militaire jurisdictie enz. maar de friesche regenten aarzelden toch om het reeds in Februari 1782 door Van Beyma onder invloed van Capellen's denkbeelden gedane voorstel tot oprichting eener „burgerlandmilitie" in behandeling te nemen, waartoe zij eerst kwamen onder den drang der vrees voor de bovenvermelde executie. In de steden rezen in 1783 en 1784 vrijkorpsen op, hier en daar ook ten platten lande. Die beweging intusschen scheen den regenten echter meer en meer bedenkelijk toe en Van Beyma, niet ten onrechte als de leider der friesche democratie beschouwd, kwam weldra in hun midden in dezelfde positie als Van der Capellen tegenover de overijselsche ridderschap. Hij nam den hem door de grietmannen toegeworpen handschoen op en stelde zich „aan het hoofd der gewapende natie" tegenover de „vervloekte aristocraten"[2]) om te trachten „den wortel van het kwaad" uit te roeien, nu hij alle vertrouwen op zijn mederegenten verloren had. En hij had reeds in het voorjaar van 1784 gelegenheid om de burgerijen in beweging te brengen naar aanleiding van het toen door de Staten ingestelde onderzoek der stedelijke regeeringsreglementen van 1637, waarin allerlei misbruik

1) ib. blz. 84.
2) Brief van Van Beyma uit den laatsten tijd van Van der Capellen, gedrukt in de correspondentie tusschen de beide mannen: Bijdr. en Med. Hist. Gen., XV, blz. 387.

was ingeslopen: te Dokkum en Leeuwarden ten minste begon de burgerij zich bij dat onderzoek en bij de voorbereiding der herziening te doen gelden tot groote ergernis der aristocraten[1]), ook van Bergsma, die hunne zijde had gekozen. Beyma slaagde (1785) erin de friesche vrijkorpsen tot een organisatie te vereenigen tot handhaving van „de waare republikeinsche regeeringsvorm, gegrond op de constitutie deezes lands"; hij deed overal „burgerfraterniteiten" ontstaan tot verbreiding der democratische gevoelens, hielp het blad „de Friesche Patriot" oprichten, trachtte een „jaarlijksch fonds" voor de vrijkorpsen tot stand te brengen en verzuimde geene gelegenheid om de friesche aristocratie te dwarsboomen. Maar de meerderheid der friesche regenten bleef zich handhaven en de vurige Beyma, die bij zijn streven vooral gesteund werd door den even vurigen Johan Valckenaer, hoogleeraar te Franeker, en anderen van diens ambtgenooten, kon zich weinig anders beschouwen dan als de leider eener aanzienlijke minderheid, welker voorstellen door de meerderheid in de regeering steeds werden verworpen en die daarom ernstig aan afscheiding en zelfstandige vergadering begon te denken. Alleen een revolutie kon der friesche democratie de zege in haar gewest bezorgen.

Nog minder kans hadden de democraten in de overige provinciën. In Stad en Lande was de verstandhouding tusschen de regeering en den Prins langen tijd bevredigend, maar ook hier was een vrijkorps opgetreden (Maart 1785) en al was men weinig prinsgezind in de stad, de afgelegenheid van het gewest had het buiten de krachtige democratische actie in het midden der Republiek gehouden; toch drongen ook hier de nieuwe denkbeelden door[2]) en waren er vele bezwaren tegen de onbeperkte heerschappij der stadhouderlijke Iddekinge's en Alberda's in stad en land. Eerst in het begin van 1786 ontstond er twist tusschen stadsregeering en stadhouder naar aanleiding der afwijzing van twee populaire raadsleden door den Prins, waardoor althans een begin zich openbaarde van democratische gezindheid, die intusschen nog verre van overwegend mocht heeten.

---

1) Van der Meulen, C. L. van Beyma, blz. 98 vlg.
2) Franke, Aanteekeningen, blz. 21 vlg., 176 vlg., 255 vlg.

Veel slechter stond de zaak der Patriotten, democratisch of aristocratisch, in Zeeland, waar de misbruiken der regenten-aristocratie al niet minder erg waren dan elders en de familieregeering bloeide. De oorlog met Engeland had hier scherpe afkeuring gevonden en Zeeland had gewaarschuwd tegen „mesures, die eenig misverstand" zouden kunnen veroorzaken, integendeel krachtig gepleit voor het behoud der „zoo wijselijk gekozene Neutraliteit", daar men niet in staat was om behoorlijk oorlog te voeren. Toen de oorlog toch verklaard was, had Zeeland, van ouds weinig „hertogsgezind", Brunswijk gaarne helpen verwijderen en ook hier hadden de Patriotten, vooral te Vlissingen[1]) en Zierikzee, zich toen tegen de militaire jurisdictie en andere „exorbitante" rechten van den hier zoo machtigen Prins zelven, vooral tegen zijn markiezaat, met nadruk verzet, zijne krachtelooze leiding van den krijg scherp veroordeeld. Van de Spiegel, nog tot Mei 1785 slechts secretaris van Zeeland, maar reeds om zijn bekwaamheden en talenten algemeen geacht en in invloed voortdurend winnend, had zijn uiterste best gedaan om de felheid van den partijstrijd hier te matigen gelijk hij nooit „een andere partij zou aankleven dan die van het vaderland en der ware vrijheid en zekerheid van den burger"[2]). Zijn gematigde raadgevingen aan de Patriotten, voor wier denkbeelden hij veel gevoelde, zoowel als aan den Prins, dien hij wilde bewegen tot krachtiger optreden maar ook tot toegeven aan den eisch van eene betere regeering, waren van groot gewicht; maar hij ontmoette aan beide zijden weinig medewerking voor zijne plannen, bij welker afwijzing hij den val van de Republiek voorzag[3]). De onmogelijkheid der vorming eener gematigde hervormingspartij in het gewest inziende en bevreesd voor de gevolgen der overdreven patriotsche eischen sloot hij zich weldra aan bij de stadhouderlijke partij in Zeeland, die onder de verstandige leiding van den gematigden Van Lynden van Blitterswijk, vertegenwoordiger van den Prins als Eersten Edele en sedert Brunswijk's verwijdering weder geheel in overeenstemming met de machtige

---

1) De Bas, Brieven van prins Willem V aan baron Van Lynden van Blitterswijk, blz. 66, 100.
2) Vreede, Van de Spiegel, II, blz. 225.
3) Fruin, Uit de nagelaten papieren van Van de Spiegel, in Verpr. Geschr., V, blz. 235.

familie van Citters[1]), in gematigde hervorming de eenige goede oplossing zag. Toen Van de Spiegel in Mei 1785 met de hulp dezer gematigden den post van raadpensionaris van Zeeland ging bekleeden, ontving de partij er een leider, die welhaast de hoop zou worden van alle voorstanders eener gematigde hervorming in het staatsbestuur, waardoor ten slotte zou kunnen geschieden wat in 1747 bedoeld was. In deze provincie had de zwakke patriotsche beweging geen toekomst.

Van veel meer beteekenis was aanvankelijk de patriotsche beweging in Gelderland geweest[2]). Ofschoon de meerderheid in de Statenvergadering zonder eenigen twijfel op de hand van den Prins was, daar de oranjegezinde adel en de onder den invloed van het regeeringsreglement stadhouderlijkgezinde stedelijke regenten, waaronder vele leden van den gelderschen adel waren, alles hadden in te brengen, heerschte ook hier toch veel ontevredenheid over het plaatsen van vreemdelingen in de ambten, het vergeven van voordeelige posten aan gunstelingen der regenten, de onderdrukking der hier bijzonder talrijke Roomschen enz., zoowel als over den algemeenen gang der landsregeering[2]). De patriotsche oppositie der Van der Capellens, Van Zuylens, Nyvenheims e. a. veroorzaakte reeds allerlei rumoer op de gewestelijke landdagen. Robert Jasper van der Capellen van de Marsch was hier de leider, wiens gevoelens met die van zijn neef in Overijsel veelszins overeenkwamen. Zijn aanvallen op Brunswijk en den Prins, op de leiding van den oorlog, op de militaire jurisdictie lieten in heftigheid weinig te wenschen over en de ook in dit gewest, vooral in het Zutphensche, voorkomende overblijfselen van middeleeuwsche hoorigheid en drostendiensten, gaven evenals de jachtrechten en de achteruitzetting der oude meenten in de groote en kleine steden gereede aanleiding tot heftige vertoogen tegen „slavernij" en schending van „aloude rechten". Hij en zijn vrienden volgden ook het in de regentenvergaderingen besproken plan tot algemeen rekwestreeren en brachten, naar aanleiding der zaak van de militaire jurisdictie, op het einde van 1782 de geldersche burgerijen daarmede

1) Ib., blz. 236.
2) Weststrate, Gelderland in den Patriottentijd, Arnhem, 1903.
3) ib., blz. 43 vlg.

in beweging[1]). Te Nijmegen had dit weinig succès; meer te Arnhem, waar vrijwillige wapenoefeningen, gildebewegingen, zelfs burgergecommitteerden in den loop van 1783 voorkwamen. Maar te Zutphen ontstond onder leiding van Capellen zelven een hevige gisting; het bleek weldra, dat de burgerij er in meerderheid patriotschgezind was; zij verkoos gecommitteerden, trachtte de schutterij te hervormen en maakte het de regeering der stad in 1783 en 1784 zeer lastig. Maar ten slotte, door de Staten en een versterkt garnizoen gerugsteund, behielden de regenten de overhand ook hier. In de kleine geldersche steden kwam ook eenige beweging, vooral tegen het regeeringsreglement, waartegen in April 1785 met een door Capellen opgesteld en door een paar duizend menschen geteekend „nationaal rekest" ten krachtigste werd geprotesteerd[2]), terwijl met de Patriotten elders ijverig over deze zaak werd gehandeld. Maar de geldersche Staten hadden genoeg van deze rekwesten en bewegingen. Zij namen den 11den Mei 1786 het besluit om het rondloopen of ter teekening leggen van dergelijke rekwesten te verbieden, en verklaarden ze niet te willen aannemen, zoodra ze door meer dan zes personen werden onderteekend. Dit besluit, door Capellen van de Marsch als erger dan de „bloedplakkaten" afgeschilderd, als een „misdaat tegen de constitutie" gebrandmerkt, als „strekkende om onzer duurgeliefte vrijheid de hartader af te steeken", maakte een einde aan het rekwestreeren en protesteeren in dit gewest.

Het ernstigste liepen de zaken in Elburg en Hattem[3]). Het kleine nauwelijks 1200 menschen tellende Elburg, het niet grootere Hattem deden in deze dagen veel van zich spreken, werden zelfs in Frankrijk en Pruisen bekend. De schepen Rauwenhoff en de secretaris Vitringa waren met twee predikanten, Van Diermen en Hein, te Elburg de hoofden der patriotsche meerderheid, die met de beide Capellens in nauwe betrekking stonden, in het begin van 1785 een exercitie-genootschap oprichtten en de „ghemeynte" in beweging brachten tegen de misbruiken in de regeering en de verkorting van de rechten der burgerij. De stadsregeering vond bij de Staten steun tegenover de burgergecommitteerden en den burgerkrijgsraad, die door Rauwenhoff en de zijnen geleid werden. Er was in 1785 en 1786 herhaaldelijk sprake

1) Ib., blz. 78, 87 vlg.
2) ib. blz. 173 vlg.
3) ib. blz. 186 vlg.

van het zenden van een garnizoen in de stad om het regeeringsgezag te schragen. Maar de burgerij wilde er niet van weten; zij eischte de poortsleutels voor den burgerkrijgsraad en de benoeming van gemeenslieden voor de burgerij op, terwijl de gemeente herhaaldelijk deelnam aan de raadszittingen en daar haar wil doordreef. Wel verzette zich de Oranjepartij en beriep zich op den landdag en het geldersche Hof maar de elburgsche Patriotten gingen hun gang, aangezet door de Capellens en de hollandsche democraten; ja, zij kochten, daartoe door geldelijke bijdragen van elders, met name uit Amsterdam, in staat gesteld, in den zomer van 1786 vrij wat ammunitie, diepten de verwaarloosde grachten uit, versterkten de wallen en herstelden de sluizen, zich voorbereidend tot tegenweer, ingeval de stadhouder geweld wilde gebruiken. En te Hattem ging het onder leiding van den jongen en vurigen regentenzoon Herman Willem Daendels, als twintigjarig advocaat in 1783 van de harderwijksche academie gekomen, denzelfden weg op. Teleurgesteld in zijn wensch om secretaris der stad te worden, voerde hij weldra sterke oppositie tegen het stadhouderlijk gezag en de daarmede samenhangende misbruiken en stelde zich in overleg met de Capellens aan het hoofd der hier in de eerste helft der 18de eeuw en ook gedurende de minderjarigheid van Willem V aan de regeering deelhebbende burgerij. De exercitiën waren hier al in 1783 begonnen en op het einde van het volgend jaar was ook hier de versterking der stad ter hand genomen: men wilde zich „recht en vrijheid verschaffen met het koude staal", waarmede Daendels meer dan wenschelijk was rondzwaaide, zich verheugend over de toenemende, door onophoudelijke bijeenkomsten der burgerij onderhouden gisting, vooral toen ook hier op het einde van 1785 het gerucht liep, dat er garnizoen zou komen. Gilden en burgerij verlangden ook hier de aanstelling der gemeenslieden terug en eischten hunne oude rechten op; zij verzochten van den Prins de aanstelling van den jongen Daendels tot schepen in de plaats van zijn juist overleden vader en rekwestreerden en petitionneerden, dat het een aard had. Maar de Prins benoemde na lang uitstel voor een der beide opengevallen schepensplaatsen een zijner gardes du corps, den aanzienlijken jongen Hattemer Dinckgreve, welke benoeming tot nieuwe heftige opwinding en voorbereiding tot ernstigen tegenweer aanleiding gaf, onder leiding weder van den hartstochtelijken en voortvarenden Daendels.

De Prins, die zich bij het ophouden der oorlogsgevaren aan de zuidergrens naar zijne gemalin en familie te Leeuwarden had begeven en vervolgens Groningen had bezocht, welke bezoeken aan de patriotsche woelingen in Friesland en Groningen een gevoeligen stoot hadden toegebracht, daar het bleek, dat de groote meerderheid der bevolking nog altijd prinsgezind was, had zich eerst op Het Loo gevestigd. Eene reis der vorstelijke familie naar Zeeland had ook hier de zaak der stadhouderlijke partij voorgoed doen zegevieren, terwijl de snelle voortgang der democratische denkbeelden ook in de overige gewesten, zelfs in Holland, de aristocratie tot nadenken over de gevolgen van hare verbintenis met de democratische elementen had gebracht. Van de organisatie der „vaderlandsche regenten" kwam in deze omstandigheden weinig meer terecht: de vorderingen der utrechtsche democratie hadden vele regenten zich van de democraten doen afwenden. Zelfs mannen als Temminck en Abbema achtte het gevaarlijk op die wijze de regenten op den achtergrond te schuiven en trokken zich terug. Anderen en onder deze de hollandsche pensionarissen, hoewel de gevaren eveneens inziende, meenden ten slotte de teugels nog in handen te hebben en bleven met de democratie in betrekking, ja, namen de leiding op zich en trachtten haar door „contracte vergaderingen" der oude partijgenooten te behouden[1]).

Er kwam meer kracht in de staatkunde der stadhouderlijke partij, sedert Harris, de energieke engelsche gezant, voor Engeland de rol opnam, die Frederik de Groote nog altijd uit vrees voor Frankrijk weigerde te spelen, en het stadhouderlijk gezag krachtig begon te schragen. Met de zeeuwsche leiders, de Van Cittersen en Van de Spiegel, had hij getracht door Zeeland's stem de alliantie met Frankrijk te verhinderen. Dit mislukte wel maar er was toch nu een kern van tegenstand aanwezig, die zooveel mogelijk moest versterkt worden[2]). In het voorjaar van 1786 trad Harris ook in betrekking met Rendorp, die te vergeefs gepoogd had de zaak van het haagsche kommando te schikken[3]). Rendorp en Elias, weder burgemeesters van Amsterdam en aldaar de meerderheid gewonnen hebbend voor hun plan om den Prins het kommando in Den Haag

1) Bijdr. en Med. Hist. Gen. XX, blz. 108 vlg.
2) Colenbrander, III, blz. 61.
3) ib. II, blz. 161 vlg.

terug te geven, meenden ook van de meerderheid in Holland zeker te zijn. Maar de pensionarissen hadden onmiddellijk met hulp van den franschen gezant en diens agenten eenige kleine steden weten te bewerken. Half Maart zouden de Staten van Holland over het amsterdamsche voorstel beslissen. Maar bij die gelegenheid gebeurde er iets, dat Rendorp's plan geheel in duigen deed vallen. Een rumoerige menigte randde den 17den het rijtuig aan, waarmede De Gijselaer en Gevaerts, burgemeester van Dordt, door de overeenkomstig een besluit der Staten de vroeger alleen bij het planten van den Meiboom door den stadhouder gebruikte maar thans ook voor hen geopende Stadhouderspoort aan het Binnenhof zouden doorrijden. Het volk, verontwaardigd over deze schending van 's Prinsen „oude rechten", die ook al door het eischen van militaire honneurs voor de ter vergadering komende of deze verlatende staatsleden, door het wegnemen van 's Prinsen wapen uit de gardevaandels, van de officierskragen, van de postkarren geschonden schenen, trachtte dezen rit te beletten en er ontstond een onbeteekende botsing, die aanstonds als een oproer tegen het Statengezag werd aangemerkt. Rendorp waagde het niet thans de zaak ter sprake te brengen, nu ook de aristocratische regentenpartij in volle verontwaardiging was over dit „Oranje-oproer", dat den pruikenmaker Mourand, die de paarden van het rijtuig in de teugels had gegrepen, een doodvonnis op den hals haalde, hetwelk echter in levenslange gevangenisstraf werd omgezet.

De democratische beweging had in 1785 ook in Holland veld gewonnen [1]). Overal waren vrijkorpsen opgericht, hadden de burgerkrijgsraden aan het hoofd der schutterijen zich doen gelden en de „rechtgeaarde burgerscharen" zich georganiseerd tot politieke lichamen, die, ook met hulp der zich overal weder roerende gilden, optraden tegen de heerschende regenten-aristocratie en onder algemeene leiding der drie pensionarissen meer en meer aanstuurden op het „grondwettig herstel" der rechten van de burgerij. Een in October 1785 te Leiden onder toezicht van Vreede en Fijnje opgesteld [2]) „ontwerp om de Republiek door een heilzame vereeniging der be-

[1]) Vgl. de belangwekkende lokale studie van dr. Heeringa in Bijdr. voor Vaderl. Gesch. en Oudheidk., Vierde Reeks, III, blz. 376 vlg.: Schiedam in den Patriottentijd. Dergelijke studiën over andere hollandsche steden (vgl. die van Kops over Hoorn, aldaar) zouden zeer nuttig zijn voor de betere kennis van het verloop dezer dingen.

[2]) Colenbrander, I, blz. 282 vlg.

langen van Regent en Burger van binnen gelukkig en van buiten gedugt te maken" verlangt naast de door het volk gekozen regenten en de vrije burgerkrijgsraden ook de aanstelling van „burgergecommitteerden" om het oog te houden op de handhaving van rechten en privilegiën en op het geldelijk beheer, op nieuwe belastingen, op aankoop of verkoop van landsgoederen, instelling van algemeene „etablissementen" enz. Democratischgezinde societeiten waren overal opgericht in verband met de vrijkorpsen en ook hier sprak men van instelling van „gecommitteerden" of „geconstitueerden" der burgerij als een gewenschte vertegenwoordiging der volksbelangen naast de vroedschappen, de drukpers vloeide over van democratische geschriften — alles tot groote bekommering van vele leden der anti-stadhouderlijke regenten-aristocratie, die, aan den anderen kant bevreesd ook voor bewegingen onder de sterk prinsgezinde „smalle gemeente", op hare beurt ernstig dacht aan de mogelijkheid eener toenadering tot den Prins. De uitingen van bladen als „De Politieke Kruyer" tegenover de aristocratische regenten in April 1785 [1]), die de gevangenzetting van den redacteur Hespe en den drukker Verlem ten gevolge hadden, toonden, dat de „populaire" en de „regentenfactie" zich begonnen te scheiden. Amsterdamsche regenten zouden deze laatste leiden tegenover de democratische richting der pensionarissen en een „derde partij" vormen. Zij toonden wat zij begeerden, toen zij het voorstel deden om de vrijkorpsen in Holland te verbieden als schadelijk voor de rust in de steden (5 April 1786).

Van dezen stand van zaken wilde Harris den Prins gebruik doen maken. Het engelsche geld stelde hij daartoe beschikbaar en in Zeeland won omkooping sommige regenten voor deze plannen gelijk het fransche geld gediend had om in de gewesten de fransche plannen te bevorderen [2]). Zoo zouden eindelijk de weifelende en aarzelende Prins en zijne partij in de goede richting kunnen gedreven worden. Bij Van de Spiegel vooral vond hij steun, al trachtte deze vooral voor zijne provincie munt te slaan uit de aanbiedingen van engelsche zijde en toonde hij zich zelfs bereid om, voor het geval Holland de sterk hollandsch en patriotsch gekleurde hervormingsvoorstellen betreffende de door den oorlog in groote ongelegenheid gebrachte Oost-Indische

[1]) Bilderdijk, Geschiedenis, XII, blz. 65.

[2]) Colenbrander, III, blz. 61.

Compagnie zou willen doorzetten, te pleiten voor eene eigen vaart der Zeeuwen op Indië onder engelsche vlag met een engelsch vlootstation te Vlissingen en engelsch subsidie voor de nieuwe zeeuwsche „Compagnie" [1]). Bij het bezoek der stadhouderlijke familie aan Zeeland in Juni 1786 wist Van de Spiegel, die meende, dat de Prins niet langer mocht aarzelen, de Prinses voor eene betere verstandhouding van het Huis van Oranje met Engeland te winnen en het herstel van het „oude systema", het bondgenootschap met Engeland, voor te bereiden gelijk hij haar wist te overtuigen van de noodzakelijkheid van hervormingen in het staatsbestuur der Republiek in gematigden zin. Een door hem aan Harris voorgestelde en slechts weinig gewijzigde memorie was reeds gereed, waarin Engeland de zelfstandigheid der Republiek in de regeling harer eigen zaken vooropstelde en steun beloofde voor „le maintien de la Constitution actuelle ... fondé sur des principes établis par l'aveu unanime de la Nation elle-même", blijvend bij „la conduite la plus impartiale" in verband met de gemeenschappelijke „intérêts de la Religion Protestante, de la Politique, du Commerce et de la Position locale des deux Pays" [2]). Die memorie werd 5 Juli ingediend en verraste de Patriotten werkelijk te midden van de voorbereiding tot een sterk democratische actie in de landbouwende provinciën, waartoe de hollandsche leiders ten laatste besloten waren over te gaan. Zij had op dat besluit een beslissenden invloed: de tijd was nu gekomen om tegenover de tot nieuw leven ontwaakte stadhouderlijke regentenpartij, die steunde op de Oranjegezindheid bij de „smalle gemeente", op Engeland, op de voor revolutie bevreesden in den lande en thans ook met de aristocratische regentenpartij samen dreigde te gaan, de gansche in het laatste jaar zoo toegenomen democratische partij in beweging te brengen; zij hoopte op den steun van Frankrijk, door de engelsche memorie eindelijk overtuigd van het gevaar, waarvoor zijn agenten in de Republiek reeds herhaaldelijk hadden gewaarschuwd, dat namelijk de Patriotten, aan wie het de alliantie van November 1785 feitelijk te danken had, zouden worden overweldigd. De gezant De Vérac, die herhaaldelijk zijne regeering geraden had iets te doen ten einde te beletten, dat Pruisen, waar bij den spoedig te wachten dood van Frederik den Groote een omslag mogelijk

1) Colenbrander, III, blz. 65/6.
2) ib. p. 40 der Bijlagen bij dl. III.

scheen [1]), of het door Harris aangezette Engeland in de Republiek zouden optreden, en de rijngraaf van Salm, die in het voorjaar van 1786 opnieuw zijn dubbelzinnige rol in Parijs was komen spelen [2]), hadden deze stemming reeds lang voorbereid en eene memorie van Frankrijk uitgelokt (21 April), waarbij het verklaarde de afschaffing der „abus" te wenschen maar niet gezind te zijn zich in de binnenlandsche zaken te mengen, al zou het ook niet dulden, dat anderen het deden. Maar ook nog eene pruisische memorie (15 Mei) verscheen, waarin met nadruk sprake was van „les droits et prérogatives du Stadhoudérat héréditaire" en aangeboden werd „en qualité d'ami et de plus proche voisin et comme essentiellement interessé à son bien-être" te geven „ses bons offices, ses conseils et son intervention ... pour concourrir à assurer à la République son repos extérieur et intérieur" [3]).

Zoo begonnen zich de naburige mogendheden, ieder met het oog op haar eigen belangen, zich te bemoeien met den gang van zaken, die, naar zij duidelijk zagen, weldra tot een crisis, misschien zelfs tot een burgeroorlog zouden leiden.

En de crisis naderde. In Juli hadden herhaaldelijk besprekingen plaats tusschen de leiders der democraten in de verschillende provinciën in overleg ook met het fransche gezantschap [4]), thans door zijne regeering tot krachtiger medewerking gemachtigd. De reeds in Juni 1785 door een „acte van verbintenis ter verdediging der republikeinsche constitutie verbonden „burgercorpsen" traden tot een „gecombineerd besogne" in nauwe verbinding met de organisatie der „vaderlandsche regenten". In Utrecht stond men reeds gewapend tegenover elkander [5]). In Gelderland begon van stadhouderlijke zijde de troepenbeweging, die ten doel had om Hattem en Elburg te bedwingen. De Gijselaer had op eene reis in Juli naar Utrecht en Gelderland den democraten aldaar de bescherming van Holland toegezegd, terwijl de friesche, overijselsche en groningsche Patriotten medewerking hadden beloofd. Wel was die medewerking allesbehalve zeker evenmin als de toegezegde bescherming, want de patriotsche

1) Wittichen, I.l. S. 39 ff.
2) Colenbrander, II, blz. 174; Coquelle, p. 344 suiv.
3) Colenbrander, II, blz. 185.
4) ib. blz. 222, noot.
5) ib blz. 255/6.

meerderheid in Holland, met moeite door de pensionarissen en de fransche agenten samengesmeed, was slechts één of twee stemmen groot en in drie gewesten dreef de aristocratische gezindheid boven, maar men meende toch in ieder geval op steun en bescherming der oude staatsgezinden te mogen rekenen tegenover geweld van 's Prinsen zijde, waardoor ook bij de aristocratische regenten vrees voor hunne toekomst zou worden gewekt. Er was reeds een partijkas in het 21 April 1786 door de „contracte vergadering "der „vaderlandsche regenten" opgerichte Nationaal Fonds, uit vrijwillige bijdragen van 1 tot 5 gulden verzameld.

De nieuwe algemeene Acte van Verbintenis, die den 7den Augustus 1786 op een nieuwe algemeene bijeenkomst van 79 „vaderlandsche regenten" te Amsterdam geteekend werd [1]), wees, in navolging van die der vrijkorpsen, aan wat de omwentelingspartij begeerde: volksregeering „bij repraesentatie", gegrond op „den aart der constitutie en privilegiën" volgens de Unie van Utrecht, met een „daaraan ondergeschikt stadhouderschap erflijk in het Huis van Oranje", met afschaffing der „onafhankelijke en tegen de privilegiën strijdende famille-regeering" en verzet tegen „volstrekte democratie buiten repraesentatie"; handhaving van „den waren Christelijken Gereformeerden Godsdienst" met „billijke vrijheid van Godsdienstoeffening voor andere Gezintheden"; afschaffing der „onwettige en inconstitutioneel ingevoerde regeeringsreglementen"; verzet tegen „het gebruik van troupes" ten opzichte van „burgers, die hunne rechten inbiedig inroepen en wettig verdedigen" — alles tot handhaving van „de waare republikeinsche regeeringsvorm".

Die republikeinsche regeeringsvorm, thans door de democraten overal verlangd, was derhalve gansch iets anders dan wat de regenten-aristocratie totnogtoe onder dien naam had verstaan. Wel zou men „les familles dites patriciennes", zeide een door de pensionarissen zelve aan de fransche regeering verstrekte toelichting [2]), nog altijd „les corps des magistratures" laten samenstellen, daar zij „s'étant appliquées aux études y relatives, y sont plus particulièrement propres", maar, al zou men ook „plébéiens" van „mérite

1) Jaarboeken 1716, blz. 819 vlg. Vgl. Colenbrander, in Bijdr. en Meded. Hist. Gen. XX, blz. 112 vlg.

2) Bijdr. en Med. l.l. blz. 117, in de noot.

distingué" of „grande fortune faite dans le commerce" daarin toelaten, zij moesten aangewezen worden door „le suffrage du peuple", d. i., zeide een andere toelichting van den franschen gezant, „la classe des Bourgeois possédant un certain capital et contribuant dans une certaine proportion aux charges de la République", niet maar „la partie la plus misérable de la nation, les gens dénués de moïens de vivre dans une certaine aisance".

Dat was de grondslag, waarop de leiders der democratie stonden, toen zij besloten om zich met de wapenen in de hand te verdedigen tegen het wapengeweld, waarmede de stadhouderlijke partij hen bedreigde en waarvoor de aristocratie hen niet zou beschermen. De burgeroorlog, die stond uit te breken, zou er een zijn tusschen de om medezeggenschap in de regeering des lands vragende burgerklasse, door enkele democratischgezinde regenten aangevoerd, en aan de andere zijde de stadhouderlijke regeering, steunend op de sympathie der lagere volksklasse, op leger en vloot. En tusschen beiden in stond de oude staatsgezinde partij, de eigenlijke regenten-aristocratie, bekommerd over de gevolgen van haar eigen optreden tegenover de stadhouderlijke regeering, nog voor het oogenblik in Holland en elders aarzelend en onwillig hare democratische bondgenooten van vroeger volgend onder den invloed van vrees voor de wraak der tegenpartij, maar reeds overhellend tot een vergelijk met de stadhouderlijken, wanneer deze de overhand behielden of ook wanneer de democratie al te machtig zou worden: de loop van den burgerkrijg zou hare definitieve houding bepalen.

HOOFDSTUK VII.

DE CRISIS.

Het was weinig twijfelachtig, of in Augustus 1786 zou men met de wapenen tegenover elkander staan, zoowel in Utrecht als in Gelderland. En wanneer de hollandsche, groningsche en overijselsche Patriotten de Staten van hunne gewesten zouden kunnen bewegen te doen wat zij den utrechtschen democraten hadden toegezegd, namelijk de tot de repartitie dezer gewesten behoorende troepen terug te houden van het bieden van hulp aan den kapitein-generaal, ja zelfs tegenover dezen de grenzen der provincie Holland naar de zijde van Utrecht en Gelderland in staat van verdediging te brengen; wanneer bovendien de vrijkorpsen van alle kanten zouden toe snellen om Utrecht en Wijk bij Duurstede, Elburg en Hattem te helpen verdedigen, zooals zij herhaaldelijk betuigd hadden te zullen doen — dan zou de Prins in hoofdzaak aangewezen zijn op de geldersche troepen in de geldersche vestingen en de utrechtsche te Amersfoort verzameld, hij zou met een veldleger van zeer geringe beteekenis: niet meer dan eenige honderden, daar Zeeland noch Friesland van troepen konden ontbloot worden en ook de geldersche steden in gisting verkeerden, onmogelijk kunnen optreden tegen de vrijkorpsen, die in Augustus gezamenlijk op 20000 man in de verschillende provinciën konden gesteld worden[1]). Hij zou door den nood gedrongen moeten toegeven. Dit verwachtte dan ook de fransche gezant, daarbij rekenend zoowel op 's Prinsen zoo dikwijls gebleken zwakheid van karakter als op de vrijkorpsen, wier sterkte hij intusschen verkeerdelijk, door de snorkende uitingen der Patriotten verleid, op wel 50000 man stelde[2]).

1) Colenbrander, II, blz. 218/9.
2) Colenbrander, III, blz. 79.

Maar zoo slecht stonden 's Prinsen zaken toch nog niet. Het was zeer de vraag, of Holland, en niet eens denkbaar, dat Friesland en Overijsel hunne troepen, waarvan zij volstrekt niet zeker waren, als het zou gelden den kapitein-generaal te weerstreven, in bedwang zouden hebben; de bedreigde steden zelve waren allerminst in goeden staat van verdediging; de meer en meer toenemende opgewondenheid onder de lagere volksklasse, door sommige Oranjegezinden heimelijk aangewakkerd, moest bovendien de drijvers tot voorzichtigheid manen. De Prins had in ieder geval nog vier van de zeven stemmen in de Staten-Generaal achter zich; zijn aanhangers hadden onder leiding van Harris en Van de Spiegel moed gevat en waren tot den kamp bereid. In Het Loo, waar de stadhouderlijke familie zich thans bevond, aarzelde men nog; maar de dood van Frederik den Groote was iederen dag te wachten en dan zou de broeder der Prinses, met Hertzberg, naar men meende, tot krachtiger en zelfstandiger optreden van pruisische zijde geneigd[2]), koning van Pruisen zijn.

Aarzeling heerschte echter ook te Amersfoort, waarheen de in Utrecht zich niet meer veilig achtende Gedeputeerde Staten zich den 7den Augustus hadden teruggetrokken met een aantal der overige leden van de utrechtsche Statenvergadering en zich met deze als de Staten van het gewest beschouwden. Niet echter bij de Staten van Gelderland, wier afgevaardigden met den Prins en de amersfoortsche heeren herhaaldelijk op Het Loo overlegden[3]). Toen ook Harderwijk en Doetinchem zich tot de oproerige steden Elburg en Hattem begonnen te neigen, drongen eenige voortvarende geldersche edelen, door Harris voortdurend aangemoedigd, bij den Prins op krachtige maatregelen aan. Wel schreef Holland (25 Aug.) den Prins en den kolonels der hollandsche regimenten aan de hollandsche troepen niet te gebruiken in de loopende geschillen, maar de Prins zond nu de talrijke hollandsche benden in Gelderland — niet minder dan 21 van de 23 bataillons voetvolk en 6 van de 8 eskadrons ruiterij daar gelegerd — naar de Generaliteitslanden en liet de troepen der geldersche repartitie snel van daar naar Gelderland komen.

De dood van koning Frederik op 17 Augustus en de welwillende woorden, waarin de nieuwe koning, Frederik Willem II,

1) Wittichen, S. 44.
2) Weststrate, blz. 221 vlg.

zijn steun had aangeboden, deed alle aarzeling verdwijnen. De geldersche landdag nam, zooals met den Prins was afgesproken, met aanzienlijke meerderheid den 31sten het besluit den Prins te verzoeken „om zo spoedig mogelijk een bekwaam aantal militie" als garnizoen naar Elburg en Hattem te zenden „met speciaale last" om „desnoods geweld met geweld te keeren". Van der Capellen en een aantal andere patriotsche leden der geldersche Staten verlieten nu aanstonds den landdag en riepen de hulp van Holland en de andere gewesten in. De Statenvergaderingen kwamen in alle gewesten bijeen en men hoorde er van patriotsche zijde de heftigste taal tegen den „tyran", die, riep De Gijselaer in Holland uit, dadelijk moest „gesuspendeerd" worden als kapitein-generaal; een groote beweging ontstond onder de stedelijke burgerijen in het gansche land en het regende rekwesten aan stedelijke regeeringen en Staten. Holland aarzelde nog een definitief besluit te nemen; Groningen verbood het gebruik zijner troepen; zelfs Zeeland deed dit; verschillende gewesten boden bemiddeling aan. Maar de Prins tastte nu door en benoemde dadelijk generaal Spengler tot bevelhebber van de troepen, die, samen 900 of 1000 man van alle wapens, uit de garnizoenen van Arnhem, Zutphen en Nijmegen werden gelicht en op Apeldoorn samengetrokken. De artillerie, die uit Zutphen moest komen, had nog eenig oponthoud, daar de voerlieden aldaar de kanonnen niet wilden trekken, maar den 5den Sept. was alles gereed en kwam Spengler voor Elburg en Hattem, waar werkelijk eenige honderden vrijcorporisten uit de naburige geldersche en overijselsche, uit enkele hollandsche steden, zelfs uit drentsche dorpen waren bijeengekomen [1]). Aan de „heldhaftige kloekmoedigheid" der dappere vrijkorpers, die in opgewondenheid onder de leus „dood of vrij" hunne haardsteden hadden verlaten, scheen niets te ontbreken; in de heftigste termen betuigden zij volgens den stijl dier dagen hun leven veil te hebben voor „het lieve vaderland" en de „rechten van den vrijen burger", door den „Nero" van Het Loo en den „beestachtigen Spengler", den „gevleeschten duivel", belaagd.

Intusschen veroorzaakte gebrek aan leiding zoowel te Elburg als te Hattem de grootste verwarring, waaruit weldra een hevige paniek zich ontwikkelde. Bovendien oordeelden de overijselsche, geldersche

[1]) Weststrate, blz. 237.

en hollandsche leiders, met de werkelijke militaire beteekenis der vrijkorpsen welbekend, spoedig, dat „oppositie dolligheid zijn zou", en kwamen er reeds van hun zijde raadgevingen in om geen weerstand te bieden maar zich bijtijds „een retraite te assureeren" [1]). Deze omstandigheden maakten te Elburg zulk een indruk, dat nog vóór de aankomst der troepen voor de stad de geheele bezetting uiteenliep en de vlucht nam in de richting van Kampen en Deventer, met achterlating zelfs van het geschut en vele geweren; alleen „duizenden tranen" werden gestort, geen droppel bloed. Te Hattem ging het weinig beter: op de eerste granaten werd nog door de weinigen, die werkelijk stand hielden, met hagelschoten geantwoord; de kanonnen, die al over den IJsel in veiligheid waren gebracht, werden daar nog losgebrand maar troffen niemand. Spengler bezette daarop beide steden zonder bezwaar en zonder dat van weerszijden iemand was gevallen. Doetinchem en Harderwijk werden door „zachte middelen" bevredigd. Het ergste was, dat in het kleine Hattem door de soldaten allerlei moedwil werd bedreven. De geldersche Staten hadden overwonnen, zoodra zij eenige kracht hadden betoond.

Groot was de teleurstelling over deze smadelijke nederlaag, die alleen gewroken werd door heftige smaadredenen in de patriotsche pers tegen den Prins, „den teergeliefde", nu in „den wraakgierige" herdoopt. Maar erger nog was de overtuiging, dat ook Utrecht en Wijk bij Duurstede bij den eersten stoot gevallen zouden zijn, daar ook deze steden op verre na niet in staat waren een beleg uit te houden. Doch de utrechtsche Staten waren niet zoo voortvarend als de geldersche en zoo bleven deze beide steden nog patriotsch.

Holland evenwel maakte zich gereed tot krachtigen tegenstand. Het zond aan de thans grootendeels in de Generaliteitslanden gelegerde troepen zijner repartitie op eigen gezag bevel om naar de provincie te komen en vroeg, door De Gijselaer in de heftigste termen aangezet, den Prins rekenschap van zijne handelwijze in Gelderland. Toen deze zich op de uitnoodiging der geldersche Staten beriep, antwoordde Holland, waar de vrijkorpsen overal in beweging kwamen en oprukten naar de grens van het gewest, naar Utrecht en Wijk, na eenige aarzeling in verband met de vraag, of de troepen zouden gehoorzamen aan het gegeven bevel, den 22sten met zijne

[1]) ib., blz. 344 vlg.

„provisioneele" schorsing als kapitein-generaal. In zijne plaats trad aan het hoofd der militaire zaken in Holland een commissie bestaande uit de drie pensionarissen, den alkmaarder De Kempenaer en den heer van Wassenaer-Starrenburg met beschikking over de uit de vestingen in de Generaliteitslanden reeds aangekomen troepen, die het tegenbevel van den Prins aanvankelijk wel hadden willen opvolgen. De krachtelooze houding der in zichzelf verdeelde Staten-Generaal, door den weder aarzelenden Prins niet verder geleid in de richting, aanvankelijk door hem ingeslagen, werkte dit uitdagend optreden der machtige provincie in de hand[1]). De Staten-Generaal, begeerig om voor het uiterlijke hun gezag te redden, hadden den Prins verzocht de troepen der hollandsche repartitie, de helft van het leger, „in consideratie van de sterke en herhaalde instantie" der hollandsche Staten naar die provincie te laten gaan. En de volgzame Prins had dit verzoek opgevolgd tot ergernis van de weinig patriotschgezinde troepen zelf! Er was geen twijfel aan, of het leger zou bij de eerste botsing tusschen Holland en den Prins de zijde van den laatste kiezen en Holland zou in hoofdzaak alleen kunnen rekenen op zijn vrijkorpsen, op enkele vreemde vendels en op het door de Staten-Generaal ontslagen maar door Holland thans in dienst genomen legioen van Salm na, die zelf als „generalissimus" de troepen van het gewest hoopte aan te voeren. Voorloopig stelde Holland zijne troepen in een cordon aan de grens op, maakte de inundatiën gereed, hielp Utrecht en Wijk versterken en deed moeite om hulp van Frankrijk te verkrijgen. Aan het hoofd der troepen aan de grens stelde Holland, dat Salm terecht niet ten volle vertrouwde, den gematigdpatriotschen gepensioneerden generaal-majoor Van Rijssel, waarop Salm, in zijne hoop teleurgesteld, zich naar Utrecht begaf om er zijn diensten aan te bieden.

Van de houding van Frankrijk en Pruisen hing thans veel af. Wilde Frankrijk de democraten steunen tegenover het thans onder den nieuwen koning blijkbaar tot krachtiger steun aan den Prins geneigde Pruisen? Het antwoord op deze vraag stond in nauw verband met de meer en meer bedenkelijke binnenlandsche toestanden in Frankrijk en met de geringe sympathie van Vergennes, die nog altijd de fransche buitenlandsche staatkunde had te leiden, voor de heethoofdige leiders

1) Colenbrander, III, blz. 87 vlg.

der hollandsche democratie[1]). En Pruisen was ook volstrekt niet bereid om aan de hollandsche verwikkelingen een oorlog met Frankrijk te wagen; wel had het reeds in het laatst van Augustus den graaf Von Goertz naar de Republiek gezonden[2]) om eene verzoening van den Prins met de Patriotten in te leiden door van beide zijden concessies te vragen, maar deze onderhandeling had weinig gevolg. Samenwerking tusschen Pruisen en Frankrijk, terwijl Engeland zich tot wanhoop van Harris onzijdig hield, scheen nog alleszins mogelijk, vooral toen Vergennes in November den ambtenaar van zijn departement De Rayneval eveneens naar de Republiek zond om eene schikking voor te slaan. De Rayneval en Von Goertz overlegden met elkander, met den Prins, met de democratische en aristocratische leiders. Er werd van allerlei besproken, ook in Gelderland, waar de patriotschgezinde edelman Brantsen te vergeefs de Staten trachtte te winnen voor ingrijpende wijziging van het regeeringsreglement, en in Utrecht, waar men voor de overheersching van Holland begon te vreezen. De democraten lieten zich krachtig gelden, thans ook te Amsterdam. Abbema en Bicker stelden daar aan het hoofd der „vaderlandsche societeit" met den koopman Chomel en den jongen advokaat Schimmelpenninck, met de heftiger volksmannen als Hespe en Verlem in October een program van verzoening op, dat zij aan Von Goertz voorlegden. Zij wilden den invloed der burgerij op de regeering geregeld zien op de wijze als thans te Utrecht reeds het geval was, terwijl de recommandatie en nominatie van den Prins voor de magistraten, vroedschappen en ridderschappen zouden vervallen, officieren en kamerheeren van alle regeeringsposten zouden uitgesloten zijn en het recht van patent in vredestijd aan de Staten-Generaal zou komen. Uit al die overleggingen kwam ten slotte begin December een gezamenlijk voorstel van De Rayneval en Von Goertz ook namens de hollandsche pensionarissen aan den Prins voort: de Prins zou moeten verzoeken om opheffing der schorsing in Holland, de troepen uit Amersfoort, Hattem en Elburg moeten terugtrekken en de regeeringsreglementen moeten opgeven. De Prins weigerde in overleg met de Prinses, met Van de Spiegel, met de geldersche Staten kortaf deze „ignominie", tot ergernis van Pruisen en Frankrijk beiden. Von Goertz

1) ib., blz. 127 vlg.
2) Wittichen, S. 59 ff.

ging daarop ontstemd heen en De Rayneval, woedend over 's Prinsen „imbécillité", trad thans in nauwer overleg met de hollandsche pensionarissen, die nu eenige hoop hadden op krachtigen steun van fransche zijde voor de democratische eischen, die door hemzelven, den agent Coëtloury en daarna in Maart door den van de militaire maatregelen hoog opgevenden Salm te Parijs nader werden ontwikkeld. Zij vonden te Parijs intusschen den binnenlandschen toestand in groote verwarring ten gevolge van de samenkomst der Staten-Generaal en de buitenlandsche zaken niet langer geleid door den in Februari gestorven Vergennes maar door den onbekwamen Montmorin, een creatuur van den lichtvaardigen hoveling Calonne, die in het voorjaar van 1787 de fransche zaken onherroepelijk bedierf en door zijn fouten de groote omwenteling voorbereidde.

Te midden van die buitenlandsche bemoeiingen en intriges sloeg de democratie in Holland hare wieken steeds breeder uit tot diepe bekommering der meer en meer naar de zijde van den Prins overhellende aristocratische regenten, als wier hoofd nog Rendorp gold. De vrijkorpsen, den 15den November weder in „nationale vergadering" te Utrecht bijeen[1]), eischten steeds luider het „grondwettig herstel", te ontwerpen zoowel van de zijde der regenten als van die der burgerijen; de „vaderlandsche regenten", in October ook te Utrecht vergaderd[2]), gingen blijkbaar eveneens steeds meer den weg der democratie op en maakten zich gereed voor den burgerkrijg. Haarlem stelde den 30sten Januari 1787 in de Staten niet alleen voor eene commissie te benoemen tot onderzoek naar de grenzen der uitvoerende macht in het gewest maar ook tot vaststelling van „generaale maximes" om de „volksregeering bij representatie" eindelijk te regelen. Wel werd het tweede gedeelte van dit voorstel nog niet in stemming gebracht, maar het teekende den geest der democratische minderheid[3]) onder aanvoering der drie pensionarissen. Reeds begonnen ook in de kleinere steden societeiten, schutterijen en vrijkorpsen hunne „gecommitteerden" bij allerlei gelegenheden schriftelijk en persoonlijk te doen optreden als vertegenwoordigers van den „wil der burgerij"[4]).

1) Colenbrander, III, blz. 121.
2) Bijdr. en Med. Hist. Gen. XX, blz. 179 vlg.
3) Colenbrander, III, blz. 149.
4) Vgl. Heeringa, in Bijdragen voor vaderl. gesch., l.l. blz. 417 vlg.

De regenten-aristocratie, die nog de meerderheid in de Statenvergadering en in verscheidene vroedschapscolleges had, bood weerstand aan deze pogingen en Amsterdam speelde daarbij de hoofdrol. Maar de volksbeweging werd steeds krachtiger, ook te Amsterdam, waar oploopen plaats hadden, zoodat den 30sten Maart eindelijk ook het tweede lid van Haarlem's voorstel met tien tegen negen stemmen werd aangenomen. Nog wist de aristocratie door het partijdig benoemen der bedoelde commissie den maatregel te weerstreven en de pensionarissen zagen thans geen andere kans om hunne plannen door te zetten dan na wijziging van de samenstelling der vroedschaps- en regeeringscolleges[1]). Zij besloten dan ook in overleg met De Vérac en door middel van Salm, die daartoe naar Parijs vertrok, de goedkeuring der fransche regeering daarop te vragen; maar deze wilde aanvankelijk alleen de weerspannige regenten doen omkoopen en zond daartoe Salm met een grooten kredietbrief terug; eerst in het uiterste geval wilde zij „remotie" der tegenstrevende regenten in de hand werken, daar zij hare oude vrienden van de aristocratische regentenpartij niet ten eenenmale voor het hoofd wilde stooten en voor de democratie op zichzelf weinig anders dan afkeer gevoelde. De Rayneval, die natuurlijk in deze zaken te Parijs thans de raadsman was, hoopte de amsterdamsche regenten en de aarzelende heeren in Friesland en Utrecht op deze wijze nog te weerhouden zich in de armen van den stadhouder te werpen, waartoe steeds meerderen hunner uit vrees voor de democratie ernstig overhelden gelijk trouwens ook Van Berckel en Zeebergh zelf de democratische drijverij van De Gijselaer met eenigen weerzin aanschouwden, ja eigenlijk liever „de balans" tusschen de beide fractiën in handen hadden willen houden[2]).

Te Amsterdam, waar eenige leidsche en rotterdamsche democraten met de plaatselijke leiders overlegd hadden, dwong de 3 April voor het stadhuis verschenen schutterij eindelijk de onvoltallige vroedschapsvergadering de stedelijke deputatie naar de Staten voortaan alleen aan de pensionarissen Van Berckel en Visscher over te laten. Men wilde hierbij niet blijven en de „remotie" doorzetten maar Abbema, voor revolutionnair optreden beducht, verlangde eerst de aanstelling

1) Colenbrander, III, blz. 169 vlg.
2) ib., blz. 167.

van „burgergeconstitueerden" en de uitputting van alle andere middelen om de meerderheid in de Statenvergadering te verkrijgen, zooals ook met de fransche regeering was afgesproken [1]). Amsterdam kreeg zoo eindelijk in April ook zijne door de societeiten, de schutterij en het vrijkorps aangewezen „geconstitueerden" gelijk de meeste steden ze reeds bezaten.

Maar ook de Oranjepartij zat niet langer stil doch begon de prinsgezinde gemeente — het „oranjevee" smaalden de Patriotten — in beweging te brengen tegenover de veelal patriotschgezinde burgerklasse. Vooral omstreeks 's Prinsen verjaardag (8 Maart) hadden in verschillende steden oproerige bewegingen der Oranjegezinden plaats, waarvan de heimelijke leiding te zoeken was bij den opgewonden, met Harris voortdurend overleggenden Bentinck van Rhoon en de roerige geldersche edelen, die niets onbeproefd lieten om de regenten-aristocratie tot medewerking over te halen; hier en daar opgerichte Oranjesocieteiten moesten als tegenwicht tegen de patriotsche vereenigingen en als middelpunten van de te wachten reactie gelden; in Zeeland werd druk geteekend op eene door Harris en Van de Spiegel ontworpen prinsgezinde „acte van verbintenis", die intusschen elders weinig toejuiching vond [2]). Met name te Amsterdam meende de prinsgezinde partij te kunnen rekenen op de van ouds oranjelievende „bijltjes", waaronder men niet alleen het werkvolk van de dokken en werven op de „eilanden" van de stad maar ook de oorlogsmatrozen en die van de koopvaardij verstond [3]). Doch die wilden met hun op 7 à 12000 personen begroote macht wel voor den Prins maar niet voor de regenten tusschenbeiden komen en eischten, om steun aangezocht, herstel der recommandatiën [4]), wat de regenten niet wilden, zoodat het plan om met half April een tegenomwenteling ten behoeve der regenten te Amsterdam uit te lokken, onbepaald moest worden uitgesteld. De „coalitie" tusschen prinsgezinde en aristocratische regenten stuitte alzoo reeds dadelijk op bezwaren.

De democraten, die nog te vergeefs beproefd hadden de steden van het Noorderkwartier door omkooping en beloften te winnen, begrepen nu, dat „remotie" het eenige middel was om Holland in hunne macht

[1]) Colenbrander, III, blz. 174.
[2]) ib., blz. 117.
[3]) ib., blz. 175.
[4]) ib., blz. 177/8.

te brengen. Zij besloten in overleg met De Vérac, die zijn schoonzoon De la Coste naar Amsterdam zond, en onder aanvoering van Pieter Paulus en Salm, die de zaak met groote handigheid leidden [1]), door te tasten, brachten den 21sten schutterij en vrijkorps op de been, bezetten Dam en Stadhuis en eischten van de tegenstrevende vroedschap de afzetting van negen harer leden. De zeer onvoltallige vergadering, door den burgemeester „vader Hooft", en de onder de aanwezigen de meerderheid vormende Patriotten beheerscht, gaf spoedig toe en de negen „vervallen verklaarde" leden, waaronder enkele niet-prinsgezinden, bleven onder protest voortaan weg. Een paar dagen later geschiedde ook te Rotterdam de „remotie" van zeven leden, hier onmiddellijk door zeven onverdachte Patriotten vervangen, terwijl Gouda haar voorkwam door te beloven zich naar de democratische wenschen te zullen schikken. Nu hadden de democraten in de Statenvergadering de meerderheid, die dan ook na eenig gepraat de nieuwe patriotsche deputatiën als wettig erkende en de oude heeren, die nog getracht hadden hunne plaats als gewoonlijk in te nemen, afwees.

De zegepraal der democratie in Holland bemoedigde hare vrienden in Utrecht en elders, die nu met grond konden hopen op gewapende hulp der machtige provincie tegen het leger van den Prins.

Deze had zich in November 1786 met zijne familie uit het slecht beschermde Loo naar het veilige Nijmegen begeven, waar hij op het Valkhof in den ouden karolingischen burcht, of wat ervan over was, verblijf hield [2]). Nijmegen werd thans het middelpunt der prinsgezinde beweging, die zich intusschen nog niet op veel succes tegenover het democratische Holland te beroemen had en alleen onder voortdurenden aandrang van Harris en de weinige actieve leden der partij verder ging. Eerst toen op het einde van April Holland aanstalten maakte om de utrechtsche grens door zijne troepen te laten overschrijden, waagden de Staten-Generaal het dit te verbieden, als de Staten van Utrecht het niet begeerden — wat uit een krachtig protest van deze zonneklaar bleek. Een aantal officieren, het bevel der Staten-Generaal boven dat van Holland stellend, werden nu door het laatste ontslagen, hetgeen de toch reeds ontevreden geregelde troepen van dit gewest op bedenkelijke wijze desorganiseerde.

[1]) ib., blz. 184.
[2]) Weststrate l.l., blz. 27.

Het plan van Holland om in Utrecht te vallen bracht eindelijk ook de amersfoortsche Staten tot handelen in overleg met den Prins te Nijmegen en zij gaven den troepen, die zij onder generaal Van der Hoop tot hunne beschikking hadden, eindelijk bevel om door bezetting van Maarssen, Harmelen en Vreeswijk de stad Utrecht van Holland af te snijden. De burgeroorlog begon thans en een gevecht aan de Vaart bij Vreeswijk tusschen een afdeeling van het amersfoortsche legertje en een utrechtsch burgerdetachement liep ten voordeele van het laatste af (9 Mei). Holland liet nu zijn troepen werkelijk in de provincie Utrecht binnenrukken en Salm nam in de bedreigde stad het bevel op zich over de geregelde troepen en vrijkorpsen, die zich daar hadden verzameld. Kleine schermutselingen in den omtrek van Utrecht volgden en de zaken schenen voor de Patriotten niet hopeloos te staan. Maar geldgebrek dwong hen spoedig bij Frankrijk om hulp te vragen, zoowel door openlijken steun als met geld en geregelde troepen, daar de desorganisatie van het hollandsche leger hand over hand toenam en het Nationaal Fonds schraal voorzien en spoedig uitgeput bleek. De pensionarissen, die nog steeds de leiding der meer en meer democratische omwenteling hoopten te kunnen behouden, overlegden [1]) met De Vérac, met den pas uit Parijs gezonden agent Bourgoing en met den gelderschen Capellen, die thans als hoofd der buiten Holland en Utrecht werkzame Patriotten kon worden beschouwd. Maar het bleek spoedig, dat Frankrijk thans buiten machte was tot het voeren eener krachtige staatkunde tegenover de van engelsche en pruisische zijde verwachte hulp aan den Prins [2]). De fransche regeering verklaarde wel te willen ingrijpen maar alleen op verzoek der Staten-Generaal — hetgeen zoo goed als eene weigering was; zij besloot voorloopig een leger bij Givet bijeen te brengen — hetgeen niet werd uitgevoerd. Zij begon te begrijpen, dat de democraten en Salm veel te hoog hadden opgegeven van hunne macht en dat De Vérac te ver was gegaan, misleid door zijn onbekwaamheid en zijn onvertrouwbare en heethoofdige agenten. Zoo bleef de zaak der democraten stilstaan, daar men buiten Frankrijk om zich niet verder durfde wagen [3]).

Doch ook van 's Prinsen zijde kwam men niet veel verder. Hij

[1]) Colenbrander, III, blz. 190 vlg.
[2]) Coquelle, p. 356 suiv.
[3]) ib., p. 367.

vermeerderde het aantal zijner schriftelijke memoriën der laatste jaren den 26sten Mei met een langwijlig „declaratoir", waarin hij voor de zooveelste maal zijn standpunt tegenover de Patriotten uiteenzette en tevens de natie opriep tot handhaving van den „gevestigden regeeringsvorm" tegenover de „inzichten en woelingen van weinige leeden en ministers" en de „bajonetten der verhitte medestanders" dezer „cabale" en harer „dwingelandij"; hij eischte de onmiddellijke opheffing der „zoo overhaaste als onwettige besluiten" omtrent het haagsche kommando en omtrent de schorsing van zijn kapitein-generaalschap. In ieder geval bleek, dat hij met de democratie niets te doen wilde hebben, en de nog ter elfder ure te Amsterdam weder door den koopman Chomel en anderen in het werk gestelde pogingen om de democratische leiders met hem in overleg te doen treden mislukten geheel, terwijl daarentegen eenige toenadering tusschen de prinsgezinde gemeente en de regenten-aristocratie tot stand kwam, sedert de laatste, de noodzakelijkheid inziende, in het herstel der recommandatiën en den terugkeer in het algemeen tot den toestand van 1766 had toegestemd [1]). Ware de Prins thans tot krachtig optreden te brengen geweest, zijn zaak had minder veeg gestaan. Harris, die juist in Engeland steun bij Pitt was gaan vragen, de geldersche edelen, de jonge hovelingen drongen bij hem aan maar de Prins was volgens gewoonte hoogstens bereid zich „tot alles te leenen", niet om werkelijk zelf te handelen [2]). De plundering van huizen van Oranjegezinden te Amsterdam op het einde van Mei in weerwil van de „bijltjes", die de vlucht namen, gaf ook weinig moed op volksbewegingen zoolang de Patriotten met de wapenen in de hand stonden. Harris, begrijpende, dat het tijd werd, nam nu in het begin van Juni de leiding zelf in handen [3]). Hij riep de haagsche oranjegezinde leiders bijeen en verlangde krachtig optreden der meerderheid in de Staten-Generaal en van de troepen tegen Utrecht, waarvoor hij een aanzienlijke geldsom van de engelsche regeering beloofde; desnoods konden de vier provinciën der meerderheid in de Staten-Generaal zich tot een afzonderlijken staat verklaren, afgescheiden van Holland, Utrecht en Overijsel.

[1]) Colenbrander, III, blz. 199.
[2]) ib., blz. 204.
[3]) ib., blz. 207 vlg.

Maar de Oranjepartij in Den Haag durfde niet. Eerst toen Van de Spiegel den 6den uit Zeeland overkwam, begon er meer energie te komen en begonnen de Staten-Generaal meer kracht te betoonen door de aanneming van het zeeuwsche voorstel om nogmaals op de hollandsche troepen te werken. De Prins begaf zich ongeveer tegelijk eindelijk naar Amersfoort aan het hoofd van het leger van Van der Hoop. En terwijl men deze maatregelen besprak, nam in Holland zelf de verwarring toe: de troepen liepen bij geheele detachementen en regimenten over naar den Prins. Wel benoemde Holland den 7den eene staatscommissie van vijf leden[1]) om het gewest te verdedigen en het uiteengeloopen leger op de grens door vrijcorporisten te vervangen, welke „commissie van defensie" zich te Woerden vestigde, maar het gezag der nieuwe commissie werd allesbehalve algemeen erkend. Men begon elkander te wantrouwen, vooral toen het bleek, dat de pensionarissen hadden willen treden in een door den Raad van State gedaan verzoeningsvoorstel, waarin gematigden als Bisdom en Mollerus de hand hadden gehad. Ook De Vérac en Salm hadden het vertrouwen geheel verloren, sedert bleek, dat de fransche regeering, voor moeilijkheden met Engeland en Pruisen beducht, hunne adviezen niet blindelings wilde volgen. Men begon te bemerken, dat Frankrijk geen vinger voor de democratie zou uitsteken, als de Staten-Generaal geen fransche bemiddeling vroegen. Men was ook niet gerust op de geheime plannen van Pruisen, dat intusschen op dit oogenblik er nog niet aan dacht om gewapend tusschen beiden te komen: juist in die dagen scheen aan het pruisische hof de franschgezinde partij, die tegenover de voortdurende klachten der Prinses kracht putte uit de afwijzing zoowel van De Rayneval's en Von Goertz' voorstellen als van latere aanmaningen om zich met de democraten te verstaan, geheel de bovenhand te behouden[2]).

Zoo stonden de zaken in het begin van Juni: de Prins met zijn leger aarzelend te Amersfoort, niet geneigd om den door de Prinses en de partij van actie gewenschten krachtigen aanval, den „grand coup" op Holland te beproeven, eerder om de zaak op te geven en naar Nassau te wijken, wat Van de Spiegel terecht een schandelijke vlucht

1) Camerling, Blok, De Witt, Van Toulon en Van Foreest.
2) Colenbrander, III, blz. 219, vlg. en Bijlagen, blz. 158 vlg.

toescheen, onwaardig de „illustre afkomst" van het stadhouderlijke geslacht; Holland in verwarring, zichzelven en zijne vrienden wantrouwend. De uitvoering van een ander plan, namelijk dat de Prins met talrijk gevolg plotseling in Den Haag zou verschijnen, om door zijne tegenwoordigheid op de Staten-Generaal en de tegenstanders der democratie te werken, achtte deze ongeraden zoolang hij er niet formeel toe geroepen werd. De Prinses zelf had reeds vroeger aangeboden, hetzij met hare zoons, hetzij met hare dochter naar Den Haag te gaan maar dit denkbeeld was, als persoonlijk gevaar voor haar opleverend, verworpen. De Prins, niet wetend wat te doen, riep nu nogmaals haar advies in. Zij kwam uit Nijmegen naar Amersfoort, waar men de verschillende mogelijkheden nog eens naging[1]). Eindelijk stelde de moedige vrouw wederom voor zelf naar Den Haag te gaan en aan de staatscolleges en de Staten hare bemiddeling aan te bieden in overleg met personen uit alle partijen en op grond harer laatste besprekingen met De Rayneval: zoo zou òf de patriotsche partij misschien toegeven uit vrees voor erger en voor de ontevredenheid van Frankrijk en Pruisen òf hare populariteit zeer in gevaar komen bij de eigen partij. De Prins aarzelde weder maar zijne omgeving verklaarde zich ervoor en de jonge Gijsbert Karel van Hogendorp ging weldra heimelijk als afgevaardigde naar Den Haag, waar hij bij Harris volkomen, bij de oude prinselijke raden De Larrey en Reigersman en den prinsgezinden secretaris van Gecommitteerde Raden Royer aarzelende instemming met het plan verkreeg. Daarmede kwam hij den 24sten Juni te Amersfoort terug. Ook de Prins gaf nu toe en de Prinses vertrok onmiddellijk naar Nijmegen, van waar zij den 28sten op reis ging naar Den Haag.

Er liepen reeds lang geruchten van een plan van den Prins om zelf in Den Haag te verschijnen en het geheim was ook thans niet volkomen bewaard gebleven. Het bestellen van postpaarden voor een aanzienlijk gezelschap aan de grens tegen den nacht van den 28sten op den 29sten werd bericht aan den goudschen regent De Lange van Wijngaerden, die verdenking kreeg en de commissie te Woerden waarschuwde, waarop een detachement burgers geplaatst werd op

1) ib., blz. 221 vlg.; Bijlagen, blz. 164 vlg.

den weg tusschen Schoonhoven en Haastrecht met bevel om geen personen door te laten, „wier komst nadeelig voor de rust konde zijn". De Prinses, vergezeld van een hofdame en een kamerheer, naderde dien dag over Tiel en Nieuwpoort met twee hofrijtuigen op de gewone wijze bestuurd, met lijfknechts voorzien en voorafgegaan door de officieren Bentinck en Stamfort. Bij Schoonhoven stak men de rivier over zonder te worden bemoeilijkt, totdat men tegen den avond een uur voorbij die stad door de daar geplaatste wacht werd tegenhouden. De Prinses werd beleefd behandeld en door den bevelhebber gebracht naar eene hoeve bij de Goejanverwellesluis, waar zij verzocht werd te wachten op de bevelen der ijlings gewaarschuwde commissie van Woerden. Deze weigerde haar door te laten zonder machtiging der Staten en eveneens haar in het reeds onrustige Gouda op die machtiging te laten wachten, maar wees haar daartoe Woerden of Schoonhoven aan. Zij wenschte liever naar Leerdam te gaan, maar moest wegens vermoeienis te Schoonhoven blijven, waar zij eindelijk van de commissie afscheid nam, dank betuigend voor de betoonde „égards", waaraan alleen een onbeholpen burgerluitenant iets had doen ontbreken. Den volgenden morgen zond zij bericht van het gebeurde aan den raadpensionaris en den griffier, met verzoek om mededeeling te doen aan de Staten van Holland en de Staten-Generaal. De laatsten, dadelijk bijeengekomen maar ook thans niet gezind om de krachtige maatregelen te nemen, die Harris begeerde, verzochten de toelating der Prinses. Holland, het gedrag der commissie uit Woerden goedkeurend, antwoordde op hare mededeeling dat zij slechts een burgeroorlog wilde verhoeden door hare komst, alleen dat men nog geen besluit had genomen omtrent hare toelating. Zij vertrok daarop den 30sten naar Leerdam, uit vrees voor de houding van Salm, die reeds met een afdeeling huzaren en scherpschutters met artillerie uit Utrecht naar Woerden was gesneld om zijn dienst aan te bieden; zij kreeg hier eindelijk ten antwoord, dat men haar niet kon toelaten, en reisde toen dadelijk naar Nijmegen terug.

Deze opzienbarende zaak verhaastte eindelijk de oplossing der moeilijkheden, waarin zich de Republiek reeds zoo lang bevond.

De aanhouding der Prinses maakte namelijk aan het zeer monarchale en op het punt van de eer der vorsten en vorstinnen van het Huis van Hohenzollern zeer gevoelige pruisische hof een diepen

indruk [1]). Wel bleek spoedig, dat er van de aanvankelijk gemelde gevangenneming der Prinses geen sprake was en dat zij behouden was teruggekeerd, maar koning Frederik Willem II meende toch volledige voldoening voor de beleediging te moeten eischen en dien eisch met gewapend vertoon aan de kleefsche zijde van zijn gebied te moeten ondersteunen. Maar ten gunste van het gezag van den Prins tusschen beiden komen wilde hij nog volstrekt niet; zelfs onthield hij zich nog van iedere daad, die de goede verstandhouding tusschen Pruisen en Frankrijk kon verbreken, terwijl Engeland, door Harris aangezet, reeds vertoogen tegen de inmenging van Frankrijk in de zaken der Republiek had gericht en ondubbelzinnig met zijne vloot begon te manoeuvreeren [2]). Er was reeds ernstig sprake van een oorlog tusschen Frankrijk en Engeland, dat, ingeval de Patriotten in de Republiek de overhand behielden, zeker de begeerlijke en slecht bewapende indische, afrikaansche en amerikaansche koloniën en bezittingen der laatste niet lang ongemoeid zou laten. Wilde Engeland — en dit scheen uit Harris' houding te blijken — de meerderheid in de Staten-Generaal krachtdadig steunen, dan zou het reeds dadelijk met Frankrijk en misschien ook met Pruisen te doen krijgen. Het was dan de vraag, of Pruisen zich nog tot samenwerking met Frankrijk zou laten vinden dan wel of het, zooals Harris hoopte, met Engeland zou willen samenwerken.

De eisch der voldoening werd namens Pruisen door den over het geheel tot samenwerking met Frankrijk overhellenden gezant Von Thulemeyer den 10den Juli bij Holland uitgesproken en klonk zeer hooghartig, al had de gezant de bewoordingen nog wat verzacht en liet hij gevoelen, dat hij zelf niet aan den ernst dier woorden geloofde. Daarop afgaand en op de fransche hulp rekenend, verklaarde Holland niet te kunnen straffen, waar geen beleediging had plaats gevonden. Maar dit antwoord ontstemde den koning zeer en hij gaf aanstonds bevel een leger van 20000 man bij Wezel te verzamelen, waarover hij het bevel aanbood aan den regeerenden hertog Karel Willem Ferdinand van Brunswijk, neef van den voormaligen leider der Re-

---

[1]) Colenbrander, III, blz. 229 vlg. Vgl. over een en ander ook Bailleu, Graf Herzberg in Bd. 42 der Hist. Zeitschrift, en Pierre de Witt, Une invasion prussienne en Hollande; de eerste put uit pruisische, de laatste uit parijsche archivalia.

[2]) Colenbrander, III, blz. 231.

publiek. Nog bleef Pruisen met Frankrijk in overleg, maar juist in deze maand vatte het hevigen argwaan op tegen den ouden bondgenoot in de zaken der Republiek naar aanleiding van engelsche mededeelingen over fransche aanbiedingen aan Engeland tot overleg buiten Pruisen om [1]). Deze mededeelingen en de luide klachten der Prinses, die, voortdurend met Harris in overleg, Pruisen tot krachtig optreden ten behoeve van haar en de haren trachtte over te halen, bewogen de pruisische regeering eindelijk den reeds lang door Hertzberg aangewezen weg in te slaan en zich van Frankrijk los te maken om met Engeland samen te gaan. Nog in het begin van Augustus was Frederik Willem evenwel niet geneigd om aan de wenschen der Prinses onmiddellijk gehoor te geven, al trad Brunswijk, die het aangeboden bevel had aangenomen, reeds van Wezel uit met haar in betrekking. De koning wilde alle zachte middelen tegenover Holland uitputten. Een tweede memorie van Pruisen eischte (7 Augustus) opnieuw voldoening, thans ernstiger wegens de dreigende militaire toebereidselen, waartegenover de op Frankrijk rekenende Patriotten nog alleen slechts in de verte hoorden spreken van fransche plannen op een samentrekking van troepen te Givet. Maar de fransche regeering, hopend door krachtige woorden haar gemis aan werkelijke kracht te verbergen, beloofde toch nog een inval van Pruisen te zullen beletten en schreef zelfs in dien geest naar Berlijn [2]), al ried zij tevens aan, dat Holland, nu de Staten-Generaal van Frankrijk's tusschenkomst niet wilden weten, de pruisische bemiddeling in de binnenlandsche zaken zou vragen — een bewijs, dat zij zich te zwak gevoelde om zelf iets te doen. De terugroeping van De Vérac juist in deze dagen van crisis, terwijl de leiding van het fransche gezantschap aan den secretaris Caillard werd overgelaten, toonde, dat Frankrijk voor de verantwoordelijkheid terug begon te deinzen. Maar van pruisische bemiddeling wilde Holland, nu meer en meer aan de democraten overgeleverd, niet hooren. De heftigste democraten eischten afzetting van den Prins, voorloopige verbanning van het geheele prinselijke gezin uit het gewest en oprichting van een eigen burgerleger; na het herstel der „troubles" wilde men dan de Prinses en hare zoons met sterke beperking der stadhouderlijke macht wel weder in genade

[1]) ib., blz. 239, Bijlagen, blz. 170 vlg.; Wittichen, S. 59 ff.
[2]) Coquelle, p. 372.

aannemen maar in geen geval de aristocratische bestuursvormen en het erfstadhouderschap van 1766 herstellen. Reeds werden woorden van wantrouwen gehoord in het beleid der pensionarissen, die met de aristocratie niet geheel gebroken hadden — van den raadpensionaris Bleiswijk was sedert lang bijna geen sprake meer — reeds vormde de woerdensche commissie op aanwijzing der kleine democratische meerderheid in de Statenvergadering een vliegend legertje onder Mappa om den vijand te weerstaan. Op raad van de fransche regeering kwam Holland echter nog met ééne stem meerderheid (8 Sept.) tot eene laatste poging om Pruisen te bevredigen door te verklaren, dat men de Prinses wel wilde toelaten, zoodra het zonder gevaar kon geschieden, maar alle beleediging of zelfs alle gedachte daaraan bleef ontkennen.

Het was te laat. Pruisen, door Engeland voorzichtig tot samenwerking aangezocht, ging daarop wel niet dadelijk in maar was toch reeds gewonnen voor het verlangen der Prinses, die met eenige moeite den te Nijmegen verschenen Brunswijk tot haar gevoelen had overgehaald [1]), om den eisch tot voldoening te handhaven en dezen in den vorm van een ultimatum te doen stellen: ontneming van de volmacht aan de woerdensche commissie en onmiddellijke uitnoodiging door Holland om naar Den Haag te komen zou haar bevredigen; zij zou dankbaar de gezamenlijke bemiddeling der drie mogendheden voorstellen tot het beëindigen der binnenlandsche verschillen. Brunswijk, door de regeering te Berlijn in het bezit van het ultimatum gesteld, zond het, zoodra hij gereed was voor den inval, in overleg met de Prinses naar Den Haag aan Von Thulemeyer en deze diende het den 9den September bij den raadpensionaris in, binnen vier dagen antwoord eischend.

Groot was de ontsteltenis in Holland, dat wel gerekend had op een strijd met het stadhouderlijke leger maar niet op dien tegen de door een ervaren veldheer geleide pruisische troepen, behoorende tot de beste van Europa. Maar Frankrijk zou nog helpen, meende men: er was reeds een aantal fransche kanonniers aangekomen en het lang te voren aangekondigde kamp te Givet moest ongeveer gereed zijn. Het ultimatum werd dus afgewezen en een renbode naar Versailles gezonden om „dadelijke assistentie". Eigenlijk geloofde men niet eens

[1]) Over de gezindheid van dezen vgl. vooral Wittichen, S. 151 ff.

aan den ernst der pruisische bedreigingen, die met de fransche woorden van bemoediging in volslagen strijd waren.

Men had zich bedrogen: den 13den trokken de Pruisen bij Nijmegen over de grenzen.

De veldtocht, die nu volgde, was weinig anders dan een zegetocht der pruisische troepen, door de medewerking der Oranjegezinden en de toenemende desorganisatie der Patriotten bevorderd [1]).

Het eerste legerkorps onder generaal Von Knobelsdorf met den hertog zelven rukte door de Betuwe snel op naar het slecht bewapende Gorkum, dat ter elfder ure onder den patriotschgezinden gewezen officier der prinselijke garde en gewezen kamerheer van den Prins Alexander van der Capellen was gesteld. De tweede divisie onder generaal Gaudi trok over Arnhem links en rechts van den Rijn op Nieuwpoort en Schoonhoven, Vianen en Vreeswijk aan. De derde onder generaal Von Lottum moest over Amersfoort naar het Gooi gaan en Amsterdam met talrijke ruiterij bedreigen. Met Wijk bij Duurstede, dat reeds den 5den Juli door de amersfoortsche troepen bezet was zonder dat het zich verdedigd had, had men reeds niet meer te doen [2]). Utrecht, dat aan de beleediging der Prinses geen schuld had, moest men voorloopig ter zijde laten. Juist die stad, door Salm met 7000 man en 200 kanonnen verdedigd, was het bolwerk, waarop de Patriotten voor de verdediging van Holland gerekend hadden: het pruisische aanvalsplan bracht zoo de verdediging in de war. Maar ook Salm zag zijn hoop om een beslissende rol te spelen verijdeld. Hij besloot dus de stad te ontruimen, vroeg de goedkeuring der commissie te Woerden en keerde daarmede terug naar Utrecht, waar men intusschen in de pijnlijkste onzekerheid verkeerde. Nog kwam ter elfder ure het officieele bericht, dat de fransche regeering nu werkelijk zou helpen en reeds haar gezant te Berlijn had teruggeroepen; het, naar men altijd nog meende, te Givet verzamelde fransche leger zou de hollandsche grens helpen verdedigen. Salm,

1) Vgl. daarover Knoop in Gids 1876, II, blz. 209 en 443 vlg., en Colenbrander, III, blz. 257 vlg. Van pruisische zijde: Von Pfau, Geschichte des preusz. Feldzugs in der Provinz Holland (1790); van fransche zijde: De Witt, Une invasion prussienne en Hollande (1882).

2) Van der Kemp werd hier met den bevelhebber De Nijs gevangen genomen en te Amersfoort opgesloten (vgl. Fairchild, F. A. Van der Kemp, p. 89 ff.).

die weder een dubbelzinnige rol speelde, verklaarde intusschen Utrecht niet te kunnen verdedigen en ontruimde in de grootste overhaasting de stad, die dadelijk door het in de nabijheid liggende stadhouderlijke leger werd bezet. En wat zou men nu op de hollandsche grens, die niet dan zeer onvolledig geïnundeerd was, kunnen uitrichten? De commissie van Woerden besloot dus reeds den 15den zich met alle beschikbare troepen naar het door inundatie lang te verdedigen Amsterdam te begeven en alle grensvestingen bezuiden Woerden, behalve Gorkum, te ontruimen in afwachting van het fransche hulpleger. Doch ook Gorkum hield het niet: den 17den werd de stad opgeeischt en beschoten; zij gaf zich over na een paar uren beraad en het afschieten van één kanon; de bevelhebber werd met de gansche bezetting krijgsgevangen gemaakt [1]). De overige thans verlaten hollandsche liniën werden zonder tegenstand door de Pruisen bezet en reeds den 19den kwam de Prins te Schoonhoven, gereed om door te gaan naar Den Haag, waarheen de weg openlag.

En het duurde niet lang, voor hij dien insloeg.

In overleg met de woerdensche commissie hadden de drie pensionarissen in den morgen van den 15den de Staten van Holland bijeen doen roepen: de meerderheid kwam op en besloot de commissie naar Amsterdam te volgen om er onder bescherming der vrijkorpsen en der nog trouw gebleven troepen te verblijven en den vijand het hoofd te bieden, totdat de beloofde fransche legermacht verlossing zou komen brengen. Maar men moest eerst zijne gecommitteerden raadplegen, alvorens men durfde overgaan tot de officieele aanneming van een besluit in dien geest. Dit nu werkte verlammend op den gang der zaken. Wel stelden in de inderhaast bijeengeroepen vergadering van den 16den — het was Zondag — Amsterdam en Dordrecht schriftelijk de verlegging naar Amsterdam voor maar sommigen waren weggebleven, anderen aarzelden of weigerden formeel onder den indruk van de reeds alom zich uitende oranjegezindheid der menigte. Het slot was, dat de voorzichtige raadpensionaris, die reeds lang het juk der pensionarissen moede was maar totnogtoe zich in alles hun werktuig had betoond, geen conclusie durfde nemen en de zaak tot den 17den aanhield. Slechts zes steden kwamen dien

1) Hij werd weldra naar Wezel overgebracht en daar zoo slecht behandeld, dat hij in December is overleden.

dag te Amsterdam op: Dordrecht, Amsterdam, Rotterdam, Alkmaar, Monnikendam en Purmerend; acht bleven met de ridderschap en den raadpensionaris in Den Haag achter: Delft, Leiden, Gouda, Gorkum, Den Briel, Enkhuizen, Edam en Medemblik; de andere steden kwamen niet op; enkele lauwe Patriotten, als de goudsche pensionaris Van Wijn en de heer van Wassenaer-Starrenburg, verlieten reeds de vaan. De jobsboden van de hollandsche grens en uit Gorkum en Utrecht deden het overige en de ridderschap waagde het reeds den 18den voor te stellen de resolutiën betreffende den Prins in te trekken, wat alleen afstuitte op de onvoltalligheid der vergadering.

Maar het haagsche volk geraakte dien dag in hevige beweging, verbroederde zich met het altijd prinsgezinde garnizoen, tooide zich met de oranjekleur, begon te plunderen en riep luide „Oranje boven". De haagsche Staten trokken alvast de resolutie tegen de oranjekleur in en terwijl de stad in steeds grooter onrust verkeerde en het oproer het Binnenhof naderde, begon men in den avond te beraadslagen over de intrekking ook der overige resolutiën, alles onder leiding nog altijd van Bleiswijk, die eerst had willen vluchten. De zeer onvoltallige vergadering besloot onder den indruk van het geschreeuw op de straat en het gewoel der ongeregeldheden, waarbij de huizen der Patriotten „verregaand geweld en molest" moesten ondervinden, op zeer onregelmatige maar daarom niet minder afdoende wijze tot een „provisioneel fiat" op het voorstel om alles in te trekken en den Prins naar Den Haag te roepen.

Hij kwam den 20sten, geestdriftig toegejuicht door de menigte, op wie hij den in een der vensters van het Binnenhof naast hem staanden Bleiswijk triomfantelijk wees met de woorden: „daar is nu de volksstem, mijnheer de raadpensionaris!"

Ook elders was de omwenteling zonder ernstig bezwaar in die paar dagen voltooid. Alleen Amsterdam bleef nog over en wanneer het had volgehouden, was er misschien nog kans geweest op een tusschenkomst van Frankrijk[1]). Maar ook te Amsterdam ging het voor de Patriotten verkeerd, in weerwil van het geestdriftig geroep der gewapende burgers om krachtige verdediging tegen de Pruisen, die aarzelden, verrast als zij waren door het onverwacht snelle succès van hun oprukken. De amsterdamsche regeering, nooit zeer patri-

1) Colenbrander, III, blz. 272.

otsch, was tot schikking bereid en de een oogenblik bijeengekomen „conferentie" — Staten durfden zij zich niet noemen — der zes steden verliep meer en meer bij den afval van de eene stad na de andere. Alkmaar hield het nog het langst vol naast Amsterdam. De amsterdamsche regeering riep nog eens de hulp van Frankrijk in gelijk Pieter Paulus, die den nieuwen franschen gezant De Saint Priest tot Antwerpen was tegemoetgereisd, van zijn zijde deed. Maar Frankrijk, thans ook door Engeland in een circulaire aan de hoven ernstig met oorlog bedreigd, voor het geval dat het de Patriotten met een leger zou willen helpen, was buiten machte om oorlog te voeren en begroette ten slotte de mededeeling der Staten van Holland in Den Haag van den 21sten, dat „de geschillen gelukkig bijgelegd waren" en dus aan hulp geen behoefte meer was, met een zucht van verlichting. De fransche regeering moest tegenover den patriotschen afgezant uit Amsterdam, den consul te Bordeaux Meyer, den 28sten erkennen hare „volstrekte machteloosheid" om iets te doen, zoodat zij moest raden „op de best mogelijke wijze te capituleeren"[1]). Pruisen en Engeland, thans geheel in overeenstemming, sloten zich door de conventie van 2 October aaneen om de zaken der Republiek voorgoed te regelen buiten Frankrijk om[2]).

Amsterdam aarzelde nog, hoewel het nu geheel alleen stond. Ook in Overijsel toch had de komst van een enkel pruisisch huzarenregiment, dat zich van de grens bij Oldenzaal uit over het gewest verspreidde, den patriotschen tegenstand, dien de fransche officier De Ternant nog had willen organiseeren, in dit gewest van Van der Capellen onmiddellijk doen wijken en het regeeringsreglement met alle vroegere toestanden doen herstellen onder het gejuich der ook hier zeer oranjegezinde menigte; in Groningen deed het garnizoen, wederom samenwerkend met de menigte, alle patriotschgezindheid als sneeuw voor de zon verdwijnen. In Friesland had Van Beyma nog krachtige pogingen gedaan om de democratische minderheid uit de Staten te bewegen tot eene ter elfder ure ook tot stand gekomen afzonderlijke Statenvergadering — niet in het nog te verdedigen Harlingen maar als van ouds te Franeker, waar de democratische

1) Colenbrander, blz. 275, Bijlagen, blz. 212; Coquelle, p. 374.
2) Wittichen, S. 95 ff.; Colenbrander, III, blz. 212.

beginselen veel ingang hadden gevonden [1]); maar er was geen sprake van een friesche volksbeweging in patriotschen geest, terwijl de leeuwarder Staten, ofschoon niet bepaald prinsgezind, de hulp van den Prins hadden ingeroepen tegenover het democratische gevaar, dat ook hier van Franeker uit dreigde. Op het bericht van het in Holland gebeurde en in het zwakke Franeker met nauwelijks 2000 gewapende vrijcorporisten niet meer veilig, vluchtten de leiders over Stavoren naar Amsterdam, de verzamelplaats van Patriotten uit alle gewesten, terwijl Harlingen van Leeuwarden uit zonder verzet werd bemachtigd.

Amsterdam, rekenend op zijn 6000 gewapende burgers, zijn sterke wallen, zijn talrijk geschut, zijn inundatiën en de talrijke vluchtelingen, had Salm en zijn legioen uit Utrecht afgewezen, zoodat de intrigant, zijn rol uitgespeeld ziende, te scheep naar Jever gevlucht was. Aan het hoofd der verdediging had de stad den ervaren De Ternant geplaatst, die in Amerika had gevochten en met Maillebois hierheen was gekomen; maar ook deze wilde alleen blijven, als er fransche hulp kwam. Hij organiseerde werkelijk nog de verdediging, plaatste het geschut op de door de aanrukkende Pruisen bedreigde punten, stelde de eerste inundatiën en maakte zich gereed voor een beleg. Intusschen begon de amsterdamsche regeering te onderhandelen om tijd te winnen voor de nog altijd gehoopte fransche tusschenkomst. Een deputatie uit Amsterdam sprak met Brunswijk over eene schikking en verkreeg een wapenstilstand; men kwam daarna den 29sten tot eene bezending aan de Prinses met een begin van aanbod tot satisfactie [2]), maar de Prinses achtte het aanbod onvoldoende en wees het af. Daarop begonnen de Pruisen den 1sten October den aanval, die aanstonds ten gevolge van een omtrekkende beweging bij Halfweg succès had, zoodat de verdedigers na hevige gevechten bij Ouderkerk en op andere punten tot aan den Overtoom teruggedrongen werden. Een bombardement der stad stond nu voor de deur, hoewel Brunswijk, die op een geregeld beleg wel gerekend had, weinig geschut en ammunitie bij zich had en zich dus daarvan weinig voorstelde eveneens als van eene bestorming der zeer sterke wallen; hij vreesde bovendien voor de „groote inundatie" door het doorsteken der dijken

1) Van der Meulen, blz. 117 vlg.
2) Colenbrander, III, blz. 284.

bij Zeeburg en Sloterdijk, waardoor hij genoodzaakt zou geweest zijn terug te trekken. Maar de regeering en de burgerij beiden begonnen reeds den moed op te geven, ook wegens de ongunstige stemming der door de langdurige onrust en het beleg zeer benadeelde handelswereld en der daarvan voor het dagelijksch brood afhankelijke volksklasse. Zij begon opnieuw in Den Haag te onderhandelen en schoorvoetend toe te geven te midden van eene toenemende verwarring in de stad, totdat eindelijk den 3den October in den morgen een brief der fransche regeering werd ontvangen met het bericht, dat zij „une multitude d'obstacles" had tegen het verleenen van hulp aan Amsterdam en het overliet „à votre sagesse et à la connoissance de vos moyens" om na te gaan „ce que votre position permet ou exige." Dit besliste de zaak en dienzelfden dag nog onderwierp Amsterdam zich aan de in de Statenvergadering genomen besluiten. Brunswijk stemde op verzoek der regeering toe in het bezetten van de leidsche poort alleen; de verdedigers der stad verstrooiden zich; de „geremoveerde" regeeringsleden namen weder bezit van hunne posten en ambten ter vervanging van de ten vorigen jare verkozenen; enkele patriotsche couranten werden dadelijk verboden, terwijl daarentegen de oranjekleur alom weder werd toegelaten. Eenige moeite kostte nog de ontwapening der burgerij, die niet geschiedde dan onder toezicht en bescherming van een daartoe door de regeering aan den Prins verzocht garnizoen van 2000 man. Vele patriotsche leiders en leden van vrijkorpsen achtten zich reeds niet veilig meer en namen de wijk naar België en Frankrijk.

Thans gold het nog de vraag, welke voldoening aan de Prinses zou worden gegeven, opdat de Pruisen weder het land zouden kunnen verlaten, en welke waarborgen zouden worden verleend tegen eene herhaling der woelingen, die ten slotte tot een burgeroorlog hadden moeten leiden. Eerst na de beantwoording dezer vragen kon men rekenen, dat de crisis geëindigd zou zijn, die de Republiek op den rand van den ondergang had gebracht.

En het duurde niet lang, of ook deze dingen werden beslist.

Reeds den 6den October vroegen de Staten van Holland nederig, wat de Prinses nog verlangde. Zij eischte afzetting van alle „auteurs" der aanhouding, ontwapening der vrijkorpsen en verwijdering der voor de geremoveerde regenten in posten en ambten geplaatste personen, met handhaving van het recht tot mogelijke vervolging wegens

misdrijf tegen de staatswetten, opdat „a rod of terror", zegt Harris, die meer en meer als raadsman van de herstelde regeering optrad, zou blijven zweven „over the heads of these factitious leaders" [1]). Zij voegde er spoedig de lijst der bedoelde „auteurs" bij: de commissie van Woerden met haren secretaris; de drie pensionarissen met hunne haarlemsche en amsterdamsche helpers Van de Kasteele en Visscher; de vroedschapsleden De Kempenaer uit Alkmaar, Abbema, Bicker, Hovy en Van Leyden uit Amsterdam, De Lange van Wijngaerden uit Gouda — in het geheel zeventien personen, die dan ook reeds den 11den hun vonnis konden vernemen. Maar ook thans nog vertrok het pruisische leger niet, want de koning wenschte betaling der door Pruisen gemaakte krijgskosten van wege Holland of Amsterdam. Daarover werd nog onderhandeld, hetgeen der Prinses niet onaangenaam was, daar zij van de aanwezigheid der vreemde troepen gebruik wilde maken om de zegepraal der Oranjepartij, die nog lang niet zeker was van hare zaak en een terugslag vreesde, zoo volledig mogelijk te doen zijn. Men werd het spoedig eens over een „geschenk" van een half millioen van wege Holland aan het leger, den naam van krijgskosten of oorlogsschatting vermijdend. Brunswijk haastte zich om zoo spoedig mogelijk de taak, die hij aarzelend en met weerzin op zich had genomen, neder te leggen; ofschoon de Prinses minder haast had gewenscht, trok hij reeds half November met het gros van zijn leger naar Wezel terug. Van zijne troepen bleven nog 4000 man onder generaal Kalkreuth op verzoek der Staten-Generaal achter om het ontwrichte staatsche leger voorloopig te steunen in het beteugelen der uitspattingen van het gepeupel al of niet in gemeenschap met sommige plunderzieke garnizoenen, die zich niet ontzagen, zooals in Den Bosch op hoogst ergerlijke wijze gebeurd was, de burgerij lastig te vallen zonder veel onderscheid in gezindheid te maken; de pruisische troepen zelf echter gaven in die richting ook reden tot klagen, vooral ten platten lande.

Intusschen, er viel nog meer te doen. De regeeringen der hollandsche steden moesten worden veranderd in den door de Prinses aangegeven zin. Dit geschiedde krachtens eene ten slotte (31 October) met algemeene stemmen genomen resolutie der Staten. Van plaats

[1]) Colenbrander, III, blz. 289.

tot plaats, met Amsterdam te beginnen, trokken de jonge en heethoofdige Bentinck van Rhoon en de grijze raadsheer Meerens rond om de „remotie" te doen plaats hebben en de zaken van gilden en schutterijen, zooals hun ook opgedragen was, te regelen. Zoowel het eerste als het laatste gaf veel bezwaren. De „remotie" geschiedde dikwijls met weinig takt en overleg, zoodat bekende Patriotten gespaard bleven en zwakke volgelingen gestraft werden, onervaren jonge lieden in de open plaatsen werden gesteld om hunne diensten te beloonen, meestal in overleg met of op verlangen van de niet altijd bedachtzame leden der Oranjesocieteiten. Te Amsterdam vooral had de zaak veel voeten in de aarde, omdat men er onder de stedelijke aristocratie en de kooplieden van aanzien weinig onverdachte vrienden van Oranje kon vinden en bij de in den laatsten tijd op den achtergrond geraakte patriotsche families terecht moest komen, wier trouw alles behalve boven verdenking stond [1]); te Alkmaar kon men de vroedschap zelfs niet voltallig krijgen. Van alle regenten, ook van alle bestuurscolleges, burgerlijke en kerkelijke ambtenaren, gildebroeders en schutters, van alle nieuwe burgers in Holland werd verder volgens het door Van de Spiegel ontworpen plan [2]) een eed geëischt, waarbij zij bezwoeren de souvereiniteit der Staten en het erfstadhouderschap op den voet van 1766, door de Staten verklaard tot het „essentieel deel der Constitutie en Regeeringsform", dat zij bereid waren „te conserveeren en te maintineeren". De ongeveer gelijkluidende „acte van garantie", door alle gewesten den 27sten Juni 1788 geteekend, nadat zij alle afzonderlijk in hun gebied een dergelijken eed hadden gevorderd, was zooveel als een Eeuwig Edict in stadhouderlijken zin: zij verklaarde „de hooge en erflijke waardigheden" tot een „essentieel deel niet slechts der constitutie van iedere provincie maar van den geheelen Staat", een „voor de rust en veiligheid onontbeerlijke grondwet". Zoo, meende Van de Spiegel, zou de onzekerheid omtrent de noodzakelijkheid van het „eminent hoofd" niet langer voortbestaan en niet langer oorzaak kunnen zijn van eeuwigdurende partijschap.

Die rust en veiligheid schenen intusschen nog niet genoeg verzekerd door de wijziging in regeeringen en ambten; ook de demo-

[1]) ib., blz. 294.
[2]) Nadenking van eenen staatsman wegens zijn ministerie in Holland, blz. 20 vlg.

cratische rekwesten en vergaderingen en de uitspattingen der drukpers moesten voorgoed worden onderdrukt. Het Hof van Holland had al in September een onderzoek ingesteld naar de „onwettige vergaderingen" en de deelnemers daaraan, naar de onderteekenaars en bewerkers der rekwesten enz. Deze voor de Patriotten dreigende maatregel had aanstonds velen de vlucht buitenslands doen nemen en het amnestie-ontwerp, dat den 21sten November door den Prins bij Holland werd ingediend, met zijn talrijke en veelomvattende uitzonderingen voor alle „eerste voorgangers, aanleggers en bewerkers" der „beroerten", alle geconstitueerden en gecommitteerden, alle auteurs en onderteekenaars van patriotsche adressen, memoriën enz., alle schrijvers en drukkers van „seditieuse papieren", had nog veel meer personen met hunne gezinnen over de grenzen gejaagd. Wel betoonde de ten slotte uitgevaardigde amnestie van 15 Februari 1788 meerdere matiging dan het ontwerp had gedaan maar toch werden nog zeer velen uitgezonderd. In Utrecht en Friesland ging de reactie niet minder heftig te werk: verbanning en opsluiting, geldboeten en andere rechterlijke vervolgingen verspreidden alom schrik; dikwijls droegen zij het karakter van persoonlijke wraakneming der thans bovendrijvende regenten. In Gelderland werden vooral de patriotsche edelen getroffen maar ook andere leden der „verderffelijke factie", omtrent wie eerst in 1790 een amnestiebesluit werd uitgevaardigd [1]); eenige der overigens niet talrijke patriotsche edelen in dit gewest werden voorloopig uit de Statenvergadering geweerd en konden alleen door volkomen schuldbekentenis grootere straf ontgaan; Capellen van de Marsch werd na het vinden van allerlei compromitteerende geschriften ter dood veroordeeld; eenige anderen werden uit alle publieke functiën ontzet en met zware boeten gestraft. Een paar jaren lang werden zoo de Patriotten overal vervolgd; enkelen hunner waagden het toen terug te keeren maar verreweg de meeste gevluchten bleven buitenslands, met diepen wrok bezield tegen de reactie, die hen uit huis en hof had gestooten. Men schat het aantal der uitgewekenen, van wie het grootste deel zich in België en Frankrijk, enkele in Amerika, Duitschland, Engeland, Rusland vestigden, op niet minder dan 40000, vrouwen en kinderen daaronder gerekend.

[1]) Weststrate, blz. 312.

Zoo eindigde de noodlottige partijstrijd, die vijf jaren lang de Republiek had geteisterd. Maar de wijze, waarop hij geëindigd was, spelde ook voor de naaste toekomst weinig goeds. De zegepraal der Oranjepartij was niet verkregen dan door buitenlandsche inmenging en daarna bezegeld door maatregelen van reactie, die niet nalieten treurige gevolgen te verwekken. De revolutie van 1787 mag soms „nationaal" genoemd worden, een terugslag tegen de onverdragelijke heerschappij eener „veelvermogende factie" — wie haar noemt met dien naam [1]) toont geen inzicht te hebben in den werkelijken aard van het gebeurde, geen voldoend begrip van de behoefte, de onwedersprekelijke behoefte aan hervorming en verbetering, aan verheffing en genezing, waarvan niet alleen de staatsinstellingen, waarvan de gansche maatschappij in de vermolmde Republiek getuigde. De patriotsche woelingen toch zijn niet maar de uitwerking geweest van factiegeest en anti-nationale beweegredenen; zij waren niet alleen maar krakeelen, door eer- en heerschzuchtige, onnadenkende partijmannen opgezet tegen een aan het gebrekkige in de staatsregeling en de staatkundige toestanden onschuldige regeering: zij waren gesproten uit de reeds drie vierden eener eeuw diep gevoelde en door de beste mannen bepleite noodzakelijkheid eener hervorming van staat en maatschappij in lijf en leden. De ten slotte bovendrijvende partij, die thans alle macht in handen had, moest toonen of zij de kracht bezat om de verrotte instellingen aan ingrijpende hervorming te onderwerpen, of zij den moed zou hebben om persoonlijke en standsbelangen voor het algemeene belang te doen wijken. Slaagde zij daarin niet en bleef alles in hoofdzaak zooals het was geweest, dan was het vonnis der Republiek geteekend en een nieuwe omwenteling te wachten, in hare werking en hare gevolgen vernielender dan die, welke in haar begin thans was gestuit. Maar, zooals Mirabeau een klagend Patriot vertroostte [2]), deze en zijn partij konden „préparer, attendre et saisir les circonstances". En zij zouden het doen.

[1]) Groen van Prinsterer, Handboek, § 772.

[2]) Welschinger, bij Coquelle, L'alliance franco-hollandaise, p. XVI.

HOOFDSTUK VIII.

DE RESTAURATIE.

Zoo was dan het pleit beslecht ten voordeele van den ouden regeeringsvorm, ten voordeele van het sedert 1747 bestaande overwicht des erfstadhouders in de Republiek. Maar dit resultaat was verkregen met buitenlandsche hulp en het stond te vreezen, dat de beide mogendheden, die hulp hadden verleend — Pruisen door krachtdadig optreden met een leger, Engeland door zijn steun aan de stadhouderlijke partij, zijn raadgevingen aan hare leiders, zijn dreigende houding tegenover Frankrijk — zich hare medewerking zouden laten betalen door vestiging van haren invloed op de binnenlandsche toestanden der Republiek.

Het lag aanstonds voor de hand, dat men allereerst zou denken aan het volledig herstel van het „oude systeem", van de nauwe aansluiting aan Engeland met verbreking van de fransche alliantie, die het werk was geweest van de thans verslagen Patriotten. En Pruisen zou nu de plaats innemen van het thans meer met Frankrijk samengaand Oostenrijk; het nieuwe verbond der zeemogendheden zou nieuwe kracht ontvangen door de nauwe verbintenis met de aan de Republiek en Hannover grenzende pruisische monarchie, die in militaire beteekenis zeker boven Oostenrijk stond en in haar jongen bloei een schitterende toekomst te gemoet scheen te gaan. Dit lag geheel in de richting der engelsche politiek op het vasteland [1]), thans op aandrang van Harris door Pitt ingeslagen; evenzeer in die van den pruisischen minister Hertzberg, die er steeds

1) Vgl. over Harris' aandeel in deze gebeurtenissen: Salomon, England und der deutsche Fürstenbund, in Hist. Vierteljahrschr. 1903, S. 229 ff. Verder Wittichen, Preuszen und England in der Europ. Politik, en Luckwaldt, Die English-preuszische Allianz van 1788 (Brandenb. Forsch. XV, S. 33 ff.).

op had aangedrongen, overtuigd als hij was, dat een nauw verbond tusschen Pruisen en Engeland met de Republiek als verbindend lid en den duitschen Fürstenbund als verderen steun den vrede in Europa kon verzekeren tegenover de plannen van Rusland, Frankrijk en Oostenrijk [1]). De gebeurtenissen in Holland stonden zoo in nauw verband met de algemeene europeesche staatkundige verhoudingen en de zegepraal der pruisisch-engelsche alliantie had daarvoor groote beteekenis [2]).

Maar aan de andere zijde begeerde Pruisen volstrekt niet den invloed van Engeland in de Republiek zoodanig te versterken, dat de oude feitelijk afhankelijke verhouding der laatste tot de groote zeemogendheid weder zou hersteld worden. De vervanging van den als diplomaat tegenover Harris weinig beteekenenden Von Thulemeyer, die overigens het oude systeem van overeenstemming met Frankrijk had vertegenwoordigd en dus thans niet langer op zijn plaats was, door den energieken Von Alvensleben, die in last kreeg den invloed van Engeland en Frankrijk in de Republiek tegen elkander te doen opwegen ten einde de beslissing aan Pruisen te houden [3]), was daarbij van groot belang. Hij moest zorgen, dat Pruisen, onafhankelijk van Engeland, met de Republiek een verbond sloot. Dit echter strookte niet ten volle met Engeland's plannen, dat wel geen drievoudig verbond met Pruisen en de Republiek begeerde uit vrees van zich al te zeer met de zaken van het vasteland in te moeten laten, maar toch met Pruisen in goede verstandhouding wilde blijven om het in de Republiek te zijnen behoeve te kunnen gebruiken. Daarentegen begeerde de thans in de Republiek heerschende partij van hare zijde het liefst een drievoudig verbond met garantie der bezittingen van den staat in Oost en West, met garantie ook van den bestaanden regeeringsvorm.

Bij de thans in December 1787 op voorstel van Utrecht door de Republiek aangevangen onderhandelingen over een en ander kon natuurlijk een man als Van Bleiswijk van staatsche zijde de leiding niet meer hebben. Hij was zoo sterk betrokken bij de gebeurtenissen, die hadden plaats gehad, dat hij onmogelijk langer zijn

1) Wittichen, S. 113.
2) ib., S. 118 ff.
3) Zijne instructie bij Colenbrander, III, blz. 220.

post kon behouden; hij legde den 9den November het „lastig en drukkend pak" neder met eene rede, waarin de karakterlooze man den lof zong van de nieuwe toestanden en van den Prins, bestemd om „het aanminnig gebied te voeren over de harten van eene vrije Natie"[1]. En wie hem vervangen moest, was duidelijk. Op aandrang van Harris en de Prinses, die Van de Spiegel's bekwaamheden bij de jongste verwikkelingen zeer hoog hadden leeren schatten, werd deze aangezocht maar toonde zich huiverig om „dat wijde veld vol distelen en doornen" te betreden[2]. Door den Prins en „zeer veel aanzienlijke regenten" aangespoord, overwon hij zijn aanvankelijke aarzeling, liet zich benoemen — de benoeming geschiedde eenparig — en verwisselde den 3den December zijn zeeuwschen post, waaraan hij zeer gehecht was, met het belangrijkste „ministerie" in de Republiek, dat hij drie dagen later met een treffende aanspraak aanvaardde[3]. Van de Spiegel, een man van buitengemeene kunde, van groote gematigdheid en kalmte, van onverdachte eerlijkheid en vaderlandsliefde en bekende energie, scheen de gewenschte persoonlijkheid, die het roer van het ontredderde schip van staat in handen kon nemen, die „in de toenmaalige gesteldheid van zaaken geschikt was om het vertrouwen der natie waardig te zijn"[4]. Maar het viel hem, den geboren en getogen Zeeuw, die Zeeland nooit vergat, niet licht[5] te midden van eene vreemde omgeving, van eerzuchtige en baatzuchtige lieden vol eerbied voor Holland's overwicht, aan een hof, welks vormen hem, den burgerman in uiterlijk en opvatting, niet gemakkelijk afgingen. Hij toonde zich aanstonds een handig, misschien wat al te voorzichtig diplomaat, die in overleg met Harris van de politieke omstandigheden gebruik wist te maken om de beide mogendheden te brengen tot het bondgenootschap, waarop de Republiek rekende tot handhaving zoowel van hare internationale beteekenis als van de inwendige rust. Van Pruisen kon voorloopig niet meer verkregen worden dan dat het met de Republiek een defensief verbond voor 20 jaren wilde sluiten; het behield zich bij overzeesche oorlogen

1) Vervolg op Wagenaar, XX, blz. 307.
2) Vreede, Van de Spiegel, III, blz. 48. Vgl. Nadenking van eenen staatsman wegens zijn ministerie in Holland, blz. 9.
3) Vervolg op Wagenaar, XX, blz. 310 vlg.
4) Nadenking, l.l.
5) ib., blz. 16. Vgl. Bilderdijk, Geschiedenis, XII, blz. 82.

de keuze tusschen hulp in geld of troepen voor, maar zou in Europa met 10000 man infanterie en 2000 ruiters helpen; daarentegen zou de Republiek met de helft volstaan en, zoo zij wilde, alleen met geldelijke hulp; de geldelijke vergoeding werd bepaald op *f* 100000 voor elke duizend man voetvolk en *f* 120000 voor elke duizend ruiters; de garantie bepaalde, dat de koning „op de kragtdaadigste wijze zoowel het erfstadhouderschap als de post van erfgouverneur van iedere provincie met alle deszelfs regten en prerogativen" zou beschermen „als een wezenlijk deel van de constitutie der Vereenigde Nederlanden uitmakende" volgens de in 1748, 1766 en 1788 genomen besluiten „tegen alle aanvallen en ondernemingen, direct of indirect"; een handelsverdrag zou volgen[1]. In Maart was een en ander reeds in staat van wijzen maar de Republiek stelde in overleg met Harris de onderteekening nog uit, totdat ook haar verbond met Engeland gereed zou zijn[2]. Dit was eerst het geval op 15 April, nadat Van de Spiegel herhaalde doch vergeefsche pogingen had gedaan om Engeland te bewegen tot dadelijke teruggave van Negapatnam. Het engelsche verdrag, dat „de onderlinge opregte vriendschap, welke zedert zo langen tijd heeft stand gegrepen" opnieuw „versterkt en bekrachtigd" door 's konings belangstelling in den jongsten tijd getoond, thans als „altoos durende verbintenis" vaststelde, behelsde 12 artikelen. Ook dit was een defensief verbond, waarin de garantie van den regeeringsvorm in nog iets sterker vorm werd gegeven; de wederzijdsche hulp werd vastgesteld op 8000 man voetvolk, 2000 ruiters en 20 oorlogschepen van Engeland, tegen 5000 man, 1000 ruiters en 16 schepen van de zijde der Staten; over deze hulp zou men in onderling overleg treden; de troepen zouden evenals in het pruisische verdrag door geldelijke hulp kunnen worden vervangen; over de teruggave van Negapatnam zou men nader onderhandelen ten einde een voldoend „equivalent" daarvoor te vinden[3].

Eenigen tijd later kwam eindelijk ook het lang gewenschte verbond tusschen Engeland en Pruisen tot stand, nadat Harris bij een bezoek van koning Frederik Willem op Het Loo met hulp van Van de Spiegel en de Prinses het wantrouwen van dezen vorst in

1) Vervolg op Wagenaar, XX, blz. 25 vlg.
2) Wittichen, S. 139.
3) Vervolg op Wagenaar, l.l. blz. 14 vlg.

Engeland's werkelijke bedoelingen had weten weg te nemen en de pogingen van Frankrijk om nog door zijn oude vrienden aan het pruisische hof zoowel als door krijgstoerusting tusschenbeiden te komen verijdeld waren [1]). Den 13den Augustus werd ook dit verdrag onderteekend, dat in hoofdzaak de gezamenlijke bescherming van de Republiek ten doel had gelijk het de uitdrukking bevatte van „eenstemmig en wederzijdsch vertrouwen" en den wensch „tot handhaving van de veiligheid, onafhankelijkheid en regeeringsform der Vereenigde Provinciën" volgens de gesloten verbintenissen [2]).

Zoo was dan de positie der Republiek in Europa bevestigd en trad zij voortaan in de europeesche politiek op in verbond met de beide groote mogendheden, die zich als hare beschermers hadden opgeworpen — een niet zeer eervolle maar voor het oogenblik ten minste tegen buitenlandsche moeilijkheden waarborg verstrekkende verhouding. Het was het doel van Van de Spiegel geweest de beide mogendheden aan de Republiek en met elkander te verbinden zonder door een formeele Triple alliantie Frankrijk te ontstemmen. Hij meende zelfs, dat ook het verbond met Frankrijk van kracht zou kunnen blijven, zoodat de Republiek bij een oorlog zich op al die verbintenissen kon beroepen om onzijdig te blijven [3]).

De gebeurtenissen in het Noorden en het Oosten, in Frankrijk en België zouden weldra toonen, dat de Republiek aan dien steun alle behoefte had. De binnenlandsche onlusten, die de eerste mogendheid meer en meer in moeilijkheden brachten, gingen voorloopig nog buiten de Republiek om maar met levendige belangstelling sloeg Van de Spiegel de snelle ontwikkeling der merkwaardige gebeurtenissen gade, die er welhaast tot eene groote staatsomwenteling zouden leiden. Met niet minder aandacht volgde hij den sedert Augustus 1787 door Rusland en weldra ook door Oostenrijk tegen Turkije gevoerden krijg, die licht ook Engeland en Pruisen op de zijde der Porte, Frankrijk op die zijner beide bondgenooten zou kunnen brengen en dan een europeeschen oorlog zou kunnen verwekken; ook het optreden van Zweden en Finland, de poolsche en de siberische kwestie dreigden den vrede in gansch Europa te zullen verstoren. De Republiek, die zich in de

---

[1]) Hierover Luckwaldt, vooral S. 111 ff.
[2]) Nederl. Jaarb. 1788, blz. 1288 vlg.
[3]) Nadenking, blz. 312.

laatste jaren geheel buiten de algemeene europeesche politiek had gehouden en haar aanzien in Europa daardoor zeer had zien afnemen [1]), deed zich thans weder bemiddelend en tot vrede manend gelden zonder zich al te zeer op den voorgrond te stellen. Van de Spiegel's omzichtige staatkunde had ten doel den voor de verzwakte Republiek en haren vervallen koophandel zoo noodigen vredestoestand alom te herstellen of te bewaren. Hij vestigde weder de aandacht op de verwaarloosde betrekkingen tot de duitsche landen, waar hij weder diplomatieke agenten bij de voornaamste kleine hoven wilde aangesteld zien [2]); hij trachtte het evenwicht in het Noorden, door den eerzuchtigen Gustaaf III van Zweden in gevaar gebracht, in overleg met Engeland te herstellen; hij bemiddelde in een tusschen Engeland en Spanje over de noordwestkust van Amerika ontstaan geschil; hij trachtte de russische en oostenrijksche eischen tegenover Turkije te matigen en de verschillen tusschen Oostenrijk en Pruisen bij te leggen. Op die wijze verschafte hij aan de Republiek weder eenig staatkundig aanzien [3]).

Maar de meeste belangstelling trokken hier toch de belgische toestanden. Het bezoek van Jozef II had dezen, die met groote belangstelling maar met even groote verbazing de ingewikkelde staatshuishouding en de verouderde toestanden op allerlei gebied in de Oostenrijksche Nederlanden had waargenomen, de volledige overtuiging gegeven der noodzakelijkheid van ingrijpende hervorming [4]). Gedurende zijn kort verblijf in 1781 had hij de zittingen der drie groote raden herhaaldelijk begewoond en met de voornaamste belgische staatslieden: Crumpipen, Nény en anderen, langdurige conferentiën gehouden. Hij nam zich voor zoo spoedig mogelijk hervormingen in te voeren, rekenend op den steun, dien hij daarbij ook hier, gelijk in zijn andere staten het geval was geweest, van de burgerklasse, door de verouderde toestanden het meest benadeeld, zou ondervinden meer dan van de zijde van adel en geestelijkheid, die door den bestaanden toestand eerder begunstigd werden. De werkelijk het geluk zijner onderdanen nastrevende vorst meende

---

[1]) Vreede, Van de Spiegel, III, blz. 601.
[2]) ib. blz. 598 vlg.
[3]) Nadenking, blz. 33.
[4]) Schlitter, Die Regierung Josefs II in den Oesterreichischen Niederlanden (Wien, 1900).

in gemoede daarbij te moeten uitgaan van de wenschelijkheid der versterking van de absolute vorstenmacht, ook elders in dien tijd als de bron van vernieuwing der oude feodale regeeringsvormen beschouwd. De toch reeds beperkte macht van landvoogd en landvoogdes, 's keizers vertegenwoordigers te Brussel, hertog Albrecht en aartshertogin Maria Christina, kon daarbij weinig in aanmerking komen, ja, veel werd buiten hen om besloten. Tot zijn ongeluk richtte hij het eerst den blik op de verbetering der kerkelijke toestanden, die hij, meer wijsgeer dan geloovige, onder krachtig staatstoezicht wenschte te stellen tegenover de „abergläubische Hydra" der kerkelijke overheden, ja zelfs in den vorm der gallicaansche begrippen hoopte te kunnen gieten, Op aandrang van den vrijzinnigen Nény, president van den Geheimen Raad, hield Jozef II zich reeds spoedig na zijn aankomst met dit vraagstuk bezig. Nény hoopte door een gematigde houding tegenover het Protestantisme emigranten uit Zeeland naar Vlaanderen te lokken, al zou dan de katholieke religie de heerschende blijven[1]). Maar Jozef wilde verder gaan. Niettegenstaande de waarschuwingen, die hem van verschillende kanten gewerden, gaf hij den 13den October 1781 een „Toleranzpatent" voor al zijne staten, dat — sedert twee eeuwen ongehoorde zaak in die gewesten — aan niet-Roomschen vrijheid van godsdienstoefening en zelfs staatkundige rechten toekende, al bleef het Catholicisme nog de heerschende Kerk. Dit besluit wekte bij de belgische geestelijkheid zoowel als bij de magistraten hevige ergernis en bij landvoogd en landvoogdes ernstige bedenking, maar ten slotte legde men er zich bij neder, nadat de verzekering was ontvangen, dat de keizer de heerschende Kerk als zoodanig wilde handhaven. Maar weldra kwamen andere ingrijpende besluiten op kerkelijk terrein: een keizerlijk patent verbood den invloed van buitenlandsche orden op de inlandsche kloosters, die onder bisschoppelijk toezicht werden geplaatst; een ander onderwierp uitdrukkelijk alle pauselijke en bisschoppelijke brieven en bevelen aan het vorstelijk placet, dat overigens in de Nederlanden sedert 1574 in theorie reeds geldig was; een derde beval (17 Maart 1783) de opheffing van alle „onnutte" kloosters. Deze besluiten, die de macht der Kerk aanrandden, wekte hevige ontroering en de verschillende staatsvergaderingen, door de geestelijkheid aan-

[1]) Schlitter, S. 18/9.

gezet, protesteerden ernstig. Maar de keizer ging onvervaard voort met zijne hervormingen. Hij hief den invloed der Curie op de geestelijke ambten op, verbrak de verbinding met de keulsche nuntiatuur, regelde de vergeving dier ambten en het huwelijksrecht, dat hij seculariseerde, liet de kloostergoederen opnemen, bereidde eene nieuwe verdeeling der parochiën voor, verving de tallooze kleine broederschappen in stad en land door één algemeene „confrerie", regelde de processiën en andere kerkelijke plechtigheden, die hij binnen de kerken beperkte, en stelde (16 Oct. 1786) in plaats van de bisschoppelijke seminaria twee algemeene staatsseminaria voor de opleiding van geestelijken in. Vooral dit laatste besluit wekte opnieuw ernstig verzet, geleid door den primaat-aartsbisschop van Mechelen zelven, kardinaal Frankenberg; doch ten slotte gaf de belgische geestelijkheid toe en zond hare kweekelingen naar Leuven en Luxemburg, waar de nieuwe seminaria gevestigd waren. Maar hare verbittering tegen de regeering was er niet minder hevig om.

Even ingrijpend waren de plannen van den genialen maar overhaast werkenden vorst betreffende de verbetering van staatsinrichting en rechtspraak. Hij stuitte daarbij weder op den tegenstand van den conservatieven landvoogd en de streng-Roomsche landvoogdes, die zich toch reeds beklaagden over het nemen der kerkelijke maatregelen en over de groote macht van 's keizers nieuwen minister te Brussel, graaf Lodewijk Belgiojoso, een heftig man, die geheel met 's keizers hervormingsplannen medeging gelijk ook Kaunitz, de algemeene leider der oostenrijksche staatkunde, zich na eenige aarzeling daarbij had aangesloten. Keizer Jozef begeerde een sterke centrale regeering te vormen door samensmelting der drie groote raden en van de staatssecretarie tot één Raad, een „Conseil général", die onder leiding niet van de landvoogdij maar van 's keizers minister te Brussel zelven in hoofdzaak zou worden samengesteld uit door de regeering aangewezen leden[1]). De macht der landvoogden werd op deze wijze zeer beperkt maar ook die der gewestelijke Staten zou niet langer op de oude wijze blijven bestaan: zij zouden hun overouden invloed op de landsregeering bijna geheel te loor zien gaan door de nieuwe verdeeling des lands in negen „cercles", wier grenzen (behalve in Henegouwen) niet met de oude graafschappen en hertogdommen

[1]) Poullet, Histoire politique Nationale, II, p. 543 suiv.; Schlitter, S. 32 ff.

samenvielen en die ieder onder een met uitgebreide bevoegdheid voorzienen „intendant" zouden staan met commissarissen aan het hoofd van hunne onderdeelen, „districten" genaamd. Een en ander, met de historische ontwikkeling der staatsregeling geheel in strijd, moest met 1 November 1787 in werking treden zooals in het diploma van 21 Februari was aangeteekend. Eindelijk nog hervormde de keizer ook de werkelijk zeer verouderde en gebrekkige rechtspleging door de instelling van een Souvereinen Raad te Brussel als hof van revisie en centrum van rechtspleging met twee hoven van appèl te Brussel en Luxemburg en 64 rechtbanken, terwijl alle geprivilegieerde rechtspraak zonder aan herkomen of rechten te denken met een pennestreek werd afgeschaft. En daarbij zou het niet blijven: de opheffing der gilden, der geestelijke orden enz. werd reeds in het oog gevat en een nieuwe algemeene wetgeving werd voorbereid onder leiding van den kanselier van Brabant, Crumpipen, die in overleg met den keizer, met Belgiojoso en met den voortreffelijken jurist Leclerc de gansche reorganisatie op rechterlijk gebied had geleid. Met 1 Mei 1787 moest ook dit alles in werking gebracht worden.

Het gansche land geraakte in heftige beweging. Adel en patriciaat, in hun eeuwenoude rechten getroffen, plaatsten zich naast de reeds lang verbitterde geestelijkheid. De gewestelijke Staten, die van Brabant vooraan, protesteerden tegen de aanranding der oude, door den vorst nog pas bezworen staatsinrichting en privilegiën; het regende van alle kanten vertoogen, rekwesten, protesten, smeekschriften; alle regeeringslichamen in stad en land staken het hoofd op, raadzalen en kerken weergalmden van meer of minder heftige uitingen tegen de hervormingsplannen; de totnogtoe in België weinig beteekenende pers liet zich eindelijk gelden en overstroomde het land met pamfletten en bezwaarschriften van allerlei aard; de aan de kerkelijke gebruiken gehechte bevolking geraakte meer en meer in onrust over de met wet en zeden strijdige hervormingsplannen. En de steun van vele leden der min of meer verlichte burgerklasse, door den keizer verwacht, beteekende weinig tegenover deze algemeene volksbeweging in een land, zoo gehecht aan zijn oude privilegiën, zoo beheerscht door kerkelijke gevoelens als de Oostenrijksche Nederlanden. De keizer had wel op eenig verzet gerekend maar toch niet op zulk een verzet als zich thans van alle kanten verhief.

Intusschen, de hervormingsmaatregelen des keizers waren wel de

aanleiding tot maar volstrekt niet, zooals men dikwijls gemeend heeft, de oorzaak van de uitbarsting der revolutie, die weldra in deze provinciën uitbrak. Men was het moede als een onbeteekenend aanhangsel der oostenrijksche monarchie behandeld te worden. De geschiedenis dezer landen in de 18de eeuw had duidelijk bewezen, dat de oostenrijksche regeering de economische en staatkundige belangen harer Nederlanden geheel ondergeschikt maakte aan hare algemeene politiek. Daarvan was eene beweging van nationalen aard het gevolg. De provinciën begonnen zich als een geheel te gevoelen, de bevolking als eene „belgische natie", die hare onafhankelijkheid had te handhaven tegenover de schending harer ernstigste belangen, die niet langer als een aanhangsel eener andere mogendheid wilde beschouwd worden. Vandaar het verzet in alle rangen en standen — het eerste ontluiken eener belgische nationaliteit.

Het begon met een studentenoproer te Leuven. Een driehonderdtal brabantsche en vlaamsche studenten verstoorden reeds bij de opening der lessen (1 December 1786) in het nieuwe seminarie de orde door luide vertoogen tegen de staatsleeraren, die men hun had opgedrongen, en tegen hunne „kettersche" gevoelens omtrent de rechten der Kerk; zij eischten herstel der bisschoppelijke seminaria en kwamen zelfs tot openlijk oproer, waartegen op aandrang van Belgiojoso de landvoogd na eenige aarzeling met een aanzienlijke militaire macht optrad. Het was duidelijk, dat de hoogere geestelijkheid in dit kabaal de hand had, ja dat de pauselijke nuntius te Brussel er niet onschuldig aan was. Deze werd dan ook uit de hoofdstad verwijderd, kort nadat de orde te Leuven hersteld was met medewerking van kardinaal Frankenberg zelven, die intusschen naar Weenen werd ontboden om er in de nieuwe richting op kerkelijk gebied onderwezen te worden. Hij vond er weinig troost in 's keizers omgeving, ook niet bij den machtigen noordnederlandschen geleerde Van Swieten, die geheel op 's keizers zijde stond, en de zwakke kerkvorst onderwierp zich ten slotte volkomen met de belofte ook zijne geestelijkheid tot rede te zullen brengen. Dit ging echter niet zoo gemakkelijk. De bisschop van Namen, Lichtervelde, stelde zich thans aan haar hoofd, wat hem verbanning op den hals gehaald zou hebben, wanneer ook hij zich niet ten slotte aan de nieuwe instelling had onderworpen. Maar die onderwerping der geestelijkheid was slechts schijnbaar en zij ging ijverig voort met het aanzetten der ontevre-

denheid over de hervormingen des keizers onder adel, magistraten en volk, heimelijk geholpen door enkele invloedrijke personen in de regeering te Brussel.

De gewestelijke Staten, die reeds vroeger herhaaldelijk tegen de nieuwigheden gewaarschuwd hadden, traden in het voorjaar van 1787 met meerdere kracht daartegen op[1]). Die van Brabant weigerden in April de inning der belastingen, wanneer niet de inbreuken op de Joyeuse Entrée werden nagelaten, en ook de Raad van Brabant sloot zich daarbij aan. Belgiojoso trachtte dien wettelijken tegenstand langs den weg van onderhandeling en nadere inlichting omtrent 's keizers plannen weg te nemen maar reeds begon het gepeupel zich te roeren en het scheen noodig opnieuw militaire macht te ontwikkelen. Toen stelde zich aan het hoofd der brusselsche burgerij de vurige en energieke advocaat Van der Noot, een populair redenaar en niets ontziend volksleider, die tegenover de centraliseerende plannen tot versterking der vorstelijke macht de oude door de privilegiën gewaarborgde volksrechten plaatste. In een heftigen „Mémoire sur les droits du peuple brabançon", die hij 23 April 1787 aan de Staten van Brabant aanbood, viel hij 's keizers plannen ten hevigste aan. Adel en geestelijkheid, thans ook door de burgerij krachtig gesteund, weldra geleid, verstoutten zich tot steeds heftiger verzet. Het zoo lang sluimerende staatkundige leven begon zich door geheel Brabant heen, zij het in onregelmatige vormen, weder te verheffen en dreigend eischten de drie standen eendrachtig de handhaving van de Joyeuse Entrée, het palladium harer vrijheid. Men sprak er reeds openlijk van om de oude rechten met de wapenen in de hand te verdedigen, men herinnerde aan den opstand tegen Spanje en het bleek weldra, dat de regeering in zulk een geval op de voornamelijk uit landzaten bestaande troepen niet onvoorwaardelijk zou kunnen rekenen. Hevige pamfletten richtten zich tegen Belgiojoso, Leclerc en Crumpipen, misleiders, naar men riep, des keizers, eerzuchtige aterlingen, volksbedervers, verraders des vaderlands. Hun leven stond op het spel. Ook in Henegouwen en Namen onder de ontvlambare Walen, zelfs in het op zich zelf staande kalme Luxemburg stuitte men op denzelfden tegenstand,

1) Schlitter, S. 67 ff.

terwijl in het door lange onderdrukking ontzenuwde Vlaanderen de toenemende gisting op den duur weinig beters voorspelde. Men richtte zich tegen den keizer, den „dwingeland", zelven. Men hoorde van plannen in verband met de patriotsche beweging in de Republiek en de houding van Frankrijk daartegenover, om met hulp der talrijke franschgezinden een aansluiting der Oostenrijksche Nederlanden bij Frankrijk tot stand te brengen[1]).

De regeering te Brussel geraakte in groote verlegenheid. Zij zag de noodzakelijkheid van het doen van concessiën in en begaf zich spoedig op dien weg door voorloopig sommige besluiten te schorsen, wat trouwens den landvoogd, die van het begin af weinig ingenomenheid met de hervormingen had betoond, niet ongevallig kon zijn. Maar deze toegeefelijke houding, door Van der Noot en de zijnen handig gebruikt voor verdere doorzetting hunner plannen, bracht de regeering op dien weg steeds verder. Onder de vrees voor de volksmenigte, die den 30sten Mei voor het paleis samenstroomde en met oproer en plundering, met moord en doodslag dreigde, beloofden landvoogd en landvoogdes, wien men zelfs de onafhankelijke heerschappij wilde aanbieden, ze alle in te trekken en zelfs alle sedert tweehonderd jaren gemaakte veranderingen in de staatsregeling van Brabant te zullen afschaffen. Ook in de andere provinciën werd alles ter zijde gesteld. In het gansche land betoonde men de grootste vreugde. Van der Noot was toen de eigenlijke leider der zaken in België; door de inrichting, naar het in de Republiek gegeven voorbeeld, van vrijkorpsen uit de gilden, door het aanknoopen van verbintenissen met andere leiders in de brabantsche steden, weldra ook in die der andere provinciën, verbond hij de thans zegevierende oppositie tot een voor de plannen der keizerlijke regeering hoogst bedenkelijke macht.

Maar hoe zou de keizer, die juist in de Krim een bezoek aan keizerin Catharina bracht, een en ander opnemen? Hij was volstrekt ongeneigd het gebeurde goed te keuren en verweet de regeering te Brussel hare onhandigheid, lafheid en besluiteloosheid. Hij zond aan den minister vorst Kaunitz, die te Weenen de zaken leidde, bevel tot handhaving van het reeds genomen besluit om afgevaardigden der gewesten naar Weenen te ontbieden onder belofte niets

1) Schlitter, S. 77.

zonder hunne medewerking te zullen doen en riep ook den landvoogd en de landvoogdes benevens Belgiojoso, die evenzeer het hoofd verloren scheen te hebben, daarheen. Maar de Staten weigerden hunne afgevaardigden zoover weg te zenden en richtten zich onmiddellijk tot Frankrijk met verzoek om op grond van de bepalingen van den vrede van Rastadt hunne privilegiën te helpen handhaven, wat intusschen door Lodewijk XVI, die niet den minsten lust had zijn zwager en bondgenoot in het harnas te jagen, werd afgeslagen [1]). Het behoud der gewesten voor de dynastie stond op het spel. De in een valsche positie geplaatste landvoogd en landvoogdes verlieten weldra Brussel, op aanwijzing van Jozef de regeering overdragend aan den bevelhebber der troepen, generaal graaf Murray. Ten slotte kwamen ook de afgevaardigden toch naar Weenen, maar werden hier met weinig tegemoetkoming behandeld, al beloofde de keizer nog eens de hervormingen niet zonder hunne toestemming te zullen invoeren.

De gisting in het land nam thans in den nazomer van 1787 weder op bedenkelijke wijze toe. De Staten bleven standvastig de inning der lasten weigeren zoolang de keizer zijne hervormingen niet formeel had ingetrokken; zij weigerden ook de door Murray verlangde afschaffing der vrijkorpsen. Aan den anderen kant weigerde de keizer de plannen op te geven. De gisting steeg nu te Brussel tot revolutionnaire woeling en ook Van der Noot was in September niet meester meer van den toestand, terwijl Murray zich gereed maakte met de troepen op te treden. Een misverstand deed op den 20sten September te Brussel een bloedige botsing tusschen soldaten en burgers ontstaan. Murray wist nog, ten koste trouwens van zijn gezag, de orde te herstellen, maar ook hij was in die omstandigheden gebleken niet berekend te zijn voor den moeilijken post te midden der oproerige bewegingen en werd weldra vervangen door graaf Trauttmannsdorff, een jong diplomaat, die, gesteund door den nieuwen bevelhebber, generaal D'Alton, allereerst het verzwakte landsheerlijke gezag zou hebben te herstellen en daartoe bekleed werd met alle bevoegdheid om zijn wil op te leggen.

Zoo stonden de belgische zaken, toen het stadhouderlijk gezag in de Republiek door de pruisische wapenen opnieuw bevestigd was. De woelingen in het Noorden hadden totnogtoe ernstige bemoeiing met de verwikkelingen in België belet, ja de aandacht daarvan in de Republiek afgeleid, al hadden de Patriotten op steun voor hunne zaak van die zijde gehoopt. Thans zou de regeering der Republiek meer aandacht aan den loop der dingen in het Zuiden hebben te wijden. Het kon haar niet onverschillig zijn, of de Zuidelijke Nederlanden in de handen der habsburgsche dynastie zouden blijven dan met Frankrijk vereenigd zouden worden of wel een afzonderlijken staat zouden vormen — de oude vragen uit den tijd van Lodewijk XIV in een nieuwen vorm. Bovendien zag zij de mogelijkheid van het terugwinnen harer barrière en van hare rechten in Vlaanderen en aan de Schelde-oevers. Eindelijk zou zij het oog moeten houden op de woelingen in België, die door de aanwezigheid der bij duizenden gevluchte Patriotten daar en in het Noorden van Frankrijk ook binnen haar eigen grenzen invloed zouden kunnen hebben [1]). En het bleek weldra, dat de keizerlijke regeering gaarne de talrijke vermogenden onder de hollandsche uitgewekenen in België wilde houden, in het belang van het fabriekswezen zoowel als van dat der zeevaart en visscherij.

Van de Spiegel had gaarne den opstand in de geboorte gesmoord gezien en, toen dit onmogelijk bleek, willen zorgen, dat Frankrijk zich niet van de zuidelijke gewesten meester maakte. De opstelling van een observatiekorps der drie mogendheden, 30 of 40000 man sterk, in Staats-Brabant werd door hem bepleit maar kon bij Pruisen en Engeland geen steun vinden [2]).

Trauttmannsdorff, door den keizer gelast om den op 1 April 1787 bestaanden toestand met inbegrip van de tot dien tijd genomen besluiten te handhaven, eischte dit van den Raad van Brabant en toen deze de nieuwe dekreten niet uitvaardigde, beval hij den 22sten Januari 1788 binnen 24 uren tot de uitvaardiging over te gaan [3]). D'Alton trok zijne troepen samen en na het bloedig onderdrukken van een hevig volksoproer te Brussel ging de Raad tot de uitvaardiging over onder verklaring trouwens, dat noch de Joyeuse Entrée noch de oude staatsinrichting in het algemeen daarbij mocht worden geschonden. Eerst daarna keerden landvoogd en landvoogdes naar Brussel terug. Ook de

1) Schlitter, S. 243/4, 253/4.

1) L. P. J. Van de Spiegel, Résumé des négociations qui accompagnèrent la Révolution des Pays-Bas autrichiens (Amst., 1841), p. 14 suiv. Vgl. Schlitter, Geheime Correspondenz Josefs II mit Trautmannsdorff (Wien, 1902).

2) Nadenking, blz. 34 vlg.

3) Schlitter, S. 44 ff.

tegenstand der leuvensche universiteit werd in het voorjaar door eene schorsing, daarna door verplaatsing der oude hoogeschool naar Brussel gestraft, terwijl het algemeene staatsseminarie werd heropend en de bisschoppelijke seminaria definitief werden gesloten. Nieuwe oproeren te Mechelen en Antwerpen bij gelegenheid dezer sluiting in Augustus 1788 werden met geweld onderdrukt. Maar de gisting onder de bevolking hield daarmede niet op en de geestelijkheid, die het staatsseminarie onbezocht liet, zoowel als de in het najaar opnieuw opgeroepen Statenvergaderingen bleven zich verzetten, met name in Brabant en Henegouwen, waar de Staten weder de belastingen weigerden, zoolang niet aan de gestelde eischen was voldaan. Wel gaven in Brabant na stormachtige discussiën adel en geestelijkheid ten slotte op dit punt toe maar de derde stand, door Van der Noot geleid, weigerde uitdrukkelijk.

De keizer beval nogmaals krachtig door te tasten en verbood in Januari 1789 zoowel in Brabant als in Henegouwen verdere bijeenkomsten der Staten, die hij op zijn beurt beschuldigde zich onttrokken te hebben aan de bij zijn inhuldiging op zich genomen verplichtingen. Bij eene toch nog voor de laatste maal opgeroepen brabantsche Statenvergadering op 26 Januari, waar Trauttmannsdorff dreigend wees op de in den omtrek der vergaderzaal verzamelde troepen en in heftige taal de Staten tot gehoorzaamheid aanmaande, weigerde de derde stand opnieuw. In Henegouwen geschiedde hetzelfde. Toen werden in dit laatste gewest de Staten ontbonden en de privilegiën vernietigd, terwijl de souverein verklaarde het als „veroverd gebied" te zullen behandelen. In Maart richtte hij zich ook door zijn minister tot de Staten van Brabant met het voorstel om de „constitution incompréhensible, ténébreuse et inexécutable" te wijzigen en de vertegenwoordiging van den derden stand ten eenenmale op te heffen. Toen de Raad van Brabant weigerde deze voorstellen goed te keuren en ook de Staten zich niet lieten overhalen, hief de keizer in Juni de Joyeuse Entrée en alle verdere privilegiën op en ontbond Raad en Staten, terwijl zoowel in Brabant als in Henegouwen eenige aanzienlijke geestelijken en leeken gevangen gezet werden.

Een algemeene verontwaardiging ontstond in het gansche land; overal verhief zich een geest van verzet; honderden verlieten het land hunner geboorte, waar zij zich onder het keizerlijk despotisme niet meer veilig achtten; op alle muren verschenen oproerige manifesten in proza en

dicht; pamfletten zetten openlijk tot opstand aan. Het verbod van emigratie, den 30sten September uitgevaardigd, kwam te laat om de beweging tegen te houden.

De uitgewekenen riepen weldra de hulp in van Engeland, Pruisen en de Republiek. Van der Noot, die reeds in April 1789 de vlucht had genomen om te ontsnappen aan de tegen hem begonnen strafvervolging, had zich in Mei persoonlijk tot Van de Spiegel gewend [1]) met verzoek om steun, zelfs in uitzicht stellend, dat België zich onafhankelijk zou verklaren en zich onder een eigen stadhouder, bij voorbeeld den tweeden zoon van Willem V, nauw met de Republiek zou verbinden, misschien wel tot één staat. Van de Spiegel, hoewel weinig vertrouwend op deze losse aanbiedingen van een „homme sans qualification", werwees hem naar Hertzberg en Pitt en Van der Noot vond werkelijk bij den eerste, vijand van Oostenrijk, sympathie voor zijne denkbeelden. Begeerig om dit belangrijke gebied aan het huis Habsburg te ontrukken, zond Hertzberg den gouverneur van Wezel naar Van der Noot, die weldra als „agent plénipotentiaire du peuple brabançon" en vertegenwoordiger van de te Roozendaal, later te Breda verzamelde emigranten, onder wie hij en de antwerpsche kanunnik Van Eupen de leiders waren, te Berlijn verscheen. Hij werd er met onderscheiding ontvangen en vond er levendige aanmoediging, meer dan te Londen, waar Pitt gering vertrouwen op den opstand in België toonde en weinig gezind bleek om zich vijandig tegenover Oostenrijk te stellen.

Intusschen begonnen de zaken in België zich steeds ernstiger voor te doen. In Luik, waar de bevolking met de regeering van den prins-bisschop Van Hoensbroeck overhoop lag wegens zijne maatregelen tegen het spelen te Spa en op het voorbeeld van het toen in revolutiekoorts bevangen Frankrijk met democratische denkbeelden vervuld was, ontstond in Augustus, een maand na den val der Bastille, een formeele revolutie, die de oude regeeringsvormen omverwierp, de volkssouvereiniteit als beginsel vooropstelde en den prins-bisschop alleen de uitvoerende macht liet. De prins-bisschop, onmachtig de orde te herstellen, verliet het bisdom en beriep zich als rijksvorst op het Rijkskamergericht te Wetzlar, dat den koning van Pruisen, als lid van den westfaalschen kreits, opdroeg het

[1]) Résumé, p. 52 suiv.

wettige gezag te handhaven. Zoo rukten pruisische troepen het bisdom binnen en bezetten de voornaamste vestingen. Op de beweging in Luik en de pruisische aanmoediging steunend, begonnen de ontevredenen in de oostenrijksche gewesten zich opnieuw te roeren. De brusselsche advocaat François Vonck, hoofd eener onder de leus „Pro aris et focis" wijdvertakte organisatie van hervormingsgezinden, die echter den wettigen weg gevolgd wilden zien en de willekeur des keizers evenzeer afkeurden als de Staten en de aanhangers van den aan het oude stelsel van regeering gehechten Van der Noot, week met een aantal der zijnen, die zich gewapend hadden, uit naar Hasselt op luiksch grondgebied en trad weldra in overleg met de uitgewekenen te Breda, met wie hij en de zijnen zich eindelijk vereenigden. Zoo werd Breda het middelpunt eener tegen de keizerlijke regeering gerichte emigratie, die van pruisische zijde de belofte kreeg van steun tegen iederen aanval van Frankrijk of Oostenrijk, mits zij zelfstandig bleef en zich beriep op het Duitsche Rijk, voor welks belangen dan de koning van Pruisen zou kunnen opkomen [1]).

De regeering der Republiek, bij de teruggetrokken houding van Engeland het niet wagend zich zonder meer naast Pruisen te stellen, bepaalde zich uit vrees voor een algemeenen oorlog, waarbuiten zij niet zou kunnen blijven, onder het vooropstellen harer onzijdigheid tot heimelijke aanmoediging der emigranten en verbood hun op aandrang der keizerlijke regeering alleen de vorming van gewapende benden op haar grondgebied. Maar dit verbod belette niet, dat de emigranten zich in October onder den gewezen oostenrijkschen kolonel Van der Mersch tot een inval in België voorbereidden.

Een manifest [2]) van „le peuple brabançon", waarin de grieven tegen het bestuur des keizers werden uiteengezet, verklaarde hem den 24sten October 1789 op grond der oude privilegiën „déchu de la souveraineté, domaines, droits et prérogatives dudit duché et pays (de Brabant) et autres en dépendant" en twee dagen later rukte Van der Mersch met eenige honderden naar Turnhout op, waar hij den 27sten de oostenrijksche troepen terugsloeg maar spoedig voor de overmacht op staatsch grondgebied de wijk moest nemen. Een andere bende onder den jongen prins van Ligne was gelukkiger en bemachtigde het belangrijke Gent. Dit succès werd weldra door een algemeenen opstand tegen het oostenrijksche gezag achtereenvolgens in de voornaamste steden des lands gevolgd en de landvoogd zag zich genoodzaakt met de tegenover dien algemeenen opstand onvoldoende militaire macht, die achter de Maas terugweek, Brussel te verlaten en zich naar Luxemburg terug te trekken, waarheen ook Trauttmannsdorff, die te vergeefs alle mogelijke concessies deed, de hervormingsbesluiten introk en een algemeene amnestie afkondigde, hen spoedig volgen moest. Den 17den December deden Van der Noot en Vonck met de hunnen den zegevierenden intocht in de hoofdstad des lands; de citadel van Antwerpen, de laatste vesting met oostenrijksche bezetting, kapituleerde einde Januari.

1) Résumé, p. 71.
2) ib., p. 72 suiv.

Het bleek intusschen weldra, dat de beide partijen onder de opstandelingen, de Statisten, die volledige reactie wilden, en de Progressisten of Vonckisten, die hervorming der verouderde instellingen langs wettigen weg begeerden, niet met elkander konden samenwerken. Ook hier stonden conservatieven en hervormingsgezinden, aristocraten en democraten scherp tegenover elkander en onder de laatsten eischten velen op het voorbeeld van het in volle gisting verkeerende Frankrijk de oproeping eener nationale vergadering, ja waren niet afkeerig van een aansluiting bij Frankrijk. Nog vóór het einde des jaars namen echter overal de gewestelijke Staten, waarin de conservatieven verreweg de bovenhand hadden, in Brabant gezamenlijk met den Raad van dit gewest, het bewind voorloopig in handen. In Januari 1790 te Brussel als Staten-Generaal bijeengekomen, richtten zij eene federatieve Republiek op onder den naam van „Vereenigde Staten van België", verbonden door de den 11den gesloten Unie van Brussel met handhaving van de oude regeeringsvormen en privilegiën en met instelling van een permanent Souverein Congres als uitvoerende macht namens de Staten-Generaal. Als leiders van dit Congres zouden Van der Noot als staatsminister en zijn medestander Van Eupen als staatssecretaris optreden.

De partij der Vonckisten, waarbij zich Van der Mersch en vele bekwame leden van den hoogen adel, magistraten en burgers hadden aangesloten, was zeer teleurgesteld over dezen gang van zaken, waardoor het verouderde regeeringsstelsel voorgoed bevestigd was. Zij toonden zich weldra zelfs bereid een uitbreiding der fransche grenzen tot over geheel België in de hand te werken

en, toen de door de binnenlandsche toestanden beziggehouden fransche regeering dit opnieuw weigerde, met de regeering te Luxemburg in overleg te treden over eene toenadering, die ten gevolge van den plotselingen dood van keizer Jozef (21 Februari 1790) en de verzoenende gezindheid van diens broeder en opvolger Leopold II spoediger haar beslag kreeg dan aanvankelijk verwacht kon worden.

De drie verbonden mogendheden traden intusschen met elkander in overleg, welke houding zij tegenover de nieuwe Republiek zouden aannemen, welker leiders aanstonds hare hulp hadden ingeroepen. Pruisen, begeerende Oostenrijk's macht te verzwakken, was zeer geneigd die hulp te verleenen maar Engeland, dat de verzwakking van Oostenrijk niet gaarne zag, volstrekt niet en de Republiek der Vereenigde Nederlanden, bevreesd zoowel voor bevestiging der oostenrijksche heerschappij als voor terugwerking der belgische revolutie op hare nog altijd niet geheel tot rust gekomen partijschappen, wenschte de grootst mogelijke voorzichtigheid in acht te nemen en zooveel mogelijk de oude regeeringsvormen der zuidelijke provinciën, met de hare zoo verwant, geëerbiedigd te zien, het liefst in den vorm van een herstel der oostenrijksche macht op „gelimiteerde voorwaarden" [1]). Van de aanvankelijk besproken plannen tot vereeniging der beide republieken tot één staat wilde Van de Spiegel niet hooren: zoowel de godsdienstige als de economische en staatkundige toestanden der beide landen achtte hij zoo verschillend, dat eene samenvoeging nooit in het voordeel van een van beiden kon geacht worden; voor eene toenadering tusschen de beide republieken was hij eerder te winnen en de Prinses, nog altijd vervuld van het denkbeeld om haar tweeden zoon in België aan het hoofd te stellen, niet minder [2]). Maar daarvan was thans niet ernstig sprake meer en op voorstel der Republiek werd op eene conventie te Berlijn (9 Jan. 1790) besloten [3]), dat de drie mogendheden zich niet met de belgische zaken zouden inlaten, tenzij de keizer zelf hare hulp inriep of wel „forcées par l'urgence des circonstances"; dat men in ieder geval de oude privilegiën en instellingen zou helpen handhaven en nog geen

1) Vreede, Van de Spiegel, I, blz. 7 vlg., IV, Inl. blz. 26. Vgl. de correspondentie met D'Yvoy te Brussel, aldaar blz. 1 vlg.

2) Vgl. daarover ook de stukken bij Vreede, Van de Spiegel, III, blz. 615 vlg., IV, blz. 158 vlg.

3) Résumé, p. 149.

beslissing zou nemen aangaande de erkenning van den nieuwen staat; dat men ook geen inmenging van een anderen staat — op Frankrijk werd natuurlijk gedoeld — zou dulden en gezamenlijk zou blijven overleggen. Twee dagen later constitueerde zich de nieuwe belgische Republiek maar ook nu wisten de zeemogendheden Pruisen te bewegen zich nog onzijdig te houden in weerwil van den voortdurenden aandrang der Belgen te Berlijn.

Zoo kon de verstandige keizer Leopold, betrekkelijk gerust op de houding der drie mogendheden, voortgaan met zijn onderhandelingen met de belgische opstandelingen, ofschoon Hertzberg nog herhaaldelijk de zeemogendheden aanzocht om de onafhankelijkheid van België te erkennen en desnoods aan Oostenrijk Gallicië over te laten als schadeloosstelling voor zijn verlies in de Nederlanden.

Intusschen dreigden aan alle kanten van Europa, vooral in het Oosten, verwikkelingen, die in verband met den reeds tegen Turkije en in het Noorden begonnen oorlog en de hangende poolsche kwestie ieder oogenblik tot een algemeenen krijg konden leiden, terwijl de in Frankrijk voortgaande omwenteling niet minder zorg baarde, ook in verband met mogelijke fransche plannen op België. Het gansche voorjaar van 1790 dreigde oorlogsgevaar, in den zomer eindelijk door de belangrijke conferentie van Reichenbach, waar Pruisen en Oostenrijk met betrekking tot het oosten tot eene schikking kwamen, benevens door het vredesverdrag van Varela in het Noorden gelukkig bezworen. De invloed van de Republiek op deze schikking was inderdaad van beteekenis en Van de Spiegel had zoowel te Berlijn als te Londen met talent daarvoor gearbeid [1]). Omtrent de belgische zaken werd vastgesteld, dat Leopold een amnestie zou afkondigen en de zaken zou herstellen op den voet zooals zij waren bij de troonsbeklimming van keizer Jozef, terwijl de drie mogendheden den ouden regeeringsvorm beloofden te helpen handhaven op dezelfde wijze als zij den regeeringsvorm in de Republiek hadden bevestigd.

Deze overeenkomst was de doodsteek voor de belgische Republiek [2]), thans door de drie mogendheden geheel opgegeven, terwijl de oostenrijksche troepen reeds op marsch waren om het keizerlijk gezag te herstellen.

1) Vgl. daarover vooral de correspondentie van Van de Spiegel met den gezant te Berlijn, Van Rheede, en dien te Londen, Van Nagell (Rijksarchief); Vreede, Van de Spiegel, III, blz. 621 vlg.

2) Résumé, p. 39.

Leopold had onmiddellijk na zijne troonsbeklimming graaf Cobenzl naar Luxemburg gezonden om de toestanden in België zoo mogelijk te regelen op grondslag van terugkeer tot de oude staatsregeling. Een memorie van den nieuwen Souverein keurde de ingevoerde nieuwigheden ondubbelzinnig af evenals de gewelddadige maatregelen, door zijn voorganger genomen. Wel werd dit verzoenend schrijven, waarin zelfs het recht tot verzet der onderdanen werd erkend, te Brussel nog zonder antwoord gelaten maar de Statisten en Vonckisten lagen daar weldra geheel met elkander overhoop en de machtige geestelijkheid richtte zich steeds feller tegen de nieuwe denkbeelden. In Maart ontstond te Brussel een hevig volksoproer tegen de Vonckisten, die zich naar Namen terugtrokken onder de bescherming der troepen van Van der Mersch maar, ook hier niet veilig en door het grootste deel van het leger verlaten, deels naar Frankrijk vluchtten, deels gevangen gezet werden; pogingen om in Vlaanderen en elders eene beweging ten hunnen gunste te verwekken, werden door de Statisten met geweld onderdrukt. De Statisten hadden de zegepraal behaald. Maar zij hadden niet veel aan hunne overwinning, want noch het revolutionnaire Frankrijk noch de drie mogendheden trokken zich hun lot aan. De laatsten rieden ernstig tot verzoening en in Den Haag vestigde zich eene conferentie, waarin namens Engeland lord Auckland, namens Pruisen graaf Keller, namens Oostenrijk graaf De Mercy d'Argenteau, namens de Republiek Van de Spiegel zitting namen, ten einde de belgische toestanden gezamenlijk met den keizer te regelen. Leopold II, nu het terrein meester, wist deze haagsche conferentie in de door hem gewenschte richting te leiden en haar voor de bemiddeling tusschen hem en zijne belgische onderdanen te gebruiken, geheel volgens de wenschen trouwens van Engeland en de Republiek.

Het meer en meer in het nauw gebrachte belgische Congres deed alle moeite om aan de droeve noodzakelijkheid te ontkomen. Het drong te Berlijn aan, zond Van Eupen met hetzelfde doel naar Den Haag en riep de bevolking der gewesten op tot verdediging tegen de oprukkende Oostenrijkers. Half October verklaarde eindelijk keizer Leopold plechtig nog tijd te willen geven tot 21 November om zijne voorstellen aan te nemen. Toen het Congres weigerde en de weder bijeengekomen Staten-Generaal nog ter elfder ure zijn zoon aartshertog Karel tot „groothertog" van België kozen, rukte generaal Bender aan het hoofd van zijn leger Brabant binnen

en herstelde in enkele dagen het oostenrijksche gezag: den 2den December reeds bezette hij Brussel. De regeering van Van der Noot en Van Eupen nam de vlucht naar de noordelijke Republiek en de belgische revolutie had een einde genomen. Overeenkomstig de bepalingen van Reichenbach erkende de conferentie in Den Haag den 10den December[1]) Leopold II als souverein van België, „seul, indivisible, inaliénable et incommutable domaine, inséparable des états de la maison d'Autriche", te regeeren volgens de bepalingen bij de troonsbeklimming van Karel VI en Maria Theresia, met afkondiging eener amnestie, waarvan slechts enkele leiders uitgesloten bleven. Ook de landvoogd en landvoogdes keerden nu half Juli 1791 naar Brussel terug en graaf De Mercy-d'Argenteau werd bekleed met de waardigheid van 's keizers vertegenwoordiger. In het najaar van 1790 was ook de revolutie in Luik onderdrukt met herstel der oude toestanden.

Het was alsof de regeering van Jozef II er niet geweest was, maar in de gewesten bleef toch een vaag gevoel leven van onrust, van ontevredenheid met de oude instellingen, van verzet tegen de monarchale neigingen der herstelde regeering; de uitgewekenen van de beide partijen, door welker oneenigheid de belgische omwenteling mislukt was, gaven den moed niet op om nog eenmaal in het vaderland terug te keeren en hunne plannen te verwezenlijken. De in Frankrijk zegevierende revolutie scheen op den duur een kans daarop te openen. En ook in de noordelijke Republiek lette men met toenemende bezorgdheid op den loop der dingen in Frankrijk, die ten opzichte van de toestanden in haar eigen gebied van invloed zou kunnen zijn[2]). Nog regeerde Lodewijk XVI, thans als constitutioneel koning, over het in schromelijke verwarring verkeerende land, nog hielden Mirabeau en Lafayette de uiterste elementen in toom, maar reeds woelden de clubs der Jacobijnen, Feuillants en Cordeliers en sprak men van eene tusschenkomst der mogendheden in de zaken van Frankrijk, terwijl de omwentelingsgezinden droomden van de bevrijding der natiën uit de slavernij der vorstelijke macht.

* * *

1) Résumé, p. 386 suiv.

2) Politieke correspondentie van Van de Spiegel uit deze jaren in het Rijksarchief en het Huisarchief, ten deele ook bij Vreede, dl. III aan het slot en dl. IV, passim. Vgl. De Jonge, La restauration et M. Van de Spiegel, in Nederl. Rijksarchief, I, blz. 319 vlg.

Niet minder zorg baarden in de Republiek de inwendige toestanden. Alles was „à reparer ou à refaire". De gebeurtenissen der laatste jaren hadden de grootste verwarring in staat en maatschappij ten gevolge gehad: daaraan moest paal en perk gesteld worden. En Van de Spiegel begreep, dat men niet volstaan kon met herstel van het oude: de tijd was gekomen om te beproeven, of het niet mogelijk zou zijn de Republiek te redden door verbetering van sommige in het oog springende gebreken harer staatsinrichting en van haren maatschappelijken toestand in het algemeen. De woelingen der laatste jaren hadden ten minste dit gevolg gehad, dat ook in de Oranjepartij aan velen de oogen waren opengegaan voor de wenschelijkheid om eindelijk hervormingsmaatregelen te nemen, zij het dan niet in democratische richting. Maar de geringe gezindheid van den Prins om overeenkomstig den raad van Van de Spiegel „de deur van de amnestie voor het groote gros wijder open te zetten en de justitie alleen tegen de hoofden werkzaam te doen zijn"[1] en de reactionnaire stemming onder de thans in hunne waardigheden en rechten herstelde, voor verandering meer dan ooit beduchte regenten beloofde in dit opzichtweinig goeds. Men vergaf wel maar vergat niet[2]; men ademde wraak en weerwraak.

Van de Spiegel begon in Juli 1788 met het ernstig aanvatten van eene nieuwe regeling der gewestelijke quoten, daar „van deze zaak het staan of vallen van de Republiek afhing"[3] en de financiëele toestand bij de eb in de „publique kassen" en de „schreeuwende" schuld hoogst bedenkelijk moest genoemd worden[4]. Niet alleen toch de financiën van Friesland, Zeeland en Stad en Lande waren sedert jaren in de war, maar ook de drie landprovinciën boden in dit opzicht thans een weinig verkwikkelijk schouwspel en de zaken van Holland stonden in de laatste jaren eveneens weder onder den druk der buitengewone omstandigheden minder gunstig: het bleek, om de zaken gaande te houden, noodig eene geldleening van 5 millioen uit te schrijven voor Holland, welks schulden 400 mill. bedroegen, maar het crediet der provincie was zoo geschokt — hare papieren stonden 20 % beneden pari — dat men deze betrek-

1) Huisarchief, Archief Willem V, nº. 213, brief van 30 Mei 1788.
2) Nadenking, blz. 15, 19.
3) Brief van 9 Juli 1788, l.l.
4) Nadenking, blz. 15.

kelijk geringe som niet volteekend kon krijgen en daarom eindelijk moest overgaan tot eene „geforceerde negotiatie", eene heffing namelijk van den 25sten penning van alle bezittingen boven de *f* 2500 en van inkomsten uit ambten en bedieningen: een maatregel, die veel ergernis wekte maar zonder welke geen betaling der met de omwenteling samenhangende kosten kon geschieden[1]. Ook deze heffing kon niet worden doorgezet dan na heftigen tegenstand van sommige steden, met name van Leiden, Gouda en Gorkum, waar de nieuwe regenten het meest hadden in te brengen. Maar het bleek zeer moeielijk om behoorlijk vertrouwbare inlichtingen te verkrijgen aangaande de financiën der gewesten, die zich tegenover elkander klein hielden in de hoop hunne quoten verminderd te zien en allerlei uitvluchten zochten om te ontkomen aan het inleveren der door Van de Spiegel gewenschte nauwkeurige berekening van inkomsten en lasten, die, naar men vreesde, in ieder geval een aanzienlijke vermeerdering der belastingen ten gevolge zou hebben. De Staat van Oorlog voor 1789 werd in uitgaaf door hem op niet meer dan 13 mill. en 3 ton begroot, welke som, maar drie ton hooger dan vóór de troebelen, gemakkelijk — zoo meende de raadpensionaris — door eene eenparige belasting volgens de Unie kon worden verkregen.

De zaak der financiën en die der daarmede in nauw verband staande landsverdediging waren dus in de eerste jaren van de „restauratie" hoofdpunten, waarover ernstig geraadpleegd diende te worden. Holland had reeds bij het geven zijner toestemming voor den Staat van Oorlog van 1788 geklaagd over den „veragterden staat" van de financiën der admiraliteitscolleges, over de wanbetaling van verscheiden gewesten en over hun onverantwoordelijk schuiven van alle lasten op de schouders van Holland, dat onmogelijk langer al die lasten kon dragen[2]. Reeds in 1784 had Zeeland, ook in zijne financiën door den laatsten oorlog weder zeer getroffen, gewezen op de dringende noodzakelijkheid van „redres in de proportie der quotes"[3], ook door de andere gewesten gereedelijk erkend. Een „besogne" tot het behandelen dier zaak was dan ook in het volgend jaar door de verschillende gewesten ingesteld

1) Vaderl. Historie, Vervolg, dl. XX, blz. 322 vlg. Vgl. brief van Van de Spiegel aan den Prins in Sept. 1788 (Huisarchief); Nadenking, blz. 43.
2) Vaderl. Hist., blz. 331 vlg.
3) Vreede, Van de Spiegel, II, blz. 360 vlg.

met het doel om financiën en verdediging in verband met elkander na te gaan. Maar de woelingen hadden in den eersten tijd den voortgang der beraadslagingen belemmerd. Van de Spiegel, die zich van het begin af voor deze zaak zeer had ingespannen als zijnde van overwegend belang, bracht nu in den zomer van 1788 meerdere kracht in de overwegingen van de in twee besognes, een voor de herziening der quoten, een voor het defensiewezen, gescheiden commissie. Hij wees erop [1]), dat vóór alles vastheid in de financiën noodig was, zoodat de regeling der quoten voor den tijd van 25 jaren diende te geschieden en in verband daarmede een vaste Staat van Oorlog voor dien tijd diende te worden bepaald, waarvan niet dan „bij gemeen consent" mocht worden afgeweken; hij verlangde het drieledig beding, dat de provinciën verplicht zouden zijn hare consenten binnen een te bepalen tijd in te brengen, dat de meerderheid voortaan de minderheid zou binden en dat men op de onwilligen dwangmaatregelen zou mogen toepassen. Na heel wat gehaspel en herhaaldelijk ingrijpen van den als „arbiter" gekozen erfstadhouder, die meer dan eens met geduld voorstellen te dien opzichte deed, diende het besogne voor de defensie in October 1789 eindelijk zijn lijvig verslag in, waarin onder anderen de samensmelting der vijf admiraliteiten tot één college weder werd voorgesteld; maar dat voor de quoten was nog niet gereed en de beide zaken stonden in zoo nauw verband, dat regeling van de eene zonder die van de andere niet mogelijk, ook niet wenschelijk scheen [2]). De gemeenschappelijke aandrang van den Prins en Van de Spiegel, die persoonlijk aan de beraadslagingen deelnamen en van wie de laatste herhaaldelijk met zijn ontslag dreigde, deed eindelijk in Mei 1790 ook het tweede besogne gereed komen met het indienen van een nog veel lijviger verslag, dat in druk niet minder dan drie boekdeelen besloeg en behalve de nieuwe regeling der quoten op grond van de gewijzigde economische verhoudingen ook den toestand der generaliteitskas, de wenschelijkheid van bezuiniging in het beheer en in den Staat van Oorlog benevens de regeling van buitengewone geldopneming in tijd van oorlog behandelde. Maar nu begonnen eerst goed de moeilijkheden bij de

[1]) ib. blz. 442/3.

[2]) Vreede, IV, blz. 299 en 317 vlg. Vgl. over dit alles ook Van de Spiegel's correspondentie met den Prins uit deze jaren (Huisarchief).

behandeling dezer zaken in de afzonderlijke gewesten en het duurde langer dan twee jaren, eer er in dezen op eenig resultaat kon worden gewezen. Wanhopig klaagde de raadpensionaris over de „stijfzinnigheid" en „baatzucht" der regenten nu eens in de eene, dan weder in de andere provincie. Gelukte het den Prins eindelijk door zijne persoonlijke tusschenkomst Gelderland te bewegen zich bij de voor dit gewest bepaalde verhooging met $\frac{1}{2}$ % neder te leggen, dan begon Friesland, dat met meer dan 2 % verlaagd was, weder te klagen of riep Overijsel, dat het te veel „geperst" werd. Alleen door Holland, dat eertijds op ruim 58 % gestaan had, tot ruim 62 % te verhoogen en de Generaliteitslanden, die te voren waren vrijgesteld, eerst op 3, daarna op 4, eindelijk op $4\frac{4}{5}$ % te brengen, kon aan de bezwaren der gewesten voldaan worden. Het eindresultaat was, dat Gelderland van $5\frac{1}{2}$ op even 6 %, Zeeland van ruim 9 millioen op $3\frac{4}{5}$ %, Utrecht van $5\frac{4}{5}$ op $4\frac{1}{2}$ %, Friesland van $11\frac{3}{5}$ op $9\frac{1}{5}$ %, Overijsel van $3\frac{3}{5}$ op bijna $3\frac{1}{2}$ %, Stad en Lande van $4\frac{4}{5}$ op $5\frac{1}{5}$ %, Drente op bijna 1 % zou komen te staan [1]). Maar van de zoo gewenschte regeling der gewestelijke financiën elk in het bijzonder kwam niets; ook niet van de door den raadpensionaris gewenschte herziening der verponding in Holland, die in 1730 wel voor de huizen was geschied maar voor de landerijen nog altijd op de oude regeling van 1632 was blijven staan. Wel mocht Van de Spiegel klagen over bekrompenheid en lamlendigheid, tegenwerking en baatzucht! Wel mocht hij zuchten over het gevaar van toenemende confusie!

De ten slotte 7 Sept. 1792 aangenomen regeling [2]) bepaalde de quoten op de hierboven aangegeven cijfers voor de gewone lasten, terwijl voor buitengewone Holland tot 56 % ontlast en de andere wat hooger belast werden. Deze regeling zou voor 25 jaren gelden. Voor alle petitiën zou de toestemming van vijf provinciën voldoende zijn en de andere binden na een bepaalden tijd, waarna eerst zachte, dan dwingende maatregelen zouden mogen volgen, mits volgens de bepalingen der Unie. Bovendien bracht eene resolutie van denzelfden dag een menigte verbeteringen en bezuinigingen in den Staat van Oorlog en de legerlasten aan. Leeningen voor Zeeland en Utrecht

[1]) Staatje bij een brief van Van de Spiegel dd. 22 Dec. 1789 (Huisarchief), bevattend een overzicht der achtereenvolgens gedane voorstellen.

[2]) Nadenking, blz. 47.

maakten ten minste voor de financiën dezer twee gewesten regeling op beteren voet mogelijk.

„Ik zal niet zeggen", oordeelde later de raadpensionaris [1]), die met den thesaurier-generaal Van der Hoop de zaken eindelijk zoo ver had gebracht, „dat dit stuk werk door alle de provinciën met zoveel cordaatheid behandeld is als men gewenscht had, veel minder dat de evenredigheid der nieuwe quotas juist is; maar dit mag ik verzekeren, dat het eenen ongeloofelijken arbeid gekost heeft om het zo verre te brengen en dat ik mijn aandeel in dien arbeid rijkelijk gehad heb". Er was slechts keuze geweest tusschen „half volmaakte schikking" en „geheele confusie" en de Raad van State, die den Prins hulde bracht voor wat bereikt was, roemde, dat hij thans eindelijk weder een behoorlijken Staat van Oorlog kon aanbieden.

Wat de landmacht betreft, deze was onmiddellijk na het tot stand komen der omwenteling in overleg met Pruisen en Engeland versterkt door het aanwerven van duitsche troepen, beter te vertrouwen dan de fransche, waarvan men sedert Maillebois en Salm genoeg had. Men sloot overeenkomsten met Brunswijk-Lüneburg, Brandenburg-Anspach en Mecklenburg—Schwerin voor de levering van resp. 2900, 1400 en 1000 man tegen een jaarlijksch subsidie aan de vorsten dier landen boven de aan die troepen te betalen soldij. Maar tot verdere inspanning voor het leger waren de Staten-Generaal in weerwil van de vertoogen van den Raad van State bij het heerschende geldgebrek voorloopig niet te brengen en de Prins moest met de gewone middelen van den Staat van Oorlog langzaam aan de zoo noodige verbeteringen in het gedesorganiseerde leger en de verwaarloosde vestingen en magazijnen bewerkstelligen, wat natuurlijk niet dan zeer gebrekkig geschiedde. De oefening der troepen liet bovendien veel te wenschen over en werd gewoonlijk tot zes weken in het jaar beperkt; de officieren waren vooral in de hoogere rangen oud en voor den oorlog minder geschikt; het geschut lag te roesten in de magazijnen en werd niet op de hoogte van den tijd gebracht; de vestingwerken werden niet in voldoenden staat onderhouden. Het moet trouwens ook gezegd worden, dat de Raad van State spoedig in dezen stand der militaire zaken berustte en dat de Prins en zijn omgeving voor het geval van oorlog vooral op de bondgenooten rekenden, terwijl Van de

1) De Jonge, in Nederl. Rijksarchief, I, blz. 322 vlg.

Spiegel zich met het leger, waarvan hij geen verstand had, ook niet placht in te laten. Men zou echter weldra de gevolgen van de verwaarloozing dezer belangen ondervinden.

Met de zeemacht ging het aanvankelijk eveneens niet gunstig, al kon men hier ten minste op langzame verbetering van den toestand wijzen onder de verstandige voorlichting van mannen als Zoutman en Van Kinsbergen. Gedurende den engelschen oorlog waren 40 groote schepen op stapel gezet of voltooid [1]) en Holland kon getuigen van 1777 tot 1789 meer dan 44 millioen voor den aanbouw van schepen te hebben betaald, zoodat de vloot in het laatste jaar weder meer dan 100 vaartuigen van allerlei soort telde. De amsterdamsche equipagemeester Willem May en de vice-admiraal Van Kinsbergen vonden voor hunne krachtige werkzaamheid bij den Prins gereeden steun; de advocaat-fiscaal Van der Hoop, Rendorp en anderen gaven zich eveneens veel moeite. De inrichting en verbetering der haven van het Nieuwediep, die in deze jaren reeds meer dan 150 schepen tegelijk kon omvatten, was hun werk [2]); eveneens het plan tot herstel en verbetering van haven en dok te Vlissingen, dat evenwel slechts langzaam volvoerd werd; ook werven en arsenalen werden verbeterd en vergroot en hospitalen gesticht. Maar na 1790 verflauwde de ijver bij dit alles aanmerkelijk [3]), al kwam in 1792 nog de lang voorgenomen oprichting van een vast corps zeesoldaten, zoogenaamde mariniers of scheepsartilleristen, tot stand en gelukte het ook den Prins de instelling van vaste jaarwedden voor een zeker aantal vlagofficieren, kapiteins, luitenants, schippers en stuurlieden door te zetten. Men meende, dat, nu de vriendschap met Engeland hersteld was, een sterke vloot ook minder noodig scheen — de oude verontschuldiging, die zooveel ellende had veroorzaakt. Maar Van Kinsbergen gaf den moed niet op. Ook andere zijner plannen zooals de oprichting van een kadettencorps voor den zeedienst, de verbetering van den verouderden artikelbrief en van het onderhoud der bemanning op de schepen werden ernstig overwogen maar vonden veel bezwaar, zoodat zij plannen bleven. Van Kinsbergen's en Van Bylandt's voorbeeld gaf den officieren aanleiding ook tot ernstiger studie der zeetaktiek; de door

1) De Jonge, Zeewezen, V, blz. 3.
2) ib. blz. 14 vlg.
3) Nadenking, blz. 58 vlg.

hen op dit gebied en dat der zeeseinen uitgegeven werken bleven jaren lang leerboeken voor onze zeemacht. Zoo had Van Kinsbergen de groote hervormer kunnen worden der verwaarloosde zeezaken, krachtig in zijn pogen gesteund door den Prins, die het belang daarvan volkomen inzag maar dikwijls de uitvoering zijner voornemens zag afstuiten op de langzaamheid, de geringe neiging tot samenwerking en het geldgebrek der admiraliteiten, die zoo weinig in staat waren aan hare verplichtingen te voldoen, dat „volgens adveu van de amsterdamsche admiraliteit de Republiek binnen weinige jaren geen enkel bruikbaar schip meer zou bezitten", in weerwil van de 13 millioen, door Holland van 1787 tot 1792 besteed [1]).

Daarin kon alleen afdoende verbetering komen door den weg op te gaan door Van Kinsbergen en andere deskundigen aangegeven en ten slotte ook door bovengenoemd besogne aanbevolen: er moest meer eenheid in het zeewezen komen door de algemeene leiding ervan aan een centraal lichaam van superintendentie naast of onder den admiraalgeneraal toe te kennen [2]), het oude plan, dat reeds van 1588 tot 1593 was uitgevoerd. Ook de Prins was gewonnen voor het denkbeeld der oprichting van een Zeeraad of Raad ter Admiraliteit van 16 personen, die de bijzondere admiraliteitscolleges zou vervangen en alle zeezaken zou hebben te besturen. Maar Holland, Zeeland en Friesland, vreezend voor verzwakking van hun invloed op de zeezaken en voor nadeel aan de belangen van de plaatsen, die totnogtoe zetels der admiraliteitscolleges waren geweest, onder den invloed ook der tegenwerking van de voor hunne voordeelige posten beduchte ambtenaren bij die colleges, uit gehechtheid eindelijk aan de overoude instellingen, weigerden hunne medewerking na ongunstige adviezen van de admiraliteitscolleges zelf. Na allerlei pogingen om deze gewesten tot toegeven te bewegen gaf de Prins het denkbeeld op tot groot nadeel van de hervormingsplannen, die op deze wijze alleen tot afdoende verbetering hadden kunnen leiden. Het was daarbij van gewicht, dat Van de Spiegel zelf bezwaar vond in de met den ouden bestaanden toestand zoo weinig overeen te brengen hervorming en zich liever wilde bepalen bij het instellen van een besogne in Den

1) Van de Spiegel aan den Prins, 2 Sept. 1792 (Huisarchief).

2) Nadenking, blz. 57 vlg.; Vaderl. Hist. Vervolg, XXII, blz. 332 vlg., XXIII, blz. 317 vlg.

Haag, dat de „generale directie" zou hebben, terwijl de admiraliteitscolleges slechts voor de uitvoering der daar genomen militaire en financieele besluiten zouden hebben te zorgen [1]). Zijn „conciliatoir plan" van 1794, in den geest van zijne boven ontwikkelde denkbeelden opgesteld, vond zoo veel tegenstand en zoo weinig instemming, dat hij besloot niet verder aan te dringen, overtuigd „dat de noodzakelijkheid van redres eerlang zoozeer gevoeld zoude worden, dat men onvermijdelijk tot andere maatregelen zou moeten komen". Zoo bleef de inrichting van het zeewezen op den ouden voet en ook de door velen gewenschte samenvoeging van marine en koloniale zaken kwam niet tot stand, toen Van de Spiegel zich ook daartegen met kracht verzette uit vrees voor de opoffering der landsdefensie aan het met de koloniën in de eerste plaats gemoeide handelsbelang.

Van de koloniën was thans meer dan ooit sprake, ook in 's lands vergaderzalen.

De oorlog met Engeland had zoowel de zaken der Oost-Indische als die der West-Indische Compagnie in de uiterste verwarring gebracht. De eerste, die hare zaken loopende had gehouden zoolang de retourschepen nog rijke ladingen naar het vaderland konden brengen, was tengevolge der belemmering van het verkeer met Indië buiten staat geraakt om voort te werken. Hare kantoren in Voor-Indië waren dadelijk door de Engelschen in bezit genomen met alle voorraden in lijnwaad, koper en specerijen, in hare magazijnen voorhanden, wat een verlies van 11 millioen veroorzaakte. Vele harer schepen vielen den vijand in handen, zoodat zij in 1783 moest verklaren alleen daaraan 10 millioen verloren te hebben [2]). Hare schuldeischers vroegen reeds dadelijk na het uitbreken van den krijg hun op korten termijn geleend en anders uit de retouren betaald geld terug. Reeds in Februari 1781 had zij staking harer betalingen moeten aankondigen, daar zij bij 26 millioen schuld geen cent in kas had. Hare aandeelen vielen van

1) Vgl. zijn brief van 20 Aug. 1791 aan den Prins (Huisarchief). De voorstelling bij De Jonge, l.l. blz. 61, is onjuist. Vgl. ook Nadenking, blz. 60/1.

2) Colenbrander, III, blz. 4. Over den toestand in deze jaren vgl. vooral Van der Oudermeulen's memorie, gedrukt bij D. van Hogendorp, Stukken rakende den tegenwoordigen toestand der Bat. bezittingen, en tot titel dragend: Iets dat tot voordeel der deelgenooten van de O. I. C. en tot nut van ieder ingezeten van dit gemeenebest kan strekken (1785).

328 op 215 %, al kon zij in 1781 en het volgende jaar, dank zij de hulp van Holland, nog 12½ %, haar gewone dividend in de laatste jaren, uitkeeren. De Compagnie stond op vallen. Maar zij mocht niet vallen[1]), want van haar bestaan hing de gansche handel in de Republiek af en hare aandeelen waren alom in den lande geplaatst als geldbelegging van instellingen en partikulieren. Zij moest op eenigerlei wijze worden geholpen aan de 14 millioen, die zij dadelijk noodig had, aan waarborgen voor de betaling harer schulden, die in 1785 tot 50 millioen[2]) geklommen waren, aan bedrijfskapitaal, wilde zij niet aanstonds genoodzaakt zijn hare gansche werkzaamheid op te geven. Zij slaakte dan ook in herhaalde vertoogen der Heeren Zeventien aan de Staten-Generaal de wanhopigste zuchten over haar deerlijken toestand. Zij vond hulp bij Holland, in mindere mate bij Zeeland en bij de Generaliteit. Een commissie uit de Staten van Holland, in Juni 1783 benoemd, onderzocht haren toestand en bracht reeds den 30sten October een rapport uit, dat voorstelde de Compagnie te helpen met 8 millioen voorschot en waarborg voor 38 millioen van hare schuld, waartegenover zij zich de aanstelling van commissarissen der Staten-Generaal bij hare kamers moest laten welgevallen. Bovendien sloeg de commissie een aantal maatregelen voor tot „generaal redres" van 's Compagnie's handel en hare militaire middelen. De geldelijke hulp, waarbij Zeeland nog een millioen en de Generaliteit de waarborg voor een millioen der schulden voegde, werd dankbaar aanvaard maar de hervormingen vielen minder in den smaak, al werd het steeds duidelijker, dat de Compagnie niet langer daarbuiten zou kunnen, ja dat zij op geheel en al nieuwe grondslagen diende te worden gevestigd.

De binnenlandsche woelingen beletten aanvankelijk de zaak krachtig aan te vatten: de samenwerking tusschen den Prins als opperbewindhebber, de hoofdleiders der Compagnie, de Staten-Generaal en die der verschillende gewesten liet alles te wenschen over en toen Holland eindelijk in Januari 1785 ertoe kwam om zijn hervormingsvoorstellen bij

---

1) Colenbrander, III, blz. 5 vlg.

2) Het jaarlijksch tekort, dat sedert 1725 in de plaats was gekomen van het batig slot, dat nog in 1701 21½ millioen had bedragen maar allengs verminderd was, had hare rekening in Indië in 1780 met 87½ mill. belast. Vgl. de Memorie van Van der Hoop uit 1789 (Rijksarchief, archief Van de Spiegel, no. 102).

de Staten-Generaal aanhangig te maken, waren de twisten tusschen Patriotten en Prinsgezinden zoo hoog geklommen, dat er geen sprake was van zoo ingrijpende hervormingen. Daarbij kwam, dat Frankrijk eenige hoop koesterde om, op grond der tijdens den oorlog vooral in Afrika en op Ceilon verleende diensten en verdere beloften voor de toekomst, voor zich en zijn handel voordeelen in Indië te kunnen bedingen van de volgzame Patriotten, ja als beschermer der koloniën zich medezeggenschap in haar beheer te verschaffen[1]). Het hoopte op die wijze den ouden kamp met Engeland in Indië weder te kunnen opvatten met hulp der thans zoo nauw verbonden Republiek. Op het einde van 1785 verscheen een fransch afgezant in Den Haag met een uitgewerkt plan voor de gezamenlijke verdediging van Indië, waarvoor dan de Compagnie niet meer zou hebben te zorgen. Maar de onzekere toestanden in Frankrijk en de financieele moeilijkheden van dit rijk deden weldra deze plannen op den achtergrond komen en er werd ten slotte zelfs niet toegestemd in het optreden van een fransch regeeringsagent te Batavia.

Daarentegen bleven die tot hervorming op het tapijt. De hollandsche voorstellen[2]), wegens de behoefte aan Holland's geld met den meesten ernst besproken, vonden bij het stadhouderlijke Zeeland hevig verzet. Ook toen de kamer van Amsterdam in Januari 1786 een voorstel deed tot beter beheer der indische zaken door de instelling daartoe bij die kamer van een „vijfde departement", bleef Zeeland zich verzetten, gesteund door den engelschen gezant, die de belangen zijner natie geen oogenblik uit het oog verloor en voortdurend op samenwerking der Republiek met Engeland ook in Indië aandrong, vooral met het oog op de Molukken. Holland, dat de koorden van de beurs hield, wist echter krachtig te werken op de Compagnie, die telkens weder bij deze provincie om geld aanklopte. Zijn voorstel tot aanstelling van zes nieuwe bewindhebbers met hoog traktement en invoering van het vijfde departement werd in de Staten-Generaal met 4 tegen 3 stemmen aangenomen. Maar Zeeland bleef zich verzetten en toen de revolutie van October 1787 plaats had, was er nog niets gekomen noch van het „praecis en gedetailleerd onderzoek" der zaken van de Compagnie, die op zulk een onderzoek weinig gesteld was, noch van de

---

1) ib. blz. 11 vlg.

2) ib. blz. 30 vlg.

besloten uitzending van „bekwame ingenieurs" tot het nagaan der middelen der verdediging, noch van maatregelen betreffende het veelbesproken „generaal redres", noch van het toestaan der 30 millioen, die men zeide noodig te hebben tot op den tijd der verlenging van het octrooi in 1796. De bij het voortbestaan der Compagnie belanghebbende regenten waren al tevreden, zoolang het hun gelukte om van Holland geldelijken steun te verkrijgen, en achtten daarmede alles gedaan wat men doen kon. Dat de landssouverein, die zijn taak in Indië meer en meer op den voorgrond zag stellen en nu haar voornaamste crediteur werd, zich met de Compagnie intusschen ernstig zou moeten bemoeien, leed geen twijfel. Ook de gouverneur-generaal Alting, die er thans het bewind voerde, was ervan overtuigd te midden van de schandelijke knoeierijen, waaraan hij en zijne gunstelingen en familieleden zich schuldig maakten. Zijn „despotiek" en „onverdragelijk" gouvernement staat ook in dit opzicht uiterst ongunstig bekend [1]). Van den partikulieren handel, die onder Van der Parra door dezen landvoogd krachtig was voortgeholpen, kwam onder Alting niets terecht ten gevolge van het openlijk optreden van diens schoonzoon Siberg, gouverneur van Java, als handelaar voor eigen rekening en geheel op dezelfde wijze van de ambtenaren op de „subalterne comptoiren", die in korten tijd buitengemeen rijk werden en daarbij ook de belangen der Compagnie geenszins ontzagen. De hoogste ambtenaren der Compagnie veroorloofden zich de schreeuwendste misbruiken en gaven zich ondershands over aan sluikerij en bevordering van den verboden handel der Amerikanen en Denen in koffie, rijst en specerijen; de lagere ambtenaren volgden het van boven gegeven voorbeeld en zoo werd de geheele indische handel een broeinest van ongerechtigheden gelijk met de meeste onbeschaamdheid zelfs uit officieele stukken kon worden aangetoond. Het eenige doel der Compagnie's dienaren scheen te zijn om zich in de weinige jaren, die het oude stelsel nog zou hebben te leven, zooveel voordeel te verschaffen als mogelijk zou zijn.

Een landsvloot van zes schepen onder kapitein Van Braam herstelde, zoodra in April 1783 de wapenstilstand met Engeland het veroorloofde, ten minste het aanzien der Compagnie op

[1]) De Jonge-Van Deventer, dl. XII, blz. XLV vlg.

Riouw en het schiereiland Malakka; een tweede eskader onder kapitein Silvester deed in 1787 hetzelfde op de westkust van Borneo, die echter wegens het geringe handelsbelang spoedig werd verlaten, en in de Molukken; een derde onder kapitein Staring trad in 1789 in verschillende deelen van den Archipel met goed gevolg op. Maar er was meer noodig dan militair vertoon en Van de Spiegel nam dan ook spoedig de zaken der Compagnie ter hand.

Ook bij hem gelijk bij zoovelen in den lande in dezen tijd rijpte weldra de overtuiging, dat de indische zaken op een nieuwen grondslag moesten worden gevestigd, dat de Compagnie niet langer souverein moest zijn maar zich tot den handel moest bepalen en de regeering der indische landen aan het landsbestuur moest overlaten of ten minste aan het landsbestuur grooten invloed daarop moest schenken. De buitengewone vergadering der Heeren Zeventien, die in Maart 1788 op aanschrijving van den Prins zich moest bezighouden met den „waren staat van handel, bezittingen, benoodigdheden en ressources" der Compagnie [1]), zou ook daarover hebben te spreken, thans niet langer buiten den „opperbewindhebber" om maar onder diens medewerking en niet zonder tusschenkomst ook van Holland en Zeeland, die in de laatste jaren zooveel geld aan de Compagnie hadden geleend en thans bijna uitsluitend belang hadden bij haar herleving. De Heeren Zeventien kwamen weldra tot het besluit, dat de Compagnie, hoewel niet reddeloos verloren, integendeel bij spaarzaamheid en voorzichtig bestuur zeer goed in staat om aan hare verplichtingen te voldoen, toch onmogelijk langer de lasten der verdediging kon dragen, en wendden zich opnieuw tot de Staten-Generaal om de begeerde 30 millioen. Tot hetzelfde resultaat kwam eene door Holland en Zeeland in Mei 1788 benoemde commissie. Intusschen steeg de nood der Compagnie, die telkens bij Holland hulp zocht en vond, steeds hooger: in 1789 was zij 74, in het volgende jaar 85 millioen schuldig, in weerwil van de buitengewone ontvangst van 68 millioen in de laatste tien jaren, en nog telkens moesten belangrijke leeningen worden gesloten om de zaken gaande te houden. Een in Mei en Juni 1790 benoemde commissie van zes heeren uit Holland en Zeeland stelde dadelijk eene nieuwe leening van 8 millioen voor en beval in een tweede rapport (Jan. 1791) onmiddellijke invoering van bezuini-

[1]) Vreede, Van de Spiegel, III, blz. 588 vlg.; Nadenking, blz. 38 vlg.

gingen en nieuwe belastingen in Indië aan. De bezuinigingen moesten zoowel in Indië als in het vaderland worden toegepast, zoowel het beheer der bewindhebbers als dat der ambtenaren treffen; beperking van het monopolie, overlaten van den binnenlandschen handel in Indië aan partikulieren, vereenvoudiging of opheffing van sommige kantoren, uitbreiding der rijstkultuur stonden op het programma — veel van wat Van Imhoff had gewild en wat door den amsterdamschen bewindhebber Van der Oudermeulen en „den eenigen eerlijken" raad van Indië, Titsingh, thans werd aanbevolen. De Heeren Zeventien waren in deze richting reeds aan het werk getogen en hadden voor Indië een „liberale gift" van 2 % van het bezit benevens een ambtgeld voorgeschreven; zij begonnen nu ook met den partikulieren handel op de Kaap, westelijk Indië en Batavia toe te staan op advies van den advocaat der Compagnie, mr. S. C. Nederburgh, die bovendien allerlei maatregelen voorstelde tot vermindering van den „omslag" ten einde de nog altijd dreigende tekorten afdoende te bestrijden. Eene commissie werd ingesteld tot onderzoek der mogelijkheid om een en ander in te voeren, als welker leden Nederburgh zelf met den kapitein ter zee Frijkenius, den gouverneur-generaal Alting en den directeur-generaal Van Stockum werden aangewezen (Mei 1791). En nog veel verder wilde men gaan: men kwam tot de overtuiging, dat het het beste zou zijn, wanneer de Staten-Generaal of Holland en Zeeland eenvoudig de koloniën van de Compagnie kochten, daar deze dan met het verkregen geld haren handel voorgoed zou kunnen verheffen [1]). Doch deze ingrijpende maatregel kon niet worden doorgezet, voordat de ingestelde commissie met haar rapport uit Indië was teruggekeerd. Voorloopig bleef dus de toestand dezelfde, al zou spoedig van ingrijpende hervorming sprake zijn en was ieder eerlijk staatsman overtuigd, dat die niet langer kon uitblijven.

En met de West-Indische Compagnie stond het niet anders. Ook zij was ten gevolge van den engelschen oorlog in ernstige moeilijkheden geraakt; ook zij had na de overneming der door de fransche vloot heroverde koloniën in 1784 oogenblikkelijke behoefte aan contanten zoowel om hare zaken te kunnen gaande houden als ten einde

[1]) Van de Spiegel aan den Prins, 5 Maart 1792 (Huisarchief). Vgl. Nadenking, blz. 50.

haar bestuur en de verdediging harer bezittingen te kunnen reorganiseeren; ook zij vroeg jaar op jaar „op het allerinstantelijkst" om hulp, die haar dan ook van tijd tot tijd gewerd in den vorm van subsidie en leening, nu eens van 1 millioen, dan weder van eenige tonnen gouds om ten minste de sluiting harer „kassa" te voorkomen. Holland vooral en ook Zeeland deden wat zij konden om ook deze Compagnie te steunen. Maar afdoende hulp kon ook hier alleen van ingrijpende hervorming te wachten zijn en ook deze zaken eischten de tusschenkomst van den „opperbewindhebber" en den raadpensionaris. Ook hier werd in 1788 in overleg met de Heeren Tien eene commissie door de Staten-Generaal aangesteld om den toestand te onderzoeken; zij ontwierp eene geheel nieuwe bestuursregeling, in het volgend jaar door Grovestins en Boey, als commissarissen-generaal, tot stand gebracht voor Demerary en Eesequebo, die tot ééne kolonie werden vereenigd naast de bezittingen der afzonderlijke maatschappijen van Berbice en Suriname en wat er nog van eilanden en kantoren daar en in Afrika aan de Compagnie zelve behoorden. Maar in 1791 liep het octrooi der Compagnie af en kwam de gelegenheid om hare zaken afdoende te regelen. Dat zij, met schulden overladen en reeds eenige jaren lang buiten staat om dividend te geven, zoo niet langer kon voortleven, was duidelijk. De Staten-Generaal besloten dan ook 27 Mei 1791 haar met het einde des jaars op te heffen, hare bezittingen van wege den staat over te nemen en de aandeelhouders voor 30 % van hun kapitaal met generaliteits-obligatiën rentende 3 % schadeloos te stellen. Een voorloopige directie namens de Staten-Generaal werd bij resolutie van 1 Juni 1792 vervangen door „een Raad voor de koloniën in Amerika en voor de bezittingen van den Staat in Afrika". Zoo hoopte Van de Spiegel [1]), die van de koloniale zaken veel studie gemaakt had, met deze Compagnie een proef te kunnen nemen, die later ten voordeele zou kunnen komen van de Oost-Indische Compagnie, wier octrooi eerst in 1796 zou eindigen, ja misschien ook aanleiding zou kunnen geven tot betere organisatie van andere staatslichamen.

Het eerste vijfjarig tijdperk van Van de Spiegel's raadpensionarisschap liep ten einde en den 6den December 1792 legde hij zijn post

[1]) Nadenking, blz. 49 vlg.

neder, evenwel bereid dezen weder op te vatten, als de Staten van Holland dit wenschelijk achtten. Dit was niet twijfelachtig en in de meest eervolle termen werd hem de meening der Staten te kennen gegeven. Hij was ook niet ongeneigd nogmaals zijn ambt te vervullen, alhoewel de teleurstellingen, die hij had ondervonden, en de moeilijkheden, die hij bij de voortzetting zijner hervormingsplannen had te verwachten, hem dikwijls bitter hadden gestemd. De lange jaren, die het hervormingswerk bij den langzamen gang der zaken hier te lande nog zoude vereischen, en zijn wankelende gezondheidstoestand deden hem bovendien aarzelen. Maar de aandrang van den Prins en de voornaamste regenten haalde hem ten slotte over zich nogmaals te laten verkiezen en met moed gordde hij zich aan tot de voortzetting zijner taak [1]). Het lag in zijn voornemen die taak der hervorming van staatsbestuur en maatschappelijke toestanden niettegenstaande alle bezwaren en teleurstellingen, in weerwil van de geheime en openlijke tegenwerking van starre behoudzucht en de kwaadwillige gezindheid der nog altijd talrijke met patriotsche gevoelens bezielde regenten, met bedachtzaam overleg voort te zetten. Hervorming van den staat „bijeengelapt met stukken van onderscheiden aart en belangen", opbeuring van handel en nijverheid volgens de met de nieuwere toestanden in Europa en Amerika samenhangende denkbeelden van den nieuweren tijd — dat was het program, dat hij zich stelde maar dat alleen tot uitvoering kon komen, wanneer de staat zich in vrede rustig kon ontwikkelen. Voornamelijk het herstel der zeemacht en in verband daarmede dat der deerlijk verwarde financiën van Holland en de admiraliteiten lag hem na aan het hart. De gebeurtenissen in Frankrijk echter hebben hem belet op dien weg verder voort te gaan, al mocht hij nog vóór zijn aftreden als raadpensionaris met trots wijzen op den bloei van de amerikaansche koloniën onder het door hem aanbevolen stelsel, op de verbetering van de financiën van Holland en de Staten-Generaal, op den iets meer bevredigenden toestand van leger en vloot, op de meerdere kracht van het centraal bestuur in het algemeen. Zijne verdere plannen [2]) tot verheffing van handel en industrie, tot exploi-

1) Nadenking, blz. 51. Vgl. zijn schrijven aan den Prins, d.d. 2 April 1792 (Huisarchief).

2) Nadenking, blz. 55 vlg.

tatie van de bezittingen in Afrika, tot het droogmaken der groote waterplassen hetzij van staatswege hetzij met staatssubsidie of met staatswaarborg voor leeningen ten einde den landbouw opnieuw te doen bloeien moesten ten gevolge der tijdsomstandigheden „pia desideria" blijven: de oorlog met Frankrijk stelde paal en perk aan alle nieuwe denkbeelden, waarmede geldelijke lasten zouden gemoeid zijn. De geleidelijke hervorming met behoud der oude grondslagen van staat en maatschappij, waarvan Van de Spiegel gedroomd had, werd door den noodlottigen loop van dien oorlog belet. Maar toen hij aftrad, kon hij terecht getuigen, dat hij alles had gedaan wat in zijn vermogen was om te herstellen wat hersteld kon worden. Wat daarvoor in de Republiek was geschied, was zijn werk geweest, veel meer dan dat van den Prins, die zich geheel door hem had laten leiden en op wien hij door middel van de Prinses, die hem welgezind was, een beslissenden invloed had.

HOOFDSTUK IX.

DE VAL DER REPUBLIEK.

De samenkomst van keizer Leopold en koning Frederik Willem van Pruisen te Pillnitz (25 Aug. 1791) had vooral ten doel de houding der beide mogendheden tegenover de toenemende gevaren, waarmede de fransche omwenteling het koningschap in Frankrijk en de rust der volken in geheel Europa bedreigde, te bespreken. Rusland, begeerig om tegenover Polen en Turkije de handen vrij te hebben, en Zweden, welks koning Gustaaf III droomde van de rol van Gustaaf Adolf, drongen aan op tusschenkomst in Frankrijk en de vertegenwoordiger der in menigte uitgeweken fransche edelen, 's konings broeder, de graaf van Artois, deed aanzoek tot gewelddadig herstel der oude toestanden door de mogendheden in het thans in volle revolutie verkeerende land, welks koning in den zomer te vergeefs getracht had zich en de zijnen door de vlucht naar het buitenland te onttrekken aan den hem opgelegden dwang. Wel wezen de beide vorsten Artois af maar zij verklaarden toch de zaak des franschen konings openlijk tot een gemeenschappelijk europeesch belang, waarvoor zij in overleg met andere mogendheden desnoods de wapenen zouden willen opvatten.

Die houding der beide mogendheden, ook door Engeland afgekeurd, gaf Van de Spiegel aanleiding tot de ernstige waarschuwing, dat men op die wijze de fransche vaderlandsliefde zou opwekken, alle partijen in Frankrijk tegen den landsvijand zou vereenigen, een volksoorlog zou oproepen en ten slotte bij de bedenkelijke woelingen in menig land gevaar zou loopen de thans tot Frankrijk beperkte revolutie over geheel Europa te doen losbreken. Hij wenschte Frankrijk zooveel mogelijk aan zichzelf over te laten en in ieder geval de Republiek buiten den anders onvermijdelijken krijg te houden gelijk ook Engeland's streven was [1]). Maar terwijl in Parijs den 1sten October 1791 de Assemblée Legislative bijeenkwam en de constitutioneele monarchie tegenover de republikeinsche denkbeelden van Jacobijnen en Girondijnen steeds meer terrein verloor, zette Lodewijk XVI zelf heimelijk de beide mogendheden aan om gewapend tusschenbeiden te komen gelijk ook de talrijke in Duitschland en elders vertoevende emigranten deden, tegen wie de Assemblée niet ten onrechte een heftig dekreet uitvaardigde als „suspects de conjuration contre la patrie".

Lodewijk XVI en de emigranten meenden, in tegenstelling met Van de Spiegel, dat de gewapende tusschenkomst van Pruisen en Oostenrijk het eenige middel was om de orde in Frankrijk te herstellen en de gevreesde algemeene revolutie te voorkomen. Nog aarzelden de vreedzame en bedachtzame keizer en zijn raadsman vorst Kaunitz aan den aandrang van den door gunstelingen beheerschten pruisischen koning gehoor te geven. Maar Leopold overleed den 1sten Maart 1792 en zijn jonge zoon Frans II was minder bedachtzaam: hij liet zich door oorlogzuchtige ministers leiden, door De Mercy d'Argenteau en andere met de fransche emigranten samenwerkende staatslieden tot krachtiger optreden brengen. Ook thans weder werd bewaarheid, dat het minder de vorsten dan de ministers zijn, die den oorlog maken [2]). Ongeveer tegelijk behaalde de oorlogspartij onder de revolutionnairen, die der Girondijnen, de zegepraal over hare tegenstanders en de voortvarende Dumouriez, thans minister van buitenlandsche zaken, meende, dat men Oostenrijk moest voorkomen door een aanval op België. Den 20sten April reeds volgde de oorlogsverklaring aan den „koning van Boheme en Hongarije", ook door koning Lodewijk zelven gewenscht als het eenige redmiddel in zijn nood. En Pruisen, door alliantie met Oostenrijk verbonden, rustte zich eveneens ten oorlog, hoewel van den beginne af op zijn hoede tegen den bondgenoot.

Het begin van den krijg scheen de vrees van Van de Spiegel niet te wettigen. De fransche legers in het Noorden leden nederlagen en de regeeringloosheid in Frankrijk, waar de koning en zijne familie geheel in de handen der volksmenigte kwamen, nam hand over hand toe. Maar de Assemblée verklaarde „la patrie en danger" en eene

---

[1]) Nadenking, blz. 71/2. Vgl. Jorissen, De Eerste Coalitie en de Republiek der Vereenigde Nederlanden (Amst. 1877).

[2]) Nadenking, blz. 31.

grootsche volksbeweging richtte zich aanstonds tegen den in het Noordoosten reeds binnendringenden vijand. Het onvoorzichtige en voor Frankrijk beleedigende manifest, waarmede hertog Ferdinand van Brunswijk in Juli zijn inval in Lotharingen inleidde, was niet alleen zooveel als het doodvonnis des konings maar bracht gansch Frankrijk in de wapenen. Den 10den Augustus ontstond er een hevige revolutie te Parijs, ten gevolge waarvan de nauwelijks aan den dood ontsnapte Lodewijk XVI, wiens geheime betrekkingen met de mogendheden reeds lang vermoed werden, als landverrader geschorst werd en met de zijnen werd opgesloten in den Temple, terwijl een voorloopig comité het bestuur in handen nam. Maar reeds begon de aangekondigde pruisische inval, die evenwel door Dumouriez den 20sten September bij Valmy werd gestuit, op denzelfden dag toen te Parijs de Nationale Conventie de republiek uitriep. Het proces en de veroordeeling des konings, die den 21sten Januari 1793 op het schavot stierf, bewees de steeds verdere ontwikkeling der revolutionnaire denkbeelden, die welhaast met het optreden van Robespierre aan het hoofd der heftigste Jacobijnen in communistisch-federalistische richting verder gingen. De val van den nog betrekkelijk gematigden Danton met de Girondijnen en het optreden van het jacobijnsche schrikbewind in Augustus 1793 teekende de uiterste opwinding onder de omwentelingsgezinden.

Met de diepste bekommering hadden de nederlandsche staatslieden deze gebeurtenissen waargenomen, vooral toen na Valmy in België en de Rijnlanden de revolutiegeest begon te woelen, de fransche troepen diep in de westelijke provinciën van het Rijk doordrongen en Savoye zich bij Frankrijk aansloot. De „natuurlijke grenzen" van Frankrijk zocht men van ouds aan den Rijn en de Alpen en de fransche republikeinen brandden van begeerte om de naaste „broedervolken". vooral België, met de zegeningen der „vrijheid" en der „menschenrechten" gelukkig te maken. Oude fransche aanspraken en nieuwe gevoelens leidden hier samen tot een veroveringspolitiek, gevaarlijk voor gansch Europa. Reeds drong Dumouriez de Oostenrijkers van voor Rijssel, dat zij belegerden, terug en sloeg hen (6 Nov.) bij Jemappes in een moorddadigen slag, die hem geheel België in handen leverde, terwijl de oostenrijksche scharen door Luxemburg aftrokken en de regeering naar Roermond en Maastricht de wijk nam. Een ontzaglijke geestdrift bezielde Frankrijk, dat onder den kreet: „tous

les gouvernements sont nos ennemis, tous les peuples sont nos amis" gansch Europa wilde bevrijden van het juk der vorsten.

Gansch Europa, dat wilde zeggen allereerst België, nauwelijks bekomen van de gevolgen der brabantsche revolutie. Een dekreet der Conventie van 15 December 1792 gebood in de veroverde landen voorloopig de denkbeelden der revolutie onder fransch bestuur te verwezenlijken. Zoo namen commissarissen der Conventie in België het werk der revolutionneering ter hand, ijverig geholpen door de naar Frankrijk uitgeweken Vonckisten en door de talrijke voorstanders eener annexatie bij Frankrijk. Wel had de gematigde, van het toenemend revolutionnair geweld afkeerige Dumouriez, die van de rol van Mirabeau droomde, liever een afzonderlijke federatieve republiek daar gewenscht en zich eerder bij de aanhangers van Van der Noot en de oude aristocratische regeeringsvormen aangesloten maar hij moest wijken voor Danton en de zijnen, die het land bij Frankrijk wilden inlijven, de domeinen en kerkelijke goederen verbeurd verklaarden, de kerken schonden en de onder hunnen invloed gekozen „assemblées primaires" de inlijving deden eischen. Einde Februari had de inlijving plaats tot ergernis van tallooze Belgen maar niettemin zonder ernstig verzet uit vrees voor de het land overstroomende „sansculottes".

Het was te verwachten, dat ook het grondgebied der nederlandsche Republiek niet lang ongerept zou blijven, te meer daar de sedert jaren in noordelijk Frankrijk verblijfhoudende patriotsche uitgewekenen reeds lang te Parijs op oorlog ook met de Republiek, in ieder geval op steun voor een gewapenden aanval, voor eene staatsomwenteling ook daar hadden aangedrongen. En de Republiek, die op het voorbeeld van Engeland reeds in Augustus alle diplomatieke betrekkingen met Frankrijk had afgebroken en den bedrijvers der revolutionnaire feiten den toegang tot haar grondgebied had ontzegd, kon niet op de welwillendheid der nieuwe fransche bewindhebbers rekenen.

Het lot dezer uitgewekenen was niet benijdenswaard geweest[1]). Eerst hadden zij te Antwerpen, Brussel en elders in België een toevlucht gezocht. Maar de loop der gebeurtenissen aldaar had hen

[1]) Sillem, Het leven van mr. Johan Valckenaer, I, blz. 84 vlg.

weldra naar Frankrijk doen wijken, waar zij op meer dadelijken steun meenden te mogen rekenen. De nieuwe fransche gezant, De Saint Priest, trok zich hun lot aan, ten deele ook uit zeker besef van schuld tegenover hen, die op Frankrijk's hulp zoo vast gerekend hadden. Maar de fransche regeering wist met de talrijke naar fransch grondgebied gevluchte familiën, voor een groot deel onvermogende of ten minste niet de beschikking over hun eigendom hebbende personen, op den duur geen raad, terwijl zij er niet aan dacht om hen, wat zij nog altijd hoopten, gewapenderhand in de Republiek terug te voeren. St. Omer vooral was de plaats, waar zij zich voorloopig vestigden. Met de behartiging hunner belangen was namens de fransche regeering als „commissaire général des refugiés hollandais" Van Beyma belast, die met Valckenaer als zijn secretaris te St. Omer de karige onderstandsgelden wekelijks deed uitbetalen aan allen, die een „certificaat van patriotisme" konden vertoonen van wege eene te Brussel zetelende patriotsche commissie. Einde Maart 1788 werd de lijst der rechthebbenden op dezen onderstand gesloten. Maar welhaast ontstonden er moeilijkheden, zoowel door de geringe geneigdheid der fransche regeering om in hare steeds treuriger financieele omstandigheden zoovele behoeftigen te onderhouden als ten gevolge van de kleinzielige twisten en jaloerschheden der uitgewekenen onderling. De fransche regeering, die in Mei reeds alle officieren onder hen in het fransche leger en de marine had opgenomen, besloot eindelijk de overigen — ongeveer 2500 — in een groote kolonie aan de kust, te Grevelingen, Honfleur of Duinkerken te vereenigen om hen voor zichzelf te laten zorgen. Dit plan echter viel bij velen hunner, die nog altijd op een oorlog met de Republiek hoopten, niet in den smaak, wat bleek op eene „nationale vergadering", die de uitgewekenen hielden. Valckenaer werd het hoofd der voorstanders, Van Beyma dat der tegenstanders van de vestiging eener kolonie en Valckenaeristen en Beymanisten stonden weldra scherp tegenover elkander. Toen ten slotte Grevelingen voor de vestiging was aangewezen en de fransche regeering Van Beyma door den franschman Collignon had vervangen, begon de twist opnieuw, vooral toen het bleek, dat Van Beyma's beheer te wenschen had overgelaten. Van de kolonie, die ook vele nog in de Republiek achtergebleven patriotsche handelaars en fabrikanten naar Frankrijk had moeten trekken en zoo groot nadeel aan de welvaart van de Republiek had moeten

toebrengen [1]), kwam niet veel terecht en de uitgewekenen geraakten verspreid, wanhopend aan de mogelijkheid van spoedigen terugkeer naar het vaderland en levend zoo goed zij konden.

De fransche Revolutie gaf menigeen hunner gelegenheid eerst in St. Omer, later te Parijs op te treden. Te St. Omer speelden de hollandsche uitgewekenen zoowel in de groote club der Montignards als in die der „sansculottes bataves" van de partij van Beyma een belangrijke rol. Vooral bij de clubs der Jacobijnen sloten zij zich aan en de daar 15 Mei 1791 door Van Beyma en een viertal anderen tot die club gerichte aanspraak herinnerde, evenals een later door Nyvenheim, Capellen van de Marsch, Abbema en een twintigtal andere voorname uitgewekenen tot den president der Assemblée gerichte brief, aan het groote belang, dat Frankrijk zou kunnen hebben bij een „wezenlijke" verbintenis met de Republiek tegenover het gehate Engeland. De gebeurtenissen van 1792 gaven hun weer moed op de toekomst en Daendels, die zich te St. Wynoxbergen en Duinkerken eenigen tijd op den handel had toegelegd, trachtte nu een bataafsch legioen te vormen, dat als „légion franche étrangère" in Augustus 1792 [2]) werd georganiseerd onder bevel van kolonel Mascheck met Daendels als luitenant-kolonel, bepaaldelijk met het doel om de revolutie in de Republiek te doen uitbreken. Na den slag bij Jemappes scheen het oogenblik geschikt om een poging daartoe te wagen en de grenzen der Republiek te overschrijden maar de aandacht der Conventie werd voorloopig meer door de toestanden in het Duitsche Rijk in beslag genomen, al verloor zij de „schatten" van de Republiek niet uit het oog en was Dumouriez, door de uitgewekenen aangezet, nu van meening, dat men haar niet langer moest sparen. Mascheck kreeg bevel geen vijandelijkheden tegen de Republiek toe te laten, tot diepe ergernis van Daendels en de zijnen, die verzekerden, dat bij een inval onmiddellijk eene revolutie zou ontstaan.

Dat was zeker al te boud gesproken maar het kon geen twijfel lijden, dat de denkbeelden der „Keezen" in de Republiek nog op verre na niet verdwenen waren. Van de Spiegel wist dit en had dan ook de uitgewekenen te Parijs en elders zorgvuldig in het oog laten

[1]) Sillem, Valckenaer, I, blz. 109 vlg.
[2]) Mendels, H. W. Daendels, blz. 30.

houden [1]) gelijk hij binnenslands de verdachte elementen voortdurend in het oog hield. De tegenwerking, waarover hij klaagde, kwam dan ook niet het minst van de zijde der geheime vrienden van de in 1787 overwonnen partij, die zich in geschrifte niet onbetuigd liet. Mirabeau's historisch-staatsrechtelijk betoog „Aux Bataves sur le stadhoudérat" (1788) was ten deele met door Patriotten verstrekte gegevens samengesteld en ging in origineel en vertaling van hand tot hand; tal van andere pamfletten, in Frankrijk en België gedrukt, hielden de onrust in het land gaande. De satirieke „Reize door het Aapenland" (1788) geeselde evenals „De Pruisen voor de vierschaar van Europa" den treurigen afloop der Patriottenbeweging; de „Gevallen van een keeshond" (1790) beschreven het „onbestendig lot der aardsche zaligheden" in doorzichtige satire; 't Hoen's vlijmend „victorielied" voor Ferdinand van Brunswijk juichte over diens nederlaag als de wraak voor 1787. Bij honderden werden die pamfletten over de grenzen binnengesmokkeld, wanneer men het al niet waagde ze binnenslands te drukken. Tal van leesgezelschappen en clubs gaven heimelijk gelegenheid tot het houden van samenkomsten van ontevredenen en het alom verspreiden van revolutionnaire lectuur [2]). Vereenigingen als Felix Meritis, als Doctrina et Amicitia te Amsterdam, maatschappijen als die tot Nut van 't Algemeen, genootschappen als dat van Teyler bleven ook thans nog zetels van vrijzinnige gevoelens, waar de oppositie hare denkbeelden in steeds wijder kring wist te verbreiden. Men waagde het zelfs door het dragen van zilveren en gouden keeshondjes en kapelletjes zijn meening ten gunste der partij van Cornelis de Gijselaer en Van der Capellen te kennen te geven [3]). De gematigde wijze, waarop de regeering van stad en land ook tegenover bekende Patriotten, zelfs tegenover voormalige hoofden der partij handelde, de oogluiking, waarmede zij allerlei tegenwerking bejegende, was menigen oranjeklant een doorn in het oog, al bleek uit sommige publicatiën

1) Gegevens daarover nu en dan in zijne briefwisseling met den Prins (Huis-archief).

2) In een der brieven van Van de Spiegel, dd. 2 Oct. 1792, wordt melding gemaakt van een jacobijnenclub in Den Haag, door een tiental fransche koks, drukkers en graveurs onder leiding van Julien en Joubert met heimelijken steun van het fransche gezantschap opgericht (Huisarchief). In allerlei garnizoensplaatsen werd onder het leger gewerkt met democratische propaganda (ib. 16 Sept. 1792).

3) Bilderdijk, XII, blz. 84.

in Holland en elders, dat de landsregeering van een en ander zeer goed onderricht was. In Den Haag en Rotterdam waren beide partijen ongeveer even sterk, meende Bilderdijk, maar elders en vooral in het van ouds patriotschgezinde Amsterdam, waar de handelswereld nog altijd den Prins en de zijnen wantrouwde, nam het aantal der patriotschgezinden meer en meer de overhand [1]). Maar de uitspattingen der fransche Revolutie hielden zoowel de vermogenden als de groote menigte terug van krachtige werkzaamheid tegen de bestaande regeering en op het einde van 1792 schreef de welingelichte Van de Spiegel nog [2]), dat er een roerige minderheid was, die een omwenteling verlangde, in clubs bijeenkwam en zelfs wapenen heimelijk had gereedgelegd, maar dat de Republiek over het geheel „vrij tranquil" mocht heeten, daar „de eerlijke verstandige Patriotten gelijk ook alle, die iets te verliezen hebben", de „fransche principes" vreesden en dan nog maar liever den „actueelen regeeringsform" verkozen. Ook hij ontveinsde zich echter niet, dat een „attaque van buiten" een „revolte van binnen" ten gevolge kon hebben, zoodat men de garnizoenen in de steden niet kon missen.

Ware die aanval door Dumouriez onmiddellijk na de zegepraal van Jemappes gewaagd, Van de Spiegel erkent, dat de vijand toen mogelijk zonder slag of stoot tot in het hart van Holland had kunnen doordringen [3]). De toestand der vestingen was allertreurigst: Bergen op Zoom had slechts 21 kanonnen voor het doen van eereschoten, Maastricht niet de helft van het noodige garnizoen [4]). Eigenlijk had men niet verwacht, dat Frankrijk, in zichzelf verdeeld, weerstand zou bieden aan den gemeenschappelijken aanval der beide militair schijnbaar zoo krachtige mogendheden. Men had geen oogenblik gedacht aan de mogelijkheid van eene plotselinge verovering der Oostenrijksche Nederlandden door de fransche legers en dan ook geen gehoor gegeven aan het voorstel van den Prins om te trachten het leger te vermeerderen door het aanwerven van meer duitsche troepen, wat trouwens bij den oorlogstoestand in het duitsche

1) Vgl. Groen van Prinsterer, Handboek, blz. 642.

2) Van de Spiegel, Brieven en Negotiatiën, III blz. 39. Vgl. Jorissen, De Patriotten te Amsterdam in 1794, blz. 40 vlg.

3) Brieven en Negotiatiën, blz. 30.

4) Jorissen, De Coalitie, blz. 15; De Bas, Prins Frederik der Nederlanden, I, blz. 148 vlg.

Rijk op ernstige bezwaren zou stuiten, daar de oorlogvoerende mogendheden alle beschikbare troepen voor zichzelf noodig hadden en ook het Rijk als zoodanig ieder oogenblik in den krijg kon getrokken worden[1]). Zoo moest gezegd worden, dat de Republiek door een oorlogsverklaring „in de uiterste ongelegenheid" zou komen. Maar men vertrouwde, dat Frankrijk uit vrees voor Engeland's inmenging in den oorlog het niet wagen zou de Republiek aan te vallen, en liet dus na maatregelen te nemen om haar voor zulk een geval in staat van tegenweer te stellen. Wel waarschuwde Van de Spiegel voor de gevolgen van dit verzuim maar ook hij meende, dat de oorlog nog wel kon vermeden worden. Alleen Zeeland en de zeeuwsche stroomen werden behoorlijk voorzien.

De uitgewekenen hadden dan ook hun best gedaan om Dumouriez tot een aanval te bewegen en reeds in eene verklaring van 22 October van wege het „revolutionnair comité der Bataven" te Antwerpen in de gebruikelijke termen doen hooren, dat zij „andermaal zouden beproeven paal en perk te stellen aan het willekeurig gezag van een trotschen staatsdienaar en aan de gevloekte oogmerken der aristocraten", die zij, bij verzet, „tot den laatsten man" zouden trachten uit te roeyen". Wel bleef de aanval nu nog uit maar hij kon in het voorjaar verwacht worden, wanneer het niet gelukken mocht hem door onderhandeling desnoods op een algemeen europeesch congres en door erkenning der fransche republiek te voorkomen. Dumouriez had reeds zijn hoofdkwartier te Antwerpen opgeslagen.

De regeering der nederlandsche Repubiek, niet voor den oorlog gereed en gezind om zoo lang mogelijk den vrede te bewaren, was tot zulk een onderhandeling en ook tot die erkenning wel geneigd en liet zich den 16den November de opheffing der sluiting van de Schelde bij dekreet der Conventie evenzeer welgevallen als zij geen ernstig protest aanteekende tegen het werkelijk in gebruik nemen van de rivier als open verkeersweg. Zij wenschte, voorzichtig laveerend, alles in het werk te stellen om hare onzijdigheid te bewaren en belemmerde zoowel de oostenrijksche regeering te Venloo als de fransche emigranten in pogingen om de Franschen in België te bemoeilijken. De krachteloosheid, waarmede bij den onvoldoenden toestand van het landleger de verdediging geregeld werd met wat er van dat leger nog over

[1]) Jorissen, l.l.

was na aftrek der wegens den binnenlandschen toestand overal noodige garnizoenen, toonde intusschen duidelijk, hoe weinig de Republiek, ook al was zij bereid geweest den oorlog te aanvaarden, in staat zou zijn om den vijand tegen te houden[1]). En de bondgenooten, Engeland en Pruisen, gedroegen zich ook allesbehalve krachtig, al beloofde het eerste herhaaldelijk geen aanval op de Republiek te zullen toestaan en was het laatste ten minste geneigd „om het niet bij bekommering te laaten"[2]). Gelukkig was de fransche gezant in Den Haag, De Maulde, die nog niet officieel afscheid had genomen, het geheel met Dumouriez eens, dat Frankrijk de Republiek ongemoeid moest laten, wanneer de zeemogendheden werkelijk neutraal wilden blijven en op een congres den algemeenen vrede wilden bevorderen[3]). En zijn goede gezindheid werd door ruime geschenken in geld voor het betalen zijner schulden onderhouden. De door De Maulde met Dumouriez in Januari 1793 aangeknoopte onderhandeling stond in nauw verband om Frankrijk van de toenemende anarchie te bevrijden en Van de Spiegel, die met De Maulde en den engelschen gezant lord Auckland nog niet wanhoopte aan het gelukken van pogingen om den oorlog te vermijden, wenschte het aldus verkregen oponthoud ten minste gebruikt te zien tot het verbeteren der brabantsche en Maasvestingen en het inderhaast bijeentrekken van troepen in Brabant. De plotselinge oorlogsverklaring van 1 Februari 1793, door de Nationale Conventie aan „den koning van Engeland" en den „stadhouder der Republiek" gericht, maakte aan alle weifeling een einde: de scherpe houding van Engeland tegenover de Revolutie na den dood van Lodewijk XVI had de Conventie al te zeer verbitterd om nog langer den vrede te bewaren en een oorlog met Engeland was er ook een met de Republiek. Maar de geestdrift der fransche natie en hare vaste overtuiging van hare roeping om Europa van het juk der vorsten te bevrijden deed haar ook niet aarzelen tegenover bijna geheel Europa de wapenen op te vatten. Dumouriez, op het laatste oogenblik nog gestuit in zijn plan om de monarchie te herstellen — nog 12 Februari was

[1]) Van de Spiegel, blz. 30, 38 vlg.; De Bas, l.l.

[2]) Jorissen, l.l.

[3]) Over de met De Maulde gevoerde onderhandeling vgl. Wichers in Bijdr. voor vaderl. gesch., 3de Reeks, VIII, blz. 211 vlg.

er sprake van de voorgenomen samenkomst op de grenzen tusschen hem, Van de Spiegel en lord Auckland[1]) — was tegen zijn zin genoodzaakt de Republiek aan te vallen. De aanval geschiedde niet op het ten minste vrij behoorlijk voorziene Zeeland maar op de veel zwakker verdedigde brabantsche vestingen met het doel om na hare verovering snel over den Moerdijk te steken en met hulp der uitgewekenen in Holland door te dringen. Die beweging van het hoofdleger onder Dumouriez zou na insluiting van Maastricht gesteund worden door een andere onder generaal Miranda, die met 25000 man langs de Maas door Gelderland in Utrecht zou vallen. Gezamenlijk zouden dan Dumouriez en Miranda Amsterdam tot overgave dwingen. Een proclamatie van de Nationale Conventie tegen den „kapitein-generaal die monarch", den „onderdaan die meester", den „volksvoorstander die tyran geworden was", het volk „te wapen" roepend tegen „elk spoor van erflijk gezag", van „leenroerigheid en aristocratie", ging vooruit. Dumouriez' eigen proclamatie riep „de Bataven" op om „dat trotsche huis, dat sedert honderd jaren U aan zijn hoogmoed opoffert, naar Duitschland te rug" te zenden en de „edelmoedige martelaren van 1787" op te nemen ten zoen voor den „verraderlijken en geheimen oorlog", door de Oranjepartij „reeds lang" aan Frankrijk aangedaan. En de „martelaren" zelf, die hun vreugde aan de Conventie hadden betuigd over den „doodsteek voor alle despoten", over de aanstaande zegepraal van Vrijheid, Gelijkheid en Rede, „uwe godheden, de onze, welhaast die van de gansche wereld", als „herschapen Bataven" optrekkend „onder de banier van de rechten van den mensch", zonden ook hun manifest tegen den „wreden Nassau", misschien „barbaarsch genoeg om in zijn misdrijf te volharden" met zijn „verfoeijelijke echtgenoote" en zijn „bloeddorstige medewerkers", hopend op de medewerking van „medeburgers, officieren en soldaten" om de vrijheid te veroveren op „den tyran." Daartegenover wees een brief der Staten-Generaal aan de gewestelijke Staten op den „buitensporigen inhoud" der oorlogsverklaring, een manifest van H. H. M. op de „ongerijmdheden en onwaarheden" van Dumouriez' proclamatie, op de „toomlooze ongebondenheid en Godverzaking" der zoogenaamde voorstanders van „broederschap en vrijheid", die „alle regeeringen om verre wilden

[1]) ib. blz. 252. Vgl. Van de Spiegel, blz. 98, en de Mémoires van Dumouriez.

werpen" en „regeringloosheid" begeerden gelijk thans in Frankrijk heerschte[1]).

Reeds den 16den Februari rukte Dumouriez met 14000 man jonge en ongeoefende troepen en 40 kanonnen de grenzen over en zijne zwakke voorhoede van nauwelijks 1000 man berende Breda, dat met een garnizoen van 1600 man, rijken voorraad en 360 stukken onder bevel van den graaf van Bylandt zich slechts enkele dagen staande hield en na een kort bombardement reeds den 24sten lafhartig overging[2]). Beter gedroeg zich in De Klundert kapitein Von Kropff, die met een geringe macht van 80 man niet week dan voor eene bestorming door een overmacht en bij den terugtocht op de Willemstad dapper strijdend viel. Daarentegen moest het vervallen en slecht verdedigde Geertruidenberg zich reeds 4 Maart overgeven. Maar de weldra in puin geschoten Willemstad hield onder den dapperen Karel van Boetselaer den vijand moedig tegen en ook de geblokkeerde vestingen Steenbergen en Bergen op Zoom boden weerstand. Intusschen was Daendels met 800 man vooruitgesneld om over den Moerdijk naar het eiland van Dordrecht door te dringen maar de voortreffelijke maatregelen, door den tot opperbevelhebber der zeemacht op de stroomen van Holland en Zeeland verheven Van Kinsbergen en den bekwamen generaal Dumoulin genomen, om de rivieren te verdedigen verijdelden zijn voornemen om het breede water over te steken.

„Van de versterking op de hollandsche stroomen hing menschelijkerwijze het salut van het land af", schreef Van de Spiegel over den toenmaligen toestand. Hier waren met groote zorgvuldigheid alle toegangen bewaakt of door kettingvlotten en kabels gesloten[3]). Wel waren er aanvankelijk geen troepen voorhanden tot vorming zelfs van een bescheiden veldlegertje om de in Brabant stroopende benden te verjagen, maar 2000 Engelschen onder den hertog van York werden in Den Briel, Hellevoetsluis en het land van Dordt gelegerd; Gorkum en het land van Altena met Heusden waren door inundatie beveiligd; overal aan de rivieroevers verrezen batterijen, terwijl een steeds aangroeiend getal fregatten, kotters en kanonneerbooten, door 12 engelsche kanon-

[1]) Al deze stukken bij De Chalmot in diens Nieuwe Verzameling, dl. I.

[2]) Over dezen veldtocht in zijn geheel: De Bas, Prins Frederik, I, blz. 160 vlg.

[3]) Over de verdediging vgl. Hoefft, Beschrijving van het gebeurde bij den inval, en De Jonge, Zeewezen, V, blz. 131 vlg.

neerbooten en 25 gewapende scheveningsche pinken onder Bentinck van Rhoon versterkt, alles weldra meer dan honderd vaartuigen [1]), op de stroomen de wacht hielden. Ook Maastricht, door Miranda belegerd en gebombardeerd, hield stand en Venloo werd door de Pruisen onder den hertog van Brunswijk—Oels bezet, die zich met een legerkorps in de Meierij legerde, zoodat ook van die zijde de Franschen niet verder konden. De vijand beproefde wel de schepen door zijne batterijen te doen bestoken en begon ook van zijn zijde aan de Roode Vaart de nog aanwezige vaartuigen bijeen te brengen maar hij was daarmede op verre na niet gereed, toen de nederlaag der fransche troepen tegen de Oostenrijkers onder prins Josias van Saksen-Coburg bij Aldenhoven in het Guliksche (1 Maart) Maastricht van den vijand verloste en diens linie van terugtocht bedreigde.

Die zegepraal en het daarop volgende binnendringen der Oostenrijkers in België tegenover de in verwarring terugtrekkende Franschen deed Dumouriez, nadat hij den 9den nog eene poging had gedaan om den overtocht te forceeren, zijn „camp de castors" aan den Moerdijk weldra verlaten om de orde in het pas veroverde gebied te herstellen en den vijand over de Maas terug te werpen. Maar de slag bij Neerwinden (18 Maart) verijdelde al zijne verwachtingen; bij Diest en Leuven opnieuw geslagen, trok hij naar de Schelde terug, Antwerpen weder tot hoofdkwartier nemend. Nog eenige dagen bleven de beide noordbrabantsche vestingen bezet maar op 2 en 3 April werden zij door den vijand ontruimd. Den 1sten dier maand reeds kon Van de Spiegel getuigen, dat „de kritieke dagen gepasseerd" waren.

Groot was de teleurstelling der uitgewekenen, daar ook van eenige beweging binnenslands niets bemerkt was. Nog grooter werd hun verdriet, toen Dumouriez zich den 12den Maart tot de Conventie richtte met een dringenden brief om een einde te maken aan het misdadig revolutionnair geweld. De geslagen veldheer werd echter door de Conventie afgewezen en nu geen redmiddel ziende, van zijn leger niet langer zeker, trad hij in onderhandeling met Coburg, dezen voorstellend gezamenlijk België in bezit te nemen en zoo hemzelven gelegenheid te geven met zijn leger tegen Parijs op te trekken en het koningschap te herstellen ten behoeve van den jongen Lodewijk XVII. Maar zijn eigen leger, door de representanten der Conventie bewerkt,

[1]) Van de Spiegel, l.l. blz. 234.

volgde hem niet langer. Door de Conventie afgezet en slechts door enkele honderden zijner soldaten gevolgd, moest hij den 5den April bij Doornik zijn heil in de vlucht naar 's vijands kamp zoeken, nadat hij België had doen ontruimen.

Was de Conventie alzoo gered, Frankrijk scheen verloren en reeds raadpleegden de bondgenooten te Antwerpen over de verdeeling zijner koloniën en grensprovinciën, over de definitieve monarchale staatsinrichting van het tot een ongevaarlijke mogendheid te maken rijk. De Prins en zijn beide zoons, die zich bij de verdediging der rivieren zeer hadden onderscheiden, de hertogen van York en Brunswijk, de prins van Coburg, lord Auckland, graaf Metternich als gezant van Oostenrijk namen er aan deel; Van de Spiegel kon niet tegenwoordig zijn wegens zijn zwakke gezondheid en liet zich vervangen. Thans eerst scheen de Coalitie een feit te zullen worden. Ook de Republiek, ofschoon niet formeel verbonden, zou mededoen. Engeland, geleid door Pitt, zou het middelpunt worden der reusachtige Coalitie, die ook Rusland, Sardinië, Spanje, Portugal en Napels zou omvatten. Coburg zou de Marlborough zijn van den nieuwen kamp van Europa tegen Frankrijk's suprematie, gesteund door Engeland's geld, Engeland's zeemacht, Engeland's landleger. Die groote plannen zouden nu worden verwezenlijkt. Reeds in April begaven zich de thans eindelijk voor een veldleger beschikbare uit de garnizoenen getrokken staatsche troepen onder prins Willem en prins Frederik van Oranje ten getale van omstreeks 22000 man met veel belegeringsgeschut naar Fransch-Vlaanderen om er aan de krijgsverrichtingen van de coalitie-legers onder Coburg en York deel te nemen [1]). Maar die troepen waren nog allesbehalve in goeden staat: slecht geoefend, slecht georganiseerd, samengesteld uit allerlei heterogene grootendeels vreemde elementen, onder dikwijls door ouderdom ongeschikte hoofd- en onervaren subalterne officieren, geleid door den in oorlogszaken niet bijzonder uitblinkenden erfprins, die in dezen verre bij zijn jongeren broeder achterstond, konden zij door hun dapperheid niet vergoeden wat hun ontbrak. Niet alleen de infanterie maar ook de al te zware ruiterij en de weinig bewegelijke artillerie liet te wenschen over [2]).

Het bleek weldra, dat aan de samenwerking tusschen de verbonden

[1]) De Bas, I, blz. 191 vlg.

[2]) Sabron, De oorlog van 1794/5, I, blz. 23 vlg.

mogendheden veel ontbrak en dat de Republiek ten slotte slechts betrekkelijk geringe voordeelen uit den kostbaren krijg zou kunnen medebrengen: het herstel der oude grenzen in Vlaanderen volgens de limiet van 1715 of 1718, de teruggave van Lilloo en Liefkenshoek, het algeheel bezit van Maastricht scheen al het hoogste wat te bereiken viel [1]). Van de Spiegel was dan ook van meening, dat de Republiek zich met de groote plannen der mogendheden niet al te zeer moest inlaten en liever voor het herstel van den vrede moest werken, te meer daar het spoedig bleek, dat Oostenrijk, thans in het voordeel, volstrekt niet bereid was die „dedommagementen" grif toe te staan.

Intusschen werd de oorlog in Fransch-Vlaanderen voortgezet. Condé en Valenciennes vielen na een overmatig lang beleg; de strengmethodische, langzame en uiterst voorzichtige Coburg was niet de man om de slecht samenwerkende bondgenooten te leiden in den strijd tegen het door den genialen Carnot geheel gereorganiseerde fransche leger, dat, door de „levée en masse" op het einde van 1793 tot een geestdriftige menigte van 650 000 man opgevoerd, onder leiding van nieuwe generaals en met de nieuwe taktiek van het „élan", den moedigen aanval in massa, welhaast de bovenhand hield. Er was geen sprake meer van een marsch der bondgenooten op Parijs; een deel van hun leger ging Kamerijk en Quesnoy belegeren, een ander deel Duinkerken. Tegenover deze langzame en voorzichtige belegeringstaktiek drong nu de fransche generaal Houchard de Hessen bij Hondschoote terug en dreef daarna (13 Sept.) bij Meenen, Halluin en Werwick de veel zwakkere hollandsche troepen, die onder de beide prinsen stonden, op de vlucht; de jonge prins Frederik werd ernstig gewond uit den strijd gedragen, terwijl de erfprins op den terugtocht met moeite zijne troepen van algeheele vernietiging redde [2]).

Op het vernemen dezer jobstijding snelde Willem V zelf naar de te Melle bijeengetrokken staatsche troepen. Men besloot tot een algemeenen terugtocht op Henegouwen en de staatsche bevelhebbers

1) Jorissen, blz. 26 vlg. De Prins dacht aan de verkrijging ook van Oostende, het land van Waas, de Scheldeoevers tot bij Antwerpen, een samenhangende militaire strook van Maastricht tot Nijmegen — een getuigenis van wat er wenschelijk werd geacht (Brief aan Van de Spiegel, 15 Mei 1793, Huisarchief). Ook de mogelijkheid eener nieuwe barrière-linie werd overwogen.

2) De Bas, I, blz. 208 vlg.

achtten het wenschelijk om de troepen der Republiek voortaan niet meer bloot te stellen dan bepaald noodig was. Slechts noode verleende de erfprins dan ook zijne medewerking tot het beleg van Maubeuge, dat half October wegens den aanmarsch der Franschen onder Jourdan werd opgegeven. De Oostenrijkers, klagend over de houding der Staatschen en het slechte beleid van den erfprins, die ook uit Engeland hevige kritiek op zijn aanvoering moest ondervinden [1]) trokken nu inderdaad naar het Henegouwsche terug en de Republiek stond onverwacht voor de mogelijkheid van een nieuwen aanval der Franschen op haar gebied. En de houding van Pruisen, dat in de poolsche zaken Oostenrijk tegenover zich zag en weinig lust toonde in een derden veldtocht, ja vrede met Frankrijk dreigde te sluiten, gaf voor 1794 weinig hoop, ofschoon Engeland zich alle moeite gaf om het bij de Coalitie te houden en de ervaren lord Malmesbury zelf daartoe naar Berlijn ging. In den winter deed ook Van de Spiegel zijn uiterste best om de drie mogendheden nog tot overeenstemming te brengen en ze met de Republiek verbonden te houden, zoo mogelijk tot eene Quadruple alliantie, die dan betere samenwerking der bondgenooten op militair gebied zou inleiden.

Het dreigende gevaar deed natuurlijk alle gedachte aan krachtig hervatten der door den oorlog gestaakte hervormingsmaatregelen niet geheel opgeven maar toch wel op den achtergrond treden. Het bleef in dit opzicht bij „reflexien" en „consideratien"; het was „dood stroom" [2]). Allereerst moest gezorgd worden voor het hoog noodige maar reeds zeer moeilijk te verkrijgen geld. Herhaalde conferenties met de hoofdambtenaren der Republiek vestigden de overtuiging, dat de handel niet bereid was om geld te verschaffen; niet alleen de mogendheden maar ook de Republiek zelf bleken op de amsterdamsche Beurs een zeer zwak krediet te bezitten: zoo bevreesd was men voor het geluk der fransche wapenen. Van de Spiegel maakte zich daarover ernstig bezorgd en wees in een schrijven van 11 Februari 1794 [3]) den Prins op de dringende noodzakelijkheid van meerdere eensgezindheid en samenwerking ook in den staat zelf, waar ieder

1) Jorissen, blz. 36 vlg. Vgl. Sabron, blz. 323.

2) Vgl. de brieven van Van de Spiegel aan den Prins uit dezen winter (Huisarchief).

3) Huisarchief van H.M. de Koningin.

lid meer en meer „op een excentrique wijze denkt en werkt, zonder dat er genoegzame leiding plaats heeft"; hij zag een redmiddel in onmiddellijke invoering van „dagelijkschen en efficacieusen invloed van den erfstadhouder" op de centrale colleges, te vestigen door het houden van wekelijksche conferentiën met de hoofdambtenaren. En de Prins hield dan ook gedurende dit jaar dergelijke bijeenkomsten, waaraan naast den raadpensionaris de griffier Fagel, de nieuwe thesaurier-generaal Van Alphen, de secretaris van den Raad van State Mollerus en nu en dan ook prins Frederik en de tot luitenant-admiraal verheven Van Kinsbergen deelnamen. Maar het geldgebrek kon niet worden weggecijferd of wegvergaderd en de nieuwe verplichtingen, die de Republiek op zich nam door het sluiten van een traktaat met Engeland (19 April) tot het huren voor beider rekening van 62000 man pruisische troepen, nadat Pruisen zijne legers van den Rijn had teruggeroepen, maakten de zaak niet gemakkelijker, ofschoon Engeland bereid was om het geld voor te schieten. En van de begeerde schadeloosstelling door Oostenrijk kwam nog altijd niets: die mogendheid toonde zich tot weinig anders bereid dan tot het volbrengen van nog één veldtocht in de Oostenrijksche Nederlanden, waarvoor generaal Mack in overleg met York, Coburg en den erfprins het plan maakte [1]).

De Republiek deed wat zij kon en haar veldheer sloeg half April het beleg voor Landrecies, dat hij spoedig veroverde [2]). Maar het behaalde voordeel werd door Coburg en York niet benuttigd; de Franschen kregen zoo allen tijd om den weg naar Parijs te beschermen en versloegen in Mei de Oostenrijkers bij Kortrijk, de Engelschen bij Tourcoing. Deze nederlagen verbeterden de onderlinge samenwerking niet en de fransche legers werden steeds sterker, terwijl de beloofde Pruisen niet kwamen opdagen en de Oostenrijkers weinig neiging betoonden om krachtige medewerking te verleenen. De bemachtiging van Charleroi door den erfprins (3 Juni), die den vijand herhaaldelijk, het laatst den 16den Juni in een bloedig gevecht met zwaar verlies ook van zijn zijde, terugdreef, bracht weinig wijziging in den toestand. De doortastende Pichegru, thans aan het hoofd van het fransche noorderleger, drong Vlaanderen reeds weder binnen, terwijl het Sambre-leger onder Jourdan de Oostenrijkers terugwierp

1) Jorissen, blz. 44 vlg.
2) Vgl. over dezen veldtocht weder: Sabron, De oorlog van 1794/5.

en hen den 26sten Juni bij Fleurus versloeg. Coburg trok nu over de Maas terug en Charleroi werd opgegeven; tegelijk kwam uit Berlijn het bericht, dat de pruisische troepen niet zouden verschijnen. York en de erfprins waren te zwak om de fransche legers alleen tegen te houden en half Juli keerden zij na een hevig gevecht bij Waterloo (6 Juli) over Brussel binnen de grenzen der Republiek terug in het Brabantsche, de staatsche troepen tot minder dan 16000 man, de engelsche tot 20000 man geslonken.

Die grenzen waren alles behalve welverzekerd. De Raad van State erkende dit ronduit zonder op andere redenen te wijzen dan de alles afdoende, dat zij bij den „zonderlingen loop van den oorlog" er niet op gerekend had wederom den vijand op de „frontieren" te hebben [1]). Er was wel een en ander geschied om in Staats-Vlaanderen de inundatie voor te bereiden en prins Frederik, thans hier met de verdediging belast, gaf zich veel moeite om in allerijl de vestingen te wapenen en van troepen te voorzien, maar generaal Moreau, die aan deze zijde het bevel voerde over een 20000 man sterke fransche legerafdeeling, liet zijn onder bevelhebbers Vandamme en Laurent hier met overmacht optreden, dreef de zwakke staatsche benden uit het eiland van Cadzand en sloeg het beleg voor Sluis, dat na een dapperen weerstand van ongeveer drie weken onder generaal Van der Duyn den 25sten Augustus den vijand in handen viel; kort daarna werd Staats-Vlaanderen geheel opgegeven. Ernstiger dan dit verlies scheen echter de loop der zaken in Brabant, want, zoolang de vijand geen transportvloot van beteekenis had, was Zeeland verder veilig, al bleef het eiland Zuid-Beveland niet volkomen gevrijwaard voor een aanval. De vloot echter, die in 1793 zoo groote diensten had bewezen, was thans grootendeels noodig voor den dienst in Indië en Amerika of voor de konvooien en de kanonneerbooten konden bij gebrek aan geld niet voldoende bemand worden. In Brabant trokken de engelsche en staatsche legerbenden steeds meer terug naar den kant van de Maas, de laatste zich weldra verdeelend over de brabantsche vestingen, die sedert het begin van Juli in allerijl in staat van verdediging waren gebracht maar zich nauwelijks hersteld hadden van de slagen van het vorige jaar.

1) Vgl. brief van Van de Spiegel over een gesprek met Mollerus, dd. 27 Juli 1794 (Huisarchief).

Half Juli had de Prins [1]) de Staten-Generaal nog eens in mannentaal tot krachtigen weerstand opgewekt, tot verzet ook tegen de binnenlandsche vijanden, die zich bij den ongunstigen staat der zaken aanstonds weder hadden verheven. Reeds in Juni had de toestand te Amsterdam in dit opzicht ernstige bezorgdheid gewekt en was er in Holland gedacht aan de vorming van een „beweegbaar corps" om binnenlandsche onlusten te bestrijden, waar zij zich vertoonden. Pamfletten en strooibilletten van patriotsche zijde deden de onrust toenemen en spaarden noch den stadhouder en de zijnen noch den raadpensionaris, het erkende hoofd der regenten, terwijl zij het landvolk aanspoorden de inundatiën zooveel mogelijk te belemmeren en geen schepen aan de regeering te leveren. Maar de regeering deed wat zij kon en mocht betrekkelijk tevreden zijn met de resultaten harer onvermoeide pogingen, al bleek ook thans haar krediet zeer gering en mocht zij minder en minder rekenen op rust binnenslands. Met name te Amsterdam, waar in Januari Irhoven van Dam op een schrijven van Daendels, thans generaal-majoor in het fransche leger, geantwoord had, dat een omwenteling op het oogenblik ondenkbaar was [2]), hadden eenige patriotschgezinden, onder wie de geneesheer Krayenhoff en de jonge kooplieden Gogel en Goldberg, zich aanvankelijk reeds ingelaten met het geven van inlichtingen aan den ongeduldigen generaal, die zich bij het leger van Moreau bevond. Zij namen de leiding der beweging in handen. Bij de nadering der fransche legers gingen zij verder; zij riepen einde Juli eene bijeenkomst van 36 gelijkgezinden uit verschillende provinciën in den Haarlemerhout bijeen [3]), die onder presidium van „burger" Hahn uit Leiden besloten zich met de Franschen in betrekking te stellen en Gogel en Van Dam naar Pichegru te zenden, ten einde hem aan te zetten tot een tocht naar Holland. In verband met zulk een tocht zouden zij trachten een omwenteling in verschillende steden te bewerken. De val van Robespierre's schrikbewind (26 Juli) had na de vreeselijke moordtooneelen van dit jaar eenige verademing gegeven en velen doen hopen, dat eindelijk de revolutionnaire denkbeelden zich rustig zouden kunnen ontwikkelen, nu de felste denkbeelden uitgewoed schenen. Pichegru, die wel wist, dat men te Parijs weinig ophad met de hollandsche Patriotten, aarzelde hierop in te gaan zonder uitdrukkelijk verlof der fransche regeering, welk verlof Daendels te Parijs zou gaan vragen. Den 1sten September kwam de generaal met die toestemming terug maar Pichegru, hoewel thans schijnbaar de vrije hand verkregen hebbend, drong nog slechts langzaam vooruit in de richting van Breda en 's-Hertogenbosch, terwijl York, in den waan gebracht, dat hij tegenover eene zeer groote overmacht stond [1]), half September bij Grave achter de Maas week. Het staatsche leger, nu geheel over de brabantsche en hollandsche vestingen verdeeld, kon den vijand ook niet meer tegenhouden.

1) Sabron, I, blz. 143.
2) Jorissen, De Patriotten te Amst. in 1794, blz. 19 vlg.
3) ib. blz. 64 vlg.

Zoo was men dan in September ongeveer in denzelfden toestand als in Maart 1793; alleen was men veel minder zeker van de rust binnenslands. Reeds begonnen hier en daar familiën zich gereed te maken voor een plotseling vertrek en sommige regenten hunne posten, in deze gevaarvolle tijden een gevaarlijk bezit, op te geven, terwijl anderen het waagden hunne lang verborgen patriotsche gevoelens te openbaren — bedenkelijke teekenen, niet minder erg dan het steeds meer de verdediging verlammend geldgebrek. Een algemeene onzekerheid begon in den lande te heerschen, voorbode van den ondergang, door de overal vrijmoedig optredende clubs luide toegejuicht als voorbode van de verlossing. Nu eindelijk zou de fransche regeering doen, wat in 1787 door de Patriotten verlangd en verwacht was; nu zou zij er toe overgaan om de beweging binnenslands met hare legers te ondersteunen. Noch van Pruisen, dat zich meer en meer uit de Coalitie afzonderde, zelfs zeer scherp tegenover Oostenrijk stond en zich noch door de vertoogen van Malmesbury noch door de smeekbeden van den Prins van Oranje liet bewegen om het gesloten verdrag gestand te doen [2]), noch van Oostenrijk, dat zijne troepen in die omstandigheden niet langer aan de verdediging der Oostenrijksche Nederlanden wilde wagen en ze achter den Rijn terugtrok, noch van Engeland, welks legermacht op zichzelf niet voldoende was om de Franschen te weerstaan, was ditmaal hulp voor de benarde Oranjepartij te verwachten.

Maar de Patriotten begeerden niet de Republiek, gelijk met de

1) Sabron, I, blz. 212 vlg.
2) Jorissen, De Coalitie, blz. 70 vlg.

Oostenrijksche Nederlanden was geschied, door de Franschen veroverd en als veroverd land behandeld te zien [1]). Zij meenden door hunne medewerking ertoe te kunnen bijdragen om de Republiek als een bevriende mogendheid te doen erkennen en haar te vrijwaren voor de zware schattingen, aan België opgelegd, voor anarchistische staatshervormingen, die met den geest der bevolking zouden strijden, voor militaire willekeur, die personen noch belangen ontzag. Zij wilden bondgenooten, geen onderdanen der groote fransche natie worden, bondgenooten, die vooral tegenover Engeland van waarde zouden kunnen zijn wegens de vloot en het beletten van samenwerking tusschen het eilandenrijk en het vasteland, waarvoor de Republiek altijd van zooveel gewicht was geweest.

De 15de September was aangegeven als de dag, waarop de Franschen over de Maas Holland en Utrecht binnen zouden rukken en in de steden omwentelingen zouden worden tot stand gebracht met behulp van de door geheime clubs reeds verzamelde wapenen [2]). Het amsterdamsche comité belastte zich met de algemeene leiding en plaatste vertrouwde personen aan de rivieren om op het juiste oogenblik de verspreide saamgezworenen, omstreeks 2500 in getal, te waarschuwen. Men rekende op de algemeene ontevredenheid met de bestaande regeering en met hare maatregelen tot landsverdediging, op de vrees voor de fransche troepen en de aangroeiende ingenomenheid met de beginselen van vrijheid, gelijkheid en broederschap, om alom de uitbarsting onmiddellijk te laten volgen. Herhaaldelijk werden afgevaardigden der omwentelingsgezinden naar Brabant gezonden om Pichegru en Daendels tot den tocht over de rivieren te bewegen.

Maar Pichegru, door zijne regeering vooral aangemaand om de bewegingen van Jourdan in het Luiksche tegen de nog altijd het meest te vreezen oostenrijksche legermacht te steunen en daardoor bijna de helft van zijn leger niet tot zijn beschikking hebbend, toonde weinig lust om op de veelomvattende denkbeelden der omwentelingsgezinden in te gaan. Hij bepaalde zich voorloopig tot de insluiting, belegering en beschieting der brabantsche en Maasvestingen en het wegdringen van York van die rivier [3]). Crèvecoeur viel reeds 27 September, Den Bosch 9 October, het laatste na zwakke verdediging

1) Jorissen, De Patriotten enz., blz. 65 vlg.
2) ib. blz. 74 vlg.
3) Sabron I, blz. 212/3.

door den ouden landgraaf van Hessen. Gelukkig maakten ook nu de Franschen nog geen aanstalten om in den Bommelerwaard te dringen, wat hun bij de achter de rivieren heerschende paniek licht gevallen zou zijn. Maastricht moest zich na dappere verdediging onder landgraaf Frederik van Hessen op 3 November overgeven. Venloo reeds 26 October. Nog altijd richtte Pichegru zijn oog op de Engelschen, die nu bij Nijmegen en Arnhem stonden, onder den onbekwamen York meer en meer desorganiseerd en gereed om bij den eersten werkelijken aanval der Franschen nog verder terug te gaan. Hij weigerde standvastig gehoor te geven aan den aandrang van Daendels en de omwentelingsgezinden, die omstreeks half October opnieuw de omwenteling hadden voorbereid. Reeds was het gewichtige St. Andries door de Franschen bezet maar tot groote teleurstelling van de roerige amsterdamsche Patriotten moest het weldra weder worden verlaten. Het scheen, dat de patriotsche plannen geheel zouden mislukken: de regeering der stad Amsterdam ontdekte de daar ter stede verborgen wapenen en begon de aan de samenspanning schuldigen te vervolgen. Alles scheen verloren: Gogel vluchtte naar Bremen, Van Dam en Krayenhoff naar het fransche leger en Daendels' berichten omtrent de kansen van een franschen aanval waren steeds minder bemoedigend [1]). Pichegru trok eindelijk, zijn eigen plan volgend, bij Wijchen over de Maas en sloeg het beleg voor Nijmegen, dat den 7den November na hevige beschieting overging; maar ook nu nog bleven de Engelschen, thans in weerwil der vertoogen van den Prins, die zelf herhaaldelijk in York's hoofdkwartier verscheen, achter den Rijn teruggeweken, zijn voornaamste zorg.

De toestand der Republiek werd door den val van Nijmegen intusschen zeer kritiek en het reeds 2 October door Friesland genomen besluit om in de Staten-Generaal op onderhandeling, desnoods afzonderlijke onderhandeling met den vijand aan te dringen scheen meer en meer ingang ook bij de andere gewesten te vinden. Wel oordeelden de Staten-Generaal en de stadhouderlijke regeering, begrijpend dat vrede ook een verbond met Frankrijk en dientengevolge weder oorlog beteekenen zou maar nu met de vroegere bondgenooten, dat de Republiek „nog niet tot die laagte was gebragt om zich op een laffe wijze onder het vijandelijk juk te buigen", en hoopte men nog de

1) Jorissen, l.l. blz. 108 vlg.; Sabron, I, blz. 330.

bondgenooten tot krachtiger hulpbetoon te bewegen maar een en ander werkte weinig uit, met name de zending van den griffier Fagel zelven naar Londen, waarvan veel gehoopt was [1]). Eveneens bleven de wanhopige pogingen tot reorganisatie van het leger zonder vrucht; de ervaren hertog van Brunswijk weigerde het hem aangeboden opperbevel te aanvaarden; Prins Frederik slaagde er slechts in een klein korps samen te stellen, dat aan den Rijn bij Arnhem de noordelijke provinciën min of meer zou hebben te dekken. Alle pogingen om de bevolking van Gelderland en Holland zich te doen wapenen bleven na heel wat moeite beperkt tot het bijeenbrengen van omstreeks 7000 man ongeoefende vrijwilligers onder eigengekozen officieren. Er was geen vertrouwen en geen bereidwilligheid tot opoffering meer en de engelsche regeering, die dit laatste constateerde, was op hare beurt niet bereid zich ter wille der Republiek opofferingen te getroosten [2]).

De hoop der Patriotten herleefde en zij werden niet moede bij Pichegru aan te dringen op een inval in den Bommelerwaard, wat het sein zou wezen voor omwenteling in Holland. Daendels riep den 21sten October ook Gelderland en Overijsel op om „zichzelven vrij te maken" en zoo „met de wapenen in de vuist onze regten terug te bekomen". Maar noch Pichegru noch de fransche representanten in zijn leger hadden ook nu neiging dien weg op te gaan. De representant Lacombe, met een hollandsche vrouw gehuwd, deed zelfs eene poging om vrede te sluiten en zond in overleg met Daendels den bosschen ontvanger Van Breugel (31 Oct.) naar Den Haag om een onderhandeling met de regeering der Republiek in te leiden [3]). De voorwaarden, door Daendels in het oog gevat, waren zeer ingrijpend: afschaffing van het stadhouderschap en van den invloed van den adel, democratische bestuursinrichting, vereeniging met België stond er in zijn programma te lezen. Maar Van de Spiegel meende niet ten onrechte, dat de fransche regeering wel te belezen zou zijn om de bestaande regeering te eerbiedigen, dat men langs dezen weg misschien onderhandelingen over een algemeenen vrede zou kunnen aan-

1) Jorissen, De Coalitie, blz. 74 vlg.; Van de Spiegel, Brieven en Negotiatiën, III, blz. 134 vlg.

2) Jorissen, De Coalitie, blz. 79.

3) Van Breugel, Mémoires sur ce qui s'est passé de remarquable après la capitulation de Bois-le-Duc (La Haye et Amsterdam, 1821).

vangen en dus de aanbiedingen niet ten eenenmale moest afwijzen. Het gevolg van deze overwegingen was de zending van Ocker Repelaer, commissaris-generaal der vivres, naar het fransche hoofdkwartier, nadat Engeland met het feit der onderhandeling in kennis was gesteld. Nog een laatste poging werd gedaan om de bondgenooten, met name Engeland en Pruisen, tot meerdere krachtsinspanning te bewegen en toen dit mislukte [1]), besloten de Staten-Generaal tegen half December rechtstreeks met den vijand te onderhandelen. Hangende de besprekingen werd stilzwijgend aangenomen — ten minste Van Breugel heeft dien indruk bij de regeering der Republiek gewekt — dat men zich wederzijds voorloopig, zonder dat een feitelijke wapenstilstand gesloten werd, van alle offensieve handelingen zou onthouden. De heeren Repelaer en Brantsen, den 16den December aangewezen om naar Parijs te gaan, namen die opdracht aan en vertrokken eene week later. Zij hielden zich geruimen tijd in Den Bosch op in de hoop van het fransche hoofdkwartier een formeelen wapenstilstand gedurende de onderhandeling te kunnen verkrijgen maar het mocht hun niet gelukken dezen tot stand te brengen, ofschoon de staatsche troepen reeds bevel ontvingen zich tot eene verdedigende houding te bepalen [2]). Eerst in de allerlaatste dagen van het jaar kreeg men zekerheid, dat op zulk een wapenstilstand niet te rekenen viel, tenzij de regeering te Parijs daarin formeel toestemde, en de gezanten gingen alzoo den 30sten December op weg naar de hoofdstad, waar zij eerst den 6den Januari aankwamen.

In dien tusschentijd was er veel veranderd. Sedert den val van Nijmegen had de vijand zich bepaald tot het belegeren van Grave, dat onder generaal De Bons een zwaar beleg van eene maand moedig volhield en eerst den 30sten December moest capituleeren. Nog rekende men, ofschoon de kanonneerbooten wegens het loopende drijfijs en het daarop volgende vastraken der rivieren zoo goed als onbruikbaar werden, op de moeilijkheden, die de Franschen zouden ondervinden bij pogingen om de door de staatsche troepen bewaakte en in den wintertijd buitengemeen bezwaarlijk te overschrijden rivieren geheel in hunne macht te krijgen [3]). Wel wilde men in Holland niet weten

1) Jorissen, l.l. blz. 83 vlg.

2) Vgl. Van Breugel, Mémoires, passim; Sabron, II, passim.

3) Sabron, II, blz. 99 vlg.

van een bezetten dezer provincie door de ongeregelde en plunderende engelsche legerbenden maar men meende, dat de vijand zich ook reeds door hare aanwezigheid aan den IJsel zou laten weerhouden om Holland ernstig aan te vallen.

De aangeknoopte onderhandelingen vervulden echter de Patriotten met de ernstige vrees, dat er ten slotte van eene gehoopte staatsomwenteling niets zou komen en de Republiek desnoods met belangrijke opofferingen aan geld of grondgebied uit den strijd zou terugtreden. Ongeveer tegelijk met het begin der onderhandelingen was door het amsterdamsche comité besloten een revolutionnair legerkorps op te richten onder leiding der hollandsche officieren in het fransche leger en onder toezicht van een „nationaal comité", dat „als het beginsel eener nationale representatie" moest optreden. Van Dam, de gewezen pensionaris van Leiden Jacob Blauw, de gewezen utrechtsche hoogleeraar Van Hamelsveld, de rotterdamsche makelaar De Fremery de dordtsche schilder Webbers en de leidsche student Jan ten Brink werden tot leden van dat comité benoemd en kwamen in Den Bosch, het fransche hoofdkwartier, bijeen. Daar weinig steun vindend bij de fransche generaals en representanten, zonden zij den 21sten December Blauw en Van Dam naar Parijs om er de onderhandelingen met de regeering der Republiek zoo mogelijk tegen te gaan en het Comité du Salut public over te halen de plannen der omwentelingsgezinden te steunen en zoo doende te beletten, dat er een vrede tot stand kwam met behoud der bestaande regeering[1]). Ook de representanten der Conventie bij het Noorderleger, door Daendels en anderen ingelicht, waren niet met zulk een oplossing ingenomen. Zij hielden dan ook niet op bij de fransche generaals aan te dringen op een onderneming tegen Holland, in de hoop daardoor de vurig begeerde omwenteling toch nog te doen uitbreken. Daendels had reeds lang voor zulk een onderneming alles laten voorbereiden en met name zooveel mogelijk schuiten en aken verzameld en vlotten laten gereedmaken. En Moreau, tijdelijk bevelhebber van het noorderleger, gaf ten slotte aarzelend zijne toestemming. Op den 10den December begonnen de operatiën op verschillende punten tot verbazing der op den half afgesproken wapenstilstand rekenende staatsche troepen, die intusschen een aanval op St. Andries afsloegen gelijk ook een aanval van Daendels

[1]) Jorissen, De Patriotten enz., blz. 44 vlg.

zelven bij Crèvecoeur op den 11den geheel mislukte. Deze afloop scheen voorgoed een einde te zullen maken aan alle plannen van dien aard en diep teleurgesteld gaven de omwentelingsgezinden te Amsterdam en elders de hoop op, terwijl die der oranjegezinden steeg.

Maar Daendels was niet voorgoed geslagen. Hij herhaalde zijn aanzoeken bij den half December teruggekeerden Pichegru[1]). Wel meende ook deze, dat zijn plannen al te avontuurlijk waren, en besloot zich liever tegen Breda te wenden maar het begon nu hevig te vriezen en de staatsche legeraanvoerders vreesden voor herhaling der pogingen, nu de begeerde wapenstilstand nog altijd uitbleef. Men deed, wat men kon, en vooral prins Frederik gaf zich veel moeite om de bij de toeneming van het gevaar weder opkomende paniek te bezweren. Nog op de Kerstdagen bleef alles schijnbaar rustig maar den 27sten deed de vijand plotseling een aanval op alle liniën van Bergen-op-Zoom tot St. Andries en bemachtigde Zevenbergen en andere posten, terwijl Daendels ditmaal bij Empel, Crèvecoeur en Bokhoven erin slaagde om over de stijf bevroren Maas te komen en de verraste staatsche troepen terug te drijven tot aan de Waal. Bommel viel hem den volgenden morgen in handen.

Groot was de schrik, dien het bericht van dezen loop der zaken in den lande veroorzaakte. De Prins riep nog eens de Staten-Generaal op tot het nemen van maatregelen om het vaderland te redden maar de beschikbare staatsche troepen, nauwelijks 4000 man, te zwak om den vijand tegen te houden, trokken zich tot bij Gorkum en Leerdam terug te midden van toenemende verwarring en moedeloosheid onder officieren en soldaten. En van York en zijn Engelschen was ook niet veel te verwachten, al deed een klein voordeel door hunne voorposten bij Tuil behaald eenige hoop voeden: zij trokken over den Rijn terug.

Nog echter bood Pichegru weerstand aan Daendels' aandrang om thans verder te gaan en hem te veroorloven op Holland zelf aan te vallen. Hij had een zeer gering denkbeeld van de macht en den invloed der Patriotten, gelijk trouwens de regeering te Parijs zelf[2]); hij wilde niets weten van Daendels' omwentelingsplannen, van „ces énergumènes" en had bevel om zooveel mogelijk de oude regenten, de

[1]) Sabron, II, blz. 119.

[2]) Vgl. den merkwaardigen brief bij Sabron, II, Bijlage 23.

„magistrature", te sparen, hen verdedigend tegen „la rage des patriotes", „un ramas d'orgueilleux et vils marchands." Blauw en Van Dam hadden dit duidelijk kunnen merken aan de wijze, waarop de parijsche regeering hen had bejegend en bleef bejegenen, terwijl daarentegen Repelaer en Brantsen met alle eerbewijs waren ontvangen. Hunne protesten tegen die „pretense ambassadeurs" werden terzijde gelegd en met minachting beantwoord. Nog den 18den Januari werden de beide patriotsche afgezanten, als zich bezig houdend met gevaarlijke intriges, bedreigd met onmiddellijke wegzending of zelfs met arrest [1]). Hun jacobijnsche neigingen waren allerminst gewaardeerd op dat oogenblik, nu de gematigde fransche regeering den 12den November reeds de club der Jacobijnen aldaar had gesloten.

Pichegru droeg dus den driftigen hollandschen generaal liever op Heusden te veroveren, wat eerst den 13den Januari gelukte. In deze omstandigheden was het optreden der Franschen aan de Waal ook nu allesbehalve krachtig en eerst toen de engelsche troepen voorgoed aftrokken, waagden zij het naar den Rijn op te marcheeren, al bleef Pichegru, bevreesd voor het invallen van den dooi, nog huiverig om verder te gaan. Nog eenmaal trachtte de regeering der Republiek de engelsche troepen te bewegen tot samenwerking met de oostenrijksche, die tot bij Emmerik vooruitgeschoven waren. Den 6den Januari werd te Utrecht eene conferentie gehouden, waar de beide jonge prinsen voor het laatst met de engelsche en oostenrijksche bevelhebbers overlegden [2]). Maar wat kon men met de zeer geringe en ontredderde staatsche macht en de 11000 man nog beschikbare maar niet veel beter georganiseerde engelsch-hessisch-hannoveraansche troepen doen? Een laatste poging om den vijand achter de Waal terug te dringen mislukte en de Franschen naderden reeds tot Werkendam en Gorkum. Den 14den eindelijk gaven de engelsch-hessisch-hannoveraansche bevelhebbers kennis, dat zij geen troepen voor de verdediging van Holland konden afstaan en onmiddellijk voor eigen veiligheid naar den IJsel terug zouden trekken. Daarmede was het lot van Holland beslist, want alle pogingen om het volk te wapenen waren mislukt, nadat nog 7 Januari de erfprins een algemeene oproeping door de Staten had uitgelokt, die echter zonder gevolg bleef.

[1]) Jorissen, De Patriotten, blz. 130 vlg.
[2]) Sabron, II, blz. 189.

De teekenen van ontbinding kwamen thans duidelijk aan den dag. De Staten van Utrecht berichtten den 13den, dat zij gingen onderhandelen over de overgave hunner provincie, en rieden zelfs aan, dat de Staten-Generaal òf staking der vijandelijkheden zouden vragen òf „voor alle de provinciën zouden capituleeren." De Staten-Generaal besloten onmiddellijk tot het eerste en zonden Van Spaen en Royer naar Pichegru met een mondelinge boodschap. Maar Utrecht ging zijn gang en gaf zich den 15den door middel eener deputatie over aan den te Kuilenburg aanwezigen franschen generaal Salme, terwijl het de „inlandsche troepen" naar Holland wegzond. In Holland zelf begon volledige regeeringloosheid te heerschen. De erfprins had zijn hoofdkwartier van Gorkum naar Woerden verplaatst maar werd niet meer gehoorzaamd, terwijl de troepen bij de nadering des vijands post na post zonder tegenstand ontruimden. Gorkum, Loevestein en Woudrichem gaven zich bij de opeisching door de uit het Geldersche aanrukkende Franschen wegens den onvoldoenden staat dier vestingen en het geringe garnizoen bijna zonder verzet den 19den over. Overal staken de clubs het hoofd op, niet het minst te Amsterdam, waar men reeds in de eerste dagen van Januari enkele gevluchte leiders, o. a. Gogel, weder zag terugkeeren en zich thans onmiddellijk weder met de gelijkgezinden in andere plaatsen in betrekking stelde. Den 9den Januari hielden de afgevaardigden der hollandsche clubs eene samenkomst te Rotterdam maar het bleek voldoende, dat men het nog niet wagen dorst een omwenteling te beginnen. Hoe verder de Franschen doordrongen, des te hooger rees echter de moed en het amsterdamsche comité maakte opnieuw alles gereed voor een opstand, die tegen den 19den werd beraamd [1]). Hij zou niet noodig zijn.

Reeds herhaaldelijk had de Prins overwogen wat hem en den zijnen te doen stond [2]). Het aanbod van den engelschen gezant om de stadhouderlijke familie naar Engeland te helpen oversteken maakte indruk op zijn verontrust gemoed. Reeds op Oudejaarsdag had hij 21 scheveningsche pinken afgehuurd om hem en de zijnen over te voeren, wanneer het noodig zou zijn. Op den 13den Januari scheen het gevaar zoo nabij, dat maatregelen werden genomen om voor de ontvangst der familie in Engeland te zorgen. Allerlei geruchten deden de ronde.

[1]) Jorissen, De Patriotten, blz. 152/3.
[2]) De Bas, I.I. blz. 408 vlg.

Men sprak ervan, dat de Prins naar Friesland of Groningen zou wijken of anders van Den Helder of Hellevoetsluis uit met een oorlogschip het land zou verlaten. De vurige jonge prins Frederik heeft er ernstig aan gedacht te Amsterdam, in Friesland of Groningen de laatste schansen te helpen verdedigen en er te sterven als zoovelen zijner voorvaderen. Maar zijn vader wilde daarvan niet weten.

Op den 17den werd te midden eener stijgende opwinding in Den Haag een sombere Statenvergadering van Holland gehouden, waar de raadpensionaris zwaar hoestend en in diepe ontroering den hachelijken staat van zaken schilderde en ieder oogenblik nieuwe jobstijdingen de gemoederen verontrustten. Men besloot den Prins te vragen, wat nog gedaan kon worden, en verkreeg ten antwoord, „dat er naar menschelijke inzichten niet veel apparentie was" om de provincie nog langer te verdedigen. Men ging zwijgend uiteen. Enkele leden, met den raadpensionaris achtergebleven, besloten nog te doen wat mogelijk was om een wapenstilstand te sluiten of anders den vijand in de provincie toe te laten, op hoop dat hij de bestaande regeering nog zou eerbiedigen. Een deputatie der Staten zou dit trachten te bereiken. Ook de Staten-Generaal besloten zulk eene deputatie te zenden.

Intusschen was het bericht, dat de Prins zou vertrekken, algemeen verspreid. Van de Spiegel weigerde eraan te gelooven en zond hem een brief, waarin hij hem bezwoer te denken aan „wat hij aan zigzelve, aan zijn Huis en aan het Vaderland" verschuldigd was; „het vertrek van U. D. H. is het signaal van een algemeene confusie, waarvan de gevolgen niet zijn te voorzien; het is een abandon van al wat eer en pligt gebiedt tot het laatste oogenblik te behouden. U. D. H. exponeert zig aan oneindig meer gevaar met henen te gaan dan met te blijven en exponeert het Vaderland" [1]).

Het was te laat. Wel antwoordde de Prins nog, dat hij voorloopig blijven zou, maar reeds lang waren alle maatregelen genomen om de Prinses en de erfprinses met haar jongen zoon, den lateren Willem II, aanstonds te doen vertrekken: nog vóór den middag hadden de hofkoetsen de vertrekkenden gevoerd naar de gereedliggende pinken, die onder het dof geklep der scheveningsche kerkklok aanstonds in zee staken.

Op den middag van den 17den riep de Prins eenige leden van de

1) Brief van dien dag, Huisarchief.

Staten-Generaal, zijne hofhouding en de vreemde gezanten op tot eene audiëntie in de danszaal [1]) van het paleis op het Binnenhof. In tegenwoordigheid van die heeren en met zijne beide zoons naast zich verklaarde de Prins, dat hij besloten was heen te gaan, daar hem van verschillende zijden was bericht, dat de Fransche regeering niet wilde onderhandelen zoolang hij en de zijnen nog in het land waren. Bij de voorlezing der korte rede begaf hem de stem; hij liet het overige door een kamerheer voorlezen en verliet toen, enkele groeten wisselend, de zaal om zich naar de rijtuigen te begeven, die op het Binnenhof gereed stonden om ook hem en zijne zoons naar de pinken te brengen.

De prinsevlag op den toren halfstok, vele huizen langs den weg gesloten, sommige aanzienlijken in rouwkleeding, overal een getroffen zwijgende menigte geschaard op de besneeuwde straten — zoo was het tafereel, dat het vertrek der Oranjes uit het vaderland te zien gaf. Eenige uren bleven de pinken voor anker liggen en de Prins kon nog het schrijven der gezanten te Parijs in ontvangst nemen, waarbij hem bevestigd werd, dat de fransche regeering alleen wilde onderhandelen, wanneer de stadhouderlijke familie het land had verlaten. Zoo ging dan de Prins tegen middernacht eindelijk in zee om naar Engeland over te steken [2]).

Het was met de oude Republiek gedaan; want dat zij zou kunnen blijven bestaan in den vorm, waarin zij totnogtoe haar leven nog had kunnen voortsleepen, was na het gebeurde van den laatsten tijd ondenkbaar. Zij had bewezen geen levensvatbaarheid meer te bezitten, want zij had zich niet meer kunnen verdedigen, ja de ernstige wil daartoe had bij hare bevolking ontbroken. Vermolmd en verschrompeld, onmachtig om te blijven staan, was zij hulpeloos ineengezonken.

1) Thans de vergaderzaal der Tweede Kamer.

2) Het laatste schrijven van den Prins aan den raadpensionaris met de verklaring der schippers, dat de wind niet veroorloofde anders dan naar Engeland te zeilen, in Van de Spiegel's papieren in het Rijksarchief, nº. 333.

AANHANGSEL.

BRONNEN DER NEDERLANDSCHE GESCHIEDENIS.

1702—1795.

De geschiedenis der 18de eeuw heeft ten onzent om zeer verklaarbare redenen veel minder bronnenuitgaven aan te wijzen dan voor de vroeger behandelde tijdperken het geval is. Gold het ten opzichte van de Middeleeuwen zooveel mogelijk berichten van alle kanten te verzamelen ten einde onze fragmentarische kennis dier tijden zooveel mogelijk aan te vullen en trok de geschiedenis van den 80-jarigen krijg en die van de Gouden Eeuw meer de aandacht, die der achttiende, als een tijdperk van nationaal en economisch verval beschouwd, lokte minder belangstelling. Zoo bleef veel materiaal, dat op zichzelf de uitgave overwaardig was, nog steeds in de archieven verscholen liggen of werd eerst in den jongsten tijd een begin gemaakt met het uitgeven daarvan. Alleen voor de laatste jaren der Republiek, voor den Patriottentijd, waarover reeds in die aan schrijflust allerminst misdeelde dagen zelf veel werd uitgegeven, staat de zaak eenigszins anders: men begon reeds spoedig in te zien, dat het in dien tijd gebeurde voor de verklaring van wat in den Franschen tijd en daarna plaats vond onmiskenbaar groote beteekenis had en beijverde zich om openbaar te maken wat tot toelichting der patriotsche woelingen dienen kon.

Er blijft voor de achttiende eeuw in dit opzicht nog veel te doen over. In de eerste plaats dienen de archieven van het Huis van Oranje voor den tijd na 1747, toen de erfstadhouders den staat regeerden, op breede schaal te worden geëxploiteerd; in hun archief, voor dien tijd behalve huisarchief ook kabinetsarchief te noemen, liggen belangrijke staatstukken, waarvan nog betrekkelijk weinige het licht hebben gezien of eenigermate bekend zijn geworden [1]); ook

---

[1]) Vgl. mijne mededeelingen over het archief van Willem IV en Willem V in de Bijlagen tot het verslag der Commissie voor de geschied- en oudheidkunde van de Maatschappij der Nederlandsche Letterkunde (Handelingen der Maatschappij, 1902/3 en 1903/4).

het archief van prins Willem IV vóór 1747 en, hoewel in mindere mate, dat van Johan Willem Friso verdienen nauwkeurig te worden onderzocht. Een voortzetting van Groen's Archives zou ten zeerste aanbeveling verdienen. Groen's eigen Handboek ontleent voor dezen tijd groote waarde aan het gebruik, dat hij, 's konings archivaris, van de onuitgegeven stukken uit dit archief heeft kunnen maken. Ook de archieven der raadpensionarissen, waarvan die van Heinsius, Van der Heim, Steyn en Van de Spiegel zich thans in het Rijksarchief bevinden, kunnen veel belangrijks opleveren, daar omtrent de scheiding tusschen persoonlijke en aan den staat toekomende dokumenten ook in dezen tijd bij de staatsambtenaren een andere opvatting heerschte dan tegenwoordig; niet minder die van de Fagels, in wier geslacht het griffierschap der Staten-Generaal bijna erfelijk was, ja feitelijk als bij erfenis is overgegaan en in wier archief zich vele eigenlijke staatsstukken bevinden; hetzelfde is het geval met het archief der beide Bentincks van Rhoon, waarvan een deel in het British Museum terecht is gekomen [1]). De voortzetting der uitgave van Heinsius' archief ligt wel het eerst aan de beurt. Bovendien zou ook de uitgave van bescheiden op het gebied der geschiedenis van handel en nijverheid, van kunst en wetenschap van veel belang kunnen zijn ten einde na te gaan wat er waar is van de verschillende opvattingen betreffende den juisten tijd en de oorzaken van beider verval. De openbaarmaking van regentenpapieren, in het bezit van nakomelingen der toenmalige regenten, zou op allerlei gebied voor de uitbreiding onzer kennis van dezen tijd van gewicht zijn: de tijd ligt reeds zoo lang achter ons en de totnogtoe uitgegeven dokumenten hebben reeds zooveel doen zien, dat de reputatie der toenmalige regenten bij openbaarmaking der nog voorhanden stukken over het geheel eerder gebaat dan geschaad zou kunnen worden. Ook in buitenlandsche archieven, met name in die te Parijs en Londen, maar ook in die van andere staten, groote en kleine, ligt nog vrij wat belangrijk materiaal voor onze geschiedenis [2]).

Een en ander is in het oog gehouden bij de bewerking van dit

[1]) Vgl. D'Ailly, Willem Bentinck van Rhoon, Amst. 1898.

[2]) Vgl. mijne Verslagen omtrent Archivalia te Parijs, Londen, Berlijn en in Italië, die van de heeren Uhlenbeck betreffende Rusland, Brugmans betreffende Engeland, Kernkamp betreffende Scandinavië.

deel, waarbij meer dan in de vorige deelen gebruik gemaakt moest worden van onuitgegeven materiaal ten einde een op eenigszins bevredigende wijze samenhangend verhaal van het gebeurde te kunnen aanbieden. Het thans uitgegeven materiaal toch was volstrekt onvoldoende om dit doel te bereiken zooals uit het volgend overzicht blijken zal.

De geschiedenis van den Spaanschen Successie-oorlog is in dit opzicht nog betrekkelijk goed bedeeld. Wij bezitten in Von Noorden's helaas onvoltooide Europäische Geschichte im 18. Jahrhundert [1]) een voortreffelijk geschiedwerk, waarin een goed deel der hier te lande en elders aanwezige bronnen van de diplomatieke geschiedenis voor drie vierde van dien krijg op uitnemende wijze bewerkt is; Weber's Friede von Utrecht [2]) sluit zich daarbij waardig aan. Maar deze geschriften zijn evenals Wagenaar's Vaderlandsche Historie [3]), die voor deze jaren een bronwerk beginnen te worden, toch meer als literatuur dan als bronnen aan te merken. Als bronnen komen hier ter sprake naast Du Mont's vroeger genoemd werk [4]), waarin de groote verdragen van den tijd tot 1731 te vinden zijn, de deelen van Lamberty's Mémoires pour servir à l'histoire du 18me siècle [5]), zeer belangrijk voor de diplomatieke en krijgskundige geschiedenis van den tijd, in het bijzonder voor onze geschiedenis, omdat de schrijver, zwitsersch diplomaat, secretaris van lord Portland en later als engelsch onderhandelaar in allerlei zaken betreffende ons land gemengd, hoofdzakelijk naar engelsch-hollandsche gegevens zijn werk samenstelde en de zaken van het engelsch-hollandsche standpunt uit beschouwde. Den Haag, toen het middelpunt der europeesche diplomatie geacht, omdat er de draden der europeesche politiek als het ware samenkwamen [6]), was voor een diplomaat van dien tijd

[1]) 3 Bde, Düsseldorf, 1870—1883.

[2]) Gotha, 1891.

[3]) Dl. XVII en vlg.

[4]) Corps Universel diplomatique du droit des gens, 8 vol., Amst. et La Haye, 1726—1731, met de aanvulling van De Martens in diens Supplément contenant les traités du 18e siècle, 4 vol., Goettingue, 1801—1808.

[5]) Eerste uitgave 1717; 2de, 14 vol. Amst., 1735—1740. Vgl. hierbij Mémoires pour servir à l'histoire des négociations depuis le traité de Rijswick jusqu'à la paix d'Utrecht, 3 vol., Paris, 1717.

[6]) Zie boven, blz. 92.

de meest gewenschte observatiepost. Onder de kleinere bronnen voor de kennis onzer diplomatieke betrekkingen moeten genoemd worden de Mémoires van den franschen minister De Torcy[1]), die in dezen tijd zooveel invloed had op de werkzaamheid der fransche diplomatie. Voor die der engelsche diplomatie uit dien tijd zijn vooral merkwaardig Coxe's Memoirs of the Duke of Marlborough[2]), zeer engelschgezind en vol wantrouwen tegenover de koopliedenregeering der Republiek maar uit de archieven van den hertog bewerkt. Daarbij sluiten zich dan aan de Mémoires van den frieschen staatsman en gedeputeerde te velde Sicco van Goslinga[3]), die een belangrijk aandeel nam zoowel aan de krijgsbedrijven als aan de onderhandelingen van dien merkwaardigen tijd. De voornaamste krijgsbedrijven zelf worden in verband met de diplomatie het best in samenhang gekend uit de door Vreede uitgegeven Correspondance diplomatique et militaire du Duc de Marlborough, du Grandpensionnaire Heinsius et du Thesaurier-général Hop[4]), waarbij de uitgave van Marlborough's in zijn archief gevonden Letters and Despatches[5]) is te vergelijken gelijk overigens de Mémoires van De Villars, Berwick en andere generaals van fransche zijde, vooral in de Mémoires militaires relatifs à la succession d'Espagne[6]) en de groote uitgave der Feldzüge des Prinzen Eugen von Savoyen[7]). Menige bijzonderheid op het gebied van staatkunde en krijgsgeschiedenis kan verder worden geput uit de dokumenten berustend in de archieven van engelsche familiën van aanzien, thans beschreven in de rapporten der Historical Commission.

Veel minder goed voorzien zijn wij voor den tijd na den vrede van Utrecht tot op 1747. De diplomatie vindt weder baat bij Dumont en zijn vervolger Roussel (tot 1739)[8]), die van den Oostenrijkschen Successie-oorlog is, voorzoover ons land betreft, uitnemend toegelicht

1) Mémoires (1687—1713), in de verzameling van Petitot, 2e Série, LXVII—LXVIII. Daarbij zijn Journal (1709—1711), éd. Masson, Paris, 1884.
2) 3 vol., 1818/9.
3) Uitg. Evertsz en Delprat, Leeuwarden, 1857.
4) Amsterdam, 1850.
5) Ed. Murray, 5 vol., 1845.
6) Ed. De Vault et Pelet, 11 vol., Paris, 1835—1862.
7) Wien, 1876 ff.
8) Supplément au Corps Universel diplomatique de Du Mont, 5 vol., Amst. et La Haye, 1739. Vgl. het Supplément van De Martens ook daarop.

door De Jonge in zijne Geschiedenis der diplomatie gedurende dien oorlog[1]) en verder door het werk van D'Ailly over Bentinck en door de bekende serie van werken van den hertog De Broglie, waarin ook tal van stukken in excerpt zijn overgenomen, maar bijzondere bronnenverzamelingen daarover bezitten wij niet evenmin als over den tijd tusschen 1713 en 1740, waarvoor geschriften als dat van Jorissen over Chesterfield[2]) intusschen belangrijke bijdragen en zelfs enkele gewichtige onuitgegeven dokumenten opleverden. Ook hier komen Wagenaar en Groen met hunne uitnemende op bronnenstudie en, voorzoover den eerste aangaat, op eigen ondervinding berustende geschriften ons goed te pas. Voor de geschiedenis onzer staatsinstellingen en onzer staatkundige verhoudingen bezitten wij uitnemende gegevens in Slingelandt's beroemde Staatkundige Geschriften[3]), die lang in handschrift van hand tot hand gaande een soort van geheim handboek voor den regent zijn geweest, en in de stukken, door Jorissen opgenomen in zijne Memoriën van mr. Diederik van Bleiswijk[4]), regent te Gorkum (1731—1755), verder in de hier en daar verspreid uitgegeven Contracten van Correspondentie uit dezen tijd[5]) enz. De gegevens voor de kennis der geschiedenis van handel en nijverheid moeten worden geput uit hier en daar verspreide dokumenten, te vinden vooral in het Koninklijk Huisarchief, de papieren der raadpensionarissen en de pamfletliteratuur[6]) van het tijdvak. Met name van 1747 tot 1749 is deze pamfletliteratuur, die zich hier en daar in den vorm van geregelde partijliteratuur gaat vertoonen, van veel gewicht. Voor de kennis van het geestelijk, kerkelijk, maatschappelijk en huiselijk leven verschaffen de vooral door dr. Hartog toegelichte spectatoriale geschriften van dezen tijd, de eigenaardige dichtkunst en de maatschappelijke tooneelstukken dier dagen belangrijke aanwijzingen evenals wederom de pamfletliteratuur en de afbeeldingen in prenten

1) Leiden, 1852. Vgl. Bentinck, Aufzeichnungen über Maria Theresia, ed. Beer, 1871, en Beer's geschriften over dezen krijg uit datzelfde jaar.
2) Historische Studiën, Laatste Bundel, Haarlem, 1893, blz. 1 vlg.
3) 5 dl., Amst., 1784/5.
4) Uitg. Hist. Gen. Utrecht, 1887.
5) Het hoofdwerk daarover is en blijft nog altijd dat van De Witte van Citters, 's Gravenhage, 1873.
6) Het best en volledigst beschreven in den Catalogus van de pamfletverzameling der Kon. Bibl., bewerkt door dr. Knuttel, waarvan het derde deel tot 1713, het vierde tot 1775 loopt, het vijfde eerlang verwacht kan worden.

en op schilderijen, waar menig kijkje in de huizen en op de markten wordt geopend.

Dan volgen de jaren van Willem IV's stadhouderschap, vol plannen van verbetering en hervorming, vol woeling ook van democratischen aard. Wederom zijn wij hier vooral aangewezen op de rijke pamfletliteratuur dezer jaren en op de dokumenten uit het Koninklijk Huisarchief, waaruit o. a. over de woelingen der Doelisten te Amsterdam belangrijke stukken zijn voor den dag gekomen [1]) en nog meer aan het licht gebracht zou kunnen worden, ook met betrekking tot de geschiedenis der voorgestelde hervormingen op het gebied van den handel, waarvoor wij totnogtoe alleen de mededeelingen in Luzac's Holland's rijkdom en de in de Nederlandsche Jaarboeken uitgegeven dokumenten bezitten [2]).

Voor de tweede helft der achttiende eeuw is in den laatsten tijd de belangstelling merkbaar gestegen. Men begint in te zien, dat de patriotsche woelingen niet meer een ijdele vertooning, een onbelangrijk getwist, een uiting van onbekookten vrijheidszin en doldriftige hervormingslust zijn geweest maar veeleer een ernstige hervormingsbeweging, de voorboden van den nieuwen tijd geacht moeten worden. Belangwekkende uitgaven van dokumenten zijn zich komen voegen bij wat in dat opzicht reeds vroeger aan het licht werd gebracht; op de beteekenis der dikwijls in den vorm langwijlige pamfletten-literatuur is door Hartog e. a. de aandacht gevestigd; verschillende geschriften van langen adem hebben reeds vroeger met name de staatkundige gebeurtenissen toegelicht door de uitgave van dokumenten ten bewijze van het in den tekst uitgesprokene; brieven en memoriën van op den voorgrond tredende persoonlijkheden hebben thans in grooteren getale het licht gezien.

Voor de algemeene geschiedenis van het tijdvak kunnen de door tijdgenooten samengestelde vervolgen op Wagenaar [2]) ten deele als bronnen gelden. Zij zijn van zeer ongelijk gehalte en van ongelijken omvang; in het algemeen staan zij als geschiedwerken verre beneden

---

1) Vgl. Krämer, Bijdragen tot de geschiedenis der omwenteling van 1747 en 1748, in Bijdr. en Med. Hist. Gen., 1902.

2) Vgl. daarover Arnold, in Bibl. Adversaria, III, blz. 123, 159; IV, blz. 186, 243.

Wagenaar's eigen voor zijn tijd voortreffelijk werk, dat met den dood van Willem IV eindigt en in 1759, na 10 jaren, met het 21ste deel voltooid was [1]). De schrijver, die de laatste deelen van zijn werk met tegenzin bewerkt had, wilde het ook niet vervolgen. Door de stedelijke regeering in 1756 tot redacteur der stedelijke courant benoemd, legde hij dien post in 1760 neder en werd toen eerste klerk ter secretarie, wat hij bleef tot zijn dood in 1773. In die jaren schreef hij o. a. zijn voortreffelijk werk over Amsterdam in zijne opkomst, aanwas, geschiedenis, voorregten, koophandel, gebouwen enz. [2]), dat naast het gelijksoortige werk van Van Mieris en Van Alphen over Leiden [3]) tot de beste stadsgeschiedenissen mag gerekend worden. De goudsche pensionaris Van Wijn en anderen gaven op het hoofdwerk een verzameling Bijvoegsels en Aanmerkingen, later door twee deelen Naleezingen aangevuld [4]), de predikant Cleyn zelfstandige Aanteekeningen [5]). Een tiental verkorte uitgaven verscheen tusschen 1758 en 1800 [6]); een duitsche vertaling [7]) en een fransche [8]) geven enkele verbeteringen; ook van de verkortingen bestaan vertalingen.

Blijkt de beteekenis van het werk op zichzelf reeds uit al deze uitgaven en bewerkingen, ook de strijd over des schrijvers onpartijdigheid en waarheidszin getuigt daarvan: in 1758 reeds begonnen, ontving die strijd nieuw voedsel door de aanvallen van Bilderdijk en Tydeman, waarop Siegenbeek nog in 1835 met kracht antwoordde.

Het boek is herhaaldelijk voortgezet geworden in een aantal vervolgen, waarbij dikwijl groote verwarring is voorgekomen ten gevolge van het op elkander gelijken der titels dezer vervolgwerken. Het belangrijkst zijn het zoogenaamde „Keezen-vervolg" [9]), samengesteld door J. Munniks voor den patriotschen uitgever Verlem; de Vader-

---

1) Een tweede uitgave is alleen een voor de eerste vier deelen bijna ongewijzigde herdruk (1752—1759); een eigenlijke tweede druk, door den schrijver zelf herzien, verscheen in 1770; herdrukken daarvan na zijn dood in 1782, 1783 en 1784; een eigenlijke derde druk eerst 1790—1796, woordelijke nadruk van dien van 1770.

2) 3 dl., Amst., 1760—1767, met een vierde deel als vervolg over den laatsten tijd.

3) 3 dl., Leiden, 1762—1784.

4) 20 st., Amst., 1790—1796; 1 deel, Amst. 1797; 1 deel, Amst. 1801.

5) 3 st., Rotterdam, 1790—1791.

6) Arnold, in Bibl. Adv., III, blz. 171 vlg.

7) Algemeine Geschichte der Vereinigten Niederlande, 8 Bde, Leipzig, 1756—1767.

8) Histoire générale des Provinces Unies, 8 vol., Paris, 1757—1770.

9) 17 dl., Amst., 1781—1787.

landsche Historie van P. Loosjes tot 1775 [1]), later door dezen opnieuw voortgezet tot 1806 [2]) en herhaaldelijk herdrukt; de Vaderlandsche Historie van M. Stuart, tot 1810 [3]). De vervolgen van Munniks en Loosjes dragen beiden een zeer sterk patriotsch karakter. Nog sterker is dit bij de uit de gelijktijdige pamfletten: Aan het volk van Nederland, De Oranjeboomen enz., samengestelde Bijlage tot de Vaderlandsche Historie [4]). Van denzelfden aard is ook Cérisier's Tableau de l'Histoire générale des Provinces Unies [5]), vertaald door Loosjes.

Daarnaast staat Bilderdijks Geschiedenis des Vaderlands, welks 10de tot 12de deel [6]) nog sterker partijdig, anti-patriotsch nog meer dan orangistisch, gekleurd zijn dan zijne vorige deelen en daarom evenzeer met behoedzaamheid dienen gebruikt te worden. Bilderdijk's vurige haat tegen republikeinsche, revolutionnaire, staatsgezinde en liberale beginselen had hem bij zijne vestiging te Leiden in 1817 een privaatcollege in Geschiedenis des Vaderlands doen openen, dat op de denkwijze van een kleinen kring van uitnemende studenten een grooten invloed heeft geoefend, met name op die van Groen van Prinsterer en Da Costa. Meer dan twintig jaren vroeger reeds had Bilderdijk aan het schrijven van zulk eene geschiedenis gedacht [7]) en in 1811 had hij op aansporing van den toenmaligen franeker hoogleeraar Tydeman zich zelfs tot het schrijven ervan verbonden. Maar de tijdsomstandigheden beletten den voortgang van het werk en ook later werd Bilderdijk teleurgesteld in zijne hoop om als hoogleeraar te Amsterdam of te Leiden op te treden. Zijn leidsch college, in scherpe tegenstelling tegenover dat van Siegenbeek en bepaaldelijk tegen Wagenaar's voorstelling gericht, bleef tot een veertigtal toehoorders beperkt en stond geheel op het standpunt der oude Oranjepartij. Op aanraden van Tydeman besloot Bilderdijk het handschrift ervan, dat hij van 1817 tot 1819 had opgesteld, na zijn dood door dezen te laten uitgeven en de getrouwe vriend kweet zich van die

1) 3 dl., Amst., 1788—1789.
2) 48 dl., Amst., 1786—1811.
3) 4 dl., Amst., 1821—1826.
4) 2 dl., Parijs, 1784—1786.
5) 10 vol., Utr., 1777—1784.
6) Amst. 1839. Het eerste deel is van 1832.
7) Vgl. Tydeman's Voorrede bij het eerste deel en zijn inleiding op de Opheldering en Bijvoegselen.

taak met gebruik ook van enkele dictaten der toehoorders en toevoeging van Opheldering en Bijvoegselen, grootendeels van de hand van Bilderdijk zelven. Zoo ontstond de Geschiedenis des Vaderlands, in opzet en uitwerking een polemisch-staatkundig vertoog en als zoodanig van groote beteekenis.

Groen's ook voor dit tijdvak door het gebruik der bronnen van het Huisarchief, niet alleen om de anti-patriotsche voorstelling van den loop der zaken als uiting van zijn denkwijze, belangrijk Handboek der Geschiedenis van het Vaderland [1]) lijdt in zekere mate eveneens aan dit gebrek, dat dan het gebruik ook van zijn werk op betreurenswaardige wijze belemmert. De Nederlandsche Jaarboeken [2]) met hun vervolg de Nieuwe Nederlandsche Jaarboeken [3]) geven daarentegen een in hare kleurloosheid tot het angstvallige overslaande samenvatting van het ieder jaar gebeurde, met ruime publicatie intusschen van dokumenten betreffende de behandelde zaken, waardoor zij eene buitengemeene waarde verkrijgen.

Een eigenaardige plaats gaan thans de couranten en weekschriften innemen. Geven zij vroeger, ook nog de Europische Mercurius (1690—1754) en de Nederlandsche Mercurius (1756—1806), weinig meer dan een kleurlooze afspiegeling van wat er plaats had, omstreeks 1780 beginnen zij een gansch ander karakter aan te nemen en als voorlichters der openbare meening, als organen vooral eener bepaalde staatspartij op te treden. Voor de kennis van deze soort van literatuur hebben wij veel te danken aan de onvermoeide werkzaamheid van mr. W. P. Sautijn Kluit, die de meeste dier geschriften nauwkeurig heeft onderzocht en beschreven [4]). De heftige taal en aard dezer van 1780—1787 in grooten getale vooral van patriotsche zijde uitgegeven weekschriften, waaronder de Ouderwetsche Nederlandsche Patriot (1781) de best geschrevene, de Post van den Neder-Rhijn (1780—1787) de belangrijkste, de Politieke Kruyer (1782—1787),

1) Eerste uitgave, Amst. 1846; herdruk in 2 dl., 1852; omwerking 1872; verdere drukken ongewijzigd.
2) 41 deelen van 1747—1765.
3) 79 deelen tot 1798.
4) Vgl. zijn Nagelaten Geschriften, uitg. Du Rieu, 2 deelen, Amst. 1895/6, en vooral de uitvoerige bibliographie, te vinden achter zijn levensbericht in de Levensberichten van de Maatsch. der Nederl. Letterk. 1895.

Janus en Janus Verrezen (1787—1798) de gematigdste en de Politieke Blixem (1787 vlg.) de heftigste mogen heeten, moet intusschen de daar verstrekte gegevens met groot voorbehoud doen gebruiken. Ook vele stedelijke couranten van dien tijd worden politieke organen van beteekenis, met name de uitnemend door Etienne en Jean Luzac bestuurde Gazette de Leyde[1]), die zich van dezen tijd af als een algemeen europeesch orgaan wist te doen gelden, hoog geschat om hare onpartijdigheid en de geloofwaardigheid harer berichten, die intusschen voor den tijdgenoot meer belang hadden dan voor den lateren geschiedkundige, van elders over een en ander thans volledíger onderricht.

Onder de dokumenten van algemeen geschiedkundigen aard nemen ook voor dit tijdvak de tallooze pamfletten een zeer belangrijke plaats in naast de courantenliteratuur, waarmede zij in nauw verband staan en in aard niet noemenswaard verschillen. Het was weder dr. Hartog, die ook voor dit tijdvak op de beteekenis dezer uitgebreide literatuur de aandacht der geschiedkundigen vestigde[2]).

Belangrijke verzamelingen van brieven en gedenkschriften verschenen betreffende den utrechtschen edelman G. J. van Hardenbroek[3]), gematigd oranjegezind maar vijandig tegenover den hertog van Brunswijk; betreffende den gematigden oranjegezinde Van Lynden van Blitterswijk, vertegenwoordiger van den Eersten Edele in Zeeland[4]); betreffende den fellen utrechtschen oranjeman R. M. van Goens[5]); betreffende de vurige patriotten J. D. van der Capellen tot den Poll[6]) en zijn medestanders en vrienden F. A. van der Kemp, Ondaatje en C. L. van Beyma[7]); betreffende G. K. van Hogendorp, wiens jonge jaren

---

1) Zie over de couranten de studiën van mr. Sautijn Kluit in de bovengenoemde bibliographie.

2) De Patriotten en Oranje 1747—1787 (Amst. 1882) en Uit de dagen der Patriotten (Amst. 1896). Vgl. ook Franke, Aanteekeningen over de oorzaken der patriottische woelingen, in Progr. Groninger Gymnasium 1887/8 (Gron. 1887).

3) Gedenkschriften, uitg. Krämer, Utr. 1901 vlg.

4) Brieven van prins Willem V aan baron Van Lynden van Blitterswijk, uitg. De Bas, 's Gravenh., 1893.

5) Brieven, uitg. De Beaufort, 3 deelen, Utr. 1884—1890.

6) Brieven, uitg. De Beaufort, Utr. 1879, en Sillem, Utr. 1883. Over Van der Kemp vgl. Fairchild, F. A. van der Kemp, New-York, 1903.

7) Memorials and times of Quint Ondaatje, ed. Davies, Utr. 1870: Brieven van C. L. van Beyma aan J. D. van der Capellen, in Bijdr. en Med. Hist. Gen. 1894.

in dezen tijd vallen[1]); betreffende diens broeder D. van Hogendorp[2]); betreffende H. Tollius, bekend geleerde en publicist[3]); betreffende den raadpensionaris Van de Spiegel, die aan de gebeurtenissen van dezen tijd een zoo werkzaam aandeel nam[4]); betreffende de letterkundigen Wolff en Deken[5]); betreffende den amsterdamschen burgemeester J. Rendorp[6]) en zoo menigen anderen min of meer bekenden persoon, wiens werkzaamheid nog in de laatste jaren van dit tijdvak is begonnen, terwijl zijn bloeitijd reeds tot de volgende periode moet gerekend worden: Vitringa's Gedenkschriften, de herinneringen aan Wiselius, Schimmelpenninck, Van Kinsbergen, Krayenhoff en tal van anderen moeten hier genoemd worden.

Meer van diplomatieken aard zijn de geschriften gewijd aan den nederlandschen diplomaat baron van Kinckel[7]), die van den engelschen gezant in den Haag John Harris, lord Malmesbury[8]) en zijn opvolger en medewerker lord Auckland[9]), van den pruisischen diplomaat Von Goertz[10]), van den raadpensionaris Van de Spiegel zelven[11]), waardoor onze diplomatieke geschiedenis na 1787 op zeer voldoende wijze wordt toegelicht.

Uit de verzamelingen van het Rijksarchief en het Koninklijk Huisarchief in Den Haag, de Staatsarchieven te Berlijn, Wolffenbüttel, Londen en Parijs verzamelde dr. H. T. Colenbrander, ten deele op het voetspoor der aanwijzingen van Blok en

---

1) Brieven en Gedenkschriften, uitg. F. van Hogendorp, dl. I tot III, 's Gravenhage, 1866—1876.

2) Mémoires, uitg. Sillem, 's Gravenhage, 1887.

3) Staatkundige Geschriften, 3 dl., 's Gravenhage, 1815.

4) Vreede, Laurens Pieter van de Spiegel en zijne tijdgenooten, 4 deelen, Middelburg, 1874—1877.

5) Brieven, uitg. Dyserinck, 's Gravenhage, 1904.

6) Memoriën tot opheldering van het gebeurde gedurende den laatsten engelschen oorlog, 3 deelen, Amst. 1803.

7) Mémoires et Correspondances, ed. De Jonge, La Haye, 1857 (Ned. Rijksarchief, I, blz. 47 vlg.).

8) Diaries and Correspondence, 4 vol., London, 1845.

9) Journal and Correspondence, 4 vol., London, 1861.

10) Historische und politische Denkwürdigkeiten, 2 Bde, Stuttg. 1827.

11) Brieven en Negotiatiën gedurende den jongsten oorlog met de Fransche Republiek, 3 deelen, Amst. 1792. Vgl. ook Jorissen, De eerste Coalitie en de Republiek der Vereenigde Nederlanden, Amst. 1877; (Van de Spiegel), Nadenking van een staatsman, Amst. 1800.

Brugmans [1]), een groot aantal stukken, door hem uitgegeven achter zijn groot werk De Patriottentijd [2]); zoowel de inwendige geschiedenis der Republiek als hare algemeene staatkunde in de tweede helft der eeuw ontving daardoor belangrijke toelichting, met name de diplomatieke geschiedenis, daar de gezantschapsdokumenten van den pruisischen gezant Von Thulemeyer en de papieren van het pruisische kabinet, de briefwisseling van Frederik II met prinses Wilhelmina en prins Willem V, de engelsche en fransche staatspapieren uit dien tijd ten behoeve van dit werk grondig werden onderzocht. Ook de geschiedenis der binnenlandsche woelingen werd door de onderzoekingen en daaruit voortvloeiende uitgaven van dezen geleerde veelszins toegelicht met name uit de belangrijke dokumenten in de verzameling van het Rijksarchief, afkomstig van den met de patriotsche leiders in het fransche gezantschap in nauwe betrekking staanden publicist Dumont-Pigalle [3]). Intusschen leverden ook de fransche gezantschapspapieren nadere berichten omtrent de patriotsche, de engelsche omtrent de orangistische, de pruisische omtrent beide partijen.

Achter het werk van Dr. D. C. Nijhoff over hertog Lodewijk Ernst van Brunswijk [4]) vindt men op dezelfde wijze breede uittreksels uit de papieren van den hertog, die te Wolfenbüttel bewaard worden, benevens uit de op hem en zijne staatkundige loopbaan betrekking hebbende stukken in het Staatsarchief te Berlijn, het Rijksarchief en het Koninklijk Huisarchief ten onzent. Zoo verzamelde ook Dr. I. Mendels belangrijke gegevens omtrent Daendels achter zijn werk over dien rumoerigen generaal [5]) en bevatten de nieuwere biografieën van Valckenaer [6]) en Van Beyma [7]) menig voor de geschiedenis zoowel van die personen als van hun tijd belangrijk dokument.

De krijgsgeschiedenis van den inval der Pruisen in 1787 is in den

---

1) Verslagen omtrent het onderzoek naar archivalia enz., 's Gravenhage, 1886 vlg.

2) 3 deelen, 's Gravenhage, 1897—1899.

3) Vgl. Aanteekeningen betreffende de vergadering van vaderl. regenten, in Bijdr. en Med. Hist. Gen. 1899, blz. 77 vlg.

4) Nijhoff, De Hertog van Brunswijk, 's Gravenhage, 1889.

5) Mendels, H. W. Daendels, 's Gravenhage, 1890.

6) Sillem, Het Leven van mr. Johan Valckenaer, 2 dl., Amst., 1876.

7) Van der Meulen, C. L. van Beyma, Leeuwarden, 1894.

tijd zelven beschreven door Von Pfau [1]); die van den oorlog tegen Frankrijk na 1793 is uit de stukken bewerkt door Sabron [2]). Voor de geschiedenis van handel en nijverheid dier dagen, in het algemeen voor die der economische toestanden is veel te putten uit het gelijktijdige werk van Luzac [3]) en de antwoorden op de op dat gebied in dezen tijd uitgegeven prijsvragen, verder uit de ook voor dezen tijd belangrijke pamfletliteratuur. De groote verzameling van De Jonge over De Opkomst van het Nederl. gezag in Oost-Indië vindt ook in de pamfletliteratuur van het tijdvak gewenschte aanvulling, vooral in verband met de ten opzichte der O. I. C. voorgenomen hervormingen.

---

1) Gesch. des preusz. Feldzugs in Holland 1787, Berlin 1790, met fr. en holl. vertaling van 1792.

2) Sabron, De oorlog van 1793/4, 's Gravenh. 1892. Vgl. ook de aanteekeningen achter De Bas, Prins Frederik en zijn tijd, dl. I.

3) Holland's Rijkdom, 4 dl., 1ste uitg. Leyden, 1780—1783; 2de uitg. Leyden 1801.

ALPHABETISCH REGISTER.

(BUITEN HET AANHANGSEL.)

A.

Aalsmeer, 313.
Abbema, Balthasar, 406, 411, 463, 477, 494, 541.
Ablaing, D', 270.
Adams, John, 316, 383.
Aerssen van Sommelsdijk, François van, 100, 101.
Afrika, 110, 130, 131, 271, 529, 533.
Affry, D', 270, 273, 280, 299, 324, 325.
Aken, 91, 207, 213, 214, 217, 219, 255, 268, 271, 326, 336 vlg., 427, 441.
Akkrum, 143.
Albemarle, 54.
Alberda, 458.
Alberoni, 71, 88, 89.
Albinus, 153.
Aldenhoven, 548.
Alègre, D', 32, 33.
Alewijn, 157.
Algiers, 100, 101, 265, 314.
Alicante 28.
Alkemade, Cornelis van, 156, 164.
Alkmaar, 133, 410, 494.
Almonde, Philips van, 25, 28.
Alphen, Daniel van, 349.
Alphen, Hieronymus van, 355 vlg.
Altena, 547.
Altenburg, Sophia van, 269.
Alting, 530.
Alting, Menso, 154.
Alton, D', 510 vlg.
Alvensleben, Von, 499.
Amerika, 4, 106, 108, 271, 272, 274, 315 vlg., 380 vlg.
Amerika, Spaansch-, 4, 105, 250.
Amersfoort, 16, 151, 443, 447 vlg., 471 vlg., 482, 488.
Amstel, 173.
Amstel, Cornelis Ploos van, 353.
Amsterdam, 6, 7, 23, 26, 32, 34, 35, 52, 69, 79, 80, 81, 91, 93, 101, 107 vlg.
Andries, St., 557, 530, 561.
Anjou, Philips van, 3, 71, 105. Zie Philips V.
Anna, koningin van Engeland, 5, 46, 50, 257, 259.
Antillen, 3, 106, 275, 292, 294, 320 vlg.
Antwerpen, 30, 45, 62, 99, 110, 111, 186, 200, 201, 415, 422, 425 vlg., 512 vlg., 539, 544, 548.
Apeldoorn, 472.
Appingedam, 242.
Arabinti, 148.
Archangel, 68, 116.
Aremberg, hertog van, 197.
Argenson, D', 199, 201, 203, 204.
Argenteau, 433.
Argenteau, De Mercy D', 518 vlg., 537.
Arkel, 86.
Arminius, 143, 350.
Arnhem, 12, 14, 15, 68, 194, 452, 461, 472, 557 vlg.
Arragon, 51.
Artois, 42.
Assendelft, 149, 374.
Ath, 34.
Atjeh, 128.
Auckland, lord, 518, 545 vlg., 549.
Augsburg, 294.
August II, koning van Polen, 99, 195.
Aulnoit, 43.
Aurich, 197.
Avaux, D', 270.
Axel, 204.
Aylva, Van, 95, 102, 214.

B.

Babylon, 149, 150.
Back, De, 231, 236, 244, 254, 259, 268, 283, 288.
Baers, Van, 17.
Bantam, 253.
Barbeyrac, 154.
Barcelona, 27, 28.
Barueth, 360 vlg.
Basedow, 362.
Basnage, 154, 157.

Batavia, 121 vlg., 210, 252, 253, 367 vlg., 529.
Bayle, Pierre, 142, 154, 156.
Beaufort, Lieven de, 84, 103, 192, 310, 342.
Beieren, 24, 31, 34, 56, 189, 190, 197, 245, 327, 431.
België, 36, 37, 41, 44, 46, 51, 56, 62, 65, 108, 112, 269, 373, 415 vlg., 508 vlg., 537 vlg.
Belgiojoso, 426, 504 vlg.
Bellamy, 357.
Belle-Isle, De, 189, 190.
Bender, 518.
Benedictus XIII, paus, 150.
Bengalen, 128.
Bennebroek, 176.
Bentinck, Charles, 213, 230, 231, 244, 284, 307.
Willem, graaf van, 205 vlg., 273, 281, 283, 284, 290, 300 vlg.
van Rhoon, G. W., graaf, 436, 478, 548.
kapitein, 315, 385.
Berbice, 130, 131, 264, 314, 383, 533.
Berckel, Van, 306, 325, 326, 330, 333, 337 vlg., 390 vlg., 400, 406, 410, 420, 437, 477.
Bérenger, 411, 431.
Berg, 134.
Bergen, 43, 44, 201.
Bergen op Zoom, 6, 208, 212, 222, 285, 543, 547, 561.
Bergeyck, Van, 40.
Bergh, Johan van den, 38.
Bergsma, 456, 457.
Berkenrode, Lestevenon van, 237, 248, 393.
Berkhey, Le Francq van, 354.
Berlijn, 190, 297, 373, 419, 441, 443, 486, 513, 516.
Bern, 70.
Bernard, Jacques, 157.
Béthune, 49.
Betuwe, 313, 489.
Beveland, Zuid-, 208.
Beyma, Van, 411, 435, 456 vlg., 491 vlg., 540 vlg.
Bicker, 411, 494.
Bie, De, 70.
Bigot, 258.
Bilderdijk, Willem, 357, 440.
Biscaye, 371.
Bisdom, Wijckerheld, 388, 406, 440.
Blauw, Jacob, 560, 562.
Bleiswijk, Pieter van, 304, 306, 319, 326, 341, 392 vlg., 399 vlg., 437, 487, 490, 499.
Blenheim, 31.
Block, Johanna Coerten, 163.
Boekelman, Andries, 230, 232, 235.
Boerhaave, Herman, 153, 154.
Boetselaer, Van, 196.
Boetselaer, Karel van, 547.
Boey, 533.
Boheme, 189, 190, 197, 328.
Bolingbroke, Henry St. John, lord, 52, 53.
Bombay, 109.
Bommel, 12, 561.
Bommelerwaard, 558 vlg.
Bonn, 30, 46, 64.
Bonnac, De, 269, 270.
Bons, De, 559.
Booms, Marinus, 81, 144.
Boonen, Arnold, 162.
Bordeaux, 108.
Boreel, 270, 280.
Borneo, 252, 531.
Borsselen, Van, 213, 247.
Bosch, Bernardus, 158.
Bosch, Den, 246, 496, 445, 421, 427, 494, 555 vlg.
Boston, 345.
Bouchain, 51.
Boudaen, 101.
Boufflers, 21, 30, 43.
Bourbon, 4, 59, 271.
Bourgoing, 480.
Bourgondië, 35, 429.
Braam, Van, 385 vlg., 530.
Braamcamp, 352.
Brabant, 30, 31, 46, 63, 65, 134, 199, 214, 245, 371, 505 vlg., 545, 553.
Brantsen, 393, 475, 559, 562.
Breda, 30, 201, 202, 203, 207, 291, 442, 514, 547, 555.
Brederode, 349.
Brederoo, 158.
Bremen, 23, 67, 68, 107, 115, 134, 138, 249, 370, 423, 557.
Brest, 339 vlg., 406.
Breugel, Van, 558 vlg.
Briel, Den, 146, 192, 193, 194, 280, 281, 440, 547.
Bristol, 54.
Brittanje, Groot-, 31, 189.
Broek in Waterland, 374.
Brouwer, 169, 249, 270.
Brugge, 31, 34, 36, 45, 110, 418.
Brunswijk, Karel Willem Ferdinand, hertog van, 485 vlg., 538, 542.
Brunswijk Wolfenbüttel, Lodewijk Ernst, hertog van, 245, 256, 258, 259, 264, 267, 271 vlg., 460 vlg., 420 vlg., 426, 427, 434 vlg.
Brussel, 34, 45, 110, 147, 148, 149, 151, 200, 201, 230, 263, 417, 429, 503 vlg., 515 vlg., 539.
Buiksloot, 397.
Buitendijk, Gosuinus van, 144.
Buitenzorg, 253.
Burke, 321, 380.
Burman, Petrus, 154, 282, 323, 349.
Burmania, Epo Sjuck van, 192, 455.
Bussi, 147, 148.
Buys, Willem, 7, 14, 17, 32, 33, 48, 52, 53, 54, 78, 82, 88.
Willem, 202.
Bijlevelt, Johan van, 148, 149, 151.
Bijnkershoek, Cornelis van, 153.
Bylandt, Van, 315, 325, 332 vlg., 339, 382 vlg., 390 vlg., 525.

C.

Cadix, 25, 106.
Cadogan, lord, 39, 62.
Cadzand, 204, 553.
Caillard, 486.
Californië, 252.

Calkoen, 403.
Callenburgh, Gerard, 25, 27, 28.
Calonne, 476.
Camisards, 25.
Campe, 363.
Camper, Petrus, 359.
Canada, 3, 271.
Canada, 292.
Capellen, van der van den Boedelhof, 241.
Alexander van der, 488, 489.
van Schonauwen, 438.
Van der, tot de Marsch, 402, 434, 438, 441, 448, 453, 460 vlg., 480, 496, 541 vlg.
J. D. van der, tot den Poll, 319, 322 vlg., 383 vlg., 395 vlg., 408 vlg., 434 vlg., 456 vlg.
Carnot, 550.
Cartagena, 28.
Carteret, lord, 185.
Cartesianisme, 142.
Catharina II, keizerin van Rusland, 291, 334.
Cats, Jacob, 353.
Ceilon, 115, 121, 124, 129, 263, 369, 383, 529.
Celebes, 123.
Cérisier, 396.
Cévennes, 25.
Chalon, 353.
Châlons, 58.
Charleroi, 46, 56, 552.
Chatin, 233.
Chesterfield, lord, 97, 98, 196, 198, 204, 207, 211, 212, 213, 214.
Chevallier, Paulus, 360.
Chimay, 96.
China, 89, 91, 111, 123, 124, 128, 248, 249, 252, 263.
Chineezen, 121, 123, 124, 125, 126, 127.
Chomel, 475, 481.
Churchill, John, hertog van Marlborough, 5, 8, 17, 21, 22, 23, 24, 30, 31, 32, 33, 34, 35, 36, 38, 39, 41, 42, 43, 44, 45, 49, 50, 54, 53, 54, 62, 110, 162.
Cirksena, 197.
Citters, Willem van, 310, 463.
Clifford, 309.
Clive, 292, 309, 368.
Cloon, Van, 121.
Cloots, 110.
Coburg, Josias van Saksen, hertog van, 548 vlg.
Coccejanen, 142.
Coccejus, 145.
Cock, De, 147, 149.
Codde, 147, 148, 149, 151.
Coehoorn, 22.
Coëtloury, 476.
Colbert, 3, 35, 108.
Compagnie, Oost-Indisch, 69, 80, 89, 91, 109, 119, 130, 250, 368 vlg., 412, 527 vlg.
West-Indische, 80, 91, 130, 132, 253, 367 vlg., 527 vlg.
Comrie, 360.
Condé, 46.
Coornhert, 142.
Cordeliers, 519.
Coromandel, 111.
Corver, 354.
Corvers, 230.
Coste, De la, 479.
Court, Pieter De la, 119, 192.
Crèvecoeur, 556 vlg., 561.
Croaten, 427.
Crommelin, 264.
Cronstrom, 208.
Crul, 383.
Crumpipen, 503, 506, 508.
Cumberland, hertog van, 198, 208, 211, 212, 213, 214.
Cuperus, Gijsbert, 154.
Curaçao, 277, 279, 289, 320, 382 vlg.

D.

Daelhem, 433.
Daemen, 147.
Daendels, 462 vlg., 541 vlg., 554 vlg.
Dam, Irhoven van, 397, 403, 554, 557, 560, 562.
Damme, 45.
Dankelmann, Von, 308.
Danton, 539.
Davis, 136.
Dayrolles, 211.
Deane, 326.
Dedel, Salomon, 293.
Dedel, 315, 385.
Delft, 79, 133.
Delfzijl, 242.
Demer, 63.
Demerary, 131, 254, 264, 311, 383, 533.
Denain, 55.
Dendermonde, 46, 63.
Denemarken, 23, 67, 68, 69, 92, 107, 116, 136, 137, 188, 294, 335, 336, 372, 383.
Dessau, 363.
Dettingen, 194.
Deventer, 154, 374, 408, 413, 451 vlg., 473.
Diemermeer, 398.
Dieren, 96.
Diermen, Van, 461.
Diest, 70, 548.
Dixmuiden, 56.
Djambi, 129.
Djogjakarta, 263.
Doel, Den, 418.
Doelisten, 233 vlg.
Doetinchem, 471.
Doggersbank, 384 vlg., 402.
Dokkum, 458.
Domburg, 175.
Donaas, St. 45, 418.
Donau, 31.
Donker, 150.
Doornik, 42, 46, 49, 56, 61, 63, 198, 549.
Dordrecht, 6, 23, 81, 93, 133, 143, 145, 192, 193, 194, 230, 278, 280 vlg., 300, 377, 387, 412, 547.
Dorville, 165.
Douay, 49.

Drente, 82, 95, 167, 193, 225, 521.
Dresden, 198.
Driessen, 143.
Drontheim, 387.
Drummond, 52.
Dubois, 64.
Duim, 354.
Duinkerken, 26, 29, 41, 45, 65, 105, 191, 201, 276, 540, 550.
Duins, 25.
Duitschland, 33, 35, 51, 94, 107, 154, 155, 186, 190, 194, 198.
Dull, 249.
Dumbar, 451.
Dumoulin, 547.
Dumouriez, 537 vlg., 548 vlg.
Duncan, 96, 102.
Dupleix, 271, 292.
Durven, Diederik, 121.
Dussen, Bruno van der, 7, 14, 40, 48, 54, 62, 78.
Duurstede, Wijk bij, 443, 446, 471, 473, 488.
Dijk, Philip van, 162.
Dijkveld, 6.
Duyn, Van der, 553.

E.

Edam, 180, 440.
Eeckeren, 30.
Effen, Van, 119, 155, 158, 160, 181.
Elbe, 370.
Elburg, 461 vlg., 467 vlg.
Elias, 400, 463.
Elizabeth, keizerin van Rusland, 291.
Elseneur, 67.
Emden, 91, 92, 138, 197.
Emmerik, 562.
Endegeest, 175.
Engeland, 3, 4, 5, 8, 20 vlg.
Enkhuizen, 80, 133, 239.
Erkel, Van, 148, 149.
Ernesti, 350.
Eskimo's, 136, 248, 372.
Espen, Van, 150.
Essequebo, 130, 131, 254, 264, 311, 383, 533.
Essex, 25.
Estaing, D', 389.
Eupen, Van, 513, 545, 548 vlg.
Eustatius, St., 277, 279, 289, 320 vlg., 382 vlg., 389.
Evertsen, Geleyn, 28.
Johan, 276.
Eys, Van, 249.

F.

Fagel, François, 6, 66, 78, 82, 88, 92, 93, 97, 202.
Hendrik, 202, 236, 244, 254, 258, 283, 290, 300, 304, 306, 319, 336, 337, 403, 410, 552.
Fahrenheit, 154.
Faille, De la, 164.
Falais, 433.
Fannius, Daniël, 10.
Farnese, 71.
Fayette, De la, 318, 519.
Feitama, 153, 231, 232, 237, 239.
Feith, Rhijnvis, 357.
Fénélon, De, 158, 190 vlg.
Ferdinand I, keizer van Duitschland, 189.
Feuillants, 519.
Fielding, 333.
Fleurus, 553.
Fleury, De, 90, 92, 189, 195.
Florida, 292, 304.
Fontainebleau, 433.
Fontenoy, 198.
Fox, 380, 392 vlg.
Franeker, 7, 94, 144, 154, 241, 309, 458, 491 vlg.
Frankenberg, 505.
Franklin, Benjamin, 316, 318.
Frankrijk, 3, 4, 9, 20 vlg.
Frans I, keizer van Duitschland, 189, 198, 200.
Frans II, keizer van Duitschland, 537.
Frederik II, koning van Pruisen, 197, 248, 259, 270, 272, 275, 290 vlg., 307, 341, 400 vlg., 427 vlg., 463 vlg.
Frederik Willem II, koning van Pruisen, 471 vlg., 485 vlg., 536 vlg.
Friesland, 6, 7, 16, 17, 18, 19, 74, 77, 78, 82, 84, 95, 146, 204, 205, 249 vlg., 232, 240, 244, 275, 301, 309, 454 vlg., 521.
Fruytiers, 142.
Fijnje, Wybo, 411, 464.
Frykenius, 532.

G.

Galitzin, 335.
Gallicië, 547.
Ganti, 263.
Gaudi, 488.
Gaultier, 52.
Geertruidenberg, 48, 57, 547.
Geertsema, 222 vlg.
Gelder, Spaansch-, 22, 37, 46, 47, 56, 70, 202.
Gelderland, 6, 11, 14 vlg., 32, 68, 77, 78, 80, 82, 83, 84, 95, 103, 167, 191, 194, 205, 211, 225, 240, 261, 270, 288, 313, 391, 460 vlg., 467, 496, 521.
Geldermalsen, 62.
Generaliteitslanden, 471, 473, 521.
Gennep, 96.
Gent, 34, 36, 45, 63, 422, 515.
George I, koning van Engeland, 61, 67, 82.
George II, koning van Engeland, 94, 97, 101, 190, 194, 278, 287.
George III, koning van Engeland, 291.
Gevaerts, 464.
Gibraltar, 27, 45, 56, 108, 384, 387 vlg.
Gilles, Jacob, 201, 202, 203, 226, 230, 244, 245, 341.
Gimnig, Hendrik van, 230, 232 vlg.
Girondijnen, 537.
Givet, 486 vlg.
Gockinga, 62.
Godin, 100.
Godolphin, lord, 50.
Goens, R. M. van, 341, 355, 402 vlg., 444, 445.
Goertz, Von, 475 vlg.
Goes, 10, 341.
Goes, graaf, 38.
Goes, Adriaan van der, heer van Naters, 14.
Gogel, 554, 557, 563.
Goldberg, 554.
Goll, 352.
Gorée, 163.
Gorkum, 9, 86, 87, 313, 330, 489, 521, 547, 561 vlg.
Görtz, Von, 68, 69.
Gosse, Pieter, 399.
Goslinga, Sicco van, 7, 32, 38, 42, 43, 54, 82, 83, 88, 91.
Gothenburg, 248.
Gouda, 7, 79, 133, 135, 209, 280, 427, 438, 494, 521.
Graeff, De, 320 vlg.
Graswinckel, 137.
Grave, Hendrik, 67, 100, 195, 246.
Grave, 70, 555, 559.
Gravenhage ('s), 8, 9, 13, 19, 22, 34, 35, 38 vlg.
Gravesande ('s), 96, 153, 346.
Grenada, 292.
Grevelingen, 540.
Groenland, 136, 263.
Groningen, 6, 154, 224, 229, 240, 241, 389. Zie Stad en Lande.
Gronsfelt, van, 244, 254, 258, 288, 299, 300.
Groot, Hugo de, 6, 111, 137, 142, 322, 350.
Grovestins, Sirtema van, 244, 258, 300.
Gulik, 134, 187, 548.
Gustaaf Adolf, koning van Zweden, 25, 536.
Gustaaf III, koning van Zweden, 536.
Guyana, 3, 174, 294.
Gyselaer, Cornelis de, 330, 340, 387, 390, 406, 411, 420, 435, 437 vlg., 454, 464, 467, 542.
Gijzen, Jan van, 150.

H.

Haan, De, 121.
Haarlem, 9, 133, 150, 209, 225, 226, 239, 244, 255, 280 vlg., 330, 351, 359, 373, 375, 476 vlg.
Haastrecht, 484.
Habsburg, 63, 513.
Haes, Frans de, 158.
Haga, 114.
Hahn, 554.
Halfweg, 492.
Halle, 46.
Haller, Albrecht von, 154, 155, 158, 173, 174.
Halluin, 550.
Hamburg, 23, 107, 114, 115, 134, 136, 138, 249, 295 vlg., 370, 373, 423.
Hannover, 46, 61, 67, 68, 89, 90, 190, 273, 275, 328, 430, 498.
Ernst August, keurvorst van, 82.
Hardenbroeck, G. J. van, 304.
Harderwijk, 13, 471, 473.
Haren, Onno Zwier van, 160, 213, 244, 254, 258, 268, 270, 283, 288, 299 vlg., 300, 354.
Haren, Willem van, 160, 192, 254, 269.
Harmelen, 480.
Harlingen, 80, 220, 300, 433, 492.
Haringman, 314.
Harris, sir James, 431 vlg., 463 vlg., 498 vlg. Zie Malmesbury.
Hartingh, Nicolaas, 263.
Hartsinck, 315, 384 vlg.
Hasselaer, Gerard, 213, 247, 270, 300.
Hasselt, 80.
Hasselt (Limburg), 514.
Hastings, Warren, 368.
Hattem, 461 vlg., 467 vlg.
Pontiaan van, 81, 144.
Hattemisten, 143, 144.
Hâvre, 108, 276.
Haverkamp, Sigbertus, 154.
Haze, De, 127.
Heeckeren, Van, van Brandsenburg, 336.
Hees, Herman van, 306, 341, 409, 449.
Heim, Anthonie van der, 103, 185, 190, 202.
Hein, 461.
Heineccius, 154.
Heinsius, Antonie, 5, 6, 8, 9, 10, 17, 19, 20, 24, 33, 38, 41, 44, 45, 46, 47, 52, 53, 61, 64, 66, 72, 78, 89, 110.
Helder, Den, 564.
Hellevoetsluis, 146, 274, 547, 564.
Helvetius, 33.
Hemsterhuis, Frans, 358.
Tiberius, 154, 282, 358.
Hendrik IV, koning van Frankrijk, 3.
Henegouwen, 36, 42, 43, 201, 505, 512, 550, 551.
Hennequin, 34.
Henry, Patrick, 316.
Hermal, 433.
Hermann, 165.
Hernhutters, 143, 264.
Herstal, 70, 96.
Hertzberg, graaf, 419, 443, 513, 517.
Herzeele, 249.
Hespe, J. C., 398, 465, 475.
Hessen, Frederik, landgraaf van, 557.
Heusden, 547, 562.
Heussen, Van, 149.
Heuvel, Van den, 371, 378.
Heydanus, 142.
Heyden, Van, Reinestein, 341, 403.
Heyliger, 329.
Heynsius, Nicolaas, 153.
Hiddema, 225.
Hindostan, 108, 292, 394.
Hochstedt, 31.
Hodenpijl, Philips, 10.
Hoei, 30, 46, 56, 63.
Hoen ('t), Pieter, 396, 542.
Hoenderland, 76.
Hoensbroeck, Van, 513.
Hoet, Gerard, 162.
Hoey, Abraham van, 191, 192, 194, 200, 201, 248.
Caspar van, 86.
Hofstede, Petrus, 347, 350, 360 vlg., 444.

Hogendorp, G. K. van, 414, 436, 483.
Hogue, La, 25.
Hohenzollern, 10.
Holland, 7, 11, 12, 13, 14, 18, 19, 20, 28, 32, 33 vlg.
Holtius, 360.
Hondschoote, 570.
Honfleur, 540.
Hongarije, 190, 427.
Honingen, 175.
Honsholredijk, 96.
Hoofman, Elisabeth, 157.
Hooft, 142, 153.
Hooft (?), 196.
Hooft, Hendrik, 341, 400, 411, 479.
Hoogvliet, Arnold, 158.
Hoogstraten, 161.
Hoop, Van der, 388, 406, 409, 436, 480, 482, 522.
Hoorn, 133, 239, 351.
Van, 120, 121, 122.
Hoornbeek, Isaäc van, 7, 14, 78, 82, 88, 93.
Hop, Cornelis, 91.
Cornelis, 300.
Johan, 6, 38, 66, 78, 88, 258, 272, 278, 279, 309.
Hope, 249, 352, 362.
Houbraken, 161, 162, 163.
Houchard, 550.
Houttuyn, Maarten, 346.
Hove, Ten, 403.
Hovy, 494.
Hubertsburg, 291.
Huchtenburgh, Jan van, 162.
Hudde, Johan, 6.
Hudsonsbaai, 56.
Hugenoten, 25.
Hulst, 204.
Hurgronje, 94.
Huxelles, D', 48, 54.
Huyck, Ferdinand, 173.
Huydecoper, Balthasar, 157, 358.
Huygens, Christiaan, 153.
Huyser, De, 231, 232, 233.
Huysum, Jan van, 163.
Hyder Ali, 380.

I.

Iddekinge, Van, 224, 341, 458.
Idsinga, Van, 220.
Ieren, 380.
Imhoff, Van, 124 vlg., 250, 251, 252, 253, 263, 367, 532.
Indië, O., 3, 52, 69, 89, 94, 110, 111, 113, 120 vlg., 252, 253, 263, 265, 271, 367 vlg.
W., 131, 132, 187, 188, 254, 264, 274, 279, 289, 292, 293, 315, 325.
Innocéntius XIII, paus, 149, 150.
Italië, 4, 24, 25, 33, 34, 41, 55, 60, 71, 88, 94, 98, 105, 108, 194.
Itsma, Wybrand van, 192.

J.

Jacobieten, 67.
Jacobus III, pretendent van Engeland, 24, 146.
Jacobijnen, 537.
Jansenisme, 148.
Jansenisten, 151.
Japara, 123, 127, 253.
Java, 115, 120 vlg., 252, 253, 254, 263, 369, 383, 530.
Javaan, 122.
Jemappes, 538.
Jever, 492.
Jezuieten, 147, 148, 149, 151, 152.
Job, St., 418.
Joden, 173, 174, 295 vlg.
Joncourt, 142.
Jones, Paul, 333.
Jonxis, 353.
Jordens, 451.
Jourdan, 551 vlg.
Jozef I, keizer van Duitschland, 33, 51.
Jozef, II, keizer van Duitschland, 328, 445 vlg. 430 vlg., 503 vlg.
Jurien, De, 142, 154.

K.

Kaap, De, 115, 124, 127, 369, 383, 389, 532.
Kalkreuth, 494.
Kamerijk, 83, 91, 550.
Kampen, 287, 408, 451 vlg., 473.
Kanaal, Het, 90, 91, 100, 276, 381, 386 vlg.
Kanton, 111.
Karel van Paltz-Tweebruggen, 429.
Karel Theodoor van de Paltz, 429.
Karel II, koning van Spanje, 21, 25.
Karel III, koning van Spanje, 23, 27, 30, 34, 37, 38, 45, 47, 51, 52, 71.
Karel V, keizer van Duitschland, 33, 51, 200.
Karel VI, keizer van Duitschland, 56, 110, 189, 190, 519.
Karel VII, keizer van Duitschland, 198.
Karel X, koning van Zweden, 25.
Karel XII, koning van Zweden, 25, 66, 67, 68.
Kasteele, Van de, 494.
Kate, Lambert ten, 154, 358.
Kaunitz, 505, 509, 537.
Kaunitz, Von, 270.
Kediri, 122.
Keller, graaf, 518.
Kemp, F. A. van der, 323, 397, 404, 411, 435, 450.
Kempenaer, De, 438, 474, 494.
Keulen, 134, 147, 148, 149.
Kinsbergen, Van, 315, 384 vlg., 525 vlg., 547, 552.
Kleef, 21, 134, 275.
Klundert, De, 547.
Knobelsdorf, Von, 488.
Knokke, De, 45, 56, 63, 197.
Knol, 122.
Königseck, graaf von, 198.
Koning, 353.
Koningsbergen, 370.
Kopenhagen, 207.
Kortkijk, 197, 552.
Kralingen, 175.
Krayenhoff, 554, 557.
Krim, De, 509.
Kropff, Von, 547.
Kruisschans, 422, 433.
Kruyff, Jan de, 158.
Kuilenburg, 81.
Kunersdorf, 290.

L.

Lafargue, 273.
Lafeld, 208.
Lairesse, 161, 162, 163.
Lambrechtsen, 438.
Lampe, 142, 143, 154.
Landrecies, 55, 552.
Lange, De, Van Wijngaerden, 483, 494.
Langendijk, Pieter, 81, 157.
Lannoy, De, 354.
Larrey, de, 199, 200, 244, 247, 249, 250, 254, 258, 266, 267, 268, 280, 283, 304, 306, 409, 436, 483.
Laurens, Henry, 336.
Laurent, 553.
Law, John, 78 vlg.
Leclerc, Jean, 154, 157, 346.
Leclercq, 273, 282.
Leczynski, Stanislaus, 186.
Lee, 326.
Leenhof, 142.
Leerdam, 484, 561.
Leeroord, 92, 197.
Leeuwarden, 17, 82, 151, 168, 220, 221, 222, 241, 458, 463, 492.
Leeuwenhoeck, 153.
Leibnitz, 144.
Leiden, 133, 153, 154, 226, 239, 262, 351, 374, 375, 387, 464, 521.
Leiderdorp, 175.
Leipzig, 297.
Lekdijk, 78.
Lennep, Van, 173, 175.
Leopold I, keizer van Duitschland, 33, 189, 197.
Leopold II, keizer van, 516 vlg., 536 vlg.
Lescailje, Catharina, 157.
Leuven, 34, 150, 201, 505 vlg., 548.
Levant, de, 100, 105, 108, 250, 370.
Lewe, 223, 224.
Lexington, 317.
Leyden, Van, 431, 494.
Lichtervelde, 507.
Liebeherr, Von, 397, 444.
Liefkenshoek, 204, 418, 422, 433, 550.
Lier, 46.
Ligne, prins van, 514.
Lilloo, 204, 422, 426, 433, 550.
Limburg, 22, 30, 37, 202.
Lingedijk, 78.
Lingen, 8, 96, 350.

Linz, 190.
Locke, John, 345.
Lodewijk XIV, koning van Frankrijk, 3, 33, 34, 35, 41, 42, 46, 47, 48, 56, 64, 172, 511.
Lodewijk XV, koning van Frankrijk, 171, 189, 214.
Lodewijk XVI, koning van Frankrijk, 510, 519, 536 vlg.
Loevestein, 563.
Londen, 22, 39, 51, 52, 53, 55, 107, 191, 196, 201, 212, 218, 289, 334, 393 vlg.
Long, Le, 114, 369.
Loo, Het, 15, 56, 95, 96, 168, 463, 471 vlg., 501.
Loon, Gerard van, 156.
Loosjes, Cornelis, 346, 356, 362.
Pieter, 356, 362.
Lopez, François, 173.
Lotharingen, 186.
Lottum, Von, 488.
Louisiana, 3, 271.
Löwenthall, 204, 214.
Lubeck, 249.
Lucia, S., 202.
Luik, 22, 46, 56, 63, 103, 419, 422, 513 vlg., 519.
Lulofs, 313.
Luxemburg, 56, 202, 416, 430, 505 vlg., 538.
Luzac, Elie, 267, 282, 283, 294, 348, 372, 374 vlg., 396.
Etienne, 396, 444.
Jean, 396.
Lijnslager, 101.
Lynden, Van, 95.
Van, van Blitterswijk, 341, 410, 436, 459.
Van, van Hemmen, 402, 410, 436.
Lyonnet, Petrus, 153.

M.

Maarssen, 480.
Maas, 22, 65, 70, 202, 265, 313, 553 vlg.
Maasland, 360.
Maassluis, 79.
Maastricht, 31, 208, 213, 214, 275, 421, 425, 430 vlg., 538, 543, 546, 548.
Mack, 552.
Madagascar, 4, 271.
Madoera, 123, 253.
Madras, 380.
Madras, 109.
Madrid, 34, 35, 187, 201.
Mahon, Port, 45.
Maillebois, De, 427, 432, 440, 492, 524.
Main, 194.
Makassar, 129.
Malabar, 120, 129.
Malaga, 28.
Malakka, 129.
Malmesbury, lord, 551, 555. Zie Harris.
Malplaquet, 43.
Mangkaboemi, 253, 263.
Mappa, 487.
Marck, Van der, 349 vlg.

Maria Theresia, keizerin van Oostenrijk, 92, 99, 112, 154, 186, 189 vlg., 246, 255, 270 vlg., 328, 519.
Marlborough. Zie Churchill.
Marmontel, 347.
Marokko, 100, 101, 188, 265, 314, 315.
Marseille, 108, 370.
Marselis, 247, 249, 406.
Martin, St., 249.
Martinique, 232.
Marum, Van, 359.
Maryland, 315.
Mascheck, 541.
Masham, 50, 52.
Massachusetts, 317.
Mataram, 122, 123, 263.
Maubeuge, 46.
Maubeuge, 551.
Maulde, De, 545 vlg.
Mauricius, 136, 138, 254, 264, 271.
Maximiliaan, aartshertog van Oostenrijk, 328.
Maximiliaan Emanuel, keurvorst van Beieren, 22, 24, 34, 40.
May, Willem, 525.
Mechelen, 201, 505, 512.
Medemblik, 117.
Meenen, 56, 61, 63, 550.
Meer, Laurens van der, 231, 233, 234, 235, 239.
Meerman, 270, 289.
Meierij, 548.
Melvill, 384.
Mepsche, Rudolf de, 86.
Mersch, Van der, 514.
Merken, L. W. van, 346, 354.
Mesnager, 34, 35, 52, 54.
Metternich, 549.
Meurs, 8, 96.
Mexico, 252.
Meyer, 491.
Michaelis, 350.
Michiel, St., 63.
Middelaar, 70.
Middelburg, 10, 26, 144, 206, 310.
Middellandsche Zee, 4, 27, 29, 108, 116, 174, 187, 191, 249, 250, 265.
Mieden, Van der, 281, 288, 300.
Mieris, Willem van, 162.
Frans van, 162, 352.
Milaan, 34, 189.
Minorca, 45, 56, 108, 201, 394.
Mirabeau, 497, 519, 539, 542.
Miranda, 546, 548.
Mississippi, 271, 292.
Missy, Jean Rousset de, 210. Zie Rousset.
Mitchell, Robert, 206.
Moerdijk, 19, 48, 58, 546, 548.
Mokka, 129.
Mollerus, 410, 552.
Mollo, 41.
Molukken, 128, 129, 263, 394, 529, 531.
Mommers, 142.
Monnikendam, 312.
Montesquieu, 322, 342.
Montfoort, 63, 96.
Mooren, 275.
Moreau, 553 vlg., 560.
Moskou, 68.
Mossel, 254, 263, 367 vlg.
Kaat, 439.
Moyne, Le, 369.
Muiden, 79.
Munster, 56, 63, 90, 111, 113, 134.
Munstersche, 149.
Munter, 93.
Murray, 510.
Musschenbroek, Petrus van, 153.

N.

Naaldwijk, 96.
Naarden, 79.
Namen, 31, 36, 46, 56, 61, 63, 197, 201, 269, 274, 275, 417, 430, 507 vlg.
Nassau, 10, 95, 442, 482.
-Dillenburg, 193.
-Saarbrück, 8, 9.
-Siegen, 193.
-Ouwerkerk, Hendrik, heer van, 8, 16, 17, 30, 32, 36.
-Ouwerkerk, Maurits, heer van, 194, 199.
Nassau, La Lecq, 332.
-Weilburg, Karel Christiaan van, 284, 287, 420, 427.
Nederburgh, 532.
Nederlanden, Spaansche, 21, 34, 36, 56.
Oostenrijksche, 56, 63, 65, 90, 99, 112, 191, 196, 249, 425 vlg., 503 vlg., 554 vlg.
Zuidelijke, 4, 22, 30, 31, 34, 38, 41, 44, 45, 46, 51, 62, 64, 65, 90, 91, 99, 113, 186, 194, 198, 201, 204, 269. Zie België, Oostenrijksche en Spaansche Nederlanden.
Neerwinden, 548.
Negapatnam, 393 vlg., 431, 501.
Nény, De, 111, 503 vlg.
Neufchâtel, 70.
Neufville, Jean de, 297, 598, 326 vlg.
mevrouw de, 346, 354.
Newcastle, hertog van, 211, 213.
Newton, 153, 346.
Nieuwfoundland, Maarten, 56, 108, 336.
Nieuwediep, 525.
Nieuwenhuyzen, Maarten, 362.
Nieuwersluis, 173.
Nieuwland, Pieter, 357, 359.
Nieuwpoort, 45, 56, 138, 275, 277, 372, 484, 488.
Willem, 73, 82.
Noailles, De, 204.
Noodt, 153.
Noorderkwartier, 478.
Noordholland, 135, 170.
Noordkerk, Hendrik, 351, 362.
Noordzee, 315.
Noot, Van der, 508 vlg.
North, lord, 380.

Nôtre, Le, 173.
Noyelles, 17.
Nozeman, 347.
Nijenburg, 175.
Nijmegen, 6, 11, 12, 21, 35, 240, 448, 461, 479 vlg., 557 vlg.
Nymphenburg, 189.
Nijs, De, 450.
Nystädt, 68.
Nyvenheim, 434, 460, 541.

O.

Obdam, 22, 30.
Obicht, 433.
Odijk, 5, 10, 11, 82, 310.
Offem, 175.
Ohiodal, 271, 292.
Oldenbarnevelt, 282, 323, 349.
Oldenzaal, 491.
Oliva, 90.
Omer, St., 549 vlg.
Ommelanden, 19, 224, 241, 242.
Ondaatje, 397, 411, 444 vlg.
Oorthuys, 384.
Oostende, 26, 45, 46, 89, 90, 91, 98, 99, 110, 111, 112, 186, 275, 277, 370, 372, 415 vlg.
Oostenrijk, 49, 53, 59, 62, 64, 71, 88, 89, 91, 92, 98, 99, 145, 186, 190, 193, 194, 196, 197, 198, 200, 201, 202, 211, 268, 269, 270, 271, 272, 289, 290, 293, 327 vlg.
Maria Elisabeth van, 112.
Oostfriesland, 91, 92, 197, 198, 248.
Karel Edzard, vorst van, 197.
Oostergoo, 310, 457.
Oostzee, 67, 68, 69, 106, 116, 188, 191, 250.
Oranje, Carolina, prinses van, 109, 297, 284, 287, 301, 315.
Frederika Sophia Wilhelmina, prinses van, 307, 482 vlg.
Maria Louise, prinses van, 19, 59, 82, 143, 259, 284, 287.
Frederik, prins van, 549 vlg.
Frederik Hendrik, prins van, 8, 36, 119.
Joan Willem Friso, prins van, 7 vlg., 17, 19, 43 vlg., 58.
Willem, erfprins van, 549 vlg.
Willem II, prins van, 9.
Willem III, prins van. Zie Willem III, koning.
Willem IV, prins van, 20, 59, 96 vlg., 160, 185, 264 vlg., 298 vlg., 377.
Willem V, prins van, 211, 301 vlg., 550 vlg.
Oranjepolder, 96.
Orleans, -Nieuw-, 292.
Ormond, lord, 25, 54.
Os, Van der, 346, 360.
Ostade, 169.
Oudenaarde, 35, 36, 40, 43, 197.
Oudendorp, Frans van, 154.
Ouderkerk, 174, 492.
Outhoorn, Van, 120, 121.
Overflakkee, 146.
Overkwartier, 70,
Overmaas, 207, 275, 421, 425, 431.
Overtoom, 492.
Overijsel, 6, 7, 16, 18, 32, 74, 82, 86, 167, 204, 207, 211, 222, 225, 240, 261, 266, 270, 287, 288, 290, 339, 389, 408, 450 vlg., 471, 491, 521.

P.

Paarl, De, 45.
Paets, Adriaan, 157.
Palembang, 129.
Paltz, de, 146, 187.
Panama, 56, 108.
Paoli, Pascal, 322, 349.
Papenhoven, 433.
Paramaribo, 132.
Parker, Hyde, 384.
Parma, 71, 99.
Parra, Van der, 367, 530.
Parijs, 33, 41, 55, 112, 150, 180, 191, 199, 200, 247, 268, 333 vlg., 424, 431 vlg., 531 vlg., 565.
Passaroean, 122.
Pater, Lucas, 158.
Patras, Abraham, 121.
Paul, St., 418.
Paulus, Pieter, 324, 440 vlg., 479, 491.
Pavia, 200.
Peerl, De, 204.
Pels, 158.
Pennsylvanië, 315.
Pere, Van, 131.
Perizonius, Johannes, 154.
Perponcher, De, 445.
Perre, van de, J. A., 311.
Persoon, 241.
Perzië, 129.
Pestel, 351, 359.
Pesters, De, 283, 402, 444.
Peter de Groote, keizer van Rusland, 25, 69, 70, 116, 162.
Peter III, keizer van Rusland, 291.
Petersburg, St., 68, 116, 335, 373.
Petkum, Von, 41, 47.
Petten, 117.
Philadelphia, 317.
Philips, St., 46.
Philips, V, koning van Spanje, 22, 31, 33, 34, 41, 48, 51, 54, 71. Zie Anjou.
Piacenza, 99.
Picard, 163.
Pichegru, 552 vlg.
Piemont, 34.
Pieterson, Antonie, 28, 101.
Pinto, De, 174.
Pitt, William, 272, 291, 316, 380, 394, 498, 513, 549.
Plymouth, 332.
Poelgeest, 175.
Polen, 25, 186, 189, 194, 291, 294.

Polignac, 48, 54, 57.
Poll, Van de, 279, 289.
Pompadour, De, 203.
Pondichéry, 202.
Poolzee, 136.
Poot, Huibert, 157, 169.
Portsmouth, 333.
Portugal, 25, 55, 100, 108, 109, 248, 291, 335, 370 vlg.
Potcamp, 147, 148.
Praag, 190.
Price, Richard, 322, 343, 351, 364.
Prié, De, 110, 111, 112.
Priest, De Saint, 491, 540.
Priestley, 323, 343, 351, 364.
Provence, 58.
Pruisen, 7, 19, 20, 47, 55, 56, 58, 59, 67, 69, 70, 89, 92, 95, 96, 107, 162, 187, 189, 190, 194, 197, 198, 248, 268, 271, 272, 289 vlg., 482 vlg., 498 vlg.
Punt, 354.
Purmerend, 440.
Puysieulx, De, 201, 203.

Q.

Quesnel, 148.
Quesnoy, 54, 550.
Quinkhart, 162.

R.

Raap, Daniël, 209, 228, 231 vlg., 267.
Raby, 52.
Racer, 451.
Ramillies, 34, 37, 43.
Randwijck, Jacob van, 6.
Rastadt, 60, 510.
Rau, 154.
Rauwenhoff, 461.
Rayneval, De, 475 vlg.
Rechteren, Adolf Hendrik, graaf van, 7, 18, 54, 62, 74, 76, 77, 78, 86.
Van, 270, 453.
Reichenbach, 517, 519.
Reigersman, 483.
Reischach, Von, 190, 194.
Rembang, 127, 253.
Rembrandt, 153.
Remkes, 224.
Rendorp, J., 341, 386, 392, 399 vlg., 416, 437, 463, 476, 525.
Repelaer, 559, 562.
Reynst, 388 vlg., 425.
Rheede, Godard van, graaf van Athlone, 8, 21.
Rhenen, 447.
Richelieu, 189.
Riebeeck, Abraham van, 120, 123.
Riemsdijk, Van, 367.
Riga, 116.
Ripperda, Johan Willem van, 88.
Ris, Cornelis, 377.
Rocoux, 202.
Rodenrijs, 306.
Rodney, 382.
Roermond, 21, 22, 56, 70, 538.
Rogge, Adriaan, 373, 378.
Roggeveen, Jacob, 81, 144.
Rome, 145, 150, 151, 152.
Rooke, George, 25, 27.
Roomschen, 145, 146, 147, 148, 149, 323.
Oud-, 151, 152.
Rotgans, Lucas, 157, 179.
Rotterdam, 7, 9, 23, 34, 78, 79, 81, 108, 117, 133, 143, 157, 163, 207, 209, 226, 239, 249, 255, 278, 280, 281, 370, 377, 417, 439, 479, 543, 563.
Rouillé, 33, 40, 41.
Roukens, 12, 15.
Rouse, 451.
Rousseau, J. J., 322, 343, 346, 363 vlg.
Rousset, Jean, 219, 230, 232, 236, 239. Zie Missy.
Rovenius, 152.
Royer, 563.
Ruhnkenius, David, 358.
Rusland, 25, 59, 66, 67, 68, 69, 70, 107, 116, 188, 194, 199, 272, 290 vlg., 328, 335 vlg., 366 vlg., 499 vlg.
Ruysch, Rachel, 153, 163.
Ruyter, De, 28.
Rijberg, Elisabeth, 163.
Rijn, 101, 273, 275.
Rijssel, 36, 40, 46.
Rijssel, Van, 474.
Rijswijk, 21, 37, 56, 57, 175, 178, 292.

S.

Sacheverell, 50.
Saeftingen, 426.
Saksen, 34, 35, 186, 187, 189, 194, 198, 199, 245.
Saksen, Maurits van, 195, 198, 203, 204, 214.
Salak, 253.
Salee, 101.
Salm, rijngraaf van, 427, 432, 441, 467, 474, 477, 479 vlg., 488 vlg., 524.
Salzburg, 146.
Santhorst, Santhorstianen, 349.
Santini, 148.
Sardinië, 28, 71, 99, 189, 190, 202, 391.
Sarraz, De la, 258.
Sas van Gent, 46.
Sautijn, 230.
Savoye, 41, 55, 71, 538.
Savoye, Eugenius van, 24, 31, 34 vlg., 41 vlg., 49, 51, 53, 54, 98, 101, 110, 111, 112, 162.
Saxe, 349.
Schagen, 374.
Schalcken, Godfried, 162.
Schelde, 4, 37, 46, 63, 65, 206, 445 vlg., 511.
Schelling, Van der, 155.
Schermer, Lucas, 157.
Schepers, 29.
Scheveningen, 214.
Schiedam, 373.
Schinne, Van, 127.
Schoonhoven, 9, 410, 484, 488.
Schortinghuis, 143.
Schotland, 108, 138, 199, 319, 320.
Schrijver, Cornelis, 100, 101, 195, 246, 247, 265.
Schultens, Abraham, 154.
Schultingh, 153.
Schwartzenberg, Wilco van, 455.
Schuylenburg, 383.
Sels, 265.
Semarang, 123, 127, 253.
Semler, 350.
Senegal, 3, 292.
Sevilla, 92.
Siberg, 530.
Sichterman, 447.
Sicilië, 71.
Silezië, 189, 190, 373.
Silvester, 531.
Sinzendorff, 41, 47, 54, 98.
Six, 230.
Slangenburg, 8, 17, 30.
Slingelandt, Simon van, 6, 61, 64, 66, 73, 78, 88, 92, 94, 97 vlg., 117, 145, 146, 185, 202, 266, 342, 435.
Sloterdijk, 374, 493.
Sluis, 45, 204, 553.
Smissaert, 197, 308.
Smits, Dirk, 158.
Smijtegelt, 142.
Sneek, 310.
Soerabaya, 127, 253.
Soerakarta, 123, 127, 253, 263.
Soerapati, 122, 123.
Soeratte, 129.
Soestdijk, 96.
Soissons, 91, 98.
Solo, 253.
Sommelsdijk, 92.
Sont, De, 109, 116, 384.
Sorbonne, 150.
Spa, 513.
Spaen, Van, 563.
Spanje, 3, 4, 20 vlg., 33, 34, 38, 41, 44 vlg., 71, 72, 88, 89, 92, 93, 98, 99, 100, 105 vlg., 186 vlg., 202, 248, 250, 262, 290 vlg., 315, 317, 370 vlg., 503.
Sparre, 25, 31.
Speelman, 123.
Spengler, 472, 473.
Spiegel, L. P. van de, 311, 366 vlg., 435, 450 vlg., 482 vlg., 499 vlg., 511, 520 vlg., 536 vlg., 557 vlg.
Spieghel, 142.
Spinoza, Spinozisme, 142, 350.
Stad en Lande, 9, 13, 16, 18, 19, 74 vlg., 82, 84, 95, 204, 222. Zie Groningen.
Stairs, lord, 191, 194.
Staring, 531.
Steenoven, Cornelis, 150.
Steenwijk, 80, 255.
Stepney, George, 33.
Stettin, 249, 370.
Stevensweerd, 22, 56, 63.
Steyn, Pieter, 244, 254, 258, 272, 273, 284, 290, 293, 300, 304, 306 vlg.
Stinstra, Johannes, 144, 346.
Stockholm, 207.
Stockum, Van, 532.
Stolp, 361.
Storm van 's Gravesande, Laurens, 131, 254, 264.
Strafford, 54.
Stuart, 24, 46, 195, 201.
Stijl, Simon, 324.
Suchtelen, Van, 451.
Suffren, De, 383, 389.
Sully, 3.
Sulzbach, 187.
Sumatra, 129, 252, 263.
Suriname, 115, 130, 131, 254, 264, 294, 382, 533.
Swart, De, 335.
Swieten, Bicker van, 235.
Swieten, Gerard van, 154.
Swildens, J. H., 363, 364.
Swinden, Van, 359.
Swoll, Van, 120, 123.
Syracuse, 71.
Sytzama, Van, 224.

T.

Taag, 382.
Tabago, 202.
Tallard, 31, 52.
Tanger, 101.
Tanjé, Pieter, 163.
Tegal, 127.
Temminck, De Vry, 300, 341, 392, 399, 463.
Ternant, De, 492.
Ternate, 129.
Texel, 117, 203, 332, 333, 384 vlg.
Teyler, 357, 359.
Theems, 108.
Tholen, 10, 206, 310.
Thuessink, 451.
Thulemeyer, Von, 409 vlg., 420, 443, 485 vlg., 499.
Tiddens, 438.
Tiel, 12, 15, 484.
Tilly, 17, 36.
Timor, 129.
Tischbein, 352.
Titsingh, 532.
Tollens, 355.
Torcy, De, 40, 41, 44, 52.
Toscane, 99, 186, 189.
Toulon, 28.
Toulouse, 27.
Tourcoing, 552.
Townshend, lord, 41, 44, 45, 47, 52, 61, 97, 98.
Trauttmannsdorff, 540 vlg.
Trevor, lord, 191, 194, 197.
Trinconomale, 383.
Trip, Lucas, 158.
Tripoli, 314.

Triquetti, 391.
Tromp, Cornelis, 28, 173.
Troost, Cornelis, 162, 163, 353.
Trotz, 351, 359, 362.
Tsjakra, 253.
Tuil, 561.
Tunis, 314.
Turin, 34.
Turkije, 66, 100, 502, 503, 517, 536.
Turnhout, 96, 514.
Twente, 452.
Tydeman, 355.

U.

Ubes, St., 27.
Uffenbach, Von, 155.
Ulrica Eleonora, koningin van Zweden, 68.
Utrecht, 7, 16, 18, 32, 47, 53, 55, 57, 59, 60 vlg., 70, 72, 74, 76, 78, 80, 82, 94, 98, 107, 109, 143, 144, 147, 149, 150, 151, 153, 154, 162, 178, 194, 207, 211, 225, 240, 261, 283, 288, 405, 408, 412, 441 vlg., 467 vlg., 480 vlg., 496, 521, 562 vlg.

V.

Vaart, De, 480.
Valckenaer, Johan, 397, 435, 458, 540 vlg.
L. C., 349, 358.
Valckenier, Adriaan, 6, 121, 124, 126, 127.
Pieter, 164.
Valenciennes, 46.
Valentijn, 123.
Valkenburg, 433.
Valkhof, 479.
Valmy, 538.
Vandamme, 553.
Varela, 517.
Varlet, 149, 150.
Vauguyon, De la, 324 vlg., 386 vlg., 421, 431.
Vechelde, 427.
Vecht, 173.
Veere, 10, 79, 82, 95, 96, 206, 310.
Veluwe, 12, 13, 14, 15.
Vendôme, 35, 36.
Venema, Herman, 143, 144, 346, 351.
Venloo, 21, 22, 56, 63, 544, 548.
Verac, De, 431, 466 vlg., 477, 479 vlg.
Verbrugge van Doorninck, 399.
Verden, 67, 68.
Vergennes, De, 335, 394, 425 vlg., 432, 474.
Verhulst, 153.
Verkolje, 163.
Verlem, 398, 465, 475.
Verrijn, Clasina, 439.
Versailles, 51, 270, 487.
Versluys, 121.
Veth, 67.
Veurne, 46, 56, 63, 197.
Vianen, 81, 488.
Vigos, 26, 106.
Villars, 42, 43, 49, 54, 55.
Ville, De La, 195, 199, 503, 204.
Villeroy, 30, 34.
Vinkeles, 353.
Visscher, 142, 399, 420, 477, 494.
Vitriarius, 153.
Vitringa, 461.
Vlaanderen, 29, 30, 34, 63, 65, 134, 199, 504, 509 vlg., 549 vlg.
Vlaanderen, Staats-, 61, 204, 206, 371, 418, 425, 426, 433, 553.
Vlacq, Roemer, 27, 315.
Vlie, Het, 384.
Vliet, Van, 220.
Vlissingen, 10, 26, 79, 82, 91, 95, 96, 206, 310, 372, 425, 426, 459, 466, 525.
Voetianen, 142.
Voetius, 145.
Voltaire, 158, 346, 347.
Vondel, 153, 157.
Vonck, François, 514 vlg.
Vonckisten, 515 vlg., 539.
Voorburg, 175.
Vosmeer, 152.
Vredenburg, 231.
Vreede, Pieter, 407, 411, 435, 464.
Vreeswijk, 480, 488.
Vuyst, 121.

W.

Waal, 562.
Waes, 30.
Wagenaar, Jan, 156, 273, 282, 359.
Wageningen, 15.
Walcheren, 206, 360.
Waldeck, vorst van, 198, 200, 204, 205, 208.
Walpole, 64, 90? 98, 191.
Warneton, 63, 196.
Warschau, 198.
Washington, George, 316 vlg.
Wassenaer, Johan van, 28, 101, 265.
-Obdam, Jan Hendrik, graaf van, 93.
-Starrenburg, graaf van, 336, 474, 490.
-Twickel, Willem Unico, graaf van, 195, 196, 197, 200 vlg., 431.
Wateringe, 96.
Waterloo, 553.
Watteau, 352.
Weenen, 33, 39, 46, 49, 51, 62, 88, 89, 90, 98, 111, 112, 113, 154, 186, 190, 201, 246, 269, 442, 424 vlg., 509.
Weesp, 79.
Welderen, Van, 338.
Well, 70.
Welland, 7.
Wentworth, 392.
Werff, Adriaan van der, 162, 163.
Werkendam, 562.
Wernigerode, 445.
Werwick, 550.
Weser, 370.
Westfalen, 373.

Westenberg, 153.
Westergoo, 457.
Westervoort, 190.
Westkapelle, 175.
Wetzlar, 513.
Wezel, 275, 485 vlg., 494.
Wezele, Van, 226.
Whigs, 380.
Wight, 333.
Wildt, Job de, 24, 122, 164.
Willem III, koning van Engeland, 5 vlg., 11, 15 vlg., 26, 29, 36, 37, 44, 56, 58, 59, 64, 65, 70, 72, 73, 83, 93, 94, 177, 192, 205, 211, 218, 240, 259, 270, 382.
Willemstad, 547.
Winter, Van, 354.
Witt, Cornelis de, 93.
Cornelis de, 300.
Johan de, 6, 14, 19, 20, 36, 64, 103, 119, 142, 205, 282, 323, 349, 382.
Witsen, Nicolaas, 6, 23, 164.
Woerden, 79, 80, 307, 398, 482 vlg., 494.
Wolff, 144.
Betje, 346, 349 vlg, 355, 357.
Wonseradeel, 455.
Wor, 249.
Wormer, 374.
Woudrichem, 563.
Wuytiers, Barchman, 150.
Wymbritseradeel, 455.
Wynoxbergen, St. 541.
Wijn, Van, 355, 438, 490.
Wijnbeek, Pieter van, 159.
Wyttenbach, Daniël, 358.

IJ.

IJperen, 46, 56, 63, 197.
IJsel, 190, 560, 562.
IJselstein, 81, 143.
IJszee, 69.
IJtsma, Van, 241.
IJzendijke, 204.
York, New-, 315.
York, hertog van, 547 vlg.
Yorke, Joseph, 270, 274, 278, 289, 321 vlg., 399 vlg.

Z.

Zaan, 78.
Zaandam, 69.
Zeebergh, 330, 340, 390, 420, 438, 477.
Zeeburg, 493.
Zeeland, 5, 10, 15 vlg., 26, 27, 32, 36, 74, 76, 81, 82, 95, 97, 101, 116, 143, 147, 192, 194, 205, 207, 211, 225, 240, 247, 260, 277, 288, 310 vlg., 459 vlg., 520 vlg.
Zeestraat, 175.
Zeeus, Jacob, 157, 159.
Zeist, 143.
Zierikzee, 206, 459.
Zillesen, 378.
Zinzendorff, 143.
Zoutman, 384 vlg., 525.
Zuidhorn, 86.
Zuidzee, 79, 80, 187.
Zuidzeelanden, 116.
Zutphen, 12, 14, 15, 460 vlg., 472.
Zwaardecroon, Hendrik, 120, 122, 123.
Zwaluwe, 96.
Zweden, 23, 25, 34, 59, 66, 67, 68, 107, 188, 249, 292, 294, 296, 335, 383, 502, 536.
Zwitserland, 70, 164.
Zwolle, 80, 266, 451 vlg.

BIJ DE KAARTEN.

Kaart 1 geeft den toestand der Nederlandsche gewesten van 1702 tot 1794. Met het oog op de geringe veranderingen, die gedurende dat tijdvak het grondgebied zoowel der Republiek als der Zuidelijke Nederlanden heeft ondergaan, is als punt van uitgang de territoriale toestand na den vrede van Rijswijk gekozen. De zwarte lijn, die op kaart 1 bij deel V van dit werk de begrenzing tusschen de Spaansche Nederlanden en Frankrijk aanduidde, is dan ook op deze kaart als de noordgrens van laatstgenoemd rijk aangenomen, waarbij echter gedacht moet worden aan hetgeen in de toelichting bij gemelde kaart gezegd is omtrent den schematischen aard dier lijn. Het rood omstippelde gebied, tegen de grenzen van Vlaanderen en Henegouwen gelegen, stelt datgene voor, wat Lodewijk XIV bij den vrede van Utrecht aan de Staten, die toen nog voorloopig in het bezit van de Zuidelijke Nederlanden waren, afstond met het oog op het inrichten van de dezerzijds gewenschte barrière. De rood omlijnde vestingen wijzen aan, hoe die barrière ten slotte geworden is.

Hoewel op deze kaart de Zuidelijke Nederlanden met één en dezelfde kleur zijn aangegeven, moest toch de na het einde van den Spaanschen Successie-oorlog tot stand gekomen splitsing van het voormalige Spaansch Opper-Gelder in een staatsch, pruisisch en oostenrijksch gedeelte door het aanbrengen van verschillende kleuren worden aangeduid. Met het oog op de kleine schaal der kaart was het ondoenlijk de ingewikkelde toestanden aan de Maas van het Luiksche tot Staats-Brabant anders dan schetsmatig voor te stellen.

Hetzelfde geldt omtrent de grensveranderingen in Staats-Vlaanderen, waarvan in dit deel eenige malen sprake is. De kettinglijn, die in het algemeen het gebied der Republiek van de haar omringende landen scheidt, wijst voor Staats-Vlaanderen de begrenzing van 1702

aan, terwijl de roode stippellijn aldaar doet zien, wat bij de grenswijzigingen van 1718 en 1785 is verloren gegaan. De veranderingen in het grondgebied der Generaliteitslanden door het in laatstgenoemd jaar met Jozef II gesloten tractaat van Fontainebleau zijn, voorzoover dat mogelijk was, door kleuren voorgesteld. De kartons bij kaart 6 in den atlas van Mees geven van deze quaestie, een, zij het ook niet in alle opzichten nauwkeurig, toch voldoende overzicht.

Aan de zuidgrens van Brabant zijn de brabantsche en luiksche enclaves van Baarle-Hertog en Luiksgestel aangebracht evenals het betwiste gebied van de abdij Postel.

Kaart 2 bedoelt slechts den lezers van deel V en VI van dit werk een eenvoudig hulpmiddel ter oriënteering bij de lectuur aan de hand te doen; vandaar dat slechts die namen van landstreken, eilanden, plaatsen enz., die in genoemde deelen vermeld worden, op de kaart en de kartons voorkomen. Een kartografische voorstelling van den groei en den toestand van ons koloniaal gebied in de 17de en 18de eeuw zoeke men dus hier allerminst. Gebrek aan plaatsruimte gebood de kartons met de voorstelling van ons verder Afrikaansch en Aziatisch koloniaal bezit of van de uitbreiding van onzen handel in die werelddeelen weg te laten.

DE NEDERLANDEN
van 1702 tot 1795.

NOORDZEE
Norderney
Juist
Borkum
Rottum
Schiermonnikoog
Ameland
Terschelling
Vlieland
Eierland
Texel
OOSTFRIESLAND
(1744, aan Pruisen)
Aurich
Emden
Jever
Delfzijl
Appingedam
Dokkum
Franeker
Leeuwarden
FRIESLAND
STAD EN LANDE
Groningen
Zuidhorn
Leeuwarden
Harlingen
Sneek
Workum
Akkrum
Assen
Peize
Nieuwediep
Wieringen
Stavoren
DRENTE
Steenwijk
Meppel
Koevorden
Petten
Medemblik
ZUIDER
ZEE
Schagen
Enkhuizen
Schiedam
Egmond
Alkmaar
Hoorn
Hasselt
Kampen
Zwolle
BENTHEIM
Lingen
LINGEN
(aan Pruisen
1732)
Elburg
Hatten
OVERIJSEL
Oldenzaal
Harderwijk
Hoe Loo
Deventer
Enschede
Apeldoorn
Zutphen
Arnhem
Wageningen
Emmerik
Nijmegen
Wesel
Maastricht
Roermond
Venlo
Gelder
Mars
Keulen
Bonn
Aken
Luik
Spaa
Limburg
Namen
Charlerot
Valenciennes
Maubeuge
Quesnoy
Cambray
Bouchain
Denain
Douay
Condé
Bethune
St.Omer
Ryssel
Doornik
Tourcoing
Warneton
Menen
Halluin
Ypren
Werwick
Kortryk
Oudenaarde
Brussel
Leuven
Hal
Waterloo
Diest
Hasselt
Tirlemont
Ath
Edingen
Enghien
Mons
Jemappes
Bergen
Aulnoit
Malplaquet
Valenciennes
Maubeuge
Quesnoy
Landrecies
Givet
Chimay
Duinkerken
Grevelingen
Hondschoote
Loo
St.Wynoxbergen
Veurne
Dixmuiden
Fort de Knokke
Nieuwpoort
Oostende
Brugge
Damme
Sas van Gent
Gent
Aardenburg
Axel
Hulst
Terneuzen
Vlissingen
Veere
Domburg
Westkapelle
Middelburg
Goes
Tholen
Steenbergen
Bergen op Zoom
Reozendaal
Breda
Willemstad
Klundert
Zevenbergen
Oudland
Fort St.Paul
Fort St.Donatus
Fort St.Philip
Fort de Paarl
Fort Lillo
Fort Liefkenshoek
Fort de Kruisschans
Eeckeren
Antwerpen
Lier
Mechelen
Dendermonde
Molle
Turnhout
Poppel
Ryen
Ravenstein
Grave
Heusden
Gorcum
Dordrecht
Rotterdam
Schoonhoven
Vianen
Utrecht
Amersfoort
Zeist
Woerden
Leiden
Katwijk
Noordwijk
Haarlem
Zandvoort
Bennebroek
Amsterdam
Muiden
Naarden
Weesp
Utrecht
Muiden
Edam
Monnikendam
Purmerend
Hoorn
Alkmaar
Egmond
Schagen
Enkhuizen
Medemblik
Petten
Wieringen
Nieuwediep
Texel
Eierland
Vlieland
Terschelling
Ameland
Schiermonnikoog
Rottum
Borkum
Juist
Norderney
Delfzijl
Appingedam
Dokkum
Franeker
Leeuwarden
Harlingen
Sneek
Workum
Akkrum
Assen
Peize
Groningen
Zuidhorn
Leeuwarden
Stavoren
Steenwijk
Meppel
Koevorden
Hasselt
Kampen
Zwolle
Elburg
Hatten
Oldenzaal
Harderwijk
Hoe Loo
Deventer
Enschede
Apeldoorn
Zutphen
Arnhem
Wageningen
Emmerik
Nijmegen
Wesel
Kleef
Wyk
Middelaar
Genep
Grave
Ravenstein
Ryen
Poppel
Turnhout
Hoogstraten
Hoogstraeten
Antwerpen
Lier
Mechelen
Dendermonde
Gent
Aardenburg
Sas van Gent
Axel
Hulst
Terneuzen
Vlissingen
Veere
Domburg
Westkapelle
Middelburg
Goes
Tholen
Steenbergen
Bergen op Zoom
Reozendaal
Breda
Willemstad
Klundert
Zevenbergen
Oudland
Fort St.Paul
Fort St.Donatus
Fort St.Philip
Fort de Paarl
Fort Lillo
Fort Liefkenshoek
Fort de Kruisschans
Eeckeren
Antwerpen
Hoeclogenbosch
Gemert
Wesel
Gelder
Venloo
St.Michiel
Turnhout
Poppel
Ryen
Ravenstein
Grave
Heusden
Gorcum
Dordrecht
Rotterdam
Schoonhoven
Vianen
Utrecht
Amersfoort
Zeist
Woerden
Leiden
Katwijk
Noordwijk
Haarlem
Zandvoort
Bennebroek
Amsterdam
Muiden
Naarden
Weesp

DE O.-I. ARCHIPEL
in de 17de en 18de eeuw.

ATJEH
STRAAT MALAKKA
MALAKKA
SUMATRA
Malakka
Djohor
RIOUW
Padang
Selidah
Djambi
Palembang
Benkoelen
RIJK VAN BANTAM
LAGOENDI
STR. SOENDA
Bantam
Batavia (Jacatra)
Butenzorg
Cheribon
Japara
Tegal
Semarang
Pembang
Solo rivier
RIJK VAN JAVA
Soerakarta
Soerabaja
Kediri
Passaroean
Djokjakarta
MADOERA
MATARAM
LOMBOK
BORNEO
CELEBES
Makassar
PHILIPPIJNEN
TERNATE
TIDORE
MAKIAN
MOTIR
HALMAHEIRA
MOLUKKEN
Patani
NIEUW-GUINEA
AMBON
Dorf GELIASSERS
P. RUN
BANDA-EIL
TIMOR
BENGALEN
Ganges
Rajmahal
COROMANDEL
Madras
Pondichery
Negapatnam
Tranquebar
Cudalore
Cabim
CEILON
K. Comorin
K. V. MALABAR
Goa
Bombay
Surratte
Calicoet
Tellicherry
Mangalore
Onor
Barcelore
Rio Grande
Olinda
Pernambuco-Recife
Rio Francisco
Bahia de S. Salvador

NIEUW-NEDERLAND
in de 17de eeuw.

NIEUW-ENGELAND
MASSACHUSETTS
CONNECTICUT
NIEUW-NEDERLAND
Nieuw Amsterdam
Ft Nassau
Hudsons rivier

BRAZILIË
in de 17de eeuw.

VOOR-INDIË en CEILON
in de 17de en 18de eeuw.

GUYANA en DE ANTILLEN
in de 17de en 18de eeuw.

PORTORICO
St MARTIN
St EUSTATIUS
ANTILLEN
CARAIBISCHE ZEE
MARTINIQUE
St LUCIA
CURAÇAO
GRENADA
TABAGO
Ft Kijkoveral
GUYANA
ESSEQUEBO
DEMERARY
BERBICE
SURINAME
Paramaribo
Cayenne
Wiapoco

KAAPLAND
in de 17de en 18de eeuw.

Oranjerivier
Vaal
Olifants rivier
KARROO
Kaapstad
Tafelberg
K. de Goede Hoop
Stellenbosch

Gron. J.B. Wolters
Lith. v. d. Weijer Gron.

949.2 B62
6
Blok
Geschiedenis van het nederlandsch volk
IA UNIVERSITY
2252790

VOLUME 7

949.2 B62
7

Columbia University
in the City of New York

Library

Special Fund

Given anonymously

GESCHIEDENIS
VAN HET NEDERLANDSCHE VOLK
VII.

GESCHIEDENIS

VAN HET

NEDERLANDSCHE VOLK

DOOR

P. J. BLOK.

ZEVENDE DEEL.

TE LEIDEN BIJ A. W. SIJTHOFF, 1907.

VOORREDE.

Dit deel bevat nog niet het slot van het boek, dat de schrijver zich vóór 20 jaren voorstelde te zullen schrijven. De geschiedenis van het tijdvak, dat men den „Franschen Tijd" pleegt te noemen, is zoo belangrijk voor de kennis der lotgevallen van ons volk in de 19de eeuw, op staatkundig gebied zoowel als op andere terreinen van het volksleven, dat het niet aanging haar in een zeer kort bestek samen te vatten; ongeveer hetzelfde kan, hoewel niet met zooveel recht, gezegd worden van de geschiedenis van het vereenigde koninkrijk der Nederlanden. Zoo kwam de schrijver ten slotte ertoe de geschiedenis van 1795 tot de definitieve scheiding van België in 1839 in een afzonderlijk deel te behandelen, die tot de grondwetsherziening van 1887 — het aangewezen eindpunt — bewarend voor een laatste deel, het achtste, waarmede hij den arbeid wenscht te besluiten.

De lezer zal bemerken, dat ook in dit deel streng werd vastgehouden aan de eenmaal aangenomen beginselen van geschiedschrijving zooals die in de voorrede van het eerste deel ontwikkeld zijn. De schrijver ziet ditmaal geen aanleiding over een of ander punt daaruit in deze voorrede nader te spreken.

Hij mag echter dit korte woord niet eindigen zonder woorden van dank, in de eerste plaats gericht tot Hare Majesteit de Koningin, die de welwillendheid had hem te vergunnen gebruik te maken van de schatten van Haar ook voor deze periode rijk voorzien Huisarchief — een welwillendheid, waarvoor hij hier zijn diepste erkentelijkheid betuigt. De medewerking van de ambtenaren aan

JAN 21 1907 Stechert. 2. 63

402017

het Huisarchief, in de eerste plaats van Prof. Dr. F. J. L. KRÄMER, Directeur, maakte hem den arbeid licht.

Een woord van hartelijken dank past ook voor het verleende verlof om, ter toetsing van uit andere bronnen geputte gegevens voor dit tijdvak, studiën te maken in het Kabinet der Koningin, waar eveneens de medewerking van den Directeur en verdere ambtenaren niets te wenschen overliet. Voorts heeft de schrijver een woord van vriendelijken dank te richten tot Dr. H. T. COLENBRANDER, die hem niet alleen vergunde achtereenvolgens de afgedrukte vellen te lezen van het eerst onlangs voltooide tweede deel zijner Gedenkstukken, maar ook hem thans reeds de beschikking gaf over een groot aantal afschriften, ten behoeve van de voortzetting van zijn monumentaal werk, o. a. te Londen, Parijs en Berlijn, vervaardigd. Eindelijk mag hij de vriendelijke zorgen niet vergeten, door Dr. W. A. F. BANNIER ook nu besteed aan de kaarten, en die door de vervaardigster van het Register aan haren vervelenden arbeid gewijd.

Tot groot leedwezen van den schrijver moet hier melding gemaakt worden van een belangrijke verandering ten opzichte van de uitgave. De onverwachte dood van het hoofd der firma WOLTERS, den heer E. B. TER HORST, gaf aanleiding tot een aanmerkelijke wijziging in de werkzaamheid der firma, bij welke dit boek sedert 1891 verscheen. Zij droeg haar rechten over aan de firma SIJTHOFF, die de taak gaarne aanvaardde. De schrijver herdenkt met weemoed de goede verstandhouding, die tusschen de beide thans overleden heeren TER HORST, vader en zoon, en hem heeft bestaan van het eerste oogenblik af, waarop de uitgave ter sprake werd gebracht. Hij dankt ook de firma SIJTHOFF voor de tegemoetkomende wijze, waarop zij medewerkte om dit deel in denzelfden vorm als de vorige te doen verschijnen.

LEIDEN, 14 Nov. 1906. P. J. BLOK.

INHOUD.

BOEK XI.

DE FRANSCHE TIJD.

		Blz.
HOOFDSTUK I.	DE ORGANISATIE DER BATAAFSCHE REPUBLIEK. . .	3
HOOFDSTUK II.	UNITARISSEN EN FEDERALISTEN	45
HOOFDSTUK III.	ALGEMEENE TOESTANDEN OMSTREEKS 1800. . . .	88
HOOFDSTUK IV.	DE LAATSTE JAREN DER BATAAFSCHE REPUBLIEK. .	132
HOOFDSTUK V.	HET KONINKRIJK HOLLAND	174
HOOFDSTUK VI.	DE JAREN DER INLIJVING BIJ FRANKRIJK	228

BOEK XII.

HET KONINKRIJK DER VEREENIGDE NEDERLANDEN.

HOOFDSTUK I.	DE VESTIGING VAN DEN NIEUWEN STAAT	287
HOOFDSTUK II.	DE EERSTE JAREN VAN HET NIEUWE RIJK. . . .	349
HOOFDSTUK III.	HET KONINKRIJK DER VEREENIGDE NEDERLANDEN IN BLOEI.	384
HOOFDSTUK IV.	DE AFSCHEIDING VAN BELGIË	441
BRONNEN DER NEDERLANDSCHE GESCHIEDENIS 1795—1839		507
REGISTER.		527
BIJ DE KAARTEN		539
KAARTEN.		

BOEK XI.

DE FRANSCHE TIJD.

HOOFDSTUK I.

DE ORGANISATIE DER BATAAFSCHE REPUBLIEK.

Met het vertrek van den erfstadhouder in den avond van den 18den Januari 1795 hield de oude Republiek op te bestaan in den vorm, waarin zij de laatste halve eeuw nog haar leven had gerekt. Er waren er, die nog een oogenblik konden gelooven, dat het mogelijk zou zijn terug te keeren tot den regeeringsvorm uit de eerste helft der eeuw, zij het dan met opneming in de regeeringscolleges van personen ook uit patriotsche kringen: handhaving van de oude regeeringsbeginselen, waaronder de Republiek groot geworden was — zoo klonk hun leus [1]). Daartegenover verlangden de heftigste Patriotten oogenblikkelijke opruiming van al den ouden toestel en benoeming door de fransche representanten van een voorloopig uitvoerend Comité, te belasten met de regeering, met het voorloopig overleg met Frankrijk en met de bijeenroeping eener Conventie gelijk in de groote zusterrepubliek [2]).

Van geen van beide kon sprake zijn. Al was voor algeheele staatshervorming het oogenblik ook naar de meening der fransche regeering en harer vertegenwoordigers bij het leger van Pichegru niet gekomen, men zou de oude vormen slechts tijdelijk laten voortbestaan om ze in rustiger dagen en na kalme overweging door andere te vervangen, door andere, waarbij in ieder geval aan den volksinvloed grooter ruimte zou worden gegeven. De gematigde geest, die thans, na den val van Robespierre, in Frankrijk heerschte, bezielde ook hen, die, in overleg ook met de representanten, in de

---

[1]) Colenbrander, Gedenkstukken, I, blz. 609 vlg.

[2]) Legrand, La révolution française en Hollande, p. 80. Die representanten waren: Bellegarde, Roberjot, Alquier, Joubert, Lacoste, Haussmann, Frécine, later nog Portiez e. a. Vgl. Jorissen, De Fransche tijd, in Hist. Bladen, blz. 337 vlg.

Republiek de zaken in handen namen en onder wie de thans ambteloos te Rotterdam levende Pieter Paulus en de amsterdamsche advocaat Rutger Jan Schimmelpenninck aanstonds op den voorgrond traden.

Dat beginsel van gematigdheid leidde ook bij het tot stand brengen der omwenteling achtereenvolgens in de steden en dorpen, waar de fransche troepen verschenen, gelijk het reeds 26 Augustus bij de overgave van Sluis onder woorden was gebracht [1]). Handhaving van rust en orde, veiligheid en eigendom, ontwapening der bevolking was de algemeene inhoud der publicatiën in aansluiting bij die der representanten van den 22sten Januari uit Amsterdam [2]): strafbedreiging tegen „baldaadigheden en buitenspoorigheden", veiligheid voor personen en goederen, vrije godsdienstoefening, handhaving „vooralsnog" der bestaande wetten, gewoonten en gebruiken, verandering der regeering alleen volgens den wil van het vrije „Bataafsche volk" — zoo beloofden de fransche representanten.

Zij hadden geweigerd met de den 18den naar Utrecht gezonden commissarissen van de Staten van Holland in onderhandeling te treden over eene mogelijke voorwaardelijke capitulatie der provincie, zooals ook Utrecht en Groningen hadden gevraagd maar niet verkregen, terwijl Gelderland, Overijsel en Drente eenvoudig door de fransche troepen bezet waren; Zeeland alleen ging 3 Februari bij capitulatie over, tot voldoening der Franschen, die gevreesd hadden deze slecht toegankelijke waterprovincie op engelsch-nederlandsche troepen te moeten veroveren; Friesland zag zich genoodzaakt de Patriotten in eere te herstellen en zich in het begin van Maart den intocht der fransche troepen te laten welgevallen [3]). In alle provinciën werd de proclamatie der fransche representanten de grondslag der nieuwe toestanden; Zeeland wist nog, gebruik makend van de voor dit gewest gunstige omstandigheden, beperking van fransche garnizoenen tot het hoogst noodige en verbod van requisitiën en van de overal elders in betaling aangenomen fransche assignaten te bedingen.

---

[1]) Rogge, Tafereel van de geschiedenis der jongste omwenteling in de Vereenigde Nederlanden (Amst., 1796), blz. 28 vlg.

[2]) Ibid. blz. 214 vlg.; Colenbrander, I, blz. 592

[3]) Rogge, blz. 230 vlg.

Nu kon overal de regeeringsverandering een aanvang nemen. Het amsterdamsche Comité nam daarbij de algemeene leiding in handen, niet alleen voor Holland maar ook voor de andere gewesten. Het van Amsterdam en Den Haag uit gegeven wachtwoord: handhaving der rust en vervanging der Oranjeregenten door Patriotten, ging van stad tot stad en de publicatie, waarmede Schimmelpenninck, te Amsterdam tot voorzitter der regeering gekozen, den 11den Februari antwoordde [1]) op den aandrang van sommige heftige revolutionnairen tot onmiddellijke inhechtenisneming van de voormalige regeeringsleden, toont duidelijk aan, dat gematigdheid zou voorzitten bij het „vestigen der Revolutie op de onwrikbaarste zuilen." Zoo sprak ook Pieter Paulus, den 26sten Januari gekozen tot voorzitter van de nieuwe vergadering der „provisionele vertegenwoordiging des Hollandschen Volks" in Den Haag, van „rust, vrede, vrijheid en veiligheid", van „rechtvaardigheid, billijkheid en menschelijkheid" [2]). De veranderingen bepaalden zich zoo voorloopig tot het overal optreden van patriotsche regeeringsleden in de plaatsen der Oranjegezinden en tot verandering der namen van de stedelijke en gewestelijke regeeringscolleges, terwijl ook de Staten-Generaal, op de oude wijze maar uit andere personen samengesteld, hun ouden naam voorloopig bleven voeren.

Die verandering van „burgerijen" in „gemeenten", van „vroedschappen" in „municipaliteiten", van „Staten" in „vergaderingen van provisioneele representanten", van „colleges" in „comité's", onder de leus „vrijheid, gelijkheid en broederschap" hadden onder leiding der overal werkzame patriotsche clubs, de voormalige „leesgezelschappen", thans ronduit „comités revolutionnairs" geheeten, zonder bezwaar plaats; de feestelijke dansen om den in de nationale kleuren rood [3]), wit en blauw beschilderden en met den vrijheidshoed prijkenden

---

[1]) G. Schimmelpenninck, R. J. Schimmelpenninck en eenige gebeurtenissen van zijnen tijd ('s-Grav. en Amst. 1845).

[2]) Rogge, blz. 343 vlg.

[3]) Holland had reeds 13 Febr. het voorstel gedaan om het rood, wit en blauw voortaan uitsluitend te gebruiken, maar de St.-Gen. schaften alleen de oranjevaandels af en lieten de vlag nog in wezen, met name bij de zeer aan die oude vlag gehechte marine. Eerst 25 Sept. werd de door Holland voorgestelde vlag aangenomen met bijvoeging van een vrijheidsmaagd met speer, schild, pijlbundel en leeuw in de roode baan. Zij werd feitelijk eerst 1 Maart 1796 ingevoerd (De Jonge, Zeewezen, V, blz. 231/2).

vrijheidsboom, de geestdriftige toespraken, de bijeenkomsten der burgerijen meestal in de ruime kerken, de illuminaties en vlaggentooi, de vreugdekreten ter eere der omwenteling droegen overal hetzelfde karakter, al bleek in een enkele stad, als te Delft, de vroolijkheid getemperd door het gevoel van onzekerheid in de kommervolle omstandigheden des lands. Wat den 19den het eerst te Leiden gebeurde, zonder de komst der Franschen af te wachten, den 20sten te Amsterdam, den 22sten in Den Haag, waar echter eerst in het begin van Februari alles afliep, had overal [1]) in de eerstvolgende dagen zijn weergade en vóór het einde der maand had in geheel Holland de omwenteling plaats gehad, weldra in de andere gewesten nagevolgd: half Februari was de meerderheid, half Maart de geheele Staten-Generaal omgezet. Het „Amsterdamsche Comité revolutionnair", dat zich tot „Comité van Opstand" en vervolgens door aanhechting van personen van elders tot „Comité van Opstand in Nederland" had verklaard, leidde alles door het zenden van afgevaardigden en het voorschrijven van een formulier tot het afzetten en aanstellen van regenten [2]). Het had ook de personen aangewezen, die den 26sten Januari de vergaderzaal der Staten van Holland in bezit namen en Pieter Paulus tot voorzitter kozen.

Dit nieuwe college verving aanstonds de „Gecommitteerde Raden" door een „Comité van Algemeen Welzijn", de Rekenkamer door een „Comité van Rekening", stelde bovendien een „Comité Militair" en een dergelijk van „Financiën" in, schafte het ambt van raadpensionaris af en droeg diens functiën over aan den voorzitter, vernietigde de hollandsche ridderschap en deed het platteland door afgevaardigden uit de verschillende landdistricten vertegenwoordigen. Bovendien verklaarde het in zijne publicatie van den 31sten, dat de „nadere bepaling" der „volksrechten" zou moeten ter hand genomen worden door eene „Nationale bijeenroeping van representanten van het geheele volk", te belasten met het vaststellen van een definitieven regeeringsvorm. Het „eerste jaar der Bataafsche vrijheid" was aangebroken en de drie tooverwoorden: „vrijheid, gelijkheid en broederschap", zouden voortaan ook hier hun invloed doen gevoelen.

In Februari volgden de andere gewesten het door Holland

[1]) Vgl. het breede verhaal daarvan bij Rogge, blz. 262 vlg.

[2]) Ibid. blz. 330 vlg.

gegeven voorbeeld. Reeds den 27sten werden de admiraliteitscolleges vervangen door een „Comité tot de Zaaken van de Marine", bestaande uit 21 leden, te benoemen uit de geheele Republiek; de Raad van State moest den 4den Maart zijn naam verwisselen voor dien van „Comité tot de Algemeene Zaaken van het Bondgenootschap te Lande" en werd evenzoo op 21 leden gesteld, van wie 7 de krijgszaken, evenveel de financiën en de 7 overigen de voorbereiding van de bijeenroeping eener Nationale Vergadering benevens het beheer der Generaliteitslanden op zich hadden te nemen. Een aantal gezanten der Republiek in het buitenland zag zich van zijn posten ontzet, daar men hunne oranjegezindheid kende. Het stadhouderschap werd den 23sten Februari door de Staten-Generaal afgeschaft met vervallenverklaring van Willem V na plechtige verbranding der acte van garantie van 1788, terwijl alle ambtenaren ook in de Generaliteitslanden en in de volkplantingen van den hem en op de oude constitutie gedanen eed werden ontslagen. Een en ander ging gepaard met plechtige verklaringen aangaande de nieuwe beginselen van staat, die voortaan gevolgd zouden worden: de rechten van den mensch en van den „burger" — den algemeenen eernaam, waarmede men elkander begroette — werden overal afgekondigd, de souvereiniteit des volks werd als hoofdbeginsel aangenomen, de afschaffing der stadhouderlijke waardigheden en van allen „erflijken adeldom" voor altijd vastgesteld, alles in de overdreven stijlvormen van dien tijd, bloemrijk en hoogdravend in overeenstemming met de gezindheid der geesten.

Intusschen was de Oranjepartij allesbehalve verdwenen. De afgezette regenten met den orangistischen adel in de landgewesten, machtig nog door familiebetrekkingen, eigendommen en persoonlijken invloed, waren nog eene zeer te duchten tegenpartij en de altijd oranjegezinde lagere volksklasse, slechts voor een klein deel door den vrijheidsroes bevangen, toonde zich overal waar de fransche soldaten, in de steden binnengetrokken, het nieuwe gezag niet met kracht steunden, volstrekt niet met den loop der zaken ingenomen. De omwenteling had hare overtuigde aanhangers nog altijd voornamelijk bij de middelklasse [1]), „le milieu du tonneau," en bij

[1]) Delprat, Journal concernant les événements politiques 1798—1807 (Bijdr. en Med. Hist. Gen. XIII), blz. 195.

dat deel der regenten, dat in 1787 het onderspit had gedolven. Het lag dan ook voor de hand, dat van de zijde der heftiger omwentelingsgezinden, niet alleen uit wraakgevoel tegen hun voormalige vervolgers maar ook als maatregel van veiligheid, een krachtig optreden tegen de Oranjeregenten werd verlangd. De clubs, thans door een aanzienlijk getal teruggekeerde uitgewekenen versterkt, drongen te Amsterdam en elders daarop aan; heftige naturen als Vreede en Valckenaer, Fijnje en Van Beyma met tal van andere teruggekeerde Patriotten wilden niets liever dan krachtige actie in revolutionnaire richting. Maar Paulus en Schimmelpenninck, Lestevenon en Hahn, Blok en Nuhout van der Veen, Van de Kasteele en Van der Palm, Vitringa, De Mist en andere leiders dier dagen wisten ook in dezen de beginselen van gematigdheid, van „bedaard gedrag" te handhaven, gesteund door de fransche regeering en hare representanten, die de in Frankrijk pas overwonnen terroristische praktijken onder geen voorwendsel hier te lande herhaald wilden zien.

Zoo bleef men zich in Holland hoofdzakelijk beperken, in weerwil van den aandrang der clubs, „menés par un petit nombre d'hommes turbulents et ambitieux" [1]), die werkten met „energieke" rekesten en kunstmatige volksoploopen op de wijs der fransche clubs, en der heftige elementen in de thans weder geheel vrije pers, tot het verbod van emigratie zonder verlof en tot de gevangenneming van den voormaligen raadpensionaris en van den gehaten Bentinck van Rhoon, beiden beschuldigd van geheime intriges, die de Republiek aan Engeland en de mogendheden der Coalitie zouden hebben overgeleverd. De beide heeren, als de hoofden der oude regeering beschouwd, werden den 4den Februari gearresteerd en eerst in de kasteleinij van Holland, de oude Gevangenpoort, daarna in het Huis ten Bosch opgesloten en in strenge afzondering gehouden. Ook Van Kinsbergen en de amsterdamsche fiscaal der admiraliteit Van der Hoop werden half Februari te Amsterdam in hechtenis genomen doch spoedig weder losgelaten.

De groote vraag was, hoe men een definitief einde zou maken aan den feitelijk reeds geëindigden oorlog met Frankrijk, dat thans vriend en bondgenoot begeerde te zijn en zijnen troepen een voor-

[1]) Colenbrander, Gedenkstukken, II, 2.

beeldige houding had ingescherpt, wat over het algemeen ook zeer bevredigende resultaten had: over onordelijkheden van de „sansculottes" veel in het algemeen niet te klagen, al zagen zij er voor het meerendeel zeer verwaarloosd uit [1]) en werd hier en daar wel eens door oneerlijke of barsch optredende requisiteurs meer van de bevolking geëischt dan behoorlijk was.

Het was zeer in het belang des lands zoo spoedig mogelijk een eind aan de onzekerheid in dit opzicht te maken. De zware inundaties op de hollandsch-utrechtsche en hollandsch-brabantsche grens, door de afwisseling van vorst en dooi nog schadelijker geworden; de vreeselijke plunderingen, waaraan de oostelijke gewesten van de zijde der aftrekkende engelsch-hessisch-hannoveraansche benden hadden blootgestaan; de uitputting van het platteland van Brabant door het langdurige verblijf der fransche legers; de nieuwe eischen, door de fransche troepen alom voor haar onderhoud gedaan; de wanorde, die bij den overgang tot het nieuwe stelsel overal een oogenblik had geheerscht; de algeheele uitputting der meeste landskassen reeds gedurende de laatste periode van den oorlog; de desorganisatie van leger, vloot en landsbestuur; de verdachte houding van een groot deel der gewapende macht en van de volksmenigte, die nog altijd oranjegezind was en deze gezindheid herhaaldelijk toonde, ja te Amsterdam en in Den Haag onder leiding der oude oranjeclubs zelfs tot oproerige bewegingen oversloeg; de inbezitneming van alle terugkeerende koopvaarders en oorlogschepen door Engeland; het uitblijven van de buitenlandsche interesten, nu de nieuwe regeering nog door geen der mogendheden was erkend — dat alles maakte eene spoedige regeling met Frankrijk zeer wenschelijk.

Dit begrepen ook de fransche representanten hier te lande en het Comité de Salut Public, dat te Parijs de regeering voerde; maar het was voor hen vooral de vraag, hoe Frankrijk het meeste voordeel zou trekken van Pichegru's „brillante conquête." [2]) Dat de onafhankelijkheid der Republiek, zij het dan ook slechts in naam en

[1]) Vgl. Pijman, Bijdragen tot de geschiedenis van het Vaderland, blz. 41: het verhaal van generaal Chardon, wiens geheele garderobe bestond uit een generaalsrok, een blauwen mantel en een berenmuts.

[2]) Vgl. de stukken bij Colenbrander, I, blz. 589 vlg. Het Comité bestond in dezen tijd uit Cambacérés, Chazal, Carnot, Merlin de Douai, Vély, Dubois Crancé, Marcé, Dumont, Lacombe, Brissot c. a.

voorloopig, bewaard moest blijven, was ook voor hen aan geen twijfel onderhevig; maar daartegenover moest het nog altijd kapitaalrijke land, welks leger toch nog gereedelijk op 50,000 man kon gesteld worden en welks vloot voor Frankrijk van groote waarde kon zijn, vast aan den overwinnaar gebonden worden. Sommige fransche officieren verlangden meer: zij begeerden, dat van de verovering een energiek gebruik zou gemaakt worden ten behoeve van den zegepralenden staat, die in ieder geval om strategische redenen zijne grenzen tot Rijn en IJsel moest uitbreiden en zooveel mogelijk geld uit het veroverde land zou moeten trekken: zij waren er daarom voor de Republiek voorloopig eenvoudig te behandelen als „pays conquis", wat het toch immers was. In ieder geval zou de onafhankelijkheid slechts voorwaardelijk en voorloopig kunnen worden toegestaan, als een soort van vagevuur, voorafgaande aan het paradijs der inlijving [1]).

Van onderhandeling met de oude staatsche gezanten Repelaer, Brandsen en Six kon natuurlijk geen sprake zijn; zij werden (6 Februari) op zijde gezet en de nog kort te voren te Parijs versmade heeren Blauw en Meyer verkregen den 20sten Februari eene officieele aanstelling als „ministers-plenipotentiarissen" [2]). Maar het Comité de Salut Public toonde zich volstrekt niet geneigd om hen of zelfs de Staten-Generaal zonder meer officieel te erkennen: [3]) het wilde eerst wel eens weten, hoe de zaken in de Republiek eigenlijk stonden en wat het van haar kon vergen. Het zond daarom, op verzoek trouwens der fransche representanten in Den Haag zelf, daarheen twee in handels- en financieele zaken ervaren volksvertegenwoordigers: Cochon en Ramel, die intusschen ook zeer gematigd gezind bleken en de in het veroverde land door hunne collega's genomen maatregelen zonder bezwaar goedkeurden. De bovendien besloten buitengewone zending van den representant Richard (half Februari) had ten doel, volgens de verklaring van het lid Carnot in de volle conventie, om in overleg met de Bataven te zorgen „qu'ils et nous gagnions également à leur révolution et que

[1]) Vgl. Sorel, L'Europe et la révolution française, t. v, p. 23.

[2]) Hunne door Paulus opgestelde instructie van 2 Maart bij Colenbrander, I, blz. 657 vlg.

[3]) Ibid. blz. 667.

nos avantages ne soient pas éphémères" [1]). Want het scheen, dat er een misverstand heerschte; het scheen, dat de Bataven zich verbeeldden, dat de Franschen eenvoudig als belangelooze vrienden geholpen hadden om de oude regeering weg te jagen — en dat was de bedoeling niet geweest [2]).

Weldra kwamen nadere berichten omtrent de draagkracht der Republiek te Parijs binnen [3]). Het bleek, dat de staatskassen zoo goed als ledig en het staatseigendom, afgezien van de goederen van het Huis van Oranje, die 6- à 700000 livres per jaar opbrachten, zeer gering was; de financiën waren in de grootste verwarring ten gevolge van den oorlog en het onvoldoende beheer; magazijnen en arsenalen waren ten behoeve van het coalitie-leger zoo goed als van alles ontbloot; de vloot was ter wille van het leger in den oorlog tegen Frankrijk gedesorganiseerd en kon voor het oogenblik nauwelijks 8 linieschepen en 12 fregatten in zee brengen. Daarentegen kon de op $2^1/_2$ millioen zielen gestelde bevolking nog als de rijkste van Europa beschouwd worden, even rijk als het vijfmaal grootere fransche volk; haar rijkdom bestond hoofdzakelijk in geld en roerend goed, niet in den hier te lande weinig waard geachten grondeigendom — zoo meenden de voornamelijk in Holland rondziende berichtgevers. Het overgelegde geld was tot een zeer hoog bedrag, op 1500 millioen livres geschat, aan de thans tegen Frankrijk oorlogvoerende mogendheden tegen interest geleend; die interest bedroeg 50 mill. livres, maar werd thans niet betaald en stond bij voortduring van den krijg in groot gevaar van met het kapitaal te verdwijnen. Alleen op de koopwaren, die op 1000 mill. livres geschat werden, scheen gerekend te kunnen worden; maar de gebeurtenissen hadden ze bijna geheel uit het land zien verdwijnen naar Hamburg en elders uit vrees voor confiscatie door de naderende Franschen; misschien te confisceeren aan vreemdelingen toebehoorende koopwaren waren er nog tot een bedrag, dat met inbegrip van de waarde der schepen op 50 mill. livres misschien te hoog geschat was; daarbij zou men voor de zonder ernstig bezwaar verbeurd te verklaren eigendommen der emigranten hoogstens 10 à 20 mill. livres kunnen rekenen.

[1]) Ibid. blz. 605.

[2]) Gachot, Les campagnes de 1799 (Paris, 1906), p. 195 suiv.

[3]) Colenbrander, I, blz. 612 vlg.

Schitterend was de toestand des lands dus niet en veel zou er niet te halen zijn. Men zou — meenden de berichtgevers — in Frankrijk het voordeel der gemaakte verovering vooral moeten zoeken in de omstandigheid, dat de Republiek door hare ligging tusschen Engeland en zijne bondgenooten op het vasteland van groot strategisch belang was, dat hare vloot, hoe klein ook thans, in ieder geval Engeland zou belemmeren en dat haar handel, in de richting van Frankrijk over Brabant landwaarts in krachtig ontwikkeld, voor de zusterrepubliek veel waard kon zijn.

Men moest — meenden Cochon en Ramel — met zachtheid en welwillendheid te werk gaan en de bevolking daardoor voor Frankrijk trachten te winnen. Zij stelden dus voor aan de Republiek het onderhoud van hoogstens 40000 man fransche troepen op te leggen benevens 10 of 20 mill. livres voor het fransche Sambre- en Maasleger in geld of voorraden; zij drongen erop aan de goederen van vreemdelingen ongemoeid te laten ten einde geen represailles uit te lokken tegen hollandsche eigendommen elders; zij achtten een spoedige reorganisatie van leger en vloot wenschelijk, maar dan geheel volgens de inzichten der bevolking zelve; met een uitgebreid stelsel van requisitie zooals in het landbouwende België was toegepast zou men het land ten ondergang doemen, daar men het krediet geheel zou vernietigen en daarmede den handel, zonder welken het land niet kon bestaan en die dan voor geheel Europa onvermijdelijk in engelsche handen zou vallen. Een nauwe of- en defensieve alliantie tusschen de beide republieken als twee geheel zelfstandige staten zou in beider belang zijn: het grondgebied der Republiek zou alleen door afstand van het strategisch belangrijke Maastricht en enkele andere vestingen moeten worden verkleind, terwijl de brabantsche vestingen òf zouden ontmanteld moeten worden òf, voorzoover zij in stand bleven, met fransche garnizoenen voorzien moesten worden gelijk men er ook te Gorkum en misschien in enkele andere plaatsen moest vestigen; een oorlogscontributie van 80 à 90 mill. en een leening van 100 mill. zou eindelijk kunnen opgelegd worden.

In het begin van Maart werd dan ook in dien geest door Merlin de Douai, Rewbell en Siéyès, welke laatsten juist in het Comité de Salut Public waren opgetreden, een grondslag van onderhandeling

opgemaakt [1]), waarbij echter de Wester-Schelde en de Rijn of de Waal om militaire redenen als de gewenschte grens werden aangegeven met bezetting van Gorkum, Arnhem, Vlissingen en andere plaatsen door fransche troepen; het bezit der Wester-Schelde met Walcheren en Zuid-Beveland werd onontbeerlijk geacht ten einde Antwerpen en de Schelde tegenover Londen en de Theems te stellen; eene grenslijn van Bergen op Zoom tot Kleef scheen „militairement et civilement" noodig. Zoolang het tractaat nog niet gesloten was, zou, om pressie uit te oefenen, „le sort politique" der Republiek onbeslist gehouden worden, al was dit eigenlijk in strijd met de eerste proclamatiën en betuigingen der fransche representanten en generaals.

Intusschen begon bij de zegevierende Patriotten zich zekere ongerustheid te openbaren, niet slechts omtrent de stemming der bevolking zelve, maar ook omtrent de fransche inzichten en plannen: men vreesde zelfs weder aan Pruisen en Engeland te worden overgeleverd, als het lot van den oorlog dit medebracht, of in ieder geval de volstrekte onafhankelijkheid te moeten opgeven [2]). Er werd dan ook van fransche zijde reeds spoedig ernstig gedacht aan vermeerdering der fransche troepen ten einde tegen mogelijk verzet te waken, terwijl de representanten in Den Haag op snelle beslissing aandrongen. Maar eene snelle beslissing ten koste van de Bataafsche Republiek en hare belangen was voor de meeste harer staatslieden geen begeerlijke oplossing.

De onderhandelingen tusschen Blauw en Meyer en het Comité te Parijs gingen onder die bedrijven in Maart en April uiterst langzaam voort. De Staten-Generaal, „ten uitersten verbaast en gesurpreneert" over wat Blauw en Meyer hun berichtten aangaande de schijnbaar zonderlinge houding van het Comité, beklaagden zich bij de representanten hier te lande over deze handelwijze en verlangden eerst officieele erkenning hunner afgevaardigden, die dan ook geschiedde, zonder evenwel dat hiermede de zaak der onafhankelijkheid als beslist kon worden aangemerkt, hetgeen van bataafsche zijde zeer goed werd gevoeld. De Bataven weigerden aanvankelijk allen afstand van

---

[1]) Ibid. blz. 622. Vgl. Vreede, Gesch. der Diplomatie van de Bat. Republiek, I, blz. 51 vlg. der Bijlagen.

[2]) Colenbrander, I, blz. 626/8.

grondgebied en lieten zich over de aanvankelijk gedane geldelijke aanspraken niet uit maar het Comité hield streng aan beide eischen vast, alvorens de onafhankelijkheid te willen bevestigen. Blauw vooral hield krachtig stand tegenover de fransche eischen en drong in Den Haag op hetzelfde aan. De twijfelachtige wettigheid der thans ingestelde bestuurscolleges, door de Oranjegezinden geheel verworpen, door de Patriotten alleen als voorloopig aangenomen in afwachting van de beslissing door het volk zelf, vermeerderde de onzekerheid hier te lande; de weigering in Holland en elders om de fransche assignaten als wettig betaalmiddel te erkennen en de weldra blijkende geringe bereidwilligheid om de verwaarloosde fransche troepen van het noodige te voorzien verbeterden de verhouding tot Frankrijk niet [1]). Blauw en Meyer benevens de met hen te Parijs samenwerkende Valckenaer lieten zich intusschen door den hoogen toon van het Comité te Parijs niet overbluffen. Zij wisten wel, dat de fransche regeering zich in een uiterst moeilijken toestand bevond, dat zij in haar eigen land allesbehalve gezien was wegens de schandelijke veilheid van haar bestuur en de toenemende verwarring, zoodat men ieder oogenblik een nieuwe revolutie had te vreezen, waarbij de Conventie in groot gevaar zou raken om hetzij door de ultra's, hetzij door eene militaire reactie te worden omvergeworpen; zij wisten, dat geldgebrek haar in de uiterste ongelegenheid bracht en haar buiten staat stelde om hare bedreigingen werkelijk uit te voeren. In Den Haag echter, waar de regeering ook allesbehalve zeker was van hare toekomst, was men geheel anders gezind en de berichten der fransche representanten omtrent hare verlegenheid luidden zoo, dat het Comité te Parijs besloot niet op te houden om door bedreigingen de haagsche regeering tot toegeven te bewegen.

Het dacht dan ook reeds den 31sten Maart ernstig aan het stellen van een door militaire maatregelen te steunen scherp ultimatum omtrent de hoofdpunten: de grenzen en de schadeloosstelling in geld, maar diende ten slotte een zachter voorstel in. Intusschen hield men de door den driftigen en eerzuchtigen Daendels met eene uit het Comité te Lande in Den Haag voorbereide reorganisatie van het op 25 à 30000 man begroote staatsche leger nog tegen, uit

[1]) Ibid. blz. 633.

vrees voor een krachtiger verzet van bataafsche zijde [1]), ja zelfs voor een mogelijken opstand tegen de fransche bezetting in den geest van den Siciliaanschen Vesper: in Den Haag, Amsterdam en elders zag men reeds oproerige bewegingen onder de oude Oranjeleus en het Wilhelmus. De toestand werd bedenkelijk [2]). Pichegru was einde Maart door Moreau vervangen en deze achtte zich niet gebonden door de uitbundige beloften van zijn voorganger en van de representanten omtrent de verhouding der Franschen tot de Bataven, die thans te Parijs eenvoudig als „academische declamatiën" beschouwd werden [3]). Men begeerde geen dupe te worden — liet men hooren — noch van de „lenteurs" der bataafsche regeering, die immers nog niet eens officieel erkend was, noch van de plannen van eerzuchtige generaals als Daendels, Vandamme en Dumonceau, die wegens de reeds op eigen gezag aangevangen reorganisatie van het bataafsche leger half April plotseling naar Parijs werden opontboden. Vooral de eisch van den afstand van bijna geheel Zeeland aan Frankrijk bleek een groot struikelblok voor de onderhandelingen te zijn en de Zeeuwen spraken ervan zich liever onder engelsche bescherming te willen stellen dan zoo iets te dulden. Blauw, die over de houding der haagsche heeren volstrekt niet gesticht was [4]), kwam 11 April met Valckenaer, met wien hij voortdurend overlegde, uit Parijs in Den Haag om met de regeering aldaar ernstig te spreken en krachtig verzet aan te raden, daar juist het vredesverdrag tusschen Frankrijk en Pruisen gesloten was, waarbij het laatste ten eenenmale van iedere bemoeiing met de voormalige Vereenigde Nederlanden had afgezien. Hij slaagde er wel niet ten volle in de haagsche regeering geheel tot zijn inzicht over te halen en haar te bewegen tegenover de fransche eischen tot op het uiterste vol te houden, maar zooveel verkreeg hij toch, dat men in Den Haag nog eenigen tijd weerstand bood aan den krachtigen aandrang van fransche zijde, door Blauw en Valckenaer ingelicht omtrent de te Parijs heerschende onzekerheid. Men trachtte nog zooveel mogelijk tijd te winnen, ofschoon Blauw een dreigenden brief van het Comité

[1]) Vreede, Gesch. der Diplomatie, I, Bijlagen, blz. 59.
[2]) Colenbrander, I, blz. 637/40; Legrand, p. 93, 99.
[3]) Colenbrander, blz. 678.
[4]) Vgl. zijne Memorie bij Colenbrander, blz. 650 vlg.; Vreede, l. l. blz. 621.

had medegebracht, waarin slechts een termijn van nog 10 dagen was gelaten om te beslissen over het aangeboden ultimatum.

Wederom gingen de onderhandelingen aan, maar de inlichtingen der uit Parijs overgekomen heeren deden hare werking en men kwam nog altijd niet verder. In ernst overlegde het Comité met den representant Richard thans over eene samentrekking van het door ziekte en ellende tot 60000 man versmolten leger van Moreau achter de Lek en de Waal, terwijl om verdere pressie uit te oefenen allerlei legerbenoodigdheden daar en in de Maasvestingen werden opgestapeld en alles wat daarover slechts in aanmerking kon komen op het platteland werd gerequireerd. „Véritablement, les Bataves se moquent de nous", schreef Siéyès in April ongeduldig aan Richard [1]). Men kwam geen stap verder, al begonnen de haagsche heeren te begrijpen, dat het ernst ging worden, en bezwoeren zij de provinciën hun volmacht te geven om „op de best mogelijke wijze te sluiten", als het niet anders kon zelfs op het door Blauw medegebrachte ultimatum [2]). Men besloot echter om zich met kracht tegen de fransche eischen betreffende het grondgebied zoo lang mogelijk te verzetten. Blauw kwam eindelijk 24 April te Parijs terug en maakte weinig haast om het door hem medegebrachte en weinig bevredigende, immers te veel toegevende antwoord aan het Comité te brengen. Het Comité, uit Den Haag omtrent dit antwoord ingelicht, drong echter aan en dwong hem en zijn medegezant eindelijk een bijeenkomst af. In die bijeenkomst deelden de bataafsche gezanten door den nood gedwongen mede, dat de haagsche regeering Maastricht en Venloo dan wel wilde opgeven en de tijdelijke bezetting van Staats-Vlaanderen en van al het grondgebied bezuiden de Waal tot den algemeenen vrede wilde toestaan; bovendien brachten zij de toestemming in eene geldelijke schadeloosstelling; eindelijk verklaarden zij zich namens hunne regeering bereid tot eene of- en defensieve alliantie en een handelsverdrag op den voet van gelijkheid. Nieuwe onderhandelingen over deze „preliminairen" volgden, maar het bleek spoedig, dat Blauw en Meyer nog altijd geen voldoende volmacht hadden om vrede te sluiten en eene bijzondere zeeuwsche deputatie, bestaande uit de heeren Ermerins

[1]) Legrand, p. 103.
[2]) Colenbrander, blz. 683/4.

en l'Ange, die zich tot behartiging der bedreigde zeeuwsche belangen en tot handhaving van Zeeland's grondgebied en onafhankelijkheid bij hen kwam voegen, veranderde hieraan niet veel [1]).

Zoo besloot het Comité dan om zijne leden Rewbell en Siéyès zelven met volmacht naar Den Haag te zenden. Zij vertrokken den 4den Mei en kwamen vier dagen later op de plaats hunner bestemming aan — een „ours", wiens „patte" en een „renard", wiens „ruses" te vreezen waren, schreef de bekende bataafsche agent Dumont-Pigalle waarschuwend aan Pieter Paulus [2]). Zij hadden de instructie mede om niet toe te geven op het punt van Staats-Vlaanderen en Vlissingen en in ieder geval te zorgen voor eene schadeloosstelling; kwam het verdrag niet tot stand, dan mochten zij, als het hun noodig scheen, bij eenvoudig „arrêté" met militaire hulp 100 mill. contributie uit het land heffen en bezitnemen van alle arsenalen en alle voorhanden krijgsbenoodigdheden. Aan het geld vooral was dringende behoefte: de Conventie zag zich in de hoogste noodzakelijkheid om hare ledige staatskas een weinig te vullen ten einde de legers aan den Rijn en in Italië te kunnen onderhouden, die, van alles ontbloot, niet in staat waren om op te treden zooals zij moesten. Ook de nieuwe grensbepaling scheen tegenover Engeland absoluut noodig, niet minder tegenover de Republiek zelve, op welker meegaan met Frankrijk men volkomen moest kunnen rekenen en welker lot men dus feitelijk in handen moest hebben. Het Comité, wetende wat van den goeden afloop der onderhandelingen afhing, was aldus besloten thans het uiterste te wagen om zijn doel te bereiken en logenstrafte de verwachting van Blauw en Valckenaer, die tot het laatst meenden, dat men niet zou durven doortasten.

De beide gezanten begonnen door eenig militair vertoon met de troepen van Moreau in de richting van Utrecht in overleg met de representanten Richard, Cochon, Ramel en Alquier [3]) den indruk te vestigen van hun bepaalden last om de zaken tot een einde te brengen en de toenemende ontevredenheid tegen Frankrijk hier te lande door vreesaanjaging in toom te houden. Zij ontvingen reeds dadelijk bericht, dat de nooit geheel gerustgestelde Staten-Generaal,

[1]) Vreede, l.l. blz. 71 vlg., 81 vlg.
[2]) Colenbrander, blz. 647.
[3]) Legrand, p. 108. Vgl. den brief van de beide heeren bij Colenbrander, blz. 648.

die den toestand gevaarlijk begonnen te vinden en hen met een fraaie rede hadden ontvangen [1]), vier hunner meest bekwame leden met algeheele volmacht hadden toegerust: Paulus, Lestevenon, Pous en Huber. En zij zagen hun streven bekroond, want de zaak had een onverwacht snel verloop. Den 11den Mei vingen de onderhandelingen over Vlissingen en Staats-Vlaanderen aan en vijf dagen later, feitelijk in niet meer dan vier conferentiën, was men het eens geworden: de haagsche heeren, handelend onder de vrees voor de bewegingen der fransche troepen, waren spoediger gereed om voor de door de beide Franschen gebezigde „verregaande bedreigingen en ongehoorde vexatiën" te buigen dan hunne gezanten te Parijs en Siéyès had bij zijne terugkomst „qu'un mot à dire sur les négociations": in weerwil der „préventions grandes, dès qu'on a pu s'entendre, on s'est accordé; enfin de part et d'autre on est content" [2]). De beer en de vos hadden samen hun doel weten te bereiken tot groote ergernis van de bataafsche gezanten, die ook nu nog van de gebleken verdeeldheid in het Comité de Salut Public gebruik hadden willen maken en desnoods door eene demonstratie in de Conventie zelve betere voorwaarden hoopten te verkrijgen, in verband met de hoogst ongunstige toestanden in Frankrijk zelf [3]). De bataafsche onderhandelaars in Den Haag daarentegen waren bedacht zoowel voor de fransche legers als voor plannen om de Republiek weder aan Pruisen over te laten, waarmede van fransche zijde niet onduidelijk gedreigd werd, als men niet toegaf, maar waarvoor intusschen niet de minste vrees gekoesterd behoefde te worden, daar Pruisen zich niet met de Republiek begeerde in te laten. Zoo kwam het Haagsch Verdrag van den 16den Mei tot stand, dat een einde maakte aan den voorloopigen toestand, die reeds langer dan drie maanden had aangehouden. Het werd de grondslag van de verhouding, waarin de Bataafsche Republiek voortaan tegenover hare fransche zuster zou verkeeren [4]).

De erkenning van de Republiek der Vereenigde Nederlanden — zoo bleef haar titel nog — „als een vrije en onafhankelijke mogendheid"

[1]) Vreede, Geschiedenis der Diplomatie, I, blz. 164 vlg.
[2]) Colenbrander, blz. 649. Vgl. Vreede, I, blz. 193 (noot 1).
[3]) Memorie van Blauw bij Colenbrander, blz. 654. Vgl. Vreede, I, blz. 174.
[4]) Het verdrag bij Vreede.

werd plechtig bevestigd door den zusterstaat, die „hare vrijheid, hare onafhankelijkheid" en de gedecreteerde „vernietiging van het Stadhouderschap" plechtig „waarborgde". De „eeuwige vrede" tusschen de beide landen zou „tot het einde van den oorlog" versterkt worden tot een „aanvallend en verwerend verbond", dat tegenover Engeland voor altijd zou gelden, terwijl geen der beide staten een afzonderlijken vrede met Engeland zou sluiten — bepalingen, die de Bataafsche Republiek voorgoed bonden aan de fransche staatkunde tegenover den geduchten mededinger. De Republiek der Vereenigde Nederlanden moest als haar „contingent" in den oorlog 12 linieschepen en 18 fregatten benevens de helft harer landmacht beschikbaar stellen; deze hulpvloot zou in een tweede oorlogsjaar nog vermeerderd worden en voornamelijk in de Noord- en Oostzee hebben op te treden. Land- en zeemacht beiden, voorzoover bestemd tot samenwerking met die der fransche Republiek, zouden daartoe onder de bevelen van fransche generaals staan; een gedeputeerde der Staten-Generaal zou in het belang dier samenwerking zitting hebben in het fransche legerbestuur. De Republiek ontving hare zeemacht, hare arsenalen en hare artillerie terug benevens al haar grondgebied behalve [1]) tot „rechtmatige schadeloosstelling voor de verovering", Staats-Vlaanderen met alles links van de Hont en Maastricht en Venloo met de staatsche enclaves aan de beide Maasoevers bezuiden de laatste vesting; Vlissingen zou uitsluitend fransch garnizoen verkrijgen voor onbepaalden tijd, zijn haven zou voor beide volken „gemeen" zijn; bij vijandelijkheden aan den Rijnkant of in Zeeland zouden Den Bosch, Grave en Bergen-op-Zoom fransche bezetting ontvangen. Eene schadeloosstelling in grondgebied zou bij den algemeenen vrede in de plaats van het afgestane gebied worden gegeven door inlijving bij de Bataafsche Republiek van landstreken aan de grenzen van een ongeveer even grooten omvang als het afgestane. De fransche Republiek zou bij bijzondere overeenkomst voor den tijd van den oorlog nog een aantal vestingen bezetten. De scheepvaart op Rijn, Maas, Schelde en Hont en hunne takken zou „jusqu'à la mer" voor beide volken geheel vrij zijn. De onroerende goederen van het Huis van Oranje zouden aan de Republiek komen; over de roerende

[1]) Vgl. kaart 7 bij Mees, Hist. Atlas, en de toelichting daarop, blz. 3—4.

zou de veroveraar mogen beschikken zooals hij wilde [1]). Als „vergoeding en schadeloosstelling" zou Frankrijk 100 mill. gulden ontvangen, te betalen in geld of goede wissels op het buitenland. De fransche Republiek beloofde hare medewerking om te trachten de geregelde betaling der rente van voor den oorlog gesloten leeningen van de betrokken mogendheden te verkrijgen. De nederlandsche zou de emigranten niet mogen herbergen, de fransche die van de Oranjepartij evenmin. Een afzonderlijk reglement stelde de bepalingen omtrent het gebruik der vlissingsche haven vast. Nog even vóór de onderteekening verlangden de bataafsche gevolmachtigden de opneming van een artikel, waarbij Frankrijk aan de inwoners van het afgestane gebied beloofde hunne vorderingen te betalen in gelden „koers hebbende op dato van den titel der in te vorderen penningen" en hun toeliet zich metterwoon en met hun bezit naar elders te begeven of daarover vrijelijk te beschikken; de Fransche onderhandelaars, die van hun standpunt terecht aan de erkenning der fransche assignaten [2]) hooge waarde hechtten, weigerden dit, omdat deze dingen — zeiden zij — „appartenaient plutôt à la législation qu'aux relations politiques", maar beloofden de aandacht op de zaak te vestigen bij het Comité de Salut Public en bij die voor de financiën en de wetgeving te Parijs. Bovendien werden zeven „articles séparés et secrets" afgesproken, waarbij nog drie linieschepen en vier fregatten aan de fransche Republiek ter leen werden gegeven en afstand der thans afgestane landen aan eene andere mogendheid werd uitgesloten; binnen eene maand zouden de fransche troepen in de Republiek teruggebracht worden op 25000 man, die tot het einde van den oorlog op voet van oorlog door haar moesten worden betaald, uitgerust, gekleed en gevoed, hetzij gezond of ziek, en na den vrede in haar dienst konden blijven; de 100 millioen gulden zouden voor de helft dadelijk worden betaald, terwijl de andere helft in vijf maandelijksche termijnen zou

[1]) Uit de in bezit genomen eigendommen was den 11den Maart een aantal „nationale gedenkteekenen" in plechtigen optocht teruggegeven; een hoeveelheid porselein en curiositeiten was met de paarden uit de stadhouderlijke stallen ten bate der fransche regeering verkocht; een deel der kunstschatten uit de stadhouderlijke verzamelingen was aanstonds naar Parijs vervoerd.

[2]) Zij daalden ook in Frankrijk in dezen tijd op schrikbarende wijze tegelijk met het aanzien der regeering en het vertrouwen op het voortduren der Revolutie.

vervallen; de requisitiën zouden onmiddellijk worden toegestaan en tot een bedrag van 10 mill. bij den laatsten termijn van afbetaling der schadeloosstelling worden afgerekend; de beide Republieken waarborgden elkanders koloniaal bezit in Oost en West van vóór den oorlog en fransche schepen zouden worden toegelaten op denzelfden voet als nederlandsche aan de Kaap en in de havens van Colombo en Trinconomale; de fransche Republiek behield zich alle rechten voor op de goederen der emigranten op bataafsch gebied, die zij bij het binnenrukken daarop had verkregen.

Zoo bedong het verdrag groote voordeelen voor Frankrijk, maar het was zeer de vraag, of die voordeelen werkelijk zouden getrokken kunnen worden uit de verarmde en lamgeslagen bataafsche Republiek, gesteld dat Pruisen gewillig een en ander zou laten geschieden en blijven bij zijn neutrale houding [1]).

Zegepralend keerden de beide fransche heeren spoedig naar Parijs terug, trotsch op hun succès en vooral op de verkrijging van het vurig begeerde geld, waarvan Siéyès pralend een hollandschen gulden op de tafel van het Comité nederlegde, van de beschikking over de zeemacht der Republiek en van de rechten op Vlissingen en de Schelde, waardoor aan Frankrijk „une grande et superbe existence navale et commerciale" voor de toekomst werd gewaarborgd [2]). Daarentegen was de teleurstelling van de bataafsche gezanten te Parijs groot; ook de zeeuwsche deputatie was zeer ontevreden over den voor hun gewest ongunstigen afloop der onderhandelingen in Den Haag, waardoor Zeeland, hoewel grootendeels dan nog in bataafsch bezit gebleven, feitelijk geheel aan Frankrijk ondergeschikt zou zijn. En de toestanden te Parijs, waarop de bataafsche gezanten zoo dikwijls met nadruk hadden gewezen, verergerden werkelijk met den dag: eene revolutie in de aan gebrek, aan hongersnood blootgestelde hoofdstad scheen ieder oogenblik te wachten en met moeite slechts slaagde de Conventie, ook door te wijzen op haar schitterend succès in Den Haag, erin haar gezag te handhaven en nog ten minste voor eenige maanden te bevestigen, te midden van omkoopbare en onbekwame regeeringspersonen,

[1]) Gachot, p. 196 suiv.

[2]) Vgl. Colenbrander, I, blz. 649.

onder wie de voortreffelijke Carnot alleen als uitzondering uitblonk [1]).

Nog hoopten de ook hier te lande vrij talrijke tegenstanders van het voor het nationale eergevoel der Bataven zoo grievende verdrag, dat ten minste de ratificatie nog kon worden tegengehouden. Maar ook deze hoop werd door de Staten-Generaal in Den Haag verijdeld. Reeds den 5den Juni verschenen voor de Conventie de met de overbrenging der ratificatie belaste heeren Van Grasveld uit Nijmegen en De Sitter uit Groningen, van wie de eerste in gezwollen taal [2]) verklaarde, dat „les Bataves bénissent" het gesloten verdrag, gegrond op „les principes éternels de la Nature," en „le glorieux souvenir des heros marins" opriep bij dezen vrede, „heureux présage d'une félicité non connue, lorsque chaque génération des Français et des Bataves fraternisant de nouveau, présentera à l'Europe étonnée le tableau frappant mais enchanteur du siècle d'or jusqu'alors fabuleux." En de toejuichingen der Conventie begeleidden deze pompeuse woorden, zoo weinig in overeenstemming met de voorwaarden, waarop de vrede werkelijk door de Republiek der Vereenigde Nederlanden was aangenomen, uit vrees voor annexatie bij Frankrijk of voor den terugkeer des erfstadhouders met hulp van Pruisen en Engeland als voorheen. Die grootendeels ongegronde vrees vooral had de regeering in Den Haag blijkbaar ertoe gebracht de „oogenblikkelijke en finale afdoening" der onderhandelingen, door haar reeds in April als „onvermijdelijk" gekenschetst [3]), op zoo overhaaste wijze door te zetten. Siéyès en Rewbell hadden er een handig gebruik van gemaakt.

* * *

Na het sluiten van den vrede en de vaststelling der onafhankelijkheid kon men het werk der reorganisatie met meer kracht aanvatten. De volledige officieele erkenning van Blauw en Meyer als ministers-plenipotentiarissen bij de zusterrepubliek leverde geen bezwaar meer op en 22 Juni vereerden zij in eene plechtige zitting

[1]) Vreede, I, blz. 200 vlg.
[2]) Ib. Bijl., blz. 26/7.
[3]) Colenbrander, blz. 683.

der Conventie een bataafsche vlag aan dit lichaam om ze in de vergaderzaal met de fransche samen te binden ten teeken van onvergankelijk bondgenootschap. Van den anderen kant hield het nog tot in September aan, eer de nieuwe fransche gezant in Den Haag, de geleerde en verstandige François Noël, van zijn post bezit kwam nemen en werd gehuisvest in het Oude Hof op het Noordeinde, waarop de representanten bij het noorderleger zich terugtrokken.

De verhouding tot Engeland was onder dit alles natuurlijk spoedig vijandig geworden [1]). Nog in de eerste dagen van Januari waren de heeren Pasteur en Vitriarius met vergunning der Staten-Generaal door Holland en de Oost-Indische Compagnie op een scheveningsche pink naar Engeland gezonden om te trachten de daar reeds tegengehouden schepen losgelaten te krijgen in overleg met den gezant Van Nagell en met den te Londen aanwezigen griffier Fagel; maar zij vonden bij deze heeren onder de veranderde omstandigheden geringen steun en konden het voortdurend opbrengen en aanhouden der koopvaarders niet beletten. Eene feitelijke oorlogsverklaring van Engeland bleef intusschen nog voorloopig uit, alhoewel de engelsche gezant, evenals verscheidene zijner ambtgenooten, bij het vertrek van den Prins Den Haag had verlaten. De gevaren, die Hannover, het keurvorstendom van George III van Engeland, in zulk een geval bedreigden, weerhielden hem blijkbaar den oorlog aan de Bataafsche Republiek te verklaren, al liet hij zich evenmin tot hare erkenning vinden. Alleen van Spanje en Toscane was reeds spoedig een beleefde erkenning van den nieuwen toestand verkregen, terwijl de andere mogendheden zich voorloopig nog onthielden van antwoord op de haar gedane mededeeling omtrent de verandering hier te lande.

De houding van Pruisen scheen herhaaldelijk verdacht, vooral wegens de aanwezigheid van de nog daar gelegerde engelsche, hannoveraansche en hessische legerbenden en de geruchten, die liepen zoowel over een geheime verstandhouding tusschen Frankrijk en Pruisen die het werkelijk eens geworden waren over het bevorderen eener gematigde houding in de Republiek en daarop beiden

[1]) Vgl. over de buitenl. betrekkingen in 1795: Vaderl. Hist., XXX, blz. 90 vlg.; Rogge, Omwenteling, blz. 406 vlg.

ernstig aandrongen, als over een „rassemblement" van hollandsche emigranten in de omgeving van Bremen en Osnabrück. Werkelijk was daarvan in den loop van den zomer zeer ernstig sprake [1]). De jongste zoon van den erfstadhouder, de populaire en energieke prins Frederik, had den 19den Juli van zijn vader de opdracht ontvangen om de uitgeweken militairen daar te vereenigen en in verband met de nog in Noord-Duitschland aanwezige engelsche troepen eene onderneming op de zwakke oostergrens der Republiek voor te bereiden. Een aantal voormalige staatsche officieren en minderen kwamen hier dan ook bijeen, weldra door nieuwe uitgewekenen en bij de reorganisatie van het leger ontslagen officieren versterkt. Evenwel, de pruisische regeering, pas met Frankrijk in vrede, was volstrekt niet gezind deze poging te steunen; aangezet door de scherpe klachten der fransche en bataafsche gezanten te Berlijn, verklaarde reeds in het begin van Augustus de koning van Pruisen deze troepenverzameling op de grens van zijn gebied en van de pas bepaalde demarcatie-lijn volstrekt onvereenigbaar met den vrede van Bazel en de rust in Noordduitschland. De jonge Prins aarzelde eerst aan deze aanmaning gehoor te geven, daar reeds honderden — op 600 officieren en 1200 man schatte men het rassemblement — waren samengestroomd zoowel te Osnabrück als te Bremen en elders en betuigingen van sympathie uit de hollandsche visschersdorpen hoop gaven op een opstand in de nog altijd gistende Republiek. Maar hij had gebrek aan alles, niet het minst aan geld, noodig voor het werven van een werkelijk voldoende troepenmacht en voor het onderhoud der reeds aanwezigen, waartoe de engelsche regeering slechts een betrekkelijk geringe som uit de opbrengst van het op de hollandsche schepen gelegde embargo beschikbaar had gesteld. En nog erger werd het, toen koning George III, als keurvorst en tot beveiliging van zijn geliefd Hannover, zich einde September bij den vrede van Bazel aansloot en dientengevolge de engelsche en andere troepen dat land over zee verlieten. De voorzichtige erfprins verscheen nog uit Engeland in het bevriende Brunswijksche, waar het rassemblement ook werd toegelaten, maar had weldra de overtuiging verkregen, dat Pruisen noch Engeland hulp zouden bieden. Die overtuiging dreef ten slotte ook bij prins

[1]) De Bas, Prins Frederik, I, blz. 517 vlg.

Frederik boven: op het einde van October gaf hij het plan op en reisde teleurgesteld naar Engeland terug. Het grootste deel der verzamelde troepen ging over in engelschen, brunswijkschen of hannoveraanschen dienst of verstrooide zich naar alle kanten, de laatsten eerst in Mei 1796 ten deele zich vestigend langs de grens der Republiek. Het gevaar voor een inval uit het Oosten was vooreerst geweken, wanneer ten minste geen opstand binnenslands zou dreigen.

Intusschen was de omwenteling binnenslands door allerlei maatregelen in de verschillende provinciën krachtig aangevat[1]). De voormalige ambachtsheerlijkheden werden in sommige provinciën opgeheven; in Holland werden de oude grafelijke tollen afgeschaft evenals de vrijdom van lasten, aan bijzondere personen toegekend; een ernstig onderzoek werd gedaan naar den rechtsgrond der tienden en der jacht- en vischrechten, welke beide laatste in Holland eveneens werden afgeschaft, maar wegens het onmiddellijk daarvan gemaakte misbruik spoedig een nieuwe regeling noodig hadden; de wapenborden en schilden in de kerken, herinneringen aan de heerschappij van adeldom en patriciaat, werden in tal van plaatsen van Holland, Utrecht en Friesland verwijderd evenals de wapenschilden aan de huizen en op wagens en vaartuigen; het verbod van livereien volgde, weldra ook hier en daar dat van het zitten van regeeringspersonen of aanzienlijken op afzonderlijke afgeschutte plaatsen en banken in de kerk; in Holland en Gelderland verdwenen de galgen en geeselpalen aan de hoofdwegen als vernederend voor de menschenwaarde; de overblijfselen van leenplicht en dienstbaarheid in Gelderland en Overijsel vervielen. Ook voor de verbetering van het onderwijs van staatswege werden met name in Holland en Utrecht reeds plannen gevormd evenals voor de verheffiing van den landbouw en de nijverheid.

In den loop des jaars werden bovendien talrijke ambtenaren van het oude bewind door andere vervangen, op wie het nieuwe beter rekenen kon. Van de Spiegel werd half October weder van het Huis Ten Bosch naar de Gevangenpoort overgebracht om er door den nieuwbenoemden fiscaal in zijne zaak, den thans tot hoogleeraar

[1]) Vaderl. Hist., XXX, passim.

te Leiden aangestelden Valckenaer, te worden ondervraagd over de hem ten laste gelegde feiten met betrekking tot zijne houding in 1787, tegenover den belgischen opstand en de coalitie, en tot zijn financieel beheer. Ook Bentinck volgde hem naar de Gevangenpoort. In den zomer was reeds in Holland en daarop ook in Utrecht eene commissie benoemd tot onderzoek van het politiek en financieel gedrag der leden van het oude bewind in stad en land en tot overweging van de vraag, of er reden bestond hen persoonlijk en geldelijk aansprakelijk te stellen; men wierp het denkbeeld op om de geldelijke eischen van Frankrijk, het gevolg van hunne staatkunde, op hen te verhalen. Op bevel der provisioneele regeering van Holland werden na 12 October zelfs lijsten gemaakt van hen, die onder het oude bestuur zich schuldig hadden gemaakt aan onderdrukking van andersgezinden of rekesten hadden ingediend tot vervolging van Patriotten, in verband met de reeds in verschillende gewesten in Februari en Maart genomen maatregelen om de emigratie van Oranjegezinden te verhinderen, zoodat allerlei personen van invloed feitelijk reeds onder toezicht van „comités van waakzaamheid" waren gesteld. Dit was een begin van datgene, waarop de heftige revolutionnairen, onder wie ook vreemde elementen van verdacht gehalte voorkwamen, die in de clubs reeds van de oprichting der guillotine spraken, ernstig meenden te moeten aandringen ten einde de talrijke voorstanders eener reactie door vrees in toom te houden. Maar deze ver gaande plannen werden door de gematigden, die de teugels van het bewind krachtig in de hand hielden, voorloopig op den achtergrond geschoven en vonden ook bij den franschen gezant geen steun.

Op het verkrijgen van geld ten behoeve der bijna geheele ledige bestuurskassen moest allereerst de aandacht worden gevestigd: zonder dat was aan geen reorganisatie van het bestuur, van leger en vloot te denken. Holland, door Overijsel en Zeeland gevolgd, begon daarom reeds einde Maart met eene gedwongen inzameling van ongemunt goud- en zilverwerk, „dood capitaal", dat hoe eerder hoe liever in munt moest worden omgezet [1]); alleen kerkzilver, handelsartikelen, lijfsieraden, meubelbeslag, medailles en vreemde munten werden uitgezonderd; het overige moest tegen kwitantie worden overgeleverd.

[1]) Rogge, blz. 453 vlg.

Maar dit was op verre na niet voldoende. Er moesten nog meer financieele eischen worden gesteld. Tegen de als aanslagen op de persoonlijke vrijheid zeer gehate gedwongen leeningen, gelijk tijdens het vorige bewind waren uitgeschreven, had men bezwaar zoolang niet gebleken was, dat een „vrijwillige negotiatie" niet genoeg opbracht. Deze werd dus tegen 5 % rente den 11den Juni uitgeschreven in Holland, dat ter wille van het krediet zijn oude landsschulden ten volle had overgenomen. Ook dit middel bleek echter onvoldoende en reeds half Juli moest men overgaan tot de heffing als vanouds van den 16den penning ($6^1/_4$ %) van alle bezittingen en inkomsten en na onderzoek der draagkracht door plaatselijke commissiën, tenzij men onder eede vermogen en inkomsten wilde aangeven. Ook in de andere provinciën werd na eveneens vruchtelooze pogingen met „vrijwillige negotiatiën" op de oude wijze in de behoefte voorzien door gedwongen heffingen, die welhaast nog door verscheidene andere gevolgd zouden worden. Deze heffingen en de aanhoudende requisitiën ten behoeve der fransche troepen, wier zoogoed als waardelooze assignaten ten slotte goed- of kwaadschiks wel in betaling moesten aangenomen worden, wekten groote onrust en ergernis. En de Staten-Generaal zagen zich weldra genoodzaakt ten behoeve dier troepen de provinciën met een verzoek om 10 mill. lastig te vallen, welke som, weder gelijk vanouds, voorloopig grootendeels door Holland voorgeschoten moest worden. Het toenemen van assignaten in den omloop [1]) werd intusschen, niettegenstaande de voorspiegelingen, die Daendels kort vóór den intocht der Franschen schriftelijk namens de fransche representanten bij het Noorderleger had gedaan, zoo groot, dat Holland, ook hierin door de andere provinciën gevolgd, reeds 2 Februari besloot ze alleen onder beperkende voorwaarden in betaling te doen aannemen en ze van staatswege in te wisselen tegen een bepaalde som [2]). Maar deze maatregel, evenals de zeer lage waardebepaling der fransche assignaten in Friesland en Zeeland, wekte de diepe verontwaardiging der fransche representanten, die klaagden over geringschatting der fransche papieren munt en van het fransche krediet en onverwijlde intrekking van het genomen besluit verlangden. De holland-

[1]) Vaderl. Historie, XXX, blz. 280 vlg.
[2]) Pijman, blz. 37.

sche regeering, zoogoed als die der overige gewesten, moest toegeven en de zeer weinig waarde vertegenwoordigende assignaten vrijelijk laten circuleeren en in betaling geven; Zeeland bleef ze (tegen 9 stuivers de livre) van staatswege inwisselen. Nog erger werd de toestand door de verspreiding van valsche assignaten op groote schaal, het werk van fransche en hollandsche falsarissen.

Zoo ondervond men reeds dadelijk de zegeningen der hooggeroemde fransche vriendschap, die intusschen in de wederzijdsche plichtplegingen voortdurend werd geprezen en bij de over het algemeen voorbeeldige krijgstucht der fransche troepen hier te lande overigens nog op niet al te zware proef werd gesteld. Men zou er weldra veel minder gunstig over denken, ook over die troepen, welke aanhoudend werden verwisseld met nieuwe afdeelingen, bij hare komst in verwaarloosden en treurigen staat, bij haar vertrek geheel uitgerust, gekleed en gevoed, zooals in de overeenkomst van Den Haag stond te lezen, om oogenblikkelijk door nieuwe „sansculottes" te worden vervangen. En die troepen, op wier aantal door het heen en wedertrekken het oog niet viel te houden, waren bovendien volstrekt niet altijd werkelijk binnen de grenzen aanwezig: in September bleek men ruim 36000 man te betalen en slechts 7000 man binnen de grenzen te hebben [1]).

De onzekerheid van den algemeenen staatkundigen toestand in Europa, het voortdurend wantrouwen tegenover Pruisen, het niet onbepaald vertrouwen op de gezindheid van het in zichzelf verdeelde Frankrijk, de vrees voor binnenlandsch oproer in verband met het Oranje-rassemblement had onmiddellijk na het sluiten van den vrede een wederopnemen der op verlangen van Frankrijk gestaakte legerorganisatie ten gevolge. Maar die legerorganisatie moest met groote voorzichtigheid geschieden, daar een groot deel van het officierenkorps zoowel als van de minderen den ouden kapiteingeneraal nog altijd als het aangewezen hoofd beschouwd. Wat reeds vóór den vrede in overleg met Pichegru en Moreau door de legercommissie uit het Comité te Lande — Lestevenon, Hilkema en Pijman — dienaangaande was besproken, kon nu voortgang hebben: Daendels, Dumonceau, De Winter, van wie de eerste thans fransch divisie-generaal, de beide laatsten brigade-generaals waren, kregen

[1]) Mendels, Daendels, blz. 107.

evenals alle andere Hollanders in franschen dienst reeds den 25sten Mei verlof om in dienst der Vereenigde Nederlanden over te gaan [1]) en het Comité van het Bondgenootschap te Lande trad met Daendels en den te Brussel geboren Dumonceau, hoewel beiden nauwelijks 30 jaar oud, in onderhandeling om hen als luitenant-generaal aan het hoofd van het nieuwe bataafsche leger te stellen. Alzoo geschiedde en Daendels, die ten minste een inboorling was, werd als opperbevelhebber aangewezen. Hij legde half Juni den eed af en begon in overleg met het Comité de gewenschte reorganisatie, welk overleg tusschen den driftigen generaal en het voorzichtige, langzaam werkende Comité veel moeilijkheden opleverde. Van de ruim 2000 officieren hadden velen reeds de vanen verlaten, anderen zagen zich niet gaarne achter de uit franschen dienst teruggekeerde ballingen van 1787 geplaatst; ook de troepen van verschillenden landaard en verschillend gehalte — Zwitsers, Waldeckers, Mecklenburgers, Saksers, naast de anderen van nederlandschen oorsprong — moesten met zorg worden geschift. Daendels [2]) wilde het leger tot op 24000 man in vrede, 36000 in oorlogstijd terugbrengen, de zeer oranjegezinde Zwitsers zoo spoedig mogelijk verwijderen, de overige ook niet geheel te vertrouwen vreemde regimenten ten deele nationaliseeren, ten deele wegzenden, zoodra de algemeene vrede tot stand gekomen zou zijn; bovendien drong hij erop aan onmiddellijk een algemeene burgerwapening te organiseeren. In overleg met generaal Moreau werden eindelijk de verdedigingsmiddelen der oostergrens en der zeekust nader onderzocht, waarbij de treurige toestand der bij het gevaar van de zuidzijde lang verwaarloosde oostelijke vestingen duidelijk aan het licht kwam. Eerst de aftocht der Engelschen uit Hannover en Oostfriesland en de ontbinding van het rassemblement gaf verlichting, maar deze omstandigheden deden ook den ijver in het hervormen der militaire zaken verslappen, tot hevige ergernis van den voortvarenden Daendels en den kalmeren Dumonceau, die niet ophielden het Comité aan te zetten. Toen in October nieuwe oorlogsgeruchten rondgingen, dreef Hahn in de Staten-Generaal opnieuw maatregelen door om de oostergrenzen in staat van verdediging te stellen maar Daendels en Dumonceau bleven voortdurend

[1]) Ibid. blz. 79 vlg.
[2]) Ibid. blz. 89 vlg.

klagen over slapheid en geldgebrek. Zij slaagden er ten slotte in de orde en de discipline in het leger te herstellen en een begin te maken met de reorganisatie naar het fransche voorbeeld; maar toen in het voorjaar van 1796 nieuwe oorlogsgevaren uit het oosten dreigden, was het de algemeene overtuiging, dat fransche hulp tegen een buitenlandschen vijand onontbeerlijk zou zijn, terwijl het moeilijk viel uit de eigen troepen één behoorlijk bruikbaar korps samen te stellen, hoezeer Daendels ook begeerde aan den oorlog in de Rijnstreek krachtig deel te nemen.

Voor de reorganisatie der vloot gaf het Marine-Comité onder leiding van den ervaren Paulus zelven zich de meeste moeite [1]). Op zijn voorstel was den 27sten Februari, toen het Comité werd ingesteld, ook besloten tot de opheffing der admiraliteiten met ontslag van alle ambtenaren daarbij en instelling van vijf „departementen" te Amsterdam, Rotterdam, Hoorn, Vlissingen en Harlingen; de geheele marine werd wegens de bekende oranjegezindheid harer officieren „gelicentieerd", waarna een groot aantal vooral der hoofdofficieren vrijwillig den dienst voorgoed verliet en anderen niet weder werden aangesteld. Deze ingrijpende verandering, waardoor Van Kinsbergen, Melvill, Van Bylandt en tal van andere ervaren zeelieden uit de vloot traden, ontnam aan de vloot hare beste krachten, terwijl minder ervaren officieren van lageren rang plotseling snelle promotie maakten en andere wegens hunne patriotsche gevoelens werden voorgetrokken. Dat veroorzaakte niet alleen verwarring en wantrouwen maar ook hevige verbittering, niet het minst onder het aan de oude officieren en het Oranjehuis zeer gehechte personeel zelf. En het mindere personeel van de vloot, ook in den laatsten tijd der oude Republiek slechts met moeite te verkrijgen, liet thans nog meer te wenschen over: allerlei nationaliteiten waren erbij vertegenwoordigd en daarvan niet weinig vagebonden en ander minder gewenscht zeevolk, dat alleen in naam zoo heeten kon.

Als hoofdpersoon op de vloot gold voortaan de adjudant-generaal van het Comité Jan Willem de Winter, in 1787 als luitenant ter zee uitgeweken en sedert in franschen dienst generaal geworden, doch nu met de reorganisatie der vloot belast. Bij de benoeming van

[1]) De Jonge, Zeewezen, V, blz. 205 vlg.

nieuwe opperofficieren (23 Juni) werd hij vice-admiraal en vervolgens opperbevelhebber der vloot met voorbijgaan der andere meer ervaren vice-admiraals, die ten minste als schout-bij-nacht of kapitein gediend hadden. Nieuwe reglementen voor den dienst werden inderhaast samengesteld. Voor den bouw en de uitrusting der schepen werd de bekwame ingenieur Glavimans, voor het toezicht op de bekwaamheden van het officierenkorps de amsterdamsche hoogleeraar Van Swinden aangewezen; maar ook hier had men te kampen met onervarenheid van het nieuwe personeel. Een op last der Staten-Generaal ingesteld officieel onderzoek naar den bestaanden toestand [1]) toonde, dat het erfstadhouderlijk bestuur in zijne laatste jaren de marine niet verwaarloosd had en dat de vloot nog 24 goede linieschepen en 24 fregatten bezat, die na eenig herstel behoorlijk gebruikt konden worden, terwijl de werven en magazijnen behoorlijk voorzien waren, ofschoon het officieele verslag — blijkbaar om staatkundige redenen — van den „jammerlijken toestand" sprak, waarin men een en ander had gevonden. Wat er aan mocht ontbreken werd overigens door den bekwamen Paulus en het Comité met prijzenswaardigen ijver naar de mate van de aanwezige krachten aangevuld, dank ook de bereidvaardigheid, waarmede Holland zijn aandeel in de benoodigde 15 mill. opbracht. Hij nam de uitvoering der vroeger gemaakte maar nog niet uitgewerkte ontwerpen ter hand, o. a. de verdere ontwikkeling van de oorlogshaven te Nieuwediep, waarnaast Medemblik als reserve-haven zou gelden. Reeds half Augustus kon De Winter met eenige schepen uit Tessel zeilen en zich met andere uit Zeeland en de Maas vereenigen, ja twee eskaders naar de deensche en noorsche kust uitzenden, van welke het laatste spoedig met een engelsch eskader in gevecht kwam en zware verliezen leed. Geldgebrek en gemis aan goed zeevolk beletten voorloopig een krachtiger optreden der vloot en het uitzeilen der beide voor Oost- en West-Indië bestemde eskaders onder den kapitein Lucas en den vice-admiraal Braak ter bescherming der koloniën in Oost en West.

Die bescherming was hoognoodig, daar de Engelschen onmiddellijk gebruik hadden gemaakt van de aanschrijving [2]), die Willem V

[1]) Ibid. blz. 219 vlg.

[2]) Vgl. daarover Heeres, in Tijdschr. Ind. Gen. 1901.

den 7den Februari te Kew aan de gezaghebbers in Oost en West had gericht. Die aanschrijving van den „Prins van Oranje" gelastte hen om te „admitteeren de troupen" van Engeland „zoo in het fort als verders in de kolonie" en de engelsche schepen als die eener mogendheid „in vriendschap en alliantie met H. H. M." te „considereeren", en als komende ter verdediging tegen eene fransche invasie. Groot was de ergernis in de Republiek, toen de aanschrijving en hare gevolgen er bekend werden, wat in den zomer van 1795 na berichten uit Suriname het geval was. Zoo lang de engelsche oorlogsverklaring nog niet gevolgd was — en deze bleef nog tot 15 Sept. uit — kon een dergelijke handelwijze op grond der verdragen van 1788 te pas komen, maar reeds het „vriendelijk embargo" door Engeland op onze schepen gelegd [1]) kon door de thans franschgezinde regeering der Republiek moeilijk anders dan als een vijandige daad worden beschouwd gelijk zij ook die van den erfstadhouder — zooals Willem V nog tot 4 Maart zich noemen kon — als een laaghartig verraad brandmerkte. Holland vroeg een scherp onderzoek naar den rechtsgrond der aanschrijving, die inderdaad twijfelachtig was, daar de erfstadhouder noch als zoodanig noch als opperbewindhebber der Compagnieën in normale omstandigheden tot zoo iets gerechtigd mocht heeten „zonder voorkennis der bewindhebbers in het gemeen" zooals in zijne instructie in de laatste functie stond: zoo oordeelden dan ook de leidsche hoogleeraren Voorda en Valckenaer in hun advies. Zij verklaarden, dat Willem V geen ander doel had gehad dan „om de coloniën in handen der Engelschen te leveren", en dus aan hoogverraad schuldig was, waartegenover echter in een pamflet werd aangevoerd, dat de aanschrijving een „wettig gebruik en toepassing" van art. 6 der alliantie van 1788 was, die onderlinge hulp voorschreef bij aanval of bedreiging met aanval der koloniën door eene europeesche mogendheid; bovendien had de engelsche regeering, die op de aanschrijving had aangedrongen, de formeele belofte gedaan de in bezit genomen streken en schepen bij het herstel van den vrede en van den ouden regeeringsvorm weder te zullen teruggeven [2]). Al staat het thans vast, dat èn Willem V èn de engelsche regeering

[1]) Zie boven, blz. 23.

[2]) Heeres, l.l., blz. 12 en Hand. en Med. Letterk. 1904/5.

volkomen ter goeder trouw hebben gehandeld, het hoogverraad bleef in onderzoek en Engeland ging zijn gang, zond expeditiën naar de verschillende bezittingen en nam nog in 1795 bezit van de Kaap de Goede Hoop, waar den 11den Juni een kleine engelsche vloot onder admiraal Elphinstone in Simonsbaai de kolonie had opgeëischt en ten gevolge der onderlinge verdeeldheid van de tegen de O.-I. Compagnie en haar bestuur verbitterde kolonistenbevolking de geringe bezetting onder den gouverneur Sluysken, na zelf aanzienlijke versterking te hebben ontvangen, den 15den September tot overgave dwong. In April 1796 volgden Demerary, Essequebo en Berbice zonder verzet op grond der aanschrijving. In Oost-Indië zelf verscheen uit Madras een engelsche vloot voor Trinconomale, dat na korten tegenstand kapituleerde; de gouverneur van Ceilon, Van Angelbeek, weigerend de aanschrijving te erkennen, trachtte dit eiland nog te verdedigen en trok zich op Colombo terug, maar moest zich na den afval der inlanders en van het zwitsersche regiment, dat Ceilon moest verdedigen, half Februari 1796 overgeven. Malakka was reeds in Augustus overgegaan, in November volgden de posten op Sumatra's Westkust gelijk die op de kusten van Voor-Indië, wederom op grond der aanschrijving. Ook de Molukken vielen in het voorjaar van 1796 den Engelschen op dezelfde wijze in handen, behalve Ternate, dat het nog jaren lang hield onder de leiding van den energieken gouverneur Budach en met hulp der getrouwe inlandsche bevolking.

De beide in het moederland op het einde des jaars ingestelde Comités voor den O. en W.-I. handel aanvaardden hunne werkzaamheid dus niet onder gunstige voorteekenen. Op Java zelf, waar een klein eskader uit de Kaap het daar gebeurde had medegedeeld, verzuimde het slappe en onvertrouwbare opperbestuur het nemen van de noodige maatregelen om de Engelschen te weerstaan. Ook hier zag men den 5den December te Batavia een soort van vrijheidsbeweging, die een oogenblik eenige wijziging in de dubbelzinnige houding der regeering van den gouverneur-generaal Alting en zijn medestander, den commissaris Nederburgh, bracht. De energieke oud-gouverneur van Ceilon, Van de Graaff, stelde Batavia nog ijlings in staat van verdediging, gesteund door den commissaris Frijkenius, maar de machtige partij van Alting en zijn schoonzoon Siberg wist met hulp van Nederburgh nog eenigen tijd de over-

hand te behouden en belette alle pogingen tot verbetering der toestanden op staatkundig en militair gebied.

Inmiddels deden de nieuwe regeeringspersonen in het moederland alles wat zij konden om het land opnieuw te organiseeren, meestal in den gematigden zin, waarvan zij bij het begin der omwenteling getuigenis hadden gegeven. Zij bleven ook krachtigen weerstand bieden aan den aandrang der heftiger revolutionnairen. De houding van deze „ultra's" en van het op plundering en wanorde beluste gepeupel gaf herhaaldelijk aanleiding tot ernstige beduchtheid; de gewelddadige vernieling der graven en grafteekenen van de vorsten en vorstinnen uit het Huis van Nassau te Leeuwarden, de uitzetting van den rumoerigen haagschen advocaat en dichter Bilderdijk, de afzetting der orangistische leidsche hoogleeraren Kluit en Luzac (de laatste ook in verband met de houding zijner Leidsche Courant), de dreigende taal in pamfletten in proza en poëzie, met name in de thans weder in volle vrijheid optredende patriotsche pers, wekten niet weinig onrust, in de eerste plaats onder de gehate regenten van den stadhouderlijken tijd maar ook onder de talrijke gematigde omwentelingsgezinden, die voortdurend het oog op de gevreesde clubs hielden.

Die clubs, thans overal in de steden en dorpen gevormd [1]), drongen vooral aan op spoedige bijeenroeping eener door het volk zelf te kiezen Nationale Vergadering, die hier te lande zou moeten volbrengen wat de fransche Constituante voor de zusterrepubliek had gedaan: de vestiging eener op nieuwe grondslagen opgebouwde regeering, van een nieuwen staat, die de plaats zou innemen van de voorloopig nog in stand gehouden Republiek der Vereenigde Nederlanden, met welks beginselen men zonder voorbehoud gebroken wilde zien.

De hervormingsplannen uit den Patriottentijd waren door de thans bovendrijvende partij reeds lang als onvoldoende ter zijde geschoven [2]). Op het voorbeeld van wat zij in Frankrijk hadden gezien en beleefd, begeerden de teruggekeerde uitgewekenen, wier denkbeelden en

[1]) Van Limburg Brouwer, Leven van S. Ipz. Wiselius (Groningen, 1846), blz. 85 vlg., 88 enz.; Kronenberg, Over Gerrit Paape en zijn tijd, blz. 48 vlg.

[2]) Over de ontwikkeling der denkbeelden in deze richting belangrijke gegevens bij Colenbrander, Gedenkstukken, I, blz. 55 vlg.

ondervindingen in de nog altijd gistende zusterrepubliek waren gerijpt, ingrijpende staatshervorming in de oude Republiek der Vereenigde Nederlanden. Zij wilden niet weten van wijzigingen en verbeteringen met behoud van den ouden, den verouderden staat-„lapmiddelen", riepen zij; zij begeerden, zij eischten een nieuwen staat, gegrondvest niet op de zoolang als gebrekkig erkende grondslagen der Unie van Utrecht maar op de beginselen der fransche Revolutie zooals die zich in weinige jaren had ontwikkeld. Geen sprake meer van een democratisch-federatieve staatsinrichting in de plaats der oude aristocratisch-federatieve; geen gedachte aan een constitutioneele erfstadhouderlijke monarchie, waarvan nog vóór eenige jaren de meest voortvarenden nauwelijks hadden durven reppen — een ondeelbare republiek onder de onmiddellijke souvereiniteit des ganschen volks, zoo verlangden de leiders der omwenteling. Maar zij begrepen zeer goed, dat dit verlangen op ernstigen tegenstand zou stuiten. Reeds bij het begin der omwenteling waren de voorloopige regeeringsreglementen van gewesten, steden en dorpen doortrokken gebleven van den op oude gewoonten steunenden geest van gewestelijke en plaatselijke autonomie, die voor de vestiging van den begeerden eenheidsstaat weinig gunstig scheen. Friesland en Zeeland, waar de aan het oude gehechten zeer talrijk waren, hadden hunne gewestelijke souvereiniteit, de souvereiniteit der friesche en zeeuwsche „natiën" onaantastbaar verklaard en ook in de andere gewesten was de vrees zeer levendig geworden, dat het ongeveer de helft der geheele bevolking omvattende Holland in den begeerden eenheidsstaat feitelijk al te veel zou hebben in te brengen [1]). Daarbij kwam de vraag te berde, hoe men had te handelen met Staats-Brabant, het Generaliteitsland, dat zich in Juni op eigen gezag onder leiding van den thans tilburgschen fabrikant Vreede en anderen als onafhankelijke provincie had ingericht en vertegenwoordiging in de Staten-Generaal verlangde maar voorloopig nog was afgewezen, en met „de landschap" Drente, die in Juli eindelijk met Brabant het vurig begeerde recht kreeg om na 1 Januari 1796 als achtste, gelijk Brabant als negende provincie in de Staten-Generaal op te treden.

[1]) (Appelius) De Staatsomwenteling van 1795 (Leyden, 1801), blz. 27 vlg.; Van Limburg Brouwer, Leven van Wiselius, blz. 74, 77, 81.

De nog altijd talrijke Oranjegezinden, die bijna overal van het bestuur waren uitgesloten, zouden in ieder geval voor den eenheidsstaat op de nieuwe beginselen gegrondvest niet te vinden zijn en daarom — verlangden de clubs — op de eene of andere wijze voorloopig uitgesloten moeten blijven van alle burgerschapsrechten. Ook zou het moeilijk uit te maken zijn, hoever men zou moeten gaan met de toekenning van het kiesrecht: slechts zeer weinigen begeerden een volslagen algemeen kiesrecht maar verreweg de meesten verstonden onder het „volk", welks souvereiniteit zij begeerden, alleen het min of meer ontwikkelde, het belastingbetalende deel des volks.

Over een en ander werd in de plaatselijke clubs, sociëteiten, leesgezelschappen, wijkvergaderingen, burgervergaderingen of hoe zij meer mochten heeten, ijverig gehandeld. De clubs lieten onophoudelijk hare stem hooren ten einde invloed te oefenen op de feitelijk reeds dadelijk uit haar voortgekomen plaatselijke en gewestelijke overheden. Zoo aanmatigend werd hare houding, dat die overheden ernstig begonnen te denken aan beperking van hare werkzaamheid, terwijl in Juli de fransche representanten zelf waarschuwend het voorbeeld van Frankrijk aanhaalden, waar de clubs en hare drijvers een groot gevaar voor rust en orde waren geweest en de verschrikkingen der revolutiedagen grootendeels op hunne rekening waren te stellen. Vooral in Holland waren de clubs talrijk en machtig en hier was het ook, dat zij eene poging deden om de voorgenomen maatregelen tegen hare werkzaamheid te verhinderen en de verschillende gewestelijke en plaatselijke bestuurscolleges door haar gezamenlijk optreden tot krachtiger hervormingsgezindheid te brengen. [1])

In haar geest was dan ook het den 14^{den} April door Holland genomen besluit om „de leden van het vorig gouvernement" in beginsel aansprakelijk te stellen voor den „rampzaligen staat" van zaken en hun „schaêvergoeding" op te leggen, „zodra mogelijk op hunne goederen te verhalen." In haar geest was de instelling op den 22sten Juni in dit gewest der bovenbedoelde commissie van 24 leden om onderzoek te doen „naar de financieele en politieke gedragingen der leden en ministers van het vorig gouvernement." Zij waren

[1]) Vgl. Colenbrander, Gedenkstukken, II, blz. 2.

van meening, dat al het ondergane leed op hen, die naar hun oordeel de bedrijvers ervan waren, moest worden gewroken, ook al konden de leden van het vorige bestuur, voormalige regeerders en rechters, zich beroepen op de „oude constitutioneele wetten", die echter naar de meening der commissie slechts „zoveele verschansingen" waren, „waaragter de land- en volkverdervers zig veilig verschuilen konden." Maar de gematigden wilden van zulk een optreden niet weten: zelfs de vurige Hahn, die tot de samenstelling der commissie den stoot had gegeven, drong erop aan in ieder geval de gewone rechtsvormen te volgen, terwijl mannen als Schimmelpenninck, Vitringa en Appelius de geheele werkzaamheid der commissie ten zeerste afkeurden. Deze ging intusschen aan het werk en verzamelde hare gegevens met grooten ijver maar zij kwam uit den aard der zaak slechts langzaam vooruit: van een einde harer werkzaamheden op 1 December was geen sprake, al stond die datum in hare instructie, en eene verlenging van den termijn tot 11 Januari leverde niet meer op dan een onvolledig rapport; zij werd dan ook ontbonden en vervangen door eene commissie van zes leden, die half Mei 1796 eindelijk haar rapport uitbracht, echter zonder tot verdere maatregelen aanleiding te geven. Den 28sten Juni daaraanvolgende werd ook deze commissie, die tot vier leden was geslonken, ontbonden [1]).

Zouden de clubs belangrijken invloed oefenen, dan moesten zij met elkander samenwerken op dezelfde wijze als reeds vóór de komst der Franschen door de amsterdamsche club het wachtwoord was gegeven en gelijk in de patriotsche dagen eerst heimelijke, daarna openlijke samenwerking tusschen de gelijkgezinden in verschillende steden en gewesten had plaats gehad. Het voor de hand liggende denkbeeld eener „centrale vergadering" van afgevaardigden der clubs schijnt opgeworpen te zijn door den heftigen brabantschen pastoor Witbols, een der ijverigste revolutionnaire drijvers dier dagen [2]). Provinciale vergaderingen waren reeds voorafgegaan, toen van Leeuwarden uit den 30sten Mei werd voorgesteld een algemeene

[1]) Vgl. over hare werkzaamheid: Bouwens, Aan zijne committenten (Amst. 1797); Paape, Verantwoording aan zijne committenten (Den Haag, 1796); Rogge, Gesch. der Omwenteling, blz. 558 vlg.; Paape, Geschiedenis van het Patriottisme; Bosch, Autoliographie; Colenbrander, Gedenkstukken, II, 2, 10, 19, enz.

[2]) Kronenberg, Gerrit Paape, blz. 50.

vergadering der clubs te Utrecht te houden. Daar had werkelijk den 11den Juli een samenkomst plaats, waarbij ook een in Den Haag bijeengekomen vergadering van denzelfden aard zich aansloot; een definitieve „centrale" vergadering in Den Haag kwam den 26sten bijeen ten getale van 58 leden uit verschillende gewesten, waar bij monde van den ijverigen dordtschen democraat Gerrit Paape reeds een „plan tot organisatie" werd aangeboden op grond van „vrijheid, gelijkheid en de rechten van den mensch en burger." Het doel was een „Nationaale Conventie daar te stellen", tot „bevestiging eener constitutie, gegrond op de zuilen van vrijheid en gelijkheid, de onvervreemdbare rechten van den mensch en den burger en op de een- en ondeelbaarheid van dit gemeenebest", terwijl de vergadering bovendien „het waakende oog" zou houden „op allerlei hoe ook genaamde afwijkingen van dit haar oogmerk."

Dit laatste sloeg blijkbaar op de verdachte gezindheid der leidende gematigden tegenover deze plannen. De commissie uit het Comité tot de Algemeene Zaken, die (26 Febr.) met de voorbereiding eener algemeene staatshervorming belast was, had namelijk reeds drie maanden (29 Mei) later aan de Staten-Generaal een reglement ingediend voor de bijeenroeping eener Nationale Vergadering, die in de plaats zou treden der oude Staten-Generaal, als „vertegenwoordigend lichaam" van het gansche volk tot het samenstellen eener definitieve constitutie. In acht hoofdstukken met 118 artikelen gaf dit reglement een aantal bepalingen aan over stemrecht en kiesrecht, bevoegdheid en werkzaamheid der gekozenen, hunne verantwoordelijkheid, enz. Op iedere 10000 zielen zou een vertegenwoordiger zijn, gekozen door kiezers, van wie één op 500 zielen zou aangewezen worden; het stemrecht zou worden gegeven aan ieder 20 jarig burger in de Republiek, die zijn burgerrechten en eenig eigendom bezat; de door de stemhebbende burgers aangewezen kiezers zouden 25 jaar oud en twee jaar inwoner der Republiek moeten zijn evenals de gekozen vertegenwoordigers zelf; het algemeen bestuur van de buitenlandsche betrekkingen, van de land- en zeemacht, van de landsfinanciën zou in hunne handen liggen met eerbiediging van het „huishoudelijke" in de gewesten; hoofdelijke stemming en openbare beraadslaging waren voorgeschreven.

Terwijl de provinciën over een en ander beraadslaagden en reeds adviezen inkwamen, trachtten nu de clubs ervoor te zorgen,

dat de eenheid van den staat niet verloren ging tegenover de federatieve gezindheid van vele gematigden en de bekende neigingen der oude regeeringsleden tot behoud van de oude instellingen: Van Beyma in Friesland, Dumbar in Overijsel, Appelius, Lambrechtsen en Van der Palm in Zeeland deden zich als voorstanders eener federatieve Republiek kennen; anderen wenschten in plaats van eene Nationale Conventie veeleer eene Constitueerende Vergadering, die geen eigenlijke souvereiniteitsrechten zou hebben. In Gelderland, Overijsel, Friesland, Groningen en Zeeland verhieven zich reeds ernstige stemmen, die bezwaren in het midden brachten; Holland en Utrecht stelden daarentegen belangrijke wijzigingen voor in den geest der een- en ondeelbaarheid; Brabant, Drente en Overijsel sloten zich gereedelijk bij het plan aan. In deze omstandigheden besloot de Centrale Vergadering, die hare vergaderingen in den Doelen te 's-Gravenhage hield, aanstonds krachtiger op te treden, constitueerde zich den 28sten Augustus met Gerrit Paape als president en deed daarvan mededeeling aan Holland en de Staten-Generaal, betuigend „het daarstellen eener Nationaale Conventie te willen bevorderen" maar intusschen in hare statuten blijken gevend te rekenen op een blijvend bestaan ook na de bijeenkomst van zulk eene Conventie, „ter bevordering van het Gemeene welzijn, ter ondersteuning van den bloei en de glorie van het vaderland, ter meerdere verlichting van alle ingezetenen, aanmoediging van allen patriottischen ijver en werkzaamheid, ter volmaking van de broederlijke eensgezindheid" [1]), zooals in die statuten te lezen stond.

Deze onschuldig klinkende algemeene betuigingen waren echter, naar de meening van velen en terecht, inderdaad niet zoo onschuldig. De hollandsche representanten, die gaarne van deze hulp gebruik wilden maken om de eenheid van den staat te bevorderen, ontvingen de deputatie zeer vriendelijk en de leden der Centrale Vergadering, reeds door een plechtigen eed gebonden, „strengelden" nogmaals „den onbreekbaren broederband" tegen „alle list en verraderij" ten einde de Nationale Conventie te verkrijgen. Maar bij de nog in meerderheid federatief gezinde Staten-Generaal werden zij als „particuliere personen" afgewezen en men sprak reeds van een

[1]) Kronenberg, l.l. blz. 51.

bij de door predikanten geleide regeering van Friesland voorgenomen arrestatie der friesche „centralen", als zich aanmatigend een „repraesentatif karakter op naam van het Bataafsche volk." De friesche afgevaardigden ter Staten-Generaal, Huber en Joha, wilden in ieder geval niets van de inmenging der „centralen" weten en Friesland protesteerde zelfs tegen de tegemoetkomende houding van Holland, ja eischte de ontbinding der Centrale Vergadering; het verbood den 18den October binnen zijn grenzen het provinciale centrale comité en de „associatiën van volksgezelschappen" streng evenals iedere afvaardiging van „centralen" naar Den Haag. Zeeland volgde het friesche voorbeeld en verwierp ook het denkbeeld eener Conventie. Bij het definitieve rapport ter Staten-Generaal op 30 Sept. bleek, dat Holland, Gelderland, Overijsel en Utrecht vóór de Conventie waren, Friesland en Groningen voorwaarden stelden, Zeeland echter formeel weigerde.

Het ontworpen reglement werd in het najaar behandeld, maar Zeeland bleef zich verzetten en Friesland bleek verdeeld van opinie; eerst 26 November besloot men ter Staten-Generaal onder voorzitterschap van den gelderschen unitarist Dijkmeester bij meerderheid tegenover het eene bepaald weigerende gewest tot het houden eener Nationale Vergadering. Maar nu toonde zich ook Friesland bepaald weigerachtig, daar een kleine meerderheid van het ter stemming opgeroepen volk dezer provincie zich ten slotte tegen de Conventie verklaard had. Bij de twee voegde zich ook Groningen, dat van overstemming in zulk een belangrijke zaak niets weten wilde. Deze drie provinciën protesteerden gezamenlijk tegen het bij meerderheid genomen besluit, waarbij Drente en Brabant zich grif hadden aangesloten. Door bezendingen en circulaires trachtte de meerderheid als vanouds de drie gewesten tot andere gedachten te brengen; herhaalde bijeenkomsten moesten dienen om de gevoelens te „vereffenen", terwijl Holland sterk op zijn stuk bleef staan, de erkenning van het genomen besluit eischte en tot veranderingen in het voorgestelde reglement voor de Nationale Vergadering weinig gezind bleek. Men bleef van weerszijden bij zijn gevoelen. Op de vergadering van 30 December weigerde het voorzittende Friesland zelfs de zaak in omvraag te brengen maar de friesche representant Huber verliet den voorzittersstoel, waarop Utrecht weder met 4 tegen 3 stemmen tot de Nationale Vergadering deed besluiten. Zoo

stonden de zaken bij het einde des jaars nog altijd op denzelfden voet. Maar Holland was besloten niet toe te geven en zijne representanten, door Paulus aangevoerd, verklaarden: „de Nationale Conventie of de dood!" Het gewest werd daarbij krachtig gesteund door den franschen gezant, die van het (30 October) te Parijs ingestelde „Directoire exécutif" de aanwijzing had ontvangen om de gematigde unitarissen in hun streven naar eene Nationale Conventie met raad en daad ter zijde te staan.

Bij dit alles liet de Centrale Vergadering zich niet onbetuigd maar werkte krachtig met Holland samen, al waren er ook daar velen, die met welwillende minachting neêrzagen op de „goedhartige en welmeenende lieden voor een aanmerkelijk gedeelte uit eene minder beschaafde classe", die „het geleide eener koele rede" vervingen door die van „verbijsterende driften", of wel, door het in Frankrijk gebeurde gewaarschuwd, den invloed der clubs, werktuigen van „listige indringers", ten zeerste vreesden. Hare werkzaamheid heeft er ongetwijfeld veel toe bijgedragen om den hevigen tegenstand der drie provinciën te breken.

Na het bij meerderheid genomen besluit van 30 December werd in Friesland namelijk de zaak der Conventie langs revolutionnairen weg doorgedreven. De regeerende friesche representanten, onder wie het predikantenelement door niet minder dan 18 leden vertegenwoordigd was en die van democratie over het algemeen weinig weten wilden, geraakten meer en meer met de omwentelingsgezinden in dit gewest in openlijken strijd, ook met de municipaliteit van Leeuwarden zelf; zij beletten de deelneming aan de Centrale Vergadering, dreigden tegenover Holland met inhouding der friesche quota en trachtten de leeuwarder municipaliteit door een nieuw reglement onder hun gezag te brengen. In het begin van Januari 1796 ontstond te Leeuwarden daartegen een hevige door de clubs aangestookte volksbeweging, die de representanten nog met hulp van het fransche garnizoen in toom hielden: een aantal leden der municipaliteit vluchtte naar Groningen en werd door andere vervangen, terwijl zelfs drie harer leden op het Blokhuis gevangen gezet werden. Het vertrek der fransche troepen op aandrang der hollandsche representanten, in overleg met den franschen gezant en generaal Moreau, werd echter het sein voor een nieuw oproer op den 26sten, waarbij de vergaderzaal der representanten door de burgerij van Leeuwarden

werd aangevallen en 22 hunner werden afgezet. Aanstonds besloot de nieuwe gewestelijke regeering de Conventie te erkennen. Maar de thans op hunne beurt naar Groningen uitgeweken representanten keerden met steun van den bataafschen generaal Dumonceau en onder leiding van den predikant-staatsman Joha den 11den Februari 1796 terug en sloegen de nieuwe representantenvergadering uiteen, ofschoon zij het niet waagden het pas genomen besluit betreffende de Conventie aan te tasten. Moreau en Noël, die van hunne regeering de aanwijzing hadden gekregen het tot stand komen eener Conventie desnoods door eene heimelijk aan te stoken revolutie te bevorderen [1]), kwamen nu wederom tusschenbeiden en in overleg met hen zonden de hollandsche clubs een aantal vertrouwde revolutionnairen naar Leeuwarden, waar den 25sten Februari met hulp van gewapende boeren een beslissende contra-revolutie uitbrak ten gunste der voorstanders van de Conventie. De tegenstanders moesten nu weder het veld ruimen, zelfs de provincie, die voortaan met Holland medeging.

Ook het halsstarrige Zeeland liep gevaar van een dergelijke revolutionnaire beweging, ook daar door den franschen gezant, de hollandsche representanten en de hollandsche clubs voorbereid. Holland begon voorloopig met een verbod tot uitvoer van varkensvleesch naar dit gewest en dreigde het verbod uit te strekken tot de daar onontbeerlijke turf en het even onontbeerlijke materiaal voor het onderhoud der dijken. Maar tot een revolutionnair optreden te Middelburg of elders kwam het niet en men bleef staan bij adressen der door de clubs ook hier bewerkte burgerij aan de representanten. De gebeurtenissen in Friesland bewogen deze laatsten echter tot toegeven, wat zij op 11 Februari deden. Groningen, welks hoofdbezwaar feitelijk slechts de overstemming had gegolden, gaf nu ook toe.

Zoo werd den 18den Februari eindelijk door de Staten-Generaal eenstemmig besloten den 1sten Maart de Nationale Vergadering op de door Holland begeerde wijze te doen bijeenkomen.

Na heel wat gehaspel te midden van dit verschil over de vraag, of men wel eene Nationale Vergadering bijeen zou roepen, was men het ten slotte eens geworden over het den 21sten Januari vast-

[1]) Legrand, p. 127 suiv.; Rogge, blz. 613 vlg.

gestelde reglement voor deze vergadering, een soort van voorloopige grondwet, die den 18den Februari bij proclamatie der Staten-Generaal werd afgekondigd [1]). Het reglement bestond uit 147 artikelen, in acht hoofdstukken onderscheiden. In ieder gewest moest de bevolking verdeeld worden in districten van 15000 zielen, gesplitst in onderdeelen van 500 zielen ieder, uit welke de stemgerechtigden in eene „grondvergadering" zouden bijeenkomen. Stemgerechtigd was ieder 20jarig burger, een jaar in den staat woonachtig, met uitsluiting van hen, die geen rechtspersoon hadden, door godshuizen onderhoudenen en bedeelden, die in het laatste jaar langer dan drie maanden onderstand hadden genoten; uitgesloten werden ook zij, die weigerden de verklaring te geven, dat zij „alleen zodanige regeeringsform voor wettig hielden, welke gegrond is op de oppermagt des geheelen volks" en „onwettig en daarmede strijdend" hielden „alle erflijke ambten en waardigheden". De stemgerechtigden wezen in iedere grondvergadering met gesloten briefjes en bij volstrekte meerderheid een kiezer en een plaatsvervanger aan. Een kiezer moest 25 jaren oud en 4 jaren ingezetene zijn; 30 kiezers wezen op dezelfde wijze als boven een representant en twee plaatsvervangers aan, die 30 jaren oud moesten zijn en het volk moesten vertegenwoordigen in de Nationale Vergadering tegen een daggeld van *f* 10 benevens reiskosten. De Vergadering zou het bestuur hebben over de buitenlandsche betrekkingen, het recht van vrede en oorlog bezitten, tractaten en alliantiën mogen sluiten, de munt regelen, land- en zeemacht benevens de koloniën beheeren, een algemeene burgerwapening tot stand brengen, de algemeene financiën regelen en door haar comité's begrootingen laten opmaken op de wijze van den vroegeren Staat van Oorlog, waarin ieder gewest naar zijn quota zou worden aangeslagen; zij zou ook tot 1 Sept. 1796 in- en uitvoer mogen verbieden, na dien datum echter geenerlei belemmering dienaangaande mogen dulden. De bestaande comité's voor land- en zeemacht, de koloniën en de rekening zouden tot een nieuwe constitutie in stand blijven; geen lid der vergadering mocht ambtenaar of lid van zulk een comité zijn. De gewestelijke besturen behielden het gezag over justitie, financiën,

[2]) Rogge, blz. 616. In zijn geheel is het te lezen bij Luttenberg, Register van Wetten en Besluiten.

politie en huishouding van de gewesten zonder de besluiten der Nationale Vergadering te mogen belemmeren. Eene binnen 14 dagen te benoemen commissie van 21 leden — 6 uit Holland, 2 uit ieder der zeven verdere gewesten, 1 uit Drente — moest binnen zes maanden na hare aanstelling eene constitutie ontwerpen, door de Vergadering te onderzoeken en binnen een jaar aan het volk ter goed- of afkeuring aan te bieden. De stemming in de Vergadering moest hoofdelijk zijn, de beraadslaging openbaar, de volstrekte meerderheid beslissend. De representant was verantwoordelijk aan het volk en kon niet dan onder bepaalde omstandigheden op grond van een onderzoek door eene bij het lot verkozen commissie voor een buitengewone rechtbank uit de vijf hooge gerechtshoven worden gebracht. De vroeger toegetreden provinciën hadden de verkiezingen reeds doen plaats hebben en eene commissie uit de Staten-Generaal had reeds de geloofsbrieven der gekozenen onderzocht. Van de 126 te kiezen personen waren er zoo den 1sten Maart 90 aanwezig in de door Holland op passende wijze ingerichte voormalige danszaal van den erfstadhouder op het voormalige Binnenhof, thans in Nationaal Hôtel herdoopt.

In de oude vormen lieten de aan den overkant van het Hôtel zetelende Staten-Generaal, door eene commissie van negen leden vertegenwoordigd, nog eenmaal de leden der Nationale Vergadering door den agent van Staat monsteren, door den hofmeester van Staat, binnenleiden, de geëischte verklaring door hunnen griffier voorlezen en door de gekozen representanten afleggen. Toen volgde de keuze van een voorzitter, Pieter Paulus, die van den voorzitter der Staten-commissie de driekleurige sjerp ontving en door hem werd geïnstalleerd. Paulus sprak daarop „in naam van het Volk van Nederland" onder diepe stilte de verklaring uit, dat deze vergadering was „het representeerend lichaam van het Volk van Nederland". Gejuich van „vivat de Republiek" binnen de zaal en op het Binnenhof, daverend handgeklap en schetterend trompetgeschal, musketvuur en kanonschoten verkondigden de geboorte der nieuwe Republiek, die de plaats zou innemen van de oude Vereenigde Nederlanden. Een feestelijke optocht en allegorische voorstellingen luisterden den feestdag op [1]).

[1]) H. v. A., Uit de gedenkschriften van een voornaam Nederlandsch beambte (Tiel, 1882), blz. 198.

De Staten-Generaal aan de overzijde, bericht van het gebeurde ontvangen hebbend, hadden nu slechts hunne vergadering ontbonden te verklaren. Hun voorzitter hief „met een gepaste aanspraak" eenige oogenblikken later de laatste zitting op van het lichaam, dat langer dan twee eeuwen de Vereenigde Nederlanden had vertegenwoordigd. De nieuwe staat van zaken had een aanvang genomen.

HOOFDSTUK II.

UNITARISSEN EN FEDERALISTEN.

De groote vergadering, die over de toekomstige inrichting van de nieuwe Republiek zou hebben te beslissen, was samengesteld uit de meest heterogene elementen. Velen behoorende tot wat „de natie te dier tijde uitstekendst bezat in wetenschappelijke kennis, talenten en welsprekendheid", maar zij telde ook „zeer middelmatige leden" [1]). Er waren enkele patriotsche leden der oude staatsregeering, verder hoogleeraren, priesters en predikanten, advocaten, fabrikanten, gewone burgers, van alle kanten der Republiek bijeengekomen [2]). Slechts weinige patriotsche oud-regenten en patriciërs als Bicker, Geelvinck, Teding van Berkhout, Van Lennep, Van Marle, De Vos van Steenwijk, Strick van Linschoten, de beide Haersoltes hadden er zitting in [3]). De meeningen waren zeer verdeeld. Men zag er een vijf en twintigtal heftige democratische Unitarissen als de tilburgsche fabrikant Vreede en de leidsche hoogleeraar Valckenaer, de vurige dichter-predikant van Diemen Bernardus Bosch, de katholieke rotterdamsche wijnkooper Midderich, de geachte tielsche advokaat Van Leeuwen, de heftige pastoor Witbols, de ijverige gewezen secretaris van het Noorderkwartier Bernardus Blok, de Castricumer Nuhout van der Veen; minder democratische maar toch overtuigde Unitarissen als Paulus, de gewezen haarlemer pensionaris Van de Kasteele,

[1]) Gedenkschriften van een beambte, l. l. blz. 199; Jorissen, Hist. Bladen, blz. 343 vlg.
[2]) Legrand, p. 137/8.
[3]) Vgl. Vreede, Bijdragen tot de geschiedenis der omwenteling, II, blz. 6.

de hartstochtelijke gewezen leidsche secretaris van curatoren, thans zelf curator Hahn, de eindhovensche katholiek Van Hooff; gematigden als de amsterdamsche advokaat Schimmelpenninck, de welsprekende kamper predikant Kantelaar en zijn ambtgenooten uit Wijk bij Duurstede en Dordt, Ockerse en Bosveld, de amsterdamsche koopmanszoon en letterkundige Lublink de Jonge, de utrechtsche oud-hoogleeraar in de theologie Van Hamelsveld en de harderwijksche jurist en historicus De Rhoer, allen te zamen met den naam „slijmgasten" bespot; enkele federalistische democraten als de hartstochtelijke Van Beyma; eindelijk vele gematigde Federalisten van ouden stempel als de kamper secretaris Uyttenhage De Mist, de friesche afgevaardigden Huber en Stijl, de Groningers De Sitter en Ten Berge, de gewezen elburgsche secretaris Vitringa. De groote meerderheid der vergadering bestond uit gematigden, en wel uit gematigde Unitarissen, die dan ook den algemeen geachten en hoogst bekwamen Paulus tot eersten voorzitter aanwezen en hem bij de keuze om de 14 dagen meestal opvolgers in denzelfden geest gaven. Vooral Schimmelpenninck, hoewel nog jong, had door zijn welsprekend woord, zijn handig en gematigd optreden, zijn voorzichtig tusschen de partijen laveeren een grooten persoonlijken invloed op den gang der zaken. Paulus zelf, reeds van de eerste dagen af ziekelijk, heeft daarop weinig invloed meer kunnen oefenen. De door de afgevaardigden af te leggen verklaring had niet alleen alle verklaarde Oranjegezinden maar ook overtuigde Federalisten als Dumbar uit Deventer, die de amerikaansche staatsregeling had gewenscht, en den gewezen goudschen pensionaris Van Wijn uitgesloten, al waren deze laatsten den patriotschen gevoelens van harte toegedaan. Zoo was de vergadering, waarvan in die dagen getuigd werd: „nimmer zag Nederland zooveel wijsheid onder één dak vereenigd."

Het overheerschen van de gematigde denkbeelden bleek ook duidelijk uit den loop der zaken in de vergadering. De belangrijke commissie voor de staatsregeling werd reeds op den 15den Maart ingesteld; hare samenstelling uit Federalisten als Vitringa en De Rhoer en gematigde Unitarissen als Van de Kasteele en De Vos van Steenwijk met een enkel fel Unitarist, terwijl Friesland en Zeeland, welker overwegend federalistische gezindheid vanouds welbekend was, nog niet eens vertegenwoordigd waren, gaf den

voorstanders eener radikale omzetting van het gansche staatsbestuur zeer weinig moed. De heftige Vreede trachtte dan ook de verwachte gevolgen dezer keuze te voorkomen door een voorstel aan de Commissie om eerst algemeene beginselen vast te stellen en deze vóór de opstelling der Constitutie aan de Nationale Vergadering en aan de grondvergaderingen ter goedkeuring aan te bieden; maar de Commissie beschouwde dit terecht als een inbreuk op hare vrijheid van beraadslagen en deed het voorstel met 60 tegen 31 stemmen verwerpen, welke uitslag de gewettigde vrees der Unitarissen deed toenemen. Terwijl de Commissie zich op het einde van April aan haren moeitevollen arbeid zette, hield de Nationale Vergadering intusschen bij voorbaat toch belangrijke discussiën over gewichtige onderwerpen van staatsbeleid te midden van de dagelijksche zaken, die behandeld moesten worden [1]).

Onder die dagelijksche zaken namen de maatregelen in Friesland tegen de daar nog heerschende revolutionnaire toestanden een belangrijke plaats in, maar de gewone beraadslaging liep dikwijls over minder belangrijke onderwerpen, en leidde bij gemis aan ervaring herhaaldelijk tot groote verwarring, vooral na den betreurenswaardigen dood van den bekwamen en geëerden Pieter Paulus reeds op 17 Maart. Te midden van deze discussiën, die in afwachting van het werk der commissie voor de staatsregeling wel van minder beteekenis moesten zijn en vooral door uit de gansche Republiek aangeboden rekesten werden uitgelokt, trachtten Vreede en de zijnen, in verband blijkbaar met de Centrale Vergadering, voortdurend invloed op den gang van zaken te oefenen. Reeds in het begin van Maart werd heftig en principieel gedebatteerd over het recht van petitie en dat van vereeniging. Wat het eerste betreft, vreesden velen met het op den duur toelaten van deputatiën en mondelinge petitiën, zooals totnogtoe het geval was geweest, denzelfden weg op te zullen gaan als de parijsche Conventie, die steeds onder den druk dezer van de ultra's uitgaande beweging had gearbeid, en besloot tot het decreet om alleen schriftelijke petitiën van individueele burgers toe te laten [2]). Wat het laatste aangaat,

---

[1]) Vgl. het overzicht, door Vreede l. l. van de gehouden discussiën gegeven, vooral zijn Overzicht der handelingen, blz. 72 vlg. Ook Vitringa's Gedenkschrift.

[2]) Dagverhaal, I, blz. 58.

Hahn en Van Hooff wezen beiden eveneens op de „wel jammerlijke doch nuttige ondervinding" in Frankrijk opgedaan met de clubs, deze gevaarlijke „santinellen van de vrijheid". Op den 2den Mei deed Blok het voorstel om, tegenover de geruchten omtrent een overeenkomst tusschen Engeland en Pruisen tot een aanval op de oostergrenzen en de samentrekking van troepen in die richting, voor de verdediging der Republiek aan die zijde te zorgen en tevens maatregelen te nemen tegen mogelijk verzet binnenslands. Een ander kort daarop gevolgd voorstel van de heftige Unitarissen Vreede, Valckenaer en Bosch, om zoowel de financiën als de algemeene burgerwapening uit het beheer der gewesten in handen der Vergadering over te brengen, veroorzaakte een hevigen strijd tusschen de beide groote partijen, vooral in verband met de dreigende artilleristen-oproer te Amsterdam, uitgelokt door de ontbinding van het artilleriekorps in die stad volgens bevel van hare gematigde municipaliteit, die van dat zeer revolutionnair gezinde korps een aanval op de Oranjegezinden vreesde. Ook de schutterij geraakte te Amsterdam in beweging en de zaken kwamen hier zoo ver, dat in den nacht van den 10den op den 11den Mei de raadzaal door de gewapende ontevredenen werd overvallen tot ontzet van vier gevangen gezette artilleristen. Een commissie uit de Nationale Vergadering, vergezeld door ruiterij uit Den Haag en weldra gesteund door fransche troepen, die in weerwil van het protest der burgerij ten slotte binnen de stad werden toegelaten, herstelde de rust, die voortaan door een sterk garnizoen gewaarborgd werd. Het voorstel van Vreede en de zijnen werd na lange discussie „in advies" gehouden.

Het netelige vraagstuk der scheiding van Kerk en Staat kwam eveneens reeds spoedig ter sprake. Van Hamelsveld, die op de scheiding aandrong maar tevens erkende, dat er „zonder godsdienst geen maatschappelijk geluk" kon bestaan [1]), opende daarmede de sluizen eener onuitputtelijke welsprekendheid, waarmede verscheidene leden op historische, wijsgeerige en andere gronden opkwamen tegen de vermenging van godsdienst en staatkunde. Ploos van Amstel deed den 23sten Mei [2]) eindelijk het ingrijpende voorstel tot een decreet, dat zou inhouden: „daar de Godsdienst thans is afgescheiden van den Staat, zal er in dit vrije Nederland geen heerschende Godsdienst meer zijn." Dit voorstel werd in Juli daaraanvolgende ernstig besproken naar aanleiding van het door Lublink de Jonge voorgedragen rapport [1]), waarbij, in afwachting van de nieuwe constitutie alvast in den geest van het gedane voorstel de uitvaardiging van een decreet krachtig werd aanbevolen; de zeer merkwaardige discussiën eindigden den 5den Augustus met een decreet, waarbij het beginsel werd uitgesproken en de weg werd gebaand voor feitelijke gelijkstelling van alle gezindten voor de wet, ook ten opzichte van de op 80000 personen geschatte Joden, ten aanzien van wie in Augustus belangrijke discussiën werden gehouden [2]). De niet minder netelige kwestie der uitsluiting van staatkundig andersdenkenden uit de ambten door het eischen van een door alle ambtenaren af te leggen eed werd door een bemiddelend voorstel van Van de Kasteele opgelost in gematigden zin, zoodat de ambtenaren alleen moesten beloven „gehouw en getrouw te zullen zijn aan alle regeeringsvorm, welke op de oppermagt des Volks gegrond is, en niets, middelijk of onmiddelijk, te zullen doen of ondernemen tot het weder invoeren van het stadhouderschap en van eenige erfelijke waardigheden" [3]). Het voorstel van Valckenaer om „het stemregt van de Oranjegezinden" voorloopig te „laten slapen tot na de aanneming der Constitutie" werd met één stem meerderheid naar de constitutionneele commissie verwezen [4]). Over de belangrijke vraag der een- en ondeelbaarheid van den Staat ging men elkander reeds in Junijte lijf [5]) naar aanleiding van een als beginselverklaring tegenover de natie ingediend voorstel van Schimmelpenninck, die het volstrekt „onbestaanbare" van een „foederalistisch systema" alvast door de Vergadering wilde erkend zien; de „beminnelijke geest van eensgezindheid," waarvan Hahn getuigde, dreigde vooral bij die discussie te loor te zullen gaan, maar men besloot na vijf dagen van bespreking de zaak nog „in advies" te houden, met het oog weder op de nog steeds voortdurende werkzaamheden der constitutionneele commissie. Ook de organisatie van leger en zee-

[1]) Ibid. blz. 31.
[2]) Ibid. blz. 553.

[1]) Dagverhaal, II, blz. 265 vlg., 388 vlg.
[2]) Ibid., II, 497 vlg.; III, 6 vlg., 40, 62.
[3]) Ibid., I, blz. 338.
[4]) Ibid. blz. 176.
[5]) Ibid., II, blz. 171 vlg.

macht, van het openbaar onderwijs, waarvoor den 10den Juni een bijzondere commissie werd ingesteld [1]), de opbeuring van landbouw en nijverheid, visscherij en handel, de diplomatieke verhouding tot Engeland kwamen ter sprake. De discussiën over een en ander droegen over het algemeen een ernstig, waardig en gematigd karakter, al viel de eigenaardige vermenging van welsprekendheid en breedheid, gezwollenheid en platheid van toon in deze vergadering, waarin zoovele bekende kanselredenaars en advocaten naast onervaren sprekers zitting hadden, soms niet te miskennen [2]).

Intusschen was de Commissie voor de Constitutie ijverig bezig met hare zeer bezwaarlijke taak. De bekwame hoogleeraar in het staatsrecht De Rhoer, die uitging van het beginsel, „dat het gevaarlijk was ten gronde toe te sloopen of onder een geheel eenvormige gedaante te brengen" wat „in den loop der eeuwen zekeren vasten vorm had aangenomen", en niet wilde hooren van „alles te gelijk te willen verbeteren," had, wegens het overwicht van zijn staatsrechtelijke kennis met grooten eerbied bejegend, ten slotte zijn conservatief stempel weten te drukken op het ontwerp, dat een onmiskenbaar federalistisch en tevens anti-democratisch karakter droeg. De geletterde Simon Stijl, die het den 10den November met een plechtige aanspraak ter vergadering overhandigde [3]), [opende het „aanzienlijk en achtbaar tooneel," waarop de „beschreven vaders" na het „verpletten van de hydra der heerzucht" de grondslagen zouden leggen van een nieuw „rijzend staatsgevaarte." Twee Kamers, de Groote Kamer en die der Oudsten, met een Staatsraad als uitvoerende macht, behoud der in „departementen" herdoopte provinciën met de oude grenzen, handhaving der gewestelijke quoten en financieele instellingen in het algemeen, ook der oude gemeentelijke zelfstandigheid, scheiding van Kerk en Staat, welke laatste de kerkgenootschappen geldelijk had te ondersteunen, hooge census van *f* 50 tot *f* 200 huurwaarde, afwisselend naar de grootte der plaats, voor de in grondvergaderingen, districten, ringen en kwartieren afgedeelde kiezers, scherpe afscheiding der staatsmachten op administratief, juridisch en financieel gebied — ziedaar den hoofd-

[1]) Ibid. I, blz. 113.
[2]) Vgl. Vreede, l.l. blz. 18 vlg.; Colenbrander, Gedenkstukken, II, blz. XXXV.
[3]) Dagverhaal, III, blz. 590.

inhoud van het verdienstelijke maar bepaald federalistisch gekleurde ontwerp, dat bij de groote meerderheid der Vergadering met weinig instemming werd ontvangen en door het invloedrijkste lid der Commissie zelve, den oud-pensionaris Van de Kasteele, in een heftige redevoering aanstonds scherp werd aangevallen als verderfelijk voor den Staat en als niet „overeenkomende met de regelen der rechtvaardigheid noch met het belang van 't Nederlandsche Volk," daar het in plaats van een „één- en ondeelbaar volk" feitelijk „negen volkeren" liet voortbestaan, negen afzonderlijke „natiën" met afzonderlijk bestuur. Hij kwam vooral op tegen het verouderde quotenstelsel, dat den last der financiën deed drukken op Holland, welks overmatige schulden, thans tot ruim 450 millioen gestegen, alleen te wijten waren aan dit stelsel; het diende, meende hij, zoo spoedig mogelijk te verdwijnen voor dat van algemeene staatsfinanciën, „amalgame" der schulden, waarbij het mogelijk zou zijn om de 6 millioen, die daarbij op de 36 millioen uitgaven te kort zouden blijken, door algemeene belastingen te vinden. Ook Hahn, Vreede, Nuhout van der Veen en tal van anderen onder de 78 ingeschreven sprekers verlangden verwerping van het in den grond onmiskenbaar federalistisch, ja „monstreus," „afzigtig" geachte ontwerp; zij achtten het zelfs ongeschikt om als leiddraad bij de discussie te worden aangenomen, iets waartegen De Rhoer, Vitringa, De Mist en andere Federalisten met kracht opkwamen. Heftig botsten de gevoelens van Unitarissen en Federalisten tegen elkander; teleurstelling en verbittering, goedkeuring en levendige ingenomenheid, stormachtige bijval en dreigende woorden wisselden af, totdat op den 29sten November met 66 tegen 52 stemmen onder presidium van Van Hamelsveld te midden van hevige agitatie [1]) de beslissing viel, dat men het ontwerp ten leiddraad zou nemen: de gematigde Unitarissen hadden den doorslag gegeven, meenend bij de verdere discussie nog wel ingrijpende wijzigingen te kunnen bereiken. Het voorstel van Schimmelpenninck betreffende de één- en ondeelbaarheid van den staat, dat in Juni in advies gehouden was, kon nu onmiddellijk dienen om duidelijk te doen uitkomen, wie werkelijk het federalisme wenschten; opnieuw door Gevers en Hartogh aan

[1]) Dagverhaal, IV, blz. 150 vlg. Vgl. het overzicht bij Rogge, blz. 182 vlg.; Colenbrander, Gedenkstukken, II, blz. 77 vlg.

de orde gesteld, werd het door Schimmelpenninck nogmaals geformuleerd en na eene verwarde hartstochtelijke discussie [1]), waarbij Van Hamelsveld nauwelijks de orde bewaren kon, den 2den December met 75 tegen 23 stemmen aangenomen, onder toejuiching van de met belangstellenden opgevulde tribune, die met spanning den loop der discussiën had gevolgd gelijk het door het gansche land heen geschiedde: het federalisme scheen overwonnen te zijn. Maar nu diende het ontwerp ook vooraf in dezen zin te worden gewijzigd, hetgeen, na eenig verzet van federalistische zijde, den 7den werd besloten: eene commissie van zeven leden, waarbij slechts één Federalist, door en uit de Nationale Vergadering gekozen, zou dit bezwaarlijke werk hebben te verrichten. Zij bracht bij monde van haar medelid Hahn nog den 29sten December haar rapport uit, dat begon met eene opsomming der rechten en plichten van het bataafsche volk als „voorafspraak" op het gewijzigde ontwerp, dat eerst een paar uren vóór de vergadering van dien dag gereed gekomen was. Dit rapport werd nu na heel wat discussie met het oorspronkelijke ontwerp tot een geheel vereenigd en op die wijze tot grondslag en leiddraad der discussie gemaakt.

De discussie over het veelomvattende ontwerp hield de Vergadering vijf maanden bezig te midden van de behandeling der dagelijksche zaken, die het soms moeilijk maakten de bij reglement bepaalde vier uren daags aan het ontwerp te wijden, te midden ook van de toenemende onrust in den lande, waarvan het oproer te Amsterdam in Mei 1796 de krachtigste uiting was geweest. Die onrust vond haren grond in de teleurstelling der omwentelingsgezinden over het te veel ontzien hunner machtige oranjegezinde en federalistische tegenstanders en aan de andere zijde in de vrees dezer laatsten voor al te krasse maatregelen in revolutionnaire richting, waarop de clubs niet ophielden aan te dringen. Men wist ook, dat de heftige Unitarissen geen moeite spaarden om bij het Directoire te Parijs op krachtige tusschenkomst ter handhaving van het unitarische beginsel aan te dringen en dat Noël, de fransche gezant in Den Haag, voortdurend door de clubs werd aangezocht zijn veelvermogenden invloed in dezelfde richting te gebruiken. Het was uitgelekt, dat Vreede en Van Hooff in October naar Parijs

[1]) Rogge, blz. 189 vlg.; Colenbrander, Gedenkstukken, II, blz. XLIII vlg.

waren gereisd om het Directoire in dit opzicht te polsen [1]). Maar de fransche regeering, hoewel voor het unitarisme gestemd, weigerde krachtdadig tusschenbeiden te komen uit vrees om de gevoeligheid der bataafsche natie te wekken en de clubs al te zeer aan te moedigen; in overleg met Schimmelpenninck en andere gematigden, die van een openlijke fransche tusschenkomst aan de eene zijde verscherping der revolutionnaire beweging, aan de andere wantrouwen in het krediet van den Staat als onafhankelijk rijk vreesden, besloot zij haren invloed meer ondershands te doen gelden en alleen te toonen „la main qui protège et point celle qui contraint" [2]). Zoo drong de voorzichtige Noël zachtkens op beëindiging der heerschende onzekerheid aan: de afloop der bovenvermelde stemmingen was de kroon op zijn voorzichtigen arbeid, gesteund door handige werkzaamheid in de vooral thans machtige pers en door aanhoudend overleg met de gematigde Unitarissen in de Vergadering zoowel als daarbuiten in de provinciën [3]).

Op dezelfde wijze wist de fransche regeering door zachten aandrang van haren gezant de discussiën in het voorjaar van 1797 in de door haar gewenschte richting van het gematigd unitarisme te leiden. Het was anders bezwaarlijk te midden van de „woedende stormen van onbeteugelde driften, door de hardnekkigste tegenkantingen getergd en opgewekt" het schip in de veilige haven te brengen [4]). Belangrijk was o. a. de discussie over den kiezerscensus, welks vermelding, naar sommigen beweerden, reeds streed tegen de begrippen van vrijheid, gelijkheid en broederschap, die men zeide omhelsd te hebben. Vreede en andere democraten drongen ernstig en herhaaldelijk aan op de invoering van algemeen stemrecht, van een „werkelijke" volksregeering bij vertegenwoordiging, op een „werkelijke" volkskeuze in de grondvergaderingen en niet een aanwijzing der staatsregeering door kiezers in trappen, waardoor de „volkswil", naar zij meenden, verduisterd werd en toch weder een soort van aristocratische regeering werd geschapen [5]);

[1]) Rogge, Staatsregeling, blz. 153; Colenbrander, Gedenkstukken, II, blz. 75.
[2]) Legrand, p. 143.
[3]) Ibid. p. 148. Vgl. Colenbrander, Gedenkstukken, II, blz. 46 vlg.
[4]) Rogge, blz. 250 vlg.
[5]) Dagverhaal, IV, blz. 610; V, blz. 221 vlg.

maar de groote meerderheid toonde zich den 6den Maart van deze opvatting afkeerig, wat niet verwonderlijk was, nadat men zich te voren reeds tegen het „directe" kiesstelsel in het algemeen had verklaard. De daarmede samenhangende kwestie, of er één Wetgevend Lichaam dan wel twee Kamers zouden zijn, werd tegen den zin der heftige Unitarissen na een welsprekende rede van De Rhoer, die op de gevaren der „absolute macht" van één vertegenwoordigend lichaam wees, door de meerderheid beslist in den zin van tweeledigheid, terwijl beide Kamers permanent zouden zijn. De Federalisten hadden gewenscht, dat de te kiezen personen moesten wonen in den „ring", waar zij gekozen zouden worden; maar dit scheen weder al te federalistisch en men beperkte de vereischte inwoning tot die in het departement. Over de vraag, of de Staatsraad, die de uitvoerende macht zou zijn, met ministers of, volgens de oude gewoonte, met comités onder zich zouden werken, ontstond evenzoo veel discussie, die eindigde met de zegepraal van het ministerstelsel tegenover dat der oud-vaderlandsche bestuurscolleges, ten einde de kracht van het centrale bewind te versterken. De strenge afscheiding van wetgevende, uitvoerende en rechterlijke macht [1]) — een der hoofdgedachten van Montesquieu, den vader van het nieuwere staatsrecht — werd in het ontwerp behouden; op aandrang van Vreede, die meende, dat de uitvoerende macht, tevens uitsluitend met de handhaving der Constitutie belast, te veel tot despotisme zou komen, werd die handhaving aan alle drie de staatsmachten opgedragen. Over het behoud van den eed of zijne vervanging door een plechtige verklaring werd breedvoerig en herhaaldelijk gehandeld; de meerderheid bleek niet geheeht aan den eed, „uit heerschzucht geboren, door bijgeloof gekoesterd", al behield zij den zuiveringseed voor het Nationaal Gerechtshof. Vooral de verdeeling in departementen was een zaak, die de beide groote partijen tegen elkander in het harnas joeg; van Vreede's denkbeeld om alle onderverdeeling van den staat als nadeelig af te keuren wilde de meerderheid niet weten, evenmin van het behoud der oude provinciën als departementen; eindelijk besloot men 15 departementen in te stellen, „gegrond op 's Volks belang, zooveel mogelijk geschikt naar de populatie, uitgestrektheid en geographische ligging".

[1]) Vgl. Rogge, blz. 284 vlg.

Niet minder lang werd gehandeld over de inrichting der departementale en der gemeentelijke besturen, waarbij weder de beide uiteenloopende inzichten op elkander stietten: tot ergernis der hevige Unitarissen, verontwaardigd over de nog vrij algemeen gebleken sterke gehechtheid aan het oude federalistische stelsel, werd ook hier een tusschenweg ingeslagen en de departementale zelfstandigheid in „huishoudelijke" zaken behouden. Ofschoon reeds vóór de behandeling van het ontwerp besloten was tot ineensmelting, „amalgame", der gewestelijke schulden, had de discussie over de voorgestelde algemeene belastingen nog veel voeten in de aarde en de Federalisten deden nog herhaaldelijk pogingen om door allerlei voorstellen deze zaak op de lange baan te schuiven, wat echter niet gelukte, daar de meerderheid de algemeene belastingen goedkeurde. Over de scheiding van Kerk en Staat werd zeven zittingen lang weder hartstochtelijk gedebatteerd, zooals te verwachten was, waar het de belangen der „heerschende Kerk" gold. Men kon het niet eens worden en stelde de beslissing tot Mei uit; maar ook toen kon men het niet verder brengen dan tot een weinigen werkelijk bevredigende schikking [1]). Onderwijs en armenzorg leverden minder moeilijkheden op evenals de zaak der koloniën, waarbij echter Vreede, hoewel huldigend den in deze hoofdstukken te roemen geest van „gezonde staatkunde", met nadruk wees op het zelfs niet noemen van den „unmenschwaardigen" slavenhandel; maar de meerderheid meende in de staatsregeling van deze zaak te moeten zwijgen, daar het, hoewel de slavenhandel af te keuren was, niet vast stond, of de koloniën wel buiten slaven konden en in hoeverre het recht van den nederlandschen kolonist door een verbod van handel in slaven ernstig zou worden gekrenkt, zoodat men vreezen moest, dat hij zich in Engeland's armen zou werpen.

Wat dit laatste betreft, daarvoor behoefde men zich niet al te bezorgd meer te maken, nu Engeland bijna alle koloniën reeds in handen had en het onder schout-bij-nacht Lucas ter herovering van de Kaap en het in Indië verlorene uitgezonden eskader, 9 schepen met 340 stukken en 2000 man, op reis in de Saldanhabaai den 17den Augustus 1796 ten gevolge van onbekwaamheid van den vlootvoogd en ongehoorzaamheid van het oranjegezinde scheeps-

[1]) Ibid. blz. 307 vlg.

volk den overmachtigen vijand in handen was gevallen zonder zich te verdedigen [1]); het kleinere voor West-Indië bestemde eskader van Braak kwam ten minste nog ter rechter tijd in Suriname aan en redde voorloopig deze kolonie.

Met den elfden titel, waarin de wijze van herziening der Constitutie behandeld werd, kwamen de beraadslagingen den 30sten Mei tot een einde, nadat de definitieve redactie der goedgekeurde artikelen door een afzonderlijk daartoe aangewezen commissie was vastgesteld. Nog op het laatste oogenblik trachtten de democratische Unitarissen, Vreede en de zijnen, door middel van een daartoe door de amsterdamsche clubs gedaan verzoek de vergadering over te halen het ontwerp nog niet definitief aan te nemen, maar het eerst vier weken aan de grondvergaderingen in handen te geven om het dan nog eens te herzien naar aanleiding der gemaakte opmerkingen. Schimmelpenninck, Van Hooff en andere gematigden verklaarden zich hier bepaald tegen, daar men zoo goed als gereed was en het volk toch moest beoordeelen wat men had gemaakt; het voorstel werd dus afgewezen. Maar de wijze, waarop het geheele, 918 artikelen bevattende ontwerp, thans door de democraten als het „dikke boek" bespot, werd aangenomen — het werd niet bij stemming maar eenvoudig bij acclamatie als „voltooid" beschouwd — beloofde weinig goeds. De in April 1797 tot 20 % gedaalde bataafsche staatspapieren toonden duidelijk aan, dat de vrees voor de toekomst algemeen was.

De belangrijke discussiën, die waren gehouden, hadden in ieder geval dit voordeel, hoe het volk ook over het thans aangeboden ontwerp zou mogen oordeelen, dat men had leeren nadenken en beraadslagen over de belangrijkste vraagstukken van staatsbeleid; de pers had het geregeld verschijnende „Dagverhaal der handelingen van de Nationale Vergadering" onder de oogen van het publiek gebracht en zoowel in de clubs als in pamfletten en weekbladen was men min of meer gemeenzaam geworden met de behandelde vraagstukken. In zooverre waren deze discussiën een staatkundige leerschool geworden voor het geheele volk zoowel als voor hen, die er aan hadden deelgenomen [2]). Met name in de revolutionnaire clubs en sociëteiten heerschte toenmaals een opgewekt staat-

[1]) De Jonge, Zeewezen, V, blz. 240 vlg.
[2]) Vgl. Rogge, blz. 349.

kundig leven [1]). Zij bleven bovendien in nauwe betrekking met elkander. De commissarissen of presidenten der stedelijke clubs vormden in iedere stad een geheim bureau van correspondentie, dat weder in verbinding stond met de geheime provinciale bureaux, allen te zamen geleid door het zeer geheime „bureau generaal" te Amsterdam, een veelomvattende „associatie", die zich ten doel stelde te waken voor de een- en ondeelbaarheid van den staat, de volksoppermacht en de verantwoordelijkheid der wetgeving. Waar dergelijke geheime sociëteiten nog niet bestonden, werden zij door met geheime instructie uitgezonden gecommitteerden van het bureau-generaal opgericht zooals in den zomer van 1797 door Wiselius en Fijnje voor Zeeland geschiedde. Deze geheime bond, die in zijn net van organisatie het gansche land omvatte, verzekerde aan de revolutionnaire elementen een krachtigen invloed op den gang der zaken en uit den toon, die er gevoerd werd, blijkt de ernstige gezindheid van velen om de gewenschte hervormingen met kracht door te zetten.

Volgens een der in Den Haag genomen besluiten moest, in geval van verwerping door de grondvergaderingen, den 1sten September een nieuwe Nationale Vergadering tot het vaststellen van een nieuw ontwerp bijeenkomen; de verkiezingen daarvoor konden moeilijk na 1 Augustus plaats hebben. Maar de stemming over het aangeboden ontwerp kon in de grondvergaderingen niet eerder geschieden dan den 8sten Augustus, zoodat genoemde verkiezingen dan reeds zouden afgeloopen zijn, wat een zonderlingen toestand teweeg zou brengen. Uit de ten slotte aangenomen vaststelling der beide data: 1 en 2 Augustus voor de verkiezingen en 8 Augustus voor de stemming, bleek reeds, dat men de verwerping verwachtte. Die verwerping, zoowel door de Prinsgezinden als door de heftige Unitarissen en Federalisten vurig begeerd, werd verwacht, omdat de eersten, hoewel eigenlijk uitgesloten van de grondvergaderingen, daarin middellijk toch nog genoeg invloed hadden en de beide laatste fractiën machtig waren onder de omwentelingsgezinden. Sommige gematigden als Van Hooff, Van de Kasteele, ja zelfs de heftige maar eerlijke Hahn waarschuwden voor de intriges, die in de clubs en daarbuiten zouden gesmeed worden om de verwerping te verkrijgen. Van Hooff

[1]) Van Limburg Brouwer, Wiselius, blz. 87 vlg.

in het bijzonder waarschuwde voor het drijven der „anarchique factie", die het blijkbaar toelegde op de invoering van iets als de verderfelijke fransche constitutie der Conventie, zoowel als voor dat der Aristocraten en Federalisten, die hunnen machtigen aanhang zouden in beweging brengen ten einde een ontwerp in den geest der oude staatsregeling te verkrijgen. Van Beyma noemde het stuk zelfs een „monster" en Vreede verheelde zijn afkeer ervan evenmin.

Zoo ontstond er in den zomer van 1797 een heftige partijstrijd in de Bataafsche Republiek, waarin ook de fransche regeering, die de aanneming van het naar zijne meening gematigde en deugdelijke ontwerp wenschte, zich mengde door haren gezant den 20sten Juli in den vorm eener officieele nota een gelukwensch te doen aanbieden met de voltooiing van het werk en de stellige verwachting uit te drukken, „que le peuple batave" met zijn „rectitude de jugement" niet zou aarzelen „d'accueillir favorablement un pacte social qui lui promet de si grands avantages" [1]).

Het lijvige stuk was in 9000 exemplaren alom in den lande aangeplakt, terwijl er 8000 aan de grondvergaderingen en 6000 aan den handel werden aangeboden; en nog bleek het getal onvoldoende voor de algemeene belangstelling, zoodat men op sommige afgelegen plaatsen slechts enkele dagen vóór Augustus een exemplaar machtig kon worden [2]). In de clubs en de grondvergaderingen werd op de heftigste wijze gediscussieerd over de unitaristische en federalistische beginselen; de allesbehalve gematigde pers liet zich ten sterkste over een en ander uit en schroomde geen middelen om voor- en tegenstanders te bezwalken, verdacht te maken of wel in de vleiendste termen te eeren en op te vijzelen [3]). Er werd van gematigde zijde gewezen op de niet te voorziene rampen eener verwerping, zoowel ten opzichte van de binnenlandsche toestanden als van de betrekkingen tot het buitenland; geen plotselinge overgangen maar trapsgewijze hervorming, riepen de voorstanders, wijzend op het onvolmaakte van ieder menschelijk werk; zij spraken van de nadeelen, te midden van een gevaarlijken oorlog, der voortduring van het zwakke tusschenbestuur, waardoor de onzekerheid zou bestendigd worden tot onberekenbare schade van krediet en

[1]) Legrand, p. 149. Vgl. Colenbrander, Gedenkstukken, II, blz. 112 vlg.

[2]) Rogge, blz. 350/1.

[3]) ib. blz. 384 vlg.; De Bosch Kemper, Letterk. aanteekeningen, blz. 354 vlg.

koophandel, van renteniers en ambtenaren; zij beschuldigden hunne tegenstanders van omgekocht te zijn door Engeland. Daarentegen lichtten de tegenstanders van het ontwerp de gebreken ervan toe en schetterden in de clubs tegen „vermomde aristocraten en prinsgezinden". Tal van hevige pamfletten wierpen de scherpste oordeelvellingen onder de menigte en ijverden tegen halfheid en ontijdige gematigdheid. Een vinnig advies van twaalf heftige democratische leden der Nationale Vergadering, onder wie Vreede, Midderigh, Van Beyma en Witbols, richtte zich nog den 1sten Augustus tegen de nota van Noël en de inmenging van het Directoire ten gunste van het ontwerp. Een rapport van drie leden der haagsche club „Voor eenheid en orde" — de burgers Goldberg, Verbeek en Scheffer — stelde de nadeelen van het ontwerp helder in het licht. Men nam zelfs van weerszijden zijn toevlucht tot het verspreiden van valsche verklaringen; in Friesland en Brabant drong het gewestelijk bestuur officieel op verwerping aan. Hier en daar dreigde oproer van wege de teleurgestelde revolutionnairen, die met aandrang bestraffing der oude regenten eischten, met name te Amsterdam, Utrecht en Leeuwarden. Daartegenover begonnen ook de Oranjegezinden zich in beweging te stellen: zij organiseerden in Kollum een formeel Oranje-oproer, dat met geweld van wapenen onderdrukt moest worden en aanleiding gaf tot een uitbarsting tegen de oud-regenten te Leeuwarden, waarbij de fransche bevelhebber tusschenbeiden moest komen om plundering en afpersing te verhinderen. Een groot aantal stemgerechtigden — men schatte hen op 400000 in het geheel — werd door dit alles afgeschrikt van de stemming of door de bekende verklaringen uitgesloten; van de niet meer dan 136716 opgekomenen, verklaarden zich 27955 voor, 108761 tegen, zoodat het lot van het ontwerp zonder eenigen twijfel beslist was.

Was de stemming over het ontwerp onder hevige agitatie geschied, niet minder heftig was de strijd bij de verkiezingen van 1 Augustus. De democratische partij spande alle krachten in om de zege te behalen en de tegenwerking ook van de fransche regeering, die Vreede en de zijnen officieel bestreed en hun drijven als misdadig afkeurde, te overwinnen [1]). Zij wist werkelijk een betrekke-

[1]) De Bosch Kemper, Letterk. Aant. blz. 357; Colenbrander, Gedenkstukken, II, blz. 119 vlg.

lijk groot aantal harer leden gekozen te krijgen, al slaagde zij er nog niet in de meerderheid te bereiken en al keerden vele leden der eerste Nationale Vergadering in de tweede terug; de gematigde partij daarentegen verloor door het zich terugtrekken van Schimmelpenninck, De Rhoer, De Leeuw en anderen vele zeer gewaardeerde krachten. Volgens Schimmelpenninck was het oude reglement, dat evenals de eerste ook deze tweede vergadering bij hare werkzaamheden moest leiden, zoo „geheel onstaatkundig en niet wijsgeerig berekend", dat hij na de opgedane ondervinding van te voren aan den goeden uitslag wanhoopte [1]), een gevoel, dat velen begon te overheerschen, ook in de vergadering zelve en op hare beraadslagingen een slechten invloed oefende.

Tegen dat reglement begon dan ook dadelijk na de opening op den 1sten September een hevige oppositie zich te verheffen. De vertegenwoordigers Van Lockhorst en Van Hooff stelden ieder op zichzelf belangrijke wijzigingen voor, door dringende adressen uit alle gewesten gesteund; de eerste bepaalde zich tot het voorstel om de grondvergaderingen te bewegen de te benoemen Commissie voor de Constitutie tot 7 of 9 personen te beperken, de ander wenschte eene algeheele en ingrijpende herziening van het reglement. Maar beide pogingen mislukten en men benoemde weldra opnieuw eene Commissie van 21 leden, ofschoon, voor het geval van nieuwe teleurstelling, maatregelen werden genomen om een anderen weg in te slaan. Die Commissie intusschen droeg thans, in overeenstemming met den geest der nieuwe vergadering, een overwegend democratisch-unitaristisch karakter. Vreede, ofschoon zelf niet daarin zitting hebbend, had thans een grooten invloed kunnen uitoefenen, gelijk Schimmelpenninck en Van de Kasteele dit in de eerste Vergadering hadden gedaan, maar zijn heftigheid en onstuimige voortvarendheid, zijn doctrinarisme maakte velen van hem afkeerig.

In dezelfde richting, die der democratie, werkte de nieuwe omwenteling te Parijs, waar den 4den September 1797 de democratische leden van het Directoire door een staatsgreep de reactionnaire elementen uit dit college en uit de beide Kamers verwijderd hadden. De fransche gezant Noël, die bij het optreden der tweede Nationale

[1]) R. J. Schimmelpenninck en eenige gebeurtenissen van zijn tijd, blz. 144.

Vergadering zijne regeering had aangeraden den totnogtoe ingeslagen weg ook verder te blijven volgen en de gematigde elementen te steunen [1]), kwam door deze verandering in eene moeilijke positie tegenover de nieuwe regeering, die bepaald unitaristisch gezind was en deze richting ook hier krachtig gesteund wilde zien tegenover „le peuple le plus jaloux peut-être et le moins capable dans tous les temps de se gouverner lui-même"; maar met al zijne handigheid slaagde hij er weinig in „le parti intermédiaire" de bovenhand te doen houden boven de steeds krachtiger optredende en door de clubs aangevuurde felle Unitarissen. „Bravo", had een hunner in de vergadering geroepen op het bericht van het te Parijs gebeurde, „wel voorgaan doet wel volgen!" en het denkbeeld van een dergelijken staatsgreep hing ook hier in de lucht. Tegenover het voorstel van den ten aanzien der clubs zelfstandigen Hahn, om de fransche regeering te verzekeren van de gezindheid om de orde te handhaven en rustig met beraadslagen voort te gaan, stelde de woelige democraat Van Beyma dat om een feest te vieren ter eere der jongste parijsche gebeurtenissen en een wakend oog te houden op de reactionnaire elementen, die ook hier misschien een reactie voorbereidden gelijk men te Parijs zich voor den staatsgreep had meenen te mogen beroepen op eene royalistische samenzwering. Van Beyma's voorstel vond toejuiching in de clubs, die zich weder met tal van adressen tot de vergadering wendden en maatregelen verzochten tegen de binnenlandsche vijanden en de buitenlandsche gevaren, waaromtrent weder booze geruchten van pruisische plannen op de oostergrens verspreid werden [2]); zij wezen op het in Friesland gebeurde, op de verspreiding van oranjegezinde volksliederen en pamfletten onder de menigte, op de stemming bij het onmiskenbaar oranjegezinde leger en vooral ook op de onvertrouwbaarheid van vele ambtenaren, waarnaar ernstig moest onderzocht worden. De verwarring, de onzekerheid werd vergroot door hevige discussiën, in afwachting weder van de voorstellen der Commissie voor de Constitutie, over de groote beginselen van eenheid en ondeelbaarheid, de vermenging der gewestelijke schulden,

[1]) Legrand, p. 158; vgl. zijne memorie van 7 Oct. 1697 bij Colenbrander, II, blz. 136 vlg.
[2]) Rogge, blz. 444/5. Vgl. over de macht der Orangisten: Colenbrander, II, blz. 247, 357 vlg., 929.

de scheiding van Kerk en Staat, naar aanleiding van voortdurend inkomende adressen voor en tegen deze onderwerpen, die bij de gansche bevolking weder de levendigste belangstelling wekten, wat met name met betrekking tot het laatste onderwerp duidelijk bleek.

Te midden van dikwijls stormachtige discussiën in en buiten de vergadering werd de natie onzacht opgeschrikt door een noodlottige gebeurtenis. De sedert Paulus' heengaan krachtig voortgezette reorganisatie der vloot had deze onder leiding van het Comité van Marine in den loop van 1796 weder tot eene betrekkelijk aanzienlijke macht doen aangroeien: 66 schepen met 17000 man waren reeds in den zomer van dat jaar in de havens voorhanden en werden nog aanhoudend vermeerderd [1]). De uitzending der beide eskaders naar Oost en West had haar wel verzwakt, zoodat zij voorloopig weinig in de Noordzee kon uitrichten, daar deze door engelsche en russische eskaders vlak vóór onze zeegaten zoo goed als voor haar gesloten werd, maar men hoopte toch op den duur de verschillende eskaders te kunnen vereenigen en dan in verband met de fransche vloot uit Brest eene onderneming op Ierland te wagen, waartoe de fransche regeering, die reeds in 1796 eene poging tot landing op dat onrustige eiland had gewaagd, wederom, gelijk in 1782, het voorstel had gedaan. Het gelukte werkelijk in het begin van Maart 1797 het eskader van de Maas naar Tessel over te brengen en in April kwamen nu bepaalde aanbiedingen van het Directoire om in Juli eene samenwerking der fransche, spaansche en bataafsche vloten in het werk te stellen ten einde een aanzienlijk leger naar Ierland over te voeren. De bataafsche vloot zou in haar volle sterkte moeten uitzeilen en 15000 man fransche troepen uit hare havens op transportschepen moeten inschepen, terwijl de fransch-spaansche vloot uit Brest 50 linieschepen en 50000 man zou leveren. De bataafsche opperbevelhebbers, vice-admiraal De Winter en luitenant-generaal Daendels, begaven zich naar Parijs om een en ander te bespreken en bezwaren uit den weg te ruimen, vooral om te bewerken, dat niet fransche maar — wat de nationale eer scheen te eischen — bataafsche troepen op de bataafsche vloot zouden worden ingescheept. Eindelijk kwam men in Den Haag tot het besluit om, daar de fransch-

[1]) De Jonge, Zeewezen, V, blz. 273 vlg.

spaansche vloot nog lang niet gereed bleek te zijn, zelfstandig een tocht naar Ierland met bataafsche schepen en bataafsche troepen te ondernemen — een roekeloos ontwerp, gezien de groote overmacht der britsche marine in de Noordzee, die intusschen volgens de laatste berichten vrij wat verminderd was. Was men een paar maanden eerder gereed geweest, dan had men werkelijk gebruik kunnen maken van een hevige muiterij van revolutionnairen aard op de engelsche vloot, die ten gevolge daarvan ook nog in den voorzomer, nog in Juni zoo zwak was, dat zij niet zooveel schepen in zee kon brengen als de bataafsche. Met allen ijver werd aan de voorbereiding gearbeid en half Juli lag de gansche vloot, 80 schepen sterk, met de ingescheepte troepen voor Tessel ten anker. Maar De Winter werd door tegenwind weken en weken lang verhinderd uit te zeilen, in weerwil van den voortdurenden aandrang van het Comité, en de engelsche vloot onder Duncan, die intusschen weder krachtig versterkt was, lag voortdurend voor het Marsdiep om het uitzeilen te beletten. Zoo verliep het gunstige jaargetijde en in September werd dan ook het krijgsvolk weder ontscheept: de onderneming op Ierland scheen daarmede voorgoed opgegeven te zijn.

Intusschen, de teleurstelling was groot en de regeering was dan ook van oordeel, dat de met zooveel moeite en kosten bijeengebrachte vloot toch moest uitzeilen om de Engelschen, hoewel zij thans volgens door De Winter ingewonnen berichten aanzienlijk sterker waren, aan te vallen. De Commissie van Buitenlandsche Zaken vooral dreef hiertoe aan. Maar de bevelhebbers vertrouwden terecht volstrekt niet op de zeewaardigheid hunner nieuwe schepen zoo min als op de deugdelijkheid hunner bemanning. Na herhaalde aanmaningen en in weerwil van De Winter's waarschuwingen, zag deze zich eindelijk genoodzaakt een stellig bevel van genoemde Commissie op te volgen en zeilde den 7den October werkelijk uit. Hij bleef echter op de kust voor de Maas, zijne schepen en bemanningen oefenend in het zeilen en schieten en in afwachting van de engelsche vloot, die den 11den kwam opdagen [1]). De Winter, noordwaarts gezeild, ontmoette haar bij Kamperduin en bevond haar, onder het bevel van Duncan, zooals hij gevreesd had belangrijk sterker dan de zijne, hoewel het aantal der schepen, 24

[1]) De Jonge, l. l. blz. 318 vlg.

groot en klein, aan beide zijden ongeveer gelijk was. De engelsche admiraal, de bataafsche vloot in onregelmatige slaglinie opgesteld ziende, drong voor den wind in snelle vaart op die linie in en wist haar aanstonds op twee plaatsen te breken, waarna het lot van de Bataven beslist was. Met groote dapperheid boden De Winter en de zijnen, onder wie vooral de vice-admiraal Reyntjes en de kapiteins Zegers, Verdooren en Krafft zich onderscheidden, tegenstand; maar het eene schip na het andere moest zich na dapperen strijd overgeven, ten slotte ook dat van De Winter zelf; 10 schepen vielen den vijand in handen. Het was een zware nederlaag, die een diepen indruk teweeg bracht. Bij het weldra ingestelde onderzoek bleek, dat op het gedrag van den gevangen admiraal en vele zijner kapiteins geen aanmerking viel te maken dan misschien voorzoover hun zeemanschap en oorlogservaring betrof; alleen tegen den reeds te voren van oranjegezindheid verdachten schout-bij-nacht Bloys van Treslong, die met zijn afdeeling slechts een gering aandeel aan den strijd had genomen, ontstonden ernstige bezwaren en zoowel hij als overste Polders werden „wegens nalatigheid en begane misslagen" door een krijgsraad streng gestraft. De eenige troost was, dat de „aloude heldenmoed, standvastigheid en volharding" opnieuw was getoond, wat ook door den vijand gereedelijk werd erkend. Toen eenige maanden later de krijgsgevangenen terugkeerden, werden zij zelfs met gejubel en ovatie's ontvangen [1]).

Deze nederlaag bracht aan het prestige der Nationale Vergadering en der regeering in het algemeen opnieuw een hevigen slag toe, ook al namen beiden aanstonds maatregelen om de geleden verliezen te herstellen en de gevolgen der ramp te verzachten. De Commissie voor de Buitenlandsche Zaken werd van alle zijden aangevallen wegens het gegeven bevel. Een algemeene heffing van 8 % van alle inkomsten tot herstel der vloot — de eerste algemeene heffing, door de Federalisten tevergeefs heftig afgekeurd maar den 2den December bij meerderheid besloten, vond hevigen tegenstand ook in de gewesten buiten Holland, waartegenover het den 18den Januari hernieuwde besluit te dien opzichte een kwade kans zou hebben.

Ook uit de beraadslagingen over de in deze omstandigheden te nemen maatregelen bleek duidelijk, dat het Federalisme nog zeer

[1]) Gedenkschriften van H. v. A., blz. 205/6.

sterk was in den lande en dat de Unitarissen hun streven naar eenheid en ondeelbaarheid van den staat niet dan na nieuwen hevigen strijd voorgoed zouden kunnen doen zegevieren. Dit was vooral aan den dag gekomen bij de lange en heftige discussiën in September over het naar aanleiding van klachten in menigvuldige petitiën gedane voorstel van Kantelaar tot onderzoek naar het gedrag en de staatkundige houding der ambtenaren en bij het niet minder ingrijpende voorstel van Van Beyma in November om van de ambtenaren een eed tegen het stadhouderschap te vorderen. De vrees voor reactie, het onderlinge wantrouwen werd hoe langer hoe grooter. Door meer dan 200000 personen geteekende petitiën tot behoud der traktementen van de leeraren der Hervormde Kerk tegenover den unitaristischen aandrang op volledige scheiding van Kerk en Staat veroorzaakten niet minder oneenigheid en vrees voor den loop der zaken.

De amsterdamsche „Jacobijnen"-club onder leiding van haar algemeen correspondentie-bureau De Uitkijk, waarin verscheidene heftige revolutionnairen zitting hadden: Wybo Fynje, Wiselius, Fennekol, Tadema, Nobbe e. a., bevreesd voor de reactie en begeerig het te Parijs gegeven voorbeeld nagevolgd te zien ook hier te lande, besloot de zaak in handen te nemen. Zij zond naar Parijs een weinig scrupuleus agent, den gewezen schiedamschen jeneverstoker en vurigen patriot Eykenbroek, die met den gewezen officier Bode en den voormaligen page van prinses Wilhelmina, Eberstein, bij het Directoire te Parijs en andere toongevende leden der fransche regeering aanzoek deed om Noël en Hoche door meer vertrouwbare Jacobijnen te vervangen en met hunne hulp en die der ultra's in de Nationale Vergadering een coup d'état te wagen. Zij vond met eenige moeite, niet zonder den argwaan van den gezant Meyer en sommige gematigde landgenooten te Parijs te hebben opgewekt, gereeden steun, vooral toen zij aan de verschillende leden der baatzuchtige nieuwe regeering te Parijs financieele beloften van niet geringe beteekenis had gedaan — men sprak later van acht ton gouds en meer, te voldoen uit de fondsen der Bataafsche Republiek. Maar de jacobijnsche partij in de Nationale Vergadering aarzelde zich aan deze bedenkelijke hulp toe te vertrouwen. Eerst toen de amsterdamsche club tegen half December zelf de handen aan het werk dreigde te slaan, verontwaardigd over de voortdurende aarzeling en aandringend op vervulling der gedane beloften van medewerking,

gaven ook de volksvertegenwoordigers toe, ten minste sommigen hunner, als de leidsche lakenfabrikant S. J. van Langen en Ockerse, terwijl anderen, als Vreede, zich op den achtergrond hielden[1]).

De 12 leden, die onder leiding van Vreede ook in de vorige vergadering reeds het beginsel der eenheid van den staat in een voorstel hadden beliehaamd en in de tweede allen opnieuw zitting hadden, waren thans besloten in dit hachelijke tijdsgewricht aan den aandrang gehoor te geven. Zij traden heimelijk in overleg met een dertigtal andere leden en met het Directoire te Parijs, dat na den eerlijken generaal Hoche den intriganten Jacobijn Beurnonville, die tot alles in staat was, aan het hoofd der fransche troepen te Utrecht had gesteld en geneigd bleek om, in afwijking van het oorspronkelijk gevoelen van den thans ook zijn geduld verliezenden Noël, tot krachtiger maatregelen de hand te leenen. Een gezamenlijke beginselverklaring van 43 leden der vergadering verscheen 12 December. Zij legden daarin hunne ernstige meening bloot[2]), dat het „plicht" was „eene openlijke verklaring" te geven „aan de Bataafsche Natie" tegenover de gebleken „kwaadwilligheid", die hen als „anarchieke", als „dolle mannen" had afgeschilderd. Zij, overtuigde Unitarissen, verdedigden hun „systhema" tegen de beschuldiging van samenspanning en revolutionnaire moordlust, zij, voorstanders der „vrijheid", leiders der „volkspartij" tegen de „snoode aristocratie", de „vuige heerschzugt" en het „zwart zelfbelang". Als „mannen van eer" verklaarden zij zich bereid om te strijden voor een program, dat zij in negen punten nader omschreven: onvervalschte volksregeering bij vertegenwoordiging, gelijkheid voor de wet in den burgerstaat, geregeld aftreden der vertegenwoordiging met recht van petitie voor den individueelen burger, onafhankelijkheid der grondvergaderingen, volkomen eenheid en ondeelbaarheid onder één Kamer en met ineensmelting der geldmiddelen in de tot zoovele administratieve lichamen verlaagde onderdeelen van den staat, algemeene lasten gegrond op het vermogen, verantwoordelijkheid der uitvoerende macht gelijk van alle andere colleges, nationaalverklaring der bezittingen en schulden van gewesten, steden, dorpen en plaatsen, invoering der financieele plannen binnen één jaar na de aanneming der Constitutie.

[1]) Vgl. over dit alles de stukken bij Colenbrander, II, blz. 537 vlg. De beslissende brief van de club uit Amsterdam aan de leden der Nationale Vergadering ibid. blz. 563 vlg., de verschillende verhalen ibid. blz. 588 vlg.

[2]) Rogge, blz. 473 vlg.

Deze openlijke beginselverklaring van Vreede en de zijnen scheen een voorbode van den staatsgreep, die na September bijna algemeen verwacht werd. Zij maakte grooten indruk en vond steun in een aantal nieuwe rekesten van de clubs in alle deelen des lands. De gelijktijdige vervanging, op raad van Beurnonville, van den voorzichtigen Noël, wiens plan tot vereeniging der gematigde elementen niet tot het doel — de staatsregeling — had gevoerd en die zich door zijn huwelijk met een hollandsche dame bij zijne regeering verdacht had gemaakt[1]), door Charles Delacroix, gewezen minister van buitenlandsche zaken en energiek Jacobijn, bekend met „journées", met wien de intrigant Dueange, de vriend van Vreede en Valckenaer[2]), als raadsman en secretaris in het land terugkeerde, scheen eveneens te wijzen op gewichtige gebeurtenissen met steun der fransche regeering en ten gunste der Unitarissen. De nieuwe gezant had dan ook reeds een met Beurnonville's hulp door te zetten plan voor de nieuwe staatsregeling medegebracht benevens de vergunning om dit desnoods met geweld te doen aannemen[3]).

De gematigde meerderheid der vergadering, hoewel onder dat alles onrustig geworden, richtte zich, bij monde van Kantelaar en Van Hooff, scherp tegen de onderteekenaars der Verklaring als volksmisleiders en volksopruiers en weigerde, onder heftig protest van Vreede, den door hen en de clubs zoo gebiedend aangewezen weg op te gaan. Eenige gematigden onder leiding van Gevers en Van de Kasteele trachtten nog een middenweg te vinden door aandrang bij de Commissie [van Constitutie om zich te haasten met haren arbeid, wijzend op de noodzakelijkheid om een einde te maken aan den onzekeren toestand. Werkelijk verklaarde de Commissie bij monde van Ockerse (15 Januari 1798), dat zij thans bijna gereed was en uiterlijk binnen zes weken het nieuwe ontwerp zou indienen; zij berichtte tevens geruststellend, dat haar ontwerp den geest van eenheid van den staat ook in het bestuur en in het algemeen den geest van de beginselverklaring zou ademen. De zaak der gematigden scheen ten slotte nog gewonnen. In een oogenblik van spontane geest-

[1]) Pijman, blz. 55.

[2]) Vgl. over hem vooral Colenbrander, I, blz. 79.

[3]) Mendels, Daendels, Bijl. blz. 27. Zijne instructie bij Colenbrander, II, blz. 140 vlg.

drift zwoer de geheele vergadering, „eendrachtig geschaard om het altaar der vrijheid", òf „het Vaderland te zullen redden" òf „op de posten te zullen sterven". Slechts 24 leden weigerden den 19den Januari de unitaristische beginselen tot leiddraad aan te nemen, de overige 80 aanwezigen verklaarden zich ervoor en tevens voor de vervanging van het afgekeurde reglement door een nieuw in dezen geest. Nog echter stonden de partijen tegenover elkander; nog weerden zich de in het nauw gebrachte Federalisten tegen het snel voortdringende Unitarisme en de stilte, die dienzelfden dag volgde op Van Beyma's voorstel om den verjaardag van den dood van Lodewijk XVI te vieren door een plechtigen eed van haat tegen het stadhouderschap, bewees, dat de aanhangers van het oude bewind volstrekt niet geheel geslagen waren: het voorstel werd „noodeloos" verklaard en van de baan geschoven. Het was duidelijk, dat ook met deze vergadering het door de ultra's begeerde resultaat niet zou verkregen kunnen worden maar dat men weder tot een compromis zou moeten komen.

Het oogenblik naderde, waarop daarom de thans tot 50 aangegroeide onderteekenaars der December-verklaring in overleg met Delacroix en Ducange hun beslissenden slag wilden slaan, tegen mogelijke revolutionnaire uitspattingen bewaard door de aanwijzingen en waarschuwingen van den op last zijner regeering „tegen alle „anarchie" zich verklarenden franschen gezant [1]). De weigering der meerderheid om den nieuwen franschen opperbevelhebber, Joubert, ook met het bevel over het bataafsche leger te belasten deed Delacroix, die den 5den Januari op zijn post gekomen was, besluiten thans tot den voor het uiterste geval bewaarden maatregel over te gaan, volgens de wenschen van de partij der vurigste Unitarissen, de door Vreede en de zijnen geleide leden. Zij hadden genoeg van de totnogtoe betoonde gematigdheid en langzaamheid van overgangen, waarop van de zijde der zich steeds meer aristocratisch-federalistisch toonende meerderheid aanhoudend als gewenscht werd gewezen, en vreesde opnieuw den ouden weg op te gaan — „la marche lente et tortueuse", waarvan men de wrange vruchten had geplukt in de heerschende machteloosheid. Delacroix, op bevel zijner regeering tot de 43 in nauwe betrekking

[1]) Mendels, l.l. Vgl. Ducange's brieven bij Colenbrander, II, blz. 158 vlg.

getreden, verklaarde hun ronduit, dat deze niet zou toelaten „qu'un pays qu'elle a appelé à la liberté, fût plus longtemps la proie de l'anarchie" [1]), en stelde met Ducange en de voornaamste leiders der Unitarissen door hem, in plaats van „révolutionnaires exaltés" zooals Noël ze had afgeschilderd, „dociles à la voix de la raison" bevonden, samen een program op, waarin hij, dreigend in geval van verzet in naam der Fransche Republiek terug te nemen, „les droits qu'elle tenait de la conquête", hunne „idées pas parfaitement claires" door „l'esprit d'ordre, de rédaction et de classification" meende te verduidelijken en waarbij het belang eener volkomen aansluiting aan Frankrijk allerminst vergeten werd. Geheel vertrouwden hem Vreede en de zijnen niet, want ook met de gematigden, met Gevers en de zijnen, had Delacroix niet ten eenenmale gebroken. Ook zij hielden met hem samenkomsten, hopend hem nog tot hunne inzichten over te halen en hem waarschuwend voor de „anarchieke" plannen van de ultra's en den invloed der clubs [2]). Maar Delacroix, die zich overtuigd had, dat Vreede en de zijnen, vergeleken met de fransche revolutionnairen, betrekkelijk onschuldige voornemens koesterden en aanvankelijk zich wel door hem en zijne regeering zouden laten leiden, ging niet in op hunne voorstellen om met hulp der gematigden eene constitutie naar den vorm van het fransche Directoire ook in de Bataafsche Republiek te vestigen. Hij sloot zich nu geheel bij Ducange en de ultra's aan en wist van zijne regeering volledige vrijheid van handelen te verkrijgen, waarbij dan de eer van het vaderschap der constitutie voor het oog aan de Bataven zou worden gelaten. Het aldus opgestelde plan van „principes essentiels", in groote trekken overeenkomend met de December-verklaring [3]), werd door 50 leden geteekend en ter goedkeuring naar Parijs opgezonden. Men wilde „cloire la révolution par une constitution sage et un gouvernement fort". Joubert zou de hand reiken en de bevelhebber der bataafsche troepen, Daendels, had zich ook bereid verklaard deze poging om tot een einde te komen voorloopig te steunen.

In het Oostindische huis op het Bleyenburg te 's-Gravenhage hadden samenkomsten der alzoo verbondenen plaats [4]), waar alles

[1]) Legrand, p. 166; Colenbrander, blz. 167 vlg.
[2]) Mendels, Daendels, Bijlagen, blz. 27 vlg.; tekst, blz. 138.
[3]) Colenbrander, blz. 171 vlg.
[4]) Van Limburg Brouwer, Wiselius, blz. 99; Colenbrander, blz. 559, 588 vlg. Wij

in bijzonderheden werd besproken. De omstandigheid, dat de gelijkgezinde Midderigh den 19den tot voorzitter der vergadering gekozen was en daarmede het bevel over de haagsche burgerwacht in zijne handen was gekomen, leidde tot onmiddellijke uitvoering van den voorgenomen staatsgreep, die dan ook den 22sten plaats vond, „avec", zegt Delacroix in zijn omstandig bericht aan het Directoire [1]) „un ordre, une sagesse et un ensemble véritablement admirables dans un pays, où les hommes sont en général peu ardens et peu accoutumés aux grandes conceptions d'une révolution." Ducange zegevierde.

In den nacht van den 21sten op den 22sten nam Midderigh met Joubert en Daendels zijne maatregelen om de voornaamste posten te bezetten. In den vroegen morgen te vier uur [2]) werden de zeer gehate en als aristocraten verdachte leden van het Comité voor de Buitenlandsche Zaken [3]) in hunne huizen gearresteerd en de overige representanten tegen negen uur ter vergadering opgeroepen. Intusschen waren de 50 met den president in het logement der stad Haarlem bijeengekomen, waarheen ook een aantal andere afgevaardigden zich begaf, zoodat tegen negen uur de groote meerderheid bijeen was en daarop onder geleide van bataafsche soldaten en burgerwacht in optocht en onder de toejuichingen van het samengestroomde volk de vergaderzaal op het Binnenhof betrad. Zij vond daar alle uitgangen bezet en piketten infanterie en kavallerie met geschut op de naburige pleinen opgesteld, Joubert en Daendels met hunne staven aan de deur der vergaderzaal. De vergadering werd dadelijk geopend en in comité-generaal veranderd; de president las een aanspraak voor, waarin hij verklaarde, „dat het Vaderland in gevaar" en „er geen uur meer te verliezen" was, dat hij, ook op aandrang van den bevrienden bondgenoot, thans de „gewigtige zaak" wilde beslissen en een beroep deed op den steun der vergadering, die dan ook dadelijk met een plechtige verklaring haar „onveranderlijken afkeer" betuigde van stadhouderschap,

---

vinden hier ook Von Liebeherr, Ondaatje, Blauw en andere oude Patriotten van 1785 weder terug.

[1]) Mendels, Bijlagen, blz. 29.

[2]) Vgl. Mendels, l.l. en Rogge, blz. 496 vlg.; Colenbrander, blz. 588 vlg.

[3]) Bicker, Hahn, Queysen, De Beveren, Jordens en Gevers.

federalisme, aristocratie en regeeringloosheid. Tien leden [1]) weigerden deze verklaring en werden gelast heen te gaan. Twintig anderen [2]) waren bij hunne komst ter vergadering in de voorzitterskamer geleid en werden dadelijk van hun lidmaatschap vervallen verklaard, terwijl hun aangezegd werd, dat zij voorloopig Den Haag niet mochten verlaten noch correspondentie voeren. Eerst te elf uur werd de openbare vergadering gehouden, waarin aanstonds op voorstel van den president het oude reglement werd vernietigd tegelijk met alle provinciale en kwartierlijke souvereiniteit. De vergadering verklaarde zich wettig onder den naam van „Constitueerende Vergadering, representeerende het Bataafsche Volk", welke verklaring met groot gejuich door de geheel met leden der clubs gevulde tribunes werd begroet en met vreugdeschoten uit de gereedstaande kanonnen beantwoord. Delacroix, plechtig ter vergadering ontvangen, bracht zijne gelukwenschen met de „mesures énergiques" en nam op zijne beurt de dankbetuiging der vergadering voor zijne medewerking in ontvangst. Deze zelve besloot tot de benoeming van een Intermediair Uitvoerend Bewind van 5 leden [3]) en van een nieuwe commissie van 7 leden voor de constitutie [4]) en gaf van het gebeurde kennis aan de gewesten en ambtenaren. Een proclamatie aan het volk getuigde openlijk van dankbaarheid aan Frankrijk voor „de ondersteuning aan uwe waarachtige vrienden verleend tot redding uit den gevaarlijken maalstroom der dreigende reactie" en de Directeuren schreven naar Parijs: „nos vaisseaux, nos équipages, nos trésors sont à vous. Disposez-en." Op den middag was alles afgeloopen, keerden de troepen naar hare kazernes terug en bekwam de haagsche bevolking allengs van de verbijstering, waarin deze gebeurtenissen haar hadden gebracht. Noch hier noch elders waagde men eenig verzet tegen de genomen maatregelen, daar de fransche regeering ze blijkbaar steunde en de gewapende macht gereed stond iedere tegenkanting

---

[1]) De Lange, Homan, Ten Berge, Zeper, Keizer, De Wekker de Groot, Wentholt, De Jonge, Tichler en Van Haersolte. Later nog Sypkens, die te laat kwam.

[2]) Van Beyma, Van Castrop, Van Hamelsveld, Kantelaar, Van Marle, De Mist, Scheltema, De Sitter, Van Hooff, Van der Spijk, Brouwer, Stoffenberg, Van Eck, Bijleveld, De Vos van Steenwijk, Hultman, Van der Hoop, Van Kleffens, Cambier en Pasteur, bij wie nog de afwezigen Van Maanen en Vitringa gerekend werden.

[3]) Vreede, Fijnje, Van Langen, Fokker en Wildrik, 25 Jan. aangesteld.

[4]) Ockerse, Konijnenburg, Hoffman, Van Zonsbeek, Nolst, Fokker en Guljé.

te onderdrukken; de clubs juichten en menig gewesteljk en stedelijk bestuur betuigde zijne volledige instemming met het gebeurde [1]).

De leiding der zaken berustte nu bij de vijf leden van het Intermedair Uitvoerend Bewind: den heftigen en doordravenden maar eerlijken Pieter Vreede, den even hartstochtelijken gewezen patriot en doopsgezinden leeraar Wybo Fynje, die bij de clubs zeer gezien was, den radicalen wiskundige uit Middelburg Fokker, den vriend van Ducange en Delacroix Van Langen, die de hoofdaanlegger van den staatsgreep was geweest, en den bekwamen zutphenschen rechtsgeleerde Wildrik — allen overtuigde democraten, die niet schromen zouden het uiterste te wagen om hunne beginselen tot zegepraal te brengen. Vreede verklaarde onmiddellijk na de aanstelling uit naam van zijne medeleden gezind te zijn „de vrijheid in het Vaderland te stichten en hierom de orde onwrikbaar en ten koste van alles te handhaven" [2]).

Reeds op de eerstvolgende dagen echter bleek het, dat de indruk van het oogenblik niet lang zou aanhouden. Niet minder dan 29 leden en plaatsvervangende leden uit hen, die op den dag van den staatsgreep de verklaring van afkeer op voorgaan van den president hadden bezworen, namen achtereenvolgens hun ontslag. De leiders van den staatsgreep moesten doortasten, wilden zij het behaalde succes niet in de waagschaal stellen, en ook deze leden werden dan ook aanstonds ontzet uit hunne posten en bedieningen, zelfs beroofd van hun stemrecht en in hunne woonplaatsen onder toezicht geplaatst. Het gebeurde wees op een nog altijd krachtige oppositie en de deerlijk ontwrichte vergadering besloot dan ook het arrest der op 22 Januari slechts voorloopig gearresteerden te verzwaren, hetgeen door het Uitvoerend Bewind den 4den Februari werd gedaan door opsluiting van de gewone leden in het Huis Ten Bosch en vervoer der leden van de Commissie van Buitenlandsche Zaken naar verschillende plaatsen des lands. Bovendien werden de niet vertrouwde Oranje-sociëteiten en andere lichamen van dien aard, als gevaarlijk voor de bestaande orde, gesloten, terwijl van alle ambtenaren zonder onderscheid een verklaring van afkeer werd geëischt. Een voorstel van den representant Rant, reeds den

[1]) Rogge, blz. 514 vlg.

[2]) Dagverhaal, VIII, blz. 451. Vgl. over de geheime machinatiën van de clubs Mendels, Daendels, blz. 162 vlg.; Colenbrander, passin.

25sten Januari ingediend, hield de voornaamste beginselen in, die men door de constitutie gevestigd wilde zien en werd grif aangenomen onder daverend gejuich ter eere van de thans voorgoed verzekerde een- en ondeelbaarheid der Republiek.

Die Republiek was intusschen nog altijd verre van onafhankelijk, integendeel weinig meer dan een fransche provincie. De parijsche Directeuren hadden niet lang geaarzeld met gebruik te maken van de hun uit Den Haag gedane uitnoodiging en sloten den 12den April met de Bataafsche Republiek een nieuw verdrag, waarbij het getal der hier te onderhouden fransche troepen op 25000 werd gesteld, met jaarlijksch subsidie van 12 ton gouds boven het onderhoud, de kleeding, uitrusting en huisvesting, terwijl Frankrijk zou mogen beschikken over $^3/_4$ van het bataafsche leger, te gebruiken in Duitschland, Engeland of Ierland, waar men wilde. Dat was — boven de geschenken in geld aan Delacroix, Joubert, het Directoire en anderen — de prijs voor de geboden hulp.

Het duurde niet lang, of de Commissie van Zeven was met haren in de gegeven omstandigheden niet zeer veel tijd vereischenden constitutioneelen arbeid gereed: den 6den Maart diende zij het ontwerp in, dat onder dagelijksche medewerking en nauwlettend toezicht van Delacroix tot stand was gekomen, opdat het niet te zeer zou afwijken van het haar door dezen kant en klaar aangeboden plan [1]). Met snelheid was het samengesteld, met nog grootere snelheid werden den 15den, 16den en 17den Maart de 527 artikelen in de vergadering behandeld en afgehandeld, wederom onder het oog van den franschen gezant, die slechts geringe afwijkingen van zijn plan wilde toelaten en nog slechts voorzoover men hem kon overtuigen, dat een of ander artikel tegen den aard van het bataafsche volk stuitte. In den avond van den 17den was alles afgeloopen en kon men overgaan tot de voorbereiding van de stemming in de grondvergaderingen.

Die voorbereiding kostte nog eenige moeite, want het scheen niet geraden het ontwerp bloot te stellen aan onzekere kansen, afhangende van de gezindheid der over het geheel nog niets vertrouwde stemgerechtigden. Daarom werd dan ook van alle stemgerechtigden de bekende verklaring geëischt, verscherpt door de

[1]) Colenbrander, blz. 181 vlg.

bijvoeging, dat men niemand kiezen zou, die de gewenschte beginselen niet voorstond, en met uitsluiting van alle bekende andersgezinden voor den tijd van tien jaren. Gemachtigden van het Uitvoerend Bewind hielden overal toezicht op de uitvoering van dit reeds 10 Maart genomen besluit, waarbij dikwijls met ruwheid en willekeur werd te werk gegaan, zoodat de „zuivering" der grondvergaderingen op vele plaatsen diepe ergernis wekte [1]). Maar de klachten van ten onrechte geweerden vonden te midden van de drukte der voorbereiding bij de tot doorzetten gezinde regeering weinig gehoor en eerst na den afloop der stemming werden de stemregisters door de plaatselijke besturen weder in betere orde gebracht. Van de 165520 ditmaal stemmenden verklaarden zich ten slotte 153913 voor, 11597 tegen het ontwerp, welke gewenschte uitkomst den 1sten Mei plechtig door het Uitvoerend Bewind aan de Constitueerende Vergadering werd medegedeeld.

De zoo aangenomen grondwet der Bataafsche Republiek begon weder met „algemeene beginselen", waarin de rechten van den mensch en den burger waren uiteengezet. Het streven naar onderdrukking van het ingewortelde federalisme en verbreking van den ouden „stadhouderlijken vereenigingsband", bleek reeds dadelijk uit de verdeeling van het grondgebied in acht departementen van omstreeks 217000 tot 247000 zielen, welker later vastgestelde grenzen opzettelijk zoo weinig mogelijk met die der oude provincieën overeenkwamen [2]) en ook in hunne namen, volgens franseh model die der rivieren, in geen enkel opzicht aan de oude indeeling herinnerden. Dat van de Eems omvatte Groningen met $^2/_3$ van Friesland, de eilanden tot en met Terschelling en een klein deel van noordelijk Drente; dat van den Ouden IJsel de rest van Friesland en Drente,

[1]) Zelfs Wiselius, die den staatsgreep mede had voorbereid, werd van zijn stemrecht beroofd (Van Limburg Brouwer, Wiselius, blz. 110), misschien omdat hij voortdurend op gematigdheid had aangedrongen en daarom niet vertrouwd werd.

[2]) Vgl. het nog meer ingrijpende voorstel der Commissie van Zeven, die oorspronkelijk elf departementen had gewild, bij Mees, Hist. Atlas, kaart 7, blz. 6. Dit voorstel werd uitgewerkt door burger Janssen maar ten slotte na herhaalde pogingen gewijzigd in een plan van 15 departementen (ibid. blz. 8). Het eindelijk aangenomen plan van 8 departementen werd per proclamatie van 17 Nov. 1798 uitgevoerd (ibid. blz. 12), nadat over de vaststelling wederom lang was gediscussieerd en gerapporteerd. Vreede en de zijnen hadden eigenlijk geen onderverdeeling in departementen, volgens hen gevaarlijk voor de eenheid, gewild.

geheel Overijsel met Urk en Schokland en de noordelijke helft van de Veluwe; dat van den Rijn het overige van Gelderland tot de Waal, $^2/_3$ van Utrecht en verder Holland tusschen Waal en Lek: dat van Tessel dit eiland, Vlieland en Wieringen met noordelijk Holland tot den Rijn, behalve Amsterdam met het IJ en zijne zuidelijke omgeving tot Muiden, Weesp, Uithoorn en het Haarlemermeer, dat een afzonderlijk departement van den Amstel vormde; dat van de Delf met Holland tusschen Rijn en Maas; dat van de Schelde met de voormalige zuidhollandsche en zeeuwsche eilanden en westelijk Brabant tot voorbij Breda; dat van den Dommel met de rest van Brabant, het oude Holland bezuiden de Merwede en zuidelijk Gelderland. Ieder departement was verdeeld in zeven ringen van omstreeks 33000 zielen, wederom zooveel mogelijk in afwijking van de oude grenzen der onderdeelen en kwartieren, de ringen ieder in 60 à 70 gemeenten. Voor de verkiezing der beide Kamers moest het land gesplitst worden in 94 kiesdistricten van 20,000 zielen, verdeeld in 40 grondvergaderingen van 500 [1]). De Eerste Kamer zou 64 leden bevatten, bezoldigd met *f* 4000 's jaars, en beraadslagen over de in dat college voorgestelde wetten, die door de Tweede van 30 leden zouden worden goed- of afgekeurd; samen vormden zij het Vertegenwoordigend Lichaam, dat jaarlijks in trappen moest verkozen worden door de districten en wel zoo, dat iedere grondvergadering een kiezer aanwees, welke 40 kiezers van het district dan den vertegenwoordiger verkozen. Het Uitvoerend Bewind van 5 leden, bezoldigd met *f* 12000 's jaars, werd gekozen door de beide Kamers buiten hare leden; de Eerste Kamer had de nominatie van een drietal, de Tweede de keuze daaruit; jaarlijks trad één lid af. Het Bewind werd in het landsbestuur bijgestaan door 8 „agenten" of ministers, met *f* 9000 's jaars, voor Buitenlandsche Zaken, Oorlog, Marine, Financiën, Justitie, Politie, Opvoeding en Oeconomie, door het college zelf aangesteld [2]). De departementale en gemeentelijke besturen, respectievelijk gekozen in de ringen en gemeenten, zouden alleen administratieve beteekenis hebben. De geldmiddelen werden vereenigd, de schulden samen-

[1]) Deze verdeeling is 14 Mei 1799 tot stand gebracht. Die in ringen en gemeenten, hoewel 9 Juni 1800 afgekondigd, is niet ingevoerd (vgl. Mees, kaart 7, blz. 14).

[2]) Het had reeds in het voorjaar als zoodanig aangesteld: Pijman voor oorlog, de advocaat Spoors voor marine, La Pierre voor politie, Gogel voor financiën, Van Kooten voor nationale opvoeding, Buys voor buitenlandsche zaken, Tadema voor justitie.

gesmolten, de lasten zouden binnen twee jaren gelijkelijk verdeeld en geheven worden, de volledige scheiding van Kerk en Staat werd uitgesproken, zoodat na drie jaren alle kerkgenootschappen voor hun eigen kosten moesten zorgen. De rechterlijke macht werd evenals de politie, waarvan zij volkomen gescheiden bleef, geheel onafhankelijk van het bestuur; vrederechters zouden in de gemeente voor de berechting der kleinere zaken zorgen, departementale gerechtshoven en rechtbanken in de steden [1]) zouden belangrijke zaken hebben te beslissen, een Nationaal Gerechtshof voor staatsmisdrijven van ambtenaren zou bij loting uit de departementale gerechtshoven worden gekozen. Agenten, besturen, colleges en ambtenaren stonden allen onder het algemeen toezicht niet der leden van het Uitvoerend Bewind maar onder dat der Vertegenwoordiging. Een algemeene wetgeving zou worden voorbereid. De grondwet zou na vijf jaren opnieuw aan de grondvergadering worden aangeboden, na door het Vertegenwoordigend Lichaam zelf herzien te zijn.

De beginselen, welke bij de samenstelling van deze grondwet waren aangenomen, luidden in hoofdzaak, dat men in de plaats der oude aristocratisch-federalistische Republiek zooals deze zich langer dan twee eeuwen had gehandhaafd, een staat wilde stichten, die zou zijn één en ondeelbaar, bestuurd volgens den volkswil, en deze blijkend uit de zorgvuldige samenstelling eener door alle burgers gekozen in het openbaar vergaderende vertegenwoordiging, door een krachtig centraal bewind, van die vertegenwoordiging afhankelijk, daaraan verantwoordelijk en in staat om de ondergeschikte bestuurscolleges werkelijk ondergeschikt te houden, met volkomen eerbiediging van persoonlijke vrijheid op staatkundig, kerkelijk en maatschappelijk gebied en met drukpersvrijheid. Zoo hoopte men een einde te maken aan de fouten, waaronder de oude staatsinrichting zoo deerlijk had geleden: gemis aan een centraal bewind, jaloerschheid der gewesten onderling, tirannie eener bepaalde volksklasse, geheime bestuurswerkzaamheid, slechte en willekeurige rechtsbedeeling volgens volkomen verouderde wetten, financieele verwarring.

Aan kracht ontbrak het de nieuwe regeering niet, veeleer aan matiging. Drie harer leden: Vreede, Fynje en Van Langen, deinsden

[1]) De verdeeling der rechtbanken en gerechtshoven leverde vele moeilijkheden op en is nooit tot stand gekomen (Appelius, blz. 148).

voor niets terug om de overwinning van hunne beginselen te verzekeren; de beide anderen lieten zich aanvankelijk op dezen weg leiden. Fynje en Van Langen vooral genoten van hun hoog ambt, heerschten met onbekrompenheid over 's lands schatkist en brachten aanzienlijke sommen voor tafelgelden en geheime uitkeeringen in rekening [1]). En hunne invloedrijke raadslieden en medestanders, de fransche gezant en zijn intrigante secretaris, kenden evenmin grenzen. Zij waren zich wel bewust, dat onder de natie de met hen gelijkgezinden slechts eene geringe minderheid vormden, maar juist daarom meenden zij, dat het noodig was met alle middelen, door vreesaanjaging niet het minst, het nieuwe gezag te bevestigen. Dit ontaardde spoedig in ondraaglijke tirannie, waarbij de Directeuren door meesterachtig optreden zelfs tegenover de voornaamste beambten de maat overschreden. De ruwe zuivering der grondvergaderingen, de in het begin strenge opsluiting der gevangen staatsleden, de onverbiddelijke afzetting van alle eenigszins verdachte ambtenaren onder de leus van „reorganisatie" van besturen en ambten, op grond dikwijls van baat- of wraakzuchtige inlichtingen van persoonlijke vijanden, het plechtig eerherstel van allen, die ook nog in den laatsten tijd om hun democratische gevoelens waren getroffen, zette veel kwaad bloed [2]). Ook de maatregelen tegen de drukpers en vooral niet minder het zelfs door het Uitvoerend Bewind op aandrang van fransche zijde bestreden, opnieuw ter hand genomen denkbeeld om door de oude regenten en bestuursleden, „vijanden der vrijheid," de 100 millioen van 1795 te doen betalen. De thans zegevierende en in stad en dorp onbeperkt heerschende clubs lieten zich krachtig hooren. Vooral het op aandrang van de clubs en van Delacroix [3]), na overleg met dezen en een aantal der heftigste Unitarissen genomen besluit van den 4den Mei om het overgebleven deel der Nationale Vergadering, thans der Constitueerende Vergadering, eenvoudigweg tot het in de Grondwet bedoelde Vertegenwoordigend Lichaam te verklaren, wekte hevige verbittering alom en in de geknotte Nationale Vergadering zelve was alleen de door het Uitvoerend Bewind uitgesproken zekerheid, dat Frankrijk het

[1]) Mendels, Daendels, blz. 161/2. Vgl. over een en ander: Colenbrander, blz. 179 vlg. en 588 vlg.

[2]) Mendels, Daendels, blz. 148; Pijman, blz. 58, 67.

[3]) Legrand, p. 180/1; Rogge, blz. 566 (noot); Mendels, blz. 150/1.

begeerde, na gehouden comité-generaal in staat geweest vele leden ertoe te bewegen; slechts een zestal hunner verklaarden zich „onbevoegd" en traden af. Twintig der overgebleven leden werden aanstonds in de Tweede Kamer gekozen, drie en veertig anderen vormden de Eerste Kamer, respectievelijk onder voorzitterschap van Bosch en Oekerse.

Buiten de vergadering, waar men van Frankrijk's aandrang onkundig was gebleven, veroorzaakte dit met de nieuwe grondwet strijdige besluit zelfs onder de aanhangers der democratische beginselen een hevige gisting, nog meer natuurlijk onder de tegenpartij, die heftig op de nu overtuigend gebleken tirannie der ultra's afgaf. Het bleek, dat Fokker en Wildrik zich ternauwernood tot dit besluit hadden laten vinden en dat verscheidene agenten er in het geheel niet mede ingenomen waren, terwijl ook zij overigens hadden te klagen over de willekeur van het Bewind. Het nationale feest van den 19den Mei werd dan ook met weinig opgewektheid voorbereid [1]), zelfs tegen den zin van vier der agenten, die met nadruk opkwamen tegen dergelijke vreugdebedrijven bij den treurigen financieelen toestand en de ontevredenheid van een groot deel der bevolking met den gang der zaken. Men gevoelde, dat het zoo niet langer kon gaan, te meer omdat men in alles de hand zag van den weinig vertrouwden Ducange, die zijne voormalige vrienden, lang niet altijd personen van het beste allooi, overal op het kussen bracht.

Dat was ook de meening van Daendels [2]), die zeer ontevreden was over de regeling van het bevel in het bataafsche leger en de volkomen overgave op militair gebied aan Frankrijk: het opperbevel was namelijk, op verlangen van Delacroix namens zijne regeering, aan Joubert overgegeven onmiddellijk na den staatsgreep van Januari, zoo het heette wegens nieuwe gemeenschappelijke plannen der beide regeeringen tegen Engeland. De tirannieke maatregelen der nieuwe mannen stuitten ook hem en den bevelhebber der vloot, De Winter, tegen de borst en Ducange's noodlottigen invloed, waaraan hij veel van het gebeurde weet, wilde hij tot iederen prijs breken. Na den 4den Mei sprak hij met Spoors, Gogel en andere eveneens ontevreden agenten en op een maaltijd bij Delacroix (16 Mei) viel hij

[1]) Decreten van het Uitv. Bewind, 5 Mei.

[2]) Vgl. over het volgende: Mendels, Daendels, blz. 151 vlg.; Pijman, blz. 60 vlg.

heftig uit tegen Ducange, waarop de gezant hem bij het Uitvoerend Bewind aanklaagde en om voldoening vroeg voor deze beleediging. Joubert, door het Bewind in de verlegenheid te hulp geroepen, hield zich schijnbaar buiten de zaak en gaf in overleg met sommige der genoemde agenten Daendels gelegenheid naar Parijs te vluchten, heimelijk gesteund door den franschen gezantschaps-secretaris in Den Haag, Champigny-Aubin, die zijn gezant in opdracht van zijn minister van buitenlandsche zaken, den handigen en beginselloozen Talleyrand, in het oog moest houden en de schuld van het gebeurde zoowel als van de in den laatsten tijd genomen maatregelen evenzeer zocht bij het „génie infernal" en „les machinations perfides", zooals hij zeide, van den altijd intrigueerenden en aanmatigenden Ducange [1]).

Het Uitvoerend Bewind liet zich inmiddels door Daendels' vertrek en den toenemenden tegenstand niet ontmoedigen. Het zette de voorgenomen feestviering door en vaardigde een snorkende proclamatie uit, waarin de lof gezongen werd van den staatsgreep van Januari en getuigd werd van de onwankelbare gezindheid van Vertegenwoordigend Lichaam en Uitvoerend Bewind om den terugkeer der „oude onderdrukking en heerschzucht" te beletten, al mochten de „snoodaards", die „hunne dolken tegen de vrijheid" hadden opgeheven, „knarsetanden"; ook tegenover de „desertie" van Daendels en zijn „strafschuldige uitdrukkingen" zouden zij de wetten gestreng handhaven. Op den dag der feestviering zelve hield Fynje in den „tempel der vrijheid" op de Maliebaan in Den Haag een niet minder gezwollen rede tot de verzamelde menigte, waarin hij nogmaals getuigde van de onverzettelijke gezindheid van het Uitvoerend Bewind om desnoods tot het uiterste te gaan, een dreigement, dat zijne uitwerking niet miste, ofschoon in een anderen zin als bedoeld was. Het was toch maar de vraag, in hoeverre het Directoire te Parijs daarbij zijne medewerking zou blijven verleenen. De partij der ultra's hoopte daarop, maar het Directoire, door Daendels en de zijnen, ook door Champigny ingelicht, begon meer en meer in te zien, dat het Uitvoerend Bewind, op deze wijze te werk gaande, niet langer kon gesteund worden; het had weinig vertrouwen op Ducange, toonde geringe neiging om zich in te laten

[1]) Vgl. zijne berichten bij Colenbrander, blz. 224 vlg.

met de weinig eerbiedwaardige geheime agenten der bataafsche regeering en behandelde ook den in plaats van den door deze heeren verdachtgemaakten Meyer benoemden nieuwen bataafschen gezant Buys met in het oog vallende minachting. Het was teleurgesteld in zijne verwachting, dat eindelijk de hollandsche millioenen naar de fransche schatkist zouden vloeien, en het gaf de schuld dier teleurstelling aan de haagsche bewindhebbers, wien daardoor de grond onder de voeten wegzonk. Het Directoire had er geen belang bij, dat de Jacobijnen in Den Haag regeerden, als deze niet leverden wat Frankrijk noodig had: geld en schepen. Zelf bedacht voor jacobijnsche woelingen te Parijs en in geheel Frankrijk, had het zich in zijn eigen land juist nauw met de gematigde elementen verbonden en kon met een niets ontziend jacobinisme in Den Haag niet tevreden zijn. Het weigerde dan ook Daendels bij zijne komst te Parijs wegens desertie in hechtenis te nemen. De uitgeweken generaal stelde zich zelfs in betrekking met invloedrijke regeeringspersonen te Parijs, in wier salons hij verkeerde, vooral met Talleyrand, terwijl hij zich nauwkeurig op de hoogte liet houden van wat er in de Bataafsche Republiek voorviel. Bij Talleyrand vond hij gereedelijk gehoor en werkelijk liet deze de geheime agenten van het Uitvoerend Bewind uit Parijs verwijderen, eischte de verbanning van den gevaarlijken Ducange uit de Bataafsche Republiek en deed ook Delacroix terugroepen: het Directoire, „connaissant les causes de l'anarchie" in de Bataafsche Republiek, was geneigd „d'en arrêter le progrès" zonder „l'abandonner aux convulsions d'une révolution nouvelle"; het was overtuigd, dat „la composition du gouvernement batave ne peut rester telle qu'elle est", en dat hoe eerder, hoe liever moest worden overgegaan tot wettige verkiezing van een Vertegenwoordigend Lichaam en tot vervanging van het Uitvoerend Bewind door een ander van gematigder gezindheid [1]). Nog evenwel had Daendels te Parijs zijn spel niet gewonnen; hij had de tegenwerking van Buys, van den te Parijs aanwezigen Blauw nog te duchten en Delacroix was voorloopig nog in Den Haag gebleven, totdat zijn opvolger, die op eene diplomatieke reis was, zou zijn aangekomen.

Het Uitvoerend Bewind begon zich weder iets veiliger te gevoelen,

[1]) Mendels, Bijl., blz. 44 vlg. Vgl. Colenbrander, blz. 710 vlg.

vooral nadat het (1 Juni) een voor de bijzondere belangen der niet onbaatzuchtige leden van het Directoire persoonlijk voordeelig verdrag over de fransche bezetting had gesloten [1]). Het schreef Daendels dan ook aan vóór 6 Juni voor het gerecht te verschijnen en toen hij niet kwam, schorste het hem in zijn rang van luitenant-generaal. Intusschen begon een vinnige persveldtocht tegen de bestaande regeering: pamfletten en periodieke blaadjes als „De Politieke Blixem", „Het Waakzame Oog", „De Revolutionnaire Vraagal", gaven uiting aan den heftigsten weerzin tegen het Bewind en het Vertegenwoordigend Lichaam, tegen de „schurken", „intriganten", „monsters" en „bloedzuigers", die in die colleges zaten of ermede in betrekking stonden. Zoo sterk waren deze uitingen, dat het Uitvoerend Bewind vervolgingen begon in te stellen tegen „de uitvloeisels eener misbruikte drukpers". Maar zijn lot was toen reeds beslist, want ook Joubert stelde zich thans openlijk op de zijde van zijn bataafschen wapenbroeder en betuigde in een brief aan den in het geschil onzijdigen agent van oorlog, Pijman, zijne ontevredenheid over het optreden tegen den generaal, wien hijzelf immers verlof had gegeven naar Parijs te gaan [2]); hij behandelde het Uitvoerend Bewind met in het oog loopende onverschilligheid.

Daar kwam op den 10den Juni Daendels plotseling uit Parijs terug, met stilzwijgend verlof om zijn gang te gaan [3]), door Joubert met onderscheiding ontvangen en tegen het Bewind in bescherming genomen. Een commissie van „vrienden van de Constitutie" bood hem den 11den in den Ouden Doelen een feestelijken maaltijd aan, waarop tal van gematigde oud-leden der Nationale Vergadering, ook de tegen de regeering werkende agenten verschenen en adressen werden geteekend tot herstel der grieven en intrekking der onwettige decreten. Den volgenden dag (12 Juni) verkeerde het Uitvoerend Bewind in een allesbehalve benijdenswaardige positie maar Vreede, Van Langen en Fynje wenschten geen kamp te geven; het Uitvoerend Bewind besloot de aanleggers van den maaltijd aanstonds gevangen te doen nemen en het Ver-

[1]) Die bezetting zou verminderd worden en de zoo bezuinigde 3 millioen zouden aan het Directoire worden uitgekeerd (Mendels, blz. 176).

[2]) Ibid. blz. 178; Pijman, blz. 65.

[3]) De Bosch Kemper, Staatk. Gesch., blz. 284, zegt, dat hem te Parijs gezegd was: „faites, mais si vous succombez, nous vous désavouerons".

tegenwoordigend Lichaam voor te stellen den gevaarlijken Joubert aan het hoofd van het bataafsche leger te vervangen door generaal Rewbell. Ook in de beide Kamers waren verscheiden heftig democratische leden bereid stand te houden naast het Uitvoerend Bewind en desnoods op bloedige wijze — men sprak van schavot en guillotine — het gezag te handhaven, steunend op den nog altijd voorloopig als gezant in Den Haag verblijf houdenden Delacroix, die Joubert dringend aanschreef te zorgen voor de veiligheid der bataafsche regeering. Werkelijk werden de beide aanleggers van den maaltijd: Pompe van Meerdervoort en Van Kretschmar, door de politie gevat, en Joubert verklaarde zich bereid om in te staan voor de rust. Maar die verklaring was in ieder geval zeer dubbelzinnig en Delacroix maakte zich dan ook geen illusies omtrent hare waarde, terwijl Fokker en Wildrik, bijtijds gewaarschuwd, reeds het verlangen te kennen gaven hunne posten neder te leggen. De tijd was gekomen; ook de agent van oorlog, Pijman, het hoofd van het leger dus, had zich eindelijk bij de samenzweerders aangesloten [1]). Met Spoors en Gogel vormde hij een drietal, dat de leiding thans op zich nam. De drie agenten, door de gevangenneming der beide heeren tot handelen geprikkeld, hielden tegen drie uur in den middag een samenkomst met Daendels en eenige „vaderlandlievende burgers", waarbij zij de leiding der zaak op zich namen. Zij benoemden krachtens hun ambt Daendels tot bevelhebber van het haagsche garnizoen en gelastten hem de vijf directeuren en elf leden van de Kamers gevangen te nemen. Daendels trok nu met drie compagnieën grenadiers te half vijf naar het voormalig logement van Amsterdam, het hôtel van het Uitvoerend Bewind, dat met Delacroix en Champigny aan tafel zat. Van Langen bood eenigen weerstand, maar werd overmand en weggevoerd; Vreede en Fynje wisten nog te ontvluchten en zich op zolder te verbergen; Delacroix werd na korten weerstand uit het gebouw verwijderd en bij Joubert gebracht, die hem door gewapenden naar zijn huis deed geleiden. Daendels ging daarop met zijne soldaten naar de Eerste Kamer, waar hij den voorzitter met eenige anderen zonder moeite gevangen liet nemen; in de Tweede Kamer had hetzelfde plaats,

[1]) Pijman, blz. 67 vlg.; Sillem, Gogel, blz. 22 vlg. Vgl. Mendels en Colenbrander, l.l.

nadat de voorzitter, Visser, met geweld van zijn stoel verwijderd was en eenig protest van sommige leden was gehoord.

De heftige partijregeering was gevallen en de drie agenten, vermeerderd met die van justitie en politie, die zich bij hen hadden aangesloten: Tadema en La Pierre, verklaarden zich thans tot Intermediair Uitvoerend Bewind. Zij verkozen Spoors tot hun voorzitter, den volgenden dag reeds ter zijde gestaan door een Intermediair Vertegenwoordigend Lichaam van 44 leden, door henzelf bijeengeroepen en bestaande uit gematigde leden der voormalige Nationale Vergadering en eenige vertrouwbare ambtenaren en burgers; ook Fokker en Wildrik, op 12 Juni voor den vorm gevat, maar nog denzelfden dag losgelaten, werden in dat college gekozen. Eene proclamatie verkondigde het gebeurde aan de bevolking, die over het algemeen zeer voldaan was; alleen te Amsterdam [1]) dachten de clubs een oogenblik aan gewapend verzet, maar werden door De Winter in toom gehouden. Daendels, „tweede Brutus", was de held van den dag.

Zoo spoedig mogelijk moest nu volgens de grondwet een definitieve regeering worden ingesteld, in overleg ook met het fransche Directoire, welks door Daendels en Champigny voorbereide aanvankelijk welwillende houding tegenover den laatsten staatsgreep men door nadere inlichtingen omtrent de daden en plannen van Vreede en de zijnen voorgoed hoopte te bevestigen. De Winter, de admiraal van Kamperduin, en de gematigde en handige Schimmelpenninck werden daartoe naar Parijs gezonden, de laatste bestemd om de Bataafsche Republiek waardiger te vertegenwoordigen dan totnogtoe door Meyer en Buys geschied was, hetgeen van eenigen invloed kon zijn bij de vredesonderhandelingen, die te Rastadt waren aangeknoopt en waar de bataafsche belangen geheel aan de fransche ondergeschikt gehouden werden. Een oogenblik was er sprake van — ook de driftige Daendels, thans man van grooten invloed, toonde zich daarvan niet afkeerig —, dat men streng zou optreden tegen de leden van het vorige gouvernement, waarvan enkelen, als Van Langen, onder verdenking stonden zich wederrechtelijk staatsgeld te hebben toegeëigend [2]). Er is zelfs ge-

[1]) Misschien nog hier en daar elders: vgl. Tydeman, Drie Voorlezingen, blz. 56 (noot 1).

[2]) Mendels, blz. 193. Vgl. echter De Bosch Kemper, Aant., blz. 376, en Van Langen's stuk bij Colenbrander, blz. 594 vlg.

dacht aan doodstraf, ten minste aan deportatie der schuldig bevondenen, maar de fransche zaakgelastigde Champigny — Delacroix was thans heengegaan —, daarover geraadpleegd, verklaarde zich sterk tegen zulke maatregelen en drong namens zijne regeering op gematigdheid aan gelijk ook weldra de nieuwe gezant Roberjot deed. Geen verbittering wekkende reactie wenschte de voor woelingen beduchte fransche regeering: de (9 Juli) door het Voorloopig Bewind genomen maatregel om de gevangenen van het Huis ten Bosch los te laten, onder wie vele felle tegenstanders van het unitarisme waren, scheen haar reeds een bedenkelijk teeken in die richting, daar men hunne werkzaamheid vreesde bij de aanstaande verkiezingen. Een paar dagen later werden echter tot ergernis der fransche vertegenwoordigers de naar Woerden overgevoerde gevangenen van 12 Juni onverwacht eveneens in vrijheid gesteld; alleen vier van de eersten en vier van de laatsten bleven voorloopig nog staatsgevangenen, terwijl Van Langen en Van Leeuwen met een paar clubleden wegens de beschuldigingen betreffende hun geldelijk beheer ook voorloopig in hechtenis bleven. Kort daarop (31 Juli) hadden de verkiezingen plaats, die te Amsterdam en elders wederom ten gunste van de pas gevallen partij afliepen, maar over het geheele land een belangrijke meerderheid aan de gematigden verschaften. Het nieuwe Vertegenwoordigend Lichaam scheidde zich in twee deelen en het nieuwe Uitvoerend Bewind, samengesteld uit de burgers Van Hasselt, Van Haersolte, Ermerins, Hoeth en Van Hooff, werd, met uitzondering van den laatste, die intusschen zeer gematigd was, als „nieuw en vreemd aan de factiën" [1]) vrij algemeen geroemd; de leden van het Intermediair Bewind keerden weder tot hunne agentenposten terug. „De revolutie is geëindigd," zoo riep Van de Kasteele uit en een rustige ontwikkeling onder de veelvermogende bescherming van Frankrijk zou nu een aanvang kunnen nemen.

Het duurde intusschen nog geruimen tijd, alvorens de in dit rumoerige jaar opgewekte hartstochten tot rust konden komen. Vooral de pas verslagen democraten waren nog volstrekt niet geneigd om het hoofd in den schoot te leggen, al trokken zich sommigen hunner, o. a. Vreede en Wiselius, teleurgesteld voorgoed

[1]) Vreede, Gesch. der diplomatie, II, 1, blz. 12. Minder gunstig luidt het oordeel bij den pruisischen gezant Bielefeld, dd. 13 Aug.: onbeteekenende menschen, blijkbaar voorop gesteld om de ministers feitelijk te laten regeeren.

van het staatstooneel terug. Vreede's „Verantwoording aen de Bataefsche natie en hare vertegenwoordigers" [1]), waarin hij een onpartijdig onderzoek naar zijn gedrag eischte, was zijn afscheid van de staatkunde. Fynje stelde zich ter beschikking in Den Haag en werd gevat.

Sterke agitatie ontstond natuurlijk door dit alles in de clubs; vooral die in Den Haag en Amsterdam deden van zich spreken. Een vloed van adressen en petitiën werd gericht tot het Vertegenwoordigend Lichaam, gesteund door vinnige pamfletschrijverij, waartegenover de stadhoudersgezinden en van de democratische beweging afkeerigen het antwoord niet schuldig bleven. Tegen de leiders van den staatsgreep van 12 Juni, door de partij der ultra's als verraders van de democratische zaak beschouwd, tegen Daendels zelven werden hartstochtelijke vertoogen in het licht gezonden; met weinig minder kracht eischten Daendels en anderen de bestrafting der gevangengenomen bedrijvers van den staatsgreep van 22 Januari, der zoogenaamde „anarchisten" [2]), met name van diegenen onder hen, die, zooals Van Langen en Fynje, openlijk beschuldigd werden van misbruik der geheime staatsfondsen ten eigen bate. Verscheidene van „anarchisme" beschuldigden beijverden zich integendeel de onschuld, ja de doelmatigheid der genomen maatregelen aan te toonen. Tegenover den aandrang van democratische zijde op blijvende uitsluiting van bekende voorstanders der stadhouderlijke en federalistische staatsregeling, verlangden anderen de algeheele gelijkstelling van alle staatsburgers en het definitief ophouden van den onzekeren politieken toestand, om zich te kunnen wijden aan het herstel van de in de laatste jaren ernstig aangetaste volkswelvaart, in het bijzonder van den handel, die door den nog altijd voortdurenden oorlog met het de zee beheerschende Engeland zoo goed als geheel stilstond. De partijstrijd verlamde echter alle krachtige werkzaamheid, ook op het gebied der landsverdediging. Het herstel van 's lands na de nederlaag van Kamperduin deerlijk ontwrichte vloot ging bij gebrek aan voldoende leiding en vooral aan de noodige fondsen slechts op zeer gebrekkige wijze voort en de verdere reorganisatie van het leger stuitte op dezelfde bezwaren.

Onder deze omstandigheden begon de meening van de gematigde

[1]) Leyden, 1798 Vgl. Van Limburg Brouwer, Wiselius, blz. 120; en Vreede's aanteekeningen op Blauw's memorie, bij Colenbrander. II, blz. 652 vlg.

[2]) Vgl. over dien naam: Vaderl. Hist. dl. 40, blz. 186 vlg.

fractiën, dat men door verzoening der tegenstellingen den binnenlandschen vrede moest herstellen, meer en meer de overhand te behouden. Vooral was dit het geval, nadat half November in verband met de heftige taal in de pers en in de democratische clubs ernstige geruchten hadden geloopen omtrent eene nieuwe contrarevolutie met steun van uit Frankrijk en België uitgeweken revolutionnairen. Het Uitvoerend Bewind, dat in October op de beschuldigingen tegen Daendels en de zijnen in overeenstemming met het Vertegenwoordigend Lichaam had geantwoord met een warme loftuiting op den staatsgreep van 12 Juni, richtte zich, ingevolge het hem bij decreet opgedragen nauwkeurig toezicht op de „rustverstoorders", den 21sten dier maand tot het Vertegenwoordigend Lichaam met een schrijven, waarin zij wezen op de toenemende gisting onder de „anarchisten", die ook te Parijs alle moeite in het werk stelden om van de fransche regeering opnieuw medewerking tot het volvoeren hunner plannen te verkrijgen. Het had reeds eenige samengezworenen gevat en verlangden nu tot buitengewone maatregelen gemachtigd te worden. Een nauwkeurig onderzoek bracht weinig meer aan het licht, maar gaf toch na hevige discussie aanleiding tot een scherpe proclamatie tegen de gevaren, die het geschokte staatswezen voortdurend schenen te bedreigen.

De fransche regeering, door Schimmelpenninck en Champigny-Aubin uitvoerig ingelicht over de beweegredenen tot den laatsten staatsgreep, had dezen aanvankelijk goedgekeurd en door Champigny ernstig toezicht laten houden op de benoeming der nieuwe waardigheidsbekleeders [1]), daar zij ook thans in geen geval wilde weten van eenigszins ingrijpende reactie, die al spoedig zou kunnen leiden tot herstel der oude regeeringstoestanden. Eerst na die benoeming gaf zij hare goedkeuring officieel te kennen en verklaarde niets gemeen te willen hebben met hen, die hunne „passions particulières" hadden willen bevredigen „au détriment de la chose publique." Vóór alles echter wilde zij niet weten van scherpe vervolgingen der gevallen bewindslieden, evenmin van eene feitelijke militaire dictatuur van Daendels, waarvoor sommigen beducht waren en die volstrekt niet streed met de wenschen van den driftigen en eerzuchtigen generaal doch zeer zeker met den geest der natie en der nieuwe naar rust

[1]) Legrand, p. 196; Mendels, Bijlagen, l.l.

en vrede begeerige bestuurders van den staat. Zij wenschte over al het gebeurde „un voile" te werpen [1]). Ook het Uitvoerend Bewind was daarvan ten slotte niet afkeerig maar begeerde dan een algemeene amnestie te schenken en ook de Oranjegezinden voor alle vervolging te vrijwaren, wat te Parijs aan bedenking onderhevig scheen. De in het begin van October overgekomen buitengewone fransche gezant Lombard de Langres kreeg in last om in de eerste plaats de invrijheidstelling van Van Langen en Fynje te bewerken [2]). Maar deze jonge onervaren diplomaat, door Champigny-Aubin op last van Talleyrand weder scherp in het oog gehouden, vond den goeden weg daartoe aanvankelijk niet; hij liet zich te veel in met de ultra's, die voor hunne plannen, ja zelfs voor een nieuwen staatsgreep op hem hoopten. Het slot was, dat op het einde van November na belangrijke discussiën in het Vertegenwoordigend Lichaam de algemeene amnestie werkelijk werd afgekondigd en niet alleen Van Langen en Fynje maar ook Van de Spiegel en Bentinck, die nog altijd in hunne staatsgevangenis te Woerden zuchtten, tegelijk met de andere staatsgevangenen in vrijheid werden gesteld.

Zoo scheen onder leiding van Van Hooff, Spoors en Daendels, die de hoofdpersonen bij dit alles waren, de weg geopend tot binnenlandsche bevrediging. In eene breede proclamatie betuigde de regeering, dat zij, de „constitutioneele orde van zaaken" huldigend, na het beëindigen der woelingen van allerlei aard „billijk en grootmoedig omtrent het voorledene, regtvaardig omtrent het tegenwoordige, voorzigtig omtrent het toekomende," met „voorzigtige vereeniging van gestrengheid en zagtmoedigheid" tot de algemeene amnestie besloten had. Nogmaals: de revolutie was geëindigd en men zou thans onder de nieuwe staatsinstellingen naar fransch-unitaristisch model kunnen overgaan tot de verdere ontwikkeling van de voorgenomen staatshervormingen, tot het herstel van den vrede ook buitenslands en in verband daarmede tot wederopheffing van de sedert langer dan drie jaren deerlijk verminderde nationale welvaart. De medewerking der fransche regeering, de steun der gematigd-unitaristische partij en van het goedgezinde deel der bevolking zouden daartoe kunnen leiden

[1]) Mendels, blz. 203 vlg.
[2]) Legrand, p. 201.

binnen niet al te langen tijd, naar op goede gronden verwacht mocht worden.

Maar er waren niet weinigen, die nog volstrekt niet overtuigd waren, dat men thans aan het einde van de crisis stond; integendeel, het vertrouwen op de nieuwe regeering was allesbehalve sterk en met bekommering zag menigeen de onzekere toekomst te gemoet [1]). Er waren er reeds, die geen heil zagen in de nog altijd niet geheel voldongen feiten en wezen op annexatie bij Frankrijk als het eenige redmiddel voor den ongelukkigen staat van zaken; maar hun aantal was nog gering en ook dezen zagen de vervulling van dit denkbeeld nog niet in de naaste toekomst [2]). En daartegenover was er nog altijd een in aantal ten minste sterke orangistische partij, onder de aanzienlijken van adel en het lagere volk vooral, die uitzag naar een gelegenheid om het fransche juk af te schudden, ja bereid was, zooals sommigen reeds lieten hooren, om liever alles op te offeren dan te blijven onder het fransche gezag [3]).

HOOFDSTUK III.

ALGEMEENE TOESTANDEN OMSTREEKS 1800.

Onder de noodlottige gevolgen van de verbintenis met Frankrijk in Mei 1795 stond zeker op den voorgrond de zware zee-oorlog, dien de jonge Bataafsche Republiek daarmede op zich nam. Het was het begin eener bijna onafgebroken worsteling van weinig minder dan twintig jaren, waarin de Bataven zich genoodzaakt zagen al de wisselingen der fransche staatkunde gehoorzaam te volgen, afhankelijk als zij waren van de groote zusterrepubliek, weldra als machtig keizerrijk in voortdurenden strijd kampend om de hegemonie in Europa, in de wereld. In dien langen en wanhopigen krijg, de voortzetting ten eenen deele van de aloude,

[1]) Vgl. Delprat, Journal concernant les événements politiques de notre patrie (Bijdr. Meded. Hist. Gen. XIII, blz. 177).

[2]) Bielfeld aan Frederik Willem III, d.d. 30 Juli 1798 (kopieën Rijksarchief).

[3]) Gachot, La campagne de 1799, p. 201.

in de zeventiende eeuw, in de dagen van Willem III, hernieuwde worsteling tusschen Frankrijk en Engeland, ten anderen van de grootsche plannen van Lodewijk XIV ten opzichte van de wereldmonarchie, had Frankrijk voor den zeestrijd tegen den machtigen mededinger groote verwachtingen van den steun, dien de Bataafsche Republiek door hare ligging, hare zeelieden en hare oude zeemacht zou kunnen verleenen. Het bataafsche leger kon in de landoorlogen, die van Frankrijk's staatkunde het gevolg waren, wegens zijne geringe getalsterkte in vergelijking met de nieuwe groote legermachten slechts een ondergeschikte rol spelen en nam dan ook in de eerste jaren aan den krijg feitelijk geen deel, vooral nu Pruisen, dat de aanhoudende verzwakking van Oostenrijk en Rusland gaarne zag, getrouw bleef aan zijn onzijdigheid en het tooneel van den oorlog zoodoende meestal verre van de bataafsche grenzen verwijderd was; de vloot echter moest met die van Frankrijk en Spanje samen Engeland's vloten helpen bestrijden of in ieder geval hulp verleenen bij den grooten inval in het altijd onrustige Ierland, waaraan de fransche regeeringen en de fransche generaals de een na den ander niet ophielden te denken.

De deerlijke nederlaag bij Kamperduin had diepe teleurstelling gewekt, nadat reeds de spaansche vloot in Februari bij St.-Vincent door de engelsche onder Jervis, Parker en Nelson weinig minder ernstig was getroffen. De egyptische expeditie van den jongen generaal Bonaparte, die pas Italië had veroverd en Oostenrijk had gedwongen tot den vrede van Campoformio, waarbij de keizer de Oostenrijksche Nederlanden voorgoed had opgegeven, was op den 1sten en 2den Augustus 1798 verlamd door Nelson's schitterende zegepraal over de pas weder opkomende fransche vloot bij Aboukir. Engeland beheerschte de zeeën onbeperkter dan ooit te voren. Wat er nog van de verbonden vloten van Frankrijk, Spanje en de Bataafsche Republiek over was gebleven, waagde het bijna niet de zelfs niet geheel veilige zeegaten en havens te verlaten, nauwlettend bewaakt door engelsche eskaders; de kleine russische en deensche vloten waren voorloopig voor Engeland niet gevaarlijk.

Dat alles beteekende de ondergang van den zeehandel hier te lande. Reeds in 1795 waren in plaats van 4300 schepen in het vorige jaar weinig meer dan 1600 in de zeegaten binnengevallen, belangrijk minder zelfs dan in het rampspoedige oorlogsjaar

1780 [1]), en in de volgende jaren werd het nog veel erger, ook in verband met de strenge bepalingen omtrent den uitvoer van levensmiddelen — granen, boonen, erwten, gort, meel — wegens de hooge prijzen tijdens den oorlog en het verbod van invoer van alle engelsche goederen, ook al werd daaraan niet altijd de hand gehouden [2]).

De blokkade in naam, door Engeland, na eenige aarzeling wegens de gevolgen voor zijn eigen handel, over onze havens uitgesproken, deed ieder hollandsch schip, op welke zeeën ook ontmoet, zonder aarzeling of onderscheid van lading goede prijs verklaren door het oorlogschip of den kaper, die er de hand op kon leggen; ook ieder neutraal schip, dat het waagde naar die havens koers te zetten [3]), stond aan verbeurdverklaring door Engeland bloot. Vooral Rotterdam, bekend door zijn engelschen handel, zag zijn handel door den oorlog met Engeland verloopen. De handel op Rusland, in 1794 nog met 340 schepen gedreven, werd in het volgende jaar slechts met 16 en in de daaropvolgende herhaaldelijk zoo goed als in het geheel niet volgehouden; met dien op de Middellandsche Zee ging het niet anders. En niet alleen engelsche maar ook fransche kapers, die, voorzoover de engelsche oorlogschepen het niet beletten, in grooten getale uit de fransche Kanaalhavens voor den dag kwamen en voor de hollandsche waren in neutrale schepen weinig eerbied betoonden, vielen de koopvaarders, die het nog waagden uit te zeilen, uitermate lastig.

Het eenige middel om aan dien overlast te ontkomen en ten minste nog handel te kunnen drijven scheen het ook in den laatsten engelschen oorlog aangewende: het heimelijk varen onder vreemde vlag [4]). Evenwel, ook dit middel kon niet altijd baten: valsche scheepsbrieven konden gemakkelijk door engelsche rechters als zoodanig worden herkend, wat natuurlijk den prijsraden aanleiding gaf het betrokken schip onmiddellijk met zijne lading verbeurd te verklaren. Ook de fransche kapers en de fransche consuls maakten dikwijls van hun kant bezwaar om hollandsche goederen als

[1]) Vgl. den staat bij Colenbrander, Gedenkstukken, I, blz. 199, en II, blz. 465, n. 2.
[2]) Meyer Wiersma, In- en uitvoer in de prov. Groningen (Gron. 1888), blz. 18, 32 vlg.
[3]) Wanjon, Geschiedenis van den Nederl. Handel (Haarlem, 1900), blz. 10 vlg.
[4]) Van Ouwerkerk De Vries, Verhandeling over de oorzaak van het verval des Ned. handels (Haarlem, 1827), blz. 39, 94 vlg. Vgl. Van Limburg Brouwer, Wiselius, blz. 135 vlg.

zoodanig te erkennen, wanneer zij in vreemde schepen geladen waren, hetgeen het bataafsche gezantschap te Parijs veel werk gaf. Niet minder bezwaren leverde de vervolging van neutrale vaartuigen door die zeeroovers tot in de bataafsche riviermonden, waarbij soms engelsche oorlogsvaartuigen met de bataafsche heimelijk samenwerkten om de handelsvaartuigen te beschermen. Erger was het, dat hollandsche kooplieden zich niet ontzagen om zelf heimelijk fransche of desnoods engelsche kapers uit te rusten, die jacht maakten op hunne eigene schepen, zoodat zij in de eerste plaats de assurantiepenningen, waarvoor hunne koopwaar verzekerd was, en bovendien de waarde van de gekaapte goederen, in Frankrijk of Engeland aan de markt gebracht, in den zak staken [1]) — een wijze van handelen, die in tijden van oorlog hier te lande van oudsher verre van ongewoon was. En bovendien, al mocht het soms gelukken, de eigen handel moest er op den duur door benadeeld worden, want de vreemde kooplieden in de neutrale havens — Hamburg, Bremen, Emden [2]) e. a. — waarheen de goederen langs den binnenweg of door de Wadden en langs de kust verzonden waren, of die op hollandsche rekening goederen hadden gekocht, moesten in zulke gevallen volledig op de hoogte van het handelsartikel en zijne behandeling worden gesteld; de geheimen van den hollandschen koopman, door langjarige relatiën gevestigd, werden zoo aan den concurrent bekend ja zelfs de geheele handelsbalans van zijn hollandschen patroon kwam onder contrôle. Zoo alleen konden nog wel heimelijk hollandsche schepen worden bevracht maar de nadeelen van deze wijze van handeldrijven waren spoedig in die mate voelbaar, dat men er ten slotte toe moest overgaan om geheel vreemde schepen, met vreemde kapiteins en vreemde handelsagenten te gebruiken voor het vervoer van hollandsche goederen — wat wederom de vreemde scheepvaart ten koste der eigene zich krachtig deed ontwikkelen.

Zoo kwamen handel en scheepvaart op den duur geheel in handen der onzijdigen en brachten deze, bij het lange aanhouden van den oorlog, meer en meer eigen kapitalen bijeen om voor eigen rekening

[1]) Fell, Reize door de Bataafsche Republiek in 1800 (Haarlem, 1806), blz. 29 vlg.
[2]) Bielfeld vermeldt 13 Juni 1799, dat te Emden in 25 dagen bijna evenveel koopvaarders, vooral uit Amsterdam en Dordt waren aangekomen (kopieën Rijksarchief).

handel te drijven, in de eerste plaats met inlandsche artikelen maar spoedig ook met buitenlandsche. De vrachtvaart ging geheel en al voor Nederland te loor, tot onberekenbare schade van den nederlandschen koopman, die zich ten slotte op zijn beurt beperkt zag tot die enkele artikelen: vee, boter, kaas, inlandschen tabak, minderwaardige haring, welke Nederland zelf opleverde, en tot de voortbrengselen der thans betrekkelijk geringe fabriekindustrie voor nederlandsche behoeften. Zoo verdwenen de groote hollandsche graan- en houtvloten, de koffen en smakken uit Groningen en Friesland, die graan en hout uit de Oostzee naar Frankrijk en Spanje vervoerden; zoo verliepen de groote handelsvloten, die eertijds overal de hollandsche vlag hadden vertoond.

De Oostindische Compagnie, thans van retouren verstoken, ging haren ondergang met rassche schreden te gemoet en hare opheffing bij artikel 247 en volgende der grondwet van 1798 was niet anders dan een noodzakelijk gevolg van haren treurigen toestand. Intusschen lagen de produkten, die reeds in 1794 de pakhuizen in Indië meer dan vulden, te verrotten, bij gebrek aan schepen om ze te vervoeren. Ook hier zocht men ten slotte heil bij „gesimuleerde" verkoopen aan neutralen, terwijl de tot Java beperkte koloniale regeering door den vroeger verboden verkoop aan neutralen in Indië zelf hare dagelijksche behoeften trachtte te bekostigen, waarop de neutralen dan de artikelen naar Europa voerden. Vooral de Amerikanen maakten van de gelegenheid gebruik en zonden jaarlijks een drietal rijkbeladen vaartuigen van Batavia naar Amsterdam [1]). De gouverneur-generaal Van Overstraten, die in Februari 1797 onder deze omstandigheden het bewind te Batavia aanvaardde, zag dan ook de toekomst met groote bekommering in, al mocht het hem nog gelukken Java tijdelijk uit de handen der Engelschen te houden, zoolang dezen niet met eene krachtige expeditie de verovering trachtten tot stand te brengen [2]). Ook de handel op West-Indië stond geheel stil en de verovering van Suriname door de Engelschen in Augustus 1799 maakte een einde ook aan ons voornaamste bezit in die streken: het was onmogelijk

[1]) Fell, Reize, blz. 261.

[2]) De Jonge—Van Deventer, De opkomst van het Nederl. gezag, blz. XII, LXXVII vlg.

gebleken het tegen de engelsche overmacht te verdedigen. Maar wat moest het derven van al dien handel, al dat vertier niet beteekenen? Met name het verlies van Ceilon ontroofde reeds dadelijk groote winsten uit den tot dien tijd bezeten kaneelhandel.

Maar het algeheele verloop van den zeehandel der Republiek, die altijd in hoofdzaak van dien handel had bestaan, moest natuurlijk op hare industrie insgelijks een noodlottigen invloed hebben, want zij stond, zooals wij weten, met den wereldhandel in het nauwste verband. De visscherij in de Noordzee was op eenigen afstand van de kust thans voor jaren zoo goed als onmogelijk [1]), al stonden de engelsche kruisers haar soms toe; die in de Zuiderzee, hoewel het vischwater daar veilig was, leverde een haring van minder gehalte, die nog als panharing kon dienen, maar voor uitvoer op groote schaal ongeschikt werd geacht; de zeedorpen en zeesteden, waar de visscherij altijd een zaak van groote beteekenis was geweest, daalden tot diepe armoede. De poging, om de visscherij, ook de groenlandsche, onder pruisische vlag voort te zetten mislukte geheel. De scheepstimmerwerven en alle industrieën, die met den zeehandel in verband stonden, geraakten in deerlijk verval [2]). De houtzaag- en oliemolens verplaatsten zich bij gebrek aan de thans moeilijk aan te voeren grondstof naar de Oostzeestreken zelve, waar die grondstof voor het grijpen lag; de jeneverstokerijen evenzoo naar de graanrijke streken aan Wezer, Elbe en Oder: Portugal, dat al zijn touwwerk uit de Republiek placht te trekken, begon noodgedrongen zelf touwslagerijen op te richten; de fijne linnens voor de zuid-amerikaansche koloniën van Spanje konden niet langer geregeld van hier naar Cadix worden overgebracht en vonden geen voldoenden afzet meer, waardoor de haarlemsche linnennijverheid zeer leed; de leidsche katoenindustrie, die hare produkten over geheel Indië placht te verspreiden, leed onberekenbare verliezen. Honderden nijveren, fabrikanten en werklieden, door broodsgebrek genoodzaakt, verlieten de doodsch geworden fabrieksteden en trokken naar het buitenland; de vischers brachten het oud-hollandsche kaken en zouten van de visch om dezelfde redenen over naar de pruisische havens aan de Eems,

[1]) Beaujon, blz. 212 vlg.; Fell, Reize, blz. 19 vlg.

[2]) Appelius, De Staatsomwenteling van 1795, blz. 172.

ja zelfs naar Engeland en Schotland [1]). De molens van de Zaanstreek stonden stil; Leiden's wol-, katoen- en lakenfabrieken waren verloopen [2]); Maassluis, Scheveningen en andere haringplaatsen vervielen schromelijk [3]).

Die gewesten, welke van den zeehandel en wat daarmede samenhing zoo goed als uitsluitend plachten te leven: Holland, Zeeland, Friesland, Stad en Lande, ondervonden in de eerste plaats de gevolgen van een en ander. Alleen smokkelarij kon er nog eenig voordeel afwerpen bij de strenge bepalingen, die den invoer van engelsche manufacturen, koopwaren en voortbrengselen verboden, vooral sedert den 31sten Oct. 1798, na welken datum allen, die „deel hadden aan het rechtstreeksch of zijdelingsch invoeren van Engelsche goederen voor vijanden des vaderlands" werden gehouden.

Daarentegen nam de landhandel, voorzoover hij buiten den invoer ter zee kon bestaan, eenigszins toe, voornamelijk die in de voortbrengselen van het land zelf, in landbouwprodukten en vee, door buitengewoon goede oogsten en het uitblijven van de runderpest in deze jaren nog bevorderd. De Rijnhandel op Duitschland bloeide, sedert in 1797 de fransche tarieven op die rivier golden; de handel op Frankrijk zelf nam, in weerwil der vrij zware fransche rechten op de grens, belangrijk toe, in het bijzonder die op de voormalige belgische provinciën; de uitvoer van landbouwprodukten en vee naar Oostfriesland en andere grensgewesten, voorzoover herhaalde verbodsmaatregelen dien niet beletten, verschafte aan de oostelijke provinciën groote voordeelen [4]). De omstandigheid, dat de oorlogstoestand de voedingsmiddelen hooger in prijs deed stijgen, werkte daarbij belangrijk mede. Maar deze landhandel kon, over het gansche land genomen, toch het gemis aan den zeehandel op verre na niet vergoeden.

Van niet minder gewicht was het verlies van den uitgebreiden wisselhandel door de geheele wereld heen, waarop in de achttiende eeuw zoovelen hier te lande zich meer en meer hadden toegelegd; de onderbreking van het geregeld verkeer met ons land en de volslagen

[1]) Van Ouwerkerk de Vries, blz. 98 vlg.
[2]) Fell, Reize, blz. 136 en 273.
[3]) Ibid. blz. 19.
[4]) Vgl. Meyer Wiersma, In- en uitvoer, blz. 18 vlg.

onzekerheid der uitheemsche betalingen tijdens den algemeenen oorlog deed den wisselhandel van Amsterdam en den geldhandel dier kapitaalrijke stad op even deerlijke wijze verloopen als dit reeds met den goederenhandel het geval was geweest. De Amsterdamsche Bank [1]), die bij het toenemend wantrouwen in de toekomst van den staat reeds sedert 1790 haar krediet zeer had zien dalen en alleen door kunstmatige middelen op de oude hoogte of wat daarnaar leek kon worden gehouden, bleek bij het onderzoek, door de nieuwe regeering in 1795 ingesteld, vooral door de groote voorschotten in de 18de eeuw aan de zinkende O.-I. Compagnie gedaan, in een benarden toestand te verkeeren. De stad Amsterdam steunde hare beroemde kredietinstelling nog door herhaalde leeningen onder verband van de stadsinkomsten en stadsgoederen tot afdoening van het aan de Bank verschuldigde, maar de Bank bleef kwijnen, in verband met het zoozeer afnemende handelsverkeer, dat haar placht te voeden.

Groote verliezen werden verder door de gansche bevolking geleden ten gevolge van het niet uitbetalen, zoo lang de oorlog in Europa aanhield, der aanzienlijke interesten uit de buitenlandsche renteschuld, hier te lande na 1781 aanhoudend vermeerderd, thans tot een rente van 40 mill. [2]). Met name de engelsche, spaansche en oostenrijksche effecten en die der talrijke plantageleeningen in de West, weldra ook de russische schuldbrieven, waarvan hier te lande millioenen en millioenen geplaatst waren, berokkenden in dit opzicht groote schade aan de bezittende klasse en daardoor middellijk aan de gansche maatschappij.

Onder dit alles nam de armoede op schrikbarende wijze toe [3]); de weeshuizen en armenhuizen werden opgevuld, de tallooze buitengewone collecten en subsidiën konden aan de behoeften niet voldoen; te Amsterdam werd in 1796 niet minder dan $^1/_4$ der bevolking als armlastig, ja als doorloopend uit de openbare kassen onderhouden aangemerkt; reizigers in Holland werden getroffen door de menigte bede-

[1]) Mees, Proeve eener geschiedenis van het bankwezen, blz. 186 vlg.
[2]) Van Ouwerkerk de Vries, l.l.; Metelerkamp, De toestand van Nederland (Rott. 1801), I, blz. 61; Gogel, bij Colenbrander, Gedenkstukken, II, blz. 780 vlg. over de schadelijke gevolgen dezer leeningen. De renten uit de binnenlandsche schuld werden op 30 mill. gesteld.
[3]) De Bosch Kemper, De armoede in ons vaderland, blz. 114 vlg.; Fell, Reize, passim.

laars, wier uiterst havelooze staat op buitengemeene ellende wees; de gasthuizen en andere inrichtingen van liefdadigheid geraakten steeds dieper in schulden en konden, ook bij de zich nog steeds betoonende groote offervaardigheid der bezittenden, onmogelijk volstaan. Het gebrek aan een behoorlijk stelsel van armverzorging en de reeds lang heerschende onverstandige wijze van bedeelen werkte daarbij mede tot vergrooting van het euvel. De algemeene duurte der levensmiddelen steeg bovendien in den winter van 1798/9, die buitengemeen streng mocht heeten, tot eene bedenkelijke hoogte, terwijl het aantal bedeelden snel toenam: te Amsterdam bedroeg het in dien winter 81000 op eene bevolking van bijna 200000, eene verhouding, die nog ongunstiger dreigde te zullen worden [1]). De achteruitgang van Den Haag na het vertrek des stadhouders en de staatkundige verwikkelingen der laatste jaren bleek uit het geheel verdwijnen der kostbare rijtuigen en kleedij, uit het ledig staan der woningen van de aristocratie, terwijl de aanzienlijke familiën thans in goedkoope woningen in achterstraten zich teruggetrokken hadden [2]).

Geheel wanhopig kon men echter den stoffelijken toestand in de Bataafsche Republiek nog niet noemen. Zij bezat eene bevolking van 2 millioen [3]), d. i. 3200 op de vierkante mijl, eene bevolkingsdichtheid, waarmede noch het zeer vergroote Frankrijk met 32 mill. en 2800 op de vierkante mijl, noch het machtige Engeland met 15 mill. en 2900 op de vierkante mijl, noch zelfs het sterkbevolkte toenmalige keurvorstendom Saksen met 2 mill. en 2900 op de vierkante mijl zich meten kon. Het nationaal vermogen werd in 1800 begroot op ongeveer 3 milliard aan rentegevend eigendom [4]), niet gerekend de fabrieken, trafieken en visscherijen, die tijdens den oorlog verlies

[1]) l.l.

[2]) Fell, Reize, blz. 98 vlg.

[3]) Op grond van de niet geheel volledige volkstelling van 1796 op last der Nat. Verg., die 1880000 als eindcijfer bereikte, waarvan ruim 828000 in Holland, komt Metelerkamp, De toestand van Nederland, I, blz. 28, tot dit cijfer. In ronde cijfers stond Gelderland op 217000, Zeeland op 82000, Utrecht op 93000, Friesland op 161,500, Overijsel op 135000, Groningen op 114500, Drente op 40000, Brabant op 208000 inwoners. Men denke er aan, dat het vroegere Staats-Vlaanderen en de thans limburgsche streken onder de geschatte bevolking niet begrepen zijn, daar zij fransch grondgebied waren.

[4]) Metelerkamp l.l. blz. 60 vlg. De waarde der inlandsche staatsschuld werd daarbij op 600 mill., die der buitenlandsche op 650 mill. geschat.

opleverden of stilstonden, benevens 350 mill. aan woeste gronden, bewerkt zilver en goud, juweelen en huisraad; de jaarlijksche inkomsten op 200 mill. [1]).

Daartegenover stond, dat de aanhoudende oorlogstoestand bij den stilstand van een groot deel van handel en nijverheid zeer zware offers vergde van de natie, terwijl de staatsfinanciën reeds in de laatste jaren van het erfstadhouderlijk bewind in allesbehalve bevredigenden toestand hadden verkeerd. In 1795 [2]) was het bedrag der gewone inkomsten ruim $16^1/_2$ mill., dat der uitgaven $50^1/_2$ mill., welk aanzienlijk verschil door heffingen, leeningen en belastingen moest worden aangevuld; in 1796 stonden 17 mill. gewone inkomsten tegenover 58 mill. uitgaven; in 1797 $19^1/_2$ mill. inkomsten tegenover $42^1/_2$ mill. uitgaven; in 1798 $20^1/_2$ mill. inkomsten tegenover $30^1/_2$ mill. uitgaven. De geleidelijke vermindering der uitgaven in die jaren gold vooral de oorlogskosten, nu de krijg te land onze grenzen niet aandeed. In het eerste jaar der vermenging van inkomsten, schulden en lasten van alle gewesten (1799) bedroegen de eersten 36 mill. 350000 gulden, de staatsbehoeften van dit abnormaal zware oorlogsjaar 79 mill. 666000. Het maximum der gewone belastingen werd in dezen tijd op $42^1/_2$ mill. gesteld [3]), waartegenover de uitgaven in werkelijke oorlogsjaren minstens 60 mill. zouden bedragen, hetgeen een zwaar tekort opleveren moest, dat op den duur den financieelen ondergang van den staat moest ten gevolge hebben, ook al tastte men bij de verdeeling der lasten de kapitalen rechtstreeks aan door gedwongen leeningen — het hardste middel, dat men zich denken kon, maar dat toch herhaaldelijk moest worden toegepast.

Algeheele hervorming op dit gebied, zooals Gogel wenschte, was het eenige redmiddel uit dezen wanhopigen toestand. Maar al die ongunstige cijfers zouden als met een tooverslag kunnen gewijzigd worden, wanneer het gelukken mocht den vredestoestand te herstellen: dan zouden de renteloos liggende kapitalen bij het herstel van handel en nijverheid weder kunnen opkomen. Zoo riepen alle schrijvers over den maatschappelijken toestand der Republiek uit. Reikhalzend zag men uit naar den afloop der onderhandelingen,

[1]) Ibid. blz. 64, vgl. de verbetering bij de drukfouten in het tweede deel aangegeven.

[2]) Metelerkamp, II, blz. 52 vlg.

[3]) Ibid. blz. 69.

eerst te Rastadt, daarna te Lunéville, eindelijk te Amiens gevoerd, voorbereidingen tot een vrede, waarin ook de Republiek zou betrokken worden, zoodra Frankrijk ertoe zou overgaan.

Nog ernstiger [1]) luidden de klachten over de algemeene verslapping der natie. Reeds in 1791 had Van Hamelsveld een donker tafereel van den toestand van het Nederlandsche volk opgehangen. Verwaarloozing van opvoeding en onderwijs zoowel bij de burgerij als bij de lagere volksklasse, terwijl de hoogere de kinderen aan vreemde handen overlieten als slachtoffers van den „bon ton" en van op eigenbaat bedachte bedienden; huwelijk en huisgezin te midden van de toenemende zedeloosheid en het toenemend ongeloof niet meer geëerd en rein gehouden; de samenleving bedorven door etikette en overdaad; eerlijkheid, spaarzaamheid, goede trouw als verouderde begrippen aangemerkt; kunst, letteren en wetenschap kwijnend; godsdienst en Kerk door bijgeloof, ongeloof en onverschilligheid in verval; de groote wereld in weelde, zedeloosheid en verkwisting ten onder gaande, de burgerstand haar in die verderfelijke richting volgend en hunkerend naar landspostjes wegens het verval van handel en nijverheid, de boeren in onwetendheid en ruwheid voortlevend, de volksklasse in de steden in slaafsche onderdanigheid of liederlijke onbeschoftheid verwilderend, zoodat er in Europa misschien geen meer verbasterd „gemeen" gevonden werd — ziedaar wat hij en anderen eenparig getuigen van den algemeenen zedelijken toestand der natie op het einde der eeuw [2]).

De fraaie theorieën over opvoeding en onderwijs volgens de „natuurlijke" methode van Rousseau's Emile hadden wel aanleiding gegeven tot het verschijnen eener gansche boekerij over die onderwerpen [3]), tot het uitgeven van reeksen „werkjens ten dienste der jeugd", om hetzij in proza, hetzij in poëzie „de jeugdige harten te vormen tot de liefde der deugd", in welk genre Hieronymus van Alphen van 1778 tot 1781 voor het eerst zijn veelgelezen „Kleine gedichten voor kinderen" had gegeven; maar de wijze lessen en de goede regels werden nog lang niet genoeg opgevolgd en met name

[1]) Vgl. Van Hamelsveld, Over den zedelijken toestand der Nederl. natie (Rott., 1791); Metelerkamp, blz. 45.
[2]) Vgl. Van Hamelsveld, blz. 535.
[3]) Ibid. blz. 168.

de zedelijke ontwikkeling stond bij de verstandelijke en bij de vormelijke verre achter, te meer omdat de „bon ton" verbood, dat de ouders zich persoonlijk veel aan de opvoeding gelegen lieten liggen [1]). Kinderen werden feitelijk meer als een last dan als een geluk voor de ouders beschouwd. Ieder, die het doen kon, liet zijn kroost op kostscholen onderwijzen of door vreemde gouverneurs of leermeesters van allerlei aard aan huis onderrichten buiten omgang met andere kinderen. Onbarmhartige strengheid of slappe toegefelijkheid waren de meestal voorkomende vormen der uitoefening van ouderlijke plichten, vrees voor klappen en sentimenteele toespraak gewone middelen van opvoeding. De openbare scholen, door de vermogenden met minachting voorbijgegaan, voor de onvermogenden te kostbaar, liepen leeg, in de steden zoowel als ten platten lande [2]); de kleinekinderscholen in de steden, door weinig ontwikkelde bejaarde „schoolvoogdessen" in enge lokalen bestuurd, bepaalden zich tot het „bidden" van het op zingenden toon voorgedragen Onze Vader of de Tien Geboden, afgewisseld door het zeurig gemeenschappelijk opzeggen der a.-b.-boekjes, het spellen van zoutelooze eerste leeslesjes en het vertellen van „leerzame" bijbelsche verhalen. De schoolmeesters, ijverig in het trekken van krulletters, het werktuiglijk cijferen en het afgemeten lezen, muntten uit in pedante schoolvosserij [3]), ten minste in de steden, terwijl de van den voormaligen ambachtsheer of van den predikant of van beiden afhankelijke dorpsschoolmeester — dikwijls een afgedankte tuinman of lijfknecht — zelfs bij den besten wil geen verstand of tijd had om behoorlijk te zorgen voor zijn schoolwerk te midden van zijne andere bezigheden als koster, klokluider, doodgraver en lijkbidder. Het best waren bij het lagere onderwijs nog de „fransche scholen", hoewel ook daar, zooals op de meeste kostscholen, meer op wellevendheid en goede omgangsvormen dan op geestesontwikkeling gelet werd. En voor later leeftijd werd het niet beter. De jonge aanzienlijke groeide na afloop der schooljaren op tusschen honden en paarden, jachtvermaak afwisselend met spelen en drinken onder zijns gelijken; de deftige jonge koopmanszoon verdeelde zijn tijd tusschen

[1]) Ibid. blz. 178.
[2]) Ibid. blz. 207/8.
[3]) Ibid. blz. 212 vlg.

toiletzorgen, schouwburg en koffiehuisbezoek, tenzij hij, alleen de kunst van geldverdienen beoefenend, opging in zijn zaken; de jonge meisjes vermaakten zich luierend, tusschen de nauwlettende zorg voor haar uiterlijk in, met sentimenteele moderomans van een „coquet" of „galant" tintje en lieten de bezorging van het huishouden over aan de op fooien, „verval" en, voor haren ouden dag, op hofjesplaatsen azende dienstboden.

Over het algemeen heerschte in de nederlandsche steden te midden van alle ellende een dartel en ongebonden leven; ruwer en openlijker tooneelen van dronkenschap en zedebederf werden nergens ter wereld gezien. Bij het huwelijk was geld de hoofdzaak en men dacht er in de hoogere klassen eerst aan, als men voldoende van het leven had genoten; in de lagere standen was huwelijk „uit noodzaak" vaste regel [1]); schending van huwelijkstrouw behoorde tot de regelmatig voorkomende ondeugden. Het huiselijk leven was zeer afgeweken van den vroegeren eenvoud en de vroegere hartelijkheid [2]) te midden van weelde en overdaad, die de onkosten ook van een burgerhuishouden verdubbeld, zelfs verdriedubbeld hadden, immers van *f* 800 à *f* 1000 's jaars op 2 à *f* 3000 hadden verhoogd, nu men het voor een burgerhuishouden een schande vond minder dan twee dienstboden te hebben, geen dans- en speelpartijen te geven of zich een eenvoudigen inboedel aan te schaffen. De dure modekleeding, ieder jaar uit Parijs voorgeschreven, had de oude nationale kleederdracht bij de burgerij thans geheel verdrongen en alom fransche „jonkers" en engelsche „ladies" of „opgepronkte kermispoppen" te zien gegeven met gepoederde haren, uitheemsche rokken, metalen jasknoopen, overladen goudversierselen. Overdaad en weelde vielen ook op te merken in het eten en drinken, waarbij in afwijking van den nog ten deele bewaarden eenvoud van een twintigtal jaren te voren, zilveren schotels, fraai porselein, uitgezochte spijzen, uitheemsche vruchten en lekkernijen, keur van wijnen en gebak ook bij het „middelsoort van burgeren" op tafel kwamen [3]), terwijl de mindere man zich in hoofdzaak voedde niet meer met erwten en boonen

[1]) Ibid. blz. 272.
[2]) Ibid. blz. 278 vlg.
[3]) Ibid. blz. 301 vlg.

maar met aardappelen, slappe koffie of thee afwisselend met den in plaats van het bier meer en meer tot volksdrank gestempelden jenever. Het overmatig rooken van tabak was een nationaal gebruik geworden en een Hollander, van welken stand ook, zonder pijp in den mond of zonder tondeldoos en vuurslag te zien werd als een zeldzaam voorkomend geval aangemerkt. Het rooken gold voor een nuttig, ja noodig middel tegen de „vochtige luchtsgesteldheid" en men ontzag zich niet jongens van acht tot tien jaren ertoe aan te zetten [1]).

De zware schokken, die de maatschappij hier te lande in de laatste 20 jaren had ondergaan, hadden hunne gevolgen gehad en de ontwikkeling der kiemen van betere toestanden verhinderd; de partijstrijd, de voortdurende afwisseling van gevaren hadden een gestadige onrust veroorzaakt, die niet naliet om onderling wantrouwen te zaaien en een neiging tot egoïsme aan te kweeken, die het volkskarakter toch niet geheel vreemd is. Ieder zorge voor zichzelf, werd de leus bij de voortdurende wenteling van het rad der fortuin.

Kunst, letteren en wetenschap konden in zulk een atmosfeer niet bloeien. Ruwe schotschriften van staatkundigen aard, felle tijdschriftartikelen, losse lectuur vormden de meerderheid van het gedrukte; wetenschappelijke werken van beteekenis verschenen er weinig meer. De talrijke geleerde genootschappen kwijnden voort onder de ongunstige tijdsomstandigheden; de vroeger bloeiende latijnsche scholen waren in diep verval [2]); de liefde tot de wetenschap daalde onrustbarend; de hoogescholen gingen hollend achteruit, sommige ervan telden bijna zooveel studenten als hoogleeraren. De letteren beleefden jaren van deerlijke kwijning, waarin de smakelooze Arend Fokke Simonsz. met zijn burleske grappen de ernstige romans van Wolff en Deken zegevierend begon te verdringen en Feith en Helmers met hun sentimenteele en gezwollen poëzie de voorkeur genoten boven den genialen Bilderdijk, al had de gezonde kritiek van Kinker's „Post van den Helicon" (1789) met zijn bijtenden, hoewel wat al te veel in allegorischen vorm gegoten humor de dichtgenootschappen ook van zijn tijd gehekeld en de nog altijd voortspinnende rijmkunstenaars opnieuw aan de kaak gesteld. De Wacker van Zon en Van

[1]) Fell, Reize, blz. 142 vlg.
[2]) Van Hamelsveld, blz. 412 vlg.

Woensel hanteerden met vaardigheid de satire, gewone vrucht van tijden van verval, in hunne boertige romans en scherpe tijdschriftartikelen, maar ook bij hen ontbreekt de fijne scherts van een Van Effen en zelfs de ruwere van zijn navolgers om plaats te maken voor een grover soort van humor, van politieken aard. De schilderkunst daalde voortdurend in beteekenis en de enkele schilders, graveurs en teekenaars van eenigen naam leefden van navolging en kopie der voorbeelden uit den goeden tijd.

Op ieder terrein was de tijd van omstreeks 1800 voor de bataafsche natie een duistere periode, een periode van smadelijk verval, zoodat herhaaldelijk de vraag moest rijzen, of zij werkelijk niet stond aan het einde harer baan en of zij als natie niet spoedig zou dienen te verdwijnen.

* * *

Die verslapping en lusteloosheid, waaraan toen ter tijde „niemand twijfelde," zooals Van Hamelsveld en Metelerkamp zeggen, kwam ten volle uit in de weinige belangstelling, die na de staatkundige gebeurtenissen der laatste jaren de bevolking toonde in den loop harer eigene staatkundige zaken. De nieuwe staatsmachine werkte nog allesbehalve geregeld en de slapheid, waarmede de nieuwe regeering der gematigde Unitarissen na de zegepraal van 1798 de zaken leidde, bracht daarin weinig verbetering. Het Vertegenwoordigend Lichaam, waarin eene oligarchische middenpartij [1]) allengs de overhand verkreeg, werkte niet volgens een vast plan, terwijl meer en meer de federalistische geest, die eeuwenlang het staatswezen had doortrokken, weder merkbaar werd en in stelselmatige tegenwerking en vertraging het krachtigste strijdmiddel vond tegen de constitutioneel vastgestelde unitarische beginselen.

Het wantrouwen in elkanders gezindheid ten opzichte van de nieuwe staatsregeling verlamde niet alleen de kracht der wetgeving, maar ook die van het Uitvoerend Bewind. De drukkende heffingen van 1798, toen die van 8 % op de inkomsten in Maart en April ten behoeve van de vloot, in September werd gevolgd door eene van 5 % op de bezittingen, in November door eene van 10 % op de inkomsten

[1]) Appelius, De omwenteling van 1795, blz. 124; Colenbrander, II, Inleiding, blz. XL vlg.

met eene vaste heffing voor 25 jaren van 3 % op de inkomsten tot betaling der rente van een nieuwe gedwongen leening van 4 % op de bezittingen, wekte algemeene ergernis, vooral wegens de scherpe wijze van inning met behulp van niet altijd taktvolle of onpartijdige plaatselijke „commissiën van onderzoek" [1]). De aanhoudende woelingen der revolutionnairen, die in die dagen van onzekerheid nog altijd weder — en, zooals de parijsche staatsgreep van 18 Juni 1799 bewees, niet zonder grond — op een nieuwen omslag in Frankrijk en een nieuwe navolging hier hoopten, veroorzaakten groote onzekerheid. De „jacobijnsche" clubs in de groote steden, waarbij zich zeer vele voor protestantsche reactie bevreesde Katholieken hadden aangesloten, lieten zich krachtig hooren tegen orangistische en federalistische neigingen en hadden hare hoop op den nieuwen fransehen gezant Lombard gevestigd. De wrijvingen tusschen het centrale landsbestuur en de departementale, tusschen deze en de gemeentelijke besturen; de benoeming van een groot getal van oranjegezindheid verdachte ambtenaren; het verzet der voormalige ambachtsheeren tegen de afschaffing van tienden en heerlijke rechten; de weerzin van de ijverige aanhangers der Hervormde Kerk tegenover de meer en meer vrijmoedig optredende Roomschen, die met hulp der Revolutie, der uiterste Jacobijnen zelfs, in het volledig bezit der ook hun thans toegekende kerkelijke vrijheden wilden treden; de langzaamheid, waarmede de door de staatsregeling geëischte wettelijke voorzieningen werden voorbereid — dat alles werkte zeer ongunstig en sterkte den in kracht toenemenden reactionnairen geest. De grondvergaderingen werden door de aanzienlijken zoo goed als niet meer bezocht, ten gevolge waarvan de revolutionnaire clubelementen weder vrij spel kregen bij de verkiezingen [2]). De Oranjepartij begon te midden van de toenemende ontevredenheid tegen het landsbestuur gegronde hoop te voeden op het herstel der erfstadhouderlijke regeering, met verbetering der gebreken, die haar vroeger hadden aangekleefd [3]).

Deze stemming in de Bataafsche Republiek scheen uitnemend geschikt hetzij voor eene contra-revolutie, hetzij voor een aanval

[1]) Appelius, blz. 131.
[2]) Pijman, blz. 102/3.
[3]) Vgl. Colenbrander. II, blz. 357 vlg., 929 vlg.

op haar grondgebied, te ondernemen door de gecoaliseerde mogendheden, ook in verband met het treden van Rusland in de zoogenaamde tweede coalitie (December 1798) en de te verwachten deelneming der Oostenrijkers aan den nieuwen aanval van Europa op Frankrijk's meer en meer overheerschende macht, die ver over de grenzen van de nieuwe Republiek hare denkbeelden ingang deed vinden, de bataafsche zoo goed als geannexeerd had en pas in de helvetische, romeinsche en parthenopeïsche republieken nieuwe kleine vasalstaten had geschapen, terwijl zij zelve Genève en Piemont in bezit genomen had. De onderhandelingen tusschen Engeland en Frankrijk te Rijssel in 1797 waren tot groote teleurstelling der Bataven — die er, volgens Frankrijk's verlangen, geen deel aan hadden mogen nemen, hoewel Schimmelpenninck te Parijs een oog in het zeil hield — afgestuit op den eisch der teruggave van alle door Engeland aan Spanje, Frankrijk en henzelven ontnomen koloniën [1]); die van Rastadt, over het gansche jaar 1798 volgehouden, eveneens met uitsluiting der Bataven, hadden tot weinig meer dan tot een „jaarmarkt van duitsche vorstendommen" geleid en eindigden in April 1799 voorgoed door den schandelijken moord op de fransche gezanten, nadat reeds de oorlog aan Oostenrijk door het Directoire verklaard was. Van Pruisen's overigens duidelijk gebleken wensch om de onafhankelijkheid der Bataafsche Republiek tegenover Frankrijk gewaarborgd te zien, zag men nog weinig gevolgen.

Thans stond Europa opnieuw tegen Frankrijk in de wapenen: de in 1796 opgetreden hartstochtelijke russische keizer, Paul I, zou de groote macht van zijn reusachtig rijk in de schaal leggen tegenover de verafschuwde revolutie en met Engeland en Oostenrijk samenwerken, ook al hield Pruisen zich ook onder den nieuwen koning, Frederik Willem III, steeds onzijdig [2]). Het Huis van Oranje zelf durfde weder hopen op omslag in zijn lot. De nog steeds onder engelsche bescherming in Hamptoncourt vertoevende en zich meer met hoffeesten dan met ernstige staatkundige plannen bezighoudende Willem V begon eindelijk in deze omstandigheden

[1]) De Bas, Prins Frederik, II, blz. 95; Colenbrander, II, blz. 936 vlg.

[2]) Vgl. over de staatkundige verwikkelingen dier jaren: Hüffer, Der Rastadter Congresz und die zweite Coalition (Bonn, 1879); in het bijzonder Hüffer, Der Feldzug der Engländer und Russen in Holland und die Stellung Preussens (Hist. Vierteljahrschr., 1902, S. 161, 347, 523 ff.).

een kans op herstel te zien [1]). En zijn zoons niet minder. Terwijl erfprins Willem, die meer van Pruisen wachtte dan van Engeland, welks overheersching hij vreesde, als luitenant-generaal in pruisischen dienst was getreden en met zijn gezin te Berlijn gevestigd was [2]), was de jonge prins Frederik thans oostenrijksch veldtuigmeester en opperbevelhebber van het leger in Italië [3]), waar hij, van wien men zoo hooge verwachtingen koesterde, echter den 6den Januari 1799 te Padua aan een slepende ziekte overleed [4]). Gedurende de onderhandelingen te Rijssel was ook het lot van het Huis van Oranje herhaaldelijk ter sprake gekomen; lord Malmesbury, de vroegere lord Harris, had er getracht voor dat Huis goede voorwaarden te bedingen [5]), waarbij der Prinses het herstel der Oranjes ten minste in hunne bezittingen niet geheel ondenkbaar scheen, terwijl de Erfprins dit vooral van door Pruisen gesteunde onderhandsche besprekingen met het Directoire zelf of van den gang der politieke zaken in het algemeen hoopte. Noch daar noch te Rastadt [6]), waar Tollius de belangen der Oranjes vertegenwoordigde en zelfs eene schadevergoeding uit de voormalige bisdommen Würzburg en Bamberg was voorgesteld, kwam men echter tot het begeerde doel. Met opmerkzaamheid sloegen sedert de Prinses te Hamptoncourt en de Erfprins te Berlijn den loop der europeesche verwikkelingen gade, hopend er eenig voordeel uit te trekken voor hun Huis. Vooral de Erfprins bleef levendige correspondentie houden met verschillende uitgewekenen uit de Republiek, ten einde met hen te kunnen samenwerken, zoodra de kansen beter zouden staan [7]).

Toen reeds, in Augustus en September 1798, dacht men aan de mogelijkheid eener engelsche landing in de Bataafsche Republiek, zij het dan misschien slechts als een middel om de begeerde schadeloosstelling af te dwingen [8]). Na de aansluiting van Rusland bij de

[1]) De Bas, Prins Frederik, I, slothoofdstuk; Colenbrander, II, blz. 879 vlg.

[2]) De Bas, II, blz. 105.

[3]) Ibid. blz. 131.

[4]) Ibid. blz. 136 vlg. Zijn door Canova vervaardigd grafteeken thans te Delft.

[5]) Ibid. blz. 92 vlg.

[6]) Ibid. blz. 117 vlg.

[7]) Ms. Koolemans Beynen over 1799, vooral getrokken uit de papieren van het Huisarchief en uit die der familiën Van Lynden en Fagel; de geachte schrijver stond mij het gebruik van dit ms. toe. Vgl. Colenbrander, l.l., passim.

[8]) De Bas, l.l. blz 122.

coalitie kregen deze laatste plannen eenigszins vasteren vorm. Het stond reeds van den beginne af buiten twijfel, dat in zulk een geval de Erfprins het invallende leger zou vergezellen om bij een goeden uitslag der onderneming met volmacht zijns vaders de noodige „provisioneele arrangementen" ten opzichte van het oude vaderland te nemen [1]), waaromtrent hij te Berlijn met den oud-gezant Van Reede, met professor Tollius, generaal Stamford, de Bentincks, Van Bylandt, den oud-zeeofficier Kinckel en anderen de noodige besprekingen hield. De hoop op een opstand in de Bataafsche Republiek, ja zelfs op pruisische hulp was daarbij niet uitgesloten; integendeel, die opstand zou zelfs zonder een inval kunnen worden voorbereid, meende men in deze omgeving.

Een aantal officieren van het voormalige „rassemblement" van Osnabrück en andere uitgewekenen verklaarden zich bereid tot medewerking en de jonge Robert Fagel, adjudant van den Erfprins en broeder van den zich nog steeds te Londen bevindenden oud-griffier, begaf zich heimelijk naar het vaderland om overleg te plegen met de geldersche edellieden Van Heeckeren van Suyderas, Van Heeckeren van Enghuizen, Van Spaen tot Voorstonden en anderen, den amsterdamschen oud-schepen Van de Poll, sommige vertrouwde officieren van de bataafsche vloot bij Tessel en van het bataafsche leger en andere bekende Oranjegezinden in verschillende provinciën. De geldersche edelman Carel baron Van Lynden was reeds in Januari door Suyderas, „daartoe zooveel tijdsomstandigheden toelaten door de leden der Hooge Regeering der Vereenigde Nederlanden gemagtigt en geauthorizeerd", als een soort van gezant namens zijne vrienden naar Berlijn gezonden [2]). De plannen waren veelomvattend: niet alleen de Bataafsche Republiek maar ook België, waar juist een hevige boerenopstand tegen de conscriptie was uitgebroken, zouden van Frankrijk worden losgemaakt en met elkander worden vereenigd tot een krachtigen dubbelen staat als bolwerk tegen Frankrijk, die dan volgens de beginselen der oude Pacificatie van Gent zou worden geregeerd. Bepaalde men zich tot de bevrijding der Republiek alleen, dan zou daar de stadhouderlijke regeering worden hersteld en tevens de Unie van Utrecht worden herzien volgens de behoeften van den nieuwen tijd, vooral aan eene sterkere centrale regeering, waarbij de stadhouder nog grootere macht zou verkrijgen dan hem in 1747 was toegekend [1]). De oud-griffier, Hendrik Fagel, was te Londen de vertrouwde raadsman der Oranjes en verkreeg de toezegging van engelsche ondersteuning in geld; ook Van de Spiegel, die thans te IJselstein woonde, werd over de in te voeren erfstadhouderlijke staatsregeling geraadpleegd en Bentinck van Rhoon gaf eveneens raad. Men rekende zeer op den volgens ingewonnen berichten in de laatste jaren toegenomen afkeer van de Franschen, op de heerschende ontevredenheid met den gang van zaken, op de nog altijd talrijke Oranjegezinden, op de mogelijkheid van Daendels' medewerking zelfs. In Friesland en Groningen was de opstand, meende men naar de berichten van de Bentincks uit Varel, reeds verzekerd; Overijsel en Gelderland, waar geen fransche troepen waren, stonden onder vertrouwbaren autoriteiten en waren zeer oranjegezind, meldden de berichtgevers; Utrecht, dacht men, zou wel volgen; Zeeland ook, voor het geval de fransche troepen er niet te talrijk waren; te Amsterdam en Den Haag zouden voormalige officieren en ambtenaren het voorbeeld geven onder geheime medewerking van sommige regenten; kon men den ontevreden Daendels winnen, dan was het leger gewonnen gelijk men reeds op de vloot kon rekenen; voor de belgische betrekkingen werd gezorgd door baron d'Yvoy van Mijdrecht, die te Emmerik gevestigd was. De algemeene tegenrevolutie moest overal tegelijk uitbreken, zoodra een kleine engelsche expeditie van 3000 man te Scheveningen zou landen of wel een russisch of pruisisch leger de oostergrenzen zou naderen. De voor een en ander noodige volmachten voor den Erfprins werden den 19den December 1798 door Willem V geteekend.

Zoo overlegde men en bereidde men voor, onder den diepen indruk weldra der eerste zegepraal van het oostenrijksche leger onder aartshertog Karel bij Stockach in Baden (Maart 1799), waardoor de fransche legers achter den Rijn moesten wijken, terwijl

[1]) Ibid. blz. 171.

[2]) Vgl. Koolemans Beynen, Oranje en de Roomsch-Katholieken in 1799 (Hand. Maatsch. Ned. Letterk. 1904/5, blz. 6 vlg. 115 vlg.; ibid. 1897/8, blz. 135.)

[1]) Zie de belangrijke Bijlagen III en IV achter De Bas, deel II, gedagteekend 18 April en 24 Mei 1799. Vgl. Koolemans Beynen, in Hand. Letterk. 1898/99, blz. 64 vlg.; Jorissen, Historische Bladen, blz. 356 vlg.

de Oostenrijkers en Russen in Opper-Italië onder Kray en Suwarow op hunne beurt Moreau terugdrongen [1]). Het scheen gedaan met Frankrijk, onder het Directoire dreigend te gronde te gaan in binnenlandsche oneenigheid [2]). Men scheen er te staan aan den vooravond eener invasie van de legers der bondgenooten, waarbij de aansluiting ook van Pruisen ieder oogenblik verwacht werd. Frankrijk zou dan tot den vrede gedwongen worden, afstand moeten doen van al zijne veroveringen en den Bourbon moeten herstellen op den troon zijner vaderen gelijk overal de vorsten zouden terugkeeren op hunne tronen. De Revolutie spoedde ten einde, terwijl haar grootste veldheer, Bonaparte, in Egypte zijne krachten verbruikte voor het najagen van een schemerachtig ideaal van wereldheerschappij.

Reeds op het laatst van 1798 was het plan op eene engelsch-russische landing in Holland zelf ook door de mogendheden zeer ernstig besproken, maar bij gebrek aan eigen troepen wenschte Engeland, dat zijn geld ter beschikking stelde, liever een pruisisch-russischen aanval uit het Oosten. Doch Pruisen, waar de partij der onzijdigheid, de oude fransche factie, en de oorlogspartij nog steeds scherp tegenover elkander stonden, waar de koning door persoonlijke invloeden her- en derwaarts werd geslingerd [3]), weigerde na lange aarzeling des konings en zoo kwam men in Mei 1799 terug tot het plan om een engelsch-russische landing te bewerkstelligen tot herstel der oude regeeringsvormen in de Bataafsche Republiek.

Het daarop betrekking hebbende verdrag was van den 22sten Juni, waarbij Rusland 17500 en Engeland 13000 of ten minste 8000 man voor het doel beschikbaar stelde; een engelsche vloot zou de Russen uit Reval, Riga en Libau overbrengen. De leiding van den veldtocht zou in handen gesteld worden van den grijzen engelschen generaal Ralph Abercromby, die in 1794 aan de Lek gestreden had, in plaats van wien echter ten slotte de onbekwame, besluiteloze en eigenzinnige hertog van York opperbevelhebber werd, nadat het beschikbare engelsche korps ten gevolge van de onverwacht sterke opkomst van vrijwilligers op 25000 man gebracht

[1]) Vgl. Koolemans Beynen, in Hand. Maatsch. Ned. Letterk. 1897/8, blz. 126 vlg
[2]) Sorel, L'Europe et la Révolution française, t. V, p. 426 suiv.
[3]) Over Pruisen in dezen tijd vgl. Bailleu, Preussen und Frankreich von 1795—1807 (Berlin, 1881—1887); Hüffer, Die Kabinetsregierung in Preussen (1891).

was. Abercromby zou thans alleen de eerst uit te zenden afdeeling aanvoeren, waarmede gelijktijdig de van Kroonstad overgevoerde russische macht onder generaal Hermann zou optreden. Het oorspronkelijke plan [1]) was, dat de Engelschen van Goeree, Overflakkee en Voorne over Maaslandsluis en Dordrecht in Zuid-Holland zouden doordringen, terwijl de Russen in het noordoosten en, naar men toen nog hoopte, de Pruisen aan de oostergrens zouden optreden; onder omstandigheden zou Abercromby echter bij Den Helder mogen landen, „with the probability of obtaining the disposal of the Dutch navy", desnoods bij Delfzijl om de noordelijke provinciën te bemachtigen. Wat de bataafsche vloot betreft, de zeekapiteins Van Braam en Van Capellen, van wie vooral de laatste veel invloed op het scheepsvolk had, zouden in geval eener botsing aanstonds een opstand verwekken ten gunste van Oranje, waarop de vloot zich bij de Engelsche zou voegen. Tegelijk moest in de Bataafsche Republiek en België een door geheime agenten voorbereide algemeene opstand tegen de gehate Franschen en de bestaande regeering uitbreken, gesteund ook door Oostenrijk, voormalig bezitter van België, waar de oude regeering nog vele vrienden had. In verband met een en ander verliet de Erfprins einde Juli Berlijn en ging naar Lingen om van daar den verwachten opstand beter te kunnen leiden; in Den Haag hoopte hij zijn ouders terug te zien....

Intusschen, reeds vóór de onderneming begonnen was, kwamen er teleurstellingen. De koning van Pruisen weigerde na lange aarzeling op het einde van Juli nogmaals zijne medewerking; de samenwerking der overblijvende bondgenooten liet bij hun onderling wantrouwen reeds aanstonds veel te wenschen over. Oostenrijk deed, ten einde in België aan de anderen geen vrij spel te laten en zijn eigen belangen te beschermen, in verband daarmede zijne troepen onder aartshertog Karel uit Zwitserland naar den Beneden-Rijn oprukken [2]).

Den 13den Augustus zeilde de engelsche landingsvloot onder admiraal Duncan naar de Bataafsche Republiek met Abercromby's

[1]) Koolemans Beynen, blz. 147. Vgl. Hand. Letterk. 1898/99, blz. 71 vlg.
[2]) Ibid., blz. 151. Middellijk moest dit echter toch den landingstroepen in Holland ten goede komen, daar het de Franschen noodzaakte hunne aandacht naar deze zijde te wenden.

eerste korps van 12000 man en richtte zich, uit vrees voor moeilijkheden aan de Maas en daar de Pruisen nu toch niet aan de oostergrens zouden verschijnen [1]), naar Den Helder om er de bataafsche vloot te vernielen of onschadelijk te maken en dadelijk op Amsterdam aan te vallen. Zij verscheen ten gevolge van stormweder eerst zeven dagen later op de reede van Tessel, de voorhoede van de verdere troepenmacht onder den hertog van York [2]).

Al deze besprekingen en voorbereidingen waren in de Bataafsche Republiek natuurlijk geen geheim gebleven [3]) en met bekommering had men de van alle kanten inkomende berichten omtrent den te wachten aanval ontvangen te midden van een toenemend wantrouwen zoowel wat betreft de stemming der bevolking en de gezindheid van vele regeeringsleden van vroegeren en lateren tijd als wat aangaat den toestand der middelen tot afwering van den vijand.

Het college, dat zich aan het hoofd van den staat bevond, het Uitvoerend Bewind, bestond toen uit den braven maar kleinmoedigen Van Haersolte, den eerlijken en thans tot gematigdheid bekeerden Van Hooff, den werkzamen rechtsgeleerde Ermerins, den onbeteekenenden Hoeth en den verstandigen maar besluiteloozen Besier — een regeering, die weinig kracht zou kunnen ontwikkelen [4]). Van de agenten waren de invloedrijksten: de niet onbekwame Van der Goes, leider der buitenlandsche zaken, anti-fransch meer dan anti-engelsch, niet ongeneigd tot een compromis met de Oranjepartij; de hoogst bekwame financier Gogel, eerlijk democraat; de handige en gematigde Van der Palm, leider der zaken van opvoeding

[1]) Ibid. blz. 153.

[2]) De beste voorstelling van den gang van den veldtocht en de diplomatieke onderhandelingen is totnogtoe op grond van nieuwere gegevens te vinden bij Hüffer, Hist. Viertaljahrschrift, 1902, S. 349 ff., minder goed bij Gachot, Les Campagnes de 1799, Jourdan en Allemagne et Brune en Hollande (Paris, 1906) Vgl. ook de gegevens over de voorbereiding der verdediging, bijeengebracht door Koolemans Beynen in zijne Krijgsgeschiedkundige studie over de verdediging der Bataafsche Republiek in 1797 (Breda, 1895, overdruk uit den Mil. Spectator, 1891—1895); van denzelfden schrijver mag eerlang eene uitvoerige behandeling van den geheelen veldtocht verwacht worden.

[3]) Vgl. Limburg Brouwer, Wiselius, blz. 123; Koolemans Beynen, Studie blz. 328 vlg., 389 vlg., 413 vlg.

[4]) Vgl. over hen Delprat, l.l. blz. 178.

en onderwijs; de met de Oranjepartij heimelijk onderhandelende Spoors voor de marine; den ouden Patriot Pijman voor oorlog.

De verdediging te land moest worden geleid door den dapperen, voortvarenden en ervaren, geen tegenspraak duldenden franschen generaal Brune [1]), zes en dertig jaar oud en leerling van Masséna, ijverig Jacobijn en sedert Januari opperbevelhebber der thans ten getale van 17 à 18000 man in de Bataafsche Republiek aanwezige, voor $^2/_3$ oudgediende fransche troepen, samenwerkend met de volgens belofte tot 35000 man te vermeerderen bataafsche troepen onder Daendels en Dumonceau, die door de op te roepen nationale garde zouden gesteund worden. Brune beklaagde zich reeds dadelijk na zijn komst, die wegens zijn bekende jacobijnsche sympathieën door velen niet zonder bekommering te gemoet was gezien, over de slapheid en traagheid der bataafsche regeering, gevaarlijk te midden van de heerschende onrust en de blijkbare voorbereiding van een revolutie door de Oranjegezinden. Met moeite slaagde hij erin met hulp van Daendels in Den Haag wat meer ijver te doen ontwikkelen, met nog meer moeite om het opperbevel geheel in handen te krijgen; en dit laatste alleen door de krachtige hulp van den nieuwen franschen gezant, Fouché, die intusschen zeer spoedig vervangen werd door den zeer voorzichtigen Florent-Guyot. Men was ook van fransche zijde allesbehalve voorbereid op den inval en de zoo noodige fransche versterkingen kwamen zeer langzaam in, niettegenstaande de groote woorden van Brune over de te verleenen bescherming.

Het bleek weldra, dat de bataafsche regeering nog altijd bleef hopen op de mogelijkheid om een soort van onzijdigheid voor haar grondgebied te bedingen [2]) en dat hare traagheid daarmede in nauw verband stond. Intusschen, toen in het voorjaar de berichten omtrent eene te wachten landing vasteren vorm aannamen, ging het Uitvoerend Bewind toch eindelijk over tot de afkondiging van den staat van beleg en de oproeping der nationale garde van 30000 man, zoodat Brune ten slotte in Juli iets beter over de bataafsche regeering te spreken was, al was hij nog verre van de door hem

[1]) Legrand, p. 208 suiv. Vgl. over de fransche legersterkte hier te lande in 1799: Koolemans Beynen, Studie, blz. 41 vlg.

[2]) Delprat, blz. 185.

[3]) Legrand, p. 215; Vgl. Delprat, blz. 188 vlg.

begeerde tijdelijke dictatuur. Het fransch-bataafsche leger werd door hem verdeeld in drie korpsen: dat onder Dumonceau in Groningen en Friesland, dat onder Daendels in Noord-Holland, aanvankelijk omstreeks 7000 man [1]), dat onder de franschc generaals Desjardins en Rewbell in Zeeland. Brune zelf legerde zich met de kleine reserve van hoogstens een paar duizend man in en om Den Haag en drong bij zijn eigen regeering krachtig op de zending van meerdere troepen aan. Het door Daendels en Dumonceau aangevoerde bataafsche leger was, wat men ook van den eerste mocht vreezen of hopen, in het algemeen wel vertrouwbaar onder die leiding maar had geen oorlogservaring, liet in zijn samenstelling veel te wenschen over en telde nog nauwelijks 26000 man [2]) — geen leger, waarmede men met vertrouwen tegenover een machtigen vijand kon optreden.

De vloot, die na de catastrophe van Kamperduin onder leiding van den agent van marine Spoors weder op 24 oorlogsschepen gebracht was en met groote moeite met een grootendeels uit vreemd zeevolk bestaande bemanning van slecht gehalte was voorzien, was in het vroege voorjaar van 1799 ten deele weder in Tessel gereed gemaakt voor een inval in Ierland en, toen dit plan verviel, voor een tocht naar Java, waaraan Daendels als opperbevelhebber deel zou nemen [3]). Maar de berichten omtrent een voorgenomen engelsche landing deden ook dit laatste plan opgeven en de schout-bij-nacht Samuel Story, een zeeofficier van goeden naam, lag met zijn eskader van acht groote schepen en eenige fregatten op de reede van Tessel, toen den 20sten Augustus een aanzienlijke engelsche vloot van 15 groote schepen en 50 fregatten in zicht kwam en een britsche deputatie van drie officieren bij hem verscheen om namens lord Duncan, den engelschen opper-admiraal, de overgave der vloot te eischen „ten behoeve van den Prins van Oranje", den „wettigen souverein," onder wiens vlag de vloot zich zou hebben te voegen bij de engelsche, die zelf de prinsenvlag voerde naast de hare [4]). De deputatie, die een aantal opruiende

[1]) Delprat, blz. 183.
[2]) Vgl. Koolemans Beynen, Studie, blz. 73.
[3]) De Jonge, Zeewezen, V, blz. 440 vlg.
[4]) Ibid. blz. 449 vlg.

proclamatiën in dienzelfden geest bij zich had, vond gelegenheid om met medewerking van Van Braam en Van Capellen die proclamatiën op de vloot te verspreiden en aanstonds toonden zich de gevolgen daarvan in aangroeiende gisting op sommige schepen, al weigerde nog Story evenals de bevelhebber van Den Helder, kolonel Gilquin, op fieren toon de overgave. De vijandelijke vloot bleef nog voor het zeegat liggen, ging zelfs wegens een nieuwen hevigen storm een paar dagen weder in volle zee maar keerde den 26sten onder vice-admiraal Mitchell ten getale van 11 linieschepen terug en ondernam den 27sten 's morgens met tal van transportvaartuigen en na heftige kanonnade op het strand eene landing bij de Keeten tusschen Callantsoog en Huisduinen [1]). De landing gelukte en de daar door Daendels, die met 10000 man landwaarts in stond, gelegerde zwakke bataafsche troepen, onder generaal Van Guericke, moesten na zware verliezen terugtrekken; Gilquin ontruimde op bevel van Daendels Den Helder, waarop Story overeenkomstig zijne instructiën de reede verliet en den 28sten naar de Vlieter week te midden van een toenemende verwarring op zijn schepen. Evenwel, toen de vijandelijke transportschepen en fregatten nu op de reede verschenen om verdere landingstroepen aan wal te brengen, besloot hij tot een aanval op den vijand, welk stout plan onmiddellijk daarna weder werd opgegeven [2]).

De gebleken aarzeling der bevelhebbers en het wapperen der oranjevlaggen op de landbatterijen en aan Den Helder deed aan de stemming op de bataafsche vloot geen goed; zoowel op het vlaggeschip als op andere vaartuigen begon de onwil der weinig vertrouwbare equipages zich ernstig te verheffen en ieder oogenblik kon het uitbreken van een formeel oproer verwacht worden. In die omstandigheden begon de engelsche vloot den 30sten, weder onder de aloude prinsenvlag, naar de Vlieter op te zeilen, waarop de besluiteloze

[1]) Mendels, Daendels, blz. 258 vlg. Vgl. Legrand, p. 200 suiv.; Gachot, p. 222 suiv.
[2]) Vgl. De Jonge, l.l., die het beste verhaal geeft over den loop der dingen op de vloot, maar over het verraad van Van Braam en Van Capellen niet voldoende ingelicht is geweest. Vgl. over de houding van Story: Pijman, blz. 81. De veroordeelde schout-bij-nacht gaf later evenals zijn lotgenoot, kapitein De Jong, eene Verantwoording uit, die naast de gedrukte Sententiën hunner veroordeeling gelegd moet worden. Vgl. het stuk bij Gachot, p. 397 suiv.

Story, na een vruchtelooze poging om zijn volk tot den slag te bewegen, aanbood op een voldoenden afstand te blijven liggen en de beslissing op den eisch tot overgave uit Den Haag af te wachten. Terwijl het scheepsvolk reeds tot volslagen oproer oversloeg, riep Story, na een weigering van Mitchell om op zijn aanbod in te gaan, zijn kapiteins bijeen; de krijgsraad besloot tegenover de verpletterende overmacht des vijands en het verraad op de vloot tot de gezamenlijke overgave van vloot en manschap, maar als krijgsgevangenen onder de bataafsche vlag. Mitchell echter nam van de vloot bezit voor den Prins en liet op alle schepen de prinsenvlag hijschen onder het gejuich met de oude matrozenkreten „Hoezee!" en „Oranje boven!", terwijl de gansche bemanning in feeststemming de weinige patriotsche matrozen en officieren uitjouwde, ja zelfs mishandelde. Na eene inspectie door den Erfprins, die zich op de vloot van Mitchell bevond, zeilden de groote schepen naar Engeland en bleven voorloopig onder de prinsenvlag en haar eigen officieren in 's Prinsen dienst als afzonderlijk deel der engelsche scheepsmacht; enkele kleinere werden voorloopig voor Tessel achtergelaten.

Groot was de verontwaardiging in de Republiek over de houding der bevelhebbers van de vloot. Een zeekrijgsraad, die een onderzoek instelde naar de voorgevallen gebeurtenissen, nam de overgebleven kapiteins in verzekerde bewaring en strafte hen door algemeene cassatie, behalve kapitein De Jong, die wegens zijne verdachte houding werd afgezet en in hechtenis gehouden tot den vrede, om daarna verbannen te worden; Story, Van Braam en Van Capellen met den ontvluchten kapitein Kolff werden „bij contumacie" met verbeurte van lijf en goed voor eeuwig verbannen als „meineedige, eerlooze en infame verraders" van hun vaderland.

Dit was het roemloos einde der met zooveel kosten bijeengebrachte bataafsche vloot. De door de Engelschen buitgemaakte schepen werden aangemerkt als eigendom van den Prins maar in 1800 werden zeven ervan door hem tot den vrede aan de engelsche regeering ter leen gegeven; de vier overige bleven onder de prinsenvlag dienen en hare bemanningen legden den eed af zoowel aan de „Staten-Generaal" als aan „den Prins" en den Koning van Engeland; onder kapitein Tulleken hebben zij in 1801 met nederlandsch scheepsvolk en nederlandsche officieren op die wijze nog deelgenomen aan een kruistocht op de fransche kust. De overige schepen aan Den

Helder waren als engelsch eigendom aangemerkt, daar zij niet in de capitulatie van Story waren begrepen [1]).

Het aanvankelijk slagen der engelsche landing en Daendels' slappe tegenstand bij die gelegenheid werd dezen zwaar aangerekend, als een bewijs van onbekwaamheid, ja als een begin van verraad beschouwd [2]). Hij zelf dacht, hoe weinig ingenomen ook met het Bewind en den gang der zaken, aan verraad geen oogenblik maar was werkelijk verrast door het gebeurde en door 's vijands overmacht, evenals trouwens Brune en de bataafsche regeering zelve, die zich tot de fransche wendde met ernstige bede om hulp en steun in deze moeilijke dagen, mits slechts — zoo bedong men vol vrees — de onafhankelijkheid des lands volledig bewaard bleef, wat het pas opgetreden nieuwe Directoire bij monde van zijn voorzitter Siéyès ook gereedelijk toezegde. Die toezegging deed den moed herleven en het Uitvoerend Bewind, thans door de fransche regeering ook omtrent de gezindheid van Pruisen gerustgesteld, werkte zoo goed als het ging mede aan de verdediging van het bedreigde land.

Aanstonds na de landing des vijands ontbood Brune het grootste gedeelte van Dumonceau's troepen uit het Noorden en toonde de grootste kalmte en vastberadenheid ten einde de overal heerschende onrust en de hier en daar gebleken oranjegezindheid in toom te houden. Met uitgebreide volmacht bekleed, beval hij Daendels den vaderlandschen grond voet voor voet, desnoods al terugtrekkend, te verdedigen en daarbij gebruik te maken van alle voordeelen van het met slooten en dijken doorsneden terrein. Hij stelde verder de beschikbare troepen op oordeelkundige wijze op ten einde Amsterdam te beschermen. De bataafsche generaal onderwierp zich geheel aan zijn inzicht. Gelukkig voor de verdedigers was er in de meeste provinciën geen sprake van oproer: de berichten dienaangaande waren zeer overdreven geweest en de vrienden van den Erfprins hadden te hoog opgegeven van de oranjegezindheid der bevolking zoowel als van de reeds genomen maatregelen. Dit bleek spoedig. Bovendien maakten de in Noord-Holland verspreide proclamatiën een zeer ongunstigen indruk zoowel op de Roomschen als op de Patriotten in het algemeen, die beducht werden voor een al te

[1]) De Jonge, V, blz. 488/9.
[2]) Mendels, blz. 270 vlg.; vgl. Pijman, blz. 78 (noot).

sterke reactie, waarvan vele Oranjegezinden onvoorzichtig spraken [1]). Vooral het gebruik van den titel „wettigen souverein" voor den Prins van Oranje wekte hevige ergernis, zelfs bij de Oranjegezinden, die bij eventueele hervormingen in het staatsbestuur toch den republikeinschen staatsvorm behouden wilden zien. De persoon van den Erfprins was bovendien op verre na niet zoo populair als die van zijn jongeren broeder, den algemeen beminden en hoogst talentvollen prins Frederik, die echter in dezen tijd op verren afstand in het Oostenrijksche streed [2]). Bovendien waren zelfs vele Oranjegezinden afkeerig van een door Engeland teruggevoerden vorst, die dan natuurlijk voortaan afhankelijk zou zijn van den ouden mededinger en diens wenken zou moeten volgen gelijk men het thans die van Frankrijk deed. Wat zou men winnen bij eene verandering van meester, bij eene verwisseling van tegenpartij? vroegen zij, gedachtig aan de wijze, waarop Engeland vijf jaren tevoren gehandeld had.

In Gelderland en Overijsel deden (begin September) eenige honderden uitgewekenen met samengeraapte benden een inval onder leiding van den onbesuisden en voorbarigen Van Heeckeren van Suyderas en zijne medewerkers Van Lynden en D'Yvoy. Te Winterswijk, Groenloo, Borkeloo en elders in het Zutphensche, ook te Enschedé, Oldenzaal en Almeloo slaagden zij en de hunnen werkelijk erin zich te nestelen; een bende uitgewekenen en vrijwilligers onder overste Van Spengler drong zelfs tot bij Arnhem door, maar werd door de arnhemsche nationale garde teruggeslagen. Ofschoon zich hier en daar vele boeren bij de aanvallers aansloten en zelfs in den Bommelerwaard eenige beweging ontstond, bleef echter de stedelijke bevolking in deze streken volkomen rustig en de nationale garden drongen weldra, versterkt door utrechtsche en amsterdamsche vrijwilligers en eenige fransche troepen, de uitgewekenen spoedig weder over de grens. Half September was hier alles afgeloopen en waren de onhandige aanleggers van den mislukten opstand gevlucht; de freule Van Dorth werd gevangengenomen en wegens hoogverraad den 22sten November gefusilleerd [3]).

[1]) Delprat, blz. 185/6.

[2]) Vgl. over deze stemmingen de mededeelingen in de papieren van Bielfeld uit dezen zomer (kopieën Rijksarchief). Zie boven, blz. 105.

[3]) Geschiedenis van den gewapenden inval in Sept. 1799 (Arnh. 1801); Gedenkschriften van een Ned. beambte, blz. 215 vlg.

Veel gevaarlijker bleek de inval in Noord-Holland, waar men intusschen aan alle kanten maatregelen nam om den vijand te weerstaan, vooral in het thans door overste Krayenhoff met inundatiën en forten duchtig versterkte Amsterdam. De Erfprins, die, op het bericht der landing van Lingen over Emden scheep gegaan was, was den 7den September op een engelsch oorlogschip aan Den Helder gekomen en vertoonde zich in het reeds bemachtigde gebied, begeleid door Robert Fagel, Charles Bentinek en andere voormalige officieren en krachtig gesteund door den voormaligen secretaris van het Noorderkwartier, mr. Hendrik van Stralen, die met hem het bezette terrein begon te organiseeren. Maar de nog zwakke engelsche macht onder Abercromby waagde het niet zonder de Russen ver in het land door te dringen, nu de algemeene opstand uitbleef [1]). Daendels trok langzaam, voet voor voet, zooals hem door Brune was bevolen, voor de vijandelijke overmacht, die hem opdrong, terug tot bij Alkmaar, prijsgevend zijne stelling in de Zijpe, tot aanvankelijke ergernis van Brune. Nog den 9den September was Abercromby met zijne tot 16 à 17000 man gestegen troepen niet verder gekomen, terwijl de 22 à 23000 man sterke Franschen en Bataven hem in getal thans de baas waren.

De Engelschen trachtten nu op andere wijze hun doel te bereiken: eene poging om het Uitvoerend Bewind door den engelschen generaal Don bekend te maken met de voornemens tot herstel der Oranjes, het tot verraad te bewegen en wantrouwen tusschen de beide republieken te zaaien mislukte door het tegenhouden van dezen parlementair op last van Brune, die den 10den zelf aan het hoofd der zijnen een aanval op de stelling des vijands in de Zijpe waagde maar met groot verlies werd afgeslagen [2]). Die nederlaag en de verschijning der Engelschen in de Zuiderzee, waar zij Medemblik en De Lemmer bezetten, deed de behoefte aan versterking van het fransche hulpleger zeer gevoelen, vooral daar de engelsche macht door de komst van nieuwe landingstroepen versterkt werd tot 22000 man, thans onder

[1]) Gachot, p. 242.

[2]) Ook hierbij moest Daendels het ontgelden en weet men hem de nederlaag (Mendels, blz. 274/5). Vgl. Gedenkschriften als boven, blz. 208 vlg.; Gachot, p. 234 suiv.

den pas gelanden opperbevelhebber, den hertog van York, en den 13den eindelijk 8000, den 16den nog een bijna even sterke afdeeling Russen onder de generaals Hermann en Essen zich bij dezen kwamen voegen. Met die overmacht van bijna 50000 man viel York den 19den bij Bergen het leger van Brune en Daendels aan, maar werd na aanvankelijk succès en bloedigen strijd, waarin Daendels zich zeer onderscheidde, geslagen met verlies van 2300 dooden en gewonden en 1800 gevangenen, meestal Russen, onder wie Hermann zelf, terwijl Abercromby het reeds bezette Hoorn moest verlaten; de hollandsche troepen hadden 2600, de fransche 800 man verloren. De weinige slagvaardigheid der half-barbaarsche Russen en de onder hen heerschende bandeloosheid waren onder de oorzaken van de nederlaag en wekten hevige ergernis bij de ordelijker maar weinig beter aangevoerde Engelschen, die te laat waren opgerukt[1]). De tuchteloosheid der engelsch-russische troepen, vooral der Russen, wekte echter algemeene ergernis; de russische gevangenen werden te Haarlem zelfs met steenen geworpen. De hoop op de volkomen zegepraal was bij de verbonden Franschen en Bataven zeer verlevendigd, terwijl de nog altijd talrijker Engelschen en Russen ontmoedigd begonnen te worden en elkander de schuld van den tegenslag gaven. Ook de verwachte oproeren in de provinciën bleven nog steeds uit, al liepen vele Bataven in Noord-Holland en zelfs een aantal krijgsgevangenen over naar den Erfprins, zoodat deze een paar kleine korpsen kon samenstellen en met de hier samengestroomde uitgewekenen weldra over 5 à 6000 man Nederlanders te beschikken had, die hij in Enkhuizen en Medemblik legerde.

Het Uitvoerend Bewind in Den Haag zag intusschen de aanwezigheid der Engelschen en Russen en de krijgsverrichtingen op het grondgebied der Republiek met toenemende bekommering. Ofschoon voor het oog geneigd alle pogingen in het werk te stellen om den vijand met kracht te weerstaan, begaf men zich uit vrees voor algeheele „destructie" des lands, nu de krijg op het eigen grondgebied werd gevoerd en met verbittering van weerszijden voortgezet, heimelijk in niet weinig verdachte onderhandelingen met Pruisen en den Erfprins zelven, hetgeen het nooit geheel verdwenen wan-

[1]) Gachot, p. 244 suiv.

trouwen der fransche regeering volkomen wettigde[1]). Sommige agenten, met name die voor Buitenlandsche Zaken, Van der Goes, die reeds lang met dergelijke plannen omging, en de leden van het Uitvoerend Bewind Van Haersolte en Besier benevens verscheiden leden van het Wetgevend Lichaam en andere hooge colleges waren gemengd in die zeer geheime plannen en onderhandelingen, die met het plan tot het herstel der Oranjes in nauw verband stonden. Vooreerst richtten zij zich tot Pruisen, dat reeds vóór de landing op aandrang van Van der Goes met het parijsche Directoire in overleg was getreden[2]) over de onzijdigheid der Bataafsche Republiek door haar opneming binnen de demarcatielijn van 1795; te eer hadden zij neiging daartoe, omdat zij volstrekt niet gerust waren aangaande de plannen van het Directoire ten opzichte van de onafhankelijkheid des lands, waartegenover zij op de hulp van Pruisen rekenden. Op aandrang van Van der Goes werd na weigering van den ervaren Queysen, vroeger lid van de Commissie voor Buitenlandsche Zaken onder de Nationale Vergadering, De Vos van Steenwijk naar Berlijn gezonden, om „zonder vooralsnog eenige diplomatique qualiteit te deployeren" ondershands „goede officie en intercessie" bij de oorlogvoerende mogendheden te verzoeken in het belang der zoo vurig gewenschte onzijdigheid. Zoo luidde ten minste zijne schriftelijke memorie, maar mondeling voerde hij een andere taal. In Den Haag had reeds de pruisische gezant Bielfeld van Van der Goes de noodige inlichting verkregen omtrent de gezindheid van het Uitvoerend Bewind om zich in de armen van Pruisen te werpen, daar men noch een langen oorlog op bataafsch gebied noch de overwinning der op eigenbelang bedachte Engelschen wenschte; men was bereid de Oranjes te herstellen met verbetering der oude staatsregeling en tegemoetkoming aan de verlangens der Patriotten. De Vos wees op een amerikaansche staatsregeling als den besten vorm, waaronder men de partijen zou kunnen verzoenen, en op den Erfprins als den aangewezen president. Maar hij ontmoette te Berlijn slechts geringe sympathie voor zijn „négociation chimé-

[1]) Legrand p. 240 suiv. Vgl. de papieren van Bielfeld uit dezen zomer (kopieën Rijksarchief).

[2]) Vreede, Geschiedenis der diplomatie van de Bat. Rep., II, 1, blz. 45 vlg. Delprat, blz. 188, 200. Uitvoerig ook bij Bielfeld, l. l.

rique" en zijn „onaannemelijke" plannen. Hij werd aanstonds gewaar, dat het voorzichtige en ouderwetsche Pruisen volstrekt niets zou doen tot afwijking van de geliefde onzijdigheid of voor een min of meer democratische regeeringsvorm; hij ontving, daar Frankrijk lucht van de zaak kreeg, reeds den 1sten October de vriendschappelijke „insinuatie" om naar Den Haag terug te keeren [1]). Tegelijk met hem was Mollerus, een bekend Oranjegezinde, naar Lingen gezonden, waar men meende, dat de Erfprins zich nog bevond; hij ontmoette er dezen niet maar wel Van de Spiegel en andere uitgewekenen, waarna hij den 18den September te St. Maartensbrug bij Schagen bij den Erfprins verscheen. Hij ging veel verder dan De Vos te Berlijn en opende namens zijn vrienden het uitzicht op een omwenteling, waarbij het Huis van Oranje de souvereiniteit zou verkrijgen onder „een soort van engelsche constitutie", waartoe ook Van der Goes en andere zijner „committenten" bleken over te hellen [2]). De Erfprins, hoewel zeer geneigd om „langs convenable wegen" den oorlog op het bataafsche grondgebied te beëindigen, waagde het niet buiten zijn vader om te handelen en Mollerus begaf zich daarom naar Engeland om er in denzelfden geest werkzaam te zijn.

Deze onderhandsche besprekingen bleven natuurlijk te Parijs niet volstrekt onbekend en een tweede fransche gezant, de voormalige parijsche dokter Deforgues, verscheen dan ook spoedig in Den Haag om naast Florent Guyot een oog in het zeil te houden, terwijl Brune, aanzienlijk versterkt, nu tot 33000 man toe, voortging met het nemen van maatregelen ter verdediging en de polders de Schermer, de Beemster en de Purmer onder water zette. De Engelschen en Russen hernieuwden na de aankomst van russische versterkingen den 2den October den aanval langs de geheele linie in den omtrek van Alkmaar, waar Brune na hevige gevechten aan den duinvoet bij Schoorl en Bergen en een verlies van 1600 man [3]) tot den aftocht besloot en zijne troepen tot bij Beverwijk en Purmerend terugtrok. Deze zegepraal leverde een groot deel van Noord-Holland over aan den Erfprins, die aanstonds met Van Stralen

[1]) Delprat, blz. 190.

[2]) De Bas, II, blz. 225/6. Vooral de Memorie aldaar, blz. 704/5.

[3]) Gachot, p. 270.

de reeds dadelijk begonnen organisatie van het bestuur in de thans veroverde streek voortzette. De hoop der invallers op de bemachtiging van Amsterdam, het doel van den veldtocht, begon te herleven; ook die op medewerking van binnenslands, hoewel een tweede zending van generaal Don naar Den Haag, om het Uitvoerend Bewind te bewerken, door diens gevangenneming op last van Brune te Beverwijk geheel verijdeld werd [1]).

Voordat een en ander zijne werking kon hebben, was de toestand op het oorlogsterrein geheel gewijzigd. Een nieuwe slag, bij Castricum [2]) (6 Oct.), liep na een gelukkig begin ten nadeele der wederom aanvallende Engelschen en Russen af; zij leden, ten gevolge van het doorbreken hunner linie door Brune zelf aan het hoofd zijner ruiterij en de goede houding der Bataven zware verliezen, die bij de groote moeilijkheid om het leger te voeden in de reeds door de vijandelijke troepen uitgemergelde streek en bij het toenemen van ziekte en ongemak den licht ontmoedigden York deden denken aan het opgeven van den veldtocht. Na een krijgsraad gehouden te hebben, waarin met nadruk op de werkeloosheid der keizerlijke legers aan den Rijn en het uitblijven van den verwachten opstand gewezen werd en tevens herinnerd werd aan de reeds door de geleverde gevechten en de toenemende ziektetoestanden tot op minder dan de helft teruggebrachte legersterkte, besloot hij, tot eenige verbazing van Brune zelf en blijkbaar ook wegens groote oneenigheden met Abercromby, tot den terugkeer naar Engeland en begon met Alkmaar te ontruimen, op den voet gevolgd door de Franschen en Bataven. In de smalle landtong bij de Zijpe teruggetrokken zag York, hoewel in eene sterke stelling, die Brune tot voorzichtigheid moest manen [3]), zich den 14den genoodzaakt tot onderhandeling. Het resultaat was een buitengemeen spoedig gevolgde maar nog tot den 18den geheim gehouden overeenkomst, die den 19den te Alkmaar werd bekrachtigd en veel geleek op eene capitulatie [4]). Tegen vrijen aftocht zeide York de teruggave toe van de batterijen

[1]) Vgl. Koolemans Beynen in Hand. Letterk. 1900/1, blz. 142 vlg. Vgl. over de houding van Daendels: Mendels, blz. 280/1.

[2]) Gachot, p. 288 suiv.

[3]) Legrand, p. 250/1; Gachot, p. 301/2.

[4]) Gazette de Leyde, suppl. van 22 Oct. 1799. Vgl. over de vaststelling der capitulatie reeds op den 14den of 15den: Pijman, blz. 94.

aan Den Helder in goeden staat, de loslating van 8000 gevangenen en van admiraal De Winter, die, hoewel teruggekeerd, nog altijd niet was uitgewisseld. De inscheping der vijandelijke troepen had in de laatste dagen van October tot einde November plaats. De Erfprins ging reeds den 21sten October, diep teleurgesteld, met zijne getrouwen weder scheep naar Engeland. De „campagne heureuse" was — zooals Brune pralend meldde — „terminée par un traité profitable et glorieux," al maakte men aanmerking op de wijze, waarop hij den deerlijk in het nauw gebrachten York en diens leger had vrijgelaten en zelfs niet had gestaan op de teruggave der bataafsche vloot [1]). Maar hij verdedigde zich met te wijzen op de sterke stelling, die York in de Zijpe nog innam, en op de kans om zonder bloedvergieten en zware verliezen van zijn kant een belangrijk voordeel te behalen, terwijl zonder twijfel ook de hem bekende stemming van het bataafsche gouvernement en van een groot deel der bataafsche natie hem deed inzien, dat het goed zou zijn den vijand zoo spoedig mogelijk van het bataafsche grondgebied te verwijderen. Hij eindigde zijn rapporten met te getuigen van de „courage tranquille et méthodique" der Bataven naast de „brillante intrépidité" der Franschen als de beslissende elementen in den gelukkig geëindigden veldtocht [2]).

De dubbelzinnige houding der bataafsche regeering had echter bij de parijsche Directeurs zoowel als bij Brune en den met hem eensgezinden Deforgues ernstige bedenking gewekt, terwijl ook Daendels zich zeer ontevreden toonde over het hem betoonde wantrouwen. Allerlei geruchten van plannen tot verandering der regeering in de Bataafsche Republiek, met medewerking of wel onder leiding van Brune en het sterke fransche garnizoen in Den Haag, deden de ronde en wezen op toenemende ontstemming te Parijs tegenover het Uitvoerend Bewind. De eigenlijke gezant, Florent-Guyot, dacht er wel anders over en beschuldigde Daendels, wiens gedrag hij steeds in een slecht daglicht had gesteld, van ongeoor-

[1]) Hüffer, l.l., S. 385. Vgl. Mendels, blz. 285, die geloof slaat aan de bewering, dat Brune door York zou zijn omgekocht, en wijst op Abercromby's uiting van verbazing omtrent diens handelwijze. Vgl. ook Vragen van den Dag, Juni 1905, blz. 464 vlg.

[2]) Legrand, p. 253.

loofde wraakzucht wegens het niet voldoen aan financieele eischen in verband met zware schulden, maar hij genoot evenmin het vertrouwen van zijn eigen regeering en werd teruggeroepen, terwijl Deforgues het bevel kreeg om de van „orangisme" verdachte regeeringsleden zoo spoedig mogelijk te doen verwijderen, met name de agenten La Pierre, Spoors, Pijman en Van der Goes. Deforgues, ofschoon evenals Brune door de bataafsche regeering met financieele voordeelen beloond, richtte zich werkelijk in dien zin tot het Uitvoerend Bewind, dat intusschen door Schimmelpenninck was ingelicht omtrent nieuwe binnenkort te verwachten veranderingen te Parijs en zich in afwachting daarvan niet haastte. De gebeurtenissen van den 18den Brumaire (9 November), toen de door het Directoire in zijn nood uit Egypte teruggeroepen generaal Bonaparte, door Siéyès aangezet, het gehate en geminachte bestuur zonder veel inspanning omverwierp en met Siéyès en Rogier-Ducos het Driemans-Consulaat — den laatsten vorm van republikeinsch bewind in Frankrijk nog mogelijk — daarvoor in de plaats stelde, redden de agenten nog en Deforgues zelf werd met Brune door den weder als minister van buitenlandsche zaken opgetreden Talleyrand teruggeroepen. Deforgues werd vervangen door den geheel in de verdere plannen ingewijde Sémonville, die zich berucht maakte door zijne buitengewone begeerte om persoonlijke voordeelen uit zijn post te trekken [1]); Brune, die een oogenblik gedacht had aan gewapend verzet met behulp van de Bataven [2]), door Augereau, eveneens geheel met Bonaparte's wenschen bekend en eveneens allesbehalve onbaatzuchtig, integendeel voor financieele aanbiedingen zeer toegankelijk.

De toon, waarop de nieuwe leider der fransche regeering, de energieke Bonaparte, in Den Haag liet spreken, bewees, dat men te Parijs geen verzet zou dulden maar volgzaamheid eischte: „il accorde amitié, il exige confiance; il assure protection, il veut fidélité; il promet des bienfaits, il attend de lare connaissance", zoo sprak Sémonville namens hem [3]). De bataafsche bewinds-

[1]) Delprat, blz. 181, 197.

[2]) Vgl. Pijman, blz. 97, vlg. Hij ontving een geschenk van ƒ 100000 als eindbelooning, terwijl hij 1 mill. gevraagd had.

[3]) Legrand, p. 252.

lieden, die onmiddellijk na den aftocht der Engelschen en Russen aan Brune het opperbevel over hunne troepen hadden ontzegd en een derde daarvan naar huis hadden gezonden, zagen zich spoedig genoodzaakt het opperbevel aan Augereau terug te geven, met behoud van het legerbestuur en het bevel in Den Haag in hunne handen. Er schijnt te Parijs zelfs gedacht te zijn aan eene verheffing van Augereau tot hoofd van den bataafschen staat. Maar Bonaparte wilde evenmin het Uitvoerend Bewind op zijn post laten [1]).

Dit Bewind toonde duidelijk, dat het genoeg had van het nauwe bondgenootschap met Frankrijk en naar vrede, ten minste naar onzijdigheid verlangde, opdat de handel, waarvan alleen de Republiek kon bestaan, zich weder zou kunnen herstellen. Het verklaarde, dat het land op deze wijze den ondergang te gemoet ging, wat ook niet te ontkennen viel. De afkeer van de fransche alliantie, van de Franschen zelf, wier baatzuchtige oogmerken met de bewerking der revolutie in de Republiek thans duidelijk genoeg gebleken waren, nam als het ware met den dag toe [2]) onder invloed der toenemende teleurstelling, die steeds meerderen bezielde en velen deed terugverlangen naar de oude toestanden, zij het dan door ingrijpende hervorming gewijzigd. Vereeniging der partijen, verzoening der gemoederen werd de leus van vele weldenkenden, ook onder hen, die, als Wiselius, een voorname rol gespeeld hadden bij de vestiging van den nieuwen staat van zaken. In Mei 1800 was er zelfs ernstig sprake van een in Gelderland, waar een groot deel van den adel nog zeer oranjegezind was, te beginnen opstand tegen de fransche overheersching [3]).

Maar Bonaparte liet zich noch door bedreigingen noch door onwil en lijdelijk verzet noch door smeekbeden afbrengen van zijn plan om de Bataafsche Republiek geheel ten behoeve van Frankrijk te gebruiken, zij het dan met behoud van schijnbare zelfstandigheid tegenover dezen staat. Hij eischte op hoogen toon de volledige uitvoering van het haagsche tractaat wat de financiën en de militaire zaken betrof en liet zich niet vermurwen door de vertoogen van den gezant Schimmelpenninck of door

[1]) Mendels, blz. 258.
[2]) Van Limburg Brouwer, Wiselius, blz. 119, 121.
[3]) Legrand, p. 260.

de zending van admiraal De Winter, op hoe overtuigenden toon het door dezen medegebrachte adres zijner regeering ook wees op de ondraaglijke lasten, die voor 1800 de uitgaven op meer dan 100 millioen hadden gebracht, terwijl de gewone inkomsten nauwelijks 30 millioen bedroegen. Geen beroep op de ellende van het volk, op de edelmoedigheid op den Eersten Consul kon baten. Hij wilde geld zien, geld voor de oorlogen, die hij had te voeren, en was ten zeerste verontwaardigd, toen de door hem naar de Republiek gezonden generaal Marmont niet slaagde in het plaatsen eener leening van een onnoozele 12 millioen francs te Amsterdam. Nog erger werd het, toen eene poging om 50 millioen van de Bataven te verkrijgen tegen teruggave van Vlissingen en vermindering van het fransche bezettingsleger eveneens mislukte, terwijl zijn scherpe eischen tot betere kustverdediging tegen mogelijke engelsche landingen en tot zending van 7000 man troepen om aan den Rijn met de fransche samen te werken werden afgewezen. Alleen voor den afstand van Ravestein, Megen, Boksmeer, Bokhoven, Oefelt en Gemert — voormalige bezittingen van vreemde vorsten — zoogenaamde vergoeding van het in 1795 verlorene, waarvoor „portions égales en surface" waren toegezegd, kreeg hij 6 mill. francs los [1]). Hij begon nu te dreigen: „nous avons la droit et la force pour nous" [2]) en Sémonville drong steeds sterker aan op tegemoetkoming aan de gedane eischen, ten slotte er op wijzend, dat de zegevierende Bonaparte een „premier obstacle dans sa marche victorieuse" zonder veel moeite zou weten te verwijderen. Het Uitvoerend Bewind zag zich genoodzaakt de gewenschte troepen te leveren en zelfs nog een vermeerdering toe te staan van de afdeeling, die onder Dumonceau naar Duitschland werd gezonden, maar maakte bezwaar tegen het voortdurend onderhouden dezer troepen en der evenzoo thans verwijderde fransche benden. En steeds hooger stegen Bonaparte's eischen, terwijl Augereau zich als heer en meester gedroeg in de Bataafsche Republiek, op ruwen toon zijn wil opdrong en voor zich en zijne officieren persoonlijk groote geldelijke schadeloosstellingen verlangde. De klachten over een en ander werden te Parijs òf met schouder-

[1]) Vgl. Mees, Hist. Atlas, kaart 7, toelichting, blz. 15. De geheele bevolking dezer heerlijkheden bedroeg 20,000 zielen. Ook Huissen, Zevenaar en Malburg werden beloofd maar door Pruisen nog niet afgestaan.
[2]) Legrand, p. 262.

ophalen òf met vergoelijkende en zelfs dreigende tegenklachten beantwoord.

Het zwakke Bewind, nog altijd hopend op de mogelijkheid der onzijdigheid en daarvoor te Berlijn en Parijs werkend, geraakte door dit alles in een onhoudbaren toestand, ook tegenover de bevolking zelve, die door gedwongen, vooral in 1799, „het jaar der heffingen", buitengemeen zware leeningen werd uitgeput en sedert 1795 reeds $22^1/_2$ % op hare eigendommen en 28 % op hare inkomsten in gedwongen heffingen had opgebracht [1]). En van Gogel's groote hervormingsplannen kwam niets bij den tegenstand, dien zijne algemeene belastingplannen van verschillende zijden ontmoetten [2]). Maar het was duidelijk, dat Frankrijk, zoo lang het bleef overwinnen, van de algeheele onafhankelijkheid, van de onzijdigheid der Bataafsche Republiek niet zou willen hooren. En voor het oogenblik was er weinig kans, dat Bonaparte's zegepralen in nederlagen zouden veranderd worden. Ook van een herstel der Oranjes en daarmede van de oude dynastieke betrekkingen der Republiek met Engeland en Pruisen was om dezelfde reden geen sprake. Zelfs een nieuwe toezegging van een aanzienlijk geldelijk bedrag aan Frankrijk zou dit niet kunnen brengen tot opoffering zijner feitelijke overheersching van Batavië, zelfs niet tot aanzienlijke vermindering zijner troepenmacht in dat gebied. Frankrijk had de Bataafsche Republiek noodig voor zijn krijg tegen Engeland, voor mogelijke bezwaren tegenover Pruisen; het wilde wel geen annexatie nog maar eischte afhankelijkheid en achtte de noodzakelijkheid der verwijdering van het erfstadhouderlijk Huis „une chose irrévocablement arrêtée", zooals Bonaparte zich uitdrukte [3]).

In deze omstandigheden lag het voor de hand, dat men hier te lande zoowel als te Parijs toch ernstig begon te denken aan een ingrijpende verandering, buiten de Oranjes om, in het staatswezen der Bataafsche Republiek. En het feit, dat bij den afkeer der gematigden van de grondvergaderingen het aantal der revolutionnairen in het Wetgevend Lichaam steeds toenam en zij bij de volgende verkiezingen zelfs de volstrekte meerderheid dreigden te zullen verkrijgen, maakte het wenschelijk zulk eene wijziging

[1]) Sillem, Gogel, blz. 267.

[2]) Vgl. de ontwikkeling zijner denkbeelden bij Sillem, blz. 28 vlg.

[3]) Sorel, t. VI, p. 22.

niet te lang uit te stellen [1]). De teleurstelling ook der voormalige Patriotten werd steeds grooter; men geloofde niet meer zoo vast in de beginselen van 1795 of in de constitutie van 1798; men had meer dan genoeg van de fransche alliantie en van de proefneming met de revolutionnaire denkbeelden. Ook wat het Uitvoerend Bewind in de binnenlandsche zaken gedaan had, had weinig ingenomenheid gevonden. Wel waren enkele bezuinigingen ingevoerd door het afschaffen van overtollige ambten, wel was de inlandsche nijverheid gesteund door kleeding der soldaten in inlandsche stoffen voor te schrijven, wel was voor het armwezen een en ander gedaan ten einde de plaatselijke armenzorg te verbeteren en was ook voor het onderwijs iets beter gewaakt, maar bij gebrek aan handel nam de welvaart steeds af en het verlies van Curaçao in September 1800, daarna van St.-Eustatius, de opsluiting van het uit Suriname terugkeerende eskader in Bergen en Drontheim, de nog altijd voortdurende volkomen afsluiting van Java en de enkele nog in onze handen zijnde buitenposten, terwijl de handel in oostersche waren geheel in engelsche, deensche en amerikaansche handen kwam, gaf nieuwe teleurstelling en ontmoediging, vooral daar men ter wille van Frankrijk opnieuw den invoer van engelsche goederen en den uitvoer van graan, hooi en stroo moest verbieden en de opnieuw uitgebroken veepest met de daaraan verbonden verliezen bij onteigening het landvolk tot wanhoop bracht.

In Augustus 1800 verscheen Schimmelpenninck, die te Parijs in een steeds moeilijker positie verkeerde tegenover de eischen der fransche regeering, in de Republiek om hoogte te nemen van wat er omging [2]). Dat er verandering moest komen, was ook hem duidelijk. Sémonville was van meening, dat de stemming des volks en het belang van Frankrijk eischten „de concilier ce que l'expérience de l'ancien régime avait introduit d'utile dans l'administration avec les institutions que la saine philosophie a plantées sur la tombe des préjugés", dat wilde zeggen: reactie tegen de al te ingrijpende veranderingen van 1798. Zelfs een herstel van het Huis van Oranje scheen niet onmogelijk.

[1]) Pijman, blz. 103.

[2]) Schimmelpenninck, I, blz. 227; Delprat, blz. 210.

De fransche regeering ging op het denkbeeld eener verandering in en vergunde haren gezant, al verklaarde zij niet te willen weten van een herstel der Oranjes, met de voornaamste personen hier te lande te „raadplegen" over een nieuwe staatsregeling, die handel en financiën zou herstellen en een krachtig bewind volgens gematigde beginselen zou invoeren [1]). Schimmelpenninck zou gestemd zijn geweest voor een constitutie geschoeid op de leest der noordamerikaansche [2]); Irhoven van Dam en Pijman, in September 1800 wegens den gang der zaken als agent afgetreden en thans secretaris van den Raad der amerikaansche koloniën, wilden, met behoud in naam van het algemeen stemrecht, een zeer krachtig Uitvoerend Bewind in handen van een president ingevoerd zien, met een onbeteekenend Wetgevend Lichaam en groote zelfstandigheid der departementen [3]). Allerlei denkbeelden woelden door de hoofden. Het Uitvoerend Bewind zag de noodzakelijkheid van handelen in. Den 4^{den} Maart 1801 kwam het eindelijk zelf met het schriftelijk voorstel aan het Wetgevend Lichaam om den termijn der herziening, die eigenlijk eerst in 1803 eindigde, te vervroegen, welk voorstel na eenig verzet aan het onderzoek eener commissie werd onderworpen, die den 16^{den} tevens werd belast met het ontwerpen van een plan, waarvoor dat van Pijman en Van Dam, die niet tevergeefs de medewerking van Augereau hadden ingeroepen, in de eerste plaats in aanmerking kwam.

Dat de nieuwe staatsregeling niet buiten Frankrijk om zou worden ingesteld, lag voor de hand; maar Bonaparte, hoewel zelf tot een meer monarchale inrichting, een regeering onder een president overhellend, wilde voor het oog tegenover Europa de vrijheid van den bondgenoot niet belemmerd zien. Sémonville kreeg dus last om den Bataven ten minste in schijn „l'entière liberté de leur choix" te laten [4]). De commissie uit het Wetgevend Lichaam, die het plan van Pijman en Irhoven van Dam, d. i. van Augereau of wel van Bonaparte, moest onderzoeken, kwam eerst in Juni gereed maar zag haar voorstel met groote meerderheid, 50 stemmen tegen 12, verwerpen,

[1]) Legrand, p. 269.

[2]) Vgl. zijn brief in zijne mémoires, I, blz. 230 vlg.

[3]) Legrand, p. 271, Vgl. Pijman, blz. 101 vlg.; Irhoven van Dam was de eigenlijke bewerker van het plan.

[4]) Legrand, l.l. Vgl. over deze zaken ook Delprat, blz. 207 vlg.

al werd het door de meerderheid van het Uitvoerend Bewind [1]) gesteund; de mogelijkheid eener andere oplossing van het vraagstuk werd uitgesloten door het met 33 tegen 29 stemmen verwerpen van een voorstel om den brief van het Bewind toestemmend te beantwoorden.

Het Uitvoerend Bewind, wetend wat Bonaparte wilde en bij meerderheid besloten om desniettegenstaande de wijziging der staatsregeling door te zetten, had den 10^{den} Juni onverwacht de keuze bewerkt van den energieken Pijman, die zich ook bij de staatsgrepen van 1798 niet onbetuigd had gelaten, tot zijn medelid in plaats van den afgetreden Hoeth. Het begon tijd te worden, want Bonaparte werd ongeduldig en de revolutionnaire elementen in het Wetgevend Lichaam van hun kant arbeidden met ijver en zagen zich bij de nieuwe verkiezingen wederom krachtig versterkt. Aan de andere zijde begonnen ook de aanhangers van het Huis van Oranje zich te weren: de groote meerderheid hunner toonde zich bereid tot toenadering en sommigen correspondeerden reeds met enkele gematigde maar ontevreden voormalige Patriotten [2]), die ook van hunne zijde samenwerking begeerden, geheel in overeenstemming met de houding van den Erfprins, die zelf toenadering tot Bonaparte zocht; andere Oranjegezinden echter, zooals G. K. Van Hogendorp, wilden van toenadering niet weten zoolang het Huis van Oranje niet voorgoed hersteld werd. Deze stemming der Oranjezinden verhaastte de door Bonaparte bevorderde plannen op een staatsgreep, ditmaal weder in den geest der gematigden van alle partijen, die elkander de hand wilden reiken om het vaderland te redden uit dreigende gevaren, in overeenstemming ook met de natie, die in ieder geval naar een krachtig bestuur en vooral naar den vrede en de rust verlangde. Augereau, die in den zomer te Parijs ging om over vermindering der geldelijke en militaire lasten te spreken en zoo mogelijk den afkoop der aanwezigheid van het fransche bezettingsleger tegen een goede som gelds te bedingen, belastte zich tevens met het polsen van Bonaparte

[1]) Dit bestond toen uit Emerins, Van Swinden, Besier, Van Haersolte en Hoeth, van wie de twee eersten niet weten wilden van een verandering, waarbij de staatsregeling van 1798 werd geschonden.

[2]) De Bosch Kemper, Letterk. Aant., blz. 393. Vgl. Delprat, l.l.

over zijne meening aangaande het plan van Pijman en Van Dam, waarvan hij een schets naar Parijs medebracht[1]; hij stelde zich na zijn terugkomst geheel ter beschikking van Pijman en de zijnen. Het bleek, dat Bonaparte het plan wel goedkeurde maar uitdrukkelijk wilde weten, wien men tot president zou willen verkiezen. Dit was een groote moeilijkheid, want men had voor het oogenblik geen geschikt persoon voor dien post: Schimmelpenninck was nog niet zoo hoog in Bonaparte's gunst gestegen en Pijman zelf was er blijkbaar de man niet voor. Van Dam stelde nu voor in plaats van den president een Staatsbewind aan het hoofd te stellen, wat werd aangenomen maar belangrijke wijzigingen in het oorspronkelijke plan noodig maakte, die dan ook inderhaast werden aangebracht. Inmiddels werd met de fransche regeering de door Augereau voorbereide overeenkomst gesloten, volgens welke het fransche bezettingsleger tegen betaling van $6^1/_2$ millioen gulden, benevens een millioen gratificatie aan het leger zelf, het grondgebied der Bataafsche Republiek zou ontruimen; voorloopig zou het legerkorps op 10000 man worden teruggebracht, alleen als hulpkorps dienen en na den vrede met Engeland het land geheel verlaten; tot zoolang mocht het niet vermeerderd worden en zou het onder de bataafsche regeering staan.

De verwachte staatsgreep begon den 14den September. Een proclamatie van het Uitvoerend Bewind stelde thans aan de grondvergaderingen zelf het gewijzigde plan van Pijman en Van Dam voor, als „het juiste midden" tusschen de verschillende meeningen tegenover „het partijwerk" der vorige constitutie en zoowel „bij onzen natuurlijken bondgenoot in hoofdtrekken welgevallig" als nuttig in het „algemeen belang" tegenover den heersehenden „staat van onzekerheid". De Eerste Kamer van het Wetgevend Lichaam verklaarde nu den 18den met 28 tegen 26 stemmen die proclamatie voor onwettig en verwees het plan opnieuw naar eene commissie. Twee der leden van het Bewind, Ermerins en Van Swinden, weigerden standvastig hunne medewerking, gesteund door den agent voor financiën Gogel en andere regeeringspersonen van revolutionnaire gezindheid. De drie andere bewindsleden tastten nu met hlup van Augereau door, namen het bestuur in handen, ver-

[1]) Pijman, blz. 107 vlg.

zegelden met den bevelhebber van Den Haag de deuren van het zittingsgebouw van het Wetgevend Lichaam, verklaarden dit college, welks samenkomst in buitengewone vergadering gevreesd werd, bij een nieuwe proclamatie in naam des volks geschorst en beloofden orde en rust met kracht te zullen handhaven. Ermerins en Van Swinden, die den 19den nog in de zaal van het Uitvoerend Bewind zelf tegenstand boden en zich beriepen op Ermerins' bevoegdheid als tijdelijk voorzitter van het Bewind, werden na een poging om den eerste den presidentshamer te ontrukken eenvoudig ter zijde gelaten, terwijl de drie verbondenen in overleg met Augereau de proclamatie over het gansche land verspreidden. Het plebiscict van den 1sten October, waarvan het leger bij dagorder van Augereau uitgesloten was, viel eigenlijk ten nadeele van het ontwerp uit, daar slechts 16771 stemmen voor en 52219 tegen werden uitgebracht; maar er waren 416419 stemgerechtigden en de thuisgeblevenen werden nu eenvoudig, volgens het denkbeeld door Van der Goes aangegeven[1]), als voorstemmers beschouwd, waarop den 16den October de nieuwe staatsregeling werd afgekondigd, wederom in overeenstemming met den „machtigen bondgenoot", die achter de schermen was gebleven maar.... met het resultaat niet geheel tevreden bleek, nu het gewenschte krachtige presidentschap had plaats gemaakt voor een veelhoofdig staatsbewind.

Het op deze wijze aangenomen beknopte ontwerp van 106 artikelen[2]) hield in, dat een oppermachtig staatsbewind van 12 leden de algeheele leiding van den staat zou hebben. Voor de eerste maal zouden de handelende drie leden van het Uitvoerend Bewind daarvoor 7 personen kiezen en dezen weder 5 anderen; voor later zouden de besturen der departementen, welker namen en grenzen weder die der oude provinciën zouden zijn[3]) maar die administratieve instellingen bleven zonder souvereiniteit, ieder op hun beurt een nominatie van vier personen voor een jaarlijks te vervullen plaats in het Staatsbewind opmaken, waaruit dit er twee ter keuze

[1]) Delprat, blz. 248.

[2]) Van de Poll, Verzameling van vaderlandsche wetten en besluiten (Amst. 1840).

[3]) Drente kwam bij Overijsel, Sommelsdijk bij Zeeland; de voormalige heerlijkheden bij de provincie, waarbinnen zij lagen: Vianen bij Utrecht, IJselstein bij Holland (Vgl. Mees, kaart 8, blz. 6).

zou voorstellen aan het Wetgevend Lichaam. Dit Lichaam, ontdaan van allen invloed op het uitvoerend gezag, tot 35 leden teruggebracht en slechts tweemaal 's jaars vergaderend, zou gekozen worden door kiezers, in de grondvergaderingen aangewezen door de stemgerechtigden en zelf stemmend in de departementale ringen; het zou, met uitzondering van een „tribunaat" van 12 leden, voor iedere zitting gekozen, niet mogen discussieeren maar alleen stemmen over de door het Staatsbewind aangeboden wetten. De departementale besturen, van 7 tot 15 leden, zouden groote zelfstandigheid in de inrichting van hun gewest genieten; zoo ook de gemeentelijke besturen; de vermenging der schulden werd beperkt. In plaats van agenten zouden weder „raden", van drie tot zes leden, de takken van algemeen bestuur hebben te leiden. Zoo hoopte men, zonder te veel inbreuk te maken op de aloude provinciale autonomie, de kracht der centrale regeering te versterken en de tegenstellingen te verzoenen: de afschaffing van den omvangrijken staatkundigen eed en zijne vervanging door een eenvoudige verklaring tegen de erfelijke ambten en van het vertegenwoordigend stelsel had geen ander doel.

HOOFDSTUK IV.

DE LAATSTE JAREN DER BATAAFSCHE REPUBLIEK.

Verzoening der partijen — de gedachte van Van der Goes en zijne vrienden — was de leus geweest, waaronder de nieuwe staatsregeling was doorgedreven: aan de eene zijde toegeven aan de diep in de volksmeening ingedrongen aloude beginselen van gewestelijk federalisme en plaatselijke zelfstandigheid; aan de andere zijde toenadering der aan de oude staatsinstellingen geheechte elementen tot de denkbeelden van gelijkheid van allen voor de wet, eenheid van den staat en machtig centraal bewind zooals sedert 1795 begeerd was. Maar vergeleken met de staatsregeling van 1798 kon de nieuwe constitutie, die aan de kiesgerechtigde burgers slechts geringen invloed op het staatsbestuur liet, als een werk van reactie worden beschouwd en de uiterste partij der revolutionnairen verafschuwde dan ook het gesloten compromis als een verraad aan de zaak der revolutie, waaraan zij niet wilde medewerken; velen hunner hadden zich reeds tevoren met Vreede teruggetrokken, andere teleurgestelden als Wiselius en Valckenaer, die in de laatste jaren als gezant in Spanje van verre de gebeurtenissen had gadegeslagen, volgden nu dat voorbeeld. Daarentegen verklaarden thans vele overtuigde Oranjegezinden zich na eenige aarzeling niet ongeneigd om weder deel te nemen aan het staatsbestuur, samen met de gematigden onder de mannen van 1795; zoo groot was hun aantal, zoo aanzienlijk steeg plotseling hun invloed, dat men reeds sprak van de herleving der aristocratische regeeringspartij na de korte zegepraal der thans blijkbaar voor goed verslagen democratie, blijkend onder anderen ook uit de vervanging van het revolutionnaire „burger" door het aloude „heer" in officieele stukken gelijk ook bij de diplomatie de oude vormen werden hersteld.

De namen der leden van het Staatsbewind wezen op middelmaat, maar ook op het karakter van verzoening, van gematigdheid van beginselen, dat de gansche staatsgreep van September 1801 had gedragen; de oud-Patriotten en zij, die na 1795 als „moderaten" bekend gestaan hadden, voerden er den boventoon: de grijze De Beveren en Brantsen, ervaren leden van de voormalige regeering, de onbeteekenende Van Hoogstraten en de vertrouwbare Queysen, de gematigde heeren De Leeuw, Verheyen en Lewe, de financier Burmania Rengers hadden er zitting naast de mannen van 1798 [1]: den nooit vertrouwden man der staatsgrepen Spoors en den weinig beteekenenden Pijman, den zwakken Haersolte en den slimmen Besier, welke drie laatsten door de anderen waren ingekozen; de staatssecretaris Hultman en de griffier Dassevael waren met iets meer republikeinsch gekleurde gevoelens bezield; de handige Van der Goes bleef minister van buitenlandsche zaken. In het Wetgevend Lichaam werden federalistische Patriotten als Dumbar en Huber, Van Hall en Van Lennep, Lublink de Jonge en Van Marle, Meerman en Couperus weder op den voorgrond gebracht; zelfs van de bijna vergeten De Gijselaer en Zeebergh was een oogenblik sprake. Nog ontbraken de werkelijke Oranjegezinden maar ook dezen begonnen toenadering te toonen, toen het nieuwe bewind hen

[1]) Delprat, blz. 262, 295.

ondershands uitnoodigde deel te nemen aan de departementale en gemeentelijke administratie [1]). Een groot aantal leden der regeering van vóór 1795 uit verschillende provinciën hield in Den Haag ten huize van den oud-regent uit Dordrecht Van de Wall op den Kneuterdijk onder leiding van Mollerus eenige samenkomsten, waar de „Staten van den Kneuterdijk" na lange discussie eenpariglijk besloten zich niet te onttrekken, wanneer men tot medewerking aan het staatsbestuur werd uitgenoodigd; een besluit, genomen onder den indruk van een schrijven van den Prins van Oranje zelven uit Oranienstein in Nassau, gedagteekend van den 26sten December [2]), aan een vijftiental zijner voornaamste aanhangers in verschillende gewesten, en inhoudend de verklaring, dat „zijns bedunkens," zooals de zaken thans stonden, „er geene redenen" waren om zich te onthouden van deelneming aan het staatsbestuur. Niet alle Oranjegezinden, die dit jaar door den dood van Van de Spiegel te Lingen een zwaar verlies leden, dachten echter zoo. Een hunner, de thans veertigjarige G. K. van Hogendorp, had reeds op het einde van October een fiere „verklaring" opgesteld, die hij een paar dagen later bij het Staatsbewind inleverde en waarin hij, steunend, zooals hij betuigde, op de meening van de „overgroote meerderheid der natie", onder scherpe afkeuring ook van den laatsten staatsgreep en van de wijze, waarop de nieuwe staatsregeling was aangenomen, onomwonden aandrong op het herstel van het Huis van Oranje en van de oude Republiek, met versterking van de „klem van het algemeen bestuur" en uitbreiding van den „grondslag der regeering", vooral „in de rijkste steden en landstreken". Maar die stoute en wat overdreven energieke stap [3]), die den bedrijver minstens gevangenschap had kunnen kosten, had geen gevolgen en werd zelfs door de Oranjes afgekeurd, aangezien de toestand van Europa

[1]) Vgl. De Bosch Kemper, Aanteekeningen, blz. 392/3; Tydeman, Drie Voorlezingen, blz. 173; Schimmelpenninck, blz. 245 vlg.; Delprat, blz. 269, 271.

[2]) Gedrukt bij De Bas, Brieven van prins Willem V aan Van Lijnden van Blitterswijk, blz. 248. Nog in December hadden zij alle medewerking geweigerd (vgl. de berichten bij Bielfeld, l.l.).

[3]) Brieven en Gedenkschriften van G. K. van Hogendorp, III, blz. 193 vlg. Vgl. Delprat, blz. 258 vlg. Deze vond het een „singulière" en „ridicule levée de bouclier," en men dacht er aan den schrijver uit te noodigen een reisje te gaan doen of hem anders als „insensé" op te sluiten.

op dit oogenblik een dergelijk herstel niet mogelijk maakte en de „meerderheid der natie" van haar gevoelen in het minst geen blijk gaf. Het Huis van Oranje zelf koesterde slechts de hoop, dat bij de algemeene vredesonderhandelingen van 1801 zijn belangen op andere wijze zouden verzorgd worden.

Sedert de groote overwinningen van Bonaparte bij Marengo en van Moreau bij Hohenlinden op de Oostenrijkers, die gansch Italië aan de Franschen hadden moeten overlaten, Zuid-Duitschland opgaven en zelfs Weenen bedreigd zagen, toonde Oostenrijk zich tot vrede geneigd, terwijl ook het fransche volk naar het einde van den langen krijg verlangde. Reeds 9 Februari 1801 was dan ook te Lunéville de vrede van Frankrijk en zijn bondgenooten met Keizer en Rijk tot stand gekomen en hadden beiden de onafhankelijkheid der Bataafsche Republiek bevestigd, gelijk ook het nog altijd bij zijne neutrale houding volhardende Pruisen thans daartoe officieel wilde overgaan. Zelfs Engeland, na den moord op den russischen keizer Paul I en de troonsbeklimming van zijn eerder tot Frankrijk overhellenden zoon Alexander I zoo goed als alleen staande en opnieuw bedreigd met eene landing van Boulogne uit, ja zelfs met eene algemeene europeesche coalitie, had den fellen voorstander van den oorlog tegen Frankrijk op leven en dood, den uitstekenden Pitt, laten vallen en zich den 1sten October tot de preliminairen van Londen laten vinden, waarbij het voor zich o. a. behoud van Ceilon en medezeggenschap aan De Kaap bedong.

Op de onderhandelingen over den „continentalen vrede" had de Bataafsche Republiek geen onmiddellijken invloed gehad, al waren hare belangen en die van het Huis van Oranje zoowel daar als in de verdere besprekingen wel behandeld, vooral ook in verband met de overigens niet zeer warme belangstelling van Pruisen in het lot van dat Huis zoowel als van de Republiek zelve [1]). Ook Pruisen had het denkbeeld van het herstel der Oranjes in de Bataafsche Republiek thans opgegeven en dacht alleen aan eene schadeloosstelling, ten deele in Duitschland te vinden, ten deele door de Republiek voor de nassausche domeinen te betalen, waarover dan ook reeds door de vorige bataafsche regeering te Berlijn onder-

[1]) Vreede, Geschiedenis der diplomatie, II, I, blz. 180 vlg.

handeld was [1]). Wel was er in den loop van 1801 nog bij de veranderingen in de staatsregeling — vooral in het najaar, toen er van een president sprake was — een oogenblik aan het Huis van Oranje, met name aan den Erfprins, gedacht [2]), maar Bonaparte wilde daarvan niet weten uit vrees voor de hernieuwing van engelschen of pruisischen dynastieken invloed in den thans van Frankrijk afhankelijken zusterstaat. Nog Engeland noch Pruisen gaf zich veel moeite, zoodat bij de preliminairen de zaak der Oranjes geheel op den achtergrond geraakte [3]). De op grond der preliminairen te Amiens begonnen onderhandeling over den definitieven vrede tusschen Frankrijk en Engeland konden echter moeilijk buiten de daarbij zoozeer betrokken Bataafsche Republiek om gevoerd of ten minste beëindigd worden, te minder omdat Engeland te Londen de teruggave van alle in Oost en West bemachtigde koloniën behalve Ceilon had aangeboden.

Zoo kon dan Schimmelpenninck — want deze moest natuurlijk, onder medewerking van het (26 Oct. 1801) voor deze belangrijke zaken benoemde „geheim besogne" uit het Staatsbewind, de bataafsche onderhandelaar zijn — te Amiens worden toegelaten, hetgeen evenwel nog niet gebeurde, alvorens Frankrijk en Engeland het feitelijk eens geworden waren en de bataafsche gezant zich uitdrukkelijk bereid verklaard had om te onderhandelen „d'après les bases établies dans les préliminaires signés à Londres". [4]) De uitnoodiging tot deelneming aan de reeds drie maanden te voren aangevangen en feitelijk geëindigde besprekingen gewerd Schimmelpenninck, die reeds einde November te Amiens was aangekomen, dan ook eerst op 1 Januari 1802; maar hij wilde overeenkomstig de inzichten zijner regeering alleen optreden, wanneer tegenover den begeerden afstand van Ceilon een behoorlijke grensregeling en schikking met Frankrijk op grond van het haagsche traktaat zou staan. Die eisch werd eerst als „frivole prétention" afgewezen zonder meer, maar, op het aanhouden der Bataven, zonder erkenning daarvan als meer dan een „verklaring" eindelijk door Frankrijk aangenomen, en dan nog alleen omdat de preliminairen

[1]) Ibid. blz. 194 vlg.
[2]) Ibid. blz. 205.
[3]) Ibid. blz. 236 vlg.
[4]) Ibid. blz. 219 vlg.

eene deelneming der Republiek aan de onderhandeling onderstelden. De fransche regeering achtte in den grond zelfs de onderteekening van het te sluiten eindverdrag door den bataafschen gezant „indifférente à la validité des engagements qui seront pris". Met hoogmoedige minachting spraken de fransche diplomaten onderling over landen als de Bataafsche Republiek, „vaincus et conquis", die „devaient nous épargner l'embarras de les rappeler au principe de leur existence actuelle; cette existence, c'est de nous qu'ils la tiennent, nous leur devons rien et ils nous doivent tout".

Schimmelpenninck, vertegenwoordiger van een „puissance du second ordre", die niet moest denken aan „droits et prétentions d'une puissance du premier ordre", had dus geen gemakkelijke rol te vervullen, vooral daar zijne regeering zich feitelijk reeds lang met de londensche preliminairen tevreden had getoond en het heft in dezen dus uit handen had gegeven. Den 11^{den} Januari werd hij bij de onderhandeling toegelaten. Met taaiheid, gematigdheid en plooien trachtte hij zoowel van den franschen onderhandelaar, den „grand faiseur de négociations" Joseph Bonaparte, als van den engelschen, lord Cornwallis, die geen van beiden zeer bekwaam of onbaatzuchtig waren, concessies te bedingen; talrijke memoriën diende hij in tot handhaving zijner vorderingen, met name strekkend tot nakoming van Frankrijk's beloften in het haagsche traktaat ter zake van de grensregeling aan de oostergrens bij Zevenaar, waar Pruisen nog altijd zijn enclaves bezat, en verder tot opheffing van de vaste alliantie tegen Engeland, dus vestiging der onzijdigheid, en van de bepalingen omtrent Vlissingen. Maar al zijne „welsprekende, hartroerende en tevens mannelijke remonstrantiën" baatten niets [1]); evenmin de pogingen om Sémonville, Talleyrand en Joseph Bonaparte door middel van omkooping, waarvoor men $^1/_2$ millioen overhad, gunstig voor de Bataafsche Republiek te stemmen [2]). Men antwoordde ten slotte niet meer op zijne vertoogen en de bataafsche regeering moest, nadat Schimmelpenninck tevergeefs gedreigd had met algeheele weigering van verdere medewerking, tevreden zijn met een „solemnele" nota van Talleyrand en een mondelinge verklaring van Joseph, beide inhoudende, dat na de onderteekening van het

[1]) Schimmelpenninck, I, blz. 241.
[2]) Vreede, l.l. blz. 253/4.

eindverdrag de Eerste Consul wel bereid zou zijn om over een en ander met haar te onderhandelen. Zij besloot den 22sten Maart 1802 Schimmelpenninck te machtigen tot de onderteekening onder uitdrukkelijke verklaring, dat men na de onderteekening ook de „praestatie" van de „solemnele verbintenis" verwachtte. Zeer gering van inhoud [1]) was intusschen deze door Schimmelpenninck zelven met overdrijving geroemde „allercompleetste voldoening" van wege Frankrijk, dat zich in een nota van Talleyrand alleen verbonden had met het veelzeggende voorbehoud „selon les intérêts des deux nations", wat ook volgens Joseph zelven tot niets hoegenaamd verbond. De zaak was, dat men hier te lande snakte naar den vrede, hoe die ook zijn mocht. En zoo teekende Schimmelpenninck, die op het einde nog de laatste bezwaren tusschen Frankrijk en Engeland had helpen wegnemen, ten slotte den 27sten Maart 1802 het verdrag, dat dien vurig begeerden vrede zou schenken [2]); het werd gezegeld met het oude, eenigszins gewijzigde staatszegel der Republiek [3]).

Eervol was die vrede allerminst en wel was het tegenover de natie noodig het traktaat te voorzien met eenige „aanmerkingen", waarmede men het van staatswege in de dagbladen liet verschijnen. Tegenover het droevige verlies van Ceilon werd daarin gewezen op de heuglijke teruggave van Guyana, „in allerbloeyendsten staat" en zelfs met uitsluiting van den engelschen handel, zoowel als van De Kaap en de overige bezittingen in Oost en West; de bij den vrede met Pruisen bepaalde schadeloosstelling van het Huis van Oranje zou volgens art. 18 geheel buiten de Republiek omgaan; de oude traktaten met Engeland waren thans als vervallen aan te merken zoogoed als de bepaling omtrent het strijken van de vlag: de pretenties omtrent aangehouden schepen zouden bij de engelsche rechtbanken „met ijver vervolgd" kunnen worden; men wees verder op de omstandigheid, dat de vermelding van de „territoriale belangen" tegenover Frankrijk in dit vredesverdrag met Engeland niet thuis behoorde; men zweeg eindelijk maar van het definitief verlies der bij Den Helder overgegeven vloot, waarover te Londen

[1]) Legrand, p. 290.
[2]) Ibid. blz. 264; Delprat, blz. 273.
[3]) Delprat, blz. 275.

nog gesproken was. Zoo kon men den „negotiateur" met dankbare hulde begroeten, want het hoofddoel, de vrede, was bereikt, al had hij er niet de groote en eervolle rol bij gespeeld, die zijn zoon hem later daarbij toeschreef, maar zich hulpeloos moeten neerleggen bij wat Frankrijk en Engeland wilden [1]). Gevolgen van den vrede waren nog de conventie van Mei 1802 tusschen Frankrijk en Pruisen en die van 14 Nov. 1802 tusschen Pruisen en de Republiek, die den afstand van Zevenaar, Huissen en Malburg opnieuw vaststelden: de definitieve overgave dier bezittingen had nog niet plaats [2]).

Ongeveer terzelfder tijd werd eindelijk ook het Huis van Oranje verzorgd. De onderhandelingen in 1801 te Parijs met de regeering van Bonaparte zelve, voornamelijk op aandrang van den Erfprins aangevangen en gesteund door onderhandelingen te Berlijn, hadden weinig uitgewerkt en Willem V, teleurgesteld in zijn aanvankelijk hooge verwachtingen van Engeland's steun, had den 1sten November dat land verlaten en was over Brunswijk naar zijne nassausche staten vertrokken om er verder met de zijnen op het slot Oranienstein bij Dietz te leven, zoolang de vrede in Duitschland dit nog veroorloofde [3]). Maar ook dit erfelijk bezit bleek niet veilig. Steeds minder hoorde men van de in het verdrag van 1796 tusschen Pruisen en Frankrijk als schadeloosstelling genoemde bisdommen Würzburg en Bamberg met den keurvorstentitel. Geheel andere combinatiën werden thans door Frankrijk en Pruisen overwogen, waarom de Erfprins in Februari zelf naar Parijs ging, de eerste der duitsche vorsten, die zich na de Revolutie hier vertoonde en zich voor den machtigen Bonaparte vernederde [4]). Met behulp van aanzienlijke geschenken aan Talleyrand en andere fransche staatslieden of hunne vrouwen bereikte hij eindelijk na lange onderhandeling en niet zonder hulp van Schimmelpenninck [5]) den 27sten Mei een voorloopig resultaat, dat in het traktaat van 3 Juli belichaamd

[1]) Vgl. Thorbecke, Historische Schetsen, blz. 122 vlg.; Legrand, p. 288; Delprat, blz. 275.
[2]) Mees, kaart 8, blz. 22.
[3]) De Bas, II, blz. 330 vlg.
[4]) Bij dit bezoek had het feit in het Théatre Français plaats, waarvan Mad. de Campan melding maakt in hare Mémoires. Vgl. Gedenkschriften van een beambte, blz. 225; Jorissen, Hist. Bladen, blz. 369 vlg.
[5]) Schimmelpenninck, I, blz. 317 vlg.

werd. Als schadeloosstelling voor het verlies zijner positie in de Nederlanden en der bij het haagsche traktaat aan de Bataafsche Republiek gekomen domeinen, verkreeg het Huis van Oranje het bezit van het bisdom Fulda, de abdijen Corvey en Weingarten, de rijkssteden Dortmund, Issny en Buchhorn, samen een jaarlijksch inkomen van $^1/_2$ millioen gulden opleverend. Willem V zelf weigerde het „gestolen goed" maar de Erfprins stemde toe en kon zich voortaan vorst van Oranje-Fulda noemen, terwijl zijn vader alleen het Nassausche bleef besturen en voor de thans aan Engeland afgestane oorlogschepen en handelsvaartuigen een aanzienlijk engelsch jaargeld aannam; de nog bestaande Oranje-brigade op Wight werd ontbonden. Alleen aangaande de kapitalisatie der aan de Oranjes toekomende lijf- en erfrenten moest nog nader worden overeengekomen. Alle banden tusschen het Huis van Oranje en de Bataafsche Republiek waren zoo geslaakt behalve de onverbreekbare banden der historische tradities, die eenmaal weder Oranje en Nederland tot elkander zouden brengen.

De regeling van een en ander scheen werkelijk goede verwachting te kunnen wekken omtrent den nieuwen toestand onder leiding van het Staatsbewind. De vurig begeerde vrede was eindelijk verkregen, de onafhankelijkheid des lands zoowel door Frankrijk als door de overige mogendheden volledig erkend, de erfstadhouderlijke regeering met goedvinden van de stadhouderlijke familie zelve voorgoed afgeschaft. De periode van verzoening en definitieve regeling kon, dacht men, ongehinderd een aanvang nemen, nu de lange tijd van politieke proefneming en onzekerheid eindelijk achter den rug scheen te zijn. Maar Schimmelpenninck, die in overeenstemming met de denkbeelden van Bonaparte het bestuur liever in handen had gezien van een voor drie, vier of vijf jaren gekozen president en kortaf geweigerd had in het „veelhoofdige" bewind zitting te nemen, kreeg weldra gelijk met zijne vrees voor „dat twaalftal hoofden" en voor „de werking van kleine passiën, kleine jalousieën, kleine personaliteiten en diversie van opiniën" [1]). De samenwerking van staatsbewind en departementale besturen liet veel te wenschen over. Er werd ernstig gestreefd naar verzoening en vereeniging. De bestuurslichamen werden in den regel

[1]) Schimmelpenninck, I, blz. 245; Delprat, blz. 276.

nog wel voor de meerderheid uit voormalige Patriotten samengesteld, maar aan de voormalige Oranjegezinden werd, hoewel niet de helft der posten, toch ook een aanzienlijke plaats ingeruimd; in de ambten werden zonder onderscheid van partij of partijneigingen vele eerbiedwaardige en eerlijke mannen benoemd, wat dikwijls den wrevel der mannen van 1795 wekte en aan de andere zijde ook de oude Oranjeklanten niet geheel bevredigde, al kregen zij bij de verdeeling der posten meer dan hun eigenlijk rechtens toekwam. Er was sprake van Van Kinsbergen of Van Bylandt als minister van marine, van Van Heeckeren als lid van het geldersche bestuur; Mollerus kwam in het Wetgevend Lichaam [1]). De Roomschen en Joden klaagden echter over grievende achteruitzetting na een begin van gelijkstelling. Onder de gansche bevolking was een geest van toenadering bij de verschillende gevoelens niet te miskennen maar zij vond aan de andere zijde ernstige bezwaren. En de invloed der Roomschen vooral viel niet gering te schatten. Het genootschap Christo Sacrum, dat sedert 1797 te Delft bestond, en andere dergelijke genootschappen te Leiden, Rotterdam en elders trachtten tevergeefs een „Christendom boven geloofsverdeeldheid" ingang te doen vinden. Wel kon het genootschap in 1801 zelfs een kerkgebouw te Delft openen, maar de oude „volkskerk", hoe ook door de revolutie getroffen, was bij de staatsregeling van 1801 weder in het genot harer „verkregen rechten", in het bijzonder harer kerkgebouwen en kerkelijke inkomsten getreden en begon weder te streven naar hare oude positie als feitelijke staatskerk, zich beroepend op wat zij onder de oude Republiek geweest was. De blijkbare gunst, aan de Gereformeerde Kerk door het Staatsbewind bewezen, wekte ergernis bij de sedert 1795 op den voorgrond getreden Dissenters, die de oude heerschappij op kerkelijk gebied vreesden. Bovendien gaf de houding van den Eersten Consul te Parijs tegenover de wenschen van het ook hem weinig sympathieke Staatsbewind aanleiding tot moeilijkheden. De na het vertrek van den thans rijkbeschonken en diensvolgens zeer goed gestemden Augereau nog onder generaal Victor in de Bataafsche Republiek achtergebleven fransche troepen gingen maar niet heen en Bonaparte wees in dit verband telkens op de wenschelijkheid om, nu men na

[1]) Delprat, blz. 254 vlg.

den vrede zoovele soldaten naar de koloniën zond, een voldoende militaire macht in het land zelf te houden; van de vurig begeerde teruggave van Vlissingen, de sluiting van de Schelde en de grensverbetering voor de Republiek wilde hij zelfs niet hooren spreken [1]). De financieele toestand eindelijk bleef zeer onbevredigend: de begrooting van 1802 stelde tegenover de uitgaven tot een bedrag van bijna 66 millioen slechts een gewone ontvangst van ruim 31 mill., terwijl reeds de gewone uitgaven meer dan 42 mill. bedroegen; eene nieuwe leening van 30 mill. moest aanstonds worden uitgeschreven om de zaken te kunnen drijven en nog was deze volstrekt onvoldoende om het bestaande tekort van 50 mill. met inbegrip der achterstallen te dekken, terwijl de Eerste Consul weder nieuwe eischen stelde [2]). En waar zou men nieuwe belastingen vinden? „Excepté l'air et l'eau il ne reste à peu près rien qui ne soit imposé" [3]), zeide een ervaren financier. Al herleefde de handel na den vrede onmiddellijk en zeilden in dit jaar weder 4000 schepen de havens binnen, terwijl meerdere duizenden naar alle kanten uitgingen, het vertrouwen op de vastheid van den vrede week weldra weder bij de heerschende politieke onzekerheid en dit veroorzaakte zeer spoedig een nieuwen terugslag na een oogenblik van sinds jaren ongekende bedrijvigheid in handel en nijverheid. De oude strijd tusschen handel en industrie werd heropend, toen de lakenindustrie van Leiden, Delft, Den Bosch en Tilburg om handhaving van het verbod van invoer van vreemde lakens verzochten, terwijl de handel van Amsterdam en Rotterdam integendeel, zoowel in zijn belang als in dat der consumenten, op meerdere handelsvrijheid aandrong. Het Staatsbewind nam voorloopig geen beslissing in deze netelige zaak en zocht heil bij uitstel, gelijk het ook niet wilde voldoen aan de wenschen der revolutionnairen naar een algemeene amnestie, waardoor de gecompromitteerden van 1798 en later zeer gebaat zouden zijn. Ook de oude tegenstelling tusschen het zeer in aanzien en rijkdom gedaalde Amsterdam en het opkomende Rotterdam deed zich weder gevoelen. De Winter ging met een klein eskader naar de Middellandsche Zee om er tegenover de barbarijsche

[1]) Ibid. blz. 320.
[2]) Legrand, p. 296.
[3]) Sillem, Gogel, blz. 29.

roovers weder eens de vlag der Republiek te vertoonen en de bekende afkoopsom opnieuw te regelen, wat hij op weinig handige wijze deed. De Amsterdamsche Bank werd op den ouden voet gereorganiseerd en zag zijn krediet weder stijgen, maar met de hernieuwing van de kans op oorlog ging ook dit voordeel grootendeels weder verloren. En de staatsfondsen daalden reeds weder. Er was overal strijd van belangen en inzichten, waartusschen het zwakke Staatsbewind onmachtig stond.

Deze toestand voorspelde weinig goeds voor het nieuwe regeeringsstelsel, hoe ijverig het verzoeningsprogram ook door de nieuwe bewindslieden bij de samenstelling der bestuurscolleges werd toegepast. Reeds in het najaar van 1801 was er sprake van nieuwe plannen van Spoors en zijn vrienden en in den zomer van 1802 werd Schimmelpenninck bij zijn gewoon jaarlijksch bezoek in het vaderland aangezocht de hand te leenen tot een nieuwe verandering in de staatsregeling. Een veel gelezen pamflet sprak van een ongetwijfeld gehouden samenkomst tusschen hem en de op het burgerlijke bewind ontevreden generaals Daendels en Dumonceau, welke laatste roomsch was, op Het Loo ten einde zulk eene verandering voor te bereiden [1]). Daendels liet zich in September weder onverwacht in Den Haag zien. De beide generaals, door Schimmelpenninck overtuigd van de wenschelijkheid om thans voor het oogenblik „nieuwe schokken" te vermijden, trokken zich echter terug uit de langzaam rijpende samenzwering, waarin men de hand van sommige bekende jacobijnsche revolutionnairen meende te herkennen, met name van Valckenaer, die toen ambteloos op zijn buiten bij Haarlem leefde. Ook Sémonville, die na een lange afwezigheid weder in de Bataafsche Republiek teruggekeerd was, uitte zich in bedenkelijke termen over het aanzien en de toekomst der regeering [2]).

Het Staatsbewind zelf toonde zich verre van gerust en hield een wakend oog op de beide generaals en op het haagsche garnizoen, maar Bonaparte wilde voor het oogenblik nog van geen nieuwe veranderingen in de Bataafsche Republiek weten en liet Sémonville in Den Haag verklaren, dat hij de regeering wilde steunen ook zelfs tegen Schimmelpenninck en de generaals, die men maar moest

[1]) Mendels, blz. 291; Delprat, blz. 280.
[2]) Legrand, p. 297.

arresteeren, als zij het te bont maakten: er moest rust zijn in Europa en ook de generaals moesten dit te hooren krijgen [1]). Deze houding van den consul redde het Staatsbewind nog voor eenigen tijd; de generaals en Schimmelpenninck ontkenden iets in den zin gehad te hebben, ook al bleven de eersten zich beklagen over de achteruitzetting der militaire belangen en met name over het niet erkennen der in 1799 en 1800 op het slagveld aan verdienstelijke officieren toegekende rangen. Daendels, in het najaar wegens „propos indécents" tegenover de regeering bij het hoogste gerechtshof aangeklaagd, nam zelfs weldra zijn ontslag en ging zich te Heerde op landbouw en heideontginning toeleggen. In deze omstandigheden kon er echter geen sprake zijn van de verwijdering der aanzienlijke kosten veroorzakende fransche troepen, die nog ten getale van ongeveer 6000 man in de voornaamste vestingen lagen en door Bonaparte zelfs in Den Haag gewenscht werden; ook aan de ontruiming van Vlissingen en de grensregeling werd niet gedacht, zoodat Schimmelpenninck zijn post te Parijs mismoedig aan den weinig ervaren Karel de Vos van Steenwijk, broeder van den nieuwen tresorier-generaal, overdroeg en zich tot gezant te Londen liet benoemen. De verplaatsing daarheen van den invloedrijken diplomaat en de verdachte werkzaamheid der engelsche en russische gezanten in Den Haag, in verband met den toenemenden afkeer des volks van de Franschen, schenen echter te wijzen op eene toenadering der naar onzijdigheid, naar zelfstandigheid hakende Bataafsche Republiek tot de vijanden van Frankrijk, wat dit laatste nog minder geneigd maakte om zijne troepen uit „Batavia" terug te roepen [2]). Naar aanleiding der door De Vos te Parijs opnieuw ingediende vertoogen, ook over den eisch der fransche regeering om het hoofdkwartier harer troepen in Den Haag gevestigd te zien, kwam men in Januari 1803 eindelijk tot een overeenkomst, waarbij het getal der fransche troepen beperkt werd tot twee halve brigades en de termijn van haar verder verblijf tot een jaar, waartegenover de Bataafsche Republiek zich moest verbinden tot grondig herstel harer thans onbeteekenende zeemacht.

[1]) Ibid. blz. 299. Er was een oogenblik sprake van Daendels' arrestatie (Delprat, blz. 281 vlg.).

[2]) Vreede, blz. 302.

Dit laatste stond in nauw verband met de herleving der oorlogsgeruchten naar aanleiding van de aarzeling der Engelschen om Malta, Alexandrië en sommige belangrijke koloniale bezittingen te ontruimen, terwijl Bonaparte Piemont annexeerde, zich tot president der Cisalpijnsche Republiek deed verkiezen en zoowel in de Bataafsche Republiek als in Zwitserland den franschen invloed oppermachtig deed gelden, eindelijk in Duitschland zijn overwicht voortdurend liet gevoelen bij de reorganisatie van het Rijk, zoodat dit ten eenenmale van Frankrijk afhankelijk werd en bij rijksbesluit van het voorjaar van 1803 zich een algeheele wijziging der verdeeling van het rijksgebied moest laten welgevallen. Reeds ontving Engeland met open armen de thans ook in het Duitsche Rijk niet langer veilige fransche emigranten en steunde hunne geheime complotten; reeds begon Bonaparte weder de britsche nijverheid uit alle fransche havens te weren en kondigde hij de zending van nieuwe troepen in de Bataafsche Republiek aan, hetzij om haar te beschermen, hetzij wegens plannen tegen het engelsche Hannover; reeds ving een hevige persoorlog in Engeland tegen den gehaten Consul aan. In Maart 1803 verklaarde koning George III eindelijk Engeland's eer en belangen bedreigd en antwoordde Bonaparte met heftige klachten over Engeland's uitdaging. Twee maanden later opende Engeland de vijandelijkheden door het inbeslagnemen van 1200 fransche en bataafsche handelsvaartuigen, waarop Bonaparte Hannover liet bezetten. Pitt en Bonaparte hernieuwden den ouden tweekamp [1]).

De bezetting van Middelburg en geheel Walcheren, van het zonder meer in staat van beleg verklaarde Vlissingen uit, door fransche troepen onder generaal Monnet in April was een uitvloeisel van deze gebeurtenissen. Zij was tevens een doorslaand bewijs van Bonaparte's wantrouwen in de gezindheid van het Staatsbewind, dat door de fransche regeering steeds verdacht werd van geheime samenwerking met den vijand, ja zelfs van geheime onderhandeling over de overgave van Walcheren aan Engeland, dat eene vloot voor de Maas had laten kruisen [2]). De brabantsche vestingen werden, op grond van het haagsche traktaat en met uitbreiding van den zin

[1]) Sorel, t. VI, p. 297 suiv.

[2]) Legrand, p. 306.

daarvan, door fransche garnizoenen bezet, met verwijdering der bataafsche en zonder bekommering om eenig protest. Ook in alle voornaame steden van de andere gewesten kwamen onverwacht fransche garnizoenen, in Den Haag verscheinen half Juni tijdelijk 2500 man tot diepe ergernis van regeering en volk over deze beleediging der nationale eer.

Het Staatsbewind had zich werkelijk gevleid met Van der Goes' lievelingsdenkbeeld eener volstrekte onzijdigheid, die ook door Engeland werd aangeboden [1]); maar Bonaparte dacht daaraan geen oogenblik en eischte in zeer stellige termen krachtige medewerking in den nieuwen oorlog. Ook de geheime betrekkingen, waarvan de leider der buitenlandsche zaken zich nog steeds te Parijs en te Berlijn, zelfs te Londen bediende, zijn onderhandsche aanbiedingen aan de hebzuchtige vrouw van Talleyrand, zijn pogingen bij het russische Hof konden niet helpen: de wil van Bonaparte besliste en wanhopig ging het Staatsbewind opnieuw den oorlog met Engeland aan, waarvan het einde volgens den gezant te Londen niet te voorzien was, wanneer het niet gelukken mocht „aan de kleinere natiën een meer draaglijke existentie te bezorgen" — en dat kon eerst gebeuren, wanneer ook voor de Bataafsche Republiek een werkelijke onafhankelijkheid in de plaats zou treden der schijnbare.

Voorloopig geleek het daarop nog niet veel. Bonaparte stelde den gezant te Parijs den eisch, dat de Bataafsche Republiek 25000 man onder een fransch generaal als opperbevelhebber, benevens sterke bataafsch-fransche eskaders bij Tessel en den Maasmond zou onderhouden en drie transportvloten van 300 vaartuigen, geschikt voor in het geheel 60000 man, in gereedheid zou brengen, eindelijk dat een hooggeplaatst bataafsch officier te Parijs de gemeenschappelijke krijgsverrichtingen met de fransche regeering zou moeten bespreken [2]).

Eene buitengewone deputatie naar Parijs trachtte deze zware eischen nog te verzachten maar Bonaparte bleef onverzettelijk en men zag zich genoodzaakt den 25sten Juni eene conventie te teekenen, waarbij men op zich nam ten hoogste 18000 man fransche troepen te onderhouden benevens een eigen leger van 16000 man, gezamenlijk onder een franschen opperbevelhebber, die niet in Den Haag gevestigd

[1]) Vreede, dl. I, blz. 316 vlg., 327 vlg.
[2]) Ibid. II, 2, blz. 8.

zou zijn of er zijn hoofdkwartier mocht hebben. Bovendien verbond men zich tot het bouwen van vijf liniescheepen en vijf fregatten met 100 kanonneerbooten en 250 platboomde gewapende transportvaartuigen, bestemd voor ongeveer 60000 man en 4000 paarden. Die macht zou hebben mede te werken met de groote in de fransche havens voorbereide landingsvloot onder toezicht van den te Parijs te vestigen hoofdofficier en geheel onder leiding van den Consul zelven, wiens bevelen ook in de bataafsche havens zonder verzet moesten opgevolgd worden. Men zou alleen gemeenschappelijk vrede sluiten en Frankrijk waarborgde daarbij zoowel de onschendbaarheid van het bataafsche grondgebied in Europa als de teruggave der eventueel door den oorlog te verliezen koloniën. Eene deputatie uit het Staatsbewind zelf kwam den naar het Noorden gereisden Consul te Brussel nederig begroeten [1]); bij zijn inspectie te Vlissingen, waar hij zich zeer verontwaardigd toonde over de ledige magazijnen en de geringe krijgstoerustingen, werden hem de sleutels der stad aangeboden — alles ten bewijze van de volstrekte afhankelijkheid der Bataafsche Republiek van den machthebber, die geen grenzen van zijn willekeur kende en in den naar Parijs gezonden officier, den schout-bij-nacht Verhuell, een willig dienaar en bewonderaar vond.

„Je ne suis pas votre ennemi, je vous veux du bien mais il faut de force que vous suiviez ma marche," had Bonaparte te Brussel aan de commissie uit het Staatsbewind verklaard [2]): burgerlijke, economische en gemeentelijke onafhankelijkheid wilde hij aan de bataafsche Republiek laten, maar volledige staatkundige onafhankelijkheid geen oogenblik. Hij gevoelde wel iets voor de financieele bezwaren, waarin het Staatsbewind zich bevond, en meende den raad te moeten geven, zoo men niet aan een ingrijpende rentereductie voor de staatsschuld dacht, het leger te beperken tot een paar duizend man en de thans onnoodige vestingen aan de zuidergrens te laten vervallen, maar integendeel de vloot op een behoorlijken voet te brengen. Het was duidelijk, dat de Bataafsche Republiek geheel in zijne macht was, en hij waarschuwde dan ook herhaaldelijk, dat men geen gehoor moest geven aan „intriganten" als Spoors en Besier, aangezien hij op den duur anders de Republiek zou moeten

[1]) Delprat, blz. 301; Six, in Gids van Febr. 1886: Eene donkere zijde uit 's lands historie.
[2]) Delprat, blz. 304 vlg.

annexeeren, wat hem niet moeilijk zou vallen, al was de bevolking er nog zoo sterk tegen.

Het Staatsbewind viel echter hoe langer hoe minder in zijn smaak, ook al onderwierp het zich nog zoo slaafs aan zijne eischen. Voor het oog alleen deed het dit, meende Bonaparte, want hij was overtuigd van de aanwezigheid van geheime tegenwerking, van onwil om zijne bevelen te gehoorzamen: de slappe wijze, waarop de verlangde maatregelen tegen Engeland en de engelsche eigendommen werden uitgevoerd, bewees hem genoeg. Toch deed het Staatsbewind zijn uitersten best om te doen wat de Consul verlangde. Het liet Verhuell, tot opperbevelhebber verheven, te Vlissingen in het voorjaar van 1804 een groote vloot van 378 schepen bijeenbrengen [1]), waarvan 216 kanonneerbooten in zes divisiën verdeeld, met 1480 kanonnen en mortieren en 3600 matrozen. Met deze vloot begaf zich Verhuell in den zomer, in drie afdeelingen en onder scherpe gevechten met den vijand op de vlaamsche kust, naar Oostende en Duinkerken; van de voorgenomen expeditie tegen Engeland kwam echter niets, evenmin als in het volgende voorjaar, toen Verhuell opnieuw met een deel van de scheepsmacht uit Duinkerken naar Ambleteuse zeilde om er de fransche eskaders uit Brest af te wachten — tochten, waarin de bataafsche zeemacht onder zijn uitstekende leiding weder de oude zeemanschap toonde.

Maar Bonaparte was niet tevreden met deze hulp: hij verlangde steeds meer. Hij dacht dan ook spoedig aan verandering van de bataafsche regeering even goed als men in de Republiek zelve daaraan dacht te midden van de toenemende verwarring in het bestuur en de algemeene ontevredenheid. Meer en meer won het denkbeeld veld, dat eene verandering van personen niet genoeg zou zijn maar dat men, zoo niet tot de definitieve annexatie bij Frankrijk, toch zou moeten komen tot een eenhoofdig bestuur onder leiding van een met groote macht bekleeden president. De groote moeilijkheid was, wien men dan als zoodanig zou nemen: de namen van Van Kinsbergen, van Valckenaer, van Gogel, van Schimmelpenninck werden weder genoemd [2]), anderen dachten aan den vorst van Nassau-Weilburg of aan den erfprins van Oranje Fulda.

---

[1]) De Jonge, dl. V, 536 vlg.

[2]) Delprat, blz. 284, 287; Sillem, Gogel, blz. 34.

Sémonville, die zich nog altijd in Den Haag bevond en er zich, evenals trouwens sommige leden van het Staatsbewind zelf, voortdurend door bedenkelijke speculaties in staatsfondsen trachtte te verrijken voorzoover hij zich niet voldoende kon laten beschenken [1]), werd door zijne regeering belast met het ontwerpen van een hervormingsplan voor den nauw verbonden staat [2]). Hij verklaarde zich voor onmiddellijke annexatie der Republiek als het eenige afdoende middel om zich van hare volgzaamheid te verzekeren, nu zoowel de Oranjepartij als de Patriotten niet meer van Frankrijk wilden weten en de slepende voorloopige toestand zoo weinig tevredenheid gaf. Van alle kanten kwamen voortdurend klachten in over het zwakke en ongedurige Staatsbewind, volgens Schimmelpenninck geheel onvoldoende, volgens Verhuell „mal dirigé et conduit par des intrigants", volgens Gogel „difforme et contraire à toutes les opinions sur la science du gouvernement". Het Staatsbewind handelde bovendien zeer onvoorzichtig tegenover den gevaarlijken bondgenoot, benoemde een te Vlissingen door de Franschen wegens zijne verdachte houding gearresteerd douane-directeur, Bijleveld, tot zijn medelid en gaf niet dan stap voor stap toe aan Bonaparte's voortdurende eischen, door Verhuell en den thans weder volgens Bonaparte's wensch te Parijs geplaatsten Schimmelpenninck in ongenadige termen naar Den Haag overgebracht. Het Staatsbewind wees op de 340 millioen, waarmede sinds 1795 de bataafsche schuld, die thans meer dan 1100 millioen bedroeg, was gestegen; het toonde aan, dat de rente dezer schuld door de gewone inkomsten werd verslonden en dat het tekort voor 1804 weder 40 millioen zou bedragen, terwijl men de in welvaart voortdurend dalende bevolking in acht jaren meer dan 600 millioen had laten opbrengen. En de nog altijd hangende kwestie van de definitieve schadeloosstelling aan de Oranjes, thans op 3 tot 5 mill. geschat, dreigde met nieuwe lasten [3]). Een nieuwe gedwongen leening of „vrijwillige gift" moest worden uitgeschreven, wat de ontevredenheid zeer deed toenemen, en nog eischte Bonaparte krachtiger ontwikkeling der

---

[1]) Delprat, blz. 298, 312.

[2]) Legrand, p. 314 suiv.

[3]) Daarover veel in de correspondentie van den nieuwen pruisischen gezant Caesar, die in Mei 1802 was opgetreden. Vgl. de kopieën in het Rijksarchief.

militaire macht. Voortdurend kwamen er slechte berichten, van de verovering der bezittingen in Guyana, van allerlei kantoren en eilanden in Indië door de Engelschen. De Orangisten drongen zich in steeds meer posten in, tot groote verontwaardiging der Patriotten; de Roomschen beklaagden zich te Parijs, dat zij geen deel hadden aan de staatsregeering. De Consul had reeds zijn vertegenwoordiger hier te lande: te Utrecht vestigde zich aan het hoofd der nieuwe fransche troepen de onverbiddelijke generaal Marmont, die er zich als heer en meester gedroeg en zich met de nog altijd woelige amsterdamsche clubs zeer nauw inliet [1]).

De groote verandering in Frankrijk, waar Bonaparte, reeds sedert 1802 levenslang Consul, zich den 18den Mei 1804 tot Keizer liet verheffen, was het sein voor een ingrijpende wijziging ook hier te lande en dreigend klonk de dreunende stem van den nieuwen keizer Napoleon in een rede tot zijn Senaat, dat „la réunion de la Hollande à l'Empire eût été le complément de notre système commercial". Maar zoover zou het nog niet komen. De Keizer, als zoodanig nederig begroet door eene deputatie van het Bewind, deed zich steeds meer gelden en het Bewind schikte zich altijd weder naar zijn wenschen uit vrees voor de klachten der tegenstanders, die nieuwe kracht putten uit het nu ernstig voorgestelde plan om den Prins van Oranje wegens het gemis zijner lijfrenten en achterstallen 5 millioen uit de schatkist te geven. Dit plan, dat met den berooiden toestand der bataafsche schatkist in scherpe tegenstelling kwam, wekte bij den Keizer, die dergelijke uitkeeringen alleen voor Frankrijk begeerde, hevige ergernis, tot groote voldoening natuurlijk der ontevredenen in den lande, die er een nieuw wapen tegen het bewind in zagen [2]). Sémonville, Talleyrand, Marmont benevens vele anderen hadden zich voor aanzienlijke sommen tot goedkeuring laten bewegen, maar weldra kwam er (24 Aug.) een door Verhuell uit Parijs overgebrachte mondelinge boodschap van den over de ontdekking dezer knoeierijen hevig verontwaardigden Keizer zelven om de voorgestelde transactie uit te stellen tot na den algemeenen vrede, daar de schatkist zulk een aderlating niet kon lijden en het dan eerst mogelijk zou zijn

[1]) Delprat, blz. 309.
[2]) Delprat, blz. 314 vlg.

koopers te vinden voor de prinselijke domeinen, die totnogtoe wegens de onzekerheid der toekomst nog niet van de hand gedaan hadden kunnen worden en een aanzienlijke bate voor de financiën zouden opleveren.

Midden in de netelige besprekingen over dit punt kwam het bericht, dat Napoleon Schimmelpenninck had gevraagd te Aken, waarheen de Keizer gegaan was op een reis naar de Rijnprovincie, met hem en Sémonville te overleggen [1]). Schimmelpenninck, die op het einde van Augustus als gewoonlijk in het Bentheimsche jaagde en uit sommige uitlatingen van den Keizer het doel der samenkomst wel begreep, aarzelde te komen maar herhaalde aanzoeken en ten slotte de aandrang ook van het voor onmiddellijke annexatie bevreesde Staatsbewind en het belang der „perieliterende" Republiek deden hem eindelijk gaan. Hij ontmoette den Keizer den 12den September te Keulen en vernam hier, dat deze besloten was hemzelven aan het hoofd der bataafsche zaken te doen stellen in plaats van het krachtelooze Staatsbewind, dreigend, dat hij bij weigering onmiddellijk de Republiek bij Frankrijk zou inlijven. Schimmelpenninck, die de moeilijkheden van den hem toegedachten post wel bevroedde, aarzelde nog, maar gaf spoedig aan den eisch toe en keerde naar Den Haag terug, waar hij ook bij het Staatsbewind de stemming zeer verslagen vond en alle neiging om hem het bestuur over te geven. De door het bevel des Keizers aangewezen bewindvoerder begaf zich, met een volmacht van het Staatsbewind voorzien, einde October naar Parijs om er met den Keizer de noodige voorbereiding te treffen en de nieuwe staatsregeling vast te stellen; hij verklaarde zich bereid de taak op zich te nemen, mits het vaderland niet door al te hooge eischen van den bondgenoot tot ondergang gebracht zou worden [2]).

De onderhandelingen over de nieuwe staatsinrichting hielden geruimen tijd aan. Schimmelpenninck hoopte [3]) te Parijs eene verzachting te verkrijgen van de eischen, die Napoleon reeds als Consul jaar op jaar aan de Bataafsche Republiek had gesteld, en zoo ten minste een „simulacre van eene nationale existentie te conserveeren

[1]) Schimmelpenninck, dl. II, blz. 85 vlg.
[2]) Legrand, p. 325.
[3]) Schimmelpenninck, dl. II, blz. 94 vlg.

en de kans van gelukkiger evenementen te kunnen afwachten". Hij herwon zijn zelfvertrouwen en meende geroepen te zijn om „in deze algemeene crisis een gewichtige rol te hebben" en de door het „algemeen bouleversement" geschokte „balans" weder in orde te helpen brengen. Van het vriendelijke „persoonlijk accueil" des Keizers hoopte hij vooral gebruik te maken om de financieele en militaire bezwaren van het fransche bondgenootschap zoo niet uit den weg te ruimen, dan toch ze aanmerkelijk te verlichten. Maar Napoleon toonde ook hem „een soort van facheus en insurmontabel mistrouwen" en ging intusschen voort met zijne scherpe maatregelen van „surveillance" tegen den engelschen handel in de Republiek, liet verdachte personen en schepen door Marmont aanhouden, den in- en uitvoer scherp controleeren, den smokkelhandel krachtig tegengaan, zelfs door militairen op de handelsvaartuigen te zenden; eindelijk plaatste Marmont een nauw cordon van soldaten langs de geheele kust om alle betrekkingen met den vijand te beletten. Deze „mesures" bleken het uitvloeisel te zijn van een algemeen stelsel van blokkade, dat hij in alle afhankelijke staten van het vasteland tegenover Engeland wenschte in te voeren, en het Staatsbewind waagde het uit dien hoofde niet zich ernstig ertegen te verzetten. Schimmelpenninck echter hield met de taaiheid, die hem eigen was, tegenover den Keizer vol en wist werkelijk dezen voor het oogenblik te overtuigen van de wenschelijkheid eener matiging zijner eischen.

Maar van hier tot schriftelijke waarborgen was nog een lange weg. Ook de onderhandeling over den regeeringsvorm schoot slecht op. Het denkbeeld der invoering eener amerikaansche constitutie, waaraan Schimmelpenninck altijd gedacht had, vond in de oogen van den in het minst niet democratisch gezinden Keizer geen genade: „je ne me soucie pas de voir cette forme de gouvernement devenir contagieuse en Europe", antwoordde hij volgens gewoonte kortaf op dit voorstel [1]). En terwijl de onderhandelingen elders voortsleepten, klom de nood en de verwarring in de ongelukkige Republiek; de totnogtoe passieve houding van bevolking en overheden sloeg over in grenzelooze onverschilligheid of dof verzet; er was geen staatsorde meer te bekennen; de handel zuchtte, de staatspapieren daalden voortdurend,

[1]) Ibid. p. 105.

de financiën waren in de grootste wanorde: het Staatsbewind scheen het tegen zijn aftreden aan te leggen op een volkomen chaos [1]).

Intusschen gingen Marmont en Sémonville steeds verder met hunne willekeurige maatregelen, totdat bij de toenemende ergernis der geheele bevolking over deze onbeschaamde schending der onafhankelijkheid den 23sten November plotseling het voor een oogenblik energieke Staatsbewind een aanschrijving rondzond om geen enkel bevel van fransche militaire of burgerlijke overheden meer op te volgen, behalve die op de verdediging tegen den vijand of de voorgenomen vlootonderneming betrekking hadden, met name betreffende in- en uitgaande rechten. Ongeveer tegelijk verwierp het Wetgevend Lichaam de begrooting voor 1805 en de uitschrijving van een nieuwe „vrijwillige gift" van 40 millioen.

Zeer sterk was de indruk van dit alles, zoowel op de Beurs te Amsterdam als te Parijs. Er scheen een „choc public" te wachten. De verbolgen Marmont zond onmiddellijk een krachtig protest tegen de aanschrijving met bedreiging van weder garnizoen te leggen in Den Haag, waarop het veranderlijke Staatsbewind zijne aanschrijving opschortte „in afwachting van 's Keizers nader gevoelen". Dit bleef ook niet lang uit en was vervat in een scherpe nota van den 10den December, waarbij de Keizer zijne verontwaardiging te kennen gaf over „la note scandaleuse", die hij in de beleedigendste termen als „krankzinnigenwerk" brandmerkte en welker onmiddellijke intrekking hij van het bewind eischte, „sous peine d'être considéré comme s'étant mis en état de guerre vis à vis de la France et traité comme tel" [2]). Binnen 48 uur moest satisfactie worden gegeven met verwijdering van vier leden van het Staatsbewind, die hij voor de bewerkers der zaak aanzag: Spoors, Besier, Gockinga en Bijleveld. En bij die eischen voegde Napoleon een nieuwe beleediging door in een officieel staatsstuk het bataafsche bestuur, dat niet ophield zich voor hem te buigen, te kenmerken als „gouvernement oligarchique, sans union dans ses vues, sans patriotisme et sans vigueur". Het gesmade Bewind boog opnieuw het hoofd en ontsloeg de vier leden ten minste voor den vorm, zich verontschuldigend met hun de schuld van het gebeurde

[1]) Legrand, p. 326.
[2]) Ibid. p. 329; vgl. Schimmelpenninck, blz. 106 vlg.

te geven! De eenige troost was, dat Sémonville, eindelijk openlijk van schandelijke knoeierij overtuigd, werd teruggeroepen [1]).

En nog altijd onderhandelde Schimmelpenninck over de staatsregeling met den Keizer, die blijkbaar nog steeds aarzelde tusschen annexatie en behoud eener schijnbare onafhankelijkheid, hetzij onder een president als Schimmelpenninck, hetzij onder een vorst, als hoedanig de aan het Oranjehuis verwante en franschgezinde vorst van Nassau-Weilburg of nog eerder een der broeders of zwagers des keizers — Jérôme, Louis, Murat — in aanmerking kwam [2]); zelfs aan Schimmelpenninck als vorst schijnt, volgens dezen zelven ten minste, gedacht te zijn [3]). In lateren tijd erkende de Keizer [4]), dat hij de annexatie van de Bataafsche Republiek zeker geen oogenblik zou hebben uitgesteld, wanneer hij juist in dezen tijd niet gevreesd had daardoor het reeds aarzelende Pruisen tot den oorlog te drijven. Pruisen toch begon in te zien, dat het op den duur zijne krampachtig vastgehouden neutraliteit tegenover het machtig omhoog strevende Frankrijk niet meer zou kunnen handhaven maar in vijandelijke botsing met het nieuwe keizerrijk zou komen. Het zag in, dat de onafhankelijkheid van de Republiek een levensvraag zou kunnen worden voor het Duitsche Rijk, dat in dien staat een soort van voormuur tegenover Frankrijk bezat [5]). En Napoleon zelf hoopte nog door het bewaren van een schijn van onafhankelijkheid voor ,de Republiek, die in werkelijkheid zijne staatkunde zou hebben te volgen, dien voormuur voor zichzelven te kunnen exploiteeren.

Nog op het einde van Januari 1805 was de zaak niet in orde, ofschoon Schimmelpenninck toen zijn volledig plan aan het oordeel des Keizers onderwierp tegelijk met een traktaat, waarbij de Republiek van fransche bezetting werd ontslagen op den voet van het reeds in 1803 voorgestelde. De Keizer stemde na eenige aarzeling in de nieuwe staatsregeling onder een tijdelijken, voor vijf jaren te verkiezen raadpensionaris toe, maar eischte daarvoor, in plaats van de fransche troepen en haar onderhoud, een voorschot van 15 mill.

[1]) Legrand, p. 333.
[2]) Schimmelpenninck, blz. 111.
[3]) Ibid. blz. 120. Vgl. echter de opmerkingen van Legrand, p. 334 suiv.
[4]) Rocquain, Napoléon I et le roi Louis, p. 222.
[5]) Vgl. Bailleu, Preussen und Frankreich, passim.

francs, na vier jaren weder terug te betalen [1]). Hij dreigde: „je vous l'avoue avec franchise; je puis vous prendre quand je veux mais je ne veux pas vous conquérir, vous resterez libres et indépendants mais vous devez être mes alliés et non ceux de l'Angleterre". Nog meer: „continuez votre train et si à la fin vous ne savez plus marcher vous-mêmes, je vous enverrai un préfet qui vous fera marcher selon ma volonté".

Met zijne voorstellen keerde Schimmelpenninck eindelijk half Februari naar Den Haag terug met de aanbeveling ze ongewijzigd te doen aannemen, gelijk ook door den Keizer aan Marmont en Sémonville was geschreven. Het Staatsbewind legde verder geen hinderpalen in den weg, maar nam de voorstellen werkelijk aan uit vrees voor erger, vooral voor het uit Parijs sterk aangeraden staatsbankroet. Het onderwierp den 15den Maart een en ander aan het Wetgevend Lichaam onder opmerking, dat men niet anders kon handelen en zoowel tegenover het buitenland in het algemeen als tegenover den bondgenoot op vasten voet moest komen met behoud zooveel mogelijk van de oude namen en oude instellingen. Den 22sten Maart nam ook het Wetgevend Lichaam na anderhalf uur discussie alles aan. De voorgeschreven volksstemming van alle mannelijke ingezetenen boven de 20 jaren over ett ontwerp duurde van 9 tot 16 April maar was niet meer dan een belachelijke vorm: de zaak was in het geheel niet naar den zin der bevolking, die echter met doodelijke lusteloosheid zich aan het noodlot onderwierp, zooals bleek uit het feit, dat van de ruim 353000 stemgerechtigden slechts 14230 opkwamen, waarvan 136 tegen stemden. Den 29sten aanvaardde de door Staatsbewind en Wetgevend Lichaam voor den post van raadpensionaris aangewezen bewindsman bij „notificatie" de regeering, verliet Amsterdam, waar hij den loop der zaken had afgewacht, en vestigde zich op het Oude Hof aan het Noordeinde in Den Haag.

* * *

De nieuwe regeering der Republiek had, in tegenstelling met den algemeenen geest der nog aan republikeinsche staatsvormen gewende

[1]) Ibid. blz. 116; Legrand, p. 337; Caesar, dd. 5 Febr. 1805.

natie [1]), meer van een monarchale dan van een republikeinsche staatsregeling en was door Napoleon volgens de algemeene opinie alleen als maatregel van overgang tot een werkelijke monarchie toegestaan en goedgekeurd [2]), minder uit sympathie met Schimmelpenninck persoonlijk. Aan het hoofd der nieuwe staatsregeling [3]) prijkten ook thans weder de rij der plechtig opgestelde beginselen van vrijheid en gelijkheid voor de wet met afschaffing van alle geboorterechten en feodale instellingen, van allen voorrang op kerkelijk gebied. De namen der departementen van het „Gemeenebest" waren die der oude provinciën; alleen bleef „de landschap" Drente „provisioneel" [4]) met Overijsel vereenigd en Brabant als achtste provincie aan de oude zeven toegevoegd overeenkomstig de hervormingsplannen uit den laatsten tijd der Unie; ieder departement behield de oude grenzen [5]) en zou later verdeeld worden in arrondissementen. De souvereiniteit berustte bij het Wetgevend Lichaam, wederom als „Hoogmogende Heeren" betiteld, en bij den raadpensionaris. Het Wetgevend Lichaam van 19 voor drie jaren door de departementale besturen verkozen leden — 7 door Holland, 1 door Zeeland en Utrecht ieder, 2 door de overige departementen — stelde de begrooting en de belastingen vast en overwoog de door den raadpensionaris aangeboden wetten; de leden ontvingen *f* 3000 's jaars. De raadpensionaris, voor vijf jaren door het Wetgevend Lichaam gekozen en herkiesbaar, regeerde met een door hem zelf benoemden Staatsraad van 5 tot 9 leden en vijf staatssecretarissen; hij benoemde gezanten, officieren en andere ambtenaren; hij had ruime beschikking over de geldmiddelen, stelde de bezoldiging der ambtenaren vast en had tot zijn eigen beschikking een onbepaalde som op de begrooting, waaraan alleen de voorwaarde was verbonden, dat zij moest dienen voor staatsbehoeften. De departementale besturen, van 6 tot 10 leden — voor „de landschap" Drente 3 — ge-

[1]) Vgl. Sillem, Gogel, blz. 40, 43.

[2]) Delprat, blz. 338.

[3]) Vgl. Van de Poll, l.l., Jorissen, De Fransche tijd, Hist. Bladen, blz. 377 vlg.

[4]) Dat duurde tot 19 Juli 1805, toen de landschap op verlangen der bevolking weder een afzonderlijk bestuur kreeg naast de 8 departementen.

[5]) Utrecht kreeg IJselstein, Holland Vianen en Sommelsdijk terug. Vgl. Mees kaart 8, blz. 13.

kozen door kiezers, aangewezen door de stemgerechtigden, bezaten binnen hunne departementen bestuursmacht, beperkt door het landsbestuur in zaken van algemeen belang en algemeene wetgeving: politie, justitie, toezicht op wegen, dijken en sluizen was hun opgedragen, maar hun financieel beheer bepaalde zich tot de hun door het landsbestuur toegekende penningen, volgens eene nauwkeurige begrooting te verdeelen. Zoo luidde de nieuwe staatsregeling, die een werkelijk krachtig centraal gezag trachtte te verbinden met plaatselijke en gewestelijke autonomie en persoonlijke vrijheid, de volkssouvereiniteit alleen in theorie huldigend, daar zij haar door een uitgebreide toepassing van het stelsel der verkiezing in trappen feitelijk op zijde zette.

De raadpensionaris, die zich in het Oude Hof en het Huis Ten Bosch met een schitterenden hofstoet, prachtige meubelen en een buitengemeen groot aantal in bonte liverei gekleede bedienden had ingericht, gedroeg zich in vele opzichten als een werkelijk monarch; hij richtte een garde op van 1500 soldaten en vertoonde zich nooit dan met uitgebreid gevolg gelijk zijne vrouw vorstelijke receptiën hield. Zoo meende hij het prestige der regeering te verhoogen, maar de warme sympathie der bevolking viel hem niet ten deel, al zongen Kantelaar, Feith, Kemper, De Bosch en andere dichters zijn lof; veeleer spotte men met de vorstelijke allures van „Zijne Excellentie", den voormaligen patriotschen advokaat [1]). Met verstandige gematigdheid had hij zijn post aanvaard, in zijne rede tot de Hoogmogenden op den 15den Mei bij gelegenheid hunner eerste samenkomst sprekend van gegronde hoop en goede verwachting zoowel als van de „zwarigheden" en „ongelegenheden", waarin de Staat zich bevond, en geneigd om het verledene te doen vergeten door „de wonden te heelen". Beëindigen der heerschende onzekerheid, verbetering der financiën door vereenvoudiging en bezuiniging, omhelzing van een „vast politiek systema" — zoo luidde zijn program [2]). Met kalmen moed en vaderlandsliefde vatte hij de hem opgelegde taak aan, gesteund door een aantal mannen van vaderlandschen zin, die het gevaar eener mislukking van deze poging tot redding

[1]) Verhuell, Leven, dl. II, blz. 11; V. d. Aa, Leven van Willem V, dl. IV, blz. 596. Vgl. Gedenkschriften van een beambte, blz. 227.

[2]) Schimmelpenninck, dl. II, blz. 128 vlg.

des lands ten volle doorzagen, gesteund ook door de amsterdamsche kooplieden en de talrijke renteniers in den lande, die bevreesd waren voor het bij een annexatie dreigende staatsbankroet. Met groote onpartijdigheid bezette hij de posten met voormalige Patriotten en voormalige Prinsgezinden door elkander. Six en Van Hooff, Busch en Burmania Rengers, Van Forcest en De Vos van Steenwijk benoemde hij in het college van „Hunne Hoog Mogenden, vertegenwoordigende het Bataafsche gemeenebest"; Wichers en Van de Kasteele, Goldberg en Queysen in den Staatsraad, waarvan Appelius secretaris werd; de zeer bekwame ambtenaren Hultman [1]) en Dassevael voerden er als algemeen staatssecretaris en griffier de pen. De ervaren Van der Goes bleef de buitenlandsche zaken leiden, Verhuell de marine, Pijman de oorlogs-, Van Stralen de binnenlandsche zaken en justitie, Gogel de financiën; de aziatische koloniën werden door een „Aziatischen Raad" van negen leden bestuurd, waarin o. a. De Mist, Van Stralen, Mollerus en de veelbesproken Nederburgh zaten, de amerikaansche door een „Amerikaanschen Raad" van vijf leden, voorzoover er nog te besturen viel; Dumonceau voerde het leger aan, De Winter leidde met Verhuell de vloot. Op dezelfde wijze werden de departementale en gemeentelijke besturen zooveel mogelijk samengesteld uit de beste plaatselijke elementen. Het was een regeering zooals de staat nooit had gehad. Braaf en bekwaam, met talent van spreken en schrijven begaafd, bekend met de gevoelens en instellingen van zijn land, met de verhoudingen buitenslands, zeer algemeen ontwikkeld, handig, gematigd en verstandig, vlug en werkzaam, vol ijver en toewijding, was Schimmelpenninck het waardige hoofd van zulk eene regeering. Hij werd als zoodanig ook door Napoleon geacht en gewaardeerd, mits hij er slechts voor zorgde, dat de „obligations de la République batave comme alliée soient remplies dans toute leur étendue et dans tous leurs points." De nieuwe fransche gezant, generaal Dupont-Chaumont, eveneens een gematigd en verstandig man, werd uitdrukkelijk aangezet daarop te letten [2]).

De financiën waren een voorname zaak ter regeling en Schimmelpenninck, voorgelicht door Gogel, Van Stralen en Canneman [3]),

[1]) Vgl. over hem: Gedenkschriften van een beambte, blz. 226/7.
[2]) Legrand, p. 351.
[3]) Schimmelpenninck, dl. II, blz. 142.

trachtte maatregelen te nemen om het slepende jaarlijksche tekort van 40 millioen te bestrijden. Napoleon achtte dit alleen mogelijk, als men op het voorbeeld van Frankrijk $^2/_3$ der rente van de staatsschuld schrapte, en ook hier te lande hielden velen — o. a. Spoors en Besier — dit voor het eenige en afdoende middel tot verbetering, ja nog een voordeel voor de door heffingen geplaagde renteniers [1]). Maar Gogel, Canneman en vele andere financiers wilden van dezen vorm van staatsbankroet niet weten en zochten steun bij een beter belastingstelsel dan het nog in hoofdzaak bestaande, waaronder de oude Republiek had gezucht. Na eenige aarzeling sloot Schimmelpenninck, die veel voor rente-reductie gevoelde, zich aan bij Gogel, door wien hij zich liet overtuigen. Hij stelde met dezen en diens adviseerenden raad van financiën, waarin Canneman en De Bordes een eerste rol speelden, den 20sten Juni een plan vast, waarbij alle provinciale beheer van domeinen en financiën ten eenenmale zou ophouden, ernstige bezuiniging zou worden ingevoerd en het door Gogel reeds lang te voren gewenschte algemeene belastingstelsel eindelijk werd aangenomen [2]). Dit plaatste voor de aloude indirecte belastingen, die hooge inningskosten en groote nadeelen voor den handel medesleepten, met ingenomenheid directe belastingen op den voorgrond; alleen die op zout, zeep, turf, gemaal, sterke dranken en vee bleven behouden, naast meer onschadelijke als het successierecht, waag- en maatrechten, binnenlandsche reis- en vervoerbelasting, zegelgelden op publieke akten en op voorwerpen van handel en weelde enz.; grondbelasting werd geheven naarmate van de huur en volgens een behoorlijk in te richten kadaster, personeele belasting naar jaarlijkschen omslag gericht op schatting van weelde en vertering en geheven van huur, dienstboden, paarden en meubelen; bovendien werd een vast hoornbeestengeld ingevoerd ter vervanging van de boterbelasting en eene vaste staatsloterij ter wering van onzedelijk gedobbel.

Gogel streefde met zijn ingrijpende financieele hervormingen naar billijke en gelijke verdeeling der lasten over het gansche grondgebied, opdat „alle ingezetenen voor hetzelfde genot dezelfde lasten" zouden betalen; hij wilde verder de „belemmeringen tussehen

[1]) Ibid. blz. 144; Sillem, Gogel, blz. 52.
[2]) Sillem, Gogel, blz. 175 vlg.

gewesten bestaande" op het gebied van koop, verkoop, doorvoer, handel en nijverheid opheffen, den sluikhandel intoomen, de inning vereenvoudigen, het krediet verbeteren: rechtvaardigheid van verdeeling, gelijkheid in het dragen der lasten was zijn ideaal — zooals in het plan van 20 Juni was aangetoond een zeer goed bereikbaar ideaal, waarbij op den duur in alle gewone landsbehoeften ruim voorzien zou kunnen worden.

Het plan werd reeds den 10den Juli door H. H. M. met 13 tegen 5 stemmen goedgekeurd en twee dagen later door den raadpensionariis bij besluit ingevoerd. Reeds voor 1806 was de begrooting op 46½ millioen uitgaven en 49 millioen inkomsten gesteld, zoodat men met de 30 millioen buitengewone oorlogsuitgaven een veel geringer tekort zou hebben te bestrijden. En dit tekort hoopte men door beperking der oorlogsuitgaven op den duur zoo niet geheel te doen verdwijnen, dan toch aanzienlijk te verminderen. Men verbaasde zich over de financieele kracht der thans tien jaren lang uitgemergelde natie, al kwamen er spoedig klachten over een belastingstelsel, dat niet, zooals de heffingen, alleen de vermogende klassen maar de gansche bevolking in alle provinciën, rijk en arm, trof. De volledige uitvoering van het nieuwe belastingstelsel kostte echter nog geruimen tijd [1]; eerst in 1807 was het daarvoor noodzakelijke voorloopige kadaster der „verponding" van den grondeigendom bewerkt; in hetzelfde jaar regelde Gogel de invordering van het personeel volgens door de ingezetenen of door den ontvanger ingevulde billetten; de invordering der gewijzigde indirecte belastingen werd op minder eenvoudige manier door hem ingericht ten einde ontduiking en omslag te vermijden en tevens de ingezetenen niet al te zeer lastig te vallen. Zoo gelukte het Gogel om niettegenstaande veler tegenwerking reeds over 1807 het inkomen van den staat, dat in 1806 6½ millioen beneden de raming was gebleven, tot 46½ millioen te doen stijgen [2], met administratiekosten tot een bedrag van slechts bijna 4 millioen, een groot verschil met den tijd der oude Republiek, toen het gewone bedrag van 30 mill. met veel hooger kosten werd geïnd.

Niet minder belangrijk voor den algemeenen toestand des volks

[1] Sillem, Gogel, blz. 227 vlg.; Legrand, p. 355/6.
[2] Sillem, blz. 240 vlg.

was de groote hervorming van het openbaar lager onderwijs. De nieuwere denkbeelden over opvoeding en onderwijs [1] hadden, met steun vooral der Maatschappij tot Nut van het Algemeen, allengs ingang gevonden en de overtuiging gevestigd, dat het onderwijs aan de Kerk moest worden onttrokken om geheel onder staatsleiding te worden gebracht. De geschriften van de nieuwere paedagogen, met name van den thans als hoogleeraar in het staatsrecht te Franeker opgetreden Swildens, waren door den eersten agent van Nationale Opvoeding in de Bataafsche Republiek, Van Kooten, wel overal ingevoerd maar deze was niet de man om eene krachtige hervorming der „ware volksverlichting" voor te bereiden. Reeds de Nationale Vergadering had zich herhaaldelijk ernstig daarmede bezig gehouden en was in overleg getreden met verschillende maatschappijen, vooral met „het Nut", zoowel als met bijzondere personen, die van de belangrijke zaak studie hadden gemaakt en zelfs ontwerpen hadden ingediend. Eerst de leidsche hoogleeraar in de oostersche talen J. H. van der Palm, in April 1799 als agent van Nationale Opvoeding opgetreden, toonde zich voor die taak berekend, een begaafd en kundig man, gewezen predikant, zelf zoon van een bekend onderwijzer [2]. Van der Palm, die als hoogleeraar te Leiden veel voor het lager onderwijs aldaar gedaan had, nam zijn belangrijken post met de meeste toewijding waar en had reeds in Juni 1800 een schoolwet in centraliseerenden geest gereed, die een jaar later werd ingevoerd en onder leiding van den ijverigen agent aanstonds in werking gebracht. Vijf en dertig departementale schoolopzieners werden aangesteld, nieuwe scholen opgericht, de onderwijzers-examens geregeld, betere schoolboeken ingevoerd, vergaderingen van schoolbesturen gehouden, een maandblad voor het schoolwezen begonnen; hij droeg aan den remonstrantschen predikant Weiland de samenstelling eener „Nederduitsche spraakkunst" en aan den leidschen hoogleeraar Siegenbeek die van een handboek voor de „Nederduitsche spelling" op, welk laatste werk ten dienste der eenheid in December 1804 door het Staatsbewind officieel werd ingevoerd. Het Staatsbewind benoemde den

[1] Vgl. deel VI, blz. 362 vlg. Van den Ende, Geschiedk. Schets van Neêrlands schoolwetgeving (Warnsveld, 1846).
[2] Van den Ende, blz. 5 vlg.

voormaligen agent in 1801 tot lid van den Raad van Binnenlandsche Zaken, in welke hoedanigheid hij de tweede, in federalistischen zin gewijzigde schoolwet van Juli 1803 bewerkte, vooral met hulp van Lublink de Jonge, lid van het Wetgevend Lichaam, van den secretaris Wenckebach en van zijn ouden medewerker, den gewezen predikant Van den Ende, te Haarlem [1]). Maar ditmaal liet de uitvoering der wet veel te wenschen over: slechts de departementen Brabant, Overijsel, Friesland en Zeeland voerden haar in het begin van 1805 in, de overige gewesten bleven tot groote schade van het onderwijs nalatig. Ook deze wet voldeed op den duur niet. Het was vooral Van den Ende, de amanuensis der jaarlijksche algemeene schoolvergadering onder de wet van 1803, die de hand had in de voorbereiding der derde schoolwet van 3 April 1806, noodig geworden door de bedenkingen en bezwaren tegen de vorige wet, door de wenschelijkheid om ook meisjesscholen in te voeren en eindelijk door de nieuwe staatsregeling. De amanuensis, in October 1805 tot commissaris voor het lager onderwijs aangesteld, wist met steun van den invloedrijken Van Stralen alle bezwaren te overwinnen en een voor dien tijd voortreffelijk geheel samen te stellen, waarbij onder algemeen staatstoezicht ook gezorgd was voor „het nemen van maatregelen om de schoolkinderen van het onderwijs in het leerstellige van het kerkgenootschap, waartoe zij behooren, geenszins verstoken te doen blijven". Tegen 1 Juli moest de wet worden ingevoerd. Hoofddoel dezer wet was „opleiding tot de beoefening van alle maatschappelijke en christelijke deugden"; haar in het algemeen godsdienstig-zedekundige geest met eerbiediging der beginselen, waaromtrent alle gezindheden overeenstemden, verbood het ingaan van den onderwijzer op de leerstellige begrippen van bijzondere kerkgenootschappen [2]): de verhalen van het Oude- en Nieuwe Testament werden in de school alleen uit een gesehied- en zedekundig oogpunt door den onderwijzer behandeld, voorloopig zonder verzet van welk kerkgenootschap ook. Zoowel het toezicht van wege den staat als de betere opleiding der onderwijzers en de waarborgen voor hunne kennis en geschiktheid, de oprichting van scholen voor arm en rijk, voor de mannelijke en de vrouwelijke

[1]) Ibid. blz. 17.
[2]) Ibid. blz. 79 en 217.

jeugd, de inrichting eindelijk der leerwijze volgens de beginselen van den voortreffelijken haarlemschen onderwijzer Prinsen maakten deze wet tot een geheel, dat lang de bewondering wekte van landgenoot en vreemdeling en het volksonderwijs hier te lande tot een aanzienlijke hoogte verhief [1]).

Ook overigens liet de Raadpensionaris zich op het gebied der verbetering van staatswezen en volkswelvaart niet onbetuigd. Tal van nieuwe wetten tot organisatie van het bestuur moesten worden ingevoerd, te eer omdat de vorige regeering in dit opzicht veel ongedaan had gelaten: de departementale en gemeentelijke besturen werden eindelijk afdoende geregeld, de rechtspraak werd op nieuwe grondslagen gevestigd; nijverheid en landbouw werden krachtig gesteund door aanleg van wegen en kanalen, door oprichting o. a. van een „huishoudelijken tak" der Hollandsche Maatschappij te Haarlem en van een Maatschappij van landbouw; de waterstaat werd door mannen als Twent en Van der Sleyden, Brunings en Conrad met energie bestuurd, met name bij de regeling van den Rijnloop door de sluizen te Katwijk en de verbetering der groote rivierbeddingen; er werd ernstig gedacht aan het sluiten van een concordaat met den Paus over de katholieke Kerk, die hier te lande eindelijk een eigen organisatie zou mogen inrichten [2]).

Ook het lot der koloniën trok de aandacht der nieuwe regeering. De gouverneur-generaal in Oost-Indië, Van Overstraten, had nog het verlies van Ternate maar niet meer den vrede van Amiens beleefd. In Augustus 1801 gestorven, was hij tijdelijk opgevolgd door den ouden directeur-generaal Siberg, die drie jaren lang het voorloopig bewind voerde en de teruggegeven koloniën zoo spoedig mogelijk weder van Engeland overnam. In 1802 waren eindelijk na den vrede weder eens nederlandsche oorlogschepen onder kapitein Dekker uit het vaderland afgezonden om de op Java opgestapelde produkten over te brengen en de lang gemiste vlag te vertoonen; een tweede eskader onder Hartsinck bereikte Indië eerst na het opnieuw uitbreken van den oorlog, nog voordat de kantoren in Voor- en Achter-Indië en op Sumatra weder waren aanvaard. De

[1]) Ook Groen van Prinsterer, Gesch. des Vaderl., blz. 742, noemt haar „vergelijkenderwijs en voor dezen tijd heilzaam", al keurt hij haar stelsel af.
[2]) Delprat, blz. 338 vlg.

nieuwe oorlog bracht groote gevaren mede en herhaaldelijk bedreigden engelsche eskaders zoowel Java als de kleinere bezittingen, die achtereenvolgens weder in engelsche handen vielen, terwijl de door Dekker en Hartsinck met hulp der gezonden eskaders weder op 13 schepen gebrachte vloot bij gebrek aan behoorlijke havens en dokken op Java spoedig in verval geraakte en grootendeels onttakeld moest worden. Op deze wijze kwam er van den door de Engelschen bemoeilijkten handel in den Archipel weinig terecht, terwijl die met Europa weder geheel stilstond.

Ook de in het moederland door Dirk van Hogendorp en zijn broeder Gijsbert Karel gewenschte vrije handel zou in deze omstandigheden geen verandering hebben gebracht. In den sedert 1798 in beginsel, sedert Mei 1800 werkelijk bestaanden Raad der Aziatische bezittingen werd namelijk ijverig gediscussieerd over de vraag: vrije handel of staatsmonopolie in plaats van dat der verdwenen Compagnie. Een in 1802 benoemde commissie zou deze vraag in verband met 's lands welvaart en financiën hebben te overwegen; Dirk van Hogendorp, Nederburgh en Verhuell behoorden onder de zeven leden dezer commissie, die wel „de West", dat is alles westelijk van Batavia, opende, maar zich overigens aansloot bij den vanouds scherp tegen den vrijen handel gekanten oud-advokaat der Compagnie Nederburgh en in dien geest het charter van September 1804 opstelde. Toch dacht men ernstig aan den energieken vrijhandelsman Dirk van Hogendorp als gouverneur-generaal, met wien zeker een krachtige hervorming begonnen zou zijn; men verkoos echter uit vrees voor diens al te groote doortastendheid den ouden Siberg voorloopig te vervangen door den eersten Raad van Indië, Wiese, en een nieuwe regeeringscommissie naar Indië te zenden. Leden dezer commissie werden Elout, een zeer bekwaam jurist, en Van Grasveld, gezant in Portugal, de laatste als gouverneur-generaal; zij werden 11 Nov. 1805 door Schimmelpenninck aangesteld ten einde de ingrijpende hervormingen voor te bereiden, die men mogelijk achtte en die men, door uitzending van goede ambtenaren in voldoend getal, spoedig hoopte in werking te brengen.

Zoo waren ook voor De Kaap, na den vrede van Amiens gesteld onder generaal Janssens als gouverneur-generaal en De Mist, lid van den Aziatischen Raad, als commissarissen, ingrijpende hervormingen in beraad genomen. Onmiddellijk na hun optreden in

Februari 1803 zetten de beide heeren zich hier aan het werk, bereisden het land en verbeterden het bestuur zoowel als den landbouw, het onderwijs en de kerkelijke toestanden onder de omstreeks 25000 personen tellende kolonisten; de nieuwe oorlog maakte aanstonds maatregelen tot verdediging noodig maar de aanzienlijke vermindering der bezetting wegens de dringende behoefte daaraan op Java bemoeilijkte deze, te meer daar slechte oogsten elkander opvolgden. De komst van een engelsche vloot in Januari 1806 met een groote overmacht aan troepen, 7000 man tegenover de 2000, uit allerlei natiën en stammen, van Janssens besliste spoedig het lot der kolonie, die na eene nederlaag der Hollanders bij Blauwberg en de spoedige overgave van Kaapstad reeds den 18den tot de algemeene capitulatie leidde, volgens welke troepen en ambtenaren op engelsche schepen naar Europa mochten terugkeeren. In September 1803 waren Essequebo en Berbice en in April 1804 Suriname met de nederlandsche Antillen opnieuw door engelsche eskaders bemachtigd.

Schimmelpenninck en zijne regeering hadden zich dus eigenlijk alleen bezig te houden met Java, weldra wederom zoo goed als het eenig overgeblevene van de overzeesche bezittingen, en konden dit nog slechts doen uit de verte, zonder geregelde betrekkingen met het meer en meer geïsoleerde eiland.

Dat in deze omstandigheden de overzeesche handel wederom alle beteekenis had verloren en men als vroeger heil zocht in den „gesimuleerden" handel, bij dien der neutralen of eindelijk in den smokkelhandel, lag voor de hand; alleen die in kaas, boter en vee naar Duitschland en Brabant, in zeeuwsch vlas en meekrap, in inlandsche tabak leverde nog aanzienlijke voordeelen [1]). En met de nijverheid was het spoedig niet beter gesteld dan vóór 1802 het geval was geweest; de visscherij leed zware verliezen en moest weldra weder geheel gestaakt worden [2]).

Juist op handelsterrein kwamen thans de ernstigste bezwaren. Schimmelpenninck had bij de aanvaarding van zijn ambt nederig „les regards favorables" des machtigen Keizers voor zijn vaderland afgebeden en de hoop uitgesproken op „la continuation de sa

[1]) Wanjon, blz. 23.
[2]) Beaujon, blz. 222 vlg.

confiance", terwijl hij zoowel zichzelven als zijn gemeenebest „sous son égide tutélaire" had gesteld. Napoleon had van zijn kant de hoop uitgesproken, dat de nieuwe bewindvoerder „seconderait de tout (son) pouvoir le système d'alliance" en dat „le concert le plus intime et la confiance la plus parfaite" zou heerschen bij „les mesures qu'ils jugeront convenables pour leurs avantages respectifs et pour le maintien de la tranquillité générale de l'Europe" [1]). Wat dit beteekende, werd spoedig duidelijk. Met Engeland mocht niet de minste handel worden gedreven, geen betrekking worden aangeknoopt of onderhouden — het reeds door de fransche Republiek gehuldigde stelsel, door het keizerrijk tot het uiterste volgehouden en verder uitgewerkt. Nog in Mei kreeg Schimmelpenninck de mededeeling, dat fransche troepen zes mijlen over de grens alle engelsche waren zouden komen opzoeken, waarop onmiddellijk het Wetgevend Lichaam een zeer strenge publicatie tegen allen engelschen handel en alle engelsche koopwaar afkondigde met vaststelling nabij de grens van een demarcatie-lijn, buiten welke geen magazijn van handelswaren mocht bestaan.

Gaf men hierin volkomen aan 's Keizers eischen toe, niet minder ijverig voldeed men aan die op militair gebied. In den voorzomer verzamelde de energieke admiraal Verhuell opnieuw de geëischte bodems, bestemd voor een landing in Engeland [2]). Aan de vlaamsche kust bleef hij steeds werkzaam voor het bij gedeelten overbrengen der machtige bataafsche flotille naar Ambleteuse onder herhaalde gevechten met de Engelschen bij Calais en kaap Grisnez, maar zonder belangrijke verliezen te lijden. Verhuell toonde zich een dapper, ervaren en omzichtig vlootvoogd, die bij de uitvoering van den overtocht zeker een belangrijke rol zou hebben gespeeld, en werd met groote eerbewijzen overladen. De groote onderneming zou werkelijk dan eindelijk voortgang hebben. Bij Boulogne lagen 132000 man gereed, van Brest en Tessel uit zouden fransche en bataafsche eskaders van zware schepen de „expeditionnaire armade" komen steunen, terwijl een groote fransche vloot onder Villeneuve den overtocht zou dekken. Maar op het laatste oogenblik bleef die langverwachte vloot, door Nelson in het Kanaal bewaakt, uit en

[1]) Legrand, p. 352.
[2]) De Jonge, dl. V, blz. 562 vlg.

de gansche onderneming, waarvoor Verhuell met zijn geheele flotille reeds te Boulogne was verschenen, werd afgelast.

De verhouding van Frankrijk tot Oostenrijk, Rusland en Pruisen begon namelijk zeer ongunstig te worden en in Augustus brak de derde coalitie-oorlog uit, die Europa opnieuw in vuur en vlam zette. Wederom zou de Bataafsche Republiek Frankrijk's lot hebben te deelen. Haar bestaan toch hing met den gang der europeesche politiek ten nauwste samen. In de plannen van den oostenrijkschen Keizer en van het nog altijd bij zijn onzijdigheid volhardende Pruisen nam Holland een belangrijke plaats in. Bij alle onderhandelingen van die zijde werd de eisch gesteld, dat Holland zijn algeheele onafhankelijkheid zou herkrijgen en de bataafsche staatslieden zagen steeds met groote belangstelling uit naar de uitwerking daarvan, waarmede de door hen zoo vurig begeerde onzijdigheid tusschen Frankrijk en Engeland samenhing. Maar Napoleon, hoewel gezind om Pruisen zooveel mogelijk te vriend te houden, wilde daarvan niet hooren. De legerscharen van Boulogne wendden zich reeds naar den Rijn. Marmont, die 24000 man fransche en bataafsche troepen in het kamp van Zeist had bijeengebracht en ze later bij Tessel had ingescheept op de daar gereedliggende en door 9 linieschepen beschermde transportvloot, rukte thans met bijna zijne geheele krijgsmacht naar Mainz en nam zonder kennisgeving aan de regeering Dumonceau met 9000 man van de beste bataafsche soldaten mede [1]). Hij liet slechts 5000 man beschikbare troepen, Bataven en Franschen, in het land achter, waardoor het op aandrang ook van Napoleon noodig werd om uit de nationale garde een keurkorps van 10000 man te lichten en zoowel de stelling van Amsterdam en de Grebbe als de kust en de oostergrens tegenover mogelijke plannen van Engeland of Pruisen, dat eindelijk zijne neutraliteit had verzaakt, in staat van verdediging te stellen. Dit volbracht Schimmelpenninck [2]) tot groote tevredenheid van den welwillenden franschen gezant, die intusschen niet naliet te vragen om het buitengewone traktement van *f* 3000 per maand, dat ook Sémonville van het Staatsbewind getrokken had [3]).

[1]) Delprat, blz. 326.
[2]) Legrand, p. 359.
[3]) Delprat, blz. 327.

Men sprak toen ook weder van binnenlandsche orangistische komplotten in verband met mogelijke pruisische aanvallen, waartegen men zich zou hebben te verdedigen; de vorst van Oranje-Fulda was een der voornaamste pruisische generaals en thans aan het hoofd van een legerkorps geplaatst, zoodat men voor eene herhaling der plannen van 1799 begon te vreezen.

Bij de vermelde troepenverplaatsing trok het de aandacht, dat het fransche noorderleger gesteld was onder prins Louis Bonaparte, „connétable" van Frankrijk en belast met de eventueele verdediging der Bataafsche Republiek, waartoe hij zijn hoofdkwartier te Nijmegen gevestigd had. Men bracht dit reeds dadelijk in verband met het gerucht, dat de Keizer een der keizerlijke prinsen hier te lande aan het hoofd der zaken wilde stellen. Napoleon had hem inderdaad bevolen in Januari de voornaamste steden te bezoeken en moeite te doen om zich bemind te maken, hetgeen den welwillenden jongen man niet zwaar viel, maar hem ertoe bracht zich spoediger naar Nijmegen terug te begeven dan bedoeld was, daar hij de hem toegedachte rol niet begeerde te spelen en, ofschoon men hem in Gelderland van verschillende zijden reeds aanzocht, toch zeer goed den republikeinschen en anti-franschen geest der bevolking had opgemerkt [1]). Niet ongegronde [2]) geruchten omtrent Schimmelpenninck's toenemende gezichtszwakte ten gevolge van zwarte staar gaven ook reden tot dergelijke onderstellingen en na den roemvollen slag bij Austerlitz (2 December), die Oostenrijk aan zijn voeten bracht, greep eindelijk Napoleon de koe bij de horens. Een nota van Talleyrand, van den 6den Januari 1806, berichtte plotseling aan Schimmelpenninck, dat de „institutions de la Hollande ont été calculées pour les besoins présents" maar dat zij thans „doivent être calculées pour un long avenir", waarvoor de tegenwoordige bewindsvorm niet kon dienen; de Keizer achtte het daarom wenschelijk te Parijs den onvermijdelijken Verhuell te ontvangen ten einde met hem te spreken over „un régime qui assure pour toujours l'indépendance et la prospérité." [3]) Ook ditmaal, gelijk bij het optreden van Schimmelpenninck, had Napoleon de wenschelijkheid eener annexatie der Republiek, zoowel

[1]) Delprat, blz. 329 vlg.

[2]) Vgl. Legrand, p. 345 en 361; Delprat, blz. 332.

[3]) Legrand, p. 362; Delprat, l.l.

in haar eigen belang als in dat van Frankrijk, zeer wel ingezien. Ook ditmaal echter was het de noodzakelijkheid om het nog altijd machtige Pruisen te ontzien, tegenover welk rijk hij de onafhankelijkheid der oude Republiek had gewaarborgd, die hem ertoe bracht voorloopig nog een anderen weg te zoeken en wederom den schijn der onafhankelijkheid te bewaren [1]). Maar het zou slechts schijn zijn en de instelling van een „koninkrijk Holland" moest een maatregel van overgang wezen, niet meer [2]).

Schimmelpenninck deed alsof hij den slag en de bedoeling niet voelde. Hij antwoordde na diep geheim overleg met de ministers in de vriendelijkste termen voor 's Keizers goede zorgen en welwillend vertrouwen en zond den 16den Februari Verhuell „in geheime missie" naar Parijs, geheel in overeenstemming met zijne ministers. De buitengewone gezant kreeg de instructie mede om bij de onbekendheid met 's Keizers eigenlijk voornemen, dat echter blijkbaar te zoeken was in de richting eener erfelijke monarchie onder een keizerlijk prins, uiterst voorzichtig te handelen, alle medewerking met Frankrijk te beloven onder alle voorwaarden, ook zelfs die van een federatief traktaat of een barrière-lijn, die het gemeentebest zouden noodzaken „altijd in de zaak van Frankrijk te deelen", maar tevens alle erfelijke regeeringsvormen als „geheel onaannemelijk" te weigeren, immers als strijdig met de belangen en de instellingen zoowel als met de zeden des volks; van de persoonlijke belangen van den Raadpensionaris zelven mocht geen sprake zijn, schreef deze uitdrukkelijk voor [3]). Verhuell [4]) vernam te Parijs weldra de reeds geraden bedoeling des Keizers in overduidelijke termen en ontving uit den mond van dezen zelven de verzekering, dat het gemeenebest, welks lot bij de bestaande staatsregeling den Keizer niet genoeg verzekerd scheen, slechts de keuze had tusschen annexatie of verandering in eene monarchie onder een keizerlijk prins, als hoedanig prins Louis werd aangewezen. Verhuell kwam na een mondeling bericht van den leidschen hoogleeraar Brugmans (22 Maart) met deze

[1]) Vreede, Gesch. der Diplomatie, dl. II, 2, blz. 137; Rocquain, Napoléon I et le roi Louis, p. 222. Vgl. boven, blz. 154.

[2]) Jorissen, De ondergang van het koninkrijk Holland, in Hist. Studien, Laatste Bundel (1893), blz. 270.

[3]) Legrand, p. 364 vlg.; Schimmelpenninck, dl. II, blz. 344.

[4]) Vgl. Verhuell's rapport bij Schimmelpenninck, dl. II, 353 vlg.

boodschap, waaraan zijne opmerkingen omtrent mogelijke bezwaren weinig hadden kunnen veranderen, in Den Haag terug.

Diep was de indruk, dien het bericht op de landsregeering maakte. Gogel sprak in een stormachtige vergadering der ministers zelfs van een Brutus, die tegenover den nieuwen Caesar zou opstaan [1]; maar noch de ministers noch de leden van den Staatsraad noch die van het Wetgevend Lichaam waagden het ten slotte tot meer dan aanvankelijk lijdelijk verzet te raden: een enkel staatsman, Goldberg, verklaarde de onmiddellijke inlijving te verkiezen [2], gelijk zeer velen en steeds meerderen in den lande van gevoelen waren en reeds opgesloten scheen in 's Keizers uiting omtrent de Bataafsche Republiek niet als „état allié" maar „simplement fédératif". Het Wetgevend Lichaam ried te doen wat mogelijk was om het belang des volks te behartigen en verklaarde zich bereid om met den Raadpensionaris, de ministers en den Staatsraad in overleg te treden, daar de staatsregeling geen eigenmachtige wijziging toeliet.

Zoo kwam dan den 10den April in het Huis Ten Bosch een uit deze personen en lichamen samengesteld „Groot Besogne" bijeen, waaraan de Raadpensionaris voorstelde allereerst het volk te raadplegen over de vraag, of men over 's Keizers verlangen in onderhandeling zou treden. Dit voorstel werd met groote meerderheid verworpen en men besloot eene deputatie naar Parijs te zenden om te trachten den Keizer nog van zijn plan af te brengen of anders als voorwaarden te bedingen: onafhankelijkheid, behoud van het grondgebied, der eigen taal, der gewetensvrijheid, der aloude burgerlijke wetten en vrijheden, der onafhankelijke rechtspraak, bestuur alleen door ingezetenen, onaantastbaarheid der nationale schuld, geen vreemde troepen, verlichting der financieele bezwaren, wederkeerigheid van gunstige handelsbepalingen [3]. Verhuell, Gogel, Six, Van Styrum en Brantsen werden gekozen in deze deputatie, die in last kreeg om den Keizer te doen gevoelen, dat de beslissing ten slotte bij het bataafsche volk moest liggen, en, bij weigering

[1]) Verhuell, Leven, dl. II, blz. 5; Delprat, blz. 334.

[2]) Vgl. den brief van den pruisischen gezant Caesar, 13 Maart 1806 (kopieën Rijksarchief).

[3]) Delprat, blz. 176.

om in deze voorwaarden te treden, dadelijk naar Den Haag terug te keeren.

Het plan des Keizers bleef geen geheim en de fransche „Moniteur" viel reeds den bestaanden regeeringsvorm als ten zeerste gebrekkig op scherpe wijze aan; daartegenover verschenen in het land zelf heftige maar weinig gelezen pamfletten zoowel tegen den Raadpensionaris en zijn overgroote macht als tegen den dwang van 's Keizers zijde. De jonge patriotsche dweepster Maria Aletta Hulshoff, doopsgezinde predikantsdochter te Amsterdam, waagde het in Maart een „Oproeping van het Bataafsche Volk" uit te geven „tegen de overheersching door eenen vreemdeling", welk geruchtmakend geschrift, waarin ook Schimmelpenninck het ontgelden moest, het overspannen meisje boette met verwijdering buiten de grenzen door hare familie en, toen zij kort daarna terug keerde, met arrestatie; vaderlandsche dichters als Helmers en Van Marle verhieven luide hunne stem tegen „het slaafsche Frankrijk", het „juk der slaven" als „roovers buit door 's roovers klaauw verdeeld"; rekesten van Loosjes en andere vaderlanders, brieven van den vrijheidlievenden harderwijkschen hoogleeraar Kemper protesteerden tegen alle „plooien met recht en plicht". Anderen keurden dit protesteeren als onvoorzichtig af en verlangden zoo spoedig mogelijk toe te geven, maar de groote meerderheid bleef even onverschillig bij deze verandering als bij de vorige; onder de voormalige stadhouderlijke partij scheen zelfs voldoening te heerschen over de meer monarchale regeling en onder de Roomschen wekte het denkbeeld der heerschappij van een roomsch vorst groote verwachtingen, den franschgezinden scheen het weder een stap nader tot de annexatie. Alleen de handel was er scherp tegen, vreezend als van ouds voor de opoffering van de handels- aan de dynastieke belangen eener erfelijke monarchie, maar de Beurs toonde toch geen noemenswaarde trilling en de staatspapieren bleven zooals zij gewoonlijk in dezen tijd stonden: de 5 % op 66, de 3 % op 40 [1].

De Keizer, zeer ontstemd over den geboden tegenstand en het lijdelijk verzet der regeeringskringen, wilde de commissie niet eens

[1]) Over den indruk dezer dingen op de bevolking veel in de brieven van Caesar. Vgl. Gedenkschriften van een beambte, blz. 231/2.

ontvangen [1]) maar liet alleen Verhuell komen om hem duidelijk te maken, dat hij niet zou toegeven, terwijl Talleyrand aan Brantsen liet weten, dat het Besogne dadelijk om prins Louis als vorst moest vragen en dat dan in een nieuwe grondwet de begeerde waarborgen voor onafhankelijkheid, vrijheid en welvaart konden vastgesteld worden; maar die vraag moest binnen acht dagen gedaan worden, anders zou de Keizer andere „arrangements" moeten nemen. De commissie berichtte dit dreigend vonnis naar Den Haag, waarop het Groot Besogne den 3den Mei opnieuw bijeenkwam. Na eenige discussie besloot men in dezen geest te handelen en de parijsche commissie te verzoeken dit besluit mede te deelen en tevens zich bereid te verklaren om met den Keizer, of wien hij daartoe aanwees, te handelen over een „fondamenteel charter", dat dan aan het Groot-Besogne medegedeeld en vervolgens, „daartoe geschikt bevonden wordende", aan de goedkeuring der natie onderworpen zou worden.

Alzoo geschiedde en de commissie onderhandelde een paar weken met den Keizer en Talleyrand over de nieuwe grondwet, die 23 Mei reeds gereed was. De Raadpensionaris, in ieder geval het volk willende raadplegen, weigerde zijne medewerking bij de nieuwe samenkomst van het Groot Besogne over de voorgestelde grondwet op 28 Mei, daar deze wijze van behandeling streed met de staatsregeling en met de rechten des volks. Eenige leden waren van zijn gevoelen maar de groote meerderheid achtte tegenstand nutteloos, ja gevaarlijk en kwam zelfs op tegen de „koppigheid" van den hooggeplaatsten staatsman [2]). De Raadpensionaris weigerde pertinent het door de commissie te Parijs reeds voorloopig geteekende staatsverdrag te onderteekenen, hetgeen daarom namens het Groot Besogne geschiedde door den griffier van Hunne Hoog Mogenden en den secretaris van den Staatsraad. Zoo ver ging Schimmelpenninck's verzet, dat hij in een waardigen brief [3]) den 4den Juni zijne betrekking nederlegde en Den Haag verliet, daar hij, zooals hij den franschen gezant meldde, „sans la sanction du peuple" geen vrijheid vond om, tegen de constitutie in, het bewind aan den opgedrongen nieuwen machthebber over te dragen. De

[1]) Legrand, p. 378.
[2]) Legrand, p. 385.
[3]) Schimmelpenninck, dl. II, blz. 188.

president van Hunne Hoog Mogenden nam sedert met de ministers voorloopig de regeering waar, te midden van een „mécontentement impuissant" der bevolking [1]).

Reeds den 5den Juni werd te Parijs in eene „triste comédie" de zaak beslist [2]). De Keizer, omringd door zijn schitterenden hofstoet, ontving de nederlandsche deputatie, die bij monde van Verhuell nederig verklaarde, dat de „faiblesse même" van het bataafsche volk dit ertoe gebracht had zijn instellingen in te richten naar die van den beschermenden staat; „le voeu des représentants" uitdrukkend, „nous prions", zoo zeide de woordvoerder volgens afspraak met Talleyrand, „Votre Majesté de nous accorder comme chef suprême de notre Republique, comme roi de Hollande, le prince Louis-Napoléon, frère de Votre Majesté, auquel nous remettons avec une entière et respectueuse confiance la garde de nos lois, la défense de nos droits politiques et tous les intérêts de notre chère patrie". Napoleon antwoordde genadiglijk toestemmend en herinnerde aan de edelmoedigheid van Frankrijk, dat in weerwil van zijn krijgsgeluk de onafhankelijkheid van den veroverden staat niet had willen schenden. Den nieuwen souverein werd ingescherpt: „ne cessez jamais d'être Francais", waarbij zijne waardigheid van connétable hem den weg van den plicht zou wijzen met betrekking ook tot „la garde des places fortes qui garantissent le nord de mes états".

Louis zelf betuigde in officieele woorden zijne geneigdheid om den aangeboden post aan te nemen, „puisque ces peuples le désirent et que Votre Majesté l'ordonne". De eerste helft van deze verklaring was aan gegronde bedenking onderhevig, de tweede niet: zoo weinig was de nieuwe Koning in de zaak gekend, dat de onderhandelingen te Parijs feitelijk geheel buiten hem om waren geschied. De zwakke vorst, ofschoon niet begeerig naar de taak [3]), liet zich tot zijn waardigheid verheffen gelijk hij op bevel van zijn broeder gehuwd was met diens stiefdochter Hortense de Beauharnais. Hij wist niet wat hij begon. Zelfs van de constitutie, met welke hij zou moeten regeeren, had hij niet dan zeer oppervlakkig kennis kunnen nemen.

[1]) Caesar, d. d. 9 Juni (kopieën Rijksarchief).
[2]) Legrand, p. 387; Louis Bonaparte, Documents historiques et réflexions sur le gouvernement de la Hollande (Paris, 1820), vol. I, p. 125 suiv.
[3]) Documents historiques, vol. I, p. 121.

toen Talleyrand ze hem kant en klaar, zooals zij in het parijsche ministerie van buitenlandsche zaken opgesteld was, op zijn buitengoed Saint-Leu ter goedkeuring kwam brengen. De hollandsche deputatie van haren kant had hem op eigen gezag dringend verzocht „de lier son sort" aan dat van den bataafschen staat, die anders in andere handen zou vallen en juist thans door den dood van den voormaligen Erfstadhouder te Brunswijk (9 April) van alle banden met het Oranjehuis bevrijd was. Zoo vertrok hij na eenige dagen van overleg met den Keizer en de deputatie den 15den Juni met vrouw en kinderen over Brussel naar zijne bestemming. Den 22sten daaraanvolgende kwam hij in Den Haag aan te midden van het volk, dat hij en dat hem niet kende en hem met meer nieuwsgierigheid dan belangstelling ontving [1]).

Zonder ingenomenheid en zonder grooten afkeer, moe en mat van hopen en vreezen, ontving de natie haren eersten vorst [2]). In zoodanige stemming van weerszijden begon de regeering van den „Koning van Holland".

HOOFDSTUK V.

HET KONINKRIJK HOLLAND.

Met de beste bedoelingen aanvaardde Lodewijk Bonaparte de hem opgedrongen taak. Nog jong — eerst den 2den September zou hij zijn acht-en-twintigsten verjaardag vieren — had hij totnogtoe in geringe mate de aandacht tot zich getrokken, levend in de omgeving van zijn machtigen broeder en door Napoleon in ondergeschikte militaire en burgerlijke posten gebruikt. Begeerig naar een belangrijker, zelfstandiger werkkring, verre van ongevoelig voor den glans van een koninklijk Hof, bezield met den lust om zijn nieuwen onderdanen van nut te zijn, hoewel vroeger niet onberispelijk dan toch thans ingetogen van levenswandel, tevens zwak van inzicht en geneigd om plotselinge invallen te volgen,

[1]) Ibid. p. 140.

[2]) Jorissen, De ondergang van het koninkrijk Holland, blz. 265.

noch energiek noch zelfstandig van oordeel, goedhartig van karakter, welwillend, eenvoudig en aangenaam van vormen maar weifelend tegenover een krachtiger wil dan de zijne, inconsequent, nu eens her-, dan weder derwaarts geslingerd, naarmate deze of die raad, deze of die indruk hem bijzonder trof, bovendien zeer achterdochtig, had de nieuwe Koning verscheidene eigenaardigheden, die zijne positie op zichzelve reeds van den aanvang af dubbelzinnig en zijn taak niet gemakkelijk zouden maken. Zijne zwakke gezondheid, zijn weinig indrukwekkend uiterlijk werkten daarbij niet gunstig [1]).

Verhuell was naar Holland vooruitgezonden om de nieuwe regeering voorloopig in te richten overeenkomstig het te Parijs den 24sten Mei vastgestelde verdrag en de daarbij aangenomen constitutionneele wetten [2]), die thans in een formeele grondwet van het koninkrijk moesten omgezet worden en reeds den 7den Augustus, na goedkeuring door het Wetgevend Lichaam, te Mainz werden bekrachtigd. De 79 artikelen dezer zeer beknopte grondwet [3]) begonnen met de verklaring, dat „de regering van Holland is monarchaal, gewijzigd en geregeld door de constitutie". Gelijke rechten voor de wet tegenover gelijke plichten van alle burgers, onschendbaarheid der woning, hechtenis en veroordeeling alleen volgens de wet, persoonlijk recht van petitie, gelijke bescherming voor alle godsdiensten, handhaving der bestaande wetten, van de munt, de staatsschuld, de taal, de eenheid des rijks werden in de eerste artikelen gewaarborgd. De kroon zou erfelijk zijn in het geslacht des Konings, die de volle uitoefening, „bij uitsluiting en zonder restrictie", zou hebben der regeering zoowel als van de macht om de wetten te doen uitvoeren en eerbiedigen. Hij zou ministers en groot-officieren des rijks mogen benoemen benevens den Staatsraad, de buitenlandsche gezanten, alle officieren, alle ambtenaren, zoo rechterlijke als administratieve; alleen voor de Rekenkamer, het Nationaal Gerechtshof en de Departementale Gerechtshoven zou het Wetgevend Lichaam zekere nauwkeurig omschreven rechten van nominatie en verkiezing hebben. De Staatsraad, welks leden minstens 30-jarige stem-

[1]) Vgl. de karakterschets bij Van Hogendorp, Brieven en Gedenkschriften, III, blz. 29 vlg.; Jorissen, De fransche tijd, I.l. blz. 389 vlg.

[2]) O. a. bij Wichers, De Regeering van koning Lodewijk Napoleon (Utr. 1892), blz. 250 vlg.

[3]) Ibid. blz. 258 vlg.

gerechtigde burgers moesten zijn, zou volgens de constitutionneele wetten 13 leden tellen, terwijl ook de ministers rang, zitting en delibereerende stem daarin zouden hebben; hij moest den Koning dienen van „consideratiën en advies" en de wetsontwerpen onderzoeken, alvorens zij aan het Wetgevend Lichaam werden voorgelegd. Dit Lichaam, dat den ouden titel van „Hun Hoog Mogenden" behield, zou volgens genoemde wetten bestaan uit 38 leden, waarvan 17 voor Holland, 4 voor Gelderland en Brabant, 3 voor Friesland en Overijsel, 2 voor Zeeland, Groningen en Utrecht, 1 voor Drente zouden worden gekozen; het kwam eenmaal per jaar gedurende twee maanden bijeen; ook zijne leden moesten minstens 30 jaren oud en stemgerechtigd zijn, benevens zes jaren binnen het rijk woonachtig; het had alleen te beraadslagen over door den Koning aangeboden wetten en mocht deze slechts aannemen of verwerpen zonder daarin eenige wijziging te brengen. De departementale besturen waren belast met de uitoefening en de uitvoering der hun door de regeering gegeven bevelen; de gemeentelijke besturen waren bevoegd tot regeling hunner huishoudelijke belangen volgens de wet; de verdeeling des rijks in departementen, ringen en gemeenten bleef behouden; de wet zou de vereischten voor het stemrecht bepalen.

Bij de benoeming van ministers en staatsraden hield de Koning zich in het algemeen aan het door den Raadpensionaris gevolgde stelsel van verzoening der partijen: Van der Goes kreeg de buitenlandsche, Mollerus de binnenlandsche zaken, Bonhomme oorlog; openbare werken en waterstaat kwamen onder Twent van Raaphorst, koloniën onder Van der Heim, justitie onder Van Hooff; staatssecretaris werd Roëll — allen mannen van groote bekwaamheid gelijk de Koning voor alle posten daarop in de eerste plaats het oog vestigde. Hij had ook Schimmelpenninck zelven gaarne het levenslang voorzitterschap van het Wetgevend Lichaam opgedragen, maar de gewezen leider van den staat bedankte voor dien post. Zelfs aan den vurigen Oraugist Gijsbert Karel van Hogendorp had de nieuwe regeering gedacht voor eene plaats in den Staatsraad [1]).

Zoo kon dan de nieuwe regeering een aanvang nemen en de plechtige verklaring des Konings aan Hun Hoog Mogenden: „du

[1]) Van Hogendorp, Brieven en Gedenkschriften, dl. III, blz. 258.

moment où j'ai mis le pied sur le sol du royaume, je suis devenu Hollandais", beloofde veel, maar de toevoeging „quelque chose qui arrive je suis assuré de rester toujours Hollandais, car j'en serai seul le maitre", [1]) zeide wat veel om geheel juist te zijn en kon moeilijk in overeenstemming geacht worden met de meening van zijn broeder en met de eigen verklaring: „j'irai règner en Hollande, puisque Votre Majesté l'ordonne". Van de werkelijke verhouding gaf hij zich blijkbaar niet voldoende rekenschap zoolang de brieven zijns broeders een welwillende tegemoetkoming toonden. Van de zijde der bevolking was weinig verzet te wachten: de republikeinsche gezindheid was zeer verminderd, de oranjegezindheid nog wel aanwezig maar door de lange afwezigheid van en de schikking met de Oranjes ontmoedigd; de handel hoopte bovendien op voordeelen naar de zijde van Frankrijk. [2])

De Koning scheen in den beginne bereid te regeeren overeenkomstig de denkbeelden van Napoleon maar reeds dadelijk kwamen beider inzichten in botsing. Lodewijk's eerste maatregelen en plannen vielen niet in den smaak des Keizers. Dat de financiëele toestand van het koninkrijk onmiddellijk voorziening noodig maakte, sprong in het oog en de benoeming, nog vóór Lodewijk's vertrek, van den bekwamen Gogel tot minister van Financiën toonde aan, dat het den Koning ernst was met zijne verklaring, dat hij het geluk van den nieuwen staat wenschte te bevorderen. Ook de benoeming van Verhuell tot minister van Marine, eveneens nog vóór 's Konings vertrek, plaatste den aangewezen man aan het hoofd van dezen belangrijken tak van dienst, welks goed beheer en krachtige ontwikkeling voor Frankrijk zooveel konden beteekenen. Met Van der Goes leidden deze beiden voorloopig de regeering.

Onder de belangrijke dingen, die te regelen vielen, namen de financiën de eerste plaats in en de Koning had zich reeds te Parijs dienaangaande nauwkeurig laten onderrichten in verband met de eischen van zijn broeder. Er was toen een staatsschuld, die 35 millioen rente eischte [3]), waartegenover de ruim 50 mill. inkomsten uit de belastingen een slecht figuur maakten, hoe hoog dit bedrag ook bij

[1]) Documents historiques, vol. I, p. 155.
[2]) Jorissen, l.l. blz. 267 vlg.
[3]) Caesar aan zijne regeering, 6 Juni 1806 (kopieën Rijksarchief).

vergelijking met vroegere cijfers scheen; te treuriger, als men in het oog hield, dat er dus 15 mill. overschoten voor het bestuur en de oorlogsuitgaven, terwijl de kosten van bestuur toch minstens 20 mill. en de oorlogsuitgaven naar schatting bijna 30 mill. zouden moeten bedragen [1]). Het bleef een onhoudbare toestand, die in de 14 Juli bijeengeroepen vergadering van staatsraden en ministers zeer ernstige overweging noodig maakte. Het bleek, dat men met de bestaande belastingen aan inkomsten onmogelijk verder zou kunnen komen dan tot 55 millioen, zoodat de staatsuitgaven buiten de 35 mill. rente niet hooger mochten stijgen dan 20 millioen. Voor het loopende jaar bleek dit laatste reeds onmogelijk: men moest bij alle zuinigheid rekenen op een nieuw tekort van 5 mill., dat het reeds bestaande tekort van 81 mill. uit de laatste jaren zou komen vergrooten. Gogel stelde dus allereerst eene rentereductie voor en hij zou zijn ook door Napoleon reeds lang gewenscht voorstel aangenomen hebben gezien, wanneer niet de staatsraad Goldberg met nadruk had gewezen [2]) op de onbillijkheid om de belangen der ingezetenen op te offeren aan die van Frankrijk, tot welks behoef de schuld voor de helft sedert eerst elf jaren was aangegaan. Goldberg wees er op, dat „voor veele standen onzer maatschappij" de handhaving der rente van de door hen meestal bij gedwongen heffing geleende gelden „het eenige wezentlijke voordeel" mocht heeten van het behoud der onafhankelijkheid: zij zouden bij rentereductie liever onmiddellijke annexatie hebben verkozen dan de „verkiezing van een fransehen chef" zooals men thans had. Hij getuigde, dat de rente meestal in handen was van armhuizen, onmondigen en tal van kleine renteniers, die allen door eene vermindering van rente in groote ongelegenheid zouden komen, minder zouden moeten verteren en daardoor de opbrengst der belastingen weder zouden doen dalen, zoodat het schrappen van 1 mill. rente zeker de inkomsten met $1^1/_2$ mill. zou verminderen. Hij becijferde het bedrag der inkomsten op hoogstens 51 mill., dat der rente op $35^1/_2$, der pensioenen op $1^1/_2$ mill., zoodat er 14 mill. zouden overblijven, waarvan hij 5 à 6 mill. voor de defensie wilde besteden, $2^1/_2$ mill. voor den waterstaat. Eindelijk wees hij op het slechte voorbeeld eener rentevermindering hier te lande, die onmiddellijk reductiën ook van de schuld elders zou uitlokken en dus nieuwe verliezen ten gevolge zou hebben. Zijn advies maakte zooveel indruk, dat men eenstemmig besloot het te volgen. Ook een later denkbeeld des Konings, om namelijk alleen de kleine renteniers met reductie tot op $^1/_3$ te treffen en zoo 12 mill. te winnen, die men allereerst voor de defensie zou aanwenden [1]), werd door Goldberg gemakkelijk bestreden. Zoo bleef Gogel bij de noodzakelijkheid om het pas ingevoerde belastingstelsel zoo scherp mogelijk uit te voeren; een leening van $^1/_2$ mill. à $2^1/_2$ % werd spoedig volteekend. Het gevaar eener rentereductie scheen voorloopig afgeweerd.

[1]) Wichers, blz. 28 vlg. Vgl. de pruisische agent Scholtz aan zijne regeering, 18 Juli 1806 (kopieën Rijksarchief).

[2]) Vgl. Wichers, blz. 248 vlg.

Maar deze handelwijze eischte de toepassing van buitengemeene zuinigheid in het staatsbeheer, voornamelijk bij de defensie, waarbij de bezuinigingsmaatregelen geleid zouden kunnen worden door den uitnemenden staf van financiëele ambtenaren, die Gogel zich wist te kiezen onder den naam van raden en inspecteurs; want van nieuwe leeningen kon weinig sprake meer zijn: het bleek in September, toen men te Amsterdam, Rotterdam, Dordrecht en Den Haag met de grootste moeite nog 10 millioen van de kooplieden en notabelen afdwong. [2]) Dat beginsel van zuinigheid strookte echter in het geheel niet met de gewoonten des Konings, die van financiëele overwegingen weinig verstand had en, begeerig om zich met een schitterend Hof te omringen, de goede voornemens zijner ministers telkens weder verijdelde. En bovendien, zuinigheid ten opzichte van de uitgaven voor leger en vloot kwam in het minst niet overeen met de wenschen van Napoleon, zelfs niet met de eischen van den oorlogstoestand, waarin men zich bevond zoowel ten opzichte van Engeland als, sedert 1805 in het gevolg van Frankrijk, ten opzichte van Zweden en eindelijk ook nog ten opzichte van Pruisen en Rusland, welke laatsten half September 1806 juist hun grooten krijg tegen Frankrijk begonnen. Nog tot op het allerlaatst had namelijk de vredelievende Frederik Wilhelm III geweifeld tusschen

[1]) Ibid. blz. 267.

[2]) Bericht van Scholtz, 29 Sept. Amsterdam gaf 6, Rotterdam 2, Dordt en Den Haag 1 millioen.

het hem dringend aangeboden bondgenootschap met Rusland, dat ongerust werd over Napoleon's toenemende macht, en dat met Frankrijk, niet minder dringend opgelegd onder voorspiegeling van de verkrijging van het vurig begeerde Hannover [1]). In September nam de koning eindelijk zijn besluit, daartoe gedrongen door de weigering van Napoleon om aan de ook door Pruisen gebillijkte eischen van Rusland ten opzichte van Holland's algeheele onafhankelijkheid te voldoen en eindelijk geprikkeld door de schending zijner onzijdigheid bij het trekken van fransche legerbenden door het hem behoorende Ansbach. Lodewijk echter riep de vloot voor een groot deel uit Boulogne terug, waar zij nog altijd werkeloos lag, wenschte haar tot tien linieschepen te verminderen, de duitsche regimenten af te danken, het leger op 20000 man te brengen en zoowel de IJselvestingen als die van de hollandsche waterlinie en enkele kleinere aan de zuidzijde te slechten; verder vroeg hij met nadruk de verwijdering of ten minste vermindering der zes ruimbetaalde fransche regimenten, die nog ten laste van zijn koninkrijk kwamen.

Deze maatregelen wekten de hevige ergernis des Keizers, die reeds zeer ontstemd was over het weigeren der rentereductie en het aandringen op teruggave van de 6 millioen, die Holland, wegens de uitgaven voor het fransche eskader in Indië in 1800 nog van Frankrijk te vorderen had maar die volgens Napoleon „verjaard" waren. [2]) Nauwkeurig onderricht van den toestand, achtte hij de daarvan gegeven voorstelling zeer overdreven. Hij schold op den onwil en de geldzucht der Hollanders, verweet zijn broeder te handelen als een gek en was tot niets meer bereid dan tot vermindering der fransche regimenten tot op twee; hij verlangde een aanzienlijke vloot en minstens 30000 man troepen voor Holland; hij dreigde zelfs met een vrede met Engeland zonder daarbij te reppen van de teruggave der hollandsche koloniën; hij eischte medewerking, krachtige medewerking en wilde niet hooren van vermindering van vloot of leger of van de vervanging van den ruwen en aanmatigend optredenden generaal Monnet te Vlissingen door een hollandsch opperofficier zooals Lodewijk had vastgesteld. Hij

[1]) Sorel, t. VII, p. 20, 89 suiv.

[2]) Rocquain, Napoléon I et le roi Louis (Paris, 1875), p. 4, 7.

toonde zijn broeder telkens een kwetsende minachting en weigerde generaal Dumonceau, met wiens militaire bekwaamheden hij spotte, als gezant te Parijs te ontvangen [1]). Hij waarschuwde hem „ferme" te zijn, zich niet „trop bon" te toonen en zich niet te verbeelden, dat hij alles zelf kon regelen, maar zich naar de raadgevingen zijner ervaren ministers te gedragen, al moest worden toegegeven, dat de toestand des lands niet veelbelovend was. Maar de vrede zou alles goedmaken: „peut-être nous ne sommes pas éloignés du port" [2]).

Daaraan echter zou nog veel blijken te ontbreken. Reeds spoedig ontstond er oneenigheid tusschen de beide broeders, niet het minst wegens de plannen des Konings om, in weerwil van den oorlogstoestand, den handel met Engeland weder eenigszins te ontwikkelen. Hij maakte een einde aan de schandelijke praktijken van fransche officieren en agenten, die zich verrijkten door het oogluikend toelaten van engelsche schepen en ladingen, en matigde het toezicht op het verkeer met Engeland en Zweden. Hij stelde zich voor te streven naar het voor Holland zoo noodige herstel van den vrede ter zee om dan het beginsel van volkomen handelsvrijheid te gaan huldigen en zoodoende het rijk weder tot een der eerste handelsmogendheden te maken. Ook deze denkbeelden strookten in het geheel niet met Napoleon's juist toen van de oude handelspolitiek der Revolutie uit tot een gesloten stelsel ontwikkeld plan van een „blocus continental" met het doel: „reconquérir les colonies par la terre", volgens zijn beginsel, „dat wie het land bezit op den duur ook de zee zal bezitten" [3]). Holland zou daarbij een belangrijke rol hebben te spelen tegenover het weerspannige Engeland ten einde de reuzenworsteling op handelsgebied ten voordeele van Frankrijk te doen uitvallen. De sluiting der fransche havens voor engelsche of van Engeland komende goederen en schepen reeds in 1803 was hier te lande op bevel der machthebbers onmiddellijk nagevolgd, maar de bepalingen dienaangaande werden niet behoorlijk gehandhaafd en de zware belasting van koloniale waren en linnen goederen had

[1]) Rocquain, passim; Jorissen, Napoléon I et le Roi de Hollande (La Haye—Paris, 1868), p. 5 suiv.; Corresp. de Napoléon, t. XIII et XIV, passim.

[2]) Rocquain, p. 9, 13.

[3]) Sautijn Kluit, Gesch. van het continentaal stelsel (Amst. 1863), blz. 118.

het gewenschte gevolg nog niet gehad. In dezen verbitterden kamp gaf Engeland, om welks levensvoorwaarden het ging, geen duimbreed toe: het verklaarde den 11den November 1806 alle havens van Brest tot de Elbe geblokkeerd — de toepassing van het reeds omstreeks 1780 gehuldigde engelsche stelstel van „blocus sur le papier," waarop Napoleon antwoordde met het beroemde dekreet, gedagteekend den 21sten November uit het veroverde Berlijn, waarbij hij alle verkeer met Engeland verbood en verklaarde: „les Iles Brittanniques sont déclarées en état de blocus" [1]).

Zoowel de oorlog met het totnogtoe onzijdige Pruisen als de invoering van het Continentaal Stelsel was voor de financiën van het jonge koninkrijk een ware ramp. Lodewijk was genoodzaakt geweest op verlangen van zijn keizerlijken broeder 15000 man bij Zeist te verzamelen en zoowel de brabantsche vestingen en die der oostergrens als de Grebbe-linie en de waterlinie te wapenen en de versterken, terwijl in de zeehavens maatregelen moesten genomen worden om de fransche vloot op te slaan en de verdediging te vergemakkelijken. Hij werd belast met de leiding der militaire maatregelen tot verdediging der fransche Rijngrenzen in het Noorden en moest zich met 10000 man fransche en hollandsche troepen om Wezel als hoofdkwartier opstellen, verbinding houdend met de maarschalken Brune te Boulogne, Mortier te Mainz en Kellermann verder aan den Rijn en bestemd om naar gelang der omstandigheden tot Munster of Kassel door te dringen in de achterhoede steeds van de „grande armée", die tegen Pruisen zou optreden [2]).

Na den slag bij Jena (14 Oct.) kreeg hij bevel door Westfalen en Oostfriesland op Munster en Paderborn aan te rukken en alles tot over den Wezer te bezetten, met name Hannover, terwijl hij ook moest medewerken aan de verovering van Hessen en de achterhoede van zijn leger, onder Dumonceau bij Zeist gebleven, eveneens op Wezel moest richten. Lodewijk gaf aan deze bevelen gehoor, maar zag zich feitelijk onder Mortier gesteld, die hem te Kassel voorkwam, terwijl zijne klachten door zijn broeder met minachting en spot bejegend werden en zijne waarschuwingen voor eene landing der voor de kust kruisende Engelschen in het thans van troepen ontbloote

[1]) Sautijn Kluit, blz. 7; Lumbroso, Napoleone e l'Inghilterra (Roma, 1897), p. 103.
[2]) Rocquain, p. 36 suiv.

Holland werden beantwoord met beleedigingen en verwijten over zijne „extrême bonhomie", zijn gebrek aan energie, zijn onnoozele vrees voor „la prétendue pénurie des Hollandais, qui ont tout l'argent de l'Europe".

En inderdaad, wie in Rotterdam en Amsterdam de beurs na twee uur in den middag bezocht, moest wel getroffen worden door de nog altijd daar heerschende drukte in weerwil van de reeds lange jaren durende oorlogstoestanden. Maar uit de beschrijvingen blijkt, dat het meer geld- dan goederenhandel was, wat aanleiding gaf tot koortsachtige bedrijvigheid op de beursuren. Een engelsch reiziger vermeldt, dat de grootste drukte op de amsterdamsche beurs zich bewoog om den vertegenwoordiger der firma Hope — de eerste bankiersfirma van Amsterdam. De leegte op Amsterdam's straten, het werkeloos liggen van talrijke koopvaardijschepen daar en te Rotterdam, in welke laatste haven trouwens de Rijnvaart nog eenige levendigheid veroorzaakte, de kwijning in de kleine noordhollandsche havens, vroeger middelpunten van levendig handelsverkeer met de Oostzee en Rusland, toonde genoeg, dat de eigenlijke handel, bron van alle welvaart hier te lande, zoo goed als verdwenen was. Doch Napoleon lette vooral op de niet te loochenen aanwezigheid nog altijd van groote kapitalen, die hij dienstbaar hoopte te maken aan zijne plannen [1]). „Un royaume n'est bien administré que lorsqu'il l'est avec vigueur et énergie," liet Napoleon zijn broeder hooren [2]) en hij stelde hem, den „connétable", onder zijn maarschalk. Dit laatste was Lodewijk te veel: hij liet, onder voorgeven van ziekte, aan Mortier het opperbevel over Dumonceau's troepen voor Hameln in het Hannoversche en keerde half November moedeloos en verbitterd naar Den Haag terug.

Niet minder onaangenaamheden veroorzaakte het Continentaal Stelsel, waarin de Koning zich zuchtend had geschikt, wijzend op den ondergang van zeer velen, die daaruit voor Holland zou volgen [3]). Napoleon gaf dit wel toe en voorspelde zelfs den ondergang van Amsterdam en Rotterdam zoowel als van Lyon „mais il faut en

[1]) Carr, A tour through Holland (1806), p. 287, 289, 296. Vgl. Niebuhr's Cirkularbriefe aus Holland (1808), passim.
[2]) Rocquain, p. 68.
[3]) Rocquain, p. 81 suiv.

finir." Als Holland niet medewerkte, „je ferai ma paix à ses dépens." En de financieele beschouwingen van zijn broeder maakten geen indruk op hem: „je connais les Hollandais de longue date"; betaal de schuld niet: „les femmes seules pleurent et se lamentent: les hommes prennent un parti"; en in een postscriptum: „on ne fait le bien des peuples qu'en bravant l'opinion des faibles et des ignorants" [1]).

„Proposez-moi des mesures et j'y adhérerai, si vous avez besoin de ma sanction," zoo riep hij Lodewijk toe en deze, begeerend zijn bij den engelschen handel financieel nauw betrokken koninkrijk zoo lang mogelijk te sparen, voerde den eersten December het dekreet van Berlijn slechts in voor het thans veroverde en tot aanhechting bij Holland bestemde Oostfriesland, terwijl in Holland zelf de werking der „reeds genomen" maatregelen van belemmering zou worden afgewacht. Een aanzienlijke deputatie, van de heeren Bylandt Halt, Goldberg, Van Styrum en Bangeman Huyghens, zou trachten den Keizer nog te verbidden [2]). Nieuwe bedreigingen en verwijten volgden, waarop 15 December voor het gansche koninkrijk werd bepaald, dat geen schip de havens zou mogen verlaten zonder bijzondere vergunning; zelfs geen visschersschuit mocht uitgaan of binnenvallen zonder vooraf onderzocht zijn; ieder binnenkomend schip werd aangehouden en alleen losgelaten met „speciale autorisatie" — alles in de hoop dat Napoleon thans zou goedvinden ook Westfalen bij Holland in te lijven als vergoeding voor wat het in en na 1795 aan grondgebied en koloniën had verloren. Juist was bericht ontvangen, dat De Kaap, nadat de heldhaftige pogingen van den gouverneur Janssens om die kolonie tegen de overmacht der Engelschen te verdedigen mislukt waren, den 18den Januari voor de tweede maal aan Engeland was overgegaan, thans eenvoudig bij verovering en zonder andere voorwaarden dan eerbiediging van het bijzonder eigendom der kolonisten, handhaving van voorrechten en eeredienst en overbrenging der troepen en ambtenaren op engelsche schepen naar Holland. De goede houding der hollandsche troepen onder Dumonceau en anderen voor Hameln en Minden, met name ook voor Straalsund kon dezen tegenslag niet goed maken. Ook Curaçao, het eenige wat er na de verovering van Demerary en Berbice in 1803,

[1]) Ibid., p. 87 suiv.
[2]) Docum. hist., vol. I, p. 276; Sautijn Kluit, blz. 15.

van Suriname in 1804, van St.-Eutastius, Saba en St.-Martin in 1806 nog van de West-Indische bezittingen was overgebleven, viel 1 Jan. 1807 in engelsche handen, nog voordat een voorgenomen hulpexpeditie er was aangekomen.

De eerste troonrede des Konings [1]), waarin hij tegenover het opgeven van den titel van „Hoog Mogenden" door het thans niet meer „souvereine" college van het Wetgevend Lichaam zijn tevredenheid betuigde, kon bij dat alles niet zeer blijmoedig klinken, al mocht gesproken worden van de goede diensten der Hollanders in „la grande armée" en de hoop op „une paix honorable et solide", waarvoor men nog „devrait souffrir". De Koning eindigde met de veelzeggende verklaring, dat hij „aussi longtemps quenous serons au poste où la divine Providence nous a placé" zou doen wat hij kon, „aussi longtemps que nous le pourrons".

De onschuldige benoeming van groot-officieren en maarschalken zijns rijks, de instelling van de ridderorden der Unie en van Verdienste, beide in navolging van wat in Frankrijk was geschied, gaf intusschen aanleiding tot nieuwe uitingen van hoon en ergernis van 's Keizers zijde over deze maarschalken zonder grootsch militair verleden van een leger, dat niet behoorlijk door conscriptie als „armée nationale" was georganiseerd. In de plaats van een goed leger wilde men het bestaande nog verminderen en rekenen op Frankrijk voor de verdediging: „voilà une plaisante idée: un état qui veut être indépendant et ne veut pas avoir d'armée. Si les Hollandais ont vendu leurs colonies aux Anglais, se sont laissés conquerir par tout le monde, s'ils sont sans conscription, sans énergie, de qui est-ce la faute, si ce n'est la leur?" [2]) Ook de ordeteekens werden door Napoleon afgewezen zoowel voor zichzelven als voor zijne onderdanen: „vous n'avez encore rien fait pour mériter que les hommes portent votre portrait," schreef hij hoonend. Minder onschuldig was echter de uitgave met 's Konings geldelijken steun van een fransche courant, „Le vrai Hollandais," bestemd om de hollandsche toestanden in Frankrijk en elders meer bekend te maken, maar waarin zeer anti-fransche artikelen voorkwamen, die naar men wilde, door den Koning zelven gesteld waren. Napoleon

[1]) Docum. hist., vol. I, p. 289 suiv.
[2]) Rocquain, p. 114.

eischte dan ook spoedig de schorsing ervan en de Koning zag zich gedwongen het blad op te heffen [1]). En nog meer verbolgen uitte zich de alleenheerscher, toen hij bemerkte, dat, in weerwil van alle dekreten en beloften, de handel met Engeland nog aan hield, ja zelfs toenam. „Weet gij niet, dat Holland zonder Frankrijk „une province anglaise" is? Gij ziet het belang van uw koninkrijk slecht in," zoo klonken opnieuw de verwijten. En zij mochten niet ongegrond heeten, wanneer men weet, dat de Koning, bij zijn bezoek aan Tessel in het voorjaar van 1807 opmerkzaam gemaakt op schepen met de vijandige zweedsche vlag, zich omkeerde, zeggend: „je n'aperçois que des bâtiments de commerce" [2]). Hij verklaarde zijn broeder, dat hij den handel over neutraal gebied en over Amerika niet kon beletten, dat het embargo op engelsche goederen, scherp doorgezet, het land zou ruïneeren en merkte op, dat ook te Antwerpen en op de fransche kust zelve gesmokkeld werd [3]).

Vernederend was deze toestand zeker en de Koning, omringd door fransche officieren, voortdurend bespied door den gezant generaal Dupont-Chaumont, was zelfs in zijn eigen omgeving niet veilig. Hij trachtte den ouden orangistischen landsadel zoowel als de voormalige regentenfamiliën aan zijn Hof te verbinden, maar dadelijk klonk de vermaning zijns broeders: „vous gouvernez trop cette nation en capucin", „wees koning en laat u gehoorzamen", „vos vrais amis en Hollande sont les catholiques; après eux les hommes qu'on appelle les jacobins", de vijanden van Oranje, en „vous vous jetez à corps perdu dans le parti de la maison d'Orange" [4]). Ook bij de Koningin, de wufte Hortense, die haren zwager en stiefvader aanbad, vond hij niet den minsten steun en na den dood van haren oudsten zoon verliet zij, weinig overeenstemmend met den melankolieken en ziekelijken Koning, zelfs het land om er geruimen tijd uit te blijven, verre van haar somberen gemaal en zijn stijven haagschen hofstoet, dien zij niet kon uitstaan. Napoleon bemoeide zich ook met deze huiselijke zaken en vermaande zijn broeder „la meilleure femme et la plus vertueuse" beter te behandelen. En

[1]) Gedenkschriften van een beambte, blz. 238.
[2]) Jorissen, p. 27.
[3]) Rocquain, p. 95.
[4]) Ibid. p. 100 suiv., 108.

de ongelukkige vorst kwam niet verder dan tot ontkenning, tot de klacht: „Votre Majesté me traite bien mal et j'ose l'assurer que je ne le mérite nullement" en verder: „je croyais en réunissant, en soutenant les intérêts de ce pays justifier le choix de mon frère, la réputation de son élève et de son ami et aujourd'hui je reçois la certitude que je me suis trompé, cruellement trompé! Cette pensée est affreuse; elle est surtout injuste, Sire, veuillez m'en croire".... Maar hij wilde zijn taak nog niet ten eenenmale opgeven en verdedigde zijn regeeringsmaatregelen zoowel als zijn huiselijk leven zoo goed hij kon [1]). Het antwoord was even ongenadig als te voren. Napoleon uitte zijn ergernis over het erkennen der oude en door de revolutie van 1795 afgeschafte titels en wapens aan het Hof te 's Gravenhage; hij verklaarde niet meer te zullen schrijven, als dit niet onmiddellijk ophield; hij schold op 's Konings slechte raadslieden, die hem tot allerlei verkeerds verleidden. Lodewijk was te zwak en te goed: een Koning, van wien men zegt „c'est un bon homme", „est un roi perdu". Ten opzichte van 's Konings plan om een wet op het regentschap te maken, herinnerde hij spottend in een echter niet zoo verzonden brief: „vous vous souviendrez sans doute aussi que je suis de la famille", en eischte hij het recht op om den regent aan te wijzen, uit vrees dat het rijk in de handen van engelsch gezinde orangistische ministers zou komen; hij verweet Lodewijk „bien peu de pénétration" en dreigde den ondankbare, van wien hij niet wist of hij de bondgenoot van Frankrijk of van Engeland moest heeten, voorgoed los te laten, zij het ten koste van een oorlog. „Il y a dans tout cela de la folie" [2]), riep hij uit. En de inlichtingen, door Dupont-Chaumont verstrekt, vermeerderden Napoleon's woede, daar zij voortdurend spraken van 's Konings engelschgezindheid en die zijner dienaren.

Onder deze onheilspellende correspondentie door werden in het voorjaar van 1807 de maatregelen tot organisatie van het nieuwe koninkrijk voortgezet. De departementale indeeling van Schimmelpenninck werd behouden; alleen werd het groote en sterk bevolkte Holland verdeeld in Amstelland en Maasland. Aan het hoofd der departementen kwam een landdrost met een departementalen raad

[1]) Ibid. p. 108.
[2]) Ibid. p. 112 suiv.

uit aanzienlijke inwoners; aan het hoofd der „kwartieren" van ieder departement een drost; aan dat der gemeenten van de „eerste klasse" (boven de 5000 inwoners) een „burgemeester" met „wethouders" en „vroedschap", allen door den vorst gekozen; de gemeenten der „tweede klasse" bleven als landgemeenten nog onder haar oud bestuur, ten minste voorloopig. Wetten op jacht en visscherij, op het regentschap, financieele wetten, wetten op de bescherming der schoone kunsten werden ingediend en aangenomen; een belangrijk overzicht der financiën beeijferde het te wachten tekort voor 1807 op 40 millioen, terwijl men de inkomsten, behalve wat de nog in te lijven landen zouden opbrengen, tot 60 millioen hoopte op te voeren, en op den duur met een gewone uitgave van 12 millioen voor defensie de begrooting hoopte te laten sluiten [1]). Een te stichten amortisatiefonds zou de vermindering der schuld moeten inleiden; voor het genoemde tekort werd besloten tot eene nieuwe leening van 40 mill. à 6 %, waarvan interest en aflossing zouden worden gevonden uit de inkomsten van Amsterdam, daartoe gesteld onder het beheer van een commissie van vijf voorname bankiers uit die stad.

Vooral ook had de Koning het oog gevestigd op de verheffing van den onder den druk der omstandigheden zeer verzwakten nationalen hollandschen geest. Zelf zich soms onledig houdend met letterkundigen arbeid, had hij aan dezen vooral gedacht en hoopte door steun aan geleerden en dichters een nieuwe nationale letterkunde te doen ontluiken. Daarvoor meende hij in de eerste plaats den nog onder Schimmelpenninck in het voorjaar van 1806 uit Duitschland teruggekeerden Bilderdijk te kunnen gebruiken: hij maakte hem tot zijn bibliothecaris en zijn leeraar in de landstaal, gaf hem een pensioen en toonde hem op allerlei wijzen zijn gunst, hem, den gevierden dichter, de „glorie van zijn rijk", die zich in deze jaren niet alleen door een snelle opeenvolging van gemengde gedichten maar ook door zijn „Ziekte der Geleerden", door zijn „Fingal", zijn „Floris V" op episch en dramatisch gebied een grooten en welverdienden naam verwierf. Oudere dichters als Feith en Le Francq van Berkhey, wier sentimenteele en gekunstelde poëzie uit den tijd geraakt was, zagen zich door tal van jongeren vervangen, die den veelzijdigen Bilderdijk als hun meester en leider

[1]) Vgl. den staat van 28 Maart 1807 bij Wichers, blz. 273.

erkenden: Helmers en Loots, De Bosch, Tollens en Van Hall schaarden zich om dezen of gingen op zijn voorbeeld hun eigen weg. Moralisten als Paulus van Hemert en De Wacker van Zon betraden het pad der vroegere Spectators; Adriaan Loosjes schreef zijn oudhollandschen roman Maurits Lijnslager; de gebroeders De Vries, Meindert en H. W. Tydeman, Kinker en anderen toonden hun kracht in letterkundige critiek. In vervoering riep reeds een der dichters (Helmers) in 1809 uit: „Onze vaderlandsche dichtkunst staat thans op eene hoogte, waarop zij nog nimmer is geweest" [1]), eene bewering, die intusschen aan niet geringe, ook in dien tijd niet zeldzame zelfoverschatting lijdt en in die richting nog overtroffen wordt door den slotzin: „onze naburen overtreffen wij op dit oogenblik zeker," wat wijst op geringe bekendheid met wat in Duitschland in dat opzicht te zien viel en weldra ook in Frankrijk en Engeland aan den dag zou komen.

Tot bevordering van letteren, kunst en wetenschap stichtte de Koning in navolging van het Institut de France den 4den Mei 1808 het Koninklijke Nederlandsche Instituut, met drie klassen, waarin naast de dichters Feith en Bilderdijk, Loots en Jeronimo de Bosch, kunstbeschermers als Meerman, geleerden als de taalkenners Siegenbeek en Weiland, de philologen D. J. van Lennep, Rau en Wijttenbach, de voortreffelijke redenaar-theoloog Van der Palm, de beroemde natuurkenner Brugmans zitting konden nemen. Plannen werden voorbereid tot verbetering van het hooger onderwijs en verheffing van het peil der wetenschappelijke studie op nationalen grondslag ten einde Holland ook op wetenschappelijk gebied weder een hoogen rang te verzekeren — alles, naar het scheen, teekenen van herleving eener nog kort te voren ten ondergang neigende natie.

Maar die herleving zou alleen onder gunstige omstandigheden werkelijk voortgang kunnen hebben en die gunstige omstandigheden ontbraken: de grondslag der nationaliteit, een krachtig en onafhankelijk staatswezen kon niet gezegd worden aanwezig te zijn, op één wenk van den machtigen beheerscher van Frankrijk kon de geheele staat worden weggevaagd.

Napoleon had aan de commissie van Van Bylandt den 24sten Mei zijn inzichten omtrent den toestand des lands doen kennen en haar

[1]) Schotel, Tollens en zijn tijd, blz. 31.

gevoelen gevraagd [1]). De commissie pleitte voor haren vorst en wees op de moeilijkheden, waarmede hij te midden van een oranjegezinde bevolking — want dat was de groote menigte nog altijd — en met een ledige schatkist te kampen had bij de eischen, die Frankrijk en de oorlog met Engeland stelden; zij drukte op de wenschelijkheid van handelsvoordeelen in Frankrijk met betrekking tot de kustvaart, van teruggave der koloniën en van schadeloosstelling in grondgebied. Wat dit laatste betreft, achtte zij een uitbreiding tot de Wezer [2]) niet voldoende maar had op de Elbegrens, zelfs op Lubeek het oog gevestigd en Napoleon scheen wel geneigd zoover te gaan; Westfalen werd reeds door Lodewijk als veroverd grondgebied georganiseerd en Daendels, door hem in zijn Staatsraad opgenomen, werd aangesteld als gouverneur-generaal van Westfalen, Oostfriesland en wat er meer aan deze zijde bezet zou worden. Maar de Keizer vertrouwde zijn broeder en diens ministers niet genoeg om het grondgebied zoo te vermeerderen en een zoo machtigen zeestaat te grondvesten: de engelschgezindheid van Holland en zijne regeering was bij hem een geloofsartikel geworden, ook al had Lodewijk erop aangedrongen een deel van het leger te doen terugkeeren om het gevaar eener engelsche landing te voorkomen, waarop Napoleon werkelijk den franschen maarschalk Brune met 6000 man Hollanders had teruggezonden.

Van de gewenschte, ja reeds als beklonken beschouwde aanzienlijke uitbreiding des rijks kwam weinig. Gogel mocht wijzen op de onmogelijkheid om economisch en financieel te blijven bestaan zonder een aanzienlijke vermeerdering van grondgebied, Lodewijk mocht Westfalen alvast organiseeren, Napoleon maakte deze organisatie dadelijk ongedaan, hij verbood de annexatie van Oldenburg en bij de onderhandelingen kwam zoo van Holland's aanspraken niet veel terecht. De nederlagen van Pruisen en Rusland in Februari bij Eylau, in Juni bij Friedland, waar de hollandsche troepen dapper medestreden, hadden 7 Juli geleid tot den vrede van Tilsit, waarbij Pruisen Oostfriesland en Rusland het door erfenis verkregen Jever afstond. Bij het den 11den November gesloten verdrag van Fontainebleau werden deze landen wel met Holland vereenigd, benevens de aan graaf Bentinck als

[1]) Wichers, blz. 273 vgl.

[2]) Mendels, Daendels, blz. 296 vlg.

leen van Oldenburg toebehoorende heerlijkheden Kniphausen en Varel, de pruisische bezittingen bij Zevenaar, 's Heerenberg en Huissen en werd bovendien een grensregeling bij Lommel in Brabant toegestaan, maar Varel keerde wegens het protest van Oldenburg tegen zijn geschonden rechten in 1808 weder aan dat groothertogdom terug en Holland moest de vermeerdering van grondgebied koopen met den volledigen afstand van het belangrijke Vlissingen, door Napoleon reeds lang als fransch bezit behandeld wegens zijne beteekenis voor de verdediging der Schelde. Het elfde departement, Oostfriesland, werd dus niet dan met groote opoffering verkregen en het was zeer de vraag, of het die waard was. Van Westfalen of Kleef, het eerste bestemd voor het nieuwe koninkrijk van Jerôme Bonaparte, het laatste voor het groothertogdom Berg van Murat, was tot diepe teleurstelling des Konings geen sprake, laat staan van de Elbegrens.

De vernedering, de ondergang bijna van Pruisen nam ook den eenigen hinderpaal weg, dien de algemeene staatkundige overwegingen nog hadden gesteld tegenover annexatie-plannen ten opzichte van Holland. Met den vrede van Tilsit was de noodzakelijkheid om met Pruisen en zijn mogelijke ontstemming rekening te houden geheel geweken: Napoleon kon thans op die annexatie gerust aansturen. De verhouding tot zijn broeder zou spoedig de gevolgen van den gewijzigden toestand in Europa ondervinden. „La Prusse n'existe plus et je suis dégagé de tous ces liens", schreef de Keizer iets later [1]).

Einde Mei was Lodewijk zijn echtgenoote, na gevraagde vergunning des Keizers, naar Pau gevolgd, maarschalk Brune als hoofd van het leger, zijne ministers als regenten achterlatend. Zijn afwezigheid gaf aanleiding tot heftige verschillen tusschen de keizerlijke regeering en die in Den Haag over de toepassing van de maatregelen tegen Engeland, de behandeling der franschе officieren en soldaten, enz. De fransche gezant sloeg een steeds hooger toon aan en dreigde met fransche bezetting, ja met annexatie. Een grove daad van fransche willekeur was de oplichting van twee van smokkelhandel verdachte ingezetenen van Breda en Bergen-op-Zoom door fransche gendarmes, al hadden de hollandsche ministers grif toegegeven, dat er aan de waakzaamheid der hollandsche douane veel ontbrak. Juist keerde

[1]) Rocquain, p. 222.

Lodewijk (half Sept.) over Parijs terug; hij versnelde zijn terugkeer en protesteerde ten ernstigste tegen deze handelwijze, die door Napoleon onder de gewone verwijten en bedreigingen verdedigd werd met te wijzen op de slechte handhaving der maatregelen tegen den engelschen handel. Zoo heftig werd de toon zijner brieven, dat Lodewijk (9 Oct.) aanbood zijn post neder te leggen.[1])

Maar dit wilde de Keizer nog niet; hij antwoordde niet op het aanbod en ging voort met zijn eischen. Het plan des Konings om ter bezuiniging het leger van 50000 op 30000 man te brengen bracht zijn broeder opnieuw tot een hevige uiting van misnoegen. Nieuwe betuigingen des Konings volgden, dat het regeeren op die wijze onmogelijk was, dat het land verre boven zijn kracht belast werd, dat wegens de blokkade van de zeezijde en de tolliniën aan den landkant geen handel kon bestaan, zelfs hongersnood dreigde bij gebrek aan zout en koren. Hij bezwoer zijn broeder in roerende termen hem toch te helpen en niet hem met het land ten ondergang te brengen; hij verklaarde nu met de natie te willen lijden maar haar niet in haar ongeluk te zullen verlaten.[2]) Napoleon antwoordde met den eisch tot inrichting van een leger van minstens 40000 man, wat Holland noodig had, tot invoering van den Code Napoleon voor de kleine natie van nog geen 2 millioen zielen, die geen eigen wetten behoefde, en van het fransche muntstelsel tot verbetering der wederzijdsche verhouding. Hij riep uit: „laissez crier les marchands; pensez-vous que ceux de Bordeaux ne crient pas?"[3]).

Wel mocht Lodewijk in zijn troonrede van 28 Nov.[4]) spreken van de „pénibles travaux", die hem opgelegd waren. De maatregelen tot organisatie des lands, tot verbetering van den waterstaat — de katwijksche sluizen waren thans voltooid — mochten vermeld worden, maar tevens moest worden gewezen op den treurigen toestand van den handel, al kon de vrede betere verwachting wekken, op den wanhopigen financieelen toestand, die noodzaakte tot „vivre au jour le jour" en, als men niet wilde tornen aan de staatsschuld, tot nieuwe lasten. Het antwoord van het Wetgevend Lichaam, getuigend van 's Konings goeden wil en „vues paternelles", sprak

[1]) Rocquain, p. 131.
[2]) Ibid. p. 139.
[3]) Ibid. p. 133.
[4]) Docum. hist., vol. II, p. 141 suiv.

ook van „situation déplorable" en „affligeante", waaraan men alleen kon tegemoet komen door „mesures sages, prudentes et économiques". Maar wat beteekenden deze woorden en beloften tegenover den werkelijken toestand, tegenover het gebrek aan koren, dat tot hongersnood begon te leiden[1])?

In den korten tijd van zijn verblijf had Lodewijk zich werkelijk de liefde en het vertrouwen van velen verworven. De aanvankelijke onverschilligheid was overwonnen door zijn vriendelijke tegemoetkoming, zijn hartelijke toewijding aan 's lands belangen; zelfs een man als G. K. van Hogendorp begeerde een of ander regeeringsambt[2]); zijn welwillendheid, vooral uitgekomen bij de ramp te Leiden in Januari, toen het springen van een kruitschip daar een gansche wijk vernielde, en later bij den watervloed in de Rijn- en Maasstreek in 1809; zijn ijver in het aanleeren der hollandsche taal onder leiding van den gevierden Bilderdijk en den amsterdamschen hoogleeraar Van Lennep; zijn belangstelling in nationale kunst en letteren, in nationale tradities, had veler harten gewonnen[3]). De aanzienlijken des lands waren dadelijk bereid geweest om met den nieuwen vorst samen te werken: reeds kort na zijn komst in Den Haag stroomde het daar van rijtuigen, die hen voerden naar het Huis Ten Bosch, waar hij verblijf hield, om deel te nemen aan de vermaken van het hofleven en zich aan te bevelen voor de talrijke rijksbetrekkingen, die thans te vervullen zouden zijn. Adel en patriciërs wedijverden in bereidwilligheid om hem te dienen en verdrongen zich aan het nieuwe Hof[4]). Het aangekondigde voornemen om de koninklijke residentie van Den Haag naar Utrecht of Amsterdam over te brengen, wat veel zou kosten, wees echter op 's Konings gebrek aan zuinigheid en werkelijk inzicht in den financieelen toestand en Napoleon had gelijk met zijn verwijten over gemis aan kracht en standvastigheid, aan inzicht in de werkelijke behoeften.

Maar de aanhoudende verscherping van het Continentaal Stelsel bracht nieuwe moeilijkheden, nadat reeds een nieuwe fransche nota met bazige bedreigingen den Koning in den ministerraad in heftigen

[1]) Rocquain, p. 140.
[2]) Vgl. diens Brieven en Gedenkschriften, dl. III, blz. 270, 274, 282, 290.
[3]) Vgl. over den toon aan het hof: Niebuhr, Circularbriefe aus Holland, S. 77 ff
[4]) Gedenkschriften van een beambte, blz. 334.

toorn had doen uitbarsten tegen de tirannie van zijn broeder. Lodewijk verwijderde uit zijn omgeving zelfs de heeren Verhuell en Dirk van Hogendorp, ministers van marine en oorlog, die, geheel onder de betoovering van Napoleons genie, het gewaagd hadden voor 's Keizers plannen op te komen: hij benoemde Verhuell tot gezant te St. Petersburg en Van Hogendorp tot gezant te Weenen, terwijl de fransche hofmaarschalk De Broc ontslagen werd en de opperstalmeester Caulaincourt als gezant naar Napels werd gezonden. Maar Napoleon eischte aanstonds de plaatsing van Verhuell als gezant te Parijs in plaats van den ouden Brantsen en hield Caulaincourt aan zijn eigen Hof terug. Van der Goes, de begaafde leider der buitenlandsche zaken en sedert lange jaren gewoon om de teedere verhouding tot Frankrijk met de uiterste zorgvuldigheid en matiging te behandelen, werd vervangen door den handigen maar zeker minder ervaren Roëll; de uitnemende jurist Van Maanen werd tevens met de justitie belast.

Het verlangen des Keizers was echter wet en nieuwe maatregelen moesten genomen worden om het verkeer met Engeland absoluut te beletten of in ieder geval strenger te bewaken dan placht te geschieden, wilde men niet ieder oogenblik bloot staan aan de kans op een gewelddadig ingrijpen van fransche zijde. De regeering deed wat zij kon en Napoleon toonde zich voor het oogenblik tevreden [2]). De zaak was nog moeilijker geworden sedert de inlijving van het voor den smokkelhandel op Duitschland zoo uitnemend geschikte Oostfriesland met zijn aan kreeken en moeilijk toegankelijke inhammen rijke kust, van ouds bekend als zetel van smokkelarij en heimelijken of openlijken zeeroof. In den laatsten tijd nog was dit land door den hollandschen koopman, thans wel genoodzaakt om in den smokkelhandel zijn heil te zoeken en langs allerlei geheimzinnige wegen zijn kapitaal produktief te maken, veel gebruikt om een heimelijken handel op Engeland, Zweden en andere landen te drijven en de zoo noodzakelijke koloniale waren in Europa te brengen [3]). Nu de inlijving van Oostfriesland, om die reden door

[1]) Van de verarming en eenzaamheid in het dientengevolge verlaten Den Haag geeft Niebuhr in zijn Circularbriefe, S. 159 een levendige beschrijving. De visscherij was toen weder door de Engelschen toegestaan.

[2]) Rocquain, p. 145, 490 suiv.

[3]) Wiarda, Geschichte Ostfrieslands, Bd. II, S. 438.

den koopman niet gewenscht, een feit geworden was en de fransche consul-generaal te Amsterdam, de voormalige president van het Directoire Gohier, sedert de hernieuwing van den oorlog tusschen Frankrijk en Zweden (Juli) nauwlettend het oog hield op den zweedschen handel zoowel als op de amerikaansche schepen, die in steeds grooter getal de hollandsche havens bezochten [1]), moest men zich in hoofdzaak beperken tot den handel op de Wezer, wat met certificaten van oorsprong nog mogelijk was, of nam anders met hollandsch kapitaal heimelijk deel aan engelsche handelsondernemingen, hetgeen natuurlijk met groote bezwaren gepaard ging. Van de kaapvaart kwam weinig zoolang Engeland de zee beheerschte en Holland zag zich eindelijk genoodzaakt ook weder den oorlog aan Zweden te verklaren.

Engeland zelf verdedigde zich met kracht en talent. Het trachtte met Amerika op goeden voet te blijven door het opgeven van zijn dierbaar recht tot onderzoek van neutrale schepen, maar verklaarde den 11den November 1807 tevens alle havens en plaatsen van Frankrijk en diens bondgenooten voor geblokkeerd, allen handel daarmede verbiedend en alle van daar komende schepen goeden prijs verklarend; alleen werd handel op de koloniën of uit een niet geblokkeerde haven naar engelsche havens veroorloofd, mits de schepen geen fransche „certificats d'origine" bezaten; de neutralen mochten tegen betaling van belasting uit 's vijands land herkomstige waren op eigen schepen invoeren; vijandelijke schepen mochten niet door neutralen gekocht worden. Een paar dagen later werd de invoer van alle fransche voortbrengselen in Engeland absoluut verboden [2]). Napoleon antwoordde met het dekreet van Milaan van 17 Dec. 1807, waarbij de blokkade der britsche eilanden ter zee en te land nogmaals werd uitgesproken, elk vaartuig, dat zich aan de engelsche voorschriften hield, voor „dénationalisé" en als engelsch eigendom voor goeden prijs verklaard werd gelijk ook elk vaartuig, dat een engelsche haven bezocht: het „système barbare" van Engeland maakte volgens dit besluit van het eilandenrijk een roofstaat als Algiers, waartegen „le droit des nations" moest worden gehandhaafd op elke wijze [3])

[1]) Corresp. de Napoléon, vol. XVI, p. 63, 348; Jorissen, Napoléon I, p. 38; Ducasse, Les rois frères de Napoléon I, App., p. VI; Jorissen, Ondergang, blz. 413.

[2]) Sautijn Kluit, blz. 43/4.

[3]) Sautijn Kluit, blz. 50.

Het scheen werkelijk, dat Napoleon gelijk kreeg met zijne bewering, dat op deze wijze „la Hollande ne sortirait pas de ses ruines" [1]), en het aanbod des Keizers (27 Maart) om Lodewijk als koning naar Spanje over te plaatsen, welk koninkrijk thans in het begin van 1808 ook een filiaal van het fransche keizerrijk moest worden, was zooveel als de aanvang der feitelijke annexatie. Maar Lodewijk, ofschoon telkens den moed verliezend en op zich zelf niet afkeerig van een „asyle dans le midi" [2]), verwierp het aanbod, verklarend dat hij geen gouverneur eener provincie was, dien men naar willekeur kon verplaatsen, maar souverein van een vrij land [3]).

Hij verklaarde zich overigens bereid om den wil zijns broeders te eerbiedigen. In een melankolieken brief van 21 Januari 1808 [4]) smeekte hij dezen hem toch beter te behandelen. Hij wilde desnoods de havens sluiten, zeide hij, en alles doen wat de Keizer van hem begeerde, zelfs heengaan, behalve alleen de afkondiging van het staatsbankroet, dat hij ten hoogste noodlottig achtte. Hij had reeds den oorlog aan Zweden verklaard en alle verkeer met dit land verboden met verbeurdverklaring van alle zweedsche goederen en schepen en verdrijving van alle zweedsche onderdanen uit het land [5]). Thans (23 Januari) ging hij over tot algeheele sluiting der havens voor alle vaartuigen zonder uitzondering, behalve voor oorlogschepen en kapers van bondgenooten, tot verscherping van het toezicht op de visscherij met plaatsing van een schildwacht op iedere uitgaande visscherschuit, met uitbreiding van de burgerlijke en militaire kustwacht. [6]) En dit dekreet werd met strengheid gehandhaafd, ten minste in den eersten tijd.

Maar het was den Keizer nog niet voldoende. Zonder te letten op Lodewijk's vertoogen over den financieelen toestand, dien hij zelf „en bon état" achtte [7]), eischte hij van zijn broeder de uitbreiding der marine en hare volledige uitrusting voor zes maanden wegens een dreigende engelsche landing, waartegenover ook de hollandsche

[1]) Corresp. l.l., p. 500.
[2]) Jorissen, Napoléon I, p. 32.
[3]) Rocquain, p. 165. Docum. hist., vol. II, p. 290 suiv.
[4]) Rocquain, p. 150.
[5]) Du Casse, l. l. p. IX; Sautijn Kluit, blz. 34.
[6]) Sautijn Kluit, blz. 55.
[7]) Rocquain, p. 152.

divisiën uit de duitsche streken ijlings werden teruggezonden. Deze nieuwe eisch tegenover de zware tekorten, waarop herhaaldelijk gewezen was, kon onmogelijk zonder een nieuwe leening of financieelen steun van Frankrijk worden ingewilligd. Op het bezwaar antwoordde Napoleon met het voorstel om 15 mill. gulden te leenen tegen hypotheek op de rijke surinaamsche plantages, die nog aan hollandsche eigenaars behoorden [1]). Aangezien dit wegens de bezetting van Suriname door de Engelschen moeilijk gaan zou, ook al gaf Frankrijk waarborgen voor de terugbetaling, ging de hollandsche regeering zuchtend over tot een nieuwe binnenlandsche leening, iets eerder mogelijk dan te voren, omdat de deelneming aan buitenlansche leeningen zonder toestemming des Konings sedert Mei 1808 verboden was [2]). Zoo kon men eerlang vier eskaders bijeenbrengen: het eerste voor Tessel onder maarschalk De Winter, het tweede voor de Maas onder Bloys van Treslong, het derde onder Lemmers samenwerkend met de fransche flotille te Vlissingen, het vierde onder Kikkert op de Zuiderzee, de Wadden en de Eems; de beide eerste telden samen 9 groote schepen, 9 fregatten en eenige lichtere vaartuigen, de laatste bestonden uitsluitend uit lichtere schepen. Maar de in Maart vastgestelde begrooting sloot weder met een tekort van 30 millioen, bij leening à 7 % te verkrijgen uit eene belasting op alle renten: met de leening van 1807, die 40 mill. bedragen had, vormde deze nieuwe weder een zeer zware last en de invoering der amortisatiekas, waartoe men een omslag van 3 millioen aan de departementen oplegde ter betaling der rente, beloofde allesbehalve snelle schulddelging [3]).

De vindingrijke Gogel wist ook te helpen, toen slechts $^2/_3$ der leening volteekend werd, en vond de ontbrekende 10 mill. door belastingen op paarden en rijtuigen, op rijtuigwapens, op het vervoer te land, door verhooging van zeepbelasting en eindelijk door vervroeging der gewone verponding, die tot algemeene ergernis den 15den Juli geheel moest worden afbetaald, terwijl zij anders voor de helft tot half November kon loopen. Een en ander wekte hevig verzet bij de vermogende klasse in stad en land, maar de

[1]) Ibid. p. 156.
[2]) Sautijn Kluit, blz. 96.
[3]) Wichers, blz. 80/1.

oude „jacobijnsche" democraat en unitaris Gogel was niet de man om de „heeren" te sparen, ook al had hij met tegenwerking te kampen van door hem als hardnekkige federalisten gekenmerkte ambtenaren en oude regenten; hij waarschuwde den Koning ernstig tegen de herleving van het oude regentenstelsel, dat bij vele ambtenaren aanhang vond, en wees hem op het ernstige daarin nog altijd aanwezige gevaar voor den jongen staat [1]). En hij kreeg zijn zin. De Koning wees in zijne boodschap van 18 Mei het Wetgevend Lichaam ernstig op de ondervonden „boosaardige" tegenwerking en beloofde in bedekte termen nooit te zullen overgaan tot het gevreesde staatsbankroet, dat de kleine renteniers vooral als een nachtmerrie vervolgde; de voorbereiding in 1809 van een „grootboek" der staatsschuld, waarin deze zorgvuldig was opgeteekend, scheen velen reeds een begin van tierceering der schuld toe, daar men wist, dat Gogel deze voorstond [2]).

De minister hoopte ten slotte een goed afgerond belastingstelsel tot stand te brengen, waarbij de lasten werden overgebracht van den arme op den vermogende, die onder de oude Republiek zichzelven zooveel mogelijk had gespaard; maar hij vond bij den Koning zelven niet genoeg steun voor zijne bezuinigings- en hervormingsplannen. In den loop van 1808 werd de verhouding tusschen den Koning en zijn bekwamen maar stroeven en hardnekkigen minister van financiën er niet beter op. Gogel eischte de vrije hand, maar Lodewijk, die geen al te zelfstandige dienaren wenschte, wilde hem die niet geven en eischte van zijn kant gehoorzaamheid. Bovendien was Gogel ook als minister lid gebleven van een amsterdamsch handelshuis, door hem in 1801 bij zijn aftreden opgericht. Deze laatste functie moest tot bezwaren leiden en in April 1809 kwam het zoover, dat de Koning het opgeven dezer relatie eischte. Gogel weigerde en een merkwaardige brief volgde, waarin de staatsman klaagde over de onmogelijkheid om de verantwoordelijkheid te dragen, als hij zijn

[1]) Ibid. blz. 280 vlg. Vlg. over deze nog altijd aanwezige tegenstelling: Niebuhr, Circularbriefe, S. 51.

[2]) Niebuhr aan zijne regeering, dd. 28 Oct. 1808 (kopieën Rijksarchief). Het bleek bij de optelling, dat de schuld ongeveer 1200 mill. bedroeg maar de verwarring in de leeningen was zoo groot, dat men het niet precies wist (Ib. 29 Nov.). Men betaalde toen aan rente met aflossing jaarlijks 41 mill., terwijl de inkomsten ruim 55 mill. haalden, met nog 8 mill. vermeerderd sedert de bijvoeging van Oostfriesland enz.

gang niet kon gaan in de richting, die hij was ingeslagen. De vorst antwoordde met een schrijven, waarin hij in vriendelijke termen het gevraagde ontslag toestond [1]). Gogel bleef lid van den Staatsraad, en zijn opvolger werd zijn oude vriend Appelius, die op zijne beurt trachten moesten het „enigme" der hollandsche staatsfinanciën op te lossen — een schijnbaar hopelooze taak.

De betrekkingen tusschen den Koning en zijn broeder werden in den loop van 1808 niet aangenamer dan te voren [2]). Na een kort verblijf te Utrecht, van einde October tot in het voorjaar, had Lodewijk (20 April) Amsterdam tot zijne residentie gekozen, naar men meende om den heimelijken en openlijken weerzin van den haagschen adel te straffen, maar, naar hij zeide, omdat Amsterdam de feitelijke hoofdstad was. Hij deed zijn intrede in het paleis op den Dam, den ouden zetel der stadsregeering; hij kwam er alleen, want Hortense beviel op dien dag te Parijs van den prins, die later Napoleon III zou worden [3]). Het scheen, dat de benoeming (April 1808) van den hertog De la Rochefoucauld tot ambassadeur, een man van ouden en hoogen adel, door huwelijk aan Hortense verwant, tot gezant in plaats van den tot den rol van spion verlaagden generaal Dupont, een blijk van toenadering tusschen de broeders moest heeten. Maar de nieuwe ambassadeur, trotsch op zijn afkomst, had, ondanks deze en zijn hoogeren titel, dezelfde opdracht als zijn voorganger om te waken tegen den smokkelhandel, waarvan Napoleon door zijn voortreffelijke inlichtingen alle bijzonderheden en knepen kende, zoodat hij den Koning zelfs een lijst van smokkelende firma's kon leveren. De ambassade was een middelpunt van persoonlijke intriges tegen den Koning; de gezant spaarde Lodewijk zijn opmerkingen over diens slappe en kostbare regeeringswijze niet; hij wees telkens op diens voorkeur voor anti-fransche ambtenaren en aanhangers

[1]) Zie over deze zaak: Sillem, De politieke en staatkundige werkzaamheid van Gogel (Amst. 1864), blz. 60 vlg.

[2]) De vriendelijke brief bij Rocquain, p. 160, dd. 3 April 1808, is ongetwijfeld valsch, in het geheel niet in den gewonen vorm der correspondentie en slecht samengesteld. Hij is afkomstig uit het Mémorial de St. Hélène, t. VI, p. 262 suiv. — een troebele bron.

[3]) Niebuhr meldt aan zijne regeering dd. 21 Oct. 1808, dat de jonge prins nog niet in den „almanach royal" staat.

der oude Republiek en verdacht ook Roëll van engelschgezindheid. Lodewijk, bitter klagend over zijn moeilijke positie tusschen eene natie, die, bij alle sympathie voor haren Koning en gevoel voor orde, zeer moeilijk te leiden was door een vreemdeling en nog altijd geheeht bleek aan hare instellingen en zijn veeleischenden broeder, beloofde alle medewerking en deed wat hij kon [1]). Maar die medewerking schijnt moeilijk, als men weet, dat La Rochefoucauld in een zijner eerste brieven naar Parijs reeds melding maakt van de wenschelijkheid om Schelde-, Maas- en Rijnmonden in fransche handen te brengen door de fransche grens tot de Maas uit te breiden, waarop de fransche minister van buitenlandsche zaken antwoordt met gereede instemming, zelfs met te wijzen op de Waal als de gewenschte grens, waartegenover dan in Duitschland schadevergoeding gezocht kon worden: alleen zoo zou men den op Walcheren en in geheel Zeeland bloeienden smokkelhandel kunnen beletten. Een onderhandeling volgde, waarbij de hollandsche regeering allerlei bezwaren opwierp en de Koning ten slotte weigerde op het denkbeeld in te gaan zonder de natie te raadplegen, daar bij de oprichting van het koninkrijk de integriteit des rijks gewaarborgd was. Er waren echter velen in den lande, die in eene ruiling van Brabant en Zeeland tegen duitsch grondgebied voordeel zagen, nu de zee toch afgesloten was; anderen spraken weder het woord „annexatie" uit, het eenige redmiddel, dat afdoende kon heeten en dat ook door den gezant zelf werd aangegeven [2]).

Zoo verliep het jaar 1808, zonder dat er eenige verbetering kwam in den toestand van handel en verkeer. De toenemende ontevredenheid te Amsterdam en elders klom een enkele maal tot oproerige bewegingen onder het tot armoede vervallen werkvolk. Pogingen om eenige verlichting te geven door opening van de kustvaart tusschen de Eems en het kanaal van Holstein, om zoodoende de verbinding met de Oostzee te herstellen, hadden weinig gevolg. De smokkelarij van koloniale waren door middel van valsche papieren en misbruik van de neutrale vlag hield aan; vooral in Zeeland bleef nog altijd het toezicht op de uitvoering der dekreten lastig, te meer omdat Engeland, thans alleen met Zweden nog in vrij

[1]) Rocquain, p. 171 suiv.
[2]) Wichers, blz. 89 vlg.; Du Casse, p. XVII suiv.

verkeer, sedert èn Amerika èn alle zeevarende natiën in Europa aan den aandrang van Napoleon gehoorzaamd hadden, alles in het werk stelde om de algemeene blokkade te breken [1]). Toch kon La Rochefoucauld den 15den Augustus melden: „il n'entre pas de bâtiments et c'est beaucoup." Maar de Keizer was nog altijd niet voldaan en sloot reeds 16 April Frankrijk voor alle koloniale waren, uit Holland en Spanje ingevoerd, alzoo duidelijk toonend, dat hij nog altijd meende, dat de smokkelarij, hoe ook beperkt, haren weg vond en dat hij begeerig was inplaats van de smokkelaars eerlijke „avonturiers" ertoe te brengen om uit hoop op groote winst zelf weder die waren uit de koloniën te gaan halen [3]). De hollandsche regeering kon dit dekreet alleen ingetrokken krijgen door verbod van reizen naar Engeland of de koloniën, van briefwisseling met Engeland of de koloniën, van allen uitvoer opnieuw en door een indeeling van de kust in drie douane-arrondissementen onder De Winter, Dumonceau, en De Carteret. Maar in November werd het fransche dekreet toch weder van kracht verklaard, in weerwil van de oprichting van een korps rechercheurs, de nieuwe algeheele sluiting der havens met verbeurdverklaring ook van die schepen, die op zee brieven of passagiers zouden opnemen, en plaatsing van de geheele equipage van betrapte schepen op hollandsche oorlogschepen [3]). Doch ook deze strenge maatregelen, trouwens bij wijze van proef genomen en alleen tot 31 Maart 1809 geldig, konden de smokkelarij niet dooden in een land, zoo gelegen als Holland [4]). „Comment empêcher la peau de transpirer?" riep Lodewijk wanhopig uit.

Te midden van deze bezwaren, die ten slotte ondragelijk werden, ging het werk der organisatie van het koninkrijk voort. Een crimineel en een burgerlijk wetboek, op de beginselen van den nieuwen tijd gegrond, werden nog in 1808 afgewerkt; zij bevatten in hoofdzaak het fransche recht maar eenigszins gewijzigd naar hollandsche gebruiken en zeden. In het voorjaar van 1809 volgde de invoering van het fransche metrieke stelsel met hollandsche namen, een octrooiwet, een wet op de rechtspraak, de inrichting van een „hof

[1]) Vgl. vooral de diplomatieke correspondentie achter Du Casse.
[2]) Ibidem.
[3]) Sautijn Kluit, blz. 97.
[4]) Wichers, blz. 99.

van rekeningen", de regeling van den constitutioneelen adel des rijks, samengesteld uit den ouden adel en dien bij koninklijke brieven geschonken, een schutterijwet, waarbij $^1/_5$ der schutters „dienstdoende", het overige deel „rustend" werd. Het 27 Januari 1809 ingestelde „grootboek" was nog op verre na niet voltooid, toen het einde van Lodewijk's regeering was gekomen. De Koning zelf bezocht de door een watervloed geteisterde Betuwe en ontmoette op een reis door Overijsel en Brabant groote sympathie voor zijn plannen tot regeling van allerlei waterstaatszaken en van de verhouding tusschen Roomsch en Protestant in die gewesten.

Ook op de koloniën of liever wat daarvan nog overgebleven was had de regeering het oog gevestigd. Zij vereenigde de departementen van koloniën en marine onder één minister. De sedert de komst van Dekker en Hartsinck [1]) weder in Indië aanwezige eskaders bleken, slecht bemand en slecht onderhouden als zij waren, niet in staat om Java op den duur te verdedigen, ook al deed men daar nog zoo zijn best om ze ten minste voor die verdediging te gebruiken. Een fransch eskader onder Linois kwam ze nog versterken maar kon evenmin de noodige verlichting aanbrengen tegenover de ook hier zich steeds meer ontwikkelende engelsche zeemacht. De vijand was weldra meester in de zeeën van den indischen archipel, nam tal van koopvaarders weg, veroverde de afgelegen posten en waagde in October 1806 zelfs een aanslag op de reede van Batavia, waar hij eerst een paar schepen en daarna, met een aanzienlijk eskader onder Pellew, den lateren lord Exmouth, teruggekomen, bijna geheel de daar half afgetuigd liggende vloot verbrandde, terwijl de laatst overgebleven schepen in December 1807 bij Grissee door denzelfden vlootvoogd vermeesterd werden. Zoo was er op Java geen oorlogschip meer ter verdediging voorhanden en het verband der in den archipel verspreide bezittingen en kantoren zoo goed als verbroken.

Gouverneur-generaal was thans de gewezen directeur-generaal Wiese, die in afwachting van de nog altijd slechts voorgenomen hervormingen nog door middel van de onzijdige schepen vrij wat produkten naar Europa kon verschepen tot 1806, toen de toestand

[1]) De Jonge — Van Deventer, dl. XIII, blz. XIX vlg. Zie boven, blz. 163/4.

van blokkade door Pellew krachtig werd gehandhaafd. Bij den aanval op de reede bij Grissee kregen de Engelschen reeds een oogenblik vasten voet op Java, terwijl de overige bezittingen stuk voor stuk den Engelschen in handen vielen.

En de toestand van den handel was al niet beter dan die der verdediging. De beschouwingen en plannen betreffende de reorganisatie van de uit den boedel der oude O. I. Compagnie verkregen rijksbezit-tingen, in Europa door Dirk van Hogendorp en Nederburgh met groot talent tegenover elkander ontwikkeld en waarbij de meer aan het oude vasthoudende Nederburgh in hoofdzaak de overhand behield, hadden intusschen in September 1804 geleid tot een nieuw „charter" voor de aziatische bezittingen, welks invoering door Elout en Van Grasveld als commissarissen-generaal moest worden voorbereid in verband met die van een aantal nieuwe reglementen.

Zij waren nog nauwelijks vertrokken, toen koning Lodewijk optrad. Hij liet zich wederom door den bekwamen Nederburgh en door G. K. van Hogendorp [1]) nauwkeurig van den toestand onderrichten en verkreeg de overtuiging, dat allereerst moest gedacht worden aan de verdediging der nog overgebleven bezittingen, in de eerste plaats van Java. Daartoe vestigde hij het oog op de energieken Daendels, die zooals hij zelf zeide „avait assez révolutionné dans sa vie", in Westfalen en Oostfriesland blijken van ongemeene bestuursgaven getoond had en dien hij, na terugroeping der reeds tot Rio-Janeiro gekomen commissarissen, den 28sten Januari 1807 tot gouverneur-generaal benoemde, met bevel om in de eerste plaats voor de verdediging van Java te zorgen, het bestaande zoo goed mogelijk in stand te houden en de voorgenomen hervormingen van allerlei aard voorloopig niet of ten minste niet in haren vollen omvang in te voeren; een groote macht werd hem tegenover den Raad van Indië toegekend. Hij ging over Parijs en Lissabon naar de Canarische eilanden, van waar hij op een klein schip met een franschen kapitein uit Teneriffe gelukkig aan de Engelschen ontsnapte en 1 Januari 1808 te Anjer aankwam. Na eenige aarzeling droeg Wiese hem, die verschenen was zonder aanstelling, welke op een ander schip door de Engelschen onderschept

[1]) Brieven en Gedenkschriften, dl. III, blz. 230 vlg.

was, het bestuur over. Het gold ten minste nog in naam ook voor de thans zoo goed als onbereikbare factorijen te Palembang, Bandjermassin en Makassar benevens voor de nog niet door de Engelschen veroverde posten in de Molukken; hier, gelijk op Java hield het oude ontzag voor de machtige „kompanie", van welker ondergang de inboorlingen het rechte begrip nog niet hadden, de inlandsche bevolking in toom en in gehoorzaamheid aan den zachten druk harer dienaren. Maar het was de vraag, of Daendels, die zonder troepen en schepen gekomen was en daarop ook voortaan niet rekenen mocht, in staat zou zijn aan de omstandigheden het hoofd te bieden en de kolonie tot den vurig begeerden vrede te redden.

De takt, waarmede in dezen vooral tegenover de inlanders gehandeld diende te worden, was evenwel iets, wat van den driftigen en doordravenden maarschalk niet mocht verwacht worden. Hij vond „de onlusten op Java" bij zijn komst op het eiland „geheel gecesseerd" en met name in het pas in gisting verkeerende Cheribon de rust hersteld[1]), terwijl de verhouding der inlandsche vorsten tegenover het gouvernement weinig te wenschen overliet en Java betrekkelijk in een toestand van bloei verkeerde, vooral door de toenemende koffie-cultuur, thans over het gansche eiland hoofdzaak geworden, en door den handel van en naar het onzijdige Amerika; de gouvernementskas was ook welvoorzien door Wiese achtergelaten.

Daendels kwam op Java zonder eigenlijke kennis van zaken maar met de ver reikende hervormingsplannen der mannen van 1795, getemperd door de inzichten van Van Hogendorp en anderen. Hoewel gesteund door voortreffelijke ambtenaren als Muntinghe, slaagde hij er niet in den „deerniswaardigen" Javaan „van willekeurige lasten te bevrijden", zooals hij gehoopt had[2]), zonder dezen met zware heerendiensten, tienden en leverantiën te kwellen; integendeel, de Javanen werden onder hem schromelijk gekneveld en de altijd met takt te behandelen javaansche grooten door ondoelmatige en stelsellooze ruwheid zoodanig vervreemd, dat een paar jaren later velen onder hen van het hollandsche bestuur niet meer wilden

[1]) Van Deventer, l.l. blz. XLVIII vlg.
[2]) Ibid. blz. 310.

weten en „wedijverden in ontrouw[1])." Met kracht werd evenwel de hand geslagen aan het verbeteren der verdedigingswerken, het organiseeren van de troepen, het bouwen eener vloot van kleine kustvaartuigen, het vervaardigen van wapenen, het bouwen van forten en kazernes, het maken van groote militaire wegen, onder welke de groote weg van Anjer naar Banjoewangie de eerste plaats verdient — alles tot stand gebracht met groote offers aan geld en menschenlevens, voor den harden oorlogsman beide van ondergeschikte beteekenis, terwijl hij ook weinig inzicht in handelszaken toonde, zoowel kustvaart als visscherij opofferde aan de financiëele behoeften en den onmisbaren amerikaanschen tusschenhandel belemmerde[2]).

Met zorg mocht in deze omstandigheden het oogenblik te gemoet worden gezien, waarop Engeland eindelijk de kolonie ernstig zou aanvallen, en ook in het moederland was men spoedig allesbehalve gerust over de wijze, waarop Daendels te werk ging.

Groote zorgen baarden nog altijd de financiën, al werd het tekort voor 1809 op slechts 15 mill. berekend, die men weder door eene leening hoopte te vinden; door voortgang der amortisatie hoopte de regeering op den duur de inkomsten, thans op 55 mill. berekend, met de uitgaven te doen overeenkomen. Maar ook deze hoop zou evenzeer een illusie blijken als die, dat men den Keizer zou kunnen tevreden stellen op het gebied van de handelspolitiek zonder te komen tot het toelaten der fransche douane op hollandsch terrein of hem zou kunnen verbidden door de 3000 man onder generaal Chassé, die men naar Spanje had gezonden tot steun voor zijne spaansche veroveringsplannen[3]). Een toenemend gevoel van onzekerheid en wantrouwen in de toekomst verlamde alle hervormingsdenkbeelden en alle hoop, terwijl de verarming des lands toenam, zoodat Amsterdam dit jaar niet minder dan 110000 bedeelden telde, bijna de helft zijner bevolking.

In Februari kwamen de eerste gerüchten omtrent een naderenden oorlog tusschen Frankrijk en Oostenrijk. Napoleon waarschuwde in

[1]) Ibid. blz. CIV vlg., blz. XCIII.
[2]) Ibid. blz. LXXXIII vlg.
[3]) Bosscha, Neerland's heldendaden te land, III, blz. 303 vlg.

verband daarmede voor een engelsche landing, waartegen Holland zichzelven alleen zou moeten verdedigen. De oostenrijksche papieren daalden aanstonds zeer in waarde, hetgeen te Amsterdam nieuwe verliezen veroorzaakte, maar even bedenkelijk was het, dat Lodewijk, nu 12000 man nog altijd in Duitschland en 3000 man in Spanje waren, hier nauwelijks 3000 man, zijn garde, over had.

Half April begonnen de vijandelijkheden aan de Inn en aanstonds nam Lodewijk enkele maatregelen om ten minste Zeeland en Brabant te voorzien en de vloot in orde te brengen, terwijl de hollandsche troepen in Duitschland de patriotsche ondernemingen aldaar verijdelden, den moedigen majoor Von Schill in Stralsund deden vallen [1]) en den hertog van Brunswijk—Oels uit het Hessische hielpen verjagen. In den zomer was de opstand in Duitschland, die ook in Holland zekere gisting had veroorzaakt, bedwongen en de groote slag bij Wagram (5 en 6 Juli) maakte feitelijk een einde aan den landoorlog, daar Oostenrijk, geheel verslagen, ten slotte zich tot een nadeeligen vrede genoodzaakt zag.

Nog voordat het zoover gekomen was, had de lang verwachte engelsche landing in Holland werkelijk plaats. Lodewijk had, in plaats van zich ernstig op dien aanval voor te bereiden, de kans schoon gezien om tijdens de alle aandacht des Keizers in beslag nemende voorbereiding van den veldtocht, bij dekreet van 31 Maart den uitvoer en invoer van meer dan 50 millioen aan handelswaren toe te staan en later, tijdens den veldtocht, wederom op dringend aanzoek van den handel voor den tijd van drie maanden een aantal amerikaansche schepen, die met katoen en koloniale waren voor de kust verschenen waren, toe te laten.

Een zekere verademing was het onmiddellijk gevolg van deze handelingen [2]) maar groot was Napoleons ergernis over dit gebruik maken van de moeilijkheden, waarin hij verkeerde. Hij eischte luide, dat Holland zou „partager le sort de la France, sa bonne ou sa mauvaise fortune." Hij dreigde met oorlog [3]), verlangde onmiddellijke intrekking dezer dekreten en herstelde opnieuw de fransche douaneliniën tegen de „province anglaise" zooals hij Holland steeds noemde.

[1]) Documents historiques, vol. III, p. 102 suiv.
[2]) Sautijn Kluit, blz. 101.
[3]) Jorissen, Ondergang, blz. 414 vlg.

De nu ernstig bevreesde hollandsche regeering, die den ondergang ook van den handel op Frankrijk vreesde en het verwijt moest hooren, dat de oostenrijksche diplomaat Stahremberg over Holland naar Londen was gegaan om er de samenwerking tegen Frankrijk te bespreken [1]), moest zich opnieuw buigen en trok hare dekreten betreffende den handel den 23sten Juli in [2]).

Zoo was het inderdaad geweest [3]). Een engelsche landing in Zeeland met het doel om Antwerpen en zijn maritieme stelling te vermeesteren moest in de eerste plaats dienen om de steeds dreigende fransche landingsplannen in Engeland voor langen tijd te verijdelen maar misschien ook nog om Napoleons macht tegenover Oostenrijk te verdeelen — een herhaling van wat in 1799 was geschied, maar thans zonder den Prins van Oranje, die van den pruisischen in den oostenrijkschen dienst was overgegaan, bij Wagram had gestreden en er ernstig gewond werd: alle gedachte aan herstel der oude toestanden scheen thans verre, slechts een aanval op Frankrijk was in het oog gevat, in de eerste plaats op de maritieme instellingen aan de Schelde, voor Engeland een ernstige bedreiging [4]).

Een aanzienlijke macht van 160 oorlogsvaartuigen en een transportvloot van 1500 schepen met 38000 man en 144 kanonnen werd in Engeland gereedgemaakt onder het bevel van den weinig voortvarenden ouderen broeder van den „jongen" Pitt, lord Chatham, die naar zijne gewoonte veel te laat kwam ten minste als men ook Oostenrijk nog te hulp had willen komen, wat evenwel niet in de eerste plaats het doel was.

Eerst veertien dagen na den wapenstilstand van Znaym, die Oostenrijk's nederlaag bezegelde (16 Juli), verscheen de engelsche vloot voor de zeeuwsche kust en landden engelsche troepen op Walcheren, waar zij in een paar dagen meester werden; alleen Vlissingen bood nog weerstand. Van Walcheren uit wierpen de aanvallers zich op Zuid-Beveland, overmeesterden hier eveneens de zwakke hollandsche

[1]) Ibid. blz. 416.
[2]) Du Casse, l. l.; Wichers, blz. 107 vlg.
[3]) Hoek, Geschiedenis der landing in in Zeeland (Amst. 1820); De Bas, Prin Frederik, II, blz. 515 vlg.; Jorissen, Ondergang, blz. 280 vlg.
[4]) Castlereagh, Correspondence, vol. VI, p. 291.

bezettingen, die onder generaal Bruce bij Bath een oogenblik stand hielden maar ook dit fort spoedig ontruimden en op Brabant terugtrokken. Bruce werd onmiddellijk afgezet en wegens plichtsverzuim vervallen verklaard van zijn militaire posten.

Gebrek aan troepen en verdedigingsmiddelen heerschte overal en bij krachtig doortasten had Chatham misschien het slecht voorziene Antwerpen, met de 11 daar op de Schelde liggende oorlogschepen, dadelijk kunnen nemen [1]), maar hij verzuimde de gelegenheid en begon Vlissingen te belegeren, terwijl intusschen koning Lodewijk, door de fransche ministers te Parijs met het opperbevel over het noorderleger belast, inderhaast van alle kanten troepen bijeentrok en zich te Roozendaal vestigde aan het hoofd van een bonte menigte soldaten, grenswachters en oudgedienden van allerlei soort, op het einde der maand Augustus tot een macht van bijna 30000 man aangegroeid en gelegerd in de verwaarloosde brabantsche vestingen; bovendien werden hollandsche kanonneerbooten bij Tholen en Willemstad opgesteld om den vijand het verder doordringen te beletten. Maar Napoleon spotte met de maatregelen zijns broeders, den „connétable", wiens betrekking „rien" was, alleen „civil", zelfs met geen macht over de wacht voor zijn paleis, en stelde tot opperbevelhebber van het noorderleger den ervaren maarschalk Bernadotte aan, onder wien Dumonceau, hoe Lodewijk, die zich op Het Loo terugtrok, ook protesteerde, de hollandsche troepen zou leiden. Tot 's Keizers diepe ergernis moesten door geheel Frankrijk heen de nationale garden worden opgeroepen, „als ware de keizerlijke schepping op het punt van vergaan." De Keizer zelf zag in, dat er voor gevallen als deze te weinig troepen in het land waren en was daarover niet weinig ontsticht [2]).

Intusschen bemachtigden de Engelschen na een vreeselijk bombardement van twee dagen met 1100 stukken den 15den Augustus Vlissingen, door Monnet met 6000 man bezetting spoedig overgegeven; zij gingen evenwel niet verder, veroverden alleen nog Schouwen en Duiveland en dreven de kleine hollandsche flotille onder Twent naar het Haringvliet terug. Van het inderhaast versterkte Bath trachtten de Engelschen nog de Schelde op te zeilen naar het inmiddels beter toegeruste Antwerpen maar bij het vorderen der

[1]) Ibid. p. 328.
[2]) Jorissen, l. l., blz. 291.

onderhandelingen over vrede te Schönbrunn verloren zij den moed en begonnen reeds het bezette gebied te ontruimen. De hollandsche generaal Cort Heyligers, die den 4den September met „Hollands heldenscharen, gerezen uit de zee", het Kreekerak doorwaadde, vond Bath reeds ontruimd en weldra was het eiland weder hernomen. De Engelschen, die in het geheel slechts even 100 man aan gesneuvelden maar meer dan 4000 man aan de zeeuwsche koortsen, een derde hunner geheele macht aan zieken verloren hadden, gaven half September ook Walcheren op en scheepten hunne troepen weder in, behalve de bezettingen van Vlissingen, Veere en Rammekens, die nog tot 26 December daar bleven maar toen evenzoo werden ingescheept, nadat zij de vestingwerken en dokken te Vlissingen vernield hadden en daarmede ten minste een deel van hun werkelijk plan hadden volvoerd. De uitgebreide smokkelhandel, in dit najaar op Walcheren gedreven, had bovendien aan Engeland groote voordeelen bezorgd. Schouwen was reeds in September door Verhuell aan het hoofd eener flotille kanonneerbooten herwonnen.

Hevig was Napoleon's ergernis over de volledige bevestiging van zijn tallooze malen met den meesten nadruk uitgesproken vrees, dat Lodewijk een engelsche landing niet zou kunnen afweren, als hij leger en vloot niet krachtiger maakte, niet minstens 20000 man in behoorlijken staat had. Hij schold heftig op den „verrader" Bruce en den „ellendeling" Monnet, verweet in harde woorden zijn broeder niets gedaan te hebben om de Engelschen bijtijds te voorkomen en wees hem, den „calomniateur" en „hypocrite", op zijn onvergefelijk verzuim. Hij uitte de overtuiging, dat het leger 40000 man sterk kon zijn en dat „la Hollande n'a jamais été moins utile que depuis le royaume" [1]). En de arme Lodewijk verdedigde zich zoo goed hij kon, wijzend op de ten slotte genomen maatregelen. Maar de Keizer was daarmede niet verzoend en eischte van dit oogenblik af de legering van 16000 man hollandsche troepen op Zuid-Beveland, de opstelling van 200 kannonneerbooten in de zeeuwsche wateren en bovendien weder krachtige maatregelen tegen de smokkelarij, ja dreigde zelfs mobiele colonnes naar Amsterdam te zenden om waren verbeurd te verklaren, daar Holland „trahit la cause

[1]) Rocquain, p. 212.

commune"; hij sprak van bezetting der geheele kust [1]). En La Rochefoucauld, die met Lodewijk persoonlijk op slechten voet stond wegens de zaak der Koningin, bracht deze klachten in heftigen toon over. Bovendien was in het begin van October de door den Keizer volkomen vertrouwde maarschalk Bessières in plaats van den bekwamen maar intrigeerenden Bernadotte met het opperbevel over het noorderleger belast. Hij kreeg de opdracht om in Zeeland en Brabant te doen wat hij noodig achtte en daarbij zich te herinneren, dat de Hollanders onder zijn bevel stonden. Werkelijk namen de fransche troepen reeds bezit van Bath en dreigden het te doen van Bergen op Zoom, wat nog door Dumonceau werd afgewend [2]).

Een ernstig conflict dreigde, want Lodewijk begeerde, zooals hij zeide, niet eenvoudig „le remplaçant de Schimmelpenninck" te zijn en verklaarde heen te willen gaan liever dan zich zoo te laten behandelen en zelfs „l'ombre de l'indépendance" te verliezen; hij bood den Keizer aan afstand te doen ten behoeve van zijn zoon [3]) en weigerde standvastig in de eischen van zijn broeder te berusten als „contraires à son premier devoir et funestes pour la nation". Maar Napoleon had door den engelschen inval de beteekenis van Antwerpen, „le secret de l'Escaut", leeren inzien. Hij toonde bij deze gelegenheid weder het militaire genie, dat hem eigen was, en gaf onmiddellijk bevel Antwerpen tot een geduchte vesting, tot een arsenaal van den eersten rang te maken. Daartoe moest hij de beschikking hebben over Walcheren, over geheel Zeeland, over de brabantsche vestingen, de geheel vrije beschikking: met andere woorden die streken en plaatsen moesten onmiddellijk bij zijn rijk worden ingelijfd. Dat moest goed- of kwaadschiks van Holland worden afgedwongen [4]). Maar aan de andere zijde zag Lodewijk thans in, dat het noodig zou kunnen worden geweld te gebruiken, en voor dit geval meende hij nergens anders steun te kunnen vinden dan bij Engeland zelf. Met dit doel besloot hij uit Het Loo naar Amsterdam terug te keeren en zijn ministers en generaals te raad-

[1]) Ibid. p. 218.
[2]) Vgl. Krayenhoff, Bijdragen tot de vaderl. geschiedenis van 1809/10 (Nijmegen, 1831).
[3]) Rocquain, p. 219.
[4]) Jorissen, l.l., blz. 292.

plegen. Algemeen werd zijn denkbeeld bestreden: alleen generaal Krayenhoff en admiraal Lemmers beloofden medewerking in deze richting, maar alle anderen wilden zich niet wagen aan het hooge spel, dat Lodewijk thans dacht te spelen, gebruik makend nog van de aanwezigheid der Engelschen in Zeeland. Verhuell en Roëll wezen op een ander reddingsmiddel: een bezoek des Konings aan zijn broeder te Parijs, waarin Lodewijk echter weinig heil zag [1]).

Nog hadden de Engelschen Walcheren niet verlaten, toen den 22sten November Napoleon door den gezant Verhuell te Amsterdam plotseling het voorstel liet doen, dat Lodewijk met hem zou komen overleggen. De Koning aarzelde en riep weder zijn ministerraad bijeen, die bijna eenstemmig schriftelijk tot de reis raadde als het eenige middel, door Verhuell reeds lang aanbevolen, om den toorn des Keizers te bezweren en land en volk te redden. Alleen Krayenhoff, 's Konings vertrouwde minister van oorlog, die tijdens den engelschen inval Amsterdam zooveel mogelijk in staat van tegenweer had gebracht [2]), wees op de mogelijkheid om met steun van Engeland 's lands onafhankelijkheid met de wapenen te verdedigen; hij kreeg dan ook verlof om met de versterking van Amsterdam voort te gaan en iedere bezetting dier stad af te weren „par tous les moyens qui seront en son pouvoir" [3]). De Koning, ofschoon denkend aan het lot der spaansche vorsten te Bayonne, voor zijn persoonlijke veiligheid te Parijs beducht en van meening, dat zijn afwezigheid in moeilijke gevallen slecht zou werken [4]), besloot te gaan, zoodra een officieele uitnoodiging gekomen zou zijn. Ook deze voorwaarde gaf hij daarna op. Hij droeg de leiding der regeering tijdelijk over aan den ministerraad, nam den 26sten plechtig afscheid van het Wetgevend Lichaam en vertrok met Roëll, minister van buitenlandsche zaken, naar Parijs om er nog het feest van den 2den December te kunnen bijwonen. Bij zijn vertrek, dat groote bekommering bij de gansche bevolking wekte, bepaalde hij, dat geen bezetting van grondgebied behalve Zeeland door de Franschen — men wist reeds, dat de Keizer hieraan ernstig dacht, vooral met

[1]) Jorissen, blz. 292 vlg., 433 vlg.
[2]) Krayenhoff, Bijdragen, passim.
[3]) Ibidem, blz. 183.
[4]) Jorissen, blz. 434, in de aanteekeningen van den staatsraad van Toulon over het toen verhandelde.

betrekking tot Zeeland — zou mogen geschieden dan „sur un ordre écrit de ma main en entier, signé en Hollandais, finissant par un ou deux mots: doe wel en zie niet om", het devies der Unie-orde; de laatste bepaling zou ook gelden voor ieder stuk van zijnentwege en bij gebrek daaraan moest men het als van geen waarde beschouwen. De kommandant der garde, de fransche generaal Tarayre, en andere fransche officieren werden verwijderd uit Amsterdam, dat aan de bijzondere zorg van Krayenhoff werd opgedragen, wien als minister van oorlog de macht over het leger in volle mate werd toevertrouwd.

De Koning had gehoopt, zelfs beloofd vóór 1 Januari terug te zullen komen, maar daarvan was geen sprake; Napoleon hield zijn broeder feitelijk van het eerste oogenblik af gevangen. De ergernis des Keizers was blijkbaar groot en reeds op den 2den December noemde hij Holland tegenover zijn broeder „une colonie anglaise", die hij zou „manger". Den volgenden dag sprak eerst de Keizer zelf in zijn toespraak tot het Wetgevend Lichaam van Holland als „le débouché des principales artères de mon empire", waar „changements nécessaires" waren, en daarna noemde de fransche minister in zijn „exposé" van den algemeenen toestand des rijks Holland „une partie de la France", aanslibbing immers van de groote fransche rivieren, een gevaar thans voor Frankrijk, dat ook den handel op Rijn en Wezer moest verbieden aan de engelschgezinde bewoners, want het zou goed zijn, dat alles weder terugkeerde tot „son ordre naturel". Op deze woorden, weldra in den „Moniteur" gedrukt, ontstond in Holland een „ongeloofelijke sensatie", die zich ook aan de Beurs deed gevoelen in een scherpe daling der hollandsche fondsen en „groote neerslagtigheid" wekte, zelfs bij de „ijverigste frondeurs" tegen het koninklijk gezag [1]). En een paar dagen later erkende de Keizer ronduit de annexatie te willen, desnoods met geweld, als Lodewijk niet vrijwillig afstand deed, in welk geval nog voorwaarden te bedingen zouden zijn, voor hem persoonlijk zoowel als voor de natie [2]).

Ten einde de inlijving te vermijden, stelde Lodewijk, nog hopend door concessiën zijn broeder te verbidden, aan diens minister van

[1]) Wichers, blz. 369; Masson, Napoléon et sa famille, t. v, p. 220.

[2]) Roëll, Verslag van hetgeen te Parijs in 1809 en 1810 is voorgevallen (Amst. 1837), blz. 14 vlg.

buitenlandsche zaken voor: afstand van het grondgebied tot de Maas, aanstelling van een gevolmachtigd keizerlijk agent te Amsterdam, intrekking van het dekreet over de in- en uitgaande rechten en van dat over den adel, maar hij weigerde staatsbankroet en conscriptie en eischte echtscheiding van Hortense. Op 's Keizers weigering, daar deze tegenover Engeland de gansche kust tot de Wezer begeerde, verlangde de Koning naar zijn land terug te gaan om zijn zaken te regelen. Maar Napoleon, ofschoon betuigend de fransche staatkunde „depuis Clovis jusqu'au Comité du Salut Public" te willen volgen [1]), verklaarde nu plotseling zijn besluit niet „onherroepelijk" en stelde voor een dertigtal hollandsche notabelen naar Parijs te laten komen. De Koning weigerde en meende thans eenige kans te zien op het behoud der onafhankelijkheid met opoffering van een deel van zijn rijk. Hij bood aan: ruil van Walcheren voor grondgebied in Berg, waarvan thans zijn zoon groothertog heette, of in Westfalen, stipte uitvoering der douanemaatregelen en opneming van Holland in het Rijnverbond. Een lange brief des Keizers volgde den 21sten December [2]), waarin deze zijne teleurstelling over den loop der hollandsche zaken uitte, zijne grieven optelde en den eisch stelde, den eisch, die het oude denkbeeld van de Rijngrens eindelijk tot een feit zou maken, van afstand van alles tot den Rijn, verbod van handel met Engeland, een vloot van 14 linieschepen, 7 fregatten en 7 brikken of korvetten, een leger van 25000 man, opheffing der maarschalks- en adelstitels. 's Keizers minister van buitenlandsche zaken, de hertog van Cadore, zou de verdere onderhandeling over een en ander voeren. Op de verklaring des Konings, dat hij dan met zijn oudsten zoon naar Holland terug wilde, antwoordde de Keizer, dat hij beiden onder politietoezicht stelde en hun vertrek zou beletten [3]). Nieuwe onderhandeling met Cadore volgde, waarbij de Koning, die in zijn uitersten nood steun zocht bij Rusland en keizer Alexander's bemiddeling inriep [4]), Brabant en Zeeland aanbood behalve het land van Altena, dat noodzakelijk bij Holland moest blijven wegens den

[1]) Sorel, t. VII, p. 421.

[2]) Rocquain, p. 228.

[3]) Roëll, Verslag, blz. 45.

[4]) Sorel, t. VII, p. 422.

loop der wateren in die streek, en overigens in de plannen van zijn broeder wilde treden, mits eene schadeloosstelling in duitsch grondgebied volgde; maar het aanbod werd beantwoord met een weigering van alle schadeloosstelling en de bedreiging, dat de zaak spoedig moest afloopen, zouden niet de fransche troepen het koninkrijk zonder waarschuwing binnenvallen.

Op deze eischen besloot Lodewijk aanvankelijk niet in te gaan. Hij meende ver genoeg gegaan te zijn. Hij begreep, dat Napoleon om algemeene staatkundige redenen de inlijving op dit oogenblik nog niet wenschte [1]), en dacht van die omstandigheid gebruik te maken om tijd te winnen. Hij zond den 27sten December den ministerraad te Amsterdam bericht van het gebeurde met bevel om militaire maatregelen te nemen; de meest vertrouwbare generaals moesten naar de grenzen gezonden worden om acht te geven op den marsch der fransche troepen en, als deze werkelijk binnenrukten, daartegen protesteeren zonder evenwel geweld tegenover geweld te plaatsen; die generaals moesten alle wanordelijkheden trachten te voorkomen en de eventueel binnenrukkende Franschen vergezellen; de amsterdamsche Bank moest worden beveiligd, desnoods hare fondsen worden te gelde gemaakt en zij zelve opgeheven, in ieder geval tegen overrompeling beschermd worden; vreemde troepen mochten nergens binnengelaten worden dan mits vergezeld door een hollandsch hoofdofficier. Lijdelijke tegenstand werd dus aanbevolen, geen feitelijk verzet. Alleen ten opzichte van Amsterdam werd een uitzondering gemaakt; daar mochten in geen geval vreemde troepen worden toegelaten zooals bleek uit een tweede schrijven des Konings van 5 Januari, gezonden op verzoek van de door den eersten brief niet voldoende ingelichte ministers.

Maar reeds nam, onmiddellijk na het vertrek der Engelschen, Bessières bezit van Walcheren en verbood Dumonceau dit eiland te bezetten: deze moest Cort Heyligers, die reeds Middelburg was binnengerukt, naar Zuid-Beveland terugroepen en de flotille van De Winter kreeg aanwijzing de zeeuwsche wateren niet te verlaten. Ook La Rochefoucauld gedroeg zich te Amsterdam als heer en meester en noodigde brutaalweg een aantal ingezetenen, onder hen den tijdelijken minister van buitenlandsche zaken Mollerus,

[1]) Jorissen, l.l., blz. 410.

bij zich om te bespreken wat er te doen viel [1]), terwijl de ministerraad, niet geheel eensgezind omtrent de aan te nemen houding — Krayenhoff, Appelius en Van der Capellen waren voor krachtig verzet en de eerste voerde 's Konings militaire bevelen stipt uit; de anderen aarzelden — hem liet begaan. Als resultaat van de bespreking meldde de gezant reeds 16 December aan zijne regeering, dat de Hollanders onafhankelijkheid wenschten, in geen geval staatsbankroet, conscriptie of fransche bezetting zouden dulden, maar dat zij wel geneigd waren Zeeland en Brabant in ruil voor het groothertogdom Berg te geven, dat zij ook het Continentale Stelsel wilden aannemen en tot enkele verdere concessies bereid waren [2]).

Wat zou er geschieden? Met spanning wachtte men het in Holland af, een spanning, die zich uitte in algemeene ongerustheid, scherpe daling van beurswaarden en verloop van het krediet, terwijl Krayenhoff Amsterdam meer en meer in staat van tegenweer bracht, ofschoon 's Konings bevelen dienaangaande telkens onzekerder werden [3]). De crisis naderde snel. Het niet uitbetalen van traktementen benevens het uitstel der rentebetaling veroorzaakte een algemeene paniek [4]).

De Koning deed nog wat hij kon. Op raad van Cadore bood hij den Keizer aan met de Koningin terug te gaan, toe te stemmen in eene pruisische leening te Amsterdam, waaruit Pruisen zijn oorlogschatting zou kunnen betalen, en eindelijk Walcheren, Zuid-Beveland en Brabant te ruilen tegen Munsterland tot de Lippe [5]). Maar Napoleon weigerde opnieuw en de zending van maarschalk Oudinot, hertog van Reggio, naar Antwerpen als bevelhebber van het noorderleger scheen reeds een maatregel tot inlijving van Holland te beteekenen, want de Keizer begeerde voor zijn rijk in ieder geval de Rijngrens, de „natuurlijke grens" van Frankrijk, van ouds het doel der fransche staatkundige idealen.

Nog eenmaal trachtte Lodewijk zijn broeder te verbidden, maar de Keizer eischte nu òf 's Konings „démission" òf de bijeenroeping

[1]) Roëll, Verslag, blz. 30.
[2]) Du Casse, p. LXXII.
[3]) Jorissen, blz. 325 vlg.
[4]) Vgl. de belangrijke brieven van Van der Heim aan Roëll achter het boek van Wichers.
[5]) Rocquain, p. 234.

van 15 à 20 hollandsche notabelen te Parijs. In overleg met Roëll bood de Koning thans aan Napoleon's eischen van 21 December aan zijne Wetgevende Vergadering voor te leggen en de onderhandeling daarover door den gezant Verhuell te openen. Hierin stemde de Keizer eindelijk toe, in de hoop door de luide verkondigde plannen tot annexatie van Holland het weerbarstige Engeland tot onderhandeling over den vrede ter zee te brengen, daar de annexatie, weldra door die van het gansche kustgebied tot Danzig toe gevolgd, voor Engeland, dat ook op Hamburg en andere plaatsen nog altijd een voordeeligen sluikhandel in koloniale waren en fabrieksgoederen dreef, een ernstige slag zou zijn. Wilde Engeland niet, dan zou het van Zeeland en Brabant beroofde Holland ook niet langer kunnen blijven bestaan, maar noodzakelijk moeten worden gebracht onder fransch beheer, desnoods onder een eigen gouverneur-generaal met behoud der bestaande bestuursvormen [1]). Een geheim agent, door den hollandschen ministerraad af te zenden, zou Engeland van den gevaarvollen toestand moeten onderrichten [2]) en tot eindelijk toegeven moeten brengen, of het anders door aanbod zelfs der volkomen vrijlating van Holland mogen overhalen tot vrede.

In dien geest werd, nadat een eerste missive des Konings als onvoldoende afgekeurd was, een krachtig koninklijk schrijven naar Amsterdam aan de ministers opgesteld, maar de Keizer eischte nu inzage ook van den door middel van een der groote handelsfirma's te Amsterdam naar Engeland te zenden brief en weigerde nogmaals vergunning aan den Koning om terug te gaan, daar die terugkeer de thans liever niet aan te kweeken hoop op behoud der onafhankelijkheid zou doen herleven, ja zelfs tot verzet aanleiding zou kunnen geven. Tegelijk liet hij Oudinot zoowel Bergen-op-Zoom als Breda opeischen ten einde nog meer indruk te maken. De fransche troepen werden daar wel afgewezen, maar de Keizer legde dit uit als een beleediging zijner eer en Lodewijk moest thans wel toestemmen in de bezetting, die hij echter nog als een „garnizoensverandering" deed voorkomen.

Doch nu scheen de maat vol en Lodewijk besloot te vertrekken, zij het tegen den zin des Keizers, waarvan hij Cadore kennis gaf. Een

[1]) Roëll, Verslag, blz. 68 vlg.; Sautijn Kluit, blz. 107 vlg.

[2]) Rocquain, p. 235; Sorel, t. VII, p. 423, 446 suiv.

hevig tooneel tusschen de beide broeders volgde en Lodewijk moest blijven, thans door een wacht bewaakt. Een uitvoerige nota, door den Keizer zelven ontworpen, werd hem weldra aangeboden ter begeleiding van het schrijven van den ministerraad naar Engeland. Deze stukken, 25 Januari 1810 uit Parijs afgezonden, werden op aanwijzing van Roëll in handen gesteld van den amsterdamschen bankier Labouchère, hoofd der aanzienlijke firma Hope en tevens schoonzoon en vennoot van het hoofd van het beroemde londensche bankiershuis Baring [1]).

Labouchère's zending [2]) met de door Van der Heim en Mollerus geteekende nota liep op niets uit, want Engeland sloeg het belang der feitelijke inlijving van het toch reeds geheel van Frankrijk afhankelijke Holland niet hoog aan; alleen matiging van de fransche staatkunde tegenover Engeland en intrekken der fransche handelsdekreten kon de engelsche regeering tot toenadering brengen, was het antwoord. Labouchère keerde na een verblijf van tien dagen met dit antwoord terug, nadat hij zich nog onvoorzichtig ingelaten had met een diplomatieke intrige van Talleyrand en Fouché tegen hun meester, waardoor Napoleon's argwaan tegenover zijn broeder zeer was toegenomen.

Intusschen had Oudinot Bergen op Zoom en Breda bezet [3]) en was al het grondgebied tot de Maas toe door dezen bij proclamatie onder militair beheer genomen, met verbeurdverklaring van de daar aanwezige engelsche goederen en alle koloniale waren, de eerste ten voordeele van Vlissingen en zijn bewoners wegens het bombardement en de vernieling der dokken. De Koning protesteerde maar gaf weldra toe, erkende de bezetting en stelde zijne troepen onder bevel van Oudinot, die telkens verder doordrong en 11 Februari Dordrecht bezette, tegelijk Nijmegen en de Bommelerwaard bedreigend. Een scherpe zinsnede tegen Holland's „trahison" en de aankondiging van een bezetting der hollandsche kusten door „vertrouwbare" troepen en beambten in den franschen „Moniteur" van 30 Januari

[1]) Zeer goed over dit alles: Wichers, blz. 136 vlg.; Sautijn Kluit, blz. 108 vlg.

[2]) Vgl. Roëll, Verslag; Thiers, Histoire du Consulat et de l'Empire, vol. XII, p. 67 suiv.; Sorel, l.l. p. 446 suiv.

[3]) Vgl. over het daarbij gebeurde de stukken betreffende de zending van den staatsraad Elout naar Oudinot in Febr. 1810 (Jorissen, blz. 438 vlg.).

verergerde de vernedering, waartegen de fiere verdediging der hollandsche ministers in de „Koninklijke Courant" weinig uitwerkte, integendeel 's Keizers toorn in nog hooger mate opwekte. Hij eischte nu van zijn broeder opnieuw diens vrijwilligen afstand en verweet hem nogmaals zijn engelschgezindheid en zijn bespottelijke zoowel als schadelijke maatregelen tot benoeming van maarschalken en instelling van een adel, welks bestaan streed met de beginselen der Revolutie, naar hij beweerde.

Lodewijk, vroeger tot afstand niet ongeneigd, achtte dezen thans met zijn eer ten eenenmale onbestaanbaar en weigerde, maar stemde toe in afstand van alles tot Rijn en Waal behalve Schouwen en Altena, ja zelfs in het nemen van alle door den Keizer begeerde maatregelen omtrent het Continentaal Stelsel; de Keizer zelf zou den „directeur-général du blocus" in Holland mogen aanwijzen [1]). Dit plan werd thans te Amsterdam aan een „Grooten Raad", bestaande uit de ministers, de voorzitter van den Staatsraad, de oud-voorzitters van het Wetgevend Lichaam en de directeuren van schatkist en openbare schuld voorgelegd, wederom met uitdrukkelijk bevel geen fransche troepen in Amsterdam toe te laten. De „Groote Raad" legde zich moedeloos en vol ontroering bij de zaak neder; hij raadde ertoe over te gaan, met bloedend hart bereid zich naar het „groot systeem" te schikken [2]). Hoop en vrees wisselden elkander in Holland af; de koersen rezen en daalden op de onzekere berichten uit Parijs; het krediet en de wisselkoers te Amsterdam bleven onophoudelijk in schommeling; sommige groote handelshuizen begonnen te wankelen. La Rochefoucauld deed zijn best om de onrust te vergeren, protesteerde luide tegen Krayenhoff's maatregelen en trachtte diens gezag te ondermijnen [3]). Maar Napoleon had reeds te Parijs zijn broeder nieuwe eischen gesteld en nieuwe onderhandeling was noodig, zoodat de Koning zuchtte: „nous sommes ici dans un coupe-gorge, dont il faut sortir à tout prix; quand une fois je serai sorti, on ne m'attrapera pas une seconde fois."

Na het bericht der mislukking van Labouchère's zending werd het niet beter. De staatsgevangen vorst zag zich eindelijk 22

[1]) Rocquain, p. 249.
[2]) Roëll, Verslag, blz. 140 vlg.
[3]) Jorissen, blz. 334 vlg.

Februari genoodzaakt den geheelen rechter Waal- en Merwedeoever tot Werkendam af te staan en een grenslinie langs Westkil, Biesbosch, Volkerak, Krammer en Grevelingen goed te keuren, een fransch leger van 7000 man op te nemen in zijn gebied en de verbeurdverklaring te bevelen van alle in 1809 door amerikaansche schepen aangebrachte waren. Dit ging Roëll en Verhuell te ver; zij rieden den Koning wijzigingen voor te stellen, wat dan ook geschiedde maar weinig baatte. De Keizer, woedend over den tegenstand in Holland en over La Rouchefoucauld's berichten aangaande de versterking van Amsterdam [1]), eischte het onmiddellijk ontslag van Krayenhoff, die in weerwil van 's Koning's aarzelende houding krachtig zijn gang was gegaan in de aangewezen richting, en van Mollerus, die door La Rochefoucauld gewantrouwd werd. Ook dit moest Lodewijk toestaan, al verzekerde hij hun in het geheim van zijne gunst. Toen maakte Napoleon den Koning zijn ultimatum bekend, waaraan deze zich nog dienzelfden dag had te onderwerpen: „il faut que cette farce finisse."

Zoo kwam het parijsche traktaat van 16 Maart tot stand, maar Roëll, eindelijk zijn ondankbare en bezwaarlijke taak moede, weigerde het te onderteekenen, al ried hij tot de aanneming, waarop de gezant Verhuell het op 's Konings bevel met Cadore onderschreef [2]): de Koning nam alle verantwoordelijkheid op zich. Een brief, waarin hij zijn voornemen te kennen gaf om toe te geven, bereikte Amsterdam in den nacht van 27 op 28 Februari en maakte een einde aan alle denkbeelden van verdediging der hoofdstad [3]). Bij dit traktaat werd alle handel met Engeland verboden tot op de intrekking der engelsche orders van 1807; alleen keizerlijke vrijbrieven, „licenten", zouden vergunning mogen geven om handel te drijven; 18000 man, waarvan 6000 Franschen, zouden met fransche douaniers de riviermonden bewaken, allen onderhouden door Holland; de laatstelijk voorgestelde grens, de „dalweg van den Rijn", zou voortaan beide rijken scheiden; een vloot van 9 liniescheepen, 6 fregatten en 100 kanonneerbooten zou steeds beschikbaar zijn tijdens den zeeoorlog; alle engelsche fabriekswaren zouden ver-

[1]) Wichers, blz. 179 vlg.; Krayenhoff, Bijdragen, blz. 239 vlg., waar de stukken zijn uitgegeven.
[2]) Wichers, blz. 311 vlg.
[3]) Jorissen, blz. 343 vlg.

boden blijven. In een viertal „geheime artikelen" werd een fransch generaal met het bevel over de 18000 man belast, werden alle schepen met contrabande en alle engelsche en koloniale waren verbeurd verklaard, werd het ontslag beloofd der beide ministers, die Amsterdam hadden willen verdedigen, en werden de gezantschappen bij Rusland en Oostenrijk opgeheven; op verzoek des Konings was dit in een geheim „protocol" achteraan opgenomen ten einde de openlijke vernedering niet te erg te maken. Een in de „Koninklijke Courant" geplaatste brief des Konings aan den Staatsraad en de ministers betoogde de noodzakelijkheid der onderwerping tegenover de hooge staatslieden en de natie zelve, in de zwakke hoop dat 's Keizers genade eenmaal vergoeding zou geven voor alle opofferingen.

En nog had Lodewijk deze harde voorwaarden voor een deel slechts te danken aan de bemoeiingen zijner moeder, die bij Napoleon voor hem tusschenbeide was gekomen. Een trotsch welwillende brief des Keizers verklaarde, dat hij „pour la première fois (fit) ployer (sa) politique au désir de (lui) être agréable", maar herinnerde tevens aan den plicht der dankbaarheid, waarschuwend voor de toekomst: „ne croyez pas que l'on me trompe et n'en voulez à personne." De zwakke Koning boog zich dankbaar; hij sprak zijn broeder dank uit „d'avoir laissé quelque existence à la Hollande" en beloofde: „je ferai tous mes efforts pour être agréable à Vôtre Majesté" [1]). Zoowel de „Groote Raad" als het Wetgevend Lichaam legden zich, het laatste onder scherpe afkeuring, bij het traktaat neder als bij een droeve noodzakelijkheid maar niet zonder te wijzen op de feitelijke onmogelijkheid om op deze wijze voort te bestaan en de lasten van dat bestaan te dragen [2]).

Nu volgde ook de ratificatie spoedig. Het huwelijk van Napoleon met zijne nieuwe gemalin Maria Louise van Oostenrijk hield den Koning nog eenige dagen in Frankrijk op. Hij verliet na de ratificatie van het traktaat op 31 Maart, waarbij hij naast zijne onderteekening ten slotte nog de woorden: „par tous les moyens en notre pouvoir" voegde [3]), den 7den April eindelijk Parijs om vier dagen later in zijne hoofdstad terug te keeren. Zelf in bittere stemming, werd hij er met vreugde ontvangen, daar men òf wist òf wel vermoedde, aan welke grievende behandeling hij zich ter wille van het behoud der onafhankelijkheid had moeten blootstellen.

[1]) Rocquain, p. 262/3.
[2]) Vgl. Jorissen, blz. 465 vlg.
[3]) Jorissen, blz. 364.

De vreugde zou niet lang aanhouden. Nog slechts drie maanden levens waren het koninkrijk beschoren: het Wetgevend Lichaam had juist gezien. Ook de Koning zelf maakte zich geen andere illusie dan dat het bestaan des rijks op deze wijze ten minste nog eenigen tijd kon gerekt worden. Voor het oog hield hij zich meer verzekerd van de toekomst en de terugkeer van Hortense met hare kinderen eenige dagen later scheen evenzeer daarop berekend te zijn, al begaf zij zich spoedig weder, na hevige twisten, „om gezondheidsredenen" naar Plombières.

Een den 13den April bijeengekomen vergadering van hooge staatsdienaren huldigde opnieuw 's Konings zelfopoffering, maar verklaarde tevens de letterlijke uitvoering van het traktaat ondoenlijk en ried aan te trachten het zoo goed mogelijk te volbrengen [1]). Voor de regeling der zoo veranderde toestanden beval zij de bijeenroeping eener „provisioneele commissie" aan, die in het geheim moest beraadslagen en zou worden samengesteld uit een paar ministers en staatsraden benevens een zestal leden van het Wetgevend Lichaam. Deze commissie kwam reeds 17 April bijeen en ontving eene geheime instructie, waarin de Koning opnieuw een ernstig beroep deed op de leden om hem te zeggen, of men het „rampzalig bestaan" nog voort zou zetten en, zoo ja, met hem naar middelen van uitvoering van het traktaat te zoeken. Maar tegelijk beging hij de groote onvoorzichtigheid om La Rochefoucauld, in wien hij een der voornaamste bewerkers van zijn ongeluk zag, niet langer ten hove te ontvangen en hem in het oog vallend ongenadig te behandelen, ja zelfs door zijne omgeving te doen vermijden; hij had reeds 3 April den tot toegeven gezinden amsterdamschen burgemeester Van de Poll afgezet [2]). En dit terwijl Den Haag en Leiden reeds door fransche troepen bezet waren, Utrecht tot Oudinot's hoofdkwartier was gemaakt, de kustwacht in werking trad en de grensregeling

[1]) Wichers, blz. 190 vlg.
[2]) Jorissen, blz. 371.

nog niet afgedaan was. Over die grensregeling in verband met den „physiquen staat" in de Biesbosch was nog heel wat te doen, ook wegens de domeinen; ten slotte werd op aandrang der hollandsche ingenieurs het Steurgat of wel de zoogenaamde Bakkerskil als de gewenschte grens aangewezen, maar de geheele zaak aan de fransche commissarissen ter beslissing overgelaten [1]).

De hooge toon van den gezant, de aanmatigingen der fransche douaniers tegenover binnenschepen en der fransche bevelhebbers van de detachementen in Maasland en Amstelland, de bezetting ook van Rotterdam en andere steden door Oudinot's troepen, werd weldra zoo onverdraaglijk, dat de Koning einde April opnieuw een „consultatieve vergadering" bijeenriep ter beantwoording van de vraag, of het werkelijk niet beter was afstand te doen, welke vraag voor het oogenblik nog ontkennend beantwoord werd. Lodewijk, van het militair bewind zoo goed als ontzet, bleef thans weinig meer dan administratief bestuurder van eenige departementen van Frankrijk. De Keizer scherpte hem dit in. Hij bezocht in het begin van Mei de pas ingelijfde streken en de rampzalige Koning was gedwongen hem te Antwerpen te komen huldigen. Maar ook La Rochefoucauld verscheen daar en werd met veel grooter hartelijkheid en eerbewijs ontvangen dan Lodewijk zelf.

Een nieuwe slag in het aangezicht des Konings volgde weldra. Bij zijn terugkomst te Amsterdam verlangde de gezant uitlevering der sedert 1 Januari 1809 binnengevallen schepen met hare lading, wapening der 9 linieschepen, ophouden van den sluikhandel met Engeland en overneming der zeeuwsche schuld [2]). Hij berichtte bovendien, dat hij na acht dagen zijn post zou verlaten en dien zou overgeven aan zijn secretaris Sérurier. Aan dat plotseling vertrek werd, ofschoon het reeds van te voren bepaald was, eenige grond gegeven door de klacht over een vechtpartij, waarbij een koetsier der ambassade was beleedigd, hetgeen tot groote verontwaardiging van den gezant naar diens meening niet behoorlijk gewroken was.

Na een stormachtige audiëntie, waarin de gezant wederom den Koning op hoogen en zelfs beleedigenden toon toesprak, verliet hij den 29sten Mei Amsterdam, terwijl Napoleon verklaarde voortaan

[1]) Vgl. daarover Jorissen, blz. 373 vlg., 468 vlg.
[2]) Du Casse, p. XCVIII. Vgl. Jorissen, blz. 383/4.

geen gezant, maar alleen een zaakgelastigde daar te zullen laten, gelijk hij ook geen hollandsch gezant meer te Parijs wilde hebben en Verhuell wegzond. „C'est la dernière lettre que de ma vie je vous écris" eindigde de nieuwe serie van ongenadige brieven aan den „incorrigible" [1]).

Het einde naderde. Oudinot, die reeds bevel had om aan het hoofd van zijn „observatiekorps" nog krachtiger en geheel zelfstandig op te treden zonder zich om Lodewijk te bekreunen, gedroeg zich op last des Keizers overal als heer en meester, nu ook niet alleen meer op de kust zijn detachementen verspreidend maar ze zendend tot diep het land in; hij moest overal alle engelsche waren opzoeken en de onmiddellijke wapening der negen schepen eischen; de fransche kapers waren alleen hem verantwoording schuldig zoo goed als de douaniers. De nieuwe eisch van Sérurier tot herstel van Van de Poll en uitlevering der schuldigen aan het geval met den koetsier werd in de meest beleedigende termen geuit, zoodat zelfs de kalme Roëll zijn zelfbeheersching een oogenblik verloor. Een hevige gisting was overal merkbaar en de haat tegen de fransche troepen en ambtenaren leidde herhaaldelijk, met name te Rotterdam, tot oproerige tooneelen [2]), die eindigden met bestraffing en ontslag der hollandsche autoriteiten. Lodewijk, tot het uiterste gebracht, nam zich voor in ieder geval de bezetting van Amsterdam tot elken prijs te verhinderen en de verdedigingsplannen van Krayenhoff weder op te vatten maar vond voor dit thans geheel onuitvoerbare plan noch bij de ministers noch bij de generaals steun.

Hij deed nog een laatste poging om de onafhankelijkheid te redden, riep (begin Juni) Sérurier bij zich en verzocht diens raad en tusschenkomst, bereid om alles te doen, mits Holland zijn „administration séparée" behield [3]). Maar Oudinot's douaniers waren reeds te Muiden en Diemen gekomen, vlak voor de poorten der hoofdstad, en den Koning bleef alleen lijdelijk verzet over, nu het feitelijke verzet onmogelijk werd geacht. Sérurier verklaarde aanvankelijk, dat de bezetting van Amsterdam zelf niet in 's Keizers bedoeling lag en zond zijn attaché De Caraman naar Parijs om 's Konings bereidwilligheid te berichten.

[1]) Rocquain, p. 277.
[2]) Jorissen, blz. 391.
[3]) Du Casse, p. CXV.

Maar ook dit hielp niet, want Napoleon antwoordde niet meer op 's Konings verklaringen en betuigingen. De weigering van den doortocht eener fransche patrouille door Haarlem, waar Lodewijk thans in het Paviljoen verblijf hield, gaf aanleiding tot het bevel des Keizers aan Oudinot om zijne troepen, nu in het geheel 20000 man sterk, te Utrecht samen te trekken, terwijl generaal Molitor met zijne divisie uit Hamburg zou aanrukken. De zending van De Caraman mislukte geheel; de Keizer gaf nog steeds geen antwoord. Een poging van Valckenaer, die juist wegens financieele belangen naar Parijs moest, bij Cadore had eveneens geen gevolg, evenmin als een andere van Roëll, die „om gezondheidsredenen" naar Frankrijk was gereisd; de Koning ging er zelfs toe over om Cadore's tusschenkomst in te roepen, ja hem om hulp te smeeken [1]). Einde Juni kwam het bericht aan Sérurier, dat de Keizer ook tot de bezetting van Amsterdam besloten had; alleen een schitterende ontvangst der troepen zou nog iets voor Holland kunnen uitwerken, meende Cadore [2]).

De Koning was thans vast besloten dit niet te verdragen en bij de „entreé triomphale" van Oudinot af te treden. Het spel van kat en muis verdroot hem reeds lang. Hij riep den 29sten Juni nog eenmaal de ministers, de bevelhebbers van leger en vloot en de grootofficieren van het rijk te Haarlem bijeen. Het denkbeeld van verdediging der hoofdstad werd eenstemmig afgekeurd, maar de Koning weigerde standvastig den intocht bij te wonen en deelde mede, dat hij den Keizer een koerier zou zenden, tot wiens terugkomst hij te Haarlem zou blijven. Tevergeefs trachtten De Winter en Dumonceau hem te bewegen naar Amsterdam te komen, tevergeefs deed dit ook Van der Heim na een bezoek van Sérurier [3]).

Lodewijk legde daarop den 1sten Juli de regeering neder ten behoeve van zijn oudsten zoon, en bij ontstentenis van dezen van den jongsten onder regentschap der Koningin, in afwachting van wier komst de ministers het regentschap zouden waarnemen als Provisioneele Raad van Regentschap onder voorzitterschap van Van der Heim. Na regeling dezer zaken en kennisgeving aan den

[1]) Wichers, blz. 219 vlg.; Jorissen, blz. 430; Vreede, Gesch. der Diplomatie, II, 2, blz. 450; Du Casse, p. CXL.

[2]) Wichers, blz. 329.

[3]) Ibid. blz. 223 vlg. Van Sypesteyn, Leven van Dumonceau, blz. 77.

Keizer en de Koningin en nadat een laatste poging des Konings bij Oudinot om de bezetting van Amsterdam nog te doen uitstellen mislukt was, daar de maarschalk verklaarde bepaalde bevelen dienaangaande te hebben [1]), verliet de Koning in den nacht van 2 op 3 Juli Haarlem en begaf zich naar Teplitz in Bohemen, zich stellend onder bescherming van Oostenrijk, vol droefheid over het mislukken zijner goede bedoelingen, over de nutteloosheid van alle persoonlijke opofferingen, die hij zich getroost had, maar nog hopend op de mogelijkheid der redding eener natie, aan welke hij gewenscht had zijn leven te wijden. Maar nooit, ook in zijn later leven niet, heeft hij zich juist rekenschap gegeven van de reden der mislukking: hij, die zijn broeder en diens bedoelingen kende, had bij de aanvaarding van zijn ambt moeten bedenken, dat die bedoelingen, gericht op de belangen van Frankrijk en in het bijzonder tegen Engeland en Duitschland, ten eenenmale onvereenigbaar waren met de illusiën, die Lodewijk zich maakte van een onafhankelijk koningschap over een vrij handelsvolk. En hij — zooals de menschen zijn — heeft de schuld van het gebeurde alleen geweten aan de tirannie van den machtigen Keizer.

De kans, dat Napoleon in de getroffen regeling zou toestemmen, was gering en Verhuell, aangewezen om het bericht naar Parijs over te brengen, weigerde dan ook 's Konings laatste boodschap aan den Keizer te melden, evenals Elout, die naar koningin Hortense had moeten gaan. Maar de ministers namen de opdracht aan en begonnen den 3den Juli de regeering te aanvaarden door bijeenroeping van het Wetgevend Lichaam en kennisgeving van het gebeurde aan de natie en de vreemde mogendheden. Zij boden den jongen Koning te Haarlem hun gelukwenschen aan.

Den volgenden dag deed Oudinot werkelijk zijn intocht binnen Amsterdam, plechtig ontvangen door den minister van oorlog, die zijn tranen niet kon bewingen, en door de stedelijke regeering onder kanongebulder en tromgeroffel naar zijn woning geleid. Hij nam aanstonds de leiding der zaken op zich, plaatste een fransche eerewacht bij den jongen Napoleon Lodewijk en gedroeg zich uiterst welwillend en hoffelijk jegens ministers en generaals, in afwachting van 's Keizers bevelen: zijn tegemoetkomende houding

[1]) Jorissen, blz. 398.

en de persoonlijke invloed van den populairen admiraal De Winter werkte ook mede om de nog altijd zeer oranjegezinde lagere bevolking te Amsterdam tegenover de vreemde troepen in toom te houden [1]).

Generaal Janssens, die na Verhuell's weigering door de ministers met het bericht der abdicatie van koning Lodewijk en van het verder gebeurde naar den Keizer was gezonden [2]), vond dezen in zeer toornige stemming over de handelwijze zijns broeders, dien hij voor de zooveelste maal van de zwartste ondankbaarheid beschuldigde jegens zijn weldoener, die hem van zijn jeugd af had voortgeholpen. Hij had geen begrip van diens onwil om zijn werktuig te zijn en van een warme genegenheid jegens zijn volk als Lodewijk getoond had: „c'est avec la raison et la politique qu'on gouverne les états" [3]) had hij eenmaal uitgeroepen in zijn welbekenden afkeer van alles wat op „ideologie" en „sentiment" geleek. Nu was dan Lodewijk werkelijk „l'objet de la risée et la pitié des Hollandais", zooals hij meende. Welke groote plannen had hijzelf niet met Holland gehad? Tot Hamburg, Osnabrück, over geheel Noord-Duitschland had hij het willen uitbreiden, „un noyau de peuple qui eût dépaysé davantage l'esprit allemand, ce qui est le premier but de ma politique". Hij zou het tot schitterenden bloei hebben verheven, maar onder deze voorwaarde, dat het zijne politiek geheel zou hebben gediend; „hors de moi il n'y a point de crédit", riep hij uit. Wat had Lodewijk echter gedaan? Hij had „suivi une route diamétralement opposée". Welnu, hoe stond hij zelf, hoe zijn land thans?

In dien geest antwoorde hij Janssens op diens bericht. Maar wat nu? Van het zwakke, wankelende regentschap kon geen sprake zijn en de Raadpensionaris was eenmaal vervangen. Geen andere oplossing was mogelijk dan de annexatie, ook in het belang van Holland zelf. Zoo sprak hij, verzwijgend, dat deze oplossing reeds door hem was voorbereid en dat hij ook daarom het regentschap niet begeerde: het besluit de „rappeler auprès d'Elle son auguste frère" lag gereed en de annexatie heette daar „une absolue nécessité", noodzakelijk gevolg van „la suite d'erreurs où la Hollande a été précipitée par l'Angleterre" [4]).

[1]) Wichers, blz. 231.
[2]) Jorissen, blz. 401 vlg., 406 vlg.
[3]) Rocquain, p. 276.
[4]) Wichers, blz. 334.

Het duurde dan ook niet lang, of het werd uitgevaardigd, gedagteekend van den 9den [1]) Juli 1810. Artikel 1 van het uit 13 artikelen bestaande dekreet van Rambouillet [2]) behelsde: „la Hollande est réunie à l'Empire". Amsterdam zou de derde stad des rijks worden; het koninkrijk zou zes senatoren, zes staatsraden, 25 gedeputeerden in het Wetgevend Lichaam, twee rechters in het hof van cassatie hebben; de land- en zeeofficieren zouden in hun rang blijven; Lebrun, hertog van Plaisance, 's Keizers voormalige mede-consul, zou als „lieutenant-général" met een „conseil de ministres" te Amsterdam zetelen tot Januari 1811, als wanneer het eigenlijke fransche bestuur zou aanvangen; alle burgerlijke ambtenaren bleven gehandhaafd; tot 1 Jan. 1811 zouden de gewone lasten gelden, waarna het fransche belastingstelsel zou worden ingevoerd; de openbare schuld zou voor 1810 voor $^1/_3$ worden betaald evenals de nog niet betaalde interesten van 1808 en 1809; de douane zou met de fransche worden vereenigd, terwijl de douane-linie op de fransche grens tot 1811 zou blijven; de aanwezige koloniale waren zouden eigendom der eigenaars blijven tegen betaling van 50 %; een bijzonder beheer zou te Amsterdam worden gevestigd voor dijken, polders en openbare werken; in den loop van Juli moesten 15 door het Wetgevend Lichaam benoemde personen in commissie naar Parijs komen tot regeling der schulden en der vereeniging met het rijk.

Bij dit dekreet kwam een keizerlijk schrijven, waarin verklaard werd, dat de Keizer de getroffen regeling op grond van de in het bijgevoegde ministerieele rapport van Cadore vermelde redenen niet kon goedkeuren, en tevens verzocht werd te zorgen voor de benoeming van mannen van „lumières" en „intégrité" in de bedoelde commissie. Bovendien wenschte de Keizer afkondiging der in het schrijven aangegeven proclamatie, die, met mededeeling van het dekreet en in de woorden des Keizers „overwegende de omstandigheden van Europa, de geografische ligging van Holland en de aanmatigingen van den gemeenschappelijken vijand", kortelijk de voordeelen der annexatie aanwees aan het einde der „tusschenbesturen, welke sedert zestien jaren dit gedeelte van het keizerrijk

[1]) Het is reeds op den 8sten geteekend (Rocquain, p. 283).
[2]) Wichers, blz. 337 vlg.; Joh. W. A. Naber, Geschiedenis der inlijving bij Frankrijk (Haarlem, 1905), blz. 392 vlg.

hebben gekweld"; „het ruime veld" voor Holland's werkzaamheid, „van Amsterdam tot Rome", zou de bevolking in staat stellen de heropening van den handel op alle wereldstreken af te wachten, „die uw voorvaderen vereeuwigd en de eer van den Bataafschen en Hollandschen naam zoo hoog gehouden hebben" [1]).

Met dit eeresaluut aan het roemrijk verleden verdween de hollandsche natie den 13den Juli 1810 uit de rij der volken. Den volgenden morgen kwam Lebrun te Amsterdam aan en nam de regeering des lands over.

HOOFDSTUK VI.

DE JAREN DER INLIJVING BIJ FRANKRIJK.

Zoo was dan eindelijk het pleit beslecht en het feitelijk reeds in Januari 1795 veroverde grondgebied aan Frankrijk gehecht, een maatregel, die een zuiverder toestand teweeg bracht dan die was geweest, waarin de Bataafsche Republiek en na haar het koninkrijk Holland had moeten leven. Het was eenvoudig de voortzetting van de staatkunde van het comité van 1795, dat ongeveer in dezelfde woorden het recht van Frankrijk op inlijving van Holland had betoogd, waarmede thans de Keizer daartoe overging [2]). Het bestaan dier staatsvormen was hoe langer hoe meer onmogelijk gebleken; de schijnbare zelfstandigheid had zooveel bezwaren opgeleverd, dat tal van oprechte vaderlanders, hoe ook met den vaderlandschen dichter Helmers bejammerend, dat „'s volks eerkroon ligt in 't stof, 's lands roem heeft uitgeschenen", geen andere uitkomst wenschelijk hadden geacht, ja reeds lang de beslissing in dien geest hadden begeerd, gedrukt door de onzuiverheid, de onmogelijkheid van den toestand gedurende de laatste vijftien jaren. Nu eerst zou het doenlijk zijn, meenden zij, om den onhoudbaren staat der financiën door ingrijpende maatregelen te verbeteren en een einde te maken aan den zwaren, al te zwaren druk der staatsschuld; nu

[1]) Vgl. den brief des keizers, in de proclamatie vertaald, bij Rocquain, p. 285; bij Jorissen, blz. 408.

[2]) Sorel, t. VII, p. 451.

eerst zou de economische verhouding tot het uitgestrekte, over gansch West-, Middel- en Zuid-Europa zich uitbreidende fransche rijk zoodanig worden, dat de verloren zeehandel door nieuwe handelsbetrekkingen kon worden vergoed en voor de inlandsche nijverheid nieuwe wegen konden worden gevonden. Wel zouden aanvankelijk groote offers moeten gebracht worden van militairen aard, maar ook deze zouden weldra verminderen, hoopte men, nu het machtige keizerrijk van het Westen, met dat van het Oosten nauw verbonden en het verdere Europa feitelijk overheerschend, onder leiding van het grootste militaire genie der nieuwere tijden den wereldvrede zou afdwingen van het nog altijd weerbarstige maar blijkbaar ook de uitputting naderende Engeland, dat in de Vereenigde Staten van Amerika een nieuwen vijand, een machtigen mededinger op handelsgebied zich zag verheffen. Geboeid waren velen door de toovermacht der persoonlijkheid van Napoleon „den Groote", den temmer der Revolutie, den onoverwinnelijken veroveraar, die veertien jaren lang de wereld verbaasd, ontsteld had door zijn zegepralen over machtige en zwakke staten, den schitterenden organisator, die bestuur en wetgeving op nieuwe grondslagen had gevestigd gelijk Charlemagne vóór duizend jaren. Een nieuw Frankenrijk scheen geboren op het woord van den „Fenix, die na duizend jaren rijst uit groote Karel's heilige asch", wiens mond, naar Bilderdijk's geestdriftig gedicht, „der aarde throonen" deed „schokken", op wiens wenken het „vorstenkroonen regende", wien „'t Noodlot van de hand" vloog. En al wrokten anderen over den ondergang der roemrijke hollandsche natie, die eenmaal Europa's wangunst had gewekt door haren handelsbloei, al konden zij nog maar niet gelooven, dat voorgoed „de naam van 't vaderland, van Holland is geweest", al zagen zij in den wilden spaanschen volksopstand het begin van een nieuwen dag, al hoopten zij op Engeland's nog altijd de zeeën beheerschende macht — voor het oogenblik achtten zij berusting in het onvermijdelijke het eenige mogelijke en zwegen stil in doffe smart, de bekommering over de toekomst nederleggend in geheime dagboeken of verzen vol weemoed en ontmoediging. Slechts een enkele waagde het als Bilderdijk in oogenblikken van dichterlijke opwinding openlijk te wijzen op het „opgaan, blinken en verzinken", als „het lot van ieder dag", op het „zullen breken" van „de nevels dezer nacht", ja op het „volenden" der „ellenden",

waarna „Holland uit zijn stof verrezen zal op nieuw ons Holland wezen." De groote menigte echter leefde voort in berusting, in neiging om, alleen denkend aan het oogenblik, van den toestand te maken wat ervan te maken viel, zich schikkend in het onvermijdelijke, in het noodlot, dat naar Simons' woorden den bewoners dezer landen had toegeroepen: „vergeet uwe afkomst, o Bataven! en staat den grond der vaadren af".....

In de eerste plaats moest het nieuwe fransche grondgebied georganiseerd worden en de commissie, in het inlijvingsdekreet bedoeld, zou daarbij te Parijs hare voorlichting moeten geven. Het Wetgevend Lichaam des koninkrijks besloot zijn zittingen den 19den Juli met de aanwijzing van vijftien leden, waarbij behalve een amsterdamsche deputatie te Parijs later nog eenige officieren van vloot en leger en eenige leden voor de vroeger ingelijfde provinciën werden gevoegd, zoodat de 22 Juli benoemde „Conseil pour les affaires de la Hollande" ten slotte uit dertig leden bestond onder leiding van den franschen minister van financiën, dien van binnenlandsche zaken en den minister van de fransche schatkist [1]). Die Raad [2]) werd in het begin van Augustus te Parijs zeer goed ontvangen en verdeelde zich aanstonds in drie sectiën: die voor financiën en schatkist onder Gogel, die voor wetgeving, binnenlandsche zaken en politie onder Van Maanen, die voor oorlog en marine onder Verhuell. De aanwezigheid van mannen als Six, Philipse, Elout, Van Gennep, Mollerus, Van de Poll, Repelaer, Verheyen, Blanken, Dirk van Hogendorp, Janssens, Van Doorn, Van Burmania getuigde, dat Hollanders van allerlei staatkundige en kerkelijke richting bij deze gelegenheid samenwerkten. Men hield vijf algemeene zittingen, waarvan de laatste den 28sten Augustus plaats had, en een aantal bijeenkomsten der sectiën, waaraan een einde gemaakt werd door de keizerlijke kennisgeving van den 18den October, dat alles afgeloopen was.

Bij de verdeeling in departementen en arrondissementen, den 23sten September gedekreteerd, was intusschen alvast op de meening van de sectie voor binnenlandsche zaken weinig gelet. Het land werd

[1]) Naber, Geschiedenis der inlijving, blz. 29; Vgl. Jorissen, De commissie van 22 Juli 1810 te Parijs, in Bijdragen voor vaderl. gesch., Nieuwe Reeks, dl. IX, blz. 65 vlg.

[2]) Zijne instructie bij Naber, blz. 396 vlg.

in zeven departementen verdeeld [1]): Zuiderzee, bestaande uit Noordholland, met Texel en Wieringen, en Utrecht, met het oostelijk deel van Zuidholland; Bouches de la Meuse, bestaande uit Zuidholland, met de eilanden, en een deel van westelijk Gelderland; Issel Supérieur: het overige van Gelderland; Bouches de l'Issel: Overijsel; Frise: Friesland; Ems occidental: Groningen tot de Eems en Drente; Oostfriesland, dat eigenlijk niet meer als bij Holland behoorend werd aangemerkt, heette voortaan Ems Oriental. Zeeland en Brabant waren reeds bij hunne vroegere inlijving verdeeld in drie departementen: Bouches de l'Escaut voor Zeeland; les deux Nèthes, waarin westelijk Brabant met een stuk van België werd verbonden; Bouches du Rhin: oostelijk Brabant, met de Bommelerwaard en de Neder-Betuwe tot bij Gennep. Van de Bourtange tot den Rijn liep het voormalig duitsch grensland, welk gebied in December bij Issel Supérieur en Bouches de l'Issel gevoegd werd, maar in April 1811 tot een afzonderlijk departement van de Lippe werd ingericht; de Maasstreek vormde het departement van de Roer.

Aan het hoofd van het bestuur voor de zeven hollandsche departementen kwam voorloopig tot 1811 als „lieutenant-général" de grijze Charles François Lebrun, hertog van Plaisance [2]), een welwillend en beschaafd man, uitnemend financier en staathuishoudkundige, als hoedanig hij in den revolutietijd belangrijke diensten aan zijn land had bewezen, ook voordat hij onder Bonaparte diens medeconsul was geweest; Keizer geworden, had Napoleon zijn voormaligen ambtgenoot, als aartstresorier, tot een der zes grootwaardigheidsbekleeders des Rijks gemaakt; hij had later de Rekenkamer te Parijs ingericht en Ligurië als gouverneur-generaal beheerd. Volkomen bekend met de administratie, in alles te vertrouwen, gematigd en arbeidzaam, trouw aan zijn vorst, heeft hij beter verdiend dan Van der Palm's spottende gezegden, dat hij „ieder hooren en niemand dienen kon" [3]) en „gaarne al het goed zou gedaan hebben, dat niet in zijn vermogen stond" [4]). Zijn instructie [5]) wees

[1]) Vgl. de negende kaart bij Mees, met den tekst daarbij, blz. 11.

[2]) Vgl. Naber, blz. 43 vlg.

[3]) Gedenkschrift, blz. 33.

[4]) Ibid. blz. 55. Vlg. Jorissen, Hist. Bladen, blz. 404.

[5]) Naber, Bijlage IV.

hem uitdrukkelijk als ambtenaar, niet als zelfstandig bewindvoerder aan, al schonk Napoleon zijn „cousin" uit eigen schatkist een vorstelijk inkomen van 100000 francs en als woning het thans keizerlijke paleis op den Dam en het Huis ten Bosch. Napoleon wilde „gouverner lui-même le pays" en de landvoogd zou alleen ten taak hebben „de tout voir, prendre des renseignements, m'instruire de tout, recevoir directement mes ordres pour les faire exécuter". Hij werd belast met het binnenlandsch bestuur en algemeen financieel beheer, waartoe de ervaren Gogel als „intendant-général" hem voor binnenlandsche zaken en financiën werd toegevoegd, onder wien verder de werkzame en bekwame baron d'Alphonse sedert 18 November als „intendant de l'intérieur" optrad; als „directeuren" der centrale kas en van de publieke schuld werden de financiers Voûte en Six aangesteld; voor de douane de fransche „maître des requêtes" Coquebert de Monbret; voor het presidentschap van het nieuwe keizerlijke gerechtshof Van Maanen, die met den brusselschen keizerlijken procureur Beytz de rechterlijke macht aanstonds naar fransche wijze moest reorganiseeren; aan het hoofd van den waterstaat werd als „maître des requêtes" Mollerus geplaatst, met de bepaalde aanwijzing om voor dezen tak van dienst zoo weinig mogelijk Franschen aan te stellen [1]); aan het hoofd der politie een fransch „directeur" Duvillers-Duterrage, geroemd als een edel, menschlievend en gematigd man. De Keizer bewees door deze benoemingen, dat het hem ernst was met zijne belofte om het land niet te behandelen als „pays conquis", maar dat hij het bestuur aan ingeborenen wilde overlaten, niet al te zware lasten wilde opleggen en de oude instellingen zooveel mogelijk wilde handhaven, dat hij alleen geleidelijk wenschte te veranderen en ernstig lettend op de voorvaderlijke gewoonten en gebruiken [2]). Lebrun deed, hoewel reeds 72 jaar en zich niet berekend achtend voor de zware taak, zijn uiterste best om in dezen geest werkzaam te zijn en gaf door eenvoud en werkzaamheid een uitstekend voorbeeld, voorbereidend den overgang van het bestuur op de prefecten, die hem na 31 December als eigenlijke bestuurders moesten vervangen, terwijl hij dan alleen als „gouverneur-général" het oppertoezicht zou houden.

[1]) Naber, blz. 40.
[2]) Jorissen, l.l. blz. 74.

Dat bestuur en oppertoezicht had een bepaald volkomen ondergeschikt karakter in zaken van oorlog: zoowel leger en vloot, stonden zoodra zij tot een legerkorps of een eskader bijeengetrokken werden, onder de fransche ministers van oorlog en marine en de Keizer had dan ook, naast den vertrouwden graaf Daru tot het overnemen der domeinen, ambtenaren afgezonden om de zeekaarten in ontvangst te nemen en de kusten en havens nauwkeurig na te gaan, terwijl Oudinot met Dumonceau het leger moest in orde brengen en bij het fransche leger indeelen. De uit 13 groote schepen bestaande hollandsche vloot werd met de daarbij behoorende fransche en hollandsche divisies kanonneerbooten in twee eskaders verdeeld: dat van Tessel onder den meer en meer op den voorgrond tredenden Verhuell, dat van de Maas onder den voormaligen opperbevelhebber De Winter, om samen te werken met dat van Vlissingen onder den franschen admiraal Missiessy: een vijftal nieuwe schepen moest ieder der twee volgende jaren gebouwd worden; den 22sten Mei 1811 werd de vice-admiraal Truguet benoemd tot zeeprefect van het maritieme arrondissement Holland, dus tot hoofd der marine [1]). In het leger bleven Dirk van Hogendorp, Janssens, Van Dedem van de Gelder, hoewel in ondergeschikten rang, als generaals dienen in de legerkorpsen, waarbij de hollandsche regimenten werden ingedeeld.

Op dezelfde wijze handelde de Keizer met de ook hier aan het hoofd van het departementaal bestuur gestelde prefecten, dragers van de uitvoerende macht onder den intendant d'Alphonse, door wiens handen alle correspondentie met de regeering liep en die alle besluiten moest bekrachtigen of vernietigen. Ook met de onderprefecten in de arrondissementen [2]). De keuzen waren over het algemeen goed; de oude landdrosten van Overijsel en Groningen bleven prefecten in de nieuwe departementen, die van Friesland en Gelderland wisselden van standplaats, de Duitscher Janneson kreeg Ooster-Ems te besturen, de Belgen De Celles en De Stassart de departementen Zuiderzee en Monden van de Maas. De beiden laatstgenoemden waren ook bekwame staatsambtenaren, mannen van ervaring en talent, maar al te streng en dienstijverig en dikwijls

[1]) Naber, blz. 55 6.
[2]) Ibid. blz. 65 vlg.

zonder takt optredend tegenover de bewoners der hollandsche departementen, die deze vreemdelingen met tegenzin hadden zien komen; ook zij zijn door Van der Palm al te hard beoordeeld [1]).

Over de geneigdheid der Hollanders om het keizerlijk bestuur als ambtenaren te dienen viel niet te klagen. Zeer vele ambtenaren van het oude bestuur deden moeite om bij het nieuwe in hunne posten gehandhaafd te worden [2]) en slaagden daarin, aangezien de Keizer van meening was, dat men zooveel mogelijk ingeborenen had te gebruiken. Van de Poll, Schimmelpenninck, Van Dedem tot de Gelder, Van Zuylen van Nyevelt, Meerman en Van Kinsbergen lieten zich tot senatoren benoemen; tal van anderen, Patriotten zoowel als Prinsgezinden uit vroeger dagen, lieten zich in hooge en lage posten en bedieningen aanstellen, gedeeltelijk uit nood, gedeeltelijk zich schikkend in het onvermijdelijke lot, dat voorgoed de onafhankelijkheid van het vaderland had vernietigd, of wel begeerig naar de voordeelen van den eervollen dienst onder het roemruchtige keizerrijk, dat de wereld beheerschte; slechts betrekkelijk weinigen als Gijsbert Karel van Hogendorp, Valckenaer, Falck, Van der Capellen, Van Hall trokken zich terug en wilden geen betrekking aannemen uit de hand van den overweldiger.

Het keizerlijke gezag ging in den beginne met gematigdheid en taktvolle omzichtigheid te werk zooals ook bleek uit het groote keizerlijke dekreet van organisatie der nieuwe departementen, op den 18den October uitgevaardigd.

Dit belangrijke dekreet [3]) was te Fontainebleau opgemaakt niet geheel in overeenstemming met, maar toch wel naar aanleiding van de raadgevingen der parijsche commissie. Het was in de eerste plaats bestemd om de door Napoleon steeds met nadruk op den voorgrond gestelde financieele belangen voorloopig te regelen, gelijk in de inleiding duidelijk uitgedrukt stond, en zou alleen voor 1811 hebben te dienen. De eerste titel vestigde het algemeen bestuur te Amsterdam onder leiding van den gouverneur-generaal. In 14 titels en 220 artikelen werden de verdere belangen geregeld: de administratieve organisatie in departementen

[1]) Ibid. blz. 70 vlg.

[2]) Vgl. Ten Zeldam Ganswijk, Bijdragen tot de gesch. van het staatsbestuur, dl. I, blz. 57 vlg.

[3]) Kemper, Code Organique, p. 111 suiv.

en arrondissementen stond voorop; kamers van koophandel werden opgericht te Amsterdam, Rotterdam, Emden en elders, waar men ze noodig achtte, onder opperleiding van den franschen raad van koophandel, waarheen zij acht afgevaardigden zouden mogen zenden; het polder-, dijk- en gemeentebestuur werden op den bestaanden voet behouden evenals gevangeniswezen, weldadigheid en onderwijs; de rechterlijke organisatie werd geheel en al door de fransche vervangen, met instelling van een keizerlijk gerechtshof van 40 raadsheeren en 8 auditeurs in Den Haag en rechtbanken van eerste instantie in de hoofdplaatsen der arrondissementen benevens in de steden Haarlem, Alkmaar, Leiden en Gorkum, alle bestaande uit 4 rechters, behalve Amsterdam met 20 en Rotterdam met 8; verder waren er nog vredegerechten en rechtbanken van politie, eindelijk rechtbanken van koophandel, alle om recht te spreken volgens de fransche Code Napoleon, Code de Procédure Criminelle en Code de Commerce; het in 1809 begonnen Grootboek zou 1 Jan. 1813 voltooid moeten zijn; art. 115 stelde vast, dat de staatsschuld in haar geheel bleef maar de rente in halfjaarlijksche betalingen slechts voor $^1/_3$ betaald zou worden; de belastingregeling bleef voorloopig ongewijzigd, maar in 1811 zouden de belastingen op meubilair, zeep, vee en voorwerpen van handel en weelde vervallen, terwijl de directe belastingen (verponding, personeel, dienstboden, paarden, hoornvee, haardsteden), de registratie (successie, acten, speelkaarten) en de „vereenigde middelen" (gemaal, turf, zout, steenkolen, goud- en zilverwerk, lastgeld, wijn, zegel) in de behoeften moesten voorzien; de uitgaven werden eveneens voorloopig vastgesteld; het postwezen werd op fransche wijze ingericht; de staatsloterij bleef behouden; de douane werd onder den franschen chef met zorg en strengheid georganiseerd in de vier onderdirectiën te Rotterdam, Amsterdam, Dokkum en Emden onder opperleiding van den „directeur principal" te Amsterdam, met verbod van invoer van bereide tabak en beperking van den uitvoer van hollandsche bieren naar Frankrijk enz., terwijl Amsterdam, Rotterdam en Emden stapelplaatsen van vreemde, niet verboden waren zouden zijn en scherp haventoezicht werd gehouden door havenkapiteins; de twee militaire divisiën werden te Amsterdam en te Groningen gevestigd, 9 compagnieën kustkanonniers zouden de kust bewaken; ieder departement kreeg een gendarmerie van eenige brigades te paard en te voet; art. 194 voerde de conscriptie op

fransche wijze in; de marine werd in één zee-arrondissement vereenigd en op fransche wijze georganiseerd; de ambtenaren voor de buitenlandsche zaken werden in franschen dienst genomen; in de kerkelijke zaken kwam geen verandering; de politie werd in vier commissariaten-generaal verdeeld; de Rekenkamer zou tot 1 Jan. 1812 blijven maar verder worden opgelost in de Chambre des Comptes te Parijs; art. 218 en 219 handhaafden tienden en grondrechten met belofte van nadere bepalingen over den afloop daarvan.

Van groot belang was ook het vraagstuk der koloniën of liever van Java, waar Daendels intusschen door zijn krachtig maar willekeurig bestuur algemeene ergernis had veroorzaakt, niet het minst onder de totnogtoe aan het nederlandsche bestuur gehechte inlandsche bevolking [1]). Een oorlog met het nog half zelfstandige Bantam in 1808 had wel dit gebied als „domein van den koning van Holland" in zijn bezit gebracht maar zeeroof en opstand maakten den toestand daar zeer hachelijk in verband met de plannen der Engelschen, die met voldoening zagen, dat de inlanders „are disgusted with the Dutch in Java" en meer en meer rekenden op hun bondgenootschap ingeval van een aanval op dit eiland. Ook in Cheribon heerschte onrust en in de Vorstenlanden was ergernis gewekt door onredelijke eischen van den tyrannieken maarschalk, die ook hier den omvang van het gestichte kwaad niet bevroedde. Een algemeene ontevredenheid, bij Europeanen en inlanders, was het resultaat van zijn onverstandig beheer en Daendels zelf wenschte reeds in Augustus 1809 zijn terugroeping, ofschoon hij spoedig weder daarop terugkwam.

De verwachte inlijving van het koninkrijk had hem reeds in September 1810 aanleiding gegeven om Napoleon als souverein te doen huldigen, maar deze had over Amerika, waar Daendels in den agent Van Polanen en eenige door hem uit Java verbannen personen machtige vijanden had, reeds ongunstige inlichtingen over zijn beheer ontvangen; ook Janssens en anderen hadden den Keizer over den maarschalk ingelicht. Diens handelingen werden aanstonds te Parijs aan een nauwkeurig onderzoek onderworpen en gaven, misschien onder invloed van geruchten, die een onafhankelijk-

[1]) De Jonge—Van Deventer, De opkomst van het Nederl. gezag, deel XIII; zie boven.

heidsverklaring van Java door den eerzuchtigen man niet onmogelijk deden schijnen, aanleiding tot het besluit om hem te ontslaan. Den 24sten November 1810 werd hiertoe besloten en Janssens tot zijn opvolger aangesteld met bevel aan den maarschalk om binnen 24 uren na diens aankomst het bewind over te dragen.

Dat de Engelschen na de inlijving niet lang zouden dralen om de thans fransche bezitting te bemachtigen, was niet twijfelachtig, maar er was nog eenige hoop, dat Engeland zich zou laten vinden om het eiland in bezit te stellen van den zich te Berlijn bevindenden prins van Oranje. Nog voordat dit plan behoorlijk was voorbereid, had de engelsche regeering echter reeds hare maatregelen genomen [1]).

De getrouwe Janssens kwam den 27sten April op Java aan en Daendels gaf hem zonder tegenstand de regeering over. De nieuwe gouverneur-generaal had 500 man onder generaal Jumel, den door Napoleon aangestelden legerbevelhebber aangebracht, een versterking, die geheel onvoldoende was om het eiland te helpen houden tegen de dagelijks verwachte engelsche expeditie. Het door Daendels inrichte legerkamp te Meester-Cornelis was door dezen reeds betrokken, maar het gebrek aan troepen, geld en levensmiddelen deed zich ernstig gevoelen en Janssens vroeg dringend om versterking en voorziening, terwijl hij zijn best deed om de algemeene ontevredenheid te doen ophouden.

Maar het was reeds te laat. Nadat de Molukksche eilanden en andere bezittingen zonder veel moeite in bezit genomen waren, zeilde een aanzienlijke vloot van 32 schepen, 60 kanonneerbooten en 12000 man onder bevel van generaal Auchmuty en begeleid door den engelschen gouverneur van Indië, lord Minto zelven, langzaam naar Java, waar zij einde Juli aankwam. Ongehinderd 4 Augustus bij Batavia geland, bezette Auchmuty na een paar dagen de onverdedigde hoofdstad, sloeg den 10den het slecht geordende leger van Janssens en en Jumel bij Weltevreden en verscheen weldra voor Meester-Cornelis, welke stelling, na eenige dagen ingesloten te zijn, den 26sten aan een krachtigen aanval blootstond en met groot verlies aan krijgsgevangenen, gesneuvelden en artillerie moest ontruimd worden. Een klein deel van de overgebleven troepen der „misérable armée", door den onbekwamen Jumel inderhaast nog verzameld, trok in

[1]) Ibid. blz. CXXV.

wanorde op Buitenzorg terug om zich over Cheribon naar Semarang te begeven, waar Janssens nog op hulp uit de Vorstenlanden en Madoera kon hopen. Auchmuty volgde hen naar Semarang, landde er zonder verzet met slechts 1200 man en zette weldra den rampzaligen gouverneur-generaal achterna, die den 17den September, na een wanhopigen weerstand met in hoofdzaak inlandsche troepen, bij Salatiga moest capituleeren met overgave van het eiland en zijn onderhoorigheden Madoera, Makassar, Timor en Palembang. Zoo vielen de laatste der hollandsche koloniën in engelsche handen.

Van het uiterste gewicht voor het ingelijfde land werd, zooals te verwachten was, de regeling der financiën geacht, waarbij men, bekend met 's Keizers onverzettelijke meening en de daarmede strookende inzichten van Gogel, natuurlijk in de eerste plaats op de vermindering der rente van de staatsschuld had te rekenen. De „Commissie voor de Reunie" te Parijs had dienaangaande reeds voldoende zekerheid verkregen en de bestaande toestand was dan ook volkomen onhoudbaar, hoe bitter velen zich ook beklaagden over de gevreesde „tierceering" der staatsrente, die thans stond plaats te grijpen. In de laatste twee jaren was die rente echter niet eens uitbetaald, in weerwil van de zware lasten, die men zich moest getroosten en die den druk der belastingen in Frankrijk zelf driemaal overtroffen [1]). Velen zagen dan ook helder de wenschelijkheid van den maatregel in, vooral wanneer hij verbonden werd met eene vervanging van het al te drukkende hollandsche belastingstelsel door het veel zachtere fransche, waarmede dan ook de voor handel en verkeer zoo hinderlijke douanelinie op de landgrenzen zou verdwijnen. Gogel zelf begeerde vermindering der belastingen en hoopte door voorloopige maatregelen dienaangaande het land te behoeden voor fransche belastingambtenaren, zoodat eerst op den duur en gelijdelijk het hollandsche door het fransche stelsel zou worden vervangen. In dezen geest bepaalde dan ook het dekreet van 18 October, blijkbaar na overleg met Gogel, naast de tierceering der staatsrente — en dat wel zonder de door de parijsche commissie gewenschte uitzonderingen voor de waarborgkapitalen der ambte-

[1]) Naber, blz. 14/5; Jorissen, Hist. Bladen, blz. 408 vlg.; Vgl. Sickenga, Geschiedenis der belastingen sedert 1810, dl. I, blz. 7 vlg.

naren en voor instellingen van weldadigheid — verlichting der lasten door de op te brengen som vast te stellen op ruim 61 mill. francs, 5 mill. minder dan de commissie te Parijs als mogelijk had aangegeven en $9^1/_2$ mill. minder dan in 1810, gevonden vooral in de belastingen op de levensmiddelen en het personeel. Maar de douane-linie bleef voorloopig bestaan, al gaf de Keizer weldra te kennen, dat hij in het belang des rijks in 1812 de invoering van het fransche belastingstelsel hoopte te kunnen bewerkstelligen [1]). In alle takken van bestuur werden tevens maatregelen van bezuiniging en vereenvoudiging genomen [2]), die reeds in 1811 tot groote beperking van uitgaven leidden, nadat in dit jaar de bestuursorganisatie was afgeloopen [3]). Een begin van verbetering der handelstoestanden scheen te zullen worden ingeleid door de bepaling van het inlijvingsdekreet omtrent den eigendom der koloniale waren, die in Holland werden ontdekt, volgens welke de groote opslag van suiker, koffie, katoen en indigo te Amsterdam en Rotterdam en elders nog van de hand gedaan kon worden tegen aangifte ervan vóór 1 September. Maar de zware daarop gelegde last deed de prijzen zeer stijgen en de smokkelhandel in engelsche waren werd er volstrekt niet door belemmerd [4]).

De goede werking van het nieuwe beheer kon moeilijk betwijfeld worden. Als door een tooverslag werden de aan slappe bewindvoering gewone ambtenaren gewend aan stiptheid en vlugheid bij het uitvoeren van bevelen en het samenstellen der talrijke staten [5]), die telkens aan D'Alphonse moesten worden ingeleverd en van groot nut waren, wat blijkt uit zijn „Aperçu de la Hollande", het resultaat van een groote in 1811 ondernomen inspectiereis [6]). De hollandsche langzaamheid en de oude sleur kwamen wel dikwijls met de fransche voortvarendheid in botsing maar men was wel gedwongen tot medewerking. De nieuwe maires werden genoodzaakt tot het hier te lande bij burgemeesters en baljuwen totnogtoe niet algemeen gebruikelijke opmaken van begrootingen betreffende inkomsten en

[1]) Ibid. blz 33. Het jaar 1811 bracht 65 mill. frs. op..
[2]) Ibid. blz. 111 vlg.; blz. 133 vlg.
[3]) D'Alphonse, Aperçu, p. 87.
[4]) Sautijn Kluit, l.l., blz. 126 vlg.
[5]) Naber, blz. 74 vlg.
[6]) D'Alphonse, Aperçu, Introduction.

uitgaven; er kwam in verband daarmede een einde aan het onberaden sluiten van leeningen of verkoopen van gemeentelijke of districtsbezittingen naar gelang der behoeften van het oogenblik [1]; dergelijke heffingen en verkoopen kwamen thans onder scherp regeeringstoezicht en de noodzakelijkheid om alle gemeentelijke inkomsten in de „centrale kas" te storten stelde deze in staat om geregeld uit te betalen, iets waaraan vroeger veel had ontbroken. En dit stelsel gold zoowel voor Amsterdam, thans „derde stad des Rijks", als voor het kleinste dorp, wat aan de eene zijde de oude stadsheeren verbitterde, maar aan de andere uitstekend gewende aan de noodzakelijke eenvormigheid van beheer [2]. Ook de invoering der strenge maar redelijke fransche rechtsbedeeling [3] volgens de napoleontische wetboeken werd met kracht aangevat; de openbaarheid der rechtspleging en de werkzaamheid der jury, daarbij het eerst hier in gebruik gekomen, wekten evenwel aanvankelijk nog weerzin, vooral de jury, waartegen velen ernstig bezwaar hadden. Zoowel de rechtbanken van eersten aanleg als het keizerlijk gerechtshof in Den Haag, waarop men zich daarvan kon beroepen, en het Hof van Cassatie te Parijs werkten intusschen zoo goed, dat de ervaren Van Maanen in 1814 kon getuigen, „dat de justitie nimmer beter is geadministreerd geworden dan thans". Hij zelf zorgde ervoor, dat ten minste aanvankelijk de hollandsche taal bij de rechtspraak behouden bleef gelijk het dekreet van 18 October haar gebruik in het algemeen had veroorloofd zoowel bij de rechtbanken als in notariceele en administratieve akten.

De fransche taal was overigens natuurlijk tot de officieele verklaard en in verband daarmede sprak het dekreet van 18 October ook van in alle scholen aan te stellen fransche taalmeesters. Het onderwijs echter scheen door de wet van 1806, volgens het getuigenis van de ter inspectie dezer belangrijke zaak uitgezonden fransche deskundigen Cuvier en Noël en van D'Alphonse zelven, zoo goed geregeld, dat bij besluit van 22 October 1811 die wet werd gehandhaafd met bepaling, dat ieder onderwijzer voortaan Fransch zou moeten kennen. Des te krachtiger werd ingegrepen op het gebied

[1]) Naber, blz. 97 vlg.

[2]) Vgl. daarover Thorbecke, Historische Schetsen, blz. 152, en Jorissen, De fransche tijd, in Hist. Bladen, blz. 398 vlg.

[3]) Naber, blz. 118 vlg.

van het nog geheel op den ouden voet voortsukkelende hooger onderwijs: Franeker en Harderwijk werden van hun zeer achterlijke hoogescholen beroofd; Utrecht, Groningen, Amsterdam en Deventer behielden hunne inrichtingen van hooger onderwijs slechts als „écoles secondaires". Leiden alleen redde door den invloed vooral van den handigen en bij Napoleon zeer gezienen hoogleeraar Brugmans zijn aloude hoogeschool als „université impériale" met vijf faculteiten, zelfs met een nieuwen leerstoel voor nederlandsche letterkunde. Den 3den November 1812 eerst opende de nieuwe rector, Brugmans zelf, de nieuwe instelling, die bij de rechterlijke regelingen hare verouderde vierschaar had moeten derven; als deel der algemeene „université de France" had zij iets van hare zelfstandigheid moeten opgeven en was zij onder den grootmeester dier universiteit gesteld, die zich liet vertegenwoordigen door den inspecteur Flament, een in 1794 naar de Bataafsche Republiek uitgeweken hoogleeraar van de Sorbonne en sedert 1798 bibliothecaris der Nationale, later Koninklijke Bibliotheek in den Haag.

Weldra kwam het bericht, dat de Keizer zelf met zijn nieuwe gemalin de ingelijfde departementen zou komen bezoeken, een gebeurtenis, waarvan men zich belangrijke verbeteringen en wijzigingen in het bestuur voorstelde, vooral tegemoetkoming aan de nog bestaande grieven, die men den Keizer zelf zou mogen voordragen. Had niet de heerscher verklaard, dat hij „zelf de behoeften des lands wilde kunnen beoordeelen"?

Reeds in Augustus 1810 had de Keizer aan zulk een reis gedacht, maar hij wilde het land niet dadelijk op kosten jagen [1]. In September 1811 kwam het er eindelijk toe [2], daar hij meende, dat zijn bezoek verzoenend werken zou en de laatste sporen van onwil zou doen verdwijnen, wat vooral wenschelijk scheen in verband met zijn voornemen om Rusland door een grooten oorlog tot rede te brengen, in welk geval een aanval van Engeland op de kust mogelijk geacht moest worden. Met bijzondere belangstelling zou hij dus de verdedigingsmiddelen aanschouwen.

De reis begon den 19den September 1811 te Compiègne. Langs

[1]) Naber, blz. 127.

[2]) Gijsberti Hodenpijl, Napoleon in Nederland (Haarlem, 1904).

het vlaamsche strand reed de Keizer van Oostende naar Sluis en stak daar het Zwin over naar Cadzand om opnieuw het in verband met zijn grootsche plannen om Antwerpen tot een groote oorlogshaven te maken gewichtige Vlissingen te bezoeken, waar hij een paar dagen lang de op de Schelde liggende vloot inspecteerde. Na een bezoek aan Middelburg en Veere begroette hij de Keizerin te Antwerpen, deed haar echter van daar over Breda naar Gorkum reizen en zeilde zelf naar Willemstad, van waar hij zich den 4den October naar Hellevoetsluis liet roeien. Ook hier inspecteerde hij het daar opgestelde eskader en de marine-etablissementen en kwam toen op een jacht naar Dordrecht, overal met uitbundig gejuich en eerbewijzen ontvangen, zoodat hij vriendelijk en tevredengesteld zijne gemalin te Gorkum ontmoette. In de nederigste, meermalen overdreven onderdanige termen, ten deele uitgelokt door de bevelen der prefecten om geen eerbewijs te sparen, kwamen de besturen den dikwijls humeurigen heerscher van plaats tot plaats hunne opwachting maken, telkens weder opnieuw in bijna slaafsche woorden getuigend van hunne ingenomenheid met zijn komst en hunnen eerbied voor zijn persoon; militaire eerbewijzen, schitterende revues en oud-vaderlandsche eerepoorten, aanbieding van stadssleutels en welkomstadressen, plechtige toespraken en volksbetoogingen volgden elkander op. Men verbaast zich ten slotte niet, dat Napoleon, alles ziende in rooskleurige stemming en ofschoon niet licht de dupe van geestdrift, aan zijn stiefzoon, Eugène de Beauharnais, schreef: „j'ai été extrêmement content de la Hollande; les gens n'ont conservé le souvenir de leur indépendance que pour sentir les avantages de la réunion et y trouver l'uniformité des lois, un système modéré de contributions et une marche régulière des affaires. Ils sont plus Français qu'aucuns habitants des pays réunis", en dat hij in dit „pays intéressant" blij verrast was door „autant de dévouement et d'aussi bons sentiments" [1]).

Zoo ging het keizerlijke paar in triumf door naar Utrecht, volgens den maire in zijn rede tot den Keizer ook al vol „admiration et dévouement sans bornes", welke de bevolking werkelijk betoonde, toen hij op een wandeling ontdekt werd en men zijn rokspanden,

[1]) Naber, blz. 128.

zelfs zijn paard kuste als bij een heilige [1]), terwijl op de audientie de eene deputatie na de andere hare aanhankelijkheid en voldoening was komen betuigen. En na Utrecht lag den 9den October Amsterdam aan de beurt, aanvankelijk onverschillig voor de hooge eer maar bij zijn komst eveneens zich uitputtend in hoogdravende eerbiedsbetuigingen en nederige verklaringen van onderdanigheid, op officieel bevel kwistig versierd met groen en cerebogen, de kroon spannend in snorkende opschriften in Hollandsch, Fransch en Latijn ter eere van den „nieuwen Mars" op het witte paard, den „modernen Jupiter", den hersteller der „gouden eeuw van Saturnus". Eerewachten uit de aanzienlijkste jongelieden, geestdriftige toespraken, kanongebulder, klokgelui, illuminatie, vuurwerken, donderende toejuichingen ook hier; schitterende militaire tooneelen volgden elkander op en in den schouwburg verraste men den Keizer met het bekende gemoedelijke: „où peut on être mieux qu'au sein de sa famille"....

Napoleon, die zich niet veel voorstelde van „de toejuichingen van het volk op de straat", die begreep, hoe gemakkelijk in zulke gevallen geestdrift te wekken is, die de macht van het grootsche, het overweldigende kende, bleef te midden van dat alles altijd de veldheer, de Keizer, die niets verzuimde om zijn doel naderbij te komen, in de eerste plaats dacht aan wat de Hollanders tegenover Engeland voor hem konden worden en ernstig betreurde, dat hij het land niet veel vroeger had ingelijfd [2]).

Van Amsterdam uit bezocht hij Noord-Holland en Den Helder, waar admiraal De Winter met zijn vloot lag en hij na een bezoek aan Tessel en een indrukwekkende vlootinspectie een sterken indruk kreeg van de voortreffelijkheid der ligging van het Nieuwediep, dat hij sedert met behulp van daar samen te trekken spaansche krijgsgevangenen onder leiding van den bekwamen Verhuell tot een noordelijk Gibraltar wilde maken. Over Alkmaar en Haarlem keerde hij snel naar de hoofdstad terug om er de groote audientiën te hervatten en de vestingwerken van Krayenhoff in oogenschouw te nemen in verband met de rivierverdediging, waarover hij met den bekwamen en door hem hooggewaardeerden generaal ernstig

[1]) Gijsberti Hodenpijl, blz. 54.
[2]) Vgl. l. l., blz. 111 vlg.

handelde, al weigerde de vaderlandslievende man met eene in die dagen zeldzame fierheid aanvankelijk den nieuwen heerscher te dienen, tegenover wien hij immers de stelling had willen verdedigen. Een aantal dekreten van 21 en 22 October over wegen en dijken in het nieuwe gebied, over drinkwatervoorziening van Amsterdam en Den Haag, over gevangeniswezen en hooger onderwijs, nationale garde en financieele onderwerpen toont aan, dat de Keizer zijn indrukken dadelijk wenschte te verwerken en met belangstelling alles had waargenomen.

Den 24sten October eindelijk verliet Napoleon voorgoed de hoofdstad, bezocht in het voorbijgaan Haarlem, waar hij kennis nam van het diepe verval der stad; vervolgens Leiden, waar hij zich de „messieurs de l'Académie" door Brugmans liet voorstellen. Toen kwam Den Haag aan de beurt, de oude residentie der stadhouders, eveneens op hoog bevel fraai versierd met groen en eerepoorten maar in zijn verlatenheid en verval niet geneigd tot geestdrift; hij vertoefde er slechts kort in het paleis aan het Voorhout en begaf zich toen over Delft naar Rotterdam, waar de regeering der vaderstad van Erasmus meende te moeten herinneren aan „la brillante époque des Tromp et De Ruyter", altijd weder vol „admiration" en „devouement" verwachtend „le retour de nos beaux jours", „impatient de contempler l'auguste personne", verklarend hem te „admirer", ja te „bénir" [1]). En van Rotterdam ging het over Gouda, Oudewater, Utrecht en Amersfoort snel naar het na jaren van verwaarloozing door koning Lodewijk weder in orde gebrachte Loo [2]), naar Zwolle en Deventer, eindelijk naar Nijmegen, van waar de Keizer en de Keizerin den 31sten over Grave naar Kleef vertrokken om eerst 11 November weder te Saint-Cloud terug te keeren.

Wel vernederend was voor veler gevoel de triomftocht van den heerscher geweest, maar het grootste deel der bevolking was in vervoering medegesleept door de schitterende figuur van den roemrijken Keizer, te midden zijner veldoversten en hovelingen, den „héros de l'univers", die den licht ontvlambaren Bilderdijk tot hooggestemde lofverzen bezielde en zelfs bij den vaderlandlievenden De Clercq, die met verwondering en ergernis de houding van het volk waarnam, te

[1]) L. l., blz. 203.
[2]) Gedenkschriften van een beambte, blz. 245.

midden van zijn smart „une forte émotion" deed ontstaan [1]). Slechts zeer weinigen sloten zich als Falck en Hogendorp op in hun huis of verlieten als Helmers de stad, liever dan hunne nieuwsgierigheid te voldoen of hun gevoel voor pracht en glans te laten streelen. „Nous sommes français" schreef De Clercq bitter berustend neder bij de gedachte aan wat hij gezien en gedroomd had, toen hij den Keizer zag varen door de grachten van Amsterdam, toen hij hem in den schitterenden optocht zag rondtrekken, de korte, krachtige gestalte, die Europa's weegschaal, ja het lot der wereld scheen te klemmen in de sterke hand en met adelaarsblik zag, waar de zegepraal te behalen viel, zoowel op het slagveld als in het kabinet der diplomatie, als in het studeervertrek van het staatshoofd over zooveel millioenen van allerlei landaard.

Maar toch waren er hier zooals elders, die met Bilderdijk dachten aan het „opgaan, blinken en verzinken" als „het lot van ieder dag", die bleven hopen: „de toekomst brengt ons troost", en het oogenblik verbeidden, waarop „de ontzachlijke Aadlaar niet meer" zou zijn of wier „hart" gelijk dat van Hogendorp „niet streek als een citadel". Slechts weinigen echter waagden zich zoover als in November 1812 de leidsche hoogleeraar Van der Palm, die bij de opening [2]) der nieuwe „openbare lessen" de studenten in krachtige termen aanspoorde den moed niet te verliezen tegenover de vreemde overheersching, maar het nederliggende vaderland te blijven dienen en liefhebben en aan het einde zijner rede geen woord van hulde aan den Keizer sprak, integendeel scherp opkwam tegen den „alverwoestenden krijg" en de conscriptie. Ook zijn ambtgenoot Kemper waagde het Napoleon's recht van heerschappij te betwisten [3]).

Juist op het toppunt van macht gekomen, maakte Napoleon's wereldrijk niet den indruk van voorgoed gevestigd te zijn, want nog stond Engeland overeind, nog moest het machtige Rusland ontzien worden, nog duurde de bittere volksopstand in Spanje hardnekkig voort en in Frankrijk zelf vertoonden zich sporen van toenemende ontevredenheid over de zware lasten van den altijd durenden krijg, die de krachten van land en volk uitputte. Zelfs in

[1]) Dagboek, blz. 9.
[2]) Beets, Nieuwe Verscheidenheden, blz. 51 vlg.
[3]) Verhandelingen, Redevoeringen en Staatk. Geschriften, dl. III, blz. 40.

de onmiddellijke omgeving des Keizers was naast zeker wantrouwen in de stevigheid van den nieuwen bouw een streven merkbaar naar den vrede, van welks zegeningen men eindelijk eens wilde genieten na de lange jaren van onrust en moeite. De geboorte van den erfgenaam der keizerlijke waardigheid, den jongen Koning van Rome, op 19 Maart 1811 scheen intusschen Napoleon's heerschappij te hebben bevestigd.

Ook hier te lande nam de ontevredenheid bij alle klassen van de bevolking gaandeweg toe, nu men steeds meer den druk gevoelde van conscriptie en tiereeering, van politietoezicht en douane, van zware belasting onder stilstand van handel en verkeer, van den ongewonen klem eener krachtige administratie, van den ongunstigen toestand der landsfinanciën.

Zwaar waren de legerlasten te dragen. De vier hollandsche regimenten infanterie in het fransche leger, uit de zeven oude gevormd met de nummers 123 tot 126, moesten weldra tot vijf worden uitgebreid, benevens een regiment lichte infanterie en drie regimenten lanciers, kurassiers en huzaren, met een jaarlijksch contingent, bij loting met plaatsvervanging aangewezen uit de negentienjarige jongelieden [1]) — betrekkelijk geen zware eisch ten opzichte van een bevolking van 2 millioen menschen. Om die vijf regimenten voltallig te krijgen, hadden de „klassen" van 1808, 1809 en 1810 eigenlijk ieder 1500 man moeten leveren. Men ging voorloopig echter niet verder dan tot de lichting van 3000 man over 1808 [2]), het dubbele dus van de oorspronkelijk uit dat jaar gewenschte lichting; evenals elders in het rijk werden deze nieuwe „conscrits", nog onbruikbaar voor den zwaren velddienst, voor het eerste jaar in depôt-bataillons geoefend om later in den eigenlijken krijgsdienst op te treden. Bovendien werd het in 1809 door koning Lodewijk ingestelde en thans 4000 man sterke pupillenkorps der „enfants trouvés" (weezen en vondelingen) voor de helft bij het landleger ingelijfd, terwijl de andere helft op de vloot werd geplaatst. In Spanje streden nog altijd de troepen, behoorende tot de brigade van Chassé, die onder

[1]) Naber, blz. 80 vlg.
[2]) Ibid. blz. 87.

maarschalk Lefebvre sedert Oct. 1808 den kamp tegen de spaansche natie in opstand en de haar krachtig steunende Engelschen onder Wellington hielpen volhouden. De brigade had zich in menig ernstig gevecht zeer onderscheiden, bij Durango in Biscaye onder maarschalk Lefebvre, bij Almaraz in Estremadura onder maarschalk Victor, bij Mesa de Ibor en Ciudad Real, bij het beleg van Merida, bij Talavera de la Reyna in Juli 1809 tegenover Wellington onder generaal Sebastiani, bij Almonacid in La Mancha, bij Aranjuez en Ocaña. Zij werd, na bijna de helft van hare sterkte te hebben verloren, bij de inlijving grootendeels in het 123ste en 125ste regiment opgenomen. Nog in 1812 en 1813 namen afdeelingen van deze hollandsche troepenmacht aan den allengs hopeloozen strijd in Spanje deel en bleven zich onderscheiden door plichtsbetrachting en dapperheid; het grootste deel maakte echter na zijn terugkeer in den zomer van 1810 den tocht naar Rusland mede [1]).

Voor den zeedienst waren reeds in Augustus 1810 over het geheele rijk 40000 jongelieden van 16 tot 19 jaar opgeroepen en nu werden in Januari in de hollandsche zeeplaatsen alle zeelieden van 24 tot 50 jaar, voor een groot deel gehuwde en gevestigde personen dus, ingeschreven om voor de helft, ten getale van 3000 man, op de vloot geplaatst te worden, terwijl de rest beschikbaar bleef [2]); een en ander werd verbonden met de invoering eener bijzondere conscriptie voor den zeedienst in de kustplaatsen en hare omgeving met vrijstelling van den dienst te lande.

Eindelijk werd bij besluit van 13 en 14 Maart 1812 een in drie „bans" verdeelde „garde nationale" opgericht, om tijdens den tocht van het actieve leger naar Rusland de kusten, grenzen, depôts en arsenalen te verdedigen en bij voorkomende gelegenheden de rust te bewaren. Alle mannen van 20 tot 60 jaar werden daartoe aangewezen, maar voorloopig werden alleen die van den „premier ban" uit de lichtingen van 1808 tot 1810 opgeroepen, ten getale van ruim 2700 man. Een „garde soldée" van bijna 1100 man te Amsterdam en 180 man te Rotterdam, uit de conscrits derzelfde lichtingen moest in die steden de rust bewaren.

Zoo waren ten slotte van 1 Januari 1811 tot Juli 1812 ruim

[1]) Bosscha, Neerlands Heldendaden te land, dl. III, blz. 313 vlg.
[2]) Naber, blz. 88 9.

17300 man voor den krijgsdienst opgekomen op een mannelijke bevolking van 822000 personen [1]). En het aantal stond nog te worden vergroot, zoodra de behoefte vermeerderde.

Deze maatregelen in een nooit te voren aan gedwongen krijgsdienst gewende bevolking wekten toenemende onrust en tegenzin [2]). Lebrun klaagde in Maart 1811 reeds, dat het werkelijk te erg werd, en den 9den April had er te Amsterdam bij de opkomst der lotelingen een oproer plaats, dat streng bestraft moest worden. Maar men berustte ten slotte in het onvermijdelijke, ook toen in Augustus van 1811 de volle lichting van 1809, in December die van 1810, in September 1812 die van het vorige jaar werd opgeroepen; de plaatsvervanging verzachtte voor de vermogenden den druk en verschafte aan vele onvermogende huisgezinnen een middel van bestaan uit de duizenden francs, die daarvoor moesten betaald worden. Maar men droeg het juk algemeen met ergernis, vooral omdat in geval van oorlog de landskinderen gebruikt zouden moeten worden voor ieder doel, waartoe de nooit zijn troepen sparende Keizer ze wilde aanwenden, en op iedere plaats, die hij in Europa aanwees. Toch was uit vrees voor de gevolgen het aantal niet opgekomenen gering en dat der deserteurs nog geringer [3]), terwijl eenige honderden vrijwilligers het aantal hollandsche soldaten nog vermeerderden.

Niet minder ergernis veroorzaakten de tierceering en de zware lasten. De tierceering had wel de betaling ten minste van een derde der rente voortaan verzekerd, maar tevens alle hoop op vergoeding ook van het overige vooreerst, immers voor zoolang de oorlog duurde, doen verdwijnen en dus de inkomsten der tallooze kleine renteniers en der liefdadige en andere instellingen, welker vermogen voor een groot deel in staatspapieren bestond, feitelijk tot een derde teruggebracht. Daarbij kwam, dat de hier te lande zeer verspreide buitenlandsche effecten nog steeds grootendeels geen rente meer betaalden. Zweden had sedert 1807 zijne betalingen gestaakt; Denemarken had wel de schulden zijner west-indische eilanden afgekocht, maar deze som lag te Londen in depôt

[1]) D'Alphonse, Aperçu, p. 124/5.

[2]) Naber, blz. 167.

[3]) Dat der „réfractaires" bedroeg nauwelijks 200 over de vier lichtingen, dat der deserteurs 18.

en was dus niet te bereiken; Spanje was tijdens den burgeroorlog geheel buiten staat om te betalen; Oostenrijk kwam zijne verplichtingen niet langer na; ten opzichte van Rusland was men alleen veilig zoolang de zeer bedreigde vrede met dat rijk bewaard bleef; de betaling der engelsche rente was tijdens den oorlog aan voortdurende bezwaren onderhevig; tal van partikuliere en stedelijke fondsen waren sinds lang insolvent. Eindelijk waren huizen en landerijen in den ongunstigen tijd zeer in waarde gedaald en konden de overal verminderde huren niet dan met moeite worden geïnd. En daartegenover, al mochten de lasten onder het nieuwe bewind eenigszins verzacht zijn, zij waren altijd nog aanzienlijk hooger dan men vroeger had betaald en voornamelijk veel hooger dan in de overige deelen des rijks, terwijl men thans ook de lusten begeerde te genieten, nu men de lasten ondervond. De goede administratie der belastingen onder het fransche bestuur en de mogelijkheid onder de nieuwe fransche wetgeving om achterstallige belastingen in te vorderen werkten niet ongunstig, zoodat Lebrun zich zeer tevreden betoonde over de opbrengst [1]); maar het was voorloopig niet mogelijk het lichtere fransche belastingstelsel in te voeren zoolang de hollandsche staatsrente uit de hollandsche belastingen alleen betaald moest worden [2]).

Op herhaalden aandrang van Lebrun, Gogel en D'Alphonse nam de Keizer eindelijk, nog tijdens zijn bezoek, het besluit van 21 Oct. 1811, waarbij met het begin van 1812 het fransche belastingstelsel werd ingevoerd [3]). Dit steunde zoowel op directe als op indirecte belastingen. De eerste bestond uit de grondbelasting, die op deuren en vensters, personeel, meubilair en patenten, op registratie, zegel, griffie, hypotheken, paspoorten en jachtakten; de laatste, behalve uit de drukkende in- en uitvoerrechten, de zoogenaamde „droits reunis" — geïnd door het personeel der keizerlijke „régie" en geldend voor wijn, bier, azijn en gedistilleerd, zout en tabak — uit die op speelkaarten, gouden en zilveren werken, vervoer van personen en goederen met diligences en vrachtkarren, binnenlandsche scheepvaart en die langs kanalen en vaarten, overzetveeren, loterijen, posterijen. Het was

[1]) Naber, blz. 112.

[2]) Ibid. blz. 114.

[3]) Ibid. blz. 133 vlg.; Sickenga, blz. 12 vlg.

werkelijk eene verlichting, voor 1812 van $3^1/_2$ mill., maar met name het recht op tabak, welk artikel in geen enkel ander land sinds lang in die mate als hier tot een gewoon genotmiddel was geworden, wekte hevige verbittering: zoowel de zeer uitgebreide tabakshandel als de verkoop in het klein werd erdoor getroffen, want de tabaksfabricage was een rijksmonopolie en de tabaksbouw werd van rijkswege bestuurd; de gebruiker zag zijn geliefkoosde tabak plotseling veel duurder en tevens veel slechter worden, daar de thans in hoofdzaak alleen bereikbare inlandsche tabak het op verre na niet bij de voormalige koloniale kon halen, evenmin als de bietensuiker bij die der west-indische plantages. Met het nieuwe fransche belastingstelsel kwam tevens een groot aantal fransche ambtenaren over zoowel bij de douane als voor de inning van de „droits réunis", menschen onbekend met de taal maar doordrongen van den geest der krachtige fransche administratie, in verband daarmede dikwijls buitengemeen ruw en veeleischend optredend tegen de aan scherp toeziende ambtenaren in het minst niet gewende bevolking en bovendien niet altijd eerlijk in hunne praktijken. Behalve bij de tabaksregie werd vooral de fransche heerschappij pijnlijk gevoeld bij de nieuwe registratie, met hare talrijke gelegenheden om in te grijpen in het familieleven, op welk gebied de Hollander zich steeds in groote vrijheid en zelfstandigheid had mogen verheugen en waarop hij zeer gehecht was aan zijn rechten en gewoonten. De belasting van alle bedrukt papier, boeken en couranten legde op een anderen van ouds hier te lande bloeienden tak van bestaan, den boekhandel en de uitgeverswerkzaamheid, een zwaren last, waardoor deze ernstig werd benadeeld.

Het scherpe politietoezicht, toenemend met de allengs bij de regeering bekende ontevredenheid, en de hatelijke censuur [1]), sedert kort in Frankrijk zelf ingevoerd en nu ook hier ingesteld, streden evenzeer met de op den hollandschen volksaard gegronde begrippen van persoonlijke vrijheid, van vrijheid van gedachte. In het begin ging het nog wel met de censuur, maar sedert de regeering de ontevredenheid zag aangroeien, werd hare houding scherper. Zij liet in ieder departement slechts één werkelijk half fransch, half hollandsch nieuwsblad toe, welks politieke tijdingen slechts ontleend mochten worden aan den door de regeering uitgegeven

[1]) Naber, blz. 146 vlg.

„Moniteur"; de kleine plaatselijke bladen mochten onder toezicht van den prefect slechts blijven bestaan als „feuilles d'affiches", advertentiebladen voor aankondigingen, handels- en familieberichten; slechts drie wetenschappelijke tijdschriften werden geduld, waaronder de oude „Vaderlandsche Letteroefeningen"; ieder te drukken boek moest onderworpen worden aan een nauwlettend onderzoek van ambtenaren, die, met de hollandsche taal slecht bekend, overal verdenking opvatten en geen toespeling op nationale wenschen of gevoelens duldden; de uitgave mocht alleen geschieden na aankondiging in het officieele blad van den boekhandel te Parijs.

Over het algemeen wekte de strengheid van het keizerlijke bewind, vooral in de departementen van De Celles en de Stassart, hevige verbittering onder de aan slappe besturen gewende Nederlanders. En met de voortdurende toeneming van het aantal fransche ambtenaren in alle takken van bestuur en het steeds verscherpen van de maatregelen naar franschen trant groeide die verbittering aan. Daarbij kwam, dat in den loop van 1812 ten gevolge van geldgebrek de betaling der ambtenaren zoo niet geheel achterwege bleef dan toch zeer veel te wenschen overliet, terwijl de bezwaren hunner werkzaamheid onder eene snel verarmende bevolking toenamen. In Mei 1812 klaagde Lebrun dan ook, dat „le service administratif est au moment d' être suspendu", dat de maires wanhopig hun ontslag aanboden en de onbetaalde ambtenaren niet meer op hunne bureau's verschenen [1]). Rechters, hoogleeraren, onderwijzers ontvingen evenmin geregeld betaling en klaagden steen en been.

Ook de kerkelijke belangen leden groote schade. De inkomsten van kerken en kerkelijke instellingen hadden aanzienlijke vermindering ondergaan door den achteruitgang der renten uit de staatspapieren en der landhuren; het regende rekesten van kerkbesturen, die opmerkzaam maakten op den ellendigen toestand hunner gemeenten, met name hunner diakonieën en andere instellingen van weldadigheid [2]); de slechte toestand der landsfinanciën had het noodig gemaakt om de traktementen van de sedert de grondwet van 1798 uit de staatskas betaalde predikanten, thans van alle gezindheden zonder onderscheid, voor het jaar 1811 te vermin-

[1]) Naber, blz. 157.
[2]) Ibid. blz. 158.

deren, zoodat de predikanten voor dat jaar slechts een derde inden; in het volgende ontvingen ze zelfs niets en leden zij met hunne gezinnen de bitterste armoede, ja werden tot den bedelstaf gebracht en zwierven hongerend rond [1]). Iets beter was het gesteld met de katholieke geestelijken, die ook vroeger door hunne geloovigen werden verzorgd en thans in hoofdzaak op denzelfden voet werden onderhouden, terwijl het gemis van gezinnen hun in deze omstandigheden zeer ten goede kwam. Maar ook zij, onder het fransche concordaat van 1802 gesteld door het besluit van 29 Oct. 1811, volgens hetwelk voor het volgende jaar de fransche kerkelijke wetgeving, die in Brabant en Zeeland reeds was ingevoerd, ook voor de rest van het land zou gelden, klaagden over de bemoeiingen van den napoleontischen staat met kerkelijke zaken. De ongenadige wijze, waarop de Katholieken bij 's Keizers bezoek overal door hem behandeld waren in verband met zijn verschillen met den pauselijken stoel, voorspelde hun weinig goeds van de definitieve regeling hunner kerkelijke belangen, die reeds meermalen in uitzicht was gesteld; de benoeming in Mei 1810 van een bisschop voor de Bouches du Rhin, gezeteld te 's Hertogenbosch, in de plaats van den weerspannigen en gevankelijk naar Frankrijk gevoerden vicaris Van Alphen, was hun niet naar den zin en men vreesde ook in het Noorden de aanstelling van keizerlijke bisschoppen in de plaats der pauselijke vicarissen, zoodra het nieuwe concordaat, waarover onderhandeld werd, zou gesloten zijn [2]) — een uitzicht, dat de Protestanten van hun kant, niet gesteld op de invoering eener bisschoppelijke hierarchie ook in het Noorden, ten zeerste verontrustte. De regeling der kerkelijke zaken van alle gezindten, door D'Alphonse geleid aan het hoofd eener in Januari 1812 aangestelde gemengde commissie van vier leden, stuitte zoo op groote bezwaren en is ook niet stand gekomen [3]) maar de ontevredenheid op kerkelijk gebied had bij alle gezindten een toenemenden weerzin tegen de napoleontische regeerwijze ten gevolge — een groot gevaar bij een aan kerkelijke zaken zeer gehechte bevolking.

[1]) Naber, blz. 158; IJpey en Dermout, Gesch. der Ned. Herv. Kerk, blz. 541, 609.

[2]) Vgl. over de Katholieke Kerk in dezen tijd vooral Allard, A. van Gils en de kerkelijke gebeurtenissen van zijn tijd ('s Hertogenbosch, 1875); Welschinger, Le Pape et l'Empereur, p. 139 suiv.

[3]) Naber, blz. 160.

En de economische toestand des lands werd in deze jaren steeds bedenkelijker.

Van anderen handel dan smokkelhandel was geen sprake meer, nu ook die onder neutrale amerikaansche vlag sedert de inlijving en den thans tusschen Engeland en Amerika uitgebroken oorlog geheel was verdwenen en de scherpe uitvoering der dekreten omtrent het „blocus continental" alle ontduiking onmogelijk maakte. Engeland sloot de zee, de nog altijd bestaande fransche douane-linie het land af [1]). Tegenover de 2400 zeeschepen, die nog in 1805 te Amsterdam waren binnengevallen, had 1809 er nog 335 kunnen tellen [2]) maar thans kwamen daar — de fransche regeering vernam het met voldoening — zoo goed als geene meer: 40 per jaar in 1812 en 1813, te Rotterdam 10 in het jaar; de faillieten namen op schrikbarende wijze toe, zoodat in 1811 daardoor $3^1/_3$ mill. francs, in 1812 reeds meer dan 4 mill. fr. werden verloren [3]); de amsterdamsche Bank leefde nauwelijks nog maar bestond ten minste voort. Alleen bij bijzondere „licenten" mochten tegen uitvoer van manufacturen koloniale waren van gelijke waarde worden ingevoerd; maar die licenten kostten veel geld, dat aan de schatkist zoowel als aan de hebzuchtige ambtenaren betaald moest worden, terwijl de invoerrechten buitengewoon zwaar waren [4]); de prijzen der koloniale artikelen werden op die wijze zoo opgedreven, dat het alleen voor vermogenden doenlijk was ze te koopen. En nog steeds regende het altijd scherpere douane-besluiten. Bij besluit van 19 Oct. 1810 was bevolen om alle engelsche goederen, die men machtig kon worden, kortweg te verbranden, te beginnen met die, welke nog in de pakhuizen der douane bewaard werden — het laatste der groote dekreten op dit gebied, door velen als „portant le cachet du délire" met ontzetting vernomen.

En wat vermochten daartegen de pogingen om den inlandschen handel en de nijverheid langs kunstmatigen weg te verheffen? Toch was er ontwikkeling eener surrogaten-industrie: gebrande cichorei, erwtendrank in de plaats van de geliefde koffie, beet-

[1]) D'Alphonse, Aperçu, p. 356, 373.

[2]) Ibid. p. 384; Sautijn Kluit, blz. 231/2.

[3]) Aperçu, p. 404/6.

[4]) Van Ouwerkerk De Vries, Verhandeling, blz. 58/9; Sautijn Kluit, blz. 130 vlg.

wortelsuiker in plaats van de indische, vlas in plaats van katoen, gom en verfstof uit inlandsche planten.

De oude industrieën waren grootendeels verdwenen met den ouden handel, met de zeevaart, met de koloniën, voor een deel ook door de toenemende concurrentie [1]). De industrie kon thans alleen leven van het inlandsch verbruik, voorzoover zij nog bij gebrek aan den invoer van grondstoffen bestaan kon, nadat ook België, de Rijnstreken, eindelijk Zeeland en Brabant door de fransche tolliniën waren afgesloten. Zij leed onnoemelijke schade in al hare takken en ging met den dag achteruit. De ijzersmelterijen, in 1810 nog 378 in getal, hielden in 1812 slechts 10 werklieden bezig; de koper- en loodgieterijen waren zoo goed als verdwenen; allerlei soorten van metaalfabrieken waren opgeheven of leidden een kommervol bestaan; de kruitmolens, vooral voor de koloniën werkend, stonden stil of kwijnden, zelfs in dezen oorlogstijd; de zoutziederijen leden onder den stilstand der visscherij; de kalkbranderijen en steenovens gingen ten onder, doordat men eerder huizen afbrak dan bouwde; de porseleinfabrieken vonden geen afnemers meer; de glasfabrieken maakten in hoofdzaak weinig anders dan flesschen; de linnen-, laken-, katoen-, garen- en dergelijke fabrieken gingen voortdurend achteruit, met uitzondering alleen van die in Twente, wel door het gebruik van zeer goedkoope werkkrachten; de helft der schiedamsche jeneverstokerijen en der azijnfabrieken stond stil; de suikerraffinaderijen deelden hetzelfde lot bij gebrek aan grondstof, ofschoon daartegenover de beetwortelsuikerfabrieken zich begonnen te verheffen; de tabaksfabrieken leden enorme verliezen ten gevolge van de regie; de chocoladefabrieken werkten niet meer.

Zoo ging het op bijna elk gebied: geen enkele tak van nijverheid bijna, of hij had over ernstige verliezen en achteruitgang te klagen. De haringvisscherij was in 1810 gedaald tot op een 38-tal buizen; in 1811 en 1812 zeilden slechts enkele kleine haringschuiten uit Scheveningen en Katwijk, terwijl de oude haringstad Enkhuizen sedert 1806 geen buis had zien vertrekken; de instelling van een gild der „prudhommes pêcheurs" in April 1812 om toezicht te houden op de visscherij versterkte zeer den invloed van den staat op dit bedrijf; de bokkingrookerij leverde te Noordwijk, Scheveningen en Maassluis nog voordeel

[1]) Aperçu, p. 226 suiv.

op, daar de Engelschen de visscherij daarvoor toelieten; de kabeljauwvangst echter was zeer verminderd, daar de Engelschen aanhoudend schepen buitmaakten; de walvischvangst was geheel verloopen. Eerst toen tegen 1 October 1812 de tolliniën voor de oude fransche departementen werden afgeschaft en ook de afschaffing van die op de oostergrens in uitzicht werd gesteld, kon men hoop voeden op eenige herleving van handel en nijverheid, zij het dan ook langs andere wegen dan te voren [1]).

Ook de landbouw kon niet gezegd worden in een goeden toestand te verkeeren [2]) in weerwil van de zorgen, die èn de regeering van Schimmelpenninck èn die van koning Lodewijk daarvoor hadden aangewend onder leiding van departementale landbouwcommissies, die in 1805 overal waren opgericht om adviezen te geven, statistieken aan te leggen, verbeteringen aan te raden enz. Gebrek aan handen, aan kapitaal, aan meststoffen deden ingrijpende plannen op verbetering tot betere tijden uitstellen en men bepaalde zich van staatswege alleen tot pogingen om te houden wat men had. Slechts enkele met de genoemde surrogaten-industrie in verband staande takken van nijverheid bloeiden, de tabaksbouw in het Utrechtsche, de vlasteelt in het Noorden en Oosten, de beetwortelverbouw in Zeeland, Holland en Brabant, de aardappelteelt in alle gewesten, nu de aardappel als voedingsmiddel meer en meer op prijs werd gesteld. De graanprijzen werden in 1812, toen zij ten gevolge van den slechten oogst van het vorige jaar zeer hoog dreigden te worden, op bevel des Keizers gebonden aan een maximum van *f* 320 per last tarwe, een dwang, waaraan de amsterdamsche graanhandel spoedig door vermenging van goede met slechte tarwe trachtte te ontkomen [3]).

Inderdaad, het beeld, dat de voormalige Nederlandsche departementen in 1812 toonen, is er een van achteruitgang, van verval, van ellende zoo goed als op ieder gebied van het volksleven [4]). In de steden worden huizen, vooral groote huizen, bij menigte afgebroken, het bevolkingscijfer daalt, aanzienlijke familiën verminderen haar personeel en verlaten hare groote woningen om in zijstraten haar leven voort te zetten; op het platteland verdwijnen de buiten-

[1]) Sautijn Kluit, blz. 165 vlg.
[2]) Aperçu, p. 165 suiv.
[3]) Sautijn Kluit, blz. 231.
[4]) Vgl. Jorissen, Historische Bladen, blz. 403, 418.

plaatsen en worden in weide- of bouwland veranderd of blijven bij gebrek aan fondsen verwaarloosd liggen en geraken in verval. De hollandsche taal, het voertuig der nationale gevoelens, wordt behandeld als een ten doode gedoemd volksdialect, dat allengs plaats maakt voor het overal en in alle standen binnendringende Fransch; de letteren, hoewel nog door talenten als Bilderdijk, Van der Palm, Helmers, Loots, Simons, den jongen Tollens vertegenwoordigd, kunnen niet vrij opbloeien onder het toezicht eener nauwlettende censuur en bij het afnemen van het gebruik der landstaal en de beperking van drukken en uitgeven; de schouwburg, die nog talenten als mevrouw Ziesenis, evenknie van den franschen Talma, heeft aan te wijzen, leeft van de vertooning van volksstukken en vertalingen; de beeldende kunst, toch reeds kwijnend, vindt geen belangstelling meer bij het om zijn bestaan kampend volk en beperkt zich tot landschaps- en portretteekening op bescheiden voet.

De nieuwe regeering was — het mag gezegd zijn — met de beste bedoelingen bezield en onderscheidene harer maatregelen waren hetzij noodzakelijk geworden door de omstandigheden, hetzij bepaaldelijk schreden op den goeden weg; maar zij hield niet genoeg rekening met de gebruiken en gewoonten, met de eigenschappen van het nieuw aangehechte volk, met de eigenaardige behoeften van het land. De heerscher zelf, gewoon om zonder omzien alles op te offeren aan de eischen zijner veelomvattende plannen, meer en meer bevangen door de ongeëvenaarde grootheid van zijn eigen succès, vol vertrouwen op de gelukster, die hem totnogtoe had geleid, in matelooze heerschzucht en willekeur niet lettend op de teekenen der tijden, op de wenschen en belangen zijner oude en nieuwe onderdanen, sloeg de waarschuwingen en klachten van den verstandigen Lebrun in den wind en eischte steeds meer van de allengs uitgeputte bevolkingen, die zuchtten onder het steeds hardere juk, met moedeloos verlangen uitziende naar de verlossing. En vele van 's Keizers ambtenaren, hetzij zelf van nature tot willekeur en hardheid geneigd, hetzij uit overdreven plichtbesef de geboden maatregelen in volle strengheid toepassend, hetzij hopend op die wijze de gunst des heerschers te verdienen of zich te verrijken ten koste der bestuurden, spaarden de ongelukkige bevolking niet, maar traden haar op den nek met de meeste ongevoeligheid, met niet het minste begrip van haren toestand en hare wenschen.

Een doffe berusting in het harde noodlot, gepaard met geringe hoop op een betere toekomst òf ten gevolge van de zegepraal òf van de nederlaag des Keizers, heerschte onder de verdrukte natie, lang bekomen van de vrijheidsroes.

Het jaar 1812 staat met zwarte kool aangeteekend onder de ongeluksjaren, die elkander sedert 1795 in bijna onafgebroken reeks waren opgevolgd. Maar het zag tevens de groote onderneming aanvangen, die het rijk van Napoleon te gronde zou richten: den tocht naar Rusland.

De krachtige hulp van dat rijk alleen kon beslissend zijn in den strijd, dien Engeland thans nog alleen volhield tegen den overweldiger, die begeerde de gansche wereld te beheersehen. Na den vrede van Tilsit in 1807 scheen het bondgenootschap tusschen Napoleon en Alexander op hechte grondslagen, op persoonlijke vriendschap der vorsten gevestigd te zijn; de vorstendag te Erfurt in 1808 was het hoogtepunt van dat bondgenootschap geweest. Maar reeds tijdens den laatsten oostenrijkschen oorlog had de van zijn voorliefde bekomen czaar van Rusland zich koel getoond en daarna was hij teleurgesteld door de geringe aanwinst in Oost-Gallicië, die hij uit den buit had ontvangen. Alexander had een aanzoek van Napoleon om de hand zijner zuster beleefdelijk afgewezen, maar toch ook met ergernis diens oostenrijksche verbintenis aangezien uit vrees voor de toeneming van Oostenrijk's invloed op het Balkan-schiereiland; hij achtte den steeds herhaalden eisch tot volledige aansluiting bij het Continentaal Stelsel voor zijn onderdanen onaannemelijk; hij zag met onrust Zweden, waar de franschgezinde Karel XIII Napoleon's maarschalk Bernadotte tot kroonprins had laten kiezen, en Turkije meer en meer onder franschen invloed komen, geheel Midden- en Zuid-Europa òf fransch grondgebied òf feitelijk fransch protectoraat worden; hij ergerde zich over de annexatie in Februari 1811 van Oldenburg, welks regeering eenmaal aan zijn eigen zwager had moeten komen; hij vreesde eene herleving van Polen uit het nieuwe groothertogdom Warschau.

Reeds in 1811 dreigde een krijg te zullen uitbreken en verzamelde Alexander zijn leger op de grenzen van het poolsche groothertogdom. Onderhandelingen rekten nog het tijdperk van vrede, maar in April 1812 stelde Alexander te Parijs een weinig

aannemelijk ultimatum, gereed tot den krijg en aanhoudend aangezet door Engeland, door de talrijke poolsche, italiaansche en duitsche uitgewekenen, die in Rusland een toevlucht gevonden hadden. Napoleon zocht steun bij de thans van zijn genade afhankelijke regeeringen van Pruisen en Oostenrijk; Rusland wist in April Zweden te winnen tegen eene belofte omtrent het verkrijgen van Noorwegen als schadeloosstelling voor het pas aan Rusland verloren Finland, vond Engeland dadelijk tot aansluiting bij dit verbond bereid en sloot vrede met Turkije. In Mei verliet Napoleon Parijs om zich naar het Oosten te begeven aan het hoofd van het grootste leger, dat Europa sedert eeuwen gezien had, „la grande armée" der „vingt nations", in het geheel bijna 700000 man, waarvan slechts de kleinste helft Franschen waren en 420000 man met 1000 stukken bestemd om onder persoonlijke aanvoering des Keizers binnen te dringen in het hart van Rusland, dat hem met nog geen 270000 man afwachtte, intusschen bereid om deze, zoo noodig, door een algemeene volkswapening aanzienlijk te vermeerderen.

Ook de hollandsche departementen hadden hun aandeel moeten leveren in de reusachtige troepenmacht, die het rijk op de been had moeten brengen ten behoeve van 's Keizers grootsche onderneming. Op 15000 man ongeveer wordt het aantal der hollandsche troepen geschat bij het in Rusland opereerende leger, waarin het derde regiment der keizerlijke garde, „la gloire de la Hollande", en de 121ste, 124ste, 125ste en 126ste regimenten van linie, benevens het 33ste regiment lichte infanterie geheel uit hollandsche troepen onder meestal hollandsche officieren en kader waren samengesteld evenals bij de keizerlijke ruiterij een regiment garde-lansiers, een regiment kurassiers en een regiment huzaren, eindelijk een compagnie pontonniers [1]). De eerste twee infanterie-regimenten benevens het regiment kurassiers en de pontonniers waren ingedeeld bij den linkervleugel onder het bevel van Oudinot, de overige troepen grootendeels bij het legerkorps van Ney en de keizerlijke garde.

[1]) Bosscha, Heldendaden te land, dl. III, blz. 386 vlg. Vgl. Historique du 123e régiment d'infanterie (Paris, 1897); Sabron, Geschiedenis van het 124ste regiment (Breda, 1898); Roulin, le 125me régiment d'infanterie (Orleans, 1890); Gedenkschriften van majoor d'Auzon de Boisminart ('s Grav. 1840—1843); Mémoires du général Dirk van Hogendorp (La Haye, 1887); Schneider, Het 126ste regiment hollandsche infanterie in 1812.

Bovendien hebben uitstekende hollandsche legeraanvoerders als Dirk van Hogendorp, Daendels en anderen in hooge militaire posten belangrijke diensten bewezen, zoowel bij de verdediging van vestingen als bij het leger te velde; Van Hogendorp als gouverneur van Wilna, Daendels als brigade-generaal der artillerie van Ney. De hollandsche afdeelingen en officieren hebben zoo in volle mate hun deel gehad aan den roem zoowel als aan de verschrikkingen van den beroemden veldtocht en al werden zij niet onvoorwaardelijk vertrouwd en was hun geestdrift bij den opmarsch aan gereede bedenking onderhevig, zij hebben zich gekweten van de opgelegde taak en met standvastigheid en trouw aan hun vaandel de tragische lotgevallen van het groote leger medegemaakt.

Den 23sten Juni begon met den overtocht over de Niemen bij Kowno „la seconde guerre de Pologne", zooals Napoleon zeide, en reeds een maand later ving de ellende aan in de met opzet door de steeds terugtrekkende Russen verwoeste vlakten van Litthauen, waar bijna een derde van het leger wegsmolt. Onder de muren van het oude Smolensk had de eerste groote slag plaats (17/8 Augustus), gewonnen zonder de door den Keizer vurig gewenschte afdoende zegepraal; aan de Moskwa de tweede, veel belangrijker slag (7 Sept.), waar van beide kanten zware verliezen werden geleden maar van fransche zijde de 30000 dooden en 60000 gewonden een te hooge prijs waren voor de ditmaal werkelijk behaalde zege. Met nog geen 100000 deugdelijke manschappen rukte Napoleon op Moscou aan, dat hij den 14den September bereikte. De geheimzinnige vreeselijke brand en de daarop gevolgde plundering der russische hoofdstad maakte ook dat succès nutteloos. Maar de Keizer wanhoopte niet. Hij trachtte onderhandelingen aan te knoopen, versterkte en herbouwde Moscou, trachtte de duizenden achterblijvers te verzamelen, liet zijn aan de Dwina en de Dnieper achtergelaten korpsen oprukken, eischte versche troepen van Oostenrijk, Pruisen en de kleinere duitsche vorsten, liet in Frankrijk een nieuwe lichting, die van 1813, oproepen, dreigde te St. Petersburg Rusland in eenige koninkrijken te zullen verdeelen en de boeren tegen den adel op te zweepen. Langer dan eene maand bleef hij te Moscou, aarzelend om terug te trekken tegenover de intusschen met geestdrift voor het „heilige Rusland" volbrachte volkswapening of te blijven overwinteren of wel op St. Petersburg aan te rukken. Reeds naderde

de vreeselijke russische winter met rassche schreden. Hij besloot eindelijk — te laat — tot den terugtocht en ving dien den 19den October aan.

Onder het schrikkelijkste lijden werd die rampzalige tocht volbracht. Het afgematte leger, voortdurend door tallooze Russen omzwermd en telkens aangevallen, door koude en honger gedesorganiseerd, allengs gevolgd door een reusachtigen sleep van verhongerende achterblijvers, kwam den 12den November te Smolensk terug, nauwelijks 34000 strijdbare mannen sterk. Met leeuwenmoed sloeg het zich door de russische legers heen, zich ten slotte vereenigend met de achtergebleven korpsen en nieuw aangekomen troepen. Aan de halfbevroren Berezina werd nog eens (28 Nov.) een wanhopige slag geleverd om den bezwaarvollen overtocht mogelijk te maken over de door de hollandsche pontonniers geslagen bruggen, die achter het leger dadelijk werden afgebroken, zoodat vele tienduizenden achterblijvers in russische handen bleven of ellendig omkwamen. Het overschot van het leger, nauwelijks 18000 man, bereikte in December weder de Niemen. Het aantal der gevallen dooden wordt op 250000, der gevangenen op 130000, der deserteurs op 50000 man gesteld, reusachtige en onherstelbare verliezen, die het keizerrijk van zijne beste soldaten beroofden.

De hollandsche troepen leden niet het minst van de afdeelingen der armee [1]). Het regiment huzaren streed bij Smolensk en werd bij de Moskwa zoo goed als vernietigd; het garde-regiment onder kolonel Tindal hield na den slag bij Krasnoi op 17 November geen 40 man over, het 33ste lichte infanterie geen 80; het regiment garde-lansiers begeleidde des Keizers slede van Smorgoni naar Wilna maar slechts enkele officieren en manschappen ervan bereikten de Weichsel; de hollandsche pontonniers van Benthien en Busch redden het leger aan de Berezina maar versmolten tot enkele weinigen; het regiment kurassiers bestond nog na den overtocht en hielp, hoe gedund ook, den verderen terugtocht dekken; van de vier linieregimenten streed het 123ste bij Polotzk onder Oudinot reeds half October met zware verliezen, het 124ste telde na de Berezina nog 18 man, het 125ste en 126ste verdwenen bij de verdediging der

[1]) Bosscha, Heldendaden, dl. III, blz. 388 vlg.; De Bas, Prins Frederik, dl. II, blz. 616 vlg.

bruggen aan die rivier eveneens zoo goed als geheel. Eenige honderden mannen hoogstens keerden terug van de 15000; de meesten sneuvelden of kwamen onherkend om van gebrek en ellende, de overigen vielen in handen des vijands en ondervonden de harde krijgsgevangenschap in Kasan en andere vestingen van het binnenland.

Maar de Keizer, die den 5den December bij Smorgoni de overblijfselen van het leger verlaten had en naar Parijs vooruitgesneld was om er orde op de zaken te stellen, liet aanstonds na zijne terugkomst in den nacht van 17 op 18 December door het gansche rijk nieuwe lichtingen uitschrijven. Den 11den Januari werden nieuwe nationale garden opgeroepen maar de hollandsche departementen, reeds zoo zwaar getroffen, bleven nog gespaard tot den 20sten, toen zij een contingent uit de klasse van 1812 moesten leveren; zij werden bij de nieuwe lichting van April weder vrijgesteld. Het noodige geld werd verkregen uit den verkoop van domeinen en gemeentegoederen op groote schaal. De in Rusland vernietigde ruiterij werd door zoogenaamd vrijwillige aanbiedingen van vrije steden en departementen ook in Holland eenigszins aangevuld; ook de nationale garde werd gedwongen hare diensten aan te bieden voor den strijd buiten hare departementen [1]).

De weerzin tegen den krijgsdienst was echter door de vreeselijke verhalen omtrent het in Rusland gebeurde in alle departementen zeer toegenomen en de wildste berichten deden de ronde. Men sprak van eene landing der engelsche vloot, die op de kust verscheen, van de afzetting, den moord des Keizers te Parijs. Reeds hadden op het gerucht van de nadering der Russen en Pruisen hier en daar oproerige bewegingen plaats en verschenen plakkaten met „Oranje Boven" en „Leve de Prins" op de muren te Leeuwarden, te Amsterdam, te Rotterdam. Met bekommering wees Lebrun den Keizer op de bedenkelijke stemming in zijne departementen, welker militaire bezetting thans hoogst onvoldoende was, welker vestingen in allesbehalve goeden staat verkeerden, terwijl zoowel op de vloot als bij het leger desertie te duchten viel en de duizenden spaansche krijgsgevangenen, gebruikt bij den bouw der heldersche forten, evenmin in toom gehouden konden worden als de talrijke Pruisen en andere

[1]) Naber, blz. 177 vlg.

vreemdelingen in de garnizoenen te vertrouwen waren [1]). Te Oud-Beierland liepen de opgeroepen lotelingen in Februari met stokken en hooivorken te hoop en gaven het verzet slechts op na een bloedige ontmoeting met de gendarmerie. Bij de opkomst der conscrits in April ontstonden oproeren zoowel in de steden als op het platteland van Bouches de la Meuse en Zuiderzee, waar de onverbiddelijke De Stassart en De Celles, die bij de conscriptie geen consideratiën in acht namen, zich bijzonder gehaat maakten; in den omtrek van Leiden kwam het landvolk in verzet, stak de oranjevlaggen van de torens uit en maakte zich meester van de stad zelve [2]); in de oostelijke departementen deserteerden de lotelingen bij troepen.

Van een algemeenen goed georganiseerden opstand was echter geen sprake. Het bleef in dit voorjaar bij deze „onbekookte" [3]), onsamenhangende uitingen der bestaande verbittering: de hoogere standen onthielden zich van medewerking, overtuigd, dat het einde der fransche heerschappij nog niet gekomen was en dat alle pogingen tot afschudding van het juk door een zoo goed als ongewapende menigte, zonder krachtigen steun van de nog achter Elbe en Weichsel blijvende bondgenooten, onvermijdelijk tot bloedige onderdrukking moesten leiden. Zoo kon de bevelhebber in deze departementen, generaal Molitor, die er kort na de inlijving met de militaire zaken was belast, ook zelfs met zijne geringe middelen de orde herstellen. Sommige muiters werden onbarmhartig gefusilleerd, andere gevangen gezet; de uit de vestingen naar het bedreigde platteland gezonden troepen leefden overal op kosten der bevolking en ontvingen verhoogde soldij uit de gemeentelijke kassen; bovendien werden uit Brabant versterkingen gezonden en nog meerdere in uitzicht gesteld. De oproeping van den tweeden ban der nationale garde in April om die van den eersten ban aan de Rijngrenzen te vervangen en in het najaar op zijne beurt door den derden te worden opgevolgd verbeterde echter de stemming der bevolking niet en deed eenige hoop ontkiemen ook in de gemoederen van hen, die op de komst der bondgenooten wilden wachten

[1]) Naber, blz. 186.

[2]) Wttewaal, Drie Schoft Oranje Boven (Bijdr. vaderl. gesch. 2de Reeks, dl. VII, blz. 343 vlg.).

[3]) Hogendorp, Brieven en Gedenkschriften, dl. IV, blz. 188.

alvorens iets ernstigs te ondernemen. Lebrun waarschuwde weder dringend den boog niet al te zeer te spannen maar de Keizer, zich geen voldoende rekenschap gevend van de stemming, die zoowel in deze departementen als in die van het oude Frankrijk zeer veel te wenschen overliet, rekende blindelings op zijn geluk en ging steeds verder. Hij liet den Senaat het besluit nemen tot de lichting van 10000 man aanzienlijke jongelieden, die zich meestal door kostbare plaatsvervanging aan den dienst hadden onttrokken, als „garde d'honneur", in ieder departement aan te wijzen door den prefect en dienend op eigen kosten en in fraaie eigenbetaalde uniformen. Deze maatregel wekte hevige verbittering onder de aanzienlijken, vooral in de departementen Zuiderzee en Bouches de la Meuse, waar de adel en de rijke kooplieden den krijgsdienst verafschuwden maar de prefecten zonder aanzien des persoons het gegeven bevel uitvoerden [1]), ook ten einde zich te verzekeren van een aantal gijzelaars van groote waarde. Lebrun deed weder wat hij kon om de hardheid te temperen, maar kon tegenover de ijverende prefecten ten slotte weinig uitrichten en zoo gingen de jonge Van Hogendorp, Donker Curtius, Warin, Ram, Van Hall en tal van anderen, sommigen gevankelijk en onder hevig protest, naar Frankrijk, waar Metz hun als plaats van vereeniging was aangewezen [2]).

Intusschen was het den Keizer in het voorjaar op deze wijze werkelijk gelukt nog eenmaal een aanzienlijke troepenmacht op de been te brengen ter vervanging van de vernietigde „grande armée de Russie". Uit nieuwe lichtingen, een aantal uit Spanje teruggeroepen regimenten oudgedienden, uit nationale garden, matrozen van de zeekust, overal opgejaagde deserteurs, gendarmerie, douaniers, overblijfselen van het groote leger en nieuwe contingenten vormde hij opnieuw een groote armee van een half millioen veelal nog geen 20-jarige en na een paar maanden verblijf in de dépôts slecht geoefende soldaten van allerlei herkomst, die echter, door de vermenging met wat er nog na zooveel veldslagen van oudgedienden over was, weldra met verwonderlijke snelheid tot bruikbare krachten werden gemaakt en met weinig minder geestdrift en toewijding dan

[1]) Vgl. Van Hogendorp's verhaal van het lot zijns zoons en de stukken daarover bij Naber, blz. 208, 405 vlg.

[2]) Naber, blz. 201 vlg.

hunne voorgangers in den dood den onvergelijkelijken veldheer, wiens toovermacht nog niet gebroken bleek, ter wille waren — een nieuwe oogst van levens, maar de laatste, die vooreerst kon worden binnengehaald: de uitputting des rijks werd zoo groot, dat in sommige deelen van Frankrijk de landbouw alleen door vrouwen en kinderen kon worden gedreven en overal het gemis aan mannelijke krachten ernstig voelbaar begon te worden. Met dat laatste leger zou hij de bondgenooten te gemoet trekken, alles wagend op de laatste kaart.

Maar de Napoleon van 1813 was niet meer die van 1796 of 1805[1]). Zijn lichaam- en geesteskrachten hadden den onnoemelijk zwaren arbeid van jaren en jaren achtereen niet straffeloos doorstaan; een ernstige maagkwaal sloopte zijn lichaam en hij verviel telkens in toestanden van loomheid en slaapziekte, waaruit alleen plotselinge herlevingen van genie en wilskracht hem deden ontwaken; jaloerschheid en wantrouwen jegens zijn beste generaals deden hem sommige hunner verwijderen of op ondergeschikte punten gebruiken; vele van zijn meest vertrouwde dienaren waren gevallen, andere gevoelden hunne waarde, hunne onmisbaarheid en waren geneigd tot willekeur en ongehoorzaamheid of hadden genoeg van den oorlog; het leger was lang niet altijd meer in de hand van den aanvoerder en begon te verwilderen; de moedeloosheid, het verraad loerde aan alle kanten, tot in zijn naaste omgeving. Toch was de trotsche heerscher niet gezind om al was het slechts een deel van zijn drukkende heerschappij op te geven. Had hij dit gewild, in het voorjaar van 1813 was zeker Oostenrijk en hoogstwaarschijnlijk ook Pruisen nog bereid geweest om met hem in eene schikking te treden en hem voor dien prijs te blijven steunen, terwijl het uitgeputte Rusland aarzelde de Weichsel te overschrijden en Engeland zelf, aan binnenlandsche onrust ten prooi en met de amerikaansche Republiek in oorlog, hoewel nog onder lord Liverpool en lord Castlereagh en steunend op den bekwamen veldheer Wellington gezind om Pitt's staatkunde vol te houden, het einde zijner krachten begon te voorzien. Maar de Keizer, altijd weder op zijn ster vertrouwend, liet de kans voorbijgaan; hij was besloten zijn hoog spel ten einde te spelen.

---

[1]) Sorel, t. VIII, passim.

De volksbeweging in Pruisen, gewekt door de fransche tirannie en de herinnering aan het grootsche verleden, aangezet door de vurige liederen van Arndt en Körner, door de vaderlandslievende lessen van Humboldt en Fichte, gesterkt door de staatshervormingen van Stein en Hardenberg, door de geniale legerorganisatie van Scharnhorst en Gneisenau, dwong den aarzelenden pruisischen koning, wiens leger onder Blücher brandde van lust om de nationale schande uit te wisschen, om de nationale eer te wreken, de russische zijde te kiezen. Noordduitschland, door de fransche heerschappij meedoogenloos uitgeput, was bereid op te staan tegen den overweldiger. Het pruisische legerkorps van Yorck had zich reeds aan het eind van den russischen veldtocht uit eigen beweging bij de Russen aangesloten, nog op 31 Dec. 1812, en de koning, te Breslau weldra midden in een patriotsche omgeving, verbond zich 19 Maart met keizer Alexander, riep een talrijke landweer op en vuurde door zijn aangrijpend „beroep op zijn volk" de uiteengerukte pruisische natie aan om het juk af te werpen. Nog vóór het einde der maand viel Hamburg den Russen, Dresden, hoofdstad van den aan Napoleon verknochten koning van Saksen, den Pruisen in handen. Maar ook Napoleon verscheen thans aan het hoofd zijner troepen in Thüringen, 200000 man stellend tegenover de iets sterkere macht der Russen en Pruisen. Nog aarzelde Oostenrijk, ten minste voor het oog, al zette het ondershands door de intriges van den loozen Metternich de duitsche vorsten en Denemarken reeds aan de fransche vanen te verlaten, hopend eindelijk ook zelf het zware juk van de schouders te werpen maar bevreesd om weder te vroeg te zijn.

Bij Lützen sloeg Napoleon in Mei nog eenmaal de verbondenen onder Wittgenstein en Blücher, bij Bautzen dwong hij hen nog eens tot den terugtocht achter de Oder, heroverde het reeds verloren Saksen en zelfs half Silezië, terwijl de onverbiddelijke Davoust Hamburg en Lübeck herwon en streng strafte en Jerôme Bonaparte terugkeerde in zijn tegen hem opgestaan koninkrijk Westfalen. Oostenrijk stelde thans een wapenstilstand of bemiddeling voor. Napoleon, tijd willende winnen om zijn leger te reorganiseeren en dan zijn tegenstanders te verpletteren, stemde toe en in Juni en Juli werd er te Dresden onderhandeld over een vergelijk. Gedurende die onderhandeling herstelde echter ook Pruisen ijverig zijne verliezen, ontscheepte de behendige Bernadotte, die in troebel water

hoopte te vissehen, zweedsche hulptroepen in Stralsund, snelde een versch russisch legerkorps onder Bennigsen uit Polen aan, zond Engeland nieuwe millioenen aan subsidie over. Ook Oostenrijk organiseerde zijn leger, want het was er zeker van, dat Napoleon het door Metternich gedane voorstel — de Rijn voortaan de fransche grens, loslaten van Duitschland, opgeven van Spanje en half Italië — niet zou aannemen. Ook Napoleon zelf versterkte zich, hoewel veel minder krachtdadig, en ofschoon de wapenstilstand nog tot 10 Augustus verlengd werd en te Praag een nieuw vredescongres bijeenkwam, was het weldra duidelijk, dat er geen vrede komen zou. Oostenrijk liet van zijn voorstel nog Italië vallen, maar Napoleon weigerde na eenige aarzeling nogmaals. Toen wierp Metternich, Napoleon verloren achtend, eindelijk het masker af en sloot Oostenrijk zich bij de bondgenooten aan.

De tweede veldtocht van 1813 [1]), aan welks voorbereiding de ervaren Bernadotte en de uit Amerika teruggekeerde Moreau een werkzaam aandeel namen, vond drie groote legers: het russisch-zweedsch-pruisische noorderleger onder Bernadotte, het silezische onder Blücher, het boheemsche onder Schwartzenberg, tegenover Napoleon, behalve nog 240000 man in Noordduitschland, 80000 Oostenrijkers in Italië, 200000 Engelschen en Spanjaarden onder Wellington aan de Pyreneën, samen bijna een millioen soldaten, waartegenover Napoleon iets meer dan een half millioen had te stellen, ruim 300000 in Saksen onder zijn onmiddellijk bevel. Nogmaals sloeg hij de Oostenrijkers bij Dresden (26 Aug.), maar maarschalk Vandamme moest bij Kulm in Bohemen capituleeren, maarschalk Macdonald werd door Blücher geslagen aan de Katzbach in Silezië, maarschalk Oudinot bij Grossbeeren op weg naar Berlijn, maarschalk Davoust in Mecklenburg, maarschalk Ney bij Dennewitz, allen kampend met den onwil en de uitputting hunner soldaten. Napoleon bleef werkeloos. De drie groote coalitie-legers trokken zich in September samen naar één middelpunt en de driedaagsche „volkerenslag" bij Leipzig (16—18 Oct.) besliste na hevigen kamp tegenover een verpletterende overmacht de nederlaag der Franschen, gevolgd door een terugtocht

[1]) Vgl. daarover en over de deelneming van den jongen prins Frederik aan de gebeurtenissen van dit najaar: De Bas, Prins Frederik, dl. III van den aanvang af. De Prins heeft over deze gebeurtenissen een dagboek nagelaten.

in paniek. Slechts een 40000 man van het keizerlijke leger bereikten den Rijn bij Mainz, feitelijk sedert December weder de grens van het keizerrijk, ofschoon nog een aantal sterke vestingen tot in Polen, o. a. Hamburg, waar Dirk van Hogendorp gouverneur was [1]), Stettin en Dantzig, dapper verdedigd, een tijdlang weerstand boden, Hamburg onder den onbuigzamen Davoust, ook Modlin onder Daendels, terwijl verschillende hollandsche afdeelingen in andere vestingen streden.

* * *

Dit was het oogenblik, waarop buitenslands de Prins van Oranje, die zijn vaderland nooit had vergeten, en binnenslands een aantal moedige vaderlanders als Van Hogendorp en Falck hadden gewacht.

Oranje [2]), die thans aan het pruisische hof of op zijne silezische goederen teruggetrokken leefde, had reeds dadelijk na den terugtocht uit Rusland zijn diensten aan Pruisen en Oostenrijk willen aanbieden, maar geen weerklank gevonden voor zijn denkbeelden, waarin de bevrijding van Holland met hulp van de inwoners zelf, omtrent wier stemming hij door zeer geheime briefwisseling met enkele oude vrienden op de hoogte was, een hoofdrol speelde. Hij ontmoette daarentegen levendige instemming bij de pruisische vaderlanders te Breslau, overtuigd van het groote strategische en staatkundige belang eener bevrijding van Holland voor gansch Noordduitschland, waarvan het de deur mocht heeten. Zoo gelukte het hem keizer Alexander en zijn koninklijken zwager van Pruisen eindelijk te overtuigen. Na hunne aaneensluiting ging hij met hunne voorkennis naar Bernadotte te Stockholm en vervolgens naar Londen, om daar in overleg met den oud-griffier Fagel en lord Malmesbury steun te verwerven voor zijn plan om met engelsch geld uit de krijgsgevangenen en de in Engeland en Duitschland vertoevende „geallowanceerde" hollandsche officieren van 1799 een „hollandsch" of „oranje-legioen" samen te stellen, daarmede bij Bernadotte's leger naar de hollandsche grenzen op te rukken en een opstand in het schraal bezette land te verwekken. Maar bij de onzekerheid van de toestanden in den zomer vond hij de engelsche

[1]) Mémoires de Dirk van Hogendorp, p. 374 suiv.

[2]) Zie mijne studie in Versl. en Meded. Kon. Akad., Afd. Letterk., dl. VIII, blz. 50 vlg.

regeering niet gezind dadelijk op dit plan in te gaan, al was zij wel geneigd, om, wanneer de gebeurtenissen op het vasteland naar wensch verliepen, ook hem steun te verleenen en bij een gelukkigen uitslag de oude Republiek met krachtiger bestuur en beter grensregeling, zelfs met teruggave van een deel harer veroverde koloniën te herstellen [1]).

Maar het was er verre van af, dat zij onvoorwaardelijk deze plannen zou uitvoeren. De bondgenooten hadden om Napoleon volkomen te overwinnen Engeland noodig, en terwijl dit aan de eene zijde Oranje eenige hoop gaf, liet het zich tevens in met onderhandelingen, die ten doel hadden de vestiging van een groot „austrasisch" rijk, van de Elbe tot de Schelde, te stellen onder het bestuur van een engelschen prins. Met dit lokaas had men in het voorjaar, toen Rusland, Pruisen en Oostenrijk over de vorming eener nieuwe coalitie onderhandelden, Engeland's medewerking trachten te winnen en de engelsche regeering was verre van ongezind om op dit denkbeeld in te gaan [2]).

Alles hing intusschen af van den loop der onderhandelingen in den zomer, waarbij van oostenrijksche zijde telkens aan Napoleon de eisch was gesteld, dat ook Holland zijn oude onafhankelijkheid terug zou erlangen. Toen deze in Augustus eindelijk werden afgebroken, schepte Oranje, die nog altijd te Londen op het van de bondgenooten gewenschte antwoord wachtte, nieuwen moed, al kon hij zich niet ontveinzen, dat de engelsche regeering hem met weinig ingenomenheid bejegende, ja zelf geneigd scheen veeleer te handelen ten behoeve van zijn zoon, den 21-jarigen prins Willem, die in Spanje onder Wellington diende, in Engeland zeer populair en zelfs bestemd was om in het huwelijk te treden met de jonge prinses Charlotte, vermoedelijke erfgenaam der engelsche kroon: de oude ergernis over de houding van den vader, toen hij nog erfprins van Oranje, later vorst van Fulda heette, zich uit Engeland in pruisischen dienst had begeven en daarna zich tijdelijk met Napoleon had verzoend, was nog verre van geweken. Eerst na den slag bij Leipzig werd hem eindelijk het verlangde subsidie door de engelsche regeering toegezegd en begon hij maatregelen te nemen om in

[1]) Vgl. Colenbrander, De Belgische omwenteling, blz. 70 vlg.
[2]) Sorel, t. VIII, p. 98.

Duitschland een nieuw „rassemblement" te organiseeren gelijk zijn broeder in 1795 had willen doen.

Ook van pruisische zijde was toen ernstig de aandacht op Holland gevestigd [1]) en de strategische leiders der pruisische legers, Boyen en Gneisenau, hadden de mogelijkheid eener verovering van dit belangrijke gebied in het oog gevat, met name door een snel voortdringen van Blücher's silezische armee naar den Neder-Rijn en de Maas, waardoor de Franschen Holland wel zouden moeten ontruimen, vooral wanneer de bevolking zelve tegelijk in opstand kwam en een engelsche vloot aan de kust verscheen. Maar de Pruisen vreesden niet zonder reden, dat de onvertrouwbare Bernadotte met afdeelingen van het reeds van de Elbe naderende noorderleger onder Wintzigerode van Bremen uit zich van het nog altijd betrekkelijk rijke land meester zou maken. Vooral de voortvarende pruisische generaal Bülow, die met zijn korps eigenlijk onder Bernadotte's bevelen stond, duchtte dit en besloot tegen half November in overleg met Boyen en Gneisenau zoowel als met Oranje en de engelsche regeering, op eigen hand van Munster uit [2]) naar de IJssellinie op te rukken met de afdeeling van 25000 man, waarover hij beschikken kon. Zijne voorposten stonden den 17den reeds aan de hollandsche grens. Hij richtte uit Munster een vurige proclamatie tot de Hollanders, vertrouwen en medewerking inroepend en liet zijne voorhoede den 23sten November [3]) bij Doetinchem over de grens rukken. Die voorhoede bevond, dat die der Kozakken van het noorderleger eveneens reeds op verschillende punten de noordoostergrens had overschreden en door de bevolking van de oostelijke provinciën, weldra van Amsterdam met gejuich was ingehaald. Intusschen was op denzelfden dag door Bülow bericht ontvangen van een groote verandering in Holland en werd hij uitgenoodigd in verband daarmede voorwaarts te rukken [4]).

Bij al deze plannen en overleggingen was namelijk gerekend op

[1]) Varnhagen von Ense, Leben des Generals Grafen Bülow von Dennewitz (Berlin, 1853), S. 294 ff.; Delbrück, Leben Gneisenau's, Bd. III, s. 510, 515, 528, 543, 571, 596 ff.; Meinecke, Leben des General-feldmarsch. Von Boyen, Bd. I, S. 348 ff.
[2]) Varnhagen von Ense, S. 296.
[3]) Ibid. S. 299.
[4]) Vgl. den strijd tusschen de Red. der Hist. Zeitschr. en prof. P. L. Muller in Hist. Zeitschr. 1886. Zie mijne boven aangehaalde studie.

een opstand der hollandsche bevolking, thans eerst met kans op goeden uitslag te ondernemen. Die opstand liet zich ook niet wachten, dank zij het initiatief van Gijsbert Karel van Hogendorp en de zijnen.

Van Hogendorp had reeds vóór den russischen veldtocht hoop gekoesterd op een voor de herwinning der onafhankelijkheid gunstige wending in de europeesche zaken [1]) en achtte zich in God's hand den aangewezen man om de bevrijding te leiden. In afwachting van het oogenblik hield hij zich bezig met een „discours sur l'histoire des Provinces Unies", ja reeds met de opstelling van een ontwerp van grondwet, beide bestemd voor den Prins van Oranje, als deze teruggekeerd zou zijn. Het laatste bulletin des Keizers uit Rusland, het beroemde negen-en-twintigste, dat de nederlaag in Rusland erkende, maakte ook vooral in de hollandsche departementen diepen indruk en gaf nieuwe hoop; de Keizer herstelde zich wel aanvankelijk maar de gisting nam hand over hand toe. Een Van Marle waagde het in zijn „Katabasis", die in tal van geschreven exemplaren heimelijk van hand tot hand ging, den terugtocht van den „nieuwen Keizer" in spotverzen te bezingen, een Hermanus Fock er spotprenten op te teekenen. Met het voormalig lid der hollandsche ridderschap, Van der Duyn van Maasdam, den oud-militair graaf Leopold van Limburg Stirum, de heeren Repelaer, De Jonge, Changuion en andere leden der oude regeering van vóór 1795 raadpleegde hij, zelf eertijds dienaar dier regeering, in diep geheim, gelijk te Rotterdam zijn neef de oud-burgemeester, gelijk de oud-militair Bentinck van Buckhorst te Zwolle, gelijk de hoogleeraar Kemper met zijne vrienden te Leiden, gelijk Van der Hoop en Falck met de zijnen in het patriotsche Leesmuseum te Amsterdam [2]). Men sprak weinig met elkander maar wist van elkander en vergrootte allengs voorzichtig en methodisch den kring van ingewijden en vertrouwden, elk een viertal anderen aanzettend, zonder vast plan nog maar gereed om „toe te tasten, zoodra en waar zich de gelegenheid gunstig zoude toonen".

De omwenteling in Pruisen trok zeer de aandacht maar kon, bij gebrek aan nationale eenheid en krachtig nationaal gevoel, niet

[1]) Brieven en Gedenkschriften, dl. IV, blz. 184; ibid. na 1813, dl. V, blz. 8.
[2]) Naber, blz. 244/5.

tot navolging wekken; de gelijktijdige beweging tegen de conscriptie in het voorjaar van 1813 werd algemeen afgekeurd, al had Hogendorp aanvankelijk eenige hoop daarop gevestigd [1]). De spanning van den zomer kwam met de ergernis over de garde d'honneur, daarna de teleurstelling in Augustus en Van Hogendorp zette zich weder aan zijne studiën, een enkele maal raadplegend met vrienden en vertrouwden, dan weder teleurgesteld door den loop der dingen en de geruchten van Napoleon's geduchte voorzieningen, van diens overwinningen in Saksen, van de aarzelingen der bondgenooten en de diplomatieke onderhandelingen over vrede. Men waagde het niet op te treden en Uhland's wapenroep ook tot de Hollanders: „Vorwärts, Holland, Niederland! Hoch das Schwert in freyer Hand", vond geen weerklank nog, al drong zijn klank misschien door.

Toen kwam na losse geruchten op den 3den November plotseling het bericht van den slag bij Leipzig in den „Moniteur" van den 30sten Oct. [2]) en een schok ging door alle gemoederen. Was het oogenblik gekomen? Of zou men moeten vreezen voor het lot van Hamburg, dat te vroeg begonnen was? Reeds had de fransche politie lont geroken, gewaarschuwd voor de geheime samenkomsten bij dag en nacht in Den Haag en elders, en had de namen van de voornaamste deelnemers aangeteekend met een vaag plan van arrestatie der bekende hoofden [3]). Maar de politie, door sommige harer ambtenaren niet trouw meer gediend en niet meer dan half ingelicht, waagde het niet zoo iets te ondernemen, daar bij verzet de beschikbare troepen allesbehalve voldoende waren en er reeds geruchten liepen van de komst der Kozakken aan de noordoostergrenzen, geruchten, die de fransche ambtenaren aldaar deden vluchtten naar het midden des lands Men sprak van een omwenteling te Parijs, hetgeen eenige paniek veroorzaakte bij de fransche regeering te Amsterdam zelve. Het was waar, dat de russische generaal Wintzigerode van Bremen uit met zijne voorhoede reeds de grenzen van Holland naderde, maar nog den 27sten October

[1]) Brieven, l. l., blz. 9.
[2]) Ibid. blz. 15, noot 1.
[3]) Jorissen, De omwenteling van 1813, dl. II, 2, blz. 50 vlg. Vgl. Van Hogendorp, Brieven, dl. IV, blz. 197.

betuigde de amsterdamsche municipaliteit hare trouw aan en hare hoop op den „héros du siècle" [1]).

Gedurende de eerste helft van November bleef, al hadden in Den Haag en elders reeds opschuddingen en oploopen plaats, de opstand nog uit, eensdeels wegens de onzekere berichten omtrent den aanmarsch der bondgenooten, anderdeels wegens de nog altijd niet hersenschimmige vrees, dat Napoleon de hollandsche departementen, met Zwitserland als bastions van de fransche verdedigingslijn te beschouwen, met kracht en tot het laatst zou trachten te behouden: de beweging van fransche troepen uit de Rijnstreek onder den met het opperbevel over de Rijn- en IJssellinie belasten maarschalk Macdonald naar Nijmegen en Wezel schenen daarop te wijzen, ofschoon de meeste vestingen aan de oostergrens slecht voorzien waren zoowel van troepen als van geschut en Molitor, die nog te Amsterdam zijn hoofdkwartier had, zeker niet een der meest energieke generaals van die dagen kon heeten. De stemming der bevolking bleek echter duidelijk door hare onrustige houding, het roepen van „Oranje Boven" en andere teekenen van beweging, samenscholingen en oploopen [2]). Intusschen bereidde Van Hogendorp met generaal Van Stirum, majoor De Jonge en andere militairen en burgers in Den Haag heimelijk de algemeene wapening voor en stelde zich in betrekking tot sommige dienstdoende officieren, o. a. tot overste Van Oldenbarneveld, genaamd Witte Tullingh, kommandant der haagsche nationale garde.

De ontruiming van Amsterdam door het garnizoen, dat Lebrun met Molitor op den 14den naar Utrecht zond, in verband met de werkelijke verschijning van Kozakken-afdeelingen in Groningen en Overijsel en met Bülow's nadering door Westfalen, was daar het sein voor het uitbreken eener ernstige volksbeweging. Lebrun schreef den Keizer reeds, dat hij naar het departement van de Maas zou gaan, zoodra de vijand naderde, maar tevens, dat noch hij noch Molitor hoop hadden daar den vijand te kunnen keeren [3]). De populaire en ondernemende amsterdamsche zeekapitein Job May, die den 14den met Hogendorp en de zijnen in Den Haag overlegd

[1]) Naber, blz. 415.
[2]) Naber, blz. 274 vlg.; Dagboek van Willem de Clercq, blz. 31 vlg.
[3]) Naber, blz. 281.

had, kwam in den morgen van den 15den volgens hun opdracht te Amsterdam terug en zette, nu het garnizoen was afgetrokken, het rumoerige volkje van de eilanden en achterbuurten, de oude „bijltjes", tot opstand aan. Om zes uur stonden een paar douanehuisjes aan de Nieuwe Brug in vlammen, weldra door andere aan den Buitenkant gevolgd onder het zingen van vaderlandsche liederen en het daverend geroep van „Oranje Boven", terwijl de nationale garde, door Falck en andere officieren bewerkt, onder den goedgezinden kolonel Van Brienen, het tooneel lijdelijk aanzag. Lebrun, ingelicht omtrent den toestand, week voor de beweging, stelde het gezag in handen der municipaliteit en begaf zich in den morgen van den 16den met zijne voornaamste ambtenaren naar Utrecht, van waar reeds dadelijk verscheidene hunner naar Brussel en Parijs vluchtten. De gouverneur-generaal zelf droeg den volgenden dag zijne waardigheid aan Molitor over en reisde insgelijks naar Frankrijk terug; De Celles stelde den auditeur De Stuers in zijne plaats als prefect van de Zuiderzee aan en vertrok eveneens [1]). Aan het hoofd der regeering van Amsterdam deden Falck en Van Brienen thans een „provisioneel bestuur" optreden onder leiding van den ouden orangist Van der Hoop en wisten met hulp van May en anderen het reeds tot plundering en brandstichting overgaande volk onder de oude oranjeleus in toom te houden [2]).

Het ongedacht snelle verloop der zaken te Amsterdam had velen verrast, sommige voorzichtigen beducht gemaakt over deze misschien al te voorbarige beweging, anderen opgewekt om nu ook elders tot handelen over te gaan, nog anderen, als Gogel en Verhuell trouw aan hun eed aan Napoleon of wel, als vele kleinmoedigen bevreesd voor de gevolgen, in ergernis ontstoken over de slappe houding van Molitor en de fransche ambtenaren, waardoor ook hunne eigene positie onhoudbaar geworden was [3]). Te Amsterdam zelf heerschte na de eerste opwinding onrust over de onzekere toekomst en de meerderheid van het voorloopig stadsbestuur besloot voorzichtiglijk tot het inachtnemen van een „systema

[1]) Over zijne houding vgl. de Memorie van De Stuers bij Jorissen, Bijdragen, dl. II, blz. 101 vlg.
[2]) Vgl. de fraaie schildering in Van der Palm's Gedenkschrift van Nederland's herstelling, blz. 47 vlg.; Jorissen, Bijdragen, dl. III, blz. 27 vlg.; Naber, blz. 290 vlg.
[3]) Naber, blz. 297 vlg.

van onzijdigheid", zooals Falck en de zijnen met ergernis zeiden, tot „bijgedraaid blijven liggen", ook onder den indruk van Molitor's waarschuwende vertoogen in de eerstvolgende dagen. De oranjevlag verscheen zoo, tot verontwaardiging van vele warme vaderlanders en energieke leiders, nog niet op de torens of op het nog door 60 soldaten in franschen dienst bezette paleis op den Dam en de voorloopige regeering betuigde aan Molitor geen rebellie in den zin te hebben doch alleen rustbewaring te bedoelen.

Ook elders in den lande was men gezind een afwachtende houding aan te nemen. In Wester-Eems hadden de onder-prefect van Winschoten Modderman en de ontvanger aldaar Alberda den 13den de Kozakken ingeroepen en in dit district reeds de oranjevlaggen en oranjekokardes doen opsteken, onder bescherming van den russischen bevelhebber der voorhoede van Wintzigerode's korps, baron Rosen. Maar de hoofdstad van het departement nam in overleg met den voorzichtigen prefect van Friesland, Verstolk van Zoelen, en diens raad van prefectuur het besluit wel de Russen te ontvangen en de fransche troepen en ambtenaren te helpen vluchten, maar nog geen oranjevlaggen uit te steken. Zoo ook te Leeuwarden, waar alle pogingen om de oranjeleus officieel te verheffen door het bestuur voorloopig werden tegengegaan. Ook te Haarlem en Alkmaar waagde men het vooralsnog niet verder te gaan, in de laatste stad uit vrees voor de talrijke bezetting van Den Helder onder Verhuell, die geen antwoord gaf op de aanmaningen om zich aan te sluiten en gezind bleek om het fransche gezag te handhaven. Zoo bleef men op vele plaatsen eenige dagen „stil en rustig" [1]). Te Zwolle echter verschenen de Kozakken van Benckendorff reeds den 12den, daarna ook te Kampen, weldra onder Marklay voortdringend in de Veluwe.

Het gevaar was in deze omstandigheden groot, dat de hollandsche departementen, werden zij door de Franschen opgegeven, door de bondgenooten, zooals reeds in het Oosten en Noorden begon te geschieden, formeel veroverd of bezet zouden moeten worden, en dus hun verder lot uitsluitend van die bondgenooten afhankelijk zou zijn. Dit zag Van Hogendorp duidelijk in en hij besloot daarom, eindelijk toegevend aan Van Stirum's onstuimigen aandrang, te

[1]) Naber, blz. 305 vlg.

handelen, vóór alles bedacht voor de gevolgen van eene nieuwe vreemde verovering of bezetting.

In den vroegen morgen van den 17den kwamen in Den Haag de berichten van de beweging te Amsterdam [1]). Van Stirum, door Tullingh gewaarschuwd, ging ermede naar het huis van Van Hogendorp op den Kneuterdijk en nam van dezen aanstonds eene voor deze gelegenheid reeds vroeger gereedgemaakte proclamatie aan. Zij begon met „Oranje Boven. Holland is Vrij", waarin „ophouden van alle partijschap", „vergeeten en vergeeven" van „al het geledene" werd beloofd met eene regeering van „alle aanzienlijken" onder den Prins als „hooge overheid", terwijl „het volk een vroolijken dag op gemeene kosten" zou krijgen; het stuk eindigde met dankzegging aan God, voorspelling van terugkeer der „oude tijden" en „Oranje Boven". Met deze proclamatie in den zak en de oranjekokarde op den hoed ging de moedige Van Stirum op straat, liet het stuk van de pui van het stadhuis aflezen, stelde zich met goedkeuring van Tullingh aan het hoofd der nationale garde en trok met trommelslag en vliegende vaandels door Den Haag, bij het afkondigen der proclamatie overal toegejuicht en met het uitsteken der oranjevlag begroet. Ook de zonen van Van Hogendorp en vele anderen vertoonden zich met de oranjekokarde op den hoed; overal kwam de oranjekleur voor den dag.

Maar ook thans nog was er aarzeling tegenover de hier in garnizoen liggende 500 pruisische „étrangers" onder generaal Bouvier des Eclats. Van Hogendorp riep de heeren Van der Duyn, Repelaer van Driel, zijn neef J. F. van Hogendorp, Changuion en de Jonge aanstonds tot een samenkomst op en noodigde met hen als „provisioneel bestuur" „de voornaamste leden en ministers van de oude landsregeering" tegen den volgenden dag bij zich aan huis, terwijl Van Stirum alvast tot „provisioneel gouverneur" der stad werd aangesteld om „uit naam van den Prins van Oranje" orde en rust te bewaren. De adjunct-maire, Faber van Riemsdijk, was na eenig verzet voor den aandrang bezweken en had het burgerlijk gezag in Den Haag overgegeven aan de heeren Slicher, 't Hoen en Bachman, oud-

[1]) Wat thans volgt, is vooral gegrond op de mededeelingen van Van Hogendorp in diens Brieven en Gedenkschriften, deel IV, Jorissen's Bijdragen, Van der Palm's Gedenkschrift, Chad's Verhaal, Falck, Brieven, blz. 193 vlg. Vgl. Naber, l.l. blz. 310 vlg.; De Bas, Prins Frederik, dl. III, blz. 147 vlg.

burgemeesters van 1795, die aanstonds de aloude oranjevlag van den toren lieten waaien. Alles ging goed. Bouvier, zijn pruisische bende terecht wantrouwend, sloot zich met haar en twee kanonnen op in het gemakkelijk te verdedigen Binnenhof en trok den volgenden morgen met goedvinden van Van Hogendorp en de zijnen af naar Gorkum, op welken tocht de helft deserteerde en onder een „Oranje-Boven" naar Den Haag terugkeerde.

Maar nog langer duurde de aarzeling voort. De vergadering van den 18den wilde niettegenstaande den aandrang van Van Hogendorp, Van der Duyn en den uit Amsterdam overgekomen Falck, die „mannentaal sprak", evenmin als te Amsterdam iets weten van het door Van Hogendorp, die reeds een gansche regeering met Van der Duyn als president en hemzelven als raadpensionaris, Falck als secretaris enz. gereed had, gewenschte „constitueeren eener vergadering der Staten-Generaal" of eenige andere daad, die meer zou bedoelen dan „rustbewaring in de afwezigheid van het fransch bestuur". Men had bezwaar tegen dit en tegen dat, maar vond ten slotte goed den 20sten nog eens terug te komen, ieder met een voormalig Patriot — iets, waarop Falck en later ook Kemper uit Leiden zeer aandrongen ter wille der onpartijdigheid tegenover de voormalige factiën — ten einde nader te overleggen. Maar den 20sten was het niet veel beter gesteld. Ook nu ontbraken er velen van de opgeroepenen en Falck verscheen met opzet niet, om niet den indruk te geven, dat het voorzichtige Amsterdam, dat ook de eerste maal eigenlijk geen vertegenwoordiger had gezonden, toch vertegenwoordigd was. Van Hogendorp kon geen „Staten-Generaal" bijeenkrijgen: „de oude regenten waren bang geworden" en wilden zelfs geen voorloopig landsbestuur in naam van den Prins aanstellen, al sprak de eerste proclamatie reeds daarvan. Verscheidenen scheepten zich in op scheveningsche pinken, sommigen bewerend engelsche hulp te gaan halen, anderen den Prins te zoeken — „pinkeniers" noemde men hen spottend. Op krachtigen aandrang van Van Stirum [1]), onder den indruk van de toenemende onrust, na ernstig gebed en overleg met de zijnen en met Van der Duyn, stelde de onverzaagde leider een nieuwe proclamatie op, die van den avond van den 20sten November, waarbij hij en Van der Duyn op ernstige wijze en op eigen verantwoordelijkheid verklaarden samen „het algemeen bestuur op te vatten tot de komst van Zijne Hoogheid", „bezweerende alle brave Nederlanders te steunen" het „eordaat besluit" en eindigend met een „God helpt degenen, die zichzelven helpen". Het secretariaat van dit bestuur nam de beproefde Changuion zonder aarzelen op zich, weldra door Falck vervangen.

[1]) Vgl. den strijd over de verdiensten van dezen en Van Hogendorp in die dagen tusschen Fruin en Jorissen, in De Gids, 1868, dl. I, blz. 1 vlg.; 1869, dl. II, blz. 147 vlg.; Jorissen, Van Hogendorp en Van Limburg Stirum in Nov. 1813 (Amst. 1868).

Op Van Hogendorp hadden de voorstanders van krachtig optreden gerekend en zij bleken zich niet misrekend te hebben. Hij, gesteund door een aantal mannen vol vurigen moed en handig beleid [1]), redde in die dagen den opstand en daarmede het vaderland. Toen in den morgen van Zondag den 21sten de door den afloop der vergadering ontstemde officieren van de nieuwe haagsche „oranje-garde" onder leiding van Van Stirum, Tullingh, Sweerts de Landas en De Jonge te zijnent verschenen om te vragen, hoe het stond, las Van Hogendorp hun zijn derde proclamatie voor en vol geestdrift schaarden zij zich onder het nieuwe bewind, dat eindelijk het fransche juk openlijk durfde afschudden. In deze proclamatie, het eerste nummer van het nieuwe Nederlandsch Staatsblad [2]), opgesteld door den voormaligen Patriot Canneman en geteekend door den vurigen Prinsgezinde Van Hogendorp — teeken van verzoening der partijen — werd zonder langer dralen gesproken van de „algemeene vereeniging van al wat trotsch is op den naam van Nederlander", van „afwerpen onzer keetenen", van opzeggen der „verbintenis van dwang en slaafsche onderwerping aan den gemeenen vijand van Europa"; zij riep op ten kamp voor de vrijheid op het voorbeeld van de vaderen onder leiding van den „Eersten Willem", thans „in naam van Zijne Hoogheid den Heere Prince van Oranje". De degen was getrokken en tevens de scheede weggeworpen, zooals de president van het hof Donker Curtius begeerde.

Nog echter aarzelden velen om zonder meer samen te werken met de moedige mannen, die den gevaarlijken sprong gewaagd

[1]) Vgl. over de voornaamste zijner helpers zijn verslag aan den Koning: Brieven en Gedenkschriften, dl. IV, blz. 393 vlg.

[2]) De overige proclamatie's zijn te vinden in de Brieven en Gedenkschriften, dl. IV en V, en ten deele bij Naber l.l.

hadden, want — al toonde het platteland reeds overal de oranjevlag en werden daar overal de proclamatiën met gejuich ontvangen — Woerden, Gorkum, Naarden, Delfzijl, Coevorden, Utrecht en Den Helder hadden nog sterke fransche garnizoenen, evenals Doesburg, Nijmegen, Deventer, Arnhem, de brabantsche en zeeuwsche vestingen. Wat kon men daartegenover stellen? Eenige honderden nationale garden, in „oranje-garden" omgedoopt, onder hun eigen bevelhebbers; een gering aantal vrijwilligers; losse afdeelingen van de prefectorale garden van Amsterdam en Den Haag; overgeloopen hollandsche, pruisische en andere vreemde soldaten. En dan nog was er gebrek aan wapenen, aan kruit en lood zoolang er nog geen engelsche hulp was aangekomen. Met vreugde begroette dan ook Van Hogendorp den 23sten den engelschen koopman Grant, die te Scheveningen landde en zich liet vinden om zijn engelsche schutteruniform in Den Haag en Rotterdam te vertoonen als voorbode van engelsche hulptroepen, waarnaar reikhalzend van de duinen werd uitgezien. Van der Duyn en Fannius Scholten, uit Den Haag naar Amsterdam vertrokken, spoorden daar tevergeefs tot aansluiting aan en den 23sten moest een nieuwe proclamatie der beide leden van het voorloopig landsbestuur tot samenwerking aanzetten.

Nog altijd bleef Amsterdam „lijdelijk afwachten", beducht voor het lot van Hamburg, voor den toorn des Keizers, en onderhandelde met Molitor. Rotterdam, waar admiraal Kikkert zich nog niet verklaarde, Leiden en Haarlem handelden, in weerwil van den aandrang van enkele moedige burgers, niet anders, werkend „in een stillen geest"; de beide eerste plaatsen konden alleen door de afzending van generaal Sweerts de Landas met een samengeraapt legertje en generaal Tullingh met een ander legertje „oranje-gardes" uit Den Haag feitelijk tot aansluiting gedwongen worden [1]). Het leidsche legertje werd nu op Woerden afgezonden en Kemper en Scholten gingen namens het landsbestuur nogmaals als commissarissen-generaal naar Amsterdam om deze stad en de andere van Noord-Holland over te halen tot openlijk partijkiezen. Gesteund door Falck en zijne schutters, door de oude patriotsche sociëteit Doctrina et Amicitia en andere vereenigingen, wisten zij generaal Krayenhoff en den schout-bij-nacht Verdooren, die er de militaire zaken leidden, den

[1]) De Bas, Prins Frederik, dl. III, blz. 167 vlg.

24sten tot aansluiting te brengen, toen juist op dien dag de eerste Kozakken onder majoor Marklay op kwamen dagen, tot snelheid aangezet door den jongen rotterdammer Van der Hoeven [1]), die door de haagsche heeren hun te gemoet was gezonden. Nog juist bijtijds waren Kemper en Scholten hun voor om hun de poort te openen.

Deze komst besliste over de houding van Amsterdam. Marklay nam bezit van de stad voor de „gecoaliseerde mogendheden", de „voorloopige regeering" trad als zoodanig af, maar stelde zich grootendeels ter beschikking der commissarissen-generaal, die den 25sten in eene proclamatie „de herstelling van ons dierbaar Vaderland" ook voor Amsterdam geldig maakten en Krayenhoff tot gouverneur aanstelden met Verdooren als bevelhebber in de Zuiderzee.

Maar het gevaar scheen nog verre van voorbij. Het door generaal De Jonge ingenomen Woerden werd door een fransche afdeeling uit Utrecht hernomen, Tullingh zelfs gevangen, het stadje geplunderd; te Gorkum was nog de prefect De Stassart, die niet ophield tot gehoorzaamheid te manen en Gouda, Dordt en Rotterdam bedreigde, thans rekenend op het met brabantsche nationale garden versterkt garnizoen van 5000 man onder den bekwamen en vastberaden generaal Rampon [2]); een aanslag op Den Briel mislukte; admiraal Verhuell bedreigde van het sterke Den Helder uit geheel Noord-Holland, de bezetting van Delfzijl de stad Groningen, die van Coevorden geheel Drente; Molitor stond nog altijd te Utrecht; te Naarden was een welgewapend aantal fransche douaniers, daar van alle kanten samengevloeid; Deventer had nog fransch garnizoen. Ook Amsterdam, Den Haag, Leiden waren zoo allesbehalve veilig en moesten op tegenweer bedacht zijn met de geringe middelen, waarover men kon beschikken, nu de oostenwind den beloofden aanvoer van troepen en wapenen uit Engeland tegenhield.

Onzekerheid heerschte ook in Overijsel, waar op verzoek van den Kozakken-generaal Nasischkin de oud-kolonel Bentinck tot Buckhorst den 21sten den titel van „provisioneel gouverneur" had aangenomen

[1]) Ook hij behoort met zijn broeder, met drie broeders Van Zuylen van Nyevelt, met Van Stirum's zoon Otto, met den jongen advocaat, later hoogleeraar Van Assen e. a. tot de ijverige helpers van het landsbestuur.

[2]) Sabron, De vesting Gorinchem van Nov. 1813 tot Maart 1814 (Breda, 1902).

en, van het Algemeen Bestuur in Den Haag niet willende weten, op eigen gezag, al was het „namens Z. D. H. den Prins van Oranje", de ruwe Kozakken in den band hield, de onrust onder de bevolking tot bedaren trachtte te brengen en de weerbare mannen tegen de Franschen te wapen riep, de bevolking in het departement van den Boven-IJsel uitnoodigend om de „nationale vlaggen" uit te steken en oranje te dragen ten teeken van „welgezindheid" [1]).

Gelukkig drong de voortvarende Bülow thans in Gelderland door. Zijn voorhoede bestormde den 23sten Doesburg, nam den 24sten Zutphen en deed een aanslag op Arnhem; hij zelf verscheen den 29sten voor deze stad, die hij na hevige bestorming innam. Tegelijk kwam het leger van Wintzigerode opzetten. Molitor verliet nu den 27sten Utrecht om achter Wezel terug te gaan en zoowel de russische als de pruisische troepen wendden zich naar de zijde van het thans voor het oogenblik geredde Holland — niet geheel naar den wensch van Hogendorp, die op volkomen zelfstandige bevrijding aldaar had gehoopt. Ook in het Noorden was op aandrang van den door het landsbestuur afgezonden Van Assen en bij de komst der Kozakken den 23sten overal de oranjevaan uitgestoken.

Daar kwam nu in die dagen van angst en onzekerheid de Prins van Oranje zelf aan.

Hij vertoefde in November nog te Londen, zich bezig houdend met de uitrusting van het hollandsche legioen, toen het bericht van den opstand in Holland hem den 21sten bereikte. Van Hogendorp had namelijk, in onzekerheid verkeerend waar de Prins zich bevond, zoowel naar Engeland als naar Duitschland boden gezonden [2]). Naar Engeland gingen den 17den met brieven aan den oud-griffier, dien men er zeker zou vinden, en aan den Prins de heeren Jacob Fagel, 's griffiers broeder, en de oud-officier De Perponcher; naar Duitschland (den 19den) kapitein Wauthier. De laatste vond den Prins niet bij Bülow of verderop aan den Rijn en reisde door naar Frankfort, waar hij den 26sten aankwam, alleen prins Frederik vond en zijne stukken overgaf aan Von Gagern, die, reeds door de komst van Hultman namens Van Hogendorp ingelicht, den brief opende en

[1]) Bijdragen Overijssel, dl. XI, blz. 214 vlg.

[2]) De medegegeven brieven bij De Bas, dl. III, blz. 1085/6; bij Van Hogendorp, dl. IV, bl. 262, 478.

hem aan de daar verzamelde vorsten en staatslieden toonde. Fagel en De Perponcher vonden den Prins den 21sten te Londen en gaven hem de brieven over uit Den Haag, door Van der Duyn, Repelaer, Changuion en De Jonge mede onderteekend, waarin Van Hogendorp en de zijnen hem het gebeurde mededeelden in korte woorden en met bijvoeging der proclamatie van den 17den, die, reeds overgezonden, in het Engelsch vertaald en overal aangeplakt, een groote geestdrift te Londen had gewekt.

De Prins aarzelde geen oogenblik en besloot in overleg met Fagel en de engelsche regeering zijn plannen te wijzigen en zoo spoedig mogelijk over te steken. Hij wendde zich aanstonds om hulp tot de engelsche regeering, die zich daartoe bereid verklaarde en oorlogsschepen, troepen en wapenen tot zijne beschikking stelde. Na een paar dagen van voorbereiding, gedurende welke Repelaer en anderen overkwamen en bericht deden van de heerschende onzekerheid zoowel als van aanvankelijk moedig optreden in Den Haag, stak hij den 26sten te Deal zonder verder dralen op een engelsch fregat in zee, voornemens in eene hollandsche haven te landen. Door tegenwind opgehouden, kwam hij eerst in den namiddag van den 30sten te Scheveningen voor den wal, nadat reeds den 27sten bericht van hem bij Van Hogendorp was ontvangen en een 300-tal engelsche mariniers als voorhoede van verdere engelsche hulp door een klein eskader aldaar aan wal gezet was.

De Prins, vergezeld door de beide afgezanten en den engelschen gezant Clancarty, bevond zich aan boord van het engelsche oorlogsschip Warrior. Uit een engelsche sloep stapte hij in den met oranje versierden scheveningschen zeewagen van den trouwen Pronk, die ook bij het vertrek in 1795 dienst had gedaan, tegen vier uur aan land en reed met den toegesnelden generaal Van Stirum aanstonds, door een onafzienbare juichende menigte begeleid, naar diens woning en daarna naar het huis van Van Hogendorp, die op dit historisch oogenblik, „door het podagra aan zijn stoel geklonken, thuis alleen zat te wachten" en in hevige ontroering den weinig minder ontroerden vorst ontving. Dien avond verkeerde Den Haag in koortsachtige opwinding en een schitterende illuminatie vierde de groote gebeurtenis van den dag: de Prins was teruggekeerd en de door Fagel te Londen als griffier geteekende proclamatie, die hij bij de eerste ontmoeting aan Van Hogendorp overgaf, betuigde, met een

weerklank op die van den 17den, zijn bereidwilligheid om zich aan het hoofd der zaken te stellen.

De bevrijding van het fransche juk, het herstel van „onafhankelijkheid en welvaart" „na zoo vele rampen" zoo moedig door Van Hogendorp en de zijnen ingeleid, zou verder — zoo sprak de proclamatie — met hulp der bondgenooten, van Engeland vooral met „hernieuwing der oude en nieuwe betrekkingen van vriendschap en alliantie" door den Prins worden voltooid. Oranje zou weder als vanouds, vastelijk besloten „al het voorledene te vergeven en te vergeten", de leiding hebben bij het „gemeen en eenig doel": de wedergeboorte der natie na twintig jaren van revolutie, partijschap en ellende; Oranje was als vanouds „in de bres gesprongen"; de Prins en zijn zoon zouden zich aan het hoofd stellen van het „gemeen Vaderland".

Maar in welken rang? Als stadhouder Willem VI, terugkeerend in de oude, thans naar de tijdsomstandigheden te veranderen Republiek, zooals Van Hogendorp en sommige oude regenten zich aanvankelijk hadden voorgesteld? Of als souverein hoofd van een nieuwen staat, als „koning" Willem I, zooals Kemper en Falck, zooals de nieuwe generatie der voormalige Patriotten en democraten bijna eenstemmig [1]) begeerden, zooals Van Hogendorp zelf in zijn eerste brieven aan Fagel en in zijn eerste proclamatie had gezegd? Dat was in de woelige dagen, die nu volgden, de groote vraag, waarop ook de Prins aanvankelijk geen antwoord gaf [2]).

De oud-griffier Fagel, die wist, dat de mogendheden zich niet in bijzonderheden met den staatsvorm wilden inlaten, meende, dat men gebruik moest maken van 's Prinsen komst en de dan te wachten volksbeweging om hem „bij acclamatie" souverein te maken. Maar dit geschiedde bij de landing niet, al riepen velen hem reeds op den weg van het strand als vorst, als „koning" toe. Noch de Prins zelf noch de aan de oude vormen gehechte Van Hogendorp was geneigd om zonder nader overleg dien weg op te gaan. De Prins was het liefst erfstadhouder geweest in een Republiek, gegrond op eene hervormde, eene verbeterde Unie van Utrecht, met een krachtig centraal bewind zooals Willem I en Maurits hadden gewild, zooals Slingelandt in

[1]) Vgl. mijne studie: De aarzeling van den Prins van Oranje bij de aanneming der souvereiniteit op 2 December 1813 (Bijdr. Vaderl. gesch., 3de Reeks, dl. X, blz. 100² vlg.).

[2]) Vgl. Van Hogendorp, Brieven en Gedenkschriften, dl. IV, blz. 188.

den stadhouderloozen tijd had begeerd; hij had dit den 25sten nog aan Repelaer gezegd [1]) en in zijne eerste haagsche proclamatie was dan ook geen sprake van de souvereiniteit, die hij niet wenschte. Hij aanvaardde dus op 30 November de leiding alleen als „Prins van Oranje" zonder meer, gelijk ook zijne thans overal verspreide proclamatie tot veler teleurstelling niet meer zeide.

Maar terwijl hij zich nog in Den Haag bevond, en aarzelde den titel van „Prins van Oranje" voor dien van „Vorst der Nederlanden" op te geven, was de zaak te Amsterdam reeds feitelijk beslist. Na overleg met Van der Duyn, die den 1sten December te Amsterdam kwam en zeker niet buiten voorkennis van Van Hogendorp en diens omgeving handelde [2]), vaardigden de commissarissen-generaal aldaar, Kemper en Scholten, onmiddellijk na ontvangst van het bericht van 's Prinsen komst een proclamatie uit, waarin zij niet „Willem de(n) Zesde zonder te weten wat het volk eigenlijk van hem te hopen of te verwachten had" maar „Willem de(n) Eerste als Souverein Vorst naar den wensch der Nederlanderen" begroetten, „bij acclamatie" dus toch, maar door wat men noemde „de roep van het machtige Amsterdam — de stem van geheel Nederland".

Nog aarzelde de Prins, toen hij in den morgen van den 2den December, na regeling van enkele zaken, uit Den Haag naar Amsterdam vertrok. Ook te Haarlem liet hij, ofschoon in Den Haag aanvankelijk hebbende toegegeven [3]), zich nog niet dadelijk overtuigen door de redenen van Kemper en Scholten, die hem daar tegemoet kwamen, en door de toejuichingen des volks. Eerst te Amsterdam heeft de Prins op nieuwen aandrang van Kemper, die hier de groote man was, en van Van der Duyn eindelijk voorgoed toegegeven, „cédé au désir national" zooals hij den volgenden dag aan zijne moeder schreef, en zich als „Souverein Vorst der Vereenigde Nederlanden" laten begroeten. De door Kemper gestelde proclamatie van dien dag, waarin hij zijne „bedenkingen" aan 's volks „wenschen" verklaarde te willen „opofferen", was de kroon op het werk van Kemper en de zijnen. Maar den titel van koning weigerde hij aan te nemen, meenend dat de bondgenooten dezen niet gaarne

[1]) Vgl. Wichers in Elsevier's Maandschrift 1897, blz. 559.

[2]) Mijne studie, bovengenoemd, blz. 109.

[3]) Falck, Brieven, blz. 196.

aangenomen zouden zien, „jusqu'à ce qu'une augmentation territoriale nous mette à même d'être un royaume conséquent" [1]), wat de kleine voormalige Republiek hem blijkbaar niet toescheen te kunnen worden.

Onder leiding van Willem den Eerste, Souverein Vorst der Vereenigde Nederlanden, zou thans het werk der volledige bevrijding met hulp der bondgenooten ter hand worden genomen. Een nieuw tijdperk in het nederlandsche volksleven was aangebroken, wanneer het ten minste gelukken zou den vijand voorgoed van het voorvaderlijke grondgebied te verdrijven.

---

[1]) Vgl. den brief aan Bentinck van Buckhorst, d.d. 7 Dec. 1813 (Bijdr. Overijssel, dl. XI, blz. 229/30.

BOEK XII.

HET KONINKRIJK DER NEDERLANDEN.

HOOFDSTUK I.

DE VESTIGING VAN DEN NIEUWEN STAAT.

Met de verheffing van den Prins van Oranje tot Souverein Vorst der herboren Vereenigde Nederlanden was aan den algemeenen opstand tegen het fransche gezag het aangewezen hoofd gegeven: den 6den December nam hij het landsbewind over van het Algemeen Bestuur van Van Hogendorp en Van der Duyn. De titel „Koninklijke Hoogheid" met de koninklijke kroon, waarmede volgens besluit van den 14den Januari zijn wapen versierd werd[1]), gaf reeds te kennen, dat voortaan niet de Staten-Generaal, zooals voorheen, maar de Vorst zelf de drager zou zijn der souvereiniteit. Er was echter nog veel te doen, alvorens de omwenteling voltooid en het gevaar eener terugkomst van het fransche gezag voorbij kon heeten.

In de eerste plaats moest het land geheel beveiligd zijn door bemachtiging der nog altijd in fransche handen zich bevindende vestingen. De beschikbare nederlandsche krijgsmacht zou daartoe, zooals in de Novemberdagen voldoende gebleken was, ten eenenmale ontoereikend zijn. Wat zou men in den eersten tijd kunnen doen met de ongeordende, ongeoefende, met picken en oude geweren slecht bewapende boeren en burgers, door een betrekkelijk nog gering aantal overgeloopen of krijgsgevangen militairen van beroep uit de napoleontische legers versterkt, door voormalige officieren van het leger der oude Republiek en van de uiteengeslagen fransche korpsen aangevoerd? De geestdrift der eerste dagen was spoedig bekoeld[2]) en niet dan traag kwamen de verwachte vrijwilligers

---

[1]) Tellegen, De wedergeboorte van Nederland (Gron. 1884), blz. 13.

[2]) Vgl. over de onverschillige stemming in Maart 1814: Dagboek van Willem de Clercq, blz. 40 vlg.; in Juni: Niebuhr, Lebensnachrichten, Bd. III, S. 107; Bd. I, S. 588.

op, terwijl de ledige schatkist onmiddellijk voorziening behoefde.

Denzelfden dag, waarop de Souvereine Vorst het bewind aanvaardde, nam hij dan ook in deze beide opzichten belangrijke besluiten. Hij riep in vurige taal vrijwilligers te wapen en deed een beroep op de financiëele offervaardigheid. Maar de uitslag dezer maatregelen stelde bitter te leur: slechts enkele duizenden vrijwilligers gaven aan de roepstem van den vorst gehoor en het bedrag der vrijwillige giften liep in December en Januari niet veel hooger dan 12 ton gouds [1]), Terugkeer tot de gehate fransche conscriptie en de niet minder gehate, dadelijk formeel afgeschafte fransche belastingen met haren nasleep van douaniers was onmogelijk; het herstel der oude convooien en licenten op den 7den December bracht veel te weinig op, nu de handel, hoewel onmiddellijk weder hervat, nog slechts een begin van herleving vertoonde.

Andere maatregelen moesten worden genomen: de algemeene volkswapening van den 20sten December, met vorming van een „landstorm" uit alle weerbaren van 17 tot 50 jaren en bij loting daaruit van een landmilitie, moest allereerst dienen om de vestingen in te sluiten, de garnizoenen aan te vullen, eindelijk de kern te vormen voor een nationaal leger, dat de bondgenooten, die daarop aandrongen, zou kunnen steunen bij hun doordringen in België, later misschien in Frankrijk en het bewijs zou moeten leveren, dat de nieuwe staat werkelijk zelfstandig kon optreden. De jonge erfprins Willem, uit Spanje teruggekeerd en bij een kort bezoek aan het engelsche Hof thans met prinses Charlotte van Wales verloofd [2]), was den 19den December overgekomen en werd een week later generaal der infanterie, inspecteur van alle wapenen en van de landmilitie [3]); als zoodanig zette hij voort wat zijn vader in overleg met baron Bentinck tot Buckhorst reeds was begonnen: de organisatie van het leger, dat 16 liniebataillons, 6 bataillons jagers, 4 regimenten dragonders en huzaren, 4 bataillons artillerie, pontonniers, rijdende artillerie, treinsoldaten enz. zou omvatten met een landmilitie van 20 bataillons infanterie en 4 bataillons artillerie. Zoo hoopte men weldra 55000 man bijeen te hebben, waarvan 20000

[1]) Stuart, Jaarboek 1814, blz. 194.

[2]) De Bas, dl. III, blz. 210.

[3]) Ibid. blz. 228.

als landmilitie. Wapenen werden uit Engeland aangevoerd, oude kanonnen werden bruikbaar gemaakt en bij gebrek aan lood met steenen geladen. Van de fransche schepen in de havens had men geen krachtig verzet te wachten, sedert de admiraal Truguet, hoofd van het zeewezen dezer departementen, zich zeer toeschietelijk betoonde en ten slotte zoo goed als in gijzeling werd vastgehouden: de schepen vielen voor en na in handen der opstandelingen. Om aan geld te komen opende de regeering, die in de eerste dagen gebruik maakte van 200000 pond sterling, die de Prins van de engelsche regeering had bekomen „om het huishouden te beginnen" [1]), eene leening van 8 mill. op korten termijn en, toen slechts een vierde daarvan inkwam, voorschotten op de belastingen van 1814. Toen ook dit middel niet dan ten deele en voor het oogenblik hielp, werd, „in aanmerking nemende de noodzakelijkheid om ten spoedigste" beschikking te hebben over geld, door de leiders der financiën Canneman en Voûte tot veler ergernis een voorloopige regeling der belastingen voor 1814 getroffen met behoud van sommige, afschaffing van andere fransche belastingen en terugkeer zooveel mogelijk tot de belastingen der oude Republiek [2]), welker zware druk ook thans duchtig moest worden gevoeld. Zoo werd ten minste inderhaast gedaan wat gedaan kon worden en de Vorst was met zijne omgeving rusteloos bezig om in alles te helpen voorzien, alles te organiseeren, alles te schikken naar de omstandigheden het veroorloofden. In deze dagen vooral toonde hij een verwonderlijke werkkracht en werklust, geheel in overeenstemming met de behoeften van het oogenblik en die de volle bewondering mogen wekken, niet het minst ook wegens de uitstekende regeertalenten, die daarbij aanstonds bleken en gerustheid voor de toekomst schenen te mogen geven.

Onder de voornaamste dingen, die te doen vielen, stond het algeheel verdrijven van den vijand natuurlijk op den voorgrond [3]). Het was een groot geluk, dat de Vorst daarbij mocht rekenen, behalve op de ruwe en plunderzieke Kozakken, op de medewerking van den voortvarenden Bülow met zijn geregeld pruisisch korps en

[1]) Van Hogendorp, Brieven en Gedenkschriften, dl. V, blz. 48.

[2]) Tellegen, blz. 182 vlg.; Castlereagh, Corresp., vol. IX, p. 190 ff. Vgl. Sickenga, Geschiedenis der belastingen sedert 1810, waar voor ieder der verschillende belastingen de gegevens zijn bijeengeplaatst.

[3]) De Bas, l.l., blz. 211 vlg.

van de engelsche troepen, die half December ten getale van 8000 man onder sir Thomas Graham te Hellevoetsluis geland waren. Terwijl de ongeregelde, ten deele met picken, houweelen en zeisen bewapende boeren en burgers volgens het algemeene voorschrift der mogendheden [1]) de vestingen Den Helder, Delfzijl, Coevorden enz. insloten of ten minste blokkeerden, gesteund door de in langzaam toenemend getal beschikbare geregelde landstroepen, bemachtigden Benckendorff's Kozakken van Rotterdam uit het zwak bezette Breda, daarna De Klundert en de andere west-brabantsche vestingen, stroopend zelfs tot bij Antwerpen en Brussel. Nog evenwel hadden de Franschen door het bezit van Grave, Gorkum en Den Bosch de rivieren in handen en bedreigden Zeeland en zelfs Holland van Antwerpen en Bergen op Zoom uit; Davoust hield Hamburg nog altijd met een sterke macht bezet en zou misschien door het leger van den zweedschen kroonprins heen naar Nederland kunnen doorbreken.

Bülow trok op aanwijzing van den Souvereinen Vorst thans door de Betuwe naar de hollandsche grens en drong Molitor van de Waal tot achter de Maas terug, maar bleef toen staan op het bericht, dat de Franschen eindelijk van Antwerpen uit het verlorene trachtten te herwinnen en weder trachtten door te dringen in Holland, waar de energieke Rampon nog steeds te Gorkum op ontzet rekende. Een aanzienlijke macht van 14000 man was onder generaal Lefebvre-Desnouettes werkelijk daartoe bestemd en rukte in verband met Macdonald's divisiën aan Rijn en Maas half December met goeden uitslag noordwaarts op. Bülow, thans te Heusden, begreep voorzichtig te moeten zijn, vroeg hulp van Engeland, van den kroonprins van Zweden, trok zijne troepen samen en wees den Souvereinen Vorst op de noodzakelijkheid van een krachtiger deelneming der Hollanders aan den bevrijdingskrijg. Zoo stond men op het einde des jaars nog ver van het doel.

De bondgenooten waren intusschen met hunne legers, samen nu bijna een millioen man, tot aan den Rijn genaderd, maar de mogelijkheid scheen te bestaan, dat Napoleon, hoewel nauwelijks over 80000 man beschikkend, met de uiterste krachtsinspanning misschien nog lang weerstand kon bieden en zou trachten den inval der bondgenooten in Frankrijk af te wenden door zich bij de gevoerde

[1]) Falck, Brieven, blz. 203.

onderhandelingen met de Rijngrens tevreden te stellen. Doch de oorlogspartij in het hoofdkwartier der bondgenooten behield de overhand over de meer vredelievende elementen en den 1sten Januari mocht Blücher met het silezische leger bij Caub den Rijn overschrijden, terwijl het gecombineerde hoofdleger reeds eenige dagen vroeger bij Bazel en Schaffhausen in Zwitserland was binnengedrongen en over de Jura snel naar Bourgogne optrok. In den loop van Januari bemachtigden de bondgenooten dan geheel noordoostelijk Frankrijk en dreven de legerkorpsen van Napoleon's maarschalken tot achter Rhône en Seine terug. Nog eenmaal toonde Napoleon zich het schitterende militaire genie van voorheen en met zijne zwakke rekrutenbenden verdedigde hij het fransche grondgebied tegen de overmachtige legers der bondgenooten — een zoo goed als hopelooze strijd, waarin de stoutmoedige en ervaren veldheer nog menige zegepraal behaalde, nog menige nederlaag door handige en snelle manoeuvres wist te herstellen [1]). Doch het einde was te voorzien en nadat de bondgenooten den 31sten Maart Parijs hadden bezet, gaf Napoleon den strijd op; hij teekende den 11den April te Fontainebleau het smadelijke verdrag van afstand, waarbij hij zich tevredenstelde met het bezit van Elba en een jaargeld van twee millioen francs met behoud van den keizerstitel en 400 man van zijn garde. Den 3den Mei kwam hij op een engelsch fregat op zijn eiland aan, terwijl in Frankrijk de regeering der Bourbons onder Lodewijk XVIII werd hersteld.

Bülow had in Januari het sterke Antwerpen en de west-brabantsche vestingen geblokkeerd, terwijl Gorkum door zijne troepen en die van Graham werden in het oog gehouden, Wintzigerode Macdonald over de Maas terugdrong en dezen door de Ardennen naar Frankrijk volgde, zoodat nog alleen Venloo en Maastricht aan die zijde in franschе handen bleven. Het kwam er thans op aan de brabantsche en Maasvestingen aan den vijand te ontweldigen [2]). Den Bosch werd den 26sten Januari overrompeld; het dapper verdedigde Gorkum gaf zich na lange insluiting door hollandsche en pruisische troepen en na een hevig bombardement

[1]) Aan den veldtocht in Frankrijk nam bij Blücher's leger de jonge prins Frederik deel tot op den slag bij Laon (9/10 Maart). Vgl. daarover: De Bas, dl. III, blz. 246 vlg.

[2]) De Bas, dl. III, blz. 253 vlg.

den 20sten Februari eindelijk over[1]). De algemeene opstand in België tegen het niet langer door legers gesteunde fransche gezag bracht in Februari Antwerpen, waar de oude Carnot ten slotte de verdediging kwam leiden, zeer in het nauw en deed reeds Brussel (8 Febr.) in Bülow's handen vallen. Een gouverneur-generaal werd door de bondgenooten met het bestuur over het veroverde België belast, ofschoon reeds vrij algemeen de Souvereine Vorst als de toekomstige souverein ook van „Brabant" werd aangemerkt en zoowel de erfprins als de jonge prins Frederik en diens zoons met sympathie werden begroet[2]). Bülow drong daarna over Bergen in noordelijk Frankrijk binnen, thans verzekerd, dat geen fransche legers meer in de Nederlanden zouden optreden.

Na de nederlagen van Napoleon en het meer en meer terugtrekken van de fransche hoofdmacht bleven de nog in fransche handen gebleven nederlandsche en belgische vestingen aan haar lot overgelaten, maar hare garnizoenen hielden dapper den strijd vol, totdat Lodewijk XVIII de overgave beval[3]). Delfzijl, herhaaldelijk opgeëischt en door pruisische en oostfriesche landweertroepen en Kozakken met den groningschen en frieschen landstorm ingesloten, verdedigde zich onder voortdurende uitvallen in den omtrek nog tot 23 Mei; het door drentsche boeren en vrijwilligers belegerde Coevorden tot half Mei; Deventer, na tal van plundertochten van het garnizoen door pruisische en geldersche landweer steeds nauwer geblokkeerd, viel wegens gebrek aan levensmiddelen den 26sten April; het zoo dicht bij Amsterdam gelegen Naarden, dat een hevig bombardement doorstond, eerst den 12den Mei; Den Helder, door Verhuell in geduchten staat van tegenweer gebracht en door generaal De Jonge met militie en noordhollandsche landweer aan de landzijde afgesloten, gaf zich den 4len Mei over; Grave, door gewapend landvolk en linietroepen geblokkeerd, eerst den 13den; Maastricht, door Russen en Zweden belegerd, opende 25 April vrijwillig zijn poorten voor de bondgenooten; Venloo in het begin van Mei. Alleen Bergen op Zoom werd door de Engelschen onder Graham geregeld belegerd, den 8sten Maart zelfs overrompeld, maar

[1]) Sabron, De vesting Gorinchem in 1813/4.

[2]) De Bas, dl. III, blz. 263; Poullet, Les premières années du royaume des Pays-Bas (Revue Générale, 1896), p. 16.

[3]) De Bas, l.l., blz. 338 vlg.

vóór de inneming weder door de Franschen herwonnen, waarna Graham, die daarbij zware verliezen leed, zich verder tot insluiting beperkte; eerst toen na den val van Napoleon Antwerpen op bevel van Lodewijk XVIII den tegenstand had opgegeven (10 April), sloot de bevelhebber van Bergen op Zoom een wapenstilstand en ontruimde den 3den Mei de vesting. Zoo duurde het nog tot het late voorjaar, alvorens het grondgebied van den staat geheel en al van den vijand bevrijd was, welke langzame voortgang, behalve aan de trouw der fransche bevelhebbers aan hunnen vereerden Keizer, moet toegeschreven worden aan de bij gebrek aan geld en wapenen zeer langzaam voortschrijdende organisatie van het nederlandsche leger, dat juist tot 25000 man bruikbare troepen was aangegroeid en zich gereedmaakte om onder den erfprins naar Frankrijk te trekken, toen de val van Napoleon de noodzakelijkheid daartoe ophief. In dien tusschentijd had men zich in hoofdzaak wel moeten bepalen tot het langzaam werkende middel der blokkade door de gewapende landzaten.

Van overwegend belang mocht het tegenover de mogendheden heeten, dat het staatsbestuur zoo spoedig mogelijk op een vasten voet werd geregeld, zoodat men hen kon wijzen op een goed georganiseerden staat, die als onafhankelijke mogendheid kon optreden en met hen samenwerken. Het lot van België zou duidelijk maken, dat het goed gezien was zoo te werk te gaan, opdat niet de bondgenooten oppermachtig en naar eigen inzichten de regeling der landsbelangen ter hand zouden nemen. Ook hierbij bleek, hoe nog juist bijtijds Van Hogendorp en de zijnen den opstand waren begonnen, hoe juist bijtijds de Prins van Oranje zich aan het hoofd had gesteld en door de aanvaarding der souvereiniteit een voldongen feit had geschapen, hoe beleidvol hij de engelsche regeering voor zijne denkbeelden had weten te stemmen. Die regeering had zich met de regeling van het staatsbestuur in bijzonderheden niet willen inlaten, wanneer slechts gezorgd werd, dat voortaan het centrale gezag krachtiger zou zijn dan onder de oude Republiek het geval was geweest[1]): zij wenschte in

[1]) Vgl. mijne bovengenoemde studie in de Versl. en Meded. der Kon. Akad. van Wetensch., dl. VIII, blz. 50 vlg.

de eerste plaats een krachtigen bondgenoot in den nieuwen staat te verkrijgen, liefst door nauwe banden van vriendschap aan Engeland verbonden, waartoe ook de verloving van den erfprins met de erfgenaam der engelsche kroon den weg scheen te zullen banen.

Van Hogendorp had de door hem in de dagen der napoleontische heerschappij ontworpen en naar de opmerkingen zijner medestanders eenigszins gewijzigde „schets" eener grondwet voor den nieuwen staat in de eerste dagen van December aan den souverein aangeboden [1]). Een oogenblik schijnt de Prins eraan te hebben gedacht de zaken tot op den vrede eenvoudig te besturen met een kabinetsraad, maar Van Hogendorp ried hem dat ten sterkste af [2]) en wist hem te overtuigen van de wenschelijkheid der spoedige invoering eener grondwet zooals zij beloofd was in de amsterdamsche proclamatie van Kemper en Scholten op 1 December en in die van den Prins op den 2den, waar uitdrukkelijk was gesproken van eene „wijze constitutie, welke de vrijheid tegen volgende mogelijke misbruiken" zou „verzekeren". Zulk eene constitutie was het, waarop de Prins het oog had, toen hij tegenover Fagel en Malmesbury bij zijn vertrek uit Engeland had gezegd: „beschermt mij tegen mijzelven."

Als grondslag voor zulk eene constitutie kon, naar hij meende, de schets van Van Hogendorp zeer goed dienen, beter dan bij voorbeeld het op verzoek van den Prins door den pruisischen staatsraad Niebuhr samengestelde ontwerp, dat nog dichter dan Van Hogendorp's schets tot de oude Republiek naderde en zich in het bijzonder door een federalistischen geest kenmerkte [3]). Ofschoon de Vorst enkele bedenkingen tegen de schets voedde, werd besloten deze, na nieuwe belangrijke wijziging bij mondeling overleg en inwinning van de meening van Elout en anderen [4]), in handen te stellen van eene commissie, die den 21sten December werd benoemd ten einde de gewenschte grondwet te ontwerpen. In den aanhef van het besluit der benoeming wees de Souvereine Vorst, „willende voldoen aan de op ons rustende verplichting", dan ook op de schets als „geschikt om te dienen tot

[1]) Brieven en Gedenkschriften, dl. VI, blz. 16.

[2]) Brieven en Gedenkschriften, dl. V, blz. 81, vgl. dl. VI, blz. 28.

[3]) Vgl. de duitsche vertaling van dit oorspronkelijk in het Fransch gestelde ontwerp (Berlin, 1852).

[4]) Vgl. Brieven en Gedenkschriften, dl. VI, blz. 16 vlg.; de eerste schets, blz. 4 vlg.; de wijzigingen, blz. 30 vlg.; Elout's meeningen, blz. 36 vlg.

een grondslag der deliberatiën" over de wet, „gegrond op het beginsel der ons opgedragene souvereiniteit."

De samenstelling dezer grondwetscommissie van 14 leden, den 29sten nog met één lid aangevuld, gaf aan de regenten van vóór 1795, die ten getale van 13 daarin zitting hadden, een groot overwicht [1]). De heeren Van Aylva, Van der Duyn van Maasdam, Van Heerdt, Aebinga van Humalda, Van Lynden van Blitterswijk, Schimmelpenninck van der Oye en Van Tuyll van Serooskerken van Zuylen waren leden der oude gewestelijke ridderschappen geweest; Van Hogendorp, Roëll, Repelaer, Van Imhoff, Elout en Lampsins behoorden tot de oude stadsregenten van vòòr 1795; alleen de groningsche katholiek Hondebeeck Heerkens en Van Maanen waren mannen van den revolutietijd evenals de secretaris Metelerkamp. En Van Hogendorp's schets was door hem ook alleen in overleg met zijne oude orangistische vrienden opgesteld [2]), hoewel ook mannen van patriotsche overtuiging als Kemper en Van Maanen er kennis van droegen. De commissie, aan welker zittingen het lid Schimmelpenninck geen deel genomen heeft, ging volgens hare opdracht den 27sten aan het werk en vergaderde geregeld ten huize van den door podagra gekwelden Van Hogendorp, die met algemeene stemmen tot voorzitter gekozen was. Twee maanden lang duurden de beraadslagingen, waarop de Souvereine Vorst zelf, zoowel door het te kennen geven zijner wenschen als bij de eindredactie, herhaaldelijk invloed heeft geoefend. Op den 2den Maart werd de grondwet eindelijk den Vorst aangeboden, vergezeld van een „finaal rapport" over de wijze van invoering, waaromtrent verschil had bestaan [3]).

In den boezem der commissie was heel wat gebleken van verschillend gevoelen, vooral tusschen den zeer monarchaal gezinden Van Maanen, naast Elout en Roëll, die zich reeds spoedig in het bijzonder vertrouwen van den van nature op geringe machtsbeperking zeer gestelden Vorst [4]), hadden mogen verheugen, en de

[1]) Tellegen, blz. 17; De Bosch Kemper, Staatk. geschiedenis tot 1830, blz. 403 vlg.

[2]) Brieven en Gedenkschriften, dl. V, blz. 83.

[3]) Tellegen, blz. 26.

[4]) De Bosch Kemper, l.l. Vgl. de belangrijke thans verschenen publicatie van dr. Colenbrander, waarin behalve de officieele notulen ook die van Roëll en Van Maanen enz. zijn opgenomen.

meer republikeinschgezinde oud-regenten, geleid door Van Hogendorp, die tot hoofddoel had gehad, „'s lands overoude constitutie zooals die was vóór de Republiek en veelal behouden is onder de Republiek te herstellen, gezuiverd van alle gebreken en gewijzigd door al wat ondervinding, voorbeelden en verlichting te dien einde aanbieden", maar tegen de ervaring van Van Maanen en de zijnen niet op kon. Zoo ontstond er ten slotte een wet, die van Van Hogendorp's oorspronkelijke schets, na krachtig verzet van de genoemde drie heeren tot leiddraad aangenomen [1]), aanzienlijk afweek gelijk ook van diens „algemeene gronden der constitutie" [2]) en „aanmerkingen op het ontwerp eener grondwet" [3]), tegen welker republikeinsch-federalistische strekking „als van ouds", zooals dikwijls in de schets gezegd werd — te dikwijls naar den zin der drie heeren — Van Maanen reeds dadelijk krachtig zijn stem had verheven. Gesteund door den naar eene krachtige monarchale inrichting hakenden Vorst zelven, slaagden Van Maanen en zijne beide medestanders erin de commissie te bewegen tot menige belangrijke concessie aan de nieuwere denkbeelden en ofschoon de door Van Hogendorp zeer op den voorgrond gestelde conservatieve strekking de overhand bleef behouden, kwam zoo een geheel tot stand, dat ook de voorstanders eener meer moderne staatsregeering tot op zekere hoogte bevredigde.

Van de souvereiniteit der Staten-Generaal, in Van Hogendorp's oudste ontwerpen nog behouden, was na het gebeurde op den 2den December geen sprake meer, ook al werd ten slotte van engelsche zijde tegen 's Prinsen souvereiniteit ten slotte nog eenig bezwaar gemaakt [4]). De koningstitel, door den Vorst nog niet gewenscht, verviel uit de schets om plaats te maken voor dien van Souverein Vorst, in het uitsluitend bezit der souvereiniteit, erfelijk in de wettige mannelijke en vrouwelijke nakomelingschap van den thans optredenden Willem I en bij ontstentenis daarvan in de mannelijke nakomelingschap van diens zuster Louise van Brunswijk-Lunenburg,

[1]) In den gewijzigden vorm der derde schets: Brieven en Gedenkschriften, dl. VI, blz. 47 vlg.

[2]) Tellegen, blz. 121 vlg.

[3]) Brieven en Gedenkschriften, dl. VI, blz. 62 vlg.

[4]) Brieven en Gedenkschriften, dl. V, blz. 81; dl. VI, blz. 85 vlg.

die als kinderlooze douairière echter alleen eershalve genoemd werd, en van diens tante Carolina, welker nakomelingen in het vorstelijk huis van Nassau—Weilburg voortleefden. In Van Hogendorp's minder monarchale schets was alleen van mannelijke nakomelingen van den Vorst en van prinses Carolina sprake geweest. Ontbrak er een bevoegd opvolger, dan zou de Souvereine Vorst zelf er een mogen voordragen aan de Staten-Generaal of, verzuimde de Vorst dit, de Staten-Generaal zelf een opvolger aanwijzen [1]). Ook het regentschap bij minderjarigheid werd geregeld. Zoo scheen de hechtheid van het nieuwe souvereine vorstelijke gezag voldoende verzorgd en bij de aanwezigheid van twee zoons en eene dochter van vorst Willem benevens de linie Nassau—Weilburg had men voorloopig niet te vreezen voor een ontbreken van personen uit het door de natie geliefde stamhuis van Oranje—Nassau, dat reeds in 1747 het erfelijke stadhouderschap had verkregen. De titel van den Souvereinen Vorst zou „Koninklijke Hoogheid" zijn; zijn inkomen werd, ter vergoeding ook voor de in 1795 verbeurd verklaarde goederen, op de betrekkelijk aanzienlijke som van 1½ millioen gesteld, waarvan een half millioen desverkiezende uit de domeinen [2]). De erfprins, eveneens met den titel van „Koninklijke Hoogheid" onderscheiden, terwijl de andere prinsen en prinsessen slechts „Doorluchtige Hoogheid" zouden heeten, ontving een jaargeld van een ton gouds.

De Souvereine Vorst, die verplicht werd tot een eed op het „onderhouden en handhaven" der Grondwet en op het „bevorderen" van „de onafhankelijkheid van den staat, de vrijheid en welvaart van deszelfs ingezetenen", zou daarna plechtig door de Staten-Generaal worden „ingehuldigd" gelijk ook de gewestelijke Staten, als vertegenwoordigend de oude bondgenooten der Unie en de in 1795 daaraan toegevoegde gewesten, bij verklaring onder eede moesten doen. Zijn macht was veel grooter geworden dan Van Hogendorp oorspronkelijk bedoeld had. Hij — zegt de Grondwet — „verklaart oorlog en maakt vrede", met kennisgeving evenwel aan de Staten-Generaal; „hij bestuurt de buitenlandsche betrekkingen" en benoemt gezanten en consuls; hij sluit „verbonden en verdragen", met kennisgeving aan de Staten-Generaal; hij „beschikt over de

[1]) Tellegen, blz. 60 vlg.

[2]) Brieven en Gedenkschriften, dl. V, blz. 87 vlg.

vloten en legers", benoemt en ontslaat de officieren; hij „heeft bij uitsluiting het opperbestuur over de koloniën en bezittingen"; hij voert „het opperbestuur over de algemeene geldmiddelen"; hij heeft „het regt van de munt"; hij verleent adeldom; het recht van „gratie, abolitie en remissie van straf" komt hem toe met advies van den Hoogen Raad; hij mag onder zekere voorwaarden dispensatie van wetten geven; hij beslist de geschillen tusschen de gewesten; hij draagt wetten voor aan de Staten-Generaal en doet hun „andere voorstellen"; hij heeft het recht de voordrachten der Staten-Generaal goed te keuren of af te wijzen; hij kondigt als wetgever de wetten af; hij stelt ministerieele departementen in en benoemt ministers en de twaalf leden van den Raad van State. Ofschoon hij niet de staat zelf was noch deze in hem opging [1]) kon hij op deze wijze voldoen aan de sterk gevoelde behoefte eener krachtige centrale leiding op diplomatiek, militair en wetgevend gebied, optredend met de „volheid der executieve magt"; hij „pleegt alle daden van souvereine waardigheid" na „overweging" daarvan bij den slechts adviseerenden Raad van State.

De Staten-Generaal daarentegen, niet meer „Hoog Mogende" maar voortaan slechts „Edelmogende" heeren, herinnerde behalve door den naam geenszins aan het oude republikeinsche bestuurslichaam. Gekozen door de Provinciale Staten — voor Holland 22 leden, voor Gelderland 6, voor Brabant 7, voor Friesland 5, voor Overijsel en Groningen 4, voor Utrecht en Zeeland 3, voor Drente 1 — telden zij 55 leden, ingezetenen der respectieve gewesten, 30 jaar oud en Nederlander; die leden stemden bij meerderheid en „zonder last of ruggespraak", alleen „voor zichzelven", en vergaderden onder leiding van een door den Vorst uit een nominatie van drie leden gekozen president; zij kwamen minstens eens in het jaar bijeen, verder slechts wanneer de Vorst het noodig oordeelde, om te „raadplegen over alle voorstellen hun door den Souvereinen Vorst gedaan"; zij mochten hem „voordragten doen", die hij kon goedkeuren of afwijzen. In de schets van Van Hogendorp was veel meer overgebleven van de voormalige grootheid [2]), maar vooral Van Maanen en Roëll deden, onder blijkbare inwerking van den Vorst zelven, allengs bijna al

[1]) Tellegen, blz. 67.
[2]) Ibid. blz. 69 vlg.

deze sporen van republikeinschen zin verdwijnen, met name den zelfstandigen raadpensionaris, een soort van minister, dien Van Hogendorp in zijn schets had opgenomen. Alleen de wetgevende macht deelden de Staten-Generaal nog met den Souverein, al was deze als de eigenlijke wetgever aangemerkt, maar aan de regeering hadden zij geen deel. Zelfs bij het vaststellen der begrooting hadden zij niet veel in te brengen, daar deze gescheiden werd in twee rubrieken: de gewone uitgaven, die voor eens en voor altijd werden vastgesteld, en de buitengewone, „inzonderheid in tijden van oorlog", die „naar voorkomende omstandigheden" jaarlijks dienden te worden geregeld; van het gebruik der toegestane gelden moest hun echter jaarlijks „uitvoerig verslag" door den Souvereinen Vorst gedaan worden, wat ten minste eenige contrôle mogelijk maakte. De beraadslagingen zouden niet publiek zijn, meende men, aangezien men daardoor voet zou geven aan de na 1795 zoo bedenkelijk gebleken volksbemoeiing met regeeringszaken, waarvan noch de oude regenten noch de monarchaalgezinden in de commissie gediend waren als een begin van „democratische" denkbeelden, waarvan men meer dan genoeg had; zelfs van publiciteit van het verslag over de financiën werd in de grondwet niet gerept [1]).

Krachtig was dus de in 1798 verkregen eenheid van het staatsbestuur gehandhaafd en van het oude federatieve stelsel was niet veel meer te zien, al bleef de naam „Vereenigde Nederlanden" daaraan eenigszins herinneren.

Dit bleek vooral bij de vaststelling der bepalingen omtrent de „Staten der provinciën" [2]), welken naam zelfs Van Maanen, Roëll, Elout en anderen thans wilden vermeden zien, terwijl Van Hogendorp zijn best deed om iets van de zelfstandigheid der „grondzuilen van het Nederlandsch politiek aanwezen", in zijn schets ten opzichte van het binnenlandsch bestuur zeer duidelijk gewild, te redden uit den invloed der „afgetrokken denkbeelden en de metaphysiek van nieuwerwetsche staatkundige theorieën". Zij werden evenwel niet de aan het centraal gezag zeer ondergeschikte besturen der unitarische grondwet van 1798 of van den franschen tijd, maar bleven behalve met „inwendige politie en oeconomie", „belast met de uit-

[1]) De Bosch Kemper, blz. 413/4.
[2]) Ibid. blz. 415/6.

voering der wetten en bevelen omtrent de bevordering van godsdienst, openbaar onderwijs en armbestuur, de aanmoediging van den landbouw, den koophandel, de fabrieken en trafieken en voorts omtrent alle andere zaken, welke aan hen ten dien einde door den Souvereinen Vorst worden toegezonden"; zij behielden de keuze van de Staten-Generaal, al wilden ook sommigen hun alleen het opmaken eener nominatie toestaan; zij speelden wel een rol bij de inhuldiging maar slechts een ceremonieele rol; zij vergaderden onder leiding van een vorstelijken „commissaris" („gouverneur" werd de titel), belast met de uitoefening van het gezag van den Souvereinen Vorst, ook als voorzitter van de „tot beleid van zaken" door de Staten aangewezen leden; hunne besluiten konden als „strijdig met de algemeene wetten of het algemeen belang" door den Souvereinen Vorst worden geschorst en „buiten effect" gesteld. De samenstelling dezer moderne Statenvergaderingen zou door den Souvereinen Vorst worden geregeld in overleg met adviseerende commissies uit de gewesten, waarbij de „edelen of ridderschappen" uitdrukkelijk werden genoemd, blijkbaar in verband met die samenstelling.

De stedelijke regeeringen zouden bij nader door de bestaande regeeringen of door van wege den Vorst benoemde commissiën te ontwerpen „reglementen" worden ingericht, met instelling van stedelijke „kiezers-collegiën" voor de jaarlijksche vervulling van opengevallen „raadplaatsen"; die kiezers zouden eene zekere som moeten betalen in de „beschreven middelen" en bij „behoorlijk geteekende en gesloten briefjes", aan de huizen van wege de regeering „op te halen", en bij meerderheid mogen stemmen. De besturen van „heerlijkheden, districten en dorpen" zouden worden ingericht naar hunne „bizondere omstandigheden" met inachtneming van „de belangen der ingezetenen en het verkregen regt der belanghebbenden". De „vrije beschikking over hunne huishoudelijke belangen" werd aan de besturen van stad en land volgens oud herkomen gewaarborgd, ofschoon de begrootingen van inkomsten en uitgaven aan de Staten en door dezen aan den Vorst moesten worden voorgelegd; de plaatselijke belastingen moesten zich „stiptelijk" regelen naar de algemeene financieele wetten. Hoe ver was men bij dit alles verwijderd van het algemeen stemrecht van 1798, zelfs van de beperkingen daarvan in de grondwet van 1801! De tijden waren wel zeer veranderd en de meeningen wel zeer gewijzigd.

De rechtspraak, bij welker regeling Elout en Van Maanen wederom zeer op den voorgrond traden [1]), zou geschieden „uit naam en van wege" den Souverein; „algemeene wetboeken" werden in uitzicht gesteld; de „onschatbare voorregten van burgerlijke vrijheid en persoonlijke veiligheid" werden gewaarborgd door de belofte van snelle berechting, openlijke uitspraak van het vonnis, zorgvuldige regeling der door wettelijk aangestelde rechters uit te oefenen rechtspraak, verbod van „algemeene verbeurdverklaring van goederen". Op krachtigen aandrang van Van Maanen verdween het „monstrueuse" oude recht der Republiek, dat Van Hogendorp uit eerbied jegens de „oude eerwaardige instellingen" nog voor de lagere rechtbanken had willen bewaren [2]), om plaats te maken voor een met vermeerdering der onafhankelijkheid van den rechter vooral aan het fransche rechtsstelsel ontleende regeling onder hoofdleiding van een „opperste geregtshof" met den naam van „Hooge Raad der Vereenigde Nederlanden", benoemd door den Souverein uit een voor iedere plaats door de Staten-Generaal op te maken nominatie van drie personen. Bovendien zouden er provinciale hoven zijn, welker rechters zouden worden genomen uit een door de gewestelijke Staten aangeboden nominatie, benevens een aantal op te richten rechtbanken.

Groote moeilijkheden leverde het punt van den godsdienst op. De schets bepaalde, dat het onderhoud van de „Christelijke hervormde Godsdienst" zou blijven „als van ouds tot last van het Gemeene Land", terwijl de overige „kerkgenootschappen" — die naam scheen Van Lynden „vernederend" toe voor de „Groote Kerk" — zouden „genieten de bescherming der Regeering" en in de gewesten, waar de Roomschen de meerderheid hadden, ook „het onderhoud van die godsdienst" door het Land zou gedragen worden. De Souvereine Vorst zou voor de kerkelijke vergaderingen „commissarissen politiek" mogen aanstellen om de wetten te doen eerbiedigen en de rust te handhaven. Hevig werd over dit punt gestreden. Van Lynden wilde de Hervormde Kerk tot de „heerschende" maken; Roëll wenschte „gelijke bescherming aan alle kerkgenootschappen". Na hevige discussiën staakten tweemaal de stemmen over de vraag, of eenige voorrang zou worden toegekend aan de Hervormde Kerk

[1]) De Bosch Kemper, blz. 417 vlg.
[2]) Tellegen, blz. 85 vlg.

dan wel of volkomen staatsrechtelijke gelijkheid aan alle gezindheden moest worden gewaarborgd. De zaak werd ten slotte overgelaten aan den Vorst, die wel „de christelijke hervormde godsdienst" als die van den Souverein noemde maar tevens, overeenkomstig een reeds aan Engeland gedane belofte, „aan alle bestaande godsdiensten gelijke bescherming" toezegde, met uitdrukkelijke verklaring, dat hunne belijders „dezelfde burgerlijke voorrechten" zouden hebben en „gelijke aanspraak op het bekleeden van waardigheden, ambten of bedieningen", terwijl „alle openbare uitoefening van godsdienst" werd „toegelaten", mits zij geen „stoornis aan de publieke orde en rust" toebracht; de Hervormde Kerk behield de traktementen harer leeraren uit 's Lands kas gelijk die, welke „laatstelijk" aan andere gezindheden waren toegekend, behouden bleven en zelfs in de aanvulling van „min toereikende" of geheel ontbrekende toelagen aan gezindheden werd voorzien. Zoo bleef de grondwet hier staan op het standpunt van 1795, waarop ten dezen de voormalige Erfprins zich reeds in 1799 had gesteld.

De heffing en regeling van belastingen werd „alleen en bij uitsluiting" toegekend aan den Souvereinen Vorst en de Staten-Generaal „gezamenlijk", met bepaling van jaarlijksch onderzoek der schuld, instelling van een „munteollege" en van een „Algemeene Rekenkamer", beide te benoemen door den Souvereinen Vorst uit een telkens door de Staten-Generaal op te maken nominatie van drie personen. Het „dragen der wapenen" werd met vermelding der „oude gewoonte" en der „beginselen van de Unie van Utrecht" als „een der eerste pligten van alle ingezetenen" aangemerkt; naast de vaste zee- en landmacht uit vrijwilligers, inboorlingen of vreemden, werd een „nationale militie" ingesteld uit vrijwilligers of bij loting uit de ongehuwde ingezetenen van 18 tot 22 jaren; bovendien zouden stedelijke schutterijen dienen „tot behoud der inwendige rust" en in tijd van oorlog ook tegen den vijand, voor welk geval ten platten lande overal schutterijen werden ingesteld. De waterstaat, „een der eerste nationale belangen", zou staan onder „een bijzondere administratie", te benoemen door en onder toezicht van den Souverein, met inbegrip van landswegen en bruggen, onder „gezag en toezicht" der Provinciale Staten. Het openbaar onderwijs en armbestuur bleven „voorwerpen" van „aanhoudende zorg" der Regeering.

Met nog eenige bepalingen omtrent latere verandering eindigden de 146 artikelen dezer Grondwet, die een compromis vormde tusschen de oude staatsrechtelijke beginselen, waarop Van Hogendorp's schets gegrond was, en de nieuwere denkbeelden, die sedert 1795 en 1806 ingang hadden gevonden, met name die van monarchalen aard, waarbij men steun hoopte te vinden tegenover de democratische uitvloeisels, die men van de nieuwere denkbeelden in het algemeen vreesde, ook na al de voorzorgen, die reeds daartegen genomen waren.

Hadden sommige belangrijke onderwerpen aanleiding gegeven tot ernstige discussie in den boezem der vergadering, een ervan leidde tot eene geheime nota aan den Vorst van Kemper, den leidschen hoogleeraar, die niet in de commissie zat maar was ingelicht omtrent den gevoerden strijd tusschen de oude en nieuwe beginselen en zich verplicht achtte den Vorst ernstig te waarschuwen tegen de staatsvormen uit den tijd, toen „niet zelden in de meest hagchelijke omstandigheden des Vaderlands de algemeene belangen" hadden moeten wijken „voor provinciale, stedelijke, ja somtijds voor personen en familiebetrekkingen en het eigentlijk volk, dat is de werkzame middelstand, die het meest aan den Staat toebrengt en het minst daarvan vordert... het slagtoffer werd van eenige familiën"[1]. Toch mocht het niet gelukken, grootendeels wegens de eenzijdige samenstelling van de commissie, den invloed der oude regentenaristocratie geheel te breken; niet deelneming van den middenstand aan het staatsbestuur maar groote macht van den Souverein scheen ook Van Maanen, Roëll en Elout daartoe het aangewezen middel. Van volksinvloed in den eigenlijken zin wilde niemand in de Commissie weten.

Hoe zou nu deze Grondwet worden ingevoerd? De van allen schijn van volksinvloed afkeerige Niebuhr had in zijn ontwerp gewenscht, dat de Souverein haar eenvoudig zou afkondigen, maar Van Hogendorp had reeds een ontwerp voorbereid, waarin de beraadslaging over de thans voltooide wet zou worden overgelaten aan een 5 of 600-tal „notabelen", uit de nog bestaande departementen gekozen door de thans daar het bestuur voerende commissarissen-generaal van den Souvereinen Vorst. Na lange discussie achtte men

[1]) Verhandelingen en staatk. geschriften, dl. III, blz. 95 vlg.

het geraden deze beraadslaging, als wederom eenigszins gevaarlijk, zoo snel mogelijk te doen plaats hebben en afloopen: „vele solennia en weinig zaken"[1]), werd de leus. In dien geest werd gehandeld. Volgens door de commissarissen-generaal ingediende lijsten, aangevuld door de Grondwetscommissie en vervolgens door eene commissie van negen leden buiten haar teruggebracht tot 600 personen, werden deze notabelen gekozen en „beschouwd" als vertegenwoordiging des volks. Zij werden bij publicatie van 2 Maart op grond van het „finaal rapport" der grondwetscommissie opgeroepen om op 29 Maart in de Nieuwe kerk te Amsterdam te verschijnen.

Alzoo geschiedde[2]). De notabelen kwamen des morgens te 9 uur op dien dag bijeen, Van Nagell van Ampsen werd tot hun president aangewezen en de Souvereine Vorst opende de bijeenkomst met een aanspraak „op zeer aandoenlijke en plechtige wijze", waarna Van Maanen een niet algemeen bekende redevoering hield over geest en beginselen der wet. Daarna vertrok de Vorst en begonnen de tien afdeelingen, waarin de notabelen verdeeld waren, haar werk. Van discussie mocht echter geen sprake zijn, alleen van onderzoek; „schriftelijke bedenkingen" mochten aan den Vorst worden aangeboden. Na deze vluchtige behandeling werd de wet binnen een paar uur met 448 tegen 26 stemmen van de opgekomen leden goedgekeurd en die goedkeuring daarna nog op denzelfden dag afgekondigd. Op den 30sten kwam de Souvereine Vorst weder ter vergadering, werd met een „eerbiedige aanspraak" van den voorzitter begroet en antwoordde weder op „treffende en aandoenlijke" wijze, waarbij tevens door hem officieel mededeeling werd gedaan van de verloving van den erfprins. Toen volgde de eedsaflegging en inhuldiging, waarna de wapenheraut met een „Leve Willem Frederik, Souverein Vorst der Vereenigde Nederlanden!" de plechtigheid besloot. Een toespraak van den amsterdamschen predikant professor Haack gaf aan de sluiting der vergadering godsdienstige wijding.

Zoo werd de eerste grondwet der Vereenigde Nederlanden aangenomen, naar het heette door het gansche volk.

[1]) Not. Van Maanen, dd. 5 Febr. 1814.

[2]) Vgl. mijne studie in het Gedenkboek der inhuldiging van koningin Wilhelmina, en in het algemeen Metelerkamp, Regeeringsvorm der Vereenigde Nederlanden, dl. I.

Ook de invoering der Grondwet, waarover in de commissie veel gesproken was, verliep snel, overeenkomstig de mededeeling van den Souvereinen Vorst, dat hij meende „aller wenschen te gemoet te komen" door „onverwijlde invoering der grondwet" en het nemen van de noodige maatregelen, het doen der noodige aanstellingen. Zonder meer geschiedde zulks dadelijk na de aanneming der Grondwet: men liet met vertrouwen alles over aan den Vorst, wien men de regeering had opgedragen — een vertrouwen, gemengd met zekere onverschilligheid, die in deze dagen bij enkelen verwondering en ergernis wekte.

Van hoe weinig belangstelling was bij dit alles gebleken! De memorie van Kemper, door de onbescheidenheid van een der leden uitgelokt, was zoo goed als het eenig teeken van belangstelling buiten de Grondwetscommissie, welker beraadslagingen strikt geheim gebleven waren en eerst lange jaren daarna in zekere mate bekend werden. Ook in de couranten was van weinig belangstelling blijk gegeven en alleen de „solennia" der vergadering in de nieuwe Kerk hadden eenig opzien gebaard, eenige deelneming van de zijde des volks uitgelokt. Niebuhr, die toen ter tijde als afgezant der pruisische regeering met een financieel doel te Amsterdam was, boekstaaft „die vollkommenste Gleichgültigkeit über die Verfassung" en zegt: „man ist nicht im geringsten neugierig wie der Entwurf laute", ja lette nauwelijks op den inhoud, toen die eindelijk bekend werd[1]). „Giebt es ein bedeutendes Maasz der Freiheit, so ist es ein liberales Geschenk des Prinzen, wozu ihn die öffentliche Stimme gar nicht nöthigt". Zoo kon hij spreken van de „absolute Monarchie welche hier in Holland eingeführt ist; und zwar unter Formen, die dem Leser auf den ersten Blick einbilden, dasz constitutionelle Freiheit existire"[2]).

En het was werkelijk zoo. In plaats van aan de volksvrijheden dacht men veeleer aan herleving van handel en nijverheid, aan herstel der verloren welvaart, aan behoud der oude bronnen van rijkdom. De ellende van den fransehen tijd, de ondervonden teleurstelling na de groote verwachtingen van 1795 hadden het grootste deel der bevolking, ook der toenmaals zoo naar staatkundige rechten verlangende burgerij onverschillig gemaakt voor

[1]) Lebensnachrichten Bd. I, S. 583.

[2]) Ibid. S. 588.

staatkundige zaken. Gelijk men vóór 1795 „de heeren" liet zorgen, zoo liet men thans alles over aan „den Prins", die alles wel zou regelen zooals het behoorde en dien men met volle berusting nog jaren en jaren daarna zijn gang liet gaan, rekenend op zijn vaderlijke regeeringszorgen. De natie „was de resolutiën en de onlusten zo moede, dat zij alles aan den Prins overliet" en zou „slegts allengs wederom aan eene vrije Regering gewend kunnen worden" [1]). Van groote volkskracht en werkelijke herleving getuigde een en ander niet en Niebuhr uitte dan ook zijne teleurstelling, zijne verontwaardiging over de „allgemeine Knechtschaft" en „Kraftlosigkeit", het gevolg van het „französische Gift", meende hij, „nach Jahren van Sklaverei" — veeleer gevolg van de stemming uit de eerste helft der 18de eeuw, op welker volledigen terugkeer na het bittere leed der laatste dertig jaren men hoopte. Behalve aan de na geestdriftige actie steeds volgende reactie, is daarbij te denken aan den onzekeren militairen toestand zoolang Napoleon niet geheel overwonnen was, aan den druk der lasten in dit zware jaar, aan het voortbestaan der gehate loting voor de militie, aan de kwijning van den nog pas opkomenden handel en de fabrieken, aan de herleving van den ouden partijwrok hier en daar, aan de begunstiging van voormalige ambtenaren van den Keizer door het nieuwe bewind, dat trachtte in denzelfden strengen geest te regeeren [2]).

Het jaar 1814 zag intusschen nog vele belangrijke dingen gebeuren. De vrede van Parijs, die den 30sten Mei een einde maakte aan den grooten coalitie-oorlog tegen Napoleon, bepaalde ten opzichte van „la Hollande" in art. 6, dat zij, „placée sous la souveraineté de la Maison d'Orange, recevra un accroissement de territoire", en bovendien, dat de souverein geen vreemde kroon zou mogen dragen, hetgeen de vereeniging van Nederland en Engeland gelijk in de dagen van Willem III onder één vorst onmogelijk maakte; art. 15 gaf aan het land de hollandsche schepen en arsenalen terug benevens een derde van de schepen en het materiaal te Antwerpen en elders in de door de Franschen verlaten hollandsche en belgische havens. Daartegenover bepaalden de geheime artikelen 3 en 4,

[1]) Van Hogendorp, Brieven en Gedenkschriften, dl. V, blz. 111. Vgl. Niebuhr l.l., S. 593.

[2]) Dagboek van Willem de Clercq, blz. 42 vlg.

vooruitloopend op wat bij het voorgenomen Congres te Weenen zou worden vastgesteld, dat het gebied tusschen de Maas, de grenzen van het thans tot die van 1792 teruggebrachte Frankrijk en de zee voor de vergrooting van Nederland zou dienen, terwijl te Weenen zou worden beslist, welk deel van de landen tusschen Maas en Rijn daarbij zou worden gevoegd, met inachtneming van de behoefte aan een militair bruikbare grens naar die zijde; de Schelde zou een vrije handelsweg zijn maar Antwerpen slechts handelshaven.

Een en ander hing ten nauwste samen met de reeds in het voorjaar van 1813 door den Prins te Londen aangegeven denkbeelden en de naar aanleiding daarvan gevoerde onderhandelingen met de engelsche regeering [1]). Ook Van Hogendorp was reeds lang overtuigd [2]), dat in ieder geval het nieuwe rijk der Vereenigde Nederlanden, zou het werkelijk Europa's bolwerk tegen Frankrijk worden, moest vergroot worden met België en met een deel der landen op den linker Rijnoever, ook opdat het beter dan vroeger den band tusschen Engeland en het vasteland zou kunnen vormen. Deze inzichten, samenhangend met de omstreeks 1788 en 1799 voorgevallen gebeurtenissen en de toen besproken kansen, waren in hoofdzaak onder invloed van 's Prinsen plannen ook geheel die der engelsche regeering geworden, die met de bondgenooten daarover zou hebben te overleggen en daartoe op het eind van December lord Castlereagh zelven naar het hoofdkwartier afzond. Zij gaf hem een instructie mede [3]), waarbij, behalve de uitsluiting van Frankrijk van de Schelde, het herstel der hollandsche grenzen van 1792 met een barrière „at least" tot Gulik, Antwerpen en Maastricht werd vastgesteld; verder dat „Holland being secured by a barrier as above the Dutch colonies as specified in the margin to be restored to Holland", alleen met uitzondering van De Kaap, „as a position connected with the security of our Empire in the East", waartegenover echter Engeland 2 mill. pond sterling wilde bijdragen voor de versterking der barrière; desnoods zou in de rest van België met een deel der Rijnlanden, als „intermediate power", de oostenrijksche aartshertog Karel worden

[1]) Zie boven, blz. 267, 293. Vgl. Colenbrander, De Belgische omwenteling, blz. 102 vlg.

[2]) G. K. van Hogendorp in 1813, blz. 32 vlg.

[3]) Kopie Rijksarchief, uit Record Office, afd. F. O. Holland 85, dd. 26 Dec. Vgl. Castlereagh, Corresp., vol. IX, p. 114, waar niet de instructie maar slechts de algemeene aanstelling gedrukt is, dd. 27 Dec. Vgl. Colenbrander, l.l., blz. 103.

aangesteld, wederom met behoud eener barrière voor Nederland.

Uit deze instructiën blijkt, dat de toestand van België, waar de hertog van Saksen-Weimar een voorloopig bewind onder commissarissen der bondgenooten had ingesteld en half Maart baron De Horst door de bondgenooten tot gouverneur-generaal was benoemd [1]), nog zwevende was. De Souvereine Vorst, wien Castlereagh den 8sten Januari 1814 in Den Haag een bezoek bracht, overtuigde dezen opnieuw van de wenschelijkheid eener vereeniging van alle nederlandsche gewesten en der teruggave van de koloniën, omtrent welk laatste punt ten minste „alle verzekering" [2]) werd ontvangen, met voorbehoud altijd van De Kaap, terwijl ook omtrent de gezindheid van Engeland zoowel als van Oostenrijk ten opzichte van België meerdere geruststelling werd verkregen. Toch werd den Vorst, die reeds vol ongeduld zich gereed maakte om het bestuur ook daar op zich te nemen, aangeraden geduld te oefenen en geen andere middelen te gebruiken dan „by emissaries or other means quietly to encourage the people" [3]).

Alles hing toen af van den loop der onderhandelingen in het hoofdkwartier der bondgenooten, waar baron Van Spaen van Voorstonden de nederlandsche en baron Von Gagern de nassausche belangen van den Souvereinen Vorst behartigden maar buiten de beraadslagingen der groote mogendheden bleven. Den 18den Januari kwam Castlereagh te Bazel aan. Hij begon dadelijk de engelsche wenschen ten opzichte van de Nederlanden te ontwikkelen en wel in den zin eener algeheele annexatie van België bij het grondgebied der oude Republiek. Bij de ministericele conferentie te Langres diende hij den 27sten Januari eene memorie in [4]), waarin aangedrongen werd op de onmiddellijke overgave van het bestuur in België aan den Souvereinen Vorst en de opneming van Van Spaen in de commissie voor het voorloopig beheer der op Napoleon veroverde streken.

Op het congres te Châtillon (3 Febr.—15 Maart) [5]) kwam ook deze

[1]) Juste, Le soulèvement de la Hollande en 1813 et la fondation du royaume des Pays-Bas (La Haye, 1870), p. 94 suiv.

[2]) Brieven en Gedenkschriften, dl. IV, blz. 51/2. Vgl. Castlereagh, Corresp., vol. IX, p. 152 foll.

[3]) Colenbrander, blz. 105.

[4]) Correspondence, vol. IX, p. 197.

[5]) Vgl. daarover Fournier, Der Congress von Châtillon (Wien, 1900); Colenbrander blz. 107 vlg.

belangrijke vraag van europeesche politiek ter sprake en werd 15 Febr. voorloopig door de overeenkomst te Troyes naar den zin van Engeland opgelost. België zou volgens een overeenkomst met Oostenrijk en Pruisen, waarbij zich later ook Rusland voegde, aan de oude Republiek worden toegevoegd en een verdere uitbreiding aan den linker Rijnoever werd in uitzicht gesteld. Een ministericele conferentie te Chaumont (3 Maart), waar de grondslagen eener groote europeesche alliantie voor 20 jaren werden gelegd [1]), liet ook de Nederlanden zelfstandig daarin toe — de eerste officieele erkenning van den herboren staat — terwijl Castlereagh behalve de toevoeging van België „une frontière convenable" voor Nederland verlangde. Deze eisch bleek te beteekenen de toevoeging ook van den linker Rijnoever tot Aken, Gulik en Keulen: de lijn, door den Prins van Oranje in de onderhandelingen van Mei 1813 aangegeven. Maar voorcerst was Napoleon toen nog niet overwonnen en weigerde standvastig meer dan het oude Staats-Brabant aan Holland terug te geven [2]) en bovendien had Pruisen zélf het oog op den linker Rijnoever, ja op den rechter Maasoever zelfs.

In België wenschte een sterke partij den ouden band met Oostenrijk te hernieuwen, hetzij onmiddellijk hetzij door de verheffing van aartshertog Karel tot souverein aldaar, en wist zelfs (12 Maart) door eene deputatie te Châtillon onder den hertog De Beaufort, toen voorloopig gouverneur-generaal onder de commissarissen der bondgenooten, de eveneens voorloopige aanstelling van den oostenrijkschen generaal Vincent als gouverneur-generaal namens keizer Frans te Brussel (6 Mei) te verkrijgen [3]). Dit was een groote teleurstelling voor den Souvereinen Vorst, ofschoon die aanstelling alleen als maatregel van overgang door de bondgenooten was besloten en de toevoeging bij Nederland reeds zoo goed als vast stond [4]). Eerst bij den vrede te Parijs is het lot van België beslist geworden en ook Frankrijk stemde thans toe in de vereeniging van dat land met de oude Republiek tot een krachtige monarchie. De toestem-

[1]) Fournier, S. 178 vlg.

[2]) Ibid. S. 203.

[3]) Ibid. S. 183, vgl. S. 304/5. Vgl. Tellegen, blz. 104; Briefwisseling van Van der Capellen (Amst. 1859), in Gedenkschriften van Van der Duyn en Van der Capellen, blz. 350 vlg.; Juste, Le soulèvement de la Hollande, p. 110.

[4]) Castlereagh, Corresp., vol. IX, p. 340, 354, 365.

ming van Rusland in al deze afspraken was verkregen door de belofte, dat Engeland en Holland samen — het laatste voor een derde — de russische schuld van 80 millioen, in 1812 bij Hope en Co. aangegaan, zouden overnemen [1]).

De Souvereine Vorst, die volgens Castlereagh's raad reeds in Februari getracht had [2]) door zijn agent Van Zuylen van Nyevelt eene volksbeweging te Brussel, Gent en elders te zijnen gunste te verwekken en zelfs om zoo de belgische provinciën ook zonder medewerking der bondgenooten in handen te krijgen — een handelwijze, waarover de engelsche regeering allesbehalve gesticht was — had in Mei baron Van der Capellen tot zijn commissaris bij baron Vincent benoemd. Deze kreeg thans de kiesche taak de Belgen gunstig voor de vereeniging te stemmen. Zoo had ook de te Brussel woonachtige graaf van Bylandt in April door een geruchtmakende anonieme brochure onder den titel: „La réunion de la Belgique à la Hollande serait-elle avantageuse ou désavantageuse à la Belgique?" onder de initialen A. B. C. de voordeelen eener vereeniging uiteengezet, terwijl een tweede pamflet: „De la confédération des Belges et des Bataves" deze zaak nog meer aandrong. Maar de Belgen lieten zich nog niet zoo dadelijk van de wenschelijkheid van den maatregel overtuigen. De genoemde brochures lokten tegenspraak uit: Van Beughem, voormalig secretaris van kardinaal Franckenberg, bestreed uit een godsdienstig oogpunt de „traits antireligieux" van den anoniemen A. B. C.; de grijze Van der Noot en zijn aanhangers kwamen in „observations historiques, politiques, critiques et impartiales" op voor het herstel der oude regeeringsvormen; de geleerde Raepsaet betoogde de wenschelijkheid van het herstel der geestelijkheid in hare rechten; heftige brochures zagen het licht, waarin de voor- en tegenstanders der vereeniging elkander te lijf gingen. Vooral ten opzichte van den zwaren hollandschen schuldenlast, de mogelijkheid der sluiting van de Schelde en den katholieken godsdienst heerschte groote vrees in de zuidelijke provinciën voor een annexatie bij Holland, welke ook op zichzelve reeds voor

[1]) Castlereagh, p. 328.

[2]) Poullet, l.l., p. 16 suiv.; Juste, Le soulèvement de la Hollande, p. 115 suiv.; Vreede, Levensbericht van H. van Zuylen tot Nyevelt, in de Levensber. van de Maatsch. der Nederl. Letterk. 1853, blz. 133; Van Hogendorp, Brieven en Gedenkschr., dl. V, blz. 53 vlg., 214, 233, 258 vlg., 310 vlg.

België vernederend scheen, daar het grondgebied en de bevolking ontegenzeggelijk aanzienlijker waren dan die der oude Republiek, welker heerschappij van het begin der 18de eeuw slechte herinneringen had nagelaten [1]). Handhaving van de oude katholieke leer was de onveranderlijke eisch der roomsche geestelijkheid in België: waarborgen voor die handhaving onder den protestantschen souverein eischte zij. Bovendien had de machtige belgische adel weinig op met het burgerlijke Holland en was het aantal der franschgezinden er vrij groot.

Om de bezwaren te boven te komen en de totnogtoe zeer geheime besprekingen nader te leeren kennen, besloot de Vorst zelf naar Parijs te gaan, vergezeld van Falck, wiens diplomatieke talenten hij had leeren waardeeren, en van zijn engelschen raadsman der eerste maanden, Clancarty. Het gelukte aldaar de mogendheden, na eenige moeilijkheden over de voorwaarden, te bewegen tot de voorloopige aanneming van acht door Falck „na oneindig veel schrijven en wrijven" opgestelde [2]) artikelen betreffende de verbinding der beide landen. Den 20sten Mei naar Parijs vertrokken, waren zij den 5den Juni weder terug, de Vorst vol ongeduld om België in bezit te nemen [3]). Nu de troepen der bondgenooten het land hadden ontruimd, kwam hiertoe de gelegenheid met het zeer geheime londensche protocol van 21 Juni, vastgesteld door de gevolmachtigden der bondgenooten.

Het protocol [4]) hield in, dat de bondgenooten „en vertu des principes politiques adoptées par elles pour l'établissement d'un état d'équilibre en Europe", „en vertu de leur droit de conquête" België en Nederland wenschten te vereenigen door een „amalgame le plus parfait" in het belang der beide landen, volgens de „points de vue", vervat in de acht artikelen „mis en avant par lord Clancarty et agréés par le prince souverain". Deze stelden vast [5]): „réunion intime et complette de façon que les deux pays ne forment qu'un seul et même état", ingericht volgens de naar de nieuwe omstan-

[1]) Zie deel VI, blz. 36 vlg.; Colenbrander, blz. 111.

[2]) Brieven, blz. 210; Colenbrander, blz. 114.

[3]) Castlereagh, Correspondence, vol. X, p. 52.

[4]) De Keverberg, Du Royaume des Pays-Bas, Pièces Justif., p. 35.

[5]) Lagemans, Recueil des Traités, I, n°. 4; Notulen der Grondwetscommissie van 1815, blz. 82 vlg.

digheden „d'un commun accord" te wijzigen hollandsche constitutie. Aan „tous les cultes" werd „une protection et une faveur égales" toegekend; de belgische provinciën zouden „convenablement représentées" zijn in de beurtelings in Holland en België samenkomende Staten-Generaal; geen „entrave ou restriction" van eenigen aard in het verkeer der provinciën onderling; evenzoo volkomen gelijke rechten ook voor den handel op de koloniën; gemeenschappelijke lasten en schulden; gemeenschappelijke zorg voor de grensvestingen; waterschapszaken voor rekening van de betrokken districten, behalve in buitengewone gevallen. Eene maand later werden deze acht artikelen „comme la base et les conditions de la réunion" in Den Haag, wederom in strikt geheim, door de hollandsche regeering geteekend. Daarna kon de Souvereine Vorst alvast „uit naam der geallieerden" de regeering in België aanvaarden om er te „procéder dans les voies les plus libérales et dirigées dans un esprit de conciliation pour préparer et opérer l'amalgame des deux pays sur les bases adoptées par les Puissances", totdat op het Congres te Weenen de „arrangements" waren getroffen voor de definitieve grensbepaling, die voorloopig slechts tot de Maas vaststond. Te Weenen zouden tevens „les demandes des Puissances" bij „transaction particulière avec le prince d'Orange" worden vastgesteld.

Dit was wederom een teleurstelling, daar de ongeduldige Vorst, nu eindelijk souverein, zonder verder bezwaar bezit van België had willen nemen, maar hij moest zich schikken naar Engeland's inzicht, dat in al deze zaken overwegend was, en onderwierp zich. Hij kwam, wederom met Falck, naar Brussel en overlegde daar met Vincent, die hem ernstig waarschuwde het als „irascible et remuant" geschetste belgische volk in zijn vooroordeelen te ontzien, vooral op religieus gebied, en voornamelijk te steunen op den machtigen adel [1]). Hij aanvaardde den 1sten Augustus het bewind zoo niet met den titel, dien hij wilde vermijden, dan toch feitelijk als gouverneur-generaal der mogendheden, nog volstrekt niet als souverein, en benoemde (12 Aug.) Van der Capellen als secretaris van Staat tot hoofd van het bestuur, dat hij zou voeren met een ministerie van drie personen: voor de binnenlandsche zaken den hertog van Ursel, voor de financiën Appelius, voor de justitie De Thiennes de Lombyse, voor oorlogszaken generaal Tindal; een Geheime Raad werd tevens ingesteld, bestaande uit zeven leden, van den hoogen belgischen adel en juristen; aan het hoofd van het engelsche bezettingsleger kwam de erfprins van Oranje.

[1]) Van Hogendorp, Brieven en Gedenkschriften, dl. V, blz. 504/5. Vgl. Gedenkschriften van Van der Duyn en Van der Capellen, blz. 297 vlg., 350 vlg.

Zoo werd het bestuur van België geregeld, in afwachting van de besluiten van het Weener Congres zoowel omtrent de grensbepaling als anderszins. Daar was de Souvereine Vorst weder vertegenwoordigd door Van Spaen en Von Gagern, later ook nog korten tijd door Van der Capellen. Bij het begin der onderhandelingen in September 1814 bleek echter, dat ook hier weder Engeland voor hem zou optreden. De Vorst hechtte meer aan het bezit van Luik en Luxemburg dan aan dat van den linker Rijnoever [1]), maar hoopte ook zijn nassausche staten nog te kunnen behouden en toen Pruisen, teleurgesteld in zijn hoop op Saksen en Polen, in de laatste streek eene schadeloosstelling zocht, was van een uitbreiding tot Aken en Keulen geen sprake meer. De moeilijkheden tusschen Engeland, Frankrijk en Oostenrijk aan de eene zijde, Pruisen en Rusland aan de andere, waardoor in het voorjaar van 1815 zelfs een oorlog dreigde te ontstaan over de verdeeling van den napoleontischen buit, hadden op de eindschikking invloed en deden den Vorst in Januari geheel afzien van den linker Rijnoever, terwijl hem in ruil voor de nassausche erflanden Luxemburg, als „groothertogdom" en deel van den Duitschen Bond, werd toegekend met duitsch bezettingsrecht in de hoofdvesting; een smalle strook aan weerszijden van de Maas vereenigde de oude deelen van Staats-Limburg met een stuk van het oude Luik en Brabant tot de nederlandsche provincie Limburg; de rest van het bisdom Luik vormde met het gebied der oude abdij Stablo de provincie Luik; de acht artikelen werden als in dit verdrag opgenomen aangemerkt. De pogingen van Van der Capellen om ook de nassausche erflanden te behouden, waartoe mede de Vorst hem nog in het voorjaar van 1815 naar Weenen zond, mislukten geheel.

Dit waren de hoofdzaken van het 31 Mei 1815 te Weenen te midden van de nieuwe oorlogsplannen tegen den teruggekeerden Napoleon

[1]) Van Hogendorp, blz. 62/3. Vgl. Gedenkschriften van Van der Duyn en Van der Capellen, blz. 299.

door de vier mogendheden en den toenmaligen Koning gesloten „Traité des limites" [1]) van het nieuwe „koninkrijk der Nederlanden", waardoor de zuidergrens bij Givet werd afgerond, maar overigens die van 1 Januari 1792 bleef, terwijl de pruisische enclaves in Gelderland voorgoed werden ingelijfd. De Bondsakte van 9 Juni nam de grensbepalingen aan de duitsche zijde en die over Luxemburg onder hare 121 artikelen op. Van een aansluiting der Nederlanden bij den Duitschen Bond [2]), als achtste of „bourgondische" kreits gelijk van ouds met Oranje als kreitsoverste, of slechts als nauw verbonden grensland „zur Gränzwehr" tegenover Frankrijk, waarvan sommige „alldeutsche" patriotten dier dagen als „vader Arndt" en de „batavisirende" Von Gagern zongen, spraken en droomden en waaraan ook ernstiger staatslieden als de pruisische kanselier Hardenberg, Fagel en andere staatslieden dachten als een voor de veiligheid dezer landen wenschelijken maatregel, kwam niets, hoewel het eerste pruisische bondsontwerp dit denkbeeld uitwerkte. De Souvereine Vorst vreesde terecht zijne zelfstandigheid daardoor te verminderen, Oostenrijk zag er geen heil in en Engeland begeerde niet, dat zijn „sentinelle sur le continent" zooals de Vorst zelf, dankbaar voor den van Engeland ontvangen steun, zijn nieuw rijk noemde [3]), met den Duitschen Bond in al te nauwe betrekking zou treden en daardoor misschien van Engeland zou vervreemd worden.

De schildwacht van Engeland zou echter zonder koloniën niet kunnen bestaan — dat was van het begin af vastgesteld, dat had ook Castlereagh namens de engelsche regeering reeds in Mei 1813 tegenover Oranje erkend [4]) en zoowel in November van dat jaar als bij zijn bezoek in Januari 1814 bevestigd. Het was echter de vraag —

[1]) Lagemans, Recueil, volgens art. 19 vlg. van het protocol; Colenbrander, blz. 118/9.

[2]) Von Gagern, Mein Antheil an der Politik, Bd. II, S. 192; Von Treitschke, Deutsche Geschichte, Bd. I, S. 680 ff. Vgl. mijne studie: Duitschland en Nederland, in Onze Eeuw, 1905, dl. I, blz. 427 vlg.

[3]) Van Hogendorp, blz. 510.

[4]) Zie boven, blz. 267. Vgl. over het volgende: Hoek, Het herstel van het Nederl. gezag over Java en onderhoorigheden 1816—1819 ('s-Grav. 1862); Van Deventer, Het Nederl. gezag over Java en onderhoorigheden, 1811—1820 ('s-Grav. 1891); Van der Kemp, De sluiting van het Londensch tractaat van 13 Aug. 1814. in Bijdr. taal-, land- en volkenkunde, 6de d., III; Colenbrander, De Belgische Omwenteling, blz. 98 vlg.; Tellegen, blz. 120 vlg.; Heeres, Heeft Nederland de Kaap verkocht? (Amst. 1898).

Van Hogendorp gaf zich in den beginne daarvan nog niet voldoende rekenschap — in welke mate de teruggave der koloniën zou geschieden; eene vraag, die nauw samenhing met de zaak der vereeniging met België en met de bepaling der grenzen van het nieuwe rijk. Engeland wilde over die vraag eerst spreken, wanneer de vestiging van dit rijk een beklonken feit was, want het begeerde de koloniën niet terug te geven, voordat het zeker zou zijn, dat de Nederlanden sterk genoeg zouden worden om ze zelf te verdedigen tegen Frankrijk, dat in het laatst der 18de eeuw zoowel als tijdens Napoleon het koloniaal bezit der Republiek tot eigen voordeel, tot herwinning van de eigen koloniale beteekenis had willen gebruiken [1]). Alleen had Castlereagh reeds in Januari laten hooren, dat De Kaap niet kon teruggegeven worden evenmin als Ceilon, dat reeds in 1802 voorgoed was afgestaan, terwijl weldra ook de teruggave van de westindische koloniën niet zoo vast bleek te staan en de vrije vaart daarop niet dadelijk door Engeland was toegelaten. Wat dit punt betreft, Engeland, dat bij het verdrag van Parijs Guadeloupe aán Frankrijk had teruggegeven en het in 1813 in het bezit daarvan getreden Zweden met geld had moeten afkoopen, wenschte vergoeding daarvoor uit de hollandsche west-indische bezittingen, met name door behoud van de toch reeds door engelsche kolonisten sterk bezette koloniën Essequebo, Demerary en Berbice, zeer belangrijk voor de engelsche katoennijverheid [2]). Het had zich oorspronkelijk zelfs voorgesteld [3]) alle west-indische koloniën te behouden, daar zij niet zooals Oost-Indië „points of strength and empire" omvatten maar „purely commercial" waren en van groot gelang voor den engelschen handel, maar ten slotte was „the most liberal concession upon the whole the wisest" geacht. Eerst na de vaststelling van het protocol der londensche artikelen echter wilde Engeland ernstig over de zaak spreken, maar de instructiën door den minister Van Nagell den 24sten Juni verstrekt aan Fagel, den met deze onderhandelingen van nederlandsche zijde belasten gezant te Londen, waren gegrond op de met Engeland's plannen niet overeenstemmende

[1]) Van Hogendorp, Brieven en Gedenkschriften, dl. V, blz. 364, 472; Tellegen, blz. 120 vlg.

[2]) Vgl. Tellegen en de daar aangehaalde plaatsen uit Castlereagh's Correspondence, dl. IX en X. Vgl. Van der Kemp, l.l. blz. 18 vlg.

[3]) Corresp. van lord Liverpool met Clancarty (kopieën Rijksarchief), dd. 21 Jan. 1814.

onderstelling, dat alles zonder uitzondering moest worden teruggegeven, tenzij tegen goede schadeloosstelling in geld.

Engeland, toch reeds ontstemd door het ongeduld van den Souvereinen Vorst in de belgische zaken en geneigd om den engelschen handel en de engelsche planters niet te verbitteren, was verontwaardigd over deze hooge eischen en, meenend dat de zaak met den Souvereinen Vorst zelven genoeg besproken was om de denkbeelden der engelsche regeering voldoende bekend te doen achten, sprak het er ernstig over [1]) ook deze regeling over te willen laten aan het Weener Congres, waar de zaak der koloniën in den gevaarlijken stroom der europeesche politiek zou geraakt zijn. Het ging uit van het denkbeeld: „c'est à nous de juger ce qu'il faut rendre ou garder", want het was eigenaar volgens recht van veroovering. De Vorst, hoewel schroomend zich te schikken in „l'abandon de nos meilleures colonies" — zoo werden toen die van de West geacht — oogenschijnlijk als prijs voor de vereeniging met België en den in uitzicht gestelden koningstitel, zag dat bezwaar zeer goed in en deed de onderhandelingen te Londen, die de korzelige en over Engeland's houding verontwaardigde Van Nagell wilde afbreken, door den staatssecretaris Falck en Fagel hervatten. Engeland echter bleef zich volkomen terecht stellen op het standpunt, dat het de bij verovering verkregen bezittingen kon houden voor zoover het dit verkoos [2]). Falck en Fagel gaven dan ook na een korte doch van engelschen kant scherp en van uit de hoogte van den feitelijken bezitter gevoerde onderhandeling op last van den Vorst aan Engeland's wenschen toe, nog juist even voordat Castlereagh naar Weenen zou vertrekken, en zoo werd den 13den Augustus in diep geheim door Fagel het verdrag over de koloniën geteekend [3]). Van Nagell weigerde daaraan zijn naam te verbinden. De Vereenigde Nederlanden kregen daarbij, met uitzondering van Ceilon en Bernagore bij Calcutta, alle bezittingen en kantoren der Oost-Indische Compagnie in Oost-Indië terug, met ruiling van Cochin tegen Banka en verbod om de bezittingen op het vasteland van Indië te versterken; de Kaap moest worden opgegeven evenals — tot diepe ergernis van Van Nagell, die meende dat men ze bij volhouden had kunnen redden — Essequebo, Demerary en Berbice. Drie weken later werd het verdrag geratificeerd.

[1]) Tellegen, blz. 237.

[2]) Ibid. blz. 240. Vgl. Heeres l.l. en De overgang der Kaapkolonie (Hand. Maatsch. Letterk. 1896/7 en Ned. Spect. 1905, n°. 26).

[3]) Lagemans, I, n°, 9; Tellegen, blz. 127 vlg.

Het gedwongen verlies dezer belangrijke koloniën, de eerste met een aanzienlijke hollandsche bevolking [1]), de andere voor den amsterdamschen katoenhandel van gewicht, scheen eenigszins goedgemaakt te worden door geldelijke bepalingen ten gunste der Nederlanden: Engeland zou aan Zweden 1 mill. pd. st. geven voor Guadeloupe, 2 mill. pd. voor de vestingen op de fransche grens en de helft (maximum 3 mill. pd.) van de russische schuld, die zou worden afgelost om te voldoen aan de voorwaarde, waaronder Rusland had toegestemd in de vereeniging met België. Het verdrag bleef op verlangen van Engeland weder voorloopig geheim wegens de geldelijke overeenkomst buiten het Parlement om en wegens de nog niet afgeloopen besprekingen over België te Weenen; eerst in Juni 1815 werd het openlijk aan het Parlement voorgelegd, nadat de grenzen van het rijk waren vastgesteld en de overeenkomst over de Russische schuld gesloten [2]). De uitvoering ervan vond nog vertraging door de gebeurtenissen van 1815 en den langzamen gang van het Weener Congres met al zijne gevaren voor den algemeenen vrede in Europa.

Gaven deze bezwaarlijke onderhandelingen aan het departement der buitenlandsche zaken veel te doen, de Souvereine Vorst liet zich niet weerhouden om zelfstandig daarin op te treden, met hulp vooral van den reeds in December 1813 tot secretaris van staat benoemden bekwamen, handigen en veelzijdig werkzamen Falck, meer dan van den als commissaris-generaal voor dit departement aanvankelijk opgetreden Van Hogendorp, die niet de man was om zich te laten op zijde schuiven en ook door zijn wankelende gezondheid belemmerd werd in zijn arbeid, zoodat hij zijn verantwoordelijke post door Van der Duyn moest laten waar-

[1]) Deze schikte zich slechts noode in den „verkoop", zooals ten onrechte nog tot in dezen tijd de transactie genoemd werd, aan Engeland, dat reeds getoond had geen eerbied te hebben voor de oude rechten en gebruiken, met name voor de hollandsche taal, waaraan de bevolking zoo gehecht was.

[2]) Tellegen, blz. 131. Vgl. over de gevaren dezer geheimzinnigheid, waardoor men ten slotte gedwongen zou zijn hier te lande „met den slag te waarschuwen": Falck, Brieven, blz. 207.

nemen [1]). Reeds na een paar maanden (6 April) werd Van Hogendorp dan ook vervangen door Van Nagell tot Ampsen, terwijl de eerste als vice-president van den Raad van State intusschen nog wel invloed op het beheer der buitenlandsche zaken kon blijven uitoefenen. Maar de eigenlijke leider bleef de Vorst zelf, geheel in overeenstemming met zijn aangeboren lust om alles zelf te doen, alles zelf te beslissen, waarbij de gewillige Falck [2]) hem een uitstekend helper bleek, beter dan de korzelige Van Nagell. Zoo geschiedde alles naar den wil en het inzicht van den Vorst, die in vele dingen zijn dienaren niet eens raadpleegde of zelfs hun geen kennis gaf van de genomen beslissing. Groote teleurstelling trof hem echter door het afspringen van de verloving van den erfprins met zijn engelsche bruid, die onder den invloed van hare moeder en hare omgeving tot ergernis van haren vader ten slotte weigerde den reeds voor de vaststelling van den huwelijksdag overgekomen jongen vorst naar het vasteland te volgen en hem den 16den Juni den afscheidsbrief toezond [3]).

Dit feit werkte niet mede om de goede verstandhouding tusschen den Souvereinen Vorst en de engelsche regeering te handhaven, al deed de gezant Fagel in deze richting zijn uiterste best. Ook die tegenover den koning van Pruisen liet steeds te wenschen over, zoodat de Vereenigde Nederlanden reeds van het begin af onmiskenbare neiging tot zelfstandigheid toonden tegenover de beide regeeringen, die hunne onafhankelijkheid hadden helpen vestigen. Als geheel zelfstandig vorst sloot de souverein zich te Weenen in Februari 1815 aan bij Frankrijk, Oostenrijk en Engeland, die een geheim verbond hadden gesloten om desnoods gewapenderhand de eischen van Rusland en Pruisen met betrekking tot de regeling der kaart van Europa te weerstaan; hij zeide in geval van oorlog 40000 man toe voor het gemeenschappelijke leger [4]).

In den loop van 1814 bevestigde de staat zich inwendig meer en

[1]) Van Hogendorp, Brieven en Gedenkschriften, dl. V, blz. 3 vlg., 190 vlg.

[2]) Vgl. over dezen zijne belangrijke Brieven uit dezen tijd, blz. 192 vlg. De eigenlijk aangewezen Jacob Fagel trok zich spoedig terug.

[3]) De Bas, Prins Frederik, dl. III, blz. 406 vlg.; Gedenkschriften van Van der Duyn en Van der Capellen, blz. 63 vlg.

[4]) Gedenkschriften ibid., blz. 299.

meer. De benoemingen en aanstellingen in de verschillende takken van bestuur, ook naar aanleiding der bepalingen van de Grondwet, waren intusschen niet altijd naar den zin der oude Oranjepartij. De Souvereine Vorst had wel lijsten laten vervaardigen van de in 1795 afgezette ambtenaren en was van plan deze heeren te gebruiken bij het vervullen der ambten in stad en land [1]), maar hij stelde blijkbaar zeer hoogen prijs op de diensten der „fransche partij", der in franschen administratieven dienst geschoolde ambtenaren, die nog in vele ambten werkzaam waren en hun best deden om mannen van hunne kleur aangesteld te krijgen, met wering van hen, die sedert 1795 hadden stilgezeten en dus van het bestuur, met name van de moderne begrippen dienaangaande, geen kennis hadden. Zoo kwamen er weldra klachten, dat „de Prins patriotsch geworden was"; Van Maanen, Falck, Kemper en de hunnen hadden dikwijls meer invloed dan Van Hogendorp en den met hem gelijkgezinden aangenaam was. Vooral de Fagels klaagden over achteruitzetting der oude dienaren van het Oranjehuis. In het leger werden de ervaren napoleontische officieren ook door den erfprins meermalen verkozen boven die van het voormalige leger der Republiek, zelfs al waren de eersten Napoleon tot het einde toe trouw gebleven; slechts enkelen hunner, als Verhuell, bleven uitgesloten wegens hun hardnekkig verzet tegen de omwenteling. Maar, patriotsch of niet, de aanzienlijken werden bij de samenstelling der regeeringscolleges zeer in het oogvallend begunstigd.

Aan het hoofd der binnenlandsche zaken stond sedert 29 November 1813 als commissaris-generaal de reeds onder Schimmelpenninck met dat ambt belaste oud-orangist Van Stralen, die reeds dadelijk de diep in het volksleven ingrijpende zaken van landbouw, nijverheid, armwezen, onderwijs, kerkelijke regeling, plaatselijke begrootingen, heerlijke rechten, waterstaat enz. ter hand nam [2]), meestal het oude herstellend, zelfs in zeer reactionnairen zin, anderdeels het nieuwe handhavend, waar het onbetwist verbetering aanbracht. De schoolwet van 1806 werd onder persoonlijken invloed van den reeds in Fulda in dien geest werkzamen Vorst door hem in stand

[1]) Van Hogendorp, Brieven en Gedenkschriften, dl. V, blz. 49; Charles Stewart, engelsch gezant te Parijs, aan lord Castlereagh (kopieën Rijksarchief), 14 Maart 1815.

[2]) Vgl. Van Akerlaken, Hendrik van Stralen, blz. 257 vlg.

gehouden met wijziging, onder leiding weder van Van der Palm en Van den Ende, in nationalen zin van de onder het fransche beheer genomen maatregelen omtrent taalonderwijs en schoolfondsen; de drukpers werd ontheven van de belemmerende wetten op de censuur en het eigendomsrecht der auteurs, zoodat ieder verantwoordelijk bleef voor zijn uitgaven en zijn auteursrechten gehandhaafd zag. De oude heerlijke rechten van jacht en visscherij, zelfs dat van collatie in kerkelijke zaken, werden hersteld, nog even voor de afkondiging der Grondwet[1]); waar vóór 1795 de ambachtsheer het recht had bezeten openbare betrekkingen in zijn ambacht te vergeven of ten minste daarbij personen voor te dragen, werd dit recht aanstonds hersteld; de in Januari 1813 door het fransche bestuur toegestane afkoop der tienden werd weder afgeschaft. Het platteland geraakte op die wijze weder geheel onder den invloed der aanzienlijken, die het in de Staten ook vertegenwoordigden. In mindere mate maar ten slotte toch in dezelfde richting werd het stedelijk bestuur overal zoo ingericht: ook hier werd wederom aan de aanzienlijken feitelijk het bestuur overgelaten tot groote ergernis van vele voormalige democraten, die den invloed der burgerij op het stedelijk beheer weder zoo goed als geheel moesten zien verdwijnen. De zeer aan het oude gehechte Van Stralen, die ook in 1799 in Noord-Holland op reactionnaire wijze te werk was gegaan en daarmede veel verbittering had gewekt, wist in den eersten tijd zijn inzichten krachtig te doen gelden en de Souvereine Vorst, zelf geneigd om zooveel mogelijk tot het oude terug te keeren, legde hem daarbij geen bezwaren in den weg evenmin als Van Hogendorp, die eerst later vrijzinnige begrippen ontwikkelde in tegenstelling tot de sterk monarchale regeeringswijze des Konings maar op zichzelf van het oude stelsel der aristocratische regeering allerminst afkeerig was.

Zoo kreeg de reactie in vele opzichten vrij spel, al schudden Falck, Roëll en anderen soms bedenkelijk het hoofd over dit ingaan tegen de gebeurtenissen sedert 1795. De fransche geneeskundige wetgeving werd weder door die van 1804—1808 vervangen; aan alle openbare eerediensten werd overeenkomstig de gedane beloften de noodige bescherming verleend in afwachting van de reeds ter hand genomen maar tijdvorderende bijzondere regelingen der kerk-

[1]) Tellegen, blz. 57.

genootschappen; de plaatselijke belastingen en begrootingen werden voorloopig geregeld; de uitnemende fransche regeling van den burgerlijken stand werd gehandhaafd; ten opzichte van den landbouw werden krachtige maatregelen genomen tegen de in December 1813 weder door den invoer van ziek pruisisch vee uitgebroken veepest. Het regende zeer ingrijpende besluiten omtrent al deze belangrijke aangelegenheden zoowel als omtrent de financiën, de marine, het leger, den handel, de nijverheid, en toen den 9den April ingevolge de Grondwet de nieuwe „secretarissen van staat" benoemd werden, ging dit met weinig minder voortvarendheid door.

De fransche wetgeving, die ter wille van een geregelden gang van zaken aanvankelijk gehandhaafd had moeten worden en bij besluit van 21 November 1813 reeds dadelijk bevestigd was, werd met de noodige wijzigingen ten opzichte van de taal en de rechtspraak „in naam van den Souverein" voorloopig behouden. Noch de oude wetten der Republiek, voor welker wederinvoering bijna niemand iets gevoelde, noch die van het koninkrijk Holland werden hersteld, de laatste blijkbaar niet wegens bezwaren van praktischen aard[1]). Veel werd dus, tegen de verwachting dikwijls in, behouden van wat pas onder Napoleon was ingesteld. Een vijftal wetboeken, 20 Juli 1814 op advies eener commissie voor die aangelegenheden ingevoerd, regelden de rechtspleging voor leger en vloot met inrichting van een Hoog Militair Gerechtshof en in overeenstemming grootendeels met het wetboek van 1799 maar met handhaving der lichamelijke tuchtiging en verwijzing van gewone misdrijven, door militairen begaan, volgens het fransche stelsel naar den militairen rechter. De burgerlijke wetboeken bleven met betrekkelijk geringe wijziging — met afschaffing van de niet populaire jury, beperking van de openbaarheid der rechtspraak, vervanging van de guillotine door strop en zwaard, wederinvoering der geeseling en tuchthuizen — die van den franschen tijd: de Code Napoléon, de Code de Commerce, de Code Pénal, in gebrekkig Nederlandsch vertaald, met belofte intusschen van latere nationale wetgeving.

Aan het hoofd der oorlogszaken kwam de erfprins als opperbevelhebber van het leger en inspecteur van alle wapenen, met Mollerus

[1]) Tellegen, blz. 177.

als commissaris-generaal van dit departement, die intusschen op verlangen des Vorsten spoedig plaats maakte voor den volgzamen generaal Janssens en later voor den nog volgzamer Van der Goltz. Van Nagell nam, zooals wij zagen, de buitenlandsche zaken van Van Hogendorp over; de ervaren Van der Hoop kreeg de leiding der marine weder; in de plaats van den al te reactionnairen en ouden, voor zijn zware taak allengs terugdeinzenden Van Stralen kwam de buigzame en vrijzinnige Roëll, voor waterstaat Repelaer, voor financiën in de plaats van den weinig voortvarenden Canneman Six tot Oterleek, voor koloniën en handel Van der Capellen; Van Maanen bleef belast met de leiding der justitie, Falck bleef algemeen secretaris van staat — allen mannen, op wier volgzaamheid de Vorst meende te kunnen rekenen en in wie hij zich dan ook niet bedrogen zag [1]).

In den Raad van State werden, met Van Hogendorp als vicepresident, elf leden benoemd, meest allen van aanzienlijke geboorte en leden der oude oranjepartij, naast wie slechts twee oude Patriotten: Canneman en Queysen. Ook in dit lichaam bleek het weldra, dat de Souvereine Vorst geen tegenspraak, zelfs geen medespreken duldde en alleen adviezen van den Raad begeerde om geheel zelfstandig de beslissing te nemen, zoodat de Raad weldra „een schaduwe, een bloote vorm" werd in plaats van een „aanzienlijk werktuig in de Regeering" zooals volgens Van Hogendorp de Grondwet bedoeld had [2]), een tweede ministerieele kabinetsraad, niets meer, niets invloedrijker dan deze, die trouwens na de eerste maanden niet meer bijeenkwam, daar de Vorst alles met de afzonderlijke ministers behandelde.

Eene commissie van twaalf wederom aanzienlijke heeren onder leiding van Van Hogendorp werd belast met het ontwerpen der provinciale reglementen [3]) volgens art. 74 der Grondwet, dat deze zaak, met advies eener te benoemen commissie, aan den Souvereinen Vorst overgelaten had. In overleg met de „gouverneurs" der provinciën, wederom gelijk bij de staatssecretariaten en den Raad

[1]) Tellegen, blz. 149 vlg.

[2]) Van Hogendorp, Brieven en Gedenkschriften, dl. V, blz. 94 vlg. Vgl. Tellegen, blz. 158/9.

[3]) Brieven en Gedenkschriften, dl. V, blz. 88 vlg.; Tellegen, blz. 167 vlg.

van State meestal personen van aanzienlijke geboorte [1]), ging deze commissie aan den arbeid. Zij stelde voor alle provinciën eene ridderschap in behalve voor Zeeland, waar te weinig edelen waren en men voorschreef dat zes leden uit den adel moesten gekozen worden, en voor Friesland, waar men de oude grietenij-afgevaardigden uit adel en eigenerfden herstelde. Overeenkomstig de toezegging in de grondwetsrede van Van Maanen werd aan deze herleefde gewestelijke ridderschappen, waarin thans „alle de familiën, die tot aanzien kwamen" op den duur konden worden opgenomen [2]), benevens aan de stedelijke regeeringen, welker reglementen eveneens met advies van in de respectieve steden benoemde commissiën van aanzienlijke inwoners opgesteld werden, en aan den „landelijken stand" der daarvoor ingestelde landdistricten de keuze der Provinciale Staten opgedragen. Voor de twee laatste categorieën ging dit volgens een de stemgerechtigden aanwijzenden, naar plaatselijke toestanden afwisselenden census, ten platten lande hooger dan in de steden. De instelling van deze ridderschappen maakte ook die van een Hoogen Raad van Adel (24 Juni 1814) noodig ten einde na te gaan, wie tot de opneming daarin gerechtigd waren of waardig geacht zouden worden, en verder om den Vorst bij verheffing in den adel of erkenning van adellijke titels van nederlandschen of vreemden oorsprong van advies te dienen; de regeling onder koning Lodewijk strekte hier tot voorbeeld [3]).

De samenstelling der eerste Staten-Generaal was zoowel als die der eerste Provinciale Staten aan den Souvereinen Vorst overgelaten en ook hier toonde deze geheel te handelen in overeenstemming met de woorden van Van Hogendorp's eerste proclamatie: „alle de aanzienlijken komen in de Regeering". Bijna zonder uitzondering toch behoorden de nieuwgekozenen [4]) tot de adellijke en patricische familiën van de oude Republiek gelijk ook met de stedelijke en landelijke regeeringspersonen het geval was en zij van de verdere

[1]) Van Leyden van Westbarendrecht in Zuid-Holland, Van Tuyll van Serooskerken in Utrecht, Aebinga van Humalda in Friesland, Bentinck van Buckhorst in Overijsel, Van Imhoff in Groningen, Schorer in Zeeland, Hofstede in Drente, Tets van Goudriaan in Noord-Holland, Hultman in Brabant, Van Lynden in Gelderland.

[2]) Brieven en Gedenkschriften, dl. VI, blz. 72.

[3]) Zie boven blz. 187. Tellegen, blz. 168 vlg.

[4]) Vgl. de lijsten in Stuart's Jaarboeken.

ambten het leeuwendeel verkregen. Zoo ging het in de praktijk hier anders dan Van Hogendorp had gemeend, die zich voorgesteld had, dat de Staten-Generaal zoowel als de Provinciale Staten „uit allerlei standen" gekozen zouden worden, zoodat „een gemeenzame omgang" hechte grondslagen zou geven voor de eenheid van zin in het gansche land [1]). Men mag zeggen, dat de nieuwe staat der Verenigde Nederlanden eene monarchie was, waarin de groote macht van den Vorst slechts in geringe mate beperkt werd door eene voor dien tijd betrekkelijk vrijzinnige maar toch feitelijk slechts schijnbaar „liberale" Grondwet en onder hem de oude aristocratie het bestuur voerde.

De Staten-Generaal [2]), welker beraadslagingen evenals die der Provinciale Staten en der gemeenteraden geheim waren, volgden onder presidium van Van Lynden van Hoevelaken, later van Van Hogendorp, de inzichten van den Vorst zonder bezwaren; de „zwijgende Staten-Generaal" van 1814, die alleen warm werd bij de jachtwet en de financieele wetten van Mei, was slechts in naam eene volksvertegenwoordiging, feitelijk een orgaan, waardoor de Vorst de voorgestelde wetten liet goedkeuren — in de eerste zitting werd slechts één ontwerp verworpen — wanneer het hem geraden scheen een zaak niet eenvoudig bij besluit maar bij wet te regelen. En dan nog werden meermalen wetten door vorstelijke besluiten weder afgeschaft of gewijzigd, zonder dat iemand zich daarom scheen te bekreunen dan een enkele rechtsgeleerde. De Staten-Generaal, aan wie volgens den wensch van den Vorst zoo weinig mogelijk „papieren" werden getoond, lieten zich dat welgevallen zonder „eenig gevoel van hunne waardigheid."

Onder de wetten, die werden aangenomen, bekleedde de financieele wet van 14 Mei 1814 [3]) een belangrijke plaats.

De voorloopige regeling der financieele aangelegenheden in de eerste weken van het herstel der onafhankelijkheid door wederinvoering der convooien en licenten in het algemeen volgens Slingelandt's tarief van 1725, van de bij de inlijving afgeschafte accijnzen, van

[1]) Brieven en Gedenkschriften, dl. VI, blz. 72; dl. V, blz. 110. Zie boven, blz. 303.

[2]) Ibid. dl. V, blz. 110 vlg.

[3]) Vgl. daarover: Buys, De Nederlandsche staatsschuld sedert 1814 (Leiden, 1857), bl. 17 vlg.

Gogel's successiewet, met behoud van sommige fransche belastingen, vernietiging van het gehate tabaksmonopolie en dergelijke, bracht den toestand van het belastingwezen in het algemeen terug tot dien van den tijd van Schimmelpenninck en koning Lodewijk, met handhaving van de fransche grondbelasting, de zegel-, registratie-, griffie- en hypotheekrechten en de belasting op den waarborg voor goud en zilver.

Maar de algemeene opinie eischte eene billijke regeling der staatsschuld. De genoemde wet trachtte daarin te voorzien met inachtneming der in deze tijden geboden voorzichtigheid. Zij had ten doel „herstel der nationale schuld" en tevens „vinding der fondsen, benoodigd tot stijving van 's lands kas." De gehate, maar noodzakelijke tierceering kon wel niet ongedaan gemaakt worden doch men vond een uitweg tot verzoening der belangen van schatkist en renteniers. Voortaan zou de schuld, die thans uit niet minder dan 20 verschillende schulden, rentende $1\frac{1}{4}$ tot 7 %, bestond [1]), in één staatsschuld worden veranderd, die $2\frac{1}{2}$ % rente zou dragen, maar zij werd ook thans slechts voor $\frac{1}{3}$ als „werkelijke" schuld erkend, terwijl $\frac{2}{3}$ als „uitgestelde" schuld werd aangemerkt en door jaarlijksche loting van 4 mill. in bijna 300 jaren allengs kon worden opgenomen in de „werkelijke", die dus op den duur alle schuld zou omvatten. De bepaling, dat thans voor de verkrijging van *f* 45 rente *f* 100 dadelijk in de schatkist moest worden gestort, hielp deze tevens aan eene zeer gewenschte bate van 28 mill., waardoor de inkomsten van dit jaar van bijna $38\frac{1}{2}$ mill. tot $66\frac{1}{2}$ mill. stegen en de uitgaven van bijna 60 mill. dus ruim gedekt waren, zelfs met de reeds betaalde buitengewone bijdragen een overschot van 10 mill. opleverden. De staatsschuld steeg, door de conversie tot eene rente van $2\frac{1}{2}$ %, van 1250 tot 1726 mill., waarvan bijna $575\frac{1}{2}$ mill. in de Werkelijke Schuld werd opgenomen. De door de financiers en het publiek afgekeurde en zelfs in de Staten-Generaal op eenig verzet stuitende [2]) maatregel verwekte later tevredenheid, zelfs bewondering voor de financieele kennis van den Souvereinen Vorst, daar immers nu de geheele schuld, zij het op den langen duur, weder zou

[1]) Vgl. het lijstje ibid., blz. 21.

[2]) Vgl. Tellegen, blz. 189/90. Van Stralen leidde de oppositie, vgl. Van Hogendorp, Brieven en Gedenkschriften, dl. V, blz. 112.

erkend worden, ook al was het voor velen bezwaarlijk in de eerste plaats dadelijk een nieuwe betaling aan den staat te doen en anderzijds te wachten op de rente-verschaffende uitloting; zij was bovendien onmiddellijk voordeelig voor de van alle kanten belaagde schatkist, ook al vermeerderde door de conversie dadelijk het bedrag der schuld aanzienlijk en kon er vooreerst geen sprake zijn van verdere bezuiniging.

Zoo slaagde de Souvereine Vorst in den loop van 1814 en 1815 erin op allerlei gebied den nieuwen staat eene voorloopige organisatie te geven, niet meer dan voorloopig intusschen, omdat de te wachten verbinding met België andere regelingen noodig zou maken dan voor de oude Vereenigde Nederlanden alleen konden dienen.

Die verbinding was ingeleid met de aanvaarding der regeering in België door den Souvereinen Vorst op 1 Augustus, maar nog slechts voorloopig en nog niet met aanneming van den titel van koning of souverein, hoewel het in de bedoeling lag, dat hij dezen later zou voeren [1]). De besturende staatssecretaris Van der Capellen had reeds onder het bewind van Vincent al het mogelijke gedaan om in overleg met dezen de belgische geestelijkheid, den hoogen adel, den handelstand, de nijveren gerust te stellen omtrent de gevolgen eener vereeniging met de protestantsche en burgerlijke noordelijke gewesten, die weder een handelsstaat hoopten te worden als weleer. Maar de eischen der Belgen ten opzichte van de voorwaarde dier vereeniging — de vroeger gebezigde uitdrukking „accroissement de territoire" voor het Noorden klonk hun als eene beleediging — waren hoog. De invloedrijkste leider der belgische geestelijkheid, Maurice de Broglie, bisschop van Gent, die in Mei teruggekeerd was naar zijn bisdom, waaruit de tirrannie van Napoleon op kerkelijk gebied hem verdreven had, was niet bepaald afkeerig van het Huis van Oranje en de vereeniging maar verlangde voor zijne Kerk teruggave der nog niet verkochte voormaals geestelijke goederen, thans „biens nationaux", herstel der geestelijkheid als stand bij de samenstelling der Provinciale Staten, herstel der Jezuïeten-orde en der tienden, afschaffing van den burgerlijken stand, verbetering der inkomsten van de

[1]) Tellegen, blz. 240.

geestelijkheid [1]); hij en andere geestelijken eischten katholieke ambtenaren voor het Zuiden en katholiek onderwijs, zelfs een afzonderlijke constitutie voor België; de hooge belgische adel kon zich slechts noode schikken in het verlies zijner oude rechten zoowel als in de heerschappij van het Huis van Oranje in de plaats van het oude habsburgsche geslacht, waaraan nog velen gehecht waren ook onder de andere standen in België, die de oude privilegiën met de oude gewestelijke zelfstandigheid betreurden en vreesden voor burgerlijke invloeden; de belgische handel was beducht voor dien van het Noorden, vooral nu het tarief van 1725 weder grondslag was geworden van de heffing der convooien en licenten; de belgische nijverheid was niet gerust omtrent de houding der nieuwe regeering tegenover hare behoeften, geheel andere dan die van het Noorden; de zware hollandsche staatsschuld stond tegenover het bijna geheel ontbreken van die schuld in het Zuiden; de ontwikkelde klassen waren gehecht aan hare fransche taal en zagen met tegenzin het oogenblik komen, waarop ook aan het Nederlandsch een plaats bij het onderwijs en als regeeringstaal zou worden toegekend; een aantal, vooral jonge lieden gevoelden meer voor een aansluiting bij het Frankrijk der Bourbons dan bij het Noorden met zijn blijkbaar burgerlijk-conservatieve opvattingen en de „lettre d'un Belge au roi Louis XVIII" in dezen geest maakte in België diepen indruk. Zoo waren er reeds dadelijk tal van bezwaren [2]), ofschoon de Souvereine Vorst reeds bij zijn eerste onderhandelingen met de Belgen zelf in December 1814 toezeggingen had gedaan, die de strekking hadden om alle vrees weg te nemen [3]). Maar ook van hollandsche zijde was men allesbehalve onverdeeld ingenomen met het vooruitzicht eener vereeniging met het bijna geheel katholieke België, met de opening der Schelde ten behoeve van het voor Amsterdam en Rotterdam als concurrent te vreezen Antwerpen, met de concessiën op handels- en nijverheidsgebied aan de Belgen.

De vraag rees, of het, ingeval eener verbinding der beide natiën, niet wenschelijk zou zijn ze ten minste administratief gescheiden te

[1]) Van der Capellen, l. l., blz. 365. Vgl. Colenbrander, blz. 120 vlg.

[2]) Vgl. een en ander in de bovengenoemde brochures van graaf van Bylandt (Van Hogendorp, Brieven en Gedenkschriften, dl. V, blz. 486 vlg.); Poullet, p. 20 suiv.

[3]) Van Hogendorp, Brieven en Gedenkschriften, dl. V, blz. 481.

houden en alleen een gemeenschappelijke dynastie aan beider hoofd te stellen. In ieder geval diende de aanhechting van België bij Frankrijk belet te worden. Groote omzichtigheid was derhalve gewenscht en Vincent had veelbeteekenend gezwegen, toen de Souvereine Vorst in antwoord op zijn raadgeving om op den adel te steunen had gezegd: „nous sommes les hommes du peuple et non les chefs de la noblesse" [1]; hij zeide later van den Vorst, dat deze, „trop libéral pour être roi", tevens „trop roi" was „pour être sincèrement libéral."

Voorloopig werden dan ook door het voorloopige bestuur te Brussel, dat een bepaald oostenrijksch gezinde kleur droeg, alleen die maatregelen genomen, welke tot „ontfransching", d. i. feitelijk tot verhollandsching — men sprak van „harmonie" — van het karakter der instellingen konden leiden: tempering van de hardheid der fransche wetgeving, afschaffing der jury en der censuur met invoering der hollandsche drukperswetgeving, verlof om de nederlandsche taal te gebruiken, waar de meerderheid der bevolking vlaamsch was. Bovendien kwam men de geestelijkheid te gemoet door verbetering harer inkomsten en door de concessie, dat geen huwelijk van Roomschen voor den burgerlijken stand zou worden voltrekken dan tegen overlegging eener verklaring van de geestelijkheid, dat zij geen bezwaar tegen het huwelijk had; daarentegen werd de nog niet erkende pauselijke vertegenwoordiger, mgr. Ciamberlani, die de noord-nederlandsche missie had moeten organiseeren, tot ergernis van vele Roomschen wegens onwettige uitoefening van kerkelijk gezag en tegenwerking der regeering met geweld uit het land verwijderd. Men diende echter den loop van het Congres te Weenen en de daar te nemen eindbeslissingen af te wachten, met name die over de begrenzing van het nieuwe rijk, welks zuidoostergrens nog lang zeer onzeker was [2]. Ook nadat de mogendheden in Februari 1815 de algeheele vereeniging voorgoed hadden vastgesteld en dit den 23sten Februari te Brussel door graaf De Thiennes was bekend gemaakt, aarzelde de Vorst nog den koninklijken titel aan te nemen [3]; hij besloot eerst in Maart daartoe.

De tijding, dat Napoleon te Cannes geland was, maakte het

[1] Van Hogendorp, blz. 505. Vgl. over de stemming: Falck, Brieven, blz. 208 vlg.
[2] Zie boven, blz. 309, 313; De Bosch Kemper, blz. 444 vlg.
[3] Van Hogendorp, l. l. blz. 513.

wenschelijk deze zaak zoo spoedig mogelijk door te zetten, vooral omdat de kwestie der souvereiniteit in België thans buiten allen twijfel gesteld diende te worden voor het geval, dat Napoleon erin slagen zou weder meester te worden in Frankrijk [1]. Zoo kwamen den 16den Maart eindelijk de Staten-Generaal in de Trèveskamer op het Binnenhof bijeen en werden door den Vorst ontvangen met een toespraak, waarin hij verklaarde „besloten" te hebben „het oppergezag over al de Nederlanden en tevens de Koninklijke waardigheid te aanvaarden" [2] over het rijk, „van dit oogenblik af het Koninkrijk der Nederlanden", welke naam „een eerste waarborg" zou geven „voor de innige en broederlijke eendragt, die onder al onze onderdanen moet heerschen". Van Hogendorp uitte als voorzitter zijn gelukwensch, eindigend met een door allen gevolgd „leve de Koning". Eene week later erkenden de mogendheden te Weenen den nieuwen „Koning der Nederlanden en Groothertog van Luxemburg", die daarop van zijne troonsbeklimming officieel mededeeling zond aan de vijf vorsten der betrokken landen, in de eerste plaats aan den Keizer van Oostenrijk, voormalig souverein van België. Den 23sten beval de Koning in de oude Grondwet de namen „Souverein Vorst" en „Erfprins" overal te vervangen door die van „Koning" en „Prins van Oranje" en kondigde zijn plan aan om voor de herziening der wet de Staten-Generaal „in dubbelen getale" op nader te bepalen tijd te doen samenkomen.

Het gevolg van deze handelingen, die de vereeniging met België onherroepelijk moesten vaststellen, was de noodzakelijkheid eener wijziging der Grondwet in verband met de acht artikelen van Juli 1814, de besluiten van het Weener Congres en de wenschelijkheid om aan de verlangens der Belgen zooveel mogelijk te gemoet te komen. Den 22sten April werd daarom een nieuwe Grondwetscommissie ingesteld om te „overwegen welke veranderingen noodzakelijk of dienstig zouden zijn" voor den nieuwen toestand en „een gaaf ontwerp" te „formeren", ook omtrent de wijze van invoering. Zij bestond uit Van Hogendorp als benoemd president en 23 leden [1], waarvan 12 Room-

[1] Poullet, p. 108.
[2] Ibid. p. 100 suiv., 108.
[3] Graaf van Aerschot, Alberda van Bloemersma, Van Aylva, De Coninck, Dotrenge, Dubois, Van der Duyn van Maasdam, Elout, Gendebien, Holvoet, Lampsins, Le Clercq, Van Lynden van Hoevelaken, Van Maanen, graaf César de Méan, graaf De Mérode—

schen. De meeste leden der oude grondwetscommissie werden ook in deze benoemd, terwijl in de plaats van hen, die geweigerd hadden of wegens hun ministerschap minder geschikt waren, anderen werden gesteld uit dezelfde categorie van aanzienlijke personen; uit België werden hooge edelen benevens rechtsgeleerden en magistraten van hoogen rang genomen, onder hen behalve de vrij reactionnaire graaf De Thiennes en de kanunnik De Méan een drietal bepaalde liberalen: de advocaten Gendebien, Le Clercq en Dotrenge, naast gematigd-clericale leden als de oud-prefect De Coninck, de raadsheer Holvoet en de graaf van Aerschot, als de rechtsgeleerden Raepsaet en Dubois en de graaf De Mérode—Westerloo. Secretaris werd tot ergernis van velen de bekwame joodsche advocaat J. D. Meyer, uit Amsterdam. Falck en Van der Capellen hadden op de samenstelling der commissie grooten invloed gehad [1]).

Nog voordat de commissie den eersten Mei hare zittingen begon, hadden de staatkundige omstandigheden reeds een voor het bestaan van den nieuwen staat zeer gevaarlijke wending genomen. Het fransche leger, het fransche volk had zich onder den diepen indruk van den door den inval en het voortdurend toezicht der bondgenooten aangedanen smaad, van den triomf der bourbonsche reactie wederom met geestdrift gewend tot den ouden heerscher. Napoleon's tocht van Cannes naar Parijs was een zegetocht geworden, waartegenover Lodewijk XVIII en zijn Hof voor den op 20 Maart weder in de Tuilerieën gevestigden Keizer naar Gent week onder bescherming van het engelsch-nederlandsche observatieleger van Wellington in België. En de alleenheerscher zoekt thans steun in een liberale constitutionneele monarchie, te besturen volgens de „acte additionnel aux constitutions de l'Empire", hopend zoo het fransche volk te winnen voor den nieuwen kamp tegen de machtige zevende europeesche coalitie. Want Europa weigerde absoluut het nieuwe keizerrijk te erkennen; het weigerde te gelooven in des overweldigers vredelievendheid en de vier groote mogendheden hadden zich reeds

Westerloo, Mollerus, Queysen, Raepsaet, graaf De Thiennes de Lombyze, Van Tuyll van Serooskerken van Zuylen. Voor Luxemburg kwamen later nog daarbij de barons d'Anethan en Van der Dussen.

[1]) De Bosch Kemper, blz. 450. Vgl. Falck, Brieven blz. 218 9; Juste, p. 185. Vgl. Colenbrander, blz. 122 vlg.

in Maart opnieuw plechtig tegen hem verbonden, hare onderlinge verschillen, die zelfs tot een oorlog hadden kunnen leiden, begravend in het gezicht van den gemeenschappelijken vijand, den zoon der Revolutie. Zoo stond dan de oorlog opnieuw voor de deur en de angstige spanning in de lente ook hier te lande zou weldra eindigen.

Op den 1sten Juni bezwoer Napoleon op het „Meiveld" plechtig de nieuwe staatsregeling en den 12den verliet hij Parijs om aan het hoofd van zijn 117000 man tellend leger het totnogtoe ongemoeid gelaten België binnen te vallen. Het was zijn plan eerst het Maasleger van Blücher met zijn 150000 Pruisen, dan het engelsch-nederlandsche van Wellington met zijn 90000 man, en daarna, zoo noodig, de langzaam op den Rijn aanrukkende Oostenrijkers en Russen, terug te slaan. Hij wilde zijne vijanden voorkomen en dezen hadden de groote fout begaan hem niet op het lijf te vallen voordat hij gereed was, wat Wellington en Blücher beiden aanvankelijk gewenscht hadden.

Bij Wellington's leger was ook het nederlandsch-belgische onder den jongen Prins van Oranje en zijn broeder prins Frederik, een nog betrekkelijk zwakke en slecht samenhangende macht van haastig gevormde linie-regimenten en weinig geoefende militie-bataillons, die uit het Noorden bruikbaarder dan die uit het Zuiden, waar de reorganisatie nog nauwelijks begonnen was. Behalve deze troepen en die in de garnizoenen waren overal in den lande uit zich aanbiedende jongelieden, studenten en anderen, vrijwilligerkorpsen opgericht, verder vrijwillige militie en schutterij, jagers te paard en jagers te voet, in de voornaamste steden inderhaast geoefend om in geval van nood, als de vijand overwon, te worden gebruikt; tevens werden krachtdadige maatregelen genomen tot vorming van een reserve-leger uit de pas opgeroepen nationale militie der zuidelijke departementen en de zwitsersche regimenten. Het nederlandsche leger in België bedroeg half Juni 31000 man, waaronder 3600 ruiters, met 72 kanonnen en 6600 paarden [1]). Is het wonder, dat Wellington met weinig vertrouwen op deze troepen bezield was?

[1]) De Bas, Prins Frederik, dl. III, Bijl. XIV. Vgl. blz. 509. Von Gagern schreef 8 Aug. 1815 aan Clancarty (kopieën Rijksarchief), dat het nederlandsche leger wel nooit veel zou beteekenen; hij achtte de militie nog beter dan de veelal uit „mauvais sujets" bestaande linie, welker kader zeer veel te wenschen overliet.

Gelukkig had Napoleon slechts te beschikken over de overblijfselen zijner roemrijke legers en verder over de weinig beter dan de onze geoefende fransche militietroepen van den jongsten ban. De engelsche veldheer trachtte het gemis aan ervaring bij een deel van zijn leger te vergoeden door sommige afdeelingen der nederlandsche macht met geoefende engelsche troepen tot een geheel te verbinden. De Prins van Oranje voerde zoo het bevel over het 32000 man sterke eerste legerkorps van Wellington [1]), waarbij twee nederlandsche divisiën infanterie onder De Perponcher en Chassé benevens eene kavallerie onder De Collaert stonden, samen 20000 man linietroepen en militie. Den 12den Juni stond Oranje met zijn korps in de voorhoede, met het hoofdkwartier te Braine le Comte. Bij het tweede legerkorps, dat van lord Hill, behoorden toen van de 25000 man eveneens 10000 man tot de nederlandsche troepen onder prins Frederik, wederom gemengde linietroepen en militie. De algemeene reserve onder Wellington, ruim 51000 man Engelschen, Hannoveranen, Brunswijkers en Nassauers, had haar hoofdkwartier te Brussel. De opperbevelhebber, 5 Mei ook over de nederlandsche troepen en 23 Mei tot veldmaarschalk der Nederlanden aangesteld, terwijl Van der Capellen nog met het burgerlijk bestuur in België belast bleef, rekende, behalve op de ongeregelde samenstelling ook van het fransche leger, op de overmacht der verbondenen. Hij wilde Napoleon verrassen, in de eerste plaats met behulp van den voortvarenden Blücher met zijn Pruisen. Doch de oostenrijksch-russische legers waren niet voor Juni gereed voor den voorgenomen gemeenschappelijken aanval op de fransche Rijngrenzen in den Elzas en zoo moesten Wellington en Blücher zich voorloopig verstaan tot verdediging van België. Bij den nu te duchten aanval van Napoleon dacht Wellington Brussel en Gent te beveiligen, terwijl Blücher van de Sambre en Maas uit den aanrukkenden vijand in de flank zou vallen [2]).

Zoo wachtten de bondgenooten den vijand af. Wellington stond tusschen de zee en den straatweg van Brussel naar Charleroi met den Prins van Oranje in de voorhoede, terwijl prins Frederik met lord Hill in de achterhoede, van Sottegem in de richting

[1]) Bijlage XVI.

[2]) Vgl. De Bas, Prins Frederik, dl. III, blz. 500 vlg.; Houssaye, Waterloo (Paris, 1898), enz.

van Gent en Aalst, diende tot dekking dezer belangrijke streek. Aan Sambre en Maas stond Blücher met de Pruisen, ongeduldig het oogenblik afwachtend om, wanneer Napoleon hen niet voor was, met Wellington Frankrijk binnen te rukken, waartoe men 1 Juli in Henegouwen hoopte te kunnen overgaan, in verband met het eindelijk organiseeren der oostenrijksch-russische legers in Zuid-Duitschland. Gemengde engelsche, hanoveraansche en nederlandsche afdeelingen bezetten de voornaamste vestingen des lands in het Zuiden.

Geheel zeker van de bevolking aldaar kon men zich echter niet achten. De hollandsche heerschappij was er met weinig ingenomenheid begroet en het aantal der fransehgezinden mocht allesbehalve onbeteekenend heeten; de fransche regeering van de laatste twintig jaren telde er vele vrienden en bewonderaars, vooral onder de weinig talrijke liberalen, van wie velen keizerlijke ambtenaren geweest waren, en onder de militairen. Zelfs in het Noorden was iets dergelijks merkbaar en klonk reeds hier en daar, ook in Den Haag, het „Vive Napoléon." Men verhaalde, dat kort vóór den beslissenden slag te Brussel en Gent de gastmalen voor de Franschen reeds gereed stonden en de oranjekokarden van de hoeden verdwenen [1]). Het scheen daarom noodig den 20sten April in het Zuiden een besluit uit te vaardigen tegen de verspreiders met mond of pen van „bruits, annonces, nouvelles qui tendraient à alarmer en à troubler le public" of, zooals het in de wet van 10 April voor het Noorden heette: „geruchten, tijdingen, berichten of wat dies meer zij" die „de goede gemeente in beweging zouden brengen" of zouden kunnen „verontrusten". Intusschen bleef het bij verspreide uitingen in napoleontischen geest en werd de rust niet gestoord. Maar in Noord-Nederland was de geestdrift om als vrijwilliger in het leger dienst te nemen gering: men „had er genoeg van de soldaterij", en in België ging het in dat opzicht niet meer dan iets beter [2]).

Een paar maanden reeds stonden op de grens de fransche en de bondstroepen op een geweerschot afstands van elkander, toen tegen half Juni een verdachte werkzaamheid bij de fransche troepen werd waargenomen en men vernam, dat Napoleon zelf met zijn garde te Maubeuge was aangekomen. Op den 15den viel hij onver-

[1]) Van Hogendorp, dl. V, blz. 128; dl. VI, blz. 98 vlg; Poullet, p. 25.

[2]) Falck, Brieven, blz. 218-9.

hoeds de pruisische voorhoede bij Charleroi op het lijf, begeerig om Blücher te verslaan, alvorens Wellington dezen te hulp kon komen, en dan Wellington zelven aan te grijpen. Inderdaad verraste hij zijn tegenstanders, terwijl Wellington en zijn officieren zich nog in den avond van den 15den op een bal te Brussel vermaakten, nauwelijks geloovend aan de daar ontvangen berichten van den opmarsch der Franschen. Het gelukte dezen Blücher's voorhoede terug te dringen achter Charleroi en den volgenden dag den grijzen veldmaarschalk bij Ligny een ernstige nederlaag toe te brengen, terwijl Ney met een sterke afdeeling de nederlandsch-engelsche troepen bij Quatre-Bras in het oog hield. Gneisenau leidde echter in de plaats van den nauwelijks geredden Blücher den aftocht niet in de richting van den Rijn maar in die van Brussel, om Wellington in geval van nood nog te kunnen bijstaan.

Ney had met zijn overmacht gemakkelijk op den 16den Juni den Prins van Oranje bij Quatre-Bras kunnen verslaan, maar hij begon het gevecht veel te laat en verzuimde daardoor de gelegenheid om dit aanvankelijk nog zeer onvoldoend bezette kruispunt der straatwegen in zijne macht te brengen. Eerst te 2 uur viel hij met 9000 man aan op de zwakke nederlandsche en nassausche bataillons en jagers onder Oranje en diens onderbevelhebber Bernhard van Saksen-Weimar, die, aanvankelijk teruggedrongen maar weldra door ruiterij gesteund onder persoonlijke aanvoering van den dapperen prins Willem moedig volhielden, totdat meerdere troepen aanrukten en Ney, intusschen ook zelf versterkt, tegenover een al te groote overmacht kwam te staan, zoodat hij na een wanhopigen aanval den strijd opgaf. Diep was de ergernis van Napoleon over het verzuim van zijn maarschalk, maar ook hijzelf verzuimde den 17den de gelegenheid om Wellington op diens beurt afzonderlijk te verslaan.

De dappere tegenstand van Oranje bij Quatre-Bras heeft, al is Napoleon's uiting op St. Helena, dat „tout l'honneur de la campagne lui appartient" [1]), blijkbaar door haat tegen Wellington ingegeven, een zeer groote beteekenis voor het verdere verloop der zaken gehad, hetgeen des te meer opmerking verdient, omdat Wellington zelf aanvankelijk de ontruiming van het belangrijke punt had bevolen en alleen de ongehoorzaamheid van generaal De Perponcher op

[1]) Montholon, Récits de la captivité de Napoléon à St. Hélène, vol. II, p. 184.

raad van generaal De Constant Rebecque de uitvoering van dit bevel heeft doen nalaten [1]).

Den 17den trokken de Pruisen verder terug, doch niet op Luik, zooals Napoleon verwacht had, maar op Wavre, nog in de beste orde en.... gereed om de Engelschen te hulp te komen, als Napoleon deze aanviel. Wellington, door de onverwachte nederlaag der Pruisen eveneens tot den terugtocht gedwongen, legerde zich met zijn gansche armee op de vlakte bij Waterloo. Napoleon, in plaats van hem dien dag dadelijk met al zijn macht aan te vallen, zond maarschalk Grouchy met twee legerkorpsen tegen de nog volstrekt niet geheel verslagen Pruisen af en volgde met de overige 62000 man langzaam het engelsche leger, dat op dit oogenblik 69000 man telde, in Brabant.

Zoo zou dan de beslissende slag bij Waterloo worden geslagen [2]). Ook in dezen beroemden kamp, die eerst laat in den morgen te elf uur aanving, hebben de nederlandsche troepen bij de hoeve La Haye Sainte onder Saksen-Weimar, bij de herberg La Belle Alliance en elders zich dapper geweerd, vooral de militie van kolonel Westenberg. Maar Napoleon stond toch op het punt om bij Mont-Saint-Jean, na zware verliezen ook van zijn zijde, de engelsche slagorde te breken, toen plotseling omstreeks zes uur des avonds Bülow bij Planchenoit op het slagveld verscheen met Blücher's van Wavre aangesnelde voorhoede. Door een laatsten verwoeden aanval met zijn garde en een voorwaartsche beweging zijner gansche linie trachtte Napoleon de nog een oogenblik voor hem mogelijke zege te behalen, voordat de geheele pruisische macht zou komen opzetten. Bij dien laatsten aanval onder den onstuimigen Ney op de met taaie volharding door de Engelschen vastgehouden hoogten van Mont-Saint Jean werd de dapper strijdende Prins van Oranje aan het hoofd der nassausche troepen, die hij aanvuurde tot den laatsten beslissenden kamp, in den linkerschouder gewond en moest het slagveld verlaten. Kort daarna was de slag beslist en vluchtten de fransche troepen in wanorde door Henegouwen naar de grens, den Keizer, die tevergeefs den nog bij Wavre de achterhoede der Pruisen bevechtenden Grouchy had gewacht, medesleepend in hun

[1]) De Bas, dl. III, blz. 545 vlg.
[2]) Ibid. blz. 629 vlg.

vlucht. Op het laatste oogenblik, terwijl Brussel reeds door gewonden en vluchtenden overstroomd werd, de regeering er gereed stond om ieder oogenblik naar Antwerpen te kunnen wijken en Wellington ernstig vreesde voor den afloop van den kamp, was door de komst der Pruisen het lot van den dag beslist geworden [1]). De laatste slag was verloren en daarmede was ook het lot van het keizerrijk der „Cent Jours" beslist. Naar Parijs vooruitgesneld, trachtte Napoleon het noodlot nog te bezweren maar hij werd door de vereenigde Kamers genoodzaakt af te treden. Nog hoopte hij de kroon te redden voor zijn zoon en bood het Voorloopig Bewind aan als eenvoudig generaal den vijand buiten Parijs te houden, maar het was te laat en de hoofdstad ging (3 Juli) opnieuw over aan de bondgenooten, terwijl het leger onder Davoust zich achter de Loire terugtrok. Napoleon vluchtte naar Rochefort en zocht daar zijn toevlucht op een engelsch fregat, de engelsche regeering verzoekend, ter bescherming tegen de „factions" in Frankrijk en de „inimitié des puissances", gelijk eenmaal Themistocles in Sparta, om toelating in Engeland, „sur le foyer du peuple britannique". Maar men liet hem niet in Engeland landen, doch bracht hem, den „général Bonaparte", van Plymouth uit met enkele zijner getrouwen over naar het afgelegen St. Helena, ver van het tooneel zijner daden, waar hij den 16den October aankwam.

Ook de nederlandsche troepen namen deel aan den nieuwen inval der bondgenooten in Frankrijk, die hen in snelle marschen binnen 15 dagen naar Parijs bracht; de tweede afdeeling van dat leger onder prins Frederik [2]) werd belast met de verovering der nog tegenstand biedende fransche vestingen aan de noordergrens: Quesnoy, Condé en Valenciennes, die zich goed hielden, maar vóór half Augustus vielen. De Prins van Oranje, die, spoedig hersteld, het opperbevel weder in handen nam, begaf zich weldra naar Parijs, waar hij den 30sten Juli voor het eerst de eerekruisen van de nieuw ingestelde Militaire Willemsorde namens den Koning uitreikte.

Te Parijs werd den 26sten September tusschen Rusland, Pruisen en Oostenrijk het Heilig Verbond gesloten op voorstel van den romantischen czaar Alexander van Rusland, die thans met den

[1]) Gedenkschriften van Van der Duyn en Van der Capellen, blz. 305.
[2]) De Bas, l. l. blz. 880 vlg.

koning van Pruisen weder in de fransche hoofdstad vertoefde, waar Lodewijk XVIII reeds den 8sten Juli onder de bescherming der verbondenen was teruggekeerd. „Conformément aux paroles des Saintes Ecritures" verbonden zij zich „par les liens d'une fraternité véritable et indissoluble" tot onderlinge „assistance, aide et secours" met wederzijdsch dienstbetoon, „bienveillance inaltérable, affection mutuelle" als „membres d'une même nation chrétienne", „délégués de la Providence pour gouverner trois branches de la même famille". Alle andere mogendheden zouden gaarne worden opgenomen in deze „Sainte Alliance", waarbij zich dan ook zoowel Frankrijk als de engelsche Regent en de kleinere staten, ook de Nederlanden, aansloten. Bij den tweeden vrede van Parijs (20 Nov. 1815) verkreeg het nieuwe koninkrijk der Nederlanden tot verbetering zijner grenzen van Frankrijk nog de vestingen Philippeville en Marienburg met omgeving benevens het hertogdom Bouillon; verder 60 millioen francs uit de door Frankrijk te betalen oorlogsschatting ter tegemoetkoming in de aanzienlijke kosten van de oprichting en versterking der vestingen aan de fransche grens; eindelijk teruggave der geroofde voorwerpen van kunst.

De nederlandsche troepen keerden nu terug en het veldleger werd (22 Dec. 1815) door prins Frederik ontbonden, terwijl de Prins van Oranje reeds op reis was naar Rusland om er in het huwelijk te treden met Alexander's jongste zuster Anna Paulowna, welk huwelijk het regeerende vorstenhuis ten nauwste verbond aan den machtigsten vorst van Europa op dat oogenblik en des te eervoller moest heeten, omdat de Czaar zelf deze verbintenis had aangeboden [1]).

Te midden van het oorlogsrumoer uit den laatsten napoleontischen tijd had de nieuwe Grondwetscommissie hare werkzaamheden onverdroten voortgezet. Van een geheel nieuwe grondwet kon volgens de bewoordingen van het besluit, waarin de samenstelling der commissie geregeld was, geen sprake zijn; slechts van wijziging, zooals Van Hogendorp reeds in de nog onvoltallig bezochte eerste zitting (1 Mei) deed uitkomen en in de tweede nog eens onder toejuiching der andere leden met nadruk verklaarde [2]).

[1]) De Bas l. l., blz. 942.
[2]) Notulen, blz. 3 vlg.; Brieven en Gedenkschriften, dl. V, blz. 116 vlg.; dl. VI, 108 vlg.; De Bosch Kemper, blz. 452 vlg.; Colenbrander, blz. 122 vlg.

Behoudens enkele door de vereeniging noodzakelijke vormveranderingen en van zelf sprekende wijzigingen als b. v. in het artikel, waarin de provinciën werden opgenoemd, en dergelijke, werden slechts enkele belangrijke veranderingen aangebracht. Van Hogendorp klaagde reeds spoedig bij den Koning, met wien hij voortdurend overlegde en die op allerlei punten zijn wenschen te kennen gaf en zijn opmerkingen maakte [1]), over de theoretische en naar de fransche constitutiën zweemende denkbeelden van de veelsprekende zuidelijke leden, die zich verbaasden over de flegmatieke houding der noordelijke en hunne groote behoudsgezindheid; vooral Holvoet, Le Clercq en Dotrenge lieten zich herhaaldelijk in bepaald liberalen zin hooren, terwijl De Thiennes, De Méan, Aerschot en Gendebien meer in den geest der oude grondwet vielen en de werkelijk clericale leden uit het Zuiden zich op het punt van den godsdienst niet onbetuigd lieten. Onder de leden uit het Noorden traden, behalve de voorzitter, vooral de met de redactie van de meeste artikelen belaste Elout met Van Maanen, Van Lynden van Hoevelaken en Mollerus bij de discussiën op den voorgrond. Over het algemeen trachtte de voorzitter zooveel mogelijk te waken tegen de gevreesde scheiding der vergadering in de twee helften, waaruit ook het rijk bestond, en de leden door elkander heen te laten beraadslagen, opdat de eenheid des te beter zou gehandhaafd worden.

Bij de opnoeming der thans weder zeventien [2]) provinciën werden tevens in het algemeen de grenzen aangewezen voor die van het Zuiden. Het waren grootendeels die van de sedert 20 jaren reeds bestaande fransche departementen — in hoofdzaak de oude zuidelijke provinciën — behalve voor het geheel nieuwe Limburg, thans samengesteld uit dat van de Beneden-Maas en een deel van dat van de Roer, voor Luik, dat het oostelijk deel van het Ourthedepartement aan Pruisen had verloren, en voor Namen, dat thans het grootste deel van het departement Sambre en Maas omvatte en het overige aan het groothertogdom Luxemburg moest afstaan, welk groothertogdom volgens zijne te Weenen bepaalde grenzen

[1]) Vgl. Notulen 1815, blz. 184 vlg.; De Bosch Kemper, Aant., blz. 494.

[2]) Niet juist de oude „zeventien", maar toch iets wat erop leek: vgl. dl. II, blz. 420. De volgorde werd thans: Noord- en Zuid-Brabant, Limburg, Gelderland, Luik, Oost- en West-Vlaanderen, Henegouwen, Holland, Zeeland, Namen, Antwerpen, Utrecht Vriesland, Overijssel, Groningen en Drenthe.

onder denzelfden souverein op verlangen des Konings [1]) „dezelfde grondwet" verkreeg „behoudens deszelfs betrekkingen tot het Duitsch verbond". Daar het groothertogdom zijne vertegenwoordigers ook naar de Staten-Generaal zond, kon het overigens voor eene provincie des rijks gelden. De toestand van het groothertogdom was intusschen in September 1815 nog niet volkomen geregeld. Ook toen nog werd er met Pruisen onderhandeld over een uitbreiding der oostelijke grenzen tot en met Kleef, Wezel, Munster en Meppen, waarvoor Pruisen in Luxemburg en de zuidelijke deelen der Rijnprovincie vergoeding zou kunnen ontvangen; maar daarvan is niets gekomen [2]).

Over de opvolging werd wel vrij uitvoerig gesproken, maar iets wezenlijks werd daarin niet veranderd, al werden de bepalingen aanzienlijk verduidelijkt en werd het dragen van een vreemde kroon den Koning der Nederlanden verboden. Dit berustte op de bepalingen van het eerste vredesverdrag van Parijs, maar gold niet voor Luxemburg. Het inkomen des Konings werd thans tot 2400000 gulden verhoogd; de erfprins, thans „Prins van Oranje" betiteld, zou *f* 100000 en bij huwelijk *f* 200000 's jaars ontvangen.

In de koninklijke macht werd geen wezenlijke verandering gemaakt, al werd ook hier een en ander duidelijker onder woorden gebracht. Toch trachtte Holvoet het „engelsche beginsel" van „onschendbaarheid" des Konings en ministerieele verantwoordelijkheid te doen aannemen; eene voor de redactie van een artikel van dien aard benoemde commissie stuitte op hevig verzet van de zijde der noordelijke leden tegen deze belangrijke wijziging, die de koninklijke macht zeer beperkt zou hebben, terwijl uit het Zuiden daarentegen in ieder geval werd aangedrongen op een artikel, dat tegen anti-constitutioneele handelingen des Konings zou waken. Het denkbeeld van Holvoet werd ten slotte verworpen en ook verder [3]) werd in de grondwet van eenige ministerieele verantwoordelijkheid, staatkundige of strafrechtelijke, geen woord gerept, hoewel het in de bedoeling schijnt gelegen te hebben voor later een afzonderlijke wet dienaangaande te maken. Maar de Koning, die geen „zetschipper"

[1]) Brieven en Gedenkschriften, dl. V, blz. 121.

[2]) Engelsche corresp. (kopieën Rijksarchief), 25 Sept. 1815.

[3]) Van Hogendorp, Brieven en Gedenkschriften, dl. V, blz. 179.

wilde zijn, wilde er niet van hooren spreken: hijzelf was verantwoordelijk, zeide hij. Ook de poging van sommige zuidelijke leden om eene bepaling te doen opnemen tegen het misbruik van reglementaire bevoegdheden door den Koning werd verijdeld door den tegenstand uit het Noorden, zoodat de groote macht van den souverein van 1814 onverminderd werd gelaten.

In plaats van ééne Kamer der Staten-Generaal kwamen er twee: een Eerste Kamer uit de aanzienlijken scheen Holvoet en anderen zuidelijken bepaald noodzakelijk als onmisbaar tegenwicht tegen den invloed der burgerijen en de macht van volksleiders. Van Hogendorp verzette zich ook tegen dit „engelsche beginsel" als strijdig met onze toestanden; Raepsaet daarentegen wenschte een Eerste Kamer van bisschoppen en door de ridderschappen aan te wijzen edelen, De Coninck een erfelijk pairschap van door den Koning te benoemen personen. Ook hier kwamen de zuidelijke leden met kracht op voor hunne denkbeelden in deze richting, terwijl de meeste noordelijken van de „adelskamer" niet wilden weten. Het tweekamerstelsel bleef ten slotte na hevige discussiën bij meerderheid van stemmen de overhand houden: de Eerste Kamer zou bestaan uit 40 tot 60 voor het leven gekozen leden, door den Koning te nemen uit de „uitstekende" staatsdienaren of wegens geboorte en gegoedheid „uitblinkende" aanzienlijken [1]). De Kamers zouden „beurtelings" in het Zuiden en in het Noorden bijeenkomen.

Veel was er ook te praten, eer men het eens was over het aantal der leden van de Tweede Kamer, als vroeger door de Provinciale Staten te verkiezen. Tot vermijding der overheersching van het eene deel des lands door het andere werd niet eenvoudig de talrijkheid der bevolking van de provinciën tot grondslag genomen, hetgeen met het oog op de bewoordingen van den vrede van Parijs, waarin feitelijk tot ergernis der Belgen sprake was van „accroissement de territoire" voor Holland, bedenkelijk voor dit laatste minder talrijk bevolkte deel werd geacht; door de meerderheid, verkregen door het stemmen van twee zuidelijke leden met alle noordelijke, werd eindelijk het getal van 110 leden vastgesteld, 55 uit de gezamenlijke provinciën van ieder der beide deelen; de inrichting van het stemrecht en de bevoegdheid der provinciale en gemeentelijke besturen

[1]) Vgl. Falck, Brieven, blz. 221.

zou weder volgens advies van te benoemen commissiën door koninklijke reglementen worden geregeld. Met eenige moeite en niet dan na hevig verzet werd op aandrang van Queysen, Elout en verscheiden zuidelijken de openbaarheid der beraadslagingen ten minste van de Tweede Kamer vastgesteld [1]); de minderheid van 8 leden, die met hartstocht tegen de huns inziens voor de rust des lands gevaarlijke openbaarheid opkwamen, behoorde op 2 na weder tot de noordelijken. De tegenwoordigheid der ministers bij de beraadslagingen en stemmingen in de Staten-Generaal leverde voor sommigen uit vrees voor hunnen invloed op de leden eenig bezwaar op, maar werd toch toegestaan.

Het in de grondwet van 1814 gehuldigde stelsel van zelfstandigheid der gewesten en gemeenten in het beheer hunner huishoudelijke zaken werd ook in de nieuwe grondwet aangenomen als overeenkomstig met den eeuwenouden nationalen geest van zelfbestuur in het Zuiden zoowel als in het Noorden; Raepsaet ging hevig te keer tegen de zijns inziens al te groote macht der „gouverneurs" en wees op het nadeel der machtige fransche prefecten. Gendebien verzette zich sterk tegen iederen schijn of iedere mogelijkheid van toelating der erfelijkheid van ambten en bedieningen en wilde een streng verbod daartegen opgenomen zien, wat echter, in weerwil nog wel van de in deze richting onder vigeur der grondwet van 1814 reeds in het Noorden genomen besluiten, niet geschiedde. De heftige Dotrenge teekende verzet aan [2]) tegen het noemen zelfs van de in België reeds lang afgeschafte „heerlijkheden" in de grondwet, wat dan ook verzacht werd door de invoeging van de woorden „wettelijk bestaande"; van de inrichting van adellijke majoraten, tot handhaving der groote geslachten door eenige zuidelijke leden gewenscht, kwam niets door den hevigen tegenstand van Van Maanen, Elout en De Coninck. Omtrent de begrootingen verlangden verscheiden zuidelijke leden, dat de scheiding tusschen gewone en buitengewone uitgaven zou vervallen en alle uitgaven onder periodieke contrôle der Staten-Generaal zouden komen, daar juist deze zaak hier te lande van ouds bijzonder belangrijk geacht werd voor het behoud der staatkundige vrijheid. Om hieraan te gemoet te komen werd ingesteld,

[1]) Vgl. Brieven en Gedenkschriften, dl. VI, blz. 247.

[2]) Brieven en Gedenkschriften, dl. VI, blz. 250 v.

dat de gewone uitgaven (na 1820) voor 10 jaar, de buitengewone voor één jaar zouden worden aangewezen.

Zeer belangrijk en van ver strekkend gevolg waren de beraadslagingen over onderwerpen van godsdienstigen aard. De pogingen van Raepsaet, De Mérode en Dubois om de macht der gewestelijke Staten over onderwijs en godsdienst te beperken door de „autorité spirituelle" der verschillende kerkgenootschappen mislukten; de liberalen en de noordelijke heeren waren alleen te vinden voor eene verduidelijking, waaruit bleek, dat de Staten niets te zeggen hadden over het geloof doch slechts toezicht hadden te houden op den publieken godsdienst. Meer moeilijkheden nog baarde het hoofdstuk „over den godsdienst" zelf[1]), waar het artikel over den godsdienst des Konings werd weggelaten, gelijke bescherming werd verleend aan alle gezindheden „in het Koningrijk bestaande", gelijkheid voor de wet bepaald met handhaving van de kerkelijke inkomsten uit de staatskas en met belofte tot verbetering der onvoldoende leeraarstraktementen, de Koning belast werd met het waken tegen alle verstoring van de openbare godsdienstoefening en met de zorg voor het blijven van alle gezindheden „binnen de palen van gehoorzaamheid aan de wetten van den staat". De voor dit hoofdstuk benoemde bijzondere commissie — bij verschillende belangrijke onderwerpen waren zulke sub-commissiën met de voorbereiding belast — had de bepaling omtrent den hervormden godsdienst des Konings willen handhaven maar tevens de verhouding der roomsche Kerk tot den Paus op denzelfden voet willen regelen, ook voor het Noorden ongeveer gelijk in België het geval was; maar de commissie vreesde hierdoor in moeilijkheden te geraken en weigerde het voorstel aan te nemen. Doch de clericale Belgen, wier woordvoerder Raepsaet wegens den inval van Napoleon bij deze discussiën niet meer tegenwoordig was, waren daarmede niet tevreden; zij wilden in elk geval de bestaande suprematie der roomsche Kerk in het Zuiden bevestigd zien en desnoods daarvoor die der hervormde in het Noorden toegeven; zij wilden ook den invloed der kerkgenootschappen op het onderwijs en het armwezen versterken. Een bemiddelend voorstel van De Thiennes, dat in overleg met Raepsaet en bisschop De Broglie was opgesteld, had geen

[1]) Van Hogendorp, Brieven en Gedenkschriften, dl. VI, blz. 227, 240 vlg.

succès[1]). Zoo bleef, met name bij de geestelijkheid, ontevredenheid en argwaan te dezen opzichte heerschen en maakten De Mérode en Dubois ten slotte bij hunne goedkeuring der door de commissie aangenomen wet, een ernstig voorbehoud[2]): „sauf tout article au chapitre de la religion qui serait trouvé par les juges compétents en cette matière contraire aux principes religieux qu'ils professent."

Op het gebied van rechtspraak en financiën, landsverdediging en waterstaat, onderwijs en armwezen werden wederom geen ingrijpende veranderingen gemaakt; de desbetreffende bepalingen werden eenigszins verduidelijkt, een enkele bepaling gewijzigd of toegevoegd, zooals b. v. die, waarbij de woning van den ingezetene gevrijwaard werd tegen willekeurig binnendringen van de politie zonder bepaalden last van de bevoegde macht en buiten de door de wet bepaalde vormen. Ook bij civiele vonnissen moesten voortaan de gronden van het vonnis worden aangewezen; ook voor de civiele rechtspraak werden thans provinciale gerechtshoven en rechtbanken beloofd. „Volkomen vrijheid van godsdienstige begrippen" werd „aan elk gewaarborgd" met „gelijke bescherming" aan alle gezindheden „in het koningrijk bestaande"; de „openbare" godsdienstoefening werd niet slechts „toegelaten" zooals in 1814, maar mocht niet worden „belemmerd" dan ingeval zij „de openbare orde of veiligheid zoude kunnen storen". Belastingen en schulden werden geregeld als in 1814, zonder onderscheid tusschen de beide deelen, zonder eenig privilegie op dit gebied. Bij de bepalingen omtrent de verdediging werd naast de „grondbeginselen" der Unie van Utrecht thans ook op „den geest" van de Pacificatie van Gent gewezen, terwijl de indienstneming van vreemde troepen voortaan alleen bij de wet mocht geschieden en de bepaling werd ingevoegd, dat de militie „nimmer en in geen geval" naar de koloniën mocht worden gezonden, zelfs niet „buiten de grenzen" zonder „bijzondere toestemming" der Staten-Generaal, tenzij bij „oogenblikkelijk dringend gevaar"; schutterijen werden opgericht in alle gemeenten, welker bebouwde besloten kring 2500 zielen bedroeg, „rustende schutterijen" in de andere gemeenten om met de eersten te dienen als „landstorm"

[1]) Vgl. daarover De Bosch Kemper, blz. 473/4, Aant., blz. 493/4; Brieven en Gedenkschriften, dl. V, blz. 118/9.

[2]) Brieven en Gedenkschriften, dl. VI, blz. 252.

in geval van oorlog. De waterstaat werd nauwkeuriger geregeld. Onderwijs en armwezen bleven als vroeger voorwerpen van „aanhoudende zorg" der regeering. De poging van Le Clercq, „enfant de la révolution", om een algemeen hoofdstuk met een verklaring van belangrijke constitutioneele rechten voorop te doen plaatsen werd als onnoodig en zelfs wegens de theorieën gevaarlijk afgewezen, maar op de waarborgen voor vrijheid en burgerrechten werd bij de verschillende hoofdstukken gelet; de vrijheid van drukpers werd op verlangen der zuidelijke leden uitdrukkelijk gewaarborgd, overeenkomstig het besluit van 24 Januari 1814, dat op zichzelf door de noordelijke heeren aanvankelijk voldoende werd geacht; het recht van petitie werd geregeld als in de constitutie van koning Lodewijk.

Over de wijze, waarop de grondwet in België moest worden aangenomen, heerschte aanvankelijk verschil van meening[1]: Raepsaet wilde daartoe de oude Staten bijeenroepen, De Thiennes en De Mérode waren voor een eenvoudige afkondiging namens den Koning; Dotrenge begeerde bijeenroeping eener vergadering van notabelen ook in het Zuiden en daartoe werd ten slotte op voorstel der sub-commissie overgegaan, ofschoon men in den aanvang eenigszins beducht was voor den afloop te midden der „turbulente" bevolking van het Zuiden. 15 à 1600 notabelen werden voor de $3^1/_2$ millioen tellende bevolking voldoende geacht.

Nadat alzoo de grondwet in al hare artikelen was vastgesteld, kwam het rapport in behandeling, door de heeren De Coninck en Elout omtrent het verhandelde opgemaakt als overzicht van den inhoud, waarbij werd aangetoond, dat de wet was samengesteld volgens „den waren aard eener gematigde monarchie". Dit uitnemend rapport werd, met „de levendigste goedkeuring van alle de leden aangenomen" en daarmede eindigden de werkzaamheden der commissie op den 13den Juli. Zij kon uiteengaan met de voldoening een belangrijk werk tot stand gebracht te hebben, waarbij de grondwet van 1814 niet alleen slechts ook voor het Zuiden pasklaar was gemaakt, maar ook werkelijk in vrijzinnigen geest gewijzigd was, al viel het niet te ontkennen, dat menigmaal een compromis was getroffen tusschen monarchale en beperkende, tusschen con-

[1]) De Bosch Kemper, blz. 476 vlg.; Colenbrander, blz. 126 vlg.

servatieve en liberale denkbeelden — een wijze van handelen, die zeker niet aan de eenheid van gedachte ten goede kwam en Van der Duyn later deed spreken van het „veelhoofdig monster", tot welks geboorte hij in vertrouwen op Van Hogendorp had medegewerkt[1]), maar die onvermijdelijk was in de omstandigheden, waarin men verkeerde en waarin het wenschelijk scheen om toe te geven aan de verschillende stroomingen in Noord en Zuid èn aan de geringe neiging van den Koning om zich een koninklijke macht als die in Engeland sedert Willem III te laten welgevallen.

Den 18den Juli werd het aldus tot stand gekomen ontwerp in een proclamatie bekend gemaakt, tegelijk met de totnogtoe geheim gebleven londensche artikelen, waarvan het als een uitvlocisel beschouwd moest worden.

In het Noorden werd het tusschen 8 en 19 Augustus door de Staten-Generaal „in dubbelen getale" onderzocht; dit niet volkomen volgens de bepalingen der bestaande grondwet, die „veranderingen of bijvoegselen" volgens de gewone wetgeving behandeld wilde zien, maar op dezelfde wijze als deze indertijd was behandeld. Bij de opening dezer vergadering liet de Koning in bijzonderheden uitkomen, dat „de aan onze natie steeds dierbare regten" niet waren verminderd maar integendeel „uitgebreid" en „duidelijker omschreven", overeenkomstig de „verlichte eeuw" en het „nationaal karakter". Van Hogendorp beantwoordde als voorzitter deze toespraak met een verklaring van eensgezindheid en welwillendheid, die ook bewezen werden door de wijze, waarop de zaak werd behandeld. Wel maakten sommigen opmerkingen over het behoud der groote provincie Holland, waar toch reeds twee lichamen van Gedeputeerde Staten noodig geacht waren, over de rangschikking der provinciën volgens een verouderd historisch beginsel, over het wegvallen der bepaling omtrent 's Konings godsdienst, vooral over de openbaarheid der beraadslagingen van de Tweede Kamer, welke „openbare tentoonstelling" volgens sommigen weinig anders kon opleveren dan „voldoening der nieuwsgierigheid" en „zucht om door welbespraaktheid te schitteren"; maar de commissie van onderzoek[2]) had ten slotte geen overwegende

[1]) Gedenkschriften van Van der Duyn en Van der Capellen, blz. 21.

[2]) Haar rapport bij De Geer, Antecedenten van de Tweede Kamer.

bezwaren en raadde op grond der acht artikelen van Londen tot de aanneming, die dan ook eenparig geschiedde. De voorrechten van den adel hadden sommigen ontstemd evenals het reeds voelbare gemis aan werkelijke volksvertegenwoordiging, de gebleken omkoopbaarheid van vele ambtenaren en de klachten der militieplichtige landskinderen over slechte behandeling in het leger des Konings. Maar de ontevredenheid beperkte zich in het Noorden tot die weinigen, die zich met binnenlandsche staatkunde bezighielden, en de groote meerderheid keurde nog altijd alles goed, zonder eenig begrip van publieken geest [1].

Meer bezwaren leverde de grondwet in het Zuiden op, wat in de Grondwetscommissie reeds verwacht werd [2] en wat de Koning door een snelle behandeling der zaken had gemeend te kunnen voorkomen, in weerwil van de ernstige waarschuwingen van Van der Capellen, die de stemming kende [3]. De liberalen hadden wel eenige bedenking wegens het ontbreken der ministerieele verantwoordelijkheid en andere punten, maar verklaarden er zich bijna allen voor. Daarentegen kwam aanstonds heftig verzet van de zijde der geestelijkheid, ofschoon de Koning in de proclamatie tot oproeping der notabelen nog eens „in het bijzonder aan de Katholieke kerk haren staat en hare vrijheden" verzekerd had en de „wijsheid en gematigdheid" der vroegere landsheeren beloofde na te volgen. De hooge geestelijkheid, die reeds op het Congres van Weenen (Oct. 1814) herstel van den toestand vóór de fransche Revolutie, terugroeping der Jezuieten, herstel der kerkelijke tienden en vrije correspondentie met den Paus had geëischt [4], stelde in anonieme geschriften, in het Fransch en Vlaamsch over geheel België verspreid, den bepaalden eisch, dat aan de katholieke geestelijkheid constitutionneele rechten zouden worden gegeven en dat de Koning bij eede beloven moest de katholieke Kerk te handhaven bij hare rechten, en liet hooren, dat de vastgestelde gelijkheid der eerediensten reeds voldoende was om verwerping der wet te verlangen. De bisschoppen en de vicarissen der vacante bisdommen Mechelen en Luik wendden

[1] Dagboek van Willem de Clercq, blz. 64. Vgl. Falck, Brieven, blz. 22.

[2] Van Hogendorp, Brieven en Gedenkschriften, dl. V, blz. 122.

[3] Van der Duyn en Van der Capellen, Gedenkschriften, blz. 305/6.

[4] Mémoire adressé aux hautes puissances assemblées dans le congrès de Vienne. (Gand, 1814).

zich (28 Juli 1815) tot den Koning met dezelfde bezwaren [1], uiteengezet in „représentations respectueuses"; die van Gent. De Broglie, gaf den 2den Augustus zelfs een in druk verspreide „instruction pastorale" aan zijne diocesanen uit, waarin hij in heftige termen met „sainte hardiesse" opkwam tegen de „amateurs des nouveautés", de voorgestelde grondwet vooral wegens het beginsel der gelijkheid van alle eerediensten afkeurde als strijdig met dat der Kerk, en op grond daarvan niet alleen tegen de wet verzet aanteekende maar aan alle notabelen in zijn dioeces ten opzichte van die artikelen uitdrukkelijk verbood „d'y adhérer en aucune manière et sous aucun prétexte quelconque" [2]; de bisschop van Doornik volgde zijn voorbeeld, die van Namen wilde hetzelfde doen, maar zag zijn stuk door de politie bij den drukker in beslag genomen.

De regeering deed haar best om den slechten indruk dezer verklaringen weg te nemen, niet door matiging maar door krachtig optreden. Zij verbood het geschrift van De Broglie en liet door De Thiennes en Van der Capellen verklaren, dat de londensche artikelen de gelijkstelling der godsdiensten eischten; de Koning toonde ondubbelzinnig zijne ergernis. Maar dit alles kon niet beletten, dat op 18 Augustus van de 1573 notabelen ongeveer 250 niet verschenen en van de overigen niet minder dan 796 het ontwerp verwierpen, van wie 126 uitdrukkelijk verklaarden, dat zij het deden wegens de artikelen over den eeredienst: slechts 527 notabelen stemden voor [3]. De geestelijkheid bleek een overwegenden invloed te oefenen op de overgroote meerderheid van het in zelfstandigen „publieken geest" nog weinig ontwikkelde belgische volk, niet het minst op de belgische aanzienlijken. Maar het ontwerp moest naar de overtuiging der regeering, door de gezanten der mogendheden krachtig gesteund, in ieder geval worden doorgezet, daar zij wegens de londensche artikelen gebonden was aan de handhaving der gelijkheid van alle eerediensten. Men trachtte de zaak te redden door bijtelling der 126 bij de voorstemmers, maar ook bij deze „arithmétique Neerlandaise", zooals men spotte, bleef er eene meerderheid van eenige stemmen tegen, zelfs na nauwkeurig nagaan

[1] De Gerlache, Histoire du royaume des Pays-Bas, vol. I, p. 308 suiv.; Juste, p. 200.

[2] De Gerlache, p. 310 suiv.

[3] Vgl. dienaangaande de opmerkingen bij Josson, Onthullingen, blz. 92 vlg.

der afwezigen, gestorvenen enz. [1]). Toen het zoo niet gelukte, besloot de regeering tot eene koninklijke proclamatie, waarin met een scherpe uitlating tegen de „verduistering" der waarheid door „eenige menschen, van welke de maatschappij integendeel het voorbeeld der evangelische liefde en verdraagzaamheid verwachten mocht", de 126 stemmen — als in den grond vóór de wet — bij de 527 werden gevoegd en verder met verwijzing naar het eenparig gevoelen der noordelijke Staten-Generaal werd geconstateerd, dat „geen twijfel overblijven kan omtrent de gevoelens en wenschen der groote meerderheid onzer gezamenlijke onderdanen", zoodat de Koning het ontwerp eenvoudig bekrachtigen kon en de grondwet alzoo voortaan als geldend kon aanmerken. Van dit oogenblik af echter leefde er bij den Koning een gevoel van bitteren weerzin tegen de roomsche geestelijkheid, die zich reeds dadelijk zoo in zijn weg had gesteld en welker toon en houding hem ten zeerste vertoornde. Maar men hoopte haar door geldelijke voordeelen te winnen; in ieder geval scheen thans een krachtig optreden ongewenscht en „oogluiking de eenige partij" [2]).

Op deze wijze werd den 24sten Augustus, 's Konings verjaardag, de Grondwet aangenomen na een kunstig gegoochel met cijfers, dat op menigeen een pijnlijken indruk maakte, terwijl de geestelijkheid duidelijk inzag, dat zij voor hare eischen bij den Koning op hevig verzet zou stuiten. Toch werd de proclamatie met gejuich ontvangen. Den 16den September werden daarop de Staten-Generaal volgens de overgangsbepalingen door den Koning voor de eerste maal benoemd, bij welke benoemingen met zorg werd gelet op bekwaamheid zoowel als op verzoenende gezindheid, thans met minder vooringenomenheid [3]) tegen burgerlijke afkomst dan in 1814 en in overleg vooral met Falck en Roëll, mannen van ruimer blik. Ook het op dien dag samengestelde ministerie, waarin tot ergernis van de Belgen de reeds werkzame noordelijke leden werden behouden, bestond uit bekwame mannen: Van Maanen voor justitie, Roëll voor binnenlandsche, Van Nagell tot Ampsen voor buitenlandsche zaken, Van der Hoop voor marine, Six van Oterleek voor financiën,

[1]) Van Hogendorp, Brieven en Gedenkschriften, dl. VI, blz. 254/5.
[2]) Falck, Brieven, blz. 228.
[3]) De Bosch Kemper, Aant., blz. 497.

de als franschgezind te boek staande hertog Van Ursel — de eenige eigenlijke minister van belgische geboorte — voor waterstaat en publieke werken, Van der Goltz voor oorlog, Repelaer voor onderwijs, kunst en protestantsche eerediensten, met Goldberg als directeur-generaal van handel en koloniën, Appelius voor indirecte belastingen, Wichers voor de convooien en licenten en den Belg Goubau d'Hovorst voor roomschen eeredienst; Van Hogendorp en De Thiennes werden ministers van Staat zonder portefeuille, Falck bleef in het bezit van zijn gewichtigen post als secretaris van Staat. Bij de inhuldiging des Konings op den 21sten September te Brussel, waar hij zijne residentie zou houden als de Staten-Generaal er vergaderden, wees de Koning de Staten-Generaal met trots op de verwezenlijking der door Karel V en Willem I beoogde „nauwere verbintenis" onder „denzelfden souverein" en „dezelfde algemeene wetten" en werd met warmte aangedrongen op eensgezindheid en verkleefdheid aan de belangen van den nieuwen staat.

Zoo was de stichting van het koninkrijk der Nederlanden, van het gezamenlijke rijk der zeventien gewesten, bolwerk van Europa tegen Frankrijk, voltooid: het ideaal van den eigenlijken stichter, koning Willem zelven, was werkelijkheid geworden en welverdiend was de hulde, door De Thiennes als voorzitter der Eerste Kamer aan den vorst gebracht, gewettigd de hoop op de toekomst, daarbij uitgesproken voor het volk der Nederlanden, thans na drie eeuwen van scheiding vereenigd onder leiding van het Huis van Oranje. Op het slagveld van Waterloo, placht men toen te zeggen, was de eenheid der nieuwe natie bevestigd. Maar velen zagen reeds de bezwaren in, waarmede dit „mariage de convenance" te kampen zou hebben; ook Falck, de scherpzinnige opmerker, was van den beginne af van meening: „nil desperandum, maar het werk moet zijn tijd hebben." [1]). Of het dien tijd zou vinden?

HOOFDSTUK II.

DE EERSTE JAREN VAN HET NIEUWE RIJK.

Onder moeilijke omstandigheden van allerlei aard begon koning Willem I zijne regeering over het rijk, dat eindelijk de vervulling

[1]) Brieven, blz. 209.

scheen te brengen van de idealen, die hij zich van jongsaf had gevormd. Niet alleen zou het moeite kosten om de zoo verschillende deelen van dat rijk samen te smelten tot een goed samenhangend geheel, niet alleen zou hij daarbij op godsdienstig, op maatschappelijk, op economisch, op staatkundig gebied zeer uiteenloopende belangen hebben te verzoenen en zeer heftig verzet hebben te overwinnen, maar wat hij reeds voor het Noorden was begonnen te doen en wat in het Zuiden niet meer dan even aangevangen was zou thans voor het geheele rijk moeten geschieden. Uit den chaos bij het vertrek der Franschen nagelaten moest nieuwe orde worden schapen; de nieuwe instellingen, ten deele verbetering van de oude, ten deele aan de Revolutie ontleend, moesten aan geregelde werkzaamheid gewend worden; de verdwenen welvaart moest worden teruggeroepen, zoowel op het gebied van den handel als op dat van de nijverheid, den landbouw, de visscherij; de herwonnen koloniën moesten worden gereorganiseerd volgens de feitelijk reeds aangenomen maar nog niet ingevoerde begrippen van hervorming en verbetering der oude toestanden uit de dagen der verdwenen compagnieën; de diplomatieke betrekkingen met de mogendheden moesten geregeld worden; het leger moest voor de tweede maal tot een samenhangend geheel worden omgeschapen om te kunnen voldoen aan de eischen, die Europa mocht stellen aan zijn „schildwacht" op Frankrijk's grens; de geldelijke lasten en plichten van den staat moesten op bevredigende wijze, bevredigend voor den belastingbetalenden ingezetene en voor den schuldeischer, voor de staatsbehoeften en de staatskrachten worden verdeeld; voor de volksontwikkeling moest overeenkomstig de eischen van het sedert de Revolutie zoo ingrijpend gewijzigde maatschappelijk leven worden gezorgd; onderwijs, kunst en wetenschap moesten worden bevorderd — alles te zamen een reuzentaak, een „Hercules-arbeid", waaraan de Koning, gesteund door zijn staf van ambtenaren, zijn leven wilde wijden.

Onvermoeid [1]), rechtschapen en eerlijk, gewend het oog te houden op alles, tot in het kleine toe, was hij een nauwgezet administrateur.

[1]) Vgl. de van hem gegeven, in het algemeen overeenstemmende karakterbeschrijvingen bij Van Hogendorp, Falck, Grovestins, Van der Duyn en Van der Capellen, De Gerlache, de vreemde diplomaten, De Bosch Kemper, Groen van Prinsterer, Willem de Clercq, enz.

Hij had zich dit reeds in Fulda, thans ook bij het voorloopig souverein bestuur over de Vereenigde Nederlanden en België getoond, bezield met goeden wil, in vele opzichten ruim van blik, met groote kennis en een helder verstand, tot in kleinigheden nauwlettend. Hij was voor ieder toegankelijk, begaafd met een ijzersterk geheugen en een helderen kijk op menschen en dingen, eenvoudig, matig en zuinig voor zichzelven, doordrongen van ernstig plichtgevoel, vol besef van zijn groote verantwoordelijkheid tegenover zijn volk, tegenover God, die hem op deze plaats had gesteld, tevens vol, helaas dikwijls al te vol zelfvertrouwen en vast overtuigd van het eindelijk welgelukken van zijn pogen. Deze hoedanigheden stempelden hem tot een werkzaam en krachtig bestuurder, geen geniale maar een veelzins begaafde persoonlijkheid, niet hoog en edel, eerder nuchter en burgerlijk praktisch van opvatting en neigingen zooals ook zijn uiterlijk dat van een burgerman was en hij zich afkeerig toonde van alle vertoon, vooral van militair vertoon, zelfs van militaire kleeding en omgeving. Zijn in de eerste plaats verstandelijke ontwikkeling maakte dikwijls den indruk van volkomen gemis aan gevoel, zoodat hij dan ook kunst en wetenschap alleen als nuttige zaken kon waardeeren. Men zou hem op het oog eerder voor een hollandschen burger, een rentenier, een koopman uit den middenstand dan voor een vorst gehouden hebben. Zijn groot gebrek: eigenwilligheid, koppig vasthouden aan eigen inzicht en eigen meening, bracht hem er toe alles tot in de kleinste bijzonderheden zelf te willen doen en in alles eigen zin te volgen, niemands raad in te roepen dan alleen om eigen handelwijze te dekken, allen tegenstand, alle verschil van gevoelen als ongehoorzaamheid of gebrek aan inzicht aan te merken. Het zou hem een ernstige hinderpaal blijken. Maar in den beginne was dit energieke doorzetten van zijn begeerten misschien eerder een voordeel te achten, want een sterke wil was noodig om orde te scheppen in den bajerd, te midden waarvan hij zich geplaatst zag, hij, in de schatting der toenmalige vrijzinnigen in ieder geval de meest liberale der europeesche vorsten van zijn tijd.

Het lag voor de hand, dat hij, de regeering ook over het Zuiden thans in volle kracht aanvaardend, daarbij in hoofdzaak uitging van wat in het Noorden reeds geregeld was en in werking was getreden. Het rijk toch was volstrekt niet geheel en al een nieuwe schepping,

uit het niet te voorschijn geroepen, maar volgens de londensche artikelen door „toevoeging" van België aan de Vereenigde Nederlanden als „accroissement de territoire" uit den reeds in het Noorden aanwezigen staat gevormd en deze zelf immers had — wat aan de zuidelijke gewesten in idealen zin ontbrak — een roemrijke eigen geschiedenis: die der oude Republiek, waarvan de nieuwe monarchale staat der Nederlanden eenvoudig als de moderne voortzetting was te beschouwen [1]). Het zou zeer moeilijk blijken de nog bijna geheel en al in de denkbeelden der 18de eeuw levende en zich slechts langzaam met die der 19de verzoenende oude Hollanders samen te smelten met de door de nieuwe begrippen krachtig aangegrepen Belgen, al trachtte de belgische geestelijkheid zelve door kerkelijke banden, in België altijd zeer invloedrijk gebleken, die begrippen te bestrijden. Het zou wel eens kunnen zijn — zooals Pitt de verhouding in 1790 beschreef — dat het paard zijn berijder, die de richting van den weg moest aangeven, ongeduldig zou afwerpen. De sterk hollandsch gevoelende Koning, ofschoon vast voornemens om de toekomst van het rijk in hollandschen geest te leiden en zelfs zoo mogelijk de Belgen te „verhollandschen," begeerde dan ook terecht niet, dat tegenover de Belgen op deze verhouding of die plannen al te veel nadruk werd gelegd, en nam het dan ook den nieuwen uit noordelijken en zuidelijken samengestelden Raad van State als vice-president opgetreden Van Hogendorp zeer euvel af, dat hij, Noord-Nederlander bij uitnemendheid, in dezen niet meer voorzichtigheid betrachtte. De meer bekwame dan handige Van Hogendorp, met wien de Koning niettegenstaande de belangrijke door hem bewezen diensten nooit vertrouwelijk had omgegaan, ten deele wegens de oude en nooit geheel overwonnen antipathie, ten deele wegens de ook bij den staatsdienaar met al zijn buitengewone talenten duidelijk blijkende eigenzinnigheid, zijn in hinderlijke pedanterie en schoolmeesterij overslaand vasthouden aan eigen meeningen, stond reeds lang met den Vorst op eenigszins gespannen voet [2]), al kwam dat in den beginne naar buiten nog weinig aan

[1]) Vgl. Nothomb, Essai historique sur la révolution belge (Brux. 1833), I, p. 62; Van der Duyn, Gedenkschriften, blz. 245.

[2]) Vgl. Brieven en Gedenkschriften, dl. V en VI, passim; Van der Duyn, Gedenkschriften, blz. 24, 76 vlg.

den dag en verleende de Koning hem zelfs evenals aan Van der Duyn, als belooning zijner groote verdiensten bij de vestiging der onafhankelijkheid, in vleiende termen den erfelijken titel van graaf met een wapen, waarin het jaartal 1813 was opgenomen.

Maar èn in den Raad van State èn in de eerste zitting reeds der Staten-Generaal kwam het verschil tusschen Noord en Zuid telkens om den hoek kijken, vooral bij de behandeling der financieele zaken gelijk bij de „suppletoire petitie" van 40 millioen voor het dure jaar 1815, waarbij door de zuidelijke leden aangedrongen werd op verkoop van domeinen, in België veelal bosschen, maar daarentegen voor het Noorden, waar de domeinen vooral in polders en tienden bestonden, de heffing bij wijze van voorschot op de belasting tegen door de regeering later in te lossen recepissen wenschelijk scheen [1]); de petitie werd met 77 tegen 27 stemmen in de Tweede Kamer aangenomen. Ernstiger werd de zaak bij de behandeling in den Raad van State en de Staten-Generaal [2]) van de door Appelius voorgestelde algemeene belastingen, die met 1 Juli 1816 zouden ingevoerd worden. Voor de $75^1/_2$ mill., die minstens noodig schenen, terwijl de begrooting der uitgaven van dat jaar 82 mill. bedroeg [3]), had Appelius een kunstig berekend samenstel van directe en indirecte belastingen uitgedacht [4]); van de directe waren het 20 mill. aan grondbelasting, 5 mill. aan personeel en mobilair, 18 ton gouds aan patenten, verder een aanzienlijk bedrag wegens het bezit van dienstboden en paarden; van de indirecte lasten die op zout, waag, rondemaat, gemaal, zegel, goud- en zilverwerken, wijn, jenever, buitenlandsche brandewijn, verder last- en pleziergelden, samen ruim $8^1/_2$ mill.; de opbrengst der inkomende en uitgaande rechten was op ruim 4 mill., die van diverse ontvangsten, waarbij successierecht voor het Noorden, op 2 mill., van de domeinen en registratie op bijna $9^1/_2$ mill., van de posterijen op $8^1/_2$ ton, van de loterijen op bijna 7 ton gerekend; verder nog inkomsten uit recognitiën van theeverkoop, verkoop van nagelen en oliën uit Indië, van domeinen enz. — hetgeen alles te zamen aan vaste inkomsten ongeveer 70 mill. zou opleveren.

[1]) Vgl. Brieven en Gedenkschriften, dl. V, blz. 135.

[2]) Ibid. blz. 137 vlg.; De Bosch Kemper, blz. 496.

[3]) O. a. 29 mill. voor oorlog.

[4]) Vgl. Van Hogendorp, Bijdragen tot de huishouding van staat, dl. I, blz. 25 vlg.

Bij nauwkeurig onderzoek dezer begrooting moest blijken, dat het Zuiden, dat onder de fransche heerschappij alleen 75 à 80 millioen gulden jaarlijks had opgebracht, aanzienlijk bevoordeeld was [1]); maar de zuidelijke leden, die zich den tijd herinnerden, toen men onder het oostenrijksch bewind 10 mill. betaalde, wilden niets weten van de belasting op dienstboden en paarden, in hun oog nadeelig voor hunnen landbouw en hunne nijverheid, terwijl men in het Noorden hierin vooral een belasting op de weelde, dus in de eerste plaats ten koste der vermogenden zag; de hertog van Aersehot diende zelfs wegens de opneming dezer belasting zijn ontslag uit den Raad van State in. Men deed op last des Konings alle pogingen om de Belgen in dezen te gemoet te komen, maar zij weigerden steeds en bleven klagen over achteruitzetting, wijzend op het aandeel in de gezamenlijke schuld van den staat, eigenlijk de staatsschuld der oude Republiek alleen; zoo werd, het Zuiden ten gevalle, deze belasting geschrapt en voor een gelijk bedrag die op het personeel en mobilair met 40 % verhoogd, zeer ten nadeele van den minvermogende, die in deze lasten gelijk in de meeste indirecte belastingen zijn aandeel had te dragen.

Toonde reeds deze concessie, dat de Koning, van het volgzame, hem geheel alles overlatende Noorden zoo goed als zeker, erop uit was om het Zuiden te winnen [2]), niet minder bleek dit in de wijze, waarop bij de vaststelling der tarieven van in- en uitgaande rechten voor de belangen der belgische fabrieken gezorgd was, terwijl men voor het in de eerste plaats handeldrijvende Noorden alleen met betrekking tot de koloniale waren den zeer gewenschten vrijen handel met het buitenland erkende, afgezien van den binnenlandschen, dien men zooveel mogelijk van alle lasten wilde bevrijden. Deze regeling bedreigde ten zeerste den juist weder een weinig uit het langdurige verval opkomenden buitenlandschen handel van het Noorden, dien men weldra tot den ouden luister hoopte te verheffen. Het vrijzinnige stelsel van het aanmerkelijk verbeterde tarief van 1725, „erkend kunststuk van wetgeving," [3]) waar-

[1]) Vgl. Hogendorp, l.l. Poullet, l.l. p. 18.

[2]) Brieven en Gedenkschriften, dl. V, blz. 139.

[3]) Bijdragen, dl. I, blz. 141. Vgl. Sickenga, Geschiedenis der belastingen sedert 1810, dl. II, blz. 114 vgl.

onder in de 18de eeuw de handel zich tot 1795 telkens van zware slagen had kunnen herstellen, had wederom de nog altijd uitmuntende havens van het Noorden met schepen gevuld en welvaart hier doen terugkeeren „met eene snelheid, die elk verbaast" [1]), al had de plotseling overweldigende aanvoer de markt zoo overvallen, dat de van de oude débouchés beroofde koopman tegenover een nog niet weder koopkrachtige bevolking en ernstige vreemde concurrentie staande, aanvankelijk zware verliezen leed [2]); maar de pas herstelde handel was nog een te teedere plant om hem aan gevaarlijke proefnemingen te onderwerpen en moest met voorzichtigheid worden opgekweekt in plaats van in welk opzicht dan ook te worden belemmerd. Bovendien, wat zou het baten, wanneer men het Noorden verbitterde om het Zuiden te winnen? Doch het Zuiden eischte protectie voor zijn industrie en de regeering verliet den pas ingeslagen weg van den vrijen handel al zeer spoedig. Van Hogendorp waarschuwde tevreeht 's Konings vertrouwden medewerker Falck tegen het vervreemden van de oude vrienden in het Noorden, „zonder de zekerheid van zijn vijanden over te halen" [3]).

Zijn vijanden, want als zoodanig, ten minste niet als vrienden zijner regeering, gedroegen zich velen in het Zuiden, met name de van den beginne reeds ontstemde geestelijkheid, die door de werkelijk onvoorzichtige termen van 's Konings proclamatie bij de uitvaardiging der Grondwet nog meer verbitterd was geworden. Aan het hoofd van dezen tegenstand bleef zich de eigenlijk franschgezinde en reeds onder Napoleon onbuigzaam gebleken Maurice de Broglie stellen, die tal van fransche priesters, door de Jezuieten gevormd, in Vlaanderen plaatste, herhaaldelijk pauselijke brieven afkondigde zonder vergunning daarvoor aan de regeering te vragen, zijne priesters de bepalingen op het burgerlijk huwelijk telkens liet overtreden, voortdurend tegen de Grondwet uitvoer en in het najaar van 1816 zelfs zoover ging, dat hij een brochure liet uitgeven tegen

[1]) Bijdragen, blz. 64. Het aantal der nederlandsche schepen in de Sont bedroeg in 1814 550, tegen 2000 in 1790: Van den Bogaerde, Proeve over de belangrijkheid van den handel, de scheepvaart en de nijverheid ('s Gravenh. 1845), dl. II, blz. 2.

[2]) Van Ouwerkerk de Vries, Verhandeling, blz. 63 vlg.

[3]) Brieven en Gedenkschriften, dl. V, blz. 139.

den bisschop van Namen, die voor de aanstaande bevalling der Prinses van Oranje gebeden had uitgeschreven en daarmede volgens hem had gezondigd tegens de beginselen der roomsche Kerk, immers tegen hare denkbeelden omtrent het Protestantisme, ook zelfs waar het een regeerend vorstenhuis gold. Met name de thans ingevoerde Grondwet bleef hem en den zijnen een doorn in het oog.

Het „jugement doctrinal" der bisschoppen van Gent, Namen en Doornik, met de secretarissen-generaal van Mechelen en Luik, in weerwil van 's Konings waarschuwing en de proclamatie opkomend tegen de artikelen over den eeredienst, verbood, bijna dadelijk na de afkondiging der wet, in heftige taal „de prêter les différens sermens prescrits pas la constitution" als verraad jegens „les plus chers intérêts de la religion," ja als „un grand crime," ontzeggend „à un souverain qui ne professe pas notre sainte religion le droit de régler l'instruction publique, les écoles supérieures, moyennes et inférieures" en hen, die zich daartoe leenden, beschuldigend „de trahir honteusement les plus chers interêts de l'église catholique."

Deze heftige houding der bisschoppen ging gepaard met klachten der vooral in Luik en Namen talrijke liberale franschgezinden — in wat zij, met de talrijke franschgezinden onder de clericale partij, gaarne „la Belgique" noemden — over de weinig vrijzinnige wijze, waarop de regeering de Grondwet toepaste; tevens met de ontevredenheid der conservatieven van 1789, die terugverlangden naar de oude instellingen van den oostenrijkschen tijd; eindelijk met de bezwaren van de Zuidelijken in het algemeen tegen de voorwaarden der vereeniging, waarover reeds in de Grondwetscommissie door de zuidelijke leden was geklaagd: tegen de aanzienlijke schuld van het Noorden, die thans ook voor rekening van het totnogtoe van staatsschuld zoo goed als vrije Zuiden kwam, tegen de gelijkheid der vertegenwoordiging in de Staten-Generaal van het bijna $3^1/_2$ millioen menschen tellende Zuiden met het even 2 millioen tellende Noorden, tegen de onmogelijkheid om de handelsbelangen van het Noorden met de eischen van het zuidelijke fabriekswezen te verzoenen, tegen de neiging om de vlaamsch-nederlandsche taal, door 4 millioen inwoners gesproken, te doen heerschen over het Fransch, de moedertaal van $1^1/_2$ millioen [1]. Zoo was de taak

[1]) Josson, Onthullingen, blz. 93 vlg.

der regeering, die al deze belangen had overeen te brengen en al deze bezwaren had te ondervangen, reeds van het begin af zeer moeilijk. En het telkens verplaatsen van den zetel der regeering leverde nieuwe bezwaren op, vooral voor hen, die verplicht waren de verplaatsing mede te maken en zich daarvoor groote kosten moesten getroosten.

Een en ander gaf den niets ontzienden Van Hogendorp reeds in April 1816 aanleiding een uitgebreide memorie aan de Staten-Generaal op te stellen in den vorm van een „advijs," in denzelfden geest als hij reeds in Februari een nota bij den Raad van State had ingediend. De nota [1]) was ontstaan uit zijne bedenkingen tegen het toenmaals bij den Raad voorgedragen belastingstelsel van Appelius en kwam met nadruk op voor de handelsbelangen van het Noorden, den grondslag der aloude welvaart aldaar; het advies [2]) gaf uitvoerig de gronden aan, waarop de schrijver zich tegen de financieele plannen der regeering meende te moeten verzetten. Vooral het laatste stuk, door den schrijver in druk aan de leden van den Raad van Staten en van de Staten-Generaal rondgedeeld en op het gebied van de nationale schuld, de vereeniging, de financiën, de algemeene welvaart en den publieken geest vol van belangrijke en treffende opmerkingen, wekte des Konings ergernis. En dit niet zoozeer omdat de inhoud onjuist was — een aantal van de trouwste en volgzaamste dienaars des Konings betuigden den schrijver warme ingenomenheid met het door hem gezegde [3]) — maar wegens de scherpe wijze, waarop Van Hogendorp sprak over het verschil van belangen, over de bijkans onoverkomelijke moeilijkheid om deze te verzoenen, over den waren aard der wenschelijke wederzijdsche opofferingen noodig voor de handhaving der eenheid en samenwerking tusschen Zuid en Noord, over de aanvankelijk overwonnen bezwaren van het Noorden en de vinnige tegenwerking der franschgezinde „theoristen" en der geestelijkheid in het Zuiden, waar de pers in tijd- en schotschriften de regeering en niet minder de vereeniging van Noord en Zuid zelf op heftigen toon aanviel. Werkelijk was het niet in het belang der goede verstandhouding

[1]) Brieven en Gedenkschriften, dl. VI, blz. 307 vgl.

[2]) Bijdragen tot de huishouding, dl. I, aangevuld door Brieven en Gedenkschriften, dl. VI, blz. 341 vlg.

[3]) Ibid. blz. 358 vlg.

van de beide deelen, wanneer thans door den eersten staatsambtenaar des lands zoo met nadruk gewezen werd op de verschillen in plaats van op de mogelijkheid der verzoening van belangen. Bovendien was het stuk ontwijfelbaar gericht tegen de thans gevolgde staatkunde, al prees de schrijver aan het slot de „wijze en weldadige ontwerpen," waarmede men „orde uit verwarring, publiek crediet in vervallen geldmiddelen, welvaart op de puinen van den oorlog, licht in de duisternis" trachtte te scheppen, en wees hij zelfs op het moedig voortstappen des Konings „onder den laster in dat volle vertrouwen op de zuiverheid van zijn hart, hetwelk een vast en zelfstandig karakter over allen tegenstand doet zegevieren." De Koning achtte vooral de openbaarmaking en ronddeeling van dit werkelijk onhandige en jegens het Zuiden niet altijd billijke [1]) geschrift nadeelig voor het staatsbelang en verzocht den schrijver ernstig de verdere verspreiding van het in België als „libel" aangemerkt stuk tegen te houden. Toen het desniettegenstaande zijne werking deed, gaf hij den 7den November 1816 — op grond van herhaald verzoek wegens redenen van gezondheid — aan Van Hogendorp zijn ontslag als secretaris van staat en vicepresident van den Raad van State, hem tevens in vriendelijke termen een plaats in de weinig beteekenende Eerste Kamer aanbiedend, voor welke eervolle onderscheiding de diep gekrenkte staatsman beleefd bedankte, meer gesteld op zijne plaats in de Tweede, waar hij zich kon doen hooren [2]). De gansche zaak liet niet na een pijnlijken indruk te maken, zoowel wegens den onaannamen toon van een zoo hooggeplaatst en zoo in het Noorden gezien man tegenover de Zuidelijken, die het stuk als de uiting der meening in het Noorden moesten beschouwen, als wegens de aftreding van hem, die in 1813 het initiatief tot den opstand had genomen en wiens heengaan wees op ernstige gebreken in het ook door hem aanvankelijk toegejuichte werk der vereeniging van Noord en Zuid. Hij werd vervangen door den volgzamen Mollerus, die deze betrekking jaren achtereen vervulde. De Koning trachtte zelfs Van Hogendorp's herkiezing door de Provinciale Staten van Zuid-Holland

[1]) De Bosch Kemper, Aant., blz. 502.

[2]) Over een en ander: Brieven en Gedenkschriften, dl. VI, blz. 360 vlg.; Van der Duyn, Gedenkschriften, blz. 24 vlg.; Poullet, p. 45 suiv.

in de Tweede Kamer, toen deze in 1818 moest aftreden, te verhinderen en gaf den op het einde van 1817 met het gouverneurschap in die provincie belasten Van der Duyn den wenk zijn invloed daarbij te doen gelden. Van der Duyn weigerde dit te doen, hetgeen tot eenig verschil ook met dezen tweeden man van 1813 aanleiding gaf, maar den eerlijken en rondborstigen vaderlander toch niet uit den post deed heengaan, dien hij tot onder Willem II met eere heeft bekleed.

Ook de minister Roëll moest in Februari 1817 zijn ontslag nemen, wegens verschil van inzicht over de inrichting van het gewestelijk bestuur, waaraan hij meer zelfstandigheid toegekend wilde zien; de Belg De Coninck, bekend om zijn monarchale gezindheid, nam zijn plaats in [1]). Nog meer indruk maakte het ontslag eerst van den bekwamen commissaris-generaal van oorlog Janssens, vervangen door den sedert lange jaren buiten dienst gebleven maar toegevenden graaf Van der Goltz, daarna dat van den met de opperste leiding van het departement belasten Prins van Oranje zelven. Deze was reeds lang met den gang der zaken weinig ingenomen en kwam, te Brussel gevestigd, herhaaldelijk met zijn vader in botsing, niet het minst wegens het verschil in karakter tusschen den meegaanden en voor allerlei invloeden toegankelijken prins en zijn vader. De overplaatsing buiten hem om van een aantal vooral belgische officieren naar Indië gaf hem aanleiding in November 1817 zijn ontslag als minister aan te bieden [2]); slechts met moeite en niet zonder tusschenkomst van de oude Prinses Wilhelmina en de Koningin kon hij ten slotte als opperbevelhebber en inspecteur van alle wapenen werkzaam blijven, maar zijn invloed bleef zeer gering. De weinig ervaren Van der Goltz werd weldra aan het hoofd van het departement van oorlog vervangen door 's Konings gunsteling, den intendant-generaal Piepers, een willig werktuig in 's Konings hand. Op die wijze bleven alleen gehoorzame en volgzame dienaren als de handige Falck, de kundige De Mey van Streefkerk, de zeer monarchaal gezinde Van Maanen in de hoogste staatsambten werkzaam en voerde de

[1]) De Bosch Kemper, Aant. blz. 504. Zie over de ministers en de ministeriën het werk van De Brauw, De departementen van algemeen bestuur sedert 1795 (Utr. 1864).

[2]) Bosscha, Leven van Willem II, blz. 381 vlg.

Koning met zijne ministers — „commiesen" zooals Van Maanen eenmaal zeide [1]) — met een weinig zelfstandigen Raad van State en eene meestal volgzame meerderheid in de zoo goed als geheel van hem afhankelijke Staten-Generaal meer en meer een „persoonlijk gouvernement". Zoo ontstond er een „napoleontisch gereglementeerde staat met een constitutioneelen gevel" [2]), geheel overeenkomstig 's Konings geen tegenspraak duldend karakter, dat ook het weinig drukkend keurslijf van de grondwet slechts noode verdroeg en hem herhaaldelijk terug deed wenschen naar de oude erfstadhouderlijke waardigheid, waarmede zijn vader en grootvader geheel naar eigen inzicht de regeering hadden kunnen voeren [3]). Zoo werd ook veel meer geregeld bij Koninklijk Besluit dan bij de wet, zelfs in tal van gevallen, waarin wettelijke voorziening zoo niet bepaald voorgeschreven dan toch gewenscht was — een wijze van regeeren, die vooral van de zijde der liberale, ten deele nog steeds franschgezinde Belgen ernstigen tegenstand ondervond, maar ook bij anderen gegronde bedenking wekte.

Voornamelijk de handelingen der regeering in zake de pers en de verhouding tot de Roomschen leverden weldra ernstige moeilijkheden op en verbitterden niet alleen de machtige geestelijkheid maar ook den invloedrijken clericalen adel. Reeds onder de grondwet van 1814 was niettegenstaande het geruststellend besluit van 16 Mei 1814, verklarende art. 134, 135 en 139 dier wet omtrent de houding van den staat tegenover de kerkelijke gezindten, de roomsche geestelijkheid ook in het Noorden lang niet algemeen tevreden geweest [4]) over de regeling der aan haar verstrekte toelagen in verband met de vrijheid harer Kerk: het geestelijk gezag had zelfs de aanneming dier toelagen onder voorwaarde van invloed op

[1]) Van Hogendorp, Brieven en Gedenkschriften, dl. V, blz. 173. Vgl. de uiting van Clancarty in een brief aan Canning dd. 14 Mei 1824: „in a government where the ministers are not responsible and where the monarch enters into the most minute details of the administration of affairs and directs the execution of all the measures of government the appointment of a new minister is of a no very great importance" (kopieën Rijksarchief, ook Falck, Brieven, blz. 48).

[2]) Thorbecke, Historische Schetsen, blz. 175. Vgl. Falck, Brieven, blz. 242; Van Hogendorp, Brieven en Gedenkschriften, dl. IV en VI passim.

[3]) Gedenkschriften van Van der Duyn, blz. 120.

[4]) Albers, Geschiedenis van het herstel der hierarchie in de Nederlanden, dl. I, blz. 40 vlg.

de vervulling van vacatures bepaald verboden, welk verbod in 1818 door paus Pius VII echter weder werd ingetrokken. Onder de grondwet van 1815, doorgedreven met zoo ernstig verzet van de zijde der roomsche Kerk, en onder den cesaropapistisch gezinden Goubau d'Hovorst als minister van katholieken eeredienst, met den liberalen Van Gobbelschroy als kabinetssecretaris voor deze zaken, moest de tegenstand toenemen, ofschoon de regeering aan kerken en priesters ruime toelagen verleende en het verzet tegen het burgerlijk huwelijk door toegefelijkheid trachtte te breken, ja zelfs de strafbepalingen dienaangaande introk en toeliet, dat de ambtenaren van den burgerlijken stand niet tot de inschrijving overgingen, dan nadat van kerkelijke toestemming gebleken was. Maar dit nam niet weg, dat dikwijls aan den dag moest komen, hoe de Koning, overtuigd Protestant en in de beginselen van het laatst der 18de eeuw opgevoed, ten opzichte der roomsche Kerk en hare dienaren de overheerschende denkbeelden dier eeuw, die der „verlichte despoten," ja die van de fransche en belgische liberalen zelve huldigde, verbitterd als hij bovendien was door het verzet tegen de door hem gewenschte instellingen, tegen zijn staatkunde, tegen zijn wil. Bij alle neiging om eenigszins te gemoet te komen aan godsdienstige bezwaren, was hij geen oogenblik geneigd voet te geven aan hoog gestelde eischen en achtte het zijn plicht als souverein den aangeboden kamp te aanvaarden, sterk in de overtuiging dat hij daarbij rekenen kon op den steun der mogendheden en daarmede op weinig ernstig verzet ook van de zijde van den pauselijken stoel zelven, die tot schikking overhelde.

De weigering van 44 leden der rechterlijke macht in het Zuiden om den eed op de Grondwet af te leggen, de bedreigingen in de biecht en op het sterfbed tegen hen, die den eed afgelegd hadden, wezen erop, aan welke gevaren men zich blootstelde, als men de geestelijkheid al te veel vrij spel liet [1]). De strijd begon met de vervolging voor den Raad van State van De Broglie, op grond van het nog geldende concordaat van 1802 [2]), niet alleen wegens zijne houding bij de gebeden voor de Prinses van Oranje maar ook wegens het „jugement doctrinal" en zijn correspondentie met het

[1]) Stuart, Jaarboeken 1817, dl. IV, blz. 49 vlg.; Poullet, p. 52 suiv.

[2]) De Beaufort, Geschiedk. Opstellen, dl. II, blz. 166. Vgl. De Gerlache, p. 342 suiv.

Hof te Rome zonder vergunning van het ministerie van eeredienst. De bisschop, aangezet door zijn heftigen vicaris-generaal Lesure, weigerde te verschijnen gelijk hij, bij allen eerbied voor den souverein, geweigerd had zijn tegenstand tegen de bekende bepalingen der Grondwet op te geven en week uit naar zijn geboorteland. De Raad van State bracht zijn zaak toen voor het gerechtshof te Brussel, dat den hooggeboren en hooggeplaatsten prelaat als „ledit Maurice de Broglie, fugitif ou latitant" den 10den Juni 1817 naar de „cour d'assises" verwees. Dit hof achtte „crime politique" aanwezig en veroordeelde den bisschop den 9den October tot deportatie benevens in de kosten, welk vonnis op de gebruikelijke wijze den 19den November op het schavot te Gent, tusschen twee pas gevonniste inbrekers in, aan een paal werd geplakt. De franschgezinde priester De Foere, die het gewaagd had in den „Spectateur belge" de houding en de gevoelens van zijn bisschop te verdedigen en zich zelfs niet weerhouden had om op inlijving bij Frankrijk aan te dringen, werd op grond der bepalingen van de oproerwet van 20 April 1815 reeds den 21sten Maart 1817 veroordeeld tot twee jaren gevangenisstraf; de drukker van zijn tijdschrift, De Moor, kwam eraf met een geldboete en de proceskosten; de schrijver van een minder heftig maar toch afkeurend artikel in den „Vrai Libéral" kreeg drie maanden gevangenis, geldboete en de proceskosten [1]). Bovendien werd beslag gelegd op de traktementen der vicarissen-generaal in het bisdom Gent, die geweigerd hadden dienst te doen voor den gevluchten bisschop, „frappé de mort civile"; ook drie leden van het gentsche kapittel, die medegewerkt hadden tot het houden van correspondentie met den bisschop en voortgingen zijn „instructions pastorales" af te kondigen, werden later vervolgd maar in 1821 vrijgesproken.

Ook met den pauselijken stoel zelven werden de betrekkingen eenigszins gespannen, niet alleen wegens de hardhandige verwijdering van mgr. Ciamberlani in 1814, die thans van het buitenland uit de zaken van de „missie" behartigde, maar ook wegens deze wijze van optreden tegen den bisschop van Gent. De regeering had gaarne de benoeming van den verzoeningsgezinden voormaligen prinsbisschop van Luik, mgr. De Méan [2]), die als lid der Eerste Kamer

[1]) Vgl. Sautijn Kluit, in Bijdr. Vaderl. Geschied. 3de R. VI, blz. 327 vlg.
[2]) Vgl. Juste, p. 219 suiv.; Falck, Brieven, blz. 236.

den eed had afgelegd maar daarover veel hooren moest, ja te Rome was aangeklaagd, tot aartsbisschop van Mechelen gezien maar de weinig taktvolle gezant te Rome, Reinhold, kon deze benoeming niet doordrijven, voordat met pauselijke goedkeuring een middenweg was gevonden ten opzichte van den eed op de grondwet: De Méan verklaarde ten slotte, dat hij zich door dien eed tot niets gebonden achtte wat in strijd zou zijn met zijn godsdienst. De regeering wist den pauselijken stoel niet te ontzien en beging de eene onhandigheid na de andere. Van een nieuw concordaat zooals zij dringend in de plaats van dat van 1802 tot regeling der roomsche kerkelijke toestanden begeerde, kon niets komen zoolang bisschop De Broglie leefde, wiens gezag te Rome door zijne verwijdering en zijn vonnis volstrekt niet als opgeheven beschouwd werd en wiens optreden door den Paus in het openbaar was geprezen; eerst toen hij in 1821 te Parijs overleden was, kon daarvan sprake zijn. Ook de medewerking van den machtigen oostenrijkschen minister Metternich, die evenals de oostenrijksche gezant Binder de houding der belgische geestelijkheid ten zeerste afkeurde [1]), kon van den anderen kant den pauselijken stoel niet vermurwen om toe te geven, al toonde ook deze zich bereid tot schikking van allerlei zaken. De nederlandsche regeering begon eerst langzamerhand te begrijpen, hoeveel voor haar tegenover hare talrijke, zelfs in aantal verreweg overwegende roomsche onderdanen — van de toenmaals bijna 5½ millioen inwoners waren slechts weinig meer dan 1 millioen protestantsch en misschien ½ millioen vrijzinnig-katholiek of ongeloovig — eraan gelegen moest zijn om op goeden voet te staan met den pauselijken stoel, wat dan ook de oostenrijksche regeering niet ophield haar onder het oog te brengen, zelf steeds bereid in die richting mede te werken zooveel zij kon. De sympathie van den Koning met het streven van den zeer reactionnair gezinden leider der oostenrijksche staatkunde was echter gering en de raadgevingen van die zijde vielen lang niet altijd bij hem in goede aarde [2]).

Een en ander wekte hevige ergernis onder de katholieke bevolking en hare geestelijkheid, die zich ook krachtig verzette tegen de volledige uitvoering van het Koninklijk Besluit, waarbij de werkelijk

[1]) Poullet, p. 34 suiv., p. 48 suiv.
[2]) Poullet, p. 72 vlg.

zeer vrijzinnige regeling van het Hooger Onderwijs zooals die door het Organiek Besluit van 2 Aug. 1815 voor het Noorden was ingevoerd, ook op het Zuiden toepasselijk werd verklaard. Naast de drie daarbij gehandhaafde en volgens de nieuwere wetenschappelijke inzichten ingerichte hoogescholen van het Noorden kwamen er thans in de plaats der vroegere te Leuven ook drie in het Zuiden: te Gent, Luik en Leuven, waarbij tot ergernis der geestelijkheid evenals in het Noorden, waar zij van ouds bestonden, geheel van de Kerk onafhankelijke theologische faculteiten werden ingericht, die bestemd schenen om, met den leerstoel voor kerkelijk recht in de rechtsgeleerde faculteit, het onderwijs ook der roomsche gelijk dat der protestantsche geestelijken aan den staat te brengen. De inrichting opnieuw der door Maria Theresia gestichte „Académie royale des sciences et belles lettres" te Brussel (3 Juli 1816) hing met deze organisatie samen. De regeling van het lager onderwijs ook in het Zuiden in 1820 volgens de overigens algemeen als voortreffelijk geroemde hollandsche wet van 1806 wekte bij de geestelijkheid niet minder ergernis wederom wegens het daarin gehuldigde onroomsche beginsel van staatsleiding en neutraliteit op onderwijsgebied en het blijkbare streven der regeering naar bevordering van een uit roomsch oogpunt verderfelijk „christendom boven geloofsverdeeldheid", dat in het gematigd vrijzinnige Noorden bij de regeling ten opzichte der protestantsche kerkgenootschappen slechts geringen tegenstand had gewekt.

Er was daar namelijk in 1814 ernstig gedacht aan de bijeenroeping eener Nationale Synode der Hervormde Kerk gelijk die van Dordt in 1618 maar dit denkbeeld was na rijp overleg in den Raad van State wegens de bezwaren van zulk een geruchtmakende vergadering spoedig opgegeven en ten slotte was door de regeering in overleg met een in het geheim benoemde „consuleerende" commissie een „algemeen reglement" ontworpen, dat door 11 predikanten uit de hoofdsteden der provinciën, een soort van vertegenwoordiging der oude gewestelijke Kerken, met eenige wijziging werd goedgekeurd en 7 Januari 1816 bij Koninklijk Besluit ingevoerd. Wel waren eenige bedenkingen gehoord, maar de Koning, bedacht voor kerkelijke verschillen en niet geneigd zijn gezag ook in deze dingen betwijfeld te zien, wist alle bezwaren door krachtig ingrijpen te boven te komen en met terzijdestelling der provinciale organisatiën de nieuwe kerkbesturen voor classes en ringen te regelen, waarmede hij, onder

toezicht van de nieuwe Algemeene Synode der Hervormde Kerk eindelijk aan deze Kerk een goed georganiseerde eenheid schonk. De weldra bijeengeroepen eerste Algemeene Synode, welke weder alleen door den Koning benoemd werd, stelde de verdere organisatie vast volgens haar door de regeering aangeboden reglementen. Ook de andere protestantsche kerkgenootschappen werden op die wijze door Koninklijke Besluiten opnieuw georganiseerd behalve dat der Doopsgezinden, dat de koninklijke inmenging weigerde. Ook het armwezen werd bovendien in zekere mate aan het kerkelijk gezag onttrokken, overeenkomstig de nieuwere denkbeelden omtrent deze dingen [1]).

Vond de zorg voor het onderwijs gereede goedkeuring bij de belgische liberalen, die, voor een goed deel volstrekt ongeloovig of ten minste voltairiaansch gezind, ook in het algemeen het optreden der regeering tegen de roomsche geestelijkheid met voldoening gezien hadden, de maatregelen tegen de pers op grond van de oproerwet droegen daarentegen die goedkeuring niet weg, evenmin als de door Kemper ontworpen rechterlijke organisatie in België. Ook in de liberale bladen werd vooral tegen de persvervolgingen verzet aangeteekend, niet het minst wegens de aanwezigheid van tal van uitgewekenen te Brussel, Mons, Luik, Gent, Namen enz., waar sommigen hunner tegen de bestaande regeering te Parijs een krachtigen persoorlog hadden geopend en weldra ook tegen andere regeeringen te keer gingen. Hun in het voorjaar van 1816 te Brussel uitgegeven blad „Le Nain jaune refugié" [2]) werd spoedig gestaakt maar sommigen hunner bleven schrijven in belgische liberale bladen als „Le Vrai Libéral," „Le Flambeau" enz. Voormalige revolutionnairen als Grégoire, Cambon, Barère, Merlin en David, bonapartistische bannelingen als Cambacérès, Siéyès, Cavaignac, Arnault en andere door de fransche politie gezochte of in het oog gehouden uitgewekenen vormden er een haard van revolutionnaire of bonapartistische gezindheid, die de veiligheid van Frankrijk bedreigde en de liberale neigingen in België tot krachtiger optreden aanzette. Zij trok spoedig aandacht van buitenlandsche mogendheden en gaf in het voorjaar van 1816 aanleiding tot eene waarschuwing van de zijde van czaar Alexander aan den toen juist te St. Peters-

[1]) Vgl. De Bosch Kemper, Aant. blz. 523 vlg.; Hingst, in De Gids, 1863, dl. I; Star Numan, Protest. bijdragen, 1870.

[2]) Vgl. Sautijn Kluit, l.l. blz. 320 vlg

burg vertoevenden Prins van Oranje, die zich persoonlijk met deze ballingen en vluchtelingen nog al ingelaten had, en wel op grond van klachten van den pruisischen minister Hardenberg [1]). Een wet tegen beleediging van vreemde mogendheden door middel van geschriften [2]) was er het gevolg van en verschillende persvervolgingen hadden reeds plaats.

Maar er was meer, dat de belgische liberalen ontstemde. Aangevoerd door uitnemende redenaars en rechtsgeleerden, als Dotrenge en Reyphins [3]), lieten zij zich krachtig hooren in de Tweede Kamer, waar zij gelegenheid vonden om op te komen tegen sommige regeeringsmaatregelen op het gebied van wetgeving en rechtspraak, tegen persvervolgingen en financieele willekeur, niet het minst tegen de toeneming van den noordnederlandschen invloed in het Zuiden, het „Neerlandisme", waarop vooral de „Observateur belge" voortdurend scherp de aandacht vestigde. De regeering steunend in hare pogingen tot verbetering van het onderwijs, kwamen zij daarentegen krachtig op voor de fransche taal, trachtten de van hooger hand begunstigde pogingen om in het Zuiden afdeelingen van het voor de noordnederlandsche volksontwikkeling zoo werkzame Nut van 't Algemeen te vestigen tegen te werken en verlangden meerdere erkenning van den zeer verfranschten „belgischen" volksgeest. In hun verzet tegen het persoonlijk regeeringsstelsel vonden zij dikwijls steun bij de enkele noord-nederlandsche leden der Staten-Generaal, die op gevaar af hun mandaat door de Provinciale Staten niet hernieuwd te zien of op eenige andere wijze zich aan de ongenade der regeering bloot te stellen, het waagden hunne stem te verheffen tegen wat zij in strijd achtten met de grondwettige rechten [4]); bij Van Hogendorp, die met kalme welsprekendheid en standvastigheid zijne vrijzinnige denkbeelden op economisch, financieel en staatsrechtelijk gebied tegenover de regeering bleef ontwikkelen maar door zijne soms belachelijke zelfingenomenheid, zijn despotieke wijze van handelen en zijn hoogen toon zijne tegenstanders meer placht te verbitteren dan te overtuigen; bij den geleerden en welsprekenden

[1]) Kon. Huisarchief, archief Willem II, n°. 199, brief uit Petersburg van 13/25 April 1816 aan Willem I. Vgl. Juste, p. 245 suiv.; Poullet, pag. 60 suiv.; Sautijn l. l.

[2]) De Bosch Kemper, blz. 529; Sautijn, blz. 311.

[3]) Sautijn l. l., blz. 312.

[4]) De Bosch Kemper, blz. 526 vlg.

leidschen hoogleeraar in het staatsrecht Kemper, die niet ophield voor de beginselen eener werkelijk constitutionneele regeering te ijveren, te waarschuwen voor de verderfelijke gevolgen der begunstiging van de aristocratie en tegenover de aan den Code Napoléon gehechte belgische rechtsgeleerden het.door hem, Reuvens en Bijleveld op last des Konings reeds in Maart 1816 ingediende ontwerp van een nederlandsch burgerlijk wetboek met talent en warmte verdedigde; bij den beschaafden en eveneens welsprekenden kenner van koloniale en handelspolitiek, Daniël van Alphen.

Zoo ontstond er reeds in de eerste jaren van het nieuwe rijk een begin van parlementaire oppositie [1]), vooral van liberale en belgische zijde gevoerd. Iets krachtiger werd zij, toen de eerste normale verkiezingen, die van 1817, in weerwil van den sterken invloed door de regeering op de Provinciale Staten uitgeoefend, sommige mannen van onafhankelijken zin, o. a. Van Hogendorp, Kemper en Van Nes van Meerkerk, in de Staten-Generaal gelaten of gebracht hadden — zeker nog lang niet genoeg van de soort, die Falck had gewenscht: „knap èn conciliant" [2]). Zij achtte zich weldra sterk genoeg om onder leiding van den vurigen Reyphins op alle „met de Grondwet strijdige wetten" een aanval te doen, blijkbaar vooral gericht tegen de gehate oproerwet van 20 April 1815 en dergelijke, die wegens het daarvan door de regeering gemaakte misbruik door de belgische liberale pers voortdurend werden bestreden. Maar de onhandige vorm van van Reyphins' voorstel en de gelijktijdige kwestie der uitzetting van de lastige fransche emigranten Guyet en Cauchois Lemaire wegens hunne artikelen tegen de fransche regeering bezorgde aan de regeering, die wijzen kon op de ernstige behoeften van het oogenblik, een schitterende zegepraal. Zij wist (18 Febr. 1818) de goedkeuring eener overweldigende meerderheid te verkrijgen voor eene wet, die de zaken bedoeld bij die van 20 April 1815 thans niet meer voor een buitengewone rechtbank maar voor den gewonen rechter bracht en aan de gewone rechtsvormen bond. Zij waagde het nu zelfs om een scherpere wet dan die van 1816 tot beteugeling der tegen de fransche regeering zoowel als tegen haarzelve woelende brusselsche pers in te dienen en had aanvankelijk het succes, dat

[1]) De Bosch Kemper, blz. 530 vlg.

[2]) Falck, Brieven, blz. 233, 238.

Kemper en Van Hogendorp de „revolutionnaire bende" hielpen bestrijden tot diepe ergernis der liberale Belgen, die hunne woede vooral tegen den minister Van Maanen keerden en ten slotte (20 Febr. 1818) met eene meerderheid van drie stemmen deze wet deden verwerpen. En dat de regeering ook van dergelijke maatregelen een ruim gebruik begeerde te maken, ruimer dan de voorstemmers bedoeld hadden, bleek uit het voorbeeld van den brusselschen advocaat en journalist Van der Straeten, schrijver van het in 1819 uitgekomen boek: „De l'état actuel du royaume des Pays-Bas", waarin een scherpe aanval was gedaan op de regeering en voor het tweede deel nog meer aanvallen waren aangekondigd op het gemis van ministerieele verantwoordelijkheid, op de bestaande voorloopige regeling der rechtsmacht, op het ontbreken van persvrijheid, op het recht van placet, enz. Hij werd vervolgd en gevangen gezet, waartegen zeven brusselsche advocaten in een uitgegeven „consultation" op grond van art. 227 der grondwet protesteerden. Maar Van Maanen liet thans ook hen vervolgen en als advocaten schorsen. Wel volgde hunne vrijspraak maar de schorsing bleef toch een tijdlang van kracht en Van der Straeten zelf werd veroordeeld tot *f* 3000 boete, die intusschen bij inschrijving betaald werd: blijk van algemeene verontwaardiging te Brussel over deze beperking der drukpersvrijheid [1]) (10 April 1820). Ook tegen verschillende belgische bladen werd krachtig opgetreden; een der beste daaronder, de „Observateur", verdween in 1819, gedeeltelijk wegens de vervolgingen, gedeeltelijk wegens de toenemende onverschilligheid van het publiek voor zijne waarschuwingen. Zoo kon de regeering omstreeks 1820 de belgische pers beschouwen als aan banden gelegd, zij het dan onder voortdurende vervolging harer uitingen.

Ook de oppositie in de Staten-Generaal begon af te nemen. De warme discussiën over Appelius' financieele wetten van 1816 waren in dit en de volgende jaren gevolgd door menig debat in de Tweede Kamer, waar Zuid en Noord heftig tegenover elkander stonden of krachtig werd gesproken tegen maatregelen der regeering [2]). Terwijl hare

[1]) Vgl. over een en ander De Gerlache, dl. I, p. 361, 459; Sautijn Kluit, l. l.

[2]) De Bosch Kemper, blz. 509 vlg.; Noordziek, Verslag der handelingen van de Tweede Kamer (Den Haag, 1863).

ontwerpen aangaande de aan prins Frederik wegens zijn afstand van rechten op Luxemburg afgestane domeinen, de regeling van munt, maat en gewicht e. a. slechts weinig verzet ontmoetten, kwamen de zuidelijke leden, in tegenstelling met de volgzame noordelijke, herhaaldelijk op tegen de wijze, waarop de regeering met de Grondwet handelde en drongen velen hunner aan op uitlegging daarvan in liberalen zin: zoo met betrekking tot het recht van petitie, dat zij geheel onbeperkt wilden laten. Sommige zuidelijke leden meenden zelfs tegenover hunne landgenooten verplicht te zijn de bestaande verschillen voortdurend duidelijk te laten spreken en allen te zamen overlegden gewoonlijk over de door het Zuiden aan te nemen houding [1]); andere evenwel — Dotrenge, Gendebien en Surlet de Chokier — toonden een ernstige neiging tot samenwerking, zich bij hun verzet meer richtend tegen de hollandsche ministers dan tegen den Koning, wiens wijsheid zij bewonderden. Zij wezen voortdurend op de in Zuid en Noord zoo geheel verschillende toestanden, die, naar zij zeiden, het onmogelijk maakten beiden op dezelfde wijze te behandelen en het in ieder geval onwenschelijk deden achten het sterker bevolkte Zuiden, met name op het gebied van handel en verkeer, achter te doen staan bij het Noorden of zijn belangen daaraan ondergeschikt te maken. Toen in 1816 de uitvoer van granen zou verboden worden met het oog op de schaarschte en dientengevolge duurte der levensmiddelen, kwamen de noordelijke leden daartegen op en wees Reyphins op de fout van den door de nauwe vereeniging van zoo onderscheiden deelen ontstanen toestand, den wensch uitdrukkend naar zelfstandige bondgenootschappelijke verbinding van Noord en Zuid. Het verzet der geestelijkheid in België wekte telkens weder de hevige ergernis der overwegend protestantsche noordelijke leden, die zich nog altijd nauwelijks konden gewennen aan de volkomen gelijkstelling der Katholieken met de Protestanten.

Ernstig was ook het verzet tegen het financieele stelsel van Appelius, die aan de in 1814 voor de periodieke schulddelging ingestelde amortisatie-kas in hare bedenkelijke beursoperatiën nog ruimer ontwikkeling trachtte te geven. Was reeds in 1814 het vermoeden gewekt, dat het financieele stelsel der regeering het

[1]) Poullet, p. 39 suiv.

werk was „niet van een diepzinnig staatsman, maar van den een of anderen slimmen Jood, tuk op de vele kleine voordeelen van de courtage en van het spel", nog erger werd het in 1816 en 1818, toen in de wet zelve gesproken werd van „voordeelige (beurs)-operatiën" met hulp van de inkomsten dier kas. Van Hogendorp bestreed ten zeerste deze handige beurspolitiek, deze verheffing van het beursspel tot een grondbeginsel van regeeringsstaatkunde [1]) en de slimme Appelius moest menig hard woord over zijn stelsel hooren, maar de Koning bleef hem steunen en zijn plannen goedkeuren. De financieele politiek der regeering bleef tot het einde toe een harer zwakste punten en het was dan ook een moeilijk vraagstuk, hoe in een staat, waar zooveel te organiseeren en te reorganiseeren viel, bij een staatsschuld, die in 1818 na afloop der versmelting van de noordelijke en zuidelijke schulden en nauwkeurige opneming der schuldvorderingen 617 mill. werkelijke en 1205½ mill. uitgestelde schuld bleek te bedragen [2]), het financieel evenwicht kon bewaard worden. Bij de begrootingswetten voor 1818 kwamen zoowel noordelijke leden als Van Hogendorp en Van Nes van Meerkerk als Reyphins en andere zuidelijke op tegen de financieele politiek der regeering, die naar hunne meening het land op den duur onvermijdelijk tot een bankroet, tot omkeering van het geheele staatswezen zou moeten leiden; Reyphins sprak zelfs van „le renversement du Trône et la destruction de l'Etat". Wel werd de begrooting nog met aanzienlijke meerderheid aangenomen, maar de oppositie gaf den moed niet op. Bij de begrooting voor 1819 drong Van Hogendorp, met het oog op de hooge staatsschulden, op ingrijpende bezuinigingen aan, vooral op het terrein der in het Noorden van ouds impopulaire oorlogsuitgaven, maar ook op dat der in grooten getale aangevangen openbare werken ten behoeve van het binnenlandsch verkeer. De in het voorjaar van 1819 door Appelius voorgestelde nieuwe belastingwetten werden door de over verongelijking klagende noordelijken opnieuw met kracht bestreden met openlijken steun van de door de lasten op koffie, suiker en andere belangrijke artikelen van uitvoer bedreigde handelaars te

[1]) Buys, De Nederlandsche staatsschuld sedert 1814, blz. 24, 44/5.

[2]) Van Hall, Proeve van een onderzoek omtrent de schuld van het Koningrijk der Nederlanden, blz. 12.

Amsterdam en Rotterdam, waar Appelius zelfs mishandeld werd. Maar die wetten werden even krachtig door de zuidelijken verdedigd en zij werden niet dan met geringe meerderheid aangenomen, hetgeen den Koning zoo verbitterde, dat hij Van Hogendorp den titel van minister van staat ontnam en diens medestanders 's Jacob en Canneman, ook trouwe mannen van 1813, bij de stemming over hunne herkiezing in Zuid-Holland deed vallen. Fel trad de oppositie vooral op bij de behandeling der eerste tienjarige begrooting in December 1819, toen Van Hogendorp in naam der vrijheid en zich beroepend op de beginselen der Grondwet luide zijn stem verhief tegen de wijze, waarop door de regeering, die zooveel mogelijk de jaarlijksche contrôle der Staten-Generaal wilde ontduiken, de grondwetsbepalingen omtrent de verdeeling der beide soorten van uitgaven werden opgevat: de begrootingsontwerpen werden dan ook met groote meerderheid verworpen en eerst nadat de regeering aan sommige ernstige bezwaren was te gemoet gekomen en meerdere bezuiniging beloofd had, werden hare gewijzigde voorstellen in Maart 1820 aangenomen. Maar ook toen voldeed de inrichting der begrooting met hare globale opgave der totalen van ieder hoofdstuk zonder eenige splitsing hoegenaamd, met hare blanco-aanteekening van de opbrengst der meeste belastingen, in geenen deele aan de behoefte van contrôle der staatsuitgaven door de Staten-Generaal.

Een en ander, door de openbaarheid der zittingen onder de bevolking alom verbreid, veroorzaakte toenemende ontevredenheid, in het Zuiden zoowel als in het Noorden, vooral in 1819, toen de noordelijke handel zich herhaaldelijk met ernstige adressen tot de regeering wendde en in scherpgestelde brochures de aandacht op deze zaken vestigde. Kemper achtte zich verplicht een waardigen brief aan den Koning te richten [1]), hem wijzend op de klachten van den handel, op de toenemende ontevredenheid in het Noorden, waar men de vereeniging met België begon te verwenschen, zoodat zelfs de persoon des Konings niet gespaard werd. De goedgeschreven, veelgelezen en met onwederlegbare statistieke gegevens van allerlei aard gesteunde reeks van „Bijdragen tot de huishouding van staat" van den onverdroten voor de beginselen van handels-

[1]) Kemper, Staatk. Geschriften, dl. III, blz. 298 vlg.

vrijheid optredenden Van Hogendorp had op deze stemming onmiskenbaar een grooten invloed. De vraag van handelsvrijheid of beschermende maatregelen werd vooral dringend in den voorzomer van 1817, toen de reeds in het voorgaande jaar zeer hooge graanprijzen opnieuw tot een aanzienlijke hoogte klommen, veel hooger zelfs dan zij in de ergste tijden van het fransche bestuur geweest waren. De gemiddelde prijzen van tarwe en rogge, van 1806 tot 1813 *f* 289 en *f* 186 per last, steeg toen tot *f* 390 en *f* 225. Er dreigde gebrek en, bij het mislukken van den oogst, zelfs hongersnood. Oproeren in de zuidelijke en noordelijke gewesten noodzaakten tot buitengewone maatregelen, zoodat de regeering voor 6 mill. gulden graan uit de Oostzeelanden liet aanvoeren en met een verlies van meer dan een mill. liet verkoopen. Evenwel, de hoofdoorzaak van deze noodlottige toestanden — slechte oogsten in verband met natte zomers — hield weldra op te werken en gunstiger jaren braken weldra aan[1]). De voorstanders van handelsvrijheid zoowel als die van bescherming putten uit een en ander argumenten voor hun stelsel.

De regeering wist ten slotte ongedeerd uit den strijd te voorschijn te komen. Nu eens, waar zij de kans zag, aan hare liberale of clericale tegenstanders slagen toebrengend, door hunne herkiezing te beletten, hun hunne waardigheden te ontnemen, hunne pers te breidelen, hen uit het land te verwijderen of in handig uitgekozen posten onschadelijk te maken; dan weder toegevend aan den aandrang op een bepaald punt of ten minste den schijn van toegeven aannemend; zich op het eene oogenblik ongemerkt buigend voor het verzet, op het andere trotsch weigerend over hare inzichten in discussie te treden, zag zij kans haar gezag te handhaven, zoodat omstreeks 1820, toen gansch Europa in hevige gisting verkeerde, in het nieuwe rijk een betrekkelijk voorbeeldige rust heerschte en de zaak gewonnen scheen, ten minste op den duur gewonnen scheen te zullen worden. De weegschaal-staatkunde scheen ten slotte te zullen zegevieren en velen bewonderden de wijsheid van den vorst, die, door zijne ministers gesteund, werkelijk zijn doel scheen te naderen, zijn ideaal — samensmelting der beide deelen tot één geheel — te bereiken. Zoo sterk rekende de regeering zich, dat zij het

[1]) **Blink, Geschiedenis van den landbouw, dl. II, blz. 295 vlg.**

waagde, geheel in den geest harer op verhollandsching der Belgen gerichte binnenlandsche staatkunde, tegen 1823 voor te schrijven, dat het Hollandsch als tweede officieele taal zou worden ingevoerd, overal waar de meerderheid der bevolking Vlaamsch sprak — wat nog volstrekt niet hetzelfde kon heeten, naar de oppositie beweerde.

Bij velen had echter onder deze omstandigheden de gedachte post moeten vatten, dat het ten slotte toch niet mogelijk zou zijn de nauwe vereeniging van zoo onderscheiden deelen te handhaven en dat het werk van 1814 en 1815 een groote misslag was geweest, zooals vroeger enkelen reeds hadden ingezien en tijdens de vereeniging zelf door sommigen in Noord en Zuid levendig was gevoeld. Er waren er onder de zuidelijke leden der Staten-Generaal, die zich niet ontzagen om openlijk te zeggen, dat zij in de eerste plaats geen Hollanders wilden worden, wat hun door dezen met dezelfde munt werd terugbetaald. Er waren er, die heimelijk Engeland, Pruisen of Frankrijk aanzochten de zuidelijke provinciën bij die rijken in te lijven of aanstuurden op volstrekte onafhankelijkheid, als welker voorvechter de „Observateur" kon gelden[1]). En het was geen geheim, dat de Prins van Oranje, niet in Holland opgevoed, maar in de legerkampen van Wellington volwassen geworden, met de richting van het bestuur zeer weinig ingenomen was, dat hij weinig sympathie had met den teruggetrokken aard der Hollanders en zich veel meer thuis gevoelde te midden der levendige Belgen te Brussel dan aan het ietwat stijve en vormelijke haagsche Hof, waar hij zich ook zelden vertoonde. De Prins, jong en voor allerlei invloeden toegankelijk, toonde dan ook, dat hij het volstrekt niet eens was met de onmiskenbare pogingen tot „hollandificatie" van de Belgen, die naar zijne meening volkomen terecht opkwamen voor hunne bedreigde nationaliteit. Hij werd zoo nog wel niet het middelpunt eener oppositie maar toch de hoop der ontevreden Belgen en gaf onvoorzichtiglijk voet aan deze meening omtrent zijne gezindheid, wat niet strekte om de soms gespannen verhouding tot zijn vader te verbeteren, zooals in 1817 ook naar buiten bleek. Daarentegen werd zijn broeder, de jonge prins Frederik, in Duitschland opgevoed en tegen alle fransche invloeden ingenomen, in het Noorden zeer vereerd, eene tegenstelling, die nooit de goede

[1]) **Poullet, p. 39.**

verhouding tusschen de beide broeders heeft kunnen verstoren maar toch voor de toekomst van het rijk bedenkelijk geacht moest worden.

Reeds in 1817 schrijft ook de oostenrijksche gezant Von Binder aan zijne regeering [1]) over „la fausse idée d'un amalgame moral et politique de deux pays diamétralement opposés", over „la fausse organisation politique du royaume" en acht het geval „sans remède", terwijl de fransche gezant van dezelfde meening is, dat het onmogelijk zal zijn „de réunir sous une loi communes ces peuples si différents". Von Binder trachtte dan ook de geesten te winnen voor een nieuwe organisatie [2]), voor „une fédération entre les deux pays, gouvernés chacun d'une manière analogue à sa situation", ten minste voor een administratieve scheiding, en vond voor zijn plannen tot wijziging der Grondwet in dezen geest weldra steun bij Metternich, die hem aanraadde [3]) de zaak ter sprake te brengen bij den invloedrijken engelschen gezant, lord Clancarty — den man van vertrouwen des Konings, met wien hij de organisatie van Holland en België beiden had tot stand gebracht — terwijl Vincent te Parijs Wellington zou trachten over te halen. Dan zou men Holland, meenden zij, meer dan thans kunnen laten bij zijn oude instellingen en het nog onmondige België met de volheid der koninklijke macht moeten regeeren. Maar de met engelsche begrippen van vrijheid doortrokken Clancarty, ofschoon de bezwaren erkennend, weigerde de bestaande „principes constitutionnels" in den ten slotte reactionnairen zin, die bij het oostenrijksche plan duidelijk aan den dag kwam, te helpen wijzigen. Het plan moest worden opgegeven, daar het zonder Engeland niet was uit te voeren en ook Wellington, het orakel der engelsche Tory-regeering van dezen tijd, evenals Castlereagh zoo weinig mogelijk inwerking der mogendheden op de toestanden in het jonge koninkrijk wenschte.

Ook de Koning wilde er niet van hooren en zijn raadgevers, mannen als Falck en anderen, wanhoopten in 1820 allerminst aan de mogelijkheid om de beide deelen op den duur behoorlijk samen te doen gaan. Zij meenden, evenals de Koning zelf, dat men moest rekenen op de welgezinden en trachten moest zooveel mogelijk de

[1]) Poullet, p. 62.
[2]) Ibid. p. 68.
[3]) Ibid. p. 74 75.

overtuiging ingang te doen vinden, dat „voortdurende tweespalt voor allen verderf ten gevolge moest hebben". Laveeren tusschen de bezwaren door, bleef het wachtwoord der regeering. Het liefst had zij alle punten, waarop verschil heerschte, willen laten rusten, maar, waar dit niet kon, wenschte zij zooveel mogelijk de gemoederen tevreden te stellen door nu eens toegeven aan de eene, dan weder aan de andere zijde [1]) en zooveel mogelijk te verzoenen om tijd te winnen.

Zoolang de legers der mogendheden den franschen grond bezetten, scheen het ook mogelijk het rijk aan zichzelf over te laten. Intusschen bleek reeds in dezen tijd, dat men toch voorzichtig moest zijn. De jonge Prins van Oranje had zich niet slechts met de fransche uitgewekenen ingelaten [2]), maar zelfs het oor geleend aan hem van die zijde gedane voorstellen om met hulp van bonapartische elementen in het fransche rijk hem, den zoon van den „liberalen" Koning, de fransche kroon te bezorgen. Maar deze plannen vielen volstrekt niet in den geest zijns vaders en werden ten slotte opgegeven, te meer daar men daarbij ook op de medewerking van de mogendheden niet zou kunnen rekenen, zelfs niet op die van 's Prinsen zwager Alexander van Rusland, die overigens wel voor liberale plannen te vinden was; de mogendheden drongen verontwaardigd bij den Koning aan op maatregelen tegen de ballingen, die dan ook grootendeels het land moesten verlaten en hunne plannen in duigen zagen vallen. Dat deze intusschen meer beteekend hebben dan gewoonlijk wordt aangenomen, blijkt uit 's Prinsen briefwisseling met den in ballingschap naar Duitschland getogen Carnot, met den uitgeweken académicien Arnault en anderen, vooral uit de geheime berichten der fransche politie. Nog in 1820 beschuldigde men den Prins dergelijke plannen te koesteren en vestigde de fransche regeering opnieuw de aandacht der nederlandsche op die beschuldiging, die grond vond in de papieren van sommige parijsche samenzweerders. Ook de Koning zelf was toen door hen aangezocht, maar had op het

[1]) Falck, Brieven, blz. 248.
[2]) Vgl. zijne correspondentie met prins Frederik (Huisarchief, archief Willem II) van 13 Nov. 1816, 15 Mei en 4 Juli 1817, met den Koning zelven van begin Mei 1817. Vgl. Stern, Geschichte Europas 1815 bis 1871, Bd. I, S. 118 ff.; Eng. correspondentie (kopieën Rijksarchief), 16 Mei en 19 Dec. 1817, 13 Jan. 1818; Gedenkschriften van Van der Duyn, blz. 93, noot; blz. 302, noot.

aanbod niet geantwoord, hetgeen hem door de argwanende mogendheden ten kwade geduid werd.

Deze woelingen en avontuurlijke plannen trokken ten zeerste de aandacht der waakzame groote mogendheden van de Heilige Alliantie, niet alleen bij de bedenkingen, door den binnenlandschen toestand van het rijk gewekt, maar ook met betrekking tot de rol, die ten opzichte van de algemeene europeesche staatkunde voor de Nederlanden was vastgesteld als „digue et rampart" tegen Frankrijk. De vier groote mogendheden van het Weener Congres, in September 1818 — volgens het vroeger genomen besluit om op ongeregelde tijden gezamenlijk te overleggen — te Aken bijeengekomen, besloten daar tot de ontruiming van Frankrijk en de toelating van dit land als vijfde lid der „pentarchie", die over het lot van Europa zou beschikken [1]). Maar geheel vertrouwden de vier mogendheden de fransche toestanden nog niet zooals blijkt uit hare geheime verbintenis om onmiddellijk op te treden tegenover mogelijke revolutionnaire bewegingen aldaar en hare nog geheimer afspraken omtrent bezetting der zuid-nederlandsche grensvestingen in zulk een geval. Wellington, als oostenrijksch, russisch, pruisisch en engelsch veldmaarschalk het militaire hoofd van den bond, wilde evenwel niets weten van de vaste opstelling van een gemeenschappelijk observatiekorps aan de nederlandsche grens, waartoe Pruisen ried maar dat ook bij koning Willem groot verzet wekte [2]). Zoo bleef de verdediging dier grens bij voorkomende gelegenheden overgelaten aan de nederlandsche troepen, welker organisatie intusschen slechts zeer langzaam voortging onder den ongunstigen invloed van de oneenigheden over het bestuur van het departement van oorlog. Voor de versterking der grens en andere zuidelijke vestingen werd in overleg met Wellington veel geld uitgegeven in de eerste jaren van het koninkrijk, dat daartoe volgens de internationale opdracht van 1814 en 1815 verplicht was en onder leiding van de generaals Krayenhoff en De Constant werkelijk binnen een drietal jaren op een aanzienlijke reeks van goed versterkte vestingen kon wijzen. De beide prinsen hadden thans ook in het Zuiden een behoorlijke legerorganisatie tot stand gebracht [3]).

[1]) Stern, Geschichte Europas, Bd. I, S. 460 ff. Vgl. Colenbrander, Belgische Omwenteling, blz. 138.

[2]) Stern, S. 470/1.

[3]) De Bas, dl. III, blz. 997 vlg., dl. IV, blz. 25.

Met Pruisen, Hannover en Frankrijk moesten nog grensverdragen worden gesloten, met het laatste in 1817, met de eersten respectievelijk in 1816, 1821 en 1824 [1]), terwijl ten opzichte van Luxemburg, in verband met de bevestiging van den Duitschen Bond door de Weener slot-akte van Juni 1820, eerst in 1822 met Pruisen een conventie over de verdediging werd vastgesteld. De verhouding tot den Duitschen Bond gaf intusschen tot allerlei bezwaren aanleiding, niet het minst wegens de werkzaamheid van 's Konings vertegenwoordiger voor Luxemburg op den Bondsdag, Hans von Gagern, den onrustigen leider der kleinere duitsche staten en onvermoeiden kampvechter voor het keizerschap en de rijkseenheid [2]). Tegenover de wenschen van Oostenrijk en Pruisen beide was deze onvermoeid bezig om met woord en pen op te komen voor zijne denkbeelden, die in de gemoederen van vele duitsche patriotten weerklank vonden maar bij Metternich en de zijnen als hersenschimmig jacobinisme stonden aangeschreven. In de eerste zittingen van de Bondsvergadering in November 1816 te Frankfort reeds trad hij bij de discussiën over den aan den Bond te gegeven vorm met breede en rumoerige welsprekendheid op voor het denkbeeld eener nauwe verbinding van den duitschen „bondsstaat", waarvan Metternich niet hooren wilde, met de Nederlanden, voor groote het „Duitsche Rijk", waarvan alleen in zijne fantasie sprake kon zijn. Zoo vurig uitten zich zijn patriottische ijver en zijn pogingen om aan de vergadering een soort van vertegenwoordigend karakter te geven, dat Metternich op zijn ontslag aandrong en dit hem dan ook in April 1818 eindelijk werd gegeven.

Een ernstiger reden voor misnoegdheid in Duitschland was gelegen in de twisten over de Rijnvaart. Op het Congres te Weenen was hieromtrent bepaald, dat de Rijnoever-staten daarover tot onderlinge overeenstemming zouden moeten komen behoudens de bepaling, dat de Rijnvaart vrij zou zijn „jusqu'à la mer." Te Mainz, waar de bijeenkomsten tusschen de oeversteden sedert 1816 werden gehouden, beweerde echter de nederlandsche regeering tot ergernis van de pruisische, dat zij tol mocht heffen aan den Rijnmond en dat

[1]) Vgl. Bannier, De grenzen van Nederland, dl. I, blz. 3 vlg.

[2]) Von Gagern, Mein Antheil an der Politik, passim; Stern, dl. I, S. 310 ff.; Von Treitschke, Deutsche Geschichte, Bd. I, passim, zeer fel tegenover de nederlandsche aanspraken.

genoemde bepaling alleen zag op den eigenlijken loop der rivier zelve. Koning Willem I wilde niets opgeven van zijne rechten als beheerscher eener zeemogendheid, die souverein moest blijven op haar „territoire maritime"; hij verklaarde zich bereid de douanerechten aan den mond niet hooger te stellen dan in 1815 het geval was en mede te werken tot verbetering van den Rijnloop ten dienste van den drukken handel op de rivier maar wilde verder van geen toegeven weten. Nadat men te Mainz tevergeefs getracht had eene voorloopige regeling tot stand te brengen, hoopte men de zaak definitief te kunnen beslissen, maar beide partijen bleven op hun stuk staan en ook de vertoogen van Engeland, dat volkomen vrijheid der Rijnvaart tot in volle zee wenschte, dus Pruisen's meening steunde en daarin ook op de medewerking der andere groote mogendheden meende te kunnen rekenen, konden de nederlandsche regeering niet bewegen haar standpunt te verlaten, ook omdat de zaak van financieel belang was [1]). De pruisische regeering van hare zijde begon ernstig te denken over de mogelijkheid van een verbinding door een kanaal van Eems en Rijn om de laatste rivier voortaan te kunnen mijden.

Overigens bleef de verhouding tot de mogendheden goed, maar niet meer dan dat. De Koning, afkeerig van de door Oostenrijk onder Metternich geleide staatkunde van reactie tegen alle neigingen naar vrijheid, die zich in verschillende landen en ook in de staten van den duitschen Bond deden gelden, hield zich buiten al de algemeene overleggingen, die sedert 1818 in die richting door de mogendheden werden gehouden of, eigenlijk, hij werd er buiten gelaten. Hoewel autocratisch genoeg gestemd, volgde hij meer het engelsche voorbeeld van onthouding en weigerde mede te werken tot repressieve maatregelen tegen de liberale gezindheid in verschillende landen, die omstreeks 1820 in Spanje en Italië tot bewegingen van revolutionnairen aard aanleiding gaven. Hij gold dan ook in het algemeen steeds voor een voorstander der liberaal-monarchale beginselen en genoot in steeds mindere mate het vertrouwen van de Heilige Alliantie en hare leiders, die hem en zijn rijk zelfs als een gevaarlijk voorbeeld voor andere natiën beschouwden.

[1]) Stern, Bd. I, S. 200 ff. Vgl. de nota van Falck aan Canning, dd. 10 Juli 1824 (Rijksarchief) en zijne brieven voor het onderwerp in de verzameling zijner Ambtsbrieven.

Met Engeland bleef de verhouding goed, al kwam het niet tot de zeer vriendschappelijke verstandhouding, waarop de engelsche staatslieden hadden gerekend, toen zij zich voor de vestiging van het bevriende rijk de wederopoffering van de na 1802 veroverde koloniën getroostten, „to keep up the popular feeling in Holland in favor of this country" zooals lord Liverpool in Januari 1814 had geschreven [1]). Tot een gemeenschappelijk optreden der beide zeemogendheden bracht in 1816 de vijandige houding der barbarijsche roofstaten, vooral Algiers, waar de oude zeerooverij weder in vollen gang was, met name op de kust van Italië en Sardinië. Men vermoedde zelfs geheime bonapartistische plannen van Corsica uit in verband daarmede [2]). Engeland riep de medewerking van de Nederlanden in en een nederlandsch eskader van zes fregatten, onder den vice-admiraal Van Capellen, het beste gedeelte der nog zeer onvoldoend gereorganiseerde nederlandsche vloot, die uit de overblijfselen der oude en de in de havens voorhanden fransche schepen zoo goed en zoo kwaad als het ging weder eenigszins in orde was gebracht, sloot zich aan bij een dubbel zoo groot engelsch eskader onder lord Exmouth, die reeds in het voorjaar Tunis en Tripolis had genoodzaakt de slavernij van krijgsgevangenen af te schaffen. De gemeenschappelijke vloot verscheen voor Algiers, den machtigste der roofstaten, bombardeerde op den 27sten Augustus stad en haven, vernielde deze en een aantal roofschepen en dwong den weerspannigen dey voldoening te geven, met de beide mogendheden een vasten vrede te sluiten en de slavernij van Christenen geheel op te heffen. Desniettegenstaande hielden de rooverijen nog volstrekt niet op en het onderling wantrouwen der groote mogendheden belette de herhaling van een dergelijk gemeenschappelijk optreden, zoodat de barbarijsche zeeroovers reeds in het volgende jaar weder in den Atlantischen Oceaan verschenen. Een nederlandsch-spaansch verdrag van onderlinge bescherming werkte evenmin veel uit als protesten bij de Porte, in naam suzerein der roovende kuststaten. Eerst het krachtig optreden van Frankrijk op het laatst der regeering van Karel X stelde aan deze rooverijen paal en perk.

De samenwerking der beide zeemogendheden, door den engelschen

[1]) Liverpool aan Clancarty (kopieën Rijksarchief), 21 Jan. 1814.

[2]) Stern, S. 213 ff., 473 vlg.

gezant Clancarty in Den Haag en Fagel te Londen zooveel mogelijk bevorderd, stuitte nog telkens op allerlei bezwaren. De persoonlijke verhouding tusschen den Koning en het engelsche Hof, van ouds niet zeer innig, was door den afloop van het engagement tusschen den Prins van Oranje en prinses Charlotte er niet op verbeterd. De bezwaren van engelsche zijde tegen de betaling der 2 mill. pond van 1814, wanneer niet de nederlandsche regeering zich verbond tot teruggave der in 1813 door Willem I bij zijn vertrek uit Engeland geleende gelden en van de waarde der in 1813 en 1814 aan de nederlandsche vloot teruggegeven schepen en der overgezonden oude geweren, kanonnen, kleeding en munitie tot wapening der eerste legerscharen, leverden ook allerlei moeilijkheden op, die eerst in 1818 en 1819 door eene schikking werden opgelost [1]). Een en ander gaf tot dikwijls minder aangename correspondentie tusschen de beide regeeringen aanleiding.

Van groote beteekenis voor de verhouding tot Engeland was de kwestie der feitelijke overgave van de beloofde koloniën en hierbij bleek duidelijk, dat het oude wantrouwen, de oude concurrentie der beide Noordzee-staten nog volstrekt niet geheel geweken was [2]).

Met de overneming der koloniën in de Oost — de overgave in de West leidde tot geen noemenswaarde bezwaren — waren als commissarissen-generaal Elout, Van der Capellen en Muntinghe belast bij besluit van 22 Sept. 1814, de laatste reeds in November vervangen door den schout-bij-nacht Buyskes, voormalig luitenant-gouverneur-generaal onder Daendels. Zij zouden weldra vertrekken, gesteund door een uit te rusten troepenmacht van omstreeks 4000 man onder generaal Anthing. De terugkeer van Napoleon uit Elba vertraagde zoowel het vertrek der commissarissen als de uitzending der troepen en maakte ook de teruggave zelve, die van den beginne af met het bestaan van het rijk nauw verbonden was geweest, nog geruimen tijd onzeker: Engeland had, als Napoleon geslaagd was en Holland weder had veroverd, de koloniën zeker behouden. Eerst na Waterloo werd majoor Nahuys afgezonden om een en ander

[1]) Eng. corresp. (kopieën Rijksarchief), dd. 2, 10, 17 Febr., 27 Maart 1818.

[2]) Hoek, Het herstel van het Nederlandsch gezag over Java en onderhoorigheden; Van der Kemp, Fendalls en Raffles' opvattingen omtrent het Londensche tractaat van 13 Aug. 1814, in Bijdr. tot de taal-, land- en volkenkunde van Ned.-Indië, 6de R., dl. III. Vgl. Gedenkschriften van Van der Duyn en Van der Capellen, blz. 307 vlg.

voor de komst der commissarissen met de troepen in orde te brengen. Hij kwam in Maart 1816 te Batavia aan.

De engelsche luitenant-gouverneur-generaal, Thomas Stamford Raffles, die de koloniën thans bijna vijf jaren lang op uitnemende wijze bestuurd had, had de gelegenheid te baat genomen om op Java belangrijke hervormingen in te voeren. Hij had het engelsche gezag over de javaansche vorsten met kracht gehandhaafd, ook op Palembang het oppergezag hersteld, de tinrijke eilanden Banka en Billiton aan de engelsche Compagnie doen afstaan en andere buitenbezittingen voorgoed in engelsche handen gebracht. Alleen de hollandsche factorij op Desima in Japan wist onder leiding van Hendrik Doeff zijn aanslagen te verijdelen: daar bleef de oude vlag waaien, steeds erkend door de van de Engelschen zeer afkeerige Japanners, ook toen het vaderland zelf zijn onafhankelijkheid had verloren. Op Java werd met hulp van lord Minto, den gouverneur-generaal te Calcutta, en den voormaligen nederlandschen ambtenaar Muntinghe, Raffles' grooten raadsman en medestander, het bestuur zorgvuldig geregeld door verdeeling in 16 residentiën; het rechtswezen werd vereenvoudigd, de slavenhandel verboden, de belastingen en het muntwezen hervormd, een geheel nieuw stelsel van behandeling van den inlander aangenomen door invoering van de landrente en afschaffing van gedwongen kultures en heerendiensten met verhuring van den dessagrond in perceelen en rechtstreeksch toezicht der regeering daarop, de vrije handel toegestaan, het wetenschappelijk onderzoek van land en volk bevorderd. Maar Raffles had machtige vijanden, die na het vertrek van lord Minto uit Indië onder diens opvolger, lord Moira, hem juist ter verantwoording over zijn beheer naar Europa deden roepen, toen hij de regeling der teruggave vernam. Die teruggave was hem een groote teleurstelling [1]), want hij had de hooge waarde dezer koloniën kunnen inzien en hoopte een nieuwe schitterende parel aan de kroon van Engeland's koloniaal bezit te kunnen hechten. Ook na het omtrent het traktaat van Augustus 1814 ontvangen bericht bleef hij nog hoop koesteren op het behoud der koloniën en toen Napoleon terugkeerde, drong hij in eene groote memorie ook bij het bestuur van Indië in Engeland ernstig daarop aan. Zijn opvolger

[1]) Vgl. Falck, Ambtsbrieven, blz. 112 vlg.

Fendall was evenwel reeds aangewezen en juist gekomen, toen Nahuys als voorlooper der nederlandsche commissarissen-generaal te Batavia voet aan wal zette.

In Mei verschenen ook deze laatsten, in October met zeven oorlogschepen van Texel uitgezeild, maar zonder de noodige „warrants" van wege de engelsche regeering, die hun op een der door een ongeluk vertraagde schepen waren nagezonden en eerst in October 1816 in Indië aankwamen. Die vertraging veroorzaakte allerlei bezwaren, nog vermeerderd door de van weinig vertrouwen in de engelsche beloften getuigende houding der drie heeren en de daarmede evenredig toenemende verbittering van Fendall. Eerst in Augustus kwam het tot de werkelijke overgave van Java en Makassar, terwijl die van Banka en Palembang in November plaats had; die der Molukken hield aan tot het voorjaar van 1817, van Malakka evenals van Padang tot diep in 1818. De vertraging van de teruggave der laatste koloniën hing samen met den terugkeer van den sterk voor handhaving van het engelsche gezag gestemden Raffles, naar Indië teruggezonden als luitenant-gouverneur van het schijnbaar weinig belangrijke maar van ouds engelsche Benkoelen in Maart van het laatste jaar, waarmede voor het nederlandsch gezag op Sumatra en verder in den Archipel een tijdperk vol moeilijkheden aanbrak, die ook in Europa tot hevige aanvallen op de nederlandsche regeering en voortdurende kwestiën met Engeland aanleiding gaven. Eerst in Mei 1819 werd Sumatra's westkust weder voorgoed nederlandsch, maar Raffles zette den engelschgezinden sultan van Palembang, de lampongsche hoofden en andere inlandsche vorsten heimelijk voortdurend tot verzet aan en deed te Palembang de engelsche vlag hijschen. Hij wist in Februari zelfs van een nieuwschen pretendent voor de britsche Compagnie het belangrijke en uitnemend gelegen Singapoera, eigenlijk evenals het betwiste Billiton een nederlandsche onderhoorigheid, te verkrijgen, bestemd om het middelpunt te worden van een reeds in de „Strait Settlements" op Poeloe Penang gevestigd engelsch bezit op het maleische schiereiland en als vrijhaven, gelegen aan den tweeden voornamen toegang tot den Archipel, gevaarlijke mededingster van het veel minder gunstig nabij den anderen toegang gelegen Batavia. Van het Westen uit hoopte hij, door de engelsche regeering in Europa thans oogluikend behandeld, door het bestuur der engelsche Oost-

indische Compagnie meer openlijk beschermd, toch nog zijn levensidcaal, de definitieve vestiging van Engeland's heerschappij in den Archipel, waar hij zich reeds „vertegenwoordiger van het engelsche gouvernement" noemde, te bereiken. Maar het is duidelijk, dat deze wijze van handelen niet volkomen overeenkwam met wat Castlereagh in Juli 1814 noemde het „almost romantic" streven „to serve Holland"; zij verzwaarde zeer de toch niet gemakkelijke werkzaamheid der commissarissen-generaal, van wie de ervaren Van der Capellen (16 Januari 1819) als gouverneur-generaal het gezag overnam, terwijl onder krachtige medewerking van den ervaren Muntinghe, thans Raad van Indië, de door Daendels en Raffles aangevangen of ingevoerde hervormingen in bestuur en kultuurverhoudingen zooveel mogelijk waren volgehouden. Ook in Europa, waar bladen als de „Times" openlijk aandrongen op de „re-expulsion" der Nederlanders „from the Asiatic Islands" en Raffles velen voor zijn denkbeelden en plannen gewonnen had, gaf, niettegenstaande de officieele verloochening en zelfs berisping van zijn handelingen door de engelsche regeering op aandrang van de nederlandsche, de eerste niet toe aan het verlangen der laatste om Singapoera op te geven. Men verdacht de Nederlanders van neigingen om de Engelschen weder van den Archipel uit te sluiten [1]). Zoo bleef de verhouding, hoewel in het algemeen vriendschappelijk, niet zonder gevaar voor verwikkelingen zoolang niet alle moeilijkheden door een nieuw verdrag geregeld waren. Maar dat gevaar zou zeker niet tot ernstige bezwaren aanleiding geven, zoolang de Tory-regeering met Castlereagh aan het hoofd, door Wellington gesteund en door Clancarty in Den Haag vertegenwoordigd, aan het bewind bleef — de regeering, die van 1813 tot 1815 in samenwerking met Willem I de vestiging van het rijk der Nederlanden als een zaak van het hoogste belang voor Engeland had beschouwd en nog geen berouw had van deze staatkunde.

Vrij zeker van Engeland's bescherming, met Rusland en Pruisen door nauwe dynastieke banden verbonden, met het Frankrijk der Bourbons op bevredigenden voet, kon koning Willem I het zelfs wagen de uiterst reactionnaire gezindheid van het door Metternich geleide Oostenrijk door een betrekkelijk vrijzinnige houding te trotseeren,

[1]) Clancarty aan Castlereagh (kopieën Rijksarchief), 1819 passim.

zoo niet openlijk dan toch feitelijk, en zijn rijk getrouw te doen blijven aan de tradities der oude Republiek, die met gehechtheid aan hare overgeleverde instellingen in Europa als een wijkplaats voor de elders bedreigde staatkundige vrijheid gegolden had. Slechts kon dit rijk, zonder vloot van beteekenis, met een leger, dat weinig meer kon doen dan voor korten tijd op de fransche grens mogelijke invallen van die zijde tegen te houden, geen aanspraak maken op de rol eener groote mogendheid zooals de oude Republiek ook in hare nadagen nog mocht heeten: als een der eerste onder de mogendheden van den tweeden rang nam het met eere zijne plaats in, aanzienlijk door zijne dicht opeenwonende nijvere en handeldrijvende bevolking en onder een vorst, die zijne taak waardig scheen te zijn.

HOOFDSTUK III.

HET KONINKRIJK DER VEREENIGDE NEDERLANDEN IN BLOEI.

De eerste moeilijke jaren van den nieuw gevestigden staat waren te midden van allerlei bezwaren toch nog gelukkig voorbijgegaan en al mocht menigeen bedenkelijk het hoofd schudden over de nog op verre na niet bereikte samensmelting der belangen van Noord en Zuid, over de handelwijze der regeering tegenover de roomsche geestelijkheid, over haar gemengd autocratisch-constitutioneel karakter; al mocht bij menigeen de ernstige vraag telkens weder rijzen, of het rijk tegen een eenigszins algemeene europeesche crisis, waarop de revolutionnaire woelingen in Zuid-Europa telkens opnieuw wezen, bestand zou zijn — met ongeveinsde bewondering moest menigeen erkennen, dat de regeering onder de krachtdadige leiding van den thans bijna algemeen geprezen vorst in weinige jaren veel, zeer veel had gedaan om hare bezwaarlijke taak te vervullen, vooral ter bevordering van de stoffelijke welvaart des lands.

Reeds in 1818 verbaasde Van Hogendorp zich op eene reis door Holland en noordelijk Brabant naar Aken [1]) en later naar Brussel [2]),

[1]) Bijdragen, dl. III, blz. 1 vlg.

[2]) Ibid. blz. 136 vlg.

over den hoogen bloei dezer gewesten, de kern des lands, zoo kort nog na de dertig jaren van onheilen, waaraan zij hadden blootgestaan. De heerlijke weilanden, de schoone dorpen, de fraaie buitenplaatsen in het hart van Holland, afgewisseld door tallooze molens, steenbakkerijen, kalkovens en houtzagerijen, het drukke verkeer op de rivieren en kanalen tusschen de handelsteden Amsterdam en Rotterdam deden hem het ook voor deze dingen geopende gemoed volschieten. Amsterdam met zijn thans weder tot 220000 menschen gestegen bevolking mocht kwijnen onder den invloed zijner ongunstige ligging aan een steeds meer verzandend binnenwater als de Zuiderzee en onder de schadelijke werking van de in de eerste plaats voor het Zuiden voordeelige handelswetgeving, zoodat in 1818 het aantal der hier binnenvallende schepen het betrekkelijk geringe getal van 1800 bedroeg [1]); het mocht den reiziger thans nog vooral treffen door de tallooze herinneringen aan vroegere grootheid en door zijne zeer verouderde handelsinrichtingen en handelsgewoonten; de nieuwe Nederlandsche Bank van 1814 mocht in de eerste jaren nog weinig omzetten en zelfs haar kapitaal van 5 mill. slechts met moeite volteekend zien, terwijl de oude amsterdamsche bankinstelling in December 1819 aan uitputting bezweek — er waren teekenen van verbetering. Het kapitaal was er nog altijd zeer aanzienlijk, maar voorloopig had de geldhandel nog steeds de overhand boven den warenhandel, voor welken laatste men verhefling hoopte, wanneer eenmaal het in 1819 begonnen Noordhollandsche Kanaal voltooid zou zijn; dan zou Amsterdam opnieuw zeehaven worden, dan zou ook het nog altijd rijke Noord-Holland opnieuw tot bloei kunnen komen; Amsterdam had reeds een aanzienlijken voorsprong door zijn wederopgekomen handel in granen, garen, hennep, lood, koper, teer, thee, traan, stokvisch, zaden enz. [2]). Voorloopig echter beloofde het omstreeks 40000 zielen tellende Rotterdam, met zijn spoedig weder ontwaakten commissiehandel op Engeland, zijn Maas- en Rijnvaart een snellere ontwikkeling, mits wederom de voor Antwerpen voordeelige tariefregeling het in dezen niet bij de machtig omhoog strevende Scheldestad al te zeer deed achterstaan; het

[1]) Bijdragen, dl. II, blz. 135; dl. III, blz. 113.

[2]) Van den Bogaerde, Proeve, dl. II, blz. 29.

had voorloopig reeds een levendigen handel in aardewerk, steenkolen, krenten, gedrukt katoen, speceryen, tabak, metalen, vooral in ijzerwerk [1]). Antwerpen echter, door de vrije vaart op de Schelde ontslagen van de boeien, twee eeuwen lang aangelegd, herwon snel een graad van bloei, evenarende dien uit de dagen van Karel V; zijn koloniale handel en die in zout, zeep, wijn, olijfolie overtrof spoedig verre dien van Amsterdam en Rotterdam te zamen [2]); zijn kaden en andere havenwerken, onder Napoleon verbeterd, werden ook onder koning Willem I aanzienlijk uitgebreid; zijn handel begon dien van Londen naderbij te komen, al bleef Engeland in het algemeen op handelsgebied nog bovenaan staan.

Van 1824 tot 1827 — het kon met cijfers worden aangetoond — werd de nederlandsche handel met winst, de engelsche daarentegen met verlies gedreven en de vergelijking met Engeland strekte in het algemeen niet te onzen nadeele, terwijl die met Frankrijk zelfs zeer in ons voordeel moest uitvallen [3]). Met cijfers kon ook worden vastgesteld, dat van 1824 tot 1827 de nederlandsche uitvoer van $84^1/_2$ tot bijna 96 mill., de invoer van 46 tot bijna 60 mill. was gestegen en dat in die jaren de handel met $^1/_6$ was toegenomen [4]), waarbij die in uitgevoerd levend vee, in ingevoerde wol voor de lakenfabricage, in uitgevoerde boter en kaas, in- en uitgevoerde granen, zaden, hout, vruchten en landbouwvoortbrengselen, in koloniale artikelen op den voorgrond trad, terwijl die in fabrieksartikelen zoowel voor in- als voor uitvoer een steeds vermeerderend belangrijk bedrag vertegenwoordigde [5]). Nieuwe kanalen en verkeerswegen werden onophoudelijk ontworpen, neen dadelijk ter hand genomen om de voornaamste handelsplaatsen zoowel als het platteland en de kleinere steden te doen deelen in de snel toenemende handelsbeweging. Het Zuid-Willemskanaal tot verbinding van 's-Hertogenbosch en Maastricht werd in 1822 begonnen; het Apeldoornsche-, het Zederik-, het Voornsche kanaal, de Willemsvaart bij Zwolle, de kanalen van Antoing, van Brussel naar Charleroi, van Gent naar Terneuzen en

[1]) Van den Bogaerde, l. l. Vgl. Falck, Ambtsbrieven, blz. 99 vlg.

[2]) White, The Belgic Revolution, vol. I, p. 94; Van den Bogaerde, Proeve, ibid.

[3]) Van den Bogaerde, Proeve, dl. II, blz. 20, 27, 28. Vgl. het werk van Drieling over scheepvaart en handel in het koninkrijk, 1824—1827.

[4]) Proeve, dl. II, blz. 8 vlg.

[5]) Ibid. blz. 29 vlg.

vele kleinere werden gegraven of voorbereid, de verbinding van Maas en Sambre, van Luik en Maastricht door een kanaal, de verbreeding, verbetering of kanaliseering van grootere en kleinere rivieren werden voorgenomen, alles onder leiding van een staf van voortreffelijke ingenieurs als Blanken, Goudriaan en andere leerlingen en medewerkers van de Brunings en van Conrad, soms door particulieren als de Dedemsvaart, het groninger Stadskanaal en andere drentsch-groningsche kanalen [1]). Wegen werden aangelegd en verbeterd in alle gewesten des lands [2]), bruggen werden gebouwd, de plassen in Zuid-Holland en het Koegras werden drooggelegd, de droogmaking van den grooten „slokop", het haarlemer meer, voorbereid. Havens als die van het Nieuwediep werden aanzienlijk verbeterd; ook voor de werken van Brussel en Gent, door de kanalen thans veelbelovende zeehavens, werd gezorgd. Krachtige werkzaamheid heerschte voortdurend aan het departement van waterstaat en handel, waarvan na Repelaer eerst de hertog van Ursel het hoofd was en dat na 1820 met dat van binnenlandsche zaken vereenigd werd. En Zuid en Noord deelden gelijkelijk in de zorgen der regeering.

Vele van die werken mochten toegeschreven worden aan het initiatief van den Koning zelven, die op de belangen van handel, nijverheid, scheepvaart en verkeer een voortreffelijken blik had, maar zeker op de nijverheid nog beter dan op den handel. Hij wilde naar het voorbeeld van Engeland den nederlandschen handel niet meer zooals vroeger maken tot een vrachthandel vooral in vreemde producten, maar hem laten steunen op een sterke inlandsche nijverheid. Deze moest eerst krachtig ontwikkeld worden, dan zou de handel — meende hij — van zelf volgen. Het al te veel op den voorgrond stellen van den handel, altijd den handel, zooals men in het Noorden deed, zou, naar hij vreesde, het voor de nijverheid zoo uiterst geschikte Zuiden vervreemden en van de natie een volk van „bloote kruiers" maken, afhankelijk van het buitenland [3]). Hij was dan ook veelszins de schepper eene nieuwe algemeene nederlandsche nijverheid als grondslag van de neder-

[1]) Vgl. Staring, Voormaals en thans, passim.

[2]) Fokker, in Staatk. Jaarb. 1857, blz. 362 vlg.

[3]) Van Hogendorp, Brieven en Gedenkschriften, dl. V, blz. 106.

landsche scheepvaart. En het scheen, dat hij gelijk zou krijgen. Deze laatste toch toonde na een daling sedert 1818, sedert 1825 een voortdurende vermeerdering, zoodat in 1828 weder de hoogte van 1818 met een getal van 7500 in- en uitgaande vaartuigen bereikt was, met een tonneninhoud van bijna 800000, tegen 550000 in 1824; die door de Sont toonde een stijging aan van 600 schepen in 1818 tot 1050 in 1828 en in het algemeen kon worden vastgesteld, dat in de jaren vóór 1830 de Nederlanden de tweede zeevarende natie der wereld waren, alleen wijkend voor Engeland, dat nog vijfmaal meer schepen bezat[1]), waarbij echter in het oog te houden is, dat Engeland's bevolking op 22 mill. gesteld mocht worden, terwijl die der Nederlanden toen op ruim 6 mill. werd geschat[2]). En de verdeeling dier scheepvaart over de landen van herkomst en bestemming toonde aan, dat de oude nederlandsche wereldhandel zich in dezen vorm weder begon te verheffen, dat niet alleen de groote handelsmetropolen, maar ook kleinere havens als Oostende en Harlingen, als Groningen en Dordrecht, Delfzijl en Termunterzijl, Nieuwpoort en Brugge, Zaandam en Schiedam in het scheepvaartverkeer weder een breede plaats gingen innemen. Eene vergelijking van handel en scheepvaart beiden met die omstreeks 1780, vóór en dadelijk na den vierden oorlog met Engeland, valt dan ook eerder ten voordeele dan ten nadeele van den toestand omstreeks 1830 uit, ook met betrekking tot het Noorden, terwijl die in het thans van de noord-nederlandsche „voogdij" ontslagen Zuiden zelfs geen vergelijking toelaten[3]).

Vooral op de Indiën als débouchés voor de ontluikende nederlandsche nijverheid had de Koning het oog.

Van grooten invloed op de ontwikkeling van handel en scheepvaart scheen te zullen worden de oprichting (29 Maart 1824) van de Nederlandsche Handelmaatschappij, wederom te danken aan het initiatief des Konings. De vrije handel op Oost-Indië, dadelijk na de bevrijding des lands door Engeland opengesteld, had aanvankelijk voor de Nederlanden niet de voordeelen opgeleverd, die daarvan verwacht waren: de engelsche concurrentie, in de jaren

[1]) Van den Bogaerde, Proeve, blz. 13.
[2]) Ibid. blz. 19.
[3]) Ibid. blz. 165/6.

van het engelsche bestuur in Indië zoo goed als onbestreden, had zich daar krachtig genesteld en de toelating ook van de schepen van andere bevriende natiën na Januari 1815, zij het dan onder beperkende voorwaarden, had er nieuwe mededingers geschapen. Ook de bescherming, door de nieuwe regeering meer en meer aan nederlandsche schepen toegekend en zoowel door de commissarissen-generaal als door Van der Capellen gedurende zijn gouverneurschap in protectionistische tariefbepalingen vastgelegd, had den toestand niet verbeterd; evenmin de pogingen der regeering om vrachten en vooral retouren te verschaffen aan de nederlandsche schepen, die in Indië met goederen uit het moederland aankwamen en dikwijls geen lading terug konden verkrijgen. De moeilijkheden met Engeland over de uitvoering van het koloniaal verdrag van 1814 leverden bovendien bezwaren op van allerlei aard, niet het minst naar aanleiding der inbezitneming van Singapoera door de engelsche Compagnie.

De onderhandelingen over een en ander sedert Juli 1820 te Londen gevoerd[1]) tusschen de engelsche regeering, vertegenwoordigd door Castlereagh en Canning, en de nederlandsche, vertegenwoordigd door den sedert 1818 als minister van handel en koloniën opgetreden Falck en den in indische zaken ervaren gewezen commissaris-generaal Elout naast den ambassadeur Fagel, bleven weldra slepen wegens het verschil over Singapoera en de velerlei bezwaren aan eene tot wegneming der herhaalde wrijvingen voorgestelde ruiling van bezittingen verbonden. Nadat in 1821 Palembang, haard van engelsche tegenwerking, door een expeditie ten onder was gebracht en in Januari 1823 de Nederlanders hadden voldaan aan Engeland's eisch tot afschaffing van den slavenhandel, werden in Juni de onderhandelingen tusschen de beide mogendheden hervat, thans door Falck en Fagel met de ministers Canning en Wynn. Men kwam den 17den Maart 1824 tot een traktaat, waarbij ten opzichte van den handel werd vastgesteld, dat Engeland op den voet der meest begunstigde natie tot de vrije vaart in Indië werd toegelaten en de Nederlanden dezelfde rechten in de engelsche koloniën zouden genieten; andere natiën zouden wel worden toegelaten maar hoogere rechten betalen, mits niet hooger dan het

[1]) Vgl. Gedenkschriften van Van der Duyn en Van der Capellen, blz. 309 vlg.; Falck, Ambtsbrieven, blz. 112 vlg., 148 vlg., 180 vlg.

dubbele van de gewone rechten; alleen van Ambon, Banda en Ternate met onmiddellijke onderhoorigheden bleven de Engelschen uitgesloten, opdat het monopolie van den speceryhandel voor de Nederlanders behouden zou blijven. Omtrent het bezit werd bepaald, dat de weinig meer opleverende nederlandsche vestigingen in Voor-Indië, thans geheel en al door de engelsche nederzettingen overvleugeld, zouden worden afgestaan evenals het reeds lang verengelschte Malakka met zijn onderhoorigheden, terwijl ook de engelsche heerschappij op Singapoera werd erkend. Daarentegen kwam het oud-engelsch bezit Benkoelen met fort Marlborough benevens het eiland Billiton, waarop Engeland eenige aanspraak maakte, in nederlandsch bezit en Engeland zag af van verdere bemoeiingen met Sumatra, waar het geen kantoren zou mogen oprichten en geen traktaten mogen sluiten, terwijl het zich verbond bezuiden Singapoera geen kantoren te vestigen. Geen afgestane bezittingen mochten aan andere mogendheden worden overgedragen en bij het verlaten ervan zouden zij dadelijk door de tweede mogendheid worden bezet; eindelijk zou Engeland 100000 pond krijgen als vergoeding voor de gedurende zijn beheer gemaakte kosten.

Zoo kwam aan de bezwaren tegenover Engeland en zijn indischen handel een einde, voorloopig ten minste. Dit laatste moet gezegd worden met het oog op het niet noemen van Borneo, op welks noordelijk deel de Engelschen eenige aanspraak hadden, en op de bepalingen over Atjeh, met welk rijk Engeland in 1819 een verdrag had gesloten, dat evenwel thans nog gewijzigd zou worden en welks voortdurende onafhankelijkheid door de nederlandsche regeering werd toegezegd; bovendien konden uit den snel opbloeienden handel van het aan een der toegangen tot den Archipel gelegen Singapoera nieuwe moeilijkheden aan dezen kant voortkomen. Falck verwisselde zijn ministerspost met dien van ambassadeur te Londen en werd in zijn ministerie vervangen door Elout.

In verband nu met dit verdrag en tot aanmoediging der vrije vaart onder de nederlandsche vlag, tot bevordering ook van de nederlandsche nijverheid door vergemakkelijking van den uitvoer naar Indië zonder tot „uitsluitende verbodsstelsels" voor andere natiën over te gaan, werd op raad van den naar Europa gekomen Muntinghe, die met het onderzoek naar de handelstoestanden in Indië belast was, eenige dagen later eene van den staat geheel

onafhankelijke partikuliere maatschappij opgericht[1]), die alleen „handel en vrachtvaart" beoogde, „hetzij voor eigen rekening of in commissie voor anderen", maar zonder eenig aandeel in bestuurszaken, dus zonder eenig recht van grondbezit of souvereiniteit zooals de oude Compagnie had bezeten — een zuivere handelmaatschappij, een naamlooze vennootschap met een kapitaal van minstens 12 en hoogstens 24 mill. in splitsbare aandeelen van *f* 1000, terwijl de Koning, die zelf voor 4 mill. inschreef, voor 20 jaren $4^1/_2$ % interest waarborgde. De inschrijving was zeer levendig en steeg tot $69^1/_2$ mill., waarop het grondkapitaal tot 37 mill. werd verhoogd. De Maatschappij werd, om geen keus te doen tusschen de drie voorname handelssteden, in Den Haag gevestigd maar Amsterdam, Rotterdam, Dordrecht en Middelburg ontvingen toezegging van een vast aandeel in de bevrachtingen, mits de voorwaarden er niet te bezwarend werden gemaakt.

De maatschappij, die hare relatiën aanvankelijk ook over China, de Levant en Amerika uitbreidde, werd, in weerwil van de bepalingen, die haar geheel van den staat afgescheiden moesten houden, reeds dadelijk zeer door de regeering begunstigd bij hare eigen verschepingen naar Indië, door toekenning in 1827 van het recht op den alleenverkoop van opium op Java, enz. maar zij leverde in de eerste jaren voor hare aandeelhouders zware verliezen op, al werd de algemeene scheepvaart voor het oogenblik werkelijk levendiger[2]): de engelsche concurrentie in de Levant en Zuid-Amerika zoowel als in China bleek zoo zwaar, dat de maatschappij spoedig hare werkzaamheid in die streken moest eindigen en zich uitsluitend tot Oost-Indië moest beperken. Zoo schenen aanvankelijk Van Hogendorp en andere tegenstanders der maatschappij, vooral van haar verband met de regeering des lands, gelijk te zullen krijgen in hunne meening, dat dergelijke groote lichamen het particulier streven zouden belemmeren. Hare moeilijkheden werden nog grooter, toen de kwijnende staat van Indië onder den op vorstelijken voet regeerenden Van der Capellen[3]), het gevolg van de moeilijke

---

[1]) Tydeman, De Nederl. Handelmaatschappij (Amst., 1867).

[2]) Van den Bogaerde, Proeve, dl. II, blz. 135.

[3]) Over zijn bestuur het boek van Spengler (1863); Doornik, Vrijmoedige gedachten over Nederlands Indië en over de regering van den gouverneur-generaal (Amst. 1826).

omstandigheden in de eerste jaren na de overneming, van de noodzakelijk te bestrijden uitgaven, van de even noodzakelijke expeditiën naar allerlei deelen van het Archipel tot bevestiging van het geschokte aanzien van het nederlandsch gezag, van een zeer slecht muntstelsel en een zeer verward en bovenmatig royaal financieel beheer, verergerde nog door mislukte oogsten en cholera-epidemieën en vooral door het uitbreken in Juli 1825 van den opstand in het Djokjasche onder leiding van den zeer invloedrijken en reeds lang tegen het europeesche gezag gestemden javaanschen prins, Dipo Negoro, een der voogden van den minderjarigen sultan [1]). Deze opstand, uitgelokt zoowel door de toenemende macht van hebzuchtige chineesche tolgaarders als door het onhandig optreden van den assistent-resident Chevalier tegenover den trotschen javaanschen prins, strekte zich weldra uit over bijna geheel Midden-Java en kon onder den luitenant-gouverneur-generaal De Kock noch door onderhandeling noch door een krachtig maar met onvoldoende macht gewapend optreden van generaal Van Geen worden onderdrukt. Onder leiding van den bekwamen en energieken Dipo Negoro en zijn dapperen veldheer Sentot werd aan de nederlandsche troepen meer dan een nederlaag bereid. Van der Capellen, wiens gouverneurschap tot zoo ernstige teleurstellingen had geleid en die noch met het traktaat van 1824 noch met de Handelmaatschappij ingenomen was, werd dan ook met het einde van 1825 vervangen door Du Bus de Ghisignies, een Belg, goed bekend met de wenschen en behoeften der belgische nijverheid, als commissaris-generaal met den legerbevelhebber De Kock als feitelijk hoofd der regeering, die deze reeds na het vertrek van Van der Capellen waargenomen had; ook Muntinghe ontving in 1827 zijn ontslag als raad van Indië. De gevaarlijke opstand zou onder Du Bus en De Kock nog jaren duren en op den bloei van Indië zoowel als op dien der Handelmaatschappij en daardoor op dien van den nederlandschen handel in het algemeen een belemmerenden invloed oefenen.

Een tegenhanger van deze oostindische compagnie in nieuwen vorm had de groote amerikaansche compagnie moeten worden, die haar hoofdzetel had moeten hebben te Amsterdam, haar hoofd-

[1]) Vgl. daarover: Louw en De Klerck, De Java-oorlog (Batavia, Den Haag, 1894 vlg.).

depôt te Curaçao, dat van de verwikkelingen in Spaansch-Amerika veel voordeel had getrokken, en zou werken met een kapitaal van 5 millioen, waarvan de Koning zelf 2 millioen zou inschrijven. Ook hier bestonden groote plannen en de doorgraving van de landengte van Nicaragua — wanneer die van Panama, waarvan ook in dezen tijd sprake was, niet doorging — werd reeds door den generaal Verveer, een der bekwaamste ingenieurs der Nederlanden, in het oog gevat. Maar de staatkundige gebeurtenissen, die spoedig volgden, beletten de uitvoering dezer verdere plannen [1]).

Met de nederlandsche nijverheid stond de overzeesche handel naar de bedoeling des Konings dus in nauw verband. Voor haar had hij de meeste zorg over, aangezien èn tijdens de napoleontische heerschappij èn in de eerste jaren der vereeniging haar toestand alleszins verbetering behoefde [2]). Een „nijverheidsfonds" van één millioen jaarlijks was op de begrooting geplaatst om, waar het noodig scheen, de nijverheid aan te moedigen door leeningen, voorschotten en geldelijken steun in het algemeen. De nijverheidstentoonstellingen te Gent in 1820 [3]), te Haarlem in 1825, te Brussel in Juli 1830, waartoe de regeering het initiatief nam en hare krachtige medewerking verleende, gelijk zij gewestelijke en plaatselijke besturen tot medewerking aanzette en fabrikanten en uitvinders, ook de kunstnijveren door medailles, door aankoopen en door organisatie eener verloting aanmoedigde, waren zeer nuttig om de behoeften der inlandsche nijverheid te leeren inzien en hare krachten te meten. De deelneming was groot: te Gent waren 560 inzenders, te Haarlem en te Brussel reeds het dubbele getal en de gebleken aanzienlijke vooruitgang der nijverheid in het verloop van telkens vijf jaren kon goeden moed voor de toekomst geven. In verband daarmede stond het zich ontwikkelende onderwijs op het gebied van nijverheid en toegepaste kunst, waarvoor hier en daar scholen werden opgericht, zich aansluitend bij de talrijke teekenscholen, bij de beide teekenacademiën te Antwerpen en Amsterdam, bij de bestaande natuurkundige genootschappen uit de 18de eeuw. Vooral de tentoonstelling

[1]) Corresp. van den engelschen gezant Bagot met zijne regeering 15 April en 22 Juli 1828 (kopieën Rijksarchief).

[2]) Van den Bogaerde, Proeve, dl. II, blz. 173 vlg.

[3]) Falck, Ambtsbrieven, blz. 70 vlg.

te Brussel toonde een „ongeloofelijke progressie", verre boven de verhouding der vermeerdering van bevolking, zoodat men ze met die te Parijs dorst vergelijken en duizenden vreemdelingen haar kwamen bewonderen [1]).

De vlaamsche, brabantsche en henegouwsche vlas-, garen- en linnennijverheid, de weder oplevende kantindustrie van Brabant en Vlaanderen, de haarlemsche en gentsche bleekerijen, de noordnederlandsche touwslagerijen en zeildoekfabrieken, de leidsche, haarlemsche, brugsche, doornikssche en verviersche fabrieken van lakens en andere wollen stoffen, de baarnsche, utrechtsche, deventersche, bossche en doornikssche tapijtfabrieken, de gentsche en brusselsche katoenspinnerijen, weverijen en drukkerijen, de vlaamsche, brabantsche en leidsche lint- en bandfabrieken, de brusselsche galanteriebewerking, de amsterdamsche en vlaamsche lederfabrieken, de ijzersmelterijen in Luxemburg en Namen, de luiksche, luxemburgsche, namensche en gentsche ijzerfabrieken, de henegouwsche en namensche messenmakerijen, de gentsche fabrieken van metaaldraad, de doornikssche en brusselsche boekbinderijen, de glaswerken van Charleroi en Delft, de noordnederlandsche tinwerken, de zaansche, brusselsche, geldersche en luiksche papiermolens, de scheikundige bereiding van verfstoffen, lijm, lak, enz. te Gent en Brussel, de zeepziederijen en zeepfabrieken, de werktuigfabrieken te Luik, Gent, Bergen en Doornik, de fabrieken van wis- en natuurkundige instrumenten te Amsterdam, Den Haag, Delft, de haarlemsche, amsterdamsche, leidsche, brusselsche boekdrukkerijen, de fabrieken van muziekinstrumenten, de henegouwsche glasfabrieken, de marmer- en natuursteenfabrieken van het Zuiden, de steenfabrieken aan de rivieroevers in het Noorden, de diamantnijverheid te Amsterdam, de brusselsche en doornikssche porseleinfabrieken, de brusselsche en gentsche rijtuigmakerijen toonden, dat de nijverheid, die in de zuidelijke provinciën ontegenzeggelijk bloeide, met name in Brabant, Vlaanderen en Luik, ook in Holland zich weder aanzienlijk ging verheffen.

In vele artikelen, vooral van manufacturen en metaalwerken, kon tegen 1830 reeds de concurrentie met Engeland, in andere, van weelde en kleeding, die met Frankrijk gemakkelijk worden volgehouden. Het in Engeland opgekomen stoomwerktuig en de te

[1]) Van den Bogaerde, l. l. blz. 227 vlg.

Maastricht uitgevonden gasverlichting begonnen een belangrijke plaats in de nijverheid in te nemen en werd ook hier te lande reeds op allerlei wijze aangewend. Op het gebied van het mijnwezen gold het Zuiden voor een der eerste landen in Europa. En nog ieder jaar nam het fabriekwezen in beteekenis toe [1]). In 1828/30 werden in de provincie Luik bij de 100 reeds bestaande wel 92 nieuwe stoomwerktuigen opgericht en een stoomketelfabriek gebouwd; de steenkolenmijnen in het Zuiden en Zuidoosten werden in steeds grooter getal bewerkt, allerlei fabrieken van metaalwerken verrezen: in Namen werden in die jaren 19 nieuwe steenkolenmijnen, elf ijzermijnen en twee loodmijnen geopend; in Henegouwen kregen behalve de 21 mijnen, die reeds van 1818 tot 1828 werden geopend, in 1829 nog 9 mijnen, op één na allen steenkolenmijnen, concessie; in 1830 aldaar nog 5, terwijl het aantal nieuwe fabrieken en trafieken alleen in deze provincie in dit jaar 77 bedroeg. In Luxemburg steeg het aantal eveneens snel en voortdurend; in Antwerpen begonnen Mechelen en Lier naast Brussel aan weelde- en modeartikelen aanzienlijke hoeveelheden te leveren; in de kleinere steden van Vlaanderen en Brabant ging het evenzoo; in Groningen en Holland bloeide de scheepsbouw, in Gelderland op de Veluwe de papierfabricage en in den Achterhoek de looierijen, spinnerijen en bleekerijen; in Friesland nam de scheepsbouw toe en werd aan boter en kaas steeds meer uitgevoerd; de steenbakkerijen in Overijsel en Utrecht, de meekrapfabrieken in Zeeland beleefden goede dagen; in alle provinciën kwamen nieuwe pletterijen en gieterijen, olieslagerijen en brouwerijen op en werden nieuwe trafieken en fabrieken van allerlei aard in werking gebracht.

De eerste stad van nijverheid was het uit zijn lang verval weer herrijzende [2]) Gent, de schilderachtige hoofdstad van Oost-Vlaanderen, door het terneuzensche kanaal thans zeestad, met zijn 66 katoenspinnerijen en 35000 werklieden, zijn talrijke suikerraffinaderijen, zijn groote werktuigenfabriek. Dan volgde Luik met zijn overwegende metaalnijverheid en zijn steenkolenmijnen, waarvan 60000 menschen leefden. De groote werktuigfabrieken van Seraing, in 1816 door de gebroeders Cockerill gevestigd, ontvingen nieuwe kapitaalkracht,

[1]) Van den Bogaerde, blz. 261 vlg.

[2]) Bergmann's Gedenkschriften, l. l. blz. 111 vlg.

toen de Koning zelf de aandeelen van James kocht en met John de reeds 2500 arbeiders tellende inrichting tot hooger bloei hielp verheffen. Vooral in het Zuiden ging de nijverheid jaarlijks met reuzenschreden vooruit, geholpen door de met zorg ingerichte beschermende tarieven en de begunstiging van den uitvoer naar Oost-Indië, waar in Juni 1829 de tentoonstelling te Weltevreden werd gehouden [1]) met het doel om de kooplieden en fabrikanten van het moederland te wijzen op de voortbrengselen en behoeften der koloniën. De brusselsche tentoonstelling van 1830 was een ware triomf voor de regeering en hare nijverheidspolitiek; de door deze ontwikkeling krachtig omhoogstrevende burgerklasse in België, met name in Vlaanderen, had geen woorden genoeg om den verlichten vorst te prijzen, die, zooals op een gentsche medaille van 1829 naar waarheid te lezen stond: „industriam adprobat, excitat, praesidio tutatur".

Beschermend trad de regeering ook op ten behoeve der uit het niet weder op te heffen zeevisscherijen [2]): premiën werden uitgeloofd, accijnsvrijdom werd verleend aan haring- en kabeljauwvisscherij. De zeevisscherijen bereikten dan ook spoedig weder de oude hoogte. Maar men ging te ver met bescherming en reglementeering onder leiding van het herleefde Collegie van de Groote Visscherij, dat door de wet van 1818 [3]) allen haringinvoer deed verbieden en aan de visscherij in buizen het monopolie van kaken toestond, zeer tot ergernis der door dit verbod en dat monopolie benadeelde kustvisschers; het reglement van 1822 stelde een „netwerk van dwingende en beperkende bepalingen" op, dat den ondernemingsgeest en het persoonlijk optreden der visschers belemmerde en hun tot in de kleinste bijzonderheden voorschreef, hoe zij vissehen moesten en hoe de visch moest worden behandeld. Het aantal buizen, in 1814 weder 100, steeg in 1830 wel tot 173, nadat eene groote reederij uit Emden naar Enkhuizen was overgegaan, maar het gelukte toch niet om de prijzen der haring hoog te houden en tegelijk de vangst zooveel mogelijk uit te breiden; ook de in 1824 opgerichte amsterdamsche haringreederij kon dit doel niet bereiken

[1]) Van den Bogaerde, l. l. blz. 231 vlg.
[2]) Beaujon, blz. 228 vlg.
[3]) Ibid. blz. 324 vlg.

en de haringvisscherij wilde maar niet krachtig opbloeien tegenover de overmachtige schotsche, duitsche en noorsche visscherij, die in den franschen tijd den hollandschen haring geheel van de markt had gedrongen. Met de walvischvangst, die de Koning in 1824 door de oprichting eener maatschappij te Harlingen hoopte te doen herleven, wilde het, in weerwil van het ook hier toegepaste premiestelsel, in het geheel niet vlotten; groote verliezen werden hier voortdurend geleden. Beter ging het met de friesche palingvisscherij, die den handel in deze visch zeer deed toenemen en jaarlijks voor meer dan 300000 pond deed uitvoeren [1]).

Wat den landbouw aangaat, ook hierover werd met zorg, met al te veel zorg soms gewaakt [2]). De landbouwcommissiën uit den tijd van Schimmelpenninck en koning Lodewijk waren voor het Noorden na de bevrijding dadelijk opnieuw ingericht en werden in 1818 ook voor het Zuiden ingevoerd onder leiding van den ouden directeur-generaal van den landbouw Kops, thans tevens benoemd tot hoogleeraar in de landhuishoudkunde te Utrecht; de paardenfokkerij werd aangemoedigd; de veepest werd krachtig bestreden met hulp van het „fonds van den landbouw", dat voor afgemaakt vee schadevergoeding gaf; ook de oprichting in 1821 van de veeartsenijschool te Utrecht moest in deze richting werken. De gewestelijke besturen kwamen voortdurend door allerlei maatregelen den landbouw te hulp, vooral toen, na de eerste werkelijk voordeelige jaren, in 1819 de graanprijzen bij behoorlijke oogsten sterk gingen dalen ten gevolge van de hooge invoerrechten in vele landen, die den afzet zeer belemmerden. De klachten werden in de noordelijke provincien steeds luider [3]), en men riep daar voortdurend om bescherming, om krediet voor den verarmden landbouwer. In het Zuiden, met name in Luxemburg, werd zeer geroemd over de zorgen der regeering, die hier zoowel als in de vroeger zoo goed als waardelooze Kempen en de antwerpsche heidestreken veel deed voor ontginning van heide en bosch en zelfs op de rotsen der Ardennen een begin van landbouw wist te doen ontstaan [4]).

[1]) Van den Bogaerde, Proeve, blz. 271.
[2]) Blink, Geschiedenis van den landbouw in Nederland, dl. II, blz. 292 vlg.
[3]) Vgl. het Rekwest en inlichtende Memorie van de landbouwers in Groningen uit 1828.
[4]) Van den Bogaerde, Proeve, blz. 297.

De zware rivierwatervloeden van 1820 in Gelderland, Noord-Brabant en Zuid-Holland berokkende wederom veel schade, vooral in de Bommeler- en Alblasserwaarden. Nog erger waren de overstroomingen van 1825, die Noord-Holland, Friesland, Overijsel, Drente en Gelderland zeer teisterden door het over de dijken instroomende zeewater en bijna 400 menschen met ruim 700 paarden, 17000 stuks rundvee en 7000 schapen wegspoelden — een schade van 4 mill. en meer. De natte jaren en slechte oogsten van 1828 tot 1830 veroorzaakten ook weder veel verlies.

De regeering trachtte door protectie-maatregelen den dikwijls treurigen toestand te verbeteren en het afnemen van de pacht en koopprijzen der landerijen tegen te houden. Zij voerde granen uit de Oostzee aan, beperkte den uitvoer en stelde in 1822 een commissie in om te onderzoeken, wat er te doen was tegen de voortdurende daling der graanprijzen. Ofschoon een aanzienlijke minderheid dier commissie met Van Hogendorp algeheele vrijheid voor den graanhandel verlangde als het eenig afdoende middel tot herstel, voerde de regeering op advies der meerderheid een schaalstelsel in met afwisseling der rechten naar mate van den loop der prijzen [1]). Dit stelsel werkte voor den landbouw, in het bijzonder voor den graanbouw, voor het oogenblik wel voordeelig en bevorderde de stijging der prijzen, maar het belemmerde den handel, zeer tot ergernis der aan belemmering niet gewende handelaars uit het Noorden, terwijl men niet kon loochenen, dat de thans weder bloeiende graanbouw toch bij dat alles slechts een kunstmatig leven leidde. De zorg voor betere land- en waterwegen en voor goede bedijking, de ontginning van veen- en moerasgronden vooral in het Noorden voegden intusschen telkens weder nieuwe terreinen bij de oude en schonk den landbouw nieuwe ontwikkeling.

Naast al deze zorgen voor de bevordering der welvaart mag ook gewezen worden op wat de regeering, hetzij onmiddellijk, hetzij door haren steun aan particulieren voor de armen deed. De armenwet van 1818, die hoofdzakelijk slechts het „domicilie van onderstand" regelde door de plaats van geboorte of een vierjarig verblijf daarvoor aan te wijzen en tot zware misbruiken aanleiding gaf, was een nieuwe maar minder gelukkige poging om deze moeilijke zaak

[1]) Blink, l. l. blz. 302.

op bevredigende wijze te regelen. Het is geen wonder, dat men in andere richting naar verbetering zocht. De energieke oud-generaal Van den Bosch richtte in 1818 met hulp van prins Frederik, Kemper, Van Hogendorp en anderen de Maatschappij van Weldadigheid op, die door landbouwkoloniën voor de armen de armoede langs staathuishoudkundigen weg hoopte te bestrijden en in Frederiksoord werkelijk aan velen een nuttigen werkkring verschafte, al ging de stichter te ver in zijn idealen. Omstreeks 1830 telde men op een bevolking van ruim 6 millioen nog geen 50000 armen.

En niet alleen op den stoffelijken bloei des lands hield de werkzame Koning — want hij was het, die de gansche regeeringsmachine ook in deze dingen dreef — bij voortduring het oog gevestigd. Ook kunst en wetenschap hadden veel aan hem te danken en de nederlandsche taal en letteren heeft hij krachtig gesteund, vooral in hare pogingen om door te dringen in het Zuiden, opdat eenmaal het Nederlandsch ook voor dat deel van het koninkrijk de nationale taal zou worden, iets wat den sedert 1795 nog sterker dan vroeger verfranschten Belgen van de hoogere en zelfs van de middelklasse een doorn in het oog bleef. Dat dit voor de toekomst het doel was, viel niet te ontkennen maar voorloopig huldigde de regeering nog het tweetalig stelsel en ontzag zooveel mogelijk de in het Zuiden diep in het leven der ontwikkelde klassen ingedrongen fransche taal, gelijk zij ook het Duitsch in de duitsch-sprekende deelen van Limburg en Luxemburg erkende. Eerst met 1823 werd, na vier jaren van waarschuwing aan de ambtenaren, het Nederlandsch in geheel Vlaamsch België tot eenige officieele taal verheven in het belang ook der lagere bevolking, die $^3/_4$ van het geheele zielental omvatte en slechts bij uitzondering het Fransch verstond. De regeering bleef in de Eerste Kamer het Fransch uitsluitend, in de Tweede Kamer en den Raad van State de beide talen toelaten, hield met de waalsche gewesten briefwisseling in het Fransch, gaf ook de Staatscourant in beide talen uit, liet het nieuwe burgerlijk wetboek in beide talen opstellen, de openbare akten in de waalsche en duitsche streken in die beide talen opmaken en eveneens in die talen aldaar rechtspreken gelijk ook het lager en middelbaar onderwijs er in die talen werd gegeven. Maar bij al die concessiën hield toch de regeering het einddoel in het oog: op den duur den „franschen" geest in het Zuiden door den „nationalen" geest te ver-

vangen en dit vooral door de handhaving van het Nederlandsch, de taal van bijna 5 der $6^1/_2$ millioen inwoners, als de hoofdtaal des lands [1]).

De aanstelling van hollandsche geleerden aan de hoogescholen ook van het Zuiden, naast duitsche liever dan fransche, moest in deze richting medewerken: Mahne, Schrant, Van Breda en Thorbecke te Gent [2]), Holtius te Leuven, Kinker en Ackersdijk te Luik hielden er den naam der nederlandsche geleerdheid hoog, maar verreweg de meeste hoogleeraren waren daar toch Belgen, Vlamingen zoowel als Walen. Het tweetalig stelsel werd bij het Hooger Onderwijs in het Zuiden feitelijk gehuldigd, al werden nog, zooals overal in Europa, de meeste colleges in het Latijn gegeven. Nieuwe leerstoelen werden opgericht, aan ieder der zes universiteiten, in wetenschappen als staathuishoudkunde, statistiek, werktuig- en toegepaste scheikunde, bosch- en mijnbouw [3]); de observatoria te Leiden en Utrecht werden door de regeering van nieuwe instrumenten voorzien, een groot observatorium zou te Brussel verrijzen; bibliotheken en laboratoria, kabinetten en wetenschappelijke musea werden opnieuw georganiseerd en verrijkt door aankoop en schenking op groote schaal van boeken en handschriften, van geheele verzamelingen zelfs van bijzondere personen. Zoo konden de nederlandsche universiteiten zich weldra weder met die van het buitenland meten, roem dragend op Wyttenbach en Van Lennep, Cras en Brugmans, Haus en Warnkönig, Wageman en Cassel, op Van der Palm in de theologie, Van Hemert en Kinker in de kantiaansche wijsbegeerte, op den platonist Van Heusde, den kenner der oostersche letteren Hamaker, den plantkundige Reinwardt, den geneeskundige Suerman, den jurist Kemper en vele anderen. De wetenschappelijke studie der nederlandsche taal- en letterkunde werd door de oprichting van afzonderlijke leerstoelen aan alle hoogescholen krachtig gesteund;

[1]) Vgl. Josson, Onthullingen over de Belgische Omwenteling van 1830, blz. 93 vlg.

[2]) Vgl. Fredericq, Thorbecke voor 1830 ('s-Gravenhage, 1906), blz. 42 vlg. Daar ook vele bijzonderheden over de werking der wet H. O. omstreeks 1825—1830. Verder Thorbecke, Bedenkingen over de hoogescholen en het Acad. onderwijs van de Letterk. Fac. te Gent (Gent, 1828); Van der Palm, Herinnering van den academischen leeftijd (Leiden, 1828).

[3]) De Keverberg, Du royaume des Pays-Bas, vol. I, p. 199 suiv.

die der nederlandsche geschiedenis niet alleen door het onderwijs daarin en door de verdere ontwikkeling van het reeds in Maart 1814 herstelde rijksarchief in Den Haag onder leiding van den bekwamen Hendrik van Wijn als „'s lands archivarius", door de aanstelling van den ijverigen voortzetter van Wagenaar's Vaderlandsche Historie, Martinus Stuart, tot „'s lands historieschrijver" maar ook door het voorbereiden eener groote bronnenverzameling voor de algemeene geschiedenis des lands in verband met eene betere inrichting van de archieven van provinciën, steden, gemeenten en corporatiën en eindelijk in 1827 door de benoeming eener commissie tot uitgave van de „Scriptores rerum belgicarum", dit laatste blijkbaar in navolging van wat Pertz en de zijnen voor Duitschland hadden gedaan. Zoo wilde de regeering bevorderen „vaderlandsliefde, burgerdeugd en instandhouding van het nationaal karakter", waarbij zij de beoefening der nationale geschiedenis, taal en letteren als een der belangrijkste middelen erkende.

Het lager onderwijs werd ten krachtigste bevorderd [1]), vooral in het in dit opzicht lang verwaarloosde Zuiden, waar het bij de invoering der hollandsche schoolwet, „de laatste knoop op den band, die alle onderdanen omslingert", en nog in de eerste jaren daarna alle zorg noodig had. Tusschen 1815 en 1830 werden er 1146 staatsscholen gebouwd, meer dan $^1/_4$ van die, welke in het laatste jaar in België te vinden waren, werden honderden nieuwe onderwijzers van staatswege aangesteld en stegen de jaarwedden met het dubbele van haar bedrag in het eerste jaar; de kweekscholen te Lier en elders dienden evenals de normaalscholen en andere dergelijke inrichtingen in de hoofdplaatsen voor opleiding van onderwijzers [2]). In 1825 waren er in het koninkrijk nog wel ruim 240000 kinderen en volwassenen van alle onderwijs verstoken, waarvan ruim 228000 in België, maar dat getal nam jaarlijks af en men kon met die en andere cijfers naar waarheid zeggen, dat nergens in Europa zooveel voor het onderwijs in al zijn takken werd gedaan.

Ook voor de ontwikkeling der kunst in de landen van den

[1]) De Keverberg, vol. I, p. 160 suiv. Vgl. Thorbecke, Over het bestuur van het onderwijs in betrekking tot onze aanstaande wetgeving (Zutphen, 1829); Falck, Ambtsbrieven, blz. 54/5.

[2]) Josson, blz. 87.

leidschen Lucas en der Van Eycken, van Rembrandt en Rubens, Van Dijck en Frans Hals had de regeering oog en beurs geopend. Teeken-, muziek- en schilderscholen verrezen in alle voorname steden; te Amsterdam en Antwerpen werden schilderakademies ingericht; kunstenaars van aanleg werden vanwege de regeering ondersteund door hun gelegenheid te verschaffen om zich op reizen naar Italië te ontwikkelen, door wedstrijden, door aankoop hunner werken; musea werden in staat gesteld om hunne kunstschatten en verzamelingen van wetenschap te verrijken en de Koning zelf zoowel als de begaafde Koningin en de voor de schilderkunst persoonlijk veel gevoelende Prins van Oranje lieten zich in dit opzicht persoonlijk niet onbetuigd [1]). De jonge mechelsche beeldhouwer Louis Royer, de noord-nederlandsche historieschilder Pieneman en zijn talentvolle zoon, de jonge antwerpsche historieschilder Wappers verhoogden den roem van het nieuwe koninkrijk en vooral in het Zuiden met zijn artistiek aangelegde bevolking scheen de toekomst in dit opzicht veel te beloven.

Daarentegen bloeide de dichtkunst meer in het Noorden, terwijl in het Zuiden het overmatig gebruik der aangeleerde fransche taal door de ontwikkelden en der half verwilderde vlaamsche, waalsche en duitsche dialecten voorloopig nog alle letterkundige beweging zoo niet belemmerde dan toch bemoeilijkte. De talentvolle Bilderdijk [2]), in de eerste jaren na het ook door hem met gejuich begroete herstel der onafhankelijkheid op het toppunt zijner ontwikkeling, hij, de dichter-held, „die een volledige wereld in zich omdroeg" [3]), toonde zijn meesterschap over den vorm, zijn diepte, zijn weelderige verbeelding, zijn ruigen spot, zijn ontvankelijk gemoed nog steeds in menige hartstochtelijke uiting van lyrischen aard, in zijn wijsgeerig dichtstuk „de Dieren", in zijn meesterlijken „Ondergang der Eerste Wareld", in zijn „Muis- en Kikvorschkrijg", in zoo menig satiriek vers van zijn laatsten tijd; teleurgesteld in zijn verwachtingen van eer en roem, van wetenschappelijken naam,

[1]) De Keverberg, vol. I, p. 156.

[2]) Kollewijn, Bilderdijk, zijn leven en werken, dl. II, blz. 40 vlg.; Dagboek van Willem de Clercq, blz. 56.

[3]) Bijvanck, De jeugd van Da Costa (Leiden, 1894/6), dl. I, blz. 38 vlg.; Dagboek van Willem de Clercq, blz 28 vlg.

te hoog en te diep voor zijn volk, dat hem niet of weinig las, verontrust door den tijdgeest, plaatste hij zich met zelfbewuste kracht, met fellen haat tegenover zijn tijdgenooten, slingerde zijn hartstochtelijke banvloeken en scheldwoorden in dicht en proza tegen allen en alles, tegen regeering en wetenschap, kunst en letteren, wijsbegeerte en staatkunde zijner dagen. Hij vestigde zich in 1817 te Leiden, waar hij als privaat-docent aan de herboren hoogeschool de vaderlandsche geschiedenis op zijn wijze, in scherpe tegenstelling met zijn tijd en met de nieuwere begrippen, „juridisch, critisch, diplomatisch in een geheel nieuwen trant", vol diepen eerbied voor de groote prinsen van Oranje en vol minachting voor de tegenstrevende kooplieden-Staten, voor een klein maar eerbiedig luisterend gehoor ontvouwde. Zijne lessen, bepaaldelijk gericht tegen de „diepe onkunde", het „grof ongeoefend verstand" van het „onwetend waanwijs gekjen" Wagenaar, tegen den geest der „revolutie", tegen de lauwe, hartstochtlooze vrijzinnigheid en zelfgenoegzaamheid van zijn eigen dagen, wekten weerklank in het gemoed dier jongeren: Da Costa, Capadose, Willem en Dirk van Hogendorp, Groen van Prinsterer, Wap, Jacob van Lennep. Ook als taalkundige trad hij op tegenover de „bastaardtaal", de „apenspelling" van zijn persoonlijken vijand Siegenbeek, in verwijderd verband met de denkbeelden van een Grimm en een Hoffmann von Fallersleben, van den jongen en voor de nederlandsche taal van liefde blakenden Zuidnederlander Jan Frans Willems. Als dichter verhief hij zich tegen de school van Feith en Loots, van Helmers en Tollens. Hij goot de fiolen van zijn machtigen toorn uit over den „slechten en domkoppigen" Borger, over den „judas" Nicolaas van Kampen, den „verwaten" Van der Palm, den „ingebeelden" Kemper, den „pedanten taalbederver" Siegenbeek, het „verdraaid en krom geslacht" der Kinkers en Van Hemerts, der jongeren van Kant en Fichte. Zijn laatste hopeloos verbitterde levensjaren bracht de hartstochtelijke grijsaard in Haarlem door, nog steeds dichtend en scheldend, totdat in 1829 zijn ontzagwekkende werkkracht bezweek en hijzelf na twee jaren zijn veelbewogen leven in gewilde eenzaamheid eindigde. Hij is de groote, in zijn tijd niet erkende letterkundige figuur van het jonge koninkrijk. Zijn school, waaruit de als dichters middelmatige Van der Hoop en Wiselius en zijne vrouw Katharina Wilhelmina waren voortgekomen, levert eindelijk den jongen en vurigen Isaac da Costa

op [1]), die in 1823 „onder Teisterbants banier" zijn „Bezwaren tegen den geest der eeuw" zijn liberale tijdgenooten in het aangezicht wierp, hartstochtelijk als Bilderdijk en meester van den vorm, diep gevoelend als deze, in zijn vurigen „dorst naar dichtkunst" geen „bard van het Noord" of „zoon der lauwe westerstranden" maar toch in het volksbewustzijn dringend, al telt zijne „lier" slechts „één snaar". En naast hen werkte en dacht de begaafde Willem de Clercq [2]), de improvisator, wien zijn onvergelijkelijk talent meer en meer „middel tot evangelie-verkondiging" werd. Op zekeren afstand beneden Bilderdijk, Da Costa en De Clercq staan David Jacobus van Lennep, de geleerde zanger van den voortreffelijken „Hollandschen Duinzang" (1820), vol dichterlijk gevoel en vaderlandsche stemming, en zijn zoon Jacob, wiens „Nederlandsche legenden" (1828) de romantiek van Scott en Byron hierheen overplantten en een nieuwe geestesrichting in onze letteren vertegenwoordigen; de kernachtige, niet zelden gewrongen en gezochte Staring, de al te zoetvloeiende Spandaw, navolger van den sentimenteelen Feith.

Maar de volksdichter van den tijd is ongetwijfeld Hendrik Tollens, onvolprezen „lust en liefde der Nederlandsche natie", wiens werken bij duizendtallen werden verkocht en gelezen en hem een catsiaansche populariteit verzekerden; braaf en gemoedelijk, gevoelig en huiselijk, eenvoudig en burgerlijk-tevreden, uitnemend vertegenwoordiger van den toenmaals heerschenden geest onder de nederlandsche burgerklasse, nuchter en zonder veel verheffing bezingend de vaderlandsche gevoelens en de gebeurtenissen uit den huiselijken kring, uit het dagelijksch leven, scherp staande tegenover den titanischen Bilderdijk en de zijnen, die hem, den dichter der „Overwintering op Nova Zembla" (1819), gelijk Helmers, Van Hall en Loots „en soortgelijke" met beschermende minachting behandelden. Met Messchert, den „lieven" dichter van den „Gouden Bruiloft" (1825), dat uitgelezen „dichtstuk voor beschaafde vrouwen" en den beminnelijken Bogaers, den talentvollen schrijver van „De togt van Heemskerk naar Gibraltar" (1836), vormt hij de rotterdamsche trits, die naast den gematigden Kemper, naast den braven Loots, naast Van der Palm, den voorzichtigen, zichzelven

[1]) Vgl. over hem: Bijvanck l. l.

[2]) Over hem en zijn omgeving: Willem de Clercq naar zijn dagboek, blz. 120 vlg.

beheerschenden redenaar en theoloog, den al te keurigen schrijver van het „Gedenkschrift van Neerlands herstelling" (1816), en diens leerling Borger, beroemd prediker zijner dagen en in het letterkundige vereerder van Schiller en Goethe, Klopstock en Wieland, naast den geleerden maar platten en alle verheffing in een gemoedelijken „goedhartigen" stijl onderdrukkenden Siegenbeek, de noordnederlandsche huiselijke platheid, nuchterheid, middelmatigheid, voorzichtigheid, zelfgenoegzaamheid in de letteren getrouw weerspiegelen [1]). De romantiek, met den jongen Van Lennep op het gebied der poëzie, met talrijke uit het Fransch, Engelsch en Duitsch vertaalde romans op het eind van deze periode optredend, deed ook de nederlandsche letteren onder den invloed komen van den geest van Byron en Scott, Hugo en Lamartine, Tieck en Schlegel, Spindler en de andere vertegenwoordigers en vertegenwoordigsters der zich in de heerlijkheden der „lijfstraffelijke rechtspleging" [2]) vermeiende duitsche romantiek uit het begin der eeuw.

Op geestelijk gebied kwam zoo de tegenstelling tusschen Zuid en Noord wederom duidelijk aan den dag, ditmaal in het voordeel van het laatste, dat soms een krachtig geestelijk leven, sedert meer dan twee eeuwen in protestantschen zin, had gekend, terwijl in het Zuiden in diezelfde eeuwen alle geestesontwikkeling verdoofd was onder den machtigen invloed eener geestelijkheid, die onderwijs, letteren en kerkelijk leven bijna onbeperkt had beheerscht en ze had gehouden zoo niet beneden dan toch zeker niet boven het peil, waarop deze kort na 1600 stonden. In het Noorden bloeide het volksonderwijs thans meer dan ergens in Europa en konden wetenschap en letteren zich nog meten met die van het buitenland, heerschte een algemeene ontwikkeling zooals bijna nergens elders; in het Zuiden stond een onontwikkelde menigte, een onvoldoend onderwezen burgerij, in geestelijk opzicht tevreden met de vervulling harer kerkelijke plichten, tegenover een verfranschte beschaving, bij zeer velen samengaand met volslagen ongeloof in voltairiaanschen of wel in bepaald revolutionnairen zin, aangevuurd nog onder de heerschappij van het revolutionnaire, napoleontische Frankrijk.

[1]) Jonckbloet, Geschiedenis der nederl. letterkunde, dl. V, blz. 336 vlg.

[2]) Ibid. dl. VI, blz. 130 vlg.

In het Noorden daarentegen [1]) bijna geen spoor van dat ongeloof maar in het gevolg van de begrippen der 18de eeuw een hier sterker, daar minder krachtig supranaturalistisch rationalisme in protestantsche kerkvormen, een eenzijdig verstandelijk streven, waarvan de franeker, later leidsche hoogleeraar Regenbogen de scherpste, Van der Palm en Borger te Leiden de meer gematigde, Heringa te Utrecht de meest rechtzinnige vertegenwoordiger mocht heeten. Daartegenover verhief zich reeds de ethische Clarisse te Leiden en terwijl bij de algemeene gematigdheid in dezen „age of reason" eene vereeniging van alle protestantsche gezindheden zeker geen hersenschim meer scheen en de predikanten der verschillende gezindten in allerlei kerken zelfs door elkander optraden, kwamen anderen op voor de ernstig bedreigde heerschappij der dordtsche formulieren, plantten Bilderdijk en de zijnen opnieuw tegenover de nieuwe koninklijke kerkregeling en het heerschend „liberalisme" de banier der dordtsche rechtzinnigheid, welker „vonkelend licht" zij „op den kandelaar" wilden plaatsen, toonde zich bij de communistische secte der waddingsveensche en zwijndrechtsche „Nieuwlichters" omstreeks 1820 een herleving van geestdrijverij en begonnen de eerste sporen zich te vertoonen van een „réveil", eener reactie tegen de al te nuchter-verstandelijke richting van den tijd.

Alles samengenomen mocht men ook op de letteren, op het geestelijk leven van het nieuwe koninkrijk wijzen als een getuigenis van werkelijk nationaal bestaan, ten minste bij dat deel des volks, dat de nederlandsche taal de hare mocht noemen. Kort vóór 1830 is dan ook de algemeene indruk van hen, die land en volk bereisden of op andere wijze kennis namen van wat in de vijftien jaren van het bestaan des koninkrijks was tot stand gebracht, dat in weerwil van alle bezwaren de Koning aanvankelijk geslaagd was in zijn pogen om de beide deelen van zijn rijk tot een geheel samen te voegen. Het koninkrijk der Nederlanden, zich meer en meer losmakend van den franschen invloed, die in de 18de eeuw het volksleven van het Noorden had vergiftigd en in het Zuiden alle nationale zelfstandigheid dreigde te verstikken,

[1]) Vgl. Reitsma, Geschiedenis van de hervorming en de hervormde Kerk in de Nederlanden (2de druk, Gron. 1899), blz. 371 vlg.; Sepp, Proeve eener pragm. geschiedenis der theologie in Nederland (3de druk, Leiden, 1869), blz. 64 vlg.

scheen werkelijk op weg om te worden wat het hoofddoel zijner oprichting was geweest: een uiterlijk en inwendig krachtig, staatkundig en zedelijk bolwerk van Europa tegen Frankrijk's onrust en woeling — een bloeiend rijk, volgens de begrippen van den tijd vrijzinnig geregeerd, met merkwaardige levenskracht zich weder opheffend uit het diepste verval en levendig herinnerend aan het bourgondische rijk van Karel V.

Van die opheffing kwam voor een groot deel de eer toe aan den vorst zelven, geprezen als een voorbeeld voor de vorsten van zijn tijd, als een wijs en praktisch, een talentvol regent, die in het volle besef van zijn plichten en rechten met zachten dwang en handige staatsmanskunst de klippen, waarop het schip van staat telkens dreigde te stooten, wist te ontzeilen en zijn vaartuig met vaste hand wist te sturen in de richting der veilige haven. En wie er, in het Zuiden vooral, niet tevreden waren, zij hoopten op den Prins van Oranje, te Brussel het middelpunt van vrijer leven, van idealer zin, een belofte voor de toekomst. Al liet de Prins zich thans niet meer zoo onvoorzichtig uit als in den beginne [1]), het was geen geheim, dat hij het met de staatkunde zijns vaders allesbehalve eens was, dat hij zoowel de anti-fransche gezindheid als de herhaalde schending der Grondwet, de maatregelen tegen de pers, de bemoeiingen met de verkiezingen, de scherpe houding tegenover de roomsche Kerk afkeurde en zich nog altijd te Brussel meer op zijn plaats gevoelde dan in Den Haag.

Maar het was er met dat al verre van dat alle gevaren waren te boven gekomen. Ook de Koning zelf liet te midden van alle bezwaren soms een oogenblik den moed zakken, wanhopend aan de mogelijkheid der algeheele samensmelting en terugverlangend naar den rustigen toestand met Holland alleen, dien hij als Souverein Vorst aldaar zou gekend hebben [2]). De financieele staatkunde der regeering wekte steeds levendig verzet. Eene commissie onder leiding van Roëll belast met de herziening van het belastingstelsel trachtte in 1820 met hulp van Gogel, van ouds vijand van bescherming en die in 1814 met volle zeilen op handelsvrijheid had willen aansturen als het eenige middel om den ouden handelsbloei te herwinnen [3]),

[1]) Huisarchief, archief Willem II, nº. 208: aanteekeningen uit Jan. 1822 over de wenschelijkheid eener wijziging zijner houding.

[2]) Colenbrander, blz. 139.

[3]) Sillem, De politieke en staatkundige werkzaamheid van Gogel, blz. 261 vlg.

een nieuwe regeling te treffen, meer overeenkomstig de denkbeelden van overtuigde vrijhandelaars als Van Hogendorp en Van Alphen en tegen die van Appelius in. Een nieuw belastingontwerp in dezen geest werd in Mei 1821 dientengevolge aan de Staten-Generaal aangeboden maar vond hevig verzet bij de Belgen, die op bescherming hunner industrie aandrongen en vooral weder opkwamen tegen de personeele belasting en de accijnsen, door Dotrenge „Alva waardig" genoemd en welker invoering, als „broedermoord" gekenmerkt, door gefluit op de tribune werd bestreden maar door Kemper met talent werd verdedigd en ten slotte in de Tweede Kamer met 55 tegen 51 — Noord tegen Zuid — in de Eerste met 21 tegen 17 stemmen werd aangenomen. De Koning, ontevreden over dit verzet in de belgische gewesten, deed aan eenige belgische kamerheeren zijn ergernis gevoelen, maar zag daarop den eenigen belgischen voorstemmer vervangen door den in het Noorden gehaten De Stassart, naast wien — als gold het een uitdaging — weldra ook de weinig minder gehate De Celles in de Tweede Kamer zitting kreeg [1]). Even krachtig was later het verzet der Belgen tegen de bijzondere wetten, waarin de beginselen van 1821 werden belichaamd, maar de regeering had geld noodig en dreef haren zin door, in weerwil van de heftige soms tragische redevoeringen der leden uit het Zuiden.

Aan het hoofd der financiën stonden nu Elout (sedert 1821) en Appelius [2]), die onder invloed des Konings in 1822 ook de hand sloegen aan de domeinen. Zij wilden deze door loterij en andere geldelijke transacties langzamerhand vervreemden, naarmate het met voordeel kon gebeuren, ten einde geld te vinden tot dekking der tekorten, tot verbetering der vestingen aan de zuidergrens, tot bouw van oorlogschepen, tot voltooiing van water- en landwegen, tot bouw van een paleis voor den Prins van Oranje te Brussel. Alles te zamen zou 50 millioen aan buitengewone onkosten moeten beloopen. Dit plan, door Van Hogendorp en anderen terecht als verderfelijke speculatie met staatseigendom bestreden, werd met groote meerderheid verworpen, waarop het daarmede verband houdend plan tot vestiging van een nieuw Amortisatie-Syndicaat op dien grondslag door de regeering werd ingetrokken. Het zeer handig

[1]) De Bosch Kemper, blz. 550.

[2]) Ibid. blz. 580 vlg.; Buys, De Nederlandsche staatsschuld sedert 1814, blz. 48 vlg.

ingezette plan, dat de leiding der gansche operatie in handen stelde van het alleen aan den Koning verantwoordelijke domeinbestuur en aan de Staten-Generaal alleen inzage gunde van het gevoerde beheer, zonder dat zij daarop eenigen invloed konden oefenen, herinnerde in vele opzichten aan de ontwerpen van Law en zou naar de voorspiegelingen der vervaardigers niet alleen na 28 jaren groote sommen in de schatkist werpen, veel meer dan de thans benoodigde 50 millioen, maar bovendien een overschot van 60 millioen opleveren. Het was blijkbaar het doel door de uitgifte van papieren geld op groote schaal specie tot zich te trekken en daarmede, gelijk met het geld verkregen uit vervreemding van domein, deel te nemen aan handels- en nijverheids-ondernemingen. Gelukkig echter belette de tegenstand de uitvoering dezer speculatieve plannen. Maar de tekorten op de jaarlijksche uitgaven namen, bij al wat de regeering in het belang van den staat meende te moeten ondernemen, niet af en het was duidelijk, dat men niet tot in het oneindige kon voortgaan met het steeds vermeerderen der buitengewone lasten en leeningen: in 1814 waren op de bovenvermelde wijze 28 millioen in de schatkist gestort, in 1815 was een buitengewone leening van 40 mill. uitgeschreven om de oorlogskosten te bestrijden, in 1818 opnieuw eene van 45 mill. — voor welke leeningen het Syndicaat van dit jaar zou dienen; in 1819 was 24 mill. geleend [1]).

De Koning vroeg na de verwerping dezer plannen, ten einde in de tekorten te voorzien, de amortisatiekas in staat te stellen met hare operatiën voort te gaan en op bescheiden voet te zorgen voor de openbare werken en de vloot, eindelijk voor het prinselijk paleis eene leening van $57^1/_2$ % te mogen inschrijven op het Grootboek; maar daarna verlangde hij den afstand van een deel der reeds, om in de behoeften van rente en aflossing der schuld te voorzien, aangesproken domeinen tot een bedrag van $^1/_2$ mill. aan rente, waarmede het inkomen des regeerenden Konings verminderd zou worden. Opnieuw verhief Van Hogendorp, die met de meerderheid het nieuwe leeningsvoorstel grif had aangenomen, luid en ernstig zijn waarschuwende stem tegen ook deze aantasting der domeinen en klaagde zelfs over schending der Grondwet, die zulk een „geschenk" niet toeliet; maar de Tweede Kamer, zeer onvoltallig aanwezig, nam

[1]) Van Hogendorp, Bijdragen, dl. VII, blz. 160.

deze wet met 39 tegen 21 stemmen aan en de Eerste volgde gedwee als altijd, waarop het aldus verkregen geld werd aangewend tot het stichten eener bank te Brussel „tot gerief van landbouw, fabrieken en handel." Een nieuwe wet op het Amortisatie-Syndicaat volgde [1]), waarbij deze door de oppositie scherp bestreden instelling hare werkzaamheid zeer zag uitgebreid: zij werd thans belast met de zorg voor buitengewone uitgaven, pensioenen, lijfrenten enz., met het verschaffen van gelden voor een nieuwe regeling van het muntwezen, met de verwisseling der uitgestelde schuld, die thans nog 1135½ mill. bedroeg, met de rentebetaling der werkelijke schuld, thans ruim 704½ mill. [2]), eindelijk met de amortisatie; zij verkreeg daartoe de vrije beschikking over een aanzienlijk bedrag uit de gewone inkomsten en domeinen.

Met den meesten ernst verzette zich Van Hogendorp ook tegen dit plan, dat de contrôle over het beheer van een groot deel der staatsinkomsten voorgoed aan de Staten-Generaal onttrok en ze in handen stelde eener commissie van 50 aanzienlijke personen, vertegenwoordigd door een dagelijksch bestuur van zeven leden, welker verantwoordelijkheid en wijze van werken geheel onbekend bleef. Een geheime rekening, af te leggen aan de beide voorzitters der Kamers, twee leden van den Raad van State en drie van de Rekenkamer, zou in de plaats komen der grondwettige rekening aan de Staten-Generaal. Hij ontried daarom de aanneming dezer met de Grondwet strijdige voorstellen. Maar de wet werd met 66 tegen 37 stemmen weder aangenomen door de volgzame meerderheid, die kort daarop ook een door de bedoelde commissie uitgeschreven leening van 80 mill. niet ernstig bestreed. Een voorstel van Van Hogendorp tot onderzoek naar de handelingen van het Syndicaat bleef zonder gevolg, ook omdat men zich niet genoeg rekenschap gaf van den zeer bedenkelijken aard van het geval. De Kamerleden lieten blijkbaar de zeer ingewikkelde financieele vraagstukken, waarvan zij meestal strekking noch inhoud volkomen vatten, aan de regeering over en legden zich hoogstens zuchtend neder bij hare plannen: de financieele kunstenaar Appelius, sterk door 's Konings vertrouwen, bleef

[1]) Buys, l. l. blz. 61 vlg.

[2]) Bovendien nog 51½ mill. aan Syndicaatbons, vgl. het lijstje ib., blz. 86. De rentelast bedroeg toen ruim 20 mill. jaarlijks.

op die wijze tot zijn dood in 1828 meester van het terrein en zijn opvolger Van Tets bleek wederom een volgzaam dienaar van 's Konings financieplannen. En de regeering wist met name in het Noorden door middel van de gewestelijke gouverneurs voortdurend invloed te houden op de samenstelling der Tweede Kamer, terwijl de Koning de Eerste steeds geheel in zijne macht had. Wel zag zij in het Zuiden herhaaldelijk, in het Noorden een enkele maal hare aanwijzingen voor de verkiezingen in den wind geslagen maar in den regel kreeg zij haren zin en bleef dus ook in de Tweede Kamer zeker van de meerderheid. De traditioneele onverschilligheid voor de behandeling der openbare zaak in het Noorden werkte haar daarbij zeer in de hand, al moest zij uit het Zuiden dikwijls harde woorden hooren. Zij kon dus over het geheel ongehinderd hare plannen doorzetten.

Van Hogendorp werd onder dit alles moedeloos. Na de belastingvoorstellen van 1821 had hij een oogenblik durven hopen [1]), dat de Koning het oude stelsel zou opgeven en te gemoet zou komen aan de bezwaren ook uit het Noorden, maar die hoop moest hij weldra laten varen: hij zag in, dat de lijnen van het staatswezen voor langen tijd getrokken waren en dat er vooreerst geen verandering zou komen, al wanhoopte hij niet, dat die toch eenmaal, zij het dan na 25 jaren, zou plaats hebben. Steeds zwakker van gezondheid, teleurgesteld in zijne verwachtingen, trok hij, moede van het oproeien tegen stroom, zich in Juli 1825 terug uit de Staten-Generaal. Daarmede zag de regeering haren voornaamsten tegenstrever in dat lichaam heengaan en zij maakte ervan gebruik om het koninklijk gezag jaar op jaar aanzienlijk te versterken en den grondwettigen invloed der Staten-Generaal op de zaken aanhoudend te beperken door het voortdurend uitbreiden der tienjarige begrooting ten koste der éénjarige [2]), terwijl het Amortisatie-Syndicaat zijne werkzaamheden op altijd breederen grondslag vestigde, steeds meer de speculatie tot een staatsbeginsel verhief en de rentelast aanhoudend steeg ten gevolge van nieuwe leeningen en vermeerdering der werkelijke schuld: in 1830 was die last 26 mill. 's jaars [3]).

[1]) Brieven en Gedenkschriften, dl. VI, blz. 424 vlg.; Bijdragen, dl. X, blz. 157.

[2]) Van Hogendorp, l. l. blz. 433, 439, 453. Vgl. over de werking der grondwet: Bijdragen, dl. VIII, blz. 85 vlg.

[3]) Buys, l. l. blz. 101. Zie noot 2 op blz. 410.

Ook in de wetgeving handelde de regeering op dezelfde wijze. Tal van zaken, waarvoor wetten noodig waren geweest, werden door Koninklijke Besluiten buiten de Staten-Generaal om geregeld en Kemper was er niet meer om de regeering te waarschuwen voor het inslaan van dien weg. In de samenstelling van het gewenschte nieuwe Burgerlijk Wetboek op nationalen grondslag, dat in de zitting 1819/20 gedeeltelijk aan de Staten-Generaal was aangeboden [1]), had hij nog een groot aandeel gehad en ook bij de verdediging ervan, waarbij gebleken was, dat een aanzienlijk deel der leden, met name de Belgen, liever een gewijzigd fransch wetboek hadden ingevoerd gezien, liet hij zich krachtig hooren ten einde de werkelijk „liberale" beginselen van het voorgestelde te doen uitkomen. Bij de eerste discussiën in comité-generaal was echter gebleken, dat de noordelijke leden ook voor deze dingen weinig belangstelling toonden, en Kemper had daarom reeds zijn ontslag uit de commissie gevraagd, maar hij bleef ook de volgende discussiën zooveel mogelijk in de goede richting leiden, totdat hij in Juli 1824 plotseling, nog slechts 48 jaar oud, overleed. Zijn wetboek, door de oppositie aanzienlijk gewijzigd, werd echter niet dadelijk ingevoerd, ja wegens de klachten der Belgen weder ingetrokken. Sterker verzet vond het nieuwe strafwetboek [2]), eigenlijk in 1798 door Cras opgesteld, onder koning Lodewijk door Elout bij zijne bewerking van het fransche wetboek ter zijde gesteld, maar in 1814 door Kemper en Philipse naar de nieuwe behoeften herzien en onder leiding van Van Maanen sedert 1818 weder opgevat, daarna eenige jaren ter zijde gelegd om eindelijk te worden aangeboden. De voortdurende drukpersvervolgingen, in 1827 met nieuwe strengheid aangevat, maakten den indruk dezer op dit gebied zeer scherpe wet nog minder gunstig; zij werd door mr. Asser in een „Vlugtige beschouwing" verdedigd maar door den leuvenschen student Ducpétiaux in zijn „Apologie de la peine de mort" heftig bestreden en ten slotte na hevige discussiën met zeer groote meerderheid, ja bijna eenstemmig verworpen.

Maar al ontbraken thans Van Hogendorp en Kemper, al was de buigzame maar vrijmoedige Falck, thans gezant te Londen, er niet

[1]) De Bosch Kemper, blz. 572 vlg.
[2]) Ibid. blz. 639/40.

meer om den Koning te waarschuwen voor een al te autocratisch optreden, de oppositie van belgische zijde gaf den strijd volstrekt niet op en het gelukte haar soms ook de trage noordelijke leden in beweging te brengen. Na levendige discussiën, waarbij gewezen werd zoo door noordelijke als door zuidelijke leden op de zware uitgaven, de op den duur ondraaglijke lasten, de regeering door Koninklijke Besluiten en reglementen in plaats van bij de wet of ten minste met medewerking der wetgevende macht, ja waarbij openlijk en met nadruk werd gesproken van schending der Grondwet, van het hinderlijke gemis aan drukpersvrijheid, van ongrondwettige geheimzinnigheid in het financieel beheer, van volslagen afwezigheid van ministerieele verantwoordelijkheid, werd de begrooting van 1827 in beleefde termen maar met 77 tegen 24 stemmen verworpen. De regeering toonde zich niet verstoord, hoewel blijkbaar de begrooting verworpen was om ontevredenheid over hare algemeene staatkunde te doen blijken; zij wijzigde hare voorstellen en deed ze ten slotte in Maart aannemen. De verschillen tusschen Zuid en Noord kwamen daarbij telkens weder op den voorgrond en menige wet werd aangenomen met een geringe meerderheid, waarbij de twee deelen scherp tegenover elkander stonden: zoo de schutterij-wet en die op de rechterlijke organisatie van 1827. Het herstel der jury werd in 1829 verworpen: ook de zuidelijke leden waren op dit terrein verdeeld [1]).

Veel ernstiger bezwaren ontmoette de regeering bij hare maatregelen en hare staatkunde tegenover de roomsche Kerk.

Het verzet der bisschoppen en het daardoor ook met den pauselijken stoel ontstane verschil had ernstigen invloed geoefend op de kerkelijke verhoudingen in het Zuiden zoowel als in het Noorden; te Luik was sedert 1808 geen bisschop, die van Doornik stierf in 1819, te Gent was de bisschoppelijke stoel feitelijk verlaten, de bisschop van Namen was oud en zwak. Meer en meer begeerde de regeering [2]) zoowel als de geestelijkheid dan ook de zaken der roomsche Kerk door een definitief concordaat met Rome, ten minste bij vergelijk te regelen, opdat niet, zooals in 1822 reeds geschiedde, de Roomschen naar Munster en elders in het buitenland zouden

[1]) De Keverberg, l. l. p. 160.
[2]) Albers, Geschiedenis van het herstel der hierarchie, dl. I, blz. 52 vlg.

moeten gaan om hunne geestelijken te doen wijden. Een concept voor zulk een concordaat werd door de nederlandsche regeering in April 1822 te Rome voorgesteld, waarbij voor het gansche rijk acht bisdommen zouden worden ingericht, twee in het Noorden en de zes andere in het Zuiden, met Mechelen als aartsbisdom. Het plan was opgesteld, onder medewerking van Van Maanen en van den gematigden Falck voor de onderwijszaken, door Goubau, hoofd van het departement van roomschen eeredienst, den kabinetssecretaris Van Gobbelschroy en den referendaris Van Ghert, alle drie doordrongen van den liberaal-katholieken, caesaropapistischen geest, die als „jozefisme" vóór een menschenleeftijd in België reeds zooveel tegenstand had gewekt. De onderhandelingen met den in Augustus 1823 uit Rome naar ons land gezonden mgr. Nasalli, gesteund door den met de nederlandsche kerkzaken welbekenden mgr. Ciamberlani, den tot nuntius in het rijk bestemden mgr. Capaccini en andere italiaansche en nederlandsche geestelijken, schoten, nadat de eerste meer onschuldige artikelen waren aangenomen, weinig op; de aanvankelijk gekoesterde hoop, dat de Oud-Roomschen zich bij het ontwerp zouden neerleggen en zich met Rome zouden willen verzoenen, vervloog weldra, toen Rome op zijn oude standpunt tegen over hen bleef staan en ook zij toenadering weigerden.

Weldra ontstond ernstig verschil over den eisch der regeering, dat de Koning de bisschoppen zou benoemen en de Paus alleen de bevestiging zou hebben; maar de Koning zag van dien eisch af en hield alleen aan een recht van recommandatie vast, wat door Nasalli beantwoord werd met het doen van het voorstel, dat de kapittels de bisschopskeuze zouden hebben. De regeering verlangde ook het recht van agreatie der voorname geestelijken en der professoren van de seminariën en weigerde de bisschoppen met vaste goederen te doteeren, eveneens om het kerkelijke huwelijk aan het burgerlijke te laten voorafgaan en de correspondentie der geestelijkheid met Rome van alle toezicht te ontslaan door opheffing van het van ouds aan de vorsten der Zuidelijke Nederlanden toegekende recht van placet. Na een schorsing in het voorjaar van 1824 werden de onderhandelingen in April hervat, maar ook nu kwam men niet verder, zoodat de nederlandsche regeering, de zaak opgevend, in September voorstelde het napoleontische concordaat van 1801, dat in het Zuiden rechtsgeldigheid had bezeten, voorloopig ook op het

Noorden toepasselijk te verklaren en verder alleen de acht bisschoppen te benoemen. Maar dit ontmoette weder bezwaar te Rome en de onderhandelingen eindigden zonder resultaat.

Deze mislukking en het gelijktijdig aftreden van Falck als minister bewoog de regeering zonder langer verwijl hare plannen tot het regelen van het onderwijs der roomsche geestelijkheid in jozefistischen geest tot uitvoering te brengen. Zij toonde hare gezindheid [1]) door zeer geheime voorbereiding van maatregelen tegen de regulieren geestelijkheid, in het bijzonder tegen de Jezuieten, die zij beschouwde als de voornaame bewerkers van het verzet der wereldlijke geestelijkheid en van de mislukking der onderhandelingen; maatregelen, die niet geheel geheim bleven maar waaromtrent een en ander uitlekte evenals omtrent een groot plan tot uitvaardiging eener „organisatie op het roomsch-katholiek kerkgenootschap" gelijk ook de protestantsche in 1816 waren georganiseerd — eigenlijk niet meer of minder dan eene poging om van regeeringswege een „nationale roomsche Kerk" te stichten [2]). Van een en ander lekte genoeg uit om groote ongerustheid te veroorzaken onder de voor een nieuw schisma beduchte roomsche bevolking.

Maar deze denkbeelden, hoewel ernstig overwogen, kwamen niet tot uitvoering. Wel echter waagde de regeering het thans voort te gaan met haar reeds in 1818 begonnen optreden tegen het uitsluitend kerkelijke onderwijs der geestelijkheid, met name tegen de „lagere godgeleerde scholen", door haar beschouwd als „strijdig met de grondregels van een goed bestuur" [3]). Zij bepaalde den 14^den^ Juni 1825 bij Koninklijk Besluit, dat alle dergelijke „kleine seminariën" zouden worden opgeheven en vervangen door „convicten", opgericht in de steden met athenaea, waar de jeugdige seminaristen voortaan moesten opgeleid worden; een „collegium philosophicum" werd voorloopig te Leuven ingesteld voor de verdere opleiding van roomsche geestelijken, terwijl de bisschoppelijke of groote seminariën bij Koninklijk Besluit van 11 Juli werden aangeschreven voortaan alleen kweekelingen uit dat college op te nemen.

De wegens dit alles verbitterde stemming bij de geestelijkheid werd

[1]) Albers, blz. 75 vlg.
[2]) Ibid. blz. 87 vlg.
[3]) Ibid. blz. 104 vlg.

nog verergerd doordat wegens een persoonlijken twist tusschen Goubau en Van Gobbelschroy, thans tot minister van binnenlandsche zaken en onderwijs verheven, de aartsbisschop van Mechelen niet bijtijds werd ingelicht maar eerst uit de Staatscourant kennis van de zaak kreeg. De overigens zeer meegaande mgr. De Méan weigerde dan ook zijne toestemming in een schrijven aan den Koning, getiteld „représentations respecteuses", welk schrijven te Rome werd goedgekeurd en door een scherpe nota gesteund. Een hevige discussie in de Tweede Kamer volgde, waarbij verscheidene roomsche leden uit het Zuiden krachtig tegen de besluiten opkwamen maar andere, liberaal-katholieken of wel ongeloovigen, door de protestantsche van het Noorden toegejuicht, hunne vreugde te kennen gaven.

Ook in het land waren de gevoelens zeer verdeeld: de niet orthodoxe protestantsche minderheid jubelde over dezen slag tegen Rome gericht; de katholieke bevolking, die de overgroote meerderheid uitmaakte, betreurde de zaak ten zeerste. De regeering ging echter voort op haren weg, benoemde de professoren van het college te Leuven en opende er den cursus den 17den October, terwijl zij tevens de kleine seminariën ophief en den grooten bij nadere aanschrijving verbood kweekelingen op te nemen, die niet konden bewijzen, dat zij aan een der inlandsche hoogescholen of athenaea de lessen in de wijsbegeerte hadden bijgewoond. Een hevige ergernis, weldra gisting onder de Katholieken werd duidelijk merkbaar maar het bleef toch bij lijdelijk verzet en ofschoon het college van 1825 tot 1830 in het geheel 550 studenten telde, begaven zich vele aanstaande geestelijken naar het buitenland, vooral uit Noorden, van waar in het geheel slechts 15 studenten het college bezochten [1]). Het bleek weldra, dat de bezoekers van het college, bijna allen door beurzen gelokt, volstrekt niet allen geestelijken wilden worden maar slechts wetenschappelijke opleiding in het algemeen op deze wijze hoopten te verkrijgen. Het aantal der studenten aan het college ging dan ook spoedig snel achteruit [2]).

Het geringe succes van deze maatregelen en het verzet zoowel van roomsche als van orthodox-protestantsche zijde tegen de regeeringsbemoeiing met kerkelijke zaken, had de regeering kunnen

[1]) Albers, blz. 140.
[2]) Ibid. blz. 143.

waarschuwen voor de gevaren, waaraan zij zich en het land bloot stelde door zich openlijk te plaatsen tegenover de begrippen der roomsche Kerk, de Kerk van $^4/_5$ der geheele bevolking. Maar zij bleef den ingeslagen weg volgen, beloonde hare helpers onder de Roomschen en bedreigde hare tegenstanders, op hare beurt van de pers gebruik makend in den strijd tegen de groote meerderheid der roomsche geestelijken, tot wier verdediging roomsche publicisten als de bekeerde Lesage Ten Broek zich met felheid uitlieten.

De regeering hoopte door eenig toegeven te Rome ook daar hare maatregelen op het gebied van het onderwijs zoo niet goedgekeurd dan toch geduld te zien en trachtte door middel van De Celles, die eene reis naar Italië deed, de onderhandelingen over het Concordaat weder op te vatten [1]). Zij liet de pauselijke bul over het uitgeschreven jubeljaar, die hier te lande aanvankelijk niet was afgekondigd, thans toe, al was het onder beperkende voorwaarden; zij ontsloeg den heftigen Goubau en voegde zijn departement bij dat van binnenlandsche zaken onder den meer gematigden Van Gobbelschroy. De Koning gaf persoonlijk *f* 20000 voor de restauratie der St. Pieterskerk te Rome en verving (Sept. 1826) den liberalen Reinhold door De Celles als buitengewoon en gevolmachtigd ambassadeur te Rome tot het voeren der nieuwe onderhandelingen over het Concordaat. De houding der regeering in zake het onderwijs, die natuurlijk ook te Rome kwaad bloed gezet had, bemoeilijkte de besprekingen, die echter weldra leidden tot een voorloopige overeenkomst en den 17den Augustus 1827 eindelijk tot een nieuw Concordaat, dat in het algemeen de regelen van 1801 bevestigde, terwijl de opleiding der geestelijken in overleg met de bisschoppen nader zou geregeld worden; de regeering zou het recht hebben om candidaten voor de bisschopszetels te weren door hare verklaring, dat zij haar niet aangenaam waren, en de bisschoppen zouden trouw aan den Koning moeten zweren.

Deze afloop stelde de Roomschen eenigszins tevreden, ofschoon zij nog volstrekt niet gerust waren op de wezenlijke gezindheid der regeering. Men had wederzijds wantrouwen in elkanders bedoelingen en de werkelijke uitvoering van het Concordaat werd uitgesteld tot na de bezetting der bisschoppelijke zetels: toch vierde men in Zuid

[1]) Albers, blz. 148 vlg.

en Noord in roomsche kringen de gebeurtenis met vreugde, als het begin van geregelde toestanden in hun kerkelijk bestuur. Maar welhaast bleek, dat men het nog allesbehalve eens was en dat de regeering toch schroomde aan de afspraken met Rome gevolg te geven. Aan de andere zijde had de pauselijke stoel de sluiting van het Concordaat op onregelmatige wijze bekend gemaakt en in de pauselijke allocutie bij die bekendmaking zich reeds beroemd, dat het leuvensche college voortaan niet meer bezocht behoefde te worden om geestelijke ambten te kunnen bekleeden — hetgeen meer was dan de regeering voorloopig toegaf. De regeering achtte zich daarop gerechtigd in een schrijven aan de gouverneurs der provinciën haar standpunt nader toe te lichten en te doen uitkomen, dat Rome door de facultatiefstelling van het bezoek aan het leuvensche college dit feitelijk als deugdelijk erkende — wat weder te Rome een ongunstigen indruk maakte [1]).

Terwijl alzoo de verhouding tusschen de regeering en de roomsche Kerk nog veel te wenschen overliet, had de eerste bovendien door het sluiten van het Concordaat zoowel de liberalen in het Zuiden als de noordelijke Protestanten zeer ontstemd, de laatsten vooral, omdat men nu in het Noorden roomsche bisschoppen zou zien verschijnen. En in hare drukpersprocessen spaarde de regeering de roomsche pers allerminst. Een latijnsche ode van pastoor Buelens, waarin hij tegen de besluiten van Juni 1825 was opgekomen met een fier „haereticum neseit Belga subire iugum" en gesproken had van „impia Calvini suboles" en „Lutheri fex", werd scherp vervolgd en de schrijver tot een jaar gevangenisstraf veroordeeld gelijk nog een zijner ambtgenooten, die door zijn prediking tegen het „Leven van Jezus" van den predikant Anslijn de boeren zijner parochie tegen het „ketterscbe" boek in woede had doen ontsteken. Er bestond vrees, dat op die wijze een godsdienstkrijg zou worden aangewakkerd, en de regeering zelve sloeg met bekommering de toenemende gisting onder de Roomschen gade, intusschen van hare zijde meenend niet te kunnen wijken.

Maar het zou vooreerst zoover nog niet komen en de regeering, als altijd trachtend door eenig toegeven aan de eene, door vasthouden aan hare beginselen aan de andere zijde allen te bevredigen,

[1]) De Bosch Kemper, blz. 629/630.

zou weldra ondervinden, dat zij in plaats van zich allen tot vrienden en medehelpers te maken ten slotte allen van zich had vervreemd — het noodzakelijk gevolg harer dubbelzinnige staatkunde, die tegenover ernstige gebeurtenissen onmachtig zou blijken, ofschoon zij den schijn van vrede en eensgezindheid had gewekt.

Voor het oogenblik was de toestand van het rijk niet ongunstig te noemen. De moeilijkheden binnenslands schenen niet tot ernstige verwikkelingen aanleiding te zullen geven, integendeel de „publieke geest" scheen meer en meer op te komen [1]) en de verhouding tot het buitenland was zeer bevredigend. De betrekkingen met Engeland, onder het whigministerie van Canning tot diens dood (1827) in liberalen zin geregeerd, lieten ook na het vertrek van Clancarty in 1824 en diens vervanging door Bagot in weerwil van wrijvingen op handelsgebied weinig te wenschen over, sedert het traktaat van dat jaar de moeilijkheden in Indië had vereffend; in 1828 kwamen de Tories onder den zeer nederlandschgezinden Wellington aan de regeering. De twist met Pruisen over de Rijnvaart bleef nog hangende, daar beide partijen op haar standpunt bleven staan, ofschoon de in April 1828 opnieuw te Mainz aangevangen conferentie der oeverstaten kans scheen te openen op gezamenlijke verbetering van de rivier zelve. Wel maakten Frankrijk, Rusland en Oostenrijk nog telkens bezwaar tegen de toelating van allerlei revolutionnaire elementen op nederlandsch grondgebied, met name te Brussel [2]), en was Metternich, de „provoost-geweldiger" der Heilige Alliantie, evenals keizer Nicolaas van Rusland allesbehalve ingenomen met de in hun oog verderfelijke betrekkelijke vrijzinnigheid der nederlandsche regeering, van den Koning, wiens tweede zoon, prins Frederik, sedert 1816 grootmeester der nederlandsche vrijmetselaars was; wel stond de vorst bij de voorstanders eener krachtige actie tegen revolutionnaire neigingen in een slecht blaadje, maar dit deerde haar voorloopig slechts weinig. Met de algemeene europeesche, vooral de thans op den voorgrond tredende zuideuropeesche zaken liet de regeering zich feitelijk weinig in, zooals aan

[1]) Falck, Brieven, blz. 276.

[2]) In het voorjaar van 1826 kwam er in dat opzicht weder een waarschuwing uit Rusland (Huisarchief, archief Willem II, brief van 22 Juni).

een mogendheid van den tweeden rang paste: noch met de verwarde spaansche, portugeesche en italiaansche toestanden omstreeks 1820, noch met den ook hier te lande overigens levendige sympathie vindenden opstand der Grieken tegen Turkije bemoeide zij zich officieel. Een onzijdige houding in al die moeilijkheden scheen voor haar aangewezen, hoewel de weder herlevende Levanthandel zoowel van deze onrust in Zuid-Europa als van de spaansche en algerijnsche rooverijen veel last ondervond. Ook de congressen der mogendheden te Laybach en Verona gingen buiten het rijk der Nederlanden om, al trok allerlei wat daar behandeld werd hier zeer de aandacht, niet het minst de onderhandelingen te Verona over de Rijnvaart, waarin Engeland meer en meer met Pruisen één lijn trok en op volkomen vrijheid der vaart aandrong, ja zelfs een gemeenschappelijke nota der mogendheden aan de nederlandsche regeering in dien geest uitlokte [1]).

Al was voor het oog geen gevaar te duchten en dacht niemand in den lande aan een omwenteling, die het rijk uiteen zou doen vallen; al was er te wijzen op menig verschijnsel, dat getuigenis kon afleggen van een toenemend betere verhouding tusschen Noord en Zuid, van steeds verdere ontwikkeling van het begrip der rijkseenheid en het langzaam verdwijnen der afscheiding; al was er ook in den toestand van Frankrijk of van eenige andere europeesche mogendheid weinig wat scheen te wijzen op gebeurtenissen, die elders groote veranderingen zouden kunnen doen ontstaan — in 1828 had er iets plaats, dat de regeering, die reeds meer dan eens tegenover een aaneengesloten belgische oppositie had gestaan, tot groote voorzichtigheid had moeten manen, te eer omdat in Frankrijk de gedachte aan een annexatie van België nog volstrekt niet verdwenen was, integendeel weder begon te herleven: de begeerte om de grenzen van Frankrijk tot den Rijn uit te breiden, om de schande der nederlaag van Waterloo uit te wisschen en het als bolwerk van Europa tegen fransche veroveringslust opgerichte koninkrijk der Nederlanden te doen uiteenvallen was in Frankrijk zeer krachtig en spookte in de hoofden van regeerders en gere-

[1]) Falck, Ambtsbrieven, blz. 195 vlg. Deze ambtsbrieven zijn totnogtoe de beste bron voor de geschiedenis onzer buitenlandsche staatkunde in die dagen.

geerden aldaar sedert eenigen tijd levendiger dan ooit rond [1]). En in België was de franschgezinde partij nog altijd machtig zoowel onder den adel als onder de geestelijkheid, onder de jonge liberalen als onder de burgerij vooral der waalsche gewesten, die nog altijd meenden te moeten waken tegen het „neerlandisme" der regeering.

Van liberale zoowel als van roomsche zijde was in de belgische pers herhaaldelijk gewezen op de punten van overeenkomst tusschen de staatkundige bezwaren van beide partijen: het autocratisch optreden der regeering, hare drukpersvervolgingen, haar afkeer van vrijheid van onderwijs, haar geringe schroom voor wat de tegenpartij schending der grondwet noemde, hare blijkbare gezindheid om, zij het dan op den duur, den gezamenlijken staat in noordnederlandschen geest te leiden — dat alles wekte bij de belgische liberalen en Roomschen beiden een geest van onderlinge toenadering, die hen weldra tot openlijke samenwerking op vasten voet zou brengen. Het voorbeeld van Frankrijk spoorde de Belgen tot navolging aan: daar hadden tegenover de „priesterpartij", die met Karel X, het oude clericale emigrantenhoofd, in 1825 de regeering in handen had gekregen en tegenover liberalen en gematigden beiden in zeer reactionnairen zin regeerde, de oppositiepartijen reeds in 1827 het gehate ministerie Villèle doen vallen [2]). Ook hier te lande zou kunnen blijken, dat de regeering tegen een aaneengesloten oppositie, gesteund misschien door enkele eveneens ontevreden elementen uit het Noorden, niet opgewassen zou zijn. Het luiksche liberale blad Matthieu Laensberg, geleid door eenige talentvolle jongelieden als Paul Devaux, Joseph Lebeau en Charles Rogier, wierp reeds in Maart 1827 het denkbeeld op van het laten vallen der meeningsverschillen op godsdienstig gebied in het belang eener gezamenlijke staatkundige oppositie [3]). Wel kwam, vooral na het sluiten van het Concordaat, het toenmalige hoofdorgaan der belgische liberalen, de Courrier des Pays-Bas — het blad van Jottrand, van den talentvollen De Potter en de jonge advocaten Ducpétiaux en Van de Weyer, dat tegenover de clericalen nog geheel op de zijde der regeering stond en hare staatkunde in dat opzicht prees — tegen

[1]) Vgl. Juste, Palmerston, p. 8/9; Stern, Geschichte Europa's, Bd. III, S. 188.
[2]) Colenbrander, blz. 145 vlg.
[3]) Juste, La révolution belge de 1830, vol. I, p. 96, 257 suiv.

deze geringschatting van den strijd met de in Frankrijk zoo werkzame priesterpartij, tegen deze „alliage monstrueux du moderne et du gothique" aanvankelijk met kracht op. Het vond ook steun bij andere liberale organen, maar de Luikenaars lieten niet af en stelden in het belang van den „esprit public" en de „éducation politique" des lands aaneensluiting voor van liberalen en katholieken tot vorming eener kerkelijk onzijdige „majorité nationale" in de Tweede Kamer (Nov. 1827). De katholieke organen, verrast over dit aanbod van de zijde hunner oude en felle tegenstanders, aarzelden eerst in hunne artikelen erop in te gaan maar toonden zich weldra bereid: de „Courrier de la Meuse" en de „Catholique" te Luik, de „Catholique des Pays-Bas" te Gent reikten de hand aan de liberalen tot verdediging der in 1815 door hen en de hunnen verworpen Grondwet, tot handhaving der grondwettige vrijheden tegen de aanslagen der regeering. Wel aarzelden nog vele leden van beide partijen, maar in den loop van 1828 werd de toenadering steeds grooter; de vurige Claes en de ernstige Nothomb versterkten in den Courrier des Pays-Bas de aanhangers der samenwerking, die ook in de Tweede Kamer talrijke voorstanders vond.

De regeering — en hier was het weder in de eerste plaats de strenge Van Maanen, die het volle vertrouwen des Konings nog steeds bezat — zag deze door de dagbladen voorbereide coalitie met ergernis maar rekende op de wet van 1818 om de uitspattingen der pers te beteugelen, zooals zij ook omstreeks 1820 met succès had gedaan. Maar reeds begon de jonge Charles de Brouckère in de Tweede Kamer, gesteund door liberalen als Le Hon, als Donker Curtius uit het Noorden, door clericalen als De Gerlache en Robiano de Borsbeek, aan te dringen op opheffing dier uitzonderingswet, op beëindiging van het ongrondwettige „régime exceptionnel." Van Maanen bleef de wet handhaven en deed den rechterlijken ambtenaren opnieuw aanschrijven ze met alle strengheid toe te passen. Weder begonnen de drukpersvervolgingen met groote kracht [1]), ook tegenover Ducpétiaux en andere redacteurs van den Courrier. Dit blad richtte zich nu weder scherp tegen de regeering: gelijk het vroeger geroepen had „mort aux jésuites", zoo riep het nu uit: „bafouons, honnissons, poursuivons les ministériels" en dreef tot volhouden,

[1]) Sautijn Kluit, blz. 375 vlg.

tot onverbiddelijken strijd aan. Het gaf in October 1828 een zoogenaamde troonrede uit tegenover die des Konings, waarin het blad de begeerten der belgische liberale oppositie uiteenzette. Het noemde als zoodanig: verkoop of desnoods overgave zonder meer der koloniën, welker behoud tijdens den Java-oorlog meermalen op het spel scheen te staan, aan Engeland; terugroeping van den gezant te Rome; streng toezicht op den eeredienst; vrijzinnige hervorming van het onderwijs; verbetering der strafwetgeving in den geest van bescherming voor de zwakken en verhindering van despotisme; vrijheid van drukpers; herstel der jury; aankweeken van belangstelling in staatszaken; afschaffing der belasting op het gemaal; zuinigheid bij het financieel beheer; afdanking der zwitsersche huurtroepen; toezicht op de al te omvangrijke openbare werken; afschaffing der subsidiën aan de bloeiende nijverheid. Maar de regeering zette door. In November 1828 werd een voorstel van De Brouckère tot opheffing der gewraakte wet van 1818 na heftige debatten met 61 tegen 44 stemmen verworpen en daarop met verscheidene anderen De Potter wegens het genoemde artikel van zijn blad tot 18 maanden gevangenis en *f* 1000 boete veroordeeld. De populaire schrijver, de eerste journalist van België, werd gewroken door een volksmenigte, die tierend zijn rijtuig naar de gevangenis begeleidde en in de woning van Van Maanen de ruiten inwierp onder het geroep: „Vive De Potter! A bas Van Maanen!" En tegelijk nam de agitatie in de zuidelijke gewesten voor de invoering van persvrijheid, onderwijsvrijheid en ministerieele verantwoordelijkheid hand over hand toe en kreeg een werkelijk onrustbarend karakter.

De regeering besloot iets te doen om de opwinding te doen bedaren [1]). Zij stelde in December een wet voor tot afschaffing der perswetten, maar van ministerieele verantwoordelijkheid en onderwijsvrijheid wilde zij niet hooren. Daartegenover barstte in Januari 1829 een algemeen petitionnement los, dat door tienduizenden onder invloed der liberale pers en der geestelijkheid, onder leiding van den hoogen adel, van liberale advokaten en pastoors in Vlaanderen en elders in het Zuiden geteekend werd en vroeg om pers- en onder-

[1]) De Bosch Kemper, blz. 660 vlg. Vgl. de depêches van den eng. gezant Bagot aan zijne regeering (kopieën Rijksarchief).

wijsvrijheid, om de jury, om afschaffing der belasting op het gemaal. Reeds maakte de Tweede Kamer de regeering waarschuwend opmerkzaam op deze agitatorische beweging maar de Eerste Kamer verwierp een voorstel van denzelfden aard. Ook hierbij vond men Zuid en Noord weder tegenover elkander; in het Noorden had de petitiebeweging weinig gevolg, in het Zuiden bracht zij alle gemoederen in beweging. De kwestie, of de jury in het procesrecht moest worden toegelaten, werd door het Zuiden met hartstocht in toestemmenden, door het Noorden in ontkennenden zin beantwoord.

Het persvoorstel der regeering werd met zeer groote meerderheid aangenomen [1]) en de nieuwe perswet klonk werkelijk zeer vrijzinnig. Een Koninklijk Besluit stelde ook een commissie in voor de herziening van de wetgeving op lager en middelbaar onderwijs. Maar de regeering bedierf den goeden indruk dezer concessiën door de oprichting op denzelfden 16den Mei van 1829, toen de nieuwe perswet werd afgekondigd, van een regeeringsdagblad, Le National, geleid door den beruchten italiaanschen oplichter en falsaris Libry-Bagnano, dagbladschrijver en pamflettist van bedenkelijk gehalte, die zich in 's Konings gunst had weten te dringen door zijn vaardigheid van schrijven en de man scheen te zijn om de handige belgische pers door even handig en brutaal toegediend tegengif in bedwang te houden. Maar hij vond tegenover zich De Potter, die in zijn gevangenis de pen niet nederlegde. Deze, den „losgelaten galeiboef" van' nabij kennend, spaarde hem en de hem voortdurend steunende regeering niet doch lichtte in den Courrier onbarmhartig zijn doopceel. Deze weinig verkwikkelijke houding der regeering deed de unie van liberalen en katholieken steeds inniger worden, ofschoon het gematigd-liberale Journal de Gand nog lang den strijd tegen de samenwerking volhield. In den zomer van 1829 verscheen De Potter's groote brochure „Union des catholiques et des libéraux dans les Pays-Bas", waarin hij op welsprekende wijze de samenwerking tusschen de beide partijen, thans een voldongen feit geworden en aan beide kanten slechts zwak verzet vindend, als een hoogst belangrijke gebeurtenis in het staatkundig leven des lands toejuichte.

De beweging stond nog geheel op constitutionneelen bodem; van

[1]) Een wet van 1 Juni 1830 was er de aanvulling van.

scheiding der beide deelen, laat staan van omwenteling was op dat oogenblik geen sprake, noch van liberalen noch van katholieken kant; alle verzet was nog gericht tegen de afgekeurde regelingen der Grondwet en tegen de gehate ministers, niet tegen de regeering als zoodanig of, wat eigenlijk hetzelfde mocht heeten, tegen den Koning. Evenmin de liberale leiders — Reyphins, Dotrenge, De Brouckère, Le Hon — als de clericale De Gerlache en Surlet de Chokier dachten er aan om de regeering omver te werpen; zij bedoelden alleen wettelijke oppositie tegen haar. Maar die tegenstelling begon zich in steeds heftiger termen te uiten. Men sprak over en weer van „dwingelandij" of „napoleonisme" en van „revolutie", van „snoode lastertaal" en van „schaamtelooze aanranding der vrijheid", van „belachelijke aanmatiging" der regeering, van „arglistig bedrog" der ministers, van „politieke raddraaiers" en „kwakzalvers". Op de tribunes der Tweede Kamer, met belangstellenden gevuld, juichte men telkens luide of keurde sissend af, zoodat de voorzitter herhaaldelijk met ontruiming door de gewapende macht moest dreigen. Het was duidelijk, dat de regeering met groote bezwaren zou hebben te kampen en dat zij of, door des Konings goedkeuring gesteund, op den duur het verzet zou moeten breken of wel toegeven en door een liberaler stelsel het vertrouwen der vertegenwoordiging herwinnen. Reeds leed zij menige nederlaag. De Tweede Kamer nam een voorstel aan om de talrijke bij haar ingediende petitiën aan de regeering ter overweging aan te bieden en wijzigde, zeer tegen den zin van Van Maanen, diens ontwerp op de rechterlijke organisatie; zij verwierp zoowel de tienjarige begrooting voor de uitgaven als die voor de middelen in Mei 1829 met groote meerderheid. Al bleef de Eerste Kamer de regeering ook in deze gevallen trouw, het was duidelijk, dat men zoo niet voortgaan kon, wilde de regeering het bestuur blijven voeren: buigen of barsten, scheen de leus te moeten worden en het scheen niet twijfelachtig, dat de regeering ditmaal niet slagen zou met hare gewone laveerende politiek.

Er heerschte in den zomer van 1829 dan ook een ernstige onrust in Noord en Zuid bij allen, die het goed meenden met den staat. Thorbecke klaagde in een brief aan Groen van Prinsterer over de „zwakheid der regeering" meer dan over „het gewigt der oppositie". Hij maakte aanmerking op hare bijna revolutionnaire eigenzinnigheid en willekeur, op haar voortdurend wisselen van stelsel en

wankelen op twee standpunten, nooit energiek een richting volgend maar weifelend nu eens de eene dan de andere inslaand om ze spoedig weder te verlaten, en daardoor onder hare aanhangers zelve onzekerheid wekkend [1]).

Intusschen, de regeering vatte de zaak weldra anders aan. Op eene reis door België in Mei en Juni 1829 door de welvarende bevolking overal met gejuich begroet, vond de Koning goed te Ans in het Luiksche in zijn dankbetuiging voor de ontvangst smalend te spreken van „ces prétendus griefs dont on a fait tant de bruit", van „quelques particuliers qui ont leurs intérêts à part" en van hun „conduite infâme" [2]). Diep was de ergernis der oppositie over 's Konings minachtende termen en afwijzende houding en uitlatingen. En inderdaad waren het onvoorzichtige woorden, want dat er reden was tot klagen kon moeilijk geheel ontkend worden en bleek ook uit menig woord van de weinige zelfstandige noordnederlandsche Kamerleden. Zoo Corver Hooft, Warin en Clifford, die in 1826 tegen de voor het door den Java-opstand in beroering gebrachte Indië aangeboden leeningswet waren opgekomen [3]); zoo Van Alphen, die bij de begrootingswetten voor 1827 geklaagd had over geheimzinnigheid en bedenkelijke onregelmatigheden in het beheer der financiën onder Appelius; zoo Donker Curtius, die tegen het gesloten Concordaat had geijverd, terwijl de belgische liberalen dit met hunne nieuwe vrienden, de katholieken, eensgezind hadden toegejuicht; zoo de in 1828 in de Tweede Kamer opgetreden Luzac en Schooneveld, die van het begin af opkwamen tegen de ongrondwettige behandeling der zaken; zoo Van Sytzama, die het financieel beleid der regeering krachtig afkeurde. Ook de Prins van Oranje, na jaren lang van stilzwijgen en terughouding met betrekking tot de zaken der regeering in den zomer van 1829 met de leiding van den ministerraad en den Raad van State belast, wees den Koning [4]) op de groote beteekenis der eendrachtige oppositie uit het Zuiden en meende, dat men aan de eene zijde moest ophouden met het stelsel van geven en nemen, wat beide partijen van de regeering

[1]) Brieven van Thorbecke aan Groen van Prinsterer (Amst. 1873), blz. 10 vlg.
[2]) Juste l. l., p. 137.
[3]) De Bosch Kemper, blz. 596.
[4]) Schrijven van 28 Aug. 1829 (Huisarchief, archief Willem II).

vervreemdde, maar aan den anderen kant de machtige coalitie moest trachten uiteen te slaan door stelselmatige toenadering tot een der beide partijen. In dit geval verklaarde hij, nog altijd zeer onder den invloed van eene grootendeels katholieke omgeving, vooral van zijn langjarigen vriend graaf Albéric Duchâtel [1]), zich voor toenadering tot de veel minder gevaarlijke katholieke partij, die bovendien verreweg de machtigste was in het land, terwijl de liberalen, in de Kamer veel invloedrijker dan bij de bevolking en „insatiables dans leurs prétentions", de macht van de Kroon feitelijk naar de Staten-Generaal wilden overbrengen; maar dan zouden de door de Roomschen gehate ministers Goubau en Van Gobbelschroy moeten opgeofferd worden, terwijl men Van Maanen, „homme éminemment juste par caractère et sans préjugés aussi peu religieux que politiques", mits hem intoomende binnen de grenzen der Grondwet, misschien zou kunnen behouden nevens Van Tets en den sedert 1826 als minister van buitenlandsche zaken opgetreden Verstolk van Zoelen, beiden „moins tranchants dans leurs opinions et caractères".

Maar de Koning, vast overtuigd van de juistheid zijner inzichten en gesteund door homogene ministers, als men hen met dien naam mocht noemen, lette niet op deze teekenen, minder dan ooit sedert zijn laatste belgische reis. Hij bedacht niet, dat de algemeene welvaart, waarvan hij getuige was geweest en die de belgische bevolking overal had doen juichen bij zijn komst, met de kerkelijke en grondwettige bezwaren niet in verband stond, en had de toejuichingen ten onrechte opgevat als goedkeuring van zijn algemeene staatkunde. Met die staatkunde vereenzelvigde hij zich ten volle en de oppositie was daarom meer en meer slechts in naam tegen de ministers, feitelijk tegen den vorst zelven gericht. Het slaan van een medaille, die aan den Geuzentijd herinnerde door de ineengeslagen handen en het omschrift „fidèles jusqu'à l'infamie" was een zeer bedenkelijk teeken; nog meer de gedrukte plaat,

[1]) Over diens invloed op den Prins reeds in 1820, vgl. Clancarty aan Castlereagh (kopieën Rijksarchief), dd. 15 Aug. 1820. Hij was sedert 1814 's Prinsen adjudant, daarna stalmeester, werd door den Koning tijdelijk uit diens nabijheid verwijderd, maar keerde spoedig terug. Clancarty noemt hem: „a man of some talent, good manners but of a factionous inquiet disposition". Hij heeft lange jaren een grooten invloed aan het Hof bezeten.

waarop de „belgische" leeuw, met slechts 10 pijlen in de klauw, op het altaar van „Belgium foederatum" een slang vermorzelde [1]), en het herhaaldelijk gewagen van den strijd om de privileges in de dagen van den opstand tegen Philips II, waarbij in weinig bedekte termen de Koning met zijn spaanschen voorganger werd vergeleken. De door de regeering gewenschte niet-herkiezing van vlaamsche afgevaardigden uit de oppositie, beantwoord met het uitdagend slaan eener medaille, waarop te lezen stond: „le pouvoir les proscrit, le peuple les couronne"; de toenemende heftigheid der belgische pers — het waren teekenen van meer dan gewone gisting.

En bovendien wees menig verschijnsel nog telkens op het herleven van de in de laatste jaren minder op den voorgrond getreden tegenstelling van Zuid en Noord. De klachten over „la domination hollandaise", waaraan veel van de bezwaren geweten werd, waren schering en inslag in de artikelen der belgische dagbladen, terwijl die van het Noorden de klimmende ongerustheid der Protestanten over het Concordaat en over den toenemenden invloed der Katholieken weergaven en de ook daar thans opkomende dagbladpers met de zeer liberale organen, de Arnhemsche Courant en De Noordstar onder leiding van Donker Curtius, Van Hall, Den Tex en andere jonge liberalen, de meer gematigde bladen De Standaard en het Algemeen Handelsblad, met Groen van Prinsterer's tegen de liberale denkbeelden van revolutionnairen oorsprong ingaande Nederlandsche Gedachten opkomend voor „nationale" beginselen, de regeering en den Koning begonnen te verdedigen tegen de felle aanvallen uit het aaneengesloten Zuiden [2]). Ook in de Tweede Kamer begonnen de noordelijken, in weerwil van bezwaren ook van hunnen kant, zich steeds eendrachtiger om de regeering te scharen en lieten sommigen hunner zich met verontwaardiging hooren over de heftige aanvallen der zuidelijken [3]), terwijl anderen ten duidelijkste deden uitkomen, dat hoewel vrijheidsgezind, zij, waar het het voortbestaan der natie gold, evenals in 1813, zich zouden scharen om den Oranjestandaard, „plechtanker van onze hoop", zooals Corver Hooft zeide.

[1]) De Bosch Kemper, blz. 688.
[2]) l. l.
[3]) Ibid. blz. 672 vlg.

De zitting der Staten-Generaal van 1829/1830 begon onder deze voor den staat ongunstige voorteekenen. De keuze tot voorzitter van Corver Hooft, die menigmaal oppositie had gevoerd, moest der regeering onaangenaam zijn. Wel beschikte zij nog altijd over eene meerderheid in de Tweede Kamer, maar deze was gering en de oppositie, bestaande uit alle Belgen en 3 of 4 noordelijken tot een getal van minstens 45 leden, kwam steeds geregeld ter vergadering, wat de regeeringsmeerderheid niet deed [1]). Het adres van antwoord op 's Konings troonrede was merkbaar scherp gesteld; Brugman, lid der commissie van het Amortisatie Syndicaat en vriend van Van Maanen, werd als „rekenplichtig ambtenaar" geweerd uit de Tweede Kamer, waarop een scherp Koninklijk Besluit hem „op zijn verzoek" als lid ontsloeg. Allerlei voorstellen werden gedaan, die zonder eenigen twijfel tegen de regeering gericht waren; de nieuwe begrooting werd zeer vinnig beoordeeld, in de belgische bladen zoowel als in de Kamer zelve; er werd zelfs aangedrongen op verwerping weder der financieele wetten, als de regeering niet te gemoet kwam aan de bestaande grieven. En er was eenige kans, dat het werkelijk tot die verwerping komen zou, al had de regeering bij hare nieuwe voorstellen het budget van $82^1/_2$ tot 78 millioen teruggebracht, waarvan 61 mill. op de tienjarige begrooting vielen.

Tegenover een dergelijke gebeurlijkheid besloot de Koning tot een buitengewonen maatregel. In een gesprek met Roëll [2]) had hij reeds zijn diepe teleurstelling over het nog altijd voortdurend verzet doen blijken, ja had hij toegegeven, dat in 1815 door het maken van één Grondwet voor twee zoo verschillende landen een fout begaan was; maar hij had gezworen die Grondwet te zullen handhaven en, als altijd voor zichzelven vast overtuigd, dat hij den goeden weg bewandeld had, verklaarde hij zich bereid om „tot het uiterste" vol te houden, zich als „handhaver der grondwet" daartoe verplicht achtend, maar evenzeer om — zeide hij met tranen in de oogen — met de zijnen wederom het land te verlaten, als het noodig scheen in het belang des lands. Ernstige woorden, aan de eene zijde wijzend op een mogelijken staatsgreep, aan de andere op

[1]) Eng. correspondentie (kopieën Rijksarchief), dd. 13 Nov. 1829.
[2]) De Bosch Kemper, blz. 694 vlg.

diepe moedeloosheid. In een lang onderhoud met den belgischen afgevaardigde De Gerlache [1]) verwierp hij heftig het stelsel eener jury als onbestaanbaar met de onafhankelijkheid der rechterlijke macht, de ministerieele verantwoordelijkheid als geschikt „de transférer la monarchie dans les Chambres" en eigenlijk „la république", de onbeperkte drukpersvrijheid als een vrijbrief voor hen „qui n'ayant pu trouver à vivre dans leur pays, viennent exercer le journalisme dans le nôtre comme une dernière industrie", de volksregeering als een voorwendsel voor „milliers de discours, milliers de lois contradictoires" en slechts gewenscht door „quelques ambitieux ou quelques têtes exaltées", terwijl hij de belgische unie als een „monsterverbond" van heerschzuchtige priesters en luidruchtige liberalen afkeurde; maar, zeide hij, „je maintiendrai de tous mes moyens cette constitution que j'ai jurée", want hij kende „son devoir" en „son droit" als Koning der Nederlanden tegenover „théories anticonstitutionelles, factieuses, revolutionnaires."

De buitengewone maatregel bestond in een uitvoerige koninklijke boodschap bij de nieuwe drukperswetten van 11 December 1829 [2]). In verband met die drukperswetten, dreigend een „treurig maar noodzakelijk uitvloeisel der in sommige gewesten des rijks bestaande omstandigheden" genoemd, wees zij op de regeling der katholieke belangen door het gesloten Concordaat, dat den toestand onder de veelgeprezen Maria Theresia moest doen terugkeeren, met een afzonderlijk ministerie voor den katholieken eeredienst. Op het gebied van het onderwijs deed zij een ernstig beroep op den bijval van het verlichte en onbevooroordeelde deel der natie tot steun van hare pogingen om met vermijding van een schadelijke „onbeperkte vrijheid" te gemoet te komen aan „betamelijke wenschen". Zij verklaarde fier „onberaden eischen" met „doelmatige vastheid" te zullen afweren en niet te willen weten van de begeerde ministerieele verantwoordelijkheid, die onvereenigbaar was met de Grondwet, al was de regeering bereid om de betrekkingen tusschen de departementen en de Staten-Generaal en het onderling overleg te versterken. De regeering zou haar best doen om de gerezen conflicten voortaan te vermijden en de verhouding van plaatselijke en gewestelijke

[1]) Diens Histoire, vol. I, p. 467 suiv.
[2]) Juste, vol. I, p. 168 suiv.

besturen tot haarzelve benevens de financiën te regelen. Zij wekte ten slotte op tot eensgezindheid bij de bevestiging der maatschappelijke orde, die verdedigd moest worden „tegen de aanmatigingen eener verleide menigte zoowel als tegen de heerschzucht van buitenlandsch geweld."

Deze fiere en scherpe woorden maakten in het Noorden den besten indruk als een „mannelijke daad" tegenover „Jezuieten" en „Jacobijnen" en werden er met geestdriftige toejuichingen ontvangen. Maar in het Zuiden werden zij met twijfel en afkeuring begroet, vooral toen de regeering de boodschap bij circulaire [1]) overzond aan alle gouverneurs om haar te verspreiden onder hunne ondergeschikte ambtenaren en Van Maanen haar bovendien aan alle vrederechters en departementsambtenaren deed toekomen, met den gebiedenden eisch om binnen 48 uren van hunne instemming te doen blijken — een eisch, welks napoleontisch karakter ook in het Noorden strenge kritiek moest ondervinden, ofschoon slechts weinigen zich eraan durfden te onttrekken. De persoonlijke vrijheid der ambtenaren was bovendien toch al gering onder een vorst, die alle ongunstige uitlatingen over regeeringsmaatregelen oogenblikkelijk bestrafte en in 1820 zelfs van de gouverneurs had verlangd geregelde en nauwkeurige rapporten in te dienen omtrent de gedragingen en meeningen der ambtenaren — een ware „staatkundige inquisitie" [2]). Sommige gouverneurs voldeden aan het ministerieele bevel door eenvoudig de boodschap aan hunne ambtenaren mede te deelen onder uiting van het vertrouwen, dat zij de daarin ontwikkelde beginselen zoude volgen; andere eischten binnen drie dagen een duidelijke verklaring van instemming, bij weigering dreigend met ontslag; sommige vrederechters verzamelden de burgemeesters van hun kanton en lichtten de boodschap toe in den geest der regeering met scherp onderzoek naar de wijze, waarop de petitiën van het voorjaar geteekend waren. Deze dingen deden veel afbreuk aan den goeden indruk der boodschap en zetten de oppositie tot nog vinniger optreden aan, daar men terecht had te klagen over al te grooten drang der regeering op de ambtenaren, te meer omdat de

[1]) De Bosch Kemper, blz. 702; Juste, l. l. p. 302 suiv. Vgl. de Gedenkschriften van Van der Duyn en Van der Capellen, blz. 27/8.
[2]) Gedenkschriften, l. l. blz. 30.

bedreiging weldra werd uitgevoerd en ook hoogstgeplaatste hofdignitarissen niet gespaard werden [1]).

In deze stemming, nog verergerd door herhaalde botsingen tusschen hollandsch sprekende noordelijken en fransch sprekende zuidelijken, beiden weigerachtig om van hunne taal afstand te doen, begonnen de nieuwe beraadslagingen over de gewijzigde begrootingswetten. De wet op de middelen werd, ofschoon de gehate belasting op het gemaal door de regeering opgegeven was, met 55 tegen 53 stemmen verworpen, zoodat de regeering genoodzaakt was een aantal posten van de tienjarige op de eenjarige begrooting over te brengen en eerst toen hare voorstellen aangenomen zag; de wet op de uitgaven werd dadelijk aangenomen, de eenjarige begrooting slechts met eene meerderheid van ééne stem.

De regeering ging intusschen voort met kerkelijke concessiën, die den toestand zeer schenen te verbeteren en ook te Rome een uitstekenden indruk maakten, zoodat Falck in Januari 1830 er de stemming zeer gunstig vond [2]). Om aan de grief te gemoet te komen, dat zoo weinig Belgen ministerieele ambten bekleedden, werd met de thans afzonderlijk gehouden zaken van den katholieken eeredienst De Pélichy belast, terwijl Van Gobbelschroy waterstaat, nijverheid en koloniën zou beheeren en De la Coste de binnenlandsche zaken; de aftredende Elout werd bij marine vervangen door den directeur-generaal Wolterbeek, terwijl zijn ministerie gevoegd werd bij dat van oorlog onder prins Frederik. Maar de gehate Van Maanen, wiens verwijdering in de belgische pers met aandrang werd geëischt, bleef en ook de algemeene richting der regeering veranderde niet; zij beloonde hare voorstanders en ontsloeg een aantal ambtenaren wegens verzet tegen hare denkbeelden gelijk zij ook vóór de stemming over de begrootingen verschillende leden der Staten-Generaal met afzetting als ambtenaar bedreigd had, voor het geval zij tegenstemden, en werkelijk deze bedreiging nakwam. De zittingen der Staten-Generaal werden dan ook hoe langer hoe slechter bezocht en verloren eigenlijk alle beteekenis.

---

[1]) De Gerlache, vol. I, p. 474, 482.

[2]) Falck, Brieven, blz. 288.

Dit forsch optreden der regeering wekte in het Zuiden hevig verzet. De Potter schreef naar aanleiding daarvan in zijne gevangenis onder meer een heftige brochure tegen de koninklijke boodschap onder den titel „Lettre au Roi par Démophile", waarin hij tegenover de zeer monarchale opvattingen der regeering het beginsel stelde, dat hier te lande geen sprake was van „une monarchie tempérée par une loi fondamentale", welke uitdrukking der boodschap hij kenmerkte als „mensonge odieux et perfide", ja „absurdité"; hier bestond, zeide hij, een constitutionneele monarchie, waar de Grondwet en niet de koninklijke macht grondslag van den staat was en de Koning slechts „le plus haut des fonctionnaires"; ofschoon niet begeerig naar scheiding, zelfs niet naar administratieve scheiding der beide deelen, wenschten hij en de zijnen allereerst de toepassing van waarlijk constitutionneele beginselen in het staatsbestuur. Een aantal andere brochures steunden deze denkbeelden en sloegen hier en daar een onmiskenbaar revolutionnairen toon aan tegenover de willekeurige maatregelen.

De gisting nam in het voorjaar van 1830 nog steeds toe en De Potter waarschuwde, dat de regeering door langer volharden bij haar stelsel in haar verderf liep, dat „une catastrophe inévitable" den staat bedreigde. Een nieuw petitionnement werd bovendien door de geestelijkheid op touw gezet en zelfs de sluiting van het leuvensche college kon haar niet bevredigen. Men zocht voortdurend naar nieuwe middelen van volksagitatie. Op den 31sten Januari verscheen plotseling in niet minder dan zeventien belgische bladen een ontwerp voor eene „souscription nationale" tot geldelijke schadeloosstelling der van hunne verdere posten beroofde leden der Staten-Generaal; den 3den Februari een nog omvangrijker plan van De Potter voor een „confédération patriotique" tot schadeloosstelling van alle ambtenaren, deelnemers aan de „résistance légale", uit de opgerichte „caisse nationale", met belooning der welgezinde en verdienstelijke leden en verplichting van alle deelnemers om te stemmen op de leden. Dit plan gaf aanleiding tot een nieuwe vervolging van den gevangen leider, wiens in beslag genomen papieren duidelijk bewezen, dat hij voortdurend samenwerkte met Lebeau, De Brouckère en anderen en dat de hooggeplaatste ambtenaar Tielemans, oud-redacteur van den Courrier, vriend van De Potter en thans referendaris aan het ministerie van buitenlandsche

zaken, de uitdenker was van het plan der nationale inschrijving [1]).

De papieren van De Potter en Tielemans gaven aanleiding tot een proces tegen hen en eenige andere journalisten, waarbij de eerste door Van de Weyer, Van Meenen en den jongen Gendebien verdedigd werd maar dat, naast tal van onschuldige dingen, zeer bedenkelijke uitingen en verbintenissen aan het licht bracht, die aan samenspanning tegen den staat grensden. Velen in België werden thans afkeerig van verdere agitatie. Het werd duidelijk, dat de jonge liberalen, die het luidst zich lieten hooren, het gemunt hadden op de dynastie zelve, niet alleen op den Koning — van wien men soms sprak als van een Philips II, een Karel I, een Lodewijk XVI, met Van Maanen als Alva, Strafford of Calonne — ook op den totnogtoe in België populairen Prins van Oranje, dien men zoo goed als openlijk beschuldigde de hand te hebben gehad in een geruchtmakenden geheimzinnigen juweelendiefstal ten nadeele zijner eigen gemalin; dat de liberalen bovendien de katholieken alleen wenschten te gebruiken om hen na de gezamenlijke zegepraal over de regeering des te krachtiger te kunnen bevechten; eindelijk dat bij verscheidene hunner de meening had postgevat, dat alleen de oprichting van een onafhankelijk België onder fransche bescherming baten kon. De Potter, hoewel met die uiterste partij niet meegaande, werd den 30sten April door de zuidbrabantsche „cour d'assises" veroordeeld tot acht jaren ballingschap, Tielemans tot zeven jaren, de katholieke journalisten Bartels en De Nève respectievelijk tot zeven en vijf jaren, met plaatsing van allen onder politietoezicht voor een gelijk aantal jaren daarna; de beide uitgevers werden vrijgesproken. Drie dagen daarna verscheen de geheele in beslag genomen correspondentie in druk ten einde duidelijk te doen blijken, hoe de voorgestelde „conféderation patriotique" een staat in den staat had moeten vestigen en hoe de werkelijke verhouding tusschen de verbondenen der Unie door de liberale leiders begrepen werd; Libry—Bagnano was daarbij weder de tusschenpersoon, van wiens verdachte hulp de regeering gebruik maakte gelijk zij zich door hem in zijn blad voortdurend liet verdedigen tegen de aanvallen der vijandige pers.

De onthullingen bij gelegenheid van dit proces versterkten de

[1]) Juste, vol. I, p. 185 suiv.

positie der regeering zeer [1]), zoodat een bezwaarschrift van De Potter en Tielemans tegen de openbaarmaking hunner papieren, in weerwil van de door velen daartegen aangevoerde bedenkingen, door de Tweede Kamer met 51 tegen 35 stemmen ter zijde werd gelegd. Zelfs de drukperswet van Van Maanen werd aangenomen met groote meerderheid — 93 tegen 12 stemmen — na een hevige discussie, waarbij De Stassart, sedert hem in Januari zijn pensioen ontnomen was een der scherpste tegenstanders der regeering, haar aanviel wegens hare houding tegenover taal, zeden, gewoonten en geloof der Belgen en de bandeloosheid harer bezoldigde journalisten, terwijl hare tegenstanders voortdurend werden vervolgd; toch moest nog op het laatste oogenblik, nadat eenmaal de stemmen gestaakt hadden, de scherpste strafbepaling losgelaten worden om de wet aannemelijk te maken. Op het gebied van het onderwijs werd de pas aangeboden wet weder ingetrokken en, met opheffing der besluiten betreffende het collegium philosophicum te Leuven, bij wijze van concessie de inrichting van het lager onderwijs overgelaten aan de plaatselijke besturen onder toezicht der provinciale gouverneurs en goedkeuring der gewestelijke Staten; de nuntius Capaccini toonde zich over deze regeling tevreden. Zelfs het geliefde Amortisatie-Syndicaat was reeds in 1829 met het oog op de begrootingsdiscussiën van dat jaar eenigszins ingetoomd. Daarna gingen de Kamers den 2den Juni uiteen. De stormachtige zitting werd gesloten met een toespraak, die getuigde van den oprechten zin der regeering om met handhaving harer inzichten in het algemeen aan bezwaren te gemoet te komen en van hare bevrediging over den afloop der in den aanvang zoo onrustige vergadering. Een Koninklijk Besluit, dat het gebruik der beide talen in België feitelijk overal toestond, maakte daar bij de oppositie een uitstekenden indruk: zelfs de Courrier prees de regeering over dezen maatregel, al bleef hij te keer gaan tegen de nog altijd voortdurende persvervolgingen en toonde hij zich zeer verbitterd over de vestiging van den Hoogen Raad in Den Haag (21 Juni) en over het betrekkelijk geringe aantal Belgen onder de ambtenaren [2]).

[1]) Bagot aan zijne regeering, 4 Mei 1830 (kopieën Rijksarchief).

[2]) Juste, vol. I, p. 203; De Gerlache, vol. I, p. 493. Vgl. over de stemming: Brieven van Thorbecke, blz. 12 vlg.; vooral Fredericq, Thorbecke vóór 1830, blz. 101.

De regeering scheen werkelijk kamp te geven. Een reis des Konings in Overijsel, Drente en Groningen gevolgd door een bezoek aan Brussel, van den 8sten tot den 21sten Augustus, bij gelegenheid der opening van de derde vijfjaarlijksche tentoonstelling, gaf hem gelegenheid zich te overtuigen van de aanhankelijkheid in het Noorden en de na de sluiting der Kamerzitting en de gedane concessies bevredigende stemming in het Zuiden, al waren de hoofdgrieven volstrekt niet geheel verdwenen en liet menig dagbladartikel zich heftig daarover uit, ja waarschuwde nog op het laatste oogenblik vóór 's Konings vertrek een der hofbeambten, graaf De Mercy d'Argenteau, den vorst voor mogelijke woelingen in het land en de onrustbarende stemming hier en daar, die bij de minste aanleiding in verzet kon overslaan [1]).

De rust hier te lande was te opmerkelijker, nu in het naburige Frankrijk een revolutie was uitgebroken.

Na den val van het ministerie Villèle, dat geheel de meening van de clericalen koning Karel X vertolkte, had het gematigde ministerie Martignac tevergeefs getracht de liberale oppositie te bevredigen en was dit in Augustus 1829 wederom vervangen door het volslagen reactionnaire ministerie Polignac, dat na eene Kamerontbinding en den daarop gevolgden zegevierenden terugkeer zijner tegenstanders in weerwil van alle waarschuwingen der bevriende mogendheden den 26sten Juli 1830 overging tot de uitvaardiging der beruchte ordonnantiën — niet meer of minder dan een staatsgreep tegenover de grondwet van 1815, maar zonder dat men zich verzekerd had van den steun van de militaire macht. Op den tweeden dag daarna ging de oppositie, aangezet door de wegens opheffing der drukpersvrijheid verbitterde liberale journalisten en rekenend op de medewerking van sommige generaals, over tot gewapend verzet, weldra tot het opwerpen van barricaden; den 28sten Juli erkende de bevelhebber van Parijs, maarschalk Marmont: „ce n'est plus une emeute, c'est une révolution". Marmont trachtte tevergeefs met geweld de orde te herstellen: de republikeinsche driekleur verving overal de witte vaan der Bourbons en de poging om door intrekking der ordonnantiën het volk te bevredigen kwam te laat. Karel X deed den 2den Augustus afstand ten behoeve van zijn onmondigen

[1]) Gedenkschriften van Van der Duyn, blz. 96, 134; Vgl. Colenbrander, blz. 153 vlg.

kleinzoon, den hertog van Bourdeaux, nadat hij zijn neef Louis Philippe, hertog van Orleans, tot „lieutenant-général du royaume" had verklaard. Maar ook dit was niet voldoende. Men verlangde de vervanging der clericale Bourbons door dezen zoon van Philippe Egalité, den liberalen hertog van Orleans, die den 7den op verlangen der Chambre des Communes de kroon aannam en zijn voorganger eenige dagen later Frankrijk deed verlaten.

Zoo had in Frankrijk de monarchie voor de constitutie moeten buigen: de nieuwe koning, Louis Philippe, niet meer „roi de France" doch „roi des Français", zou een waarlijk constitutioneel vorst, een „burgerkoning" zijn en de aanvankelijk bepaald revolutionnair-republikeinsche gezindheid van een deel der burgerij werd handig afgeleid.

Deze gebeurtenissen in het naburige koninkrijk wekten hier te lande natuurlijk de algemeene belangstelling, maar bij de groote meerderheid der bevolking weinig meer dan dat. De juist in Den Haag vertoevende Prins van Oranje en zijn broeder prins Frederik — de Koning was op reis in het Noord-Oosten — overlegden met den engelschen gezant Bagot over de wenschelijkheid der opstelling van troepen en der versterking van de vestingen aan de grens maar bij de vredelievende verzekeringen van de nieuwe regeering te Parijs, die zich zeer bereid toonde om met de nederlandsche in de meest vriendschappelijke betrekkingen te treden en den algemeenen vrede niet wilde verstoren, werd dit onnoodig geacht, daar de meest volledige gerustheid in het land heerschte [1]). Dat er intusschen eenige reden bestond om ongerust te zijn, was bij de revolutionnaire stemming onder de gewapende nationale garde in Frankrijk duidelijk en het viel evenzeer niet te ontkennen, dat het zwakke nederlandsche leger niet in staat zou wezen om een plotselingen inval van transche zijde te weerstaan.

Het leger was nog altijd van weinig beteekenis en de leiding van prins Frederik was niet doortastend genoeg geweest om het op krachtige wijze te hervormen zooals de Prins van Oranje herhaaldelijk gewenscht had. Klaagde deze reeds in 1817, dat met name de belgische afdeelingen waren „dans le plus mauvais état possible", in 1818, dat het treurig met het leger gesteld was onder de leiding van den onervaren Van der Goltz en den niet-militair Piepers, thans

[1]) Bagot aan zijne regeering dd. 3 en 6 Aug. 1830 (kopieën Rijksarchief).

werd het wenschelijk geacht den generaal De Constant Rebecque uit naam van den Koning en den Prins van Oranje ondershands naar Engeland te zenden om Wellington dringend opmerkzaam te maken op den zeer onvoldoenden militairen toestand. De grensvestingen waren niet in orde, de garnizoenen onvoldoende, de militie eerst in September volgens gewoonte op komst voor de jaarlijksche oefeningen in die maand en het overige deel van het leger was geheel onmachtig om een plotselingen inval te weerstaan, zoodat zelfs het zwak bezette Brussel voor de Franschen eenvoudig voor het nemen zou zijn. De eenige hoop was dus op Engeland gevestigd en met nadruk moest de generaal vragen om krachtige hulp in geval van een franschen inval [1]). Ook aan pruisische hulp werd gedacht.

Een en ander maakte te Londen een uiterst pijnlijken indruk. De „schildwacht van Europa" had zijn hem door de mogendheden toevertrouwde taak op den „advanced post" tegenover Frankrijk slecht waargenomen en de stemming tegenover den vorst, die wel veel gedaan had voor de economische ontwikkeling van zijn gebied maar voor leger en vloot niet veel oog had getoond, werd er bij de engelsche regeering niet beter op.

Gelukkig was het gevaar niet dreigend zoolang koning Louis Philippe, die groote toenadering tot Engeland toonde, bij zijne vredelievende gezindheid bleef en België geen neiging had om het fransche voorbeeld te volgen. En daarop scheen alles te wijzen; de regeering rekende er ten minste vast op. De overgroote meerderheid der belgische bevolking was immers katholiek en wilde van de nieuwe regeering in Frankrijk niets weten en de meerderheid der liberalen scheen sedert de onthullingen van het proces De Potter meer dan ooit overtuigd van de wenschelijkheid om „la voie légale" geen oogenblik te verlaten. En de regeering zelve was over den val van den „Jezuietenkoning" te Parijs allesbehalve rouwig, al had zij thans liever diens kleinzoon koning gezien [2]). Alleen in sommige grenssteden ontstond allengs onder den invloed van de naburige bewegingen

[1]) Vgl. de brieven van den Prins aan prins Frederik (Huisarchief, archief Willem II, N°. 204) 15 Mei 1817, aan keizer Alexander (ibid. N°. 205c) 13 Jan. 1818; minuut van Aug. 1830 (N°. 208) van den brief aan Wellington. Wellington's antwoord in Nalatenschap Willem II (Huisarchief).

[2]) Van der Duyn, Gedenkschriften, blz. 132.

in Frankrijk eenige gisting, in sommige brusselsche koffiehuizen en op sommige pleinen aldaar brulden jonge revolutionnairen [1]), maar te Parijs werd de orde aanvankelijk niet verder verstoord en de gezeten burgerij, die daar thans feitelijk de regeering voerde, hield voorloopig èn de onrustige republikeinen èn de verraste clericalen èn de nog weinig gevaarlijke bonapartistische partij in toom.

Dat er in Frankrijk een gevaarlijke strooming bestond, die de uitbreiding van Frankrijk's grenzen over België en tot den Rijn ten doel had, was ook aan de nederlandsche regeering niet onbekend. Karel X had in 1827 den Prins van Oranje in een vertrouwelijk gesprek gewaarschuwd [2]) voor de werkelijk reeds vergevorderde plannen zijner ministers om gebruik te maken van de ontevredenheid der Roomschen over de houding der regeering tegenover hunnen godsdienst. In het najaar van 1829 had Polignac, de nieuwe minister, zelfs een fantastisch plan ontworpen tot nieuwe verdeeling van Europa, waarbij het rijk der Nederlanden zou verdwijnen ten bate van Frankrijk, Engeland en Pruisen [3]). Een dreigend artikel in den Courrier des Pays-Bas waarschuwde echter de landsregeering den 10den bijtijds aan de belgische grieven te gemoet te komen, wilde zij niet de kans loopen op dezelfde wijze als die van Karel X te eeniger tijd plotseling voor onoverkomelijke bezwaren gesteld te worden.

Maar er waren tal van gunstige voorteekenen voor de toekomst aanwezig en er scheen, in weerwil van de dreigende woorden in sommige liberale bladen, niet de minste reden tot ongerustheid. De Koning verliet dus na een verblijf van veertien dagen de hoofdstad van het Zuiden om wederom zijn paleis in Den Haag te gaan betrekken, Brussel achterlatend te midden der genoegens van een druk bezoek aan de welgelukte tentoonstelling en staatkundige bemoeiingen eerst te gemoet ziende, wanneer de najaarszitting der Staten-Generaal in Den Haag zou bijeenkomen, maar ook tegen dien tijd geen oogenblik denkend aan ernstiger bezwaren dan reeds herhaaldelijk met goed gevolg waren overwonnen. Hij was minder

[1]) De Gerlache, vol. I, p. 500.

[2]) Bosscha, Willem II, blz. 406.

[3]) Stern, Geschichte Europa's, III, S. 189. Frankrijk zou België, Luxemburg, Zeeland en Noordbrabant krijgen; Pruisen het overige; Engeland de koloniën; Willem I zou te Konstantinopel optreden als koning van Griekenland.

[4]) Vgl. over de taal der belgische bladen: Colenbrander, blz. 153 vlg.

dan ooit geneigd te veranderen van regeeringsstelsel, al zou nu en dan wat gedaan moeten worden om aan grieven eenige aandacht te schenken, ja zelfs door een handig toegeven daaraan te gemoet te komen voorzoover dat met de handhaving der regeeringsbeginselen in het algemeen overeengebracht kon worden. Ook de Unie van liberalen en katholieken in België scheen na de gebeurtenissen in Frankrijk minder dan ooit te duchten.

Maar met dat al waren de grieven der Belgen allerminst weggenomen en lette de oppositie, blijkens hare talrijke uitingen, op iedere gelegenheid om ze luide te laten klinken over het land en van de regeering tegemoetkoming daaraan af te dwingen. Aan den anderen kant kon de regeering met trots wijzen op den bloeienden staat van landbouw en nijverheid, handel en verkeer, op de voortreffelijke kanalen en wegen, op de welbezochte universiteiten, op het uitnemende lager onderwijs, op de herleving van kunst en wetenschap, op de toenemende welvaart — alles, naar het scheen, teekenen van de inwendige kracht der monarchie, thans gestegen tot eene bevolking van meer dan 6 millioen zielen en alom geprezen als een der gelukkigste staten van Europa. Zij rekende op de krachtige sympathie van zoovele nijveren en handelaren, van de belgische burgerij, die thans in zoo bloeienden staat verkeerde, als bondgenoot tegen al te vurige Roomschen en al te heftige liberalen. Doch tegenover al die voordeelen stond een groot, onder omstandigheden beslissend nadeel: tegen eene revolutie, al werd zij niet van Frankrijk uit gesteund, was de regeering militair zoo goed als volkomen machteloos en engelsche of pruisische tusschenkomst zou bijna zeker een oorlog, een europeeschen oorlog, met Frankrijk uitlokken.

Maar wie dacht er in Augustus 1830 aan eene revolutie in het rijk der Nederlanden? Er was staatkundige oppositie — dat viel niet te ontkennen — maar het was ook waar, dat die oppositie hare kracht begon te verliezen, nu de Unie der twee jaren te voren door gemeenschappelijke belangen verbonden partijen veel van hare beteekenis had verloren, nu het oude onderling wantrouwen dier partijen door de gebeurtenissen in Frankrijk was herleefd, nu de regeering door concessiën beurtelings beiden trachtte tevreden te stellen en aan de algemeene grieven te gemoet te komen. Wat had men thans te vreezen van de kleine partij der ultra-liberale franschgezinden, die wel gaarne de annexatie bij Frankrijk hadden gezien maar van de fransche regeering geen aanmoediging in hun streven te wachten hadden? En waarom zou de belgische helft der natie ook opstaan? De gehate perswetten waren door een nieuwe meer vrijzinnige regeling vervangen; de besluiten omtrent de taal waren gewijzigd in een zin, die aan alle onderdanen het gebruik der moedertaal veroorloofde; het gesloten Concordaat had de katholieken met vreugde vervuld; de nieuwe onderwijsregeling toonde, dat de regeering ook op dat gebied aan de bezwaren te gemoet wilde komen; bij de heffing der belastingen waren de eigenaardige toestanden in België volkomen in het oog gehouden; op het gebied der benoemingen en der vestiging van rijksinstellingen werd thans op de aanspraken van het Zuiden ernstig gelet [1]).

Volkomen gerustgesteld had de Koning den 21sten Augustus de zuidelijke hoofdstad verlaten om zijn drie dagen later vallenden verjaardag in het getrouwe Den Haag te gaan vieren, waar ook zijn beide zoons zich nog bevonden en er te midden eener verheugde bevolking het feest bij zouden wonen, terwijl te Brussel de feestviering het einde zou zijn van de welgeslaagde tentoonstelling. Maar reeds was de voorbereiding tot den opstand in volle werking, zonder dat de regeering iets vermoedde. Het waren de franschgezinde liberalen, die besloten waren een kans te wagen, rekenend op de fransche sympathieën van een groot deel der burgerij en der geestelijkheid en op den zedelijken, zoo niet feitelijken steun van Frankrijk zelf.

HOOFDSTUK IV.

DE AFSCHEIDING VAN BELGIË.

Terwijl de regeering des Konings — hoewel in den beginne niet volkomen gerust — nu er bijna vier weken na de Juli-revolutie in België niets gebeurd was en Frankrijk geen neiging betoonde om een oorlog te beginnen, integendeel zich in vredelievende betui-

---

[1]) Vgl. over een en ander tegenover de beweringen van Nothomb, De Gerlache, Juste e. a.: Josson, Onthullingen, blz. 83 vlg.

gingen vermeidde, aan niets ernstigs dacht, had de franschgezinde factie in het Zuiden niet stilgezeten.

De jonge Gendebien drong van Brussel uit bij de fransche regeering reeds 2 of 3 Augustus op annexatie van België aan en beloofde alle succès aan een onderneming van dien aard [1]). De Brouckère, De Stassart en Le Hon begaven zich begin Augustus naar Parijs om over de vereeniging met het thans liberale Frankrijk te onderhandelen en Lafayette, den bewonderden held der Juli-dagen, en andere invloedrijke fransche leiders voor hun plan te winnen, gesteund door den verbannen De Potter en zijne vrienden, door Charles Rogier te Luik en andere jonge liberalen. De bureaux van den Courrier des Pays-Bas werden het middelpunt van geheime besprekingen om het doel te bereiken en Gendebien, gesteund vooral door den jongen advocaat Van de Weyer, trad er als leider der voorgenomen beweging op. Reeds verschenen uit Frankrijk vurige voorstanders der annexatie om met de belgische leiders samen te werken, reeds werd onder de lagere volksklasse met ruime hand fransch geld uitgedeeld; strikken met de fransche driekleur waren overal te zien en er kwamen vliegende blaadjes uit met aanprijzing van de vereeniging met Frankrijk [3]). Maar de fransche regeering was niet gereed en drong op uitstel aan, hoewel de franschgezinde Belgen bleven aandringen en Gendebien naar Parijs zonden om haar tot handelen over te halen.

Tegenover deze aan de regeering niet geheel onbekende feiten, de toenemende gisting onder de volksklasse en den scherpen toon van sommige dagbladen, met name van den Courrier, besloot de brusselsche politie het tegen den vooravond van 's Konings verjaardag aangekondigde vuurwerk niet te doen geven. Op dien dag zelven bleef alles rustig maar in den nacht begon het rumoerig te worden in de hoofdstad en den 25sten trokken nu en dan dreigende volkshoopen naar het midden der stad. Des avonds heerschte er in den schouwburg bij de opvoering van de Muette de Portici, met hare vrijheidsliederen en herinneringen aan Massaniello's oproer te

[1]) De Potter, Souvenirs, t. II, p. 189.

[2]) White, The Belgic Revolution, vol. I, p. 163.

[3]) Juste, La révolution belge de 1830, vol. II, p. 5 suiv. Vgl. Stern, Geschichte Europas von 1830 bis 1848, Bd. I, S. 91 ff.

Napels in 1648, een groote opwinding, die zich weldra mededeelde aan de volksmenigte buiten. Onder het geroep van: „A bas le roi, Vive De Potter" stroomde een rumoerige bende kwajongens [1]) naar de drukkerij van Libry—Bagnano's blad Le National, wierp er de ruiten in en wendde zich vervolgens naar zijn woning, die zij openbrak en plunderde.

Het oproer, aanvankelijk niet gestuit door politie of garnizoen, breidde zich weldra uit. Men brak wapenwinkels en herbergen open, wierp de ruiten in bij den directeur van politie en den procureur des Konings en plunderde fabrieken, eindelijk ook Van Maanen's woning, die zelfs in brand gestoken werd. Het kleine garnizoen, nog geen 1300 man sterk, werd nu wel opgeroepen maar de bevelhebber, generaal Van Bylandt, gaf bevel alleen ter bewaking op te treden en ook de andere autoriteiten toonden weinig energie. Eerst in den vroegen morgen van den 26sten hadden er bloedige botsingen plaats maar het garnizoen trok zich spoedig terug naar het Park om er in afwachting van versterkingen de paleizen te bewaken.

Van dat oogenblik nam het plunderen en branden toe, hoewel de burgerij thans zelve voor hare veiligheid begon te zorgen. De fransche vlag werd op het stadhuis uitgestoken maar spoedig op initiatief van Duepétiaux door de brabantsche vervangen en onder aanvoering van den oud-generaal Van der Smissen en den oud-officier Pletinckx begon men, op aandrang van eenige op het stadhuis onder leiding van De Séeus, lid der Staten-Generaal, opgekomen notabelen, die den stedelijken raad vervingen, [2]) een vrijwillige burgerwacht te organiseeren, die zich wapende met de wapenen der schutterij en nog dien eigen dag 2000 man sterk werd. Zij was reeds volkomen in staat om de minder talrijke plunderaars en brandstichters in toom te houden. Den 27sten werd de populaire Emanuel baron d'Hoogvorst aan het hoofd dezer nog aanzienlijk toegenomen burgerwacht gesteld, een paar botsingen hadden plaats maar den volgenden dag was de orde hersteld en herkreeg Brussel zijn gewone aanzien weder. Het oproer scheen beteugeld te zijn.

In Vlaanderen had zich behalve te Brugge geen onrust vertoond; in de waalsche provinciën, met name te Verviers en elders in het

[1]) Vgl. het verhaal van Van der Smissen bij De Kerchove de Denterghem, Préliminaires de la révolution belge en 1830, p. 8 suiv.

Luiksche hadden eenige ongeregeldheden plaats, intusschen ook hier niet van ernstigen aard.

Eene deputatie bestaande uit Felix de Mérode, Gendebien, Palmaert, Frederic de Séeus en Van der Linden d'Hoogvorst begaf zich den 29sten uit Brussel volgens opdracht van een aantal op het stadhuis bijeengekomen notabelen naar Den Haag om den Koning met het bericht van het herstel der orde eerbiedig onder het oog te brengen, dat evenwel „le mécontentement" had „des racines profondes" ten gevolge van „le système funeste suivi par des ministres qui méconnaissent nos voeux et nos besoins." Van omwenteling, van ingrijpende maatregelen tot wijziging der bestaande instellingen scheen geen oogenblik sprake te zijn en noch het bestuur van Brussel noch dat van de provincie Brabant liet zich zelfs met deze deputatie in.

Op het eerste bericht der brusselsche woelingen had de Koning zich van het Loo naar Den Haag gespoed en er den 28sten een ministerraad gehouden, waaraan ook de beide prinsen deelnamen. Van Maanen ried er tot krachtig optreden, de Prins van Oranje tot concessiën. Besloten werd tegen 13 September de Staten-Generaal in Den Haag bijeen te roepen om over de mogelijkheid van veranderingen te spreken en tot het bewaren der orde de beide prinsen met troepen naar Brussel te zenden. Op denzelfden dag, den 30sten, toen zij te Vilvoorde aankwamen, verschenen ook de brusselsche afgevaardigden in Den Haag. Zij werden 1 September door den Koning ontvangen, die hun zeide, dat ministerieele verantwoordelijkheid tegen de Grondwet streed, dat hij met het mes op de keel zijne ministers niet zonder meer kon ontslaan maar dat hij erover denken zou en dat de Staten-Generaal 13 September zouden bijeenkomen; hij weigerde echter toe te geven „à des menaces folles, à des plaintes, à des griefs imaginés par quelques perturbateurs du repos public." De minister van binnenlandsche zaken echter, De la Coste, toonde zich evenwel reeds dadelijk niet ongeneigd tot het door Gendebien uitgesproken denkbeeld eener administratieve scheiding der beide deelen, met den Prins van Oranje als onderkoning of algemeen stadhouder te Brussel [1]). Tamelijk tevreden met de gedane toezeggingen keerde de deputatie naar Brussel terug.

Intusschen waren daar de zaken minder bevredigend verloopen.

[1]) Juste, vol. II, p. 33.

De nadering der troepen had de gisting er opnieuw doen ontkiemen en de gansche bevolking wapende zich, weldra versterkt door troepen gewapenden uit Luik en andere plaatsen. De prinsen spraken te Vilvoorde met D'Hoogvorst en andere gedeputeerden der burgerwacht, maar weigerden de brabantsche kleuren te dulden en gaven een onvoorzichtige proclamatie uit, waarin zij hun intocht aankondigden met de gereedstaande troepen en de verwachting te kennen gaven, dat de onwettige kenteekenen zouden verdwijnen. Onmiddellijk verrezen nu aan alle kanten onder leiding van den voormaligen franschen generaal Mellinet en den voormaligen spaanschen officier don Juan van Halen, die een werk geschreven had over de verdediging van steden tegen geregelde troepen, barrikaden in de stad, de straatsteenen werden opgebroken, de winkels gesloten en Brussel kreeg plotseling het aanzien eener belegerde stad aan den vooravond van een bestorming.

Een tweede deputatie, aangevoerd door prins De Ligne, zou evenwel nog trachten het onheil af te wenden en den Prins van Oranje te bewegen alleen met zijn staf binnen de stad te komen. Na een warme discussie met de te Vilvoorde aanwezige hollandsche generaals, die van geen toegeven wilden weten, besloot de Prins aan dit verlangen te voldoen en den 1sten September kwam hij tegen den middag, schijnbaar volkomen kalm, zelfs lachend te paard de stad binnen [1]). Hij stelde zich aan het hoofd der burgerwacht, deed zijn paard over de barrikaden springen en drong met groote moeite te midden van een half vijandige menigte door tot zijn paleis, vergezeld door de deputatie, die zich voor zijne veiligheid aansprakelijk had gesteld, en door zijn generalen staf. In weerwil van alles persoonlijk nog zeer populair, bewoog hij zich herhaaldelijk door de straten, sprak met allerlei menschen en raadpleegde met de autoriteiten en enkele notabelen, leden eener samengeroepen „commission consultative", over de te nemen maatregelen. In overleg met deze heeren en met den ook ten paleize ontboden Van de Weyer werd den 2den een geruststellende proclamatie uitgevaardigd.

De berichten der haagsche deputatie wekte echter bij de brusselsche bevolking nieuwe ergernis en nieuwe gisting, aangezet door de

[1]) De Kerchove, Préliminaires, p. 16 suiv.; White, vol. I, p. 222 ff.; Beschrijving van den adjudant Grovestins in Van Maanen's papieren (Rijksarchief), n°. 168.

fransehgezinde partij, die de populariteit van den Prins vreesde. In overleg met de autoriteiten en notabelen besloot deze, die het verzoek van Gendebien om de administratieve scheiding dadelijk uit te spreken afwees, na de belofte ontvangen te hebben, dat men geen „changement de dynastie" wilde, en deze belofte in een proclamatie van de burgerwacht te hebben vastgesteld, naar Den Haag te gaan ten einde tusschen de regeering en de Belgen te bemiddelen. Het brusselsche garnizoen verliet thans eveneens te stad.

De gemakkelijk te misleiden en den Belgen welgezinde Prins begaf zich onmiddellijk met Van Gobbelschroy en D'Ursel naar Den Haag, waar de stemming echter weinig geschikt bleek voor een bemiddelend optreden: aangezet door de toenemende ergernis in het Noorden, helde de regeering aldaar over tot krachtige maatregelen om het oproer te onderdrukken. En de belgische leden der Staten-Generaal toonden van hun kant bij deze stemming in Den Haag weinig neiging om daarheen te komen en er deel te nemen aan de uitgeschreven buitengewone vergadering van de Kamers. Zij besloten echter ten slotte hiertoe over te gaan en gingen op reis, maar de houding der bevolking van het Noorden, vooral te Rotterdam, waar De Stassart bijna in het water werd geworpen, en in Den Haag, waar De Gerlache aangerand werd, toonde aan, dat de stemming er allesbehalve gunstig was voor eene vredelievende oplossing. En de Koning zelf, al had hij den 3den Van Maanen eindelijk ontslagen, was niet minder ongeneigd om toe te geven zooals uit eene proclamatie van den 5de 1 bleek met haar beroep op de goede burgers tegen de oproerstokers.

Te Brussel bleef de gisting aanhouden, voortdurend aangezet door de club van fransehgezinde jongelieden uit het Luiksche, met Charles Rogier aan het hoofd, die reeds op volledige afscheiding aandrongen en het volk telkens weder in beweging brachten tegenover het nog steeds onder prins Frederik te Vilvoorde aanwezige leger. Een „commission de sûreté" trad weldra op in de functiën van de stedelijke regeering, die zich niet zonder tegenstand op zijde liet zetten [1]); op hare beurt moest die commissie wijken voor de door Charles Rogier opgerichte „réunion centrale" of „populaire", een club, die welhaast de leiding der zaken in handen nam en met hulp van de vurige luiksche jongelieden het

[1]) De Kerchove de Denterghem, p. 44 suiv.

verzet tegen de regeering organiseerde, de bevolking wapenend en aanzettend om weerstand te bieden aan de zoo dichtbij gelegerde troepen. Reeds werd er door velen geroepen om een voorloopig bewind voor België, nu ook Leuven, Luik, Brugge, Doornik, Bergen, Namen, Verviers en andere plaatsen de vaan van den opstand omhoog hieven. De zwakke garnizoenen dier steden, door den afval van vele in België geboren officieren en soldaten gedesorganiseerd en te midden van eene vijandige bevolking gebonden door de voorschriften der regeering [1]) om met behoud eener „imposante en kalme houding" tevens „voorzichtigheid met energie te paren", alle feitelijkheden zooveel mogelijk te vermijden en niet te vergeten, dat zij zich te midden van „landgenooten en broeders" bevonden, waren niet in staat weerstand te bieden aan den storm. Zij trokken zich vrijwillig of gedwongen, gesmaad door de verbitterde bevolking, terug naar de grenzen van Noord-Brabant of bleven in gevangenschap achter. Dat van Luik onder generaal Van Boecop bleef nog in de citadel tot den uittocht op 6 October; dat van Maastricht hield moedig stand onder de krachtige leiding van generaal Dibbets [2]), ook toen geheel Limburg in opstand geraakte en met Roermond en Venloo door de Belgen werd in bezit genomen.

De toenemende gisting in de hoofdstad bewoog prins Frederik, die zijn hoofdkwartier naar Antwerpen had verlegd, op het bericht, dat de gezeten burgerij te Brussel vurig de komst der troepen wenschte om een einde te maken aan den voor hare eigendommen gevaarlijken onzekeren toestand na de ontwapening der burgerwacht volgens verlangen der rumoerige lagere volksklasse, op aandrang zijner generaals met zijn leger eindelijk de stad te gaan bezetten. Hij vaardigde den 21sten September eene proclamatie uit [3]), waarin hij zijn voornemen daartoe aankondigde. De binnen Brussel sedert een paar dagen in aantal zeer toegenomen vrijwilligers, thans onder Vandermeere en Pletinckx georganiseerd, maakten zich onder de algemeene leiding der „réunion centrale" tot gewapenden tegenstand gereed. Zoo weinig ernstig echter was deze organisatie, dat nog in den nacht van den 21sten op den 22sten de muren en poorten der stad zoo goed als onbewaakt waren. Den 22sten kwamen wel hulpbenden

[1]) Van der Kemp, De Belgische omwenteling ('s Gravenh. 1904), Bijl., blz. 25.
[2]) Vgl. daarover vooral Van der Kemp, De Belgische Omwenteling.
[3]) Juste, vol. II, p. 103 suiv.

uit Leuven, een paar honderd gewapenden sterk en ook uit andere plaatsen van den omtrek, maar de stemming binnen Brussel was allesbehalve heldhaftig en ook in den volgenden nacht werden de wallen zoo goed als onbezet gelaten. Er heerschte binnen de stad een algemeene moedeloosheid onder hen, die totnogtoe de beweging hadden aangezet en geleid. De troepen van prins Frederik naderden echter slechts zeer langzaam en gaven daardoor aan de voornaamste staatkundige leiders der beweging gelegenheid om te vluchten: Gendebien, Van de Weyer, Felix de Mérode, Niellon, De Potter, Rogier, wanhopend aan de mogelijkheid van verzet tegen de 10000 man met 24 kanonnen van prins Frederik, vloden naar en over de fransche grens. Slechts enkele voorvechters: Pletinckx, Gregoire, Mellinet, Van Halen en anderen bleven in Brussel achter, besloten om tegenover de aangezette bevolking hun plicht te doen en de Hollanders zoo goed mogelijk te bestrijden.

In den morgen van den 23sten [1]) vertoonden zich de hollandsche troepen voor vier der stadspoorten en eischten binnengelaten te worden. Zij maakten zich na eenigen tegenstand van die poorten meester en waren reeds om 10 uren in het bezit van de geheele bovenstad. Ook de benedenstad zou gemakkelijk te bemachtigen geweest zijn, hoewel de aanvoerders bij de barrikaden scherpen tegenstand zouden bieden. Maar de prins, opziende tegen bloedvergieten, begon weldra bezwaar te vinden in den reeds aanvangenden barrikadenstrijd, die hier en daar de daaraan niet gewone geregelde troepen deed terugdeinzen en waarbij vrouwen, kinderen en grijsaards met geestdrift medevochten. Den ganschen dag werd met verbittering vooral in de Rue Royale en op sommige boulevards gestreden, totdat de avond viel en de strijdenden zich terugtrokken; de barrikaden bleven zoo goed als verlaten en het Park, waar de soldaten heer en meester waren, werd in diepe stilte gehuld. Een aanval van de generaals Trip en Cort Heyligers op Leuven was intusschen mislukt en ook Thienen weigerde den laatste den toegang. In het hoofdkwartier van den prins te Schaerbeek heerschte teleurstelling en D'Hoogvorst en anderen trachtten hem over te halen den aanval te staken en het leger terug te trekken, maar de prins, in den

[1]) Vgl. over den aanval: Bosscha, Heldendaden te land; White, vol. I, p. 332 ff.; Juste, vol. II, p. 112 suiv., Knoop, De omwenteling van 1830, blz. 135 vgl.; Stern, S. 109 ff.

waan gebracht dat Brussel niet langer weerstand zou bieden, weigerde en besloot door te gaan. Den 24sten stroomde het in den vroegen morgen vrijwilligers uit den omtrek naar Brussel, waarheen ook Gendebien, Van de Weyer, Rogier, Jottrand en andere vluchtelingen met een aantal vrijwilligers terugkeerden. De strijd werd hervat en bleef ook dezen dag voortduren. In den laten avond eindigde hij op dezelfde wijze als te voren. De verdediging werd tegen den volgenden dag thans bepaaldelijk gesteld onder leiding van Van Halen, „commandant en chef des forces actives", als zoodanig aangewezen door D'Hoogvorst, Rogier en den oud-officier Jolly, die de algemeene leiding op zich namen als „commission administrative." Geruchten van een voorgenomen plundering der stad door de hollandsche troepen zetten de bevolking den 25sten opnieuw aan tot voortzetting van den kamp, thans onder geregelde militaire leiding. De hollandsche troepen hadden in den nacht opnieuw alle gelegenheid gehad om de geheel verlaten barrikaden te nemen maar ook ditmaal werd die gelegenheid verzuimd en in den morgen van den 25sten begon de barrikadenstrijd opnieuw; zwakke pogingen tot onderhandeling werden gewaagd maar mislukten en Van Halen waagde zelfs een aanval op het Park, waarin zijne vrijwilligers een oogenblik doordrongen. Ook den avond van dien dag trok men zich van beide zijden terug; ook thans bleven de barrikaden in den nacht onbewaakt en ongemoeid.

Een Voorloopig Bewind, bestaande uit de drie genoemden, De Mérode, Gendebien en Van de Weyer, vormde zich den 26sten, riep de belgische militairen tot aansluiting op en ontsloeg hen van den eed aan den Koning. Nog hoopte men te Schaerbeek op eene schikking; alleen generaal De Constant Rebecque drong aan op krachtig doortasten onder leiding van hertog Bernhard van Saksen-Weimar, die daartoe uit Gent werd opontboden. Voor de vierde maal trachtten intusschen de hollandsche troepen door de rue Royale binnen te dringen, maar zij werden teruggeworpen en de vrijwilligers nestelden zich zelfs in het Park, zoodat alleen de paleizen met hunne onmiddellijke omgeving in handen der troepen bleven. Ook nu eindigde de strijd dien Zondag met een feitelijken wapenstilstand maar in den voornacht besloot prins Frederik, nog voordat Weimar was aangekomen, tot den terugtocht en deed het Park ontruimen. Toen in den morgen de vrijwilligers opnieuw

het vuur openden, bleek het Park verlaten en weldra prijkte de brabantsche vlag op de koninklijke paleizen.

De omwenteling had gezegevierd en de hollandsche troepen, die 750 dooden en 2000 gewonden telden, terwijl de Belgen 400 dooden en 1100 gewonden hadden, trokken zich terug, eerst naar Dieghem en Vilvoorde, vervolgens, ontmoedigd en half gedesorganiseerd, naar de oude hollandsche grens, op den voet gevolgd door benden „blauwkielen" en fransche vrijwilligers, die zich niet ontzagen de achterhoede herhaaldelijk aan te vallen, tot vlak bij de grenzen zelfs, en ternauwernood werden afgeslagen. Alleen Maastricht onder den energieken Dibbets hield nog eenigen tijd Limburg in bedwang, gelijk de citadel van Antwerpen onder generaal Chassé die belangrijke stad. In de maand October geraakte geheel Limburg in opstand; en de kleinere steden werden er weldra ontruimd, terwijl ook de detachementen op het platteland naar de hoofdvesting moesten terugkeeren. Het verzet sloeg naar noordelijk Brabant over: Eindhoven en Helmond dreigden af te vallen en zelfs verder in Noord-Brabant en in het land van Maas en Waal vertoonden zich ernstige teekenen van naderenden afval onder de bijna uitsluitend katholieke boeren. De provinciale commandant van Limburg, generaal Daine, nam een verdachte houding aan, vroeg zijn ontslag, dat hem den 7den November verleend werd, stelde zich daarna hier aan het hoofd der beweging en bezette reeds den 9den het ontruimde Roermond, twee dagen later ook Venloo. Daarmede was geheel Limburg behalve Maastricht verloren. Deze vesting, hoewel spoedig van alle kanten door ongeregelde vijandelijke benden omsingeld, hield onder Dibbets en den hierheen gekomen Van Boecop manhaftig stand. Hun werk was het, dat ten minste een gedeelte van Limburg ten slotte nog voor Nederland behouden bleef en het is zelfs de vraag, of de val van Maastricht niet ook den afval van een groot deel van Noord-Brabant ten gevolge zou hebben gehad [1]). Het leger in Brabant en de vrijwillige „jagers van Van Dam" in Maas en Waal verhinderden intusschen hier voorloopig alle oproerige bewegingen. Ernstig was het gevecht bij Berchem op den 25sten October tusschen de Belgen en

[1]) Over Maastricht en Limburg in dezen tijd vgl. het meergenoemde werk van Van der Kemp; over Brabant: Albers, Geschiedenis van het herstel der hierarchie, dl. I, blz. 387 vlg.

de troepen van generaal Cort Heyligers, die nog bij de Groote Nethe een paar weken lang stand had gehouden, alvorens naar Antwerpen terug te keeren.

Terwijl deze gebeurtenissen in het Zuiden voorvielen, vergaderden de Staten-Generaal in den Haag. Op den vastgestelden dag had de Koning de vereenigde zitting geopend met een troonrede, waarin hij de reden der bijeenroeping ontvouwde [1]). De onmiddellijk daarop volgende zitting der Tweede Kamer werd geopend met mededeeling eener koninklijke boodschap, die twee vragen stelde: „of de ondervinding de noodzakelijkheid heeft aangetoond om de nationale instellingen te wijzigen? of in dat geval de betrekkingen door de traktaten en door de Grondwet tusschen de twee groote afdeelingen van het Koninkrijk gevestigd, tot bevordering van het gemeenschappelijk belang, in vorm of aard zouden behooren te worden veranderd?" De Kamer stelde den 19den een zeer bevredigend adres van antwoord op de troonrede op, waarbij, met scherpe afkeuring van het oproer, medewerking „langs den grondwettigen weg" tot herstel der orde werd toegezegd; ook de belgische afgevaardigden keurden het antwoord goed en van de 19 tegenstemmers tegenover 86 voorstemmers waren 18 Noord-Nederlanders, die krachtiger afkeuring hadden gewenscht.

Ofschoon de berichten uit het Zuiden hoe langer hoe ongunstiger klonken, duurde het tot den 25sten, alvorens men met de behandeling der koninklijke boodschap aanving, en eerst den 28sten des avonds begonnen de ditmaal niet openbare discussiën over de beide vragen: 50 leden antwoordde toestemmend op de eerste, 55 ook op tweede vraag, terwijl 44 de eerste, 43 de laatste met neen beantwoorden en eenige leden zich als „niet genoegzaam ingelicht" onthielden; in de Eerste Kamer waren 31 vóór, 7 tegen de afscheiding. De groote meerderheid der zuidelijken had zich vóór afscheiding verklaard, die der noordelijken in de Tweede Kamer daartegen. Nadat den 1sten October een gemengde staatscommissie van 16 personen — 4 uit den Raad van State, 4 uit de Eerste, 8 uit de Tweede Kamer — was benoemd om „wettelijke bepalingen" voor de scheiding te ontwerpen, werd de zitting den volgenden dag gesloten.

[1]) De Bosch Kemper, blz. 724 vlg.

Maar de staatscommissie had geen gelegenheid dadelijk haren arbeid aan te vangen en de meeste belgische leden bedankten voor de benoeming. Het Voorloopig Bewind te Brussel, door den populairen en uit de ballingschap teruggeroepen De Potter — als „belgische Lafayette" toegejuicht — versterkt, zag zich weldra door geheel België erkend en nam den 4den October het besluit tot vestiging van een „état indépendant" der belgische gewesten, tot voorbereiding eener nieuwe constitutie, eindelijk tot het bijeenroepen van een „congrès national" om die constitutie te onderzoeken en te bekrachtigen.

Nog scheen de kans op eene verzoening niet geheel verloren, mits de in België over het algemeen populaire Prins van Oranje met de leiding der zaken aldaar werd belast. Op raad van den afgevaardigde Le Hon [1]) zond de Koning dan ook zijn oudsten zoon den 4den October naar Antwerpen met de opdracht om tijdelijk de regeering over de nog getrouwe gedeelten van het Zuiden te voeren en de orde te herstellen, met toevoeging van drie ministers: D'Ursel, De la Coste en Van Gobbelschroy, en zeven belgische staatsraden. Den volgenden dag vaardigde de prins er eene proclamatie uit, die zijn begeerte uitte om de rust te herstellen met belofte van een afzonderlijk bestuur uit belgische leden, van administratieve scheiding onder hem als bestuurder, vrijheid in het gebruik der taal, ambtenaren uit België geboortig, vrijheid van onderwijs en andere verbeteringen, algemeene amnestie. Maar de goede indruk dezer proclamatie werd verstoord door het antwoord des Konings op het besluit van het Voorloopig Bewind van den 4den: het „Te Wapen" van den 5den in een vurige proclamatie aan de bewoners van het getrouwe Noorden, tot onderdrukking van het verzet en bescherming van den geboortegrond, tot verdediging van de zaak van orde en van recht. De beide deelen stonden van dat oogenblik af gewapend tegenover elkander en een burgeroorlog zou moeten volgen, waarbij het Noorden tegenover het Zuiden zou komen te staan — een burgeroorlog, waarin misschien zelfs het godsdienstig of ten minste het kerkelijk element niet zou ontbreken, al trad dit totnogtoe in deze verwikkeling niet op den voorgrond, ja al begon de katholieke

[1]) Juste, vol. II, p. 150; De Bosch Kemper, Gesch. van Nederland na 1830, dl. I, blz. 55.

geestelijkheid neiging te gevoelen om den strijd tegen de regeering geheel te staken uit vrees voor de revolutionnaire elementen, die nu en dan reeds den boventoon voerden.

Is het wonder, dat de regeering tegen dezen burgeroorlog opzag en besloot de hulp der mogendheden in te roepen om rust en orde in het onder hunne bescherming gestichte rijk te herstellen?

De Koning had reeds den 7den September aan de vier mogendheden, die de 8 artikelen van 1814 hadden onderschreven, verzocht hare gezanten in Den Haag te doen medewerken tot wijziging dier artikelen met het oog op eene tot stand te brengen administratieve scheiding [1]). Hij deed dien gezanten den 28sten opmerken, dat na de gebeurtenissen te Brussel hulp der mogendheden tegenover de blijkbaar door de fransche revolutionnairen gesteunde beweging noodig zou zijn om het voortbestaan van het rijk te verzekeren [2]).

Nog voordat hij het Noorden te wapen riep om den oud-vaderlandschen grond te verdedigen, had de Koning zich (2 Oct.) gewend [3]) tot de vier geallieerde mogendheden van het Congres van Weenen, op grond van het traktaat van Aken van 15 Nov. 1818 [4]), „à délibérer de concert avec sa Majesté, sur les meilleurs moyens de mettre un terme aux troubles qui ont éclaté dans ses états". Gewapende hulp werd vervolgens uitdrukkelijk [5]) gevraagd en volgens de traktaten was daarvoor ook alle reden. Maar het bleek spoedig, dat daarop niet viel te rekenen, want Frankrijk wilde daarvan niet weten; het dreigde zelfs bij het optreden van de voormalige geallieerden met troepen in België van zijn kant ook troepen te zullen zenden en Engeland, al was het ministerie Wellington op zichzelf wel geneigd om te helpen, aarzelde den vrede in gevaar te brengen. Hieruit ontsproot reeds een begin van samenwerking tussehen deze beide

[1]) Den Beer Poortugael, De Tiendaagsche Veldtocht, blz. 363/4; De Lannoy, Les origines diplomatiques de l'indépendance belge (Louvain, 1903).

[2]) Ibid. blz. 365. Vgl. over deze verhouding tot de mogendheden: Den Beer Poortugael in Tijdsp. 1906, Juni, tegenover Colenbrander, De Belg. Omwent., blz. 194; zie ook Ned. Spect. 1906, n°. 41; Von Treitschke, Deutsche Geschichte, IV, S. 49.

[3]) Stern, l. l. S. 114, vgl. Den Beer Poortugael, blz. 366 vlg.

[4]) Zie boven, blz. 376.

[5]) De Lannoy, p. 34. De nota, verzoekend om „envoi immédiat du nombre nécessaire de troupes", werd bij de vier mogendheden den 5den October ingediend.

mogendheden. Frankrijk toch zag gaarne het uiteenvallen van het als een voormuur tegen dat rijk bedoelde koninkrijk der Nederlanden en Engeland, door moeilijke binnenlandsche kwestiën beziggehouden, zou het niet wagen het gevaar van een buitenlandschen oorlog te trotseeren. De oostelijke mogendheden bemerkten met bekommering de in Duitschland en Polen ontstane gisting, die weldra tot eene revolutie zou kunnen leiden, en moesten het oog houden op de poolsche elementen in haar eigen gebied. Oostenrijk had met zijn allesbehalve goed georganiseerd leger bovendien voor de handhaving der orde in het altijd onrustige Italië te zorgen. Pruisen versterkte wel zijne troepen in de Rijnprovincie, wat in Frankrijk aanstonds de oproeping van 150000 man teweegbracht, en Rusland's heerscher liet zich wel sterk tegen de revolutie uit maar zijn aanbiedingen vonden te Berlijn weinig gehoor. De oude pruisische koning, altijd kalm en vredelievend, overtuigd, dat een groote oorlog der vier mogendheden met Frankrijk over België hoofdzakelijk door Pruisen gevoerd zou moeten worden, was zeer geneigd om eerder de vredelievende vertoogen van engelsche zijde te volgen dan de oorlogzuchtige taal der veteranen uit den grooten oorlog tegen Napoleon, die de belangrijke stellingen van Maas en Schelde bedreigd achtten, of dan den aandrang van russischen kant, waar keizer Nicolaas, scherp zich uitlatend tegen het revolutionnaire Frankrijk en te Berlijn door zijn krijgslustigen veldmaarschalk Diebitsch hulp aanbiedend, reeds zijne troepen in gereedheid bracht voor den krijg. De fransche regeering van hare zijde was wel geneigd tot vrede maar het was de vraag, of zij op den duur weerstand zou kunnen bieden aan den ontwakenden oorlogslust der eigen natie.

Reeds voordat de aanvrage des Konings bij de mogendheden was ingekomen, had de fransche regeering, waarin graaf Molé in vredelievenden zin de buitenlandsche zaken leidde, den ervaren en in de diplomatie vergrijsden zes-en-zeventigjarigen Talleyrand naar Londen gezonden om in de „importante affaire du moment" [2]) de belangen van Frankrijk aldaar te behartigen. De beide mogend-

[1]) Stern, I l. S. 121 ff.; Den Beer Poortugael, blz. 42 vlg.; De Lannoy, p. 33 suiv.; Von Treitschke, Deutsche Geschichte, Bd. IV, S. 45.

[2]) Pallain, Ambassade de Talleyrand à Londres, vol. I, p. 7; De Broglie, Le dernier bienfait de la monarchie, p. 168 suiv.

heden bleken het reeds eens geworden, dat van gewapende interventie der mogendheden, gelijk in Spanje en Italië had plaats gehad, hier geen sprake mocht zijn ten einde Frankrijk's gevoeligheid te ontzien en dat men in het belang van den vrede in Europa zich moest bepalen tot een „rôle amical". Toen de nederlandsche aanvrage om „assistance" door „envoi immédiat de troupes" in den nacht van den 5den October werkelijk te Londen inkwam, bleken Engeland en Frankrijk het geheel eens, dat men gezamenlijk middelen tot herstel der orde moest beramen, en zij verkregen binnen een paar dagen de zekerheid, dat, nu Pruisen vredelievend gestemd was, ook de andere mogendheden met hen zouden samengaan. Frankrijk, ofschoon niet behoorend tot de vier, die in 1815 het koninkrijk hadden opgericht, sloot zich sedert in deze zaak bij dezen aan en werd door haar tot alle beraadslagingen toegelaten.

Het niet van Nederland [1]) maar van Frankrijk uitgegane denkbeeld eener te houden conferentie won tot groote teleurstelling des Konings, die klaagde dat zijne bondgenooten hem in den steek lieten, in deze omstandigheden spoedig veld. Men gebruikte 's Konings uitnoodiging van den 2den October als aanleiding tot het houden der conferentie, waaraan ook Frankrijk zou deelnemen; den 17den werd hem op zijn nota van den 5den namens Engeland een weigerend antwoord gegeven door lord Aberdeen met de verklaring, dat een conferentie zou bijeenkomen „à empêcher les troubles survenus dans les Pays-Bas de conduire à l'interruption de la paix générale". Dit zou het hoofddoel zijn der conferentie, die dus niet de handhaving van het koninkrijk maar alleen de handhaving van den algemeenen vrede op het oog had.

Er was een oogenblik sprake van bijeenkomst te Parijs maar de engelsche regeering drong er op aan, dat men te Londen zou bijeenkomen en stelde dit aanstonds aan de verschillende hoven voor. Ook Pruisen antwoordde koning Willem I op zijne herhaalde verzoeken om hulp in denzelfden geest en reeds den 4den November had te Londen de eerste zitting der conferentie plaats, waarin Wellington als hoofdbeginsel uitsprak, dat „les puissances devaient s'occuper de chercher les moyens de conciliation et de persuasion les plus propres à arrêter l'effusion du sang dans la Belgique, à calmer l'extrême irritation des esprits et à y ramener

[1]) Vgl. Den Beer Poortugael, blz. 46; De Lannoy, p. 32 suiv., p. 67.

l'ordre intérieur". Een wapenstilstand scheen het eerste noodige en ook koning Willem, die tijd hoopte te winnen, vond daarin geen bezwaar, vooral nadat de poging van zijn zoon te Antwerpen mislukt was; hij vertrouwde bovendien op Engeland's trouwe medewerking onder leiding van Wellington, een der scheppers van zijn rijk, den man, die deze schepping placht te beschouwen als „the chief work of his lifetime". In vol vertrouwen op Wellington legde hij zich bij de conferentie neder en keurde ook den wapenstilstand goed. Een voorstel daartoe verliet nog dien dag met goedkeuring van den nederlandschen gezant Falck Londen, buiten wien om aanvankelijk niets geschiedde; de voorloopige regeering te Brussel en die des Konings in Den Haag stemden daarin 10 en 17 November toe. Van engelsche zijde was men tevreden, dat de wensch der Belgen tot annexatie bij Frankrijk verijdeld was, nu dit zelf aan de conferentie deelnam [1]).

Intusschen had de Prins van Oranje te Antwerpen pogingen in het werk gesteld om België ten minste nog voor de dynastie te behouden en zich geheel zelfstandig aan het hoofd der zuidelijke provinciën te stellen, daartoe aangemoedigd door sommige belgische Kamerleden en anderen in zijn omgeving te Antwerpen [2]). De leiders te Brussel toch weigerden zijne zending namens zijn vader te erkennen en wilden van een administratieve scheiding zonder meer reeds niet langer weten. De prins was ook wel geneigd verder te gaan en zich met hulp van de belgische kamerleden tot souverein van België te laten verheffen, mits de Koning dezen stap goedkeurde. De Koning, door hem geraadpleegd [3]), stemde in een brief van 13 October [4]) toe onder voorbehoud van aanbod van belgische zijde, van goedkeuring der mogendheden, die blijkens de berichten van den prins niet zou uitblijven, van behoud van Luxemburg als bezit van het Huis van Nassau en van voorloopige bezetting door de koninklijke troepen van Antwerpen en de andere nog behouden plaatsen. De prins was reeds begonnen met invoering der ministerieele

[1]) Falck, Ambtsbrieven, blz. 293.

[2]) Colenbrander, De Belgische omwenteling, blz. 189 vlg.; Stern, l.l., S. 113 ff.

[3]) Brief van den Prins van Oranje aan Z. M. van den 10den (Huisarchief, archief Willem II, N°. 199).

[4]) Dezen brief vond ik totnogtoe niet terug maar den inhoud ervan vond ik in een brief van den prins dd. 22 Oct.; hij wordt ook aangegeven bij Colenbrander, blz. 190 en Stern, l.l., S. 603.

verantwoordelijkheid en der vrijheid van onderwijs, met herstel der jury en onderhandelde met het Voorloopig Bewind. Hij liet zich thans door eenige antwerpsche heeren, tot ergernis van zijne antwerpsche ministers en in weerwil van alle waarschuwingen, bewegen verder te gaan dan zijn vader hem feitelijk had veroorloofd en vaardigde den 16den eene korte proclamatie uit, waarin hij de Belgen erkende als „nation indépendante", de verkiezingen voor een Nationaal Congres volkomen vrij liet, zich aan het hoofd stelde der beweging, „dont la nationalité fera la force", en aan het slot nog eens verklaarde zich te vereenigen met de pogingen tot vestiging eener belgische „nationalité politique".

Deze onvoorzichtige daad [1]) kon hem niet brengen tot het beoogde doel om voorshands België voor zich en zijn Huis te redden zonder nochtans zijne aanspraken op de kroon ook der noordelijke gewesten op te geven: zij wekte in het Zuiden geen vertrouwen op zijn wankelende houding, vooral toen het Voorloopig Bewind tegen zijne aanmatiging van gezag protesteerde; zij verbitterde de bevolking van het Noorden, die thans de bevestiging meende te zien van 's prinsen verraderlijke gezindheid jegens haar; zij bracht de voortduring van het reeds wankelende nederlandsche gezag in het Limburgsche ernstig in gevaar; zij gaf aan vele Belgen een voorwendsel tot afval; zij ergerde ook den Koning, die juist de Staten-Generaal weder tegen den 18den had bijeengeroepen om te raadplegen over de voorgenomen scheiding en zijn zoon slechts verlof gegeven had tot het aannemen van een aanbod, niet tot het uitlokken daarvan [2]). Van dat oogenblik af was 's prinsen positie zoo dubbelzinnig geworden, dat zij onhoudbaar was. Na nog eenige dagen lang getracht te hebben van Antwerpen uit de regeering te voeren, thans zonder zijne ministers, maar weigerend den raad van De Brouckère te volgen en zich zonder omwegen te Brussel aan het hoofd des lands te stellen [3]), verliet hij den 25sten Antwerpen, waar Chassé's gezag thans het zijne in de schaduw liet, met een bittere proclamatie, waarin hij het mislukken zijner zending toegaf en verklaarde in afwachting der gebeurtenissen heen te gaan. Hij kon

[1]) Vgl. daarover Van der Kemp, in Tijdspiegel, 1902, N°. 10, blz. 200 vlg. en Van Hogendorp, in Onze Eeuw, Oct. 1905.

[2]) Colenbrander, blz. 193.

[3]) Juste, De Brouckère, p. 29.

het niet wagen zich in Holland te vertoonen, daar de koninklijke boodschap van den 20sten aan de Staten-Generaal 's Konings bevreemding over den gedanen stap openlijk had uitgesproken en de stemming te zijnen opzichte hoogst ongunstig was, zoodat zelfs Van Hogendorp's welsprekend pleidooi „De Prins van Oranje" hevige ergernis wekte tegen „graaf Gijs", die „het niet weet" en maar pamfletten schreef „bij de vleet", en tegen den prins met zijn „echt Belgisch hart" [1]). De prins bracht eenige dagen in onzekerheid te Willemsdorp aan den Moerdijk door zonder het te wagen Holland te betreden, werd eerst daarna in stilte in Den Haag bij zijn vader toegelaten en vertrok reeds den 2den November over Rotterdam, tegen den zin der engelsche regeering, naar Londen om er in de nabijheid te zijn van de conferentie der mogendheden, die hem toch nog als den toekomstigen vorst van België bleken te beschouwen.

Zijne kansen namen echter met den dag af. Het „Congrès National de Belgique" [2]) was uitgeschreven en de verkiezingen, geleid door het Voorloopig Bewind, dat reeds door eene commissie een nieuwe constitutie had laten ontwerpen, hadden den 27sten plaats onder den diepen indruk van het bombardement van Antwerpen door Chassé en de doodelijke verwonding bij Berchem van den zeer populairen graaf Frédéric de Mérode. De Brabançonne van Dechez klonk steeds luider over geheel België.

De energieke Chassé, na het vertrek van den Prins van Oranje in de antwerpsche citadel bedreigd door de vrijwilligers uit de stad, die reeds dadelijk na het vertrek van den prins de wachtposten in de stad hadden overvallen en de troepen naar de wallen en poorten hadden teruggedreven, liet eindelijk het op bevel der regeering aangenomen stelsel van lankmoedigheid tegenover de uittartende houding der rebellen varen [3]). Toen den 27sten ook de poorten en wallen werden ontruimd en hare bezetting naar de citadel week, werd zij aanhoudend uit de huizen beschoten en leed ernstige verliezen. Chassé, hierdoor verbitterd, hoewel nog tot het laatst toe aarzelend om de stad te tuchtigen, beantwoordde eindelijk de schending van den tusschen hem en de aanvoerders afgesproken wapenstilstand door een aantal dronken aanvallers op het door zijne troepen beschermde

[1]) Volksliedje bij Kemper, blz. 103 der Letterk. Aant. op dl. I.

[2]) Vgl. Juste, Le Congrès National de Belgique (Brux. 1880).

[3]) Den Beer Poortugael, De Tiendaagsche Veldtocht, blz. 30 vlg.

arsenaal op aandrang van zijn onderbevelhebber, hertog Bernhard van Saksen-Weimar, met een hevig bombardement, dat zware schade toebracht aan de handelsstad en er vele dooden deed vallen. Eerst den 30sten maakte een wapenstilstand hier een einde aan den strijd.

Het bombardement van Antwerpen vooral [1]) deed België zich afwenden van het Huis van Oranje en toen op den 10den November het Congres te Brussel geopend was met een redevoering van De Potter, belastte het Congres, geleid door den grijzen luikschen edelman Surlet de Chokier, het Voorloopig Bewind weder met de uitvoerende macht. Naast de volstrekte onafhankelijkheid van België, „sauf les relations du Luxembourg avec la Confédération germanique" [2]), die den 18den werd afgekondigd, volgde na een levendige gedachtenwisseling met overgroote meerderheid den 22sten de vestiging eener „monarchie constitutionnelle et représentative". De Potter, die eene republiek begeerd had, had zich reeds van zijn aandeel in de leiding der zaken ontdaan; ook andere republikeinen achtten eene republiek thans onmogelijk. Den volgenden dag begon de discussie over het voorstel tot uitsluiting van het Huis van Nassau; enkele stemmen verhieven zich daartegen, maar andere sprekers verklaarden zoowel den Koning als den Prins van Oranje niet te willen en nog dien dag werd de uitsluiting van het Huis „à perpétuité de tout pouvoir en Belgique" uitgesproken met een meerderheid van 161 tegen 28 stemmen.

De conferentie te Londen [3]) was met dit besluit verre van ingenomen. Ook de fransche regeering, die nog in October de aanbieding van een gouverneur-generaalschap over België aan een franschen prins of aan Lafayette, door Gendebien namens het Voorloopig Bewind gedaan, ter wille van den europeeschen vrede had afgewezen [4]), had uit hetzelfde oogpunt niets tegen den Prins van Oranje als souverein [5]). En de engelsche wilde volstrekt niets anders, ten minste zoolang Wellington aan de regeering bleef. Van de andere mogendheden, van welke Pruisen [6]) en Rusland zoo nauw met het

[1]) Von Gagern, Aus meinem Leben, Bd. II, S. 106.

[2]) Juste, Congrès National, p. 121.

[3]) Vgl. over haar: De Lannoy, p. 53 suiv.

[4]) Juste, p. 41 suiv.; De Broglie, p. 273 suiv.

[5]) Stern, l. l., S. 125; De Lannoy, p. 81 suiv.

[6]) Juist was de eenige dochter van Willem I, prinses Marianne, met prins Albrecht van Pruisen gehuwd. Vgl. over de persoonlijke verhoudingen: Von Treitschke, Deutsche Geschichte, Bd. IV, S. 44/5.

Huis van Oranje vermaagschapt waren, was in de toenmalige omstandigheden niet anders te verwachten; maar evenmin krachtige steun zoolang Pruisen het daaraan liet ontbreken. De czaar van Rusland gromde wel voortdurend tegen de verderfelijke revolutie, maar wilde alleen geen oorlog voeren en het steeds tot interventie geneigde Oostenrijk beriep zich thans op zijne geographische ligging om alleen „appui moral" toe te zeggen. Geen der mogendheden zou ooit zonder de andere optreden — dat was zonneklaar.

De jonge Sylvain van de Weyer, welsprekend en scherpzinnig diplomaat, handig man van de wereld, president van het diplomatieke comité te Brussel, begaf zich nu (1 Nov.) naar Londen en trachtte daar met hulp der Whigs, die naar alle verwachting weldra het heft in handen zouden krijgen, de geesten gunstig voor België en zijne plannen te stemmen, alle betrekking met den Prins van Oranje, die zich tot hem wendde, standvastig afwijzend. De val van het ministerie Wellington op den 16den November, vervangen door de Whigs onder leiding van Grey en Palmerston, was voor de Belgen thans een groot voordeel, daar zij konden rekenen op den zedelijken steun dier liberale ministers, meer dan ooit begeerig naar samenwerking met de eveneens liberale Juli-monarchie, die door den conservatieven Wellington en de zijnen maar half vertrouwd was geworden. En Palmerston was zeker een der bekwaamste maar tevens der meest onberekenbare diplomaten van zijn tijd, bereid om de meest gegronde rechten op te offeren aan het oogenblikkelijk belang van zijn land.

In de conferentie [1]) vertegenwoordigden thans Palmerston en Talleyrand de beide zoo goed als verbonden mogendheden, naast den vrij talentvollen Johann von Wessenberg en den liberalen en onervaren oostenrijkschen gezant graaf Esterhazy, den eveneens weinig ervaren pruisischen gezant Von Bülow, die dikwijls aan Palmerston's leiband liep, en de russische gezanten Lieven en Matuszewicz, van wie de eerste vooral door zijn intrigante echtgenoote, de laatste door zijn letterkundige talenten uitblonk. Zij ging van dat oogenblik af onder leiding der beide groote diplomaten meer en meer samen met de Belgen en hun bekwamen

[1]) Over de deelnemers aan de conferentie vgl. Von Arneth, Johann Freiherr von Wessenberg (Wien, 1898), Bd. II, S. 150 ff.; De Lannoy, p. 55 suiv.; Von Treitschke, Bd. IV, S. 51.

afgezant, tot diepe ergernis van de nederlandsche regeering, die haren gezant Falck reeds slechts als „getuige" tot de beraadslagingen toegelaten zag. De mogendheden van het Oosten wilden er vooral voor zorgen, dat Frankrijk België niet in handen kreeg. De verschillende kwestiën, met name die van Luxemburg, van de Schelde, van de grensbepaling, van de kroon hielden de conferentie langer dan eene maand bezig; en niet zonder gevaar voor ernstige moeilijkheden, daar koning Willem de hulp van den Duitschen Bond tot herstel der orde in Luxemburg had ingeroepen en de vrij sterke oorlogspartij aan het Pruisische en Russische hof op militair ingrijpen aandrong. Het uitbreken der revolutie in Warschau op het einde van November hield echter weldra de oostelijke mogendheden zoozeer bezig, dat zij ter conferentie zich moesten matigen [1]).

Talleyrand, vasthoudend aan zijn lievelingsdenkbeelden: samengaan met Engeland en geen interventie, maar vernietiging van het tegenover Frankrijk opgerichte koninkrijk, manoeuvreerde handig om de conferentie te brengen, waar hij haar hebben wilde. De keuze van den oostenrijkschen aartshertog Karel, waardoor de conservatieve partij in België tevreden gesteld zou zijn maar België weder onder oostenrijkschen invloed zou komen, wist hij af te wenden; die van een Bourbon uit Napels scheen van Frankrijk's standpunt evenmin aan te raden; reeds werd weder de naam van den hertog van Nemours of van den napoleontischen hertog van Leuchtenberg, van den beierschen prins Otto of wel van prins Leopold van Saksen—Coburg, gewezen gemaal der engelsche prinses Charlotte, genoemd. Maar tegen al deze vorsten was veel op te merken en de kansen van den Prins van Oranje als onafhankelijk vorst van België rezen weder hooger, ook al bleek het meer en meer, dat de belgische geestelijkheid, die hare werkzaamheid voorzichtig wist te bedekken, hem thans ook niet meer begeerde maar een katholiek vorst wilde [2]).

Lord Ponsonby, die sedert het begin van December Engeland te Brussel vertegenwoordigde gelijk Bresson het Frankrijk deed, speelde daar intusschen met zijn secretaris White een zeer dubbelzinnige rol en werkte, terwijl Engeland officieel nog Oranje steunde, in overleg met zijn zwager lord Grey zelven heimelijk voor prins

[1]) Stern, l. l., S. 118 ff.

[2]) Stern, l. l., S. 125; Pallain, p. 102; De Broglie, p. 280 suiv.

Leopold [1]), van wiens engelsche sympathieën men te Londen veel verwachtte; Bresson deed daarentegen heimelijk zijn best voor het Huis van Orleans. De beide westelijke mogendheden, hoewel ieder haar eigen doel nastrevend, hielden samen die van het Oosten scherp in het oog, bevreesd voor mogelijke moeilijkheden, waartegenover Frankrijk nu en dan waarschuwend met den sabel kletterde.

De nederlandsche regeering van haar zijde, van al deze moeilijkheden en tegenstellingen voordeel voor hare belangen verwachtend en met belangstelling de versterking der russische krijgsmacht [2]) gadeslaande, hoopte nog altijd op gewapende hulp der mogendheden; zij zond weldra naast den naar haren zin veel te toegefelijken en vredelievenden Falck, die van den beginne af de scheiding van België gewenscht had [3]), tot diens ergernis een tweeden afgezant, baron Van Zuylen van Nyevelt, ten einde des te beter het machtige engelsch-fransche bondgenootschap te weerstaan. En dat hare vrees niet ongewettigd was, bleek uit het zevende protokol der conferentie, van den 20sten December, waarbij deze, geheel onder den invloed van Talleyrand en Palmerston, die het voorstel gedaan had om de onafhankelijkheid van België te erkennen, besloot [4]) — ditmaal zonder Falck tot de beraadslaging toe te laten — tot definitieve vernietiging der als mislukt beschouwde vereeniging van België met Nederland, tot vestiging in het vervolg van een onafhankelijk België „avec la conservation de l'équilibre européen" en met inachtneming der traktaten van 1814 en 1815; zij vroeg van de Belgen thans ook twee vertegenwoordigers te Londen om de nieuwe verhouding, die eerlang zou ontstaan, mede te helpen regelen, met volledige erkenning echter nog der rechten van den Koning en den Duitschen Bond op Luxemburg.

De belgische regeering zond aanstonds Van de Weyer en graaf Vilain XIV naar Londen, waar zij onmiddellijk aan de beraadslagingen over de voorwaarden der besloten scheiding begonnen deel te nemen, ofschoon de nederlandsche regeering ernstig tegen die deelneming protesteerde als zijnde het uitvloeisel eener ongeoorloofde beslissing

[1]) Talleyrand, Mémoires, vol. III, p. 334; vol. IV, p. 11.

[2]) Stern, l.l. S. 127.

[3]) Brieven, blz. 297.

[4]) Niet dan na heftig verzet van prins Lieven, die eerst na drie dagen discussie toegaf (De Lannoy, p. 100.)

der conferentie in het verschil [1]). Zij had de mogendheden alleen te hulp geroepen om den opstand te onderdrukken en niet om buiten haar zelve om over de inwendige zaken van het rijk te rechten: niet „le démembrement du royaume" maar de „rétablissement de l'ordre" was de reden geweest, waarom zij de mogendheden had te hulp geroepen, liet zij Falck zeggen. Maar ook de Belgen waren met de beslissing, hoewel zij hunne onafhankelijkheid vaststelde, niet onverdeeld ingenomen; zij wilden Luxemburg, Limburg en Staats-Vlaanderen, ja, Noord-Brabant als belgisch gebied aangemerkt zien en verklaarden dit ook, al protesteerend, in hun antwoord aan de conferentie.

Deze, zonder zich om die protesten te bekommeren, besloot in Januari nog eene poging te doen om den Prins van Oranje door de Belgen als hun souverein te doen aannemen. Het was zeker, dat Gent en Antwerpen, waar de Orangisten zeer talijk waren, met andere deelen van Vlaanderen en Brabant daarin gereedelijk zouden toestemmen, al waren de waalsche gewesten even zeker voor de annexatie bij Frankrijk gezind. In het belgische Congres stonden deze partijen, de orangistische en de fransche, scherp tegenover elkander; ook tegenover de in beteekenis snel toenemende derde partij, thans onder leiding van Rogier, die meer en meer in een onafhankelijk en constitutioneel België de eenige mogelijkheid van het oogenblik zag, nu Frankrijk zich niet tot annexatie bereid toonde. Gendebien, die te Parijs de belgische regeering vertegenwoordigde, polste nog herhaaldelijk de fransche regeering over de annexatie en over de verheffing van den zestienjarigen hertog van Nemours tot koning maar èn Louis Philippe èn zijn ministers zagen in, dat een europeesche oorlog tegenover eene feitelijk bedekte inlijving van België bij Frankrijk, als hernieuwing zijner oude veroveringspolitiek aangemerkt, in beide gevallen onmiddellijk zou volgen en weigerden ronduit tot ergernis der talrijke fransche chauvinisten, die den oorlog begeerden. De fransche regeering, die, de kracht der napoleontische traditiën op haar grondgebied kennend, ook van den bonapartistischen Leuchtenberg niet wilde weten, vestigde thans ernstig de aandacht op den vijftienjarigen Otto van Beieren, die zou kunnen huwen met een fransche prinses.

Intusschen, de conferentie had den Prins van Oranje nog niet

[1]) Juste, Congrès National, p. 171; De Lannoy, p. 105.

geheel opgegeven en zoo boden Palmerston zelf en daarna de oostenrijksche en russische gezanten te Londen den daar nog steeds vertoevenden prins den 11den Januari namens de conferentie werkelijk de kroon aan [1]), mits hij haar dadelijk aannam. En de prins greep de gelegenheid met beide handen aan. Hij kondigde in overleg met de conferentie onmiddellijk den 11den een nieuwe proclamatie aan de Belgen af, waarin hij zoo goed als in naam der mogendheden zijne candidatuur voor den te vestigen troon stelde als de veiligste van alle; door een aanzienlijk deel der bevolking gewenscht, beloofde hij vergetelheid voor al het gebeurde, regeering zonder aanzien van partij, bescherming van den katholieken godsdienst met volledige godsdienstvrijheid voor andersdenkenden, handhaving der nationale onafhankelijkheid en bevordering van alle nationale belangen [2]). Toen echter zijn vader, met een en ander in kennis gesteld, toestemming weigerde en de handhaving van de eenheid des rijks en der souvereiniteit eischte met administratieve scheiding van België onder den prins als onderkoning of stadhouder, zoodat het koninkrijk voortaan een „royaume fédéré" van twee administratief zelfstandige deelen zou worden, trok deze, met de beste bedoelingen maar wankelmoedig als altijd, zich aanstonds weder terug en stelde thans dit nieuwe plan aan de conferentie voor. Maar zij zag, nu de zaken zoover gekomen waren, de onmogelijkheid van dit denkbeeld in en kon hem na zijne bepaalde weigering alleen raden voorloopig nog te Londen te blijven ten einde de beslissing over de kroon af te wachten van het Congres te Brussel, waar zijne aanhangers niet stil zaten. De prins, die te Londen een allesbehalve teruggetrokken leven leidde en weinig gezind was om naar het hem weinig gunstig gezinde Nederland terug te keeren, schikte zich daarin.

Die beslissing bleef nog geruimen tijd uit: men kon het te Brussel niet eens worden; men handelde er voortdurend over de reeds herhaaldelijk genoemde personen [3]) en een aantal anderen, van wie

[1]) Brieven van den prins aan zijn vader, dd. 11 en 18 Jan. 1831 (Huisarchief, archief Willem II, n°. 199).

[2]) Een gentsche burgerdeputatie bij de conferentie vroeg haar nog 31 Januari den prins als onderkoning over een administratief, financieel en militair zelfstandig België (Huisarchief, archief Willem II, n°. 199).

[3]) Vgl. Juste, l. l., p. 173 suiv.

weldra Leuchtenberg en Nemours den meesten aanhang vonden, totdat men op den 3den Februari werkelijk Nemours koos met 97 stemmen tegen 74 op Leuchtenberg en 21 op aartshertog Karel. Dat resultaat werd zeker niet bereikt zonder medeweten van prinses Adelaide, de energieke zuster van koning Louis Philippe, die geen intriges verzuimde om de glorie van haar geslacht te vermeerderen en voortdurend met Talleyrand in geheime betrekking stond, zelfs buiten weten van haar koninklijken broeder, wien zij op een dergelijke wijze de fransche kroon had bezorgd. Een deputatie vertrok aanstonds naar Parijs maar keerde veertien dagen later terug met een absolute weigering: Louis Philippe, door de besluiten der conferentie gebonden [1]), durfde ook thans geen europeeschen oorlog uitlokken en weigerde, hoewel niet zonder aarzeling, voor zijn zoon. Die weigering deed opnieuw de hoop van den Prins van Oranje herleven. Maar het belgische Congres toonde niet de minste neiging op zijn besluit aangaande de Oranjes terug te komen. De prins de Ligne, uit het beroemde geslacht der Arembergen, aangezocht om als stadhouder de regeering op zich te nemen, sloeg dit af, waarop het Congres, ten einde raad, den 23sten voorloopig Surlet de Chokier tot regent verkoos.

De conferentie was met haren arbeid tot voltooiing der reeds in beginsel uitgesproken scheiding voortgegaan. Haar protokol van 9 Januari verklaarde, met het doel om alle aanleiding tot botsing te vermijden, de hollandsche blokkade van de Schelde en de kust zoowel als de belgische blokkade van Maastricht geëindigd, terwijl de troepen van beide zijden moesten terugkeeren in hare stellingen van 21 November, toen de wapenstilstand was ingegaan. Dat van 20 Januari stelde eindelijk „Bases destinées à établir la séparation" vast door te bepalen, dat de grenzen van Nederland voortaan weder die van 1790 zouden zijn met handhaving echter van het bezit van Luxemburg door het Huis van Nassau als deel van den Duitschen Bond; de „enclaves" van 1790 zouden onderling geruild worden; België zou verder tot groote voldoening van Frankrijk [2]), nu de annexatie niet mogelijk was, voortaan evenals Zwitserland zijn „un état perpétuellement neutre", welke neutraliteit door de mogend-

[1]) Pallain, p. 197; De Lannoy, p. 62 suiv. De intrige voor Nemours was misschien opgezet om Leuchtenberg te weren, vgl. De Lannoy, p. 157 suiv., De Broglie, p. 283 suiv.

[2]) Pallain, p. 182; De Lannoy, p. 128 suiv.

heden zou worden gewaarborgd. Bij geheime overeenkomst werd nog bepaald, dat ook de geldelijke en handelsbelangen der beide deelen onmiddellijk zouden geregeld worden, wat geschiedde bij protokol van den 27sten, volgens hetwelk België $^{16}/_{31}$ van de gemeenschappelijke schuld op zich zou moeten nemen en vrijen handel op de nederlandsche rivieren en koloniën verkreeg [1]). Die beslissingen der conferentie, hoewel ten opzichte van de schuld slechts „arrangements proposés", wekten bij het brusselsche Congres wederom algemeene ergernis en lokten, niet buiten medeweten der fransche regeering, een scherp protest uit tegen deze bepalingen der mogendheden buiten de Belgen zelf om. Een onderhandsche verklaring der fransche regeering, dat „le concours et le consentement libre" van beide zijden noodig zou zijn en de conferentie alleen „médiation" kon bedoelen, stelde hen echter weldra gerust [2]): zij hadden thans alleen maar te weigeren en konden, zooals duidelijk was, daarbij op Frankrijk's steun rekenen. Het Congres deed dit dan ook bijna eenstemmig met de verklaring, dat het „l'intégrité du territoire" geëerbiedigd wilde zien. Daarentegen stemde koning Willem I „pleinement" en „sans restriction" toe, zich eindelijk nederleggend bij het denkbeeld van eene beslissing der zaak door de mogendheden en bij de volledige scheiding der beide deelen, waarschijnlijk nog in de hoop op deze wijze de belgische kroon ten minste voor zijn zoon te redden met hulp der conferentie, die den 7den Februari de leden der in haar vertegenwoordigde vorstenhuizen benevens Leuchtenberg ten eenenmale had uitgesloten.

De conferentie, hoewel ontstemd over de weigering der Belgen en denkend op middelen om hunnen tegenstand te breken, dacht er niet aan hen tot toegeven te dwingen: bij de verhouding der beide westelijke mogendheden tegenover de drie andere zou een gezamenlijk gewapend optreden met groote bezwaren gepaard zijn gegaan. Allerlei plannen kwamen nu te voorschijn [3]). Men meende, dat de bourbonsche prins van Napels of de beiersche vorst misschien de beste candidaat zou zijn. In België begeerden sommigen de verheffing van Lafayette, van Chateaubriand, van Surlet de Chokier

[1]) Pallain, p. 193; De Broglie, p. 314.
[2]) Juste, p. 253.
[3]) De Lannoy, p. 150 suiv.

of Rogier, van een lid der hooge belgische aristocratie tot koning. Er werd zelfs in de conferentie gehandeld over eene verdeeling van België, waarbij Oostende en Antwerpen hetzij vrije Hanzesteden zouden worden of aan Engeland zouden komen, terwijl het waalsche deel met Brabant aan Frankrijk, het duitsche met inbegrip van Luik aan Pruisen, Vlaanderen aan Noord-Nederland zou worden toegekend [1]). De kansen van den Prins van Oranje op den troon daalden zeer en de engelsche regeering, die hem totnogtoe gesteund had, gaf allengs onder den invloed der berichten van lord Ponsonby en White, die te Brussel ijverig samenwerkten met den franschen agent Bresson en met de brusselsche regeering en hare agenten, zijne partij op om voortaan al hare krachten in te spannen voor prins Leopold van Coburg [2]). De Prins keerde einde Maart dan ook teleurgesteld terug naar het vaderland, waar men hem met in het oog vallende koelheid ontving.

Ruim twee maanden duurde het, alvorens het belgische Congres weder een nieuwe koningskeuze deed. In dien tijd verbeterde de onderlinge verhouding van het Noorden en België niet. De belgische regent had alle moeite om de over de „bases de séparation" verbitterde en door hun succès in September overmoedige Belgen te weerhouden van gewapende inbezitneming der begeerde landstreken, ofschoon hij zich niet ontzag om den Luxemburgers in een vurige proclamatie te verzekeren, dat men hen niet zou loslaten „malgré les protocoles de Londres"; en de nederlandsche regeering van hare zijde kon het op wraak voor de nederlaag van September gezinde leger en de van alle zijden toegestroomde vrijwilligers aan de brabantsche grens nauwelijks in toom houden. De heldendood van den luitenant-ter-zee Van Speyk, die op 5 Februari zijn bij Antwerpen aan den wal gedreven kanonneerboot liever met alles wat er op was in de lucht liet springen dan haar in de handen der antwerpsche opstandelingen te laten vallen, verhoogde de oorlogzuchtige stemming in het Noorden, door vaderlandsche redevoeringen en volksliederen en de niet weinig opgeschroefde „citadel-poezie" der talrijke dichters en dichterlingen van dezen tijd aangezet tot herstel en

[1]) Stern, II. S. 126; Pallain, p. 420; vgl. De Lannoy, p. 110 suiv., 122 suiv., 189 suiv., 232 suiv.
[2]) Pallain, p. 213, 227, 231, 233, 239; De Lannoy, p. 154 suiv.

handhaving der door de belgische „muiters" en het terugwijken der hollandsche troepen geschonden nationale eer.

De conferentie trachtte onvermoeid al deze niet geringe moeilijkheden op te lossen. Zij bleef er bij de keuze van Leuchtenberg evenals die van Nemours niet te willen erkennen, maar legde zich neder bij die van den regent en wachtte voorloopig den loop der besprekingen over de belgische constitutie in het Congres af, die den 7den Februari leidden tot eenstemmige aanneming van een ontwerp, waardoor België een der meest vrijzinnig geregeerde staten van Europa werd, met volledige vrijheid van godsdienst, van onderwijs, van drukpers, recht van vereeniging, ministerieele verantwoordelijkheid, onafhankelijkheid der rechterlijke macht en grooten invloed van het in twee kamers verdeelde Parlement op de regeering [1]).

Het was thans alleen de vraag, wie koning zou zijn in deze sterk in constitutionneele richting ontwikkelde monarchie. Maar de vraag der koningskeuze en daarmede ook de mogelijkheid van een europeeschen oorlog bleef nog maanden lang over België zweven [2]).

De beide deelen van het voormalige koninkrijk stonden zoolang gewapend tegenover elkander en het werd steeds moeilijker ze te weerhouden elkander aan te vallen. En kwam het eenmaal tot een oorlog tusschen Nederland en België, dan zou Europa niet werkeloos kunnen blijven maar partij moeten kiezen voor één van beiden — eene keuze, die zoo goed als onvermijdelijk de mogendheden eveneens in twee kampen zou verdeelen: de beide westelijke tegenover de drie oostelijke. België zelf zou weder, gelijk zoo herhaaldelijk in den loop der historie het tooneel worden van een bloedigen algemeen europeeschen strijd, waarvan de gevolgen niet te overzien waren. Het was in het belang der menschheid dezen strijd zoo mogelijk te voorkomen en de conferentie hield niet op dit als hare taak aan te merken, ook al gromden de oorlogspartijen te Parijs en Berlijn zoowel als de russische keizer, die meer dan eens zijnen gezanten te Londen zijn ontevredenheid te kennen gaf over hunne slappe houding gelijk keizer Frans van Oostenrijk verre van tevreden was over de meegaandheid der oostenrijksche gezanten, die tegen Talleyrand en Palmerston al evenmin opgewassen bleken te zijn.

[1]) Juste, p. 295 suiv.
[2]) De Lannoy, p. 163 suiv.

Terwijl de thans gevestigde belgische regeering onder leiding van den regent, eerst met een ministerie De Gerlache, waarin echter de liberale fractie van Gendebien en De Brouckère den toon aangaf, daarna met een bepaald liberaal ministerie Lebeau, waarin ook Rogier zitting had. in het voorjaar het staatsbestuur, de rechterlijke en militaire organisatie en de financiën regelde zoo goed als het ging te midden der heerschende verwarring, verloor zij de diplomatie allerminst uit het oog. Van de Weyer en Lebeau, in de beide opeenvolgende ministeriën met de leiding der buitenlandsche zaken belast, maakten daarbij gebruik van de diensten van den begaafden jongen luxemburgschen diplomaat Nothomb en vestigden vooral hunne aandacht op de stemming in de conferentie te Londen, hopend haar voor de belgische wenschen te winnen.

Na de weigering van de „bases de séparation" door België en de pogingen van die zijde om Luxemburg, waar hertog Bernhard van Saksen-Weimar thans in de vesting den souverein vertegenwoordigde, te behouden, dacht de conferentie ernstig aan een blokkade van de vlaamsche havens en waarschuwde bij protokol van den 19den Februari de Belgen de „sécurité générale et l'équilibre européen" niet te bedreigen door ongehoorzaamheid aan de „arrangements fondamentaux et irrévocables" van den 20sten en 27sten Januari [1]). Bij de hardnekkige houding der Belgen was het niet ondenkbaar, dat de conferentie ten slotte toch tot de verdeeling van het land zou besluiten; het op voet van oorlog staande hollandsche leger dreigde ieder oogenblik de grenzen te overschrijden en kon slechts door een bedreiging met een gelijktijdig oprukken van een fransch leger worden tegengehouden [2]); eene gevaarlijke samenzwering te Antwerpen, waarin de orangistische gouverneur dier plaats Van der Smissen betrokken was, orangistische bewegingen te Brussel en Luik, die tegenbewegingen te Gent, Namen en IJperen ten gevolge hadden, wezen in Maart op het gevaar van binnenlandsche troebelen in België. De conferentie verlangde zoo spoedig mogelijk een einde aan de voor Europa's rust gevaarlijke crisis gemaakt te zien en trachtte de brusselsche regeering door waarschuwingen en bedekte bedreigingen tot erkenning van de Januari-protokollen te brengen.

[1]) Den Beer Poortugael, blz. 73.
[2]) Juste Révol. belge, vol. II, p. 67.

Maar het brusselsche Congres bleef weigeren in weerwil van den aandrang ook van fransche zijde [1]), waar het ministerie Casimir Périer onder alle omstandigheden den vrede wilde en de belgisch gezinde neigingen van generaal Belliard, thans fransch agent te Brussel in de plaats van Bresson, verloochende. De heimelijke aanmoediging aan de Belgen om in hun verzet te volharden, waardoor vooral de engelsche regeering aan hare pogingen in het openbaar alle kracht ontnam, versterkte hen in hunnen tegenstand. En het zoogenaamde „executie-leger", waarmede de Duitsche Bond Luxemburg dreigde te bezetten, zou evenmin gevaar voor België opleveren: dit had de conferentie bij den Bond reeds bedongen [2]).

De loop der niet zonder medeweten van lord Ponsonby begonnen orangistische beweging had duidelijk getoond, dat de Prins van Oranje in België nog steeds weinig kans op slagen had. Daarentegen trok de candidatuur van prins Leopold van Saksen-Coburg meer en meer de aandacht [3]). Hij had in Mei 1830 de griekse kroon afgewezen, omdat de Grieken de besluiten der mogendheden niet wilden uitvoeren, maar hij was zeer bereid om de kroon van België aan te nemen en wist in overleg met zijn getrouwen lijfarts en vriend Von Stockmar zoowel bij de Belgen als bij de engelsche regeering handig zijn zaak te doen bepleiten. En hij vond bij Lebeau, Nothomb en Van de Weyer gereede medewerking. De conferentie kon van hem getrouwe opvolging harer aanwijzingen verwachten en de leidende belgische staatslieden toonden zich reeds in Januari gunstig jegens hem gezind. Nu Oranje voorgoed van de baan scheen, was hij, zoo nauw verwant met de engelsche koningsfamilie, voor Engeland de beste candidaat en ook Frankrijk zou zich, nu Leopold feitelijk niet meer tot het engelsche vorstenhuis behoorde, laten vinden, vooral wanneer hij huwde met een fransche prinses en de teruggave van enkele grensvestingen als Bouillon, Philippeville en Marienburg of ten minste de slechting der tegen Frankrijk opgerichte vestingen aan de zuidergrens van België in uitzicht werd gesteld. In België zelf won Leopold's candidatuur, die alle verschillen scheen te zullen oplossen, door handige intriges dagelijks

[1]) Ibid. p. 121.
[2]) Mémoires de Talleyrand, vol. IV, p. 164.
[3]) De Lannoy, p. 208 suiv.

aan voorstanders. Een officieuse deputatie, waarin ook de clericalen abbé De Foere en De Mérode waren opgenomen, ging eind April naar Londen en vond hem bereid, mits zijne verkiezing door de groote meerderheid werd gewenscht en België zich nederlegde bij de laatste besluiten der conferentie, „chose irrévocable"; hij beloofde, hoewel zelf protestant, kinderen uit het te sluiten huwelijk katholiek te laten opvoeden, hetgeen de Roomschen geheel bevredigde. De toenemende agitatie in België, waar Gent weder ernstige orangistische bewegingen zag, maakte een spoedige beslissing noodig en toen het, in weerwil van Palmerston's afwijzende houding, bleek, dat Engeland en Frankrijk, mits de Belgen Leopold verkozen, wel eenige wijziging ten gunste der Belgen in de Januari-protokollen zouden willen bevorderen, zoodat eene schikking omtrent Luxemburg en Limburg van dien kant mogelijk scheen, rezen de kansen op eene oplossing, al weigerde de haagsche regeering nog kortaf met de door haar niet erkende brusselsche rechtstreeks over bedoelde schikking te onderhandelen [1]). Wel hield de conferentie bij besluit van den 17den April schijnbaar nog vast aan haar protokol van Januari en ried den 10den Mei de Belgen ernstig het vóór den 1sten Juni aan te nemen „sans restriction comme sans délai", maar deze vermaning werd door de bemoeiingen van lord Ponsonby en zijne belgische vrienden nog niet officieel te Brussel medegedeeld [2]) en op het eind van Mei kwam de lord, in overleg met generaal Belliard en de belgische regeering, uit Brussel over om de conferentie tot een schikking te bewegen. Het gelukte hem met hulp van prins Leopold werkelijk haar over te halen tot de mondelinge belofte van met koning Willem te zullen onderhandelen over het opgeven van Luxemburg; het protokol van 21 Mei erkende daar voorloopig den status quo der bezetting van weerszijden.

Deze zegepraal der werkelijk uitstekende belgische diplomatie, door Lebeau, Van de Weyer en Nothomb in overleg met Ponsonby en Belliard handig geleid, bereidde de keuze van Leopold, thans candidaat der conferentie, voor. Nog een oogenblik dreigde een overmoedige groep in het Congres, die den oorlog wilde, daar nu Limburg toch voor België verloren zou gaan, een spaak in het

[1]) De Lannoy, p. 181 suiv.
[2]) Den Beer Poortugael, blz. 79 vlg.; De Lannoy, p. 218 suiv.

wiel te steken, maar dit werd voorkomen door een voorstel van Nothomb om van belgische zijde geldelijke opofferingen aan te bieden voor Luxemburg en Limburg en een gemengde bezetting van Maastricht te verlangen, terwijl Ponsonby op eigen gezag de Belgen volkomen geruststelde aangaande de gezindheid der conferentie, namens welke hij het bezit van Luxemburg beloofde, mits Leopold koning werd. Hij verleende hun nog tien dagen uitstel [1]). Men besloot thans dadelijk tot de keuze over te gaan, ook omdat Frankrijk weder met verdeeling van België dreigde, en koos den 4den Juni prins Leopold met 152 stemmen, naast 14 op Surlet, 19 onthoudingen en 10 tegen. De engelsche regeering, ofschoon zij door de goedkeuring der terugroeping van Ponsonby zijne dubbelzinnige werkzaamheid scheen te willen verloochenen, was over dezen afloop even tevreden als de fransche, die Leopold's optreden als de definitieve vernietiging van het koninkrijk der Nederlanden begroette en van hare zijde voor den schijn generaal Belliard als straf voor gelijke dubbelzinnigheid terugriep.

Des te grooter was de verontwaardiging in Den Haag over de houding der westelijke mogendheden. Bij de slapheid der conferentie tegenover de uitdagende houding der Belgen deelde de Koning haar mede, dat hij zich van 1 Juni af volkomen vrij achtte, aangezien zij zelve aan de Belgen dien termijn had gesteld [2]); hij zou echter willen streven naar „le seul et unique but de parvenir à l'ordre de choses que l'acte de séparation a reconnu juste et convenable." Hij maakte zich diensvolgens gereed, hetzij samen met de mogendheden, hetzij op eigen verantwoording tot militaire maatregelen tegen het onwillige België over te gaan. Engeland en Frankrijk, nu besloten om de zaak te eindigen, verbonden zich echter den 16den om in geval van oorlog tusschen de beide deelen zonder verwijl tusschenbeiden te komen.

Op voorstel van Nothomb in overleg met Palmerston en prins Leopold [3]), die alleen onder genoemde voorwaarde de belgische kroon wilde aannemen, kwam eindelijk de conferentie na vele bezwaren den 26sten Juni, zoo het heette „sans perdre de vue aucuns de leurs

[1]) De Lannoy, p. 224 suiv.
[2]) Den Beer Poortugael, blz. 87.
[3]) De Lannoy, p. 270 suiv.

actes antérieurs", tot een aan de beide landen in het belang van „le paix générale" voor te leggen nieuwe overeenkomst, bestaande uit „Préliminaires de traîté" in 18 artikelen. De grens zou die van 1790 zijn; voor Luxemburg zouden afzonderlijk onderhandelingen tusschen de beide koningen en den Duitschen Bond noodig blijven; wegens Maastricht zou nader onderhandeld worden over „un arrangement convenable" op grond van onderzoekingen nopens den vroegeren staatsrechtelijken toestand der vesting; over ruiling van enclaves zou worden gehandeld volgens „convenance réciproque"; vrije handel op de bevaarbare gemeenschappelijke rivieren zou wederzijds worden verzekerd, zoo ook op het kanaal van Terneuzen en de Zuid-Willemsvaart; België zou een neutrale staat zijn met waarborg zijner neutraliteit door de vijf mogendheden; Antwerpen zou alleen handelshaven mogen zijn; de schulden zouden billijk verdeeld worden, voorzoover de na 1815 ontstane betrof, en overigens voor rekening der beide landen blijven, zooals zij toen waren. Van groote beteekenis bij dit alles was de merkwaardige diplomatieke vondst van Nothomb, die deed opmerken, dat „de grenzen van 1790" de toenmalige enclaves [1]) niet insloten, zoodat deze ook in verband met een woordelijken uitleg van het protokol van 20 Januari aan België zouden toekomen en tegen deelen van Limburg en Luxemburg konden geruild worden — een vondst, die intusschen niet overeenkwam met de goede trouw maar eerder op sophisme berustte [2]).

Daarop nam prins Leopold, zeker thans van den steun der conferentie, de kroon officieel aan, mits het Congres te Brussel de 18 artikelen zonder meer goedkeurde. Dit had nog wel vrij wat voeten in de aarde, daar de Belgen van hunne nog verre van erkende eischen op Luxemburg en Limburg niets wilden laten varen, maar na lange discussiën en een prachtige rede van Lebeau gaf het Congres met 126 tegen 70 stemmen den 9den Juli toe. Toen verklaarde Leopold geen bezwaar meer te hebben, verzekerde zich van zijne erkenning door de vijf mogendheden en betrad den 17den den belgischen grond. Vier dagen later werd hij na een triomfalen tocht van de grens af te Brussel gehuldigd en bezwoer de constitutie.

De verontwaardiging en het ongeduld in het Noorden waren

[1]) Zie hiervóór, blz. 125.
[2]) Vgl. Nothomb, Essai historique, vol. I, chap. XI; Den Beer Poortugael, blz. 95; De Lannoy, p. 235 suiv.

intusschen hand over hand toegenomen en, gesteund door de heerschende stemming, weigerde koning Willem absoluut de hem door den oostenrijkschen gezant Von Wessenberg [1]) namens de conferentie aangeboden 18 artikelen aan te nemen, zich terecht houdend aan de door hem goedgekeurde „bases de séparation" van Januari. Hij rekende daarbij op het algemeen ongunstig oordeel over de houding der conferentie [2]). Een nota van den 12den berichtte haar deze weigering met de mededeeling, dat hij, die de souvereiniteit over België aannam zonder zich aan de „bases" te onderwerpen, daardoor als vijand tegenover Nederland zou komen te staan en dat dit „à main armée" zijne belangen en rechten zou weten te verdedigen.

Het woord zou thans aan de wapenen komen. Een veldtochtsplan voor het reeds geruimen tijd op de grenzen van Brabant in den omtrek van Breda samengetrokken leger werd door den Prins van Oranje vastgesteld. Een schitterende revue bij Rijen, waar de Koning met den Prins van Oranje het zeer geestdriftig gestemde leger bezocht, gaf gelegenheid om prins Willem, door de gebeurtenissen sedert het najaar ook van het leger vervreemd, weder in zijn oude betrekking te herstellen: op den 29sten werd hij tot opperbevelhebber aangewezen. Twee dagen later verliet hij Den Haag en op den 1sten Augustus klonk het „voorwaarts, met God voor Vaderland en Oranje!" Dienzelfden dag had Van Zuylen te Londen medegedeeld, dat de nederlandsche gezanten gemachtigd waren om een traktaat te teekenen op de basis der Januari-protokollen maar dat de Koning tevens besloten was „à appuyer la négociation par des moyens militaires". En men zal moeten erkennen, dat hij alle reden had om aldus te handelen [3]).

* * *

Het door de gebeurtenissen van de laatste maanden van 1830 geheel ontredderde nederlandsche leger was sedert dien onder

[1]) Tot ergernis zijner eigen regeering had deze zich daarvoor laten vinden (Von Arneth, Wessenberg, Bd. II, S. 119). Vgl. De Lannoy, p. 246.

[2]) Daarover in het algemeen: Den Beer Poortugael, blz. 102 vlg., vooral tegenover de opmerkingen van De Clercq (Mr. G. de Clercq herdacht, Amst. 1887) en van De Martens in de noten op diens Recueil.

[3]) De Lannoy, p. 252.

leiding van prins Frederik op uitnemende wijze gereorganiseerd, maar de samenstelling uit weinig aan elkander gewende geregelde troepen, meerendeels ongeoefende vrijwilligers en schutterij maakte behoedzaamheid en overleg bij de aanvoerders zeer noodig. Van de bijna 87000 man, die het thans telde, lagen 36000 op de grenzen van Noord-Brabant en vormden het voor een veldtocht beschikbare gedeelte, waarbij 78 kanonnen [1]). Daartegenover hadden de Belgen, wier legermacht ten gevolge van de heerschende verwarring in alle takken van bestuur in weerwil van Belliard's raadgevingen en de klachten der aanvoerders slechts zeer onvoldoende geregeld was en die steeds op de heimelijk toegezegde hulp van Frankrijk en Engeland hadden gerekend, slechts 31500 man te stellen: 17000 man onder den voormaligen napoleontischen huzarenofficier De Tiecken de Terhove als „Scheldeleger" hielden de citadel van Antwerpen met hare bezetting van 4000 man onder Chassé en 14500 onder den thans belgischen generaal Daine als „Maasleger" Dibbets met zijn bijna 6000 man tellend garnizoen in het oog. En dat leger bestond grootendeels uit ongeoefende vrijwilligers zonder voldoende wapening, zonder eigenlijke genie, zonder behoorlijke artillerie.

Het plan van den te beginnen veldtocht, door den Prins van Oranje met zijn ouden chef van den generalen staf De Constant Rebecque en prins Frederik vastgesteld, was eenvoudig. Men was voornemens tusschen de beide belgische legers in te dringen, ze beide achtereenvolgens te verslaan en daarna Brussel te bezetten. Het kwam er daarbij op aan de niet op den inval voorbereide Belgen, wier nieuwe vorst nog in de laatste dagen van Juli, zonder aan de mogelijkheid van een inval binnen weinige dagen te denken, zijne beide legers had geïnspecteerd, te verrassen, voordat zij zich konden vereenigen. Dit gelukte uitnemend, te eer omdat Chassé in een brief van den 1sten eerst de 4de Augustus als de dag van het hernieuwen der vijandelijkheden van de citadel uit had aangewezen en daarom de Belgen vóór dien datum ook elders niet op een aanval meenden te moeten rekenen.

[1]) Bosscha, Het Leven van Willem II, blz. 518 vlg.; Wüppermann, De geschiedenis van den Tiendaagschen Veldtocht ('s-Gravenhage, 1881). Over dien veldtocht verder: Den Beer Poortugael, l. l.; Wttewaal van Wickenburg en Alstorphius Grevelink, Het Leidsche jagercorps (Leiden, 1881); Martinet, Leopold I et l'intervention française en 1831 (Brux., 1905).

Het was van overwegend belang snel zijn slag te slaan, ten minste voorzoover dit met weinig geoefende troepen kon geschieden, want een interventie van fransche zijde was te verwachten, sedert de conferentie den 25sten Juli had verklaard iedere „reprise des hostilités" te zullen verhinderen. Maar de hollandsche regeering rekende op de zwakheid der conferentie en het onderlinge wantrouwen der mogendheden. Koning Leopold, die zich op zijn rondreis te Luik bevond, ontving daar den brief van Chassé uit de citadel op den 2den en riep in overleg met den daar gevestigden Lebeau onmiddellijk fransche hulp in, als belooning waarvoor de slechting der vestingen aan de zuidergrens werd beloofd [1]); De Muelenaere, minister van buitenlandsche zaken, verlangde evenwel, met het oog op de eer van België en de aangenomen onzijdigheid, uit vrees misschien ook voor de mogelijkheid van een oprukken der Pruisen van den anderen kant, dat de fransche troepen de grens niet eerder zouden overschrijden dan als de noodzakelijkheid daartoe gebleken was.

Reeds dienzelfden dag echter trokken de nederlandsche troepen in drie divisiën, onder den hertog van Saksen-Weimar en de generaals Van Geen en Meijer, van Noord-Brabant uit methodisch België binnen en wierpen de zwakke belgische voorposten onder Niellon zonder moeite terug. Een proclamatie van den Prins van Oranje kondigde aan, dat geen verovering of wraakoefening maar alleen de verkrijging van „billijke en regtmatige voorwaarden van scheiding" het doel van den veldtocht was. Turnhout werd den 3den bezet, terwijl intusschen koning Leopold uit Brussel de Belgen te wapen riep en het algemeene opperbevel over zijn legers in handen nam. Tevens wendde hij zich tot de conferentie met dringend verzoek tot bescherming der onzijdigheid, tot handhaving van den wapenstilstand, door den plotselingen aanval der Hollanders geschonden, en plaatste Antwerpen onder hare bijzondere bescherming [2]).

Koning Leopold, het plan van den prins niet volkomen doorziende maar meenend, dat het op het gewichtige Antwerpen gemunt was, beval Daine zich aanstonds met het Scheldeleger te vereenigen en vestigde zijn eigen hoofdkwartier te Mechelen. Maar de prins richtte zich niet westwaarts doch op Diest, dat door Saksen-Weimar

[1]) Martinet, p. 105.
[2]) Ibid., p. 121.

den 5den bezet werd, terwijl Van Geen Geel in bezit nam en Meijer den vijand bij Beringen op de vlucht joeg, bij welke gelegenheid de leidsche vrijwillige jagers, die zich zeer onderscheidden, den dood van den student Beeckman te betreuren hadden. Onder aanhoudende kleine gevechten werden Daine's voorposten tot bij Hasselt teruggedrongen; hijzelf, de bevelen van Mechelen uit niet gehoorzamend en allerlei bewijzen van onbekwaamheid gevend, hield daar onbewegelijk stand in plaats van westwaarts op te rukken om zich met het Scheldeleger te verbinden. Daar werd den 8sten dan ook het Maasleger door de overmacht overvleugeld en in de uiterste wanorde naar den kant van Luik uiteengedreven. Tiecken de Terhove, wiens leger ook allesbehalve goed georganiseerd was, trachtte zich nog door een marsch op Scherpenheuvel met de overblijfselen van het Maasleger te vereenigen maar richtte zich weldra op aanwijzing van den opperbevelhebber naar Leuven, thans het hoofdkwartier van Leopold, waarheen ook het leger van Oranje zich zonder overhaasting voortbewoog. Een snel oprukken had vermoedelijk ook het Scheldeleger in wanorde doen uiteenspatten [1]). Maar de Prins wilde niets wagen en eerst den 11den had bij Bautersem met de voorhoede van het door burgerwachten versterkte maar reeds gedesorganiseerde Scheldeleger een schermutseling plaats, die wederom ten voordeele der Noord-Nederlanders afliep. Den volgenden dag zou voor Leuven zelf de beslissende slag kunnen vallen.

Koning Leopold hoopte toen nog juist de fransche hulp te zullen verkrijgen. Maar deze illusie werd hem spoedig ontnomen. Zijne troepen, tegen de geregelde macht van den Prins van Oranje niet bestand, werden spoedig wederom overvleugeld en het Scheldeleger, reeds vluchtend, zou hetzelfde lot hebben ondergaan als dat van de Maas, toen juist op het met bedachtzaamheid uitgekozen oogenblik, dat de aanval op de slecht te verdedigen stad Leuven zou verbonden worden met de vervolging van den aan alle zijden wijkenden vijand, lord William Russell, 's prinsen adjudant bij Waterloo, namens den engelschen gezant te Brussel, lord Robert Adair, nog half tegen den zin van Leopold, een wapenstilstand kwam aanbieden onder mededeeling, dat de fransche maarschalk Gérard met een leger van 40000 man de belgische

[1]) White, vol. II, p. 316 7.

grenzen had overschreden en reeds tot Wavre genaderd was.

Inderdaad was na Daine's nederlaag de op de grenzen wachtende fransche veldheer door Belliard, die aan de kracht der belgische wapenen twijfelde [1]), zonder nader bericht van de belgische regeering af te wachten, die trouwens reeds van hare zijde den maarschalk had uitgenoodigd de grenzen te overschrijden, dringend verzocht om op te rukken. Gérard had niet geaarzeld maar was onmiddellijk den 9den uit Maubeuge, Givet en Rijssel voortgerukt. De nederlandsche regeering had te Parijs laten verzekeren, dat haar leger op het bericht van het binnendringen der fransche troepen in België onmiddellijk binnen de grenzen zou terugkeeren. Maar zoo dadelijk geschiedde dit niet, want de tocht van Gérard ging zeer langzaam voort, daar hij alleen met zijn geheele macht tegenover het hollandsche leger wilde komen te staan en geen „petits paquets" aan eene nederlaag wilde blootstellen. Zoo kwam het, dat hij niet sneller in Brabant voortkwam, zoodat het bericht zijner nadering eerst laat tot bij Leuven doordrong.

Oranje, voor het geval der nadering van de Franschen met instructiën voorzien, eischte vóór den wapenstilstand nog de overgave van Leuven, dat van de andere zijde door Saksen-Weimar van Brussel was afgesneden; de belgische bevelhebbers, wel wetend, dat Brussel volkomen ongedekt was, nu Gérard zoo bedachtzaam opgerukt was, stemden dadelijk toe en het nederlandsche leger bezette Leuven. Daarmede was het strategische doel van den tiendaagschen veldtocht eigenlijk bereikt: de beide vijandelijke legers waren uiteengedreven en Brussel, waar reeds de uiterste verwarring en de grootste ontmoediging heerschte, lag zoo goed als open voor den overwinnaar, wiens troepen thans ook den strijd met het aanrukkende fransche leger niet geschroomd zouden hebben. De prins wist echter den strijdlust der zijnen te bedwingen en beraamde met Gérard [2]), die met zijn eigen leger, dat brandde van verlangen om Waterloo te wreken, niet minder moeite had en hem weldra zelf te Leuven bezocht, de maatregelen voor den terugtocht naar de nederlandsche grenzen, waar het leger, zorgvuldig door de Franschen bewaakt, die de Belgen onder weg met moeite in toom hielden, den 20sten terugkeerde.

[1]) Martinet, p. 168 suiv., p. 195.
[2]) Von Treitschke, Bd. IV, S. 77.

De gansche veldtocht had het nederlandsche leger 700 man gekost. De voorgenomen aanval op Antwerpen door het garnizoen der citadel was verhinderd door generaal Belliard, die, daarheen gesneld, de stad onder bescherming der conferentie nam en Chassé door bedreiging met een onmiddellijke oorlogsverklaring van Frankrijk tot een nieuwen wapenstilstand overhaalde, zoodat aan deze zijde niet gestreden werd.

Het succès van den „Tiendaagschen Veldtocht" had een belangrijken invloed op de gezindheid in Zuid en Noord en de fransche inmenging had vooral czaar Nicolaas ten zeerste verbitterd, zoodat hij weder driftig met oorlog dreigde. De Belgen, hoewel wegens de fransche bescherming weldra weder in overmoedige stemming, werden door de vertoogen der conferentie en de wijze matiging van hunnen vorst tot het inzicht gebracht, dat zij hunne hooge eischen niet zouden kunnen handhaven; de Nederlanders van het Noorden, ofschoon door de gemakkelijke zegepraal versterkt in hun nationaal gevoel tegenover de gehate „muiters" en trotsch op hun leger, dat de schande der Septemberdagen van 1830 zoo schitterend had gewroken, zagen in, dat een oorlog tegen Frankrijk en Engeland groote gevaren zou opleveren, en hoopten thans de conferentie door hunne matiging in de overwinning voor zich te hebben gewonnen. En werkelijk, de conferentie meende nu, tegenover de stemming in Engeland, die door den franschen inval in België opgeschrikt was, tegenover de oostelijke mogendheden, tegenover den gebleken wensch des Konings om europeesche verwikkelingen te vermijden en de evenzeer gebleken militaire onmacht der Belgen, iets te moeten doen om aan billijke verlangens te gemoet te komen. De Franschen trokken aanstonds 20000 man van Gérard's leger uit België terug en verlieten nog vóór het einde der maand het belgische grondgebied zoo goed als geheel, ten einde duidelijk te laten zien, dat het hun niet om verovering of militaire bezetting te doen was geweest zooals men in Engeland gevreesd had.

De conferentie, die den 6den de fransche tusschenkomst had goedgekeurd en ook het aanbod van een reeds te Dover verzameld engelsch eskader om zoo noodig de hollandsche kust te blokkeeren had aangenomen, legde thans beiden partijen een nieuwen wapenstilstand van zes weken op ten einde de onderhandelingen over de scheidingsvoorwaarden te kunnen beëindigen vóór den

10den October, welke termijn later nog met veertien dagen verlengd werd. De onderhandelaars te Londen begaven zich, van België uit door Van de Weyer en Von Stockmar geholpen, terwijl Van Zuylen en Falck nog steeds het Noorden vertegenwoordigden, thans wederom aan den zoo bezwaarlijk gebleken arbeid om de beide deelen van het voormalige koninkrijk op voor beiden aannemelijke voorwaarden van elkander te scheiden. De grootste bezwaren kwamen aanvankelijk van de zijde van Frankrijk, waar de vredelievende Casimir Périer alle moeite had om de steeds op voordeel voor Frankrijk bedachte oorlogspartij in toom te houden en tevens de al te groote sympathie voor België te temperen [1]). Talleyrand kwam weder met zijn nooit geheel opgegeven verdeelingsplan op het tapijt [2]). En Frankrijk aarzelde zelfs een oogenblik al zijne troepen uit België terug te trekken zoo lang het niet zeker was van de slechting der grensvestingen.

Het resultaat van die overleggingen zoowel onderling als met de beide partijen was het protokol van den 14den October, waarbij 24 artikelen werden aangegeven als wat in billijkheid verlangd kon worden — „les seules règles d'équité" worden in het stuk als grond van het verdrag vermeld — bij de gebleken onmogelijkheid om de eischen en rechten van beide zijden geheel overeen te brengen. De mogendheden, altijd zich beroepend op de noodzakelijkheid om een europeeschen oorlog te vermijden, verklaarden Nederland tot goedkeuring te zullen dwingen, ook al weigerde het aanvankelijk, en eveneens België tot aanneming dezer „décisions finales et irrévocables" der vijf mogendheden te zullen noodzaken. Het verdeelde Luxemburg in een belgisch en een groothertogelijk deel; eveneens Limburg in een belgisch en een nederlandsch, het laatste met inbegrip van Maastricht; de koning der Nederlanden zou met den Duitschen Bond een overeenkomst moeten treffen aangaande de beide hem toegekende gedeelten; België zou een onzijdige staat zijn; de gemeenschappelijke rivieren en kanalen zouden vrij blijven voor beider ingezetenen, met inachtneming der bepalingen van 8 Nov. 1785 over de vlaamsche wateren en van het Congres van Weenen over de riviervaart benevens van eene nadere overeenkomst over het loodswezen op de Schelde en de tollen op de kanalen tusschen Rijn en Schelde; België zou jaarlijks van 1 Jan. 1832 af, op grond van door de nederlandsche diplomaten verstrekte cijfers, 8400000 gulden hebben te betalen als rente van de totnogtoe gezamenlijke staatsschuld; Nederland zou 5% krijgen van zijne betalingen ten behoeve van die schuld sedert 1 November 1830; Antwerpen zou alleen handelshaven blijven; met opheffing der „droits d'aubaine" zouden alle tijdens de omwenteling geschapen belemmeringen van eigendomsrecht vervallen; alle openbare werken zouden eigendom zijn van het land, waarin zij lagen. De wederzijdsche gevangenen waren reeds in September uitgewisseld.

[1]) Stern, Bd. I, S. 251.
[2]) De Lannoy, p. 266 suiv., p. 305.

Groot was de ergernis en de teleurstelling in beide landen. De belgische regeering, tegenover die teleurstelling tot hare verontschuldiging verklarend, dat men haar deze bepalingen had „opgelegd", stelde ze reeds 20 October aan de beide Kamers voor. Een hevige discussie volgde, door de pers nog aangezet in menig fel artikel tegen Van de Weyer en tegen de grove onbillijkheid om Luxemburg en Limburg buiten den wil der bewoners, die voor verreweg het grootste deel zich voor België verklaard hadden, te verdeelen en een aanzienlijk stuk „belgisch" grondgebied aan den voormaligen Koning over te laten, tegen de zware geldelijke lasten voor België.

Op den 1sten November werden de 24 artikelen echter, schoon met een geringe meerderheid, in de Kamer der Afgevaardigden, met een groote meerderheid in den Senaat als „inévitables" aangenomen en reeds half November onderteekend door Van de Weyer namens België en door de vijf groote mogendheden, die zich bereid hadden verklaard desnoods het verdrag met één der partijen te sluiten. Frankrijk verkreeg in December, als belooning voor de verstrekte hulp, de belofte der slechting van de vestingen Bergen, Ath, Meenen Philippeville en Marienburg — eene schikking, die het fransche volk maar weinig bevredigde, daar de beide laatste vestingen in 1815 waren afgestaan en men thans zeer op teruggave had gehoopt, terwijl Charleroi en Doornik, tegen de door koning Leopold gedane beloften in, als vestingen zouden blijven bestaan [1]). De ontevredenheid van Frankrijk's volk en regeering, reeds bij het eerste door den roemloozen terugtocht van Gérard uit België, toen

[1]) Stern, l.l. Bd. I, S. 252.

niet eens de leeuw van Waterloo vernield was, in bedenkelijke mate gewekt en thans ook bij de laatste zeer toegenomen door het niet nakomen der beloften van koning Leopold bij het inroepen der fransche hulp, dreigde weder tot eene botsing tusschen Frankrijk en de overige mogendheden aanleiding te zullen geven. Engeland, dat van eene slechting van alle grensvestingen — zooals Frankrijk eigenlijk begeerde — niet weten wilde, omdat het engelsche volk daarin eene poging zou zien om Frankrijk voorgoed aan zijne noordelijke grenzen de vrije hand te geven, stond daarbij ook aan de zijde der andere mogendheden en Talleyrand had al zijne diplomatie noodig om den vrede te bewaren tusschen de beide bondgenooten, die elkander weinig vertrouwden.

De haagsche regeering daarentegen protesteerde ten sterkste tegen de schending harer rechten in de 24 artikelen. Zij wees er bij nota en memorie van 14 December in den breede op, dat het niet aanging de luxemburgsche kwestie, die alleen het Huis van Nassau en den Duitschen Bond betrof, met de belgische te vermengen; dat de eisch van vrije vaart op de rivieren onredelijk was; dat de verdeeling der schulden zeer in het nadeel van het Noorden was uitgevallen; eindelijk, dat de mogendheden volgens de eerste beginselen van volkenrecht geen recht hadden eigenmachtig te beslissen in eene zaak, die den inwendigen toestand van het in 1815 gestichte koninkrijk betrof. Er was zelfs kwestie van een nieuwen veldtocht aan de Maas, waarvoor de Prins van Oranje tegen 25 October de plannen reeds had vastgesteld [1]) in verband met de in België heerschende ontevredenheid en de voortdurende aanmoediging der orangistische elementen in Vlaanderen en Brabant. Maar Pruisen, steeds erop uit om den vrede te bewaren en niet gezind om gehoor te geven aan de voortdurende inblazingen van czaar Nicolaas of aan de hartstochtelijke beroepen van koning Willem op de verdragen en de banden van bloedverwantschap, hield dergelijke neigingen door ernstige waarschuwingen in toom. De nederlandsche gezanten ter conferentie zagen het nuttelooze van het protest in en met name Falck, die reeds in December 1880 ernstige bezwaren had geopperd [2]) tegen de scherp afwijzende houding der

[1]) Brieven hierover in n°. 199 van het archief Willem II, Huisarchief.
[2]) Ambtsbrieven, blz. 327 vlg., 337.

regeering en met moeite bewogen was om zijne taak te Londen voort te zetten, wees met nadruk op „het wenschelijke eener afdoening" [1]), op de voor het Noorden bedenkelijke gevolgen eener weigering; hij ried aan zich „tijdig en met goede gratie naar de omstandigheden te schikken", [2]) zonder langer te rekenen op „le chapitre des accidens", dat steeds de hoop der regeering van koning Willem I uitmaakte. Deze toch meende, dat èn de inwendige toestand van Frankrijk en Engeland èn de verhouding dier beide mogendheden tot de drie andere te eeniger tijd aanleiding zou geven tot groote veranderingen in Europa's staatkundigen toestand en zoo ten gunste van Nederland zou kunnen werken; en in België zelf was nog altijd een vrij sterke orangistische partij werkzaam. Falck's advies vond hier en daar steun in den lande maar dé „opgewekte algemeene volksgeest" [3]) was er niet voor om toe te geven, al moest men bij de dreigende houding van Engeland en Frankrijk voorbereid zijn op oorlog als gevolg eener weigering. Ook de Tweede Kamer, ofschoon ernstige bezwaren ontwikkelend tegen het financieel beheer der regeering, die opnieuw 138 millioen aanvroeg voor de buitengewone omstandigheden, steunde met aanzienlijke meerderheid de staatkunde van „volharding."

Geheel onmogelijk scheen evenwel een schikking nog niet. Den 4den Januari 1832 antwoordde de conferentie met eene verdediging van hare handelwijze, waarop de nederlandsche regeering, die de oostelijke mogendheden had bezworen toch in naam van „moraal en Christendom" de „orde en beschaving" te verdedigen [4]), in een voorstel van den 30sten het wederantwoord gaf. Dit voorstel gaf wel blijk van toenadering maar scheidde toch weder de luxemburgsche kwestie van de belgische en pleitte aangaande den rivierhandel voor toepassing der bepalingen van het Weener Congres omtrent den Rijn ook op Schelde en Maas. De conferentie nam het voorstel niet eens in overweging, daar Frankrijk en Engeland het zeker achtten, dat ook de drie andere mogendheden, van wie Pruisen en Oostenrijk reeds hun best deden om koning Willem tot toegeven te bewegen, de 24 artikelen

[1]) Brieven, blz. 325.
[2]) Ibid., blz. 328.
[3]) De Bosch Kemper, dl. I., blz. 179.
[4]) Stern, l. l., S. 253.

zouden ratificeeren gelijk zijzelf reeds 31 Januari gedaan hadden. Wat Rusland betrof was dit zeer twijfelachtig, daar czaar Nicolaas, thans weder meester in Polen, voor het goed recht van koning Willem veel gevoelde en hem heimelijk aanmoedigde in zijn verzet. Maar de pruisische koning haalde ook Rusland tot medewerking over. Een door graaf Orloff den 22sten Februari namens Rusland in Den Haag gedane belofte tot latere wijziging der 24 artikelen, mits de Koning ze in beginsel dadelijk onderteekende, leidde echter niet tot het gewenschte resultaat, aangezien koning Willem, door Nicolaas' uitingen gesterkt, niet aan den ernst dezer voorstellen kon gelooven [1]).

De nederlandsche regeering trachtte een toegeven van Rusland te voorkomen door de verklaring, dat zij tot schikking bereid was maar niet op eene wijze, die de onafhankelijkheid des land aantastte — hetgeen het geval zou zijn, wanneer zij toegaf aan den gebiedenden eisch der mogendheden in zaken, die dezen niet aangingen [2]). Maar het mocht niet helpen en den 4den Mei werd, nadat Oostenrijk en Pruisen reeds (18 April) hadden toegestemd, ook de ratificatie van Rusland ter conferentie ingeleverd, hoewel de eersten slechts onder voorbehoud der rechten van den Duitschen Bond op medespreken in de zaak der verdeeling van Luxemburg en het laatste aarzelend en met uitdrukkelijk voorbehoud van een definitief traktaat, „de gré à gré" te sluiten tusschen Nederland en België over de rivier-vaart, de gemeenschappelijke kanalen en de schuld. Door dit voorbehoud werd de uitvoering der 24 artikelen voor onbepaalden tijd verschoven, hetgeen in België aanvankelijk wederom hevige ergernis veroorzaakte tegenover den gezant te Londen Van de Weyer, die het had aangenomen onder de uitdrukkelijke verklaring, dat België zich „en tout cas" beriep op de overeenkomst (nl. der 24 artikelen) tusschen dit land en de mogendheden zonder meer. De belgische gezant werd zelfs door zijne regeering, die op de 24 artikelen gelet wilde hebben, teruggeroepen gelijk in denzelfden tijd de tot toenadering gezinde Falck als gezant te Londen naar Den Haag werd opontboden, zoodat de meer voor volharding gezinde Van Zuylen voorloopig alleen te Londen achterbleef.

De stemming in Nederland bleef geruimen tijd de regeering

[1]) Stern, l. l. S. 255.
[2]) De Bosch Kemper, l.l. blz. 232 vlg.

krachtig steunen, te meer toen men hoorde, hoe haar voorstel tot schikking te Londen ontvangen was; het door de regeering ingelichte Journal de la Haye, waaraan ook de thans leidsche hoogleeraar Thorbecke in den geest der regeering medewerkte, gaf zich veel moeite om die stemming te onderhouden en de regeering tegenover de conferentie te verdedigen. Het overbrengen van Van Speyk's overblijfselen naar de Nieuwe Kerk te Amsterdam, de plechtige uitreiking der metalen kruisen, ter herinnering aan den Tiendaagschen veldtocht uit de veroverde kanonnen vervaardigd, en de oprichting van een gedenkteeken voor den gesneuvelden Beeckman te Leiden vuurde den vaderlandslievenden geest niet weinig aan. De regeering toonde zich evenwel bij voortduring bereid tot eene schikking, waarbij hare zelfstandigheid geen gevaar liep, en het scheen, dat ook de conferentie niet ongeneigd was om de „mesures coërcitives" tegenover Nederland, waarvan reeds gesproken werd, ongebruikt te laten en liever ook van hare zijde op schikking aan te sturen; koning Leopold zelf verklaarde zich geneigd om „l'amour-propre" der noordelijken door een vorm van schikking te ontzien en de juist dreigende ministercrisis in Engeland maakte het engelsche ministerie gezind in die richting mede te werken.

De conferentie besloot dan ook (4 Mei) met handhaving van de scheiding, onafhankelijkheid, onzijdigheid en het grondbezit van België [1]) eene „transactie" betreffende de uitvoering der 24 artikelen te beproeven. De nederlandsche gezant te Londen, hoewel steeds aandringend op vasthouden aan de eenmaal aangenomen „bases" van Januari 1831, stemde nu toe in een te sluiten traktaat, waarin „sous les auspices" der mogendheden de 24 artikelen gewijzigd zouden worden opgenomen; hij gaf in een zestal punten de verlangens der nederlandsche regeering te kennen. Maar de engelsche ministers zaten weldra weder vaster in den zadel, de dood van den vredelievenden Périer aan de cholera gaf aan de oorlogspartij in Frankrijk nieuwe kansen en de nieuwe belgische gezant te Londen Goblet, die den teruggeroepen Van de Weyer verving en onwrikbaar op de handhaving der 24 artikelen aandrong, overlegde voortdurend met Palmerston en zijn eigen regeering over middelen om België zoo goed mogelijk uit den zwaren diplomatieken strijd te voorschijn te

[1]) Stern, l. l. S. 256.

doen komen. Voorstellen en tegenvoorstellen volgden in Juni van beide kanten en de diplomaten ter conferentie putten zich uit in vondsten om de Belgen, die scherp op de 24 artikelen stonden, en de Nederlanders, die ze niet ongewijzigd wilden aannemen, beiden tevreden te stellen. Dit mocht niet gelukken en terwijl het huwelijk van koning Leopold met Louise Henriette, dochter van Louis Philippe, in Augustus Frankrijk nog nader aan de belgische zaak verbond, terwijl de engelsche regeering haar oude sympathieën voor koning Leopold geen oogenblik verloochende en in Juli den nederlandschen gezant op de mogelijkheid van dwangmaatregelen wees, kwam men geen stap verder. België trok zich dat niet al te zeer aan, want het had groot voordeel bij het voortduren van den status quo, waarbij Limburg en Luxemburg bijna geheel in zijn bezit bleven, terwijl koning Willem tegenover de bedreigingen der mogendheden tot zware militaire uitgaven verplicht was. Bovendien was het belgische leger door fransche officieren gereorganiseerd, bedroeg thans meer dan 100000 man en achtte zich in staat om het desnoods op een nieuwen oorlog met Nederland te doen aankomen.

Eindelijk scheen men een grond van schikking te hebben ontdekt. Palmerston, Goblet en de weder naar Londen gekomen Van de Weyer stelden in overleg met Von Stockmar, koning Leopold's vertrouwde, in Augustus het zoogenaamde „thème Palmerston" op, dat na de aftreding van den op de onveranderde aanneming der 24 artikelen aandringenden belgischen minister van buitenlandsche zaken, aangezien het die artikelen feitelijk volkomen onaangeroerd liet, door België werd aanvaard en den 6den September aan Van Zuylen werd aangeboden, niet namens de conferentie maar ondershands. Van Zuylen antwoordde den 20sten met een nieuwe breede memorie, waarin hij alle verdere concessiën afwees en de conferentie nog eens opmerkzaam maakte op de laatste nederlandsche voorstellen, die konden worden verbeterd maar niet in hun wezen konden gewijzigd worden; hij verklaarde tevens, dat zijne regeering bereid was de gevolgen van hare handelwijze te dragen en besloten om geen oogenblik de belangen van het nederlandsche volk op te offeren aan het schrikbeeld eener omwenteling of aan bedreigingen van welke zijde ook.

Deze fiere verklaring had op de conferentie, thans, bij tijdelijke afwezigheid van Talleyrand, geheel door Palmerston en Van de Weyer beheerscht, weinig invloed; de nederlandsche gezant werd

den 26sten formeel ondervraagd op een aantal hem voorgelegde punten, maar hij bleef volgens zijn instructie weigeren de 24 artikelen ongewijzigd te teekenen. Er was weder sprake van hernieuwing der vijandelijkheden op de belgische grens: de Prins van Oranje had half September zijn leger weder gereed voor een inval in België en drong erop aan de grensverdediging niet door te lang wachten in gevaar te brengen. Ook zelfs, wanneer Frankrijk en Engeland tot militaire maatregelen overgingen, meende hij door snel vooruitrukken tot bij Lier en Mechelen een fransch leger met succès te kunnen weerstaan, zelfs Antwerpen te kunnen bemachtigen, desnoods na een licht bombardement [1]).

Nieuwe bedreiging met dwangmaatregelen kon koning Willem niet overhalen, evenmin het thans in de conferentie gebrachte „thème Palmerston" en op aandrang van den belgischen gezant, die verklaarde slechts tot 20 October met koning Willem te kunnen onderhandelen, werd in het 70ste protokol van 1 October een krachtiger toon tegen Nederland aangeslagen. De reeds herhaaldelijk ter sprake gekomen „mesures coërcitives" werden daarbij in uitzicht gesteld. Maar welke? Terwijl Frankrijk en Engeland zich voor militaire dwangmaatregelen verklaarden, met name tegen de verdere bezetting der antwerpsche citadel door het garnizoen van Chassé, en reeds met België dienaangaande overlegden, wilden de andere mogendheden daarvan niet hooren: zij wenschten alleen financieele dwangmiddelen, bij voorbeeld door trapsgewijze vermindering van België's aandeel in de rente der staatsschuld, naarmate de weigering van koning Willem langer voortduurde. Men kon het niet eens worden en de russische gezanten verlieten de conferentie, waarmede deze hare werkzaamheden feitelijk gestuit zag.

Thans echter gingen Engeland en Frankrijk onder leiding van Palmerston en den weder te Londen teruggekomen Talleyrand hunnen gang. De engelsche regeering aarzelde nog op de voorslagen van Frankrijk en de Belgen in te gaan, daar zij niet gaarne opnieuw een fransch leger in België zag en zich liever tot eene fransch-engelsche vlootdemonstratie op de hollandsche kust wilde bepalen. Maar zij gaf eindelijk toe en sloot den 22sten October met de fransche een verdrag,

[1]) Brieven van 16 en 28 Sept. 1832, de Prins van Oranje aan zijn vader (Huis archief, archief Willem II, n°. 208).

waarbij bepaald werd koning Willem nog tot 2 November tijd te geven om de citadel van Antwerpen, het eenige nog door nederlandsche troepen op het voor België bestemde grondgebied bezette punt, te ontruimen; embargo op alle nederlandsche vaartuigen, blokkade der nederlandsche havens en bemachtiging van de citadel door een op verzoek van koning Leopold in België toe te laten fransch leger zou ingeval van weigering volgen. Wel protesteerden de drie oostelijke mogendheden nog tegen deze dwangmaatregelen en weigerde Pruisen uitdrukkelijk het aanbod der beide westelijke staten om Venloo en desnoods oostelijk België met de door de Belgen beheerde deelen van Luxemburg en Limburg aan pruisische troepen in te ruimen [1]), maar verder ging hun verzet niet evenmin als de Tories in Engeland het verder konden brengen dan tot felle dagbladartikelen, spotverzen en meetings tegen de regeerende Whigs en het voorgenomen embargo. Nog trachtte Van Zuylen de uitvoering der bedreiging te voorkomen door het aannemen van een pruisisch schikkingsvoorstel, waarbij Rusland en Oostenrijk zich aangesloten hadden, maar de beide westelijke mogendheden zetten de zaak door en half November werd het embargo opgelegd en de fransche veldtocht aangevangen. Gérard rukte met 60000 man op, vergezeld door de hertogen van Orleans en Nemours, die ook zijn eersten belgischen marsch hadden medegemaakt, en verscheen 19 November voor de citadel, waar Chassé met zijn 5000 man nog steeds Antwerpen's veiligheid bedreigde.

De nederlandsche regeering was, in afwijking van het gevoelen van den Prins van Oranje, die de nutteloze opoffering van zooveel soldaten afkeurde, de citadel had willen ontruimen en haar vervolgens in de lucht laten springen [2]), vast besloten de vestiging te verdedigen. Chassé leidde de verdediging met veel talent, geholpen door zijn bekwamen bevelhebber der artillerie, majoor Seelig. Die verdediging, „une belle page dans l'histoire militaire de notre patrie", zooals de prins haar genoemd heeft [3]), kon echter de overgave ten slotte niet verhinderen. Nadat de fransche kanonnen de vesting zoo goed als platgeschoten hadden, toen het water ging ontbreken en het hoofdbastion verlaten moest worden,

[1]) Stern, l.l., S. 258; Kemper, dl. I, Aant. blz. 314; Von Treitschke, Bd. IV, S. 94.
[2]) Memorie Huisarchief, l.l.
[3]) Knoop, Herinneringen aan de omwent. van 1830, blz. 271/2.

gaf Chassé den 23sten December de vesting over. Terwijl de schoutbij-nacht Koopman de twaalf onder zijn bevel staande kanonneerbooten liet zinken en verbranden, werd de bezetting der citadel krijgsgevangen naar Frankrijk gevoerd, daar de Koning de overgave ook der forten Lilloo en Liefkenshoek, van fransche zijde als voorwaarde voor volledige vrijlating van Chassé en de zijnen gesteld, niet toestond. De Belgen vonden in die weigering reden om Limburg en Luxemburg voorloopig in bezit te houden. Het fransche leger keerde na de verovering der citadel naar Frankrijk terug.

Zoo was dan het gevaar van een franschen aanval op de oude grenzen van Nederland voorloopig afgewend en moest ook de Prins van Oranje zijne plannen voor een inval in België voorloopig op zijde zetten. De verhouding van den status quo had aan de zuidergrens een aanvang genomen, al zou het noodig blijken vooralsnog op alle gebeurlijkheden voorbereid te blijven en het op voet van oorlog gestelde leger in Brabant gekampeerd te houden gelijk ook Dibbets te Maastricht op de bewegingen der Belgen in zijn omgeving voortdurend een wakend oog hield. Het embargo op de nederlandsche schepen bracht intusschen zware nadeelen toe aan den nederlandschen handel; al had de gansche bevolking gedurende het beleg der citadel duidelijke bewijzen van offervaardigheid gegeven, al was de wet tot oproeping van den landstorm tot verdediging des lands tegen den toenmaals verwachten aanval van Gérard met zoo goed als algemeene stemmen in de Tweede Kamer aangenomen, al werden de in deze omstandigheden noodige buitengewone uitgaven voor de landsverdediging met geestdrift toegestaan, al klonk de „citadelpoëzie" van Tollens en de zijnen oorlogzuchtig genoeg, langzamerhand begon men in te zien, dat men ten slotte wel zou moeten toegeven. Van de oostelijke mogendheden, op wier hulp regeering en volk tegenover Frankrijk en Engeland van den aanvang af gerekend hadden, bleek nog steeds niets te wachten, hoezeer ook czaar Nicolaas toornde tegen zijn eigen gezanten ter conferentie en Metternich vuur en vlam blies tegen de liberale regeeringen van het Westen: zoolang Pruisen volhardde bij zijne terughouding was van een ernstig optreden der oostelijke mogendheden geen sprake en dit rijk toonde niet de geringste neiging die terughouding te laten varen.

Een door Frankrijk en Engeland aangeboden samenkomst op

grond der 24 artikelen werd (2 Januari 1833) afgeslagen, al beloofden dezen het aan Nederland toe te wijzen deel van Limburg benevens de voor den Duitschen Bond bestemde helft van Luxemburg dadelijk te doen ontruimen en het embargo op te heffen, mits Lilloo en Liefkenshoek werden ontruimd, de Schelde geheel vrij verklaard werd en ook de vaart op de Maas werd geopend, voorloopig volgens de op den Rijn geldige bepalingen. Voorstellen en tegenvoorstellen volgden elkander op [1]) maar men kwam geen stap verder; memorandums en nota's werden gewisseld, brochures verschenen over de doornige Scheldekwestie, die thans meer en meer de aandacht trok, daar de blokkade der rivier Antwerpen's handel geheel dreigde te doen ondergaan. Maar verder was men ook in Maart nog niet gekomen en het embargo duurde nog steeds voort. Nog altijd hoopte de Koning op het herstel van zijn uiteengevallen koninkrijk, waarop het door de regeering gesteunde Journal de la Haye als een gebiedende noodzakelijkheid voor de rust van Europa wees en ook sommige orangistische organen in België zelf telkens weder aandrongen. Maar in de Tweede Kamer verhieven zich steeds luider stemmen tegen het hardnekkig volhouden en de handel van Amsterdam en Rotterdam klaagde niet weinig over de geleden verliezen; tegenover Van Marle's in den geest der regeering geschreven „Essai sur le rétablissement du royaume des Pays-Bas" [2]) en andere brochures in denzelfden zin, stelde Donker Curtius zijn „Gemeenzame brieven", die de scheiding als noodzakelijk en goed voorstelden, welke bewering door het Handelsblad met kracht gesteund werd. Het bleek, dat de gevoelens hier te lande meer en meer verdeeld werden.

De vervanging van den geheel met 's Konings wenschen instemmenden Van Zuylen door den meer inschikkelijken Salomon Dedel [3]), schoonzoon van Schimmelpenninck, in Maart scheen de kansen op eene schikking te verbeteren en werkelijk deed deze nog in dezelfde maand het voorstel tot hervatting der conferentie en opheffing van het embargo. Nieuwe meer welwillende nota's volgden van weerszijden en leidden eindelijk den 21sten Mei 1833 tot de londensche conventie, waarbij het embargo, dat ook in Engeland

[1]) De Bosch Kemper, dl. II, blz. 2 vlg.
[2]) Ibid. Aant., blz. 19.
[3]) Ibid.

allesbehalve algemeene instemming had gevonden, werd opgeheven, de krijgsgevangenen van de citadel werden vrijgelaten en een wapenstilstand werd gesloten tot het definitieve traktaat, dat men onder medewerking van de drie oostelijke mogendheden zou sluiten, ook voor Limburg en Luxemburg, waar de status quo gehandhaafd zou worden; de vrije vaart op de Schelde en die op de Maas werden volgens de bepalingen omtrent den Rijn toegestaan.

Ofschoon men zich hier te lande niet ontveinsde, dat de status quo in Limburg en Luxemburg voor België voordeelig was, terwijl ook de belgische staatslieden, die met Von Stockmar voor deze voorloopige overeenkomst gewerkt hadden, zeer goed inzagen, dat het in het belang van België zou zijn het definitieve traktaat zoo lang mogelijk uit te stellen [1]), was de tevredenheid hier aanvankelijk vrij algemeen. Maar dat de eindbeslissing nog jaren lang op zich zou laten wachten, was geen oogenblik twijfelachtig. De vraag was, of men al dien tijd gewapend zou moeten blijven en de hooge kosten van een groot mobiel leger zou moeten dragen, en de in proza en poëzie zich uitende feestvreugde bij de terugkomst in Juni der verdedigers van de citadel kon den ernst dezer vraag niet over het hoofd doen zien.

De groote moeilijkheid om tot een eindbeslissing te geraken scheen vooral in de kwestie van Luxemburg te liggen, want koning Willem kon die kwestie niet oplossen zonder toestemming zijner nassausche agnaten en zonder medewerking van den moeilijk in beweging te brengen Duitschen Bond. Maar behalve den weldra blijkenden onwil der Belgen om in de voorgestelde eindschikking te berusten was ook de nog altijd bestaande en telkens weder door de orangistische bewegingen in België aangemoedigde hoop des Konings en van den Prins van Oranje, dat men toch nog eenmaal het rijk in zijn ouden toestand hersteld zou zien, een beletsel om tot de definitieve beëindiging op grond der 24 artikelen te geraken.

De nieuwe conferentie te Londen hield den 15den Juli hare eerste zitting maar hare werkzaamheden werden 13 Augustus reeds belemmerd door Palmerston's plotselingen eisch, dat de nederlandsche regeering eerst de toestemming van den Duitschen Bond en de agnaten voor de verdeeling van Luxemburg zou vragen, alvorens

[1]) Juste, Leopold I, p. 49; vgl De Bosch Kemper, dl. II, Aant., blz. 24/5.

men verder ging. De conferentie werd geschorst, totdat omtrent de verdeeling van Luxemburg eenige zekerheid zou verkregen zijn. Zoo was voorloopig de voor België voordeelige status quo tot voor onbepaalden tijd bestendigd en bij een scherpe nota van 28 September wees de belgische regeering alle verantwoordelijkheid voor het aldus ontstane uitstel der eindbeslissing af, de schuld daarvan werpend op de onverzettelijkheid van koning Willem. België kon zich verheugen in de erkenning door alle mogendheden behalve Rusland, bleef in het rustig bezit van Limburg en Luxemburg, betaalde voorloopig niets in de oude staatsschuld en zette zich onder leiding van den voortreffelijken heerscher, dien het zich gegeven had, aan de ontwikkeling van handel en nijverheid, voortbouwend op de grondslagen in de vijftien jaren der vereeniging door koning Willem I gelegd.

Deze overlegde thans ernstig, wat hem te doen stond. Verstolk van Zoelen, minister van buitenlandsche zaken, die de nieuwe conferentie te Londen had bijgewoond, meende, dat de tijd van toegeven gekomen was [1]); ook Groen van Prinsterer, de kabinetssecretaris, was van dit gevoelen en kwam ten ernstigste op tegen het stelsel van „lijdelijke volharding" tegenover een zoo goed als verloren spel. Hetzelfde gevoelen dreef bij anderen boven, maar het antwoord van de Staten-Generaal op 's Konings troonrede van 21 October, waarin uitvoerig over den toestand gesproken werd, terwijl de bijgevoegde stukken de zaak volkomen duidelijk maakten, was veel minder positief; het sterkte den Koning in zijne neiging om vol te houden, door het vertrouwen uit te spreken op „het wijs beleid der regeering, waaraan zich het volk bij voortduring getrouwelijk aansluit" [2]).

Zoo ging de Koning niet over tot de onderteekening der 24 artikelen maar, vertrouwend op den steun zijns volks, hem zoo gereedelijk toegezegd, ging hij langzaam voort op den afgebakenden weg. De militaire overeenkomst van Zonhoven regelde de verhoudingen van den wapenstilstand en op aandrang van Oostenrijk, dat den jongen vorst Von Schwartzenberg naar Den Haag zond, vroeg de Koning werkelijk de toestemming tot verdeeling van Luxemburg van de agnaten en van den Bond, op 3 Nov. 1833 [3]). Maar beiden weigerden,

[1]) De Bosch Kemper, dl. II, blz. 64 vlg.
[2]) Ibid. blz. 81.
[3]) Ibid. blz. 172; Von Treitschke, Bd. IV, S. 319 ff.

in weerwil van de dringende aanbeveling van Pruisen en Oostenrijk, om met den ruil genoegen te nemen, wanneer aan den Duitschen Bond geen vergoeding in grondgebied werd geboden. Die vergoeding zou blijkbaar in Limburg gezocht moeten worden maar koning Willem wenschte het deel van Limburg, dat België zou overleveren, als nederlandsche provincie te behouden en in geen geval de drie belangrijke Maasvestingen, bezit der oude Republiek, op eenigerlei wijze aan Nederland te onttrekken. Zoo bleef de zaak onbeslist en daar Palmerston namens de conferentie verklaarde, dat men de toestemming van agnaten en Bond wenschte, alvorens verder te gaan, bleef de zaak in het voorjaar van 1834 voorloopig rusten.

Intusschen schenen de toestanden op staatkundig gebied in Europa naar aanstaande wijziging der bestaande toestanden te leidden [1]). Niet alleen hielden de republikeinsche en bonapartische woelingen in allerlei steden van Frankrijk aan, met name te Parijs en Lyon, terwijl de met medeweten der haagsche regeering begonnen legitimistische schildheffing in de Vendée (Mei 1832) onder leiding van de hertogin van Berry toonde, dat ook van die zijde de Juli-monarchie niet veilig was; niet alleen stonden de Whigs in Engeland steeds in gevaar om door de Tories te worden omvergeworpen, zoodat ieder oogenblik een ministerie Wellington te wachten scheen; maar het gistte ook in Duitschland aan alle kanten en het „jonge Duitschland" dreigde de voorvaderlijke instellingen van verschillende staten met algeheele ontwrichting; Zwitserland werd het middelpunt eener algemeene revolutionnaire agitatie, die gansch Europa bedreigde. Eene samenkomst der beide vorsten van Rusland en Oostenrijk, in overleg met Pruisen, te Münchengrätz in Bohemen in September 1833 [2]) had werkelijk het begin van eene onderlinge aansluiting dezer drie conservatieve mogendheden kunnen worden niet slechts tegenover de revolutionnaire bewegingen in het algemeen maar ook tegenover de liberale regeeringen van het Westen. Een viervoudig verbond tusschen Frankrijk en Engeland en de door legitimistische woelingen bedreigde vorsten van Spanje en Portugal (April 1834) was daartegen gericht. Deze overleggingen en verwachtingen deden bij de Oranjes nieuwe hoop

[1]) Vgl. Stern, S. 267 ff., 377 ff.
[2]) Ibid. S. 387 ff.

op herstel van hun rijk ontkiemen, vooral wanneer de hartstochtelijk conservatieve czaar Nicolaas, die herhaaldelijk zijne verontwaardiging over den loop der belgische zaken had te kennen gegeven, zich thans zou laten overhalen tot krachtdadiger steun en wanneer Pruisen zijne voorzichtige houding wilde opgeven: de telkens weder opkomende beweging onder de belgische Orangisten, desnoods een revolutionnaire opstand der gemakkelijk te verleiden lagere bevolking in België zou het sein kunnen geven, nu de burgerij der vlaamsche steden zich stil hield [1]).

De beide prinsen Willem en Frederik begaven zich eerst naar Berlijn, daarna de eerste ook naar St-Petersburg om de verwante vorsten te polsen en de hulp van Nederland bij hunne plannen aan te bieden: zoo hoopten zij de vernietiging van het afgedwongen traktaat van Mei en eene voor Nederland gunstiger oplossing der kwestie te verkrijgen. Maar het beoogde doel werd niet bereikt: de houding van Pruisen stelde weder zeer te leur en nog in November 1834 [2]) bleven de drie mogendheden raden tot het volhouden der afwachtende politiek zonder al te veel te rekenen op veranderingen in Engeland of Frankrijk of op aanstaande verwikkelingen in oostelijk of westelijk Europa; „attendre et voir venir" in eene „position claire, nette, franche, noble et digne", was het eenige wat er naar hare meening thans te doen viel. Van de hernieuwing der conferentie bleek ook weinig of geen sprake, ook niet toen Wellington werkelijk in het voorjaar van 1835 weder de regeering in Engeland opnam [3]); in April was zijn ministerie weder gevallen zonder een hand voor de belgische kwestie te hebben uitgestoken, ofschoon Van Zuylen opnieuw te Londen kwam om het daartoe te bewegen. En van de belgische beweging kwam ook niets dan plundering der huizen van eenige brusselsche Orangisten [4]). Ook de zending van Verstolk van Zoelen naar Weenen in het voorjaar van 1834 tot het bijwonen der conferentie van den Duitschen Bond kon aan de zaak niets veranderen, hoe welsprekend hij ook de belangen van zijn vorst voorstond en de kwestie Limburg—Luxemburg uiteenzette,

[1]) Over deze plannen en verwachtingen brieven van 6 Juli 1833 en voorjaar 1834 (Huisarchief, archief Willem II, n°. 208).

[2]) Résumé van 22—28 Nov. 1834 (ib. n°. 199.)

[3]) Stern, S. 537 ff.

[4]) Von Gagern, Leben, Bd. II, S. 209; Bosscha, Leven van Willem II, blz. 583.

terwijl Dedel te Londen Palmerston trachtte gerust te stellen [1]). Verstolk bereikte wel de onderteekening door de drie mogendheden van eene „declaratie" van 8 Mei 1834, waarbij zij zich verbonden om de conferentie te hervatten, ook al bleef de luxemburgsche kwestie onopgelost, en beloofden bij weigering de conventie van 1833 opgezegd te zullen achten en zich met de nederlandsche gezanten aan verdere behandeling te onttrekken, maar Rusland trok zich ten slotte terug en zoo gebeurde er niets [2]). De terugkeer der tot op dezen tijd in Brabant gelegerde schutters naar hunne haardsteden bewees, dat de regeering hare plannen en verwachtingen voorloopig moest opgeven.

Ook thans begeerde zij echter hare afwachtende houding te handhaven, aanvankelijk nog onder de goedkeuring des volks en der Staten-Generaal, al begonnen bij beide de voorstanders eener schikking talrijker te worden, hoe langer de onzekere toestand duurde. Die onzekerheid werkte meer en meer onrustbarend ook ten onzent, waar men genoeg begon te krijgen van de steeds stijgende oorlogslasten en hatelijke opmerkingen begon te maken over de luxemburgsche kwestie, die eigenlijk alleen het Huis van Nassau aanging. Men gevoelde thans weinig meer van de vaderlandslievende opgewektheid der vorige jaren en critiseerde de houding der regeering aanhoudend; er werd zelfs opgemerkt, dat de volksliederen, met name het Wilhelmus, weinig meer werden gezongen en dat de republikeinsche geest hier te lande begon te herleven in verband misschien met de revolutionnaire bewegingen elders, waarvan ook hier vertakkingen werden ontdekt [3]). De zegepralen van don Carlos in Spanje, de wending van Louis Philippe in conservatieve richting na de moordaanslagen van dit jaar, de samenkomst der drie vorsten van Pruisen, Rusland en Oostenrijk te Töplitz, de gecombineerde manoeuvres der pruisische en russische legers in Polen gaven weder eenigen moed. Maar ook 1835 verliep, zonder dat er

[1]) Falck, Brieven, blz. 347.

[2]) De Bosch Kemper, dl. II, blz. 210/1.

[3]) Merkwaardige onthullingen van een brusselsch revolutionnair in de papieren uit de Nalatenschap van Willem II (Huisarchief), I, n°. 11b. Als leiders van het „comité secret" hier te lande worden genoemd: Janssens te Oosterhout, Tetroode, boekverkooper te Amsterdam, de journalist Ter Kinderen in den Haag, redacteur van „De onpartijdige", en zijn katholieke drukker Van Langenhuysen.

eenige verandering kwam, al begon nu Louis Philippe op hervatting der conferentie, en wel te Parijs, aan te dringen, wat Engeland niet wilde toestaan. Ook de nieuwe onderhandelingen over de luxemburgsch—limburgsche kwestie, op aandrang van Willem I te Frankfort weder opgevat, schoten vooralsnog weinig op, want de Duitsche Bond begeerde thans Maastricht als bondsvesting en wilde in het aan België af te staan deel van Luxemburg geene vestingen dulden, wat met de inzichten van Engeland geenszins bleek te strooken [1]). De verhouding tot Engeland, die een oogenblik door het gerucht van een voorgenomen huwelijk van den jongen prins Alexander, tweeden zoon van den Prins van Oranje, met de engelsche troonopvolgster Victoria scheen te zullen verbeteren, werd er niet beter op, toen de engelsche fabrikanten zich begonnen te beklagen [2]) over de hoogere belasting der engelsche katoenen goederen in Indië, terwijl de nederlandsche vrijgesteld waren; een schikking [3]) werd echter dienaangaande getroffen en een handelstraktaat, in October 1837 door den minister van koloniën Van den Bosch gesloten, maakte een einde aan andere dreigende conflicten op dat gebied. Evenzoo kwam den 3den Juni 1837 een einde aan de langdurige twisten met Pruisen over de Rijnvaart door een traktaat, waarbij de nederlandsche regeering, onder Verstolk van Zoelen als minister eenigszins tot toenadering tegenover Pruisen gezind, tot uitvoering kwam van de conventie van Mainz van 1831, die eindelijk tot stand gekomen was onder den druk der noodzakelijkheid om Pruisen tot vriend te houden, en haar standpunt prijsgaf tegen vermindering der pruisische Rijnlasten.

Meer en meer werd het duidelijk, dat België er belang bij had den status quo te doen voortduren en dat Palmerston, thans voor jaren in het zadel en na het huwelijk van koningin Victoria met prins Albert van Saksen-Coburg nauwer dan ooit met koning Leopold verbonden, dezen steunen wilde door de bijeenroeping der conferentie, waarop van nederlandsche zijde telkens werd aangedrongen, zoo lang mogelijk uit te stellen. Van Frankrijk, tevreden over de

[1]) De Bosch Kemper, dl. II, blz. 418.

[2]) Ibid. blz. 424 vlg. Zij waren belast met 25 %, terwijl de engelsche fabrikanten beweerden, dat 16 % volgens het traktaat van 1824 het maximum mocht zijn.

[3]) Ook voor nederlandsche goederen werd voortaan 12½ % gevraagd.

vernietiging van het koninkrijk der Nederlanden en de slechting van eenige tegen fransche invallen opgerichte grensvestingen, tevreden ook over België's onzijdigheid, die zijne noordergrens beveiligde, was het niet te verwachten, dat het al te zeer zou aandringen op de beëindiging van het verschil, daar het hoofddoel bereikt was; met zekeren trots gedacht men daar Talleyrand's laatste diplomatieke zegepraal in de conferentie — „le dernier bienfait de la monarchie" zooals men later roemen zou. En van den Duitschen Bond was geen krachtig optreden te verwachten, evenmin als van de elkander wantrouwende oostelijke mogendheden, ook niet toen in Oostenrijk de oude keizer Frans door zijn zoon Ferdinand werd opgevolgd, want Metternich bleef er de leider der buitenlandsche aangelegenheden.

Zoo bleven de onderhandelingen slepen en de minister van buitenlandsche zaken, die den 28sten October 1836 eenige mededeelingen deed over haar verloop, moest getuigen, dat het „problema" nog verre was van „de geheele oplossing", die hij zelfs als „niet denkbaar" aanmerkte [1]).

De pogingen van nederlandsche zijde om tot een goed einde te geraken hielden echter niet op. Den 27sten October [2]) deed Dedel, gezant te Londen, daar weder in overleg met de oostelijke mogendheden een voorstel om de conferentie te hervatten tot oplossing der luxemburgsch-limburgsche kwestie, onder voorwaarde dat Willem I de lasten van het onverdeelde Luxemburg tegenover den Duitschen Bond uitsluitend voor het hem toe te kennen deel over zou nemen, dat België nooit vestingen zou bouwen in het afgestane gedeelte en dat de Duitsche Bond in Limburg schadeloos gesteld zou worden op bevredigende wijze „sous le rapport de la contiguité et de la ligne de défense". Reeds den volgenden dag antwoordde Palmerston, dat hij zich te houden had aan de besluiten der conferentie omtrent de 24 artikelen, waarvan de Koning in ieder geval de eerste zeven had te onderteekenen, voordat de conferentie weder kon bijeenkomen en inlijving van het aangewezen deel van Limburg bij Nederland kon worden toegestaan. Dedel herhaalde 19 November nog eens zijn voorstel maar kreeg daarop geen ander bescheid.

[1]) De Bosch Kemper, dl. II, blz. 429.

[2]) Bundel n°. 30087 van het Staatsarchiv te Dresden. Vgl. Histoire parlementaire du traité de paix (Brux. 1839), p. 26.

De stemming hier te lande tegenover de houding der regeering begon thans te veranderen. Men werd het lange uitstel en de zware lasten der wapening moede; men wanhoopte aan eenige wijziging van den toestand. In en buiten de Staten-Generaal kwam allengs sterker aandrang om zich bij het onvermijdelijke neder te leggen, vooral in verband met den bedenkelijken staat der financiën en de meer en meer gevoelde behoefte aan verbetering in het staatsbestuur, aan kraehtige ontwikkeling van handel en nijverheid, nu men ontslagen was van de belemmeringen, ontstaan door de vereeniging met het andere eischen dan het Noorden stellende België. En de regeering zelve bleek weinig hoop meer te hebben op de herleving van het oude koninkrijk. Maar de Koning kon nog zoo dadelijk niet besluiten het ideaal van zijn leven voorgoed op te geven en bood geruimen tijd weerstand aan den aandrang, altijd wachtend op de lang gehoopte veranderingen in den staatkundigen toestand van Europa.

De Staten-Generaal, totnogtoe volgzaam, gaven op het einde van 1836 duidelijke teekenen van ongeduld en van ontevredenheid met het gevoerde beheer. De begrooting voor 1837 werd slechts met kleine meerderheid door de Tweede Kamer aangenomen en de Koning zag zich genoodzaakt belangrijke wijzigingen in zijn ministerraad te brengen; de dood van Van Tets deed aan het hoofd van het ministerie van financiën den ervaren financier Van Gennep treden. Maar ingrijpende verandering in de houding der regeering kwam er niet. In den loop van het jaar nam de oppositie in de Kamer en daarbuiten toe, tegelijk met het meer en meer veldwinnende liberalisme en den toenemenden aandrang tot grondwetsherziening in de richting eener parlementaire regeering zooals thans in Engeland en Frankrijk bestond en ook in België geregeld begon te werken. Aan de andere zijde gingen er stemmen op van hen, die, over de staatkundige onmacht des lands ontevreden, van toenadering tot en zelfs aansluiting bij den Duitschen Bond niet afkeerig waren [1]). Wel hoopte de regeering nog steeds, dat „de beginselen van recht en billijkheid" zouden zegevieren, maar er bleek vooralsnog niet veel van. De dood der Koningin (12 Oct.) gaf nog aanleiding tot betuigingen van hartelijke gehechtheid aan het vorstenhuis en een reis des Konings

[1]) Corver Hooft bij De Bosch Kemper, dl. II, blz. 456.

door het land bood de gelegenheid om zijne groote belangstelling in de welvaart en het onderwijs te waardeeren, maar bij het antwoord op de troonrede in het najaar werd naar aanleiding van de mededeeling aangaande de wederom vruchtelooze onderhandelingen met nadruk gesproken van „klimmende behoefte" aan en „vurig verlangen" naar het einde der belgische kwestie, terwijl de toon der begrootingsdiscussiën meermalen voor de regeering zeer onaangenaam klonk. Wederom werd de begrooting slechts met een kleine meerderheid aangenomen.

Om te gemoet te komen aan de bezwaren liet de Koning eindelijk het denkbeeld varen om het te behouden deel van Limburg niet als schadeloosstelling aan den Duitschen Bond voor het afgestane bijna geheel waalsche deel van Luxemburg te doen beschouwen maar het eenvoudig als nederlandsche provincie in te lijven; daardoor konden thans de agnaten van Nassau en de Duitsche Bond bevredigd worden en dan was de Koning bereid om de eerste zeven artikelen van de 24 — over de erkenning van Leopold, de scheiding van grondgebied en België's onzijdigheid en onafhankelijkheid — aan te nemen. De Koning gaf kennis van dit besluit aan de drie oostelijke mogendheden, die er echter niet zeer mede ingenomen waren, daar er in ieder geval nog veel te onderhandelen bleef over de 17 andere artikelen.

Maar de Koning, door de steeds scherpere houding der Tweede Kamer genoopt, kwam nu eindelijk geheel tot inkeer. In een comitégeneraal van den 13den Maart 1838 verklaarde hij den volgenden dag te Londen eene nota te zullen aanbieden, waarbij hij, „constamment frustré dans sa juste attente d'obtenir par la voie des négociations de meilleurs termes pour ses fidèles sujets" zich „pleinement et entièrement" neerlegde bij de „conditions finales et irrévocables" der conferentie en beloofde de 24 artikelen te teekenen; te Weenen en Berlijn gaf hij kennis van zijne toestemming ten opzichte der luxemburgsch-limburgsche kwestie, met voorbehoud der oude rechten van den staat der Nederlanden op Maastricht en Venloo en in het Overmaassche, zoodat Limburg èn bij Nederland èn bij den Duitschen Bond zou behooren — eene verhouding, die natuurlijk tot moeilijkheden zou moeten leiden [1]). De „harde noodzakelijkheid", gevolg der „ont-

[1]) Von Treitschke, Bd. IV, S. 321.

zenuwde, beginsellooze staatkunde van den tijd", werd met nadruk in de Staten-Generaal als oorzaak van dit toegeven aangemerkt en deze zelf namen de kennisgeving aan met volle waardeering van 's Konings gezindheid om de belangen van zijn Huis niet al te zeer te doen wegen, nu het belang des lands een zwaar offer eischte, zooals het verlies voor dat Huis van de grootste helft van Luxemburg mocht heeten. En het volk zelf keurde de handeling evenzeer goed, velen niet zonder de opmerking, dat men ook in 1831 of 1833 reeds had kunnen doen wat nu gedaan was.

Maar ook nu bleven de moeilijkheden niet uit. De conferentie te Londen kwam wel dadelijk bijeen en zij maakte zich gereed om ook met Nederland de 24 artikelen te teekenen, toen België opnieuw een spaak in het wiel stak. De Belgen, thans reeds 7 of 8 jaren in het feitelijk bezit van Venloo, Roermond en het gansche platteland van geheel Limburg en Luxemburg, welke provincieën ook in Kamer en Senaat vertegenwoordigd waren, wilde er niet van weten, dat een aanzienlijk deel van dit gebied weder zou worden afgestaan aan koning Willem en Nederland; zij beschouwden het als een schande voor België, dat men de bewoners van dit deel, die met hen allen tegen het nederlandsche bewind waren opgestaan, weder als „onmondige slaven" tegen hun zin aan dat bewind zou overleveren.

Een heftige protestbeweging ontstond dadelijk in België, gesteund door vaderlandslievende petitiën uit de voor de teruggave bestemde streken; de Kamers te Brussel waren van geen ander gevoelen en richtten zich tot koning Leopold met dringende adressen om „l'intégrité du territoire belge" te handhaven; deze zelf verklaarde het met deze gevoelens en wenschen volkomen eens te zijn [1]). De opwinding in België nam hand over hand toe; men protesteerde er thans tegen de 24 artikelen zelf als België onwaardig en op ergerlijke wijze bewerkt door den „schandelijken" aanval van 1831. Krijgstoerustingen werden zelfs voorbereid en de poolsche insurgenten-generaal Skrzynecki, met andere Polen in het belgische leger opgenomen, scheen de aangewezen leider in den kamp, dien men desnoods tegen het conservatieve Europa zeide te durven bestaan tot handhaving van België's rechten op de bedreigde landstreken, in de eerste plaats tegen den Duitschen Bond en Nederland. En

[1]) De Bosch Kemper, dl. II, blz. 479.

Frankrijk toonde zich niet ongezind om de Belgen in hun verzet te sterken, ten einde Luxemburg en de Maaslinie uit de handen van den Duitschen Bond te houden.

De lang verwachte crisis scheen thans aan te breken [1]). Terwijl Palmerston de mogendheden geruststelde over Engeland's houding en de „folles tentatives des Belges" afkeurde, trachtte Frankrijk eene wijziging der 24 artikelen ten gunste van België voor te bereiden. In Duitschland en Frankrijk werden troepen verzameld en den nederlandschen zaakgelastigde te Parijs, Fabricius, wegens onderhandschen koop van fransche staatsstukken door de fransche regeering in Den Haag aangeklaagd, werd aangezegd Parijs te verlaten. De oorlog scheen ieder oogenblik voor de deur te staan en de nederlandsche regeering, door de houding van Frankrijk en België verontrust, maakte zich tot tegenweer gereed, terwijl zij daarvan aan de andere mogendheden kennis gaf; de bevolking en de Kamers toonden zich zonder aarzeling bereid de noodige offers te brengen.

De conferentie drong er in Den Haag op aan, dat men daar alles zou doen wat mogelijk was om eene minnelijke schikking te verkrijgen. Zij vond er werkelijk tegemoetkoming. Zoo kon het geschieden, dat den 5den Augustus Pruisen en Oostenrijk, blijkbaar met toestemming der nederlandsche regeering, den afkoop der reeds tot 60 mill. geklommen belgische achterstallen op de rente der staatsschuld voor de betrekkelijk geringe som van *f* 9.800000 voorstelden, met aftrek nog van wat er bij de liquidatie van het Amortisatie-Syndicaat over zou blijven. Maar België beantwoordde dit voorstel met nota's, waarin het opkwam tegen de gemaakte financieele berekeningen, ook aangaande de verder te betalen *f* 8.400000 's jaars. Na heel wat heen en weder praten en schrijven, waarbij Engeland niet naliet in het belang van den vrede op koning Leopold en zijne staatslieden een krachtigen druk te oefenen, besloot de conferentie de jaarlijksche rente met 3 mill. te verminderen, terwijl Oostenrijk en Pruisen dreigden bij niet aanneming van dit voorstel door de Belgen Nederland en den Duitschen Bond te willen ontslaan van de handhaving van den status quo van 1833. België sloeg aanvankelijk, sterk door Frankrijk's steun, een hoogen toon aan, verlangde (13 Nov.) nog grooter

[1]) De Bosch Kemper, dl. II, blz. 480 vlg.

afslag op de rente, zelfs tot 3.200000, en toonde zich alleen ondershands niet ongezind om de verlangde deelen van Luxemburg en Limburg tegen een uitkeering van 60 mill. fr. van Nederland te koopen; de financieele bezwaren van de nederlandsche schatkist waren algemeen bekend en men verwachtte, dat Willem I in dit denkbeeld zou kunnen treden. Maar de Koning wilde daarvan niet weten en sloeg het voorstel glad af. Zoo bleef de onderhandeling steken tot den 6den December 1838, toen de conferentie nogmaals eene poging deed om de Belgen over te halen door de rente op 5 mill. 's jaars te stellen en de bepalingen over het loodswezen op de Schelde te hunnen gunste te wijzigen; maar Frankrijk stemde voorloopig daarin niet toe.

Nog was het gevaar voor oorlog niet geweken: de belgische vrijwilligers kwamen bij menigte op, de reserven werden opgeroepen, vertoogen der oorlogspartij verschenen en ook de nederlandsche regeering, hoewel zij hare troepen in Brabant nog niet versterkte en de schutterijen nog thuis liet, begon gebruik te maken van de haar met het oog daarop door de Kamers opnieuw toegestane 19 mill., toen de vredelievende minister Molé te Parijs met groote moeite de zeer voor krachtige hulp aan België gestemde en door Guizot en Thiers geleide oppositie overwon, met een zeer geringe meerderheid van een paar stemmen zijne staatkunde deed goedkeuren en het ten slotte waagde de fransche Kamer te doen ontbinden. Op den dag dier ontbinding (22 Jan. 1839) teekende ook de fransche gezant te Londen thans het December-protokol. Een laatste wanhopige poging van België om Frankrijk en Engeland over te halen het gansch Limburg en Luxemburg tegen geldelijke tegemoetkoming te laten behouden, desnoods als deelen van den Duitschen Bond en buiten het neutrale belgische gebied, mislukte en de conferentie bood thans den volgenden dag het slotprotokol in Den Haag en Brussel aan.

Reeds den 1sten Februari besloot de nederlandsche regeering zich er „sans réserve" bij neder te leggen. Belgie bood nog weerstand, aangezet door de fransche oppositie en door de stemming der belgische bevolking zelve. Terwijl de nederlandsche regeering de „zware beproeving" met waardigheid droeg en voor haar „noodlot" bukte, zooals de minister Verstolk van Zoelen den 4den Maart openlijk getuigde, kon de belgische regeering de Kamers niet dan na hevigen tegenstand, onder aandrang thans ook van Frankrijk, tot toegeven

aan den eisch der mogendheden brengen [1]). Eerst den 19den gelukte dit na veertiendaagsche discussie in de Chambre des Députés, die met 58 tegen 42 stemmen toestemde, den 26sten in den Senaat met 31 tegen 14 stemmen.

Zoo konden dan eindelijk en ten laatste den 19den April 1839 de wederzijdsche verdragen tusschen de mogendheden, België, Nederland en den Duitschen Bond worden geteekend. De ratificatiën werden eerst 8 Juni uitgewisseld. Behoudens nadere nauwkeurige grensregeling en verdere nog te houden besprekingen met België en den Duitschen Bond, die den 5den September zijne toestemming gaf tot opneming van het nieuwe „hertogdom" Limburg (buiten Maastricht en Venloo) als schadeloosstelling voor het verlies van Belgisch—Luxemburg, was het moeilijke proces der scheiding, dat bijna negen jaren had geduurd, ten einde; ook de nassausche agnaten stemden tegen eene schadeloosstelling in geld in de zaak toe.

Daarmede had het in 1815 gestichte koninkrijk der Vereenigde Nederlanden voorgoed opgehouden te bestaan. Nederland zou voortaan weder binnen zijn oude grenzen een eigen en afzonderlijk leven hebben te voeren, afgescheiden wederom van de zuidelijke gewesten, waarmede het vijftien jaren lang ten nauwste verbonden was geweest.

---

[1]) Vgl. over dit alles: Histoire parlementaire de 1839.

BRONNEN DER NEDERLANDSCHE GESCHIEDENIS. 1795-1839.

BRONNEN DER NEDERLANDSCHE GESCHIEDENIS.

1795—1839.

De bronnen voor de geschiedenis van ons land na den val der oude Republiek zijn het best te onderscheiden naar de groote perioden, waarin die geschiedenis kan worden verdeeld. Voor het tijdvak, dat in dit deel wordt behandeld, zijn deze perioden twee in getal: de Fransche Tijd en die van het koninkrijk der Nederlanden zooals het zich na 1813 heeft gevormd.

Voor een deel van den Franschen Tijd bezitten wij in de Bijdrage tot de kennis van de historiographie der Bataafsche Republiek, bewerkt door dr. Jeannette Elias [1]), reeds een samenvattend overzicht, dat goede diensten kan bewijzen en waarnaar ook hier in het algemeen kan verwezen worden. Het behandelt zoowel de toen verschenen tijdschriften als de gelijktijdige geschiedschrijvers maar houdt zich niet bezig met de archivale bronnen en de officieele verzamelingen van stukken noch met de voor dezen tijd vrij talrijke brieven en gedenkschriften van biografischen aard, meest alle gedrukt korter of langer tijd nadat de gebeurtenissen dier dagen als een afgesloten tijdperk beschouwd konden worden.

De ook in den tijd der oude Republiek slechts fragmentarisch gedrukte Resolutiën der Staten-Generaal zijn voor den korten tijd van het voortbestaan van dit lichaam na 1795 eveneens slechts ten deele gedrukt, met name in een deel Resolutiën van H. H. M. en de respectieve provinciën over het daarstellen eener Nationale Vergadering [2]), terwijl de Dagbladen van het verhandelde ter ver-

---

[1]) Leiden, 1906.

[2]) 's Grav. 1795/6.

gadering van de provisioneele repraesentanten van het volk van Holland [1]), hier en daar van de hand van Bilderdijk, ten minste voor de voornaamste provincie een geregeld overzicht der handelingen uit den eersten tijd opleveren. De bij Loosjes om de 14 dagen verschenen Jaarboeken der Bataafsche Republiek [2]), vervolg der Nieuwe Nederlandsche Jaarboeken, die evenwel nog tot 1798 doorloopen, bevatten de voornaamste staatsstukken en „merkwaerdige aanspraeken" van 1798, ook gedrukt in de serie der Decreeten van de Nationale Vergadering [3]). Hare handelingen zijn te lezen in de niet-officieele uitgave van Swart en Comp.: Dagverhaal der handelingen van de Nationale Vergadering [4]), samengesteld met medewerking der sprekers en van het bureau der vergadering zelve. Van de Proclamatiën en publicatiën van de Nationale Vergadering en van het koninkrijk Holland bestaat naast de officieele uitgave [5]) eene „volledige verzameling" sedert het begin der revolutie [6]). Bij het Dagverhaal der handelingen van de Nationale Vergadering sluit zich aan dat van die van het Vertegenwoordigend en Wetgevend Lichaam des Bataafschen Volks [7]) en vervolgens de Notulen van het Staats-bewind der Bataafsche Republiek 1801—1806, tevens het tijdperk van Schimmelpenninck omvattend en voorzien van een goeden index [8]). De officieele Bataafsche Staatscourant, welker eerste nummer den 4den September 1805 verscheen, werd gevolgd door de Koninklijke Staatscourant (11 Juni—31 December 1806) en deze door de Koninklijke Courant (tot 14 Juli 1810). Sommige departementen uit den tijd der fransche overheersching hadden tijdelijk hun eigen „staatkundig dagblad" of „journal", waarin de voor die departementen belangrijke staatsstukken, gelijk de politieke berichten in het algemeen, uit den parijschen Moniteur werden overgenomen. Voor dezen laatsten tijd is nog van belang J. M. Kemper's Code organique des départements de la Hollande

[1]) 4 vol. ('s Grav. 1795/6).
[2]) 7 vol. (Amst. 1795/8).
[3]) 23 vol. ('s Grav. 1796/8).
[4]) 9 dl. ('s Grav. 1796—4 Mei 1798).
[5]) 13 dl. (1796—1809).
[6]) 23 dl. (Leiden 1795—1810).
[7]) 14 dl. ('s Grav. 1798—1801).
[8]) 20 dl. ('s Grav. 1801—1806).

(Verzameling van wetten en decreten betrekking hebbende tot de inlijving en organisatie der Hollandsche departementen [1]).

Van de archivale bronnen voor deze periode was totnogtoe een groot deel in de staats- en bijzondere archieven wel niet geheel afgesloten maar toch nog slechts in beperkte mate bereikbaar. De voor dit deel onzer geschiedenis belangrijke nederlandsche archieven waren vooral vlijtig gebruikt door prof. G. W. Vreede in zijne verschillende grootere en kleinere geschriften over het tijdperk [2]) en vrij wat daaruit was door hem in bijlagen afgedrukt of in den tekst en de aanteekeningen verwerkt. Daarnaast mogen genoemd worden de hoofdwerken over Schimmelpenninck en Daendels [3]), waarin vele staatsstukken en brieven zijn afgedrukt evenals, hoewel in mindere mate, het geval is in andere der talrijke biografische werken betreffende de hoofdpersonen, die in dit tijdperk een rol vervulden. Voor het tijdvak van Lodewijk Napoleon gaf Wichers veel uit de nederlandsche archieven in het licht achter zijn boek over diens regeering [4]) en Jorissen grondde ook op archivale studiën zijn verhaal van den Ondergang van het koninkrijk Holland [5]). Een groot getal bronnen voor de periode der bevrijding werden door Jorissen verzameld in zijne belangwekkende Bijdragen tot de geschiedenis der Revolutie van 1813 [6]). De Bas trok veel uit de archieven van het Huis van Oranje in zijn groot werk over prins Frederik, waarin meer wordt gegeven dan de titel zou doen vermoeden, daar het boek is uitgedijd tot een algemeene geschiedenis van het geheele tijdvak, waarin de prins leefde, beschouwd vooral in verband met de lotgevallen van het Oranjehuis. De Bosch Kemper's voortreffelijke Staatkundige Geschiedenis van Nederland wijdde aan de gebeurtenissen van den Franschen tijd meer dan

[1]) 's Grav. 1813.
[2]) Geschiedenis der diplomatie van de Bataafsche Republiek, 3 dl. (Utr. 1861—65); Bijdragen tot de geschiedenis der omwenteling van 1795—1798, 2 dl. (Amst. 1851); Oranje en de Bataafsche Republiek (Utr. 1859).
[3]) G. Schimmelpenninck, R. J. Schimmelpenninck en eenige gebeurtenissen van zijn tijd, 4 dl. ('s Grav. 1845); Mendels, H. W. Daendels ('s Grav. 1890).
[4]) Wichers, De regeering van koning Lodewijk Napoleon (Utr. 1892).
[5]) Amst. 1871. Herdrukt in zijne Historische Studiën, Laatste Bundel (Haarl. 1893).
[6]) 2 dl. (Groningen, 1897).

honderd goedgeschreven bladzijden (blz. 245 vlg.), terwijl hij in het bijgevoegde deel „Letterkundige aanteekeningen" menige bijzonderheden uit de bronnen zelve toelichtte met den onpartijdigen en verlichten zin, die zijn werk kenmerken. Deze bladzijden en Jorissen's bekende studie „De Fransche Tijd" (Historische Bladen) gaven eene zeer goede samenvoeging hunner omvangrijke studiën van het tijdvak.

De niet minder belangrijke fransche archieven, van welker inhoud mijn Verslag [1]) ook voor deze periode een overzicht gaf, leverden aan Legrand de stof voor zijn belangwekkend boek [2]) over de Bataafsche Republiek, met zeer vele aanhalingen daaruit; de napoleontische brievenliteratuur schonk voor het tijdvak van koning Lodewijk een aantal belangrijke gegevens, waardoor Lodewijk's eigen met tal van stukken verrijkt werk [3]) werd aangevuld [4]). Uit de fransche archieven vooral trok ook mej. Naber hare Geschiedenis der inlijving van Nederland bij Frankrijk [5]), waar in de aanteekeningen en bijlagen zoowel als in den tekst breede aanhalingen daaruit voorkomen. Minder kwam voorloopig aan den dag uit de engelsche, pruisische, oostenrijksche en russische archieven; van den inhoud der eerste gaf Brugmans' Verslag [6]) een goed denkbeeld.

Een monumentale bronnenuitgave begon in opdracht van de Commissie van Advies voor 's Rijks Geschiedkundige Publicatiën dr. H. T. Colenbrander, wiens Gedenkstukken der algemeene geschiedenis van Nederland (1795—1840) thans twee zware deelen omvatten tot na de coups-d'-état van 1798 [7]). Zij behelzen eene doorloopende toelichting van de algemeene landsgeschiedenis door uitgave van bronnen uit de nederlandsche, fransche, engelsche en pruisische

[1]) 's Gravenh. 1897.

[2]) La révolution française en Hollande (Paris, 1894), vert. en met aant. vermeerderd door Pijttersen (Arnh. 1895).

[3]) Documents historiques et réflexions sur le gouvernement de la Hollande, 3 vol. (Brux. 1820).

[4]) Jorissen, Napoléon I et le roi de Hollande (La Haye, 1868); Rocquain, Napoléon I et le roi Louis (Paris, 1875); Du Casse, Les rois frères de Napoléon (Par., 1883), de groote Correspondance de Napoléon met de aanvullingen van Lecestre, enz.

[5]) Haarlem, 1905.

[6]) 's Gravenhage, 1895.

[7]) Nederland en de Revolutie. 1789—1795 ('s Gravenh. 1905), en Vestiging van den eenheidsstaat. 1795—1798 ('s Gravenh. 1906). Het derde deel is in bewerking.

staats- en partikuliere archieven, waaronder die van het Huis van Oranje in het bijzonder genoemd mogen worden, ter aanvulling soms van wat reeds was uitgegeven, meestal echter geheel zelfstandig en voorzien van aanteekeningen, inleiding en verbindenden tekst.

Voor de krijgsgeschiedenis van het tijdvak zijn van veel belang, behalve de op dit gebied zeer omvangrijke memoirenliteratuur, die over dezen tijd nog voortdurend toeneemt, de geschriften van Koolemans Beynen [1]) over 1799, de bovengenoemde werken van Mendels en De Bas, de gedenkschriften van generaal Krayenhoff [2]), enz., waarin tal van bijlagen en aanhalingen uit de bronnen. Voor die van Nederlandsch-Indië hebben wij het laatste, door van Deventer bewerkte deel van De Jonge's groot verzamelwerk [3]).

Onder de werken van biografischen aard verdient de verzameling der Brieven en Gedenkschriften van Gijsbert Karel van Hogendorp een eerste plaats wegens den rijkdom der uitgegeven stukken, voor deze periode in drie deelen bijeengebracht [4]); de gedenkschriften van en betreffende Schimmelpenninck, Krayenhoff, Dirk van Hogendorp, Verhuell [5]), van een ongenoemden „Nederlandschen beambte" [6]) e. a. bevatten eveneens menig belangrijk gegeven voor de kennis van het tijdperk. De werken van Sillem over Gogel [7]) en Dirk van Hogendorp [8]), van Byvanck over de jeugd van Da Costa [9]), van Kollewijn over Bilderdijk [10]), van Van Limburg Brouwer over Wiselius [11]) sluiten zich gereedelijk bij deze soort van bronwerken aan, daar zij in hoofdzaak uit gelijktijdige stukken, brieven en

[1]) Militaire Spectator 1891—1895 en Handelingen van de Maatsch. der Ned. Letterk., 1897 vlg.

[2]) Geschiedk. beschouwing van den oorlog in 1799 (Nijm., 1832) en Bijdragen tot de vaderl. gesch. van 1809/10 (Nijm., 1831); Leven van Krayenhoff, uitg. Tydeman (1844).

[3]) De Opkomst van het Nederl. gezag in Oost-Indië, dl. XIII ('s Grav., 1888).

[4]) dl. III—V ('s Grav., 1876—1901).

[5]) Leven en karakter van C. H. Verhuell, 2 dl. (Amst., 1847)

[6]) Tiel, 1882.

[7]) De politieke en staatkundige werkzaamheid van Gogel (Amst., 1864).

[8]) Amst. 1890.

[9]) 2 dl. Leiden, 1894.

[10]) 2 dl. Amst., 1891.

[11]) Gron., 1846.

berichten zijn samengesteld. De brievenverzamelingen betreffende Falck [1]) zijn ook voor deze periode reeds van beteekenis. Het is te verwachten, dat allengs nog meer werken van dezen aard het licht zullen zien, nu de schroom voor het uitgeven van stukken over dezen tijd geweken is of ten minste langzamerhand schijnt te wijken.

Als bronwerken kunnen ook worden aangemerkt de samenvattende geschiedkundige verhalen, door tijdgenooten in den tijd zelven of kort daarna samengesteld. Daaraan wijdde mej. Elias een goed deel van haar proefschrift [2]), zoodat hier dienaangaande wederom niet in bijzonderheden behoeft getreden te worden.

De leidsche remonstrantsche predikant Cornelis Rogge gaf in 1796 zijn Tafereel van de geschiedenis der jongste omwenteling [3]) en drie jaren later zijn Geschiedenis van de Staatsregeling voor het Bataafsche Volk [4]), beide uit „echte bronnen" en echte berichten bewerkt en vol bewondering voor de „grootheid en majesteit" des volks in dit „voorbeeldloos oogenblik in de geschiedenis van ons vaderland". Overtuigd unitaris, huldigt hij ook Vreede en de zijnen wegens hun initiatief op 22 Januari 1798 en verontschuldigt zelfs hun willekeur, den tweeden coup d'état natuurlijk afkeurend. Hij eindigt met het verhaal van dezen laatste.

De voormalige belastingambtenaar, later landmeter Cornelis Zillesen gaf in denzelfden tijd zijn Geschiedenis der Vereenigde Nederlanden [5]) als het werk van een „eenvoudig burger", die Rogge's geschriften heeft gebruikt en in zeer gematigd unitaristischen geest de gebeurtenissen beschrijft, groot voorstander o. a. van de verworpen constitutie van 1797 en tegenstander van de democraten en revolutionnairen, die in het voorjaar van 1798 het heft in handen hadden. Zijn „aanmerkingen" op de gebeurtenissen dragen een voor een in 1787 uitgeweken Patriot bijzonder gematigd karakter. Aan Krayenhoff ontleende hij waarschijnlijk [6]) zijn uitvoerig verhaal der amsterdamsche

[1]) Brieven ('s Grav., 1861); Ambtsbrieven ('s Grav., 1878).
[2]) Blz. 42 vlg.
[3]) Amst. 1796.
[4]) Amst. 1799.
[5]) 6 dl. ('s-Grav., 1798—1802).
[6]) Elias, blz. 62.

omwenteling, wederom in den zin van een „onpartijdige", die geen „bovendrijvende staatkundige factie" aanhangt en de „aanmatigingen" der „mindere burgers" afkeurt.

Streeft Zillesen naar onpartijdigheid in Wagenaar's geest, niet minder doet dit de haarlemsche doopsgezinde predikant Petrus Loosjes in zijn anoniem geschreven Vervolg van Wagenaar's Vaderlandsche Historie [1]), beginnend met 1774 en loopend tot koning Lodewijk's optreden in 1806. Het is het werk van een ijverig en conscientieus compilator, die in zijn het gansche gebied der volkshistorie omvattend boek vooral aan de parlementaire geschiedenis van het tijdvak een groote plaats inruimt en voor den eersten tijd de Nieuwe Nederlandsche Jaarboeken [2]), voor later de werken van Rogge en Zillesen, de Dagverhalen enz. plundert, zijne uittreksels eenvoudig ongeveer in hun eigen woorden naast elkander plaatsend en slechts in zijne haarlemsche verhalen zich vrijer en levendiger uitlatend. Dat de schrijver zelf overigens een vurig revolutionnair was, treedt dan aan den dag; maar hij komt in later jaren daarvan terug en toont zich met Schimmelpenninck's bewind tevreden in de korte bladzijden, die hij daaraan wijdt.

Geheel anders spreekt de overtuigde Orangist Cornelis van der Aa, boekhandelaar te Haarlem, die het in 1802 na den vrede van Amiens en onder het Staatsbewind waagde zijn uitvoerige Geschiedenis van den oorlog (1793—1802) [3]) te schrijven, nu eindelijk „de waarheid" kon gezegd worden over de „onwaardige voorwerpen welke het vaderland en duizenden van deszelfs goede ingezetenen zooveel onheils berokkend hebben", terwijl hij van de revolutie en haar verloop niets „wezenlijk goeds weet te zeggen." Denzelfden geest ademt zijn Leven van Willem V [4]) en nog meer zijn boek over „De tyrannijen der Franschen in 1747, 1795—1813 in de Nederlanden gepleegd" [5]). Hij beschikt over vele officieele stukken, hem misschien door Krayenhoff verschaft [6]), vooral betreffende den inval der Engelschen en Russen in 1799. Zijn reactionnaire meening niet onder

[1]) 47 dl. (Amst. 1786—1811).
[2]) Elias, blz. 72.
[3]) 10 dl. (Amst. 1802—1808).
[4]) 5 dl. (Amst. 1806).
[5]) Amst. 1814.
[6]) Elias, blz. 92.

stoelen of banken stekend, geeft hij een levendiger verhaal dan dat van Loosjes kon heeten en treedt meermalen tegen de unitaristische voorstelling van Rogge en Zillesen op, met strenge afkeuring vooral der „schandelijke bedrijven" van de woelende, kuipende en kabaleerende partijen.

Delprat's Journal concernant les événements politiques de notre patrie [1]) bevat verscheidene belangwekkende aanteekeningen en opmerkingen over personen en zaken, die deze waalsche predikant te 's Gravenhage, vriend en helper van den staatssecretaris en minister Van der Goes met zijn „fijnen geest en uitgebreide kennis" sedert 1798 van nabij leerde kennen, „à même de voir bien des choses". Tot onder koning Willem I, toen hij geheimsecretaris bij het departement van Buitenlandsche Zaken werd, verleende hij zijne diensten bij de samenstelling van diplomatieke stukken. De totnogtoe uitgegeven aanteekeningen dragen soms het karakter van mémoires en loopen tot den val van Schimmelpenninck; zij ademen een gematigde gezindheid overeenkomstig die van Van der Goes en de zijnen.

Van minder belang voor de geschiedenis van het tijdvak is Bilderdijk's laatste deel, waarin de felle Orangist verklaarde zich niet te willen bemoeien met wat er „in de zoogenaamde Bataafsche Republiek omging", het werk eener „koortsige ijlhoofdigheid en worsteling om den roof der Natie te deelen" [2]), wat hem niet verhindert eenige hatelijkheden over een paar hoofdpersonen als Paulus Hahn te zeggen. Van Kampen [3]) en Bruining [4]) geven slechts een kort overzicht. De onvoltooide staatkundige geschiedenis der Bataafsche Republiek van C. L. Vitringa [5]) is vooral belangrijk wegens het gebruik daarin gemaakt van de papieren van des schrijvers vader, den bekenden elburgschen federalist Herman Hendrik, wien zijn zoon een uitvoerig Gedenkschrift [6]) wijdde.

De eerste periode uit dit tijdvak beschreef in zeer algemeene trekken Appelius in zijn anoniem verschenen boekje De omwenteling

[1]) Bijdr. en Meded. Hist. Gen., dl. XIII (1892), blz. 174 vlg.
[2]) Geschiedenis des Vaderlands, dl. XII, blz. 103.
[3]) Verkorte Geschiedenis, 2 dl. (Amst. 1827).
[4]) Geschiedenis der Nederlanden, 2 dl. (1825).
[5]) 3 dl. (Arnhem, 1858—1864).
[6]) Arnh. 1857.

van 1795 [1]), waarin de talentvolle moderaat de staatsregeling van 1801 prijst en de omwenteling zelve in hare tekortkomingen gispt met ernstige klachten over de wijze, waarop hare leiders in 1795 te werk gingen, en over hun verzuim om van de gunstige gelegenheid tot staatshervorming gebruik te maken; hij laat ook protest hooren tegen de „overdreven eenheid" van 1798 en tegen de algemeene vrees voor algemeene belastingen. De vurige revolutionnair en democraat Vonck gaf in zijne Geschiedenis der landing van het Engelsch-Russische leger [2]) daarentegen uiting aan zijn afkeer van de reactionnaire en gematigde elementen en richtte zich vooral tegen den volgens hem onbekwamen en onvertrouwbaren Daendels, die daarentegen bij Van der Aa genade vond. Van der Palm's [3]) beroemd Gedenkschrift van Neerlands herstelling, prachtig van taal, geeft de indrukken over de bevrijdingsperiode van een bekwaam en gematigd voorstander der moderne denkbeelden, met de monarchie geheel verzoend.

Voor de economische geschiedenis dezer periode is zeer belangrijk Metelerkamp's Toestand van Nederland in vergelijking gebracht met die van eenige anderen landen in Europa [4]), eene staathuishoudkundige beschrijving als „overzicht" bewerkt, daar hem de statistieke gegevens veelal ontbraken; algemeene toestand, handel en nijverheid, financiën en verdedigingsmiddelen worden achtereenvolgens behandeld, soms met zekere oppervlakkigheid en gebrek aan inzicht. Andere gegevens over dit onderwerp zijn te vinden in de geschriften van Van Ouwerkerk De Vries [5]) en enkele reisbeschrijvingen uit dezen tijd, b. v. die van Fell [6]) van 1800. Bovenaan staat echter onder de bronnen van dezen aard het onwaardeerbare Aperçu sur la Hollande, samengesteld door den franschen intendant-generaal baron d'Alphonse na zijne inspectiereis door de hollandsche departementen in 1811 [7]). Deze voortreffelijke administratieve ambtenaar der fransche regeering geeft daarin, na een overzicht over de lands-

[1]) Leiden, 1801.
[2]) 1 dl. (Haarl. 1801).
[3]) Amst. 1816.
[4]) 2 dl. (Rotterdam, 1804). Vgl. Elias, blz. 7 vlg.
[5]) Verhandeling over de oorzaak van het verval des Nederlandschen handels (Haarlem, 1827).
[6]) Reize door de Bat. Republiek (Haarlem, 1846).
[7]) Bijdragen tot de statistiek van Nederland, Nieuwe Volgreeks, dl. I ('s-Grav. 1900).

geschiedenis en een uitvoerige oro-topo-hydrographische beschrijving, gedetailleerde opgaven omtrent bevolkingscijfers, traktementen der ambtenaren, sterfte- en geboortelijsten, brandweer, leger en marine, daarna over den toestand van landbouw en veeteelt, vervolgens van de nijverheid, den handel en zijn toekomst, de belastingen, de voornaamste steden, gemeenten en monumenten — alles bewerkt naar in boeken en archieven opgeteekende gegevens, berichten van anderen en eigen waarneming.

Een eigenaardig verschijnsel uit de eerste jaren van dezen tijd (tot 1802) is de groote beteekenis der periodieken als bronnen voor geschiedkundig onderzoek [1]).

De val der regentenheerschappij, die de couranten en tijdschriften op staatkundig gebied na den Patriottentijd zeer in den band had gehouden gelijk zij reeds in de 17de eeuw nu en dan en sedert 1723 door een voortaan gehandhaafd plakkaat der Staten-Generaal „de licentie der courantiers" had ingetoomd, gaf het aanzijn aan een aantal nieuwe dagbladen en tijdschriften, van welke de eerste nog slechts bij hooge uitzondering en dan nog zeer summiere staatkundige beschouwingen bevatten en zich meestal bepaalden tot het geven van min of meer in de eene of andere richting gekleurde berichten naast verslagen van het ter Nationale Vergadering behandelde, zeetijdingen en advertentiën.

Als geschiedkundige bronnen veel belangrijker waren voor deze periode de tijdschriften, naast welke wegens de thans bestaande meerdere vrijheid van schrijven en spreken, waaronder men zich in de veelgelezen weekbladen gemakkelijk kon uiten, de onder den druk der regentenheerschappij dikwijls zeer talrijke en soms belangwekkende pamfletten in getal en beteekenis afnamen, al verdwenen zij op verre na niet.

Onder die tijdschriften waren er vele, die slechts een kort bestaan hadden. De zakelijke Advocaat der Nationale Vrijheid, Valckenaer's orgaan, leefde van Nov. 1795 — Mei 1796; Van Hamelsveld's Vraagal, had zijn gemoedelijk moraliseerend bestaan sedert 1791 drie jaren later moeten opgeven, maar herleefde in Januari 1795 glorierijk om in 1797 vragensmoede te verdwijnen. Zoo ging het ook den Vriend

[1]) Elias, blz. 22 vlg.

des Volks van 1795, waaraan Van der Palm medewerkte, en den meer democratischen Republikein (1795—97). De onvermoeide T'Hoen deed zijn (Nieuwen) Post van den Neder-Rhijn (1795—1799), de voortzetting van het bekende patriotsche blad, tijdelijk herleven. Valckenaer's en Vreede's jacobijnsche vrienden schreven felle vertoogen in De Democraten (1796—1798). De Politieke Opmerker, de Domkop, de Politieke Sleeper traden in 1795 op als organen der jacobijnsche clubs en voorstanders eener krachtige democratische revolutie. Heraclyt en Democryt (1796—1798) verdedigden daarentegen weder de beginselen der gematigden tegenover de „heete Patriotten", onder leiding van den frieschen griffier Dibbets. De felle Politieke Blixem en de gelijkgezinde Politieke Donderslag, Revolutionnaire Vraag-al en Constitutioneele Vlieg, de niet zeer kieskeurige organen van Van Leeuwen, Vonck en Hespe richtten zich tegen alle gematigdheid van dien aard en traden in de dagen der democratische zegepraal 1797/8 openlijk als partijbladen op. Bernardus Bosch deed in 1800 den Burger Politieke Blixem en later den Heer Politieke Blixem opstaan met scherpe aanvallen op de reactie, die in het Nationaal Magazijn van 1801/2 de nieuwe constitutie van het Staatsbewind voorbereidde en later de denkbeelden van Besier, Spoors en de hunnen bleef verdedigen. De Janussen zetten tot in 1802 hun in den Patriottentijd begonnen bestaan voort en bleven met de Argussen en andere „scherpziende" organen kritiek oefenen op wat zij zagen. Van Woensel's humoristisch jaarboekje De Lantaarn (1792—1801) zette de overlevering der oude Spectators niet onverdienstelijk voort en gispte de gebreken des tijds.

Met de zegepraal der reactie in 1802 eindigt deze periode van tijdschriften-literatuur, waarvan Sautijn Kluit de gelukkige beschrijver geworden is in tal van kleine zorgvuldige studiën op dit gebied. Sedert is het woord der kritiek op de bestaande toestanden weder voornamelijk aan de nog nu en dan verschijnende pamfletten, die echter veel minder talrijk uitkwamen dan te voren, want de thans op elkander volgende, van revolutie afkeerige regeeringen verhinderden de ontwikkeling der voor de reactie gevaarlijke journalistiek en maakten aan het bestaan van sommige harer producten een snel einde. Onder koning Lodewijk nam de drukpersvervolging

[1]) Kruseman, De Fransche wetten op de Holl. drukpers (1806—1814).

zeer toe in verband met de invoering van op de fransche gelijkende wetten vooral onder den invloed van den tegen de uitspattingen der journalistiek toen reeds wakenden Van Maanen, den feitelijken leider der justitie op dit terrein. En de fransche censuur van het tijdvak der annexatie liet niet de minste vrijheid op dit gebied. Zij vernietigde ook een groot aantal vrij onschadelijke couranten [1]). Elk departement mocht slechts één eigenlijke courant bezitten, welker staatkundige berichten woordelijk aan den parijschen Moniteur moesten ontleend worden; plaatselijke advertentiebladen mochten alleen onder toezicht van den franschen minister van binnenlandsche zaken en den prefect nog gerechtelijke aankondigingen, handelstijdingen en familieberichten geven. Van de letterkundige tijdschriften, die onder koning Lodewijk nog 20 in getal waren, bleven er slechts drie bestaan onder een franschen titel. Zoo hield de invloed der periodieke pers natuurlijk ook geheel op en komt deze in die dagen als geschiedkundige bron zoo goed als niet in aanmerking.

* * *

Voor de tweede periode onzer geschiedenis, in dit deel behandeld hebben wij de beschikking over veel minder bronnen. De omzichtigheid, om niet te spreken van vrees voor openbaarheid, waarvan dit tijdperk vol is, heeft later ook de nakomelingen van hen, die in het staatkundig leven van toenmaals een rol speelden, dikwijls weerhouden van het openbaar maken der gegevens, die konden dienen tot toelichting van wat er was voorgevallen. Eerst in den laatsten tijd schijnt ook voor deze periode die schroom eenigszins te wijken, nu de kleinzonen van hen, die toen in het staatsbestuur medewerkten, minder bezwaar zien in het openen hunner familie-archieven en de staat zelf de archieven der ministerieele departementen tot 1830 in het Rijksarchief heeft geplaatst, terwijl ook andere deelen zijner archivale verzamelingen voor dezen tijd iets gemakkelijker toegankelijk worden gemaakt.

Zoo komt het, dat wij voor deze periode nog slechts op een gering aantal eigenlijke bronnenverzamelingen kunnen wijzen, ofschoon

[1]) Naber, Geschiedenis der inlijving, blz. 147 vlg.

voor de belgische zaken na 1830 vooral van België zelf veel in het licht is gezonden.

Van officieele gegevens bezitten wij allereerst de in de Nederlandsche Staatscourant en het Journal officiel du gouvermement de la Belgique (1814/5) en later in de Gazette générale, sedert 1818 Journal général du Royaume des Pays-Bas, na de Novemberdagen van 1813 opgenomen stukken, proclamatiën, besluiten enz., waarnaast de sedert 1821 in de „bijvoegsels", later „Bijblad" opgenomen Handelingen der Staten-Generaal genoemd moeten worden. De ijverige directeur van het Bijblad Noordziek vulde deze gegevens aan door zijne nauwkeurige uitgave der Handelingen van de Staten-Generaal [1]) na 1815 tot 1847, samengesteld met behulp der Kamerarchieven, der oudere dagbladen, waarin de redenaars hunne redevoeringen deden opnemen, enz. De zwolsche secretaris Luttenberg, die een verzameling wetten, besluiten, reglementen enz. betreffende den burgerlijken stand, den waterstaat, de politie, de schutterijen enz. bewerkte [2]), begon ook de uitgave van een vervolg op het Groot Plakkaatboek in zijne Verzameling van Wetten betrekkelijk het openbaar bestuur [3]) en een zeer nuttig Register der wetten en besluiten betrekkelijk het openbaar bestuur, voortgezet door Schuurman e. a. [4]). De oud-griffier van Zuid-Holland Ten Zeldam Ganswijk gaf een aantal Bijdragen tot de geschiedenis van het Staatsbestuur [5]) naast zijn Handleiding tot de kennis van het Staatsbestuur of beredeneerd alphabetisch register van vaderlandsche wetten en besluiten. Een officieele verzameling is te achten Verstolk van Zoelen, Recueil de pièces diplomatiques relatives aux affaires de la Belgique en 1830/2 [7]), het werk van den nederlandschen minister van buitenlandsche zaken zelven; ook de belgische Histoire parlementaire du traité de paix de 1839 [8]).

De archivale bronnen liggen wederom nog grootendeels verscholen

[1]) 's Grav. 1863 vlg. Vgl. zijne uitgaven over allerlei wetten in dezen tijd.
[2]) 5 dl. (Zwolle 1840—43), loopende van 1796 tot 1839.
[3]) Zwolle, 1838—1839, 2de uitg. 1871 vlg.
[4]) Zwolle, 1881 vlg.
[5]) 2 dl. (Dordr. 1847/8).
[6]) 7 dl. (Dordr. 1830—1835).
[7]) 3 vol. (La Haye, 1831—1833).
[8]) 2 vol. (Brux. 1839).

in de archieven des Rijks en zijn voor een groot deel nog niet algemeen toegankelijk. Een gedeelte daarvan was onder het bereik van den amsterdamschen advocaat en hoogleeraar De Bosch Kemper, die er gebruik van maakte voor zijn uitnemende staatkundige Geschiedenis van Nederland tot 1830 en voor zijn lateren even voortreffelijken arbeid over de Staatkundige Geschiedenis van Nederland na 1830 [1]), beide verrijkt met belangwekkende Letterkundige Aanteekeningen, voor het laatste werk telkens achter ieder deel geplaatst. Deze Staatkundige Geschiedenis is voor deze periode bovendien voor een goed deel gegrond op aanteekeningen, mededeelingen, mondeling en schriftelijk, van tal van toen levende nederlandsche staatslieden, onder wie in de eerste plaats Johan Melchior Kemper, zijn vader, moet genoemd worden. J. M. Kemper's Verhandelingen, Redevoeringen en Staatkundige Geschriften zelve, voornamelijk betreffende dezen tijd, zijn door den zoon uitgegeven [2]).

Van niet minder belang voor de geschiedenis van den tijd zijn de beide laatste deelen van Van Hogendorp's Brieven en Gedenkschriften [3]), die met Van Hogendorp's Bijdragen tot de huishouding van den staat [4]) en zijne brochures uit de dagen van den belgischen opstand een uitnemend geheel vormen zoowel voor de kennis van den voortreffelijken staatsman zelven als voor die der tijdsomstandigheden. Daarnaast staan op het voor dezen tijd bijzonder rijk biografisch gebied de bovengenoemde brievenverzamelingen van Falck, die van Thorbecke (1830—2) [5]), het voor de geschiedenis van letteren en geestesbeweging merkwaardige Dagboek van Willem de Clercq [6]) en de door Sirtema van Grovestins verzamelde Notice et souvenirs biographiques van Van der Duyn van Maasdam en Van der Capellen, later vertaald als Gedenkschriften [7]) dier beide bekende staatslieden, die met de regeeringswijze van koning Willem I niet ingenomen

[1]) 5 dl. (Amst. 1873—1882).
[2]) 3 dl. (Amst. 1835/6).
[3]) 2 dl. ('s Grav. 1901/2).
[4]) Uitg. Thorbecke, 10 dl. ('s Grav. 1854); oorspr. uitg. 10 dl. ('s Grav. 1818—1825).
[5]) Uitg. Groen van Prinsterer (Amst. 1873).
[6]) Haarlem, z. d.
[7]) St. Germ. 1852. Vgl. De Jonge, Examen d'une notice et de souvenirs biographiques (La Haye, 1852).
[8]) Amst. 1853, 2de druk 1857.

waren, terwijl de uitgever zijn nog minder met 's Konings denkbeelden strookende eigen gevoelens en ondervindingen in voorrede en aanteekeningen niet verborg. Bij deze geschriften van persoonlijken, van biografischen aard sluiten zich gevoegelijk aan het voortreffelijk gestelde Leven van Willem II door Bosscha [1]), geput uit de archieven van dien vorst en uit persoonlijke herinneringen des schrijvers, en het derde deel van De Bas' groote werk over prins Frederik der Nederlanden, voor den lateren tijd minder uitvoerig dan voor den vroegeren maar ook hier voortdurend puttend uit de schatten van het Huisarchief der koningin en dat van prins Frederik zelven, waaraan talrijke aanhalingen uit dagboeken en brieven in den tekst, belangrijke bijlagen enz. zijn ontleend. Daarnaast zijn te noemen de Vertraute Briefe über das Königreich der Niederlande [2]) van Eleuterophilos, pseudoniem van den republikeinschgezinden Strick van Linschoten, die in deze uitvoerige reisbeschrijvingen in brieven vele dikwijls bittere opmerkingen van algemeenen, persoonlijken en statistieken aard invlecht. Zoo gaf H. von Gagern: Das Leben des Generals Friedrich von Gagern [3]), die evenals de uitgever zelf van het boek tijdens Willem I een zoo belangrijke rol speelde; generaal Knoop behalve eenige studiën van krijgskundigen aard zijne Herinneringen aan 1830 [4]). Uit Thorbecke's papieren trok Frederieq voor een deel zijn werk over de jeugd van Thorbecke [5]).

Pierson's Oudere Tijdgenooten [6]) zijn vooral van belang voor de geschiedenis van het geestelijk leven na 1830. De Correspondance diplomatique van De Talleyrand [7]) met de veelbesproken Mémoires [8]) van dien staatsman, welke laatste met groote omzichtigheid te gebruiken zijn, mogen als bronnen van den eersten rang aangemerkt

[1]) Amst. 1852, 2de uitg. 1854, 3de uitg. 1865.
[2]) 3 Bde, (Germania (Mainz) 1818); vert. onder den titel Herinneringen 2, dl. (Amst. 1855).
[3]) 3 Bde. (Leipz. 1855/8); vgl. H. von Gagern, Mein Antheil an der Politik, 2 Bde (Stuttg.-Leipz. 1823—1845).
[4]) 's Grav. 1886.
[5]) 's Grav. 1906.
[6]) Amst. 1888.
[7]) Vol. I (ambassade de Londres), ed. Pallain (Paris 1891).
[8]) 5 vol., ed. De Broglie (Paris 1891/2).

worden. Niet minder belangwekkend zijn de Denkwürdigkeiten van den arts en vertrouwde van koning Leopold, Von Stockmar [1]).

Van volstrekt biografischen aard zijn hier onder de bronnen voor de geschiedenis van den tijd aan te merken een aantal der Levensberichten, uitgegeven door de Maatschappij der Nederlandsche Letterkunde, die verscheidene staatslieden en letterkundigen uit dezen tijd onder hare leden telde, en verder de serie van Juste's Fondateurs de la Monarchie Belge, waarin Rogier, Lebeau, Le Hon, De Brouckère, De Gerlache, Surlet de Chokier, De Potter, Nothomb en andere belgische leiders uitvoerig behandeld zijn [2]). Lebeau's Souvenirs personnels [3]), De Potter's gelijknamig werk [4]), de Mémoires van Goblet d'Alviella, van Van der Meere, van Pletinckx en vooral Discailles, Charles Rogier [5]), leveren in hun eerste gedeelte belangrijke gegevens ook voor onze geschiedenis [6]) die met die der eerste jaren van het koninkrijk België zoo nauw samenhangt.

Kort vóór en in dien tijd beginnen ook de vroeger in hoofdzaak slechts nieuwstijdingen bevattende couranten naast de omstreeks 1820 en 1830 talrijke staatkundige brochures, beide de verdere ontwikkeling der oude pamflet- en politieke tijdschriften-literatuur vertegenwoordigend, een belangrijke rol te spelen als bronnen voor geschiedkundige kennis. De Arnhemsche Courant en Het Handelsblad worden reeds omtrent 1820 staatkundige bladen met hoofdartikelen van min of meer vrijzinnige kleur, later ook de Nieuwe Rotterdamsche Courant; nog krachtiger zijn dat tegen 1830 de weekbladen De Noordstar, geschreven door jonge advokaten als F. A. Van Hall en C. A. den Tex, en de nog openlijker radicaal-vrijzinnige beginselen verkondigende Standaard van den jongen Donker Curtius e. a., benevens de meer behoudende Nederlandsche Gedachten (1829—1832), voornamelijk van den jongen ambtenaar aan het kabinet des konings Groen van Prinsterer. L'Observateur, na 1816 een tijdschrift, en Le Spectateur belge, het blad van De Foere, waren vóór 1820 de voornaamste

[1]) Braunschweig, 1872.
[2]) 22 vol. (Brux. 1866—1878).
[3]) Brux. 1883.
[4]) 2 vol. (Brux. 1839).
[5]) 4 vol. (Brux. 1892—1895).
[6]) Zie titels en data bij Pirenne, Bibliographie de l'histoire de Belgique (Brux. 1902), p. 226 suiv.

organen der belgische oppositie van katholieke, de Mercure Surveillant en Nain Jaune, later de Libéral en de Vrai Libéral, onder leiding van Cauchois-Lemaire, Guyot en Arnault, van liberale zijde. De Courier des Pays-Bas van den liberalen De Potter, Ducpétiaux, Jottrand e. a. (1821), de Mathieu Laensberg der luiksche liberalen (1824), de luiksch-maastrichtsche Courrier de la Meuse (1820), de door geestelijken geleide Catholique des Pays-Bas (1826) en andere bladen zetten den strijd tegen de regeeringsbeginselen in de jaren vóór de Revolutie met steeds grooter heftigheid voort.

De regeering zelve, die de groote macht van de pers over de openbare meening zeer goed inzag, en, hoewel de „willekeurige censuur" als strijdig met „liberale denkwijze" beschouwend, reeds spoedig tot drukpersvervolgingen was overgegaan onder de op dit gebied van ouds weinig ontziende leiding van den minister van justitie Van Maanen [1]), trachtte weldra ook van haar zijde van de machtige pers gebruik te maken om hare eigene denkbeelden onder de bevolking meer en meer ingang te doen vinden. Zij bediende zich daarbij vooral van de bedenkelijke hulp van den italiaanschen geluksoeker Libry Bagnano [2]), kocht (1829) het Journal de Gand, richtte (1827) den National op en steunde in het geheim geldelijk de Bredasche en vele andere couranten om den invloed der partijbladen te breidelen; in het Noorden diende haar daarvoor in de eerste plaats het Journal de la Haye, dat als Dagblad van Zuid-Holland en 's Gravenhage weldra het behoudsgezinde regeeringsorgaan bij uitnemendheid werd. De Bosch Kemper's Tijdgenoot trachtte sedert 1841 als staatkundig tijdschrift aan gematigd vrijzinnige denkbeelden ingang te schenken tegenover de meer en meer veldwinnende vooruitstrevende liberale gezindheid.

In dezen tijd werden behalve De Bosch Kemper's groote werken een aantal geschiedboeken geschreven, die min of meer evenzeer als dit boek als bronnen voor de geschiedenis van den tijd kunnen gelden. Daaronder moeten genoemd worden het werk van den belgischen katholieken woordvoerder De Gerlache, Histoire du royaume des Pays-Bas [3]), dat van den gematigd liberalen jongen

[1]) Zie De Bosch Kemper, Staatk. Gesch. blz. 690. Vgl. Sautijn Kluit, Dagbladvervolgingen in België (Bijdr. Vaderl. Gesch., 3de Reeks, dl. IV, blz. 307 vlg.)
[2]) Zie boven, blz. 424.
[3]) 3 vol., Brux. 1839, 4de ed. Brux., 1875.

luxemburgschen diplomaat Nothomb, Essai historique et politique sur la révolution belge [1]), waarin vooral de diplomatieke verwikkelingen op den voorgrond treden, dat van den belgischgezinden engelschen ooggetuige Charles White, The Belgian Revolution [2]). Daartegenover stelde de staatsraad De Keverberg in zijn boek Du royaume des Pays-Bas [3]) eene verdediging der nederlandsche regeering. Veel later verschenen de ten deele op persoonlijke herinneringen berustende Histoire de la révolution belge de 1830 van De Bavay [4]) en de Histoire politique et militaire de la Belgique (1830/1) van Huybrecht [5]), Thonissen's La Belgique sous la règne de Léopold I [6]), Hyman's Histoire populaire du règne de Leopold I [7]) en zijne zeer belangrijke Histoire parlementaire de la Belgique [8]), welker eerste deelen, de voortzetting zijner Histoire politique et parlementaire du royaume des Pays-Bas [9]) ook over deze periode loopen, benevens Juste's uit origineele stukken en andere boekwerken samenvattende meer kleurlooze werken, met name La révolution de 1830 [10]) en Le Congrès National [11]). Poullet behandelde met hulp van diplomatieke gegevens uit Parijs en Weenen Les premières années du royaume des Pays-Bas [12]) en Les débuts de la révolution belge de 1830 [13]), waaraan ook De Kerchove de Denterghem een merkwaardige locale bronnenstudie, Les préliminaires de la révolution belge en 1830 [14]), wijdde.

De met deze dingen nauw samenhangende Tiendaagsche Veldtocht was het onderwerp der monografieën van Knoop [15]), Wüppermann [16]) en Den Beer Poortugael [17]), welke laatste zijn werk, gegrond op het Dagboek zijns vaders, verrijkte met belangrijke bijlagen uit verschillende archieven. Van belgische zijde is daarover te raadplegen Niellon, Histoire des événements militaires (1830—33 [18]), waarin ook

[1]) 2 vol. (Brux. 1833).
[2]) 2 vol. (Londen, 1835).
[3]) 3 vol. (La Haye, 1834).
[4]) Brux. 1873.
[5]) Brux. 1856.
[6]) 3 vol. (Louvain, 1861).
[7]) Brux. 1865.
[8]) 6 vol. (Brux. 1877/80).
[9]) Vol. I (Brux. 1869).
[10]) Brux. 1872.
[11]) 2 vol. (Brux. 1880).
[12]) Revue Générale, 1896. Vgl. zijn: La Sainte Alliance et le royaume des Pays-Bas (Congrès d'histoire, Paris, 1900).
[13]) Revue Générale, 1897.
[14]) Revue de Belgique, 1896.
[15]) Amst. 1857.
[16]) 's Gravenh. 1881.
[17]) 's Gravenh. 1906.
[18]) Brux. 1868.

in het bijzonder gehandeld wordt over de orangistische samenzweringen van 1831, die het onderwerp uitmaken van een boek van Eenens, Documents historiques [1]).

Van nederlandschen kant bezitten wij over de algemeene geschiedenis dezer periode, behalve De Bosch Kemper's onschatbare werken, dat van Nuyens, Geschiedenis van het Nederlandsche volk van 1815 tot op onze dagen [2]), in katholieken geest, en de ook voor dezen tijd wegens de toenmalige positie van den schrijver merkwaardige maar zeer kort samengevatte Geschiedenis des Vaderlands van Groen van Prinsterer; voor de Belgische Omwenteling in het bijzonder, na Bosscha's Belgische Revolutie [3]), het met aanhalingen uit fransche en engelsche diplomatieke stukken ruim voorziene boek van Colenbrander, De Belgische Omwenteling [4]). De voor de geschiedenis van dezen tijd zoo uiterst belangrijke zaken der Roomsche Kerk vonden eene met tallooze gegevens uit totnogtoe zoo goed als ontoegankelijke bronnen bewerking in het boek van den Jezuiet Dr. Albers [5]), Geschiedenis van het herstel der hierarchie in de Nederlanden, in welks eerste deel een uitvoerige beschrijving van de onderhandelingen over het Concordaat voorkomt; van belgische zijde is aan de geheele periode uit dit oogpunt gewijd Terlinden's boek, Guillaume I et l'église catholique de la Belgique [6]). Voor koloniale zaken raadplege men in de eerste plaats De Waal, Nederlandsch Indië in de Staten-Generaal sedert de Grondwet van 1814 [7]) en voor den Java-Oorlog het monumentale boek van Louw en De Klerck [8]).

[1]) 3 vol. (Brux. 1875/6).
[2]) 4 dl. (Amst. 1883/6).
[3]) Leeuwarden, 1855.
[4]) 's Gravenhage, 1905.
[5]) 2 dl. (Nijm. 1903/4).
[6]) Paris, 1906.
[7]) 3 dl. ('s Gravenh. 1860/1).
[8]) 4 dl. (Batavia, 1894—1906).

ALPHABETISCH REGISTER.

A.

Aalst, 333.
Abercromby, Ralph, 108, 109, 117, 118, 121.
Aberdeen, lord, 455.
Aboukir, 89.
Ackersdijk, 400.
Adair, 477.
Aebinga van Humalda, 295.
Aerschot, graaf van, 330, 338, 354.
Aken, 151, 309, 313, 377, 384, 453.
Alberda, 274.
Alblasserwaard, 398.
Alexandrië, 145.
Algiers, 195, 379.
Alliance, La Belle, 335.
Alliantie, Heilige, 376, 378, 419.
Alkmaar, 117, 120, 121, 235, 243, 274.
Almaraz, 247.
Almeloo, 116.
Almonacid, 247.
Alphen, Daniel van, 367, 408, 426.
Alphen, Hieronymus van, 98, 252.
Alphonse, d', 232, 233, 239, 240, 249, 252.
Alquier, 17.
Altena, 213, 218.
Alting, 33.
Ambon, 390.
Ambleteuse, 148, 166.
Amerika, Amerikanen, 92, 186, 195, 200, 204, 229, 236, 252, 266, 391, 393.
Amersfoort, 244.
Amiens, 93, 136, 163, 164.
Amstel, 75, 187.
Amstelland, 222.
Amsterdam, 30, 48, 75 vlg., 85, 92, 94, 107, 110, 115, 117, 121, 125, 142, 153, 155, 167, 171, 179, 183, 188, 193, 195, 199, 200 vlg.
l'Ange, 17.
Angelbeek, Van, 33.
Anjer, 203, 204.
Ans, 426.
Ansbach, 180.
Anslijn, 418.
Anthing, 380.
Antillen, 165.
Antoing, 386.
Antwerpen, 13, 186, 207, 208, 210, 215, 222, 242, 290 vlg., 306, 307, 327, 336, 385, 394, 447, 450 vlg., 467, 474 vlg.
Apeldoornsche Kanaal, 386.
Appelius, 37, 39, 158, 199, 215, 313, 349, 353, 357, 368 vlg., 408, 426 vlg.
Aranjuez, 247.
Ardennen, 291, 397.
Aremberg, 465.
Arnault, 365, 375.
Arndt, 265, 314.
Arnhem, 13, 116, 278, 280.
Assen, Van, 280.
Asser, 412.
Ath, 481.
Atjeh, 390.
Auchmuty, 237.
Augereau, 123 vlg., 128 vlg., 141.
Austerlitz, 168.
Aylva, Van, 295.

B.

Bachman, 275, 276.
Baden, 107.
Bagot, 419, 437.
Bakkerskil, 222.
Balkan, 257.
Bamberg, 105, 139.
Banda, 390.
Bandjermassin, 204.
Banjoewangie, 265.
Banka, 316, 381, 382.
Bantam, 236.
Barère, 305.
Baring, 217.
Bartels, 434.
Batavia, 33, 92, 164, 202, 237, 331, 382.
Bath, 208 vlg.
Bautersem, 477.
Bautzen, 265.

Bayonne, 211.
Bazel, 24, 291, 308.
Beaufort, hertog de, 309.
Beauharnais, Eugène de, 242.
Hortense de, 173, 186, 199, 213, 221, 225. Zie Holland.
Beeckman, 477, 485.
Beemster, 120.
Berg, 191, 213, 215.
Berge, Ten, 46.
Bergen op Zoom, 13, 19, 191, 210, 216, 217, 290, 292 vlg.
Beieren, Otto, prins van, 461, 463.
Beierland, Oud-, 262.
België, 12, 85, 106, 109, 231, 254, 293, 307 vlg., 326 vlg., 341 vlg., 423 vlg., 470 vlg.
Leopold I, koning van, 473 vlg. Zie Saksen-Coburg.
Belliard, 470 vlg., 475 vlg.
Benckendorff, 274, 290.
Benkoelen, 382, 390.
Bennigsen, 200.
Bentheim, 151.
Benthien, 260.
Bentinck van Buckhorst, 270, 279, 288.
Bentinck van Rhoon, 8, 26, 87, 106, 109, 117, 190.
Berbice, 33, 165, 184, 315, 317.
Berchem, 450, 458.
Berezina, 260.
Bergen, in N.-Holland, 118, 120.
in Noorwegen, 127.
(Mons), 292, 365, 394, 447, 481.
Beringen, 477.
Berkhey, Le Francq van, 188.
Berlijn, 24, 105, 106, 109, 119, 120, 126, 135, 139, 146, 182, 184, 237, 266, 454, 494, 499.
Bernadotte, 208, 210, 257, 265, 266, 267, 269.
Bernagore, 310.
Berry, hertogin van, 493.
Besier, 110, 119, 133, 147, 153, 159.
Bessières, 210, 214.
Betuwe, 202, 290.
Beughem, Van, 310.
Beurnonville, 66, 67.
Beveland, Zuid-, 13, 207, 209, 214, 215.
Beveren, De, 133.
Beverwijk, 120, 121.
Beyma, Van, 8, 39, 46, 58, 59, 61, 65, 68.
Beytz, 232.
Bicker, 45.
Bielfeld, 119.
Biesbosch, 219, 222.
Billiton, 381, 390.
Bilderdijk, 34, 101, 188, 189, 193, 229, 244, 245, 256, 402 vlg.
Binder, 363, 374.
Biscaye, 247.
Blanken, 30, 387.
Blauw, 10, 13 vlg., 22, 80.
Blauwberg, 165.
Blok, 8, 45, 48.
Bloys van Treslong, 64, 197.
Blücher, 265, 266, 269, 291, 331 vlg.
Bode, 65.
Boecop, Van, 447, 450.
Bogaers, 404.
Boheme, 225, 266, 493.
Bokhoven, 125.
Boksmeer, 125.
Bommelerwaard, 116, 217, 231, 398.
Bonaparte, Jérôme, 154, 191, 265.
Joseph, 137, 138.
Louis, Lodewijk, 154, 168, 169, 172 vlg., 323, 325, 344, 412. Zie Holland.
Napoleon, 89, 108, 123, 124 vlg., 135 vlg., 326, 328 vlg., 355, 385, 454. Zie Frankrijk.
Bonhomme, 176.
Bond, Duitsche, 313 vlg., 377 vlg., 461 vlg., 480, 490 vlg.
Bordeaux, 192.
hertog van, 437.
Bordes, De, 159.
Borger, 403, 405 vlg.
Borkeloo, 116.
Borneo, 390.
Borsbeek, Robiano de, 422.
Bosch, 45, 48, 78.
De, 157, 189.
Den, 19, 142, 252, 290, 291, 386.
Van den, 399, 496.
Bosveld, 46.
Bouillon, 337, 470.
Boulogne, 135, 166, 167, 180, 182.
Bourbons, 291, 327, 383, 436 vlg., 461.
Bourtange, 231.
Bourgogne, 291.
Bouvier des Eclats 275.
Boyen, 269.
Braak, 31, 56.
Braam, Van, 109, 113, 114.
Brabant, 9, 11, 35, 39, 40, 59, 75, 156, 162, 165, 176, 191, 200, 202, 206, 208, 210, 213, 215, 231, 252, 254 vlg., 262, 298, 309, 313, 335, 384, 394 vlg., 444, 447, 450, 463, 467, 474, 478, 482 vlg., 489, 495, 502.
Braine le Comte, 332.
Brandsen, 10, 133, 170, 172, 194.
Breda, 191, 216, 217, 242, 290, 474.
Van, 400.
Bremen, 24, 91, 269, 271.
Breslau, 265, 267.
Bresson, 461, 462, 470.
Brest, 62, 148, 166, 182.
Briel, Den, 279.
Brienen, Van, 273.
Broc, De, 194.
Broek, Le sage Ten, 417.
Broglie, Maurice d', 326, 342, 347, 355, 361, 362 vlg.
Brouckère, De, 422 vlg., 433, 442, 457, 469.
Bruce, 208, 209.
Brugge, 388, 443, 447.
Brugman, 429.
Brugmans, 169, 189, 241, 244, 400.
Brune, 111, 112, 115, 117, 118, 120 vlg., 182, 190, 191.
Brunings, 163, 387.
Brunswijk, 24, 139, 332.
hertog van, -Oels, 206.
Brussel, 147, 273, 290, 292, 309 vlg., 328, 332 vlg., 349, 359, 363 vgl., 373, 384, 386 vlg., 394 vlg., 400, 407, 436 vlg., 461 vlg., 476, 500.
Buchhorn, 140.

Budach, 33
Buelens, 418.
Buitenzorg, 238.
Bülow, Von, 269, 272, 280, 289, 290 vlg., 335, 460.
Burmania, Van, 230. Zie Rengers.
Bus de Ghisignies, Du, 392.
Busch, 158, 200.
Buys, 80, 83.
Buyskes, 380.
Bylandt, Van, 30, 106, 141, 189, 310, 443.
-Halt, Van, 184.
Bijleveld, 149, 153, 267.
Byron, lord, 404 vlg.

C.

Cadix, 93.
Cadore, hertog van, 213, 215, 216, 219, 224, 228.
Cadzand, 242.
Calais, 166.
Calcutta, 316, 381.
Callantsoog, 113.
Cambacérès, 365.
Cambon, 365.
Campoformio, 89.
Canarische eilanden, 203.
Canneman, 158, 159, 277, 289, 322, 371.
Cannes, 328, 330.
Canning, 389, 419.
Capaccini, 414, 435.
Capadose, 403.
Capellen, Van der, 215, 234, 310, 312 vlg., 322, 326, 330, 332, 346 vlg., 380, 383, 389, 391 vlg.
Van, 109, 113, 114, 379.
Caraman, De, 223, 224.
Carnot 10, 22 292, 375.
Carlos, don, 495.
Carteret, De, 201.
Cassel, 406.
Castlereagh, 264, 307, 308 vlg., 374, 383, 389.
Castricum, 121.
Caub, 291.
Cauchois Lemaire, 367.
Caulaincourt, 194.
Cavaignac, 365.
Celles, De, 233, 251, 262, 273, 408, 417.
Ceilon, 33, 93, 135, 136, 138, 315, 316.
Champigny-Aubin, 79, 82 vlg.
Changuion, 270, 275 vlg.
Charlemagne, 220.
Charleroi, 332, 334, 386, 394, 481.
Chassé, 205, 246, 332, 450, 457 vlg., 475, 487 vlg.
Chateaubriand, 466.
Chatham, lord, 207, 208.
Châtillon, 308 vlg.
Chaumont, 309.
Cheribon, 204, 236, 238.
Chevalier, 392.
China, 391.
Ciamberlani, 328, 342, 414.
Cisalpijnsche Republiek, 145.
Ciudad Real, 247.
Claes, 422.
Clancarty, 311, 374, 380, 383.
Clarisse, 406.
Clercq, De, 244, 245, 330, 338, 344, 404.
Clifford, 426.
Cloud, Saint-, 244.
Cochin, 316.
Cochon, 10, 12, 17.
Cockerill, 395.
Coevorden, 279, 290, 292.
Collaert, De, 332.
Colombo, 21, 33.
Compagnie, Oost-Indische, 23, 33, 92, 95, 164, 203.
Compiègne, 241.
Condé, 336.
Coninck, De, 330, 340, 341, 344, 359.
Conrad, 163, 387.
Constant Rebecque, De, 335, 376, 438, 449, 475.
Cornwallis, lord, 137.
Corsica, 379.
Corvey, 140.
Costa, Da, 403, 404.
Coste, De la, 432, 444, 452.
Curaçao, 127, 184, 393.
Couperus, 133.
Cras, 400, 412.
Cuvier, 240.

D

Daendels, 14, 15, 27 vlg., 62, 69, 70, 78, 79 vlg., 107, 111 vlg., 143, 144, 190, 203 vgl., 236 vlg. 259, 267, 380, 383.
Daine, 450, 475, 476 vlg.
Danzig, 216, 267.
Dam, Irhoven van, 128, 130.
Daru, 232.
Dassevael, 133, 158.
David, 365.
Davoust, 265 vlg., 290, 336.
Deal, 28.
Dechez, 458.
Dedel, 490, 495, 497.
Dedem van de Gelder, Van, 233, 234.
Dedemsvaart, 387.
Deforgues, 120, 122, 123.
Deken, 101.
Dekker, 163, 164, 202.
Delacroix, 67, 68 vlg., 78 vlg., 82.
Delf, 75.
Delft, 6, 141, 142, 244, 394.
Delfzijl, 109, 278, 279, 290, 292, 388.
Demerary, 33, 184, 315, 317.
Denemarken, 248, 265.
Dennewitz, 266.
Desima, 381.
Desjardins, 112.
Devaux, 421.
Deventer, 46, 241, 244, 278, 279, 292.
Dibbets, 447, 450, 475, 489.
Diebitsch, 454.
Dieghem, 450.
Diemen, 223.
Diest, 476.
Dietz, 139.
Dipo Negoro, 392.
Djokjakarta, 392.
Dnieper, 259.
Doeff, Hendrik, 381.
Doesburg, 278, 280.
Doetinchem, 269.

Dokkum, 238.
Don, 117, 121.
Donker Curtius, 263, 277, 422, 426, 428, 490.
Doopsgezinden, 365.
Doorn, Van, 230.
Doornik, 347, 356, 394, 412, 447, 481.
Dordt, Van, 116.
Dordt, 46, 109, 134, 179, 217, 242, 279, 364, 388, 391.
Dortmund, 140.
Dotrenge, 330, 338, 341, 344, 366, 369, 408, 425.
Dover, 478.
Drente, 35, 39, 40, 42, 74, 156, 176, 231, 279, 298, 398, 436.
Dresden, 265, 266.
Drontheim, 127.
Dubois, 330, 342.
Ducange, 67, 68 vlg., 78 vlg.
Duchâtel, Albéric, 427.
Ducpétiaux, 412, 421, 422, 443.
Duinkerken, 148.
Duitschland, 73, 94, 125, 135, 145, 154, 165, 188, 194, 200, 206, 225 vlg., 333, 373.
Duiveland, 208.
Dumbar, 39, 46, 133.
Dumonceau, 15, 28 vlg., 42, 111, 112, 115, 125, 143, 158, 167, 181 vlg., 201, 208, 210, 214, 224, 232.
Dumont-Pigalle, 17.
Duncan, 63, 109, 112.
Dupont-Chaumont, 158, 186, 187, 199.
Durango, 53.
Duvillers-Duterrage, 232.
Duyn van Maasdam, Van der, 270, 75 vlg., 294, 317, 345, 353, 389.
Dwina, 259.
Dijck, Ant. van, 402.
Dijkmeester, 402.

E.

Eberstein, 65.
Eems, 74, 93, 197, 200, 231, 378.
Egypte, 108, 123.
Eindhoven, 450.
Elba, 291, 380.
Elbe, 93, 182, 190, 191, 262, 268, 269.
Elphinstone, 33.
Elout, 164, 203, 225, 230, 294, 295 vlg., 338, 341, 344, 380, 389 vlg., 409, 412, 432.
Elzas, 332.
Emden, 91, 117, 235, 396.
Emmerik 107.
Ems Occidental, 231.
Oriental, 231, 233.
Ende, Van den, 162, 220.
Engeland, 15 vlg., 108, 163 vlg., 181 vlg.
George III, koning van, 23, 24, 145.
Victoria, koningin van, 496.
Enkhuizen, 118, 254, 396.
Enschedé, 116.
Erasmus, 244.
Erfurt, 257.
Ermerins, 16, 84, 110, 130, 131.
Essen, 118.
Essequebo, 33, 165, 315, 317.
Esterhazy, 460.
Estramadura, 247.
Eustatius, St.-, 127, 185.
Exmouth, lord, 202, 379.
Eyk, Van, 401.
Eykenbroek, 65.
Eylau, 190.

F.

Faber, Zie Van Riemsdijk.
Fabricius, 501.
Falck, A. R., 234, 245, 267, 270, 273, 274 vlg., 282, 311, 312 vlg., 322, 330, 348, 349, 355, 359, 367, 374, 389 vlg., 412 vlg., 432, 456, 461 vlg., 480, 482 vlg.
Fagel, Hendrik, 23, 106, 107, 117, 267, 282, 294, 314 vlg.
Jacob, 280, 318, 380, 389.
Federalisten, 46, 51 vlg., 64 vlg.
Feith, 101, 157, 188, 189, 403, 404.
Fendall, 382.
Fennekol, 65.
Fichte, 265, 403.
Finland, 258.
Flament, 241.
Florent Guyot, 111, 122.
Fock, Hermanus, 270.
Foere, De, 362, 471.
Fokker, 72, 78, 82, 83.
Fontainebleau, 190, 234, 291.
Foreest, Van, 158.
Fouché, 111, 217.
Franckenberg, 330.
Franeker, 161, 241.
Frankfort, 280, 281, 377, 496.
Frankrijk, Lodewijk XVI, koning van, 68, 89.
Lodewijk XVIII, koning van, 291 vlg., 327, 330, 337.
Karel X, koning van, 379, 421, 436 vlg.
Louis Philippe, koning der Franschen, 437 vlg., 463 vlg., 486 vlg., 496.
Frederiksoord, 399.
Friedland, 190.
Friesland, 35, 39, 40, 42, 46, 59, 61, 74, 92, 94, 107, 112, 162, 176, 231, 233, 274, 298, 323, 395, 398.
Frijkenius, 33.
Fulda, 110, 268, 319, 351.
Fijnje, Wybo, 8, 57, 65, 72, 76, 77, 79, 81, 82, 85.

G.

Gagern, Friedrich von, 280, 308, 313 vgl., 377.
Geel, 476.
Geelvink, 45, 395, 398.
Geen, Van, 392, 476.
Gelderland, 39, 40, 75, 107, 116, 124, 168, 176, 231, 233, 280, 298, 314.
Gemert, 125.
Gendebien, 330, 338, 341, 369, 434, 442, 444 vlg., 459, 463, 469.
Generaliteitslanden, 7.
Genève, 104.
Gennep, 231.
Van, 230, 498.
Gent, 310, 326, 330, 332 vlg., 347, 356, 362, 364 vlg., 386 vlg., 394 vlg., 413, 422, 449, 463, 469, 471.
Pacificatie van, 106, 343.
Gérard, 477 vlg., 488.
Gerlache, De, 422, 425, 430, 446, 469.

Gevers, 51, 67, 69.
Ghert, Van, 414.
Gibraltar, 243.
Gilquin, 113.
Givet, 314, 478.
Glavimans, 31.
Gneisenau, 265, 268, 334.
Goblet, 485 vlg.
Gobbelschroy, Van, 301, 414, 416 vlg., 427, 432, 446, 452.
Gockinga, 153.
Goeree, 109.
Goes, Van der, 110, 118, 120, 123, 131, 132 vlg., 158, 176, 177, 194.
Goethe, 405.
Gogel, 78, 82, 97, 110, 126, 130, 148, 149, 158 vlg., 170, 177 vlg., 190, 197, 198, 230, 231, 238, 249, 273, 325, 407.
Gohier, 195.
Goldberg, 59, 158, 170, 177, 184, 349.
Goltz, Van der, 322, 349, 359, 438.
Gorkum, 12, 13, 235, 242, 276, 278, 279, 290 vlg.
Goubau d'Hovorst, 349, 361, 414, 416 vlg., 427.
Gouda, 244, 279.
Goudriaan, 387.
Graafl, Van de, 33.
Graham, Thomas, 290, 291 vlg.
Grasveld, Van, 22, 164, 203.
Grave, 19, 244, 290, 292.
Grant, 270.
Grebbe, 167, 182.
Grégoire, 365, 448.
Grevelingen, 219.
Grey, 460 vlg.
Griekenland, 420, 470.
Grimm, 403.
Grisnez, 166.
Grissee, 202, 203.
Groen van Prinsterer, 425, 428, 492.
Groenloo, 116.
Groningen, 22, 39, 40 vlg., 74, 92, 94, 107, 112, 176, 231, 233, 235, 241, 272, 279, 298, 388, 395, 436.
Grossbeeren, 266.
Grouchy, 335.
Guadeloupe, 315, 317.
Guericke, Van, 113.
Guizot, 502.
Gulik, 307, 309.
Guyana, 138, 150.
Guyet, 367.
Gyselaer, De, 133.

H.

Haack, 304.
Haarlem, 70, 118, 143, 162, 163, 224, 225, 235, 243 vlg., 274, 278, 394, 403.
Haarlemmermeer, 75.
Haersolte, 45, 84, 110, 118, 133.
Hahn, 8, 29, 37, 46, 48, 49 vlg., 61.
Halen, Juan van, 445, 448 vlg.
Hall, Van, 133, 189, 234, 263, 404, 428.
Hals, Frans, 402.
Hamaker, 400.
Hamburg, 11, 91, 216, 224, 226, 265, 267, 271, 278, 290.
Hameln, 183, 184.
Hamelsveld, Van, 46, 48, 51, 52, 98, 102.
Hamptoncourt, 104, 105.
Hannover, Hannoveranen, 23, 24, 29, 145, 180, 182, 183, 332, 377.
Hanzesteden, 467.
Hardenberg, 265, 314, 366.
Harderwijk, 241.
Haringvliet, 208.
Harlingen, 30, 388, 397.
Harris, lord, 105. Zie Malmesbury.
Hartsinck, 163, 164, 202.
Hartogh, 51.
Hasselt, 84.
Van, 477.
Haus, 400.
Haye Sainte, La, 335.
Heeckeren van Enghuizen, Van, 105.
van Suyderas, Van, 106, 116, 141.
Heerde, 144.
Heerdt, Van, 295.
's Heerenberg, 191.
Heerkens Hondebeek, 295.
Heim, Van der, 176, 217, 224.
Helder, Den, 107, 110, 113, 115, 117, 122, 138, 243, 274, 278, 279, 290, 292.
Helena, St.-, 334, 336.
Hellevoetsluis, 242, 290.
Helmers, 101, 171, 189, 228, 245, 256, 403 vlg.
Helmond, 450.
Hemert, Van, 189, 400, 403.
Henegouwen, 333, 335, 395.
Heringa, 406.
Hermann, 109, 118.
Hessen, 182, 206.
Heusde, Van, 400.
Heusden, 290.
Heyligers, Cort, 208, 214, 448, 450.
Hill, 332.
Hoche, 65, 66.
Hoen, 't, 275.
Hoeth, 84, 110, 129.
Hoeven, Van der, 279.
Hoffman von Fallersleben, 403.
Hogendorp, Dirk van, 164, 193, 203, 204, 230, 233, 259, 267, 403.
G. K. van, 120, 134, 164, 176, 193, 203, 234, 245, 358, 366 vlg., 391, 399, 408 vlg., 458.
J. F. van, 275.
Willem van, 403.
Hohenlinden, 135.
Holland, 23, 26 vlg., 156, 176, 183, 191, 192, 195, 201, 206, 298.
koning van. Zie Bonaparte, Lodewijk en Louis.
Hortense, koningin van. Zie Beauharnais.
Noord-, 112, 231, 243, 279, 320.
Zuid-, 231.
Holstein, 200.
Holtius, 400.
Holvoet, 330, 338, 339 vlg.
Hon, Le, 422, 425, 442, 452.
Hont, 19.
Hooff, Van, 46, 48, 52, 56 vlg., 67, 84, 87, 110, 158, 176.

Hooft, Corver, 426, 428 vlg.
Hoogstraten, Van, 133, 263, 267, 270 vlg., 294 vlg., 318, 320 vlg., 329, 343 vlg.
d'Hoogvorst, Van der Linden, 448 vlg., 448 vlg.
Hoop, A. van der, 403.
Van der, 8, 270, 273, 322, 348.
Hoorn, 30, 118.
Hope, 183, 217, 310.
Horst, De, 308.
Huber, 18, 40, 46, 133.
Hugo, Victor, 405.
Huissen, 139, 191.
Huisduinen, 113.
Hulshoff, Maria Aletta, 171.
Hultman, 133, 158, 280.
Humboldt, 265.
Huygens, Bangeman, 184.

I.

Ierland, 62, 63, 73, 112.
Imhoff, Van, 295.
Indië, Achter-, 163.
Oost-, 33, 55, 92, 93, 150, 163, 164, 180, 202, 237, 315, 316, 353, 359, 380, 381 vlg., 388 vlg., 419, 426, 496.
Voor-, 33, 163, 390.
West-, 56, 92, 95, 316, 380.
Inn, 206.
Issel, Bouches de l', 231. Zie Overijsel.
Supérieur, 231.
Issny, 206.
Italië, 17, 89, 105, 135, 266, 378 vlg., 417, 454 vlg.

J.

's Jacob, 371.
Jacobijnen, 65, 80, 103, 111, 431.
Janneson, 233.
Janssens, 164, 165, 184, 226, 230, 233, 236 vlg., 322, 359.
Japan, 361.
Java, Javanen, 33, 92, 112, 127, 163 vlg., 202, 203, 204, 236 vlg., 381 vlg., 391 vlg., 423, 426.
Jena, 182.
Jezuieten, 326, 346, 355, 415, 431.
Jervis, 89.
Jever, 190.
Joden, 49, 141, 370.
Joha, 40.
Jolly, 449.
Jong, De, 114.
Jonge, De, 270, 272, 275 vlg., 292.
Lublink de, 46, 49, 133, 162.
Jottrand, 421, 449.
Joubert, 68, 69, 70, 73, 78, 79, 81, 82.
Jumel, 237.
Jura, 291.

K.

Kaap de Goede Hoop, 21, 33, 55, 135, 138, 164, 184, 307, 308, 315, 316.
Kaapstad, 165.
Kampen, 274.
Nic. van, 403.
Kamperduin, 63, 83, 85, 89, 112.
Kanaal, 166.
Kant, 403.
Kantelaar, 46, 65, 67, 157.
Kasan, 261.
Kassel, 182.
Kasteele, Van de, 8, 45, 49, 51, 57, 67, 84, 158.
Katholieken, 104, 115, 141, 150, 171, 202, 252, 328, 329, 360, 369, 413 vlg., 421 vlg., 427 vlg., 439 vlg., 471.
Katwijk, 163, 254.
Katzbach, 266.
Keeten, De, 113.
Kellermann, 182.
Kempen, 397.
Kemper, J. M., 157, 171, 245, 270, 276, 278, 279, 282, 283, 294, 295, 303, 305, 319, 365 vlg., 371, 399, 400, 403 vlg., 412.
Keulen, 151, 309, 313.
Kew, 32.
Kikkert, 197, 278.
Kinckel, 106.
Kinker, 101, 189, 400, 403.
Kinsbergen, Van, 8, 30, 141, 148, 234.
Kleef, 13, 191, 244, 339.
Klopstock, 405.
Kluit, 34.
Klundert, De, 290.
Kniphausen, 191.
Kock, De, 392.
Koegras, 387.
Kolff, 114.
Kollum, 59.
Koopman, 489.
Kooten, Van, 161.
Kops, 397.
Körner, 265.
Kowno, 259.
Kozakken, 269, 271, 272, 274, 279, 289, 290, 292.
Krafft, 64.
Krammer, 219.
Krasnoi, 260.
Kray, 108.
Krayenhoff, 117, 211, 212, 215, 218, 219, 223, 243, 278, 279, 376.
Kreekerak, 209.
Kretschmar, Van, 82.
Kroonstad, 109.
Kulm, 266.

L.

Labouchère, 217, 218.
Lafayette, 442, 459, 466.
Lamartine, 405.
Lambrechtsen, 39.
Lampsens, 295.
Langen, Van, 66, 72, 76, 77, 81, 82 vlg.
Langres, 308.
Law, 409.
Laybach, 420.
Lebeau, 421, 433, 469 vlg.
Lebrun, hertog van Plaisance, 227, 228, 231, 232, 248 vlg., 256, 261, 263, 272, 273.
Leeuw, De, 60, 133.
Leeuwen, Van, 45, 84.
Leeuwarden, 34, 37, 41, 42, 59, 261, 274.
Lefèbvre-Desnouettes, 246, 280.
Leiden, 6, 25, 94, 141, 142, 161, 193, 221, 235, 241, 244, 262, 270, 276, 278, 279, 400, 402, 406, 485.
Leipzig, 266, 268, 271.

Lek, 16, 75, 108.
Lemmer, De, 117.
Lemmers, 197, 211.
Lennep, D. J. van, 45, 133, 189, 193, 400, 403 vlg.
Lestevenon, 8, 18, 28.
Lesure, 362.
Leu, Saint, 174.
Leuchtenberg, hertog van, 461, 463, 465, 468.
Leuven, 364, 400, 415, 416, 435, 447 vlg., 477 vlg.
Levant, 391, 420.
Lewe, 133.
Libau, 108.
Libry Bagnano, 424, 434, 443.
Liefkenshoek, 489, 490.
Lier, 395, 401, 487.
Lieven, 460.
Ligurië, 231.
Ligne, De, 445, 465.
Ligny, 334.
Lilloo, 489, 490.
Limburg, 313, 338, 447, 450, 457, 463, 471 vlg., 480 vlg.
Lingen, 109, 117, 120, 134.
Linois, 202.
Lippe, 215, 231.
Lissabon, 203.
Litthauen, 259.
Liverpool, lord, 264, 379.
Lockhorst, Van, 60.
Loire, 336.
Lombard de Langres, 87.
Lommel, 191.
Londen, 13, 106, 135, 136, 138, 144, 146, 207, 248, 267, 268, 280 vlg., 307, 315 vlg., 346, 380, 385, 389, 412, 438, 454, 462 vlg., 468, 483 vlg., 491.
Loo, Het, 143, 208, 210, 244, 444.
Loosjes, 171, 189.
Loots, 189, 256, 403 vlg.
Lubeck, 190, 265.
Lublink. Zie De Jonge.
Lucas, 31, 55.
Lucas van Leyden, 402.
Luik, 313, 335, 338, 346, 356, 362, 364 vlg., 387, 394 vlg., 400, 413, 422, 426, 442 vlg., 446 vlg. 467, 469, 477.
Lunéville, 98, 135.
Lützen, 265.
Luxemburg, 313, 314, 329, 338, 389, 369, 377, 394 vlg., 456, 459 vlg., 480 vlg.
Luzac, 34, 426.
Lijnden, Van, 106, 116, 295, 301, 324, 338.
Lyon, 183, 493.

M.

Maanen, Van, 194, 230, 232, 240, 295 vlg., 319, 322 vlg., 338, 341, 348, 359 vlg., 368, 412 vlg., 422 vlg., 435 vlg., 443 vlg.
Maartensbrug, St., 120.
Maas, Maasland, 19, 31. 62, 63, 75, 110, 145, 146, 187, 197, 200, 213, 217, 222, 231, 233, 269, 272, 290 vlg., 307, 312, 332 vlg., 338, 387, 450, 454, 482 vlg., 490.
Maaslandsluis, 109.
Maassluis, 254.
Maastricht, 12, 16, 19, 291, 292, 307, 386 vlg 395, 447, 450, 465, 472, 489, 496, 499, 503.
Macdonald, 266, 272, 290, 291.
Madoera, 238.
Madras, 33.
Mahne, 400.
Mainz, 167, 174, 182, 267, 377 vlg., 419, 496.
Makasser, 204, 238, 382.
Malakka, 33, 382, 390.
Malburg, 139.
Malmesbury, lord, 105, 267, 294. Zie Harris.
Malta, 145.
Mancha, La, 247.
Marengo, 135.
Marienburg, 337, 470, 481.
Marklay, 274, 279.
Marlborough, fort, 390.
Marle, Van, 45, 133, 171, 270, 490.
Marmont, 150, 152, 153, 155, 167, 436.
Marsdiep, 63.
Martin, St., 185.
Martignac, 436.
Massaniello, 442.
Masséna, 111.
Matuszewicz, 460.
Maubeuge, 333, 478.
May, Jacob, 272, 273.
Méan, De, 330, 333, 362, 363, 416.
Mechelen, 346, 356, 363, 395, 414, 416, 419, 476 vlg., 487.
Mecklenburg, 260.
Medemblik, 31, 117, 118.
Meenen, 481.
Van, 434.
Meerman, 133, 189, 234.
Meester Cornelis, 237.
Megen, 125.
Mellinet, 445, 448.
Melvill, 30.
Meppen, 339.
Mercy d'Argenteau, De, 436.
Merida, 247.
Merlin de Douai, 12, 365.
Mérode, Félix, De, 444, 448 vlg., 471.
Westerloo, De, 330, 342 vlg.
Merwede, 75, 219.
Mesa de Hor, 247.
Messchert, 404.
Metelerkamp, 104, 295.
Metternich, 265, 266, 363, 374, 377 vlg., 383, 489, 497.
Metz, 263.
Meuse, Bouches de la, 231, 262, 263.
Mey van Streefkerk, De, 359.
Meyer, J. D., 330.
10, 13 vlg., 22, 65, 80, 83.
generaal, 176 vlg.
Middelburg, 42, 72, 145, 214, 242, 391.
Middellandsche Zee, 90, 142.
Midderich, 45, 59, 70.
Milaan, 195.
Minden, 184.
Minto, lord, 237, 381.
Missiessy, 233.
Mist, De, 8, 46, 51, 158, 164.
Mitchell, 113, 114, 358.
Modderman, 274.
Modlin, 267.
Moerdijk, 458.

Moira, lord, 38.
Molé, 454, 502.
Molitor, 224, 262, 272, 273 vlg., 290.
Mollerus, 120, 134, 141, 158, 176, 214, 217, 219, 230, 232, 321, 338.
Molukken, 33, 204, 237, 382.
Monbret, Coquebert de, 232.
Monnet, 145, 180, 208, 209.
Montesquieu, 54.
Mont-Saint Jean, 335.
Mons. Zie Bergen.
Moreau, 15, 16, 17, 28, 29, 41, 42, 108, 135, 266.
Mortier, 182, 183.
Moscou, 259.
Moskwa, 259, 260.
Muelenaere, De, 476.
Muiden, 75, 223.
Münchengrätz, 493.
Munster, 182.
Munsterland, 215, 269, 339, 413.
Muntinghe, 204, 380, 381 vlg., 390, 392.
Murat, 154, 191.

N.

Naarden, 278, 279, 292.
Nagell, Van, 23, 304, 315 vlg., 322, 348.
Nahuys, Van, 380, 382.
Namen, 347, 356, 365, 394 vlg., 413, 447, 469.
Napoleon. Zie Bonaparte.
Napels, 194, 443, 461, 466.
Narischkin, 279.
Nasalli, 414.
Nassau, huis van, 34, 140, 349, 456, 459, 465, 482, 495, 499. Zie Oranje.
-Weilburg, Nassauers, 148, 154, 297, 382.
Nederburgh, 33, 158, 164, 203.
Nederlanden, Alexander, prins der, 496.
Frederik, prins der, 369, 373, 399, 432, 437 vlg., 475 vlg. Zie Oranje.
Willem I, vorst en koning der, 282 vlg., 293 vlg., 304, 314, 329 vlg., 376 vlg. Zie Oranje.
Wilhelmina, koningin der, 359.
Oostenrijksche, 89.
Nelson, 89, 166.
Nemours, hertog van, 461, 463, 465, 468, 488.
Nes van Meerkerk, Van, 367, 370.
Nèthes, Deux, 31, 451.
Neve, De, 434.
Ney, 258, 259, 266, 334, 335.
Nicaragua, 398.
Niebuhr, 294, 303, 305 vlg.
Niellon, 448, 476.
Niemen, 259, 260.
Nieuwediep, 231, 243, 387.
Nieuwpoort, 388.
Nobbe, 65.
Noël, 23, 42, 52, 53, 59, 60, 65 vlg., 240.
Noorwegen, 258.
Noordwijk, 254.
Noordzee, 19, 62, 63, 93.
Noot, Van der, 310.
Nothomb, 422, 469 vlg., 494.
Nuhout van der Veen, 8, 45, 51.
Nijmegen, 22, 168, 217, 244, 272, 278.

O.

Ocana, 247.
Ockerse, 46, 66, 67, 78.
Oder, 93, 265.
Oefelt, 125.
Oldenbarneveld, Van, genaamd Witte Tullingh, 272, 275.
Oldenburg, 190, 191, 257.
Oldenzaal, 116.
Oostende, 148, 242, 388, 467.
Oostenrijk, Karel, aartshertog van, 107, 109, 307, 309, 461, 465.
Maria Louise van, 211.
Ferdinand, keizer van, 497.
Frans, keizer van, 309, 329, 468.
Oostfriesland, 29, 94, 182, 184, 190, 194, 203, 231.
Oostzee, 19, 92, 183, 200, 372, 398.
Oranienstein, 134.
Oranje, Anna Paulowna, prinses van, 337, 356, 361.
Carolina, prinses van, 297, 356.
Frederik, prins van, 24, 25, 105, 116, 280.
Frederik, prins van, zoon van koning Willem I, 292, 331 vlg. Zie Nederlanden.
Louise, prinses van, 296, 492.
Maurits, prins van, 282.
Wilhelmina, prinses van, 65, 105, 359.
Willem I, prins van, 349.
Willem II, prins van, 288, 309, 313, 331 vlg., 339, 359, 366, 373, 375, 407 vlg., 426, 434 vlg., 444 vlg., 475 vlg., 489.
Willem III, prins van, 89.
Willem V, prins van, 31, 32, 104, 107, 139, 140.
Willem (VI), erfprins van, 105, 106, 107, 109, 114, 115 vlg., 140, 148, 150, 168, 237, 267 vlg., 280, 282. Zie Nederlanden.
Oranjepartij, Oranjegezinden, 7 vlg., 36, 46, 48 vlg., 87, 103, 106 vlg., 116 vlg., 133 vlg., 140, 149, 177, 186, 234, 326.
Oranje-sociëteiten, 72.
Orleans, huis van, 462.
hertog van, 488.
Adelaïde, prinses van, 465.
Louise Henriette van, koningin van België, 486.
Orloff, 484.
Osnabrück, 24, 106, 226.
Oudinot, hertog van Reggio, 215, 216, 217, 221 vlg., 259, 260, 266.
Ourthe, 388.
Oostenrijk, Oostenrijkers, 89, 104, 108, 109, 133, 135, 166, 205 vlg., 220 vlg, 257 vlg., 306, 308, 336, 345, 383 vlg., 488.
Oudewater, 244.
Overflakkee, 109.
Overmaasche, 499.
Overstraaten, Van, 92, 163.
Overijsel, 26, 39, 40, 75, 107, 116, 156, 162, 176, 202, 231, 233, 272, 279, 298, 305, 398, 436.

P.

Paape, Gerrit, 38, 39.
Padang, 382.
Paderborn, 182.
Padua, 105.

Palembang, 204, 238, 381, 382, 389.
Palm, Van der, 8, 39, 110, 161, 189, 231, 245, 256, 320, 400, 403 vlg.
Palmaert, 444.
Palmerston, 460, 462 vlg., 471 vlg., 491 vlg.
Panama, 393.
Parker, 89.
Parijs, 9, 120, 122 vlg., 141 vlg., 306, 309, 311, 315, 330, 331, 336 vlg., 363.
Pasteurs, 23.
Patriotten, 3, 4 vlg., 13, 115, 119, 127, 129, 133, 141, 149, 234, 276, 322.
Pau, 191.
Paulus, Pieter, 4, 5, 8, 17 vlg., 30 vlg., 41, 44, 45 vlg., 62.
Pélichy, De, 432.
Pellew, 202, 203.
Périer, Casimir, 470, 480, 485.
Perponcher, De, 280, 281, 332, 334.
Pertz, 401.
Petersburg, St., 194, 259, 365, 494.
Philippeville, 337, 470, 481.
Philipse, 230, 412.
Pichegru, 3, 9, 15, 28.
Piemont, 104, 145.
Pieneman, 402.
Piepers, 359, 438.
Pierre, La, 83, 123.
Pitt, William, 135, 145, 207, 264, 352.
Pius VII. paus, 261.
Plaisance. Zie Lebrun.
Planchenoit, 335.
Pletinckx, 443, 447 vlg.
Ploos van Amstel, 48.
Plymouth, 336.
Poeloe Penang, 382.
Polanen, Van, 236.
Polders, 64.
Polen, 266, 267, 313, 454, 484, 495, 500.
Polignac, 436, 439.
Poll, Van der, 106, 221, 222, 230, 234.
Polotzk, 260.
Pompe van Meerdervoort, 82.
Ponsonby, lord, 461, 467, 470 vlg.
Porte. Zie Turkije.
Portugal, 93, 164, 493.
Potter, De, 421, 423 vlg., 438, 442 vlg.
Pous, 18.
Praag, 266.
Prinsen, 163.
Prinsgezinden. Zie Oranjegezinden.
Pronk, 281.
Protestanten, 202, 252, 301, 356, 369, 418, 428.
Pruisen, 13 vlg., 48, 89, 104, 106 vlg., 115, 118, vlg., 154, 167, 179, 190, 191, 258 vlg., 313, 318 vlg., 331, 332 vlg., 336, 419, 455, 459, 461, 467, 476, 483 vlg., 496, 501.
Frederik Willem III, koning van, 104, 179.
Purmer, 120.
Purmerend, 120.
Pijman, 28, 81, 82, 111, 123, 128, 129, 130, 133, 158.
Pyreneën, 266.

Q.

Quatre-Bras, 334.
Quesnoy, 336.
Queysen, 119, 133, 158, 322, 341.

R.

Raepsaet, 310, 330, 340, 341 vlg.
Raffles, Thomas Stamford, 381 vlg.
Ram, 263.
Rambouillet, 227.
Ramel, 10, 12, 17.
Rammekens, 209.
Rampon, 279, 290.
Rant, 72.
Rastadt, 83, 98, 104, 105.
Ravestein, 125.
Rau, 189.
Reede, Van, 106.
Regenbogen, 406.
Reggio. Zie Oudinot.
Reinhold, 363, 417.
Reinwardt, 400.
Rembrandt, 402.
Rengers, Burmania, 133, 158.
Repelaer van Driel, 19, 230 vlg., 295, 322, 349, 387.
Reuvens, 287.
Reval, 108.
Rewbell, 12, 17, 22, 82, 112.
Reyntjes, 64.
Reyphins, 366, 367, 369 vlg., 425.
Rhoer, De, 46, 50, 51, 54, 60.
Rhône, 291.
Richard, 10, 15, 17.
Riemsdijk, Faber van, 275.
Riga, 108.
Rio-Janeiro, 203.
Roberjot, 84.
Robespierre 3.
Rochefort, 336.
Rochefoucauld, De la, 199, 200, 201, 210, 214, 218, 219, 221, 222.
Röell, 176, 194, 200, 211, 216, 217, 219, 223, 224, 295 vlg., 320, 322, 348, 359, 407, 429.
Roer, 231, 338.
Roermond, 447, 450, 500.
Rogier—Ducos, 123.
Rogier, Charles, 421, 442, 446, 448 vlg., 463, 467, 469 vlg.
Rome, 362, 363, 413 vlg., 423, 432.
koning van, 246.
Roomschen. Zie Katholieken.
Roozendaal, 208.
Rosen, 274.
Rotterdam, 4, 30, 90, 141, 142, 179, 183, 222, 223, 235, 239, 244, 247, 254, 270, 279, 290, 327, 371, 384 vlg., 391, 446, 458, 490.
Rousseau, 98.
Royer, Louis, 402.
Rubens, 402.
Rusland, Russen, 89, 90, 104, 105, 108 vlg., 117, 118, 167, 179, 180, 183, 190, 213, 220, 241, 245, 247, 249, 257 vlg., 309 vlg., 336, 383, 488, 492, 495.
Alexander I, keizer van, 135, 213, 257, 265, 267, 336, 337, 367, 375.
Nicolaas I, keizer van, 420, 454, 479, 483 vlg., 489 vlg.
Paul I, keizer van, 104, 105.
Ruyter, De, 244.
Russell, lord, 478.
Rijen, 474.

Rijn, 10, 13, 17, 19, 75, 107, 121, 125, 167, 182, 200, 212, 213, 218, 231, 252, 266, 267, 269, 270, 275, 280, 290, 307, 309, 331, 334, 377 vlg., 385, 420, 439, 481 vlg., 490.
Rijnprovincie, 151.
Rijssel, 104, 105, 478.

S.

Saba, 185.
Saksen, keurvorstendom, 96, 265, 266, 271, 313.
Saksen-Coburg, Leopold, hertog van, 461 vlg. Zie België.
Albert, hertog van, 496.
Salatiga, 238.
Saldanhabaai, 55.
Sambre, 332 vlg., 338, 387.
Sardinië, 379.
Schaerbeek, 448, 449.
Schaffhausen, 291.
Schagen, 120.
Scharnhorst, Von, 265.
Scheffer, 59.
Schelde, Bouches de l'Escaut, 13. 19 vlg., 75, 142, 191, 200, 207, 208, 231, 242, 268, 307, 310, 327, 385, 454, 461, 465, 481 vlg.
Schermer, 120.
Scherpenheuvel, 477.
Scheveningen, 94, 107, 254, 278, 281.
Schill, Von, 266.
Schiedam, 388.
Schiller, 405.
Schimmelpenninck van der Oye, 295.
Schimmelpenninck, Rutger Jan, 4, 8, 37, 46, 51, 52 vlg., 83, 86, 124, 127, 128 vlg., 148 vlg., 172, 186 vlg., 234, 255, 319, 325, 397, 490.
Schlegel, 405.
Schokland, 75.
Scholten, Fannius, 278, 279, 283, 294.
Schönbrunn, 209.
Schooneveld, 426.
Schoorl, 120.
Schotland, 94.
Schouwen, 208, 209, 218.
Schrant, 400.
Schwartzenberg, Von, 266, 492.
Scott, 404 vlg.
Sebastiani, 247.
Sécus, De, 443 vlg.
Seelig, 488.
Seine, 291.
Semarang, 238.
Sémonville, 123, 125, 127, 128, 137, 143, 149, 150, 151 vlg., 167.
Sentot, 392.
Seraing, 395.
Serurier, 222, 223, 224.
Siberg, 33, 163, 164.
Siegenbeek, 161, 189, 403.
Silezië, 265, 266.
Simons, 230, 256.
Simonsbaai, 33.
Simonsz., 101.
Singapoera, 382, 383, 389, 390.
Sitter, De, 22, 46.
Six, 10, 158, 170, 230, 232, 322, 348.
Siéyès, 12, 16, 17, 18, 21 vlg., 115, 123, 365.
Skrzynecki, 500.
Sleyden, Van der, 163.
Slicher, 275.
Slingelandt, 282, 324.
Sluis, 4, 241.
Sluysken, 33.
Smissen, Van der, 443, 469.
Smolensk, 259, 260.
Smorgoni, 260, 261.
Sont, de, 388.
Sorbonne, 241.
Sotteghem, 332.
Spaen tot Voorstonden, Van, 106, 308, 313.
Spandaw, 404.
Spanje, 23, 89, 92, 93, 133, 196, 201, 205, 206, 245, 247, 249, 263, 266, 268, 288, 378, 455, 493, 495.
Speyk, Van, 467, 485.
Spengler, Van, 116.
Spiegel, Van de, 25, 87, 107, 120, 134.
Spindler, 405.
Spoors, 78, 82, 83, 87, 111, 112, 123, 133, 143, 147, 153, 159.
Stablo, 313.
Stad en Lande. Zie Groningen.
Stahremberg, 207.
Stamfort, 106.
Staring, 404.
Stassart, De, 233, 251, 262, 279, 408, 435, 442, 446.
Stein, Vom, 265.
Stettin, 267.
Steurgat, 222.
Stirum, Van Limburg, 170, 184, 270, 272, 274 vlg.
Stockach, 107.
Stockholm, 267.
Stockmar, Von, 470, 480, 486, 491.
Story, 112, 113, 114, 115.
Staalsund, 184, 206, 266.
Straeten, Van der, 368.
Strait-Settlements, 382.
Stralen, Van, 117, 120, 158, 162, 319, 320, 322.
Strick van Linschoten, 45.
Stuart, 401.
Stuers, De, 273.
Stijl, 46, 50.
Suerman, 400.
Sumatra, 33, 163, 382, 390.
Suriname, 32, 50, 56, 92, 127, 165, 185, 196.
Surlet de Chokier, 369, 425, 459, 465 vlg., 472.
Suwarow, 108.
Sweerts de Landas, 277, 278.
Swildens, 161.
Swinden, Van, 31, 130, 131.
Sytzama, Van, 426.

T.

Tadema, 65, 83.
Talavera de la Reyna, 247.
Talma, 256.
Talleyrand, 79, 80, 87, 123, 137 vlg., 146, 150, 168, 172 vlg., 217, 454, 460, 461 vlg., 480, 482, 486 vlg., 497.
Tarayre, 212.
Teding van Berkhout, 45.
Teneriffe, 203.
Teplitz, 225.
Termunterzijl, 388.

Ternate, 33, 163, 243, 382, 390.
Terneuzen, 386, 473.
Terschelling, 74.
Tessel, 31, 62, 63, 75, 106, 110, 112, 114, 116, 166, 167, 186, 197, 231, 232, 233.
Tets, Van, 411, 427, 498.
Tex, Den, 428.
Theems, 13.
Thiennes de Lombyse, De, 313, 328, 330, 338, 342, 344, 347 vlg.
Thiers, 502.
Tholen, 208.
Thorbecke, 400, 425.
Thüringen, 265.
Tieck, 405.
Tiecken de Terhove, De, 475, 477.
Tielemans, 433 vlg.
Tienen, 448.
Tilburg, 142.
Timor, 238.
Tindal, 260, 313.
Tilsit, 190, 191, 257.
Tollens, 189, 256, 403, 404, 489.
Tollius, 105, 106.
Töplitz, 495.
Toskane, 23.
Trinconomale, 21, 33.
Trip, 448.
Tripolis, 379.
Tromp, 244.
Troyes, 309.
Truquet, 233, 289.
Tuyll van Serooskerken van Zuylen, Van, 295
Tulleken, 114.
Tullingh. Zie Van Oldenbarneveld.
Tunis, 379.
Turnhout, 476.
Turkije, 257, 258, 379, 420.
Twent van Raaphorst, 163, 176, 208.
Twente, 254.
Tydeman, 189.

U.

Uhland, 271.
Uithoorn, 75.
Unitarissen, 46, 47, 51 vlg., 66 vlg., 77, 102.
Urk, 75.
Ursel, hertog van, 312, 349, 387, 446, 452.
Utrecht, 17 vlg., 38, 40, 59, 75, 107, 150, 156, 176, 193, 199, 199, 221, 224, 231, 241 vlg., 255, 272, 273, 278 vlg., 298, 395 vlg., 400, 406.
Unie van, 35, 106, 282, 297, 343.

V.

Valckenaer, 8, 14, 15 vlg., 26, 32, 45, 48 vlg., 133, 143, 148, 224, 234.
Valenciennes, 336.
Vandamme, 15, 266.
Vandermeere, 447.
Varel, 107, 191.
Veen, Nuhout van der. Zie Nuhout.
Veere, 209, 242.
Veluwe, 75, 274, 395.
Vendée, 493.
Venloo, 16, 19, 291, 292, 447, 450, 488, 499, 500, 503.
Verbeek, 59.
Verdooren, 64, 278, 279.
Verheyen, 133, 230.
Verhuell, 147, 148 vlg., 158, 164, 166, 167 vlg., 177, 193, 209, 211, 216, 219, 223, 225, 232, 243, 273, 274, 279, 292, 319.
Verona, 420.
Verstolk van Zoelen, 274, 427, 492, 496, 502.
Verveer, 393.
Verviers, 443, 447.
Victor, 141, 247.
Vilain XIV, 462.
Villèle, 421, 436.
Villeneuve, 166.
Vilvoorden, 444 vlg.
Vincent, 309, 310 vlg., 326, 328, 374
Visser, 83.
Vitriarius, 23.
Vitringa, 8, 37, 46, 51.
Vlaanderen, 355, 394 vlg., 423, 443, 463, 467, 482. Staats-, 16 vlg.
Vlieland, 75.
Vincent, St.-, 89.
Vlieter, 113.
Vlissingen, 13, 17 vlg., 30, 125, 137, 142, 144 vlg., 180, 191, 197, 207, 208, 209, 217, 233, 242.
Volkerak, 219.
Voorda, 32.
Voorne, 109.
Voornsche Kanaal, 386.
Vorstenlanden, 236, 238.
Vos van Steenwijk, Karel de, 144. De, 45, 119, 120, 158.
Voûte, 289.
Vreede, 8, 45, 47, 48, 51 vlg., 66 vlg., 81 vlg., 133.
Vries, De, 189.

W.

Waal, 13. 16, 75, 200, 218, 219, 290, 450.
Wacker van Zon, De, 101, 189.
Wadden, 91, 197.
Wageman, 400.
Wagenaar, 401.
Wagram, 206, 207.
Walcheren, 13, 45, 200, 207, 209, 210, 211, 215.
Walen, 400.
Wales, Charlotte, prinses van, 268, 288, 380, 461.
Wall, Van de, 134.
Wap, 403.
Wappers, 402.
Warin, 203, 426.
Warnkönig, 400.
Warschau, 257, 461.
Waterloo, 335, 349, 380, 420, 477 vlg.
Wauthier, 280.
Wavre, 335, 478.
Weenen, 135, 194, 307, 312 vlg., 328 vlg., 338, 346, 376 vlg., 453, 480 vlg.
Weesp, 75.
Weichsel, 260, 262, 264.
Weiland, 161, 189.
Weimar, Bernhard, hertog van Saksen-, 308. 334, 335, 449, 459, 469, 476 vlg.
Weingarten, 140.

Wellington, lord, 247, 264, 266, 268, 330 vlg., 373, 374, 376, 383, 419, 438, 453, 457 vlg., 493, 494.
Weltevreden, 237, 396.
Wenckebach, 162.
Werkendam, 219.
Wessenberg, Johann von, 460, 474.
Westenberg, 335.
Wester-Eems, 274.
Westfalen, 182, 184, 190, 191, 203, 213, 265, 272.
Westkil, 219.
Weyer, Van de, 421, 434, 442, 445, 448 vlg., 460, 462, 469 vlg, 480 vlg.
Wezel, 182, 272, 280, 339.
Wezer, 93, 182, 190, 195. 212, 213.
White, 461, 467.
Wichers, 158, 349.
Wieland, 405.
Wieringen, 75, 231.
Wiese, 164, 202, 203, 204.
Wight, 140.
Wildrik, 72, 78, 82, 83.
Willems, 483.
Willemsdorp, 458.
Willemsvaart, 386.
Zuid-, 386, 473.
Willemstad, 208, 242.
Wilna, 259, 260.
Winschoten, 274.
Winter, De, 28, 30 vlg., 62, 63 vlg., 78, 83, 122, 125, 142, 158, 197, 200, 214, 224, 226, 232, 243.
Wintrigerode, 269, 271, 274, 280, 291.
Wiselius, 57, 65, 84, 124, 133, 403.
Winterswijk, 116.
Witbols, 37, 45, 59.
Wittgenstein, 265.
Woensel, Van, 102.
Woerden, 84, 87, 278, 279.
Wolff, 101.
Wolterbeek, 432.
Würzburg, 105, 139.
Wijk bij Duurstede, 46.
Wijn, Van, 46, 401.
Wijnn, 389.
Wijttenbach, 189, 400.

IJ.

IJ, 75.
Yorck, 265.
York, 108, 110, 118, 121, 122.
Yperen, 469.
IJsel 10, Zie Issel.
Oude, 74.
IJselstein, 107.
d'Yvoy van Mijdrecht, 107, 116.

Z.

Zaandam, 94, 328.
Zederik-kanaal, 386.
Zeebergh, 133.
Zeeland, Zeeuwen, 15, 17, 21, 26 vlg., 35, 39, 40, 42, 46, 57, 94, 107, 112, 156, 162, 176, 200, 206, 207, 210 vlg, 231, 252, 254 vlg., 290, 293, 323, 395.
Zegers, 64.
Zeist, 167, 182.
Zevenaar, 137, 139, 191.
Ziesenis, 256.
Znaym, 207.
Zonhoven, 492.
Zuiderzee, 93, 117, 197, 231, 233, 262, 263, 273, 279, 385.
Zutphen, 116, 280.
Zuylen van Nyevelt, Van, 234, 310, 462, 474 480, 484, 488, 491.
Zweden, 179, 181, 194, 195, 196, 200, 248, 257, 258, 290, 315, 317.
Karel XIII, koning van, 257.
Zwin, 242.
Zwitserland, 109 145, 272, 291, 465, 493.
Zwolle, 244, 270, 274, 386.
Zijpe, 117, 121, 122.

BIJ DE KAARTEN.

Kaart 1*a* geeft den toestand weer der Bataafsche republiek in het jaar 1798, verdeeld als deze toen was in acht departementen, ingevolge het voorschrift van de in dat jaar tot stand gekomen constitutie, een verdeeling, die eerst den 17den November 1798 bij proclamatie is afgekondigd. De schaal van het kaartje liet niet toe de indeeling der departementen in ringen weer te geven. De namen der departementale hoofdplaatsen zijn onderstreept.

Staats-Vlaanderen, Staats-Opper-Gelder en Staats-Limburg, bij het Haagsche verdrag van 16 Mei 1795 aan Frankrijk afgestaan, zijn als in 1798 niet meer tot het grondgebied der Bataafsche Republiek behoorende niet vlak maar gestreept gekleurd en van een andere grensaanduiding voorzien.

De schadeloosstelling voor het verlies van dit gebied door afstand van „des portions de terre égales en surface" in art. 16 van dat tractaat beloofd, was in 1798 nog niet verkregen. Eerst 5 Januari 1800 stond Frankrijk uit dien hoofde de reeds in 1794 bij hun inval door de fransche legers bezette enclaveeringen in het toenmalige Staats-Brabant[1]) aan onzen staat af, een afstand door den vrede van Lunéville door Keizer en Rijk en in 1803 nog afzonderlijk door den keurvorst van Paltz-Beieren bekrachtigd. Het waren de graafschappen Bokhoven en Megen, het land van Ravestein, de baronie van Boksmeer, de heerlijkheid Oefelt en de commanderij van Gemert, die respectievelijk behoord hadden aan den graaf van Montmorency, prins van Rebecq, aan den rijksgraaf

[1]) Voorzoover zij aan vreemde vorsten behoord hadden, die niet de souvereiniteit der Staten-Generaal hadden erkend.

van Schall tot Bell, aan Karel Theodoor van Paltz-Beieren, aan den koning van Pruisen en aan de Duitsche orde.

Deze aanwinsten zijn niet bij het departement van de Dommel ingelijfd, maar onder provisioneel bestuur gebleven, totdat zij in 1805 in het departement Brabant zijn opgegaan.

De pruisisch-kleefsche enclaves [1]) in het departement van den Rijn zijn pas in 1807 ingelijfd en komen derhalve nog op deze kaart voor.

De verovering in het jaar 1794 en de daarop gevolgde inlijving bij Frankrijk van de Oostenrijksche Nederlanden, goedgekeurd bij de traktaten van Campoformio en Lunéville, en de afstand voorzoover Pruisen betreft van zijn kleefsch gebied op den linkerrijnoever bij den vrede van Bazel en van al het duitsche gebied aan deze zijde bij den vrede van Lunéville doen de Bataafsche Republiek in het zuiden tot aan den Rijn overal grenzen aan de Fransche. Het stuk kleefsch gebied rechts van den Rijn is nog tot 1805 aan den koning van Pruisen gebleven. In het oosten, ten noorden van den Rijn, bestaat nog de oude begrenzing met Münster, Bentheim en Oost-Friesland.

Op kaart 1*b* is de toestand weergegeven zooals die onder de staatsregelingen van 1801 en 1805 heeft bestaan, wat zonder veel bezwaar op één kaartje kon geschieden. De constitutie van 1801 gaf aan de departementen de oude gewestelijke namen en grenzen terug, alleen werd Drente met Overijsel vereenigd. De voormalige heerlijkheid Sommelsdijk werd bij Zeeland gevoegd, die van Vianen bij Utrecht en van IJselstein bij Holland. In 1805 werden Drente weer van Overijsel afgescheiden, Sommelsdijk en Vianen bij Holland en IJselstein bij Utrecht gevoegd. De toestand sedert dat jaar van deze drie voormalige heerlijkheden kon op het kaartje niet voorgesteld worden.

In 1801 werd Schokland weder als tijdens de Republiek voor het noordelijk deel (Emmeloord) aan Holland, voor het zuidelijk deel (Ens) aan Overijsel toegewezen; in 1805 schijnt dit zoo gebleven te zijn.

De op kaart 1*a* nog afzonderlijk begrensde enclaves in Brabant (met uitzondering van Baarle-Hertog en Luiksgestel) zijn op kaart 1*b* als brabantsch gebied gekleurd, daar zij in het jaar 1805 bij dat departement zijn ingelijfd. De geldersche enclaves bestaan nog.

[1]) Zevenaar met de Lymers, Huissen, Malburg, enz.

De begrenzing in het z. en o. op dit kaartje geeft den toestand van het jaar 1805 weer: in het z. het fransche Keizerrijk, terwijl in het o. het bisdom Münster krachtens de „Reichsdeputationshauptschlusz" van 1803 verdwenen is en verdeeld onder Pruisen, Salm, Aremberg, Croy en Looz, waarvan Aremberg, het rijngraafschap en het vorstendom Salm aan bataafsch gebied paalden. Het stuk Kleef, rechts van den Rijn, is bij conventie van 15 Dec. 1805 door den koning van Pruisen aan Frankrijk afgestaan.

Kaart 1c geeft den territorialen toestand van het koninkrijk Holland, behalve natuurlijk dien in het n. o., zooals hij geworden is sedert 13 April 1807; vóór dien tijd namelijk was de toestand, zooals die onder Schimmelpenninck had bestaan, blijven voortduren. Het traktaat van Fontainebleau van 11 November 1807, uitvloeisel van den in den voorafgaanden zomer gesloten vrede van Tilsit, bracht in het grondgebied van het koninkrijk aanmerkelijke verandering aan. Het door Frankrijk van Pruisen en Rusland verkregen Oost-Friesland met Jever werd aan koning Lodewijk afgestaan, die dit gebied bij de wet van 30 Januari 1808 als elfde departement bij het koninkrijk voegde, met uitzondering van dat deel van Oost-Friesland, dat westwaarts van de Eems lag, hetwelk aan het departement Groningen werd toegevoegd.

Hetzelfde traktaat stelde koning Lodewijk ook in het bezit van de souvereiniteit van de heerlijkheden Kniphausen en Varel, beide bezittingen van het huis Bentinck, het eerste een onmiddellijke heerlijkheid, het tweede een leen van Oldenburg. Op protest van den hertog van Oldenburg-Holstein kwam in 1808 Varel weer in diens bezit terug. Dit verlies is op het kaartje niet voorgesteld.

De geldersche enclaves zijn thans verdwenen, want het meergemelde traktaat van 11 November 1807 lijft ze eindelijk bij het koninkrijk in. De enclave van Luiksgestel wordt op deze kaart eveneens niet meer aangetroffen, want art. 4 van deze overeenkomst staat dit stuk van het gebied van Gestel af aan het koninkrijk, waarvoor het gebied van Lommel en het zuidelijk deel van dat van Eersel aan Frankrijk kwamen. Tegenover deze aanwinsten staat het verlies van Vlissingen met een gebied van 1800 ellen breed rondom de stad. Waren de Franschen door de bezetting dezer stad sedert 1795 hier toch reeds heer en meester, nog verder dan over Vlissingen

zou zich spoedig hun gezag uitbreiden, toen bij dekreet van 1 Februari 1810 het geheele eiland Walcheren werd ingelijfd bij het fransche „département de l'Escaut", nadat reeds op het laatst van het vorige jaar de fransche generaal Gilly deze inlijving bij proclamatie had aangekondigd. Dit verlies van grondgebied is door een zware stippellijn aangegeven, terwijl een kettinglijn langs Grevelingen, Krammer, Volkerak, Hollandsch Diep, Biesbosch, Merwede, Waal en Rijn het verlies aangeeft van de departementen Zeeland en Brabant en deelen van Maasland en Gelderland volgens de bepalingen van het traktaat van Parijs van 16 Maart 1810.

De begrenzing aan de oost- en zuidzijde van het koninkrijk is dezelfde gebleven als op het vorige kaartje. Alleen is het stuk voormalig kleefsch gebied rechts van den Rijn, sedert 1805 fransch geworden en daarna in 1808 aan het groothertogdom Berg van Murat toegevoegd, bij wiens optreden als koning van Napels zijn groothertogdom in naam aan den kroonprins van Holland kwam, maar het werd feitelijk toen reeds als fransch gebied geadministreerd. Het stuk bergsch gebied, waarvan hier sprake is, werd in 1810 van het groothertogdom losgemaakt en bij het „département de la Lippe" gevoegd.

Kaart 1*d* geeft den toestand van het voormalige nederlandsche gebied weer, in hoofdzaak naar de departementale indeeling van September 1810. Dat het krachtens het traktaat van 16 Maart van dat jaar reeds ingelijfde deel van het koninkrijk Holland toen slechts in twee departementen was verdeeld geworden, nl. dat van de „Bouches du Rhin" en dat van de „Deux Nèthes", tot welk laatste ook het voormalige Departement Zeeland werd gerekend, behoefde hier niet in kaart gebracht te worden, daar reeds bij dekreet van 15 Mei 1810 Zeeland al tot een afzonderlijk „département des Bouches de l'Escaut" werd gevormd. Wel werd nog in September van datzelfde jaar het arrondissement van Breda, d. i. het westelijk deel van Brabant aan het „département des deux Nèthes" onttrokken en bij het „département des Bouches du Rhin" gevoegd, waardoor het voormalige Staats-Brabant weer ongeveer één geheel werd, maar het dekreet, waarbij dit besloten werd, schijnt weer ingetrokken te zijn, zoodat tijdens de inlijving de toestand in het zuiden in hoofdzaak geweest is, als de kaart aangeeft. Waar hier getracht is den territorialen toestand van het vroegere nederlandsche gebied tijdens zijn incorporatie bij het Fransche keizerrijk weer te geven, dient opgemerkt te worden, dat het voormalige Staats-Limburg, waar Maastricht thans hoofdplaats was van het „département de la Meuse inférieure", met het oog op de grootte van het kaartje niet kon weergegeven worden.

In het oosten van ons vaderland is tijdens de drie jaren der inlijving de toestand ook gewijzigd geweest. Van Dec. 1810 tot April 1811 hebben de departementen „de l'Issel Supérieur, des bouches de l'Issel" en „de l'Ems occidental" elk vergrooting van gebied met stukken van het aangrenzende duitsche gebied tusschen Lippe, Eems en de voormalige Nederlandsche grens gehad, doch deze drie stukken zijn daarna vereenigd tot één „département de la Lippe". Uitbreiding van het fransche Keizerrijk met het gebied van Lübeck, Hamburg en Bremen, dat van de vorsten van Aremberg en Salm, met stukken van het koninkrijk Westfalen en het groothertogdom Berg, alsmede met Oldenburg was hier natuurlijk aan voorafgegaan.

Het eenige niet naar den letter fransche gebied, dat op het kaartje voorkomt, is een stuk van Berg, waarvan de voormalige kroonprins van Holland in naam groothertog was.

Kaart II geeft den toestand weer van het koninkrijk der Nederlanden in de jaren van de vereeniging met België. Alle gebeurtenissen van territorialen aard, sedert het herstel onzer onafhankelijkheid tot de scheiding van 1839 voorgevallen, hier in beeld weer te geven ging niet aan. Zoo is niet voorgesteld de toestand van Noord-Nederland in het begin van 1814, vóór nog de Grondwet van dat jaar tot stand was gekomen, toen de departementale indeeling uit den fransehen tijd nog bestond, al zijn de namen natuurlijk weer nederlandsch geworden; met dien verstande echter, dat het „département des Bouches de l'Escaut", het arrondissement Breda van het „département des deux Nèthes" en dat „des Bouches du Rhin" bij besluit van den Souvereinen Vorst van 15 December 1813 weer met de Nederlanden vereenigd zijn, doch zóó, dat het arrondissement van Breda thans deel uitmaakt van het departement van de Monden van den Rijn en het land tusschen Maas en Waal nu gevoegd is bij het departement van den Boven-IJsel.

De Grondwet van 1814 herstelt in hoofdzaak de oude provinciale indeeling uit den tijd der Republiek, doch aanvankelijk werden al de voormalige Generaliteitslanden tot één provincie Brabant gevormd. In hetzelfde jaar nog werd evenwel het voormalige Staats-Vlaanderen bij de provincie Zeeland gevoegd. Bij hetzelfde besluit tot wijziging van art. 54 dier Grondwet werd het noordwestelijke stuk van Brabant, dat eerst als vanouds weer bij Holland was gevoegd, daaraan ontnomen en aan de provincie Brabant toegewezen. Loevestein werd gerekend voortaan tot Gelderland te behooren, terwijl verder nog het land van Altena, met een deel van het land van Heusden, die nog hollandsch waren gebleven, in Februari van 1815 insgelijks aan Brabant werden toegevoegd. De vroegere enclaves in het n. o. van Brabant werden volgens de bewoordingen der Grondwet thans gerekend tot deze provincie te behooren.

De voormalige Generaliteitslanden Staats-Opper-Gelder en Staats-Limburg, die volgens art. 54 ook tot die provincie konden gerekend worden, schijnen toen nog de fransche indeeling behouden te hebben.

De indertijd in 1807 plaatsgevonden ruiling van Luiksgestel tegen Lommel was eveneens aanvankelijk weer teniet gedaan en eerst in 1818 is deze enclave van de provincie Antwerpen aan Noord-Brabant overgegaan. Passend in het stelsel van weder doen opleven van de oude toestanden was het herstel der pruisische enclaves in Gelderland, totdat deze bij het Weener traktaat van 31 Mei 1815 door den koning van Pruisen weer werden opgegeven. Dit alles, als van voorbijgaanden aard, werd op de kaart niet aangegeven. Voor Schokland is van den beginne af de tweeheerigheid opgegeven, zoodat dit sedert in zijn geheel tot Overijsel werd gerekend.

Wat de aanvoeging van België bij Nederland betreft, worde er hier op gewezen, dat art. 1 der geheime bepalingen van den eersten vrede van Parijs aan ons land toevoegde het gebied tusschen de zee, de grenzen van Frankrijk, die die van 1792 zouden zijn, en de Maas, terwijl volgens art. 4 de duitsche landen op den linkerrijnoever, die sedert 1792 met Frankrijk waren vereenigd, voor een deel ook tot vergrooting van Nederland zouden strekken. De acht artikelen van Londen van 21 Juli d. a. v. maakten deze vage gebiedsaanwijzing niet duidelijker. Eerst het bovengenoemd Weener traktaat van 31 Mei 1815 stelde met eenige afwijking van den toestand in 1792 de grenslijn tusschen Frankrijk en het koninkrijk der

Nederlanden vast en wel langs de lijn, die op de kaart voor een deel door de provinciën Henegouwen en Namen en door Luxemburg heen loopt. Bij datzelfde traktaat werden aan koning Willem I het groothertogdom Luxemburg (met uitzondering van het noordelijk deel) en onder zekere beperking, die in de Weener Congresacte van 9 Juni nader wordt omschreven, het hertogdom Bouillon afgestaan. De tweede parijsche vrede van 20 Nov. 1815 herstelde den toestand in het zuiden, zooals die in 1790 geweest was, waardoor een aanmerkelijk stuk fransch gebied nederlandsch werd en bij de provinciën Henegouwen en Namen en bij Luxemburg gevoegd. Deze nieuwe toestand is op de kaart weergegeven.

De toestand, zooals die geworden is door het scheidingstraktaat van 19 April 1839 is op de kaart voorgesteld door dwars door Limburg en Luxemburg een grenslijn van de kleur van die gewesten te teekenen. De juiste begrenzing tusschen de beide thans gescheiden koninkrijken is bij verschillende grenstraktaten van 1840 en 1843 nader geregeld.

De enclave van Luiksgestel is nu voor goed verdwenen, maar die van Baarle-Hertog bestaat nog voort. Holland komt op deze kaart nog ongesplitst voor, daar de scheiding in twee provinciën pas bij de grondwetsherziening van 1840 is vastgesteld. De grenzen tusschen de provinciën Holland en Utrecht zijn voorgesteld, zooals ze door de wijzigingen van 1819 en 1820 waren vereenvoudigd. In het oosten wordt het koninkrijk door gebied van Hannover en Pruisen, in het zuiden door dat van Frankrijk begrensd.

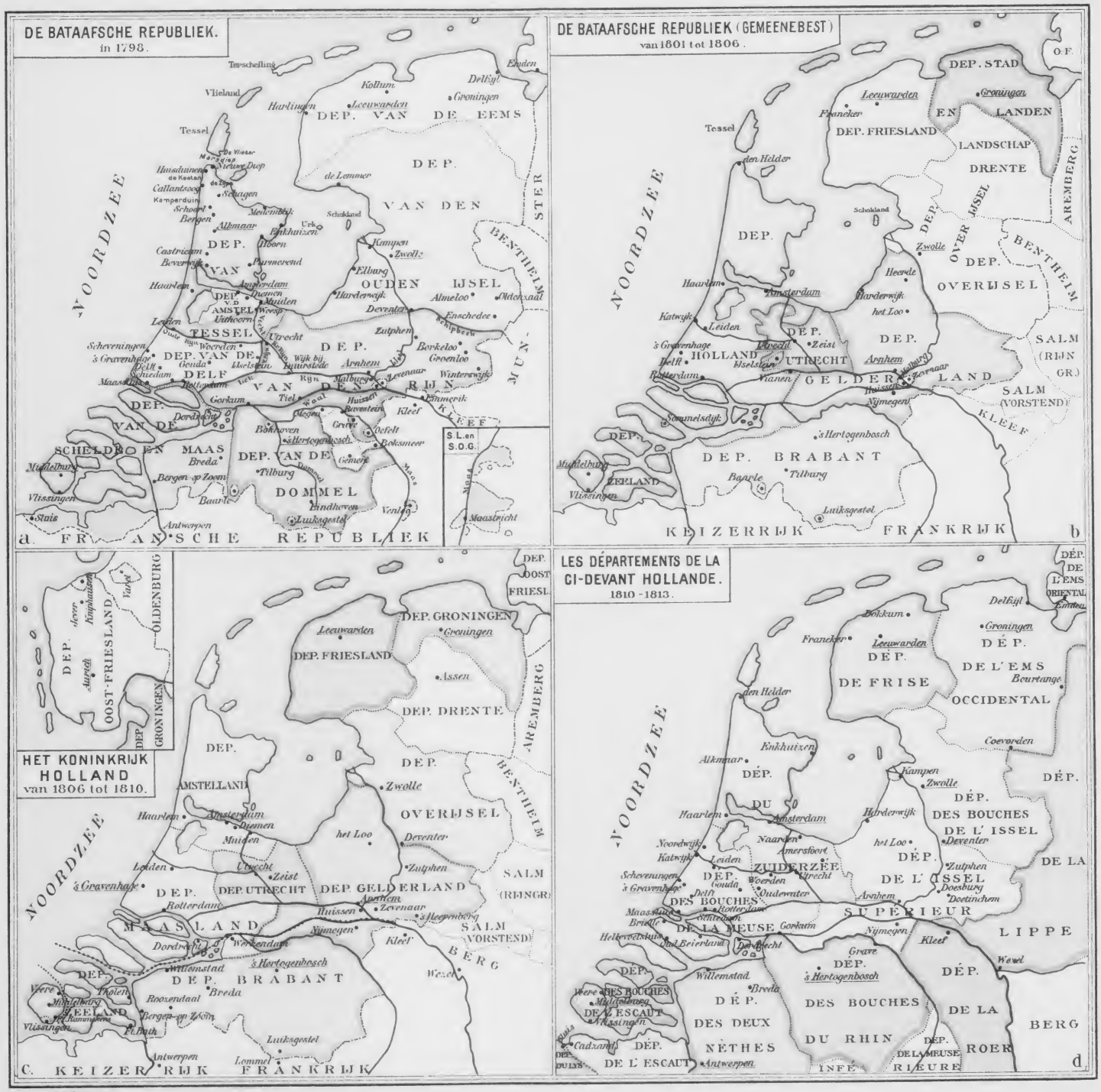

Leiden A.W. Sijthoff

Leiden A.W. Sijthoff.

COLUMBIA UNIVERSITY

949.2 B62 7

Blok

volk

Geschiedenis van het nederlandsche

TECHERT
CO.
NEW YORK

VOLUME 8

P. J. BLOK,

GESCHIEDENIS

VAN HET

NEDERLANDSCHE VOLK.

949.2 B62
8

Columbia University
in the City of New York

Library

Special Fund

Given anonymously

GESCHIEDENIS
VAN HET NEDERLANDSCHE VOLK
VIII.

GESCHIEDENIS

VAN HET

NEDERLANDSCHE VOLK

DOOR

P. J. BLOK.

ACHTSTE DEEL.

TE LEIDEN BIJ A. W. SIJTHOFF, 1908.

JAN 31 1908 Stedert. 2, 63

VOORREDE.

Met dit achtste deel is dan het werk, dat ik vóór 20 jaren mocht aanvangen, voltooid en leg ik de pen neder in de hoop, hoeveel gebreken mijn arbeid ook mogen aankleven — en ik weet maar al te goed, dat die dikwijls gebleven is beneden hetgeen ik mij in den beginne had voorgesteld, toen ik hem met jeugdige geestdrift aanvaardde — in de hoop, dat mijn boek de kennis der geschiedenis van ons volk eenigszins heeft vermeerderd. Ik zeg: heeft vermeerderd, maar ik hoop nog iets meer te hebben gedaan dan dit. Ik wil zeggen, dat mijn werk de resultaten van het tot-nogtoe verrichte, in tal van boeken en tijdschriften alom verspreide wetenschappelijk onderzoek op het gebied onzer volkshistorie, voor het eerst sedert vele jaren, in samenhang onder de oogen heeft willen brengen van allen, die in onze geschiedenis belang stellen.

Dat, en geen ander, was inderdaad het doel, dat ik mij vóór 20 jaren voor oogen stelde. Het was niet mijn voornemen een geheel nieuwe wijze van behandeling op onze geschiedenis toe te passen — er zijn er, die dit hebben gemeend op grond van verkeerde uitlegging mijner woorden op de eerste bladzijden van het eerste deel, die alleen ten doel hadden te wijzen op de noodzakelijkheid eener veelzijdige geschiedbeschouwing, zoo veelzijdig als het volksleven zelf in zijn ontwikkeling is. Het was niet mijn plan alles te zeggen wat er thans gezegd kon worden over de gebeurtenissen, die de geschiedenis van ons volk vormen — er zijn er, die mijn boek hier en daar uitvoeriger hadden gewenscht, gelijk er zijn, die het hier

415544

en daar beknopter hadden gewild. Het was evenmin mijn plan een in hoofdzaak economische geschiedenis te schrijven — er zijn er, die ten onrechte hebben gemeend, dat dit de bedoeling was van de woorden „sociale" geschiedenis en geschiedenis van „het volk", in genoemde bladzijden gebruikt. Het was eenvoudig mijn doel — de voorrede en inleiding van het eerste deel mogen het, zonder vooroordeel gelezen, getuigen — een samenhangend verhaal te geven van het gebeurde, kritisch gezift en gegrond op wat anderen vóór mij en ikzelf na hen als waar meenden te moeten beschouwen.

Daarmede hoop ik iets te hebben gedaan in het belang van mijn volk. Want het is noodig nu en dan stil te staan op den weg van het wetenschappelijk onderzoek der grootere en kleinere bijzonderheden om, den blik naar achteren wendend, zich en anderen rekenschap te geven van wat in onzen tijd daardoor bereikt werd, ten minste wat schijnt bereikt te zijn. Na mij, die bleef staan aan den drempel der twintigste eeuw, zullen anderen komen, die op hunne beurt en op hunne wijze zullen verrichten wat ik deed, en zoo zal de kennis van het gebeurde onder vallen en opstaan steeds toenemen in omvang en diepte, steeds een stap verder naderend tot het ideaal der „volledige geschiedkundige waarheid", dat wij allen in de verre verte meenen te onderkennen, welks schitterende glans ons allen tot zich trekt, al weten wij het nooit te zullen zien van aangezicht tot aangezicht.

Voordat ik mijn werk, waarvan ik met Gibbon zeggen mag, dat het „amused and exercised near twenty years of my life" overlever, zoo niet gelijk deze, sprekend over een nog weinig gekend onderwerp, aan de „curiosity" dan toch „to the candour of the public", zij het mij vooroorloofd een woord van hartgrondigen dank te uiten in de eerste plaats tot Hare Majesteit de Koningin, die mij met ten zeerste gewaardeerde vrijgevigheid toestond ook voor het eerste boek van dit deel, ter contrôle en ter aanvulling der mij van elders geworden gegevens, de schatten te gebruiken van Haar Huisarchief, dat thans onder leiding staat van mijn oud-ambtgenoot Krämer, die wel zoo goed was mij bij mijn onderzoek zijn vriendelijke hulp te verleenen. In de tweede plaats wensch ik een woord van hartelijken dank te richten tot Mr. W. H. de Beaufort voor de groote moeite, die hij, zoo geheel thuis in onze nieuwste geschiedenis,

„cujus pars magna fuit", zich wel heeft willen getroosten bij het nagaan der drukproeven voor het tweede boek van dit deel, waar hij thans den weerslag zijner zeer op prijs gestelde opmerkingen zal kunnen vinden. Een woord van dank tot allen, die mij op de een of andere wijze in mijn arbeid, voor dit deel zoo buitengewoon bezwaarlijk, hebben gesteund; vooral aan mijn trouwen vriend Dr. Bannier, die voor de kaart ook achter dit deel zorgde en mij daarmede zeer aan zich verplichtte, en aan mijn dochter, die het register met vaardige hand bewerkte, opvolgster van haar, die deze taak voor de eerste deelen op zich nam en met mij tot het laatst toe het lief en leed van dezen levensarbeid heeft gedeeld — dien levensarbeid, bij welks einde ik iets gevoel van de „sober melancholy", door Gibbon gevoeld bij het einde zijner taak aan zijn Decline and Fall of the Roman Empire, iets als „everlasting leave taken of an old and agreeable companion", een droevige ondervinding, die niemand onzer, helaas, gespaard wordt en die zich telkens en telkens weder herhaalt naar gelang men voortschrijdt op de levensbaan.

Leiden, 25 November 1907. P. J. BLOK.

INHOUD.

BOEK XIII.

HET KONINKRIJK DER NEDERLANDEN.

(1830—1848).

Blz.

VOORREDE.

HOOFDSTUK I. HET EINDE DER REGEERING VAN KONING WILLEM I . 3

HOOFDSTUK II. DE EERSTE JAREN VAN KONING WILLEM II 40

HOOFDSTUK III. DE GRONDWETSHERZIENING VAN 1848. 72

BOEK XIV.

DE NIEUWE TIJD.

HOOFDSTUK I. DE BEVESTIGING DER NIEUWE STAATSINSTELLINGEN . 113

HOOFDSTUK II. BEVREDIGING EN NIEUWE STAATKUNDIGE TWEESPALT. 141

HOOFDSTUK III. THORBECKE'S LAATSTE JAREN 169

HOOFDSTUK IV. NEDERLAND OMSTREEKS 1870 205

HOOFDSTUK V. DE STAATKUNDIGE TOESTAND NA THORBECKE'S DOOD . 224

HOOFDSTUK VI. DE GRONDWETSHERZIENING VAN 1887. 253

SLOTHOOFDSTUK. 272

REGISTER. 323

BIJ DE KAART.

BOEK XIII.

HET KONINKRIJK DER NEDERLANDEN

(1830–1848).

HOOFDSTUK I.

HET EINDE DER REGEERING VAN KONING WILLEM I.

Zoo was dan het pleit na jaren van strijd en woeling voorgoed beslecht en het koninkrijk der Nederlanden, losgemaakt van België, ontheven van den last, door Europa in 1815 aan zijn „schildwacht" tegenover Frankrijk opgelegd, kon wederom zijn eigen weg gaan, thans weder in de richting der oude Republiek als welker voortzetting in monarchalen vorm het in November 1813 de onafhankelijkheid had herkregen. De rol, die het voortaan had te spelen, zou bescheidener zijn maar tevens gelegenheid geven om land en volk volgens eigen wenschen en eigen behoeften te ontwikkelen.

Diep teleurgesteld in zijn verwachtingen van de toekomst, in de van der jeugd af gekoesterde idealen, die hij in 1815 gehoopt had in afzienbaren tijd verwezenlijkt te zien, had koning Willem het vijfentwintig-jarig bestaan der onafhankelijkheid niet willen vieren, al kon de gedenkdag niet geheel ongemerkt voorbijgaan. Ook in zijn huiselijk leven was hij zwaar getroffen door den dood (12 Oct. 1837) zijner zachtzinnige en begaafde gemalin, de door de gansche natie hooggeëerde „landsmoeder" Wilhelmina, die, bescheiden en teruggetrokken, nooit een overwegende rol had gespeeld maar als vrouw en moeder de algemeene sympathie had genoten en zeer gemist werd [1]). Mismoedig zag hij het aan, hoe ook in het Noorden, onder den indruk niet het minst van de zware lasten der laatste jaren en van de heerschende onzekerheid omtrent de toekomst des lands, de ontevredenheid was toegenomen, hoe men ook daar tegenzin begon te krijgen in het hem dierbare landsvaderlijke persoonlijke gouvernement en steeds luider riep om hervorming en verbetering, om een nieuwen koers. Die mismoedigheid nam zeer toe [2]), toen

---

[1]) De Bosch Kemper, dl. II, blz. 463.

[2]) Ibid. dl. III, blz. 50 vlg., Letterk. Aant. blz. 42 vlg.

ook zijn veeljarige vriend, de graaf Van Reede, zijn vertrouwde opperkamerheer, hem ontviel en de gezellige omgang aan het eenvoudige Hof, waaraan de huiselijke Koning behoefte had, plaats maakte voor kleine kabalen en onderlinge twisten in zijn onmiddellijke omgeving, vooral wegens zijn weldra onmiskenbare voorkeur voor een der hofdames, gravin Henriette d'Oultremont. In den zomer van 1839 vroeg hij de 47-jarige gravin, die, kleindochter van admiraal Hartsinck, een Belgische en Roomsch was, ten huwelijk, wat in en buiten den hof kring veel opzien baarde en ook bij Van Maanen, Van Doorn, Van der Duyn en andere ministers en oude dienaren des Konings tot ernstige bedenking aanleiding gaf, niet het minst bij den Prins van Oranje. Het voornemen des Konings bleef geen geheim en de ontslagen luitenant van het indische leger Van Andringa de Kempenaer, van wien men wist, dat hij met den Prins van Oranje in nauwe betrekking stond, maakte daarvan gebruik om met den veilen journalist Meeter, redacteur van het groninger schendblaadje De Tolk der Vrijheid [1]), een lasterveldtocht in de pers op touw te zetten, waarin de geheele zaak op schandelijke wijze werd voorgesteld. De ongunstige indruk van een en ander, door bladen als de toen zeer scherp geredigeerde Arnhemsche Courant gereedelijk aangezet wegens de „te groote populariteit" des Konings, waarin zij een groot gevaar zagen voor den staat, verspreidde zich snel door het geheele land. De ergernis over het aanstaande huwelijk des Konings met een Roomsche Belgische werd zoo groot, dat men hem onverholen zelfs op straat blijken van minachting en tegenzin gaf en er openlijk gesproken werd over de wenschelijkheid van zijn aftreden ten gunste van zijn populairen oudsten zoon. Tegen het einde des jaars [2]) nam de vijandige stemming zeer toe en zelfs gematigde bladen als het Handelsblad betuigden hunne droefheid over 's Konings voornemen; een commissie van amsterdamsche predikanten kwam hem „bescheiden doch dringend" de zaak „afmanen". Eerst in Maart 1840 besloot de Koning toe te geven en verklaarde van het huwelijk af te zien, wat bij velen groote vreugde, bij anderen, teleurgesteld in hunne verwachting van 's Konings aftreden, nieuwe ergernis en spot verwekte.

[1]) Vgl. daarover en over den redacteur: Sautijn Kluit in Nederl. Spect. 1877. blz. 21 vlg.

[2]) Kemper, dl. III, blz. 140, Aant. blz. 55 vlg.; Bosscha, Leven van Willem II, blz. 606 vlg

Belangrijker dan dit kabaal maar daarvan niet geheel af te scheiden, was de loop der zaken omtrent de met steeds grooter aandrang gewenschte grondwetsherziening.

Die kwestie was sedert het najaar van 1830 [1]) ten gevolge van de gebeurtenissen in België geheel op den achtergrond geraakt. De toen ingestelde commissie voor de grondwetsherziening had hare taak niet kunnen vervullen ten gevolge van de zich snel wijzigende verhouding tot België. Maar de wenschelijkheid eener herziening was wel erkend gebleven, ook in den boezem der regeering; de minister van buitenlandsche zaken Verstolk van Soelen had den 20sten Januari 1831 namens haar wijzigingen in de Grondwet aangekondigd en daarbij niet alleen gedoeld op formeele wijzigingen, noodig door de scheiding van België, die toen reeds een voldongen feit mocht heeten, maar ook op andere, zelfs in de richting van ministerieele verantwoordelijkheid en „enkele andere" punten [2]). De rechtsgeleerde Jonas Daniel Meyer had reeds in September een ontwerp aangeboden, door den kabinetssecretaris Groen van Prinsterer in een uitvoerige memorie bestreden; Van Hogendorp had in zijne brochure „De Vrede" (Nov. 1830) ministerieele verantwoordelijkheid, kamerontbinding en rechtstreeksche verkiezingen verlangd. In de Tweede Kamer had ook Van Nes toen duidelijk gesproken van een „ruime" grondwetsherziening, waarbij rechtstreeksche verkiezingen en ministerieele verantwoordelijkheid dienden ingevoerd te worden, ofschoon de groote meerderheid der leden zich blijkbaar met de eerste weinig ingenomen betoonde en, wat het laatste betrof, zich ook niet dan met grooten schroom in deze richting bewoog [3]). Eenige dagen later (30 Januari 1831) was dan ook een nieuwe commissie voor grondwetsherziening benoemd van vijf leden: Van Pabst van Bingerden, Van Lynden van Hemmen, Borret, De Jonge van Campens Nieuwland en Cats, allen bekend als zeer conservatief en weinig geneigd tot ingrijpende wijziging in het staatsbestuur [4]).

De commissie was reeds 28 Mei gereed met haar rapport [5]), waarin zij enkele bepaald noodige wijzigingen aanried en ten opzichte van

[1]) Vgl. dl. VII, blz. 451.

[2]) De Bosch Kemper, dl. I, blz. 108.

[3]) Ibid. blz. 112 vlg., Aant. blz. 113.

[4]) Ibid. Aant. blz. 132.

[5]) Ibid. Aant. blz. 133 vlg.

de ministerieele verantwoordelijkheid deze geheel als een strafrechtelijke wenschte met invoering van het recht des Konings tot ontbinding der Tweede Kamer, terwijl zij op verschillende andere punten haar advies gaf maar van rechtstreeksche verkiezingen „door min oordeelkundige kiezers" niet weten wilde. Maar de omstandigheden waren er toen niet naar — het was kort voor den Tiendaagschen Veldtocht — om dergelijke zaken ter hand te nemen en met name Van Maanen was niet voor grondwetsherziening in het algemeen. Toch werd de zaak niet geheel uit het oog verloren. Telkens kwam de liberale pers erop terug; maar en eene den Koning aangeboden memorie van den leidschen hoogleeraar Van Assen, waarin terugkeer tot de Grondwet van 1814 werd aanbevolen, gaf Van Maanen (31 Januari 1832) aanleiding tot een scherp advies, waarin hij alle verandering afried als aantastend den grondslag van het staatsgebouw en alleen van de zeer noodzakelijke wijzigingen wilde hooren. Een tweede advies van zijn hand (29 Aug. 1832) ried met nadruk aan „zelfs geen proeve te nemen waarbij zooveel op het spel zoude worden gezet" en gelegenheid zou worden gegeven om het volk in beweging te brengen door „slechte voorbeelden, het vergift van volkssouvereiniteit en van andere verderfelijke leeringen", die alleen gevaarlijke „smetstof" onder de natie zouden verspreiden [1]).

De regeering liet dus de zaak rusten, ofschoon telkens èn in de liberale pers èn ook in de Tweede Kamer de wensch naar grondwetsherziening op den voorgrond werd gebracht, zoodat zij nooit geheel van den staatkundigen horizon verdween. Nu eindelijk de belgische zaak tot een einde gebracht was, moest zij weder een onderwerp van ernstige gedachtenwisseling worden, ook omdat velen alleen in haar het redmiddel zagen ook voor de geldmiddelen des lands en omdat de nadeelen van het totnogtoe gehuldigde regeeringsstelsel, uitvloeisel van de Grondwet, meer en meer in het oog vielen [2]).

Dat regeeringstelsel hing op financieel gebied ten nauwste samen met de wijze, waarop in Indië de zaken geleid werden.

Nog altijd overheerschte het denkbeeld, dat de koloniën alleen bestemd waren om aan het moederland tastbare voordeelen te verschaffen.

[1]) Papieren Van Maanen (Rijksarchief), N°. 185.
[2]) Vgl. dl. VII, blz. 498.

Onder het halfslachtig beheer van Van der Capellen [1]), ten deele het oude stelsel der Compagnie toegedaan, ten deele het nieuwere van Elout en Muntinghe volgend [2]), was dit slechts zeer weinig gelukt vooral ten gevolge van zijne maatregelen tegen de exploitatie van Java door Europeanen en zijn bedekte pogingen om het oude monopoliestelsel weder in eere te brengen.

De korte werkzaamheid van zijn opvolger, Du Bus de Ghisignies, thans wederom in de richting, die reeds Dirk van Hogendorp had aangewezen en die door Raffles en door Elout, thans minister van koloniën, was ingeslagen, kon de nadeelen van Van der Capellen's beheer niet wegnemen, te minder omdat de Java-oorlog alle krachten van het bewind eischte en groote uitgaven medebracht. Bezuiniging in bestuurszaken, bescherming van de nederlandsche nijverheid, begunstiging der pas opgerichte Handelmaatschappij beletten de ontwikkeling van de vrije cultures, al werden de belemmeringen, door Van der Capellen daaraan in den weg gelegd, ten deele weder opgeheven. Ofschoon Du Bus vele verbeteringen voorsloeg en de cultures op allerlei wijze trachtte te bevorderen, kon hij, zelfs met steun van Elout, 's Konings weerzin tegen vrijen arbeid en vrijen handel niet overwinnen [3]).

De scheiding van België had den bodem ingeslagen aan het geliefkoosde plan des Konings om de nederlandsche nijverheid, in dat deel des rijks zoo krachtig ontwikkeld, tegelijk met den handel te doen bloeien; alleen de nog zwakke twentsche katoennijverheid scheen eenigszins in staat om op den ingeslagen weg op den duur tot verdere ontwikkeling te komen. Ook de Nederlandsche Handelmaatschappij, die in weerwil van de haar door de regeering verleende bescherming tijdens den Java-oorlog allesbehalve voordeelige zaken had gedaan [4]), kreeg door de onmiddellijk daarop gevolgde afscheiding een nieuwen slag, die zelfs haar ondergang ten gevolge had kunnen hebben, wanneer niet krachtige voorzieningen werden getroffen om haar in staat te stellen de zware concurrentie met den engelschen handel vol te houden; de engelsche nijverheid steeg juist in deze

[1]) Vgl. Dl. VII, blz. 388 vlg.
[2]) Vgl. Veth, Java, dl. II, blz. 341 vlg.
[3]) Veth l.l. blz. 405.
[4]) De Nederl. Handelmaatschappij in verband met onzen O. I. handel (Zalt-Bommel, 1853). De aandeelen stonden laag en de Koning had de dividenden in de eerste twee jaren zelf te betalen.

jaren met krachtigen vleugelslag omhoog en voedde den engelschen zeehandel ook naar onze Indiën op voor onzen eigen handel hoogst bedenkelijke wijze.

In deze omstandigheden vond een veelomvattend plan van den genialen generaal Van den Bosch een vruchtbaren bodem. Van 1795 tot 1808 had hij als militair in Indië een eervolle baan doorloopen en zich onderscheiden door zijn energie bij de voorbereiding der verdediging van Java tegen de Engelschen, totdat Daendels hem op zijn verzoek ontslagen had. Sedert had hij veel over de indische zaken gedacht, vooral in verband met de nieuwe denkbeelden over staathuishoudkunde en statistiek, welke wetenschappen in opkomst hij wel als dilettant maar met zijne gewone energie had bestudeerd. In zijn boek over de „Nederlandsche bezittingen in Azië, America en Africa" [1]) had hij tegenover Daendels, Raffles en Muntinghe gepleit voor terugkeer in gewijzigden vorm tot de oude beginselen der O.-I.-Compagnie overeenkomstig den aard en de historische ontwikkeling van den Javaan zelven, die „op zijne eigene wijze gelukkig gemaakt" moest worden en niet volgens moderne europeesche begrippen. Hij wenschte toen reeds de krachtige handhaving eener op billijke wijze bestuurde „geforceerde cultuur" als voordeelig voor moederland en koloniën en overeenkomstig de gewoonten van den Javaan, die zich daarbij van oudsher „niet ongelukkig" gevoelde, terwijl de nieuwe „theoretische stelsels" dezen vreemd waren en weerzin inboezemden. Wel toonde hij zich later van Elout's denkbeelden niet zoo afkeerig maar de de inzichten des Konings en diens wensch naar dadelijke voordeelen uit de koloniën brachten hem meer en meer terug tot het dwangstelsel, door de oude Compagnie op Java toegepast. Als commissaris-generaal voor West-Indië had hij in Suriname van April tot Augustus 1828 het bestuur gereorganiseerd, handel en industrie opnieuw geregeld en met name den treurigen toestand der slaven aanzienlijk verbeterd. Bij zijn terugkomst werd hem een juist ontvangen belangrijke memorie van den commissaris-generaal te Batavia, Du Bus, ter beoordeeling voorgelegd, waarin deze op grond van een uitvoerig rapport van Willem van Hogendorp, den oudsten zoon van Gijsbert Karel, bevordering van europeesche kolonisatie aanbeval ten einde door europeesch

[1]) 2 dl., 's-Gravenh. 1818.

kapitaal en vrije cultuur den kwijnenden toestand der nog altijd door den Java-oorlog zeer geteisterde kolonie op te heffen. Ofschoon aanvankelijk niet tegen het nemen van een proef met dit moderne stelsel, ontwikkelde hij daartegen ernstige bezwaren, die zooveel indruk maakten, dat de reeds dadelijk met Du Bus' plannen weinig ingenomen Koning hem (26 Oct. 1828) tot gouverneur-generaal van Nederlandsch-Indië aanstelde. In een uitvoerige memorie (6 Maart 1829) ontwikkelde hij nu een geheel ander stelsel overeenkomstig de vroeger reeds in zijn boek aangewezen beginselen; hij beval uitbreiding aan der reeds in de dagen der Compagnie in de Preangerregentschappen bestaande gedwongen cultuur over geheel Java en wel zoo, dat de Javaan een deel ($^1/_5$ van den oogst, 66 dagen arbeid vertegenwoordigend) van de opbrengst van zijn grond als schatting aan den souverein zou overlaten, terwijl de Handelmaatschappij dan als tusschenpersoon voor overbrenging en verkoop der produkten in Europa zou kunnen optreden [1]). De minister van koloniën Elout, de nieuwere denkbeelden zeer toegedaan, verklaarde zich tegen deze voorstellen, die terugkeer tot het oude dwangstelsel tegenover den Javaan beteekenden; maar de Koning, gewonnen door de hoop om zijn geliefkoosde plannen omtrent het verband tusschen nederlandsche en indische handel en nijverheid eindelijk verwezenlijkt te zien en door de voorspiegelingen van Van den Bosch omtrent de te maken winsten, offerde den minister, die zoolang de koloniale zaken had geleid, op en stelde den 1sten Januari 1830 den Belg Van Gobbelschroy tot minister van koloniën, nijverheid en waterstaat aan; Van den Bosch zou als gouverneur-generaal onder dezen de vrije hand hebben voor de verwezenlijking zijner plannen.

Zoo kwam deze nog in Januari 1830 in Indië aan met het vaste voornemen om zijn denkbeelden onverwijld uit te voeren. Hij vond er den Java-oorlog nog niet geëindigd maar toch ten einde loopend. Het door generaal De Kock ontwikkelde stelsel van bedwinging des vijands door oprichting van meer dan 160 bentings, die dezen met de in het bezwaarlijke bergland onvermoeid rondtrekkende mobiele kolonnes meer en meer in het nauw brachten, had eindelijk succes gehad en reeds in 1829 kon de uit Nederland gezonden expeditionnaire macht terugkeeren, met verlies trouwens van $^2/_3$ harer

[1]) Pierson, Koloniale Politiek, blz. 79 vlg.

getalsterkte sedert hare komst in Indië. In het najaar van 1829 onderwierpen zich Dipo Negoro's grijze medestander Mangkoe Boemi en de dappere Sentot; in Maart 1830 kreeg De Kock te Magelang eindelijk ook den onophoudelijk achtervolgden Dipo Negoro zelf in handen, die zich schijnbaar tegen zijn zin en na herhaalde pogingen om alsnog als hoofd van den Islam op Java erkend te worden, gevangen liet nemen [1]) met de 1700 volgelingen, die hij nog bij zich had. Hij werd dadelijk naar Menado, later naar Makassar overgevoerd, waar hij in 1855 stierf.

Thans kon Van den Bosch overgaan tot de invoering van zijn „cultuurstelsel". Het geschiedde niet zonder hevig verzet van mannen als het lid van den Raad van Indië Merkus, die aan de denkbeelden van Muntinghe en Elout gehecht was maar ten slotte toch zijn ontslag niet nam. Van den Bosch breidde aanstonds de indigocultuur in de Preanger en Cheribon uit en organiseerde de suikercultuur over geheel Java, beide onder krachtig verzet van velen, niet het minst tegen de voordeelen („cultuurprocenten"), die de europeesche ambtenaren en de inlandsche regenten bij de opbrengst der cultures moesten „interesseeren" en zonder twijfel tot grove misbruiken en knevelarijen moesten leiden. De gedwongen cultuur van de van ouds aangeplante koffie, van thee en tabak, reeds tijdens Du Bus van belang, van kaneel, cochenille en peper werd thans met kracht doorgezet onder voortdurend verzet van Merkus en de zijnen, die niet ophielden op de nadeelen van het stelsel te wijzen. Zoo ging Van den Bosch vol energie voort met de uitvoering zijner denkbeelden maar het verzet van Merkus en diens talrijke medestanders onder de ambtenaren benevens het aangrijpende klimaat deden hem reeds spoedig naar terugkeer verlangen, mits zijn opvolger zijn stelsel verder zou kunnen uitwerken. Als commissaris-generaal optredend volgens de hem door den Koning verstrekte volmacht, wist hij den tegenstand in den Raad van Indië te breidelen; in den bekwamen J. C. Baud, uit Nederland als vice-president van dien Raad gezonden, vond hij een gewillig medewerker, weldra geheel ingewijd in zijne plannen en denkbeelden, die vooral ten doel hadden om „remises" uit Indië naar het moederland te doen vloeien ten einde de regeering aldaar in staat te stellen over vol-

[1]) Vgl. over deze gevangenneming: Kielstra in Tijdspiegel 1898, dl. I, blz. 83 vlg.

doende middelen te beschikken zonder telkens de hulp der Staten-Generaal op financieel gebied te behoeven. Bij zijn terugkeer naar het vaderland in Januari 1834 kon hij zijn stelsel in Indië als gevestigd beschouwen en het beheer aan Baud overlaten, vooral daar diens bevoegdheid tegenover het departement van koloniën zeer beperkt was. Het stelsel had wel nog niet de reusachtige voordeelen opgeleverd, die er reeds dadelijk van verwacht werden, maar reeds op het einde van het eerste jaar kon 3 millioen als winst worden overgezonden en in 1832 zeide Baud eerst 8, daarna 12 mill. toe; als normaal cijfer werd in 1834 dat van 10 millioen door Van den Bosch vastgesteld [1]). Wel bleven aan het stelsel ernstige bezwaren kleven en klaagde men herhaaldelijk over slechte ambtenaren, gebrek aan kennis van de toestanden in de verschillende residentiën, knevelarijen van regenten en europeesche ambtenaren, uitzuiging van den eenvoudig als productiemachine behandelden Javaan, die werd geschat naar „geldswaarde per ziel", maar Van den Bosch, bij zijn terugkomst in Nederland minister van koloniën geworden, dreef voortdurend den zeer afhankelijken gouverneur-generaal aan tot hooger remises, in 1836 zelfs gestegen tot een bedrag van 18 mill., al betuigde de gouverneur-generaal een jaar vroeger, dat reeds het „normale cijfer" met moeite te bereiken zou zijn.

De ambtenaren, door persoonlijke voordeelen gelokt, trachtten, met hulp van de eveneens bij hooge opbrengsten belang hebbende regenten, die opbrengsten zoo hoog mogelijk op te voeren en de prijzen voor het produkt en den arbeid zoo laag mogelijk te stellen; de beste landerijen in de dessa's werden voor de gedwongen cultuur in beslag genomen; de macht der regenten-familiën nam hand over hand toe en de willekeur was dikwijls schrikbarend; de onwillige dorpelingen werden met lijfstraffen en bedreigingen tot den arbeid gedwongen, verre boven het oorspronkelijk bedoelde aantal dagen en tot ongelijk veel meer dan het genoemde $^1/_5$ voor gouvernementscultuur bestemde werk; en wat het dagloon voor den arbeid betrof, daarop leed de javaansche bevolking zware korting, niet het minst door de betaling in minderwaardig kopergeld; waar

[1]) Van Deventer, Bijdragen tot de kennis van het landelijk stelsel op Java, dl. II, blz. 608 vlg.

particuliere industrie bij uitzondering werd toegelaten, zorgde het gouvernement, dat het van de concurrentie geen last zou hebben. Geen rechten werden geëerbiedigd, waar het belang der cultures sprak: de staat, koopman en industrieel tevens, was onverbiddelijk. Zoo ontstond een hatelijk dwangstelsel, waarbij de europeesche ambtenaren en de inlandsche hoofden gezamenlijk welvoeren en de cultures groote voordeelen aan het gouvernement opleverden maar de arme Javaan, nauwelijks meer grond overhoudend om zijn rijst te teelen, op den duur gruwelijk werd uitgemergeld zoo goed als zijn grond.

Daarbij kwam reeds spoedig de behoefte der regeering aan voorschotten van de Handelmaatschappij, die daarom moest ontzien worden en zich op hare beurt steeds grooter voordeelen uit den handel in en den overvoer van de produkten wist te bedingen. Door de regeering beschermd en bevoordeeld, beleefde zij dan ook jaren van grove winst en had ten slotte den financieelen toestand der regeering zoo goed als geheel in hare macht [1]). Onder den opvolger van Baud, den volgzamen generaal De Eerens (1836), werd de verhouding steeds bedenkelijker, daar met het voortduren van den statusquo tegenover België de regeering in het moederland steeds meer geld noodig had, op steeds hooger remises aandrong en steeds hooger bedragen van de Handelmaatschappij leende of op grond van de vermoedelijke opbrengst der cultures ook bij anderen opnam, terwijl den gouverneur-generaal te Batavia door den energieken minister in Den Haag slechts zeer weinig vrijheid van handelen werd gelaten en de pers van het cultuurstelsel steeds forscher werd aangezet.

Zoo gelukte het Van den Bosch werkelijk den Koning tevreden te stellen en aan de regeering van het moederland enorme voordeelen uit de koloniën te bezorgen, terwijl de bloei der Handelmaatschappij tevens groote winsten verzekerde aan de aandeelhouders, onder wie de Koning een zeer aanzienlijke plaats innam — een toestand, die niet kon nalaten allengs in het land zelf ernstige bedenking te wekken, ook al werd met zorg door de regeering de ware omvang der voordeelen en der transacties met de Handelmaatschappij voor de Staten-Generaal en voor het publiek verborgen,

[1]) Tydeman, De Nederlandsche Handelmaatschappij, blz. 272 vlg.

zoodat alleen zeer enkele ingewijden ongeveer met den stand der zaken vertrouwd waren. Ook thans nog schijnt het niet mogelijk geheel na te gaan wat in die jaren als winst uit Indië naar het moederland vloeide of wat van de Handelmaatschappij is opgenomen. Het is echter zeker, dat van 1836 tot 1838 door de regeering een schuld van 238 millioen „ten laste der overzeesche bezittingen" is aangegaan, welke schuld in 1839 met nog 56 mill. vermeerderd zou geworden zijn, als de minister Van den Bosch zijn plan ten volle had kunnen doorzetten [1]).

De Staten-Generaal zagen eindelijk de noodzakelijkheid van krachtigen aandrang op verbetering in en het werd in veler oog steeds duidelijker, dat, al wist men het juiste niet van deze verhoudingen, er gebroken moest worden met het oude regeeringsstelsel, dat tot zoo ernstige misbruiken had geleid. Grondwetsherziening werd steeds meer de leus van allen, die de onhoudbaarheid van den toestand inzagen.

De ongunstige financieele toestand des lands was thans voor niemand een geheim meer, al kende niemand den waren omvang van de zaak, en de minister van financiën Beelaerts, steeds meer in het nauw gebracht, zag, toen de Handelmaatschappij zelve, verontrust over den omvang der geldelijke transacties, eindelijk weigerde langer geld aan den Staat voor te schieten, geen kans om de rente der staatsschuld te betalen. Eene commissie onder leiding van den handigen minister van staat Van Gennep werd (7 Mei 1839) ingesteld om den blijkbaar verwarden financieelen toestand, waarvan de voorstanders der grondwetsherziening bij de begrootingen herhaaldelijk reeds een nog bescheiden gebruik gemaakt hadden om bij de regeering op tegemoetkoming aan hunne wenschen aan te dringen, na te gaan en voorstellen tot verbetering te doen. Die verbeteringen waren het onderwerp van een advies [2]), dat Van Maanen in het voorjaar van 1839 uitbracht en waarbij hij weder als zijne meening te kennen gaf, dat de Grondwet „als zoodanig gaaf en ongerept bewaard" blijven moest, als zijnde „de steun en de grondslag van ons staatsgebouw"; alleen in zooverre achtte hij verandering noodig „als zij praktikaal of daadwerkelijk ten gevolge der belgische

[1]) Van Deventer, Bijdragen, dl. III, blz. 42/3.
[2]) Papieren Van Maanen (Rijksarchief), N°. 188.

gebeurtenissen niet meer kan worden nageleefd". Bij de mededeelingen over de schikkingen met den Duitschen Bond over Limburg en Luxemburg in Juli 1839 betuigde de regeering, die in ieder geval op die schikkingen meende te moeten wachten, in verband met de vraag, of Limburg als eene provincie des rijks moest [1]) worden aangemerkt, en door den financieelen toestand gedwongen, echter hare geneigdheid om met de Tweede Kamer „in overleg te treden omtrent de vereischte wijzigingen in de Grondwet". Deze mededeeling maakte werkelijk grooten indruk.

Eenige dagen later gaf een vurig liberaal, mr. Dirk Donker Curtius, redacteur der Arnhemsche Courant, zijn geruchtmakende brochure „Orde" uit, waarin hij scherp de regeering aanviel en niet minder de Grondwet, die hij wilde vervangen zien door „eene geheel nieuwe grondwet", door den Koning voor te stellen en te beoordeelen door nieuwgekozen afgevaardigden van stad en land, want de bestaande wet leverde, meende hij, „noodwendig" eene „regeering der middelmatigen bij een kundig vorst, der dommen bij een onkundig vorst, der intriganten bij een zwak vorst". Hij wenschte algemeene belangstelling te wekken voor de zaak, opdat men later zou getuigen: „zij handhaafden de orde en wisten de vrijheid door goede instellingen te bevestigen", terwijl anders het oordeel van het nageslacht zou luiden: „stilstand en zelfs teruggang waren hunne leus, in plaats van ontwikkeling en vooruitgang". Eene herziening zou de orde waarborgen, schreef hij verder, wanneer de drukpers werkelijk vrij bleef en de afgevaardigden alleen stemden volgens hun mandaat en niet, zooals thans dikwijls, „om gunst of voordeel", wanneer eindelijk de verkiezingen „onmiddellijk" zouden zijn.

Er verschenen nu spoedig ook andere artikelen en brochures, waaronder een, met den titel „Wanorde", zijn „revolutionnair" optreden gispte. Donker Curtius, die in de Arnhemsche Courant natuurlijk zeer geprezen was, antwoordde met een nieuwe brochure, waarin hij de bevoegdheid van de thans overgebleven helft der Staten-Generaal ontkende Gevers Deynoot gaf eene beschouwing over de vroegere staatsregelingen in verband met de bestaande Grondwet, zich ook, maar in gematigder termen verklarend voor „rechtstreeksche verkiezingen",

[1]) Ibid. Advies van den ministeraad dd. 10 Juni (Papieren Van Maanen, Rijksarchief).

die daarentegen door het conservatieve Kamerlid Corver Hooft voor een volk als het onze even „ondienstig" werden gekeurd, als een verantwoordelijk ministerie of ontbindbare Kamers, terwijl hij een sterke monarchale regeering met contrôle van uitgaven en middelen door de volksvertegenwoordiging voor de beste hield.

Het belangrijkste der geschriften van dezen aard was zeker de „Aanteekening op de Grondwet" (Sept. 1839) van den leidschen hoogleeraar Thorbecke, die de op zijne colleges ontwikkelde denkbeelden hiermede algemeen bekend maakte door vergelijking der bestaande wet met de vroegere en de rechtstreeksche verkiezingen als „schoonen schijn" afkeurde; zijn uitvoerige, wat schoolsch voorgedragen opmerkingen lieten niet na in wijden kring belangstelling voor het onderwerp te wekken en de algemeene aandacht op zijn persoon te vestigen, al vonden vele liberalen zijne denkbeelden nog te conservatief en ging hij den conservatieven aan de andere zijde veel te ver [1]). De voornaamste couranten, de zeer vrijzinnige Arnhemsche, het gematigde Handelsblad, de conservatieve Avondbode, het ministerieele Journal de la Haye lieten zich over een en ander in verschillenden zin hooren en verspreidden hunne gevoelens onder de ontwikkelde burgerij, die met steeds meer belangstelling daarvan kennis nam.

Ook de regeering wijdde aan deze denkbeelden ernstige aandacht maar zij, nog altijd bestaande uit de conservatiefgezinde oude dienaren des Konings: Van Maanen, Verstolk van Soelen, De Kock, thans minister van binnenlandsche zaken, Van den Bosch, Beelaerts Van Blokland en Van Doorn van Westcapelle, bleek aanvankelijk niet gezind om eene ruime herziening aan te bevelen.

Voorzoover de Koning naar de meening van anderen placht te luisteren, hadden op het gebied der binnenlandsche zaken, behalve de minister voor dat departement Van Maanen, en sedert 1836 de staatssecretaris Van Doorn van Westcapelle, in die laatste hoedanigheid ook secretaris van den ministerraad, als deze bijeengeroepen werd, den meesten invloed op hem. Maar deze beide ministers waren uitermate conservatief en monarchaal gezind en gevoelden niets voor eenigszins ingrijpende grondwetswijziging. De ministerraad bood den 5den September 1839 den Koning een zestal ontwerpen aan, geheel

[1]) De Bosch Kemper, dl. III, blz. 43 vlg.

in den geest van het 10 Juni door hem goedgekeurde advies van Van Maanen, die de functiën van president van den ministerraad vervulde. Het aangeboden zestal betrof de door de scheiding van België noodzakelijke wijziging in de opnoeming der provinciën, de wisseling der zittingen van de Staten-Generaal, het aantal der afgevaardigden in de Tweede Kamer en dat der leden van den Raad van State.

De Raad van State zelf wees na onderzoek dezer voorstellen op de wenschelijkheid van nog andere wijzigingen en na eene ernstige conferentie van dit staatslichaam (16 Oct.) met den ministerraad liet deze eindelijk zijn oorspronkelijk gevoelen varen en ried den Koning thans, in overeenstemming met den Raad van State, op ruimer schaal aan de volkswenschen „bij tijds te gemoet te komen en zelve de initiative te nemen", evenwel nog zonder „algeheele wijziging" der Grondwet en eerst nadat Limburg „in het grondwettelijk stelsel zal zijn opgenomen" [1]). De Prins van Oranje [2]) drong eveneens na kennisneming van het zestal door de ministers voorgestelde ontwerpen van wet in overeenstemming met het advies van den Raad van State en de beloften van Januari 1831 [3]) op ruimere herziening ernstig aan en ontwikkelde zijn gevoelen nog eens in eene bijzondere nota [4]). De thans voorgestelde ontwerpen waren alleen als gevolgen der afscheiding van België aan te merken, als de wettelijke bevestiging van „faits accomplis", meende hij; zij zouden teleurstelling wekken, ook bij de Staten-Generaal; hij verdedigde schriftelijk het aannemen der „volle" ministerieele verantwoordelijkheid, met opgeven van de thans bestaande regeering „volgens 's Konings wil alleen", benevens werkelijk „wettelijke", niet slechts „reglementaire" regeling van het kiesrecht, afschaffing der tienjarige begrootingen en betere regeling der landsverdediging; hij pleitte voor dit alles in het belang van het koninklijk gezag zelf. Maar de Koning wilde er niets van weten en hij opende de najaarszitting der Staten-Generaal (21 October) slechts met de algemeene verklaring, dat „het tijdstip geboren" was „om over te gaan tot de „thans noodige wijzigingen der Grondwet"

[1]) Een en ander uit de papieren van Van Maanen (Rijksarchief), N°. 188.
[2]) Huisarchief, archief Willem II, N°. 199, dd. 23 Oct. 1839.
[3]) Zie boven, blz. 5.
[4]) Huisarchief, l.l.

en dat „eene voordragt tot dat einde zou worden aangeboden." En de Kamer antwoordde, dat zij die voordracht „met verlangen" tegemoet zag. Bij de behandeling der begrootingswetten gingen herhaaldelijk luide stemmen in de richting van ruime herziening op en eene door Van den Bosch voorgestelde nieuwe leeningswet ten laste van Indië tot voorziening in de behoefte aan 56 millioen werd in de Tweede Kamer met 39 tegen 12 stemmen verworpen gelijk eenige dagen later (23 Dec.) de wet tot vaststelling der begrooting voor 1840 na scherpe oppositie met 50 stemmen tegen en één voor, die van den minister van financiën, werd verworpen; zelfs eene credietwet voor 8, later 6 maanden en eene daarmede verbonden leening van 15, later 6 mill., werd niet dan met moeite, met 45 stemmen vóór en 14 tegen, doorgezet. Eerst de invloedrijke minister van koloniën Van den Bosch, wiens werk de nauwe verbinding der staatsfinanciën met de indische baten en met de werkzaamheid der Handelmaatschappij was geweest, daarna ook de minister van financiën zelf, Beelaerts van Blokland, zagen zich genoodzaakt af te treden. De ministerieele verantwoordelijkheid was dus feitelijk reeds ingevoerd, al wilde de regeering van de theorie niet weten. Maar de Koning, die zijne getrouwe dienaren niet ten eenenmale wilde verloochenen, toonde Van den Bosch de voortduring zijner gunst door hem bij zijn aftreden tot graaf te verheffen en de regeering, voor het oogenblik buigend voor den storm, veranderde de richting harer politiek geenszins, daar de Koning in zijne weigerachtige houding bleef volharden.

Bij deze discussiën [1]) kwam eindelijk tot veler ergernis allerlei aan den dag omtrent de wijze, waarop de regeering vooral in de laatste jaren in de behoefte aan geld had trachten te voorzien: het bleek, hoe zij hare voor den Rijnspoorweg bestemde gelden had gebruikt voor het onderhoud van het leger, hoe zij had gehandeld met de indische baten en hoe zij de Handelmaatschappij door bedenkelijke toezeggingen en concessiën in verband met in Indië te wachten oogsten tot aanzienlijke voorschotten had bewogen. Zij kon zich natuurlijk niet behoorlijk verdedigen tegen de ernstige beschuldiging van ontduiking der contrôle van de Staten-Generaal en van geldelijke

[1]) De Bosch Kemper, dl. III, blz. 54 vlg. Vgl. Handelingen over de herziening der Grondwet, 4 dl. ('s-Grav. 1840–42).

machinatiën, die den naam van knoeierijen ten volle verdienden; al bleef de persoonlijke reputatie der beide betrokken ministers — niet alzoo die van andere regeeringsleden, zelfs niet de onbaatzuchtigheid des Konings zelven — buiten spel, op hunne werkzaamheid viel een zoo ongunstig licht, dat hunne positie onhoudbaar werd. En de telkens gebleken volkomen bekendheid des Konings met deze dingen deed duidelijk zien, hoe gegrond reeds de waarschuwingen van Hogendorp en de zijnen 20 jaren te voren geweest waren. Diens schoonzoon Warin, zijn medestanders Van Alphen, Van Dam van Isselt, Luzac en verscheidene andere, ook meer conservatieve leden als Van Nagell en Van Asch van Wijk lieten niet na de aandacht der Kamer op deze toestanden te vestigen en de betrokken ministers konden geen andere verdedigingsgronden vinden dan de bittere noodzakelijkheid om aan geld te komen; zij wezen tot hunne verontschuldiging op het dreigende staatsbankroet, waarvan bij de discussie herhaaldelijk melding gemaakt was. De regeering was ten slotte zoo gecompromitteerd, dat aan de verontwaardigde Tweede Kamer eenige voldoening moest worden gegeven.

Op den 30sten December eerst kwam de regeering er zoo toe hare reeds eenige maanden hangende zeer beperkte ontwerpen van grondwetsherziening bij koninklijke boodschap aan te bieden, waarna de Tweede Kamer volgens de bedoeling der regeering „tot nadere bijeenroeping", dus voor onbepaalden tijd naar huis zou gezonden worden gelijk de onbeteekenende Eerste, nog altijd „ménagerie du Roi", zich wel zou laten welgevallen. De Tweede Kamer, den ernst van het oogenblik begrijpend, liet zich echter zoo niet afschepen en besloot binnen 14 dagen hare zitting te hervatten.

Die merkwaardige zitting van het vroege voorjaar van 1840 was vrij stormachtig onder den indruk van de toenemende ontevredenheid hier te lande, die in verband met 's Konings huwelijksplannen en zijn deerlijk mislukte staatkunde van volharding tegenover België zich ook tegen dezen persoonlijk was begonnen te richten. Hem en zijn persoonlijk gouvernement verweet men den onhoudbaren financieelen toestand, omtrent welks waren aard hier en daar een reeds niet meer duister vermoeden opkwam, terwijl de in verband wederom met het huwelijksplan stijgende spanning tusschen Roomsch en Protestant de natie opnieuw in twee scherp tegenover elkander staande godsdienstige partijen dreigde te verdeelen. Bovendien gaf

de onzekerheid in de europeesche politiek, waarin niet slechts de brandende oostersche kwestie op een oorlog tusschen Frankrijk en Engeland wees, aanleiding tot zorg maar ook de oude vijandschap tusschen Frankrijk en Duitschland — het was het jaar van Becker's strijdlied: „Sie sollen ihn nicht haben, den freien Deutschen Rhein" — herleefde. Ook met betrekking tot België, welks verlies, naar men wist, door het Koninklijk Huis nog steeds ten zeerste werd betreurd, terwijl Frankrijk zijne begeerige oogen op dit van ouds gewenschte gebied gevestigd hield. De Prins van Oranje, wel opperbevelhebber van het leger maar als zoodanig eigenlijk ondergeschikt aan den commissaris-generaal van oorlog, prins Frederik, die nog altijd bij zijn vader in hooge gunst stond, was in Juli 1839 met de algeheele leiding der landsverdediging belast en ontwierp in den zomer van het volgende jaar te midden van het dreigend oorlogsgevaar een verdedigingsstelsel, dat Amsterdam en de hollandsch-utrechtsche waterlinie tot uitgangspunten had [1]). Maar dit plan kon alleen met aanzienlijke financieele offers worden uitgevoerd en waar zou men het geld vinden? Het gansche jaar hield de staatkundige spanning aan maar koning Louis Philippe, zijn rijk en zijn troon niet willende blootstellen aan een kamp met bijna geheel Europa en vredelievend als altijd, betoomde de toenemende oorlogzuchtigheid zijner nog altijd in napoleontische idealen zwelgende onderdanen, verving den vurigen Thiers, den bewonderaar der napoleontische aera, door den vredelievenden en gematigden Guizot en bereidde eene staatkundige schikking voor, die in 1841 tot stand kwam. Wat er later bekend is geworden omtrent een samenspanning der Orangisten in België, in verband met de wenschen van den Koning en den Prins van Oranje, bewijst, dat het land toen aan groote gevaren heeft blootgestaan, want het lijdt nauwelijks twijfel of zoowel van fransche als van engelsch-duitsche zijde was evenals in 1839 op België het oog gevestigd en het is meer dan waarschijnlijk, dat bij voorkomende gevallen de nederlandsche regeering zich niet buiten de dreigende verwikkelingen had kunnen of willen houden.

Bij de koninklijke boodschap van 30 December [2]) was in blijkbaar door den minister-secretaris Van Doorn zorgvuldig gekozen termen

[1]) Bosscha, Willem II, blz. 603.

[2]) De Bosch Kemper, dl. III, blz. 141 vlg.; Handelingen, dl. I, blz. 5 vlg.

met nadruk eene meer ingrijpende wijziging „onnoodig" verklaard als strijdig met den volksaard en gevaarlijk in de aanwezige omstandigheden, daar „volgens de bestaande grondwet de algemeene belangen van Nederland genoegzaam verzekerd zijn". Maar de Koning betuigde toch „geneigd te blijven al datgene wat ons ter bevordering van het geluk der natie mocht voorkomen in dit opzicht noodzakelijk te zijn altijd tot een nader onderwerp onzer landsvaderlijke zorg en overweging te maken". De regeeringsvoorstellen kwamen aan de wenschen tot eenige herziening van beteekenis in het minst niet te gemoet. Er was daartoe meer noodig, zooals spoedig bleek.

De kort voor de heropening der Kamerzitting uitgegeven „Proeve van herziening der Grondwet" volgens de Aanteekening van Thorbecke, weldra gevolgd door eene dergelijke „Proeve" van Donker Curtius, waarin het beginsel der rechtstreeksche verkiezingen werd gehuldigd maar tevens een meer monarchale richting duidelijk merkbaar was, hield de natie levendig bezig, totdat de Kamerleden Luzac, Schimmelpenninck van der Oye, Corver Hooft, Van Dam van Isselt en Van Rappard bij het begin der zitting naast de regeeringsvoorstellen eenige andere wijzigingen van hunne zijde aankondigden [1]). De meerderheid waagde het niet tegenover de regeering dezen weg op te gaan en slechts een aantal losse opmerkingen werden bij de discussie te berde gebracht, waarbij bleek, dat ministerieele verantwoordelijkheid algemeen gewenscht werd maar rechtstreeksche verkiezingen en parlementaire regeering nog als „onnederlandsch" werden veroordeeld, zooals ook de conservatieve Van Asch van Wijk in een paar brochures van dit voorjaar betoogde. Met meer klem deed dit Groen van Prinsterer in zijn merkwaardige „Bijdrage tot herziening der grondwet in Nederlandschen zin", waarin hij, een algemeene herziening tegen 's Konings wil afkeurend, handhaving en ontwikkeling der beginselen van de oude Grondwet aanbeval en wel niet slechts naar den vorm maar „evenzeer wat het wezen der dingen betreft" in de „historische lijn", met behoud van het „christelijk-protestantsch" karakter der natie, geregeerd als een „vrije" natie door een „grondwettig geregeld souverein gezag", niet door eene

[1]) Handelingen, blz. 11 vlg.

„dictatuur", zij het dan een koninklijke als die van de laatste jaren.

Naar aanleiding van de bij de discussie in de Kamer gemaakte opmerkingen wijzigde eindelijk de regeering, die den Koning met moeite had overgehaald, hare ontwerpen in een vijftal en voegde nog een zevental „nadere" daaraan toe [1]). Terwijl de eerste vijf slechts door de afscheiding feitelijk noodige wijzigingen aangaven, geheel overeenkomstig 's Konings begeerte, waren de nieuwe voorstellen werkelijk van meer beteekenis in den zin van de meening van den Raad van State, thans door den ministerraad gevolgd. Zij betroffen de wettelijke regeling van het stemrecht in stad en land, de vermindering van het inkomen der Kroon tot $1^1/_2$ mill., de geregelde mededeeling bij den aanvang van elke zitting aan de Staten-Generaal van de laatst ingekomen staten van ontvangsten en uitgaven voor de koloniën benevens wettelijke regeling van het gebruik der koloniale baten, de invoering van tweejarige begrootingen met vaste verdeeling der uitgaven over de departementen en meerdere contrôle der ontvangsten en uitgaven door de Staten-Generaal, de voortaan periodieke aftreding der leden van de stedelijke raden, de aanstelling der leden van de Rekenkamer voor het leven, eindelijk de betere regeling der defensie, met name der militieplichten. Bovendien was o. a. in het eerste der vijf eerstgenoemde ontwerpen de in vergelijking met de andere al te bevolkte en feitelijk reeds lang in tweeën bestuurde provincie Holland nu in twee provinciën gescheiden en waren in die ontwerpen verscheidene wijzigingen van vormelijken aard gebracht. De regeering weigerde echter standvastig sommige bij de discussiën gehoorde wenschen — zooals die, welke ten doel hadden beperking der koninklijke macht betreffende de traktaten, de gratie-, dispensatie- en abolitie-verleening, de politie tegenover vreemdelingen, enz. — te vervullen. Met name weigerde zij de ministerieele verantwoordelijkheid in de Grondwet op te nemen, als deze iets anders moest zijn dan de reeds daarin in het algemeen erkende strafrechtelijke verantwoordelijkheid, terwijl toch — belangrijke concessie in beginsel — de „onschendbaarheid" des Konings reeds ook volgens haar „nimmer betwijfeld is geworden maar in het geheele staatsrecht van Nederland gelegen is". Van „geheele herziening" der Grondwet, waarin de „hoofdbeginselen" daarvan zouden worden aangeroerd,

[1]) Handelingen, blz. 154 vlg.

verklaarde zij echter ronduit en nogmaals niet te willen weten gelijk zij zelfs twijfel uitte aan de werkelijke begeerte van de meerderheid der Tweede Kamer om zulk een herziening uit te lokken.

Nog voordat deze voorstellen in behandeling kwamen [1]), moesten de naar aanleiding der verwerping in het najaar gewijzigde begrootingswetten behandeld worden. Het was duidelijk, dat deze omstandigheid vooral den Koning tot de gedane concessiën gebracht had; maar even duidelijk was het weldra, dat de Tweede Kamer op haar stuk zou blijven staan en ministerieele verantwoordelijkheid in den vollen zin des woords verlangde. De regeering, bevreesd voor een nieuwe verwerping der begrootingswetten, beloofde thans voor 1841 ook „volkomen opening van den staat en den toestand van alle 's lands geldelijke aangelegenheden zonder uitzondering". Maar de Kamer wilde ook nu de openbare beraadslaging over de begrootingswetten nog niet aanvangen en stelde die uit, zoolang de in het nauw gebrachte regeering een voorstel van grondwetsherziening omtrent de ministerieele verantwoordelijkheid niet zou hebben toegezegd. Schoorvoetend kwam de regeering (16 Mei) eindelijk met dit voorstel aandragen en de Kamer ging daarna werkelijk tot de openbare behandeling der begrooting over. Maar ook nu nog bleef de toon der oppositie heftig, vooral tegenover den tijdelijken minister van financiën Van Gennep, die weinig vertrouwd werd, zoodat de begrooting der uitgaven eerst na lange discussiën met 32 tegen 22 stemmen werd aangenomen. Ook het voorstel over de behoeften van het Amortisatie-Syndicaat werd niet aangenomen dan nadat Van Gennep de spoedige opheffing dier instelling had beloofd; daarentegen ging het ontwerp van het eerste boek van Van Maanen's nieuwe strafwet er bijna zonder discussie door. De Tweede Kamer had voet bij stuk gehouden en dan ook feitelijk haar zin gekregen.

Toen begon 2 Juni in de Tweede Kamer de discussie over de grondwetsherziening [2]). Drie dagen hield zij aan. Zij liep voornamelijk over het niet-oproepen van limburgsche en luxemburgsche leden en de verhouding dier beide gewesten tot het rijk, over de door de voor Amsterdam's overmacht bevreesde noordhollandsche leden buiten Amsterdam niet gewenschte splitsing van Holland, over het

[1]) De Bosch Kemper, dl. III, blz. 181 vlg.
[2]) Handelingen, dl. II, blz. 1 vlg.

velen nog niet geheel heldere begrip der ministerieele verantwoordelijkheid en de uitvoering daarvan. Toen werden de voorstellen der regeering aangenomen, sommige zelfs met algemeene stemmen behalve dat over de militie, dat met 36 tegen 16 stemmen verworpen werd; dat over de verdeeling van Holland werd niet dan na hevigen tegenstand der Noordhollanders met 41 tegen 14 stemmen aangenomen. Nadat op 10 Juni een voorstel van de heeren Van Asch van Wijk, Corver Hooft en Van Sytzama betreffende eene slotbepaling voor de regeling van de Statenverkiezingen was aangenomen en de Kamer nog na inlichtingen van den minister Van Gennep besloten had tot de door de regeering voorgestelde opheffing van het Amortisatie-Syndicaat voorloopig niet over te gaan, werd de belangrijke zitting beëindigd met een onverwacht vriendelijk woord der feitelijk overwonnen regeering over de bevrediging der „redelijke wenschen" van allen, „wars van overdrijving". De Koning had zich kort te voren in Rochussen, bekwaam en geacht financier uit Amsterdam, een definitieven minister van financiën, in Baud een nieuwen minister van marine en koloniën verschaft; vooral de keuze van den eerste wekte in wijden kring bevrediging, terwijl die van den laatste, hoewel hij als „schildknaap" van Van den Bosch bekend stond, wegens zijn bekende eerlijkheid, gematigdheid en bekwaamheid ook een goeden indruk maakte.

De Provinciale Staten wezen nu volgens de bepalingen der Grondwet een Dubbele Kamer aan tot behandeling der grondwetsherziening. In die Dubbele Kamer werden naast de meeste oude leden ook andere bekwame personen gekozen, onder wie Thorbecke, Groen van Prinsterer, de in 1836 wegens zijn oppositie door Utrecht uitgestooten Van Nes van Meerkerk, de nieuweling De Kempenaer, de eerbiedwaardige letterkundige Collot d'Escury. Maar van algemeene belangstelling bleek bij die verkiezingen nog zeer weinig: eenige brochures en courantenartikelen verschenen; uit Groningen alleen kwamen adressen tot afschaffing der Eerste Kamer en invoering der rechtstreeksche verkiezingen. En wat van belangstelling bleek was voor de te ondernemen grondwetsherziening niet bijzonder gunstig. Thorbecke had in eene (1 Aug.) naamloos verschenen brochure: „Wat kan de dubbele Kamer doen?" de wijze van behandeling der zaken besproken en twijfel geuit aan de

rijpheid der voorbereiding, ja een andere regeling voorgesteld; het Handelsblad sprak reeds het woord „ongenoegzaam" uit, dat weldra de leus werd der meest vooruitstrevenden, die een algeheele herziening noodig achtten.

Dat beloofde weinig goeds voor de discussie [1]), waarbij men dan ook dikwijls zeer heftig tegenover de conservatieve regeering te keer ging, ontevreden als men was over hare stijfhoofdigheid en haar thans steeds duidelijker aan den dag komend wanbeheer op financieel gebied. En daar men alle reden had om te vermoeden, dat de Koning zelf de grootste schuld aan het gebeurde had, kreeg deze oppositie meer en meer een voor dezen onaangenaam karakter, ofschoon de ministers getrouw de hun door den Koning opgedragen taak bleven vervullen, overtuigd als ook zij waren, dat van „algeheele" herziening geen sprake moeht zijn, wilde men niet het staatsgebouw in gevaar brengen, en dat zij zoo ver gegaan waren als eenigszins mogelijk was.

De na de opening der Dubbele Kamer op 4 Augustus eerst in besloten zittingen, daarna van 27 Augustus tot 2 September in het openbaar gevoerde discussiën waren werkelijk van bijzonder groot belang, veel belangrijker dan die in de oude Tweede Kamer. De brabantsche Katholiek Van Sasse van Ysselt drong in eene hartstochtelijke rede aan op eene ruime herziening der Grondwet volgens „vrijzinnige beginselen", waarvan hij voor het millioen Katholieken onder de bevolking volledige erkenning van rechten verwachtte, vooral wanneer „onmiddellijke verkiezingen" werden ingevoerd [2]). De Kempenaer gaf eene lange studie over de werking der grondwetten van 1814 en 1815 ten beste om scherp licht te laten vallen op de „onvolledigheid" der voorgestelde herziening [3]). Van Nes van Meerkerk eischte in den geest zijner oude oppositie vereenvoudiging van het al te omslachtige staatsbestuur, betere regeling der ministerieele verantwoordelijkheid dan die nu was voorgesteld, betere regeling van het kiesrecht en het recht van amendement voor de Tweede Kamer [4]). Groen van Prinsterer ontwikkelde opnieuw

[1]) Handelingen, dl. III, blz. 51 vlg.
[2]) Ibid. blz. 312 vlg.
[3]) Ibid. blz. 384 vlg.
[4]) Ibid. blz. 416 vlg.

zijne „anti-revolutionnaire" bezwaren tegen de „zeer geringe verbeteringen", thans voorgesteld [1]), en verlangde tegenover de „liberale theoriën" der eeuw het volgen van „nationale beginsels", gegrond op „het Evangelie". Thorbecke eischte „volledige herziening" en stelde met Rau, Groen en De Kempenaer (8 Aug.) in eene zitting met gesloten deuren een ingrijpende wijziging van het reglement van orde voor, die de strekking had om „ruime" herziening mogelijk te maken maar zoo weinig instemming vond, dat de voorstellers zelven weldra op hun voorstel terugkwamen [2]). Met een tiental andere leden verklaarde hij daarna echter tegen alle ontwerpen te zullen stemmen, want hij achtte de „bekrompene wijziging van eenige artikelen" een groot gevaar en meende de bestaande ernstige gebreken van het staatsgebouw niet als een onverstandig bouwmeester te moeten oplappen door „hier en daar een enkelen steen in te voegen", wat „reddeloos verval" ten gevolge zou hebben. Hij en drie liberale leden De Kempenaer, Van Dam van Isselt en Van Nagell, met zeven Katholieken: Van Sasse van Ysselt, Romme, Luyben. Mastboom, Storm, Gouverneur en Boeracker, verklaarden de aangeboden ontwerpen voor „ongenoegzaam" en stemden tegen alle.

De regeering, vooral na haar voorstel betreffende de ministerieele verantwoordelijkheid zeker van een aanzienlijke meerderheid, liet zich door den tegenstand van enkelen niet ontmoedigen. Zij lichtte bij monde van den minister van buitenlandsche zaken, Verstolk van Soelen, de verhouding van Luxemburg tot het rijk en de splitsing van Holland toe en verklaarde met eenige geringschatting den ondervonden tegenstand meer te beschouwen als „spiegelgevechten, bestemd om de wederzijdsche krachten te beproeven, te oefenen en ten toon te spreiden" [3]) dan „als middelen van overtuiging en geschikt om eene afdoende zegepraal te behalen". Zij zag dan ook hare ontwerpen met groote meerderheid aangenomen behalve dat over de periodieke aftreding der raadsleden, dat na hevig verzet van de leden Feith, Copes van Cattenburch en Groen van Prinsterer werd verworpen met 74 tegen 29 stemmen, de laatste die van de

[1]) Ibid. blz. 320.
[2]) Ibid. blz. 65 vlg.
[3]) Ibid. blz. 101.

elf en van de zeer conservatieve elementen. De Eerste Kamer legde, zooals te verwachten was, niet het minste bezwaar in den weg en vereenigde zich den 4den September met de voorstellen, waarna den volgenden dag de zitting werd gesloten en reeds den 14den de afkondiging, van den 4den gedagteekend, in de Staatscourant werd opgenomen; tien dagen later werd de thans gewijzigde Grondwet ook op het hertogdom Limburg toepasselijk verklaard.

Maar de Koning, hoewel toegevend aan den aandrang ook zelfs van den ministerraad om zijn tegenstand op te geven, was niet van plan zelf onder deze Grondwet en onder de veel veranderde tijdsomstandigheden te blijven regeeren.

De oude vorst gevoelde zich niet meer tegenover zijn volk den „landsvader" als hoedanig hij zich gaarne placht te beschouwen; hij bemerkte meer en meer, dat hij stond te midden eener nieuwe generatie, opgestaan sedert de gebeurtenissen van 1830 tot 1832. Er was door die gebeurtenissen in de bevolking van het Noorden iets wakker geworden, dat onder den indruk der rampvolle dagen van den „Franschen Tijd" ingeslapen scheen: de levenskracht, de levensmoed van een volk, dat onder de fransche heerschappij veel geleden had en door dat lijden zelf aan de eene zijde zijne volkseenheid beter dan te voren had leeren begrijpen maar aan den anderen kant onder den indruk van het ongeluk zijn lot met vertrouwen in handen had gesteld van een vorst uit het aloude Oranjehuis, met volledig vertrouwen hem de regeering overlatend. Maar de gebeurtenissen van omstreeks 1830 hadden dat vertrouwen geschokt, hadden bij velen den wensch gewekt naar hervorming en verbetering zoowel op het gebied van het staatswezen als anderszins, bij velen ook de begeerte doen ontwaken naar meerdere vrijheid van beweging dan het landsvaderlijke regeeringsstelsel hun schonk. Men begon ook hier te lande onder den invloed te komen van denkbeelden, die in het buitenland reeds krachtig ontwikkeld waren en eindelijk ook waren doorgedrongen in den ietwat tragen volksgeest der Nederlanders.

Op ieder gebied deed zich die invloed gevoelen. De onmiskenbaar nuchtere, eenzijdig rationalistische denkwijze, die zich uit de revolutionnaire begrippen van omstreeks 1795 geleidelijk ontwikkeld had en waarvan de deftig-kalme kanselredenaar Van der Palm de talentvolle woordvoerder mocht heeten, voldeed eene

steeds toenemende partij in de Nederlandsch-Hervormde Kerk niet langer. Men begeerde iets anders dan de rationalistische schriftverklaring van den franeker, later leidschen hoogleeraar Regenbogen, iets anders dan de nuchter-bezadigde, bedachtzame „ethische" vrijzinnigheid van de leidsche hoogleeraren Clarisse, Borger en Kist, van den meer en meer voor de uitspattingen der kritiek bevreesden utrechtschen theoloog Heringa[1]). Men was niet langer tevreden met de kerkelijke organisatie onder leiding der Synode.

Deze had in haren secretaris Dermout een krachtig voorstander der nieuwe kerkelijke inrichting gevonden, terwijl de door den Koning aangestelde en hooggewaardeerde president der Synode van 1825 tot 1839, de arnhemsche predikant Donker Curtius, in overleg met den directeur-generaal voor eeredienst Van Pallandt tot Keppel, eveneens werkte in een richting, die leiden kon tot een vereeniging van alle Protestanten in één kerkverband en daarom de specifiek hervormde leer niet zoo streng meer handhaafde, in overeenstemming met de algemeene strekking der gematigde denkwijze. Het scheen niet onmogelijk, dat hier te lande gelijk in het naburige Pruisen een samensmelting van alle Protestanten tot een algemeen evangelisch kerkverband zou kunnen plaats hebben.

Tweeërlei verzet tegen deze meer en meer heerschende synodale richting deed zich weldra krachtig gevoelen. Aan de eene zijde verlangden velen naar de zegepraal van inniger godsvereering, inniger geloofsovertuiging in de Hervormde Kerk tegenover het formeele, waarin die Kerk dreigde op te gaan; aan de andere werd handhaving der oude streng hervormde kerkleer met steeds meer nadruk gevorderd. Bilderdijk's jongeren trachtten tegenover de „revolutionnaire" begrippen „het vonkelende licht der rechtzinnigheid" op den kandelaar te plaatsen. De vurige tot het christelijk geloof bekeerde joodsche dichter Da Costa had reeds in 1823 in zijn „Bezwaren tegen den geest der eeuw" getuigd tegen de lauwheid en afvalligheid van „der vad'ren leer", tegen de „Sadduceën van onzen tijd"; de scherpzinnige bekeerling dr. Capadose en de groote stilist Groen van Prinsterer steunden dat getuigenis met de kracht

[1]) Vgl. over hen Reitsma, blz. 365 vlg.; Vos, Groen van Prinsterer en zijn tijd, deel I, blz. 25 vlg.

van hunne schriftelijke vertoogen; de geleerde Van der Kemp handhaafde tegenover de voorstellingen van Ypey en Dermout in hun groot geschiedwerk de „eere der Nederlandsch Hervormde Kerk". Een goedgeschreven boekje van den orthodoxen haagschen predikant Molenaar: „Adres aan alle mijne Hervormde geloofsgenooten" (1827), wees op de vage algemeenheid der door alle hervormde predikanten te onderteekenen formule, waardoor de deur werd geopend voor allerlei opvattingen omtrent de kerkleer, en verlangde krachtiger handhaving dier leer; het beleefde negen drukken in één jaar en wekte algemeene belangstelling zoowel bij de predikanten als bij de gemeente. Reeds begonnen in allerlei hervormde gemeenten, in de steden en op het platteland, buiten het officieele kerkverband „oefeningen" weder in zwang te komen, die door de heerschende richting met wantrouwen werden beschouwd, geleid als zij dikwijls werden door ongeleerden of halfgeleerden in tegenstelling met wat de op geregelde wijze gevormde predikanten verkondigden. Velen dachten daarbij aan wat kort te voren in het nog altijd sterk protestantsche Genève gebeurd was, waar tegenover de van Socinianisme beschuldigde staatskerk, een gemeente van „enkel geloovigen" was opgekomen, hetgeen bij de nauwe betrekkingen tusschen de waalsche Hervormden hier te lande en de zwitsersche Protestanten, onder invloed tevens van engelsch-methodistische denkbeelden, ook hier zou kunnen geschieden. Het zou ook hier aanleiding kunnen geven tot wat men in Zwitserland en Frankrijk reeds het „réveil", het „nieuwe evangelie", noemde, dat in den begaafden hoogleeraar te Lausanne Alexandre Vinet, den protestantschen Pascal, den beminnelijken strijder voor het goed recht der persoonlijkheid in geloofszaken, den verdediger op wijsgeerigen grondslag van het geweten als maatstaf van het geloofsleven, en in den vurigen geneefschen hoogleeraar Merle d'Aubigné voortreffelijke leiders vond. De zoogenaamde „Nieuwlichters" van Zwijndrecht vormden daarnaast reeds eene half-communistische secte van boeren en arbeiders, die bedenkelijke sporen van geestdrijverij vertoonde en vooral op het platteland van Zuid-Holland, te Polsbroek, Waddingsveen en elders aanhangers vond: zij wilden niet meer weten van doop en avondmaal, huldigden afwijkende denkbeelden omtrent het huwelijk en trachtten hunne gemeenschap in te richten naar wat de bijbel omtrent de oudste christengemeenten

meldde[1]). Die oefeningen en conventikelen werden door de heerschende synodale partij met wantrouwen gadegeslagen en de Synode deed in 1834 reeds een verzoek aan den Koning om officieele vergunning tot het houden van dergelijke godsdienstoefeningen afwijzen.

Het geschrift van den jongen groninger hoogleeraar Hofstede de Groot: „Gedachten over de beschuldiging tegen de leeraars der Hervormde Kerk", wekte in het voorjaar van 1834 te midden van deze verschillen niet minder opzien dan Molenaar's geschrift had gedaan. Het verdedigde ronduit de stelling, dat men zich niet behoefde te houden aan de rechtzinnigheid volgens de Synode van Dordrecht maar de kerkleer alleen had te huldigen „voorzoover" (quatenus), niet „omdat" (quia) zij overeenkwam met „Gods woord". Zijn veelgelezen boekje wekte hevige beroering in de Hervormde Kerk, ofschoon het aantal dergenen, die openlijk zijne partij kozen, aanvankelijk nog gering bleef, uit vrees vooral voor de toenemende neiging om den bijbel zelven niet zoo onvoorwaardelijk meer naar den letterlijken inhoud als het woord van God zelven te beschouwen. Ook De Groot's kleinere geschriften, met name zijn in 1833 uitgekomen: „Wien zult gij gelooven, den mensch of God?" scheen velen toe op bedenkelijke wijze het gezag des bijbels aan te tasten. En niet alleen in de Hervormde Kerk maar ook bij de Lutherschen, met name te Amsterdam, deden zich dergelijke verschijnselen voor de jonge luthersche proponent Kohlbrügge, die krachtig deelnam aan de oefeningen in den kring van Da Costa, Capadose en de hunnen, was reeds in 1827 heftig aangevallen op den luthersehen predikant Uckermann, een voorstander der algemeen evangelische richting, en klaagde hem bij zijn kerkbestuur aan als afvallig van de „zuivere luthersche leer"[2]); hij hield niet op zijne denkbeelden in zijn kerkgenootschap en daarbuiten met diepen ernst te verkondigen.

Het viel niet te ontkennen, dat er weder een ernstige beweging op kerkelijk gebied gaande was. Groen, Da Costa en de hunnen verlangden reeds de uitzetting uit het hervormde kerkverband van de verkondigers van „gevaarlijke" leeringen; anderen bleven een-

---

[1]) Vgl. over hen uit een theologisch oogpunt: Maronier, De Zwijndrechtsche Nieuwlichters (1892); uit een algemeen sociaal: Quack, in de Gids van Aug. 1892.

[2]) Vos, blz. 110 vlg.

voudig aandringen op strenger vasthouden aan de beginselen der dordtsche vaderen; nog andere voorstanders dezer richting, bevreesd voor kerkelijke woelingen, maanden tot voorzichtigheid en matiging; de vooruitstrevenden hieven onder leiding van De Groot onverschaagd de banier der volstrekte leervrijheid in de hoogte. Men richtte zich tot de Synode met verzoekschriften van allerlei aard, maar het hoogste kerkbestuur, huiverig om door eene beslissing nog heftiger strijd te doen ontbranden, weigerde die beslissing te nemen en veranderde de totnogtoe bij het kerkelijk examen gevolgde formule voor de proponenten niet. Toen rijpte bij sommigen, verontwaardigd over deze houding der Synode, het plan om zich van het bestaande verband der Hervormde Kerk af te scheiden en daarnaast een nieuw kerkgenootschap op den grondslag der „dordtsche beginselen" te stichten zooals reeds in 1823 de geestdrijver Vijgeboom in verschillende plaatsen getracht had te doen uit afkeer tegen de „booze verdraagzaamheid" in dingen van den godsdienst [1]).

Deze beweging tot afscheiding ging thans uit van den predikant te Ulrum, Hendrik de Cock, een vurig prediker, die van den kansel fel te keer ging tegen de onrechtzinnigheid zijner ambtgenooten en weldra in conflict kwam met zijn classicaal en provinciaal kerkbestuur wegens zijne beschuldigingen van afval van de „zuivere dordtsche leer", van ontrouw aan de formulieren, van onwettigheid der kerkelijke inrichtingen van 1816, van ongeoorloofd gebruik der nieuwerwetsche evangelische gezangen in plaats van de oude psalmen uit de 16de eeuw. Het provinciaal kerkbestuur van Groningen, verbitterd door zijn scherpe aanklachten en zijn niet minder heftig openlijk verweer met mond en pen, bevestigde niet alleen de reeds door het classicaal bestuur over hem uitgesproken schorsing maar zette hem in Mei 1834 wegens voortdurende halsstarrigheid af. Zijn geestverwant Scholte uit het brabantsche Doeveren kwam hem weldra te hulp en De Cock teekende nu den 14^{den} October te Ulrum met een aanzienlijk getal aanhangers een „acte van afscheiding en wederkeering" uit de Hervormde Kerk, welk voorbeeld door Scholte te Doeveren 1 November gevolgd werd, nadat ook hij door zijne kerkelijke overheid geschorst was geworden.

De beide geschorsten wilden zich evenwel niet aan hun vonnis

[1]) Vos, Gesch. der Vaderl. kerk, dl. II, blz. 252.

onderwerpen maar trachtten hun ambt te blijven vervullen, wat hevige opschudding in hunne dorpen en den geheelen omtrek veroorzaakte. Hunne zaak kwam voor de burgerlijke rechtbanken, die hun het recht tot prediking ontzegden, terwijl door inkwartiering van soldaten de orde gehandhaafd werd. Maar de vurige predikanten, thans in het Groningsche samenwerkend, gaven hun zaak niet op. Zij trachtten ook elders volgers te winnen, lieten zich niet door mishandeling en vervolging afschrikken [1]) en vonden in hunne omgeving vooral onder de lagere volksklasse levendige sympathie, niet het minst toen De Cock te Groningen tot zware geldboete en gevangenisstraf veroordeeld was en Scholte te Appingedam eenige dagen in bewaring werd gehouden. Hun onversaagd optreden wekte algemeen de aandacht in den lande en hier en daar volgde een moedig predikant hun voorbeeld, telkens met herhaling van ongeregeldheden en de gevolgen van veroordeeling en inkwartiering, vooral in Groningen, Friesland en Drente, weldra ook te Amsterdam, Leiden en elders, zoodat in 1836 het aantal der „Afgescheidenen" op ettelijke duizenden berekend werd [2]).

De vraag rees weldra, of de regeering en de kerkbesturen tot deze bemoeilijking en vervolging der Afgescheidenen rechtens wel bevoegd waren, een vraag, die door den leidschen hoogleeraar Thorbecke in het regeeringsorgaan, het Journal de la Haye, op juridische gronden bevestigend, door Groen van Prinsterer en de zijnen ontkennend beantwoord werd. De Koning zelf, de afscheiding afkeurend, had echter reeds in 1835 grondwettige bescherming der Afgescheidenen zeer goed mogelijk verklaard, mits de orde door hen niet gestoord werd en de rechten der Hervormde Kerk ongeschonden bleven. In antwoord daarop verklaarde eene vergadering der Afgescheidenen, ingericht als eene „nationale Synode", slechts de „dordtsche kerkorde" in eere te willen herstellen, maar dat „ten volle", en vroeg diensvolgens den Koning erkenning en bescherming als wettig kerkgenootschap, als eene „in waarheid Christelijk Gereformeerde Kerk" of liever als „de" Gereformeerde Kerk, welker oude formulieren en erkende liturgie zij als de hare zeide aan te nemen. Het Koninklijk Besluit van 5 Juli ontzegde hun echter het voeren van den titel „ware

[1]) Vos, Groen van Prinsterer, dl. I, blz. 132 vlg.
[2]) Ibid. blz. 154.

Gereformeerde Kerk" en erkende de nieuwe organisatie geenszins als gelijkgerechtigd met andere kerkgenootschappen, al konden zij onder zekere voorwaarden plaatselijke gemeenten vormen en huiselijke vergaderingen houden. De Afgescheidenen weigerden dezen middenweg in te slaan en leden blijmoedig telkens weder nieuwe vervolging en smaad, wat tot allerlei woelingen aanleiding gaf. De Synode bleef daartegenover standvastig bij hare meening, dat de afscheiding onwettig was, en steunde de regeering gelijk zij door haar gesteund werd; zij wees nog in het begin van 1838 de inmenging terug der zwitsersche predikanten, die zich met een adres tot haar hadden gewend, en voegde hun de opmerking toe, dat de „frères à l'étranger," blijkbaar niet op de hoogte waren [1]). Maar de Afgescheidenen, overtuigd van hun goed recht en ongezind om te bukken in deze zaak, die voor hen eene zaak van het geweten was, hielden aanvankelijk moedig stand en trotseerden de vijandschap der menschen, vasthoudend aan wat zij hooger stelden. Eerst op het einde van 1838 onderwierp zich de afgescheiden gemeente te Utrecht onder leiding van Scholte zelven aan de gestelde voorwaarden, weldra gevolgd door die te Groningen onder De Cock en door andere gemeenten. Verscheidene andere bleven hardnekkig weigeren en een aantal harer leden, meestal boeren en handwerkslieden uit het Noorden, zocht eenige jaren later (1846) in Noord-Amerika onder leiding van den predikant Van Raalte de volkomen godsdienstvrijheid, die zij hier te lande niet meenden ooit te kunnen verkrijgen. Zij vormden er in het toen nog onherbergzame Michigan de kern van de latere nederlandsche koloniën in en om Grand-Rapids, die in de tweede helft der eeuw tot hoogen bloei geraakten en omstreeks 1890 gestegen waren tot een bevolkingscijfer van $^1/_4$ mill., waaronder ruim 8000, die nog in Nederland geboren waren [2]).

Dit taaie verzet toonde, dat ook op godsdienstig, op kerkelijk gebied de geest van algeheele overgave aan 's vorsten inzicht, die na 1813 zoo lange jaren de noord-nederlandsche bevolking bezield had, geweken was gelijk ook op staatkundig terrein hetzelfde verschijnsel viel op te merken. Maar er was meer. De vrome en smaakvolle Van Heusde, begaafd volger der platonische wijsbegeerte, schrijver

[1]) Reitsma, blz. 398.

[2]) Kuyper, Varia Americana, blz. 60, 71 vlg.

van de „Socratische school of wijsbegeerte voor de negentiende eeuw", had door zijn onderwijs bij honderden leerlingen van alle faculteiten te Utrecht de grondslagen gelegd van vrijzinnige beschouwing aangaande het Christendom en de waarde van den bijbel. Het optreden van den vrijzinnigen Hofstede de Groot te Groningen vond luiden weerklank bij diens leerlingen, met name bij zijne groningsche ambtgenooten, den encyclopaedischen Van Oordt en den moralist Pareau. Met de groninger predikanten Van Herwerden en Amshoff gaf De Groot in 1834 een stichtelijk boek uit, „Christelijke betrachtingen", waarin zij rondborstig opkwamen voor vrijzinnige beginselen op het gebied van kerkleer en bijbelkritiek. Weldra verscheen (1835) het groningsche tijdschrift „Waarheid en Liefde", dat tegenover de „Nederlandsche Stemmen" van Groen en Da Costa, tegenover de „Reformatie" van Scholte en de zijnen met kracht opkwam voor de vrijheid van het kritisch onderzoek van den bijbel en de kerkelijke dogmata. De zoo opgekomen „Groninger School" [1]), door de drie genoemde hoogleeraren geleid en in een aantal handboeken voor de theologie hare denkbeelden encyclopaedisch ontwikkelend, vond allerwege grooten aanhang onder de jongere predikanten en streed onvermoeid tegen het platte rationalisme, tegelijk tegen den lauwen geest van het thans afgesloten tijdperk van Van der Palm en Heringa; zij verklaarde zich voor een wetenschappelijk opgevat Christendom, in praktisch-evangelische richting trachtend een oplossing te vinden voor de vragen van den dag en niet schromend zich te onttrekken aan de heerschappij van formulieren en dogmata, heil zoekend in zelfstandige studie van den bijbel op grond eener wetenschappelijk gevestigde meening omtrent Christus' persoon en leer.

Nam deze kerkelijke beweging veler gedachten in beslag, een analoge beweging deed zich gevoelen op het gebied der letteren en bracht helderheid in de „nevelachtige atmosfeer des geestes", die vóór 1830 had geheerscht [2]). De lang verouderde „Vaderlandsche Letteroefeningen", nog steeds onder leiding van den knorrigen, deftig-burgerlijken amsterdamschen boekhandelaar Yntema, die den duffen geestelijken dampkring in Nederland van omstreeks 1800

[1]) Reitsma, l.l. blz. 402 vlg.; Sepp, Pragmatische geschiedenis, blz. 138 vlg.

[2]) Jonckbloet, dl. VI, blz. 172 vlg.; vgl. Verwey, Toen de Gids werd opgericht.

vertegenwoordigden, voldeden reeds lang niet meer aan de behoeften der nieuwere letterkundigen, hoewel zij nog met aanmatigende pedanterie heerschten op den nederlandschen Parnas [1]).

Reeds had de „Recensent der Recensenten" (1805) van Kemper, Kinker en Wiselius „de eerste bazuin" geblazen en lieten omstreeks 1820 de Bilderdijkianen de tweede klinken. De derde bazuin was de verschijning van het prospectus van „De Gids" in Augustus 1836, het manifest eener jonge school, die breken wilde met de bekrompenheid en de partijdigheid, de ouderwetschheid en het brallende hollandsche chauvinisme. Bakhuizen van den Brink, Heye, Potgieter vooral waren de geniale leiders van een nieuw kritisch tijdschrift: „De Gids" (1837), dat onbarmhartig optrad tegen conventie en pathos, tegen sentimentaliteit en opgeschroefde bewierooking van alles wat „vaderlandsch" heette en door kritiek zonder genade, zonder aanzien van personen nieuwe grondslagen trachtte te leggen voor het geestelijk leven van den tijd. Wat zij en de hunnen in dat jonge tijdschrift gaven beloofde werkelijk veel, al was de toon van den „blauwen beul", den harden geneesmeester van onnatuur, persoonlijke bespiegeling en bloote beschrijving in de letteren, verre van gematigd. Met kracht werd hun pogen gesteund door den ouderen fijnen stilist Geel, den leidschen hoogleeraar-bibliothecaris, die in zijn „Onderzoek en Phantasie" (1838) onbekrompen vrijheid, onafhankelijkheid van meening, breken met verouderde vormen predikte. En Kneppelhout's „Studententypen", geestig losse beelden van groote aantrekkelijkheid, Beets' „Camera Obscura", met haar vrijere taal en scherpe waarneming, Hasebroek's eerste proeven van ernstigen humor in zijn „Waarheid en Droomen" toonden reeds wat er te wachten was van de toekomst, die in den jong gestorven Aernout Drost, schrijver van „Hermingard van de Eikenterpen", in Jacob van Lennep met zijn „Pleegzoon" en zijn „Roos van Dekema", met zijn „Nederlandsche Legenden" en zijn overigen rijken letterarbeid, in Oltmans met zijn „Loevestein" en zijn „Schaapherder" reeds voorloopers van beteekenis had gehad.

Een nieuwe tijd scheen aan te breken, niet alleen op het gebied der Kerk en der letteren. Van de overzijde der Noordzee deed sedert 1830 Stephenson's stoomros zijn triomfalen intocht, vooraf gegaan

[1]) Bakhuizen van den Brink, Studiën en schetsen, dl. III, blz. 478 vlg.

door de stoomboot, die den postwagen op de wegen, de aloude trekschuit op de nederlandsche trekvaarten op den duur zou vervangen maar nog met wantrouwen werd bejegend en eerst langzaam ingang vond. Zoo was het, dat de Koning, die met zijn praktischen blik de beteekenis der spoorwegen zeer goed inzag, in 1834 den bouw van een spoorweg tusschen Amsterdam en Keulen voorbereidde maar uit gebrek aan financieele medewerking het plan moest opgeven. Eene leening voor een lijn tusschen Amsterdam en Arnhem werd in 1836 in de Tweede Kamer met 46 tegen 2 stemmen verworpen, terwijl de rotterdamsche Kamer van Koophandel daarentegen de inrichting van „snelvarende trekschuiten" tusschen Amsterdam en Keulen als veel doelmatiger aanbeval, een treurig bewijs van bekrompenheid en gemis aan inzicht in de toekomst [1]). Den 20sten September 1839 eerst werd de eerste spoorweg in Nederland, de Hollandsche IJzeren Spoorweg tusschen Haarlem en Amsterdam, feestelijk geopend.

De stoom dreigde een algeheele verandering te zullen brengen in de gansche nijverheid, die langzaam wel maar toch meer en meer den ouden weg verliet en van handnijverheid in machinale nijverheid overging, dank zij ook de reeks van machinale uitvindingen, die van Engeland uit op den duur haren weg hierheen zouden vinden. Reeds in 1832 was onder leiding van Thomas Ainsworth door de Nederlandsche Handelmaatschappij in Twente het nieuwe engelsche weefgetouw met de snelspoel ingevoerd [2]). Ainsworth's weefschool te Goor, weldra naar Nijverdal overgebracht, werd het middelpunt van de hervorming der inrichting van de twentsche fabrieken. Ook hier kwamen stoomspinnerijen en stoomweverijen tot ontwikkeling, vooral te Enschedé en Almeloo, weldra ook te Leiden en Haarlem.

En met die veranderingen in het verkeerswezen en de nijverheid, die evenwel hier te lande slechts langzaam, al te langzaam voortging in vergelijking met wat in België en de Rijnprovincie geschiedde, zou alom — Twente bewees het door vermeerdering der welvaart voor den wever en zijn gezin, zij het nog onder allerlei misbruiken en verkeerdheden [3]) — ook de verhouding van

[1]) Van der Schalk, Kapitaal en arbeid in Nederland, blz. 67/8.

[2]) Smissaert, Bijdragen tot de geschiedenis der ontwikkeling van de Twentsche katoennijverheid, blz. 36 vlg.

[3]) Halbertsma, in Overijs. Almanak 1837: De weefschool te Goor.

den werkman tot zijn werk, tot den werkgever een belangrijke verandering moeten ondergaan. Het gansche maatschappelijke leven — Engeland en Frankrijk gingen voor — zou allengs op andere grondslagen moeten gevestigd worden. Een nieuwe staathuishoudkunde begon zich te verheffen, die aanmerkelijk afweek van de oude en verouderde stelsels, met name van het stelsel van bescherming, dat door de nederlandsche regeering steeds krachtig was voorgestaan. Ontwikkeling van het individueele initiatief door zoo weinig mogelijk staatsbemoeiing, door zoo groot mogelijke vrijheid werd meer en meer de leus der staathuishoudkundigen. Ook hier te lande begonnen de denkbeelden van fransche en engelsche staathuishoudkundigen bij sommigen ingang te vinden, al duurde het nog lang, eer de nederlandsche denkwijze deze denkbeelden ten volle in zich had opgenomen.

Ook op het gebied van den handel werd de behoefte aan ingrijpende hervorming der wetgeving steeds krachtiger gevoeld. Zoolang Nederland en België vereenigd waren geweest, had de noord-nederlandsche handel geen gelegenheid gehad zich ten volle te herstellen van de slagen hem in den Franschen Tijd toegebracht. Het stelsel, dat koning Willem I met zooveel energie en talent had voorgestaan en dat in het kort in deze formule kon worden samengevat: een aanvankelijk krachtig beschermde nijverheid en landbouw grondslag van een door verbeterde verkeerswegen onder gunstige voorwaarden eveneens beschermden handel, was niet dat der zonder eenig vast stelsel op winst aansturende voorvaderen geweest. Het had dan ook reeds vóór 1830 krachtig verzet gevonden van de zijde van Gogel en Van Hogendorp, Ouwerkerk de Vries en Alstorphius Grevelink, die aandrongen op terugkeer tot de oude vrijheid van den handel, waar deze vrijheid wenschelijk achtte, ja tot zoo groot mogelijke handelsvrijheid als de eenige voorwaarde, waarop de oude handel kon herleven. Het stelsel des Konings was echter met kracht gehandhaafd en, waarlijk, over het gansche rijk gerekend, had de regeering kort vóór 1830 op goede resultaten kunnen wijzen, al was nog slechts een begin van den bloei, dien zij van de toekomst hoopte, voor ieders oogen merkbaar.

De afscheiding van België had Noord-Nederland wederom aan eigen krachten overgelaten en het beschermende stelsel, thans niet meer door een sterke nijverheidsontwikkeling ten minste schijnbaar

in het gelijk gesteld, moest steeds krachtiger aanvallen verduren. Met nadruk werd meerdere handelsvrijheid door den amsterdamschen koopman geëischt en Van Hogendorp's schoonzoon Warin nam weldra in de Tweede Kamer de taak van zijn schoonvader over, terwijl het Handelsblad in denzelfden geest beschouwingen deed hooren. Maar de regeering bleef niettegenstaande alle klachten het beschermende stelsel getrouw, ja handhaafde hare meening, dat ook thans eene zelfs ten nadeele van den handel beschermde nijverheid de grondslag zou moeten blijven, waarop de nationale welvaart der toekomst zich zou vestigen. Zij sloot het oog voor de schitterende resultaten der toenemende handelsvrijheid in Engeland. Zij wilde niet hooren van het „laisser faire", dat meer en meer in de kringen der staathuishoudkundigen gehuldigd werd en onthouding der regeering op het gebied van handel en nijverheid predikte. Zij wilde niet letten op berekeningen, die aantoonden, dat Engeland, Frankrijk, Antwerpen, Bremen, Hamburg snel in handelsbloei toenamen, terwijl de nederlandsche handel hoogstens stilstond. Zij weigerde mede te gaan in de richting, die meer en meer de richting van den tijd werd. Zij meende door middel van de Handelmaatschappij den uitvoer van nederlandsche nijverheidsartikelen, met name van katoenen goederen, naar Indië te kunnen regelen en door hooge rechten de mededinging der buitenlandsche nijverheid te kunnen uitsluiten, ook al moest zij in 1836 om Engeland tevreden te stellen ook de eigen katoenen en wollen stoffen met 12 % te belasten [1]).

Onder deze bescherming begon ten minste de katoennijverheid werkelijk te bloeien, al bleek spoedig, dat kunstmatige bevordering van dien tak van industrie op den duur aan de schatkist al te zware lasten zou opleggen, daar zij de verliezen der Handelmaatschappij op de gereedelijk door haar ingekochte manufacturen had te waarborgen, Ook de aanbouw van schepen werd kunstmatig aangekweekt, zoo zelfs dat in 1836 de Handelmaatschappij verklaarde, dat er te veel scheepsruimte voor de behoefte aanwezig was: de in 1831 aanwezige 1252 schepen met 82939 last waren in 1841 gestegen tot 1628 met 153333 last [2]). De assuradeurs dier schepen en ladingen

---

[1]) Zie De Lange, Proeve eener handelsgeschiedenis van Nederland, blz. 10.
[2]) De Lange, blz. 13.

deden wel groote zaken en maakten aanzienlijke winsten, maar de reeders zelf bleven met hunne overbodige schepen zitten. De Nederlandsche Handelmaatschappij, door de regeering krachtig voortgeholpen, bracht onder het Cultuurstelsel hare invoeren tot een verbazingwekkende hoogte. De 27495 balen koffie, die zij in 1826 verscheepte, begonnen tegen 1840 het millioen te naderen; de suikerinvoer steeg van 12147 kranjangs en 5000 kisten in 1831 tot 120237 kranjangs en 1400 vaten in 1837; thee, kaneel, indigo, tin werden in steeds grooter hoeveelheid naar Europa gevoerd [1]), wat alles op den duur invloed zou moeten hebben op de prijzen, te meer omdat ook Brazilië met zijn suiker en koffie sterk op den voorgrond begon te treden.

De betere vooruitzichten voor de handhaving van den vrede deden na 1834 overal en ook hier te lande hopen op krachtiger ontwikkeling van den handel maar gaven tevens aanleiding tot gewaagde speculatiën, die niet nalieten wederom groote verliezen te veroorzaken, vooral in 1837, toen een algemeene handelscrisis, van Amerika uitgegaan, den engelschen handel trof en ook hier zware verliezen deed lijden — een getuigenis voor den onverbrekelijken samenhang der economische toestanden thans over de geheele wereld, die menigeen de overtuiging gaf, dat de studie der economische naast die der technische wetenschappen voor den koopman en den industrieel thans onontbeerlijker waren dan ooit te voren en dat die studie niet ruim genoeg kon worden opgevat.

Maar bij dit alles bleek meer en meer, dat nieuwe gedachten, nieuwe vormen allerwege in aantocht waren en de oude Koning, hoezeer een open oog behoudend voor alles wat er om hem gebeurde, was te veel achttiende-eeuwer om zich in dat nieuwe thuis te gevoelen, om met krachtige hand de leiding te nemen bij het noodzakelijke hervormingswerk, dat zoo weinig strookte met wat hij sedert jaren had verdedigd en gehandhaafd. Hij zag in, dat zijn tijd voorbij was, en hij besloot te wijken voor den aandrang, die van alle zijden tot hem kwam uit een wereld van gedachten, waarin hij zich niet geheel kon indenken. Voor den vorst als landsvader, zooals hij in Fulda geweest was en gemeend had ook in de Nederlanden

[1]) De Lange, blz. 19.

te zullen worden, was geen plaats meer in het Nederland van omstreeks 1840.

Op den 12den September [1]) gaf hij na overleg met zijn oudsten zoon den secretaris van staat Van Doorn en den getrouwen Van Maanen geheel onverwacht kennis van zijn „vast en onherroepelijk" besluit om af te treden. Niet alleen de noodzakelijkheid om voortaan te regeeren met verantwoordelijke ministers en onder wezenlijke contrôle der Staten-Generaal maar ook de ondervonden bittere teleurstelling ten opzichte van België, de persoonlijke tegenstand, dien hij niet het minst bij zijn huwelijksplan maar ook tegenover zijn totnogtoe gevoerd beheer had moeten ondervinden, waarschijnlijk ook de begeerte om het huwelijksplan als privaat persoon door te zetten, maar vooral zijn algemeene indruk van alles wat om hem veranderde en nog meer zou veranderen, bewoog hem tot den vooralsnog zeer geheim gehouden stap, die zelfs voor den Raad van State een geheim moest blijven. Van Maanen, Verstolk van Soelen en de staatsraad Van Pabst van Bingerden stelden met Van Doorn de noodige stukken en proclamatiën; de Koning begaf zich naar Het Loo, bereidde de afschaffing der bij den nieuwen koers, bij het loslaten der persoonlijke regeering overbodig geworden staatssecretarie voor en deed nog eenige opzienbarende benoemingen van gouverneurs in Utrecht en Friesland, van generaals en ridders van den Nederlandschen Leeuw. Toen riep hij tegen den 7den October de prinsen, de voornaamste regeeringspersonen en het Hof naar Het Loo en deed daar op zeer eenvoudige wijze afstand van de regeering. Het geschiedde met eene treffende, door Van Maanen gestelde proclamatie [2]), waarin de Koning, de wijziging der Grondwet als punt van uitgang nemend, verklaarde na ernstige overweging en rijp beraad het wenschelijk te achten, dat „eene vaste krachtige mannelijke hand, jeugdiger leeftijd, bevrijd van den druk van geklommen jaren en niet weifelende door vroegere herinneringen" het landsbestuur in handen nam. Hij droeg dat bestuur daarom over aan den Prins van Oranje, den wettigen opvolger, en vertrok als „koning Willem Frederik, graaf van Nassau" onmiddellijk naar

[1]) Papieren Van Maanen (Rijksarchief), Nº. 217: aanteekeningen over het bij den afstand gebeurde.

[2]) De Bosch Kemper, dl. III, blz. 306 vlg.; Aant. blz. 97 vlg.

het buitenland, door slechts weinigen bij zijn afstand en vertrek in gemoede betreurd. Zoo weinig zelfs, dat spotbladen en spotprenten zich niet ontzagen om den vertrekkenden vorst de hatelijkste venijnigheden na te zenden, schimpscheuten van persoonlijken aard op de millioenen, die hij had verzameld, en op de huwelijksplannen met „Jetje Dondermond" zooals de gravin d'Oultremont in de volkstaal genoemd werd — scherpe tegenstelling met de wijze, waarop hij 27 jaren te voren was teruggekeerd; onedele verwijten aan den vorst, die zichzelf en het zijne vereenzelvigd had met het landsbelang.

HOOFDSTUK II.

DE EERSTE JAREN VAN KONING WILLEM II.

Met de grondwetsherziening van 1840 was het nederlandsche staatswezen een nieuw tijdperk ingetreden, waarin de persoonlijke regeering des Konings onder de werking der ministericele verantwoordelijkheid en der meerdere contrôle van de Staten-Generaal aanzienlijk zou beperkt kunnen worden binnen de grenzen van beter omschreven constitutionneele bepalingen. Maar het bleek weldra, dat er feitelijk weinig veranderd was, weinig meer dan de persoon des Konings, terwijl de staatsdienaren en de vormen van het staatsbestuur ongeveer dezelfde waren gebleven. Alleen de staatssecretarie werd (20 Oct.) opgeheven en tot directeur van het „nieuwe Kabinet des Konings" werd in plaats van Van Doorn, die vice-president van den Raad van State werd, de referendaris A. G. A. van Rappard benoemd, een man van zeer gematigde beginselen en weldra 's Konings vertrouwde raadsman [1]).

Willem II was een geheel ander man dan zijn vader. Reeds bij de inhuldigingsplechtigheden kwam zijne reeds bekende voorliefde voor militair vertoon en militaire omgeving duidelijk aan den dag. Ridderlijk en beminnelijk van aard, ter wille van het vaderland voor geen opoffering terugdeinzend, mededeelzaam en

[1]) Vgl. over hem zijn Levensbericht door De Bosch Kemper, in Levensber. van de Maatsch. der Nederl. Letterk., 1870, blz. 123 vlg.

vriendelijk, zelfs tot al te groote vertrouwelijkheid toe, innemend en goedhartig, levendig en opgewekt, zeer gevoelig voor indrukken, man van smaak, vrijgevig, ja verkwistend, evenmin financier als staatsman van aanleg, zeer weinig zelfstandig van oordeel, daardoor gemakkelijk over te halen en dikwijls het slachtoffer van intriganten en slechte raadgevers, weifelend en zenuwachtig in ernstige dagen, was de nieuwe vorst, met de beste voornemens, niet berekend voor de moeilijke omstandigheden, waarin hij zich weldra geplaatst zag. Zijn innemende persoonlijkheid waarborgde hem echter eene populariteit, die over hem en zijne regeering dikwijls een zachter oordeel deed vellen dan zijn vader ten deel gevallen was. Zijn fiere gemalin, de russische vorstendochter Anna Paulowna, verleende aan zijn schitterend Hof een nieuwen glans, verhoogd nog door de etikette, die thans de plaats innam van den burgerlijken eenvoud in den hofkring des vorigen Konings.

De voorstanders van een geheel nieuwen koers, de geringe ingenomenheid van den Koning met den gang van zaken onder zijn vader kennend, hadden gehoopt en verwacht, dat Willem II dadelijk de oude ministers op zijde zou hebben gezet. Wel geschiedde dit bij het departement van oorlog, waar de oude generaals Schuurman en Trip spoedig het veld moesten ruimen, maar de andere ministers bleven de regeering voeren, voorloopig ten minste, want de Koning wenschte hen niet dadelijk te ontslaan, al leende hij meer dan eens het oor aan Van der Capellen en andere verklaarde tegenstanders van het vorige bewind. Van een „homogeen" ministerie in meer parlementaire richting, waarop sommigen reeds dadelijk gehoopt hadden, was echter evenmin sprake als te voren. Maar lang duurde het aanblijven der oude regeeringsleden niet. Na Schuurman trad nog vóór het einde des jaars ook de leider van het departement van eeredienst, Van Pallandt van Keppel, af, niet gezind om den Koning ter wille te zijn in diens nieuwe kerkelijke staatkunde: 's Konings bekende geneigdheid om de Katholieken te ontzien en de meeningen van andersdenkenden zooveel mogelijk tot haar recht te doen komen, bracht hem namelijk reeds, overeenkomstig een aan de Katholieken gedane belofte, in November tot het instellen eener gemengde staatscommissie om de in den laatsten tijd herhaaldelijk uitgesproken bezwaren van katholieke en orthodox-protestantsche zijde tegen het bestaande lager onderwijs te onderzoeken.

Vooral van orthodox-protestantsche zijde waren in de laatste jaren namelijk ernstige bedenkingen gemaakt tegen de schoolwet van 1806, in nauw verband ook met het verzet tegen de in het Hervormde kerkgenootschap zelf heerschende richting. Groen van Prinsterer had in de Dubbele Kamer zijn stem verheven tegen het „onchristelijk" karakter dier wet uit den revolutietijd, tegen de algeheele uitsluiting van den bijbel van de volksschool, wanneer de roomsche geestelijkheid daartegen bezwaar inbracht, tegen het neutraliteitsbeginsel overeenkomstig de toenmalige denkbeelden in die wet gehuldigd, waardoor naar zijne meening alle vormende kracht aan het onderwijs werd ontnomen. Streng protestantsche huisvaders klaagden, dat de scholen evenzoo bedorven waren als de kerken, en hielden hunne kinderen thuis of lieten hen door bijzondere onderwijzers volgens hunne beginselen onderwijzen, wat hun echter door de overheid, wanneer deze het bemerkte, met geweld belet werd [1]). De Katholieken van hunne zijde klaagden eveneens over de met de leerstellingen hunner Kerk strijdige begrippen, die den kinderen op de staatsschool van Van der Palm en Van den Ende werden ingeprent.

De commissie, samengesteld uit den thans invloedrijken Van der Capellen, Van Wijckerslooth, bisschop i. p. i. van Curium, Groen van Prinsterer, Van Hugenpoth tot Aerdt, roomsch lid der Eerste Kamer, en de professoren Des Amorie van der Hoeven, remonstrantsch hoogleeraar uit Amsterdam, en Kist uit Leiden, legde hare denkbeelden weldra neder in een verslag, dat de wenschelijkheid om aan de geopperde bezwaren van staatswege tegemoet te komen in het licht stelde. Dit verslag gaf aanleiding tot het opzienbarende Koninklijk Besluit van 2 Januari 1842, waarin bemoeilijking van het bijzonder onderwijs werd tegengegaan door het openen van gelegenheid tot beroep op Gedeputeerde Staten, benoeming van leden der schoolcommissiën en van onderwijzers zooveel mogelijk uit verschillende gezindten werd toegezegd en aan predikanten en geestelijken het recht werd geschonken onderzoek te doen naar de in de school gebruikte leerboeken en daartegen bezwaren in te brengen. Het besluit, door de talrijke voorstanders der bestaande schoolwet veroordeeld als een betreurenswaardige concessie aan

[1]) Vos, Groen van Prinsterer en zijn tijd, dl. I, blz. 260.

het drijven van hen, die het volksonderwijs weder aan de leiding van den staat wilden onttrekken om het aan die der kerkgenootschappen terug te geven, veroorzaakte een hevigen pennestrijd, die reeds dadelijk den hier te lande zoo gemakkelijk op te wekken godsdiensthaat opnieuw voedsel moest geven.

Met de gelijktijdige nieuwe beweging in den boezem der Nederlandsch Hervormde Kerk [1]) hing de thans geopende schoolstrijd zonder eenigen twijfel nauw samen. Die beweging betrof vooral wederom de vraag, of de Algemeene Synode dier Kerk het recht had om, zooals zij in de laatste jaren herhaaldelijk had gedaan, te weigeren te midden van den strijd der meeningen omtrent de leervrijheid een ondubbelzinnige orthodoxe verklaring te geven aangaande de door aankomende predikanten te onderteekenen formule. De Synode, krachtig gesteund door de Groninger School, had zich onder de beproefde leiding van den ouden Donker Curtius verzet tegen pogingen om de Kerk „twee eeuwen terug te zetten" en de „kerkleer van Dordt" weder in te doen voeren; ook na den dood van haren grijzen leider in 1839 verliet zij haar standpunt, dat van de organisatie van 1816, niet. Een aantal adressen gewerd haar in 1841, waarbij door tal van orthodoxen in haar kerkverband aangedrongen werd op wederinvoering der oude formulieren van eenigheid en der oude kerkreglementen; ds. Moorrees te Wijk bij Heusden verzamelde bijna 9000 namen op het zijne, op de Veluwe deed zich een sterke beweging gevoelen; daartegenover kwamen vooral uit het toen sterk „groningsche" Noorden des lands adressen in, die op handhaving van de feitelijk bestaande leervrijheid aandrongen als overeenkomstig de behoeften van den tijd. Ook tot de regeering zelve richtte zich de ijverig werkzame orthodoxe partij met een adres maar deze antwoordde bij ministerieele verklaring koelweg en voorzichtig, dat zij zich met zuiver kerkelijke zaken niet wilde inlaten.

Het merkwaardigste adres was wel dat van zeven haagsche heeren: Dirk van Hogendorp, Gevers, Capadose, Groen van Prinsterer, Elout, Singendonck en Van der Kemp, allen uit den ouden bilderdijkschen kring, die in Mei 1842 een lang en merk-

[1]) Vos, Groen van Prinsterer, blz. 188 vlg.; Reitsma, Geschiedenis van de Hervorming en de Hervormde Kerk, blz. 404 vlg.; Sepp, Pragmatische geschiedenis blz. 138 vlg.

merkwaardig vertoog bij de Synode indienden, waarin zij met klem van redenen opkwamen voor de wenschen der orthodoxe partij in zake het gezag der formulieren, de opleiding der predikanten, het verband tusschen volksonderwijs en Kerk en de wijziging van het kerkbestuur. Zij richtten zich scherp tegen het „synodale geloofsformulier", tegen de Groninger School en haar tijdschrift „Waarheid en Liefde", tegen de door hare voorstanders als „evangelisch" aangemerkte vrijzinnige uitlegging der kerkleer, die, naar zij meenden, moest worden gehandhaafd zooals de dordtsche vaderen hadden vastgesteld, tegen de leervrijheid, tegen het staatsonderwijs, tegen de volgens hen onwettige kerkregeling van 1816 en hare gevolgen voor de „Vaderlandsche Kerk", onder welken naam zij de Nederlandsch Hervormde bij voorkeur plachten aan te duiden. Geweldig was de sympathie zoowel als de tegenstand, door dit „haagsche adres" in alle kringen der protestantsche bevolking gewekt. Brochures en spotprenten, verklaringen en vertoogen volgden elkander op in onafzienbare reeks. De kerkelijke besturen met verreweg de meeste predikanten en de overgroote meerderheid der ontwikkelde burgers in stad en land stonden aan de zijde van Hofstede de Groot en de vrijzinnigen; de orthodoxe aristocratie daarentegen gaf hare instemming met de haagsche heeren duidelijk te kennen; de kleine burgerij en de boeren lieten zich nog weinig hooren maar toonden, waar zij dit deden, levendige sympathie voor Groen en zijne vrienden.

Op het veelbesproken haagsche adres van 1842 werd dit en het volgende jaar geantwoord met adressen in tegenovergestelden zin en Hofstede de Groot hield te Groningen een aantal „voorlezingen over de opvoeding des menschdoms door God", die groote geestdrift wekten en weldra in druk verschenen. Maar de Synode, hoewel voor de vrijzinnige opvatting gestemd, weigerde op den aandrang tot krachtig partij kiezen in te gaan en besloot uit voorzichtigheid tegenover de opgewekte kerkelijke hartstochten te blijven bij hare algemeene verklaring over de wenschelijkheid der handhaving van „betamelijke vrijheid van onderzoek en prediking". Zoo kwam de opwinding allengs tot rust, al gaven Groen en de zijnen hun agitatie volstrekt niet op. Zij sloten zich in Augustus 1845 aaneen tot eene vereeniging van „Christelijke Vrienden", die in Amsterdam haren zetel had en waarin Beets, Van der Brugghen, Capadose, Da Costa, Groen van Prinsterer, Elout van Soeterwoude,

Koenen, baron Mackay, Wormser en andere gematigde zoowel als scherpere orthodoxen zich samenvoegden om hunne denkbeelden onder het volk te verspreiden en te verdedigen. Hun tijdschrift, de „Christelijke Stemmen", nam weldra zeer in invloed toe, gesteund dikwijls ook door den kring der mannen en vrouwen van het Reveil, dat zich anders meer op het gebied van praktischen godsdienst dan op dat van het dogma bewoog.

Het Reveil beleefde in dezen tijd zijn schoonste dagen [1]). In de stemmige zalen der amsterdamsche patriciërs van Heeren- en Keizersgracht en in enkele aristocratische salons van Den Haag klonken bij zijne „réunions" de welsprekende stemmen van zwitsersche en fransche predikers naast die van leeken als Da Costa, De Clercq, Koenen en Capadose, van de predikanten Heldring en Kohlbrügge, in tegenstelling met de door de meeste predikanten van den kerkekansel verkondigde begrippen een klein maar aandachtig gehoor onder gebed en gezang opbouwend in innig „dierbaar" geloofsleven door het lezen en overdenken van de historisch-epische verhalen uit den bijbel, waarbij de handhaving van de kerkleer op den achtergrond trad tegenover de behoefte aan voedsel voor het hart. Het is de merkwaardige kring, waarin na den bijbel Zschokke's „Huisboek" met zijn innige godsvrucht naast Thomas a Kempis' „Navolging", Vinet's wijsgeerige geschriften en de preeken van Merle d'Aubigné de geliefkoosde lectuur waren, dikwijls leidend tot een zich ernstig verdiepen in de macht van de zonde over den mensch en de worsteling om te komen tot de „verlossing", tot de „onweerstaanbare genade", die het deel zou worden van den „tot een nieuw leven bekeerde", zich afzonderend van de „booze wereld" — een kring, die een oogenblik dreigde in ziekelijk mystiek ascetisme ten onder te gaan maar zijn redding vond in zijn gevoel van plicht tegenover de „zondige wereld", die hij door evangelisatie, door prediking, door huisbezoek, door onderwijs op de school, door zendingswerkzaamheid in het algemeen hoopte te bekeeren tot het „ware geloof" in Christus, de „eerste voorwaarde" van „werkelijk geloofsleven". Die laatste richting bracht het Reveil op den weg der weldadigheid en der maatschappelijke

---

[1]) Pierson, Oudere Tijdgenooten, blz. 35 vlg., 70 vlg.; Vos, blz. 50 vlg., 169, 233, 275, 283 vlg.

verbetering, waarvan het asyl voor gevallen vrouwen Steenbeek te Zetten (1848) een der eerste vruchten is geweest en waaraan menige andere stichting van philantropischen aard haren oorsprong heeft te danken. Vooral daardoor is het Reveil een verschijnsel van blijvende beteekenis in het nederlandsche volksleven geworden.

Ook de Groninger School breidde haren invloed uit en zag hare vertegenwoordigers niet slechts in het Noorden, maar allengs ook in Holland als predikanten optreden. En daarnaast legde de nieuwere bijbelkritiek op het voetspoor van Strausz en zijne Tübinger school bij monde van den jongen hoogleeraar Scholten te Leiden, wiens scherpe denkkracht en heldere betoogtrant hem tal van geestdriftige volgers verschafte, den grondslag voor een nieuwe partij, nog krachtiger dan de groningsche richting vooruitstrevend in de Nederlandsch Hervormde Kerk.

Maar niet alleen in den boezem dier Kerk woelde en gistte het in dezen tijd. De tegenstelling tusschen Protestant en Katholiek, in den ganschen tijd der vereeniging met het Zuiden een oorzaak van voor het bestaan des Rijks gevaarlijke oneenigheid gebleken, kwam na de afscheiding van België met niet minder kracht aan het licht. In het noordelijke deel, thans voorgoed weder afgezonderd van het Zuiden, had als vroeger eene katholieke minderheid te kampen met een sterke protestantsche meerderheid, als van ouds weder geneigd tot verzet tegen de rechtmatige wenschen naar volkomen gelijkstelling der lang achter gestelde tegenpartij, die begon te ontwaken uit hare berustende terughouding. De kansen der Katholieken schenen te rijzen, nu Willem II koning was geworden, wiens welwillende gezindheid tegenover het katholieke geloof bekend was en van wien men wist, dat hij persoonlijk tegen de protestantsche kerkleer en kerkvormen bezwaren had, met name tegen al te groote vrijheid op het gebied der kerkleer en tegen het „republikeinsche" kerkbestuur, waartegenover hij veel gevoelde voor beperking van bijbellectuur, voor meer rekening houden bij den eeredienst met de behoefte aan zinnelijke gewaarwordingen, aan schoonheid en kunst, ten slotte voor hierarchische kerkvormen als in de roomsche en anglikaansche Kerken [1]).

Reeds tijdens de regeering van koning Willem I hadden katholieke

[1]) Bosscha, Leven van Willem II, blz. 644 vlg.

schrijvers als Lesage ten Broek, de bekeerde zoon van een groningschen predikant en hoogleeraar, in de „Godsdienstvriend", de „Morgenstar", later in de „Catholyke Stemmen" getracht voor de belangen der Katholieken in het Noorden op te komen, vooroordeelen te hunnen opzichte te bestrijden en op het gebied der bijna uitsluitend in protestantschen zin geschreven vaderlandsche geschiedenis hun afwijkend inzicht te doen kennen [1]). In het tijdschrift „De Katholiek" (1842) hadden zij reeds een „godsdienstig, geschied- en letterkundig maandschrift", waarin zij hunne denkbeelden op wetenschappelijk gebied ontwikkelden onder leiding van professoren uit de katholieke instellingen van onderwijs te Warmond, Voorhout (Hageveld) en Katwijk als Borret, Broere en Van Vree, en van ijverige leeken als de advokaten Leesberg en Meylink. Het tijdschrift prijkte met het veelzeggende motto: „vindicamus haereditatem patrum nostrorum". Ook de dagbladpers werd tot hetzelfde doel aangewend, vooral sedert naast de „Noord-Brabander" (1829) het tijdschrift „de Speetator" onder de leiding van de begaafde jonge letterkundigen dr. Cramer en Alberdingh Thijm van een tooneelblad een algemeen letterkundig tijdschrift werd, om in 1846 plaats te maken voor het amsterdamsche katholieke blad „De Tijd". Eene „Roomsch-Catholijke Maatschappij tot verspreiding van roomsche volkslectuur" had reeds van 1820 tot 1823 bestaan, terwijl de liefdadige Vincentius-vereeniging en de roomsche Vereeniging van Weldadigheid bewijzen waren van toenemende samenwerking der Katholieken op maatschappelijk gebied. Men dacht zelfs aan de vestiging eener groote Roomsche volksmaatschappij in den geest van het Nut. Jonge talentvolle mannen als Cramer, Smits en Thijm stelden zich met geestdrift in dienst van hun kerkgenootschap, door de meer voorzichtige ouderen nauwelijks in toom gehouden bij hun streven om aan de Katholieken een ruimere plaats in volksleven en staatsbestuur te verschaffen.

Onder de hangende vraagstukken ten opzichte van de Katholieken nam dat van het nog steeds niet uitgevoerde Concordaat van 1827 een voorname plaats in [2]). De vraag was, of het na de afscheiding van België nog zou moeten of kunnen gelden voor de noordelijke gewesten alleen, wat de regeering van Willem I niet betwijfeld had

[1]) Albers, Herstel der hierarchie, dl. II, blz. 5 vlg.
[2]) Ibid. dl. I, blz. 393 vlg. Zie mijn dl. VII, blz. 413 vlg.

maar de Tweede Kamer niet algemeen beaamde en bij de protestantsche bevolking op grooten tegenzin stuitte. De scheiding der noordbrabantsche, zeeuwsche en limburgsche parochiën van de thans belgische bisdommen Luik en Gent in 1840 en 1841 scheen te doen zien, dat de pauselijke Stoel, gebruik makend van de welwillende gezindheid des Konings, thans het Concordaat ook voor het Noorden wilde toepassen; in Noord-Brabant en Limburg werden intusschen voorloopig slechts apostolische vicariaten ingericht. Reeds eene maand na de inhuldiging van Willem II lekte uit, dat men in 's Konings omgeving werkelijk ernstig dacht aan invoering van het Concordaat, hetgeen onmiddellijk aanleiding gaf[1] tot waarschuwingen en zelfs ernstig verzet van protestantsche zijde tegen de heillooze voornemens van „Loyola's nakroost", tegen het gevreesde „orgelspel der bisschopskerk". Een aantal anti-Roomsche pamfletten verscheen in het licht, van Roomsche zijde beantwoord met handhaving van het goed recht der Roomschen op een organisatie in bisschoppelijken vorm, daar de Grondwet immers volkomen godsdienstvrijheid verzekerde. Het bleek, dat van protestantsche zijde de vrees voor „paapsche stoutigheden" nog verre van geweken was en dat de minste aanleiding voldoende kon wezen om den ouden anti-Roomschen geest weder krachtig te voorschijn te doen treden. Voorzichtigheid scheen wenschelijk bij de behandeling ook dezer teedere kwestiën en zoowel de regeering als de leiders der Katholieken zelf zagen dit in.

De regeering ook van Willem II[2] was echter van gevoelen, dat het Concordaat van kracht gebleven was voor het Noorden, en overwoog zelfs de vraag, of het niet geraden scheen de daartegen gerichte pamfletten van harentwege te bestrijden. Ofschoon zij tot het besluit kwam dit vooralsnog niet te moeten doen, gaf zij in 1841 eene verzameling van officieele stukken betrekkelijk het Concordaat, waaruit hare meening duidelijk bleek. De Koning zelf ging verder. Hij liet zich bij zijn bezoek aan Amsterdam in April van dat jaar uit, dat weliswaar de oude „zeven provinciën" geen bisschoppen zouden krijgen maar dat te Roermond en Den

[1]) Albers, dl. II, blz. 413 vlg.

[2]) Vgl. hare nota's en rapporten in het niet gedrukte Jaarboekje van den R. K. Eeredienst over 1845, waaruit bij Albers (blz. 420 vlg.) breede aanhalingen.

Bosch die prelaten aangesteld zouden worden[1]: zoo zou het verzet van protestantsche zijde — meende men — allengs luwen en de katholieke partij eenigszins tevreden gesteld worden, te eer omdat vele Roomschen geen bisschoppen voor Nederland verlangden maar op de oude wijze bestuurd wilden worden[2].

De hier welbekende mgr. Capaccini, van ouds met den Koning persoonlijk op goeden voet, kwam weder in Den Haag als leider der hollandsche „missie" en pauselijk internuntius en bracht na onderhandeling met de nederlandsche regeering de zaak werkelijk tot stand: den 9den October 1841 werd een onderhandsche overeenkomst geteekend, waarbij de Koning den wensch te kennen gaf, dat de Paus in het rijk en de koloniën geen eigenlijke landsbisschoppen maar alleen bisschoppen i. p. i. zou aanstellen, en daartegenover beloofde het lager onderwijs te zullen regelen op bevredigende wijze, terwijl de „jansenistische" bisschoppen voortaan niet als zoodanig zouden erkend worden. Op deze wijze werd de zaak voorloopig geregeld. Ofschoon de Roomschen over den reeds onder Willem I werkzamen directeur der zaken van hunnen eeredienst, De Pelichy, niet zeer tevreden waren, omdat hij naar hunne meening te veel den ouden sleur volgde en te weinig gebruik scheen te willen maken van de veranderde omstandigheden, bleef deze tot zijn dood in 1844 gehandhaafd. De internuntius verliet nog in het jaar der overeenkomst Den Haag.

Een en ander was evenwel niet tot stand gekomen, zonder dat van protestantsche en oud-Roomsche zijde ernstig was geprotesteerd tegen deze concessiën aan de Roomschen, die men meende te moeten toeschrijven aan de nauwe betrekkingen tusschen den gaarne te Tilburg vertoevenden Koning en den pastoor aldaar, Johannes Zwijsen[3], die zich thans tot coadjutor van den apostolischen vicaris van Den Bosch aangesteld zag en als diens toekomstige opvolger werd aangewezen. De spanning tusschen Roomschen en Protestanten was blijkbaar nog lang niet geweken en werkte nog lang na, ook in verband met de staatkundige omstandigheden, die weldra op dit terrein met nieuwe bezwaren gepaard zouden gaan.

[1]) Verz. van cff. stukken, blz. 70.

[2]) Albers, blz. 429 vlg.

[3]) Ibid. blz. 458.

Al waren de ministers voorloopig aangebleven, het was niet te denken, dat de Koning nog lang gebruik zou maken van de diensten der voormalige dienaren zijn vaders. De minister van binnenlandsche zaken De Kock trad in Mei 1841 af en werd vervangen door den als liberaal te boek staanden Schimmelpenninck van der Oye, een van de tegenstanders der vroeger gevolgde regeeringsbeginselen. Verstolk van Soelen, die zoolang de buitenlandsche staatkunde van het rijk had bestuurd, zag zich in September genoodzaakt terug te treden, doordat de Koning op aandrang der bewoners van Luxemburg geweigerd had de reeds met Pruisen en den Duitschen Bond afgesproken en door den minister met kracht voorbereide aansluiting van Luxemburg bij het groote duitsche Tolverbond goed te keuren[1]). Deze handeling, na advies van Thorbecke omtrent hare geoorloofdheid[2]) door den Koning in afwijking van de meening des ministers volvoerd, wekte hevige verbittering bij Pruisen, welks koning, Frederik Wilhelm IV, die zeer aan het Tolverbond hechtte, hierin een hoogst ongepaste daad zag en er zelfs in verband met geruchten van geheime overeenkomsten een gevaarlijke toenadering tot Frankrijk in zocht, met het doel om eenmaal België weder met Nederland te vereenigen.

De weigering des Konings om het reeds overeengekomen verdrag te ratificeeren was bovendien niet alleen uit een staatsrechtelijk en algemeen diplomatiek oogpunt een bedenkelijke daad maar de toch reeds weinig vriendschappelijke verhouding tot het machtige Pruisen werd er niet beter door. Het Tolverbond toch was niet slechts een zaak van commercieel belang voor het naburige gebied doch had ook een zeer belangrijken staatkundigen kant, want het zou blijkbaar een machtige hefboom kunnen zijn om te komen tot het doel, dat den romantischen koning van Pruisen zelf schemerachtig maar velen zijner staatslieden in overeenstemming met de leiders van het Duitsche volk in de richting van een één Duitschland zeer helder voor den geest stond: de vereeniging van alle duitsche landen, waartoe Luxemburg zonder eenigen twijfel en ook Limburg, ja Nederland zelf en België volgens de vaste meening van vele

[1]) Vgl. Schimmelpenninck van der Oye, De Luxemburgsche kwestie.

[2]) Bosscha, Leven van Willem II, blz. 716 vlg.; De Bosch Kemper, dl. IV, blz. 53, met de Aant.

duitsche „patriotten" gerekend diende te worden. De Koning stelde zich door zijne weigering tegenover eene machtige beweging in het naburige land, die onder omstandigheden tot allerbelangrijkste veranderingen in Duitschland en zelfs in Europa zou kunnen leiden en op het lot van ons land grooten invloed zou kunnen hebben. En het was duidelijk, dat deze overwegingen, onder welken drang dan ook, op de daad des Konings beslissend hadden gewerkt.

Er werden dan ook scherpe nota's gewisseld en in de totnogtoe zeer vriendschappelijke particuliere briefwisseling tusschen de beide vorsten[1]) zoowel als in de uitingen der duitsche pers was een zeer scherpe toon niet te miskennen. De ongeveer met deze dingen gelijktijdige samenzwering van orangistischen aard in België (Sept. 1841) onder leiding der generaals Van der Smissen en Van der Meere en de thans vriendschappelijke verhouding tot het Huis van Orleans gaf meerderen grond aan de ten opzichte van 's Konings heimelijke plannen gekoesterde verdenking, te eer omdat men wist, dat de vorst de scheiding der beide landen nog altijd zeer ernstig betreurde[2]). Van werkelijke plannen is echter nooit iets bepaalds gebleken, wèl van een gevaarlijke diplomatieke spanning tegenover Pruisen en den Duitschen Bond[3]).

Die spanning was – zooals onder anderen bleek uit de weigering van Frederik Wilhelm IV om op een reis naar Engeland in Januari van 1842 Den Haag te bezoeken — zoo ernstig en de afkeuring der niet-ratificatie ook onder onze diplomaten zoo algemeen, dat na het aftreden van Verstolk van Soelen geen nieuwe minister van buitenlandsche zaken kon gevonden worden, totdat eindelijk de hofmaarschalk Van Huyssen van Kattendijke zich bereid verklaarde dien post op zich te nemen. Eerst 8 Februari 1842 konden op de terugreis van den pruisischen vorst, ditmaal over Den Haag' voorwaarden worden getroffen, waaronder de Koning-Groothertog ten slotte in de toetreding van Luxemburg tot het Tolverbond meende te kunnen berusten; toen hield de gespanning verhouding tegenover Pruisen voor het oogenblik weder op, ofschoon ook deze

[1]) Brieven van Frederik Wilhelm IV aan Willem II, dd. 30 Sept., 4 Nov. 1841, 12 Jan. 1842 in den bundel n°. 208; Willem II aan Fr. Wilh. van 17 Nov. 1841, in n°. 204 (Huisarchief, archief Willem II).

[2]) Vgl. over een en ander De Bosch Kemper, dl. IV, blz. 56 vlg.; Aant. blz. 38 vlg.

[3]) Von Treitschke, Deutsche Geschichte, Bd. IV, passim.

zaak in verband met het vroeger gebeurde omtrent de Rijnvaart nog lang zekere ontstemming van die zijde ten gevolge had en de houding van het „jonge" Duitschland tegenover Nederland niet vriendschappelijker maakte.

Nog slechts een der oude ministers bleef thans in de regeering over: Van Maanen, ofschoon Van Doorn sedert 1840 als vice-president van den Raad van State nog zitting in den ministerraad had. Maar ook Van Maanen's dagen als staatsman waren geteld. In het vroege voorjaar van 1842 heerschte er een zoo groote ontevredenheid over zijn uiterst conservatief beheer, zijn afkeer van algemeen noodig geachte verbeteringen, zijn onmiskenbaar nepotisme, zijn stelsel van tegenstand tegenover de Tweede Kamer, dat hij zich eindelijk tot aftreden genoodzaakt zag. Hij werd vervangen door den amsterdamschen advocaat F. A. van Hall, die zich had doen kennen als rechtsgeleerde van groot talent, als handig redenaar, als man van buigzaam karakter en in het algemeen van vrijzinnige beginselen. Zoo was dan eindelijk in den kring der ministers een afdoende wijziging gebracht en mocht men verwachten, dat voortaan een andere koers zou worden gevolgd, met medewerking ook des Konings, die reeds herhaaldelijk getoond had niet afkeerig te zijn van verbeteringen, van toegeven aan de eischen des tijds. Daarbij trokken behalve de reeds besproken zaken op het gebied van onderwijs en de kerkelijke belangen vooral de financiën de aandacht en in verband daarmede de nog steeds van liberale zijde gehoorde eischen tot verbetering der staatsinstellingen op ruimeren voet dan in 1840 was geschied, met name van de contrôle der vertegenwoordiging ten opzichte der daden van de regeering. Zoowel op Rochussen als op Van Hall was dan ook vooral de verwachting gebouwd.

Minister Rochussen, die beloofd had den financieelen toestand bloot te leggen, deed dit reeds in December 1840 door aan de Staten-Generaal eenige staten over te leggen, waaronder behalve een overzicht van de thans tot meer dan $25^1/_2$ mill. gestegen rente van rijksleeningen, waarbij nog bijna 10 mill. voor de koloniën kwamen, het als „staat B." algemeen bekend geworden „overzicht van den vermoedelijken toestand der schatkist op 1 Januari 1841" [1]), die ook op het Amortisatie-Syndicaat voor het eerst het volle licht

[1]) De Bosch Kemper, dl. IV, Aant. blz. 9 vlg.

deed schijnen. Dit wegens de financieele onderhandelingen met België voor het publiek nog geheim gehouden overzicht vond evenwel spoedig zijn weg naar de redactie der liberale Arnhemsche Courant, die het uitgaf, en wekte algemeen sensatie, ofschoon het weinig meer bevatte dan wat men reeds uit de mededeelingen van Beelaerts en Van Gennep had kunnen opmaken [1]). Het berekende het tekort met 1 Januari 1841 op 34 mill., welk tekort voornamelijk moest worden toegeschreven aan de kosten van het verweer tegenover België, aan den statusquo, waardoor de schuld met 250 mill. was toegenomen, maar ook aan te grooten omslag in het staatsbestuur en daarmede nauw samenhangend gebrek aan zuinigheid. De opening van zaken vestigde echter een gunstigen indruk omtrent den minister, die dan ook, na eenige niet malsche opmerkingen omtrent de gepleegde knoeierijen met de Handelmaatschappij en het Amortisatie-Syndicaat, zijne financieele voorstellen alsook dat tot opheffing van het Syndicaat door de Tweede Kamer vlot aangenomen zag. Maar de toestand bleef zorgelijk en in de volgende najaarszitting werd met kracht aangedrongen op ingrijpende maatregelen van bezuiniging, op algeheele verandering van financieel stelsel, door verscheiden leden ook op grondwetsherziening in ruimen zin als de eenige voorwaarde van afdoende verbetering. Bij het staatsrechtelijk mondig geachte deel der natie zelve, thans meer dan vroeger met den werkelijken toestand bekend geworden, vonden deze denkbeelden meer en meer ingang: financieele hervorming en grondwetsherziening werden meer en meer de onderwerpen van gesprek en onderzoek; er begon iets te komen van een „publieke geest", van belangstelling in de zaken van het staatsbestuur, die men met meer of minder vertrouwen nog altijd aan de „heeren" Staten-Generaal plagt over te laten. Met name in de liberale pers werd deze belangstelling voortdurend aangevuurd, al klaagde Thorbecke nog in het begin van 1843: „de publieke geest, hetzij in de Staten-Generaal, hetzij daarbuiten is tot hiertoe verre van de eenheid eener partij, eene versnipperde, meer critische en waarschuwende dan regelende macht" [2]).

In den loop van 1842 werd de stemming ten opzichte van de

[1]) Kemper, dl. IV, blz. 12.

[2]) Gids van 1 Juni 1843.

nieuwe regeeringsmannen minder gunstig. Men klaagde, dat zij niet volgens een vast vooruitbepaald stelsel te werk gingen maar veeleer hunne kracht zochten in transigeeren met de wenschen der Tweede Kamer, dat de regeering erop uit was om geen ingrijpende verbeteringen aan te brengen en te veel gebruik maakte van „kunstgrepen van lagere staatsmanskunst" [1]. Zij ging, meende men niet ten onrechte, den noodlottigen weg van de oude regeering op, ook door het ondershands steunen tegenover de toenemende oppositie in de pers, waarbij zich sedert 1841 Kemper's „Tijdgenoot" was komen voegen, van organen als het Journal de la Haye [2], dat thans onder leiding stond van den bij den Koning gereedelijk gehoor vindenden referendaris-journalist mr. Henri Box. Zij handelde in dezen voortdurend nog in den geest van Van Maanen, die nooit versmaad had de pers door subsidiën in zijne macht te houden en vóór en na den belgischen tijd zelfs met verschillende oppositiebladen in geheime betrekking had gestaan; zij richtte het „Nederlandsch Nieuwsblad" op en bestreed weldra de vrijzinnige en democratische bladen en blaadjes door gebruik te maken van de verdachte diensten van een Van Andringa de Kempenaer en een obscuren journalist uit Den Haag, Van Tetroode. Zij trachtte zorgvuldig alle aanleiding tot verschil te vermijden, ried den Koning af zijn thans met de gravin D'Oultremont gehuwden vader in Den Haag te ontvangen, beloofde tegenover de oppositie allerlei te zullen voorstellen maar diende geen voorstellen in van meer dan gewoon belang; zij nam de wenschen der Staten-Generaal met de meeste welwillendheid „in overweging" doch zonder het plan om daaraan te gemoet te komen, wanneer geen buitengewone aandrang haar daartoe formeel noodzaakte. Zij trachtte ook de wrijving te vermijden, die tusschen Katholiek en Protestant dreigde te ontstaan bij de behandeling van het ontwerp eener nog door Van Maanen voorbereide nieuwe strafwet, waarin ook het van ouds in onze landen geldende recht van placet was opgenomen, dat bij de Katholieken in den tijd der vereeniging met België reeds tot ernstig verzet aanleiding had gegeven en ook ditmaal, zij het ter elfder ure, hunne bezwaren uitlokte: katholieke bladen en tijdschriften lieten zich in dezen

[1]) De Bosch Kemper, dl. IV, blz. 87.
[2]) Vgl. daarover Sautijn Kluit, in Hand. en Meded. Letterk. 1879.

hooren [1]), terwijl de minister van Roomschen eeredienst, De Pelichy, reeds in den ministerraad zijn bezwaren tegenover Van Hall ontwikkeld had en de Koning zelf ze deelde. Van Hall gaf in een lang schrijven aan den Koning [2]) als zijne meening te kennen, dat het recht van placet in de wet behoorde maar dat men voorzichtig moest zijn tegenover de op deze punten gevoelige protestantsche meerderheid des lands, „bij welke de kracht van geld en invloed berust", en hij stelde dus voor door eene wijziging van het betrekkelijke artikel de moeilijkheid te ontgaan, hetgeen evenwel geen van beide partijen bevredigde. Zoo liet de regeering de zaak rusten en bleef de behandeling van het ontwerp steken na het verslag van de centrale sectie der Tweede Kamer.

Onder de dringende zaken behoorde ook het sluiten eener eindovereenkomst met België [3]), waarop Falck, sedert 1839 gezant in Brussel en wegens zijn verzet tegen het volhardingsstelsel voor dien post bijzonder geschikt, met kracht aandrong uit vrees, bij nog langer uitstel, voor een herleven der gevreesde conferentie te Londen, die deze zaak aan de beide betrokken landen had overgelaten. De bezwaren kwamen intusschen vooral van belgische zijde; van nederlandschen kant werd alle mogelijke toegevendheid betracht, ook van dien des Konings, die zijn persoonlijke gevoelens en belangen thans geheel op den achtergrond wenschte te schuiven, allengs meer en meer overtuigd van de hopeloosheid van verzet tegen de voldongen feiten.

Na eenige aarzeling had België het tractaat (5 Nov. 1842) voorloopig geteekend maar het werd daar, ofschoon het zeer voordeelig mocht heeten, scherp afgekeurd, terwijl het hier te lande, als integendeel voor Nederland te bezwarend, evenmin gereede goedkeuring vond. In de Tweede Kamer werden ernstige bezwaren aangevoerd tegen de ongunstige bepalingen van het verdrag, welks inhoud „de treurige overtuiging gaf, „dat het zoogenaamde eindverdrag" van 1839 nog niet „de eindpaal (was) der opofferingen". Men klaagde over de al te groote voordeelen voor den belgischen handel, over de nieuwe vermindering der jaarlijksche rente ten laste van België

[1]) Albers, Geschiedenis der Hierarchie, dl. II, blz. 55 vlg.
[2]) Archief van het kabinet der Koningin, 1842, E nº. 36 (dd. 23 Oct. 1842).
[3]) Albers, l. l. blz. 96 vlg.

van 5 mill. tot 4 mill. — niet de helft der oorspronkelijk bepaalde som —, over den lagen prijs van *f* 400,000 rente op het belgische Grootboek, te betalen voor de omvangrijke scheepvaart- en handelsvoordeelen. Men zag echter op tegen de noodlottige gevolgen eener verwerping, waarop Falck niet ophield te wijzen.[1]) Na een beraadslaging in comité-generaal, waarin van hevig verzet bleek, werd het tractaat door de Tweede Kamer met 38 tegen 18 stemmen goedgekeurd. In België geschiedde ten slotte hetzelfde, eveneens niet zonder moeite. Falck kon zoo nog vóór zijn dood (16 Maart 1843) de voldoening smaken deze zaak beëindigd te hebben, met medewerking ook van den bekwamen en gematigden Nothomb, thans minister van binnenlandsche zaken in België en hoofd van het belgische ministerie, dat in de definitieve regeling een waarborg voor het voortbestaan van den jongen belgischen staat meende te zien.

Het tot stand komen van dit traktaat stond in verband met den toestand der rijksfinanciën, welker regeling dringend noodig scheen, maar groote bezwaren zou opleveren, omdat van vermeerdering der belastingen bij den kwijnenden toestand der volkswelvaart weinig te wachten was en de zoo noodige bezuinigingen niet gemakkelijk waren aan te brengen: door sommigen werd dan ook reeds gesproken van een naderend staatsbankroet, al stonden de 5 % obligatiën nog boven pari en was dus het staatskrediet nog voldoende. Rochussen, man van de praktijk, meende een redmiddel gevonden te hebben in eene conversie der verschillende 5, 4½ en 4 % rentende staatsfondsen in een algemeene staatsschuld tegen een rente van 4 %, met aflossing van een deel der schulden aan de Handelmaatschappij, dekking van het tekort op de uitgaven van 1841 en 1842 door een nieuwe leening van 9 mill. 630,000 en afdoende regeling der schulddelging, te beginnen met 1846; voor een en ander zou de inschrijving op het belgische Grootboek te gelde gemaakt kunnen worden.

Deze voorstellen wekten hevig verzet. De utrechtsche hoogleeraar in de staathuishoudkunde Aekersdyck klaagde over begripsverwarring, slordigheid en duisterheid in het voorgestelde; graaf van Rechteren wees op de mogelijkheid van aanzienlijke bezuiniging in verband met eene gewenschte ruime grondwetsherziening; anderen

[1]) Brieven, blz. 413 vlg.

spraken van onvoldoende kennis van den minister. Deze kwam aan allerlei bezwaren te gemoet, wijzigde zijn ontwerpen ingrijpend en stelde thans de conversie in een 3 % schuld voor. Maar ook thans viel zijn plan niet in den smaak en bij de openbare discussie erover in Mei 1843 werden harde woorden geuit, niet het minst door de voorstanders van grondwetsherziening, die met nadruk aan de tegenstrevende regeering zelve de schuld gaven van de heerschende malaise, van de toenemende armoede, van de aangroeiende ontevredenheid; anderen zagen in de voorgestelde reductie reeds een staatsbankroet en weigerden hunne medewerking, als redmiddel een inkomstenbelasting of een belasting op de successie in de rechte lijn aanradend. De ontwerpen vonden ook warme verdedigers, maar het slot was na allerlei concessiën des ministers toch een verwerping met 30 tegen 24 stemmen, waarop Rochussen zijn ontslag nam.[1])

Zijn opvolger, de zeeuwsche griffier Van der Heim van Duivendijke, die een paar jaren te voren den Koning in deze van advies had gediend, was niet gelukkiger. Zijn voorstel tot invoering eener belasting op de inkomsten uit vaste goederen, renten en ambten werd ongunstig ontvangen, door het publiek zoowel als door de Kamers, en ook hij trad reeds na drie maanden op het einde van September af, daar hij ook niet steunen kon op de hulp van den steeds meer invloedrijken Van Hall, die het voorstel van zijn ambtgenoot een bedekt staatsbankroet[2]) had genoemd en ook van de door hem weder opgenomen successiebelasting niet wilde weten. Van Hall zelf nam nu op verzoek des Konings tijdelijk ook het ministerie van financiën op zich ten einde de tweejarige begrooting voor 1844/5 in de Kamers te verdedigen.

Het was een waagstuk, dat hij ondernam, te meer omdat Schimmelpenninck van der Oye, minister van binnenlandsche zaken, tevens dat van buitenlandsche zaken had waar te nemen. Maar niemand durfde den toestand aan en Van Hall, handig debater als hij was en weinig op zijn stuk staande, slaagde er werkelijk in om

[1]) De Bosch Kemper, dl. IV, blz. 108 vlg. met de belangrijke aanteekeningen. De stukken over Rochussen's wet in de uitgegeven Beraadslagingen over het ontwerp van wet (Leiden, 1844).

[2]) Gleichman, Mr. F. A. van Hall als minister (Amst. 1904), blz. 24

tegenover de oppositie van allerlei aard, met opoffering van Van der Heim's inkomstenbelasting, de begrooting erdoor te halen.[1]) Maar hiermede was nog niet veel gewonnen; het financieele vraagstuk moest worden opgelost en al mocht in de troonrede, waarmede de nieuwe zitting der Staten-Generaal geopend werd, fier verzekerd worden, dat Nederland „zijne verbindtenissen gestand (zou) doen" en de „pligten niet (zou) miskennen, welker vervulling even heilig als staatkundig is", de weg om daartoe te geraken was allesbehalve gebaand. Van vereenvoudiging en bezuiniging, van vermindering van lasten daardoor alleen, van grondwetsherziening zooals sommigen met nadruk weder verlangden kon zonder meer de redding niet komen, evenmin van de gewenschte openbaarheid en orde, waarop het adres van antwoord onder bereidverklaring tot „buitengewone offers" wees. Wel regende het plannen,[2]) wel trachtte de oud-minister Van den Bosch de gemoederen te winnen door nog eens terugkeer tot het stelsel van koning Willem I krachtig aan te bevelen, maar geen van alle raadgevingen en ontwerpen scheen werkelijk bruikbaar.

Van Hall trad in overleg[3]) met eenige amsterdamsche geldmannen en met den afgetreden Rochussen, nu gezant te Brussel, die beter dan iemand anders den toestand kende en tot medewerking bereid was. Zoo ontstond op den grondslag van des ministers eigen denkbeelden een uitgewerkt plan tot aanzuivering van den achterstand, voorziening in de behoeften van den loopenden dienst en afdoende verbetering van den financieelen toestand, waarbij Van Hall meende te mogen rekenen op de hulp van den gewezen koning, op de medewerking der Kamers tot het invoeren eener tijdelijke trapsgewijs afnemende inkomstenbelasting, eindelijk op een conversie der staatsschuld. Tegen het einde van October 1843 waagde hij het koning Willem Frederik dringend te wijzen[4]) op de wenschelijkheid van diens medewerking om te komen tot aanzuivering van den achterstand, immers onder 's Konings eigen beheer en verantwoordelijkheid ontstaan, en vroeg hem een voorschot van 12 à 13 mill. tegen 3% rente. De oude vorst,

[1]) De Bosch Kemper, dl. IV, blz. 164 vlg.
[2]) Gleichman, blz. 43; De Bosch Kemper, l. l. blz. 190.
[3]) Gleichman, blz. 42 vlg.
[4]) Ib. blz. 51 vlg.

die eindelijk met zijn gemalin een bezoek aan 's-Gravenhage kon brengen, liet zich werkelijk overtuigen en stelde den 6den November eene regeling voor zijner nog niet voldane vorderingen op den staat der Nederlanden betreffende het kanaal van Voorne benevens het apeldoornsche kanaal, waarbij hij zou afzien van zijn eischen aangaande de door hemzelven voorgeschoten 2 mill. 600000 gulden voor het kanaal van Terneuzen, zich tevreden zou stellen met 3% rente van de hem voor de beide andere genoemde kanalen komende 2 mill. 55000 gulden en tevens beloofde voor 10 mill. te zullen deelnemen in de voorgenomen vrijwillige leening à 3%.[1])

Toen was de weg gebaand en den 11den December bood de regeering drie ontwerpen aan[2]): een tot regeling van den achterstand tot 1840, een tot dekking der uitgaven voor 1841/3, een derde tot dekking der te wachten uitgaven voor 1844/5. De beide eerste ontwerpen werden toegelicht met een korte memorie; in het laatste werd een „buitengewone maatregel" voorgesteld tot aanvulling van den tegen 1 Januari 1844 te wachten achterstand van ruim 21 mill. 300000 gulden, terwijl over 1844 een te kort van 5 mill. en voor de eerste daaropvolgende jaren van 4 mill. 600000 werd aangekondigd, alles te zamen een bedrag van ruim 35 mill. uitmakend. Als middelen tot afdoende verbetering van den toestand werd aangegeven eene conversie der schuld, ten einde eene besparing van 2 à 2½ mill. jaarlijksche rente te verkrijgen, en aflossing der schuld aan de Handelmaatschappij, zoodat de altijd stijgende opbrengst der koloniën, thans op ongeveer 22 mill. 's jaars berekend, „zonder korting" in de schatkist zou vloeien. Tevens werd mededeeling gedaan van het aanbod van koning Willem Frederik, die weder naar Berlijn was vertrokken. Het bericht van zijn plotseling overlijden aldaar op 12 December wekte niet alleen vele herinneringen en maakte reeds daardoor diepen indruk maar het deed ook eenige onzekerheid rijzen over den voortgang der zaken, die pas met hem overlegd waren. Bovendien was nu de vraag gerezen, hoe het gaan moest met de in het eerste ontwerp behoorende kwestie der domeinen van prins Frederik, hem in 1816 toegekend tot afkoop zijner rechten op het groothertogdom Luxemburg maar na de ver

[1]) De Bosch Kemper, dl. IV, Aant. blz. 138 vlg.
[2]) Ibid. dl. IV, blz. 191 vlg.

deeling van dat land in 1839, naar sommigen meenden, weder gedeeltelijk aan den staat vervallen.

Deze bedenkingen weerhielden echter de regeering niet den 28sten December opnieuw drie ontwerpen in te dienen tot aflossing der schuld aan de Handelmaatschappij, tot vaststelling eener buitengewone belasting van $1^1/_2$ % op de bezittingen en de daartoe herleide inkomsten, tot het uitschrijven eindelijk eener „vrijwillige leening" van 150 mill. à 3%. Nog vóór de beraadslaging werden bovendien aanzienlijke bezuinigingen aangebracht, de bijzondere fondsen uit den tijd van koning Willem opgeheven en de instructie op de Rekenkamer aangevuld, opdat het duidelijk zou blijken, dat de regeering met ernst naar verbetering streefde.

Groot was de indruk door de zes thans aanhangige ontwerpen gemaakt. Het algemeen oordeel was aanvankelijk zeer ongunstig. Men sprak in de pers van „misrekening, meineed, zedeloosheid", van een „geopenden afgrond", van de „monsterwet". De persoon des ministers, die van koning Willem Frederik, ja het geheele vorstenhuis werd gehoond en gesmaad in couranten en spotprenten, in brochures en hekelverzen, in volksliedjes en plakkaten; de geldmannen zetten een luide keel op; de voorstanders van grondwetsherziening lieten zich krachtig hooren; sommige schrijvers spraken van Alva en den Tienden Penning, andere ontzagen zich niet de vuilste taal te voeren. Maar wat moest er dan anders gebeuren? Buiten voorstellen als deze, een nieuwe groote geldleening met daaruit volgende nieuwe rentelasten of een staatsbankroet zonder meer scheen geen andere weg te bestaan om aan den wanhopigen toestand een einde te maken. Het afdeelingsonderzoek in Januari bewees, dat ook in de Tweede Kamer, onder alle bezwaren tegen de ontwerpen, toch de harde noodzakelijkheid werd gevoeld om ze, zij het dan ook gewijzigd en verbeterd, aan te nemen. De kwestie der domeinen van prins Frederik gaf nog aanleiding tot een zeer teedere onderhandeling tusschen den ministerraad en den Koning zelven [1]), die door Van Hall met groot beleid in verband ook met de toezeggingen van koning Willem Frederik na groote bezwaren beëindigd werd met een transactie, waarbij de Koning namens de erfgenamen van den voormaligen vorst zich bereid verklaarde die

[1]) Gleichman, blz. 57 vlg.

toezeggingen gestand te doen en bovendien af te zien van de 2 mill. 55000 gulden wegens de voornsche en apeldoornsche kanalen, mits daarmede „alle beweerde rechten" van weerszijden zouden vervallen.

Het onderzoek in de Kamer had allerlei wijzigingen in de wet ten gevolge, gedeeltelijk ook wegens de bij de haastige berekeningen gemaakte fouten en verkeerde onderstellingen, zoodat ten slotte de voorgestelde leening tot 127 mill. kon dalen en de voorwaarden van inschrijving gemakkelijker uitvoerbaar werden gemaakt: de financieele specialiteiten in de Kamer maakten zich in dit opzicht zeer verdienstelijk en de vrees voor de gehate en gevreesde inkomstenbelasting, die misschien door de vrijwillige leening onnoodig kon worden, werkte daarbij krachtig mede. Het gelukte Van Hall met slimme staatsmanskunst alvast (7 en 8 Febr.) de wet op den achterstand tot 1840 en die op de aanvulling van het te kort op 1841/3 door een zij het geringe meerderheid te doen aannemen, ofschoon de oppositie alle wetten gezamenlijk had willen behandelen en sommigen de in het nauw gebrachte regeering bij deze schoone gelegenheid tot belofte van „ruime" grondwetsherziening hadden willen dwingen. De wetten op de middelen voor 1844/5 en op de schuld aan de Handelmaatschappij werden nog aangehouden en den 23sten begon de beraadslaging over de groote belasting- en leeningwet.

Hevig was de oppositie van verschillende kanten zoowel tegen de belasting, die als „onzedelijk", als „onverstandig", als „inquisitoriaal", als verderfelijk, onstaatkundig en uitputtend, als „monstergewroeht" ten sterkste werd afgekeurd; niet minder tegen de leening, welker volteekening als „onmogelijk", als „ijdele hoop", als „hersenschim" werd aangemerkt. In heftige taal trok Van Sasse van Ysselt te velde tegen den lichtvaardigen minister, die de rol van Polignac in Frankrijk vóór 1830 scheen te willen spelen, vele anderen volgden zijn voorbeeld, sommigen weder wijzend op ruime grondwetsherziening als het eenige, wat redding kon geven. Maar.... niemand der tegenstrevers kon een beter plan aan de hand doen en de wet vond ook krachtige voorstanders, met name de leeningwet, die door Boreel, Van Ryckevorsel, Duymaer van Twist, Bruce en anderen verdedigd werd. Er werd door de tegenstanders gedreigd met verlies van „populariteit", welk gevaar door anderen, naar zij luide verklaarden, met vreugde getrotseerd werd,

waar het belang van den staat op het spel stond [1]). De handige en onverschrokken Van Hall bleef het antwoord aan de tegenpartij niet schuldig; als een volleerd advocaat stond hij zijn tegenstanders te woord, totdat na een zesdaagsch debat de wet met 32 tegen 25 stemmen werd aangenomen, eenige dagen later ook in de Eerste Kamer met 12 tegen 6 stemmen — een schitterende zegepraal na heeten strijd. De wet werd reeds 6 Maart afgekondigd.

Het was nu de vraag, of de leening werkelijk zou volteekend worden dan wel of zij, gelijk de tegenstanders voorspelden, eene deerlijke mislukking zou blijken. Die vraag moest binnen zeer korten tijd beslist worden en Van Hall, rekenend op zijn gelukster, nam nu definitief het ministerie van financiën over (7 Maart). Groot was de spanning in het gansche land maar de amsterdamsche Beurs schonk krachtigen steun, daar het landskrediet met de zaak gemoeid was. Aanvankelijk echter ging het met de inschrijving op de leening allesbehalve naar wensch: de inschrijvingstermijn moest worden verlengd en de ministers drongen met kracht in circulaires aan de ambtenaren en persoonlijke brieven op inteekening aan als het eenige middel om den staat te redden. Tegen het einde van Maart was de leening eindelijk op 3 mill. na volteekend en een reis van den minister zelven naar Amsterdam gaf nog den 30sten eindelijk de zekerheid, dat de zaak gelukt was: de vrees voor een inkomstenbelasting met het daaraan verbonden ambtelijk of onderhandsch onderzoek naar het werkelijke vermogen, die anders noodzakelijk zou zijn, deed de laatste moeilijkheden verdwijnen. Eene voorbarige dankzegging in de kerk te 's Gravenhage, op verzoek des verheugden Konings, bracht op het laatste oogenblik de zaak nog eenigszins in gevaar [2]), maar ook dit bezwaar werd door Van Hall overwonnen en vol vreugde stelde de Koning zelf een vurige proclamatie op, die in eenigszins gewijzigden vorm (2 April) in de Staatscourant verscheen om te getuigen van erkentelijkheid en dankbaarheid voor den verleenden steun en medewerking [3]). Groot was thans ook de vreugde en zelfs bij verklaarde tegenstanders de bewondering voor den staatsman, die het kunststuk had tot stand gebracht, ook

[1]) Gleichman, blz. 72 vlg.; De Bosch Kemper, dl. IV, blz. 206 vlg.

[2]) Gleichman, blz. 93.

[3]) Vgl. het facsimilé van Van Hall's brief aan Z. M. en de daarop gestelde proclamatie, ib. blz. 94 vlg.

al lieten velen hunne ontstemming, hun afkeer van de door Van Hall gebezigde middelen om tot zijn doel te geraken niet onduidelijk blijken; maar tegenover het behaalde succès hadden deze opmerkingen weinig gevolg, en het was werkelijk gelukt een groot deel der natie te overtuigen, dat niet anders gehandeld kon worden. Twee besluiten tot conversie van de aflosbare indische schuld van 5 tot 4% volgden nog in April en werden aangenomen in weerwil van nieuwen scherpen tegenstand der oppositie, waarbij thans Thorbecke, einde Maart door Zuid-Holland als opvolger van den gestorven Van den Bosch in de Tweede Kamer gebracht, zich krachtig liet hooren.

Hij en de zijnen waren van meening, dat thans ook het oogenblik voor ruimere grondwetsherziening was aangebroken, maar de regeering, waarin als minister van justitie juist de zeer conservatieve De Jonge van Campens Nieuwland was opgetreden, wilde, onder goedkeuring van den voor machtsbeperking en bezuiniging op militair gebied bevreesden Koning zelven, na hare zegepraal daarvan niets meer hooren. Terwijl Thorbecke, Warin, Luzac, Van Dam van Isselt en anderen het recht van ontbinding der Kamers en verandering van kiesstelsel bepleitten, Van Rechteren het financieel beleid der regeering aanviel, sommige Kamerleden de onwettigheid en onstaatkundigheid der genomen maatregelen gispten, wees Van Hall, die op zichzelf van een beperkte grondwetsherziening niet afkeerig was maar deze van de regeering zelve wilde doen uitgaan, niet zonder trots op de verkregen resultaten, op de vermindering der staatsuitgaven met 7 millioen en gaf niet onduidelijk te kennen, dat de Grondwet, waaronder zoo veel kon geschieden, naar de meening der regeering thans niet gewijzigd behoefde te worden [1]). Geen raadgevingen, geen aandrang kon haar van die meening terugbrengen.

Zij kwam daarbij meer en meer in tegenstelling met de staatkundige denkbeelden der burgerij, die in deze jaren tegenover het nog altijd heerschende conservatief-patricische karakter der regeeringspraktijk steeds luider begon aan te dringen op vergrooting van haren eigen invloed op het staatsbestuur en deze met steeds grooter nadruk niet mogelijk verklaarde zonder ingrijpende grondwetsher-

[1]) De Bosch Kemper, dl. IV, blz. 305 vlg.

ziening. De burgerij, steunend op wat zij in Frankrijk, Engeland en België zag geschieden, waar hare macht in deze jaren zeer hoog was gestegen en eigenlijk den ganschen staat had beheerscht, verlangde ook hier te lande hare beteekenis erkend te zien. Zij weigerde langer, zooals in de regelingen van 1814 was geschied, tegenover de oude aristocratie en wat zich bij deze had aangesloten op den achtergrond te worden geschoven [1]) en eischte eindelijk de vervulling van wat haar sedert langer dan een halve eeuw wenschelijk had toegeschenen, wat in 1795 verkregen was maar in den napoleontischen tijd onder den zwaren druk der autocratie weder verloren was gegaan: zij verlangde terugkeer naar de beginselen van den revolutietijd maar zonder de toen gepleegde uitspattingen, ontwikkeling dier beginselen volgens de historische lijn, die scheen te wijzen op beperking der vorstelijke macht, op uitbreiding der deelneming aan het kiesrecht over een zoo groot mogelijk deel des volks. Zij kwam meer en meer onder den invloed der moderne staatkundige begrippen, zooals die vooral in Frankrijk werden verkondigd door vrijzinnige bladen als het Journal des Débats, door vrijzinnige staatslieden als Thiers en andere liberale leiders der Juli-monarchie.

Ook hier te lande sloot zich de liberale pers, door de Arnhemsche Courant, het Handelsblad, de Nieuwe Rotterdamsche Courant krachtig vertegenwoordigd, aaneen om den strijd te leiden tegen persoonlijk gouvernement en onbeweeglijk conservatisme, tegen aristocratisch bestuur en beperking van volksinvloed. Wel begeerde men in de verste verte niet de toepassing der socialistisch-communistische beginselen van een Fournier, een Saint-Simon, een Proudhon en wilde men niets hooren van algeheele omverwerping der maatschappij om op hare puinhoopen een andere op te bouwen, volgens die beginselen ingericht. Integendeel, men wilde de bestaande maatschappij handhaven maar haar zoodanig hervormen, dat de persoonlijke vrijheid, de werkzaamheid van het persoonlijk initiatief, waarvan men alles voor de toekomst meende te mogen verwachten, zich vrij zou kunnen ontwikkelen overeenkomstig de wijsgeerig-staathuishoudkundige beginselen, die onder inwerking van Bastiat en J. B. Say, de beide Mills, Bright en Cobden aanleiding gaven tot

[1]) Vgl. dl. VII, blz. 303.

grootsche plannen van maatschappelijke hervorming op den grondslag van persoonlijke economische vrijheid. Elders, met name in Frankrijk en Engeland, ook hier en daar in Duitschland en noordelijk Italië, vertoonden zich reeds de sporen eener wassende beweging onder de arbeidende klasse in de steden, zelve met de toeneming van het fabriekwezen aanzienlijk toenemend en dikwijls lijdend onder de omstandigheden, die plegen samen te gaan met groote economische veranderingen, wanneer de vermeerdering van het loon geen gelijken tred houdt met het stijgen der prijzen van levensbehoeften en woninghuren en onder den druk der concurrentie de arbeidstijd stijgt tot 12 à 14 uur per dag. Reeds braken werkstakingen uit zoowel om hooger loon als om korter arbeidstijd van de fabrikanten af te dwingen, reeds werd de noodzakelijkheid gevoeld om den arbeid van kinderen te beperken, reeds gaven slechte oogsten aanleiding tot hongeroproeren.

En bovendien ontstonden staatkundige bewegingen in verschillende landen; in Italië verhief zich het streven naar eenheid van het gansche schiereiland; in Frankrijk stelde het liberalisme, met bonapartistische stroomingen verbonden, zich tegenover het conservatieve persoonlijke gouvernement van Louis Philippe; in Duitschland trad de begeerte naar eenheid des Rijks en naar vrijzinniger regeeringsbeginselen tegenover de willekeur onder verouderde instellingen steeds meer op den voorgrond; in Engeland vroegen de Chartisten om algemeen stemrecht, geheime stemming en betere kieswetten, verlangden de vrijzinnige economen van de regeerende Tories afschaffing der drukkende graanwetten en bracht de vreeselijke aardappelziekte van 1845 de bevolking tot wanhoop, zoodat de leider der regeering, sir Robert Peel, zich in het volgende jaar bekeerde tot de beginselen van den vrijen handel. Dezelfde aardappelziekte gaf ook hier te lande, waar de nadeelen der industrieele crisis wegens de geringe ontwikkeling van het fabriekwezen in het algemeen weinig invloed hadden gehad, ofschoon in verschillende provincieën werd geklaagd over achteruitgang en armoede van de arbeiders, in September 1845 aanleiding tot hevige oproeren en plundering van bakkerswinkels door eene hongerige menigte, met name in Den Haag, Haarlem, Leiden, Delft [1]). Die beweging werd spoedig door politie

[1]) De Bosch Kemper, dl. IV, blz. 67/8.

en soldaten onderdrukt maar er werd reeds van gebruik gemaakt door schrijvers van kleine volksblaadjes als Meeter, De Haas en anderen, die in Asmodee, Ooyevaar, Ontwaakte Leeuw enz. oproerige taal uitten en dientengevolge voor de rechtbank gebracht werden. Door uitdeeling van in Duitschland opgekocht graan, door werkverschaffing op groote schaal, door buitengewone ondersteuning van de armen kwam men aan het lijden der volksklasse te gemoet op voorgaan van het koninklijk Huis en de groote amsterdamsche kooplieden, maar de aanzienlijke toeneming der landverhuizing naar Amerika in die jaren, van een paar honderd thans tot ettelijke duizenden, bewees, dat de toestand ongunstig bleef[1]), want die toeneming kon niet verklaard worden uit de begeerte naar kerkelijke vrijheid alleen of uit het haken naar het pas in Californië ontdekte goud, al vielen ook deze invloeden niet te miskennen.

Het publieke leven, de „public spirit", waarvan de engelsche staatsregeling zooveel goeds had ondervonden, begon ook in Nederlandzich thans te doen gevoelen, al was die geest nog lang niet wat hij in een constitutionneelen staat wezen moest en kon Potgieter in denzelfden tijd van „Jansalie-geest" spreken, terwijl hij „Jan en Jannetje" krachtig aanmaande dat ellendige „jongste kind" te verloochenen.

Wat onder de regeering van Willem I reeds schuchter of minder aarzelend op den voorgrond was begonnen te treden, deed zich thans onder leiding van een aantal talentvolle jongeren op allerlei gebied krachtiger gelden.[2]) Thorbecke en de talrijke door hem te Leiden gevormde leerlingen kwamen met geestdrift op voor de door de conservatieven zoo gevaarlijk geachte liberale beginselen van den „groote", den „uitnemende"[3]) en, zich over het gansche land verspreidend, deden zij die beginselen meer en meer doordringen in de gemoederen der ontwikkelde burgerij; Potgieter en Bakhuizen van den Brink deden in hun tijdschrift „de Gids" door kritiek en voorbeeld langzamerhand nieuwere en frisschere begrippen op letter- en staatkundig gebied ingang vinden. En dat die jonge beweging zich niet opnieuw zou laten regeeren door een „bentgenootschap" zooals sommigen den kring van De Gids, die wel wat

[1]) Vgl. Portielje, De handel van Nederland in 1844, blz. 67.
[2]) De Bosch Kemper, deel IV, blz. 317 vlg.
[3]) Vgl. Gleichman, blz. 101 vlg.

uitsluitend zijne vrienden als de ware letterkundigen van den nieuweren tijd beschouwde, dat bleek in 1843/4, toen een kring van jonge lettervrienden in „Braga" opkwam tegen de tirannie van de „Gidsi, viam nescientes", toen Hecker zijn vurig „Quos Ego" liet hooren, toen de vroolijke Jan de Rijmer (Gouverneur) zijn satirieke rijmen en vriendelijke kindergedichten liet klinken. De welsprekende hoogleeraar Opzoomer te Utrecht begon sedert 1846 voor een talrijk gehoor de wijsbegeerte der ervaring te prediken; Sloet tot Oldhuis gaf in zijn nieuw wetenschappelijk Tijdschrift voor Staathuishoudkunde (1841) ruimte aan de nieuwere economische theorieën, die in jonge begaafde staathuishoudkundigen als Portielje en Vissering welsprekende verdedigers vonden; Bruce en andere vrijzinnigen begonnen in de Tweede Kamer en in de pers met steeds meer nadruk op te komen tegen het door den minister Baud met kracht en talent verdedigde oude koloniale beheer volgens het beginsel van dwang tot arbeid ten bate van het moederland dat „voordeel moest hebben" uit de koloniën, en verhieven hunne stem ten gunste van den ten behoeve van het batig slot uitgezogen Javaan; te Leiden vestigden Geel en Cobet op Bake's voetspoor de wetenschappelijke studie van het Grieksch en Latijn, De Vries en Jonckbloet die van het Nederlandsch, in den Haag Groen van Prinsterer en Bakhuizen van den Brink die der geschiedenis uit de bronnen zelf, te Utrecht de geniale Mulder die der scheikunde, Schroeder van der Kolk die der psychologie, Donders en Wenckebach die der physiologie en der mathesis ten onzent op nieuwe grondslagen. Veler aandacht werd voorts in beslag genomen door wat er in de nog altijd in gisting verkeerende Hervormde Kerk gebeurde, ook weder in de meer en meer op den voorgrond tredende richting van vrijheid ten opzichte van de leer, ook weder onder leiding van talentvolle jongeren, die de hand reikten aan hunne medestanders op het gebied der binnenlandsche en koloniale staatkunde, der letteren, der wijsbegeerte, der philologie, der natuurwetenschappen. Één geest bezielde allen: die van vernieuwing, van verbetering, van wedergeboorte en met geestdrift schaarde vooral de akademische jeugd, het jongere geslacht in het algemeen zich onder de banier van den vooruitgang, omhoog geheven door een aantal uitnemende persoonlijkheden, ten deele slechts weinige jaren hun ouderen, ten deele reeds vergrijzend in

den strijd voor de nieuwe denkbeelden, die zich baan braken in de wereld en schenen te spreken van een nieuwe periode, waarin de gansche maatschappij belangrijke wijzigingen zou moeten ondergaan. En die allen werden bezield door één denkbeeld: vrijheid, persoonlijke vrijheid van gedachte en van optreden. Zij wilden niet meer hooren van behoud van het bestaande, van gematigdheid en terughouding tegenover de woelende maatschappelijke krachten, de gistende denkbeelden van den tijd. Zij leefden in een nieuwe wereld van gedachten, medegesleept in den machtigen stroom, die in deze jaren geheel Europa doortrok en dichters en prozaschrijvers bezielde tot heerlijke gewrochten van den geest, op hunne beurt weder de geesten van anderen vervoerend met groote kracht.

In een volk als het onze met zijne sterke gehechtheid aan kerkelijke dingen, met zijn diepgewortelde godsdienstige overtuigingen, gevormd door de geschiedenis van meer dan drie eeuwen, moest die strijd zich, behalve op staatkundig, vooral op kerkelijk terrein bewegen, ja op die beide in nauwen samenhang.

En daarvan vertoonden zich in deze jaren de onmiskenbare sporen. De Groningsche School, in 1843 opnieuw door een brief van de bekende „haagsche heeren" „aan de Hervormde gemeente in Nederland" ten scherpste aangevallen, terwijl de Synode nog altijd weigerde zich met haar te bemoeien en tegen hare leeringen op te treden [1]), vond niet alleen bij de groningsche burgerij en bij hare leerlingen aan de universiteit krachtigen steun maar zag zich door eene reeks van adressen ook uit andere deelen des lands ten gunste der leervrijheid of der onthouding in deze gevaarlijke verschillen tegenover de orthodoxe leiders zoo niet in het gelijk gesteld dan toch zich de gelegenheid verzekerd om ongehinderd haar beginselen te verkondigen. De vurige leidsche hoogleeraar Scholten, scherp dialecticus en diepzinnig theoloog, ging veel verder dan zij en eischte met nadruk een volkomen vrije kritiek zelfs van „het kritiekste", stelde op zijn beurt zijn openbaringsbegrip tegenover het rationalisme van het begin der eeuw en het supranaturalisme met zijn geloof aan wonderen. Hij verdedigde zich met scherpe redeneering tegen aanvallen op zijn Godsbegrip en zijn strijd tegen het leerstuk van den vrijen wil, voor het wijsgeerig monisme

[1]) Zie boven, blz. 43.

tegenover het dualisme van geest en stof, alzoo den grondslag leggend voor een nieuwe wijsgeerig-theologische school, die als de „moderne" eerst in latere jaren hare volle kracht ontwikkelde, hoewel zij reeds op de denkwijze van meer verstandelijk dan naar het gemoed begaafde mannen en vrouwen een machtigen invloed kreeg. De groote ontwikkeling der natuurwetenschap, die van tal van totnogtoe onverklaarbare verschijnselen een bevredigende verklaring scheen te beloven, werkte krachtig mede om de geesten allengs te bevrijden van de banden, door kerkelijke opvattingen aangelegd, ten minste bij dat deel der akademische jeugd, dat zich op de studie der natuur toelegde.

Maar tegenover die vrijzinnige richtingen hielden de „confessioneelen" onder leiding van Groen en de zijnen hardnekkig stand; zij verzekerden met Da Costa in diens lied „Aan Nederland" in de lente van 1844: „met al hun schoone woorden, met al hun stout geschreeuw — zij zullen ons niet hebben, de Goden dezer eeuw" en sloten zich ook tegenover den steeds krachtiger wordenden aandrang der vrijzinnigen aaneen, vasthoudend aan de „beginselen van Dordt". En al mochten sommigen hunner in de „ethisch-irenische" richting van den gematigden Chantepie de la Saussaye, in de breede welsprekendheid van een Van Oosterzee, in de dichterlijke fantasieën van Jonathan—Hasebroek, in de eenvoudige huiselijk-vrome poëzie van Beets meer bevrediging vinden voor hun tot innige vroomheid neigend gemoed, als welsprekend manifest der tegenstanders van de nieuwere denkbeelden mag Groen van Prinsterer's „Ongeloof en Revolutie" (1847) gelden. Ook in dat machtige boek, dat de denkwijze van Von Haller en Stahl, de duitsche woordvoerders der staatkundige reactie op grond van het geloof aan de openbaring, hier te lande inleidde, werden staatkundige en godsdienstige elementen verbonden om het protest te steunen tegen den „modernen geest", welks oorsprong de schrijver in de denkbeelden der fransche omwenteling zocht, welks werkzaamheid hij met al de kracht van zijn scherpe pen, met al het talent van zijn fijn ontwikkelden geest in deze „reeks van historische voorlezingen" bestreed, op zijn beurt terugwijzend naar het evangelie en trachtend de grondslagen te leggen voor een „christelijk-historische" levensbeschouwing, gericht tegen de „modern-revolutionaire", die hem scheen te leiden tot „volslagen ongodisterij en radicalisme", tot ondergang der christelijke maatschappij.

De regeering van Van Hall — want zijn naam beheerschte thans het gansche gouvernement — stond tegenover dezen strijd der meeningen meer ontwijkend dan principieel [1]). De leider, gehecht aan de regeermacht, wetend, dat de Koning zelf van verdere grondwetsherziening niet wilde hooren, en eene parlementaire regeering als in Engeland bij gemis aan groote politieke partijen voor Nederland „geheel ongeschikt" achtend, begeerde zich met de doornige kwestie niet in te laten en voorloopig alleen de zoo goed begonnen regeling der financiën verder door te zetten. Zonder zich te storen aan de verwijten zijner vroegere liberale vrienden, rekenend op den machtigen invloed, dien het succes zijner financieele maatregelen hem had bezorgd, en op zijn daardoor verkregen hoog persoonlijk aanzien bij den Koning, ging hij op den afgebakenden weg voort, loste de schuld aan de Handelmaatschappij af, bracht een groote wijziging in het door allerlei misbruiken ontwrichte muntstelsel door ontmunting van een aanzienlijk bedrag (86 mill.) aan zilveren munt en het aannemen in Nov. 1847 van den enkelen zilveren muntstandaard en wist de moeilijkheden op dat terrein te voorkomen door tijdelijke, later blijvende invoering van muntbiljetten tot klein bedrag. Hij richtte vervolgens in de eerste plaats zijn aandacht op de verbetering der economische toestanden, die in deze jaren ook hier ten gevolge van mislukte oogsten en van de noodlottige aardappelziekte tot groote bekommering aanleiding gaven. Daarbij bleek hij steeds bereid om te transigeeren — wat hij tot een beginsel van staatkunde verhief — en geneigd om tegenover praktische eischen van het oogenblik zich te schikken naar welke economische beginselen ook van nieuweren of lateren tijd, wat hem wederom menig verwijt op den hals haalde [2]).

Wat in de laatste jaren van koning Willem I met steeds grooter nadruk was verkondigd, werd thans door tal van schrijvers ook in de dagbladen en tijdschriften, met name in het Handelsblad en de Nieuwe Rotterdammer Courant, in De Bosch Kemper's Tijdgenoot en in De Gids consequent betoogd: alleen van handels-

[1]) Gleichman, blz. 100.

[2]) Vgl. daarover een en ander in de briefwisseling tusschen Potgieter, Bake e. a. en Bakhuizen van den Brink in de Briefwisseling van den laatste, uitgegeven door mr. S. Muller Fz. (Haarl. 1906), ook Onze Eeuw, 1907, dl. I, blz. 116 vlg.

vrijheid, van algeheele vrijheid voor handel, nijverheid en landbouw was verbetering te wachten van den kwijnenden toestand der volkswelvaart. De bekwame Portielje had het aangetoond in zijn merkwaardig boek: „De handel van Nederland in 1844" [1]) en eischte bij het naderen van een „mogelijk keerpunt" onvoorwaardelijke huldiging van het vrijhandelsstelsel als het eenige middel om handel en nijverheid beiden te doen herleven. Hij toonde aan, dat de handel in de laatste jaren in het gunstigste geval op dezelfde hoogte was blijven staan, terwijl hij bij de in ieder geval toenemende werkzaamheid der nijverheid en de thans onder de werking van het cultuurstelsel enorme toeneming van den aanvoer van koloniale voortbrengselen aanzienlijk had moeten aangroeien [2]). De verslagen der Provinciale Staten van bijna alle gewesten bevatten voor 1843 luide klachten over vermindering van den buitenlandschen handel en slechts enkele artikelen konden op eenigen grooteren omzet bogen; de graanhandel klaagde evenzeer; de koloniale handel was sedert eenige jaren onder de leiding der begunstigde Handelmaatschappij en de krachtige toepassing van het nijpende cultuurstelsel wel verdriedubbeld maar de partikuliere handel op de koloniën was sterk achteruitgegaan en in de West nam de productie jaarlijks af; voor den binnenlandschen handel was men tot eene „algemeene volksklagt" gekomen [3]), die ook in de gewestelijke verslagen weerklank vond evenals dit het geval was ten opzichte der visscherij. En wat beteekende daartegenover de groote uitbreiding van den voor de volkswelvaart weinig beteekenenden effecten- en wisselhandel, die winst en verlies tot een bepaalden kring van deelnemers beperkten? De fabrieksnijverheid heette algemeen „gedrukt en kwijnende" [4]); de prijzen der landbouwprodukten, met name van boter en kaas, waren evenals die van de koloniale waren en de nijverheidsprodukten weinig bevredigend en de crisissen der volgende jaren deden ook op dit gebied veel nadeel. De slotsom van alles was [5]), dat „kwijning en verval allerwegen" te zien waren, „bloei en vertier zeldzame uitzondering", dat de middelklasse

[1]) Amst. 1844.

[2]) Ibid. blz. 37 vlg.

[3]) Ibid. blz. 55.

[4]) Ibid. blz. 66.

[5]) Ibid. blz. 69.

achteruitging en de armoede der lagere schrikbarend toenam. En terwijl Alstorphius Grevelink [1]) van het land een vrijhaven wilde maken gelijk honderd jaren te voren was voorgesteld, drong Portielje aan op loslating van het verderfelijke beschermende stelsel, dat de belangen van handel en nijverheid opofferde aan die der schatkist, de prijzen der levensbehoeften kunstmatig opdreef, de nijverheid even kunstmatig boven water hield, het particulier initiatief doodde, den smokkelhandel bevorderde.

De van ouds met koopmanszaken bekende Van Hall gevoelde veel voor deze bezwaren maar het strookte niet met zijn aard en zijn staatkunde om zonder aarzelen den door de nieuwere staathuishoudkundigen gewezen weg op te gaan. Hij wilde wel iets toegeven, maar algeheele wijziging van stelsel wilde hij niet. Het was de vraag, hoe lang dit stelsel van ontwijken, van transigeeren, van tusschen de klippen doorzeilen mogelijk zou blijken, maar op één succes kon de minister wijzen — en hij liet het met rechtmatigen trots ook niet na: het evenwicht der staatsfinanciën was hersteld; de begrooting voor 1846/7 sloot, voor het eerst na zeventig jaren [2]), met een overschot van 3 à 4 millioen en de regeering achtte het zeker, dat dit heugelijk feit de toenemende oppositie den mond zou snoeren.

De uitkomst zou die verwachting op den duur beschamen; de beweging van den nieuwen tijd zou ook Nederland medeslepen in de zegepraal van de nieuwere denkbeelden: wat niet buigen wilde, moest breken.

HOOFDSTUK III.

DE GRONDWETSHERZIENING VAN 1848.

In geheel Europa heerschte een bedenkelijke gisting, die ook hier te lande bij de toenemende ontevredenheid over de geringe geneigdheid tot hervormingen bij de bestaande regeering haren invloed

[1]) Het belang van het aannemen van het beginsel van Porto-franco voor Nederland (Groningen, 1844).

[2]) Onze Eeuw, 1905, dl. I, blz. 51.

deed gelden. In Frankrijk werd onbewimpeld gesproken van de naderende revolutie, die de „bourgeois satisfaits" der Juli-monarchie met deze zelve ten val zou brengen en bij de heerschende stemming onder de volksklasse wellicht een socialistisch of communistisch karakter zou dragen; in Engeland, waar thans weder de Whigs het bewind in handen hadden, hoopte men nog door vrijzinnige maatregelen zoowel de Chartisten als de woelige fabrieksarbeiders in toom te houden en het ongelukkige verwaarloosde Ierland door verstandige wetgeving tot een betere toekomst te brengen; in Italië gistte nog altijd het „risorgimento", de herleving der begeerte naar staatkundige eenheid; in Duitschland en Oostenrijk nam de beweging onder de arbeiders toe, waren werkstakingen aan de orde van den dag en deed de liberale partij, aangevoerd door professoren en journalisten, haar best om het denkbeeld der duitsche eenheid onder vrijzinnige staatsinstellingen ingang te doen vinden; in Zwitserland stonden Protestanten en Katholieken tegenover elkander; in Hongarije was de begeerte naar zelfstandigheid tegenover Oostenrijk levendig; in Polen kwam opnieuw de hoop op, dat het eindelijk gelukken zou het vreemde juk af te schudden. Zou Nederland te midden van dat alles ongemoeid blijven?

De voorstanders van grondwetsherziening, diep overtuigd van de gebiedende noodzakelijkheid der herziening voor de verdere ontwikkeling niet slechts van de staatsinstellingen des lands maar ook van de volkswelvaart, van den volksgeest in het algemeen, lieten zich niet afschrikken. Zonder zich in te laten met het opwekken van volksbewegingen gelijk in andere landen hunne partijgenooten meer en meer begonnen te doen, ook zonder de toestanden bij de arbeidende bevolkingsklassen tot punt van uitgang te nemen of als middel van agitatie aan te wenden, trachtten zij èn door propaganda onder de burgerij door middel van de pers en van de toenemende werkzaamheid der kiesvereenigingen èn door voorstellen in de Tweede Kamer de belangstelling voor hun streven wakker te houden. En dat dit mogelijk zou zijn, scheen te blijken uit het adres der Staten van Friesland in den zomer van 1844 aan de regeering, waarbij op herziening werd aangedrongen [1]). Terwijl Kemper's Tijdgenoot pleitte voor eene herziening „op nationale beginselen",

[1]) Onze Eeuw, 1905, dl. I, blz. 282.

terwijl de eveneens zeer gematigde Jacob van Lennep zijn „Proeve van verduitsching der grondwet" uitgaf en de conservatieve leidsche hoogleeraar Van Assen in zijn „Taal der grondwet" zich zeer weinig herzieningslustig betoonde, drong met name de Arnhemsche Courant, door Dirk Donker Curtius geleid, aan op krachtig voortschrijden langs den weg eener ingrijpende herziening, waarbij rechtstreeksche verkiezingen en een verantwoordelijk homogeen ministerie als eerste eischen voor de toekomstige waarlijk parlementaire regeering werden aangemerkt. Noch Luzac, noch Van Dam van Isselt, noch Van Rechteren, noch Thorbecke zelf echter wilden nog in het begin van 1844 zoover gaan, dat zij rechtstreeksche verkiezingen aanbevalen [1]).

In de troonrede van October 1844 had de regeering met geen woord gesproken van de grondwetsherziening, die tijdens de onzekerheid op financieel gebied niet beslist door haar was afgewezen, ja ondershands zelfs onder zekere voorwaarden wenschelijk was verklaard [2]). Zij stoorde zich dus niet aan de bij de verkiezingen voor de Tweede Kamer in den zomer vrij algemeen gebleken wenschen en toonde niet veel belangstelling voor de discussie over het antwoord der Staten-Generaal, waarbij geen der ministers tegenwoordig was. De conservatieve meerderheid der Tweede Kamer kwam ook niet verder dan tot een verklaring der „wenschelijkheid" eener „tijdige herziening en verbetering onzer grondwettige instellingen" en wees alle voorstellen tot krachtiger aandrang af. Nog minder neiging betoonde de nog altijd zeer volgzame en zeer conservatieve Eerste Kamer, die weigerde zelfs dezen wensch uit te spreken. De vraag rees, of nu beide Kamers ieder een adres konden terugzenden in antwoord op de troonrede, wat de regeering ontkende en ook de meerderheid der Tweede Kamer niet beaamde, hoewel zij besloot de beide gevoelens omtrent de grondwetsherziening in het adres te vermelden; maar ook dit werd door de Eerste Kamer afgeslagen. En — wat nog erger was — het dreigend conflict tusschen de beide Kamers, dat intusschen spoedig door overleg uit den weg werd geruimd, trok onder de bevolking zeer weinig de aandacht, veel minder dan de kwestie der tarieven van in- en doorvoer, die tal

[1]) Kemper, dl. IV, blz. 460/1.
[2]) Ibid. blz. 464.

van adressen en brochures uitlokte [1]). De meeste katholieke leden uit Brabant wilden nu — waarschijnlijk om de gunst des Konings niet te verliezen — van herziening, vroeger ook door hen gewenscht, niets meer weten [2]). Toch achtte Thorbecke thans het juiste oogenblik gekomen om de grondwetsherziening opnieuw ter tafel te brengen en wel met opneming van het beginsel der rechtstreeksche verkiezingen en der ontbindbaarheid van de Tweede Kamer, overigens geheel volgens de beginselen in zijne Proeve van 1840 ontwikkeld. Met het opnemen dier beide beginselen deed hij eene concessie aan de meer radicale elementen der liberale partij, die dit zelf niet verwacht hadden [3]). Een twintigtal min of meer liberale Kamerleden kwam den 2den December bij het lid Schooneveld vertrouwelijk te zamen en handelde er over het door Thorbecke wat haastig geformuleerde veelomvattende voorstel. Slechts een achttal hunner sloot zich bij Thorbecke aan: Luzac, Van Rechteren, Van Dam van Isselt, Van Heemstra, Wichers, De Kempenaer, Storm en Anemaet, en deed met hem als zijn „bondgenooten" den 10den een gemeenschappelijk voorstel van grondswetsherziening, waarbij eerst eenige weken later eene toelichting kon worden gevoegd.

Groot was de voldoening van de Arnhemsche Courant over dit voorstel. Donker Curtius prees het aanstonds in de hartstochtelijke bewoordingen eener brochure „Aan alle vrienden voor orde en vrijheid" als een moedige daad na dertig jaren van „voogdij" onder „bedriegelijke instellingen"; de zeer democratisch gekleurde brochure „Nu of nooit" [4]) wees op de noodzakelijkheid, dat de Koning voortaan zou regeeren „naar 's volks wil", waartegenover Donker Curtius in een tweede brochure het denkbeeld eener „volksregeering" verwierp en verklaarde „noch de macht des Konings te willen verbrokkelen noch den luister der Kroon te verduisteren". Een

[1]) Kemper, l.l. blz. 475.
[2]) Onze Eeuw, 1905, dl. I, blz. 282.
[3]) Kemper, l.l. blz. 478 vlg.
[4]) Dordrecht, firma Blussé, 1845. Uit den kring van de schrijvers van Asmodee en De Burger, de schimpweekblaadjes van Van Bevervoorde of van De Onafhankelijke en De Ooyevaar, de haagsche voortzetting van Meeter's Tolk der Vrijheid? Vgl. daarover en over hunne geestverwanten De Hondt, redacteur van de Zierikzeesche Nieuwsbode, De Haas uit Dordt, den verloopen markies De Thouars uit Heemse, enz.: Sautijn Kluit in Ned. Spect. 1878, blz. 249 en Ned. Spect. 1877, blz. 21, vlg.

anoniem schrijver kwam in goedgestelde „Staatkundige Brieven" tegen de denkbeelden der „Negenmannen" in verzet even krachtig als die van „Nu of nooit" opwekte tot steun zijner denkbeelden door middel van petitiën aan de Tweede Kamer en niet slechts door persoonlijke betuigingen van adhaesie zooals Donker Curtius voor het voorstel had begeerd. In week- en dagbladen en brochures werd in het voorjaar van 1845 met groote heftigheid voor en tegen de bondgenooten opgekomen. De „Wespen" van Van Dam van Isselt, het felle „Politiek Beestenspel", dat de verschillende politieke personen bij schadelijke en edele dieren vergeleek naar mate van hunne gezindheid, scherpe Gids-artikelen, satirieke verhalen met staatkundige strekking als dat over „de geschiedenis van het Turksche Rijk onder Melliw Iman II" in de Arnhemsche Courant, de hatelijke lastertaal van „Asmodee" en „de Burger", organen van den jongen journalist Van Bevervoorde, van „de Ooijevaar" en andere schendblaadjes overlaadden de tegenstanders en den Koning met smaad en spot. Niet alleen de gehate en als de oorzaak van alle ongeluk beschouwde Van Hall, de „vampyr", het hoofd der door Potgieter gegispte „stilstaanders", der vrienden van „Jan Salie", der vijanden van „'t deeglijk voorstel", maar ook de meer gematigden en aarzelenden onder de liberale schrijvers, als die in het Handelsblad en De Bosch Kemper in zijn Tijdgenoot, die van rechtstreeksche verkiezingen niet weten wilde, werden heftig aangevallen. Maar nog altijd bleef de belangstelling tot een betrekkelijk geringe groep beperkt, ook al kwamen er tal van petitiën bij de Tweede Kamer in.

De wijze, waarop de Tweede Kamer aanvankelijk het voorstel der Negenmannen ontving, voorspelde daaraan weinig goeds. Eerst op het einde van Mei kwam het voorstel in openbare behandeling. Na eenige dagen van scherpe discussie [1]), waarbij Thorbecke in meer dan een opmerkelijke rede nog eens krachtig aandrong op „algemeene volledige" herziening van de Kamer uit, als de regeering niet wilde; waarbij conservatieve, voor ontstemming des Konings te hunnen opzichte bevreesde katholieke en zelfs onverdacht liberale leden als om strijd het voorstel als tegenover de regeering ongepast, „ontijdig" en „onnederlandsch" afkeurden; terwijl de regeering bij monde van den minister van

[1]) Kemper, dl. IV, blz. 512 vlg.

justitie, De Jonge Van Campens Nieuwland, de noodzakelijkheid eener grondwetsherziening met nadruk ontkende en nog eens wees op 's Konings belofte van 1843 om „op zijnen tijd" zelf te doen wat noodig was, verklaarde de Tweede Kamer den 31sten Mei met 34 tegen 21 stemmen zich „niet geneigd" om „een voorstel tot verandering en bijvoeging van de grondwet" aan de regeering te doen, waarop het voorstel der Negenmannen niet nader in behandeling kwam. Thorbecke en de zijnen vonden geringen troost in de verklaring, dat zij dezen afloop hadden voorzien en het betreurden evenals in 1840 „te vroeg gelijk te hebben gehad", wat, naar zij meenden, de toekomst zou uitwijzen, wanneer men eenmaal tot eene herziening gedwongen zou worden.

De zegepraal der regeering was volledig, naar het scheen, en de grondwetsherziening kon voor geruimen tijd van de baan geacht worden, in weerwil van de heftige verontwaardiging in Asmodee en de andere volksblaadjes, van bittere artikelen in de Arnhemsche Courant, van gematigde waarschuwingen in Handelsblad en Nieuwe Rotterdammer Courant. Zoo zeker was de regeering van hare zaak, zoo weinig geneigd tot toegeven aan den aandrang van de mannen van den „nieuwen tijd", zoo gerust was zij op de toekomst, dat in de troonrede van den 20sten October de Koning, die persoonlijk van rechtstreeksche verkiezingen afkeerig was en van grondwetsherziening vooral bezuiniging op het budget voor leger en vloot vreesde, verklaarde, dat een „overtuiging van nood- zakelijkheid" totnogtoe niet bij hem „gevestigd was", al herhaalde hij de belofte om ertoe over te gaan, zoodra dit wel het geval zou zijn.

Deze verklaring ontnam aan de voorstanders ook eener gematigde herziening vooreerst allen grond van hoop op de vervulling hunner wenschen. Van Hall, die, in weerwil van alles, in particuliere gesprekken zijne geneigdheid tot herziening telkens betuigde, gaf de schuld aan de voorbarigheid der Negenmannen, die een ontijdige agitatie voor rechtstreeksche verkiezingen zouden hebben opgewekt, zoodat de regeering in ieder geval de gemoederen tot bedaren wilde laten komen [1]). Al wees deze meening wederom niet op principieele weigering om toe te geven, veeleer op het tegendeel, men meende

[1]) Kemper, dl. V, blz. 72.

te doen te hebben met neiging der regeering om op het voorbeeld van Polignac in Frankrijk tegen de openbare meening krachtig in te gaan, geen duimbreed te wijken voor haren aandrang. Diep teleurgesteld en vol bekommering voor de toekomst staakte dan ook de gematigde Kemper zijne waarschuwingen in den Tijdgenoot en hief in November het wat droge en zwaarwichtige tijdschrift op, niet zonder de betuiging, dat naar zijne meening „de grondwetsherziening binnen weinige jaren" toch komen zou, of zonder de hoop, dat de regeering nog bijtijds een gematigde herziening zou voorstellen.

Maar de wijze, waarop in dezelfde troonrede de Koning te kennen gaf, dat hij geen prijs stelde op een adres van antwoord, een onnoodige oorzaak van tijdverlies en onnutte discussie, getuigde van weinig constitutionneelen zin. De Kamers echter gingen niet op dezen wenk in en antwoordden toch met een adres, waarin verklaard werd, dat ook zij „eene overtuiging van noodzakelijkheid" voor het aanvragen eener herziening noodig achten, al bevalen zij de zaak met nadruk in 's Konings „bijzondere overweging" aan. Maar de Koning nam vooral akte van de verklaring omtrent de „overtuiging van noodzakelijkheid" en ging verder niet op de zaak in.

De liberalen — eigenlijke democraten vond men toen slechts in de kringen van de Meeters en Van Bevervoordes — waren nog altijd niet tot een eigenlijk partijverband gekomen, maar voegden zich allengs in de steden in kiesvereenigingen samen. Zij beschouwden in het algemeen Thorbecke als hun aanvoerder, naast wien de liberale kampioenen Luzac en Donker Curtius als erfgenamen van de oppositie van Van Hogendorp in die dagen het meeste aanzien genoten; zij meenden, dat alleen van een tijdige grondwetsherziening in vrijzinnigen geest redding voor het land te vinden zou zijn. Maar de regeering, na hare zegepralen zeker van hare zaak, was er verre van verwijderd hare toestemming tot zulk eene herziening te verleenen, laat staan daartoe het initiatief te nemen. Behoud van het bestaande en alleen wijziging, waar de strikte noodzakelijkheid zou gebleken zijn — zoo was hare leus. Zij gaf hare ontevredenheid duidelijk te kennen aan allen, die het niet met haar eens waren, onderzocht nauwkeurig, wie onder de ambtenaren had geteekend op de petitiën voor herziening der Grondwet, sloot de voorstanders daarvan uit van hare gunsten, zelfs van

de feesten ten Hove en vervolgde onverbiddelijk alle uitingen van ontevredenheid, vooral in de kleine pers, die onder die vervolging dan ook begon te bezwijken. Men sprak zelfs van een „zwart register", dat zij zou hebben aangelegd van al degenen, die niet van hare meening waren — een gevoelen, dat zijn grond vond in de openlijk scherpe houding vooral van Van Hall tegenover vermeende of werkelijke tegenstrevers, wien hij bij iedere gelegenheid op hoogen toon zijn macht deed gevoelen.

Dat de regeering des Konings meer en meer tegenover de liberalen stelling wenschte te nemen, bleek ook uit het in Februari 1846 aftreden van den meest liberaal gezinden minister in haar midden, Schimmelpenninck van der Oye, die reeds in 1841 en 1843 en voor de derde maal in het voorjaar van 1845 ontwerpen van wet had ingediend omtrent de samenstelling der Provinciale Staten en het stem- en kiesrecht in stad en land. Die voorstellen droegen werkelijk een vrijzinnig karakter maar behoorden juist daarom, zooals velen opmerkten, niet thuis in het kader der bestaande Grondwet. Op voorstel van Luzac was de behandeling in het openbaar dan ook uitgesteld tot na die van het voorstel der Negenmannen; maar toen dit verworpen was, scheen de behandeling der voorgestelde kieswetten niet zeer veel kans op succes te bieden en de regeering zelve in haar geheel bleek er niet bijzonder op gesteld; bovendien liet de gezondheid van den minister veel te wenschen over en zoo vroeg hij dan zijn ontslag, dat hem ook met de meeste eerbewijzen verleend werd.

Ook de positie van Van Hall in het ministerie was echter niet geheel zuiver. Hij, die nog in 1841 op grondwetsherziening had aangedrongen en daarbij „veelzins liberale begrippen" [1]) had gehuldigd, was daarvan ook thans niet zoo afkeerig als de Koning zelf en verscheidene zijner ambtgenooten [2]). Wetend, dat ook een aantal leden van de conservatieve meerderheid der Tweede Kamer een gematigde grondwetsherziening begeerde, betuigde hij in een memorie aan den Koning, dd. 2 Februari, dat hij op deze wijze de regeering niet verder zou kunnen helpen voeren; dat de ministers niet waren 's Konings „lijdelijke dienaars" maar „raadslieden

---

[1]) Gleichman, blz. 104.
[2]) Ibid. blz. 105.

van de Kroon", die bij belangrijke beslissingen en benoemingen gehoord dienden te worden; dat er wel geen „ministerie" bestond maar dat de ministers „toch eenstemmig moesten denken omtrent gewigtige punten van regering" en er dus eenige „eenheid" moest bestaan; dat zelfstandigheid van natie en individu en publiciteit behoorde bevorderd te worden; dat verbeteringen zeer noodig waren. Bewijst deze memorie, dat hij niet de leider der reactie, de Polignac was, waarvoor men hem uitkreet, zij bewijst tevens, dat hij ter wille van het ministerschap bereid was om veel toe te geven, dat het vooral zijne gehechtheid aan de macht was, die hem de venijnige aanvallen in de pers voor lief deed nemen. De voorloopige benoeming van Van der Heim, een gematigd conservatief man, die een tijdige van de regeering zelve uitgaande grondwetsherziening zeer noodig achtte, opdat men daartoe later niet gedwongen zou moeten overgaan, maar in het begin van 1845 als gouverneur van Zuid-Holland zeer geklaagd had over den invloed van Thorbecke's gevaarlijke theorieën op de leidsche studenten en den publieken geest in het algemeen [1]), tot minister van binnenlandsche zaken scheen hem echter te zullen bevredigen.

De nieuwe minister kwam weldra voor den dag met een uitgewerkt voorstel [2]) aan den Koning tot grondwetsherziening met afschaffing der ridderschappen als staatkundige lichamen, gelijksoortige regeling der kiesbevoegheid voor stad en land, betere regeling van de contrôle der rijksmiddelen in Europa en Indië, overdracht der administratieve rechtspraak aan den Raad van State, wijziging der Eerste Kamer, recht van enquête en amendement voor de Tweede. Op die wijze hoopte hij de meerderheid der Tweede Kamer tevreden te stellen. Maar de Koning, gesteund door de ministers De Jonge en Rijk, hoewel Baud evenals de vice-president van den Raad van State Van Doorn, die thans geheel tot het inzicht van Van der Heim bekeerd was, al heette hij nog altijd de ziel der behoudspartij, thans zijn herzieningsgezinden ambtgenoot steunde, terwijl Van Hall eerst de financiën geheel wilde regelen, wees deze voorstellen af, altijd omdat hij van grondwetsherziening machtsbeperking en bezuiniging op militair gebied vreesde. Van der Heim trad nu af.

[1]) Gleichman, blz. 100 vlg.

[2]) Levensberichten Maatsch. v. Letterkunde, 1872, blz. 131.

Het bleek meer en meer, dat het streven naar grondwetsherziening, zij het dan niet in den geest van Thorbecke maar in zeer gematigde vormen, ook in conservatieve kringen warme voorstanders begon te vinden, maar de Koning, lettend op het voorbeeld van Frederik Wilhelm IV van Pruisen [1]) en van Louis Philippe in Frankrijk in diezelfde dagen, wilde er niet van weten en Van Hall legde zich bij dat besluit neder.

De voorstanders in vrijzinnigen geest, ofschoon door den uitslag van de poging der Negenmannen teleurgesteld, gingen voort met het maken van propaganda voor hunne plannen. Het liberale Kamerlid Nedermeyer van Rosenthal deed in het voorjaar van 1846 een nieuw voorstel van grondwetsherziening ten einde verbetering van het kiesstelsel mogelijk te maken door eenige belemmerende bepalingen der Grondwet te doen vervallen en ze te vervangen door eene, die vrijzinnige regeling van dit belangrijke onderwerp mogelijk maakte. Maar zijn plan vond ook bij de Thorbeckianen — Thorbecke zelf was na het échec niet herkozen en dus niet meer in de Kamer — die volledige, geen „partieele" herziening wilden, geen steun en hij trok in April zijn voorstel, dat ook overigens weinig instemming vond, in. Luzac was sedert in de Kamer de erkende leider der „extrême gauche" en als zoodanig hoofd der oppositie tegen de regeering. Zoo bleef alles bij het oude en de regeering scheen zekerder dan ooit van hare zaak. Terwijl Van Hall de laatste maatregelen nam tot voltooiing van zijn financieele hervormingen en, sterk door de gunst des Konings, het persoonlijk en zakelijk verzet tegen zijn beleid trotseerde, terwijl de benoeming voor den conservatieven Van Randwijck tot minister van binnenlandsche zaken opnieuw de conservatieve gezindheid der regeering versterkte, terwijl de Koning meer en meer het voorbeeld van Frederik Wilhelm IV tot richtsnoer nam [2]) en op versterking van het koninklijk gezag aanstuurde, pakten in allerlei deelen van Europa de staatkundige wolken zich opeen.

En de grondwetsherziening kwam niet van de baan. Het weinig vrijzinnige wetsvoorstel van Van Hall over de regeling der administratieve rechtspraak werd onder herhaalde verwijzing naar de door

[1]) De Bosch Kemper, dl. V, blz. 77.

[2]) Ib. blz. 117.

de Tweede Kamer gewenschte grondwetsherziening, met algemeene stemmen verworpen. De pogingen van Van Hall om door druk op de invorderende ambtenaren de belastingen op te drijven wekten geen geringe ergernis en leidden tot een vinnige discussie tusschen den minister en zijn persoonlijken vijand Van Dam van Isselt over de door den eerste aan die ambtenaren toegezonden circulaire, ten gevolge waarvan zelfs ernstig sprake was van een duel tusschen den minister en den afgevaardigde. Drukpersvervolgingen kwamen weder voor als in Van Maanen's dagen, niet alleen tegen de lasterende schendblaadjes [1]) maar ook tegen ernstiger organen en gaven in de Tweede Kamer tot ernstig beklag aanleiding. Er ontstond tusschen die Kamer en de regeering een wrijving, die aan meer dan een wetsontwerp een ongunstige ontvangst bereidde en andere slechts met moeite deed aannemen; vooral bij de discussie over het voorgestelde strafwetboek rezen ernstige bezwaren, zoodat het weldra moest worden teruggenomen. Er werd telkens geklaagd over autocratische regeeringsmaatregelen, hier te lande zoowel als in Indië voorgenomen of ten uitvoer gebracht. Een toenemende oppositie liet zich in en buiten de Kamer duidelijk gevoelen, al vielen de verkiezingen van 1846 nog in conservatieven zin uit en kon men van een werkelijk krachtige „openbare meening" nog niet getuigen.

De oprichting der Amstelsocieteit te Amsterdam in 1846 [2]) had ten doel om de belangstelling in staatkundige zaken te verlevendigen, den „publieken geest" te ontwikkelen. Zij breidde haren invloed ook buiten de hoofdstad uit [3]) en gaf aanleiding tot de oprichting ook elders van dergelijke vereenigingen, die nog wel niet den geest der vroegere clubs uit den bataafschen tijd ademden maar toch een begin van partijformatie schenen aan te duiden. Aan de andere zijde echter werkten de uitspattingen der kleine pers met hare nog altijd vinnige aanvallen op alles en een ieder, vooral op den Koning en de koninklijke familie, bij velen ergernis, daar men

[1]) Vgl. daarover: Sautijn Kluit in zijn studiën over Asmodee en De Burger van Van Bevervoorde (Ned. Spect. 1878, blz. 106 vlg.).

[2]) De Bosch Kemper, dl. V, blz. 107.

[3]) B.v. te Leiden: Onze Eeuw, 1905, dl. I, blz. 292 vlg.; Luzac, H. W. Tydeman e. a. waren daar leden. Er bestond daarnaast ook een Thorbecke-gezelschap, van wat radicaler kleur.

wist, van welk gering allooi de meeste harer leiders-waren en hoe kwaadwillig hunne oppositie te werk ging.

Niet zonder reden werd overigens geklaagd, dat de regeering weinig uitvoerde. Terwijl België zich met een net van spoorwegen overdekte, terwijl Engeland en de duitsche havensteden zich haastten om verkeerswegen en handelsinrichtingen in overeenstemming te brengen met de onder den invloed van de ontwikkeling van stoomwezen en machinale nijverheid snel veranderende economische toestanden, geschiedde hier te lande in die richting zoo goed als niets — een groot verschil bij vergelijking met de energie, door de regeering van Willem I tijdens de vereeniging met België en, voorzoover de middelen het veroorloofden, ook na 1830 nog betoond. De graanwetgeving, in 1845 tijdens de toen heerschende crisis tijdelijk gewijzigd om den aanvoer van levensmiddelen te vergemakkelijken, eischte op den duur voorziening maar van een vast stelsel, door de regeering omhelsd, bleek niet, integendeel slechts van voorloopige maatregelen, strekkend om die van 1845 nog langer van kracht te maken. Alles wees op gebrek aan vastheid, op een streven om de zaken op denzelfden voet voort te zetten, zonder gewichtige veranderingen, zonder dat er sprake kon zijn van tegemoetkoming aan de eischen des tijds. En Van Hall werd als de verantwoordelijke persoon voor dat streven aangemerkt.

Dit was niet geheel billijk, want zijn invloed op de regeering was niet zoo groot als men zich vrij algemeen voorstelde [1]). Telkens ontstonden er verschillen tusschen den Koning en den als zijn vertrouwden dienaar beschouwden minister, wiens positie, ook ten gevolge van zijne niet altijd bescheiden houding zelfs tegenover de leden der koninklijke familie, daardoor op den duur ernstig verzwakt werd. Ook de waarschuwingen, in den zomer van 1846 [2]) door hem tot den Koning gericht tegen dreigende tekorten wegens de hooge uitgaven vooral voor het departement van oorlog, dat $^1/_3$ van alle rijksuitgaven voor zich opeischte, strekte niet om den vorst, op dit punt niet tot toegeven geneigd, gunstig voor hem te stemmen.

[1]) Gleichman, blz. 108 vlg.

[2]) Ibid. blz 121 vlg.

In de zitting der Staten-Generaal van 1846/7 kwamen de bezwaren steeds duidelijker aan den dag. De troonrede had wederom van grondwetsherziening niet gerept maar de Tweede Kamer achtte het geraden „met vertrouwen" te herinneren aan de koninklijke belofte dienaangaande: er volgde verder niets van regeeringswege. De discussie over de graanwetgeving in het voorjaar van 1847 leidde wel tot de aanneming van een in vrijzinnige richting gaand voorstel der regeering tot wijziging der graanwet van 1835 maar het bleek, dat wederom Van Hall tegenover de protectionistische gezindheid van den Koning en vele Kamerleden heil had gezocht op een middenweg, die niemand eigenlijk bevredigde. Maar de nieuwe wet kon de nog altijd op de bevolking drukkende hooge prijzen der levensmiddelen niet doen dalen en de nood steeg vooral in de noordelijke provinciën in Juni zoo hoog, dat men er een herhaling der tooneelen van September 1845 zag. Te Harlingen belette een oproerige menigte den uitvoer van aardappelen naar Engeland en bedreef bij den burgemeester en de raadsleden allerlei moedwil. Te Leeuwarden en in andere friesche steden, weldra ook te Groningen werden graanpakhuizen, bakkers en grutterswinkels geplunderd, glazen ingeworpen en andere ongeregeldheden gepleegd, zoodat vooral te Groningen met militaire macht ernstig moest worden opgetreden en verscheiden dooden en gekwetsten vielen. Maatregelen tot verbetering van den treurigen algemeenen toestand der armen [1]) werden evenwel niet voorgesteld, tenzij men als zoodanig moet aanmerken een in Juli gedaan voorstel tot afschaffing van den rogge-accijns, dat echter met groote meerderheid door de Tweede Kamer verworpen werd.

Deze zette zich nu aan de behandeling van het in 1842 reeds aangeboden en thans gewijzigde ontwerp voor een strafwetboek en verdiepte zich weldra in half theologische, half staatkundige beschouwingen over het recht van placet, welks afschaffing de regeering onder invloed des Konings geacht werd te begeeren [2]). Deze zaak wekte de kerkelijke hartstochten op gelijk dit ook reeds bij de aanbieding van het ontwerp-strafwetboek in 1842 het

[1]) Vgl. Heldring, Leven en arbeid, blz. 120/1.

[2]) De Bosch Kemper, dl. V, blz. 132 vlg.; Albers, Gesch. van het herstel der hierarchie, dl. II, blz. 55 vlg.

geval was geweest. Het raken aan het recht van placet werd door vurig-protestantsche leden als vervreemding van een „onvervreemdbaar recht" weder heftig bestreden, terwijl het door katholieke en liberale leden als een machtsusurpatie van den staat voor afschaffing rijp werd verklaard. Alle argumenten voor en tegen „ultramontaansche" bemoeizucht en volkomen vrijheid van spreken ook voor de Roomschen kwamen weder ter sprake en brachten als gewoonlijk de gemoederen in heftige beweging. Het werd min of meer bekend, dat ook in den boezem der regeering zelve de al of niet-opneming van het recht van placet tot ernstige discussie aanleiding had gegeven; de minister van protestantschen eeredienst, Van Zuylen van Nyevelt had daarbij scherp gestaan tegenover zijn katholieken ambtgenoot Van Son en den minister van justitie De Jonge, die, hoewel persoonlijk voor het behoud, op verlangen des Konings het recht van placet geschrapt had [1]); Van Hall, die in 1842 gewaarschuwd had tegen het aanhangig maken van disputen in deze teedere kwestie [2]), was evenals toen voor het kiezen van een middenweg. De Koning zelf, als altijd geneigd om den Katholieken ter wille te zijn, was toen tusschenbeide gekomen; hij had de handhaving van het recht „absurd" en „hatelijk" genoemd en op de volkomen weglating aangedrongen, zoodat dan ook het ontwerp, in weerwil der reeds dadelijk door de Tweede Kamer gemaakte bezwaren, zonder het recht erin door de regeering werd gehandhaafd, in weerwil ook van de aarzeling des ministers van justitie, die alleen boog voor 's Konings uitgedrukten wil. De Algemeene Synode der Hervormde Kerk protesteerde bij Koning en minister, de amsterdamsche predikanten bij de Tweede Kamer tegen het schenden der „billijke wenschen" van de Protestanten; door de pers werd de zaak van beide kanten in scherpe termen behandeld. De regeering sloeg nu toch den middenweg in en liet het recht bij nader inzien ongenoemd maar nam twee artikelen op, die het optreden van geestelijken, onder welken vorm ook, tegen wet en overheid met strenge straf bedreigden. Maar ook zoo werd het verzet van protestantsche zijde niet overwonnen. Drie dagen lang werd in meerendeels scherpe redevoeringen de zaak voor en tegen behandeld en ten slotte werd het

[1]) Albers, l. l. blz. 64 vlg.

[2]) Zie boven, blz. 54.

ontwerp met 41 tegen 15 stemmen verworpen. De regeering achtte zich nu verplicht in een nieuwe redactie het recht van placet (art. 58) te herstellen, wat thans tot scherp verzet van katholieke zijde tegen de „onrechtvaardige" en „ongrondwettige" eischen van protestantschen kant leidde.

Intusschen was de zaak der grondwetsherziening wederom aan de orde gesteld zooals niet onverwacht mocht heeten, sedert bij de verkiezingen voor de Provinciale Staten duidelijk gebleken was, dat de kiezers meer en meer geneigd waren de voorstanders eener herziening te steunen. Bij de behandeling der begrootingswetten voor 1848/9 in den zomer waren weder ernstige bezwaren tegen het algemeen regeeringsbeleid aangevoerd, zoowel in de afdeelingen als in de openbare discussie, vooral tegen haar financieel beheer en het onvoldoende der regeling van de comptabiliteit. Het woord grondwetsherziening was wel niet uitdrukkelijk genoemd maar het was toch duidelijk geweest, dat men haar met klimmend ongeduld verwachtte, en de begrootingswetten waren slechts met geringe meerderheid aangenomen. Daarna behandelde de Tweede Kamer een nieuw ontwerp tot regeling van stem- en kiesrecht, dat echter met geringe meerderheid als „gebrekkig" verworpen werd, hoewel de grondwet van 1840 zulk een regeling voorschreef. Zoowel de aanneming der begrootingswetten als de verwerping van genoemd ontwerp gaf weder aanleiding tot persartikelen en brochures, waarin de conservatieve tegenstanders der herziening met de liberale voorstanders den degen kruisten, evenwel niet zonder dat het bleek, dat er een aantal leden van conservatieve zijde waren, een soort van centrum, 27 leden sterk, die een bemiddelende houding wilden aannemen. Deze groep onder leiding van den voorzitter der Kamer, Bruce, en van Duymaer van Twist uit Deventer had reeds een ontwerp van grondwetsherziening gereed, waarin wel van een verantwoordelijk ministerie maar niet van rechtstreeksche verkiezingen sprake was [1]). Men rekende daarbij op den steun van Van Hall, wiens invloed in het ministerie men — zooals spoedig blijken zou — intusschen overschat had.

In den boezem der regeering zelve kwam de zaak der grond-

[1]) Colenbrander, in Onze Eeuw, 1905, dl. II, blz. 247.

wetsherziening 11 Augustus ter sprake [1]). Van Hall verklaarde dien dag in den ministerraad ook met het oog op den toestand in Frankrijk ronduit, dat men aan den aandrang der „welgezinde natie" moest toegeven, dat „nagenoeg al wat knap en kundig was aan die zijde stond"; hij, ontevreden over den loop der zaken en begeerend, dat er wat gedaan werd, wenschte zijn ontslag, als de regeering dien weg niet op wilde. Ook den Koning ontvouwde hij eenige dagen later zijn gevoelen maar dezen, die in den laatsten tijd steeds minder welwillend tegenover hem gezind was, kon hij niet overhalen en er werden zelfs pogingen gedaan om zoo spoedig mogelijk een opvolger voor Van Hall te vinden, wat niet zoo dadelijk gelukte [2]). Een maand lang — de Koning moest op reis naar Silezië — bleef de zaak hangen en toen de Koning in September terugkwam, bleek hij eensklaps niet ongeneigd een zelfs „liberale" herziening toe te staan, mits van geen ontbindbaarheid der Kamer of homogeniteit van ministerie daarbij sprake zou zijn. Aan de ministers Baud, De Jonge, Van Hall en Van Randwijck werd, met den directeur van het Kabinet Van Rappard, opgedragen voorstellen te ontwerpen in „zeer gematigden" zin om de Tweede Kamer tevreden te stellen. In de troonrede dan werd ook tot verbazing van velen [3]) medegedeeld, dat de regeering het voornemen had „in den loop der zitting de vereischte voorstellen te doen", overeenkomstig de vroeger afgelegde belofte van daartoe te zullen overgaan, „zoodra de overtuiging der noodzakelijkheid bij haar gevestigd" was. Op het einde van October werd door de ministers overlegd, wat er herzien zou moeten worden en hoe de formuleering der voor te stellen ontwerpen zou moeten luiden.

De voorloopige overwegingen, hoewel slechts tot een geringe herziening leidend, werden door den weinig herzieningsgezinden en nu weder zelfs van iedere herziening afkeerigen vorst met geringe ingenomenheid ontvangen [4]); hij vond steun bij De Jonge,

[1]) Gleichman, blz. 127 vlg., vgl. De Bosch Kemper, dl. V, Aant. blz. 100 vlg.; Van Randwijck, Geschiedenis der 27 wetsontwerpen.

[2]) In dezen tijd moeten de besprekingen vallen, waarvan de latere minister Van Rappard gewaagt in zijn brief van 1861 (Onze Eeuw, 1905, dl. I, blz. 84), tusschen den Koning, den vice-president van den Raad van State Van Doorn en hemzelven.

[3]) Schimmelpenninck, Notanda, in Onze Eeuw, 1904, dl. IV, blz. 176.

[4]) Gleichman, blz. 138 vlg.

Van Randwijck en andere ministers, ook bij den Prins van Oranje en prins Frederik, die de over de herziening gehouden kabinetsraden hadden bijgewoond, terwijl Van Hall eigenlijk alleen bij den minister Baud instemming voor zijn verder strekkende herzieningsplannen vond. Zoo zag deze zich, na eene op zichzelf weinig beteekenende weigering van de meerderheid in den Kabinetsraad om hoofdstuk XI der grondwet — over veranderingen en bijvoegselen — te wijzigen, verplicht om den 19den December zijn ontslag aan te bieden [1]), welk ontslag nog vóór het einde des jaars werd aangenomen; hij kreeg den rang van „minister van staat" en trad af. Hij werd onmiddellijk als minister van financiën opgevolgd door W. van Rappard, neef van den invloedrijken directeur van het Kabinet des Konings, bekwaam jurist en met de financiën bekend, terwijl de oud-minister Van der Heim thans weder de binnenlandsche zaken overnam van Van Randwijck, die naar buitenlandsche zaken verhuisde ter vervanging van den wegens toenemende doofheid ongeschikten generaal De la Sarraz.

Het zoo opnieuw samengestelde ministerie, thans van Van Hall ontslagen, maar, zooals uit de benoeming van Bruce en van Schimmelpenninck van der Oye tot gouverneurs van Overijsel en Gelderland bleek, van gematigde liberale gezindheid niet geheel afkeerig, was weinige dagen later gereed met zijne 27 herzieningsvoorstellen, waarbij Van der Heim nog eenige betreffende het kiesrecht had doen voegen, en diende ze den 9den Januari bij den Raad van State in, die den 21sten Februari reeds zijn advies gaf aangaande deze meer talrijke dan belangrijke wijzigingen. Dit advies strookte in zijn conclusie weinig met de wenschen des Konings, die meer en meer tegen de grondwetsherziening opzag, deze thans als „ons ongeluk" beschouwde en als het land „in een maalstroom" mede te sleepen [2]) en bij dit alles een gevoel zeide te hebben alsof hij „verraden en verkocht" werd. De Raad van State [3]), wat al te uitbundig erkennend, dat de voorstellen getuigden van „milden geest", meende, dat zij te veel aan den toekomstigen wetgever overlieten; hij verlangde een betere en meer uitvoerige memorie

[1]) De Bosch Kemper, dl. V, Aant. blz. 145 vlg.; Schimmelpenninck, Notanda, l.l. blz. 177.

[2]) Levensbericht van Van der Heim, in Levensber. van Letterkunde, 1870, blz. 177.

[3]) Zijn advies bij Kemper, dl. V, Aant. blz. 161 vlg.

van toelichting dan het haastige en beknopte stuk, dat thans daarvoor moest gelden; hij maakte een aantal opmerkingen en stelde wijzigingen voor, die door den Kabinetsraad den 27sten Februari werden overwogen. Na ampele behandeling was het geheel gereed om den 7den Maart door de regeering bij de terugkomst der Tweede Kamer na hare wintervacantie dadelijk te worden aangeboden. Wat ervan reeds uitlekte, wekte bij velen, ook bij het „centrum" [1]), teleurstelling, en het was duidelijk, dat van wat Thorbecke en de zijnen verlangden als waarborgen eener parlementaire regeering, met name van invoering van rechtstreeksche verkiezingen, homogene ministeriën en Kamerontbinding, in geen geval sprake zou zijn. Maar de Koning zelf, sedert een jaar lijdend aan een ernstige hartziekte en zeer onder den indruk van het vertrek van zijn tweeden zoon Alexander naar Madeira tot herstel van diens zeer geschokte gezondheid, was met de geheele zaak weinig ingenomen en lette met zenuwachtige spanning op de in deze maanden toenemende beweging in verschillende europeesche staten, juist op dit oogenblik overslaand in een gevaarlijke crisis.

Op denzelfden dag, toen de bewuste beslissende Kabinetsraad plaats had, kwamen namelijk berichten omtrent het gebeurde te Parijs op 22 Februari en volgende dagen. Manifestaties op dien dag hadden Guizot voor het toenemende verzet der liberalen doen wijken; den 24sten maakten de republikeinen van den door deze laatsten uitgelokten opstand gebruik en weldra heette het niet meer „vive la Réforme", maar „vive la République". Louis Philippe, door de revolutie verrast, teekende zijn afstand ten behoeve van zijn kleinzoon. Nog was er een oogenblik kans, dat deze onder regentschap der populaire hertogin van Orleans de kroon zou kunnen behouden, maar ook die kans verdween spoedig en een voorloopig bewind nam het bestuur „namens het volk" in handen. Ook in Duitschland en Oostenrijk begon thans aan alle zijden een beweging, die wellicht tot een algeheele omkeering zou leiden, terwijl in Italië reeds in de maand Februari in het Napelsche en den Kerkelijken Staat ernstige beroeringen waren ontstaan. Vooral de beweging in Duitschland trok hier zeer de aandacht, want de partij, die tot leus had Arndt's spreuk: „das ganze Deutschland soll es sein", had nog volstrekt niet de hoop

[1]) Schimmelpenninck, Notanda, l.l. blz. 177.

opgegeven, dat bij het tot stand komen der duitsche eenheid, waarop thans met nadruk werd aangedrongen, niet alleen het hertogdom Limburg nauwer aan Duitschland verbonden zou worden maar ook geheel Nederland weder na drie eeuwen van afzonderlijk volksbestaan bij het Rijk gevoegd zou worden. Ook in Nederland zelf, na het verlies van België tot een staat van den derden rang gedaald, lieten zich sommigen sedert eenigen tijd weder in dien geest hooren, terwijl in Limburg onder leiding van baron van Scherpenzeel Heusch de beweging voor aansluiting bij Duitschland onmiddellijk krachtig gesteund werd en overal de duitsche bondsvlag werd gehesschen [1]). De wijze, waarop Pruisen tegenover Denemarken handelde met betrekking tot Sleeswijk-Holstein, kon doen zien, met welke gevaren ook Nederland bedreigd werd, afgezien nog van de mogelijkheid, dat in België de oude neiging tot Frankrijk zou herleven.

De eerste indrukken hier te lande waren, als overal in Europa, die van vrees voor wat komen zou [2]). Dat van grondwetsherziening in deze oogenblikken van onrust voorloopig moest worden afgezien, was ook bij vele liberalen de overtuiging [3]); maar bij het toenemen der beweging in de naburige landen begon ook hier eene gisting zich te vertoonen, die zich uitte in anonieme berichten in de couranten, in geheimzinnige aanwijzingen, hier en daar zelfs reeds in oploopen. Men begon bevreesd te worden voor oproeren en in de eerste dagen van Maart was er werkelijk te Amsterdam [4]), waar evenals in Den Haag ten gevolge der schommelingen op de Beurs ernstige faillissementen de stemming niet verbeterden, sprake van de geheime werkzaamheid eener communistische vereeniging, die „het volk" tegen „de bloedzuigers" opriep bij bulletin, in den morgen van 9 Maart overal aangeplakt.

De Koning, door dat alles nog zenuwachtiger geworden dan hij reeds was en door gevaarlijke intriganten als Van Bevervoorde, Van Andringa de Kempenaer, door minderwaardige haagsche journalisten als De Vries en anderen, met wie hij geregeld in betrekking

[1]) De Bosch Kemper, dl. V, blz. 376/7.
[2]) Ibid. dl. V, blz. 232.
[3]) Onze Eeuw, 1905, dl. I, bl. 59, 298.
[4]) Colenbrander, in Onze Eeuw, 1905, dl. II, blz. 242; 1905, dl. I, blz. 299.

stond, mondeling en schriftelijk bewerkt [1]), bovendien door de onrustbarende berichten van de duitsche hoven nog versterkt in zijn vrees voor revolutie, had zich reeds in betrekking gesteld tot den ook in het geheel niet op de toekomst vertrouwenden koning Leopold [2]), dezen gerustgesteld omtrent de mogelijke houding van Nederland tegenover België en hem zelfs steun tegenover Frankrijk beloofd. Koning Leopold dankte voor den „so herzlichen und wahrhaft ritterlichen Brief" van zijn ouden tegenstander en waarschuwde van zijn zijde voor de gevaren eener republikeinsche beweging in het licht ontvlambare België met zijn talrijke arbeidersbevolking, die gemakkelijk van Frankrijk uit in actie gebracht kon worden, als de partij der revolutie daar te sterk werd; hij zou generaal Willmar zenden om te trachten de belangen van de belgische industrie met die van den nederlandschen handel overeen te brengen en de „assurance mutuelle" door nauwere aaneensluiting te handhaven. Willem II verheugde zich in zijn antwoord schrijven over den gebleken „parfait accord" en verklaarde zich tot samenwerking bereid ten einde „une digue morale" op te richten tegen de uit Frankrijk te duchten revolutie; een „résistance physique" kon tevens, naar hij meende, worden voorbereid door de afspraak, dat bij een aanval der Franschen op België een nederlandsch leger in Noord-Brabant tot steun zou strekken voor een tegenover een fransche overmacht terugtrekkend belgisch leger. Koning Leopold trad „entièrement" in die plannen. Uit een schrijven van den koning Willem aan dien van Pruisen blijkt, dat hij er op rekende, dat deze in zulk een geval de Maaslinie in het Limburgsche zou helpen verdedigen; generaal Nepveu vertrok naar Berlijn om deze hulpverleening te regelen; Venloo en Maastricht zouden daartoe duitsche bezetting kunnen opnemen, terwijl de goed voorziene belgische en noordbrabantsche vestingen den te wachten vijand zouden kunnen ophou-

[1]) Vgl. over deze geheime intriges: Schimmelpenninck, Notanda, blz. 181, 185, 187; De Bosch Kemper, l. l.; Sautijn Kluit in Ned. Spect. 1878, blz. 106 vlg., 188 283 vlg.
[2]) Bosscha, Willem II, blz. 683. Verder brieven van koning Leopold in het Huisarchief, dd. 3 en 16 Maart, met een antwoord des Konings en diens brief aan koning Frederik Wilhelm IV van Pruisen, dd. 11 Maart. 's Konings brief aan koning Leopold van 8 Maart is gedrukt bij Colenbrander in Onze Eeuw, 1905, dl. I, blz. 279, vlg. Vgl. ook De Bosch Kemper, dl. V, blz. 235.

den. De Koning verklaarde zich tevens bereid deel te nemen aan het vorstencongres te Dresden, waarschijnlijk ook op aanraden van den met den koning van Pruisen zeer bevrienden prins Frederik, die bij uitzondering in dit voorjaar nu en dan in staatkundige zaken te rade werd geroepen [1]).

Terwijl deze maatregelen de veiligheid des lands naar buiten moesten verzekeren, was de gemakkelijk tot uitersten overgaande Koning onder den indruk der snel op elkander volgende gebeurtenissen bereid om ervoor te zorgen, dat de „brand" in Europa ook hier niet „de vlam" zou doen „overslaan." Onderricht, dat de thans alom bekend geworden 27 ontwerpen, vooral in de plotseling veranderde omstandigheden ook naar de meening van Bruce en Van Twist en de hunnen niet meer voldoende waren om den gevreesden storm te bezweren, vernam hij tevens, dat dezen zich voorbereidden om eenige eigen voorstellen in te dienen. Terwijl de Thorbeckianen zich gereed maakten om tegenover het „klein mager schepje uit onzen ketel", dat de regeering gegeven had, ronduit een algemeene herziening te eischen van verder strekkenden aard [2]), liet de Koning zich door verschillende personen ondershands inlichten omtrent wat hem te doen stond, onder anderen door den als liberaal te boek staanden gezant in Engeland, graaf Schimmelpenninck, die toevallig uit Londen over was. Ook onder de ministers zelf was thans eene stemming merkbaar om „op ruim wijze toe te geven": de gematigd liberale minister voor protestantschen eeredienst Van Zuylen van Nyevelt, gesteund door zijn ambtgenooten Baud, Van der Heim en Van Rappard, drong in een Kabinetsraad tusschen 9 en 12 Maart, met het oog op de thans aaneengesloten meerderheid der Kamer, daarop aan bij den Koning, die blijkbaar nog aarzelde wat te doen [3]), hoewel ook de Prins van Oranje en prins Frederik inzagen, dat men verder moest gaan dan de 27 ontwerpen en Schimmelpenninck reeds aanbood een liberaal ministerie te vormen [4]).

Op den 12den hadden eenige leden van de in gematigden geest herzieningsgezinde meerderheid een gesprek met den minister Van

[1]) Onze Eeuw, 1905, dl. I, blz. 281.

[2]) Colenbrander, l l., blz. 246/7; De Bosch Kemper, dl. V, blz. 237, Aant. blz. 210 vlg.

[3]) Colenbrander, l. l. blz. 248; De Bosch Kemper, dl. V, blz. 236; Onze Eeuw, 1905, dl. I, blz. 60 en 286/7.

[4]) Notanda, l.l. blz. 179.

Rappard, die den Koning den volgenden morgen daarvan onderrichtte maar hem evenmin tot een besluit kon brengen. Op den middag van den 13den — misschien onder indruk van onrustbarende berichten van genoemde haagsche intriganten en journalisten of wel van een brief zijner liberaal gestemde dochter, prinses Sophie, uit Weimar [1]) — ontbood de Koning echter plotseling, buiten zijn ministers, om, door een adjudant den voorzitter der Tweede Kamer, Boreel van Hogelanden. Hij deelde dezen mede, dat hij vernomen had, hoe de voorstellen der regeering, schoon „ingerigt volgens de vroeger door de meerderheid gemanifesteerde meening", „geen gunstigen indruk gemaakt schenen te hebben", dat hij onder de veranderde omstandigheden, nu „ruimere wijzigingen" verlangd schenen te worden, „uit eigene beweging en zonder beraadslaging met zijne ministers" thans de Kamer verzocht „om hare gevoelens en wenschen omtrent de wijziging der grondwet uit te drukken". Boreel bracht dit bericht overeenkomstig 's Konings wensch naar spoed, „om den schijn te vermijden van door de dagbladen gedwongen te worden", onmiddellijk aan de Kamer over.

Dit verrassende besluit maakte allerwege grooten indruk, ook op de deerlijk verloochende ministers, die niet eens van de laatste feiten op de hoogte gesteld werden en den 15den in een op eigen gezag samengekomen ministerraad natuurlijk besloten hun ontslag in te dienen. Op raad van den minister Van Rappard en zijn neef, den directeur, riep de Koning nog denzelfden avond Luzac, den vriend en medestander van Thorbecke, ten paleize; niet Thorbecke zelven ofschoon deze het hoofd was van de liberale groep, waartoe ook Luzac behoorde: de leidsche hoogleeraar, die ook geen lid der Kamer meer was, werd geacht de voor een minister vooral in deze omstandigheden noodzakelijke hoedanigheden niet te bezitten. Het gebeurde werd door den Koning medegedeeld aan de samengeroepen gezanten der groote mogendheden met de lichtvaardige uiting, dat hij „in 24 uren van conservatief liberaal" geworden was. De „volksmond" had zich den vorigen avond reeds, misschien niet buiten weten van Donker Curtius [2]), in een luidruchtige manifestatie van werklieden en opgeschoten knapen onder leiding van Van

[1]) Vgl. Colenbrander, l. l. blz. 249; De Bosch Kemper, dl. V, blz. 238, Aant. blz. 212; Schimmelpenninck, Notanda, blz. 181/2; Onze Eeuw, 1905, dl. I, blz. 288.

[2]) Notanda, l.l., vooral de noot op blz. 182.

Bevervoorde en Van Andringa de Kempenaer [1]) laten hooren en den 16den in een rumoerigen optocht met muziek en fakkels voor het paleis des Konings op den Kneuterdijk opnieuw de namen van den Koning, van Luzac en Thorbecke uitgeroepen, waarop de Koning en de prinsen uit hun paleizen gekomen waren en aan de leiders, zelfs aan den pas wegens laster tegen Van Hall veroordeelden Van Bevervoorde, de hand hadden gereikt, waarop de volksmenigte bij Luzac, Donker Curtius en anderen haar betooging had voortgezet. Die „volksmond" wees intusschen Thorbecke aan als de man van het oogenblik en de Arnhemsche Courant sprak ook reeds van een ministerie-Thorbecke.

Maar zoover kwam het niet. Noch graaf Schimmelpenninck, noch Thorbecke werd door den Koning begeerd, wèl Luzac, ofschoon de vorst tevens den gezant te Londen, die weder naar zijn standplaats vertrokken was, reeds den 16den dringend had opontboden. Maar Luzac, eenigszins zwak van geest en lichaam, durfde, ofschoon van vele zijden als aangewezen hoofd van het ministerie beschouwd, de verantwoordelijkheid niet aan en noemde in overleg met zijn eveneens weinig daarop belusten „bondgenoot" De Kempenaer eenige namen: Sloet tot Oldhuis, Schimmelpenninck, Bruce, Donker Curtius, Rochussen, Van Sonsbeeck, als die van in deze omstandigheden mogelijke ministers; met de samenstelling eener Grondwet zou eene commissie te belasten zijn, waarin naast Thorbecke ook Donker Curtius zou kunnen zitten [2]).

Te midden van het avondrumoer in Den Haag, bij het voorbereiden van serenades en optochten voor de huizen van liberale Kamerleden, die in andere voorname steden stonden nagevolgd te worden maar achterwege bleven ten gevolge van het bericht omtrent het overlijden van prins Alexander op Madeira, behandelde de Tweede Kamer, welker meerderheid nog steeds voor een gematigde herziening was, de zoo onverwachte vraag des Konings. Zij bracht den 16den na een korte behandeling in de centrale sectie en onderhandsche besprekingen in drie „gezelschappen" — enkele vrijzinnigen ten huize van Schooneveld, een 12-tal gematigden ten huize van Van Beeck Vollenhoven, een 14-tal meer conservatieven

[1]) Vgl. over die beweging: Onze Eeuw, 1905, dl. I, blz. 68 vlg., 289.
[2]) Colenbrander, l.l. blz. 259; De Bosch Kemper, dl. V, blz. 242.

ten huize van Borski, terwijl de katholieke leden in afwachting bleven [1]) — in comité-generaal een verslag uit, dat hare werkelijk niet onbeteekenende wenschen in een vijftiental punten samenvatte [2]): afschaffing der standen als staatkundige lichamen, geen rechtstreeksche verkiezingen maar verkiezingen met één trap, handhaving der Eerste Kamer maar gewijzigd in samenstelling, ruim opgevat recht van amendement, afzonderlijke adressen voor de beide Kamers, ministerieele verantwoordelijkheid als hoofdbeginsel, ontbindbaarheid der Tweede Kamer, toezicht der Staten-Generaal op het beheer der koloniën, jaarlijksche begrootingen, geregelde rekening en verantwoording van inkomsten en uitgaven in te dienen aan de wetgevende macht, openbaarheid der beraadslagingen ook van Eerste Kamer, Provinciale Staten en gemeenteraden, wettelijke regeling der militaire jurisdictie, eenvoudige regeling der wijziging van de Grondwet, spoedige invoering van een nieuw kiesstelsel. Dienzelfden dag deelde de Koning, na wederom met de beide Van Rappards overlegd te hebben [3]), aan Luzac mede, dat hij uit diens lijst tot ministers dacht te benoemen in de plaats voor de aftredenden, die niet te bewegen waren hunne zetels te blijven innemen, hoewel daartoe pogingen werden aangewend: Schimmelpenninck voor buitenlandsche zaken, Bruce voor financiën, Donker Curtius voor justitie, Sloet voor binnenlandsche zaken, Rochussen voor koloniën, Van Sonsbeeck voor Roomschen eeredienst. Donker Curtius werd op aandrang van den minister De Jonge aanstonds uitgenoodigd zoo spoedig mogelijk het hem toegedachte ministerie te aanvaarden maar hij aarzelde en nam voorloopig alleen op zich den Koning in deze moeilijke dagen van raad te dienen; hij stelde in overleg met De Kempenaer en Luzac als leden der grondwetscommissie deze beide heeren en zichzelven voor mèt Thorbecke, die den 14den daarover wel geraadpleegd was maar tot een commissie van hemzelven, Donker Curtius en Lightenvelt geraden had, en den volgenden dag daarbij nog den katholieken Negenman Storm.

Het bleek duidelijk, dat Donker Curtius en zijne vrienden den invloed van de gematigd-conservatieve Kamerminderheid zoowel als

[1]) De Bosch Kemper, dl. V, blz. 236; Herinnering aan het bedrijf der Tweede Kamer, in Onze Eeuw, 1905, dl. I, blz. 65.
[2]) De Bosch Kemper, dl. V, blz. 245 vlg.
[3]) Levensbericht van A. G. A. van Rappard l.l., blz. 179.

dien van Thorbecke wenschte te besnoeien en hem [1]) zoowel als haar op den achtergrond wilde houden. Zoodoende deden zij den Koning afwijken van zijn oorspronkelijke bedoeling om eene herziening van de Kamer te laten uitgaan, uit vrees voor het conservatisme, dat daar heerschte, en onttrokken zich tevens aan den „al te grooten" invloed van den „doctrinairen" hoogleeraar. Na eenige aarzeling en terwijl geen der oude ministers het contraseign wilde geven, teekende de Koning op advies van Donker Curtius en na overleg met den directeur van zijn Kabinet, W. van Rappard [2]), die het stuk mede onderteekende, den 17den het besluit tot instelling eener grondwetscommissie om „met overweging van [3]) de wenschen der Tweede Kamer van de Staten-Generaal aan ons een volledig ontwerp van grondwetsherziening voor te dragen en om ons tevens derzelver denkbeelden omtrent de samenstelling van een ministerie mede te deelen"; tot leden der commissie werden benoemd Donker Curtius, De Kempenaer, Luzac, Storm en Thorbecke. De „extrême gauche" had gewonnen, naar het scheen.

De benoeming dezer commissie door den Koning, wederom buiten den raad zijner ministers om, was niet alleen niet in overeenstemming [4]) met de boodschap des Konings aan de Tweede Kamer maar ook niet met de constitutionneele eischen van ministerieele verantwoordelijkheid noch met die eener parlementaire regeering; Donker Curtius had handig van de gelegenheid weten gebruik te maken om aan het hem dierbare beginsel der rechtstreeksche verkiezingen, door de gematigden in de Kamer niet gewild, de zegepraal te verzekeren door de wijze van samenstelling der grondwetscommissie en tevens een ministerie of liever, zooals in het besluit stond, „hoofden van departementen van algemeen bestuur" te verkrijgen in denzelfden geest. De oude ministers, verontwaardigd over deze nieuwe afwijking van hun gevoelen, boden dan ook met gewettigden aandrang opnieuw hun ontslag aan; De Jonge van

[1]) Vgl. daarover vooral zijn Dagverhaal in Gids van 1903, dl. I, passim.

[2]) Vgl. Colenbrander, l. l., blz. 262.

[3]) Niet „in overeenstemming met", zooals de minister Van Rappard den Koning nog geraden had, ten einde te blijven in de lijn der boodschap aan de Kamer, en zooals ook besloten was te drukken. Vgl. Onze Eeuw, 1905, dl. I, blz. 72, 86 Levensber. Van Rappard, l.l. blz. 179.

[4]) De Bosch Kemper, dl.V, blz. 259.

Campens Nieuwland weigerde zelfs een oogenblik langer dienst te doen en werd dadelijk vervangen door Donker Curtius, die, in het oude ministerie optredend, zoodoende het door hem uitgelokte besluit van den 17den zelf ook weder schond. Er moest echter een regeering zijn in plaats der op ontslag aandringende en de den 19den voor de eerste maal bijeengekomen commissie [1]) maakte zich gereed om hetzij door koninklijke commissarissen, hetzij door tijdelijke ministers tot op de voltooiing der herziening de zaken te drijven. Thorbecke, die zich voor het geval van nood ter beschikking des Konings gesteld had, zou dan het binnenland op zich nemen en Schimmelpenninck de buitenlandsche zaken hebben te leiden, toen men eenig oponthoud kreeg door de weigering en aarzeling van enkele reeds aangezochte personen; zoo kwam Schimmelpenninck den 22sten terug, alvorens de „bondgenooten" een ministerie bij elkander hadden, en thans kreeg de zaak een geheel ander aanzien, al hadden de bondgenooten elkander reeds als ministers begroet [2]). Er moest aan de heerschende verwarring en onzekerheid zoo spoedig mogelijk een einde gemaakt worden en de komst van Schimmelpenninck bood daartoe de gewenschte gelegenheid, tenzij de Koning zich geheel aan Donker Curtius en de zijnen wilde toevertrouwen en daarmede den meer „democratischen" weg wilde opgaan. Graaf Schimmelpenninck, een aanzienlijk heer, gewezen lid der Eerste Kamer, gezant eerst te St.-Petersburg, later te Londen en ook als zoon zijns vaders een van de eerste personen des lands, begeerde in het besef zijner waarde zich niet aan de beslissingen der „commissie van advocaten" te onderwerpen en koesterde bovendien tegen „den Jacobijn" Thorbecke een persoonlijken wrok [3]); hij zag spoedig, dat de Koning, zenuwachtig en radeloos als deze was, hem thans noodig had; hij was volstrekt niet geneigd tot een „democratische" Grondwet als die, welke Thorbecke en de zijnen beoogden, maar wilde evenmin handhaving van het persoonlijk regeeringsstelsel en begeerde een gematigde constitutie „in groote trekken aan de britsche gelijk"; alleen zoo meende hij de kroon

[1]) Thorbecke, in Dagverhaal, l l. blz. 468 vlg.

[2]) Ibid. blz. 474.

[3]) Wegens Thorbecke's ongenadige recensie van zijn boek over zijn vader, den raadpensionaris (Hist. Schetsen, blz. 97 vlg.): Colenbrander l. l., blz. 268 vlg. Vgl. Thorbecke, l. l. blz. 477/8.

voor het Huis van Oranje op den duur te kunnen redden, daar èn de Koning zelf èn de Prins van Oranje hem voor de uitoefening eener groote monarchale macht ongeschikt toeschenen [1]). Hij stelde dus den Koning schriftelijk [2]) den eisch hem als „kabinets-formateur" aan te wijzen tot vorming allereerst niet van een tijdelijk maar van een definitief „homogeen en verantwoordelijk" ministerie met toestemming tot voorbereiding eener Grondwet in bovenbedoelden geest. Hij vond Luzac, De Kempenaer en Donker Curtius alle drie weldra geneigd zich aan de leiding van den „engel van verlossing" te onderwerpen, liever blijkbaar dan aan die van den autoritairen Thorbecke [3]), die zich reeds bij de eerste samenkomst der commissie als de hoofdpersoon had gedragen; toch hielden zij Thorbecke nog voor „onmisbaar", in ieder geval bij het werk der grondwetsherziening. Maar Schimmelpenninck bleef „onbeweeglijk", ook toen Thorbecke zelf hem bezocht en zelfs meende hem te hebben overgehaald. Terwijl ook de commissie meende, dat de diplomaat had toegegeven, bleef deze weigeren verder te gaan dan tot de vorming van een „temporair ministerie". Buiten Thorbecke om spraken nu diens drie bondgenooten met Schimmelpenninck en rieden den Koning ten slotte diens voorstel aan te nemen. Deze antwoordde op Schimmelpenninck's brief nu met instemming in diens voorstel tot voorbereiding eener „grondwet in groote trekken aan de Britsche gelijk, met die wijzigingen welke onze landaard en de tegenwoordige omstandigheden vereischen en bij welke aan Ons eene positie gelijk aan den souverein van Groot-Brittanje wordt verzekerd" [4]). Zoo kwam het „met stoom geformeerde" ministerie van den 25sten Maart tot stand.

Dat het zoo snel tot stand kwam, was ten deele het gevolg van onrustbarende berichten omtrent eene volksbeweging te Amsterdam op den 24sten Maart. Een kleine socialistische vereeniging van duitsche kleinhandelaars en een enkelen ambachtsman aldaar, die ook enkele vertakkingen buiten de stad schijnt gehad te hebben, stond met arbeidersvereenigingen te Londen in betrekking en trachtte de

[1]) Vgl. zijn Natanda, l.l. blz. 184 vlg.
[2]) De merkwaardige brief bij De Bosch Kemper, dl. V, blz. 266.
[3]) Zie diens opmerkingen in zijn Dagverhaal, l.l. blz. 486.
[4]) De Bosch Kemper, dl. V, Aant., blz. 238.

arbeiders van Amsterdam dien dag door oproeping met overal aangeplakte briefjes in beweging te brengen. Een volksmenigte, nieuwsgierig naar wat er gebeuren zou, verzamelde zich in weerwil van de waarschuwing der overheid tegen 12 uur op den Dam en werd weldra onrustig; een troep opgeschoten jongens, door een aantal nieuwsgierigen gevolgd, trok joelend, plunderend en overal de glazen inwerpend langs Singel, Keizers- en Heerengracht; ook in het huis van den burgemeester Huydecoper werden de glazen ingeworpen maar bij het eerste vertoon van kracht door de politie stoof de bende uiteen en de weldra opkomende soldaten en schutterij, door vrijwilligers versterkt, maakten een einde aan de beweging, die nergens een ernstiger karakter dan dat van baldadige lust in ongeregeldheden had vertoond. Maar het bericht ervan in Den Haag scheen de waarschuwingen uit het begin der maand te rechtvaardigen en had er eenige paniek ten gevolge, die er toe leidde haast te maken met de vorming van een ministerie [1]).

Het bestond nu uit Schimmelpenninck, president van den ministerraad, voor buitenlandsche zaken en financiën, Luzac, wiens populariteit groot was [2]), voor binnenlandsche zaken en protestantschen eeredienst, Donker Curtius voor justitie, de eerzuchtige Lightenvelt voor Roomschen eeredienst, de buigzame admiraal Rijk, lid van het oude ministerie, voor marine en koloniën, generaal Nepveu, door allen als bekwaam officier geacht, voor oorlog. Thorbecke was buitengesloten. De Kempenaer had verzocht buiten bespreking te blijven, daar hij zijne praktijk te Arnhem niet wilde opofferen, geheel anders dan Thorbecke, die tegenover Schimmelpenninck het woord had uitgesproken: „wij leven in een tijd waar niemand aan zichzelven mag denken maar ieder bereid zijn moet de dienst welke de gemeene zaak van hem vordert te aanvaarden" [3]).

Het op deze wijze samengestelde ministerie voldeed natuurlijk niet aan de vrienden en leerlingen van Thorbecke, die dezen de leiding der zaken hadden toegedacht en onder wie mr. Olivier zich het krachtigst deed hooren. Reeds dadelijk ontstond een vinnige oppositie tegen het nieuwe bewind van die zijde, ook in de Arnhemsche

[1] De Bosch Kemper, dl. V, bl. 270 vlg.
[2]) Onze Eeuw 1905, dl. I. blz. 304 vlg.
[3]) De Bosch Kemper, dl. V, blz. 482.

Courant[1]), het voormalige orgaan van Donker Curtius, die evenmin als Luzac thans in de oogen der Thorbeckianen genade vond en ronduit als overlooper werd gekenmerkt. Daarentegen toonden de gematigd conservatieve elementen zich over den loop der zaken niet ontevreden en, nu de reactie, die naar men meende, in den directeur Van Rappard en Van Doorn in 's Konings omgeving krachtige voorstanders vond[2]), verslagen scheen te zijn, steunden zij het bewind van Schimmelpenninck. Terwijl in de Arnhemsche Courant het „wonderlijk misbaksel" eener „geangliseerde grondwet in nederlandschen zin" werd aangevallen en de „karakterloosheid" der nieuwe regeering werd bespot, werd het ministerie in de Kamer zeer goed ontvangen en het hoofdbeginsel, dat eener constitutie als de britsche, met welwillendheid bejegend; ook andere bladen, als de Nieuwe Rotterdamsche Courant en het Handelsblad, wekten tot gematigdheid en eendracht op en de Amstelsociëteit drong in een manifest aan op „hervorming zonder wanorde". Het scheen, dat het door de Tweede Kamer gewenschte programma de meeste kans had om allen te bevredigen, al begon het verschil over de al of niet doelmatigheid van rechtstreeksche verkiezingen de gemoederen spoedig weder in beweging te brengen. Olivier en andere Thorbeckianen, door het katholieke blad De Tijd gesteund, pleitten er levendig voor in goed gestelde brochures, waartegenover anderen de nadeelen van het stelsel deden uitkomen.

Intusschen had de grondwetscommissie zich aan den arbeid gezet en zond reeds den 11den April haar werk in met een verslag „aan den Koning", dat met het voorstel den 15den in de Staatscourant verscheen. Het droeg de duidelijke kenmerken van den geest van Thorbecke, die dan ook bij de samenstelling de leiding had gehad. Het behelsde[3]) de voorwaarden eener „algemeene" herziening der Grondwet, die de totnogtoe uitgesloten „volkskracht in alle aderen des staats" zou moeten opnemen door aan de burgerij het „besef" te geven, „dat zij mederegeerde". Rechtstreeksche verkiezingen als het beste middel om „echte eenvoudige vertegenwoordiging in

[1]) De Bosch Kemper, l.l. blz. 282 vlg.

[2]) Vgl. Levensbericht Van Rappard, blz. 181. Van Doorn kreeg den 26sten Maart reeds op verlangen van Donker Curtius zijn ontslag als vice-president, maar Van Rappard bleef in functie.

[3]) De Bosch Kemper, dl. V, blz. 313 vlg.

plaatselijke, provinciale en landsregeering" te verzekeren; „eenheid en kracht van een monarchaal bestuur in algemeene aangelegenheden, gepaard met zelfregeering der provinciën en gemeenten", uitgaande van het beginsel, dat „staatsburgerschap bij een werkzaam plaatselijk burgerschap moet beginnen"; volledige vrijheid voor de kerkgenootschappen en het onderwijs, volle ministerieele verantwoordelijkheid, census als grondslag van bevoegdheid tot het kiezen waren de voornaamste punten. Overeenkomstig de meening der commissie, dat „de publieke zaak publiek behandeld wil worden", werden verslag en voorstel aanstonds openbaar gemaakt.

Zooals te verwachten was ontstond er dadelijk ernstig verschil van meening. De conservatieven, ook vele gematigden, wilden van rechtstreeksche verkiezingen niet hooren en meenden, dat de commissie zich had moeten houden aan de „wenschen der Tweede Kamer", in hare opdracht vermeld. Van Hall gaf onder het pseudoniem Olivarius „Staatkundige Opmerkingen" tegenover het ontwerp in het licht; de anti-Roomschen verklaarden zich scherp tegen de toekenning van volledige vrijheid aan kerkgenootschappen en schoolwezen; Jacob van Lennep drong in zijn „Aanmerkingen" aan op betere taal in de Grondwet. Daarentegen vond de Arnhemsche Courant, dat het voorstel nog niet ver genoeg ging en liever geheel en al het stelsel van Thorbecke had moeten volgen. Ook in den ministerraad ontstond verschil van gevoelen; Schimmelpenninck[1]) klaagde over de „republikeinsche kleur" van het ontwerp, dat ook voor Nepveu en Rijk daarom niet aannemelijk was; hij verklaarde zich tegen het voorgestelde kiesstelsel, tegen het onbeperkte recht van vereeniging en kondigde reeds aan, dat hij, nu het „britsche stelsel" niet ten grondslag was gelegd, niet langer minister zou blijven; Lightenvelt, die aanvankelijk met hem was medegegaan, gaf later toe aan den aandrang zijner geloofsgenooten en legde zich bij het voorstel neder evenals Rijk, blijkbaar ook onder invloed des Konings, die feitelijk zijne goedkeuring reeds aan het ontwerp had geschonken. Schimmelpenninck drong bij den Koning nog met nadruk op de verwerping van het geheel aan en bood aan „zijn kraag er aan te wagen" maar vond den vorst niet bereid. Een mededeeling (11 Mei) van den president-minister aan de Kamer, die

[1]) Vgl. zijne Notanda, l.l. blz. 203 vlg.

ongeduldig begon te worden, toonde duidelijk, dat verschil in het ministerie de aanleiding was voor het oponthoud. Schimmelpenninck drong bij den Koning opnieuw aan in een uitvoerig rapport maar deze voegde zich onder den indruk van de revolutionnaire bewegingen in Frankrijk en Duitschland en van den gevaarlijken oorlogstoestand in Sleeswijk-Holstein bij de meerderheid, ook op raad van den oud-minister Van Rappard [1]), die nog altijd bij den Koning in hooge gunst stond. Toen traden Schimmelpenninck en Nepveu eindelijk af.

Donker Curtius verkreeg thans de leiding in het gereconstrueerde ministerie, waarin Bentinck en Voet de beide afgetredenen vervingen, terwijl Van Bosse de financiën eenigen tijd later overnam en de overspannen Luzac zijn plaats bij binnenlandsche zaken inruimde aan De Kempenaer, eindelijk overgehaald de taak te aanvaarden; Luzac bleef nog minister van protestantschen eeredienst. Namens zijn ambtgenooten legde Donker den 13den Mei in de Kamer de verklaring af, dat Schimmelpenninck's opvatting eener constitutie „in algemeene trekken aan de britsche gelijk" anders was geweest dan die der meerderheid, die thans „met behoud der souvereiniteit in het Huis van Oranje", met handhaving van de „groote praerogatieven" des Konings, begeerde te handelen in wat zij noemde den „overgeleverden burgerlijken zin" der natie, die zich niet laat verblinden door „uiterlijken schijn" en zich uit in „orde, zucht voor nauwkeurige berekening en zorg voor de toekomst".

Dat niet Thorbecke maar De Kempenaer het ministerie van binnenlandsche zaken had verkregen, was den Thorbeckianen van de Arnhemsche Courant natuurlijk een nieuwe reden tot verzet, ook tegen het „ministerie-burgerzin" zooals het spottend genoemd werd. Het ministerie, door de gematigden met wantrouwen, door de conservatieven met tegenzin bejegend, door de verbonden Thorbeckianen en Katholieken tegengewerkt, had geen gemakkelijke taak.

Daar kwam nog bij de toestand in het hertogdom Limburg [2]), waar een sterke partij, door de duitsche eenheidmannen aangezet, de oogen naar Duitschland had gewend en van het 31 Maart bijeen-

[1]) De Bosch Kemper, dl. V, blz. 337.
[2]) De Bosch Kemper, dl. V, blz. 376 vlg.

gekomen duitsche Voorparlement, later van het eigenlijke parlement te Frankfort steun verkreeg. Sedert Maart woei in Limburg op verscheiden plaatsen ongehinderd de duitsche vlag en onder leiding van baron Van Scherpenzeel Heusch werd krachtig gewerkt voor aansluiting bij Duitschland, zoodat de nederlandsche regeering, beducht voor moeilijkheden, begin April toegestemd had in het verkiezen van twee afgevaardigden — den baron Van Scherpenzeel en Schoenmakers — voor het frankforter parlement. Velen in het Noorden waren van hetzelfde gevoelen en wilden niets liever dan dezen „uitwas van ons land" [1]), dit bijna geheel Roomsche gebied, afsnijden. Maar de limburgsche geestelijkheid werkte deze beweging niet in de hand en met hare hulp kon de roermondsche commissaris Beerenbroek, gesteund door mannen als de burgemeester van Sittard Arnoldts en anderen, als buitengewoon commissaris allengs de beweging eenigszins tot staan brengen, ofschoon de hooge belastingen en het optreden van ambtenaren uit het Noorden reeds lang kwaad bloed gezet hadden. Een aantal adressen van limburgsche gemeenteraden, van fabrikanten, kooplieden en grondeigenaars ten behoeve van de handhaving van den bestaanden toestand had overigens reeds bewezen, dat de neiging tot Duitschland niet zoo algemeen was, ten minste niet in Roermond en Maastricht, als eerst scheen, terwijl ook de gelijktijdige onrust onder de noordbrabantsche boeren, die weigerden tienden te betalen, spoedig werd onderdrukt. Nog half Juli echter, toen op voorstel van den hoogleeraar Zachariae het frankforter parlement tegen de vereeniging van Limburg met Nederland onder één Grondwet protesteerde, scheen het noodig om den minister Lightenvelt als buitengewoon commissaris met ruime volmacht naar Limburg te zenden; hij handhaafde er, gesteund door een ijlings versterkte militaire macht [2]), de orde en het gezag des Konings. De tegenstand, waarmede het duitsche parlement in Duitschland zelf, met name in Pruisen en Oostenrijk maar ook in de kleinere duitsche vorstendommen te kampen had, verlamde zijne werkzaamheid intusschen zoozeer, dat het de limburgsche zaak met weinig nadruk ter harte nam. Eerst een jaar later echter, toen het overblijfsel van het parlement

[1]) Boissevain, De Limburgsche Kwestie, blz. 39.
[2]) Onze Eeuw, 1905, dl. I, blz. 82.

(Juni 1849) uiteengedreven werd, was het gevaar aan deze zijde geheel voorbij en de hernieuwing van den Duitschen Bond in 1850 bevestigde ook de sedert 1839 bestaande verhouding ten opzichte van het hertogdom Limburg.

Het nieuwe ministerie stond te midden van dat alles niet sterk en toen de nog altijd overspannen Luzac, wiens populariteit het krachtig steunde, moest terugtreden, kon het optreden van den voormaligen „Negenman" Van Heemstra als minister van protestantschen eeredienst het niet krachtiger maken. Van ingrijpende hervormingen kon natuurlijk in afwachting van de nieuwe Grondwet geen sprake zijn en een paar weinig ernstige parlementaire nederlagen van den leider zelf bij de afwijzing door de Eerste Kamer van zijn voorstel tot afschaffing der lijfstraffen en tot niet vervullen van opengevallen raadsheersplaatsen om redenen van bezuiniging, brachten hem er zelfs toe zijn ontslag aan te vragen, teleurgesteld als hij was over den weinigen steun, dien hij vond [1]). Hij trok echter die aanvrage op verzoek des Konings met het oog op de behandeling der grondwetsherziening spoedig weder in. Ook de financieele voorstellen van den minister Van Bosse, waaronder een belasting op de bezittingen was opgenomen, vonden geringe instemming en werden door Van Hall en anderen met kracht in brochures bestreden, waarop hij ze in Augustus terugnam. De vrees voor afschaffing thans van het veelgenoemde recht van placet gaf verder de Synode der Hervormde Kerk aanleiding tot een adres, dat wees op de mogelijkheid van ernstig verzet van protestantsche zijde tegen het herzieningswerk. Bovendien kwamen er onrustbarende berichten uit Indië.

Daar was thans sedert 1845 de oud-minister Rochussen gouverneur-generaal, die met ernstige bezwaren had te strijden. Die bezwaren golden niet zoozeer de opbrengsten van het in deze jaren ruime baten opleverende Cultuurstelsel als wel de reeds lang een tartende houding aannemende zee- en landroof plegende vorsten op Bali; dezen maakten in 1846 eene expeditie noodig, in het voorjaar van 1848 gevolgd door een tweede, die moest terugkeeren, en konden eerst door een groote derde expeditie niet dan met groote moeite en na zware verliezen o. a. van generaal Michiels, den opperbevelhebber zelven,

[1]) De Bosch Kemper, dl. V, blz. 382 vlg.; Aant. blz. 288 vlg.

ten onder gebracht worden onder leiding van generaal Van Swieten. Bovendien heerschte er groote ontevredenheid onder de europeesche ambtenaren en andere ingezetenen, die herstel van de mogelijkheid der opleiding van indische ambtenaren in Indië verlangden. Leiders van de beweging waren de vrijzinnige predikant te Batavia Van Hoëvell, de vice-president van het hooggerechtshof mr. P. Mijer en andere hooggeplaatste ambtenaren. Maar sommige drijvers wilden veel verder gaan dan deze heeren, die in hoofdzaak slechts de opleiding in Indië hersteld wilden zien tegenover de in 1842 uitsluitend daarmede belaste opleidingsschool te Delft; deze laatsten begeerden onder leiding van den president van den Raad van Justitie te Batavia Ardesch op het voorbeeld van wat er in Maart in Nederland gebeurd was meerdere vrijheden, o. a. vrijheid van drukpers ook in Indië. Een en ander gaf den 22sten Mei zelfs aanleiding tot eene beweging en tot eene talrijk bezochte vergadering te Batavia, die echter spoedig verliep. Er kwamen ook berichten in van onrust onder de inlanders wegens misgewas en hongersnood, over de schandelijke misbruiken op financieel gebied onder den minister Baud, over afpersingen ten behoeve van het Cultuurstelsel tegenover de inlandsche bevolking, over wanbeheer in het algemeen, zoodat ook hier ingrijpende hervorming hoognoodig zou zijn en een einde zou moeten komen aan het gemis aan contrôle op het bestuur. Men klaagde, dat het ministerie en de gouverneur-generaal voor Indië het oude stelsel nog onverzwakt handhaafden.

Terwijl het ministerie te midden van al deze moeilijkheden in aanzien daalde, rees de ster van Thorbecke, wiens buitengemeene talenten bij de behandeling der kwestie van het huiszittenhuis te Leiden [1]) in den zomer duidelijk aan het licht traden en hem meer en meer op den voorgrond brachten als den man der groote hervorming, die te wachten was. Hij werd dan ook in Juli bij de periodieke verkiezing wederom tot lid der Tweede Kamer gekozen.

Na onderzoek der voorstellen van de grondwetscommissie, door den ministerraad hier en daar gewijzigd, in den Raad van State in tegenwoordigheid en met medewerking van den Koning en den Prins van Oranje, bood de Koning ze den 19den Juni in de Tweede

[1]) Vgl. daarover De Bosch Kemper, dl. V, Aant. blz. 299 vlg.

Kamer aan met een beroep op wederzijdsche inschikkelijkheid en eendracht bij de behandeling dezer belangrijke voorstellen. De indruk ervan was over het algemeen bij de natie zeer bevredigend, ofschoon Thorbecke in zijne „Bijdrage tot de herziening der grondwet" zijne bezwaren tegen de aangebrachte wijzigingen zoowel als tegen de met zijn inzichten strijdige punten in het oorspronkelijke ontwerp der commissie met nadruk uiteenzette. Maar zijn „stelselmatige oppositie", door de Arnhemsche Courant toegejuicht, vond geen goedkeuring bij de gematigde liberalen [1]) en hij zag zich geweerd uit de „Dubbele Kamer", die de grondwetsvoorstellen na de gewone behandeling zou hebben te beoordeelen. Intusschen gaf een en ander aanleiding tot menig verschil in de dagbladen en tot menige brochure, waaronder de reeks van Groen van Prinsterer tegen de rechtstreeksche verkiezingen onder den titel „Vrijheid, gelijkheid en broederschap" zeer de aandacht trok. Het schoone gedicht van Da Costa, getiteld „1848", met zijn welsprekenden aandrang op „toenad'ring van vorst en volk", met zijn vingerwijzing naar de „nieuwe tijden" voor het „nieuw Euroop", te zamen met zijn pleidooi voor de rechtstreeksche tegenover de veelbespotte „getrapte" verkiezingen, in zijn brochure „Het oogenblik" bewees, dat ook onder Groen's geestverwanten de behoefte aan hervorming en verbetering levendig werd gevoeld. En dat ook de Katholieken thans geheel en al aan de zijde van de hervormingspartij, der Thorbeckianen stonden, bleek aanstonds uit menig artikel van hunne pers: zij zagen in een nauw verbond met Thorbecke en de zijnen allengs den besten waarborg voor het verkrijgen der volkomen gelijkstelling, der volkomen kerkelijke vrijheid, waarop zij sedert lang hoopten, en steunden de herziening door tal van petitiën aan den Koning [2]).

Het voorloopig verslag der Tweede Kamer (13 Juli) [3]) gaf reeds aanvankelijk reden om te meenen, dat de voorstellen niet ongerept uit den parlementairen smeltkroes te voorschijn zouden komen: de rechtstreeksche verkiezingen, het behoud van den Raad van State,

[1]) Vgl. De Bosch Kemper, dl. V, blz. 401 vlg.

[2]) Vgl. Van Randwijck, Iets over de verhouding van Thorbecke en de Katholieken in 1848 ('s-Grav. 1894).

[3]) Handelingen van de Regeering en de Staten-Generaal over de herziening der Grondwet 1847/8, 3 dl. ('s-Grav. 1848 9).

de afschaffing van het placet, de invoering van volledige vrijheid van vereeniging en onderwijs wekten bij de meerderheid blijkbaar groot verzet, ook bij de gematigden, die van de zijde der Thorbeckianen en Katholieken aanstonds als een „behoudzieke" meerderheid, als door vrees bezielde „lafhartigen" vinnig werden aangevallen, vooral weder in de door de eersten beheerschte Arnhemsche Courant. Nadere besprekingen veroorzaakten nog aanzienlijke veranderingen in de voorstellen, maar de kwestie van het ontslag van Donker Curtius bracht een oogenblik alles in de war. Eerst na de intrekking van dat ontslag was de herziening verzekerd en ook de buitenlandsche toestanden, die in weerwil van de nederlaag der revolutiepartijen in Frankrijk, Duitschland en Oostenrijk nog altijd zorg baarden, hadden op de houding der Kamermeerderheid zeker een grooten invloed. Zoo kwamen herhaaldelijk nota's van wijziging der ontwerpen, waarin thans ook het recht van enquête voor de Tweede Kamer, een eenvoudiger stelsel van wijziging der Grondwet, zorg voor „voldoend openbaar lager onderwijs van overheidswege overal in het Rijk gegeven", verdubbeling van het aantal kiezers en het stelsel der volstrekte meerderheid bij de verkiezingen werden opgenomen; maar ten opzichte van de samenstelling der Eerste Kamer wilde de regeering niet toegeven aan den aandrang om de beperking der verkiesbaarheid te laten vallen en haar het recht van initiatief en amendement te geven [1]); ook aan den aandrang tot afschaffing van den Raad van State gaf zij geen gehoor.

Zoo waren de 12 voorstellen eindelijk rijp voor de openbare behandeling, die van 16 tot 24 Augustus in de Tweede Kamer plaats vond. Een voorstel van den gematigd conservatieven Van Goltstein om niet alleen over ieder der ontwerpen maar ook over elk artikel daarvan afzonderlijk te spreken en te stemmen werd met overweldigende meerderheid verworpen. Twee ontwerpen, dat over het ontwerp betreffende de Justitie en dat over de Financiën, werden met algemeene stemmen aangenomen, het laatste zelfs zonder discussie. Bij het eerste hoofdstuk gaf de kwestie van Limburg aanleiding tot een lange beschouwing van het limburgsche lid Geradts; bij het tweede (Koning) werd zeer uitvoerig gesproken, over den Raad van State; bij het zesde (Godsdienst) werden de bezwaren betreffende

[1]) Vgl. daarover De Bosch Kemper, dl. V, blz. 418 vlg.

het recht van placet uitvoerig behandeld; ook dat over de defensie en dat betreffende de additionneele artikelen lokten nog heel wat discussie uit. Het slot was, dat alle ontwerpen met groote meerderheid werden aangenomen, ontwerp VI met 42 tegen 14 stemmen van sterk anti-Roomschgezinden, ontwerp IV (Prov. Staten) met 17 stemmen, ontwerp III (Staten-Generaal) met 15 stemmen tegen, grootendeels die van de felste conservatieven, het laatste ontwerp met 16 stemmen tegen, hoofdzakelijk wegens het kiesstelsel. De Eerste Kamer nam 6 tot 8 September de ontwerpen voor justitie, financiën en defensie met algemeene, de meeste andere met bijna algemeene stemmen aan, blijkbaar onder den invloed van vrees voor ministerieele crisis en voor de heerschende spanning en onrust [1]); alleen over het derde ontwerp staakten eerst de stemmen (13 tegen 13) maar het werd daarna door het overgaan van een katholiek lid met 14 tegen 12 stemmen aangenomen; dat over de additionneele artikelen vond hier eveneens sterk verzet en werd slechts met 15 tegen 11 stemmen aangenomen; dat over den Godsdienst zelfs met 22 tegen 4.

Ernstige spanning heerschte nog in den lande over den loop van de behandeling der ontwerpen door de Dubbele Kamer, waarin naast Van Hall en De Bosch Kemper ook andere scherpe tegenstanders van de beginselen van Thorbecke en de zijnen gekozen waren. Maar Van Hall toonde zich zeer toegefelijk, uitgaand van het beginsel, dat „het constitutionneele regeeringsstelsel berust op transactie"; ofschoon hij tegen meer dan een ontwerp bezwaren had, stemde hij ten slotte tegen geen enkel. Ook De Bosch Kemper, als altijd zeer voor eendracht gestemd [2]), maakte ten slotte geen ernstige bezwaren. Er werden geen lange redevoeringen gehouden maar nu en dan moest de regeering zich scherpe verwijten getroosten en wees meer dan één lid met Van Hall op de verijdeling van de hoop, dat men door de wijzigingen groote bezuiniging zou kunnen verkrijgen, nu ook de Koning zelf zich een aanzienlijke vermindering van het inkomen der Kroon had laten welgevallen. Ook hier getuigden verschillende leden, dat zij, vroeger van herziening afkeerig, in de laatste jaren tot ander inzicht waren gekomen. De discussiën hielden van 18 September tot 7 October aan doch zij droegen een zeer gematigd karakter zooals reeds na het voorloopig verslag te verwachten was: de rechtstreeksche verkiezingen, het recht van placet en andere punten van verschil leverden groote vrees voor verwerping op, vooral naar aanleiding van de bepaling, dat ieder ontwerp $^3/_4$ der stemmen moest hebben om aangenomen te worden: een minderheid van 22 stemmen tegen het tweede ontwerp, van 21 tegen het voorloopig kiesreglement hield tot het einde toe stand maar kon de aanneming ook van deze meest bestredene der 12 ontwerpen niet verhinderen; slechts één ontwerp, dat over de Financiën, werd ook hier met algemeene stemmen aangenomen; tegen een viertal ontwerpen stemden slechts zeer enkele leden van de 114 aanwezigen, onder wie anders zeer conservatief gezinden als de leidsche hoogleeraar Cock, de amsterdamsche patriciër Hooft, de utrechtsche burgemeester Kien, de heeren Nap, Bijleveld, Nienhuis en Van Leeuwen geteld werden. Op den 14den waren alle besprekingen over de maatregelen voor de invoering afgeloopen en nog denzelfden dag bekrachtigde de Koning de herziene Grondwet, die reeds den 3den November plechtig werd afgekondigd. Met groote dankbaarheid herdacht de Koning den 16den bij de opening der tijdelijke zitting „den gelukkigen afloop der altijd hagchelijke onderneming" en prees de landgenooten „voor hunne gematigdheid, voor hun vertrouwen en voor hunne gehechtheid aan wet en orde zoowel als voor hunne verkleefdheid aan het Huis van Oranje". Hij constateerde, dat de grondslagen van het staatsbestuur dezelfde waren gebleven maar de staatsinrichting gewijzigd was „naar de behoefte van den tijd", zonder dat, zooals elders, onrust en wanorde de natie hadden geteisterd; hij verklaarde ook verder „alle onrust, wanorde en verdeeldheid van welken aard ook" van den nederlandschen grond te zullen weren.

Met trots kon ook de minister van binnenlandsche zaken, De Kempenaer, van zijn zijde op den 14den bij de sluiting der zitting namens de regeering verklaren, dat in tegenstelling met wat elders in Europa gebeurde de „geëerbiedigde" Grondwet zonder oproer „gezuiverd" was, het koningschap „op betere grondslagen gevestigd", „de stof tot verdeeldheid zorgvuldig opgeruimd".

[1]) Van Rappard, in Handelingen, dl. II, blz. 675.

[2]) Vgl. diens Korte opmerkingen over de gebeurtenissen van den dag (Amst. 1848), in 8 stukken.

Van een nieuwe periode mocht men met het volste recht spreken na deze grondwetsherziening, veel ingrijpender dan die van 1840 geweest was. Het persoonlijke regeeringsstelsel, het „vaderlijk" gouvernement zooals Willem I het gevoerd had min of meer op de wijze der duitsche vorsten, die zich grootendeels thans ook aan den band eener grondwet voor hun vorstendom hadden moeten gewennen, had thans in Nederland voorgoed afgedaan. De ten volle ingevoerde ministerieele verantwoordelijkheid had de uitoefening van het gezag gebonden aan de medewerking der ministers; de invoering van het recht van enquête, amendement en initiatief had aan de Tweede Kamer krachtiger bemoeiing met den gang der regeering, met de wetgeving verzekerd; een werkdadiger aandeel aan de vaststelling der begrooting was aan de Staten-Generaal toegekend; de rechtstreeksche verkiezingen maakten de Tweede Kamer tot een meer onmiddellijke volksvertegenwoordiging, welker ontbindbaarheid de gelegenheid zou geven om de wenschen des volks nader te leeren kennen; aan provinciën en gemeenten was de zelfregeering terug geschonken, waarvan onder de vorige regeering weinig sprake was geweest; de zaak van het onderwijs trad voortaan onder de verschillende onderwerpen, waarvoor de regeering had te zorgen, op den voorgrond; aan de kerkgenootschappen was groote vrijheid van organisatie gegeven; de koloniën waren meer in den gezichtskring van het parlement gebracht en onttrokken aan de alleenheerschappij van den vorst; het recht van vereeniging en vergadering kon thans in hooger mate aan de in staatkundige mondigheid toegenomen bevolking worden ingeruimd; een aantal artikelen der Grondwet waren aanmerkelijk verbeterd en verduidelijkt.

Onder de herziene Grondwet zou Nederland naast België, Zwitserland en de Scandinavische landen, naast Engeland zijne plaats innemen onder de staten, die vooraan stonden in staatkundige ontwikkeling, en daardoor waardig blijven aan zijn grootsch republikeinsch verleden, toen het was voorgegaan op den weg naar vrijheid en zelfregeering. Met blijmoedig vertrouwen op de toekomst sloeg men de nieuwe periode van geschiedkundige ontwikkeling in.

BOEK XIV.

DE NIEUWE TIJD

HOOFDSTUK I.

DE BEVESTIGING DER NIEUWE STAATSINSTELLINGEN.

Met de invoering der herziene Grondwet was nog slechts een begin gemaakt van datgene wat er te doen viel, zoowel in Nederland zelf als in de koloniën, en de vraag rees, of het thans door den Koning (21 Nov.) definitief benoemde ministerie, waarin Lightenvelt, zelf bij katholieken eeredienst vervangen door Mutsaers, de buitenlandsche zaken van Bentinck overnam en G. L. Baud, neef van den vroegeren minister en vrijzinniger ten opzichte van het Cultuurstelsel, voor koloniën optrad, kracht en neiging genoeg zou bezitten om de verdere ontwikkeling der aangenomen beginselen te leiden. Een toenemend aantal liberalen achtte daarvoor integendeel Thorbecke, den werkelijken vader der vernieuwde Grondwet, daarvoor de aangewezen man en niet Donker Curtius of De Kempenaer, die zich totnogtoe als organisators niet zeer krachtig hadden betoond. Bij de eerste verkiezingen (30 Nov.) voor de Tweede Kamer was de stemming der bevolking beslist gunstig voor Thorbecke gebleken; hij was in vier districten gekozen, zijn geestverwanten Alberda evenveel malen in Friesland, Wichers tweemaal in Groningen, Storm tweemaal in Brabant, Godefroi en Heemskerk Bz. te Amsterdam, Van der Linden te Gouda naast hem: wel was ook Donker Curtius door Enschedé afgevaardigd maar diens persoonlijke tegenstander Van Dam van Isselt door Tiel, Van Hall door Amsterdam, Groen van Prinsterer door Harderwijk. De groote meerderheid der nieuwe Tweede Kamer was dan ook liberaal en Thorbecke werd door die meerderheid als haar leider erkend.

Deze uitslag was voor een goed deel te danken aan de samenwerking van Katholieken en liberalen. Ook de eersten hadden zich

in den laatsten tijd meer en meer aaneengesloten [1]) op aandrang van ijverige leiders als Smits en Cramer, die een verkiezingscomité van invloedrijke geloofsgenooten hadden gevormd om als aanvankelijk onzijdige „derde partij", tusschen liberalen en conservatieven in, de katholieke belangen zooveel mogelijk te bevorderen. Aangezocht door de liberalen, stelden de Katholieken hunne eischen voor samenwerking met deze wegens hare beginselen niet geheel vertrouwde partij [2]) in een program, dat weldra door een groot aantal liberale candidaten geteekend werd, hetgeen hun de stemmen der Katholieken verzekerde. Uitbreiding der vrijheden en rechten van de Katholieken volgens de Grondwet, verlaging van den census voor de kiezers der Tweede Kamer, bezuiniging door vereenvoudiging en decentralisatie, omwerking van het belastingstelsel tot verlichting der lagere volksklasse, bevordering der vrijheid van handel en nijverheid was de inhoud van dit program.

Ofschoon van eigenlijke partijgroepeering in deze Kamer nog geen sprake was [3]), begonnen zich dus toch reeds onder de 68 leden der nieuwe Kamer de staatspartijen in wording langzamerhand scherper af te teekenen; Van Goltstein werd haar voorzitter. Ook de nieuwe Eerste Kamer, thans niet meer de onzelfstandige „ménagerie du roi", bestond bijna geheel uit nieuwe mannen; terwijl de Tweede Kamer nog 23 der vroegere leden onder de hare telde, zag de Eerste slechts een viertal harer vroegere leden terugkeeren.

Met spanning werd de loop der eerste zitting afgewacht. Toen de Koning haar 13 Februari 1849 opende met te wijzen op de „dringende behoefte" aan eene „krachtige regeering" bij de toepassing der nieuwe beginselen „in den milden zin der staatsregeling" en op de noodzakelijkheid van bezuiniging en voorziening in de bestaande tekorten, gevolgen van de gebeurtenissen hier en elders, wekte reeds het antwoord op de troonrede eenig opzien. Het onder leiding van Thorbecke door eene commissie opgesteld adres toonde, dat de Kamers, gebruik makend van de gelegenheid, zich niet zouden ontzien om op krachtige wijze aan te dringen op onvervaard voortschrijden op den weg door de Grondwet gewezen. Het adres wees op de „veelomvattende taak" van „den wetgever", op de noodzakelijkheid van „innige overeenstemming" tusschen „natie" en „regeering", op de wenschelijkheid om èn het stelsel van uitgaven èn dat der belastingen „herzien en verbeterd" te krijgen, op „vrije beweging" voor de nijverheid, met bijzonderen nadruk op de „nationale belangstelling" ook in de koloniën en bezittingen, van welker „huishouden" men „zorgvuldig kennis" zou nemen. Na scherpen tegenstand wegens zijn vorm werd het met 34 tegen 29 stemmen aangenomen, zeer tegen den zin der over dit stoute optreden ontstemde ministers, die den op voorstel van Groen in het adres opgenomen aandrang op „onverwijlde" ontwikkeling der nieuwe rechten en vrijheden niet zeer gepast vonden [1]). Nog voordat het in deze omstandigheden spoedig te wachten conflict uitbrak, gaf een droevige gebeurtenis aanleiding tot tijdelijken stilstand der zaken.

Het voorkomen des Konings had in het laatste jaar onwedersprekelijk aangewezen, dat zijne hartkwaal ernstig toenam, en de schokkende gebeurtenissen van den laatsten tijd hadden daaraan zeker geen goed gedaan [2]). Mat en moede begaf hij zich den 13den Maart naar zijn geliefd Tilburg, dat zijne opkomst aan zijne zorgen te danken had en waar hij in een hoogst eenvoudige omgeving rust placht te zoeken. Hij kwam er koortsig aan en overleed er reeds den 17den Maart onder algemeene hartelijke deelneming van de talloos velen, die zijn innemende persoonlijkheid hadden mogen leeren kennen, van de vele beweldadigden, die aan hem hun geluk dankten, van de natie, die hem ook lang na zijn dood in goede herinnering hield als den beminnelijken vorst, wiens populariteit meer dan eens de zege had behaald over tal van bezwaren.

De Prins van Oranje, thans koning Willem III, vertoefde in Engeland; hij werd ijlings gewaarschuwd en door den minister van buitenlandsche zaken afgehaald; hij keerde den 21sten terug en aanvaardde onmiddellijk de regeering.

Ofschoon de nieuwe Grondwet de macht van den Koning zeer beperkt had, kwam het er in deze eerste tijden van hare werking veel op aan, hoe de nieuwe vorst tegenover haar gezind zou zijn.

---

[1]) Albers, dl. II, blz. 148 vlg. Vgl. Van Randwijck, Iets over de verhouding enz.
[2]) Albers, l. l. blz. 157.
[3]) Van Welderen Rengers, Schets eener parlementaire geschiedenis, dl. I, blz. 6.

[1]) De Bruyne, Geschiedenis van Nederland in onzen tijd, dl. I, blz. 28.
[2]) Bosscha, Leven van Willem II, blz. 722 vlg.

Met spanning werd dan ook gewacht, hoe Willem III, een man van 31 jaren thans, van wiens autocratische neigingingen en ongestadigheid geruchten in omloop waren, zijne regeering zou beginnen; te eer omdat hij, hoewel sedert zijn 21ste jaar lid van den Raad van State, totnogtoe zeer op den achtergrond was gebleven en zich evenals zijn jongere broeder, prins Hendrik, die zich vooral aan het zeewezen gewijd had, behalve in 1847/8 met de staatszaken niet had ingelaten. In 1839 gehuwd met zijne letterkundig en wetenschappelijk begaafde nicht van moederszijde, prinses Sophia van Wurtemberg, had hij thans twee zoons, Willem en Maurits. Zijne proclamatie, waarin hij het „zijne roeping" verklaarde „op denzelfden voet" als zijn vader aan de pas gewijzigde Grondwet „volledige werking te geven", stelde dadelijk velen gerust en het fiere gebaar, waarmede hij bij de inhuldiging te Amsterdam den 12den Mei [1]) den eed op de Grondwet aflegde, maakte denzelfden goeden indruk. Maar met Thorbecke toonde hij zich al dadelijk niet ingenomen; men beweerde zelfs, dat zijn vader hem voor dezen gewaarschuwd had als „gevaarlijk voor de dynastie" [2]). De Staten-Generaal gingen dan ook in April voort met de voorbereiding der werkzaamheden, stelden nieuwe reglementen van orde vast en benoemden griffiers en verdere bureau-ambtenaren tot het behoorlijk vervullen van de nieuwe taak, waarbij Thorbecke aan het hoofd van een machtige phalanx van liberale leden, die geregeld onder zijne leiding bijeenkwamen en de te nemen maatregelen vooraf bespraken, als leermeester in de praktijk van het parlementaire leven een grooten invloed oefende op den gang der zaken.

Dat het ministerie en de zoo krachtig georganiseerde meerderheid in de Tweede Kamer niet lang zonder strijd tegenover elkander zouden staan, was te verwachten. Reeds vóór de inhuldiging kwam het ertoe bij de behandeling van de rechterlijke organisatie maar nog meer onmiddellijk daarna bij die van de nieuw voorgestelde wet aangaande het recht van vereeniging en vergadering, waarbij een scherpe toon niet te miskennen viel, terwijl de wet zelve met 54 tegen 6 stemmen als „reactionnair" verworpen werd; die op de ministerieele verantwoordelijkheid werd in een scherpe discussie als

[1]) Vgl. het Gedenkboek van die plechtigheid, bewerkt door mevrouw Bosboom-Toussaint.

[2]) Albers, Geschiedenis der hierarchie, dl. II, blz. 177. Vgl. De Beaufort, in Gids, 1895, dl. II, blz. 508.

„ontijdig" aangemerkt en ingetrokken, waarop de minister van justitie, eigenlijk hoofd van het ministerie, reeds in Juni aftrad, weldra gevolgd door dien van koloniën. De Kempenaer hield het ministerie nog eenige maanden staande onder herhaalde nederlagen, afgewisseld door geringe successen met weinig ingrijpende wetten, waaronder die op het inkomen der Kroon, dat met goedkeuring des Konings van één millioen thans weder op *f* 600000 werd teruggebracht. Kleine vinnige interpellaties deden het ministerie nog meer afbreuk, vooral die van Groen van Prinsterer over het gebrek aan „homogeniteit" in zijne samenstelling. En de omstandigheid, dat de conservatief-gematigde elementen zich steeds scherper van de thorbeckiaansch-liberale begonnen te scheiden en men meer en meer begon te spreken van twee „partijen", kon het ministerie op den duur niet redden.

Dat ontstaan van werkelijke partijen wekte intusschen de bekommering van velen, die daarbij dachten aan de scheuringen in de dagen der oude en der Bataafsche republiek. Van Dam van Isselt, die in Mei de Tweede Kamer verliet, waarschuwde er met nadruk tegen maar Thorbecke [1]), die reeds herhaaldelijk met zijn „hoog geachten vriend uit de residentie" (Groen van Prinsterer) over diens „individueele opiniën" slaags raakte, verklaarde het bestaan van partijen geen ongeluk, mits men niet daaraan al te scherpe beteekenis hechtte en ze daardoor tot factiën verlaagde. Van een partij van „teruggang" tegenover eene van „te snellen vooruitgang" vond hij intusschen hier geen spoor, slechts van verschil van meening, dat op den duur zou kunnen leiden tot vorming van „ware" politieke partijen, met „eenheid van doel en overtuiging ten aanzien van doel en middelen" en daarnaar handelend.

Te midden van deze schermutselingen en bittere bestrijding verloor het ministerie voortdurend aan kracht; men begon ook in de dagbladpers meer en meer te spotten met een regeering, die, ten deele ook door gebrek aan goede ambtenaren, bij alle werkzaamheid [2]) buiten machte was om meer tot stand te brengen dan — zooals Thorbecke bijtend opmerkte — wetten op de pharmacopaea en de macaronie-fabricken. Het bezweek ten slotte aan verval van

[1]) Parlementaire redevoeringen, dl. I, blz. 178, 192, 196.

[2]) Vgl. Heemskerk Bz. in Gids van Sept. 1849.

krachten [1]) en alle pogingen om het te vernieuwen mislukten, terwijl de vinnige speldenprikken van Thorbecke en Groen van Prinsterer nu en dan in gevaarlijke degenstooten overgingen en de Katholieken duidelijk hunne voorliefde voor den eerste toonden.

De Kempenaer, die eindelijk met een viertal organieke wetten voor de Kamer kwam, zag deze door de meerderheid weder ongunstig ontvangen en vroeg bij den aanvang der nieuwe zitting in September zijn ontslag, weldra gevolgd door het geheele ministerie, dat als oorzaak van zijn aftreden aangaf: de „richting van tegenstand" in de volksvertegenwoordiging.

Het met groote meerderheid aangenomen antwoord van de Tweede Kamer op de zeer vage bewoordingen van de eerste troonrede des nieuwen Konings had aangedrongen op „eenparigheid" tusschen regeering en vertegenwoordiging, die, zooals gebleken was, thans niet bestond. Wat dit wilde zeggen, was duidelijk: een ministerie-Thorbecke werd door de meerderheid verlangd. Alle pogingen om daaraan te ontkomen mislukten de eene na de andere; Lightenvelt en Donker Curtius, door den Koning wederom belast met de samenstelling van een ministerie, waren niet in staat aan die opdracht te voldoen en erkenden na het mislukken van meer dan eene combinatie van „licht en donker" de noodzakelijkheid om Thorbecke te vragen. Zij trachtten, ten einde te gemoet te komen aan de aarzeling des nog onervaren Konings, die verlangde te weten, wat Thorbecke en de zijnen eigenlijk in hun schild voerden [2]), den leidschen staatsman en zijn gematigden medestander Nedermeyer van Rosenthal te bewegen door het vooraf antwoorden op een zestal vragen omtrent hunne inzichten zich aan een soort van program te binden [3]). De beide liberale staatslieden weigerden dit maar eerst toen ook Van Goltstein, nog altijd voorzitter der Kamer, de vorming van een ministerie geweigerd had en, evenals de directeur van het Kabinet Van Rappard den Koning ernstig aanried Thorbecke tot zich te roepen, werden de onderhandelingen met dezen hervat. Nog was het wantrouwen des Konings in Thorbecke's monarchale bedoelingen [4]),

[1]) De Bruyne, l.l. blz. 47.

[2]) Rengers, dl. I, blz. 25.

[3]) De Bruyne, l.l. blz. 99.

[4]) Levensberichten Nederl. Letterk., 1870, blz. 183. De Koning hield Thorbecke voor een republikein; vgl. Rengers, dl. I, blz. 26.

zijn weerzin ook tegen een parlementaire regeering niet geweken, totdat einde October ten laatste door hem aan den aandrang gehoor werd gegeven en de leidsche hoogleeraar, naast wien volgens veler meening Van Rosenthal als remmend element moest dienen, belast werd met de vorming van een ministerie, dat den 1sten November tot stand kwam. Thorbecke zelf werd minister van binnenlandsche zaken, Nedermeyer van Rosenthal van justitie en (tijdelijk) van protestantsche eerediensten; Van Sonsbeeck kwam voor katholieken eeredienst, Van Bosse voor financiën, generaal Van Spengler voor oorlog, vice-admiraal Lucas voor marine, de indische oud-ambtenaar Pahud voor koloniën.

Daarmede was voorgoed eindelijk de weg van parlementaire regeering ingeslagen: de Koning had een ministerie, samengesteld door den staatsman, die door de volksvertegenwoordiging als het ware was aangewezen, en in ieder geval naar de in haar midden overheerschende stemming geboren. Toch waren niet alle leden ervan „homogeen" met den leider: Van Bosse had in het vorige ministerie gezeten, Van Rosenthal stond als zeer gematigd bekend, van de andere ministers was weinig of niets omtrent hun politieke gezindheid bekend — „bekwame specialiteiten" noemde hen Groen. Het kon rekenen op de medewerking der Staten-Generaal, maar niet op die der meerendeels aan het oude stelsel gehechte of ten minste daaraan gewende ambtenaren in en buiten de ministerieele departementen; het was zeker van de „openbare meening", thans eene kracht in den staat, die blijken gaf van „sterk verlangen naar vooruitgang" en aan de maatregelen der nieuwe regeering „dat zedelijk gezag en vermogen" schonk, „zonder hetwelk", volgens Thorbecke, „de officieele geen wezenlijke macht is". Met moed nam het „ministerie van hervorming", zooals het betiteld werd, zijne taak ter hand, gereed om ieder verzet te breken tegen den „stroom der nieuwigheid", die nu „zonder ommekeer, uitvluchten of transactie" zou voortgaan op den weg der Grondwet, nu eerst voorgoed zeker van hare uitwerking met dit ministerie „aan het hoofd der publieke gedachte", vol ernstigen wil om „licht en warmte te verspreiden" langs „den natuurlijken weg van het schenken der voorwaarden eener vrije ontwikkeling" [1]).

[1]) Thorbecke, Parlem. Redevoeringen, dl. II, blz. V vlg.

Met fierheid traden de nieuwe ministers den Staten-Generaal te gemoet. Zonder program, omdat zij rekenden op het vertrouwen der in groote meerderheid — een 10 tal conservatieven van Groen's kleur uitgenomen — liberale vertegenwoordiging. En toen Groen van Prinsterer den 13den December „iets positiefs" verlangde in een rede, waarin hij met „al de punten zijner stekelige beleefdheid" zijn steun beloofde, antwoordde de leider van de regeering met een van die kernachtige woorden, waarvan hij het geheim bezat, hij, de stroeve man uit één stuk, met het beroemde: „wacht op onze daden!"[1]), koel afwijzend den ironisch aangeboden steun van Groen, die steeds den nadruk legde op zijne van de liberale „in beginsel" afwijkende „antirevolutionnaire" denkbeelden.

De bezwaren van het werk met geheel of half onwillige of in deze dingen onervaren ambtenaren en eene ziekte van Thorbecke deden het werk der wetgeving aanvankelijk vertragen en spottend vroegen reeds de tegenstanders, waar de zoo fier beloofde „daden" bleven, al deed Van Bosse zijn belangrijke postwetten tot vermindering van briefport en betere administratie en zijne muntwetten aannemen en stelde Nedermeyer van Rosenthal wetten op de voogdij en het regentschap aan de orde, van welke de eerste werd aangenomen, de laatste echter verworpen in de daarvoor noodige vereenigde zitting der beide Kamers. De begrooting werd aangenomen, hoewel niet dan na sterken aandrang op ernstige bezuiniging, ook na het terugbrengen der landsuitgaven tot 70 millioen — een verschil van 12 ton gouds met 1849 — en herhaalde eischen van katholieke zijde betreffende het benoemen van katholieke ambtenaren in evenredigheid met het aantal hunner genoofsgenooten onder de natie[2]), terwijl Donker Curtius onder geringe belangstelling der toenmaals aan de mogelijkheid van een oorlog in Europa twijfelende meerderheid op de ook reeds door Willem II gewenschte beperking van het vestingstelsel aandrong[3]).

Meer algemeene aandacht trokken Van Bosse's scheepvaartwetten, waarmede een flinke schrede werd gedaan in de richting van den vrijen handel door opheffing van differentieele en afschaffing van

[1]) Parlem. Redev. dl. II, blz. 17.
[2]) $^2/_5$ der bevolking was katholiek, van de ambtenaren toen $^2/_{15}$.
[3]) Rengers, dl. I, blz. 30/1.

doorvoerrechten, van beperkende bepalingen ten opzichte van vreemde scheepvaart en scheepsbouw en tariefsverlaging voor grondstoffen noodig bij dezen laatste: zoo hoopte men met name aan engelsche mededinging het hoofd te kunnen bieden. De voorstanders van bescherming en vrijen handel stonden hier scherp tegenover elkander en onder de kooplieden en nijveren zelf, vooral te Amsterdam en te Groningen, heerschte groote vrees voor al die vrijheid; maar Rotterdam heesch onbekommerd de vlag van den vrijhandel, welks beginselen door Van Hall in 1845 schroomvallig beleden en weifelend gevolgd, in de Kamers thans ten slotte over de gansche linie zegevierden — het begin van het einde van het beschermende stelsel, dat in den tijd van Willem II reeds zware aanvallen te verduren had gehad[1]). In een uitnemend gestelde memorie van toelichting verklaarde de minister zich ten volle aan te sluiten bij het stelsel van den vrijen handel en uit te gaan van deze gedachte, dat de belangen van den handel bevorderd worden „door eene zooveel mogelijke bevrijding der scheepvaart van alle belemmeringen in de bestaande wetgeving". Ook in dit opzicht werd de nieuwe koers met moed ingeslagen en de trapsgewijze loslating van het geheele stelsel, ten opzichte van nijverheid zoowel als van handel, ingeleid. Van de door den energieken Van Bosse onder medewerking van den bekwamen econoom Gerrit de Clercq, referendaris bij financiën, voorbereide[2]) scheepvaartwetten dagteekent de vrijhandelswetgeving, die sedert een halve eeuw handel en nijverheid in Nederland tot eene in lang ongekende hoogte vermocht te verheffen en noch door den aanvankelijken tegenstand van conservatieve zijde, onder leiding van Van Hall zelven, noch door de kleinmoedige vrees van vele ouderwetsche amsterdamsche handelaars kon worden gestuit. De regeering verklaarde van meening te zijn, dat alleen zóó de natie met goeden uitslag kon mededingen op de wereldmarkt, dat zij zich niet onthouden kon en mocht om met volle bewustheid „den geest des tijds en de eischen van het oogenblik" te volgen, dat zij zich op Engeland's voorbeeld de vernieuwing van het internationale handelsleven, onder den invloed der ontwikkeling van spoorwegwezen en stoomvaart, zooveel mogelijk ten nutte moest maken.

[1]) Rengers, dl. I, blz. 34; De Bruyne, dl. I, blz. 205 vlg.
[2]) Heemskerk, Mr. G. de Clercq herdacht (Amst. 1887).

Intusschen waren (begin Mei) de ontwerpen van een nieuwe kieswet en een nieuwe provinciale wet gereed gekomen en reeds in Juni geschikt voor openbare behandeling. Van Hall en Donker Curtius, Groen van Prinsterer en Van Dam van Isselt verhieven in de Tweede Kamer luider dan ooit hunne stem tegen de „ongrondwettige" kieswet en meer dan een artikel daarvan werd verworpen of gewijzigd maar de onvermoeide Thorbecke verdedigde met groot talent de beginselen, waarop zij rustte. Terwijl De Kempenaer in zijn vroeger ontwerp de provinciale indeeling ten grondslag had genomen, had Thorbecke deze voor de 68 kiesdistricten des rijks ten eenenmale verworpen als nadeelig voor de nationale eenheid en voor de nationale kracht, die door bevordering van provincialisme, hoe ook de „historische versnippering" zich mocht ontwikkeld hebben, verbroken werd [1]); den census wenschte hij zoo laag mogelijk te stellen — de Grondwet eischte *f* 160 tot *f* 20 —, tot „waar men op eene massa ongeschikte kiezers zou stuiten" [2]), om zoo te komen tot eene vermeerdering van de 55000 kiezers van het voorloopig kiesreglement tot 100000, nog altijd geen $3^1/_2{}^0/_0$ der bevolking; al werden dan misschien sommige ongeschikte kiezers mede ingesloten, hij achtte dit niet zoo erg als buitensluiting van een aantal geschikte kiezers. Na hevigen strijd werd de kieswet in de Tweede Kamer met 46 tegen 19, in de Eerste met 26 tegen 10 stemmen aangenomen en reeds 4 Juli afgekondigd.

Weinig anders ging het met de niet minder belangrijke wet „regelende de macht en samenstelling der Provinciale Staten". Ook zij vond bittere bestrijding bij de voorstanders van het provincialisme, met name bij Groen, die door deze wet de „onafhankelijkheid in eigen kring" bedreigd achtte, de bevordering eener „factieregeering", ja de „overmacht van het gepeupel" en „anarchie" vreesde; maar het slot was, dat ook deze wet in de Tweede Kamer met 58 tegen 6, in de Eerste zelfs met 33 tegen 2 stemmen werd aangenomen en twee dagen na de kieswet kon worden afgekondigd.

Langer voorbereiding kostte de gemeentewet, die eerst in Maart 1851 kon worden aangeboden. Het ministerie wist intusschen een paar kleinere wetten door te zetten: die op het nederlanderschap

[1]) Parlem. Redev., dl. II, blz. 57 vlg.
[2]) Ibid. blz. 64 vlg.

en op het recht van enquête, terwijl de verkiezingen van 1850 onder krachtige actie van de burgerij de liberalen inzonderheid dadelijk in verschillende gewesten deden zegevieren en de meerderheid in de Tweede Kamer nog versterkten, hoewel te Arnhem twee geestverwanten van Groen: Van Lijnden en Mackay, gekozen en ook de conservatieven eenigszins versterkt werden. Van de eigenlijke democratie, door journalisten als Van Bevervoorde en Linck in hunne kleine bladen aangeprezen, bleek de burgerij ook nu, evenals in 1848, niet gediend [1]).

De aangeboden gemeentewet handhaafde wederom het beginsel van zelfregeering overeenkomstig Thorbecke's beginsel, dat „staatsburgerschap bij een werkzaam plaatselijk burgerschap moet beginnen", zonder daarom het toezicht der centrale regeering tegenover een mogelijke herleving van plaatselijke autocratie prijs te geven. Groen, die Thorbecke in deze dagen als den „Napoleon van de wet" kenschetste, stelde spottend de „centrale autocratie" tegenover de plaatselijke „automaten" en pleitte als vroeger tegenover den „alvermogenden staat" voor „souvereiniteit in eigen kring"; Van Hall had ernstige bezwaren tegen den druk der financieele regeling in de gemeenten; anderen wezen den minister op de volksgunst, die hij vooral daardoor zou verbeuren. Maar Thorbecke bleef het antwoord niet schuldig, verklaarde fier de „populariteit van de zaak" te stellen boven zijn eigene en zag de wet in Juni 1851 wederom met groote meerderheid aangenomen, in de Tweede Kamer met 52 tegen 13, in de Eerste met 28 tegen 7 stemmen.

En daarop volgden nog een burgerlijke pensioenwet, vier militaire pensioenwetten, wetten op het recht van vereeniging en vergadering, op de rechterlijke macht, op de ministericele verantwoordelijkheid, welke laatste drie evenwel wegens scherp verzet ingetrokken moesten worden, hetgeen den val van den door Thorbecke flauw gesteunden Nedermeyer van Rosenthal ten gevolge had. Vóór dezen was reeds Lucas gevallen en ook Van Sonsbeeck moest in 1852 het veld ruimen, onder anderen wegens de toetreding van Limburg tot den Dnitschen Bond (November 1849), ofschoon de gelegenheid misschien bestaan had om het gewest geheel daarvan los te maken: de regeering meende echter daarmede te moeten wachten, totdat eenmaal de

[1]) Rengers, dl. I, blz. 39; vgl. Sautijn Kluit in Ned. Spect. 1868, blz. 283 vlg.

Duitsche Bond — wat op den duur te verwachten scheen — in twee bonden zou uiteenvallen. Ook Van Bosse en Pahud leden kleinere en grootere parlementaire nederlagen. Alleen Thorbecke zelf sloeg alle aanvallen op zijn beleid zegevierend af zoowel bij de begrootingsdiscussiën, waarbij men spottend wees op de geringe beteekenis van de met zooveel ophef aangekondigde bezuinigingen, als bij andere gelegenheden. Het gelukte hem andere ministers voor de afgetredenen te vinden: den katholiek Strens voor justitie, den antirevolutionnair Forstner van Dambenoy voor oorlog, Van Zuylen van Nyevelt voor buitenlandsche zaken, Enslie voor marine. Vooral de keuze van Forstner van Dambenoy wekte verbazing en zelfs ontstemming, niet alleen bij zijn eigenlijke partijgenooten.

Met het alzoo gereorganiseerde ministerie maakte Thorbecke zich nu gereed andere ingrijpende wetten tot stand te brengen, van welke verscheidene opnieuw werden ingediend, o. a. die op de drie bovengenoemde onderwerpen en die op het armbestuur, terwijl zijn ambtgenoot Van Bosse, hoewel door velen slechts als „knap rekenmeester" beschouwd, zijn belangrijke belastingvoorstellen: rentebelasting, vermindering en afschaffing van sommige accijnsen, wijziging van zegel- en patentrechten, ter hand nam, van welke de eerste geen en de andere slechts in geringe mate genade vonden [1]); het mocht hem ten minste nog gelukken om de accijnsen op suiker, zout en gedistilleerd en het patentrecht op de binnenlandsche scheepvaart te verbeteren. De door tien leden der Tweede Kamer met gebruikmaking voor de eerste maal van hun nieuw recht van initiatief voorgestelde afschaffing van den accijns op varkens en schapen bewees, dat ook de Kamer dien weg wel op wilde. Het werk der belastinghervorming [2]) tot ontheffing van den onevenredig gedrukten middenstand en tot vereenvoudiging van het zeer ingewikkelde stelsel van belasting, waarbij het hoofddoel steeds geweest was zooveel mogelijk van de belastingschuldigen te vragen zonder al te veel te letten op billijke en stelselmatige verdeeling, bleek uiterst moeilijk, vooral zoolang de ook door Thorbecke ernstig aanbevolen rentebelasting niet tot stand kwam — volgens hem de noodzakelijke

[1]) De Bruyne, dl. I, blz. 198 vlg.

[2]) Rengers, dl. I, blz. 44 vlg.

grondslag voor belastinghervorming. Al bleven nu de accijnsen in stand — en de minister van financiën wilde ze als „historisch in de volksgewoonten opgenomen" niet geheel doen verdwijnen — in de daarbij heerschende lastige formaliteiten waren wel verbeteringen te brengen en daartoe wilde Van Bosse zich voorloopig bepalen. De invoering van de electro-technische telegraaf in 1852 was een nieuwe schrede op den weg der verbetering van de verkeersmiddelen; de aansluiting van de nederlandsche bij de belgische en pruisische spoorwegen was een andere van niet minder gewicht; de wet op de onteigening (1851) bereidde den verderen aanleg van spoorwegen voor; de door Van Hall begonnen munthervorming werd voltooid en daarmede het ruilmiddel aanzienlijk verbeterd; de instelling van het munteollege verbeterde het toezicht daarop; het werk der inpoldering van het haarlemer meer werd met kracht voortgezet; de jachtwet van 1852 verbeterde ook de regeling van deze voor het platteland zoo belangrijke zaak.

Terwijl het ministerie door de nieuwe staatswetten de beginselen der Grondwet verder ontwikkelde, handel en nijverheid als de hoofdbronnen der welvaart in de richting van den tijd aan nieuwe voorwaarden gewende, had het ook zijn oog op de verbetering der in de laatste moeilijke jaren vóór 1848 aan den dag gekomen gebreken van het armbestuur gevestigd. De slechte voeding der bevolking zoowel in de steden als op het platteland ten gevolge van de aardappelziekte en de duurte der levensmiddelen; de koortsepidemiën van 1847/8, in het laatste jaar gevolgd door een hevige uitbarsting van de cholera, die in den zomer van 1849 met dubbele woede heerschte, veroorzaakten een groote ellende. Het aantal der overledenen overtrof op vele plaatsen dat der geborenen aanmerkelijk; in 1849 sleepte de cholera meer dan 23000 menschen weg en teisterde vooral Utrecht en Zuid-Holland, waar Zandvoort en Katwijk zwaar moesten lijden [1]). En de millioenen, jaarlijks door de meer dan 3700 hier te lande bestaande instellingen van liefdadigheid besteed, konden de nijpende armoede niet lenigen, ten deele ook wegens de onoordeelkundige wijze van bedeeling — een fout door alle schrijvers over dat onderwerp erkend [2]) maar reeds

[1]) Vgl. de statistieke opgaven in het Tijdschrift der Ned. Maatsch. t. bev. der geneeskunst, 1850/1.

[2]) De Bosch Kemper, Geschiedenis der Armoede, passim.

van ouden datum. Regeling van het armbestuur had de Grondwet dan ook gebiedend en wel binnen twee jaren voorgeschreven maar het ministerie De Kempenaer had op economische gronden het ingrijpen van den staat op dit gebied veroordeeld, terwijl Thorbecke bij het ontwerp, dat hij einde 1851 aan de Staten-Generaal aanbood daarentegen alle instellingen van weldadigheid onder staatstoezicht wilde brengen, ook de kerkelijke, al mochten de voorschriften van de bestaande kerkelijke instellingen nog onveranderd worden behouden: de leniging der armoede toch was een staatsbelang. Door deze regeling kwam echter de regeering in botsing met op haar gezag in dezen naijverige kerkbesturen.

Reeds in het voorloopig verslag hadden „zeer vele leden" der Tweede Kamer geklaagd over deze uiting van „napoleontischen centralisatiegeest" en „staatsalvermogen", terwijl men niet wilde weten van een beschouwing der armenzorg als „tak van publieken dienst", der inkomsten van instellingen van weldadigheid als „goed der armen, ten hunnen behoeve door de bestuurders volgens de reglementen te gebruiken" en waarop de armen „alle recht hadden". De kerkbesturen vooral der Nederlandsch Hervormde Kerk, met de Synode voorop, maar ook de katholieke en de particuliere instellingen zelf richtten zich met meer dan 800 petities tegen de voorgestelde regeling als ongrondwettig en ondoelmatig, als strijdend tegen alle kerkelijke rechten. De ongunstige gezindheid in protestantsche kerkelijke en autocratisch-conservatieve kringen tegenover het liberale bewind kwam hierbij ten duidelijkste uit — een groot gevaar voor ieder bewind in een land, waarin kerkelijke belangen zulk een belangrijke rol plachten te spelen. De in die besturen ook wegens hunne financieele kracht van ouds invloedrijke conservatieve elementen bleven daarbij natuurlijk niet op den achtergrond.

Er was veel meer, wat de positie van het ministerie in 1852 verzwakt had: zijne met moeite verkregen reorganisatie; zijn zonderlinge samenstelling daarna; zijn herhaalde nederlagen; de nog altijd ongunstige stemming aan het Hof tegenover den burgerlijken, weinig aan vormen hechtenden, autoritairen „professor", die thans de regeering leidde; de ontevredenheid over de verwijdering van hooge staatsambtenaren wegens hunne houding tegenover dien minister, o. a. van den gouverneur van Gelderland, den liberalen Schimmelpenninck van der Oye; de vrees voor de

belastingplannen; de klachten over werkeloosheid in Indië, door den na zijn terugkomst in de Tweede Kamer gekozen Van Hoëvell, Baud en anderen geuit, terwijl er toch zooveel te doen viel; de geringe opkomst der kiezers bij de verkiezingen van 1852 voor de Tweede Kamer [1]) — het wees alles op de noodzakelijkheid van groote voorzichtigheid, te eer omdat de Kamermeerderheid vooral in de zaken van Indië duidelijk had doen zien, dat zij den leider maar niet zoo door dik en dun zou volgen, al stond thans de Thorbeckiaan Dullert aan haar hoofd en niet meer de naar Indië als gouverneur-generaal vertrokken Duymaer van Twist of zijn opvolger, de zeer gematigde Boreel van Hogelanden. Ook de verhouding tot het keizerrijk van Napoleon III, ontstaan door diens coup d'état van 2 December 1852, kon wellicht verwikkelingen ten gevolge hebben, daar Rusland, Oostenrijk en Pruisen met toenemend wantrouwen deze wederopstanding van het Napoleonisme gadesloegen en het laatste onder zijn romantischen koning „in hoogeren stijl" dacht aan een verbond tegen den nieuwen monarch, waarbij ook het bedreigde België en Nederland gerekend werden steun te zullen verleenen [2]).

Met ingenomenheid hadden de Katholieken het ministerie Thorbecke begroet; hoewel velen hunner van het van ouds tegen hunne Kerk ingaande liberalisme als zoodanig afkeerig waren, hoopten zij op zijne medewerking om volkomen erkenning hunner rechten als staatsburgers en vrijheid van onderwijs zoowel als van kerkelijke regelingen te verkrijgen. Hunne leiders [3]) hadden dan ook bij monde van graaf Duchastel aan Thorbecke hun steun toegezegd zoolang hij de nieuwe met hunnen steun verkregen Grondwet „vrijmoedig en eerlijk" zou uitvoeren. Daarbij hadden zij vooral het oog op het onderwijs en op de regeling der kerkelijke hierarchie. Hun leidend comité maakte den minister weldra hunne wenschen in dezen kenbaar en vond hem ook bereid daaraan te gemoet te komen. Cramer's „Mémoire sur la situation des catholiques dans les Pays-Bas depuis leur émancipation en 1798" moest duidelijk maken, dat de tijd van

---

[1]) Rengers, dl. I, blz. 77 vlg.

[2]) Ranke, Zur Geschichte Deutschlands und Frankreichs, S. 537/8.

[3]) Albers, dl. II, blz. 178 vlg. Onder hen traden graaf Duchastel, president Van Vree te Warmond, Cramer, Smits, Van Berkel, Dommer van Poldersveldt, Meylinck, Hanlo e. a. op den voorgrond.

behandeling als „heloten" voorbij was; het was een soort van manifest, dat, in September 1849 verschenen, ook tegenover het belangstellende buitenland hunne wenschen en verwachtingen onder woorden moest brengen en diepen indruk maakte, niet het minst op de Protestanten, van wie de groote meerderheid, ook onder de staatkundige liberalen, nog altijd de „paapsche stoutigheden" met ergernis en toenemende verontrusting gadesloeg.

Reeds lang werden pogingen aangewend om ook hier te lande de katholieke kerkelijke hierarchie op de gewone wijze onder leiding van bisschoppen in te richten en een einde te maken aan de sedert twee en een halve eeuw bestaande organisatie der „hollandsche missie" onder aartspriesters „in partibus infidelium" en de algemeene leiding van een vice-superior, in den regel den internuntius, vroeger te Brussel, thans in Den Haag, een italiaansch prelaat, benoemd door de Congregatie der Propaganda te Rome en onder haar toezicht werkend; in Brabant en Limburg had men thans drie apostolische vicarissen te Breda, Den Bosch en Roermond. Dit beheer onder opperste leiding van een vreemdeling gaf tot allerlei bezwaren aanleiding, daar de aartspriesters zelve weinig zelfstandigheid genoten. Het concordaat van 1827 scheen tot voldoening der Katholieken de gelegenheid tot invoering van een zelfstandig nederlandsch episcopaat te zullen openen maar het was niet uitgevoerd en ook onder Willem II bleef dit zoo [1]). Te Rome toonde men intusschen slechts geringe neiging tot krachtig aandringen op het herstel der hierarchie, waarvan men vermindering van den invloed van den Heiligen Stoel, ja wederopleving van het „Jansenisme" duchtte; en ook de machtige orden, met name de Franciscanen en Jezuieten, waren bevreesd voor de krachtiger organisatie der Kerk hier te lande onder een bisschoppelijk bestuur, waarvan zij vermindering van haren eigen invloed verwachtten; ja, vele wereldlijke geestelijken zelf achtten om allerlei redenen de nieuwe organisatie „misschien op het oogenblik onraadzaam" [2]). De zaak werd het eerst omstreeks het najaar van 1847 weder aangevat door een aantal „notabele leeken" uit Holland, Gelderland, Overijsel en Noordbrabant, die onder leiding van baron Van Hugenpoth tot Aerdt, Van Sonsbeeck, Van der Horst, e. a.

[1]) Zie boven, blz. 49.
[2]) Albers, dl. II, blz. 194.

onder medewerking van den invloedrijken prelaat baron Van Wyckerslooth, bisschop van Curium i. p. i., zich met een adres tot herstel der bisschoppelijke hierarchie tot paus Pius IX wendden [1]). Zij vroegen tevens dringend de medewerking van den Katholieken welgezinden koning Willem II en de haagsche nuntiatuur maar vonden hier zoowel als te Rome weinig gehoor, ook bij den haagschen internuntius mgr. Belgrado, die zijn ambt in Juni 1848 aanvaard had. Een nieuw adres, in Juli 1849 aan dezen laatste aangeboden, had niet meer succes en de zaak scheen wanhopig te staan, niet het minst ten gevolge van den duidelijken tegenstand der Jezuieten en Redemptoristen [2]). Het scheen, dat alles bij het oude zou blijven met inrichting van twee „apostolische vicariaten" voor de hollandsche missie om ten minste iets te doen tot tegemoetkoming aan het verlangen naar meerdere zelfstandigheid, vooral ten behoeve van het $^1/_2$ millioen Katholieken met 460 kerken in het oude bisdom Utrecht. Maar ook hiervan kwam niets, ten deele ook ten gevolge van den opstand van Rome tegen het gezag van den aanvankelijk liberaalgezinden Paus, die eerst in April 1850 in zijne hoofdstad kon terugkeeren.

In den herfst van 1850 drong opnieuw een twaalftal katholieke leden der Tweede Kamer bij den Paus op de zaak aan, wijzend op de goede kans onder de nieuwe Grondwet en het ministerie-Thorbecke, dat alle medewerking van de regeering scheen te beloven. Ook dit adres had weinig gevolg en moest in het voorjaar van 1851 op raad van den thans voor het herstel der hierarchie gewonnen mgr. Belgrado worden herhaald ten einde den scherpen tegenstand van de met de algemeene leiding der „missie" belaste Congregatie der kardinalen van de Propaganda te breken [3]). Thans wendden zich ook de hooge nederlandsche geestelijken op aandrang van den ijverigen luikschen bisschop, mgr. Van Bommel, die onder Willem I een belangrijke rol gespeeld had, tot den Paus: de apostolische vicarissen van Den Bosch, Breda en Roermond, de aartspriesters van het voormalige utrechtsche bisdom, de invloedrijke president van het seminarie te Warmond, Van Vree, zonden in April ook een adres

[1]) Albers, l. l. blz. 195.
[2]) Ibid. blz. 198.
[3]) Ibid. blz. 209.

in denzelfden geest naar Rome, waar men nu een gunstiger oor leende aan het blijkbaar zoo algemeen gesteund verzoek. Wel was de tegenstand te Rome nog verre van overwonnen en aarzelde ook Thorbecke zijne medewerking zonder meer toe te zeggen, daar zijn ministerie toch al reeds niet zoo vast meer stond, maar een groote adresbeweging onder leiding van dr. Cramer toonde in den loop van 1851 opnieuw, hoe vurig vele nederlandsche Katholieken voor het herstel der hierarchie gezind waren, terwijl de invoering der bisschoppelijke organisatie in Engeland in het najaar van 1850 moed kon geven. Het bleek evenwel reeds uit het geschrijf van protestantsche zijde naar aanleiding van de niet onbekend gebleven beweging onder de Katholieken en van het voorbeeld van Engeland, dat men op ernstig verzet had te rekenen. Men begreep in de protestantsche kringen de eigenlijke beteekenis van den maatregel niet. Men vreesde, dat het er op toegelegd was niet alleen om de eenheid der Roomsche Kerk in Nederland te versterken en daardoor haren invloed te vergrooten maar ook, en wel in de eerste plaats, om de pauselijke macht in dit land te bevestigen; integendeel, juist bij de vestiging der bisschoppelijke hierarchie zou de macht van den pauselijken internuntius over de Roomsche Kerk in Nederland moeten afnemen en overgaan op nederlandsche bisschoppen, op de hoofden der nederlandsche geestelijkheid, zoodat de Roomsche Kerk eerder onafhankelijker van Rome zou worden, al bleef het toezicht van de Propaganda ook thans nog bestaan.

De katholieke minister Van Sonsbeeck, die reeds begonnen was de zaak in zijn departement voor te bereiden, waarschuwde zijne geloofsgenooten voor al te groote verwachtingen en voor de stemming des nieuwen Konings, die als rechtzinnig Protestant veel minder dan zijn vader den Katholieken welgezind en reeds tegen de plannen gewaarschuwd was [1]). Zoo bleef de zaak sleepende, totdat in het najaar van 1851 Belgrado eindelijk van zijn Hof bevel kreeg de organisatie voor te bereiden. Hij opende de onderhandelingen met de nederlandsche regeering in een nota van 9 December: een kennisgeving in algemeene termen van het plan om de bisschoppelijke hierarchie te herstellen en een verzoek om overleg met de regeering omtrent wat er te doen zou zijn met het feitelijk ver-

[1]) Albers, l. l., blz. 233.

bindende, immers in 1841 geratificeerde Concordaat van 1827.

Het ministerie, het belang van de zaak gevoelend, aarzelde wat te antwoorden, en zond eerst 24 Maart 1852 bericht, dat men bereid was van deze zijde alles toe te staan, wat gevorderd kon worden, maar zich ontheven wenschte te zien van de verplichtingen, voortspruitend uit de „overeenkomsten" van 1827 en 1841; eene mededeeling vooraf zou intusschen aan „het doel, dat de H. Vader zich stelt, niet dan bevorderlijk kunnen zijn." De regeering waarschuwde tevens te Rome door haren gezant, dat men de zaak „sans delai" moest aanvatten, „hoe eenvoudiger en in hoe nauwer grenzen, hoe beter". Rome antwoordde, dat de „wettig gesloten" overeenkomst van 1827 door de nieuwe regeling niet „vernietigd" maar „ter zijde gesteld" zou worden, waartegenover Van Sonsbeeck in een krachtige nota van 14 Augustus zonder omwegen opmerkte, dat zijne regeering de overeenkomsten „van onwaarde" geacht wilde zien, alvorens hare toestemming tot de organisatie te geven. Het definitieve antwoord uit Rome van 17 September gaf eindelijk toe, dat de „bijzondere verbindtenissen" van 1827 en 1841 zouden „vervallen". Daarop erkende (16 Oct.) de nederlandsche regeering zonder verdere aarzeling de vrijheid van de katholieke Kerk om hare organisatie te herzien op de wijze, die zij begeerde. Op denzelfden dag trad Van Sonsbeeck als minister af, ten gevolge van de parlementaire nederlaag, die hij juist had geleden; graaf Van Zuylen volgde hem op voor buitenlandsche zaken, Strens voor katholieken eeredienst. Bij de gevoerde onderhandeling had de nederlandsche regeering echter ook na hare eerste betuiging herhaaldelijk te kennen gegeven, dat zij nog een „voorafgaande mededeeling" verwachtte omtrent de uit te voeren plannen [1]). Daarop was door Belgrado na eenigen aandrang „voor zijn particuliere rekening" toestemmend geantwoord en had de nederlandsche regeering (16 Oct.) zich over deze door haar als „officieus" gequalificeerde toezegging tevreden betoond, aangevend, dat zij dus verwachtte, „alvorens tot de reorganisatie" werd overovergegaan, „daarvan zoomede van het tijdstip" der invoering „kennis" te ontvangen. Dit nu was de bedoeling te Rome volstrekt niet: de pauselijke staatssecretaris Antonelli scherpte den internuntius met nadruk in, dat men de inmenging der nederlandsche

[1]) Albers, l. l. blz. 254 vlg.

regeering in deze door haar immers als „zuiver kerkelijk" erkende regeling ten eenenmale weigerde; maar op aanraden van Belgrado besloot men er toch de vraag der voorafgaande mededeeling voorloopig stilzwijgend voorbij te gaan en de organisatie verder voor te bereiden en wel — dit overeenkomstig den raad uit Den Haag — „zoo spoedig mogelijk" maar blijkbaar reeds met het plan om de nederlandsche regeering voor een voldongen feit te plaatsen. Aldus geschiedde en reeds 20 December was men te Rome gereed, waarop aan Belgrado volgens schrijven van wege de Propaganda ondershands werd „overgelaten" de „voorafgaande mededeeling omtrent het vastgestelde plan" te doen, „wanneer en op welke wijze" hij dit wilde, maar alleen als „eenvoudige vertrouwelijke mededeeling". Die mededeeling is volgens Belgrado's verklaring den 12den Januari dan ook zeer zeker geschied bij Thorbecke zelven en bij de ministers Strens en Van Zuylen [1]), gelijk ook de vreemde gezanten er uitdrukkelijk van in kennis gesteld waren. De drie ministers hebben dat echter steeds ontkend en Thorbecke klaagde later bitter, dat Rome „eerst met den slag gewaarschuwd" had.

De regeering wenschte namelijk niet de oprichting van een aartsbisdom of bisdom in het zeer protestantsche Utrecht of zelfs te Haarlem, midden in Holland, en had dit te Rome door den gezant, graaf de Liedekerke, laten weten gelijk zij het hier te lande ondershands had te kennen gegeven; zij wenschte in het algemeen de haar welbekende prikkelbaarheid der protestantsche gevoelens te ontzien; zij had dus blijkbaar na kennisneming van de pauselijke plannen hare eventueele bezwaren te kennen willen geven na de zeer „onderhandsche", korte en meer aanduidende dan uiteenzettende mededeeling van den door zijne regeering tot groote behoedzaamheid aangemaanden internuntius en nog een werkelijk „officieuse" verwacht. Dat schijnt de aard van het „misverstand" te zijn, al hield Belgrado uitdrukkelijk vol, dat ten minste Thorbecke tot het Kamerlid Dommer van Poldersveldt, die dezen op aanwijzing van den internuntius het bericht als „een gerucht uit een zekere bron" had medegedeeld, gezegd had geen bezwaar te hebben en de beide andere ministers, toen Belgrado hun had gezegd: „la chose se fera ainsi", geen enkele aanmerking van belang hadden gemaakt,

[1]) Albers, blz. 259 vlg. Vgl. Rengers, blz. 85 vlg.; Gleichman, Van Hall, blz. 161 vlg.

ofschoon hij er nog had bijgevoegd, dat zij geen andere mededeeling zouden ontvangen.

Te Rome had men eerst, overeenkomstig de wenschen der regeering, Deventer of Zwolle mèt Haarlem naast de vast aangewezen steden Den Bosch, Breda en Roermond als zetels van bisdommen aangemerkt, maar, naar het schijnt onder invloed van de denkbeelden van Van Bommel en Wyckerslooth en van een memorie van Alberdingh Thym [1]), in plaats van Deventer ten slotte toch Utrecht gekozen als zetel van Willebrord, als overoud middelpunt van het Christendom in het Noorden en bij de invoering der bisdommen onder Philips II ook reeds als zoodanig aangewezen. De Paus zou hebben uitgeroepen: „Utrecht, le siége de Willebrord! Je prouverai à l'Europe que les Catholiques de la Hollande ne sont pas de la veille!" De regeering protesteerde nog 12 Febr. [2]) tegen het plan omtrent Utrecht, waartegen ook de voorzichtige mgr. Zwysen, vicaris van Den Bosch, en anderen om redenen van opportuniteit, vooral wegens de reeds merkbare gisting onder de Protestanten, ernstige bedenking hadden. Maar men sloeg te Rome deze aanwijzing in den wind en den 7den Maart hield Pius IX een geheim consistorie, waarin hij bij de weldra openbaar gemaakte allocutio „Cum Placuerit" tot de kardinalen hun den inhoud der 4 Maart geteekende breve „Ex Qua Die" uiteenzette. Den gezant te Rome werd den 12den Maart officieele mededeeling van deze belangrijke stukken gedaan.

De allocutie èn de breve zelf waren in hoogst onvoorzichtige termen gesteld [3]). De eerste sprak van de thans aangeboden gelegenheid om in „Holland en Brabant" de hierarchie te herstellen, die vóór drie eeuwen door „den [4]) vijandigen mensch", die „onkruid had gezaaid op dat deel van 's Heeren akker", vernietigd was; terwijl Gregorius XVI zich in 1841 tevreden had gesteld met vermeerdering der apostolische vicarissen in „Brabant", kon nu bij het „onophoudelijk vorderingen maken" van de Kerk in dat

[1]) Albers, blz. 286 vlg.

[2]) Ib. blz. 288. Deze datum wijst aan, dat zij van de zaak afwist.

[3]) Albers, blz. 324 vlg.

[4]) Albers vertaalt verkeerdelijk „een vijandig mensch". Heeft hij daarmede Calvyn of wel prins Willem I op het oog? Dit blijkt niet. De vertaling is in ieder geval minder juist; de bedoeling van de latijnsche woorden der allocutie is blijkbaar: „den vijandigen mensch" in het algemeen.

rijk en „steunende op de billijkheid en op den rechtszin" der regeering aldaar, gerekend worden op het wegnemen der belemmeringen tegen den algemeenen wensch van geestelijken en leeken, zoodat vijf bisdommen konden worden ingericht, waarvan Utrecht tot zetel van den aartsbisschop was aangewezen, met Haarlem, 's Hertogenbosch, Breda en Roermond als suffragaan-bisdommen. De breve sprak even onvoorzichtig en tegenover de Protestanten hatelijk van „den vijandigen mensch", van den „voortgang van het Catholicisme", van 's Konings „welwillendheid", van de „roemrijke herinneringen" van Utrecht en zijn „alouden luister", van „de dwaalleer van Calvijn" [1]), van „aanval en geweld" der ketterij in de 16de eeuw, waardoor de Kerk zoo bitter was getroffen. Groot was de verontwaardiging onder de Protestanten, onder den verschen indruk van de bittere vervolging der van onrechtzinnigheid beschuldigde familie Madiai te Florence [2]), die in Februari het gansche protestantsche Europa in hevige ergernis had doen ontsteken over de nog altijd bestaande onverdraagzaamheid van Rome en zijn volgelingen.

De orthodoxe Protestanten en de anti-Roomsche liberalen van de richting van Van Dam van Isselt [3]) hieven luide klachten aan over de wijze, waarop het ministerie de belangen der „protestantsche natie" had verwaarloosd; zelfs de Koning werd niet gespaard evenmin als zijn van geheime katholieke sympathieën verdachten overleden vader [4]). En naast deze godsdienstig-kerkelijke oppositie stelde zich weldra de staatkundige der conservatieve partij, die thans Thorbecke met goeden uitslag hoopte te treffen. De heftig anti-Roomsche „Fakkel" en het „Goudsch Kronykske" kwamen op voor het „protestantsche Nederland"; een geweldige reeks van brochures en pamfletten, spot- en klaagliederen, vinnige dagbladartikelen en bijtende spotprenten veroorzaakte reeds in de eerste dagen der maand de hartstochtelijke „Aprilbeweging" tegen de regeering en tegen de Katholieken, wier vreugde de opwinding nog aanzette. Men hield het ervoor, dat de

[1]) Albers verkeerdelijk: „het Calvinisme".

[2]) Vgl. daarover Vos, Groen van Prinsterer, dl. I, blz. 337.

[3]) Albers spreekt telkens van „geheime protestantsche genootschappen" en bedoelt daarmede blijkbaar vooral de Vrijmetselaars.

[4]) Koorders, De Aprilbeweging (Kampen, 1854); Albers, l.l., blz. 328 vlg.; Handelingen van de Regeering en de Staten-Generaal over de grondwetsbepalingen nopens de godsdienst, 2 dl. (Schiedam, 1853). Vgl. mijne studie in Onze Eeuw, April 1903.

invloed van „den vreemdeling" in Nederland's kerkelijke zaken zou worden versterkt, dat in ieder geval — en daarin had men minder ongelijk — de kracht der Roomsche Kerk in Nederland zou versterkt worden bij de invoering der nieuwe organisatie. Tal van gemoedelijke Protestanten achtten het hun dierbare geloof, de vrijheid van geweten ernstig bedreigd. Men sprak van inquisitie en moordschavotten, van brandstapels en martelvuur; men riep de schimmen van het verleden op, herinnerde aan den 80-jarigen oorlog voor de gewetensvrijheid en dreigde den Koning, als hij toegaf en de invoering der bisschoppen goedkeurde, met handhaving van „ons eigen recht". Predikanten en leeken, kerkeraden en kerkbesturen, door de conservatiefgezinden aangezet, stelden zich aan het hoofd der beweging, die weldra de Katholieken op straat en in de huizen hier en daar niet ongemoeid liet, Roomsche dienstboden uit protestantsche huizen deed wegzenden, Roomsche winkels door Protestanten deed mijden. Nederland verdeelde zich in twee kampen. Een burgeroorlog scheen te dreigen, zoodat velen, ook sommige predikanten, uit vrees daarvoor op matiging aandrongen en de Synodale Commissie der Nederlandsch Hervormde Kerk den haat tegen andersdenkenden in scherpe woorden afkeurde, terecht waarschuwend voor „onheilig vuur", voor het maken van „godsdienstige en kerkelijke geschillen tot partijleus" onder „het masker van staatkundige en eerzuchtige bedoelingen", wijzend ook op de grondwettig gewaarborgde „gelijkheid van alle gezindten voor de wet", die aan Protestant en Katholiek bescherming verleende. Van Utrecht uit kwam echter een geweldige adresbeweging, daar reeds einde Maart voorbereid door den hervormden kerkeraad [1]) onder leiding van den zeer anti-Roomschen predikant Montijn en de ouderlingen Van Ittersum en Kemink, gesteund door den advokaat mr. Drieling, den orthodoxen hoogleeraar De Geer en zijne conservatieve ambtgenooten Mulder en Vreede. De in veler ooren goed klinkende stem van den groninger hoogleeraar Hofstede de Groot voegde zich ook bij die der tegenstanders van de pauselijke plannen; Groen van Prinsterer, hoewel de wijze der invoering even scherp hekelend, achtte het recht der Katholieken „onaantastbaar" en werd daarom door velen als „crypto-katholiek", als „verrader van Vaderland en Kerk", als vriend en bondgenoot der

[1] Vos, l.l., blz. 340.

Jezuieten" verguisd. Meer dan 200000 handteekeningen werden in een paar weken op de adressen [1]) verzameld; zij werden van Utrecht uit naar alle kerkeraden in den lande gezonden, bijna overal van de kansels aanbevolen, van huis tot huis aangeboden en hadden tot inhoud een protest tegen „het aannemen van den titel, rang of waardigheid van bisschop van eenig gedeelte onzes vaderlands door een vreemden vorst verleend", tegen „erkenning van den Paus als hoofd der kerk"; zij verzochten den Koning de bisschoppen niet te erkennen, zijn veto uit te spreken en de vrijheid van geweten te handhaven tegenover de onverdraagzaamheid der Katholieken. Orthodoxen, Afgescheidenen en vrijzinnig denkende Protestanten reikten elkander de hand en slechts weinigen waagden het op het voorbeeld der Synode te waarschuwen tegen geestdrijverij en tweedracht of te wijzen op de vrijheid voor allen en het beginsel der christelijke liefde, op de gevaarlijke vermenging van staatkundige en godsdienstige beginselen. Nog grooter werd de verontwaardiging, toen de Times mededeelde, dat het herstel was geschied „op verzoek van het Nederlandsch gouvernement", ofschoon dit aanstonds door de regeering werd ontkend in eene circulaire van Thorbecke aan de gouverneurs der provinciën (behalve Noordbrabant en Limburg), met verzoek om den indruk van het bericht in de Times uit te wisschen, wat die van Noord-Holland en Utrecht nalieten te doen. Tevens werd de gezant te Rome, na hevige klachten te hebben ingediend over de gevolgde wijze van handelen, teruggeroepen (11 April). De opwinding werd echter steeds bedenkelijker, voortdurend aangezet door heftige brochures, pamfletten en dagbladartikelen, waarin de Katholieken en hunne „heimelijke of openlijke medestanders" met smaad werden overdekt.

Met spanning werd dan ook de opening der zitting van de Tweede Kamer op 13 April verbeid; nooit was de belangstelling in den loop der discussiën grooter geweest. De conservatieve utrechtsche afgevaardigde Van Doorn vroeg en verkreeg verlof tot het houden eener interpellatie, die door Strens en Van Zuylen namens de regeering op gematigden maar stelligen toon beantwoord werd met de uiteenzetting, dat de Paus de verwachte mededeeling vooraf niet had gedaan. Heftiger sprak Gevers van Endegeest, die de

[1]) Vgl. Koorders l. l. over inhoud en strekking der adressen.

regeering van „onvoorzigtigheid", zoo niet van erger beschuldigde. Zij antwoordde met de haar gevraagde belofte om tegen 18 April de tot de zaak betrekkelijke stukken te willen overleggen. En zij overtuigde werkelijk de meerderheid: na schorsing der zitting werd op dien dag met 40 tegen 12 stemmen een motie van orde aangenomen, waarbij de Kamer, „gehoord hebbende, dat krachtige vertoogen aan het Hof van Rome zijn of zullen worden gedaan", overging tot „de orde van den dag" — een schitterende zegepraal dus voor het bedreigde ministerie, voor hetwelk behalve Strens, Van Zuylen en Van Bosse ook Thorbecke met kracht was opgetreden. Hij betuigde, in een geharnaste rede met klem nog eens, dat de regeering geen mededeeling had ontvangen van de plannen te Rome maar dat, ook al ware de regeering in de gelegenheid geweest hare opmerkingen te maken en hare bezwaren te doen kennen, de Paus krachtens de Grondwet volkomen vrijheid had gehad om te doen wat hij thans had gedaan; tegenover Groen van Prinsterer, die de rechtspositie der niet geheel onafhankelijke Hervormde Kerk vergeleek met de volkomen vrijheid der Katholieke en wees op de nog in 1852 te haren opzichte getroffen beperkingen, hield hij vol, dat de regeering in dezen „neutraal" moest blijven of liever „nationaal" in dien zin, dat zij de natie had te beschouwen als één geheel en niet had te maken met protestantsche of katholieke kerkgenootschappen dan voorzoover de Grondwet haar dit in art. 165 en 170 voorschreef, ofschoon hij moest erkennen, dat de Hervormde Kerk nog „in een tusschentoestand" verkeerde [1]).

De regeering had zoo tegenover de Tweede Kamer het pleit glansrijk gewonnen maar haar lot was intusschen elders beslist. De Koning was gewoon in de lente een officieel bezoek aan Amsterdam te brengen en het gerucht liep, toen den 5den April bekend werd, dat dit bezoek den 11den zou plaats hebben, als zoude in de hoofdstad, waar een sterke conservatieve partij verbitterd was op Thorbecke, die eenmaal van de tegen de nieuwe handelswetgeving ingenomen hoofdstad gezegd had: „wanneer Amsterdam de hartader van het land is, dan klopt die hartader al zeer flauw", een groote betooging tegen het ministerie plaats vinden. Men vreesde zelfs

[1]) Onuitgegeven parlem. redevoeringen van Thorbecke, uitg. Van der Hoeven, dl. III, blz. 254 vlg.

een protestantsch-conservatieven coup d'état, gericht niet alleen tegen de ministers en de Katholieken maar zelfs tegen de Grondwet [1]). Graaf Duchastel deed namens het katholieke comité Thorbecke waarschuwen vooral voor den in dit opzicht niet vertrouwden antirevolutionnairen minister van oorlog en wendde zich zelfs tot de gezanten van Frankrijk en Oostenrijk om hun invloed te doen gelden ten gunste van het herstel der hierarchie en de erkenning daarvan door de regeering [2]). Men meende, dat de stemming ten Hove voor gewelddadige plannen gunstig was en dat vooral de bij zijn broeder soms invloedrijke prins Hendrik zeer onder den indruk van de beweging der Protestanten verkeerde.

Een geruststellende regeeringsnota verscheen den 11den in de dagbladen met de verklaring, dat de pauselijke regeling „zonder medewerking der regeering was vastgesteld" en de geheele aangelegenheid, die van „zuiver godsdienstigen aard" was, voor de overige kerkgenootschappen geen gevaar opleverde. Ook de katholieke geestelijkheid vermaande hare geloovigen tot kalmte, daarin voorgegaan door mgr. Belgrado zelven. Te Amsterdam echter heerschte nog steeds een groote opgewondenheid en allerlei geruchten vonden er gehoor, vooral toen verluidde, dat den Koning bij gelegenheid der te houden gewone audientie een monster-adres zou worden aangeboden, uitgegaan van de protestantsche, ook luthersche en remonstrantsche kerkeraden der hoofdstad en waarop in de kerken zelve door duizenden met geestdrift geteekend was. Men verkeerde nog altijd in protestantsch-kerkelijke en anti-Roomsche kringen in de vaste meening, dat het herstel der hierarchie versterking van het gezag van Rome, dat wil zeggen van een vreemde regeering, in de kerkelijke zaken van Nederland ten gevolge moest hebben.

De Koning, die met Thorbecke nog altijd weinig ingenomen was en evenals zijn omgeving met ongeduld uitzag naar een gelegenheid om hem en de zijnen kwijt te raken, was reeds te Amsterdam, toen het ministerie in Den Haag van de toenemende opwinding in de

[1]) Albers, l. l. blz. 360 vlg.

[2]) Vgl. over de houding dezer gezanten, met name die van den franschen gezant André, die eerst de beweging had toegejuicht, maar op bevel zijner regeering omsloeg en evenals de oostenrijksche thans voor de Katholieken opkwam: Albers, blz. 384 vlg.; ook de russische gezant was zeer lastig voor de regeering en moest met behulp van koningin Anna Paulowna worden betoomd.

hoofdstad onderricht werd. Het besloot den 14den den Koning voor te stellen, in geval adressen over het herstel der hierarchie werden aangeboden, te willen antwoorden, dat zulk eene regeling „geen goedkeuring of erkenning" van zijn kant „behoeft noch op de belangen van andere kerkgenootschappen of van den staat invloed behoort te hebben", maar dat de Koning voor ieders rechten „waakt en zal waken" en er dus „geen grond tot bekommering bestaat." Dit voorstel werd onmiddellijk door Strens naar Amsterdam overgebracht: het trof den Koning zeer onaangenaam als een soort van aanwijzing, hoe hij zich te gedragen had. Hij schijnt onmiddellijk den als staatkundigen leider der oppositie te boek staanden Van Hall, die juist in Den Haag was, ontboden te hebben, nog voordat de 15de was aangebroken of ten minste zeer vroeg in den morgen van den 15den. Op dien dag verschenen, terwijl Van Hall het opontbod eerst „tegen den middag" ontving [1]), de 12 leden der adres-commissie — allen mannen van hoog aanzien — ter aanbieding van een met meer dan 51000 namen voorzien adres, waarin den Koning dringend verzocht werd de vestiging der bisschoppelijke hierarchie niet goed te keuren. De welsprekende amsterdamsche predikant Ter Haar bood het namens de commissie aan met een hartstochtelijke toespraak, waarin hij een beroep deed op 's Konings „moed", „beleid" en „rechtvaardigheid" uit naam van duizenden harten, kloppend van „echt-protestantschen geest". De Koning antwoordde onmiddellijk, dat hij „met het grootste genoegen" de heeren bij zich zag, „diep doordrongen" was van „het gewicht van den gedanen stap" en te midden van de „menige treurige oogenblikken" zijner regeering tot zijn groote voldoening steun vond in de „hartelijkheid", in de „kinderlijke liefde" van zijn volk; hij eindigde met de verklaring, dat „deze dag den band tusschen het Huis van Oranje en het Vaderland nog heechter vastgesnoerd en dierbaarder aan zijn hart gemaakt had".

Dit antwoord, dat in zijn algemeenheid de adressanten niet geruststelde, gaf tot een nieuwe betuiging van Ter Haar aanleiding, waarin hij nogmaals met aandrang vroeg, dat de Koning toch de herstelling der hierarchie „met al den aankleve van dien" niet zou beschouwen als een handeling van „zuiver godsdienstigen en kerkelijken aard",

[1]) Gleichman, Van Hall, blz. 167.

en protesteerde met nadruk daarmede tegen de woorden der ministerieele nota van den 11den.

Met het gegeven antwoord, hoe weinig het ook de commissie bevredigde, daar het geen belofte deed omtrent datgene, wat haar het naast aan het hart ging, was de Koning echter wezenlijk afgeweken van het hem overgebrachte voorstel der ministers. Men beweerde zelfs, dat het antwoord eigenlijk nog heel anders had geklonken dan de courant vermeldde en dat de Grondwet hevig door den Koning was aangevallen [1]). Hoe dit zij, later op den 16den ontving de Koning den opgeroepen Van Hall bij zich en bood hem, in tegenwoordigheid van prins Hendrik en den reeds in hooge gunst bij hem staanden Van Reenen, den conservatieven jeugdigen burgemeester van Amsterdam, het ministerie van buitenlandsche zaken aan, zoodra het bestaande ministerie ontslagen zou zijn. Van Hall nam het aanbod aan onder zekere voorwaarden, waarbij „handhaving van deze zoo gewichtige resolutie" om van ministers te veranderen, geregelde samenwerking met de nieuwe ministers onder behoud der ministerieele verantwoordelijkheid bij eene „van den Koning uitgaande" regeering, handhaving en „eerlijke en loyale uitvoering der Grondwet", met wijziging „in behoudenden zin" van kies- en gemeentewet en „zooveel mogelijk bevrediging van het gekwetste gevoel der Protestanten" maar tevens „vermijding van verbittering bij de Katholieken", goedkeuring van een voorloopig aangeboden lijst van nieuwe ministers, terugroeping van den gezant te Rome, benevens eene nota aan den Paus om ontevredenheid over diens handelingen te betuigen, eindelijk werden overweging van ontbinding der liberale Tweede Kamer en van een koninklijke proclamatie bedongen. De Koning nam een en ander aan. De ministers, het antwoord des Konings aan de adres-commissie in de dagbladen gelezen hebbend, vroegen dienzelfden dag hun ontslag, tenzij de Koning het ontstane „misverstand... door een ronde openbare verklaring" wenschte weg te nemen. Reeds den 19den nam de Koning, ontstemd ook over dezen eisch, het ontslag aan, voorzooverre Thorbecke, Van Bosse, Strens en Van Zuylen betrof, terwijl dat der drie anderen werd aangehouden. Thorbecke was gevallen, niet door een parlementaire nederlaag maar blijkbaar door den wil des Konings.

[1]) Gleichman, Van Hall, blz. 168 vlg.

Zoo nam zijn ministerieele loopbaan een plotseling en onverwacht einde en stond, naar men van liberale zijde meende, het in 1848 volbrachte werk weder op losse schroeven, nu de leider der toenmalige staatsrechtelijke omwenteling van het staatstooneel verdween. En onder welke omstandigheden had hij het veld moeten ruimen! Zijne aanhangers waren verontwaardigd over de handeling des Konings, die gehoor had gegeven aan persoonlijke motieven, niet overeen te brengen met de eischen eener constitutionneele staatsinrichting [1]) en eerder te beschouwen als het uitvloeisel van zijne nog altijd sterke neiging tot het in 1848 afgeschafte persoonlijk gouvernement. Maar nu de Koning de voorwaarden van Van Hall had goedgekeurd, was terugkeer tot die soort van regeering niet mogelijk en de Koning, hoewel persoonlijk met de Grondwet allesbehalve ingenomen, was te diep overtuigd van de heiligheid van den door hem op die Grondwet gedanen eed om gehoor te geven aan hen, die terzijdestelling van de wet zouden begeeren.

HOOFDSTUK II.

BEVREDIGING EN NIEUWE STAATKUNDIGE TWEESPALT.

De groote vraag in Nederland was thans, hoe de in het voorjaar van 1853 heersehende agitatie zou worden onderdrukt. Zou men terugkomen op de door Thorbecke, in weerwil van het ook door zijn ministerie te Rome ingebrachte protest, niet tegengehouden vestiging der bisschoppelijke hierarchie? Zoo werd van protestantsche zijde begeerd maar Van Hall vreesde voor dit geval een gevaarlijke beweging onder de Katholieken. De onmiddellijke inbezitneming der bisschoppelijke zetels door de reeds benoemde titularissen: Zwijsen voor Utrecht, Van Vree voor Haarlem, Van Hooydonk voor Breda, Paredis voor Roermond, terwijl mgr. Zwijsen voorloopig ook het bisdom Den Bosch bleef waarnemen, maakte de zaak niet gemakkelijker. Zoo was een staatkunde van „apaisement" aangewezen, al zou zij de opgewekte hartstochten niet dadelijk tot rust brengen.

[1]) Vgl. echter Rengers, dl. I, blz. 94.

Dat was de taak van het nieuwe door Van Hall samengestelde ministerie, dat tot verbazing van velen Pahud, Enslie en Forstner van Dambenoy uit het vorige overnam en waarin verder voor justitie Donker Curtius, voor financiën Van Doorn, voor binnenlandsche zaken op verlangen des Konings Van Reenen, voor katholieken eeredienst Lightenvelt zitting hadden. Te gelijk met het besluit tot ontbinding der Tweede Kamer verscheen den 26sten April in de Staatscourant een ministeriecle voordracht aan den Koning, waarin de ministers verklaarden, dat „niemand hunner er aan dacht" om in de Grondwet, den „hoeksteen van het maatschappelijk gebouw", schreven zij, „eenige wijziging voor te dragen"; integendeel, zij wilden „hare eerlijke uitvoering verzekeren" met „ongeschonden" handhaving van „de regten en vrijheden der Natie als de regten en prerogatieven der Kroon"; zij beloofden bovendien „gelijke bescherming" aan alle gezindten en vrijheid voor elke belijdenis, eerbiediging van de rechten der Roomsch-Katholieken en „billijke bevrediging" der anderen; zij beloofden „minder inmenging van het centraal gezag" in gewest en gemeente en verklaarden het koninklijk gezag, en „niet als doode letter", hoog te willen houden onder „zedelijke en wettelijke verantwoordelijkheid" der ministers; zij vroegen de ontbinding der Tweede Kamer als een middel om de natie te doen spreken.

En de natie sprak. De verkiezingen van 17 Mei, voorafgegaan door een hevige protestantsche agitatie tegen de gehate Thorbeckianen, brachten, hoewel noch de Protestanten noch de Katholieken met Van Hall bijzonder ingenomen waren en zijn bekende staatkunde van schipperen en toegeven velen verontrustte, versterking aan de conservatieven, nederlaag aan de Thorbeckianen, die ook onder de door Van Hall en Lightenvelt omtrent de erkenning der bisschoppelijke hierarchie gerustgestelde Katholieken nog wel werden gesteund maar vele en zware verliezen leden: Thorbecke en Strens konden slechts in Limburg worden herkozen; Van der Linden, Dullert, Van Nierop en andere hunner partijgenooten vielen. De conservatieve kiesvereeniging der „utrechtsche factie", opgericht onder den titel „Koning en Vaderland" en door den heftigen Vreede en den vurigen protestant Drieling geleid, had het verzet tegen Thorbecke overal in den lande georganiseerd en op de verkiezing van „zuiver protestantsche" leden aangedrongen. De nieuwe Kamer bevatte behalve een groot aantal gematigden en

conservatieven, onder wie De Kempenaer, Van Lennep, De Brauw, Baud en andere mannen van beteekenis, een twaalftal aanhangers van den antirevolutionnairen Groen van Prinsterer, die zelf te Zutphen en 's-Gravenhage gekozen werd; zij had een meerderheid aan te wijzen, samengesteld uit conservatieven en „Groenianen" zooals men toen placht te zeggen.

Terwijl de laatsten nog geen eigenlijke partij vormden maar meer eene gezindheid, „beginselen", zeiden te vertegenwoordigen, die vooral onder de niet-kiezers, onder „het volk achter de kiezers" aanhang vond, verkregen de conservatieven meer en meer het karakter eener staatspartij. Toch vormden zij, evenmin als de Thorbeckianen, nog eene partij met een vast omschreven program. Zij wenschten geen andere staatsinrichting zooals Groen en de zijnen — evenwel ook zonder vastomlijnd program — eigenlijk begeerden, al stelden ook dezen zich niet rechtstreeks tegenover de nieuwe Grondwet. De conservatieven, met Van Hall als leider, vormden meer wat men placht te noemen den „achterban" der liberalen, niet gezind tot huldiging der staatsalmacht, die zij aan Thorbecke en de zijnen verweten, doch meer hechtend aan geleidelijke „historische ontwikkeling" der nationale instellingen, aan een krachtig inwerkend koninklijk gezag, op koloniaal gebied aan het bestaande stelsel. „Behoud van het bestaande" was hun algemeene leus. Niet dat zij onwrikbaar wilden blijven bij dat bestaande, maar langzame ontwikkeling, geen overijling, geen ingrijpende verandering begeerden zij. Wat hen van Thorbecke en de zijnen, welhaast uitsluitend als liberalen te boek staande, onderscheidde, was zoo meer een verschil van temperament, van marschtempo dan van beginselen: vooruit wilden ook zij, maar met langzamen, gematigden stap. Daarentegen begeerden Thorbecke en de liberalen krachtig voortgaan op den weg van vooruitgang, gewezen door de beginselen der wet van 1848 en ingeslagen reeds door den staatsman, dien zij nog altijd als hun leider aanmerkten.

Drie mannen vooral waren het dus, op wie in deze omstandigheden de aandacht der natie gevestigd was: Thorbecke, Van Hall en Groen van Prinsterer. De eerste [1]), de spichtige, slechtgekleede, „magere,

[1]) Vgl. Olivier, Herinneringen aan Thorbecke (Arnhem 1872). Verder de geschriften genoemd in Wijnmalen's bibliographie en levensberichten van de Maatsch. der Nederl. Letterk. 1874/5.

hoekige, steile figuur, een man als uit ijzer gegoten", voor wien „geen reeks van geslachten" zijn „pad plaveiden", die door „'t geloof van geen kerk" werd „gesteund", de onbaatzuchtige, de onomkoopbare, diep doordrongen van ernstige liefde tot het vaderland, van onwankelbaar geloof aan zijne roeping tegenover zijn volk, de strenge man van wetenschap, de onafhankelijke denker, wiens gespierde volzinnen met geweldige kracht als mokerslagen zonder genade op zijn tegenstanders in het parlementaire strijdperk nedervielen, wiens veelomvattende ver vooruitziende denkbeelden tal van ouderen ook om den dogmatischen autoritairen vorm van inkleeding afschrikten maar tal van jongeren in geestdrift brachten voor zijn ideaal eener op persoonlijke vrijheid, op vrijheid van beweging der menschen tegenover elkander, op door een krachtigen staat gewaarborgde vrijheid van individueele ontwikkeling in welke richting ook gegronde maatschappij. Tegenover hem de rijzige, smijdige, elegante Van Hall [1]), altijd zwierig en zorgvuldig gekleed, aan hoofsche vormen gewend, doorkneed in de geheimen der kronkelige staatsmanskunst, meester op het gebied van sierlijke welsprekendheid, gehecht aan macht en machtsvertoon, trotsch, ijdel zelfs op de groote aan zijn land bewezen diensten in dagen van ongelegenheid en verwarring, meer handig advocaat en glad debater dan grondig onderzoeker of scherp denker, geen man van vaste beginselen, van wetenschappelijk-dogmatische theorieën of zelfs van vaste overtuiging, ieder oogenblik gereed om eigen meening op te offeren aan de eischen van het oogenblik, ontzien om zijn bekwaamheden meer dan geacht om zijn karakter, een gevreesd vijand, een niet onvoorwaardelijk vertrouwd vriend, een door zijn volgers zelfs met zeker wantrouwen gadegeslagen leider, eerder als een noodzakelijk kwaad beschouwd dan als aanvoerder geëerbiedigd, ieder oogenblik gereed als hij was om de conservatieve lijn te verlaten voor een meer liberale, wanneer zijn als „parasietisch" gekenmerkte staatkunde dit vereischte. En als derde in de rij: Groen van Prinsterer [2]), de klassiek gevormde geleerde met zijn fijnbesneden trekken, „geen staatsman maar evangeliebelijder" zooals hij zichzelf placht te noemen, de

[1]) Over hem vooral: Gleichman, Van Hall als minister (Amst. 1904).

[2]) Over hem vooral: Vos, Groen van Prinsterer en zijn tijd, 2 dl. (Dordrecht 1886–1891).

veelzijdig wetenschappelijk gevormde dialecticus, wiens vlijmend sarcasme en scherpe blik op de reten in het harnas van zijn tegenpartij hem maakten tot een gevreesd tegenstander in het debat; zijn buitengemeen veelzijdige kennis en onuitputtelijke vindingrijkheid verzekerden hem dikwijls een groot succes als redenaar, als hij met uiterst zacht klinkende maar tegelijk diep insnijdende woorden zijn „geachten vriend uit Leiden" te lijf ging en hoffelijk-stekelig zijn rake zetten plaatste; zijn kracht lag niet in een vast gesloten stelsel van staatkunde maar in zijn tegen alles wat van revolutionnairen kant scheen te komen gerichte, op „christelijk-historischen" bodem wortelende gronddenkbeelden, weerklank vindend bij de groote massa der orthodox-protestantsche bevolking, die in hem den door God gezonden strijder voor het calvinistische beginsel eerde, en bij een deel van den landadel, die in hem den man zag der vurig gewenschte reactie tegen de „revolutionnaire" burgerklasse van 1795 en 1848.

In die drie buitengewoon begaafde persoonlijkheden belichaamde zich de crisis, die het nederlandsche volk in deze jaren doorliep en na welke vast zou staan, in welke richting zich zijne verdere ontwikkeling zou bewegen, zoowel op staatkundig als op algemeen maatschappelijk gebied. Met Thorbecke en zijn liberalen zou het onder vallen en opstaan kunnen voortgaan op den weg der moderne beweging; met Van Hall en zijn conservatieven zou het dienzelfden weg kunnen inslaan, maar aarzelend en met oogenblikken van terugtreden, in ieder geval langzaam en zonder vaste leiding naar een doel; met Groen van Prinsterer zou het kunnen terugkeeren in banen, die lang verlaten konden schijnen.

Het ministerie van „apaisement", het „Aprilministerie zooals men met een dubbelzinnige uitdrukking zeide, voldeed niet aan de verwachting van hen, die gehoopt hadden op de intrekking van den pauselijken maatregel, noch aan die van de ultra-conservatieve richting, die op nieuwe herziening der Grondwet hadden gerekend [1]). Van Hall dacht aan geen van beide en het program van den 26sten April zeide het reeds met zooveel woorden, al hoopte hij op een concessie van den pauselijken Stoel, ten minste op wijziging in het aartsbisdom Utrecht, en meende hij, dat een betere regeling van de

[1]) Gleichman, blz. 172 vlg.

betrekkingen tusschen Kerk en Staat noodig zou zijn [2]). Een nota aan den pauselijken Stoel van den 10den Mei protesteerde tegen geest en woorden van de heftige allocutie van 7 Maart en gaf het voornemen des Konings te kennen om een nader onderzoek naar de gevolgen van de gevallen besluiten in te stellen, ja opperde reeds het denkbeeld om de vestiging der bisdommen te Utrecht en Haarlem te midden van een overwegend protestantsche bevolking in te trekken. Noch Belgrado noch Antonelli waren evenwel geneigd op dit punt toe te geven, ofschoon betreffende den „civielen" eed der bisschoppen op de constitutie tegemoetkoming werd toegezegd, die echter nog eenigen tijd uitbleef ten gevolge van het verzet der bisschoppen tegen zulk een eed [2]). Het antwoord uit Rome (1 Juni) was zoo weinig bevredigend, al was den bisschoppen veroorloofd vooralsnog nog niet in hunne aangewezen hoofdzetels te gaan wonen, dat het noodig scheen den minister Lightenvelt zelf naar Rome te zenden, onmiddellijk nadat (27 Juni) nog eens in een nota het protest was herhaald en voldoening was betuigd over de kleine concessie ten opzichte der hoofdzetels, waardoor het bezwaar der nederlandsche regeering feitelijk als gegrond erkend was geworden. Ook de zending van den met alle eerbewijzen bejegenden minister van eeredienst trof het gewenschte doel niet: de Paus weigerde op het „fait accompli" betreffende Utrecht en Haarlem terug te komen en Lightenvelt keerde half Augustus onverrichterzake naar Den Haag terug. Met nadruk werd reeds van protestantsche zijde op deze krasse houding van den pauselijken Stoel gewezen en het ministerie van „mystificatie" beschuldigd, nu het de bisschoppen niet zonder meer ten eenenmale wilde weren.

Intusschen was onmiddellijk na Lightenvelt's vertrek naar Rome een ontwerp betreffende het toezicht op de kerkgenootschappen bij de Staten-Generaal ingediend, waarbij Van Hall als tijdelijk minister van eeredienst de hoofdrol zou hebben te spelen. Groot was de teleurstelling der anti-Roomschen over deze wet, die aan alle kerkgenootschappen volkomen vrijheid van organisatie liet, mits die organisatie ter kennis der regeering werd gebracht; andere harer bepalingen echter, met name die betreffende de titulatuur, de zetels

[1]) Gleichman, blz. 178/9.
[2]) Albers, l. l., blz. 438 vlg.

van de vertegenwoordigers der kerkgenootschappen, de beperkingen betreffende het dragen van kerkelijk gewaad in het openbaar, het klokgelui en de oprichting van kerkelijke gebouwen onder toezicht der overheid, wekten de ergernis der Katholieken, die, evenals de Thorbeckianen, dit „gedrocht van willekeur", deze „monstervoordracht" in heftige termen afkeurden en een nieuw, nu katholiek petitionnement op touw zetten, dat bijna 750 adressen in de Tweede Kamer zond, wederom beantwoord door een protestantsch dito vóór het „beginsel" der wet, in meer dan 400 adressen nedergelegd. In de beide Kamers werd de wet èn heftig bestreden èn met warmte verdedigd: Thorbecke spotte ermede als met een wet, die „volledige vrijheid gaf om te doen wat een ander goedvindt"; Groen eischte nauwlettend toezicht op de Roomschen, als eigenaardig noodig in onzen staat, en wilde de betrekkingen tusschen Staat en Kerk niet door een wet geregeld zien uit vrees voor de „vrijzinnige suprematie van den Staat over de Kerk" [1]); de bittere toon van vele adressen en de hatelijke stemming van weerszijden, door de wederzijdsche dagbladen aangezet, gaf tot menige scherpe redevoering aanleiding; de afwezigheid van Lightenvelt, van wien men aan katholieke en liberale zijde niet kon aannemen, dat hij de wet zou goedgekeurd hebben, was voor velen een ernstig bezwaar. Na hevige discussie en ingrijpende wijziging werd de wet in de Tweede Kamer met 41 tegen 27 stemmen (liberalen en Katholieken) aangenomen; in de Eerste, waar de juist teruggekeerde Lightenvelt zich werkelijk met de regeling niet ingenomen toonde maar haar „in verdraagzamen zin" beloofde uit te voeren, met 22 tegen 16 stemmen (8 Sept.), de verhouding van meerderheid en minderheid kwam ook hier duidelijk uit. En daarmede was de netelige kwestie voorloopig van de baan, terwijl men in beide kampen sterk den indruk had door Van Hall deerlijk verschalkt te zijn: de „mystificatie" was gelukt en men zag elkander verbaasd aan, want de bisschoppen waren en bleven er, terwijl de wet in de Tweede Kamer zoo gewijzigd was, dat zij weinig meer scheen te beteekenen. „Much to do about nothing", zeide Groen ervan. „Waartoe heeft men dan al die drukte gemaakt?" vroeg Van Assen spottend. Maar het hoofddoel was bereikt: de opgezweepte hartstochten waren allengs tot kalmte gekomen [1]).

[1]) Gleichman, blz 183

Van Hall had opnieuw bewijs gegeven van zijn buitengemeene handigheid en het bezoek des Konings op 14 September aan Utrecht, toen hem een album met 700 handteekeningen van dankbare burgers werd aangeboden, kon als het eind van de crisis beschouwd worden. Die handigheid kwam den minister ook wel te pas tegenover den door Thorbecke aangevoerden, door de Katholieken gesteunden phalanx, die hem meer dan iemand anders als den handlanger der reactie tegenover het liberale bewind beschouwde, tegenover Groen en de zijnen, die niet van hem gediend waren, zoowel als tegenover de teleurgestelde anti-papisten, die hem openlijk van listig bedrog beschuldigden. Hij was echter de man van het oogenblik, dien de nieuwe meerderheid niet missen kon.

Het bleek spoedig, dat de regeering in vele opzichten niet sterk zou afwijken van de sedert 1848 gevolgde liberale lijn. De kieswet zoowel als de gemeentewet bleven onaangetast en minister Van Reenen gaf zich weinig moeite om zich op dit terrein vol „voetangels en klemmen" te begeven [2]). Van verdere bezuinigingen in het staatsbestuur zou geen sprake zijn onder leiding van den man, die Thorbecke tot de bekentenis had gedwongen, dat er eigenlijk niet meer te bezuinigen viel. Een negental Thorbeckianen zagen in November de door hen voorgestelde afschaffing van het tonnengeld, van den accijns op het geslacht benevens van de rechten op slachtvee en versch vleesch, niettegenstaande de klachten over de stijging der prijzen van de levensbehoeften, met kleine meerderheid afgewezen; zij drongen telkens, en niet zonder staatkundige bijbedoeling [3]), te vergeefs aan op hervorming van het belastingstelsel, dat volgens Thorbecke niet strookte met den tegenwoordigen toestand van de arbeidende klasse vooral, maar ook van de kleine burgerij; Thorbecke stelde vrijheid van productie op den voorgrond als den onafwijsbaren eisch voor verbetering van den maatschappelijken toestand. Maar de regeering, hoewel weigerend dien weg zonder meer in te slaan, kwam in de volgende zitting toch, nadat de tot afschaffing van eenige belasting, welke ook, ongezinde Van Doorn als minister van financiën vervangen was

[1]) Gleichman, blz. 184 vlg.
[2]) Ib. blz. 189.
[3]) Ib. blz. 191.

door den misschien iets meer toegevenden, zeker meer bekwamen Vrolik, op aandrang van Van Hall zelven [1]) met een voorstel tot afschaffing van het tonnengeld en den accijns op het gemaal, later van de accijnsen op rogge, vleesch, brandstoffen; men zag het zonderlinge verschijnsel, dat de liberaal-katholieke minderheid, door eenige conservatieven geholpen, de wet deed aannemen, terwijl de eigenlijke volgelingen der regeering tegenstemden. Thorbecke, die geen gelegenheid verzuimde om de onoprechtheid, de beginselooze dubbelzinnigheid der thans gevolgde staatkunde aan de kaak te stellen, kon spottend uitroepen, dat „de oppositie was geworden regeerende partij", terwijl Van Hall daarentegen volhield, dat de oppositie, die bij haar eigen voorstel geen aequivalent voor de te derven inkomsten had aangegeven, „tot de regeering was overgekomen". Weinig meer instemming vond de nieuwe armenwet van 1854, die de armenzorg in hoofdzaak aan kerkelijke en bijzondere instellingen overliet maar toch ook de burgerlijke armenzorg als aanvulling liet voortbestaan en door haar aanwijzing van de geboorteplaats als domicilie van den hulpbehoeftige aan de voorstanders der burgerlijke een aanzienlijke concessie deed. Groote ergernis wekte verder onder de conservatieven de bij de behandeling van het indische regeeringsreglement gebleken neiging der regeering om met handhaving der beschouwing van Indië als „wingewest", dat „stoffelijke voordeelen als doel der verovering" moest verschaffen, toch het Cultuurstelsel op den duur voor dat van Vrijen Arbeid te laten varen.

De verkiezingen van Juni 1854 veranderden dan ook de meerderheid in eene minderheid en de aanvallen op het ministerie verkregen een zeer ernstig karakter; Thorbecke zoowel als Groen lieten niet na het te prikkelen, waar zij konden, en de „politiek van den middenweg", dien Van Hall telkens zeide te willen volgen [2]), vond ook bij Van Dam van Isselt en andere conservatieve medestanders ernstige bezwaren. Het van ouds beproefde middel der oprichting van een ministerieel dagblad, „de Constitutioneel" [3]), onder leiding van den bekwamen journalist Lion kon de uiteenvallende

[1]) Gleichman, blz. 192 vlg.
[2]) Ib. blz. 207 vlg.
[3]) Ib. blz. 214 vlg.

ministerieele meerderheid niet op de been houden. Donker Curtius, wet op de ministerieele verantwoordelijkheid en die op het recht van vereeniging en vergadering werden nog in 1855 aangenomen, ofschoon vooral bij de laatste de liberale oppositie zeer krachtig was. De minister van buitenlandsche zaken zelf had te midden van herhaalde aanvallen op zijn beleid en sporen van gebrek aan overeenstemming met zijn ambtgenooten, die hem reeds aan aftreden deden denken, een zware taak, nog verzwaard door het gevaar van gemengd te worden in den Krim-oorlog, die Engeland, Frankrijk en Sardinië tot hulp van Turkije met Rusland in het veld bracht en herhaaldelijk dreigde in een algemeenen europeeschen krijg te zullen overgaan, zoodat in verband daarmede onze uitgaven voor de defensie aanzienlijk moesten stijgen en de handhaving onzer van den beginne af aangekondigde onzijdigheid wel eens moeite veroorzaakte, ook met betrekking tot de dubbelzinnige positie van Limburg en Luxemburg in den Duitschen Bond [1]). De neutraliteit van handelswaren, mits geen contrabande, werd door Engeland reeds tijdens den oorlog gereedelijk erkend, zelfs van waren onder vijandelijke vlag.

Ook thans nog bleef de verdere ontwikkeling van het staatsbestuur in liberalen of conservatieven zin de hoofdzaak in Nederland en al wat er verder voorviel, scheen aan de daarmede samenhangende staatsrechtelijke kwestiën ondergeschikt. Toch was het er verre van af, dat deze uitsluitend de aandacht verdienden.

De droogmaking van het haarlemmermeer, dien geduchten „waterwolf", die na drie jaren van zwaren arbeid in 1852 meer dan 18000 hectaren nieuwen grond aan het rijk toevoegde — na twee eeuwen waren eindelijk Leeghwater's plannen voltooid — mocht reden geven tot rechtmatigen trots; na nog eens drie jaren kon de voormalige waterplas, thans door vaarten en wegen doorsneden, in bewerking genomen worden [2]). De steeds krachtiger aandrang op het bouwen van meerdere spoorwegen om den toenemenden ondernemingsgeest te steunen vond bij de regeering vooralsnog weinig gehoor maar de overal doordringende begrippen van handelsvrijheid deden hunnen invloed reeds gevoelen: de veeprijzen stegen evenals

[1]) Gleichman, blz. 196 vlg.; Rengers, dl. I, blz. 142 waagt een toespeling op Van Hall's invloed op de vredesonderhandelingen zelve.

[2]) Gevers van Endegeest, Over de droogmaking van het Haarlemmermeer.

die van de granen en de uitvoer van boter en kaas nam zeer toe [1]). Sedert 1842 waren in verschillende provinciën landbouwvereenigingen ontstaan, in 1846 was er een landbouwcongres samengekomen: blijken van belangstelling in landbouwzaken, waarbij ook koning Willem III zich niet onbetuigd liet [2]), vooral door het nemen van het initiatief tot het oprichten eener Algemeene Koninklijke Landbouwvereeniging (1856) onder leiding van Gevers van Endegeest, bestemd om de werkzaamheid der provinciale maatschappijen te leiden en het landbouwonderwijs te bevorderen. De nog altijd in beteekenis dalende zeevisscherijen vroegen steeds luider om toepassing der vrijheidsbeginselen in de plaats van het beperkende en beschermende stelsel, waaronder zij nog zuchtten [3]). De nijverheid kon wijzen op een vermeerdering der stoomketels [4]) van 400 in 1848 tot 875 in 1855 en op het gebruik maken van moderne uitvindingen op scheikundig en machinaal gebied maar zij bleef nog betrekkelijk achterlijk onder het nog steeds heerschende protectiestelsel [5]). Van den handel viel weinig beters te zeggen: ook hij vertoonde evenals de nijverheid neiging tot verbetering maar daarbij scheen het voorloopig te zullen blijven, al rees de uitvoer van 1850 tot 1855 van 144 tot 314 mill. gulden en de invoer van 188 tot 249 mill. [6]) Uit alles bleek, dat op stoffelijk gebied de nederlandsche natie nog slechts langzaam den weg opging, dien de nieuwe instellingen van 1848 hadden geopend; zou zij krachtiger daarop voortgaan, dan was het noodig, dat hare regeering met het stelsel van protectie ook in de praktijk harer wetgeving brak.

Op geestelijk gebied zijn deze jaren merkwaardig door het steeds stoutmoediger optreden der zoogenaamde „moderne" richting, der nieuwere denkbeelden op godsdienstig gebied van den leidschen hoogleeraar Scholten en zijne medestanders, onder wie zijn jonge ambtgenoot Abraham Kuenen sedert diens optreden als hoogleeraar te Leiden in 1852 op den voorgrond kwam. Scholten gaf in 1855 zijn „Historisch-critische inleiding op het Nieuwe Testament",

[1]) Sickesz, in Een halve eeuw, dl. I, blz. 251.

[2]) Blink, Geschiedenis van den boerenstand en den landbouw, dl. II, blz. 337 vlg.

[3]) Beaujon, Geschiedenis der Zeevisscherijen, blz. 260 vlg.

[4]) Piepers, in Gedenkboek van het Inst. van Nederl. Ingenieurs.

[5]) Muller, De Nederlandsche katoennijverheid (Rotterdam, 1857).

[6]) Hülsmann, in Een halve eeuw, dl. I, blz. 348.

Kuenen paste de critische beginselen op het Oude toe; een groot aantal jonge volgers verdrong zich in hunne gehoorzalen om spoedig buiten de Universiteit hunne denkbeelden wijd en zijd te verkondigen. Hun geestverwant Robert Fruin viel in twee scherp gestelde brochures de kerkelijk-staatkundige denkbeelden van Groen van Prinsterer aan en stelde de uitkomsten van het moderne denken tegenover de dogmata der kerkelijke orthodoxie, die in den boezem der Hervormde Kerk vooral aan de universiteit te Utrecht in Van Oosterzee en Doedes, te Leiden in den waalschen predikant Chantepie de la Saussaye onvermoeide voorstanders vond.

De verdeeldheid der geesten kwam vooral uit in den staatkundig-kerkelijken strijd over de school [1]), welker inrichting en verhouding tot de regeering juist in dezen tijd weder met allen ernst ter sprake was gebracht door een voorstel van Groen van Prinsterer (13 Mei 1850): de antirevolutionnaire leider wilde, dat bij aanvragen voor de oprichting eener bijzondere school binnen zes weken gemeentebestuur of Gedeputeerde Staten uitspraak zouden doen met vergunning van beroep op de Kroon. Het was deze zaak, die het toch reeds wankelende halfslachtige ministerie, dat zijne vrienden niet bevredigde en zijne vijanden steeds meer verbitterde, ten val bracht.

Het door Groen's geestverwanten Van der Brugghen en Van Lynden dapper verdedigde voorstel, gericht tegen het moderne begrip van een „Christendom boven geloofsverdeeldheid", werd met groote meerderheid verworpen. Een regeeringsvoorstel, het in September 1854 door Van Reenen voorgestelde ontwerp tot regeling van het lager onderwijs, droeg wederom het gewone kenmerk der van dit ministerie uitgaande wetten; verzoening der uitersten door aan beide kanten wat toe te geven. Het handhaafde in overeenstemming met de begeerte der meerderheid in de Kamer de gemengde openbare school, zij het dan buiten de schooluren voor godsdienst-onderwijs beschikbaar, maar erkende tevens de vrijheid van het bijzonder onderwijs en liet veel over aan provinciale of plaatselijke regeling, zelfs het oprichten van bij de wet te subsidieeren afzonderlijke scholen voor bepaalde kerkelijke gezindheden. Het voorstel werd na de voorloopige opmerkingen van liberale zijde wel gewijzigd in voor

[1]) Groen van Prinsterer, Hoe de onderwijswet van 1858 tot stand kwam (Amst. 1867); Adviezen in de Tweede Kamer 1866/7 (ibid.)

de gemengde school gunstiger zin maar bij de vernieuwde aanbieding in December 1855 bleef het, bij beperking tot het lager onderwijs alleen en weglating van de facultatieve splitsing naar plaatselijke gesteldheid, toch in het algemeen uitgaan van hetzelfde beginsel van concessie naar beide zijden; het stond echter beslist afwerend tegenover Groen's denkbeelden en hield vol, dat men in staatsrechtelijken zin van Nederland niet als van een „christelijken" staat mocht spreken, daar men er in de Grondwet geen bepaalden godsdienst als dien van den staat aangewezen vond.

Daartegen verhief zich nu met alle kracht Groen van Prinsterer, die, na bij de verkiezingen van 1854 te zijn gevallen, thans weder voor Den Haag in de Tweede Kamer was gekomen. Den strijd van 1841 weder opnemend, eischte hij bij de regeling der volksopvoeding, zoo gewichtig voor de toekomst der natie, met nadruk de toepassing van wat hij in zijn blad „De Nederlander" als het „christelijk-historische", het „nationale" beginsel had ontwikkeld: vrijheid van bijzonder onderwijs, de openbare school regel, waar mogelijk afzonderlijk voor Protestanten en Katholieken, maar nooit „godsdienstloos" om de liberalen of „zonder den bijbel" om de Katholieken te believen. Een nieuw petitionnement in het voorjaar van 1856, uitgaande van bijna alle fractiën der orthodoxen in de Hervormde Kerk, voor de „school met den bijbel" steunde zijne meening en verlangde „christelijke opvoeding" der „christelijke natie" door afzonderlijke scholen voor Katholieken, Protestanten en Israëlieten, opdat de hoofdrichtingen op godsdienstig gebied daarbij vertegenwoordigd zouden zijn. Het was het begin van den politieken schoolstrijd, die een halve eeuw lang in het staatkundig, geestelijk en kerkelijk leven van Nederland een zoo belangrijke plaats zou innemen.

Scherpe artikelen in de schoolbladen, brochures en tijdschriftartikelen verschenen over en weder [1]). Ook de Koning, door het intusschen weinig omvangrijk petitionnement (8 à 9000 namen) wederom voor een volksbeweging beducht, liet zich met de zaak in, beval het ministerie haar ernstig te overwegen en zoo mogelijk toe te geven aan den aandrang; hij deed zich door Groen in een hoogst merkwaardige memorie [2]) inlichten over diens denkbeelden omtrent

[1]) Van Otterloo, Bijdragen ter toelichting van de schoolquaestie (Amst. 1874).

[2]) Groen van Prinsterer, De onderwijswet van 1858, blz. 18 vlg.; Van Goltstein, Jhr. Mr. G. C. J. van Reenen, blz. 13 vlg.

de door dezen gewenschte hervormingen in bestuur en wetgeving en er was zelfs sprake van een door hem te vormen zuiver anti-revolutionnair ministerie in plaats van het thans de zaken drijvende, dat van Groen's stelsel niet weten wilde maar ook het ontwerp-Van Reenen, zelfs al zouden de Kamers het goedkeuren, door den Koning afgewezen zag. Maar de Koning wenschte verzoening, geen reactie. In het ministerie waren oneenigheden uitgebroken, daar Forstner en Vrolik blijkbaar met de ultra-protestantsche partij in betrekking stonden, Van Hall tegenwerkten en het op zijn ontslag toelegden [1]). Ofschoon de verkiezingen van 1856 met weinig verandering van personen gunstig verliepen, besloot Van Hall, van alle zijden voortdurend aangevallen, het scherpst door de anti-revolutionnairen, weinig minder scherp door de liberalen, door de conservatieven flauw gesteund, bovendien, ofschoon hij in April tot baron was verheven, van 's Konings steun niet zeker meer [2]), af te treden; zijn ambtgenooten Van Reenen en Donker Curtius volgden zijn voorbeeld en zoo was het Aprilministerie feitelijk gevallen (Juli 1858).

In de plaats der afgetredenen kwamen nu de conservatief Gevers van Endegeest, de even sterk protestantsche Simons en .... de Groeniaan Van der Brugghen, de laatste zelfs als leider voor de regeling der schoolzaak. Groen zelf had zich alleen beschikbaar gesteld, wanneer zijn aan die van Thorbeeke „tegenovergestelde" beginselen werkelijk kans van invoering zouden krijgen — en zoover waren zij nog niet bij de natie ingedrongen; bovendien het optreden van dezen fellen anti-revolutionnair aan het hoofd der regeering zou allerminst de verzoening der tegenstellingen kunnen inleiden, die de Koning bij tegemoetkoming aan de gemoedsbezwaren wenschte. Het nieuwe ministerie moest er een zijn van „conciliatie" ten vervolge van het door Van Hall gewenschte „apaisement", dat met aanaanvankelijk succes bekroond was maar thans blijkbaar zijn rol had uitgespeeld [3]).

Op den voorgrond moest thans het onderwijsvraagstuk treden en de oplossing daarvan moest verwacht worden van de samenwerking der ministers van binnenlandsche zaken en justitie — Simons, vertegenwoordiger der protestantsche beweging van 1853, en

[1]) Gleichman, blz. 218 vlg.

[2]) Vgl. Rengers, dl. I, blz. 142, vgl. blz. 147.

[3]) De Bruyne, dl. II, blz. 97; Rengers, dl. I, blz. 159.

Van der Brugghen, vriend van Groen — met een Kamer, die in meerderheid de neutrale gemengde school van 1806 gehandhaafd begeerde te zien en geen dogmatische splitsing bij het onderwijs verlangde als schadelijk voor de eenheid der natie, voor de bij een gemengde bevolking zoo noodige onderlinge verdraagzaamheid. Ook de Koning zelf wilde van die school niet afgeweken zien doch slechts een einde maken aan de, naar hij onder den indruk van de agitatie van Groen en de zijnen meende, wederom dreigende volksbeweging: de troonrede van September sprak dan ook van „zorg voor de onschendbaarheid van al wat tot het gebied des gewetens behoort" als van „eene der voorvaderlijke overleveringen" van zijn stamhuis, van den wensch om „schoolinrigtingen" te geven in overeenstemming met het „christelijk karakter" der natie doch met handhaving der eischen van „wetenschap" en „volkseenheid". Het ministerie, zich boven de partijen stellend, zou trachten dit doel langs den weg van matiging en verzoening te bereiken zooals Van der Brugghen als minister-president met nadruk verklaarde, terwijl Groen daarentegen hartstochtelijk sprak van den „noodkreet der natie", van de gemoedsbezwaren van „het volk achter de kiezers", wat de thans voor Deventer zitting nemende Thorbecke scherp afkeurde als een revolutionnair beroep van het „pays légal" op „de menigte, waaronder het zoo gemakkelijk valt de vlam van theologische hartstocht en geloofsijver te ontsteken" [1]).

Sterk stond Van der Brugghen met zijn ministerie echter niet. Groen bleek bitter teleurgesteld over de verzoenende woorden van zijn „voormaligen" partijgenoot [2]) en de liberalen namen een weinig vriendelijke afwachtende houding aan, ook tegenover den nieuwen minister van binnenlandsche zaken, den voormaligen kabinetsdirecteur Van Rappard, die op 's Konings aandrang den in het debat onervaren Simons na de verwerping van diens begrooting opvolgde. Deze diende in overleg met Van der Brugghen (Februari 1857) zijn schoolwet in, waarbij tot ergernis der anti-revolutionnairen, met toenadering tot het eerste ontwerp van Van Reenen, weder de beginselen van 1806 wel degelijk gehandhaafd waren met opneming van het denkbeeld

[1]) Parlem. Redev. (uitg. Van der Hoeven), dl. IV, blz. 405.

[2]) Vgl. over hunne verhouding Groen van Prinsterer, l.l., passim, vooral blz. 35, met name over het gesprek tusschen hun beiden half Juni 1856 te Wassenaar.

der gesubsidieerde bijzondere school, op te richten volgens de wet ten behoeve van kinderen, wier ouders „gemoedsbezwaren" tegen de neutrale gemengde school hadden. Hevig was de discussie [1]) in het begin van Juli over deze wet gevoerd, vooral over de formule: „opleiding tot christelijke en maatschappelijke deugden" in de gemengde school, die door Van der Brugghen als „overeenstemmend met het algemeen karakter der natie" en als „middel van bevrediging" werd vastgehouden, door Groen scherp werd afgekeurd als „atheïstisch", als „strijdig met het Christendom en de geschiedenis der natie" maar door de slechts als „algemeene aanduiding" zich daarbij nederleggende liberalen en de conservatieven mèt de helft der Katholieken werd aangenomen, al achtten vele liberalen het subsidieeren van scholen voor meer uitgebreid lager onderwijs ongrondwettig en vreesden zij voor misbruik van het rekbare woord „christelijk". De discussie eindigde den 20sten Juli met de aanneming der wet door 47 tegen 13 leden, waaronder 6 anti-revolutionnairen en 6 Katholieken benevens één conservatief, Hoffman. Groen nam, diep teleurgesteld, onmiddellijk zijn ontslag als lid der Kamer en trok zich voorloopig terug uit den parlementairen strijd, besloten zich verder te bepalen tot schriftelijke uiteenzetting zijner denkbeelden, met name in zijn tijdschrift „De Nederlander" en hopend zoo zijne beginselen op den duur ingang te doen vinden ook met hulp der vereeniging voor „christelijk-nationaal" schoolonderwijs „met den bijbel". In de Eerste Kamer werd de wet met op één na algemeene stemmen aangenomen, niet het minst onder den indruk van de warme rede voor het beginsel der gemengde school, gehouden door het katholieke lid Van Nispen tot Pannerden, die afzonderlijke scholen van de drie groote groepen der natie een gevaar voor de verdraagzaamheid achtte en het verwijt van eene „godsdienstlooze" school te willen verre van zich wierp.

Van der Brugghen, die in de staatkunde zoowel als in het leven de gematigde richting vertegenwoordigde, die men de „ethisch irenische" [2]) noemde en waarvan met hem Chantepie de la Saussaye en Heldring, Beets en Hasebroek, Doedes en Van Oosterzee de voornaamste leiders waren, welke richting met het Reveil van omstreeks 1840 in nauw verband stond, ja daarin rechtstreeks haren

[1]) Overzicht bij De Bruyn, dl. II, blz. 118 vlg.; Rengers, dl. I, blz. 164 5.
[2]) De Bruyne, dl. II, blz. 147 vlg.

oorsprong vond, was een vurig idealist, die weldra op groote praktische bezwaren moest stuiten. Werd de afkoop van den Sonttol, die na eeuwen eindelijk onze scheepvaart naar de Oostzee van een lastige belemmering kon bevrijden, algemeen toegejuicht en kon de regeering door haar wetsontwerp tot intrekking van de nog geldende fransche wet op woeker en interest iets doen om de algemeene handelscrisis van 1857 hier te lande te helpen opheffen, zij stond blijkbaar volstrekt niet in overeenstemming met de staatkundige denkbeelden der meerderheid in de beide Kamers en vond er hevig verzet. Eerst de minister van oorlog, wiens begrooting verworpen werd, daarna die van financiën, die zijn belangrijke wet op de personeele belasting zag vallen, eindelijk Van der Brugghen zelf, wiens rechterlijke voorstellen slecht waren ontvangen, zagen zich genoodzaakt af te treden: met de invoering der wet op het lager onderwijs scheen de taak ook van dit ministerie afgeloopen en de baan ruim voor het wederoptreden van Thorbecke om, na de bevrediging der hartstochten op kerkelijk gebied, die hem hadden doen vallen, het hervormingswerk verder voort te zetten, zoowel in Indië, waar het Cultuurstelsel meer en meer tot ernstige bezwaren aanleiding gaf, als hier te lande, waar het werk alleen nog maar begonnen was.

Maar het „ostracisme", waarvan Groen met betrekking tot Thorbecke zoo herhaaldelijk had gesproken en dat nog op verre na niet geweken was, bleek ook nu nog te sterk om den liberalen leider opnieuw aan de regeering te laten komen. In Maart 1858 werd Rochussen, de oud-gouverneur-generaal, met de vorming van een ministerie belast. Van Bosse, Thorbecke's ambtgenoot van vroeger, en zijn voormalige referendaris Van Tets van Goudriaan lieten zich tot aanneming der portefeuilles van financiën en binnenlandsche zaken bewegen in een ministerie, dat zich als een regeering van „fusie" — van „confusie" spotte Koorders — tusschen liberaal en conservatief, als van „gematigde kleur" aankondigde: Van Goltstein voor buitenlandsche zaken, Boot voor justitie, Bosscha voor eeredienst en Rochussen zelf voor koloniën vertegenwoordigden er het conservatieve beginsel in, al stelden de ministers zich gezamenlijk als „gematigd liberaal" aan de Kamers voor en beloofden zij „volkomen eerlijke uitvoering der Grondwet".

De koloniale belangen zouden thans meer op den voorgrond komen, vooral op het terrein der geldelijke betrekkingen tusschen

moederland en koloniën. Rochussen, gewezen minister van financiën gouverneur-generaal, was daarvoor wel de aangewezen man, meer dan voor de hervorming van het Cultuurstelsel, dat hijzelf onder Baud tot verdere ontwikkeling had gebracht, terwijl zijn opvolger Duymaer van Twist daaraan, bij gematigder toepassing in verband met den beteren financieelen toestand in het moederland, weinig had veranderd, voornamelijk doordat hij voor zijn hervormingsplannen bij den toenmaligen minister Pahud weinig instemming vond. Toch was er reeds verbetering ten gevolge van het onder den invloed der delftsche school hooger peil der europeesche ambtenaren, van beperking der cultures, vooral der tabaks-, indigo- en theecultuur, na onderzoek van de grieven der bevolking. De bekwame en energieke Van Twist had wel de verhouding tot de Handelmaatschappij herzien, het gebrekkige muntwezen ingrijpend gewijzigd, den vrijen handel in de Molukken, den toestand der Christenen in de Minahassa geregeld, het onderwijs verbeterd, het regeerings-reglement van 1854, als het ware de grondwet van Indië, ingevoerd, nadat het door Pahud in de Kamer met talent was verdedigd tegen de ernstige bezwaren van Van Hoëvell en andere hervormingsgezinden; maar aan het Cultuurstelsel, door Baud en andere conservatieve staatslieden verdedigd als noodig voor het moederland, dat van 1831 tot 1853 ruim 223 millioen daaraan te danken had, zooals Baud met trots verklaarde, en als dragelijk voor den Javaan, was niet geraakt, al trachtte Van Twist zooveel mogelijk de bezwaren ervan te verminderen [1].

Meer kon men ook van den in 1856 opgetreden landvoogd Pahud niet verwachten, den geestverwant van Baud in de „batig-slot" staatkunde, die ook door den minister Rochussen werd omhelsd zoo goed als door diens voorganger Mijer. Het bleef dus in dit opzicht bij het oude en de Javaan, hoewel ook door de afschaffing der slavernij in geheel Indië 1 Januari 1860 in iets betere verhoudingen getreden, bleef in vele plaatsen het slachtoffer der afpersingen van de door de nieuwe regeling der heerendiensten slechts weinig betoomde regenten, ook wegens de oogluikende medewerking daarbij van vele oudere ambtenaren. De belangstelling van het moederland in indische zaken werd allengs levendiger, ten

[1] Vgl. Van der Lith, Duymaer van Twist, in Levensberichten van de Maatsch. der Nederl. Letterkunde, 1891.

deele door het steeds voelbaarder worden der betrekkingen tusschen de financiën van moederland en koloniën, maar ook wegens de onvermoeide protesten tegen indische misbruiken door Van Hoëvell, Sloet tot Oldhuis en andere welsprekende liberalen in de Kamer geuit; vooral echter sedert de geniale ambtenaar Douwes Dekker als „Multatuli" in zijn schitterend en aangrijpend hartstochtelijk betoog in den roman „Max Havelaar" (1860) de Nederlandsche natie wakker schudde en haar een blik deed slaan op de binnenzijde van dien „gordel van smaragd, geslingerd om den evenaar". De openstelling van 19 havens op Java, Sumatra en Borneo voor den vrijen handel (1858) was een der belangrijkste bestuursdaden van Pahud, wiens bewind door de onrust aan alle kanten van den Archipel echter met groote moeilijkheden te kampen had: de onder Van Twist aangevangen bezwaren met de chineesche kongsi's op Borneo werden wel door een expeditie naar Montrado bedwongen en de sumatraansche staten Palembang, Djambi en Siak benevens de Riouw-groep aan ons gezag onderworpen, maar de groote banjermasinsche krijg begon in 1859, Boni op Celebes moest in dat jaar door generaal Van Swieten, die ook op Sumatra's Westkust de rust had hersteld en met den sultan van den roofstaat Atjeh in 1857 een contract tegen zeeroof had gesloten, ten onder worden gebracht, het mohammedaansch fanatisme op Java in Bantam en elders wekte ernstige bekommering en met ernst vroegen velen zich af, of wij op den duur de koloniën wel zouden kunnen behouden. Toch nam de bevolking van Java tusschen 1850 en 1862 van 10 tot 13 mill. inwoners toe en breidde de invloed van ons gezag zich, ook door kleine expeditiën op Timor, Ceram, Bali, Flores en andere eilanden, aanhoudend uit.

Met nadruk eischten de liberalen, dat aan alle aarzeling en halfheid in Indië een einde zou komen en men op Java, zij het dan geleidelijk, het stelsel van „vrijen arbeid" voor dat van Cultuurdwang in de plaats zou stellen. Doch van Rochussen, van wien men in verband met zijne uitlating, dat „in Indië veel goed te maken was", een oogenblik meer verwacht had, en van Pahud kon dit niet uitgaan, doordrongen als zij met de Bauds waren van het denkbeeld, dat het moederland nog niet buiten de altijd wisselvallige indische baten kon. Toch meenden ook zij met Van Bosse, dat men het geleidelijk zoover moest brengen, zoodat dan ook de indische baten voorloopig op *f* 9,800000 's jaars werd gesteld in plaats van

het dubbele bedrag uit de laatste jaren, welke hooge som bij den gunstiger financieelen toestand van het moederland niet meer noodig scheen.

De zaak der indische financiën, der indische batige sloten hing, hoewel de financieele toestand des lands niet ongunstig was [1]), nog altijd nauw samen met die van de zoo broodnoodige spoorwegen in het moederland, waarop van liberale zijde met de meeste kracht werd aangedrongen, opdat eindelijk Nederland niet langer zou achterblijven in de ontwikkeling zijner verkeersmiddelen, zoo noodig voor zijn plaats onder de handelsnatiën der moderne wereld. Geen batig slot, geen spoorwegen in Nederland! waarschuwden echter de voorstanders van het Cultuurstelsel, wijzend op den volgens hen niet zoo bezwaarloozen financieelen toestand des lands. En nog altijd waren de Rijnspoorweg, thans van Amsterdam en Rotterdam over Utrecht naar Arnhem en Emmerik, de Hollandsche IJzeren, thans van Amsterdam over Haarlem en Den Haag naar Rotterdam, en sedert 1855 de Belgische Centrale van Antwerpen naar Moerdijk en Rozendaal—Breda met zijlijntjes van Maastricht naar Aken en Hasselt de eenige in het land. Over de vraag, hoe er meer te verkrijgen zouden zijn: van staatswege, zooals enkelen met Van Hall wilden, of met staatshulp aan particulieren door rentewaarborg, deelneming of subsidie, was men het niet eens. Dat niet alleen Holland en het centrum des lands maar ook het stiefmoederlijke bedeelde Noorden, Zuiden en Oosten deel moesten hebben aan het toenemende internationale verkeer, waardoor onze handel zelfs op Indië met de concurrentie van buitenlandsche havens bedreigd werd, had ook Van Rappard begrepen en hij had in 1856 twee wetsontwerpen ingediend om door staatshulp bij onteigening, bij aanleg van bruggen en andere kostbare werken de sedert jaren telkens, wegens gebrek aan kapitaal, zonder gevolg gevraagde concessiën voor spoorwegen ook werkelijk gevolg te doen hebben. Maar zijne plannen waren niet gunstig opgenomen, al toonde de Kamer zich bereid om subsidiën aan particuliere maatschappijen in overweging te nemen, wat bleek uit eene met groote meerderheid aangenomen motie van Van Hoëvell en later uit eene nog meer dringende van Thorbecke zelven.

[1]) Rengers, dl. I, blz. 184 vlg.

Het aftreden van het ministerie Van der Brugghen hield de zaak tegen maar zij bleef aan de orde en nog in October 1858 diende de regeering twee ontwerpen in, een op het gebruik der spoorwegen in het algemeen, een tweede tot bekrachtiging der concessie voor aangevraagden Noorderspoorweg van Arnhem naar Harlingen, Leeuwarden en Groningen, van Zutphen over Enschedé naar de grens, van Zwolle naar Kampen, misschien ook van Groningen naar Delfzijl en de grens. Vóór de openbare behandeling kwam in Juni 1859 nog een derde ontwerp in betreffende den Zuiderspoorweg: van Rotterdam over Dordrecht, Den Bosch, Venloo naar Maastricht, van Venloo en Roermond naar de pruisische grens, van Vlissingen over Bergen-op-Zoom naar Breda, misschien nog van Den Bosch naar Nijmegen en van Tilburg naar Helmond en Turnhout. Millioenen en millioenen waren daarmede gemoeid en bovendien werkte lokale naijver, vooral de ontevredenheid van het naar zijne meening misdeelde Amsterdam, waaraan echter een kanaal door „Holland op zijn smalst" was toegezegd, en van de ontevreden provinciën Friesland en Utrecht de zaak tegen, terwijl de voorstanders van staatsspoorwegen, o. a. Van Hall, mede spaken in de wielen staken. Na heel wat beraadslaging en wijziging werden evenwel door de Tweede Kamer de regeeringsvoorstellen aangenomen (Nov. 1859), doch met kleine meerderheid, terwijl het voorstel om den Hollandschen Spoorweg door een subsidie van 1 mill. 420000 gulden in staat te stellen het indertijd opgedrongen, immers aanvankelijk noodig geacht breed spoor te versmallen en zoo voor internationaal verkeer geschikt te maken met kleine meerderheid viel. Maar de Eerste Kamer verwierp (8 Febr. 1860) de concessiën voor Zuider- en Noorderspoorweg en zoowel Tets van Goudriaan als Van Bosse moesten aftreden; de laatste ook, overtuigd vrij handelsman als hij thans was [1]) en ernaar strevend om Nederland te maken tot een vrijhaven zooals voor een eeuw Willem IV had gewild, wegens den tegenstand tegen zijn verdere vrijhandelsplannen, door de bedekt protectionistische zeer kleine meerderheid in genoemde Kamer gevoerd, en wegens zijn belastingontwerpen in het algemeen, waarbij de afschaffing der rijksaccijnsen op levensbehoeften op den voorgrond stond. Ook de minister van justitie zag zijn ontwerp op

[1]) Rengers, dl. I, blz. 190 vlg., 197.

de rechterlijke organisatie afgekeurd en trok het in; de minister van oorlog, Van Meurs, was reeds gevallen en door De Casembroot vervangen. Verder wekte de indische politiek van Rochussen ernstige ontstemming bij de hervormingsgezinden, die zijn ontwerp op beheer en verantwoording der indische geldmiddelen onvoldoende vonden. En ook de oorlogtoestand in Italië moest met het oog op onze onzijdigheid en op Limburg tot voorzichtigheid manen. De afwijzing der spoorwegvoorstellen door de Eerste Kamer was in deze omstandigheden voor het zoo verzwakte ministerie doodelijk en het bood den Koning zijn ontslag aan.

Wederom was de naam van Thorbecke op aller lippen als die van den man, die in staat zou zijn om de zoo noodige spoorwegen tot stand te brengen en tevens de in 1853 afgebroken liberale hervormingsperiode weder te openen: de parlementaire gebruiken eischten zijn optreden echter niet bepaald, ook volgens den sedert 1858 als voorzitter der Tweede Kamer opgetreden en bij den Koning zeer invloedrijken Van Reenen en volgens Rochussen zelf[1]), want hij scheen een te sterk uitgesproken staatkundige persoonlijkheid om voor de zakelijke spoorwegkwestie in de eerste plaats op te treden. Bovendien, de Koning wilde hem nog altijd niet. In deze omstandigheden was de handige Van Hall, die in den spoorwegstrijd als voorstander van staatsspoorwegen een werkzaam aandeel had gehad, wederom bereid de taak op zich te nemen. Bij den Koning ontboden, voldeed hij dadelijk aan diens wensch en slaagde erin een ministerie bijeen te brengen — het laatste, waarin de nu bijna 70-jarige staatsman zijn bekwaamheid als bestuurder ten toon zou spreiden.

Zijn ministerie droeg wederom een gemengd karakter. Van Hall leidde er, als voorzitter voorloopig voor een jaar van den ministerraad, zooals hij bedongen had[2]), de financiën, de gematigde liberaal Godefroi, eerste israelietische minister, de justitie, de voormalige Thorbeckiaan Van Heemstra binnenlandsche, later de antirevolutionnaire graaf Van Zuylen buitenlandsche zaken, Mutsaers katholieke eeredienst, terwijl Rochussen, Lotsy (marine), Bosscha en De Casembroot uit de vorige regeering aanbleven en het geheel dus als een reconstructie moest voorkomen[3]).

[1]) Gleichman, l.l. blz. 226.
[2]) Gleichman, ibid.
[3]) Rengers, dl. I, blz. 203.

Reeds einde April kwam de gewenschte spoorwegwet in, maar het kabinet was reeds dadelijk met weinig ingenomenheid ontvangen, juist ten opzichte van spoorwegzaken: bij de behandeling van twee concessies, voor de lijnen Leiden—Woerden en Den Haag—Gouda, was de onbaatzuchtigheid der regeering, in het bijzonder van Van Hall zelven, in niet zeer gunstig licht getreden en een motie van afkeuring had haar zelfs getroffen wegens „niet behartigen" van het „publiek belang" om redenen, die men niet nader wenschte aan te geven.

De nieuwe spoorwegwet nu stelde den aanleg voor van 9 lijnen door den staat, die jaarlijks minstens 10 mill. daarvoor uit de begrooting moest besteden. Die som moest natuurlijk gevonden worden uit de batige sloten van Indië, dus feitelijk uit het Cultuurstelsel, dat derhalve zou worden bestendigd. De lijnen waren: Arnhem—Leeuwarden, Harlingen—hannoversche grens, Zutphen—Enschedé—duitsche grens, Maastricht—Venloo—Eindhoven—Boxtel—Breda, Rozendaal—Vlissingen, Venloo—pruisische grens, Maarsbergen—Den Bosch—Boxtel, Rotterdam—Moerdijk—Breda, Amsterdam—Nieuwediep. Het stelsel van staatsspoorwegen vond geen algemeene instemming, zoodat de regeering, hoewel den aanleg door den staat vasthoudend, de regeling der exploitatie aan een nadere wet moest overlaten, terwijl om aan de plaatselijke belangen te gemoet te komen de gelijktijdige aanvang van het werk op de verschillende lijnen werd toegezegd benevens 3 millioen voor een nieuwen waterweg voor Rotterdam, welks toegangen door verzanding van de Maas bedreigd werden. Zoo kwam het ontwerp in openbare beraadslaging, waarbij Thorbecke en 13 anderen met kracht voor het stelsel van concessie van aanleg en exploitatie opkwamen en een motie in dien geest voorstelden, die evenwel verworpen werd na de verklaring der regeering, dat zij bij aanneming daarvan de wet zou intrekken; ook de bezwaren tegen het Cultuurstelsel, financieelen grondslag der wet, kwamen te berde. De plaatselijke belangen hielpen het beoogde doel te bereiken: de motie werd verworpen en na heel wat niet altijd stichtelijk gescharrel met genoemde belangen de wet in haar geheel aangenomen, in de Tweede Kamer met 49 tegen 23, in de Eerste Kamer zelfs met 34 tegen 5 stemmen. Zij werd onmiddellijk (18 Aug.) bekrachtigd: het was de schitterendste zegepraal, die men zich denken kon voor een plan, berustend op een slechts

door eene minderheid voorgestaan stelsel van staatsaanleg maar zonder eigenlijke politieke beteekenis [1]).

De „minister der minderheid" had na dit succes kunnen en moeten aftreden maar hij, nog altijd aan de regeermacht gehecht, sloeg dien raad in den wind, hopend door zijn regeertalent nog meer tot stand te kunnen brengen, al was het met blijkbaar onwillige Staten-Generaal [2]). Werkelijk gelukte het Godefroi zijn eveneens de lokale belangen rakende wet op de rechterlijke organisatie door de Tweede Kamer met een tamelijk aanzienlijke meerderheid aangenomen te zien; zij beperkte het aantal gerechtshoven, gaf aan de kantonrechters grootere macht, plaatste ambtenaren van het Openbaar Ministerie naast hen en maakte den Hoogen Raad alleen hof van cassatie. Maar Rochussen's koloniale begrooting voor 1861 werd door het streng vasthouden van den minister aan het Cultuurstelsel als het eenige mogelijke voor Indië — en dat na den indruk makenden „Max Havelaar" — verworpen en hij moest zijn ontslag nemen; ook de minister Van Zuylen trok zich kort na zijn ambtgenoot terug, daar ook hij meende, dat het gansche ministerie door dezen stoot doodelijk getroffen was. En nog scherper werd Van Hall zelf aangevallen, het scherpst door Thorbecke, die in een beroemde rede [3]) zijn „politieke moraliteit" onder handen nam, opkomend tegen „een politiek, die niet op de goede eigenschappen maar op de zedelijke zwakheid en karakterloosheid der menschen bouwt", „die zich met alle elementen en stelsels, hoe ongelijksoortig vereenigt, even bereid om dienares te zijn van reactie, als wanneer de omstandigheden het medebrengen of de berekening van een vermoedelijk succes het vordert, dienares van vooruitgang", een „parasitische politiek", die „zich slingert om elk gezag, elk incident, om elk belang, om elken volksindruk, ten einde naar boven te komen", een staatkunde „zonder gestadigheid, zonder waarborg voor den dag van morgen, zonder morelen invloed maar van een zeer ruim geweten, van alles los behalve van den magtstitel". Zoo hoog liep de verontwaardiging op, dat Dullert Van Hall smalend aanwees als „een man, alleen en verlaten, door niemand gesteund",

[1]) Gleichman, blz. 229 vlg.
[2]) Ibid. blz. 233.
[3]) Onuitg. redev., dl. V, blz. 343.

zelfs niet door hen, die voor zijne begrooting zouden stemmen, en hem toeriep „indien gij op uwe verdiensten de kroon wilt drukken; ruim uwe plaats; indien gij niet eigen grootheid stelt boven het belang van het vaderland: ruim uwe plaats!"

De zoo bitter en smadelijk aangevallene vond in de Kamer slechts één helper, den conservatief Van Foreest, die hem ridderlijk verdedigde tegen de ook in de pers, in spotprenten en pamfletten gelijk in 1843 in heftigen vorm gedane aanvallen, tegen de „verguizing" van den toch zoo verdienstelijken staatsdienaar, die immers de financiën en het ontredderde muntwezen had hersteld, het spoorwegnet tot stand gebracht had, de godsdienstige en burgerlijke vrijheid had beschermd ....

Het was duidelijk [1]), dat een ministerie, steunend op geen partij in den lande, noch op de liberale noch op de katholieke noch op die van Groen, die in de Kamer slechts enkele leden meer telde, toen gekenschetst als „de laatsten van een uitstervend geslacht", noch op enkele overtuigde conservatieven, niet langer kon bestaan, al was zijn leider nog zoo ver in handige „standpuntkunst", in het „opzamelen eener meerderheid van stemmen". Nog gaf de veelgesmade geen kamp, nog trachtte hij zijn ministerie op de been te houden door opneming van Cornets de Groot voor koloniën, van den hofdignitaris Van der Goes van Dirxland voor buitenlandsche zaken. In den ministerraad zelf kwam reeds zijn ambtgenoot Van Heemstra op tegen zijn opvatting van het voorzitterschap als een zaak van ruime politieke beteekenis, van algemeene verantwoordelijkheid voor de te volgen staatkunde zooals later door Bosscha [2]) werd uiteengezet. Een zware overstrooming in de Betuwe in Januari en Februari 1861, waarbij de Koning, offervaardig als de geheele natie, zijne populariteit door een herhaald persoonlijk bezoek aan de hevig geteisterde streken van de Bommelerwaard zeer vergrootte, kwam de moeilijkheden verergeren. Toen de overige ministers de opvatting van Van Heemstra bleken te deelen, begreep Van Hall eindelijk, dat „de tijd van gaan" voor hem was gekomen en bood zijn ontslag aan, dat hem (23 Febr.) verleend werd. Zoo trad de veelbesproken staatsman af van het tooneel, waarop hij

[1]) Rengers, dl. I, blz. 218/9.
[2]) Bosscha, Kroon en Ministers (Amst. 1863).

zoo lang had medegespeeld, gesmaad door de meesten, gewaardeerd door weinigen, beide niet naar de mate, die hij verdiend had. Hij overleed bijna vergeten in 1866 te 's-Gravenhage.

Het „onthoofde" ministerie trachtte zich nog te handhaven maar het bleek spoedig dat niet te kunnen, vooral niet doordat de nieuwe minister van koloniën tot ergernis zijner ambtgenooten een voorstander van geleidelijken maar spoedigen overgang tot „vrijen arbeid" bleek [1]. De aanvallen in de Tweede Kamer dwongen het reeds in Maart tot aftreden en de latere onthullingen over de oneenigheden onder de ministers waren weinig verkwikkelijk.

Nog was Thorbecke's tijd niet aangebroken. Zijn voormalige ambtgenoot in het „groote" ministerie, baron Van Zuylen, ondernam het met behulp van drie der ook door dezen fel bestreden afgetreden ministers — Van Heemstra, Godefroi en De Casembroot — in liberalen zin te regeeren en tegenover de „gemengde" kabinetten van „fusie", zooals die der laatste jaren, het bewijs te leveren, „dat het liberaal element levenskracht bezit", ook met handhaving van het Cultuurstelsel, zij het dan verbeterd; in liberalen zin, maar niet — een aanval terzijde op den grooten liberalen staatsman — met „doctrinaire strengheid", wel met offers aan de omstandigheden en als „ware liberaliteit", schuwend, „de dwinglandij in al haar vormen, dus ook het onverbiddelijk dwangjuk van een beginsel", zooals de leider zich uitdrukte.

Maar deze fraaie woorden van den afvalligen Thorbeckiaan konden zijne voormalige vrienden niet verzoenen met de nieuwe achteruitschuiving van hunnen leider, die wel „geleerd had te wachten" doch nu meende, dat het lang genoeg geduurd had. De behoudende Cultuurstelsel-staatkunde, door den nieuwen minister van koloniën, Loudon, zelf niet voorgestaan, die door verbetering en gematigde toepassing de voornaamste grieven wilde wegnemen zonder nog het stelsel zelf aan te tasten of te laten ondermijnen, wekte scherp verzet en de steun voor een conservatieve politiek in Indië verleend door het conservatieve „Nieuwe Dagblad", weldra „Dagblad voor Zuid-Holland en 's-Gravenhage", bestuurd door den bekwamen maar weinig vertrouwden Lion, was den liberaalgezinden Loudon zelfs een bron van diepe ergernis tegen dat „werktuig van bezoldigden logen en laster" [1]. Liberaal in het moederland en conservatief in de koloniën kon onmogelijk samengaan, wierp men den nieuwen bewindslieden van liberale zijde aanstonds tegen. Van Hoëvell, Duymaer van Twist, Van Goltstein, Thorbecke zelf kwamen er telkens op terug en Loudon bleek voor zich niet ongezind om aan den aandrang tegen het Cultuurstelsel toe te geven. Het ministerie kon onder deze omstandigheden weinig anders tot stand brengen dan een wet op de nationale militie, die de jaarlijksche lichting met behoud van dienstvervanging en nummerverwisseling op 11000 man stelde en verder op aanvulling der legersterkte door vrijwilligers, ook militie-vrijwilligers rekende. In de najaarszitting kwam daarbij nog een wet op de samenstelling en de bevoegdheid van den Raad van State, waaraan reeds sedert het tweede ministerie-Van Hall gewerkt was en dat dien Raad door een amendement van Thorbecke thans maakte tot een regeeringsraad in plaats van tot een raad des Konings zooals vele conservatieven hadden gewild.

[1]) Bosscha, passim.

Bij de behandeling van het adres van antwoord op de troonrede in September 1861 kwam het feit der erkenning van het jonge koninkrijk Italië ter sprake. De Katholieken, verontwaardigd over wat zij noemden de huldiging van den „rooverkoning" Victor Emanuel, die den Paus van het grootste deel zijner staten had beroofd, gaven hunne ontstemming duidelijk te kennen, vooral tegenover den minister van buitenlandsche zaken, Van Zuylen, die voor die handeling den lof der liberalen inoogstte, al had Nederland feitelijk alleen den „koning van Italië" als zoodanig erkend en wilde de regeering daarom niet gehouden zijn de wijze van totstandkoming van dit rijk goed te keuren. De zaak vervreemdde echter de Katholieken zichtbaar van de liberalen en maakte hun steun ook aan het kabinet onzeker. In het kabinet zelf ontstond bovendien in November een hevige ontstemming tusschen Loudon en Van Zuylen, die in een circulaire aan de gezanten in het buitenland op eene niet geheel met de bedoelingen van zijn ambtgenoot van koloniën overeenkomende wijze en buiten diens weten zeer positief over het behoud

[1]) Vgl. over Isaac Lion, voormalig stenograaf der Staten-Generaal en dagbladschrijver achtereenvolgens in dienst van beide partijen: De Beaufort in Gids 1895, dl. II, blz. 512/3.

van het Cultuurstelsel had gesproken [1]) bij gelegenheid der mededeeling omtrent de erkenning van Victor Emanuel en van de benoeming van den liberalen Sloet van den Beele tot gouverneur-generaal. Het bleek, dat de op koloniaal gebied behoudsgezinde Van Zuylen en de evenals Cornets de Groot tot geleidelijke opheffing van het stelsel geneigde Loudon niet naast elkander konden blijven [2]). Van Zuylen, bij de Thorbeckianen zeer gehaat als overlooper naar de „parasietische" politiek, trad daarom af. Maar nu wilden ook de conservatieven niet meer weten van een ministerie, dat aan het Cultuurstelsel een eind zou maken, en bij de behandeling der begrooting bleek aanstonds, dat het op weinig steun meer kon rekenen; wel kwamen de meeste hoofdstukken er nog door maar dat van binnenlandsche zaken werd verworpen en de liberale partij stelde zich scherp tegenover het niet beginselvaste ministerie en den persoon van Van Heemstra, die naast Van Zuylen met de vorming ervan belast was geweest. Een feitelijk votum van wantrouwen deed ook hem en met hem het geheele ministerie vallen.

Wat moest er nu gebeuren in het politieke schaakspel?

Nog deed de Koning allerlei pogingen om aan een tweede ministerie-Thorbecke te ontkomen. Maar Loudon weigerde wegens gebrek aan parlementaire ervaring de ministerieele taak te aanvaarden. Ook Van Reenen en Van Goltstein slaagden in Januari 1862 niet, al had de laatste zelfs Thorbecke in zijn ministerie willen opnemen, wat deze onheusch weigerde, zeggend Van Goltstein „als een versleten man op politiek gebied" te beschouwen [3]), naast wien hij niet wilde optreden. Zoo bleef er niemand anders over dan Thorbecke. Ook de bij den Koning invloedrijke Van Reenen ried dezen den liberalen leider de vorming van een ministerie op te dragen [4]) en zoo trad de lang geweerde eindelijk weder op den voorgrond als vertegenwoordiger der „erkend politieke richting", die na de proefnemingen met gemengde en gematigde elementen „op dit oogenblik onmisbaar" scheen om het „tekort aan moreel gezag" bij de regeering weg te nemen. Maar

[1]) Rengers, dl. I, blz. 234.
[2]) De Bruyne, dl. II, blz. 396/7.
[3]) Rengers, dl. I, blz. 244.
[4]) Van Goltstein, Van Reenen, blz. 54 vlg.

van het begin af was het wederom duidelijk, dat de Koning niet dan ongaarne had toegegeven, hopend, dat de voor de monarchale macht, naar hij meende, steeds gevaarlijke staatsman nog minder schadelijk zou zijn als minister dan als opposant en het schip van staat op den duur toch niet zou kunnen besturen [1]).

HOOFDSTUK III.

THORBECKE'S LAATSTE JAREN.

De nog in ongebroken kracht werkzame staatsman, die na negen jaren thans zijn in 1853 onvoltooid gelaten taak weder opnam, vond spoedig een stel ministers bereid om met hem het werk der staatshervorming weder op te vatten. Op den 31sten Januari 1862 werd Thorbecke tot minister van binnenlandsche zaken benoemd; naast hem kwamen Betz voor financiën, Blanken voor oorlog, Olivier voor justitie, Uhlenbeck voor koloniën, Meeussen voor Katholieken eeredienst, later nog Van der Maesen de Sombreff voor buitenlandsche zaken, terwijl Huyssen van Kattendijke voor marine en Jolles voor protestantsche eerediensten uit het vorige kabinet bij het nieuwe overgingen. Het waren voor het meerendeel geen bekende namen en van meer dan een der ministers kon gevraagd worden, wat hem aanspraak gaf op deze hooge waardigheid; geen hunner behoorde tot de „veteranen" der liberale partij, die over het algemeen weinig neiging hadden betoond om onder leiding van Thorbecke op te treden: het waren „nieuwe" mannen, van wie alleen Olivier behoorde tot hen, die van ouds den leider ter zijde hadden gestaan. Maar de krachtige liberale meerderheid in de Kamer, waarin jonge volgers van Thorbecke als Fransen van de Putte en Kappeyne van de Coppello weldra een belangrijke rol speelden, beloofde in weerwil van de hevige oppositie, die te wachten was van conservatieven als Van Goltstein, Heemskerk Az., De Brauw, Foreest, Kien, Wintgens en anderen, steun bij de te wachten nieuwe periode

[1]) Vgl. De Beaufort in Gids 1895, blz. 509.

van hervorming onder de leiding van den „homme d'action", die thans weder de teugels van het bewind voerde, nu „de stroom in zijn natuurlijk bed" teruggekeerd was. Wederom zou de leus zijn: „ontwikkeling van zelfstandige kracht in provincie, gemeente, vereeniging en individu"; het „scheppen van de algemeene voorwaarden, waaronder die ontwikkeling mogelijk wordt" zou hoofddoel blijven [1]). Maar daarbij zou te waken zijn voor „al te veel" staatsbemoeiing met het maatschappelijk leven; eerder zou het luiden: „onthouding is de eerste wet, onthouding van hetgeen de roeping van den staat als regtsvereeniging te buiten gaat"; geen dwang op het gebied van kerk, onderwijs, wetenschap en kunst, die „in wezen, bestemming en middelen" door „andere levensmagten dan de staatsmagt" gevormd en bestuurd moeten worden. De Staat zou alleen hebben te beerschen „op het gebied van het regt", aan nijverheid en handel „de meest vrije baan te openen" en „haar enkel op eigen energie te laten vertrouwen"; particulier kapitaal en particulieren arbeid „op te roepen voor werken van algemeen nut"; „volle onafhankelijkheid" te verschaffen aan de kerkgenootschappen in de richting van „scheiding van Kerk en Staat"; „geen voogdij over de leer noch schooldwang" maar toch zorg voor het onderwijs op alle trappen; geen „officieele bescherming" van wetenschap en kunst maar „over het algemeen aan de maatschappelijke werkzaamheid hare taak" toewijzend, tot „vermenigvuldiging van scheppend vermogen."

Zoo was het program, dat de nieuwe ministers zich stelden bij het opvatten hunner taak, mèt den leider ernstig begeerend te streven naar het ideaal eener constitutionneele monarchie [2]), zelfstandig met onbeperkte ministerieele verantwoordelijkheid, met een niet door de kiezers gebonden vrijgekozen volksvertegenwoordiging, met strikte afscheiding van algemeene wetgeving en uitvoerende macht, welke laatste alleen door de volksvertegenwoordiging gecontroleerd moest worden, met provincièn en gemeenten als „autonomische ligchamen, geformeerd met eigen vertegenwoordiging naar het beeld en onder de hoede van het geheel."

Thorbecke trad wederom voor de Kamer op zonder bepaald program van regeering, zooals de oppositie van hem begeerd had,

[1]) Thorbecke, Narede, blz. VIII, in Parlem. Redev. laatste deel (Deventer 1870).
[2]) Ibid. blz. XII.

en wees den aanval op de „jonge" en „onervaren" ministers af met de spottende opmerking, dat men „ook voor dit ambt een examen zou moeten instellen". De afschaffing van de slavernij in West-Indië tegen Juli 1863, waardoor 33000 negers de vrijheid verkregen, een nieuwe tariefwet met wijzigingen in de invoerrechten volgens de beginselen van vrijhandel, die thans een aanzienlijke meerderheid in de beide Kamers verkreeg, de verdere uitvoering der spoorwegwerken [1]) namen den eersten tijd in beslag. Weldra echter begon de conservatieve oppositie zich krachtig te doen gelden, geprikkeld ook door het weder optreden van Groen van Prinsterer als Kamerlid voor Arnhem, door Thorbecke met ingenomenheid als „oud vriend" begroet, al zag hij dezen fellen politieken tegenstander nu weder tegenover zich. Wederom zag men den tweekamp van beginselen aanvangen tusschen de beide groote kampvechters voor de liberale en de antirevolutionnaire denkbeelden, vooral op het terrein van het onderwijs, van de „neutrale" school, door Groen nog steeds als „godsdienstlooze" school bestreden maar door Thorbecke beschouwd als de beste waarborg voor vrijheid van onderwijs en werkelijke volksopvoeding ten dienste van den „neutralen" staat. En te midden van dezen telkens herhaalden strijd over beginselen bleven ook de stoffelijke belangen niet onopgemerkt: de reeds veel vroeger herhaaldelijk op het tapijt gebrachte nieuwe waterwegen voor Amsterdam en Rotterdam werden in Januari 1863 eindelijk definitief voorgesteld en aangenomen; het technisch moeilijk uit te voeren kanaal door de duinen bij Velzen, waar „Holland op zijn smalst" was, zou binnen 10 jaren voor 18 mill., de technisch weinig minder bezwaarlijke rotterdamsche Waterweg voor 3 mill. tot stand gebracht kunnen worden — grootsche werken beiden, het eerste door een concessie aan ondernemende particulieren, het laatste, met verwijzing naar den zeer gunstigen financieelen toestand, door den staat zelf tot stand te brengen. Van groot belang was ook de wet op het middelbaar onderwijs, tot vorming en ontwikkeling „van die talrijke burgerij, die kennis der hedendaagsche wereld en harer wetenschappen behoeft", van hen, die, zooals de Memorie van Toelichting zeide, „het Lager onderwijs te boven naar algemeene kennis,

[1]) De afstemming der onteigeningswet voor de lijn Leiden—Woerden belette voorloopig den verderen aanleg daarvan.

beschaving en voorbereiding voor de onderscheidene bedrijven der nijvere maatschappij trachten". Burgerscholen, hoogere burgerscholen, landbouwscholen en eene polytechnische school te Delft zouden het gevolg van deze wet zijn, die na een negendaagsch debat met 40 tegen 25 stemmen door de Tweede, met groote meerderheid door de Eerste Kamer werd aangenomen en 2 Mei 1863 in het Staatsblad verscheen.

Was bij de behandeling van een en ander reeds meer dan eens hevige strijd gevoerd tusschen de liberale en de conservatieve richting, op het gebied der koloniale zaken was nog heviger strijd te verwachten. De weinig beteekenende minister Uhlenbeck had reeds dadelijk moeite om zijn eerste begrooting aangenomen te krijgen en zag wel een geringe meerderheid in de Tweede Kamer nog op zijn hand maar vond in de Eerste scherpen tegenstand van conservatieve zijde. De Eerste Kamer had nog nooit op deze wijze gehandeld en er waren er velen, die haar scherp optreden in dezen als staatsrechtelijk onverdedigbaar afkeurden. Maar zij viel den minister zoo krachtig aan, dat hij slechts vier stemmen voor zijne begrooting kon verwerven, niet alleen ten gevolge van zijn matige bekwaamheid maar blijkbaar ook wegens zijne in Juli 1862 aangeboden cultuurwet, die het Cultuurstelsel aantastte en scherp verzet wekte. Uhlenbeck trad af en werd in Februari 1863, na lang oponthoud in verband met den nog telkens blijkenden onwil des Konings om het ministerie te steunen, vervangen door den krachtigen en welsprekenden Fransen van de Putte, in koloniale zaken doorkneed en woordvoerder der liberale koloniale staatkunde, van wien men dus nog ingrijpender voorstellen op dit zoo gevaarlijke terrein te wachten had, al was het volstrekt niet zeker, dat Thorbecke zelf het geheel met hem eens was, ja, al meende men reeds te weten, dat deze voor de indische hervormingen den tijd nog niet gekomen achtte zoolang in het moederland nog zooveel te doen viel, en in ieder geval op dit gebied de meeste omzichtigheid en matiging in acht genomen wilde zien, juist het tegenovergestelde van wat zijn energieke ambtgenoot begeerde [1]). Terwijl andere belangrijke wetten als die op de exploitatie van staatsspoorwegen (Juli 1863) door particulieren volgens het door Thorbecke voor-

[1]) De Beaufort, in Gids 1895, dl. II, blz. 511.

gestane stelsel, dat staatsexploitatie slechts in het uiterste geval toeliet, vrij algemeene instemming vonden, zag de ministerraad een plan bij gelegenheid van het halve-eeuwfeest ter herinnering aan 1813 aangekondigd tot het stichten van een „passend" paleis der Staten-Generaal door de oppositie heftig bestrijden als een zegeteeken van het parlementarisme tegenover de koninklijke macht; de conservatieven en anti-revolutionnairen verklaarden luide niet te willen weten van „parlementarismus", van „vermomde volkssouvereiniteit" en met name Groen hield vast aan de souvereiniteit van het Huis van Oranje, die hij bedreigd achtte door de richting van Thorbecke. Maar de liberale meerderheid bleef haren eminenten leider getrouw en de verkiezingen van 1864, door eene herziening der kiestabel voorbereid, versterkten haar zelfs nog eenigszins, o. a. door de keuze van den groningschen hoogleeraar Jonckbloet te Winschoten, Van Nierop te Haarlem en Van Delden te Deventer. Het jaar 1864/5 zag dan ook de vier ingrijpende wetten op het geneeskundig staatstoezicht aangenomen.

Maar de oppositie gaf haar verzet in geenen deele op en telkens hoorde men van bezwaren tegen de richting der regeering, die in deze schermutselingen niet altijd steun vond bij alle liberalen, zoodat weldra een aantal hunner het noodig vond den naam Thorbeckianen met nadruk af te wijzen, en niet alleen omdat men de leus van een beginsel boven die van een persoonsnaam verkoos. Het gemis aan parlementaire ervaring bij sommige ministers kwam weldra uit, in het bijzonder bij Van der Maesen, die uit de provinciale administratie — hij was lid van Gedeputeerden in Limburg geweest — plotseling, als liberaal-katholiek behoorend tot de oude medestanders van Thorbecke, in een zoo belangrijk departement als dat van buitenlandsche zaken was geplaatst. Nadat hij de tractaten met België over de aftapping van de Maas tot het voeden van kanalen, waardoor de bevaarbaarheid dier rivier afnam, over de afschaffing van de Scheldetol tegen ruim 17 mill. en over handel en scheepvaart tot stand had gebracht, zag hij een handelsverdrag met Zwitserland verwerpen. Groote ergernis echter wekte de deelneming van Nederland aan een gemeenschappelijk optreden der regeeringen van Frankrijk, Engeland en Oostenrijk tegen het hardhandig handelen der russische regeering in het opgestane Polen, en wel vooral wegens de aansluiting in de nederlandsche

nota bij de dreigende vertoogen van Frankrijk; de wijze, waarop later echter de minister van buitenlandsche zaken het fijn gestelde russische antwoord wegmoffelde en in ontwijkende termen zijn ongeneigdheid te kennen gaf om deel te nemen aan een door keizer Napoleon III voorgestelde europeesche conferentie over de poolsche kwestie, wekte eveneens algemeene afkeuring, zoodat zijn begrooting in de Eerste Kamer werd verworpen en hij aftrad (Jan. 1864), in Maart vervangen door den groningschen liberaal Cremers.

De bekwame financier Betz was met veelomvattende hervormingsplannen gekomen, begeerig om het „verouderde en onhoudbare" belastingstelsel te wijzigen in den zin van vrijheid voor handel en nijverheid en vrije beweging voor de gemeentelijke huishouding ten opzichte van die van het rijk. Herziening der verouderde grondslagen van de grondbelasting en van de personeele lasten, omzetting der ongelijk drukkende patentbelasting in een algemeene inkomstenbelasting, afschaffing van accijnsen op levensbehoeften, van het dagbladzegel, herziening der suikerwetgeving stonden op zijn uitvoerig program, dat den 20sten September 1862 bij de indiening der begrooting door hem was ontwikkeld. Maar die altijd bezwaarlijke hervormingen kostten langen tijd van voorbereiding en gedurende deze kwam de minister tot de overtuiging, dat het geheel niet zoo gemakkelijk tot stand gebracht zou kunnen worden; hij begon dan ook met een voorstel, bij de begrooting voor 1864 aangekondigd, tot afschaffing van den accijns op brandstoffen met verhooging van dien op gedistilleerd als aequivalent en stelde verder een nieuwe registratiewet en een nieuwe zegelwet in uitzicht benevens een ontwerp op de personeele belasting en een, zooals hij verklaarde, „spoedeischende" regeling der grondbelasting in Limburg. Zijn aarzeling bij den buitengewoon gunstigen financieelen toestand, die het tijdstip voor de zoo noodige belastinghervorming gunstig moest doen achten, wekte echter ook tegen dezen minister ernstige bedenking, vooral omdat het financieel beheer nog maar altijd bleef samenhangen met de indische batige sloten, hoe scherp hiertegen van liberale zijde ook was opgetreden, terwijl van conservatieve zijde werd gewezen op den naderenden tijd, waarin deze baten met het Cultuurstelsel zelf zouden verdwijnen. Toch kon hij nog de afschaffing der plaatselijke accijnsen ter hand nemen, ter vergoeding waarvan de gemeenten recht zouden krijgen op $^1/_5$

der personeele belasting, op de opcenten van de gebouwde eigendommen en tijdelijk nog op een deel van den accijns op het gedistilleerd.

Herhaaldelijk zag men het bij dit alles gebeuren, dat de vrienden van het ministerie zelf het in den steek lieten of slechts gedeeltelijk steunden en de conservatieve oppositie nam steeds in kracht en felheid toe, vooral sedert de voormalige Thorbeckiaan Van Zuylen weder in de Kamer was gekomen met hulp der conservatieven en fel te keer ging tegen zijn voormalige medestanders zoodat Jonckbloet in de „donkere dagen vóór Kerstmis" van 1864 reeds kon klagen, dat „de grenzen der betamelijke welvoegelijkheid" in het debat niet in het oog werden gehouden [1]). Met name Lion liet in zijn Dagblad geen middel ongebruikt om de liberale tegenstanders te verzwakken door hen tegen elkander op te zetten.

Het ministerie stond dan ook bij alle zelfvertrouwen van den leider in 1865 bedenkelijk zwak. Door den Koning voortdurend met in het oog vallende koelheid behandeld, door de meerderheid slechts op het gebied der koloniale politiek met eensgezindheid gesteund, door de conservatieve minderheid heftig bestreden, door vele Katholieken als liberaal thans niet meer een bondgenoot geacht, had het met groote moeilijkheden te kampen. Er liepen bovendien reeds geruchten van oneenigheden tusschen zijn leden, met name tusschen den autoritairen Thorbecke en den energieken en voortvarenden Fransen van de Putte, over diens koloniale plannen.

Daarbij kwam nu in den nazomer van 1865 plotseling, „als een dief in den nacht", een spoedig om zich heen grijpende runderpest, zoo ernstig als men ze sedert 1786 niet gekend had [2]). Men merkte de ziekte het eerst half Augustus te Delfshaven op bij vee van de londensche markt maar zij werd in den aanvang door Thorbecke, die de beteekenis ervan niet inzag, niet met de noodige kracht bestreden, zoodat zij zich weldra van Zuid-Holland uit over Utrecht, Gelderland en Overijsel snel uitbreidde. Toen werden krachtige maatregelen noodig en kon men in het algemeen belang de protesten van de eigenaars, van den handel en den landbouw niet langer ontzien: de aangetaste runderen werden bij menigte

---

[1]) Vgl. Buys, Studiën over Staatkunde en Staatsrecht, dl. I, blz. 3 vlg., 60 vlg.

[2]) Vgl. over vroegere epidemiën: Blink, Geschiedenis van den landbouw, dl. II, blz. 275 vlg.

onteigend en afgemaakt, militaire cordons werden overal ten platten lande ingesteld en de wet scherp toegepast ten einde het gezonde vee voor aanraking met het aangetaste te beschermen. Deze maatregelen deden echter op het platteland een toenemende verbittering tegen het ministerie ontstaan en de millioenen, die zij verslonden, wekten bovendien ergernis bij hen, die dadelijk op strenge maatregelen hadden aangedrongen. Toch moeht het in het volgend jaar gelukken de ziekte tot staan te brengen, eerder nog dan in Engeland, waar zij veel meer schade veroorzaakte.

Terwijl de oppositie zich gereed maakte om een en ander te gebruiken in den te verwachten strijd over de door Fransen van de Putte aangekondigde cultuurwet, verzwakte een zonderlinge zaak de positie van het ministerie op zeer bedenkelijke wijze. Half November maakte Haffmans in het Venloosch Weekblad een brief openbaar van Betz aan Van der Maesen, waardoor het reeds loopende gerucht [1]) werd bevestigd, dat de minister van financiën de volgens zijn eigen verklaring spoedeischende regeling der grondbelasting in Limburg had uitgesteld, mits die provincie de regeering bleef steunen, ja dat hij zelfs den directeur der belastingen in dat gewest had aangeschreven niet al te streng te werk te gaan. Deze zaak was voor Betz zoo compromitteerend, dat hij zijn ontslag moest nemen gelijk ook Van der Maesen zijn kamerlidmaatschap nederlegde, terwijl zelfs Thorbecke's naam in de zaak gemengd werd. De oppositie sloeg hieruit natuurlijk politieke munt maar Van Zuylen's voorstel tot het houden eener enquête werd toch met groote meerderheid verworpen, terwijl de belasting zelve op voorstel van Van Bosse thans dadelijk werd aangenomen en ingevoerd.

Kort daarna bezweek het zwaar getroffen ministerie ten gevolge van oneenigheden tusschen Thorbecke en Olivier aan de eene zijde en Fransen van de Putte aan de andere over de wetgeving in Indië, die volgens de meening van den laatste eenvoudig bij Koninklijk Besluit kon worden geregeld, terwijl de beide eersten daartoe bepaaldelijk een wet noodig achtten. Het was blijkbaar het einde van een reeds lang bestaand, persoonlijk geschil. Thorbecke en Olivier traden af: de „kapitein" was „over boord gezet", zooals Jonckbloet zeide, door de jongere ambtgenooten, die zich niet langer door den

[1]) Buys, blz. 51.

autoritairen leider wilden laten beheerschen en meenden de zoo vurig gewenschte hervormingen ook zonder zijne medewerking te kunnen invoeren, nu zijn leiding had gefaald, nu zijn persoonlijke eigenschappen een beletsel waren geschenen voor het krachtig doorzetten eener reeks van hervormingen in de liberale richting, gesteund door de nog altijd aanwezige liberale meerderheid en mogelijk gemaakt door een onvergelijkelijk gunstigen financieelen toestand.

Maar de oude strijder, die nog altijd èn in de Kamer èn onder de kiezers op een aanzienlijk getal trouwe volgers kon rekenen, was niet van plan zich zoo gemakkelijk uit het veld te laten slaan. In de liberale partij zelve ontstond een hevige kamp, die hare kracht voor jaren verlamde. Terwijl het Fransen van de Putte gelukte een vooruitstrevend ministerie samen te stellen, waarin voor binnenlandsche zaken Geertsema, voor financiën Van Bosse zitting nam en de laatste in de Kamer verklaarde, dat zij, nu „de rijk begaafde leider" zijn plaats had geruimd, diens taak wilden opnemen en het nieuwe staatsgebouw verder wilden optrekken, trad Thorbecke er voor Groningen op, aldus logenstraffend de bewering, dat hij „naar rust haakte".

De cultuurwet stond van het eerste oogenblik af op den voorgrond, de wet, die vierkant zou ingaan tegen het meer en meer veroordeelde stelsel van Van den Bosch, dat door de aanvallen van Van Hoëvell en Multatuli zoowel als door de openbaarmaking van de geheime geschiedenis ervan in Van Deventer's „Bijdragen tot de kennis van het landelijk stelsel op Java" [1]) doodelijk was getroffen maar door de conservatieve partij en de voorzichtige financiers krachtig werd verdedigd. De wet wilde den Javaan persoonlijk grondeigendom en vrijen arbeid verzekeren en de woeste gronden op het eiland beschikbaar stellen voor ontginning. Hevig was de pennestrijd, dien de wet uitlokte; voor en tegen het Cultuurstelsel, voor en tegen den Vrijen Arbeid werd hartstochtelijk geijverd in tal van brochures uit het voorjaar van 1866. Men vergat er bijna door te letten op de belangrijke gebeurtenissen, die zich aan onze oostergrenzen voorbereidden, ofschoon men in de beide vorige jaren wel degelijk ongerustheid had getoond over de verplettering van het kleine Denemarken door Oostenrijk en Pruisen gezamenlijk en met

[1]) 3 dl. Zalt-Bommel, 1864.

levendige belangstelling den heldenkamp der Denen bij Helgoland en de Düppeler schansen had gadegeslagen. Op den 1sten Mei kwam de wet in de Tweede Kamer in behandeling en in het veertiendaagsche debat, dat door den pas uit eene ziekte herstelden Fransen van de Putte slechts zwak gevoerd werd, kwam de verdeeldheid der liberale partij duidelijk aan den dag en de Thorbeckiaan Van der Linden spotte met de langwijlige vertoogen van voor- en tegenstanders. Thorbecke zelf liet zich tegen het voor den Javaan ongewonen privaatbezit hooren als een „westersch" beginsel strijdig met den „adat" van dessabezit. Eene poging tot verzoening mislukte en een amendement van den Thorbeckiaan Poortman tegen den geest van art. 1 der wet werd met geringe meerderheid aangenomen: Thorbecke en eenige andere liberalen stemden met eenige Katholieken en de geheele conservatieve partij tegen de beginselen van Van de Putte.

„Het rijk, dat verdeeld is, zal vergaan", zoo had de waarschuwing geklonken. Zij werd aan de liberale partij bewaarheid en het kon gezegd worden, dat haar leider zelf, zijne stem uitbrengend tegen eene wet, welker „hoofdgrondslagen" nog kort te voren door hem openlijk waren goedgekeurd, den val zijner partij had helpen bevorderen [1]), zij het dan overtuigd van de onjuistheid van zijn vroeger inzicht. Het ministerie, in zijn hoofdgrondslag getroffen, trad af en voor het oogenblik was er geen liberale regeering mogelijk: Thorbecke's „oude garde" noch de jongere liberalen waren in staat haar te voeren.

Het oogenblik was aangebroken, waarnaar de conservatieve partij gehaakt had: de regeering „viel haar in den schoot" [2]). Van Thorbecke en de zijnen, door de jongere liberalen als verraders der liberale zaak uitgekreten, had zij voorloopig niets te vreezen; dezen zelf, ofschoon nog sterk in de Tweede Kamer, konden de meerderheid niet halen. Mochten de conservatieven rekenen op de hulp van Katholieken en anti-revolutionnairen, dan zou eene poging gewaagd kunnen worden om met steun des Konings de beginselen van 1848 zoo niet op zijde te zetten, dan toch hunne werking in monarchaal-conservatieven zin te regelen.

[1]) Jonckbloet, Thorbecke en de liberale partij, blz. 12 vlg.
[2]) De Beaufort, l. l. 515.

De voormalige minister Mijer werd door den Koning, die hem kende uit het ministerie Van der Brugghen, als de koloniale staatsman, die een gematigd stelsel voorstond, met de vorming van het nieuwe ministerie belast [1]). Hij vond in overleg met [2]) den anti-revolutionnair graaf Van Zuylen, die de buitenlandsche zaken voor zijne rekening nam, den bekwamen en voortvarenden Heemskerk Az. bereid de binnenlandsche, graaf Schimmelpenninck de financiën, den katholieken staatsraad Borret de justitie op zich te nemen. Reeds dadelijk werden de bij den gespannen toestand in Europa zoo belangrijke buitenlandsche zaken, die in de handen van den ervaren diplomaat Van Zuylen veilig schenen, en het met voorzichtigheid en bedachtzaamheid te behandelen koloniale vraagstuk op den voorgrond gesteld. Van grondwetsherziening of Kamerontbinding zou geen sprake zijn, verklaarde Van Zuylen, zelfs niet van „tornen" aan de gemengde school zoolang de meerderheid der natie die toonde te begeeren. Deze gematigdheid van het als „nationaal" bestempelde ministerie wekte eenige verbazing maar stond blijkbaar in verband met den nog onzekeren gang der periodieke verkiezingen, die juist voor de deur stonden — een „crypto ministerie-Groen", zeiden de wantrouwende tegenstanders.

Die verkiezingen trokken evenwel niet een aandacht overeenkomstig met de groote belangen, die werkelijk op het spel stonden. Men gaf er zich eigenlijk, onder den indruk ook der gematigde verklaringen, geen rekenschap van, dat men thans stond voor de keuze tusschen oud en nieuw, dat het oogenblik was gekomen, waarop de natie zou hebben uit te maken, of zij beslist in de lijn van 1848 wilde voortgaan dan wel of zij de toen aangenomen beginselen slechts ten deele wilde aanvaarden, ja zelfs daarop zooveel mogelijk terug wilde komen. De in zichzelf verdeelde liberale partij kon niet voor den dag treden als de vastaaneengesloten hervormingspartij, die met kracht vooruit wilde op de baan der parlementaire regeering. De anti-revolutionnaire partij had aanvankelijk van Van Zuylen, den schrijver der geruchtmakende brochure [3])

[1]) Vgl. Van Goltstein, Van Reenen, blz. 58.
[2]) Vgl. De Bruyne, dl. III, blz. 272 vlg., vooral blz. 278.
[3]) Antwoord op die van Jonckbloet, Schoolwet-agitatie (Maart 1866), die Groen van trachten naar een „coup d'état" en volksberoering beschuldigde.

„Agitatie of plichtsbetrachting", waar hij gezegd had: „de natie wil positief christelijk onderwijs" en van Mijer, den als gematigd anti-revolutionnair te boek staanden medeformeerder van het kabinet, iets goeds verwacht voor hare denkbeelden, in het bijzonder ten opzichte van de schoolwet; maar de ministerieele verklaringen benamen haar alle illusie en teleurgesteld klaagde Groen van Prinsterer: „een mijner vrienden opgenomen in een conservatief ministerie!" [1]), diep teleurgesteld, toen ook de minister van binnenlandsche zaken Heemskerk den 7den Juni de „neutrale" school openlijk in bescherming nam en Van Zuylen nog eens deed uitkomen, dat een onderwijswet niet op het ministerieel programma voorkwam. Daarentegen juichten de conservatieven luide vooral die uitingen der ministers toe, waarbij de „wil des Konings" en de „souvereine macht" des Konings met nadruk waren genoemd tegenover de van de andere zijde op den voorgrond gebrachte „parlementaire" en „constitutionneele" eischen van den staatkundigen toestand.

Met toenemende onrust bovendien zag de bevolking de staatkundige verwikkelingen in Duitschland aan, waar Pruisen en Oostenrijk zoo scherp tegenover elkander stonden, dat ieder oogenblik een uitbarsting te wachten scheen, waarvan ook het jonge Italië, vol ongeduld om Oostenrijk geheel van het schiereiland te verjagen, en Napoleon III, begeerig om de binnenlandsche ontevredenheid wegens zijn despotisme door een uitbreiding naar de Rijngrens of in het Belgische, blijkbaar gaarne gebruik zouden maken, de laatste onder de leus: „l'empire c'est la paix". Met toenemend wantrouwen in de werkelijke bedoelingen van Pruisen ook tegen ons land onder leiding van Bismarck, den reeds gevreesden man van den krijg tegen Denemarken, nam men kennis van wat er verluidde over geheime overeenkomsten tusschen Frankrijk en Pruisen, waarbij niet alleen Luxemburg maar ook België en Nederland gevaar schenen te loopen hunne onafhankelijkheid te verliezen en met name Limburg in het gedrang zou kunnen komen, te eer omdat de Duitsche Bond geen neiging betoonde om gehoor te geven aan den door den gezant Von Scherff bij den Bondsdag in het voorjaar van 1866 ingediend verzoek om Limburg van den

[1]) Parlementaire Studiën en Schetsen, „Postscriptum" van 4 Juni 1866.

band met den Duitschen Bond los te maken en Pruisen zijne ontevredenheid over dien stap had betuigd.

De verkiezingen van 12 Juni handhaafden een liberale meerderheid maar zagen wederom naast Groen een beslisten anti-revolutionnair, Keuchenius, in de Tweede Kamer treden. Groen echter weigerde zijn mandaat onder den indruk van de houding zijner beide ministerieele geestverwanten tegenover de schoolwet, waarmede zij Heemskerk zijn gang lieten gaan, terwijl beiden zelfs alle gemeenschap met Groen van Prinsterer openlijk verloochenden. Hij troostte zich met de fiere leus: „in mijn isolement is mijne kracht", maar trok zich niet geheel terug in zijn tent, daar hij in geschrifte zijn denkbeelden onvermoeid bleef verdedigen.

Terwijl in den zomer van 1866 de wereldgebeurtenissen zich afspeelden, die Oostenrijk zich uit Duitschland en Italië deden terugtrekken, terwijl bij Koniggrätz in Bohemen, Custozza in het Venetiaansche, Lissa in de Adriatische Zee bloedig werd gestreden maar de oostenrijksche zegepralen over Italië de volkomen nederlaag tegenover Pruisen niet konden goedmaken, vormde zich weldra een nieuw Duitschland onder pruisische leiding, hoewel nog in een Noord- en een Zuid-Duitschland verdeeld. Wat was er van de schadeloosstelling aan Frankrijk hetzij in de Rijnstreek, hetzij in Luxemburg of België beloofd? Wat was er van de concessiën, daarbij aan Pruisen tegenover Nederland gedaan? Er liepen geruchten, maar niet meer dan dat, van reeds gevoerde of nog te voeren onderhandelingen en met voorzichtigheid bleef de nederlandsche diplomatie onder leiding van Van Zuylen een oog in het zeil houden, ook met het oog op Limburg, dat met oogluikende toestemming der oorlogvoerenden evenals Luxemburg neutraal was gebleven in den duitschen krijg en niet langer deelnam aan de beraadslagingen van den Bondsdag. In ieder geval bleven Limburg en Luxemburg beiden buiten de nieuwe regeling der duitsche verhoudingen volgens den vrede van Praag, die reeds 23 Augustus een einde had gemaakt aan de worsteling, in enkele weken door den pruisischen „Zündnadel" en de pruisische legertucht beslist. Maar zou dat zoo blijven? Zou Nederland zelf op den duur tegenover den machtigen nabuur, thans naast Frankrijk de groote mogendheid van het vasteland, zijn onafhankelijkheid kunnen behouden? Verontrust begon men ernstig te denken aan de lang op den achtergrond geschoven

belangen der landsverdediging te land en ter zee, aan de vrijwel verwaarloosde vestingliniën en hare waarde voor de verdediging tegenover de nieuwe aanvalsmiddelen, aan de veranderingen op het gebied van den scheepsbouw sedert het gebruik van ramschepen en monitors, van drijvende batterijen en gepantserde stoomvaartuigen in den amerikaanschen burgerkrijg en den zee-oorlog in de Adriatische zee. Schietvereenigingen en weerbaarheidskorpsen werden overal opgericht onder medewerking der regeering, tot oefening in den wapenhandel voor het geval de nood aan den man kwam.

Kort na den afloop van deze groote feiten buitenslands verbaasde plotseling het ministerie het gansche land door het bericht, dat de minister van koloniën Mijer, die in Augustus en September nog de indische begrooting met talent verdedigd had tegen de scherpe aanvallen van Keuchenius en Thorbecke, op den 17den September was ontslagen, vervangen door den vrijwel onbekenden Trakranen en benoemd tot den invloedrijken en veelbegeerden post van gouverneur-generaal in de plaats van den vrijzinnigen Sloet van den Beele, die de beginselen van den vrijhandel in Indië had ingevoerd en er de eerste spoorwegconcessie had gegeven in het Semarangsche.

Groot was de bevreemding over dit plotselinge verdwijnen van den man, dien men als den formeerder van het kabinet, als de verpersoonlijking van de grondgedachte ervan mocht aanmerken. Van verschillende kanten werd inlichting gevraagd maar de antwoorden der regeering voldeden niet, vooral toen zij de bemoeiing der Kamer met de benoeming van den gouverneur-generaal als aanranding van de rechten der Kroon scherp afwees. De hartstochtelijke anti-revolutionnair Keuchenius diende tot schrik van vele zijner eigen vrienden een motie in, waarbij hij voorstelde, „de gedragslijn van het Kabinet ten opzichte van de uittreding van den minister van Koloniën afkeurend" over te gaan „tot de orde van den dag". Deze motie vond krachtigen steun bij de door dit voorstel van die zijde verraste liberale meerderheid en werd na hevige discussie reeds den 27sten met 39 tegen 23 stemmen aangenomen. Zij tastte de regeering ernstig aan, zoo ernstig, dat het ministerie wegens „overschrijding der grondwettige bevoegdheid", waarbij de Kamer „getreden was op het gebied der uitvoerende macht" en

dus „inbrenk had gemaakt op het praerogatief der Kroon", den Koning in overweging gaf de Tweede Kamer te ontbinden als „miskennend hare roeping" en „niet meer geacht kunnende worden de denkwijze en den zin der natie uit te drukken". Nog ernstiger werd de zaak, toen den 8sten October 13 hoogleeraren in de rechtsgeleerdheid, 12 liberalen en de anti-revolutionnair Gratama, de bevoegdheid der Tweede Kamer openlijk kwamen verdedigen en de regeering beschuldigden van „recht te noemen wat onrecht is", „de Grondwet omver te halen"[1]), terwijl ook hunne utrechtsche ambtgenooten, behalve den conservatieven Vreede, zich met den rechtsgrond van dit „advies" eensgezind verklaarden.

De regeering trachtte nog vóór de op 31 October gestelde verkiezingen den indruk van het advies der hoogleeraren te verzwakken door den Koning over te halen tot het uitvaardigen eener proclamatie, gedagteekend 10 October, waarin de Koning zelf bij de kiezers aandrong op het kiezen eener volksvertegenwoordiging, die „overeenstemming" met de regeering zou betrachten en een einde maken aan de „gedurige verwisseling van verantwoordelijke raadslieden", die „allengs schadelijk zou worden voor de zedelijke en stoffelijke belangen der natie" en de „kracht der regeering verlamde"[2]). De proclamatie werd zelfs door den minister van binnenlandsche zaken met randjes in de nationale kleuren gedrukt aan de burgemeesters toegezonden om ze tegelijk met de stembriefjes aan de kiezers te doen toekomen: de toeleg was duidelijk om van de gehechtheid aan het Huis van Oranje gebruik te maken tegen de liberale partij. Hevig was onder de liberalen de verontwaardiging over deze inmenging der Kroon in den staatkundigen partijstrijd. In brochures en meetings werd de regeering op hartstochtelijken toon bestreden door de verontwaardigde woordvoerders der liberale partij, onder welke vooral Buys met zijn „Het regt van de Tweede Kamer"[3]) zich tot de kiezers wendde met een „past op uwe neuzen"; het Dagblad van Lion daarentegen verdedigde de regeering in een reeks van geharnaste artikels met de sprekende titels: „Geen factie maar Oranje Boven", „Maskers af", enz. steunend op de

---

[1]) Buys, Studiën, dl. I, blz. 109.

[2]) De Bruyne, dl. III, blz. 307; De Beaufort, l.l., blz. 318.

[3]) Buys, dl. I, blz. 115 vlg.

conservatieve kringen, op de afkeuring van Keuchenius' motie en de houding van Groen in deze zaak, op den aanval ook van De Bosch Kemper tegen de zijns inziens ongrondwettige motie en niet vervaard door den tegenstand van sommige leden der conservatieve partij, die mèt Keuchenius en Groen in ieder geval de benoeming van Mijer tot den eervollen en rijkbezoldigden post van gouverneur-generaal afkeurden [1]). De gansche maand October verkeerde het kiezersvolk in een sedert 1853 ongekenden staat van opwinding, die echter nergens tot ongeregeldheden aanleiding gaf: zij had dan ook meer haren grond in een staatsrechtelijke kwestie, die door het algemeen nauwelijks in hare beteekenis werd begrepen, hoe groot die ook was; gold het niet wederom de vraag: parlementaire of landsvaderlijke, ten minste persoonlijke regeering? Het was de vraag, die in 1848 ten gunste der eerste beantwoord was, maar die thans door de vermenging met persoonlijke elementen den kiezers ten slotte niet zoo duidelijk voor den geest stond en aan hunne uitspraak dan ook een weinig beslissend karakter zou geven.

Het waren wel degelijk de beginselen van 1848, die op het spel stonden, zoowel hier te lande als in Indië thans. Het waren de twee levensbeschouwingen, die elkander den invloed op de nederlandsche natie opnieuw betwistten, de vrijzinnige en de conservatieve. En het was in het bewustzijn der natie wederom niet alleen een staatkundige maar evenzeer een kerkelijke, een godsdienstige strijd. Aan de zijde der parlementaristen, der constitutionneelen, der liberalen stonden alle kerkelijk modernen, de volgers van Scholten en Kuenen, van Opzoomer en de Tübinger School, die thans op de kansels van stad en dorp een aantal voorgangers telden, machtig door hun woord, machtig door hun meer tot het verstand dan tot het gemoed sprekende nieuwe leerstellingen. Al hadden sommige modernen zich reeds afgewend van de Nederlandsch Hervormde Kerk, mannen als Pierson en Busken Huet, jonge talentvolle predikers, die in het oude kerkverband geen heil meer zagen voor de toekomst hunner denkbeelden maar in vrije vereenigingen vrij van alle kerkelijke banden begeerden te zijn; al hadden anderen met de predikanten Réville en Zaalberg het goed recht

[1]) De Beaufort, l. l., blz. 517 vlg.

der moderne denkbeelden in de oude Hervormde Kerk verdedigd op het voetspoor der akademische woordvoerders te Leiden — allen te zamen schaarden zich geestdriftig aan de zijde van de staatkundig liberalen, die hier en daar een oogenblik hun noodlottigen inwendigen strijd trachtten te vergeten maar toch niet algemeen meer Thorbecke als den leider bleven erkennen. Die blijvende verdeeldheid, duidelijk nog gebleken door de opvallende onthouding van Thorbecke in de staatsrechtelijke kwestie, die de aanleiding tot den strijd was en die hij zelf toch als van het hoogste belang moest erkennen, deed aan de zaak der ook door hem voorgestane beginselen veel nadeel en de indruk, dien De Génestet's „Leekedichtjes" sedert enkele jaren op de wereld der modernen maakten, kon dit gemis op verre na niet vergoeden. Daartegenover stonden de conservatieven gelijk in 1853 verbonden met de orthodoxe partij in de Hervormde Kerk, zoowel met de „ethischen" van de kleur van De la Saussaye en Beets als met de „confessioneelen" van de richting van Groen van Prinsterer. En ditmaal konden zij rekenen op een groot aantal Katholieken, vooral sedert paus Pius IX in zijn „Syllabus compleetens praecipuos nostrae aetatis errores" van December 1864 den handschoen had toegeworpen aan de moderne wereld, in een reeks van stellingen de beginselen van 1789 principieel bestrijdend en in zijn „Encycliek", waarvan die Syllabus een toevoegsel was, de geloovigen zijner Kerk oproepend tot den strijd tegen het liberalisme, dat in Italië onder geestdriftige toejuiching der liberalen van alle landen ook het laatste overblijfsel van het „Patrimonium Petri" aan den pauselijken Stoel dreigde te ontrukken. Vooral in Noord-Brabant bleek het spoedig, dat de dagen van samenwerking met de liberalen voorbij waren, onherroepelijk voorbij en dat het aantal der tegenover den kerkelijken aandrang zelfstandige liberaal-katholieken betrekkelijk gering mocht heeten, vooral nu Thorbecke zelf op een afstand den partijstrijd bleef aanzien.

Zoo begon de verkiezingsstrijd, met het gevolg, dat de liberalen ernstige verliezen leden door de niet-herkiezing van „ettelijke van de uitstekendsten", die, als Dullert, Van Nierop en Olivier, „op het slagveld" bleven, terwijl „nulliteiten van alle richtingen en corps terugkwamen" [1]). Het ministerie zag het aantal zijner vrienden sleehts

[1]) Buys, dl. I, blz. 153.

met een zestal toegenomen maar aarzelde niet opnieuw voor de weinig veranderde Kamer te treden; noch Van Zuylen noch Heemskerk was gezind om den parlementairen strijd te schuwen, die weldra opnieuw zou kunnen aanvangen.

Onder den indruk van de lang niet hersenschimmige gevaren, die den staat blijkbaar van buiten konden bedreigen, toonde de meerderheid zich voorloopig verzoenend gezind, al trad Thorbecke weder in de Kamer op om als van ouds te protesteeren tegen het plaatsen van het „koninklijk gezag" tegenover de „grondwettige vrijheden", met name tegen den geest en de woorden der koninklijke proclamatie als stellende een „anti-nederlandsche, trouwelooze vraag": vóór of tegen den Koning. Maar over het algemeen scheen thans een „gewapende vrede" den strijd voorloopig beëindigd te hebben, in afwachting van wat het ministerie doen zou in de richting, die het had ingeslagen, bij het bewustzijn ook, dat geen der partijen sterk genoeg uit den verkiezingsstrijd te voorschijn was gekomen om met kracht zijn beginselen door te zetten.

De buitenlandsche zaken traden juist in dit voorjaar van 1867 eene periode in, die voor ons land werkelijk verontrustend begon te worden [1]).

Het was geen geheim, dat de sympathie van verreweg de meeste Nederlanders in den pas beslechten krijg niet aan de zijde van het plotseling omhoog gestegen Pruisen had gestaan, veeleer aan die van Oostenrijk, met welks lot ook de geldelijke belangen van vele familiën en instellingen nauw samenhingen wegens het aanzienlijke bedrag aan oostenrijksche effecten, sedert lange jaren hier te lande geplaatst was, daar het conservatieve Oostenrijk een groot krediet placht te genieten en zijne „metallieken" naast de „oude Russen" hoog stonden aangeschreven op de amsterdamsche Beurs. Evenmin was het onbekend, dat het Hof in den Haag anti-pruisisch gezind was en met name koningin Sophie en de jonge prins van Oranje nauw verbonden waren met de Napoleons, terwijl de Koning en prins Hendrik beducht waren voor Pruisen's annexatielust en alleen prins Frederik zijn oude betrekkingen met het pruisische Hof zorgvuldig had onderhouden. De onvriendelijke uitingen van

[1]) Vgl. De Beaufort, l. l. blz. 520 vlg., waar gebruik is gemaakt van de papieren van Van Zuylen.

sommige toongevende pruisische dagbladen had deze stemming tegenover Pruisen niet verbeterd en de verhouding van den Koning als souverein van Luxemburg en Limburg tegenover den nieuwen Noordduitschen Bond was allesbehalve helder. Wel had Pruisen berust in de onthouding van de beide gewesten tijdens den pas gevoerden strijd zoowel als bij de reorganisatie van Duitschland maar het hield zich doof voor de wenschen dezerzijds naar eene definitieve en openhartige verklaring in dit opzicht en bleef zijn garnizoen in de op Frankrijks grenzen gelegen vesting Luxemburg bij voortduring handhaven. Noch de luxemburgsche regeering noch de sedert 1839 voor Limburg in de duitsche zaken optredende nederlandsche kon in dit opzicht wijziging in Pruisen's houding verkrijgen, wat samenhing met de toenemende spanning tusschen Pruisen en Frankrijk juist met het oog op Luxemburg, welks staatkundige positie te Berlijn steeds met die van Limburg werd samengekoppeld onder beroep op de bepalingen van 1839. Ook het officieele verzoek van den nederlandsch-luxemburgschen gezant bij den Bond om Limburg van den Bond los te maken was daar niet toegestaan en Pruisen had dien stap zelfs als „ondoelmatig" afgekeurd. Alle pogingen in Den Haag om den pruisischen gezant De Perponcher tot een eenigzins duidelijke verklaring te nopen bleven vruchteloos: deze verklaarde steeds niet in staat te zijn om te antwoorden, wat voor de nederlandsche regeering een aanleiding werd om te Londen en Parijs vertrouwelijke besprekingen te openen.

De regeering van Napoleon III, door Bismarck in 1866 met handige voorspiegelingen van schadeloosstelling tot onzijdigheid bewogen [1]), zag zich na den zegepraal van Pruisen bedrogen in hare hoop op vergrooting met duitsch grondgebied in het Saargebied, de Paltz of elders op den linker Rijnoever ter belooning voor die welwillende houding en als aequivalent voor de vergrooting van Pruisen. Anders scheen het te staan met Luxemburg, waarop Bismarck reeds bij de eerste besprekingen tusschen de fransche en pruisische diplomaten gewezen had, ja met België, dat misschien, uitte hij, eveneens te verkrijgen zou zijn, wanneer Frankrijk moedig doortastte. De stout-

[1]) Rothan, La politique française en 1866 (Paris, 1894) en L'affaire du Luxembourg (Paris 1895); Von Sybel, Begründung des Deutschen Reichs, Bd. VI, S. 98 flg.; Servais, La question du Duché de Luxembourg; De Beaufort in Gids 1895, dl. III, blz. 520 vlg.

moedige pruisische staatsman dacht blijkbaar van Frankrijk's doortasten dan gebruik te kunnen maken om het in een nieuwen oorlog, waarvoor Pruisen gereed was en Frankrijk op verre na niet, evenals Oostenrijk te bedwingen. Napoleon, zijne zwakheid kennend, waagde het niet toe te grijpen maar trachtte thans Pruisen door onderhandeling te bewegen Luxemburg te ontruimen en het gebied aan Frankrijk over te laten, maar hij werd door Bismarck steeds op den groothertog gewezen. Zoo begon de fransche gezant Baudin in Den Haag in Februari 1867 de onderhandeling over afstand of verkoop van Luxemburg aan Frankrijk, een plan, dat daar gewillige ooren vond, aangezien de Koning en Van Zuylen hoopten eensdeels op die wijze een ook voor Nederland gevaarlijken europeeschen oorlog te voorkomen, anderdeels Limburg dan voor goed bij Nederland te voegen als gewone provincie. Maar koning Willem III wilde in geen geval buiten Pruisen om, welks bedoelingen hij wantrouwde, de zaak behandelen en vroeg De Perponcher, wat diens regeering van de zaak dacht. Hij kreeg het ontwijkend antwoord, dat de pruisische koning geen raad kon geven zonder te weten wat de overige bij de Weener traktaten en de overeenkomst van 1839 belanghebbende mogendheden van gevoelen waren.

Napoleon III, hoewel ontstemd over het inwinnen door den groothertog van het gevoelen van Pruisen, dat hem verklaard had geheel buiten de zaak te willen blijven en daarop zelfs als een onverbreekbare voorwaarde had gewezen, drong in Den Haag aan en stelde er 18 Maart zelfs voor een defensieve alliantie met Frankrijk te sluiten met het oog op de verdediging van het bezit van Limburg tegen Pruisen benevens afstand van Luxemburg voor 4 à 5 mill. franes. Maar de Koning, door de houding van Pruisen nog behoedzamer geworden, aarzelde en verklaarde den 22sten, dat hij buiten de bevolking van Luxemburg en de onderteekenaars van het verdrag van 1839 om tot geen verkoop kon overgaan. Te Berlijn liet men den nederlandschen gezant zoowel als den pruisischen in Den Haag op alle vragen nog steeds zonder antwoord maar zette den franschen gezant Benedetti ondershands aan zijn regeering aan te moedigen haren gang te gaan en grifweg toe te tasten, voordat de Rijksdag bijeen zou komen, en dezen dus te stellen voor een voldongen feit, terwijl men ook in Den Haag op handige wijze te verstaan gaf, dat men ten slotte geen bezwaar zou willen maken. De nog altijd

en — zooals later bleek terecht — wantrouwende Willem III stemde nu eindelijk den 26sten toe en zond den Prins van Oranje met de gewenschte akte naar Parijs, onder voorwaarde echter, dat Pruisen de zaak officieel zou goedkeuren. Dit weigerde nogmaals maar, in de meening dat Luxemburg reeds was afgestaan, dat dus het feit voldongen was en Frankrijk zoowel als de groothertog gebonden, sprak Bismarck met den invloedrijken Bennigsen af in den Rijksdag een interpellatie over de zaak tot hem te richten [1]), ten einde in Duitschland stemming tegen Frankrijk te maken.

Intusschen was koning Willem III op een mededeeling van fransche zijde, dat men daar de verantwoordelijkheid tegenover Pruisen geheel op zich nam, werkelijk verder gegaan en had 31 Maart definitief toegestemd, al was de onderteekening door den luxemburgschen gelastigde nog tot den volgenden dag uitgesteld [2]). Op dien 1sten April hield Bennigsen echter zijn afgesproken interpellatie in zeer duitsch-patriotsche bewoordingen, protesteerend tegen den afstand van eenig duitsch recht of grondgebied aan den ouden rijksvijand. Bismarck antwoordde kalm maar er ontstond een hevige patriotsche beweging tegenover Frankrijk onmiddellijk door geheel Duitschland heen, waarop door de pruisische regeering te Parijs, waar men reeds een franschen hoofdambtenaar naar Luxemburg had gezonden om er de regeering over te nemen, werd bericht, dat de zaak noodzakelijk uitgesteld diende te worden [3]), en in Den Haag (3 April), dat een afstand van Luxemburg oorlog met Pruisen beteekende [4]). De Koning trok nu onmiddellijk ter elfder ure zijn toestemming in, nog juist bijtijds om den gevreesden europeeschen oorlog te voorkomen, die naar Bismarck's berekening reeds voor de deur stond en bij Frankrijks militaire zwakheid en Oostenrijks tijdelijke onmacht, terwijl Engeland zich ter zijde hield en Rusland zijn oostersche belangen najoeg, zeker in het voordeel van Pruisen zou zijn afgeloopen, dat heimelijk op iedere gebeurlijkheid voorbereid was.

De vrede was voorloopig gered. Napoleon was zeer teleurgesteld over de mislukking der onderhandeling in Den Haag en zag thans duidelijk, welke strik hem door Bismarck gespannen was;

---

[1]) Von Sybel, I.l. S. 106; Rothar, Luxembourg, p. 219.

[2]) Rothan, p. 225.

[3]) Ibid. p. 259 suiv.

[4]) Vgl. de noot bij De Beaufort, blz. 527.

van den nood een deugd makend, verklaarde hij zich bereid tevreden te zullen zijn met ontruiming van het op zijn grenzen gelegen Luxemburg door de pruisische troepen en neutraliteit voor het groothertogdom. Het scheen wenschelijk om een en ander door de mogendheden van de regeling van 1839 te doen overwegen. De drie andere mogendheden verklaarden zich tot bemiddeling bereid maar in Pruisen bleef de stemming nog oorlogzuchtig en wilde men ten slotte wel Luxemburg ontruimen doch mits die vesting tevens ontmanteld werd en de mogendheden ieder voor zich de onzijdigheid van het groothertogdom waarborgden [1]). Dit leverde nog bezwaren op, die eerst werden opgelost, toen de russische kanselier Gortschakoff het denkbeeld eener gezamenlijke garantie der mogendheden opwierp. Op dezen grondslag kwam nu te Londen eene conferentie bijeen, samengeroepen door den groothertog en bestaande uit afgevaardigden van de mogendheden van 1839, waarbij ook Nederland als belanghebbende benevens België en de nieuwe groote mogendheid Italië. De conferentie was in weinige dagen (7—11 Mei) gereed met een traktaat, waarin met handhaving der rechten van het Huis van Nassau op Luxemburg dit gebied voor altijd neutraal werd verklaard „onder sanctie van collectieven waarborg" der vijf mogendheden van 1839, terwijl de hoofdstad na ontruiming door de Pruisen ontmanteld moest worden met verbod om er vestingwerken te maken of militaire instellingen te vestigen. Art. 6 van het traktaat stelde vast, dat het hertogdom Limburg voortaan noch met Duitschland noch met Luxemburg iets te maken zou hebben en de „deelen van Limburg", die met Luxemburg samen tegenover den voormaligen Duitschen Bond in zekere verhouding hadden gestaan, voortaan „integreerend deel" zouden uitmaken van het koninkrijk der Nederlanden [2]).

De dubbelzinnige verhouding van Limburg tot den Duitschen Bond en de mogelijk daaruit voor ons land voortspruitende moeilijkheden hadden èn in 1848 [3]) èn later herhaaldelijk ook in de Kamer aanleiding gegeven tot waarschuwingen en besprekingen; de minister Van Zuylen had toen als zijne meening te kennen gegeven, dat men niet, zooals sommigen voldoende achtten, tevreden moest

[1]) De Bruyne, dl. III, blz. 333 vlg.
[2]) Lagemans, Recueil, VI, n°. 491.
[3]) Zie boven, blz. .

zijn met den feitelijken toestand maar zeer zeker op een „internationale sanctie" moest aandringen. Toen nu Thorbecke zich den 5den April met eene interpellatie over de berichten in de Staatscourant en andere bladen aangaande de limburg-luxemburgsche kwestie tot de regeering wendde, verklaarde deze, dat zij betreffende Luxemburg alleen bemiddelend was opgetreden; betreffende Limburg las de minister een depêche voor [1]), waarbij de gezant Van Bylandt betuigde van de pruisische regeering bij monde van graaf Bismarck, die nog in Maart gezegd had: „wir haben auf die Angehörigkeit Limburgs nicht verzichtet", thans de verklaring te hebben ontvangen, dat Limburg werd beschouwd „comme entièrement libéré de tout lien politique avec l'Allemagne" en dat Pruisen bereid was dit door een officieel stuk te bevestigen, hoewel het na het desbetreffende besluit van den Rijksdag overbodig scheen. De minister voegde erbij, dat nu iedere bemoeiing van nederlandsche zijde met luxemburgsche aangelegenheden verder onnoodig kon geacht worden.

Daarbij was het echter niet gebleven, want het verdere verloop der luxemburgsche kwestie te Londen was volstrekt niet buiten Nederland omgegaan: dit had zich zelfs te Londen doen vertegenwoordigen op de conferentie en het tractaat met zijn „collectieve garantie" mede onderteekend. Daarover ontstond nu bij de behandeling der begrooting in het najaar in de Tweede Kamer een hevig verschil, waarbij Van Zuylen zijne handeling in dezen verdedigde als in het belang van Nederland en van den europeeschen vrede, dien hij, zeide hij, volgens Bismarck zelfs zou hebben „sauvé"; de tegenpartij bestreed echter de juistheid zijner zelfverheerlijkende opvatting, achtte de mede-onderteekening en de medewerking aan de collectieve garantie een gevaar voor de toekomst onzer kleine natie en kwam op tegen de scherpe, overmoedige houding van den minister, die zijn voorganger Cremers en diens verzoek bij den Bondsdag scherp had afgekeurd, waarbij gebruik werd gemaakt van particuliere brieven van den nederlandschen gezant te Berlijn ten einde Van Zuylen te logenstraffen. Zoo hoog liep de zaak, dat den 26sten November, hoewel twee dagen te voren het betwiste tractaat „voor kennisgeving" was aangenomen, de begrooting van buitenlandsche zaken

[1]) De Bruyne, l. l. blz. 340.

met twee stemmen meerderheid werd verworpen, een slag in het gezicht van den leidenden minister en vooral door Thorbecke om redenen van liberaal partijbelang uitgelokt [1]), met name in verband met de plannen van den nieuwen minister van koloniën Hasselman, waarbij de verschillen in de liberale partij weder aan den dag zouden komen.

Het ministerie bood nu dadelijk zijn ontslag aan en ware de raad van Van Reenen en van den directeur van het Kabinet, De Kock, ook ditmaal door den Koning gevolgd [2]), het ontslag zou voor een deel der ministers aangenomen zijn met opdracht aan Heemskerk om het kabinet te reconstrueeren. Dit gebeurde echter niet; de Koning, wederom een kabinet-Thorbecke niet begeerend, ingelicht over de beweegredenen van den aanval op het ministerie en gerustgesteld over de gevolgen van zijn besluit, handhaafde de mannen, die hem toeschenen voor zijn gezag te willen opkomen. Er bleef dus geen andere uitweg over dan een nieuwe ontbinding der Tweede Kamer. Einde December werd dan ook de zitting gesloten en tegen den 23sten Januari 1868 werden de nieuwe verkiezingen uitgeschreven.

Opnieuw ontstond een hevige gisting in den lande, te midden waarvan het herstel der twee ministeriën van eeredienst de kerkelijke hartstochten scheen te moeten prikkelen, in ieder geval de stemmen der kerkelijkgezinden voor de regeering te winnen. Wederom werd de naam des Konings in den verkiezingsstrijd gemengd en was voor velen de leus: koninklijk of parlementair gezag; velen stemden in met het scherpe oordeel van Buys over de „avontuurlijke politiek" [3]) van het conservatieve ministerie, dat „maar niet gaan wilde". Er werd vinnig met woord en pen gestreden, niet minder dan bij de vorige ontbinding; verkiezingsmeetings verscherpten den strijd, vooral de groote meeting van 18 Januari 1868 in het amsterdamsche gebouw Frascati, waar voor- en tegenstanders der regeering elkander duchtig te lijf gingen; het Haagsche Dagblad spande in heftige taal de kroon. De uitslag was voor het ministerie, dat door zijn krachtige maatregelen tegen de runderpest overigens eenige sympathie won, ongunstig; zijne

[1]) De Beaufort, l. l. blz. 529/530.
[2]) Van Goltstein, Van Reenen, blz. 61 vlg.
[3]) Studiën, dl. I, blz. 204 vig.

voorstanders kwamen nog in minder getal in de Kamer terug, al wonnen ook de aaneengesloten liberalen slechts een paar stemmen.

Het was te verwachten, dat de Kamer het ministerie niet lang met rust zou laten, en de grijze Thorbecke, door veler gevoelen weder als de minister van de naaste toekomst aangewezen, leidde dan ook reeds den 2den Maart bij het begin der zitting den aanval met een overigens zeer bezadigde interpellatie over de redenen tot de ontbinding, afkeurend de inmenging wederom van den naam des Konings als strijdig met de „grondwettige waarborgen", met het begrip van ministerieele verantwoordelijkheid; hij vroeg: „welk groot, dringend, alles overwegend landsbelang noodzaakte tot de ontbinding?" Na een verwarde en dikwijls heftige discussie, waarbij het ministerie zich weder achter den Koning verschool, diende Blussé een motie in, waarbij verklaard werd, dat „geen landsbelang" de ontbinding „gevorderd" had. Die motie werd met 39 tegen 34 stemmen aangenomen.

Nog bleef het ministerie, steunend op de gezindheid des Konings, een paar maanden lang dit votum braveeren; het trachtte de staatsbegrooting voor 1868 te doen behandelen maar zag opnieuw het hoofdstuk buitenlandsche zaken verwerpen, hoewel met slechts twee stemmen meerderheid. De Eerste Kamer, vreezend voor nieuwe ontbindingsplannen, begon zich nu met de zaak te bemoeien en beraadslaagde ernstig over een voorstel van eenige liberale leden om een adres dienaangaande tot den Koning te richten, welk voorstel evenwel verworpen werd, nadat nog juist bekend was geworden, dat Van Reenen met de vorming van een nieuw ministerie belast was.

Zoo eindigde de tweejarige strijd met de zegepraal der parlementaire beginselen over de poging om te reageeren tegen die van 1848. Wel kon hier te lande het engelsche stelsel met zijn zuiver parlementaire regeering geen ingang vinden en wilde ook Thorbecke in dat opzicht niet verder gaan dan tot een „tusschenvorm" [1]), waarin noch aan de Kroon noch aan het Parlement uitsluitend invloed op de benoeming van ministers werd toegekend, maar met het begrip van een ministerie, dat zijn bestaan of voortbestaan uitsluitend ontleende aan den koninklijken wil, was het hier te

[1]) De Beaufort, l. l. blz. 533.

lande voorgoed gedaan: het ultra-conservatieve stelsel had de nederlaag geleden.

De Koning en sommige zijner raadgevers meenden, dat het opdragen van de kabinetsformatie aan Thorbecke met het oog op de bestaande spanning, ja persoonlijke verbittering tusschen conservatief en liberaal onder den indruk van het gebeurde niet raadzaam was [1]), terwijl ook de oude weerzin van het Hof tegen den liberalen leider zich deed gelden. De president der Tweede Kamer, Van Reenen, liet zich met de moeilijke taak belasten maar slaagde niet in de vorming van een ministerie van verzoening, vooral wegens de bezwaren op koloniaal gebied. Zoo moest ten slotte Thorbecke toch worden gevraagd, maar ook hij en de zijnen achtten het in deze omstandigheden niet geraden de regeering weder in handen te nemen [2]). Het gelukte hem een combinatie van meerendeels jonge liberalen buiten de door den parlementairen strijd heftig verdeelde vertegenwoordiging te vinden: Fock, burgemeester van Amsterdam, voor binnenlandsche zaken, de ervaren Van Bosse voor financiën, de welbekende speciaiiteit De Waal voor koloniën.

De hoofdzaken, die men thans met voorzichtige terzijdestelling van de hooge constitutionneele kwestiën van den laatsten tijd had te behandelen, lagen op het terrein van het onderwijs en van de koloniën, waar nog steeds de vraag van de richting, die men had in te slaan, onbeslist was gebleven, daar ook het vorige ministerie, tegen de verwachting van zijne partijgenooten, slechts zwakke en weinig ernstig bedoelde pogingen had gewaagd om er een begin van oplossing aan te geven.

De schoolwetagitatie was nog lang niet van de baan, integendeel een in den voorzomer van 1867 door het kerkelijk-conservatieve Kamerlid De Brauw gedaan voorstel tot het toestaan van subsidieering van kerkelijke scholen door provincie of gemeente had haar weder op het tapijt gebracht [3]). De anti-revolutionnairen van Groen's denkbeelden achtten zich door dat voorstel, hoewel een stap in de goede richting, niet voldaan en de liberalen van hun kant

[1]) Van Goltstein, blz. 65 vlg.
[2]) Buys, Studiën, dl. I, blz. 257.
[3]) De Beaufort, in Gids 1896, dl. II, blz. 495 vlg.

zagen er een bedenkelijken aanval op de neutrale school in; de politieke strijd trok bovendien te veel aandacht om deze zaak te behandelen en de herhaalde ontbinding deed het voorstel vervallen. Maar de zaak was volstrekt niet afgedaan. Voortdurend werd van liberale zijde op handhaving der neutrale volksschool aangedrongen in verband met de wenschelijkheid om het volksonderwijs in het algemeen uit te breiden en, door het voorschrijven van leerplicht, het weren van schoolverzuim dat onderwijs te versterken. Jonge moderne predikanten als Lamping, Pierson en Moens lieten zich met groote kracht hooren in de leidende liberale tijdschriften en couranten. Daartegenover stelde zich steeds scherper de katholieke geestelijkheid, die zich op grond van Encyclick en Syllabus met de neutrale school niet ingenomen toonde: reeds in 1866 had de aartsbisschop van Utrecht in een vastenbrief aangedrongen op „godsdienstig onderricht en vorming" tegenover de door het bestaande onderwijs bevredigde eischen alleen van het „aardsche maatschappelijke leven"; in een „mandement" tot de geloovigen (Augustus 1868) richtte het gezamenlijke episcopaat zich scherp tegen het gebruik door Katholieken van het neutrale staatsonderwijs, waar niet de „droevige noodzakelijkheid" daartoe dwong.

De regeering verklaarde zich bij monde van den minister Fock in antwoord op eene vraag van het rumoerige nieuwe haarlemsche Kamerlid Koorders, die pas uit Indië was teruggekeerd en zich als een uiterst strijdlustig en strijdvaardig conservatief op den voorgrond plaatste, aanstonds ongezind om de schoolwet te wijzigen, integendeel van voornemen om haar „eerlijk en onpartijdig" uit te voeren, een houding, die door de gansche liberale partij volmondig werd goedgekeurd en bewees, dat de strijd ook van dien kant niet geschuwd werd gelijk hij van de tegenovergestelde zijde door de verbonden conservatieve, anti-revolutionnaire en katholieke elementen ongetwijfeld zou worden geopend. Behalve deze vraag had Koorders den 15den Juni, nog slechts weinige dagen na het optreden van het ministerie naar de „politieke grondgedachte" daarvan geïnformeerd, waarop Van Bosse zich als het hoofd der regeering had vooropgesteld en hare verzoenende gezindheid had doen uitkomen. Eindelijk vroeg hij De Waal naar diens koloniale plannen, waarop ook deze zijn voornemen om de liberale beginselen te ontwikkelen had te kennen gegeven. De regeering wilde dus verzoenend maar in ondub-

belzinnig liberale richting werken, al spotte de oppositiepers met de „marionetten van Thorbecke."

Niet langer dan twee jaren heeft het ministerie Van Bosse—Fock zich kunnen handhaven te midden van den in beteekenis steeds toenemenden schoolstrijd, die ook bij de verkiezingen van 1869 een voorname rol speelde. De nieuwe indeeling der kiesdistricten op de zoogenaamde „kiestabel" in April van dat jaar, die volgens de oppositie een voorbeeld mocht heeten van partijdige „verknipping" der districten in het belang der liberalen, ging daaraan vooraf. De afschaffing van het dagbladzegel, waardoor gelegenheid werd gegeven tot krachtiger ontwikkeling der journalistiek — eveneens in April — deed onmiddellijk een groot aantal plaatselijke blaadjes opkomen, die, door jonge advokaten, predikanten en onderwijzers beheerd, aanstonds een levendig aandeel namen aan den heftigen partijkamp, bij de verkiezingen van dat jaar ontbrand en vooral loopend over het „shibboleth" der liberale schoolpolitiek: art. 194 der Grondwet en zijne gevolgen. Deze ontwikkeling der journalistiek heeft reeds dadelijk grooten invloed gehad op de bevordering van het politieke leven, van den tot dien tijd toe gewoonlijk vrijwel sluimerenden „publieken geest" hier te lande, zoowel bij de kiezers als later ook bij „het volk achter de kiezers".

De conservatieve partij [1]) trachtte van de schoolkwestie gebruik te maken om haren invloed op de bevolking te versterken en steunde zoowel Katholieken als anti-revolutionnairen tegenover de liberalen, die van hunne zijde de leus: liberaal of clericaal, tegenover de coalitie tegen de schoolwet steeds luider lieten hooren. In den verbitterden kamp trad onder de liberalen de jonge radicaalgezinde groninger afgevaardigde Van Houten op den voorgrond, die door zijn scherp anti-kerkelijk, ja volgens velen anti-godsdienstig geschrift: „God, Eigendom en Familie", de aandacht op zich gevestigd had. Zijne met alle conventie brekende denkbeelden en die van den door het jongere geslacht hoogvereerden Multatuli, wiens „Ideën" sedert 1862 een grooten invloed op de akademische jeugd en de onderwijzerswereld oefenden, vonden in de van „clericalisme" afkeerige liberale kringen tal van geestdriftige aanhangers,

[1]) Buys, Studiën, dl. I, blz. 316 vlg.; Groen, Bij de Stembus, en Nederl. Gedachten (nieuwe reeks sedert Aug. 1869).

waartegenover de geschriften van den onvermoeiden Groen van Prinsterer op de conservatieve kringen een steeds krachtiger aantrekkingskracht oefenden.

Groen van Prinsterer en de zijnen weigerden echter zich door de conservatieven op het sleeptouw te laten nemen, inziende dat dezen de schoolwetsagitatie, voor de anti-revolutionnairen een beginselkwestie, slechts als wapen wilden gebruiken in den op koloniaal gebied te voeren strijd. Gesteund door den ijverigen Keuchenius en den talentvollen jongen predikant dr. A. Kuyper, drong Groen van Prinsterer aan op zelfstandigheid zijner partijgenooten, op „ralliement" zijner partij om haar eigen vaandel, waarop in de eerste plaats de bereiking harer idealen op schoolgebied geschreven stond. Een met talent gevoerde agitatie op kerkelijk terrein, waarbij naast het oude kerkelijk-orthodoxe weekblad „De Heraut" thans onder Kuyper's leiding „De Hoop des Vaderlands" optrad, moest in de Nederlandsch-Hervormde Kerk zelve den weg bereiden voor eene „vrijmaking" dier Kerk van de banden van 1816 en 1852. De beide voortreffelijke stylisten Groen en Kuyper slaagden er werkelijk in hunne denkbeelden meer en meer ingang te doen vinden, zoowel op school- als op kerkelijk gebied, tot bekommering reeds van „ethisch-irenische" orthodoxen als De la Saussaye, Beets en Bronsveld, die aan de synodale instellingen wilden vasthouden, van de uiterste consequentiën van het vurige Calvinisme afkeerig waren en den scherpen schoolstrijd als „onchristelijk", ja „misdadig" afkeurden maar voorloopig toch nog met de anti-revolutionnaire leiders bleven samenwerken, zij het dan niet zonder huiverend aarzelen.

Zoo liepen de verkiezingen van 1869 uit op een feitelijke nederlaag der aan de eene zijde door alles wat liberaal was hevig bestreden, aan de andere door de anti-revolutionnairen als onvertrouwbare bondgenooten behandelde conservatieven. De partijgroepeering in de thans uit 80 leden bestaande Kamer ondervond echter slechts geringe wijziging en de 5 anti-revolutionnairen stonden daar nog als een geringe minderheid naast het dertigtal conservatieven tegenover de kleine meerderheid der liberalen, die den ouden Thorbeckiaan Dullert weder tot voorzitter deden verkiezen in de plaats van den gematigd-conservatieven Van Reenen, die tien jaren lang den voorzitterstoel had ingenomen.

Met nieuwen moed toog de regeering aan den arbeid, die tot-nogtoe door geen ingrijpende wetten was gekenmerkt en zelfs den indruk van „stil leven" had gemaakt. Thans scheen het anders te zullen worden: de veelbesproken afschaffing van de doodstraf (Sept. 1870) was geheel in overeenstemming met de reeds lang bestaande volksmeening op dit punt; de belangrijke wijziging in het armbestuur door aanwijzing van de werkelijke verblijfplaats en niet langer de geboorteplaats als die, waar de arme moest worden geholpen, bracht aanzienlijke verbetering in de armenzorg te weeg; de invoering van het uniform stuiversport voor brieven bij de nieuwe postwet (Juli 1870) had een grooten invloed op het verkeer zoowel op het gebied van handel en nijverheid als in het particuliere leven. Een en ander getuigde van zin voor praktische werkzaamheid, al werden er gegronde aanmerkingen gemaakt [1]) op de langzaamheid der behandeling van zaken, gevolg vooral van de omslachtige wijze van werken in de Kamers met haar overmaat van amendementen en wijdloopige beraadslagingen, haar geringen ernst dikwijls bij het indienen en het onderzoeken van voorstellen.

De groote gebeurtenissen in Europa in den zomer van 1870 maakten echter plotseling aan de nuttige werkzaamheid van dit „kabinet van zaken", dat zich juist voorbereidde om de koloniale kwestie aan te vatten in verband met de landsfinanciën, die tot bekommering van den voorzichtigen Van Bosse den steun uit de indische baten spoedig zouden moeten missen, nu bij het stationnair blijven der ontvangsten ten gevolge van de toepassing der liberale beginselen de uitgaven zoo goed als daartegen begonnen op te wegen [2]).

De lang verwachte fransch-pruisische of liever fransch-duitsche oorlog had in Juli 1870 plotseling de wereld verrast en nog grooter was hare verrassing over de verplettering van de fransche legers in de groote veldslagen van Wörth en Metz, eindelijk van Sédan, waar het keizerrijk van Napoleon III den 2den September ineenzonk.

In ons land, waar sedert 1866 de kwestie der landsverdediging herhaaldelijk ter sprake was gekomen, vooral sedert de bekwame

[1]) Rengers, dl. II, blz. 67.

[2]) Ibid., blz. 59. De inkomsten waren tot omstreeks 110 mill., de uitgaven tot 100 mill. gestegen.

en welsprekende kapitein De Roo van Aldersvelt in den herfst van dat jaar voor Leeuwarden in de Kamer was opgetreden en zijn scherpe kritiek op leger- en vestingtoestanden had laten hooren tegenover de verouderde theorieën der meeste opperaanvoerders, was het bericht van den plotseling uitgebroken oorlog met groote bekommering ontvangen. Nog altijd was de sympathie voor het machtige Pruisen hier te lande zeer gering, al vreesden ook velen voor de oude fransche veroveringsneigingen en voor den roomsch-clericalen geest, die de fransche regeering der laatste jaren had gekenmerkt. Met name aan het Hof was het wantrouwen tegen Bismarck sedert de luxemburgsche kwestie nog gestegen, al was de sympathie met Frankrijk er niet in dezelfde mate toegenomen. Het was bovendien de vraag, of ons land wel in staat zou zijn in voorkomende gevallen zijn onzijdigheid te handhaven tegenover een fransche vloot, die hier misschien zou kunnen trachten een steunpunt te vinden voor een aanval op Noord-Duitschland, of wel tegenover een duitsch leger, dat b.v. in het Limburgsche over nederlandsch grondgebied zou willen trekken of de Maaslinie zou willen bezetten.

Een „strikte neutraliteit" werd blijkens een mededeeling in de Staatscourant van 15 Juli beoogd en weldra werden de militie-lichtingen van 1866 tot 1869 onder de wapenen geroepen, verbods-maatregelen tegen uit- en doorvoer van paarden genomen, de schutterijen in twee bans georganiseerd, de vestingen in orde gebracht, de kustverdediging voorbereid, terwijl overal in den lande wapenoefeningen werden gehouden door de reeds bestaande of nieuwopgerichte vrijkorpsen en het Roode Kruis zijne voorbereidende maatregelen nam. Maar de duitsche zegepralen, de verwarring in Frankrijk na den val van het keizerrijk, de werkeloosheid der fransche vloot, het beleg van Parijs en de voortzetting van den krijg aan de Loire en in Bretagne, de val van Straatsburg en Metz deden weldra het gevaar voor oorlog aan onze zijde wijken.

Bij de mobilisatie en wat daarmede samenhing was evenwel duidelijk gebleken, dat er aan de organisatie van leger en vloot veel ontbrak en dat ingrijpende hervormingen op het gebied der landsverdediging zeer noodig waren; zoo zelfs was de toestand, dat in het voorloopig verslag der Tweede Kamer gevraagd werd, „of de feitelijke toestand niet deze zou zijn geweest, dat wij met een half geoefend, gebrekkig uitgerust en gewapend, onvoldoende

geëncadreerd leger, niet eenmaal van de noodige patronen voorzien, tegen den vijand hadden moeten optrekken?" [1]) Deze en andere bezwaren werden bij de begrootingsdiscussiën in het najaar ernstig ter sprake gebracht. En de bezwaren golden niet alleen de defensie. De minister van buitenlandsche zaken, Roest van Limburg, zag zijn beleid afgekeurd en nam zijn ontslag; die van koloniën, zwak van gezondheid, kon de bezwaren van zijn ambt niet langer dragen en volgde begin November zijn ambtgenoot, na een ernstige moeilijkheid over de hervorming van het Preangerstelsel; die van justitie vroeg hetzelfde wegens het niet uitvoeren der wet op de rechterlijke organisatie; die van oorlog volgde dit voorbeeld wegens de scherpe en blijkbaar gegronde aanmerkingen op de gebreken, bij de mobilisatie aan den dag gekomen. Het bleek, dat het ministerie niet meer op de liberale meerderheid rekenen kon, en ook Thorbecke zelf scheen het eerder tegen te werken dan te steunen, misschien den tijd van optreden voor hemzelven nog eenmaal gekomen achtend. Zoo viel het ministerie plotseling uiteen en ook de drie andere ministers boden den Koning thans hun ontslag aan. Zij hadden nog te midden van de nu ontstane crisis en de haastige behandeling der credietwetten te kampen met een laatste moeilijkheid, van katholieke zijde opgeworpen.

De katholieke bevolking van Nederland had zich namelijk het lot van den in zijne hoofdstad voortdurend door de italiaansche eenheidsbeweging bedreigden Paus in de laatste jaren met ernst aangetrokken. Tal van Roomsch-katholieke Nederlanders hadden sedert 1860 vrijwillig dienstgenomen in het door den franschen generaal Lamoricière gevormde pauselijke legerkorps; reeds bij Castelfidardo hadden zij in dat jaar gestreden tegen de italiaansche troepen en vooral in 1867 hadden zij het „Patrimonium Petri" bij Mentana met fransche hulp verdedigd tegen den aanval van Garibaldi's vrijscharen. Tot het laatst toe, toen de italiaansche troepen na Sédan door de porta Pia (20 Sept. 1870) in Rome waren binnengedrongen, hadden zij den Paus willen verdedigen.

Levendig handhaafden zij ook hier te lande wat zij hun recht en de „erfenis der vaderen" achtten. Zij protesteerden aanhoudend bij monde hunner beste publicisten tegen de in 1868 gevierde herinne-

[1]) De Bruyne, dl. III, blz. 433.

ringsfeesten van den grooten vrijheidsoorlog met Spanje, tegen de officieele feestviering bij de herdenking van den slag bij Heiligerlee, tegen de opvatting, die Nederland een protestantsch land en de natie als zoodanig een protestantsche natie achtte. Na de verovering van Rome door de Italianen richtten zij tot de regeering een uitgebreid petitionnement, aandringend op protest tegen de machtsoverschrijding van den „rooverkoning" ten nadeele van den regeerenden Paus. Een katholiek Kamerlid, Kerstens uit Boxmeer, bracht deze bezwaren te berde in den vorm eener interpellatie over de stappen, die de regeering in dit opzicht zou hebben te doen om de wenschen der Roomsche Nederlanders te bevredigen. Maar de regeering weigerde, gesteund ditmaal nog door alle liberalen, al wilden ook dezen niet allen gevolg geven aan het voorstel van Fransen van de Putte om uit te spreken, dat zoo iets niet behoorde tot de „roeping van den Nederlandschen staat", en al werd dit ook door Thorbecke bestreden.

Wat nu? Een anti-liberale regeering was tegenover de liberale Kamermeerderheid niet mogelijk [1]); een reconstructie van het uiteengevallen Kabinet bleek weldra evenmin te verkrijgen en zoo nam eindelijk in Januari 1871 Thorbecke zelf weder met Van Bosse als minister van koloniën, Blussé voor financiën, generaal Booms voor oorlog en den weinig voor de vloot verlangenden Broex uit het vorige ministerie voor marine de zware taak op zich, zwaar vooral op zijn hoogen leeftijd en met een ministerie als dat van binnenlandsche zaken, welk departement sinds lang gebukt ging onder een overmaat van heterogene werkzaamheden op het gebied van binnenlandsch bestuur, het steeds meer werk vragende onderwijs, den altijd bezwaarlijken waterstaat, de toenemende eischen van het beheer van handel, landbouw en nijverheid.

Maar de twee en zeventigjarige schuwde den arbeid niet, al toonde hij reeds dadelijk door den toon zijner eerste ministerieele rede, dat hij de moeilijkheden niet onderschatte en het overmatige zelfvertrouwen van vroegere jaren niet meer bezat. Hij trad thans op „met het geweer op schouder", met een ernstig gevoel van den plicht tot betere regeling der defensie in den vollen omvang dier taak. Hij had daarbij te rekenen met allerlei bezwaren, niet alleen

[1]) Van Goltstein, blz. 69.

van militairen aard, niet alleen doordat hij noch in Booms noch in diens weldra opgetreden opvolger Engelvaart de mannen vond, die legerhervormingen konden of wilden doorzetten zooals de jonge liberalen verlangden met den altijd in de oppositie op den voorgrond tredenden De Roo van Alderwerelt en diens medestander, den ingenieur Stieltjes. Hij had ook te kampen met het anti-militairisme van een groot deel der natie, als welks woordvoerder Van Houten optrad met den eisch tot inkrimping en bezuiniging op militair gebied. En vooral bleek het spoedig, dat de jongere liberalen, als wier talentvolle woordvoerders de pas verkozen Kappeyne van de Coppello met Fransen van de Putte, als wier uiterste radikale kracht Van Houten optrad, met de denkbeelden van den ouden staatsman in geenen deele konden medegaan.

Van Houten drong in eene merkwaardige rede [1]) bij de begrootingsdiscussie als „liberaal maar niet ministerieel" aan op krachtiger optreden in de richting van het moderne economische leven, door bevordering van coöperatie en van aaneensluiting der arbeidende klasse, door bescherming van den economisch-zwakke, op hervorming in rechtswezen, belastingen en militaire zaken, op kiesrechtuitbreiding tot fnuiking van de „geldheerschappij"; hij noemde het ministerie er een van „tevreden" liberalen van feitelijk conservatieve gezindheid, op bedachtzaamheid uit en ongeneigd om de koe bij de horens te vatten. De financieele staatkunde der regeering, die op een algemeene inkomstenbelasting aanstuurde, zonder dat de financieele toestand, die volgens hare eigene verklaringen gunstig was, daartoe scheen te noodzaken, wekte streng verzet van de zijde van Kappeyne, die met eenige andere invloedrijke jonge liberalen de financieele politiek krachtig bestreed. Ook de defensie, die om een vast stelsel van verdediging riep, werd na veler meening ondanks alle beloften niet ernstig genoeg ter hand genomen.

En werkelijk kwam het derde ministerie Thorbecke niet met belangrijke maatregelen voor den dag. Het belangrijkste en in zijn gevolgen van wijde strekking blijkende wat het tot stand bracht, was de overeenkomst met Engeland over Guinea en Sumatra. Na een lange onderhandeling, die reeds jaren te voren was aangevangen en door minister De Waal in een scherp afgekeurde regeling

[1]) Vijf en twintig jaren in de Kamer, dl. I (Haarlem, 1903), blz. 157 vlg.

was omgezet, kwam men eindelijk tot de wet van 20 Januari 1872, waarbij de overeenkomst met Engeland werd goedgekeurd. Daarbij werden de reeds lang als een lastpost beschouwde, vooral na de afschaffing der slavernij minder belangrijk geoordeelde bezittingen op de kust van Guinea tot ergernis van vele warme vaderlanders afgestaan aan Engeland, waarmede men daar telkens grensbezwaren had; daartegenover werd ons door Engeland de vrije hand gelaten op Sumatra, waar het rijk van Atjeh voortdurend moeilijkheden berokkende en de toenemende tabakscultuur een krachtige handhaving van ons gezag wenschelijk maakte. Dit traktaat en de wet tot afkoopbaarstelling van de tienden, het werk van minister Jolles, die ook de strafbaarheid van werkstaking met een kleine meerderheid wist te doen afschaffen, konden als zaken van beteekenis worden aangemerkt, terwijl ook de opheffing van het gezantschap bij den Paus door aanneming van een amendement-Dumbar op den daartoe betrekkelijken begrootingspost van gewicht mocht heeten, al was de houding der regeering daarbij zwak te noemen, daar zij in deze voor haar niet onbelangrijke zaak week voor den wil der meerderheid. Thorbecke's toenemende zwakte, die hem sedert December uit de Staten-Generaal hield en hem in het voorjaar van 1872 slechts een enkele maal zijn ministerieel „torentje" aan den Vijverberg deed bezoeken, verlamde ook ernstig de werkzaamheid en de kracht van het ministerie, dat weinig meer noodig had om te vallen.

Het ontwerp van Blussé voor een inkomstenbelasting, dat aanleiding gaf tot een breede en leerrijke discussie over de verschillende soorten van belastingen van dezen aard, waarbij reeds van ver uiteenloopende meeningen en van hevigen tegenstand bleek, zoowel wegens het sterke verzet tegen iedere inkomstenbelasting bij hen, die bevreesd waren voor openbaarheid ten opzichte van hunne inkomens, als bij hen, die in den financieelen toestand nog steeds geen reden voor zulk een maatregel zagen; anderen hadden met den jongen staathuishoudkundige N. G. Pierson ernstige bedenking tegen de wet zelve. Zoo werd zij reeds bij het eerste artikel omtrent de heffing eener „directe belasting van het jaarlijksch zuiver inkomen" (2 Mei) met 51 tegen 27 stemmen verworpen. Nog in dezelfde maand besloot het door al den gewekten tegenstand ontmoedigde ministerie af te treden; het ontslag werd verleend

maar het bleek nog niet zoo gemakkelijk de crisis op te lossen. Nog terwijl zij hangende was en 's Konings vertrouwde raadsman Van Reenen geweigerd had een conservatief kabinet te vormen, zoodat naar een nieuwe liberale combinatie diende gezocht te worden, overleed onverwacht den 5den Juni de groote staatsman, die gedurende meer dan 30 jaren een zoo belangrijke rol in het staatsleven van Nederland gespeeld had.

Het verscheiden van den liberalen leider maakte alom in den lande een diepen indruk. Regeering en Staten-Generaal, couranten en tijdschriften gaven uiting aan de algemeene deelneming in dat gevoelig verlies, dat het einde kenmerkte van wat men genoemd heeft „den bloeitijd der liberale partij" onder de werking van de Grondwet van 1848. Maar niet alleen zijn partij, ook de natie gaf blijk van ontroering bij deze gebeurtenis. Zijn felle „wederpartij" en voormalige vriend Groen van Prinsterer uitte deze ontroering in een treffend woord van hartelijke waardeering [1]), toen hij zijn „genie en veerkracht" roemde en hem eerde als „Altijd facile princeps. Als opposant meer nog dan als Minister. Altijd als hoofd der liberale partij de aangewezen man. Altijd onmisbaar. In 1849, in 1862, maar ook in 1868, in 1870. Ook nu, bij zijn afsterven, te midden van onzen erbarmelijken toestand, onmisbaar". „Met weemoedigen dank" herdacht ook nu de oude kampioen den „liefelijken weerglans" van de „vriendschap der jeugd". En de natie gaf een treffend bewijs van erkentelijkheid, toen de Staten-Generaal in November op grond van de „uitstekende diensten door den overleden staatsman aan den Koning en den lande bewezen" aan zijne beide onverzorgd achtergebleven dochters een pensioen verzekerde.

Zoo verdween van het staatstooneel de indrukwekkende figuur, die meer dan een vierde eener eeuw op het staatsbestuur zulk een belangrijken invloed had gehad en daarin een rol had gespeeld, te vergelijken met die der grootste staatslieden uit het verleden van ons volk [2]). Thorbecke had de vormen geschapen, waarin dat staatsbestuur zich voor geruimen tijd zou bewegen; zijn machtige

[1]) Nederl. Gedachten, 14 Juni 1872.

[2]) Vgl. de bibliographie van dr. Wijnmalen, in Levensberichten van de Maatsch. der Nederl. Letterkunde 1874/5.

hand had den „regeerstaf" gevoerd, waarmede de weg was gewezen van vooruitgang in constitutionneele ontwikkeling, in stoffelijke welvaart en geestelijke vrijmaking. Zijn naam is onverbrekelijk verbonden aan de geschiedenis dezer belangrijke periode, zijn standbeeld op het Thorbecke-plein te Amsterdam de herinnering aan een merkwaardige phase onzer volksgeschiedenis.

HOOFDSTUK IV.

NEDERLAND OMSTREEKS 1870.

De toestand van ons land na ruim twintig jaren van regeering in over het geheel liberale richting mocht uit een algemeen staatkundig opzicht, vergeleken bij wat eenmaal de republiek der Vereenigde Nederlanden in de wereld beteekend had, uit het oogpunt van Groen's „tegenovergestelde" staatkundige richting „erbarmelijk" heeten, in waarheid was hij, vergeleken bij 1815 en 1830, er verre van af een zoodanig van moedeloosheid sprekend woord van afkeuring te verdienen.

Het was waar, dat Nederland thans slechts als een mogendheid van den tweeden rang kon medetellen, waar groote mogendheden als Engeland en Rusland, als Frankrijk en Oostenrijk, als de Vereenigde Staten, als de beide opkomende, Duitschland en Italië, den toon aangaven. Maar het grootsche verleden onzer kleine natie had ook daardoor zoo kunnen schitteren, doordat de groote staten der 17de en nog der 18de eeuw ten gevolge van allerlei omstandigheden toen hunne kracht niet hadden kunnen ontwikkelen. Nu de beletselen daarvoor waren opgeheven, kon het kleine, door een paar millioen menschen bewoonde Nederland onmogelijk de rol der Zeven Provinciën in de wereld blijven spelen maar zag het zich, met name sedert de scheiding van België, waardoor de staat der Nederlanden weder in twee helften verdeeld was, een bescheiden plaats in het concert der volken aangewezen, naast Zweden, Spanje, België, Denemarken en andere staten van den tweeden rang in Europa, terwijl alleen het bezit zijner koloniën het aanspraken gaf op grootere beteekenis dan deze landen. Tusschen drie groote, militair krachtige, op elkander naijverige mogendheden

in, moest het op algemeen staatkundig gebied zorgvuldig, maar niet angstvallig, trachten zich te houden buiten de verwikkelingen, die zijn onafhankelijkheid of het bezit zijner koloniën zouden kunnen bedreigen, en het oog houden op alles wat den algemeenen vrede zou kunnen verstoren, daarbij zorg dragend voor voldoende militaire macht om zijne rechten in Europa zoowel als in de koloniën te vrijwaren tegen een eersten aanval te land of ter zee.

Vooral de opkomst van het moderne Duitschland en de heerschende spanning tusschen dit militair oppermachtige rijk en het thans ter neder geworpen Frankrijk had de aandacht op het punt der landsverdediging gevestigd, al was men nog verre van eensgezind over de wegen om het beoogde doel zoo goed mogelijk te bereiken. Terwijl onze diplomatie voorzichtig een wakend oog houden op de internationale betrekkingen als hare voornaamste taak had aan te merken, won meer en meer de overtuiging veld, dat tot handhaving van de gewenschte onzijdigheid voor ons grondgebied bij mogelijke verwikkelingen het lang verouderde vestingstelsel moest worden opgegeven en de landsverdediging geconcentreerd in de „vesting Holland" met de stelling Amsterdam als middelpunt, de met forten bezette waterlinie van daar tot Gorkum als oostelijke grens, de stellingen van Den Helder en Hellevoetsluis als steunpunten, de beschermde kustlijn als westelijke grens en de tegen een eersten overval te beschermen hoofdcentra der spoorwegen en rivieroverganger als vooruitgeschoven posten. Hoe echter leger en vloot hiertoe moesten worden gereorganiseerd, ook in verband met de verdediging der koloniën — daarover was men het allesbehalve eens, al begon de volksmeening zich meer en meer uit te spreken in de richting van bezuiniging op de nog altijd onevenredig groote oorlogsuitgaven [1]) en van algemeenen dienstplicht of ten minste volkswapening te stellen in plaats van het oude napoleontische stelsel van militie, loting en plaatsvervanging met de oudvaderlandsche schutterij als aanvulling. Vooral was het De Roo van Alderwerelt, die niet ophield in de Kamer te pleiten voor legerhervormingen in modernen zin, die echter in het leger zelf op hevigen tegenstand stuitten, terwijl ten opzichte van de vloot

[1]) Zij bedroegen voor 1873 9 mill. 350000 voor marine, 17 mill. 100000 voor oorlog, samen dus 26½ mill. op een begrooting van in het geheel bijna 97 mill.

ernstige bezwaren werden geuit tegen de vergedreven beginselen van zuinigheid tijdens het bestuur van den sedert 1868 onder de verschillende ministeriën de marine leidenden „goedkoopen" minister Brocx.

Het voortdurend bezit onzer koloniën in Indië scheen door de laatste overeenkomst met Engeland over Sumatra gewaarborgd en het indische leger met de indische vloot, gesteund door een in personeel en materieel afwisselend „auxiliair eskader" uit het moederland, bleek voortdurend in staat om op Bali, Borneo, Celebes en elders in kleinere en grootere expeditiën het nederlandsche gezag tegenover onwillige of oproerige inlandsche vorsten en stammen te handhaven. Dat het Cultuursfelsel zijn dagen geteld zag en na korter of langer tijd geheel zou hebben te wijken voor vrijen arbeid van den inlander en ontwikkeling van de particuliere nijverheid onder staatsbescherming, scheen voor Indië zeker, zelfs al onder het bestuur van Mijer, die in 1871 na zijne vijf jaren van werkzaamheid door Loudon opgevolgd werd; de verdere reorganisatie volgens de beginselen van 1855 van het algemeene bestuur, welks leiding thans niet meer zoo goed als uitsluitend bij den Koning en zijn vertegenwoordiger, den gouverneur-generaal, maar onder toezicht der Staten-Generaal voornamelijk bij den minister van koloniën berustte, zoowel als die van het binnenlandsch bestuur op Java met scherper scheiding van administratieve en rechterlijke bevoegdheden en aanzienlijke beperking van de aloude zeer misbruikte macht der inlandsche hoofden, van de heerendiensten en van hun recht op belastingheffing, kreeg onder Mijer haar beslag. Ook in West-Indië werden vooral in verband met de algemeene opheffing der slavernij op 1 Juli 1863 groote hervormingen noodig geacht en nieuwe regeeringsreglementen ingevoerd overeenkomstig de nieuwere in het moederland heerschende denkbeelden, met name in Suriname en op Curaçao, waar intusschen gebrek aan nieuwe arbeidskrachten tot ernstige misstanden aanleiding gaf.

Zoo bleek in het koloniaal beheer de geest der Grondwet van 1848 eindelijk door te dringen en gebroken te zijn met de verouderde opvatting, als zouden de koloniën alleen ten behoeve van het moederland bestaan. Er kon ook niet langer gezegd worden, dat Indië „de kurk" mocht heeten, „waarop de financiën van het moederland dreven", terwijl de verschuldigde rente der nationale schuld tot

omstreeks 27 mill. gedaald was en dus de „batige sloten" niet langer noodig schenen om aan de behoeften van het moederland te gemoet te komen. Het moederland zelf kon voor het oogenblik aan zijne financieele behoeften en verplichtingen voldoen, al zagen sommigen niet zonder zorg op de toekomst, waarin de toenemende eischen van het moderne verkeer en van het volksonderwijs, de opkomende neiging tot krachtigen steun der economisch zwakken zich zouden doen gelden.

In het algemeen kon men zeggen, dat Nederland thans bestuurd werd volgens die beginselen van persoonlijke en grondwettige vrijheid, van gewestelijke en plaatselijke zelfstandigheid, die geacht mochten worden overeen te komen met den alouden geest des volks: de constitutionneele monarchie, sedert 1848 een werkelijkheid geworden, mocht nog niet ten volle bogen op geregelde werking harer regeeringsorganen, de hinderlijke afwisseling van kortlevende ministeriën, de gebrekkige partijorganisatie mocht nog van zekere onvastheid getuigen, op den duur scheen de hoop op geregelde werking der staatsmachine verre van ijdel. Het grootste bezwaar van het algemeen staatsbestuur bleek gelegen in de wenschen van de zoogenaamde „clericale" partijen: de anti-revolutionnaire, die vooral onder de kleine protestantsche burgerij steun vond, en de katholieke, die zich meer en meer als partij begon te gevoelen — wenschen, die voornamelijk betrekking hadden op het onderwijs, dat zij meer in de richting van den godsdienst begeerden geregeld te zien, terwijl de thans den toon aangevende liberalen juist den godsdienst zooveel mogelijk buiten de beginselen van staatsbestuur wilden houden. Voor het oogenblik echter was van kerkelijke zijde geen gevaar voor het liberale stelsel te vreezen, daar ook de conservatieven over het geheel afkeerig waren van kerkelijken invloed op het gebied van onderwijs en anderszins en vasthielden aan het oude neutraliteitsbeginsel, terwijl èn de enkele anti-revolutionnairen èn de Katholieken, onder wie nog verscheidene liberaalgezinden waren, in de Staten-Generaal, de gewestelijke Staten, de gemeenteraden en de landsbetrekkingen nog slechts geringen invloed konden oefenen. Zoo was de liberale partij met de in de praktijk als hare achterhoede te beschouwen conservatieve [1]), die

[1]) Over haar karakter in deze jaren vgl. Buys, dl. I, blz. 316 vlg.

intusschen onder invloed van het Dagblad van Zuid-Holland en 's-Gravenhage sterke neiging begon te vertoonen om zich met de kerkelijkgezinden, met name de protestantsche, te verbinden en door hen steun te zoeken bij het protestantsche kiezersvolk en daarachter. Zij was voorloopig nog onbetwist in het bezit van het „regeeringskasteel" en kon voortgaan met het doen doordringen van hare beginselen tot in alle wortels van het volksleven. Zij had onder leiding van Thorbecke en de zijnen sedert 1848 daarvan gebruik gemaakt zoowel op geestelijk als op stoffelijk gebied en ook de conservatieve ministeriën hadden, zij het dan met minder ijver, haar voetspoor gevolgd. De scheiding van Kerk en Staat had zij doorgevoerd zoover voor het oogenblik mogelijk was: de moderne staat wilde met de verschillende kerkgenootschappen zoo weinig mogelijk te doen hebben; de ministeriën van eeredienst waren bij Koninklijk Besluit van 29 Oct. 1870 voorgoed opgeheven met ingang van den eerstvolgenden 1sten Januari; er werden maatregelen overwogen om de sedert 1798 bestaande financieele betrekkingen tusschen den staat en de kerkgenootschappen los te maken, om de theologische faculteiten bij de universiteiten, die nauw samenhingen met de Nederlandsch Hervormde Kerk, te hervormen in neutrale faculteiten van algemeene godsdienstwetenschap of zelfs om ze bij de letterkundige faculteiten in te lijven; het gezantschap bij den Paus was feitelijk opgeheven. Op het terrein van het lager volksonderwijs ging zij steeds verder in de losmaking van kerkelijke invloeden; de predikanten werden meer en meer uit het schooltoezicht geweerd, zelfs de moderngezinde predikanten, voor zoover zij zich niet geheel bij de heerschende richting aansloten; de oprichting van normaallessen tot opleiding van onderwijzers werd bevorderd; de Maatschappij tot Nut van 't Algemeen werkte, met name in de overwegend Roomsche streken, krachtig mede aan de ontwikkeling van het vanouds door haar bepleite stelsel van neutraal staatsonderwijs en richtte zich in verschillende steden van het Noorden vooral op het bewaarschoolonderwijs ten einde ook dit zooveel mogelijk in denzelfden zin te regelen; vereenigingen als het door Moens en Kerdijk opgerichte Volksonderwijs en die tot wering van schoolverzuim trachtten alom belangstelling voor de verdere ontwikkeling van het neutrale lager onderwijs te wekken; in couranten en tijdschriften werkten vrij-

zinnige theologen als Moens, Lamping en anderen krachtig mede om op het groote belang der neutrale volksopvoeding te wijzen; de openbare onderwijzers zelf en het staatsschooltoezicht lieten zich niet onbetuigd en werkten krachtig in dezelfde richting, zoodat het bijzonder onderwijs, niet alleen dat van kerkelijken aard maar ook dat van neutrale strekking, geheel op den achtergrond begon te raken en nauwelijks het hoofd boven water kon houden, dat van kerkelijken aard — de scholen met den bijbel en de Roomsche broeder- en zusterscholen — alleen ten koste van aanzienlijke geldelijke opofferingen van hen, die er aan gehecht bleven en hunne kinderen niet aan den invloed van het neutrale staatsonderwijs blootgesteld wilden zien. Het middelbaar onderwijs begon zich krachtig te verheffen door de oprichting van rijks- en, op het voorbeeld van Haarlem en Zutphen, van gemeentelijke hoogere burgerscholen met vijf- en driejarigen cursus in de voornaamste steden des lands, van de aanvankelijk nog slechts matig bezochte polytechnische school te Delft, van de rijkslandbouwscholen te Warffum en te Wageningen, van enkele burgerscholen en burgeravondscholen in de belangrijkste steden, van welke de eerste spoedig plaats moesten maken voor de beter aan de behoefte der kleine burgerij voldoende ambachtsscholen. De verouderde inrichting der latijnsche scholen en van het Hooger Onderwijs in het algemeen, met name van de nog steeds onder het Koninklijk Besluit van 1815 levende hoogescholen, eischte dringend hervorming ten einde ze in overeenstemming te brengen met de eischen van het moderne wetenschappelijke leven, dat vooral in het herboren Duitschland een krachtige ontwikkeling beleefde en ook hier te lande reeds als vanouds op uitnemende vertegenwoordigers mocht bogen.

Het geestelijk leven der natie, dat in de eerste jaren na 1830 nog steeds zich bewoog in de gematigd vrijzinnige richting, die sedert het begin der eeuw had geheerscht, kwam thans meer en meer onder den invloed der bij de heerschende burgerklasse geëerde beslist vrijzinnige beginselen. De moderne richting op kerkelijk gebied gaf in beschaafde protestantsche kringen, in die van regeering en ambtenaren, thans meer en meer den toon aan. Scholten en Kuenen, Hoekstra en Opzoomer golden er als de erkende leiders op geestelijk gebied, gevolgd door een breede schaar van predikanten en onderwijzers, die hunne denkbeelden

meer en meer ingang deden vinden ook in de lagere volkskringen. De Génestet was de geliefkoosde dichter dezer overheerschende richting, de conservatieve vaderlander Van Lennep in weerwil van zijn staatkundige denkbeelden haar meest gewaardeerde prozaschrijver.

Maar daartegenover stond reeds een toenemende breede schaar, die in de levensopvatting der modernen halfheid afkeurde, die op grond van de ontdekkingen en hypothesen van Darwin en Haeckel, van de nieuwere natuurwetenschap in het algemeen de noodzakelijkheid betoogde van verder gaan in het onafhankelijk denken; Allard Pierson's aesthetisch idealisme, dat voor vele modernen aanvankelijk het uiterste beginsel vertegenwoordigde, voldeed hen reeds niet meer evenmin als de onbarmhartige critiek van den talentvollen Busken Huet, die met Pierson en andere jonge predikanten aan het eigenlijke modernisme den rug had toegekeerd; zij hingen aan de lippen van Multatuli, wiens letterkundig talent hen betooverde, wiens hartstochtelijk anti-kerkelijke „Ideeën" vooral de jonge gemoederen in levendige beweging brachten en op de banken der academische gehoorzalen zoowel als aan de kantoorlessenaars en in de onderwijzerswereld geestdriftige bewonderaars vonden; zij zagen in Van Houten's en Feringa's stoute wijsgeerige conclusiën, vooral in Van Houten's hemelbestormend boek „God, Eigendom en Familie", en Feringa's geruchtmakend geschrift „Democratie en Wetenschap" op het gebied van het maatschappelijk en familieleven de praktische wijsbegeerte van de toekomst, in de nog weinig talrijke amsterdamsche vereeniging De Dageraad met haar atheïstisch karakter het aangewezen middelpunt eener nieuwe beweging, die ook ten onzent groote omkeeringen ten gevolge kon hebben in nauw verband met den ontwakenden democratischen geest, die in de naburige landen zijn zegetocht scheen aan te vangen. Die vereeniging, voortgekomen uit de amsterdamsche vrijmetselaarsloge, waarvan in 1851 de democratische loge „Post Nubila Lux" zich had afgescheiden, was een groep mannen van democratische gezindheid, voorstanders van de „Vrije Gedachte", onafhankelijk van alle kerkelijk verband. De gewezen Katholiek, later vurig Garibaldiaan en als revolutionnair uit Zwitserland verbannen dr. Günst, de talentvolle amsterdamsche boekhandelaar en vrijdenker D'Ablaing van Giessenburg, de gepensionneerde indische ambtenaar Van Olden en de

bekende natuuronderzoeker van duitsche geboorte dr. Junghuhn, leerling van Von Humboldt en voortreffelijk kenner der indische plantenwereld, werden uit dien kring in 1850 de oprichters van een vereeniging, die door haar tijdschrift „De Dageraad" wenschte te streven naar eene „betere toekomst der maatschappij", naar „het opsporen van de oorzaken der verkeerdheden, der misbruiken en der ellende" in „verschillende standen der hedendaagsche samenleving", op grond vooral van „het ware, zedelijke en natuurlijke geloof", dat door „de dwalingen der zoogenaamde christelijke kerkgenootschappen of sekten", door „de onwaarheid der geloofsstellingen" was verduisterd en, naar hunne meening, alleen door ijverige studie der natuurwetenschap kon worden ontvoogd. Zij vonden aanvankelijk groote sympathie bij de nog weinig talrijke radicale elementen der liberale partij, die door dezelfde denkbeelden werden bezield, bij Van Houten en Feringa, bij onafhankelijke zeer anti-kerkelijke mannen als Multatuli en de geniale letter- en geschiedkundige Van Vloten, bij een gelijkgezinde groep werklieden. Maar op den duur hadden zij toch slechts op geringen aanhang te wijzen en konden slechts een kleine groep vormen van enkele tientallen mannen, welker denkbeelden, voorzoover bekend, bij de overgroote meerderheid der bevolking niets minder dan afschuw wekten en bij de modernen, vooral wegens de soms zeer ruwe aanvallen op Kerk en godsdienst, geringe sympathie vonden. Omstreeks 1870 ontstonden er in de kleine groep zelve tusschen de meer en minder democratische stroomingen verschillen; de meer socialistisch gezinden scheidden zich af en men hoorde weinig meer van de vereeniging, welker tijdschrift ophield te bestaan. Geheel zonder gevolgen bleef deze beweging echter niet; met name onder de akademische jeugd en de onderwijzers en ook onder een bepaalde groep van arbeiders werkte haar streven voort en het in 1872 te Sneek opgerichte tijdschrift van Feringa, „De Vrije Gedachte", bleef in denzelfden geest werkzaam, zij het dan voor een beperkten kring van vrijdenkers.

De nederlandsche arbeiderswereld, die totnogtoe zich zoo goed als niet ingelaten had met wat er sedert 1848 onder de arbeiders in naburige landen omging, begon thans belang te stellen in de pogingen tot lotsverbetering en onderlinge aaneensluiting, die totnogtoe weinig hare aandacht hadden getrokken. Het waren daarbij vooral die arbeiders, die onder den invloed waren gekomen der nieuwe opvattingen op allerlei gebied en zich hadden losgemaakt van kerkelijke banden — een klein getal weder, maar langzamerhand toenemend in beteekenis en door energieke propaganda onder leiding van enkele voormannen en medewerking van democratische elementen onder de burgerij hun invloed uitbreidend.

De amsterdamsche koffiehuishouder Hartman [1]) was reeds in 1854 begonnen met de oprichting van een „Maatschappij tot verbetering van den werkenden stand", een vereeniging van werkbazen, waarnaast hij in 1861 een „Maatschappij tot nut van den arbeidenden stand" oprichtte, een soort van coöperatieve vereeniging op engelschen voet; er ontstonden ook vakvereenigingen naar het engelsch voorbeeld, met name die der typografen, die zich reeds sedert 1837 hier en daar hadden aaneengesloten tot viering van den Koppermaandag, zich in 1866 tot een algemeenen bond vereenigden en zich spoedig deden gelden [2]). Het voorbeeld der typografen werd weldra door andere werklieden gevolgd, door timmerlieden, schilders en andere belanghebbenden bij de wegens de uitbreiding der steden opbloeiende bouwvakken, door tabakswerkers, meubelmakers enz., vooral met het doel om loonsverbetering te verkrijgen. De zaansche arbeider Klaas Ris [3]), later petroleumhandelaar te Amsterdam, werd hier de stichter van verscheidene arbeidersvereenigingen en trachtte met woord en pen in die richting werkzaam te zijn, gesteund door de amsterdamsche Dageraadsmannen en hunne geestverwanten elders. Men begon in 1867 al te hooren van werkstakingen onder de typografen tegenover den onwil der patroons om hun bond te erkennen. De internationale werkliedenvereeniging, door Marx en de zijnen in 1864 te Londen gesticht, kon dan ook vijf jaren later te Amsterdam, het middelpunt der nog zwakke arbeidersbeweging hier, onder Gerhard en anderen een nederlandsche sectie oprichten, die welhaast in Den Haag, Utrecht en andere plaatsen steun vond, terwijl men in het reeds bestaande arbeidersblad „De Werkman" een orgaan verkreeg tot behartiging der arbeiders-

---

[1]) Vgl. over hem Bymholt, Geschiedenis der arbeidersbeweging in Nederland (Amst. 1894), blz. 16 vlg.

[2]) Hudig, De vakbeweging in Nederland 1866—1878 (Amst. 1904), blz. 3 vlg.

[3]) Bymholt, blz. 31 vlg.

belangen in democratischen zin [1]). Er was reeds ernstig sprake van aansluiting bij de arbeidersbeweging in België, maar er bestond toch hier te lande weinig neiging om aan een internationale beweging medewerking te verleenen, ja de vakvereenigingen leidden een kwijnend leven [2]), vooral sedert de uitspattingen der parijsche Commune in het voorjaar van 1871 de bij onzen kalmen landaard heerschende vrees voor revolutionnaire bewegingen hadden versterkt. Men gevoelde meer voor nationale aaneensluiting, sedert 1868 voorbereid door den rotterdamschen „Bestuurdersbond van vakvereenigingen" en door de amsterdamsche „Bestuursvereeniging"; die aaneensluiting werd ook bevorderd door de werkzaamheid der radicalen en kwam onder invloed der reeds gehouden nederlandsche werkliedencongressen. Zoo ontstond einde October 1871 op een algemeene vergadering te Utrecht van vak- en arbeidersvereenigingen het „Algemeen Nederlandsch Werkliedenverbond", waarvan de amsterdamsche meubelmaker Heldt de stichter en eerste voorzitter was en dat zich weldra veel moeite gaf voor loonsverhooging en vooral voor coöperatieve werkzaamheid [3]). Maar de geringe belangstelling, die bij de hollandsche werklieden getoond werd tijdens de stakingsoproertjes in Twente in den nazomer van 1872, toonde duidelijk, dat er ook van een eigenlijk nationale beweging weinig sprake was [4]). De werklieden, die zich bij deze beweging aansloten, behoorden bijna uitsluitend tot de democraten, op geestelijk gebied tot de ongeloovigen of minstens tot de meer moderngezinden, opgegroeid als zij waren in de meer in de steden en in de noordelijke provinciën dan op het grootendeels nog kerksche en orthodoxe platteland van Zuid-Holland, Utrecht, Gelderland en Zeeland vrijzinnige atmosfeer der neutrale staatsschool en onder den machtigen invloed der denkbeelden van de meest vooruitstrevende radicale elementen. De afschaffing in 1872 der wetsbepalingen tot bestrijding der werkstakingen maakte de actie der vakvereenigingen in deze richting gemakkelijker, maar ook de sedert talrijker werkstakingen getuigden nog van weinig gevoel van samenwerking bij de werklieden, die zich van dit strijdmiddel bedienden. Dezen vormden nog slechts een

[1]) Hudig, blz. 26 vlg.
[2]) Ibid. blz. 44, 50.
[3]) Ibid. blz. 74 vlg.
[4]) Ibid. blz. 109/10.

kleine groep, zelfs te Amsterdam nauwelijks een paar duizend leden sterk, in meer dan 100 op zichzelf staande vakvereenigen verdeeld [1]).

Maar daartegenover stond nog altijd de groote meerderheid der protestantsche kleine burgerij en der arbeiderswereld, die van deze denkbeelden ten eenenmale afkeerig was. Geleid door een klein aantal geloovige mannen en vrouwen uit de kringen van het Reveil en van Groen en de zijnen, gesteund door den machtigen invloed van enkele adellijke familiën uit het Utrechtsche en Geldersche, door predikanten van de orthodoxe richting, waarin Oosterzee, Gunning en Doedes den toon aangaven, stelden zij zich steeds scherper tegenover de toenemende macht der moderne denkbeelden. Terwijl hunne katholieke standgenooten zich onder kerkelijken invloed met den strijd der meeningen op kerkelijk en staatkundig gebied voorloopig niet inlieten en slechts weinige van dezen zich, vooral in de provinciën Noordbrabant en Limburg, aan dien kerkelijken invloed waagden te onttrekken en als „vrijdenkers" optraden, begon onder de protestantsche kleine burgers en arbeiders de geest van actief verzet tegen de veldwinnende moderne begrippen vaardig te worden. De anti-revolutionnaire denkbeelden van Groen van Prinsterer vonden hier een vruchtbaren bodem; voornamelijk op kerkelijk gebied, in de kringen der Afgescheidenen, was zijn naam hoog geëerd als die van den kampioen der rechtzinnigheid tegenover de verderfelijke moderne verlichting en de misdadige lauwheid der ethische orthodoxie. Deze anti-revolutionnairen wilden weinig hooren van Oosterzee, De la Saussaye en de hunnen, als wier dichters de begaafde amsterdamsche predikanten Ten Kate en Ter Haar naast Beets konden gelden, met den gemoedelijken Hasebroek (Jonathan) en de begaafde romanschrijfster mevrouw Bosboom-Toussaint in hare oudere werken de vertegenwoordigers op letterkundig gebied van deze geestesrichting onder ons volk. Zij lazen zoo niet Groen's voor hunne ontwikkeling meestal te hoog gaande fijngestelde parlementaire geschriften, dan toch het kerkelijke blad „De Heraut", „eene stem over Israël tot Israël", dat sedert 1850 onder redactie van den ijverigen zendeling der Vrije schotsche Kerk Schwartz [2]) de gereformeerde beginselen hooghield.

[1]) Hudig, blz. 52 3.
[2]) Vos, Groen van Prinsterer en zijn tijd, dl. I, blz. 304.

Naast Groen was Da Costa, de vurige dichter en gloedvolle apologeet der gereformeerde orthodoxie, hun man, wiens dood in 1860 een zware slag voor zijne partij mocht heeten. Zijne plaats naast Groen werd weldra ingenomen door een jong predikant van groot talent, dr. Kuyper [1]), die, leerling van Scholten, door zijne studie onder den invloed was gekomen van den machtigen geest van Calvijn en, in 1867 als predikant te Utrecht beroepen, den strijd was begonnen tegen de bestaande organisatie in de Hervormde Kerk, schoon geen „staatskerk" meer, zich toch gaarne „volkskerk" noemend, tegen de synodale macht in het bijzonder; twee jaren later werd hij predikant te Amsterdam en was hier spoedig de geniale leider eener kerkelijke actie, die zich weldra krachtig liet gelden. En niet alleen op kerkelijk gebied deed de jonge predikant van zich spreken. Groen had ook spoedig zijn uitnemende staatkundige talenten leeren waardeeren en hem met Keuchenius en Van Otterloo in 1871 aangewezen als de eenige werkelijk anti-revolutionnaire mannen, aan wie de verdediging zijner denkbeelden in de Tweede Kamer kon worden toevertrouwd. Kuyper, meester van de pen en van het woord, in 1872 belast met de redactie van het nieuwe anti-revolutionnaire blad „De Standaard", was de aangewezen opvolger van den grijzen Groen als leider der machtige strooming op kerkelijk en staatkundig gebied, die, begeerig om de nog pas geformuleerde calvinistisch-gereformeerde beginselen ingang te doen vinden in Kerk en Staat, zich vierkant stelde tegenover de kerkelijk-staatkundige vrijzinnigen en conservatieven.

Zoo was omstreeks 1870 alom in den lande de polsslag van een krachtig geestelijk leven merkbaar: aan de eene zijde de strooming meegaande met de moderne levensopvattingen, aan de andere die van verzet tegen den geest der eeuw — de eerste belichaamd in Thorbecke, de tweede in Groen van Prinsterer, beiden verbindend kerkelijke met staatkundige meeningen gelijk zoo dikwijls in onze volksgeschiedenis sedert de 16de eeuw was voorgekomen.

Daar was de partij van vooruitgang, aan welker spits de kleine groep van democratisch gezinde anti-kerkelijken en in welker achterhoede de aristocratisch-conservatieve elementen stonden, terwijl de

[1]) Vgl. over hem: W. H. de Savornin Lohman, dr. Abraham Kuyper, in Mannen van Beteekenis (Haarlem, 1889).

sedert 1848 heerschende gematigd vrijzinnige burgerij er de kern van vormde; de partij, die in Thorbecke thans haren grooten aanvoerder verloren had maar in zijne jongeren nieuwe leiders voor de toekomst hoopte te vinden, op staatkundig gebied het oog vestigend op Fransen van de Putte en Kappeyne van de Coppello, op wetenschappelijk gebied roemend in hare geestverwanten de theologen Scholten en Kuenen, den beroemden philoloog Cobet en den geëerden geschiedschrijver Fruin, de geniale utrechtsche natuuronderzoekers Donders, Buys Ballot en Harting, den arabist Dozy, de juristen Buys en Vissering, den vaderlandschen taalkenner De Vries, de wijsgeeren Opzoomer, Hoekstra en Loman en wie er meer aan onze universiteiten de geesten der akademische jeugd leidden, op letterkundig terrein in Multatuli, den scherpzinnigen Huet, den vaderlandschen Schimmel, den smaakvollen Vosmaer en zijn critiseerenden haagschen Spectator-kring, op kunstgebied in Israëls, den rembrantieken schilder der armen en verdrukten, in den roemrijken broedertrits der Marissen, meesters in het weergeven van de kleurentinten der nederlandsche lucht en weiden, in den landschapschilder Mauve en den kerkschilder Bosboom, de schitterende aanvoerders der nieuwe nederlandsche schilderschool, die een aantal talentvolle jongeren begon te tellen. Daar was tegenover de moderne wereld die der gematigd-orthodoxen van de utrechtsche richting, afkeerig nog van staatkundige bemoeiingen in den eigenlijken zin en hoogstens ijverend voor de conservatieve beginselen der mannen van 1866, voor de handhaving der monarchale oranje-tradities en zonder eigenlijk partijverband zedelijken steun gevend aan hen, van wie zij de handhaving der rechten van de Nederlandsch-Hervormde Kerk meenden te mogen verwachten, maar overigens zonder overwegend bezwaar tegen eene gematigd-liberale richting in het staatsbestuur, zelfs in de school. Naast dezen de eveneens conservatiefgezinde Katholieken, bij wie het partijverband ook nog weinig beteekende maar die in den alom gevoerden strijd tusschen moderne wereldbeschouwing en oudere opvattingen meer en meer gehoor gaven aan den wapenroep van Pius IX in zijn Encycliek en zelfs in een gematigd liberalisme gevaar zagen voor de belangen hunner boven alles vereerde Kerk, in scherpe tegenstelling zelfs, onder leiding van den talentvollen Alberdingh Thijm, den vurigen Schaepman en den ijverigen geschiedschrijver Nuyens, met de

protestantsch-nationale herdenking van den Tachtigjarigen Oorlog en daarvan bij iedere gelegenheid levendig getuigend. Eindelijk de scherp tegen de moderne wereldbeschouwing gekante anti-revolutionnaire orthodoxen, de geestverwanten van Groen van Prinsterer, die zich gereedmaakten om den ouden kamp met een betere organisatie voort te zetten en daarbij vooral te strijden met het machtig gebleken wapen van den reeds dertigjarigen schoolstrijd, die ons volk in al zijn lagen na aan het hart ging en waarin zij thans van katholieke zijde op krachtige medewerking konden rekenen.

Ook op stoffelijk gebied had de liberale zuurdeesem het volksleven doortrokken en waren de vrijzinnige beginselen met nog meer kans op de uiteindelijke zege werkzaam geweest onder de thans tot ruim $3^1/_2$ mill. zielen gestegen bevolking, die in 1848 nauwelijks de 3 millioen was te boven gekomen maar sedert, in weerwil van de zware koortsepidemieën van 1859 en de cholera-epidemieën van 1853—55, 1859 en 1866 jaarlijks ongeveer met 27500 zielen was vooruitgegaan [1]). Nu de geest van bescherming, die onder Willem I de vrije ontwikkeling van noordelijk Nederland aanvankelijk had belemmerd, had plaats gemaakt voor dien der vrijheid, der wegneming van beletselen voor het particulier initiatief, was de welvaart aanzienlijk toegenomen zooals bleek uit de niet onaanzienlijke stijging van den gemiddelden levensduur, van de lichaamslengte, uit het meerder gebruik van granen als voedingsmiddel, uit den van bijna 4 mill. tot ruim 11 mill. geklommen inleg in de spaarbankboekjes [2]).

De hier te lande nooit sterk ontwikkelde landbouw bloeide thans in de kustgewesten, al bleef hij nog huiverig voor de toepassing der nieuwere methoden van bemesting en bewerking onder invloed der ontdekkingen van scheikundigen als Liebig en ten onzent prof. Mulder te Utrecht, onder voorlichting van verlichte economen als Staring, Wttewaall, prof. Van Hall, Sloet tot Oldhuis. De boeren waren tevreden met het aanhoudend stijgen der prijzen van de landbouwprodukten, het gevolg vooral van de uitbreiding van den internationalen

[1]) D'Aulnis, in Een halve Eeuw, dl. I, blz. 351.

[2]) Vgl. de cijfers in de Staatkundige en Staathuishoudkundige Jaarboekjes en de Algemeene Statistiek voor Nederland (1870).

handel; in sommige streken, in Drente, Overijsel, Gelderland en Noord-Brabant, was de landbouw bepaald achterlijk te noemen, onder invloed veelal van verouderde bewerking, middeleeuwsche toestanden van grondbezit en drukkende tiendlasten, welker afkoopbaarstelling door de wet van April 1872 werd mogelijk gemaakt. De ontginning der woeste gronden, van welke in 1833 nog ruim 900000 hectaren aanwezig waren, begon meer en meer de aandacht te trekken, vooral in Gelderland, Overijsel en Friesland. De belangrijke veeteelt ging onder de werking der beginselen van vrijen handel krachtig vooruit en de rijke noordhollandsche en friesche veeboeren wekten de afgunst van landgenoot en vreemdeling, niet het minst van den Belg, die aan de hollandsche en friesche mededingers op de engelsche markt het hoofd had te bieden [1]); de toenemende zorg voor den veestapel, de reorganisatie der veeartsenijschool in 1870 had op een en ander grooten invloed. De haringvisscherij zag na de vrijheidlievende wet van 1857 hare vloot aanzienlijk stijgen, met niet minder dan $^1/_3$, zoodat zij na 15 jaren weder 108 kielschepen en 208 bommen telde en hare verouderde vaartuigen door nieuwerwetsche loggers en kotters deed vervangen, terwijl haar uitvoer van versche zeevisch langs de nieuw aangelegde sporen naar België en Duitschland verdriedubbelde [2]); „nieuw leven" was hier duidelijk waar te nemen onder leiding van energieke mannen als de scheveningsche reeder Maas, die hier de engelsche katoenen netten invoerde in plaats van de oude hennepnetten en in 1866 den eersten nederlandschen logger liet bouwen naar fransch model, terwijl er zes jaren later reeds 64 waren.

De nederlandsche nijverheid sloeg thans breeder hare vleugelen uit. De twentsche katoennijverheid [3]), die in 1852 hare eerste stoomweverij te Nijverdal had zien ontstaan, telde weldra een groot aantal stoomweverijen en stoomspinnerijen en ging onder leiding van energieke fabrikanten als Stork, Blijdenstein, Salomonson bij de concentratie der nijverheid in de aanhoudend toenemende fabrieken tegenover de huisnijverheid, onder invloed ook van de in 1862 opgerichte twentsche industrie- en handelsschool snel vooruit. Vooral

[1]) De Laveleye, Etudes d'économie rurale (Paris, 1865).

[2]) Beaujon, Zeevisscherijen, blz. 281 vlg.

[3]) Vgl. Smissaert, Bijdragen, blz. 101 vlg.

sedert de particuliere handel de Handelmaatschappij van haar monopolie begon te berooven, na de groote crisis van 1857, na den noodlottigen brand, die Enschedé in 1862 verwoestte, na de rampen van de eerste jaren van den amerikaanschen burgeroorlog, die den katoeninvoer belemmerde, nadat spoorwegen en kanalen de afzondering van Twente deden eindigen en de lagere steenkolenprijzen het bedrijf verlichtten, toen eerst de aanvankelijk hier krachtig bestreden verlaging in 1865 der differentieele rechten in Indië en later (1872) hunne afschaffing den afzet aldaar onder invloed van het vrijhandelsstelsel aanzienlijk deed toenemen, beleefde deze streek een ongekende mate van bloei. Het bleek ook hier meer en meer waar te zijn, dat de in den beginne voor enkelen voordeelige beschermingspolitiek een kunstmatigen toestand had doen ontstaan, die hoe eerder hoe liever voor volkomen vrijheid van ontwikkeling moest wijken, zij het dan niet op eenmaal dan toch langs den weg van trapsgewijze afschaffing der belemmerende bepalingen.

De wolindustrie te Tilburg, de dekenfabricage te Leiden, de linnenindustrie van Boxtel, de lederfabricage in de Langstraat van Noordbrabant, de sedert 1860 opkomende delftsche aardewerkfabrieken en die van Regout te Maastricht, de schiedamsche branderijen, weldra — in verband met het onrustbarende toenemen van het jeneververbruik ook binnenslands — 400 in getal, de in Noord-Brabant overal oprijzende beetwortelsuikerfabrieken en suikerraffinaderijen, de groningsche aardappelmeelfabrieken van den energieken W. A. Scholten, aan wien de groningsche veenkoloniën zooveel te danken hadden, de op Stork's voorbeeld in Twente gestichte machinefabrieken, van 9 in 1847 binnen 20 jaren tot 47 gestegen, de zaansche molenindustrie, de scheepsbouw aan den Kinderdijk van Fop Smit en de zijnen, de zeeuwsche meekrapfabricage, de goudsche stearine- en pijpenfabrieken verschaften aan onze natie op de parijsche wereldtentoonstelling van 1867 een eervolle plaats vergeleken bij het weinige wat zij op de londensche van 1851 had kunnen vertoonen [1]). Het aantal stoomketels was hier van 400 in 1848 tot 3200 in 1871 gestegen.

Ook in Indië toonde de ontwikkeling der particuliere nijverheid, dat de moderne beginselen van vrijheid voor het particulier initiatief

[1]) De Bruyne, dl. III, blz. 526; De Lange, l. l. blz. 61, 81.

heilzaam werkten tegenover het oude monopoliestelsel, dat in beginsel reeds door Coen en Van Imhoff was veroordeeld. De onder bescherming van prins Hendrik der Nederlanden in 1852 gestichte Billiton-tinmaatschappij leverde groote voordeelen op en toonde, dat door invoer van goedkoope chineesche arbeidskrachten veel kon worden gedaan; de toenemende suikerfabricage op Java, de aanplanting van Java-koffie in gelukkige mededinging met het door koffieziekten geteisterde Ceilon, het begin van den tabaksbouw in Deli op Sumatra sedert 1865 onder leiding van Janssen en Nienhuis, de stichting der spoedig aanzienlijke voordeelen afwerpende Delimaatschappij aldaar, de ontginning eindelijk der Ombiliën-kolenvelden sedert 1870 waren teekenen van grooten vooruitgang.

Maar de eerste plaats in de ontwikkeling der nederlandsche welvaart nam toch nog altijd de handel in.

In samenhang met de krachtig ontluikende inlandsche nijverheid, onder invloed ook der toenemende vrijmaking van het internationale verkeer door de machtige inwerking overal van het geheel tot den vrijhandel bekeerde Engeland, den machtigen zeestaat en handels- en koloniale mogendheid van den eersten rang, bij welker inzichten zich ook het Frankrijk van Napoleon III sedert 1860 had aangesloten, begon de nederlandsche handel opnieuw te ontluiken [1]). De opheffing der oude Akte van Navigatie in 1849 had den handel op de engelsche koloniën en Engeland zelf voor onze schepen in ruimer mate geopend. De algemeene afkoop van den Sondtol (14 Maart 1851) kwam ook onzen kooplieden ten goede [2]), die met bijna 1000 schepen aan de vaart naar de Oostzee deelnamen en de vrachtvaart ook van elders op die streken weder grootendeels in handen hadden. Onze handelsvloot nam zienderogen toe; onze scheepsbouw, onze lijnbanen, onze zeilmakerijen en alles wat met de zeevaart samenhing, herleefden na langen stilstand of kwijning en verspreidden leven en beweging in onze havens en riviersteden. De koopvaardijvloot steeg dan ook van 1781 zeilschepen en 12 stoomschepen in 1850, tot 1937 zeilschepen en 48 stoomschepen in 1870 met een respectieven inhoud

[1]) De Lange, blz. 76 vlg.

[2]) Vgl. P. N. Muller, De Zondsche tol, in de Gids 1855; Van der Hoeven, Bijdrage tot de geschiedenis van den Sondtol (Leiden 1855).

van bijna 200000 en 264000 last, vooral nu de crisis omstreeks 1860 tot een betere verhouding van behoefte aan en bouw van schepen aanleiding had gegeven. De indische particuliere handel, van den band der verplichtingen tegenover de Handelmaatschappij bevrijd, breidde zich aanzienlijk uit. De reederij beleefde goede dagen. De openstelling van het Kanaal van Suez in 1869 had een ontzaglijken invloed op het wereldverkeer, waaraan de stoomvaartmaatschappij Nederland hare oprichting te danken had, terwijl menig koopman door de enorme besparing aan kosten van vervoer van en naar Indië zijne winsten aanzienlijk zag vermeerderen. De verbetering en normaliseering onzer groote rivieren onder leiding onzer nog altijd uitnemende waterbouwkundigen verzekerden een beteren toegang van Rotterdam naar Duitschland en omgekeerd en bevorderden de ontwikkeling der groote Maashaven, die haren Waterweg sedert 1866 onder leiding van den ingenieur Caland in vijf jaren zag gereedkomen en van dat oogenblik af het aantal schepen, dat haar bezocht, aanzienlijk zag vermeerderen, terwijl Amsterdam de in 1865 begonnen doorgraving van de duinstreek bij Velzen door den ingenieur Dirks zeven jaren later zoover zag komen, dat de wateren van Noord- en Zuiderzee zich reeds konden vereenigen. De kanalen door Walcheren en Zuid-Beveland, de kanalen van den Hollandschen IJsel en de Dieze, van de overijselsche, drentsche en groningsche veenstreken, het kanaal van Groningen naar Delfzijl, dat van Apeldoorn naar Dieren verschaften aan verschillende deelen des lands betere waterwegen; de nieuwe Centraalspoorweg, die van Amsterdam naar het Nieuwediep, de Oosterspoorweg (1870) van Amsterdam naar Amersfoort, de lijnen over de rivieren aan de zuidzijde met hare monumentale spoorwegbruggen, van Utrecht naar Den Bosch, van Rotterdam over de Moerdijk naar Antwerpen, van het door nieuwe havenwerken tot een haven van den eersten rang gemaakte Vlissingen naar Rozendaal over Sloe en Schelde verbonden allerlei streken met het internationale spoorwegstelsel; met name Amsterdam, dat slechts op de voltooiing van zijn Noordzeekanaal wachtte om zijn nieuwe kaden en havens te kunnen gebruiken voor de hervatting op breede schaal van zijn ouden warenhandel, waarvoor de spoorwegverbinding en misschien later de kanaalverbinding met Duitschland, waarop het hoopte, gelegenheid zou geven. En naast de spoorwegen kwamen de telegrafie

sedert 1844 en de verbetering van het postverkeer sedert 1850 aan den handel groote diensten bewijzen.

Wel deed de wereldcrisis van 1857, veroorzaakt ten deele door den plotselingen goudaanvoer uit Californië en Australië en de aanvankelijk wilde speculatie op het toenemend verkeer, ook hier te lande veel nadeel, nadat zij van Amerika en Engeland uit op het vasteland van Europa was overgeslagen en werden ook hier zware verliezen geleden [1]), maar de uitbarsting van den amerikaanschen burgeroorlog vergoedde die voor een aanzienlijk deel ten gevolge van de tijdelijke verlamming van den amerikaanschen ondernemingsgeest. De beperkte koffieveilingen der Handelmaatschappij werden sedert 1863 vervangen door een grooter aantal van negen per jaar en onder vrijzinniger voorwaarden geregeld [2]), met beperking van de gelegenheid tot speculatie en tot al te groote bevoordeeling van enkele ingewijden. Een belangrijke katoen- en tabaksmarkt werd te Amsterdam gevestigd, de laatste zelfs als markt voor de geheele wereld.

Op allerlei gebied bleek bij den dood van Thorbecke, dat het nederlandsche volksleven krachtig ontwaakt was, en het viel niet te ontkennen, dat dit vooral was toe te schrijven aan de werking der liberale denkbeelden van 1848, zij het dan op kerkelijk gebied niet zonder ernstige tegenspraak van hen, die ze verderfelijk achtten, ofschoon ook dezen moesten erkennen, dat die denkbeelden op stoffelijk gebied hadden geleid tot goede gevolgen. Maar, dat alles was slechts een begin en de verdere ontwikkeling zou moeten aantoonen, of het werkelijk voorgoed gelukt was het nederlandsche volk wakker te schudden uit den slaap, die het nog in den eersten tijd na 1830 scheen bevangen te hebben. Dat het in den internationalen wedkamp om aandeel in de voordeelen van het wereldverkeer zijn rechtmatige plaats weder begon in te nemen en op het terrein der vrije mededinging zijn oude veerkracht begon te herwinnen, was ontwijfelbaar. Het was vooral de vraag, of in zijn inwendig leven de thans overheerschende vrijzinnige beginselen niet slechts zouden kunnen doorwerken maar het gansche volk zouden vermogen te doordringen tot in zijn

---

[1]) P. N. Muller, De handelscrisis van 1857 (de Gids 1858) De Lange, blz. 46 vlg.
[2]) De Lange, blz. 68.

onderste lagen toe gelijk reeds de gezeten burgerij zich in hare overgroote meerderheid hierbij had aangesloten; of èn in het staatsbestuur èn in het kerkelijk leven de tegenstand van star conservatisme, van Roomsche en protestantsche orthodoxie zou kunnen worden overwonnen; of verder dan, na die zegepraal, met kracht zou worden voortgegaan in de richting, door Thorbecke en de zijnen ingeslagen, door de jongeren in de liberale partij vooral, die bevreesd waren voor stilstand in de ontwikkeling. En die jongeren wanhoopten niet, gedragen als zij zich voelden door den democratisch-socialen stroom, die in gansch Europa zich reeds deed bemerken en waarvan de sociaal-democratische, communistische en anarchistische bewegingen van omstreeks 1870 slechts de eerste uitloopers waren.

HOOFDSTUK V.

DE STAATKUNDIGE TOESTAND NA THORBECKE'S DOOD.

In Thorbecke's laatste jaren was het duidelijk aan het licht gekomen, dat er in de liberale partij twee stroomingen waren: die van de ouderen, van Dullert, Van der Linden, Duymaer van Twist e. a., die van meening waren, dat de beginselen van 1848 door den tegenstand van conservatieve en anti-revolutionnaire zijde nog lang niet voldoende hadden doorgewerkt om reeds te kunnen denken aan de verdere ontwikkeling daarvan in de richting van sociale hervormingen; die van de jongeren, die met Kappeyne van de Coppello, Tak van Poortvliet en Fransen van de Putte, met Van Houten, Kerdijk, Straalman e. a. in de voorhoede, begeerig waren naar verdere toepassing der oude denkbeelden op de thans zich snel vervormende maatschappelijke toestanden. En terwijl in het liberale kamp de scheiding der beide stroomingen zich voorbereidde, stonden Groen's volgers onder leiding van Kuyper gereed om met grooter energie dan ooit te voren onder de banier van het Calvinisme op te trekken tegen de moderne staats- en wereldbeschouwing, daarbij op den duur rekenend reeds op den steun en de hulp der Katholieken, die meer en meer de behoefte gevoelden, ook zij, aan krachtiger partij-organisatie op den grondslag van hun geloof, aan

losmaking van de conservatieve en liberale leibanden, waaraan zij, ook zelfs na den Syllabus, totnogtoe hadden geloopen. Een tijdvak van hevigen partijstrijd naderde, van strijd tusschen twee scherp tegenover elkander gestelde wereldbeschouwingen: die, welke zich in meerdere of mindere mate beriep op de beginselen, ten grondslag liggende aan de Fransche Revolutie, en die, welke in naam van het aloude Christendom daartegen meende te moeten opkomen — een strijd, waarin de oude leiders ontbraken, sedert ook Groen van Prinsterer den 19den Mei 1876 van het staatstooneel was verdwenen, waarop hij, woekerend met zijn groote gaven, zijn fijn intellect, zijn artistiek vermogen, zijn schitterenden stijl, zijn scherp woord, lange jaren een zoo belangrijke rol had gespeeld, nog in zijn laatsten tijd met bewonderenswaardige veerkracht zijne jongeren met woord en pen onvermoeid aansporend tot krachtig verzet tegen den liberalen geest in Staat en Kerk, in school en wetenschap. Ook Groen was door zijne volgers hoog vereerd als een held des geloofs, als een reus van den geest, wiens verscheiden door hen niet minder als een ramp voor Nederland werd beschouwd dan de tegenpartij het heengaan van haren grijzen aanvoerder als een „nationale" ramp had gekenmerkt, al had Groen nooit zooals Thorbecke zijne denkbeelden op staatkundig gebied in toepassing kunnen brengen en daardoor op zijne tegenstanders dikwijls een „tragischen indruk" gemaakt [1]).

De dood van Thorbecke nog als minister had de hopeloos verdeelde liberale meerderheid in de Staten-Generaal en onder de kiezers in den zomer van 1872 hulpeloos achtergelaten, onmachtig om hare verdeeldheden te beëindigen en met kracht de wenschelijke hervormingen in het staatswezen aan te brengen zonder langer te kibbelen over ondergeschikte zaken van persoonlijken en minderwaardigen aard, met een vast omlijnd program als het doel van haar streven. Was zij werkelijk niet in staat om het testament van Thorbecke, zooals men diens „Narede" van 1870 placht te noemen, uit te voeren?

Er waren er velen, die van deze meening waren, en wederom de regeering opgedragen wilden zien aan den ervaren staatsman Van Reenen, thans niet langer meer president der Kamer doch

---

[1]) Buys, Groen van Prinsterer, in Studiën, dl. I, blz. 597 vlg.

door alle partijen hoog geacht. Maar hij weigerde weder het aanbod der Kroon tot vorming van een ministerie aan te nemen en wees op den uitnemenden G. de Vries, lid van den Raad van State, die buiten den partijstrijd had gestaan maar tot de vooruitstrevende jongeren behoorde en met Fransen van de Putte voor koloniën, Geertsema voor buitenlandsche zaken, Van Delden voor financiën en den energieken Van Limburg Stirum, Coehoorn's nazaat, voor oorlog de hangende kwestiën thans zou hebben op te lossen. Landsverdediging en financiën, kiesrecht en hooger onderwijs stonden bij dit ministerie van Juli 1872 op den voorgrond zooals het bij zijn eerste optreden in de Kamer verklaarde; het bleek intusschen spoedig, dat de financieele toestand, buitengewone gebeurtenissen niet gerekend, vooreerst geen aanleiding tot bezwaren zou behoeven te geven [1]).

Heel veel gebeurde er ook voor het overige niet: de „parlementaire atmosfeer" bleef kalm, al te kalm, al scheen er een oogenblik door de opgeworpen kwestie van censusverlaging in verband met de algemeene maatschappelijke toestanden wat meer leven te zullen komen. De landsverdediging gaf intusschen reeds aanleiding tot vinnigen strijd tusschen den minister van oorlog, die hervormingen in den geest van een volksleger wenschte en ze begeerde aan te vangen met afschaffing der dienstvervanging en bevestiging der utrechtsche vestinglinie maar bij den kritieklustigen De Roo van Alderwerelt weder hevig verzet ontmoette tegen dit „lapwerk" en na de verwerping van zijn voorstel over de dienstvervanging onder den indruk van zijn ongeschiktheid voor wetgevenden arbeid en parlementair debat zijn ontslag nam. Zijn opvolger, kolonel Weitzel, slaagde er in 1873 in de bij de nieuwere beginselen van oorlogvoering overbodige vestingen aan de oost- en zuidzijde te doen opheffen en de verdediging te beperken tot de „vesting Holland" met hare voorwerken, zonder evenwel algemeene legerhervorming en regeling der landsdefensie langs wettelijken weg tot stand te kunnen brengen. De opheffing der oostelijke en zuidelijke vestingen bracht een groote verandering te weeg in den toestand dier plaatsen, die nu de gelegenheid kregen om hare grenzen uit te breiden en aan hare bevolking ruimere en gezondere woningen te

[1]) Rengers, dl. II, blz. 104.

verschaffen, nu zij niet langer werden bekneld door de vestinggordels, die hare ontwikkeling sedert eeuwen hadden belemmerd. Maar de verwerping van De Vries' wet op de rechterlijke reorganisatie en de toenemende verwarring op staatkundig gebied, vooral door den voortdurenden tegenstand der vooruitstrevende jongere liberalen tegen al te angstvallig vasthouden aan de oude beginselen, verzwakte de regeering zeer, zoodat zij herhaaldelijk aan aftreden dacht, met name na de verwerping van Van Stirum's wetten. Het zeer gematigd anti-revolutionnaire lid der Kamer, Van Lynden van Sandenburg, trachtte op raad van Van Reenen en op verlangen des Konings, bij wien hij in hoog aanzien stond, in den zomer van 1873 een gemengd kabinet te vormen; maar hij moest die taak weldra nederleggen, waarop het ministerie met Weitzel voor oorlog en Van Erp Taalman Kip in de plaats van Broex — wiens begrooting eindelijk verworpen was wegens den grooten achteruitgang der marine onder zijn buitengewoon zuinig beheer, waarbij de schepen in de dokken wegrotten — de ondankbare werkzaamheid maar weder voortzette in het „politieke tournooi", waarin meer en meer de parlementaire arbeid, het „parlementaire spel", zeiden reeds velen, ontaardde [1]).

Droevige ernst scheen dat spel te zullen worden, toen in Februari 1873 plotseling het bericht kwam, dat de sedert het verdrag met Engeland over Sumatra door vele indische oudgasten reeds gevreesde oorlog met het machtige en over de gansche noordpunt van het eiland ten minst in naam heerschende zeerooversrijk van Atjeh dreigde uit te breken [2]). De heimelijke pogingen van den een tartende houding aannemenden sultan van Atjeh om tegenover onze maatregelen tegen den zeeroof de bescherming eener machtige groote mogendheid, welke dan ook buiten Engeland, te verwerven gaven den gouverneur-generaal Loudon aanleiding tot het zenden van een regeeringscommissaris met troepen om Atjeh tot onmiddellijk toegeven te dwingen en onze rechten op Sumatra tegenover de reeds aangekondigde inmenging, b. v. van de dringend aangezochte Vereenigde Staten of Italië, te vrijwaren, ook in verband

[1]) Buys, dl. I, blz. 535.

[2]) Kielstra, Beschrijving van den Atjeh-oorlog ('s Gravenhage, 1883—1885). Vgl. over land en volk: Snouck Hurgronje, De Atjehers (Batavia—Leiden, 1893).

met de bloeiende tabaksnijverheid in het naburige Deli en andere beginselen van krachtdadige exploitatie van het mineraalrijke Sumatra. Een en ander werd door den minister Fransen van de Putte in algemeene termen aan de Tweede Kamer medegedeeld maar van een eigenlijken oorlog scheen nog geen sprake te zijn, slechts van noodzakelijk geworden machtsvertoon; de gemoederen waren reeds eenigszins tot kalmte gekomen, toen begin April plotseling het bericht uit Indië kwam, dat er toch wel degelijk een oorlogsverklaring had plaats gehad. De regeeringscommissaris Nieuwenhuizen, vice-president van den Raad van Indië, die met een viertal oorlogschepen einde Maart voor Atjeh was verschenen, had daar namelijk, hangende de geheime onderhandelingen van den Sultan en zijn arabische omgeving, nu met Turkije, Frankrijk en andere mogendheden, slechts een ontwijkend antwoord verkregen en had toen, van die onderhandelingen onderricht door den consul te Singapore, den 26sten den oorlog verklaard. Op een onvriendelijk gestelde interpellatie van het conservatieve lid Nierstrasz dienaangaande antwoordde de minister nu den 4den April, dat de oorlogsverklaring tot zijn leedwezen door de omstandigheden, voorzoover hij, onvolledig ingelicht, nog oordeelen kon, blijkbaar thans noodig was geworden maar dat men voldoende macht had om „zonder buitengewone middelen" de zaken te regelen. Dit bleek echter spoedig te veel gezegd te zijn, want de kleine, met wapenen en artillerie onvoldoend toegeruste militaire expeditie onder generaal Köhler, met de marinetroepen 3600 man sterk, vond in het nog behalve de kustlijn zoo goed als onbekende Atjeh een onverwacht hardnekkig verzet; de bevelvoerende generaal zelf sneuvelde en de expeditie werd eind April na vergeefsche pogingen om tot den kraton van den Sultan door te dringen gestaakt, de troepenmacht onder kolonel Van Daalen weder ingescheept: de slecht voorbereide onderneming was mislukt. Na eenige maanden van vrij onvoldoende blokkade der atjehsche kust door de marine werd in November onder de generaals Van Swieten, den ervaren indischen oudgediende, en Verspyck een krachtige goedbewapende expeditie van 7000 man uitgezonden uit het thans door werving en aanvulling met nederlandsche officieren en soldaten aanzienlijk versterkte indische leger. Deze expeditie bereikte na een bezwaarlijken tocht den 24sten Januari 1874 werkelijk den reeds verlaten kraton;

Van Swieten schafte na den dood van den Sultan het oude landsbestuur voorloopig af, opende onderhandelingen met de talrijke onderhoorige staten en vestigde het nederlandsche gezag in den in „Kota-Radja" herdoopten kraton, die met zijn onmiddellijke omgeving door een aanzienlijke macht onder kolonel Pel bezet bleef. Uit alles bleek echter, dat men den vijand ook nu te gering had geschat en dat aan een volledige onderwerping des lands nog voorcerst niet te denken zou zijn: de vanouds buitengemeen strijdbare en trotsche bevolking toonde zeer geringe neiging hare eeuwenlange onafhankelijkheid te laten varen en zich onder nederlandsch gezag te stellen, aangezet als zij werd door hare priesters en hare vanouds oppermachtige en aan hunnen zoo goed als onbeperkten invloed gehechte hoofden, van welke nog slechts enkele zich onderworpen hadden.

Reeds dadelijk kwam deze oorlog den staat op groote kosten te staan, zoowel in Indië als in Europa, en de Kamer toonde zich herhaaldelijk ontstemd over den buiten hare gewone contrôle vallenden hoogst kostbaren krijg, waarvan het einde niet te voorzien was maar welks noodzakelijkheid door zeer velen na de inlichtingen des ministers in comité-generaal [1]) moest worden erkend, al bleven sommigen haar nog ontkennen en werd ernstige critiek geoefend op het beleid der regeering en der legeraanvoerders, ook van Van Swieten zelven, wiens als beslissend aangekondigde en hier te lande als het einde van den krijg gevierde bezetting van den kraton weldra volstrekt niet afdoende bleek, zoodat eene motie van admiraal Fabius om den generaal dank te zeggen, zij het vooral wegens den vorm der motie, werd verworpen. De regeering moest ook van hare eigen partijgenooten menig hard woord hooren over hare slapheid en halfslachtigheid, over hare ongeneigdheid om krachtige hervormingen in te leiden. Hare poging om door overgang tot den gouden muntstandaard het muntwezen op vasteren voet te regelen mislukte; een wetsontwerp op den kinderarbeid werd niet door haar maar door het Kamerlid Van Houten voorgesteld en met groote meerderheid aangenomen als eerste schrede op het gebied der „sociale wetgeving"; hare pogingen om een inkomstenbelasting in te voeren en den census te doen verlagen werden door de Kamer afge-

[1]) 16—19 April 1874, openbaar geworden in den bundel Atjeh (1881).

wezen. Eene maand, nadat koning Willem III, thans met het hem lang tegen de borst stuitend constitutionneele stelsel blijkbaar zoo goed als verzoend, het feit zijner vijf en twintigjarige regeering (12 Mei 1874) onder vrij algemeene erkentelijkheid en huldebetuiging aan zijn opvatting van het koningschap had herdacht, waarbij de populariteit van den vorst sterk afstak tegen de toenemende impopulariteit van de Staten-Generaal met hunne politieke twisten en parlementaire omslachtigheid, langzaamheid en onvruchtbaarheid [1]) — in Juni 1874 legde het ministerie moedeloos onder de heerschende onverschilligheid zijn ondankbare taak neder: de liberale partij, uitgeput en gesloopt, hoewel nog meerderheid in de Kamers, scheen onmachtig om de regeering nog langer te voeren, oneenig en onsamenhangend als zij na Thorbecke's dood nog meer was geworden, een „zelfmoordenares", die op haar „treurig sterfbed" slechts een schaduw van vroegere kracht had getoond [2]). De conservatieve partij, afgescheiden van de Katholieken en de enkele anti-revolutionnairen in de Kamer, was ook mèt deze laatsten ontegenzeggelijk in de minderheid en Van Reenen, die nog weder in Augustus 1873, na den val van Van Stirum en de verwerping der rechterlijke organisatie de regeering geweigerd had, vooral wegens de opgedrongen noodzakelijkheid om den Atjeh-oorlog te aanvaarden [3]), gevoelde ook thans geen lust de zware taak op zich te nemen. Zij viel zoo eindelijk in Augustus op de schouders van Heemskerk Az., thans raadsheer in den Hoogen Raad en sedert zijn gerucht-makend ministerie wel niet gezien bij de liberale meerderheid en door de minderheid niet ten volle vertrouwd, maar toch blijkbaar veel voorzichtiger geworden en uit het oogpunt van bekwaamheid zeker een der meest aangewezen conservatieven, ook om zijn overtuigend gebleken gehechtheid aan de neutrale staatsschool, die de daaraan ook nog steeds gehechte liberalen dus veilig in zijne handen konden laten. Hijzelf nam de binnenlandsche zaken op zich; Weitzel en Kip uit het vorige ministerie bleven; Van Goltstein voor koloniën, Van der Heim voor financiën, Van Lynden van Sandenburg voor justitie, Van der Does de Willebois voor buitenlandsche zaken

[1]) Rengers, dl. II, blz. 134.
[2]) Buys, dl. I, blz. 531.
[3]) Van Goltstein, blz. 75.

stonden bekend als hoogstbekwame en vertrouwbare mannen van gematigde gezindheid, ook de anti-revolutionnaire Van Lynden, wiens optreden in dit conservatieve kabinet hem door zijne partijgenooten intusschen werd euvel geduid.

Met dit ministerie begon nu Heemskerk opnieuw het, naar men meende, voorgoed door hem verlaten staatkundige leven, waarin hij, hoogst bekwaam jurist, fijn menschenkenner, ervaren bestuurder, niet al te zeer gehecht aan eigen meening, handig debater en het geduchte wapen der ironie met succes gebruikend, op de lotgevallen van het nederlandsche volk herhaaldelijk een grooten invloed zou hebben: een nieuwe Van Hall, maar minder lichtvaardig dan deze en door karakter en aanleg wel geschikt voor het „gemeen overleg", dat hij als den eersten eisch van het oogenblik kenmerkte. Hij had vooral zijn aandacht gevestigd op het onderwijs, vooral op het hooger onderwijs, dat dringend om hervorming riep, nu de beide andere takken waren verzorgd, maar ook op de wijzigingen in de lager onderwijswet van 1857, voorzoover zij, „de hoofdbeginselen der bestaande wetgeving onaangeroerd latende", zouden kunnen worden aangebracht om te gemoet te komen aan de verlangens der talrijke voorstanders van het bijzonder onderwijs zoowel als aan de wenschen der op nog algemeener volksonderwijs aandringende liberalen. Het ministerie-Heemskerk kon geen „parlementair" ministerie heeten; het kwam alleen „de ledige stoelen bezetten", want „geregeerd moest er toch worden"; maar het zag zich weldra, zooals natuurlijk was in deze omstandigheden, voor groote moeilijkheden geplaatst, ook al „remde" het in Indië zonder aanvankelijk al te „hard stoken" in Nederland, gelijk het bij monde van zijn nog altijd het Cultuurstelsel bewonderenden leider had aangekondigd te zullen doen. Het vond daarbij tegenover zich de radicale en vooruitstrevende elementen onder de liberalen, welke zich bij monde van Van Houten, en, voorzoover de laatsten betrof, van Kappeyne spoedig lieten hooren. Kappeyne hield bij de behandeling der begrooting den 24sten November 1874 een merkwaardige rede, waarin hij het program der „progressistische" liberalen welsprekend ontwikkelde, scherp afkeurend het „irrationeel kiesrecht", dat hij aanzienlijk wilde uitzetten met volkomen vrijlating voor den gewonen wetgever om het „naar behoefte" uit te breiden. Hij wilde den staat niet langer beschouwd zien als de „groote politiemacht" maar

als strevend in het licht der „moderne wereldbeschouwing" naar behartiging van „het volksbelang" door telkens herhaalde hervorming overeenkomstig de afwisselende behoeften. Opruiming der uit den ouden tijd nog overgebleven bureaucratie, snelle en degelijke rechtspraak, verbetering der verkeersmiddelen en in verband daarmede uitbreiding van het recht van vereeniging, onbekrompen staatszorg voor alle takken van onderwijs, algemeene dienstplicht, een belastingstelsel ingericht naar de rechtmatige eischen der moderne productie met belasting op het kapitaal in portefeuille, op ondernemingswinst, afschaffing van indirecte belastingen, van uit- en doorvoerrechten, zoodat het land één groote vrijhaven zou worden — zoo was zijn program voor de nieuwe groote hervormingspartij, die hij zou hebben te leiden, „controleerend thans, gouverneerend straks", als zij, met een krachtige meerderheid in het parlement achter zich, daarvoor gereed zou zijn.

Het ministerie vond ook tegenover zich den eminenten jongen leider der anti-revolutionnairen, Kuyper, die luide de beginselen liet hooren van zijn democratisch Calvinisme, van zijn „wetboek van den arbeid", waarmede hij het wiegelied zong van de nieuwe anti-revolutionnaire partij, die niet meer allereerst steunen zou op de aristocratische omgeving van Groen, op de „mannen met twee namen" maar op de „kleine luyden"; voor de beloofde tegemoetkoming bij het lager bijzonder onderwijs verzocht hij reeds niet veel langer te moeten wachten, nu, liet hij Heemskerk zeggen, „de professoren nog binnen waren", wat in ieder geval, erkende hij, heuscher was dan Thorbecke's „wil morgen terugkomen", of Fock's „de luiken gesloten, geen gehoor", of Geertsema's „de klepel uit de bel gelicht".

Het ministerie begon zijn taak met een bescheiden uitleveringswet, een „hinderwet" en de afschaffing van vuur-, ton- en bakengelden en kwam gelukkig heen over de netelige kwestie van de lijn Leiden—Woerden verbonden met die van de aansluiting der sporen te Rotterdam, die wegens het vermoeden van onrechtmatige bevoordeeling nog een oogenblik van crisis teweegbracht (Sept. 1875). Het breidde op het voorbeeld van Van Hall het staatsspoorwegnet uit met een aantal nieuwe lijnen in verschillende provinciën: Zwolle—Almeloo, Dordrecht—Elst, Amersfoort—Nijmegen, Zaandam-Enkhuizen, Stavoren—Leeuwarden, Nijmegen—Venloo, Rotterdam-Maassluis, Breda—Den Bosch, Groningen—Delfzijl. Het legde eindelijk de hand aan de regeling van het hooger onderwijs (April 1876), waarbij zoo wat alles werd gereglementeerd, met behoud der algemeen te veel gekeurde drie universiteiten, waarbij ook nog die van Amsterdam in de plaats van het oude Athenaeum kwam en zelfs de reeds in 1874 door Kuyper aanbevolen „vrije universiteiten" mogelijk werden, met behoud der godgeleerde faculteit maar meer als faculteit van godsdienstwetenschap, met oprichting van gymnasia, ingericht als hoogere burgerscholen met klassieke opleiding ten grondslag. Ook het lager onderwijs werd ter hand genomen met het doel om onder handhaving der staatszorg voor het onderwijs toch ook aan het bijzonder onderwijs, onder staatstoezicht, eene „waarachtige vrijheid" te schenken. De regeering verklaarde echter daarbij uitdrukkelijk een subsidie- of restitutie-stelsel met administratieve orde en goed beheer niet bestaanbaar, ongrondwettig, onbillijk te achten, schadelijk ook voor het bijzonder onderwijs zelf; zij protesteerde tegen de verdenking, dat zij erop uit was om de openbare school ondershands te verzwakken en verklaarde zich ongeneigd om openbare gezindheidsscholen te stichten; zij bleef de openbare school beschouwen als de beste plaats om het „intellectueele brood, de voor het geheele volk onmisbare kundigheden op te doen", met vrijstelling echter voor een ieder om „vrij onderwijs" aan zijne kinderen te doen geven [1]). Maar deze bemiddelingsvoorstellen voldeden noch aan de eischen der liberalen noch aan de wenschen der Roomschen en anti-revolutionnairen; een afkeurend voorloopig verslag, door Kappeyne zoowel als door Kuyper geteekend, spelde der regeering weinig goeds en bereidde haar voor op een beslissende nederlaag.

Bovendien was het kabinet niet gelukkig met het ministerie van oorlog, dat voortdurend te kampen had met den fellen tegenstand van De Roo tegen de opeenvolgende begrootingen en de aangeboden wetten, zoodat drie ministers van oorlog in dit kabinet achtereenvolgens door hem en zijn bondgenoot Stieltjes werden „afgemaakt". Bij de nederlaag van den derde, Klerck, in den voorzomer van 1876 bood dan ook het geheele ministerie zijn ontslag aan, maar de Koning toonde geringe neiging om den erkenden leider der oppositie, Kappeyne, te ontbieden en toen dit eindelijk

[1]) Rengers, dl. II, blz. 164 vlg.

geschiedde, vond hij dezen ongeneigd als minister op te treden. Zoo bleef het ministerie weder met een anderen ministerie van oorlog, generaal Beyen, en een anderen voor koloniën in de plaats van den over den toestand in het parlement en de nieuwe koloniale politiek ontstemden Van Goltstein [1]). Wel gelukte het Van Lynden in 1877 eene volgens Van Hall's recept van gebruikmaking van locale belangen handig ineengezette reeks van negen wetten op de rechterlijke organisatie aangenomen te krijgen en behaalde ook de nieuwe minister van oorlog tegenover Stieltjes en De Roo een kleine zegepraal bij de regeling van het onderwijs aan de Koninklijke Militaire Akademie te Breda; maar de verkiezingen van 1877 versterkten de liberale partij tot eene meerderheid van 48 van de 80 leden en nu waren de dagen der „regeering uit de minderheid" geteld. Zij moest wijken voor den tegenstand tegen hare onderwijspolitiek bij het antwoord op de troonrede en verkreeg 1 Nov. 1877 het door haar gevraagde ontslag. Het gold, zooals Kappeyne met het gebiedende woord van Gambetta tegenover de clericale regeering in Frankrijk zeide, voor haar „se soumettre ou se démettre" en zij koos het laatste.

De liberale partij scheen nu weder krachtig genoeg om het bewind te aanvaarden onder leiding van den bekwamen rechtsgeleerde, den handigen debater Kappeyne, die echter niet dan noode de taak aanvaardde. Men verwachtte, dat thans een nieuw tijdperk van hervorming aanstaande was, en wel een van hervormingen in den geest der vooruitstrevende elementen onder de liberalen. En werkelijk behoorden in het nieuwe ministerie de minister van oorlog De Roo, die van justitie Smidt en die van het thans wegens de overlading van het ministerie van binnenlandsche zaken nieuw ingestelde departement van waterstaat, Tak van Poortvliet, bepaaldelijk tot die richting, terwijl Gleichman voor financiën, Wichers voor marine en Van Heeckeren van Kell voor buitenlandsche zaken er niet al te ver van schenen te staan en de veteraan Van Bosse nog eenmaal als minister van koloniën optrad. Eindelijk dan had de Koning, naar het scheen, zijn persoonlijke geringe ingenomenheid met de „liberale hervormers" laten wijken voor de begeerte der liberale meerderheid, bukkend voor de eischen der parlementaire praktijk, die volgens sommigen, o.a. Van Houten [2]),

[1]) De Beaufort, Levensbericht van W. baron Van Goltstein (Levensber. Letterk. 1901/2, blz. 147/8).

[2]) Vragen des Tijds, October 1877.

reeds in 1872 Kappeyne, „slachtoffer zijner politieke positie", tot de regeering had moeten roepen en De Roo reeds in 1870 met het ministerie van oorlog had moeten belasten.

Het was thans te verwachten, dat de regeering zou worden geleid in de richting in 1874 door Kappeyne aangewezen en volgens de beginselen uiteengezet in het geruchtmakende vlugschrift „De crisis en de toekomst der liberale partij", dat algemeen aan De Roo werd toegeschreven [1]). De conservatieve partij, hoewel met mannen als Heemskerk, Pijnappel, Wintgens, Van Goltstein en anderen, de Katholieken Van Nispen, Van der Hoeven en Heydenrijck rijk aan begaafde en invloedrijke personen, was onmachtig gebleken om iets anders te zijn dan de achterhoede der liberalen, van hen niet verschillend in beginsel maar alleen in de toepassing van beginselen; zij vormde, meenden hare tegenstanders, geen eigenlijke partij maar een samenstel van los verbonden „opposanten" tegen een verder doorgezet liberalisme, saamgehouden alleen door den invloed van Heemskerk en een kleinen kring van haagsche heeren, wier orgaan nog altijd het Dagblad van Zuid-Holland en 's-Gravenhage mocht heeten. Daarentegen zou de liberale partij weder, als na 1848, hervormingspartij kunnen zijn en reeds werd in verband met die hervormingen het woord grondwetsherziening uitgesproken als omvattend de noodzakelijke voorwaarden, waaronder alleen de staatkundige en economische toestand des lands zich kon verbeteren. Vooral zou dit kunnen geschieden, meenden sommigen, door de mogelijkheid van uitbreiding van kiesrecht te scheppen, waarop de liberalen van Van Houten's richting met nadruk wezen als het onfeilbaar geneesmiddel voor de onvruchtbaarheid der parlementaire regeering van de laatste jaren, voor de gebreken in de bestaande partijverdeeling. Maar Kappeyne, hoewel voor uitbreiding van kiesrecht gezind, wilde niet hooren van het door die fractie begeerde algemeen stemrecht, welks invoering hij zelfs zeide „niet gaarne te willen beleven".

Niet op de financiën was aanvankelijk de aandacht gevestigd. Zij begonnen intusschen eenige zorg te wekken, nu de uitgaven aanhoudend toenamen en de inkomsten niet in dezelfde mate vooruitgingen, vooral sedert de ook na de verovering van den kraton werkelijk als een ziekte langzaam voortsleepende Atjeh-oorlog de

[1]) Buys, Studiën, dl. II, blz. 1 vlg. Het vlugschrift is van den zomer van 1876.

indische baten geheel had doen ophouden en de bij de aanhoudend toenemende uitgaven snel naderende tekorten dus door andere middelen in Europa gedekt moesten worden. De vindingrijke Gleichman meende die middelen te kunnen vinden door eene leening van 44 mill., ten behoeve der door Tak voorgenomen groote openbare werken, in de eerste plaats kanalen in allerlei streken, en door de invoering der weinig populaire successiebelasting in de rechte lijn. Waarom, zoo vroegen hij en anderen, zou men de nakomelingschap niet mogen belasten met de kosten van verbeteringen, die aan de nakomelingschap vooral ten goede zouden komen? Waarom zou men dus voor die werken geen leening sluiten? En wat scheen minder onbillijk dan eene belasting te heffen van de successie, waardoor niet de verzamelaar van het fortuin zelf maar zijn erfgenamen, die zich voor de verkrijging geen moeite hadden getroost, getroffen werden? Met spanning werd vooral gelet op wat de man der afbrekende critiek, De Roo van Alderwerelt, nu zelf eindelijk zou kunnen tot stand brengen om zoowel de scherpe tegenstanders van het altijd impopulaire militairisme als de voorstanders eener krachtige organisatie der landsverdediging, van een „volksleger", te bevredigen. Met nog meer spanning misschien, wat Kappeyne zou voorstellen op het gebied van het veelbesproken lager onderwijs.

Ten opzichte van dit laatste werd men spoedig op de hoogte gebracht. De door Kappeyne reeds in het voorjaar van 1878 aangeboden wet ging wel niet zoover als de met hooge eischen optredende vereeniging Volksonderwijs wilde en stelde noch wettelijken leerplicht noch ruime subsidiën aan de gemeenten voor maar zij bracht aanzienlijke verbetering in de inrichting der scholen en de positie der onderwijzers en legde nieuwe hinderpalen in den weg aan het bijzonder onderwijs. Met groot talent verdedigde de minister in den zomer van 1878 zijne wet, die dan ook in de Tweede Kamer gelijk in de Eerste werd goedgekeurd, niettegenstaande den heftigen tegenstand van katholieke zoowel als van anti-revolutionnaire zijde [1]), gesteund door een sterke adresbeweging, die meer dan 20000 onderteekeningen trok tegen wat door Kuyper, met bedenkelijke verwijzing naar de gebeurtenissen tijdens het Twaalfjarig Bestand, als „scherpe resolutie", als „decretum horribile" werd afgeschilderd. Een aantal adressen richtte

[1]) De Bruyne, dl. IV, blz. 287 vlg., geeft een goed overzicht der een maand lang gevoerde discussie in de Tweede Kamer.

zich ook tot den Koning en een anti-revolutionnaire deputatie onder leiding van den eerwaardigen Groeniaan Elout van Soeterwoude kwam op Het Loo den vorst een „smeekschrift" aanbieden om hem te vragen zijn onderteekening niet aan de wet te geven. De Koning stelde het geschrift in handen van den minister, die in een merkwaardig historisch betoog aan de Kroon [1]) het gevaarlijke dezer zijns inziens in den grond staatkundige beweging, dezer reactie tegen de door de natie goedgekeurde beginselen van 1806 en 1857 aantoonde, het beweerde recht der bijzondere school op staatshulp met nadruk bestrijdend; de oprichting van „scholen met den Bijbel", van bijzondere scholen, kenmerkte hij in het algemeen als een „weelde" der rijken, een „aalmoes" aan de armen, met onvoorwaardelijke afkeuring zoowel van splitsing in sektescholen, subsidieering of restitutie in welken vorm ook als nadeelig voor de volkseenheid en strijdig met de Grondwet, die in art. 194 de zorg voor het onderwijs uitdrukkelijk aan de regeering opdroeg; eindelijk wees hij met nadruk op de staatkundige beteekenis dezer pogingen om Kroon en Staten-Generaal tegenover elkander te stellen. De Koning aarzelde thans niet langer en teekende de wet (17 Aug. 1878), die intusschen bij de liberalen weinig geestdrift en bij de andere partijen scherpen tegenstand bleef wekken. Voor de Katholieken was het vasthouden der voorstanders van deze wet aan hun uitleg van art. 194 een reden om aan te dringen op wijziging van dit voor het bijzonder onderwijs belemmerend grondwetsartikel [2]).

De uitgaven, door de tallooze nieuwe wetten van den laatsten tijd, vooral door de schoolwetten noodig geworden en in de naaste toekomst bestemd om nog meer te stijgen ten einde de hooge kosten van de gewenschte legerhervorming en den vestingbouw, van de voor het verkeer noodige nieuwe kanalen en spoorwegen te betalen, maakten tijdige voorziening noodzakelijk en Gleichman, die reeds vóór de wet op het lager onderwijs in Juni zijne successiebelasting onder hevigen tegenstand der anti-liberalen met een kleine meerderheid had doorgedreven, toonde nadrukkelijk aan, dat men „vóór alles op vermeerdering der lasten bedacht moest zijn"; „herziening en verbetering der belastingen scheen daartoe de aange-

[1]) Rengers, dl. II, blz. 177 vlg.

[2]) Ibid., blz. 185.

wezen weg. Wel was de financieele toestand voor het oogenblik nog „niet zorgwekkend", dank zij het over het algemeen zuinige beheer van Van Bosse en anderen na 1848, waardoor de rente der Staatsschuld van ruim 36 mill. tot 26 mill. was gedaald, maar voorzichtigheid en beperking van de gewone staatsuitgaven scheen gewenscht. De voor den kanalenbouw voorgestelde leening, nog met 10 mill. voor vestingbouw vermeerderd, dreigde met nieuwe schuldvorming, terwijl duidelijk bleek, dat de gewone uitgaven in plaats van tot beperking een onmiskenbare neiging tot stijgen vertoonden en het budget reeds tot over de 100 mill. was geklommen, in 1879 zelfs tot $110^1/_2$ mill. [1]). En wat zou het zijn, wanneer men eenmaal den weg zou opgaan der door de radicalen gewenschte „sociale hervormingen", waarop ook vele liberalen voor de naaste toekomst aanstuurden? De herziening van de belasting op de ongebouwde eigendommen, in April 1879 door den minister van financiën onder hevigen tegenstand doorgezet, maakte een begin met de versterking der inkomsten, waarop hij aanhoudend meende te moeten aandringen.

De noodlottige dood van den bekwamen De Roo van Alderwerelt, den door den loop der dingen aangewezen hervormer van de landsverdediging, kort na het verscheiden van Stieltjes, zijn medestander, deed intusschen de nog pas in staat van wording verkeerende militaire wetten tijdelijk op den achtergrond geraken; die van Van Bosse in Febr. 1879 was een nieuwe slag voor het ministerie, dat de voorstanders van ingrijpende hervormingsmaatregelen niet bevredigde en voor verschillende zijner belangrijkste voorstellen slechts een kleine meerderheid kon vinden. Men vroeg zich af, of Kappeyne ten slotte toch wel de gewenschte leider mocht heeten, ja, of de ernstige wensch om te handelen volgens de door hemzelven ontwikkelde beginselen wel bij hem bestond; de sceptische, dikwijls lichtvaardige toon, door den minister nu en dan bij de behandeling der gewichtigste zaken aangeslagen, zijn blijkbare tegenzin in het regeeren gaf aan dezen twijfel meerderen grond en zijne talrijke tegenstanders, ook van meer gematigd liberale zijde, lieten niet na daarop telkens weder met nadruk te wijzen. Wel scheen het optreden van kolonel Den Beer Poortugael voor oorlog en vooral dat van den als energiek en

[1]) Rengers, dl. II, blz. 188.

onverdacht liberaal bekend staanden Van Rees voor koloniën de verzwakte regeering weder te versterken maar de klacht werd toch ook onder de liberalen steeds luider, dat men niet verder scheen te kunnen komen dan „op de grenzen van het beloofde land" der ingrijpende hervormingen, waarop Van Houten in scherpe woorden bij de begrooting voor 1879, Buys in een indruk makend (Gidsartikel [1]) wees.

De kanalenwet van Tak, die Amsterdam beter met Rotterdam en door de Geldersche Vallei met de Waal moest verbinden, Drente, Limburg en Overijsel aan nieuwe waterwegen moest helpen, zou een zaak van beteekenis zijn voor den binnen- en buitenlandschen handel. Spoorwegen en zeehavens waren er nu, de verbetering der binnenlandsche waterwegen was met kracht aangevangen, zij moest door nieuwe kanalen worden gesteund en de geraamde 30 mill. schenen niet te veel voor de aanmerkelijke „versterking onzer productieve kracht", die ervan te wachten was. Maar wederom bleek het, dat in zulke zaken de plaatselijke belangen een luid woord medespreken; de Maassteden waren bevreesd voor het behoud van haren handel, Rotterdam schroomde de concurrentie van het thans door het Noordzeekanaal van IJmuiden als haven buitengemeen verbeterde Amsterdam, men twijfelde aan de technische waarde van een kanaal door de Geldersche Vallei, aan de wenschelijkheid van de voorgestelde limburgsche kanalen. Zoo werd, ten deele ook door de staatkundige oppositie van eenige met het „hervormingsministerie" weinig ingenomen oudere liberalen, art. 1 der kanalenwet (20 Mei 1879) met 40 tegen 39 stemmen verworpen. Tak bood daarop zijn ontslag aan en eenige dagen later volgde hem Kappeyne, waarop het ministerie, voor het geval deze ook heenging, verklaarde zich bij hen aan te sluiten.

En te midden der heerschende staatkundige onzekerheid kwam de eene slag na de andere het vorstenhuis treffen. Koningin Sophie, wier woning, het Huis ten Bosch, jaren lang een middelpunt van belangstelling in kunst en wetenschap was geweest, overleed in 1877; de dood der hoogbegaafde vorstin werd algemeen betreurd. Prins Hendrik, die na den dood van de kinderlooze prinses Amalia in 1878 opnieuw gehuwd was met de pruisische prinses Maria, overleed

[1]) Studiën, dl. II, blz. 26 vlg.

reeds een halfjaar later kinderloos in Luxemburg, waar hij sinds jaren stadhouder was, door velen betreurd ook wegens zijn levendige belangstelling in zaken van handel en scheepvaart. In verband met den toestand van het regeerende vorstenhuis had de Koning, hoewel reeds bejaard, reeds vroeger tot een tweede huwelijk besloten. Hij vond de jeugdige prinses Emma van Waldeck-Pyrmont bereid den troon met hem te deelen en trad met haar in Januari 1879 in het huwelijk. Deze gebeurtenis werd door het gansche nederlandsche volk met groote vreugde vernomen, te eer daar de thans reeds negen en dertigjarige Prins van Oranje, van wiens begaafdheden een hooge dunk werd gekoesterd, totnogtoe ongehuwd was gebleven en door zijn langdurig verblijf in het buitenland na den dood zijner moeder steeds meer van de natie scheen te zullen vervreemden, terwijl prins Alexander, zijn jongere broeder, lichamelijk zwak en geestelijk evenmin krachtig ontwikkeld, voor de toekomst als vorst weinig scheen te beloven en de grijze prins Frederik, wiens zoons op jeugdigen leeftijd waren gestorven, zijn aanspraken op den troon zou moeten zien overgaan op de nakomelingen zijner beide dochters, kroonprinses Louise van Zweden en prinses Maria van Wied, die dan met de nakomelingen van prinses Marianne van Pruisen en groothertogin Sophie van Saksen-Weimar de kansen op de opvolging zouden moeten deelen. De geruchten van ernstige oneenigheden tusschen den Koning en zijne beide zoons vermeerderden de ongerustheid over de toekomst der dynastie. Toen volgde nog het treffende bericht, dat de Prins van Oranje 11 Juni te Parijs plotseling was overleden. De dood van den kroonprins was in die omstandigheden, naar men ernstig vreesde, het begin van het einde van het Oranjehuis, welks mannelijke leden volgens menschelijke berekening de een na den ander kinderloos zouden heengaan; zou niet de opvolging langs de vrouwelijke lijn in een ander dan het met de volkshistorie nauw samenhangende stamhuis moeten komen, tenzij de Koning uit zijn tweede huwelijk nog een zoon mocht krijgen? Daarbij kwam, dat de bepalingen in de Grondwet omtrent de troonsopvolging voor zulk een thans niet ondenkbaar geval niet geheel duidelijk geacht werden, zoodat bij het uitsterven der mannelijke lijn internationale verwikkelingen mogelijk schenen. De geboorte van prinses Wilhelmina (31 Aug. 1880) wekte dan ook groote vreugde bij de gansche natie, nu weder ten minste

hopend voor lange jaren op het voortbestaan van het Oranjehuis, zonder hetwelk men zich Nederland niet wel kon denken.

De Koning, die eerst geaarzeld had, weigerde ten slotte het aangeboden ontslag der ministers aan te nemen maar Kappeyne stelde nu, buiten voorkennis zijner ambtgenooten [1]), plotseling de voorwaarde, dat de Koning hem zou machtigen de door velen gewenschte grondwetsherziening aan de orde te stellen betreffende kiesrecht, zittingstijd en werkwijze van de Tweede Kamer en landsverdediging, met vergunning om Kamerontbinding uit te lokken, voor het geval de Tweede Kamer hare medewerking tot die herziening weigerde. De Koning wendde zich om advies tot den ministerraad, die zich bij meerderheid voor Kappeyne's denkbeeld verklaarde, terwijl de ministers Gleichman en Van Rees zich ernstig bleven verzetten. De Koning, niet gezind om ter wille van het behoud van een hem persoonlijk weinig sympathiek minister een zoo belangrijke zaak aanhangig te maken, verlangde nu in weinig aanmoedigende termen vooraf een onderzoek naar den omvang der gewenschte herziening, waarop het ministerie zijn gezamenlijk ontslag opnieuw aanbood.

Een en ander veroorzaakte een heftige beweging in den boezem der liberale partij, welker meerderheid met Gleichman en Van Rees deze grondwetsherziening niet bleek te wenschen. Eene poging van Fransen van de Putte en Cremers om de liberalen te vereenigen mislukte: opnieuw bleek de verdeeldheid in de liberale partij zoo groot, dat zij de regeering niet kon voeren, al hadden de zomerverkiezingen van 1879 haar opnieuw in hare meerderheid bevestigd. Er bleef niets anders over dan de benoeming van een „zakenministerie", met welks samenstelling de bekwame anti-revolutionnair Van Lynden van Sandenburg zich tot ernstige ontstemming zijner partij belastte. Hij vond de gematigde conservatieven Van Goltstein, Klerck en Kip bereid om met de gematigd liberale leidsche hoogleeraren Vissering voor financiën en Modderman voor justitie, benevens den commissaris in Zeeland Six voor binnenlandsche zaken en den katholieken kolonel Reuther voor oorlog de zaken te leiden, hijzelf als minister van buitenlandsche zaken.

Van de zijde der gematigd liberalen werd in deze door hen

[1]) Rengers, dl. II, blz. 204/5.

noodzakelijk geachte oplossing der heerschende staatkundige verwarring berust en met voldoening werd kennis genomen van de verklaring des kabinetsformeerders, dat het ministerie „eerbiediging van ieders rechten", „bezadigdheid", „gematigdheid", „gemeen overleg" in zijn vaandel had geschreven; de progressisten verborgen hunne teleurstelling slechts noode maar zoowel de in getal zeer toegenomen anti-revolutionnairen als de Katholieken richtten scherpe verwijten tot den kabinetsformeerder, die nu zou medewerken om Kappeyne's door zijne partij verafschuwde „monsterwet" uit te voeren, wat Six aanstonds als zijn eerst aangewezen taak kenmerkte.

Vier jaren lang heeft Van Lynden zijn zware taak volbracht, bitter bestreden door zijn eigen partijgenooten, gewantrouwd door vele liberalen, geduld door anderen hunner, gesteund echter door het onwankelbare vertrouwen des Konings, die van geen grondwetsherziening hooren wilde, daar hij voor nieuwe beperking der koninklijke macht bevreesd was.

Het gelukte de nieuwe regeering werkelijk belangrijke dingen tot stand te brengen, in de eerste plaats de afdoening der reeds door het vorige ministerie voorbereide wetsvoorstellen; de door Smidt benoemde commissie tot verbetering van het strafrecht had haren arbeid volbracht en de nieuwe strafwet werd door Modderman onder algemeene waardeering voor zijn bekwaamheden en zijn karakter gelukkig tot stand gebracht; de Rijkspostspaarbank werd als een hoogst verdienstelijk voorbeeld van sociale wetgeving in Mei 1880 met groote meerderheid aangenomen; de financieele betrekkingen tot Luxemburg werden geregeld door een schuldtraktaat, waarbij tevens aan Luxemburg de vertegenwoordiging door de nederlandsche gezanten zijner niet-politieke belangen behalve te Brussel, Parijs en Berlijn werd toegezegd, wat bij sommigen ernstige bedenking wekte wegens den nieuwen band met het onveilig gelegen groothertogdom; eenige kleinere wetsontwerpen, o. a. een tot uitvoering van kanalen in de noordelijke provincieën, werden aangenomen. De ministers hielden zich geheel buiten den strijd der partijen, ofschoon die dikwijls zeer heet was en de keuze van den Kappeyniaan Mirandolle als voorzitter in de plaats van den in Februari 1881 na jaren van werkzaamheid als zoodanig gestorven Thorbeckiaan Dullert bewees, dat de aanhangers van het vorige kabinet nog allesbehalve verslagen waren. De aftreding van den in het debat en als wetgever weinig handigen Vissering na het slecht onthaal zijner voorgestelde rentebelasting deed den veelzijdigen Van Lynden zelf in diens plaats als minister van financiën optreden (Juni 1881), terwijl hij zijn eigen ministerie aan den diplomaat Rochussen overgaf.

Het was in deze jaren, dat de aandacht der nederlandsche natie opnieuw werd gevestigd op de lang uit het oog verloren stamverwanten in Zuid-Afrika.

Sedert den overgang der Kaapkolonie aan Engeland in 1806 en de bevestiging van dien overgang door het traktaat van 1814 waren de betrekkingen tusschen het voormalige moederland en de thans engelsche kolonie nooit geheel en al verbroken [1]). De hollandsche taal had er zich in weerwil van alle tegenwerking gehandhaafd, hollandsche predikanten waren nu en dan overgekomen, enkele Nederlanders — niet altijd van een onbesproken gedrag — hadden zich er gevestigd, kaapsche jongelieden hadden zich aan nederlandsche hoogescholen voor het predikambt gevormd, in de medicijnen, in de rechten gestudeerd; enkele Nederlanders in het moederland — met name de vroeger brusselsche hoogleeraar Lauts, later te Leiden woonachtig — hadden niet opgehouden te wijzen op de toekomst, die zich in Afrika voor hunne landgenooten zou kunnen openen. Toen was in 1836 de „Groote Trek" gekomen, die een aantal kolonisten, het engelsche juk moede, over de Oranjerivier en de Vaal nieuwe woonplaatsen had doen zoeken in het nog onontgonnen Kaffergebied. Na een jarenlangen moeilijken kamp tegen Engelschen en Kaffers waren hier ten slotte twee onafhankelijke Boerenrepublieken ontstaan, de Zuid-Afrikaansche Republiek (1852) en de Oranje-Vrijstaat (1854), terwijl daarentegen in Natal de hollandsche bevolking aan Engeland onderworpen was gebleven, hoewel zij getracht had den steun der nederlandsche regeering tot verkrijging hunner onafhankelijkheid te verwerven.

Op de vestiging der beide Republieken hadden enkele Nederlanders grooten invloed geoefend en de emigratie van Nederlanders naar Afrika, de studie van Afrikanen in Nederland was door een en ander eenigszins verlevendigd. Vooral onder president Burgers, die van 1872 tot 1877 de Zuid-Afrikaansche Republiek leidde, scheen de kans op de versterking van den nederlandschen

[1]) Mansvelt, De betrekkingen tusschen Nederland en Zuid-Afrika (Utrecht, 1902).

invloed in dien staat groot, daar de rusteloos werkzame president bij een bezoek aan Nederland (1875/6) vervuld bleek van het ideaal der stichting van een „Groot-Nederland" in het Zuiden, kapitaal voor een spoorweg trachtte te verkrijgen, het onderwijs in modern-nederlandschen zin wenschte in te richten en de emigratie van Nederlanders naar Afrika op groote schaal wilde bevorderen.

Maar de engelsche regeering, die de ontwikkeling der Zuid-Afrikaansche Republiek met leede oogen aanzag, maakte gebruik van de daar door Burgers' veelszins onvoorzichtige staatkunde gestichte verwarring en annexeerde haar in 1877. De Boeren verzetten zich onder leiding van Krüger, Joubert en de Nederlanders Bok, Jorissen en Hamelberg weldra tegen deze onrechtmatige daad en toen geen protesten baatten, begon einde 1880 de opstand tegen het na „een eeuw van onrecht" bitter gehate britsche gezag, die in 1881 bekroond werd door het herstel der onafhankelijkheid, vrucht van de schitterende zegepraal bij Majuba en van het optreden eener liberale regeering onder Gladstone in Engeland in plaats van de conservatieve „imperialisten" van lord Beaconsfield's richting.

Die opstand had hier te lande groote geestdrift gewekt en reeds aanleiding gegeven tot het ontstaan van een „Hoofdcomité" onder leiding van de utrechtsche hoogleeraren Harting, Buys Ballot, Fruin en De Louter en den met afrikaansche zaken vertrouwden Beelaerts van Blokland, dat krachtig opkwam voor het goed recht der Boeren gelijk Fruin in een krachtige brochure, De Beaufort, Van Duyl e. a. in belangrijke tijdschrift- en krantenartikelen deden. Weldra ontstond in Mei 1881 te Utrecht de „Nederlandsch-Zuid-Afrikaansche Vereeniging", die hare afdeelingen overal in den lande deed verrijzen en de wederzijdsche betrekkingen zooveel mogelijk trachtte te versterken en Harting's woord waar te maken, dat men een einde wilde zien aan de vervreemding en „de oude liefde" wilde doen herleven. Evenwel, met alle sympathie, de gewenschte krachtige emigratie en de besproken nauwe handelsbetrekkingen bleven slechts matige uitkomsten opleveren en toen de in 1881 opgetreden president Krüger met den „vechtgeneraal" Smit en den superintendent van het onderwijs Du Toit in 1884 wederom in deputatie naar Europa kwam om ook in Nederland nieuwe betrekkingen aan te knoopen, werden zij wel overal met groote geestdrift ontvangen maar datgene, waaraan op dat oogenblik de Zuid-Afrikaansche

Republiek de meeste behoefte had: het kapitaal, hield zich schuchter terug. Wel kwamen er diplomatieke betrekkingen tot stand en werden studiefondsen voor transvaalsche studenten gesticht maar de om steun aangezochte regeering aarzelde tegenover de blijkbaar onwillige houding van Engeland en de poging om hier een transvaalsche leening te plaatsen mislukte geheel. Zou men opnieuw hebben te spreken van een verzuimde gelegenheid tot uitbreiding van den invloed van den nederlandschen stam, zooals in de 17de eeuw reeds in Brazilië, Amerika en op Formosa? Zoo vroegen velen zich af. De toekomst zou het antwoord geven.

De handige Van Lynden wist intusschen het ministeriecle schip veilig langs alle parlementaire klippen te geleiden en stoorde zich weinig aan de met algemeene stemmen aangenomen motie, dat „herziening van het kiesrecht wenschelijk" was, sedert Februari 1882 met den utrechtschen hoogleeraar Pijnacker Hordijk als minister van binnenlandsche zaken in plaats van den om gezondheidsredenen afgetreden Six. In den zomer van 1882 echter liep het zakenministerie, dat nog steeds onmisbaar scheen wegens de voortdurende oneenigheid in de liberale partij en hare langzaam voortgaande afbrokkeling, groot gevaar, toen de Tweede Kamer het conservatieve koloniaal beleid van Van Goltstein scherp afkeurde en deze aftrad. Maar de weigering des Konings om de door Tak, die uitgenoodigd was om een ministerie te vormen, opnieuw als voorwaarde gestelde grondwetsherziening toe te staan, deed het ministerie wederom terugkeeren, nu met De Brauw als minister van koloniën.

Het bleek spoedig, dat het teruggekeerde ministerie, ingrijpend gewijzigd en wederom vast in den zadel zittend, nu opnieuw de onmacht der liberale partij gebleken was, zich geroepen gevoelde om niet langer eenvoudig „ministerie van zaken" te zijn. Onder leiding nu niet meer in de eerste plaats van Van Lynden maar van den voortvarenden Pijnacker Hordijk trad het vrijmoedig op met de aankondiging van een „helder en duidelijk" program, dat het aan de Kamer ter goedkeuring of verwerping zou aanbieden, met de uitgesproken bedoeling om „verbetering te brengen in onzen zoozeer bedorven politieken toestand". Wel beperkte die aankondiging zich voorloopig tot een program voor het loopende zittingsjaar; wel verklaarde het ministerie niet in staat te zijn de „hoofdquaestie", den schoolstrijd, afdoende te beëindigen en wenschte

het te blijven bij „overwegingen van praktische politiek", maar weldra kwam Van Lynden zelf voor den dag met een groot plan van belastinghervorming, vooral gericht op het totnogtoe onbelast roerend vermogen en op verbetering van de gemeentelijke financiën; een verlaging van den census zou daarmede gepaard gaan, die echter, ten gevolge van de tevens voorgestelde wijziging in de personeele belasting, veel minder dan de anders te verwachten 20000 nieuwe kiezers zou opleveren; eindelijk gaf de minister van binnenlandsche zaken tot ergernis van vele liberalen onbewimpeld zijn groote waardeering voor het beginsel van het bijzonder onderwijs te kennen.

Had dit alles bij de meerderheid zeker wantrouwen gewekt en bij de minderheid het reeds heersehende wantrouwen niet weg kunnen nemen, een netelige kwestie maakte aan alles een einde.

De gouverneur-generaal Van Lansberge, die Loudon was opgevolgd, had de nog altijd voortdurende moeilijkheden in Atjeh door de energieke oorlogvoering van kolonel, later luitenant-generaal Van der Heyden als gouverneur van dat gewest (1878—1879) in eene betere richting zien komen. Een aanzienlijke troepenmacht van aanvankelijk 10000, later 6500 man stelde den bevelhebber in staat na de groote expeditie tegen Samalangan in Aug. 1877, waarbij de zichzelf allerminst sparende krijgsman een oog verloor, door rusteloos patrouilleeren, oprichting van posten, strijd zonder genade en opzoeken van den vijand in zijn verste schuilhoeken, ten minste Groot-Atjeh te onderwerpen en den roem van den „eenoogigen koning" als overwinnaar te vestigen.

Het scheen echter de indische regeering nu tijd om in de plaats van het drukkende militaire gezag een burgerlijk bestuur te vestigen in het bezette gebied, waarbij de gewone tegenstelling van burgerlijke en militaire ambtenaren veel gewicht in de schaal legde. Van der Heyden, wiens straffe oorlogvoering bij den minister van koloniën zelven afkeuring had gevonden, werd (voorjaar 1881) van zijn functiën in Atjeh ontheven en de burgerlijke ambtenaar Pruys van der Hoeven tot gouverneur aangesteld. Wel werd generaal Van der Heyden in het najaar van 1882 bij besluit der Tweede Kamer van allen blaam op zijn „eer en goeden naam" ontheven, maar het duurde kort, of onder Van Lansberge's opvolger 's Jacob begon de krijg in het schijnbaar bevredigende thans door burgerlijke

ambtenaren geregeerde land opnieuw, wat tot herhaalde klachten over de in Atjeh gevolgde afwisselende wijze van handelen aanleiding moest geven.

Maar niet de bedenkelijke toestand in Atjeh deed den minister De Brauw, die hieraan geen schuld had, ten slotte vallen. De verhouding van de indische regeering tot de Billiton-maatschappij, die in 1860 de tinonderneming op dat eiland van de eerste ondernemers, onder wie prins Hendrik de voornaamste was, had overgenomen, was daarvan de oorzaak. De maatschappij, welker concessie in 1892 moest afloopen, wenschte op grond van de nieuwe indische mijnverordening van 1873 die concessie aanzienlijk verlengd te zien. De gouverneur-generaal Van Lansberge had hieraan voorloopig geen gevolg willen geven, in afwachting van een algemeene definitieve regeling der mijnconcessiën. Zijn opvolger 's Jacob echter ging onmiddellijk na zijn optreden tot de vergunning der verlenging met 35 jaren over, wat door den minister werd goedgekeurd. Deze verlenging nu werd door de Tweede Kamer scherp onderzocht en ten sterkste afgekeurd als strijdig met het belang des lands, in het bijzonder der schatkist. De minister verdedigde haar maar met 57 tegen 20 stemmen werd zij volgens de conclusie van de daarvoor benoemde commissie als „overschrijding van bevoegdheid" en „niet in 's lands belang" voor vernietiging aanbevolen. Eenige dagen later nam de minister zijn ontslag.

Toen nu kort daarop (26 Februari) de voorzitter der Kamer voorstelde de reeds te voren door het ministerie aangeboden kieswetwijziging in behandeling te nemen en dit voorstel met 66 tegen 12 stemmen werd verworpen, trad het geheele kabinet af, te meer daar het ook op de Eerste Kamer niet kon rekenen, sedert dit zijn veranderde wijze van handelen had afgekeurd, met name het voorstellen van zóó ingrijpende maatregelen als belastingwijziging en kieswetwijziging „met grondwetsherziening in het verschiet" door een kabinet, dat eigenlijk slechts tot afdoening van hangende zaken was samengesteld.

Zoo viel het ministerie—Van Lynden, dat zijn oorsprong alleen te danken had aan de onmacht der liberale partij om te regeeren maar dat deze niet wenschte te zien optreden om te doen wat zij zelve onmachtig was tot stand te brengen — een toestand, die niet strekken kon om de sympathie des volks met de parle-

mentaire regeering te vergrooten noch om het aanzien der liberale partij te versterken. Een krachtige hand werd vereischt om een einde te maken aan de hopelooze verwarring in de staatkundige verhoudingen, zoo noodig door middel van grondwetsherziening.

Maar die krachtige hand was ver te zoeken. Wel hadden de conservatieven in Heemskerk een bekwaam en handig leider; wel bezat de anti-revolutionnaire partij in Kuyper een energiek en talentvol aanvoerder; wel was onder de Katholieken de uitnemende redenaar Schaepman opgetreden met eenige kans om, ofschoon priester, de leiding dier nog altijd weinig georganiseerde partij op den duur in handen te krijgen, maar die drie fractiën zouden, ook wanneer zij zich onderling verstonden, bij het heerschende kiesstelsel geen meerderheid in de Kamer kunnen verwerven. En een grondwetsherziening zou feitelijk van de liberale partij moeten uitgaan, wanneer het ten minste mogelijk zou zijn van de Kroon de tot nog toe geweigerde medewerking te verkrijgen. Maar wie zou dan de leiding der liberale partij kunnen nemen? Kappeyne had, ook al zou hij gewild hebben, het vertrouwen verbeurd; Tak kon slechts op de progressisten als getrouwe volgers rekenen; Gleichman en Van Rees hadden wel de meeste oudere liberalen achter zich maar de liberalen van Tak's fractie wilden geen samenwerking met hen; Fransen van de Putte, thans lid der Eerste Kamer geworden, was te veel koloniale specialiteit om als leider van alle liberalen op te treden; Van Houten had slechts enkele volgers. De liberale partij, in een aantal fractiën verdeeld, was dus voor het oogenblik niet in staat de leiding in handen te nemen. In deze omstandigheden was het natuurlijk, dat aller blikken zich weder richtten op den buigzamen en bekwamen bestuurder, die reeds eens in zulk een geval als redder in den nood was opgetreden, op Heemskerk.

Hij vormde (April 1883), nadat eenige pogingen om een Kabinet uit de meerderheid te vormen waren mislukt, een „extra-parlementair" ministerie uit personen, die niet in de Kamers zaten: Van der Does de Willebois en Weitzel, den haagschen wethouder Du Tour van Bellinchave voor justitie, Grobbee voor financiën, den conservatieven Van Bloemen Waanders voor koloniën, Geerling voor marine, Van den Bergh voor waterstaat, hemzelven voor binnenlandsche zaken — een „bijeengescharreld ministerie", spotte

Des Amorie van der Hoeven. Heemskerk kondigde volgens het vroeger door de Kroon voorgestelde de benoeming eener staatscommissie aan tot onderzoek van den omvang der gewenschte, zij het dan tot het noodzakelijke beperkte, grondwetsherziening; hij beloofde voorts de behandeling der financieele kwestiën en de invoering van het nieuwe strafwetboek. Reeds 11 Mei werd de bedoelde staatscommissie benoemd. Zij bestond uit 15 personen: Heemskerk, voorzitter, de hoogleeraar Buys ondervoorzitter, Van Naamen van Eemnes en Verheyen uit de Eerste Kamer, Cremers, Van Nispen tot Sevenaer, Roëll en De Savornin Lohman uit de Tweede, De Vries uit den Raad van State, schout-bij-nacht Binkes en generaal Van der Star voor militaire zaken, de hoogleeraren Linteloo de Geer van Jutphaas, Tellegen en Asser, de onderwijsspecialiteit Farncombe Sanders en de referendaris van justitie Beelaerts van Blokland, met Arntzenius en Van Randwijck als secretarissen.

De binnenlandsche staatkundige hemel bleef evenwel niet zonder wolken. De aanhoudend slinkende liberale meerderheid werd bij de verkiezingen van 1883 nog met een paar stemmen verzwakt ten voordeele der steeds in kracht toenemende anti-revolutionnaire partij, die onder de krachtige en handige leiding van Kuyper, den meester in het „bespelen van het instrument der volksconscientie", den machtigen strijder op het gebied der „vrije school", den genialen journalist en volksredenaar, die in 1877 aan zijne partij een scherp omlijnd program had geschonken, eerst aan de conservatieven, daarna aan de liberalen een aantal zetels had ontrukt. Meer en meer naderde men wat men het „doode punt" placht te noemen: het oogenblik, waarop de gezamenlijke liberalen over niet meer dan juist de helft der thans 82 stemmen in de Tweede Kamer zou kunnen beschikken.

Bovendien kwamen omstreeks 1880 nieuwe elementen meer en meer aanspraak maken op medezeggenschap in het staatsbestuur. De talentvolle en fanatieke socialistische amsterdamsche predikant bij de Luthersche gemeente Domela Nieuwenhuis wist sedert omstreeks 1875 een toenemenden invloed te verkrijgen op den werkmansstand, vooral sedert hij in 1879 zijn ambt had nedergelegd en als redacteur van het nieuwe blad „Recht voor Allen" aanhoudend opwekte tot revolutionnair verzet tegen de bestaande toestanden. Hem en den zijnen gelukte het in het Werkliedenverbond, dat onder

leiding van den gematigden Heldt zich op staatkundig gebied in de lijn der progressistische liberalen bewoog maar zich vooral toelegde op de geleidelijke ontwikkeling der vakbeweging in Nederland [1]), de denkbeelden der Internationale en daarmede die der sociaal-democraten bij velen ingang te doen vinden. Wel scheidden zich in 1877 de protestantsche werklieden van anti-revolutionnaire richting af van het Werkliedenverbond en sloten zich op aandrang van Kuyper en onder leiding van den amsterdamschen werkman Kater aaneen in de vereeniging „Patrimonium"; wel begon ook de katholieke geestelijkheid de tot hare Kerk behoorende werklieden ernstig voor het revolutionnaire streven te waarschuwen en op hunne vereeniging onder kerkelijk toezicht bedacht te zijn; maar in Mei 1878 werd onder leiding van den smid Ansing, oud-lid der Internationale, te Amsterdam een sociaal-democratische vereeniging opgericht, die het duitsche, in 1875 te Gotha samengestelde program der partij als richtsnoer aannam [2]). Het was de bescheiden aanvang nog eener nieuwe staatspartij, die, als weleer de anti-revolutionnaire, begon met een deel van het „volk achter de kiezers" voor hare beginselen te winnen en naast algemeen direct kies- en stemrecht directe wetgeving door het volk in democratischen en maatschappelijke hervormingen in socialistischen zin op den voorgrond stelde. De nieuwe partij, die hare aanhangers eerst bijna uitsluitend in de groote hollandsche steden vond, zette hare actie rusteloos voort, met name in de twentsche fabrieksplaatsen en slaagde erin tegenover de gematigde richting van het Werkliedenverbond en diens orgaan „de Werkmansbode" hare socialistische propaganda ingang te doen vinden, zich vooral richtend op de verbetering der loonen en daardoor de sympathie winnend van vele werklieden. Voorloopig echter werkten op staatkundig gebied het Werkliedenverbond en de Sociaaldemocratische Vereeniging nog met het uit de meest vooruitstrevende liberalen voortgekomen Comité voor algemeen kies- en stemrecht samen tot verspreiding van de denkbeelden van dit Comité, dat in de jonge rechtsgeleerden Veegens, Heineken en Van Gilse, den hoogleeraar Pekelharing te Delft, den boekhandelaar Pyttersen te Sneek en anderen werkzame leiders

[1]) Hudig, l.l. passim.
[2]) Bymholt, l.l. blz. 333 vlg.

vond. In 1880 werden te Amsterdam voor het eerst werkmanscandidaten gesteld voor de verkiezingen voor Tweede Kamer en gemeenteraad, al bepaalde zich het op hen uitgebracht stemmenaantal zich nog slechts tot zeer weinige. Het Comité voor algemeen stemrecht trachtte intusschen door verspreiding van een manifest „aan het nederlandsche volk", door adressen aan Staten-Generaal en regeering, door propapanda-lezingen en vertoogen in couranten en tijdschriften op de openbare meening invloed te verkrijgen, wat ook wel gelukte zooals bleek op het congres voor algemeen kies- en stemrecht te Utrecht in 1882, waar een Bond voor algemeen stemrecht werd opgericht [1]).

Te midden van deze zoo in beteekenis aanhoudend toenemende democratische en kerkelijk-staatkundige bewegingen, te midden van de nog steeds voortdurende oneenigheden in het liberale kamp en de daarmede samenhangende staatkundige onzekerheid, hield Heemskerk de teugels van het bewind in handen en toonde daarbij een weergalooze, in veler oogen niet zelden beginselzwakke bekwaamheid. Reeds bij de behandeling van de indische begrooting voor 1884, waarbij het sluiten van een nieuwe overeenkomst met de Billiton-maatschappij nog eens scherp werd afgekeurd, viel de onbekwame minister van koloniën, Waanders, eerst na drie maanden vervangen door den buitengewoon bekwamen, juist uit Indië teruggekeerden administrateur Sprenger van Eyk; ook de zwakke minister van marine moest zijn post weldra overgeven aan den parlementair meer ervaren Van Erp Taalman Kip; de benoeming van den liberalen Van Rees tot gouverneur-generaal in plaats van den thans afgetreden 's Jacob werd verdedigd met de algemeen erkende behoefte aan een krachtige leiding in Indië, zij het dan in liberalen zin. Nu en dan kwam de schoolkwestie om den hoek zien, vooral toen de regeering, in Mei 1884, hare aanvankelijk vrij ingrijpende voorstellen op dit gebied terugbrengend tot eenige „administratieve verbeteringen", eenigszins aan sommige bezwaren te gemoet kwam en de verbonden anti-revolutionnairen en Katholieken daarbij, sedert Keuchenius' scherpe uitlating reeds in November 1883, namens de eersten meer dan eens verklaarden aan geen enkele ingrijpende hervorming steun te zullen verleenen, als niet aan hunne eischen op schoolgebied

[1]) Bymholt, l.l. blz. 307 vlg.

tegemoet werd gekomen. De pogingen van den minister Grobbee om de bij de nog steeds toenemende aanzienlijke tekorten hier te lande en in Indië thans in bepaald ongunstigen toestand verkeerende financiën te verbeteren mislukten voorloopig.

Terwijl het ministerie voortging de zaken zoo goed mogelijk gaande te houden, stierf (21 Juni 1884) ook de ziekelijke prins Alexander, sedert den dood zijns broeders Prins van Oranje. De kroonprinses Wilhelmina was thans nauwelijks vier jaren oud en het scheen daarom in de eerste plaats wenschelijk het regentschap te regelen voor het zeer waarschijnlijke geval, dat de bejaarde Koning zou komen te overlijden, voordat zijne dochter meerderjarig zou zijn: dit geschiedde dan ook bij de wet van 2 Aug. 1884, die de jonge Koningin als Regentes aanwees. Het was bij de behandeling dezer wet, dat Van Houten het gepast achtte op te merken, dat de Kroon thans hier te lande meer „ornament" dan „fundament" van het staatsgebouw mocht heeten.

In verband met art. 198 der Grondwet, dat grondwetsherziening tijdens een regentschap verbood, scheen het wenschelijk ten minste dit artikel te wijzigen in dien zin, dat eene herziening in dat geval mogelijk werd, behalve alleen ten opzichte van de bepalingen over de troonsopvolging. De regeering stelde dit dan ook einde Aug. 1884 voor en wist de Kamers spoedig van de wenschelijkheid te overtuigen, zoodat einde November 1884 deze gedeeltelijke grondwetsherziening tot stand kon komen. Bij de daarmede noodzakelijk gepaard gaande Kamerontbinding verloor de liberale partij, in welke de progressistische fractie ditmaal hare meeste leden uitgeworpen zag, weder een paar zetels, zoodat thans het „doode punt" bereikt was en de beide nog overgebleven conservatieve leden — Corver Hooft en Wintgens — ten slotte tusschen de verbonden Katholieken en antirevolutionnairen aan de rechter- en de liberalen aan de linkerzijde den doorslag zouden moeten geven. In deze omstandigheden moest de regeering wel aan het bewind blijven, ook toen zij ten gevolge van de verwerping van een nieuwe belastingregeling tot bestrijding der toenemende tekorten haren minister van financiën moest opgeven, weldra vervangen door den ambtenaar Bloem, die evenwel ook al geringe instemming vond voor de door hem voorgestelde maatregelen van verbetering der financiën.

De parlementaire toestand werd intusschen meer en meer onhoudbaar; zelfs de meest onbelangrijke voorstellen konden niet dan met de grootste moeite worden doorgedreven en men klaagde van alle kanten, dat er niets werd tot stand gebracht. Grondwetsherziening scheen het eenige middel om op den duur orde in de zaken te brengen. Maar zou Heemskerk in staat zijn èn de Kroon te doen toegeven èn de half onwillige Kamer te bewegen bij dezen teederen arbeid hem de leiding toe te vertrouwen? De handige en voor de eer der leiding dezer belangrijke staatszaak niet onverschillige minister was bereid de onzekere kans te wagen.

HOOFDSTUK VI.

DE GRONDWETSHERZIENING VAN 1887.

Er was een zeer groot verschil tusschen de omstandigheden en de stemming, waarin omstreeks 1840 de liberalen de noodzakelijkheid eener herziening der grondslagen van het staatsgebouw deden gevoelen, en die, waarmede bijna een halve eeuw later het denkbeeld der herziening door hen werd aanvaard. Zonder geestdrift, zonder vertrouwen op de leiding van den staatsman, die alleen in staat scheen het werk ten einde te kunnen brengen, in zich zelve verdeeld over de wenschelijkheid van de verschillende veranderingen, die in de Grondwet zouden worden voorgesteld, liet de liberale partij die herziening eerder toe dan dat zij ze met kracht begeerde. En de anti-revolutionnair-katholiek-conservatieve rechterzijde was evenmin geestdriftig gestemd over de zaak der herziening, waarbij zij als vaste voorwaarde voor hare medewerking de tegemoetkoming der liberalen op onderwijsgebied stelde en voor het overige zich vrij onverschillig toonde, van katholiek-conservatieve zijde zelfs met onverholen tegenzin tegen deze „onnoodige" en daarom niet wenschelijk geachte herziening. De Kroon zelve ten slotte verleende hare in ieder geval noodzakelijke medewerking niet dan aarzelend en half onwillig, beducht als de Koning steeds was voor nog sterker machtsbeperking dan zijn vader zich reeds had moeten laten welgevallen, voor veldwinning der democratische gevoelens, die zich hier en daar met onmiskenbare neiging tot republikeinsche

instellingen reeds duidelijk vertoonden èn onder de radicale elementen der liberale partij èn bij sommige anti-revolutionnairen maar voorai onder de sociaal-democraten, die het koningschap en de persoon des Konings in redevoeringen en geschriften heftig aanvielen.

Veel zeemanschap zou er noodig zijn, eer de leidende minister zou kunnen rekenen het schip in de veilige haven gebracht te hebben. En toch, dat herziening noodig was, kon geen oogenblik twijfelachtig zijn: afgezien van de gebiedende noodzakelijkheid om de zaak der troonsopvolging zoo duidelijk mogelijk te regelen, had de loop der dingen van staatkundigen aard in de laatste jaren overtuigend bewezen, dat het zoo niet langer ging, dat er maatregelen moesten genomen worden om den geregelden loop der telkens haperende staatsmachine te verzekeren. Alles kwam in deze omstandigheden aan op de vraag, of Heemskerk de man zou kunnen zijn, die de tegenstellingen zou weten te verzoenen, die door geven en nemen de partijen tot een bevredigend compromis zou kunnen brengen, die door handige taktiek de parlementaire klippen zou weten te ontzeilen. Er waren er, die twijfelden, maar de uitslag zou toonen, dat de bejaarde staatsman, thans de autoritaire onhandigheden van vroeger jaren geheel te boven, de gewenschte talenten werkelijk bezat en ondanks zijn hoogen leeftijd ook de lichamelijke en geestelijke kracht om, in weerwil van den tegenstand der radicalen en den blijkbaren onwil der eigenlijke conservatieven, met hulp der gematigde liberalen, met zijn groote parlementaire ervaring, zijn juridische scherpzinnigheid en zijn omvangrijke kennis van menschen en dingen gewapend, het werk tot stand te brengen.

Maar zou het mogelijk zijn met deze Tweede Kamer, met deze volksvertegenwoordiging op het „doode punt", welker zonderlinge samenstelling duidelijk aan den dag kwam, toen de liberale voorzitter Cremers zijn zetel een jaar lang moest afstaan aan den anti-revolutionnair Mackay en in Sept. 1885 dezen weer verving? Het denkbeeld kwam op, of het niet beter zou zijn vóór het aan de orde stellen der grondwetsherziening zoowel de kiestabel als de kieswet te herzien, daar velen, en niet alleen uit de rechterzijde, van meening waren, dat de samenstelling der Staten-Generaal niet in overeenstemming geacht kon worden met de werkelijke gezindheid der natie. Anderen ontkenden dit ten sterkste. Een door den winschoter afgevaardigde Goeman Borgesius en een aantal

hervormingsgezinde liberalen in het voorjaar van 1885 voorgestelde motie om de grondwetsherziening „zoo spoedig mogelijk" aan de orde te stellen zonder wijziging van kiestabel of kieswet daaraan vooraf te laten gaan, werd met kleine meerderheid verworpen; maar toen de rechterzijde, thans met de beide conservatieven even in de meerderheid, bij de behandeling der begrooting de gewone uitgaven voor het staatsonderwijs aanzienlijk begon te besnoeien, trok één dezer beiden, de aan het neutrale onderwijs zeer gehechte Wintgens, door de rechterzijde als een afvallige bejegend, zich moedeloos uit de Kamer terug, de uiterst zwakke meerderheid nog met ééne stem verzwakkend, daar een liberaal hem in het district 's-Gravenhage verving.

Zoo sukkelde men voort, altijd door haspelend en redevoerend over zaken van onderwijs, kiesrecht en financiën, zonder dat echter eenige werkelijke beslissing omtrent den te volgen weg kon worden genomen bij de, ten gevolge van toevallige afwezigheid van soms één enkel kamerlid, tusschen rechts en links wisselende stemmingen in de Tweede Kamer[1]). En terwijl de voorstanders van algemeen stemrecht zich krachtig lieten hooren en in September 1885 een indrukwekkende „nationale meeting" in de Maliebaan te 's-Gravenhage organiseerden, waarbij de sociaal-democraten hun roode vlag zonder schroom ontwikkelden, vertoonden zich bij de natie zelve duidelijke sporen van toenemend ongeduld.

De socialisten begonnen zich onder leiding van den werkzamen Domela Nieuwenhuis krachtig te roeren, richtten in het economisch slechtgestelde Friesland, waar de grond grootendeels in handen was van buiten het gewest woonachtige landheeren uit de aanzienlijke familiën en de pachters in zeer ongunstige omstandigheden verkeerden, afdeelingen der sociaal-democratische partij op, bevorderden de zich overal uitbreidende werkstakingen, vielen in geschrifte het koningschap, de groote fabrikanten en landheeren, het kapitalisme in het algemeen heftig aan en dreigden openlijk met oproer[2]). Het zoogenaamde „palingoproer", 25/6 Juli 1886 te Amsterdam ontstaan ten gevolge van het optreden der politie tegen het bij het volk geliefde „palingtrekken", droeg wel geen eigenlijk socialistisch karakter

[1]) Rengers, dl. II, blz. 270 vlg.
[2]) Bymholt, blz. 327 vlg.

maar gaf na de bloedige onderdrukking daarvan aanleiding tot nieuwe vervolgingen, ook tegen socialisten, van wie sommigen met gevangenis en geldboeten streng gestraft werden; ook Domela Nieuwenhuis behoorde onder hen, die in dit jaar met celstraf werden gestraft, hij wegens een artikel tegen den Koning in zijn voortdurend tot oproer aanzettend blad „Recht voor Allen". De van staatswege ingestelde vervolgingen brachten intusschen de beweging niet tot staan, ook al werden sommige socialisten telkens tot gevangenisstraf en boeten veroordeeld, ook al begonnen de mannen van het Werkliedenbond en de Dageraad zich aan haar te onttrekken [1]) uit vrees voor de uitspattingen der sociaal-democratische leiders, onder wie Domela Nieuwenhuis, Frowein, Fortuyn, Van de Stadt en anderen zich lieten hooren. De verkiezing van den werkman Heldt tot lid der Tweede Kamer voor Sneek in November 1885 kon hen niet tevreden stellen maar werd als een verraad van dezen aan de zaak der werklieden beschouwd, als een handige zet der voor haar behoud bevreesde „bourgeoisie". Het bleek intusschen duidelijk, dat de sociaal-democraten nog steeds slechts een klein deel van de werkliedenbevolking tot hunne denkbeelden hadden overgehaald; herhaaldelijk moest de politie hen tegen de over de aanvallen op het Oranjehuis verbitterde volksmenigte beschermen. Toch viel het niet te ontkennen, dat hun aantal in verband met hunne energieke propaganda voortdurend aangroeide en de vervolgingen hen eerder versterkten dan verzwakten, terwijl de in deze jaren telkens optredende werkeloosheid tal van werklieden ten minste tijdelijk in hunne rijen deed opnemen.

Terwijl de werkmansstand zich alzoo begon te doen gelden en men van die zijde herhaaldelijk met nadruk aandrong op het ruimer verleenen van medezeggenschap in de zaken van den staat, organiseerden zich de kerkelijke partijen met het oog op de groote veranderingen, die bij de mogelijke uitbreiding van het kiesrecht ook voor haar te wachten stonden. Schaepman leverde in zijn tijdschrift „Onze Wachter" in 1883 een „proeve van een program" voor de katholieke partij, welke proeve echter bij de toongevende, meer conservatiefgezinde elementen onder de Katholieken grooten tegenstand wekte, daar zij onmiskenbaar „den invloed van het volk op

[1]) Bymholt, blz. 373.

de verkiezingen" wilde versterken, „ook in de vertegenwoordiging der minderheden"; de vrijheid van onderwijs als „natuurlijk recht der ouders" werd op den voorgrond gesteld, de staatsschool alleen als „aanvulling der vrije school" toegelaten; wederinvoering der doodstraf, regeling der belastingen naar „het belastbaar vermogen", beperking der militaire uitgaven, handhaving der zondagsrust waren de verdere hoofdpunten der proeve, die uitging van „God als de bron van alle gezag" en van de „gehoorzaamheid om des gewetens wil" als „eenige waarborgen van het vast bestand der overheid en de vrijheid der onderzaten". Deze proeve kon echter de beide nog altijd bestaande stroomingen onder de Katholieken, de conservatieve en de vooruitstrevende, niet tot verzoening brengen, integendeel zij liet het bestaande verschil duidelijk uitkomen.

Evenmin kon het „program van beginselen" van 1878, hoewel onder leiding van dr. Kuyper samengesteld door een „Centraal-Comité" uit de afgevaardigden der anti-revolutionnaire kiesvereenigingen en door den leider uitvoerig toegelicht in een reeks van Standaard-artikelen, later verzameld in een deel „Ons Program" [1]), in de anti-revolutionnaire partij dit doel geheel bereiken, al noemde het zich samengesteld voor de „anti-revolutionnaire of christelijk-historische richting", die volgens het program „den grondtoon van ons volkskarakter" vertegenwoordigde. Ook dit program van 21 artikelen vond „in God de bron van het souvereine gezag" van het Huis van Oranje, „als onder de leiding Gods in onze geschiedenis geworteld", en verwierp het begrip der volkssouvereiniteit; het verklaarde „de eeuwige beginselen van Gods woord" te zijn de „belijdenis der partij" en eischte, dat het „staatsgezag noch rechtstreeks noch door de uitspraak van eenige kerk, maar alleen in de conscientie der overheidspersonen aan de ordonnantiën Gods gebonden zij". Het nam voor de „Christelijke en dus niet-godsdienstlooze natie" „het aan de Grondwet gebonden koningschap .... als den voor Nederland meest geschikten regeeringsvorm", aan en de Grondwet van 1848 als „uitgangspunt om langs wettigen weg tot een hervorming onzer staatsinstellingen naar eisch der christelijk-historische beginselen te geraken", verlangde verwijdering van „alles wat den vrijen invloed van het Evangelie op ons volksleven belemmert",

[1]) Amsterdam, 1879.

met onthouding „van elke rechtstreeksche bemoeiing met de godsdienstige ontwikkeling der natie", „bevestiging van den rechtmatigen volksinvloed" in de Staten-Generaal, „zooveel doenlijk" zondagsrust, herstel door decentralisatie der aloude „gewestelijke en gemeentelijke autonomie", censusverlaging, vrijheid van onderwijs, onafhankelijke rechtspraak, beperking van staatsbemoeiing op financieel gebied, legerorganisatie met afschaffing van dienstververvanging, „christelijk karakter" van het koloniaal bestuur, een „wetboek van den arbeid", scheiding van Kerk en Staat, zelfstandigheid der partij tegenover andere partijen. De eenheid der partij, welker orgaan de door Kuyper uitnemend geredigeerde „Standaard" bleef, werd behalve door zijne krachtige leiding in het vaste Centraal-Comité, waarvan hij voorzitter was, bewaard door de sedert 1878 geregeld jaarlijks samenkomende „deputatenvergadering", gekozen door de overal oprijzende anti-revolutionnaire kiesvereenigingen. Met hem waren de utrechtsche hoogleeraar De Geer, de groningsche Gratama, de amsterdamsche De Savornin Lohman — het „philosophische hoofd" der partij en als zoodanig misschien meer dan Kuyper den geest van Groen vertegenwoordigend — de predikanten Donner en Bronsveld de voornaamste leiders der jonge en krachtige staatspartij, die bestemd was een groote rol in het land te spelen. Een krachtige samenwerking van alle voorstanders der anti-revolutionnaire of christelijk-historische denkbeelden werd echter tegengehouden door de toenemende verschillen op kerkelijk gebied in den kring der orthodoxe Protestanten zelve. De oprichting der Vrije Universiteit op Gereformeerden grondslag in 1879 had reeds bij vele aan de „Groote Kerk" gehechten ernstige bestrijding gevonden, met name bij dr. Bronsveld, den talentvollen leider van het tijdschrift „Stemmen voor waarheid en vrede", die vast wilde houden aan de synodale organisatie der Nederlandsche Hervormde Kerk zooals die in 1816 en 1852 tot stand was gekomen. De werkzaamheid van Kuyper en De Savornin Lohman tegen deze synodale organisatie won voortdurend veld, al bleef de synode standvastig weigeren de door de Vrije Universiteit gevormde predikanten tot het proponentsexamen toe te laten. De amsterdamsche predikant Vos leidde het verzet tegen de pogingen van Kuyper en de zijnen om hunne met die der Afgescheidenen overeenkomende denkbeelden in de Hervormde Kerk te doen zegepralen. Reeds was in den amsterdamschen kerkeraad die zegepraal voorbereid, toen 4 Januari 1886 het classicaal bestuur aldaar 80 voorstanders der beweging schorste. Een poging der geschorsten om zich met geweld in het bezit der Nieuwe Kerk en harer archieven en eigendommen te stellen mislukte. Een lange kerkelijke procedure volgde, waarbij de uitgesproken schorsing in verschillende instantiën werd bevestigd; toen scheidden zich in het voorjaar van 1887 een aantal „doleerende kerken" af van het synodaal verband.

Deze oneenigheden verlamden voor het oogenblik de staatkundige werkzaamheid der anti-revolutionnaire partij gelijk de verdeeldheid onder de Katholieken ook hunne partijvorming belemmerde.

Dat er echter tusschen deze beide partijen op den duur een nauw verbond zou ontstaan tegen de liberale beginselen van allerlei schakeering, was te verwachten en de gemeenschappelijke strijd der beide kerkelijke partijen tegen de neutrale school en in het bijzonder tegen de wet van Kappeyne had reeds tot aanvankelijke samenwerking, zij het op een nog lossen grondslag, aanleiding gegeven. Maar ook de liberale partij, die in dit opzicht op den tegenstand van sommige conservatieven rekenen moest, verkeerde in steeds scherper uitkomende onderlinge verdeeldheid. Zij bezat geen program, dat haar samenbond of kon samenbinden zooals èn de kerkelijke partijen èn de socialistische er thans een bezaten; noch Thorbecke's „Narede" noch het in 1874 door Kappeyne ontwikkelde program van beginselen kon als zoodanig gelden. Zij was uit haren aard en krachtens haar beginsel niet geneigd om hare aanhangers vast aan een program te binden, veeleer om hun eene zoo groot mogelijke individueele zelfstandigheid te laten [1]). Vandaar hare onmacht om hare fractiën gezamenlijk en onder goeden tucht tegen de andere partijen te doen optrekken en gebruik te maken van de verdeeldheid onder hare tegenstanders; vandaar het telkens in brochures, couranten en tijdschriftartikelen aan den dag komende verschil van meening, dat door hare tegenstanders juichend als een bewijs van de in hare rijen heerschende onzekerheid en stelselloosheid werd aangemerkt. Toch deed zich ook in haar midden de behoefte gelden om door aaneensluiting hare kracht te vermeerderen, om hare meer conservatieve en hare progressistische en zelfs radicale

[1]) De Bruyne, dl. V, blz. 254.

elementen, van de oude Thorbeckeanen tot Van Houten, in één, zij het dan zeer rekbaar, partijverband samen te houden.

Dit was het beginsel der „Liberale Unie", in 1885 voortgekomen uit de amsterdamsche kiesvereeniging „Burgerplicht", die de behoefte gevoelde om, zij het dan voorloopig zonder bepaald program, allen bijeen te brengen, die afkeerig waren van de staatkundige denkwijze der kerkelijke partijen, en door alle geoorloofde middelen van voorlichting en samenwerking de toepassing der liberale beginselen te bevorderen [1]). Ofschoon de bewerkers dezer aaneensluiting voor een goed deel behoorden tot de progressistische, zelfs radicale elementen in de liberale partij, gelukte het reeds aanvankelijk toch een aantal bestaande liberale kiesvereenigingen tot aansluiting bij de Liberale Unie te bewegen, andere kiesvereenigingen op te richten en de medewerking van vele liberalen van allerlei schakeering in de verschillende deelen des lands te verkrijgen. Het Bestuur der „Liberale Unie", gekozen op eene te Amsterdam gehouden algemeene vergadering harer leden en waarin de amsterdamsche hoogleeraar Van Hamel als voorzitter, de journalist P. L. Tak als secretaris, de groningsche hoogleeraar Drucker, de griffier der Staten van Zeeland Fokker en anderen als leden optraden, trachtte spoedig leiding te geven aan de liberale staatkunde vooral op het gebied der sociale wetgeving in het belang van den werkman, de openbare meening door de pers voor te lichten, bij verkiezingen geldelijken steun te verleenen, voordrachten in liberalen zin te houden, enz.

Zoo stonden de verschillende staatspartijen, hoewel in zichzelf verdeeld, scherp tegenover elkander en menigeen, verontrust over al deze tegenstellingen, vroeg zich met bekommering af, waartoe deze toenemende staatkundige verdeeldheid, die alle werkzaamheid van den staat verlamde, op den duur zou moeten leiden, wanneer — wat te eeniger tijd te verwachten scheen — belangrijke sociale volksbewegingen ook dit land zouden medeslepen in den maalstroom eener sociale revolutie, waarop sommige teekenen des tijds schenen te wijzen, of internationale verwikkelingen het zouden mengen in de tallooze gevaren van een grooten Europeeschen krijg, die bij den in het roerige Frankrijk steeds werkzamen geest

[1]) D'Aulnis de Bourouill, Eenige bladzijden uit de geschiedenis der liberale partij sedert 1887, ('s Grav. 1897), blz. 6 vlg

van „revanche" voor de nederlaag van 1870 en het verlies der provinciën Elzas en Lotharingen ieder oogenblik voor de deur kon staan. En het scheen wel, of alles tegen den bestaanden toestand samenspande. Ook in Indië, waar Nederland's koloniale heerschappij scheen te wankelen.

De vreeselijke ramp, die van 26 op 27 Augustus 1883 het vulkanische eiland Krakatau had vernield en de westkust van Java en de Lampongs door vloedgolven teisterde; de zich telkens in Indië vertoonende cholera-epidemiën, de beri-beri op Sumatra, de telkens opkomende veepest op Java en Sumatra, de voortdurende strijd vooral in Atjeh, die na het afloopen van het engelsche stoomschip Nisero in Oct. 1883 ook tot ernstige bezwaren van engelsche zijde leidde, de met den Atjeh-oorlog min of meer samenhangende sterke mohamedaansche beweging in allerlei deelen van den Archipel deden twijfelen aan de mogelijkheid om op den duur ons prestige, ja ons bezit in Indië — en wat was Nederland zonder dat? — met onze geringe militaire middelen te handhaven. De invoering van de concentratie-methode in Atjeh om het door een aaneengesloten postenlinie beschermde Kota-Radja heen, zou met het herstel van de verbinding van civiel en militair gezag in één hand (Sept. 1884) ten minste dien haard van toenemend verzet kunnen afsluiten, meende de regeering en zij benoemde kolonel Demmeni tot gouverneur van Atjeh, met last om de bevrediging van dit gewest zoo krachtig mogelijk te bevorderen.

Niets scheen meer vast te staan. Het aloude Oranjehuis scheen op weg om uit te sterven; de onafhankelijkheid was allesbehalve bevestigd tegenover mogelijke gebeurlijkheden; de defensie werd algemeen als onvoldoende geregeld beschouwd; het koloniaal rijk in Oost en West scheen zijn einde te gemoet te gaan; de binnenlandsche staatkunde wekte ernstige zorgen; de economische toestand van een groot deel der plattelands- en der fabrieksbevolking liet bij den overigens vrij bloeienden staat van handel en nijverheid veel te wenschen over. Wat zou de naaste toekomst voor Nederland opleveren?

De grondwetsherziening, die ten minste den algemeenen staatkundigen toestand zou moeten verbeteren en grondslagen zou kunnen vestigen voor de gewenschte hervormingen, was door de in 1883 ingestelde staatscommissie ernstig voorbereid, zooals bleek

uit haar reeds 25 Januari 1884 ingediend, in Maart openbaar gemaakt verslag. Kiesrecht en landsverdediging maar ook rechtspleging, wijze van werken der Staten-Generaal, administratieve rechtspraak, troonsopvolging, vergemakkelijking van herziening der Grondwet voor de toekomst schenen hare meerderheid toe aanstonds vatbaar te zijn voor nieuwe regeling, terwijl de kwestiën van de samenstelling der Eerste Kamer, van het financieel verband tusschen den staat en de kerkgenootschappen, benevens die van het onderwijs niet bij meerderheid door haar in een bepaalde richting beslist konden worden doch aanleiding gaven tot afzonderlijk bij het rapport gevoegde nota's, waaronder die van De Geer en De Savornin Lohman aandrong op vrijheid van onderwijs en regeling van het openbaar onderwijs door den gewonen wetgever; één lid, de katholieke Van Nispen, meende echter, dat de grondwetsherziening in het geheel niet noodig was, in overeenstemming met vele Katholieken, die de geheele zaak als een „perswaan van den dag" beschouwden. De liberalen dachten er anders over. Reeds in het voorjaar was in dezen van liberale zijde door het zierikzeesche lid Van Kerkwijk een van ongeduld getuigende vraag tot de regeering gericht, een jaar later gevolgd door de bovenvermelde motie van Borgesius. Eenige dagen later (18 Maart 1885) diende de regeering werkelijk, en in het algemeen overeenkomstig de voorstellen der staatscommissie, 12 voorstellen van herziening in; zij liet daarop den volgenden dag een ontwerp tot herziening der kiestabel volgen, terwijl in Mei het anti-revolutionnaire Kamerlid De Savornin Lohman daartegenover een voorstel deed tot censusverlaging. Deze beide laatste wetsvoorstellen werden echter, zij het met een zeer geringe minderheid, in November verworpen en de rechterzijde liet daarbij wederom de verklaring hooren, dat zij tot geene grondwetsherziening hare medewerking zou verleenen, wanneer niet vooraf hoofdstuk X, met name art. 194, waarin over het onderwijs werd gehandeld, „naar hare beginselen" zou zijn herzien [1]). Reeds in Juli had zij in twee afzonderlijke nota's haar besluit in dezen ten duidelijkste te kennen gegeven bij gelegenheid der indiening van de voorloopige verslagen over de voorstellen der regeering. Zoo meende zij de regeering en de liberalen te kunnen dwingen: hadden

[1]) Rengers, dl. II, blz. 310 vlg.

dezen niet voor het tot stand komen der zaak hare medewerking noodig, aangezien voor eene grondwetsherziening volgens art. 197 der Grondwet van 1848 $^2/_3$ der stemmen noodig zou zijn in de volgens dat artikel na de vaststelling der wenschelijkheid van overweging der gedane voorstellen nieuw te kiezen Kamers?

Dit beloofde voor het herzieningswerk weinig goeds, wanneer ten minste de liberalen art. 194 per se onveranderd zouden willen handhaven, terwijl de Kamerontbinding na de incidenteele herziening van art. 198 duidelijk had getoond, dat van een nieuwe ontbinding voor het oogenblik geen verandering in den stand der partijen te wachten zou zijn. De toenemende onzekerheid maakte echter het uitlokken eener beslissing dringend noodig, terwijl het ministerie zich blijkens de in deze omstandigheden zeer „sobere" troonrede van September 1885, door de Standaard vinnig als een „zouteloos huismanspraatje" gekenmerkt, zich blijkbaar zwak gevoelde en reeds achtereenvolgens den minister van marine door kolonel Guericke, dien van buitenlandsche zaken door Van Karnebeek had moeten vervangen. Van verschillende kanten werd het bovendien bestookt wegens zijn blijkbaar aarzelen en terugwijken tegenover de zware taak, die ten slotte toch moest worden aanvaard. Maar de ontwerpen waren er ten minste nu.

Terwijl de 12 ontwerpen in de afdeelingen werden behandeld en daar nota's van wijziging uitlokten, besloot de regeering (18 Maart 1886) eindelijk vóór de openbare behandeling der gewijzigde ontwerpen — na een nieuwe pertinente verklaring van anti-revolutionnaire zijde, dat men wel zou medewerken maar bij de eindstemming over ieder ontwerp een „non possumus" zou laten hooren, waarbij ook de Katholieken zich aansloten — overeenkomstig den wensch der rechterzijde eerst hoofdstuk X aan de orde te stellen. Zij stelde daarbij voor art. 194 zoodanig te wijzigen, dat het openbaar onderwijs voortaan „door de wet geregeld" zou worden, de openbare scholen voor alle leerlingen toegankelijk zouden zijn en het openbaar onderwijs „aan onvermogenden kosteloos" zou worden gegeven, „voorzoover daarin niet op andere wijze" zou zijn „voorzien". Maar deze overigens handig gekozen middenweg tusschen de uiteenloopende gevoelens was geen der partijen naar den zin. Toen nam de regeering ten slotte, al was — zooals Heemskerk verklaarde — voor haar daardoor „het mooie van de beweging" voor

het bijzonder onderwijs af, de mogelijkheid van staatssubsidie voor het bijzonder onderwijs in haar voorstel op. Een deel der rechterzijde plaatste echter tegenover deze concessie ook thans nog haar „non possumus", vooral toen het voorstel Mackay, dat algeheele „vrijheid van onderwijs" verlangde, was verworpen; het regeeringsvoorstel zelf, ook voor vele liberalen weinig aannemelijk geworden, werd (9 April 1886) na hevigen strijd met 56 tegen 30 stemmen verworpen en daarop door de regeering zelve ingetrokken.

Het ministerie diende nu dadelijk zijn ontslag in, wanhopend om, terwijl de rechterzijde zoo positief haar „non possumus" handhaafde, met deze vertegenwoordiging het beoogde doel te bereiken. Nadat een opdracht, aan den anti-revolutionnair Mackay gedaan onder de bezwarende voorwaarde, dat ook het nieuwe ministerie de aangeboden grondwetsvoorstellen door de Kamers zou doen behandelen, door dezen, zooals verwacht kon worden, was afgewezen, schoot er niets anders over dan dat het ministerie Heemskerk de zaken weder in handen zou nemen en door een Kamerontbinding een wijziging in de samenstelling der vertegenwoordiging zou trachten uit te lokken. Zoo geschiedde in Mei en werkelijk gaven de Juniverkiezingen, blijkbaar onder invloed der doleantie-kwestie in de Hervormde Kerk, een zwakke en zeer geschakeerde meerderheid van liberalen (4 stemmen) tegenover de onwillige rechterzijde.

Nieuwe behandeling der aangeboden grondwetsvoorstellen was thans noodig; zij kostte geruimen tijd, niet alleen ten gevolge van de voortdurende tegenwerking der anti-revolutionnairen en de gewone omslachtigheid der behandeling, maar ook een enkele maal doordat de slechte gezondheidstoestand van den door een ernstige nierziekte aangetasten, thans zeventigjarigen Koning eenige onrust te weeg bracht. Intusschen begon zich onder sommige leden der liberale partij een geest van toenadering te vertoonen tot de eischen der voorstanders van het bijzonder onderwijs, zoowel in de Tweede als in de Eerste Kamer, in het bijzonder onder de oudere leden der liberale partij en hunne als „oud-liberaal" gekenmerkte medestanders, die nog altijd Thorbecke als den vereerden meester beschouwden. Fransen van de Putte, Verniers van der Loeff, Mees, De Beaufort, Van Welderen Rengers e. a. behoorden ertoe: gematigde mannen, die meenden, dat tot behoud van de eendracht en den vrede in de natie zekere concessiën noodig zouden zijn. En ook aan de rechterzijde kwam

eenige aarzeling om de non-possumus-staatkunde tot het uiterste vol te houden, vooral bij de Katholieken, thans onder invloed ook van Schaepman geneigd tot een compromis.

Sedert enkele jaren beheerschte de kwestie der nu in ieder geval te behandelen grondwetsherziening het geheele staatsleven en, zooals uit de discussiën over de beantwoording der troonrede reeds bleek, zou het met deze nieuwe Kamer en bij de zich weldra van beide kanten vertoonende neiging tot toenadering misschien mogelijk zijn tot een vergelijk, tot een verzoening der tegenstellingen te komen, ook al bleef het ministerie zich scherp verklaren tegen het door sommigen aanbevolen algemeen stemrecht, dat bij de Katholieken zoowel als bij vele anti-revolutionnairen en bij een aanzienlijk deel der liberalen evenmin steun vond uit vrees voor al te snelle democratische ontwikkeling der staatsvormen.

Eerst in Februari 1887 waren de ontwerpen weder gereed voor de openbare behandeling, die nu een half jaar lang de gemoederen bezig hield en alle andere zaken op den achtergrond bracht, met uitzondering van die in Indië, waar de voortdurende moeilijkheden in Atjeh en de gedwongen werkeloosheid der militaire macht, die daaraan een einde moest maken aanleiding gaf tot een ernstig adres van een honderdtal hooggeplaatste militaire en burgerlijke autoriteiten aan den Koning, aandringend op versterking van leger en vloot in Indië. Het aftreden van den minister van marine, vervangen door Tromp, maakte in deze omstandigheden weinig indruk.

De discussiën, die aan overmaat van uitvoerigheid leden, begonnen 14 Februari wederom met een onderwijsdebat, dat duidelijk wees op kans tot toenadering, al werd hoofdstuk X ook nu weder niet het eerst behandeld. Het eerste ontwerp, dat grootendeels redactieveranderingen van weinig beteekenis voorstelde en verder o. a. de verhouding van Limburg als gewone provincie tot het Rijk regelde, werd aangenomen met alle stemmen der linker- tegen alle der rechterzijde. Ernstige bezwaren gaf het tweede, waarin de teedere zaak der troonsopvolging vooral naar aanleiding der uitvoerig toegelichte opmerkingen van den scherpzinnigen Farncombe Sanders werd behandeld, maar het gelukte toch ook dit ontwerp met 43 tegen 28 stemmen te doen aannemen; zoo ook het derde, dat over het inkomen der Kroon, de voogdij, het regentschap enz. handelde en slechts 15 stemmen tegen zich kreeg. Scherper toon werd gehoord

bij de driedaagsche discussie over het vierde ontwerp, waarin de aard der koninklijke macht, de bevoegdheid van den Raad van State, de ministerieele verantwoordelijkheid ter sprake kwamen en welks behandeling ten slotte geschorst moest worden wegens de netelige kwestie der thans te regelen administratieve rechtspraak, die in nauw verband stond met de andere rechterlijke onderwerpen en dus alleen in verband daarmede behandeld kon worden. Men ging nu over tot de zeer bezwaarlijke behandeling van het belangrijke vijfde ontwerp, dat over het kiesrecht en de uitoefening daarvan handelde.

Schaepman wees reeds dadelijk op het verband tusschen dit ontwerp en het in de additioneele artikelen aangekondigde kiesreglement; hij diende een voorstel in om beiden gezamenlijk te behandelen, welk voorstel echter spoedig door hem werd ingetrokken. Reeds bij de algemeene beschouwingen over dit ontwerp bleek, dat tusschen de voorstanders eener uitbreiding van het kiesrecht in democratischen zin en de meer conservatieve elementen in alle partijen een groot verschil van meening bestond. Het volstrekt algemeene stemrecht vond een enkelen warmen verdediger in den „werkmansafgevaardigde" Heldt, die alle meerderjarige burgers tot het kiesrecht wilde toelaten, als zij den wensch daartoe kenbaar maakten en blijvende belangstelling toonden; de van ouds voor uitbreiding strijdende Van Houten wenschte het kiesrecht toegestaan zien „tot daar waar de reden tot uitsluiting begint", welke reden hij wilde zoeken in onmacht of onwil tot het betalen eener geringe belasting; de oud-liberaal Rutgers van Rozenburg daarentegen bestreed heftig iederen vorm van algemeen kiesrecht als onvermijdelijk leidend tot de heerschappij van „kalot, bef en borrel". Onder de leden der rechterzijde toonden sommigen zich tegen aanzienlijke uitbreiding absoluut gekant; anderen daarentegen verwachtten er een versterking der kerkelijke partijen van op grond van de sedert eenige jaren in den boezem der Gereformeerde Kerk opgedane ondervinding en van de bekende tucht in de Roomsche Kerk ten opzichte van het stemmen der groote menigte harer leden; de geleerde kenner van het staatsrecht De Savornin Lohman verklaarde zich voor een kiesrecht, uitgeoefend door de verschillende groepen in de bevolking; andere anti-revolutionnairen wenschten het door Kuyper voorgestelde „huismanskiesrecht";

nog anderen in deze partij wilden van geen uitbreiding weten. Het streven der regeering bleek om den „gezeten werkman" het kiesrecht te verzekeren en in het geheel omstreeks 350000 nieuwe kiezers op te nemen. Na een lange discussie werd art. 80 zoo geformuleerd, dat het kiesrecht zou worden toegekend aan hen, die zekere „door de kieswet te bepalen kenteekenen van geschiktheid en maatschappelijken welstand" zouden bezitten, wat èn Heldt, die dit onvoldoende vond, èn de voor sterke uitbreiding bevreesden tegen deed stemmen; het zoo geformuleerde artikel werd ten slotte met 68 tegen 15 stemmen aangenomen. Het aantal leden der Tweede Kamer werd op 100, dat der Eerste op 50 gesteld, de eerste te kiezen in enkel- of meervoudige kiesdistricten. Daar kwam plotseling een nieuwe kwestie den gang der zaken vertragen: op voorstel van De Beaufort werd aan de Provinciale Staten de vrije verkiezing der leden van de Eerste Kamer overgelaten, maar dit laatste vond hevigen tegenstand bij de regeering, die na de aanneming van het amendement-De Beaufort zelfs de verdere behandeling der ontwerpen liet schorsen. Het gelukte echter een compromis tot stand te brengen, waarbij naast het behooren tot de „hoogst aangeslagenen" ook het bekleeden of bekleed hebben van „hooge en gewichtige openbare betrekkingen" als vereischte voor verkiesbaarheid in de Eerste Kamer werd aangenomen. Het geheele ontwerp werd nu eindelijk met 49 tegen 28 stemmen aangenomen: bij de linkerzijde hadden zich Schaepman en vier andere democratischgezinde katholieken aangesloten. Het vierde ontwerp — Provinciale Staten en gemeentebesturen — veroorzaakte geen overwegende moeilijkheden, evenmin als het vijfde, waarbij het vraagstuk der onteigening ten algemeenen nutte in den geest der voorstanders van eene vergemakkelijking daarvan werd opgelost. De kwestie der administratieve rechtspraak werd nu beslist in den zin van hen, die de strikte onafhankelijkheid daarvan in de Grondwet erkend wilden zien, waarna het nog niet goedgekeurde derde ontwerp werd aangenomen evenals vervolgens ook de artikelen betreffende den Hoogen Raad en de geschillen over bevoegdheid op administratief gebied. De discussie over het netelige hoofdstuk betreffende den godsdienst, met name over het recht der kerkgenootschappen op de kerkelijke goederen, kon daarentegen niet dadelijk afloopen; zij gaf uit vrees voor ernstigen strijd over deze teedere zaken weder aanleiding tot

schorsing der behandeling, waarop eerst de bepalingen betreffende de financiën na korte gedachtenwisseling werden aangenomen en vervolgens tot die betreffende de defensie werd overgegaan. Hier werd weder van 13 tot 25 Mei een scherpe strijd gestreden tusschen de voorstanders eener regeling volgens de nieuwere militaire begrippen en die der bestaande organisatie; de regeeringsvoorstellen maakten door het overlaten der regeling van den krijgsdienst aan de gewone wet ten minste de eerste mogelijk en werden na hevig verzet met 55 tegen 20 stemmen aangenomen. Die betreffende den waterstaat gingen er wederom zonder veel moeite door. Uit vrees voor mislukking van het geheele werk werd thans het op zich zelf trouwens onbeteekenende ontwerp betreffende de godsdienstzaken ingetrokken.

Dit was echter niet het geval met de voorstellen betreffende het veelomstreden tiende hoofdstuk, waarin „de ellendige zinsnede" van art. 194 over het onderwijs voorkwam en dat na lange rust sedert April 1886 einde Mei 1887 opnieuw in behandeling werd genomen. Een voorstel van Schaepman was ingekomen om het subsidieeren van bijzondere scholen naar het getal der daar schoolgaande kinderen verplicht te maken, overigens zich bij wijze van concessie aansluitend bij een tijdens de voorafgaande behandeling der zaak ingediend voorstel-De Beaufort, dat verplichte schoolgeldheffing en subsidieering van bijzonder onderwijs aan den gewonen wetgever wilde overgelaten hebben, als deze ze bleek te wenschen. De Savornin Lohman wilde nog verder gaan en alles betreffende het onderwijs overlaten aan den gewonen wetgever, wat door het katholieke lid Vos de Wael ten slotte als amendement werd voorgesteld. Het bleek bij de warme discussie, dat de linkerzijde thans niet meer zoo aan art. 194 gehecht was als vroeger en er onder de leden der rechterzijde verscheidene verzoeningsgezinden werden gevonden, geneigd om de van liberale zijde toegestoken hand te aanvaarden; Farncombe Sanders, zelf schoolman, achtte het artikel „het papier niet waard, waarop het geschreven was". Na verwarde beraadslagingen, waarbij de partijen, in weerwil van den verbitterden schoolstrijd der laatste jaren, eigenlijk niet zoover van elkander bleken te staan als eerst had geschenen, werd het door den katholiek Vos de Wael en den liberaal Greeve geamendeerde voorstel-Schaepman met 43 tegen 40 stemmen, de laatste uit het liberale kamp met den onverzoenlijken anti-schoolwetman Keuchenius, met hulp van enkele liberalen aangenomen. Het

was echter zeer de vraag, wat de Eerste Kamer, waar de liberalen een aanzienlijke meerderheid hadden, met dit ontwerp zou doen, vooral omdat de regeering met deze oplossing der zaak volstrekt niet tevreden scheen evenmin als vele liberalen.

Nu volgde nog een hevige strijd over de additioneele artikelen, waarbij in art. 7 het voorloopig kiesreglement moest vastgesteld worden. Een poging van den anti-revolutionnair De Geer van Jutphaas om de Provinciale Staten en daarmede de Eerste Kamer aanstonds volgens de nieuwe kiesrechtbepalingen te doen verkiezen mislukte deerlijk evenals een van eenige voor al te snelle kiesrechtuitbreiding beduchte oud-liberale leden om ten minste de samenstelling der gemeenteraden voorloopig tot op de definitieve kieswet onveranderd te laten. De groote zaak was de uitvoering van art. 80 betreffende de kenteekenen van geschiktheid en welstand. Hoe zou men den „gezeten werkman" het kiesrecht verzekeren? En wat was eigenlijk een „gezeten werkman"[1])? Na zeven dagen van ingewikkelde discussie kwam men eindelijk tot een der regeering aannemelijk gebleken oplossing der kwestie, die door de Kamer met 61 stemmen tegen 20 stemmen werd aanvaard. De vaststelling der kiestabel met de netelige vraag der enkelvoudige of meervoudige districten in de groote steden, van welke eerste de liberale partij, bevreesd voor overstemming dier steden door het platteland, niet weten wilde, had een niet minder ingewikkelde beraadslaging ten gevolge, die echter den 17den Juni met de aanneming van het laatste ontwerp met 55 tegen 19 stemmen eindigde.

Zoo was dan na 56 zittingen het „groote werk" in de Tweede Kamer afgeloopen en met warmte betuigde de voorzitter den minister van binnenlandsche zaken, die meer dan 200 malen het woord had gevoerd[2]), hulde voor de „volharding" en „onvermoeide werkzaamheid", voor zijn „groote talenten en buitengewone kennis van wetgeving", waarmede de moeielijke taak ondanks alle bezwaren was ten einde gebracht. De Eerste Kamer bracht van 4 tot 9 Augustus hare beraadslagingen ten einde. Zij nam na een discussie, die weinig nieuwe gezichtspunten meer kon aanbieden, alle ontwerpen op één na aan, sommige zelfs met algemeene stemmen, andere zooals die

[1]) Gleichman was in 1884 de eerste, die het woord gebruikte.

[2]) Rengers, dl. II, blz. 342.

betreffende kiesrecht, defensie en additionneele artikelen met eenig verzet. Alleen het ontwerp betreffende Hoofdstuk X vond, zooals te verwachten was, hier bij de liberale partij scherpen tegenstand, vooral omdat, nu de waarborg voor onderwijs zonder krenking van godsdienstige begrippen zou vervallen, in vele streken naar hare meening geen voldoend openbaar onderwijs gegeven zou kunnen worden; het ontwerp werd met 27 tegen 11 stemmen verworpen, niet echter zonder dat van anti-liberale zijde met voldoening acte genomen werd van de onder de liberalen vernomen meening, dat ook met behoud van art. 194 subsidieering van het bijzonder onderwijs mogelijk en herziening van Kappeyne's wet wenschelijk was. Daarop werd het ontwerp, niet tegen den zin der regeering, verworpen

Thans konden de 11 overgebleven ontwerpen als voldoende overwogen worden aangemerkt om volgens de Grondwet definitief aan de orde gesteld te worden, wat na ontbinding der beide Kamers zou moeten geschieden. De nieuwe verkiezingen brachten zoo goed als ongewijzigde Staten-Generaal terug; de eenige conservatief, Corver Hooft, had zich teruggetrokken en werd vervangen door den liberaal-katholiek Cremers; in de Eerste Kamer vielen twee liberalen weg.

Eind September begon dan de tweede behandeling. De verwerping van Hoofdstuk X door de Eerste Kamer werd ernstig door een groot deel der rechterzijde betreurd; er werd zelfs een oogenblik gedreigd met beperking der herziening tot het kiesrecht alleen, waarop de linkerzijde van haar kant dreigde dan ook de additioneele artikelen, waarvan de rechterzijde veel voor hare versterking verwachtte, niet te zullen aannemen; enkele conservatiefgezinde Roomsche leden verklaarden nog altijd de geheele herziening onnoodig en ongewenscht: vooral nu zooveel aan den gewonen wetgever werd overgelaten, zeide een hunner, mocht de grondwetsherziening eerder „grondwetsvernietiging" heeten; Keuchenius protesteerde nog, dat de samenstelling der Tweede Kamer niet voldeed aan grondwettige en wettig gestelde eischen. Maar ook op het gebied van het onderwijs kwam men tot eenige meerdere overeenstemming, nu ook hier gebleken was, dat van liberale zijde de subsidieering van het bijzonder onderwijs niet geheel onmogelijk werd geacht met behoud van art. 194. De rechterzijde liet daarom haar „non possumus" eindelijk varen. Na vier dagen van nieuwe behandeling in de Tweede, van één dag in de Eerste Kamer, werden de elf aangeboden ontwerpen alle aangenomen; in de Tweede Kamer met tegenstemming van twaalf Katholieken en Keuchenius tegen bijna alle ontwerpen, alleen niet tegen de additioneele artikelen, toen de overige ontwerpen eenmaal waren aangenomen. Ook in de Eerste Kamer geschiedde de aanneming met het vereischte $^2/_3$ deel van de stemmen, ook bij Hoofdstuk VIII (defensie), daar de ernstige tegenstand van liberale zijde ten opzichte van dit punt ten slotte was opgegeven, omdat men de herziening op het laatste oogenblik niet wilde doen mislukken.

Op 30 November werd de nieuwe Grondwet openlijk afgekondigd. Het geschiedde onder matige belangstelling der natie, die in de voorgestelde redactiewijzigingen en verbeteringen geen aanleiding tot groote vreugde vond, van de nieuwe defensie-bepalingen eerder verzwaring der militaire lasten wachtte, de door zeer velen hartelijk gewenschte beslechting van den schoolstrijd ondanks de gebleken toenadering, voor het oogenblik ten minste, nog had zien uitblijven evenals de evenzeer gewenschte regeling der financieele verhouding van den Staat tot de kerkgenootschappen en van de nieuwe kiesrechtbepalingen voorloopig weinig verandering in den staatkundigen toestand bleek te verwachten, al was de „gezeten werkman" nu tot de stembus toegelaten. Toch was er veel in de oude Grondwet verruimd, verbeterd en verduidelijkt en daarom kon de grondwetsherziening van 1887 als een werk van beteekenis beschouwd worden, in sommiger oogen zelfs als de gewenschte voltooiing van het werk van 1848, toen de liberale beginselen hier te lande bij de vestiging van het nieuwe staatsgebouw ten grondslag waren gelegd. Op dien grondslag was thans wel niet weder een nieuw gebouw opgetrokken maar het oude was toch hier en daar nagezien en verbeterd, terwijl het verdere onderhoud gemakkelijker was gemaakt en zelfs de deur was geopend voor nieuwe meer of minder ingrijpende wijzigingen in de samenstelling ervan. Wat die wijzigingen ten slotte zouden beteekenen, en vooral, of zij een nieuwen koers zouden kunnen inleiden, waarbij onze instellingen in overeenstemming met wat men in de omliggende rijken zag gebeuren zich in bepaald democratische richting zouden ontwikkelen – het antwoord op die vragen zouden eerst de volgende jaren kunnen geven. Evenmin viel voor het oogenblik uit te maken, in welke richting de te verwachten nieuwe kiezers het staatsbestuur zouden helpen

brengen, hetzij op de liberale baan, hetzij, onder invloed der thans krachtig georganiseerde kerkelijke partijen, op die van de tegen de liberalen verbonden rechterzijde, waarin de anti-revolutionnaire partij met haren bekwamen aanvoerder meer en meer stuwkracht oefende.

In afwachting van den uitslag der eerste verkiezingen onder de herziene Grondwet en onder leiding voorloopig nog van den staatsman, die het werk der herziening had geleid, ging de nederlandsche natie de twintigste eeuw te gemoet.

SLOTHOOFDSTUK.

NEDERLAND OP HET EINDE DER 19DE EEUW.

De grondwetsherziening van 1887 had in de inrichting van den staat geen ingrijpende verandering gebracht. De staat was een constitutioneele monarchie gebleven en de nieuwe bepalingen omtrent de troonsopvolging hadden alle onduidelijkheid ook in dezen weggenomen. Toen de bejaarde Koning in 1888 opnieuw in zorgwekkenden toestand verkeerde, was het noodig de voogdij voor de jeugdige troonopvolgster te regelen: een raad van voogdij werd daartoe aangewezen uit hooggeplaatste ambtenaren en aanzienlijken, die de Koningin-Moeder, voogdes, in de functiën van den toezienden voogd zou hebben bij te staan in de zware taak, die haar weldra wachten zou. Reeds in April 1889 moest de Raad van State onder leiding van zijn vice-president Van Reenen volgens de Grondwet de regeertaak tijdelijk van den in zijn geestvermogens gestoorden vorst overnemen; maar, nog voordat een Regent kon worden benoemd, herstelde de Koning onverwacht spoedig en kon hij begin Mei de regeering weder aanvaarden, totdat in het najaar van 1890 een nieuwe hevige aanval der ziekte hem trof en de geneesheeren verklaarden, dat hij „in de naaste toekomst niet bij machte" zou zijn om „de staatszaken te behandelen". Thans moest volgens de nieuwe Grondwet een Regent door de Staten-Generaal worden aangewezen, wat, nadat den 30sten October de Raad van State wederom het gezag tijdelijk van den vorst had overgenomen, den 14den November geschiedde door aanwijzing van de Koningin

als Regentes. Met den dood des Konings op 23 November daaraanvolgende eindigde de droevige onzekerheid, die op de natie een grooten indruk maakte; de Koningin trad thans op als Regentes voor hare dochter Wilhelmina. Met hoeveel takt de naar geest en hart begaafde vorstin, die reeds in de laatste moeilijke jaren den Koning ter zijde had gestaan, de nieuwe taak 8 jaren lang met de grootste toewijding vervulde, ligt nog versch in de herinnering des volks, dat met groote dankbaarheid terugziet op deze jaren van het regentschap, geëindigd met het optreden der jonge koningin Wilhelmina op 31 Augustus 1898, de wegens hare groote gaven van geest en karakter binnen- en buitenslands ongemeen populaire vorstin, die thans Nederland regeert. Haar huwelijk met hertog Hendrik van Mecklenburg-Schwerin werd den 8sten Februari 1901 met hartelijke vreugde begroet en met opgewektheid gevierd. Met hare hoogvereerde moeder en haren jeugdigen echtgenoot, den „Prins der Nederlanden", zette de Koningin de traditiën van haar roemrijk geslacht op waardige wijze voort, hare plichten als constitutionneele vorstin nauwgezet vervullend en bij iedere gelegenheid getuigend van haren nederlandschen zin, van hare gehechtheid aan land en volk, dat haar, de laatste der Oranjes, van den beginne af met groote vereering te gemoet was gekomen.

De partijstrijd, die omstreeks 1887 het nederlandsche volk in twee scherp tegenover elkander gestelde kampen had verdeeld, hield, zooals te voorzien was, ook na de grondwetsherziening in geenen deele op. De nog altijd in zichzelf verdeelde liberale partij, van welke zich in Friesland en Groningen een radicale volkspartij, te Amsterdam een vrijzinnig-democratische groep afscheidde, terwijl de sociaal-democraten onder leiding nog altijd van den energieken volksmenner Domela Nieuwenhuis onder de arbeidersklasse in beteekenis wonnen, leed bij de verkiezingen, die op de grondwetsherziening moesten volgen, tegenover de beide nauw verbonden kerkelijke partijen reeds bij de eerste stemming een zware nederlaag. Ten slotte bleek zij met 46 stemmen van de 100 in de minderheid te zijn, al hield zij door het niet splitsen der groote districten Amsterdam, Rotterdam, Den Haag en Utrecht in die steden nog het heft in handen; daarentegen steeg het getal der anti-revolutionnaire en katholieke Kamerleden respectievelijk tot 27 en 25, terwijl één conservatief overbleef en één socialist,

Nieuwenhuis, werd gekozen. Het ministerie-Heemskerk beschouwde nu zijn taak als afgeloopen en nam einde Maart 1888 zijn ontslag, waarop niet de aanvoerder der overwinning van de verbonden partijen, de democratischgezinde Calvinist en scherpe partijleider dr. Kuyper, maar de meer gematigde baron Æ. Mackay met de vorming van een nieuw bewind uit de zegepralende coalitie werd belast. Een combinatie van anti-revolutionnairen, Katholieken en conservatieven werd door hem bijeengebracht, die blijkens de troonrede van 1 Mei 1888 de zaken in verzoenend gematigden zin wenschte te behandelen, met name met betrekking tot het onderwijs, en overigens bezuiniging, verbetering der gemeentelijke en indische financiën, regeling der administratieve rechtspraak op haar over het algemeen zeer bescheiden programma plaatste [1]).

De rechterzijde was aan het roer gekomen. Ruim drie jaar lang bleef deze gematigd anti-liberale regeering aan het bewind, niet altijd tot bevrediging harer eigen partijgenooten, waaronder velen een krachtiger anti-liberale staatkunde gevolgd wilden zien. De energieke minister van oorlog Bergansius nam de zaak der landsverdediging ter hand door de benoeming eener staatscommissie tot onderzoek van de wenschelijke regeling der levende strijdkrachten; een uitvloeisel daarvan was het in April 1891 tot ergernis vooral van verscheiden katholieke leden aangeboden wetsvoorstel, waarbij de ook van liberale zijde aanbevolen invoering van den persoonlijken dienstplicht — de afschaffing dus der napoleontische plaatsvervanging — de hoofdzaak bleek en naast het tot 16000 man versterkte leger een goed georganiseerde landweer in plaats van de oude schutterij zou treden. Het mocht evenwel niet gelukken dit voorstel nog vóór de verkiezingen van 1891 afgehandeld te krijgen, voornamelijk doordat èn de anti-militaire elementen in de liberale partij, met Van Houten aan het hoofd, èn de Katholieken zelf, 's ministers engere partijgenooten, èn enkele conservatief-antirevolutionnaire leden van de zaak niet wilden hooren en de behandeling vertraagden. Terwijl zoo de eigen partij herhaaldelijk het ministerie in den steek liet en de minister van koloniën Keuchenius ernstige aanmerkingen op zijn weinig beleidvol beheer en zijn tegenover de talrijke Mohamedanen in Indië bedenkelijke werkzaamheid op

[1]) Rengers, dl. II. blz. 349 vlg.

godsdienstig gebied moest hooren, zoodat in Februari 1889 de Eerste Kamer hem deed vallen en Mackay hem opvolgde met benoeming van De Savornin Lohman in diens plaats als minister van binnenlandsche zaken; terwijl de in 1888 in Schoterland gekozen sociaal-democraat Domela Nieuwenhuis de regeering voortdurend door scherpe aanvallen prikkelde; terwijl de gezondheidstoestand des Konings en later de troonsverwisseling tot allerlei bezwaren aanleiding gaven, trachtte het ministerie ten minste op onderwijsgebied iets te doen in de richting van de verbonden partijen, die het op het kussen hadden gebracht. Het deed dit in 1889 door de aanbieding van een wetsvoorstel tot verbetering der positie van de „vrije school" tegenover de openbare door subsidieering van de eerste met invoering van verplichte schoolgeldheffing ook voor de laatste — een voorstel, dat een „pacificatie" op dit veelomstreden terrein moest voorbereiden, „een einde moest maken aan den schoolstrijd op politiek gebied", zeide de minister Lohman, en dan ook door een aantal liberalen werd goedgekeurd, zoodat het door de Tweede Kamer (einde September) met 71 tegen 27 stemmen werd aangenomen; ook in de Eerste Kamer steunde een aantal oudliberalen het, zoodat het ook daar in December met groote meerderheid doorging. Dit wetsvoorstel, thans wet geworden, tastte de geldmiddelen van den staat ernstig aan, zoodat de begrootingen een steeds aanzienlijker tekort aanwezen, hetgeen den minister van financiën Godin de Beaufort overigens niet verontrustte [1]), geneigd als hij was om door fiscale maatregelen van protectionistischen aard de tekorten aan te zuiveren, voorzoover zij niet door meerdere opbrengst der baten van zelf zouden verdwijnen. Hij verklaarde zich (Maart 1889) echter scherp tegen een door vijf liberalen: Goeman Borgesius, Hartogh, Kerdijk, Schepel en Zaayer, voorgestelde inkomstenbelasting.

Het coalitie-ministerie-Mackay voldeed evenwel op den duur aan een groot deel der overwinnaars van 1888 niet; de tegenstelling tusschen Katholieken en anti-revolutionnairen, onder wie zeer vele anti-Roomschen als de predikanten Bronsveld, Buitendijk e. a. tegen het „monsterverbond" — zooals de liberalen de coalitie

[1]) Rengers, dl. II, blz. 368. Het tekort voor 1890 bedroeg op eene begrooting van 135 mill. 13 mill.

plachten te noemen — van den beginne af ernstige bezwaren hadden; de niet minder scherpe tegenstelling tusschen de „doleerende" en „synodale" elementen in de anti-revolutionnaire partij zelve, welke laatsten zich aanvankelijk te vergeefs tot een afzonderlijke „nationale" partij trachtten te verbinden; de strijd ook in den boezem der „doleerenden" zelf ontstaan tusschen Kuyper en Lohman, welke laatste zelfs wegens niet voldoende rechtzinnigheid als hoogleeraar aan de Vrije Universiteit het veld had moeten ruimen; het gedwongen aftreden van Keuchenius, den man naar het hart der strenge anti-revolutionnairen; de tegenstelling ook tusschen de anti-revolutionnaire democratie van den invloedrijken Kuyper met zijn veelgelezen blad „De Standaard" en de aristocratische elementen in zijne partij, door de „mannen met twee namen" vertegenwoordigd; de bezwaren tegen de gebleken krachteloosheid van sommige ministers, o. a. den minister van marine Dyserinck, door het Kamerlid Goeman Borgesius zonder krachtig verzet van regeeringswege openlijk van onbekwaamheid beschuldigd, zoodat hij in het voorjaar van 1891 moest aftreden na een verpletterend votum tegen zijn beleid — dat alles verzwakte de positie van het zichzelf reeds weinig levensvatbare bewind, steunend op een wankelende coalitie. Bij de verkiezingen van 1891, waarbij de meervoudige districten der groote steden nog waren gehandhaafd, nadat de liberale Eerste Kamer het door de Tweede reeds aangenomen ontwerp tot splitsing daarvan in enkelvoudige — de stedenwet — had verworpen, bleek de samenwerking der bondgenooten van drie jaren te voren ernstig verstoord: vele Katholieken stemden op liberalen of onthielden zich en zoo deden ook vele synodale kiezers. Zoo kon de rechterzijde het ten gevolge van het uitvallen van een zestal anti-revolutionairen tot niet meer dan 46 stemmen brengen, tegenover 52 liberalen en 2 radicalen, waarop het ministerie, nog steeds tegenover een in meerderheid liberale Eerste Kamer staande, wel moest aftreden (21 Aug. 1881) onder den spot der liberalen over het weinige, wat het „kostelijk" bewind der coalitie tot stand had gebracht.

De liberale meerderheid zou nu weder aan het werk kunnen gaan: de „clericale mousson" scheen voorbij, de coalitie van 1888 uiteengevallen. Een combinatie van „vooruitstrevenden" werd gevormd door den handigen, tusschen de partijen bemiddelenden amsterdamschen

burgemeester Van Tienhoven, die een aantal hoogst bekwame liberalen: Pierson voor financiën, Van Dedem voor koloniën, Smidt voor justitie, Tak van Poortvliet voor binnenlandsche zaken, den ingenieur Lely voor waterstaat, den ingenieur Jansen voor marine en kolonel Seyffardt voor oorlog bereid vond om met hem in bepaald liberalen zin te regeeren en zoo mogelijk de gewenschte hervormingen op allerlei gebied in te voeren. Twee en een half jaar heeft dat ministerie kunnen werken en daarin vooral de belastinghervorming tot stand kunnen brengen: de invoering in 1893 der vermogens- en bedrijfsbelasting met afschaffing van de patentbelasting en van den zeepaccijns, vermindering van de grondbelasting, van de mutatierechten en den zoutaccijns was een groot succes voor den minister Pierson, die allen lof verwierf voor zijn beleidvol en praktisch optreden in deze altijd teedere geldkwestiën, waarmede de mogelijkheid van verdere hervormingen stond of viel en welker regeling in de troonrede van 1891 als „een dringende eisch van rechtvaardigheid" was gekenmerkt; ook de opheffing der financiën van sommige noodlijdende gemeenten door uitkeering van een rijkssubsidie deed veel goed en verdere plannen tot belastinghervorming werden voorbereid, met name de afschaffing der rijkstollen, de verbetering der op verouderde grondslagen berustende personeele belasting. Zoo zou de landsbegrooting, die tegen het eind der eeuw de 145 mill. naderde, terwijl zij in 1849 de 76 mill. even te boven was gegaan, in ontvangst en uitgaaf wederom voor jaren kunnen sluiten, terwijl tegemoetgekomen kon worden aan de toenemende eischen van het moderne volksleven, aan veler wensch tot verbetering van den socialen toestand der arbeidersbevolking, aan de zware kosten van de voorloopig trouwens ter zijde geschoven regeling der landsverdediging volgens de nieuwe denkbeelden en verhoudingen op dit in den laatsten tijd zoo snel van karakter en middelen wisselende gebied, ook ten opzichte van de zeer verouderde vloot, welker materieel dringend vernieuwing eischte.

Terwijl een en ander door de betrokken ministers werd voorbereid, deed de door Tak van Poortvliet ontworpen kieswet de illusiën omtrent verdere samenwerking der liberale fractiën in duigen vallen. De door de Grondwet voorgeschreven „kenteekenen van geschiktheid en maatschappelijken welstand" werden bij dit ontwerp

gezocht in het kunnen lezen en schrijven, uit te maken door een schrijfproef bij de stembus, en in het kunnen onderhouden van zichzelven en de zijnen, blijkend uit het feit van in het laatste jaar niet bedeeld en in de laatste drie maanden niet uit zijne woning gezet te zijn. De minister meende, dat het aantal kiezers op deze wijze van 300000 tot 800000 zou stijgen. Dit nu scheen velen oud-liberalen vooreerst een al te plotselinge „sprong in het duister"; velen hunner achtten verder mèt een groot deel der rechterzijde deze kieswet strijdig met de bedoeling der Grondwet, die naar hunne meening meer positieve kenmerken en een krachtiger dam tegen algemeen kiesrecht begeerde dan op deze wijze mogelijk was; bovendien scheen de leeftijd van 23 jaren te laag gesteld en meenden sommigen, dat een zoo aan algemeen stemrecht grenzende uitbreiding der kiesbevoegdheid niet tijdens een regentschap mocht worden tot stand gebracht. Onder leiding vooral van Van Houten, die in den laatsten tijd zich van de vooruitstrevenden had afgescheiden, begonnen de oud-liberalen dadelijk krachtig verzet aan te teekenen tegen Tak's kieswet. Een hevige strijd in de pers en in de liberale kiesvereenigingen volgde in den langen tijd, die verliep tusschen de algemeene beraadslagingen in de Tweede Kamer in Juli en Augustus 1893 en de hervatting der behandeling in het voorjaar van 1894. Een poging van het Kamerlid De Meyier om op het beslissende oogenblik (8 Maart) een middenweg te vinden, waartoe hij, naar hij meende geheel in overeenstemming met het ministerie, een amendement indiende, mislukte ter elfder ure, daar het bleek, dat verschillende leden van het ministerie het amendement ten slotte onaannemelijk achtten, in de eerste plaats Tak zelf, die zeide de Kamer „niet te kunnen aanraden" het aan te nemen. Toch werd het aangenomen.

Bij de na de oogenblikkelijke intrekking der wet door Tak thans uitgelokte Kamerontbinding en de daarop in April gevolgde verkiezingen ontstond een verwoede kamp tusschen „Takkianen" en „Van Houtianen", waarvan de kerkelijke partijen voordeel trachtten te trekken maar na welken de liberale partij, tot 47 leden met 3 radicalen verzwakt en in zichzelve scherp verdeeld, toch even de overhand behield en zich in staat achtte, de regeering verder te voeren. Dit kon echter niet geschieden met het zittende ministerie,

daar de voorstanders der kieswet met 40 stemmen, waaronder 29 liberalen en 3 radicalen in de minderheid waren gebleven. Zoo moest een ministerie uit de oud-liberalen optreden, tot groote ergernis der vooruitstrevenden, bitter teleurgesteld in hunne verwachtingen omtrent de ingrijpende hervormingen, die ook op ander gebied dan dat der financiën, in het bijzonder op sociaal gebied, door hen waren voorgenomen — een feit, dat er zeer veel toe had bijgedragen om een groot aantal voor het algemeen stemrecht en voor concessiën, in welken vorm ook, aan de sociaal-democratische denkbeelden bevreesde kiezers uit de burgerklasse tegen de vooruitstrevende candidaten had doen stemmen gelijk de financieele hervormingen van Pierson, die de vermogenden hadden ontstemd, zeer vele liberalen in de armen der meer conservatiefgezinden hadden gedreven.

Het oud-liberale ministerie, in het begin van Mei 1894 samengesteld door jhr. Roëll in overleg met den thans als oud-liberaal optredenden Van Houten, die minister van binnenlandsche zaken werd, had in de eerste plaats het zoo innig betwiste kiesrecht te regelen maar wenschte dit alleen te doen na de herziening der wet op de personeele belasting, daar het van meening was, dat het kiesrecht in hoofdzaak alleen kon geschonken worden aan hen, die in de lasten deelden, een beginsel, dat door Tak en zijne volgers onder de vooruitstrevenden als een verkapte terugkeer tot het censuskiesrecht van 1848 werd verworpen. Zoo kwam het, dat eerst de wet op de personeele belasting werd herzien en eerst in het voorjaar van 1896 de nieuwe kieswet-Van Houten in behandeling kon komen. Zij schonk het kiesrecht aan hen, die belasting betaalden en bovendien aan zekere voorwaarden van woning, inkomen uit loon of pensioen, bezit van inschrijving op het grootboek of van een spaarbankboekje, eindelijk van examen-diploma's voldeden; zij trachtte het geheim der stemming door een vernuftig uitgedachte wijze van stemming te verzekeren; het getal der nieuwe kiezers zou echter niet zoo veel beneden de raming van Tak blijven. Na hevige discussie werp het ontwerp met 56 tegen 43 stemmen aangenomen, met steun dus van een groot deel der anti-liberalen — een feit, dat scheen te wijzen op een ingrijpende verandering in de partijverhoudingen des lands.

Dit scheen ook wenschelijk met het oog op de wanhopige ver-

snippering van bijna alle partijen in min of meer scherp tegenover elkander staande groepen [1]).

De liberale partij, door de Liberale Unie ondanks alle pogingen na den strijd over Tak's kieswet niet langer in één partijverband bijeen te houden, had reeds omstreeks 1890 de radicalen, geleid door den jongen amsterdamschen hoogleeraar Treub, zien afvallen, wier program algemeen stemrecht ook voor vrouwen, afschaffing der Eerste Kamer, regeling van het arbeidscontract, krachtige staatsinmenging op sociaal gebied, progressieve inkomstenbelasting, leerplicht, afschaffing van accijnsen omvatte maar die het nog niet verder konden brengen dan tot 3 of 4 vertegenwoordigers in de Tweede Kamer. De oud-liberalen, hoewel niet als partij georganiseerd en zonder program, telden nog 28 leden in de Kamer, voorloopig alleen bijeengehouden door afkeer van Tak's kieswetplannen en een over het algemeen afwerende gezindheid tegenover ingrijpende hervormingsplannen op sociaal gebied. De Liberale Unie daarentegen, geleid door Kerdijk en Goeman Borgesius, kwam in November 1896 met een uitgebreid hervormingsplan voor den dag, waarin zij zeer dicht tot de radicalen naderde; met hare 29 Kamerleden vormde zij een sterke groep, waarin evenwel enkele radicaalgezinden met den leidschen hoogleeraar Drucker aan het hoofd reeds spoedig neiging tot afscheiding vertoonden, het begin van de eerst in 1901 als een afzonderlijke partij optredende vrijzinnig-democratische partij, die de oude volkspartij en de radicale partij in zich oploste. De sociaaldemocraten, die in 1891 hun alleenstaand Kamerlid voor Schoterland weer hadden verloren, bleven zes jaren lang zonder vertegenwoordiging in de Kamer; de meer en meer tot het revolutionnaire anarchisme overhellende Domela Nieuwenhuis vond scherpen tegenstand bij de Marxisten, onder wie de begaafde jonge friesche advocaat Troelstra, redacteur van „Het Volk", de talentvolle amsterdamsche journalist Van der Goes en de woordenrijke ingenieur Van Kol op den voorgrond traden, in de partij zelve aandringend op werkzaamheid in parlementaire richting en trapsgewijze verovering van een plaats in het praktische staatsleven.

---

[1]) Verg. daarover Van Koetsveld, Het ontstaan, de beginselen en de geschiedenis van onze politieke partijen, blz. 470 vlg. De programma's in het werkje van Oosterbaan, Politieke en Sociale programma's (Utr. 1897), herhaaldelijk aangevuld.

Ook in de anti-revolutionnaire partij ontstond splitsing, reeds lang door de synodale en anti-Roomsche elementen gewenscht, terwijl ook vele leden bezwaar hadden tegen het door Kuyper en de Standaard bepleite „sturen in democratische richting", tegen de naar hunne meening al te sterke centralisatie in het partijverband door de Deputatenvergadering zoowel als door het centrale partijbestuur en door de districts- en provinciale besturen, waardoor de afzonderlijke kiesvereenigingen al te zeer aan banden werden gelegd, meer dan met het nederlandsche beginsel van zelfstandigheid overeen scheen te komen. Onder leiding van De Savornin Lohman en zijn blad „De Nederlander" verhief zich tegen Kuyper's straffe leiding een krachtige oppositie, die èn in de Kamer èn in de kiesvereenigingen tot een afscheiding van „Lohmannianen" en „Kuyperianen" leidde. In November 1896 richtten de eersten te Utrecht als centraal bestuur een Commissie van Advies op ten einde tegen de verkiezingen van 1897 gereed te zijn; die Commissie verklaarde niet in beginsel van het vastgestelde program te willen afwijken maar meer vrijheid van handelen en spreken te begeeren. Het was de kern eener groep, die zich weldra de „vrij anti-revolutionnaire partij" noemde en vooral steun vond bij de meer aristocratische elementen der oorspronkelijke partij. En daarnaast kwam ongeveer tegelijk en ter zelfder plaatse een „christelijk historische kiezersbond" op, de voortzetting der oude protestantsche, ethisch-irenische, nationale partijgroepen, die zich allereerst protestantsch maar meer in het bijzonder nederlandsch-hervormd noemde, geleid door de medestanders van de predikanten Bronsveld en De Visser, de kerkelijke hoogleeraren te Amsterdam en Utrecht Muller en Van Leeuwen en scherp gekant tegen de „doleerende" anti-revolutionnairen zoowel als tegen de Roomschen. Behalve deze tot de vrije anti-revolutionnairen naderende groep, zag men in 1898 nog de voor een gereformeerde staatskerk en een christelijke openbare school ijverende „friesche christelijk-historische partij" onder leiding van de predikanten Hoedemaker en Wagenaar opkomen, me haar orgaan „De Banier"; eindelijk de „christelijk-democratische partij", die met den helderschen afgevaardigde Staalman en den frieschen De Vries tegen het in de anti-revolutionnaire partij dreigende conservatisme protesteerden en zich tegen alle concessie in die richting wilden verzetten.

Ook onder de Roomschen was een scherpe tegenstelling merkbaar

tusschen de meer conservatieve elementen, wier orgaan „De Tijd" bleef, en de meer democratisch gezinde aanhangers van Schaepman, die in „Het Centrum" hun orgaan vonden en zich bij hun, den jongeren vooral sympathiek streven beriepen op de encyclick Rerum Novarum (1891) van Leo XIII, die door het voorschrijven van de houding der Katholieke Kerk tegenover de arbeiders-beweging in alle landen de Roomsche wereld met het moderne streven op sociaal gebied trachtte te verzoenen; de laatsten zagen in krachtige samenwerking met de anti-revolutionnairen nog altijd heil ook voor de speciaal Roomsche belangen.

Te midden van dezen klimmenden partijkamp ging het ministerie Roëll-Van Houten de verkiezingen van 1897 te gemoet; het nam maatregelen tot bevordering van de veiligheid in fabrieken en werkplaatsen, wijzigde een aantal wetten overeenkomstig de latere behoeften, voerde een „hinderwet" in, reorganiseerde de rijkslandbouwschool, stelde Raden van Beroep voor de personeele belasting in, richtte Kamers van Arbeid op, herzag de verhouding tusschen de rijks- en gemeentefinanciën enz.

De verkiezingen van 1897 schenen bij de eerste stemming tot een overwinning der zoo niet verbonden dan toch vrij wel samenwerkende kerkelijke partijen en partijgroepen te zullen leiden, maar de herstemmingen verzekerden nog even de meerderheid aan de liberalen, onder wie echter de oud-liberalen thans slechts 13 der hunnen in de Kamer konden brengen, terwijl de Liberale Unie het getal harer leden tot 33 zagen stijgen, waarnaast een 4-tal radicalen en 2 socialisten benevens een enkele conservatief werden gekozen. Tot deze overwinning werkte zeker mede, dat de Christelijk-Historischen van Rome niets wilden weten en de Roomschen zelf door hun eisch, dat in de eerstvolgende vier jaren geen persoonlijke dienstplicht zou worden ingevoerd, vele anti-revolutionnairen tegen zich hadden ingenomen, terwijl het tusschen de verschillende anti-revolutionnaire groepen ook niet tot eensgezindheid kwam.

Het ministerie, dat de oud-liberale kleur droeg, moest zoo voor een van meer vooruitstrevende richting wijken, dat dan ook door Pierson (financiën) en Goeman Borgesius (binnenlandsche zaken) gevormd werd met den oud-liberaal De Beaufort voor buitenlandsche zaken, Jansen en Lely uit het kabinet-Tak, Eland voor oorlog, Cort van der Linden voor justitie en Cremer voor koloniën. Het zoo samengestelde

ministerie droeg eigenlijk het karakter eener liberale concentratie en de hoop werd gekoesterd, dat het erin zou kunnen slagen de geheele liberale partij opnieuw als hervormingspartij te doen samenwerken. Inderdaad slaagde het erin belangrijke wetten tot stand te brengen: het voerde de maatregelen tot organisatie der Kamers van Arbeid uit, verbeterde opnieuw de personeele belasting, steunde den staatsraad Asser in diens onvermoeide en met succes bekroonde pogingen tot regeling van het internationaal privaatrecht, schafte de rechten van staatswege geheven op wegen, kanalen, havens, sluizen en bruggen af, verbeterde het Noordzeekanaal, besloot tot aanleg van een visschershaven te Scheveningen, verbeterde de aansluiting bij het internationaal spoorwegverkeer, herzag het telefoonwezen, regelde den leerplicht, voerde de wettelijke verzekering van werklieden tegen ongevallen in (ongevallenwet), nam maatregelen tot verbetering van het muntwezen, van de volkshuisvesting (woningwet) en de volksgezondheid, van de strafrechtspleging ten aanzien van jeugdige personen, wier belangen zij ook verder behartigde in de kinderwetten en die tot wijziging der bepalingen omtrent voogdij en vaderlijke macht, organiseerde de landweer bestemd om de plaats der oude schutterijen in te nemen, verbeterde het schooltoezicht, enz.

Een der belangrijkste zaken, waarmede het zich na de plechtige en feestelijke inhuldiging der Koningin, die het regentschap op 31 Aug. 1898 eindigde, had in te laten, was zeker de op initiatief van keizer Nicolaas II van Rusland in Den Haag bijeengekomen Vredesconferentie, die ten doel had om de in alle landen op onrustbarende wijze stijgende uitgaven voor militaire doeleinden te beperken en door arbitrage, verbetering en uitbreiding der reeds in 1864 te Genève op initiatief van den zwitserschen philantroop Dunant getroffen internationale maatregelen tot verzachting der ellenden van den oorlog verder te gaan op den weg der zorg voor zieke en gewonde soldaten onder medewerking van allen, die zich de leniging der oorlogsrampen ten doel stelden.

In het oude Huis Ten Bosch kwamen een vijftigtal afgevaardigden van zoo goed als alle onafhankelijke staten [1]) van Europa en Azië benevens de Vereenigde Staten en Mexico bijeen om in hunne

[1]) De Paus werd op verlangen van Italië niet uitgenoodigd als niet in het bezit van een leger.

samenkomsten, die van 18 Mei tot 29 Juli 1899 aanhielden, de noodige besprekingen dienaangaande te houden. Die besprekingen, waaraan voor Nederland naar de instructie van den minister De Beaufort de heeren Asser, Rahusen, Van Karnebeek en Den Beer Poortugael deel namen, leidden tot de aanvulling der bepalingen van de Conventie van Genève betreffende het gebruik van oorlogswerktuigen te land en ter zee, tot het instellen van een permanent internationaal Hof van Arbitrage te 's-Gravenhage en eindelijk tot het besluit om deze bijeenkomsten in het belang van den vrede en de beperking der nadeelen van den krijg, zoo mogelijk, later voort te zetten — een gelukkig en met veel beleid verkregen resultaat, dat van 's-Gravenhage wederom een middelpunt van algemeene diplomatieke werkzaamheid scheen te zullen maken maar toch velen, die hunne verwachtingen veel hooger hadden gesteld en reeds op algemeene ontwapening, ja op het einde van allen oorlog hadden gehoopt, teleurstelde.

Te meer trof deze teleurstelling, toen nog tijdens de zittingen der Conferentie pogingen door Engeland gedaan werden om de beide met Nederland stamverwante republieken in Zuid-Afrika, die sedert het einde van den vorigen vrijheidsoorlog onder de staatspresidenten Krüger en Steyn tot hoogen bloei waren gekomen en hare onafhankelijkheid wenschten te behouden, aan het engelsche gezag te onderwerpen. In de eerste plaats gold dat de Zuid-Afrikaansche Republiek (Transvaal), waar in den laatsten tijd onder begunstiging der door Krüger en den staatssecretaris Leyds geleide regeering duizenden Hollanders als ambtenaren bij het onderwijs, de spoorwegen en het binnenlandsch bestuur een bestaan hadden gevonden. De eisch van Engeland, welks regeering reeds in het begin van 1894 een gewapenden inval van engelsche vrijbuiters oogluikend had toegelaten, tot wijziging der kieswet in Transvaal ten einde aan de talrijke vooral te Johannesburg en in de mijndistricten om die stad tijdelijk gevestigde Engelschen overwegenden invloed op het landsbestuur te verzekeren, gesteund door het dreigend bijeentrekken van troepen aan de grenzen der Republiek, gaf aanleiding tot het onverwachte ultimatum van 10 October 1899, waarbij de Republiek het verder ontschepen van engelsche troepen als oorlogsdaad verklaarde te zullen beschouwen, de samentrekking aan de grenzen wilde doen eindigen en de reeds ontscheepte naar Engeland teruggebracht verlangde te zien. Twee dagen later, toen de gestelde

termijn van antwoord op dit ultimatum verloopen was, overschreden de troepen van Transvaal en den sinds korten tijd nauw daarmede verbonden Oranje-Vrijstaat onder den energieken president Steyn, die met de onafhankelijkheid der Zuid-Afrikaansche Republiek ook die van zijn staat bedreigd achtte, de grenzen van Natal en de Kaapkolonie, waar de bevolking van hollandschen oorsprong insgelijks de wapenen begon op te vatten. Een bittere strijd tusschen het engelsche en hollandsche element in Zuid-Afrika nam een aanvang, die weldra de oogen der gansche wereld vestigde op de beide kleine Republieken, die het durfden bestaan om met hare geringe macht het engelsche wereldrijk te trotseeren. De heldenkamp der Boeren, die met een krijgsmacht van gewoonlijk niet meer dan hoogstens 13000 man te velde onder aanvoerders als Joubert, Cronjé, Botha, De la Rey en De Wet herhaaldelijk aan de engelsche troepen, wier aantal met de grootste krachtsinspanning ten slotte tot 240000 man met 600 kanonnen onder veldheeren als Roberts en Kitchener klom, zware verliezen toebrachten, wekte alom in de wereld de grootste belangstelling en de bijna algemeene sympathie. Niet het minst was dit het geval in Nederland, waar men sedert den vrijheidsoorlog van 1880—1881 een stijgende ingenomenheid met het stamverwante volk had betoond [1]), gesteund door de Zuid-Afrikaansche Vereeniging, en ook ten gevolge van de toenemende emigratie naar de Transvaal de eigen volksbelangen nauw bij den afloop van den strijd betrokken achtte. Zoover gingen de verwachtingen van velen, dat men den tijd reeds meende te zien komen, waarop de engelsche macht in Zuid-Afrika door het hollandsche element gefnuikt zou worden en dit laatste tot roem en voordeel van den nederlandschen stam zijn aloud overwicht zou doen gelden in een hollandsch-afrikaanschen statenbond. De oude haat tegen Engeland herleefde, de herinneringen aan den eigen vrijheidskamp tegen Spanje werden verlevendigd, de gedachte aan een algemeenen europeeschen krijg tegen den machtigen zeestaat, waaraan ook Nederland deel zou nemen, scheen zelfs niet te stout. De gisting hier te lande, de opwinding na de eerste zegepralen der Boeren bij Glencoe, Dundee en de Tugela in Natal, bij Belmont, Modderrivier, Stormberg en Magersfontein in de Kaapkolonie nam toe. Maar toen de

[1]) Zie boven, blz. 243 vlg.

bittere strijd maanden en daarna jaren aanhield en de engelsche overmacht steeds grooter werd; toen de nederlandsche onderdanen in de beide republieken op engelsche schepen naar Europa werden teruggezonden; toen lord Roberts in een schitterenden veldtocht van het Noorden der Kaapkolonie uit na de nederlaag en gevangenneming van Cronjé bij Paardeberg in Februari, in Mei 1900 Bloemfontein en in Juni Pretoria bezette; toen Mafeking, Kimberley en Ladysmith werden ontzet en de eenige kans in een voor land en volk verderfelijke guerrilla bleek te bestaan; toen de in getal altijd zwakke bevolking door gewelddadige deportatie in massa naar engelsche koloniën werd overgebracht; toen Krüger zijn deerlijk verwoest land moest verlaten, op het door de jonge Koningin gezonden nederlandsche oorlogsschip Gelderland naar Europa week en er zijn hopeloos beroep op de mogendheden ging doen; toen Kitchener sedert het einde van 1900 op onmeedoogende wijze het grondgebied der beide republieken in een met blokhuizen en ijzerdraadliniën overdekte woestenij deed veranderen en de arme vrouwen en kinderen der strijdende Boeren in de vreeselijke „concentratiekampen" aan honger, ziekte en ellende ten prooi gaf — toen begon, in weerwil van alle kleine en groote zegepralen der door een klein getal nederlandsche, fransche, iersche, duitsche en andere vrijwilligers gesteunde Boeren de moed op een goeden uitslag van den strijd te zinken. Van een algemeenen oorlog tegen Engeland bleek geen sprake te zijn en wat zou dan het zwakke Nederland tegen Engeland vermogen? Reeds steeg dagelijks de ergernis in Engeland, waar de nationale eer, het nationale belang, het bestaan van het groote wereldrijk op het spel stond, over de hardnekkigheid der Boeren niet alleen maar ook over de vijandige houding van Nederland, een haard van tegen Engeland gerichte vijandschap, de verblijfplaats van tal van uitgeweken of gevluchte Boerenleiders. De zware verliezen in geld en manschap verbitterden het engelsche volk, waarvan slechts een klein deel den oorlog bleef veroordeelen als onwettig, als onzedelijk, als het noodlottige resultaat eener matelooze en heillooze begeerte naar heerschappij en handelsrijkdom, samen te vatten in den naam van den door alle Boerenvrienden hier en elders met vurigen haat gehaten engelschen minister van koloniën Chamberlain, die met den engelsch-zuidafrikaanschen staats- en handelsman Cecil Rhodes, met den

engelschen landvoogd aan de Kaap Milner als de aanstoker van den krijg kon worden beschouwd, van den krijg, die geen ander doel scheen te hebben dan uitbreiding van Engeland's macht ten behoeve van Engeland's handels- en nijverheidsbetrekkingen in het aan diamant, goud, zilver en welke delfstoffen niet meer overrijke Zuid-Afrika. Een en ander bracht de nederlandsche regeering meer dan eens in ongelegenheid en een aanzienlijke mate van diplomatiek beleid was noodig om te verhinderen, dat de volkshartstochten aan beide zijden der Noordzee niet tot een uiterste werden opgedreven en de engelsche regeering geen aanleiding zou kunnen vinden om hare ontstemming over de houding van het nederlandsche volk krachtig te toonen. Ook met Portugal kreeg men een oogenblik ernstige, door Engeland aangestookte moeilijkheden over het consulaat te Lorenzo Marquez.

Na twee en een half jaar van spanning, waarin herhaaldelijk van de inmenging van Nederland in den wanhopigen strijd gewaagd werd, zij het dan als bemiddelaar bij een voor beide partijen aannemelijken vrede, kwam dan na een laatste succes van De la Rey tegenover den engelschen generaal lord Methuen, na een reeks van wanhopige drijfjachten op de nog slechts enkele duizenden tellende Boerenafdeelingen van Botha, De la Rey en De Wet, na het verraad van honderden als „national scouts" in engelschen dienst overgegane tegenstanders der lang volgehouden guerrilla, den 31sten Mei 1902 de vrede te Vereeniging tot stand, die de onafhankelijkheid der beide republieken vernietigde en hare bevolking in vrij dubbelzinnige bewoordingen behoud harer taal en eigen bestuur in de toekomst toezegde. Diep was de teleurstelling ook in Nederland, waar de gemoederen thans weder tot rust kwamen, hoewel nog lang de verbittering over de wreede oorlogvoering en de willekeurige handelwijze der engelsche regeering bleef nawerken.

Minder heftig en gevaarlijk voor de buitenlandsche betrekkingen maar daarom toch weinig minder gevoeld was de in gansch Europa en Amerika gedeelde verontwaardiging over de schandelijke wijze, waarop in Frankrijk de haat tegen het Jodendom uiting vond in de veroordeeling van den onschuldigen kapitein Dreyfus tot deportatie naar Cayenne wegens landverraad (Dec. 1894), totdat na vijf jaren, na een reeks van geruchtmakende militaire procedures en onder een door den genialen romanschrijver Emile Zola gewekte algemeene volksagitatie eindelijk in September 1899 de veroordeelde begenadigd

werd. Ook deze zaak bracht het voor recht en billijkheid gevoelige nederlandsche volk in niet geringe beweging en hield zijn geest langen tijd bezig.

De ongunstige gang van den Boerenoorlog en de onbillijke klachten over de houding van Nederland in deze dingen, de teleurstelling ook van de al te hoog gespannen verwachtingen omtrent de Vredesconferentie werkten niet mede om de positie te versterken van het liberale ministerie, dat bovendien door de dure leerplichtwet en die op den persoonlijken dienstplicht velen tegen zich had ingenomen en op de sympathie der voor al te veel „sociale" politiek beduchte oud-liberalen weinig rekenen kon, terwijl het op den duur ook niet op de krachtige samenwerking der liberalen van allerlei schakeering voldoende kon bouwen. Daarentegen trachtten de kerkelijke partijen zich onder de krachtige leiding van Kuyper, Lohman en Schaepman steeds nauwer aaneen te sluiten, terwijl na „vertrouwelijke samensprekingen" ook de van Rome zeer afkeerige christelijk-historischen feitelijk met deze partijen samenwerkten. Schoon er geen bepaalde coalitie ontstond, de samenwerking was thans inniger dan de vorige maal het geval geweest was [1]): de persoonlijke dienstplicht was nu van de baan, de democratische vlag werd door Kuyper en de zijnen zoo niet opgeborgen dan toch niet zoo openlijk geheschen, bij De Visser en andere christelijk-historischen zegepraalde de wenschelijkheid van aaneensluiting over den afkeer van Rome.

Zoo verhief zich tegen de nieuwe verkiezingsperiode van 1901 aan meer en meer de „antithese" tusschen de „christelijke" en de „paganistische" partijen — zooals De Standaard het uitdrukte — en begon de felgestreden verkiezingscampagne, die in den zomer van 1901 eindigen zou met de zegepraal der kerkelijken en het dientengevolge optreden van een kabinet uit de zegevierende coalitie, ditmaal samengesteld en ook geleid door den energieken veldheer zelven, dr. Kuyper, van wien men kon verwachten, dat hij met meerder kracht dan het gematigde kabinet van 1888 de anti-liberale beginselen in het staatsbestuur zou gaan toepassen, een einde makend, naar de zijnen hoopten, aan de liberale „heerschappij", of, zooals zij zeiden, „tirannie", die meer dan een halve eeuw lang in den staat der Nederlanden onder een liberale grondwet de overhand had gehad.

[1]) Van Koetsveld, blz. 499.

De toekomst zou uitwijzen, of de liberale partij werkelijk haar tijd had gehad en hare plaats zou moeten ruimen voor eene staatkunde, die het verschil in godsdienstige overtuiging ten grondslag nam, dan wel of zij ook verder nog in staat zou zijn het met hare beginselen doordrongen staatswezen verder te leiden op de baan der ontwikkeling. Voorloopig scheen de invloed der beide inzichten tegenover elkander op de natie ongeveer van gelijke kracht te zijn en het lot des lands af te hangen van de vlottende meening dergenen, die zich bij het uitbrengen hunner stem meer door praktische dan door zuiver staatkundige overwegingen lieten leiden, nu eens aan de eene, dan weder aan de andere partij een kleine zegepraal bezorgend maar wakend tegen uitersten, geheel in overeenstemming met het nederlansche volkskarakter zelf.

Wat evenwel, ondanks alle bezwaren tegen de liberale staatkunde, niet viel te ontkennen, was dit, dat in de tweede helft der eeuw de nederlandsche natie onder het liberale stelsel der Grondwet, die de algemeene richting ook van het geheele volksleven beheerschte, op stoffelijk en geestelijk gebied een waardige plaats heeft ingenomen in de rij der volkeren [1]).

Met alle staten en volken in vrede, het middelpunt allengs geworden van een streven naar internationale waardeering en internationale samenwerking, vooral sedert de Vredesconferentie in Den Haag haren zetel opsloeg, kon zij zich, te midden van den dikwijls fellen partijstrijd op staatkundig gebied, op den duur krachtig handhaven in den steeds scherper geworden wedstrijd der natiën op economisch en geestelijk terrein.

Het eerste vooral in verband met hare rijke koloniën in het verre Oosten [2]). De Atjeh-oorlog, die ten gevolge van de afwisselende richtingen van het gevoerde beleid jaren en jaren als een kankergezwel in het lichaam van den Indischen Archipel voortwoekerde en noch door inkrimping van het door de troepen bezette gebied (1885) noch door een blokkade van de kust met ontwikkeling van aanzienlijke marine-krachten (1884) noch door den voortdurenden kamp tegen de „kwaadwilligen" ten einde gebracht kon worden,

[1]) Vgl. voor het volgende het reeds meermalen aangehaalde werk: Een Halve Eeuw, 2 dl. (Amsterdam, 1898).

[2]) Vgl. aldaar, dl. I, blz 117 vgl.

trad door den afval van den gevaarlijken bondgenoot Toekoe Oemar (1896) een nieuw tijdperk in, dat in 1899 onder leiding van den energieken generaal Van Heutsz en voorlichting van den met land en volk van nabij bekenden Snouck Hurgronje allengs tot bevrediging scheen te zullen leiden. De na aanvankelijke nederlaag gevolgde onderwerping van den weerbarstigen radja van Lombok (1894) maakte op de in den Archipel zich nu en dan verheffende vijandelijke gezindheid tegen het door een leger van 12 à 15000 man en een vrij sterke vloot gesteunde nederlandsche gezag een diepen indruk. De onder leiding of op initiatief vooral van het te Amsterdam zetelende Koninklijk Nederlandsch Aardrijkskundig Genootschap ondernomen wetenschappelijke expeditiën in verschillende deelen van den Archipel, met name op Nieuw-Guinea, verschaften, met de ernstige studie van gewoonten en gebruiken, talen en inzichten van den inlander onder medewerking van het Instituut van Indische taal-, land- en volkenkunde, met de onderzoekingen van den bodem door de mijningenieurs en de proeven met cultures, vooral van wege den onder Treub tot een wetenschappelijke instelling van den eersten rang gestegen buitenzorgschen Plantentuin, de gegevens om met betere kennis van zaken dan weleer de hand te slaan aan de economische ontwikkeling van den Archipel. Die ontwikkeling bewoog zich vooral in de richting van begunstiging van het particulier initiatief met verschaffing van staatswege van de middelen van verkeer, noodig voor een voordeelige exploitatie hetzij door den inlander zelf, hetzij door den Europeaan of den Chinees. De inkrimping, weldra opheffing (1891) van de gouvernement-suikercultuur bevorderde den bloei der suikerfabrieken op Java; de koffiecultuur werd aanzienlijk verbeterd en gemakkelijker gemaakt voor den inlander, zoodat zij, hoewel zeer beperkt, omstreeks 1890 $26^1/_2$ mill. per jaar opleverde tegen bijna 23 mill. onder werking van het oude Cultuurstelsel en alleen door de van Ceylon overgekomen koffiebladziekte sedert 1893 zeer verminderde; de particuliere nijverheid op Java nam steeds grooter verhoudingen aan en ging met de productie van koffie, suiker, thee, tabak, kina, cacao en indigo die van staatswege te boven; de javaansche rijst werd een gewild artikel op de wereldmarkt, de pepercultuur werd hier en daar met geluk toegepast; de javaansche petroleum vond aftrek [1]).

[1]) Een Halve Eeuw, dl. I, blz. 282 vgl. geeft een aantal cijfers.

Zoo volkomen was de zegepraal van het beginsel van vrijen arbeid, waarvoor men omstreeks 1860 zoo huiverig was geweest.

Ook op Sumatra ontwikkelde zich een krachtige particuliere tabaks- en petroleum-industrie, de eerste vooral in het tabaksland Deli, de laatste in Palembang, Langkat en Atjeh, naast de oude pepercultuur in het Atjehsche, de nieuwe in de Lampongs en den Riouwarchipel, de koffieaanplant in het Padangsche, de in 1892 begonnen gouvernements-kolenindustrie in de Ombilienvelden; de tinexploitatie op de naburige eilanden Banka en Billiton breidde zich uit; met de exploitatie der delfstoffen op het ertsrijke Borneo, der landbouwcultures op het vruchtbare Celebes werd een aanvang gemaakt.

De vraag rees, of op den duur de exploitatie dezer overrijke natuur wel door het kleine Nederland alleen voldoende zou kunnen geschieden en reeds kwam engelsch, duitsch en amerikaansch kapitaal in groote hoeveelheid te hulp, door talrijke vreemdelingen vertegenwoordigd, met name op Java zelf. De stoomvaartlijnen op den Archipel, die het verkeer tusschen Nederland en Indië bezorgden, werden aanzienlijk uitgebreid en van staatswege gesubsidieerd, zoodat een geregelde wekelijksche maildienst mogelijk werd; de opeenvolgende pakketvaart-maatschappijen, sedert 1891 een nederlandsche, zorgden voor geregelde stoomvaart in Indië zelf. Batavia kreeg (1885) in Tandjong Priok een uitnemende zeehaven gelijk Oleh-leh op Atjeh, Sabang, de Emmahaven en het oude Padang zelf op Sumatra als havens een steeds grooter beteekenis erlangden. Op Java werden de spoorwegen Semarang—Vorstenlanden (1863) en Java–Buitenzorg sedert 1875 door een zich over het geheele eiland uitbreidend net van spoorwegen gevolgd, weldra ook door particuliere stoomtramwegen; op Sumatra werden oost- en westkust spoorwegen rijk in verband met de petroleum- en kolennijverheid. Voor den waterafvoer in en de waterbesproeiing op Java werden maatregelen genomen in het belang van den inlandschen landbouw; op Semarang en Soerabaja werd veel gedaan voor de verbetering der havenwerken.

Zoo nam zoowel de beteekenis van Indië voor het moederland als de zelfstandige ontwikkeling van den Archipel toe onder het ook door vreemdelingen in het algemeen geroemde nederlandsche beheer [1])

[1]) Vgl. Day, Nederlandsch beheer over Java ('s-Grav. 1905).

en kon men tegen een rekening van 76½ mill. aan inkomsten en 54 mill. aan uitgaven in 1849 voor 1901 wijzen op 150 mill. in inkomst en uitgaaf, waarbij in het oog gehouden moet worden, dat sedert 1876 geen baten meer door het moederland uit de indische overschotten werden genoten en dat thans de ontvangsten in Indië geheel dienen voor de uitgaven aldaar, waaruit b. v. de staatsspoorwegen in Indië bekostigd zijn.

In West-Indië is de toestand op verre na niet zoo goed te noemen. De koloniën aldaar hebben na de afschaffing der slavernij 1863 nog steeds in kwijning voortgeleefd. Gebrek aan kapitaal en aan werkkrachten gingen er hand aan hand maar de sedert 1884 bestaande geregelde stoomverbinding, de langzaam toenemende goudindustrie en de belangrijke balata-cultuur in Suriname en op de delfstofrijke eilanden „boven" en „onder den wind", te zamen met de maatregelen tot ontwikkeling van den surinaamschen landbouw en industrie in het algemeen gaven aanleiding tot hoop op betere jaren ook hier, nu in het moederland ernstig de aandacht op het lot dezer streken gevestigd werd. De toewijzing aan Nederland van het goudrijke Lawagebied aan de fransche grens in Suriname door de uitspraak van den Czaar in het geruchtmakende geschil daarover met Frankrijk was voor het land van veel gewicht.

Steeds nauwer worden de betrekkingen tusschen Nederland en zijne koloniën, steeds beter het inzicht van wat beiden tegenover elkander kunnen zijn, steeds grooter de kennis van wat er omgaat in die verre gewesten, steeds levendiger de belangstelling daarvoor in het moederland. Het Algemeen Nederlandsch Verbond (1898), dat zich ten doel stelt de belangen van den nederlandschen stam in alle deelen der wereld te bevorderen en den samenhang van de verspreide leden der nederlandsche natie te versterken, heeft ook op deze belangen het oog. Wie in Nederland rondziet wordt onmiddellijk getroffen, vooral in de grootere steden, door het sterke percentage der indische of aan het verre Oosten herinnerende gelaatstrekken, een levend bewijs van de nauwe betrekkingen in deze halve eeuw vooral geknoopt tusschen het moederland en de indische streken; in het nederlandsche leven, in de taal, de letteren, de kunst, in het zich wijzigende volkskarakter zelf is deze invloed van Insulinde duidelijk merkbaar gelijk hij zich in de toekomst nog wel krachtiger zal doen gelden. Wie weet wat Indië.

wat de indische maatschappij nog eenmaal voor Nederland zal kunnen worden, nu de verhouding van eeuwen zoo veranderd is, nu bijna geen gezeten nederlandsche familiën zonder betrekkingen in Indië zijn, nu indische vorsten en grooten reeds beginnen hunne kinderen naar Nederland ter opvoeding te zenden, nu een beweging is ontstaan om de nederlandsche taal in Indië ook voor den inlander meer toegankelijk te maken, nu hem toegang geopend zal worden tot bestuursposten en betrekkingen, die vroeger alleen aan Nederlanders waren voorbehouden, nu in Indië de grondslagen gelegd zijn voor zelfbestuur? Zal Nederland op den duur in staat zijn de rijke bezittingen in Oost en West tegen aanvallen van buiten, tegen woelingen en opstanden van binnen te handhaven? Er zijn er, die twijfelend het hoofd schudden; maar de overgroote meerderheid des volks aarzelt niet voort te gaan op den ingeslagen weg, in het vertrouwen op de oude volkskracht, op het drie eeuwen lang getoonde beleid, op de kennis, de wijsheid en de matiging van hen, die het met de steeds moeilijker taak van het bestuur daarginds belasten zal en aan wier opleiding voor die taak steeds grooter zorg wordt besteed.

In het land zelf nam de volkswelvaart in den laatsten tijd zeer toe. De inpoldering van het IJ (1873—77) in verband met den nieuwen amsterdamschen waterweg, niet minder dan elf polders vormend van IJmuiden en Beverwijk tot Schellingwoude met een oppervlakte van meer dan 24000 hectaren polderland, door een aantal kanalen doorsneden en afgesloten door de groote sluizen bij IJmuiden en Schellingwoude, veranderde wederom veel water in land; de Legmeerplassen tusschen Nieuwer-Amstel en Aalsmeer veranderden op dezelfde wijze na 1877 in een aantal polders, zich aansluitend bij den grooten Haarlemermeerpolder; aan den Dollart hadden nieuwe bedijkingen plaats — alles te zamen in deze jaren 10000 hectaren nieuw land. Reeds werd het reuzenwerk der inpoldering van de Zuiderzee in ernstige studie genomen [1]), nadat sedert 1848 de zaak herhaaldelijk ter sprake kwam en allerlei plannen waren ontworpen; een Zuiderzee-vereeniging ontstond in 1883 onder technische leiding van den ingenieur Lely, die van den ouden

[1]) Vgl. Blink, Nederland en zijn bewoners, dl. II, blz. 420 vlg.

waterwolf niet meer dan een „IJselmeer" wilde laten overblijven en het overige in vier groote polders wilde ingedijkt zien. De reusachtige kosten en de betrekkelijk onzekere baten der groote onderneming bleven echter totnogtoe het aanvatten van dit polderwerk, waarmede vier provinciën gemoeid waren en de belangen eener groote visschersbevolking samenhingen, tegenhouden. Heideontginningen hadden in Gelderland, Overijsel, Drente en Friesland plaats, dikwijls in verband met uitbreiding van armenzorg. Zoo verminderden sedert 1849 de woeste gronden binnenslands met meer dan 60000 hectaren.

Dat de welvaart der thans tot boven de 5 millioen gestegen bevolking — een aanwinst met 2 millioen sedert 1849 — is toegenomen, blijkt uit allerlei feiten, niet het minst hieruit, dat de gemiddelde jaarlijksche toeneming van 27600 in 1870 tot 46594 in 1890 en 69540 in 1897 is geklommen [1]), welke vermeerdering zoowel den steden, waarvan het kapitaalrijke Amsterdam het halve millioen, het drukke Rotterdam de 350000, het van een rustige residentie in het groen tot een kleine wereldstad zich vervormende 's-Gravenhage de 200000, het centraal gelegen Utrecht de 100000 overschreed, als het platteland ten goede kwam; de gemiddelde leeftijd klom van 33 en 36 jaar omstreeks 1870 tot 42½ en 45 jaar voor mannen en vrouwen, de gemiddelde lichaamslengte evenzoo en ook de cijfers der verbeterde woningen, der per hoofd gebruikte voedingsmiddelen, der spaarbankboekjes, die van invoer en uitvoer; de sterftecijfers daalden, de geboortecijfers stegen aanzienlijk [2]), ook in verband met het zorgvuldiger toepassen van hygienische maatregelen in stad en land, waardoor de epidemieën sterk afnamen in beteekenis, de vroeger dikwijls zoo hevig optredende typhus in verband met het betere drinkwater, aan de zeekust uit de duinstreek, landwaarts in uit heiden en heuvels door de waterleidingen ten behoeve der grootere en kleinere steden aangevoerd. In het algemeen valt vast te stellen, dat de algemeene toestand des lands vooral na 1870 krachtig vooruitging, niet het minst ook door de toenemende zorg voor het lichamelijk en geestelijk welzijn der armen en onvermogenden.

Wel was in dit opzicht lang niet alles nog wat het wezen moest en kon in een bitter gesteld „vergeten hoofdstuk" [3]) op het ver-

[1]) Een Halve Eeuw, dl. I, blz. 351 vlg. Een en ander geput uit de jaarboekjes, de jaarcijfers sedert 1870 enz.

[2]) Ibid. blz. 367 vlg. [3]) Amsterdam, 1898.

zamelwerk „Een Halve Eeuw" gewezen worden op menigen misstand onder de arbeidersbevolking van stad en land, op menige wenschelijke, ja noodzakelijke verbetering, maar het zou onbillijk zijn te ontkennen, dat, ook in verband met de in kracht en omvang toenemende abeidersbeweging buitenslands en hier te lande, met de overal doordringende eischen tot betrachting der door den hoogleeraar Quack en andere staathuishoudkundigen aangeprezen „sociale rechtvaardigheid" in Nederland veel was gedaan om aan lang gevoelde bezwaren te gemoet te komen. De leus: lotsverbetering door loonsverhooging, was telkens door de arbeiders zelf met goeden uitslag aangeheven, met krachtigen steun van het Algemeen Nederlandsch Werkliedenverbond, soms onder onmiddellijken invloed der sociaaldemocratie en met toepassing van het dwangmiddel der werkstaking, dan weder langs den weg eener staatkundige actie, die in 1885 Heldt voor Sneek, later voor Amsterdam in de Tweede Kamer bracht [1]).

Steeds scherper kwam dit Verbond te staan tegenover de zoowel onder de arbeiders als onder de andere volksklassen zich uitbreidende sociaal-democratische denkbeelden. Het weigerde „gemengde" vereenigingen te helpen oprichten, waarin ook anderen dan eigenlijke handswerklieden konden opgenomen worden; het schreef in zijn statuten van 1879 naast het algemeen stemrecht ook verplichte wapenoefening, wetten op den arbeid, bevordering van openbaar onderwijs, herziening van het belastingstelsel; het erkende in 1888 volmondig het bijzonder eigendomsrecht, terwijl dit tien jaren te voren beperkt was geweest door de toevoeging „mits ontsproten uit plichtmatigen en rechtvaardigen arbeid", die een socialistischen bijsmaak had. Wel verloor het op die wijze en door de afscheiding der „christelijke" werklieden de helft van zijn leden, maar het bleef volharden bij zijn gematigde houding. De socialisten daarentegen, onder wie het verzet tegen het revolutionnaire drijven van den door de gevangenschap verbitterden Domela Nieuwenhuis omstreeks 1891 zeer toenam, stegen voortdurend in aantal en invloed. De afscheiding in 1894 van een aantal „parlementairen", die zich bij de verkiezingen wilden doen gelden, in een partijverband, dat zich de Sociaal-Democratische Arbeiderspartij noemde, was daarbij van groote beteekenis. Met hare weldra 50 afdeelingen en tot enkele duizenden

[1]) Een Halve Eeuw, dl. I, blz. 407 vlg.

klimmende leden onder leiding van Troelstra, Van Kol, Van der Goes, Gorter, Helsdingen, Vliegen e. a. slaagde de nieuwe partij erin Domela Nieuwenhuis en zijn onverzoenlijke anti-parlementairen op den achtergrond te dringen en in 1897 twee, in 1901 zelfs zeven harer leden in de Tweede Kamer te brengen.

Ook het christelijk werkliedenverbond Patrimonium liet zich bij zijn optreden tegen staatsbemoeiing en de voortdurende werkstakingen op staatkundig gebied hooren met tot de anti-revolutionnaire denkbeelden dicht naderende eischen, in 1891 op een Sociaal Congres onder leiding van dr. Kuyper voorbereidend een eigen „sociaal program", dat dan ook in 1894 werd opgesteld en arbeiderspensioenen, arbeidscontracten, pachtcontracten, beperking van het erfrecht, vrijheid van onderwijs, arbeidsorganisatie, ambachtsonderwijs, bescherming van den arbeid door inkomende rechten enz. omvatte; het telde weldra 160 afdeelingen en 13000 leden. Daarnaast kwam in 1894 een Christelijk-Nationale Werkmansbond tot stand, die een meer christelijk-historische kleur droeg. Eindelijk vereenigden zich onder leiding van den weldra tot lid der Tweede Kamer gekozen Passtoors de katholieke werklieden van het bisdom Haarlem tot een Nederlandschen Roomsch-Katholieken Volksbond (1888), onder geestelijk patronaat en met scherpe tegenstelling tegen het socialisme, meer in den geest van het oude gildewezen zich plaatsend op het standpunt van de pauselijke Encycliek „Rerum Novarum" (1891), die den klassenstrijd veroordeelde maar samenwerking van meesters en werklieden in vereenigingen aanprees.

Onder den indruk en den invloed dan ook van deze ontwaking van den werkmansstand, in verband met wat er in andere landen in deze richting geschiedde, werden in dezen tijd maatregelen getroffen tot bescherming van den werkman en zijn gezin tegen de gevolgen eener al te sterke exploitatie in fabrieken en werkplaatsen, tot regeling van het toezicht daarop, tot verzekering zijner persoonlijke vrijheid tegenover de overmacht van den patroon, al kwam een door velen gewenscht wetsontwerp op het arbeidscontract toen nog niet tot stand en evenmin het elders reeds bestaande pensioen voor den ouden werkman; aan den anderen kant begonnen de fabrikanten zelf zich aaneen te sluiten, opdat niet hunne belangen aan die van den werkman zouden worden opgeofferd, opdat zij niet tegenover de tallooze gevallen van werkstaking onmachtig zouden staan en

genoodzaakt zouden worden aan te hooge eischen gevolg te geven. Zoo werden tegen het eind der eeuw de grondslagen gelegd van een betere verhouding tusschen werkman en wetgever, voor tegemoetkoming aan de eischen der talrijke mannen en vrouwen, die vooral in het belang van den werkmansstand de „sociale rechtvaardigheid" tegenover de „economisch-zwakken" meer dan totnogtoe betracht wilden zien.

De groote ontwikkeling van handel en nijverheid in dezen tijd in Nederland gaf aanleiding om vooral daarop bedacht te zijn, dat men die ontwikkeling door al te knellende banden niet zou tegengaan [1]). In de eerste plaats was het noodig om te zorgen voor goede verkeerswegen. In 1890 werd de Rijnspoorweg door den staat genaast. De Hollandsche IJzeren Spoorwegmaatschappij breidde haar net allengs uit vooral in verband met de duitsche spoorwegen, in welker „Verein" zij reeds in 1873 was getreden; lokaalspoorwegen kwamen aan alle kanten zich aansluiten zoowel bij haar lijnen als bij die van de te Utrecht gezetelde Maatschappij tot exploitatie van staatsspoorwegen, zoodat weldra geen belangrijke plaats meer buiten het wereldverkeer stond. Op het amsterdamsche Noorzeekanaal, dat 1 November 1876 was ingewijd en zes jaren later uit de handen der Kanaalmaatschappij in die van den staat overging, werden in 1890 de kanaalgelden afgeschaft, terwijl het kanaal meer en meer voor het herlevende en zich uitbreidende Amsterdam van waarde bleek, zoo zelfs dat het weldra te smal en te weinig diep bleek voor de toenemende afmetingen der schepen. Rotterdam zag zijn Waterweg tegen het einde der eeuw door viermaal meer schepen met 25 maal grooter tonnenmaat bevaren dan voor 50 jaren het oude Voornsche kanaal doorkwamen; de vermeerdering sedert 1872 bedroeg er resp. 3 en 8 malen van het toenmalig cijfer en de zich steeds uitbreidende havenwerken van de met de aanliggende dorpen aanzienlijk vergroote stad konden bij die uitbreiding nauwelijks gelijken tred houden met de nog steeds snel voortgaande verkeersontwikkeling.

De van Amsterdam uit op Indië varende stoomvaartmaatschappij Nederland (1870) werd in 1883 door de Rotterdamsche Lloyd gevolgd; de Nederlandsch-Amerikaansche Stoomvaartschappij met hare steeds

[1]) Een Halve Eeuw, dl. I, blz. 297 vlg.

reusachtiger emigrantenbooten kwam er in 1873 bij, de Koninklijke Nederlandsche van 1856 verdubbelde hare werkzaamheid in de Middellandsche Zee, de stoomvaartmaatschappij Zeeland voer sedert 1875 met hare dag- en nachtbooten tusschen Vlissingen en Queenborough, de Batavier-lijn tusschen Rotterdam en Londen vond goede vrachten; ook buitenlandsche lijnen namen de groote havens in hare koersen op. Het aantal der zeilschepen nam af tegenover de grootsche ontwikkeling der stoomvaart, die sedert 1873 zich steeds krachtiger ontwikkelde. Het in 1873 tot 1295 gedaalde aantal der zeilschepen, daalde op het einde der eeuw nog tot beneden de 400, terwijl dat der stoomschepen in dezelfde periode van 61 tot boven de 200 steeg en de tonnenmaat dier vaartuigen tevens aanzienlijk vermeerderde. Zoo begon de handelsvloot weder een der eerste plaatsen, de zevende, onder die der zeevarende natiën in te nemen.

Een en ander hing samen met een sterke ontwikkeling van den handel in alle richtingen. De handel in de produkten van Indië hield gelijken tred met de toeneming der voortbrenging aldaar en naast de aloude koffiemarkt werden die van thee, cacao, tabak, kina en andere artikelen te Amsterdam van groote beteekenis, terwijl die van de Java-suiker ten gevolge van de duitsche handelspolitiek en de sterke beetwortelcultuur hier en elders verliep. De cijfers van uitvoer en invoer toonden sedert 1850 een verdrievoudiging, terwijl het percentage der vermeerdering sedert 1872 tot 176 voor uitvoer en 165 voor invoer klom, cijfers, die de vermeerdering elders verre te boven gingen, zelfs die van den bloeienden handel der Vereenigde Staten met 144 %, terwijl Rusland met 96 %, Duitschland met 68 % aangeteekend stonden [1]). In de algemeene handelsbeweging nam Nederland aan het eind der eeuw weder de vierde plaats in, een eervolle plaats, herinnerend aan den grooten handelsbloei der 17de eeuw onder de abnormale omstandigheden van toenmaals.

En de nederlandsche nijverheid bleef niet al te ver achter, al was haar ontwikkeling met die van den handel niet te vergelijken. De glas- en aardewerkfabrieken toonde een herleving van den ouden roem van de nederlandsche produkten op dat gebied; te Delft, in Den Haag, te Utrecht, te Maastricht en elders verhieven zij zich met kracht. De amsterdamsche diamantnijverheid, die ten

[1]) Een Halve Eeuw, dl. I, blz. 348.

gevolge van de ontginning der zuidafrikaansche diamantvelden omstreeks 1880 zeer goede dagen gekend had, had later moeilijke tijden, zoodat vele diamantwerkers naar Amerika en Antwerpen verhuisden; maar op het einde der eeuw kwam een verlevendiging, zoodat het aantal der werklieden weder 8 à 9000 bedroeg. De machinefabrieken [1]) leverden voor het steeds toenemend getal stoomketels voor fabrieken en locomotieven voldoende af en stegen van 7 fabrieken met 3000 werklieden tot 40 fabrieken met 10000 werklieden in 1897. De scheepsbouw verkeerde in een tijdperk van overgang maar zag te Kinderdijk, Hoogezand, Groningen, Papendrecht, Leiden, Vlissingen, Rotterdam en elders levendige werkzaamheid voor binnen- en buitenland. Het oude bedrijf van boter en kaas had ten gevolge van minder goede levering en vermenging met kunstboter lang zwaren tegenslag in den uitvoer vooral naar Engeland en zag zich door de deensche zuivelprodukten op menige markt verdrongen maar begon zich op het eind der eeuw weder te herstellen door deugdelijker fabrikaat en meerdere zorg, terwijl de margarinefabrieken sedert 1870 zeer in beteekenis toenamen en onder anderen in Engeland 95 % van den invoer in handen kregen. De beetwortelsuikerfabrieken namen in Noordbrabant, te Halfweg, Naarden en Groningen een hooge vlucht. De delftsche gist- en spiritusfabriek, de overal verrijzende bierbrouwerijen genoten een toenemenden roep en het inlandsche bier kon de concurrentie met de duitsche bieren goed volhouden; meel- en oliefabrieken namen de plaats der oude molens in, met name aan de Zaan, waar het aantal der laatste als met den dag afnam; ook voor de rijstpel- en cacaonijverheid verdwenen hier de molens om door stoomfabrieken vervangen te worden, die ieder het werk van vele molens konden doen. Zeep- en stearinefabrieken rezen op verschillende plaatsen op. De twentsche en tilburgsche textielindustrie, bevorderd door de in 1886 in plaats der oude school opgerichte weidschere inrichting te Enschedé, nam met hulp der nieuwste vindingen toe in kracht en zag haar afzet verdriedubbelen. De linnen-, wol- en lakenfabricage was niet wat zij in de 17de eeuw was geweest maar kon te Tilburg, Eindhoven, Boxtel en Leiden toch met voldoening op dit tijdperk terugzien. De papierfabrieken op de Veluwe, in de Zaanstreek,

[1]) Vgl. Stork, in het Gedenkboek van het Kon. Inst. van Nederl. Ingenieurs.

in Noordbrabant en elders hadden ook niet meer de vroegere beteekenis maar leverden toch nog alle soorten van papier, vooral in toenemende mate stroo- en kartonpapier. De tabaksnijverheid voerde steeds meer sigaren uit, in verband ook met den toenemenden tabaksbouw in Indië en Amerika. De verlichtingsindustrie ontwikkelde zich met het toenemend gebruik van gas en electriciteit voor allerlei doeleinden, de laatste vooral sedert 1887, toen de amsterdamsche maatschappij Electra hare werkzaamheid begon, weldra gevolgd door centrale installaties daar, te Rotterdam, in Den Haag en elders.

De zeevisscherijen, sedert 40 jaren niet meer beschermd, beleefden onder het stelsel van vrijheid een tijd van herademing en telden op het eind der eeuw in plaats van 82 buizen in 1856 bij de 300 loggers, kotters en sloepen voor de haringvisscherij, meer dan 350 in plaats van 200 bommen; de nederlandsche haring vond in binnen- en buitenland gereeden aftrek evenals de nederlandsche visch in het algemeen, die op steeds grooter schaal werd uitgevoerd dank zij de snelle vervoermiddelen, die het mogelijk maakten versche visch tot ver in Duitschland af te leveren; de wetenschappelijke studie van de zeestroomingen, van den zeebodem en de zeedieren van Noord- en Zuiderzee onder leiding van het heldersche zoölogische station was daarbij van veel beteekenis, terwijl na een conferentie in 1881 van afgevaardigden uit alle aan de Noordzee gelegen landen bij het haagsche tractaat van 1883 overeenkomsten werden gesloten tot internationale regeling van het politietoezicht op de Noordzee buiten 3 mijlen van de kust, bij dat van 1887 tot wering van het misbruik van sterken drank door vissehers op de Noordzee. Door die tractaten meende men de voortdurende moeilijkheden tusschen de vissehers van de verschillende natiën op de Noordzee te kunnen beperken en op die wijze een oorzaak van verwikkelingen te kunnen wegnemen. De visscherij zelve op Noord- en Zuiderzee werd geregeld door strenge bepalingen tot verhindering of ten minste beperking van het „doodvisschen" dier wateren. Het zalmtractaat van 1885 regelde zoo na lange moeilijkheden met de duitsche Rijnoeverstaten dit teedere onderwerp, trouwens ook na dit tractaat volstrekt nog niet tot volkomen voldoening der bewoners van de duitsche Rijnoevers, die de zalm in den duitschen Rijn zelf wilden kunnen vissehen.

In het algemeen dient èn voor den handel èn voor de nijverheid van den laatsten tijd opgemerkt, dat bij de algemeene uitbreiding, die te constateeren valt, tevens is te vermelden, dat de economische werkzaamheid van Nederland zich vooral in de richting van Duitschland ontwikkelde, van de machtige grootemogendheid, die sedert 1870 een zoo krachtige economische ontwikkeling beleefd heeft. Het verkeer met Duitschland is in dit tijdperk sterk vermeerderd; Rotterdam en Amsterdam beiden, maar vooral het eerste, hebben zich het leeuwendeel daarin weten te verzekeren met hulp van de water- en spoorwegen, die deze haven zoowel als tal van andere plaatsen in ons land met Duitschland verbinden. Wel heeft de beschermende handelspolitiek van dit rijk beletselen opgeworpen tegen een nog sterkere toeneming van dit verkeer; wel trachtte men daar zich door den aanleg van een kanaal van den Rijn naar de Eems, met Dortmund als begin- en het van uitgebreide havenwerken voorziene Emden als eindpunt een eigen waterweg naar zee te verschaffen; wel bleven Hamburg en Bremen, vooral het eerste, havens van den eersten rang voor het duitsche verkeer met Engeland en Amerika; wel hoopte Keulen zich eenmaal tot een zeehaven te verheffen door verdieping van den Rijn en de Waal en door aanleg van Rijnhavenwerken op uitgebreide schaal, maar de ligging van Nederland aan de Rijnmondingen verzekerde toch aan zijne havens een belangrijk aandeel in uit- en invoer, zij het dan hoofdzakelijk voor Nederland doorvoer, in den reusachtig toegenomen handels- en nijverheidsbloei van het groote rijk in het Oosten.

Met niet minder voldoening kan worden gewezen op de ontwikkeling van het geestelijk leven in Nederland op het einde der negentiende eeuw [1]). Hoe men ook mag verschillen in meening omtrent de betrekkelijke waarde van openbaar en bijzonder onderwijs, dat het lager onderwijs in Nederland in het algemeen op hoogen trap stond en ook het middelbaar en hooger onderwijs de vergelijking met de toestanden elders met glans konden doorstaan, valt niet te ontkennen. De 4500 lagere scholen, waarvan ruim $^2/_3$ openbare, verschaften in 1896 geregeld onderwijs aan meer dan 90 % van de bijna 650000 kinderen en maatregelen werden in 1900 door de leerplichtwet

[1]) Daarover in het algemeen het tweede deel van het werk Een Halve Eeuw.

van den minister Borgesius genomen om ook de nog ontbrekende kinderen geregeld onderwijs te doen genieten en het schoolverzuim onder de lagere volksklassen, bij de rondreizende schippersbevolking, in afgelegen streken enz. te beperken; voor schoollokalen en leermiddelen, voor voldoend onderwijzend personeel werd op onbekrompen wijze gezorgd, zij het dan met opoffering van aanzienlijke sommen ten behoeve van het onderwijsbudget, dat sedert 1878 voor rijk en gemeenten samen van beneden de 7 mill. in 1895 tot over de 14 mill. was gerezen [1]) en nog met aanzienlijke vermeerdering dreigde, wanneer de subsidieering van het bijzonder onderwijs volgens den wensch der anti-liberalen nog aanzienlijk zou worden uitgebreid. Het middelbaar onderwijs, over welks resultaten soms geklaagd werd in dien zin, dat het velen te weinig samenhangend en te zeer in op het stoffelijke gerichten zin gegeven werd, verspreidde, wat men ook zeggen mocht, overal nuttige kennis onder den burgerstand en breidde zich voortdurend uit, ook vooral in de richting van ambachtsonderwijs in verband met de toenemende behoefte daaraan van den uit zijn apathie ontwakenden werkman. De 36 hoogere burgerscholen met vijfjarigen, 2 met vierjarigen, en 24 met driejarigen cursus in 1896 werden dan ook druk bezocht, sommige zelfs al te druk; de 12 middelbare meisjesscholen voldeden over het algemeen minder aan de toenemende behoefte der vrouw aan meerdere gelijkstelling met den man en vele meisjes begonnen reeds de scholen voor jongens te bezoeken. Het bij de wet van 1876 herziene gymnasiaal onderwijs, voorbereidend voor de universiteit, ondervond in hooge mate de concurrentie der hoogere burgerscholen en scheen ook velen toe met zijn altijd in hoofdzaak klassieke vorming, bij de krachtige ontwikkeling der natuurwetenschappen en de toenemende beteekenis van het moderne taalonderwijs, niet langer te voldoen aan de behoeften der moderne maatschappij, zoo zelfs dat ernstig werd gedacht aan een nieuwe organisatie van het middelbaar en voorbereidend hooger onderwijs, aan samensmelting van beiden tot één tak van onderwijs met ruime gelegenheid tot ontwikkeling in verschillende richtingen. De universiteiten, drukker bezocht dan ooit en met een steeds aangroeiend onderwijzend personeel voorzien, voldeden over het algemeen op

[1]) Een Halve Eeuw, dl. II, blz. 127.

uitnemende wijze aan de wetenschappelijke behoeften der natie, hadden op bijna ieder gebied wereldberoemde namen aan te wijzen en bleven ook buitenslands haren ouden naam van deugdelijkheid en veelzijdigheid handhaven; aan hooger technisch onderwijs, op de leest van het universitaire geschoeid, bleek intusschen sterke behoefte, al kwam de middelbare polytechnische school te Delft daarin eenigszins te gemoet. De namen van vorschers als de natuurkundigen Van 't Hoff en Lorentz, als de sterrekundigen Van de Sande Bakhuyzen en Kapteyn, als de orientalisten De Goeje en Tiele, als de veelzijdige taalkenner Kern, als de theoloog Kuenen werden genoemd onder die van de eerste geleerden der wereld; de jurist Asser, gelukkig beoefenaar van het internationale recht, genoot een europeesche vermaardheid; de naam van wetenschappelijkheid onzer juristen en geneeskundigen, onzer wis- en natuurkundigen bleef schitterend gehandhaafd; onze geschiedkundigen uit de school van Moll en Fruin, hoewel zich beperkend tot de landsgeschiedenis, vonden ook buitenslands groote waardeering; onze beoefenaars der klassieke en nieuwere taalwetenschap bleven niet achter bij de ontwikkeling van dien tak van studie in Duitschland en elders; onze ingenieurs werden nog altijd tot menige belangrijke taak in het buitenland geroepen, vooral waar het den aanleg van waterwerken gold; de werkzaamheid onzer theologen trok in Duitschland, Engeland en Amerika belangstellende aandacht; onze medewerking aan de groote Poolreizen mocht tot een enkelen tocht beperkt blijven, in den Indischen Archipel werd ijverig naar alle kanten aardrijkskundig onderzoek in het werk gesteld onder leiding van het krachtdadig optredende Koninklijke Nederlandsche Aardrijkskundig Genootschap; onze musea telden mede onder de beste voorziene van de wereld; onze archieven konden, wat hun organisatie en wijze van bewaring betreft, ten voorbeeld gesteld worden aan het buitenland; de bibliotheken genoten naast den ouden roem van rijkdom boeken en handschriften ook dien van goede inrichting, goede catalogieering en wetenschappelijke vrijgevigheid.

Het godsdienstig leven der natie bleef over het algemeen opgewekt; wel werd het naar veler meening weder al te zeer met elementen van staatkundigen aard vermengd, terwijl anderen juist ook in het staatkundige de godsdienstige gevoelens op den voorgrond wilden zien treden — grond van het verschil tusschen liberalen en anti-

liberalen in dezen tijd. Toch viel het niet te ontkennen, dat èn bij de ontwikkelde klassen èn bij den werkmansstand het aantal van hen, die niet alleen van het kerkelijk verband afkeerig waren maar zelfs zich van alle verband in dit opzicht losmaakten en tegenover den godsdienst zelven een afwijzende houding aannamen, ten minste bij de Protestanten aanzienlijk vermeerderde: wat vroeger te dezen hooge uitzondering was, bleef dit niet. De groote meerderheid der natie bleef evenwel gehecht aan hare aloude kerkgenootschappen, onder welke het nederlandsch-hervormde ook na de afscheiding van het midden der eeuw, ook na het uittreden van Baptisten, Darbisten, Irvingianen en andere kerkelijke vereenigingen, ook na de doleantie van 1886 en de tijdelijke afscheiding dientengevolge van een paar honderdduizend leden in een 50-tal gemeenten, ook na het heengaan van tal van over de toenemende heerschappij der orthodoxie ontevreden modernen, nog altijd het talrijkste bleef mèt de Katholieken, die nog steeds $^1/_3$ der geheele natie tot hun kerkgenootschap mochten rekenen. Het besluit der Algemeene Synode van 1867, waardoor de verkiezing der kerkeraden aan alle mannelijke stemgerechtigden was opgedragen, had in zijne gevolgen getoond, dat de orthodoxe partij nog bijna overal het overwicht bezat en de moderne, hare leiders en aanhangers vooral onder de min of meer wetenschappelijk ontwikkelden en onder de hoogere burgerklasse tellend, verre in de minderheid was. Vele modernen traden geheel en al terug; anderen echter, op vele plaatsen een aanzienlijke minderheid, elders zelfs eene meerderheid, bleven nog in het oude kerkgenootschap, waaraan zij gehecht waren, en sloten zich nauwer aaneen, hopend eenmaal weder hunne denkbeelden te zien zegevieren; waar zij een minderheid vormden, stichtten zij op sommige plaatsen, met name in grootere steden, hoewel in hun kerkgenootschap blijvend, bijzondere vereenigingen om te gemoet te komen aan hunne behoeften aan godsdienstoefening en godsdienstonderwijs. Het uit Amerika overgekomen „Leger des Heils" breidde zijn werkzaamheid steeds uit onder de lagere standen; de nieuw-boeddhistische theosophie vond bij de hoogere verscheidene geestdriftige aanhangers, onder de jongeren vooral.

Van de kleinere protestantsche kerkgenootschappen zagen die der Doopsgezinden en Remonstranten, waarin de moderne richting spoedig de bovenhand had gehouden, hunne beteekenis aanzienlijk toenemen, vooral door toetreding of in allen gevalle begunstiging

van zeer vele al of niet formeel uit het hervormde kerkgenootschap teruggetreden modernen, van wie slechts ettelijke honderden te Amsterdam zich tot een afzonderlijke „Vrije Gemeente" hadden verbonden; dat der Remonstranten bepaaldelijk kon zelfs door een hunner thans „het kerkgenootschap der modernen" bij uitnemendheid genoemd worden [1]).

Zoo nam de reeds uitteraard bestaande verscheidenheid in de aan vrijheid van het denken op godsdienstig gebied gehechte protestantsche wereld in Nederland in dit tijdperk toe, zoowel wat betreft het godsdienstig als het kerkelijk leven, in scherpe tegenstelling tot de nog altijd krachtig samengehouden eenheid in de Katholieke Kerk. Deze wist door het in overeenstemming met de houding van paus Leo XIII toenaderen tot de moderne beweging op sociaal gebied een dreigende scheuring in haar midden bijtijds te voorkomen; zij hield, de vrees der mannen van 1853 beschamend, onder de bisschoppelijke hierarchie het nederlandsche staatsburgerschap harer leden niet meer dan vroeger ondergeschikt aan de voor de geheele katholieke wereld geldende voorschriften op godsdienstig en kerkelijk gebied te Rome gegeven; de vraag, hoever godsdienstig en kerkelijk gebied zich uitstrekten, mocht soms tot bedenkingen aanleiding geven, diepgaande en blijvende verschillen deden zich evenwel niet op en zoowel voor de meer conservatieve elementen, die in De Tijd hun orgaan zagen, als voor de meer vooruitstrevende, die het Centrum, het blad van Schaepman en de zijnen, als zoodanig aanmerkten, bleek plaats te zijn in het ruime kerkelijke verband dezer wereldinstelling.

De Oud-Katholieken, wier klein getal ongeveer op dezelfde hoogte bleef, vonden voor hunnen afkeer van het gezag van Rome steun bij de gelijksoortige gezindheid onder een aantal Katholieken in Duitschland na het Vaticaansche Concilie van 1870, dat naar de meening van vele leden der katholieke Kerk aan de pauselijke macht een al te groote uitbreiding had gegeven. Ook onder de Israëlieten had het moderne denken een machtigen invloed, die ook bij hen de gehechtheid van velen aan het oude geloof en de oude gebruiken ernstig schokte: een aanzienlijk getal, met name onder de ontwikkelden hunner, scheidden zich evenals vele modernen

[1]) Een Halve Eeuw, dl. II, blz. 402.

in de protestantsche wereld feitelijk van het kerkgenootschap af, een enkele maal overgaande tot een der moderngezinde kerkgenootschappen maar meestal zonder zich verder in eenig kerkverband te begeven.

Zoo deed zich overal de polsslag van het moderne leven, het moderne denken krachtig gevoelen, ook in die oude kerkgenootschappen, die zich langen tijd met meer of minder kracht daartegen hadden weten te verzetten. Velen zagen een en ander met bekommering, met gemoedsangst zelfs aan, zoekend naar middelen om wat zij toenemende anarchie op geestelijk gebied achtten te bestrijden, hetzij door het onderwijs, hetzij door straffer aantrekken der teugels op kerkelijk gebied, hetzij door op staatkundig terrein en door middel van de wetgeving tegen te gaan wat zij beschouwden als uitvloeisel van de verderfelijke denkbeelden der „revolutie"; anderen daarentegen trachtten, tegen overdrijving en uitspatting waakend, den stroom der nieuwere denkbeelden te leiden in de richting van gematigdheid en trapsgewijze ontwikkeling; nog anderen zagen alleen heil in het met volle zeilen voortgaan op den stroom van het moderne leven. Ook hier toonden zich duidelijk dezelfde richtingen, die zich op staatkundig gebied deden kennen, en bijna zonder uitzondering zag men staatkundige en godsdienstig-kerkelijke gevoelens samengaan in de drie hoofdrichtingen, die zich in de nederlandsche natie vertoonden: de antirevolutionnair-katholieke, de gematigd-liberale, de vooruitstrevende, alle drie in schakeeringen, nog altijd getuigend van den onder de nederlandsche natie vanouds heerschenden geest van zelfstandigheid en onafhankelijkheid van oordeel, die ondanks alle pogingen van welk gezag ook, ondanks alle schijnbare teekenen van verslapping telkens weder op het onverwachtst te voorschijn treedt als een der meest kenmerkende eigenschappen des volks.

Onder die verschijnselen van het moderne denken trad in de laatste jaren der eeuw ook de vrouwenbeweging hier te lande op den voorgrond [1]). Steeds meerderen wenschten een einde gemaakt te hebben aan de afhankelijke positie der vrouw in de maatschappij en ook hare belangstelling te wekken in het sociale en staatkundige leven; zij wilden gebroken zien met wat zij met verontwaardiging de „slavernij" van de vrouw onder het gezag van den man noemden; zij wilden hare vanouds beweerde minderwaardigheid niet langer erkennen en hare algeheele gelijkstelling met den man verkrijgen. De arbeid in het huishouden, de filantropische werkzaamheid als armverzorgster, die als winkeljuffrouw, verpleegster, onderwijzeres, letterkundige, kunstenares op allerlei gebied — ten deele vanouds in onze landen gewoon, ten deele reeds sedert het midden der eeuw krachtig ontwikkeld — scheen velen niet langer voldoende met name voor de vrouw, die voor het onderhoud van zichzelve en de haren had te zorgen. Kort na 1870 begon de beweging der „emancipatie" van de vrouw in dezen zin. Elise van Calcar gaf drie jaren later haar baanbrekend werkje: „De dubbele roeping der vrouw" uit en wees op de onvoldoende ontwikkeling der vrouwelijke jeugd; het Nut van 't Algemeen begon zich met de vraag der „emancipatie" in te laten; de eerste hoogere burgerscholen, de eerste industriescholen voor meisjes verrezen; een enkele jonge vrouw liet zich als student inschrijven. De beweging nam langzamerhand, ondanks allen spot, ondanks allen ernstigen tegenstand, in kracht toe. Zij eischte ook voor deze „economisch-zwakken" bescherming, weldra volkomen onafhankelijkheid, volkomen gelijkstelling in de wet en in de maatschappij. Omstreeks 1890 ontstonden verschillende bonden en vereenigingen tot bescherming harer belangen; een nationale tentoonstelling van vrouwenarbeid in 1898 liet zien wat de vrouw op allerlei gebied vermocht; het aantal der vrouwelijke studenten, telegrafisten, postbeambten, kantoorbedienden, boekhoudsters enz. nam toe; de aandrang tot het toekennen van het kiesrecht ten minste aan de zelfstandige ongehuwde vrouw of weduwe vermeerderde sterk na de oprichting eener Vereeniging voor Vrouwenkiesrecht onder medewerking van vele vooruitstrevende liberalen en socialisten. Overdrijving met wegcijfering van alle door de natuur zelve geboden verschil tusschen de seksen en verscherping der natuurlijke tegenstelling tot vijandschap toe, begeerte naar al te snelle verandering van de gansche maatschappelijke positie der vrouw bleef natuurlijk niet uit; ijverige propaganda werd op allerlei wijzen in het werk gesteld; staatkundige actie werd niet versmaad. Mochten sommige dezer middelen eerder nadeelig dan voordeelig voor de beweging werken, sommigen afschrikken, anderen verbitteren, toch schreed de beweging allengs

[1]) Een Halve Eeuw, dl. I, blz. 391 vlg.

voort; het kon op het einde der eeuw gezegd worden, dat zij een goed eind verder gekomen was, zij het dan nog op verre na niet zoover als hare vurige leiders en leidsters wenschten of verwacht hadden. Zij bleef als een der belangrijkste bewegingen in de nederlandsche natie op te merken en men kon beweren, dat met de Vereenigde Staten en de scandinavische landen Nederland in dit opzicht vooraan stond in de wereld.

Op het gebied van kunst en letteren kon het Nederland van het laatst der 19de eeuw zich doen gelden zoo goed als op dat der wetenschap, ja, volgens sommige geestdriftigen ontwikkelde zich tegen het eind der eeuw in Nederland op het terrein der kunst van allerlei richting een werkzaamheid, die het stelde boven de omliggende natiën [1]). De grijze Israëls, de Marissen, Mesdag, Mauve, als schilders hooggeëerd en den roem van Rembrandt, Ruysdael, Van Goyen, Van de Velde niet onwaardig, stonden aan het hoofd eener schaar van ouderen en jongeren, der nieuwere nederlandsche schilderschool, die in vele opzichten zich de vergelijking met die der 17de eeuw niet behoefde te schamen. Israëls bleef de schilder der armen en ellendigen als hoedanig hij van den beginne was opgetreden, minder de volkomen juiste teekening of de in het oog vallende kleurschakeering betrachtend dan den indruk, door de voorstelling te wekken, de geniale zoeker naar het „levensmysterie, dat uit den schijn der dingen spreekt"; Jaap Maris adelde met zijn zeldzame heerschappij over lijn en kleur alle onderwerpen, die hij aanvatte in zijn nog sterker „impressionistische" kunst, waarin zijn broeders Willem en Thijs hem trachtten te evenaren; Mesdag bleef de onovertroffen schilder van zee en strand, vol gevoel voor het liefelijke van het kabbelende water bij helder licht aan het blonde strand zoowel als voor de trotsche tafereelen van woeste golven en donkere luchten, voor de schitterende kleureffecten der ondergaande zon; Bosboom gaf wijding aan zijn calvinistische kerken met hare katholiek-stemmige vormen; Rochussen teekende zijn zeldzaam goed historisch opgevatte figuren, als illustreerend teekenaar van middeleeuwsche voorvallen ongeëvenaard; de kleurige Ten Kate schilderde de oude binnenhuizen, de geestige Bles die der nieuwere tijden, Bisschop die van het oudfriesche schilderachtige

[1]) Van Deyssel, in De Twintigste Eeuw, Mei 1907.

Hinlopen; Bilders herinnerde aan Ruysdael, de naar Engeland verhuisde Alma Tadema bleef de klassieke wereld getrouw; Mauve en Roelofs schilderden malsche hollandsche koeien en plassen, Bakker Korff geestige miniatuurtjes. Onder de jongeren gaf Breitner zijn amsterdamsche grachten in wintersch halfduister, zijn karrepaarden in de stad en op de door militair vertoon verlevendigde heide in schilderachtig effect; Neuhuys en Sadée, Artz en Blommers volgden met tal van andere jongeren den gevierden Israëls; Van Borselen, Van de Sande Bakhuyzen en Ter Meulen sloten zich bij Roelofs en Bilders aan; Bauer teekende en etste zijn bonte oostersche tafereelen; de oostersch voelende Toorop vermeide zich in wijsgeerig-symbolische figuren; De Haas, Nakken, Eerelman, Van Essen, Vrolijk, Stortenbeker, Henriette Ronner schilderden de dierenwereld van huis en hof, van stad en land; Mauve en de Marissen vonden in De Bock en Duchâtel, in Tholen en Poggenbeek, in den winterschilder Apol talentvolle jongeren; Haverman en Therèse Schwartze, De Josselin de Jong en Martens, Willy Moes en Veth muntten uit in hunne portretten en figuren; etsers als Zilcken en Dake, Veth en Bauer deden de herinnering aan den bloeitijd der nederlandsche etskunst herleven. Allen te zamen vormden een reeks van voortreffelijke genieën en talenten, die alleen in de zeventiende eeuw hare wedergade vindt en over de gansche wereld hare geestdriftige bewonderaars telt.

De bouwkunst verliet den weg, waarop „Holland op zijn smalst" zich volgens den energieken referendaris De Stuers bewoog onder averechtsche toepassing van het veelmisbruikte woord van Thorbecke: „kunst is geen regeeringszaak". De geniale bouwmeester Cuypers stichtte als een nederlandsche Viollet le Duc een school van goed gevormde bouwmeesters, die met hem het land overdekten met monumentale katholieke kerkgebouwen in middeleeuwschen stijl, dien ook toepassend op stations als het amsterdamsche en musea als het Rijksmuseum; ook de protestantsche kerkbouw greep terug naar vroegere kunst, naar de oud-hollandsche Renaissance. De onder de behoefte zich vermenigvuldigende bouwkundigen vereenigden zich tot gemeenschappelijke beoefening der wetenschappelijke bouwkunst; stedelijke en gewestelijke besturen, bestuurders van instellingen van allerlei aard volgden het onder leiding van De Stuers en de zijnen van rijkswege gegeven voorbeeld tot belangstelling

in, tot terugkeer naar de oude nationale bouwvormen, restaureerden vervallen gebouwen en richtten nieuwe op in een aan de oude kunst herinnerenden stijl. Particulieren kregen oog voor schoone bouwvormen, richtten zich niet langer zonder meer naar de eischen der praktijk en riepen mannen als Godschalk, Ed. Cuypers, Berlage, Muysken en zoovele anderen te hulp voor het maken van artistieke plannen. Kasteelen als dat van Haarzuylen verrezen, herinnerend aan de oude steenmonumenten; stadswoningen en buitenhuizen werden ten minste op het einde der eeuw niet langer gebouwd naar één vast model voor gansche straten en stadsdeelen in de zich onophoudelijk uitbreidende steden, waar nog omstreeks 1890 geestelooze eenvormigheid het oog pijnlijk aandeed. Er kwam behoefte aan en vraag naar sierlijke vormen, ook voor huisraad en versiering aan eigen haard, wat wederom aan de kunstnijverheid ten goede kwam. Het ambachtsonderwijs bepaalde zich niet langer uitsluitend tot het nuttige maar lette ook op het schoone en de kunstnijverheid ten behoeve van het dagelijksch leven voer er wel bij, bezield door mannen als den voortreffelijken delftschen hoogleeraar Lecomte en het voorbeeld van den hersteller der delftsche aardewerkfabricage, Thooft. Beeldhouwers als de geniale te Rome vertoevende Pier Pander, als Stracké, Van Hove, Leenhoff vestigden de aandacht op zich.

Sedert omstreeks 1880 kwam ook in onze letterkundige wereld nieuw leven, in den beginne — gelijk de Gidsmannen van 40 jaren vroeger — vooral brutaal kritisch afbrekend, ruw vernielend optredend tegen de oude school van dichters als Ten Kate en Schaepman, tegen het duidelijke maar weinig artistieke proza van omstreeks 1870; slechts enkele schrijvers van dien tijd als de geniale Multatuli, die nog tot zijn dood te Wiesbaden in 1877 van het buitenland uit zijn „Ideeën" uitzaaide onder de natie, als zijn lotgenoot de talentvolle Busken Huet te Parijs, die in schoone taal zijn scherpe beschouwingen over oude en nieuwe letteren uitte, als de klassiekgevormde Carel Vosmaer, het hoofd van den haagschen Spectator-kring, als de vurig amsterdamsche katholieke strijder Alberdingk Thijm met zijn geestdriftigen eerbied voor Vondel en Bilderdijk, als de wijsgeerige criticus zonder schroom Van Vloten, als de jong-hollandsche Emants, vonden genade in hunne oogen. De vroeggestorven sonnettendichter Perk, de gespierde proza-

schrijver Alberdingk Thijm Jr. (Van Deyssel), de dichterlijke Kloos, de wijsgeerige Verwey, de vinnig kritische Van der Goes, de fijngevoelige Van Eeden, de veelzijdig artistieke Van Looy stelden zich, aangevuurd door den veelzijdigen letterkundige Doorenbos, hun leermeester, „de kunst om de kunst" ten doel en trachtten het individueele van de letterkundige kunst zooveel mogelijk op den voorgrond te brengen, in kunst zoekend „de aller-individueelste expressie van de aller-individueelste emotie" en worstelend om nieuwe vormen te vinden voor de nieuwe nederlandsche letterkunde, die zij wilden ontwikkelen. Na eenige jaren van fellen strijd tegen het oude, vooral tegen den veelzijdigen en veelschrijvenden Ten Brink en den „dichter der cantate", in wie zij de „burgermansletterkunde" van den tijd meenden te treffen, schiepen zij verschillend beoordeelde werken van beteekenis als Van Deyssel's „Proza", Van Eeden's „Kleine Johannes", Van Looy's „Feesten", Gorter's „Mei", Helène Swarth's „Sonnetten". Het tijdschrift „De Nieuwe Gids" wees den weg, dien zij wilden gaan, gaf met het latere „Tweemaandelijksch Tijdschrift" en Tak's later socialistisch weekblad „De Kroniek" den toon aan van het „nieuwe geluid", waarmede zij, gelijk eenmaal de mannen van de te midden der talrijke tijdschriften nog altijd vooropstaande maar het moderne leven volgende meer dan leidende „Gids", een nieuwe periode van letterkundigen bloei geopend hoopten te zien. Hun streven mocht echter nog allesbehalve op algemeene instemming rekenen en werd door zeer velen ook onder de meest ontwikkelden scherp afgekeurd als strijdig met de eischen van goeden smaak en werkelijk vruchtbare letterkundige ontwikkeling, al vond het vooral bij de jongeren geestdriftige bewondering.

Zoo logenstrafte op het eind der 19de eeuw de nederlandsche natie de voorspellingen van hen, die omstreeks 1870, vooral lettend op het achterlijke, op het kleinzielige in toenmalige verschijnselen in haar midden, vooral getroffen door het grootsche in de ontwikkeling van naburige volkeren, haren spoedigen smadelijken ondergang hadden geprofeteerd. Met eere bekleedde zij eene plaats onder de natiën, met trots — met al te veel trots soms — terugziend op het verleden uit de zeventiende eeuw, dat haar ten spoorslag kon strekken om onder veelszins veranderde omstandigheden den moed

niet op te geven maar te streven naar verdere ontwikkeling, naar een toekomst, die bij dat schitterende verleden niet al te zeer af zou steken. Hoopvol en niet ontmoedigd door wat het heden gebrekkigs te zien gaf, schreed zij voort op de baan der eeuwen, vast besloten om haar verleden getrouw te blijven — wetend, dat stilstand achteruitgang en moedeloosheid het begin van den dood is, dat geen volk de vrijheid, de onafhankelijkheid waard is, als het niet toont ze te willen behouden niet alleen maar ook ze te willen gebruiken èn tot eigen ontwikkeling èn tot medewerking aan die der menschheid, het doel van alle geschiedkundige ontwikkeling.

Niemand kan zeggen langs welke wegen het einddoel zeker en gewis te bereiken zal zijn, maar dat er een doel moet zijn, waarnaar te streven is, kan niet worden geloochend op straffe van verlamming van werkzaamheid, van geestelijke en stoffelijke verwording, van roemloozen ondergang. Wat wij om ons zien geeft moed om te denken, dat onze natie een tijdperk van krachtige werkzaamheid beleeft, van nog krachtiger ontwikkeling te gemoet gaat veeleer dan een van betrekkelijken stilstand zooals dat, hetwelk na de eerste vleug van geestdrift in 1813 vijf en dertig jaren lang voor het grondgebied, dat thans Nederland vormt, was geweest. Met 1848 begon de herleving onzer natie, begon een tijdperk van aanvankelijke voorbereiding, weldra van gelukkige werkzaamheid op allerlei gebied, onder vallen en opstaan wel is waar maar ten slotte toch onder goede verwachting van wat de twintigste eeuw zal brengen.

BRONNEN DER NEDERLANDSCHE GESCHIEDENIS. 1839-1900.

BRONNEN DER NEDERLANDSCHE GESCHIEDENIS

1839—1900.

Voor de geschiedenis van Nederland in het jongste tijdperk vloeien natuurlijk de bronnen nog minder mild dan reeds voor de laatste jaren van het vorige het geval was [1]), aangezien de redenen, die de bronnenpublicatie voor die jaren beperkten, voor dit tijdperk in nog hooger mate gelden moeten.

Voor de jaren der regeering van koning Willem II bezitten wij in de laatste twee deelen van het onschatbare boek van De Bosch Kemper met de daarbij gevoegde Letterkundige Aanteekeningen wederom een voortreffelijken ligger; de Aanteekeningen in het bijzonder bevatten velerlei gegevens, geput uit archivale bronnen of mondelinge berichten, die vooral voor de geschiedenis der staatkunde in die jaren van gewicht geacht mogen worden. De Bosch Kemper zelf heeft in de staatkundige ontwikkeling dier jaren niet het minst door zijn tijdschrift De Tijdgenoot [2]) een belangrijke rol gespeeld en was meermalen in staat achter de schermen te zien. Zijne mededeelingen over de staatkundige geschiedenis tegen 1848 werden aangevuld door de Historisch-politische Herinneringen van Opperdoes Alewijn [3]), door Van Randwijck's Geschiedenis der zeven en twintig Ontwerpen [4]) en diens Iets over de verhouding van Thorbecke en de Katholieken in 1848 [5]), door biographische aanteekeningen omtrent Schimmelpenninck, de Van Rappards, De Kempenaer, Donker Curtius en andere toongevende staatslieden van die dagen in de Levensberichten van de Maatschappij der Neder-

---

[1]) Vgl. dl. VII, blz. 518.
[2]) 5 dl. 1841—45. Vgl. over zijn werk: dl. VII, blz. 520.
[3]) Utrecht, 1869. [4]) 's Gravenhage, 1879. [5]) Ibid. 1894.

landsche Letterkunde [1]), waarin dikwijls belangrijke mondelinge en schriftelijke mededeelingen verwerkt zijn. Verder gaf de uitgebreide literatuur over Thorbecke [2]) en over Groen van Prinsterer benevens het belangrijke geschrift van Gleichman over Van Hall [3]) vrij wat, dat dienen kon tot aanvulling van wat deze geschriften en de Handelingen van de Regeering en de Staten-Generaal over de herziening der Grondwet [4]), naast de Handelingen van de Staten-Generaal, ook voor deze jaren verzameld en geredigeerd door Noordziek, Ising, e. a. [5]). Eindelijk verschenen in het bijzonder over de staatkundige gebeurtenissen van 1848 in den laatsten tijd Thorbecke's belangrijke Dagverhaal aan Adelheid [6]) en de weinig minder belangwekkende Bijdragen tot de kennis van het jaar 1848, verzameld door dr. Colenbrander [7]), door dezen reeds verwerkt in een tijdschriftartikel [8]), zich aansluitend bij dat van Tellegen over het Voorspel der herziening van 1848 [9]). Bij al deze geschriften over de ons thans dan ook in hare wording welbekende grondwetsherziening van 1848 mag ook genoemd worden wat van katholieke zijde eerst bij Nuyens in zijn Geschiedenis van het Nederlandsche volk van 1815 tot in onze dagen [10]), maar vooral bij Albers in zijn Geschiedenis van het herstel der hierarchie in de Nederlanden [11]) werd aangebracht, door den laatste veelal uit archivale bronnen.

Zijn wij over de staatkundige gebeurtenissen hier te lande in 1848 en wat daaraan gedurende de regeering van koning Willem II voorafging dus vrij wel ingelicht, voor de halve eeuw daaraanvolgende ontbreekt te veel om zelfs dit te kunnen zeggen. De zeer rijke pamflet- en brochurenliteratuur over dien tijd moet natuurlijk met groote voorzichtigheid gebruikt worden, al geeft zij menige bijzonderheid, die men van elders moeilijk zou kunnen weten.

---

[1]) Op de namen te vinden in de laatste afdeeling van Petit's Repertorium voor vaderlandsche geschiedenis (Leiden, 1907).

[2]) Vgl. Wijnmalen, in Levensberichten der Maatsch. van Letterkunde, 1875.

[3]) Van Hall als minister (Amst. 1904).

[4]) 4 dl. ('s Gravenh. 1840—42), 1 dl. ('s Gravenh. 1846) en 3 dl. ('s Gravenh. 1842—49).

[5]) 's Gravenh. 1841—47.

[6]) Gids van Maart 1903.

[7]) Onze Eeuw, 1904, dl. IV, blz, 173 vlg.; 1905, dl. I, blz. 45 en 278 vgl.

[8]) Onze Eeuw, 1905, dl. II, blz. 227 vgl. en dl. III, blz. 19 vlg.

[9]) Gids van Januari 1883.

[10]) 4 dl. (Amst. 1883—86).

[11]) 2 dl. (Nijmegen, 1903/4).

Hetzelfde geldt van de staatkundige hoofdartikelen in de groote couranten en de kleine pers, die vooral na 1869 een belangrijke rol in het volksleven gaat spelen [1]); die hoofdartikelen kunnen evenmin door den geschiedschrijver verwaarloosd worden als vele van de intusschen moeilijk terug te vinden „ingezonden stukken" in de couranten, als de staatkundige tijdschriftartikelen [2]) in de groote tijdschriften als Gids, Tijdspiegel, Spectator enz. verspreid.

Voor deze periode is dan ook de publicistische, in het bijzonder de journalistieke tijdschriften en brochuren-literatuur de voornaamste bron voor de kennis van het gebeurde op staatkundig, economisch-statistiek [3]) en kerkelijk terrein, naast de Handelingen der Staten-Generaal [4]), in de Bijbladen tot de Staatscourant gedrukt, terwijl de tot stand gekomen wetten uit het Staatsblad gekend kunnen worden.

De journalistiek krijgt hier te lande omstreeks 1848 een groote beteekenis, die nog voortdurend toeneemt, hoe verder men in de eeuw komt. De groote couranten: de beide liberale hoofdbladen het Algemeen Handelsblad [5]) te Amsterdam en de Nieuwe Rotterdammer Courant, het nog lang half officieele conservatieve Dagblad van Zuid-Holland en 's Gravenhage, de weldra in invloed afnemende ultra-liberale Arnhemsche Courant, de om hare onpartijdigheid veelgelezen Opregte Haarlemsche Courant, het conservatieve Utrechtsch Dagblad waren aanvankelijk met De Bosch Kemper's Tijdgenoot [6]) de voornaamste organen, waarin staatkundige artikelen als hoofdartikelen en ingezonden stukken verschenen; omstreeks 1848 ontstonden en verdwenen bovendien een aantal kleine blaadjes

---

[1]) Zie boven, blz. 196. Vgl. de studiën van Sautijn Kluit over de kleinere bladen omstreeks 1848 en zijn Nagelaten Geschriften.

[2]) Die van Buys zijn verzameld in zijn Studiën over Staatkunde en Staatsrecht verzameld door De Beaufort en Arntzenius, 2 dl. (Arnhem, 1894/5); van Vissering, in zijn Herinneringen, 3 dl. (Amst. 1863—72) en Verzamelde Geschriften, 2 dl. (Leiden, 1889); die van Vreede ten deele in zijn Twintigjarige Strijd (Utr. 1869), ten deele in zijn Hoofdartikelen (Leiden, 1906).

[3]) Vgl. daarvoor de bijdragen in de Algemeene Statistiek van Nederland (1870), en de gegevens in de jaargangen van het Staatkundig en Staathuishoudkundig Jaarboekje en in de Jaarcijfers.

[4]) Daaruit enkele afzonderlijke reeksen van redevoeringen in nader te noemen verzamelingen.

[5]) Vgl. daarvoor Sautijn Kluit in zijn Nagelaten Geschriften, blz. 5 vlg. Over andere couranten van dezen tijd in zijne vroeger genoemde kleine studiën.

[6]) Zie boven.

van democratischen aard, wier toon veel te wenschen overliet [1]). Nog sterker werd de invloed van de journalistiek hier te lande, toen in 1869 het dagbladzegel werd afgeschaft en daarmede de oprichting van bladen en blaadjes zeer toenam: de 14 dagbladen, die er in dat jaar bestonden, waren in 1894 tot 62 gestegen en hun aantal nam nog steeds toe; het getal der week en maandbladen klom in diezelfde periode van 146 tot 760 [2]). Het Nieuws van den Dag onder redactie van den talentvollen De Veer, later van Gorter en anderen werd het gematigd-liberale blad der hollandsche burgerij, het Vaderland het vooruitstrevend liberale haagsche orgaan, de door dr. Kuyper voortreffelijk geredigeerde Standaard dat der antirevolutionnairen, Groen's Nederlander later dat der meer gematigden en christelijk-historischen; naast De Tijd kwam later het vooruitstrevend katholieke Centrum; Recht voor Allen, het sociaal-democratische orgaan van Domela Nieuwenhuis, werd later overvleugeld door Het Volk, dat van de parlementaire socialisten. Zoo kreeg langzamerhand iedere staatkundige groep haar orgaan of organen; omstreeks 1890 werd overal in de steden en op het platteland naast de groote pers de kleine vooral door de antirevolutionaire partij als middel van staatkundige voorlichting aangewend, welk voorbeeld door de liberale en andere partijen allengs werd gevolgd. Terwijl nog lang na het midden der eeuw de burger en de handswerkman zich nog weinig te buiten gingen aan het lezen van couranten en zich hoogstens bepaalden tot de advertentiën, werd hoe langer hoe meer ook voor hen de courant het dagelijksch voedsel voor hunne geestelijke, in het bijzonder voor hunne staatkundige behoeften, vooral sedert omstreeks 1876 de feuilletons met hun spannenden, romantischen inhoud de aantrekkelijkheid ook der kleinere organen vermeerderden. De couranten bevatten dus veel materiaal voor de kennis van het volksleven en den volksgeest in dezen tijd.

Daarnaast kreeg de tijdschriftenliteratuur een steeds grooteren omvang. De Gids, bij het begin dezer periode aanvankelijk gesticht met een letterkundig doel [3]), was vooral kort na 1860 het leidende liberaal tijdschrift, waarin Vissering, Buys en anderen geregeld

[1]) Zie boven, blz. 76.
[2]) Een Halve Eeuw, dl. II, blz. 276.
[3]) Zie boven, blz. 34.

staatkundige artikelen naast de letterkundige van Potgieter, Zimmerman, Huet e. a. deden opnemen, die op de openbare meening grooten invloed hadden; het werd meer en meer op allerlei gebied het orgaan van de liberale denkwijze in al hare schakeeringen. De oude Vaderlandsche Letteroefeningen zagen zich geheel op zijde geschoven en moesten eindelijk verdwijnen; De Keyser's Tijdspiegel werd vooral het orgaan der modernen en gaf hunne opvatting op staatkundig gebied weder; Nederland, Europa, enz. droegen meer een letterkundig karakter. De Nederlandsche Spectator, sedert 1854 eerst door Lindo (de oude heer Smits) in de oudere spectatoriale richting geleid, naast wien Bakhuizen van den Brink de litterair-wetenschappelijke vaan hooghield, werd spoedig een weekblad voor kunst en letteren — vooral later onder den talentvollen Vosmaer — dat zich door zijne platen ook op staatkundig gebied in onafhankelijken liberalen zin deed kennen; de door geestelijken bestuurde Katholiek vertegenwoordigde met gematigdheid de geestesrichting harer geloofsgenooten vooral op wetenschappelijk en letterkundig gebied. De Nieuwe Gids en het Tweemaandelijksch Tijdschrift gaven de gevoelens weder der jongere letterkundigen, het laatste weldra ook der jongere radicalen, die zich omstreeks 1880 hadden gekant tegen wat zij sleur en slapheid achtten in het nederlandsche geestesleven, zoowel op staatkundig als op kerkelijk en artistiek terrein, van welk laatste uit zij den strijd waren begonnen [1]). Ook onder de antirevolutionnairen begon zich de behoefte te doen gevoelen aan een of meer tijdschriften, waarin zij hunne geestesrichting konden uiteenzetten en hunne denkbeelden ingang konden verschaffen.

Geeft een en ander den indruk van toenemende belangstelling in letterkundige, staatkundige, kerkelijke en maatschappelijke vraagstukken in alle kringen des volks, de brochures van allerlei aard, anoniem en geteekend, gaven blijk van hetzelfde. Tegen en in 1848 begint de stroom der brochuren-literatuur rijkelijk te vloeien en neemt voortdurend toe, vooral in tijden van sterke staatkundig-kerkelijke beweging als in 1853, 1866—68, in de jaren vóór de grondwetsherziening van 1887, in de dagen van strijd over de kieswet van Tak (1894). De eerste brochurenschrijver van den tijd tusschen 1848 en 1876 was zeker Groen van Prinsterer, voor wien dat middel

[1]) Zie boven, blz. 310.

van verspreiding zijner denkbeelden naast zijn ongeregelde werkzaamheid in periodieken het aangewezene was; zijn opvolger Kuyper toonde zich ook in dit opzicht zijn evenknie. En van liberale zijde bleef men het antwoord niet schuldig; vooral Fruin met zijne beide groote brochures [1]) en de strijdlustige utrechtsche hoogleeraar Vreede [2]) toonden zich meesters op dit terrein. Maar het waren voornamelijk liberalen en antirevolutionnairen, op kerkelijk gebied moderne en orthodoxe Protestanten, die van dit middel van agitatie, propaganda, voorlichting of hoe men het noemen wil, gebruik maakten; de Katholieken traden daarbij nog veel minder op den voorgrond, de sociaal-democraten gebruikten het meer op de wijze der vroegere pamfletliteratuur als strijdmiddel tegen personen en instellingen. Ook de brochures mogen dus, evenals de couranten en tijdschriftartikelen, als belangrijke maar met voorzichtigheid te gebruiken bronnen voor de kennis van het volksleven in deze periode worden aangemerkt.

Eindelijk mag als onwaardeerbare bron voor de kennis der staatkundige geschiedenis de groote reeks der Handelingen van de Staten-Generaal worden beschouwd, die telkens het gemis doen gevoelen van dergelijke bronnen voor onze 17de en 18de eeuw, hoewel zij door hare lengte den geschiedschrijver soms tot wanhoop brengen. De daaruit genomen of deze aanvullende verzamelingen als die van Thorbecke's Parlementaire Redevoeringen [3]), als Groen van Prinsterer's Parlementaire Studiën en Schetsen [4]) en Adviezen in de Tweede Kamer der Staten-Generaal [5]), enz., zich aansluitend bij diens omvangrijke publicistische geschriften [6]), vooral bij diens Nederlandsche Gedachten [7]), als Wintgens' Redevoeringen en Adviezen [8]), als van Houten's Vijf en Twintig jaren in de Kamer [9]), leveren in dit opzicht veel gemak op.

[1]) Vgl. zijn Verspreide Geschriften, dl. X, blz. 76 vlg.

[2]) Zie boven.

[3]) 6 dl. (Deventer, 1856–66); aanvullende uitgave van Van der Hoeven, 1900 vlg. reeds 5 deelen tot 1861.

[4]) 3 dl. ('s Gravenh. 1866).

[5]) Eerste reeks, Amst. 1850/1; Narede, Utr. 1855; Tweede reeks, Utr. 1856/7; Aan de Kiezers, 1856, 1864/5, 1869.

[6]) Vgl. daarover De Vries, Handleiding tot de kennis van het leven en de werken van Mr. G. Groen van Prinsterer ('s Gravenh. 1895).

[7]) Eerste Reeks, 3 dl. ('s Grav. 1830–32); Tweede Reeks, 6 dl. ('s Grav. 1869–76).

[8]) 8 dl. ('s Grav. 1849–84).

[9]) Voorloopig 1 dl. (Haarlem 1903).

Eigenlijk zijn er in genoemde halve eeuw slechts drie gebeurtenissen, waarover wij thans reeds behoorlijk zijn ingelicht: de Aprilbeweging, de Luxemburgsche kwestie en de grondwetsherziening van 1887, terwijl de Levensberichten van de Maatschappij der Nederlandsche Letterkunde, die van de Koninklijke Akademie van Wetenschappen, de verzameling biographische studiën in het vervolgwerk Mannen van Beteekenis en de biographische aanteekeningen bij den dood van bekende mannen in tijdschriften en couranten ons verder hier en daar belangrijke gegevens verschaffen. Voor het overige hebben wij ons te vergenoegen met wat Van Welderen Rengers in zijn Schets eener parlementaire geschiedenis van Nederland sedert 1849 [1]) uit mondelinge mededeelingen en persoonlijke ervaring kon voegen bij het uit de Handelingen der Staten-Generaal bekende, met het door De Beaufort in zijn tijdschriftartikel: Dertig jaren uit onze geschiedenis [2]), behalve uit dergelijke ook uit archivale bronnen medegedeelde. De geschiedenis der Aprilbeweging is te kennen uit de groote reeks (meer dan 300) daarover verschenen brochures in dien tijd, uit tijdschriftartikelen als die in De Gids [3]), uit de mededeelingen van Nuyens in zijne groote Geschiedenis [4]) en zijn tijdschriftartikel in De Wachter [5]), vooral uit het groote en op omvangrijke archivale studiën gegronde boek van Albers, boven reeds genoemd. Die van de Luxemburgsche kwestie is thans voldoende toegelicht uit de gegevens, voortgekomen uit Fransche, Duitsche, Luxemburgsche en Nederlandsche archieven [6]). Die van de grondwetsherziening van 1887 voornamelijk uit de brochuren- en couranten-literatuur en de uitvoerige Handelingen der Staten-Generaal, ook omtrent deze zaak afzonderlijk uitgegeven. In samenhang behandelde De Bruyne dit tijdvak in zijn Geschiedenis van Nederland in onzen tijd [7]).

Op het gebied van het stoffelijk en geestelijk leven is veel te vinden in het verzamelwerk Een Halve Eeuw [8]), waarin op initiatief van het dagblad Het Nieuws van den Dag een aantal van de meest bevoegde schrijvers beschouwingen, indrukken, cijfers hebben ge-

[1]) 2de uitg. 's Gravenh. 1905/6.

[2]) De Gids 1895, dl. III, blz. 504 vgl. en 1896, dl. II, blz. 478 vlg.

[3]) Van Koorders: 1854, dl. I, blz. 1, 328, 595 vgl.

[4]) Dl. II blz. 90 vlg.

[5]) 1878, dl. I, blz. 98 vlg.

[6]) Zie boven, blz. 187, noot [1]).

[7]) 5 dl. (Schiedam, 1891–1901).

[8]) 2 dl. (Amst. 1898).

geven omtrent de verschillende kanten van het volksleven. Nadere bijzonderheden zijn op te diepen uit de uitvoerige statistieke gegevens hetzij van wege den staat zelven hetzij door bijzondere personen in Jaarboekjes enz. geleverd; op het gebied van het geestelijk, vooral het kerkelijk en godsdienstig leven zijn het wederom de talrijke brochures en grootere werken, ook van meer geschiedkundigen aard als Allard Pierson's Oudere Tijdgenooten [1]) en Vos, Groen van Prinsterer en zijn tijd [2]), verzamelwerken als Pierson's Verspreide Geschriften [3]) en Busken Huet's Litterarische Fantasiën [4]), Polemische Fragmenten [5]), Nationale Vertoogen [6]) en Brieven [7]), die gegevens dienaangaande kunnen verstrekken.

Met dat al laat de toestand onzer bronnenpublicatie over deze periode zooveel te wenschen over, dat het niet mogelijk geacht kan worden thans meer te geven dan een dikwijls bij algemeene aanwijzingen blijvend verhaal zooals in dit deel door den schrijver werd gegeven — soms op grond ook van hem persoonlijk geworden mededeelingen van hen, die in de beschreven gebeurtenissen een rol hebben gespeeld — zonder dat het mogelijk was altijd voldoende contrôle te houden op wat aldus tot hem kwam.

---

[1]) Amst. 1898.
[2]) 2 dl. (Dordrecht 1886—91).
[3]) 3 dl. ('s Grav. 1901—6).
[4]) 25 dl. (Haarlem, 1881/8).
[5]) Haarlem, 1864.
[6]) 2 dl. (Amst. 1876).
[7]) 2 dl. (Haarlem 1890), met Nalezing 1903.

ALPHABETISCH REGISTER.

A.

Aalsmeer, 293.
Ablaing van Giessenburg, d', 211.
Ackersdijk, 56.
Adriatische zee, 181, 182.
Afgescheidenen, 31, 136, 215, 258.
Afrika, Zuid-Afrika, 8, 243 vlg., 284 vlg.
Ainsworth, Thomas, 35.
Aken, 160.
Alberda, 113.
Almeloo, 35, 232.
Alphen, van, 18.
Amerika, Amerikanen, 8, 32, 38, 66, 205, 223, 227, 245, 283, 287, 298, 299, 301, 308.
Amersfoort, 222, 232.
Amshoff, 33.
Amsterdam, 19, 22 vlg. 29, 31, 35, 42, 44, 48, 62, 82, 90, 98, 113, 116. 121, 188 vlg., 160 vlg., 171, 194, 205, 206, 213, 215, 216, 223, 232, 249 vlg., 255, 260, 274, 281, 290, 294, 295. 297 vlg.
Anemaet, 75.
Ansing, 250.
Antonelli, 131, 146.
Antwerpen, 37, 160, 222, 299.
Apeldoorn, 222.
Apol, 309.
Appingedam, 31.
Ardesch, 105.
Arndt, 89.
Arnhem, 35, 99, 123, 160, 161, 163, 171.
Arnoldts, 103.
Arntzenius, 249.
Artz, 309.
Asch van Wijk, van, 18, 20, 23.
Assen, van, 6, 74, 147.
Asser, 249, 283, 284, 303.
Atjeh, 159, 203, 227, 228, 234, 246, 247, 261, 265, 289, 291.
Aubigné, Merle d', 28, 45.
Australië, 223.
Azië, 8, 283.

B.

Bakhuizen, zie van den Brink.
Bakhuyzen, van de Sande, 303, 309.
Bali, 104, 159, 207.
Baptisten, 304.
Bastiat, 64.
Bataafsche republiek, 117.
Batavia, 8, 12, 105, 291.
Baud, J. C., 10 vlg. 23, 67, 80, 87, 88, 92, 105.
G. L., 113, 127, 143, 158 vlg.
Baudin, 188.
Bauer, 309.
Beelaerts van Blokland, 13, 15, 17, 53, 244, 249
Beerenbroek, 103.
Beets, 34, 44, 69, 156, 185, 197, 215.
Becker, 19.
België, 3 vlg., 30 vlg., 47, 50, 64, 83, 90 vlg.. 110, 127, 173, 189 vlg., 205, 214.
Leopold I, koning van, 91.
Belgrado, 129 vlg., 146.
Belmont, 285.
Bentinck, 102, 113.
Bergansius, 274.
Bergen op Zoom, 161.
Bergh, van den, 248.
Berlijn, 59, 91, 187 vlg., 242.
Betuwe, 165.
Betz, 169, 174, 176.
Beveland, Zuid-, 222.
Bevervoorde, van, 75, 78, 90, 94, 123.
Beverwijk, 293.
Beyen, 234.
Bilderdijk, 27, 310.
Bismarck, 189, 187 vlg., 199.
Bisschop, 309.
Beaufort, de, 244, 264, 267 vlg., 282, 284.
Godin de, 275.
Bles, 309.
Bloem, 252.
Bloemfontein, 286.
Blommers, 309.
Blijdenstein, 219.

Bock, de, 309.
Boeracker, 25.
Boeren, Boerenrepublieken, 243 vlg., 285 vlg.
Boheme, 181.
Bok, 244.
Bommel, van, 129, 133.
Bommelerwaard, 165.
Bond, Duitsche, 14, 50, 51, 101, 123, 124, 150, 180 vgl., 187, 190.
Boni, 159.
Booms, 201.
Boot, 157.
Boreel van Hogelanden, 61, 93, 127.
Borneo, 159, 207, 291.
Borger, 27.
Borgesius, Goeman, 254, 262, 275, 276, 280, 282, 302.
Borret, 5, 47, 179.
Borselen, van, 309.
Borski, 95.
Bosboom, 217, 308.
Bosboom-Toussaint, 215.
Bosch, van den, 8 vgl., 23, 49, 58, 63, 177.
Bosscha, 157, 162, 165.
Botha, 285 vlg.
Boxtel, 163, 220, 299.
Bosse, van, 102, 104, 119 vlg., 137, 140, 157, 159, 161, 176, 177, 194, 195, 198, 201, 234, 238.
Box, 54.
Boxmeer, 201.
Brabant, Noord-, 48, 75, 91, 113, 128, 136, 185, 215, 219, 299, 300.
Banka, 291.
Brauw, W. de, 143, 169, 194.
W. de, minister, 245, 247.
Brazilië, 38, 245.
Breda, 128, 129, 133 vlg., 141, 160, 161, 163, 232, 234.
Breitner, 309.
Bremen, 37, 301.
Bretagne, 199.
Bright, 64.
Brink, ten, 311.
Broek, Lesage ten, 47.
Broere, 47.
Brocx, 201, 207, 227.
Bronsveld, 197, 258, 275, 281.
Bruce, 61, 67, 86, 88, 92, 94 vlg.
Brugghen, van der, 44, 152, 154 vlg., 161, 179.
Brussel, 55, 58, 128, 242.
Buitendijk, 275.
Buitenzorg, 291.
Burgers, 243, 244.
Bus de Ghisignies, du, 7 vlg.
Buys, 183, 192, 217, 248.

C.

Caland, 222.
Calcar, Elise van, 307.
Californië, 66, 223.
Calvijn, 134, 207, 216, 224, 231, 232, 290.
Capaccini, 49.
Capadose, 27, 29, 43 vlg.
Capellen, van der, 7, 41, 42.
Casembroot, de, 162, 166.
Castelfidardo, 200.
Cayenne, 287.
Cats, 5.
Celebes, 159, 207, 291.
Ceram, 159.
Ceylon, 221, 290.
Chamberlain, 286.
Chantepie. Zie de la Saussaye.
Chartisten, 65, 73.
Cheribon, 10.
Christenen, 158.
Clarisse, 27.
Clercq, de, 45, 121.
Cock, Hendrik de, 30 vlg.
Cock, 109.
Coen, J. Pietersz., 221.
Collot d'Escury, 28.
Copes van Cattenburch, 25.
Concordaat. 47, 131.
Costa, da, 27, 29, 33, 44, 45, 69, 106, 216.
Cramer, 47, 114, 127, 130.
Cremer, 282.
Cremers, 174, 191, 241, 249, 254, 270.
Cobden, 64.
Cobet, 67, 217.
Coehoorn, 226.
Commune, 214.
Cronjé, 285 vlg.
Cultuurstelsel, 104, 149, 157. 158, 163, 164, 166, 172, 174, 177.
Curaçao, 207.
Curium, bisschop van, 42, 129.
Custozza, 181.
Cuypers, 309, 310.

D.

Daalen, van, 228.
Daendels, 8.
Dake, 309.
Dam van Isselt, van 18, 20, 25, 63, 74 vlg., 113, 117, 122, 134, 149.
Darbisten, 304.
Darwin, 211.
Dedem, van, 277.
Delden, van, 173, 226.
Delft, 65, 105, 172, 210, 250, 298, 303.
Delfshaven, 175.
Delfzijl, 161, 222, 232.
Deli, 221, 228, 291.
Demmeni, 261.
Denemarken, Denen, 90, 177, 178, 180, 205.
Dermout. 27, 28.
Deventer, 86, 133, 155, 173.
Deventer, van, 177.
Deyssel, van, 311.
Dieze, 222.
Dieren, 222.
Dipo Negoro, 10.
Dirks, 222.
Djambi, 159.
Doedes, 152, 156, 215.
Does de Willebois, van der, 230, 248.
Doeveren, 30.
Dollart, 293.
Dommer van Poldersveldt, 132.
Donders, 67, 217.
Donker Curtius, H. H., 27, 43.
D., 14, 20, 74, 75 vlg., 93 vlg., 142, 150, 154.
Donner, 258.
Doopsgezinden, 304.
Doorenbos, 311.
Doorn, van, 4, 15, 19, 39, 40, 52, 80, 100, 136, 142, 148.
Dordrecht, 29, 161, 232.
Dortmund, 301.
Douwes Dekker, 159. Zie Multatuli.
Dozy, 217.
Drente, 31, 219, 289, 294.
Dresden, 92,
Dreyfus, 287.
Drieling, 135, 145.
Drost, Aernout, 34.
Drucker, 260, 280.
Duc, Viollet le, 309.
Duchastel, 127, 138.
Duchâtel, 300.
Duitschland, 26, 51, 65, 66, 73, 80, 90, 102, 103, 107, 180 vlg., 199, 205, 219, 222, 298, 300 301, 303.
Dullert, 127, 142, 164, 185, 197, 224, 242.
Dumbar, 203.
Dunant, 283.
Dundee, 285.
Düppeler schansen, 178.
Duyl, van, 244.
Duyn, van der, 4.
Dyserinck, 276.

E.

Eeden, van, 311.
Eems, 301.
Eerelman, 309.
Eerens, de, 12.
Eindhoven, 163, 299.
Eland, 282.
Elout, C. T., 7, 8 vlg.
van Soeterwoude, 43, 44, 237.
Elst, 232.
Elzas, 261.
Emants, 310.
Emden, 301.
Emmahaven, 291.
Emmerik, 160.
Ende, van den, 42.
Engeland, 19 vlg., 51, 64 vlg., 70, 73, 83, 84, 92, 110, 115, 121, 130, 150, 173, 189, 202 vlg., 227, 243, 244 vlg., 284 vlg., 299, 301, 303.
Engelvaart, 202.
Enkhuizen, 232.
Enschedé, 35, 113, 161, 163, 220, 299.
Enslie, 124, 142.
Essen, van, 309.

F.

Fabius, 220.
Falck, 55, 56.
Feith, 26.
Feringa, 211 vlg.
Florence, 134.
Flores, 159.

Fock, 194, 195, 232.
Fokker, 260.
Foreest, van, 165, 169.
Formosa, 245.
Forstner van Dambenoy, 124, 142, 154.
Fortuyn, 256.
Fournier, 64.
Franciscanen, 128.
Frankfort, 103.
Frankrijk, 1, 50, 64, 65, 73, 78, 87, 90 vlg., 102, 107, 138, 150, 173, 180 vlg., 199, 205, 228, 260, 287, 292.
Louis Philippe, koning van, 19, 65, 81, 89.
Napoleon III, keizer van, 127, 174, 180, 186 vlg., 198 vlg.
Friesland, 31, 33, 73, 113, 161, 219, 255, 273, 294.
Fruin, 152, 217, 244, 308.
Frowein, 256.
Fulda, 38.

G.

Gambetta, 234.
Garibaldi, 200.
Geel, 34, 67.
Geerling, 248.
Geertsema, 177, 226, 232.
Gelderland, 88, 120, 128, 175, 214, 219, 29*.
Genestet, de, 185, 211.
Gennep, van, 13, 22, 23, 53.
Gent, 40.
Gerardts, 107.
Gerhard, 213.
Gevers Deynoot, 14, 43.
Gevers van Endegeest, 136, 151, 154.
Gilse, van, 250.
Gladstone, 244.
Gleichman, 234, 236, 237, 241, 248.
Glencoe, 285.
Gobbelschroy, van, 9.
Godefroi, 113, 162, 164, 166.
Godschalk, 310.
Goeje, de, 303.
Goes, van der, 280, 295, 311.
Goes van Dirxland, van der, 165.
Gogel, 36.
Goltstein, J. K. van, 107, 114, 118, 157, 167, 168 vlg.
W. van, 230, 234, 235.
Goor, 35.
Gorkum, 206.
Gorter, 296, 311.
Gortschakoff, 190.
Gotha, 250.
Gouda, 113, 132.
Gouverneur, 25, 67.
Goyen, van, 308.
Grand-Rapids, 32.
Gratama, 183, 258.
's Gravenhage, 49, 51, 54, 59, 62, 65, 67, 90, 94, 99, 128, 137 vlg., 143, 145, 160, 163, 165 188 vlg., 209, 213, 235, 255, 273, 283, 284, 289, 294, 298, 300.
Greeve, 268.
Gregorius XIV, paus, 33.
Grevelinck, Alstorphius, 36, 71.

Grobbee, 248, 252.
Groen van Prinsterer, 5, 20, 23 vlg., 44 vlg., 67, 69, 106, 113, 216, 225, 232, 258.
Groningen, 23, 30 vlg. 84, 113, 121, 161, 177, 222, 232, 273, 299.
Groot, Cornets de, 165, 168.
Groot, Hofstede de, 29, 30, 33, 44, 135.
Geer van Jutfaas, Linteloo de, 135, 249, 258, 262, 269.
Guericke, 263.
Guinea, 202, 203.
Nieuw-, 200.
Guizot, 19, 89.
Gunning, 215.
Günst, 211.

H.

Haar, ter, 139, 213.
Haarlem, 35, 65, 132 vlg., 141, 145, 168, 173, 210, 296.
Haarlemermeer, 293.
Haarzuylen, 310.
Haas, de, 66, 309.
Haeckel, 211.
Haffmans, 176.
Hageveld, 57.
Hall, F. A. van, 52, 55, 57 vlg., 70, 71, 76 vlg., 94, 101, 108, 113, 121 vlg., 139, 169, 231.
H. C. van, 218.
Haller, von, 69.
Halfweg, 209.
Ham, van den, 230.
Hamburg, 34, 301.
Hamel, van, 260.
Hamelberg, 244.
Harderwijk, 113.
Harlingen, 84, 161, 163.
Harting, 217, 244.
Hartman, 213.
Hartogh, 275.
Hartsinck, 4.
Hasebroek, 34, 69, 156, 215.
Hasselman, 192.
Hasselt, 160.
Havelaar, Max, 159, 164. Zie Dekker.
Haverman, 309.
Hecker, 67.
Heeckeren van Kell, van, 235.
Heemskerk Azn., 179, 180, 181, 186, 192, 230 vlg., 235, 248, 249, 251, 253, 254, 263 vlg., 274.
Heemskerk Bzn., 113.
Heemstra, van, 75, 104, 162, 165, 166, 168.
Heiligerlee, 201.
Heim van Duivendijke, van der, 57 vlg., 89, 88, 92.
Heineken, 250.
Helder, den, 206.
Heldring, 45, 156.
Heldt, 253, 266, 267, 295.
Hellevoetsluis, 206.
Helmond, 161.
Helsdingen, van, 296.
Heringa, 27, 33.
's Hertogenbosch, 49, 128, 129, 133 vlg., 141, 161, 163, 222 vlg., 232.
Herwerden, van, 33.
Heusde, van, 32.
Heusden, 43.
Heutz, van, 290.
Heyden, van der, 246.
Heydenrijck, 235.
Heye, 34.
Hinlopen, 309.
Hoedemaker, 281.
Hoekstra, 210, 217.
Hoëvell, van, 105, 127, 158, 159, 166, 177.
Hoeven, des Amorie van der, 42, 235, 249.
Hoeven, Pruys van der, 246.
Hoff, van 't, 303.
Hoffman, 156.
Hogendorp, D. van, 43.
G. K. van, 5, 18, 36 vlg., 78.
W. van, 8.
Holland, 21 vlg., 67, 125, 128, 132, 235.
Hongarije, 73.
Hooft, 109.
Hooft, Corver, J., 15, 20, 23.
J. R., 252, 270.
Hoogezand, 299.
Hooydonk, van, 141.
Horst, van der, 128.
Houten, van, 196, 202, 211 vlg., 224, 229, 231, 234 vlg., 248, 252, 260, 266, 274, 278 vlg.
Hove, van, 310.
Huet, Busken, 184, 211, 247.
Hugenpoth tot Aerdt, van, 42, 128.
Humboldt, von, 212.
Huydecoper, 99.
Huyssen van Kattendijke, 51, 169.

I.

Ierland, 73.
Imhoff, van, 221.
Indië, Oost-, 5 vlg., 80, 82, 104 vlg., 126, 149, 157, 158 vlg., 163, 164, 166, 176, 182, 184, 195, 207, 220 vlg., 228 vlg., 251, 252, 261, 265, 274, 289 vlg., 297, 298, 300.
West-, 8, 71, 171, 207, 292.
Irvingianen, 304.
Italië, 65, 73, 89, 162, 167, 180 vlg., 190, 201 205, 227.
Victor Emanuel, koning van, 167 vlg.
Ittersum, van, 135.
Israëls, 2, 17, 308.
Israëlieten, 153, 305. Zie Joden.

J.

's Jacob, 246, 247, 251.
Janssen, 221.
Jansen, 277, 282.
Java, Javanen, 7 vlg., 67, 158 vlg., 177, 207, 221 vlg., 261, 290 vlg., 298.
Jezuieten, 128, 129, 136.
Jonckbloet, 67, 173, 175, 176.
Joden, 287. Zie Israëlieten.
Johannesburg, 284.
Jolles, 169, 203.
Jonge van Campens Nieuwland, de, 5, 63, 77, 80, 85 vlg., 95 vlg.
Jorissen, 244.
Josselin de Jong, de, 309.
Joubert, 244, 285.
Junghuhn, 212.

K.

Kaap, de, 243, 285 vlg.
Kaffers, 243.
Kampen, 161.
Kappeyne van de Coppello, 169, 202, 217, 224, 231, 233 vlg., 248, 259, 270.
Karnebeek, van, 203, 284.
Kate, ten, 215, 308, 310.
Kater, 250.
Katholieken, 41, 42, 46, 48, 49, 54, 73, 85, 99, 102, 107 vlg., 127, 129 vlg., 147, 153, 167 vlg., 173, 195 vlg., 208, 217, 230, 233, 238, 239, 248, 251, 252, 256 vlg., 263, 265, 270, 274, 275, 282, 304. Zie Roomschen.
Katwijk, 47, 125.
Kapteyn, 303.
Kemink, 135.
Kemp, van der, 28, 43.
Kempenaer, van Andringa de, 4, 23 vlg., 54, 75, 90, 94 vlg., 117 vlg., 143.
Kemper, J. M., 34.
de Bosch, 54, 70, 76, 78, 108, 184.
Kempis, Thomas a, 45.
Kerdijk, 209, 224, 275, 280.
Kerkwijk, van, 262.
Kern, 303.
Kerstens, 201.
Keuchenius, 181, 182 vlg., 197, 216, 251, 268, 270, 271, 274, 276.
Keulen, 35, 301.
Kien, 109.
Kimberley, 286.
Kinderdijk, 220, 290.
Kinker, 34.
Kip, van Erp Taalman, 227, 230, 241, 251.
Kist, 27, 42.
Kitchener, 285 vlg.
Klerck, 233, 241.
Kloos, 311.
Kneppelhout, 34.
Kock, de, 9, 10, 15, 50, 192.
Koenen, 45.
Kohlbrügge, 29, 45.
Köhler, 228.
Kol, van, 280, 290.
Königgratz, 181.
Koorders, 157, 195.
Korff, Bakker, 309.
Koeta Radja, 229, 261.
Krakatau, 261.
Krim-oorlog, 150.
Krüger, 244, 284.
Kuenen, 151, 184, 210, 217, 303.
Kuyper, 197, 216, 224, 232, 233, 236, 248 vlg., 257 vlg., 266, 274, 276, 281, 288, 296.

L.

Ladysmith, 286.
Lamoricière, 200.
Lamping, 195, 210.
Lampongsche districten, 261, 291.
Langstraat 220.
Langkat, 291.
Lansberge, van, 246, 247.
Lausanne, 28.
Lauts, 243,
Lawa, 292
Lecomte, 310.
Leeghwater, 150.
Leenhoff, 310.
Leesberg, 47.
Leeuwarden, 84, 161, 163, 199, 232.
Leeuwen, van, 109, 281.
Legmeer, 293.
Leiden, 31, 35, 42, 46, 65, 66, 67, 105, 151, 152, 163, 185.
Lely, 277, 282, 294.
Lennep, Jacob van, 34, 74, 101, 143, 210.
Leo XIII, paus, 282, 305.
Leyds, 284.
Liebig, 218.
Liedekerke, van, 132.
Lightenvelt, 95, 99, 101, 103, 113, 118, 142, 145 vlg.
Limburg, 14, 16, 26, 48, 50, 90 vlg., 102 vlg., 123, 128, 136, 142, 150, 162, 173 vlg., 180 vlg., 186 vlg., 199, 215, 239, 265.
Linck, 123.
Linden, Cort van der, 282.
van der, 113, 142, 178, 224.
Lion, 149, 166, 175, 183.
Lissa, 181.
Lynden van Hemmen, van, 5, 128, 152.
van Sandenburg, van, 227, 230, 231, 234, 241 vlg.
Loeff, Verniers, van der, 264.
Lohman, de Savornin, 249. 258, 262. 266, 268, 275, 276, 281, 288.
Looy, van, 311.
Loire, 199.
Loman, 217.
Lombok, 290.
Londen, 55, 92, 94, 97, 98, 187, 190, 191, 213, 298.
Loo, het, 39, 237.
Lorentz, 303.
Lotharingen, 261.
Lotsy, 162.
Loudon, 166 vlg., 207, 227, 246.
Lourenço Marques, 287.
Louter, de, 244.
Lucas, 119, 128.
Luyben, 25.
Luik, 48.
Lutherschen, 29.
Luxemburg, 14, 25. 50, 51, 59, 150, 180 vlg. 186 vlg., 240, 242.
Luzac, 18, 20, 63, 74, 75, 78 vlg., 93 vlg.

M.

Maanen, van, 4, 6, 13, 15, 22, 39, 52 vlg., 82.
Maarsbergen, 163.
Maas, reeder, 219.
Maas, 163, 173, 199, 239.
Maaslinie, 91.
Maassluis, 232.
Maastricht, 91, 103, 160, 161, 163, 220, 298.
Mackay, 45, 123, 254, 264, 274, 275.
Madeira, 89, 94.
Madiai, 134.
Maesen de Sombreff, van der, 69, 173, 176.
Mafeking, 286.
Magelang, 10.
Magersfontein, 285.
Majuba, 244.

Makassar, 10.
Mangkoe Boemi, 10.
Marissen, 217, 308, 309.
Martens, 309.
Marx, 213, 280.
Mastboom, 25.
Mauve, 217, 308, 309.
Meere, van der, 51.
Mees, 264.
Meeter, 4, 66, 78.
Meeussen, 169.
Meyer, Jonas Daniel, 5.
Meyier, de, 278.
Meylink, 47.
Menado, 10.
Mentana, 200.
Meulen, ter, 300.
Merkus, 10.
Mesdag, 308.
Methuen, 287.
Metz, 198, 199.
Meurs, van, 162.
Mexico, 283.
Michiels, 104.
Michigan, 32.
Middellandsche zee, 208.
Mill, Stuart, 64.
Milner, 287.
Minahassa, 158.
Mirandolle, 242.
Modderman, 241, 242.
Modderrivier, 285.
Moens, 195, 209, 210.
Moerdijk, 160, 163, 222.
Mohammedanen, 274.
Moll, 303.
Molenaar, 28, 29.
Molukken, 158.
Montrado, 159.
Montijn, 135.
Moorrees, 43.
Mulder, 67, 135, 218.
Muller, 281.
Multatuli, 159, 177, 196, 211, 212, 217, 310. Zie Dekker.
Muntinghe, 5, 8, 10.
Mutsaers, 113, 162.
Muysken, 310.
Mijer, 105, 158, 179, 180, 182, 184, 207.

N.

Naamen van Eemnes, van, 249.
Naarden, 299.
Natell, van, 18, 25.
Nakken, 309.
Nap, 109.
Napels, 89.
Natal, 243, 285 vlg.
Nederlanden, Alexander, prins der, 89, 94.
Alexander, prins der, 240, 252.
Amalia, prinses der, 239.
Anna Paulowna, koningin der, 41.
Emma, koningin, regentes der, 240, 272, 273.
Frederik, prins der, 19, 88, 92, 186, 240.
Nederlanden, Hendrik, prins der, 116, 138, 140 186, 221, 240, 247.
Hendrik, prins der, hertog van Mecklenburg-Schwerin, 273.
Maria, prinses der, 239.
Maurits, prins der, 116.
Sophie, prinses der, 63, 116, 186, 240. Vgl. Saksen-Weimar.
Wilhelmina, koningin der, 3.
Wilhelmina, prinses, koningin der, 240, 252, 273.
Willem, prins der, 116, 186, 240, 252. Zie Oranje.
Willem I, koning der, 3 vlg., 46, 49, 58, 66, 70.
Willem II, koning der, 4, 16, 19, 39, 40 vlg., 46, 48, 58 vlg., 77 vlg., 120 vlg., 128 vlg.
Willem III, koning der, 88, 92, 98, 105, 115 vlg., 183 vlg., 230, 272.
Nepveu, 91, 99, 101, 102.
Neuhuys, 309.
Nienhuis, 109, 221.
Nierop, van, 142, 173, 185.
Nierstrasz, 228.
Nieuwediep, 163, 222.
Nieuwenhuis, Domela, 249, 255 vlg., 273, 274, 275.
Nieuwenhuizen, 228.
Nieuwer-Amstel, 293.
Nispen tot Pannerden, van, 159, 235.
tot Sevenaer, van, 249, 262.
Noordzee, 222, 239, 283, 287, 297, 300.
Nothomb, 56.
Nuyens, 217.
Nijmegen, 161, 232.
Nijverdal, 85, 219.

O.

Oemar, Toekoe, 290.
Olden, van, 211.
Oleh-leh, 291.
Olivier, 99, 100, 169, 176, 185.
Oltmans, 34.
Ombilien-kolenvelden, 221, 291.
Otterloo, van, 216.
Oordt, van, 33.
Oostenrijk, 73, 89, 103, 107, 127, 138, 173, 177, 180 vlg., 205.
Oosterzee, van, 69, 152, 156, 215.
Oostzee, 157, 221.
Opzoomer, 63, 184, 210, 217.
Orangisten, 19.
Oranje, Prins van, zie Alexander en Willem der Nederlanden.
Oranjerivier, 243.
Orleans, Huis van, 51, 89.
Oultremont, Henriette d', 4, 40, 54.
Overijsel, 88, 128, 175, 219, 239, 294.

P.

Paardeberg, 286.
Pabst van Bingerden, van, 5, 39.
Padang, 291.
Pahud, 119, 124, 142, 158.
Pander, Pier, 310.
Palembang, 159, 291.

Pallandt tot Keppel, van, 27, 41.
Palm, van der, 26, 33, 42.
Papendrecht, 299.
Pareau, 33.
Paredis, 141.
Parijs, 89, 187 vlg., 199, 240, 242, 310.
Pascal, 28.
Passtoors, 295.
Paltz, de, 187.
Peel, Robert, 65.
Pel, 229.
Pekelharing, 250.
Pelichy, de, 49, 55.
Perk, 310.
Perponcher, de, 187, 188.
Petersburg, St., 97.
Pierson, A., 184, 195.
N. G., 203, 211, 277, 279, 282.
Pius IX, paus, 129, 133 vlg., 167, 185, 200, 209, 217.
Poggenbeek, 309.
Polen, 73, 173.
Polignac, 61, 78, 80.
Polsbroek, 28.
Poortman, 178.
Portielje, 67, 71.
Portugal, 287.
Potgieter, 34, 66, 76.
Praag, 181.
Preanger regentschappen, 9, 10.
Pretoria, 286.
Protestanten, 85, 128, 130, 133 vlg., 153, 185, 197, 209, 217, 304.
Proudhon, 64.
Pruisen, 27, 50, 51, 90 vlg., 127, 177, 180 vlg., 186 vlg., 199.
Frederik Wilhelm IV, koning van, 50, 51, 81, 91 vlg.
Marianne, prinses van, 240.
Pijnappel, 235.
Pijttersen, 250.

Q.

Quack, 295.
Queensborough 298.

R.

Raalte, van, 32.
Raffles, 7. 8.
Rahusen, 284.
Randwijck, van, 81, 87, 88, 249.
Rappard, A. G. A. van, 40, 87, 92 vlg., 118, 155, 160.
W. van, 20, 88, 92, 95 vlg., 100, 102.
Rau, 25.
Rechteren, van, 56, 63, 74, 75.
Redemptoristen, 129.
Reede, van, 4.
Reenen, van, 140, 142, 148, 155 vlg., 162, 168, 192 vlg., 225, 227, 230, 272.
Rees, van, 239, 241, 248, 251.
Regenbogen, 27.
Regout, 220.
Rembrandt, 308.
Remonstranten, 305.
Rengers, van Welderen, 264.
Reuther, 241.
Réville, 184.
Rey, de la, 285 vlg.
Rhodes, Cecil, 286.
Ris, 213.
Riouw-groep, 159, 291.
Roberts, 285 vlg.
Rochussen, minister, 23, 52, 56 vlg., 94, 95, 104, 157 vlg. 162, 164, 243,
schilder, 308.
Roëll, 249, 279, 282.
Roelofs, 309.
Roermond, 48, 103, 128, 129, 133 vlg., 141, 161.
Roest van Limburg, 200.
Rome, 128 vlg., 200, 201, 282, 288, 305, 310.
Romme, 25.
Romner, 309.
Roomschen. Zie Katholieken.
Rosenthal, Nedermeyer van, 31, 118, 119 vlg.
Rotterdam, 121, 160, 161, 163, 171, 222, 232, 239, 273, 297 vlg.
Rozendaal, 160, 163, 222.
Rusland, 127, 150, 189, 205, 298
Nicolaas II, keizer van, 283.
Rutgers van Rozenburg, 266.
Ruysdael, 308, 309.
Rijckevorsel, van, 61.
Rijk, 80, 99, 101.
Rijn, 181, 187, 300, 301.

S.

Saargebied, 187.
Sabang, 291.
Sadee, 306.
Saint-Simon, 64.
Saksen-Weimar, Sophie, groothertogin van, 240.
Salomonson, 219.
Samalanga, 246.
Sanders, Farncombe, 249, 265, 268.
Sardinie, 150.
Sarraz, de la, 88.
Sasse van Ysselt, 24, 25, 61.
Saussaye, D. Chantepie de la, 69, 152, 156, 185, 197, 215.
Say, J. B., 64.
Scandinavië, 110.
Schaepman, 217, 248, 256, 265, 266, 267, 268, 282, 288, 305, 310.
Schelde, 173, 222.
Schellingwoude, 293.
Schepel 275.
Scherpenzeel-Heusch, van 90, 103.
Scherff, von, 180.
Scheveningen, 290.
Schimmelpennick, G. graaf, 92, 94, 179.
Schimmelpenninck van der Oye, 20, 50, 57, 79, 88, 92, 94 vlg.
Schimmel, 217.
Schoenmakers, 103.
Scholte, 30 vlg.
Scholten, prof., 46, 68, 151, 184, 210, 216, 217.
W. A., 220.
Schooneveld, 74, 94.
Schoterland, 280.
Schroeder van der Kolk, 67.
Schuurman, 41.
Schwartz, 215.

Schwartze, Thérèse, 309.
Sédan, 198, 200.
Semarang, 182, 291.
Sentot, 10.
Seyffardt, 277.
Siak, 159.
Silezië, 87.
Simons, 154, 155.
Singapore, 228.
Singendonck, 43.
Sittard, 108.
Six, 241, 242, 245.
Sleeswijk, Holstein, 90, 102.
Sloe, 222.
Sloet van den Beele, 168, 181.
tot Oldhuis, 67, 94, 95, 159, 218.
Smissen, van der, 51.
Smidt, 234, 242, 277.
Smits, 47, 114.
Smit, 244.
Fop, 220.
Sneek, 312, 250, 256, 295.
Snouck Hurgronje, 290.
Socinianisme, 28.
Soerabaja, 291.
Son, van, 85.
Sonsbeek, van, 94, 95, 119, 123, 128, 130, vlg.
Sont, de, 157.
Spanje, 201, 205, 285.
Spengler, van, 119.
Sprenger van Eyk, 251.
Staalman, 281.
Staat, Kerkelijke, 89.
Stadt, van de, 250.
Stahl, 69.
Star, van der, 249.
Staring, 218.
Steenbeek, 46.
Stavoren, 232.
Steyn, 284 vlg.
Stieltjes, 202, 233, 234, 238.
Stirum, van Limburg, 226, 237, 230.
Stork, 219, 220.
Storm, 25, 95, vlg., 113.
Stormberg, 285.
Stortenbeker, 309.
Straalman, 264.
Stracké, 310.
Strausz, 46.
Strens, 124, 131, 132, 136 vlg., 142.
Stuers, de, 309.
Suezkanaal, 222.
Sumatra, 159, 202, 208, 221, 227, 228, 261, 291.
Suriname, 8, 207, 292.
Swarth, 311.
Swieten, van, 105, 159, 228, 229 vlg.
Sytzama, van, 23.

T.

Tadema, Alma, 309.
Tak van Poortvliet, 224, 234, 239, 245, 248, 277 vlg., 282.
Tak, P. L., 260, 311.
Tandjong Priok, 291.
Toit, du, 244.
Tellegen, 249.
Terneuzen, 59.
Tetroode, van, 54.
Tets van Goudriaan, van, 157, 161.
Thiers, 19, 64.
Tholen, 309.
Thooft, 310.
Thorbecke, Thorbeckianen, 15, 20 vlg, 50, 53, 63, 66, 74 vlg., 92 vlg., 201, 204 vlg., 209, 216, 223 vlg., 259 vlg., 264, 309.
Thijm, Alberdingh, 47, 133, 217, 310, 311.
Tilburg, 49, 115, 161, 220, 299.
Tiel, 113.
Tiele, 303.
Tienhoven, van, 277.
Timor, 159.
Toorop, 309.
Tories, 65.
Tour van Bellinchave, du, 248.
Trakanen, 182.
Transvaal, 284 vlg.
Trip, 41.
Treub, 280, 290.
Troelstra, 280, 290.
Tromp, 265.
Tübingen, 46.
Tugela, 285.
Turkije, 150, 228.
Turnhout, 161.
Twente, 35, 214, 220.
Twist, Duymaer van, 61, 86, 92, 127, 158, 159, 167, 224.

U.

Uckermann, 29.
Uhlenbeck, 169, 172.
Ulrum, 30.
Utrecht, 32, 33, 39, 67, 125, 129, 132 vlg., 152, 161, 175, 195, 213, 214, 222, 244, 251, 273, 281, 294, 297 vlg.

V.

Vaal, 243.
Vallei, Gelderssche, 239.
Veegens, 250.
Velde, van de, 308.
Veluwe, 43, 290.
Velzen, 171, 222.
Venetië, 181.
Venloo, 91, 161, 163, 232.
Vereeniging, 287.
Verheyen, 249.
Verspijck, 228.
Verstolk van Soelen, 6, 15, 25, 39, 50, 51.
Verwey, 311.
Veth, 309.
Vinet, Alexandre, 28, 45.
Visser, de, 281, 288.
Vissering, 67, 217, 241, 243.
Vliegen, 296.
Vlissingen, 161, 163, 222, 298, 299.
Vloten, van, 212, 310.
Voet, 102.
Vondel, 310.
Voorhout, 47.

Voornsche kanaal, 297.
Voorne, 59.
Vorstenlanden, 291.
Vos, 258.
Vos de Wael, 208.
Vosmaer, 217, 310.
Vree, van, 47, 129, 141.
Vreede, G. W. 135, 142, 183.
Vries, G. de, 226 vlg.. 249, 281.
M. de, 67, 217.
Vries, Ouwerkerk de, 36, 90.
Vrolik, 149, 154.
Vrolijk, 309.
Vrijstaat, Oranje, 243, 285 vlg.
Vijgeboom, 30.

W.

Waal, 239, 301.
Waal, de, 194, 195, 202.
Waanders, Van Bloemen, 248, 251.
Waddingsveen, 28.
Wagenaar, 281.
Wageningen, 210.
Walcheren, 222.
Waldeck-Pyrmont, prinses Emma van, 240.
Zie Emma, koningin der Nederlanden.
Warffum, 210.
Warin, 18, 37, 63.
Warmond, 47, 129.
Waterweg, 222, 297.
Weenen, 188.
Weimar, 95. Zie Saksen.
Weitzel, 226, 227, 230, 248.
Wenckebach, 67.
Wet, de, 285 vlg.
Whigs, 73.
Wichers, 75, 113, 234.
Wied, prinses Marie van, 240.
Wiesbaden, 310.
Willebrord, 133.
Willmar, 91.
Winschoten, 173
Wintgens, 169, 235, 252, 255.
Wiselius, 34.
Woerden, 163, 232.
Wormser, 45.
Wörth, 198.
Wttewaall, 218.
Wyckerslooth, van, 42, 129, 130.
Wijk, 43.

IJ.

IJ, 293.
IJmuiden, 239, 293.
IJntema, 33.
IJpey, 28.
IJsel, Hollandsche, 222.

Z.

Zaalberg, 184.
Zaan, de, 299.
Zaandam, 232.
Zaayer, 275.
Zachariae, 103.
Zandvoort, 125.
Zeeland, 214, 241, 260.
Zetten, 46.
Zilcken, 309.
Zola, 257.
Zschokke, 45.
Zuiderzee, 222, 293, 300.
Zutphen, 143, 161, 163, 210.
Zuylen van Nyevelt, J. P. J., graaf van, 85, 92, 162, 164, 179 vlg.
J. P. baron van, 124, 131, 132, 136, 137, 166 vlg.
Zweden, 205.
Louise, prinses van, 240.
Zwitserland, 28, 73, 110, 173, 211.
Zwolle, 133, 161, 232.
Zwijndrecht, 28.
Zwijsen, 49, 133, 141.

BIJ DE KAART.

De bij dit deel gevoegde kaart, voorstellende Nederland van 1839 tot heden, dus gedurende een tijdperk, waarin geen veranderingen van territorialen aard hebben plaats gehad [1]), bedoelt behalve een toelichting tot den tekst in het bijzonder een overzicht te geven van de ontwikkeling van het nederlandsche spoorwegnet. Hoewel in dit laatste deel de Geschiedenis van het Nederlandsche Volk in het algemeen slechts verhaald wordt tot op het einde van de 19de eeuw, is op de kaart bovengenoemde ontwikkeling tot aan het tijdstip van het verschijnen van het boek weergegeven [2]).

De spoorwegen voor het verkeer in gebruik gesteld van het jaar 1839, waarin het traject Amsterdam—Haarlem werd geopend, tot het jaar 1860, toen de wet van 18 Aug. den aanleg van een net van Staatsspoorwegen beval, zijn in rood aangegeven. Wat sedert is aangelegd en geopend tot en met 1890, het jaar der spoorwegovereenkomsten, is in paars geteekend, terwijl in groen weergegeven zijn de lijnen, gedurende het tijdvak 1890—1907 in gebruik genomen. Het jaar, waarin de afzonderlijke lijnen in exploitatie genomen zijn, is met een cijfer in dezelfde kleur als de lijn aangegeven.

Ten slotte dient opgemerkt te worden, dat het in rood aangegeven baanvak Zevenaar—pruisische grens volgens een overeenkomst van 1862 tusschen de Nederlandsche Rijnspoorwegmaatschappij en de Rheinische Eisenbahngesellschaft aangelegd en gelegen naast den

---

[1]) Het grenstractaat met België van 1843 was toch slechts een noodzakelijk gevolg van het scheidingstractaat van 1839.

[2]) Bij het samenstellen van deze kaart is dankbaar gebruik gemaakt van karto. grafische, statistische en andere gegevens, geput uit het werk van Mr. J. H. Jonckers Nieboer, Geschiedenis der Nederlandsche Spoorwegen (Haarlem, 1907).

in 1856 geopenden spoorweg Arnhem—Emmerik van eerstgenoemde maatschappij, na de spoorwegovereenkomsten in 1894 is opgebroken, hoewel de voortzetting van die lijn van de nederlandsche grens tot Kleef bij de pruisische staatsspoorwegen in gebruik is gebleven.

Insgelijks was het eveneens in rood weergegeven stukje spoorweg Zevenbergen—Moerdijk, in 1855 door de Spoorwegmaatschappij Antwerpen—Rotterdam aangelegd, reeds in 1880 opgebroken, toen de nederlandsche staat eigenaar en de Maatschappij tot Exploitatie van Staatsspoorwegen exploitante werd van het geheele baanvak Rotterdam—Rozendaal—belgische grens.

Beide stukjes komen dus op de hedendaagsche spoorwegkaart van Nederland niet meer voor.

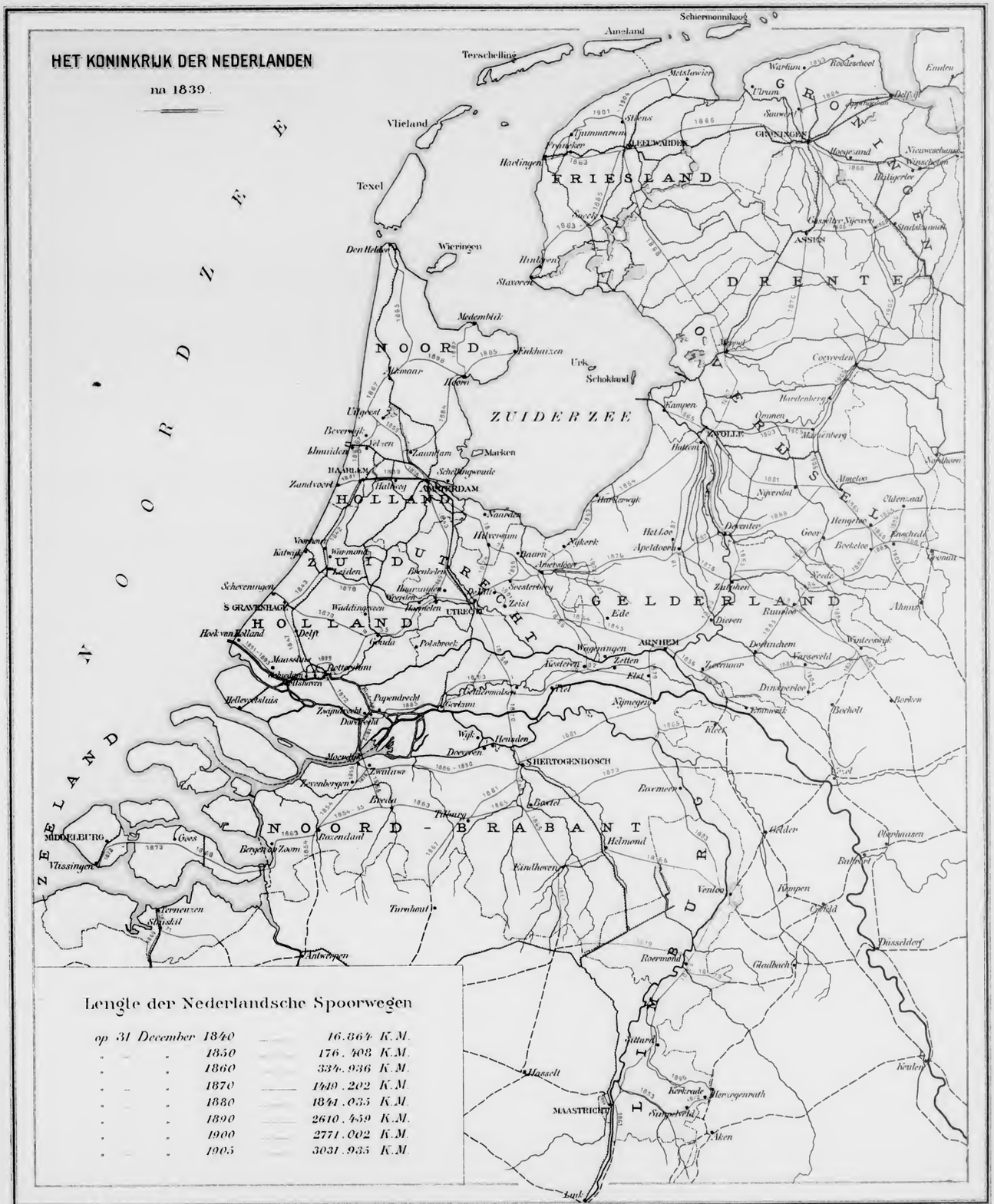
HET KONINKRIJK DER NEDERLANDEN
na 1839.
Schiermonnikoog
Ameland
Terschelling
Vlieland
Texel
Den Helder
Wieringen
Medemblik
Enkhuizen
Urk
Schokland
Hindeloopen
Staveren
Harlingen
Workum
Makkum
Stavoren
Warkum
Roodeschool
Delfzijl
Appingedam
Sauwerd
Uithuizen
Uithuizermeeden
Eemshaven
Nieuweschans
Winschoten
Hoogezand
Sappemeer
Veendam
Stadskanaal
Gasselter Nijeveen
Assen
Beilen
Hoogeveen
Meppel
Coevorden
Hardenberg
Ommen
Mariënberg
Zwolle
Kampen
Hattem
Nijverdal
Almelo
Oldenzaal
Deventer
Het Loo
Apeldoorn
Harderwijk
Hengelo
Enschede
Goor
Boekelo
Ede
Zutphen
Dieren
Rheden
Ruurlo
Arnhem
Doetinchem
Varsseveld
Winterswijk
Zevenaar
Zetten
Elst
Wageningen
Nijmegen
Tiel
Culemborg
Vianen
Schoonhoven
Gouda
Polsbroek
Oudewater
Woerden
Utrecht
Zeist
Amersfoort
Soesterberg
Baarn
Hilversum
Naarden
Muiden
Weesp
Amsterdam
Haarlem
Zaandam
Marken
Alkmaar
Heerhugowaard
Beverwijk
Velsen
Uitgeest
Zandvoort
Katwijk
Leiden
Voorburg
Delft
Rijswijk
Hoek van Holland
Maassluis
Vlaardingen
Schiedam
Rotterdam
Ridderkerk
Dordrecht
Papendrecht
Zwijndrecht
Hellevoetsluis
Gorinchem
Leerdam
Woudrichem
Werkendam
Wijk
Heusden
Geertruidenberg
Oosterhout
Made
Moerdijk
Zwaluwe
Zevenbergen
Breda
Tilburg
Baarle
Bavel
Helmond
Eindhoven
Valkenswaard
Veldhoven
Bergeyk
Reusel
Hilvarenbeek
Goirle
Tilburg
Oisterwijk
Vught
's Hertogenbosch
Boxtel
Veghel
Uden
Veghel
Schijndel
Sint-Oedenrode
Veghel
Erp
Boxmeer
Cuijk
Grave
Mook
Middelaar
Nijmegen
Wamel
Druten
Beuningen
Ewijk
Tiel
Zaltbommel
Geldermalsen
Culemborg
Vianen
Schoonhoven
Gouda

COLUMBIA UNIVERSITY LIBRARIES

This book is due on the date indicated below, or at the expiration of a definite period after the date of borrowing, as provided by the library rules or by special arrangement with the Librarian in charge.

DATE BORROWED	DATE DUE	DATE BORROWED	DATE DUE

C28 (747) M100

949.2 B62
8
Blok
(volk
Geschiedenis v. het nederlandsche

ISITY
73

TECHERT & Co. NEW YORK